

धर्मो विन्ध्यस्य जगतः प्रतिष्ठा

धर्मकोशः

व्यवहारकाण्डम्

उत्तरार्धः

विवादपदानि

संपादकः

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः

अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य

संवत् १९९७

Publishers —
Prājñapāthas'ālā Maṇḍala
Wai, Dist. Saṭara.
(INDIA).

[*All rights reserved.*]

Printer:—
Shankar Vitthal Lele.
The Prajna Press,
315 Gangapuri,
WAI, (SATARA).

DHARMAKOS'A

VYAVAHĀRAKĀNDA

VOL. I)

VIVĀDAPADĀNĪ

(PART III

[*Titles of Law*]

1941

EDITED BY

Laxmanshastri Joshi, Tarkateerth.

President, Prājna Pāthashālā Mandala.

EDITORIAL STAFF

Editor-in-chief —

Laxmanshastri Joshi, Tarkateerth,
President, Prājñapāthas'ālā Mandala, Wai.

Sub-editors —

1. Ranganathshastri Joshi, Sāhityas'āstri, Wai.
2. K. L. Daptari, Esqr, B.A, LL.B, Nagpur.
3. Prof Dr. V. G. Paranjape, M A., LL.B., D.Litt.,
Fergusson College, Poona.
4. Prof. N. R. Phatak, B A., Bombay.
5. Prof P. R. Damle M A., LL B., Wadia College,
Poona.
6. P. B Gajendragadkar, Esqr., M. A., LL B.,
Secretary, Hindu Law Research and
Reforms Association, Bombay.
7. B. N. Khare, Esqr., Wai.

Secretary :—

Pt. Vasudeoshastri Konkar, Pravachanpatu, Wai.

TABLE OF CONTENTS

Introductory Notes	I-2
Appendix I [मेधातिथेरस्मृक्ता म. म. गंगानाथ झा कृता च शुद्धि.]	3-7
„ II [मेधातिथेरस्मृक्ता शुद्धिः]	7-10
विवादपदानां विषयानुक्रमणिका	11-21
ऋषिक्रमेण विषयानुक्रमणिका	21-34
विवादपदानि (साहसादीनि)	१५९१-१९६२
साहसम् १५९१-१६५५; स्तेयम् १६५६-१७६७; वाक्यारुष्यम् १७६८-१७९२; दण्डपारुष्यम् १७९३-१८३५; स्त्रीसंग्रहणम् १८३६-१८९२; द्यूतसमाह्वयम् १८९३-१९१५.	
प्रकीर्णकम्	१९१६-१९६२;
प्रकीर्णकम् १९१६-१९४३; नौर्यायिव्यवहारः। विशेषतस्तत्र तरशुल्क- विचारः १९४४-१९४७; बालानाथधननिधि-नष्टापहृतव्यवस्था १९४७-१९६२.	
परिशिष्टम्	१९६३-१९८९
व्यवहारस्वरूपम् १९६३; सभा १९६३; साक्षी १९६४, दिव्यम् १९६७; मानसंज्ञाः १९६७-१९६८; निर्णयकृत्यम् १९६८; पुनर्न्यायः १९६९; दण्डमातृका १९६९-१९७०, ऋणादानम् १९७१; उपनिधिः १९७१; अस्वामिविक्रयः १९७२; सभूयसमुत्थानम् १९७२; दत्ताप्रदानिकम् १९७२-१९७३; अभ्युपेत्याशुधूषा १९७३-१९७४; वेतनानपा- कर्म १९७५; क्रयविक्रयानुशयः १९७५; स्वामिपालविवादः १९७६, सीमाविवादः १९७६; स्त्रीपुंश्र्मा. १९७७-१९७९; स्वामिपालविवादः १९७६; सीमाविवादः १९७६; स्त्रीपुंश्र्माः १९७७-१९७९; दायभागः १९७९-१९८८, साहसम् १९८९; दण्डपारुष्यम् १९८९.	
श्लोकार्थानुक्रमणिका	१-१३९
Index of the Important Sanskrit words	1-162
शुद्धिपत्रम्—	१-३०

Introductory Notes

A. Purānas:-

It was not possible to include in the Dharmakos'a extracts from the eighteen Purānas bearing on Vyavahāra. It will involve a good deal of expense and intellectual drudgery to go through all the Purānas and to index them. The work has accordingly been postponed for a time, but in order to avoid an important lacuna in the Dharmakos'a all the Purāna passages cited by the authors of Nibandhas have been included here.

B. Bibliographical Notes:-

(1) The three editions of the Mahābhārata that have been used are (a) The Bombay edition, cited as भा. (B), (b) the Kumbhakonum edition, cited as भा.(कुम्भ.) and (c) the Bhāndārkar Institute edition, cited as भा. (भाण्डा.)

(2) Works on Jain law such as the Bhadrabāhusamhita, the Vardhamānanīti and the Arhannīti are in the main adoptions of the Smrtis of Manu, Yājñavalkya etc and therefore have not been cited independently.

(3) The Nepāl Recension of the Nārada-smṛti has been omitted and the stanzas peculiar to it have been included in this part.

(4) Extracts from the S'rīmūlā commentary on the Arthas'āstra by the late MM. Ganapati's'āstri, being a late and voluminous work, were not included

in the earlier parts of Dharmakos'a, but in the third part this has been done in view of the difficulty of the Arthas'āstra and the need one feels of the commentary on it.

(5) The Ānandās'rama edition of the Baudhāyana-dharma-sūtra is referred to as (क) and the one edited by MM. Cinnaswāmis'āstri as (ख).

(6) References to the texts and variants from the Vis'nusmṛti were to the Calcutta edition of Jivānanda in part I and II. In this part the editions of both Jivānand and Jolly have been utilised and the references are to Jolly's edition. Jolly's edition is styled as (क) and Jivānanda's as (ख).

(7) No references were made in part I and II to the variants noted by MM. Dr. Gangānāth Jhā in his notes on the Manusmṛti; the present part has noted them.

(8) The Nirpayasāgar edition of the Yājñavalkya-smṛti is styled as (क) and that by Ghārpure as (ख).

(9) A copy of the Vyavahāranirnaya of Varadarāja in *grantha* characters was procured and transliterated into *Devanagari*; but the copyist not having given references to the pagination of the original manuscript, no such references could be given in the first and second Part.

(10) In the Parts I and II references to variants of the Vyavahāranirnaya and the references to texts and variants of

Nṛsīṃhaprasāda were to the manuscripts of these two works. Both these works having now been printed, references have been made in this part to the printed works in respect of the texts and variants quoted.

C. Typographical conventions:-

(1) In the Index of passages half-s'lokas are indexed separately, the first five syllables of each half-s'loka being given, a variant, if any, is indicated by an asterisk (*) before it.

(2) Each complete sentence of the prose passages is indexed separately and here also the first five syllables only are given.

D. Index of the Important Sanskrit words:

(1) The Index of the important Sanskrit words refers only to words in the s'lokas, Sūtras etc., printed in bold type.

(2) The words noted in this index belong ordinarily to the following categories; proper-names; names of rivers and mountains; names referring to grains, animals etc.; words referring to gods; technical terms; ordinary words used in a technical sense such as सम, विषम, दत्त; and obscure words.

(3) Ordinarily words from the commentaries have not been noted; if any have been noted on account of their special importance, they have been marked with an asterisk [*].

[4] References to pages have been given in the following manner for reasons of economy of space - the first figure is given in full; in the following figure the hundreds or thousands have been dropped, until a new figure is reached for them when again a full figure is given, followed again by abridged figures; to illustrate: 725, 726, 738, 890, 1030, 1036, 1765, 1769, is noted as 725, 26, 38, 890, 1030, 36, 1765, 69.

E. An Errata:

The Āpastamba passages printed by oversight in the section पैतृकद्रव्ये भगिनीना मागः should be read in the section पैतृकद्रव्ये पत्नीना मातृणा च मागः ।

The Nirukta passages have been printed in ordinary type in some places in Part I and II. They should have been printed in bold type. In the Index of half-s'lokas and in the Index of the important Sanskrit words the Nirukta passages and words have been referred to in serial order.

F. Acknowledgement:-

The Editor thankfully acknowledges his indebtedness to the University of Bombay for the financial help it has granted towards the cost of the publication of this part of the Dharmakoś'a.

Prāṇa-Pāṭha-S'ālā } Laxmanshastri Joshi
Wai (Satara). } Tarkateertha.
12-6-1941 } Editor-in-chief.

*Appendix 1

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	§आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१६२२	२	६	नाशात्म	नाशात्म	नाशनात्म
"	"	९-१०	मिव इच्छ	मिव गच्छ	मिच्छ /
"	"	१२	द्वैधविशेष्य	द्वैधविशेष्य	द्वे विशेष्ये द्वे (as in S)
१६२३	"	२२	कार्यकालकारिते	शवकालकारिते	कार्यकारिते
१६२४	१	२	यदुप	यदुप °	यद्युप
"	"	"	प्रवृत्ते	प्रवृत्ते	प्रवृत्तो (as in S.)
"	"	३	षाणामभ्यवपत्तिः	षाणामभ्यवपत्ति	षाणां स्त्रीविप्राणामभ्यवपत्ति-
"	"	६	असति	असति	न पुनरत्र पशुहनन असति (as in N.)
१६२५	"	२७	इत्यनेनोक्तः	इति नोक्तम्	इत्यनेनोक्तम्
१६२६	२	११	मामेव	मामेव	ममैव
१६२८	१	१२	प्रदीर्घ	प्राग्दीर्घ	आदि
"	"	१३	वसन्, तौ	वसन् तौ	वसन्नुच्यते । यतश्च श्रोत्रियाणा- मपि प्रतिवेद्यव्यपदेशोऽस्त्येव सर्वथा । अथवा आधानेन गृहान्तिके निवसन्तावाभ्यां शब्दाभ्यामुच्येते । तौ (as in I. O.)
"	२	१०	उभय	उभय	दातव्यं
१६३०	"	१९	ताप्रत्यापत्ति	ताप्रत्यापत्ति	तप्रत्यापत्ति (as in Mad.)
१६३१	१	६-७	अत्र वेधतिर्भेदने विद्यते	अत्र वेधतिर्भेदने विद्यते	अवेधितप्रदेशेन विध्यते
"	"	७	वेधते	विधते	विध्यते
"	२	९	भूतविद्यादिषु	भूताद्याधराः	भूतविद्याः (as in F. N., as in Mad.)
१६३२	"	१७	संबन्धिश	संबाधशा	संबन्धेन शा
१६९१	"	४	वस्तूत्पा	वस्तूत्पा	वस्तूत्पा (as in S.)
"	"	११	संधिच्छेदे सत्य	मन्विच्छेदसत्य	संधिच्छेदेऽसत्य

* प्रेषातिथिभाष्ये वेऽस्माकमभिमतः म. म. गंगानाथ झा महोदयैः कृताः शोधनविशेषास्तेऽस्माभिः ग्रन्थे संगृहीताः ।
वेऽस्माकं नाभिमतः अथवा येषामर्थे विवादः स्यात् तेऽत्र संशुद्धताः ।

§ जे. आर्. धारपुरे (सुबई) महोदयैः संपादितं (ख्रिस्ताब्दः १९२०) पुस्तकं सर्वत्र आदर्शत्वेन स्वीकृतम् ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. रंगानाथ झा
१६९२	१	२०	आर्यवृत्तं	आर्यवृत्तं	आर्य
"	"	२१	कर्तव्येतरानु	कर्तव्योऽनु	कर्तव्य इतरानु
१६९३	२	३	तुलादिना	तुलादिना	तुलाविशेषेण
१६९४	१	१-२	उपधिः । वञ्चकाः कितवा धनग्रह	उपधावनग्रह	उपधिः । कितवा धनग्रह
"	"	४	नान्येऽत्रस्था	नान्यत्रस्था	नान्यत्रोद्यथा
"	"	५	नानाकारैर्नां	नानाकारणना	नाकारिणो ना
"	"	७	शान्त्युप	यान्त्युप	ये ह्युप
१६९७	२	१५	प्रीतिदाया अपि गृह्यन्ते	प्रीत्यादायापि गृह्यन्ते	प्रीत्या दायादि गृह्यते
"	"	१६	यैव	यैव	यैववृत्ति
१६९८	"	७	निर्वास्थेना	निर्वास्थेना	निर्वास्थ ना (as in S.)
१७००	१	९	क्षिणा । वत्सगवा	क्षिणया वत्सगवा	क्षिणावत् सा च गवा (as in S)
"	"	२५	तान् निगृह्णतां	तानि निगृह्णतः	ताननिगृह्णतः
"	२	१	परिव्रजि	परिव्रजि	व्रजि
१७०१	"	५	पूर्वस्य शेषोऽयं	पूर्वस्य शेषोऽयं	श्लोकोऽयं
"	"	१५	धर्मो, द्वितीयो वस्तुविपरीतनिश्चयः	धर्मो वस्तुविप- रीतोऽतिनिश्चयः	धर्मो नास्ति विपरीताभिनिवेशः (as in S.)
१७०३	१	१०-१२	इयं तु शासनविमो- क्षणवचनात् न हि नाम प्रतिषिद्धा उक्ते सति विधौ	इयं तु शासनविमोक्षण- वचना । न हि नाम प्रति- षिद्धायुक्तौ सति विधौ	इदं तु शासनविमोक्षणवचनं न नाम प्रतिषिद्धं सति विधौ
"	२	५	तेन राजा	न राजा	राजा (as in S.)
१७०४	१	२-३	सर्वेष्वन्यत्र विधि- रस्तीति नासिद्धि	सर्वेष्वन्यत्र विधि- रस्तीति नाशुद्धि	सर्वेष्वत्र विधि- रस्तीति न बुद्धि
"	२	२	हृणं तु प्र	हृणात्प्र	हृणात्प्र (as in S.)
"	"	३	हिंसा	हिंसा	हिंसा (as in S.)
"	"	"	हिंसायां	हिंसायां	हिंसायां ऽ
"	"	१२	न रक्षानिश्चिर्त्य	न रक्षानिश्चिर्त्य	रक्षार्थं नासिद्धिः (as in S)
"	"	१३-४	तभिरोधनादपि	तभिरोधनादपि	तभिरोधनादिनापि
"	"	१९	दण्ड्येऽह	दण्ड्येऽह	दण्ड्येऽवेवाह
१७०७	१	१५	न्तरावि	न्तरावि	न्तरावि
१७०८	"	९	क्षयक्रय	क्रयविक्रय	क्षयव्ययक्रय
"	"	१०	गतस्य दे	गतस्यान्यदे	नीतस्य दे
१७०९	"	१६	न प्रयच्छेत्, व	प्रयच्छन्व	प्रयच्छेत् । मूलेन व (as in S.)
१७११	२	९	त्रार्हस्यर्थो	त्रार्हस्यर्थो	त्रार्हस्यर्थो (as in I. O.)
१७१२	१	७	संज्ञाने	संज्ञाने	संज्ञाने

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१७१३	१	१	क्षन्तव्यं	क्षन्तव्यं	क्षन्तव्या
"	२	"	अवश्यमयं	अवश्यमयं	प्रतोदेन वाहने एवायं (as in S.)
"	"	३	याः पालोऽर्धं	याः पालोऽर्धं	यां पालोऽन्यो वा मिन्दन्नर्धं (as in S.)
१७१९	१	२१	नां द्रव्य	ना द्रव्य	नानाद्रव्य
१७२०	२	४	च ताव	च ताव	स ताव
१७२१	"	१२	रक्षा	रक्षा	यतो रक्षा
"	"	२०	तुल्यबलस्यैव विषयस्या	तुल्यबलस्यैव विषयस्या	तुल्यबलस्य विकल्पस्य पर- विषयाश्रयस्या (as in I. O.)
"	"	२६	अर्थवादाच्चात्र	अर्थवद्वाच्चात्र	अर्थवत्त्वात्
१७२२	१	१	स चाधिक्यविधौ लब्धालम्बन इति	स चाधिक्यविधौ लब्धालम्बन इति	आधिक्यविधौ लघीयसीति (as in I. O.)
"	२	२२	नात्स्वाप	नात्स्वाप	नात्स्वाप (as in S.)
१७२३	"	१७	वैश्या	वैश्या	हिरण्या
"	"	२१	ह्याह	ह्याह	ह्याहुः
१७२४	१	३	(हीनक्रतुरित्युपलक्षणार्थं) कुतः	कुतः	हीनक्रतुः
"	२	२७	सा	सा	शास्त्राद् या चैवतिचेत्ययमेव (?)
१७७३	१	२८	संक्षेपो	संक्षेपो	पदसंक्षेपो
"	"	३०	योगात् व्यस्तक्र	योगात् व्यस्तक्र	योगादक्र
"	२	२	रम्भो	रम्भो	रम्भे
"	"	"	र्थितः	र्थितः	र्थितम्
"	"	१९	असता दुःखोत्पादनं	असतां दुःखोत्पादन	असत उपन्यसन (as in I. O.)
"	"	२०	कैर्यो	कैर्या	कैर्यो (as in N. and S.)
१७७४	"	२	दन्यः । तत्र	दन्यः । तत्र	दन्यत्र सूत्रे (as in S.)
१७७५	१	१-२	द्वादश व्यतिक्रमे परस्पराक्रोशे	द्वादश व्यतिक्रमे परस्परा- क्रोशे	व्यतिक्रमे परस्पराक्रोशे द्वादश (as in S.)
"	"	२	साम्यं च	स च	साम्ये च
"	"	५	णातिगु	णानिर्गु	णेति गु
१७७६	"	२	एवमन्यदपि.	एवमन्यदपि	एवं तान्यपि (as in I. O.)
१७७७	"	२३	चिपटं	चिपटं	चिपिटनासः (as in I. O.)
"	"	"	नासत्ये	नासत्ये	सत्ये (as in S.)
"	"	२६	पणोऽव	पणोऽव	पणाव (as in S.)
"	२	२४	स्यान्न	स्यान्न	स्यान्न तु (as in S.)
१८०१	१	१३	पूर्वं	पूर्वं	पूर्वोत्तर
१८०३	"	१	मुखं वा	मुखं वा	मुखं च
१८०४	"	२	मन्यते	मन्यते	उच्यते (as in S.)

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१८०४	२	८-१०	तथा.. दुष्प्रापता	तथा...दुष्प्रापता	omit (not in I. O.)
१८०५	१	१०	महद्ग्रहणं	महद्ग्रहणा	महद्ग्रहणा (as in S.)
"	"	१२	दे तु	दस्तु	दतस्तु
"	२	३	णसंधि	णसन्धि	णं संधि
"	"	५-६	एवं...अथवा	एवं ... अथवा	(omitted in I. O.)
१८०६	"	४	हिंसता	हिंसता	हिंसनात्
१८०८	१	६	यानं गच्छेत्	यानं गच्छेत्	यानगच्छत् (as in S)
"	"	८	मानस्य	मानस्य	मान (as in S.)
"	"	९	रक्षितुं	रक्षितुं	रक्षतु (as in S.)
"	"	१४	वधिः	वधि	वध
"	२	१३	सहसा अपवर्तते	सहसा अपवर्तते	यानमपवर्तते (as in N. and S.)
१८११	१	१२	च्छेदो न	च्छेदो न	च्छेदन
१८१२	"	८	नीतिभ्रंशः	नीतिभ्रंशः	(omitted in I. O.)
"	"	११	यस्य	यस्य	या यस्य (as in S.)
"	२	१०	ताडन	ताडन	ताडनदेश (as in S.)
१८५१	"	१५	वनं वृक्षसंततिः	वनवृक्षसंततो	वनवृक्षसंततानां
१८५२	"	१३	तत्र खलु	खलं	(not in I. O.)
१८५३	१	६	तस्मिन्ना आलापं	तमालपितुं	तमालापं योजयन्
१८५४	२	५	उत्कृष्टमाकारं	उत्कृष्टमाकारं	उपपत्तिक्षमकाः (as in S)
"	"	६	चारणपुरुषेण	चारणपुरुषेण	चारणाः परपुरुषेण (as in S.)
"	"	"	प्रतिष्ठन्ते	प्रतिष्ठन्ते	न तिष्ठन्ति (as in S.)
"	"	८	ता मै	ता मै	ते मै (as in S.)
"	"	१०	अन्याश्च स्त्रीभिः	अन्याश्च स्त्रीभिः	योजयन्ति अन्याश्च स्त्रीभिः (as in S.)
"	"	११	स्वदारणां	सुघाराणां	स्वनारीणां (as in S.)
१८५५	१	२६	प्रणयन्ते	प्रणयन्ते	पत्न्यायन्ते (as in S.)
१८५६	"	५	अयमर्थः	यमर्थ	तेज्जायमर्थः (as in S.)
"	२	८	मूल	मूल	मूलं
१८५७	"	१०	ज्ञातं	ज्ञातं	ज्ञातं न
"	"	१२	न सर्वत्र	न सर्वत्र	सर्वत्र मारणम् (as in S.)
१८५८	१	१६	ने चाधिके	नेनाधिके	नेऽधिके
१८६१	२	६	बहु	बहु	ब्राह्म
"	"	१२	व्रात	व्रात	व्रत (as in Mad.)
१८६३	१	६	धानन्तरमे	धानन्तरमे	धितमे
१८६४	२	१८	विप्राशूद्र	विप्रशूद्र	शूद्र
१८६५	१	१५	दर्पेण	दर्पेण	ज्ञातिदर्पेण

पृष्ठं	स्तम्भ.	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१८६६	२	२०	अकामाया.	अकामायाः	अकामायाः कन्यायाः (as in Mad.)
१९०७	,,	७	प्रत्ययो	प्रत्ययः	प्रत्ययसिद्धानि
१९२८	१	२१	स्थानानि वाहनानि	स्थानादपवाहनम् ।	स्थानादयः वाहनं
१९३१	२	१८	न केवलं	न केवलं	अयं च केवलं (as in S.)
,,	,,	१९	तद्धि दित्वा	तद्धिदित्वा	तद्धत्वा (as in S.)
१९४५	१	२६	परि	परि	अपरि
१९५१	२	१६	तासा च तदु	तासां च तदु	तासामेतदु (as in S.)
१९५२	,,	१०	अचौर्याश	अचौराश	अचौरश (as in S.)
,,	,,	१६	द्विशेषण	द्विशेषण	द्विशेषतो
१९५३	१	६	स्वा	स्वा	omit
१९५५	२	२२	अर्वाचीनां	अर्थादीना	अस्यार्थादीनां (as in N.)
१९५७	,,	२०-२१	चौरैः समा	चौरैः समा	चौरैर्यस्त्वं आ
१९८६	,,	२४	तस्मादागतं	दायागत	तदा तस्मादागतं

Appendix II

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१६२२	२	६	त्वात्सिद्धे	त्वात्सिद्धे	१६३१	२	८-९	कुलद्वेषविचिती	कुलद्वि विचित्री
१६२३	१	१४	नोपे	नापे	,,	,,	२५	मानेन नो	मानेनो
,,	२	१५	मत्र	मात्रं	१६३२	१	६	घनलाभोद्दे	हल्लेशोद्दे
,,	,,	१९	भिहिते	भिहते	,,	,,	१३	दर्शनादि	दर्शितादि
१६२५	१	१६	अन्यस्त्वा	तस्त्वा	,,	,,	१६	सभ्याना	सत्याना
,,	,,	२४	दुष्टौ चेति	सुष्टुश्चेदिति	,,	२	१	वाल्लभ्याद्	वल्लेष्याद्
१६२६	२	८-९	योः, अयं	योरर्थ	१६९१	१	,,	निर्णयो	(०)
१६२७	,,	२७	करणे	कारणे	,,	,,	१०	व्यत्वेन	व्येन
१६२८	१	१	निषेधश्च	निषेधः	,,	२	४	कर्म	अपहुत्य यत्तेन
,,	,,	१२	गृहा	पृष्ठगृहा	,,	,,	,,	,,	मया कृतमित्याह कर्म
,,	२	११	माषकं वा	माषको वा	,,	,,	८	लक्षणं	लक्षणं ' स्तेयं
१६२९	,,	४	दकहरणेऽप्य	दक्रेऽप्य	१६९२	१	७	च	(०)
१६३१	,,	,,	दण्डश्च	दण्डः स	,,	,,	२१	चोदितं	नोदितं
,,	,,	७	पितृ	पौत्र	,,	,,	,,	षेधौ त	षेधस्त

* पं. जे. आर्. धारपुरेमहोदयसुद्रितमेधातिथिमाष्यपादटिप्पणीपाठानालोक्य स्वकल्पनया च स्वीकृता ये शोषेनविशेषः

आदर्शपुस्तकापेक्षया इष्टतरा मतास्तेऽत्र अस्माभिः संगृहीताः ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१६९२	१	२५	रक्षणे तु	रक्षानु	१७००	१	२०	सका	प्रका
"	"	२८	अन्ये तु	अन्येषां तु	"	"	२१	द्धर्म	द्धर्मात्
"	"	"	त्वदर्शान्दर्थ	त्वादर्थनमर्थ	"	"	२४	चौरभा	चौर्यभा
"	"	३०	यास्ते राज्ञः	यस्य तद्राज्ञः	"	"	२६	रक्षणे	रक्षैव तत्र
"	२	१६	निग्रहो रक्षा च	निग्रहरक्षा	"	२	२	पालने च न	पालेन कानु
"	"	२७	वधविधिशेष	धर्माविशेष	"	"		काप्यनु	
१६९३	१	६	युक्ताऽप्र	योरप्र	"	"	१७-८	न च	(०)
"	"	१३	न	(०)	"	"	१८	नात् क	नं क
"	"	२०	शतस्क	शस्तस्क	"	"	"	शाः	शात्
"	"	२१	नास्ति	नाति	१७०१	१	१२-३	देषु यानि	दे सूपे
"	"	२२	मस्ति तैः	मासस्तैः	"	"	१५	फला	फल
"	२	४	नाक्षेपं	नापेक्षार्थं	"	२	८	मलं	बलं
"	"	१६	त्कार्ये क	त्कार्येण क	१७०२	१	१२	मात्रं	मगमनस्यात्र
"	"	१७	प्रवृत्तौ अर्थ-	प्रवृत्तौ	"	"	"	व्यमिति	व्यम्
"	"		प्रहणेन	प्रहणाति	"	"	१६	तपासि	तप
"	"	"	वर्तन्ते	वर्तते	"	"	१९	क्षणात्	क्षण
१६९४	१	३	पदं व	पादव	१७०३	१	२१	तत एव	तत्र
"	"	४	कुर्वन्ति	कुर्वन्ति	"	"	२७	श्येनाग्नी	स्याधामी
"	"	६	उपजीवन्ति	जीवन्ति	"	"	"	न विशे	विशे
"	"	९	तवास्ति	तथाऽस्ति	"	"	३८	चैषा	चैष
"	"	१०-११	अभद्रा भद्राः । प्रेक्षाणिकाः सर्वस्य करदर्शनेन प्रशंसन्ति पुरुष- लक्षणानि ।	सर्वस्य करवर्धने अभद्रा भद्राप्रेक्ष- णकाः प्रशंसि- पुरुषलक्षणाः	"	२	२३	रस्यति	न्यस्यति
"	"	१८	हारिणां	हाराणां	"	"	२६	ब्रह्मज्ञो नस्यति	ब्रह्मो विशिष्यति
"	"	१९	ह्यासक्तं	ह्यसक्तं	१७०४	१	२५	पातितौ	पातिते
"	"	२०	धारय	धारय	"	"	२७-८	रोहकं	रोहिकं
"	"	"	तथाऽभृत्यो	तथा भृत्यो	"	२	१८	कर	कार
१६९५	१	५	सत्कर्मकारिभिः	(०)	"	"	२४	च	(०)
"	"	८	न्यैरपि चारैर	न्यैरपि चारैस्तत्कर्मकारिभिर	१७०५	१	२०	मोक्त्या	मोक्तौ
"	"	१२	मोषस्य संनिधा- तारः	मोक्षस्य संनिधा- तारः कर्तारः	१७०६	"	२	प्राक्षि	प्राषि
१६९६	"	३-४	मजाविकाशा	माजानेयाशा	"	२	२३	दण्डं	दण्डो
"	२	२	दण्डोऽनु	शब्दोऽनु	"	"	२६	क्रयी इ	क्रय इ
"	"	१९	भिरति	भिरिति	१७०७	"	१७	सिद्धा, मा	सिद्धमा
"	"	२६	न्तदे	न्ते दे	"	"	१८	सर्व	सर्वतोभागे
					१७०८	१	७	गिमिश्च	गिभिः स्व
					"	"	१०	रे नीय	रानीय
					"	"	१४	शाट	साट
					१७०९	२	९	शाटका	शाकटका
					"	"	११	वयञ्चै	यं नै
					१७११	"	१०	विशि	वशि
					"	"	"	हरणे	विशेषे

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१७१२	१	११-१२	यत एव तत्रैव कुलीनानामित्युक्तं	यद्येवं तत्रैव कु- लीनमुक्तं	१७२४	१	१	विहित	विहित
"	"	१३	तच्च बला	तत्र प्रबला	१७२५	२	२५	किमर्थम्	कर्मार्थम्
"	२	२८	राजा	राज्या	१७२७	"	१२	त्वात्	त्वाच्च
१७१३	१	२३	तेन स्तेनार्थ	तेनार्थ	"	"	२०	नानन्त	नान्त
१७१४	१	१४	त्स्वकृतः	त्स्वकृते	१७२८	१	२४	किञ्चनं	किञ्चन
"	"	"	निदाघे	निदानं	१७७३	"	२९	त्युक्तौ	त्युक्त्वा
"	"	१९	क्षेत्रिक	क्षेत्रक	"	२	१८-९	अकारण 'हन्त वृषलो भूयाः'	अकरणहन्ता वृषलभूयाः
"	२	२८	प्रस्थान्	प्रस्थाः	"	"	२०	णाक्रो	णक्रो
१७१५	१	२	तत्तस्य	तस्य	"	"	२१	त्रिया	त्रिय
१७१८	"	१७	सा मरु	स मरु	१७५६	१	४	गर्हा	गर्भः
"	२	१२	कृतेर्वि	कृतिर्वि	"	"	१९	ज्ञत	ज्ञानत
"	"	१३	प्रकृति	(०)	"	"	२२	मय	मयति
"	"	१६	चेति अय	चेत्त्वय	"	२	१०	बाह्य	बाह्य
१७१९	१	१५	हरितं	हरन्ति	"	"	१३	रमव्य	रेऽव्य
"	"	१९	पलाश	पलाशे	१७७९	१	७	तीयं प्र	तीयप्र
"	"	"	न परि	परि	"	"	८	हण	हण
"	२	१५	मूलं इच्छुः, फलं द्रा	मूलमिच्छुः	१८०१	"	११	पुरुष	पुरुष
१७२०	१	२०	त्यादेः	त्यादि	"	"	१३	हारापरो	हारो
"	"	२२	अग्निं गृ	अग्निगृ	"	२	५	विज्ञायीति	विज्ञायि
"	"	"	त्याद्यर्थ	त्यादिकं	"	"	६	देशः, म	देशोप
"	"	२४	काले शी	काल. शी	"	"	७	त्यर्थम्	त्यर्थः
"	"	"	काले ।	कालः	१८०२	१	२	तोऽप्यस्य	तोऽस्य
"	"	२६	न	(०)	१८०३	२	३	करणे	कर
१७२१	"	६	ज्ञोऽहमिति	ज्ञोऽहं	१८०४	"	७	नाशे दमः	नाशामाह
"	२	२	खलु	खल	१८०५	"	५	दसौ पि	दपी
"	"	३	गुणं अ	गुणाम	"	"	६	नाया	नाना
"	"	७	श्रितास्त	श्रितत	"	"	१०	द्युत्पत्तौ	द्युपपत्तौ
"	"	१०-११	ष्टिः शतमष्ट- विंशधिकश	ष्टिशतमष्ट- विंशं वा श	१८०६	"	२७	चार्मिक	धार्मिक
"	"	१४	हत्तं ज	हत्त ज	१८०८	१	८	शक्तौ	(०)
"	"	१७	मात्र	मात्रा	"	"	१८	मन्तं यदि	मन्यदि
"	"	२६	अष्टा	नष्टा	१८०९	२	१६	पथि स्थि	पथितो न स्थि
१७२२	"	१७	स्पतिरेव	स्पत एव	"	"	"	विधियमाणः	न विधियमाणोऽथवा
१७२३	"	२	न प्र	नाप्र	"	"	१७	इतिवत्	इति चेत्
"	"	१६	प्रहणा	हरणा	१८१०	१	२२	र्मनु	र्मनु
"	"	१९	ण वा	णैवा	"	"	२३	वधस	वधः स
"	"	२६	न	कः	"	२	१३	काचि	कदाचि
"	"				"	"	१४	पद्येत	पद्यते
"	"				१८११	१	६	ल्लक्ष	ल्लक्ष

पृष्ठं स्तम्भः	पंक्तिः धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	पृष्ठं स्तम्भः	पंक्तिः धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१८११ १	८ यानविधि	या न विधि	१८६५ १	१४ वे. गम	वागम
१८५१ ३	१२ यतीति	यचिति	" "	१७ त्येवं	त्येव
" "	२१ प्रकाशे	प्रकाशे	१८६६ २	२२ जात्यादि	जात्या
१८५२ "	६ स्पर्शस्तु	स्पर्शस्य	१८६७ "	१७ वधार्थ	वधार्थ
" "	१०-११ कश्चित्सहते, 'भवति मा	कस्तत्सहते भवेध	" "	१८ द्व्यर्थः, तत्र-सर्मा	द्व्यर्थस्तत्रेर्मा
" "	१४ तः । शुष्के	ताशुष्के	१८६८ १	२१ पूर्वद	पूर्व द
१८५३ १	६ संभाषा	संभाषः	१८७० "	२ निग्रह	संग्रह
" "	८ अन्यत्र	अमुत्र	" "	२१ वित्तस्वा	यित्तास्वा
१८५४ २	९ ज्ञाताः ।	ज्ञानां	" "	२२ समानेषु मूर्धनि	समानस्यार्धिनो
" "	" चारणं	वारण	" "	२४ ख्यातिमुत्पादयति	इत्युत्पादयन्ति
१८५५ १	२४ णाद्यत्य	णाद्यत्य	" "	२५ इति न	इति
" "	२४-५ गादिकं	गिकं	१९०६ २	१९ अन्यः	(०)
१८५६ "	२ नादार	नार	१९०७ "	१३ विप्रति	प्रति
" "	४ जिह्वं	जिह्व	१९३१ १	३० परे अस्या	परे स्व
" २	३ मूलमस्य	मूलस्य	" २	१ राष्ट्रीयाः	राष्ट्रे या
१८५७ १	११ विशेषज	विशेषे-ज	" "	" शोच्यमा	शेष्यमा
" "	२० दारोपचारादौ	दस्त्वत्कारादौ	" "	७ द्विष्ट	द्विष्ट
" "	१६ दुच्येत	दुच्यते	१९४५ १	४ तरे फणं	तरेण पादं
" "	" तच्छब्देनाभि	गन्धेनांधाभि	" "	११ तरणे	तरेण
" २	२ द्विभिः व्या	दिभूतेनान्येन- भिवसता व्या	" "	२४ सारेण	चारेण
१८५८ १	१७ नोच्येत	नोच्यते	" २	२९ स्तरो	स्तरे
" "	१८ न मुच्येत	मुच्यते	१९४६ "	१२ बन्धनेन	बन्धन
१८५९ "	२० यां ब्राह्मण्यां	या ब्राह्मण्या	१९४७ १	२ द्विष्टया	द्विष्टया
१८६० "	१ अस्यास्ति	दण्डोऽस्ति	१९५१ २	२६ कुलटा	कुटिलां
" "	" दण्डोऽन्य	दण्डोऽन्य	" "	३० ता रक्ष्यधनाः ।	सा रक्ष्यधनाः ।
" "	१६ गच्छतः	गच्छति	१९५२ "	९ पधिमि	पधिमि
" २	१० अगुप्ता	गुप्ता	१९५७ १	२५ भागा	भाग
१८६१ १	१० चरति	चरितं	१९८७ "	२ न	(०)
" "	२१ अथवा	अथ	" "	२२ यातुत	यात्रत
" "	२७ विवाहस्य	विवाहस्य	" "	२४ यत्र	यतो
" २	१५-६ ज्ञातमेव	ज्ञात एव	" "	२५ असत्य	त्वसत्य
" "	१६ इति	(०)	" "	२८ नृत्पत्या	नृत्पत्ति
" "			" "	" गः कृतः-	गकृतां

विवादपदानां विषयानुक्रमणिका

साहसम्

(पृ. १५९१-१६५५)

वेदाः— (१५९१-१६०३) अपराधविशेषाः
अपराधकारणानि च, सप्तमर्यादाभङ्गापराधाः; कतिपय-
दोषाणा दोषत्वतारतम्यम् (१५९१); कतिपयदोषाः,
पञ्च महापातकानि (१५९२); अभिशंसनम्-अभि-
शस्तिः (१५९३), अभिशस्त्यागः, अभिशस्तस्य
आत्विज्यानधिकारः, स्तेयानृताभिशसनयोरपराधत्वम्,
अभिशस्तनिष्कृतिः अभिशस्तत्यागश्च १५९४,
वीरहत्या— वीरहत्या, तद्दण्डश्च [मनुष्यहत्या तद्दण्डश्च]
१५९५; ब्रह्महत्या—ब्रह्महत्या, तदपनोदश्च १५९७,
ऋणहत्या, अन्ये च महादोषाः १६०१. निरुक्तम्—
(१६०३) सप्तमर्यादाव्याख्यानम्. गौतमः—(१६०४-५)
निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानु-
सरणीयाः १६०४; स्वधर्मातिक्रमसाहसदण्डः १६०५.
आपस्तम्बः— (१६०५-६) ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहण-
निषेधप्रतिप्रसवौ; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा, साहसिका
महान्तोऽपि नानुसरणीयाः १६०५; महासाहसिक-
शूद्रादिदण्डः, ब्राह्मणे विशेषश्च १६०६. बौधायनः—
(१६०६-८) वधसाहसं तद्दण्डश्च १६०६; निमित्त-
विशेषे साहसानुज्ञा १६०७. वसिष्ठः— (१६०८)
निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा, आततायिनः. विष्णुः—
(१६०८-१२) साहसप्रकाराः १६०८; महापातक-
साहसदण्डविधिः; कूटशासन-विधामिदान-प्रसङ्गतास्कर्य-
स्त्रीबालपुरुषघात - धान्यापहार - कन्यानृत - साहसदण्ड-
विधिः, पशुपक्षिकीटतृणवनस्पतिघात - विमासविक्रय-
साहसेषु दण्डविधिः; अधिकृतानामपथदान-आसनाप्र-
दान-अपूजासु ' भोजननिमन्त्रणसम्बन्धितिक्रमेषु च

दण्डविधिः १६०९, चतुर्वर्णानां अभक्ष्यापेयादिना
दूषणे उद्यानभूम्यादिदूषणे च दण्डविधिः; गृहभूकुड्या-
दिभेदेन - गृहपीडाकरद्रव्यक्षेप-साधारण्यापलाप - प्रेषिता-
प्रदान-पितृपुत्रादित्यागादिदोषेषु दण्डविधिः १६१०;
पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डविधिः, तुल्यमानकूटत्व-
विक्रयदोष-शुल्कग्रहणदोषेषु दण्डविधिः, जातिभ्रंशकर-
मक्षणे दण्डविधिः, अभक्ष्याविक्रयविक्रय-देवमूर्तिभेदनयो-
र्दण्डविधिः, कूटसाक्षि-उत्कोचजीविसभ्य दण्ड्यमोचयितृ-
अदण्ड्यदण्डयितृणां दण्डविधिः १६११; राज्याङ्गदूषण-
साहसदण्डविधिः, निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा, आतता-
यिनः १६१२. शङ्खः शङ्खलिखितौ च—(१६१२-३)
साहसप्रकाराः; मातापितापुत्राद्यन्योन्यत्यागादौ माता-
पितागुर्वतिक्रमे च दण्डविधिः १६१२, प्रतिमाराम-
कृपादिभङ्गे कूटशासनतुल्यमानप्रतिमानकरणे वापी-
कृपादिदूषणेऽदासीदासदानादौ च दण्डविधिः; पितापुत्र-
विरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६१३. कौटिलीयमर्थ-
शास्त्रम्— (१६१३-२२) साहसम् १६१३;
आशुमृतकपरीक्षा १६१५; एकाङ्गवधनिष्कयः १६१७;
शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः १६१८; अतिचारदण्डः
१६२०. मनुः— (१६२२-३२) स्तेय-
साहसयोर्निश्चिः; साहसिकः पापकृत्तमः, तस्योपेक्षा
राज्ञा नैव कर्तव्या १६२२; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा
१६२३, महापातकिसाहसिकदण्डविधिः, मातापितास्त्री-
पुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः १६२७, निमित्तविशेषेषु
प्रातिवेश्यब्राह्मणाद्यभोजने दण्डविधिः; पितापुत्र-
विरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः; अभक्ष्यापेयादिप्राशयितृ-
ग्रसितृदण्डविधिः १६२८; घर्मोपजीविनो धर्मच्युतस्य
दण्डविधिः; उत्कृष्टकर्मभिर्जीवन् अधमजातीयो दण्ड्यः;
तडाग-कोष्ठागार-देवतागार-जलमार्गादिभेदेनाद्यपराधेषु

दण्डविधिः १६२९; विविधद्रव्यनाशापराधेषु दण्डविधिः; संक्रमणप्रतिमादिद्रव्यभेदनदूषणादौ दण्डविधिः १६३०; राजमार्गदूषणे दण्डविधिः; अभिचारमूलक्रिया-कृत्यासु दण्डविधिः; राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः १६३१. याज्ञवल्क्यः— (१६३३-४१) साहसनिरुक्तिस्तद्विधिः; साहसकारयितृदण्डः १६३३; पूज्यातिक्रम-भ्रातृभार्याप्रहार-प्रतिश्रुताप्रदान-सुद्रासहित-गृहभङ्ग-सामन्तादिपीडाकरणपराधेषु दण्डविधिः; विधवागमन-परभयानिवारण-वृथाक्रोश-चाण्डालकृत-स्पृश्यस्पर्श-शूद्रप्रभ्रजितादिभोजन-अयुक्तशपथ-अमोय-कर्मकरण-पशुपुस्तवोपघात-साधारणालाप-दासीगर्भपात-पितृपुत्राद्यन्योन्यत्यागेषु दण्डविधिः १६३४; तरिकेण स्थलजशुल्कग्रहणे प्रातिवेश्यब्राह्मणानिमन्त्रणे च दण्डः; पितापुत्रविरोधसाक्षादिदण्डविधिः १६३५; अमश्या-पेयादिना चातुर्वर्ण्यदूषणे दण्डविधिः; जारप्रच्छादन-शववस्तुविक्रय-गुरुताडन-राजयानाद्यारोहण-द्विनेत्रभेदन-राजद्विडुपजीवन-शूद्रकृतविप्रत्वोपजीवनेषु अपराधेषु दण्डविधिः १६३६; शस्त्राघात-गर्भपात-स्त्रीपुंवध-दुष्ट-स्त्रीकृतपुंवधादिदोषेषु दण्डविधिः १६३७; क्षेत्रवेश्मादि-दाहराजपत्नीगमनापराधेषु दण्डविधिः; राजपुरुषकृता-पराधेषु दण्डविधिः १६३९; अविज्ञातहन्तुरन्वेषणविधिः १६४०. नारदः— (१६४१-४५) साहसनिरुक्तिः; त्रयश्चत्वारश्च साहसप्रकाराः. तत्र दण्डविधिश्च १६४१; अपराधविषयकपश्चात्तापे सति असति च कर्तव्यता १६४४; अविक्रयविक्रये ब्राह्मणदण्डः; राजधृतवस्तुनि आक्रममाणो वधदण्डार्हः १६४५, बृहस्पतिः— (१६४५-८) साहसनिरुक्तिः, पञ्च त्रयश्च साहस-प्रकाराः, तत्र दण्डविधिश्च; साहसस्तेयं तत्र दण्डश्च १६४५; साहसिकवधदण्डविचारः; साहसिका राज्ञा नोपेक्षणीयाः; साहसिकघातकतत्सहायाः तद्विधिश्च १६४६; अविज्ञातघातकाद्यन्वेषणविधिः १६४७; आत्म-हत्यादोषः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा, साहसकल्पदोषाः १६४८. कात्यायनः— (१६४८-५१) साहस-निरुक्तिः १६४८; द्रव्यनाशादिप्रणममध्यमोत्तमसाह-सानि तद्विधिश्च १६४९; साहसकृदन्वेषणविधिः; आततायिनः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५०.

व्यासः— (१६५१) वधसाहसकर्तृदण्डः; मिथ्या-मैषज्यापराधः. देवलः— (१६५१) आत्महत्यादोषः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. उशना— (१६५२) गर्भपातनसाहसे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. यमः— (१६५२) विषाग्निद-चौर-वधकारि-तडाग-भेदकादिसाहसिकेषु दण्डविधिः; साहसिकस्तेयादिकृद्-ब्राह्मणदण्डविधिः; आत्महत्यायत्नकरणे दण्डः. संवर्तः— (१६५३) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. वृद्धहारीतः— (१६५३) निमित्तविशेषे साहसा-नुज्ञा; साहसिकाना दण्डविधिः, तत्र ब्राह्मणे विशेषश्च. सुमन्तुः— (१६५३) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. पैठीनसिः— (१६५३) घातकसहायादिसाहसिक-दण्डविधिः. गालवः— (१६५४) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. अग्निपुराणम्— (१६५४) मर्यादा-भेदकादिषु दण्डविधिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः; प्रतिमादि-भेदने अमशयमक्षणे च दण्डः. ब्रह्मपुराणम्— (१६५४) आततायिविशेषः. मत्स्यपुराणम्— (१६५५) राजप्रतिकूलसाहसिकदण्डविधिः; ब्राह्मणाम-न्त्रणसन्निधयो दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः. भविष्यपुराणम्— (१६५५) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)— (१६५५) साहसनिरुक्तिः; निमित्त-विशेषे साहसानुज्ञा.

स्तेयम्

(पृ. १६५६-१७६७)

वेदाः— (१६५६) राजा स्तेनं बध्नाति; स्तेन-त्वापवादः; स्तेयस्य दुष्टत्वं शपथविभाव्यत्वं च; स्तेनो हन्तव्यः. गौतमः— (१६५६-६३) वर्णभेदेन स्तेय-दण्डः १६५६; दण्डानर्हस्तेयम् १६५७; स्तेयमहापा-तकदण्डविधिः; दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः; ब्राह्मणे विशेषः १६५८; चौरसाहाय्ये अधर्मसंयुक्तप्रतिग्रहे च दण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १६५९; प्रकाशचौर्यप्रसङ्गात् क-शुल्कस्थापनाविधिः १६६१; चौरद्वयं राज्ञा स्वामिने प्रदेयमलब्धेऽपि चौरैः १६६३. हारीतः— (१६६३)

राज्ये चौरदोषः. आपस्तम्बः— (१६६४-७) तस्कर-
भयरहितराज्यकरणं मुख्यो राजधर्मः; शूद्रादीना स्तेया-
दिमहापातकदण्डविधिः, ब्राह्मणे विशेषश्च १६६४; दण्डार्हानर्हस्तेयविचारः; दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः, स्तेय-
दोषे आपदनापत्कालद्रव्यविशेषादिविचारः १६६५; दण्ड्यादण्डने दोषः; शुल्कस्थापना १६६६. बौधायनः
(१६६७) स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्योत्सर्गे
राज्ञो दोषः; शुल्कस्थापना. वसिष्ठः— (१६६७-८)
स्तेयदुष्टलक्षणानि १६६७, स्तेयमहापातकदण्डविधिः;
दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः; अर्धस्थापना शुल्कस्थापना
च १६६८. विष्णुः— (१६६८-७१) प्रकाश-
वञ्चकाना शुल्कपरिहर्तृकूटतुलामानकर्त्रादीना दण्डः
१६६८, अप्रकाशतस्कराणां पशुधान्यवस्त्रमक्षयपेयरत्ना-
दिद्रव्यहारिणा दण्डविधिः १६६९; करशुल्कस्थापना;
चौरद्वतं चौरैऽलब्धेऽपि स्वामिने प्रत्यर्पणीयम् १६७१.
शङ्खः शङ्खलिखितौ च— (१६७१-२) भानार्ध-
स्थापनाविधिः; प्रकाशवञ्चक-कूटतुलामानव्यवहर्त्रादि-
दण्डविधिः; अप्रकाशतस्कराणां पशुपुरुषभाण्डाद्यप-
हारिणा दण्डविधिः १६७१, वर्णविशेषकृतचौर्यदण्ड-
विधिः; चौर्यशङ्कितशोधनदण्डौ, दण्डभ्रादण्डने राजदोषः
१६७२. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्— (१६७३-९०)
कास्करक्षणम् १६७३, वैदेहकरक्षणम् १६७७,
गूढाजीविना रक्षा १६७९; सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्
१६८१; शङ्कारूपकर्माभिग्रहः १६८२, वाक्यकर्मानु-
योगः १६८५; सर्वाधिकरणरक्षणम् १६८८. मनुः—
(१६९०-१७२८) स्तेयविवादपदप्रतिज्ञा १६९०;
स्तेयसाहसयोर्निरुक्तिः १६९१, राज्यकण्टकाः प्रकाशा-
प्रकाशतस्कराः, कण्टकशुद्धिः, तदर्थं चाराद्यन्वेषकविधिः
१६९२; तस्करादिकण्टकान्वेषणविधिः १६९५; स्तेना-
तिदेशः १६९७, चौरादिकण्टकनिग्रहो राज्ञो धर्मः
१६९९, स्तेयमहापातकदण्डविधिः, दण्ड्यस्य मोक्षे राजा
दोषभाक् १७०२, चौरस्य पापस्य च दण्डेन प्रायश्चित्त-
वच्छुद्धिः १७०४; प्रकाशतस्करदण्डाः १७०५; प्रकाश-
तस्करप्रकरणे प्रसङ्गात् अर्धमानादिव्यवस्थाविधिः
१७०७; प्रकाशतस्करदण्डाः (पूर्वतोऽनुवृत्ताः) १७०८;
अप्रकाशतस्करदण्डाः १७११; अप्रकाशचौर्याभ्यासे

शारीरो दण्डः १७२०, वर्णतः स्तेयदोषतारतम्यम्
१७२१; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७२२; स्तेनप्रकरणोप-
सहारः; करग्रहणविचारः १७२७. याज्ञवल्क्यः—
(१७२८-४४) स्तेयलक्षणम्; प्रकाशतस्करदण्डाः
१७२८; प्रकाशस्तेयप्रकरणे प्रसङ्गतः अर्धस्थापनाविधिः
१७३१, प्रकाशस्तेयदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७३२; अप्र-
काशतस्करदण्डाः १७३६; स्तेये दण्डविवेकसाधनो
न्यायः, स्तेयप्रकाराश्च १७३८; चौरान्वेषणम् १७४०;
स्तेनातिदेशः १७४२, स्तेनालाभे हृतदानम् १७४३;
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७४४. नारदः— (१७४४-५७)
स्तेयलक्षण स्तेयप्रकाराश्च, तस्करप्रकाराः १७४५, प्रकाश-
तस्करदण्डाः १७४६, अप्रकाशतस्करदण्डाः, अप्रका-
शस्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः १७४८; अप्रकाश-
तस्करदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७४९; पश्चात्तस्तेनदण्डः
१७५१; विदुषः स्तेनस्य वर्णभेदेन दण्डतारतम्यम्;
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः, चौरान्वेषणम् १७५२; स्तेनातिदेशः
१७५५; स्तेनालाभे हृतदानम् १७५६. बृहस्पतिः—
(१७५७-६१) स्तेनप्रकाराः १७५७, प्रकाशतस्कर-
दण्डाः १७५८; अप्रकाशतस्करदण्डाः, चौरान्वेषणम्
१७६०; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६१. कात्यायनः—
(१७६१-६३) स्तेयसाहसयोर्लक्षणम्, प्रकाशतस्कर-
दण्डाः; अप्रकाशतस्करदण्डाः १७६१; चौरान्वेषणम्;
स्तेनातिदेशः; स्तेनालाभे हृतदानम् १७६२, स्तेयदोष-
प्रतिप्रसवः १७६३. व्यासः— (१७६३-५) स्तेन-
प्रकाराः १७६३; प्रकाशतस्करदण्डाः १७६४; अप्रकाश-
तस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्, स्तेनालाभे हृतदानम्;
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६५. उशाना— (१७६६)
अप्रकाशतस्करदण्डः. यमः— (१७६६) अप्रकाश-
तस्करदण्डः, स्तेयदोषप्रतिप्रसवः. लोकाक्षिः—
(लौगाक्षिः ?)— (१७६६) अप्रकाशतस्कर-
दण्डः. कण्वः— (१७६६) अप्रकाशतस्करदण्डः.
वृद्धमनुः— (१७६६) अप्रकाशतस्करदण्डः;
स्तेनालाभे हृतदानम्. अग्निपुराणम्— (१७६६)
प्रकाशतस्करदण्डः, स्तेयदोषप्रतिप्रसवः. मत्स्यपुराणम्—
(१७६७) प्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः.
शुक्रनीतिः— (१७६७) कूटपण्यविक्रेतृदण्डः, स्तेयः

प्रसङ्गेन शिल्पिनां विविधभूतिविचारश्च.

वाक्पारुष्यम्

(पृ. १७६८-१७९२)

वेदाः—(१७६८) ब्राह्मणं प्रति अकुशलोक्ति-
निषेधः. गौतमः—(१७६८-९) शूद्रकृतवाग्दण्ड-
पारुष्यदण्डसामान्यविधिः; वेदाध्यायिशूद्रदण्डः १७६८;
त्रैवर्णिककृतवाक्पारुष्ये दण्डः १७६९. हारीतः—
(१७६९) असमवर्णकृतवाक्पारुष्यदण्डसामान्यविधिः;
वेदाध्यायिशूद्रदण्डः; मिथ्यावाक्पारुष्ये दण्ड-
सामान्यविधिः. आपस्तम्बः—(१७६९) शूद्रकृत-
वाक्पारुष्ये दण्डः. वसिष्ठः—(१७७०) पातकाभि-
शंसने दण्डः. विष्णुः—(१७७०-७१) हीनवर्ण-
कृतवाक्पारुष्ये दण्डः; वाक्पारुष्यविशेषाः, तत्र
दण्डश्च १७७०, समासमवर्णाक्रोशक्षेपादिषु दण्डाः
१७७१. शंखः शंखलिखितौ च—(१७७१)
समासमवर्णक्षेपातिक्रमादिषु दण्डाः; वर्णभेदेन आक्रोश-
दण्डाः; अधिकृतविप्रगुरुभर्त्सने दण्डाः. कौटिलीयमर्थ-
शास्त्रम्—(१७७१-३) वाक्पारुष्यम् १७७१.
मनुः—(१७७३-९) समासमवर्णानां परस्परक्रोशे
दण्डाः १७७३; समवर्णाक्रोशे तदत्यन्तनिन्दया च
दण्डः १७७४; शूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च
दण्डाः १७७५; मिथ्याक्षेपे अङ्गवैकल्योक्तौ गुर्वाद्या-
क्षारणे च दण्डः १७७६; ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परक्रोशे
विट्शूद्रयोः स्वजात्याक्रोशे च दण्डाः १७७८.
याज्ञवल्क्यः—(१७७९-८४) वाक्पारुष्यलक्षण-
विभागौ; समगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराक्षेपे दण्डः
१७७९; समगुणेषु सवर्णेषु अश्लीलाक्षेपे दण्डः;
विषमगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराश्लीलाक्षेपेषु दण्डः १७८०;
इन्द्रियनाशप्रतिज्ञयाक्षेपे पापाक्षेपे त्रैविद्यनृपदेवजातिपूग-
ग्रामदेशाक्षेपे च दण्डाः १७८१; असमवर्णेषु क्षेपे दण्डाः
१७८३. नारदः—(१७८४-८) वाक्पारुष्यनिरुक्तिः,
तत्प्रकाराश्च १७८४; पातकाभिशंसने दण्डः १७८६;
सवर्णक्षेपादौ दण्डाः १७८७; असवर्णक्षेपाभिशंसनादौ
दण्डाः; शूद्रकृते ब्राह्मणराजन्याद्याक्षेपादौ दण्डाः; राज्ञः
क्षेपे दण्डः १७८८. बृहस्पतिः—(१७८८-९०)
पारुष्यभेदाः; वाक्पारुष्यप्रकाराः १७८८; समासम-

जातिगुणकृतवाक्पारुष्येषु दण्डाः १७८९; असमवर्णकृत-
वाक्पारुष्ये दण्डाः; शूद्रकृतद्विजक्षेपधर्मोपदेशादौ दण्डाः;
वाक्पारुष्यप्रकरणोपसंहारः १७९०. कात्यायनः—
(१७९१-२) वाक्पारुष्यप्रकाराः; वाक्पारुष्यदोषा-
ल्पत्वे अर्धो दण्डः; वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं
च १७९१. व्यासः—(१७९२) पातकाभिशंसने
दण्डाः. उशना—(१७९२) असवर्णकृतवाक्पारुष्ये
दण्डाः; वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्धो दण्डः; अनाम्नाते
दण्डे विधिः. यमः—(१७९२) वेदाध्यायिशूद्रदण्डः.
जमदग्निः—(१७९२) असवर्णेषु वाक्पारुष्ये दण्डाः.
अग्निपुराणम्—(१७९२) वैश्यशूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे
धर्मोपदेशे च दण्डाः.

दण्डपारुष्यम्

(पृ. १७९३-१८३५)

वेदाः—(१७९३) ब्राह्मणविषयकदण्डपारुष्ये
दण्डविधिः. गौतमः—(१७९४) शूद्रकृते द्विजाति-
विषयके वाग्दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेप्सु-
शूद्रस्य दण्डः; शिष्यशासनरूपे दण्डपारुष्ये दण्डः.
हारीतः—(१७९४-५) हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु
च वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः १७९४. आप-
स्तम्बः—(१७९५) दण्डपारुष्यान्तर्भावविशिष्य-
शासनम्; आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः. वसिष्ठः—
(१७९५) वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डसामान्यविधिः;
वृक्षच्छेदनिषेधः. विष्णुः—(१७९६-८) हीनवर्ण-
कृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः;
आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः; प्रहारोद्यमन-पादादिलुण्ठन-
करादिभङ्ग-चेष्टादिरोधप्रहारादिषु दण्डविधिः १७९६;
एकं बहूनां प्रहरता दण्डः; पुरुषपीडायां पशुपीडायां
पशुपक्षिकीटघातादिषु च दण्डः १७९७; वृक्षवल्लीतृणा-
दिच्छेदे दण्डविधिः १७९८. शंखलिखितौ—(१७९८)
प्रहारोद्यमने निपातने च दण्डः. कौटिलीयमर्थ-
शास्त्रम्—(१७९८-१८०१) दण्डपारुष्यम् १७९८.
मनुः—(१८०१-१२) शूद्रकृतेषु त्रैवर्णिकविषयक-
दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य
दण्डः १८०१; सवर्णविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः
१८०३; वनस्पतिच्छेदने दण्डविधिः १८०४; प्राणि-

पीडने दण्डविधिः १८०५; गृहोपकरणादिद्रव्यभाण्ड-
गुण्यमूलफलादिनाशने दण्डविधिः १८०६, यानसंबधि-
निमित्तेषु प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाभ्यादीना दण्ड-
विचारः १८०७; प्राणिविशेषहिंसाभेदेन दण्डभेदाः
१८१०; भार्यापुत्रदासशिष्यादीनां ताडने कृते दण्ड-
विचारः १८१२. याज्ञवल्क्यः—(१८१२-२४) दण्ड-
पारुष्यलक्षणम् १८१२; दण्डपारुष्यनिर्णयहेतुः १८१३;
स्मृत्यनुक्तपारुष्ये दण्डविधिः; साधनभेदेन जातितो-
गुणतो वा समहीनोत्तमभेदेन च दण्डभेदाः १८१४,
अब्राह्मणकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः;
उच्चजातिकृते सजातीयकृते वा परगात्रविषये दण्ड-
पारुष्ये दण्डाः १८१५; यानयुग्मगोगजाश्वादिनिमित्तेषु
प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाभ्यादीना दण्डविचारः १८१९,
द्रव्यविनाशे दण्डविधिः १८२१, पशुविषयदण्डपारुष्ये
दण्डविधिः, वनस्पतिवृक्षलतागुल्मादीना छेदनादौ
दण्डविधिः १८२२. नारदः— (१८२४-३०) दण्ड-
पारुष्यलक्षणं तत्प्रकाराश्च १८२४; दण्डपारुष्ये दोष-
राहित्यदण्डभाक्त्वविचारः, पञ्चप्रकारैस्तत्रापकृतविचार-
श्च १८२५, हीनवर्णकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये
दण्डविधिः १८२८, राजनि दण्डपारुष्ये दण्डः, अज्ञ-
स्वकीयकृतापराधे तत्प्रभोर्दण्डविचारः; अप्रकाशदण्ड-
पारुष्ये परीक्षाविधिः १८२९. बृहस्पतिः—(१८३०-
३२) दण्डपारुष्यलक्षणम्; वाक्पारुष्यापेक्षया दण्ड-
पारुष्यस्य दण्डविधौ विशेषः; विविधदण्डपारुष्येषु
समाधिकविषयेषु दण्डविधिः १८३०; दण्डपारुष्येण
पीडकः पीडापरिहारव्ययं क्षपहृतं च दाप्यः; पीडि-
ताय दण्डदानं राज्ञे च, पशुग्रीडाया दण्डविधिः; शूद्र-
कृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; परस्परं
दण्डपारुष्ये कृते नीचकृते च विशेषतः दोषराहित्य-
दण्डभाक्त्वदण्डदापयितृविचारः १८३१; अप्रकाश-
दण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३२. कात्यायनः—
(१८३२-४)सजातीयेषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८३२;
दण्डपारुष्ये प्रातिलोमानुलोमनीचेषु दण्डविधिः, पीडि-
ताय पीडापरिहारव्ययहृतभग्नादिदानविधिः १८३३;
पशुपक्षिवनस्पतिषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; अप्रकाश-
दण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३४. व्यासः—(१८३४)

दण्डपारुष्यलक्षणम्. यमः— (१८३५) भार्यापुत्र-
दासदासीशिष्यानां दण्डपारुष्यविचारः; वधकृद्द्विज-
दण्डः. वृद्धहारीतः— (१८३५) देवताब्राह्मण-
गुरूणा पादादिना प्रहारे दण्डविधिः. सुमन्तुः—
(१८३५) परस्परं पारुष्ये दण्डविधिः. वृद्धकात्या-
यनः— (१८३५) दण्डपारुष्ये स्वयं प्राणत्यागे न
दण्डः. परिशिष्टकारः— (१८३५) दण्डपारुष्य-
लक्षणम्. अग्निपुराणम्— (१८३५) शूद्रकृते
द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; पशुवृक्षविषये
दण्डपारुष्ये दण्डविधिः.

स्त्रीसंग्रहणम्

(पृ. १८३६-१८५२)

वेदाः—(१८३६-४१) भ्रातृभगिनीविवाहः
तन्निषेधश्च, पितापुत्रीविवाहः १८३६; भ्रातृभगिनी-
विवाहः, शूद्रकृतार्यस्त्रीसंग्रहणम्; स्त्रियाः व्यभिचारदोषः
१८३७, शूद्रकृतार्यस्त्रीसंग्रहणं आर्यकृतशूद्रस्त्रीसंग्रहणं
च; ब्राह्मणीसंग्रहदोषः १८३८; परदारसंग्रहो दोषः;
पितापुत्री-भ्रातृभगिनीसङ्गः; पितापुत्रीविवाहनिषेधः;
स्त्रियाः व्यभिचारदोषः; पितापुत्रीविवाहनिषेधः
१८४०; स्त्रियाः व्यभिचारदोषः; श्रोत्रियदारसंग्रहदोषः;
पितापुत्रीविवाहः १८४१. गौतमः— (१८४१-३)
परदारभिमर्शे दण्डसामान्यविधिः; आर्यस्त्र्यभिगामिशूद्र-
दण्डः १८४१, हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे
दण्डः १८४२; कन्याकृतकन्यादूषणदण्डः १८४३.
हारीतः— (१८४३) हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च
व्यभिचारे दण्डः. आपस्तम्बः— (१८४३-४)
कन्यापरदारसंनिकर्षकरणे दण्डः; परदारमैथुने दण्डः
१८४३; कन्यादूषणे दण्डः; कन्यादूषणे परदारदूषणे च
राज्ञः कर्तव्यम्; प्रायश्चित्तोत्तरं कन्या परदाराश्च धर्माहं-
संबन्धाः, आर्यस्य शूद्रागमने दण्डः; आर्यस्त्र्यभिगामि-
शूद्रदण्डः; परमुक्तस्त्रियाः प्रायश्चित्तम् १८४४.
बौधायनः— (१८४४-५) शूद्रादीना उच्चवर्णस्त्री-
गमने दण्डः १८४४; चारणदाररङ्गावतारस्त्रीषु यमने
दण्डाभावः; स्त्रीणां परपुरुषदूषिताना अदुष्टत्वम् १८४५.
वसिष्ठः—(१८४५-६) शूद्रादीना उच्चवर्णस्त्रीगमने

दण्डः १८४५; आर्यस्त्रीणां शूद्रदूषितानां शुद्धिविधिः १८४६. विष्णुः— (१८४६ ७) स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि; वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८४६; गुरु-तल्पगमने दण्डः; सकामहीनस्त्रीगमने न उच्चपुरुषो दुष्यति; कन्यादूषणे दण्डः; पशुगमने दण्डः १८४७. शङ्खः शङ्खलिखितौ च— (१८४७-८) स्वदार-नियमाद्यतिक्रमे दण्डविधिः; वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८४७; कन्यादूषणे वर्णानुसारेण दण्डविधिः; स्त्रीकृतकन्यादूषणे दण्डः १८४८. कौटिलीय-मर्थशास्त्रम्— (१८४८-५१) कन्याप्रकर्म १८४८; अतिचारदण्डः १८५०. मनुः— (१८५१-७०) संग्रहणलक्षणानि १८५१, परस्त्रीसंभाषायां दोषविचारः १८५३, चारणदारादिस्त्रीभिः सह संभाषणे उपकारादौ च दोषविचारः १८५४, परदाराभिर्मर्शदोषेषु दण्डः तत्प्रयो-जनं च १८५५; वर्णभेदेन परदाराभिर्मर्शेषु दण्डविधिः, तत्र अब्राह्मणस्यैव शारीरदण्डः, ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्य-प्रवसनादिः १८५६; भर्तारं विलङ्घ्य अन्यपुरुष-गामिन्याः स्त्रियाः तल्लग्नपुरुषस्य च दण्डः १८६५; सव-र्णासवर्णादिकृते कन्यादूषणे दण्डविधिः १८६६; साह-सादीनां परस्त्रीसंग्रहणान्तानां दण्डनिबन्धनानां प्रदानां उपसंहारः १८६९. याज्ञवल्क्यः— (१८७०-८०) स्त्रीसंग्रहणस्वरूपम्; संग्रहणलक्षणानि, परस्त्रीपुरुषसंभाषायां दण्डविधिः; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिश्च १८७०; कन्याहरणे कन्यादूषणे च वर्णभेदेन दण्डविधिः १८७५; कन्यादोषख्यापनपशुगमनहीनस्त्रीगमनादौ दण्डविधिः १८७६; दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः, प्रसङ्ग-विशेषेषु वेद्यावेतनविचारश्च १८७७; अयोनिपुरुषप्र-त्रिदान्यतमगमने दण्डविधिः १८७९. नारदः— (१८८०-८४) संग्रहणलक्षणानि १८८०; संग्रहणदोष-प्रतिप्रसवः १८८१; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः १८८२; कन्यादूषणे वर्णभेदेन दण्डविधिः; दास्यादि-साधारणस्त्रीगमने दोषविचारः १८८३; अन्यजपशु-वेद्यागमने दण्डविधिः; अगम्यागमने प्रायश्चित्तं राज-दण्डो वा १८८४. बृहस्पतिः— (१८८४-७) संग्रहण-प्रकाराः, तल्लक्षणानि च १८८४; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्ड-विधिः १८८५; स्त्रीसंग्रहणे स्त्रीणां दण्डविधिः १८८६.

कात्यायनः— (१८८७-८) संग्रहणलक्षणानि १८८७; संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः; स्त्रीपुरुषयोः संग्रहणे दण्डविधिः; स्वैरिणीगमनाविचारः १८८८. व्यासः— (१८८९-९०) संग्रहणलक्षणानि; स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; साधारणस्त्री-गमने दण्डविधिः १८८९. यमः— (१८९०) मातृ-श्वस्रादिगमने पातित्यम्, वर्णभेदेन स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; बन्धकीगमने दण्डविधिः; साहसिकादिदृष्टरहितराज्य-स्तुतिः. संवर्तः— (१८९०-९१) स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि. स्त्रीसंग्रहणनिर्णयश्च १८९०. वृद्धहारीतः— (१८९१) परस्त्रीगमने दण्डविधिः. स्मृत्यन्तरम्— (१८९१) वर्णभेदेन परस्त्रीगमने दण्डविधिः. अग्निपुराणम्— (१८९१) संग्रहणोपक्रमनिषेधः, स्वयवरानुज्ञा; वर्ण-भेदेन स्त्रियाः व्यभिचारदण्डः; वर्णानुलोभ्येन व्यभिचारे दण्डः. मत्स्यपुराणम्— (१८९२) प्रतिषिद्धानां परस्त्रियाः अगारप्रवेशे दण्डः, परस्त्रीसंग्रहणे दण्ड-विधिः; कन्यादूषणे दण्डविधिः; पशुगमनदण्डः. विष्णु-पुराणम्— (१८९२) पशुगमनायोनिगमननिषेधः.

द्यूतसमाह्वयम्

(पू. १८९३-१९१५)

वेदाः— (१८९३-१९०३) द्यूतानुमतिः; अक्षक्रीडा दोषः; अक्षक्रीडायामनृतकरणे दोषः; अक्ष-क्रीडा निषेधः १८९३; द्यूतविधिः १८९६; द्यूतनिन्दा; द्यूतपरिभाषा १८९७; द्यूते जयार्थं देवताह्वानं जयकर्म च १८९८; द्यूतकृतर्णदोषः १९०२. आपस्तम्बः— (१९०३) राजाधिकृतसमैवाधिदेवनाह्वा. विष्णुः— (१९०३) द्यूतसमाह्वययोर्मध्ये सभिक-जयि-राजभि-र्ग्राह्याः पणाशाः, राजसभिकजयिजितानां कृत्यं च; द्यूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः. कौटिली-यमर्थशास्त्रम्— (१९०४-५) द्यूतसमाह्वयम् १९०४. मनुः— (१९०५-७) द्यूतसमाह्वयप्रतिज्ञा; द्यूतसमाह्व-ययोर्लक्षणम्; द्यूतोपकरणानि; द्यूतसमाह्वयनिषेधः; द्यूत-समाह्वयकारिणां दण्डः; इतरकण्टकदण्डश्च १९०५; अष्टादशपदोपसंहारः १९०७. याज्ञवल्क्यः— (१९०७-१०) द्यूतसमाह्वयस्वरूपम् १९०७; सभिकेन द्यूते वृत्त्यर्थं ग्राह्याः पणाशाः; सभिककृत्यं राज्ञे जेत्रे च

पणांशदापनम् १९०८; राजकृत्यं द्यूते जितद्रव्यदापनम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; द्यूते मिथ्याचारिणा दण्डविधिः १९०९, राजाधिकृतं द्यूतं कार्यम्, समाह्वये द्यूतघर्मातिदेशः १९१०. नारदः—(१९१०-१३) द्यूतसमाह्वययोर्लक्षणम् १९१०; सभिकेन द्यूते वृत्त्यर्थं ग्राह्याः पणाद्याः, राज्ञे पणाशदान च, सभिकरहित द्यूतं, तत्रापि राज्ञा पणाशो ग्राह्यः, अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्, द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः, कितवसभिकयोः परस्परं इतिकर्तव्यता १९११, राजानधिकृतद्यूते दण्डः अलभश्च, पणपरिकल्पन क्वचित् कृताकृतम् १९१२, कितवात् सभिको पणाशातिरिक्त विशेषेण न गृह्णीयात्, द्यूते मिथ्याचारिणा दण्डविधिः १९१३. बृहस्पतिः—(१९१३-४) समाह्वयलक्षणम्, द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञान च, द्यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणाद्याः १९१३, द्यूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणा दण्डविधिः, द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; अष्टादशपदोपसहारः १९१४. कात्यायनः—(१९१४-५) द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञान च; द्यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणाद्याः १९१४, अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः १९१५.

प्रकीर्णकम्

(पृ. १९१६-१९६२) .

प्रकीर्णकम्

(पृ. १९१६-४३)

गौतमः—(१९१६-८) नृपाभितो व्यवहारः— राजब्राह्मणान्यां दण्डोपदेशान्या चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः प्रतिषिद्धाद्वारणीयः सकराञ्च रक्षणीयः १९१६; देशादिघर्माः १९१८. आपस्तम्बः—(१९१८) नृपाभितो व्यवहारः— शास्त्रराजपुरोहितैः चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च; देशादिघर्माः. बौधायनः—(१९१८-२०) नृपाभितो व्यवहारः—राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वधर्मे स्थापयित्वा रक्षणीयः १९१८, देशादिघर्मपालनम् १९१९. मत्स्यः—(१९२०-२१) नृपाभितो व्यवहारः—ब्राह्मणेन राज्ञा च उपदेशदण्डान्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः

स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च १९२०; राज्ञा विवाहव्यवस्था कार्या, देशादिघर्मपालनम् १९२१. विष्णुः—(१९२१-२) नृपाभितो व्यवहारः—राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धादिवारणीयश्च, नृपाभिताः केचिद्व्यवहाराः १९२१; देशादिघर्मपालनम् १९२२. शंखलिखितौ—(१९२२) नृपाभितो व्यवहारः—पितृमातृविवादे पुत्रः प्रष्टव्यः; नृपाभितव्यवहारेषु कानिचिदपवादस्थानानि. महाभारतम्—(१९२२) देशघर्मपालनम्. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—(१९२२-६) प्रकीर्णकानि १९२२; आचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थ्यानां वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिविषये अन्यथा वा व्यतिक्रमे दण्डविधिः १९२३; उपनिपातप्रतीकारः १९२४. मनुः—(१९२६-३१) ऋत्विग्याज्ययोरन्यतरेणान्यतरस्य त्यागे दण्डः; मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः; आश्रमिद्विजानां कार्याणि तच्छिष्टैर्निर्णयानि, तत्समतौ राज्ञा १९२६; निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यानुवेश्यद्विजानिमन्त्रणे दण्डः; श्रोत्रियामोजने दण्डः; करदानानर्हाः, नेजककृत्यम्; तन्नुवायकृत्यम्, अर्घस्थापना; क्रयविक्रयादौ राजनिवमातिक्रमे दण्डविधिः, तुल्यमानप्रतीमानादिस्थापना; नौयायिव्यवहारः; राज्ञा वैश्यशूद्रौ स्वकर्मणि प्रवर्तनीयौ; आपदि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणेन स्वस्वकर्मणा भर्तव्यौ; ब्राह्मणेन सस्कृतद्विजा दास्ये न नियोज्याः १९२७; शूद्रो दास्यमेवाहति, सप्तविधा दासाः; भार्यापुत्रदासा न धनस्वाम्यमर्हन्ति; ब्राह्मणेन शूद्रद्रव्यं हरणीयम्; राज्ञा प्रत्यह व्यवहारोऽवेक्षणीयः, व्यवहारप्रकरणोपसहारः; नृपाभितो व्यवहारः—कण्टकोद्धारः १९२८; सप्ताङ्गराज्यव्यसननिवारणचिन्तनम्; युगकृत राज्ञा; देवकार्यकरणात् देवतामयो राजा; ब्राह्मणपूरक्षणं राजधर्मः १९३०, लोकहितेषु भृत्यनियोजनम्; देशघर्मपालनम्; परस्वानादान-स्वार्थसंग्रहादयो राजधर्माः १९३१. याज्ञवल्क्यः—(१९३१-३) प्रकीर्णकस्वरूपम् १९३१; नृपाभितो व्यवहारः—राजशासनविपर्यासे पारदार्यचौर्यकर्तृमोचने च दण्डः, नृपाभितो व्यवहारः—राजपुरुषाणां कर्मकारिणा कार्येष्वपराधविचारः; श्रोत्रियसत्कारः; नृपाभितो व्यवहारः—पीडाकृत्यः प्रजा रक्षार्थिना; नृपा-

श्रितो व्यवहारः—कुलजातिश्रेणिगणजानपदात्मको लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च वारणीयः; प्रकीर्णकत्वेन संग्रहीताः केचिद्व्यवहाराः १९३२. नारदः— (१९३३-४०) प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं, तद्भेदाश्च १९३३; राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च निवारणीयः; श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधिराजशासनं प्रवर्तननिवर्तनात्मकम्, कारुशिल्पिप्रभृतीनां वृत्तिसाधनानि न हरणीयानि १९३५; राजशासन लोकैर्नातिक्रमणीयम्; राजदण्डप्रयोजनम्; राजशासनप्रामाण्यम्; देवकार्यकरणात् देवतामयो राजा, तस्य कर्तव्यानि; ब्राह्मणसेवा राजधर्मः; ब्राह्मणस्य विशेषाधिकाराः १९३६, आपदि ब्राह्मणवृत्तिः १९३७, ब्राह्मणस्य वृत्तिः राज-प्रतिग्रहेण प्रशस्ता; राजधनप्रशंसा १९३९, अष्टौ मङ्गलानि १९४०. बृहस्पतिः— (१९४०-४१) प्रकीर्णक-पदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४०; देशादिधर्मपालनम् १९४१. कात्यायनः— (१९४१-२) प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४१; नृपाश्रितो व्यवहारः—राजो-पत्नीविनां राजक्रीडासक्तानां राज अप्रियवक्तुश्च दण्डः; देशादिधर्मपालनम् १९४२. पितामहः— (१९४२) देशधर्मपालनम्. व्यासः— (१९४२) नृपाश्रितो व्यवहारः—उत्कोचजीविराजपुरुषाणां दण्डः. देवलः— (१९४२) नृपाश्रितो व्यवहारः—प्रायश्चित्तनिर्देशो राज्ञा कार्यः; देशादिधर्मपालनम्. उशना— (१९४२) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा करः कल्पनीयः; राजप्रशंसा. यमः— (१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—पौराणिक-धर्मप्रवर्तनम्; प्रकीर्णकप्रकरणोपसंहारः; पतितधन-व्यवस्था. संवर्तः— (१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—आमात्यपैशुन्ये पुरमानप्रभेदने च दण्डः. वृद्धहारीतः— (१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा करः कल्पनीयः. अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि— (१९४३) देशधर्म-पालनम्. अग्निपुराणम्— (१९४३) संकीर्णदण्डाः. देवीपुराणम्— (१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—चतुर्वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं चारनियोजनम्.

नौयायिव्यवहारः विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः।
(पृ. १९४४-४७)
वसिष्ठः, विष्णुः, मनुः, याज्ञवल्क्यः—(१९४४-७)

नौयायिव्यवहारः, विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

(पृ. १९४७-६२)

गौतमः—(१९४७-९) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९४७; निधिव्यवस्था; बालधनव्यवस्था १९४८; धने चौरहृते व्यवस्था १९४९. बौधायनः—(१९४९) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालधनव्यवस्था. वसिष्ठः— (१९४९) बालधनव्यवस्था; प्रनष्टस्वामिकधनं राज-गामि, निधिव्यवस्था. विष्णुः—(१९४९-५०) निधिव्यवस्था १९४९; बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था, धने चौरहृते व्यवस्था १९५०. शंखः शंखल्लित्वैतो च— (१९५०) बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था. कौटिलीयमर्थ-शास्त्रम्—(१९५०) बालादिधनव्यवस्था. मनुः— (१९५१-८) बालानाथधनव्यवस्था १९५१, प्रनष्टा-स्वामिकधनव्यवस्था १९५३, निधिव्यवस्था १९५५; धने चौरहृते व्यवस्था १९५७. याज्ञवल्क्यः— (१९५८-६१) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५८; निधिव्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था १९६०. नारदः— (१९६१) निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था. बृहस्पतिः—(१९६१-२) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९६१. व्यासः—(१९६२) धने चौरहृते व्यवस्था. उशना— (१९६२) निधिव्यवस्था. अग्निपुराणम्—(१९६२) निधि-व्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालानाथधन-व्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था.

परिशिष्टम्

(पृ. १९६३-१९८९)

व्यवहारस्वरूपम्

(पृ. १९६३)

गौतमः— (१९६३) व्यवहारविभागाः.

सभा

(पृ. १९६३)

महाभारतम्—(१९६३) सभ्यैः सत्यमेव वक्तव्यम्.

साक्षी

(पृ. १९६४)

महाभारतम्—(१९६४) मृषासाक्ष्यनिन्दा;

संक्षिप्तां सत्यवचनापवादविषयः; साक्षिलक्षणम्; कुलीन-
स्त्रियः सभाया न नेयाः, अग्निपुराणम्—(१९६४)
कौटसाक्ष्यदण्डः.

दिव्यम्

(पृ. १९६४-६७)

महाभारतम्—(१९६४) अग्निविधिः. स्कन्द-
पुराणम्—(१९६५-७) शपथकोशघटविषामितसमाध-
फालतन्दुलजलानि दिव्यानि १९६५.

मानसंज्ञाः

(पृ. १९६७-६८)

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि—(१९६७-८) मान-
संज्ञाः १९६७, पाञ्चरात्रवैखानसानुसारी निष्कप्रमाणम्.
१९६८. विष्णुगुप्तः—(१९६८) मानसंज्ञाः.

निर्णयकृत्यम्

(पृ. १९६८)

नारदः, अग्निपुराणम्—(१९६८) पराजित-
दण्डविचारः.

पुनर्न्यायः

(पृ. १९६९)

अग्निपुराणम्—(१९६९) निवर्तनीयं कार्यम्;
पुनर्न्यायवादिनो दण्डः.

दण्डमातृका

(पृ. १९६९-७०)

महाभारतम्—(१९६९) ब्राह्मणाः स्त्रियश्चा-
वध्याः. मनुः—(१९६९) शूद्रदण्डधनविनियोगः. अनि-
र्दिष्टकर्तृकवचनानि—(१९६९) दण्डप्रयोजनम्, दण्डा-
ङ्गचिन्ता. अग्निपुराणम्—(१९६९-७०) दण्डेन प्रजा-
रक्षण राजधर्मः १९६९; महापातकेषु अङ्कनानि. मान-
सोद्भासः—(१९७०) अपराधकृत्वो दण्ड्यः; क्लेश-
दण्डप्रकाराः; अर्थदण्डप्रकाराः; दण्डप्रयोजनम्; सप्त-
विंशतिः राज्यस्थैर्यनिमित्तानि.

ऋणादानम्

(पृ. १९७१)

वेदाः—(१९७१) ऋणलिङ्गानि. निरुक्तम्—
(१९७१) कुसीदिनः.

उपनिधिः

(पृ. १९७१)

महाभारतम्—(१९७१) न्यासलिङ्गम्. अग्नि-
पुराणम्—(१९७१) निक्षेपभोगनाशादौ दण्डः.

अस्वामिविक्रयः

(पृ. १९७२)

अग्निपुराणम्—(१९७२) अस्वामिविक्रेतुर्दण्डः.

संभूयसमुत्थानम्

(पृ. १९७२)

गौतमः—(१९७२) ऋत्विगाचार्यत्यागनियमः.
अग्निपुराणम्—(१९७२) मूल्य गृहीत्वा शिल्पादाने
दण्ड्यः.

दत्ताप्रदानिकम्

(पृ. १९७२-७३)

गौतमः—(१९७२) दानाङ्गनियमः. आपस्तम्बः—
(१९७३) दानाङ्गनियमः. भारद्वाजः—(१९७३)
भयदानलक्षणम्. स्मृत्यन्तरम्—(१९७३) दानाङ्ग-
नियमः. अग्निपुराणम्—(१९७३) प्रतिश्रुत्याप्रदाने
दण्डः.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा

(पृ. १९७३-७४)

आपस्तम्बः—(१९७३-४) अन्तेवासिगुरुवृत्तिः
१९७३. बौधायनः—(१९७४) अध्याप्यः शिष्यः.
वसिष्ठः—(१९७४) अध्याप्यः शिष्यः. मनुः—(१९७४)
अध्याप्याः शिष्याः. अग्निपुराणम्—(१९७४) भार्या-
पुत्रदासशिष्यादिताडनविशेषे दोषः.

वेतनानपाकर्म

(पृ. १९७५)

कात्यायनः—(१९७५) भाण्डवीहकधर्मः. लघु-
हारीतः—(१९७५) भाटकम्. अग्निपुराणम्—(१९७५)
स्वामिभृत्ययोः दोषे दण्डः; वेद्याधर्मः.

क्रयविक्रयानुशयः

(पृ. १९७५)

निरुक्तम्—(१९७५) स्त्रीपुरुषविक्रयविचारः.
विष्णुः—(१९७५) कन्याविषयानुशयाद्दौ दण्डविधिः.

भारद्वाजः—(१९७५) परिवृत्तेः परिवर्तनावधिः. अग्नि-
पुराणम्— (१९७५) क्रयविक्रयः—कन्याविषयानुशये
दण्डविधिः. मत्स्यपुराणम्—(१९७५) कन्या-
विषयानुशये दण्डविधिः.

स्वामिपालविवादः

(पृ. १९७६)

महाभारतम्— (१९७६) पशुपालनभृतिः.
नारदः—(१९७६) पशुनाशे व्यवस्था. व्यासः—
(१९७६) द्विजबान्धवगोक्तसस्यमक्षणं क्षम्यम्.
स्मृत्यन्तरम्—(१९७६) सत्यनाशे दण्डः. अनिर्दिष्ट-
कर्तृकवचनम्—(१९७६) सत्यनाशे दण्डः. अग्नि-
पुराणम्— (१९७६) पालधर्माः सस्यरक्षा च.

सीमाविवादः

(पृ. १९७६)

नारदः—(१९७६) बलाद्भूमिर्न हर्तव्या.
अग्निपुराणम्—(१९७६) गृहाद्याहरणे दण्डः.

स्त्रीपुंघर्माः

(पृ. १९७७-७९)

वेदाः— (१९७७) एका द्वयोः पत्नी; वेद्या.
बसिष्ठः— (१९७७) स्त्रीरक्षा, रजस्वलाधर्माश्च.
महाभारतम्— (१९७८) स्त्रीणां भर्तृशुश्रूषा
धर्मः; भार्यामहिमा; स्त्री अवध्या; बहुपत्नीकता नाधर्मः;
स्त्री त्याज्या. याज्ञवल्क्यः— (१९७८) व्यवहार-
प्रकरणे स्त्रीपुंघर्मपदव्यवस्था. नारदः— (१९७८)
कन्यादानकालः; चतुःस्वैरिणीदोषतारतम्यम्; प्रोषितभर्तृ-
कशूद्रावृत्तम्. उशना— (१९७८) ज्येष्ठपूर्वं यवीयसः
विवाहः. स्मृत्यन्तरम्— (१९७९) पतिप्रीणनं
धर्मः; कन्याविक्रयनिन्दा. अग्निपुराणम्—(१९७९)
विविधाः स्त्रीपुंघर्माः.

दायभागः

(पृ. १९७९-८८)

वेदाः— (१९७९-८२) पितुः कन्यायां संततिः;
आवन्नीवं भर्तृरहिताः कन्याः, तासां तत्पुत्राणां च भागः

१९७९; पुत्रप्रतिग्रहः (दत्तकलिङ्गम्); कानीनः
१९८०; स्वयदत्तः; ज्येष्ठत्वं पुत्रत्वं दायादत्वं च पितुः
संकेताधीनम्; पितुः दायादिसर्वत्वहरः पुत्रः; पुत्रस्य
गृहे पितुर्वासः; विद्यापणलब्धं द्रव्यम् १९८१; द्विमा-
तृकः—मातृद्वारा न्यामुष्यायणः; पुत्रप्रकाराः; ज्येष्ठपुत्राशे
पितुः अस्वाम्यम्; मिह्यद्रौ अदेयौ १९८२. गौतमः—
(१९८२) स्त्रीधनमविभाज्यम्. हारीतः— (१९८२)
एकेनोद्धृतापि भूर्विभाज्या; अविभाज्यम्. बसिष्ठः—
(१९८२) पुत्रप्रशसा. विष्णुः—(१९८२-३)
धनागमविचारः तत्प्रकाराश्च १९८२; पित्रा कृतः पुत्रो
भागहरः, अकृतः स्वस्थानानुसारेण; विभाज्याविभाज्य-
विवेकः १९८३. महाभारतम्—(१९८३-६) विभाग-
निन्दा; पितृपुत्रोरविभागप्रशसा; ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः;
भ्रातृणां सहवासविधिः; भागानर्हः; भ्रातृणां भागः;
विभाज्याविभाज्ये; मातरि तत्समासु च वृत्तिः १९८३;
ज्येष्ठमहिमा; व्यङ्गो ज्येष्ठः राज्यानर्हः; गुणश्रेष्ठ एव
राज्यार्हः तत्पुत्रादयश्च; पुत्रमहिमा १९८४; पुत्रमहिमा;
पुत्रप्रकाराः; पुत्रिका १९८५; दौहित्रमहिमा; नियोगेन
त्रिम्योऽधिका नौत्पाद्याः; पुत्रपुत्रीपरिग्रहः; पुत्रेषु मातृ-
पितृस्वाम्यं समम्; दत्तककन्या; राज्याधिकारः १९८६.
कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—(१९८६) वानप्रस्थाद्या-
श्रमिरिकथविभागः. मनुः—(१९८६-७) धनागमाः
१९८६; ज्येष्ठमहिमा; अविभाज्यद्रव्यविशेषाः; स्त्रियोऽ-
विभाज्याः १९८७. बृहस्पतिः— (१९८७)
पुत्रमहिमा; गुणाधिक्ये भागाधिक्यम्. कात्यायनः—
(१९८७) विषमविभागहेतुः कर्मानुष्ठानतारतम्यम्.
वृद्धहारीतः—(१९८८) स्त्रीधनविभागः; अनेक-
पितृकाणां द्वैमातृकाणां च भागविधिः. लघु-
हारीतः— (१९८८) अविभाज्यम्; पितृप्रसाद-
लब्धमपि स्थावरं न भोक्तव्यम्; सर्वानुमत्या एव स्थावर-
द्विपदानां व्यवहारः. अग्निपुराणम्—(१९८८) गुण-
ज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्; पतितस्त्रीणां वृत्तिः..शुक्रनीतिः—
(१९८८) गुणज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्; पतितस्त्रीणां
वृत्तिः. शुक्रनीतिः—(१९८८) स्थावरे न पितुः पिता-
महस्य वा प्रभुत्वम्; स्वत्वार्थायमयोर्विचारः; पितृकृतो
विभागः; अपुत्रमृतिक्यहराः क्रमेण; अविभाज्यम्.

साहसम्
(पृ. १९८९)

स्मृत्यन्तरम्—(१९८९) शूद्रस्य विप्रवद्वेषधारणे
दण्डः; गर्भघातिनी तदन्तारश्च दण्ड्याः.

दण्डपारुष्यम्
(पृ. १९८९)

वेदाः—(१९८९) आननिमित्तकहिंसा.

ऋषिक्रमेण विषयानुक्रमणिका

[विवादपदेषु क्रमेण ये ऋषयः संगृहीताः तेषु निर्दिष्टानां विषयानां प्रकरणानुपूर्व्यां संग्रहः]

वेदाः

साहसम्—

अपराधविज्ञेयाः अपराधकारणानि च; सप्तमर्षदा-
मङ्गापराधाः; कतिपयदोषाणां दोषत्वतारतम्यम्
१५९१-२. कतिपयदोषाः; षड् महापातकानि १५९२-३.
अभिशासनम्—अभिशास्तिः १५९३. अभिशास्तत्यागः;
अभिशास्तस्य आर्त्विज्यानधिकारः; स्तेयानृताभिशासनयो-
रपराधत्वम्; अभिशास्तनिष्कृतिः अभिशास्तत्यागश्च
१५९४-५. वीरहत्या—वीरहत्या, तदण्डश्च [मनुष्य-
हत्या, तदण्डश्च] १५९६-७. ब्रह्महत्या—ब्रह्महत्या
तदपनोदश्च १५९७-१६०१. भ्रूणहत्या, अन्ये च
महादोषाः १६०१-३.

स्तेयम्—

राजा स्तेनं बध्नाति, स्तेनत्वापवादः; स्तेयस्य दुष्टत्व
शपथविभाव्यत्वं च; स्तेनो हन्तव्यः १६५६.

वाक्प्राप्त्यम्—

ब्राह्मणं प्रति अकुशलोक्तिनिषेधः १६७८.

दण्डपारुष्यम्—

ब्राह्मणविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः, १७९३.

स्त्रीसंग्रहणम्—

भ्रातृभगिनीविवाहः तन्निषेधश्च, पितापुत्रीविवाहः
१८३६-७. भ्रातृभगिनीविवाहः; शूद्रकृतार्यस्त्रीसंग्रह-
णम्; स्त्रियाः व्यभिचारदोषः १८३७. शूद्रकृतार्य-
स्त्रीसंग्रहणं आर्यकृतशूद्रस्त्रीसंग्रहणं च; ब्राह्मणीसंग्रह-
दोषः १८३८-४०. परदारसंग्रहो दोषः, पितापुत्री-
भ्रातृभगिनीसङ्गः; पितापुत्रीविवाहनिषेधः; स्त्रियाः
व्यभिचारदोषः १८४०-४१, स्त्रियाः व्यभिचारदोषः;
श्रोत्रियदारसंग्रहदोषः; पितापुत्रीविवाहः १८४१.

द्यूतसमाह्वयम्—

द्यूतानुमतिः; अक्षक्रीडा दोषः; अक्षक्रीडायामनृत-
करणे दोषः; अक्षक्रीडानिषेधः १८९३-६. द्यूतविधिः
१८९६-७. द्यूतनिन्दा; द्यूतपरिभाषा १८९७-८. द्यूते
जयार्थं देवताह्वानं जयकर्म च १८९८-१९०२; द्यूत-
कृतर्णदोषः १९०२-३.

परिशिष्टम्

ऋणादानम्—

ऋणलिङ्गानि १९७१.

स्त्रीपुंभर्माः—

एका द्वयोः पत्नीः; वेद्या १९७७.

दायभागः—

पितुः कन्यायां संततिः; यावज्जीवं मर्तुरहिताः कन्याः, तासां तत्पुत्राणां च भागः १९७९-८०. पुत्रप्रतिग्रहः (दत्तकलिङ्गम्); कानीनः १९८०. स्वयंदत्तः; ज्येष्ठत्वं, पुत्रत्वं, दायादत्वं च पितुः संकेताधीनम्; पितुः दायादिसर्वस्वहरः पुत्रः; पुत्रस्य गृहे पितुर्वासः; विद्यापणलब्धं द्रव्यम् १९८१-२. द्विमातृकः— पुत्रद्वारा द्यामुष्यायणः; पुत्रप्रकाराः; ज्येष्ठपुत्रांशे पितुः अस्वाम्यम्; भूमिशूद्रौ अदेयौ १९८२.

दण्डपारुष्यम्—

याननिमित्तकहिंसा १९८९.

निरुक्तम्

साहसम्—

सप्तमर्यादाव्याख्यानम् १६०३.

परिशिष्टम्

ऋणादानम्—

कुसीदीनः १९७१.

ऋणविक्रयानुशयः—

स्त्रीपुरुषविक्रयविचारः १९७५.

गौतमः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः १६०४. स्वधर्मातिक्रमसाहसदण्डः १६०५. स्तेयम्—

वर्णभेदेन स्तेयदण्डः १६५६-७. दण्डानर्हस्तेयम् १६५७. स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्डोत्सर्गे राज्ञो दोषः; ब्राह्मणे विशेषः १६५८-९. चोरसाहाय्ये अघर्मसंयुक्तप्रतिग्रहे च दण्डः; स्तेयदोषप्रतिग्रसवः १६५९-६१. प्रकाशचौर्यप्रसङ्गात् करशुल्कस्थापनाविधिः १६६१-३. चोरहृतं राज्ञा स्वामिने प्रदेयमलब्धेऽपि चोरे १६६३.

वाक्पारुष्यम्—

शूद्रकृतवाग्दण्डपारुष्यदण्डसामान्यविधिः; वेदाध्यायिशूद्रदण्डः १७६८. त्रैवर्णिककृतवाक्पारुष्ये दण्डः १७६९.

दण्डपारुष्यम्—

शूद्रकृते द्विजातिविषयके वाग्दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेस्तुशूद्रस्य दण्डः; शिष्यशासनरूपे दण्डपारुष्ये दण्डः १७९४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

परदारभिमर्शे दण्डसामान्यविधिः; आर्यसाम्यभिगामिशूद्रदण्डः १८४१-२. हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे दण्डः १८४२-३. कन्याकृतकन्यादूषणदण्डः १८४३. प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः - राजब्राह्मणाम्या दण्डोपदेशान्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः प्रतिषिद्धाद्वारणीयः संकराश्च रक्षणीयः १९१६-८. देशादिधर्माः १९१८.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९४७-८. निधिव्यवस्था; बालधनव्यवस्था १९४८. धने चोरहृते व्यवस्था १९४९.

परिशिष्टम्

व्यवहारस्वरूपम्—

व्यवहारविभागः १९६३.

दत्ताप्रदानिकम्—

दानाङ्गनियमः १९७२-३.

दायभागः—

स्त्रीधनमविभाज्यम् १९८२.

हारीतः

स्तेयम्—

राज्ये चौरदोषः १६६३.

वाक्पारुष्यम्—

असमवर्णकृतवाक्पारुष्यदण्डसामान्यविधिः; वेदाध्यायिशूद्रदण्डः; मिथ्यावाक्पारुष्ये दण्डसामान्यविधिः १७६९.

दण्डपारुष्यम्—

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः १७९४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे दण्डः १८४३.

परिशिष्टम्

दायभागः—

एकेनोद्धृतापि भूर्विभाज्या; अविभाज्यम् १९८२.

आपस्तम्बः

साहसम्—

ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणनिषेधप्रतिप्रसवौ; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः १६०५-६. महासाहसिकशूद्रादिदण्डः, ब्राह्मणे विशेषश्च १६०६.

स्तेयम्—

तस्करभयरहितराज्यरक्षणं मुख्यो राजधर्मः; शूद्रादीनां स्तेयादिमहापातकदण्डविधिः, ब्राह्मणे विशेषश्च १६६४-५. दण्डार्हानर्हस्तेयविचारः; दण्ड्योत्सर्गो राज्ञो दोषः; स्तेयदोषे आपदनापत्कालद्रव्यविशेषादिविचारः १६६५-६. दण्ड्यादण्डने दोषः; शुल्कस्थापना १६६६-७.

वाक्यारुध्यम्—

शूद्रकृतवाक्यारुध्ये दण्डः १७६९-७०.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यानन्तर्भाविशिष्यशासनम्; आर्यसाम्यप्रेप्सु-शूद्रस्य दण्डः १७९५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

कन्यापरदारसंनिकर्षकरणे दण्डः; परदारमैथुने दण्डः १८४३. कन्यादूषणे दण्डः; कन्यादूषणे परदारदूषणे च राज्ञः कर्तव्यम्; प्रायश्चित्तोत्तरं कन्या परदाराश्च धर्माह-संबन्धाः, आर्यस्य शूद्रागमने दण्डः; आर्यस्त्र्यभिगामि-शूद्रदण्डः; परभुक्तस्त्रियाः प्रायश्चित्तम् १८४४.

धृतसमाह्वयम्—

राजाधिकृतसमैर्वर्तिधिदेवमार्हा १९०३.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— शास्त्रराजपुरोहितैः चतुर्वर्णा-श्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च, देशादिधर्माः १९१८.

परिशिष्टम्

दत्ताप्रदानिकम्—

दानाङ्गनियमः १९७३.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

अन्तेवासिगुरुवृत्तिः १९७३-४.

बौधायनः

साहसम्—

वधसाहसं तदृण्डश्च. १६०६. निमित्तविशेषे साह-सानुज्ञा १६०७-८.

स्तेयम्—

स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्योत्सर्गो राज्ञो दोषः; शुल्कस्थापना १६६७.

स्त्रीसंग्रहणम्—

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः १८४४-५. चारणदाररङ्गावतारस्त्रीषु गमने दण्डाभावः; स्त्रीणां पर-पुरुषदूषितानां अदुष्टत्वम् १८४५.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वधर्मे स्थापयित्वा रक्षणीयः १९१८. देशादिधर्म-पालनम् १९१९-२०.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालधनव्यवस्था १९४९.

परिशिष्टम्

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

अध्याप्यः शिष्यः १९७४.

वसिष्ठः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः १६०८.

स्तेयम्—

स्तेयदुष्टलक्षणानि १६६७. स्तेयमहापातकदण्ड-विधिः; दण्ड्योत्सर्गो राज्ञो दोषः; अर्धस्थापना शुल्क-स्थापना च १६६८.

वाक्यारुध्यम्—

पातकामिशंसने दण्डः १७७०.

दण्डपारुष्यम्—

वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डसामान्यविधिः; वृक्षच्छेद-निषेधः १७९५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः १८४५. अश्व-स्त्रीणां शूद्रदूषितानां शुद्धिविधिः १८४६.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— ब्राह्मणेन राज्ञोऽथ उपदे-

द्वैयभागः—

धनागमविचारः तत्प्रकारश्च १९८२-३. पित्रा-
कृतः पुत्रो भागहरः, अकृतः स्वस्थानानुसारेण; विभाज्या-
विभाज्यविवेकः १९८३.

• शंखः शंखलिखितौ च

साहसम्—

साहसप्रकाराः; मातापितापुत्राद्यन्योन्यत्यागादौ
मातापितागुर्वतिक्रमे च दण्डविधिः १६१२. प्रतिमा-
रामकूपादिभङ्गे कूटशासनतुल्यमानप्रतिमानकरणे वापी-
कूपादिदूषणेऽदासीदासदानादौ च दण्डविधिः, पितापुत्र-
विरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६१३.

स्तेयम्—

भानार्थस्थापनाविधिः; प्रकाशवञ्चक-कूटतुल्यमान-
व्यवहारादिदण्डविधिः; अप्रकाशतस्कराणां पशुपुरुष-
भाण्डाद्यपहारिणा दण्डविधिः १६७१-२. वर्णविशेषकृत-
चौर्यदण्डविधिः; चौर्यशङ्कितशोधनदण्डौ; दण्ड्यादण्डने
राजदोषः १६७२.

वाक्पारुष्यम्—

समासमवर्णाक्षेपातिक्रमादिषु दण्डाः; वर्णभेदेन
आक्रोशदण्डाः, अधिकृतविप्रगुरुभर्त्सने दण्डाः १७७१.
दण्डपारुष्यम्—

प्रहारोद्यमने निपातने च दण्डः १७९८.

स्त्रोसंग्रहणम्—

स्वदारनियमाद्यतिक्रमे दण्डविधिः; वर्णानुसारेण
परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८४७-८. कन्यादूषणे वर्णानु-
सारेण दण्डविधिः, स्त्रीकृतकन्यादूषणे दण्डः १८४८.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—पितृमातृविवादे पुत्रः प्रष्टव्यः;
नृपाश्रितव्यवहारेषु कानिचिदपवादस्थानानि १९२२.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था १९५०.

महाभारतम्

प्रकीर्णकम्—

देशधर्मपालनम् १९२२.

परिशिष्टम्

सभा—

सम्यैः सत्यमेव वक्तव्यम् १९६२.

साक्षी—

मृषासाक्ष्यनिन्दा; साक्षिणां सत्यवचनापवादविषयः;
साक्षिलक्षणम्; कुलीनस्त्रियः सभायां न नेयाः १९६४.

दिव्यम्—

अग्निविधिः १९६४.

दण्डमातृका—

ब्राह्मणाः स्त्रियश्चावध्याः १९६९.

उपनिधिः—

न्यासलिङ्गम् १९७१.

स्वामिपालविवादः—

पशुपालनश्रुतिः १९७६.

स्त्रीपुधर्माः—

स्त्रीणां भर्तृशुश्रूषा धर्मः; भार्यामहिमा; स्त्री अवध्या;
बहुपत्नीकता नाधर्मः; स्त्री त्याज्या १९७८.

दायभागः—

विभागनिन्दा; पितृपुत्रोरविभागप्रशंसा; ज्येष्ठकनिष्ठ-
वृत्तिः; भ्रातृणां सहवासविधिः, भागानर्हः; भ्रातृणां
भागः, विभाज्याविभाज्ये, मातरि तत्समाप्तु च वृत्तिः
१९८३-४. ज्येष्ठमहिमा; व्यङ्गो ज्येष्ठः राज्यानर्हः;
गुणश्रेष्ठ एव राज्यार्हः तत्पुत्रादयश्च; पुत्रमहिमा
१९८४-५. पुत्रमहिमा, पुत्रप्रकाराः; पुत्रिका १९८५-
६. दौहित्रमहिमा; नियोगेन त्रिभ्योऽधिका नोत्पाद्याः;
पुत्र-पुत्रीपरिग्रहः; पुत्रेषु मातृपितृस्वाम्यं समम्;
दत्तककन्या; राज्याधिकारः १९८६.

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

साहसम्—

साहसम् १६१३-५. आशुमृतकपरीक्षा १६१५-७.
एकाङ्कवधनिष्क्रयः १६१७-८. शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः
१६१८-२०. अतिचारदण्डः १६२०-२२.

स्तेयम्—

कारुकरक्षणम् १६७३-७. वैदेहकरक्षणम् १६७७-
९. गूढाजीविना रक्षा १६७९-८१. सिद्धव्यञ्जनैर्माणव-
प्रकाशनम् १६८१-२. शङ्कारूपकर्माभिग्रहः १६८२-
५. वाक्यकर्मानुयोगः १६८५-८. सर्वाधिकरणरक्षणम्
१६८८-९०.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यम् १७७१-३.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यम् १७९८-१८०१.

स्त्रीसंग्रहणम्—

कन्याप्रकर्म १८४९-५०. अतिचारदण्डः १८५०-५१.

धृतसमाह्वयम्—

धृतसमाह्वयम् १९०४-५.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकानि १९२२-३. आचार्यशिष्यधर्मभ्रातृ-समानतीर्थ्यानां वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिविषये अन्यथा वा व्यतिक्रमे दण्डविधिः १९२३. उपनिपातप्रतीकारः १९२४-६.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

बालादिधनव्यवस्था १९५०.

परिशिष्टम्

दायभागः—

वानप्रस्थाद्याश्रमिरिक्थविभागः १९८६.

मनुः

साहसम्—

स्तेयसाहसयोर्निरुक्तिः; साहसिकः पापकृतमः, तस्यो-पेक्षा राज्ञा नैव कर्तव्या १६२२-३. निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६२३-७. महापातकिसाहसिकदण्डविधिः; मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः १६२७. निमित्त-विशेषेषु प्रातिवेश्यब्राह्मणाद्यभोजने दण्डविधिः; पिता-पुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः; अभक्ष्यापेयादिप्राशयितृ-असितृदण्डविधिः १६२८. धर्मोपजीविनो धर्मच्युतस्य दण्डविधिः; उत्कृष्टकर्मभिर्जीवन् अघमजातीयो दण्ड्यः; तडाग-कोष्ठागार-देवतागार-जलमार्गादिभेदनाद्यपराधेषु दण्डविधिः १६२९-३०. विविधद्रव्यनाशापराधेषु दण्डविधिः; संक्रमध्वजप्रतिमादिद्रव्यभेदनदूषणादौ दण्ड-विधिः १६३०. राजमार्गदूषणे दण्डविधिः; अभिचार-मूलक्रियाकृत्यासु दण्डविधिः; राजपुरुषाणां घनलोभादि-दोषेषु दण्डविधिः १६३१-२.

स्तेयम्—

स्तेयविवादपदप्रतिज्ञा १६९०. स्तेयसाहसयोर्निरुक्तिः १६९१. राज्यकण्टकाः प्रकाशाप्रकाशतस्कराः; कण्टक-शुद्धिः, तदर्थं चाराद्यन्वेषकविधिः १६९२-५. तस्क-

रादिकण्टकान्वेषणविधिः १६९५-६. स्तेनातिदेशः-१६९७-९. चौरादिकण्टकनिग्रहो राज्ञो धर्मः १६९९-१७०२. स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्यस्य मोक्षे राज्ञा दोषभाक् १७०२-४. चौरस्य पापस्य च दण्डेन प्रायश्चित्तवच्छुद्धिः १७०४. प्रकाशतस्करदण्डाः १७०५-६. प्रकाशतस्करप्रकरणे प्रसङ्गात् अर्घमानादि-व्यवस्थाविधिः १७०७-८. प्रकाशतस्करदण्डाः (पूर्वतोऽ-नुवृत्ताः) १७०८-१०. अप्रकाशतस्करदण्डाः १७११-२०. अप्रकाशचौर्याभ्यासे शारीरो दण्डः १७२०. वर्णतः स्तेयदोषतारतम्यम् १७२१-२२. स्तेयदोषप्रति-प्रसवः १७२२-७. स्तेनप्रकरणोपसंहारः; करग्रहण-विचारः १७२७-८.

वाकपारुष्यम्—

समासमवर्णानां परस्पराक्रोशे दण्डाः १७७३-४. समवर्णाक्रोशे तदत्यन्तनिन्दाया च दण्डः १७७४-५. शूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च दण्डाः १७७५-६. मिथ्याक्षेपे अङ्गवैकल्योक्तौ गुर्वाद्याक्षारणे च दण्डः १७७६-८. ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशे विट्शूद्रयोः स्वजात्याक्रोशे च दण्डाः १७७८-९.

दण्डपारुष्यम्—

शूद्रकृतेषु त्रैवर्णिकविषयकदण्डपारुष्येषु दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः १८०१-३. सवर्णविष-यकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८०३. वनस्पतिच्छेदने दण्डविधिः १८०४. प्राणिपीडने दण्डविधिः १८०५. गृहोपकरणादिद्रव्यभाण्डपुष्पमूलफलादिनाशने दण्ड-विधिः १८०६. यानसंबन्धिनितिषु प्राणिहिसा-द्रव्यनाशेषु स्वाम्यादीनां दण्डविचारः १८०७-१०. प्राणिविशेषहिंसाभेदेन दण्डभेदाः १८१०-११. भार्यापुत्रदासशिष्यादीनां ताडने कृते दण्डविचारः १८१२.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि १८५१-३. परस्त्रीसंभाषायां दोष-विचारः १८५३-४. चारणदारादिस्त्रीभिः सह संभाषणे उपकारादौ च दोषविचारः १८५४-५. परदाराभिमर्शेषु दण्डः तत्प्रयोजनं च १८५५-६. वर्णभेदेन परदारा-भिमर्शेषु दण्डविधिः; तत्र अब्राह्मणस्यैव शारीरदण्डः; ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्यप्रवसनादिः १८५६-६५. भर्तारं

विलङ्घ्य अन्यपुरुषगामिन्याः स्त्रियाः तल्लभपुरुषस्य च दण्डः १८६५-६. सवर्णासवर्णादिकृते कन्यादूषणे दण्डविधिः १८६६-९. साहसादीनां परस्त्रीसग्रहणान्ताना दण्डनिबन्धनाना पदाना उपसंहारः १८६९-७०.

द्यूतसमाह्वयम्—

द्यूतसमाह्वयप्रतिज्ञा; द्यूतसमाह्वययोर्लक्षणम्, द्यूतोपकरणानि, द्यूतसमाह्वयनिषेधः, द्यूतसमाह्वयकारिणा दण्डः, इतरकण्टकदण्डश्च १९०५-७. अष्टादशपदोपसंहारः १९०७.

प्रकीर्णकम्—

ऋत्विग्याज्ययोरन्यतरेणान्यतरस्य त्यागे दण्डः, मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः; आश्रमिद्विजाना कार्याणि तच्छिष्टैर्निर्णयानि, तत्संमतौ राज्ञा १९२६-७. निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यानुवेश्यद्विजानिमन्त्रणे दण्डः; श्रोत्रियाभोजने दण्डः, करदानानर्हाः, नेजककृत्यम्, तन्तुवायकृत्यम्, अर्धस्थापना; क्रयविक्रयादौ राजनियमातिक्रमे दण्डविधिः, तुल्यमानप्रतीमानादिस्थापना, नौयाथिव्यवहारः; राज्ञा वैश्यशूद्रौ स्वकर्मणि प्रवर्तनीयौ; आपदि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणेन स्वस्वकर्मणा भर्तव्यौ, ब्राह्मणेन संस्कृतेद्विजा दास्ये न नियोज्याः १९२७. शूद्रो दास्यमेवाहति; सप्तविधा दासाः; भार्यापुत्रदासा न धनस्वाम्यमर्हन्ति; ब्राह्मणेन शूद्रद्रव्य हरणीयम्, राज्ञा प्रत्यहं व्यवहारोऽवेक्षणीयः; व्यवहारप्रकरणोपसंहारः; नृपाश्रितो व्यवहारः— कण्टकोद्धारः १९२८-३०. सप्ताङ्गराज्यव्यसननिवारणचिन्तनम्; युगकृत् राजा; देवकार्यकरणात् देवतामयो राजा; ब्राह्मणरक्षणं राजधर्मः १९३०-३१. लोकहितेषु भृत्यनियोजनम्; देशभ्रमपालनम्; परस्वानादान-स्वार्थसंग्रहादयो राजधर्माः १९३१.

नौयाथिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

नौयाथिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः १९४५-७.

बालानाथधननिधिनष्टपहृत्यवस्था

बालानाथधनव्यवस्था १९५१-२. प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५३-५. निधिव्यवस्था १९५५-७. धने चोरहृते व्यवस्था १९५७-८.

विषयात्. ३

परिशिष्टम्

दण्डमातृका—

शूद्रदण्डघनविनियोगः १९६९.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

अध्याग्याः शिष्याः १९७४.

दायभाग—

धनागमाः १९८६-७. ज्येष्ठमहिमा; अविभाज्य-द्रव्यविशेषाः, स्त्रियोऽविभाज्याः १९८७.

याज्ञवल्क्यः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिस्तद्वृत्तश्च, साहसकारयितृदण्डः १६३३. पूज्यातिक्रम-भ्रातृभार्याप्रहार-प्रतिश्रुताप्रदान-मुद्रासहित-गृहभङ्ग-सामन्तादिपीडाकरणापराधेषु दण्डविधिः, विषवागमन-परभयानिवारण-वृथाक्रोश-चाण्डालकृतस्पृश्यस्पर्श-शूद्रप्रव्रजितादिभोजन-अयुक्तशपथ-अयोग्यकर्मकरण-पशुपुस्त्वोपघात-साधारणापलाप-दासीगर्भपात-पितृपुत्राद्यन्योन्यत्यागेषु दण्डविधिः १६३४-५. तरिकेण स्थलज-शुल्कग्रहणे प्रातिवेश्यब्राह्मणानिमन्त्रणे च दण्डः, पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६३५. अभक्ष्यापेयादिना चातुर्वर्ण्यदूषणे दण्डविधिः; जारप्रच्छादन-शववस्तुविक्रय-गुरुताडन-राजयानाद्यारोहण-द्विनेत्रभेदन-राजद्विडुप-जीवन-शूद्रकृतविप्रत्वोपजीवनेषु अपराधेषु दण्डविधिः १६३६-७. शस्त्राघात-गर्भपात-स्त्रीपुवध-दुष्टस्त्रीकृतपुंव-घादिदोषेषु दण्डविधिः १६३७-८. क्षेत्रवेत्सादिदाह-राजपत्नीगमनापराधेषु दण्डविधिः, राजपुरुषकृतापराधेषु दण्डविधिः १६३९-४०. अविज्ञातहन्तुरन्वेषणत्रिधिः १६४०.

स्तेयम्—

स्तेयलक्षणम्; प्रकाशतस्करदण्डाः १७२८-३१. प्रकाशस्तेयप्रकरणे प्रसङ्गतः अर्धस्थापनाविधिः १७३१-२. प्रकाशस्तेयदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७३२-६. अप्रकाशतस्करदण्डाः १७३६-७. स्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः, स्तेयप्रकाराश्च १७३८-४०. चौरान्वेषणम् १७४०-४१. स्तेनातिदेशः १७४२. स्तेनालम्बे हृतदानम् १७४३. स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७४४.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यलक्षणविभागौ, समगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुरा-

क्षेपे दण्डः १७७९. समगुणेषु सर्वेषु अश्लीलक्षेपे दण्डः; विषमगुणेषु सर्वेषु निष्ठुराश्लीलक्षेपेषु दण्डः १७८०. इन्द्रियनाशप्रतिज्ञाक्षेपे पापाक्षेपे त्रैविद्य-नृपदेवजातिपूगग्रामदेशाक्षेपे च दण्डाः १७८१-३. असमवर्णेषु क्षेपे दण्डाः १७८३-४. दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम् १८१२-३. दण्डपारुष्यनिर्णय-हेतुः १८१३. स्मृत्यनुक्तपारुष्ये दण्डविधिः; साधनभेदेन जातितो गुणतो वा समहीनोत्तमभेदेन च दण्डभेदाः १८१४. अब्राह्मणकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्ड-विधिः; उच्चजातिकृते सजातीयकृते वा परगान्तविषये दण्डपारुष्ये दण्डाः १८१५-९. यानयुग्यगोगजाश्वादि-निमित्तेषु प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाम्यादीना दण्ड-विचारः १८१९-२१. द्रव्यविनाशे दण्डविधिः १८२१. पशुविषयदण्डपारुष्ये दण्डविधिः; वनस्पतिवृक्षलता-गुल्मादीना छेदनादौ दण्डविधिः १८२२-४. स्त्रीसंग्रहणम्—

स्त्रीसंग्रहणस्वरूपम्; संग्रहणलक्षणानि, परस्त्रीपुरुष-संभाषाया दण्डविधिः; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिश्च १८७०-७५. कन्याहरणे कन्यादूषणे च वर्णभेदेन दण्ड-विधिः १८७५-६. कन्यादोषख्यापनपशुगमनहीनस्त्री-गमनादौ दण्डविधिः १८७६. दास्यादिसाधारणस्त्री-गमने दण्डविधिः; प्रसङ्गविशेषेषु वेद्यावेतनविचारश्च १८७७-९. अयोनिपुरुषप्रव्रजितान्यतमगमने दण्डविधिः १८७९-८०.

द्यूतसमाह्वयम्—

द्यूतसमाह्वयस्वरूपम् १९०७. समिकेन द्यूते वृत्त्यर्थे आह्वयाः पणाशाः; समिककृत्यं राज्ञे जेजे च पणाशादापनम् १९०८. राजकृत्यं द्यूते जितद्रव्यदापनम्; द्यूते जयपरा-जयनिर्णयोपायः; द्यूते मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९०९. राजाधिकृतं द्यूतं कार्यम्; समाह्वये द्यूतधर्मा-तिदेशः १९१०.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकस्वरूपम् १९३१. नृपाश्रितो व्यवहारः-राज-शासनविपर्यये पारदार्यचौर्यकर्तृमोचने च दण्डः; नृपा-श्रितो व्यवहारः-राजपुरुषाणां कर्मकारिणां कार्येष्वपराध-विचारः; श्रोत्रियस्त्कारः; नृपाश्रितो व्यवहारः—पीडा-

कृद्भयः प्रजा रक्षणीया; नृपाश्रितो व्यवहारः—कुलजातिश्रेणिगणजानपदात्मको लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धान्च वारणीयः; प्रकीर्णकत्वेन संगृहीताः केचि-द्व्यवहाराः १९३२-३.

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः १९४७.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५८-६०. निधि-व्यवस्था; धने चौरद्वये व्यवस्था १९६०-६१.

परिशिष्टम्

स्त्रीपुंभर्माः—

व्यवहारप्रकरणे स्त्रीपुंभर्मपदव्यवस्था १९७८.

नारदः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिः; त्रयश्चत्वारश्च साहसप्रकाराः, तत्र दण्डविधिश्च १६४१-४. अपराधविषयकपश्चात्तापे सति असति च कर्तव्यता १६४४. अविक्रेयविक्रये ब्राह्मण-दण्डः; राजधृतवस्तुनि आक्रममाणो वधदण्डार्हः १६४५. स्तेयम्—

स्तेयलक्षणं स्तेयप्रकाराश्च १७४४-५. तस्करप्रकाराः १७४५-६. प्रकाशतस्करदण्डाः १७४६-८. अप्रकाश-तस्करदण्डाः; अप्रकाशस्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः १७४८-९. अप्रकाशतस्करदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७४९-५१. पश्चात्तस्तेनदण्डः १७५१. विदुषः स्तेनस्य वर्णभेदेन दण्डतारतम्यम्; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः; चौरा-न्वेषणम् १७५२-५. स्तेनातिदेशः १७५५-६. स्तेना-लमे हृतदानम् १७५६-७.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यनिरुक्तिः; तत्प्रकाराश्च १७८४-६. पात-काभिर्शंसने दण्डः १७८६-७. सर्वणक्षेपादौ दण्डाः १७८७. असवर्णक्षेपाभिर्शंसनादौ दण्डाः; शूद्रकृते ब्राह्मणराजन्याद्याक्षेपादौ दण्डाः; राज्ञः क्षेपे दण्डः १७८८.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणं तत्प्रकाराश्च १८२४. दण्ड-

पारुष्ये दोषराहित्यदण्डभाक्त्वविचारः, पञ्चप्रकारै-
स्तत्रापकृतविचारश्च १८२५-८. हीनवर्णकृते ब्राह्मण-
विषये दण्डपारुष्ये ऽ दण्डविधिः १८२८-९. राजनि
दण्डपारुष्ये दण्डः; अज्ञस्वकीयकृतापराधे तत्प्रभोर्दण्ड-
विचारः; अप्रकाशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८२९-३०.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि १८८०-८१. संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः
१८८१. वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः १८८२. कन्या-
दूषणे वर्णभेदेन दण्डविधिः; दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने
दोषविचारः १८८३. अन्यजपशुवेत्यागमने दण्डविधिः;
अगम्यागमने प्रायश्चित्तं राजदण्डो वा १८८४.

द्यूतसमाह्वयम्—

द्यूतसमाह्वययोर्लक्षणम् १९१०. सभिकेन द्यूते वृत्त्यर्थं
ग्राह्याः पणाशाः, राज्ञे पणाशादानं च; सभिकरहितं द्यूतं,
तत्रापि राज्ञा पणाशो ग्राह्यः; अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्;
द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः, कितवसभिकयोः परस्परं
इतिकर्तव्यता १९११. राजानधिकृतद्यूते दण्डः अल-
मश्च, पणपरिकल्पनं क्वचित् कृताकृतम् १९१२. कित-
वात् सभिको पणाशातिरिक्तं विशेषेण न गृह्णीयात्; द्यूते
मिथ्याचारिणा दण्डविधिः १९१३.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं, तद्धेदाश्च १९३३-५. राज्ञा
चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च
निवारणीयः, श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधिराजशासनं प्रवर्तन-
निवर्तनात्मकम्, कारुशिल्पिप्रभृतीनां वृत्तिसाधनानि न
हरणीयानि १९३५. राजशासनं लोकैर्नातिक्रमणीयम्,
राजदण्डप्रयोजनम्; राजशासनप्रामाण्यम्; देवकार्यकर-
णात् देवतामयो राजा, तस्य कर्तव्यानि; ब्राह्मणसेवा
राजधर्मः; ब्राह्मणस्य विशेषाधिकाराः १९३६. आपदि
ब्राह्मणवृत्तिः १९३७-९. ब्राह्मणस्य वृत्तिः राजप्रति-
ग्रहेण प्रशस्ता; राजधनप्रशंसा १९३९-४०. अष्टौ
मङ्गलानि १९४०.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; धने
ज्वोरुहते व्यवस्था १९६१.

परिशिष्टम्

निर्णयकृत्यम्—

पराजितदण्डविचारः १९६८.

स्वामिपालविवादः—

पशुनाशो व्यवस्था १९७६.

सीमाविवादः—

बलाद्भूमिर्न हर्तव्या १९७६.

स्त्रीपुंभर्माः—

कन्यादानकालः; चतुःस्वैरिणीदोषतारतम्यम्; प्रोषित-
भर्तृकशूद्रावृत्तम् १९७८.

बृहस्पतिः

साहसम्—

साहसनिश्चिः; पञ्च त्रयश्च साहसप्रकाराः, तत्र
दण्डविधिश्च; साहसस्तेयं तत्र दण्डश्च १६४५-६. साह-
सिकवधदण्डविचारः; साहसिका राज्ञा नोपेक्षणीयाः;
साहसिकघातकतत्सहायाः तद्दण्डश्च १६४६-७. अवि-
ज्ञातघातकाद्यन्वेषणविधिः १६४७. आत्महत्यादोषः;
निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसकल्पदोषाः १६४८.
स्तेयम्—

स्तेनप्रकाराः १७५७-८. प्रकाशतस्करदण्डाः
१७५८-६०. अप्रकाशतस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्
१७६०. स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६१.

वाक्पारुष्यम्—

पारुष्यभेदाः; वाक्पारुष्यप्रकाराः १७८८-९. समा-
समजातिगुणकृतवाक्पारुष्येषु दण्डाः १७८९-९०.
असमवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डाः, शूद्रकृतद्विजक्षेपधर्मो-
पदेशादौ दण्डाः; वाक्पारुष्यप्रकरणोपसंहारः १७९०.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम्; वाक्पारुष्यापेक्षया दण्डपारु-
ष्यस्य दण्डविधौ विशेषः; विविधदण्डपारुष्येषु समाधिक-
विषयेषु दण्डविधिः १८३०-३१. दण्डपारुष्येण
पीडकः पीडापरिहारव्यय अपहृत च दाप्यः; पीडि-
ताय दण्डदानं राज्ञे च; पशुपीडाया दण्डविधिः;
शूद्रकृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; पर-
स्परं दण्डपारुष्ये कृते नीचकृते च विशेषतः दोषराहि-
त्यदण्डभाक्त्वदण्डदापयितुविचारः १८३३-२. अप्र-

काशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३२.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणप्रकाराः, तल्लक्षणानि च १८८४-५. वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः १८८५-६. स्त्रीसंग्रहणे स्त्रीणां दण्डविधिः १८८६-७.

धृतसमाह्वयम्—

समाह्वयलक्षणम्; द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च; द्यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणाशाः १९१३. द्यूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; अष्टादशपदोपसहारः..

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४०-४१. देशादिधर्मपालनम् १९४१.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९६१-२.

परिशिष्टम्

दायभागः—

पुत्रमहिमा; गुणाधिक्ये भागाधिक्यम् १९८७.

कात्यायनः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिः १६४८. द्रव्यनाशादिप्रथममध्यमोत्तमसाहसानि तद्दण्डविधिश्च १६४९-५०. साहसकृदन्वेषणविधिः; आततायिनः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५०-५१.

स्तेयम्—

स्तेयसाहसयोर्लक्षणम्, प्रकाशतस्करदण्डाः; अप्रकाशतस्करदण्डाः १७६१-२. चौरान्वेषणम्; स्तेनातिदेशः; स्तेनालाभे हृतदानम् १७६२-३. स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६३.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यप्रकाराः; वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्घो दण्डः; वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं च १७९१-२.

दण्डपारुष्यम्—

सजातीयेषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८३२-३. दण्डपारुष्ये प्रतिलोमानुलोमनीचेषु दण्डविधिः; पीडिताय पीडापरिहारव्ययहृतमम्रादिदानविधिः १८३३-४. पशुपक्षिवनसर्पिणु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; अप्रकाश-

दण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि १८८७-८. संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः; स्त्रीपुरुषयोः संग्रहणे दण्डविधिः; स्वैरिणीगमनविचारः १८८८.

धृतसमाह्वयम्—

द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च; द्यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणाशाः १९१४. अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः १९१५.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४१. नृपाश्रितो व्यवहारः—राजोपजीविनां राजक्रीडासक्तानां राज अप्रियवक्तुश्च दण्डः; देशादिधर्मपालनम् १९४२.

परिशिष्टम्

धेतनानपाकर्म—

भाण्डवाहकधर्मः १९७५.

दायभागः—

विषमविभागहेतुः कर्मानुष्ठानतारतम्यम् १९८७.

पितामहः

प्रकीर्णकम्—

देशधर्मपालनम् १९४२.

व्यासः

साहसम्—

वधसाहसकर्तुर्दण्डः; मिथ्याभैषज्यापराधः १६५१. स्तेयम्—

स्तेनप्रकाराः १७६३-४. प्रकाशतस्करदण्डाः १७६४. अप्रकाशतस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्; स्तेनालाभे हृतदानम्; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६५.

वाक्पारुष्यम्—

पातकामिशंसने दण्डाः १७९२.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम् १८३४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि; स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; साधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः १८८९-९०.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—उत्कोचजीविराजपुरुषार्था

दण्डः १९४२.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

धने चौरहृते व्यवस्था १९६२.

परिशिष्टम्

स्वामिपालविक्रदः—

द्विजबान्धवगोकृतसंस्थमक्षणं क्षम्यम् १९७६.

देवलः

साहसम्—

आत्महत्यादोषः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५१.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— प्रायश्चित्तनिर्देशो राज्ञा कार्यः, देशादिधर्मपालनम् १९४२.

उशाना

साहसम्—

गर्भपातनसाहसे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५२.

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः १७६६.

वाक्पारुष्यम्—

असवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डः; वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अधो दण्डः; अनाम्नाते दण्डे विधिः १७९२.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— राज्ञा करः कल्पनीयः; राज-प्रशंसा १९४२.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

निधिव्यवस्था १९६२.

परिशिष्टम्

स्त्रीपुधर्माः—

ज्येष्ठपूर्वे यवीयसः विवाहः १९७८.

यमः

साहसम्—

विषामिद-चौर-वधकारि-तडागभेदकादि-साहसिकेषु दण्डविधिः; साहसिकस्तेयादिद्रुद्रब्राह्मणदण्डविधिः; आत्महत्यायत्नकरणे दण्डः १६५२.

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयद्रोणप्रतिप्रसवः १७६६.

वाक्पारुष्यम्—

वेदाभ्यायिद्रुद्रदण्डः १७९२.

दण्डपारुष्यम्—

भार्यापुत्रदासदासीशिष्यानां दण्डपारुष्यविचारः;

वधकृद्द्विजदण्डः १८३५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

मातृश्वस्त्रादिगमने पातित्यम्; वर्णभेदेन स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; बन्धकीगमने दण्डविधिः; साहसिकादिद्रुष्ट-रहितराज्यस्तुतिः १८९०.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—पौराणिकधर्मप्रवर्तनम्, प्रकीर्णकप्रकरणोपसंहारः, पतितधनव्यवस्था १९४३.

भारद्वाजः

परिशिष्टम्

दत्ताप्रदानिकम्—

भयदानलक्षणम् १९७३.

क्रयविक्रयानुशयः—

परिवृत्तेः परिवर्तनावधिः १९७५.

संवर्तः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५३.

स्त्रीसंग्रहणम्—

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि, स्त्रीसंग्रहणनिर्णयश्च १८९०-९१.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—अमात्यपैशुन्ये पुरमानप्रभेदने च दण्डः १९४३.

लोकाक्षिः (लौगाक्षिः ?)

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः १७६६.

वृद्धहारीतः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिकाना दण्डविधिः तत्र ब्राह्मणे विशेषश्च १६५३.

दण्डपारुष्यम्—

देवतब्राह्मणगुरुणां पादादिना प्रहारे दण्डविधिः १८३५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

परस्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः १८९१.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—राशां करः कल्पनीयः १९४३.

परिशिष्टम्

दायभागः—

स्त्रीधनविभागः; अनेकपितृकाणां द्वैमातृकाणां च भागविधिः १९८८.

लघुहारीतः

परिशिष्टम्

वेतनानपाकर्म—

भाटकम् १९७५.

दायभागः—

अविभाज्यम्; पितृप्रसादलब्धमपि स्थावरं न भोक्तव्यम्; सर्वानुमत्या एव स्थावरद्विपदानां व्यवहारः १९८८.

सुमन्तुः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५३.

दण्डपारुष्यम्—

परस्परं पारुष्ये दण्डविधिः १८३५.

कण्वः

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः १७६६.

पैठीनसिः

साहसम्—

घातकसहायादिसाहसिकदण्डविधिः १६५३.

वृद्धमनुः

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः; स्तेनालामे हृतदानम् १७६६.

वृद्धकात्यायनः

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्ये स्वयं प्राणत्यागे न दण्डः १८३५.

गालवः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५४.

जमदग्निः

वाक्पारुष्यम्—

असवर्णेषु वाक्पारुष्ये दण्डाः १७९२

त्रिष्णुगुप्तः

परिशिष्टम्

मानसंज्ञा—

मानसंज्ञाः १९६८.

परिशिष्टकारः

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम् १८३५.

स्मृत्यन्तरम्

स्त्रीसमहणम्—

वर्णभेदेन परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८९१.

परिशिष्टम्

दत्ताप्रदानिकम्—

दानाङ्गनियमः १९७३.

स्वामिपालविवादः—

सस्यनाशे दण्डः १९७६.

स्त्रीपुंभयोः—

पतिप्रीणनं धर्मः; कन्याविक्रयनिन्दा १९७९.

साहसम्—

शूद्रस्य विप्रवद्वेषधारणे दण्डः; गर्भघातिनी तद्गन्तारश्च दण्ड्याः १९८९.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

प्रकीर्णकम्—

देशधर्मपालनम् १९४३.

परिशिष्टम्

मानसंज्ञाः—

मानसंज्ञाः १९६७-८. पाञ्चरात्रवैखानसानुसारि

निष्कप्रमाणम् १९६८.

दण्डमातृका—

दण्डप्रयोजनम्; दण्डाङ्गचिन्ता १९६९.

स्वामिपालविवादः—

सस्यनाशे दण्डः १९७६.

अग्निपुराणम्

साहसम्—

मर्यादाभेदकादिषु दण्डविधिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा, राजपुरुषाणा धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः; प्रतिमादिभेदने अभक्ष्यभक्षणे च दण्डः १६५४.

स्तेयम्—

प्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६६.

वाक्पारुष्यम्—

वैश्यशूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च दण्डाः १७९२.

दण्डपारुष्यम्—

शूद्रकृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; पशुवृक्षविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८३५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्राहणोपक्रमनिषेधः; स्वयंवरानुज्ञा; वर्णभेदेन स्त्रियाः व्यभिचारदण्डः; वर्णानुलोम्येन व्यभिचारे दण्डः १८९१.

प्रकीर्णकम्—

संकीर्णदण्डाः १९४३.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालानाथधनव्यवस्था; धने चोरहृते व्यवस्था १९६२.

परिशिष्टम्

साक्षी—

कौटसाक्ष्यदण्डः १९६४.

निर्णयकृत्यम्—

पराजितदण्डविचारः १९६८.

शुनर्न्याय —

निवर्तनीयं कार्यम्; पुनर्न्यायवादिनो दण्डः १९६९.

दण्डमारुका—

दण्डेन प्रजारक्षण राजधर्मः १९६९-७०. महापातकेषु अङ्कनानि १९७०.

उपनिधि.—

निक्षेपभोगनाशादौ दण्डः १९७१.

अस्वामिविक्रयः—

अस्वामिविक्रेतुर्दण्डः १९७२.

संभूयसमुत्थानम्—

मूल्यं गृहीत्वा शिल्पादाने दण्ड्यः १९७२.

दत्ताप्रदानिकम्—

प्रतिश्रुत्याप्रदाने दण्डः १९७३.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

भार्यापुत्रदासशिष्यादिताडनविशेषे दोषः १९७४.

वेलनानपाकर्म—

स्वामिभृत्ययोः दोषे दण्डः; वेत्याधर्मः १९७५.

ऋयविक्रयानुशय—

ऋयविक्रयः—कन्याविषयानुशये दण्डविधिः १९७५.

स्वामिपालविवाद.—

परुधर्माः सस्वरक्षा च १९७६.

सीमाविवाद.—

गृहाद्याहरणे दण्डः १९७६.

स्त्रीपुंघर्मा—

विविधाः स्त्रीपुंघर्माः १९७९.

दायभाग —

गुणज्येष्ठ एव ज्येष्ठाशभाक्; पतितस्त्रीणां वृत्तिः १९८८.

ब्रह्मपुराणम्

साहसम्—

आततायिविशेषः १६५४.

स्कन्दपुराणम्

परिशिष्टम्

दिव्यम्—

शपथकोशघटविषामिततमाषफालतन्दुलजलानि दिव्यानि १९६५-७.

मत्स्यपुराणम्

साहसम्—

राजप्रतिकूलसाहसिकदण्डविधिः; ब्राह्मणामन्त्रण-संबन्धदोषे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः १६५५.

स्तेयम्—

प्रकाशतस्करदण्डः १७६७.

स्त्रीसंग्रहणम्—

प्रतिषिद्धाना परस्त्रियाः अगारप्रवेशे दण्डः; परस्त्री-

संग्रहणे दण्डविधिः; कन्यादूषणे दण्डविधिः; पशुगमन-
दण्डः १८९२.

परिशिष्टम्

क्रयविक्रयानुशयः—

कन्याविषयानुशये दण्डविधिः १९७५.

विष्णुपुराणम्

स्त्रीसंग्रहणम्—

पशुगमनायोनिगमननिषेधः १८९२.

देवीपुराणम्

प्रकीर्णकम्—

चूपाश्रितो व्यवहारः—चतुर्वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं चार-
नियोजनम् १९४३.

भविष्यपुराणम्

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५५.

शुक्रनीतिः

स्तेयम्—

कूटपण्यविक्रेतुदण्डः, स्तेयप्रसङ्गेन शिल्पिनां विविध-

भृतिविचारश्च १७६७.

परिशिष्टम्

दायभागः—

स्थावरे न पितुः पितामहस्य वा प्रभुत्वम्; स्वत्वा-
र्यागमयोर्विचारः; पितृकृतो विभागः; अपुत्रमृतारिक्त्य-
हरः क्रमेण; अविभाज्यम् १९८८.

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

साहसम्—

साहसनिश्चक्तिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५५.

मानसोच्छ्वासः

परिशिष्टम्

दण्डमातृका—

अपराधकृत्सर्वो दण्ड्यः; क्लेशदण्डप्रकाराः; अर्थदण्ड-
प्रकाराः; दण्डप्रयोजनम्; सप्तविंशतिः राज्यस्थैर्य-
निमित्तानि १९७०.

धर्मकोशः

व्यवहारकाण्डम्

ऋसाहसम्

वेदाः

अपराधविशेषा अपराधकारणानि च

नै स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मनुर्विभीदको अचित्तिः । अस्ति ज्यायान् कनीयस उपारे स्वप्नश्चनेदन्तस्य प्रयोता ॥

हे वरुण स स्वो दक्षः पुरुषस्य स्वभूत तद्वल पाप-प्रवृत्तौ कारण न भवति । किं तर्हि ध्रुतिः स्थिरोत्पत्ति-समय एव निर्मिता देवगतिः कारणम् । ध्रु गतिस्थैर्ययो-रिति धातुः । सा च ध्रुतिर्वक्ष्यमाणरूप । सुरा प्रमाद-कारिणी मनुः क्रोधश्च गुर्वादिविषयः सन्ननर्थहेतुः । विर्मदको द्यूतसाधनोऽक्षः । स च द्यूतेषु पुरुष प्रेरयन्-नर्थहेतुर्भवति । अचित्तिः अज्ञान अविवेककारणम् । अत ईदृशी दैवकृत्तिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् । अपि च कनीयसोऽल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ उपार उपागते समीपे नियन्तृत्वेन स्थितो ज्यायानधिक ईश्वरोऽस्ति । स एव त पापे प्रवर्तयति । तथा चाग्ना-तम् — ‘एष ह्येवासाधु कर्म कारयति त यमधो निनीपते’ (कौउ. ३।८) इति । एव च सति स्वप्न-श्चन स्वप्नोऽप्यन्तस्य पापस्य प्रयोता प्रकरणेण मिश्रयिता भवति । इदिति पूरकः । स्वप्ने कृतेरपि कर्मभिर्वह्नि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतैः कर्मभिः

* गौतमापस्तम्बादिभि चतुर्वर्णहत्यासु विविधो दण्डः प्राय-श्चित्तप्रकरणे उक्तः, स प्रायश्चित्तरूपत्वात् नात्र सगृहीतः ।

(१) ऋसं. ७।६।६; बृदे. १।५६.

पापान्युत्पद्यन्त इति । अतो ममापराधो देवागत इति हे वरुण त्वया श्रन्तव्य इति भावः । ऋसा.

मसमर्यादाभङ्गापराधा

सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासाभेकामिदभ्यं-हुरो गात् । आयोर्है स्कम्भ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥

कवयो मेधाविन ऋषयः सप्त मर्यादाः । कामजेभ्यः क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः पानमक्षाः स्त्रियो मृगया दण्डः पारु-ष्यमन्यदूषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा — ‘स्तेय गुरुतल्पा-रोहण ब्रह्महत्या भ्रूणहत्या सुरापान दुष्कृतकर्मणः पुनः पुनः सेवा पातकेऽनृतोद्यम्’ इति (नि. ६।२७) निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः । अवस्थितास्ततश्चुः । तक्षतिः करोतिकर्मा । सुष्टु लड्घनीयाश्चक्रुः त्यक्तवन्त इत्यर्थः । तासा मर्यादा-नामेकामिदेकामेवाहुरः पापवान् पुरुषोऽभिगात् अभि-गच्छति । यस्त्वेव करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । कि-ञ्चायोस्तस्य मनुष्यस्य स्कम्भः स्कम्भयिता निरोधकोऽ-ग्निरुपमस्य समीपभूतस्यायोर्नीळे स्थाने पथामादित्यरूपस्य स्वस्य रश्मीना विसर्गे विसर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमन्ये वर्त-मानेषु धरुणेषु तस्थौ विद्युदात्मना तिष्ठति । अनेन द्योक्त्रयवर्तित्वमिति । ऋसा.

कतिपयदोषाणां दोषत्वानारतम्यम्

तेऽतिमृजाना आयन् सूर्याभ्युदिते तेऽमृजत सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिष्ठुक्ते सूर्याभिनिष्ठुक्तः कुनखिनि कुनखी श्यावइति श्यावइन् परि-

(१) ऋसं. १०।५।६, अस. ५।१।६, नि ६।२७; कौ.सू. ७।६।२१, ७।९।१.

(२) कासं. ३।१।७, कसं. ४।७।७.

वित्ते परिवित्तः परिविविदाने परिविविदानो-
ऽग्नेदिधिषौ अग्नेदिधिषुर्दिधिषूपतौ दिधिषूपति-
वीरहणि वीरहा ब्रह्महणि ब्रह्महा भ्रूणहनि
भ्रूणहनमेनो नात्येति ।

^१ते देवा अतिमृजाना आयन् सूर्याभ्युदिते
तेऽमृजत यं सुप्तं सूर्योऽभ्युदेति सूर्याभ्युदितः
सूर्याभिनिष्कृते सूर्याभिनिष्कृतः श्यावदति श्या-
वदन् कुनखिनि कुनख्यग्नेदधुष्यग्नेदधुः परिवित्ते
परिवित्तः परिविविदाने परिविविदानो वीरहणि
वीरहा भ्रूणहनि भ्रूणहनमेनो नात्येति ।

^२ते देवा आप्येष्वमृजत । आप्या अमृजत
सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिष्कृते ।
सूर्याभिनिष्कृतः कुनखिनि । कुनखी श्यावदति ।
श्यावदन्नग्नेदिधिषौ । अग्नेदिधिषुः परिवित्ते । परि-
वित्तो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं
नात्यच्यवत ।

आप्या एकतादयः । उदयास्तमयकालयोः सुप्तौ पुरु-
षावभ्युदिताभिनिष्कृतौ । तथा चोक्तम्—‘सुप्ते यस्मिन्न-
स्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानभिनिष्कृताभ्युदितौ
तौ यथाक्रमम् ॥’ इति । नखवक्रत्व दन्तमालिन्य चात्र
रोगविशेषकृतम् । ज्येष्ठायामनुदाया कनिष्ठामूढा अव-
स्थितोऽग्नेदिधिषुः । ऊढवति कनिष्ठे सति विवाहरहितो
ज्येष्ठः परिवित्तः । वीरस्य क्षत्रियस्य हन्ता वीरहा । ब्रह्म-
णस्य हन्ता ब्रह्महा । एतेष्वाप्यानामेकतादीना देवाना
पापलेपमार्जनायैव सृष्टत्वात्तेषु तन्मार्जनमुचितम् । सूर्या-
भ्युदितादीना ब्रह्महान्ताना पापप्रवणत्वाच्चिन्नगामिनो जल-
स्येव लेपस्यापि तेषु प्रवाहो युक्तः । ब्रह्महत्यायाः पापा-
धिक्यतारतम्यविश्रान्तिमूमित्वाल्लेपो ब्रह्महणं नातिक्रामति ।

तैत्रासा. [तैसा. १।१।८।१ (पृ. ११३-४)]

कतिपयदेशाः

^३चोरस्यान्नं नवश्राद्धं ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

(१) मैसं. ४।१।७. (२) तैत्रा. ३।२।८।११, १२.

(३) तैत्रा. १०।६४; मड. १९।१; बौध. ३।६।५;

विष्णु. ४।८।२१.

गोस्तेयं सुरापानं भ्रूणहत्या तिला शान्तिं
शमयन्तु स्वाहा ॥

चोरस्येति । हे परमात्मन् त्वदाशया तिला एतन्म-
न्त्रोक्ताना पापाना शान्तिं विनाश शमयन्तु कुर्वन्तु ।
तदर्थमिदं हविस्तुभ्यं स्वाहा । नवश्राद्धमकोद्दिष्टाद्यन्न-
भोजनम् । भ्रूणो गर्भः शिशुर्वीरो वा । स्पष्टमन्यत् ।

तैआसा.

पञ्च महापातकानि

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते
रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिय-
योनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा
अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्र-
योनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ।

अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि
क्षुद्राप्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व
म्रियस्वत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न
संपूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्प-
मावसन् ब्रह्महा च एते पतन्ति चत्वारः पञ्च-
मश्वाचरं सैरिति ॥

तत् तत्र तेष्वनुशयिना ये इह लोके रमणीयं शोभन
चरण शील येषां ते रमणीयचरणेनोपलक्षिताः शोभनोऽनु-
शयः पुण्य कर्म येषां ते रमणीयचरणा उच्यन्ते । क्रौर्यान्त-
मायावर्जिताना हि शक्य उपलक्षयितुं शुमानुशयसद्भावः ।
तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा चन्द्रमण्डले मुक्तशेषेण अ-
भ्याशो ह क्षिप्रमेव, यदिति क्रियाविशेषण, ते रमणीया
क्रौर्यादिवर्जिता योनिमापद्येरन् प्राप्नुयुः ब्राह्मणयोनि
वा क्षत्रिययोनि वा वैश्ययोनि वा स्वकर्मानुरूपेण । अथ
पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्माणः अशुमानु-
शया अभ्याशो ह यत्ते कपूया यथाकर्म योनिमापद्येरन्
कपूयमेव धर्मसन्धवर्जिता जुगुप्सिता योनिमापद्येरन्
श्रयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा स्वकर्मा-
नुरूपेणैव ।

(१) छाड. ५।१०.

ये तु रमणीयचरणा द्विजातयः, स्वकर्मस्थाश्चेदि-
ष्टादिकारिणः, ते धूमादिगत्या गच्छन्त्यामच्छन्ति च पुनः
पुनः, घटीयन्त्रवत् । विद्या चेत्प्राप्त्युः, तदा अर्चिरादिना
गच्छन्ति; यदा तु न विद्यासेविनो नापि इष्टादिकर्म
सेवन्ते, तदा अथैतयोः पथोः यथोक्तयोरर्चिर्धूमादि-
लक्षणयोः न कतरेण अन्यतरेण चनापि यन्ति । तानी
मानि भूतानि क्षुद्राणि दशमशकक्रीटादीन्यसकृदावतीनि
भवन्ति । अतः उभयमार्गपरिभ्रष्टा हि असकृज्जायन्ते
म्रियन्ते च इत्यर्थः । तेषां जननमरणसततेरनुकरणमिद-
मुच्यते । जायस्व म्रियस्व इति ईश्वरनिमित्तचेष्टा उच्यते ।
जननमरणलक्षणेनैव कालयापना भवति, न तु क्रियासु
शोभनेषु भोगेषु वा कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत् क्षुद्रजन्तु-
लक्षण तृतीय पूर्वोक्तौ पन्थानावपेक्ष्य स्थान ससरता,
येनैवं दक्षिणमार्गागा अपि पुनरागच्छन्ति, अनधिकृताना
ज्ञानकर्मणोरगमनमेव दक्षिणेन पथेति, तेनासौ लोको न
संपूर्यते । पञ्चमस्तु प्रश्नः पञ्चाभिविद्यया व्याख्यातः ।
प्रथमो दक्षिणोत्तरमार्गाभ्यामपाकृतः । दक्षिणोत्तरयोः
पथोर्व्यावर्तनापि — मृतानामग्नौ प्रक्षेपः समानः, ततो
व्यावर्त्य अन्येऽर्चिरादिना यन्ति, अन्ये धूमादिना, पुन-
रुत्तरदक्षिणायने षण्मासान्प्राप्नुवन्तः सयुज्य पुनर्व्याव-
र्तन्ते, अन्ये सवत्सरमन्ये मासेभ्यः पितृलोक — इति
व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुशयाना चन्द्रमण्डला-
दाकाशादिक्रमेण उक्ता । अमुष्य लोकस्यापूरण स्वशब्देनै-
वोक्तं — तेनासौ लोको न संपूर्यत इति । यस्मादेव कष्टा
ससारगतिः, तस्माज्जुगुप्सेत । यस्माच्च जन्ममरणजनित-
वेदनानुभवकृतक्षणाः क्षुद्रजन्तवो ध्वान्ते च घोरे दुस्तरे
प्रवेशिताः — सागर इन्न अगच्छेऽप्लवे निराशाश्चोत्तरणं प्रति,
तस्माच्चैवंविधा ससारगति जुगुप्सेत वीभत्सेत घृणी भवेत्
— मा भूदेवविधे ससारमहोदधौ घोरे पात इति ।
तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चाभिविद्यास्तुतये ।

स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता, सुरा पिबन्
ब्राह्मणः सन्, गुरोश्च तल्प दारानावसन्, ब्रह्महा ब्राह्म-
णस्य हन्ता चेत्येते पतन्ति चत्वारः । पञ्चमश्च तैः सह
आचरन्ति ।

छाशाम्भा.

स ह प्रातः संजिहान उवाच —
न मे स्तेनो जनपदे न कर्दर्यो न मद्यपो
नानाहिताभिर्नाविद्वात्र स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥

स ह अन्येद्युः राजा प्रातः संजिहान उवाच विन-
येन उपगम्य — एतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः
प्रत्याख्यातो मयि दोष पश्यन्ति नूनं, यतो न प्रतिगृ-
ह्णन्ति मत्तो धनं इति मन्वानः आत्मनः सदृत्तता प्रति-
पिपादयिषन्नाह — न मे मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्ता
विद्यते, न कर्दर्यः अदाता सति विभवे; न मद्यपः द्विजो-
त्तम. सन्, न अनाहिताभिः शतगुः, न आविद्वात्र
अधिकारानुरूपं; न स्वैरी परदारेषु गन्ता, अत एव
स्वैरिणी कुतः दुष्टचारिणी न सभवतीत्यर्थः ।

छाशाम्भा.

*अभिशांसनम्— अभिशस्तिः

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदधमघशंसे
दधात । जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने
यो नो मर्चयति द्वयेन ॥

यो मर्त्य आगोऽपराधमेनः पापं च नोऽस्मभ्यमभि
भराति अभितः करोति । तस्मिन्नघशंसेऽघ पापमधि
दधात ददात्वभिः । इदिति पूरणः । आगोऽपराधं यो
मह्यमिद करोति तस्मा एवाभिस्तत्करोत्वित्यर्थः । अथ
प्रत्यक्षेणोच्यते । हे अग्ने एतामभिशस्ति जहि । उत्तरत्र
यच्छब्दश्रवणात्तदानुगुण्येनैवमभिशसकमिति व्याख्येयम् ।
योऽभिशस्ता नोऽस्मान् द्वयेनोक्तेनागसा एनसा वा
मर्चयति बाधते, तमिति । ऋसा.

* अभिशस्ति, अभिशस्तिपावन्, अभिशस्तिपा, अभि-
शस्तिचातन इत्येतानि पदानि वेदेषु बहुस्थलेषु दृश्यन्ते, तत्र
वीरहत्यादिहिंसारूपदोषारोपरूपाया अभिशस्तेः प्रातौ त्यागदण्ड-
प्राथञ्चित्तादेशस्य प्रकृतोपयोगिनः अदर्शनात् तेषां संप्रहोऽत्र
न कृतः । परमेतदत्रावधार्य अभिशस्तिपदं हिंसारूपमहादोषा-
रोपरूपार्थं एवाभिधया वेदेषु बहुश दृश्यते, अभिशस्तिभया-
त्तद्वारणार्थं देवताश्च प्रार्थ्यन्ते इत्यपि तत्रावगम्यते । अभि-
शस्तिः साहसारोप इत्यर्थोऽवसीयते ।

(१) छाड. ५।११.

(२) ऋसं. ५।१।७.

अभिशास्तत्यागः

वायव्यं गोमृगमालभेत यमजघ्नवाँसम-
भिशाँसेयुरपूता वा एतं वागृच्छति यमज-
घ्नवाँसमभिशाँसन्ति नैष ग्राम्यः पशुर्ना-
ऽऽरण्यो यद्गोमृगो नैवैष ग्रामे नारण्ये यम-
जघ्नवाँसमभिशाँसन्ति वायुवैँ देवानां
पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवैनं पवयति ।

गौमिः सहारण्ये चरितुं गताद्दुषभात् कस्याचिन्मृग्या-
मुत्पन्नो गोमृगः । उभयलक्षणदर्शनात्तथात्व निश्चयेम् ।
कश्चित्पुरुषो ब्राह्मण न हतवास्तथापि शङ्कया तादृशं यं
पुरुष जना ब्रह्महेत्यपवदेयुस्तस्याय पशुः । यद्यप्यस्य
पुरुषस्य ब्रह्महेत्याप्रयुक्तो नरको नास्ति तथाप्यपूता
वागृच्छति एत निन्दारूपा वाक् शङ्कितैर्जनैः क्रियमाणा
प्रान्तोत्थेव । तामेव निन्दा निमिचीकृत्यैव विहितो गोमृगो
मुख्यो ग्राम्यो न भवति मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य
आरण्यो वृषमादुत्पन्नत्वात् । अभिशास्तस्य ग्रामे नास्ति
वासो बन्धुभिः सह व्यवहारभावात्, नापि वानप्रस्था-
दिवदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवाना मध्ये वायोः पवित्रत्वं
द्रव्यशुद्धिहेतुत्वाद्वावगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते —
' रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः । मरुताकेण
शुष्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥' इति (यास्मृ. १।१९७)।
अनुष्ठितेऽप्यस्मिन् पशौ निन्दा केचिद्भौक्तिका न परि-
त्यजन्तीति चेत्तर्हि निन्दन्तु नाम ते, तथाप्यसौ अभिज्ञैः
शिष्टैर्व्यवहार्य एव । तैसा.

अभिशास्तस्य आर्त्विज्यानधिकारः

अथ हैतदेव गीर्णं यद्विभ्यदात्विज्यं कारयत
उत वा मा न बाधेतोत वा मे न यज्ञवेशसं
कुर्यादिति तद्ध तत्पराडेव यथा गीर्णं न हैव
तद्यजमानं भुनक्ति ।

गीर्णमुदाहृत्य निषेधति — अथ हैतदेवेति । यजमानो
यस्मिन् ग्रामे यजते तत्र कश्चिद् ब्राह्मणो ग्रामणीः प्रभुर्भूत्वा
प्रयोगकौशलरहितोऽवतिष्ठते । तेनार्त्विज्यं वर्जयितुमयं यज-
मानो विभेति । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते । अयमत्र प्रभु-

(१) तैस्रः २।१।१०।२,३. (२) देव्या. ३।४६.

मंयि द्वेषं कृत्वा कालान्तरे मा बाधेत । अथवेदानीमेव
यज्ञवेशसं यज्ञविधात कुर्यात् । तदुभयं मा भूदित्यनेनाभि-
प्रायेण तस्मान्नीतिं प्राप्नुवन् आर्त्विज्यं तेन प्रभुणा कार-
यत इति यदस्ति तदेतद्गीर्णम् । यथा लोके गीर्णमुदरस्थं
पुनर्भोगयोग्यं न भवति तथा तद्ध तस्मिन् भागे तद्नीति-
मात्रप्रयुक्तमार्त्विज्यं पराडेव निकृष्टमेव । तत्तादृशं प्रयोग-
कौशलरहितेन प्रभुणा कृतमार्त्विज्यं यजमानं न पालयति ।
ऐब्रासा.

स्तेयानृताभिगंसनयोरपराधत्वम्

अनेनसमेनसा सोऽभिशास्तादेनस्वतो वाऽपह-
रादेनः । एकातिथिमप सायं रुणद्धि बिसानि
स्तेनो अप सो जहारेति * ॥

अभिशास्तनिष्कृति अभिशास्तत्यागश्च

^१ एतामेवाभिशास्त्यमानाय कुर्यात् शमलं वा
एतमृच्छति यमश्लीला वागृच्छति यैवैनमसाव-
श्लीलं वाग्वदति तामस्य त्रिवृतौ निष्ठपतस्तेजस्वी
भवति य एतया . स्तुते ।

एतामेव सूर्याख्या विष्टति अभिशास्त्यमानाय परे-
निन्द्यमानाय यजमानायोद्गाता कुर्यात्, य यजमानम-
श्लीला निन्दारूपा वाक् ऋच्छति प्राप्नोति, एतं यजमानं
शमलं पापमेव ऋच्छति प्राप्नोति । यैव सा वाक् एनम-
श्लीलं अश्रीकरं निन्दारूपं वदति अस्य यजमानस्य
अश्लीलवादिनां वाच अस्या विष्टतौ प्रयुज्यमानौ उभय-
तस्त्रिवृतौ निष्ठपतो निर्दहतः अश्लीलवादिन्यो वाचो
निर्दहो यजमानो निर्दोषो जायते इत्यर्थः । अन्योऽपि यो
यजमान एतया स्तुते स्तावयति सोऽपि तेजस्वी भवतीति ।
तासा.

^२ अपघ्नन् पवते मृधोपसोमो अरात्र इत्य-
नृतमभिशास्त्यमानाय प्रतिपदं कुर्यात् ।

अरावाणो वा एते येऽनृतमभिशाँसन्ति
तानेवास्मादपहन्ति ।

*सायणभाष्यं स्थलनिर्देशश्च दिव्यप्रकरणे (पृ. ४२९)
द्रष्टव्यः ।

(१) ताब्रा. २।१७।४. (२) ताब्रा. ६।१०।६,७.

कथमनेन स्तोत्रेण यजमानस्याभिशासनमपहतं भवती-
त्यत्राह— अरावाणो वेति । अनृताभिशासका एवारावाणो
अरावतः अरात्रः अपन्नन् पवते मृधोपसोम इति श्रूय-
माणप्रतिपत्त्रित्व प्रयुञ्जान उद्गाता अस्माद्यजमानात् ताने-
चारातीनेवापहन्ति । तासाः

इन्द्रो यतीन् सालावृकेयेभ्यः प्रायच्छत्तम-
श्रीला वागभ्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
एतमुपहव्यं प्रायच्छत्तं विश्वे देवा उपाह्वयन्त
यदुपाह्वयन्त तस्मादुपहव्यः ।

अथोपहव्यशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुमाह— इन्द्रो
यतीनिति । पूर्वमिन्द्रः यतीन् ज्योतिष्टोमाद्यकृत्वा प्रकारा-
न्तरेण वर्तमानान् ब्राह्मणान् सालावृकेयेभ्य अरण्यश्वभ्यः,
प्रायच्छत् । त ब्राह्मणहन्तार इन्द्र अश्रीला निन्दिता
वाक् अभ्यवदत् सर्वे एन निनिन्दुरित्यर्थः । स इन्द्रः
तत्प्रमाणं प्रजापतिमुपागच्छत् । तस्मै एतमुपहव्य एकाह
प्रायच्छत् । स इन्द्रस्तमन्वतिष्ठदित्यर्थः । तेन विश्वे देवा
एनमिन्द्रमुपाह्वयन्त, एहि निर्दुष्टस्त्वमसीत्यब्रुवन् । यस्मा-
दनेनोपाह्वयन्त अत उपाह्वानसाधनत्वादस्योपहव्यमिति
नाम । तासाः

अभिशास्यमानं याजयेत् ।

अथेन्द्रस्याभिशासनपरिहारप्रसङ्गेनात्राधिकारिणमाह—
अभिशास्यमानमिति । अभिशास्यमान अन्यैर्दोषारोपणेन
निन्द्यमानम् । तासाः

देवता वा एतं परिवृञ्चन्ति यमनृतमभि-
शंसन्ति देवता एवास्यान्नमादयन्ति ।

अभिशास्याय अन्नमुपह्वय उचित इत्याह— देवता
वेति । यं यजमान अनृतमभिशांसन्ति जनाः एत देवताः
परिवृञ्चन्ति वर्जयन्ति न तस्य हविराददत इत्यर्थः । अत
एतदनुष्ठानेन देवता एवास्यान्नमादयन्ति याजका एन
यजमानं देवताहृद्विष्क कारयन्तीत्यर्थः । तासाः

तस्य पूतस्य स्वदितस्य मनुष्याः अन्नम-
दन्ति ।

(१) ताब्रा. १८११९ (२) ताब्रा. १८१११०.

(३) ताब्रा. १८११११ (४) ताब्रा. १८१११२.

न केवल देवाह एवासौ किन्तु मनुष्यैरपि संव्यवहार्यं
इत्यत आह—तस्येति । स्वदितस्य स्वशब्दितस्य अनिन्दित
इति सर्वैर्व्यवहृतस्य अथवा भाव्यपेक्षाया निर्देशः, स्वर्ग-
प्राप्तियोग्यस्येत्यर्थः । तासाः

वीरहत्या—वीरहत्या, तदृण्डश्च [मनुष्यहत्या, तदृण्डश्च] ।

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः
सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः सूच्या-
च्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

सपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । ता देवीं सुहवा स्वाहा-
नामाह्वानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुती शोभनया स्तुत्याऽहं हुवे
आह्वयामि । सा च सुभगा शोभनधना नोऽस्माकमाह्वान
शृणोतु । श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वयमेव बोधतु
अस्मदभिप्राय बुध्यताम् । बुद्ध्वा चापः कर्म पुत्रोत्पादन-
लक्षण सूच्या सूचीस्थानीयया अच्छिद्यमानया अविच्छि-
न्नया अनुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु संतनोतु । यथा वस्त्रादिकं
सूच्या स्यूत चिर तिष्ठति एवमिद करोतु । कृत्वा च
वीर विक्रान्त शतदाय बहुधन बहुग्रदं वा उक्थ्य प्रशस्यं
पुत्र ददातु । ऋसाः

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे
पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥

उत घ अपि च । घेति पूरणः । नेमः । ' त्वो नेम
इत्यर्धस्य ' इति निरुक्तम् (नि. ३।२०) । नेमोऽर्धः ।
जायापत्योर्मिलित्वैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । 'अर्धं
शरीरस्य भार्या ' इत्यादिस्मृतेः । शशीयस्या अर्धभूत-
स्तरन्तः पुमानस्तुतः इति ब्रुवे । बहुधा स्तुतोऽपि गुण-
स्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे पणिः स्तोताहम् । स च
तरन्तो वैरदेये । वीरा धनाना प्रेरयितारो दानशीलाः ।
तैर्दातव्य धन देयम् । तस्मिन् धने समः सर्वेभ्यो दाते-
त्यर्थः । इदिति पूरणः । ऋसाः

(१) ऋसं २।३२।४, तैसं. ३।३।११।५, कासं. १।३।१६;
मैसं. ४।१२।६, ४।१३।१०, असं. ७।४।११; सामब्रा.
१।५।३; आपगृ ६।१४।३, नि. १।१।३१; आपश्रौ. १।१०।७,
५।२०।६, शाश्रौ. १।१।५।४, ८।६।१०; वैसू. १।१६;
आगृ. १।१।४।३, शागृ १।२।१२, गोगृ. २।७।७;
हिंगृ. २।१।३, ऋषि. १।३।०।३.

(२) ऋसं. ५।६।१।८.

^१वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन् पङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायाग्निं पुनरा धत्ते ।

देवाना मध्ये वीरोऽग्निः । तद्वधकारिणो यजमानस्या-
न्नमृतायवः सत्यमिच्छन्तो ब्राह्मणाः पुरा नैवाक्षन्नैव भुक्त-
वन्तः । 'अश भोजने' इत्यस्य रूपम् । 'अग्ने तमद्याश्वं
न' इत्यादयश्चतस्र ऋचः पङ्क्तयः । तासु प्रधानहविषो
द्वे स्विष्टकृतो द्वे । ताश्चाग्निकाण्डे - अग्निमूर्धेत्यनुवाक
इष्टकोपधानार्थत्वेनाम्नाताः । इह तु वाचनिकस्तद्विधिः ।
शास्त्रान्तरे तु याज्याप्रस्तावे समाप्ताः । पुरुषस्य हस्तद्वय-
पादद्वयशिरोभिः पञ्चभिः पाङ्क्तत्वम् । देवानेव देवानामेव
मध्ये वीरमग्निं निरवदायोत्सर्जनलक्षणवधभयान्निष्कृष्य ।
तैसा.

^२वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्ष-
न्नाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालम-
ग्निमुद्वासयिष्यन् ।

^३वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुत्सादयते शतदायो वीरो यदेताश्शताक्षरा अक्षरपङ्क्तयो वीरमेवैतद्देवानामवदयतेऽन्यस्यै वै प्रमाया आधे-
योऽन्यस्यै पुनराधेयो न वै तामाधेयेन स्पृणोति यस्यै पुनराधेयः पुनराधेयेन वाव ताँ स्पृणोति जरा वै देवहितमायुस्तावतीर्हि समा जीवति तस्मादाहुः शतदायो वीर इति यदेताः शताक्षरा अक्षरपङ्क्तयो भवन्ति यावदेव वीर्यं तदाप्नोति तत्स्पृणोत्यायुषा वा एष वीर्येण व्यूध्यते योऽग्निमुत्सादयते शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यं आयुर्वीर्यं हिरण्यं यावद्विरण्यं शत-
मानं ददात्यायुरेव वीर्यं पुनरालभते ।

- (१) तैसं. १।५।२।१. (२) तैसं. २।२।५।५.
(३) कासं. ९।२; कसं. ८।५; मैसं. १।७।५.

^१देवा वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमा-
णास्ते दिशोऽमोहयन्नेत्र इदमन्योऽनु प्रजाना-
दिति ।

^२देवा वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमाणास्त
ऋतून् संवत्सरममोहयन् ।

^३देवा वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमाणास्ते
यज्ञं मध्यतः प्राविशन्नेतां वाव तदृचं प्राविशन्
विराजमेव यद्विराजा यजति देवतानामभीष्ट्या ।

आदित्या वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमा-
णास्ते देवान् प्राविशन् द्विदेवत्यान्वाव तत्रा-
विशन्नेते हि देवानाँ सह भूयिष्ठाः ।

नारकाय वीरहणम् ।

(१) नारकाय वीरहणं नष्टाग्निं शूर वा । शुम.

(२) नरकस्वामिने वीरहणमग्न्युद्वासिनम् । 'वीरहा
वा एष देवाना योऽग्निमुद्वासयते' इति हि ब्राह्मणम् ।

तैब्रासा. ३।४।१।१

^६वैरहत्याय पिशुनम् ।

(१) वैरहत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् । शुम.

(२) वैरहत्याय वीरहत्याभिमानिने, पिशुन प्रभोः कर्णे
परदोषसूचकम् । तैब्रासा. ३।४।७।१

उग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपा-
वधीँ स्वाहेति । अशनयापिपासे ह वा उग्रं
वचः । एनश्च वैरहृत्यं च त्वेषं वचः । एतँ
ह वाव तच्छतुर्धा विहितं पाप्मानं देवा
अपजग्निरे ।

(१) कासं. २३।८. (२) कासं. २।८।२.

(३) कासं. २।८।३. (४) कासं. २।८।६.

(५) शुमा. ३।०।५; तैब्रा. ३।४।१।१.

(६) शुमा. ३।०।३, तैब्रा. ३।४।७।१.

(७) तैब्रा. १।५।९।५, तैसं १।२।१।१२, कासं. २।८।

मैसं. १।२।७, शुमा. ५।८; सासं. १।३।५३, शब्रा.
३।४।४।२३, २४, २५. (तैत्तिरीयब्राह्मणं परित्यज्य अन्येषु ग्रन्थेषु
केवलं 'उग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीँ' इति मन्त्र एव
समुपलभ्यते.)

क्षुत्पिपासे एवोग्र वच उच्यते । क्षुधिताः स्मः पिपा-
सिताः स्मो नास्माकमन्नपाने विद्येते, इत्येतद्वाक्य घोरं
कृपालवः श्रोतु न सहन्ते । तदेतदुग्रत्व यदेतद्गोवधादि-
रूपमुपपातक, यच्च वीरहत्यादिरूपं महापातक तदेतत्त्वेष
वच इत्यनेनाभिधीयते । त्वेषशब्देन दीप्तिवाचिना चित्त-
क्लेशरूपा ज्वालोपचर्यते । उपपातकं महापातकं च निष्क-
मिति श्रुतवतश्चित्ते महान् क्लेशो भवति । क्षुत्पिपासे महा-
पातकोपपातके इत्येव फलरूपेण तत्साधनरूपेण चावस्थित
चतुर्विध पाप्मानं देवा उपसद्धोमेन विनाशितवन्तः ।

तैत्रासा.

अशनयापिपासे ह वा उग्रं वचः । एतश्च
वैरहृत्यं च त्वेषं वचः । एतमेव तच्चतुर्धा
विहितं पाप्मानं यजमानो अपहते ।

इन्द्रश्च वै नमुचिश्चासुरः समदधातां न
नौ नक्तं न दिवा हनन्नाद्रेण न शुष्केणेति
तस्य व्युष्टायामनुदित आदित्येऽपां फेनेन शिरो-
ऽच्छिनदेतद्वै न नक्तं न दिवा यत् व्युष्टा-
यामनुदित आदित्य एतन्नाद्रं न शुष्कं यदपां
फेनस्तदेनं पापीयं वाचं वददन्ववर्तत वीरहन्न-
द्रुहो द्रुह इति तं नर्चा न सांम्नाऽपहन्तु-
मशक्नोत् ।

इन्द्रश्च नमुचिर्नामासुरश्च पुरा समदधाता सधान-
मकुर्वाता, नावावयोरन्यतरोऽपि नक्तं रात्रौ न हनत् न
हन्तव्यः दिवा अहन्यपि मा हन्तु तथा आद्रेण च न हन्तु
नापि शुष्केण च नीरसेन वज्रादिनेति । एतत् उक्तं
भवति, इन्द्रः सर्वानसुरान् जित्वा सर्वेभ्योऽसुरेभ्योऽधिकं
नमुच्याख्यमासुरं बलात् जग्राह । स चासुरः इन्द्रादधिक-
बलः सन् तमेव जग्राह, गृहीत्वा च त्वा विसृजामि, यदि
त्व मा अहोरात्रयोः आद्रेण शुष्केण न हन्यादिति एव-
मात्मक सघायक वाक्यामिन्द्रं प्रत्युक्तवानिति, तामिन्द्रः
ऋचा तथा साम्ना गानविशिष्टेन मन्त्रेण अपहन्तु विना-
शयितु नाशक्नोत् ।

तासा.

वीरहा वा एष देवानां यः सोममभिषु-

(१) तैत्रा. १।५।१।६. (२) तात्रा. १।२।६।८.

(३) तात्रा. १।६।१।१२.

णोति याः शतं वैरं तद्देवानवदयतेऽथ या
दशदशप्राणाः प्राणांस्ताभिस्स्पृणोति यैकादश्या-
त्मानं तथा या द्वादशी सैव दक्षिणा ।

यो यजमानः सोममभिषुणोति एष देवाना मध्ये
वीरहा वै वीरो वीर्यवान्, यः सोमः तस्य हन्ता खलु,
तस्मादस्य वीरहन्तृतालक्षणो दोषो जायत इत्यर्थः । तत्र
याः शतं शतसंख्याभावः तत्तेन शतेन वैरं वीरहननलक्षण
पापं देवान् प्रत्यनवदयते निरस्यति । अथ शतादाधिकान्
दश या गावः ताभिः प्राणान् स्पृणोति प्रीणयति, 'दश-
संख्या हि प्राणा नव वै पुरुषे प्राणाः नाभिर्दशमी'ति हि
ब्राह्मणः, अथ या एकादशी गौः तथात्मानं स्पृणोति, अथ
या द्वादशी द्वादशसंख्यापूरणी सैव यजस्य दक्षिणा । तासा.

वीरहृत्यां वा एते व्रन्ति । ये ब्राह्मणा-
स्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ।

वेदशास्त्रतदनुष्ठानपरो ब्राह्मणोऽभिषिक्तो राजा वा
वीरः । तैआसा.

ब्रह्महृत्या—ब्रह्महृत्या, तदपनोदश्च

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामा-
सीत्स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्या-
सन्तोसोमपानं सुरापानमन्नादनं स प्रत्यक्षं
देवेभ्यो भागमवदत्परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै
प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं
वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽभिभेदी-
हृष्ट्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमा-
दाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत्सोमपानमासीत्स कपि-
ञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानं स कलविद्धो यदन्ना-
दनं स तित्तिरिः ।

विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः ।
त्रिभिः शिरोभिः उपेतत्त्वाद्द्विश्वरूपत्वम् । यो विश्वरूप-
नामकः त्वष्ट्रः पुत्रः स देवाना पुरोहितो न तु शरीरसंबन्धी,
असुराणां तु भागिनेयः । स च सात्त्विकेन शिरसा सोमं
पिबति । राजसेन अन्नमाप्ति । तामसेन सुरा पिबति । स
च यजमण्डपेषु गंत्वा सर्वेषां श्रोत्रप्रत्यक्षं यथा भवति

(१) तैत्रा. १।५।१।१९. (२) तैत्रा. २।५।१।१९.

तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति वदति । सर्वेषां परोक्ष यथा भवति तथा रहस्य ऋत्विग्भिः सहाय हविर्भागोऽसुरेभ्यो युक्तोऽतस्तानेवोद्दिश्य प्रयच्छतेति स एव वदति । तेषामृत्विजा तस्मिन्परोक्षवादे विश्वास उत्पन्नः । तस्य परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि तवाय भाग इति सर्वस्मै पुरुषाय प्रीतिमुत्पादयितुं तत्समीपे सर्वे वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभावात् स उदितो भवति । परोक्ष यदर्थं तु भाग उच्यते तस्यैव भागो हृदयपूर्वकत्वाद् उदितो भवति । एव वृत्तान्तं श्रुत्वा तस्माद्विश्वरूपादिन्द्रोऽभिभेत् । किमिति, ईदृक् स्वामिद्रोहं सर्वथा कृत्वा राष्ट्र विपर्यावर्तयतीति । अस्मत्तोऽपनीयासुरेभ्यः सम्पूर्णं विपर्यावृत्तिः । ततस्तस्य द्रोहिणः शिरस्तु छिन्नेषु तानि शिरासि पक्षित्रयरूपेणोत्पन्नानि । तैसा.

तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात् संवत्सरमभिभस्तं भूतान्यभ्यक्रोशन्ब्रह्महन्ति ।

तस्येन्द्रस्य प्रत्यवाय जनापवाद च दर्शयति—तस्येति । तस्यासुरस्य वधेन निष्पन्ना या ब्रह्महत्या तामञ्जलिना स्वी चकार । पापिना शिक्षाया ईश्वरेण नियुक्तानां यमचित्रगुप्तादीनां पुरतोऽञ्जलिं कृत्वा निर्भयः सन् ब्रह्महत्या मया बुद्धिपूर्वकमेव कृतेत्येवमङ्गी चकारेत्यर्थः । प्रार्थश्चत्तमकृत्वा सवत्सरं निरन्तरं ब्रह्महत्यामङ्गीकृत्यैव तस्यौ । आत्मतत्त्वज्ञानेन पापलेनाभावात् भीत्यभावस्तस्य युक्तः । अत एव कौपीतकिन इन्द्रवाक्यमेतदामनान्तं—‘यन्मा हि विजानीयास्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहमहनमरुन्मुखान् यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्’ इत्यादि । दुरित भावेऽपि सर्वप्राणिनस्तमिन्द्र ब्रह्महन्तित्येव सन्नोव्य अभितस्तस्य आक्रोशं कृतवन्तः । तैसा.

सं पृथिवीमुपासीदस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहीतेति साऽब्रवीद्वरं वृषे खातात्पराभविष्यन्ती मन्ये ततो मा परा भूवमिति पुरा ते संवत्सरादपि रोहादित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा भवत्सरात् पृथिव्यै खातमपि रोहति वारेवृतं ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात्तन् स्वकृतमिरिणमभवत्तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत

इरिणे नाव स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः ।

ततस्तस्य जनापवादस्य परिहाराय इन्द्रेणानुष्ठितं उपायविशेषं दर्शयति— स पृथिवीमिति । उपासीददुपेत्य प्रार्थितवान् । खातात्पराभविष्यन्ती मन्ये, जनाः स्वेच्छया तत्र तत्र भूमिं खनन्ति तदुपद्रवात्पराभूता पीडिता भविष्यामीति मनसा चिन्तयामि । खातप्रदेशः संपूरणमन्तरेण पासुपक्षेणानुष्णाद्युत्पत्तेर्वाऽपि रोहात्परितो भूयादिति वरः । तदिदमस्यै वारेवृतमस्याः पृथिव्याः खातपूरणं वरेण लब्धम् । पृथिव्याः स्वीकृतः तृतीयो ब्रह्महत्याया भागः स्वकृतमिरिणमभवत् । इतस्तत आनीय प्रक्षिप्तं न भवतीति स्वतःसिद्धमप्यक्षेत्रमासीत् । यस्मादिरिणं ब्रह्महत्यायाः स्वरूपं तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः तस्मिन्निरिणे कदाचिदपि न तिष्ठेत् । यद्वा, देवयजनत्वेन नाध्यवस्येत् । श्रद्धैव देवो यस्यासौ श्रद्धावानित्यर्थः । तैसा.

सं वनस्पतीनुपासीदस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहीतेति तेऽब्रुवन् वरं वृषामहे वृक्षणात्पराभविष्यन्तो मन्यामहे ततो मा परा भूमेत्याब्रश्चनान्नो भूयांस उच्छिष्टानित्यब्रवीत्तस्मादाब्रश्चनान् वृक्षाणां भूयांस उच्छिष्टान्ति वारेवृतं ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्तस्मिन्निर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्य न आदयं ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव लोहितो यो वा आब्रश्चनान्निर्येषति तस्य न आदयं काममन्यस्य इति ।

एकस्य ब्रह्महत्याभागस्य परिहारोपायमुक्त्वा अपरस्य तं दर्शयति— स इति । वृक्षणात् छेदनात् । आब्रश्चनान्छिन्नप्रदेशान्भूयासो बहुङ्कुरा उच्छिष्टान्तिवति वरः । वृक्षान्निर्गत्य घनीभूतो रसो निर्यासः । ब्रह्महत्यायाः स्वरूपत्वात्निर्यासस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च पश्चान्तरमास्ति, न सर्वोऽपि निर्यासो निषिद्धः किन्तु यो लोहितवर्णो यश्च छिन्नवृक्षप्रदेशान्निर्गतस्तदेवोभयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपमादय इच्छाया सत्या अशितु योग्यम् । तैसा.

सं स्त्रीषाँसादमुपासीदस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहीतेति ता अत्रुवन् वरं वृणामहा ऋत्विष्यात्प्रजां विन्दामहे कामसा विजनितोः सं भवामेति तस्मादृत्विष्यात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते कामसा विजनितोः सं भवन्ति वारेवृत् ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्सा मलवद्वासा अभवत्तस्मान्मलवद्वाससा न सं वदेत न सह आसीत् नास्या अन्नमद्यात् ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्य आस्तेऽथो खल्वाद्दुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति ।

त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा तृतीयस्यावशिष्टस्य परिहारं दर्शयति — स इति । स्त्रियः सम्यक् सीदन्ति विश्रम्भेणोपविशन्ति यस्या सभायामिति स्त्रीसभावशेषः स्त्रीषसादः । ऋत्विष्यादृतु-संबन्धाद्वीर्यात् प्रथमसभोगादेव गर्भे जातेऽपि काममुद्दिश्य आ विजनितोरा प्रसवात्पुरुषेण सगच्छेमहि । गर्भोपद्रवः प्रत्यवायश्च निषिद्धदिनकृतोऽस्माकं मा भूदिति वरः । अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः— ‘ यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणा वरमनुस्मरन्’ । इति । यो ब्रह्महत्यायाः तृतीयो भागः सा मलवद्वासा रजस्वला योषिदभवत् । यस्मादियं ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत् प्रतिमुच्य आस्ते तस्मात्तया सह संभाषणं न कुर्यात् । तथा सहैकस्मिन् गृहे वासो न कर्तव्यः । तत्स्वामिकं तत्पृष्ठं वाऽन्नं नाश्नीयात् । अपि च अभिज्ञाः केचिदेवमाहुः— स्त्रियाः शृङ्गारोपयोगित्वेनाभ्यञ्जनमेवावस्थानीयं, तदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात् । तथा वा स्वशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत् । अन्यदन्नं सत्यामिच्छया भोक्तव्यमिति । तैसा.

यां मलवद्वाससा संभवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिशास्तो, यामरण्ये तस्यै स्तेनो, यां परार्ची तस्यै ऋतमुख्यपगल्भो, या स्नाति तस्या अप्सु मारुको, या अभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्कर्मा, या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी, या आङ्क्ते तस्यै काणो, या दतो धवते

(१) तैसं. २।५।१।१. (२) तैसं. २।५।१।१.

तस्यै श्यावदन्, या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी, या कृणत्ति तस्यै ह्रीवो, या रज्जुं सृजति तस्या उद्बन्धुको, या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको, या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः, तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेदञ्जलिना वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय ।

प्रसङ्गाद्रजस्वलाव्रतानि विधत्ते—यामिति । अभिशास्तो मिथ्यापवादयुक्तः । यामरण्ये, मलवद्वाससा संभवन्तीत्यनुवर्तते । परार्चीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम् । सुभायामवाङ्मुखो वक्तुमशक्तो ऋतमुख्यपगल्भ इत्युच्यते । मारुको मरणशीलः । दुश्कर्मा कुष्ठी । प्रलिखते भित्तौ चित्रादिकं करोति । खलतिः केशशून्यः । अपमारी दुर्मरणयुक्तः । काणः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन्मलिनदन्तः । कृणत्ति तृणादि छिनत्ति । उद्बन्धुको रज्जु बद्ध्वा मरणशीलः । खर्वेण वह्निपक्केन शरावादिना । खर्वो वामनः । यस्मादुक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्परिहाराय रजस्वलाव्रतं सभवादिवर्जनरूपं नियममाचरेत् । भोजनेऽञ्जलिरदग्धशरावादिर्वा साधनमस्तु । व्रताचरणमुत्पत्स्यमानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति । अत्र मीमासा । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे चिन्तितम्—‘न संवदेत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् । पुमर्थः स्यात्कतौ कापि संवादस्याप्रसक्तितः ॥’ दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—‘मलवद्वाससा न संवदेत’ इति । अस्य निषेधस्य प्रकरणात् ऋत्विक्त्वमिति चेन्न । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । ‘यस्य व्रत्येऽहन् पत्न्यनालम्भुका भवति । तामुपवृष्य यजेत ।’ इति रजस्वलाया निःसारणान्न क्रतौ सवादप्रसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः । तैसा.

सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजं सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अत-रन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन् सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेते य उ चैनमेवं वेद ।

येयमश्वमेधानुष्ठितिः सैषा सर्वस्य पाप्मन उपपातक-

(१) तैसं. ५।२।१।२।१,२.

रूपस्य महापातकरूपस्य च त्रायश्चित्तिर्भवति । किं च सर्वस्य
व्याधिजातस्य तद्वैतुनापक्षयद्वारेणांश्वमेधानुष्ठानं भेदकम् ।
अत एवेदानीन्तना देवाः पूर्वास्मिन् मनुष्यजन्मनि एतेनाश्व-
मेधेन गोवक्त्रादिरूपमुपातकं ब्रह्महत्यादित्करं महापातकं
च परिहृतवन्तः । तस्मादिक्षन्मीमपि योऽश्वमेधकं कृत्वा
यजते सोऽयमुपातकं ब्रह्मपातकं तरति । योऽपि च पुरुष
एनमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति । ज्ञानं च द्विविधं
अर्थनिर्णयं उपासनं च । तत्रार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाण-
पर्यालोचनया संपद्यते । उपासनाप्रकारस्तु सतमकाण्ड-
स्यान्तमानुवाके 'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद'
इत्यास्मिन्नभिधास्यते । तैसा
गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महाऽवभृथमव यन्ति ॥
ब्रह्महत्यायै स्वाहा ॥

नैतां ते देवा अददुस्तुभ्यं नृपते अन्तवे ।
मा ब्राह्मणस्य राजन्यं गां जिघत्सो अनाद्याम् ॥
अक्षद्रुग्धो राजन्यः पाप आत्मपराजितः ।
स ब्राह्मणस्य गामद्यादद्य जीवानि मा श्वः ॥
आविष्टिताधविषा पृदाकूरिव चर्मणा ।
सा ब्राह्मणस्य राजन्यं तृष्टैषा गौरनाद्या ॥

निर्वै क्षत्रं नयति हन्ति वर्चोऽग्निरिवारब्धो
वि दुनोति सर्वम् । यो ब्राह्मणं मन्यते अन्न-
मेव स विषस्य पिबति तैमातस्य ॥

य एनं हन्ति मृदुं मन्यमानो देवपीयु-
र्धनकामो न चित्तात् । सं तस्येन्द्रो हृदये-
ऽग्निभिन्ध उभे एनं द्विष्टो नभसी चरन्तम् ॥

न ब्राह्मणो हिंसितव्योऽग्निः प्रियतनोरिव ।
सोमो ह्यस्य दायाद इन्द्रो अस्याभिज्ञास्विपाः ॥
शतापाशं नि गिरति तां न शक्नोति निःखिदन् ।
अन्नं यो ब्रह्मणां मत्वः स्वाद्वधीति मन्यते ॥

जिह्वा ज्या भवति कुल्मलं वाङ्नादीका
दन्तोस्तपसाभिदिग्धाः । तेभिर्ब्रह्मा विध्यति देव-
पीयून् हृद्दलेधनुर्भिर्देवजुतैः ॥

(१) तैसं. ६।५।१०।३.

(२) शुभा. ३९।१३, तैसं. १।४।३।५।१; श्रुभा. १।३।३।
५।३; तैसा. ३।२०।१; मात्रौ.

(३) अंसं. ५।१८, १९.

पितादीहणेषवो ब्राह्मणोऽपि ह्येतिमन्तो यामस्यन्ति
शरव्यां न सा मृषा अनुहाय तपसा
मन्युना चोतः दूरोदव भिन्दन्त्यैतम् ॥

ये सहस्रमराजन्नासन् दशशंता उत ।
ते ब्राह्मणस्य गां जग्ध्वा वैतह्व्याः पराभवन् ॥
गौरैव तान् हन्यमाना वैतह्व्या अवातिरत् ।
ये केसरप्राबन्धायाश्चरमाजामपेचिरन् ॥

एकशतं ता जनता या भूमिर्व्यधूनुत ।
प्रजां हिंसित्वा ब्राह्मणीमसंभव्यं पराभवन् ॥
देवपीयुश्चरति मर्त्येषु गरगीर्णो भवत्यस्थिभू-
यान् । यो ब्राह्मणं देवबन्धुं हिनस्ति न स
पितृयोर्णमप्येति लोकम् ॥

अग्निर्वै नः पदवायः सोमो दायाद उच्यते ।
हन्ताभिश्चस्तेन्द्रस्तथा तद् वेधसो विदुः ॥
इधुरिव दिग्धा नृपते पृदाकूरिव गोपते ।
सा ब्राह्मणस्येषुर्धोरा तया विध्यति पीयतः ॥

अतिमात्रमवर्धन्त नोदिव द्विबमस्पृशन् ।
भृगुं हिंसित्वा सृञ्जया वैतह्व्याः पराभवन् ॥
ये बृहत्सामानमाङ्गिरसमारपयन् ब्राह्मणं जनतः ।
पेत्वस्तेषामुभयादमविस्तोकान्यावयत् ॥

ये ब्राह्मणं प्रत्यष्टीवन् ये वास्मिन्कुल्कमीधिरे ।
अस्नस्ते मध्ये कुल्यायाः केशान् खादन्त आसते ॥
ब्रह्मगवी पच्यमाना यावत् सार्भि विजङ्गहे ।
तेजो राष्ट्रस्य निर्हन्ति न वीरो जायते वृषा ॥

कूरमस्या आशंसन् नृष्टं पिशितमस्यते ।
क्षीरं यदस्याः पीयते तद्वै पितृषु किल्बिषम् ॥
उग्रो राजा मन्यमानो ब्राह्मणं यो जिघत्सति ।
परा तत् सिच्यते तद्वै ब्राह्मणो यत्र जीयते ॥

अष्टापक्षी चतुरक्षी चतुःश्रोत्रा चतुर्हनुः
द्विजिह्वा भूत्वा सा राष्ट्रमव धूनुते ब्रह्मर्षिस्व ॥
तद्वै राष्ट्रमा खवति नाकेभिर्भामिवोदकम् ॥
ब्रह्मणं यत्र हिंसन्ति तद्वै हन्ति दुर्धनुः ॥

तं वृक्षा अप संधन्ति छायां नो मारणा इति ।
यो ब्राह्मणस्य हृदयमभि नारद मन्यते ॥

विष्णोर्देवकृतं राजा वरुणोऽब्रवीत् ।
न ब्राह्मणस्य गां च देवा सृष्टेः जागार कश्चन ।
नवैत्र तां जज्ञानयोऽथ भूक्षिप्र्यधुनुत ।
प्रजां हिंसित्वा ब्राह्मणीमभ्यं पराभवन् ।
यां, मृतायानुब्रवीत् कृष्णं पदयोपनीम् ।
तद्वै ब्रह्मज्य देवा उपस्तरणमब्रुवन् ॥

अश्रूणि कृष्णस्यस्य यानि जीज्ञस्य वावृतुः ।
तं वै ब्रह्मज्य ते देवा अपां भागमधारयन् ।
येन मृतं स्नपयन्तींश्मश्रूणि येनोन्दते ।
तं वै ब्रह्मज्य ते देवा अपां भागमधारयन् ॥
न वर्षं भैत्रींरुणं ब्रह्मज्यमभिर्षति ।
नास्मैः समितिः कल्पिते न मित्रं नयते विशम् ॥
अपहतं ब्रह्मज्यस्य ।

ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणानां मन्त्राणा वा क्षपयितुं दुरात्मनो
राक्षसस्यापहतमपघातं विनाशं कृतवन्त इति शेषः ।
तैत्रासा.

प्रजापतेरक्षयश्चयत् । तत्परापतत्ततोऽश्वः सम-
भवद्यदनुवयत्तदनुवस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैव
प्रत्यदधुरेष ह वै प्रजापतिं सर्वं करोति
योऽश्वमेधेन यजते सर्वं एव भवति सर्वस्य
वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजं सर्वं
वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नापि वा एतेन
ब्रह्महत्यामतरं तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्म-
हत्यां योऽश्वमेधेन यजते ।

ब्रह्महत्यायै स्वाहेति द्वितीयामाहुतिं जुहोति ।
अमृत्युर्ह वा अन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युरेष ह वै
साक्षान्मृत्युर्यद्ब्रह्महत्या साक्षादेव मृत्युमपजयति ।
एता ह वै मुण्डिभ औदन्यः । ब्रह्महत्यायै
प्रायश्चित्तिं विदां चकार यद्ब्रह्महत्याया आहुतिं
जुहोति मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं
कृत्वा ब्रह्मैर्भेषजं करोति तस्माद्यस्यैषाश्वमेध
आहुतिर्हूयतेऽपि योऽस्यापरीषु प्रजायां ब्राह्मण-
हन्ति तस्मै भेषजं करोति ।

(१) तैत्रा. ३।७।१२. (२) शब्रा. १।३।१।१.
(३) शब्रा. १।३।५।३५.

तस्मै देवेभ्यो हेन्द्रोतो वैष्वापः शौनकाः । अनमेजयं
पारिक्षितं । याजस्रं, चकार तेनेभ्यो । सर्वा पाप-
कृत्या सर्वा ब्रह्महत्यामपि जघाम सर्वा ह वै
पापकृत्या सर्वा ब्रह्महत्यामपहन्ति योऽश्वमेधेन
यजते ॥

श्रेष्ठो ह वेदस्तपसोऽधिजातो ब्रह्मज्यानां
क्षितये सर्वभूव ऋज्यद् भूतं यदसृज्यतेर्दं
निवेशनमनृणं दूरमस्येति ।

ब्रह्महत्यां वा एते व्रन्ति । ये ब्राह्मणा-
स्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ।

ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति त्रिसुपर्णमन्त्रं सर्वदा जपन्ति,
एते पुरुषा ब्रह्महत्यां विनाशयन्ति । ततस्ते निष्पापाः सन्तः
सोमयागं प्राप्नुवन्ति । ते यस्या ब्राह्मणपङ्क्तौ भोजना-
र्थमुपविशन्ति ता पङ्क्तिं सहस्रब्राह्मणपर्यन्ता पुनन्ति
शुद्धा कुर्वन्ति । तैआसा.

भ्रूणहत्या, अन्ये च महादोषाः

येभिः पाशैः परिवित्तो विबद्धोऽङ्गेअङ्ग
आर्पित उत्सितश्च । वि ते मुच्यन्तां विमुचो
हि सन्ति भ्रूणघ्नि पूषन् दुरितानि मृक्ष्व ॥

येभिः यैः पापरूपैः पाशैः, परिवित्तः ज्येष्ठे अकृतदार-
परिग्रहे पूर्वं गृहीतदारः पुरुषः, अङ्गेअङ्गे अवयवेऽवयवे,
विबद्धः विविध बद्धः, आर्पितः आर्ति प्रापितः, [उत्थितः]
उत्क्रान्तावस्थितिश्च भवति, ते तथाविधाः पाशा वि
मुच्यन्ता विसृज्यन्ताम् । हि यस्माद्, विमुचः विमुक्तकारो
देवाः सन्ति विद्यन्ते । तस्माद् विमुच्यन्ता इति सूच्यते ॥
हे पूषन् पोषक देव, भ्रूणघ्नि भ्रूणहनि । भ्रूणशब्दो गर्भ-
वचनः । 'गर्भो भ्रूण इमौ समौ' इत्यभिधानात् । यद्वा
'कल्पप्रवचनाध्यायी भ्रूणः' इति बोधायनस्मरणात् कल्प-
प्रवचनसहितसाङ्गवेदाध्यायी भ्रूणः । तं हतवान् भ्रूणहा ।
तस्मिन् भ्रूणघ्नि दुरितानि परिवेदनोद्भवानि पापानि मृक्ष्व
मार्जय । भ्रूणहा पूर्वमेव योपी तत्रैव पापायतने इदमपि
पापं निवेशयेत्यर्थः । असा.

(१) शब्रा. १।३।५।११. (२) गोत्रा. १।१।९.
(३) तैआ. १।०।४।१. (४) अर्सं. ६।१९२।३.

मरीचीधूमान् प्र विशानु पाप्मन्नुदारान् गच्छोत वा नीहारान् । नदीनां फेना अनु तान् वि नश्य भ्रूणान्नि पूषन् दुरितानि मृक्ष्व ॥

हे पाप्मन् परिवेदनजनितपाप मरीचीः अभिसूर्यादि-प्रभाविशेषान् अनु प्र विश । परिविक्त विसृज्य प्रगच्छेत्पर्यः । अथवा धूमान् अग्रेरुत्पन्नान् अनु प्र विश । यद्वा उदारान् ऊर्ध्वं गतान् मेघात्मना परिणतास्तान् गच्छ प्र-विश । उत वा अपि वा तज्जन्तान् नीहारान् अवस्थायान् गच्छ । तथा च तैत्तिरीये सृष्टि प्रक्रम्य आम्नायते-तस्मात् तेषानाद् धूमोऽजायत । तद् भूयोऽतप्यत । तस्मात्तेषानामरीचयोऽजायन्त । तस्मात् तेषानाद् उदारो अजायन्त । तद् भूयोऽतप्यत । तद् अभ्रमिव समहन्यत इति (तैत्रा. २।२।१।२) । हे पाप्मन् नदीना सरितः तान् प्रसिद्धान् फेनान् फेनिलान् प्रवाहान् अनु वि विश्व अनुप्रविश्य विविध गच्छ । असा.

राज्जुदालमग्निष्ठं भिनोति । भ्रूणहत्याया अपहृत्यै । पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य गन्धस्यावरुद्ध्यै । भ्रूणहत्यामेवास्मादपहृत्य । पुण्येन गन्धेनोभयतः परिगृह्णाति ।

योऽयं श्लेषातकवृक्षजन्तो यूपस्तमेनमग्निष्ठं भिनोत्य-भिसमीपे यथा स्थितो भवति तथा प्रक्षिपेत् । तत्प्रक्षेपेण भ्रूणहत्या गर्भादिवधदोषो विनाशितो भवति । देव-दाकवृक्षस्य गन्धः सुरभिः । अतस्ताभ्यां यूपान्या पुण्य-गन्धप्राप्तिः । अग्निष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानाद् भ्रूणहत्यादि-दोषमपहृत्य देवदारुयूपद्वयेन यजमानस्योभयतः सुरभि-गन्धपरिग्रहो भवति । तैत्रासा.

भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । भ्रूणहत्यामेवावयजते । तदाहुः । यद्भ्रूणहत्याऽ-पात्र्याऽथ । कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियत इति । अमृत्युर्वा अन्यो भ्रूणहत्याया इत्याहुः । भ्रूणहत्या वाव मृत्युरिति । यद्भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । मृत्युमेव आहुत्या तर्पयित्वा

(१) अलं. ६।११३।२. (२) तैत्रा. ३।८।२०।१.
(३) तैत्रा. ३।१।१।२-३.

परिपाणं कृत्वा । भ्रूणघ्ने भेषजं करोति । एता ह वै मुण्डिम औदन्यवः । भ्रूणहत्यायै प्रायश्चित्तिं विदांचकार । यो हास्यापि प्रजायां ब्राह्मणं हन्ति । सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति ।

त्रिवेदिब्राह्मणः कल्पसहितः स्वशास्त्राध्यायी वा गर्भो वा भ्रूणः । तस्य हत्याभिमानिन्यै स्वाहुतमिदमस्तु । अनया आहुत्या दोषं विनाशयति । तत्र भ्रूणहत्याविषये चो-द्यवादिन एवमाद्याहुः । यद्यस्मात्कारणाद्या भ्रूणहत्या से-यमपात्र्या पुरुषस्याम्नात्रीकरणमर्हति । कर्मज्ञानानादिषु पा-त्र योग्य सन्त पुरुषमयोग्यं करोति । अथैव सति कस्मा-त्कारणादस्मिन्यज्ञमध्येऽपि तस्या भ्रूणहत्याया आहुतिः क्रियते । न त्वियं कर्तुं युक्ता, किं त्वधिकारसिद्धये कू-ष्माण्डादिहोमवत् कर्मादावेव आहुतिः कर्तव्येति चोद्यम् । अत्र शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञा एवमाहुः - भ्रूणहत्याया इतरो यः पापविशेष एतामपेक्ष्य स सर्वोऽपि अमृत्युरेव पापान्तरेणेदृशवाधाभावात् । तस्मादतिबाधकत्वाद् भ्रूण-हत्यायै मृत्युरिति तेषा वचनम् । एवं सति अवनृथा-हुतिव्यतिरेकेण तस्य प्रतीकारो नास्ति । तस्मात् कर्ममध्येऽपि अदभृथे यद्येतामाहुतिं जुहुयात्तदानीं अनया आहुत्या मृत्युदेवतामेव तृप्ता कृत्वा यजमानं च परि-पाण सर्वतः पात्रं कृत्वा भ्रूणघ्ने भ्रूणहत्यारूपाय पाप्मने भेषज शमनं करोति । उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्कुञ्ज-मात्राहारः कश्चित्तपस्वी मुनिस्तस्य पुत्र औदन्यवः । तस्य च मुण्डिम इति नामधेयम् । स चाश्वमेधावभृथ-मन्तरेण केवलामप्येतामाहुतिं भ्रूणहत्यायाः प्रायश्चित्तं मन्यते । तिष्ठतु मुण्डिमो वयं त्वेवं मन्यामहे । अस्या-श्वमेधयाजिनः प्रजाय्य पुत्रभृत्यादिरूपायामपि यः कश्चिद् ब्राह्मणं हन्ति तस्मै सर्वस्मै ब्रह्मवधदोषायेमामाहुतिं भेषजं करोति । किमु वक्तव्यमवभृथेऽनुष्ठीयमानेऽश्वमेधयाजिनो भ्रूणहत्या नाशयतीति । तैत्रासा.

तद्वा अस्यैतत् । अतिच्छन्दोऽपहतपाप्मा-भयं रूपमशोकान्तरमत्र पितापिता भवति मातामाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा यज्ञा अयज्ञा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति

(१) श्रामा. १।४।१।२२; बृह. ४।३।२२

भ्रूणहाभ्रूणहा पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतः पुण्येनान्वागतः पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाच्छोकान् हृदयस्य भवति ।

यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मोक्षयध्व इति । त एतैरजुहवुस्तेऽरेपसोऽभवन् ।

वेदत्रयविद्ब्राह्मणो भ्रूणः तदीयहत्याया अर्वाचीनं यत्पाप तस्मात्सर्वस्मान्मुक्ता भविष्येति । अरेपसः पाप-रहिताः । तैआसा.

कूर्ममाण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत । यथा स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेष भवति योऽयोनौ रेतः सिञ्चति । यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मात् मुच्यते ।

यः पुमान् सदिग्धेन पापेन स्वस्य पूतत्वं नास्तीति मनसि शङ्कते स पुमान् कूर्मा(ष्मा)ण्डहोमेन पूतो भवति । अयोनौ प्रतिषिद्धयोनौ यो रेतः सिञ्चति, एष सुवर्णस्तेयकारिणा भ्रूणहत्याकारिणा च समो भवति, सोऽपि कूर्माण्डैर्जुहुयात् । भ्रूणहत्यासमस्यापि मुख्य-भ्रूणहत्याया अर्वाचीनत्वात्तेन होमेन निवृत्तिर्युज्यते । तैआसा.

अकार्यकार्यवकीर्णी स्तेनो भ्रूणहा

गुरुत्ल्पगः ।

वरुणोऽपामवमर्षणस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥

अकार्यं शास्त्रप्रतिषिद्धं कलञ्जभक्षणादिकं तत्कर्तुं शीलं यस्यासावकार्यकारी, प्रतिषिद्धस्त्रीगमनवानवकीर्णी । ब्राह्मण-सुवर्णहर्ता स्तेनः । वेदवेदाङ्गविद्ब्राह्मणो गर्भो वा भ्रूणस्तं हन्तीति भ्रूणहा । गुरुदारगोमी तु गुरुत्ल्पगः । एता-दृशपापकारिणमपि मामघमर्षणः पापविनाशकोऽपा स्वामी चरुणस्तस्मात्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते मोचयति । तैआसा.

भ्रूणहत्यां वा एते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणा-स्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आ-सहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ।

(१) तैआ. २।७।१. (२) तैआ. २।८।१.

(३) तैआ. १।१।१५; मड. ५।११.

(४) तैआ. १।४९.

ब्राह्मणगर्मस्य राजगर्मस्य वा वधो भ्रूणहत्या ।

तैआसा.

प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं वृणीष्वेति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हित-तमं मन्यस इति तं हेन्द्र उवाच न वै वरोऽवरस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्यवरो वै किल म इति होवाच प्रतर्दनोऽथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय सत्यं हीन्द्रस्तं हेन्द्र उवाच मामेवं विजानीह्येतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयात्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमह-नमरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छं बह्वीः संधा अतिक्रम्य दिवि प्रल्हादीनवृण-महमन्तरिक्षे पौलोमान्पृथिव्यां कालखञ्जांस्तस्य मे तत्र न लोम च नामीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्याया न मातृवधेन न पितृवधेन नास्य पापं च न चकृषो मुखानीलं वेतीति ।

निरुक्तम्

सप्तमर्यादाव्याख्यानम्

सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासामेकामिदभ्य-हुरो गात् । सप्त एव मर्यादाः कवयश्चक्रुः । तासामेकामपि अभिगच्छन् अंहस्वान् भवति । स्तेयं तत्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके-ऽनृतोद्यमिति ।

सप्त मर्यादाः सप्त-स्थितीः कवयः भेभाविनः हिरण्य-गर्भमनुप्रभृतयः ततश्चुः कृतवन्तः । नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यायिकानुस्मरणार्थं ग्रन्थसंदर्भोऽभिव्याञ्जितः, एतदेव करणमित्युपचर्यते । तासामेकामिदभ्यहुरो गात् । इत् इत्यनर्थकः, अप्यथे वा । तासां मर्यादाना एका अभिगच्छन् अभिक्रामन् अंहस्वान्

(१) शाआ. ५।१; कौड. ३।१. (२) किः ६।२७.

स्यर्थः। इष्टप्रयोजनः तस्मिन् दृष्टप्रयोजने शील
धर्ममूल न भवति। तथा च वसिष्ठः—‘अगृह्यमाणकारणो
धर्मः’ इति नैतद्द्विवचन, दृष्टार्थे धर्मव्यविक्रमसांभवे
इति। तस्मिन् गृह्यमाणे ‘ईदूदेत्’ इत्यादिना प्रगृह्यसज्ञाया
सत्या ‘दृष्टार्थे अवग्रहोऽस्त्वयात्’ इति पाठः प्राप्नोति।
अवग्रहोऽस्त्वयात् न वरः अवग्रो निवृत्तः द्वेषाद्यभिभूतः
अपरमार्थज्ञान इत्यर्थः, तस्य दौर्बल्यात् धर्माधर्म-
परिज्ञानाद्यत्तेरित्यर्थः। एतच्चात्नेन शक्तिं भवति—
महतामपि, तद्विदा कदाचिदभिभवोऽस्तीति, शरीर-
कृत्तः प्रियाप्रिययोरवग्रहभावित्वात्। तस्माद्यद्वेदेना
रागादिदोषेणाभिभवः, तावत्तेषां आचारोऽपि न ग्राह्यः।
तथा च वसिष्ठः—‘शिष्टः पुनरकामात्मा’ इति।
अथवा—अवरशब्देनेदानीन्तनाः कलियुगपुरुषा उच्यन्ते,
तेषां दौर्बल्यात् असामर्थ्यात्। मभा.

(२) न च तेषामेवविध दृष्टमित्येतत्तत्त्वात्समदादी-
नामपि प्रसङ्गः। कुतः—अवरेति। अवरेषामस्मदा-
दीना दुर्बलत्वात्। तथा च श्रूयते—‘तेषां तेजोवि-
शेषेण प्रत्यवायो न विद्यते। तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः
सीदत्ववरको जनः॥’ इति। गौमि.

स्वधर्मातिक्रमसाहसदण्डः

शिष्टाकरणे प्रतिषिद्धसेवायां च नित्यं चेल-
पिण्डादूर्ध्वं स्वहरणम्।

(१) नित्यं शिष्टाकरणे नित्यं विहितस्यानुष्ठाने,
न सकृत्, प्रतिषिद्धस्याभक्ष्यभक्षणादेरासेवने, न
प्रमादात्, चेलपिण्डाद्भक्ताच्छादनमात्राद्यदन्यत्स्याप-
हारः कर्तव्यः। भक्ताच्छादनं तु यावदन्यस्य
द्रव्यस्यागमनकालस्तावदस्य मोक्तव्यम्। ततोऽपि
यद्यतिक्रामति पुनरस्य स्वमपहर्तव्यमेवेति। एवकृते
ह्यपहृमयात् स्वकर्मण्येव प्रवर्तत इति। चकारात्प्राप्तश्चित्त-
ज्ञ-कारयितव्यम्। मभा.

(२) शिष्टं विहितम्। नित्यं शिष्टस्याकरणे नित्यं
च प्रतिषिद्धसेवायां, चेलपिण्डादूर्ध्वं चैलमाच्छादनं पिण्डो
सस्ताभ्यामूर्ध्वं यावता तयोर्निवृत्तिस्ततोऽधिकं यत्स्व
तस्य हरणं कार्यम्। आच्छादनासनार्थं यत्किञ्चित्परिहाय्यं
च शिष्टस्य स्वं हर्तव्यमित्येवमतो निवृत्तेः। गौमि.

(३) गौमि. १.२.२४, मभा.; गौमि. १.२.२४

आपस्तम्बः

ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणनिषेधप्रतिप्रसवौ निर्दिष्टविशेषे
साहसिकेना।

परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत ॥
गुणदोषज्ञानं परीक्षा। तथा अर्थः प्रयोजनं यस्य
सः। एवभूतोऽपि ब्राह्मण आयुधं न गृह्णीयात् किं पुन-
र्हिंसार्थं इत्यापिशब्दार्थः। उ.

यो हिंसार्थमभिक्रान्तं हान्ति मन्त्युरेव मन्त्युं
स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुराणि।

अस्य (पूर्वसूत्रस्य) प्रतिप्रसवः— यो हिंसार्थमिति।
यस्तु हिंसार्थं मारणार्थमभिक्रान्तमभिपतितं हान्ति न
तस्मिन् दोषो विद्यत इति पुराणे श्रुतम्। दोषाभावे
हेतुः—यस्मान्मन्त्युरेव मन्त्युः स्पृशति न पुनः पुरुषः, पुरु-
षम्। उ.

साहसिका महान्तोऽपि नातुरसणीयाः

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम्।

यदि पूर्ववत्यादिषु मैथुने दोषः, कथं तर्हि उतथ्य-
भारद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मतुः, वसिष्ठश्चण्डालीमक्ष-
माला, प्रजापतिश्च स्वा दुहितरम्। तत्राह— दृष्ट इति।
सत्यं, दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम्। स तु धर्मव्यतिक्रमः, न
धर्मः, गृह्यमाणकारणत्वात्। न चैतावदेवं, साहसं च
पूर्वेषां दृष्टम्। यथा जामदग्न्येन रामेण पितृवचनान्द-
विचारेण मातुः शिरश्छिन्नम्। उ.

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते।
किमिदानीं तेषामपि दोषः नेत्याह—तेषामिति।

ॐ भेषाः, स्पृच. व्याख्यानैः शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं इति
मनुवचने द्रष्टव्यम्।

(१) आध. १.२.१६; हिच. १.२.७; मेधा. ८.३.४८
(न ब्राह्मण. परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत); मित्त. २.१.८६
(=) (ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत); स्पृच. ६.१.२९
पमा. ४.६६ (=) मित्तवत्; रत्न. १.२.७. धौऽपि (धर्मपि);
दधि. ८. ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि तं शस्त्रमुपाददीत; बोधयुजः;
व्यप्र. ४.५० (=) मित्तवत्; व्यप्र. १.३.२ रत्नवत्; विष्णु-
७.५६ रत्नवत्; समु. १.४.७. उ.

(२) आध. १.२.१७; हिच. १.२.७. उ.
(३) आध. २.१.३.१७; स्पृच. ६.१.२.९

तादृशं हि तेषां तेजः यदेवविधैरपि पाप्मभिर्न प्रत्यव-
यन्ति । 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोत प्रदूयेतैव हाऽस्य सर्वे
पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति श्रुतेः (छाउ. ५।२४) । उ.
तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदन्त्यवरः ।

न चैतावताऽर्वाचीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह
—तदन्वीक्ष्येति । तदिति 'नर्पुसकमनपुसकेन' इत्येकशेष
एकवद्भावश्च । तं व्यतिक्रमं तच्च साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा
स्वयमपि तथा प्रयुञ्जानोऽवर इदानीन्तनः सीदति प्रत्य-
वैति । न ह्यग्निः सर्वे दहतीत्यस्माकमपि तथा शक्ति-
रिति । उ.

महासाहसिकशत्रादिदण्ड, ब्राह्मणे विशेषश्च

✽ पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्या-
दाय वध्यः ।

चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ।

नियमातिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ।

आसमापत्तेः ।

असमापत्तौ नाशयः ।

आचार्यं ऋत्विक् स्नातको राजेति त्राणं
स्युरन्यत्र वध्यात् ।

बौधायनः

वधसाहसं तदण्डश्च

अवध्यो वै ब्राह्मणः सर्वापराधेषु । ब्राह्मणस्य
ब्रह्महत्यागुरुतल्पगमनसुवर्णस्तेयसुरापानेषु कुसि-
न्धभगसुगालसुरारुध्वजांस्तप्तेनायसा ललाटेऽङ्क-
यित्वा विषयान्निर्धमनम् × ।

+ क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणं च ।

✽ एषा सज्जाना व्याख्यासग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे
द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकायां (पृ. ५७०)
द्रष्टव्यः ।

+ इमानि वृत्तानि वस्तुतो दण्डमाहस्यसंबन्धान्यपि निबन्ध-
कारानुसारेणात्र संगृहीतानि ।

(१) आध. २।१३।९.

(२) बौध. १।१०।२०; अप. २।२७७; व्यक. १२२;
स्मृच. ३१२, ३२५; विर. ३७२; पमा. ४५४; रत्न. १२६;
विचि. १६४; दवि. ७०; सवि. ४७४; व्यग्र. ३९४ णवधे
(णस्य च) (च०); व्यड. १३३ णवधे (णस्य वधे); विता. ७५१
दीनां (धां) श्लेषं व्यडवत्; समु. १४६.

'तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपात्
दण्डान् प्रकल्पयेत् ।

क्षत्रियवधे गोसहस्रमृषमैकाधिकं राज्ञ उत्सृजेद्वैर-
निर्यातनार्थम् ।

शतं वैश्ये दश शूद्र ऋषभश्चात्राधिकः ।

शूद्रवधेन स्त्रीवधो गोवधश्च व्याख्यातोऽन्यत्रा-
ऽऽत्रेय्या वधात् ।

धेन्वनडुहोश्च वधे धेन्वनडुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेत् ।

आत्रेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः ।

हंसभासबर्हिणचक्रवाकप्रचलाककाकोलूककण्टकडि-
डिकमण्डूकडेरिकाश्वभभ्रुनकुलादीनां वधे शूद्रवत् ।

(१) बौध. १।१०।२१; अप. २।२७७ पकृ (वकृ)
(यथा ल्ययेत्०); व्यक. १२२ पकृ (वकृ) पान् (प) ष्णान् (ण्ड);
स्मृच. ३१२ मेव + (तु) पान् (प) ष्णान् (ण्ड) : ३२५ मेव +
(तु) तुल्याप (बला) पान् (प) ष्णान् (ण्ड), विर. ३७२ पकृ (वकृ)
पान् (पं च) ष्णान् (ण्ड) (प्र०); पमा. ४५४ पान् (प) ष्णान् (ण्ड);
रत्न. १२६ प्रकल्प (च कल्प) शेष व्यकवत्; विचि. १६४ पान्
दण्डान् (पं च दण्डं); - दवि. ७० प्रक (क) शेषं विचिवत्;
व्यग्र. ३९४ पान् दण्डान् प्र (प दण्डं च); व्यड. १३३
व्यप्रवत्; विता. ७५१ मेव + (च) यथा ... प्र (अनुरूप दण्ड);
समु. १४६ पमावत्.

(२) बौध. १।१०।२२-४; अप. २।२७७ क्षत्रिय.. काधिकं
(गोसहस्रमृषमाधिकं) शतं (शतशत) द्र ऋ (द्रे वृ); व्यक. १२२
ऋषमैका (वृषा) द्र ऋ (द्रे वृ); स्मृच. ३२५ मैका (भा);
विर. ३७२ मैका (भा) द्र ऋ (द्रे वृ) श्वात्रा (श्वा); विचि. १६४-५.
ऋषमैका (वृषमा) द्वैर (द्वैरि) द्र ऋ (द्रे वृ) श्वात्रा (श्वा);
दवि. ७० (ऋषमैकाधिक०) द्र ऋ (द्रे वृ); समु. १४६ स्मृचवत्.

(३) बौध. १।१०।२५-८; अप. २।२७७ ख्यातोऽ
ख्यातो । अ) (वधात्... श्व वधे०) डुहोरन्ते (डुहोश्चान्ते) प्रचलाक
(बलाका) कण्टक.. काश्व (नकुलमण्डूकहिण्डिकाभेरीकश्व); व्यक.
१२२-३; स्मृच. ३२५ (अन्यत्रा. शूद्रवत्०); विर. ३७२
स्त्रीवधो गो (गोवधः स्त्री) (वधात्... श्व वधे०) प्रचलाक (बलाका)
कण्टक.. ... वधे (मृषिकमेकतैलीकवभ्रुनकुलादीनां वधः); विचि.
१६५ (वधात् ... श्व वधे०) रन्ते (श्चान्ते) ख्यातः + (अतो)
बर्हिण(बर्हि) प्रचलाक (बलाका) कण्टक... काश्व (मण्डूकनकुल-
भेरीक) वधे (वधः); व्यनि. ५१९ (शूद्र... व्याख्यातः०)
प्रचला (बला) कण्टक... दीनां (मण्डूकश्वनकुलडैरिकवभ्रुकोकिला-
दीनां); दवि. ७०-७१ (वधात्... श्व वधे०) प्रचलाक (बलाका)

(१) यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्—‘प्रकाशवधकाराश्च तथा चोपाशुघातकाः । ज्ञात्वा सम्यक् धनं हृत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः ॥’ इति, तत् ब्रह्मभक्षत्रियादिविषयम् । यदाह बोधायनः—‘क्षत्रियादीनामित्यादि । स्मृच. ३१२

(२) क्षत्रियादीनामिति । सर्वत्र निकृष्टजातीयानोत्कृष्ट-जातीयवधे वधः सर्वस्वहरणं च दण्डो द्रष्टव्यः । तेषामेवेति । तुल्यापकृष्टता चात्र जातितोऽभिजनधनवर्तनादिभिः । यथाबलं यथास्वगतिः । तथा स्मृत्यन्तरम्—‘देशकालवयश्शक्तिबलं सचिन्त्यं कर्मणि । तथाऽपराधवाऽवेक्ष्य दण्डं दण्डयेषु पातयेत् ॥’ इति । क्षत्रियवध इति । दण्डः प्रायश्चित्तं चैतत् । यथा ‘श्रमिः खादये-द्राजा निहीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशम्’ इति । राज्ञे पालयित्रे त्यजेत् । एव च वैरनिर्यातनमपि कृतं भवति । वैरस्य पापस्य निर्यातनमपयातनं नाग इत्यनर्थान्तरम् । यद्वा—स्वजातीयनिमित्तकोपप्रशमनम् । यथा—‘द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिम् ॥’ इति । गतामिति । सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थं इति शेषः । एषोऽपि राज्ञे त्यागः । शूद्रवधेनेति । ऋषभैकादशगोत्यजनमन्नातिदिश्यते । इह चान्द्रायणस्याऽभ्युपचयो द्रष्टव्यः । आह च मनुः—‘स्त्रीशूद्रविद्विभ्रवधो नास्तिक्यचोपपातकम् ।’ इति प्रस्तुत्य, ‘उत्तमातकसयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।’ इति । ‘एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णवर्जं शुद्धयर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥’ इति । अन्यत्रेति । तस्या वधे वक्ष्यति—‘आत्रेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः’ इति । अनात्रेयीस्त्रीवधे ऋषभैकादशदानमित्यर्थः ।

धेन्वनडुहोश्चेति । वध इति शेषः । धेनुः पयस्विनी, अनड्वान् अनोवहनक्षमः पुङ्गवः । अयमपि ऋषभैकादशगोदानातिदेशः । वधे इति । ऋषभैकादशगोदानस्यान्ते तु नात्र दानतमसोः समुच्चयः । अत एवैतत् ज्ञापितं भवति—धेन्वनडुहावत्र विगिष्टपुरुषसन्निधनावभिहोत्रादिविशिष्टोपयोगार्थं । दुर्भिक्षादिषु च बहुदोग्धृत्वेन बहुवोदृत्वेन

कण्टक काश्च (मण्डकनकुलाहिरवजरीट) वधे (वध.), समु १४६ स्मृचवत् १६३ (शूद्रवधेन . व्याख्यात ०) प्रचलाक (बलाका) कण्टक . शूद्रवत् (मण्डकनकुलमैरिकवभ्रुकोकिलादीना वधे क्षुद्रपशुवत्) .

व्य.कां २०२

प्रजासंरक्षणार्थं वेति । अन्यथा शूद्रहत्यातः तस्य प्रायश्चित्तं गुरुतरं न स्यादिति । आत्रेय्या इति । ‘रजस्वलामृतस्नातामात्रेयीमाहुरत्र ह्येष्यदपत्यं भवति’ इति । गोवधे इत्यन्ये । क्षत्रियवधदण्डप्रायश्चित्तयोरुभयोरयमतिदेशः । हसेति । शूद्रं हत्वा यत्प्रायश्चित्तं तत्प्रायश्चित्तमेतेषां वधे भवति । सर्वत्र चातिदेशे ‘मानाधीनता । इह मण्डकग्रहणं मार्जारदीनामपि प्रदर्शनार्थम् । आह च मनुः—‘मार्जारनकुलौ हत्वा चाप मण्डकमेव च । श्वगोघोलूककाकाश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥’ इति । प्रचलाको डिम्बः । डिडुकिः चुचुन्दरी । आदिग्रहणात् क्रुञ्चक्रौञ्चादेरपि ग्रहणम् । ‘क्रुञ्चक्रौञ्चौ शूद्रहत्यावत् प्रायश्चित्तम्’ इति स्मृत्यन्तरात् । एव तावत् ‘गास्ता राजा दुरात्मनाम्’ इति मत्वा प्रायश्चित्तान्यपि राज्ञा कारयितव्यानीत्यर्थः । तानि दिङ्मात्रेण दास्यतानि । बौधि. (पृ. ९२-४)

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा वर्णानां वाऽपि संकरे । गृह्णीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे ॥

अथेदानीं विप्रविशौश्च शस्त्रग्रहणे कारणमाह—गवार्थं इति । अर्थशब्दश्चात्र संक्षणप्रयोजनवचनः । वर्णानां संकरः, अनर्हस्त्रीपुसलक्षणः । शस्त्रग्रहणे हेतुः—धर्मव्यपेक्षयेति । धर्मबुद्धयेति यावत् ।

बौधि. (पृ. १४०-४१)

भार्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत ।

षट्स्वनभिचरन् पतति ।

भीतमत्तोन्मत्तप्रमत्तविसन्नाहस्त्रीबालवृद्धब्राह्मणैर्न युध्येत । अन्यत्राऽऽतर्तायिनः ।

भीतः त्रस्तः । मत्तः सुरादिपानी । उन्मत्तो विरुद्धचेष्टः । प्रमत्तो विगतचेताः । विसन्नाहो विगलित-

(१) बौधि २।२।८० ब्राह्मणार्थं गवार्थं (गवार्थं ब्राह्मणार्थं) तिक्रमे (वेक्षया); स्मृच. ३१३, रत्न १२७ विशौ (वैश्यौ), व्यग्र. ३१५-६ थं वा (मथं) वाऽपि (चापि) सक (सङ्ग), व्यड १३३ थं वा (थं च) ना वाऽ (नाम), धिता. ७५५-६, समु. १४७

(२) स्मृच ३१३, व्यग्र. ३१६ भार्या (हास्या) ब्राह्मण (ब्रह्म), समु १४७

(३) स्मृच ३१५, समु १४७

(४) बौधि १।१०।११-१२.

कवचादिबन्धः विगतव्यापारो वा । शेषाः प्रसिद्धाः ।
तैर्न युष्येत तान् न हिंस्यादित्यर्थः । तथा च
गौतमः— 'न दोषो हिंसायामाहवे । अन्यत्र व्यश्वसार-
ध्यायुषकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशमराड्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढ-
दूतगोब्राह्मणवादिभ्यः' इति (गौध. १०।१६-७) ।
व्यश्वसारथीत्यत्र व्यश्वो विसाराथिगिति यौजना ।
व्यश्वादिशब्दो दूतादिभिः प्रत्येक सन्नधनीयः । अदूतो-
ऽपि दूतोऽहमिति यो वदति गोरह ब्राह्मणोऽहमिति ।
पूर्वोक्तान् विशिनष्टि— अन्यत्राऽऽततायिन इति ।
आनतायी साहसकारी । बौवि. (पृ. ९०-९१)

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अध्यापकं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति ॥

तद्विषया दोषाभाव परकीयमतेनो मन्यस्यति—
अथेति । भ्रूणहा यज्ञसाधनवधकारी । भ्रूणो यज्ञः,
विभर्ति सर्वमिति । एव हवतेतदभिप्रेतम्— आततायि-
विषयेऽपि ब्राह्मणवधे दोषोऽस्तीति । इतरथा 'न तेन
भ्रूणहा भवति' इति नाऽवक्षत् । " बौवि. (पृ. ९१)

वसिष्ठः

निमित्तविशेषे साहसाजुहा । आततायिनः ।

आततायिनं हत्वा नात्र प्राणच्छेत्तुः किञ्चित्किल्बि-
षमाहुः । षड्विधा ह्याततायिनः । अथाऽप्यु-
दाहरन्ति —

अभिदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

(१) बौध. १।१०।१३-४.

(२) वस्मृ. ३।१६-८ (घ) प्राणच्छेत्तुः (त्राणमिच्छोः)
या (रुवा).

(३) वस्मृ. ३।१९, गौरा. ८।३५० रहरश्चैव (रापहारी च);
स्मृच. ३।१५; रत्न. १२८; द्वावि. २३४ गौरावत्, मनुवसिष्ठौ,
विता. ४९१ (=) क्षेत्रदारहरश्चैव (क्षीहारी धनहारी च) उक्तः .
७६१; समु. १४७.

(४) वस्मृ. ३।२०, स्मृच. ३।१४ पारगम् (ग रणे)

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मृत्युमृच्छति ॥

यत्तु बौधायनेनोक्तम्— 'षट्स्वनमिचरन् पतति' इति ।
षट्सु आततायिष्विति शेषः । के पुनस्त इत्यपेक्षिते
वसिष्ठः—अभिद इति । उदाहरणभूताना अत्यन्तप्रसिद्धाना
षड्विधत्वादुभयत्र षड्ग्रहण, न पुनः परिसख्यार्थं, विधा-
न्तरेणाततायिना लोके विद्यमानत्वात् । X स्मृच. ३।१५
आत्मत्राणे वर्णसंकरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददी-
याताम् ।

क्षेत्रियस्य तु तन्नित्यमेव रक्षणाधिकारात् ।

विष्णुः

साहसप्रकारा.

परदारामिभर्शं स्तेयमुभयं पारुष्यं परहिंसा च ।

अत्र कात्यायनः 'सहसा यत्कृतं कर्म तत्साहसमुदाहृतम्'
इति । एतदेवाह नारदः—'सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चि-
द्वलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्त सहो बलमिहोच्यते ॥'
इति । साधारणपरधनयोर्हरणं बलावष्टम्भेन क्रियमाणं
साहसमित्यर्थः । अत एवाह याज्ञवल्क्यः 'सामान्यद्रव्यप्र-
समहरणान्साहसं स्मृतम्' इति । एतच्चतुर्विधमित्याह विष्णुः
'परदारामिभर्शं स्तेयमुभयं पारुष्यं परहिंसा च' इति ।
बृहस्पतिस्तु—'मनुष्यहरणं चौर्यं परदारामिभर्शनम् । पारुष्य-
मुभयं चेति साहसं तु चतुर्विधम् ॥' इति वचनद्वये क्रमस्य
प्रयोजनाभावादविवक्षितत्वमिति मन्तव्यम् । यत्तु शङ्ख-
लिखितोक्तम्—'चौर्यंपारुष्यहिंसाः साहसमदवाच्याः' इति,
तत्र स्त्रीसप्रहणस्य चौर्यान्तिरेकात् स्त्रीसप्रहणस्तेये चौर्य-
पदेन संगृहीते इति मन्तव्यम् । सवि. ४।५१-५२

X अधिकं स्मृच. व्याख्यान 'गुरु वा बालवृद्धौ वा' इति
मनुवचने द्रष्टव्यम् । अन्ये आततायिनः कात्यायने द्रष्टव्या ।

ब्रह्म (भ्रूण), रत्न. १२७ पारगम् (गे रणे) ब्रह्म (भ्रूण), वितां.
७५८ पारगम् (ग रणे); समु. १४७ स्मृचवत्.

(१) वस्मृ. ३।२१ (ख) स्तं मृत्यु (स्तन्मन्यु).

(२) वस्मृ. ३।२६; स्मृच. ३।१३ विष्णु; रत्न. १२७
सकरे (ससर्गे) विष्णुः, समु. १४७ विष्णु..

(३) वस्मृ. ३।२७. (४) सवि. ४।५२

महापातकसाहसदण्डविधिः

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्जं सर्वं वध्याः । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः । स्वदेशाद् ब्राह्मणं कृताङ्गं विवासयेत् । तस्य च ब्रह्महत्यायामशिरस्कं पुरुषं ललाटे कुर्यात् । सुराध्वजं सुरापाने । श्वपदं स्तेये । भगं गुरुतल्पगमने । अन्यत्रापि वध्यकर्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनमक्षतं विवासयेत् ।

कूटशासन—विपाश्रिदान—प्रसह्यतास्कर्य—झीबालपुरुषघात—
धान्यापहार—कन्यानृत—साहसदण्डविधिः

कूटशासनकर्तृश्च राजा हन्यात् । कूटलेख्यकारांश्च । गौरदाभिदप्रसह्यतरस्करान् स्त्रीबालपुरुषघातिनश्च । ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः । धरिममेयानां शताद्भ्यधिकम् । ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः । सेतुभेदकांश्च ।

प्रसह्यतस्कराणां चावकाशभक्तप्रदांश्च । अन्यत्र राजाशक्तेः ।

स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रमणीं च * ।

सेत्विति । शङ्खलिखितवाक्यस्थसेतुभङ्गापेक्षयातिशयितसेतुभङ्गोऽत्र विवक्षित इति दण्डविकल्पोपपत्तिः ।
विर. ३६५

* स्थलादिनिर्देशः स्त्रीसमग्रहणप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१-८

(२) विस्मृ. ५।९-१०, अप. २।२९४ राजा हन्यात् (राजन्यात्) का (क); व्यक्र. १२२ का (क).

(३) विस्मृ. ५।११, व्यक्र. १२२, स्मृच. ३२४ (गर. रा०); समु. १।५७ स्मृचवत्.

(४) विस्मृ. ५।१२-३.

(५) विस्मृ. ५।१४, व्यक्र. १२२ चा (वा), विर ३६९; विचि १६२; दधि. २६५; सेतु. ३०७.

(६) विस्मृ. ५।१५, व्यक्र. १२१ काश्च (कृतश्च), विर ३६५ व्यकवत्, विधि. १५८ काश्च (कृतः), दधि. ३१२ व्यकवत्, सेतु. २५७ व्यकवत्

(७) विस्मृ. ५।१६-७, व्यक्र. ११७ चाव (अव); विर. ३४० व्यकवत्, विधि. १४६ व्यकवत्; दधि. ८२ चाव (अव) प्रदा (दा) राजा (राज), वीमि. २।२७९ (प्रस.....दाश्च०); सेतु. २४९ व्यकवत्.

अकुलीना राज्ञो यत्कुल तदप्रसूताः । विर. ३६९
दौषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च । तां च विभृथात् । अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम् ।

पशुपक्षिकीटवृणवनस्पतिघात—विमांसविक्रयसाहसेषु दण्डविधि

* गजाश्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यः । विमांसविक्रयी च । ग्राम्यपशुघाती कार्षापणशतं दण्ड्यः । पशुस्वामिने तन्मूल्यं दद्यात् । आरण्य-पशुघाती पञ्चाशतं कार्षापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्षापणान् । कीटोपघाती च कार्षापणम् । फलोपगमद्रुमच्छेदी तूत्तमसाह-सम् । पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी मध्यमम् । वल्ली-गुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतम् । वृणच्छेद्येकम् । सर्वे च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् ।

अधिक्रानामपथदान—आसनाप्रदान—अपूजासु भोजन-
निमन्त्रणसबन्धतिक्रमेषु च दण्डविधि.

येषां देयः पन्थास्तेषामपथदायी कार्षापणा-नां पञ्चविंशतिं दण्ड्यः । आसनाहस्यासनमद-दश्च । पूजार्हमपूजयंश्च । प्रातिवेदयब्राह्मण-निमन्त्रणातिक्रामी च । निमन्त्रयित्वा भोजना-दायी च । निमन्त्रितस्तथेत्युक्त्वा चाभुञ्जानः सुवर्णमाषकं, निमन्त्रयितुश्च द्विगुणमन्नम् ।

येषामिति, येषां पन्था देयो भवति, तेषामपथदायी पथदायी न भवतीत्यर्थः । निकेतयितुर्निमन्त्रयितुः । प्राति-

* व्याख्यासग्रह. स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।४५-७

(२) विस्मृ. ५।११-७ (क) णाना (ण) णनि (णे नि) क्रामी (क्रमे) दायी च (दायिनश्च) : (ख) णनि (णे नि) क्रामी (क्रमे) दायी च (दायिनश्च) त्युक्त्वा चा (त्युक्तवान्), अप. २।२६३ षामपथ (षा सू [त्] पथ) णाना (ण) ददच्च (दत्त्वा) (णनिमन्त्र०) त्युक्त्वा चा (त्युक्तवान्) निमन्त्र (निकेत); व्यक्र., १२० षपथदा (मदत्) णाना (ण) ति द (तिर्द) क्रामी (क्रमी) दायी च (दायी) त्युक्त्वा चा (त्युक्तवान्) निमन्त्र (निकेत), समु. ८।३९२ (प्राति-वेदयब्राह्मणातिक्रमकारी च) पतावदेव, विर. ३५८ पञ्च (च) चासु (असु) निमन्त्र (निकेत) (अन्नम्०), दधि. ३०४ णानां (ण) विंशतिं (विंशतिपणान्) दच्च (दत्) णनि (णे नि) क्रामी (क्रमे) निमन्त्र (निकेत), सेतु. ३०४ (पञ्च०) चासु (असु) निमन्त्र (निकेत)

वेश्यब्राह्मणनिमन्त्रणातिक्रामी असत्यपि दोषे प्राप्ते निमन्त्रणावसरे निरन्तरगृहवासिब्राह्मणनिमन्त्रणास्वीकारी । १

विर. ३५८

चतुर्वर्णानां अमक्ष्यापेयादिनां दूषणे उद्यानभूम्यादिदूषणे च दण्डविधिः ।

अभक्ष्येण ब्राह्मणदूषयिता षोडश सुवर्णान् । जात्यपहारिणा शतम् । सुरया वध्यः । क्षत्रियं दूषयितुस्तदर्धम् । वैश्यं दूषयितुस्तदर्धमपि । शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसम् ।

अस्पृश्यः कामचारेण स्पृशन् स्पृश्यान् वध्यः । रजस्वलां शिफाभिस्ताडयेत् ।

पथ्युद्यानोदकसमीपेऽप्यशुचिकारी पणशतम् । तच्छापास्यात् × ।

कामचारेण स्वेच्छया । रजस्वला स्पृशन्तीमिति शेषः । शिफाभिर्बुधनेत्रैः ।

विर. ३५५

अमक्ष्यं विष्मूत्रादि । जात्यपहारि सुराव्यतिरिक्तं लशुनादि, सुरायाः पृथगुक्तत्वात् । शूद्रत्यामक्ष्य कपिला-टुग्धादि, निषिद्धं पञ्चनखमासादि, तदर्धं तदर्धं इत्यत्राव्यवहितस्तत्पदार्थः ।

विर. ३६१

× व्याख्यान स्थलादिनिर्देशश्च सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९२४) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।९८-१०३, अप. २।२९५ णदू (णस्य दू), ब्यक. १२१; विर. ३६०-६१ णदूयिता (णस्य दूषयित्वा) धंमपि (धंम्); दीक. ५६ (अमक्ष्येण ब्राह्मणस्य दूषयिता षोडश सुवर्णान् दण्डयः) पतावदेव; विधि. १५५ णदूषयिता (ण दूषयित्वा) तुस्त (त्वा त) धंमपि (धंम्) (शूद्र...साहसम्०); दवि. ३०८ णदू (णस्य दू) य दू (यदू) धंमपि (धंम्) दं दू (द्रदू); सेतु. २९६ णदूयिता (ण दूषयित्वा) सुरया+ (ब्राह्मण दूषयित्वा) धंमपि (धंम्).

(२) विस्मृ. ५।१०४ (क) स्पृशन् स्पृश्यान् (स्पृश्य स्पृशन्): (ख) अस्पृश्यः वध्य (कामचारेणास्पृश्यस्यैवर्णिक स्पृश्यन् वध्यः); ब्यक. १२० चा (का); विर. ३५५ स्पृश्यान् (अस्पृश्यान्), दवि. ३०२ स्पृशन् स्पृश्यान् (अस्पृश्यान् स्पृशन्).

गृहभूकुड्यादिभेदन-गृहपीडाकरद्रव्यक्षेप-साधारण्यापलाप-प्रेषिताप्रदान-पितृपुत्रादित्यागादिदोषेषु दण्डविधिः

गृहकुड्यादिभेत्ता मध्यमसाहसं, तच्च योजयेत् । गृहपीडाकरं द्रव्यं प्रक्षिपन् पणशतम् ।

साधारण्यापलापी च । प्रेषितस्याप्रदाता च । पितृपुत्राचार्ययाज्यत्विजामन्योन्यापतितत्यागी च । न च तान् जह्यात् । शूद्रप्रव्रजितानां दैवे पित्र्ये भोजकश्च । अयोग्यकर्मकारी च । समुद्रगृहभेदकश्च । अनियुक्तः शपथकारी । पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी च ।

(१) तत् गृहकुड्यादिभेत्ता योजयेत् प्रतिस्कर्यात् । पूर्वं याज्ञवल्क्येन कुड्यमात्रसबन्धिनि भेदमात्रे दशपणात्मको दण्ड उक्तः, इह च गृहसहितकुड्यादिगते प्रौढविदारणे मध्यमसाहसमित्यविरोधः ।

अत्र (गृहपीडेत्यत्र) पीडाकरद्रव्यस्य गृहे क्षेप कुर्वतः षोडशपणदण्डाभिधान याज्ञवल्क्यस्य, विष्णोश्च तत्रैव पणशतदण्डाभिधानम् । तदत्र पीडातिशयहेतुत्वाहेतुत्वाभ्यां व्यवस्था ।

विर. ३५४

प्रव्रजितशब्दोऽत्र बौद्धादिशब्दपरः । समुद्रगृहभेदकः मुद्रितगृहमुद्रामोचकः । अग्रे वर्तमानमनियुक्तमिति

(१) विस्मृ. ५।१०८-१० (क) कुड्यादिभेत्ता (भूकुड्याद्युपभेत्ता) साहस+ (दण्डयः) गृहपी (गृहे पी) . (ख) तच्च (त च) शेष पूर्ववदः; ब्यक. १२० कुड्यादि (भङ्गाद्युप); विर. ३५४ दिभेत्ता (द्युपक्षो) प्रक्षिपन् (क्षिपन् दण्डयः); विधि. १५२-३; दवि. २९६ इ (हे) (गृहकु ... येत्०) : २९८ दिभे (द्युपमे) (गृहपी ... शतम्०), सेतु. २५५ चा (त्तार) (गृहपी ... शतम्०) : २५३ प्रक्षिपन् (क्षिपन् दण्डयः) (गृहकु ... येत्०).

(२) विस्मृ. ५।१११-९; ब्यक. १२० ण्याप (णाप) दाता च (दानाच्च) न्याप (न्यमप) जितानां (जितान्) पित्र्ये भोजकश्च (पित्र्ये च भोजकस्य) कश्च (कश्च) पशूनां+ (च) (च०); विर. ३५४-५ ण्याप (णाप) न्याप (न्यमप) जह्या (यज्या) अग्रे (त्रे) कः श (कश्च) थकारी + (च) स्वोप (स्वाभि); दवि. ३०१ (अनियुक्त. शपथकारी) पतावदेव; ३०३ (पितृपुत्राचार्ययाज्यत्विजामन्योन्यापतितत्यागी । न च तान् जह्यात्) पतावदेव. 'पशूनां पुस्त्वोपघातकारी च' इति वचनस्य अधिका. पाठभेदाः दण्डपाठ्यप्रकरणे द्रष्टव्याः.

पदमत्रापि योज्यम् ।

विर. ३५५

(२) तान् पतितान् इति शेषः । त्यागो विहितस-
त्काराद्यनाचरणम् । अत्यागश्च निषिद्धसभाषणाद्या-
चरणम् । अयं शतदण्डो विदुषोरन्योन्यत्यागे ।

दवि. ३०३-४

पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डविधिः ।

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो
दण्डः । यस्तयोश्चान्तरे स्यात्तस्योत्तमसाहसम् ।

(१) निर्बन्धातिशय एतत् । अप. २।२३९

(२) सान्तर्यः स्यादिति तयोर्मध्यगो भूत्वा विरोध-
मुत्पादयतीत्यर्थः । कामधेनौ यस्तयोरन्तरे स्यादिति
पठितम् । दवि. २६९

तुलामानकूटत्व-विक्रयदोष-शुल्कग्रहणदोषेषु दण्डविधिः

तुलामानकूटकर्तुश्च । तदकूटे कूटवादिनश्च ।
द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च । संभूयवणिजां
पण्यमनर्षेणावरुन्धताम् । प्रत्येकं विक्रीणतां च ।

गृहीतमूल्यं पण्यं यः क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ
सोदयं दाप्यः । राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः * ।
क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुरेव स्यात् + ।
राजविनिषिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः ।

तारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान्
दण्ड्यः । ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुगुर्विणीतीर्थानु-
सारिणां नाविकः शौस्तिकः शुल्कमाददानश्च ।
तच्च तेषां दद्यात् ÷ ।

* व्याख्यान स्थलादिनिर्देशश्च क्रयविक्रयानुशये
(पृ. ८७८) द्रष्टव्यः ।

+ स्थलादिनिर्देश. क्रयविक्रयानुशये (पृ. ८९०) द्रष्टव्यः ।
- स्थलादिनिर्देशः प्रकीर्णके द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१२०-२१ (ख) रे (र), अप. २।२३९
ता (त) धे तु (ध) श्रान्त (रन्त) (स्यात्०) सम् (सः); व्यक.
१२०, दवि. २६९ (तु०) योश्चान्तरे (यो सान्तर्य), सेतु.
२९५-६ योश्चान्तरे (यो. सान्तर).

(२) विस्मृ. ५।१२२-६ (ख) मानकूट + (कर्मा); व्यक.
१११ प्रत्येक (प्रत्येकस्य), विर. २९९ मान (नाणक) तदकूटे
(तद) क्रयिक (क्रायक) प्रत्येक (प्रत्येकस्य).

(३) विस्मृ. ५।१३०; अप. २।२६१, विनि (नि).

ग्रन्थिभेदकानां उत्क्षेपकाणां च करच्छेदः ।

वस्त्राञ्जलबद्धद्रव्य उत्कृत्यापहरता ग्रन्थिभेदकानाम् ।
ये वस्त्रपात्राद्युत्क्षिप्यापहरन्ति ते उत्क्षेपकाः । वै.

जातिभ्रंशकरभक्षणे दण्डविधिः

जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवास्यः ।

भक्षयिता भोक्ता कामादिति शेषः । 'प्रसितारः
स्वयं कार्या राज्ञा निर्विषयास्तु ते' इति मनुदर्शनात् ।

दवि. ३०९

अभक्ष्याविक्रयविक्रय-देवमूर्तिभेदनयोर्दण्डविधिः

अभक्ष्यस्याविक्रयस्य च विक्रयो । देवप्रतिमा-
भेदकश्चोत्तमसाहसं दण्डनीयः ।

(१) अत्र प्रथमादिसाहसानां विकल्पः प्रतिमा-
पकर्षोत्कर्षाभ्यां परिस्थाप्यः । विर. ३६४

(२) (अभक्ष्यस्य) इत्यपरं विष्णुवचनम् । सर्वत्रात्र
विक्रयो न दूषणपरः । अन्यथा औषधत्वेनापि तद्विक्रये
दोषः स्यात् । एव चामीषा वाक्यानां उत्तमानुत्तम-
विषयतया वा व्यवस्था द्रष्टव्या । दवि. ३०९

कूटसाक्षि-उत्कोचजीविसभ्य-दण्ड्यमोचयितु- अदण्ड्य-
दण्डयित्वा दण्डविधिः

कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः कार्यः । उत्कोच-
जीविनां सभ्यानां च * ।

* व्याख्यान स्थलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. २६)
साक्षिप्रकरणे च (पृ. २४५) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१३६.

(२) विस्मृ. ५।१७३, अप. २।२३३ विवा (निर्वा) :
२।२९५; व्यक. १२१, विर. ३६२; विचि. १५६
क्ष्य (क्ष), दवि. ३०९ क्ष्यस्य + (च); सेतु. २९७.

(३) विस्मृ. ५।१७४ (क) स्व च (स्य), अप. २।२३३
स्व च (स्य); व्यक. १२१, विर. ३६४ स्या (स्य चा) स्व च
(स्य) दण्डनीय (दण्ड्य), विचि. १५८ क्रय (क्रय्य) दण्डनीयः
(दण्ड्य-), दवि. ३०९ दण्डनीय (दण्ड्यः) : ३१२ (अभ
... ..कयी०) दण्डनीय (दण्ड्य-); सेतु. २५६ स्व च (स्य)
दण्डनीयः (दण्ड्य-) : ३०६ विरवत्.

दण्डमुन्मोचयन् दण्डाद् द्विगुणं दण्डमावहेत् ।
नियुक्तश्रीष्वदण्ड्यानां दण्डकारो नराधमः ॥

दण्डादवरुद्धस्य यो दण्डस्तस्मात्, नियुक्तो राज-
पुरुषः । 'आत्मकं रक्षेदर्थप्रत्तिनामिति वचनात् ।
यश्च दण्डनाधिकृतो दण्डानर्हादण्डत्वेन यावद्गृह्णाति स
तद्द्विगुणं दाय्य इत्यर्थः । अत्र वध्योन्मोचने वध-
दण्डस्य द्वैगुण्यासंभवाद्वधप्रतिनिषिद्धेन सुवर्णशतग्रहणा-
नन्तरं वध इति प्रतिभाति । दवि. ३३५-६

राज्याङ्गदूषणसाहसदण्डविधि.

स्वाम्यमात्यदुर्गकोषदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः ।
तद्दूषकांश्च हन्यात् ।

अमात्यशब्देन प्रधानशिष्टोऽत्र विवक्षितः । स्मृष्ट-
परराष्ट्रयोश्चारक्षुः स्याद् दुष्टाश्च हन्यात् । विर. ३७०
निमित्तविशेषे साहसानुष्ठा । आततायिनः ।

आत्मत्राणे वर्णसंकरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्र-
माददीयाताम् × ।

नैखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणांमाततायिनाम् ।
हस्त्यश्वानां तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥
गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥
उद्यतासिविषाग्निं च शापोद्यतकरं तथा ।

× स्थलादिनिर्देशः वसिष्ठे (पृ. १६०८) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१९५ (क) षड्यमुन्मो (षड्यं प्रमो)
ण्डाद् (ण्ड्याद्); (ख) षड्यमुन्मो (षड्यं प्रमो); अप. २।२४३
षड्यसु (षड्यु) षडाद् (षड्याद्); ब्यक. १२२ षड्यसु (षड्यु);
विर. ३६८; विचि. १६१ षड्यसु (षड्यात्); दवि. ३३५
वहे (हरे); सेतु. २५८ द्विगुण (द्विशत) वहे (हरे).

(२) विस्मृ. ३।३३-४; ब्यक. १२२; स्मृच. ३२४;
विर. ३७० दुर्गं त्राणि (सुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि राज्याङ्गानि);
विचि. १६३ दुर्गं (सुहृत्) मित्रा (दुर्गा) काश्च (कान्); दवि.
२१३ दुर्गं (सुहृत्) : ३१७; समु. १५७.

(३) विस्मृ. ५।१८८ (ख) शृङ्गि (दंष्ट्रिं) दष्टि (शृङ्गि).

(४) विस्मृ. ५।१८९; सेतु. १००. (५) विस्मृ. ५।१९०.

(६) विस्मृ. ५।१९१; ब्यनि. ५२० सिवि (सिं वि)
शा (चा) सुमन्तुः; दवि. २३४ सिविषा (सिं करा) चैव
(चापि) सु (नि).

आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चैव राजसु ॥

भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात्सप्ताततायिनः ।

यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥

परदाराभिमर्शकः परक्षेत्रापहारी उद्यतासिः
अग्निदो गरदः परद्रव्यापहारी महाभियोगेषु
कूटसाक्षी मिथ्यामहाभियोगी चेत्याततायिनः ।

अत्र परशब्देन ब्राह्मण उच्यते । ब्राह्मणदाराभिमर्शां,
ब्राह्मणक्षेत्रापहारी, ब्राह्मणधनापहारी, ब्राह्मणे महापातका-
भियोक्ता, शस्त्रपाणिः ब्राह्मणे, ब्राह्मणे महाभियोगे कूट-
साक्षी, ब्रह्मगृहेष्वभिदः, ब्राह्मणे गरदश्चेति । अत्र गरदत्वं
औषध्यादिना निवृत्ते विषे । अन्यथा महापातकित्व-
प्रसङ्गात् । सवि. १५२-३

उद्यतासिः प्रियाधर्षो धनहर्ता गरप्रदः ।

अथर्वहन्ता तेजोघ्नः षडेते आततायिनः ॥

तेजोघ्नश्चात्र यो मद्यदानेन ब्राह्मं तेजो हन्ति
सोऽभिप्रेतः । दवि. २३५

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

साहसप्रकारा.

चौर्यपारुष्यहिंसाः साहसपदवाच्याः † ।

मातापितापुत्राद्यन्यत्यागादौ मातापितागुर्वतिक्रमे च
दण्डविधिः

न मातापित्रोरन्तरं इच्छेत्युत्रः । कामं मातु-
रेव यत् सा हि साधारणी पोषणीया च । न

† सवि. व्याख्यान 'परदाराभिमर्श' इति विष्णुवचने
द्रष्टव्यम् ।

(१) विस्मृ. ५।१९२; ब्यनि. ५२० पू., समन्तुः ;
दवि. २३४ पू.

(२) सवि. १५२. (३) दवि. २३४ बृहद्विष्णुः.

(४) सवि. ४५२.

(५) अप. २।२३७ (अत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा-
गुणवन्तः सर्वे वाऽत्याज्या., यस्त्यजेत्कामादपतितान् स दण्डं
प्राप्नुयाद् द्विगुण शतम्) एतावदेव, ब्यक. १२० इच्छे
(गच्छे); विर. ३५७; विचि. १५४ (पुत्रादीन् यस्त्यजेत्कामा-
त्स द्विशत दण्ड प्राप्नुयाद्) शङ्खः, एतावदेव; ब्यनि. ५१०;
वीभि. २।२३७ (यस्त्यजेत्कामादपतितान् स हि शतं दण्डं
प्राप्नुयाद्) शङ्खः, एतावदेव; सेतु. ३०४ विचिवद्, शङ्खः.

पुत्रः प्रतिमुच्येतान्यत्र सौत्रामणीयागज्जीवन्नुणा-
न्मातुः। एवमत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा
गुणवन्तः सर्व एवात्याज्याः। यस्यजेत्कामाद-
पतितान् स दण्डं प्राप्नुयाद् द्विशतम्।

अत्र विष्णुयाज्ञवल्क्ययोः शतदण्डो विदुषोरन्योन्य-
त्यागे, मनुक्तस्तु षट्शतदण्डो विदुषा कामादेकतरत्यागे,
गङ्गालिखितयोर्द्विशतदण्डस्तु कामादिविद्वत्तया एकतरेण
त्यागे। एव च विदुषोरन्योन्यत्यागेऽप्यनयैव दिशा दण्ड
ऊह्यः। विर. ३५७

न मातापितरावतिक्रामेन्न गुरुं, त्रयाणाम-
तिक्रमेऽङ्गच्छेदः।

अतिक्रमोऽत्र पदाभिघातः। अभिघातकरणस्यैवाङ्गस्य
छेदनम्। विर. ३५८

प्रतिमारासकूपसंक्रमेण कूटशासनतुलामानप्रतिमानकरणे
वापीकूपादिदूषणेऽदासीदासदानादौ च दण्डविधिः

प्रतिमारासकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपानभङ्गेषु तत्स-
मुत्थापनं प्रतिस्कारोऽष्टशतं च।

(१) दण्ड इति शेषः। निपान गवोदिजलपानार्थं कूप-
समीपकृतजलाधारः, प्रतिस्कारः पुनः सजीकरणम्।
उत्कृष्टप्रतिमादिमङ्गल्यं दण्डः। अनुत्कृष्टप्रतिमादि-
भङ्गे तु मानव-इत्यविरोधः। विर. ३६४

(२) सर्वभङ्गे समुत्थापन तजातीयस्य करणम्। एक-
देशभङ्गे तस्यैव संस्कारः। हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः 'सेतु-
भेदकृतश्च'। याज्ञवल्क्यः 'सेतुभेदकर चागु गिला वद्ध्वा
प्रवेगयेत्'। अत्र प्रतिमाभङ्गे तदुत्कर्षाकर्षतारतम्यात्
तद्भङ्गकस्य धनिकाधनिकत्वाभ्या चोत्तमादिसाहसदण्डः
पणशतात्मकदण्डश्च व्यवस्थाप्यः। सेतुभङ्गे तु यद्य-
सावाधिक तद्भङ्गं कुर्यात् यथोक्तो वधः। अन्यत्र
गङ्खोक्तो दण्ड इति व्यवस्था। दवि. ३१२

(१) अप. २।२३७ णामतिक्रमेऽङ्ग (णा व्यतिक्रमादङ्ग),
विर. ३५८, विचि. १५५ न. च्छेद. (मातापित्रोर्गुरोश्चा-
तिक्रमेऽङ्गच्छेद.) शख., दवि. २५५ विष्णु, सेतु. २५८
विचिवत्, शख..

(२) व्यक. १२१, विर. ३६४; विचि १५८ प्रतिमारास
(आरामप्रतिमा) पन (न) शखः, दवि ३१२ च+ (दण्ड);
सेतु २५६ प्रतिमारास (आरामप्रया) पन (न) शखः, समु. १५८.

वापीतडागोदपानभेदमार्गरसद्रव्यदूषणेऽदासी-
दाससंप्रदानकरणे।

तीक्ष्णशलाकादिना मार्गदूषणे विषादिना रसद्रव्यदूषणे
अदास्याश्च दासाय दाने शारीरौ वधात्मको दण्डः, स्वल्पे
तास्मिन् अङ्गच्छेदमात्र वा। विर. ३६५-६

कूटशासनप्रयोगे राजशासनप्रतिषेधे कूटतुला-
मानप्रतिमानव्यवहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा।

(१) कूटशासनप्रयोगे कूटराजाज्ञादेरनुष्ठाने, राज-
शासनप्रतिषेधे राजाज्ञालङ्घने, मान प्रस्थादि, शारीरो
मरणरूपः, अङ्ग येन तत्कुरुते, विकल्पस्त्वपराधोत्कर्षा-
पकर्षाभ्या व्यवस्थितः। विर. ३६९-७०

(२) यत्तु प्रकाशतस्करप्रकरणे शारीरो मुण्डनादिरूप
इति तत्रैव व्याख्यात तत्कूटतुलादिव्यवहारमात्रविषयम्।
+ दवि. २६४

पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः

पितापुत्रयोर्विरोधे साक्षी न तिष्ठेत्। यस्ति-
ष्ठेत् स दण्ड्यस्तीन् कार्षापणान्। यश्चान्तरे
तिष्ठेत् सोऽप्यष्टशतं दाप्यः।
मव्यमापराधविषयमेतत्। अप. २।२३९

× कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

साहसम्

साहसम्। साहसमन्वयवत्प्रसभैकम्। निर-
न्वये स्तेयमपव्ययने च।

+ शेष विरवत्।

× सृष्टिषु साहसे संग्रहीताः अन्येऽपि अङ्गस्था सन्ति, ते
अर्थशास्त्रकारेण प्रकीर्णके निविष्टास्तत्र द्रष्टव्याः।

(१) व्यक. १२१, विर. ३६५; विचि १५८ वापी+
(कूप) रणे + (च) शख; दवि २९६ (मार्गरसद्रव्यदूषणे)
एतावदेव : ३१७ (अदासीदाससंप्रदानकरणे) एतावदेव, सेतु.
३०६ विचिवत्, शख.

(२) अप. २।२९४, व्यक. १२२, विर ३६९; विचि
१६२ (प्रतिमान०) रे+ (च) शख., व्यनि ५०२ शारीरो
(शारीरे) दो (दे) ५०४ (कूटशासनप्रयोगरजशासनप्रतिषेध-
कूटतुलामानप्रतिमाने व्यवहारेण) : ५१८ षेधे (क्षेपे) शारी
... .. वा (शरीराङ्गच्छेदौ), दवि. २६४ राज षेधे
(राजाज्ञाप्रतिघाते), सेतु ३०७ विचिवत्

(३) अप. २।२३९. (४) कौ. ३।१५.

साहसमिति सूत्रम् । बलात् क्रियमाणं परस्वहरणादि साहसम् । यदाह नारदः— 'सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद् बलदर्पितैः । तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥' तदुच्यते इति सूत्रार्थः । तद् गताध्याये प्रस्तुतम् । तस्य स्वरूपं दण्डश्चात्राभिधीयते । साहसमिति । अन्वयवत्प्रसभकर्म, अन्वयः अनेकसाधारण्य तद्वतोऽनेकसाधारणस्य द्रव्यस्य प्रसभकर्म एकेनानेकान्तर्गतेन बलादपहरणं, साहसम् । निरन्वये असाधारणद्रव्ये परकीयद्रव्ये इति यावत् । स्तेय स्तेयव्यपदेश्य अर्थात् प्रसभहरणं प्रच्छन्नहरणं वा । अपव्ययने च परकीय गृहीत्वा न गृहीतमित्यपलापे च विषये, स्तेय भवति ।

श्रीम्.

रत्नसारफल्गुकुप्यानां साहसे मूल्यसमो दण्ड इति मानवाः । मूल्यद्विगुण इत्यौशनसाः । यथापराध इति कौटल्यः । पुष्पफलशाकमूलकन्दपक्वान्नचर्मवेगुमृद्भाण्डादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः ।

कालायसकाष्ठरज्जुद्रव्यक्षुद्रपशुपटादीनां स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंशतिपणावरोऽष्टचत्वारिंशत्पणपरो दण्डः । ताम्रवृत्तकंसकाचदन्तभाण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणां अष्टचत्वारिंशत्पणावरः षण्णवतिपरः पूर्वः साहसदण्डः । महापशुमनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णसूक्ष्मवस्त्रादीनां स्थूलकद्रव्याणां द्विशतावरः पञ्चशतपरः मध्यमः साहसदण्डः ।

स्त्रियं पुरुषं वाऽभिषह्य बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतः पञ्चशतावरः सहस्रपर उत्तमः साहसदण्ड इत्याचार्याः ।

रत्नसारफल्गुकुप्यानामित्यादि । मूल्यसमः रत्नादितत्तन्मूल्यतुल्यः । यथापराधः अपराधानुरूपः । शेष सुगमम् । पुष्पफलेत्यादि । पुष्पादिषट्क प्रतीतं चर्मभाण्डवेणुभाण्ड मृद्भाण्ड चेति त्रिक एतदादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां, साहसे, द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः, द्वादशपणोऽधमदण्डः चतुर्विंशतिपण उत्तमदण्डः ।

स्थूलकद्रव्याणां दण्डमाह—कालायसेत्यादि । ताम्रवृत्तेत्यादि । ताम्रभाण्डवृत्तभाण्डकंसभाण्डकाचभाण्डगज-

दन्तभाण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणां, साहसे, अष्टचत्वारिंशत्पणावरः षण्णवतिपरः, दण्ड इति वर्तते, तत्र षण्णवतिपणदण्डः, पूर्वः साहसदण्डः पूर्वसाहसाख्यः । महापशुमनुष्येत्यादि । महापशुमनुष्यक्षेत्रप्रभृतीनां स्थूलकद्रव्याणां, साहसे, द्विशतावरः द्विशतपणाधमः, पञ्चशतपरः पञ्चशतपणोत्तमः दण्डः । स च पञ्चशतपणः मध्यमः साहसदण्डः ।

स्त्रियमित्यादि । ता, पुरुष वा, अभिषह्य प्रसह्य बध्नतः, बन्धयतः, बन्ध वा मोक्षयतः, पञ्चगतावरः पञ्चशतपणाधमः सहस्रपरः सहस्रपणोत्तमः दण्डः । स च उत्तमः साहसदण्डो नाम्ना । इत्याचार्या मन्यन्त इति शेषः ।

श्रीम्.

यः साहसं प्रतिपत्तेति कारयति स द्विगुणं दद्यात् । यावद्विरण्यमुपयोक्ष्यते तावद् दास्यामीति स चतुर्गुणं दण्डं दद्यात् । य एतावद्विरण्य दास्यामीति प्रमाणमुद्दिश्य कारयति स यथोक्तं हिरण्यं दण्डं च दद्याद् इति बार्हस्पत्याः ।

स चेत् कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेत्, यथोक्तवद्दण्डमेतन् कुर्यादिति कौटल्यः ।

दण्डकर्मसु सर्वेषु रूपमष्टपणं शतम् ।

शतावरेषु व्याजीं च विद्यात् पञ्चपणं शतम् ॥ प्रजानां दोषबाहुल्याद् राज्ञां वा भावदोषतः । रूपव्याज्यावधर्मिष्ठे धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृता ॥

य इति । यः, साहस, प्रतिपत्तेति 'अहमभ्युपगन्ता' इत्युक्त्वा, कारयति, स द्विगुणं साहसार्थद्विगुणं दण्डं दद्यात् । 'यावद्विरण्यमुपयोक्ष्यते साहसकरणार्थं तावद् दास्यामि' इत्युक्त्वा यः साहस कारयति, स चतुर्गुणं साहसार्थचतुर्गुणं, दण्डं दद्यात् । य इति । 'एतावद् हिरण्यं दास्यामि' इति प्रमाणं साहसार्थदेयद्रव्येयत्ता, उद्दिश्य निर्दिश्य, कारयति, स यथोक्तं हिरण्यं, दण्डं च दद्यात् । इति बार्हस्पत्याः ।

स्वमतमाह—स इति । स कारयिता, कोप, मदं चित्तविभ्रमं, मोहं अज्ञानं वा, अपदिशेत् कारणाया हेतुं कथयेच्चेद्, एतन् कारयितारं, यथोक्तवद्दण्डं कर्तुं समा-नदण्डं कुर्यात् । इति कौटल्यः ।

दण्डकर्मस्वित्यादि । सर्वेषु दण्डकर्मसु दण्डविधिषु, रूपं तत्सञ्च दण्डादुपरि नियतग्राह्यं द्रव्य, विद्यात् जानीयात् । रूपं कियद्, अष्टपण शते दण्डपणशतेऽष्टपणात्मकम् । शतावरेषु शतन्यूनेषु दण्डकर्मसु, व्याजीं तत्सञ्च दण्डद्रव्यादुपरि नियतग्राह्यं द्रव्य, विद्यात् । व्याजीं किमात्मिका, पञ्चपण शते शते पञ्चपणात्मिकाम् । शतमिति मान्तापाठश्चिन्त्यः ।

प्रजानामिति । तासां, दोषवाहुल्याभिनिताद्, राज्ञां वा भावदोषतः तासामदृष्टत्वेऽपि राज्ञा धनलिप्सालक्षणचित्तवृत्तिदोषाभिनिताद् वा, कल्प्यमाने इति शेषः, रूपव्याप्त्यौ अधर्मिष्ठे धर्मिष्ठे न भवतः । अतस्तदकल्पनानुकूल राजभिः प्रजाभिश्चाचरितव्यमित्यभिप्रायः । अत एवाह—धर्म्यां तु प्रकृतिः स्मृतेति । यथाविहितो दण्ड एव तु धर्म्यः स्मृतिषु कथितः । श्रीमू.

आशुमृतकपरीक्षा

आशुमृतकपरीक्षा । तैलाभ्यक्तमाशुमृतकं परीक्षेत । निष्क्रीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं शून्यपादपाणिमुन्मीलिताक्षं सव्यञ्जनकण्ठं पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं विद्यात् ।

तमेव संकुचितबाहुसक्थिसुद्वन्द्वहतं विद्यात् । शून्यपाणिपादोदरमपगताक्षमुद्वृत्तनाभिमवरोपितं विद्यात् । निस्तब्धगुदाक्षं संदृष्टजिह्वामाध्मातोदरमुदकहतं विद्यात् । शोणितानुसिक्तं भग्नाभिन्नगात्रं काष्ठैरश्मिभिर्वा हतं विद्यात् । संभग्नास्फुटितगात्रमवक्षिप्तं विद्यात् । श्यावपाणिपाददन्तनखं शिथिलमांसरोमचर्माणं फेनापोदिग्धमुखं विषहतं विद्यात् । तमेव सज्ञोणितदंशं सर्पकीटहतं विद्यात् । विक्षिप्तवस्त्रगात्रमतिवान्तविरिक्तं मदनयोगहतं विद्यात् । अतोऽन्यतमेन कारणेन हतं हत्वा वा दण्डभयादुद्वन्द्वनिकृत्तकण्ठं विद्यात् ।

आशुमृतकपरीक्षेति सूत्रम् । अन्तरेण त्रणाभिघातादिकमकाण्डे मृत आशुमृतकः तस्य परीक्षाऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । द्रव्यापहारिणः कण्टकाः प्रागुक्ताः, प्राणापहारिण इदानीमुच्यन्ते । तैलेत्यादि । आशुमृतकं, तैलाभ्यक्त

परीक्षेत तस्य कायमखिलं तैलेनाभ्यक्तं कृत्वा परीक्षेत । तैलाभ्यक्तने हि कृते गूढाः प्रहारा व्यक्तीभवन्तीति तद्व्यक्तीभावानुरूपा परीक्षा प्रवर्तत इति । निष्क्रीर्णमूत्रपुरीषमिति । निःसृतक्रीर्णमूत्रपुरीषं, वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं वातपूर्णमुदर त्वक् च यस्य त, शून्यपादपाणि प्रवृद्धपादपाणि, उन्मीलिताक्ष अमीलितनेत्रे, सव्यञ्जनकण्ठं सचिह्नः पतितत्वरूपचिह्नयुक्तः कण्ठो यस्य त, इत्थम्भूत जन, पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं कण्ठपीडनकृतेनोच्छ्वासनिरोधेन हतं विद्यात् ।

तमेवेति । उक्तलक्षणमेव, संकुचितबाहुसक्थिं प्रातःसकौचभुजोर, उद्वन्द्वहतं उल्लम्बनहतं, विद्यात् । शून्येत्यादि । शून्यपाणिपादोदर, अपगताक्ष अन्तर्मम्रचक्षुष, उद्वृत्तनाभि उद्वतनाभि, अवरोपितं शूलरोपितं, विद्यात् । निस्तब्धगुदाक्षमिति । गुदमक्षि च निर्गतं यस्य तं, सदृष्टजिह्व, आध्मातोदर शून्योदर, उदकहतं विद्यात् । शोणितानुसिक्तमित्यादि । स्फुटार्थम् । सभग्नेत्यादि । अवक्षिप्तं प्रासादादिपातितम् । श्यावपाणीत्यादि । श्यावशब्दः कपिशार्थः । विषहतं वत्सनाभादिस्थावरविषहतम् । तमेवेति । श्यावपाणिपाददन्तनखत्वादियुक्तमेव । विक्षितेत्यादि । विक्षितवस्त्रगात्रं वस्त्र गात्रं च तत इतो विसारितयेन तम् । मदनयोगहतं मदकररसदानहतं विद्यात् । निष्क्रीर्णेत्यादिनोक्तेषु कारणेषु अन्यतमदर्शनेन हतमनुमिन्यात्, हन्त्रा वा स्वदण्डभयादुल्लम्बनच्छिन्नकण्ठमनुमिन्यादित्याह — अत इत्यादि । श्रीमू.

विषहतस्य भोजनशेषं पयोभिः परीक्षेत । हृदयादुद्धृत्याग्नौ प्रक्षिप्तं चिटचिटायादिन्द्रधनुर्वर्णं वा विषयुक्तं विद्यात् । दग्धस्य हृदयमदग्धं दृष्ट्वा वा ।

तस्य परिचारकजनं वाग्दण्डपारुष्यातिलब्धं मार्गेत । दुःखोपहतमन्यप्रसक्तं वा स्त्रीजनं, दार्थनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा बन्धुम् । तदेव हतोद्वृद्धस्य परीक्षेत । स्वयमुद्वृद्धस्य वा विप्रकारमयुक्तं मार्गेत ।

सर्वेषां वा स्त्रीदायाद्यदोषः कर्मस्पर्धा प्रतिपक्षद्वेषः पण्यसंस्था समवायो वा विवादपदा-

नामन्यतमं वा रोषस्थानम् । रोषनिमित्तो घातः ।

विषहतस्येत्यादि । हृदयाद्बुद्धयः हृदयदेशात् खण्डम-
वदाय । चिटचिटायात् चिदं चिटाशब्द कुर्वत् ।

विषदपरिज्ञानोपायमाह— तस्येति । विषहतस्य, परिचार-
कजन, वाग्दण्डपारुष्यातिलब्ध वाक्पारुष्यदण्डपारुष्याभ्या
पीडित, मार्गेत अन्विष्येत्, तथाभूतो हि परिजनः
स्वामिनो विषदायी सभाव्यत इति । दुःखोपहतमिति ।
तथाभूत, स्त्रीजनम् । अन्यप्रसक्तं वा पुरुषान्तरसक्तं वा
स्त्रीजन, मार्गेतेति वर्तते । दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्त्रं वा
'अमुकेन विभक्तव्यो दायस्तस्य मरणे निवृत्तो मामभिगमि-
ष्यती'त्यभिमानवन्त तस्य स्त्रीजनो मन्त्रोग्यो भविष्यती-
त्यभिमानवन्त च वा, बन्धु मार्गेत । तदेव यथोक्त-
मेव, हतोद्भ्रस्य हत्वोल्लम्बितस्य, परीक्षेत । स्वयमुद्भ्रस्य
वेति । स्वयमुल्लम्बनमृतस्य, विप्रकार अयुक्त मात्रातिग
पीडन, मार्गेत केन कीदृशमुत्पादितमित्यन्विष्येत् ।

सामान्यतः परमारणनिमित्तान्याह— सर्वेषां वेति ।
जनसामान्यस्य, रोषस्थान कोपहेतुः, स्त्रीदायाद्यदोषः स्त्री-
निमित्तो दायदत्तनिमित्तश्च दोषः, कर्मस्पर्धा राजकुलनि-
योगापचारादिकृतः सधर्मः, प्रतिपक्षद्वेषः शत्रुवैर, पण्य-
सस्था वाणिज्यं अपचारादिद्वारेण, समवायो वा समूहो
वा प्राधान्यभङ्गद्वारेण, विवादपदाना अन्यतम वा
पूर्वोक्तानां विवाहसयुक्तादीनामेकतमं वा, भवतीति
शेषः । रोषनिमित्तो, घातः वधः । श्रीम् ।

स्वयमादिष्टपुरुषैर्वा चौरैरर्थनिमित्तं सादृश्या-
दन्यवैरिभिर्वा हतस्य घातमासन्नेभ्यः परीक्षेत ।
येनाहूतः सहस्थितः प्रस्थितो हतभूमिमानोतो
वा, तमनुयुञ्जीत । ये चास्य हतभूमावासन्न-
चरास्तानेकैकशः पृच्छेत्—केनायमिहानीतो हतो
वा कः सशस्त्रः संगूहमान उद्विग्नो वा युष्माभिर्दृष्ट
इति । ते यथा ब्रूयुस्तथानुयुञ्जीत ।

अनाथस्य शरीरस्थमुपभोगं परिच्छेदम् ।
वस्त्रं वेषं विभूषां वा दृष्ट्वा तद्व्यवहारिणः ॥

(१) कौ. ४।७.

अनुयुञ्जीत संयोगं निवासं वासकारणम् ।
कर्म च व्यवहारं च ततो मार्गणमाचरेत् ॥
रज्जुशस्त्रविषैर्वाऽपि कामक्रोधवशेन यः ।
घातयेत् स्वयमात्मानं स्त्री वा पापेन मोहिता ॥
रज्जुना राजमार्गे तां चण्डालेनापकर्षयेत् ।
न श्मशानविधिस्तेषां न संबन्धिक्रियास्तथा ॥
बन्धुस्तेषां तु यः कुर्यात् प्रेतकार्यक्रियाविधिम् ।
तद्वर्ति स चरेत् पश्चात् स्वजनाद् वा
प्रमुच्यते ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

याजनाध्यापनाद् यौनात् तैश्चान्योऽपि

समाचरन् ॥

स्वयमिति । आत्मना हतस्य, आदिष्टपुरुषैः स्व-
नियुक्तपुरुषैर्वा हतस्य, चौरैः अर्थनिमित्तं धनाथं हतस्य,
सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य हतादन्यस्मिन् वैरवद्भिः
'स एवायमिति सादृश्याद् मिथ्याबुद्धि कृत्वा हतस्य,
घातं, आसन्नेभ्यः हतप्रत्यासन्नजनेभ्यः, परीक्षेत अन्वि-
ष्य जानीयात् । येनाहूत इत्यादि । संगूहमानः छन्नचरः ।
उद्विग्नः भीतः । शेषं सुबोधम् ।

अनाथस्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अनाथस्य
मृतस्य, शरीरस्थ, उपभोग माल्यादि, परिच्छेद छत्रोपा-
नहादि, वस्त्रं, वेष जटिलमुण्डितत्वादि, विभूषा वा,
दृष्ट्वा, तद्व्यवहारिणः माल्याद्युपभोगव्यवहर्तृन्
मालाकारादीन्, अनुयुञ्जीत पृच्छेत्, किं किं, संयोगं
सख्य, निवास, वासकारण, कर्म च वृत्तिं च, व्यवहारं
च दानादानक्रियानुष्ठानं च, अर्थाद्धतस्य । ततो मार्गणं
घातकान्वेषण, आचरेत् ।

रज्जुशस्त्रेत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । रज्जुना गुणेन,
पुंस्त्वमार्थं, 'रज्ज्वा वे'ति पाठ एव वा प्रमादाद् विरू-
पितः । संबन्धिक्रियाः ज्ञातिकार्याणि निवपनानि । शेषं
सुगमम् । रज्जुवस्त्रेति कापि पाठः ।

बन्धुस्तेषामित्यादि । तेषां आत्मघातिनाम् । स पश्चात्
तद्वर्ति चरेत् आत्मघातिप्रेतक्रियाकर्ता देहान्ते आत्म-
घातिगतिं प्राप्नुयात् । स्वजनाद् वा प्रमुच्यते स्वजनपरि-
त्यक्तश्च भवति, अर्थात् पतितत्वेन हेतुना ।

सवत्सरेणेति । पतितेन सह, याजनाध्यापनात्, यौनाद् विवाहसबन्धाच्च, समाचरन् व्यवहरन्, सवत्सरेण वर्षेणैकेन, पतति । तैश्च पतितससर्गापतितैश्च, समाचरन् व्यवहरन्, अन्योऽपि, संवत्सरेण पतति । श्रीमू.

एकाङ्गवधनिष्क्रयः

एकाङ्गवधनिष्क्रयः । तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणां प्रथमेऽपराधे सदंशच्छेदनं चतुष्पञ्चाशत्पणो वा दण्डः । द्वितीये छेदनं पणस्य शत्यो वा दण्डः । तृतीये दक्षिणहस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः । चतुर्थे यथाकामी वधः ।

पञ्चविंशतिपणावरेषु कुक्कुटनकुलमार्जारश्वसूकरस्तेयेषु हिंसायां वा चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, नासाग्रच्छेदनं वा । चण्डालारण्यचराणामर्धदण्डाः । पाशजालकूटावपातेषु बद्धानां मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यानामादाने तच्च तावच्च दण्डः ।

मृगद्रव्यवनामृगद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः । बिम्बविहारमृगपक्षिस्तेये हिंसायां वा द्विगुणो दण्डः ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनां क्षुद्रकद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः । स्थूलकद्रव्यापहारे द्विशतः । कृषिद्रव्यापहारे च ।

एकाङ्गवधनिष्क्रय इति सूत्रम् । एकाङ्ग हस्तः पादः अङ्गुलिः कर्ण इत्येवमादि तस्य वधः छेदन एकाङ्गवधः तद्युक्तो निष्क्रयः तत्प्रतिनिधिर्धनदण्डः एकाङ्गवधनिष्क्रयः सोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्याये 'शारीरमेव दण्ड भजेत, निष्क्रयद्विगुण वा' इत्युक्तम् । कस्मिन्नपगधे शारीरदण्डः, स कस्याङ्गस्य, कियान् वा तस्य निष्क्रय इत्येतत् नोक्तम् । तदिह प्रतिपाद्यत इति सगतिः ।

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणामिति । तीर्थघातः तीर्थे वस्त्राद्यपहर्ता ग्रन्थिभेदः बन्धच्छेत्ता सधिच्छेदको वा ऊर्ध्वकरः पुटच्छेदकः गृहोर्ध्वपटलादौ प्रवेशद्वारकूट वा एषा त्रयाणां, प्रथमे, अपराधे, सदंशच्छेदनं कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदनं, दण्डः । वा अथवा सदंशच्छेदाभावपक्षे,

(१) कौ. ४।१०.

चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । द्वितीये अपराधे, पणस्य छेदनं पणशब्देन व्यवहारसाधनाङ्गुलिलक्षणात् सर्वाङ्गुलिच्छेदनं, शत्यो वा दण्डः शतपणो वा निष्क्रयः । तृतीये अपराधे, दक्षिणहस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः निष्क्रयरूपः । चतुर्थेऽपराधे, यथाकामी वधः शुद्धश्चित्रो वा यथेच्छम् ।

पञ्चविंशतीत्यादि । पञ्चविंशतिपणावरेषु पञ्चविंशतिपणाधस्तनमूल्येषु । हिंसाया वा अर्थात् कुक्कुटादीनाम् । अर्धदण्डाः सप्तविंशतिपणात्मकाः । पाशजालकूटावपातेष्वित्यादि । पाश. कर्णिका, जाल आनायः, कूटावपातः, तृणादिच्छन्नो मृगपातनाथो गर्तः, इत्येतेषु । तच्च तावच्च दण्डः अपहृत च अपहृतसममन्यच्चेति द्वितय दण्डः ।

मृगद्रव्यवनादित्यादि । मृगवनात् चन्दनादिपण्यद्रव्यवनाच्च । बिम्बविहारमृगपक्षिस्तेये, बिम्बो नानावर्णः कृकलासः, विहारमृगः क्रीडामृगः कृष्णसारदिः, विहारपक्षी शुकादिः, तेपा स्तेये ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनामित्यादि । कारुः स्थूलशिल्पिकारी, शिल्पी सूक्ष्मशिल्पकर्ता, कुशीलवः चारणः, तपस्वी तापसः, एतेषाम् । कृषिद्रव्यापहारे हलादिचौर्ये । श्रीमू.

दुर्गमकृतप्रवेशस्य प्रविशतः प्राकारच्छिद्राद् वा निक्षेपं गृहीत्वाऽपसरतः कन्धरावधो, द्विशतो वा दण्डः । चक्रयुक्तां नावं क्षुद्रपशुं वाऽपहरत एकपादवधः त्रिशतो वा दण्डः । कूटकाकण्यक्षारलाशलाकाहस्तविषमकारिण एकहस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः ।

स्तेनपारदारिकयोः साचिव्यकर्मणि स्त्रियाः संगृहीतायाश्च कर्णनासाच्छेदनं, पञ्चशतो वा दण्डः । पुंसो द्विगुणः ।

महापशुमेकं दासं दासीं वाऽपहरतः प्रेतभाण्ड वा विक्रीणानस्य द्विपादवधः, षट्छतो वा दण्डः ।

(१) कौ. ४।१०.

वर्णोत्तमानां गुरूणां च हस्तपादलङ्घने राजयानवाहनाद्यारोहणे चैकहस्तपादवधः सप्तशतो वा दण्डः ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवार्दिनो देवद्रव्यमवस्तृणतो राजद्विष्टमादिशतो द्विनेत्रभेदिनश्च योगाञ्जनेनान्धत्वमष्टशतो वा दण्डः ।

चोरं पारदारिकं वा मोक्षयतो राजशासनमूनमतिरिक्तं वा लिखतः कन्यां दासीं वा सहिरण्यमपहरतः कूटव्यवहारिणो विमांसविक्रयिणश्च वामहस्तद्विपादवधो नवशतो वा दण्डः । मानुषमांसविक्रये वधः ।

देवपशुप्रतिमामनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णरत्नसस्यापहारिण उत्तमो दण्डः शुद्धवधो वा । पुरुषं चापराधं च कारणं गुरुलाघवम् । अनुबन्धं तदात्वं च देशकालौ समीक्ष्य च ॥ उत्तमावरमध्यत्वं प्रदेष्टा दण्डकर्मणि । राज्ञश्च प्रकृतीनां च कल्पयेदन्तरास्थितः ॥

अननुज्ञातप्रवेशस्य दुर्गं प्रविशतः, प्राकारच्छिद्रान्निक्षेपमपहृत्यापसरत इत्यनयोः, कन्धरावधः अर्थात् पादपश्चान्द्रागगतसिराद्वयच्छेदनं दण्डः द्विशतपणो वा निष्कय इत्याह—दुर्गमित्यादि । चक्रयुक्तामित्यादि । धनयुक्ता शस्त्रयुक्ता वा । कूटकाकण्यक्षारलाशलाकाहस्ताविषमकारिण इत्यादि । काकण्यक्षादयो द्यूतसमाह्वये उक्ताः । कूटकाकण्यक्षादिकारिणः हस्ताविषमं हस्तकौशलात् काकण्यक्षादिचारवैषम्यकरण तत्कारिणश्च ।

स्तेनपारदारिकयोरिति । साचिव्यकर्मणि साहाय्यकरणे । स्त्रियाः संगृहीतायाश्चेति चकारात् साचिव्यकर्तृजनस्य च । द्विरुणः सहस्रपणः ।

महापशुमित्यादि । महापशुर्गवाश्चमहिषादिः । प्रेतभाण्डं शवमुखपटादिकम् । द्विपादवधः चरणद्वयच्छेदनम् ।

वर्णोत्तमानामित्यादि । हस्तपादलङ्घने हस्तेन पादेन वा ताडने । एकहस्तपादवधः एकस्य हस्तस्य पादस्य च छेदनम् ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिन इति । ब्राह्मणोऽहमिति वादिनः शूद्रस्य, देवद्रव्यं अवस्तृणतः अवच्छाद्यापहरतः,

राजद्विष्टं आदिशतः राज्ञोऽनिष्टं मरणपरचक्राक्रमणादिकं भविष्यत् कथयतो दैवज्ञादेः, द्विनेत्रभेदिनश्च, योगाञ्जनेनान्धत्वं अन्धङ्कुरणौषधयुक्ताञ्जनलेपेनान्धजननं, अष्टशतो वा दण्डः निष्कयार्थः ।

चोरमित्यादि । मोक्षयतः बन्धनान्मोचयतः । सहिरण्यं अपहरतः अलङ्कारेण सहितं यथा भवति तथा हरतः । कूटव्यवहारिणः धूपितरञ्जितादिकपटस्वर्णव्यवहर्तुः । विमांसविक्रयिणश्च अभस्यं सुगालादिमांसं विक्रेतुश्च । वामहस्तद्विपादवधः सव्यहस्तच्छेदनं पादद्वयच्छेदनं च ।

देवेत्यादि । देवसंबन्धिपश्चादिनवकहर्तुः, उत्तमो दण्डः । शुद्धवधो वा अङ्गेशमारणं वा ।

प्रान्ते श्लोकावाह — पुरुषमित्यादि । प्रदेशा, राज्ञश्च, प्रकृतीनां अमात्यादीनां च, अन्तरास्थितः मध्यस्थः सन्, पुरुषं च, अपराधं च, कारणं च, गुरुलाघवं पुरुषादिगौरवलाघव, अनुबन्धं आयतिं, तदात्वं च तत्कालफलं च, देशकालौ च, समीक्ष्य पर्यालोच्य, दण्डकर्मणि उत्तमावरमध्यत्व उत्तमत्वं प्रथमत्वं मध्यमत्वं च कल्पयेत् ।

श्रीम् ।

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः ।

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः । कलहे घ्नतः पुरुषं चित्रो घातः । सप्तरात्रस्यान्तः मृते शुद्धवधः पक्षस्यान्तरुत्तमः । मासस्यान्तः पञ्चशतः समुत्थानव्ययश्च ।

शस्त्रेण प्रहरत उत्तमो दण्डः । मदेन हस्तवधः । मोहेन द्विशतः । वधे वधः । प्रहारेण गर्भं पातयत उत्तमो दण्डः । भैषज्येन मध्यमः । परिच्छेदेन पूर्वं साहसदण्डः ।

प्रसभस्त्रीपुरुषघातकाभिसारकनिग्राहकावधोषकावस्कन्दकोपवेधकान् पथिवेशमप्रतिरोधकान् राजहस्त्यश्वरथानां हिंसकान् स्तेनान् वा शूलानारोहयेयुः । यश्चैनान् दहेद् अपनयेद्वा स तमेव दण्डं लभेत, साहसमुत्तमं वा ।

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्प इति सूत्रम् । शुद्धः अङ्गेशमारणं चित्रः ऋशमारणं इति द्विप्रकारो दण्डविधिरुच्यत

इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्याये वधः प्रस्तुतः । स कस्मिन्नप-
राधे कीदृशः कर्तव्य इत्येतादिहाभिधीयते । कलहे घ्नत
इत्यादि । मृते अर्थाच्छस्त्रादिप्रहृते । समुत्थानव्ययश्च
चिकित्सनादिव्ययश्च ।

शस्त्रेणेति । तेन प्रहरतः, उत्तमो दण्डः । मदेन बल-
दपेण, प्रहरतः, हस्तवधः । मोहेन क्रोधेन, प्रहरतः, द्वि-
शतः पणशतद्वयदण्डः । वधे कृते सति, वधः हन्तुः । प्रहा-
रेणेत्यादि । भैषज्येन औषधेन, गर्भं पातयत इति सब-
ध्यते । परिक्लेशेन कृच्छ्रकर्मानुष्ठापनेन ।

प्रसमेत्यादि । प्रसमस्त्रीपुरुषघातकः बलात्कारेण स्त्रियाः
पुरुषस्य वा घातकः प्रसभाभिसारकः स्त्रीहठाभिसरण-
कर्ता प्रसभनिग्राहकः बलाजानपदकर्णनासादिच्छेदकर्ता
अवघोषकः 'हरिष्यामि हनिष्यामि' इत्येवमवघोषणकर्ता
अवस्कन्दकः बलान्नगरग्रामादेर्द्रव्यापहारकः उपवेशकः
भित्तिसधिच्छेदनेन चौर्यकर्ता इत्येतान्, पथिवेष्मप्रतिरोध-
कान् पान्थविश्रमशालापानीयशालयोश्चौर्यकारकान्, राज-
हस्त्यश्वरथाना राजसबन्धिनाना गजाश्वसहिताना रथाना
हिंसकान्, स्तेनान् वा तेषामेव चोरान् वा, शूलान्
वध्यारोपणशस्त्रविशेषान् आरोहयेयुः । आरोपयेयुरिति
क्वचित् पाठः । यश्चैनानित्यादि । एतान् शूलारोपणमारि-
तान् । श्रीमू.

हिंस्रस्तेनानां भक्तवासोपकरणाग्निमन्त्रदानवैया-
पृत्यकर्मसूक्तमो दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने ।
हिंस्रस्तेनानां पुत्रदारमसमन्त्रं विसृजेत्, समन्त्र-
माददीत । राज्यकामुकमन्तःपुरप्रधर्षकमटव्यमित्रो-
त्साहकं दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं वा शिरोहस्तप्रादीपिकं
घातयेत् । ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेत् ।

मातृपितृपुत्रभ्रात्राचार्यतपस्विघातकं वा त्वक्छिरः-
प्रादीपिकं घातयेत् । तेषामाक्रोशे जिह्वा-
च्छेदः । अङ्गाभिरदने तदङ्गान्मोच्यः । यदृ-
च्छाघाते पुंसः, पशुयूथस्तेये च शुद्धवधः ।
दशावरं च यूथं विद्यात् ।

हिंस्रस्तेनानामिति । हिंसाणा स्तेनाना च, भक्तवासो-
पकरणाग्निमन्त्रदानवैयापृत्यकर्मसु भक्तदाने वासस्थानदाने

उपकरणदाने अग्निदाने मन्त्रदाने वैयापृत्यकर्मणि कैङ्कर्य-
करणे च, उत्तमो दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने । हिंस्रस्तेना
इत्यपरिज्ञानाद् भक्तदानादौ उपालम्भः दण्डः । हिंस्र-
स्तेनाना असमन्त्र पुत्रदारं सहमेन्त्रणरहितान् पुत्रान् दारा-
श्च, विसृजेद् निरपराधत्वात् । समन्त्र पुत्रदार, आददीत
अपराधित्वेन गृहीत्वा दण्डयेत् । राज्यकामुकमित्यादि ।
अटव्यमित्रोत्साहक अटवीचराणा पुलिन्दादीना अग्नि-
त्राणां उत्साहजनकम् । दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं दुर्गराष्ट्र-
वासिना सेनायाश्च कोपोत्पादकम् । शिरोहस्तप्रादीपिकं
घातयेत् शिरसि हस्ते च दीपितप्रदीपं कृत्वा मारयेत् ।
ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेदिति । राज्यकामुकादिश्चेद् ब्राह्मणः
त तमोगृह प्रवेशयेदपुनर्निर्गमाय ।

मातृपित्रित्यादि । अत्वक्छिरःप्रादीपिकं घातयेत्
त्वग्वियोजिते गिरस्यग्निं दीपयित्वा मारयेत् । तेषामाक्रोशे
मात्रादीना निन्दने । अङ्गाभिरदने नखादिना
मात्राद्यङ्गविलेखने, तदङ्गाद् मोच्यः करादिकमङ्गं यत्
तेषा विलेखितं तेनाङ्गेन विलेखनकर्ता वियोज्यः । यदृच्छ-
या पुरुषवधे पशुयूथचौर्ये चाङ्गेशमारणं दण्ड इत्याह—
यदृच्छाघात इत्यादि । यूथमानमाह—दशावरमित्यादि ।
श्रीमू.

उदकधारणं सेतुं भिन्दतस्तैत्रवाप्सु निमज्ज-
नम् । अनुदकमुत्तमः साहसदण्डः । भग्नोत्सृष्टकं
मध्यमः । विषदायकं पुरुषं स्त्रियं च पुरुषघ्नीमपः
प्रवेशयेदगर्भिणीम् । गर्भिणीं मासावरप्रजाताम् ।
पतिगुरुप्रजाघातिकां अग्निविषदां संधिच्छेदिकां
वा गोभिः पादयेत् ।

चिवीतक्षेत्रखलवेशमद्रव्यहस्तिवनादीपिकमग्निना
दाहयेत् । राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरनिष्टप्रवृत्तिकस्य
ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च जिह्वामुत्पाटयेत् । प्रहर-
णावरणस्तेनमनायुधीयमिषुभिर्घातयेत् । आयुधी-
यस्योत्तमः । मेढ्रफलोपघातिनस्तदेव छेदयेत् ।
जिह्वानासोपघाते संदंशवधः ।

एते शास्त्रेष्वनुगताः छेशदण्डा महात्मनाम् ।
अङ्घ्रिष्ठानां तु पापानां धर्म्यः शुद्धवधः स्मृतः ॥

उदकधारणमिति । जलं धारयन्तं, सेतु, भिन्दतः, तत्रैव सेतौ, असु निमज्जन दण्डः । अनुदकं सेतु, भिन्दतः, उत्तमः साहसदण्डः । भग्नोत्सृष्टक, स्वय भग्न-सकृतविसृष्ट, सेतु भिन्दतः, मध्यमः साहसदण्डः । विषदायकमिति । तादृशं, पुरुष, स्त्रिय च, पुरुषस्त्री पुरुषघातिनीं, अपः प्रवेशयेद्, अगर्भिणी, सा चेद् गर्भिणी न भवति । गर्भिणी मासावरप्रजातामिति । सा चेद् गर्भिणी, प्रसवानन्तरमेकमासेऽतीते तामासु प्रवेशयेत् । पतिगुरुप्रजाघातिकामित्यादि । सधिच्छेदिका, सधि छित्त्वा चौर्यकारिणीम् । गोभिः, पादयेत् पादाघातेन मारयेत् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ' इत्यादिना पादशब्दात् पादाघात-वृत्तेर्णिच् ।

विवीतक्षेत्रेत्यादि । विवीतक्षेत्राद्यादीपनकर्तारम् । राजा-क्रोशकमन्त्रभेदकयोरिति । तयोः, अनिष्टप्रवृत्तिकस्य राज-मरणाद्यनिष्टवार्ताप्रसारकस्य, ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च ब्राह्मणमहानसादन्नमपहृत्य भुञ्जानस्य च, जिह्वा, उत्पाट-येत् छिन्द्यात् । प्रहरणावरणस्तेनमिति । आयुधस्यावरण-स्य च चोर, अनायुधीय अनस्त्रजीविनं, इषुभिः घा-तयेत् । आयुधीयस्योत्तमः स चेदायुधादिचोर आयुधजीवी तस्योत्तमसाहसः । मेदूफलोपघातिन इति । लिङ्गाण्डयोः रतिसामर्थ्यमञ्जकस्य, तदेव मेदूफलमेव, छेदयेत् । जिह्वानासोपघात इति । जिह्वया रसास्वादनशक्त्युपघाते नासाया गन्धग्रहणशक्त्युपघाते च, सदशवधः कनि-ष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदन दण्डः ।

एत इति । एत उक्ताः क्लेशदण्डाः, महात्मना मन्वा-दीना, शास्त्रेषु, अनुगता अनुज्ञाता विहिताः । अक्लिष्टाना अदुष्कराणा अल्पानामित्यर्थः, पापाना, शुद्धवधः अक्लेशदण्डः, धर्म्यः न्याय्यः, स्मृतः । श्रीम् ।

अतिचारदण्डः

अतिचारदण्डः । ब्राह्मणमपेयमभक्ष्यं वा संग्रासयत उत्तमो दण्डः, क्षत्रियं मध्यमः, वैश्यं पूर्वः साहसदण्डः, शूद्रं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । स्वयंग्रसितारो निर्विषयाः कार्याः । परगृहाभिगमने दिवा पूर्वः साहसदण्डः, रात्रौ मध्यमः । दिवा रात्रौ

(१) कौ. ४।१३.

वा सशस्त्रस्य प्रविशत उत्तमो दण्डः । भिक्षुक-वैदेहकौ मत्तोन्मत्तौ बलादापदि चातिसंनिक्कृष्टाः प्रवृत्तप्रवेशाश्चादण्ड्याः, अन्यत्र प्रतिषेधात् । स्ववेश्मनो विरात्रादूर्ध्वं परिवार्यमारोहतः पूर्वः साहसदण्डः । परवेश्मनो मध्यमः । ग्रामाराम-वाटभेदिनश्च ।

अतिचारदण्ड इति सूत्रम् । अतिचारस्य अमक्ष्यमक्ष-णागम्यागमनादेर्दण्डोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । चोरादि-कण्टकशोधनकथनानन्तरमवशिष्ट स्वधर्मव्यतिक्रमिणा कण्टकाना शोधनमिह प्रतिपाद्यते । ब्राह्मणमपेयमित्यादि । संग्रासयतः संग्रसमान प्रयोजयतः । शेष स्फुटम् । स्वयं-ग्रसितार इत्यादि । विनैव परप्रेरणा अपेयामक्ष्यग्रासिनः, निर्विषयाः कार्याः देशान्निष्कासयितव्याः । परगृहाभिगमन इत्यादि । सशस्त्रस्य प्रविशतः शस्त्रसहितस्य परगृह प्रवि-शतः । भिक्षुकवैदेहकाविति । तौ, मत्तोन्मत्तौ बलात् मधु-पानविकृतचित्तः विभ्रान्तचित्तश्चेत्येतौ बलात्कारेण, आप-दि च आपत्समये आपन्नाश्च, अतिसनिक्कृष्टा बान्धवाः, प्रवृत्तप्रवेशाश्च सौर्हीर्दारब्धप्रवेशाश्च, अदण्ड्याः अर्थात् परगृह प्रविशन्तः । कदा, अन्यत्र प्रतिषेधाद् गृहजनप्रति-षेधाभावे । स्ववेश्मन इति । स्वगृहस्य, विरात्रादूर्ध्वं रात्रि-यामापगमात् परतः, परिवार्यं प्राकरकुड्यादिक, आरो-हतः, पूर्वः साहसदण्डः । परवेश्मनः, परिवार्यमारोहतो, मध्यमः । ग्रामारामवाटभेदिनश्च ग्रामवृत्तिमुपवनवृत्तिं च भित्त्वा ग्राममुपवन च प्रविशतश्च, मध्यमः इति सव-ध्यते । श्रीम् ।

ग्रामेष्वन्तः सार्थिका ज्ञातसारा वसेयुः । मुषितं प्रवासितं चैषामनिर्गतं रात्रौ ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु वा मुषितं प्रवासितं विवीताध्यक्षो दद्यात् । अविवीतानां चोररज्जुकः । तथाप्यगुप्तानां सीमाव-रोधविचयं दद्युः । असीमावरोधे पञ्चग्रामी दशग्रामी वा ।

दुर्बलं वेश्म शकटमनुत्तब्धमूर्धस्तम्भं शस्त्रमन-पाश्र्वयमप्रतिच्छन्नं श्वभ्रं कूपं फूटावपातं वा कृत्वा हिंसायां दण्डपारुष्यं विद्यात् ।

(१) कौ. ४।१३.

वृक्षच्छेदने दम्यरश्मिहरणे चतुष्पदान्नामदान्त-
सेवने वाहने काष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु
याने हस्तिना च संघट्टने 'अपेहि' इति प्रक्रोशन्न-
दण्ड्यः ।

ग्रामेण्वन्तुरित्यादि । सार्थिका वणिजो यदि ग्रामा-
न्तर्वसेयुः, तर्हि स्ववशास्थित सारद्रव्य तद्ग्राममुख्यायावे-
द्यैव वसेयुः । मुषित, प्रवासित च अन्यत्र नीत च,
एषा सार्थिकाना, अनिर्गत रात्रौ नक्त ग्रामादवहिर्गत,
ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु ग्रामसीमासु, मुषित,
प्रवासित, द्रव्य, विवीताध्यक्षो दद्यात् । अविवीताना
प्रदेशाना, चोररज्जुकः चोरग्रहणनियुक्तः, दद्यात् ।
तथायगुप्ताना तेन प्रकारेणापरक्षिताना, सीमावरोधवि-
चय दद्युः यस्य सीमाया मोषण जात तत्सीमास्वामी यथा
विचय कुर्यात् तथावसर दद्युः । असीमावरोधे सीमावरो-
धस्याप्यभावे, पञ्चग्रामी दशग्रामी वा अर्थात् मोषणदेग-
निकटवर्तिनी, दद्यात् सुष्ठु प्रत्यानीय प्रतिपादयेत् ।

दुर्बलमिति । दुर्बल जीर्णदीर्णकुड्य, वेष्म गृह, कृत्वा,
शकट अनुत्तब्धमूर्धस्तम्भ अनुद्धतशिरःस्थूण, कृत्वा,
शस्त्र, अनपाश्रय असम्यग्बद्धोर्ध्वधार, कृत्वा, अप्रति-
च्छन्न अमृतपूरित, श्वभ्रं गर्त, कूप, कूटावपात वा कूट-
गर्त वा, कृत्वा, हिसाया, दण्डपारुष्य तद्विहित दण्डं,
विद्यात् हिंसितुः ।

वृक्षच्छेदन इति । वृक्षस्य छेदनावसरे, दम्यरश्मिहरणे
दम्यनस्यबन्धनावसरे, चतुष्पदाना, अदान्तसेवने वाहने
अदान्तशिक्षणार्थे वाहने, काष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहु-
विक्षेपणेषु कलहायमानयोरन्योन्य प्रति काष्ठलोष्टादिप्रेरणा-
वसरेषु, याने हस्तिना च गजमारुह्य गमनावसरे च,
संघट्टने छिन्नवृक्षसघट्टनादितोऽङ्गमङ्गादिप्रसङ्गे, 'अपेही'-
ति प्रक्रोगन्, सघट्टनप्राप्तेः पूर्वमेव 'अपसरानसरे'ति
प्रकर्षेण क्रोशन्, अदण्ड्यः । श्रीमू.

हस्तिना रोषितेन हतो द्रोणान्नं कुम्भं माल्यानु-
लेपनं दन्तप्रमार्जनं च पटं दद्यात् । अश्वमेधाव-
श्वन्तस्नानेन तुल्यो हस्तिना वध इति पाद-
प्रक्षालनम् । उदासीनवधे यातुरुत्तमो दण्डः ।

(१) कौ. ४।१३.

शृङ्गिणा दंष्ट्रिणा वा हिंस्यमानममोक्षयतः स्वामि-
नः पूर्वः साहसदण्डः । प्रतिक्रुष्टस्य द्विगुणः ।
शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामन्योन्यं घातयतस्तच्च तावच्च दण्डः ।
देवपशुमृषभमुक्षाणं गोकुमारीं वा वाहयतः पञ्चशतो
दण्डः । प्रवासयत उत्तमः ।

लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणां क्षुद्रपशूनामा-
दाने तच्च तावच्च दण्डः । प्रवासने च, अन्यत्र
देवपितृकार्येभ्यः ।

छिन्ननस्यं भग्नयुगं तिर्यक्प्रतिमुखागतं च प्रत्या-
सरद्वा न्वक्रयुक्तं यानपशुमनुष्यसंबाधे वा हिसाया-
मदण्ड्यः । अन्यथा यथोक्तं मानुषप्राणिहिसायां
दण्डमभ्यावहेत् । अमानुषप्राणिवधे प्राणिदानं च ।

बाले यातरि, यानस्थः स्वामी दण्ड्यः । अस्वा-
मिनि यानस्थः प्राप्तव्यवहारो वा याता । बालाधि-
ष्ठितमपुरुषं वा यानं राजा हरेत् । कृत्याभिचारा-
भ्यां यत् परमापादयेत् तदापादयितव्यः ।

हस्तिना रोषितेन हत इति । गजेन तद्रमनमार्गाभि-
मुखशयनकोपितेन हतः, द्रोणान्न द्रोणपरिमाणमोदन,
कुम्भ मद्यकुम्भ, माल्यानुलेपन, दन्तप्रमार्जन पट च
दन्तसक्तासृक्प्रमृष्टिसाधन वस्त्र च, दद्यात् हस्तिने । तेन
हस्तिसकाशादात्मघातमिच्छता पूर्वसज्जित द्रोणान्नादिकं
तन्मरणानन्तर तदीयो बन्धुर्दद्यादित्यर्थः । कस्मादेव हन्ता
पूज्यत इत्यत्राह — अश्वमेधावभृथस्नानेनेति । अश्वमेध-
यन्तस्नानेन, तुल्यः तुल्यपुण्यः, हस्तिना वध इति
हेतोः, पादप्रक्षालन हस्तिनः पूजाविशेषोऽयमित्यर्थः ।
अरोषयितृवधे हस्त्यारोहस्योत्तमसाहसो दण्ड इत्याह—
उदासीनेत्यादि ।

शृङ्गिणिति । शृङ्गिणा गवादिना, दंष्ट्रिणा वा श्वादिना
वा, हिंस्यमान, अमोक्षयतः, स्वामिनः हिसकस्वामिनः,
पूर्वः साहसदण्डः । 'हिसन्त वारय' इत्यप्रतिक्रुष्टस्याय
दण्डः, प्रतिक्रुष्टस्य त्वाह—प्रतिक्रुष्टस्य द्विगुण इति ।
शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामिति । ताम्या, अन्योन्य शृङ्गिणा दंष्ट्रिण
दंष्ट्रिणा शृङ्गिण च, घातयतः, तच्च तावच्च तन्मूल्यं
त्वपरिमाणमन्यच्च द्रव्य, दण्डः । देवपशुमिति ।
देवसंबन्धिने पशुं, ऋषभं, उक्षाणं देवगोवृद्धसेवतारं

पुङ्गवः, गोकुमारी वा, वाहयतः हरतः, पञ्चशतो दण्डः ।
प्रवासयतः मारयतः, उत्तमः ।

लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणामिति । ऊर्णादिदानोप-
कारिणा, क्षुद्रपशूना मेषार्दीनां, आदाने अपहरणे, तच्च
तावच्च दण्डः । प्रवासने च, तच्च तावच्च
दण्डः । अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः, देवपितृकार्यायै
प्रवासने तु न दोषः ।

छिन्ननस्यमिति । छिन्नबलीवर्दनासारज्जुकं, भग्नयुगं
भग्नेषान्तदारुकं, तिर्यकप्रतिमुखागतं च, तिर्यगागतम-
मिमुखागतं च, प्रत्यासरद् वा पश्चादपसरद् वा, चक्रयुक्तं
शकटं, यदा भवति तदेति शेषः, यानपशुमनुष्यसंबाधे
वा ततइतो गच्छता यानपश्वादीना भ्रमणसंकटे वा,
हिंसाया पशुमनुष्यवधसभवे, अदण्ड्यः शाकटिकः ।
अन्यथा छिन्ननस्यत्वाद्यभावे, मानुषप्राणिहिंसाया, यथोक्त
दण्डं अभ्यावहेत् । अमानुषप्राणिवधे अजकुक्कुटादि-
वधे, प्राणिदानं च, कार्यम् ।

बाले यातरीति । यन्तरि अप्राप्तव्यवहारे सति,
यानस्थः स्वामी दण्ड्यः, शकटनिमित्तप्राणिहिंसासंभवे ।
अस्वामिनि याने, यानस्थो दण्ड्यः, प्राप्तव्यवहारो याता
वा यन्ता वा दण्ड्यः । बालाधिष्ठितमपुरुषं वेति ।
बाल्यन्तुक प्रधानपुरुषरहित वा, यानं, राजा हरेत् ।
कृत्याभिचाराभ्यानिमित्त । ताभ्या, यत् मारणस्तम्भनादि,
परं अन्यजनं, आपादयेत् प्रापयेत्, तद्, आपादयितव्यः
अर्थात् कृत्याभिचारकारकः । श्रीमू.

मनुः

स्तेयसाहसयोनिशक्तिः

स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसमं कर्म यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वाऽपव्ययते च यत्*॥

साहसिकः पापकृत्तमः, तस्योपेक्षा राजा नैव कर्तव्या

१ ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेत्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ।

नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥

* साहसपदनिशक्तिः अव्यवहितोत्तरश्लोकस्य मेधातिथि-
व्याख्याने द्रष्टव्या । व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेवे
द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ८।३४४; स्मृचि. २६ न्द्रं (न्द्र); समु.
१५९; नन्द. क्षय (क्षय्य).

(१) सहो बलं, तेन वर्तते साहसिकः । दृष्टादृष्टदोषा-
नपरिगण्य, बलमाश्रित्य, स्तेयहिंसासंग्रहणादिपरपीडा-
करेषु वर्तमानः प्रकाश पुरुषः साहसिकः । तदुक्तं, 'स्य-
त्साहसमि'ति । न स्तेयादिभ्यः पदार्थान्तर साहस, किन्तु
प्रसङ्गकरणात् तान्येव साहसानि भवन्ति । यदप्यभिदाह-
वत्पटनादि साऽपि द्रव्यनाशात्मकत्वाद्धिसैवेति, तस्य
निग्रह नोपेक्षेत न विलम्बेत क्षणमपि, यदा गृहीतस्तदैव
निग्रहीतव्यः । इन्द्रस्वामिक स्थान स्वर्गाख्यमैन्द्र तदाभि-
मुख्येन प्राप्तुमिच्छन् । अथवा स्वमेव राज्यपदमैन्द्रमिव
इच्छन् अविच्छालित्वसामान्य, निग्राह्य, निग्रहेण हि प्रता-
पानुग्रहाभ्या प्रजा अनुप्रवर्तन्ते । तदुक्तं 'समुद्रमिव
सिन्धवः' इति । यशोऽक्षयमव्यय च, द्वेषविशेष्यविशेषणे,
स्थानमव्ययं यशोऽक्षयमिति । अधोभयेनापि यशो विशि-
ष्यते । क्षयो मात्रापचयः । व्ययो निरन्वयविनाशः ।
उभयमपि तन्नास्ति । न मालिनीभवति यशो न कदाचिद्धि-
च्छिद्यते । भूतार्थवादस्तुतिरियम् । + मेधा.

(२) इदानीं साहसमाह—ऐन्द्रमिति । सर्वाधिपत्यलक्षणं
पदं चाविनाशन अन्नपचयं ख्यातिं चाभिमुख्येन इच्छन्
राजा साहसेन बलवशेनापि अग्निदाहवत्पटनादिकारिण
मनुष्य क्षणमपि नोपेक्षेत । गोरा.

(३) अक्षय्यं स्वरूपेण, अव्ययं फलेन । नन्द.

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः ।

साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥

(१) अयमपरार्थवादो निग्रहविधिस्तुत्यर्थः । वाचा
दुष्टो वाग्दुष्टः तस्करश्चौरः । दण्डेनैव दण्डपारुष्यकृत,
दण्डः प्रहरणोपलक्षणार्थः । त्रिभ्य एतेभ्योऽनन्तराति-
क्रान्तेभ्यः पापकारिभ्योऽयमतिशयेन पापकृत्तमः ।

* मेधा.

(२) वाग्दुष्टो वाक्पारुष्यकृत, दण्डेन हिंसको दण्ड-
पारुष्यकृत । मवि.

+ मवि, मच. मेधावत् । मसु. मेधावत् गोरावच्च ।

* गोरा, मवि, मसु, मच., नन्द. मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३४५ [सत. (सक., सकार.) Noted
by Jha.]

१ त्वात्सिद्धैवेति.

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।

स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥

(१) अयमप्यर्थवादः । साहसे स्थित पुरुषं यो मर्षयति । प्रकृत्यर्थेऽयं णिच् । यो मृष्यति क्षमते, स विनाशं प्राप्नोति । द्वेष्यता च प्रजासु प्राप्नोति, द्वेष्यश्चाभिभूयते । मेघा.

(२) स साहसकारिभिः क्षिप्रमेव विनाश्यते । गोरा.

(३) स पापकृत्यामुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या विनश्यति । अपक्रियमाणराष्ट्रतया जनविद्वेषं च गच्छति । ममु.

नै मित्रकारणाद्वाजा विपुलाद्वा धनागमात् ।

समुत्सृजेत्साहसिकान् सर्वभूतभयावहान् ॥

(१) अत आह, पार्श्वस्थस्य कस्यचित्क्लेहहेतोरमात्यादिना प्रार्थ्यमानो न मृष्येत् । अथवा स एवातिबहुधनं ददातीति नोपेक्षेत । सर्वेषां भूतानां भयमावहन्ति साहसिकाः । अयमप्यर्थवादः । मेघा.

(२) अयं मित्रं भवतु मा नापकरोतु प्रत्युपकरिष्यतीति वा । सर्वभूतभयावहानित्यनेन मामुपकरिष्यतीति निरस्तम् । मच.

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

शैलं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च व्रन् धर्मेण न दुष्यति ॥

(१) मस्मृ. ८।३४६.

(२) मस्मृ ८।३४७, स्मृचि २६

(३) मस्मृ ८।३४८ [द्विजा ..प्लवे (विप्राणां विप्लवे धर्मविप्लवे) Noted by Jha], मिता. २।२१ (=) पू., २।२८६ (=) पू., स्मृच. ३१३, पमा. ४६७ (=) पू.; रत्न. १२७, दधि. ९ त्रोप (त्राव); नृप्र. २०८ धर्मो यत्रोप (यत्र धर्मोप) पू.; सवि. १५४ (=) पू.; व्यप्र. १५ (=) पू. ३९५. ४०० (=) पू.; व्यउ ९ (=) पू.; १३३. १३७ पू., स्मृति, विता. ७५५ : ८०५ पू.; बाल. २।२१, २।२८६ उक्त, समु. १४७. "

(४) मस्मृ. ८।३४९ ग. व्रन् धर्मेण (धर्मेण व्रन्) [भ्युप (भ्युप) दुष्यति (नश्यति) Noted by Jha]; मेघा.

१ नापे.

(१) 'वैणवी धारयेद्यष्टिम्' इति विधानादनुदित-शस्त्रग्रहणाः श्रोत्रियाः । स्वबलाविष्ट भवति च साहसिके बलातिशयधायि च शस्त्रमतः साहसिकत्वाद्दृक्या शस्त्रग्रहणमप्राप्तं विधीयते—'शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यमिति । एतावता वाक्यं विच्छिद्यते । अवशिष्टं तु 'व्रन् धर्मेण' इत्यनेनाभिसंबध्यते इत्यर्थो द्वे एते वाक्ये । ये त्वेतेष्वेव निमित्तेषु ग्रहणमिच्छन्ति नान्यदेति तेषामतर्कितोपनता-ततायिमुखपतितस्याशस्त्रस्य का गतिः । न हि ते शस्त्र-ग्रहणं तस्य प्रतिपालयन्ति । अथैव व्याख्यायते 'धर्मो यत्रोपरुध्यते' 'विप्लवे कालकारिते' राजनि व्यतिक्रान्ते, सस्थायी प्रवृत्ताया, शस्त्रं ग्राह्यम् । अन्यदा तु सौराज्ये राजैव रक्षतीति । न हि प्रसार्यं हस्तौ राजा प्रतिपुरुष आसितुं शक्नोति । भवन्ति केचिद्दुरात्मानो ये राज-पुरुषानपि शूरतमाभियुक्तान् बाधन्ते, शस्त्रवतस्तु विभ्य-तीति सार्वकालिकं शस्त्रधारणं युक्तम् । किं पुनर्ग्रहणमत्र विभीषिकाजननमात्रम् ? नेत्याह । व्रन्धर्मेण न दुष्य-तीति हिंसापर्यन्तोऽयमुपदेशः । यत्त्वापस्तम्बेनोक्तं 'न ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीते'ति असति यथा-भिहिते निमित्ते आकर्षणस्य प्रतिषेधो, न ग्रहणस्य, विक्रोशा हि परीक्ष्यन्ते ।

धर्मस्योपरोधो यदा यज्ञादीनां विनाशः कैश्चिक्रियते, वर्णानां विप्लवोऽव्यवस्थानं वर्णसकरादि, कार्यकालकारिते राजमरणादौ, तत्र स्वधनकुटुम्बरक्षार्थं शस्त्रं ग्राह्यम् । अन्ये तु परार्थमप्यस्मिन्नवसरे । तथा च गौतमः—'दुर्बल-हिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेदि' ति । उक्तं यज्ञविनाशश्च-कानिच्यर्थं शस्त्रग्रहणम् । निमित्तान्तरमाह—आत्मनश्च परित्राणे, परिः सर्वतोभावे । शरीरभार्याधनपुत्ररक्षार्थं व्रन्धर्मेण न दुष्यति । दक्षिणानां च संगरोऽवरोधः । यदि यज्ञार्थं कल्पिता दक्षिणाः कैश्चिदपन्हियेरस्तदा तन्निमित्तं

भ्युप (भ्यव), मिता. २।२१ (=) दुष्यति (दण्डभाक्), स्मृच. ३१३ भ्युप (भ्यव); रत्न. १२७; दधि ९, सवि. १५४ (=) आत्मनश्च (आत्मना स्व) प्राभ्युप (चादिवि) दुष्यति (दूष्यते), व्यप्र. १५ (=), ३९५; व्यउ ९ (=) उक्त. : १३३, विता ७५५ स्मृचवत्; बाल २।२८६; समु. १४७ स्मृचवत्; नन्द. स्मृचवत्.

१ मात्रं. २ थाभिहते.

योद्धव्यम्। अन्ये तु एवमभिसंबन्धन्ति । दक्षिणाना हेतोः संगरे। यदुपरोधः प्रवृत्ते धर्मेऽप्रवृत्ते दक्षिणासगर इति(?)। विशेषाणामभ्यवपत्तिः परिभवः। यत्र स्त्रियः साध्यो इटा-त्केनचिदुपगम्यन्ते हन्यन्ते वा, एव ब्राह्मणाः केनचिद्ध-न्यन्ते, तत्र भ्रन् खड्गादिनां न दुष्यति, हिसाप्रतिषेधाति-क्रमो न कृतो भवतीत्यर्थः। असति प्रतिषेधे कामचार-प्राप्तौ विध्यन्तरपर्यालोचनया गौतमवचनमनुष्यायमानेन 'दुर्बलहिंसाया चाविमोचने शक्तश्चेत्' इत्यवश्यं हनने प्रवर्तितव्यम्। अथ प्रहारशङ्का भवति तदा सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्युक्त्वा। * मेधा.

(२) ब्राह्मणादिभिश्च खड्गाद्यायुधं ग्रहीतव्यम्। यस्मिन् काले वर्णाश्रमिणा चौरादिभिः धर्मं कर्तुं न दी-यते तत्र, तथा द्विजाना ब्राह्मणादीना राजाभावपरचक्राक्षे-पकारादिभिः कालजनिते वर्णाना सकरे, तथा आत्मनश्च शरीरदारादिरक्षाया, दक्षिणासबन्धिनि संगरे अपहार-निमित्ते संग्रामे, स्त्रीब्राह्मणरक्षाया च धर्मेण अकूटयुद्धेन तेन शस्त्रेणानेनानन्यगतिकः परान् हिंसन्न प्रत्यवैत्येवं चात्र साहसदण्डो न कार्यः। X गोरा.

(३) द्विजातिभिस्त्रिभिरपि ब्राह्मं किमुत राशेत्यर्थः। धर्मस्योपरोधे बलात्साहसिकैरधर्मप्रवर्तने। द्विजातीना विप्लव उत्तमया स्त्रिया अधमेन योगात्सक्रे कालकारिते न तु देशकृते। तेषा तप्यायत्वेन निवर्तनासंभवात्। आत्मनः परित्राणे प्राणरक्षणे। दक्षिणानां दक्षिणार्थं तदपहारे केन-चिक्रियमाणे संगरे युद्धे। स्त्रीविप्रयोरभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे। धर्मेण विषटिग्धशराद्यधार्मिकप्रकारत्यागेन। मवि.

(४) मनुस्तु क्रोधादितः प्रेरिताना साहसिकाना-मुक्तो यो दण्डस्तस्याभावं दोषाभावकथनसुखेन विधितः प्रेरिताना साहसिकानां कथयति—शस्त्रमित्यादि। धर्मस्त-टाकारामादिको भेदनच्छेदनादिना साहसिकैर्यत्र देशे काले चोपरुध्यते। तथा शूद्रेतरवर्णसंकरे परदारक्रमणादिरूपे राजाभावकालकारिते, तथात्मनः परतः प्राणसंशये, तथा दक्षिणाना गवा संगरे ग्रहणनिमित्तकयुद्धे। तथा स्त्रीविप्राभ्यवपत्तौ दुर्बलहिंसानिवारणे, द्विजातिभिः क्षत्रि-यधर्माश्रयणरहितैरपि समर्थैः शस्त्रं ग्राह्यमिति संबन्धः।

* मिता. व्याख्यान दर्शनविधौ (पृ. ८३) द्रष्टव्यम्।

X मसु., दवि., मच. गोरावत्.

क्षत्रियस्य प्रजामात्ररक्षणार्थं शस्त्रग्रहणं प्राप्तमिति तन्व्य-तिरिक्तविप्रवैश्यविषयं द्विजातिग्रहणम्। तथा च बौधा-यनः—'ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा वर्णाना वाऽपि संकरे। युद्धीयाता विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे ॥' गौतमोऽपि—'प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत। दुर्बलहिंसायां विमोचने शक्तश्चेदिति। ब्राह्मणग्रहणं वैश्यस्यापि प्रद-र्शनार्थम्। अत एव विष्णुः—'आत्मत्राणे वर्णसकरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददीयाताम्' इति। यत्तु बौधायनेनो-क्तं—'भार्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत' इति, यदप्या-पस्तम्बेन—'परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत' इति, उभयत्रापि अपिशब्देन विभीषिकार्थं हिंसार्थं वा ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणं दूरोत्सारितमिति गम्यते। तेन विभी-षिकार्थं ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणविधानं पूर्वोक्तं विरुध्यते। सत्यम्। अत एव पूर्वोक्तधर्मोपरोधादिशस्त्रग्रहणविधि-विषयादन्यत्र प्रतिषेधोऽवतिष्ठते इति व्यवस्थापनीयम्। 'भ्रन् धर्मेण न दुष्यति' इति वदता मनुना हिंसापर्य-न्तोऽयं शस्त्रग्रहणोपदेशो न विभीषिकामात्रसंजननायेति दर्शितम्। 'भ्रन् धर्मेण न-दुष्यति' इत्यस्य यद्यपि क्षात्र-युद्धधर्मेण भ्रन् न दुष्यतीत्यर्थोऽवभाति तथापि धर्मो-परोधकादिहिंसाया अवश्यकर्तव्यत्वाच्च क्षात्रयुद्धधर्मेण भ्रन्तित्यर्थायोगात् धर्मेण हिंसादिविधिना प्रेरितो भूत्वा भ्रन् दुष्यतीत्यर्थोऽवगन्तव्यः। एतदुक्तं भवति—धर्मोपरोध-कादिहिंसायाश्चोदितत्वात्कर्ता न दुष्यतीति। तथा च मनुवृत्तायुक्तम्—'स्तेनादीना वधः क्षात्रधर्मेणेत्युक्तं, तद्धननस्यावश्यकर्तव्यत्वात्। तस्माद्धर्मेण शास्ता न दुष्य-तीति द्रष्टव्यमिति। * स्मृच. ३१३

(५) धर्मेण हेतुना भ्रन् नार्थार्थेन दुष्यति, न साह-सिको भवति। नन्द.

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।

* व्यप्र. स्मृचवत्।

(१) मसु. ८।३५०, मिता २।२१ (=), अय. २।२१ ब्राह्मणं (श्रोत्रिय), स्मृच. ३१३, र३ १२७, दवि. ९ द्दौ (द), सवि १५२ (=), व्यप्र १४ (=); व्यड. ८ (=); व्यम. १०४, विता ७५७, बाल. २।२८६; सेतु. १००; ससु. १४७.

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् * ॥

(१) आत्मपरित्राणार्थमविचारेण योद्धव्यम् । तदनु-
दर्शयति— गुरुमिति । आतताय्युच्यते यः शरीरघनदार-
पुत्रनाशे सर्वप्रकारमुद्यतः । तमविचारयन्न विचारयन्
हन्यात् । गुर्वादिग्रहणमर्थवादः । एतेऽपि हन्तव्याः किमु-
तान्य इति । एतेषां त्वाततायित्वेऽपि वधो नास्ति । ‘आचा-
र्यं च प्रवक्तारम्’ इत्यनेनापकारिणामपि वधो निषिद्धः ।
‘गुरुमाततायिन’ इति शक्यः सबन्धस्तथा सत्याततायि-
विशेषणमेतत्ततो गुर्वादिव्यतिरिक्तस्य आततायिनः प्रतिषेधः
कृतः स्याद्वाक्यान्तराभावात् । अथ ‘नाततायिवधे दोषः’
इत्येतद्वाक्यान्तर सामान्येनाभ्यनुज्ञापकमिति । तदपि न ।
विधेरश्रवणात् । पूर्वशेषतया चार्थवादत्वे प्रकृतवचनत्वात्
इह भवन्तस्त्वाहुर्ग्रहणं आततायिनमित्येव विधिरवशिष्टो-
ऽर्थवादस्तथापि गुर्वादीनां वधानुज्ञानं यतोऽन्यदपकारि-
त्वमन्यदाततायित्वं, यो ह्यन्या काचन पीडा करोति न सर्वेण
शरीरादिना सोऽपकारी, अन्यस्त्वाततायी, तथा च
पठ्यते— ‘उद्यतासिर्विषाभिभ्यां शापोद्यतकरस्तथा ।
आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि रोजतः ॥ भार्याति-
क्रमकारी च रन्भ्रान्वेषणतत्परः । एवमऽद्यान्विजानीयात्स-
र्वानेवाततायिनः ॥’ आयान्तमिति वचनादात्तशब्दो हन्तु-
मभिधावन्, दारान् वा जिहीर्षन् हन्तव्यः । कृते तु
दोषे किमन्यत्करिष्यतीति उपेक्षा इति ब्रुवते । तदयुक्तम् ।
यतः ‘प्रकाशमप्रकाशं चे’ति वक्ष्यति । समानौ ह्येतौ करि-
ष्यन् कृतवाश्च, दुष्टौ चेति । तस्मादायान्तमित्यनुवादः
कर्तुमागतं कृत्वा वा गतमिति । आततायित्वाच्चासौ
हन्यते । न च कृतवत आततायित्वमपैति । नास्यात्मनो
रक्षार्थं एव वध ‘आत्मनश्च परित्राण’ इत्यनेनोक्तः ।

×मेधा.

(२) आततायिनं हननप्रवृत्तं हन्यादेवाङ्गच्छेदादि-
रूपघातेन न त्वत्यन्तं, ‘अन्यत्र गोब्राह्मणादि’ति गौतम-
स्मृतेः । मवि.

* मिता., अप, व्यप्र. व्याख्यानानि व्यवहारमातृकायां
प्रथमभागे दर्शनविधौ (पृ. ८३, ८४, ८५ इत्यत्र क्रमेण) द्रष्ट-
व्यानि । दवि., व्यप्र. मितावद्भावः ।

× गौरा. मेधावत् ।

१ तस्त्वा. २ सृष्टश्चेदिति त.

(३) धर्मोपरोधकादिहननचोदना स्मृत्यनुमेया । न
प्रत्यक्षश्रुतेति दर्शयितुमुपक्रमस्मृतिवाक्यमाह मनुः—
गुरुमिति । अत्र गुर्वादिपदानि अन्यपरतया प्रयुक्तानीति
दर्शयितुं तेषां तात्पर्याथो वृत्तिकारेण दर्शितः । गुरुं वा
मान्यतमं वेत्यर्थः । बालवृद्धौ वा कृपाविषयमपीत्यर्थः ।
ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं समस्तपात्रगुणयुक्तमित्यर्थः । उत्तरा-
र्थाथोऽपि तेनैव दर्शितः । वधार्थमधिकारविच्छेदा-
र्थमवश्यमेतीत्याततायिनमायान्तं प्रवृत्तं प्राणाद्यपहारे
हन्यादेव, अविचारयन्निति अवधारणं नियमपरमिति ।
कात्यायनोऽपि— ‘विनाशहेतुमायान्तं हन्यादेवाविचा-
रयन्’ । विनाशहेतु उदासीनम् (?) । जलभेदादिविनाश-
हेतुमाततायिनमिति यावत् । एतदुक्तं भवति । किमात-
तायिवधः सदोषो निर्दोषो वेति विचारो न कर्तव्यः ।
वैधत्वादिति । क्वचिदपि विचारयन्निति पाठादर्शनात् ।
वसिष्ठोऽपि वैधत्वं दर्शयति— ‘आततायिनमायान्तमपि
वेदान्तगणे । जिघासन्तं जिघासीयान्न तेन भ्रूणहा-
भवेत् ॥’ इति । अत्र केचिदाहुः । आततायिवधविधि-
वाक्यत्रयेऽप्यायान्तमिति वचनादात्तशब्दो हन्तुमुन्मुखोऽ-
भिधावन् दारादीन् वा जिहीर्षन् हन्तव्यः । कृते त्वनर्थं
किमन्यत्करिष्यतीति उपेक्षणीय एवेति । तत्र कृते त्वनर्थं
इत्याद्ययुक्तमित्यपरे दूषयन्ति । करिष्यन् कृतवांश्च द्रावपि
दौष्ट्येन समौ वधार्हावेव । तस्मादायान्तमिति पदं
कृत्वाऽऽगतस्याप्याततायिन उपलक्षणार्थमुक्तमिति । अन्ये
पुनरेवमाहुः—वर्तमानार्थजिघासन्तमिति विधिवाक्यस्थ-
पदपर्यालोचनया वर्तमानविषदानादिव्यापारा एवातता-
यिन उच्यन्ते । तद्व्यापारनिवारणं च यत्राततायिवधमन्त-
रेण न संभवति तत्रैव तद्वधाम्यनुज्ञा, सत्यां गतौ वध-
स्यानुचितत्वात् । तेन विषोपदानादौ व्याघ्रियमाणः
प्रहरणादिमात्रेणानिवार्यः हन्तव्यः । विषदानादौ व्यापृतस्य
ग्रह(प्रहर)णादिमात्रेण निवारयितुं शक्यस्य वा वधो
दोषनिमित्तमेवेति । तदपि न । न हि विषदानादिव्यापारेषु
व्यापृतानां व्यापारनिवृत्तावपि पूर्वसिद्धं परशरीरादिविना-
शहेतुत्वलक्षणमाततायित्वमपैति, तदुक्तं मेधातिथिना—
‘आततायित्वाच्चासौ हन्यते । न हि कृतवत आततायित्व-
मपैति’ ति । तेन विषदानादौ व्यापृतोऽपि आततायित्वा-
दन्तव्य इति मेधातिथेरभिप्रायः ।

ननु च दारादिरक्षणार्थो वध इति कृते दारादिविप्लवे पश्चाद्बधो व्यर्थ इति उपेक्ष्य एव कृतवानाततायी, न हन्तव्यः। मैवम्। न दारादिरक्षणार्थो वधविधिः किन्तु दारादिविप्लवादिनिमित्ते वधो विधीयते। रक्षणार्थस्तु वधविधिरात्मनश्च परित्राण इत्यादौ क्वचिदेव, तस्मात्कृतवानित्याततायी नोपेक्ष्यः। स्मृच. ३१३-४

(४) गुरुबालवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतम वधोद्यतमागच्छन्तं विद्याविज्ञादिभिरुत्कृष्ट पलायनादिभिरपि स्वनिस्तरणाशक्तौ निर्विचार हन्यात्। अत एवोशना— 'गृहीतशस्त्रमाततायिन हत्वा न दोषः'। कात्यायनश्च भृगुशब्दोल्लेखेन मनूक्तश्लोकमेव व्यक्त व्याख्यातवान्। 'आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मृतः। वधस्तत्र तु नैव स्यात्पाप हीने वधो भृगुः॥' मेधातिथिगोविन्दराजौ तु 'स्त्रीविप्राम्युपपत्तौ च ब्रन्धमेष न दुष्यति' इति पूर्वस्यायमनुवादः। गुर्वादिकमपि हन्यात् किमुतायमपीति व्याचक्षाते। ममु.

(५) अथवा—दुरुक्तभाषणमेवात्र हिंसा 'वाग्मि-स्रैस्तैर्जघान ताम्' इति वचनात्। अथवा प्रतिकूलचरणे हन्तिप्रयोगो, यथा चात्र प्रतिभाति तथा द्वैतविवेके वक्ष्यामः। दवि. १०

(६) अविचारयन् गुर्वादीन् हन्यात्, त्याग कुर्यात् न तु हिंसा कुर्यात्। हन हिंसागत्योरित्यस्य धातोर्गत्यर्थता, न हिंसार्थम्। भाच.

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः॥

उद्यतासिर्विषाभिभ्यां शापोद्यतकरस्तथा।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि +॥

* 'अग्निदो' इत्यस्य श्लोकस्य व्याख्यान वसिष्ठे (पृ. १६०८) द्रष्टव्यम्।

+ 'उद्यतासि' इत्यादिश्लोकयोर्व्याख्यान एतत्समानकात्यायनवचनयोस्परि अस्मिन्नेव प्रकारेण द्रष्टव्यम्।

(१) मस्मृ. ८।३५० इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्; गोरा. रहरश्चैव (रापहारी च) ह्या (आ) वसिष्ठः, मिता. २।२१ (=), मवि. गोरावत्, स्मृत्यन्तरम्; दवि. २३४ गोरावत्, मनुवसिष्ठैः सवि. १५३ (=) रहरश्चैव (रापहतां च) ह्या (आ), मच. (=) सविवत्; व्यग्र. १४ (=) ह्या (आ); भाव. (=) गोरावत्. अधिकस्थलनिर्देशो वसिष्ठे द्रष्टव्यः।

(२) मस्मृ ८।३५० इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्; मेधा. (=) भाच. (=).

भार्यारिक्थापहारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः।

एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति +॥

(१) न कश्चन इति नाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्तमिति। प्रकाश जनसमक्ष, अप्रकाश विषादिदानेन येनकेनचिदुपायेन। मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवताऽसौ मन्युमृच्छति। नात्र हन्तुहन्तव्यभावोऽस्ति पुरुषयोः, अयं आततायिक्रोध इतरेण हन्यत इत्यर्थवादोऽयम्। यथा प्रतिग्रहकामः, को मद्य ददातु, नाह प्रतिग्रहीता, न त्वं दाता, ततश्च कुतः प्रतिग्रहदोषो मामेवमत्रापि। इह साहसिके दण्डो नाज्ञातः, स दण्डपारुष्यं द्रष्टव्यः। इह त्वधिकतरो यत उक्त 'विज्ञेयः पापकृत्तमः' इति। मेधा.

(२) हन्तुकृतो मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता तं मन्यु हन्यमानगत क्रोधं निवर्तयति। साहसे चापराधापेक्षया प्रथममध्यमोत्तमसाक्षादङ्गच्छेदनिर्वासनादयो दण्डाः कार्याः। * गोरा.

(३) न कश्चन दोषो भवतीति ब्रह्महत्यादिकृतमपि पापं न तादृशं भवति। तथाहि प्रायश्चित्तमपि तत्रात्ममेव स्मृतिकारैर्निबद्धम्। हन्तुर्हिंसा आततायिनो हिंसां प्रति ऋच्छति तत्प्रतिरुद्धा न फल प्रसूते। तन्न कर्तारि पापं जनयति हिसितेन हिंसाकरणादिति तात्पर्यम्। मवि.

÷ विश्व., मिता. व्याख्याने व्यवहारमातृकायां (पृ. ८२, ८३) द्रष्टव्ये।

* शेषं मेधावत्। ममु., मच. गोरावत्।

(१) मस्मृ. ८।३५० इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्; मेधा. (=) रिक्थापहारी (तिक्रमकारी); भाच. रन्ध्रा (छिद्रा) शेषं मेधावत्.

(२) मस्मृ ८।३५१ [स्तमन्यु (स्नन्मन्यु) Noted by Jha]; विश्व २।२१ (=) पू; मिता २।२१ (=) प्रकाश वाऽ (प्रच्छन्न वा) २।२८६ (=), स्मृच. ३१४, पमा. ४६७ (=); स्मृ. १२७, दवि. ९ पू, नृप्र २०८ नाततायि (न तत्रारि), सवि १५२ (=) मितावत्. १५५ (=) पू; व्यग्र. १४ (=), ४०० (=) मितावत्, व्यड. ९ (=) पू. : १३७ पू, स्मृतिः; विता. ४९१ पू : ७५७; सेतु. १०० (=); समु. १४७.

(४) एतद्भाष्यकारो मेधातिथिव्याचष्टे । न कश्च-
नेति । नेहाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्तम् । प्रकाश
आभाष्य जनसमक्षम् । अप्रकाश विषदानादिना येन-
केनचित्तुपायेन । मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता । स
मन्युमृच्छति । नात्र हन्तृहन्तव्यभावोऽस्ति पुरुषयोः ।
आततायिक्रोधः इतरेण क्रोधेन हन्तव्य इत्यर्थवादोऽय-
मित्यादिग्रन्थेन अत्राप्रकाशवधेऽपि दोषाभाव वदन्
मनुरायुपलव कृत्वा गतेऽप्याततायिनि विषदानादिना
वधो न दोषायेति दर्शयति उपप्लवकरणसमये विषदाना-
समवात् ।

+ स्मृच. ३१४

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥

(१) आचार्यं उपनेता । प्रवक्ता अध्यापको
व्याख्याता । गुरुस्ताभ्यामन्यः पितृव्यमातुलादिः । सर्वा-
श्चैव तपस्विनः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तान् पाताकिनोऽपीति
सर्वग्रहणम् । अविशेषेण सर्वभूतानां तत्र तत्र हिंसा
निषिद्धा । पुनर्वचनमाचार्यादीनामाततायिनामपि निषे-
धार्थमिति केचित् । यस्तु 'गुरु वा बालवृद्धौ वा'
इत्यादिरर्थवादोऽस्यैव प्रतिप्रसवः । उपाध्यायस्त्वाह
नाय प्रतिषेधः पर्युदासोऽय सकल्पविधानार्थो 'नोद्यन्त-
न्मादित्यमीधेत' इतिवत् । अतः प्रयत्नेनातिक्रान्त भवति
सकल्पप्रतिषेधश्चेति । अथवा दुरुक्तभाषण हिंसा 'वाग्भि-
स्तैस्तैर्जघान ताम्' इति प्रयोगदर्शनात् । अथवा प्रति-
कूलाचरणे हन्तिः प्रयुक्तः । * मेधा.

(२) आचार्यमध्यापयितारं चोपनयनमात्रकारिण
ल्लोकवत् (?) पितरं मातरं गुरुं 'अल्प वा बहु वा यस्ये'-
न्युक्तं, गोब्राह्मणतपोनिष्ठाश्चाततायिनोऽपि न हिंस्याद-
न्यथा सामान्यहिंसानिषेधे सतीदं पृथक् वचनं अनर्थकं
स्यात् । गौरा.

(३) आचार्यं उपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं, प्रवक्तारं
वेदार्थव्याख्यातारं, गुरुं 'अल्प वा बहु वा यस्य' इत्यु-

+ मेधावद्भाव, अयं ग्रन्थ मेधातिथिसमीक्षार्थं धृतः ।

* अन्यव्याख्यानानि अत्रैव गतार्थानि ।

(१) मस्मृ. ४।१६२ [ब्राह्मणान् गाश्च (ब्रह्महं गा वा (१))
Noted by Jha.]; अप. १।१५४ णात् (ण); द्द्वि
०३९ गाश्च (गा च); समु. १४७.

क्तम् । आचार्यादीस्तु न हिंस्यात् । प्रतिकूलाचरणेऽत्र
हिंसाशब्दः । गोविन्दराजस्तु सामान्येन हिंसानिषेधा
दाततायिनोऽप्येतान् हिंस्यादिति व्याख्यातवास्तदयुक्तम् ।
'गुरु वा बालवृद्धौ वा' इत्यनेन विरोधात् । ममु.

महापातकिसाहासिकदण्डविधि

+ ब्रह्महो च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥
चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥'
गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पमान् ॥
असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥
ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥
प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णा यथोदितम् ।
नाड्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥
आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।
विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥
इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।
सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥

मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्वागे दण्डः

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

(१) माता न त्यागमर्हति । न त्याज्या । त्यागः
स्वग्रहाभिक्षासनं, मातृवृत्तेः स्वलिताया उपकारस्योप-
क्रियायामुदितायामकरणे । एव पित्रादीनामपि व्याख्ये-
यम् । संबन्धे साहचर्यात् स्त्री भार्यैवाभिप्रेता । अपतितान-
नामेषा त्यागो नास्ति । मातुस्तु 'न माता पुत्रं प्रति
पततीत्येके' इति शातातपः । भार्यायाश्चापि त्यागोऽ-

+ 'ब्रह्महे'त्याद्यष्टश्लोकानां व्याख्यासंग्रह. स्थलादिनिर्देशश्च
प्रथमभागे दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८०-८९) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ८।३८९, अप. २।२३७ दण्ड्य (दाप्यः);
व्यक्र. १२० अपवत्; विर. ३५७, विचि. १५४ शा (श्री) :
१८२ (=); द्द्वि. ३०४; वीमि. २।२३७, सेतु. ३०३-४;
समु. १५७.

संभोगो गृहकार्यनिषेधश्च । भक्तवस्त्रादिदान तु न निषि-
ध्यते । 'योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्राभपानं देयं च
वसेयुः स्वगृहान्तिके ॥' इति, पठ्यते । मेधा.

(२) मातृपितृभार्यापुत्राः त्यागं भरणशुभ्रूषाद्यकरणा-
त्मकं नार्हन्ति । अत एतानपतितानपि परित्यजन्
अन्योन्यपरित्यागे राज्ञा षट् क्षतानि दण्ड्यः । *गोरा.

(३) समुच्चितानां त्याग एतत् । अप. २।२३७
निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यब्राह्मणाभोजने दण्डविधिः

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।
अर्हाभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति माषकम् ॥

(१) विशन्त्यस्मिन्निति वेशो निवासस्तर्पतिगतः
प्रतिवेश्यः गृहामिमुखस्तत्र भवः प्रातिवेश्यः । प्रदीर्घपाठे
स्वार्थिकोऽण् । एवमनुवेश्यः पृष्ठतो वसन्, तौ चेन्न
भोजयेत् यदि स्वगृहमानीय कल्याणे विवाहाद्युत्सवे
विंशतिमात्रा यत्र द्विजा अन्ये भोज्यन्ते, तदा माषकं
सुवर्णं दण्डं दाप्यो, हिरण्यमित्युत्तरत्र विशेषणादिहापि
विज्ञायते । अर्हौ यदि तौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ योग्यौ
भवतो न द्विषन्तौ नात्यन्तनिर्गुणौ । -मेधा.

(२) प्रातिवेश्यो निरन्तरगृहस्थः । अनुवेश्यस्तद-
नन्तरः । कल्याणे उत्सवे । विंशतिर्ब्राह्मणा यत्र भोज्यन्ते
तत्र । अर्हौ योग्यौ । विप्र इति वचनात् अत्रियस्य
तादृग्ब्राह्मणाभोजने न दोष इत्यर्थः । माषकं सुवर्णस्य ।
+ मवि.

(३) उत्तरत्र हैरण्यग्रहणादिह रौप्यमाषं दण्डमर्हति ।
× मसु.

(४) माषकश्चात्र रौप्यो बोद्धव्यः । उत्तरश्लोके मान-
वेन अधिके भूतिदुल्यात्मके प्रातिवेश्यश्रोत्रियाभोजन-
रूपेऽपराधे विशिष्य हिरण्यमाषकदण्डामिधानादिति हला-
युधः । × विर. ३५९

(५) स्वगृहस्याभिमुखं गृहं प्रतिवेशः, अभितः समी-
पस्थं गृहमनुवेशस्तत्रस्थौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ । नन्द.

* मवि., मसु. गोरावत् । - गोरा. मेधावत् ।

+ मच., माच. मविवत् । × शेष मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३९२ [प्राति (प्रति) Noted by
Jha]; अप. २।२६३; व्यक. १२०; विर. ३५८ प्रो
(प्रौ); दवि. ३०५; ससु. १५७.

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हैरण्यं चैव माषकम् ॥

(१) अप्रातिवेश्यार्योऽयमारम्भः । सन्नह्यचारिणामयं
नियमः । श्रोत्रियस्तादृशमेव श्रोत्रिय गुणवन्तं, भूति-
कृत्येषु भूतिर्विभवस्तन्निमित्तेषु कार्येषु, विभवे धनसपत्नौ
सत्या यानि क्रियन्ते गोष्ठीभोजनादीनि, अथवा भूति-
ग्रहणं कृत्यविशेषणं, भूतिमन्ति यानि कृत्यानि प्रासुर्येण
प्रभूततया विवाहादीनि क्रियन्ते, यत्र विशतेरधिकनरा
भोज्यन्ते तादृशेषूत्सवेषु, अभोजयंस्तदर्थमन्नं भूतिकृत्येषु
भोक्तव्यं तावद्द्विगुणं तस्मै दापयेत्, राज्ञे वा, उभय,
हिरण्यं माषकं वा । मेधा.

(२) विद्याचारवास्तथाविधमेव गुणवन्तं विभव-
कार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात्प्रातिवेश्यानुवेश्यावभोजयन्
तदन्नं भोजिताद्द्विगुणमन्नं दाप्यो हिरण्यमाषकं च राज्ञा ।
मसु.

पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो दमः ।

यस्तयोः सान्तरः स्यात्तु तस्य तूत्तमसाहसम् ॥
सान्तरः स्यात् तयोर्मध्यगो भूत्वा विरोधमुत्पादयेत् ।

विर. ३६०

अमक्ष्यापेयादिप्राशयित्तप्रसित्तदण्डविधिः

अमक्ष्यमथवाऽपेयं वैश्यादीन् प्राशयन् द्विजान् ।
जघन्यमध्यमोत्कृष्टान् दण्डानाहुयथाक्रमम् ॥
पैणाः शूद्रे भवेदण्डः चतुःपञ्चाशदेव तु ।
असितारः स्वयं कार्या राज्ञा निर्विषयास्तु ते ॥
अत्र विष्णुक्तो दण्डो ब्राह्मणादिषु उत्तमेषु दूषितेषु,
मन्वाद्युक्तश्चानुत्तमेष्वित्यविरोधः । विर. ३६१

(१) मस्मृ. ८।३९३ है (हि) [तदन्न (तदन) हैरण्य
चैव (दण्ड चैव स) Noted by Jha], अप. २।२६३;
विर. ३५९; दवि. ३०५ ष्वनो (शु भो); ससु. १५७.

(२) विर. ३६०.

(३) अप. २।२३३ प्राश (भक्ष) दान् दण्डानाहुयं (द-
दण्डानर्हंष) ; व्यक. १२१ नाहुयं (नर्हंष) ; विर. ३६१
व्यकवत्, विधि. १५५; दवि. ३०८ वैश्यादीन् प्राश (ब्राह्म-
णान् प्राश) पू; सेतु. २९७ प्राशयन् (आसयेत्).

(४) अप. २।२३३; व्यक. १२१; विर. ३६१ प्रति
(शासि), विधि. १५५ पू., दवि. ३०९ उक्त.; सेतु.
२९७ पू.

धर्मोपजीविनो धर्मच्युतस्य दण्डविधिः

यथापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्र्मोद्धि विच्युतम् ॥

(१) धर्मजीवनो ब्राह्मणो, धर्मसमयात् च्युतः स्व-
कर्तव्यभ्रष्टः, दण्डेनैव तमप्योषेत्, दण्डेन विवासनादिना,
तमप्योषेत् दहेदित्यर्थः । मवि.

(२) याजनप्रतिग्रहादिना परस्य यागदानादिधर्म-
मुत्पाद्य यो जीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः सोऽपि यो
धर्ममर्यादायाश्च्युतो भवति तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्ट
दण्डेनोपतापयेत् । * ममु.

(३) धर्मात् प्रच्युतो धार्मिकत्वख्यापनेन जीवश्चोर-
स्तुल्य इत्यभिप्रायः । नन्द.

उत्कृष्टकर्मभिर्जीवन् अधमजातीयो दण्ड्यः

यो लोभाद्धर्मो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

यो जात्या अधमो निऋष्टः क्षत्रियादिः । सत्यपि
प्रकृतत्वे राजन्यस्य सर्वेषामय ब्राह्मणवृत्तिप्रतिषेधः । एव-
मेवायं श्लोकः । उत्कृष्टो निरपेक्षो ब्राह्मण एव । कर्मभि-
रच्ययनादिभिर्जीवति । दण्डोऽय सर्वस्वग्रहणप्रवासनैः ।

+ मेधा.

तडाग-कोष्ठागार-देवतागार-जलमार्गादिभेदान्धपरापेषु

दण्डविधिः

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।

यद्वापि प्रतिसंस्क्रुर्थाहाप्यस्तूत्तमसाहसम् × ॥

* मच. मसुवत् । + अन्यव्याख्यानानि यथाश्रुतानि ।

× विर. व्याख्यानं 'यस्तु पूर्वनिविष्टस्य' इति श्लोके
द्रष्टव्यम् । दवि. व्याख्याने मवि., ममु. च अनूदितम् ।

(१) मस्मृ. १।२७३, व्यक. १६४; विर. ६२५
तमप्यो (समाप्तो), दवि २१० तमप्यो (समाप्तो) द्वि वि
(द्विधि); बाल २।२७६, सेतु. ३२८ वन. (विनः)
तमप्यो (समाप्तो) मांद्धि विच्युतम् (न्यांद्धिच्युतम्), समु.
१५८ वनः (विन.) क्रमेण यमः

(२) मस्मृ १।०१६ [लोभाद् (मोहाद्) Noted by
-Jha], अप २।२३३ प्रवा (विवा) २।३०३, व्यक.
१२१ पू., विर. ३६३ कर्मभि. (जातिभि), विधि १५७,
दवि. ३०२, वीमि २।३०४ जाला (जातो), सेतु.
२९७, ३०५.

(३) मस्मृ. १।२७९ ग. यद्वा (तद्वा) [तडागभेदकं

(१) तडागग्रहणमुपलक्षणार्थम् । नद्युदकहरणेऽप्यर्थं
दोष इति केचित् । तदयुक्तम् । महान् हि तडागभेदने
अपराधः । स्वल्पो नदीभेदने । तडागस्य हि वप्रभेदने-
नोदकहरणेऽप्ययमेव विधिः । मेधा.

(२) तडागभेदक तडागजलस्य बहिर्निःसारकं
अप्सु मज्जयित्वा हन्यात् । शुद्धवधेन शिरच्छेदेन ।
यस्त्वङ्गुलीकरच्छेदादिको वधः सोऽतिदुःखहेतुत्वाद्दुःख-
वधः । एतत् कामतः । अकामे त्वाह तच्चापीति ।
तत्तडागादि विगुणीकृतं सम्यक्कृत्वोत्तमसाहस दण्डं
दद्यात् । मवि.

(३) तटाकमहत्त्वाल्पत्वानुसारेणात्र दण्डविकल्पे
व्यवस्था कार्या । स्मृच. ३२६

(४) यः स्नानदानादिना जलोपकारक भागं सेतु-
भेदादिना विनाशयति तमप्सु मज्जनेन प्रकारान्तरेण वा
हन्यात् । यद्वा यदि तडाग पुनः संस्क्रुर्थात्तदोत्तमसाहसं
दण्ड्यः । ममु.

(५) अनेककोटिजीवनाशकत्वाद्बर्धाईः । यदि वा
प्रतिसंस्क्रुर्थात्, विषादिना द्रव्येण दूषयेत्तदा संस्क्रुर्था-
दिति । * मच.

(६) शुद्धवधेन शस्त्रवधेन । नन्द.

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

* शेष मविवत् ।

(तडागभेदकान्) डाग (डाक) यद्वापि (तथापि) हाप्यस्तू
(हाप्यश्चो) Noted by Jha]; अपु. २२७।५४ पूर्वार्धे
(तडागदेवतागारभेदकान् घातयेन्नृप.) पू.; व्यक. १२१
यद्वा (तद्वा) हाप्यस्तू (ह्याचो); मवि. यद्वा (तच्चा);
स्मृच. ३२६ डाग (टाक) यद्वा (तच्चा) हाप्यस्तू (ह्याचो);
विर. ३६५ व्यकवत्; व्यनि. ५०९ डाग (टाक) हाप्यस्तू
(ह्याचो); दवि. ३१३ यद्वा (तच्चा) हाप्यस्तू (ह्याचो);
सवि. ४७४ डागमे (टाकळे) यद्वापि (स यदि) हाप्यस्तू
(ह्याचो); मच. यद्वापि (यदि वा), भाच. मविवत् .

(१) मस्मृ १।२८०, मिता. २।२७३; अप. २।२७३
कोष्ठा (अग्न्या), व्यक. ११४ दकान् (दिन.), विर. ३२०
हर्तृश्च (हन्तृश्च) शेष व्यकवत्; विचि. १३६ (=) रयन्
(रित.) शेष व्यकवत्, व्यनि. ५०९ को (गो); दवि.
७४ हर्तृश्च (हन्तृश्च) उक्त. : १३८, १४२ विरवत्; नृप.

(१) कोष्ठागारं राजगृहम् । मवि.
 (२) राजसबन्धिधान्यादिषु धनागारायुधगृहयोर्देव-
 प्रतिमागृहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान् हस्त्यश्व-
 रथस्य चापहर्तृन् शीघ्रमेव हन्यात् । यत्तु संक्रमध्वज-
 यष्टिदेवताप्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्ड वक्ष्यति सोऽस्मा-
 देव देवतागारभेदकस्य वधविधानान्मृन्मयपूजितोज्जित-
 देवताप्रतिमाविषयोऽत्र द्रष्टव्यः । ममु.

(३) अविचारयन् इत्यनेन सदस्यपि प्रश्नो न कार्यः ।
 मच.

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
 आगमं वाप्यपां भिन्द्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥
 (१) हरेत् स्वसमीपतडाग प्रति नयेत् । आगम
 तडागे जलागमं रुन्ध्यात् । आगमं वाप्यपां भिन्द्यादिति
 क्वचित्पाठः । स दाप्यः तत्सम्यक्करणपूर्वम् । + मवि.

(२) यः पुनः प्रजार्थं पूर्वं केनचित्कृतस्य तडागस्यो-
 दकमेव गृह्णाति । कृत्स्नतडागोदकनाशने वधदण्डः
 प्रागुक्तः । तथोदकागमनमार्गं सेतुबन्धादिना यो नाशयति
 स प्रथमसाहसं दण्ड्यः । ममु.

(३) अत्र च (द्वितीयश्लोकेन) तडागभेदके
 उक्तमसाहसाभिधानं पूर्वोक्ततडागापेक्षया उत्कर्षमादाये-
 त्यविरोधः । तोयाधारविशेषादेव विकल्प इत्यन्ये ।
 विर. ३६५

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।
 द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

+ स्मृच. मविवद्भावः ।

२६३ कोष्ठा (अग्न्य), बीमि. २।२७३ अपवद; सेतु.
 २३७-८ व्यकवद, समु. १५८ को (गो) क्रमेण यमः.

(१) मस्मृ. १।२८१ भिन्धा (भिधा) [(डाग (डाक)
 Noted by Jha], व्यक. १२१; मवि. भिन्धाद
 (रुन्ध्याद); स्मृच. ३२६ डाग (टाक) वाप्यपा भिन्धाद
 (वाप्युपारुन्ध्याद); विर. ३६५ वाप्य (चाप्य); व्यनि. ५१०
 पूर्वनि (पूर्व नि) डाग (टाक) ब्रह्मस्यति.; दवि. ३१३
 विरवद, मच. मस्मृवद; सेतु. २५७ विरवद.

(२) मस्मृ. १।२८९; अप. २।२८२ भङ्क्ता (भेत्ता)
 वास (माप); व्यक. १२२ स्य च (स्याव) शेष अपवद;
 विर. ३६७ स्य च (स्यानु) भङ्क्ता (भेत्ता); विधि. १५९ भेत्ता
 (भेत्ता) शेषं अपवद, व्यनि. ५११ भङ्क्ता (भेत्ता);
 दवि. २९९ व्यकवद; बीमि. २।२८२ अपवद; बाल.

(१) दुर्गगताना प्राकारादीना विनाशने प्रवासनं
 दण्डः । परिखा भूभागाः खाताः । मेधा.

(२) राजगृहपुरादिसंबन्धिनः प्राकारस्य भेदकं तदी-
 यानामेव परिखाणा पूरयितार तद्वताना द्वाराणा भङ्कं
 शीघ्रमेव देशान्निर्वासयेत् । ममु.

(३) परिखाः परितः सजलखाताः । तं चेत्स्थास्यन्ति
 पुनः करिष्यन्तीति कृत्वा क्षिप्रं प्रवासनमिति । मच.

विविधद्रव्यनाशापराधेषु दण्डविधिः

*द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥

सक्रमध्वजप्रतिमादिद्रव्यभेदनदूषणादौ दण्डविधिः.

सक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।

प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥

(१) सक्रमः येन संक्रामन्ति मार्गोणावतरन्ति जलोप-
 स्पर्शादिना निमित्तेन, शुभ्र वासः ध्वजः चिह्नं राजामा-
 त्यादीना देवायतनेषु च । यष्टिः ईदृशे च । प्रतिमाना-
 मिति व्याख्यातम् (?) । प्रतिकुर्यात्समदधीताप्रत्यापत्ति
 नयेत् । मेधा.

(२) ध्वजो देवकुलादिध्वजः । यष्टिः ग्रामादिपताका-
 यष्टिः । प्रतिमाना मनुष्यप्रतिकृतीनाम् । देवप्रतिमासु तु
 वधस्तदायतनभेद एव वधोक्तेः । मवि.

(३) सक्रमो जलोपरि गमनार्थं काष्ठशिलारूपः,
 ध्वजः चिह्नं राजद्वारादौ, यष्टिः पुष्करिण्यादौ, प्रति-
 माश्च क्षुद्रा मृन्मय्यादयस्तासा विनाशकः पञ्चशतपणान्
 दद्यात्तच्च विनाशितं सर्वं पुनर्नव कुर्यात् । × ममु.

* एतौ श्लोकौ दण्डपारुष्ये मनुना आस्तातौ । अनयो-
 व्याख्यासंग्रह. स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

× विर, मच. ममुवद ।

२।२२९; सेतु. २५७ अपवद; समु. १५८ रस्य (राणां)
 भङ्क्ता (भेत्ता) क्रमेण यम

(१) मस्मृ. १।२८५; अप. २।२३३; व्यक. १२१
 पञ्च दद्याच्छ (दद्यात्पञ्चश) उक्त.; विर. ३६३ च (स्त)
 शेषं व्यकवद, विधि. १५७ व्यकवद; व्यनि. ५१० तत्सर्वं
 (तत्पूर्व); सेतु. २५६ विरवद; समु. १५८ च तत्सर्वं
 (षथापूर्व) क्रमेण यमः.

अदृष्टितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

मणीनामापने च दण्डः प्रथमसाहसः ॥

(१) प्राप्तिः स्वयमदुष्टानि द्रव्याणि लभार्थी दूषयति, तथा धान्यविक्रयी क्षेत्रे निर्दोष धान्यमुत्तमं तृणबुसैर्योजयति, कुड्कुमादेश्च तेन अकुड्कुमादिना द्रव्यान्तरेणैकीकरणं, मणयो मुक्तास्तेषां भेदनं द्विधाकरणम् । अत्र वेधतिभेदने विद्यते अनेकार्थत्वाद्भातूनाम् । वेधतेः रूपमेतत् । मणयो हीनमध्यमोत्कृष्टतमा भवन्ति । तत्र दण्डकल्पना कर्तव्या । मध्यमेषु मध्यम उत्तमेषुत्तमः ।

मेधा.

(२) अदुष्टद्रव्याणामप्रद्वयप्रक्षेपेण दूषणे, मणीनां च माणिक्यादीनामवेद्यानां विदारणे, वेद्यानामपि मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः । सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशो द्रव्यान्तरदानादिना स्वामितुष्टिः कार्यः ।

राजसर्वदूषणे दण्डविधिः

सैमुत्सुद्रो राजमार्गोऽव्यस्तमेध्यममापदि

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेकं चालु शोधयेत् ॥

अनार्तः सन्त्यो राजसुदेसु पुरीषः कुर्यात्स कार्षापण

द्वौ दण्डं कुर्यात्स शीघ्रमेवापरीरयेत् । ४७ मसु.

आपद्रतस्तथा वृद्धो गर्भिणीर्नर्किल एव च ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥

अभिचारमूलक्रियाकृत्यासु दण्डविधिः

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो विद्यतो दमः ।

मूलकर्मणि चानामैः कृत्यासु विनिधासु च ॥

* विर., मच. मसुवत् ।

X मेधा. व्याख्यान सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९३९) द्रष्टव्यम् ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिदेशश्च सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९३९) द्रष्टव्यः ।

(१) मसु. ९१२८६ [मपवे (मपि वे) Noted by Jha]; अप. २१२३३ च (तु); व्यक. १२१ मपवे च (मववाधेषु); विर. ३६२-३ अपवत्; विचि. १५६ अपवत्; बबनि. ५११ मप (मप्य); दवि. ३१०; सेतु ३०५ मपवे (मुपरो) च (तु); समु. १५८ सः (सम्) क्रमेण यम.

(२) अपु. २२७५५ उत्तरार्धे (स हि कार्षापणं दण्ड्यस्तममेध्यं च शोधयेत्). अवशिष्टस्थलादिनिदेशः सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९३९) द्रष्टव्यः ।

(३) मसु. ९१२९० क., ख., घ., ङैः (सैः) [सैः

(१) अदृष्टेनोपायेन मन्वादिशक्त्या मारणमभि-

चारः । तत्र प्रवृत्तानाममृतेऽभिचारणीये दण्डोऽयम् ।

अनभिवारणीयाभिचारेषु नैतावता मुच्यते । तत्र मनुष्य-मारणदण्डश्च विज्ञेयः । सर्वग्रहणं लौकिकवैदिकयोरवि-शेषेण दण्डार्थम् । वैदिकाः श्येनादयः । लौकिकाः पाद-पांशुग्रहणसूचीभेदनादयः । मूलकर्म-वशीकरणादि । आता-पितृभार्यादयस्ततोऽन्येऽनाताः । कृत्या अभिचार-प्रकार एव मन्वादिशक्तय उच्चाटनसुहृद्द्रव्यकुलद्वेष-विचितीकरणादिहेतवो भूतविद्यादिषु प्रसिद्धाः । *मेधा.

(२) अनाते असंबन्धिनि विषये । मूलकर्मणि सुनादिप्रयोगरूपवशीकरणकर्मणि । भर्त्रादौ तु सबन्धिनि वशीकरणे कृते न दोषः । अनातेरिति पाठेऽसंबन्धिभि-रित्यर्थः । कृत्यासु रोगाद्युत्पत्त्यर्थं मातृग्रहाद्युत्थापने ।

पवि.

(३) पवि. मातृपितृभार्यादिव्यतिरिक्तैरसत्त्वैर्भ्यामोश्च

पुनःग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तत्र, कृत्यासुच्चाटनमापाटवादि-

हेतुषु क्रियमाणासु नृसंनसंभक्त्यासु द्विजातपणदण्डाद्य

कर्तव्यः । X मसु.

पुनःग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तत्र, कृत्यासुच्चाटनमापाटवादि-

हेतुषु क्रियमाणासु नृसंनसंभक्त्यासु द्विजातपणदण्डाद्य

कर्तव्यः । X मसु.

पुनःग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तत्र, कृत्यासुच्चाटनमापाटवादि-

हेतुषु क्रियमाणासु नृसंनसंभक्त्यासु द्विजातपणदण्डाद्य

कर्तव्यः । X मसु.

पुनःग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तत्र, कृत्यासुच्चाटनमापाटवादि-

हेतुषु क्रियमाणासु नृसंनसंभक्त्यासु द्विजातपणदण्डाद्य

कर्तव्यः । X मसु.

पुनःग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तत्र, कृत्यासुच्चाटनमापाटवादि-

हेतुषु क्रियमाणासु नृसंनसंभक्त्यासु द्विजातपणदण्डाद्य

कर्तव्यः । X मसु.

पुनःग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तत्र, कृत्यासुच्चाटनमापाटवादि-

हेतुषु क्रियमाणासु नृसंनसंभक्त्यासु द्विजातपणदण्डाद्य

कर्तव्यः । X मसु.

पुनःग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तत्र, कृत्यासुच्चाटनमापाटवादि-

हेतुषु क्रियमाणासु नृसंनसंभक्त्यासु द्विजातपणदण्डाद्य

कर्तव्यः । X मसु.

(२) रक्षाधिकृता रक्षार्थमधिकृताः ग्रामाध्यक्षा-
दयो भूत्याः । मच.

ये कार्यािकेभ्योऽर्थमेव गृहीयुः पापचेतसः ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥

(१) ये रक्षाधिकृताः कार्यािकेभ्यो व्यवहृत्भ्यो
व्यापारवद्भ्यो धनलाभोद्देशिकया दण्डयन्ति जनपदांस्तेषां
सर्वस्वहरणप्रवासने राजा कुर्यात् । — मेधा.

(२) कार्यािकेभ्यो वादिप्रभृतिभ्य उल्कोचरूपेणार्थ-
मेव गृहीयुर्न राजकार्यं कुर्युः । * मवि.

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्याणाम् ।
धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेन्नृपः ॥

(१) ये कार्याणामर्थिप्रत्यर्थिना कार्येषु व्यवहार-
दर्शनादिषु नियुक्ता अधिकृता राजस्थानीयप्रभृतयस्ते
धनोष्मणा पच्यमाना अन्यतरस्माद्धनं गृहीत्वा कार्याणि
नाशयेयुस्तान्निःस्वान्कारयेत् सर्वस्वहरणं तेषां कार्यम् ।
सैन्यानामभ्यासेन वर्तमानाना सत्यपि वक्ष्यमाणे दण्डा-
न्तरविधावेष एव दण्डो न्याय्यः । येऽप्यन्ये सेनापति-
प्रभृतयः कस्यचित्साहाय्यके नियुज्यन्ते ततश्चार्थं गृहीत्वा
नाशयन्ति, तेऽप्येवमेव दण्ड्याः । अन्ये तु 'येऽनि-

÷ मच. मेधावत् मविवच्च । * ममु., विर. मविवत् ।

(१) मंस्मृ. ७।१२४; ब्यक. १२२ विके (वि) मेव
(मेवं हि) क्रमेण कात्यायनः; विर. ३६७ व्यकवत्; विचि.
१६० (२) व्यकवत्; द्बि. १२० व्यकवत्; सेतु. ३०६
(२) व्यकवत्.

(२) मंस्मृ. ९।२३१ [नृपः (द्रुषः) Noted by
Jha]; मेधा. 'येऽनियुक्ता' इति पाठः; ब्यक. १२२
क्रमेण कात्यायनः; विर. ३६७ ये नि (विनि) कार्या (कर्मां)
नास्तान्निःस्वा (नान्निःस्वास्ता); विचि. १६० (२) ये
नि (विनि) नास्तान्निःस्वा (नान्निःस्वास्ता); द्बि. १०६
नास्तान्निःस्वा (ना निःस्वास्ता), सेतु. ३०६ ये नि (विनि)
स्तु (श्च) स्तान्निःस्वा (निमास्ता) क्रमेण याज्ञवल्क्यः; समु.
१६५ नास्ता (नान् ता).

१ हल्लैशोदे. २ दक्षितादि. ३ सत्वाना.

युक्ता' इत्यकारप्रलेष पठन्ति । ये राजर्षास्त्रेभ्याद्धला-
तिशयाद्वाऽन्यस्य साहाय्यं कुर्वन्ति कार्यनाशनार्थं द्विती-
यस्य, तेषामयं दण्डः । धनोष्मणेत्यविवक्षितम् । अनि-
युक्ता इत्येतदेव प्रधानम् । +मेधा.

(२) ये नियुक्ताः प्राड्विवाकाद्याः हन्युस्कोच-
ग्रहणेन जितमयजित कुर्वन्तः । धनोष्मणा पाकः, किं
नो भवति राजा चेजानीयादण्डमात्रं गृहीष्यतीत्यतिघन-
तया निर्मयता । निःस्वान् अपहृतसर्वस्वान् । × मवि.

(३) [धनोष्मणा पच्यमानाः] उल्कोचधनेजसा
विकारं भजन्तः । ममु.

कूटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ।

स्त्रीबालब्राह्मणघातान्श्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा ॥

(१) कूटशासनस्य कर्तारो, यत्रैव राजादिष्टं तद्राज-
कृतमिति वदन्ति । शासनं राजादेशः । एतस्य गृहे न
भोक्तव्यमस्य चाय प्रसाद आशातः, इयं वा स्थिती
राज्ञा कृतेति पत्रकं राजाधिकृतलेखकलिखितमिति शासनं,
राजादेशसंबन्धिशासनं तत्कूट कुर्वन्ति पालयन्ति । प्रकृ-
तीनां क्रुद्धलुब्धानां दूषका भेदकाः । स्त्रीबालयोर्ब्राह्मणस्यापि
हन्यन्तः । द्विट्सेविनो राजशत्रुसेविनः प्रच्छन्नं गतागति-
कान् । मेधा.

(२) द्विट्सेविनः शत्रुसेवकान् । द्वितीयपादस्तु
'स्वाम्यमात्यदुर्गकोशदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः तद्दूष-
कांश्च हन्यादिति विष्णुवचनादेव व्याख्यातः ।

स्मृच. ३२४

(३) कूटराजाशालेखकान्, अमात्यानां च भेद-
कान्, स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः, शत्रुसेविनश्च राजा
हन्यात् । ममु.

+ ममु. मेधावत् । × मच. मविवत् ।

(१) मंस्मृ. ९।२३२; अप. २।२९४; ब्यक. १२२;
स्मृच. ३२४; विर. ३७०; विचि. १६२ स्त्रीबाल (बाल-
स्त्री); ब्यनि. ५०४, ५०८; द्बि. २६६, ३१७; सवि.
४७५ द्विट्सेविनस्त (स्तवननास्त); सेतु. ३०७; समु.
१५७.

१ वळेख्याद.

याज्ञवल्क्यः

साहसनिरुक्तिस्तद्व्यञ्ज

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।

तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥

(१) स्तैयमपि प्रसह्य कृत साहसमेव यस्माद्, अतो नात्र स्तैयदण्डः । किं तर्हि— 'सामान्यप्रसभद्रव्यहरणात् साहसं स्मृतम् । तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥' सामान्यं द्रव्यं द्वयोर्दण्डतरेण प्रसभ प्रसह्यान्यतर परिभूयापन्दिह्यते, तत् स्तैयमपि प्रसह्य हरणात् साहसमिति स्मृत महर्षिभिर्यस्मात्, तस्मान्न तत्र स्तैयदण्डः । किं तर्हि अपहृतद्रव्यमूल्याद् द्विगुणः साहसिकदण्ड इत्यभिप्रायः । प्रसह्यापहृत्य निह्वे कृते मूल्याच्चतुर्गुणः । सामान्यद्रव्यहरणं चोदाहरणार्थम् । अन्यदपि यत् प्रसह्य स्तैयमन्यद्वा क्रियते, तत् सर्व साहसमेव । तथा च नारदः— 'सहसा क्रियते' इति । विश्व. २।२३६ । (२) संप्रति 'साहस' नाम विवादपद व्याचिख्यासुस्तल्लक्षणं तावदाह— सामान्येति । सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टवैनिर्गोमानहत्वाविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापिहरणं साहसम् । कृतः । प्रसभहरणात् प्रसह्य हरणात् । बलावष्टम्भेन हरणादिति यावत् । एतदुक्तं भवति । राजदण्डं जनक्रोशं चोद्धृत्य राजपुरुषेतरजनसमूहं यत्किञ्चिन्सारणहरणपरदारप्रध्वंसनादिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति ।

तत्र परद्रव्यापहरणस्यै साहसे दण्डमाह— तन्मूल्यादिति । तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्याद् द्विगुणो दण्डः । यः पुनः

(१) यास्मृ. २।२३०; विश्व. २।२३६ द्रव्यप्रसभ (प्रसभद्रव्य); मिता.; अप. णाट (णं); व्यक. १२० तु (च) शेषं विश्ववत्; स्मृच. ६ अपवत्, पू. : ३१६ अपवत्, -पू. : ३१७ उक्त.; विर. ३५१ द्रव्यप्रसभ (प्रसभद्रव्य) तु (च); पमा. ४५१ उक्त.; रत्न. १२८ अपवत्; विचि. १५१ द्रव्यप्रसभ (प्रसभद्रव्य) तु (च); स्मृचि. २६ पू.; दवि. २९४ उक्त.; सवि. ४५२ पू.; बीमि.; व्यप्र. ३९३ अपवत्; व्यड. १२९ पू. : १३१ उक्त.; विता. ७४८; सेतु. २५८-९ विचिवत्; ससु. १४८ णाट (णं) स्या (ण).

साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति निह्वेते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात् प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयगम्यते ।

× मिता.

(३) सामान्यस्यानेकेषा भ्रात्रादीना मध्यमकस्य धनस्य प्रसभ स्वामिसमक्षं तानवगणय्य हठादपहरण साहसम् । एतच्च न साहसस्य लक्षणं किन्तूपलक्षणम् । तल्लक्षणं त्वाह नारदः— 'साहसादि'ति + अप.

(४) सामान्यद्रव्यं बहुजनैः प्रहरादिकालक्रमेण रक्षमाण द्रव्यं, एतच्छलेन हतुं न शक्यते, रक्षणे प्रमादासम्भवात् । तेनास्य प्रायेण बलादपहरणम् । तदेतदभिसंधायोक्तं— 'सामान्यद्रव्यप्रसभहरणमिति । साहसं स्मृत साहसलक्षणं स्तैय स्मृतमित्यर्थः । *स्मृच. ३१६

साहसकारयित्दण्ड.

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

अथैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥

(१) अन्येनापि प्रयोक्तृतया— 'यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् । यस्त्वेवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥' पूर्वोक्तौ द्विगुणं दण्डं कारयिता दाप्यः । यस्त्वेवमुक्त्वा कारयेत् 'क्रियतामिदं यथैत्र क्रिश्चिद् विरोधो भविष्यति, ततोऽहमेव निर्वहणं करिष्यामीति, स चोक्तद्विगुणदण्डाच्चतुर्गुणं दण्डय इत्यवसेयम् । विश्व. २।२३७

(२) साहसस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह— यः साहसमिच्छति । यस्तु साहसं कुर्वित्येवमुक्त्वा कारयत्यसौ साह-

× शेषं मिता व्याख्यानं 'सहसा क्रियते' इत्यादिषु नारदश्लोकेषु द्रष्टव्यम् । विर., दवि., विता. मितावत् । बीमि. मितावत् अपक्वंच ।

+ शेषं मितावत् ।

* शेष मितावत् । व्यप्र. स्मृचवत् ।

(१) यास्मृ. २।२३१; अपु. २५८।२६ श्रै (स्ते); विश्व. २।२३७ अपवत्, मिता.; अप.; व्यक. १२३; स्मृच. ३१२; विर. ३७५; पमा. ४५१; रत्न. १२८; विचि. १६६; दवि. ७५ यश्चै (तथै); सवि. ४६५; बीमि.; व्यप्र. ३९३ ऽह दाता (हन्तार); व्यड. १३१ क्त्वा (क्तो); व्यम. १०५; विता. ७४८; सेतु. ३०९; ससु. १४७.

सिकाहण्डाद्विगुणं दण्डे दीप्यः।। अर्घ्याभ्यां पुनरहं तुभ्यं धनं
दास्यामि।। कुर्वित्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चर्तुगुणं
दण्डं दाम्योऽनुबन्धातिशयात्।। अर्घ्याभ्यां पुनरहं तुभ्यं धनं
(३) च व दण्डसंभवे अहं तद्वनं दास्यामीत्येवमुक्त्वा अ
साहसं कारयेत्, स साहसकृतंश्चतुर्गुणं दण्डं दाप्यः। वीमि.
पूज्यातिक्रमं भ्रातृभार्याप्रहारप्रतिश्रुताप्रदान - मुद्रासहितगृहभङ्ग
।। साम्प्रतीदिपीडाकरणापरिधिषु दण्डविधिः।।

अर्घ्याक्रोशात्तिक्रमकृद् भ्रातृभार्याप्रहारदः।।
संदिष्टस्थाप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥
सामान्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः।।
पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः।।

(१) साहसिकत्वादेव च — अर्घ्याक्रोशेत्यादि ।
स्पष्टार्थो श्लोकौ । विश्वः २।२३८

(२) साहसिकविशेषं प्रत्याह—अर्घ्याक्षेपेत्यादि। अर्घ्या-
स्वार्थाहंस्याचार्यादेराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति, यश्च
भ्रातृभार्या ताडयति, तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्वार्थस्या-
प्रदाता, यश्च सुद्रितं गृहमुद्धाटयति, तथा स्वगृहक्षेत्रादि-
संसक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिना कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां
आदिग्रहणात्स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च योऽपकर्ता, ते सर्वे
पञ्चाशत्पणपरिमितेन दण्डनीयाः। + मिता.

(३) संदिष्टस्य प्रेषितस्य । * विर. ३५६

(४) संदिष्टस्य परप्रेषितस्य हिरण्यादेः प्रतिघातुं गृही-

X अप., व्यक., स्मृच., विर., दवि. मितावत् ।
+ अप. मितावत् । * शेषं मितावत् । दवि. निरवत् ।

(१) यास्मृ. २।२३२; अपु. २५८।२७ अर्घ्या (आर्या)
दः (कः) दकृत् (दकः); विश्व. २।२३८; मिता. (क)
क्रोशा (क्षेपा) द. (कः); अप. दः (कः); व्यक. १२०
दकृत् (दकः); विर. ३५५ दः (कः) शेषं व्यकवत्; पमा.
४५१, विचि. १५३ विरवत्; दवि. २५५ पू. : ३००
व्यकवत्, वीमि.; व्यप्र. ३९३ प्रहारदः (पहारकः); व्यउ. १३१
अपवत्; विता. ७४८ क्रोशा (क्षेपा); सेतु. ३०२
विरवत्; समु. १५६ अर्घ्या (आर्या) द. (कः).

(२) यास्मृ. २।२३३; अपु. २५८।२८; विश्व. २।२३९;
मिता.; अप.; व्यक. १२०; विर. ३५५; पमा. ४५१;
विचि. १५३ मपकारस्य (माकारस्याप्र) निश्च (निर्ण);
दवि. ३०३; वीमि.; व्यप्र. ३९३-४; व्यउ. १३१;
विता. ७४८; सेतु. ३०२; समु. १५६.

तस्याऽप्रदाता । आदिप्रहारक्रोशादयः तेषामन्यतमस्या-
पकारकर्ता । एषा पूर्वोक्ता पञ्चाशत्पणमितो दण्ड इति
धर्मशास्त्रे विनिश्चयः । चकाराद्याचिकस्याऽप्रवक्तुः समु-
च्चयः । वीमि.

विधवागमने—परमयानिवारण—वृथाक्रोश—चाण्डालकृतस्वयस्पर्श-
क्षेत्रप्रव्रजितादिभोजन—अयुक्तशपथ—अयोग्यकर्मकरण—पशुपुंसबो-
धधाले—साधारणापलाप—दासीगर्भपति—पितृपुत्राभिन्योन्यालोप-
दण्डविधिः ।

स्वच्छन्दं विधवागमनी विक्रुष्टे नाभिन्नावकः ।
अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥
शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥
वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥

(१) यास्मृ. २।२३४; अपु. २५८।२९ न्दे (न्द) हे
ना (हेना) रणे (रेण [रण ?]) चण्डा (चाण्डा); विश्व.
२।२४० न्द (न्द) हेना (हेन); मिता. शन् (शेव);
अप. विश्ववत्; व्यक. १२० न्द (न्द) धावकः (घातकः)
चण्डा (चाण्डा); विर. ३५५ न्द (न्द) हे ना (हेन)
धाव (धाय) चण्ड (चाण्डा); पमा. ४५१; विचि. १५३
पूर्वार्धं विरवत्; स्मृचि. २६ न्द (न्द); दवि. ३०० न्द
(न्द) हे ना (हेन); सवि. ४६६ न्द (न्द) गे च
(गेन) मान् (मां); वीमि.; व्यप्र. ३९४ हे ना (हेना)
गे च (गेन); व्यउ. १३१ न्द (न्द) मान् (मां); विता.
७४८-९ न्द (न्द) कृष्टे (कृष्टे); सेतु. ३०३ पूर्वार्धं विर-
वत्; समु. १५७ व्यउवत्.

(२) यास्मृ. २।२३५; अपु. २५८।३०; विश्व. २।२४१;
मिता. (क) द्र (द्र.); अप.; व्यक. १२० ग्यो (ग्योऽ);
विर. ३५६ व्यकवत्; पमा. ४५१; विचि. १५३ क्तं (क्तं);
स्मृचि. २६, दवि. ३०० ग्यो यो (ग्यायो); सवि. ४६६;
वीमि.; व्यप्र. ३९४; व्यउ. १३१; विता. ७४९; सेतु.
३०२-३ पित्र्ये (पित्रे) र्यो (ग्ये); समु. १५७.

(३) यास्मृ. २।२३६; अपु. २५८।३१ क्षुद्र (शुद्र);
विश्व. २।२४२ तकृत् (तक.), मिता.; अप.; व्यक.
१२०; विर. ३५६ वृष (वृष) शकृत् (शकः); पमा.
४५१-२, विचि. १५३ विरवत्; स्मृचि. २६; दवि. ३००
तकृत् (तक.) र्यो + (च) शेषं विरवत्; सवि. ४६६
व्युवत्; वीमि., व्यप्र. ३९४; व्यउ. १३१ वृष (वृष);
विता. ७४९; सेतु. ३०३ विरवत्; समु. १५७.

पितापुत्रस्वप्नभ्रातृवम्पत्न्यार्थशिष्यकाः ।

एषामपतितास्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

(१) एतदपि श्लोकचतुष्टयं स्पष्टार्थमेव ।

विश्व. २।२४०-४३

(२) मित्राणां विना यः स्वेच्छया विधवा गच्छति ।
चौरादिभयान्कुलैर्विक्रुष्टे च यः शक्नोऽपि नाभिधावति ।
यश्च वृथाक्रोधं करोति । यश्च चण्डालो ब्राह्मणादीन्
स्पृशति । यश्च शूद्रप्रजितान् दिगम्बरादीन् दैवे
पितृभ्ये च कर्मणि भोजयति । यश्चायुक्तं मातर गमि-
ष्यामीत्येव शपथं करोति । तथा यश्च अयोग्य एव
शूद्रादियोग्यकर्माध्ययनादि करोति । वृषो बलीवर्दः क्षुद्र-
पशवोऽजादयस्तेषां पुंस्त्वस्व प्रजननशक्तेर्विनाशकः ।
वृक्षेषुद्रपशूनामिति पाठे हिंवाद्यौषधप्रयोगेन वृक्षादेः
फलप्रसूनानां पातयिता । साधारणमपलपति साधारण-
द्रव्यस्य च वञ्चकः । दासीगर्भस्य च पातयिता । ये च
पित्रादयोऽपतिता एव सन्तोऽन्योन्यं त्यजन्ति ते सर्वे
प्रत्येकं पणशतं दण्डार्हा भवन्ति । *मिता.

(३) स्वच्छन्देन स्वेच्छया न शास्त्रवशाद्विधवागामी,
चौरादिभिरभूमयमानेन जनेन विक्रुष्टेन धावत धावते-
त्यार्तस्वने कृते विक्रोष्टारं प्रत्यनभिधावकः, अकारणे चौरा-
द्युपद्रवविरहेऽपि विक्रोष्टा, उत्तमान् द्विजातीन् बुद्धिपूर्वं
चण्डालः स्पृशन्, शूद्राणां प्रजितानां देवान्पितृन् वो-
द्दिश्य भोजयिता, अयुक्तमनर्हं क्रोशपानादिकं ब्राह्मणोऽपि
कुर्वन्, अयोग्योऽनुपनीतोऽकृतप्रायश्चित्तो वा यद्योग्यस्यो-
पनीतादेः कर्म कुर्वन्, वृषस्योक्षणः क्षुद्रपशूनामजावि-
कादीनां च पुंस्त्वप्रतिघातं वृषणमर्दनेन करोति, साधा-
रणं स्वस्थान्यस्य च यद्द्रव्यं तुत्यापलापी, दास्या गर्भस्य

* विर, दवि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२३७; अपु. २५८।३२, विश्व. २।२४३;
मिता. (क) पिता (पितृ); अप.; व्यक. १२० शत
(-शतं); विर. ३५६, पमा. ४५२ पिता (पितृ) शिष्यका
(ऋत्विजाम्), विचि. १५३ स्वप्न (सुहृद्).न्योन्य (ना च);
स्मृचि. २६; दवि. ३००, सवि. ४६६; वीमि; व्यप्र.
३९४ पिता (पितृ), व्यक. १३१; विता ७४९ पाम
(पान्); सेतु. ३०३ पिता (पितृ) शेष विचिवत्; समु.
१५७ पुमान्.

नाशकः, पित्रादीनामपतितानामन्योन्यत्यागी च, शत-
सख्याकण्डदण्डभाक् ।

(४) आवेन चकारेण चकारणेऽपि विक्रोशाकर्तुः,
द्वितीयेन पतितास्य, तृतीयेन चण्डालोऽपि चतुर्थेन
मनुष्ययज्ञस्य, पञ्चमेन वृषस्य, षष्ठेन मातापुत्रयोरेन्योन्यं
स्यागिनः समुच्चयः — पितृसुभ्राद्योरेकतरेणैव अपरस्य
त्यागे तु शङ्खः — 'यस्त्यजेत्क्रमादपतितान् स हि शत
दण्डं प्राप्नुयात्' इदं तु अविदुषा त्यागे कृते । विदुषा
कृते त्यागे त्वाह मनुः— 'न माता न पिता न स्त्री
न पुत्रस्त्यागमर्हति । त्यजन्नपतितानेतान् राशं दण्ड्यः
शतानि षट् ॥' + वीमि.

तरिकेण स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश ।
ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे * ॥

पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधि.

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।
अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥

(१) एवमादेयव्यवहारविषये तावद् दण्डव्यवस्थोक्तः ।
भ्रात्रादिकृते त्वनादेयव्यवहारे— 'पितापुत्रविरोधादौ
साक्षिणा द्विशतो दमः । सान्तरश्च तयोर्यः स्यात् तस्या-
प्यष्टशतो दमः ॥' सर्वत्र पितापुत्रादिविरोधेऽनादेयव्यव-

+ शेषं मितावत् ।

* व्याख्यासंग्रहः समुच्चयसमुत्थानप्रकरणे (पृ. ७७८)
द्रष्टव्यः ।

(१) यास्मृ., २।२६३, व्यक. १२० उत्तरार्धे (ब्राह्मणः
प्रातिवेश्याश्च तद्देवानिमन्त्रयन्); विर. ३५९ (=) श्याना...णे
(श्यास्तु तद्देवानिमन्त्रयन्); सवि. ४९५ तरिकः (तरिते)
नारदः, सेतु. ३०४ (=) पू. अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः
संभूयसमुत्थानप्रकरणे (पृ. ७७८) द्रष्टव्यः ।

(२) यास्मृ. २।२३९, विश्व. २।२४५ धेः (धादौ)
त्रिपणो (द्विशतो) अन्तरे च (सान्तरश्च) शुणो (शतो); मिता.;
अप. च (तु); व्यक. १२०-२१ च (तु) गुणो (शतो);
विर. ३६० णा (ण) गुणो (शतो); पमा. ४५७ णां (णः)
रे च (रेण) क्रमेण नारदः, दवि. २६९ विरवत्; चूय ३७०
पमावत्, स्मरणम्; वीमि. रोधे (वादे) च (तु) गुणो
(पणो); विता. ७६७-८; रात्रौ. ४९२ (=); सेतु.
२९६ च (तु) शेष. विरवत्; समु. १५७ रोधे तु (वादे)
रे च (रेव) स्याप्य (स्य चा).

हारे साक्षिणो द्रष्टारो वा ये स्युः, साक्षिवचनस्य लक्षणार्थत्वात्, तेषां द्विशतो दमः । यस्तु पितापुत्रादीनां सान्तरः विशेषकरः स्यात्, तस्याप्यष्टशतम् । यद्वा तयोरेव पितापुत्रयोर्भेदः सान्तरः स्यात् व्याजव्यवहृतैत्यर्थः । द्वयमप्येतदविरोधाद् युक्तम् । विश्व. २।२४५

(२) पितापुत्रयोः कलहं यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्डयः । यश्च तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवत्यसौ, चकारात्तयोर्भेदः कलहं वर्धयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान् दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वयमेव दण्डोऽनुसरणीयः ।
✧ मिता.

(३) अष्टशतो दमः, अष्ट शतानि यस्मिन् दमे सोऽष्टशतो दमः । अत्र चोत्कृष्टगुणेन पित्रादिना विरोधे विष्णुक्तो दमः, न्यूनगुणेन तु विरोधे याज्ञवल्कीय इति श्रेयम् । * विर. ३६०

(४) यस्तु तयोर्विवादेऽन्तरे मध्ये प्रवेश्य कलहवर्धकः स्यात्तस्य, अपिवादात्तत्र विवादे प्रतिभुवोऽष्टपणमितो दमः कार्यः । वीमि.

अभक्ष्यापेयादिना चालुर्वर्ण्यदूषणे दण्डविधिः

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धिकम् ॥

× अप. मितावत् । * दवि. विरवत् ।

(१) यास्व. २।२९६; अपु. २५८।७५ अभ. दूष्य (अभक्ष्यैर्दूषयन् विप्रं) पू.; विश्व. २।२९९ पूर्वार्धे (अभक्ष्यैर्दूषयन् विप्रं दण्ड्य उत्तमसाहसम्) मध्यम क्षत्रिय (क्षत्रियं मध्यमं); मिता. (क) दूष्य (दूष्यो); अप. २।२९५ पूर्वार्धे (द्विजं प्रदूष्यामक्ष्येण दण्ड्य उत्तमसाहसम्) मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमं); ब्यक. १२१ अभ. .. दूष्य (द्विजं प्रदूष्यामक्ष्येण) मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमं); विर. ३६१ व्यक. वत्; विधि. १५५ अभ. ... दूष्य (द्विजं प्रदूष्यामक्ष्येण) सन् (सः) मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमो) धर्मं (धमः) मर्धि (मर्धं); दवि. ३०८ पूर्वार्धे विचिवत्, मध्यम क्षत्रिय (क्षत्रियं मध्यमं); सवि. ४९२; वीमि. ण्ड उ (ण्डसु) शेषं अपुवत्; बहड. १६५-६ मर्धि (मर्धं); ब्यम. १०९ दूष्य (दूषयन्) दण्ड (दण्ड्य) मर्धि (मर्धं); विता. ७६२ दूष्य (दूष्येत्) सन् (सः); राकौ. ४९४ दण्ड (दण्ड्य) मर्धि (मर्धं); सेतु. २९६ पूर्वार्धे विचिवत्, मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमो) धर्मं (धमः); ससु. १५७.

(१) यो राजप्रसादाद्यवष्टम्भात् प्रसह्य साहसिकत्वेन —‘अभक्ष्यैर्दूषयन् विप्रं दण्ड्य उत्तमसाहसम् । क्षत्रियं मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धिकम् ॥’ उपपत्तनीयामभक्ष्यैर्लक्ष्युनादिभिरयं दण्डोऽवसेयः । स्पष्टमन्यत् ।

+ विश्व. २।२९९

(२) प्रसगात् नृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह— अभक्ष्येणेति । मूत्रपुरीषादिना अभक्ष्येण भक्ष्यानर्हेण ब्राह्मण दूष्यान्नपानादिमिश्रेण स्वरूपेण वा दूषयित्वा खादयित्वात्तमसाहसं दण्ड्यो भवति । क्षत्रिय पुनरेव दूषयित्वा मध्यमम् । वैश्य दूषयित्वा प्रथमम् । शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहसस्यार्धं दण्ड्यो भवतीति संबन्धः । लक्ष्युनाद्यमक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्याद्दण्डतारतम्यमूहनीयम् । × मिता.

जारप्रच्छादन—शववस्तुविक्रय—गुरुताडन—राजयानाधारोहण—
द्विनेत्रभेदन—राजद्विडुपजीवन—शूद्रकृतविप्रत्वोपजीवनेषु अपराधेषु
दण्डविधि.

जारं चौरैरित्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥

(१) लोभादिना प्रच्छन्नं यदि तु—‘चौरं चोरेत्यतिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् । उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥’ चोरमतिक्रम्याचोरमेवान्यं चोरेति वदतः पञ्चशतो दमः । द्रव्यमुपजीव्य मुञ्चतस्तदेवोपभुक्तं द्रव्यमष्टगुणं दण्डं चेत्युक्तम् । ऋज्वन्यत् । विश्व. २।३०४

(२) स्ववशकलङ्कभयाजारं पारदारिकं चौरं निर्गच्छेत्यभिवदन् पञ्चशतं पणानां पञ्च शतानि यस्मिन् दमे स तथोक्तस्तं दमं दाप्यः । यः पुनर्जारहस्ताडनमुपजीव्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ यावद्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दण्डं दाप्यः । *मिता.

+ अप. विश्ववत् । × वीमि. मितावत् ।

* अप., विर., वीमि. मितावत् । दवि. मितावत् विचिवत् ।

(१) यास्व. २।३०१; अपु. २५८।७७ जारं चौरैरित्यभि (अचौर्यं चौर्येऽभि) पू.; विश्व. २।३०४ जारं चौरैरित्यभि (चौरं चोरेत्यभि); मिता.; अप. २।३००; ब्यक. १२१ कतिचिदेवाक्षराणि समुपलभ्यन्ते; विर. ३६२; विधि. १५६; दवि. ३१०; सवि. ४९३; वीमि.; ब्यम. १०९ णीकृतं (णं सृ); विता. ७६४; सेतु. ३०५; ससु. १५७.

(३) उत्कोचामादाय तु त त्यजन् पणाना पञ्चशती अष्टगुणा दण्ड इत्यर्थः । उत्कोचामष्टगुणामित्यन्ये ।

विचि. १५६

मृताङ्गलमविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोहुर्दण्ड उत्तमसाहसः ॥

(१) साहसिकतयैव तु—मृताङ्गलमविक्रेतुरित्यादि ।

विश्व. २।३०६

(२) मृतशरीरसबन्धिनो वस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुः, गुरोः पित्राचार्यादेस्ताडयितुः, तथा राजानुमतिं विना तद्यानं गजाश्वादि, आसन सिंहासनादि आरोहतश्चोत्तमसाहसो दण्डः ।

×मिता.

(३) तथाशब्देन रज्जुवेणुदण्डातिरिक्तेन पृष्ठभिन्नदेशे वा भार्यापुत्रादिताडयितुस्संग्रहः ।

वीमि.

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥

(१) द्विनेत्रग्रहणं कृत्स्नेन्द्रियलक्षणार्थम् । एतच्च पशु-

× अप. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।३०३; अपु. २२७।६४ उक्तः । २५८।७८-९ ण्ड उत्तम (ण्डो मध्यम) ; विश्व. २।३०६ याना (शय्या) शेष अपवत्, मिता., अप. २।३०२ अपवत्; व्यक. १२१ अपवत्, स्मृच. ३३२ दुर्दण्ड उत्तम (हे दण्डो मध्यम) उक्तः; विर. ३६२ अपवत्; पमा. ५८० उक्तः; विचि. १५६ अपवत्; दवि. १०० (मृताङ्गलमविक्रेतुर्दण्डो मध्यमसाहसः) पतावदेव : २६४ अपवत्, उक्तः; सवि. ४९३ सः (सम्) क्रमेण नारदः; वीमि., व्यग्र ५७० सः (सम्) शेषं स्मृचवत्, उक्तः; व्यड १६५ (=) सः (सम्); व्यम. ११० नासना (नसमा) सः (सम्); विता. ८२९, राकौ. ४९५; सेतु. ३०५ अपवत्; समु. १६५.

(२) यास्मृ. २।३०४, अपु. २५८।८०; विश्व. २।३०७; मिता.; अप. २।३०३ च (तु); व्यक. १०५ द्विष्टा (दुष्टा), विर. २६६ अपवत् : ३६३ अपवत्, उक्तः; पमा ५८१ त्वेन च (विद्वेन); विचि. ११६ १५७ अपवत्, उक्तः; दवि. २५७ (द्विनेत्रभेदिनश्चैव शूद्रस्याष्टशतो दमः) पतावदेव : ३१८ (च०) : ३२३ उक्तः; वीमि ; व्यड १६५ (=); व्यम. ११०; विता. ८२९; राकौ. ४९५ राज (राज्ञो); सेतु. २१९ अपवत् : २९७ अपवत्, उक्तः; समु. १६५ शतो (शतं).

विषय द्रष्टव्यम् । राजा द्विष्टो यस्य स राजद्विष्टः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।३०७

(२) यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं भिनत्ति । यश्च ज्योतिःशास्त्रवित् गुर्वादिहितेषु व्यतिरिक्तो राज्ञो द्विष्टमनिष्ट, सवत्सरान्ते तत्र राज्यच्युतिर्भविष्यतीत्येवमादिरूपमादेशं करोति । तथा यः शूद्रो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादीनि ब्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति तेषां अष्टशतो दमः । अथैव पणशतानि यस्मिन् दमे स तथोक्तः । श्राद्धभोजनार्थं पुनः ' शूद्रस्य विप्रवेष-धारिणस्तत्रशालकया यज्ञोपवीतवद्गुण्याल्लिखेत् ' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्त्यर्थं तु यज्ञोपवीतादिब्राह्मण-लिङ्गधारिणो वध एव । ' द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान् घातयेत् ' इति स्मरणात् ।

मिता.

(३) यश्च राजद्विष्टस्य आज्ञाकारी । विप्रत्वेन जीवता शूद्रेण यदि द्विजातिभिः सह ब्राह्मो यौनो वा संबन्ध आचरितस्तदाऽसौ वध्य एव ।

+ अप.

(४) तथाशब्देन संवत्सरान्ते तत्र राज्यच्युतिर्भविष्यतीति राजद्विष्टमाशसतः संग्रहः ।

× वीमि.

शस्त्राघात-गर्भपात-स्त्रीपुवध-दुष्टस्त्रीकृतपुंवधादिदोषेषु दण्डविधि.

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥

(१) स्त्रीष्वदुष्टासु चोरयितुं—'शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाधमो वापि पुरुषः स्त्रीप्रमापणे ॥' ब्राह्मणस्त्रीशस्त्रावपातने गर्भस्य चाविशेषेण व्यापत्तावुत्तमो दण्डः कार्यः, वध इत्यर्थः । उत्तमो वा ब्राह्मणः, अधमो वा शूद्रादिः, अपिञ्चन्मध्यमोऽपि क्षत्रियादिः पुरुषः स्त्रीप्रमापणे वध्य एवेत्यभिप्रायः । तथा च कात्यायनः—'गर्भस्य पातने स्तेनो ब्राह्मण्या शस्त्रपातने । अदुष्टां योषितं हृत्वा हन्तव्यो ब्राह्मणोऽपि हि ॥'

विश्व. २।२८१

+ शेष मितावत् । × शेष अपवत् ।

(१) यास्मृ. २।२७७; अपु. २५८।६४-५; विश्व. २।२८१ स्त्री (वः स्त्री); मिता; अप.; व्यक. १२२ चोत्तमो दमः (दण्ड उत्तमः); पू.; विर. ३७० पाते (घाते) पात (घात) पू.; पमा. ४५२; विचि. १६३ पाते (घाते); दवि. ३०३ पात (घात) पू.; वीमि.; समु. १५७.

(२) परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासीब्राह्मणगर्भ-
व्यतिरेकेण गर्भस्य पातने चोत्तमो दमो दण्डः । दासी-
गर्भनिपातने तु 'दासीगर्भविनाशकृदि'त्यादिना शत-
दण्डोऽभिहितः । ब्राह्मणगर्भविनाशे तु 'हत्वा गर्भमवि-
शाति' इत्यत्र ब्रह्महत्यातिदेश वक्ष्यते । पुरुषस्य स्त्रियाश्च
प्रमाणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो वाधमो वा दण्डो व्यव-
स्थितौ वेदितव्यः । + मिता.

(३) ब्राह्मणीगर्भपातने तु—'हत्वा गर्भमविशातमेत-
देव व्रतं चरेत्' इति प्रायश्चित्तमात्रातिदेशादप्राप्तो दण्डोऽ-
नेन विधीयते एवं । पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव वधे यथा-
सख्यमुत्तमाधमौ ज्ञेयौ । अधमः प्रथमसाहसः वा-
शब्दद्वयादण्डान्तरमपि गुणाद्यपेक्षया वेदितव्यम् । X अप.

(४) तत्र ब्राह्मणीगर्भवधे सर्वस्यहरणं यद्यपि शृङ्ग-
ग्राहिकतया न कचिदुक्तं तथाप्यौचित्यदेव तत्र
द्रष्टव्यम् । दवि. ३०३

(५) ब्राह्मणत्वादिविधिपुरुषस्त्रियोः प्रमाणे मारणे
उत्तमसाहसः प्रथमसाहसो वा दण्डः । शूत्रशीलपेक्षया
वा विकल्पः । अपिशब्दाद्द्वृत्तशीलान्यतरसत्त्वे मध्यम-
साहसो दण्डः । शक्येति शक्येति शक्येति शक्येति शक्येति
विष्णुसत्त्वेऽप्रकृष्टरत्नहरणस्य सप्रहः । X अप.

विप्रदुष्टा स्त्रियं चैव पुरुषमगर्भमभिणीम् ।
सेतुमेदकरी चाप्सु शिखो बद्ध्वा प्रवेशयेत् ॥

(१) स्त्रियव्यतिरेकापि तु—विषेप्रदामिति । औष-
धादिभ्याजने विषेप्रदा स्त्रियम् । चशब्दात् पुंसो च ।
एवेषांरेऽन्यत्र स्त्रीवर्धोभावशोपेनार्थः । वधाभावेऽपि
विषादिभ्यस्तुनिमित्तप्रयोक्त्रि हन्तव्येत्यर्थः । पुरुषं च्नीं साह-
+ विर. दवि. मितावत् । X शेष मितावत् ।

(१) आसु. २।२७८; अपु. २५८।६५ (शिला बद्ध्वा
क्षिपेदप्सु नरज्ञौ विषदा स्त्रियम्) पतावदेव; विश्व. २।२८२
प्रदुष्टा (पमदा); मिता.; अप. चैव (अण); व्यक. १२१
प्रदुष्टा (पाशिता); रीं चा (रे वा); विर. ३६६ प्रदुष्टा
(पाशिता); पमा. ४५२; विश्वि. १५९ विरवत्; व्यनि.
५०९ प्रदुष्टा (पाशिता) रीं चा (रीम); दवि. ३१२ री
चाप्सु (रे वाप्सु) उत्त. : ३१४ चाप्सु (चैव) शेषं विरवत्;
सवि. ४६४; वीमि.; शकौ. ४८३; सेतु. ३०८ विरवत्;
समु. १५८; .

सिकपरपुरुषप्रसङ्गातिशयात् पुरुषमारणनिमित्तभूताम् ।
ज्ञात्यादिभयाच्च गर्भे पातयित्वा अगर्भिष्वहमिति या
वदति, तामगर्भिणीमाहुः । तथा च स्मृत्यन्तर— 'था
पातयित्वा स्वं गर्भं ब्रूयादहमगर्भिणी । तामप्सु प्रक्षिपेद्
राजा जारैश्च नरमारिणीम् ॥' इति । सेतुः कृत्वासक्रमः,
मर्यादा वा । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२८२

(२) विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भ्रूणघ्नी स्वगर्भपातिनी
च । या च पुरुषस्य हन्त्री, सेतुना भेत्री च एता
गर्भरहिताः स्त्रीर्गले शिला बद्ध्वा अप्सु प्रवेशयेत् यथा
न प्लवन्ति । + मिता.

(३) विविधं प्रकषेण दुष्टामेनस्विनी, तथा भ्रूणस्य
गर्भस्य पुरुषस्य । हन्त्री, बहूना लोकानामुपकारकस्य
सेतोभेत्रीमगर्भिणीं स्त्रियं शिला बद्ध्वा जले सिमज्जयेत् ।
अप.

(४) आद्यवकारेण विषामिदपुरुषसमुच्चयः । द्वितीय-
चकारेण 'वापीकृतडागोदपांनभेदमारिषद्व्यदुष्टेऽ-
दासीदाससंप्रदानकरणे च' इति शब्दलोक्तसमुच्चयः । + वीमि.
विषामिदं परितुगुरुनिजाभत्यग्रमापसीम् ।

विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

(१) मत्रीदीनां तु विषेप्रदानादौ वधप्रकारोह-
विषामिदामिति । गुरुः शशुरादिः । निजा भ्रात्रादयः ।
स्पष्टमन्यत् । विषामिदानेन च ब्रधसिद्धावयं मारणाविधिः ।
X विश्व. २।२८३

(२) अगर्भिणीमित्यनुवर्तते । सा च परत्रघार्थमज-
पानाद्विषु विषं ज्ञदाति क्षिपति । आत्मा च दाहार्थं
ग्रामादिष्वग्निं ददति । तथा च निजमस्तिगुर्वपत्यानि
मारयति ता विच्छिन्नकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा अदान्तेदुष्ट-
बलीवदैः प्रवाह्य मारयेत् । स्त्रियप्रकरणे यदेतत्साहसिकस्य
+ शेष मितावत् । X विर., दवि. विश्ववत् ।

(१) आसु. २।२७९; अपु. २२७।६१-२ पणी (पिणी)
मापये (वासये) : २५८।६६ पति (निज); विश्व. २।२८३
सौ (से); मिता.; अप. मापये (वासये); व्यक. १२१;
सुष्ट. ३२५; विर. ३६६; पमा. ४५२; विश्वि. १५९
पाशिता (प्रदुष्टा); व्यनि. ५०९; दवि. ३१४; सवि.
४६४ सौ (सो); वीमि. कर्णकर (च्छिन्नकर्ण); शकौ.
४८३ कर्ण (वर्ण); सेतु. ३०८ विच्छिन्न; समु. १५८;

दण्डविधानं तत्प्रासङ्गिकमिति मन्तव्यम् । *मिता.

(३) या तु मनुष्यमृत्यवे विष, ग्रामादिदाहाय चाग्नि ददाति, तथा पतिं गुरुं पितरं श्वशुरं वा निजमपत्य वा हन्ति, तस्याः कर्णौ हस्तौ नासामोष्ठौ च छित्त्वा तां बली-वर्दमारोप्य देशाद्बहिः कुर्यात् । प्रमापयेदिति पाठे ता पादयोर्वरत्रया युगे बद्ध्वा बलीवर्दा यथा आकृष्य प्रमाप-यन्ति तथा कुर्यात् । अप.

क्षेत्रवेश्मादिदाहराजपत्नीगमनापराधेषु दण्डविधिः

क्षेत्रवेश्मवनप्राप्तमिवीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाभिना ॥

(१) अन्विष्य घातकास्तथा वक्ष्यमाणाश्च—‘क्षेत्र-वेश्मप्राप्तमवनविवीतादेश्च दाहकाः । राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाभिना ॥’ चशब्दः श्रोत्रियादिस्व्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२८६

(२) क्षेत्र पक्कफलसस्योपेतम् । वेस्म गृहम् । वनमटवीं क्रीडावनं वा । ग्रामम् । विवीतमुक्तलक्षण खल वा ये दहन्ति, ये च राजपत्नीमभिगच्छन्ति तान् सर्वान् कटैर्वीरणमयैर्वेष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रादेर्दाहकाना मारणदण्डप्रसगाद्दण्डविधानम् । मिता.

(३) वेस्मनो महतो राजकीयादेः । + अप.

(४) चकारेण—‘प्राकारस्य च भेत्तारं परिखानां च पूरकम् । द्वाराणा चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रमापयेत् ॥’ इति मनुक्तसमुच्चयः । तुद्यब्देन प्रकारान्तरेण तद्धननं व्यवच्छिनत्ति । + वीमि.

राजपुरुषकृतापराधेषु दण्डविधिः

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।

साधून् संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् ॥

* वीमि. मितावत् । + शेष मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८२; अपु. २२७।६२-३ वन ... काः (ग्रामवनविदारकास्तथा नरा.) : २५८।६७; विश्व. २।२८६ वनग्राम (ग्रामवन) तखल (तादेश्च), मिता.; अप. १२१ वनग्राम (ग्रामवन); विर. ३६६ व्यक-वत्; पमा. ४५२; विचि. १५९; व्यनि. ५०९ व्यास्तु (व्या. स्युः) शेषं व्यकवत्; दवि. ३१६ व्यकवत्; सवि. ४६७ व्यास्तु (व्याः स); वीमि.; सेतु. २५७; समु. ३५८.

(२) यास्मृ. १।३३८; विश्व. १।३३४ द्राजा (क्षितं)

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् । -
सद्दानमानसत्कारान् श्रोत्रियान् वासयेत्सदा ॥

(१) कथं पुनः पीडाः प्रजाभ्यो विजानीयाद् राजा । ननुक्तं तत्र तत्र च निर्णयान्तराध्यक्षान् कुर्यादिति । एत एव यदा विकुर्युस्तदा कथमिति चेत् । उच्यते— ये राष्ट्राधिकृता इति । यदा तु दुष्टजनाः सहाध्यक्षैरे-कीभूय लुब्धाः साधुजनं खलीकुर्युः, ततस्तानपि ‘उत्को-चजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ।’ ये तु साध-वस्तान्—‘सदानमानसत्कारैः श्रोत्रियान् वासयेत् सदा’ श्रोत्रियवचनं दृष्टान्तार्थम् । यद्वा दानादिभिरपि श्रोत्रि-यानेव वासयेत्, न करदानप्यविनीतानित्यर्थः ।

विश्व. १।३३४-५

(२) राष्ट्रे राष्ट्राधिकारेषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चारैरुक्तलक्षणैः सम्यक् ज्ञात्वा साधून् सुचरितान् समानयेत् दानमानसत्कारैः पूजयेत् । विपरीतान् दुष्ट-चरितान् सम्यग्विदित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये पुनरुत्कोचजीविनस्तान् द्रव्यरहितान् कृत्वा स्वराष्ट्रात् प्रवासयेत् । श्रोत्रियान् सद्दानमानसत्कारैः सहितान् कृत्वा स्वराष्ट्रे स्वदेशे सदैव वासयेत् । मिताः

(३) ये राष्ट्रे करादानाय प्रजापालनाय जाधिकृता नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं विविधं व्यापारजातं चारवचने-भ्योऽवधार्य साधून् यथोक्तकारिणो दानादिना संमानयेत् । विपरीतानसाधून् घातयेत् यथादोषं दण्डयेत् । उत्कोच-जीवनशीलान् द्रव्यहीनान् कृत्वा देशान्निर्वासयेत् । कार्यार्थं कार्यिणो धनादानमुत्कोचः । श्रोत्रियान् दानमान-

श्च (स्तु); मिता.; अप. १।३३६-७ श्च (स्तु); व्यक. १२२ त्वा वि (त्वापि) श्च (स्तु); स्मृच. ३३२; विर. ३६८ श्च (स्तु); विचि. १६० विरवत्; वीमि. विरवत्; समु. १६५ प्याधि (ष्टेऽधि) श्च (स्तु).

(१) यास्मृ. १।३३९; विश्व. १।३३५ सदा (सदा) रान् (रै); मिता.; अप. १।३३७-८ सदा (सदा); व्यक. ११२ पू. १२२ द्रव्य (द्रव्ये) सदा (सदा); स्मृच. ३३२ पू., व्यासः; विर. ३०७ विवा (प्रवा) पू. ३६८ विवा (प्रवा) सदा (सदा); पमा. ५८० पू., व्यासः; विचि. १३१ पू. : १६० अपवत्; दवि. १०६ पू.; वीमि. रान् (रै); व्यप्र. ५६९ पू., व्यासः; सेतु. २३२ पू.; समु. १६५ पू., व्यासः.

सत्कारयुक्तान् कृत्वा सर्वदा वासयेत् । मानेः पूजासत्कारः साधुत्वख्यापकी व्यापारः । अप.

(४) विपरीतान् असाधून् । घातयेत् हन्यात् । एतच्च वधार्हापराधे । अन्यत्र त्वपराधानुसारेण दण्डयेदिति तात्पर्यम् । अत एव तुशब्दस्तेषु पातनव्यवच्छेदायेति । वीमि.

अबन्धयेद्यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

(१) वर्णापार्थिकयया (?) तु- 'अबन्धयं यश्च बध्नाति बन्धयं यश्च प्रमुञ्चति । अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥' अप्राप्तव्यवहारो व्यवहारेणास्पष्टीकृतः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२४९

(२) यः पुनर्वन्धनानहंमतपराधिन राज्ञशया विना बध्नाति । यश्च बद्धं व्यवहारार्थमाहूतं अनिर्बृत्तव्यवहारं चोत्सृजत्यसौ उत्तमसाहसं दाप्यः । +मिता.

(३) बन्धनानहं बध्नाति योऽधिकृतो बन्धनार्हं प्रमुञ्चति न बध्नाति व्यवहारार्थमाहूतं चाऽनिर्णीतव्यवहारं योऽधिकृतो मुञ्चति स उत्तमसाहसं दमं दाप्यः । चकारैरताडनीयताडनकर्तृबद्धोन्मोचयितुश्च संग्रहः । वीमि.

ऊनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः X ॥

अविज्ञातहन्तुरन्वेषणविधिः

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

+ अप. मितान्त ।

X व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च प्रकीर्णके द्रष्टव्यः ।

(१) यास्मृ. २।२४३; अपु. २५८।३७ बद्धं (बन्धं); विश्व. २।२४९ बन्धं (बन्ध) बद्धं (बन्ध); मिता.; अप. बन्ध (बन्ध [न्ध]), ब्यक. १२२ बन्ध (बन्ध) श्व ब (स्तु ब) बद्धं (बन्ध), विर. ३६८ बन्धं (बन्ध) बद्धं (बन्ध); पमा. ४५७; विचि. १६०-६१ प्रसु (विमु); दवि. ३३५ बन्ध (बन्ध) बद्ध यश्च (यश्च बन्धं) दम (दण्ड), वीमि. विश्ववत्; विता. ७६८ श्व ब (स्तु ब); सेतु. २५७ बद्ध (बन्ध) अपा (संपा), समु. १५८ बन्धं (बन्ध) बद्ध (बन्धं) दम (दण्ड).

(२) यास्मृ. २।२८०; विश्व. २।२८४ तक्षा (तो वा); मिता.; अप.; ब्यक. १२३; विर. ३७७; पमा. ४५३

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनैः ॥

(१) भर्त्रादीना त्विदानीं सामान्येनाविज्ञातकर्तृक-वन्धनिष्पत्तावन्वेषणप्रकारमाह—अविज्ञातेति । हन्तुरविज्ञानेऽनन्तरमेव शीघ्रं हतस्य पुत्राः स्वजनान्श्च प्रष्टव्याः कलहं, केन सहास्य कलहो भूतपूर्वः । साक्षारः क एनं प्रतीत्यर्थः । योषितश्चास्य भार्याः, किं कापि परपुरुषे सक्ता इति । एवं पृथक् पृथक् ज्ञातयः प्रष्टव्याः । तस्यातिवेश्यादौ वा याः परपुंसि रता योषितः पृथगेकैकशः प्रष्टव्याः । तदीयभार्या एव वा सपत्न्यः परपुरुषप्रसक्ति-मन्योन्यं प्रष्टव्याः । प्रमाणान्तरैर्मौलत्वादस्यार्थस्य तदनुसार्थन्वेषणं कार्यम् । किञ्च—स्त्रीवृत्तिद्रव्यकामो वेति । स्यादिकामो वाऽस्य कीदृश इत्येवं च पुत्रादयः प्रष्टव्याः । किमस्य क्वचित् परस्त्रीप्रसङ्ग आसीत् । का वाऽस्य वृत्तिः किं वाऽस्य द्रव्यमभिप्रेतं, शरीरलभ वा । केन वा सहायं गृहान्निर्गतः । केन वाऽस्य मैत्रम् । अनेकविधत्वाद् दुष्टजन-चेतसा सर्वमेवमादि प्रष्टव्यम् । यत्र वाऽसौ व्यापादितः, तं देशमासन्नो गोपीलादिजनः शनैः प्रष्टव्यः । कोऽत्र तदानीं भवद्भिर्दृष्ट इत्येवमनुमानकुशलतया घातकोऽन्वेष्टव्यः । घातकश्चात्रोदाहरणार्थः । सर्वेषामेव त्वकार्य-कारिणामेवमन्वेषणप्रकार इत्यवसेयम् ।

विश्व. २।२८४, ८५

(२) अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तुशानोपायमाह—अविज्ञातेति । अविज्ञातहतस्याविज्ञातपुरुषेण घातितस्य संबन्धिनः सुताः प्रत्यासन्नबान्धवाश्च केनास्य कलहो शु (पि); विचि. १६८; दवि. ७०; सवि. ४६५; वीमि.; ब्यउ. १२५, १३२; विता. ७५१; सेतु. २६०; समु. १४६.

(१) यास्मृ. २।२८१; विश्व. २।२८५ द्रव्यवृत्ति (वृत्ति-द्रव्य); मिता.; अप. मृत्यु (तप्त); ब्यक. १२३ वाऽयं (चाऽय), शेष अपवत्; विर. ३७७ वाऽयं गतः सह (वा साहस गतः) मृत्यु (तप्त) जन (शनैः), पमा. ४५३; विचि. १६८ अपवत्; दवि. ७० सन्न (पन्नं) द्रा (जा); वीमि. अपवत्; ब्यउ. १२५ तः स (तस्वि) जन (सम) : १३२ सन्नं (सीनं) जन (सम); विता. ७५१; सेतु. २६० वाऽयं (वाऽप) मृत्यु (तप्त) सन्न (पन्न); समु. १४६ द्रा (जा).

जात इति कलहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य सबन्धि-
न्यो योषितो-वाश्च परपुंसि रता व्यभिचारिण्यस्ता अपि
प्रष्टव्याः । कथं प्रष्टव्या इत्यत आह— स्त्रीद्रव्येति । किमप्य
स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा, तथा कस्या किसं-
न्धिन्या वा स्त्रियामस्य रतिरासीत्, कस्मिन् वा द्रव्ये
प्रीतिः, कुतो वा वृत्तिकामः, केन वा सह देशान्तरं गत
इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योषितः पृथक्पृथक्
विश्वास्य प्रष्टव्याः । तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपा-
टविकाद्या ये जनास्तेऽपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं
नानाप्रकारैः प्रश्नैर्हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधा-
तव्यः ।

(३) चकारेणाऽयं कस्य भार्यायां रत इति प्रष्टव्यं
समुच्चिनोति, अपिकारेण प्रश्नं विनापि विरोधन्निहमनु-
सदभ्यादिति समुच्चियते ।

नारदः

साहसनिश्चिन्तः । तत्र दण्डविधिश्च ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् बलदर्पितम् ।

तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥

(१) नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विद्वत्तम्—सहसेति ।
तदिदं साहसं चौयवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेषु व्यासक-
मपि बलदर्पावष्टम्भोपाधितो भिद्यते इति दण्डातिरेकाय
पूर्यगोभिधानम् ।

(२) यत्किञ्चिन्मध्यगधनापहरणादिकमित्यर्थः ।

(३) अत्र च साहसे बल-रक्षितुर्न ज्ञानवारणं,
चौर्ये तु तस्य ज्ञानवारणमिति विशेषः । * किर. ३४८

(४) सहसा बलेन-बलवन्निः प्रसह्य प्रतिज्ञात यत्कि-

* दवि विरवत् ।

(१) नासं. १५११; नास्मृ. १७११, अपु २५३१२६
सहो बलमिहो (विवादपदम्); विश्व. २१२३६; मिता. २१२३०;
अप. २१७२ : २१२३० सहसा (साहसात्); व्यक. ११९;
स्मृच. ५; विर. ३४८; पमा. ४४९, रत्न. १२६, विचि. १४९,
व्यनि. ५१७; स्मृचि. २५ सहो (महा); दवि. २९३;
सवि. ४५१-२; बीमि. २१२३०; व्यप्र. ३९२; व्यड. १३०;
व्यस. १०३; विता. ७४६; राकौ. ४९१; सेतु. २५३;
समु. १४६; विन्व. ५३ मिति प्रोक्तं (मिल्युक्तं).

ञ्चित् कर्म क्रियते परस्वहरणादि, तत् साहसमिति चतु-
र्दशं विवादपद उच्यते । सहो बल, तस्मिन् भवं साह-
सम् ।

नामा. १५११ (पृ. १५९)

तैस्तैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु ॥

(१) आधिः पीडा, सा यत्रातिक्रम्य क्रियते तत्सा-
हसम् । छलेन त्वाधिकरणे चौर्यम् । व्यक. १०९

(२) आधिः क्लेशः । स आक्रम्यार्थहरणद्वारा क्रिय-
माणः साहसम् । छलेन पुनरर्थहरणद्वारा क्रियमाणः
स्तेयमित्यर्थः । * स्मृच. ७

(३) आधिद्रव्यहरणम् । तद्यदाक्रम्य रक्षकानवधीर्यं
रिह्यते तत्साहसम् । यत्तु छलेन गोपनेन हृतं तत्स्तेयम् ।
एवंञ्च तस्यैव भेद इत्यत्र तत्पदार्थः साहसं, तदेकदेशोऽ-
नैयायिकद्रव्यहरणमोत्रात्मको विवक्षित इति मन्तव्यम् ।
विर. २८७

आक्रम्य रक्षितुर्ज्ञाने सत्येव बलेन आधिः पीडन
साहसम् । छलेन तु रक्षितुर्ज्ञानवारणने स्तेयमित्यर्थः ।

* विर. ३४९

(४) प्रसह्य बलात् अप्रज्ञातिमादानं स्तेयमित्युच्यते ।
एष एव तस्य साहसस्य भेदो विशेषश्च ।

नामा. १५१११ (पृ. १६१)

मनुष्यमारणं स्तेयं परदारंभिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयैश्चेति साहसं पञ्चधा स्मृतम् ॥

* व्यप्र. स्मृचवत् । × विचि., दवि विरवत् ।

(१) नासं. १५१११ स्यादि (तु वि) हू (चो) धिः सा
(धेः सा); नास्मृ. १७११२ तूच्यते (इत्यते); व्यक.
१०९ स्तेयं स्यादि (स्यात् स्तेयं वि); स्मृच. ७; विर. २८७:
३४९ स्तत्र तूच्यते (स्तत्र कीर्त्यते); रत्न. १२३ स्तेयं
(स्तेयः); विचि. १५९ तूच्यते (कीर्त्यते); दवि. २९३
उत्त.; व्यनि. ५१७ स्तेयं (त्रेधा) तु (च); बीमि.
२१२३० विरवत्; व्यप्र. २२२, ३८५; व्यड. १२३ (=);
विता. ७७६; सेतु. २५४ विचिवत्; समु १४८.

(२) नास्मृ १५१२ उत्तरार्धे (पारुष्यं द्विविधं ज्ञेयं साहसं
च चतुर्विधम्), मिता २१७२ (=) पञ्चधा स्मृतम् (स्यात्-
तुर्विधम्); अप. २१७२ स्तेयं (चौर्यं) मर्शनम् (मर्षण
[र्शन] म्) पञ्चधा स्मृतम् (तु चतुर्विधम्) मनुः : २१२३०
स्तेयं (चौर्यं); व्यक. ११९ स्तेयं (चौर्यं) मुभयं (मुत्तमं);

अत्र प्रकाशकृतत्वलक्षणमाक्षिप्तं सामान्यलक्षणम् । पञ्चधेति विभागः, प्राणिहिंसा स्तेयं परदारपरिग्रहो वाक्पावण्यं दण्डपारुष्यमित्युद्देशः । इह च साहसे रक्षितुर्ज्ञानवारणं नास्ति, स्तेये तु तदस्तीति तस्यासाहसत्वादुक्तविभागानुपपत्तिः स्तेयलक्षणे साहसलक्षणे चाक्यातिः । रक्षिसमक्षकृतस्यापि परद्रव्यग्रहणस्यापह्ववे स्तेयत्वादितत्समक्षकृतस्यापि परदारपरिग्रहादेः साहसत्वात् । अतस्तदुभयमनुद्याप्यपेक्ष्य—‘साहसा क्रियते कर्म, यत्किञ्चिद् बलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥’ इति नारदेनैवोक्तम् । एवं च समाख्यानगत बलकृतत्वमात्रमेतन्मते साहसलक्षणम् । तदेतत् स्पष्टमाह—‘आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु, ।’ आधिः पीडनं तद्वलेन यत्र क्रियते तत् साहसम् । यत्र तु रक्षितुर्नपार्यं छलेन क्रियते तत् स्तेयमित्यर्थः । एतेन स्तेयस्य द्विरूपत्वमुक्तम् । अत एव स्तेयादीनामविशेषश्रुतावपि बलावष्टम्भेन क्रियमाणानामेषा साहसत्वम् । अतस्तत्रैव दण्डाधिक्यं न तु रहसि क्रियमाणानामिति । तत्र प्रतिपादोक्त एव दण्ड इति मितक्षरकारः । एतदेवाभिसंधाय याज्ञवल्क्येन—‘सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे’ इति पृथगुपादानं कृतम् ।

दवि. २९३-४

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

विर. ३४८ स्तेयं (चौर्यं) र्ज्ञान (वर्ण) ; स्मृसा. ११४ स्तेयं (चौर्यं) मर्श (मर्द) चेति स्मृतस्य (चैव साहसं स्यात् चतुर्विधम्) ; रत्न. १२५ मितावत् ; दीक. ५३ चेति (चैव) ; व्यनि. ७६ स्तेयं (चौर्यं) शेषं मितावत्, काल्यायनः : ५१७ स्तेयं (चौर्यं) ; द्दवि. ३२ र्ज्ञान (वर्ण) उत्तरार्धे (द्वे पारुष्ये प्रकीर्णं च दण्डस्थानानि षड् विदुः) : २९३ र्ज्ञान (वर्ण) चेति (चैव) ; व्यस. २९३ दवि (पृ. २९३) वत् ; व्यग्र. १२० (=) स्तेयं (चौर्यं) शेषं मितावत् ; व्यड. १३० मितावत् ; विता. १६६ (=) स्तेयं (चौर्यं) शेषं मितावत् ; सेतु. १२० चेति (चैव) : २५३ स्तेयं (चौर्यं) र्ज्ञान (वर्ण) ; भाष. ८१७२ (=) मितावत् .

(१) नासं. १५१२; नास्मृ. १७१३; मिता. २१२३०; व्यक. ११९ ज्ञेयं (प्रोक्तं) ; स्मृच. ६; विर. ३४९ व्यकवत् ; पमा. ४५०; रत्न. १२६ चेति (वेति) ; दीक. ५३;

(१) तस्य च दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतम्—तत्पुनस्त्रिविधमिति । मिता. २१२३०

(२) तत् साहसं त्रिविधं, प्रथमं, मध्यमं, उत्तममिति । फल्गुसारादिविषयभेदेन मनुसंहितासु शास्त्रान्तरेषु च तस्य त्रिप्रकारस्यापि लक्षणमुक्तम् ।

नामा. १५१२ (पृ. १५९)

फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

परपरिग्रहे फलमूलोदकादिपुष्पादीनां क्षेत्रोपकरणस्य हल्युगवस्त्रादेः भङ्गः, क्षेत्रोपकरणस्य फलकन्दशाकादीनामाक्षेपो हर्षणं, उदकादेश्च सेतोरवमर्दः, सस्यादेश्चाहर्षणं, सर्वेषां वा यथासभवम् । एतत् प्रथमं साहसं मल्पद्रव्यापहारविषयम् । नामा. १५१३ (पृ. १५९)

वासःपञ्चन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

व्यनि. ५१७ ज्ञेयं (ज्ञेयैः) ; स्मृचि. २६; सवि. ४५२ (=) ; व्यग्र. ३९२; व्यड. १३०; विता. ७४७ (=) ; राकौ. ४९१; सेतु. २५३ व्यकवत् .

(१) नासं. १५१३; नास्मृ. १७१४ पाव (पोप) ; मिता. २१२३० नास्मृवत् ; व्यक. ११९; स्मृच. ६, ३२३; विर. ३४९ पाव (पाप) ; पमा. ४५०, रत्न. १२६; दीक. ५३ विरवत् ; विचि. १४९-५० पाव (पाप) प्रथ. स्मृतस्य (परदारप्रवर्षणम्) ; व्यनि. ५१७ नास्मृवत् ; स्मृचि. २६ विरवत् ; सवि. ४५२ (=) पावमर्दा (पोऽसमर्था) ; व्यग्र. ३९२; व्यड. १३० नास्मृवत् ; व्यम. १०३ नास्मृवत् ; विता. ७४७ (=) नास्मृवत्, राकौ. ४९१ नास्मृवत् ; सेतु. २५३; समु. १५६ .

(२) नासं. १५१४, नास्मृ. १७१५, मिता. २१२३०; अप. २१२३० वासः (नाशः) पाना (याना), व्यक. ११९ णस्य (णानि) ; स्मृच. ६, ३२३, विर. ३४९; पमा. ४५०, रत्न. १२६, दीक. ५३, व्यनि. ५१७ पाना (धान्या) , सवि. ४५२ (=) ; व्यग्र. ३९२ पाना (पाजा) हो (हा) , व्यड. १३० पाना (याना) तेनै (तैरे) व्यम. १०३; विता. ७४७ (=) ; राकौ. ४९१; सेतु. २५३ पाना (याना) एते (अने) , समु. १५६ .

वल्गाणा पशुनामजादीना पक्वानस्य क्षीरादेर्यहोप-
करणस्य घटपीठकोल्लखलमुसलशुर्पादेः पूर्ववद् भङ्गादि-
करणं मध्यमद्रव्यविषयत्वान्मध्यम साहसम् ।

नाभा. १५।४ (पृ. १५९)

व्यापादो विषयशब्दाद्यैः परदारामिर्शनम् ।

प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥

व्यापादो मारण विषयशब्दाभिहस्तमुष्ट्यादिभिः ।
परदारणा चातिक्रमः । अन्यदपि येन म्रियते तस्यानु-
ष्ठान पुत्रमरणकथनाद्यनृत, तद् हि उत्कृष्टविषयत्वा-
दुत्तमसाहसम् । नाभा. १५।५ (पृ. १६०)

तैस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥

तस्य त्रिप्रकारस्य साहसस्य दण्डः, क्रियत इति
क्रिया द्रव्यं, तदपेक्षो द्रव्यतत्सारापेक्षो मिद्यते । तत्र
प्रथमस्य तावत् फलादिविशेषवशात् पञ्चशतादारभ्य
यावच्छत, न शतादवाक् । अल्पेऽप्यपराधे बहुदण्ड-
वचन प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् । मध्यमसाहसस्य सहस्रादारभ्य
यावत् पञ्चशतानि । नाभा. १५।६ (पृ. १६०)

(१) नासं. १५।५ रामिर्शनम् (रप्रकर्षणम्); नास्मृ. १७।६, मिता. २।२३०, अप. २।२३० शन (र्षे [र्षे] ण); व्यक. ११९ दो (रो) रामिर्शनम् (रप्रकर्षणम्) दुक्त... सम् (दुत्तम साहस स्मृतम्), स्मृच. ६ उत्तरार्ध व्यकवदः ३२३; विर. ३४९ णो (णा) शेषं नासंवत्, पमा. ४५०, रत्न. १२६, दीक. ५३, विचि. १५० न्यदुक्तसु (धमध्यमो) उत्तः, व्यनि. ५१७ रामिर्शनम् (रप्रकर्षणम्) उत्तरार्ध व्यकवद, स्मृचि. २६; सवि. ४५२ (=) उत्तरार्ध व्यकवद; व्यप्र. ३९२, व्यड. १३० उत्तरार्ध व्यकवद; व्यम. १०३, विता. ७४७ (=), राकौ. ४९१ शन (र्षण); सेतु. २५३ नासंवत्, समु. १५६ उत्तरार्ध व्यकवद.

(२) नासं. १५।६; नास्मृ. १७।७, मिता. २।२३० पेक्षः (क्षेप.), अप. २।२३०; व्यक. ११९; स्मृच. ३२३; विर. ३५१, पमा. ४५०; रत्न. १२९; दीक. ५३ मितान्वत्, विचि. १५०; व्यनि. ५०३, ५१८; स्मृचि. २६; दवि. २९४; नृप्र. २६७ (=); सवि. ४५२ (=) पूर्वार्धे (तस्य दण्डक्रियापेक्षा प्रथमस्य दशापरः) वरः (परः); व्यप्र. ३९३ तस्य (तत्र); व्यड. १३० पेक्षः (क्षेपे); व्यम. १०५ तु (च); विता. ७४७ (=) ण्डः (ण्ड); राकौ. ४९१; सेतु. २५९; समु. १५४.

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ॥

वैधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥

(१) वधादयश्चापराधतारितम्यादुत्तमसाहसे समस्ता
व्यस्ता वा योज्याः । मिता. २।२३०

(२) तदङ्गच्छेदः साहसंकरणीभूताङ्गच्छेदः ।

विर. ३५१

(३) वधस्ताडनादिः, सर्वस्वहरण, ततो महति पुरा-
निर्वासन वधादि कृत्वा, ततोऽपि महति पूर्वत्रयमङ्कनं
च, येनाङ्केन हस्तेन पादेन वा साहसं कृतं तस्य छेदनम् ।
एवम्प्रकारो दण्ड उत्तमसाहसे । नाभा. १५।७ (पृ. १६०)

अविशेषण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ।

वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥

(१) नास्मृ. १७।८, मिता. २।२३०, पमा. ४५०;
रत्न. १२९, दीक. ५३, व्यनि. ५१८, स्मृचि. २६,
दवि. २९४, नृप्र. २६७ (=), सवि. ४५३ (=) वर
इष्यते (पर उच्यते), व्यप्र. ३९३, व्यड. १३०, व्यम.
१०५; विता. ७४७ (=), राकौ. ४९१; समु. १५६.

(२) नासं. १५।७; नास्मृ. १७।८; मिता. २।२३० से
(सः) : २।१५५ (=) : २।२३० : २।२७४ उत्तः;
अप. २।२६ ण्ड उ (ण्डस्तु) से (सः) : २।१५५ (=)
पू. : २।२३०; व्यक. ११९ से (सम्); स्मृच. १२५,
३२३; विर. ३५१; पमा. ४०४ इत्युक्तो (इत्युक्तो) से
(सः) स्मरणम् : ४४२, ४५०; रत्न. १२९ से (सः);
दीक. ५३ से (सः); विचि. १५०; व्यनि. ५०३, ५१८;
स्मृचि. २६; दवि. १३३ से (सः) : २९४; नृप्र. ३२
से (सम्) : २६७ (=); सवि. ४५३ (=) नाङ्के
(नं तु वा); व्यप्र. ३६६ से (सम्) स्मरणम् : ३९३;
व्यड. १०७ योगीश्वरः : ११० से (सम्); १३०;
व्यम. १०५ से (सः), विता. २९ (=) : ८५ वधः
(धन) से (सः) : ७४७ (=) से (सः); राकौ.
४९१; सेतु. २५९; अका. ७८; समु. १५२.

(३) नासं. १५।८; नास्मृ. १७।९, मिता. २।२६;
अप. २।२६ सर्वेषा (वर्णाना) पू : २।२७७, व्यक. १२३
मेष (मेवं), स्मृच. १२५ वधं (वन्धं), विर. ३७४, रत्न.
१२७ (=), विचि. १६६, वीमि. २।२८२ वधादृते
(वध्याXX), व्यप्र. ३९३, व्यड. १३० जत, व्यम-
१०३; विता. ८५ पू. : ८८ उत्तः : ७५४, अका. ७८-९३
समु. १५६.

१ शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ॥

अविशेषेणेति । अविशेषेण, क्षत्रियाविट्शूद्रादीनामेष पञ्चविधो दण्ड उत्तमसाहसे । इतरयोरपि प्रथममध्यम-
योरपि यथोक्तो वधं मुक्त्वा अन्यस्तुल्यः, ब्राह्मणस्य तु
वधो नास्ति, तुल्यदोषत्वेऽपि जातेः पूज्यत्वात् ।

शिरस इति । ब्राह्मणस्योक्तमेव— शिरसो मुण्डन
पञ्चसट् कार्यम् । ततो महति पुराभिर्वास्यः । ततोऽपि
महति ललाटेऽभिशास्ताङ्कनं कुक्कुटाद्यं क्रमात् कार्यम् ।
गर्दभेन चाधिष्ठाने भ्रामयितव्यः ।

नाभा. १५।८-९ (पृ. १६०-६१)

स्यातां संबन्धवहायौ तौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।

धृतदण्डोऽप्यसंभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥

प्रथममध्यमयोश्च कर्तारौ दण्डितौ कृतप्रायश्चित्तौ
च संभोजनदिमहत्तः, न त्याज्यौ । उत्तमसाहसे तु धृत-
दण्डोऽपि त्याज्यः पूज्यः, न संभोज्यः ।

नृणा. १५।१० (पृ. १६१)

अपराधविश्रम्भकपश्चात्प्रापे सति अस्ति च कर्तव्यता

अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत यः ।

त्रूयात् स्वयं वा सदसि तस्यार्धविनयः स्मृतः ॥

(१) नासं. १५।९ ङ्कः प्रया (द्रौ निर्या) ; नास्मृ. १७।१० ; मिता. २।२६ ; अप. ६।२६, २।२७७ ; व्यक. १२३ ; स्मृच. १२५ (=) ; विर. ३७४ च (तु), पमा. २०५ (=) ; रत्न. ५४ : १२७ (=) ; विधि. १६६ विरवद ; नृप्र. १७ च (वा) ; सवि. ४९४ चाभिशास्ताङ्कः (गर्दभसाङ्कः) स्मरणम् ; बीमि. २।२८२ दण्डस्तस्य (तत्र दण्डो) ; व्याप्र. ३९३ ; व्यड. १३० विरवद ; व्यम. १०३ ; विवा. ८८, ७५४ चाभि (वामि) च (वा) ; प्रका. ७८ मनुः ; समु. १५६.

(२) नासं. १५।१० भाष्यो (भोज्यो) ; नास्मृ. १७।११ ; अप. २।२३० तौ (द्रौ) र्वयोः (र्वकौ) ; स्मृच. ३२३ तौ (द्रौ) से (सः) : ३२४ (=) से (सः) उक्तः ; विर. ३५१ तौ (द्रौ) ; रत्न. १२९ विरवद ; विधि. १५० विरवद ; व्यमि. ५०३ : ५१८ तौ (तु) ज्ञेय (दण्ड्य) ; सवि. ४७४ (=) धृत (कृत) उक्तः ; समु. १५६ विरवद.

(३) नासं. २।२२० ; नास्मृ. ४।२४५ सदसि (सदसिति), अभा. ७३ नापृवद ; व्यक. १२३ जेत (जेतु) ; स्मृच. १२६ भजेत (क्रजेतु) स्वार्धविनयः (स्व चार्धो दमः) ;

गूहमानस्तु दौशील्यत् यदि पापः स हीयते ।
सभ्याश्वास्य न दुष्यन्ति तीव्रो दण्डश्च पाल्यते ॥

(१) अत्र अयुक्तं वियुक्तं विरुद्धं किमपि कस्यापि
कृत्वा अथवा चौर्यादिकं साहसमपि कस्यापि कृत्वा
तेनावेदितः सन् धर्माधिकरणस्याग्रे यः प्रत्यपत्तिं करोति
मिथ्या न करोति तस्याधममध्यमोत्तमानुसारेण यः शास्त्रे
विहितो दण्डः तस्य विनयस्यार्धमेव विनयोऽस्य भव-
तीति । अनावेदितोऽपि यः स्वयमेव प्रतिपत्तिं करोति
तस्यायमेव क्रम इति ।

गूहमानस्त्विति । यदि पुनरयुक्तसाहसार्दिकं कृत्वा
करणवेदितोऽपि मिथ्या करोति, पश्चात्स दिव्यादि-
क्रियाभिः परीक्षयिते च, तदा यस्य तस्य (?) सभ्याः
कुपिता भवन्ति, तीव्रो दण्डश्च तस्य द्विगुणादिक इति ।

अभा. ७३-४

(२) प्रत्यासत्तिर्विनयकर्तृसानिर्ध्वं, ब्रूयाद्वा सदसि
साहसं कृत, तेन अवगूहमानत्वमुक्तम् । तेन साहसमगूह-
माने तर्कतरि अनधिकदण्डः, गूहमाने तु अधिक इति
पूर्वोत्तरश्लोकार्थः । ईलायुघस्तु साहसकार्येऽप्यन्यायसाहसं
कृत्वा यदि प्रत्यासत्तिं प्रायश्चित्तं भजेत, स्वयमेव वा
साहसकर्तृत्वं निवेद्य दण्डो मे क्रियतामिति वेदित, तस्य
यथोक्तदण्डादधिकदण्डः । यस्तु दौःशील्यं गूहमानः तस्मात्
देव जीवति, तस्य त्विच्छितादिभिः साहसकारित्वं निश्चित्य
स्वल्पेऽपि साहसे तीव्रो दण्ड इत्यर्थमाह । विर. ३७६

विर. ३७६ पत्ति (सत्ति), पमा. २।११ भजेत (क्रजेतु)
स्वर्धं (सर्वं) स्वार्धविनयः (स्व चार्धो दमः) ; विधि. १६८
पत्ति (सत्ति) भजेत (करोति) ; द्वि. ७८ विरवद ; नृप्र. १७
स्वय (सर्व) शेषं स्मृचवद ; सेतु. ३०८ विचिवद ;
समु. ६९ स्मृचवद.

(१) नासं. २।२२१ पापः (पापं) पाल्यते (पार्थिवात्) ;
नास्मृ. ४।२४६ दौशील्यत् (वैचिभ्यात्) हीयते (जीयते)
श्वास्य (स्तस्य) दु (तु), अभा. ७३ दौशील्यत् (ये
शल्यात् ?) हीयते (जीयते) श्वास्य (स्तस्य) दु (तु), व्यक.
१२३ हीयते (जीवति) दु (तु) ; विर. ३७६ व्यकवद ;
विधि. १६८ ल्यात् (ल्यं) पापः (वात.) हीयते (जीवति)
स्य न दु (न्येन तु) श्च पाल्यते (स्तु पषते) ; द्वि. ७९
हीयते (जीवति) न दु (मद्) ; सेतु. ३०८ पूर्वार्धे (गूह-
मानस्तु दुःशीलं यदि वाऽतः स जीवति) षडंश्च (षडस्तु).

(३) अयुक्तमिति । अयुक्त प्रतिषिद्ध चौर्यपरघातादि कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत अशोभनमकार्यं मया कृतं, ज्ञासनीयोऽस्मि, प्रमाद्वान्मयैतत् कृतमिति प्रतिपद्येत स्त्रयमेव, स्त्रय वाऽकार्यस्य चोदितो राजकुले प्रणिपत्य हृद मयाकार्यं कृतं शोधयत मामिति तस्य द्विप्रकारस्यापि अस्मिन् कार्ये विहितो यो दण्डः तस्यार्थः स्मृतः । प्रायश्चित्तं तु (न) तद्वचनेन, 'ख्यापनानुतापादिना पापस्य क्षयाद्' इति स्मरणात् । अन्योऽप्येव मा कार्षीदित्यर्धदण्डः ।

गूहमानस्त्विति । यस्तु स्वयं न प्रकाशयति गूहमान एव, लिखितेऽपि व्यवहारे मिथ्येति ब्रुवन् पाप गूहमानो यदि, हीयते, सभ्याश्च साधवो न दुष्यन्ति, तीव्रश्च दण्डो महान् पार्थिवात् । शिष्टविगर्हणा च परलोकविरुद्धा कष्टे-यमवस्थेति तीव्रो दण्डः । तस्माद् यदि प्रमादेन पापं कुर्यान्न गूहेत् । तथा सति प्रत्यवायो मन्दः शिष्ट-विगर्हणाभावात् । दृष्टे चापि दण्डलाभ इति ।

नाभा. २।२०-२१ (पृ. ८१-८२)

अविक्रेयविक्रये ब्राह्मणदण्डः

अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।
मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा * ॥

अत्र यानि अविक्रेयाणि निर्दिष्टानि तानि विक्रीणन् ब्राह्मणो मार्गच्युतो भवति । स च राज्ञा पुनरपि मार्गे संस्थापनीयः । महता दण्डेनेति । अभा. ४६

राजधृतवस्तुनि आक्रममाणो वधदण्डार्हः

गन्धमाल्यमदत्तं तु भूषणं वास एव वा ।

पादुकेति राजोक्तं तदाक्रामन्वधमर्हति (?) * ॥

एतानि वस्तुनि राजकीयानि यो दर्पात्स्वयमाक्रामति स राज्ञः सकाशाद्बधमर्हतीति । अभा. २६

* अयं श्लोक प्रकरणान्तरस्थोऽपि निबन्धकरानुसारेणात्रो-
द्धृतः ।

(१) नासं. २।६३, नास्मृ. ४।६७, अभा. ४६, अप. २।२३३, व्यक्र. १२१, विर. ३६४, दवि. ३११, सेतु. ३०६.

(२) नास्मृ. २।३५, अभा. ३६ उत्तरार्धे (षड्वासनं पादु-
केति राजोक्तोऽयं वध ? इति ?) .

बृहस्पतिः

साहसनिश्चिन्ति, पञ्च त्रयश्च साहसप्रकाराः,
तत्र दण्डविधिश्च

स्तेनानामेतदाख्यातं सर्वेषां दण्डनिग्रहम् ।

साहसस्याधुना सम्यक् श्रूयतां वृधशासनम् ॥

मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चेति साहसं पञ्चधा स्मृतम् * ॥

इति वचनाद्यद्वापि स्त्रीसग्रहणचौर्यपारुष्याणां साह-
सत्वं तथापि तेषां स्वबलावष्टम्भेन जनसमक्षं क्रिय-
माणानां साहसत्वम् । रहसि क्रियमाणानां तु सग्रहणादि-
शब्दवद्बन्धत्वमिति तेषां साहसात्पृथगुपादानम् ।

मिता. २।७२

हीनमध्योत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितम् ।

द्रव्यापेक्षो दमस्तत्र प्रथमो मध्यमोत्तमौ ॥

प्रथमो मध्यमोत्तमौ इति प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपं
इत्यर्थः । इत्थं हीनादिद्रव्यापहारेषु प्रथमादिसाहसानां
व्यवस्थितत्वेऽपि तेषां हीनत्वादिदारतम्यात् साहसानां
न्यूनाधिकसंख्याभेदो व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । दवि. १४१

साहसस्तेयं तत्र दण्डश्च

साम्प्रतं साहसस्तेयं श्रूयतां क्रोधलोभजम् ।

साहसस्तेयं साहसलक्षणं स्तेयमित्यर्थः । स्मृच. ३१६

* 'साहसं पञ्चधा प्रोक्तं' इत्यग्निमहस्पतिवचनानुसारेण
स्मृतिचन्द्रिकापाठ एव सम्यक् लगते ।

(१) व्यनि. ५१७; स्मृ. १४६ उक्त.

(२) स्मृच. ६ . ३१२ पञ्चधा स्मृतम् (तु चतुर्विधम्);
पमा. ४५० चेति (चैव) शेषं स्मृचवत्; रत्न. १२६ पञ्चधा
स्मृतम् (स्याच्चतुर्विधम्); नृप्र. २६७ भयं चेति (त्तमं चैव)
शेषं रत्नवत्; सवि. ४५२ मारणं (हरण) शेषं स्मृचवत्;
व्यसौ. ४५ रत्नवत्, व्यग्र. ३९२ रत्नवत्; व्यम. २
चौर्यं (स्तेयं) शेषं रत्नवत् : १०३ रत्नवत्, विता. ३५
चौर्यं (स्तेयं) शेषं रत्नवत् : ७४६ रत्नवत्; स्मृ. १४६.

(३) अप. २।२३० स्तत्र (श्चात्र) मध्यमोत्तमौ (मध्य
उत्तमः), व्यक्र. ११९ मध्यमोत्तमौ (मध्य उत्तमः); विर.
३५० मौ (मः); दवि. १४१ विरवत् : २९४ व्यक्रवत्,
सेतु. २५४ व्यक्रवत्, मनु : २५९ मनुः.

(४) स्मृच. ३१६, रत्न. १२८, सवि. ४५८; व्यग्र.
३९६ साहसं (साहसं), विता. ७७४ व्यग्रवत्; स्मृ.
१४८.

क्षेत्रोपकरणं सेतुं पुष्पमूलफलानि च ।
विनाशयन् हरन् दण्ड्यः शताद्यमनुरूपतः ॥
पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा ।
हिसयन् चौरवहाप्यो द्विशताद्यं दमं तथा ॥
क्षीपुंसौ हेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा ।
कौशेयं चोत्तमं द्रव्यमेषां मूल्यसमो दमः ॥
द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।
हर्ता वा घातनीयः स्यात्प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

(१) तत्र तावत्साहसस्तेयकर्तृविषये दण्डानाह बृहस्पतिः
—क्षेत्रेति । अत्र विनाशयन् हरन् हिसयन् चोरयन् हन्ता

(१) अप. २।२३० पुष्पमूल (मूलपुष्प) ताष (तोष),
व्यक. ११९, स्मृच. ३१६ तुं पुष्पमूल (तुमूलपुष्प) च
(क्ष्य), विर. ३५०, रत्न. १२८ सेतुं (चैव); विचि. १५० मनुः;
द्वि. १४१, व्यम. १०४ सेतुं (चैव),
विता. ७७४ व्यभवद; सेतु. २५४ मनुः; समु. १४८
पूर्वार्धं स्मृचवद, विचि. ५३ क्षेत्रो...सेतुं (क्षेत्रं सदस्तथा
धान्यं) शता...पतः (स च सस्यानुसारतः) मनुः.

(२) अप. २।२३० ता (तो), व्यक. ११९ हिसयन्
चौरवद (हारयन् चोरयन्), स्मृच. ३१६ चौरवद (चोर-
यन्); विर. ३५०; रत्न. १२८ स्मृचवद; विचि. १५० चं
द (चद) क्षेत्रं स्मृचवद, मनुः; द्वि. १४१ नानि (नादि)
चं (न्तं); व्यम. १०४ चौरवहाप्यो (चोरयन् शास्यो);
विता. ७७४ चं (च); सेतु. २५४, २५९ स्मृचवद, मनुः;
समु. १४८ स्मृचवद.

(३) अप. २।२३० त्तमं (त्तम); व्यक. ११९ अपवद;
स्मृच. ३१६ सौ (सो), विर. ३५० अपवद; रत्न. १२८
सौ (गो) कौशे (शैषे) त्तमं (त्तम); विचि. १५० सौ
(गो) मनुः; द्वि. १४१; व्यम. १०४ रत्नवद, विता.
७७४ सौ (गो) कौशे (शैषे); सेतु. २५४ सौ (गो) धनं
(धने) मनुः; २५९ सौ (गो) मनुः; समु. १४८ सौ
(गो) त्तमं (त्तम).

(४) अप. २।२३० हर्ता (हन्ता); व्यक. ११९ हर्ता
(हन्ता) विनिवृत्तये (प्रधनं तथा); स्मृच. ३१६ अपवदः
३१७ पू; विर. ३५० णो वा कल्पनीयः (णः कल्पनीयश्च)
वा वा (च वा); रत्न. १२८ अपवद; विचि. १५० हर्ता
..... स्याद (हर्तारो घातनीयाः स्युः) मनुः; द्वि. १४१
वा वा (च वा) : २९५ वा वा (च वा) उक्त; व्यम.
१०५ अ (स्या); विता. ७७४ हर्ता वा (हन्ता च); सेतु.
२५४, २५९ मनुः; समु. १४८.

वेति च वदन् इदं दण्डशास्त्रं साहसस्तेयकर्तृविषयं इति
दर्शयति । तस्य कोधलोभवत्त्वेन हननोपेतस्तेयकारित्वात् ।
हन्ता वा घातनीय इत्यब्राह्मणविषयम् । स्मृच. ३१६

(२) शताद्यं शतावरं द्विशतान्तः । अनुरूपतः विना-
शितापहृतमूल्यानुसारेण । पुरुषापेक्षया आढ्यदरि-
पुरुषापेक्षया । अत्र यस्य मूल्यमात्रं स भवति, तस्य
तन्मात्रं, यस्य त्वधिकं, तस्य द्विगुणो दण्डः । यस्य तु
न मूल्यमात्रमपि, चौयें चातिप्रसङ्गः, तस्य वध इति
व्यवस्था । * विर. ३५०-५१

साहसिकवधदण्डविचारः । साहसिका राक्षा नोपेक्षणीयाः । साह-
सिकघातकतत्सहायाः तदण्डश्च ।

साहसं पञ्चधा प्रोक्तं वधस्तत्राधिकः स्मृतः ।
तत्कारिणो नार्थदमैः शास्या बध्याः प्रयत्नतः ॥
प्रकाशवधका ये तु तथा चोपांशुघातकाः ।
ज्ञात्वा सम्यक् धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः ॥
मित्रप्राप्त्यर्थलोभैर्वा राज्ञा लोकहितैषिणा ।
न मोक्तव्याः साहसिकाः सर्वभूतभयावहाः ॥
लोभाद्भयाद्वा यो राजा न हन्यात्पापकारिणः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं राज्याच्च परिहीयते ॥

* द्वि. विरवद ।

(१) व्यक. १२२, स्मृच. ३१२; उक्त., नारदः; विर-
३७१; विचि. १६३-४ (=); द्वि. ६१; समु. १४६
उक्त., नारदः.

(२) अप. २।२७७ वधका (घातका); व्यक. १२२
हत्वा (हिला) हन्तव्या (हन्याद्वा); स्मृच. ३१२ ये तु
(राश्व); विर. ३७१ तु (च) हत्वा (हिला); पमा. ४५४;
रत्न. १२६ अपवद; विचि. १६४ (=) ज्ञात्वा.....हत्वा
(राक्षा सम्यग्वधं हिला); सवि. ४५८ का ये तु (कार्येषु)
काः (कान्); व्यम. ३९४ अपवद; व्यड. १३२ अपवद;
व्यम. १०३ अपवद; विता. ७५१ म्यक् धनं हत्वा
(म्यक्तया त्वाशु); समु. १४६ स्मृचवद.

(३) अप. २।२७७ लोभैर्वा (लोभे वा) भूत (लोक);
व्यक. १२२ साहसिकाः (प्रयत्नेन), विर. ३७१; विचि.
१६४ संदर्भेण कात्यायनः, द्वि. ६२ भूत (लोक); बीमि.
२।२८२ राजा (राज) कात्यायनः.

(४) अप. २।२७७ हन्यात्पाप (हन्यन्त्याप्य), व्यक.
१२२; विर. ३७२; विचि. १६४ क्षुभ्य (अद्य) संदर्भेण
कात्यायनः; बीमि. २।२८२ प्रक्षु (प्रोज्ज).

बन्धाभिविषश्लेण परान् यस्तु प्रमापयेत् ।
क्रोधादिना निमित्तेन नरः साहसिकस्तु सः ॥
एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः ।
मर्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः ॥
मर्मघाती तु यस्तेषां यथोक्तं दापयेद्भ्रमम् ।
आरम्भकृत् सहायश्च दोषभाजौ तदर्धतः ॥
क्षतस्याल्पमहत्त्वं च मर्मस्थानं च यत्नतः ।
सामर्थ्यं चानुबन्धं च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेत् ॥
(१) तत्कारिणः साहसलक्षणवधकारिणः ।

स्मृच. ३१२

(२) मित्रप्राप्त्यर्थलोभेन मोक्तव्या इत्यन्वयः ।
किन्तु राज्ञा लोकहितैषिणा हन्तव्या इति सबन्धः ।
विर. ३७२

(१) व्यक. १२२; विर. ३७२; विचि. १६४ संदर्भेण
कात्यायन.

(२) अप. २।२७७ को (दो); व्यक. १२३ यत्र
(यस्य) को यस्तु (दो यश्च), विर. ३७३ को यस्तु
(दोषस्तु) क स (कस्य), रत्न. १२६, विचि. १६५-६
को यस्तु (दो यश्च); व्यनि. ४९४ एकस्य (कृतस्य) को
(दो) कात्यायनः; दवि. ७४ अपवत्; व्यप्र. ३९५;
व्यड. १३३, व्यम. १०३; विता. ७५३; सेतु. २५८
विरवत्; समु. १४६ एकस्य (एक तु) उत्तरार्थे (मर्मप्रहारी
यस्तेषां स घातक उदाहृतः).

(३) अप. २।२७७ मर्म (सम) जौ त (जस्त), व्यक.
१२३ जौ त (जस्त) बृहस्पतिः कात्यायनश्च, स्मृच. ३१२
उत्तरार्थस्तु मनोरित्युक्तम्; विर. ३७३-४ इमम् (इजम्)
जौ त (जस्त), पमा. ४५५ संदर्भेण कात्यायनः; रत्न.
१२६ दाप (प्राप) जौ (गी), विचि. १६५-६ यश्च
(याश्च) जौ त (जस्त); व्यनि. ४९५ तु (च) कृत् (कः)
यश्च (याश्च) जौ तदर्धतः (जस्तदर्धतः) कात्यायनः; दवि.
७४ ती तु यस्ते (तिनमेते) जौ त (जस्त), नृप्र. ४४
उक्त., स्मरणम्; व्यप्र. ३९५ रत्नवत्; व्यड. १३३
रत्नवत्, विता. ७५३ दापये (प्राप्नुया) जौ (गी) धतः
(धकम्), सेतु. २५८ जौ त (जस्त), समु. १४६

(४) अप. २।२७७ साध (साध), व्यक. १२३ साध
(शोध) बृहस्पतिः कात्यायनश्च, विर. ३७४, रत्न. १२६;
विचि. १६६ साध. (काश); व्यप्र. ३९५; व्यड. १३३;
विता. ७५३ साध (धार); सेतु. २५८ साध (भास).

व्य. कां. २०७

एकस्य मर्मघातितदघातिरूपा बहवो यत्र प्रहार
कुर्वन्ति, तत्र मर्मघातिनमेव यथोक्तं दण्डं दापयेदित्यर्थः ।
यथोक्तश्च यज्ञातीयस्य प्राणिनो घातकानाधिकृत्य य
उक्तः सः, तदघातिनस्तु दण्डं आरम्भकृदित्यादिनोक्तः ।
मर्मघातित्व-तदघातित्वनिश्चयार्थं भतस्येत्यादि ।

विर. ३७४

अविज्ञातघातकाद्यन्वेषणविधिः

हृतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीमुजा ॥
प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिबान्धवाः ।
प्रभ्रूय्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नैर्होडेन वा नरैः ।
एषोदिता घातकानां तस्कराणां च भावना ॥

(१) अ. २।२८१ त. स (तस्तु) कस्तु (कश्च) मानेन
(सारेण), व्यक. १२३, स्मृच. ३१२ तः सं (तस्तु);
विर. ३७७; पमा. ४५३; रत्न. १२६; दीक. ५५;
विचि. १६८ कस्तु (कश्च) क्रमेण याज्ञवल्क्यः; व्यनि. ४९४
सदृ (स दृ); दवि. ७०; सवि. ४५८ हत (घातः) वैरा
(मेवा) मुजा (शुता); व्यप्र. ३९४ अपवत्; व्यड. १३२,
विता. ७५०, सेतु. २६० कस्तु (कश्च) मानेन (सारेण);
समु. १४६ स्मृचवत्.

(२) अप. २।२८१ प्रा (प्र), व्यक. १२३, विर.
३७७, पमा. ४५३ अपवत्; रत्न. १२६, विचि. १६८-९
प्रा (प्र) नारि (त्राणि) क्रमेण याज्ञवल्क्यः, व्यनि. ४९४
वेश्यौ च (वेश्याश्च) नारि (त्राणि), दवि. ७० पुरु
(पुरु); व्यप्र. ३९४ अपवत्; व्यड. १३२ अपवत्;
विता. ७५० अपवत्, सेतु. २६० अपवत्.

(३) अप. २।२८१ हैहो (हहो) पू; व्यक. १२३
हैहोडे (हमेदे) च भा (विमा); स्मृच. ३१२ हैहोडेन वा
नरैः (हहोडेन तस्करः); विर. ३७७ हैहो (हहो) वा
नरैः (मानवैः); पमा. ४५३ हैहोडेन वा नरैः (हहो
लक्षणैः); रत्न. १२६; विचि. १६९ गांघ्रिहैहो (गांघ्रिहहो)
रैः (रः); व्यनि. ४९४ योऽसाधु (व साध्य) हैहो
(हहो) पू; सवि. ४५८ (विशेषः साधुसंसर्गं चिह्नैरोडेन
वा पुनः । एषोऽपि घातकानां तु तस्कराणां भवेदिति ॥); व्यप्र.
३९४; व्यड. १३२ योऽसा (याः सा) गांघ्रि (गांघ्रि) वि
(विमा), विता. ७५१ देन (डेन); सेतु. २६०
अपवत्; समु. १४६ स्मृचवत्.

गृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ।
शपथेन विशोद्धव्यः सर्ववादेष्वयं विधिः ॥
दिव्यैर्विशुद्धो मोक्ष्यः स्यादशुद्धो वधमर्हति ।
निग्रहानुग्रहाद्ब्राह्मः कीर्तिर्धर्मश्च वर्धते ॥
तत्कार्यं हननरूपं, न प्रतिपद्यते पृष्टः सन्नानुमन्यते ।
विर. ३७७

आत्महत्यादोषः

विषोद्धन्धनशस्त्रेण य आत्मानं प्रमापयेत् ।
मृतोऽमेध्येन लेप्तव्यो ज्ञान्यं संस्कारमर्हति ॥

निमित्तविशेषे साहसानुष्ठा

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
अहत्वा भ्रूणहा स स्यान्न हत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥
नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् क्वचित् ।
विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात् ॥
आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।
यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

यत्तु कात्यायनेनोक्तं—‘आततायिनि चोत्कृष्टे तपः-
स्वाध्यायजन्मतः । वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे हीने वधो

(१) व्यक. १२३ येन (येः स); विर. ३७७; रत्न. १२६ न विशो (नावबो); विधि. १६९, व्यनि. ५१९ वादे (पापे) शेष व्यकवत्, नारदः; व्यप्र. ३९४ रत्नवत्; व्यड. १३२ रत्नवत्; विता. ७५१ रत्नवत्; सेतु. २६०; समु. १४६ व्यकवत्.

(२) अप. २।२८१ मोक्ष्यः (मेष्वाः) हाद्रा (है रा); व्यक. १२४; स्मृच. ३१२ मोक्ष्यः (मान्यः) पू; विर. ३७८; विधि. १६९; व्यनि. ५१९ नारदः; सेतु. २६१; समु. १४६ स्मृचवत्, मनुः.

(३) वीक. ५६.

(४) रत्न. १२७; व्यम. १०४; समु. १४७ दात (ज्ञात).

(५) स्मृच. ३१४; रत्न. १२७ पू; व्यनि. ५१९ शार्थिन (शनार्थ); व्यप्र. १८; व्यड. ११; विता. ७५७ पू; समु. १४७.

(६) स्मृच. ३१५; रत्न. १२८; व्यनि. ५२०; व्यप्र. १९; व्यड. ११ जुत (दृत); व्यम. १०४; विता. ७५८-९ दध (द्रढ); समु. १४७.

भृगुः ॥’ इति । तपःस्वाध्यायजन्मत उत्कृष्टे ब्राह्मणे न वध इत्यर्थः । यच्च बृहस्पतिनोक्तं—‘आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् । यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥’ उत्कृष्टं ब्राह्मणमित्यर्थः । वधप्राप्तं—‘स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम्’ ‘न तेन भ्रूणहा भवेत्’ ‘मन्युस्तं मन्युमृच्छति’ इत्यादिवचनापातमात्राद्वधप्राप्तमित्यर्थः । तदेतद्वचनद्वयं पूर्वोक्तात्मप्राणव्यतिरिक्तविषये ब्राह्मणाततायिनि द्रष्टव्यम् ।

स्मृच. ३१५

साहसकल्पदोषाः

अधारितब्रह्मसूत्रं वृषलाशनसेविनम् ।
प्रत्यब्दं सर्वमादाय वेदविद्बधो निवेदयेत् ॥
त्यक्ताग्निं संध्यया हीनं नित्यमस्नायिनं द्विजम् ।
अर्कोपस्थानहीनं च शूद्रप्रेष्यकरं तथा ॥
अकर्तो नित्ययज्ञानां प्रत्यहं पणमाप्नुयात् ॥

कात्यायनः

• साहसनिरुक्तिः

सैहसा यत्कृतं कर्म तत्साहसमुदाहृतम् ॥
सैान्वयस्त्वपहारो यः प्रसह्य हरणं च यत् ।
साहसं च भवेदेवं स्तेयमुक्तं विनिह्ववः ॥

(१) अन्वयो रक्षणकालक्रमप्राप्तपालकनरनैरन्तर्ये, तस्मिन् सति योऽपहारः स सान्वयोऽपहारः । स च प्रसह्य क्रियमाणः साहसं च स्तेयं च इत्येवं द्विरूपमापद्यते । उक्तप्रकारविपरीतोऽपि निह्ववो द्रव्यापहारः स्तेयरूपमेवापद्यत इति स्मृतावुक्तमित्यर्थः । स्मृच. ३१६

(२) अत्र सान्वयो रक्षकपुरुषसमक्षं तदनभिभवेन विवक्षितः । प्रसह्य हरणमित्यनेन रक्षकमभिभूय हरणं विवक्षितम् ।
विर. २८७

(१). व्यनि. ५१६ सूत्रं (सूत्रः) सेविनम् (सेविकः) पण (पाप); समु. १५८.

(२) सवि. ४५१.

(३) व्यक. १०९ हरण (करणं); स्मृच. ३१६; विर. २८७ स्वप (स्तु प्र) सं च (सं तु); सवि. ४५७ नः (ने); समु. १४८ सं च (सं तु).

द्रव्यनाशादिप्रथममध्यमोत्तमसाहसानि तद्विषयिष्व
क्षतं भङ्गोपमदौ वा कुर्याद्द्रव्येषु यो नरः ।
प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यभाक् स्वान्युदाहृतः ॥
क्षत किञ्चिन्नाशः, भङ्गोऽर्धनाशः, उपमर्दः सर्वनाशः ।
द्रव्यमिह कुल्यातिरिक्तम् । महामूल्यमल्याभिघातेना-
प्यनुपयुक्तता यद्याति स्फटिकादि, तदभिप्रेत, तेन न
' अभिघाते तथा भेदे ' इत्यादियाश्वल्क्येन विरोधः ।
नापि परस्परलघुगुरूणा क्षतादीना समानदण्डप्रयोजकत्व-
मिति । विर. ३५३

हरेर्द्विन्ध्याहहेद्वाऽपि देवानां प्रतिमां यदि ।
तद्गृहं चैव यो भिन्ध्यात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥
प्राकारं भेदेद्यस्तु पातयेच्छातयेत्तथा ।
बन्धीयादम्भसो मार्गं प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥
रौजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।
अप्रियस्य च यो वक्ता वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥

राजक्रीडासु राजासाधारणक्रीडासु ये सक्ताः तदनु-
मति विनेति शेषः । एव राज्ञः प्रजापालनरूपा वृत्ति
तदनुमति विना आलम्बन्ते ये ते, ये च, राज्ञ एवाप्रिय-
वादशीलाः । विर. ३६८-९

(१) अप. २।२३० वा (च); विर. ३५३; विचि. १५२
ज्ञोपमदौ (ज्ञोऽवमदौ), द्वि. ३०० क्षत ..दौ
(क्षतिर्ज्ञोऽवमदौ) व्येषु (व्येन), सेतु. २५५ ज्ञोप (ज्ञाव).
(२) अप. २।२३३ मां (मा); व्यक. १२१; स्मृच. ३२६;
विर. ३६४ द्वा (च्चा), विचि. १५७-८; व्यनि. ५१०;
द्वि. ३१२ अपवत्; सवि. ४७४ मा यदि (मादिकम्)
चैव (चापि); सेतु. २५६; समु. १५८ अपवत्.

(३) व्यक. १२१ पात (पार) वन्नी...मार्गं (वा
वन्नीयादम्भमार्गं); विर. ३६७; द्वि. २९९ चप्पा (त वा)
दम्भसो (दयवा).

(४) व्यक. १२२ सक्ता (शक्ता) च (तु); स्मृच. ३३२
कल्प (वर्त); विर. ३६८ च यो वक्ता (तु वक्तारो);
प्रमा. ५८० यत्स च (यं चास्य); विचि. १६१ सक्ता
(शक्ता) यो वक्ता (वक्तारो); द्वि. २१४ उक्त. : २६५
च (तु); व्यप्र. ५७० प्रमावत्; सेतु. ३०६ विचिवत्;
समु. १६५ स्मृचवत्.

प्रतिरूपस्य कर्तारः प्रेक्षकाः प्रकराश्च ये ।
राजार्थमोषकाश्चैव प्राप्नुयुर्विविधं वधम् ॥

प्रतिरूपस्य राजवेशस्य राजानुमतिं विना कारकाः,
प्रेक्षणाः राजकार्यबाधे नृत्यादिप्रेक्षकाः । प्रकरा ये
दण्डारण्यं कर प्रकृष्टं गृह्णन्ति । विर. ३६९

प्रमाणेन तु कूटेन मुद्रया वाऽपि कूटया ।
कार्यं तु साधयेद्यो वै स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥
प्रमाणे लिखितादि । स्मृच. ३२६
एकं चेद्बहवो हन्युः संख्याः पुरुषं नराः ।
मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ॥
तेन स एव वधापराधदण्डभाक् । स्मृच. ३१२
व्यापादनेन तत्कारी वधं चित्रमवाप्नुयात् ॥
तत्कारी साक्षाद्दधकारी । विर. ३७१
आरम्भकृत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ॥

(१) व्यक. १२२ विविध वधम् (द्विविध दमम्), विर.
३६९ क्षका. (क्षणाः); विचि. १६१; द्वि. १२०
विरवत् : २६५ (प्रतिरूपस्य कर्तार. प्राप्नुयुर्विविध वधम्)
पतावदेव . ३१६ उक्त.; सेतु. ३०६-७ काः प्र (कप्र).

(२) अप. २।२९४ ण्डमु (ण्ड उ); व्यक. १२२;
स्मृच. ३२६ दण्ड (दम); विर. ३७०; विचि. १६२;
द्वि. २६५ वाऽपि कूटया (कूटयाऽपि वा); सवि. ४७५
वाऽपि कूटया (वाऽनुकूल्या) दण्डमुत्तमम् (त्तमसाहसम्);
समु. १५८ स्मृचवत्.

(३) स्मृच. ३१२; प्रमा. ४५४; व्यप्र. ३९५;
व्यउ. १३३, समु. १४६.

(४) व्यक. १२२ नेन (ने तु); विर. ३७१; विचि.
१६४ व्यकवत्; द्वि. ६१ (=) व्यकवत्.

(५) अप. २।२३१ यः श (यश); व्यक. १२३;
स्मृच. ३१२; विर. ३७५ मिं (मं); प्रमा. ४५५
मार्गा (धर्मा); ह्यन. १२६ विक (च क); विचि. १६७;
व्यनि. ४९५ मक्त...णाम् (भरदाता च कर्मणाम्) उक्त.,
कात्यायनः; द्वि. ७५; सवि. ४६४ कृत्स (कः स) गालु
(गौप) मिं (मं); व्यप्र. ३९५ तथा मार्गानु (दोषवक्ताऽतु)
क्षदाता (क्षदायो); व्यउ. १३३ श्व (स्तु) शेषं व्यप्रवत्;
व्यप्र. १०३; विता. ७५४; सेतु. ३०९ विरवत्; समु.
१४६ क्रमेण बहस्पतिः.

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तकः ।

उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।
यथाशक्त्यनुरूपं तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत् ॥

(१) अनुरूप दोषानुरूपम् । स्मृच. ३१२

(२) तद्विनाशप्रवर्तकः युद्धोपदेशं विनैव विषादिना
नाशप्रवर्तकः । उपेक्षाकारी निषेधे साक्षादक्षमोऽपि
परादिनापि निषेधानुकूलकारी । अयुक्तो राज्ञोऽनियुक्तः,
घातनीयदोषवक्ता, अयुक्तो घातकासबन्ध इत्येके ।
विर. ३७५-६

साहसकृदन्वेषणविधिः

विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसाख्यं प्रवर्तते ।

शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्वथादेष्वथं विधिः ॥

स इति साहसकर्तृत्वेनाभियुक्तः परामृश्यते ।

स्मृच. ३१२

(१) अप. २।२३१ वर्त (दर्शं) क्तश्च (क्तस्य) क्ताऽनु
(कनु); व्यक. १२३ क्षाकार्यं (क्षकोऽनि); स्मृच. ३१२
वर्त (दर्शं) क्षा (क्षी); विर. ३७५; पमा. ४५५
कार्ययुक्तश्च (कारकश्चैव); रत्न. १२६; विधि. १६७ तद्विना
(तथा ना); व्यनि. ४९५ युद्धो (युक्त्यो) शप्रवर्तकः (शः
प्रदर्शकः) वक्ता (युक्ता); द्वि. ७५; सवि. ४६४ युद्धो
(यद्धो) वर्त (दर्शं); व्यप्र. ३९५; व्यड १३३; व्यम.
१०३; विता. ७५४; सेतु. ३०९ विचिवद; समु. १५६-७
स्मृचवद.

(२) अप. २।२३१ ते का (तत्का); व्यक. १२३ क्त्य
(क्ता) शेषं अपवद, स्मृच. ३१२ अपवद; विर. ३७५
तु (च); पमा. ४५५ षड्मे (षड् ते) शेषं अपवद; रत्न.
१२६; विधि. १६७; व्यनि. ४९५ षेड् क्त (षेड् क्त) पू;
द्वि. ७५ तु (च); सवि. ४६५ उक्तः : ४७३ स्यात्स
(सन्त) पू, याज्ञवल्क्यः; व्यप्र. ३९५; व्यड. १३३;
व्यम. १०३ क्त्य (क्त्या); विता. ७५४ पूर्वार्धे (उपेक्षकः
शक्तिमांश्च सर्वे ते घातकाः स्मृताः); सेतु. ३०९; समु.
१४७ अपवद, क्रमेण दृष्टस्पतिः.

(३) स्मृच. ३१२; पमा. ४५३; मृप्र. ६२६९ बादे
(पापे); समु. १४६ तते (तितम्).

आततायिनः । निमित्तविशेषे साहसोलुभा ।

उद्यतासिर्विषाभिश्च शापोद्यतकरस्तथा ।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥

भार्गोतिक्रमकारी च रन्धान्वेषणतत्परः ।

एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥

यैशोवृत्तहरान् पापानाहुर्धर्मार्थहरकान् ॥

अनाक्षारितपूर्वो यस्त्वपराधे प्रवर्तते ।

प्राणद्रव्यापहारे च तं विद्यादाततायिनम् ॥

काल्यायनेनैव एवमाद्यानित्युक्तम् । एवमाद्या-
नेवंप्रकारानित्यर्थः । स्मृच. ३१५

प्राणद्रव्यापहारे अन्यास्मिन्नपि तत्तुल्यापराधे च यस्त्व-
नाक्षारितपूर्वोऽन्नाधितपूर्वः प्रवर्तते तं आततायिनं विद्या-
दित्यर्थः । अनेन अर्थादाक्षारितपूर्वो यः पूर्वोक्तविष-
दानाद्यपराधे प्रवर्तते नासावाततायित्युक्तम् । एवं च
'आततायी वधोद्यतः' इत्यमरसिंहकृतोऽर्थनिर्देशः
क्षेत्रदारापहर्त्रादीनामर्थानां प्रदर्शनाश्रमिति मन्तव्यम् ।
एवं च 'षट्स्वप्यनभिचरन् पतती'ति आततायिवध-
मात्रमकुर्वन् पतितो भवतीत्यर्थोऽवगन्तव्यः । तदेतद्वि-
धायनवचनं आत्मत्यागाविषये तद्व्यतिरिक्तधर्माद्युपरोध-
विषयेऽपि गोब्राह्मणेतरेषोपाततायिविषये द्रष्टव्यम् ।

(१) मित्ता. २।२१ (=); स्मृच. ३१५ वि (वि)
शा (चा) आपि (श्वैव); रत्न. १२८ वि (वि) आपि
(श्वैव); द्वि. २३४ (उद्यतासि करारि च शापोद्यतकरं
तथा । आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चापि राजनि ॥) विष्णुकाल्यायनौ;
सवि. १५३ (=) वि (वि) : १५४ (=) पूर्वार्धे
(उद्यतासि च विषदं शापोद्यतकरं तथा) पू; व्यप्र. १५
(=) वि (वि); व्यम. १०४ वि (वि); विता. ७६१
आपि (श्वैव); समु. १४७-८ स्मृचवद.

(२) मित्ता. २।२१ (=); स्मृच. ३१५ कारी (चारी);
रत्न. १२८; द्वि. २३४ (भार्गोतिक्रमिणं चैव विद्याद-
सम्मततायिनः) यतावदेव, विष्णुकाल्यायनौ; सवि. १५३
(=); व्यप्र. १५ (=); व्यम. १०४ वीने (वीने);
विता. ७६२; समु. १४८.

(३) स्मृच. ३१५; समु. १४८.

(४) स्मृच. ३१५; रत्न. १२८; द्वि. २४० तं...
नम् (प्रवृत्तस्याततायिता); विता. ७६२ पू; समु. १४८.

गवा पर्युदासवचनान्तदितरपंश्चादितिर्यग्जातीनामप्यातता-
यिना वधो विहित इत्यवगम्यते । अत एव कात्यायनेन
आततायिपश्चादिवधेऽपि दोषाभावो दर्शितः । 'नखिना
शृङ्गिणा चैव दंष्ट्रिणां चाततायिनाम् । हस्त्यश्चाना
तथाऽन्येषा वधे हन्ता न दोषभाक् ॥' अन्येषा चञ्च्वा-
दिशालिना पक्ष्यादीनाम् । एवं चाततायिना वधे यत्र
दोषाभाव उक्तस्तत्र घातकाना वधनिबन्धनदण्डाभावः
प्रत्येतव्यः । अस्मिन् साहसकवधे दोषाभावकथनस्य
दण्डाभावप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । स्मृच. ३१५-६

नखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणां चाततायिनाम् ।
हस्त्यश्चानां तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥

विनाशहेतुमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

गर्भस्य पातने स्तेनो ब्राह्मण्यां शस्त्रपातने ।

अदुष्टां योषितं हत्वा हन्तव्यो ब्राह्मणोऽपि हि ॥

उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।

निवृत्तास्तु यदारम्भाद्ग्रहणं न वधः स्मृतः ॥

आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः ।

वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः ॥

* स्मृच. व्याख्यान पूर्वकोके, 'आततायिनमुत्कृष्टमिति
बृहस्पतिवचने च द्रष्टव्यम् ।

(१) स्मृच. ३१६; रत्न. १२८; व्यनि. ५२० नखि
(शिखि); विता. ७६२ उत ; समु. १४८.

(२) स्मृच. ३१४; समु. १४७

(३) मिता. २।२१ (=) पारगम् (गं रणे); दवि.
२३९; खवि १५२ (=) मितावत् ; व्यप्र. १४ (=)
मितावत् ; व्यड. ८ (=) मितावत् ; व्यम. १०४;
सेतु. १०९.

(४) विश्व. २।२८१.

(५) स्मृच. ३१५; बृहति. ५२० वृत्ता. (इत्),
व्यप्र. १९ स्तु यदा (ना तथा), समु. १४७.

(६) स्मृच. ३१५; समु. ८।३५० पापे (पाप); रत्न.
१२७; दवि २४१, मंच. ८।३५१ न्ततः (न्तनः), व्यप्र.
१९ पापे . श्रुः (पापं हीनवधे पुन), व्यड. ११ पापे ..
श्रुः (पापं हीनवधे तु न); व्यम. १०३ जन्मते (संयुते);

व्यासः

वधसाहसकर्तुर्दण्डः । मिथ्याभेषज्यापराधः ।

ज्ञात्वा तु घातकं संन्यक्त ससहायं सबान्धवम् ।
हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥

आरम्भकृत्सहायश्चेति द्रव्यसहितसहायो विवक्षितः ।
इह त्वत्यन्तसंनिहितसहाय इति न तेन सह विरोधः ।
वान्धवाश्च ये साहसकर्तारं बुद्ध्वापि न तं परित्यजन्ति ।
विर. ३७८

भिषजो द्रव्यभेदेन छेशयन्ति चिरं नरान् ।

व्याधिप्रकोपं कृत्वा तु धनं गृह्णन्ति चातुरान् ॥

देवलः

आत्महत्यादोषः । निमित्तविशेषे साहसानुशा ।

आत्मत्यागः परत्यागात्पापीयान् पातकादपि ।

पातके निष्कृतिः प्रोक्ता कथमात्मघ्ननिष्कृतिः ॥

आत्मानं बुद्धिसंपन्नं योग्यं सर्वार्थसिद्धिषु ।

श्रमदुःखभये त्यक्त्वा रौरेवे परिपच्यते ॥

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।

निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥

परवधाहं (दि) पातकादात्मत्राणानास्थानादात्मत्यागः
पापीयानित्युक्तदोषमवैत्य भ्रूणमपि ब्राह्मणमपि दण्डापूप-

विता. ७५७ न्ततः (न्तमि), बाल. २।२८६ श्रुः
(भवेत्) शेषं वितावत् ; समु. १४७.

(१) अप. २।२८१; व्यक. १२३; स्मृच. ३१२ त्रैर्व
(त्रैव); विर. ३७८ जनकरै (गजनकै); पमा. ४५४
स्मृचवत्, विचि. १६९ विरवत् ; दवि. ७६ विरवत् ; सवि.
४५८ स्मृचवत् ; व्यप्र. ३९४ स्मृचवत् ; व्यड. १३२
स्मृचवत् ; सेतु. २६०-६१ विरवत् ; समु. १४६ स्मृचवत्.

(२) अप. २।२४२.

(३) स्मृच. ३१५; रत्न. १२७ (=); व्यनि. ५१९
पर (परि) पातके (घातके) लभं (लभ); विता. ७५८
त्यागः परत्यागा (नाशः परवधा) बृहस्पतिः ; समु. १४७
त्यागः परत्यागा (त्यागात् परत्यागः)

(४) स्मृच. ३१५, रत्न १२७ (=); विता. ७५८
बृहस्पतिः ; समु. १४७.

(५) स्मृच. ३१५, व्यप्र. २०; व्यड. ११; विता.
७५८ बृहस्पतिः ; सेतु. १४० कात्यायनः ; समु. १४७

न्यायात् गामप्याततायिनम्प्रात्मपरित्राणायावश्य हन्यादि-
त्यर्थः । यत्तूचनसा ब्राह्मणस्य रुधिरौत्पादननिमित्तदोष-
मभिधायामिहितम् 'गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः
स्यादि'ति तदपि पूर्वोक्तात्मपरित्राणविषये द्रष्टव्यम् ।

स्मृच. ३१५

उशना

गर्भपातनसाहसे दण्डः । निमित्तविशेषे साहसानुष्ठा ।

परिक्रेशेन पूर्वं स्यान्नैषज्येन तु मध्यमः ।

प्रहारेण तु गर्भस्य पातने दण्ड उत्तमः ॥

गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः ।

यमः

विषाग्निद-चौर-वधकारि-तडागभेदकादि-साहसिकेषु दण्डविधिः

विषाग्निदायकाश्चौरा घातकाश्चोपघातकाः ।

स्वशरीरेण दण्ड्याः स्युर्मनुराह प्रजापतिः ॥

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।

तद्वाऽपि प्रतिसंस्क्रुर्यादद्याद्दोत्तमसाहसम् ॥

यस्तु पूर्वनिषिद्धस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं चाप्यपां भिन्द्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥

उपघातकाः अन्यद्वारा घातकाः । स्मृच. ३२६

साहसिकस्तेयादिद्वद्ब्राह्मणदण्डविधिः

न शरीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित् ।

गुप्ते तु बन्धने बद्ध्वा राजा भक्तं प्रदापयेत् ॥

(१) अप. २।२७७ दण्ड (दम) ; विर. ३७१ ; विचि. १६३ ऋषये (ऋषये) ; ज्यनि. ५१९ व्यासः ; दवि. ३०३ ; समु. १५७ व्यासः .

(२) स्मृच. ३१५ षः + (स्यात्) ; मसु. ८।३५० ; अच. ८।३५१ ; बाल. २।२८६ ; समु. १४७ स्मृचवत् .

(३) ज्यक. १२१ विषा (उल्का) ; स्मृच. ३२५ ; विर. ३६६ व्यकवत् ; दवि. ७८ द्वितीयतृतीयपादौ : ३१५ विषाश्चौरा (उल्कादिदायकाश्चैव) मनुराह (नरा आह) ; समु. १५८ .

(४) अप. २।२३३ ; समु. १५८ डाग (टाक) द्वाऽपि (चापि) .

(५) अप. २।२३३ ; समु. १५८ विद्ध (विष्ट) डाग (टाक) चाप्यपां भिन्वा (वाऽनुपाहन्वा) .

(६) अप. २।२७७ शरीरो ब्राह्मणस्य (ब्राह्मणस्य शरीरो) ;

अथवा बन्धनं रज्ज्वा कर्म वा कारयेन्नृपः ।

मासार्धमासं कुर्वीत कार्यं विज्ञाय तत्त्वतः ॥

यथापराधं विप्रं तु विकर्माण्यपि कारयेत् ।

राजदुष्टानि यो भाषेदण्डो निर्विषयः स्मृतः ॥

अथवा ब्राह्मणा गावो लोकेऽस्मिन् वैदिकी
श्रुतिः ॥

(१) रक्षाकर्म पश्चादिपालनरूपं गर्हितम् ।

स्मृच. ३१७

(२) साहसचौर्योर्यमः— न शरीर इत्यादि । गुप्ते
रक्षिते यतः पलायनं न भवति । विकर्माणि उच्छिष्ट-
मार्जनादीनि । यो राजदुष्टानि भाषते, तस्य दण्डो निर्वि-
षयः, निर्विषयत्वं देशान्निःसारणमिति यावत् ।

विर. ३७४-५

आत्महत्यायत्नकरणे दण्डः

आत्मानं घातयेद्यस्तु रज्ज्वादिभिरुपक्रमैः ।

मृतोऽमेध्येन लेभन्व्यो जीवतो द्विशतं दमः ॥

दण्ड्यास्तत्पुत्रमित्राणि प्रत्येकं पणिकं दमम् ॥

ज्यक. १२३ ने (नं) ; स्मृच. ३१७ ; विर. ३७४, रत्न.

१२७ कर्हि (कस्य) ; विचि. १६६ णस्य (णे वै) ; ज्यनि.

४९५ कालायनः ; दवि. ६७ ; सवि. ४६३ (=) पू. ;

वीमि. २।२८२ ; ज्यप्र. ३९३ रत्नवत् ; ज्यड. १३१

कर्हि (कस्य) ने (नं) ; विता. ७५४ रत्नवत् ; समु. १४८-

(१) अप. २।२७७ ; ज्यक. १२३ रज्ज्वा (कृत्वा) ;

स्मृच. ३१७ अथ...कर्म (अथवाप्यथनं रक्षाकर्म) ; विर-

३७४ ; विचि. १६६ ; दवि. ६७ ; वीमि. २।२८२ ;

समु. १४८ र्यं (र्यं) .

(२) अप. २।२७७ पू. ; ज्यक. १२३ ; स्मृच. ३१७

पू. ; विर. ३७४ ; विचि. १६६ पू. ; ज्यनि. ४९५ विप्रं तु

...प्यपि (विप्रास्तु कर्माण्यपि च) पू. ; कालायनः ; दवि-

६७ पू. ; ३१८ दु (दि) उत्त. ; सवि. ४६३ यथा (तथा)

पू. ; वीमि. २।२८२ पू. ; समु. १४८ .

(३) ज्यक. १२३ ध्या (ध्यो) णा (णो) ; विर. ३७४ ;

सवि. ४६३ ; समु. १४८ .

(४) जमस्मृ. २०-२१ ; दवि. ३१९ रज्ज्वा (कृत्वा)

जीवतो (जीवेद्येत्) शतं (शतो) तृतीयार्धं विना .

संवर्तः

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

आततायिन्यदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् ।
गोब्राह्मणं यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

बृद्धहारीतः

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा । साहसिकाना दण्डविधिः, तत्र
ब्राह्मणे विशेषश्च ।

अग्निदं गरदं हिंस्रं चौरं दुर्वृत्तमेव च ।
धूर्तं पतितमित्यादीन् हन्यादेवाविचारयन् ॥
अङ्कयित्वा श्वपादेन गर्दभे चाधिरोह्य वै ।
प्रवासयेत्स्वराष्ट्रात्तु ब्राह्मणं पतितं नृपः ॥
कुलटां कामचारेण गर्भघ्नीं भर्तृहिसिकाम् ।
निवृत्तकर्णनासोष्ठीं कृत्वा नारीं प्रमापयेत् ॥
परद्रव्यादिहरणं परदारामिभर्शनम् ।
यः कुर्यात्तु बलात्तस्य हस्तच्छेदः प्रकीर्तितः ॥
ब्रह्मघ्नं च सुरापं वा गोस्त्रीबालनिषूदनम् ।
देवविप्रस्वहन्तारं शूलमारोपयेन्नरम् ॥
फैलितं पुष्पितं वाऽपि वनं छिन्द्यात्तु यो नरः ।
तडागसेतु यो भिन्धात्तं शूलेनानुरोहयेत् ॥
अग्निदं गरदं गोघ्नं बालस्त्रीगुरुघातिनम् ।
भगिनीं मातरं पुत्रीं गुरुदारान् स्तुषामपि ॥
साध्वीं तपस्विनीं वाऽपि गच्छन्तमतिपापिनम् ।
हिंस्रयन्त्रप्रयोक्तारं दाहयेद्वै कटाग्निना ॥
अदण्डयित्वा दुर्वृत्तांस्तत्पापं पृथिवीपतिः ।
संप्राप्य निरयं गच्छेत्तस्मात्तान् दण्डयेत्तथा ॥

सुमन्तुः

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् । यदा
हतः प्रायश्चित्तं स्यात् ।

- (१) व्यप्र. १८, व्यड. ११ (गोब्राह्मणम् ०).
(२) बृहास्पृ. ७।१९०-१२० (३) बृहास्पृ. ७।२००.
(४) बृहास्पृ. ७।२०२. (५) बृहास्पृ. ७।२१८-२१.
(६) मित्ता. २।२१ ब्राह्मणात् (ब्राह्मणवधात्) (यत्न...
स्यात् ०), स्पृच. ३।१५ नात (आत) वधे + (न); रत्न.
५२८ (अन्यत्र गोब्राह्मणात्) यत्तावदेव; ब्यवि. ५२०

गौः ब्राह्मणो वा आततायी यदा हतः तदा प्राय-
श्चित्तं स्यात्, दोषः स्यादित्यर्थः । आत्मपरित्राणव्यति-
रिक्तविषयमेतत् । यदाह देवलः— आत्मत्याग इति ।
स्पृच. ३।१५

पैठीनसिः

घातकसहायादिसाहसिकदण्डविधिः

हन्ता मन्त्रोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवक्त्राऽनुमोदकः ।
अकार्यकारिणामेषां प्रायश्चित्तं तु कल्पयेत् ॥
यथाशक्त्यनुरूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेत् ॥
एवमन्येऽप्यवकाशादानादिना घातकोपकारिणः स्तेय-
प्रकरणीया इहोदाहरणीयाः । व्यासः —‘ज्ञात्वा तु घातकं
सम्यक् ससहायं सवान्धवम् । हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेग-
जनकैर्नृपः ॥’ सहायोऽत्रात्यन्तसनिहितो विवक्षितः ।
वान्धवाश्च ये साहसकर्तारं ज्ञात्वाऽपि न त परित्यजन्ति
ते एवात्रोक्ता इति रत्नाकरः ।

अत्र साक्षात्प्रयुक्त्यनुग्रहानुमतिनिमित्तभेदात् पञ्चविधो
वधः स चात्माभिर्द्वैतविवेके भेदप्रभेदाभ्या विस्तरेण
प्रपञ्चितः । तत्रानुग्राहकादीना प्रत्यासत्तिव्यवधानापेक्षया
व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलगुरुलाघवात् प्राय-
श्चित्तगुरुलाघवं तत्रैव व्यवस्थितम् । यथा अनुग्राहकस्य
पादोने, प्रयोक्तुरर्धम् । अनुमन्तुः सार्धपादः । निमित्तिनां
तु पाद इति ।

(आततायिन्यदोषः अन्यत्र गोब्राह्मणात्), सवि. १५४ नात
(आत) वधे + (न) णात् (णेभ्यः) (यदा... स्यात् ०);
व्यप्र. १६ (यदा . स्यात् ०) . १७ नात (आत) वधे +
(न) यदा . स्यात् (स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्); व्यड. ९
मितावत् : १० यदा .. स्यात् (स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्);
व्यम. १०३ (यदा .. स्यात् ०), विता. ७५७ मितावत्;
बाल. २।२६ (पृ ३८) मितावत्, सेतु. १०० नात
(आत) वधे + (न) (यदा...स्यात् ०); समु. १४७
नात .. णात् (आततायिन्यदोषोऽन्यत्र ब्राह्मणात्).

(१) इवि. ७६.

एवं व्यवस्थिते प्रायश्चित्ते यत्र विशेषवचनं नास्ति तत्र दण्डोऽप्येवमेव द्रष्टव्यः । द्वयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् । उभयत्र व्यवधानाऽव्यवधानशोरनुरोध्यत्वात् । पैठीनसि-
वाक्ये द्वयोस्तुल्यवत्कल्पनीयत्वोपदेशाच्च । निमित्तिनस्तु आक्रोशनादिदण्ड एव न तु हिंसादण्डोऽपि, तत्र तस्या-
भिसंधानाभावात् । अत एवाततायिनि प्रमादमृते दण्डा-
भावमाह मिताक्षराकारः । यत्र तु विधिप्राप्तमाक्रोशनादि
तत्र तद्दण्डोऽपि नास्ति । उक्तं च भवदेवमद्वेन । यदा
विहितवाग्दण्डधनदण्डशारीरादिदण्डेष्वपराधानुरूपेषु गल्-
पाशादिना म्रियते तदापि न दोषः । मन्युत्पादनेऽपि
दण्डानां विहितत्वेन निषेधानवकाशात् । यतो न
हिंस्यादित्यनेन साक्षात्परप्राणवियोगफलव्यापारकर्तृत्वं
निषिध्यते । न च निमित्तिनो वाग्दण्डनिमित्तातिरिक्त-
व्यापारे कर्तृत्वमस्ति, तदेव हि मन्युत्पादनद्वारेण परम्परया
वचकारणमतः कथं तस्य निषेधविषयत्वमपीति ।

एव च प्रयोज्यस्यापि विध्यतिक्रमनिबन्धन पापमात्रं
न तु दण्डोऽपि । स्थपतेः स्वर्गं इव हिंसाया तस्य स्वरसा-
भावात् । परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्य तत्पुत्रादिस्थानी-
यत्वात् । स्वामिप्रयुक्त-हय-हस्ति-कुक्कुर-वानरादिवत्
प्रवृत्तेः पराधीनत्वात् । एवं च यथा तत्र स्वामिन एव
दण्डः । पुत्रापराधेन पितेत्यादिदण्डपारुष्यदण्डमातृका-
लिखितनारदवचनस्वरसात् । एवमिहापि प्रयोजक एव
दण्डो न तु प्रयोज्योऽपि न्यायसाम्यात् । दर्शितं चैव तदर्थं
बृहस्पतिवचनं स्तेयदण्डमातृकायाम् । इत्थमपराधानु-
सारेण दण्डव्यवस्थितौ 'ज्ञात्वा तु घातकम्' इत्यादि-
व्यासवाक्ये रत्नाकरीयं बान्धवव्याख्यानं चिन्त्यम् ।

न हि साहसिकापरित्यागमात्रं प्ररूढो दोषो येन
तत्र वधः स्यात् । साहसानभिसंधायिनोऽपि स्नेहादिनापि
तत्संभवात् । तस्माद् ये बान्धवाः साहसिनं न निवार-
यन्ति प्रत्युत साहसफलार्थितया स्वयमपराधयन्तः परं
प्रेरयन्ति तेषां तत्तुल्ययोगक्षेमत्वादयं दण्डविधिः ।

अन्यथा 'घातकाश्रोपघातकाः स्वशरीरेण दण्ड्याः
स्युरिति यमवचने स्वशरीरेण दण्डोऽप्यत्रापराधानुरूपो
विवक्षित इति रत्नाकरीयमेव व्याख्यानं विरुध्यते ।

द्वि. ७६-८

गालवः

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥

अग्निपुराणम्

मर्यादाभेदकादिषु दण्डविधिः

मर्यादाभेदकाः सर्वे दण्ड्याः प्रथमसाहसम् ॥
द्विगुणं दापयेच्छिन्ने पथि सीम्नि जलाशये ॥

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

गृहक्षेत्रापहर्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम् ।
अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चाभ्युद्यतायुधम् ॥
राजा गवाभिचारेभ्यो हन्याच्चैवाऽऽततायिनः ॥

राजपुराणा धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः

रक्षार्थाधिकृतैर्यैस्तु प्रजाभ्योऽर्थो विलुप्यते ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥
ये नियुक्ताः स्वकार्येषु हन्युः कार्यणि

कर्मिणाम् ।

निर्घृणाः क्रूरमनसस्तान्निःस्वान् कारयेन्नृपः ॥

प्रतिमादिभेदने अभक्ष्यभक्षणे च दण्डः

प्रतिमासंक्रमभिदो दद्युः पञ्चशतानि ते ॥
अभक्ष्यभक्ष्ये विप्रे वा शूद्रे वा कृष्णलो दमः ॥

ब्रह्मपुराणम्

आततायिविशेषः

परदारान् रमन्तस्तु द्वेषात्तत्पतिभिर्हिताः ॥

इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् ब्राह्मणादेः प्रवृत्तक्रियस्य
वधो गम्यत इति । तच्चिन्त्यं, वचनस्यास्य पातित्य विधातु
वधानुवादरूपत्वात् 'पतितास्ते प्रकीर्तिताः' इत्युपसंहार-
दर्शनात् वधुस्थानुवाद एव ।

(१) रत्न. १२७; व्यम. १०४.

(२) अपु. २२७।२२. (३) अपु. २२७।३३.

(४) अपु. २२७।३९,४०.

(५) अपु. २२७।४७,४८. (६) अपु. ३२७।५६.

(७) अपु. २२७।६०.

(८) द्वि. २३८.

सिद्धमाक्षिपतीति चेन्न, आक्षिपतु नाम, न त्वयं विधिपूर्वको हि नियमः प्रत्युत द्वेषादिति वचनाद् वैरिवधकोटिः कटाक्ष्यत इति ।

अत्रोच्यते, प्रियाधर्षिणो वचनादेवाततायित्वमाततायिवधे वचनादेव पापाभाव इति । एतच्च भवदेवमत्-माश्रित्योक्तम् । दवि. २३८

मत्स्यपुराणम्

राजप्रतिकूलसाहसिकदण्डविधिः

राज्ञः कोषापहन्तृंश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।

अरीणामुपकर्तृंश्च घातयेद्विविधैर्दमैः ॥

ब्राह्मणामन्त्रणसबन्धिदोषे दण्डः

आमन्त्रितो द्विजो यस्तु वर्तमानः प्रतिग्रहे ।

निष्कारणं न गच्छेत्तु स दाप्योऽष्टशतं दमम् ॥

द्विजे भोज्ये तु संप्राप्ते पापे नास्ति व्यतिक्रमः ॥

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा । आततायिन ।

गुरं वा तापसं वाऽपि ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

गृहक्षेत्रापहर्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम् ।

अग्निदं गरदं चैव तथा ह्यभ्युद्यतायुधम् ॥

अभिचारं च कुर्वाणं राजगामि च पैशुनम् ।

एतान् हि लोके धर्मज्ञाः कथयन्त्याततायिनः ॥

भविष्यपुराणम्

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या शासितश्चेद्विनश्यति ।

न शास्ता तत्र दोषेण ण्डिप्यते देवसत्तम ॥

(१) दवि. ३१७.

(२) अय. २।२६३ आ (नि) तु (न), व्यक. १२०, विर ३५९; दवि. ३०७ दमम् (दम) विष्णुः; सेतु. ३०४.

(३) दवि. ३०७. (४) बाल. २।२१.

(५) दवि. २३४, बाल २।२१ (गृहक्षेत्राभिहन्तारस्तथा पत्न्यभिगामिनः। अग्निदो गरदश्चैव तथैवाभ्युद्यतायुध. ॥ अयि-चारणि कुर्वाणो राजगामि च पैशुनम् । एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः ॥). (६) दवि. २३१.

हत्वा तु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

कामतोऽपि चरेद्द्वार द्वादशाब्दाख्यमुत्तमम् ॥

दक्षिणवानमपि गोविप्रं न हन्याद्वै कदाचन ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

साहसनिरुक्तिः । निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा ।

मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभं यदि ।

साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा पुनः ॥

ननु पारुष्यद्वयस्य साहसविशेषत्वात् पदान्तरत्वेनो-

क्तिरयुक्ता । सत्यम् । सहसा क्रियमाणस्य साहसविशे-

षत्व, छलेन पुनः क्रियमाणस्य पदान्तरत्वमेव, साहस-

लक्षणाभावात् । तथा चोक्त तेनैव—‘तस्यैव भेदः

स्तेय स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य

स्तेयमाधिरच्छलेन तु ॥’ आधिः क्लेशः । स आक्रम्या-

र्थहरणद्वारा क्रियमाणः साहसम् । छलेन पुनरर्थहरण-

द्वारा क्रियमाणः स्तेयमित्यर्थः । नन्वेनेन स्तेयस्य भेद

उक्तो न पारुष्यस्य । सत्यम् । अपृथगुद्दिष्टस्यापि भेद

उक्ते पृथगुद्दिष्टस्य सुतरामेव भेदो लक्ष्यत इति स्तेय-

मात्रस्योक्त-इत्यविरोधः । अतः पदान्तरत्वेनाप्युक्तिर्युक्तैव ।

अत एव संग्रहकारः—‘मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभ

यदि । साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा पुनः ॥’

अन्यथा पुनः यद्यप्रसभ कृतानि तदा यथाख्यानि

स्तेयस्त्रीसंग्रहणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याख्यानीत्यर्थः ।

नन्वेवं स्तेयस्त्रीसंग्रहणयोरपि साहसात् पृथगुद्देशन

कार्यम् । सत्यम् । अत एव मनुना—‘स्तेय च साहसं

चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च’ इति पृथगुद्दिष्टम् । नारदेन तयोः

प्रायेण छलेनैव क्रियमाणत्वात् पदान्तरत्वं स्फुटमेवेति

साहसान्तर्भाव एवोद्देशदशाया दर्शितः, पारुष्यद्वयस्य तु

प्रायेण प्रसभ क्रियमाणत्वात् पदान्तरत्वमव्यक्तमिति

पृथगुद्देशः कृत इति सर्वमनवद्यम् । स्मृच. ७

आततायिद्विजाग्न्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ।

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥

(१) दवि. २३५; व्यप्र. १७; व्यउ. १०; सेतु. १०१ द्वीर (द्वीरो).

(२) दवि. २४०; व्यप्र. १८; व्यउ. ११.

(३) स्मृच. ७; व्यप्र. २२३; समु. १४६.

(४) व्यम. १०४ उत्तरार्धे (इमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः); समु. १४७.

किल्बिषशब्देनोच्यते, स्तेयकिल्बिषः, स्तेयघ्नमित्यर्थः । तदष्टगुण दण्डः, 'समप्रेप्सुर्दण्ड्यः' इत्यत्र दण्डशब्दस्य नदीहोतोन्यायेनाधिकृतस्यात्र षष्ठ्यनुरूपार्थं दण्ड इत्येवं भवतीति । किल्बिषशब्देन वा दण्ड उच्यते । स्तेय-किल्बिष स्तेयदण्ड इत्यर्थः । स गृहीतः स्यादष्टगुण इति । तत्र ब्राह्मणसुवर्णवर्जं द्रष्टव्यं, तस्य महापातकमध्ये उपदेशादण्डगौरव भवतीति । मभा.

(२) उक्तः साहसदण्डः । स्तेयदण्डमाह— अष्टा-पाद्यामिति । स्तेय चौर्म्यम् । स्तेयोपात्तं द्रव्यं किल्बिष-निमित्तत्वात्किल्बिषमुच्यते । स्तेयेनोपात्तं द्रव्यमष्टगुण-मापादनीयं शूद्रस्य । कर्तारि षष्ठ्येषा । स्तेयकिल्बिषं शूद्रोऽष्टगुणमापादयेद्राज्ञे दण्डरूपेण प्रतिपादयेदिति । तत्रैको गुणः स्वामिने देयः, शेषो राज्ञे । उक्तं च 'चौरहृतमवजित्येत्यादिना । गौमि.

द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णम् ।

इतरेषा वैश्यादीनां स्तेयकिल्बिषाणि प्रतिवर्णं द्विगुणे-त्तरण्यापादनीयानि । वैश्यस्य षोडशगुण, क्षत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुण, ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणमिति । *गौमि.

विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम् ।

(१) जाल्युत्कर्षवद्विज्ञानोत्कर्षादपि दण्डभूयस्त्वं द्रष्टव्यं, तत्स्वजातिविहितात् 'अध्यर्धं विदुषो ज्ञेयम्' इति स्मृत्य-न्तरदर्शनात् । उपपन्नं चैतत्, यतोऽसौ ज्ञात्वाऽतिक्राम-तीति । विदुषो दण्डभूयस्त्वमिति सिद्धे अतिक्रमग्रहणं निर्यमार्थं, चौर्यविषय एवेदं, न साहसविषये । प्रायश्चित्त-विषयेऽपीति । एवं च ब्रुवता दण्डविधानात् प्रायश्चित्त-स्यापि गुरुलघुभावकल्पनाऽस्तीति प्रदर्शितं भवति । साहसप्रकरणे च यदुक्तं "श्रोत्रियस्यार्धदण्डः" इति तच्चोपपन्नम् । मभा.

* मभा. गौमिवत् ।

(१) गौघ. १२१९३; मिता. २१२७५ (=); मभा.; गौमि. १२१९३; दवि. ३६ विष्णु ; विता. ७८८; समु. १५१.

(२) गौघ. १२१९४; मेधा. ८१३३७ क्रमे (क्रम); मिता. २१२७५ (=); मभा.; गौमि. १२१९४; दवि. ३६ विष्णु. ; विता. ७८८; समु. १५१.

(२) क्रस्माद्रिहमेवमित्याह — विदुषोऽतिक्रमे इति यथा यथा वर्णोत्कर्षेण विद्योत्कर्षस्तथा तथा विहिताति-क्रमे दण्डभूयस्त्वं भवति । निषेधदोषं ज्ञात्वाऽपि प्रवर्तमानस्य दोषाधिक्यं भवति । अज्ञानतस्त्वन्यकूप-पतनवदनुज्ञोऽस्ति । गौमि.

फलहरितधान्यशाकादाने पञ्चकृष्णलमल्पे ।

(१) अस्यापवादमाह — फलेति । फलानामाम्रादीनां हरितधान्यस्य व्रीह्यादेः अपकस्येत्यर्थः, शाकस्य च मूल-कादेरपहरणे माषमात्रदण्डः । कुतः 'पञ्चकृष्णलको माषः' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । अल्पे उदरपूरणमात्रे । अधिके अन्यद्रव्ये वा अष्टापाद्यामित्येतदेव द्रष्टव्यम् । मभा.

(२) कृष्णल गुञ्जाबीजप्रमाणम् । 'माषो विंशति-भागस्तु ज्ञेयः कर्षापणस्य हि । कृष्णलस्तु चतुर्याशो माषस्यैव प्रकीर्तितः ॥' इति । *गौमि-

दण्डानहंस्तेयम्

गोऽग्न्यर्थे तृणमेधान् वीरुद्वनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानाम् ।

(१) ब्रह्मचारिप्रकरणे उक्तस्यादत्तादानप्रतिषेधस्य इदानीमपवादमाह— गोऽग्न्यर्थं इति । गवार्थं तृणानि । अग्निग्रहणेन श्रौतस्य स्मार्तस्यपि ग्रहणं, न लौकिकस्य, तदर्थमेधान् काष्ठानि । वीरुधा करवीरादीनां पुष्पाणि ।

* शेषं मभावत् ।

(१) गौघ. १२१९५, व्यक ११५; मभा.; गौमि. १२१९५ ल्ये (ल्यम्); विर. ३२५ लमल्पे (ल मन्ये); दवि. १४७ (धान्य०) मल्पे (मन्ये).

(२) गौघ. १२१२५; मेधा ८१३३९ (गो ... तीना च०); गोरा. ८१३३९ (पुष्पाणि फलानि अपरिवृतानाम्) एतावदेव; मिता. २११६६ थें तृणमेधान् (ॐ तृणमेधासि); अफ. २११६६ थें (थॉ); मभा.; गौमि. १२१२५, मवि. ८१३३९ (अपरिवृतानाम्) एतावदेव; समु. ८१३३९ (गो ... धान्०) च पु (पु); विचि. १४७ (फलानि चा-गृहीतानि) एतावदेव, दवि. ४१ थें ... रुद्र (थं तृण-मेधास्तु वीरुधो व), मच. ८१३३९ (गो... धान्०) परिवृता (नृता); विता. ६६९ (फलानि अपरिवृतानाम्) एतावदेव; सेतु. १२५० विचिवत्; समु. १५१ (वीरु०).

वमस्पतिशब्दोऽत्र वृक्षपर्यायः । साक्षाद्ब्रह्मनस्पतीनां पुष्पा-
संभवात् । यथाह मनुः— 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते
वनस्पतयः स्मृताः ।' इति । पुष्पाणि देवार्चनायानि
नानुभवार्थानि, गोऽभिर्साहचर्यात् । चकारात्पत्राणि
ब्राह्मणभोजनार्थानि । वीरुद्ब्रह्मनस्पतिपुष्पाणि चेति वक्तव्ये
ओषधार्थं मूलादेरपि ग्रहणार्थमसमासः । स्ववत् यथा
तेषां पीडा न भवति तथा गृहीतव्यमिति । यथाह
व्यासः— 'पक्षपक्षं प्रचिन्वीत मूलच्छेदं तु वर्जयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥' इति ।
फलानि चाम्रफलादीनि । आपत्सूचनार्थं पृथगभि-
धानम् । चकाराच्छाक च । अपरिवृत्तानामनारामीकृतानाम् ।
उभयविशेषण चेदम् । एव चारामे तृणादेरपि
प्रतिषेधः सिद्धः । ममा.

(२) एतानि तृणादीनि स्वामिभिरदत्तान्यपि स्ववदा-
ददीत । यथा स्वामी निःशङ्कमादत्ते तद्वदाददीत । ते
वीरुद्ब्रह्मनस्पतयोऽपरिवृत्ताश्चेत्तेषां फलान्यपि स्ववदाददीत
न स्वाम्यपेक्षा । फलविषयमेतदपरिवृत्तत्वं न तृणादि-
विषयम् । पृथग्वाक्यत्वात् । * गौमि.

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्डोत्सर्गे राज्ञो दोषः । ब्राह्मणे
विशेषः ।

^१स्तेनः प्रकीर्णकेशो मुसली राजानमियात्कर्म-
चक्षणः ।

यदि चैषा पुत्रादीनां पित्र्यमृणं न प्रतिकुर्यात्
कश्चित्, ततः स्तेनो भवतीति, अस्य 'अष्टपाद्यं
स्तेयकिल्बिषं' इति दण्डश्च विहित इत्यनेनैव प्रसङ्गेन
हिरण्यस्तेनस्यापि दण्ड उच्यते — स्तेन इति । स्तेनः
सुवर्णस्तेनः, अन्यद्रव्यापहारिणस्तु 'अष्टपाद्यं' इत्युक्त-
त्वात्, स्मृत्यन्तरदर्शनाच्च—'सुवर्णस्तेनकृद्विप्रो राजानम-
मिगम्य तु । स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयात् मां भवाननुद्या-
स्त्विति ॥' दण्डप्रकरणे गमनोपदेशः प्रायश्चित्तार्थः,
तथा च मनुः—'राजमिधृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि
मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥'
इति । स्तेये कृते स्तेनो भवति । स्तेयः परस्वापहारः ।

* गौमि. मभावत् ।

(१) गौच. १२।४०; ममा. मि (मी); गौमि. १२।४०.

शुद्धिपूर्वविषय एवेदम् । अशुद्धिपूर्वकस्तेयं नोपपद्यत
इति । महत्यपहृते त्वेतद् द्रष्टव्यं, विशेषानारम्भात् ।
प्रकीर्णकेशो मुक्तकेशः मृतसममात्मानं मन्यमानः ।
मुसली स्ववधसाधनमुसलहस्तो राजानं च गच्छेत्, कर्म
कथयन् स्तेनोऽहमस्मीति । ममा.

(२) 'आयसः खादिरो वा मुसल' इति स्मृत्यन्तरं
तद्वान् । 'असे मुसलमाधाय' इत्यापस्तम्बः । * गौमि.

पूतो वधमोक्षाभ्याम् ।

तत एवमुपस्थितः—पूत इति । पूतः शुद्धो भवतीति ।
वधान्मारणाद्वा मोक्षाद्वा । वधस्ताडनं, तदपि सकृदेव,
स्मृत्यन्तरदर्शनात्, 'गृहीत्वा मुसल राजा सकृद्धन्यात्तु
तं स्वयम् ।' इति । तत्र राजा यदि निःशङ्केन ताडितो
न म्रियेत ततोऽपि पूत एव भवतीति द्रष्टव्यम् । अ-
ब्राह्मणविषय चेद ताडनं, 'न शारीरो ब्राह्मणदण्डः' इति
वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च मनुः—'वधेन शुष्यति स्तेनो
ब्राह्मणस्तपसैव वा ।' इति । अत्रैवकारात् ब्राह्मणस्तप-
सैवेति भाष्यकृता व्याख्यातम् । ततश्च अब्राह्मणस्य
ताडनं, ब्राह्मणस्य मोक्ष इति द्रष्टव्यम् । तथापि ब्राह्मणस्य
स्वयंगमनपक्षे मौक्षः । यस्तु बलादानीयते तस्य मोक्षः
तपश्च द्रष्टव्यम् । एवं सर्वत्र स्वयंगमनपक्षे दण्ड एव,
बलादानयनपक्षे दण्डश्च प्रायश्चित्तं चेति द्रष्टव्यम् ।
तपस्त्वश्रोत्रियब्राह्मणस्य सान्त्पनं द्रष्टव्यं अश्रोत्रियब्राह्म-
णस्य सुवर्णहरणं चेत् । तथाह मनुः—'चरेत्सान्त्पनं कृच्छ्रं
निर्यात्यात्मविशुद्धये ।' इति । निर्यात्येति सर्वस्तेयशेषत्वे-
नान्वेतीति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—
'स्तेयं कृत्वा सुरा पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्महत्याम-
कृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्युः' इत्यादि । कथं
श्रोत्रियस्य गौरवमिति चेत् 'विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वं'
इत्युक्तत्वात् । श्रोत्रियब्राह्मणसुवर्णहरणे त्वश्रोत्रियस्य
चैतदेव । श्रोत्रियस्य षड्वर्षे द्रष्टव्यम् । यथाहोशना—
'सुवर्णस्तेयकृत् षड्वर्षे ब्राह्मणो व्रतं चरेत्' इति ।
क्षत्रियस्यापि यदा प्रायश्चित्तं समुच्चीयते तदा अश्रोत्रिय-
सुवर्णहरणे श्रोत्रियस्य भार्गवीयं द्रष्टव्यम्—'ब्राह्मणस्वं

* गौमि. मभावत् ।

(१) गौच. १२।४१; ममा.; गौमि. १२।४१.

हरेद्यस्तु चरेच्चान्द्रायणादिकम् ।' इति । अश्रोत्रियस्य पूर्वमुक्तमौशनस द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्वहरणे त्वेतदेव द्विगुणं 'श्रोत्रियस्वहरणे द्विगुणम्' इति कण्ववचनात् । वैश्यस्यापि क्षत्रियवद्द्रष्टव्यम्—'वैश्यस्य क्षत्रियवच्चोरदण्डः' इत्यौशनसवचनात् । श्रोत्रियस्वहरणे—'तपसाऽपनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयज मलम् । चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेत् ब्रह्महणो व्रतम् ॥' इति मनुनोक्तं वा द्रष्टव्यम् । शूद्रस्य प्रायश्चित्तं सर्वत्र 'निष्कालको वा घृताक्तो गोमयाभिना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत्' इति वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । अपहृतद्रव्यवशादपि प्रायश्चित्तस्य गुरुलघुभावः कल्प्यः । कुतः ? 'तथा परिमेयानां शतादभ्यधिके वधः' इति लिङ्गात् । कार्षापणमूल्यादधिक एव राज्ञा ताडनम् । इतरत्र सर्वत्र तु मोक्ष एव द्रष्टव्यः । कार्षापणमूल्यादधिक एव समस्तप्रायश्चित्तप्रवेशः । 'अर्धे अर्धे पादे पादम्' इति च द्रष्टव्यम् । शूद्रस्य च वैश्यवत्कल्प्यम् 'अन्यूनभावे वैश्यवच्छूद्रस्य कल्प्यम्' इति शङ्खवचनादिति ।

* मभा.

अधनन्नेनस्वी राजा ।

दयादियोगादन्न एनस्वी राजा भवति । चोरस्य यावत्पापं तावदस्य भवतीत्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—'स्तेनस्याप्नोति किल्बिषं' इति । यथा वधार्हस्यावधे दोषः एवं मोक्षार्हस्यामोक्षे दोषो द्रष्टव्यः । तथा च वसिष्ठः—'एनो राजानमृच्छत्युत्सुजन्तं सकिल्बिषम्' इति ।

मभा.

न शरीरो ब्राह्मणदण्डः ।

कर्मवियोगाविरुध्यापनविवासनाङ्ककरणानि । अच्युतौ प्रायश्चित्ती सः + ।

* गौमि. मभावत् ।

+ एतद्भवनत्रयव्याख्यासंग्रहः व्यवहारमातृकाया (पृ. ५६७-५६८) द्रष्टव्यः ।

(१) गौध. १२।४२, मभा. ; गौमि. १२।४२.

(२) गौध. १२।४३, व्यक. ११६. [अवशिष्टस्थलादि-निर्देशः व्यवहारमातृकाया (पृ. ५६७) द्रष्टव्यः ।]

(३) गौध. १२।४४-५, व्यक. ११६. [अवशिष्टस्थलादि-निर्देशः व्यवहारमातृकायां (पृ. ५६८) द्रष्टव्यः ।]

चोरसाहाय्ये अधर्मसंयुक्तप्रतिग्रहे च दण्डः

चोरसमः सचिवो मतिपूर्वे ।

चोरस्य सचिवः सहायः बुद्धिपूर्वे प्रतिश्रयान्नादिदाने चोरवन्निग्राहः । एव चाबुद्धिपूर्वे न दोषः । ÷ मभा. प्रतिग्रहीताऽप्यधर्मसंयुक्ते ।

अपिशब्दान्मतिपूर्वं इत्यनुवर्तते । योऽन्यस्य द्रव्यमनेन चोरितमिति जानन्नेव ततः प्रतिगृह्णाति सोऽपि तस्मिन्-धर्मसंयुक्ते प्रतिग्रहे चोरसमः । प्रकरणादेव सिद्धेऽधर्म-संयुक्तग्रहणमन्यत्रापि पापविषये प्रतिग्रहीतुस्तत्तापं भवतीति ज्ञापनार्थम् । × गौमि.

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

द्रव्यादानं विवाहसिद्धयर्थम् ।

(१) यदा पित्रादिर्दद्यात् तदा आच्छाद्यालङ्कृतां दद्यादित्युक्तम् । तत्र द्रव्याभावे कथमित्यत आह—द्रव्यादानमिति । द्रव्यस्य परकीयस्यादानं अननुज्ञातस्य स्वीकरणं विवाहसिद्धये यावता विवाहो निर्वर्तते आत्मी-यामावे तावदपहृत्य दद्यादित्यर्थः । मभा.

(२) द्रव्यमननुज्ञातमपि शूद्राच्चैलादिकमादेयं, विवाहसिद्धयर्थं यावता विवाहः सिद्धयति तावत् । अधिके दोषः । गौमि.

धर्मतन्त्रसङ्गे च ।

(१) धर्मतन्त्रस्याग्निहोत्रादेः प्रवृत्तस्य विच्छेदः सङ्गः, तस्मिंश्च सति परस्वापहरणं कुर्यात् । तन्त्रग्रहणं यत् प्रक्रान्तमवश्यकर्तव्यं तस्यैव सङ्गे, न त्वप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यर्थम् । सिद्धयर्थमित्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारः । यावता निर्वर्तते तावदेव गृह्णीयात् न ततोऽधिकमिति । एवं चाधिकग्रहणे स्तेयमेव भवति । मभा.

- गौमि. मभावत् । × मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १२।४६; अप. २।२७६ पूर्वे (पूर्वम्); मभा. ; गौमि. १२।४६; व्यनि ५०८ अपवत् ; समु. १५२.

(२) गौध. १२।४७; अप. २७६ के (कात्); मभा. ; गौमि. १२।४७, व्यनि. ५०८ (अधर्मसंयुक्ते ०); समु. १५२ (प्रतिग्राहिणश्च) एतावदेव.

(३) गौध. १८।२५; मभा. ; गौमि. १८।२४.

(४) गौध. १८।२६; मभा. ; गौमि. १८।२४ सङ्गे (संयोगे).

(२) तथा धर्मस्य पशुबन्धादेः प्रवृत्तस्य वृत्तन्त्रमङ्ग-
मश्वादि तस्य संयोगेऽविच्छेदसिद्धयर्थं यावता तन्निर्वर्तते
तावदननुज्ञातमप्यादेयम् । गौमि.

शूद्रात् ।

कुतस्तदादेयमित्यत आह—शूद्रादिति । यज्ञार्थं हि
धनम् । न च शूद्रस्य वैदिकेषु कर्मस्वधिकारः । अतः
प्रथमं तावच्छूद्रादाददीत । मभा.

अन्यत्रापि शूद्रात् । बहुपशोर्हीनकर्मणः ।

इतराम्योऽपि दृश्यन्त इति पञ्चम्याल्लल । शूद्राद-
न्यतोऽपि द्रव्यमादेयं स चेद्बहुपशुस्तथा हीनकर्मा भवति
तदनु रूप कर्म न करोति निषिद्धं वा कर्म सेवते* । शूद्र-
ग्रहणं विधिरयं यथा स्यादिति । तेन शूद्रालाभे वैश्यात् ।
तदलाभे क्षत्रियात् । गौमि.

शैतगोरनाहिताग्नेः ।

अन्यकर्मकृतोऽपि शतयोः अग्न्याधानमकुर्वतः ।
ज्ञतग्रहण द्रव्यपरिमाणोपलक्षणार्थं, शतनिष्कस्येत्यर्थः ।
एवं सर्वत्र । मभा.

सैहस्रगोश्चासोमपात् ।

यश्चाहिताग्निरपि सहस्रगुः सोमं न पिबति तस्माद-
प्याददीत । चशब्दादन्यतोऽपि । यः प्रभूतधनत्वे सति
तदनु रूपं कर्म न करोति तस्मादप्याददीत । मभा.

सैस्रमीं चाभुक्त्वाऽनिचयाय ।

(१) न केवलं निमित्तद्रव्यमेव परद्रव्यादाने । किंच-
सप्तमीमिति । सप्तमीं वेलामभुक्त्वा धनक्षयात्,
परद्रव्यादानं कुर्यात् । तथाह मनुः—‘तथैव सप्तमे भक्ते
भक्तानि षडनभता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीन-
कर्मणः ॥’ इति । हीनकर्माधिकारार्थश्चकारः । तथोदा-
हृतं च मनुवचनम् । अनिचयाय उदरपूरणमात्रम् ।
मभा.

(२) सप्तम्यर्थे द्वितीया । षट्सु वेलासु भोज्यालामे-

(१) गौघ. १८१२७; मभा.; गौमि. १८१२४.

(२) गौघ. १८१२८-९; मभा.; गौमि. १८१२५.

(३) गौघ. १८१३०; मभा.; गौमि. १८१२६.

(४) गौघ. १८१३१; मभा.; गौमि. १८१२७.

(५) गौघ. १८१३२; मभा.; गौमि. १८१२८.

नाभुक्त्वा सप्तम्या वेलाया यावता वृत्तिस्तावदननुमतम-
प्यादेयम् । अनिचयः पुनस्तेन निचयो न कर्तव्यः । शो
भोज्यमपि नादेयम् । गौमि.

अप्यहीनकर्मभ्यः ।

अस्यामवस्थायामहीनकर्मभ्योऽप्यादेयम् । अपिशब्दः
कथाञ्चिदस्यानुज्ञातमिति दर्शयति । तेन प्राणसंशय एवेद
भवति । गौमि.

आचक्षीत राज्ञा पृष्टः ।

(१) यद्यसावेवं कुर्वन् स्वामिभिर्गृहीतो राजसकाश
नीतस्तेन पृष्टः किमित्यमकार्षीरिति तदा स्वामवस्थामा-
चक्षीत । न तु मिथ्या वदेत् । गौमि.

(२) न तु स्वयं गत्वा कथयेत् । * मभा.

तेन हि भर्तव्यः श्रुतशीलसंपन्नश्चेत् ।

(१) हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्तेन हि भर्तव्यः
‘विभ्रयात् ब्राह्मणान् श्रोत्रियान्’ इति वचनात् । श्रुत-
शीलसंपन्नो यदि भवति । श्रुतेन वेदार्थविज्ञानेन, शीलिन
तच्चोदितकर्मानुष्ठानेनापि संपन्नः सम्यक् स्तुतः । ‘विभ्र-
यात् ब्राह्मणान् श्रोत्रियान्’ इति श्रोत्रियाणां भरणो-
पदेशात् भर्तव्यवचनेनैव श्रुतिशीलसंपन्नता सिद्धेति चेत्,
उच्यते— अश्रोत्रियाणामपि भरणोपदेशात् ‘निवृत्साहाश्च
ब्राह्मणान्’ इति । एवं च परस्वापहरणे अब्राह्मणो न
भर्तव्य इति प्रदर्शितम् । तेनेति वचन राज्ञो धर्मार्थ-
मेवास्य भरणं न वृत्त्यर्थमिति । मभा.

(२) हिश्वार्थे, तेन च राज्ञा स न केवलमदण्ड्यः
किं तर्हि तत आरभ्य भर्तव्यः तवेयमवस्था मया न
ज्ञातेति सान्त्वयित्वा स चेच्छ्रुतवृत्तशीलसंपन्नो भवति ।
श्रुतं शास्त्रपरिज्ञानं शीलं तदनुकूल आचारः ।
इतरोऽपि न दण्ड्यो भरणं तु तस्य तादृशं न कार्यम् ।
दण्डाभावः* पूर्वयोरपि निमित्तयोः समानः ।
गौमि.

* शेषं गौमिवत् ।

(१) गौघ. १८१३३; मभा.; गौमि. १८१२९.

(२) गौघ. १८१३४; मभा.; गौमि. १८१३०.

(३) गौघ. १८१३५; मभा.; गौमि. १८१३१.

धर्मतन्त्रपीडायां तस्य करणेऽदोषः ।

(१) यस्माद्भर्तव्यस्तस्मादस्य धर्मतन्त्रपीडाया—धर्म-
शब्देनात्मपीडा 'सप्तमीं चाशुक्त्वा' इत्यनेनोक्ता । धर्म-
विच्छेदे विवाहसिद्धये आत्मपीडाया चेत्यर्थः । तस्य
चौर्यस्य करणे अदोषः दण्डो नास्तीत्यर्थः । राज्ञ उपेक्षया
धर्मतन्त्रपीडाया सत्या चौर्यं कृत्वा स्वदोषादागते चौर्ये
ब्राह्मणस्य दण्डपातनं न युक्तमित्यभिप्रायः ।

केचिद्व्याचक्षते—श्रुतशीलसंपन्नश्चेत् भर्तव्यत्वादाच-
क्षीते । अश्रोत्रियोऽप्याचक्षीत । यस्मात्तस्मादश्रोत्रियस्यापि
धर्मतन्त्रपीडाया दण्डो नास्ति इति ।

अपरे व्याचक्षते — विभ्रूयाच्छ्रोत्रियानिति योऽसौ
भर्तव्यः सोऽस्मिन्नपराधेऽपि भर्तव्य एव । हिगब्द-
एवशब्दाद्यै, तदनुसृतोऽर्थः अस्यापि दातव्य इत्यर्थः ।
अश्रोत्रियमपि न दण्डयेत् यतस्तस्यापि तस्मिन्नपराधे
दण्डो नास्तीति । कुतः ? धर्मतन्त्रपीडायामित्यस्य सूत्रस्या-
श्रोत्रियार्थत्वादारम्भस्येति । मभा.

(२) यदि पशुव्रन्धादौ धर्मे प्रवृत्तस्य तदङ्गं पश्वादि
केनचित्पीडितं भवति हतमपहृतं वा तस्मिन्निवेदिते
तदैव तस्य प्रतिविधानं कार्यं राज्ञा । अकरणे दोषो
भवति । गौमि.

प्रकाशचौर्यप्रसङ्गात् करशुल्कस्थापनाविधिः

राज्ञे बलिदानं कर्षकैर्दशममष्टमं षष्ठं वा ।

(१) कर्षकैः क्षेत्रे यल्लब्धं तस्य दशमभागोऽष्टमः
षष्ठो वाऽशो राज्ञो बलिदानं कररूपेण देयः । अस्य राज्ञः
कर्षकैः क्षेत्रे यल्लब्धं तद्रक्षणनिमित्ता वृत्तिरेषा । कृष्याया
भूमेरतिभोगमध्यमभोगालयभोगविषयोऽयं व्यवस्थितो
विकल्पः । अतिभोगे दशमाशो मध्यमभोगेऽष्टमाशोऽल्प-
भोगे षष्ठाश इति । गौमि.

(२) अधुना रक्षणनिमित्तामस्य वृत्तिमाह— राज्ञे
बलिदानमिति । नियुक्ताय देयमिति राजग्रहणम् ।
प्रतिसवत्सरं देयमिति बलिग्रहणम् । दीनं कर्तव्यमिति
शेषः । कर्षकैः यावन्तः कृषिजीविनः, न तु वैश्येनैव

(१) गौघ. १८।३६; मभा. , गौमि १८।३२ तस्य
करणे दोषः (तस्याकरणे दोष) .

(२) गौघ. १०।२३, मभा. , गौमि. १०।२४.

दशमं वाऽष्टमं वा, षष्ठं वा, अधममध्यमोत्तममूमाग-
क्रमेण व्यवस्थितविकल्पो द्रष्टव्यः । मभा.

पशुहिरण्ययोरप्येके पञ्चाशद्भागः ।

(१) ये पशुभिर्जीवन्ति ये वा हिरण्यप्रयोकारो
वार्षुषिकासैः पञ्चाशत्तमो भागो राज्ञे देय इत्येके ।
तद्यथा यूयं पञ्चाशत्पशवः सन्ति स प्रतिसवत्सरमेकं पशुं
राज्ञे दद्यात् । यस्य वा पञ्चाशन्निकैर्बृद्धिप्रयोगः स
प्रतिसवत्सरमेकैकं निष्कं राज्ञे बलिरूपेण दद्यादिति ।
गौमि.

(२) पशुपालनेनोपजीवतः सकाशात्पशूना पञ्चा-
शद्भाग, गृह्णीयात् । हिरण्यं वार्षुषिकसकाशात् । 'समार्थं
धनमुद्धृत्य महार्थं यः प्रयच्छति । स वै वार्षुषिको
नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥' इति वार्षुषिकस्य प्रति-
षेधादेवास्याभावः प्राप्नोतीति चेत् — नैष दोषः, 'कामं
परिहृतकृत्याय पापीयसे दद्याताम्' इति वसिष्ठेन प्रका-
रान्तरेणाम्यनुज्ञानात् । एकेग्रहणात् तु गौतमः, तत्र
येषामप्रतिप्रसवः तेषु न गृह्णीयात् । येषा प्रतिषेधा-
भावादेव वार्षुषिकत्वं स्यात्, तेषु गृह्णीयादित्येवं
द्रष्टव्यम् । मभा.

विंशतिभागः शुल्कः पण्ये । मूलफलपुष्पौषध-
मधुमांसतृणेष्वनानां षाष्टः । तद्रक्षणधर्मित्वात् ।
तेषु तु नित्ययुक्तः स्यात् ।

(१) विंशतीति । यद्वणिग्भिर्विक्रीयते तत्पण्यं तत्र
विंशतितमो भागो राज्ञे देयस्तस्यैव दीयमानस्य शुल्क

(१) गौघ. १०।२४; मभा. ; गौमि. १०।२५.

(२) गौघ. १०।२५-८, अप. २।२६१ भागः शुल्कः
(भागा शुल्क) षाष्टः (षष्ठः) (तु०) ; व्यक. १११ षाष्टः
(षाष्टम्) (तु०) नित्य (नित्यं), मभा. षाष्ट. (षाष्ट्यः);
गौमि. १०।२६-९ षाष्टः (षष्ठः), उ. २।२६।९ षष्ठ (षष्ठि)
षाष्ट. (षाष्टिक्यम्) (तद्रक्ष..... स्यात् ०) ; विर. ३०४
(फल०) षाष्ट (षाष्ट) (तु०) ; विचि. १२९ (फल०)
षष्ठमधुमांस (षष्ठिमांसमधु) षाष्ट (तु षष्ठः) (तद्रक्ष.....
स्यात् ०) ; द्वा. ९४ (विंशति.पण्ये०) (फल०)
षाष्टः (षष्टि) तद्रक्षण (क्षण) (तु०), सेतु. २९५ (मूल-
फल०) षष्ठमधुमांस (षष्ठिमांसमधु) षाष्ट (षष्ठः) (तद्रक्ष
... ..स्यात् ०).

इति सञ्ज्ञा । शुल्कप्रदेशाः 'प्रातिभाव्यं वणिक्शुल्कमि'-
त्यादयः ।

मूलेति । मूलं हरिद्रादि । फलमात्रादि । पुष्पमुत्प-
लादि । औषधं बिल्वादि । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एतेषु
पण्येषु षष्टितमो भागो राज्ञे द्वयो विक्रेत्रा ।

कस्मात्पुनरेवं राज्ञे देय इत्यत आह— तद्रक्षणेति ।
तेषां करदायिना रक्षणरूपेण धर्मेण तद्वत्त्वात्तेषामयं रक्षक
इति कृत्वेति ।

तेष्विति । तेषु कर्षकादिषु नित्ययुक्तः स्याद्रक्षणे
नित्यमवहितः स्यात् । अपर आह— तेषु बल्यादिषु
नित्ययुक्तः स्यात् । तात्पर्येणाऽऽददीत शुल्कं ह्यस्यैतद्धन-
मिति ।

गौमि.

(२) विंशतीति । पण्यं पणनीय यद्दण्डिभिर्विक्रीयते
हिंवादि तेषु विंशतिभागं गृह्णीयात् । शुल्कग्रहणं संज्ञार्थं,
ततश्च 'प्रातिभाव्यवणिक्शुल्क' इत्यादौ व्यवहारसिद्धिः ।

मूलेति । मूलं हरिद्रादि, फलं मरीचादि, पुष्पं कुमु-
म्मादि, औषधं अभयादि, तृणं यत्किञ्चित् कटादि ।
शेषाः प्रसिद्धाः ।

कस्मात्पुनरेतद्राज्ञो देयमित्यत आह— तद्रक्षणेति ।
तेषां करदायिनां रक्षणं तद्रक्षणं, स एव धर्मः यस्यासौ
तद्रक्षणधर्मी, तस्य भावस्तद्रक्षणधर्मित्वं, तस्मात्तद्रक्षण-
धर्मित्वात् तच्छीलत्वादित्यर्थः । वचनगम्येऽर्थे हेतुवचनं
देशकालापेक्षया उक्तपरिमाणादप्यत्यन्तरभागग्रहणार्थं,
इतरथा सर्वमेव राजा रक्षतीति साधारणोऽयं हेतुः
स्यादिति । तथा चाहोशना— 'देशकाललामानुरूपतः
करान् प्रकल्पयेत्' इति ।

तेष्विति । तेषु तु बल्यादानेषु सर्वदा सत्यपि कार्य-
व्यग्रत्वे तत्परो भवेत् । तुराब्दो विशेषवाची अन्येष्वपि
द्रव्यार्जनोपायेषु धर्मादनपेतेषु तत्परो भवेत्, अत्र
विशेषत इति ।

मभा.

(३) षष्टितमं भागम् । तेषु मूलादिषु रक्षण-
धर्मित्वाद्रक्षणे आगमधर्मित्वाभित्ययुक्तः स्यात्भित्वावहितः
स्यादित्यर्थः । अत्र विंशतिभागः परदेशागतं द्रव्यमपेक्ष्य,
वस्तुविशेषापेक्षया तु षष्टो भागो यथाश्रुत्यैव संकोचा-
भावात् ।

विर. ३०४-५

अधिके न वृत्तिः ।

(१) राज्ञोऽधिकं रक्षणमिति यदुक्तं तद्द्वारेण यदा-
गतं घनं तदधिकं तेनात्मनः पोष्यवर्गस्य च हस्त्यश्वादीना
च वृत्तिः स्यात् । न तु पूर्वैर्यत्संचित्य खातं कोशरूपेण
तेन जीवेत् । आपदि तु तेनापि जीवेत् । तथा च
व्याघ्रः— 'कुटुम्बपोषणं कुर्यान्नित्यं कोशं च धारयेत् ।
आपदोऽन्यत्र कोशात्तु न गृह्णीयात्कदाचन ॥' इति ।

गौमि.

(२) स्यादिति शेषः । कुटुम्बपोषणादाधिकं यत्कोश-
रूपेणानुप्रविष्टं तस्मिन् कोशे वृत्तिर्न स्यात्, कुटुम्ब-
पोषणार्थं, अन्यत्रापदः, तस्मिन् न गृह्णीयादित्यर्थः ।
तथा च व्याघ्रः— 'कुटुम्बपोषणं कुर्यान्नित्यं कोशं च
वर्धयेत् । अन्यत्रापत्तितः कोशं न गृह्णीयात्कदाचन ॥'
इति । केचिद्रथाचक्षते— अधिकेन रक्षणद्वारा आगतेन
जीवनं स्यादिति । तत्र 'राज्ञोऽधिकं' इत्यनेन पुनरुक्त-
प्रसङ्गोऽस्ति उत नास्तीति निरूपणीयम् । मभा.

शिल्पिनो मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युः ।

एकेनाह्वा साध्यमेकं कर्म । शिल्पिनो लोहकारादयः ।
तेऽपि प्रतिमासं राज्ञे स्वीयमेकमहःकर्म कुर्युः । एष एषा
शुल्कः ।

*गौमि.

एतेनात्मोपजीविनो व्याख्याताः ।

(१) आत्मोपजीविनो ये शरीरायासेन जीवन्ति काष्ठ-
वाहादयस्तेऽप्येते च शिल्पिपूक्तप्रकारेण व्याख्याताः,
मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युरिति । नर्तकादिष्वप्येषैव
गतिः ।

गौमि.

(२) आत्मोपजीविनो नटनर्तकादयः, तेऽप्येकमहो
राज्ञः कर्म कुर्युरिति, शिल्प्यात्मोपजीविन इति वक्तव्ये
पृथग्ग्रहणं आत्मोपजीविनामल्पोपकारित्वादनित्यत्वार्थम् ।
आत्मोपजीविनश्चेत्येवमपि न कृतं, स्मृत्यन्तरेऽपि

* मभा. गौमिवत् ।

(१) गौघ. १०१२९, मभा. ; गौमि. १०१३० अधिके
न (अधिकेन).

(२) गौघ. १०१३०; मभा. ; गौमि. १०१३१.

(३) गौघ. १०१३१; मभा. , गौमि. १०१३२ नात्मोप
(नात्मनोप).

शिल्पिनो यद्यदुक्तं तत्र सर्वस्वाप्यनुप्रवेक्ष्यार्थम् ।
यथाहोशना— 'शिल्पिनो मासि मासि कर्मैकं प्रोक्तं,
तदभावे कार्पापण वा दद्यात्' इति । मभा.

नौचक्रीवन्तश्च ।

(१) नौचक्री च नौचक्रे । चक्रशब्देन तद्वच्छकटं
लक्ष्यते । तद्वन्तो नौचक्रीवन्तः । 'आसन्दीवदष्टीवदि'-
त्यादिना कथंचिद्रूपसिद्धिः । नौचन्तो नौजीविनः ।
चक्रवन्तः शकटजीविनः । तेऽपि राज्ञ एकमहस्तत्कर्म
कुर्युः । गौमि.

(२) चक्र शकटं, नौचक्राभ्या य उपजीवन्ति ।
बहुवचनात् वर्षकिनापितादयः । चकारात् वन्यमृग-
घातकादयः । पूर्ववदनित्यता मा भूदिति पृथग्रहणम् ।
मभा.

भक्तं तेभ्यो दद्यात् ।

(१) 'शिल्पिनो मासि मासी'त्यारभ्य येऽनुक्रान्ता-
स्तेभ्यः कर्म कुर्वद्भ्यो भक्तमन्नं दिवा भोजनं दद्याद्राजा ।
गौमि.

(२) तेभ्यः शिल्पिप्रभृतिभ्यः भक्तं भोजनं शुल्कं
दद्यात् । तदग्रहणमनन्तराणामेव मा भूदिति । मभा.

पण्यं वणिग्भिर्घातपचयेन देयम् ।

(१) मासि मास्येकैकमित्यनुवर्तते । विंशतिभागः
शुल्कः पण्य इत्युक्तम् । ततः शुल्कादधिकमिदं मासि
मास्येकं पण्यमर्थापचयेन प्राप्तस्य मूल्यस्य किञ्चिन्न्यूनता
कल्पयित्वा वणिजो राज्ञे दद्युः । तत्र बृहस्पतिः—
'शुल्कं ददुस्ततो मासमेकैकं पण्यमेव च । अर्धावरं च
मूल्याय वणिजस्ते पृथक्पृथक् ॥' इति । गौमि.

(२) अर्धापचयः अर्धावरमूल्यम् । *मभा.

(३) अर्धापचये मूल्यापचये । तेन मूल्यापचये
पण्यमप्रयच्छन्नपि वणिक् न दण्ड्य इति तात्पर्यम् ।

* विर. ३०३

* मभा गौमिवत् ।

(१) गौध. १०१३२, मभा. ; गौमि. १०१३३.

(२) गौध. १०१३३; मभा. ; गौमि. १०१३४.

(३) गौध. १०१३४; व्यक्र. १११; मभा. ; गौमि.
१०१३५ रर्षा (रर्षा); विर. ३०३ चयेन (जये न); द्वि.
१०० विरवत् ३०३.

व्य. कां. २०९.

चोरहृतं राज्ञा स्वामिने प्रदेयमलब्धेऽपि चौरै

चौरहृतमपजित्य यथास्थानं गमयेत् ।

(१) चौरैर्हृतं द्रव्यं तानपजित्य यथास्थानं गमयेत् ।
स्वामिन एव दद्यात् । जेतुस्तु जयफलं किञ्चित् ।

गौमि.

(२) चोराद्यपहृतं तत आच्छिद्य स्वामिन एव
प्रत्यर्पयेत् । न तु 'जेता लभेत साग्रामिकम्' (गौध.
१०११९) इत्यनेन कण्टकमर्दनव्याजेन वा किञ्चिदुप-
जीवेत् । आच्छिद्येति वक्तव्ये अपजित्येति वचनं
योऽप्यन्य आच्छिनन्ति असावप्यमुष्मै दापनीय इति ।
स्वामिने दद्यादिति वक्तव्ये 'यथास्थानं गमयेत्' इत्या-
रम्भः स्वाम्यभावेऽपि तद्भूत्येभ्यो यथार्हतोऽर्पयेदिति ।
चोरग्रहणं बलात्करणादेरप्युपलक्षणम् । मभा.

कोशाद्वा दद्यात् ।

(१) यद्यन्विष्यापि चोरा न दृष्टास्त एव वा जित्वा
गतास्तदा स्वकोशादादाय तावद्धनं स्वामिने दद्याद्यावद-
पहृतं चौरैरिति । गौमि.

(२) अनपजये, दुर्गदेशादिषु गतत्वात्, यावन्मात्र-
मपहृतं तत्त्वधनादद्यात् । कोशाद्वेति नोक्तं, यथास्थानं
गमयेत् कोशाद्वा गमयेदिति मा भूदाशङ्केति । मभा.

(३) प्रथमपक्षकरणासमर्थविषये द्वितीयः पक्षः ।

स्मृच. १३४

हारीतः

राज्ये चौरदोष

पौपास्तु यस्य राष्ट्राद्वै वर्धन्ते दस्यवः सदा ।
तस्यापमतिवृद्धं हि राज्ञो मूलं निष्कन्तति ॥

(१) गौध. १०१४६, मिता. २१३६, २१२७२ मप
(मव); अप. २१३६ तमपजित्य (त विजित्य), मभा. ;
गौमि. १०१४६, स्मृच. १३४ जित्य (हित्य); पमा. ४४९
मितावत् ; व्यक्र. १२५; विता ५६७, ७९५ मितावत् ;
प्रका. ८४; समु. १५२ मितावत्.

(२) गौध. १०१४७; मिता. २१३६ कोशाद्वा द (स्वको-
शाद्) २१२७२ कोशा (स्वकोशा), अप. २१३६;
मभा., गौमि. १०१४७; स्मृच. १३४; पमा. ४४९
कोशा (स्वकोशा); विता. ५६७ कोशाद्वा (कोशाद्) ;
७९५ पमावत् ; प्रका. ८४; समु. १५२.

(३) व्यक्र. ११० राज्ञो (राज्ञा); विर. ३०३.

आपस्तम्बः

तत्स्करभयरहितराज्यकरणं मुख्यो राजधर्मः

क्षेमकृद्वाजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तत्स्कर-
भयं न विद्यते ।

यस्य राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभयं नास्ति
स एव राजा क्षेमकृत् क्षेमङ्करः । न त्वन्यः शत तुभ्यं
शत तुभ्यमिति ददानोऽपि । उ.

ग्रामेषु नगरेषु चार्यान् शुचीन् सत्यशीलान्
प्रजागुप्तये निदध्यात् । तेषां पुरुषास्तथागुणा
एव स्युः । सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो
रक्ष्यम् । क्रोशो ग्रामेभ्यः ।

तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ।

ग्रामेष्विति । आर्यान् शुचीन् सत्यशीलानिति
व्याख्यातम् । एवंभूतान् पुरुषान् ग्रामेषु नगरेषु च
प्रजाना रक्षणार्थं निदध्यात् नियुञ्जीत । तेषामिति ।
तेषां नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेऽपि तथागुणा
आर्यादिगुणा एव स्युः । सर्वत इति । सर्वतः सर्वासु
दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्ष-
न्नित्यपपाठः । क्रोशो ग्रामेभ्य इति । ग्रामेभ्यस्तु
सर्वासु दिक्षु क्रोशो रक्ष्यः । ग्रामेभ्य इति 'यत-
श्चाध्वकालपरिमाणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या' इति पञ्चमी ।
तत्रेति । तत्र योजनमात्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते
ते नियुक्ताः स्वामिभ्यस्तत्प्रतिदद्यात् राज्ञा तैस्तत् प्रतिदाप्यं
राजा तैः प्रतिदापयेदिति प्रायेण दन्त्योष्ठ्य वकारं
पठन्ति (?) । उ.

शूद्रादीनां स्तेयादिमहापातकदण्डविधिः, ब्राह्मणे विशेषश्च

पुरुषवधे स्तेये भूम्यादाने इति स्वान्यादाय वध्यः ।

(१) आध. २।२५।१५, हिध. २।१८ यस्य (न
चास्य) (न०); व्यक. ११०; विर. २९४.

(२) आध. २।२६।४-७, हिध. २।१९ (नगरेषु०)
शीलान्+(धर्मार्थकुशलान्), व्यक. ११८; विर. ३४३
चार्यान् (आचार्यान्), विधि. १४७ तथागुणा एव (एव
तथागुणा.), द्वि. ८६ चार्यान् (आर्यान्); सेतु. २५०.

(३) आध. २।२६।८; हिध. २।१९; व्यक. ११८
द्राप्यम् (दातव्यम्); द्वि. ८६ (अत्र यन्मुष्येत तैस्तु
प्रतिपाद्यम् ।).

(४) आध. २।२७।१६; हिध. २।१९ भूम्यादाने-

चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ।

भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः, पुरुषवधादिपु
निमित्तेषु शूद्रः सर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्बध्यः मारयि-
तव्यः । चक्षुर्निरोध इति । ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु
चक्षुषो निरोधः कर्तव्यः । पट्टवन्धादिना चक्षुषी निरो-
द्धव्ये, यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तूत्पाटयितव्ये 'न
शारीरो ब्राह्मणदण्डः । अक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत्' इति
स्मरणात् । चक्षुर्निरोध इति रेफलोपसंख्यानसः । उ.

नियमातिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ।
आसमापत्तेः । असमापत्तौ नाशयः । आचार्य
ऋत्विक् स्नातको राजेति त्राणं स्युरन्यत्र
वध्यात् * ।

स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽसे मुसलमाधाय राजानं
गत्वा कर्माऽऽचक्षीत । तेनैतं हन्याद्वधे मोक्षः ।

स्तेनो ब्राह्मणस्वर्णहारी । असे स्वे स्कन्धे । मुसल-
माधाय आयसं स्त्रादिर वा धारयन् । राजानं गत्वा
कर्माऽऽचक्षीत, एवंकर्माऽस्मि, शाधि मामिति । स
तेन मुसलेन एतं स्तेनं हन्यात्, यथा मृतो भवति ।
वधेन स्तेयात् मोक्षो भवति । उ.

अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ।

यदि राजा दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा
तमनुज्ञातारं राजानमेव तदेनः स्पृशति । उ.

अग्निं वा प्रविशेत् । तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत् ।

* व्याख्यातग्रह स्थलादिनिर्देशश्च व्यवहारमात्रकाया
(पृ. ५६९) द्रष्टव्यः ।

(परदारानुप्रवेश), अप. २।२७०, व्यक. ११६, विर.
३३०, विधि. १४२ (पुरुषवधस्तेयभूम्यादानेषु) प्लावदेव;
द्वि. ६५; सेतु. २४४ (पुरुषवधस्तेयभूम्यादानेषु वधः).

(१) आध. २।२७।१७ क्षुर्नि (क्षुनि), हिध. २।१९;
मिता. २।२६ धस्त्वेतेषु (धो); अप. २।२६ मितावत् :
२।२७० धस्त्वेतेषु (धस्तु तेषु); व्यक. ११६ स्त्वेते (क्षैते);
स्मृ. च. १२४ मितावत्; विर. ३३० स्त्वेतेषु (श्च तेषु);
द्वि. ६५; मिता. ८७ मितावत्; सेतु. २४४ व्यकवत्;
प्रका. ७८ मितावत्; समु. ६८ मितावत्.

(२) आध. १।२५।४; हिध. १।२३-४.

(३) आध. १।२५।५, हिध. १।२४.

(४) आध. १।२५।६-७; हिध. १।२४.

तीक्ष्ण तपः महापराकादि । तद्वा आयच्छेत् आवर्तयेत् । उ.

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात् ।

भक्तमन्नम् । तस्यापचयो ऋहासः । प्रथमे दिने यावन्तो ग्रासः ते एकेन न्यूना द्वितीये । एवं तृतीयादिष्वपि आ एकस्माद् ग्रासात् । तत्रापि यदि न समाप्तिः ततस्तत्रैव ग्रासपरिमाणापचयः कर्तव्यः । एवं भक्तापचयेनात्मानं समाप्नुयात् समापयेत् । उ.

कृच्छ्रसवत्सरं वा चरेत् ।

अथ वा सवत्सरमेक नैरन्तर्येण कृच्छ्राश्चरेत् । एषामेनस्तु गुरुषु गुरुणि, लघुषु लघूनीति व्यवस्था । उ.

अथाप्युदाहरन्ति । स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्युः अपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरप पापं नुदन्ते ।

अस्मिन्नेव विषये पुराणश्लोकमध्युदाहरन्तीत्यर्थः । ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाश्चतुर्थो भोजनकालो येषाम् । यथा—^१ अद्य दिवा भुङ्क्ते श्वो नक्तमिति, ते तथोक्ताः । तथापि मितभोजिनः न मृष्टाशिनः । अपोऽभ्यवेयुः भूमिगतास्वप्नु स्नानं कुर्युः । सवनानुकल्प, यथा सवनानि प्रातःसवनादीन्यनुकल्पानि अनुसृतान्यनुष्ठितानि भवन्ति तथा त्रिषवणमित्यर्थः । तिष्ठेयुरहनि, रात्रावासीरन् । एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालक्षेपं कुर्वन्तः । एते त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमपनुदन्ते । उ.

दण्डार्हानहंस्तेयविचारः । दण्डोत्सर्गे राक्षो दोषः ।

परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके भूले पुष्पे

(१) आध. ११२५१८, हिध. ११२४

(२) आध. ११२५१९; हिध. ११२४

(३) आध. ११२५१९०-१११; हिध. ११२४ कल्पम् (कल्पयेत्), मभा १२१४१ (अथाप्युदाहरन्ति०) (अपो... नुदन्ते०).

(४) आध. २१२८११, हिध. २१२० पुष्पे फले (फले पुष्पे) (गन्धे ग्रासे०), दवि. १५२ एधो (एधो) पुष्पे फले (फले पुष्पे).

फले गन्धे ग्रासे शाक इति वाचा बाध्यः ।

एधोदकं च एधोदकम् । ग्रासो गवाद्यथो यवसादिः । सर्वत्र विषयसप्तमी । यः परपरिग्रहोऽयमित्यविद्वान् अजानन् एधादिकमादत्ते गृह्णाति, स तस्मिन् विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुरया वाचा बाध्यः निवार्यः । उ.

विदुषो वाससः परिमोषणम् ।

यस्तु विद्वानेवादत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः । उ.

अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणसंशये भोजनमाददानः ।

तथाशब्दस्य भोजनमित्यनेन संबन्धः । प्राणसंशयदशायामेधोदकादेरादाने कामकृतेऽयदण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति । उ.

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनः स्पृशति ।

प्राप्त दण्डनिमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याऽक्रियाया यदि दययाऽर्थलोभेन वा प्राप्तदण्डं न कुर्यात् तदा तदेनो राजानमेव स्पृशति । उ.

स्तेयदोषे आपदनापत्कालद्रव्यविशेषादिविचारः ।

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवतीति कौत्सहारीतौ तथा काण्वपुष्करसादी ।

यथा कथा च आपदनापदि वा भूयासमल्पं वा, परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते ममेदमस्त्विति बुद्धौ कुरुते, सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादयो मन्यन्ते । उ.

सन्त्यपवादाः परपरिग्रहेष्विति वार्ष्ण्यायणिः ।

वार्ष्ण्यायणिस्तु मन्यते केषुचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्यापवादाः सन्तीति । उ.

(१) आध. २१२८११२; हिध. २१२०; दवि. १५२ (विद्वान्श्रद्धासस परिमोषणे)

(२) आध. २१२८११३; हिध. २१२०, दवि. १५२ अदण्ड्यः (न दण्ड्यः).

(३) आध. २१२८११४, हिध. २१२०.

(४) आध. ११२८११, हिध. ११२६ काण्वपुष्क (काण्वपुष्क).

(५) आध. ११२८१२; हिध. ११२६ परपरि(पर).

शम्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ।
 शमी बीजकोशी तस्यामुष्यन्ते दहन्ते कालवशेन
 पच्यन्ते इति शम्योपाः कोशीप्रान्त्यानि मुद्गमाषचणका-
 दीनि । युग वहतीति युग्यः शकटवाही बलीवर्दः, तस्य
 घासो भक्षः तृणादिः युग्यघासः । एते आदीयमानाः
 स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति स्वामिभिः प्रतिषेध न
 कारयन्ति । एतेष्वादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेध-
 मर्हन्तीत्यर्थः । स्वयग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् ।
 अत्र स्मृत्यन्तरे विशेषः— 'चणकबीहिगोधूमयवाना
 मुद्गमाषयोः । अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनि
 स्थितैः ॥' इति । मनुस्तु— 'द्विजोऽध्वगः, क्षीण-
 वृत्तिर्द्राविक्षू द्वे च मूलके । आढदानः परक्षेत्रात्त दण्डं
 दातुमर्हति ॥' उ.

अतिव्यवहारो व्यूढो भवति ।

शम्योषादिष्वपि अतिव्यवहारो व्यूढो दुष्टो भवति,
 अतिमात्रापहारे स्तेयदोषो भवतीत्यर्थः । उ.

सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः ।

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थासु स्वाम्यनुमतिपूर्वमेव
 ग्रहणमिति हारीत आचार्यो मन्यते । उ.

दण्ड्यादण्डने दोषः

अन्नादे भ्रूणहा माष्टिं अनेना अभिशंसति ।

स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्नृतसंकरे ॥

इति ।

षडङ्गस्य वेदस्याध्येता भ्रूणः । त यो हतवान् स
 भ्रूणहा । सोऽन्नादे माष्टिं लिम्पति । किं ? प्रकरणादेन
 इति गम्यते । भ्रूणहो योऽन्नमत्ति तस्मिन्स्तेनः सक्रामति ।
 तस्मात्तस्योद्यतमपि अभोज्यमिति प्रकरणसंगतः पादः ।
 इतरत् पुराणश्लोके पठ्यमाने पठितम् । अनेनस योऽभि-
 शंसति मिथ्यैव ब्रूते — इद त्वया कृतमिति । स
 तस्मिन्नाभिशंसति तदेनो माष्टिं । मनुस्तु — 'पतितं
 पतितेत्युक्त्वा चोर चोरेति वा पुनः । वचनात्तुल्यदोषः

(१) आष. १।२।१३; हिच. १।२६.

(२) आष. १।२।१४; हिच. १।२६.

(३) आष. १।२।१५; हिच. १।२६.

(४) आष. १।१९।१५; हिच. १।१९.

स्वामिन्मिथ्या द्विदोषभाग्भवित् ॥' इति द्वैगुण्यमाह । तद-
 भ्यांसे द्रष्टव्यम् । 'स्तेनः प्रकीर्णकेश' इति वक्ष्यति । स
 एव तृतीयस्य पादस्यार्थः । कर्तुर्भेदादपौनरुक्त्यम् । संकरः
 प्रतिज्ञा प्रतिश्रवः । सत्यसगर इति यथा । यः प्रतिश्रुत्य
 न ददाति सोऽनृतसकर इति । ककारस्तु छान्दसः ।
 तस्मिन् याचकः स्वयमेनो माष्टिं । तस्मात्प्रतिश्रुतं देय-
 मिति । उ.

शुल्कस्थापना

धार्म्यं शुल्कमवहारयेत् ।

तत्र गौतमः—'विंशतिभागः शुल्कः पण्ये' इति
 (गौध. १०।२५) । यद्वणिग्भिर्विक्रीयते हिङ्गवादि,
 तस्य विंशतितम भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य शुल्क
 इति सज्ञा । एष धार्म्यः धर्म्यः शुल्कः । तमधिकृतै-
 रेवाऽवहारयेत् ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः—
 'मूलफलपुष्पौषधिमधुमांसतृणेष्वनाना षाष्टिक्यमि'ति
 (गौध. १०।२६) । उ.

अकरः श्रोत्रियः ।

श्रोत्रियः करं न दाप्यः । अन्ये दाप्याः । उ.

सर्ववर्णानां च स्त्रियः ।

अकराः । वर्णग्रहणात् प्रतिलोमादिस्त्रियो दाप्याः । उ.

कुमाराश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ।

व्यञ्जनानि स्मभवादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते
 तावदकराः । उ.

ये च विद्यार्था वसन्ति ।

विद्यामुद्दिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते जातव्यञ्जना अप्य-
 समाप्तवेदा अकराः । उ.

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ।

तपस्विनः कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः । धर्मपराः,
 अफलाक्यङ्घ्रिणः नित्यनैमित्तिकधर्मनिरताः । धर्मपरा

(१) आष. २।२६।९; हिच. २।१९.

(२) आष. २।२६।१०; हिच. २।१९.

(३) आष. २।२६।११; हिच. २।१९ (च०).

(४) आष. २।२६।१२; हिच. २।१९.

(५) आष. २।२६।१३; हिच. २।१९.

(६) आष. २।२६।१४; हिच. २।१९.

इति किम् ? ये अभिचारकामा मन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ते
ते अकरा मा भूवन्ति । उ.

शूद्रश्च पादावनेक्ता ।

यत्रैवर्णिकाना पादावनेक्ता स शूद्रोऽप्यकरः । उ.

अन्धमूकबधिररोगाविष्टाश्च ।

एतेऽप्यकराः यावदान्ध्यादि । उ.

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ।

ये च परिव्राजकादयः द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषा द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः ।
तथा च वसिष्ठः— 'अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः
प्रम्रजितो बालवृद्धतरुणप्रशान्ताः' इति । उ.

बौधायनः

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्डोत्सर्गे राज्ञो दोषः ।

स्तेनः प्रकीर्य केशान् सैध्रकं मुसलमादाय
स्कन्धेन राजानं गच्छेदनेन मां जहीति तेनैनं
हन्यात् । वधे मोक्षो भवति ।

ब्राह्मणस्वर्णं हरति बलेन वञ्चनेया चौयेण वा यो
ब्राह्मणः स स्तेन इति गीयते । तस्यैतत्प्रायश्चित्तम्—
प्रकीर्य केशानित्यादि । सैध्रको दृढदारुनिर्मितः । सैध्रक
मुसलं स्कन्धेनादाय राजानं गच्छेदिति संबन्धः ।

बौवि. (पृ.११०)

अथाप्युदाहरन्ति—

स्कन्धेनादाय मुसलं स्तेनो राजानमन्वियात् ।
अनेन शाधि मां राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥
शासने वा विसर्गे वा स्तेनो मुच्येत किल्बिषात् ।
अशासनात्तु तद्राजा स्तेनादाप्रोति किल्बिषमिति ॥

अथेदानीं स्तेनशासनमपि राज्ञ आवश्यकमित्ये-
तत्प्रदर्शयितुं तदशासने दोषमाह— अथाऽपीति ।
शासनं वधः । विसर्गो मोक्षः । किल्बिष पापम् ।

बौवि. (पृ.११०)

(१) आध. २।२६।१५; हिध. २।१९.

(२) आध. २।२६।१६; हिध. २।१९

(३) आध. २।२६।१७; हिध. २।१९.

(४) बौध. २।१।१७. (५) बौध. २।१।१८-२०.

शुल्कस्थापना

सामुद्रः शुल्कः । वरं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतम् ।
अन्येषामपि सारानुरूप्येणानुपहत्य धर्मं प्रकल्पयेत् ।

(१) सामुद्रः समुद्रागतपण्यगोचरः शुल्कः, तत्र
पण्येषु वरं रूपं मुक्ताफलादि उद्धृत्य गृहीत्वा शतपणमूल्ये
दशपणं शुल्कं गृह्णीयात् । अन्येषामपि लाभभूयस्त्व-
प्रयोजकदेशान्तरागताना सारानुरूपेण श्रेष्ठं वस्तुद्धृत्य
गृहीत्वा धर्मं धर्मादनपेतं शुल्कं प्रकल्पयेत् गृह्णीयादि-
त्यर्थः । अनुपहत्येत्यनेनैव वणिजो द्रव्योपघातो न कार्यं
इत्युक्तम् । हलायुधस्तु उपहत्येति पठित्वा गृहीत्विति
व्याख्यातवान्, फलतो न विशेषः । विर. ३०५

(२) 'षड्भागभृतो राजा' (बौध. १।१।८।१)
इत्युक्तम् । तस्य क्वचिदपवादमाह— सामुद्र इति ।
राज्ञो भवतीति शेषः । द्वीपान्तरादाहृत सामुद्रं वस्तु
तत्सम्बन्धी सामुद्रः शुल्कः पणद्रव्यम् ।

तस्मिन् भागः कियानित्यत आह— वरमिति ।
गृह्णीयाद्राजेति शेषः । वरमुत्कृष्टद्रव्यरूपं रत्नादिद्रव्यं
स्वामिने प्रदाय शेषं शतधा विभज्य दशपणं गृह्णीयात् ।
अनेन सामुद्रे दशभागः शुल्क इत्युक्तं भवति ।

अन्येषामपीति । असामुद्राणामपि द्रव्याणां सारफल्गु-
त्वापेक्षया वरं रूपमनुपहत्यैव धर्मं प्रकल्पयेदात्मार्थम् ।
तत्र सारफल्गुविभागो गौतमेनोक्तः— 'विंशतिभागः
शुल्कः पण्ये । मूलफलपुष्पौषधमधुमासतृणेन्धनाना
षाष्टयम्' इति । षष्ठतमं षाष्ठ्यम् । बौवि. (पृ.९१)

वसिष्ठः

स्तेयदुष्टलक्षणानि

स्तेनोऽनुप्रवेशान्न दुष्यति शस्त्रधारी सहोढो
त्रणसंपन्नश्च व्यपदिष्टस्त्वैकेषाम् ।

(१) बौध. १।१०।१५-६; अप. २।२६।१ सामुद्रः
(सामुद्र) रूप्येणा (सारेणा); व्यक. १११ रूप्ये (रूपे)
धर्म (धर्मे), विर. ३०५ दशपणं शतम् (शतपणमूल्ये
दशपण) रूप्ये (रूपे) धर्म (धर्म्य), द्दवि. ९४ पणं (फलं)
धर्म (धर्मे).

(२) वस्मृ. १९।२६ (क) प्यति (प्यते) ब्रध्न (ब्रध्ने),
(ख) (स्तेनाभिशस्त्रदुष्टशस्त्रधारिसहोदत्रणसंपन्नव्यपदेष्ट्वैकेषाम्);
व्यक. ११६; मन्मा. १२।४८ प्यति (प्यते); विर. ३३३
स्त्वे (स्त्रे).

अनुप्रवेशः चोरानुगमनमात्रम् । कस्तर्हि दुस्यतीत्य-
त्राह शस्त्रधारी, शस्त्रग्रहणनिमित्तं विना तद्वारी, सहोदः
सलोत्रः, चोरचिह्नग्रणसंपन्नश्च, व्यपदिष्टश्रैकेषा शस्त्र-
ग्रहणादिभिर्विनैव आतोपन्यस्तचौर्यः । विर. ३३३
स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्डद्योत्सर्गे राज्ञो दोषः ।

ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्य केशान् राजानमभि-
धावेत् स्तेनोऽस्मि भोः शास्तु मां भवानिति तस्मै
राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्तेनाऽऽत्मानं प्रमाषयेत्,
मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते ।

निष्कालको वा घृताक्तो गोमयामिना पाद-
प्रभृत्यात्मानमभिदाहयेत् मरणात्पूतो भवतीति
विज्ञायते ।

*दण्डद्योत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् त्रिरात्रं
पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं
राजा । अथाप्युदाहरन्ति—

अन्नादे भ्रूणहा माष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥
राजभिवर्तदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
एनो राजानमृच्छति जस्तृजन्तं सकिल्बिषम् ।
तं चेद्दातयते राजा हन्ति धर्मेण दुष्कृतम् ॥ इति ॥

अर्धस्थापना शुल्कस्थापना च

गौर्हस्थ्याङ्गानां च मानोन्माने रक्षिते स्याताम् ।
अधिष्ठानानिर्हारः सार्थानामर्धमानमानमूल्य-
मात्रं नैर्हारिकं स्यात् महामहयोः त्वनत्ययः स्याद-
भयं च ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च व्यवहारमातृकाया (पृ. ५७०)*
द्रष्टव्यः ।

(१) वस्मृ. २०।४५ (ख) हरणे (हरात्) (मां०)
दषात् (दध्यात्).

(२) वस्मृ. २०।४६ (ख) मभि (मति); मभा.
१२।४१ मभि (मव) (मर . यते०)

(३) वस्मृ. १९।९.

(४) वस्मृ. १९।१० (क) निर्हारः (अ नीहारः)
सार्था . . . र्हारिकं (सार्थानां मानमूल्यमात्रं नैर्हारिकं)
त्वन . . . यं च (स्थानापथः स्यात् ?), (ख) (अधिष्ठानान्नो

अधिष्ठानात् पत्तनादेयों निर्हारः निष्कृष्य हरणम् ।
सार्थाना पण्यपूर्णाना हरणपक्षेऽर्धमान मूल्यमात्रं मान
भाण्डं तन्मूल्य यत्तेन मात्रा परिमाणं यस्येति व्यधि-
करणेऽपि बहुव्रीहिः । तेन भाण्डस्य पत्तनादेर्निर्हारपक्षे
तन्मूल्यानुसारेण राजशुल्क देयम् । नैर्हारिक निर्हार-
संबन्धि । महामहयोर्महोत्सवयोः राज्ञः पुत्रजन्मादीन्द्र-
महादिरूपयोस्त्वित्थमपि निर्हारं कुर्वतोऽनत्ययोऽदण्डः
स्यादभयमताडन चेत्यर्थः । विर. ३०३-४

शुल्के चापि मानवं श्लोकमुदाहरन्ति—

न भिन्नकार्षापणमास्ति शुल्कं
न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।
न भैक्षलब्धे न हृतावशेषे
न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥

भिन्नो न्यनः कार्षापणो मल्य यस्य तद्विन्नकार्षापण
पण्य, शुल्कोऽपि भिन्नकार्षापणः तेन कार्षापणादर्वाग्
यस्य मूल्य तत्र वस्तुनि शुल्को न ग्राह्य इत्यर्थः । न
शिल्पवृत्तौ, न शिल्पिना शिल्पित्वात् प्राप्तवित्ते, शिशौ,
विक्रय्य गवादि वत्सादौ, दूते दूतवस्तुनि, कृतावशेषे
वणिजः शेषवस्तुनि । यज्ञे यज्ञार्थमानीयमाने द्रव्ये ।
हलायुधस्तु शिशुशिल्पिदूतान् बुद्धिस्वीकृत्य एव न शिशु-
प्रभृतिभ्यः वणिग्भ्यः कच्चिदपि शुल्कद्रव्यं ग्राह्यमित्यत्र
वाक्ये प्राह । विर. ३०५-६

विष्णुः

प्रकाशवञ्जकाना शुल्कपरिहर्तृकृतुलामानकर्त्रादीना दण्ड
शुल्कस्थानमपक्रामन् सर्वापहारमाप्नुयात् ।

नीहारसार्थानामस्माज् मूल्यमात्रं नैर्हारिकं स्यात् महामहस्यः
स्यात्); व्यक्र. १११; विर. ३०३.

(१) वस्मृ. १९।२४-५ (क) शुल्क (शुल्के), (ख)
(शुल्के चापि०) भिन्न (रिक्त) दूते (धर्मे) लब्धे (वृत्तौ);
मिता. २।२६३ (शुल्के...हरन्ति०), अप. २।२६१
(शुल्के...हरन्ति०) भैक्ष (भैक्ष्य) हृता (हृता), व्यक्र.
११२; विर. ३०५ हरन्ति (हरति) हृता (कृता), विधि.
१३० (मानवं०) भैक्ष (भैक्ष्य); दवि. ९५ वृत्तौ (वित्ते)
भैक्षलब्धे (भैक्षसंभे) हृता (कृता); धीमि २।२६३
मितावत्; समु. ९१ (शुल्के.. हरन्ति०) भिन्न (हीन) हृता
(भृता) सृष्ट्यन्तरम्.

(२) वस्मृ. ३।३१ (क) नमप (नाद्रप); अप.

अनाक्रामन् परिहरन् । सवापहार, अयं च सर्व-
स्वापहारो वारवारशुल्कस्थानपरिहारे । याज्ञवल्कीयस्त्वष्ट्र-
गुणदण्डोऽनभ्यासे परिहारस्येत्यविरोधः । विर. २९८

तुलामानकूटकर्तुश्च । तदकूटे कूटवादिनश्च ।
द्रव्याणां प्रुतिरूपविक्रयिकस्य च । संभूयवणिजां
पण्यमनर्धेणावरुन्धताम् । प्रत्येकं विक्रीणतां च ।

प्रतिरूपकं च कृतकमुक्तादि । संभूयवणिजामित्यादि,
मिलित्वा वणिजामधिकमल्प पण्यमल्पमूल्येन क्रीणता-
मल्पमूल्यं च वस्त्वधिकेन विक्रीणता च एकैकस्योत्तम-
साहस दण्ड इत्यर्थः । विर. २९९

उत्तमं साहसं दण्डनीयो भिषङ्मिध्याचरन्नुत्तमेषु
पुरुषेषु । मध्यमेषु मध्यमम् । तिर्यक्षु प्रथमम् ।

प्रान्थिभेदकानां करच्छेदः ।

द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां
सदंशच्छेदः ।

२।२६२ सर्वा (सर्वस्वा), व्यक्र. १११ मप (मपा), विर.
२९८ मप (मना), दीक ५३ मफ्ला (मनाक), विचि
१२७ व्यकवत्, दवि ९३ विरवत्, सेतु. २३१ दीकवत् .
३२१ माम् (मवाम्)

(१) विस्मृ. ५।१२२-६ मानकूट+(कर्म), व्यक्र.
१११ मान (नाणक) (तदकूटे०) त्येक (त्येकस्य), विर.
२९९ मान (नाणक) तदकूटे कूट (तदकूट) क्रयिक (क्रायक)
त्येक (त्येकस्य).

(२) विस्मृ. ५।१७४-७, अप. २।२४२ मध्यमेषु
मध्यमम् (मध्यमं मध्यमेषु), व्यक्र. ११२ अपवत्, विर.
३०६ दण्डनीयो (दण्ड्यो), विचि. १३० (पुरुषेषु०)
मध्यमेषु प्रथमम् (मध्यम मध्यमेषु प्रथम तिर्यक्षु) शेषं
विरवत्, दवि. १०५ (पुरुषेषु०) शेषं विरवत्, सेतु. २३२
विचिवत्.

(३) विस्मृ. ५।१३६.

(४) विस्मृ. ५।१३४-५, अप. २।२०२ द्यूते+(च)
कूटा (कपटा), व्यक्र. ११२ द्यूते+(च), विर. ३०८
(द्यूते०) : ६१७, पमा. ५७६ उप (उपा), रत्न. १२४
द्यूते+(च) (उप च्छेद.०), विचि. २६० (द्यूते०);
व्यनि. ४८२ व्यकवत्; दवि. १०८ विचिवत्; धीमि.
२।२०३ कूटा (कपटा); व्यप्र. ३८८ व्यकवत्, (उपधि...
...च्छेदः०) : ५६७; व्यड. १२६ व्यप्रवत्; विता.

याज्ञवल्क्यः— 'राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षो-
पधिदेविनाः ।' विष्णुः— 'कूटाक्षदेविनां करच्छेद उपधि-
देविना सदशच्छेदः ।' पूर्ववाक्ये चिह्नमपि यथायथ
करसदशच्छेदात्मकमेव विवक्षितमेकमूलत्वानुरोधात् ।
सदशच्छेदश्च तर्जन्यङ्गुष्ठच्छेदः । एतच्चापराधातिशये
द्रष्टव्यम् । विर. ३०८

एते दोषानुरूपत एव दण्ड्याः । कूटमानाः
कूटतुलाः उत्कोचजीविनः कपटोपायाः कितवाः
पण्ययोषितः प्रतिरूपकराः नैगमाद्याश्च भूरिधना
अपि (न?) धनदण्ड्या अपि तु दोषानुसारेण ।

एते प्रकाशतस्कराः । न पुनर्धनानुरूपत इत्यर्थः ।
प्रतिरूपकराः मिथ्यानाणकादिकारिणः मङ्गलादेशवृत्त-
यश्चकारेण समुच्चिताः । सवि. ४६०

अप्रकाशतस्कराणां पशुधान्यवस्त्रमध्यपेयरत्नादिद्रव्यहारिणां
दण्डविधिः

गोऽश्वोष्ट्रगजापहार्येकरपादिकः कार्यः, अजा-
द्यपहार्येकरश्च ।

अजाद्यपहार्येकरः कार्य इत्यन्वयः । अत्र पूर्वं व्यासे-
नाजाविहरणे अर्धत्रयोदशपणा इत्यभिधानादनेनाजा-
विहरणे एककरत्वस्योक्तेर्विरोधस्य प्रसङ्गे धनशून्यचौरत्वे
यज्ञोपयुक्ताजाविहरणे वा विष्णुरिति परिहारः ।

विर. ३२०

धान्यापहार्येकादशगुणं दण्ड्यः । सस्यापहारी
च । सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकमप-
हरन् विकरः । तदूनमेकादशगुणं दण्ड्यः ।

७४० (उपधि . . .च्छेद ०); सेतु. २९०; समु. १६५.

(१) सवि ४६०.

(२) विस्मृ. ५।७७-८ (क) पादिकः (पाद.) द्यप
(व्यप), (ख) करपादिक (पादकर) द्यप (वाप),
व्यक ११४, विर. ३२०, विचि. १३६ जापहार्येक (जाप-
हारक एक); व्यनि. ५१०-११ पादिक. (पाद.) द्यपहार्येक
(व्यपहारे एक), दवि. १३० (अजा श्व०) : १३२
(गो कार्य.०) द्यप (व्यप) करश्च (करः कार्य.);
सेतु. २३८ विचिवत्, समु. १५० करपादिकः (पादः)
द्यप (व्यप) करश्च (कर.).

(३) विस्मृ. ५।७९-८२; व्यक्र. ११४ (सुवर्ण...
दण्ड्यः०); विर. ३२२ (२) व्यकवत्.

सूत्रकार्पासगोमयगुडदधिक्षीरतक्रतृणलवणमृद-
भस्मपक्षिमत्स्यघृततैलमांसमधुवैदलवेणुमृन्मयलोह-
भाण्डानामपहर्ता मूल्यात् त्रिगुणं दण्ड्यः ।
पक्षाभ्रानां च ।

पुष्पहरितगुल्मबल्लीलतापर्णानामपहरणे पञ्च
कृष्णलान् । शाकमूलफलानां च ।

रत्नापहार्युत्तमसाहसम् ।

अवध्यसधनविषयमेतत् । विर. ३२४

अनुक्तद्रव्याणामपहर्ता मूल्यसमम् ।

क्षुद्रद्रव्यापहारे मूल्याद् द्विगुणो दमः ।

एतदल्पप्रयोजनशरावादिविषयमिति वेदितव्यम् ।

सवि. ४५७

उत्तममध्यमाधमद्रव्याणां हरणे मूल्यानुसारतो
दण्डः ।

उक्तो दण्डः शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां विदुषां
स्तेये द्विगुणोत्तराणि किल्बिषाणि ।

अयमर्थः— यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स शूद्र-
कर्तृके अपहार्यद्रव्यस्य अष्टगुण आपादनीयः । वैश्य-
कर्तृके अपहारे षोडशगुणः । क्षत्रियकर्तृके अपहारे द्वा-
त्रिंशद्गुणः । ब्राह्मणकर्तृके अपहारे चतुष्पष्टिगुणो दण्ड
आपादनीयः । एवं विट्छूद्रादिकर्तृकेऽपहारे दण्ड
ऊहनीयः ।

सवि. ४५५-६

(१) विस्मृ. ५।८३-४ (ख) भाण्डा (दण्डा), व्यक. ११५
गुड. .. तक्र (क्षीरतक्रगुड) पक्षिमत्स्य (मत्स्यपक्षि)
(तैल०); विर. ३२७ गुड. . वेणु (दधिक्षीरतक्रलवण-
गुडतृणमृदभस्ममत्स्यपक्षितैलघृतमांसमधुवैणववेणु) त्रिगुण (द्विगुणं);
द्वि. १४९ गुड तक्र (दधिक्षीरतक्रगुड) पक्षि...वैदल
(मत्स्यपक्षितैलघृतमांसमधुविदल) त्रिगुणं (द्विगुणं).

(२) विस्मृ. ५।८५-६

(३) विस्मृ. ५।८७, व्यक. ११४; विर. ३२४; विधि.
१३९, द्वि. १४५ सम् (सः), धीमि. २।२७३,
सेतु. २४१.

(४) विस्मृ. ५।८८, व्यक. ११५, विर ३२८, विधि.
१४१ समम् + (दमम्), द्वि. १५३ द्रव्याता
(द्रव्यहरणे); सेतु. २४३ विचिवत्.

(५) सवि. ४५७.

(६) सवि. ४५५. (७) सवि. ४५५ शूद्रवै (शूद्रावै),

ब्राह्मणे शतगुणो वा पूर्णं वाऽपि शर्तं भवेत् ।

निकृष्टे द्विगुणं कल्पयेत् ।

निकृष्टो जाता आचारेण धनेन वेति निबन्धन-
कारः । न च दिव्यमातृकाया 'द्विगुणार्थे यथाभिहिता
समयक्रिया वैश्यस्य, त्रिगुणार्थे राजन्यस्य, चतुर्गुणार्थे
ब्राह्मणस्य' इति विष्णुवचने शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणाना-
मेकद्वित्रिचतुःसंख्यया दिव्यक्रियाया तारतम्यमुक्तः;
अत्रापि दण्डकल्पनमष्टमांशषोडशाश्चतुर्विंशद्वात्रिंश-
कल्पनया भाव्यमिति वाच्यम् । दण्डविधायकदिव्यविधा-
यकशास्त्रयोर्वेदमूलत्वेन न्यायमूलत्वाभावात् वाचनिक-
मिदं तारतम्यम् । सवि. ४५६

दशकुम्भीधान्यहरणे एकादशगुणं दाप्यः ।

विंशतिद्रोणकं कुम्भी खारीपर्याय इति चन्द्रिका-
कारः । तद्द्विगुणापहारे एकादशगुणं तद्धनं दापयित्वा
अङ्गच्छेदनवधरूपदण्डा योज्या यथायोगम् ।

सवि. ४५६

मैगीनां प्राणफलञ्जापहारे हस्तच्छेदो बधः
कुकूलारोहणम् ।

प्राणो नाम चतुर्माषात्मकः परिमाणविशेषः ।
कलञ्जो नाम धरणम् । यथाह विष्णुगुप्तः— 'पञ्च-
गुञ्जलको माषः प्राणस्तेषु चतुर्गुणैः । कलञ्जो धरणं
प्राहुः मणिमानविशारदाः ॥' इति । अत्र केचिच्चतुर्गुणैः
इति पदसामर्थ्याद्विंशतिगुणात्मको माषो न भवति,
विधेयस्यैव प्राधान्यात्, प्रधानपरामर्षस्य न्याय्यत्वात्,
षोडशमाषात्मकः प्राण इत्याहुः । एतदेव सम्यक् ।
तथा व्यवहारात् । कलञ्जस्तु प्राणद्वितय 'कलञ्जः
प्राणयुग्यकम्' इति लक्षणात् लोकाचारतो व्यवस्था ॥
एतत्सर्वं दण्डकथनं बलावष्टम्भे वेदितव्यम् । साहसं
प्रकृत्य मन्वाहिभिरुक्तत्वात् । सवि. ४५७

दोषानुविद्धाः प्रच्छन्नाः गूढतस्कराः । उत्क्षेपकः
संधिभेत्ता पशुस्त्रीप्रथिभेदकाः परस्परं दण्ड्याः ।

(१) सवि. ४५६. (२) सवि. ४५६.

(३) सवि. ४५६. (४) सवि. ४५७.

(५) सवि. ४६०.

दोषा रात्रिः । सवि. ४६०
कूटशासनकर्तृश्च राजा हन्यात् । कूटलेख्य-
कारांश्च* ।

गरदामिदप्रसह्यतस्करान् स्त्रीबालपुरुषघातिनश्च* ।
ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमप-
हरेयुः । धरिममेयानां शतादभ्यधिकम्* ।
प्रसह्यतस्कराणां चावकाशभक्तप्रदांश्च ।
अन्यत्र राजाशक्तेः* ।

राज्ञश्चेच्चौरनिवारणे न शक्तिः, तदा ग्रामनिवासिना
आत्मत्राणाय चौररक्षणेऽपि न वध इत्यर्थः । वै.
स्तेनाः सर्व एवापहृतं धनिकस्य धनं दाप्याः ।
ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः ।

करशुल्कस्थापना

प्रजाभ्यो बल्यर्थं संवत्सरेण धान्यतः षष्ठमंशमा-
दद्यात् । सर्वसस्येभ्यश्च । द्विकं शतं पशुहिरण्येभ्यो
बल्लेभ्यश्च । मांसमधुघृतौषधिगन्धपुष्पमूलफल-
रसदारुपत्राजिनमृद्गाण्डाश्मभाण्डवैदलेभ्यः षष्ठ-
भागम् । ब्राह्मणेभ्यः करादानं न कुर्यात् । ते हि
राज्ञो धर्मकरदाः । राजा च प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृत-
षष्ठांशमाक् ।

स्वदेशपण्याच्च शुल्कांशं दशममादद्यात् । पर-
देशपण्याच्च विंशतितमम् ।

स्वदेशपण्ये वाणिज उत्पन्ने लाभे दशमांशं राजा
गृह्णीयात् । परदेशपण्ये च उत्पन्ने लाभे विंशतितममंश
गृह्णीयादित्यर्थः । विर. ३०४

* स्थलनिर्देश साहसप्रकरणे पृ १६०९ द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।८९-९० व एवाप (वर्मप) (धनं०) ;
अप. २।२७५ (धनं०) ; व्यक. ११६ (स्तेनाः०) एवाप
(एव वाप) (धनं०) ; स्मृच. ३१८ (धनं०) . ३१९
(स्तेनाः सर्व एवापहृतं दाप्या) पतावदेव, विर. ३३१ ;
विचि. १४३ (=), सेतु. २४४ ; समु. १५० अपवत् .

(२) विस्मृ. ३।२२-२८ .

(३) विस्मृ. ३।२९-३०, व्यक. १११ प्याच्च (प्यात्) ;
विर. ३०४ प्याच्च शुल्कांशं (प्यात् शुल्कं), विचि. १२९
व्यकवत् ; सेतु. ३९५ व्यकवत् .

व्य. क्रं. २१०

चौरहृतं चौरैऽलब्धेऽपि स्वामिने प्रत्यर्पणीयम्
चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो
दद्यात् । अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् ।

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

मानार्थस्थापनविधिः

तुलामानप्रतीमानव्यवहारार्थस्थापनं देश-
द्रव्यानुरूपं प्रत्ययितपुरुषाधिष्ठितम् ।

प्रकाशवक्रक-कूटतुलामानव्यवहारादिदण्डविधिः

कूटतुलामानप्रतिमानव्यवहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा ।
मान प्रस्थादि । शारीरो मुण्डनादिरूपः । अङ्गच्छेदः
कर्णादिच्छेदः । अर्थगौरवागौरवाभ्या विकल्पव्यवस्थितिः ।
विर. २९८

प्रतिषिद्धभाण्डनिर्हारे ।

शारीरोऽङ्गच्छेदो वा दण्ड इत्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ
—प्रतीति । निर्हारे विक्रये । नाशितभाण्डमूल्यो यदि,
तदैवमित्यविरोधः । एवञ्च राजा निषिद्धमपि राजयोग्य-
मपि विक्रीय यदि मूल्यदानागक्त एव कश्चित् स्यात्,
तदा तत्रायं दण्डो न्यायतौल्यात् । विर. ३०१

अप्रकाशतस्कराणां पशुपुरुषभाण्डाद्यपहारिणा दण्डविधिः

राजपुत्रापहारेऽष्टसहस्रं शारीरो वा दण्डः
तत्कुलीनेष्वर्धं स्त्रीपुरुषयोश्च ।

अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रं, तच्च कार्षापणानाम् ।
तत्कुलीनेषु राजकुलीनेषु राजपुत्रव्यतिरिक्तेष्वर्धं अष्टा-
धिकसहस्रार्धं, स्त्रीपुरुषयोश्च राजकुलीनयोरर्धं अष्टाधिक-
सहस्रार्धं, शारीरो वेति विकल्पे धनवत्त्वाधनवत्त्वाभ्यां
व्यवस्था । विर. ३१८

(१) विस्मृ. ३।६६-७, व्यक. ११८ चौर (चौराप)
(च०) ; विर. ३४५ चौर... मवाप्य (चौरापहृतं द्रव्यं)
(च०), दवि. ८८ व्यकवत् .

(२) व्यक. १११, विर. ३०२ ; दवि. ९७ सस्था
(स्था) .

(३) व्यक. १११ ; विर. ३९८ ; विचि. १२७ शखः ;
दवि. ९० ; सेतु. २३० .

(४) विर. ३०१ ; दवि. ९२ .

(५) व्यक. ११४, विर. ३१८ ; दवि. १२७, अर्ध...
...श्च (पुत्रेष्वर्धं स्त्रीपुरुषयोः) .

हस्त्यभरणवृद्ध्यानेषु शरजमुत्रापहास्वहण्डः ।
अजाविकेष्वर्ध्वर्ध्वोदशपणा नकुलविजोऽप-
हरणे-कार्षापणः ।

अत्र व्यासेन वाजिवह्न्यहरणे सर्वस्वग्रहणमुक्त अनेन
त्वष्टसहस्रमुक्तमिति विरोधो वाजिवारणगौरवागौरवाम्यां
परिहार्यः । विर. ३१८

सुवर्णरजतापहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा ।

शारीरो दण्डस्ताडनम् । अङ्गं कर्णादि । पञ्चाशदून-
विषय निर्धनविषयं चैतत् । विर. ३२४

अष्टशतं सीताद्रव्यापहारे यथाकालम् ।

अष्टशतमष्टाधिकशतम् । सीता कृष्यमाणा भूमिः
तद्द्रव्यं हलकुहालादि, यथाकाल कर्षणसमये ।
विर. ३२४

कृतकाष्ठाशमकौलालचर्मवेत्रदलभाण्डेषु मूल्या-
त्यञ्जगुणस्त्रयो वा कार्षापणाः । एकचक्रापहारे
चत्वारिंशत्, शकटे त्वशीतिशतम् ।

कृतकाष्ठं षटितकाष्ठ, कौलाल कुलालनिर्मित मृन्म-
यमिति यावत् । भाण्डपदमश्मादिभिः संबध्यते । एक-
चक्रमेकं रथाङ्गम् । चत्वारिंशत् पणा एव, अशीति-
शतमशीत्याधिकशतम् । विर. ३२७

(१) व्य.क. ११४ रथो (गोरथ) के ... पणा
(केऽर्धत्रयोदशं) हरणे + (त्रयः) ; विर. ३१८ (अजा...
... कार्षापणाः ०) : ३१९ (हस्त्यहण्ड.०) ; दवि.
१३० (रथ०) वृषया (वृषाय) (अजा.....कार्षापणाः ०) ;
१३२ (हस्त्य.....हण्डः ०) केवर्ध (केऽर्धं) हरणे +
(त्रयः) .

(२) व्य.क. ११४, विर ३२४ रजता (रत्ना) ; विचि.
१३९ शंसः ; दवि १४५ विरवत्, सेतु. २४१ शंसः

(३) व्य.क. ११५ हरणे...लम् (हारे च) ; विर. ३२४ ;
विचि. १३९ प (मि) शंसः ; दवि १४५ हरणे (हारे) ;
सेतु. २४१ प (मि) शंसः .

(४) व्य.क. ११५ दल (विदल) शतम् (तमः) ; विर.
३२७ ; दवि. १४७ (कृत कार्षापणाः ०) पद
(ह) शकटे त्वशी (कटेऽशी) : १४९ एक.....
शतम् ०) ; सेतु. २४२ (दल०) केवर्ध (केऽर्धं) ; ..

वर्णविशेषकृन्चौर्यदण्डविधिः ॥ १० ॥
अजाविकेष्वर्ध्वर्ध्वोदशपणा नकुलविजोऽप-
हरणे-कार्षापणः । तृणोलपपुष्पफलमूलान्यपहरन् बलादविज्ञातो वा
हस्तच्छेदनमाप्नुयात् । कुशकरकामिहोत्रद्रव्यापहारे
अप्रत्यक्षतोऽङ्गच्छेदः स्यात्, अप्रत्यक्षं यथाविदितो-
ऽयं किल्बिषीति ब्राह्मणः खरयानमवाप्नुयात् ।
मूत्रमौण्ड्यमितरेषां खरयानमेव च ।

ब्राह्मणोऽत्र यागादिपरः । अग्रे ब्राह्मण एव कर्म-
वियोगविख्यापनविवासनाङ्ककरणाना वक्ष्यमाणत्वात् ।
समिदादीन्यत्र यागार्थमानीतानि, करकः कमण्डलुः ।
अग्निहोत्रद्रव्याणि हवनीयादीनि, किल्बिषी चौरः प्रक-
रणात् । मूत्रमौण्ड्यं मूत्रेण मुण्डनम् । इतरेषा क्षत्रिया-
दीनाम् । विर. ३२९-३०

अन्यूनभावे वैश्यवत् गूढस्य कल्प्यम् ।

चौर्यशक्तिशोधनदण्डौ

असाक्षिप्रणिहिते दिव्यम् । अथवा मित्रैः
सज्जनैरात्मानं ना शोधयेदेव । स चेद्दण्ड्योऽर्थिनां
चार्थं दापयेत् ।

दण्ड्यादण्डने राजदोष

अन्नादे भ्रूणहा मार्षि पत्यौ भार्यापचारिणी ।

गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि
किल्बिषम् ॥

(१) मेधा. ८।३३३ (कुशकरकामिहोत्रद्रव्याप्यपहरतोऽ-
ङ्गच्छेदः स्यात्) शंसः, यतावदेव; अप २।२७५ पुष्प.....
हरन् (शष्पपुष्पपुष्पफलान्यपहरेत्) कुश + (चर्मभाण्ड)
व्यापहारे (व्याप्यपहरत्.) मूत्र (सूत्र) मेव च (मेव) :
व्य.क. ११५ यथाविदितो (यदा विदितो) शेषे अशुद्धि-
बाहुल्यम्, विर ३२९ तृणोलप (तृणोपल) ; विचि. १४३
(ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्यमितरेषा खरयानम् ।) शंसः, यतावदेव;
दवि. १५० तृणोलप (तृणोपल) न्यप (षप) बला...
वा (ना बलादविज्ञातो) व्यापहारे (व्याप्यपहरेत्) यथावि
(यदा वि) मवामु (मामु), सेतु. २४३ दाज्ये (धाषे)
तृणोलप (तृण) ज्ञातो (ज्ञाते) (कुश मेव च०) .

(२) मभा. १।२।४१ शंसः (३) अप २।२६९

(४) चतुर्वर्गचिन्तामणिः Vol III Part I Page
781. Dharmasutra of Shankhalikha
Page 46. edited by Prof. P. V. Kane

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

कारुकरक्षणम्

कारुकरक्षणम् । प्रदेशारख्यस्त्रयोऽमात्याः
कण्टकशोधनं कुर्युः ।

अर्थ्यप्रकाराः कारुशासितारः संनिक्षेप्तारः
स्ववित्तकारवः, श्रेणीप्रमाणा निक्षेपं गृह्णीयुः ।
विपत्तौ श्रेणी निक्षेपं भजेत । निर्दिष्टदेशकालकार्यं
च कर्म कुर्युः । अनिर्दिष्टदेशकालकार्यापदेशम् ।

अथ चतुर्थं कण्टकशोधनं नामाधिकरणमारभ्यते ।
कण्टकानां, कण्टकाः प्रजापीडाकरत्वात् कण्टकतुल्याः
कारुकरवैदेहकादयः, तेषां शोधनं तेभ्यः प्रजापीडा यथा
न भवेत् तथा तच्छमनं कण्टकशोधनम् । तदस्मिन्नधि-
करणे प्रस्तुतम् । तत्र प्रथमं सूत्रं— कारुकरक्षणमिति ।
नाडिन्धमतभायस्कारादयः कारुकाः तेभ्यः प्रजानां
रक्षणमिति सूत्रार्थः । प्रदेशार इति । कण्टकशोधनाधि-
कृताः प्रदेशार इत्याख्यायन्ते । ते त्रयस्त्रयः, अमात्याः
जानपदत्वाद्यमात्यगणयुक्ताः, कण्टकशोधनं कुर्युः । इह
वीप्सा कण्टकशोधनस्थानेषु सर्वेष्वपि प्रदेशृत्तित्वप्रति-
पत्त्यर्था ।

कौटिल्याणां कारवः निक्षेपं गृहीतुमर्हन्तीत्याह—
अर्थ्येत्यादि । अर्थ्यप्रकाराः अर्थानपेतप्रकाराः शुचि-
स्वभावा इत्यर्थः अर्थनीयस्वभावा वा, अप्रतीकारा
इति काचित्के पाठे अनाशंसनीयप्रतिकारा इत्यर्थो
वाच्यः । कारुशासितारः बहूनां कारुणामधश्चराणामुपरि
स्थित्वा कर्तव्योपदेशारः, संनिक्षेप्तारः प्रातिवेशिकानु-
वेशिकसाक्षिकं निक्षेपग्रहणप्रत्यर्पणव्यवहर्तारः, स्ववित्त-
कारवः स्वधनेनापि भूषणशिल्पकारिणः, एतेन भक्षित-
निक्षेपनिष्कार्यार्पणशक्तत्वलक्षणां धनवत्तामाह । श्रेणी-
प्रमाणाः श्रेणीविधेयाः, उक्तविशेषणपञ्चकयुक्ताः, निक्षेपं
गृह्णीयुः । विपत्तौ गृहीतृमरणदीर्घप्रवासादिना निक्षेप-
हानिसंभवे श्रेणी निक्षेपं भजेत भागशो दद्यात् ।
निर्दिष्टदेशकालकार्यं चेति । अयं देशोऽव काल इदं च
कार्यवस्तुस्वरूपमित्येवं निर्दिष्टं व्यवस्थापितं देशादिकं
अर्थ्यं तत् तर्थाभूतं, कर्म कुर्युः । अनिर्दिष्टदेशकाल-

कार्यापदेशं कर्म कुर्युरिति वर्तते । अर्थाद् अद् बहुतर-
देशकालैकसाध्यं अकर्म्योच्छेद्यमनाथैश्चित्र्ययोगिकर्मनीय-
तया स्वरूपतो निर्देशुमशक्यं च भवति, तत् कर्म ।

श्रीमू.

कालातिपातने पादहीनं वेतनं तद्विगुणश्च
दण्डः । अन्यत्र भ्रेषोपनिपाताभ्यां नष्टं विनष्टं
वाभ्यावहेयुः । कार्यस्यान्यथाकरणे वेतननाशस्तद्-
द्विगुणश्च दण्डः ।

तन्तुवाया दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः । वृद्धि-
च्छेदे छेदद्विगुणो दण्डः ।

सूत्रमूल्यं वानवेतनम् । क्षौमकौशेयानामध्यर्ध-
गुणम् । पत्रोर्णाकम्बलदुकूलानां द्विगुणम् ।

मानहीने हीनावहीनं वेतनं तद्विगुणश्च दण्डः ।
तुलाहीने हीनचतुर्गुणो दण्डः । सूत्रपरिवर्तने
मूल्यद्विगुणः । तेन द्विपटवानं व्याख्यातम् ।

ऊर्णातुलायाः पञ्चपलिको विहननच्छेदो रोम-
च्छेदश्च ।

कालातिपातन इत्यादि । निर्दिष्टकालातिक्रमे पादहीनं
वेतनं, तद्विगुणश्च दण्डः । अन्यत्र भ्रेषोपनिपाताभ्या-
मिति । भ्रेषो व्यालकृत उपप्लवः उपनिपातो दैवाग्न्या-
दिकृतः तदतिरिक्तेन निमित्तेन, नष्ट अत्यन्तनाश गतं,
विनष्टं वा एकदेशलुप्तं वा, अभ्यावहेयुः निर्यातयेयुः ।
कार्यस्य अन्यथाकरणे निर्दिष्टप्रकारातिरिक्तप्रकारेण करणे,
वेतननाशः तद्विगुणश्च दण्डः ।

तन्तुवायकर्माह— तन्तुवाया इति । कुविन्दकाः,
दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः दशपलस्य सूत्रस्य
सकाञ्चिकमेकादशपलाधिकमुत् सूत्रं दद्युः । वृद्धिच्छेदे
छेदद्विगुणो, दण्डः ।

वानवेतनमाह— सूत्रमूल्यं वानवेतनमिति । ऊति-
कर्मणो वेतनं सूत्रमूल्यं यावत् तावद् दातव्यम् । क्षौम-
कौशेयानां वानवेतनं अध्यर्धगुणं सूत्रमूल्यसार्धगुणम् ।
पत्रोर्णाकम्बलदुकूलानां वानवेतनं द्विगुणं सूत्रमूल्य-
द्विगुणम् ।

मानहीने इति । निर्दिष्टायां मविस्तारहानौ, हीनाव-
हीनं हीनस्यावहीनं अर्थादष्टहस्तायामचोदनायां सप्त-

हस्तायामवाने अष्टमांशहीनं वानवेतनं, देयम् । तद्वि-
गुणश्च दण्डः अयथोक्तवानकारिणो भवति । तुलाहीने
इति । अन्तरालसूत्रन्यूनताया, हीनचतुर्गुणो दण्डः ।
सूत्रपरिवर्तने दत्तं सूत्रमपहृत्यान्यस्य सूत्रस्य प्रतिनिधाने,
मूल्यद्विगुणः, दण्डः । एष एवैकसूत्रवानविधिर्द्विसूत्र-
वानेऽपि उच्यते इत्याह— तेन द्विपटवान व्याख्यात-
मिति ।

ऊर्णातुलाया इति । शतपलाया ऊर्णायाः मञ्जपलो
विहननच्छेदः विहननं पिञ्जन शोधन तन्निमित्तच्छेदः ।
रोमच्छेदश्च पञ्चपलः, वाननिमित्तः । श्रीम् ।

रजकाः काष्ठफलकश्लक्ष्णाशिलासु वस्त्राणि
नेनिज्युः । अन्यत्र नेनिजतो वस्त्रोपघातं षट्पणं
च दण्डं दद्युः ।

मुद्रराङ्गादन्यद् वासः परिदधानास्त्रिपणं दण्डं
दद्युः । परवस्त्रविक्रयावक्रयाधानेषु च द्वादशपणो
दण्डः । परिवर्तने मूल्यद्विगुणो वस्त्रदानं च ।
मुकुलावदातं शिलापट्टशुद्धं धौतसूत्रवर्णं प्रमृष्टश्वेतं
चैकरात्रोत्तरं दद्युः ।

पञ्चरात्रिकं तनुरागं, षड्रात्रिकं नीलं, पुष्प-
लाक्षामञ्जिष्ठा रक्तं, गुरुपरिकर्म यत्नोपचार्यं जात्यं
वासः सप्तरात्रिकम् । ततः परं वेतनहानिं प्राप्नुयुः ।
श्रद्धेया रागविवादेशु वेतनं कुशलाः कल्पयेयुः ।
रजककर्माह— रजका इत्यादि । ते, काष्ठफलक-
श्लक्ष्णाशिलासु काष्ठफलकेषु मसृणशिलासु च, वस्त्राणि
नेनिज्युः शोधयेयुः । अन्यत्र खरशिलादौ नेनिजतः
नेजनं कुर्वन्तः, णिजेरभ्यस्ताच्छतरि जसि रूपमिदम् ।
वस्त्रोपघातं, षट्पणं दण्डं च दद्युः ।

मुद्रराङ्गादित्यादि । मुद्ररायुधप्रतिमोपरञ्जितात् ।
शेषं मुबोधम् । अर्पितवस्त्रप्रत्यर्पणकालनियमं तदतिक्रमे
दण्डं चाह— मुकुलावदातमिति । मुकुलवन्मसृणसितं,
शिलापट्टशुद्धं शिलापट्टस्वच्छं, धौतसूत्रवर्णं क्षालित-
सूत्रधवलं, प्रमृष्टश्वेतं च अत्यन्तधवलं च, एवं चतु-
ष्प्रकारधावल्यं वस्त्रं, एकरात्रोत्तरं पूर्वपूर्वापेक्षया एका-
रात्राधिकप्रत्यर्पणकालमुत्तरोत्तरं यस्मिस्तत् तथाभूतं

दद्युः । तत्राद्यं मुकुलावदातमेकरात्रेण प्रत्यर्पणीयं द्वितीयं
द्विरात्रेण तृतीयं त्रिरात्रेण चतुर्थं चतुरात्रेणेति व्यवस्था ।

रञ्जनार्थान् दिवसानाह— पञ्चेत्यादि । तनुरागं
शौणशिलावृक्षन्वग्योगसाधितकषायरञ्जनीयं वस्त्रं, पञ्च-
रात्रिकं पञ्चरात्रेण देयम् । नीलं नील्या महारसया
रक्तं, पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठा रक्तं, पुष्पं कुङ्कुमकुसुम्भोफालि-
कादि, लाक्षा अलक्तः, मञ्जिष्ठा अञ्जनवल्लिकाख्या,
आभिः रञ्जितं, षड्रात्रिकम् । गुरुपरिकर्म बहुशिल्पं,
अत एव यत्नोपचार्यं यत्नसंस्कार्यं, जात्यं प्रशस्तं, वासः
नेत्रादि, सप्तरात्रिकं सप्तरात्रप्रत्यर्पणीयम् । ततः परं
विहितकालातिक्रमे वेतनहानिं प्राप्नुयुः ।

श्रद्धेया इति । आताः, कुशलाः रागगुणपरीक्षा-
निपुणाः, रागविवादेशु वेतनं कल्पयेयुः । श्रीम् ।

परार्थानां पणो वेतनं मध्यमानामर्धपणः,
प्रत्यवराणां पादः ।

स्थूलकानां माषद्विमाषकं द्विगुणं रक्तकानाम् ।
प्रथमनेजने चतुर्भागः क्षयः । द्वितीये पञ्चभागः ।
तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

रजकैस्तुत्रयाया व्याख्याताः ।

सुवर्णकाराणाम् । अशुचिहस्ताद् रूप्यं सुवर्ण-
मनाख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डः,
विरूपं चतुर्विंशतिपणः, चोरहस्तादष्टचत्वारि-
शत्यणः । प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रयेषु स्तेयदण्डः ।
कृतभाण्डोपधौ च ।

सुवर्णान्माषकमपहरतो द्विशतो दण्डः । रूप्य-
धरणान्माषकमपहरतो द्वादशपणः । तेनोत्तरं
व्याख्यातम् ।

वर्णोत्कर्षमसाराणां योगं वा साधयतः पञ्चशतो
दण्डः । तयोरपचरणे रागस्यापहारं विद्यात् ।

रागवेतनमाह— परार्थानामिति । प्रशस्तानां
रागाणां, पणो वेतनं, मध्यमाना अर्धपणः, प्रत्यवराणां
अधमानां पादः पादपणः ।

निर्णयनमृतिमाह— स्थूलेत्यादि । स्थूलकानां निर्णे-
जने माषद्विमाषकं माषकं द्विमाषकं वा वेतनं अधम-

मध्यमोत्तमानुसारेण कल्प्यम् । रक्तकाना द्विगुणं द्विमाषक-
चतुर्माषकादि पूर्ववत् । नेजनावृत्तिकृतमर्षक्षयमाह—
प्रथमनेजन इति । तत्र, चतुर्भागाः क्षयः क्रयणकालिक-
मूल्यस्य चतुर्भागे हीयते । द्वितीये नेजने, पञ्चभागः
क्षयः, अर्थात् प्रथमनेजनमूल्यस्य । तेनोत्तरं व्याख्यात-
मिति । अनया रीत्या तृतीयादौ नेजने द्वितीयादिनेजन-
मूल्यादेः षड्भागादिः क्षयो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याता इति । तुन्नवायाः सौ-
चिकाः । तैरपि वस्त्राणा ससरात्रेण प्रत्यर्पणं, विना-
गिताना प्रथमनेजनाद्यनुसारेण चतुर्भागादिहीनमूल्यदान
च रजकवत् कर्तव्यमित्यर्थः ।

सुवर्णकाराणामिति । सबद्धमभिधीयत इति शेषः ।
अर्थात् तत्प्रतारणपरिहारोपायोऽभिधीयते । अशुचिहस्ता-
दिति । अशुचयो दासकर्मकरादयः तद्द्वारेण, सरूप
भूषणाद्याकारयुक्त, रूप्य सुवर्णं च, अनाख्याय सौव-
र्णिकमनिवेद्य क्रीणता, द्वादशपणो दण्डः । विरूप तत्
क्रीणता चतुर्विंशतिपणः । चोरहस्तात् क्रीणता, अष्ट-
चत्वारिंशत्पणो दण्डः । प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रयेषु स्तेय-
दण्ड इति । अन्याविदितं विनाशितरूप रूप्यसुवर्णं
हीनेन मल्येन क्रीणानस्य चोरदण्डः । कृतभाण्डोपधौ
च निर्मितभाण्डपरिवर्तने च, स्तेयदण्ड इति वर्तते ।
सुवर्णादिति । तस्मात्, माषक सुवर्णषोडशभागम् ।
अपहरतः, द्विशतो द्विशतपणो दण्डः । रूप्यधरणात्
धरणप्रमाणाद् रूप्यात्, माषकमपहरतः, द्वादशपणो
दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातमिति । अनेन प्रकारेण
द्विमाषकाद्यपहारे दण्डद्वैगुण्यादिक कल्पनीयमित्यर्थः ।

वर्णोत्तरी, असाराना हीनवर्णाना, साध-
यतः, योग वा सारैरसारयोगं वा साधयतः, पञ्चशतो
दण्डः । तयोरिति । कृत्रिमवर्णोत्तरीस्य असारयुक्तस्य
चेत्येतयोः, रागस्य वर्णस्य, अपचरणे यज्ञाविध्यमिप्रक्षे-
पेणापगमने, अपहार विद्यात् । श्रीम् ।

माषको वेतनं रूप्यधरणस्य । सुवर्णस्याष्टभागः ।
शिक्षाविशेषेण द्विगुणा वेतनवृद्धिः । तेनोत्तरं
व्याख्यातम् ।

(१) कौ. ४.१.

ताम्रवृत्तकंसवैकृन्तकारकूटानां पञ्चकं शतं वेत-
नम् । ताम्रपिण्डो दशभागक्षयः । पलहीने हीन-
द्विगुणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

सीसत्रपुपिण्डो विंशतिभागक्षयः । काकणी चास्य
पलवेतनम् । कालायसपिण्डः पञ्चभागक्षयः । काक-
णीद्वयं चास्य पलवेतनम् । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

रूपदर्शकस्य स्थितां पणयात्रामकोप्यां कोपयतः
कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजीपरिशुद्धा पणयात्रा । पणान्माषकमुप-
जीवतो द्वादशपणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

कूटरूपं कारयतः प्रतिगृह्यतो निर्यापयतो वा
सहस्रं दण्डः । कोशे प्रक्षिपतो वधः ।

सरकपांसुधावकाः सारत्रिभागं लभेरन् । द्वौ
राजा रत्नं च । रत्नापहार उत्तमो दण्डः ।

खनिरत्ननिधिनिवेदनेषु षष्ठमंशं निवेत्ता लभेत ।
द्वादशमंशं भृतकः ।

कर्मवेतनमाह— माषको वेतनं रूप्यधरणस्येति ।
धरणप्रमाणस्य रूप्यस्य शिल्पकरणे रूप्यमाषक एकौ
वेतनम् । सुवर्णस्य षोडशमाषकमितस्य स्वर्णस्य शिल्पे,
अष्टभागः सुवर्णमाषस्याष्टमाशः, वेतनम् । शिक्षावि-
शेषेण शिल्पवैचित्र्येण, द्विगुणा वा वेतनवृद्धिः । तेनो-
त्तरं व्याख्यातमिति । अनेन प्रकारेण गुरुशिल्पकरणे
वेतनवृद्धिः कल्पनीया ।

ताम्रवृत्तकंसवैकृन्तकारकूटानामिति । ताम्रादीनां
पञ्चाना, पञ्चकं शत तुलाप्रमाणस्य कर्मणि पञ्चपणं
वेतनम् । कर्मणि क्षयमानमाह— ताम्रपिण्ड इति ।
दशभागक्षयः कर्मकरणे दशभागहानिर्भवति । पलहीन
इत्यादि । कर्मण्येकपलहानौ, हीनद्विगुणो दण्डः ।
एवं द्विपलादिहानौ दण्डविधिरूढ इत्याह— तेनोत्तरं
व्याख्यातमिति ।

सीसत्रपुपिण्ड इत्यादि । सुबोधम् ।

रूपदर्शकस्येति । पणपरीक्षको रूपदर्शकः तस्य,
स्थितां वर्तमाना, पणयात्रामकोप्या अदूषणीयं पणव्यव-
हार, कोपयतः दूषयतः, कोप्यामकोपयतः दूषणीयंमदू-
षयतः, द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजोपरिशुद्धा पणयोत्रेति । शतैर्द्वयं शतं पञ्चभागं
दत्त्वा पणयात्रा कुर्यात् । पणादिति । पणात् माषिकं
उपजीवतः एकस्मिन् शुद्धे पणे माषमेकं हरतः । लक्षणा-
ध्यक्षस्य, द्वादशपणो दण्डः । एवमुपजीवनबहुत्वे दण्ड-
बहुत्वमूह्यमित्याह — तेनोत्तरमित्यादि ।

कूटरूपमिति । कपटनाणकं, कारयतः, प्रतिशुद्धतः
स्वीकुरुतः, निर्यापयतो वा निर्गमयतो वा, सहस्र
पणसहस्रं, दण्डः । कोशे प्रक्षिपतः अकूटरूपैः सह
मिश्रयतः, वधः ।

सरकेत्यादि । सरकपासुधावकाः सरकं रत्नं खनिषु
रत्नसंपृक्तपांसुधावनकर्मकराः, सारत्रिभाग तत्कर्मकब्ध-
सारवस्तुत्रिभागं लभेरन् । द्वौ सारत्रिभागौ, रत्नं च,
राजा लभेत । रत्नापहारे उत्तमो दण्डः, सरकपासुधाव-
कानाम् ।

खनिरत्ननिधिवेदनेष्विति । खन्यादीनामनर्हस्त-
गतानां राज्ञे निवेदनेषु, षष्ठं अंशं, निवेत्ता निवेदयिता,
लभेत । भृतकः खन्यादिनिवेदनवृत्तिः, द्वादशमंश
लभेत । श्रीम् ।

शतसहस्रादूर्ध्वं राजगामी निधिः । ऊने षष्ठमंशं
दद्यात् । पौर्वपौरुषिकं निधिं जानपदः शुचिः स्व-
करणेन समग्रं लभेत । स्वकरणाभावे पञ्चशतो
दण्डः । प्रच्छन्नादाने सहस्रम् ।

भिषजः प्राणाबाधिकमनाख्यायोपक्रममाणस्य
विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः । कर्मापराधेन विपत्तौ
मध्यमः । मर्मवेधवैगुण्यकरणे दण्डपारुष्यं विद्यात् ।

निधिः कियद्द्रव्यमानादूर्ध्वं राजगामीत्याह— शत-
सहस्रादित्यादि । तावत्पणमानपर्यन्तस्तूपलब्धगामीत्यर्थः ।
ऊने, षष्ठं अंशं, दद्याद् राज्ञे । पौर्वपौरुषिकमिति । पितृ-
पितामहादयः पूर्वपुरुषाः तैः स्थापितं, निधिं, जानपदः,
शुचिः सद्वृत्तः, स्वकरणेन साक्ष्यलेख्यादिभिः स्वत्व-
विभावेन, समग्रं लभेत शतसहस्रातिगमपि । स्वकरणा-
भावे पञ्चशतो दण्डः । प्रच्छन्नादाने अप्रकाश्य स्वायत्ती-
करणे, सहस्र दण्डः ।

प्राणबाधकरं रोगमनिवेद्य राज्ञे रोगिणं चिकित्सतो

(१) कौ. ४११

वैद्यस्य तद्विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः, चिकित्सादोषेण
तद्विपत्तौ मध्यम इत्याह— भिषज इत्यादि । मर्मवेध-
वैगुण्यकरण इति । मर्मणि, शकृत्क्रियान्यथाकस्त्रे,
दण्डपारुष्यं विद्यात् तदाख्येन विवादपदेन भिषजमभि-
युञ्जीत, भिषक्क्रियादोषेण रोगिणो यदङ्गमुपहतं तद्
भिषज उपहन्यादित्यर्थः । श्रीम् ।

कुशीलवा वर्षारान्त्रिकेकस्था वसेयुः । कामदान-
मतिमात्रमेकस्यातिवादं च वर्जयेयुः । तस्यातिक्रमे
द्वादशपणो दण्डः । कामं देशजातिगोत्रचरणमैथुना-
पहाने नर्मयेयुः ।

कुशीलवैश्चारणा भिक्षुकाश्च व्याख्याताः । तेषा-
मयश्शूलेन यावतः पणानाभिवदेयुः, तावन्तः
शिफाप्रहारा दण्डाः । शेषाणां कर्मणां निष्पत्ति-
वेतनं शिल्पिनां कल्पयेत् ।

एवं चोरानचोराख्यान् वणिक्कारुकुशीलवान् ।

भिक्षुकान् कुहकांश्चान्यान् वारयेद् देश-
पीडनात् ॥

कुशीलवा इति । लङ्घनलघ्वनगीतादिवृत्तयः, वर्षा-
रान्त्रिकं वर्षाकालिकरान्त्रिकं, एकस्था वसेयुः एकं स्थानमा-
श्रित्य वसेयुः, न तु स्थानात् स्थानान्तरं गच्छन्तः
स्ववृत्तिमनुतिष्ठेयुः, तदनुष्ठाने हि सति कर्षकाणां तदा-
सङ्गात् कृषिकर्मणे (णो) वर्षाकालकरणीयस्योपघातः
स्यादिति । कामदानमतिमात्रमिति । प्रीतिवशात् केनचित्
न्याय्यां मात्रामतिक्रम्य दीयमानं द्रव्यं, वर्जयेयुः न
स्वीकुर्युः । एकस्यातिवादं च बहुषु मध्ये एकस्यातिस्तुति
च, वर्जयेयुः । तस्यातिक्रमे द्वादशपणो दण्डः । काममिति ।
देशजातिगोत्रचरणमैथुनापहाने चरणः शास्त्रार्थेता शेषं
प्रतीतं, देशजात्याद्यपहासादिपरिहारे सति, कामं नर्मयेयुः
विनोदयेयुः प्रेक्षकान् ।

कुशीलवोक्तमेव विधानं चारणानां भिक्षुकाणां च
द्रष्टव्यमित्याह— कुशीलवैरित्यादि । चारणाः अङ्ग-
विक्षेपमात्रकर्तारः । तेषां निर्घनानां दण्डे विशेषमाह—
तेषामिति । तेषां, अयश्शूलेन हृदयतोदकत्वाद् अयश्शूल-
तुल्येन परममोहादनेन निमित्तेन, यावतः पणान्,

(१) कौ. ४११

अभिज्ञानेऽपि दण्डत्वेन विद्वद्भिर्दण्डस्याः, तावन्तः विहित-
पणतुल्यसङ्ख्याः, किंफुल्लहारः, दण्डाः धनदण्डप्रति-
निधयः कार्याः

शिल्पिनामुक्तातिरिक्तकर्मविषय निष्पत्तिवेत्तमूहनी-
यमुक्तदिशोत्याह— शोषाणामित्यादि । अध्यायान्ते
श्लोकमाह— एवमित्यादि । चोरान् अचोरख्यान
चोरकर्मकुर्वाणान् अपि अचोरसज्ञान् । कुहकान्
ऐन्द्रजालिकान् । श्रीम्.

वैदेहकरक्षणम् . .

वैदेहकरक्षणम् । संस्थाध्यक्षः पण्यसंस्थायां
पुराणभाण्डानां स्वकरणविशुद्धानामाधानं विक्रयं वा
स्थापयेत् । तुलामानभाण्डानि चावेक्षेत, पौतवा-
पचारात् ।

परिमाणीद्रोणयोरर्धपलहीनातिरिक्तमदोषः ।
पलहीनातिरिक्ते द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा
दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

तुलायाः कर्षहीनातिरिक्तमदोषः । द्विकर्षहीना-
तिरिक्ते षट्पणो दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धि-
र्व्याख्याता ।

आढकस्यार्धकर्षहीनातिरिक्तमदोषः । कर्षहीना-
तिरिक्ते त्रिपणो दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धि-
र्व्याख्याता ।

तुलामानविशेषाणामतोऽन्येषामनुमानं कुर्यात् ।

वैदेहकरक्षणमिति सूत्रम् । वैदेहकाः वणिजः कण्टकेषु
प्रधानाः, तेभ्यो जनपदस्य रक्षणमभिधीयते इति
सूत्रार्थः । 'वणिक्कारुकुशीलवान्' इति वणिक्प्रस्तावात्
तद्रक्षणप्रकारो व्युत्पाद्यते । सस्थाध्यक्ष इति । विपणि-
मार्गाध्यक्षः, पण्यसंस्थाया पण्यशालायां, पुराणभाण्डानां
पुराणानां धान्यादिपण्यानां, पुराणत्वोक्तिः कालपरिवास-
संभावितगुणयोगार्था, स्वकरणविशुद्धानां विभावितस्वत्वानां,
एतच्च चौरित्वपरिहारार्थम् । आदान ग्रहणं
प्रवेशनं, आधानपाठे निवेशनं, विक्रयं वा, स्थापयेत् ।
तुलामानभाण्डानि च परिमाण्यदीनि द्रोणाढकादीनि च,
अवेक्षेत परीक्षेत, पौतवापचारात् पौतवदोषं परिहृतम् ।

(१) कौ. ४।२.

अतिरिक्ताणीद्रोणयोश्चिति । तुल्यदण्डधान्यमनविशेषयोः
अर्धपलहीनातिरिक्तं अर्धपलन्यूनत्वमर्धमलाधिकत्वं च,
अदोषः दोषाभावः । पलहीनातिरिक्ते पलपलहानौ तद-
तिरेके वा, द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा द्विपल-
हान्यतिरेके चतुर्विंशतिपणो दण्ड इत्यादिरूपा, दण्डवृद्धिः
व्याख्याता ।

तुलाया इत्यादिस्तुलाया आढकस्येत्यादिराढकस्य
चार्धकर्षकर्मन्यूनातिरिक्तविषयविधानग्रन्थः स्पष्टार्थः ।

अनुक्तानां तुलाविशेषमानविशेषाणां हीनातिरिक्त-
विषय विधानमुक्तदिशानुमेयमित्याह — तुलामान-
विशेषाणामित्यादि । श्रीम्.

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यां क्रीत्वा हीनाभ्यां
विक्रीणानस्य त एव द्विगुणा दण्डाः । गण्यपण्येषु-
षष्ठभागं पण्यमूल्येष्वपहरतः षण्णवतिर्दण्डः ।
काष्ठलोहमणिमय रज्जुचर्ममृन्मयं सूत्रवल्करोममयं
वा जात्यमित्यजात्यं विक्रयाधानं नयतो मूल्याष्ट-
गुणो दण्डः ।

सारभाण्डमित्यसारभाण्डं, तज्जातमित्यतज्जातं,
राढायुक्तमुपधियुक्तं समुद्रपरिवर्तितं वा विक्रयाधानं
नयतो हीनमूल्यं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, पणमूल्यं
द्विगुणः, द्विपणमूल्यं द्विशतः । तेनार्धवृद्धौ दण्ड-
वृद्धिर्व्याख्याता ।

कारुशिल्पिनां कर्मगुणापकर्षमाजीवं विक्रय-
क्रयोपघातं वा संभूय समुत्थापयतां सहस्रं दण्डः ।

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यामिति । तुलाविशेषेण
भाजान्यादिना मानविशेषेण च प्रस्थकुडुवादिनातिरिक्तेन,
क्रीत्वा, हीनाभ्यां ताभ्यां, विक्रीणानस्य, त एव द्वादश-
पणादय एव, द्विगुणा दण्डाः । गण्यपण्येष्विति । तेषु
विषये, पण्यमूल्येषु अष्टभागं अपहरतः षण्णवतिर्दण्डः ।
कौष्ठादिमयं पण्यं निकृष्टं श्रेष्ठव्यपदेशेन विक्रयसाधानं
च कुर्वतो मूल्याष्टगुणो दण्ड इत्याह काष्ठेत्यादि ।

सारेत्यादि । सारभाण्डमित्यसारभाण्डं कृपूरादिकर्म-
कृत्रिमं सारपण्यमित्युक्त्वा तत् कृत्रिमं, हीनमूल्यं
पणावरमूल्यं, विक्रयाधानं नयतः, तज्जातमित्यतज्जातं

(१) कौ. ४।२.

तद्देशजमित्युक्त्वा अतद्देशजं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, रादायुक्तं रादा शोभा तथा गुणवद्रत्नलक्षणात् श्रेष्ठरत्नयुक्तं अर्थात् कृत्रिममौक्तिकादिक, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, उपधियुक्तं कृत्रिमपण्यमिश्र, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, समुद्रपरिवर्तितं समुद्रस्य संयुटस्य पूर्वदर्शितस्य परिवर्तितं कृतं कस्मिंश्चित् समुद्रे पण्यं प्रदर्शयान्यस्मात् समुद्राद् उद्धृतमित्यर्थः, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः। पणमूल्यं एकपणमूल्यं असारभाण्डादिक, विक्रयाधानं नयतः, द्विगुणः उक्तदण्डद्विगुणो दण्डः। द्विपणमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, द्विशतः। तेन उक्तप्रकारेण, अर्धवृद्धौ त्रिपणचतुष्पणादिपण्यमूल्यवृद्धौ, दण्डवृद्धिः व्याख्याता।

कारुण्यशिल्पिनामिति। कारुण्यं शिल्पिनां च, कर्मगुणापकर्षं 'एवगुणकं भाण्डं निर्मातव्यमि'त्युक्ते 'तादृग्गुणं मा कुरु' इति प्रतिषेधेन कर्मगुणहानि, सभूय ऐकमत्येन, समुत्थापयता, आजीवं लाभं, सभूय समुत्थापयता एकपणवेतनं कर्म पणद्वयवेतनं कल्पयता, विक्रयक्रयोपघातं वा विक्रयोपघातं वा स्वपण्यविक्रये मूल्यातिरेचनेनोपघातं वा क्रयोपघातं वा परपण्यस्वीकरणे मूल्यपातनेनोपघातं वा, सभूय समुत्थापयतां, सहस्रं दण्डः पणसहस्रं प्रत्येकं दण्डः। श्रीम्.

वैदेहकानां वा संभूय पण्यमवरुन्धतामनर्घेण विक्रीणतां क्रीणतां वा सहस्रं दण्डः।

तुलामानान्तरमर्घवर्णान्तरं वा। धरकस्य मायकस्य वा पणमूल्यादष्टभागं हस्तदोषेणाचरतो द्विशतो दण्डः। तेन द्विशतोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणां समवर्णोपधाने द्वादशपणो दण्डः।

यन्निसृष्टमुपजीवेयुः, तदेषां दिवससंज्ञातं संख्याय वणिक् स्थापयेत्। केतुविक्रेत्रोरन्तरपतितमदायादन्यं भवति। तेन धान्यपण्यनिचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः। अन्यथानिचितमेषां पण्यध्यक्षो गृह्णीयात्। तेन धान्यपण्यविक्रये व्यवहरेतानुग्रहेण प्रजानाम्।

वैदेहकानां वेति। वणिजां च, संभूय ऐकमत्येन, पण्यं अवरुन्धता अन्यत्र विक्रेतुमविसृजतां, अनर्घेण अयुक्तेन मूल्येन, विक्रीणतां, क्रीणता वा, सहस्रं दण्डः प्रत्येकम्।

तुलत्यादि। तुलामानान्तरं आयमान्नादितुलाभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषः प्रस्थादिमानविशेषेभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषश्च, अर्धवर्णान्तरं वा मूल्यमेदनिमित्तौ लाभविशेषश्च, पुस्तके लेख्य इति वाक्यशेषः। धरकस्य तुलाधारकस्य, मायकस्य वा, पणमूल्यादष्टभागं एकपणमूल्यस्याष्टमांशप्रमाणं तुलामानान्तरं, हस्तदोषेण, आचरतः कुर्वतः, द्विशतो दण्डः। तेन उक्तविधिनां, द्विशतोत्तरा चतुर्भागाद्याहरणे द्विगुणादिका, दण्डवृद्धिः व्याख्याता।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणामिति। धान्यादीनां, समवर्णोपधाने तुल्यवर्णैर्हीनमूल्यैर्धान्यादिमिश्रणे, द्वादशपणो दण्डः।

यन्निसृष्टमिति। यत् निसृष्टं उपजीव्यत्वेनानुमतं उपजीवेयुः विक्रेत्रादर्यः। तद् एषा दिवससंज्ञातं प्रतिदिनोत्पन्नं, संख्याय संख्याय परिच्छिद्य, वणिक् स्थापयेत् संस्थाध्यक्षः प्रकल्पयेत्। केतुविक्रेत्रोरन्तरपतितमिति। केतुविक्रेत्रशब्दौ क्रयविक्रयोपलक्षकौ, क्रये विक्रये च पण्यानां संस्थाध्यक्षेण स्वयं क्रियमाणे अन्तरागतमधिकं धनं, अदायादन्यं दायानदानं हीनान्याविभाज्य भवति केवलराजग्राहमेव भवतीत्यर्थः। आदायादन्यमिति वृद्धपाठो मातृकासु चिन्त्यार्थः। अदायाद्यमित्येव वा पाठः शुद्धः संभाव्यते। तेनेति। धान्यपण्यनिचयाश्च, तेन संस्थाध्यक्षेण, अनुज्ञाताः कुर्युः। एषा अन्यथानिचितं अननुज्ञातनिचितं, पण्याध्यक्षो गृह्णीयात्। तेनेति। तेन निचितेन, धान्यपण्यविक्रये विषये, प्रजानां अनुग्रहेण व्यवहरेत प्रजानामुपकारो यथा स्यात् तथा समाचरेदित्यर्थः। श्रीम्.

अनुज्ञातक्रयादुपरि चैषां स्वदेशीयानां पण्यानां पञ्चकं शतमाजीवं स्थापयेत्। परदेशीयानां दशकम्। ततः परमर्घं वर्धयतां क्रये विक्रये वा भावयतां पणशते पञ्चपणाद् द्विशतो दण्डः।

तेनार्धवृद्धौ दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

संभूयक्रये चैषां अविक्रीते नान्यं संभूयक्रयं दद्यात् । पण्योपघाते चैषामनुग्रहं कुर्यात् पण्य-
बाहुल्यात् ।

पण्याध्यक्षः सर्वपण्यान्केकमुखानि विक्रीणीत ।
तेष्वविक्रीतेषु नान्ये विक्रीणीरन् । तानि दिवस-
वेतनेन विक्रीणीरन् अनुग्रहेण प्रजानाम् ।

देशकालान्तरितानां तु पण्यानाम्—

प्रक्षेपं पण्यनिष्पत्तिं शुल्कं वृद्धिमवक्रयम् ।

व्ययानन्यांश्च संख्याय स्थापयेदर्धमर्धवित् ॥

किं तन्निस्तृष्टमित्याह— अनुज्ञातक्रयादुपरि चेति ।
स्वीकरणकालिकादर्शादुपरि, एषा वणिजा, स्वदेशीयानां
स्वदेशभावाना, पण्याना, पञ्चक शत आजीव स्थापयेत्
शते पञ्चपणिक लाभ व्यवस्थापयेत् । परदेशीयाना
पण्याना, दशक शत शते दशपणिकं लाभं स्थापयेत् । ततः
पर उक्तलाभादधिक, अर्धं मूल्य, वर्धयता, क्रये विक्रये
वा, भावयता लाभमुत्पादयता, पण्यगते पञ्चपणात् पण-
पञ्चकमात्रलाभभावनादपि, द्विगतो दण्डः । तेनेति ।
उक्तविधिना, अर्धवृद्धौ अर्धवर्धनेन लाभवर्धने,
दण्डवृद्धिः व्याख्याता पण्यगते दशपणभावनाच्चतुश्शतो
दण्ड इत्यादिरीत्या दण्डस्य वृद्धिः व्याख्याता ।

सभूयेत्यादि । एषा वणिजां, संभूयक्रये संभूयक्रीते,
अविक्रीते अकृतविक्रये सति, अन्यं संभूयक्रय, न
दद्यात् अर्थाद् वणिगन्तरेभ्यः । पण्योपघाते च जला-
ग्न्यादिजनिते पण्यदूषणे, एषा संभूयक्रयकारिणा, अनु-
ग्रह उपकार, कुर्यात्, पण्यबाहुल्यात् पण्याना बहुल्ये
सति । इदमुत्तरवाक्येन वा सन्ध्यते ।

पण्याध्यक्ष इति । सः, सर्वपण्यानि, एकमुखानि
विक्रीणीत एकविक्रेतृद्वारेण विक्रीणीत । तेषु सर्वपण्येषु,
अविक्रीतेषु सत्सु, अन्ये पूर्वाङ्गीकृताविक्रयकर्मभ्योऽति-
रिक्ताः, न विक्रीणीरन् । तानि पण्यानि दिवसवेतनेन
दिवसवेतनदानेन, विक्रीणीरन्, प्रजाना, अनुग्रहेण
आनुकूल्येन ।

देशकालव्यवहितपण्यविषयमाह — देशकालान्तरि-
तानां तु पण्यानामिति । इदं प्रक्षेपमित्यादिवक्ष्यमाण-

श्लोकान्वयि- । देशव्यवहिताना कालव्यवहितानां च
पण्याना, प्रक्षेपं वस्तुमूल्य, पण्यनिष्पत्ति, इदमित्यता कालेन
निष्पद्यत इत्यमुमर्थ, शुल्कं; वृद्धि, अवक्रयं शकटवली-
वर्दादिमाटक, अन्यान् व्ययाश्च, संख्याय, अर्धं, स्थापयेत्
कल्पयेत्, अर्धवित् अर्धविधानामिहः सस्थाध्यक्षः । श्रीमू.

गूढजीविनां रक्षा

गूढाजीविनां रक्षा । समाहर्तृप्रणिधौ जनपद-
रक्षणमुक्तम् । तस्य कण्टकशोधनं वक्ष्यामः ।

समाहर्ता जनपदे सिद्धतापसप्रव्रजितचक्र-
चरचारणकुहकप्रच्छन्दककार्तान्तिकनैमित्तिकमौहू-
र्तिकचिकित्सकोन्मत्तमूकवाधिरजडान्धवैदेहकारु-
शिल्पिकुशीलववेशशौण्डिकापूपिकपाकमांसिकौद-
निकव्यञ्जनान् प्रणिदध्यात् । ते ग्रामाणामध्यक्षाणां
च शौचाशौचं विद्युः । यं चात्र गूढजीविन शङ्केत,
तं सत्रिसवर्णेनापसर्पयेत् । धर्मस्थं प्रदेष्टारं वा
विश्वसोपगतं सत्री ब्रूयात्— असौ मे बन्धुरभि-
युक्तः, तस्यायमनर्थः प्रतिक्रियतां, अयं चार्थः
प्रतिगृह्यतां इति । स चेत् तथा कुर्यात्, उपदा-
ग्राहक इति प्रवास्येत ।

तेन प्रदेष्टारो व्याख्याताः ।

गूढाजीविना रक्षेति सूत्रम् । गूढाजीविनः प्रच्छन्न-
लञ्छग्रहणजीविनाः कूटसाक्ष्यादयः तेषा रक्षा वारण प्रति
क्रियाभिधीयत इति सूत्रार्थः । प्रकटकण्टकाः प्रच्छन्न-
कण्टका इति द्विविधेषु कण्टकेषु कार्वादिप्रकटकण्टकरक्षण
पूर्वमुक्त, प्रच्छन्नकण्टकरक्षण त्वधुनोच्यते । समा-
हर्तृप्रचारे जनपदरक्षणस्योक्तत्वात् पुनरपि रक्षणप्रस्तावः
किमर्थं इत्याशङ्क्य गूढकण्टकेभ्यो रक्षणस्यानुक्तस्याभि-
धानार्थं इत्यभिप्रायवानाह समाहर्तृप्रणिधावित्यादि ।

गूढकण्टकपरिज्ञानार्थमपसर्पप्रणिधानमाह— समा-
हर्तेभ्यादि । सिद्धतापसेत्यादिपदे चक्रचरः अश्वस्तनिकः,
प्रच्छन्दकः स्वच्छन्दचरः, वेशो वेश्यावाटचरः, शेषा.
प्रतीताः । त इत्यादि । ते सिद्धतापसादिव्यञ्जनाः । प्रणि-
हिताः, ग्रामाणा ग्राममुख्याना, अव्यक्षाणा च, शौचा-
शौचं विद्युः । यं चेति । अत्र ग्राममुख्येषु अव्यक्षेषु
च, यं गूढजीविन शङ्केत, तं, सत्रिसवर्णेन सत्रिणा

(१) का. ४।४.

सवर्णेन, अपसर्पयेत् सापसर्पं कुर्यात् । धर्मस्थं, 'प्रदे-
ष्टार वे'ति प्रक्षिप्तं प्रतिभाति । विश्वासोपगतं विश्वस्तं,
सत्री प्रणिहितः, ब्रूयात् । वचनप्रकारः—असौ मे
बन्धुरित्यादि । स्पष्टार्थम् ।

तेनेति । उक्तेन धर्मस्थविधानेन, प्रदेष्टारः कण्टक-
शोधनाधिकृताः, व्याख्याताः उक्तविधाना बोद्धव्याः ।
श्रीम् ।

ग्रामकूटमध्यक्षं वा सत्री ब्रूयात्— असौ जाल्मः
प्रभूतद्रव्यः, तस्यायमनर्थः । तेनैनामाहारयस्वेति ।
स चेत् तथा कुर्याद्, उत्कोचकः इति प्रवास्येत ।

कृतकाभियुक्तो वा कूटसाक्षिणोऽभिज्ञातानर्थ-
वैपुल्येन आरमेत । ते चेत् तथा कुर्युः, कूटसाक्षिण-
इति प्रवास्येरन् ।

तेन कूटश्रावणकारका व्याख्याताः ।

यं वा मन्त्रयोगमूलकर्मभिः श्माशानिकैर्वा
संवननकारकं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात्— अमुष्य
भार्या स्तुषां दुहितरं वा कामये । सा मां प्रति-
कामयतां, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम् इति । स चेत्
तथा कुर्यात् संवननकारक इति प्रवास्येत ।

तेन कृत्याभिचारशीलौ व्याख्यातौ ।

ग्रामकूटमिति । ग्राममुख्यं, अध्यक्षं वा, सत्री
ब्रूयात्, किमिति, असौ जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी, प्रभूतद्रव्यः
प्रचुरधनः । तस्य अयं अनर्थः आपतित इति शेषः ।
तेन उपस्थितानर्थोपदेशेन, एनं धनिक, आहारयस्व
अर्थात् सर्वस्व, इति । स चेदित्यादि स्पष्टम् ।

कूटसाक्षिपरीक्षणमाह — कृतकाभियुक्तो वेति ।
मृषाभियुक्तः सत्री, कूटसाक्षिणः अभिज्ञातान् शङ्कि-
तान्, अर्थवैपुल्येन प्रभूतधनार्पणोपधया, आरमेत
प्रलोभयेत् । ते चेदित्यादि स्पष्टम् ।

तेनेति । उक्तेन कूटसाक्षिविधानेन, कूटश्रावणकारकाः
अग्रहीत एव ऋणे ऋणममुक्तेन मत्सकाशादेतावद्
गृहीतमित्येवं मृषार्थं प्रातिवेशिकानानुवेशिकांश्च
साक्ष्यार्थं ये श्रावयन्ति त एते कूटश्रावणितारः,
व्याख्याताः उक्तविधाना बोद्धव्याः ।

(१) कौ. ४।४.

यं वेत्यादि । यं वा पुरुषं, मन्त्रयोगमूलकर्मभिः
मन्त्रोपायैरौषधप्रयोगैश्च, श्माशानिकैर्वा श्मशानकरणीय-
कर्मभिर्वा, संवननकारकं वशीकरणकर्तारं मन्येत, तं
सत्री ब्रूयात्, किमिति, अमुष्य भार्यामित्यादि । सुबो-
धम् ।

तेनेत्यादि । कृत्याभिचारशीलौ कृत्याशीलः पिशा-
चावेशनकर्ता अभिचारशीलो मन्त्रप्रयोगेण मारणशीलः ।
श्रीम् ।

यं वा रसस्य वक्तारं क्रेतारं विक्रेतारं भैषज्या-
हारव्यवहारिणं वा रसदं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात्
असौ मे शत्रुस्तस्योपघातः क्रियतां अयं चार्थः
प्रतिगृह्यतां इति । स चेत् तथा कुर्याद्, रसद
इति प्रवास्येत । तेन मदनयोगव्यवहारी व्याख्यातः ।

यं वा नानालोहक्षाराणां अङ्गारमन्त्रासदंशमुष्टि-
काधिकरणीबिम्बटङ्कमूषाणामभीक्ष्णं क्रेतारं मषी-
भस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं कर्मारोपकरणसंवर्गं
कूटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री शिष्यत्वेन संव्यव-
हारेण चानुप्रदिश्य प्रज्ञापयेत् । प्रज्ञातः कूटरूप-
कारक इति प्रवास्येत ।

तेन रागस्यापहर्ता कूटसुवर्णव्यवहारी च
व्याख्यातः ।

आरब्धारस्तु हिंसाया गूढाजीवास्त्रयोदश ।

प्रवास्या निष्कार्यार्थं वा द्युर्दोषविशेषतः ॥

य वा रसस्येत्यादि । रसस्य विषस्य । भैषज्याहार-
व्यवहारिणं भैषजाभ्यवहार्ययोर्विषोपयोजनशीलम् । शेषं
सुगमम् । तेनेति । उक्तेन रसदविधानेन, मदनयोग-
व्यवहारी मदनयोगः मदनजनकौषधदानोपायः तद्व्यव-
हारी, व्याख्यातः ।

यं वेति । यं वा, नानालोहक्षाराणां नानाजातीयानां
लोहानां क्षाराणां च, अङ्गारादीनां अङ्गारो निर्वाणामिक-
मिन्धनं मन्त्रा ध्यानदृतिः सदंशः कङ्कमुखः मुष्टिका
कर्मारोपकरणभेदः अधिकरणी लोहाभिघाताधारः, बिम्बः
प्रतिमा, टङ्कः दारणः, मूषा ताम्राद्यावर्तनी, इत्येतासां,
अभीक्ष्णं क्रेतारं, मषीभस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं

(१) कौ. ४।४.

मध्याद्युपलितहस्तवस्त्रचिह्न, कर्मारोपकरणसवर्ग अयस्कार-
कर्मसाधनसम्बन्धं, कूटरूपकारक मन्येत, तं सत्री
शिष्यत्वेन, सव्यवहारेण च परस्परव्यवहारेण च, अनु-
प्रविश्य आश्रित्य, प्रज्ञापयेत् ईदृग्व्यापारोऽयमिति राज्ञे
निवेदयेत् । प्रज्ञातः तथा विदितः, कूटरूपकारक इति,
प्रवास्येत ।

तेनेति । उक्तेन विधानेन, रागस्यापहर्ता स्वर्णादिवर्ण-
कस्य हानिकर्ता, कूटसुवर्णव्यवहारी च, व्याख्यातः
उक्तविधानो द्रष्टव्यः ।

आरब्धारस्त्विति । हिंसायाः लोकोपद्रवस्य, आरब्धारः
कर्तारः, गूढाजीवाः त्रयोदश धर्मस्थः प्रदेशा ग्रामसुरख्यः
अध्यक्षः कूटसाक्षी कूटश्रावकः सवननकर्ता कृत्याशीलः
अभिचारशीलः रसदः मदनयोगव्यवहर्ता कूटरूपकर्ता
कूटसुवर्णव्यवहारीत्युक्तास्त्रयोदशसख्याः, प्रवास्याः
स्वदेशान्निष्कासयितव्याः । दोषविशेषतो निष्कर्यार्थं वा
दद्युः अपराधतारतम्येन दण्ड च दद्युः । श्रीमू.

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम् । सन्निप्रयोगादूर्ध्वं
सिद्धव्यञ्जना माणवा माणवविद्याभिः प्रलोभ-
येयुः । प्रस्वापनान्तर्धानद्वारापोहमन्त्रेण प्रतिरोध-
कान्, संवननमन्त्रेण पारतल्पिकान् ।

तेषां कृतोत्साहानां महान्तं संघमादाय राज्ञा-
वन्यं ग्राममुद्दिश्यान्यं ग्रामं कृतकस्त्रीपुरुष गत्वा
ब्रूयुः— इहैव विद्याप्रभावो दृश्यताम् । कृच्छ्रः
परग्रामो गन्तुं इति । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वारा-
ण्यपोह्य, 'प्रविश्यताम्' इति ब्रूयुः । अन्तर्धान-
मन्त्रेण जाग्रतामारक्षिणां मध्येन माणवानतिक्राम-
येयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण प्रस्वापयित्वा रक्षिणः
शय्याभिर्माणवैः संचारयेयुः । संवननमन्त्रेण
भार्याव्यञ्जनाः परेषां माणवैः संमोदयेयुः ।

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनमिति सूत्रम् । सिद्ध-
व्यञ्जनाः मुण्डजटिलादयः पूर्वोक्ताः तैः माणवानां
चोरपारदारिकादीनां कुपुरुषाणां प्रकाशनमिति सूत्रार्थः ।
कण्टकविशेषपरिज्ञानोपायः सन्निप्रयोग उक्तः, अपर
इदानीमभिधीयते । सन्निप्रयोगादिति । तत ऊर्ध्वं,

(१) कौ. ४१५.

सिद्धव्यञ्जना माणवाः, माणवविद्याभिः प्रस्वापनान्त-
र्धानाटिकारिभिः कुमन्त्रैः, प्रलोभयेयुः, अर्थात् कण्ट-
कान् । तत्र विगोपमाह— 'प्रस्वापनेत्यादि । प्रतिरोध-
कान् चोरान् । पारतल्पिकान् पारदारिकान् ।

तेषामित्यादि । तेषां प्रतिरोधकपारतल्पिकानाम् ।
कृतोत्साहानां स्वव्यापाराकुतोभयानुष्ठानमार्गप्रदर्शकसिद्ध-
लाभजनितोत्साहानां, महान्तं सघं आदाय राज्ञो अन्य
ग्रामं उद्दिश्य, प्रस्थिता इति गेषः, अन्य उद्दिष्टग्रामा-
दितर, ग्राम, कृतकस्त्रीपुरुष कृतकाः कृत्रिमाः स्वप्रवृ-
त्त्यानुकूल्याय दत्तसकेताः स्वविधेयाः स्त्रीपुरुषा यस्मिस्त
तथाभूत्, गत्वा ब्रूयुः । किमिति, इहैव अस्मिन्नेव ग्रामे,
विद्याप्रभावः प्रस्वापनादिमन्त्रमहिमा, दृश्यताम् । पर-
ग्रामो गन्तुं कृच्छ्रः श्रमवशाद् विदूरत्वाच्चाशङ्क्यः इति ।
ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वारार्गलापोहनमन्त्रेण, द्वाराण्यपोह्य
पूर्वसकेतापोहिताग्लेष्वेव द्वारेषु अर्गलापोहनमभिनीय
प्रविश्यतामिति ब्रूयुः । अन्तर्धानमन्त्रेण, जाग्रता
जाग्रत्त्वेऽपि सकेतवशादपश्यन्तमिवात्मानमभिनयता, आर-
क्षिणा मध्येन, माणवान् अतिक्रामयेयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण,
रक्षिणः, प्रस्वापयित्वा अस्वपत एव स्वापाभिनय कार-
यित्वा, शय्याभिः रक्षिशयनीयवर्त्मना, माणवैः संचारयेयुः,
प्रस्वापयित्वेति ल्यबकरण समासाविवक्षया । प्रतिरोधक-
प्रत्यायकमुक्त्वा पारतल्पिकप्रत्यायकमाह— संवननेत्यादि ।
सवननमन्त्रेण, परेषां भार्याव्यञ्जनाः परदारच्छलधारिणीः
पूर्वदत्तसकेता एव वनिताः, माणवैः, समोदयेयुः वशी-
करणाभिनयद्वारेण सङ्गसुखमनुभावयेयुः । श्रीमू.

उपलब्धविद्याप्रभावानां पुरश्चरणाद्यादिशेयुर-
भिज्ञानार्थम् । कृतलक्षणद्रव्येषु वा वैश्वसु कर्म
कारयेयुः, अनुप्रविष्टान् वैकत्र प्राहयेयुः ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेषु योगसुरामत्तान्
वा प्राहयेयुः । गृहीतान् पूर्वापदानसहायाननु-
युञ्जीत । पुराणचोरव्यञ्जना वा चोराननुप्रविष्टा-
स्तथैव कर्म कारयेयुः प्राहयेयुश्च ।

गृहीतान् समाहर्ता पौरजानपदानां दर्शयेत्—
चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजा, तस्योपदेशादिमे

(१) कौ. ४१५.

चोरा गृहीताः, भूयश्च ग्रहीष्यामि, वारयितव्यो वः स्वजनः पापाचारः इति ।

उपलब्धविद्याप्रभावानामिति । एवं प्रत्यक्षदृष्टमन्त्र-महिम्ना, पुरश्चरणादि पुरश्चरणप्रभृतिक मन्त्रसिद्ध्यङ्ग कर्म, आदिशेषुः, अभिज्ञानार्थं स्मरणार्थम् । कृतलक्षण-द्रव्येषु वेति । कृतस्वामिचिह्नद्रव्योपेतेषु, वेदमसु, कर्म चौर्यं, कारयेयुः, पूर्वोक्तान् गृहीतमन्त्रान् मन्त्रवान् । अनुप्रविष्टान् वा अन्तः प्रविष्टाश्च, एकत्र क्वचिद् गृहे, ग्राहयेयुः ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेष्विति । कृतलक्षण-द्रव्याणां मुद्यानां क्रयणविक्रयणाधीकरणवसरेषु, योग-सुरामत्तान् वा भेषजयुक्तमद्यपानमत्तान् वा, ग्राहयेयुः । गृहीतान् तथाग्रहणं प्राप्तान् माणवान्, पूर्वापदानसहा-यान् पूर्वकृतानि चौर्याणि चौर्यसहायाश्च, अनुयुञ्जीत पृच्छेत् । पुराणचोरव्यञ्जना वेति । पुरातनतस्करच्छद्मानो वा भूत्वा, चोरान् अनुप्रविष्टाः, तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव, कर्म कारयेयुः ग्राहयेयुश्च ।

गृहीतानिति । ग्रहणं प्राप्ताश्चोरान्, समाहर्ता, पौर-जानपदानां दर्शयेत् । किं कृत्वा, चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजेत्याद्युक्त्वा । श्रीमू.

यं चात्रापसर्पोपदेशेन शम्याप्रतोदादीनामपहर्तारं जानीयात्, तमेषां प्रत्यादिशेद्— एष राज्ञः प्रभाव इति ।

पुराणचोरगोपालकव्याधश्चगणिनश्च वनचोरा-टविकाननुप्रविष्टाः प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु सार्थब्रजग्रामेष्वेनानभियोजयेयुः । अभियोगे गूढ-बलैर्घातयेयुः, मदनरसयुक्तेन वा पथ्यादनेन । अनु-गृहीतलोप्त्रभारानायतगतपरिश्रान्तान् प्रस्वपतः प्रहवणेषु योगसुरामत्तान् वा ग्राहयेयुः ।

पूर्ववच्च गृहीत्वैनान् समाहर्ता प्ररूपयेत् ।

सर्वज्ञख्यापनं राज्ञः कारयन् राष्ट्रवासिषु ॥

य चात्रेति । यं च जन, अत्र पुरादौ, शम्याप्रतो-दादीनां अपहर्तारं युगकीलकतोत्रादीनां चोरयितारं, अपसर्पोपदेशेन जानीयात्, तं, एषा पौरजानपदाना,

(१) कौ. ४।५.

प्रत्यादिशेत् प्रज्ञापयेत्, किं कृत्वा, एष राज्ञः प्रभाव इति अत्यल्पविषयस्यापि चौर्यस्येदं परिज्ञानं राज्ञो माहात्म्यकृतमित्युक्त्वा ।

वनचोरग्रहणोपायमाह — पुराणचोरेत्यादि । पुराण-चोराः गोपालकाः व्याधाः श्वगणिनश्च, राजपुरुषभूता इति शेषः, वनचोराटविकान् वनचोरान् अटवीचरान् पुलिन्दादींश्च, अनुप्रविष्टाः, प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु प्रभूतानि प्रचुराणि कूटानि फालानि हिरण्यानि कुप्य-भाण्डानि च येषु तेषु तथाभूतेषु, सार्थब्रजग्रामेषु वणिक्सघगतागतमार्गेषु गोष्ठेषु ग्रामेषु च, एनान् वनचोराटविकान्, अभियोजयेयुः चौर्यायोद्योजयेयुः । अभियोगे आरब्धे सति, गूढबलैः गूढसैन्यैः, घातयेयुः । मदनरसयुक्तेन मोहजनकविषयुक्तेन, पथ्यादनेन वा पथिभोजनेन वा, घातयेयुः । अनुगृहीतलोप्त्रभारान् उपगृहीतमुष्टद्रव्यभारान्, आयतगतपरिश्रान्तान्, दीर्घा-ध्वगमनपरिखिन्नान्, अत एव प्रस्वपतः एनान्, ग्राहयेयुः । प्रहवणेषु तुष्टिभोजनदानेषु, योगसुरामत्तान् वीर्यवन्मद्यपानमत्तान् वा, ग्राहयेयुः ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह— पूर्ववच्चेति । समाहर्ता, पूर्ववत् पूर्वोक्तपुरराष्ट्रचोरवत्, एनान् वनचोराटवि-कान्, गृहीत्वा, राज्ञः सर्वज्ञख्यापनं 'चोरग्रहणीं विद्या-मधीते राजा सर्वाश्चोरान् जानाति तत्प्रभावादिमे चोरा गृहीताः' इत्येवं सर्वज्ञत्वख्यापन, कारयन्, राष्ट्रवासिषु, प्ररूपयेद् दर्शयेत् । श्रीमू.

शङ्कारूपकर्माभिग्रह.

शङ्कारूपकर्माभिग्रहः । सिद्धप्रयोगादूर्ध्वं शङ्का-रूपकर्माभिग्रहः । क्षीणदायकुटुम्बमल्पनिर्वेशं विप-रीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणं मांससुराभक्ष्यभोजनगन्धमाल्यवस्त्रविभूषणेषु प्रस-क्तमतिव्ययकर्तारं पुञ्जलीचूतशौण्डिकेषु प्रसक्तम-भीक्षणप्रवासिनमविज्ञातस्थानगमनमेकान्तरण्यनि-ष्कूटविकालचारिणं प्रच्छन्ने सामिषे वा देशे बहु-मन्त्रसंनिपातं सद्यःक्षतब्रणानां गूढप्रतिकारयितारं अन्तर्गृह्नित्यमभ्यधिगन्तारं कान्तापरं परपरि-

(१) कौ. ४।६.

ग्रहाणां परस्त्रीद्रव्यवेश्मनामभीक्षणप्रष्टारं कुत्सित-
कर्मशस्त्रोपकरणसंसर्गं विरात्रे छन्नकुड्यच्छायासंचा-
रिणं विरूपद्रव्याणामदेशकालविक्रेतारं जातवैराश्यं
हीनकर्मजातिं विगूह्यमानरूपं लिङ्गेनालिङ्गिनं
लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं पूर्वकृतापदानं स्वकर्मभिरपदिष्ट
नागरिकमहामात्रदर्शने गूहमानमपसरन्तमनुच्छ्वा-
सोपवेशिनमाविमं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शस्त्रहस्त-
मनुष्यसंपातत्रासिनं हिंस्रस्तेनानिधिनिक्षेपापहार-
वरप्रयोगगूढाजीविनामन्यतमं शङ्केतेति शङ्काभि-
ग्रहः ।

शङ्कारूपकर्माभिग्रह इति सूत्रम् । आत्मनः परान्
प्रति परेषामात्मान प्रति चेति शङ्का द्विरूपा रूपं
लोप्त्र कर्म सधिच्छेदादि एतैर्लिङ्गैरभिग्रहः चोराणा
ग्रहणमभिधीयत इति सूत्रार्थः । गूढाजीविना रक्षा
प्रकान्ता । तत्र सिद्धव्यञ्जनादिभिर्गृहीतु शक्याना गूढा-
जीविना ग्रहणप्रकार उक्तः, तद्ग्राह्याणा शङ्कारूपकर्म-
भिर्ग्रहणप्रकार इदानीमुच्यते ।

सिद्धप्रयोगादूर्ध्वमिति । सिद्धव्यञ्जनप्रयोगात् परतः,
शङ्कारूपकर्माभिग्रहः, वक्ष्यत इति क्रियाध्याहारः ।
शङ्काभिग्रह तावदाह— क्षीणदायकुटुम्बमिति । दायः
कुलक्रमागत द्रव्यं कुटुम्ब कृषिः तदुभय क्षीण यस्य त
तथाभूतं, अल्पनिर्वेश भक्तव्यथापर्याप्तभृति कर्माननु-
रूपनिहीनभृति वा, विपरीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं
अन्यथाकल्पितदेशजात्यादिव्यवहार, प्रच्छन्नवृत्तिकर्माण
अन्याविदितवृत्त्यर्थकर्माण, माससुरादिष्वष्टसु, प्रसक्त
प्रकर्षेण सक्त, अतिव्ययकर्तारं, पुंश्रुलीयूतशौण्डिकेषु
प्रसक्तं, अभीक्षणप्रवासिन पौनःपुन्यप्रवासशीलं अवि-
ज्ञातस्थानगमनं क्व तिष्ठति क्व गच्छतीत्यन्याविदित-
स्थानगमनं, एकान्तारण्यनिष्कटविकालचारिणं विजने
वने गृह्यारामे च विकाले चरणशीलं, प्रच्छन्ने सामिषे
वा देशे बहुमन्त्रसंनिपात अन्यदर्शनागोचरे देशे सामिषे
सद्रव्ये धनिकगृहनिकटदेशे वा बहुमन्त्रयन्त बहुकृत्वो
गच्छन्तं च, सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतिकारयितारं व्रण-
कारणोद्भेदशङ्कया रहसि चिकित्सयितारं, अन्तर्यह-
नित्यं गर्भगृहनिष्योपविष्टं, अम्यधिगन्तारं आगच्छतोऽ-
भिमुखं ह्यटिति गत्वा प्रतिनिवर्तमानं, कान्तापर

न्नीलोल, परपरिग्रहाणा परपरिजनाना, परस्त्रीद्रव्यवेश्मना
अभीक्षणप्रष्टार, कुत्सितकर्मशस्त्रोपकरणसंसर्गं मारण-
चौर्यादिगर्हितकर्मोपयोगिषु शस्त्रेषु उपकरणेषु परिचय-
वन्त, शास्त्रेत्यपि पाठः । विरात्रे-अर्धरात्रे, छन्नकुड्य-
च्छायासंचारिणं छन्न यथा भवति तथा कुड्यच्छायाया
संचरणशीलं, विरूपद्रव्याणा विनष्टस्वरूपाणा द्रव्याणा,
अदेशकालविक्रेतारं अदेशे अकाले च विक्रयकारिणं,
जातवैराश्यं, हीनकर्मजाति, विगूह्यमानरूपं छाद्यमान-
स्वरूप, लिङ्गेनालिङ्गिनं अनुपात्तलिङ्गिचिह्नं लिङ्गि-
व्रतेन युक्त, लिङ्गिन वा भिन्नाचार उपात्तलिङ्गिचिह्नं
वा लिङ्गिव्रतरहितं, पूर्वकृतापदानं पूर्वमन्यत्र कृतचौर्यं,
स्वकर्मभिरपदिष्ट परदारग्रहणादिभिः ख्यात, नागरिक-
महामात्रदर्शने नगररक्षिपुरुषस्य महामात्रस्य च दर्शने,
गूहमानमपसरन्त स्वरूपं छादयन्तं निलीय चरन्त च,
अनुच्छ्वासोपवेशिन तूष्णीं बहिर्भूम्यादावुपवेशनशील,
आविमं भीत, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शुष्कः क्षामः
भिन्नः अयथाप्रकारश्च स्वरो मुखवर्णश्च यस्य त तथा-
भूत, शस्त्रहस्तमनुष्यसंपातत्रासिन शस्त्रपाणिपुरुषागमन-
भीरुक, एवम्भृतैर्विशेषणैर्यथासंभवं युक्त जन, हिंस्र-
स्तेनादीना हिंस्रो घातुकः स्तेनश्चोरः निधिनिक्षेपापहारो
निधिनिक्षेपयोरपहर्ता वरप्रयोगः वरः क्रोधस्तन्निमित्तः
प्रयोगः शस्त्रप्रयोगो यस्य स तथाभूतः गूढाजीवी प्रतीतः
इत्येतेषा अन्यतमं, शङ्केत । 'वरो ना भूपजामात्रो-
र्देवादेरीप्सिते क्रुधि' इति केशवः । इति शङ्काभि-
ग्रह इति । व्याख्यात इति शेषः । श्रीम् ।

रूपाभिग्रहस्तु । नष्टापहृतमविद्यमानं तज्जात-
व्यवहारिषु निवेदयेत् । तच्चेत्रिवेदितमासाद्य
प्रच्छादयेयुः, साचिव्यकरदोषमाप्नुयुः । अजा-
नन्तोऽस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येरन् । न चानि-
वेद्य संस्थाध्यक्षस्य पुराणभाण्डानामाधानं विक्रयं
वा कुर्युः ।

तच्चेत्रिवेदितमासाद्येत, रूपाभिग्रहीतमागमं
पृच्छेत् — कुतस्ते लब्धं इति । स चेद् ब्रूयाद्—
दायाद्यादवाप्तममुष्माल्लब्धं, क्रीतं कारितमाधि-
प्रच्छन्नं अयमस्य देशः कालश्चोपसंप्राप्तः, अय-

मस्यार्धः प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च इति, तस्या-
गमसमाधौ मुच्येत ।

नाष्टिकश्चेत् तदेव प्रतिसंदध्यात्, यस्य पूर्वो
दीर्घश्च परिभोगः शुचिर्वा देशस्तस्य द्रव्यमिति
विद्यात् । चतुष्पदानामपि हि रूपलिङ्गसामान्यं
भवति, किमङ्गपुनरेकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां कुप्या-
भरणभाण्डानाम् इति ।

रूपाभिग्रहस्त्विति । वक्ष्यत इति शेषः । नष्टापहृत-
मिति । प्रमादभ्रष्ट चोरेणापहृत द्रव्य, अविद्यमान,
तज्जातव्यवहारिषु तज्जातिद्रव्यव्यवहारिषु, निवेदयेत् ।
निवेदित आसाद्य प्रच्छादयेयुश्चेत्, साचिव्यकरदोष
चौर्यसाहाय्यकारिदण्ड, आनुयुः । अजानन्तः अमु-
कस्येदमित्यविदन्तः, अस्य द्रव्यस्य, अतिसर्गोण अर्पणेन,
मुच्येरन् अपराधमुक्ताः स्युः । न चेति । संस्थाध्यक्षस्य
पण्यसंस्थाधिकारिणः, अनिवेद्य, पुराणभाण्डानां,
आधानं विक्रय वा, न च कुर्युः ।

तच्चेदिति । निवेदित तद् नष्टापहृतं, आसाद्येत चेत्,
रूपाभिग्रहीत जन, आगमं पृच्छेत् -- कुतस्ते लब्धमिति ।
स चेद्ब्रूयात्, किमिति, दायाद्यादवासं दायादभावा-
ल्लब्ध, अमुष्माल्लब्ध, क्रीतं, कारित नवनिर्मापित,
आधिप्रच्छन्नं आधीकरणवशादियन्त कालमप्रकाशतया
स्थितं, अय अस्य देशः अस्त्यार्थस्यायं साक्षी यद्वा
अस्त्यार्थं प्रदेशः, उपसप्राप्तः उपसंप्राप्तिमान्,
अस्त्यार्थं कालश्च उपसप्राप्तिमान्, अयं अस्य
अर्थो रूपमूल्यं, इदं प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च
इदमस्य सुवर्णकर्षादिमान इदमस्य चिह्नं इदमस्य प्रकृ-
तिमूल्य, इति, तर्ह्यिति शेषः, तस्य द्रव्यस्य, आगम-
समाधौ आगमसमर्थने सति, मुच्येत रूपाभिग्रहीतः ।
अन्यथा तु तस्य चोरदण्ड इत्यर्थम् ।

नाष्टिकश्चेदिति । नाष्टिकोऽभियोक्ता, तदेव प्रतिसं-
ध्याच्चेत् रूपाभिग्रहीतप्रयुक्तमेव समाधान यदि प्रतिसं-
दधीत, यस्य रूपाभिग्रहीतनाष्टिकयोरन्यतरस्य, पूर्वो, दी-
घश्च, परिभोगः अनुभवः, शुचिर्वा देशः विश्वास्यवचन-
श्च साक्षी, तस्य द्रव्यमिति, विद्यात् निर्णयेत् । न च
तदीयत्वमसंभावितमित्याह -- चतुष्पदानामपि हीति ।
तेषामपि हि भिन्नयोर्नादिप्रसूतानां, रूपलिङ्गसामान्यं

आकृतिसादृश्य चिह्नसादृश्य च, भवति । एव स्थिते इति
शेषः, एकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां, कुप्याभरणभाण्डानां
कुप्यनिर्मितभूषणपात्राणां, किमङ्गपुनः किमु वक्तव्य,
तेषां रूपलिङ्गसामान्यं सुतरां भवतीत्यर्थः । इति अतः
कारणात् ।

श्रीम्.

स चेद् ब्रूयात् -- याचितकमवक्रीतकमाहितकं
निक्षेपमुपनिधिं वैयापृत्यभर्मं वा मुच्येति, तस्याप-
सारप्रीतसंधानेन मुच्येत ।

नैवं इत्यपसारो वा ब्रूयाद्, रूपाभिग्रहीतः
परस्य दानकारणमात्मनः प्रतिग्रहकारणमुपलिङ्गनं
वा दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिरुप-
श्रोतृभिर्वा प्रतिसमानयेत् ।

उज्झितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य देशकाललाभो-
पलिङ्गनेन शुद्धिः । अशुद्धस्तच्च तावच्च दण्डं
दद्यात् । अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत इति रूपाभि-
ग्रहः ।

स चेदिति । स रूपाभिग्रहीतः, याचितक याञ्चया
लब्धं, अवक्रीतक भाटकग्रहीतं, आहितक आधित्वेन
ग्रहीत, निक्षेप भूषणभाण्डनिर्माणार्थं निक्षितं, उपनिधि
रक्षणाय विश्वासाद् दत्त, वैयापृत्यभर्मं वा कर्मणः
कृतस्य दत्ता भृतिं वा, अमुच्येति ब्रूयाच्चेत् अमुकपुरुष-
सबन्धीत्येवं वदेच्चेत्, अर्थान्नाष्टिकार्थितं रूप, तस्य
द्रव्यस्य, अपसारप्रतिसंधानेन मदीयमेवेदं याचितका-
दीत्यपसारपुरुषकृतेनाभ्युपगमेन, मुच्येत, अर्थात् सः ।

नैवमित्यपसारो वा ब्रूयादिति । न मे याचितकादी-
त्यपसारो यदि वदेत्, रूपाभिग्रहीतः, परस्य अपसारस्य,
दानकारणं, आत्मनः प्रीतिग्रहकारणं, उपलिङ्गनं वा
लिङ्गैरभिज्ञापनं च, प्रतिसमानयेत् निरूपयेत्, कैः,
दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिः उपश्रोतृभिर्वा,
वाशब्दुश्चार्थे । तत्र निबन्धको लेखकः, उपदेष्टा लेख-
नीयवाक्यवक्ता, शेषाः प्रतीताः ।

उज्झितेत्यादि । उज्झितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य
उज्झितं विस्मृतं, वस्त्राभरणादि प्रनष्टं स्वयूथच्युतं
गोमहिषादि निष्पतितं छत्रापसृतं दासीदासादि तस्योप-

लब्धस्य देशकाललाभोपलिङ्गनेन देशादीनां विभावेन,
शुद्धिः अभियोक्तुः । अशुद्धः अविभावितदेशादिः सः,
तच्च तावच्च दण्ड दद्यात् यत् स्वीयमित्युक्तं तत्सम
अन्यच्च तत्समपरिमाणं दण्ड दद्यात् । अभियोक्ता ।
अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत देशाद्युपलिङ्गनेन स्वत्वस्या-
विभावेन, चौर्यदण्डभाग् भवति । इति रूपाभिग्रह इति ।
व्याख्यात इति शेषः । श्रीम्.

कर्माभिग्रहस्तु । मुषितवेश्मनः प्रवेशनिष्कसन-
मद्वारेण, द्वारस्य संधिना बीजेन वा वेधं, उत्तमा-
गारस्य जालवातायननीव्रवेधं, आरोहणावतरणे च
कुड्यस्य वेधं उपखननं वा गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणो-
पायमुपदेशोपलभ्यं अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोप-
करणमभ्यन्तरकृतं विद्यात् । विपर्यये बाह्यकृतम् ।
उभयत उभयकृतम् ।

अभ्यन्तरकृते पुरुषमासन्नं व्यसनिन क्रूरसहायं
तस्करोपकरणसंसर्गं स्त्रियं वा दरिद्रकुलामन्यप्रसक्तां
वा परिचारकजनं वा तद्विधाचारप्रतिस्वप्नं निद्रा-
क्लान्तमाधिक्लान्तमाविष्टं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णम-
नत्रस्थितमतिप्रलापिनमुच्चारोहणसंरब्धगात्र वि-
लूननिघृष्टभिन्नपाटितशरीरवस्त्रं जातकिणसंरब्ध-
हस्तपादं पांसुपूर्णकेशनखं विलूनमुग्रकेशनखं वा
सम्यक्स्नातानुलिप्तं तैलप्रमृष्टगात्र सद्योद्यौतहस्त-
पादं वा पांसुपिच्छिलेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं प्रवेश-
निष्कसनयोर्वा तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविले-
पनस्वेदं परीक्षेत । चोरं पारदारिकं वा विद्यात् ।

सगोपस्थानिको बाह्यं प्रदेष्टा चोरमार्गणम् ।

कुर्यान्नागरिकश्चान्तर्दुर्गे भिर्दिष्टहेतुभिः ॥

कर्माभिग्रहस्त्विति । उच्यत इति शेषः । चौर्यं
नाम त्रिविधं— अभ्यन्तरकृतं बाह्यकृतं उभयकृत-
मिति । तत्राभ्यन्तरचौर्यमाह— मुषितवेश्मन इति ।
चोरितग्रहस्य, अद्वारेण पश्चाद्द्वारेण प्रवेशनिष्कसन
प्रवेशो निर्गमनं च, द्वारस्य संधिना सुरङ्गया बीजेन
वेधसाधनेन वा वेध निर्माणं, उत्तमागारस्य उपरि-
भूमिकायाः जालवातायननीव्रवेधं आनायगवाक्षवलीक-

भेदन, आरोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधं पदन्यास-
स्थानकरण, गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणोपायं कुड्यगूहितस्य
द्रव्यनिक्षेपस्य ग्रहणं प्रत्युपायभूतं, उपदेशोपलभ्यं उपदे-
शैकविज्ञेय, अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणं अन्तर्गत-
कुड्यच्छेदपासूत्करपरिमर्दनसाधनं, उपखननं वा कुड्य-
समीपभूखननं वा, अभ्यन्तरकृतं अभ्यन्तरजनकृतं,
विद्यात् अभ्यूहेत् । विपर्यये उक्तलक्षणवैपरीत्ये, बाह्यकृतं
विद्यात् । उभयतः उभयलक्षणसत्त्वे, उभयकृतं विद्यात् ।

अभ्यन्तरकृतत्वशङ्काया परीक्षणमाह— अभ्यन्तरकृत
इति । अभ्यन्तरजनकृतं चौर्यमित्यूहे सति, पुरुष आसन्नं
आभ्यन्तरं, परीक्षेत, कथमभूत् परीक्षेत, व्यसनिन द्यूतमद्य-
प्रसक्तं, क्रूरसहायं क्रूरास्त्यक्तात्मानस्तेषां सहायं, तस्करो-
पकरणसंसर्गं, स्त्रियं वा दरिद्रकुला, अन्यप्रसक्ता स्त्रियं
वा, परिचारकजनं वा, तद्विधाचार अन्यस्त्रीप्रसक्तं,
अतिस्वप्न मोषणानन्तरदिवसेऽतिमात्रनिद्रं, निद्राक्लान्तं
स्वापाभावश्रान्तं, आधिक्लान्तं, आविष्टं भीतं, शुष्कभिन्न-
स्वरमुखवर्णं, अनवस्थितं, अतिप्रलापिनं, उच्चारोहणसंरब्ध-
गात्र उच्चारोहणपरवशवपुषं, विलूननिघृष्टभिन्नपाटित-
शरीरवस्त्रमित्यादि विशेषणसतकं स्फुटार्थम् । पांसुपिच्छि-
लेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं पांसुषु पङ्किलेषु च स्वपाद-
सदृशचरणन्यासं, प्रवेशनिष्कसनयोर्वा प्रवेशनिर्गमनयोर्वा,
तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदं मुषितवेश्मगतेन
माल्यमद्यगन्धेन समानगन्धं वस्त्रच्छेदेन समानवस्त्रच्छेदं
विलेपनस्वेदेन तुल्यविलेपनस्वेदम् । चोरं पारदारिकं वा
विद्यादिति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं परीक्ष्य तस्कर इति
वा पारतल्पिक इति वा जानीयात् ।

विशेष श्लोकेनाह - सगोपस्थानिक इति । गोपो
दशकुलीपञ्चकुलीरक्षकः स्थानिको दुर्गजनपदचतुर्भाग-
रक्षी ताम्या सहितः, प्रदेष्टा कण्टकशोधनाधिकृतः, बाह्यं
चोरमार्गणं कुर्यात् । नागरिकश्च, अन्तर्दुर्गे दुर्गान्तर्भागे,
भिर्दिष्टहेतुभिः, चोरमार्गणं कुर्यात् । श्रीम्.

वाक्यकर्मानुयोगः ।

वाक्यकर्मानुयोगः । मुषितसंनिधौ बाह्यानाम-
भ्यन्तराणां च साक्षिणमभिज्ञस्तस्य देशजातिगौत्र-
नामकर्मसारसहायनिवासाननुयुञ्जीत । तांश्चप्रदेष्टैः

प्रतिसमानयेत् । ततः पूर्वस्याहः प्रचारं रात्रौ निवासं च आ ग्रहणादिति अनुयुञ्जीत । तस्यापसारप्रतिसंधाने शुद्धः स्यात् । अन्यथा कर्मप्राप्तः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमग्राह्यः शङ्कितकः, पृच्छाभावादन्यत्रोपकरणदर्शनात् ।

अचोरं चोर इत्यभिव्याहरतश्चोरसमो दण्डः, चोरं प्रच्छादयतश्च ।

वाक्यकर्मानुयोग इति सूत्रम् । वाक्येन कर्मणा च शङ्काभिगृहीतस्य अनुयोगोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । शङ्कादिलिङ्गाना व्यभिचारसमवाद् वस्तुतोऽचोरस्यापि दण्डभयादिनादृतवादित्वदर्शनाच्च चोरत्वनिर्णयाय वाक्यकर्मानुयोगः प्रस्तूयते ।

मुपितसनिधाविति । चोरद्वतधनस्य जनस्य सनिधौ, बाह्याना अम्यन्तराणा च संनिधौ, साक्षिण, अभिशस्तस्य शङ्काभिगृहीतस्य, देश, जाति, गोत्र, नाम, कर्म, सारं धन, सहाय निवासं चेत्येतान् देशादीन् अष्टो, अनुयुञ्जीत । ताश्चेति । अभिशस्तदेशादीन्, अपदेशैः निमित्तरूपपत्तिभिः, प्रतिसमानयेत् पर्यालोचयेत् सुष्ठु न वेति । तत इति । पश्चात्, पूर्वस्य अहः प्रचारं, रात्रौ निवासं च शयनं च, आ ग्रहणात् यावदभिशस्त-ग्रहणकाल, इत्यनुयुञ्जीत अनुयोगोचितेन प्रकारेण पृच्छेद्, अभिशस्तम् । तस्य अभिशस्तस्य, अपसार-प्रतिसंधाने अपराधापसरणकारणोपलब्धौ, शुद्धः स्याद्, अभिशस्तः । अन्यथा कर्मप्राप्तः कृतापराधः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमिति । तिसृषु रात्रिषु अतीतासु, शङ्कितकः, अग्राह्यः ग्रहीतु योग्यो न भवति, कस्मात्, पृच्छाभावात् मोषणदिवसपूर्वदिवसादिचरितस्य विस्मृति-संभवेन प्रश्नायोगात्, अन्यत्रोपकरणदर्शनात् मोषण-साधनानामचोरगृहेषूपलम्भसंभवाच्च ।

अचोरमिति । तं, चोर इति अभिव्याहरतः प्रदेष्टुदेः, चोरसमो दण्डः । चोरं प्रच्छादयतश्च तं अचोर इत्यभिव्याहरतश्च, अथवा चोरं गृहान्तरवस्थाप्याप्रकाश-यतश्च, चोरसमो दण्डः । श्रीम.

चोरेणाभिशास्तो वैरद्वेषाभ्यामपदिष्टकः शुद्धः

(१) कौ. ४।८.

स्यात् । शुद्धं परिवासयतः पूर्वः साहसदण्डः ।

शङ्कानिष्पन्नं उपकरणमन्त्रिसहायरूपवैयापृत्य-करान् निष्पादयेत् । कर्मणश्च प्रवेशद्रव्यादानांश-विभागैः प्रतिसमानयेत् ।

एतेषां कारणानां अनभिसंधाने विप्रलपन्तम-चोरं विद्यात् । दृश्यते ह्यचोरोऽपि चोरमार्गे यदृच्छया संनिपाते चोरवेपशस्त्रभाण्डसामान्येन गृह्यमाणो दृष्टः चोरभाण्डस्योपवासेन वा यथा हि माण्डव्यः कर्मकेशभयादचोरः 'चोरोऽस्मि' इति ब्रुवाणः ।

तस्मात् समाप्तकरणं नियमयेत् ।

मन्दापराधं बालं वृद्धं व्याधितं मत्तमुन्मत्तं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तमत्याशितमामकाशितं दुर्बलं वा न कर्म कारयेत् ।

चोरेणाभिशास्त इति । चोरेणान्यश्चोर इत्युक्ताः, वैर-द्वेषाभ्या अपदिष्टकः वैरेण द्वेषेण च निमित्तेन कृताभि-शासन इति विभावितश्चेत्, शुद्धः स्यात् । शुद्धं, परिवासयतः अमोचयतः प्रदेष्टुः, पूर्वः साहसदण्डः ।

शङ्कानिष्पन्नमिति । शङ्काग्रहीत, उपकरणादीन् पञ्च, निष्पादयेत् पृष्ट्वा साधयेत् । तत्र रूपं लोत्रं, शेष प्रतीतम् । कर्मणश्च प्रवेशेत्यादि । चौर्यार्थं द्रव्य-रक्षागृहे केन केन प्रवेशः कृतः केन द्रव्यं गृहीत कस्य कियानशविभागः इति प्रवेशादिप्रश्नैस्तत्त्व विचारयेत् ।

एतेषा कारणानामिति । उक्ताना चोरत्वसाधकानां, अनभिसंधाने अपरिचिन्तने, विप्रलपन्त भयादिना विरुद्धवाचिनमपि, अचोरं विद्यात् । किमर्थं परीक्षा-यत्नो महानुपदिश्यत इत्यत्राह - दृश्यते हीत्यादि । चोरभाण्डस्योपवासेन सुष्ठुद्रव्यस्य समीपस्थित्या । माण्डव्यः, आणिमाण्डव्यो नाम महर्षिः । स किलाचोर एव राजपुरुषताडनादिक्लेशमीत्या चोरमात्मानं वदन् विनैव परीक्षा तं चोरं मन्यमानेन राजा शूलमारोपित इति महाभारते कथानुसंधेया ।

तस्मादिति अदण्ड्यदण्डप्रणयनं मा प्रसाङ्क्षीदिति हेतोः, समाप्तकरणं सम्यग् बहुप्रकारपरीक्षावधारितापराधं, नियमयेत् दण्डयेत् ।

मन्दापराधमित्यादि । अत्यापराधम् । अत्यागित
अतिमात्रभुक्तानम् । आमकाशित अजीर्णानम् ।

श्रीम्.

तुल्यशीलपुंश्रलीप्रावादिककथावकाशभोजनदातृ-
भिरपसर्पयेत् । एवमतिसंदध्यात् । यथा वा निक्षे-
पापहारे व्याख्यातम् ।

आप्तदोषं कर्म कारयेत् । न त्वेव स्त्रियं गर्भिणीं
सूतिकां वा मासावरप्रजाताम् । स्त्रियास्त्वर्धकर्म ।
वाक्यानुयोगो वा ।

ब्राह्मणस्य सत्रिपरिग्रहः श्रुतवतस्तपस्विनश्च ।
तस्यातिक्रम उत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च कर्मणा
व्यापादनेन च ।

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कं— षड् दण्डाः, सप्त
कशाः, द्वावुपरिनिबन्धौ, उदकनालिका च ।

चोरादीन् कथ जानीयादित्याह— तुल्यशीलेत्यादि ।
तुल्यशीलादिभिः तुल्यशीलाः समानवृत्ताः पुश्चल्यो
बन्धक्यः प्रावादिकाः प्रवदनचारिणः दक्षभाषाः
कथावकाशभोजनदातारः कथादातारः कथकाः अव-
काशदातारो भोजनदातारश्च इत्येतैः, अपसर्पयेत्
अपसर्पैः कृतैर्जानीयात्, अर्थाच्चोरादीन् । एवमति-
संदध्यात् उक्तेन प्रकारेण तान् वञ्चयेत् । ज्ञानोपायान्तर-
मन्यत्रोक्त चेहातिदिशति— यथा वेति । निक्षेपापहारे,
यथा व्याख्यात 'क्षीणदायकुटुम्बमि'त्यादिना निरूपित,
तथा वा जानीयादिति वाक्यशेषः ।

निश्चितापराधस्य दण्डमाह— आप्तदोषमिति ।
निश्चितापराध, कर्म कारयेत् । गर्भिण्याः स्त्रियाः प्रसूता-
याश्चानतीतमासाया न दण्ड इत्याह— न त्वेवेत्यादि ।
स्त्रियास्त्वर्धकर्मैति । पुंसो यावद् दण्डकर्म विहितं
तस्यार्धं स्त्रियाः । वाक्यानुयोगो वा वाचा परिभाषणं
वा कर्तव्यं अर्धस्याप्ययोगे ।

ब्राह्मणस्येति । तस्य, श्रुतवतो विदुषः, तपस्विनश्च,
सत्रिपरिग्रहः सत्रिभिः परिग्रहणं तथा परिग्रहणेन ततइतः
पर्यटनक्लेशयोजनेति यावद्, अर्थाद् दण्डः । तस्यातिक्रम
इति । उक्तदण्डातिरिक्तदण्डकरणे, कर्तुः, कारयितुश्च,

(१) कौ. ४।८.

व्य. कां. २१२.

उत्तमो दण्डः उत्तमसाहसः, कर्मणा, व्यापादनेन च
द्रोहचिन्तनेन च हेतुना ।

व्यावहारिक कर्मचतुष्कमिति । लोकव्यवहारप्रसिद्धानि
चतुष्प्रकाराणि दण्डकर्माणि भवन्ति । षड् दण्डाः
दण्डाघाताः षडित्येकः प्रकारः, सप्त कशाः कशाप्रहाराः
इति द्वितीयः, द्वौ उपरिनिबन्धौ हस्तयोः पृष्ठतः कृत्वा
संश्लेषितयोर्बन्धन तेन सह शिरसो बन्धनं चेति द्विरूपं
बन्धनमिति तृतीयः, उदकनालिका च नासायां
सलवणोदकनिषेचन च इति चतुर्थः । श्रीम्.

परं पापकर्मणां नववेत्रलताद्वादशकं, द्वावूरुवेष्टौ,
विंशतिर्नैकमाललताः, द्वात्रिंशत् तलाः, द्वौ वृश्चिक-
बन्धौ, उल्लम्बने च द्वे, सूची हस्तस्य, यवागूपीतस्य,
एकपर्वदहनमङ्गुल्याः स्नेहपीतस्य प्रतापनमेक-
महः, शिशिररात्रौ बल्वजाप्रशय्या चेत्यष्टादशकं
कर्म ।

तस्योपकरणं प्रमाणं प्रहरणं प्रधारणमवधारणं
च खरपट्टादागमयेत् । दिवसान्तरमेकैकं च कर्म
कारयेत् ।

पूर्वकृतापदानं, प्रतिज्ञायापहरन्तं, एकदेशदृष्ट-
द्रव्यं, कर्मणा रूपेण वा गृहीतं, राजकोशमवस्तृ-
णन्तं, कर्मवध्यं वा राजवचनात् समस्तं व्यस्तम-
भ्यस्तं वा कर्म कारयेत् ।

सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । तस्याभि-
शस्ताङ्को लालाटे स्याद् व्यवहारपतनाय । स्तेये
श्वा, मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतल्पे भगं, सुरापाने
मद्यध्वजः ।

ब्राह्मणं पापकर्माणमुद्घुष्याङ्कृतव्रणम् ।

कुर्यान्निर्विषयं राजा वासयेदाकरेषु वा ॥

अन्यत् पापकर्मणां चतुर्दशभेदं दण्डनकर्माह— परं
पापकर्माणामिति । परं उक्तचतुष्कातिरिक्तं, पापकर्माणां,
नववेत्रलताद्वादशकं नवहस्तदीर्घवन्यलतया द्वादश
प्रहाराः, द्वौ ऊरुवेष्टौ द्वाभ्या रज्जुभ्या पादयोर्वेष्टनं
तेन सह शिरसोऽपि वेष्टनमिति द्विप्रकारावूरुवेष्टौ,
विंशतिर्नैकमाललताः विंशतिः करञ्जलताप्रहाराः,

(१) कौ. ४।८,

द्वात्रिंशत् तलः चपेटाघाताः, द्वौ वृश्चिकबन्धौ वाम-
करस्य वामपादस्य च पृष्ठतः सयोज्य बन्धनमित्येको
वृश्चिकबन्धः दक्षिणकरस्य दक्षिणपादस्य च तथा
सयोज्य बन्धनमित्यपर इत्येव द्वौ, उल्लम्बने च द्वे सयुक्त-
बद्धकरद्वयस्य ऋजूर्ध्वलम्बन सयुक्तबद्धपादद्वयस्योर्ध्व-
लम्बन चेति द्विपकारे उल्लम्बने, सूची हस्तस्य करस्य
नखे सूचीप्रवेशन, यवागूपीतस्य यवागूपानस्य काण्डे(ने)ति
शेषः, यवागू पाययित्वा मूत्रनिरोधनेनावस्थापनमित्यर्थः ।
अङ्गुल्या एकपर्वदहन, स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहरिति
पायितसर्पिप आतपेऽग्नौ वैकदिनप्रतापनं, शिशिररात्रौ
बल्यजाग्रशय्या च जलसिक्तबल्यजाग्रशय्याशार्यन च,
इत्यष्टादशक पूर्वांक्तचतुष्केण सहाष्टादशावयवक, कर्म ।

तस्येति । उक्तस्य कर्मणः, उपकरण रज्ज्वादि,
प्रमाण दण्डकशाद्यायामः, प्रहरण वेत्रनक्तमालादि,
प्रधारण दण्डनीयस्य स्थापनप्रकारः, अवधारण च
शरीरानुगुणदण्डप्रकारनिर्धारणं च, खरपट्टात् कर्तृनाम-
प्रसिद्धाश्चौर्यशास्त्राद्, आगमवेद् अधीयीत ।

दिवसान्तरमित्यादि । दण्डित दिवसव्यवधानेनैकैक
कर्म कृच्छ्रव्यापार, कारयेत् । इत्युत्सर्गः ।

विशेषविधिमाह — पूर्वैत्यादि । पूर्वकृतापदान
पूर्वकृतचौर्ये, प्रतिज्ञायापहरन्त अपहरिष्यामीति प्रति-
श्रुत्यापहरन्त, एकदेशदृष्टद्रव्य नष्टद्रव्यैकदेशयुक्ततयोप-
लब्धं, कर्मणा गृहीतं अद्वारप्रवेशनिर्गमसधिच्छेदनादि-
कर्मयुक्तत्वेन दृष्टं, रूपेण वा गृहीतं लोप्त्रयुक्त गृहीत,
राजकोश अवस्तुण्णं राजधनमवच्छादयन्तं, कर्मवन्धं
वा कृतमहापराधं वा, राजवचनात्, समस्तं समुदितं,
व्यस्त तद्विपरीतं, अभ्यस्तं वा आवृत्तं वा, कर्म कारयेद्
यावत्प्राणवियोगम् । स एष क्षत्रियादीना दण्डविधिः ।

ब्राह्मणस्य विधिमाह — सर्वापराधेष्वित्यादि ।
वधताडनादिना दण्डेन न योज्यः । कस्ताहिं तस्य
दण्डस्तत्राह— तस्येति । ब्राह्मणस्य, अभिशस्ताङ्कः,
ललाटे स्यात् कर्तव्यः, किमर्थं, व्यवहारपतनाय व्यव-
हारात् पतनाय प्रच्युतये अज्ञानात् तेनान्यः सहव्यवहारं
मा क्लृप्तीदित्येतदर्थमित्यर्थः । अपराधभेदेनाङ्कमेदा-
नाह— स्तेय इति । तत्र, श्वा अभिशस्ताङ्कः कर्तव्यः,

मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतल्पे गुरुदारगमने, भग योनिः,
सुरापाने मद्यध्वजः ।

श्लोकमाह— ब्राह्मणमित्यादि । उद्दुष्य पापकर्मा-
मुक इति पुरग्रामादिषु सधोपणं दर्शयित्वा । निर्विषय
कुर्यात् स्वदेशान्निष्कासयेत् । श्रीमू.

सर्वाधिकरणरक्षणम्

सर्वाधिकरणरक्षणम् । समाहर्तृप्रदेशारः पूर्व-
मध्यक्षाणामध्यक्षपुरुषाणां च नियमनं कुर्युः ।

खनिसारकर्मान्तेभ्यः सारं रत्नं वापहरतः शुद्ध-
वधः । फल्गुद्रव्यकर्मान्तेभ्यः फल्गु द्रव्यमुपस्करं
वा पूर्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वा राजपण्यं माषमूल्यादूर्ध्वमा
पादमूल्यादित्यपहरतो द्वादशपणो दण्डः । आ
द्विपादमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः । आ त्रिपाद-
मूल्यादिति पट्त्रिंशत्पणः । आ पणमूल्यादित्यष्ट-
चत्वारिंशत्पणः । आ द्विपणमूल्यादिति पूर्वः
साहसदण्डः । आ चतुष्पणमूल्यादिति मध्यमः ।
आ अष्टपणमूल्यादित्युत्तमः । आ दशपणमूल्या-
दिति वधः ।

सर्वाधिकरणरक्षणमिति सूत्रम् । सर्वेषा अधिकरणाना
धनोत्पत्तिस्थानाना अधिकरणस्थानां वा समाहर्त्रादीना
रक्षण धनहरणाद् वारण सर्वाधिकरणरक्षण, तदुच्यते
इति सूत्रार्थः । जानपदादिकण्टकशोधनमुक्तम् । राज-
धनापहारिशोधनमधुनाभिधीयते ।

समाहर्तृप्रदेशार इति । समाहर्तारः प्रदेशारश्च, पूर्व
कार्यारम्भात् प्राक्, अध्यक्षणा, अध्यक्षपुरुषाणा च,
नियमन व्यवस्थापनं कुर्युः ।

खनिसारकर्मान्तेभ्य इति । खनिकर्मान्तेभ्यः रत्नस्वर्ण-
रजतादिकर्मस्थानेभ्यः सारकर्मान्तेभ्यः चन्दनागुर्वादिकर्म-
स्थानेभ्यः, सारं रत्नं वा, अपहरतः, शुद्धवधः धन-
दण्डामिश्रो घातदण्डः । फल्गुद्रव्यकर्मान्तेभ्य इति ।
कार्पासादिद्रव्यकर्मान्तेभ्यः, फल्गु द्रव्यं, उपस्करं वा
वेशवारं वा, अपहरत इति वर्तते । पूर्वः साहसदण्डः ।
पण्यभूमिभ्यो वेति । जीरकाजमोदाद्युत्पत्तिभूमिभ्यः,

राजपण्य, माषमूल्यादूर्ध्व, आ पादमूल्यात् पादः पण-
चतुर्भागश्चतुर्भाषाः आ चतुर्भाषमूल्यात्, इत्येव अप-
हरतः द्वादशपणो दण्डः । आ द्विपादमूल्यादिति । चतु-
र्भाषमूल्यादूर्ध्वमष्टमाषमल्यान्त, अपहरतः, चतुर्विंशति-
पणः । आ त्रिपादमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पण इत्यादि आ
दशपणमूल्यादिति वध इत्येतदन्त सुबोधम् । श्रीम् ।

कौष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्यः कुप्यभाण्डोपस्कराप-
हारेष्वर्धमूल्यात् एव दण्डः । कोशभाण्डागा-
राक्षशालाभ्यश्चतुर्भागमूल्यात् एव द्विगुणा दण्डः ।

चोराणामभिप्रधर्षणे चित्रो घातः । इति राज-
परिग्रहेषु व्याख्यातम् ।

बाह्येषु तु प्रच्छन्नमहनि क्षेत्रखलवेश्मापणेभ्यः
कुप्यभाण्डमुपस्करं वा माषमूल्यादूर्ध्वमा पादमूल्या-
दित्यपहरतस्त्रिपणो दण्डः । गोमयप्रदेहेन वा
प्रलिप्यावघोषणम् । आ द्विपादमूल्यादिति षट्पणः,
गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणम् । आ त्रिपाद-
मूल्यादिति नवपणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्याव-
घोषणं, शरावमेखलया वा । आ पणमूल्यादिति
द्वादशपणः, मुण्डनं प्रत्राजनं वा । आ द्विपण-
मूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, मुण्डस्येष्टकाशकलेन
प्रत्राजनं वा । आ चतुष्पणमूल्यादिति षट्-
त्रिंशत्पणः । आ पञ्चपणमूल्यादिति अष्टचत्वारिं-
शत्पणः । आ दशपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः ।
आ विंशतिपणमूल्यादिति द्विशतः । आ त्रिंशत्पण-
मूल्यादिति पञ्चशतः । आ चत्वारिंशत्पणमूल्यादिति
साहस्रः । आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वधः ।

प्रसह्य दिवा रात्रौ वान्तर्यामिकमपहरतोऽर्ध-
मूल्यात् एव द्विगुणा दण्डः । प्रसह्य दिवा रात्रौ
वा सशस्त्रस्यापहरतश्चतुर्भागमूल्यात् एव दण्डः ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनां कूटशासनमुद्रा-
कर्मसु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डः । यथापराधं वा ।

कौष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्य इति । कोष्ठगारात् पण्या-
गारात् कुप्यागारात् आयुधागारात्, कुप्यभाण्डोपस्करा-
पहारेषु, अर्धमूल्यात् अर्धमाषमूल्यादिद्विमाषमूल्यान्तेषु

विषये, एत एव द्वादशपणादयो, दण्डाः । कोशभाण्डा-
गाराक्षशालाभ्य इति । ताभ्यः, चतुर्भागमूल्यात् काकणी-
मूल्यात् माषमूल्यान्तेषु अपहृतेषु विषये, एत एव द्विगुणा
दण्डाः चतुर्विंशतिपणाश्चत्वारिंशत्पणादयः ।

चोराणामभिप्रधर्षणे इति । स्वयमपहृतवतामेव राज-
पुरुषाणा चोरापहरणच्छलकल्पने, चित्रो घातः क्लेशवधः ।
इति अनेन प्रकारेण, राजपरिग्रहेषु राजकीयेषु प्रदेशेषु,
व्याख्यातम् ।

बाह्येषु त्वित्यादि । बाह्येषु राजकीयातिरिक्तेषु पौर-
जानपदक्षेत्रादिषु । शेषं सुगमम् । चोरस्य निर्धनत्वे
दण्डप्रकारमाह— गोमयप्रदेहेन वेति । गोशकृदुपलेपेन,
प्रलिप्य देह प्रकर्षेण लिप्त्वा, अवघोषणं पटहघोषण-
पुरस्सर नगरमभितः सचारणम् । आ द्विपादमूल्यादिति-
त्यादि । स्पष्टम् । शरावमेखलया वेति । अवघोषणमिति
वर्तते, शरावो मृद्भाण्डविशेषः, प्रोतशरावा रशना कण्ठे
बद्ध्वा पूर्ववन्नगरमभितः सचारण गोमयभस्माभावपक्षे
दण्ड इत्यर्थः । आ पणमूल्यादिति द्वादशपण इत्यादि
आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वध इत्यन्तं वाक्यजातं
स्पष्टार्थम् । यदत्र चतुर्विंशतिपणदण्डासामर्थ्ये मुण्डी-
कृत्येष्टकाखण्डप्रक्षेपेण देशाद् बहिर्निष्कासनमुक्तं, तत्
षट्त्रिंशत्पणादिसहस्रपणान्तदण्डासामर्थ्ये दण्डापूपिका-
न्यायेन सिद्धं द्रष्टव्यम् ।

प्रसह्येति । बलात्कारेण, दिवा रात्रौ वा, अन्तर्या-
मिक यामान्तरालकालरक्षाव्यापृतं, अपहरतो मुष्णतः,
अर्धमूल्यात् माषमूल्यादूर्ध्वमित्याद्युक्तमूल्यापेक्षयार्धमूल्यात्
अर्थादर्धमाषमूल्यात्प्रभृतिषु द्विमाषमूल्यान्तेषु विषये,
एत एव पूर्वोक्तास्त्रिपणादय एव वधान्ताः, द्विगुणाः
अर्थात् षट्पणादयः, दण्डाः । इह द्विगुणा इति पाठो
नास्तीति भाषास्वरसतो गम्यते । अन्तर्यामिकमेव दिवा
रात्रौ वा प्रसह्य शस्त्रपाणेर्मुष्णतो माषचतुर्भाग (काकणी)
मूल्यादिषु माषमूल्यान्तेषु विषयेऽपि यथोक्ता एव दण्डा
इत्याह— प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्येत्यादि ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनामिति । कुटुम्बिनः
सुवर्णाध्यक्षादेर्ग्राममुख्यस्य समाहर्तृश्रेत्येतेषां चतुर्णां,
कूटशासनमुद्राकर्मसु कपटलेख्यकर्मसु कपटलक्षणकर्मसु

च, पूर्वमध्यमोत्तमवधाः दण्डाश्चत्वारो यथाक्रम भवन्ति । यथापगन्ध वा अपराधानुगुण्येन वा दण्डाः । श्रीम्.

*धर्मस्थीयाञ्चारकान्निस्सारयतो बन्धनागाराच्छय्यासनभोजनोञ्चारसंचारं रोधबन्धनेषु त्रिपणोत्तरा दण्डाः कर्तुः कारयितुश्च ।

चारकादभियुक्तं मुञ्चतो निष्पातयतो वा मध्यमः साहसदण्डः अभियोगदानं च । बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च ।

बन्धनागाराध्यक्षस्य संरुद्धकमनाख्याय चारयत-
श्रुतुर्विंशतिपणो दण्डः । कर्म कारयतो द्विगुणः । स्थानान्यत्व गमयतोऽन्नपानं वा रुन्धतः पण्णव-
तिर्दण्डः । परिक्लेशयत उत्कोचयतो वा मध्यमः साहसदण्डः । घ्नतः साहस्रः ।

परिगृहीतां दासीमाहितिकां वा संरुद्धिकामधि-
चरतः पूर्वः साहसदण्डः । चोरडामरिकभार्या मध्यमः । संरुद्धिकामार्यामुत्तमः । संरुद्धस्य वा तत्रैव घातः । तदेवाध्यक्षेण गृहीतायामार्यायां विद्यात् । दास्यां पूर्वः साहसदण्डः ।

चारकमभित्त्वा निष्पातयतो मध्यमः । भित्त्वा वधः । बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च ।

एवमर्थचरान् पूर्व राजा दण्डेन शोधयेत् ।

शोधयेयुश्च शुद्धास्ते पौरजानपदान् दमैः ॥

बन्धनाध्यक्षशोधनमाह— धर्मस्थीयादिति । धर्म-
स्थपरिकल्पितात्, चारकात् संरोधागारात्, निस्सारयतः
लज्जग्रहणेन तद्रतान् बहिः संचारयतः, बन्धनागारात्
कारागृहात् निस्सारयतः, रोधबन्धनेषु रोधागारेषु
बन्धनागारेषु च शय्यासनभोजनोञ्चारसंचार शयनीया-
सनभोजनानि मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानं च, कर्तुः, कारयि-
तुश्च, त्रिपणोत्तराः उत्तरोत्तरत्रिपणाधिकाः, दण्डाः ।

चारकादिति । धर्मस्थीयसंरोधगृहात्, अभियुक्तं मुञ्चतः, निष्पातयतो वा निष्पतनप्रतिकूलानाचरण-

* धर्मस्थीयादित्यस्य प्राक् वर्तमानः 'धर्मस्थक्षेदि'त्यारभ्य 'तदष्टगुणं दण्डं दद्यादित्यन्तो भागः समाप्रकरणे (पृ. २७-२८) द्रष्टव्यः ।

(१) कौ. ४।९.

निष्पतनं प्रयोजयतश्च, मध्यमः साहसदण्डः, अभियोग-
दानं च अभियुक्तदेवद्रव्यदानं च । बन्धनागारात्
प्रदेष्टृकारागृहात्, अभियुक्तं मुञ्चत इति वर्तते, सर्वस्वं
सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः ।

संरुद्ध जन बन्धनागाराध्यक्षाननुज्ञया चारयतश्चतु-
र्विंशतिपणो दण्डः, तद्विगुणः कर्म कारयत इत्याह—
बन्धनागाराध्यक्षस्येत्यादि । स्थानान्यत्वमित्यादि ।
स्थानान्यत्व स्थान दम् (?) । परिक्लेशयतः ताडना-
दिना दुन्वतः । उत्कोचयतः उत्कोचधनं दापयतः ।
शेषं स्पष्टम् ।

परिगृहीतामिति । क्रयाधिगतां, दासीं, आहितिका
वा, संरुद्धिका बन्धनागाररुद्धा, अधिचरतो गच्छतः,
पूर्वः साहसदण्डः । चोरडामरिकभार्या चोरभार्या डमर-
गतकभार्या च, अधिचरतः, मध्यमः । संरुद्धिकां,
आर्यां कुलस्त्रियं, अधिचरतः, उत्तमः । तत्रैव संरुद्धस्य
वा बन्धनागार एव संरुद्धस्य च अर्थात् पूर्वोक्ताः
स्त्रीरधिचरतः, घातः वधः । तदेवेति । वधरूपं विधान-
मेव, अध्यक्षेण, गृहीतायां अधिचरितायां, आर्यायां,
विद्यात् । दास्या, अध्यक्षेण गृहीतायामिति वर्तते, पूर्वः
साहसदण्डः, अध्यक्षस्य ।

चारकमिति । धर्मस्थीयसरोधागार, अभित्त्वा
निष्पातयतः अर्थात् संरुद्ध, मध्यमः साहसदण्डः ।
भित्त्वा निष्पातयतः, वधः । बन्धनागारात् निष्पातयतः,
सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह— एवमिति । अनेन
प्रकारेण, अर्थचरान् राजार्थव्यवहाराधिकृतान्, राजा,
दण्डेन शोधयेत् । ते च अर्थचराश्च, शुद्धाः, भृत्वेति
शेषः, पौरजानपदान्, दमैः दण्डैः शोधयेयुः । श्रीम्.

मनुः

स्तेयविवादपदप्रतिज्ञा

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥

(१) मस्सु. ८।३०९ [विधिं ण्ये (त्रिविध
दण्डनिर्णयम्) Noted by Jha]; व्यक. १०९ स्यातः
(स्याथ) ण्ये (ण्यम्); विर. २८६ स्यातः (स्याथ);
सेतु. २२७.

एष निःशेषेणोक्तो दण्डपारुष्यनिर्णयो^१ निर्णयो दण्ड-
व्यवस्था । दण्डशब्दो हि साधनोपलक्षकतया विवाद-
पदेऽन्विताथो नामधेये पूर्वपदम् । स्तेनस्य चौरस्य
दण्डभेदानतःपरु, वक्ष्यामीति उपसहारोपन्यासार्थः
श्लोकः । मेघा.

स्तेयसाहसयोर्नसक्ति

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापव्ययते च यत् ॥

(१) परद्रव्यापहरण स्तेयमुच्यते । धात्वर्थप्रसिद्धया
चास्यैव कर्ता स्तेनः । तस्य कर्तव्यत्वेन इह तु विशेषे-
णाय व्यवहार इष्यते, तदर्थोऽयं श्लोकः । न परद्रव्या-
दानमात्रं स्तेय, ऋणादाननिक्षेपादिष्वपि स्तेयदण्डप्रसङ्-
गात् । [किं तर्हि, निरन्वय आरक्षकपुरुषवर्जितमवसर
अभिज्ञाय यत् क्रियते तच्चौर्यम् । तथा सान्वयमनवसरे
प्रसङ्ग कृतमपि अपहृते च यत् 'कृतमिदं न मया'

(१) मस्मृ. ८।३३२ क., ख., घ.१ कृ वा (हृत्वा),
ग, कृत्वापव्ययते (हृत्वापहृयते), [कृत्वापव्ययते च यत्
(कृत्वा चापहृते भयात्, कृत्वा चापहृते च यः, कृत्वा चापहृते
च यत्) Noted by Jha], गोरा कृत्वापव्ययते (हृत्वा-
पहृयते), मिता. २।२६६ व्ययते (हुयते) [कृत्वा ...
च यत् (कृत्वा यन्निहृते भयात्) Noted by Jha];
व्यक्र. १०९ च यत् (च यः); स्मृच. ३१६ उक्त.;
चिर. २८६, ३५०, पमा. ४३५ कृत्वा यत् (हृत्वा-
पव्ययते यदि), द्रीक ५३ रन्वयं (रन्वये) कृत्वा (हृत्वा)
च (तु), व्यनि. ५००-५०१ स्यात्साहस (साहस स्यात्),
दवि. ८०, सवि. ४५७ कृत्वा...यत् (वञ्चयित्वाऽपकर्ष-
णम्); व्यप्र. ३८५ कृत्वा यत्* (कृत्वा यन्निहृते भयात्),
व्यड. १२३ मितावत्, विता. ३५ मितावत् : ७७५
व्ययते (हुयते), सेतु. २२७; समु. १४८, नन्द.
८।३०१.

१ (निर्णयो०). २ व्येन. ३ किं तर्हि न च त्वयं
आरक्षिपुरुषेण वर्जितमनिज्ञातेन य क्रियते तच्चौर्यम् । दशथा
कृत्वापि चेत्तापहृते यत्तेकृतमिदं तन्मयेति विद्यायान्यत्र सकिन्त्या
इति । न तच्चौर्यं किं तर्हि स्यात् साहस अन्वयवत् मारक्षप्रदेशे
प्रसभ प्रसभकाश तथा कृतमध्यमपहृते चेत्स्तेयमेव संज्ञामेदो
दण्डभेदासिद्धि । (आदर्शपुस्तके पादटिप्पण्या उल्लिखितोऽयं ग्रन्थ.
उपरि संशोध्य समुल्लिखित.)

इति, तदपि स्तेयमेव । विद्ययाऽन्यत्र सप्राप्त्या किं न
तच्चौर्यं ? किं तर्हि, स्यात्साहस अन्वयवत् आरक्षक-
प्रदेशे प्रसभ प्रसङ्ग प्रकाशं कृतम् ।] संज्ञामेदो दण्ड-
भेदार्थः । कर्म यत्कृत परपीडाकर वस्तुपाटनाग्निदाह-
द्रव्यापहरणमिदं । अग्निदाहे यद्यपि द्रव्यापहरण नास्ति,
तथापि चौर्यमेव, रहसि करणादपहृवाच्च मन्यन्ते ।
चौर्ये हि द्रव्यविशेषाश्रयो दण्डः, सोऽत्र न स्यात् ।
एवमर्थमेव स्तेयप्रकरणे लक्षण 'प्रसभं कर्म' इति ।
कर्मग्रहणात् द्रव्यापहारादन्यदप्येव कृतमयुक्तं साहसमेव ।
कस्तर्हि अग्निदाहादौ अप्रसभं कृते दण्डः ? कण्टकशुद्धौ
वक्ष्यामः । अत एव सधिच्छेदे सत्यपि द्रव्यापहरणे
कण्टकशुद्धौ दण्डमामनन्ति, अन्यथा स्तेय एवावश्यत् ।
मेघा.

(२) यत्कर्म धान्यापहारादि द्रव्यस्वामिसमक्षमेव
प्रसङ्ग कृतं तत्साहसं स्यात् । अतस्तत्र स्तेयदण्डो न
कार्यं इत्येतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्योपदेशः । यत्पुनः परोक्ष
कृतं तत्स्तेयं भवेत् । यदपि च हृत्वाऽपहृते तदपि
स्तेयमेव । * गोरा.

(३) 'अन्वयवत्' द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षम् ।
प्रसभं बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साह-
सम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं
वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि
कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयात् निहृते तदपि स्तेयम् ।
मिता. २।२६६

(४) अत्र साहसं सहसा अविविच्य दोषगुणौ यदि
कृतं तदा, स्तेयमपि तथैवेत्याशङ्का प्रसङ्गादपनयति -
स्यादिति । नैव तावन्मात्रं साहसं किन्तु प्रसभं हठा-
त्स्वामिसमक्षं बलवदन्वयवदनुबन्धि उत्तरकालमपि यत्र
न तद्गोप्यते साहसं तदित्यर्थः । निरन्वयं उत्तरकाल-
निह्वयत्यन्तसहितं यच्च कृत्वा स्वामिनोऽपव्ययते तदैव
निह्ववाय यतते तद्द्रव्याहरणं स्तेयम् । एवं च युद्धा-
दिना यत्परस्वहरणं परमारणादि तत्साहसं, निह्ववप्रयत्न-
वता तु यत् परस्वमादीयते तत् स्तेयमित्यर्थः । तथा

* ममु., मच., नन्द., भाच गोरावत् ।

१ दार्थ. । अपहृत्वा यत्तेन मया कृतमित्याह कर्म.

२ क्षणं 'स्तेयं प्रसभं . ३ एवमन्विच्छेदसत्य.

अनिह्वेन चायत्तकलहादिनिमित्तकं ताडनादि क्रियते
तद्दण्डपारुष्यमित्युक्तम् । मवि.

राज्यकण्टकाः प्रकाशाप्रकाशनस्कराः । कण्टकशुद्धिः, तदर्थं
चाराण्येषकविधिः ।

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥

(१) देशनिवेशो दुर्गकरणं च यत्सप्तमाध्यायि उक्तं
तत्कृत्वा कण्टकोद्धरणं, तेनापि राष्ट्ररक्षा क्रियते ।
कण्टकशब्दः पीडाहेतुसामान्यात्तस्करादिषु प्रयुक्तः ।

मेधा.

(२) निविष्टदेशो जनाध्युपितदेशः । शास्त्रतः
शास्त्रोक्तविधिना । कण्टकानां क्षुद्रशत्रूणां तस्करादीना-
मुद्धरणे । मवि.

(३) 'जाङ्गलं सस्यसपन्नम्' इत्युक्तरीत्या सम्यगा-
श्रितदेशस्तत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौरसाह-
सिकादिकण्टकनिराकरणे प्रकृष्टं यत्नं सदा कुर्यात् ।

ममु.

रक्षणार्थवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥

(१) एतदेव (कण्टकोद्धरण) दर्शयति । आर्यवृत्तं
शास्त्रचोदितं, कर्तव्येतरानुष्ठाननिषेधौ, तद्वृत्तं येषा-
मित्युत्तरपदलोपी समासः । तेन दीनानाथश्रोत्रिया
अकरशुल्कदा गृह्यन्ते । तद्रक्षणाद्धि त्रिदिवगमनं युक्तम् ।
अन्येषां तु वृत्तिपरिक्रीतत्वादकरणे प्रत्यवायो यथोत्तरत्र
वक्ष्यते— 'स्वर्गाच्च परिहीयते' इति । रक्षणे तु वृत्ति-
निष्कयणेन प्रत्यवायाभावमात्रं न तु स्वर्गः । अथवा
वृत्तिनियमापेक्षं त्रिदिवप्राप्तिवचन, यथोक्तं प्राक् ।
अन्ये तु वृत्तिपरिक्रीतत्वेदर्शनादर्थवादमात्रं राज्ञः स्वर्ग-
वचन, अवृत्तिदपरिपालनमपि वृत्तिप्रयुक्तं स्वराज्यभाग-
स्थानीयास्ते राज्ञः । यथैव च शिल्पिजीविनः 'शिल्पिनो

(१) मस्मृ. १।२५२ ग., शास्त्रतः (शाश्वतः) ऋणे नि
(द्वारणैर्नि) [देशस्तु (देशेषु) दुर्गश्च (दुर्गस्तु) Noted
by Jha].

(२) मस्मृ. १।२५३.

१ (च०). २ ननिषेधस्तद्. ३ रक्षानुष्ट. ४ अन्येषां
तु. ५ त्वादर्थनमर्थ.

मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युः' (गौध. १०।३०) इति
वृत्त्यर्थं शिल्प कुर्वाणा राज्ञा कर्म कार्यन्ते करग्रहणाय,
एव राजाऽपि वृत्तियुक्तः प्रजापालनप्रवृत्तो नित्यकर्म-
वदार्यपरिपालनं कार्यते शास्त्रेण । यथैव हि कामश्रुतितो-
ऽन्याहितो नित्यान्यनुतिष्ठति न स्वर्गादिलाभाय । न हि
तानि फलार्थतया नोदितानि, अथ च क्रियन्ते,
तद्वदेतद्द्रष्टव्यम् । अतो यावती काचित्फलश्रुतिः सा
सर्वाऽर्थवाद इति कोवर(?) विष्णुस्वामी । यदत्र तत्त्वं
तद्दर्शितमधस्तात् । मेधा.

(२) यस्मात्साध्याचाराणां रक्षणाच्चोरादीनां च
शासनात्प्रजापालनयुक्ता राजानः स्वर्गं गच्छन्ति ।
तस्मात्कण्टकोद्धरणे यत्नं कुर्यात् । ममु.

अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥

(१) शासनं यथाशास्त्रं वधादि, दण्डमन्तरेण
तस्कराणां निर्ग्रहो रक्षा च न शक्यते । अतो वृत्तिं
गृहीत्वा यस्तस्करवधाज्जगुप्सते तस्योभयो दोषः । इह
राष्ट्रकृतोऽमुत्र स्वर्गपरिहानिः । युक्ता च बलिपरिगृहीतस्य
तन्निष्कृतिमकुर्वतो दोषवत्ता । मेधा.

(२) यश्च पुनर्द्वपतिश्चौरादीननिराकुर्वन् षड्भागा-
द्युक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यन्ति ।
कर्मान्तरार्जिताऽप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रति-
बध्यते । ममु.

(३) अशासनं अरक्षन् । माच.

निर्मयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।

तस्य तद्वर्धते नित्यं, सिच्यमान इव द्रुमः ॥

(१) प्रसिद्धमेवैतच्छ्लोके तस्करवैधविधिशेषतया
अनुद्यते । मेधा.

(१) मस्मृ. १।२५४ [तस्य (यस्य) गर्गं (गर्गस्त)
Noted by Jha]; व्यक. ११०; विर. २९४; विचि. १२४,
द्वि. ४ अशा..... रान् (अशाशं तस्कराद्);
विच्यं. ५१ यस्तु (यो हि).

(२) मस्मृ. १।२५५ [तस्य ते (तस्याभिवर्धते)
सिच्य (सेच्य) Noted by Jha]; व्यक. ११० तु
(वा); विर. २९४ तु (हि).

१ अहरक्षा न. २ धर्मविशेष.

(२) यस्य राज्ञो बाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादिभय-
रहितं भवति तस्य नित्यं तद्दृष्टिं गच्छति । उदक-
सेकेनेव वृक्षः । मसु.

^१ विक्रोशन्यो यस्य राष्ट्राद्भियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥

(१) पूर्वोक्तयुक्तताऽप्रमादयोरन्यथात्वे दोषमाह ।
यदि सम्यग्गुल्मस्थानानि प्रति न जागर्ति तदा छिद्रा-
न्वेपिभिर्दस्युभिः चौरैः प्रजां न्हियन्ते । तासु किं
कारिष्यति । अतस्तादृशो राजा मृत एव । जीवित-
मरणमेव । अतोऽप्रमत्तेन भवितव्यम् । विक्रोशन्यः
आक्रन्दन्त्यः । न्हियन्ते सपश्यतः सभृत्यस्य । निर्दिष्ट-
द्रश्यते । केवलं च भृत्यास्तदीयाः पश्यन्ति नानुधावन्ति
नै मोक्षयन्ति । सर्वे ते मृतकल्पाः । मेधा.

(२) यस्य राज्ञः सभृत्यस्य पश्यत एव राष्ट्रादाक्र-
न्दन्त्यः प्रजाः शत्रुप्रभृतिभिः अपन्हियन्ते स स्वजीवित-
कार्याभावात् मृत एव न तु जीवति । गौरा.

^२ द्विविधांस्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारिणः ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ .

(१) चाराः प्रच्छन्ना राष्ट्रे राजकृत्यज्ञानिनस्ते
चक्षुषी इव यस्य स चारचक्षुः । प्रकाशतस्कराणां
नास्ति तस्करव्यवहारो यथा लोकेऽन्येषामटवीरात्रि-
चराणामस्ति, तैः सामान्योपादानं तद्वन्निग्रहार्थं क्रियते ।
मेधा.

(२) चार एव चौरज्ञानहेतुत्वान्चक्षुरिव यस्यासौ
राजा, चारैरेव प्रकटतया गूढतया द्विप्रकारन्यायेन पर-
धनग्राहिणो जानीयात् । मसु.

(१) मस्मृ. ७।१४३ [मृत. स (मृतस्तु) न तु (न
स, न च, स न) Noted by Jha]; व्यकृ. ११०
न तु (च न), विर. २९४ न तु (न हि).

(२) मस्मृ. ९।२५६ हारिण (हारकान्); व्यकृ.
१०९; स्मृच. ३१७, विर. २८९, व्यनि. ५०१; सवि.
४६० षा (न्या); विता. ७७७ त्वर (त्वरं); सेतु.
२२७, समु. १४९.

१ योरप्रमा. २ (न०). ३ शस्तस्क ४ नातित.
५ मातस्तैः .

प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।

प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥

(१) तत्र ये क्रयार्थं मानतुलादिना मुष्णन्ति, द्रव्या-
णामागमस्थाननिर्गमनाक्षेपं कुर्वन्ति ते प्रकाशवञ्चका
वाणिजकाः । प्रच्छन्नास्तु ये रात्रौ मुष्णन्ति ते स्तेनाः,
आटविका विजने प्रदेशे वसन्ति । अपरे तु प्रसह्य
हारिणो न केवलमेत एव किं तर्हिमे चान्ये, यानूर्ध्वं
वक्ष्यामः । मेधा.

(२) तेषां पुनश्चौरादीनां मध्याद्ये तुलाप्रतिमानोप-
चयापचयादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः परधनमनु-
चितेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवञ्चकाः । स्तेनाश्चौराः सन्न-
विच्छेदादिना गुप्ताटव्याश्रयाश्च परधनं गृह्णन्ति ते
प्रच्छन्नवञ्चकाः । मसु.

उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।

मङ्गलादेशघृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥

(१) उत्कोचका ये कस्याचित्कार्ये कस्याचिद्राजा-
मात्यादेः प्रवृत्तौ अर्थग्रहणेन कार्यसिद्धौ प्रवर्तन्ते । औप-
धिकाः छद्मव्यवहारिणः । अन्यद् ब्रुवन्ति अन्यदा-
चरन्ति, प्रत्यक्षं प्रीतिं दर्शयित्वा अपकारे वर्तन्ते ।
विनाऽप्यर्थग्रहणेन निमित्तान्तरतः अन्यतोऽपरस्य कार्य-
सिद्धिमवश्यं विज्ञाय मया तवैतत्क्रियत इति परं

(१) मस्मृ. ९।२५७ [स्तेषा (स्तेषा) स्त्वेते...दय.
(स्तेषु स्तेनाटव्यादयो जना, स्त्वेते स्तेनाटव्यादयो जनाः,
श्चैव स्तेना अटविका जना, स्तेषा ये स्तेनाटविकादय)
Noted by Jha]; व्यकृ. १०९ कास्त्वेते (का ज्ञेया),
विर. २९१ स्त्वेते .दयः (स्तेषा स्तेनाटव्यादयो जना.),
द्वि. ११८ पू : १२१ विरवत्, उत्त, समु. १४९
ये स्तेना (स्तेना आ).

(२) मस्मृ. ९।२५८ [पूर्वार्धे (उत्कोचकाश्चौपधिकान्
वञ्चकान् कितवास्तथा), घृत्ताश्च (घृत्ताश्च), भद्रा...सह
(भद्राश्च प्रेक्षणिकै सह, भद्राश्चेक्षणिकास्तथा, भद्राश्चेक्षणिका-
स्तथा, भद्राश्चेक्षणिकास्तथा) Noted by Jha], व्यकृ.
१०९ काश्चौ (काः सो); विर. २९१ श्चै (श्चै) शेष
व्यकवत्, द्वि. ११८ उत्कोच (औत्कोचि) श्चै (श्चै),
समु. १४९ श्चै (श्चै).

१ त्कार्येण क. २ घृत्तो ग्रहणानिकार्यसिद्धौ. ३ वर्तते ।

गृह्णन्ति, भीषिकाप्रदर्शनं वा उँपधिः । वञ्चकाः कितवा धनग्रहणार्थं सदा देविन इत्यर्थः । पृथगर्थं वा पदं वञ्चकाः, विप्रलम्भकाः । इदं कार्यं वयमेव करिष्यामस्तव नान्येऽत्रस्था इत्युक्त्वा न कुँर्वन्ति, उपेत्य नानाकारैर्नानाविधैरुपायैर्ग्रामीणान् मुष्णन्ति । शिवमाधवादयः शिवमादित्यं उँपजीवन्ति । मङ्गलादेशवृत्ताः शान्त्युपदेशिका ज्यौतिषिकादयः । अथवा एता देवता त्वदर्थेनाह प्रीणयामि दुर्गां मार्तण्डं चेति तथा आढ्यानां धनमुपजीवन्ति । अथवा मङ्गलं तँवास्त्विति वादिनः मङ्गलादेशवृत्ताः । अमद्रा भद्राः । प्रेक्षणिकाः सर्वस्य करदर्शनेन प्रगसन्ति पुरुषलक्षणानि । मेधा.

(२) उत्कोचका उत्कोचग्राहिणः । औपधिकाः स्तुत्यादिकृतेनोपधिना छलेन गृह्णन्तः । वञ्चका वेपान्तरेण भ्रममुत्पाद्य आदातारः । कितवा द्यूतकृतः । मङ्गलादेशो मङ्गलस्तुतिपाठः वृत्तं चरितं येषाम् । भद्राः सुरूपतामात्मनो विधाय स्व्यादिव्यामोहकाः । ईक्षणिकाः प्रेक्षणीयकर्तारो नटादयः । मवि.

(३) उत्कोचका ये कार्येष्वो धनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति । औपधिका मयदर्शनाद्ये धनमुपजीवन्ति । वञ्चका ये सुवर्णादि द्रव्यं गृहीत्वा परद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति । कितवा द्यूतसमाह्वयदेविनः । धनपुत्रलामादिमङ्गलमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलादेशवृत्ताः । भद्राः कल्याणाकारप्रच्छन्नपापा ये धनग्राहिणः । ईक्षणिका हस्तरखाद्यबलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः । मसु.

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।

शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥

(१) महामात्रा मन्त्रपुरोहितादयो राजनैकटिकास्ते चेदसम्यक्कारिणः । चिकित्सका वैद्याः । शिल्पोपचार-

(१) मसु. १।२५९ [पचार (पकार) Noted by Jha]; व्यक. १०९; विर. २९१; दवि. ११८ पचार (पकार); ससु. १४९.

१ उपधावनग्रहणार्थं. २ पादवञ्चकाः. ३ नान्यत्र. ४ कुर्वत च. ५ कारणनाना. ६ (उप०). ७ यान्त्यु. ८ तम्भऽस्त्विति. ९ सर्वस्य करवर्धने अमद्रा भद्राप्रेक्षणिकाः प्रशंसिपुरुषलक्षणाः ।

युक्ता चित्रपत्रच्छेदरूपकारादयः । उपचार उपायन, अनुपयुज्यमानस्वशिल्पकौशलं दर्शयित्वाऽनुष्ठाय धनं नयन्ति, एव पण्ययोषितो निपुणाश्चोपचारेणासत्प्रीतिदर्शनेन । असम्यक्कारिण इति सर्वत्रानुयुज्यते । मेधा.

(२) महामात्राः अमात्या राज्ञः, तथा चिकित्सका भिषजः । असम्यक्कारिणोऽयुक्तकारिणः । शिल्पयुक्ताः चित्रकारादयः । उपचारयुक्ताः केशादिसस्कर्तारः । निपुणाः स्वस्ववृत्तिकुशलः । पण्ययोषितो वैद्याः । मवि.

(३) महामात्रा हस्तिशिक्षाजीविनः । चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः । असम्यक्कारिण इति महामात्रचिकित्सकविशेषणम् । शिल्पोपचारयुक्ताः चित्रलेखाद्युपायजीविनः तेऽप्यनुपजीव्यमानशिल्पोपायप्रोत्साहनेन धनं गृह्णन्ति । पण्यस्त्रियश्च परवशीकरणकुशलः । मसु.

(४) शिल्पोपकारयुक्ताः छत्रतालवृन्ताद्युपकारकारिणः । नन्द.

एवमाद्यान् विजानीयात्प्रकाशाँल्लोककण्टकान् ।

निगूढचारिणंश्चान्याननार्योनार्यलिङ्गिनः ॥

(१) एवमाद्यान्, न शक्यते धूर्तानां परद्रव्यापहारीणां प्रकारान् सख्यातुमित्याद्यग्रहणं, तथा ह्योसक्तं कथयन्ति अवधीरयन्तीमनुरागिणीं, तथाऽभृत्यो भृत्यवदात्मानं दर्शयित्वा नयति हिरण्यं ऋजुप्रकृतेर्न चार्थभृतः, त्वं ब्रह्मा त्वं बृहस्पतिरित्युक्त्वा मूर्खादथाजयन्ति देहि प्रसादेन कतिपयैर्वाऽहोभिः प्रत्यर्पयामीति सिद्धे प्रयोजने तनुतरो भवति प्रियवाद्यप्रियवादी संपद्यते । निगूढचारिणः । मेधा.

(२) विजानीयात् किमन्याय्यं कुर्वन्तीति । प्रकाशान् धनिनः समक्षं गृहीतृन् । निगूढकारिणो निह्वेनाहर्तृन् । आर्यलिङ्गिनो ब्रह्मचर्यादिवेषान् । मवि.

(३) एवमादीन् प्रकाशं लोकवञ्चकान् चारैर्जानीयात् ।

(१) मसु. १।२६० माद्यान् (मादीन्) [विजानीयात् (विजातीयान्) Noted by Jha]; व्यक. १०९; मवि. चारि (कारि); विर. २९१; दवि. ११८; ससु. १४९ विरवत्.

१ हाराणा. २ शक्य क. ३ वधार. ४ तथा श्रुत्यो.

अन्यानपि प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन् ब्राह्मणादिवेष-
धारिणो धनग्राहिणो जानीयात् । ममु.

तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।

चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साह्य वशमानयेत् ॥

(१) तत्कर्मकारिभिः तुल्यकर्मकारिभिर्विद्यापूर्वं ये
तत्कर्म कृतवन्तः । अथवा सप्रत्येव तत्कर्म कार्यन्ते
अन्तर्भावसिद्धयर्थं लब्धान्तरा आगत्य कथयिष्यन्ति ।
तथान्यैरपि चारैरनेकसंस्थानैः । मेघा.

(२) सुचरितैः सम्यक्चरद्भिः, तत्कर्मकारिभिः चोर-
त्वेन तेष्वत्मानं प्रकाशयद्भिः गूढैश्चारैः अनेकसंस्थानैः
अनेकवेशैः प्रोत्साह्य चौर्यादिकरणे प्रवर्त्य वशमानयेत्
गृह्णीयात् । मवि.

(३) तानुक्तान् वञ्चकान् सम्यैः प्रच्छन्नैः तत्कर्म-
कारिभिः वणिजा स्तेये वणिग्भिरित्येवमादिभिः पुरुषैरेत-
द्व्यतिरिक्तैः सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेक-
स्थानस्थैर्ज्ञात्वा प्रोत्साह्य स्ववशान् कुर्यात् । ममु.

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सायंपराधतः ॥

(१) दोषान् स्तेयादीन् अभिख्याप्य लोके लोकानु-
द्वेगार्थम् । स्वे स्वे कर्मणि वित्तग्रहणघातनादौ कृते ।
सारापराधत इति, मुषितवस्तुनः सारता ज्ञात्वा सम्यक्
च चौरापराध ज्ञात्वेत्यर्थः । मवि.

(२) तेषां प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां स्वकर्मणि चौर्यादौ

(१) मस्मृ. १।२६१ त्साह्य (त्साह्य) [त्साह्य (च्छद्य,
त्सार्य) Noted by Jha], व्यक ११० सुच (तु च)
कारि (वेदि), विर. २९३ सुच (तु च) गूढै (स्तैस्तै);
व्यनि. ५०४ सुच (तु च) कारि (चारि) प्रोत्साह्य
(प्रसह्य), समु. १४९ व्यनिवद

(२) मस्मृ. १।२६२ [ख्याप्य (ज्ञाप्य) Noted by
Jha]; व्यक. ११० धानभिख्याप्य (धमभिख्याप्य); विर.
२९३ प्य (य), विधि. १२३ च्वत (चत.), व्यनि.
५०४; दवि. ८१ पराधत (नुसारत.); सेतु. २२९
दविवद, समु. १४९.

१. (तत्कर्मकारिभिः ०). २. थाथैरपि चारैस्तत्कर्म-
कारिभिरने.

व्य. क्रं. २१३

ये पारमार्थिका दोषाः सधिच्छेदादयस्तान् लोके प्रख्याप्य
तद्गतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षयाऽपराधापेक्षया च राजा
दण्डं कुर्यात् । ममु.

(३) अभिख्याप्य लोकैः कथयित्वा । सारशब्दोऽप-
हृतधनपरः तेनापहृतधनानुसारिणा अपराधेन तान्
दण्डयेदित्यर्थः । विर. २९३

(४) सारापराधतः, सारतश्च अपराधतश्च । नन्द.
न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।
स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥

(१) पापविनिग्रहः पापाभिवृत्तिः स्तेनानाम् । मवि.

(२) यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण
पृथिव्या चरता दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां नियमं
कर्तुमशक्यमत एषा दण्डं कुर्यात् । ममु.

तस्करादिकण्टकान्वेषणविधि.

सैभाप्रपापूपशालवेशमद्यान्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।

शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥

एवंविधान्नुपो देशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥

(१) सभा ग्रामनगरादौ नियत जनसमूहस्थानं, प्रपा
जलदानगृह, अपूपविक्रयवेशम, पण्यस्त्रीगृह, मद्यान्न-

(१) मस्मृ. १।२६३ [निभृत (निगूढं) Noted
by Jha], व्यक ११० पापवि (न्यायवि), विर.
२९३ शक्य. कर्तुं (कर्तुं शक्य.).

(२) मस्मृ. १।२६४, अप. २।२६८ मनुनारदौ, व्यक.
११७, विर. ३३६; व्यनि. ५०५ पूष (भूत) वेश
(वेश) या (या) उत्तरार्थे (चतुष्पथ चैत्यवृक्ष. समाज-
प्रेक्षणादि च), समु. १४९ जा (ज).

(३) मस्मृ. १।२६५, अप. २।२६८ जी (शी) चाप्य
(वाप्य) मनुनारदौ, व्यक ११७, विर. ३३६; व्यनि.
५०५, समु. १४९.

(४) मस्मृ. १।२६६, अप. २।२६८ श्चाप्य (रप्य)
मनुनारदौ, व्यक ११७, विर. ३३६, व्यनि. ५०५ लोः
सा (भस्या); समु. १४९.

विक्रयस्थानानि, चतुष्पथाः, प्रख्यातवृक्षमूलानि, जन-
समूहस्थानानि, जीर्णवाटिकाः, अटव्यः, शिल्पगृहाणि,
शम्भ्रगृहाणि, आम्रादिवनानि, कृत्रिमोद्यानानि । एवं-
प्रकारान् देशान् सैन्यैः पदातिसमूहैः स्थावरजङ्गमैरेक-
स्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैः चारैः तस्करनिवारणार्थं
चारयेत् । प्रायेणैवविधे देशेऽन्नपानस्त्रीसभोगरवप्रहर्त्रा-
द्यन्वेपणार्थं तस्करा अवातिष्ठन्ते । ममु.

(२) श्रमपुपशाला कन्दुकशाला । वेशो वेश्यागृह,
मद्यान्नविक्रया मद्यान्नविक्रयस्थानानि । चैत्यवृक्षाः
प्रौढनाटपाः । सभाया उपात्तत्वात्तदन्यमेलके समाजपद,
कदाचित्त्रापि चौरसभवात् । प्रेक्षणानि प्रेक्षणीय-
नृत्यादिस्थानानि । कारुकावेशनानि शिल्पगृहाणि ।
गुल्मैः पदातिसमूहैः, अस्वैव विशेषणं स्थावरजङ्गमैः ।
तेन स्थितैः संचरद्भिः पदातिसमूहैः चारैश्च तस्कर
प्रतिपेन्नार्थं सभविचौराणि स्थानान्यनुचारयेदित्यर्थः ।

विर. ३३६-७

तैस्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।

विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥

(१) तत्सहायैस्तेपामेव तस्कराणा सहायता गतैः ।
सम्यक् तेषामनुगतैः । नानाकर्मप्रवेदिभिः तत्कर्मप्रवे-
दिभिः । नानाकर्मप्रचारिभिरिति क्वचित्पाठः । उत्साह-
येत् चौर्यं कुर्म इत्युक्त्वा उद्यमं कारयेत् । पूर्वतस्करैः
अन्यराष्ट्रे कृतचौर्यैः । मवि.

(२) तेषां साहाय्यं प्रतिपद्यमानैस्तच्चरितानुवृत्तिभिः
संधिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैः चाररूपैः चार-
मायानिपुणैस्तस्करान् जानीयात् उत्सादयेच्च । ममु.

(३) स्वानुगतैः आत्मवशैः । नन्द.

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।

शौर्यकर्मपदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥

(१) मस्मृ. १।२६७; गोरा. [त्साद (त्साह)
Noted by Jha]; अप. २।२६८ तत्स (तान् स)
वेदि (वादि) त्साद (त्साह) क्रमेण मनुनारदौ; मवि.
' प्रचारिभिः ' इति क्वचित्पाठः, त्साद (त्साह); व्यनि.
५०५ यैरनु (यैः स्वानु) ; समु. १४९ यैरनु (यैः सहानु)
त्साद (त्साह); नन्द. त्साद (त्साह) शेषं व्यनिवत्.

(२) मस्मृ. १।२६८ [ज्योपदे (श्यपदे) Noted

(१) ते पूर्वचौराश्चरन्भूताः आगच्छतामद्बृहं गच्छा-
मस्तत्र मोदकपायसादीन्यश्रीम इत्येव भक्ष्यभोज्यव्याजेन,
अस्माक देशे ब्राह्मणोऽस्ति सोऽभिलषितार्थसिद्धिं जानाति
त पश्याम इत्येवं ब्राह्मणाना दर्शनैः, कश्चिदेक एव
बहुभिः सह योत्स्यते त पश्याम इत्येव शौर्यकर्मव्याजेन,
तेषा चौराणां राज्ञो दण्डधारकपुरुषाः समागम कुर्यु-
र्ग्राहयेयुश्च । ममु.

(२) समागमे राजपुरुषैर्ग्रहणयोग्ये देशे । नन्द.

ये तत्र नोपसर्पयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये । (६)

तान् प्रसह्य नृपो हन्यात् सभिन्नज्ञान्निबान्धवान् ॥

(१) नोपसर्पयुर्जातशङ्काः । मूलप्रणिहिताः स्वराष्ट्र-
स्थितप्रकृत्यादिप्रेषिताः । प्रसह्य तत्र गत्वा बलात् ।

मवि.

(२) ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहणशङ्कया
नोपसर्पन्ति ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवर्गं प्रणि-
हिताः सावधानभूताः तैः सह संगतिं भुञ्जन्ते ताश्चौरान्
तेभ्य एव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजन-
सहितान् बलादाक्रम्य राजा हन्यात् । ममु.

(३) तत्र श्रमागमे ये यदृच्छया नोपसर्पयुरिति ।
मूलप्रणिहिताः प्रणिहितमूलाः ज्ञातकारणाः । भक्ष्य-
भोज्यापदेशेनात्मवध जानन्त इति यावत् । नन्द.

नै होढेन विना चौरं घातयेद्धार्मिको नृपः ।

सहोढं सोपकरणं घातयेद्विचारयन् ॥

धार्मिको राजा हृतद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेण
अनिश्चितचौरभावं न घातयेत् किन्तु द्रव्येण चौर्योप-
करणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन् घातयेत् । ममु.

by Jha]; अप. २।२६८ ज्योप (ज्याप) क्रमेण मनु-
नारदौ; व्यनि. ५०५ मां (मां) कुर्युः. गमम् (कुर्यात्तेषां
समागतम्); मच. अपवत्; समु. १४९ ज्योप (ज्याप)
शौ (चौ) कुर्युस्ते (कुर्यात्ते) ; नन्द. ज्योप (ज्याप)
गमम् (गमे).

(१) मस्मृ. १।२६९ [मित्र (पुत्र) Noted by
Jha]; व्यनि. ५०५ पूर्वार्धे (ये तत्र नोपसर्पन्ति मूलप्रणि-
हितान् जनान्) सद्य (गृह्य), समु. १४९.

(२) मस्मृ. १।२७०, अप. २।२७५; व्यनि. ५०५;
समु. १४९.

स्तेन्यादिभिः

अभेदेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकः ।

भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तान्पि धातयेत् ॥

(१) भाण्डं मूलधनं शस्त्रादिक्रयणार्थम् । अवकाशः शयनादिस्थानम् । एतच्च चौरताज्ञाने सति । मवि.

(२) ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणां चौरत्वं ज्ञत्वा भक्तदाः, चौर्योपयुक्तभाण्डादि, गृहवस्थानं ये ददति तान्पि नैरन्तर्याद्यपराक्ष्योचरापेक्षया धातयेत् । - मसु.

अभिदानं भक्तदांश्चैव तस्या शस्त्रावकाशदान् ।

संनिधातुंश्च मोषस्य हन्याच्चौरानिवेश्वरः ॥

(१) शीतापनोदनाद्यर्थं येषां ददति, शस्त्रं कर्तारिकादि, मोषस्य संनिधातारः सर्वे चौरवत् ज्ञेयाः । शस्त्रावकाशदग्रहणं प्रागुक्तमायुपसहाराथमुच्यते । मेधा.

(२) अभिदानं गृहदाहाद्यर्थं ततः करिष्यतीति ज्ञत्वाऽपि । संनिधातुं मोषस्थानसमीपनेतृन् । मोषस्य चोरस्य । मवि.

(३) ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञाय अभिभक्तशस्त्रावस्थानप्रदानं मुष्यत इति मोषश्चौरधनं तस्यावस्थापकान् चौरवद्राजा निगृह्णीयात् । मसु.

(४) एकं भक्तपदं सिद्धान्नपरं, अपरं भक्तपदं तद्व्यतिरिक्ताशानीयपरं, भाण्डं शस्त्रान्यचौर्योपकरणं, अवकाशोऽवस्थानदेशः, अभिश्चौर्यानुकूलः, संनिधातुंश्च मोषस्य, मोषणीयस्य द्रव्यस्यापहारानुकूलसंनिधानकारकान् । एतच्च भयाज्ञानविरहेण नेयम् । विर. ३३९

(१) मसु. ११२७१; अपु. २२७१५२ वकाश (रकोश); अप. २१२७६ दाश्चै (दाश्चै), व्यक. ११७, विर. ३३९ घात (ताड), रत्न. १२६, व्यनि. ५०७ अपवत्, याज्ञवल्क्यः; विता. ७९३ भाण्डा (भक्ता) उक्तः; बाल. २१२७६; समु. १५२

(२) मसु. ११२७८ रानि (रमि) [मोषस्य (मोक्षस्य) Noted by Jha], अप. २१२७६, व्यक. ११७; विर. ३३९ निवे (नरे), विचि. १४४, व्यनि. ५०९ हन्यात् (शिष्यात्); द्वि. ८२, बाल. २१२७६ रानिवेश्वरः (रमिवेश्वरम्), सेतु. २४७; समु. १५८ भक्त (गर) निधा (विधा) यमः, विव्य. ५२.

१ मोक्षस्य. २ तार.-(कर्तारः)

(५) किञ्च अभिदानिति । भक्तं, भक्तसंयुक्तं गरदादि दातुं । शस्त्रावकाशदानं, शस्त्रैः शरीरसम्पन्न-वकाशदातुं तच्छेदकान् । संनिधातुं मोषस्य, मुषस्य सत्त्वपि क्रवादिकारिणो वा भक्तदायकादीनामुक्तत्वात् । ईश्वर इत्यनेन समर्थः । सप्तमन्ता अपि तथा कुर्युरिति ध्वनितम् । मच.

(६) मोषस्य मोषितद्रव्यस्य समोषसाधनस्य वा । नन्द.

(७) मोषस्य मुषितस्य वस्तुनः, संनिधातुं समीपवर्तिनः, ईश्वरः चौरानिव शिष्यात् क्षिपेत् । मच. योऽदत्तादायिनो हस्तालिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥

(१) अतिदेशोऽयम् । यो ब्राह्मणश्चौरानुपजीवति स चौरवद्दण्ड्यः । याजनाध्यापनेनापि । अपिः क्रियान्तर-सूचकः । तेन प्रतिग्रहप्रतिदाया अपि गृह्यन्ते । क्षत्रियादीनामन्यथैव वार्त्तादिस्वकर्मणा चोरधनं गृह्यताम् । ब्राह्मणग्रहणं तु मया किल धर्मेणार्जितं याजयतेत्यभिमाननिवृत्त्यर्थम् । अदत्तमादत्ते गृह्णातीत्यदत्तादायी चोरः । लिप्सेत लब्धुमिच्छेदगृहीतास्वपि दाक्षिणासु तत्संबन्धादेव चौरनिग्रहः । मेधा.

(२) अदत्तग्राहिणश्चौरस्य ब्राह्मणो याजनाध्यापन-प्रतिग्रहैरपि परकीय धनमण्वपि गृह्णाति सोऽपि चौरो विज्ञेयः । अतश्चासौ चौरवद्दण्ड्यः । *गोरा.

(३) अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्यो ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनं ज्ञत्वा लब्धुमिच्छेत् स चौरवच्चौरतुल्यो ज्ञेयः, अतः स इव दण्ड्यः । मसु.

(४) अदत्तादायिनश्चौरस्य लिप्सेतेति ग्रहणपरं,

* मवि., मच. गोराहत् ।

(१) मसु. ८१३४०, सिता. २१११४ नेना (नादा); अप. २१२७६ योऽद (अद); व्यक. ११८ नापि (नैव), विर. ३४०; पमा. ४८२ (=); विचि. १४४, द्वि. ८४; सवि. २८७ योऽद (अद) नो हस्ता (नश्चोरा) वा (त्र) स्थूलन्तरम्, व्यग्र. ४१५-६; विता. २७९ (=), राकौ. ४४२, बाल. २१२७६, सेतु. २४७, समु. ९८; विव्य. ५२.

सनप्रयोगस्य निदिध्यासनादिवदार्षत्वेनाविवक्षितत्वात् ।
धनमिति परकीयमिति ज्ञात्वेति शेषः ।

इहापि मनुष्यमारणप्रकरणपरिसमाप्तिनिरुक्तन्यायाद्
यथा तथेति श्रवणाच्च स्तेनद्रव्यक्रेतुस्तत्परिग्रहीतुश्च
स्तेनत्वातिदेशमात्रमेव, वास्तवस्य स्तेयस्याभावात् ।
तदपि तदुक्तदण्डप्राप्त्यर्थमेव प्रकरणात्, न तु प्राय-
श्चित्ताद्यतिदेशपरम् । अतः स्तेनहस्ताद्ब्राह्मणस्वमपि
सुवर्णं क्रीत्वा गृहीत्वा वा महापातकित्वं न भवतीति
ध्येयम् ॥ दवि. ८४

(५) अदत्तमादातुं शीलं यस्य सोऽदत्तादायी तस्य
य ज्ञाद्यर्थधनस्त्वानुत्पत्तेरिति भावः । मच.

(६) अदत्तादायीति स्तेनसाहसिकयोर्ग्रहणम् । नन्द.

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् ।
अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतम् ॥

(१) कृतौ (?) सामन्तान् समीपवासिनः, चोदितान्
आहूतान् । अभ्याघातेषु चौरैः क्रियमाणेषु घातेषु ।
मध्यस्थान् उदासीनतया स्थितान् । मवि.

(२) ये राष्ट्रेषु रक्षानियुक्ताः, ये च सीमान्तवासिनः
क्रूराः सन्तः चौर्योपदेशे मध्यस्था भवन्ति तान् चौरवत्
क्षिप्रं दण्डयेत् । ममु.

(३) राष्ट्राधिकृतान् ग्रामवासिनः, देशितान् ग्रामा-
दिरक्षार्थमादिष्टान्, प्रजानां चौरादिभिरुपहतेषु क्रिय-
माणेषु मध्यस्थान् उपेक्षकान् चौरवदण्डयेदिति
वाक्यार्थः । विर. ३४१

(४) अभ्याघातेषु चौरादपहृतद्रव्येषु चोरघातकेषु
वा, मध्यस्थान् चोरोऽपि न चोरोऽयमिति वादिनः ।

मच.

(१) मस्मृ. ९।२७२ [राष्ट्रेषु रक्षाधि (राष्ट्रे युरे वाधि)
द्रुतम् (द्रुतान्) Noted by Jha]; अपु. २२७।५२
(राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृतान् सामन्तान् पापिनो हरेत्) एतान्वादेव;
अप. २।२७६ रक्षा (राष्ट्रा) ध्याञ्चौ (ध्याञ्चौ); व्यक. ११८
रक्षाधिकृतान् (राष्ट्राधिकृतान्); विर. ३४१ रक्षा
(राष्ट्रा) चोदि (देशि) घाते (गते); विचि. १४६ चोदि
(देशि) घाते (गते) रानिव (रमिव); दवि. ८३ चोदि
(देशि) निव द्रुतम् (निवेश्वरः); बाल. २।२७६; सेतु. २४९
धि (दि) चोदि (देशि) रानिव (रमिव); समु. १५२
रक्षा (राष्ट्रा) श्वैव चोदि (श्व यथोदि); विव्य. ५२.

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम्* ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।

शक्तितोऽनभिभावन्तो निर्वास्याः सुपरिच्छदाः ॥

(१) शक्तौ सत्यामालस्यादिना । तं निर्वास्याः ॥
ये तु चौरैः कृतसंकेतास्तेषां पूर्वत्र वध उक्तो घातयेदिति ।
परिच्छदो गवाश्वादिः । तदपि निर्वास्येनापहर्तव्यं, नास-
त्परिच्छदः हर्तव्यो धनं तु हर्तव्यम् । मेधा-

(२) तयाभङ्गे सेत्वादिभङ्गे । हिताभङ्ग इति
क्वचित्पाठः । हिता नदीमध्यसेतुः । पथि मोषादि
चौर्यसाहसादि तेषां मर्षणे सहने । मवि.

(३) ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे, हिताभङ्गे
जलसेतुभङ्गे जाते । 'क्षेत्रोत्पन्नसस्यनाशने वृत्तिभङ्गे च'
इति मेधातिथिः । पथि चौरदर्शने तन्निकटवर्तिनो
यथाशक्ति ये रक्षां न कुर्वन्ति ते शय्यागवाश्वादि-
परिच्छदसहिता देशान्निर्वासनीयाः । ममु.

राज्ञः कोषापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (५-
१६२९) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ९।२७४ तोऽन (तो ना) [हिताभङ्गे
(श्वाभङ्गे, तडागभङ्गे, सेतुभङ्गे) Noted by Jha];
अप. २।२७६ हिता (हिडा); व्यक. ११८; मवि.
हिता (तया) भिदर्शने (दिमर्षणे); विर. ३४१; विचि.
१४६; बाल. २।२७६ तोऽन (तो ना); सेतु. २४९
ऽनभि (न हि); समु. १५२ हिता (हिडा) मोषाभिद
(चौरामिम) शक्तितोऽन (शक्तास्त्वन); विव्य. ५३ पाभि
(पादि).

(२) मस्मृ. ९।२७५ [प्रतिकूलेषु च (प्रतिकूलेष्वव,
प्रतिकूलेषु वा, प्रतिकूलेष्वव) घात....कान् (अरीणासुप-
धावतो घातयेद्विधैर्वैः) Noted by Jha]; मिता.
२।३०२ जाप (कार); अप. २।२८२; व्यक. १२२ पु
च (ऽथवा) चोप (चाप); विर. ३६७ हर्तुं (हन्तुं) पु च
(ष्व) [ररीणां (वीरिणां) Noted by Jha];
पमा. ५८१ ररीणां....कान् (हरेत् सर्वस्वमेव च); विचि.
१६० राज (राज) हर्तुं (हन्तुं) पु च (ष्व); व्यनि.
१ कर्तव्यो.

(१) कोशो राज्ञा धनसंचयस्थानं, तत्रापहर्तारो द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षमेव वध्याः । ये च प्रातिकूल्येन वर्तन्ते, यद्राज्ञा देशान्तरादानेतुमभिप्रेतं तद्देशदुर्लभमै-जाविकाश्चादि, प्राच्यानामुदीच्याना कलिङ्गदेशोद्भव-हस्त्यादि तदानयनप्रतिबन्धे ये वर्तन्ते, तथा यानि मित्राणि तानि शत्रून् कुर्वते कृत्वा शत्रुभिः सयोज-यन्ति । अरीणामुपजापकाः प्रोत्साहकास्तान् घातयेत्, स्वतन्त्रप्रयोजनत्वान्नावश्यं घातनमित्युक्तम् । मेघा.

(२) अरीणां संबन्धन उपजापकान् स्वप्रकृति-मेदकान् । मवि.

(३) राज्ञो धनगृहाद्वनापहारिणः, तथा तदाज्ञा-व्याघातकारिणः, शत्रूणां च राज्ञा सह वैरवृद्धिकारिणोऽप-राधापेक्षया करचरणजिह्वाच्छेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डै-र्घातयेत् । ममु.

(४) उपजापकान् तत्पक्षपातिनो भूत्वा राज्ञश्छिद्र-प्रकटकान् । मच.

(५) अरीणामुपजन्तुन् मित्राण्यरयो यथा भवेयुस्तथा-मेदकान् इत्यर्थः । कृतसन्धीनामरीणामुपजापकानिति वा । नन्द.

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥

(१) चिकित्सका मिषजस्तेषा मिथ्याप्रचाराणा-मौषधदानमुभयथा संभवति । यदि वाऽविज्ञातशास्त्र-

५०८ (राज्ञः कोशापहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन्) नारदः, पतावदेव . ५०८ प्रतिकूलेषु च (प्रातिकूल्येष्वेव) उत्तरार्धे (अरीणामुपजन्तुश्च शातयेद्विधिवैधै), दवि. ३१६ विरवत्, सवि. ४९३ (=) मितवत्; वीमि. २।३०२ पु च (व्यव) जाप (जाय), व्यग्र. ५६९ पु च (खव) शेष पमावत्, व्यड. १६५ जाप (जीव) क्रमेण याज्ञवल्क्यः, व्यस. ११० पु च (खव), विता ८२७, बाल. २।२७६, सेतु. ३०६ पूर्वार्धे (कोषाणामपहन्तुश्च प्रतिकूले-ष्ववस्थितान्) याज्ञवल्क्यः ; समु. १६५ न्यमवत्; भाच जाप (याज).

(१) मस्मृ. १।२८४, व्यनि. ५१० बृहस्पतिः, समु. १५८ क्रमेण यम .

१ माजनेयाश्चादि.

प्रयोगतया शास्त्रे परिचितेऽपि वाऽतत्परतयाऽर्थलिप्सया । अमानुषेषु गवाश्वहस्त्यादिषु प्रथमः साहसदण्डोऽनुष-क्तव्यः । एवं मानुषेषु तु मध्यम इति । तथाप्रचारेण यद्याश्वेव विपद्येत तदा महान् दण्डः कल्पनीयः ।

मेघा.

(२) सर्वेषां कायशल्यादिभिषजां दुश्चिकित्सा कुर्वता दण्डः कर्तव्यः । तत्र गवाश्वदिविषये दुश्चिकित्साया प्रथमसाहसदण्डो मानुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः । ममु.

चौरादिकपृक्कानिग्रहो राज्ञो धर्मः

परमं यत्नमातिष्ठेस्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥

(१) कश्चित् करुणावान् 'कूरं हिसाकर्म' इति मन्यमानो न प्रवर्तते । अतस्तत्प्रवृत्त्यर्थं स्तेननिग्रह-स्तुत्यर्थवादः प्रक्रम्यते । नात्र हिसादोषोऽस्ति प्रत्युत दृष्टा-दृष्टोपकारहेतुत्वात्स्तेनहिंसैव श्रेयस्करी । वेदतुल्यता च ख्यापयितुमर्थवादा भूयासस्तत्र हि प्रायेण सार्थवादका विध्युद्देशा इति तत्प्रतीत्यनुसरणेन वैदिकोऽयमर्थ इति प्रसिद्धिः । भवन्ति चात्र केचित्प्रतिपत्तारो ये स्तुति-भिरतितरा प्रवर्तन्ते । परम यत्न प्रकृष्टमतिशयवत्तात्पर्यं आश्रयेत् चरैश्चरयेत् साक्षात्प्रकाश चातिप्रयत्नतः । स्तेनाः चौराः । निग्रहो नियमनवधबन्धनादि । एवं कृते यशः ख्यातिर्भवति । निरुपद्रवोऽस्य राज्ञो देशः, स्तेना नामिभवन्ति, निशा दिवा तुल्या तत्र, इति सर्वत्र स्थित भवति । राष्ट्रं वर्धते । राष्ट्रं जनपदस्त-स्मिन्निवासिनश्च पुरुषाश्चौरैरनुपद्रूयमाणा वर्धन्ते । श्रीभिः प्रमोदमाना बहुपर्यन्तैर्देशान्तरस्था अपि निरुपद्रव राष्ट्र-माश्रयन्ते । ततो वर्धते । मेघा.

(२) चौरनियमे प्रकृष्टमभियोगं राजा कुर्यात् । यस्मात्तन्निग्रहात् राज्ञः प्रजा निरुपद्रवतया च देशो जनधनबाहुल्येन वृद्धिमेति । *गोरा.

* ममु गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३०२ [हाद (हात्वा) Noted by Jha], गोरा. यशो (प्रजा), व्यक. ११० राष्ट्रं च (राज्य वि); विर. २९३; विचि. १२४; स्मृचि. २५; सेतु. २२९; विव्य. ५१ हाद (हेणा).

१ शब्दोऽनु. २ रिति. ३ न्ते दे.

- अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।
- सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥

(१) अभयं चोरादिभ्योऽधिकृतेभ्यश्चासद्दण्डनिवारणेन यो ददाति स सर्वद्वैत्र पूज्यो भवति स्वैरकथास्वपि राज्याच्युतो वनस्थोऽपि । सत्रं क्रतुविशेषो गवामयनादि, तदस्य वर्धते निष्पद्यते । सर्वाङ्गमुत्पन्न एवगुणमित्येतद्ब्रूत इत्यनेनाह । अहरहः सत्रफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । अभयं यत्र दक्षिणा । अन्येषु सत्रेषु दक्षिणा नास्ति । इदं तु सर्वेभ्योऽपि विशिष्टं यद्दक्षिणा । वत्सगवाधादिभिः (१) दक्षिणा विलक्षणा इत्यर्थवान् सत्रव्यतिरेकः । मेधा.

(२) चौरप्रापस्य निग्रहणेन साधूनामभयं ददाति सदा सर्वस्य पूज्यो भवति । यस्मात् सत्रं क्रतुविशेषवत् स्तेननिग्रहः संपद्यते । स्तेननिग्रहाख्यं तस्यान्यसत्रविलक्षणमतिशयेन संपद्यते । अन्यत् किल सत्रं नियतकालं भवति, इदं सदैव भवति च, अदक्षिणं च अन्यत् सत्रं, इदं पुनरभयं दक्षिणा यस्य तदभयदक्षिणम् ।

* गोरा.

सर्वतो धर्मपट्टभागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्मादपि पट्टभागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥

(१) सर्वतः सकाशाद्यज्ञादेः तथा ग्रामवासिभिः वनवासिभिश्च कृताद्धर्मात् षड्भाग राजा लभते । एवमधर्मादपि चौरैः प्रलभकृताद्राज्ञः षड्भागो भवति, न केवलं स्तेनैर्बे मुष्यन्ते तदरक्षतो राज्ञामधर्मो, यावद्ये हरन्ति तेषामपि चौरभावेनाधर्मोदयस्तदंशेनापि राजानः संब्रह्मन्ते । तान् निगृह्यतां अदृष्टदोषसंबन्धनिवारणमपि । रक्षणां रक्षणे अधिकृतस्य राजस्तदकरणाद्युक्तः प्रत्यक्षयः । ननु च भृतिपरिक्रीतत्वाद्धर्मषड्भागवचनम-

* मसु. गोरावत् ।

(१) मसु. ८।३०३; व्यक. ११० सत्रं हि वर्धते (वृत्तं हि वर्धते); विद. २९३-४ हि व (विव); विचि. १२४ हि यो (तु यो); स्मृचि. २५; सेतु. २२९ विचिवत्.

(२) मसु. ८।३०४ [भवत्यस्य (भवत्येव) Noted by Jha]; विचि. २६३ राज्ञो भवति (भवत्यस्य हि) पू.; दृवि. ५ ह्यरक्षत. (ह्यरक्षणात्).

१ श्वादिभिः + (ये मुष्यन्ते तदरक्षतो राज्ञामधर्मो यावद्ये हरन्ति). २ प्रका. ३ चौरैर्भा. ४ तानि निगृह्यन्तः. ५ रक्षेव । तत्रापि.

युक्तम् । उक्तं दीनानाथपरिव्रजितादयः सन्त्यकरप्रदाः । परिपूर्णस्वधर्मपौलने च न काप्यनुपपत्तिः । मेधा.

(२) सर्वतो भृतिप्रदानव्यतिरिक्ताच्च श्रौत्रियादीनां साधूनां सकाशाद्धर्मपट्टभागो राज्ञः प्रजां रक्षणाद्भवति । अरक्षतश्च अधर्मादपि लोके चर्यमाणात् षड्भागोऽस्य भवति । तस्माद्यत्नतः स्तेननिग्रहेण प्रजासंरक्षणं कुर्यात् । न च वृत्तिपरिक्रीतत्वाद्वाज्ञो धर्मप्राप्तिरयुक्ता । वृत्तिपरिक्रयवद्धर्मभागपरिक्रयस्यापि शास्त्रीयत्वात् । गोरा.

(३) प्रजा रक्षतो राज्ञः सर्वस्य भृतिदातुर्वणिगादेः भृत्यदातुश्च श्रौत्रियादेः सकाशाद्धर्मपट्टभागो भवति । मसु-

यर्धते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ।

तस्य षड्भागभाप्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥

(१) यदुक्तं सर्वत इति तस्य प्रपञ्चोऽयम् । अध्ययनादयो धर्मार्थतयाऽन्यत्र ज्ञापिताः प्रसिद्धरूपाश्च । अर्चनं देवगुरुणा पूजनम् । तस्येति कर्मणोऽध्ययनादेः पदार्थस्येति योजनीयम् । क्रियायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । न च षड्भाग इति वैचनात् कर्तुः पञ्च कर्मफलांशैः षष्ठो नृपतेः, समभ्रकर्मफलमोक्तत्वात्स्याधिकारतः कर्तुंरवगतत्वात् । अपि तु सम्यग्रक्षणात्स्वकर्मानुष्ठानात् तावन्मात्रं राज्ञः फलमुत्पद्यत इति । नान्यकृतस्य शुभस्याशुभस्य वा अन्यत्र गमनं, नाकर्तुः फलमस्तीति स्थितम् । मेधा.

(३) यः कश्चिदध्ययनयजनयाजनदेवतार्चनादि करोति तस्य यत्फलं तस्य फलस्य राज्ञा सम्यक् प्रजापालनात् षड्भागः प्राप्यते । गोरा.

रक्षेन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ।

यजतेऽहरहर्षेणैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥

(१) भूतानि स्थावरजङ्गमानि चौरैर्भ्यो रक्षन्, वध्यांश्च शास्त्रतो वधार्हास्ताश्च घातयन् सहस्रशतदक्षि-

* शेषं गोरावत् ।

(१) मसु. ८।३०५ [यद्ददाति (यज्जुहोति) Noted by Jha]; विचि. २६३.

(२) मसु. ८।३०६; विचि. २६३-४, स्मृचि. २५ यजतेऽ (यजेता).

१ पालेनकानुप. २ (न च०). ३ वृत्तं क. ४ शात् ५-

गाना पैण्डरीकादीना क्रमना फलमन्वह राजा प्रामो-
तीति स्तुतिः । मेघा.

(२) भूतानि स्थावरजङ्गमानि शास्त्रव्यवस्थया
राजा रक्षन् वध्यान् स्तेनादीन् यथाशास्त्र घातयन्
लक्षदक्षिणानां यज्ञानां सन्धि फल प्रत्यहमर्जयति ।
तत्र महाप्रयासकर्मसंबुद्धिं फलं कथमल्पप्रयासात्कर्मणः
प्राप्यते । तथा सति को नाम प्रयासेषु वर्तेत इति
चोदनीयम् । फलोपभोगकालाल्पभूयस्त्वे च विशेष-
सभवात् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गोरा.

योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥

(१) बलिप्रभृतीनि राजप्राह्वकरनामानि देशभेदेषु
यानि माणवकवत्प्रसिद्धानि, तत्र बलिर्धान्यादेः षष्ठो
भागः, करो द्रव्यादान, शुल्क वणिक्प्राप्यभागः, प्रति-
भाग फलभरणिकाद्युपायनम् । राजैतद् गृह्णाति चौरै-
भ्यश्च न रक्षति, स सद्य आयुःक्षयान्नरकं गच्छेत् ।
गृहीत्वा राजभागं रक्षा कर्तव्या । नरकायुःक्षयभयादिति
श्लोकतात्पर्यम् । मेघा.

(२) यो राजा प्रजासंरक्षणमकुर्वन् धान्यादेः षड्-
भागादिकं करं गुल्मदास्यादिकं स्थलपथादिजीविभ्यो
गतागत्यभ्यो भूतेभ्यो फलं फलकुसुमाद्युपायनं शुल्क-
दण्डं व्यवहारदौ गृह्णाति स आयुःक्षयेण सत्यमेव नरकं
याति । गोरा.

(३) प्रीतिभोगमिति क्वचित्पाठः, तत्र प्रीत्योप-
दौकितं फलदीत्यर्थः । मवि.

(४) यो राजा रक्षामकुर्वन्, बलिं धान्यादेः
षड्भाग, ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासं वा भाद्रपौषनियमेन
ग्राह्यं (करं), शुल्कं स्थलजलपथादिना वणिज्याकारितेभ्यो
नियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण ग्राह्यं दानमिति प्रसिद्धं,
प्रतिभागं फलकुसुमशाकतृणाद्युपायनं प्रतिदिनग्राह्यं,

(१) मस्यु. ८।३०७ [प्रतिभागं (स्तुतिभागं, प्रतिभोग,
प्रीति भोगं) Noted by Jha]; गोरा. प्रतिभागं
(भूतिभोग), मवि. भागं (भोग) ' प्रीतिभोगमिति
क्वचित्पाठः; मस्युचि. २५ मविबद; दवि. ५ मविबद; मङ्ग.
प्रतिभागं (प्रीतिभोग); नन्द. मत्रवद; भाच. मचवद.

१ स्ये मा. २ लभ.

दण्डं व्यवहारदौ गृह्णाति स मृतः सद्य एव
नरकं याति । ममु.

अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥

पूर्वस्य शेषोऽयं निन्दार्थवादः । न रक्षति, अत्तो-
जीविता प्रजानां राजभागग्रहणं । एतदेव स्पष्टयति ।
बलिषड्भागहारिणं तं तादृशं राजानमाहुः शिष्टाः सर्व-
लोकस्य सर्वस्याः प्रजायाः समग्रं मलं पापं तस्य हारकं
स्वीकर्तारं, सर्वेण प्रजापापेन दूष्यत इत्यर्थः । मेघा.

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥

मर्यादा शास्त्रशिष्टसमाचारनिरुद्धा धर्मव्यवस्था या
साऽनवेक्षिताऽतिक्रान्ता येन । नास्ति परलोको नास्ति
दत्त नास्ति हुतमिति नास्तिकः । प्रथमो रागादिना त्यक्त-
धर्मो, द्वितीयो वस्तुविपरीतनिश्चयः । विलुम्पति हरति
धनान्यसद्गुणैः प्रजानां, तत्तुल्योऽरक्षिता । तमधोगतिं
विद्यान्नरकपतितमधोगतं विद्यान्नरकपतितमेवाचिरात् ।
पाठान्तरं, ' असत्यं च नृपं त्यजेत् । ' अन्यदुक्त्वा
अन्यत्करोति यस्तं त्यजेत्तद्विषये नासीत् ।

मेघा.

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥
निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च ।
द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः * ॥
क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम् ।
बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥

* अनयोर्व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकायां
(पृ ५७७) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्यु. ८।३०८ ख., राजानं (अत्तारं) [हारकम्
(हारिणम्) Noted by Jha]; मेघा. राजानं
(अत्तार); मवि. मेघावद.

(२) मस्यु. ८।३०९ [प्रलुम्प (प्रलोप) विद्याद
(यच्छेद) Noted by Jha], मेघा. पेक्षि (वेक्षि)
नृप ... तिम् (असत्यं च नृपं त्यजेत्) इति पाठान्तरम् ;
भाच. पेक्षि (वेक्षि).

१ (द्वितीयो) .

यः क्षिप्रो मर्षयत्यातैस्तेन स्वर्गे महीयते ।

यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति* ॥

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्डस्य मोक्षे राजा दोषभाक् ।

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।

आचक्ष्णाणेन तस्तेयमेवंकर्माऽस्मि शाधि माम् ॥

स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वाऽपि खादिरम् ।

शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥

(१) अविशेषोपादाने सुवर्णहारी स्तेनो द्रष्टव्यः । तस्यैव शास्त्रान्तरे गमनविधानात् । न चेदमागमनपरं विधिशास्त्रं दण्डविधित्वात् । उक्तं हि 'स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये' इति (मस्मृ. ८।३०१) । अतोऽनुवादमात्रं राजसकाशं सुवर्णचौरेण गन्तव्यमिति । मुक्तकेशेन धीमता धैर्यवता । धावतेति पाठान्तरम् । आचक्ष्णाणेन कथयता पथि तत्पातकमेवंकर्माऽस्मि ब्राह्मणस्य मयेयत्सुवर्णं हृतमिति कुरु निग्रह मे ।

स्कन्धेनेति । वर्णानामनुक्रमेण मुसलादीनामुपदेशं मन्यन्ते । तदयुक्तम् । वाशब्दो न समर्थितः स्यात् । न च ब्राह्मणस्येदं प्रायश्चित्तमिच्छन्ति, तत्प्रायश्चित्तेषु निरूपयिष्यामः । खादिरजातिर्लगुड एव, न मुसलेनानुपपन्नः । मेघा.

(२) 'सुवर्णस्तेयकृद्भिः' (मस्मृ. ११।९९) इत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणस्तेनकर्तव्यः (?) अनेन श्लोकद्वयेन अस्मिन् दण्डप्रकरणेऽनूद्यते सुवर्णस्तेनं प्रति दण्डाख्यराजकर्तव्यस्वोपदेशार्थः । ब्राह्मणसुवर्णचौरेण मुक्तकेशेनादराद्वेगगतिना ब्राह्मणसुवर्णमियन्मयाऽपहृत इत्येवं तस्तेयं ख्यापयता मुसलाख्यमायुधं खादिरमय वा लगुडं शक्त्याख्यं चायुधं तीक्ष्णोभयप्रान्त-

* अनयोर्व्याख्यासंग्रहस्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (५. ७८) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ८।३१४ ख., धावता (धीमता); मेघा. धावता (धीमता); अप. ३।२५७ पू.

(२) मस्मृ. ८।३१५ [वाऽपि (वाऽथ) Noted by Jha]; मिता. ३।२५७ लगुडं (लकुट) शक्तिं ... क्षणा (अस्ति चोभयतस्तीक्ष्ण) ; अप. ३।२५७ शक्तिं. ... क्षणा (अत्रि चोभयतस्तीक्ष्ण).

१ दमगमनस्यात्र रा. २ व्यम् ।

मयोमयं वा दण्डं स्कन्धेन गृहीत्वा राजसमीपं गन्तव्यम् । गत्वा च ब्राह्मणसुवर्णापहारी चाहं, अनेन मुसलादिना मा जहीत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् । गोरा.

सुवर्णस्तेयकृद्भिः राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुद्धयति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥

तपसाऽपनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

चौरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः* ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।

अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥

(१) शासनान्मुसलादिभिः प्रहरणात् क्षत्रियादिः पापान्मुच्यते । विमोक्षादुत्सर्गात् । गच्छ क्षान्तामिति । 'ब्राह्मणस्तपसैव' इति वधतपसी विहिते । तत्र वधस्तावत् ब्राह्मणस्य नास्ति, तपस्तु प्रायश्चित्तम् । न च तपसि इच्छातो राजाभिगमनमस्ति । तस्मात् क्षत्रियादीनामेष विमोक्षः । स च धनदण्डं गृहीत्वा । यत आह अशासित्वेत्यादि । न च विमोक्षणात् शुद्धौ सत्या राजस्तद-

* एषा व्याख्यासंग्रहः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीयते ।

(१) मस्मृ. ११।९९; अपु. १६९।२०; गौमि. १२।४०. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीयते ।]

(२) मस्मृ. ११।१००; मस्मृ. ८।३१५ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तत्वेनायमेव श्लोकः समुद्धृतः, ति (ते) व तु (व वा); अपु. १६९।२१ तु त स्वयम् (त्वयैगतम्) ऋयति (ऋयते) व तु (व वा); मिता. ३।२५७ व तु (व वा); मभा. १२।४१ मितावत्; गौमि. १२।४१ पू., स्मरणम् : १२।४३ व तु (व च) उक्त. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीयते ।]

(३) मस्मृ. ११।१०१ [हणो (हृणि, हति) Noted by Jha]; मभा. १२।४१. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीयते ।]

(४) मस्मृ. ११।१०२.

(५) मस्मृ. ८।३१६; गोरा. अशासित्वा (प्रशासित्वा); मभा. १२।४२ चतुर्थपादः, स्मृत्यन्तरम्.

१ तप इ. २ क्षणम्.

शासनात् दोषोपपत्तिः । न च शासनमपि विहित मोक्षोऽपि विहितः, तत्र यस्मिन्पक्षे शासनं तदपेक्षं दोष-वचनम् । पाक्षिक हि तथा कल्पेत । न च नित्य-वच्छ्रुतस्य पाक्षिकत्व युक्त कल्पयितुम् । तथा च सामान्येन वसिष्ठादय आहुः—‘एनो राजानमृच्छति उत्सृ-जन्तं सकल्त्रिषम् । तं चेत् घातयते गजा ब्रन् धर्मेण न दुष्यति ॥’ (वस्मृ. १९।३१) । नायं विकल्पो युक्तः ।

क्वचिदिय हिंसा प्रतिषिद्धा ‘न हिंस्याद्भूतानि’ इति रागादिना पुरुषार्थतया प्राप्ता । क्वचिद्विहिता क्रत्वर्थत्वेन ‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयमि’ति । इय तु शासनविमोक्षणवचनात् न हि नाम प्रतिषिद्धा उक्ते सति विधौ । कथं न प्रतिषेधो, ‘न हिंस्याद्भूतानी’ति सामान्यतः प्रतिषेधो विधिविधेयमन्तरेण न शक्यो बाधितुम् ।

अथोच्यते । नैवायं प्रतिषेधस्य विषयः । कर्मार्थत्वात् । कथं पुनरन्तरेण विधि कर्मार्थता शक्याऽवगन्तुम् । लोकत इति चेन्नैकिकी तर्हि प्रवृत्तिः । कथं तर्हि (न) प्रतिषेधस्तत्रावतरेत् । ननु च प्रधाने प्रवृत्तिर्निरूप्यताम् । यदि तावद्द्वैदिकी प्रवृत्तिस्ततस्तदङ्गं हिंसायामपि तत एव, एका हि प्रवृत्तिरङ्गप्रधानयोः । अथ लिप्सातोऽङ्गेऽपि तैत एव प्रवृत्तिः । सुतरा तर्हि हिंसेय लौकिकी । जीविकार्थिनो हि प्रजापालनाधिकारनियमोऽत्र वैधः । तेनेयमङ्गस्थाऽपि हिंसा श्येनेन तुल्यत्वात्प्रतिषेध-विषयः । न च लौकिकमस्या नियतमङ्गत्वम् । न हिंसामन्तरेण प्रजापालनमशक्यम् । निरोधादिनाऽपि शक्यत्वात् । नैष नियम एकरूपाङ्गप्रधानयोः प्रवृत्तिरिति । श्येनाग्नीषोमीययोरनेन न विशेषः स्यादतो लिप्सालक्षणेऽपि प्रधानेऽङ्गे विधिलक्षणमभ्युपेतव्यम् । न चैषा हिंसा विधिलक्षणा शक्याऽभ्युपगन्तु, स्वरूपस्य कार्यस्य च लौकिकत्वात्पालनस्य हिंसायाश्च । अथ विधिलक्षणा, षोडशग्रहणवद्विकल्पितुमर्हति शासनवचनेन प्रतिषिद्धा ।

अन्ये तु मन्यन्ते । द्वे एते वाक्ये । शासनादिति स्तेनस्य शुद्धिरुच्यते । परेणाधेन राजस्तदशासने दोषः ।

१ वक्ष्णा न. २ युक्तो स. ३ तत्र प्र. ४ नो हिं. ५ स्थानाधी. ६. (न०). ७ चैष हिं.

व्य.क्रां. ११४

तत्र यदि राजा शासनदोषमात्मन्यङ्गीकृत्य मुञ्चेत् मुच्ये-तैवैनसः । एव ब्राह्मणस्यापि स्वयमागतस्य वधः शुद्धि-हेतुः ‘लक्ष्य वा स्याजन्ये शस्त्रभृतामि’ति (गौध. २२।२) वचनात् । ‘न शारीरो ब्राह्मणदण्डः’ इति (गौध. १२।४३) । तेन राजा यदि प्रतिषेधातिक्रमेण हन्यात् ब्राह्मणः शुच्ये-देव । अशासित्वा मुसलादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तेन युज्यते । मेधा.

(२) राजसबन्धिहननेन परित्यागेन वा स चौरस्त-स्मात्पापात् प्रमुच्यते । तं पुनः स्तेन ‘न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्’ इति (मस्मृ. ८।३८०) वक्ष्य-माणत्वात् ब्राह्मणतस्करहन्ता राजा तस्य संबन्धि यत्पापं प्राप्नोति तस्मादसौ राजा न हन्तव्यः । इत्येवम्परमेत-सर्वमिहाभिधानम् । गोरा.

(३) सकृन्मुसलादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनान्मृतक-कल्पस्य जीवतोऽपि परित्यागाद्वा स चौरस्तस्मात्पापात् प्रमुच्यते । अत एव याज्ञवल्क्यः—‘मृतकल्पः प्रहारातो जीवन्नपि विशुध्यति’ इति । तं पुनः स्तेन करुणादिभि-रहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तद्राजा प्राप्नोति । मसु.

(४) किल्बिष पाप सहस्रदण्डं वा । *मच.

अन्नादे भ्रूणहा मार्षि पत्यौ भार्याऽपचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥

(१) अन्नमत्तीत्यन्नादो भ्रूणहा ब्रह्महा तदीयमन्नं यो भुङ्क्ते तस्मिस्तदब्रह्महत्यापापं मार्षि निरस्य न्यैस्यति श्लेषयति । यथा मलिन वस्त्रमुदके मृज्यते तन्मल तत्र संक्रामत्येवं, अर्थवादश्चायम् । तस्य तत्पापमुत्पद्यते, न पुनैर्ब्रह्मज्ञो नश्यति । पत्यौ भर्तारि, भार्याऽपचारिणी जारिणी, स चेत्क्षमते । अत्रापि भर्तृरुत्पद्यते पाप, न तत्र तस्या अपैति । गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च, शिष्यः सूर्याभ्युदितादिभिरपराध्य तु गुरौ क्षममाणे तत्पापं प्रक्षि-पति । एव याज्यो याजके । सोऽपि गुरुरेवेत्यतो याजक-ग्रहणं न कृतम् । एवं चौरौ राजनि । न चेद्राज्ञा निगृह्यते । याज्योऽपि कर्मणि प्रवृत्ते विधिमपक्रामति

* शेषं मसुवत् ।

(१) मस्मृ ८।३१७

१ न रा. २ रस्मति. ३ नर्भो विशिष्टादि.

चेद्याजकवचने नावतिष्ठते तदा त्याज्यो न पुनस्तस्य
ताडनादि शिष्यवत्कर्तव्यम् । अन्नादादिषु सर्वेष्वन्यत्र
विधिरस्तीति नासिद्धिरतोऽर्थवादोऽयम् । + मेघा.

(२) स्तेनश्च राजनि सहमाने सति । असति तस्मात्
राज्ञा वक्तव्यः । * गोरा.

(३) स्तेनस्य परस्य पापेन राजा तज्जातीयपापवान्
भवतीति स्तेनदृष्टान्तेनान्येनापि परपापवत्त्वमाह—
अन्नाद इति । अन्नादे तदन्नभोक्ता भ्रूणहा स्वकिल्बिष
मार्ष्टि संक्रामयतीत्यन्वयः । पतिपदमुपलक्षण येन येन
सगता त तमपि । अत एवोक्त 'निःश्वासाद्वात्रसस्पृशादि'-
त्यादि । याज्यश्च याजक इति शेषः । एतेनान्यपापेनान्य-
स्यापि तज्जातीयपापजन्म विवक्षितं न तु पापिनः पाप-
नाश इति केचित् । तत्र 'दानेनाकार्यकारिणः' (मसृ. ५।१०७) इति वचनात् शुद्ध्यन्त्येव ते सर्वदा, अन्यथा
बहुविचल्ययायासप्रायश्चित्तादौ ताडशो कोऽपि न प्रवर्तते ।
अत एव यो यस्यान्नं समश्ननाति स तस्याश्नाति किल्बि-
षमिति सगतम् । अत्र भ्रूणहेत्यादित्रय सिद्धवत्कृत्य
राजनि पापसक्रान्तिरुक्ता, अतश्चतुर्णां परस्परदृष्टान्तता
तेन पापिनोऽन्नं न भोक्तव्यं भार्यादिक च शासनीय-
मिति भावः । मच.

चोरस्य पापस्य च दण्डेन प्रायश्चित्तवच्छुद्धिः

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

(१) यदुक्तं पापकारिणो निग्रहेण कर्मकृतो रक्षन्त
इति तस्फुटयति । धृतो विनिर्पातितो दण्डो येषा राज-
भिस्ते कृत्वा पापानि कृतपापा राजनिग्रहेण निर्मला
निरस्तपापा भवन्ति । अपगते च पापे यदेषा स्वर्गारो-
हकं कर्म तेन स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । महद्भिः पाप शुद्धस्य
कर्मणः फलस्य प्रतिबन्धकम् । सुकृतिनो नित्यं सुकृत-
कर्मकारिणः । यथा सन्तो धार्मिकास्तद्वत् । असतामृधमो

+ मसृ. मेधावत् । * शेष मेधावत् ।

(१) मसृ. ८।३१८ क., घ., भिर्धृत (भिः कृत),
ग., भिर्धृत (निर्धृत), [भिर्धृत (निर्धृत, निर्धृत) Noted
by Jha]; मभा. १२।४०; ड २।२९।९; विचि. १८९
(=); वचि. ११.

१ नाद्यदि. २ पातिते द.

नैवोत्पद्यते । एषामुत्पन्नो निग्रहेण, विनाशित इति
प्राक्प्रध्वंसभावयोर्विशेषः । मानवग्रहेण तु प्रकरणा-
च्चौराणामेव । दण्डशब्दस्तु शारीरनिग्रहविषयो न हि
प्रकरणमतिक्रामति । धनदण्डो हि राजार्थः । वृत्तिर्हि
सा राशः । शारीरे तु दण्डे दण्ड्यमानार्थता न
शक्यते निहोतुम् । त्वकू संस्कारो हिंसा । अथेय बुद्धिः,
पालनेव हिंसामन्तरेण न निष्पाद्यते, तच्च राजार्थ-
मिति कुतो मार्यमाणार्थता मारणस्य । अथ किम् ।
पालनं न पाल्यमानार्थदृष्टमेवापह्नयते । न हि तद्राष्ट्र-
मुपादेय, राजैव स्वरक्षार्थं करशुल्कादिभृत्या उपादीयन्ते ।
अतः सुतरा रक्षोपयोगित्वं हिंसाया हिंस्यमानार्थतां
सिद्धिः । कथं वा 'हिंसया विना न रक्षानिबृत्तिर्यदि
तावदेवमर्थं निगृह्यन्ते, पुनरंकार्यमावर्तयिष्यते, तन्निरो-
धनादपि शक्यते नियन्तुम् । अथ तान्निगृहीतान् दृष्ट्वा
भयादन्ये न प्रवर्तयिष्यन्त इति । धनदण्डेनापि
शक्यते दुःखयितुम् । हिन्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते ।
तस्मादियं हिंसा रक्षा सती हिंस्यमानसंस्कार इति
मन्तव्यम् । अतश्च कैरणादिच्छेदने निधमो हस्त्यादि-
विधिश्च दण्ड्येऽदृष्टमाधास्यति न राजार्थो भविष्यति ।
तस्माच्छारीरदण्डे पापान्मुक्तिर्न धनदण्ड' इति स्थितम्
तथा च महापातकिना हृतसर्वस्वानामासु प्रवेशित-
दण्डाना सव्यवहारपरिहारार्थमङ्कनं वक्ष्यति । यदि च
धनदण्डेन शुद्ध्येयुः पुनरङ्कनमनर्थकं स्यात् । अत्र च
स्वयमागतस्य नानीतस्य च विशेषो यः स्तेन एव
विशेषो भवतु । इदं तु सर्वं शारीरदण्डविषयम् । मेघा.

(२) ते समुद्धृताः पापानि कृत्वा, पूर्वाज्जनं तथा
क्रतुवरान् कृत्वा, स्वर्गमपापाः सन्तः शिष्टा इव
शुभकारिणो ब्रजन्ति, 'ये' तत्पापनिमित्तं राजभिः
कृतदण्डा भवन्ति । इह पापानीति बहुवचनात् हिरण्य-
स्तेनविषय एव दण्डेन न कार्यनिष्कृतिः अपि तु
सकलैस्त्रिविषयेत्यवसीयते । न च स्वयमागतविषयैव ।
दण्डेन पापनिष्कृतिः, न हठदण्डिताविषये इति मन्त-
व्यम् । हठदण्डितास्यापि 'यदि संसाधयेत्तच्चे'त्यादि-
निष्कृतेर्दक्षितत्वात् । साम्ययातनाभिर्वा कथं परवशस्य
निष्कृतिः स्यात् । गोरा.

१ हणानु प्र. २ कार. ३ (च०).

(३) सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्वाज-
भिर्विहितदण्डा मनुष्याः सन्तः प्रतिबन्धकदुरिताभावा-
त्पूर्वाञ्जितपुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिण इव स्वर्गं
गच्छन्ति । एव प्रायश्चित्तवद्दण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्व-
मुक्तम् । ममु.

प्रकाशतरकरदण्डा.

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।
स प्राप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥

(१) येषां द्रव्याणां समत्वेन विनिमय उक्तो यथा
‘तिला धान्येन तत्समाः’ इति (मस्मृ. ११।९४) ।
तत्र यदि विषममाचरति, व्यवहारार्थं तिल दत्त्वा
बहुधान्यं ब्रीह्यादि गृह्णीयात्, असति वा विनिमये
मूल्यतः क्रयव्यवहारेण ब्रीह्यादिधान्येभ्योऽधिकेन मूल्येन
क्रीणाति । अथवा कस्यचिदुत्तरीयमुपबर्हणमस्ति विक्रेतव्यं,
कस्यचिदन्तरे शाटकाः, तत्र यस्योपबर्हणमस्ति तस्यान्तर
उपयुज्यन्ते, उपबर्हणेन च ते सममूलाः, तत्र तदीया
कार्यवत्ता ज्ञात्वा समत्वेन न ददात्यधिकमूल्यं गृह्णाति,
स उच्यते समैर्विषमं चरति मूल्येन, तयोः क्रेतुर्विक्रेतुश्च
तौ दण्डौ, चरति मूल्यत इत्येकार्थः, तत्रैव वाशब्दोऽ-
स्मिन्पक्षे पादपूरण एव । प्रथममव्यमोक्त्या क्रयविक्रयौ
विकल्पितौ द्रव्यसारापेक्षया । मेधा.

(२) समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टविषय-
द्रव्यदानेन यो व्यवहरत्यसौ पूर्वसाहस प्राप्नोति । समे
च द्रव्ये बहूल्यं च मूल्यमाददानो मध्यमसाहसमित्यर्थः ।
अप. २।२४४

(३) समैर्ऋजुशीलैः विषमं वक्र विचरेत् व्यवहारं
कुर्यात् । मूल्यतो विषमं चरेत् अधिकं गृह्णीयात् ।
व्यवहारमात्रे पूर्वं दमम् । मूल्यतो मध्यमम् । मवि.

(१) मस्मृ. १।२८७ स प्रा (समा) [ममेव (म एव)
Noted by Jha], अपु २२७।५६-७ (समैश्च विषम
यो वा चरते मूल्यतोऽपि वा । समाप्नुयान्नरः पूर्वं दम मध्यममेव
वा ॥), अप. २।२४४, व्यक. ११०, विर. २९६ द्वै (द्वा);
विचि. १२५ मेव वा (मेव च), द्वि. ९० हिं (श्र)
यस्तु (यत्र) द्वै (द्वा); सेतु. २३०, समु. १५९ चरेद्वा
(कारयेत्).

१ चौ क्र.

(४) समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्य-
दानेन यो विषमं व्यवहरति, सममूल्यं द्रव्यं दत्त्वा
यः कस्यचिद्बहुमूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यमिति विषम
मूल्यं गृह्णाति, सोऽनुबन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहस
मध्यमसाहस वा दण्डं प्राप्नुयात् । ममु.

(५) समैः सममूल्यदातृभिः नानापुरुषैः सह
उत्कृष्टापकृष्टविषमद्रव्यदानेन यो व्यवहरति असौ पूर्व-
साहस प्राप्नोति । समैर्वा द्रव्यैः क्रेतव्यैर्मूल्यतो विषमं
चरन् योऽधिकमूल्यं गृह्णन् मध्यमसाहस प्राप्नोतीत्यर्थः ।
हलायुधस्तु विनिमयप्रवृत्तयोरेकतरस्यार्थित्वं ज्ञात्वा
अल्पमूल्येन बहुमूल्यस्य विनिमयव्यवहारं विषम
यश्चरति, यो वा क्रेतुरार्थिताविशेषं ज्ञात्वा अल्पमूल्यं
वस्तु बहुमूल्येन विक्रीणीते, स धनापेक्षया प्रथम साहस
मध्यम साहस वा दण्ड्य इत्याह । विर. २९६

(६) समैः साधारणैर्वस्तुभिर्विषमं विलक्षणं वस्तु
परिवर्तेन मूल्येन वा गृह्णन् पञ्चभागहानौ सार्धपणशतद्वय,
पञ्चमादिभागहानौ तु पञ्चपणशत दमं दाप्य इत्यर्थः ।
विचि. १२५

(७) द्वयोः सकाशात् सम मूल्यं तयोरेकस्योत्कृष्ट-
मन्यस्यापकृष्टं पण्यं वैषम्येण ददानः पूर्वसाहस दाप्यः ।
समे द्रव्ये क्रेतव्ये क्वचिदाधिक मूल्यं वैषम्येण गृह्णन्
मध्यमसाहस दाप्य इत्यर्थ इति रत्नाकरः ।

विनिमयप्रवृत्तयोः क्रयप्रवृत्तयोर्वा द्वयोरेकतरस्यार्थित्वं
ज्ञात्वाऽल्पमूल्येन बहुमूल्यं परिवर्तयन् अल्पमूल्ये विक्रेये
बहुमूल्यं गृह्णन् पूर्वसाहस मध्यमसाहस वा धनापेक्षया
दाप्य इत्यर्थ इति हलायुधः ।

अत्र पूर्वव्याख्याने पूर्वमध्यमसाहसयोर्यां विषम-
व्यवस्था श्रूयते साऽपहृतद्रव्यन्यूनाधिकभावमादाय
समर्थनीया अन्यथा अहृष्टार्थत्वापातात् ।

दविः ९०-९१

(८) समपण्ये मानतुलादिना यो विषमं चरेत्, यो
वा मूल्यतो विषमं चरेत्, पूर्वं दम प्रथम साहसम् ।

नन्द.

अंबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टा तथैव च ।
मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्द्वधम् ॥

(१) मस्मृ. १।२९१ ग., घ., बीजोत्कृष्टा (बीजोत्कृष्ट)

(१) अबीजं बीजमित्युक्त्वा विक्रीणीते स्वरूप-
लोपेन, धान्यशाकादीना बीजानि चिरप्रोक्षितानि
क्षेत्रे प्ररोहन्ति न च तानि शक्यन्ते वन्ध्यानीति ।
क्षेत्रात्तु बीजमुत्कर्षति शोभन यद्बीजं क्षिप्रं प्ररोहति
तदुत्कृष्य तदाभासं प्रतिधान्यादि क्षित्वा विक्रीणीते ।
अथवा न्युप्तं बीजं क्षेत्रादेवोद्धृत्य नयन्ति । मर्यादा
शास्त्रदेशाचारानिरूढा स्थितिः । विकृत कर्णनासादि-
कर्तनम् । मेघा.

(२) अबीजविक्रयी बीजमेतदित्युक्त्वा । बीजस्यो-
त्कृष्टा बीजकाले महर्षताकामोत्कर्षकारी । मर्यादाया
ग्रामादिसमयस्य भेदकः । विकृत कुत्सित नासाच्छेदादि ।
मवि.

(३) अबीजं बीजप्ररोहासमर्थं व्रीह्यादि प्ररोहसमर्थ-
मिति कृत्वा यो विक्रीणीते, तथाऽपकृष्टमेव कतिपयोत्कृष्ट-
प्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा यो विक्रीणीते,
यश्च ग्रामनगरादिसीमा विनाशयति स विकृतनासाकर-
चरणकर्णादिरूपं वधं प्राप्नुयात् । ममु.

(४) अबीजविक्रयी, अबीज बीजतया यो विक्रीणीते;
बीजोत्कर्षी, उत्तं बीजं वलेन योऽपहरति, मर्यादाभेदकः,
देशजातिकुलशास्त्रराजलोकस्थित्यतिक्रमकारी ।

विर. २९६

(५) यश्च परोक्ष क्षेत्रं वलेन वहति स बीजोत्क्रोष्टेति
मिश्राः । दवि. ९२

[बीजोत्कृष्टा (बीजात्कृष्टा, धीर्यात्कृष्टा, बीजोत्कृष्टयः, बीजो-
त्कृष्टः, बीजोत्कृष्टा, बीजोत्कृष्टो.) विकृत (विविध) Noted
by Jha]; अप. २।२४४ चैव (यश्च) कश्चै (नाचै)
द्वयम् (इमम्); व्यक. ११० कृष्टा (कृष्टा); विर. २९६
चैव (यस्तु) कृष्टा (कृष्टी), विचि. १०२-३ कृष्टा
(कृष्टी) विकृतं प्राप्नुयात् (प्राप्नुयादिकृत) : १२५-६ चैव
(यस्तु) विकृतं प्राप्नुयात् (प्राप्नुयादिकृत) ; दवि. ९१ चैव
. ... ष्ट (यस्तु बीजोत्क्रोष्टा) : २६१ चैव (यस्तु)
कृष्टा (कृष्टा) विकृतं (विचित्रं); सेतु. १९६ कृष्टी
(कृष्टे) कृष्टा (कृष्टी) चैव (स्यैव) विकृतं प्राप्नुयात्
(प्राप्नुयादिकृत) : २३१ विरवद; समु. १५९; विन्ध. ४८
कृष्टा (कृष्टा).

१ चिरप्रोक्षिता.

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात् सर्वहारं हरेन्नृपः ॥

(१) राज्ञः संबन्धितया प्रख्यातानि यानि भाण्डानि
राजोपयोगितया, यथा प्राच्येषु हस्तिनः, काश्मीरेषु
कुङ्कुम पट्टोर्णादीनि, प्रतीच्येष्वश्वाः, दाक्षिणात्येषु
मणिमुक्तादीनि, यद्यस्य राज्ञो विषये सुलभ अन्यत्र
दुर्लभं तत् तत्र प्रख्यातं भवति । तेन हि राजान्
इतरेतरं संदधते । प्रतिषिद्धानि यानि राज्ञा मदीया-
देशान्नैतदन्यत्र नेय अत्रैव वा विक्रयं, यथा दुर्मिक्षे
धान्यमित्येवमादीनि । लोभान्निर्हरतो देशान्तरं नयतो
विक्रीणानस्य वा सर्वहारं हरेत्, सर्वहरणं सर्वहारः ।
अयं धनलोभान्नयतो दण्डः । राजान्तरोपायनार्थं
त्वधिकतरः शारीरोऽपि दुर्गावरोधादिः । *मेघा.

(२) तानि लोभादन्यत्र देशे विक्रीणानस्य वणिजो
राजा सर्वहारं कुर्यात्, यत्किञ्चित् भाण्डेनाजितं तत्सर्वं
हरेदित्यर्थः । विर. ३०१

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।

मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥

(१) क्रयविक्रयी वाणिजक उच्यते । शुल्कस्थानं
परिहरन् उत्पथेन गच्छन्नकाले वा रात्रौ शुल्काध्यक्षेषु
गतेषु । संख्याने मिथ्यावादी न्यूनं कथयति गणना-
याम् । उपलक्षणं चैतत्संख्याने, तेन प्रच्छादनेऽप्येव
एव विधिः । दाप्योऽष्टगुणमत्ययं, दण्डं, यावदपहृते
तावदष्टगुणं, यावान्वा तस्यापहृतस्योचितः शुल्कस्तम-
ष्टगुणं दाप्यः । आद्यमेव युक्तम् । अत्ययशब्दो हि तत्र
समञ्जसः तद्धेतुत्वाद्द्रव्ये । अन्ये त्वकाले क्रयविक्रयी
इति संबन्धं कुर्वन्ति । अकालश्चागृहीते शुल्के रहसि वा,

* व्याख्यानान्तराणि मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३९९ [हरेन्नृपः (नृपो हरेत्) Noted
by Jha]; अप. २।२५० निर्हरतो (निक्षिप्तो) :
२।२६१ राज्ञः (राज्ञा) हारं हरे (स्वं हारये) ; व्यक. १११;
विर. ३००; विचि. १२९, दवि. ९२, बाल. २।२६१;
सेतु. ३०२ राज्ञः (राज) ; समु. १५९.

(२) मस्मृ. ८।४००, व्यक. ११० ख्याने (स्थाने) ;
विर. २९७; दवि. ९३, बाल. २।२६२; समु. १५९.

१ दण्डो वा. २ क्रय इ.

प्रतिषेधोऽयम् ।

(मेघा.

(२) शुल्कमोषणायोऽप्येन गच्छति । अकाले रात्र्यादौ वा क्रयविक्रय करोति । शुल्कखण्डनार्थं विक्रेय-द्रव्यस्याल्पा संख्या वक्ति । राजदेयमपलपितमष्टगुण दण्डरूपतया दाप्यः । मसु.

प्रकाशतस्करप्रकरणे प्रसङ्गात् अर्धमानादिव्यवस्थाविधि

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।

विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥

(१) आपणभूमौ ये विक्रेतारस्ते न स्वेच्छया मूल्य कर्तुं लभेरन् नापि राजा क्रीणीयात् स्वरुचिकृतेन मूल्येन । कथं तर्हीदमिदं निरूप्य, आगम, किं प्रत्या-गच्छति देशान्तरादुत न, तथेयतो दूरादागच्छति । एवं निर्गमस्थाने, किं संप्रत्येव विक्रीयत उत तिष्ठति । सप्रति निष्कामतो द्रव्यस्य स्वल्पोऽपि लाभो महाफलः तदुत्थितेन मूल्येन द्रव्यान्तराविषयेण पुनर्लाभो-स्थानात् । वृद्धिक्षयौ, क्रियत्यस्य वृद्धिस्तिष्ठति कीदृशो वा क्षय इति, एतत्सर्वं परीक्ष्य स्वदेशे क्रयविक्रयौ कारयेत् । यथा न वणिजा पीडा भवैति नापि क्रेतुणा, तथाऽर्धं व्यवस्थापयेत् । मेघा.

(२) आगममेतावता व्ययेनागमनमत्रेति । एव निर्गमश्चकारात् स्थानमेतदवशिष्टं तिष्ठतीति । वृद्धिमेताव-द्रर्धत इति । क्षयमानीयमानद्रव्यस्यैवापचय इतस्ततः पातेन । मवि.

(३) आगमं देशान्तरीयस्य विक्रयस्य दूरदुर्गमासन्न-सुगमदेशादेशवर्तिन आगमनम् । निर्गमं निर्गमनं स्वदेशीयपण्यस्य तादृशदेशे गमनम् । स्थानं चिरमचिरं वा कालमेतस्मिन् क्रीते इवान् भक्तादिव्ययो वृत्त इत्यवस्थानम् । तथा वृद्धिक्षयौ एतावान् लाभ उपक्षयो वा भवति इति विचार्य परामृष्य यथा क्रयकर्तृणाम-नुचिते लाभहानी न भवतः, तथा राजा क्रयविक्रयौ कारयेत् । विर. ३०१-२

(१) मसु. ८१४०१ [विचार्य (विज्ञाय) Noted by Jha], अप. २१२५१ निर्गम (निगम) सर्व (सर्व), व्यक. १११; विर. ३०१ पण्या (शस्या); दवि. ९८ विरवत्; बाल. २१२५३; समु. ९०.

(४) शस्यपदमुपलक्षणमाद्यर्थे वा, बहुवचनं कडारा इतिवत् । तेन पञ्चविधपण्यपरिग्रहः । दवि. ९८

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्धसंस्थापनं नृपः ॥

(१) आगमनिर्गमनादेर्द्रव्यस्यानित्यत्वादुपचयाप-चयावर्धल्यानेकरूपौ । ततोऽर्धसंस्थापनं पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे प्रत्यक्षीकार्यं, न सकृत्कृतं मन्तव्यं, नापि वणिजो विश्वसित्त्याः । किं तर्हि, स्वयं प्रतिजागरणीयम् । यद्द्रव्यं चिरेण निष्कामति तत्र पक्षेऽर्धगवेषणमन्यत्र पाञ्चरात्रिकम् । मेघा.

(२) आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनियतत्वाद्-स्थिरार्धादीना पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते, स्थिरप्रायार्धानां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्धविदा प्रत्यक्षं नृपतिराप्तपुरुषैः व्यवस्था कुर्यात् । मसु.

तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।

षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

(१) तुला प्रसिद्धा, मानं प्रस्थो द्रोग इत्यादि । प्रतीमानं सुवर्णादीना परिच्छेदार्यं यत्क्रियते, सर्वे तत्सुलक्षितं राजचिह्नैरङ्कितं कार्यं, स्वयं प्रत्यक्षेण परि-च्छिद्य स्वमुद्रया । परीक्षयेत् षट्सु षट्सु मासेषु पुनः परीक्षा कारयेदातैरधिकारिभिः यथा न विचालयन्ति केचित् । * मेघा.

* गोरा, मसु., मच, भाच मेधावत् ।

(१) मसु. ८१४०२, मिता. २१२५१ पक्षेऽथवा (मासे तथा), अप. २१२५१ पूर्वार्धे (पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे तथा गते), व्यक. १११, विर. ३०१, पमा ४६१; दवि. ९८; नृप्र. २६० पक्षेऽथ (मासेऽथ) चैषा (चैव), धीमि. २१२५१ मितावत्, विता ७७३ मर्ध (मर्ध्व) शेषं मितावत्; राकौ ४९३ मितावत्, समु. ९१ अपवत्.

(२) मसु. ८१४०३ [सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् (सर्वं तु स्यात्सुलक्षितम्, सर्वं तत्स्यात्सुलक्षितम्, सर्वं स्यात्सुपरीक्षितम्, सर्वतं स्यात्सुलक्षितम्) Noted by Jha]; अप. २१२४४ च स्यात्सुल (तत्स्यात्सुर), व्यक. १११ अवत्; मवि. च स्यात्सुल (पार्थिवल); विर. ३०१; दवि. ९७; मच. च स्यात्सुल (तत्स्यात्स्वल), बाल. २१२५१ सुल (त्स्वल); समु. ९१ मविवत्.

१ इमा. २ सर्वतोभागे त.

(२) तुल्यमान कार्पासादितुल्यरूपं मानम् । प्रती-
मान मापकादिप्रतिकृत्यमाणम् । पार्थिवेन लक्षित मुद्रि-
तम् । मवि.

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।

कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥

(१) येषु प्रदेशेषु शुल्कमादीयते तानि शुल्कस्थानानि
राजभिर्वणिर्गिर्मश्च प्रतिदेशनियतानि कल्पितानि ।
तेषु स्थानेषु ये कुशलाः शौल्किकाः ये धूर्तेर्न च शक्यन्ते
वञ्चयितु, तथा सर्वेषां पण्यानामागमक्षेत्र्यसारासारादि-
विधिज्ञाः विचक्षणारते भाण्डस्यागतस्यै देशान्तरे नीय-
मानस्य वाऽर्घं कुर्युः । ततो विंशतिभाग राज्ञा गृह्णी-
यात् । किं पुनरर्घकरणेन, एतावदेव वक्तव्यं, पण्यानां
विंशतिभागमिति । मत्यम् । यदा स्वरूपेण द्रव्यं राजा
न गृह्णाति, स्वरूपकान्युपयुज्यन्ते शाटकादीनि, विंशति-
विंशतिभागः प्राग्विशतेर्न पाटनमन्तरेणोपपद्यत इत्येव
मर्थमर्घकरणम् । अविक्रयाणामात्मोपयोगिना नास्ति
शुल्क इति ज्ञापयितुं यथापण्यम् । एवं कालानुरूपेण,
न सर्वपण्यं सर्वदा विक्रीयत एकरूपेणार्घेण, अतो देश-
कालापेक्षया पण्यानामर्घव्यवस्था न नियतोऽर्घ इति ।

मेघा.

(२) शुल्कस्थानेषु पण्यविक्रयस्थानेषु । अर्घं मूल्य
कुर्युर्यवस्थापयेयुः नियुक्ताः । विंशं विंशतिभागैकभाग
हरेदर्घकरणनिमित्तम् । मवि.

(३) स्थलजलपथव्यवहारतो राजग्राह्यो भागः
शुल्कम् । तस्यावस्थानेषु ये कुशलाः तथा सर्वपण्यानां
सारासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्घं मूल्यमनुरूपं कुर्युस्ततो
लामधनाद्विंशतिभाग राजा गृह्णीयात् । *ममु.

(४) एतच्च परदेशपण्याभिप्रायं विष्ण्वनुसारात् ।

विर. ३०४

* गौरा. मसुवत् । गौरा. व्याख्यानं अशुद्धिसंदेहात् स-
गृहीतम् ।

(१) मसु. ८।३९० [नृपो हरेत् (हरेन्पुः) Noted
by Jha]; अप. २।२६१, व्यक. १११; विर. ३०४;
विचि. १२९; बाल. २।२६१; समु. ९१.

० १ निमः स्वप्न. २ क्रयविक्रयसारसादि. ३ स्थान्यदे.
४ न्तरौनी. ५ साट.

(५) एव राजकीयदण्डस्य राजसूयवत्प्राकरणिकत्वा-
च्छुल्कादेरपि तदन्तर्गतत्वं प्रकटयन्नाह—शुल्केति । क्रय-
स्थानेषु जलस्थलव्यवहर्तृभ्यो ग्राह्यो भागः शुल्कः । अयं
तु मूल्यनिर्णयनिमित्तः । सर्वपण्यविचक्षणाः तत्सारा-
सारज्ञाः । अर्घं मत्यम् । यथापण्यं, पण्यं विक्रयद्रव्यं
तदनुरूपम् । ततो लामधनाद्विंशतिभाग हरेदित्यन्वयः ।

मच.

प्रकाशनकरदण्डाः (पूर्वतोऽनुवृत्ताः)

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।

प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्प्रवशः क्षुरैः + ॥

(१) यावन्तः केचन कण्टकाः पूर्वमुक्तास्तेषां पाप-
तमः सुवर्णकारः । यदि निर्धारणे पृष्ठी । कथं न 'न
निर्धारण' इति (व्यासू. २।२।१०) समासाभावः । तस्य
च पापतमत्वं स्वल्पेनैवापहरणेन महत् एतन् उत्पत्ति-
ब्राह्मणस्वर्णापहरणे च महापातकं अतस्तमन्याये प्रवर्त-
मानं छेदयेत्प्रवण्डगः । परिवर्तनतुलान्तरतापच्छेदादिभिः
अपहरन्ति, गृह्णते । न चात्र न्हियमाणद्रव्यपरिमाणापेक्षा,
न स्वामिजात्यपेक्षा । अभ्यासस्त्वपेक्ष्यत इति, महत्त्वा-
दण्डस्य । अन्याये तु प्रवृत्तौ धनदण्डेन क्षुरमांसलव-
च्छेदो विनिमातव्यः । शारीरनिग्रहे निगृह्यमाणानां पाप-
मपैतीति प्रतिपादितम् ।

मेघा.

(२) तद्देवब्राह्मणराजस्वर्णविषयं द्रष्टव्यम् ।

* मिता. २।२९७

(३) तद्ब्राह्मणसुवर्णापहारिसुवर्णकारविषयम् ।

अप. २।२९६

(४) सर्वेभ्यः कण्टकेभ्यः क्षुरद्रात्रुभ्यः पापिष्ठम् ।

मवि.

(५) सर्वकण्टकानां मध्येऽतिशयेन पापतमं सुवर्ण-
कारं तुलाच्छन्नकषपरिवर्तापद्रव्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौर्ये

+ भाच. व्याख्यानं अशुद्धिसंदेहात्कौटुम् ।

* लवि. मितावत् ।

(१) मसु. ९।२९२; मिता. २।२९७; अप. २।२९६;
व्यक. ११२, विर. ३०९; रत्न. १२४; विचि. १३१;
व्यनि. ५१२, दवि. १०१; सवि. ४९३; बीमि. २।२९७
(=), व्यप्र. ३८८ प्रवर्त (अवर्त) ; व्यडं. १२६ व्यप्रवत् ;
विता. ७८०; सेतु. २३३; समु. १५९.

तौले सूत्रे तु द्विपला स्मृता ॥' (यास्मृ. २।१७९) ।
स्थूलमध्यमयोर्विशिष्योपादानेन 'शते दशपला वृद्धिः'-
त्यत्र तदतिरिक्तं स्थूलं सूत्रं लगति । #विर. ३१२

(६) पटकृद्दशपलाद्दशम्यो लाभेभ्यः एकफलाधिक-
मेकमधिकं लाभ राशौ दद्यात् । द्वादशकं फलद्वादश-
भागम् । नन्द.

कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च
मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥

(१) कितवान् द्यतसमाह्वयकर्तृन् । कुशीलवान्
नटान् । केरानतिवक्रचेष्टितान् । पापण्डान् बौद्धादीन् ।
विकर्मस्थानधर्महेतुकर्मकर्तृन् । पतितानन्त्यजादीन् ।
शौण्डिकान् मद्यविक्रेतृन् । निर्वासयेत् बहिरेव वासयेत् ।
मवि.

(२) कितवाना नीचकारित्वप्रख्यापनायात्र कुशील-
वाद्यनेकनीचसाहचर्यकरणाभिति मन्तव्यम् । दुःसङ्गेन
कुमार्गित्वं अविलम्बेन प्रजानामापद्यत इति क्षिप्रग्रहण
कृतम् । स्मृच. ३३०

(३) द्यूतादिसेविनां, नर्तकगायकान्, वेदविद्विषः,
श्रुतिस्मृतिशास्त्रतधारिणः, अनापदि परकर्मजीविनः,
शौण्डिकान् मद्यकरान् मनुष्यान् क्षिप्रं राजा राष्ट्रा-
न्निर्वासयेदिति । कितवप्रसङ्गेनान्येषामभधानम् ।
ममु.

(४) कितवा वञ्चकाः द्यूतकाराः । कुशीलवाः
स्वकौशलबलेनानिच्छतोऽपि पुरुषान् ये वञ्चयन्ति ते
मताः । केराः परस्त्रीपुरुषसकेतकारिणः । पाषण्डस्थाः

* शेषं मसुवत् ।

(१) मस्मृ. १।२२५ [कुशीलवान् (शीलवान्) क्रूरान्
(केतान्) Noted by Jha]; व्यक. ११३; मवि.
क्रूरान् (केरान्) निर्वा (न वा); स्मृच. ३३० कितवान्
कुशीलवान् क्रूरान् (कुशीलवाश्च कितवान्); विर. ३१५
क्रूरान् (केरान्); पमा. ५७८ क्रूरान् (कौलान्) षडरथांश्च
(ण्डानपि); द्दवि. ११५ विरवत्; १५५ विरवत्, प्रथम-
चतुर्थपादौ; मच. विरवत्; बाल. २।२०३ शीलवान्
(शीलान्) क्रूरान् (चौरान्); समु. १६४ स्मृचवत्; मन्व.
क्रूरान् (कैलान्), माच. क्रूरान् (चौरान्) ।

क्षपणकादिपाषण्डाश्रिताः । विकर्मस्था. अत्यन्तविरुद्ध-
कर्मशीलाः । शौण्डिका अत्यन्तमद्यपानप्रसक्ताः ।

विर. ३१५

(५) एवञ्च कुशीलवादीना वञ्चनादिभिरर्थापहारित्व
अपेक्षितम् । पूर्वापरनिबन्धेषु स्तेयप्रकरणे पाठस्वरसात्
शौण्डिकादेरपि तादृशस्यैवाय दण्डो न च तत्तज्जाति-
मात्रस्य अदृष्टार्थत्वापातात् ।

कुल्लुकभङ्गेन तु वाक्यस्यास्य द्यूतप्रकरणान्तःपाति-
त्वात् कितवप्रसङ्गेनान्येषामभधानमित्युक्तम् ।

नारायणेन तु निर्वासयेत् बहिरेव वासयेत् इति
व्याख्यातम् । अतः कुशीलवान्नटानित्यादिव्याख्यानाच्च
प्रकाशतस्करत्वमेव न मन्यत इति गग्यते । अथ
येषु प्रकाशतस्करत्वेनोपदिष्टेषु विशिष्य दण्डो नोपदिष्ट-
स्तेषु कथं तन्निर्णयो दोषानुसारादिति प्राञ्चः ।

तथाहि सर्वानेतानभिधाय—'नैगमाद्या भूरिधना
दण्ड्या दोषानुसारतः । यथा ते नातिवर्तन्ते तिष्ठन्ति
समये यथा ॥' इति व्यासवचन निबन्धेषु पठितम् ।
तत्र प्रतिभाति, समभिव्याहृतानामेकत्र यो दण्डः श्रुतः
स एवान्यत्रापि बोद्धव्यः साहचर्यात् । तेषु द्वित्राणा
यत्र दण्डभेदश्रुतिस्तत्रापराधस्य गौरवलाघवाम्याम-
भ्यासानभ्यासाभ्या वा दण्ड्यस्य धनवत्त्वाधनवत्त्वादि-
भिर्व्यवस्था ।

यत्र तु एकत्रापि दण्डश्रुतिर्नास्ति तत्र तुल्यन्यायतया
दोषानुसारेण वा तत्कल्पनमिति । सोऽय प्रकार एवं-
जातीयेऽन्यत्रापि द्रष्टव्यः । दवि. ११५-६

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥

(१) एते कितवादयः तथा प्रच्छन्नतस्करा वेषान्तर-
धराश्चौरा विकर्मक्रियया सज्जनेष्वपि द्यूतादिक्रियाप्रवर्त-
नेन बाधन्ते बाधा कुर्वन्ति । भद्रिकाः सद्वृत्ताः । अत्र
कितवप्रसङ्गादयुक्तम् । मवि.

(२) एते कितवादयो गूढचौरा राष्ट्रे वसन्तो नित्यं
वञ्चनात्मकक्रियया सज्जनान् पीडयन्ति । #ममु.

* माच. मसुवत् ।

(१) मस्मृ. १।२२६; स्मृच. ३३०; विर. ३१५;
बाल. २।२०३, समु. १६४ राष्ट्रे (राज्ये), ३०१ ।

- (३) प्रच्छन्नतस्करास्तचतुल्याः । विर. ३१५
 (४) अत एषा निरासे यत्नाधिक्य सूचयति— एत इति । वर्तमानाः स्वस्वकर्मणा विकर्मक्रियया विकर्मणा चौर्यादिना क्रियया देहधारणादितया बाधन्ते साधुभिः संगमय्य स्वदोषैस्तान् दूषयन्तीति भावः । भद्रिका भद्रेण साधुना धनपुत्रादिसूचककर्मणा जीवतीः । मच.
 (५) भद्रिकाः सुशीलाः बाधन्ते दुःशीलाः कुर्वन्ति । नन्द.

अप्रकाशतस्करदण्डाः

संधि भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
 तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् + ॥

- (१) सधिः गृहवास्तुगर्भः । मवि.
 (२) यतो हस्तश्छिन्नस्तत्र शूलद्वयं निवेशयेदित्यर्थः । अप. २।२७३
 (३) तानिति शेषः । स्मृच. ३१८
 (४) ये रात्रौ सधिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा मुष्णन्ति तेषां राजा हस्तद्वयं छित्त्वा तीक्ष्णे शूले तानारोपयेत् । ममु.
 (५) तानिति विभक्तिव्यत्ययेनानुषङ्गः । विर. ३१६
 (६) संधिं भित्तिम् । मच.
 (७) सधिः कपाटयन्त्रादिकम् । नन्द.

— मिता. व्याख्यान ' छुद्रमध्यमहाद्रव्य ' इति याज्ञवल्क्य-वचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. १।२७६ क., घ, भित्त्वा (छित्त्वा), ग, भित्त्वा (छित्त्वा) तीक्ष्णे (तीक्ष्ण), अपु. २२७।५३-४ भित्त्वा (कृत्वा), मिता. २।२७५ (क) तीक्ष्णे (तीक्ष्ण) (ख) भित्त्वा (छित्त्वा) तीक्ष्णे (तीक्ष्ण), अप. २।२७३; व्यक. ११३ अपुवत्; स्मृच ३१८, विर. ३१६ अपुवत्, रत्न. १२४; चिचि १३३-४ तीक्ष्णे (तीक्ष्ण) शेष अपुवत्, व्यनि ५०८ भित्त्वा (छित्त्वा); द्दिवि. १०४ तीक्ष्णे (तीक्ष्ण) शेष व्यनिवत्; नृप्र. २६५ द्दिविवत्, स्मरणम्, सवि. ४६१ तीक्ष्णे (तीक्ष्ण), व्यप्र. ३८८ सविवत्, व्यउ. १२७ सविवत्; व्यम. १०२ सविवत्; विता. ७८२ सविवत्, सेतु. २३५ अपुवत्, समु. १५०; विव्य. ५१ विधिवत्.

व्य. कां. २.१५

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
 मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति + ॥

(१) सत्कुले जाताः विद्यादिगुणयोगिनः कुलीनाः, नारीणां च विशेषतो गुणरूपसौभाग्यसंपन्नानामित्यर्थः । चशब्दात् कुलीनानामित्येव । परस्परपेक्षाणि नारीणां विशेषणानि । मुख्यानि उत्तमानि । रत्नानि वज्रवैदूर्य-मरकतप्रभृतीनि । अत्रापि सुवर्णशततुल्यानीत्यपेक्ष्यं अन्यथोत्तमत्वमापेक्षिकमिति दण्डो न व्यवतिष्ठेत् । वध-मर्हत्यनुबन्धाद्यपेक्षया सर्वत्रार्हत्यर्थो योजनीयः । अकुली-नानामविशिष्टानाममुख्यानां च हरणे त्वेकादशगुण इत्येव । मेधा.

- (२) वधः उत्कृष्टापकृष्टापेक्षया मारणाङ्गछेदादिः । मवि.
 (३) महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानां च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनाम-पहारे वधमर्हति । ममु.
 (४) नारीणां विशेषतः कुलजानाम् । कपिञ्जलानि-तिवत् त्रित्वं विवक्षितम् । मच.
 (५) न्हियमाणहरणयोर्जातिगुणाद्यपेक्षया वधशब्दार्थः कल्पनीयः छेदनरूपो मारणरूपो वा । नन्द.
 असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः ।
 दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चोरकिल्बिषम् ॥

+ मिता. व्याख्यान ' छुद्रमध्यमहाद्रव्य ' इति याज्ञवल्क्य-वचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३२३, मिता. २।२७५ च वि (वा वि) मुख्या...त्नानां (रत्नानां चैव सर्वेषां), व्यसा. ३१६ मुख्या...त्नानां (रत्नानां चैव सर्वेषां) उक्त., अप. २।२७५, व्यक. ११३-४ : ११५ उक्त.; विर. ३१७ : ३२४ उक्त., पसा. ४४३ मुख्या...त्नानां (रत्नानां चैव मुख्यानां), द्दिवि. १२५ : १४५ उक्त., नृप्र. २६५ व्यमावत्, सवि. ४५६ व्यमावत्, व्यप्र. ३९०; व्यउ. १२८ क्रमेण व्यास., व्यम. १०२ उक्त., विता. ७८३ उक्त ७८४ (=) व्यमावत्; सेतु. २३६ २४१ उक्त; समु. १५० पमावत्.

(२) मस्मृ. ८।३४२ ग, पूर्वधि (असंदितानां संदाता संधिना च मोक्षक), [संदाता (संध्याता) Noted by १ विशेषे त्वे.

(१) पश्चादयो विमुक्तशृङ्खलादिबन्धना मुस्तादियव-
भूयिष्ठेषु विजनेषु वार्यन्ते । ततश्चेच्चिद्रायति स्वामिनि
पाले वा कश्चित् संदानवतः कुर्यात् । खलीनकबन्धा-
दिना नूनं निनीप्रत्यसाविति शङ्कया चौरवदण्ड्यः ।
यस्तु स्वामिगृहच्युतं यूथभ्रंशागतं वा रक्षितुमेव वा
ब्रमीयात्र तस्य दोषः, एव गवादीनामपि गले.दामादि-
सदाने एष एव दमः । ये च सदिताः पादस्थशृङ्खला-
दिना, तेषा मोक्षकः । दासांश्च रहसि प्रोत्साह्य
भक्तदासादीनपहरति 'अहं ते बहु ददामि किमेत भजसे'
इति । कुलीनाना हरणे वध उक्तः 'पुरुषाणामित्यत्र
(मस्मृ. ८।३२३), अनेन दासानामुच्यते । यत एव
तत्रैव कुलीनानामित्युक्तं, एवं प्रोत्साह्य नयनग्रहण न
कर्तव्यम् । तच्च बलादिना चौर्येण वेति । अश्वरथहर्तेति ।
अश्वाना रथाना च । महापशूनामित्यत्र राजसबन्धिनो-
ऽश्वा, इमे तु जानपदानाम् । तत्र राजेच्छया दण्डः ।
इह तु नियतो वधः । यद्यपि ब्रह्मश्चौरदण्डास्तथापि
स्मृत्यन्तरे 'बन्दिग्राहास्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।
प्रसह्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥' इति (यास्मृ.
२।२७३) । इहापि सामान्यदण्डो येन येनेत्युपक्रम्य
तत्तदेव हरोदिति । अन्ये त्वश्वयुक्तो रथ इति सामान्यं
मन्यन्ते प्रदर्शनाच्चाश्वगोरथादीनाम् । तत्र केवल-
नामश्वानां रथस्य च दण्डश्चिन्त्यः । स्मृत्यन्तरे केवल-
नामश्वानां चौरदण्डस्योक्तत्वात् रथयुक्तानामपि सिद्धः ।
ये तु प्रोत्साह्य नयनं हरणं मन्यन्ते तेषामश्वरथशब्देन
रथकारो लक्ष्यते, रथकर्तेति । तच्च सर्वशिल्प्यर्थम् ।
शिल्पिना हरणे चौरदण्डः । अश्वानामपि प्रोत्साहनं
वडवादर्शनेन ।

मेधा.

(२) असंदितानां अबद्धानां अस्वामिकतयोत्सृष्टानां
संवाहनादिकर्ता संदाता । संदितानामन्यपशूनां तद्वि-

Jhā]; व्यक. ११४; विर. ३१९ पूर्वाधे (असंदिताना
सधाता संघितानां विमोक्षकः); विचि. १३६ च मो
(विमो) हर्ता (हन्ता); द्वि. १२८ उक्त. : १२९ च मो
(विमो); समु. १५७ पूर्वाधे (असंदिताना संघाता
संहितानां च मोक्षकः).

१ संजात ए. २ च्यन्ते । यथेवं तत्रैव कुलीन-
मित्युक्तमेवं प्रो. ३ तत्र प्रबला.

रोधाचरणरबुद्ध्या मोक्षकः । दासाश्वरथहर्ता कथञ्चित्
प्रतारणादिना तैः स्वकर्म कारयन् । तेन तदस्तेयेऽपि
तत्कर्मस्तेयात्तस्तेयातिदेशः ।

मवि.

(३) अबद्धानामश्वदीना परकीयानां यो दपेण
बन्धयिता, बद्धानां मन्दुरादौ मोचयिता, यो दासा-
श्वरथापहारी स चौरदण्ड प्राप्नुयात् । स च गुरुलब्ध-
पराधानुसारेण मारणाङ्गच्छेदनधनाद्यपहाररूपो बोद्धव्यः ।

* ममु.

(४) संघाता हरणहेतुबन्धनकारी, मोक्षकोऽपि
हरणहेतुमोक्षणकारी विवक्षितः । चौरकिस्त्रिषं चौरदण्डं
शारीरमार्थं वा ।

विर. ३१९

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(१) महापशवा हस्त्यश्वादयः, तेषां हरणे, काल-
कार्यापेक्षा दण्डप्रकल्पतिः । ननु च सर्वत्रैव कालाद्य-
पेक्षोक्ता । तथा च 'कालदेशवयःशक्तीश्चिन्त्येहदण्ड-
कर्मणी'ति । सत्यम् । विज्ञाते दण्डस्वरूपे न्यूनाधिक-
भावोऽनुबन्धाद्यपेक्षः । यथा वधविधौ ताडनमारणादि-
कल्पनापेक्ष्या । इहात्यन्तविलक्षणो दण्डः । तथाहि
विंशतिपणोऽपि खड्गः शत्रोरुद्यतशस्त्रस्य संनिधौ यदि
न्द्ध्यते तेन कार्यातिशयेन तेन च कालेन मारणं
दण्डः । अन्यदा द्विगुण एकादशगुणो वा । तथौषध-
मलम्यत्वेन महाप्रयोजनं तदुपयोगवेलया न्द्ध्यते ।
लभ्यमानमपि काथाद्यपेक्षं कालातिक्रमणेन महदातुरस्य
दुःखं जनयतीति । तत्र महान् दण्डः । अन्यदा तु
स्वल्प इति । न तत्रान्तरमन्तरेणेदृशं वैषम्य लभ्यते ।
अन्यथा स एवैकः श्लोको दण्डविधौ पठितव्यः स्यात् ।
तस्माद्वक्तव्यमिदं विग्रहकालेऽश्वादीनां राजापेक्षो दण्डः ।
शस्त्राणां राजोपयोगिनां कदाचित् क्षमा कदाचित्
महान् दण्डः । गोमहिष्यादीनां तु प्रजासंबन्धना न

* गीरा. मसुवत् । गोरा. व्याख्यानं अशुद्धिसदेहाश्रोद्धृतम् ।

(१) मस्मृ. ८।३२४ राजा दण्डं (दण्डं राजा); अप.
२।२७५; व्यक. ११४; विर. ३१९; विचि. १३५ राजा
दण्डं (राजदण्डं); द्वि. १२९ रणे (रणात्) शेषं मस्मृ-
वत्; सेंटु. २३७.

१ राज्यपे.

राज्ञा क्षन्तव्यं, कार्यं च यदश्नादिभिः कर्तव्यं तदप्य-
पेक्ष्यम् । विग्रहोऽपि यदि पर्वतादौ भवति तत्र
नात्तीवाश्वैः प्रयोजन, भवन्त्येव दण्डादयः । कालमासाद्य
ज्ञात्वा निरूप्य, दण्ड कल्पयेत् । स एवात्र प्रभवति
न शास्त्रम् । मेघा.

(२) हस्त्यश्वगोमहिष्यादीना महता पशूनां हरणे
खड्गादीना कल्याणघृतादेश्च, कालं विग्रहदुर्मिक्षात्मक,
कार्यं चापहारप्रयोजन द्यूतवैररज्ज्ववसादादिरूपं
पथालोच्य राजा न्यूनाधिकं दण्डं प्रकल्पयेत् । अनुबन्ध
परिज्ञाय । अनेनैतल्लाघवार्थमपि सादरार्थमुच्यते ।
शस्त्रौषधहस्ताद्यपहारे विग्रहादौ स्थूलानर्थोत्पादनात् ।

॥गोरा.

(३) महापशूनामश्वादीना हरणे वधः । शस्त्राणा-
मौषधस्य च हरणे तदेकादशगुणमित्यादिः कार्यबहुत्वात्प-
त्वमपेक्ष्य दण्डः । तथा शस्त्रादीना युद्धकालादौ हरणे
ततो द्विगुणमित्याद्युन्नेयमित्यर्थः । मवि.

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने ।

पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥

(१) ब्राह्मणसस्था ब्राह्मणाश्रिता ब्राह्मणस्वामिकाः ।
तासां हरणे षष्ठ्यर्थे सप्तमी । पशूना चाजैडकादीनाम् ।
बहुवचनं सर्वत्रात्र विवक्षितम् । सद्यस्तत्क्षणादविचार्यं ।
पादस्यार्धमर्धपादं तदस्यास्तीत्यर्धपादिकः । तच्च सम्भवति
यदि पादार्धं छिद्यते, तेन स्तेनार्धपादच्छेदनं कर्तव्यमिति
वाक्यार्थः । खरिका यथा गोरयक्षेत्रादौ बाह्यते बलीवर्दः ।
भेदने, बाह्यमानायाः प्रतोदेन पीडोत्पादन भेदनं,
वाहनोपलक्षणार्थं व्याचक्षते । पूर्वोऽवश्यं वाहयन्

* मसु., मच., नन्द., भाच्च गोरावत् ।

(१) मसु. ८।३२५ [छूरिका (खरिका, खुरिका)
Noted by Jha]; गोरा. छूरि (नासि); व्यक्र.
११४ छूरि (स्थूरि) हरणे चैव (चैव हरणे), मवि.
छूरि (स्थूरि); मसु गोरावत्, विर. ३१९ छूरि (स्फुरि)
हरणे चैव (चैव हरणे), विचि. १३५ छूरि (तूलि);
दवि. १३१ विरवत् : १३९ मविवत्; मच. मविवत्;
सेतु. २३७ विचिवत्; ससु. १५१ पादि (पाद) शेषं
मविवत्; विच्य. ५२ रणे (रतः) शेष विचिवत्.

१ क्षम । . २ दार्धं तेन छिद्यते तेना.

दुःखयति, अवश्यमय दण्ड इत्येवान्ये पठन्ति । अन्ये
तु पादस्य पश्चाद्भाग चतुर्थे (१) खरिकामाहुः ।
खरिकेति या प्रसिद्धा । पलायनशीलायाः पालोऽर्ध-
पादिकः कार्यः । अन्ये त्वधिकरणसप्तमीं मत्वा गोसंस्थ-
दध्यादीन्यध्याहरन्ति । तदयुक्तम् । श्रुतपदसंबन्धसंभवे
कृतोऽध्याहारः । मेघा.

(२) ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणसंबन्धिनीषु । स्थूरिपृष्ठेन
भारवोद्ध वृषः तद्भारः स्थूरिका तस्या भेदने पाटयित्वा
तद्गतधान्यादिरपहार इत्यर्थः । पशूना महिषादीनाम् ।
अर्धपादिकः छिन्नार्धपादद्वयः । मवि.

(३) ब्राह्मणसंबन्धिनीनां गवामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोर्वाहनार्थं नासाच्छेदने पशूना चाजैडकादीनां दण्ड-
भूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः
कार्यः । मसु.

(४) स्फुरिका वन्ध्या, भेदनमिह वाहनार्थं नासा-
भेदनम् । पशवश्चात्र अविबिडालनकुलन्यतिरिक्तक्षुद्र-
पशवः । विर. ३२०

(५) तूलिका नासा, भेदनं रन्ध्रकरणम् ।

विचि. १३५

(६) पशवोऽत्राजाविक्रिडालनकुलन्यतिरक्ताः क्षुद्र-
पशव इति रत्नाकरः । मध्यमाः पशव इति प्रति-
भाति । ब्राह्मणस्वामिकया गवा साहचर्यात् पशूना
महिषादीनामिति नारायणव्याख्यानाच्च । न च नारदीय-
स्फुराच्छेदनविरोधः । तन्मतेऽपि तुल्यत्वात् ।

वस्तुतस्तु नारदवचने गोपदमुत्कृष्टगवीपरं, मनुवचने
त्वप्रकृष्टगवीपरं, पशुपदं चात्राब्राह्मणस्वामिकाप्रकृष्ट-
गवादिपरमिति न विरोधगन्धः । अर्धपादिकः छिन्नार्ध-
पादद्वय इति नारायणः । दवि. १३१

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥

* गोरा, मच. मसुवत् ।

+ व्याख्यासग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६२९) द्रष्टव्यः ।

(१) मसु. ९।२७७ जी. (जी.); मिता. २।२७४

(१) ग्रन्थि भिनत्तीति ग्रन्थिभेदः । भेदन मोक्षो ग्रन्थेः, वल्लप्रान्तादौ ग्रन्थिः । यद्वा यद्द्रव्यं गृहीत तत्केनचिच्छलेन ग्रन्थिमवमोच्य ये निनीपन्ति ते ग्रन्थिभेदाः । तेषां प्रमथाया प्रवृत्तौ अङ्गुलीना छेदः, द्वितीयस्या प्रवृत्तौ हस्तचरणयोस्तृतीयस्या मारणम् ।
*मेधा.

(२) अङ्गुली अङ्गुष्ठतर्जन्यौ, ग्रन्थिभेदस्य ग्रन्थि विस्रस्य सुवर्णादि हरतः प्रथमे ग्रहे प्रथमवारे । एवं द्वितीय इत्यादौ । एतेनान्यत्रापि पुनः पुनः करणे दण्डाधिक्यं द्रष्टव्यम् । मवि.

क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।

ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥

(१) क्षेत्रस्वामिनः स्वक्षेत्रेऽत्ययोऽतिक्रमोऽपराधो यदि भवेत्स्वकृतः, अकाले वापन, निदाघे अयोग्य-जीववापः, स्वपशुभिर्भक्षण, गृहे वाऽविदितफलप्रवेश इत्यादि, तदा राज्ञो यावान् भाग आगच्छति तं दशगुण दण्डनीयः । अथ तस्याज्ञातमेतत्प्रयुक्तैर्भृत्यैः क्षेत्रजागर्यानि युक्तैर्वा अपराधं, तदा अर्धदण्डो भृत्यानामत्यये क्षेत्रिकस्य दण्ड इति संबन्धः । क्षेत्रप्रसङ्गादत्र (स्वामिपालविवादे) इदमुक्तम् । मेधा.

(२) क्षेत्राधिकृतस्यैव पशुभिः सस्यात्यये कृते राज्ञो ग्राह्यस्वभागाद्दशगुणोऽन्योऽपि भागो दण्डत्वेन ग्राह्यः ।

* मसु., मच., नन्द. भेधावत् ।

(ख) ली (लीः); अप. २।२७४; स्मृच. ३।१८, विर ३२१; पसा. ४४० मित्तावत्; रत्न. १२५; विचि १३६ ली (ली) मे ग्रहे (मागमे) [मे ग्रहे (मागसि) Noted by Jha]; व्यनि. ५०८-९ ली ग्रन्थि (लि सधि); दवि. १३२ चरणौ (पादौ च), नृप्र. २६४; सवि. ४६२ छेदयेत्प्रथमे (भेदयेत्प्रथम); व्यग्र. ३८९; व्यउ. १२७; व्यस. १०२ (=); विता. ७८२ ली (ली); समु. ३५०.

(१) मस्मृ. ८।२४३ क., घ., कत्या (यस्या); व्यक. ११४; विर. ३२३ ततो (अतो); विचि. १३७-८ (=); दवि. १३९; सेतु. २३९ नात्क्षेत्रि (नात्कर्ष); समु. ११८.

१ कृते अ. २ निदान अ. ३ गिरणं वा विदितफलके प्रायश इत्यादि. ४ क्षेत्रिक.

क्षेत्रिकाज्ञाने पालमात्रदोषान्नाशे ग्राह्यस्वभागात्पञ्चगुणो भागो भृत्याना पालाना दण्डः । भृत्येन च क्षेत्रिकाय सदो देयस्तुत्यन्यायत्वात् । मवि.

(३) क्षेत्रकर्पकस्यात्मपशुसस्यभक्षणेऽयथाकाल वपनादौ वाऽपराधे सति यावतो राजभागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणदण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्यानामुक्तापराधे क्षेत्रिकस्यैव दशगुणार्धदण्डः । क्षेत्रसस्य-प्रसङ्गाच्चेदमुक्त (स्वामिपालविवादे) । *मसु.

(४) मनुः— 'धान्य दशम्यः कुम्भेभ्यो हरतो ह्यधिको वधः । शोपेऽप्येकादशगुण दान्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् । अतोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥' कुम्भो विशतिः प्रस्थाः, शोपे दशकुम्भाधिकन्यूने । तस्य च तद्धन स्वामिनो यदपहृत तद्गायः । क्षेत्रिकस्यात्यये कृषीवलभागापहरणे 'धान्यापहार्येकादशगुण दण्ड्यः शस्यापहारी च' (विस्मृ. ५।७९-८०) । मनुक्त-धान्यापहारे एकादशगुणदण्डाभिधान स्वामिने च हृत-धान्यदानं च प्रथमधान्यचौर्यविषयम् । बार्हस्पत्य तु स्वामिने एकादशगुणधान्यदान राज्ञश्च तद्द्विगुणधनदानं चौर्याभ्यासविषयमित्यविरोधः । हलायुधस्तु द्वितीये श्लोके क्षेत्रस्वामिनोऽत्ययेन दोषेण यदा शस्यनाशो भवति, तदा राज्ञा स्वग्राह्यभागाद्दशगुणं दण्डनीयः । एतज्ज्ञानाच्च । भृत्यदोषेण शस्यनाशे भृत्य एव तदधेन दण्ड्य इत्यर्थमाह । विर. ३२२-३

धान्यं दशम्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्याधिकं वधः ।
शोपेऽप्येकादशगुणं दान्यस्तस्य च तद्धनम् + ॥

(१) कुम्भशब्दः परिमाणविशेषे वर्तते न घटमात्रे । क्वचिद्विशतिप्रस्थाः क्वचिद्द्विशतिरिति देशभेदात् व्यवस्था । दशम्योऽधिकं हरतो वधविधिरुक्तार्थोऽनु-

* गोरः, मच, माच. मसुवत् । गौरा., नन्द. अशुद्धि-सदेहात्प्रोद्धृतम् ।

+ विर. व्याख्यान 'क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो' इति पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३२०, अपु. २२७।३५-६ दान्यस्त ... नम् (तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्); मित्ता. २।२७५ शोपेऽप्ये (शोपेवे); अप. २।२७५; व्यक. ११४ धिक (धिको);

बन्धादिना नियम्यते । शेषेषु दशसु प्राकृत एकादशगुणे दण्डः । तस्य च तद्धनमिति सर्वत्र स्तेये योज्यम् । धान्यं व्रीहियवादिसप्तदशानीति स्मर्यते । मेघा.

(२) विंशतिद्रोणकः कुम्भः । × मिता. २।२७५

(३) कुम्भो द्रोणद्वयम् । तदुक्तम्—‘पलद्वय तु प्रसृत द्विगुण कुडवं मतम् । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्था-श्चत्वार आढकः ॥ आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः । कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्यः खारी द्रोणास्तु षोडश ॥’ इति । दशम्यः कुम्भेभ्योऽधिकधान्यहारिणो वधः । शेषेऽनधिके हृते यत्र धान्यापहारे यो दण्डस्तमेकादश-गुण दण्ड दायः । यावदपहृत तावच्च स्वामिने ।

अप. २।२७५

(४) कुम्भः पलशतद्वयम् । वधस्ताडनादि । ब्राह्म-णादिद्रव्ये त्वङ्गच्छेदादिः । शेषे ततः प्राक् तस्य तद्धन दाय इत्युभयत्र । मवि.

(५) शेषशब्दो यद्यप्युक्तसख्यातिरिक्ते न्यूनाधिक-सख्याके वर्तितुमर्हति, तथाऽपि लघुदण्डाभिधानान्यून-सख्याक एव वर्तते इति मन्तव्यम् । *कुम्भशब्दः खारी-पर्यायः, तत्र क्वचिद्देशे कुम्भशब्दप्रयोगात्, खार्याः पुन-रियत्ता स्मृत्यन्तरे दर्शिता— ‘अङ्गुल्यग्रत्रयग्राह्या शाणमित्यभिधीयते । शाणं पाणितल मुष्टिः प्रसृतिश्च तथाऽञ्जलिः ॥ कुडपश्च तथा प्रस्थ आढको द्रोण एव च । मानी खारी च विज्ञेयाः सख्यायाश्चतुस्ताराः ॥’ इति । ‘दायस्तस्य च तद्धनम्’ इत्यनेन यद्यपि प्रकृतं धान्यात्मकमेव धन तत्स्वामिने स्तेनापहृत दाय इति

× शेष ‘सुद्रमध्यमहाद्रव्य’ इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । स्मृच. ३१९, विर. ३२२ ऽभ्यधिकं (ह्यधिको), पमा. ४४२, रत्न. १२५ धिक (धिके); विचि १३७ भ्यधि (प्यधि) बृहस्पतिः, स्मृचि. २५ रत्नवत्; दवि ३८ कं वध (को दम.) पू. . १३४ भ्यधि (प्यधि); नृप्र. २६४ भ्यधिक (प्यधिको), व्यप्र ३९० शेषेऽप्ये (शेषेष्वे) दत्तम् (दनात्); व्यड. १२८ रत्नवत्, व्यस. १०२ भ्यधिकं (प्यधिके) शेषेऽप्ये (शेषेष्वे), विता. ७८३ धिकं (धिके) शेषेऽप्ये (शेषेष्वे); बाल २।२७५ ‘ शेषे त्वे ’ इति पाठ ; सेतु २३८ (=) भ्यधि (प्यधि), समु. १५१; विव्य. ऽभ्यधि (ह्यधि) क्रमेण याज्ञवल्क्य..

१ तत्तस्य.

प्रतिभाति, तथाऽपि ‘स्तेनाः सर्व एवापहृतं दाय्याः’ इति विष्णुस्मरणात् सर्वत्र कृते स्तेये योज्यम् । स्मृच. ३१९

(६) द्विपलशत द्रोणो विंशतिद्रोणश्च कुम्भः, दश-संख्येभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकं धान्यं हरतो वधः । स हर्तु-स्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मको ज्ञेयः । शेषे पुनरेकस्मादारभ्य दशकुम्भपर्यन्तहरणे निहृतैकादश-गुण दण्ड दायः । स्वामिनश्चापहृतं दायः । *मसु.

(७) प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकरचरणस्य द्वाद-शभिः प्रसृतिभिः कुडवो भवति । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थो भवति । विंशतिप्रस्थैः कुम्भ इति रत्नाकरादयः । ईदृशदशकुम्भाश्च पुरुषाहारमानेन खारीति मैथिलः । इतोऽप्यधिक धान्यमपहरन् मारणीयः । न्यून-त्वपहरन् तत्सम धान्यं स्वामिनि तदेकादशगुण च राजनि दण्डत्वेन दाय इत्यर्थः । अन्ये तु— ‘पलं च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च । धान्यमानेन बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥ द्रोणैः षोडशभिः खारी विशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसख्या प्रकीर्तिता ॥’ विशत्या द्रोणैरित्यन्वयः । एतद्वाक्यानुसारेण च कुम्भमाहुः । विचि. १३७

(८) कुम्भो विंशतिः प्रस्था इति रत्नाकरः । विंशतिद्रोण इति मिताक्षराकारः । कुल्लूकभट्टोऽप्याह द्विपलशत द्रोणः, विंशतिद्रोणः कुम्भ इति । यत्तु घृतद्रोणेन परिमितः कुम्भ इति गोपथब्राह्मण तद्द्रव-द्रव्यविषयम् । माषकं पञ्चकृष्णलम्— ‘माषकाणि चतुःषष्टिः पलमेक विधीयते । द्वात्रिंशत्पलिक प्रस्थ स्वयमुक्तमथर्वणा ॥ आढकस्तु चतुःप्रस्थैश्चतुर्भिर्द्रोण आढकैः ॥’ स्कन्दपुराणे— ‘पलद्वय हि प्रसृतिस्तद्द्वयं कुडवं स्मृतम् । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थमाढकैश्च चतु-र्गुणैः ॥ चतुर्गुणो भवेद्द्रोण इत्येतद्द्रव्यमानकम् ॥’ तमेन द्रोणं पूर्णपात्रं व्यवहरन्ति । चतुर्वर्गचिन्तामणौ द्रवद्रव्यविषये स्कन्दपुराणमिति कृत्वा वचनमिदमव-तारितम् । एवमेव प्रसृतिप्रभृति द्रोणान्तमुक्त्वा भविष्य-पुराणे— ‘कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्यः खारी द्रोणास्तु षोडश ।’ सूर्य इति द्रोणस्य नामान्तरं, केचित्सूर्प इति पठन्ति । विष्णुधर्मोचारे कुडवप्रभृति द्रोणान्तमुक्त्वा— ‘द्रोणैः

* मच. मसुवत् ।

पोडशभिः खारी विशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भैस्तु दशभिः खारी धान्यसज्ञा प्रकीर्तिता ॥' इत्युक्तम् । विशत्येति द्रोणैरित्यनुषङ्गः । धान्येति यवादीनामपि द्रवद्रव्याणामपि चोपलक्षणं स्कन्दपुराणीयसामान्याभिधानस्वरसादिति महार्णवकारः ।

बालभूषणे चण्डेश्वरः—'कुडवाद्या वेदगुणा प्रस्थाद-द्रोणमानकाः खार्यः । कुम्भो विंशतिखार्या दृष्टे लोके यथाक्रमशः ॥' लोके मिथिलादौ । तदेव द्रोणद्वयेन विशत्या द्रोणैरिति च द्विविधः कुम्भः । दानविवेके तु पणसहस्रपरिमितः कुम्भ इत्युक्तम् । एवं च नानार्थ एव कुम्भशब्दः । बराहपुराणे—'पलद्वयं तत्प्रसृतिर्मुष्टिक-पलं स्मृतम् । अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् ॥ पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परि-कीर्तिनः । चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥' तथा—'चतुर्भिः सेरिकाभिश्च प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः ॥' तत्र हेमाद्रिः—'सेरिका कुडवः । तथा कल्पतरुः—'सेरिका कुडवः स च द्वादशप्रसृतिपरिमितः । द्वादश प्रसृतिभिः सेरिका तच्चतुष्टयं प्रस्थ इति समयप्रकाश-रत्नाकर-स्मृतिसागरेष्वप्युक्तम् ।

तथा भूपालपद्धतौ प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकर-चरणस्य द्वादशप्रसृतिभिः कुडव उच्येत्तर चतुर्गुणाः प्रस्थाढकद्रोणा भवन्ति । ततश्चतुःपष्टया कुडवैर्द्रोण इत्युक्तम् । एवमेव कल्पतरुकारः । यत्तु पठन्ति—'पञ्चकुण्डलको माषस्रैश्चतुःषष्टिभिः पलम् । द्वात्रिंशता पलैः प्रस्थो मागषेषु व्यवस्थितः ॥ आढकस्रैश्चतुर्भिस्तु द्रोणः स्याच्चतुराढकः ॥' तथा—'सर्वेषामेव मानानां मागध्वं श्रेष्ठमुच्यते ॥' तदेतन्मागधमात्र इत्याहुः । तन्न, गोपथब्राह्मणसंवादिन्वेन साधारण्यौचित्यात् माग-ध्वेष्वाति व्यवहरणपरम् । एवञ्च श्रेष्ठतापि न परिमाणा-धिक्यात्, अपि तु वेदमूलकत्वादिति ध्येयम् ।

दवि. १३४-६

(९) कुसलात् किञ्चिन्मूनं धान्यभाजनं कुम्भः, दशम्यः कुम्भेभ्य इत्येकपुरुषस्य संवत्सरभोजनपर्यन्त-धान्यग्रहणं, ततोऽभ्यधिके हरणे दण्डः स्यात् । दशम्यः कुम्भेभ्यो न्यूनैर्हरणे द्वादशकादशगुणं धान्यं हर्ता दण्डत्वेन दान्यः । धान्यस्वामिने, तद्धृतं धान्यं च

दान्यम् । ब्राह्मणधान्यहरणे क्षत्रियादीनामयमेव दण्डो-ऽवगन्तव्यः । नन्द-

(१०) अभ्यधिक हरतः वधः ताडनादि । एत-द्विप्रविपयम् । क्षत्रियादाववगच्छेदित्यर्थः । भाच-

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् * ॥

(१) धरण धरिमा, तुला, तेन मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते तानि धरिममेयानि । घृतादीना द्रवाणा प्रस्थादिमेयताऽ-स्तीति, कठिनाना परिमेयता भवतीति, तदर्थमाह सुवर्णरजतादीनाम् । आदिग्रहणादेव रजते लब्धे पुनरुपादानान्तुल्यग्रहणार्थात् प्रवालादीनि गृह्यन्ते । न तु ताम्रलोहादीनि । तेषा शतादूर्ध्वं हरणे वधः । किं पुनरंतच्छत, पलानामुत कर्पाणामेव कार्षापाना वा । केचिदाहुः पलानामिति । न त्वत्र विशेषे हेतुरस्ति, तस्माद्यस्मिन् देशे धरिममानकाले यया सख्यया व्यव-हारः । शतमिदं सुवर्णस्य, क्वचित्तोले क्वचित्पलेषु, यथादेशं व्यवस्था । उत्तमाना च वाससा कौशेयपद्मादी-नामिति । शतादभ्यधिके वध इत्यनुषङ्गः । अत्रापि शाटकयुगमेकमिति संख्यायते । पुष्पपटानुपबर्हणं त्वेक-मेवेति । ननु च सुवर्णरजतादीनामित्येव सिद्धे परिमेय-ग्रहणमनर्थकम् ? नानर्थकं, कर्पूरागरकस्तूरिकादीनां

* दण्डविवेके उक्ताना ग्रन्थानामनुवादः ।

(१) मसृष्ट. ८।३२९; गोरा. उत्तमाना (महार्वाणां); मिता २।२७५ तथा धरिममेयाना (रत्नानां चैव सर्वेषां); अप. २।२७५; ब्यक. ११४; ममा १२।४१ (=) धरिममेयानां (परिमेषानां) पू.; स्मृ.च. ३।१९ धरिम (गणिम); विर. ३२३, पमा. ४४२ तथा .. वधः (रत्नानां चैव सर्वेषां शतादूर्ध्वधिकं वधः); रत्न. १२५ उक्त.; विचि. १३८ तथा (तुला) भ्यधि (प्यधि); स्मृ.चि. २५३ दवि. १४३ के वधः (को दमः); नृप्र. २६४ मितावत्; सवि. ४६३ वाससाम् (साहसाः) शेषं मितावत्; ब्यप्र. ३९० उक्त.; ब्यड. १२८ उक्त., क्रमेण व्यासः; ब्यम. १०२ उक्त.; सेतु. २४१ तथा धरिम (तुलापरिम) भ्यधि (प्यधि); समु. १५०. [मिता., पमा., सवि., नृप्र. एषु ग्रन्थेषु श्लोकाधौ व्यत्यासेन पठितौ].

१ वधः केचिदाहुः । पलानामिति । न तत्र विशेषहेतु-रित्यनु.

महार्घाणां ग्रहणार्थम् । आदिग्रहणाद्धि तैजसानि गृह्यन्ते, निष्कादिपरिमाणव्यपदेश्यानि वा । न हि कर्पूरादीना कर्षादिव्यपदेशोऽस्ति । यद्यपि सुवर्णवद्रजतेऽपि शतसंख्या तथापि प्रायश्चित्तभेदवद्दण्डभेदोऽपि युक्तो विषमसमीकरणस्य न्याय्यत्वादतो यावत्सुवर्णगतस्य मूल्यं तावति रूपे गृहीते वधः । कर्पूरादीना तु पलानामेव शतसंख्या ।

×मेघा.

(२) धरिमेण तुल्या मीयन्त इति धरिममेयानि, तान्येव सुवर्णरजतादीनामित्यनेन विशेषितानि । यदि सुवर्णरजतादीनामित्येतावन्मात्रमुच्यते ततो लोहानामेव ग्रहणं स्यात् । अथ धरिममेयानामित्येवोच्येत, तदा गुडादीन्यपि गृह्येरन् । उभयोपादाने तु लोहव्यतिरिक्तानामपि मुक्ताप्रवालादीना तुलामेयाना परिग्रहः । महार्धत्वेन सुवर्णरजतप्रकारत्वात् । प्रकारवचनश्चायमादिशब्दः । अत एव गुडादीना धरिममेयत्वेऽपि निवृत्तिः । अमहार्धत्वेन सुवर्णतुल्यताविरहात् । तेन लोहानामपि त्रपुसीसादीनामसाराणा नेह ग्रहणम् । उक्तमानि च वासासि पत्तो (त्रो)र्णेनत्रप्रीप्रभृतीनि ।

अप. २।२७५

(३) धरिमा तुला तन्मेयानां सुवर्णरजतव्यतिरिक्ताना ताम्रादीना, शतात् निष्कशतात् । एतच्च षोडशमाषकरूपसुवर्णचतुष्टयरूपनिष्कव्यवस्थया ग्राह्यम् । अत्रापि वधो मारणं ब्राह्मणद्रव्यत्वे अन्यत्र त्वङ्गच्छेदादि । सुवर्णेति । सुवर्णरजतोत्तमवाससामल्पानामपि हरणे वध एवेत्यर्थः ।

*मवि.

(४) यथा धान्येन वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेद्यानां सुवर्णरजतादीनामुत्कृष्टानां च वाससा पट्टादीना पलशताधिकेऽपहृते वधः कर्तव्यं एव । विषमसमीकरणं चात्र देशकालापहर्तुद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ।

+ममु.

(५) हेम्नो रजतस्य वा शतकर्षाधिकस्य तथा वाससो वा शताधिकमूल्यस्य हर्ता वध्यः ।

विचि. १३८

(६) धरिमेति, धरणं तुला तेन परिच्छेद्याना कार्पासादिद्रव्याणा पलशताधिकेऽपहृते वधः ।

—मच.

× गोरा, स्मृच. मेधावत् । * भाच. मविवत् ।

+ मेधावद्भावः ।

÷ शेषं ममुवत् ।

पञ्चाशतस्त्वभ्याधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(१) सुबोधोऽयम् । मूल्यादिति नापहृतमेव द्रव्यं देय, क्वचित्तज्जातीय नैव प्राप्यते । अतो रूपकैर्धान्यादिना वा विनिमेयम् ।

मेघा.

(२) पञ्चाशत इति ताम्रादिविषयम् । शेषे पञ्चाशत ऊने ।

×मवि.

(३) पूर्वोक्ताना पञ्चाशदूर्ध्वं शतं यावदपहारे कृते हस्तच्छेदन मन्वादिभिरभिहितम् । शेषेष्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारे अपहृतगुणादेकादशगुण दण्डं दाप्यः ।

+ममु.

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(१) कृष्यमाणा भूमिः सीता, तद्द्रव्याणि लाङ्गलकुहालकादीनि, तदपहरणे दण्डः प्रकल्प्यः । किं इच्छयैव ? नेत्याह । कालमासाद्य कार्यं च, कर्षणकाले प्रत्यासन्ने महान् दण्डः । अकृष्टे च यदा तस्मिन् महतः फलस्य नाशस्तदा भूयानेव । आसाद्यासन्नं ज्ञात्वेत्यर्थः । अन्यदा तु द्रव्यजात्याद्यनुरूपः । एव शस्त्राणा च खड्गादीना युद्धकाले, औषधस्य मेषजार्थमुपयोगकाले, तेन चौषधेन हृतेनानुपयुक्तेन यद्यातुरस्य महती पीडा

× भाच. मविवत् । + गोरा., मच., नन्द. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३२२ ध्वेका (त्वेका) [मिष्यते (मुच्यते) ध्वेका (चैका) Noted by Jha], भि. २।२७५; अप. २।२७५ ध्वेका (त्वेका); व्यक्र. ११४ ल्याद् (ल्यं द); स्मृच. ३१९, विर. ३२३ ध्वेका (ऽव्येका), पमा. ४४३ अपवत्; रत्न. १२५ विरवत्; विचि. १३८ विरवत्; स्मृचि. २५ ल्याद् (ल्यद) शेष विरवत्, दवि. १४३ विरवत्; नृप्र. २६४-५, सवि. ४६२ शेषे (ज्ञते); व्यप्र. ३९०, व्यउ. १२८ विरवत्, क्रमेण व्यास., व्यम. १०२ दण्डं (दण्ड.), विता. ७८४ नारद., सेतु २४१ विरवत्; समु. १५०

(२) मस्मृ. ९।२९३ [प्रकल्पयेत् (प्रवर्तयेत्) Noted by Jha], मवि. शस्त्राणा (शष्पाणा); विर. ३२४ हरणे (हारे तु), दवि. १४६ हरणे (हारे तु) काल (कार्थं [फालो] माषोदकानां च); समु. १५१.

जायतेऽन्यच्च तस्मिन् काले न लभ्यते तल्लभ्यमपि बाध-
कादिसंस्कारापेक्षया चिरेणोपयोगार्थमेवमाद्यपेक्षा राज-
दण्डप्रकल्पनायै प्रभवेत् । शस्त्राणा राजोपकरणानाम् ।
अन्यथाऽपि जनपदस्य भ्रातृव्यतस्कराशाडिकनस्तादा
महान् दण्डः । स्वदे स्वल्पः । मेधा.

(२) सीताद्रव्य हलादि । शष्पाणा औषधिद्रव्याणाम् ।
शस्त्राणामिति क्वचित् । काल कृषिसमयादि, कार्य
दुर्भिक्षादिना बहुप्रयोजनता ज्ञत्वा दण्डतारतम्यं
कुर्यात् । मवि.

(३) कृष्यमाणभूमिद्रव्याणा हलकुहालादीनामपहरणे,
खड्गादीना च शस्त्राणा, औषधस्य च कल्याणघृतादे-
श्वीयं सत्युपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च,
राजा दण्ड कुर्यात् । मसु.

यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्विन्ध्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्मासं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥

(१) प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा, जलाधारस्थानं उद्धृत-
जलनिधान वा । मापस्य जातिर्न निर्दिष्टा । सा मरु
जाङ्गलानूपभेदा द्रष्टव्या । तच्च रज्ज्वादि समाहरेद्दद्या-
त्तस्मिन् स्थाने न राजनि । मेधा.

(२) कृषसमीपे रज्जुघटयोजलोद्धारणाय धृतयो रज्जुं
घटं वा हरेत् । यो वा पानीयदानगृहं विदारयेत् स
सौवर्णं माप दण्डं प्राप्नुयात् । 'यन्निर्दिष्टं तु सौवर्णं
माषं तत्र प्रकल्पयेत्' इति काल्यायनवचनात् । तच्च
रज्ज्वादि तस्मिन् कूपे समर्पयेत् । *मसु.

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

* गारा., मवि., मच, नन्द., भाच. मसुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३१९ क., घ., जिन्धा (जिन्धा), ग.,
तच्च (तं च); अपु. २२७।३४-५ यः प्रपाम् (ता प्रपाम्)
उत्तरार्धे (स दण्डं प्राप्नुयान्मासं दण्डव्य. स्यात्प्राणिनाडने);
अप. २।२७५ स दण्डं (दण्ड स), व्यक. ११५, विर.
३२८; विधि. १४१ रज्जु घटं (रज्जुघटं), स्मृचि. २५
विचिवत्; दवि. १५०; सेतु. २४३ रज्जुं घटं (रज्जुघटं)
प्रपाम् (प्रपा) तच्च (त च); ससु. १५१.

मस्मृ. ८।३२६ [गोमयस्य (आयसस्य) Noted
by Jha]; अप. २।२७५, व्यक. ११५; विर. ३२६;

वेणुवैणवभाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वानानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥

(१) सूत्रमूर्णासणादि । लवणानि सैन्धवत्रिडलवणादीनि ।
यच्चान्यत्पशुसंभवमामिषादि । अन्येषामपूपमोदकादी-
नाम् । आदिशब्दः प्रकारे, प्रकारः सादृश्यं तुल्यता
सदृशकार्यकरणोपयोगादिरूपा । तथा च सर्पिमण्डेषु-
खण्डशर्कराकिलाटकूर्चिकाद्या अपूपा गृह्यन्ते । पशुसंभवं
राड्कवाजिनाद्यपीच्छन्ति केचित् । आदिग्रहणात्प्रकृते-
र्विकृतिरपि । यच्चोभयोपादानं दध्नः क्षीरस्य चेति
तदुदाहरणार्थम् । एवं सूत्रग्रहणेन सूत्रमय वासोऽपि
गृह्यते । नलिकादीना सत्यपि सूत्रमयत्वे पशुसंभवत्वे
उत्तमत्वादुत्तमाना चेति अयमपवादविषयः । प्रकृत्यन्तरे

पमा. ४४४, विधि. १४०, दवि. १४८; व्यप्र. ३९१;
व्यउ. १२९ क्रमेण नारदः, सेतु. २४१-२ : ३२३
किण्वाना (जिन्धाना), ससु. १५१.

(१) मस्मृ. ८।३२७ वैणव (वैदल), अप. २।२७५,
व्यक. ११५, विर. ३२६, पमा. ४४४; विधि. १४०;
दवि. १४८, व्यप्र. ३९१, व्यउ. १२९ (=), सेतु.
२४२, ३२३; ससु. १५१.

(२) मस्मृ. ८।३२८; अप. २।२७५, व्यक. ११५
यच्चा (यद्वा); विर. ३२६, पमा. ४४४ मत्स्याना
(अजाना); विधि. १४०, दवि. १४८; व्यप्र. ३९१
तैलस्य च (लवणस्य) शेष पमावत्, व्यउ. १२९ पमावत्;
सेतु. २४२, ३२३; ससु. १५१ मास (माष) शेष
पमावत्.

(३) मस्मृ. ८।३२९ ना म (नाम); अप. २।२७५;
व्यक. ११५ पा चैव (पामेव); विर. ३२६ ज्ञाना च (ना
चैव) शेष व्यकवत्; मसु. श्लोकन्याख्याने 'ना मथाना'
इति पाठः स्वीकृतः; पमा. ४४४, विधि. १४० पां चैव
(पामेव) उत्तरार्धे (फलाना चैव सन्नेपा हरणे द्विगुणो दमः।),
दवि. १४८ व्यकवत्, व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२९ मथाना
(माषाणा); सेतु. २४२, ३२३ विचिवत्, ससु. १५१;
नन्द. ना मथा (नामाथा), भाच. ना मथा (नामथा).

तैलशब्दः खैर्वाची, न तिलविकार एव । तैनातसी-
प्रियङ्गुपञ्चाङ्गुलतैलादयोऽपि गृह्यन्ते । मेघा.

(२) ऊर्णादिसूत्रस्य कार्पासिकस्य च किण्वस्य
सुराबीजद्रव्यस्य च, सूक्ष्मवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणभाण्डा-
दीना, यदप्यन्यत्यशुसभवं च मृगाचर्मखड्गशृङ्गादि,
अन्येषामप्येवविधानामसारप्रायाणा 'मनःशिलादीनां,
मद्याना द्वादशोत्तमं, पक्वानानामोदनव्यतिरिक्तानामप्य-
पूपमोदकादीना च कार्पासादिशब्दार्थाना प्रसिद्धानां
चापहारे कृते मूल्याद्द्विगुणो दण्डः कार्यः । मसु.

(३) किण्वं सुराप्रकृतिद्रव्यम् । आद्याना भक्ष्या-
णाम् । नन्द.

(४) अद्याना अदनीयानाम् । भाच.

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनोषु च ।

अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥

(१) नवमालिकादीनि पुष्पाणि । हरिते धान्यं
क्षेत्रस्थ अपक्वम् । नगा वृक्षाः । अन्येष्वपरिपूतेषु बहु-
वचनात्परिपवनस्य च धान्येष्वेव तुषपलालादिविमोक्ष-
रूपस्य सभवाद्दुत्तरश्लोके धान्यग्रहणमेवाकृष्यते । गुल्मा-
दीना हि सत्यपि पलाशैव्यामिश्रत्वे पुष्पाणौ च, नै परि-
पूतव्यवहारः । सप्तमी हरणापेक्षा । तत्तु पूर्वसादनुवर्तते ।
अत्र पञ्चकृष्णलो दण्डः । कृष्णलाना द्रव्यजातिः अल्प-
त्वमहत्त्वप्रयोजनापेक्षा । सुवर्णस्येति पूर्वे । मेघा.

(२) पुष्पेषु नीलीक्षेत्रेषु धान्येषु गुल्मलतावृक्षेषु पुरुष-
भारप्रायेषु वक्ष्यमाणात् श्लोकात् परिपवनसभवाच्च धान्येषु
खलवासितापद्धतेषु, देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा
पञ्चकृष्णलपरिमाणो दण्डः स्यात् । गोरा.

(३) हरिते माषादौ शमीधान्ये, धान्ये शूकधान्ये ।
एष्वल्पेषु तथाऽपरिपूतेष्वपृथक्कृतबुसेषु । मवि.

(१) मस्सु. ८।३३० [पुष्पेषु (लतासु) Noted by
Jha]; गोरा. [अन्ये (अल्पे) Noted by Jha],
व्यक. ११५ अन्ये (अल्पे) ल. (लाः), मवि. अन्ये (अल्पे);
विर. ३२५ व्यकवत्; विचि. १३९ पुष्पे... धान्ये (पुष्पे
हरितधान्ये च) शेषं व्यकवत्, दवि. १३८ मविवत् : १४६
व्यकवत्, सेतु. २३९ व्यकवत्; समु. १५१.

१ हरन्ति धा. २ शे व्या. ३ (न०).

व्य. कां. २१६

(४) पुष्पेषु, हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये, गुल्मलतावृक्षेष्व-
परिवृतेषु अनपावृतवृक्षेषु, वक्ष्यमाणश्लोके धान्यादिषु
निर्देशात्परिपवनसंभवाच्च धान्येषु अन्येषु समर्थपुरुषभार-
हार्येषु दृतेषु देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा
पञ्चकृष्णलमाषपरिमाणो दण्डः स्यात् । मसु.

(५) हरिते धान्ये क्षेत्रस्थधासरूपे धान्येऽपद्धते ॥
नगो वृक्षः । अल्पेषु एकपुरुषोद्वाह्यादपि न्यूनेषु । अपरि-
पूतेषु अमपद्धतकल्केषु । धान्येष्विति वचनविपरिणामे-
नान्वयः । *विर. ३२५

(६) सुवर्णमाषः 'पञ्चकृष्णलको माष' इत्युक्तेः, न
तु रूप्यमाषकः । ×मच.

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वये शतं दण्डः सान्त्वयेऽर्धशतं दमः ॥

(१) मूल इक्षुः, फल द्राक्षादि । निरन्वये द्रव्यहरणे ।
अन्वयोऽनुनयः स्वामिनः प्रीत्यादिप्रयोगः । यत्त्वदीय
तन्मदीयमेवेत्यनया बुद्ध्याऽहं प्रवृत्तो न चेदेव तद्ग्रहाणे-
त्येवमाटिवचन, तद्यत्र न क्रियते तन्निरन्वयम् । साहस-
प्रकारत्वादधिको दण्डः । अन्वयेन सह सान्वयः । येन
सह कश्चिदपि संबन्धो नास्त्येकग्रामवासादिस्ततः
शतं दण्ड्यः । अथवा अनारक्ष निरन्वयम् । सति तु
रक्षके उभयापराधादत्यो दण्डः । खलस्थेषु धान्येष्वय
दण्डः । तत्र हि परिपूयन्ते । गृहस्थेषु त्वेकादशगुणः
प्रागुक्तः । +मेघा.

(२) अपासितेषु शेषेषु शाकादिषु वाऽपद्धतेषु
स्वामिना सह सग्रामेऽपहारे पणशतं दण्डः । संगतेषु
पुनः पञ्चाशत दण्डः । गोरा.

(३) परिपूतेष्वपास्तबुसेषु । शाकमूलफलेषु बहु-
मूल्यात्यन्तोपयुक्तेषु । निरन्वये तद्द्रव्यसंबन्धयोग्यता-

* दवि. विरवत् मचवत् । × शेषं मसुवत् ।

+ विर. मेधावत् । भाच. मेधातिथ्युक्तद्वितीयपक्षवत् ।

(१) मस्सु. ८।३३१; व्यक. ११५ मनुयमौ, विर.
३२४; विचि. १३९; दवि. १३७, १४६ दण्ड. (दण्ड्यः);
सेतु. २३९ उत्तरार्धे (निरन्वय. शतं दण्ड्यः सान्वयोऽ-
र्धशत दमम्); समु. १५१ उत्तरार्धे (निरन्वयः शतं दण्ड्यः
सान्वयो द्विशतं दमम्).

१ मूलमिक्षुद्राक्षादि ।

पादकञ्जानोपाधिकोऽन्वयो यस्तमभिधाय यत्र हरणं न भवति तत्र । तद्विपरीत सान्वयम् । मवि.

(४) निष्पुलाकीकृतेषु वृक्षेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु, अन्वयोऽव्यस्वामिनां संबन्धः, येन सह कश्चिदपि संबन्धो नास्त्येकग्रामवासादिस्तत्र शतं दण्ड्यः । सान्वये तु पञ्चाशत्यणो देयः । खलस्थेषु च धान्येष्वयं दण्डस्तत्र हि परिपूयन्ते । गृहेष्वेकादशगुणो दण्डः प्रागुक्तः । ममु.

(५) तद्विशेषेषु धान्यादिचतुष्टयेषु व्यवस्थया शत-मर्षशतं वा दम दापयन् तान् उद्दिशति— परीति । परिपूतेषु यथाद्यर्थं संस्कृतेषु अपसारिततुषेषु वा । निरन्वये संपूर्णहृते, द्रव्यस्वामिना एकग्रामवासाद्यसंबन्ध इति केचित् । × मच.

यश्चैतान्युपकल्लतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तं शतं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् * ॥

(१) एतानि सूत्रादीनि, उपकल्लतानि प्रत्यासन्न-दानोपभोगादिकार्यकालानि, अथवा संस्कृतानि कृत-सामर्थ्याधानानि । यथा तदेव सूत्रं तन्तुवायहस्ते वायनार्थं दत्तं किञ्चिद् द्विगुणीक्रियते, किञ्चित्परिवर्त्यते, एव दधि मन्थनमरीचशर्करादिसंस्कृत, क्षीर घृतमित्यादेः संस्कृतः, तत्र शतं दण्डः । आद्यमिति पाठे प्रथमसाहसः । अग्नि-गृहात्, परिगृहीतं शालाग्निहोत्रेत्यार्थं, हेमन्ते वा क्षीतार्दितानां दरिद्राणामप्रणीतमपि, अग्नेरुपकल्पनं पाककाले शीतादिनिवृत्त्यर्थं वा तापनकाले । अविशेषे-णायमग्नेर्दण्डः स्वल्पस्य बहुरुपकल्लतस्यानुपकल्लतस्य च । सत्यपि सूत्रादिदण्डे आदिग्रहणेनाग्नेस्तन्मूल्यादि न संभवति । क्रयविक्रयव्यवहाराप्रसिद्धेः । यावता वेन्धने-

× नन्द. मचवत् । * दण्डविवेके गोविंदराजसर्वज्ञ-नारायणकुल्लकरत्नाकराणामनुवादः ।

(१) मस्य. ८।३३३ यश्चै (यस्त्वे): क., ग., घ., तं शतं (तमाषं); अप. २।२७।३७; अप. २।२७५ यश्चैता (यार्था); विर. ३२६; विवि. १४०; दवि. १४८; सेतु. २४२ उक्त. : ३२३; समु. १५१ यश्चै (यस्त्वे) त शतं (तमाषं).

१ त्यादि सं. २ अग्निगृ. ३ दिक् हे. ४ कालः शी. ५ कालः । अ. ६ (न०).

नाग्निरुपहृत्य परिमाण उत्पद्यते यावतीभिर्दक्षिणाभिस्त-न्मूल्याद्द्विगुणो दण्डः संभवति, शक्यते व्यपदेशु, तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव । अतस्त्रेताग्निहरणे यावत्पुनराधाने गच्छति प्रायश्चित्तेष्टौ च तावदग्निमते दाय्यः । अतोऽयमग्नेर्दण्डः शालाप्रणीताग्निविषय एव, स्वल्पत्वात् । त्रेताया तु तन्मूल्याद्द्विगुण इति । तथा च सुलभेष्वधिकारनिवृत्तिमकुर्वन्तु यागाङ्गद्रव्येष्वपन्हियमा-णेषु 'कुशकरकाग्निहोत्रद्रव्याप्यपहरतोऽङ्गच्छेदः स्यात्' इति शङ्कः । अग्निषु तु हतेष्वधिकार एव निवर्तते । तत्र कथं महान् दण्डो न स्यात् ? मेधा.

(२) एतानि सूत्रादीनि द्रव्याणि उपभोगार्थमुद्य-मितानि यो मनुष्यश्चोरयेत्, यश्चाग्निं लौकिकमपि चोरयेत् त प्रथमसाहसं राजा दण्डयेत् । अग्नेश्च मूल्य-व्यवहाराप्रसिद्धेस्तन्मूल्यात् द्विगुणो दम इत्येतदसंभवे सति सूत्रादिभ्यः पृथग्रहणम् । गोरा.

(३) उपकल्लतानि भोजनादिप्रयोजनार्थं सञ्चितानि । आद्यं प्रथमसाहसम् । अग्निं त्रेताग्निमाधानादिसंस्कृतम् । मवि.

(४) यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याप्युपभोगार्थं कृत-संस्काराणि मनुष्यश्चोरयेत्, यश्च त्रेताग्निं गृह्णाग्निं वाऽग्निगृहाचोरयेत्तं राजा प्रथमं साहसं दण्डयेत् । अग्नि-स्वामिनश्चाधानोपक्षयो दातव्यः । गोविन्दराजस्तु लौकिकाग्निमपि चोरयतो दण्ड इत्याह, तदयुक्तम् । अल्पापराधे गुरुदण्डस्यान्याय्यत्वात् । * ममु.

(५) उपकल्लतानां कार्यार्थं संनिधापितानाम् । अग्निरिह लौकिकः । 'विषये लौकिकं स्यादिति नयात्, विषये संशये । विर. ३२६

अप्रकाशचौर्थाभ्यासे शारीरो दण्डः

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥

(१) मूयोभूयः प्रवृत्तस्यायं दण्डः । यो धनेन दण्डितोऽपि न मार्गे अवतिष्ठते तस्य त्रिचतुर्दण्डितस्या-

* विवि., मच., माच. ममुवत् ।

(१) मस्य. ८।३३४; मेधा. ८।२९ पू.; समु. १५१.

१ दातव्यः अ.

नवतिष्ठमानस्य द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षः संधिच्छेदाद्य-
नपेक्षः चौर्यक्रियामात्राश्रितोऽङ्गच्छेदः । यस्य यस्याङ्गस्य
बलमाश्रित्यावतिष्ठते स्तेनश्रौर्ये प्रवर्तते तत्तदस्य हरेत्
छिन्द्यात् । यथा कश्चित्पादबलमाश्रित्यावष्टभ्य पलायते
न मामनुगन्तु कश्चिदपि शक्नोतीति तस्य पादच्छेदः ।
अन्यः सधिभेदज्ञोऽर्हमिति, तस्य हस्तच्छेदः । प्रत्या-
देशाय प्रतिरूपफलदर्शनाय । स्वावष्टम्भेन साभिमानं
सक्रोध सावज्ञ न्यकरण वा प्रत्यादेशः । य एव करोति
तस्य तस्याहमेवं कर्तैति व्याख्यापनं प्रत्यादेशः । मेधा.

(२) यच्च येन हस्तपादादिकाङ्गेन येन प्रकारेण
अन्विच्छेदनिःश्रेण्यारोहणादिना चोरो मनुष्येषु विरुद्ध
धनापहारादि कर्तुमीहते तत्तदेवाङ्गं तस्याभ्यासप्रवृत्तौ
सत्या तदपराधच्छेदनाय राजा छेदयेत् । गोरा.

(३) विच्छेद्यते विरुद्ध चेष्टते द्रव्य हरति । हरेदपनये-
दतिशयितापराधे । प्रत्यादेशायान्यस्यापि निषेधाय ।
मवि.

(४) येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण
सधिच्छेदादिना चोरो मनुष्येषु विरुद्ध धनापहारादिक
चेष्टते तस्य तदेवाङ्गं प्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् ।
तत्र धनस्वाम्युत्कर्षापेक्षया अयमङ्गच्छेदः । #ममु.

वर्णत स्तेयदोषतारतम्यम्

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः × ॥

* मच., नन्द., भाच. ममुवत् । × मिता. व्याख्यान
'शूद्रमध्यमहाद्रव्य' इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३३७ स्य तु (स्य च) [व तु (व च)
Noted by Jha]; मिता. २।२७५, अप २।२७५,
व्यक. ११८ अष्टपाद्यं तु (अष्टपाद्यं हि); विर. ३४२ वं
तु (वं हि) स्य तु (स्य च); पमा. ४४२ स्य तु (स्य च),
विचि. १४४ वं तु (व च) शैव (शास्य) याज्ञवल्क्य;
व्यनि. ५१४ वं तु (व हि), दधि. ३७ त्रि (त्रिं), नृप्र.
२६४ षम् (षी); व्यग्र. ३९०; व्यउ. १२८; धिता.
७८८; सेतु. ३२८ याज्ञवल्क्य., समु १५१.

(२) मस्मृ ८।३३८, मिता. २।२७५ विद्धि, सः

१ हं त.

(१) 'तद्दोषगुणविद्धि स' इति हेत्वाभिधानाद्विदुषा
दण्डोऽयम् । यत्र खलु जन एक कार्षापणं दाप्यते तत्र
विद्वान् शूद्रोऽष्टगुण, अष्टभिः आपाद्यते सवध्यते
यत्किल्बिष पाप, तदेवमुच्यते' । अष्टभिर्वा आपाद्यत
आह्वन्यते गुण्यत इति यावत्, उभयथाऽप्यष्टगुणस्य
वाचकोऽष्टापाद्यशब्दः । एव' तदेव द्विगुण वैश्यस्य, स
हि साक्षादध्ययनज्ञानयोरधिकृतः । शूद्रस्तु कथञ्चिद्
ब्राह्मणाप्पश्रितस्तत्सगत्या कियदपि शस्यति । क्षत्रियस्तु
रक्षाधिकारदोषेण समाने विद्वत्त्वे ततोऽपि द्विगुण दण्ड्यते ।
ब्राह्मणे तु दण्डविधौ न तृप्यति । चतुःषष्टिः शतमष्ट-
विंशाधिकशतमिति वा । तस्य हि प्रवचनमुपदेष्टुत्वं वा,
अधिक च रक्षा ततो भवेत् । प्राकृतजनस्य तिर्यकप्रख्यस्य
कोऽपराधः । अविद्वासो गुणदोषानभिज्ञा अकार्ये
प्रवर्तन्ते । विद्वानपि तथैव चेद्वर्तते, हन्त हंतं जगत्,
तृतीयस्य शिक्षितुरभावात्, तदुक्त 'द्वौ लोके धृतव्रतौ
राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः' इति (गौध. ८।१) । रजः
पूर्वेण दण्डाधिक्यमनेन ब्राह्मणस्य, आधिक्यमत्र-
विधिश्चाय न यथाश्रुतसंख्याविधिः ब्राह्मणदण्डेऽनवस्था-
श्रवणात्, अय वा अय वेति, न च विकल्पो युक्तो
व्यवस्थाहेतुत्वाभावात् । तुल्यबलस्यैव विषयस्या-
नुपपत्तेः । को हि राजा द्विगुणमुत्सृज्य चतुःषष्टि
ग्रहीष्यति । यदि परमदृष्टार्थे दण्डे विकल्पः, उपपद्येत ।
न चादृष्टार्थोऽयमित्युक्तम् । तथा च गौतमो (१२।१४)
'विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्' इत्याह । तस्मादनवस्था-
विधित्वं व्याहरन्ति । न च गुणापेक्षो विकल्पो युक्तो
अष्टादिश्लोकेनैव सिद्धत्वात् । अर्थवादान्नात्र विध्यवगतिः

(वेदिनः); अप. २।२७५ विद्धि (वद्धि), व्यक. ११८
वाऽपि (चाऽपि) विद्धि स. (विद्धिषः), पमा. ४४२ [वाऽपि
(चाऽपि) दोषगुणविद्धि सः (हानगुणवेदिनः)] Noted by
Jha] विचि. १४४; व्यनि. ५१४, दधि. ३७ मिता-
वत्; नृप्र. २६४ दोषगुणविद्धि स. (देशगुणवेदिनः);
व्यग्र. ३९० मितावत्, व्यउ. १२८ मितावत्; धिता. ७८८
पू; सेतु. ३२८ पूर्ण (पूर्वं) णा (णं) याज्ञवल्क्यः; समु.
१५१ मितावत्.

१ लज. २ गुणामष्ट. ३ चष्टिंशतमष्टविंश वा शत-
मिति । त. ४ हन्त ज. ५ माद्यवि. ६ नृप्र.
७ नष्ट. ८ ध्यगतिः.

स चाधिक्याविधौ लब्धालम्बन इति न यथाश्रुतपरिकल्पने विकल्पने समर्थः । #मेधा.

(२) यस्मिंस्तेये यो दण्ड उक्तः स गुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापाद्यते गुणतोऽष्टगुणः कार्यः । षोडशगुणो विदुषो वैशस्य, द्वात्रिंशद्गुणः शास्त्रोक्तस्य क्षत्रियस्य, चतुःषष्टिगुणो ब्राह्मणस्य द्विचतुःषष्टिगुणो वा. पूर्णं वा शत गुणातिशयापेक्षया, यस्मादसौ ब्राह्मणः स्तेयगुण-दोषज्ञः । .Xगोरा.

(३) अष्ट दण्डा आपाद्या येन किञ्चिदपेण स्तेयेन तदष्टापाद्यम् । +अप. २।२७५

(४) अष्टापाद्यमष्टगुणं, यदपहृत द्रव्यं तन्मूल्यादष्टगुणितो दण्डो ग्राह्य इत्यर्थः । एतच्च प्रागुक्तप्रतिनियत-दण्डरज्जुघटादिस्तेयव्यतिरेकेण, किञ्चिदप्यस्यापराधस्याष्टगुणत्व, अष्टगुणदण्डापनोद्यतैव ।

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य पक्षत्रयं निर्गुणगुणवदति-गुणापेक्षया । अत एव तृतीये हेतुतया ज्ञानमुक्तम् । दोषः पापः गुणः पुण्यम् । केचित्तु दोषगुणित्व सर्व-विशेषणम् । तथा च तदज्ञस्य शूद्रस्य स एवाष्टगुणः, एवं क्षत्रियादेरपीत्याहुः । अन्ये तु शूद्रादिपदानि राजसेवकशूद्रादिपराणि, अत्र तेपामितरशूद्राद्यपेक्षयाऽ-ष्टगुणत्वादित्याहुः । मवि.

(५) तद्दोषगुणविद्धि स इति सर्वत्र संबध्यते ।

— ममु.

(६) ब्राह्मणस्य तु चतुःषष्ट्यादिविकल्पस्तपोविद्यादि-क्रमापेक्षया । ब्राह्मणस्य दण्डाधिक्ये हेतुस्तद्दोषेत्यादि । अन्येषां तद्वत्त्वं विप्रोपदेशादिति भावः । विदुषि विप्रे चतुःषष्टिं, तपोयुक्ते तस्मिन् शतं, तपोऽभियुक्ते तस्मिन् अष्टाविंशत्युत्तरशतमित्युच्येयम् । ÷ मच.

(७) ज्ञानतारतम्यतश्च दण्डतारतम्यं श्लोकद्वयेनाह— अष्टापाद्यं त्विति । स्तेये कृते आपाद्यमापादयितव्यं किञ्चिदपेण दण्डः शूद्रस्याष्ट भवति अपहृतद्रव्याष्टगुणं भवतीत्यर्थः अज्ञत्वात् । वैश्ये तु षोडशगुणमल्पज्ञत्वात् । क्षत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणं ज्ञत्वात् ।

* विर. मेधावत् ।

X विचि., व्यप्र. गोरावत् ।

— शेषं मेधावत् ।

÷ शेषं गोरावत् ।

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणं ज्ञतमत्वात् । ब्राह्मणविषये विज्ञानतारतम्याभिप्रायेणोक्तं पूर्णं वाऽपी-त्यादि, तद्दोषगुणवित्तस्य स्तेयस्य करणं दोषोऽकरणं गुण इत्येव वेत्ति । यद्वा गुण आवर्तनमुत्तरोत्तराधिक्यं वेत्तीति तद्दोषगुणविद्धि यस्मात् स ब्राह्मणः तस्मात्तस्य दण्डो देय इति । एवं हेतुवचनबलादेवैष ज्ञानवैषम्य-प्रयुक्तो दण्डे वैषम्याविधिः क्षत्रियादिष्वपि कल्पनीयः । अन्ये त्वाहुः । किञ्चिदपेणोऽयं दोषवचनः नार्थदण्ड-वचनः, तत्र हेतुर्वाग्दण्डपारुष्ययोर्जात्युत्कर्षवशेन दण्ड-लाघववचनमिति । #नन्द.

(८) शूद्रस्य अष्टभिर्भागो ग्राह्यो भवति । वैश्यस्य षोडशो भागः हरेत् । किञ्चिदपेण दण्डनिमित्तापराधम् ।

भाच.

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।

तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥

(१) वनस्तीतिरेव वानस्पत्यं वृक्षाः । स्वार्थे प्रत्ययः । ग्रासार्थं गृह्यमाणमस्तेयं वंशाङ्कुरादि । मूलफलं वनस्पतीना, अर्धन्यत् विससस्यादि । सूत्रादिगणे ('सूत्र-कार्पास' मस्मृ. ८।३२६) अग्रासार्थं मूलफलाहरणे दण्ड उक्तः । अस्तेयवचनं ग्रासार्थं, मात्रार्थमक्षीणवृत्तेरपि कथाञ्चिजातलौल्यस्य स्मृत्यन्तरदर्शनात्स्वापरिवृत्तेश्च दण्डः । तथा च गौतमः — 'पुष्पाणि स्ववदादृतीत फलानि चापरिवृत्तानाम्' (गौध. १२।२५) इति । दार्व-ग्न्यर्थं, आहिताभेरसनिहिते वनस्पताबुद्ध्यात्प्रौ तद्धार-णार्थं काष्ठमदोष, पालाशीर्वा समिधो व्यादध्यात् । अप्रचुरपलाद्ये च ग्रामे ऋथं स्यादिति यदि गृह्येन्न न दोषः । तृणं च गोभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । गोग्रहणात् प्रस्तारार्थं दोष एव । ये तु ग्रासार्थपदेन गवामभि-

* दण्डविवेके नन्दनावतरणवद्भावः ।

(१) मस्मृ. ८।३२९; विचि. १४७ न्यर्थं (न्यर्थे); व्यनि. ५१५ दा (द); बाल. २।२७५ मूलफलं (फलं मूलं); सेतु. २५० न्यर्थं (न्यार्थे) र्थम (र्थं न); समु. १५२; विव्य. ५३.

१ स्यत एव वा.

सबन्धमिच्छन्ति तेषां गोभ्य इति नोपपद्यते । षष्ठी हि तत्र युक्ता । मेधा.

(२) 'पुष्पाणि फलानि अपरिवृतानाम्' इति गौतमस्मरणात् अपरिवृतवनस्पत्यादिसंबन्धि मूलफलं, गवाभिसाहचर्यं दृष्टार्थं, शास्त्रिताग्न्यर्थं च दारु, गत्यन्तराभावे च गोप्रासार्थं तृणं परकीयमपि अस्त्यं मनुराह, अतश्चात्र दण्डाद्यभावः । गौरा.

(३) वानस्पत्य वनस्पतिवृक्षमात्रं तद्भवम् । तेनौषधी-मात्रव्यवच्छेदः । एतच्चारण्यगत, 'अपरिवृतानाम्' इति गौतमस्मरणात् । अपरिवृताऽपरिवृहीता अत्रेष्टा । अग्न्यर्थं वैतानिकाग्न्यर्थम् । एवं च वृक्षास्तृणकाष्ठादीनि च गृह्णाच्छादनाद्यर्थमरण्यादपि राजाऽननुमत्या नीतानि सौन्यनिमित्तान्येवेत्युक्तम् । मवि.

(४) तस्मान्न दण्डो नाऽप्यधर्मः । * मसु.

(५) उपसहारस्य फलवादेन राज्ञो महत्कार्यं दण्ड-मित्यत्र सूचितस्य प्रतिप्रसवमाह— वानस्पत्यमिति । वानस्पत्य वनस्पत्युद्भवम् । 'ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा । द्विजस्तृणैःपुष्पाणि सर्वतः स्वदा-हरेत् ॥' इति याज्ञवल्क्योक्तेः (यास्मृ. २।१६६) । गोप्रचारः गोचरणार्था भूमिः । स्वदादामीयवत् । तथा गौतमोऽपि—'वीरुद्धनस्पतीनां च पुष्पाणि स्वदाददीत फलानि चापरिवृतानाम्' (गौध. १०।२५) । मच.

(६) वनस्पतयो वृक्षवल्यादयस्तत्र भवः वानस्पत्यः मूलफलादिरहित इति शेषः, अग्न्यर्थं, गोभ्यो गवाम् । नन्द.

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥

(१) द्विजग्रहणं शूद्रप्रतिषेधार्थम् । अध्वगो नैकग्रामवासी । तत्रापि क्षीणवृत्तिः क्षीणपथ्योदनः । द्वाविक्षू दण्डौ, मूलके, प्रदर्शनार्थं चैतत्परिमितहरीतक-

* शेषं गौरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३४१; मिता. २।२७५; पमा. ४४४, विचि. १४६, नृप्र. २६५; सवि. ४६५; व्यग्र. ३९१; व्यउ. १२९; विता. ७९६; सेतु. २४९; ससु. १५२; विव्य. ५३.

मुद्रादिशमीधान्यानाम् । तथा च 'शमीत्रपुसयुग्यघासेषु च न प्रतिषेधः' इति स्मृत्यन्तरम् । परक्षेत्रात् परकीय-स्थानादित्यर्थः परिवृतादपि । मेधा.

(२) द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षू द्वे च मूलके त्रपुसादि परक्षेत्रात् गृह्णन् दण्डं दातुं योग्यो न भवति । *गौरा.

(३) आददानो अनुक्त्वाऽपि । मवि.

(४) इक्षुमूलयोर्ग्रहणं प्राणधारणार्थानां फलादीनाम-प्युपलक्षणार्थम् । नन्द.

चैणकत्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः ।

अभिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरिकः पथि स्थितैः ॥

यैश्चैत्रप्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।

कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥

(१) अत्राङ्गग्रहणान्न केवल सर्वासा दक्षिणानाम-सपत्नौ । वैश्यानामिदमाहरण विधीयते । अपि च तस्मिन्नपि पशवादावाहरेदिति तत्स्वीकारोत्पत्तिमात्रमुच्यते । नोपायविशेषः । अतश्च याञ्चया विनिमयेन चौयैण वाऽ-पहर्तव्यम् । ननु च चौयैण स्वाम्यं नोत्पद्यत इत्युक्तम् । नैष दोषः । इह स्वशब्देनैवोक्तं हर्तव्यमिति । एव ह्याह, 'हर्तव्यं हीनकर्मणः' इति (मस्मृ. १।१।१६) अयं चापहारः प्रागारब्धयागस्य सर्वाङ्गोपेतस्यैकाङ्गासंपत्तौ प्रारिप्स्य-मानस्य वेति न विशेषहेतुरस्ति, ब्राह्मणस्य विशेषेणेति वचनात् क्षत्रियवैश्ययोरप्यास्ति, तदेकाङ्गग्रहणमस्मि-न्निति । ननु 'न क्षत्रियो याचेदि'ति क्षत्रियस्य याञ्चा प्रतिषिद्धा । अत्यल्पमिदमुच्यते । ब्राह्मणस्यापि चौर्यं निषिद्धम् । तस्मात्क्षत्रिमिति नैव नास्त्यर्जनोपायनियमः न धार्मिके सतीत्यनुवादोऽयम् । यो हि धर्मज्ञो राजा

* मसु. गौरावत् ।

(१) मिता. २।२७५, पमा. ४४४ कः (का) ; द्वि-४१ व्यो (व्या) क (का) ; नृप्र. २६५, सवि. ४६५ दविवत्, व्यग्र. ३९१ पमावत्, व्यउ. १२९; विता. ७९६; ससु. १५२.

(२) मस्मृ. १।१।११. (३) मस्मृ. १।१।१२.

तस्मिन्निमित्ते चौर्यं विहितमिति । अन्यस्य तु निगृहीत-
त्वात्कुतः प्रवृत्तिः । बहुपशुग्रहणं धनमात्रोपलक्षणार्थम् ।
(हीनक्रतुरित्युपलक्षणार्थं) कुतः, कर्मयोगादन्यदपि
दानादि न करोति । (आहिताग्नौ) सत्यायसोमपे ।
कुटुम्बात् गृहादित्यर्थः । गृहाद्धि चौर्यं दोषवत्तरमत-
स्तदनुज्ञायते । न पुनरप्येवमेव नियमोऽन्यतोऽपि यत्
खलादेः सपद्यते तत्कर्तव्यमेव । वक्ष्यति च 'खलात्क्षेत्राद-
गाराद्वा' (मसृ. ११।१७) इति । मेधा.

(२) क्षत्रियादेर्यज्ञमानस्य यदि यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ
सत्यामेकेनाङ्गेन विना निरुद्धः स्यात्तदा यो वैश्यो
बहुपश्वादिधनः तस्य प्राक् यज्ञसिद्धयर्थं चौर्येणाहरेत् ।
एतच्च धर्मप्रधाने राजनि सति कार्यम् । स हि शास्त्र-
मनुतिष्ठन्त उपेक्षते । गोरा.

(३) यज्वनः क्षत्रियस्य विशेषेण तु ब्राह्मणस्य ।
एकेनाङ्गेनाप्राप्तेन आज्यस्य पशोर्वस्त्रादीनां वा दक्षिणा-
नामन्यतमस्याभावेन प्रतिरुद्धः प्रतिवद्धः । धार्मिके
सतीत्यधार्मिकस्य राज्ञो यज्ञसंपत्त्यनुरोधेन वैश्यधनापहर-
णानुपपत्तेरुक्तम् ।

य इति । हीनक्रतुरकृतपञ्चमहायज्ञः । असोमपः
अपीतसोमः । एतेन सोमस्य पञ्चयज्ञाकरणेऽपि श्रेष्ठ-
तोक्ता । तस्य वैश्यस्य कुटुम्बात् कुटुम्बार्थधनादाकृष्यै-
कर्मद्यं राजा ब्राह्मणाय दद्यात् । मर्व.

(४) क्षत्रियादेर्यज्ञमानस्य विशेषतो ब्राह्मणस्य यदि
यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्यात्तदा यो
वैश्यो बहुपश्वादिधनः पाकयज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य
गृहासदङ्गोचितं द्रव्यं बलेन चौर्येण वाहरेत् । एतच्च
धर्मप्रधाने सति राजनि कार्यम् । स हि शास्त्रार्थमनु-
तिष्ठन्तं न निगृह्णाति । मसृ.

(५) विहितदक्षिणा तु शूद्रादिप्रतिग्रहेणापि देयेत्याह—
यज्ञश्चेति पञ्चभिः । प्रतिरुद्धः असमाप्तकल्पः । एकेन
दक्षिणारूपेण । धार्मिक इति विशेषणाद्बलादपि वैश्या-
दिभ्यो दक्षिणा ग्राह्येति शेषः । ब्राह्मणस्य विशेषेणैति
विशेषणं दक्षिणार्थं क्षत्रियस्यापि भिक्षासूचकम् ।

किञ्च य इति । कुटुम्बात् गृहादपि ग्राह्यम् । यज्ञ-
सिद्धये यज्ञसमाप्तये । तद्द्रव्यं दक्षिणारूपमिति भावः ।

मच.

(६) अथ वर्षत्रयपर्याप्तश्रुत्यवृत्तिना वक्ष्यमाणेन
किञ्चिन्न्यूनधनेन रनातकेन निवेदितस्य कोशाहीनस्य राज्ञः
कर्तव्यमाह— यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादिति । श्लोकद्वयमेक
वाक्य, सति राजनि दानशीले राजनि विद्यमानेऽपि
एकेनाङ्गेनैकाङ्गवैकल्येन यज्ञः प्रतिरुद्धश्चेद्विहितश्चेत्
राज्ञः कोशाभावादिति भावः ।

य इति । हीनक्रतुः अनग्न्याधानादिकान्तस्य वैश्यस्य
कुटुम्बात् गृहाद्यज्ञसिद्धये एकाङ्गहीनयज्ञस्य समाप्तये
यावता द्रव्येण स यज्ञः सिद्धयति तावद्द्रव्यमाहरत्
प्रसह्य गृह्णीयात्, स राजेति विपरिणामः । राजैव कर्ता
न यज्वा, कुत एतत् ? राज एवाहरणबलोपपत्तेः । महा-
भारतऽप्यस्य वचनस्य चतुर्थः पादो 'यज्ञार्थं पार्थिवो
हरेत्' इति पठ्यते । तंतापि राजैव कर्ता व्याख्येयो न
यज्वेति । नन्द.

आहरेत् त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वैश्मनः ।
न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥

(१) वैश्यासंभवे शूद्रादप्याहर्तव्यम् । त्रीणि वा द्वे
वेत्यङ्गप्रकरणादङ्गानि वेदितव्यानि । अत्रार्थवादो न हि
शूद्रस्येति । यद्यपि पूर्वमनेकोपायकृतमाहरणं विहितं
तथापि भिक्षणमत्र नास्ति । न यज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रो
भिक्षेतेति । ननु च स्मृत्यन्तरेऽविशेषेण शूद्रधनेन यागः
प्रतिषिद्धः । अस्त्योपदेशस्य सामर्थ्याच्छूद्रात्प्रतिगृह्णीतेति
द्रष्टव्यम् । अन्ये त्वाहुः । ब्राह्मणेन स्वीकृतत्वाजैव
तच्छूद्रधनमिति । यस्तु प्रतिषेधः स शूद्रस्य शान्तिक-
पौष्टिकादि येन धनेन करोति ऋत्विग्वत्तत्र द्रष्टव्यः ।
इह तु भूतपूर्वगत्या शूद्रधनव्यपदेशोऽस्य स्यात् ।
सांप्रतिकत्वाभावे च सा । मेधा.

(२) यज्ञस्य द्वित्राङ्गवैकल्ये सति, तानि त्रीणि
वाऽङ्गानि द्वे वाऽङ्के, निर्विकल्पं शूद्रगृहाच्चौर्येण आहरेत्,
यस्मात् शूद्रस्य यज्ञसंबन्धो मनागपि नास्ति । यज्ञार्थं
च धनम् । तथा च 'यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा'
इति स्मर्यते । भिक्षितशूद्रधनस्य प्रतिषेधो भविष्यति
'न यज्ञार्थं धनं शूद्रादि'ति । गोरा.

(३) यदि तु यज्ञाङ्गद्वयत्रयस्यासंपत्तिस्तदा शूद्रस्यैव

(१) मसृ. ११।१३.

तथाविधस्य धनादित्याह— आहरेदिति । यज्ञेषु परि-
ग्रहो यज्ञनिमित्तधनपरिग्रहो, यज्ञार्थता धनस्य । मवि.

(४) यज्ञस्य द्विव्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि
चाऽङ्गानि द्वे वाऽङ्गे वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कं
शूद्रस्य गृहाद्वलेन चौयेण वाहरेत् । यस्माच्छूद्रस्य
'क्वचिदपि यज्ञसंबन्धो नास्ति । 'न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो
मिक्षेत' इति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः शूद्राद्याचनस्य न तु
चलग्रहणादेः । ममु.

(५) कश्चिदिति यज्ञोद्देशेन 'न यज्ञार्थं धनं'
इत्यादिवचनविरोधात् तत्समाप्यर्थं तु न दोषः । मच.

(६) वैश्याभावे राजा किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह—
आहरेत् त्रीणि वा द्वे वेति । न केवलमङ्गं राजा शूद्रस्य
गृहादाहरेत् किन्तु त्रिभिरङ्गैः । यज्ञप्रतिग्रहहेतुरुत्तरार्थे-
नोक्तः, परिग्रहः संबन्धः । नन्द.

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥

(१) ब्राह्मणक्षत्रियाम्यामन्येवविधाभ्या आहर्तव्यमिति
श्लोकार्थः । गोग्रहणं तावत्परिमाणधनोपलक्षणार्थम् ।
अयज्वाऽसोमयाजी । *मेधा.

(२) योऽनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधन आहिताग्निरपि
वा असोमयाजी गोसहस्रपरिमाणधनस्तयोरपि गृहाभ्या
प्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा क्षिप्रमाहरेत् । वैश्यादपहरण-
स्योक्तत्वात् ब्राह्मणाच्च वक्ष्यमाणत्वात् इदं क्षत्रिय-
विषयम् । ×गोरा.

(३) द्वित्राणामाहरणे तेषां क्लेशाभावात् । मच.

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥

(१) अयं सर्ववर्णविषयः श्लोकः । आदाननित्यो
यः सर्वकालं कृषिप्रतिग्रहकुसीदादिभिर्धनमर्जयति, न
च ददाति, तत उपायान्तराप्याश्रयणीयानि । अदातु-

* ममु., मच., नन्द., मच. मेधावत् ।

× मवि. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ११।१४ [तयोरपि (द्वयोरपि) Nōted
by Jha], व्यनि. ५१६; समु. १।५२.

(२) मस्मृ. ११।१५ [तथा (यथा) प्रवर्धते (विवर्धते,
प्रवर्धते) Nōted by Jha]

रित्यागशीलस्यापि द्रष्टव्यम् ।

मेधा.

(२) प्रतिग्रहादिना आदान धनग्रहणं नित्यं
यस्यासौ आदाननित्यो ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहितात्
यज्ञाङ्गयाज्ञाया कृतायामददन् चौयेण हरेत् । एवकृते
अस्यापहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिमेति ।

* गोरा.

(३) अदातुरदानशीलादादाननित्यान्नित्यार्थात् अ-
प्रयच्छतः तदा तद्धनमददतोऽपि त्रैवर्णिकादाहरेत् ।
एकमङ्गं द्वयं त्रयमित्यन्येषूक्तमतस्तु बह्वपि ग्राह्यम् ।
ब्राह्मणस्य त्वयज्वनोऽपि धनमनादेयमिति वक्ष्यति ।
एतच्च राजा स्वकोशे सत्यपि गृहीत्वा दद्यादिति
ग्राह्यम् । मवि.

(४) आदाननित्यात् प्रतिग्रहपरात् । अदातुः स्वर-
सतः । अप्रयच्छतः अनिषेधकात् । अस्य अयज्वनो
यज्वनो वा । यशोऽमुकस्य धनेनासद्योगः समाप्त इति
वर्धते परधर्मोत्पादकत्वोपकारात् । मच.

(५) एवं कुर्वतो राज्ञः फल्माह— आदाननित्या-
च्चादातुरिति । अदातुरित्यप्रयच्छतोऽदातुः कदर्यादिति
यावत् । तद्रव्यमाहरेत्तथा कुर्वतो राज्ञो यशः प्रथते ।
नन्द.

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनभ्रता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥

(१) आत्मकुटुम्बावसादेऽपि पूर्ववत्परादानं कर्त-
व्यम् । अश्वस्तनग्रहणादेकदिननिवृत्त्यर्थमेवानुजानाति
नाधिकम् । हीनकर्मण इति 'किमर्थम् ? स्मृत्यन्तरे—
'हीनादादेयमादौ स्यात्तदलाभे समादपि । असंभवे
त्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥' सप्तमे भक्ते, त्र्यहं
येन न भुक्तं चतुर्थेऽहनि प्रातर्भोजनार्थं परादाने प्रव-
र्तते । 'सायंप्रातर्भुञ्जीते त्यहन्यहनि भक्तद्वयं विहितम् ।
मेधा.

* ममु. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ११।१६; मिता. २।२७५ के (क्त) ;
पमा. ४४४, द्वि. ४१, नृप्र २६५ मितावत्, व्यप्र.
३९१ र्मिती (नक्ता) कर्मणः (कर्मणा) : ४२४; व्यड.
१२९ श्रता (श्रतः) पू; विता. ७९७; समु. १।५२;
नन्द. विधा (निधा).

१ कर्मार्थम्, =

(२) सायंप्रातर्भोजनोपदेशात् त्र्यहमभुक्ते चतुर्थे प्रातः सप्तमे भक्ते यागादिकर्मरहितादाह्निकमात्रपर्याप्तं यथेव यज्ञाप्रतिरोधस्तथैव हर्तव्यम् । * गौरा.

(३) हीनकर्मणः पतितादेरपि । मवि.

(४) अनभता चातुर्वर्ण्येन । हीनकर्मणः कदर्यादपि । मच.

(५) एवं यज्ञापदि राक्षः कर्तव्यमुक्तमधुना क्षुत्पीडापदि पुरुषेण कर्तव्यमाह—तथैव सप्तमे भक्त इति । सप्तमे भक्तानि षडनभता त्र्यहमभुज्जानेन सप्तमे भक्ते सप्तम्या भुक्त तु चतुर्थेऽहनि हीनकर्मणः स्वस्माद्धीन-कर्मणः पुरुषात्, अश्वस्तननिधानाय श्वो भवं श्वस्तन निधान न्यासः श्वस्तन च तन्निधान चेति श्वस्तन-निधान तदभावायाश्चस्तननिधानाय, एवमापद्विपये परस्वहरण यथोक्तं कुर्वन् राज्ञा न दण्ड्यः । नन्द.

(६) हीनकर्मणः शूद्रात् । भाच.

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

(१) यतो वाऽपीति, आरामादेरपि, आख्यातव्यं पृच्छत इत्येव । यदि पृच्छतीति वचनं, न हठात्पुनः प्रेषणादिना प्रश्नसौ कारयितव्यः । अथवा पृच्छते धनस्वामिने । यदि पृच्छति राजेति । राजपुरापनीत एव विषयभेदां दर्शयितव्यः । तथा च गौतमः—‘आचक्षीत राज्ञा पृष्ट’ इति (गौध. १८।३४) । भक्तच्छेदे यज्ञप्रतिबन्धतः प्रकरणविशेषादुभयत्रायं विधिज्ञेयः । मेघा.

(२) धान्यादिभोदनात् क्षेत्राद्वा यतो वाऽन्यस्माद्देशाद्धीनकर्मसंबन्धेन लभ्यते ततो हर्तव्यं, यदि वाऽसौ धनस्वामी पृच्छति तदा तस्य पृच्छतः तच्चौर्ये संनिमित्तकम् । * गौरा.

(३) खलादेरपि राक्षतात् स्वयमेवाहर्तव्यं प्रार्थनेन वा ग्राह्यम् । न तेनास्य पतितग्रहणदोषः । दिने वार-द्रव्यभोजननियमान्द्रोजनद्रव्यं भवतीति व्यवस्थया सप्तमे भक्त इत्युक्तम् । आख्यातव्यमिति । तस्मै तथाऽन्यस्मा

* मसु. गौरावत् ।

(१) मसु. ११।१७; व्यप्र. ४२४ तु (च).

अपि अरक्षितादाने कुतः प्रातमिदमितिः पृष्टेन नाक्षेतव्यं, तथा पत्युरित्यर्थः । मवि.

(४) अश्वस्तननिधानाय भक्तं द्रव्यं कुतो हर्तव्य-मित्यपेक्षायामाह—खलात्क्षेत्रादगाराद्देति । यतो वाऽप्युप-पद्य लभ्यते ततो हर्तव्यमित्यनुषङ्गनीयम् । नन्द.

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।

दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्तुमर्हति ॥

(१) क्षत्रियेणेति क्षत्रियग्रहणं वैश्यशूद्रयोरपि प्रदर्श-नार्थम् । कदाचनेति महत्यामापदीत्यर्थः । दस्युनिष्क्रिय-योर्ब्राह्मणयोरेव । दस्युस्तस्करौ निष्क्रियस्त्वकर्मानाश्रमी । मेघा.

(२) उक्तेष्वपि निमित्तेषु ब्राह्मणधन क्षत्रियेण न हर्तव्यम् । अथोच्च वैश्यशूद्रान्यामपि न हर्तव्यम् । प्रति-पिद्धकृद्धिहिताननुष्ठानयोः पुनर्ब्राह्मणयोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति । * गौरा.

(३) दस्युः शूद्रः, निष्क्रियौ क्षत्रियविशौ, तेषां वित्तमजीवन् क्षत्रियो राजा गृह्णीयात् । मवि.

(४) तत्र प्रतिप्रसवमाह—ब्राह्मणेति । क्षत्रियेण-त्युपलक्षणं वैश्यशूद्रयोः दस्युनिष्क्रिययोः अजीवन् वृत्त्य-न्तराभावात् । निष्क्रियो धर्महीनः । मच.

(५) तदद्रव्यं तस्मै स्वामिने जात्या स्वस्मादपकृष्टा-द्धर्तव्यं नोत्कृष्टादित्याह—ब्राह्मणस्वं न. हर्तव्यमिति । ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणमुत्कृष्टापकृष्टजात्युपलक्षणार्थम् । अस्या-पवादेनोत्तरार्धेनोक्तं दस्युः सहिसः निष्क्रियस्त्यक्तनिज-धर्मक्रियः, दस्युनिष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरिति विपरिणामः, अजीवन् वृत्तिहीनः । नन्द.

(६) दस्यति यः स दस्युः निष्क्रियः तस्कराना-श्रमिणौ तयोः स्वं द्रव्यं क्षत्रियः अजीवन् हर्तुं स्वीकर्तुं अर्हति । भाच.

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति । स कृत्वा प्लवमात्मानं संतारयति तादुभौ ॥

(१) प्लवः समुद्रतरणः । उभौ यस्यापहरति यस्मै

* मसु. गौरावत् ।

(१) मसु. ११।१८; व्यनि. ५१६; ससु. १५२.

(२) मसु. ११।१९, व्यनि. ५१६; ससु. १५२.

च प्रयच्छति । शेषोऽर्थवादः ।

मेघा.

(२) यो हीनकर्मादिभ्यः संप्रयच्छति स कृत्वा प्लव-
मात्मानमुक्तेभ्यो विहितेषु निमित्तेषु उक्तरूप यज्ञाङ्गादि-
घनं हृत्वा साधुभ्य ऋत्विगादिभ्यो ददाति स यस्याप-
हरति त धनसरक्षणदुःखाद्यस्मै ददाति तं दौर्गत्यादेरि-
त्येवं द्वावपि तौ नौरूपमात्मानं कृत्वा दुःखान्मोचयति ।

गोरा.

(३) आत्मानं प्लवं कृत्वेत्यात्मनस्तरणं तारणं पर-
स्येति दर्शयति । तथा च राज्ञा दस्युनिष्क्रिययोर्द्रव्यं
गृहीत्वाऽपि देयमित्यर्थः । तावुभावित्यर्थलाभेन साधून-
न्याश्च तद्विनिनियोगेन ।

मवि.

(४) यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि
निमित्तेषूक्तानुरूपं यज्ञाङ्गादि साधन कृत्वा साधुभ्य
उत्कृष्टेभ्य ऋत्विगादिभ्यो धन ददाति स यस्यापहरति
तद्दुरित नाशयति यस्मै तद्ददाति तद्दौर्गत्याभिघातादि-
त्येवं द्वावात्मानं उडुप कृत्वा दुःखान्मोचयति ।

×ममु.

(५) चातुर्वर्ण्यस्य ब्रह्मुद्धिमतः उपायान्तरमाह—
य इति । असाधुभ्यो दस्त्वादिभ्यः । साधुभ्यो यागादि-
शीलेभ्यः । उभौ दातृप्रतिग्राहकौ । प्लवं प्लवस्थानीयम् ।

मच.

(६) अपरमपि परस्वादानविषयमाह— योऽसाधु-
भ्योऽर्थमादायेति । असाधुभ्योऽयज्ञशीलेभ्यः, तौ उभौ
तानुभयान् ।

नन्द.

यद्वनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद्विद्वत्सुरस्वं तदुच्यते ॥

(१) अयमस्यार्थवाद एव । गुणवद्भयो नापहर्तव्यं
निर्गुणेभ्यस्तु न दोषः ।

मेघा.

(२) यजनस्वभावाना संबन्धि यद्द्रव्यं *तद्यागादौ
विनियोगाद्देवस्वं विद्वत्सो मन्यन्ते । यागशून्यानां
यत्पुनर्द्रव्यं तद्विकर्मविनियोगाद्दर्माभावादसुरसंबन्धि ।

× माच. मसुवत् ।

(१) मस्सृ. १११२०; व्यति. ५१६ वृ (च) माड
(मसु), मसु १५२ माड (मसु).

व्य.कां. २१७

अतस्तदपहृत्य यागसंपादनेन देवस्वं कर्तव्यम् ।

×गोरा.

(३) यज्वाऽयज्वनोर्धनेषु देवासुरस्वदृष्टिमारोपयति—
यदिति ।

मच.

(४) अत्रोपपत्तिमाह—यद्वनं यज्ञशीलानामिति ।
नन्द.

नं तस्मिन् धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥

(१) अस्मिन्निति चौरत्वेनानीतेभ्यो राज्ञा दण्डो
न कर्तव्यो यतस्तस्यैव बालिश्यान्मौर्ख्यात् क्षुधाऽव-
सीदन्ति ॥ क्षुधेत्यविवक्षितम् । उभयोः प्रकरणादर्थवाद-
त्वात् ।

मेघा.

(२) तस्मिन्निति चौर्ये कुर्वाणे ब्राह्मणे धर्मप्रधानो
राजा दण्डं न कुर्यात् । यस्माद्राजमौर्ख्यात् ब्राह्मणः
क्षुदवसादं प्राप्नोति ।

×गोरा.

(३) आरोपस्य फलमाह— नेति । मच.
स्तेनप्रकरणोपसंहार.

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ।
यशोऽस्मिन् प्राप्नुयाद्धोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥
अनेनानन्तरप्रक्रान्तेन मार्गेण चौरनिग्रहं कुर्वाणो,
यशः सकलजनसाधुवादो, अस्मिद्धोके यावज्जीव, प्रेत्य
मृतश्चानुत्तमं स्वर्गाख्य सुखमश्नुते इति । प्रकरणोप-
संहारोऽयम् ।

मेघा.

करग्रहणविचारः

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ।

श्रोत्रियेषूपकुर्वन्न न दाप्याः केनचित्करम् ॥

(१) सप्तत्या स्थविरः, प्रकृत्या विरूप इतिवचुतीया ।
सप्ततिर्वर्षाणि यस्य जातस्य स एवमुच्यते । श्रोत्रियेषु
वेदाध्यायिषूपकुर्वन् पादशुश्रूषादिना कारुकर्मणा वा,
एते न कर्मवत्कारुशिल्पिनो, 'मासि मासी'त्यादि दाप्याः ।

× मसु. गोरावत् ।

(१) मस्सृ. १११२१.

(२) मस्सृ. ८१३४३; व्यति. ५१६.

(३) मस्सृ. ८१३९४ [दाप्याः केनचित्करम् (दाप्यः
केनचित्करम्) Noted by Jha]; मच. दाप्याः (दाप्ये).

१ लाच. २ नान्त.

क्षीणकोशेनापि न दाप्याः इति केनचिद्ग्रहणम् । मेघा.

(२) अन्धवधिरपङ्कवः सप्ततिवर्षात्प्रभृति च वृद्धः श्रोत्रियाणां च शुश्रूषादिनोपकारकः केनचिदपि क्षीण-कोशेनापि राज्ञा धान्यपङ्कभागं शुल्कदानादिकं राजदेयं न दापनीयः । *गोरा.

(३) जडः विकलवार्गादिः । पीठसर्पी पीठद्वयेन गच्छन् खड्गः । श्रोत्रियेषूपकुर्वन् तेषां परिचर्यापरः शूद्रादिः । करं निवासनिमित्तकम् । मवि.

(४) दण्डप्रसङ्गेन करादानं बुद्धिस्य क्वचिन्निवर्तयति अन्ध इति । जडो वधिरः, पीठसर्पी पङ्गुः परायत्त-गमनेन पीठवत्सर्पुं शीलमस्येति, मत्स्या स्थविरः सप्तन्युत्तरवयाः एताश्चतुरः शुश्रूषया धनैर्वोपकुर्वन् न करं दाप्य इत्यन्वयः । श्रोत्रियध्विति विप्रयसप्तमी । केनचिद्राज्ञा, करपदं दण्डशुल्कयोरुपलक्षणम् । मच.

(५) पीठसर्पी पङ्गुः, सप्तत्या वयसा सप्तत्या, अब्राह्मणा अप्येते करं न दाप्याः । नन्द.

श्रोत्रियं व्याधितातौ च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।

महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत् सदा ॥

(१) संपूजनमनुग्रहः । अनेकार्थत्वाद्दानानां न हि बालादीनामन्या पूजोपपद्यते । श्रोत्रियोऽत्र ब्राह्मण एवेति स्मरन्ति । आर्तः प्रियवियोगादिना । अकिञ्चनो दुर्गतः । महाकुलीनः ख्यातिधनविद्याचौर्यादिगुणे कुले जातो महाकुलीनः । आर्यः ऋजुप्रकृतिरवक्रः । एतेषां दान-मानादिभिरनुग्रहः कर्तव्यः । केचिदकिञ्चन महाकुलीन-विशेषणं व्याचक्षते । मेघा.

(२) अध्ययनानुष्ठानवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं प्रिय-वियोगाक्रान्तं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलीनोत्पन्नार्जवोपेतान् राजा दानमानप्रियकरणेन सर्वदा पूजयेत् । गोरा.

(३) आर्यं आर्यप्रधानम् । मवि.

(४) न केवलमनादानं यदि ते निःस्वास्तेभ्यः प्रत्युतान्धादिद्वादशेभ्यो दानमेवेत्याह— श्रोत्रियमिति । आर्तः पुत्रादिनाशेन । अकिञ्चनः निःस्वः । आर्योऽ-वक्रबुद्धिर्व्यवहारेऽपि । मच.

* मसु. गोरावद ।

(१) मस्मृ. ८।३९५ [व्याधितातौ (व्याधितार्त)
Noted by Jha].

(५) पुनर्वृद्धग्रहण आदरातिशयार्थम् । नन्द.

याज्ञवल्क्यः

स्तेयलक्षणम्

इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च मनुनाऽभिहि-
तम्— 'स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वाऽपह्नुवते च यत् ॥' इति
(मस्मृ. ८।३३२) । अन्वयवत् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादि-
समक्षम् । प्रसभं बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं
क्रियते तत्साहसम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्य-
स्वाम्याद्यसमक्षं वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते ।
यच्च सान्त्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयाग्निह्वते
तदपि स्तेयम् । नारदेनायुक्तम्— 'उपायैर्विधैरेषा
छलयित्वाऽपकर्षणम् । सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनी-
पिणः ॥' इति । मिता.

प्रकाशतस्करदण्डाः

मानेन तुलया वाऽपि योऽशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

(१) अकूटेनैव कौशलात्— 'मानेन तुलया वाऽपि
योऽशमष्टमकं हरेत् । दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ
हानौ च कल्पितम् ॥' एतदपि स्तेयद्रव्यसारतापेक्षया
व्यवस्थापनीयम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२५०

(२) यः पुनर्वणिक् व्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टममशं
कूटमानेन कूटतुलया वा अन्यथा वा परिहरति असौ
पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ
हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानौ कल्प्ये । * मिता.

(३) मानेन कुडवादिना । +अप.

(४) मानं प्रस्थद्रोणादि, तुला सुवर्णादितुलनदण्डः ।

* विर., पमा., विचि. मितावत् । + शेष मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२४४, अपु. २५८।३८ दण्डं... शतं
(द्वाविंशतिर्षणान् दाप्यो); विश्व. २।२५०; मिता.; अप.;
न्यक. ११०; विर. २९५ योऽशमष्टमकं (यो योऽशमष्टम);
पमा. ४५८; विचि. १२४-५ मकं ह (ममाह); दवि. ८९
योऽश. रेत् (यो हरेदंशमष्टमम्) स (प्र); वीमि.;
विता. ७६८; राकौ. ४९३ विरवत्; सेतु. २३० विचि-
वत्; संसु. १५९ मकं ह (ममाह) च (प्र); विच्य.
५१ शमष्टमकं (शतधिकमा).

एतच्च प्रतिमानस्याप्युपलक्षणम् ।

—दवि. ८९

(५) अपिशब्देन गणनावञ्चनादिपरिग्रहः । चकारान्मूल्यविशेषापहृतद्रव्यस्य न्यूनाधिकभावः समुच्यते ।

± वीमि.

‘भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥

(१) सादृश्यादिना क्रेतुर्भ्रमं चिकीर्षुः— ‘भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुलादिषु । पण्येषु हीनं क्षिपतः पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥’ हीनं हीनमूल्यम् । ऋज्वन्त्यत् ।

विश्व. २।२५१

(२) भेषजमोषधद्रव्यम् । स्नेहो घृतादिः । लवणं प्रसिद्धम् । गन्धद्रव्यमुशीरादि । धान्यगुडौ प्रसिद्धौ आदिशब्दाद्विद्गुमरीचादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ।

* मिता.

(३) हीन अल्पमूल्यम् ।

± अप.

(४) हीनमपद्रव्य, एतच्च विक्रेतव्ये प्रक्षेपमात्रेण बोद्धव्यम् । बृहस्पतिस्तु तादृशे विक्रीते सति द्विगुणपण्यदानं दण्डं च वदतीत्यविरोधः ।

विर. २९७

(५) यथोक्तं द्रव्य विक्रीणन्परद्रव्येण विमिश्रित्य यो विक्रीणीते तस्य षोडशपणा दण्ड इत्यर्थः । गुरुमूल्यकद्रव्येषु बृहस्पत्युक्ता लघुमूल्यकेषु याज्ञवल्क्योक्ता व्यवस्था इत्यविरोधः ।

विचि. १२६

(६) अत्रापद्रव्यप्रक्षेपस्य विक्रयपर्यन्तताया दोषत्वमन्यथाऽदृष्टार्थत्वाभिपातः । अभिसंधिमात्रस्याऽपि दण्डप्रयोजकत्वकल्पनायामतिप्रसंगश्च स्यात्, अतो वचनमिदमल्पव्यामिश्रणपर श्रुतभेषजादिमात्रविषयं वा । तस्य कस्यचित् स्वरूपेणैवाल्पत्वात् क्वचिदपकर्षस्याल्प-

— शेष मितवत् । * पमा. मितवत् ।

(१) यास्मृ. २।२४५, अणु. २५८।३९, विश्व. २।२५१ प्रक्षिपन् हीनं (हीनं क्षिपतः), मिता.; अप. उत्तरार्धे (पण्येषु हीनं क्षिपतः पणा दण्डस्तु षोडश), व्यक्र. ११० उत्तरार्धे (पण्येषु हीनं क्षिपतः पणा दण्डस्त्रयोदश); विर. २९७ अपवत्, पमा. ४५८ दा य (दण्ड्य), त्रिचि. १२६ अपवत्; व्यनि. ५११ अपवत्; दवि. १०० अपवत्; वीमि., विता. ७६८; राकौ. ४९३ गन्ध (हिङ्गु); समु. १५९ धान्य (द्रव्य).

स्यैव समवायादिति प्रतिभाति ।

दवि. १०१

(७) तुशब्देन द्विशतादिपूर्वोक्तदण्डव्यवच्छेदः ।

± वीमि.

तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

(१) ‘स्वाभिप्रेतव्यवहारसिद्धयर्थे— ‘तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च । एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥’ शासनग्रहणं सर्वलेख्यलक्षणार्थम् । मानानि सेतिकाप्रस्थप्रभृतीनि । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२४६

(२) तुला तोलनदण्डः । शासनं पूर्वोक्तम् । मानप्रस्थद्रोणादि । नाणक मुद्रादिचिह्नितं द्रम्मनिष्कादि । एतेषा यः कूटकृत् देशप्रसिद्धपरिमाणान्यथा न्यूनत्वमाधिक्य वा द्रम्मादेरव्यवहारिकमुद्रात्व वा ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति, यश्च तैः कूटैर्जानन्नपि व्यवहरति, तादुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहस्र दण्डनीयौ ।

× मिता.

(३) शासनं ‘दत्त्वा भूमिं निबन्ध च’ इत्यत्रोक्तम् ।

± अप.

(४) शासनं राजनिबद्धचिह्नमुद्रा ।

विर. २९९

(५) आद्यचकारेण कूटकारयितुर्द्वितीयचकारेण कूटव्यवहारयितुः संग्रहः ।

± वीमि.

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहस्रम् ॥

— शेषं मितवत् । × पमा. मितवत् ।

(१) यास्मृ. २।२४०; अणु. २२७।६०-६१ मानानां (कर्ता च) णकस्य (शकस्य) : २५८।३४ दम (दण्ड), विश्व. २।२४६, मिता.; अप.; व्यक्र. १११; विर. २९९; पमा. ४५७ श्व (स्तु), विचि. १२७ ज्ञाण (त्कान), दवि. ९६ दम (दण्ड), नृप्र. २६९ ज्ञाण (ज्ञाण [श]) श्व (स्तु); वीमि.; विता. ७६८ कृन्ना (क ना), राकौ. ४९२ दविवत्, सेतु २३१, समु. १५९ दविवत्.

(२) यास्मृ. २।२४१, अणु. २५८।३५ क्षी तु (क्षार्या) उत्तम (प्रथम); विश्व. २।२४७ उत्तम (प्रथम); मिता.; अप.; व्यक्र. १११, विर. २९९ अकूटं (न कूट); पमा. ४५७; विचि. १२७ नाण (कान); दवि. ९७ अकूटं

(१) जानन्नपि तु लोभादिना— 'अकूटं कूटकं ब्रूते कूटे यश्चाप्यकूटकम् । स नाणकपरीक्षी तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥' तुशब्दः सुवर्णमाणिक्यादावतिरिक्त-दण्डज्ञापनार्थः । विश्व. २।२४७

(२) नाणकपरीक्षणं प्रत्याह— अकूटमिति । यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्नादिगर्भमेव द्रम्मादिकं सम्यगिति ब्रूते, सम्यक् वा कूटकमिति असावुत्तमसाहसं दण्ड्यः । +मिता.

(३) यो नाणकस्य द्रम्मादेः परीक्षया जीवति स चेदकूट समीचीनमसमीचीनमिति ब्रूयात्कूटं चाकूट-मिति । तदैव स उत्तमसाहसं दण्ड्यः । एतन्न तत्त्व-वेदिनो रागद्वेषादिवशादन्यथा ब्रुवतो दमविधानम् ।

*अप.

(४) कानको मुद्रापो मुद्रापरीक्षकः । ×विचि. १२८

(५) इदं आशयापराधे, तद्व्यतिरेके तूत्तमादल्प-मर्हतीत्याहुरिति रत्नाकरः । अत्र यद्यप्याशयापराधाभावे दण्डाभाव एव उचितस्तथापि परीक्षणासमर्थस्य तत्र प्रवृत्तिरेव दोष इत्यभिसंधाय दण्डाभिधानमिति प्रति-भाति । दवि. ९७

(६) चकारेण कूटं जानन्नपि न जानामीति ब्रूते इति समुच्चीयते । +वीमि.

^१संभूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।

अर्घस्य न्हासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥

+ पमा. भितावत् । * विर. अपवत् ।

× शेषं अपवत् । ÷ शेष मित्तावत् ।

(अकूटे) कूटं (कूटे); वीमि. प्यकूटकम् (प्यकूटकम्); विता. ७६८; राकौ. ४९३ अकूटं (अकूटे) दाप्य (दण्ड्य); सेतु. २३२; समु. १५९.

(१) यास्मृ. २।२४९; अपु. २५८।४० उत्तरार्धे (अर्घस्य न्हासं वृद्धिं वा सहस्रो दण्ड उच्यते); विश्व. २।२५५ सबा (साबा) उत्तरार्धे (अर्घस्य हानौ वृद्धौ वा साहस्रो दण्ड उच्यते); मिता. नतां (नतो); अप. सबा (संबा) उत्तरार्धे (अर्घस्य न्हासे वृद्धौ वा साहस्रो दण्ड उच्यते); व्यक. १११ सबा (साबा) उत्तरार्धे (अर्घस्य हानिं वृद्धिं च साहस्रो दण्ड उच्यते); विर. ३०० सबा (साबा) उत्तरार्धे (अर्घस्य हानिं वृद्धिं च साहसं दण्ड

(१) एवं तावत् प्रत्येकव्यतिक्रमेऽनुशासनमुक्तम् । इदानीं कारकादीनां सभूयव्यतिक्रमेऽनुशासनमाह— संभूयेति । संभूयेकमत्येन कारशिल्पिनां साबाध पीडा-करमन्यशिल्पिजनस्य तन्निष्पादितद्रव्यस्य वा कुर्वता कार्षापणसहस्रं दण्डः शिल्पार्घस्य हानौ वृद्धौ वा कर्तव्यः । ये हि भाजनादीनि द्रव्याणि स्वयमेव कृत्वा विक्रीणन्ति, ते शिल्पिनः कास्यकारादयः । ये तु परकी-यान्येव गृहादीनि निष्पादयन्ति, ते कारवः । तेषामा-गन्तुकशिल्पिजनस्यानवकाशार्थं कारयितृजनार्थिताति-शयाद्वा अर्घस्य हानिं वृद्धिं वा यदा कुर्तुः, तदाऽयं दण्ड इत्यवसेयम् । विश्व. २।२५५

(२) वणिजः प्रत्याह—संभूयेति । राजनिरूपिता-र्घस्य न्हास वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः, सभ्य मिलित्वा, कारूणां रजकादीना, शिल्पिना चित्रकारा-दीना, सबाध पीडाकरमर्धान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः । ×मिता.

(३) पण्यानां राजकृतमर्घं विदित्वा ततोऽन्यथाभूत-मर्घं वाणिज्याजीविनां कारशिल्पिप्रभृतिजनस्य सबाधं पीडाकरं कुर्वन्नां राजकृतार्घापेक्षयाऽर्घस्य न्हासे वृद्धौ वा पणसहस्रपरिमितो दण्डः कार्यः । *अप.

(४) कारवोऽत्र प्रतिमाषटकादयः, शिल्पिनश्चित्र-कारादयः । तेषां साबाधमतिपीडाकरमर्घं ये वणिजः संभूय कुर्वन्ति, ये वा राजस्थापितस्य मूल्यस्य न्हासं वृद्धिं च संभूय कुर्वन्ते तेषां सहस्रपणात्मको दण्ड इत्यर्थः । +विर. ३००

^१संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।

विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥

× पमा., वीमि., विता. मित्तावत् । * मित्तावद्भावः ।

+ विचि., दवि. विरवत् ।

उच्यते); दमा. ४५८; विचि. १२८ व्यकवत्, दवि. ९७ तामर्घं सबा (ता सर्वं साबा) उत्तरार्धे व्यकवत्; वीमि., विता. ७६९ न्हासं वृद्धिं (वृद्धि न्हास) नतां (नतो); राकौ. ४९३ सबा (साबा); सेतु. ३०१-२ उत्तरार्धे (अर्घस्य हानिं वृद्धिं च सहस्रो दण्ड उच्यते); समु. ९१ सबा (साबा).

(१) यास्मृ. २।२५०; विश्व. २।२५६; मिता.; अप.

(१) उक्तादेव हेतोः— 'सभूय वणिजा पण्यमनघे-
णोपरुन्धताम् । विक्रीणता वा विहितो दण्ड उत्तम-
साहसः ॥' विश्व. २।२५६

(२) ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं पण्य-
मनघेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति, महाघेण
वा विक्रीणते, तेषामुत्तमसाहसो दण्डो विहितो मन्वा-
दिभिः । * मिता.

(३) राजनिर्मितमर्घमगणयित्वा स्वयं कल्पितेन
महताऽघेण वणिजा मिलिताना वणिगन्तरैराहृत पण्य-
मुपरुन्धता विरुद्ध विक्रयं कुर्वता, तथा राजकृतादर्धा-
द्विहीनार्धापादनेन स्वकीयस्य पण्यस्य निर्गम(म)
कुर्वतामुत्तमसाहसो दण्डः । अप.

(४) अनघेण अनुचितमूल्येन । दवि. ९२

प्रकाशस्तेयप्रकरणे प्रसंगतः अर्धस्थापनाविधिः

राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निःस्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥

(१) केन तर्ह्यघेण पण्यानां विक्रय इति । उच्यते—
'राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः । क्रयो
वा ।' कार्य इति शेषः । यश्चासौ राजकुलाधिष्ठितनिपुण-
वणिङ्गनिरूपितो दिवसार्घः, तेन क्रीतानां पुनर्विक्रयः
कस्मात्, यस्माच्च— 'विक्रयो वाऽपि वणिजां लाभतः
स्मृतः ॥' स्मृत इति वचनाल्लाभेनापि विक्रयो धर्म
इति ज्ञायते । विश्व. २।२५७

* विर., पमा., विचि., दवि., वीमि., विता. मितावत् ।

ता वा वि (तामभि) ; व्यक. १११ सः (सम्) ; विर.
३०० णोप (णाव) वा वि (वामि) ; पमा ४५८ जा
(जा) वा (च) , विचि. १२८ णोप (णाव) ; दवि
९२ विरवत्, वीमि.; विता. ७६९; सेतु. ३०२ जां
(ज.) णोप (णाप) ; समु. ९१.

(१) यास्मृ. २।२५१; अपु. २५८।४१ घं. (घं.)
नि स्रव (विक्रय) ; विश्व. २।२५७ निःस्रवस्तस्माद्
(विक्रयो वाऽपि व) कृत् (त.) ; मिता.; अप. राजनि स्थाप्यते
(राजभि. स्थापितो) कृत् (क.) ; व्यक. १११ जा (जो)
कृत् (क.) , विर. ३०२ निःस्रव (निःस्रव) जा (जो) ,
पमा. ४५८, दवि. १०० राजनि स्या (राणा संस्था) पू.,
वीमि.; विता. ७७० निःस्र (वित्त) ; राकौ. ४९३ प्यते
(पिते) ; समु ९१ राजनि स्थाप्यते (राजभिः स्थापितो).

(२) केन पुनरघेण षणितव्यमित्यत आह—राजनीतिः।
राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्घः स्थाप्यते निरूप्यते
तेनार्घेण प्रतिदिन क्रयो विक्रयो वा कार्यः । निर्गतः
स्रवो निःस्रवो विशेषस्तस्माद्राजभिरुपितार्धाद्यो निःस्रवः
स एव वणिजा लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पि-
तात् । मनुना चार्घकरणे विशेषो दर्शितः— 'पञ्चरात्रे
पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते । कुर्वात चैषा प्रत्यक्षमर्घ-
संस्थापनं, नृपः ॥' इति । +मिता.

(३) राजभिर्योऽर्घः स्थापितो निर्मितस्तेन वणिग्भिः
प्रत्यह विक्रयः क्रयश्च कार्यः । तस्मादर्धाद्यो निःस्रवो
द्रव्योत्कर्षः स एव वणिजा प्रशस्तो लाभः । नान्यथा ।
*अप.

(४) राजनि राजविषये राज्ञे वा योऽर्घः स्थापितः
तेनैव क्रयविक्रयौ, तस्मात्क्रयाद्विक्रयाद्वा यो निश्चयो
लाभः स एव तेषां लाभकृत् उपचयकृत् नान्यो
दण्डापादकत्वादिति द्वितीयश्लोकार्थः । * विर. ३०३

(५) अथैव दण्डवर्जनं वृत्तिश्च तेषा कथ स्यादत
आह— राजनीत्यादिना । राजसनिधौ तदनुमत्या
वणिग्भिर्योऽर्घो व्यवस्थाप्यते, प्रत्यह तेनार्घेण विक्रयः
क्रयश्च वणिजा कार्यः । तस्मात् क्रयविक्रयाद्यो निर्गतः
स्रवोऽवशेषः वृद्धिभाग इति यावत् स एव लाभकृद्वणिजा
वृत्तेर्हेतुरित्यर्थः । *वीमि.

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥

(१) लाभकल्पना तु वणिजा किं यहच्छयैव ।
नेत्युच्यते । कथ तर्हि— 'स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्
गृहीत पञ्चकम् । दशक पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रय-
विक्रयी ॥' इति । यो यस्य पण्यस्य सद्यः क्रयविक्रयी,
स तस्य दशकं पञ्चक वा गृहीयादित्यर्थः ।

विश्व. २।२५८

+* पमा मितावत् । * मितावद्भावः ।

(१) यास्मृ. २।२५२; अपु. २५८।४२; विश्व.
२।२५८; मिता.; अप. स्ये (शे) ; व्यक. १११, विर.
३०२; पमा. ४५८, दवि. ९९; सवि ३१२ शत वणिग्
(वणिक् शतं) उत्तरार्धे (परदेशे तु दशक य. सद्यः पण्य-
विक्रयी) ; वीमि.; विता. ७७०, राकौ. ४९३; समु. ९१
देश (देश्य) पार (पर).

(२) स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीति असौ पञ्चक शत पणशते पणपञ्चक लाभं गृह्णीयात् । परदेशात्प्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपणान् लाभं गृह्णीयात् । यस्य पण्यस्य ग्रहणदिवस एव विक्रयः संपद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीति तस्य कालोन्कर्षवशाद्दशभोक्तर्पः कल्प्यः । एव च यथाघे निरूपिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवाघो राज्ञा स्वदेश-पण्यविषये स्थापनीयः ।

*मिता.

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अघोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥

(१) राज्ञा तु किं यदृच्छयैवार्घः स्थाप्यः । नेत्याह— 'पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् । अघोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥' विश्व. २।२५९

(२) पारदेश्यपण्येऽर्धनिरूपणप्रकारमाह— पण्यस्योपरीति । देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमन-भाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोऽर्धस्तावन्तमर्थ परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा, यथा पणशते दशपणो लाभः संपद्यते तथा क्रेतुर्विक्रेतोरनुग्रहकार्यघो राज्ञा स्थापनीयः ।

मिता.

(३) क्रयदिनादिनान्तरविक्रयविषयमाह— पण्यस्योपरीति । स्वदेशपरदेशादागतस्य पण्यस्योपरि तन्प्रतिबद्धो व्ययः संस्थाप्यः, पण्येनैव तन्निवन्धनं सकल व्ययं परिशोध्य क्रेतुर्विक्रेतुश्च तुल्यानुग्रहहेतुरघो राज्ञा परिकल्पनीयः ।

अप.

(४) दूरदेशस्थत्वादिना चिरविक्रयविलम्बे तु दत्त-पण्यमूल्योपरि पण्यानयनरक्षणादिसमुद्भवं व्ययं व्यथितं धनं संस्थाप्य मेलयित्वा मूल्यव्यययोर्मिलितयोः शतपण-मूल्यकयोस्तु देशविदेशभेदेन पञ्चदशपणो यो निःस्रवो भवति, तथा क्रेतुर्विक्रेतुश्चाऽनुग्रहकृदुपकारी अघो राज्ञा कार्यः । चकारात्पौरजनस्य समुच्चयः । एवकारेण राज्ञाऽर्धकरणे उपेक्षा व्यवच्छिद्यते ।

वीमि.

* अप., विर., पमा., दवि., वीमि., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२५३; अपु. २५८।४३; विश्व. २।२५९, मिता.; अप. ग्रहकृत् (ग्राहकः), व्यक. १११; विर. ३०२; पमा. ४५९; वीमि.; विता. ७७३ (=); समु. ९१.

प्रकाशस्तेयदण्डप्रवरणानुवृत्तिः

भिषड्भिध्याचरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।
मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥

(१) अज्ञानाद् विपर्ययतो वा— 'भिषड्भिध्याचरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् । मानुषे मध्यमं दाप्य उत्तमं राजमानुषे ॥' पशवो वर्णापशदाश्च तिर्यक्षः । विट्छूद्राः मानुषम् । क्षत्रिया ब्राह्मणाश्च राजमानुषम् । एव मिथ्याचरतो वैद्यस्य प्रथमसाहसदयो दण्डाः । उदाहरणार्थं चैतत् । सर्वथा चिकित्स्यस्वरूप पीडाविशेषं च वैद्यकृतमालोच्य यथाहं दण्डकल्पनेत्यवसेयम् ।

विश्व. २।२४८

(२) चिकित्सकं प्रत्याह— भिषड्भिध्याचरन्निति । यः पुनर्भिषक् भिध्या आयुर्वेदानाभिज्ञ एव जीवनार्थं चिकित्सितज्ञोऽर्हामिति तिर्यङ्ननृप्यराजपुरुषेषु चिकित्सा-माचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाहसान् दण्डनीयः । तत्रापि तिर्यगादिषु मृत्युविशेषेण वर्णविशेषेण राजप्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डानां लघुगुरुभावः कल्पनीयः ।

मिता.

(३) तिर्यक्षु गवादिषु मिथ्याचिकित्सामाचरन् वैद्यः प्रथमसाहसं दण्डं दाप्यः । मानुषे मध्यमसाहसं, राजसबन्धिमानुषे तु पुनरुत्तमसाहसं दाप्यः । अयथा-शास्त्रं मिथ्या ।

+अप.

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।

त्र्यङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥

+ वीमि. अपवत् ।

(१) यास्मृ. २।२४२; अपु. २५८।३६ पुरुषे...दमम् (मानुषेषूत्तमं तथा); विश्व. २।२४८ उत्तरार्धे (मानुषे मध्यमं दाप्य उत्तमं राजमानुषे); मिता. दाप्य (दण्ड्य); अप. पुरुषेषू (मानुषे तु); व्यक. ११२ अपवत्; विर. ३०६ अपवत्; पमा. ४५७ मितावत्; दवि. १०४ पुरुषे. दमम् (मानुषे तुत्तमं तथा), वीमि. मितावत्, राकौ. ४९३ अपवत्; विता. ७६८, समु. १५८ पुरु (मानु).

(२) यास्मृ. २।२९७, अपु. २५८।७५-६ स्वर्णव्यवहारी (वादी स्वर्ण) त्र्यङ्गहीनस्तु (अङ्गहीनश्च); विश्व. २।३०० नस्तु (नास्तु) व्यो (व्या) प्य (प्या); मिता. (स) व्य (अ); अप. २।२९६; व्यक. ११२ व्य (अ) शेषं विश्व-

(१) प्रच्छन्नतास्कर्ययोगात्— 'कूटस्वर्णव्यवहारी विमासस्य च विक्रयी । व्यङ्गहीनास्तु कर्तव्या दाप्या-
श्रोत्तमसाहसम् ॥' धूपितरञ्जितादि कूटस्वर्णम् । श्व-
सृगालादिप्रभव विमासम् । तद्विशेषापेक्षयैव धनदण्डः ।
व्यङ्गहीनत्व च व्यस्तसमस्ततया योज्यम् । द्वौ हस्ता-
वेकश्च पादस्थयङ्गानि । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।३००

(२) रसवेधाद्यापादितवर्णोत्कर्षैः कूटैः स्वर्णैर्व्यवहार-
शीलो यः स्वर्णकारादिः, यश्च विमासस्य कुत्सितमासस्य
श्वादिसबद्धस्य विक्रयशीलः सौनिकादिः । चशब्दात्कूट-
रजतादिव्यवहारी च । ते सर्वे प्रत्येक नासाकर्णकरै-
स्त्रिभिरङ्गैर्हीनाः कार्याः । चशब्दात्प्रयङ्गच्छेदेन समुच्चित-
मुत्तमसाहस दण्डं दाप्याः । यत्पुनर्मनुनोक्त—'सर्वकण्टक-
पापिष्ठ हेमकार तु पार्थिवः । प्रवर्तमानमन्याये छेदये-
च्छवशः क्षुरैः ॥' इति (मस्मृ. १।२९२) । तद्देव-
ब्राह्मणराजस्वर्णविषयम् । * मिता.

(३) असुवर्णे सुवर्णबुद्धि परस्योत्पाद्य यो व्यवहरति,
यश्च विरुद्ध विड्वराहादिमास समीचीनमासबुद्धिसुत्पाद्य
विक्रीणीति, स त्रिभिरङ्गैर्नासाकर्णहस्तैर्हीनः कार्यः ।
उत्तमसाहस च दण्ड्यः । +अप.

(४) त्रिभिर्नासादन्तकरैः । विर. ३०९

(५) आद्येन चकारेण ब्राह्मणस्य शरीरदण्डानर्हस्य
निर्वासनादि समुच्चिनोति । द्वितीयेन मिलितस्य दण्ड-
द्रव्यस्य कर्तव्यत्वमभिप्रैति । त्रुशब्देन—'सर्वकण्टक-
पापिष्ठमि'ति देवब्राह्मणस्वर्णपरमन्यत्र व्यवच्छिनन्ति ।
वीमि.

मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥

* दवि. मितावत् । + मितावद्भाव. । विचि. अपवत् ।
वत्; विर. ३०९ नस्तु (नाश्च) व्यो (व्या) प्यश्चो
('यास्तु') काल्यायनः; विचि १३१ त्र्य (अ) नस्तु (न.
प्र), व्यनि ५१२ विमां (कुमा); दवि. १०२, ३०८
नस्तु (नास्तु) व्यो (व्याः) दाप्य (शास्या); सवि. ४९२
व्यनिवत्, वीमि.; व्यड. १६४, व्यम. १०९ मितावत्;
विता ७६३ मितावत्; राकौ. ४९४ त्र्य (अ) 'दाप्य
(दण्ड्य), सेतु. २२४, २३३ विचिवत्; समु. १५९
मितावत्; विव्य. ५१ विमा (अमा) नस्तु (नः प्र).

(१) यास्मृ. २।२४६, विश्व. २।२५२ उत्तरार्धे (अजा-

(१) क्रेतुः पण्यस्वरूपाज्ञत्वमभिप्रेत्य—'मृच्चर्ममणि-
सूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् । अजातेर्जातिकरणाद् विक्रेये-
ऽष्टगुणो दमः ॥' मृदादीनामजात्य जात्यमिति कृत्वा
विक्रीणन्नक्तषोडशपणादष्टगुण दण्ड्यः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२५२

(२) न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यास्मिन्मृच्चर्ममणिदिक्के
तदजाति, तस्मिन् जातिकरणे, विक्रयार्थं, गन्धवर्णरसा-
न्तरसंचारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसपादनेन । यथा
मल्लिकामोदसंचारेण मृत्तिकाया सुगन्धामलकमिति ।
माज्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्मोति । स्फटिक-
मणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति । कार्पासिके सूत्रे
गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति । कालायसे वर्णोत्कर्षा-
धानेन रजतामिति । बिल्वकाष्ठे चन्दनामोदसंचारणेन
चन्दनमिति । कङ्कोले त्वगाख्य लवङ्गमिति ।
कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति ।
विक्रेयस्यापादितसादृश्यमृच्चर्मदिः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो
वेदितव्यः । * मिता.

(३) मृदादीना मध्ये किञ्चिदनुत्कृष्टजातीयमपि तदु-
त्कृष्टजातीयद्रव्यसादृश्यमापाद्य क्रेतार प्रति समीचीनमे-
तदिति भ्रान्त्यापादनेनासमीचीन द्रव्य दत्त्वा यः
समीचीनद्रव्यमूल्यमादत्ते, तस्य तत एव मूल्यादष्टगुणो
दण्डः । +अप.

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्स्त्रिमम् ।

आधानं विक्रयं वाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥

* विर, विचि, दवि., वीमि., विता. मितावत् ।

+ मितावद्भाव. । विचि. अपवत् ।

तेर्जातिकरणाद् विक्रेयेऽष्टगुणो दमः), मिता.; अप. क्रेया
(क्रयेऽ), व्यक ११२, विर. ३०९ क्रेया (ज्योऽ) काल्या-
यनः; पमा ४५८; विचि. १३२ विरवत्, उत्तु.; व्यनि.
५१२ त्र्याय. (त्राणा) तौ जा (तेर्जा) क्रेया (क्रयेऽ); दवि.
१०२ वल्कल (पाषाण) क्रे (क्री); वीमि.; विता. ७६८;
सेतु. २३३ सूत्रा (सुद्रा) जाति (जात) क्रेया (ज्योऽ)
काल्यायनः; समु. १५९.

(१) यास्मृ. २।२४७; विश्व. २।२५३; मिता.
(ख) सुद्र (सुद्र), अप.; व्यक. ११२ वा (चा); दवि.
३१० विश्ववत्, काल्यायनः, पमा ४५८ वा (चा);

१ भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥

(१) यदि तु समुद्रगकादिस्थं दर्शयित्वा समुद्रकान्त-
रपरिवर्तनेन कर्पूरादिसारद्रव्यं कृत्रिमकरणेन वा
कश्चिदाधानं विक्रयं वा कुर्यात्, तस्यापि व्याजव्यव-
हारिणः— 'समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।
आधानं विक्रयं वाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥' उक्तार्थः
श्लोकः ।

किं स्वमत्यैव दण्डकल्पना । नेत्याह— 'भिन्ने
पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते । द्विपणे द्विशतो दण्डो
मूल्यवृद्धौ तु वृद्धिमान् ॥' अनिर्दिष्टविषये तु द्रव्ये
मूल्यानुसारिणी दण्डकल्पनेत्यभिप्रायः ।

विश्व. २।२५३-४

(२) मुद्रं पिधानम् । मुद्रेण सह वर्तत इति समुद्र
करण्डकम् । परिवर्तनं व्यत्यासः योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं
करण्डकं दर्शयित्वा हस्तालाघवेनान्यदेव स्फटिकानां पूर्णं
करण्डकं समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिक
कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति, तस्य दण्डकल्पना
वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते
पणे भिन्ने न्यूनैः । न्यूनपणमूल्य इति यावत् । तस्मिन्
कृत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः
शतम् । द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्डः, इत्येवं मूल्यवृद्धौ
दण्डवृद्धिरुच्येया ।

+मिता.

(३) मुद्रया द्वारबन्धेन सह वर्तत इति समुद्रम् ।
तदन्यत्समीचीनं प्रदर्शयन्त्यत्ततोऽपकृष्टं क्रेत्रे चोत्तमर्णाय
वा कौशलेन भ्रान्तिं जनयन्नर्पयति । यश्चासारमल्पमूल्य

+ पमा., विचि., वीमि., विता. मित्ताव ।

विचि. १३२ (=) विश्ववद; दवि. १०३ विश्ववद;
वीमि. विश्ववद; विता. ७६९; सेतु. २३४ विश्ववद,
कालायनः; समु. १५९.

(१) शास्त्र. २।२४८; विश्व. २।२५४ च (तु);
मिता. (क) तु प (च प); अप. विश्ववद; व्यक. ११२; विर.
३१० द्विपणे (द्विगुणो) कालायनः, पमा. ४५८ भिन्ने
(हीने) च (तु); विचि. १३२ द्विपणे (द्विगुणो), दवि.
१०३; वीमि. विचिवद; विता. ७६९ विश्ववद; सेतु.
२३४ कालायनः; समु. १५९ पमावद.

मृदादिकं सारभाण्डतया कस्तूरिकादिमहार्धपण्यतया परं
प्रत्याधानकृते नयति विक्रीणीते वा तस्य दण्डकल्पनो-
च्यते । भिन्ने पणे पणादल्पमूल्ये द्रव्ये आहिते विक्रीति
वा पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये तु पणशतम् । द्विगुण-
मूल्ये तु द्वे पणशते । इत्थं यावन्तः पणा मूल्यस्य वर्त-
(र्ध)न्ते तावन्ति पणशतानि दण्डे वर्धनीयानि । Xअप.

(४) समुद्रं संपुटं, कृत्वेति पूरणीयम् । जनसुवर्णादि
पूर्णसंपुटपरिवर्तं कृत्वा आधानं धारणं नयतः, सार-
भाण्डं च कस्तूरिकादि कृत्रिमं कृत्वा विक्रयं नयतः,
दण्डकल्पना कार्या । * विर. ३१०

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥

(१) आवर्तनायामौ क्षितं सुवर्णमक्षीणं, तावदेवेत्यर्थः।
रजतादौ पलशताद् द्विपलादिकः क्षयः । अनेन प्रकारे-
णोपक्षीणं सुवर्णकारादयो न दापनीयाः । विश्व. २।१८२

(२) दोह्यादिपरीक्षाप्रसंगेन स्वर्णादिरपि परीक्षामाह—
अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति । वह्नौ प्रताप्यमानं सुवर्णं न
क्षीयते । अतः कटकादिनिर्माणार्थं यावत्स्वर्णकारहस्ते
प्रक्षितं तावच्छुलितं तैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्या
दण्ड्याश्च । रजते तु शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते ।
अष्टौ त्रपुणि सीसे च । शते इत्यनुवर्तते । त्रपुणि सीसे
च शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीयन्ते । 'ताम्रे
पञ्च दशायसि' ताम्रे शतपले पञ्चपलानि । अयसि
दशपलानि क्षीयन्ते । अत्रापि शत इत्येव । कास्यस्य
तु त्रपुताम्रयोनित्वात्तदनुसारेण क्षयः कल्पनीयः ।

X मित्तावद्भावः । * शेषं मित्तावद् । दवि. विरवद् ।

(१) शास्त्र. २।१७८; अपु. २५७।२९ रजते द्विपलं
(द्विपलं रजते); विश्व. २।१८२ रज... शते (द्विपलं रजते
शतम्) त्रपुणि (तु त्रपु); मित्ता.; अप.; व्यक. ११३ त्रपुणि
सीसे च (तु त्रपुसीसेषु) शेष अपुवद; विर. ३११ रज...
शते (द्विपलं रजते शतम्) त्रपुणि सीसे च (तु त्रपुसीसेषु);
विचि. १३३ रजते द्विपलं (द्विपलं रजते) त्रपुणि सीसे च
(हि त्रपुसीसे तु); व्यनि. ५१३ पूर्वार्धे विश्ववद, ताम्रे
(ताम्रे); मच. ८।३९७ रजते द्विपलं (द्विपलं रजते) उत्तरार्धे
(अष्टौ तु त्रपुसीसेषु ताम्रे पञ्च दशानि तु); वीमि.; व्यप्र.
२८९; व्यम. ८५; विता. ५७१; राकौ. ४७३; सेतु.
२३४ अपुवद; समु. ९०.

ततोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दण्ड्याः । * मिता.

(३) दशायसि शुद्धे । विर. ३१२

(४) चकारेण कास्यस्य त्रपुताप्रयोनिकस्य तदंशानु-
सारेण क्षयः समुच्चयते । × वीमि.

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥

(१) तौलिकादिभिस्तु वस्त्रनिर्माणयार्पिते सूत्रे—
'शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासिके तथा । मध्ये पञ्चपला
हानिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥' पलशते दशपलान्यौर्ण-
कार्पासिकयोर्वृद्धिः स्थूले सूत्रे स्यात् । मध्यमे तुक्तवृद्धितः
पञ्चपलहान्या वृद्धिरित्यर्थः । सूक्ष्मे तु त्रिपला वृद्धिः ।
तथा च नारदो दशपला वृद्धिसुक्त्वाह— 'स्थूलसूत्र-
वतामेषा मध्यानां पञ्चक शतम् । त्रिपलं तु सुसूक्ष्मा-
णाम् . ॥' इति । विश्व. २।१८३

(२) क्वचित्कम्बलादौ वृद्धिमाह— शते दशपलेति ।
स्थूलेनौर्णसूत्रेण यत्कम्बलादिक क्रियते तस्मिन् शतपले
दशपला वृद्धिर्वेदितव्या । एव कार्पाससूत्रनिर्मिते पटादौ
वेदितव्यम् । मध्ये अनतिसूक्ष्मसूत्रनिर्मिते पटादौ
पञ्चपला वृद्धिः । सुसूक्ष्मसूत्ररचिते शते त्रिपला वृद्धि-
वेदितव्या । एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयम् ।

+ मिता.

* अप. मितावत् । × शेष मितावत् ।

+ अप., विर., वीमि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१७९, अपु. २५७।३० ससौत्रिके (सिके
तथा) वृद्धि स (शेया स), विश्व. २।१८३ ससौत्रिके
(सिके तथा) वृद्धि. स (हानिः स), मिता., अप.
ससौत्रिके (सिके तथा); व्यक. ११३ ससौत्रिके (सिके तथा)
वृद्धि. स (सौत्रे स); विर ३१२ ससौत्रिके (सिके तथा)
वृद्धि . . मता (तौले सूक्ष्मे तु द्विपला स्मृता); विचि.
१३३ मता (स्मृता) शेष व्यकवत्, व्यनि. ५१४ ससौत्रिके
(सिके तथा) वृद्धिः स (सूत्रे स); मच ८।३९७ व्यनितवत्,
वीमि वृद्धि स (सौत्रे स); व्यग्र. २८९ सौत्रि (सूत्र),
व्यम. ८६ रौर्णे (रौर्णे), विता. ५७१ व्यप्रवत्; राकौ.
४७३ दश (दशा) रौर्णे (रौर्णे) वृद्धि स (सूत्रे स); सेतु.
२३५ कार्पा (कार्पा) शेषं विचिवत्; समु. ९० रौर्णे
(रूर्णा) सौत्रि (सूत्र) सूक्ष्मे तु (सुसूक्ष्मे).

व्य. कां. २१८

कार्मिके रोमबद्धे च त्रिशङ्गागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च ॥

(१) अस्य विशेषेऽपवादः— चार्मिक इति ।
चर्मकृतं चार्मिकं कुरुण्ठादि । रोमबद्ध दूष्यपटादि ।
तत्र हि छेदनात् त्रिशङ्गागः क्षयः । कौशेयवाल्कलयोस्तु
साम्यमेव । कौशेयं त्रसर्गमयम् । स्पष्टमन्यत् ।
विश्व. २।१८४

(२) द्रव्यान्तरे विशेषमाह— कार्मिक इति ।
कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे
चक्रस्वस्तिकादिक चित्रं सूत्रैः क्रियते तत्कार्मिक-
मित्युच्यते । यत्र प्रावारादौ रोमाणि बन्वन्त्ये स
रोमबद्धः, तत्र त्रिशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः ।
कौशेये कोशप्रभवे वाल्कलेषु वृक्षत्वङ्निर्मितेषु वसनेषु
वृद्धिन्हासौ न स्तः किन्तु यावद्वयनार्थं कुविन्दादिभ्यो
दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् । *मिता.

(३) चकारैर्गोधूमादीना बहूनामनुक्ताना पेपणादौ
क्षयवृद्धयोरभावः समुच्चयते । ×वीमि.

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।
द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तद्दाप्यमसंशयम् ॥

(१) वृद्धयनुसारेणैव क्षयमालोच्य रजकादिभिर्वस्त्रा-
दीनाम्—'देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे
बलाबलम् । द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत् तद् दाप्यमसं-
शयम् ॥' स्वदेशोत्पन्न परदेशोत्पन्नं चिरन्तनमल्पकालिक

* अप. मितावत् । × शेष मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१८०; अपु. २५७।३१ क्ष (स्तु);
विश्व. २।१८४ का (चा) वृद्धिश्च (वृद्धि. स्यात्) वल्कलेषु च
(वाल्कले तथा), मिता. (क) वल्क (वाल्क); अप. वृद्धिश्च
(वृद्धिः स्यात्) वल्क (वाल्क); व्यक ११२ त्रिशङ्गागः (त्रिश-
भागः) शेषं अपवत्, विर. ३१३ वृद्धिश्च (वृद्धिः स्यात्),
मच. ८।३९७ डे च (डे तु) वृद्धिश्च (वृद्धिस्तु) वल्क
(वाल्क); वीमि., व्यग्र. २८९-९० डे (न्ये) वल्क (वाल्क);
व्यम. ८६, विता. ५७१ डे (न्ये); समु. ९० वितावत्.

(२) यास्मृ. २।१८१, अपु. २५७।३२, विश्व.
२।१८५, मिता., अप. प्यम (प्या अ), व्यक. ११३,
विर. ३१४; व्यनि. ५१४; द्दवि. ११३ भोगं च (विद्विष्यत्),
सवि. ४९५ (=), वीमि; राकौ. ४७३; समु. ९०.

भुक्तमभुक्तं दुर्लभमदुर्लभं वेत्येवं नष्टे द्रव्ये बलावलं ज्ञात्वा द्रव्याणां बलावलज्ञानकुशला यन्मूल्यं ब्रूयुः, तन्निर्विचारं नाशयिता दद्यात् । राज्ञा चाददद् दाप्यः । एवं परीक्ष्य क्रीते क्रेतुर्भूमिचारतो राजदण्डादिप्रसङ्गः । न च विक्रेता व्यभिचरन्नपि विक्रीतं प्राप्नुयादिति स्थितम् । तथा च स्वायम्भुवम् — ‘परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् । आददानो ददच्चैव दण्ड्यो राज्ञा शतानि पट् ॥’ इति (मस्मृ. ८।२२३) । विश्व. २।१८५

(२) द्रव्यानन्यात्प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशकेः सामान्येन न्हासवृद्धिज्ञानोपायमाह— देशं कालमिति । शाणक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे न्हासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञाः देशं कालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलावलं सारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदसंशयं शिल्पिनो दाप्याः । + मिता.

(३) चकारेण न्हासयोग्यस्थाने न्हासनीयमिति समुच्चीयते । * वीमि.

वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।
विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥

(१) प्रक्षालनार्थमर्पितम्—‘वसानस्त्रीन् पणान् दाप्यो रजकस्तु परांशुकम् । विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥’ परांशुकमुत्कृष्टं वस्त्रम् । तत्परिधाने रजकस्य त्रिपणो दमः । एवं मध्यमाधमेषु पणापचय-कल्पना । तथाऽभ्यासापेक्षया व्यतिरेककल्पना । विक्रयादि-करणेषु तु स्वामिनो मूल्यं, राज्ञे दण्डश्चेत्यवसेयम् । भाण्ड(ट) केनार्पणमपक्रयः । आधमनमाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२४४

(२) साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशापराधेषु निर्णेजकादीनां

+ अप. मितावद्भावः । * शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२३८; अपु. २।५८।३३ याव (याप); विश्व. २।२४४ दण्ड्यो ने (दाप्यो र) याव (याप); मिता.; अप. दण्ड्यो (दाप्यो); व्यक्र. १।१३ अपवत्; विर. ३।१३ अपवत्; पमा. ४।५५; दीक. ५३ नेज (रज); विचि. १।३१ अपवत्; दवि. १।१३ अपवत्; नृप्र. २।७०; वीमि. अपवत्; व्यप्र. २।८९; व्यम. ८५; धिता. ५६९ परां (वरां) : ७६४; राकौ. ४९२ दण्ड्यो ने (दाप्यो र); सेतु. २।३२-३ राकौवत्; समु. ९०.

दण्डमाह— वसानस्त्रीनिति । नेजको वस्त्रस्य धावकः स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वय-माच्छादयति तदा असौ पणत्रयं दण्ड्यः । यः पुनस्तानि विक्रीणीते, अवक्रयं वा, एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दीयते मध्यमेतावद्धनं देयमित्येवं भाटकेन यो ददाति, आधित्वं वा नयति, स्वसुहृद्भ्यो याचितं वा ददाति, असौ प्रत्यपराधं दशपणान् दण्डनीयः । तानि च वस्त्राणि श्लक्ष्णशात्मलीफलके क्षालनीयानि न पापाणे, न च व्यत्यसनीयानि, न च स्वगृहे वासयितव्यानि, इतरथा दण्ड्यः । ‘शात्मलीफलके श्लक्ष्णे निज्याद्वासांसि नेजकः । न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥’ इति मनुस्मरणात् (मस्मृ. ८।३९६) । यदा पुनः प्रमादात्तानि नाशयति तदा नारदेनोक्तं द्रष्टव्यम्— ‘मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः । द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्धौतस्य धर्ममेव च ॥ अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् । यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्या-नियमः क्षये ॥’ इति । अष्टपणक्रीतस्य सकृद्धौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्याष्टमभागपणोनं मूल्यं देयम् । द्विर्धौतस्य तु पादोनं पणद्वयोर्न, त्रिर्धौतस्य पुनस्तृतीयांशान्यूनम् । चतुर्धौतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम् । ततः परं प्रति-निर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादाद्यपचयेन देयं यावज्जीर्णम् । जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदानकल्पनम् ।

*मिता.

(३) अवक्रयोऽत्र भाटकम् । आधानं बन्धकम् । याचितं सुहृदे याचितस्य दानम् । ×विर. ३।१४

अप्रकाशतस्करदण्डाः

वन्दिभ्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥

* अप., वीमि. मितावत् । × विचि., दवि. विरवत् ।

(१) यास्मृ. २।२७३; अपु. २।५८।६१-२; विश्व. २।२७७; मेधा. ८।३४२; मिता. शूलमा (शूलानां); अप.; व्यक्र. १।१४; स्मृच. ३।१२ मितावत्, स्मृत्तन्तरम्; विर. ३।२० ग्रा (ग्र); पमा. ४।४१ घातिन (घातकां) रान् (रः) शेषं मितावत्; रत्न. १।२६ मितावत्; विचि. १।३५ विरवत्; व्यनि. ५।०९ नश्चै (नं चै); दवि. १।३० विर-वत्; नृप्र. २।६३; सवि. ४।५८ वन्दिभ्रा (वन्दीग्र) वाजि (राज) शेषं मितावत्; वीमि.; व्यप्र. २।८९ रान् (रः)

(१) चोरादिविशेषे तु वधप्रकारमाह — बन्दिग्राहास्तथेति । तथाशब्दः प्रकारार्थः । नरवचनमब्राह्मणार्थम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२७७

(२) अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह — बन्दिग्राहास्तथेति । बन्दिग्राहादीन् बलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान् शूलानारोपयेत् । अयं च वधप्रकारविशेषोपदेशः । 'कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥' इति मनुस्मरणात् (मस्मृ. १।२८०) । मिता.

(३) शूलारोपणं च वधपर्यन्तम् । प्रसह्य घातिनो जनसमक्षं मनुष्यादिहन्तारः । अप.

(४) मिताटीका — ननु 'शूलानारोपयेन्नरान्' इत्यनेन बन्दिग्राहादीनां शूलारोपणमात्रं प्रतीयते न वधः । ततश्च 'श्रोत्रियायोपकल्पयेत्' इत्यत्र यथा विधिसिद्धिस्तथा शूलारोपणमात्रेणैव विधिसिद्धेस्तन्मात्रमेव कृत्वा पुनरुत्तरणीया न बध्याः स्युरित्यत आह । अयं च वधप्रकार इति । अन्यगारेति मनुवचनेनैवैतन्मात्रमपि वधसिद्धौ केन प्रकारेण वध इत्याकाङ्क्षायां शूलारोपणरूपवधप्रकारविशेषोऽस्मिन् वचने विधीयत इत्यर्थः ।

* सुबो.

(५) बन्दीकृत्य धनवतः पुरुषान् गृह्णन्ति तान् बन्दिग्राहान् अश्वगजान्यतरहारिणो बलान्मनुष्यघातिनश्च चौरान् नरान् शूले वधार्थमारोपयेत् । वीमि.

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसदंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥

* बाल. सुबोवत् ।

शेष मितावत्, व्युत् १२७ व्युत्पत्तः; व्युत्. १०३ मितावत्, विता. ७५१ आ (अ) शेषं मितावत्; सेतु. २३७; समु. १४६ मितावत्, स्मृत्यन्तरम्, विव्य. ५२ रिणः (रक.) घातिन (आहिण) .

(१) यास्मृ. २।२७४; अपु. २५८।६२-३, विश्व. २।२७८ या (येऽ), मिता.; अप; व्युत्. ११४ सदंश (नासावि), विर. ३२१ दशहीन (दशभेद) या (येऽ); रत्न. १२४; विचि. १३७ दंशहीन (दशभेद) पू.; दबि. १३३ विश्ववत्, नृप्र. २६३ दैक (देन); सवि. ४६१ पू., धीमि., व्युत्. ३८८, व्युत्. १२६; व्युत्. १०२ पादैक (पादवि), विता. ७८२; समु. १५०. . .

(१) द्रव्यादिविशेषापेक्षया तु — 'उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसदंशहीनकौ । कार्यौ द्वितीयेऽपराधे करपादैकहीनकौ ॥' उत्क्षेपकः पटाक्षेपकः । ग्रन्थिभेदको ग्रन्थिभेत्ता । तावुभावपि करसदंशहीनौ प्रथमेऽपराधे कार्यौ । करसदंशोऽङ्गुलयः, तद्धीनौ । यद्वा करसंपुटः करसदंशः, तद्धीनौ । अन्यतरहस्तच्छेदनमित्यर्थः । द्वितीयेऽपराधे त्वेको हस्तः पादश्च । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२७८

(२) वस्त्राद्युत्क्षिपति अपहरतीत्युत्क्षेपकः । वस्त्रादिबद्ध स्वर्णादिकं विस्रस्योत्कृत्य वा योऽपहरति असौ ग्रन्थिभेदः । तौ यथाक्रमं करेण सदंशसदृशेन तर्जनीयाङ्गुष्ठेन च हीनौ कार्यौ । द्वितीयापराधे पुनः, करश्च पादश्च करपादं तच्च तदेकं च करपादैकं तद्धीनं ययोस्तौ करपादैकहीनकौ कार्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयोरेकमेकं करपादं च छिन्द्यादित्यर्थः । एतदाद्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्यविषयम् । 'तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः' इति नारदवचनात् । तृतीयापराधे तु वध एव । तथा च मनुः — 'अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥' इति (मस्मृ. १।२७७) ।

* मिता.

(३) योऽङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां परस्वमुत्क्षिपति अपहरति, यश्च ग्रन्थिं भिनत्ति, तौ करसदंशेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यामपराधहेतुभूताभ्यां हीनौ कार्यौ । द्वितीयेऽपराधे एकेन करेणैकेन च पादेन हीनौ कार्यौ । अप.

(४) करसदंशः कराङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ, करसदंशस्य भेदो ययोस्तौ तथेति व्यधिकरणेऽपि बहुव्रीहिः ।

विर. ३२१

(५) यश्चौरार्थं परपशूनम्याजयति बन्धनविमोक्षं वा तेषां करोति तस्याङ्गुष्ठतर्जन्यौ छेदयेत् इत्यर्थः । विचि. १३७

(६) अत्र मिताक्षराकारः — एतद्वचनमुत्तमसाहसप्राप्तियोग्यापहारविषयम् । 'तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः' इति नारदवचनादित्याह । तच्चिन्त्यं, 'तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्ड' इत्यादौ साहसप्रकरणीये वाक्ये प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयः

* वीमि. मितावत् ।

मिति स्वोक्तिविरोधात् ।

विमासविक्रयादावसाहसेऽपि याज्ञवल्क्येन करादि-
च्छेदस्य विधानात् । नारदवचनस्य विषयान्तरेषु
चरितार्थत्वात् तस्य सामान्यमुखप्रवृत्तत्वेन दण्डविशेषा-
नवरुद्धविषयकत्वाच्च ।

तथा हि तदङ्ग साहसकरणभूतमङ्गमिति सर्वेषु निव-
न्धेषु व्याख्यातम् । न चोत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ सदशमात्र-
साथ्यौ न वा पादस्य तत्रोपयोगो दण्डसमुच्चयश्च वचना-
भावेऽनुबन्धगौरवाद्यभावे च दुर्वच एव प्रमाणाभावात् ।
सदशादिच्छेदविधेरुपस्थितेन ग्रन्थिभेदोत्क्षेपलक्षणेन निमि-
त्तेनान्वये निमित्तान्तरानपेक्षितत्वाच्च । दवि. १३३-४

(७) अङ्गुष्ठतर्जन्योर्ग्रन्थिमोचने साधकतमत्वेनात्र
सदशशब्देन तयोर्ग्रहणम् । व्यप्र. ३८८

स्तेषु दण्डविवेकसाधनो न्यायः, स्तेयप्रकाराश्च

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशकालवयःशक्ति संचिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥

(१) यश्चायमुक्तः शारीरो दण्डः, यश्च स्मृत्यन्त-
रोक्तो धनदण्डः, तत्र सर्वत्र साधारणोऽयं न्यायबीज-
सक्षेपः— क्षुद्रमध्येति । अन्यत्रापीति शेषः ।

विश्व. २।२७९

(२) जातिद्रव्यपरिमाणतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः
कल्पनीय इति जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयः-
शक्तिगुणदेशकालादीनां दण्डगुरुलघुभावकारणानामान-
न्त्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेः सामान्येन दण्डकल्पनोपाय-
माह— क्षुद्रमध्येति । क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च
द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीयः ।
क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं च नारदेनोक्तम्— ‘मृद्गाण्डासन-
खट्वास्तियदारुचर्मतृणादि यत् । शमीघान्यं कृतानं च
क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥ वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशव-
स्तथा । हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं ब्रीहियवा अपि ॥
हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गवोगजवाजिनः । देवब्राह्मणराज्ञा

(१) यास्मृ. २।२७५; विश्व. २।२७९; मिता., अप. ;
व्यफ. ११५ उत्तरार्धे (देशं काल वयः शक्ति संचिन्त्यं दण्ड-
कर्मणि); विर. ३२८ व्यकवत्; स्मृति. २५ देश....क्ति
(देशं कालं वयः शक्तिः); दवि. १४२ व्यकवत्; बीमि.;
विता. ७८४ क्ति (क्तिः) न्यं (न्य) ; ससु. १५१.

च द्रव्यं विशेषमुत्तमम् ॥’ त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः
प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपो दण्डनियमस्तेनैव दर्शितः—
‘साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव
दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥’ इति ।
मृन्मयेषु मणिकमल्लिकादिषु गोवाजिव्यतिरिक्तेषु च
महिषमेपादिपशुषु ब्राह्मणसंबन्धिषु च कनकधान्यादिषु
तरतमभावोऽस्तीति उच्चावचदण्डविशेषाकाङ्क्षायां
मूल्याद्यनुसारेण दण्डः कल्पनीयः ।

तत्र च दण्डकर्मणि दण्डकल्पनाया तद्धेतुभूत देश-
कालवयःशक्तीति सम्यक् चिन्तनीयम् । एतच्च जाति-
द्रव्यपरिमाणपरिग्रहादीनामुपलक्षणम् । तथाहि— ‘अष्टा-
पाद्य स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य । द्विगुणोत्तराणीतरेषा प्रति-
वर्णम् । विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम् ।’ इति (गौध.
१२।१२-१४) । अयमर्थः— किल्बिषशब्देनात्र दण्डो
लक्ष्यते । यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स विद्वच्छूद्र-
कर्तृकेऽपहारेऽष्टगुण आपादनीयः । इतरेषा पुनर्विद्व-
क्षत्रब्राह्मणादीना विदुषां स्तेये द्विगुणोत्तराणि किल्बि-
षाणि षोडशद्वात्रिंशच्चतुःषष्टिगुणा दण्डा आपादनीयाः ।
यस्माद्विद्वच्छूद्रादिकर्तृकेष्वपहारेषु दण्डभूयस्त्वम् । मनु-
नाऽप्ययमेवार्थो दर्शितः— ‘अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य
स्तेये भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिं-
शत्त्वात्रियस्य तु ॥ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि
शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणवेदिनः ॥’
इति (मस्मृ. ८।३३७-८) । तथा परिमाणकृतमपि
दण्डगुरुत्वं दृश्यते । यथाह मनुः— ‘धान्यं दशम्यः
कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषेष्वेकादशगुणं
दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥’ इति (मस्मृ. ८।३२०) ।
विंशतिद्रोणकः कुम्भः । हर्तुर्हि यमाणस्वामिगुणापेक्षया
सुभिक्षदुर्भिक्षकालापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपा
दण्डा योज्याः । तथा संख्याविशेषादपि दण्डविशेषो
रत्नादिषु— ‘सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।
रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥ पञ्चाशत-
स्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेष्वेकादशगुणं
मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥’ (मस्मृ. ८।३२१-२) ।
तथा द्रव्यविशेषादपि ‘पुरुषाणां कुलीनानां नारीणा वा
विशेषतः । रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे वधमर्हति ॥’

(मस्मृ. ८।३२३) । अकुलीनानां तु दण्डान्तरम्—
‘पुरुषं हरतो दण्डः प्रोक्त उक्तमसाहसः । स्व्यपराधे तु
सर्वस्व कन्या तु हरतो वधः ॥’ इति । क्षुद्रद्रव्याणां तु
माषतो न्यूनमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः । ‘काष्ठभाण्ड-
तृणादीनां मृन्मयानां तथैव च । वेणुवैणवभाण्डानां
तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम् ॥ शाकानामार्द्रमूलाणां हरणे
फलमूलयोः । गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥
पक्वान्नानां कृतान्नानां मत्स्यानांमामिषस्य च । सर्वेषां
मूल्यभूतानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ॥’ इति नारदस्मरणात् ।

यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु शतावरः पञ्चशत-
पर्यन्तोऽसौ माषमूल्ये तदधिकमूल्ये वा यथायोग्यं
व्यवस्थापनीयः । यत् पुनर्मानव क्षुद्रद्रव्यगोचरवचनं
‘तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः’ इति तदल्पप्रयोजनशरावादि-
विषयम् । तथाऽपराधगुरुत्वादिपि दण्डगुरुत्वम् । यथा—
‘सधिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां
छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥’ इत्येव
सर्वेषामानन्त्यात्प्रतिद्रव्य वक्तुमशक्तेर्जातिपरिमाणोदभिः
कारणैर्दण्डगुरुत्वमुभावः कल्पनीयः । पथिकादीनां
पुनरल्पापराधे न दण्डः । यथाह मनुः— ‘द्विजोऽध्वगः
क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रात्
दण्डं दातुमर्हति ॥’ (मस्मृ. ८।३४१) । तथा—
‘चणकत्रीहिगोधूमयवानां सुद्रमाषयोः । अनिषिद्धैर्प्रही-
तव्यो मुष्टिरेकः पथि स्थितैः ॥ तथैव सप्तमे भक्त भक्तानि
षडननता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥’
इति (मस्मृ. १।११६) ।

× मिता.

(३) क्षुद्रद्रव्याणि मृद्भाण्डादीनि, मध्यमानि वस्त्रा-
दीनि, महाद्रव्याणि हिरण्यादीनि, तेषां सारतो यथासारं
दमो धनापहाराङ्कनगात्रच्छेदवधात्मा चौराणां कल्प्यः ।
देशश्च कालश्च वयश्च शक्तिश्च देशकालवयःशक्ति ।
एतत्सर्वं दण्डे कार्यं ब्राह्मणैः सह नृपेण चिन्तनीयम् ।

* अप.

(४) मिताटीका— परिग्रहविनियोगेति । ‘ब्राह्मण-
परिग्रहीतायाः गोहरेणेऽधिको दण्डः’ इति । ब्राह्मणपरि-
ग्रहो अधिकदण्डकारणं तथा सा गौर्दोहाय, यद्यग्निहोत्रे

× वीमि. मितावद्भावः । * मितावद्भावः ।

विनियुक्ता तस्या हरणे ततोऽप्यधिको दण्ड इति विनि-
योगोऽप्यधिकदण्डकारणम् । एवविषपरिग्रहविनियोग-
योरभावो न्यूनदण्डकारण इत्यवबोद्धव्यम् । ‘साहसेपु
य एवोक्त’ इत्यनेन नारदवचनेन क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्या-
पहारेष्वविशेषेण यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्ड-
प्राप्तौ विशेषप्रापकं मूलवचनं पूर्वार्धं तात्पर्यतो व्याचष्टे ।
मृन्मयेषु मणिमल्लिकादिष्विति । अत्र मृन्मयेष्विति
क्षुद्रस्य द्रव्यस्योपलक्षकम् । ‘गोव्यतिरिक्तेष्विति मध्य-
मस्य, ‘ब्राह्मणसवन्धिष्विति उत्तमस्येति विवेकः । मूल्या-
द्यनुसारेण दण्डः कल्पनीय इत्युक्तम् । तत्रादिशब्द-
वाच्यान् प्रदर्शयिषुर्मूलवचनस्योत्तरार्धं व्याचष्टे । तत्र
दण्डकल्पनायामिति ।

• नन्वत्र वचन उपात्ता देशकालवयःशक्तय एव किं
दण्डकल्पनाया हेतव इत्याशङ्क्य नैवमपि तु हेत्वन्तरा-
प्यप्यनेन देशादिकेनोपलक्ष्यन्ते इत्याह । एतच्च जाति-
द्रव्येति । जात्यपेक्षया गुणापेक्षया च दण्डविधिं दर्शयति ।
तथा ह्यष्टापाद्यामिति । विट्क्षत्रियब्राह्मणादीनामिति ।
अत्र ‘विदुषामित्येतत् विट्क्षत्रियादिविशेषणम् । शूद्र-
त्वद्विजात्यपेक्षया विद्वत्स्वरूपगुणापेक्षया च दण्डविधान-
मिति जातिगुणापेक्षा ।

ननु ‘हरतोऽभ्यधिकं वधः’ इति मनुना वधदण्डोऽ-
भिहितः । वधशब्देन च ताडनादिप्राणवियोजनान्ता
व्यापाराः कथ्यन्ते । ते सर्वत्र समुचिता एव प्रयोक्तव्या
इत्यत आह । हर्तुं हिंसायामिति । हर्तुं गुणापेक्षया हिंसा-
माणस्य द्रव्यस्वामिनो गुणापेक्षया चेत्यर्थः ।

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिरिति । क्षीणवृत्तिः क्षीणपाथेयः ।
अध्वगः पथिकः । द्विजो द्विजातिः । अध्वगक्षीण-
वृत्तिपदे द्विजविशेषणे । हीनकर्मण इति । हीनकर्मणोऽ-
ल्पाचाराद्धर्तव्यम् । न पुनरुत्कृष्टादित्यर्थः । * सुबो.

चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विधैर्वधैः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥

* बाल. सुबोवद्भावः ।

(१) यास्मृ. २।२७०; अपु. २।५८।५९; विष्णु.
२।२७४; मिता.; दा. २।२४ पू.; अप. २।२७० :
२।२७४ पू.; ब्यक. १।१६; विर. ३।३१; पद्मा. ४।४५ वस्तु-
रत्न. १।२५ पू.; विचि. १।४३; ब्यनि. ५।७७ द्विप्र (द्वि प्र);

महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत् ॥

(१) लोत्रादिभिश्चौर्यं स्पष्टीकृते— 'चोरं प्रदाप्या-
पहृतं घातयेद् विविधैर्वधैः।' स्मृत्यन्तरोक्तदण्डैः शारी-
रैश्च नेत्रान्द्युद्धारलक्षणैः प्राणहरणगृहणारोपणादिभिश्चेत्य-
भिप्रायः ।

एवमब्राह्मणम् । ब्राह्मणं तु कथं कुर्यात्— 'सचिह्न
ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद् विप्रवासयेत् ।' सचिह्नं श्वपदा-
द्यङ्कितम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२७४

(२) चौरैः दण्डमाह— चौरमिति । यस्तु प्रागुक्त-
परीक्षया तन्निरपेक्ष वा निश्चितचौर्यस्त स्वामिने अपहृत
घन स्वरूपेण मूल्यकल्पनया वा दापयित्वा विविधै-
र्वधैर्घातैर्घातयेत् । एतच्चोत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तम-
द्रव्यविषयम् । न पुनः पुष्पवन्त्रादिक्षुद्रमध्यमद्रव्यापहार-
विषयम् । 'साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।
स एव दण्डः स्तंभेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥' इति
नारदवचनेन वधरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषये
व्यवस्थापितत्वात् । यत्पुनर्द्वन्द्वमनुवचनम्— 'अन्यायोपात्त-
वित्तत्वाद्धनमेवा मलात्मकम् । अतस्तान् घातयेद्राजा
नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥' इति, तदपि महापराधविषयम् ।

चौरविशेषेऽपवादमाह— सचिह्नमिति । ब्राह्मण
पुनश्चौरं महत्यप्यपराधे न घातयेदपि तु ललाटेऽङ्क-
यित्वा स्वदेशान्निष्कासयेत् । अङ्कनं च श्वपदाकार
कार्यम् । तथा च मनुः— 'गुरुतल्पे भगः कार्यः
सुरापाने सुराब्जजः । स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः
पुमान् ॥' इति (मस्मृ. १।२३७) । एतच्च दण्डोत्तर-
कालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतो द्रष्टव्यम् । यथाह मनुः—

नृप्र. २६१ पू., २६२ उक्त.; सवि. ४६७ प्रवा (निवा)
उक्त., मनुः; धीमि.; व्यग्र. ३९०, व्यउ. १२७ पू.,
१२८ उक्त., व्यम. १०२, विता. ७९० पू., ७९२ उक्त.;
बाल. २।८१ उक्त.; सेतु. २४४; समु. १५० पू., १५७
उक्त.

(१) पमा. ४४५. [(इदमुत्तरार्धं मुद्रितयाज्ञवल्क्यस्मृति-
पुस्तकेषु नोपलभ्यते । मत्स्यगृहीतताडपत्राविलिखितपुस्तके तु वर्तते
एव । व्याख्यातं चैतत् विश्वानेश्वरेण । तस्य नासंमतमिति
प्रतिभाति । मुद्रितमिताक्षराया पुनर्नोपलभ्यते) —इयं टिप्पणी
पराशरभाष्ये ४४५ पृष्ठे द्रष्टव्या] .

'प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राजा ललाटे तु दाप्यास्तुत्तमसाहसम् ॥' इति
(मस्मृ. १।२४०) । * मिता.

(३) इदं मध्यविधब्राह्मणपरम् । विचि. १४३
चौरान्वेषणम्

ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ लोत्रेणाथ पदेन वा ।
पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

(१) यदि पुनः प्रत्येक प्रतिग्रहादिना सभूयात्विज्या-
दिना वा कृच्छ्रार्जितं द्रव्यं कश्चिदपहृत्य गच्छेत् स
कथं ज्ञातव्यः । ज्ञातस्य वा किं तस्य कर्तव्यमित्यपेक्षिते
स्तेनस्वरूपनिरूपणायाह— ग्राहकैरिति । अपहृतद्रव्य-
स्वामिभिश्चोरत्वप्रतिपादनेन ग्राहकैर्गृह्यते चोरः । अथवा
लोत्रेण अपहृतद्रव्येण, अपहरणदेशाद्वा निपुणैरुन्नीय-
मानेन पदेन, यद्वा पूर्वकर्मापराधी सभावितचौर्यापराधात्,
तथाऽन्यैरपि स्मृत्यन्तरोक्तचोरत्वप्रतिपादकैर्वक्ष्यमाणैर-
शुद्धवासकादिभिः । अशुद्धो वासो यस्यासौ अशुद्धवासकः
कुतस्त्योऽयमित्यविज्ञायमानो लुब्धवेश्यादिगृहनिवासी ।

विश्व. २।२७०

(२) तत्र तस्करग्रहणपूर्वकत्वाद्दण्डस्य ग्रहणस्य
ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपाय तावदाह— ग्राहकैरिति ।
यश्चौरोऽयमिति जनैर्विख्याप्यते असौ ग्राहकै राजपुरुषैः
स्थानपालप्रभृतिभिर्ग्रहीतव्यः । लोत्रेणापहृतभाजनादिना
वा चौर्यचिह्नेन नाशदेशादारभ्य चौर्यपदानुसारेण वा
ग्राह्यः । यश्च पूर्वकर्मापराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः ।
अशुद्धोऽप्रज्ञातो वासः स्थानं यस्यासावशुद्धवासकः
सोऽपि ग्राह्यः । + मिता.

* अप., धीमि., व्यग्र, व्यम., विता. मितावत् ।

+ व्यग्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२६६, अपु. २५८।५५ च तथा चा
(वा तथैवा); विश्व. २।२७० धी च तथा चा (धाद्वा
तथैवा); मिता.; अप., व्यक. ११६ धी च तथा चा (घात
तथा वा); स्मृच. ३९८ पू.; विर. ३३४; पमा. ४३६;
रत्न. १२५, स्मृचि. २५ तथा चा (यथा वा); नृप्र. २६१
(=) धी च (धाच्च); सवि. ४५९ धी (धे); धीमि. तथा चा
(तथैवा); व्यग्र. ३८५, व्यउ. १२३, विता. ७९० चा
(वा), राक्षौ ४८२ न वा (न च); सेतु. २४६ धीमिवत्;
समु. १४९ धीमिवत्.

(३) चौरस्य दण्डनार्थं परिज्ञानोपायमाह —
ग्राहकैरिति । ग्राहकैश्चौरग्रहणाधिकृतैः लोप्रादिना चौरौ
गृह्यते अवगम्यते । लोपत्रमपहृतद्रव्यैकदेशः । पासुकर्दमा-
दिवर्ती पादाङ्कः पद तस्य पुरुषस्य पादेन समितम् ।
यस्य गृह प्रति नष्टदेशादारभ्य पदपरम्परा जाता सोऽपि
चौरः । अपहृतस्य गवादेः पदपरम्परा यस्य गृह प्रति
प्रवृत्ता सोऽपि चौरः । एतच्च चौर्याव्यभिचारिधर्म-
जातस्य प्रदर्शनार्थम् । तेन यन्नष्टावशिष्टं तण्डुलादि
परस्परगृहे दृश्यते तस्यैकप्रकारकत्वे परस्परचौरत्वं
श्रूयते । यश्च पूर्वं पूर्वं कृतेन चौर्यकर्मणाऽपराधीति
ज्ञातः, यश्चाशुद्धवासको, न विद्यते शुद्धः समीचीनो
वासो निवासस्थान यस्य सोऽशुद्धवासकः, सोऽपि
चौरः । अप.

(४) अशुद्धवासकः अपरिचितदेशवासः ।

+ विर. ३३५

(५) यश्चानिश्चितवासस्थलः सोऽपि गृह्यते चौर्य-
कारित्वेन शङ्क्यते । + वीमि.

अन्येऽपि शङ्क्या ग्राह्या जातिनामादिनिह्वैः ।
द्यूतखीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥
परद्रव्यगृहाणां च पृच्छका गूढचारिणः ।
निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥

+ शेष मितवत् ।

(१) यास्मृ. २।२६७; अपु. २५८।५६, विश्व. २।२७१, मित्ता.; अप जातिनामा (नामजाल्या); व्यक. ११६ शुष्कभिन्न (भिन्नशुष्क) शेष अपवत्; विर. ३३४ व्यकवत्, पमा. ४३६, रत्न. १२५, स्मृचि. २५, नृप्र. २६१ (=), सवि ४५९ न्ये (न्यो) ह्या (ह्यः), वीमि. अपवत्; व्यप्र. ३८५; व्यउ. १२३, वित्ता. ७९० शङ्क्या (शङ्किता), सेतु. २४६ व्यकवत्, समु. १४९.

(२) यास्मृ. २।२६८; अपु. २५८।५७, विश्व. २।२७२ णा (णा), मित्ता. (क) पृ (प्र); अप.; व्यक. ११६; विर. ३३५ पृ (प्र) या व्य (यव्य), पमा. ४३६ पृ (प्र), रत्न. १२५ या व्य (यव्य), स्मृचि. २५, नृप्र. २६१ णा च (णा वा) पृ (प्र), सवि ४५९ ण (मि.); वीमि., व्यप्र. ३८५ रत्नवत्; व्यउ. १२३; वित्ता. ७९० रत्नवत्; सेतु. २४६ रत्नवत्; समु. १४९ विरवत्.

(१) लोप्रादिवच्च— अन्येऽपि शङ्क्या ग्राह्या इति । प्रमाणान्तरमूलत्वादस्याः स्मृतेस्तदनुसारेणैव विविच्य व्याख्या कार्या । पदार्थास्तु निगदोक्ता एव ।

विश्व. २।२७१-२

(२) न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किन्तु अन्येऽपि वक्ष्यमाणैर्लिङ्गैः शङ्क्या ग्राह्याः । जातिनिह्वेन नाहं शूद्र इत्येवंरूपेण, नामनिह्वेन नाहं लपित्थ इत्येवरूपेण, आदिग्रहणात्स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः । द्यूतपण्याङ्गनामद्यपानादिव्यसनेष्वतिप्रसक्तास्तथा 'कुत-
स्त्योऽसि त्वमिति' चौरग्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति तर्ह्यसावापि ग्राह्यः । बहुवचनात् स्विन्नललाटादीना ग्रहणम् ।

* तथा ये निष्कारण कियदस्य धन किं वाऽस्य गृहमिति पृच्छन्ति, ये च वेषान्तरधारणेनात्मानं गूहयित्वा चरन्ति, ये च आयाभावेऽपि बहुव्ययकारिणः, ये वा विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामविज्ञात-
स्वामिकानां विक्रायकास्ते सर्वे चौरसभावनया ग्राह्याः ।

एवं नानाविधचौर्यलिङ्गान् पुरुषान् गृहीत्वा एते चौराः किं वा साधव इति सम्यक् परीक्षितं न पुनर्लिङ्ग-
दर्शनमात्रेण चौर्यनिर्णयं कुर्यात् । अचौरस्यापि लोप्रादि-
चौर्यलिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । यथाह नारदः—'अन्यहस्ता-
त्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि । चौरेण वा परिक्षितं लोपत्रं यत्नात्परीक्षयेत् ॥' तथा— 'असत्याः सत्य-
सकाशाः सत्याश्चासत्यसंनिभाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणम् ॥' * मित्ता.

(३) विनष्टद्रव्यविक्रयाः हृतद्रव्यैकदेशभूतद्रव्य-
विक्रयकर्तारः । विर. ३३५

गृहीतः शङ्क्या चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् ।
दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥

* अप., वीमि., व्यप्र., व्यउ., वित्ता मितवत् ।

(१) यास्मृ. २।२६९, अपु. २५८।५८; विश्व. २।२७३; मित्ता. हृतं (गतं), अप. ये नात्मानं चेदि (ये आत्मानं चेन्न); व्यक. ११७ नात्मानं चेदि (आत्मानं चेन्न); विर. ३३८ ये नात्मानं चेदि (रो यथात्मानं न) द्रव्यं (दण्डं), रत्न. १२५; दवि. ८४ चौर्यं चेदि

(१) उक्तन्यायानुसारेण च— 'गृहीतः शङ्कया चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् । दापयित्वा हृत द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥' स्मृत्यन्तरानुसारेण यथाहं दण्डकल्पना । विश्व. २।२७३

(२) एवं चौर्यशङ्कया गृहीतेनात्मा संशोधनीय इत्याह— गृहीतः शङ्कयेति । यदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तन्निस्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तर्हि वक्ष्यमाण-धनदापनवधादिदण्डभाग् भवेत् । अतो मानुषेण तदभावे दिव्येन वा आत्मा शोधनीयः । ननु नाऽहं चौर इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं सम्भवति । तस्याभावरूपत्वात् । उच्यते । दिव्यस्य तावद्भावाभावगोचरत्वं 'रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यात्' इत्यत्र प्रतिपादितम् । मानुष पुनर्यत्रापि साक्षाच्छुद्धमिथ्योत्तरे न सम्भवति तथापि कारणेन समृद्धं भावरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गोचरयत्येव । यथा नाशापहारकाले अहं देशान्तरस्थ इत्यभिप्रेत्यैर्भाविते चौर्याभावस्याप्यर्थात्सिद्धेः शुद्धिर्भवत्येव । मिता.

(३) शङ्कया सदेहेन चौर्यविषयेण गृहीतोऽभियुक्तो यद्वात्मानं दिव्येन मानुषेण वा प्रमाणेन न शोधयेद् व्यपेतचौर्यशङ्कं न कुर्यात्, तदाऽपहृतं द्रव्यं दापयित्वा वक्ष्यमाणेन चौरदण्डेन दण्डनीयः । न चात्र वाच्यं चौरत्वेन आशङ्कितस्य प्रमाणानर्हता मिथ्यावादित्वादिति । यतो न मिथ्यावादित्वमात्रं साधनानर्हत्वे प्रयोजकम् । किन्तु प्रथमवादिनोऽवष्टम्भाभियोक्तृत्वे सति । अतोऽत्र युक्तं यच्छङ्कितः प्रमाणं कुर्यादिति । न च चौर्याद्यभावे प्रमाणाभावः । तथा हि सति 'महाभियोगेष्वेतानि' 'रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यात्' 'राजाभिः शङ्कितानां च' इत्यादिवचनानि नैवाऽऽरभ्येरन् । न च वाच्यं मानुषप्रमाणानामभावो न साध्य इति । यस्माच्चौर्याद्यभावाव्यभिचारिणं भावविशेषं साधयतां सिध्यत्येवाभावसाधकत्वमपि । यथा यत्र कालेऽस्य द्रव्यं केनाप्यपहृतं तदा ततोऽपहारप्रदेशादतिदूरेऽहं व्यवस्थितो महता व्याध्यादिना क्लान्त इत्यादि भावयन् साधयत्येव (यस्तु स्वमात्मानं न), नृप्र. २६१ द्रव्य (दण्डं); वीमि. ये... चेद्वि (२ आत्मानं चेन्न); वित्ता. ७९२; राकौ. ४८२; समु. १५०.

आत्मनश्चौर्याद्यभावमिति । अत एव शङ्कः— 'असाक्षि-प्रणिहिते दिव्यम्' इत्युक्त्वा 'अथवा मित्रैः सज्जनै-रात्मानं ना शोधयेदेव । स चेद्दण्डयोऽर्थिना चार्थं दापयेत् ।' इत्युक्तवान् । अप.

(४) तत्र न चौरत्वातिदेशः, अपि तु संसर्गादि-दर्शनेन चौरतया अभियुक्तस्य विचारवैमुख्यं चौरतामेव निश्चाययतीति युक्तं ततो हृतदापनम् । दवि. ८४

(५) अथशब्देन लोप्त्रलाभानन्तर्यार्थकेन तदसत्त्वं एव पदचिह्नाद्यनुसरणमिति सूचयति । चकाराच्चौरप्रीत तथाशब्देन निश्चितकुलादिकं च समुच्चिनोति । एवकारः पूर्वार्धेऽन्वितोऽन्यकोटिव्यवच्छेदार्थकतया निश्चयबोध-नार्थः । अपिकारेण चकारैश्च चौरभक्ताश्रयदानादि-कारिणो नानास्मृत्युक्तान् बहून् समुच्चिनोति । *वीमि. सेनातिदेश.

भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥

(१) चौरोऽयं साहसिको वा प्रसह्य हन्तीत्येवं जानतश्चौरसाहसिकयोर्भक्तादिदानं कुर्वतो दण्ड उत्तम-साहसः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२८०

(२) अचौरस्यापि चौरोपकारिणो दण्डमाह—भक्तेति । भक्तमशनम् । अवकाशो निवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य शीतापनोदाद्यर्थः । उदकं तृषितस्य । मन्त्रः चौर्यप्रका-रोपदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थं देशान्तरं गच्छतः पाथेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दण्डः ।

* 'ग्राहकैर्गृह्यते' इत्यारभ्य प्रकृतश्लोकपर्यन्तं व्याख्यान-मिदम् ।

(१) यास्मृ. २।२७६; अपु. २५८।६३-४ वा हन्तुर्जा (हन्तुर्वा जा); विश्व. २।२८० वा हन्तुर्जा (हन्तुर्वा जा) दम (दण्ड); मिता.; अप. व्ययान् (व्ययम्) वा हन्तुर्जा (हन्तुर्वा जा); अर्थक. ११७ दत्त्वा (कृत्वा) शेषं विश्ववत्; विर. ३३९ व्यकवत्; पमा. ४४६ मन्त्रो (शक्त्रो); विचि. १४५ व्यकवत्; दवि. ८१ विश्ववत्, सवि. ४६४ वा (चा); वीमि. विश्ववत्; व्यग्र. ३९१; व्यड. १२९ भक्ता (मुक्ता) रण (रणे); वित्ता ७९४ हन्तु (हन्तु), सेतु. २४८ दत्त्वा. (कृत्वा) दम (दण्ड) शेषं अपुवत्; समु. १५२ विश्ववत्.

चौरोपेक्षिणामपि दोषः— 'शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।' इति नारदस्मरणात् । * मिता.

स्तेनालाभे हृतदानम्

घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।
विवीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुरवीतके ॥

(१) प्रयत्नेनान्विष्यमाणघातकचोराद्यनुपलब्धौ तु कथामिति— 'घातितापहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।' पदादौ प्रयाताचिह्न इति शेषः । 'विवीतभर्तुस्तु पथि ।' विवीताद्युपकण्ठ इति शेषः । तुशब्दोऽन्यस्यापि समर्थस्य यथासंनिधान दोषवत्त्वज्ञापनार्थः । 'चौरोद्धर्तुरवीतके ।' पूर्वोक्ताद्यभावे चोरोद्धर्तुरेव दोषः । सर्वथा चाऽपहृतं द्रव्यं प्रयत्नेनान्विष्य राज्ञा लब्धव्यमित्यभिप्रायः । यद्वा अपहृते द्रव्ये घातिते च सद्व्यक्ते चोरे द्रव्यानुपलब्धौ कस्य दोष इत्यपेक्षिते ग्रामभर्तुरनिर्गते इत्यादि समानम् ।

विश्व. २।२७५

(२) चौरादर्शने अपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह— घातित इति । यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो घनापहरण वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चौरापेक्षादोषः तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राजेऽर्पयेत् । तदशक्तौ हृतं धनं धनिने दद्याद्यदि चौरस्य पदं स्वग्रामाभिर्गतं न दर्शयति । दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं वाऽर्पयेत् । तथा च नारदः— 'गोचरे यस्य लुप्येत तेन चौरः प्रयत्नतः । ग्राह्यो दाप्योऽथवा शेषं पदं यदि न निर्गतम् ॥ निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान् मार्गपालाश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥' इति । विविते त्वपहारे विवितस्वामिन एव दोषः । यदा त्वध्वन्येव तद्धृतं भवत्यवीतके वा विवीतादन्यत्र क्षेत्रे तदा चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य वा दोषः ।

+मिता.

* अप., वीमि. मितावत् । + वीमि. मितावत् ।

(१) आसृष्ट. २।२७१, अपु. २५८।६० पू.; विश्व. २।२७५ तेऽप (ताऽप); मिता.; अप.; व्यक. ११८ तेऽपह (तेऽप ह); विर. ३४३ पूर्वार्धे (आभेषु च भवेदोषो ग्रामभर्तुरवीक्षिते) स्तु (श्व) रोद्ध (रथ); पसा. ४४७; व्यड. १२५; विता. ७९४-५; समु. १५२.

व्य. कां. २१९

(३) विवितं तृणादिप्रयोजनभूः । +अप.

(४) ग्रामः ग्रामार्थ्यक्षः । ग्रामग्रामबहिःसीमाभ्यन्तरतद्बहिःसीमाभ्यन्तरतद्बहिर्भूतदेशेषु चोरितं राज्ञा ग्रामरक्षकबहिःसीमारक्षकेभ्यो दापयितव्यम् । विर. ३४४ स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति । पञ्चग्रामी बहिः क्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः ॥

(१) असंनिहिते तु ग्रामभर्तुरि— 'स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति । पञ्चग्रामी बहिः कृष्टाद्दशग्राम्यपि वा तथा ॥' स्वशब्दो धनशाल्यर्थः । यत्र द्विपदचतुष्पदाद्यनवरत संचरति, सा स्वसीमा । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२७६

(२) यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे मोषादिकं भवति तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्युः, यदि सीम्नो बहिश्चौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र ग्रामादिके चौरपदं प्रविशति स एव चौरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशामात्राद्बहिः प्रदेशे घातितं मुषितं वा, चौरपदं च जनसंमर्दादिना भग्नं, तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासन्न्यपहृतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम् । यदा त्वस्फतोऽपहृतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वक्रोशादेव राज्ञा दद्यात् । 'चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वक्रोशाद्वा दद्यात्' इति गौतमस्मरणात् (गौघ. १०।४६-७) । 'मुषितामुषितसंदेहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः । 'यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः । मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत् ॥' इति बृद्धमनुस्मरणात् । मिता.

(३) ग्रामसीमन्येव यदि मोषो भवति, तदा स एव ग्रामो मुषितं दद्यात् । यदि तु पदं चौरमार्गो ग्रामसीम्नो

+ शेषं मितावत् ।

(१) आसृष्ट. २।२७२; अपु. २५८।६०-६१ म्यथ (म्योऽथ); विश्व. २।२७६ क्रोशा ... पुनः (कृष्टाद्दशग्राम्यपि वा तथा); मिता.; अप.; विर. ३४४ क्रोशाद् (कृष्टा द); पसा. ४४७; नृप्र. २६३ दद्यामस्तु (द्यामस्तु) को (को); व्यड. १२५; व्यम. १०२; विता. ७९५ क्रमेण नारदः; समु. १५२.

बहिः कचन ग्रामं प्रति यायात्तदा स एव ग्रामो दद्यात् । यदा तु क्रोशमात्रव्यवस्थितानामनेकेषां ग्रामाणां मध्ये चौर्यं भवति, तदा तुल्यान्वानः पञ्च ग्रामाः समाहृता मोषं दद्युः । यदा पुनर्दश ग्रामा मोषस्थानात्तुल्यान्तराला भवन्ति तदा दशाऽपि समाहृता हृतं दद्युः । अप.

(४) यदि पदं वा गच्छति, यदि तु पदमेव गच्छति, तदा तत्त्वामिभ्य एव, यदा तु बहिःसीमाया चौरोद्धर्ता न कृतः, समन्ततश्च तस्या वधश्चोरणं वा कृतं, तदा तत्सनिहितग्रामे समाधेयं तत्, तत्र पञ्चत्व-दशत्वयोः प्रायिकतयाऽनुवादः । विर. ३४४

(५) मिताटीका— विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासत्तीति । अपहृतभूप्रदेशाद्ये ग्रामाः सनिहिता त एव दद्युर्न पुनः पञ्चग्राम्येव दशग्राम्येवेत्येव नियम इति । नियमनिवृत्त्यर्थं अथवेति विकल्पवचनमित्यर्थः । सुबो.

स्तेयद्रोपप्रतिप्रसवः

बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥

(१) दुस्तरत्वादेव चापदाम्— 'बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धनमब्राह्मणाद्धरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥' स्वरूपपरिमाणान्वयप्रतिपत्त्येत्यर्थः । विश्व. ३४३

(२) यदा कृष्यादीनामपि जीवनहेतूनामसंभवस्तदा कथं जीवनमित्यत आह— बुभुक्षित इति । धान्याभावेन त्रिरात्रं बुभुक्षितोऽनभन् स्थित्वा अब्राह्मणाच्छूद्रात्तदाभावे वैश्यात् तदाभावे क्षत्रियाद्वा हीनकर्मण एकाहपर्याप्तं धान्यमाहरेत् । यथाह मनुः— 'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनभता । अश्वस्तन-विधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥' इति (मस्मृ. ११।१६) । तथा च प्रतिग्रहोत्तरकाल यदपहृतं तद्धर्मतो यथावृत्तमाख्येयम्, यदि नाष्टिकेन स्वामिना त्वयेदं किं नामापहृतमित्यभियुज्यते । यथाह मनुः— 'खलात्क्षेत्राद-गाराद्वा यतो वाऽयुपलभ्यते । आख्यातव्यं तु तत्तस्यै पृच्छते यदि पृच्छति ॥' इति (मस्मृ. ११।१७) । मिता.

(१) यास्मृ. ३।४३; विश्व. ३।४३ धान्य (धन); मिता., अप. ३।४२ तदा (तथा); बीमि.

(३) बुभुक्षितोऽनभन्स्यहं त्रिरात्रं यावदास्थाय ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य स्वामिनो धान्यं हरेच्चोरयेत्तच्च धान्यं प्रतिगृह्योपादाय, किमिति त्वयैतदस्मदीयं धान्यं गृहीतमित्याक्षितेन धर्मतस्तथ्यमेव तस्य कथनीयम् । मया त्रिरात्रमभ्युज्जानेन स्थितवता प्राणधारणार्थं भव-दीय धान्यमपहृतमिति । अप.

पुष्पे शाकोदके काष्ठे तथा मूलफले तृणे । अदत्तादानमेतेषामस्तेयं तु यमोऽब्रवीत् ॥ तृणं काष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरन् द्विजः । गोब्राह्मणार्थं गृह्णन् वै न स पापेन लिप्यते ॥

नारदः

स्तेयलक्षणं स्तेयप्रकाराश्च

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् बलदपितैः । तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते* ॥ तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु* ॥ तैदपि त्रिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः । क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥

(१) अपकर्षणमपहरणम् । दवि. १४०

(२) तदपि स्तेयं द्रव्यापेक्षं त्रिविधं ऊनमध्यमो-चमम् । क्षुद्रद्रव्यापकर्षणादल्पं, मध्यमद्रव्यापकर्षणान्मध्य-मं, उत्तमद्रव्यापकर्षणादुत्तमम् ।

नामा. १५।१२ (पृ. १६१)

X बीमि. अपवत् ।

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६४१) द्रष्टव्यः ।

(१) व्यनि. ५१५; समु. १५२ पुष्पे (पुष्प) नारदः.

(२) व्यनि. ५१५; समु. १५२ हरन् (हरेत्) सृत्य-न्तरम्.

(३) नांसं. १५।१२ नीवि (हवि); नास्मृ. १७।१३; व्यक. १०९; स्मृच. ८ प्रोक्तं (श्रेयं) कर्षणात् (हारतः); विर. २८८-९; पमा. ४३६ प्रोक्तं (श्रेयं) उत्तरार्धे (क्षुद्र-मध्यममुख्याना द्रव्याणामपहारतः); रत्न १२३, व्यनि. ५०२ उत्त.; दवि. १४० द्रव्या (सर्वा) तु (च); व्यप्र. ३८६ प्रोक्तं (श्रेयं); व्यउ. १२३ व्यप्रवत्, विता. ७७७ वि (दि) श्रेयं व्यप्रवत्; समु. १४८ स्मृचवत्.

मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मटृणादि यत् ।
शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥
वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा ।
हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥
^३हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः ।
देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥

(१) नासं. १५१३ शमीधान्य (फल चान्य), नास्मृ. १७१४, मिता २१२७५ (क) क्षुद्र (क्षुद्रं); अप. २१२७५ खट्वास्थिदारु (खट्वादि चारु), व्यक. १०९; स्मृच. ८; विर. २८८ यत् (कम्); पमा. ४३६ दारु (तन्तु) क्षुद्र (क्षुद्र) हारीत., रत्न. १२३, व्यनि. ५०२; स्मृचि. २५, द्वा. १४० खट्वा (खर्वा) यत् (कम्), सवि. ४५५ शमीधान्य (शिविराज) मनुः, बीमि. २१२७३ क्षुद्र (क्षुद्रं), व्यप्र. ३८५ क्षुद्र (क्षुद्रं); व्यउ. १२३, व्यम. १०१, विता. ७७५ स्थि (दि); समु. १४८ दारु (चारु).

(२) नासं १५१४ वर्जं च (वर्जं यद्), नास्मृ. १७१५, मिता. २१२७५ वर्जं (वर्ज्यं); अप. २१२७५ वा अपि (वं तथा); व्यक. १०९, स्मृच. ८ वर्जं च (वर्जं तु) अपि (दि च); विर. २८८ अपि (अपि); पमा ४३६ वर्जं च (वर्जं तु)-मध्यः...अपि (मध्वीहियवा-दिकम्) हारीतः; रत्न. १२३ अपि (दि च); व्यनि. ५०२; स्मृचि. २५; द्वा. १४०, सवि. ४५५ मध्यं... अपि (मध्यम व्रीहयस्तथा) मनुः; बीमि. २१२७३ गोवर्जं (गोवर्ज्यं), व्यप्र. ३८५ रत्नवत्, व्यउ. १२३ रत्नवत्; व्यम. १०१ रत्नवत्; विता. ७७५ रत्नवत्; समु. १४८ स्मृचवत्.

(३) नासं १५१५ नः (नाम्) विज्ञेयं द्रव्य (द्रव्य विज्ञेय); नास्मृ. १७१६; मिता. २१२७५ (क) विज्ञेयं द्रव्य (द्रव्य विज्ञेय), (ख) श्रेय (श्रेय) विज्ञेय द्रव्य (द्रव्यं विज्ञेय); अप. २१२७५ विज्ञेयं द्रव्य (द्रव्यं विज्ञेय); व्यक. १०९ श्रेय (श्रेयं) गो (सौ), स्मृच. ८, विर. २८८ श्रेय (श्रेयं) गो (सौ) शेष अपवत्; पमा. ४३६ गो (स) हारीत.; रत्न. १२३ ण्यरत्न (ण्यं रत्न) श्रेय (श्रेयं); व्यनि. ५०२ ण्य (ण्यं) श्रेय (श्रेयं); स्मृचि. २५; द्वा. १४० विरवत्, सवि. ४५५ गो (सा) नः (भिः) शेष अपवत्, मनु; बीमि. २१२७३ अपवत्; व्यप्र. ३८५ ण्य (ण्यं); व्यउ. १२३ श्रेय (श्रेयं), व्यम. १०१ श्रेय

उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वाऽपकर्षणम् ।
सुप्तमत्तप्रमत्तैभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) शमीधान्य शिम्बिधान्यं माषमुद्रादि । कृतान्न सिद्धान्नम् । कौशेयमतसीमयम् । हिरण्य सुवर्णं रजत च । अप. २१२७५

(२) शमीधान्य शिम्ब्या भव मुद्रादि । लोहशब्दो घातुपरः । मध्यमिति मध्यमद्रव्यमित्यर्थः । उपायैः कूट-तुलनसधिभेदनादिभिः । छलयित्वा गोपायित्वा । अप-कर्षणं अपहरणम् । विर. २८८

(३) मृद्भाण्डेति । मृन्मयं घटादि, आसन पीठिका, खट्वा; अस्थि कङ्कतादि, काष्ठचर्मटृणादि, माषादिफलं, पकान्नादि, क्षुद्रद्रव्याणि । एषामपहरणे प्रथमं स्तेयम् । वास इति । कौशेयादन्यद् वस्त्रम् । कौशेयपर्युदासात् तत् उत्कृष्टपत्रपट्टोर्णादिव्युदासोऽर्थात् । गोवर्जमजादयः पशवः । गोवर्जनाद् हस्त्यादिवर्जितम् । हिरण्यवर्जितानि ताम्रायस्त्रपुसीसादीनि । अत्रापि मण्यादिपर्युदासो द्रष्टव्यः । व्रीहियवादि द्रव्यं, तेषा हरणे मध्यमस्तेयम् ।

हिरण्येति । गतार्थः श्लोकः । एतदपहरणादुत्तम-स्तेयम् ।

उपायैरिति । उपायैर्विविधैः सदेशकूटलेख्यसंधि-च्छेदग्रन्थिभेदाद्यैरेषां त्रिप्रकाराणां च वस्त्रयित्वा स्वामिनोऽपहरणं सुप्तमत्तप्रमत्तैभ्यश्च त्रिप्रकारं स्तेय-माहुः । नामा. १५१३-६ (पृ. १६१-२) तत्कारप्रकाराः

^२द्विविधास्तस्करा ज्ञेयाः परद्रव्यापहारिणः ।
प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तान् विद्यादात्मवान् नृपः ॥

(श्रेय); विता. ७७५ ण्य (ण्यं) श्रेय (श्रेय), समु. १४८ गो (स).

(१) नासं. १५१६, नास्मृ १७१७ धैरेषां छल (धैः सर्वैः कल्प) मत्तप्र (प्रमत्त); मिता. २१२६६; व्यक. १०९ तेभ्यः (तेषु); स्मृच. ८ छल (वस्त्र), विर. २८८ षां (वं), पमा. ४३५, रत्न. १२३; व्यनि. ५०२ स्मृचवत्, स्मृचि. २५; नृप्र. २६० छल (कल्प), व्यप्र. ३८५; व्यउ. १२३; विता. ७७५; राकौ. ४८२ रेषां (स्तेषां); समु. १४८.

(२) नासं. १५१३, नास्मृ. २१११ विद्या (विन्द्या).

परद्रव्यापहरणशीला द्विप्रकाराश्चोराः प्रच्छन्नाश्च प्रकाशाश्च । ते राज्ञा ज्ञेयाः ।

नामा. १९१५३ (पृ. १८१)

प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि ॥

(१) नैगमादिच्छन्ना परद्रव्यापहारिणश्चेत् प्रकाश-
तस्करा न स्वरूपत इत्यवगन्तव्यम् । स्मृच. ३१७

(२) सोपधिकाः ये भयमाशा वा दर्शयित्वा परस्य धनमपहरन्ति । कितवाः छद्मनाऽर्थहराः । मङ्गलादेशकारिणः अनादेश्यमङ्गलादेशद्वाराऽर्थहराः । इत्येवमादय इत्यादिपदेन वाक्यान्तरस्थप्रकाशतस्कर-
ग्रहणम् । विर. २९०

(३) प्रकाशेति । तत्र द्विप्रकाराणा मध्ये प्रकाश-
चोरा एते वक्ष्यमाणाः । कूटमानाश्रिताः कूटतुलाश्रिताश्च वाणिजः, उत्कोचका उत्कोचमक्षाः राजकुलाद्याश्रिताः, सोपधिका विप्रलम्भकाः, कितवाश्च, वेक्ष्याश्च ।

प्रतिरूपेति । कूटशासनकार्षापणविवर्णादिकराः, ज्योतिषनैमित्तिकेक्षणिकादयः । एवमादयः प्रकाशा

(१) नासं. १९१५४ चक्राः सो (वक्रः सो); नास्मृ. २११२ स्तत्र (स्तु ते); सोपधि (साहसि); व्यक. १०९ कितवाः (वक्रकाः); स्मृच. ३१७ लाशि (लाः स्तु); विर. २९०; पमा. ४३८; रत्न. १२४ व्यकवत्; व्यनि. ५०३ वक्रका (तस्करा) शेषं व्यकवत्; दधि. ११८ उत्कोच (औत्कोषि); सवि. ४६० श्रिताः (स्तथा); व्यप्र. ३८६-७ व्यकवत्; व्यड. १२४ व्यकवत्; व्यम. १०१ कितवाः पण्य (वक्रकाः पाप) स्थूलन्तरम्; विता. ७७८ व्यकवत्, सेतु. २२८; समु. १४८ स्मृचवत्.

(२) नासं. १९१५५ शास्तस्करा भुवि (शा लोकवर्द्धकाः); नास्मृ. २११३ शास्तस्करा भुवि (शशोक्तस्कराः); व्यक. १०९; स्मृच. ३१७; विर. २९० वृत्तयः (कारिणः); पमा. ४३८; रत्न. १२४; व्यनि. ५०३; सवि. ४६० पू.; व्यप्र. ३८७; व्यड. १२४; व्यम. १०१ स्थूल-
न्तरम्, विता. ७७८; सेतु. २२८ शास्त (शत) शेषं विरत्तव; समु. १४८.

लोकचोराः । तत्र यत्नः कर्तव्यः प्रतिमासतुलाद्यवेक्षणा-
दिना । नामा. १९१५४-५ (पृ. १८१)

अप्रकाशास्तु विज्ञेया बहिरभ्यन्तराश्रिताः ।

सुप्रमत्तप्रमत्तार्तान् मुष्णन्त्याक्रम्य ये नराः ॥

देशग्रामगृहघनाश्च पथिघना ग्रन्थिमोचकाः ।

इत्येवमादयो ज्ञेया अप्रकाशास्तु तस्कराः ॥

अप्रकाशास्त्विति । प्रच्छन्नचोरास्तु बहिर्ग्रामाद-
टव्याद्याश्रिताः ग्रामजनपदनगरपथ्यन्तराश्रिताश्च, सुसा-
दीना केचिच्छद्मना, प्रसह्य केचित् । तान् विदित्वा
निगृह्णीयात् ।

देशेति । देशघातका ग्रामघातका गृहघातकाश्च
मार्गमुपः ग्रन्थिच्छेत्तार एवम्प्रकाराः प्रच्छन्नचोराः ।

नामा. १९१५६-७ (पृ. १८१-२)

तान् विदित्वा तु कुशलैश्चरैस्तत्कर्मवेदिभिः ।

अनुसृत्य तु गृह्णीयाद्गूढप्रणिहितैश्चरैः ॥

तानेवम्प्रकारान् बुद्ध्वा कुशलैश्चरैः तत्कर्मकारिभि-
श्चोरव्यञ्जनैः पुराणचोरैश्चानुसृत्य गृह्णीयात् । अमुत्रासत
इति तैश्चारयित्वा गृह्णीयात् । अथवा चोरव्यञ्जनास्तैः
सहैकार्थीभूताश्चोराः कस्मिंश्चिद् गृहे फल्गु द्रव्यं तत्र
निधाय तान् नीत्वा मोषयित्वा प्रत्ययमुत्पाद्य पुनः
ग्रामान्तरेषु मनुष्यान् गूढान् निधाय तत्र प्रवेक्ष्य
ग्राहयेयुः । नामा. १९१५८ (पृ. १८२)

प्रकाशनस्करदण्डाः

लोहानामपि सर्वेषां हेतुरभिः क्रियाविधौ ।

क्षयः संक्रियमाणानां तेषां दृष्टोऽभिसंगमात् ॥

(१) नासं. १९१५६ उत्तरार्धे (सुप्तान् मत्तान् प्रमत्तांश्च
मुष्णन्त्याक्रम्य चैव वे); नास्मृ. २११४ स्तु (श्च) उत्तरार्धे
(मुष्णं प्रसक्तताश्च नरा मुष्णन्त्याक्रम्य चैव ते); व्यक. १०९
चार्तान् (चांश्च); विर. २९२; व्यनि. ५०३ व्यकवत्;
सेतु. २२८ सुप्त (सम) मुष्णन्त्या (संतुष्ण्या); समु. १४८.

(२) नासं. १९१५७; नास्मृ. २११५ पथि (यज्ञ)
स्तु (श्च).

(३) नासं. १९१५८ (तान् विदित्वा सुनिपुणैश्चोरै-
स्तत्कर्मकारिभिः । अनुसृत्य प्रहीतव्या गूढैः प्रणिहितैर्नरैः ॥);
व्यक. ११० श्रैः (नरैः); विर. २९२.

(४) नासं. १०११०; नास्मृ. १२११०; श्लिः क्रियाविधौ

सुवर्णस्य क्षयो नास्ति रजते द्विपलं शतम् ।
शतमष्टपलं ज्ञेयं क्षयस्तु त्रपुसीसयोः ॥

ताम्रे पञ्चपलं विद्याद्विकारा ये च तन्मयाः ।
तद्भातूनामनेकत्वादयसोऽनियमः क्षये ॥

(१) क्रियाविधौ घटनकर्मणि, लोहाना धातूना, सुवर्णशब्दोऽत्र शुद्धपरः अन्यादृशे तत्रापि क्षयात् । रजते द्विपलं शत, पलशते ध्यायमाने पलद्वयं क्षयो भवति, एवमुत्तरत्रापि । तन्मयास्ताम्रमयाः कास्यादयः, तद्भातूनामयोहेतुभूताना पाषाणमृत्तिकादीनामनेकत्वाद्वाहुल्यादनियमः क्षये न नियमः कर्तुं शक्यते, अयःशब्दोऽपि शुद्धायोव्यतिरिक्तायःपरः । शुद्धे तु नियमोऽग्रत एव उक्तः । उक्तक्षयादप्यधिकक्षये सुवर्णकारादयो दण्ड्याः, तद्वाप्याश्चेति परिगणनफलम् । विर. ३११

(२) लोहानामपीति । लोहानामपि, न वज्राणामेव । सुवर्णादीना सर्वेषां हेतुरग्निः कटकादिक्रियाविधौ । न ह्यभिसयोगमन्तरेणाविलीनाना कटकादयः शक्याः कर्तुम् । ततोऽभिसंगमात् सल्लियमाणाना यः क्षयो दृष्टः स उच्यते क्रमेण ।

सुवर्णस्येत्यादि । सुवर्णं न क्षीयते । रजतं पलशते द्वे पले क्षीयते । पात्रादिकरणे त्रपुसीसयोः क्षयः शतेऽष्टौ पलानि । शते पञ्चपलं ताम्रे क्षयः । ताम्र-विकारं संवेधेवम् । अयसो लोहस्य न क्षयनियमः तन्निमित्तानां येभ्यो लोहमुत्पद्यते तेषामनेकत्वात् कुतश्चिदुत्पन्नस्य कश्चित् क्षय इत्यनियमः ।

नाभा. १०१०-१२ (पृ. ११२-३)

(शिक्रिया विधौ); व्यक. ११३; विर. ३११; व्यनि. ५१३ शिः (शि) वा दृ (षामि); नृप्र. १८४ शिः (शि) क्षय...णानां (संक्षयः स्तूयमानानां); ससु. ९० नामपि (नां चैव) शिः (शि) षां दृ (षामि).

(१) नासं. १०११ ते (तं) यस्तु (यः स्यात्), नास्मृ. १२११ रज (राज), व्यक. ११३ णस्य (णेषु) रज (राज); विर ३११ णस्य (णेषु तु); व्यनि ५१३ दशमष्ट (शते त्वष्ट) यस्तु (य तु), नृप्र. १८४ यस्तु (य. स्यात्), ससु. ९० लं शतम् (लं शते) शेष व्यनिवत्.

(२) नासं. १०१२ तद्वा (तद्दे); नास्मृ. १२१२ दय (दाय); व्यक. ११३; विर. ३११ विधा (दधा) च (तु),

तान्तवस्य च संस्कारे क्षयवृद्धी उदाहृते ।

तत्र कार्पासिकोर्णानां वृद्धिर्दशपला शते ॥

तन्तुविकारस्य वज्रकम्बलादेः संस्कारे कार्पासोर्णसूत्रयोः दशभिः पलैः कृतमेकादशपल भवति । एवं शतपलस्य दशोत्तर शतं भवति । तन्तुविकाराणामेषा वृद्धिरुक्ता ।
नाभा. १०१३ (पृ. ११३)

स्थूलसूत्रवनामेषां मध्यानां पञ्चकं शतम् ।

त्रिपलं तु सुसूक्ष्माणामतः क्षय उदाहृतः ॥

स्थूलसूत्रपटादीनामेषा वृद्धिरुक्ता— दशपलं शते । मध्याना शते पञ्चपला वृद्धिः । सूक्ष्माणां शते त्रीणि पलानि सत्रिभागानि । एतेनान्तरालावस्थानामनुपातेन कर्तव्यो विभागः । क्षयमुदाहृतं वक्ष्यामः ।

नाभा. १०१४ (पृ. ११३)

त्रिंशंशो रोमबद्धस्य क्षयः कर्मकृतस्य च ।
कौशेयवल्कलानां तु नैव वृद्धिर्न च क्षयः ॥

(१) उक्तादधिकक्षये शिल्पी दण्ड्यः । अप. २१८०

(२) रोमबद्धः कम्बलादिः । कर्मकृतः कृतकर्म-निष्पन्न एव कृतचित्रादिः । विर. ३१३

व्यनि. ५१३ ऽनियमः (नियम); नृप्र. १८४ विद्यात् (शेया [वि]); ससु. ९० याः (लाः).

(१) नासं. १०१३ तत्र (यत्र) ला (लं); नास्मृ. १२१३ तत्र (यत्र) ला शते (ल शतम्); अप. २१८० च (तु); व्यक. ११३ च (तु); विर. ३१२; नृप्र. १८४-५ वस्य च (वसनां तु) स्त्री उदाहृते (द्विरुदाहृता) तत्र (स [त] च) नां (नि) पल्य शते (पलं श [स्य] तम्).

(२) नासं. १०१४ षा (षा) शतम् (शते) मतः (मत्तः); नास्मृ. १२१४ तामे (ता ते) सुसू (ससु); मतः ... हतः (मेषा वृद्धिरुदाहृता); विश्व. २१८३ चतुर्थपलं विना; अप. २१८० शतम् (शते) लं (ला); व्यक. ११२; विर. ३१३ कं शतम् (विश्वसि); नृप्र. १८४-सूत्र (स्तन्तु) पल (शत).

(३) नासं १०१५ बद्ध (विद्ध); नास्मृ. १२१५ स्य च (स्य तु) नै (सै); अप. २१८० नां तु (दीनां); व्यक. ११३ स्य च (स्य तु) शेष अपवत्; विर. ३१३ पूः; व्यनि ५१४ बद्ध (बन्ध) कर्म (चर्म) ना तु (दीनां) नृप्र. १८५ तु (च).

(३) पुष्पपट्टानां च रोमविद्धस्य छेदकृतः क्षयः त्रिंशत्शः । उत्पादितशिल्पविशेषाणां तु कौशेयानां बल्कलानां च न वृद्धिर्न च क्षयः समान्येव सूत्राप्येतानि भवन्ति । नामा. १०।१५ (पृ. ११३)

मूल्याष्टभागो हीयेत सुकृद्घौतस्य वाससः ।

द्विः पादस्त्रिभिर्भागस्तु चतुर्धौतेऽर्धमेव च ॥

अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ।

यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये * ॥

(१) सकृद्घौतस्य वाससः अष्टपणमूल्यवाससः मूल्याष्टभागमपनीय सप्तपणान् रजको दाप्यः । द्विः-कृत्वो घौतस्य पादश्चतुर्थो भागः, त्रिःकृत्वो घौतस्य तृतीयो भागः, चतुःकृत्वो घौतस्यार्धम् । अर्धक्षयात्तु परतः यावत्क्षीणदशं वल्कं, तावत् क्रमेण पादस्या-शस्यापचयः । जीर्णं त्वनियमः, तत्र मध्यस्थैरुक्तानु-सारेणोहः कर्तव्य इत्यर्थः । × विर. ३१४

(२) मूल्येति । सकृद्घौतस्य दीनारमूल्यस्य पादार्धं हीयेत । तन्मूल्यार्धैकादशभिर्ग्राह्यम् । द्विर्धौतस्येत्येवं सर्वत्र । द्विर्धौतस्य पाद ऊनः, त्रिर्धौतस्य त्रिभागोनः, एवं चतुर्धौतमर्धमूल्यं भवति ।

* श्लोकद्वयस्य मित्ताव्याख्यानं 'वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यः' इति याज्ञवल्क्यवचने (पृ. १७३६) द्रष्टव्यम् ।

× दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १०।८ स्तु (अ); नास्मृ. १२।८ चतुर्धौते (चतुःकृत्वो); मित्ता. २।२२८ क्षिभागस्तु (स्तुलीयाशः); अप. २।१८१ व च (व तु) शेषं नास्मृवत्; ब्यक. १।१३ अपवत्; विर. ३१४ चतुः.....च (चतुःकृत्वाऽर्धमेव तु); पमा. ४५६ मितावत्; दवि. १।१३ नास्मृवत्; नृप्र. १।८५ अपवत्; ब्यप्र. २।८९ मितावत्; ब्यम. ८५ गो (मे) शेष मितावत्; विता. ५६८ पू. : ५६९ मितावत्, उक्त. : ७६७ मितावत्; राकौ. ४९२ मितावत्; समु. ८९ मितावत्.

(२) नासं. १०।९; नास्मृ. १२।९, मित्ता. २।२३८ (क) क्षये (क्षयः); अप. २।१८१ जीर्णं (वल्क) क्षये (क्षयः); ब्यक. १।१३ दांशाप (दशोऽप) जीर्णं (वल्क); विर. ३१४ जीर्णं (वल्क); पमा. ४५६ क्षये (क्षयः); दवि. १।१३ जीर्णं जीर्णस्या (वल्कं जीर्णः स्यात्); नृप्र. १।८३-४; ब्यप्र. २।८९ पू.; ब्यम. ८५ पू.; विता. ५६९ पू., ७६७; राकौ. ४९२ विरवत्; समु. ८९ पू. : ९० पमावत्, उक्त.

अर्धेति । पञ्चमादारम्याष्टमो भागोऽपचीयते । पञ्चमे साष्टभागमर्धम् । षष्ठे सपादम् । एवं यावत् क्षीणदशं जीर्णम् । ततः क्षयनियमो नास्ति । इच्छातः क्रयः ।

नामा. १०।८-९ (पृ. ११२)

अप्रकाशतस्करदण्डाः

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् ॥

(१) यस्य राज्ञो देशे चौरा वसन्ति, तद्राजदेशः तेषां चौराणां स्वदेशः, तद्घातिनः, स्वदेशघातिनः, एतेन परदेशघाते चौरैः क्रियमाणे तेषां सर्वस्वग्रहणं न कर्तव्यं तद्राजानुकूलत्वात्, परेण तु करणीयमेव सामर्थ्ये सतीति भावः । विर. ३१७

(२) अत्र वाक्यस्यास्य रत्नाकरादौ पान्थमुषमुप-क्रम्यावतारणेऽपि तत्र परिसख्यायकस्य स्वदेशीयमार्ग-निरोधस्य समभिव्याहारदर्शनेऽपि परदेशीयद्विचतुष्पद-हारिणोऽपि दण्डाभावो न्यायसाम्यादिति प्रतिभाति । एवञ्च 'परदेशाद्गतं द्रव्यमित्यादिकात्यायनवचनेन सममेकमूलकत्वमेवेति । दवि. १२५

(३) स्वदेशं भ्रन्ति ये मार्गं च, तेषां सर्वस्वं गृहीत्वा धनं भूयो हस्तपादादिच्छेदनं, मरणं न विद्यते, निन्दा यस्या क्रियायामिति (तां) प्रवर्तयेत् ।

नामा. १९।६७ (पृ. १८४)

अप्रकाशस्तेये दण्डविवेक्ताधनो न्यायः

प्रथमे प्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।

द्वितीये चैव यच्छेषं तृतीये वधमर्हति ॥

(१) अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः छेदनम् । शेषमत्र

(१) नासं. १९।६७ मार्गनिरोधकाः (मार्गोपरोधिनः) राजा... येत् (भूयो निन्दा प्रवर्तयेत्); नास्मृ. २।१७ मार्गनिरोधकाः (यज्ञावरोधिनः) राजा... येत् (भूयो निन्दा प्रकरयेत्); ब्यक. १।१३ रोधकाः (रोधिनः); विर. ३।१७ नारदकाल्यायनौ; ब्यनि. ५०८ व्यकवत्, नारदकाल्यायनौ; दवि. १।२५ नारदकाल्यायनौ; सेतु. २।३६ नारदकाल्यायनौ.

(२) नासं. १९।९०-९१ रुनी...ति (दण्डः पूर्वश्च साहसः); नास्मृ. २।१।२२ यच्छे...ति (तच्छेषं दण्डः पूर्वस्तु साहसः); विर. ३।२२; पमा. ४४१; रत्न. १।२५ पू.; ब्यप्र. ३।८९ व्यङ्गुष्ठ (षष्ठस्त) पू.; ब्यड. १।२७.

करचरणरूपमेव पूर्ववाक्यानुसारात्, तृतीये वधं
मारणमेव । विर. ३२२

(२) ग्रन्थिच्छेदाना प्रथमे ग्रहणे अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोः
छेदः दक्षिणहस्तस्य । द्वितीये पुनरपि ग्रहणे शेषस्या-
ङ्गुलित्रयस्य छेदः । नाभा. १९।९०-९१ (पृ. १८८)

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्थूरायाश्छेदनं भवेत् ।

दासीं तु हरतो नित्यमर्धपादावकर्तनम् ॥

(१) ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु । स्फुरा
पार्ष्णोरुपरिभागः । विर. ३१९

(२) ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु । एवञ्च
दासीषु ब्राह्मणस्वत्वेन गौरवाद्दण्डाधिक्यदर्शनाद्दासेष्वपि
ब्राह्मणस्वामिकेषु चौरदण्डः शारीरमार्थं वाऽधिकं
वाच्यमन्यस्वामिकेष्वल्पमिति प्रतिभाति । दवि. १२८

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥

हस्तादीना येनाङ्गेन चौर्यं करोति, तदेव छेत्तव्यम् ।

नाभा. १९।९२ (पृ. १८८)

गैरीयसि गरीयांसमगरीयसि वा, पुनः ।

स्तेने निपातयेद्दण्डं न यथा प्रथमे तथा ॥

महति महान्तमल्पमल्पे दण्डं निपातयेत् चोरे ।

-सर्वत्र द्वितीयादिषु ततोऽधिकं, न तुल्यम् ।

नाभा. १९।९३ (पृ. १८८)

अप्रकाशतस्करदण्डप्रकरणानुवृत्तिः

महापशून् स्तेनयतो दण्डं उत्तमसाहसः ।

मध्यमो मध्यमपशून् पूर्वः क्षुद्रपशौ हते ॥

(१) नासं. १९।९१, नास्मृ. २।१।३३ दाव (दवि);
व्यक. १।१४ उत्तरार्धे (दासीं च हरतो मध्यस्तथा पादस्य
छेदनम्); विर. ३१९ स्थू (स्फु) उत्तरार्धे (दासीषु हरतो
मध्यस्तथा पादस्य छेदनम्); दवि. १२८ स्थू (स्फु) उत्तरार्धे
(दासीं तु हरतो मध्यस्तथा पादस्य छेदनम्), १३१ स्थू
(स्फु) पू.

(२) नासं. १९।९२; नास्मृ. २।१।३४ छेत्तव्यं तत्त-
देवास्य (तत्तदेवास्य छेत्तव्यं), व्यक. १।१५ नास्मृवत्

(३) नास १९।९३, नास्मृ. २।१।३५.

(४) नास्मृ. २।१।२९ शून् स्ते (शून्स्ते) उत्तरार्धे (मध्यमो

(१) मध्यमं मध्यमसाहसम् । पूर्वं प्रथमसाहसम् ।
स्मृच. ३१९

(२) अत्रापि महापशवो, विरुद्धदण्डा अनवरुद्धा
विवक्षिताः । विर. ३२१

(३) महापशवो हस्त्यश्वादयः । विचि. १३५

(४) महान्तः पशवो हस्त्यादयः, मध्यमा वृषा-
दयः । एतद्विशेषविहितेतरविषयम् । दवि. १२९

काष्ठभाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।

वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम् ॥

शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलपुष्पयोः ।

गोरसैक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

मध्यमपशुं पूर्व. क्षुद्रपशुं हरत्); अप २।२७५ क्रमेण मनु ;
व्यक. १।१४ स (सम्) मो (मं), स्मृच. ३१९ पूर्व (पूर्व)
शेष व्यकवत्, विर. ३२१ मपशून् (मपशौ); रत्न. १२५
पशौ हते (पशु हतः) शेषं स्मृचवत्; विचि. १३५;
व्यनि. ५१० शौ हते (शोर्हतौ), दवि. १२८ क्षुद्र (क्षुद्रे);
सवि. ४६२ शून् स्ते (शू स्ते) उत्तरार्धे (मध्यमं मध्यमपशौ पूर्व
शूद्रपशौ हते); व्यग्र. ३८९ शौ हते (शून् हतः);
व्यड. १२७ शौ हते (शून् हतः) शेषं स्मृचवत्;
व्यग्र. १०२ षड उ (षडसु) शौ हते (शून् हते) शेषं स्मृचवत्;
विता. ७८३ स्तेन (श्चोर) शेषं व्यग्रवत्, सेतु. २३७;
समु. १५० मो (मं) पूर्वः (पूर्व)

(१) नासं. १९।८३ भाण्ड (काण्ड); नास्मृ. २।१।२२
भाण्ड (काण्ड) तथा... ..णाम् (वेतसस्यास्थिचर्मणोः);
मिता. २।२७५, अप. २।२७५ क्रमेण मनु; व्यक. १।१५;
विर. ३२७, पमा. ४४३, विचि. १४०-४१; दवि. १४९
चर्म (चर्मि), सवि. ४५६-७, व्यग्र. ३९१; व्यड. १२८;
विता. ७८४ या स्नाय्वस्थि (धाऽस्नाय्वस्थि); सेतु. २४२ तथा
स्नाय्व (तथात्राथ); समु. १५१.

(२) नासं. १९।८२-३ नामार्द्र (हरित), नास्मृ. २।१।२३
कानामार्द्र (कहरित) फल (तृणा), मिता. २।२७५ पुष्प
(मूल); अप २।२७५ नामार्द्र (ना सार्द्र) क्रमेण मनु :-
व्यक. १।१५; विर ३२७; पमा. ४४३ मितावत्, विचि.
१४१ क्षुवि (तद्वि), दवि. १४९ मितावत्, सवि. ४५७
शाका (शाखा) पुष्प (मूल), व्यग्र. ३९१ मितावत्, व्यड.
१२८ मितावत्, विता. ७८४ मितावत्; सेतु. २४३
विचिवत्, समु. १५१ मितावत्.

पक्वानानां कृतानानां मद्यानामामिषस्य च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्यञ्जगुणो दमः ॥

(१) इदं प्रचुरकाष्ठादिविषयम् । विचि. १४१

(२) काण्डशब्देन पूर्वाधन्व(?)शारादय उच्यन्ते । तृणशब्देन दर्भमुञ्जादय उच्यन्ते । हरितशब्देन घास उच्यते यवसादिः । मूलं कन्दादि । पक्वानां मोदकादि । कृतानां सक्नुपृथुकलाजादि ।

नाभा. १९१८२-४ (पृ. १८७)

तुलाधारिममेयानां गणिमानां च सर्वशः ।

एभ्यस्तूत्कृष्टमूल्यानां मूल्याद्दशगुणो दमः ॥

(१) तुलाधारिम कर्पूरादि, मेय व्रीह्यादि, गणिमं पूगादि । एभिः काष्ठादिभिः । विर. ३२३

(२) तुलाधारिम कर्पूरादि । मेयं व्रीह्यादि । गणिमं पूगैलाप्रभृति । एभिः काष्ठादिभिः । तेन पूर्वोक्तकाष्ठान्य-पेक्षया अधिकमूल्याना धरिममेयगणिमानामन्यतमस्यापहारे तन्मूल्याद्दशगुणो दण्ड इत्यर्थः । विचि. १३८

(३) तुलाधारिमं कार्पासादि । मेय व्रीह्यादि । गणिमं हरीतकीविभीतकादि । एतेषां हृतानां यन्मूल्यं, तस्य पञ्चगुणो दण्डः । एभ्यः काष्ठादिभ्यः उत्कृष्ट-मूल्याना वल्लकुङ्कुमचन्दनादीनां हरणे मूल्याद् दशगुणो दण्डः । दीनारमूल्ये हृते दश दीनारा दाप्याः, एको मुषितस्य, नव राशः ।

नाभा. १९१८४-५ (पृ. १८७)

(१) नासं. १९१८३-४; नास्मृ. २११२४; मिता. २१२७५ मथा (मत्सा) धामल्पमूल्यानां (धां मूल्यभूतानां); अप. २१२७५ मथा (मधू) क्रमेण मनुः; व्यक. ११५ अमिष (मोदन); विर. ३२७-८ व्यकवद; पमा. ४४३ मथा (मत्सा); विधि. १४१ व्यकवद; द्वि. ३७ उक्त. : १५० धामल्प (धा स्वल्प) शेषं व्यकवद; सवि. ४५७ पमावद; व्यग्र. ३९१ धानामामिष (त्थानामामिष); व्यड. १२८ व्यप्रवद; विता. ७८४ व्यप्रवद, पू.; सेतु. २४२ स्वाल्पञ्जगुणो (स्वात्स्यात् षड्गुणो) शेषं व्यकवद; समु. १५१ न्नानां (नां तु) शेषं पमावद.

(२) नासं. १९१८४-५ धरि (धारि); नास्मृ. २११२५ शः (तः) दश (दष्ट); अप. २१२७५ क्रमेण मनुः; व्यक. ११४ धरि (धारि) एभ्य (एभि); विर. ३२३ एभ्य (एभि); विधि. १३८; द्वि. १४३ म्यस्तु (मिह); सेतु. २४० धरि (परि) शेषं विरवद.

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
न्यूनं वैकादशगुणं दण्डं दाप्योऽब्रवीन्मनुः ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽभ्यधिकं हरतो वधः । पुण्ड्र-वर्धनश्रीवर्धनादीनामेकादशगुणमित्येव । सम मुषितस्य, शेष राशः । नाभा. १९१८५-६ (पृ. १८७)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।

रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥

रत्नाना वज्रमणिमुक्तादीनां शतादभ्यधिकं हरतो वधः । नाभा. १९१८६-७ (पृ. १८७)

पुरुषं हरतः पात्यो दण्ड उत्तमसाहसः ।

सर्वस्वं स्त्रीं तु हरतः कन्यां तु हरतो वधः ॥

(१) हस्ताविति छिन्वेति शेषः । कामधेनौ— दृष्ट-मिति पठितम् । सर्वस्वमिति नारीं हरतः सर्वत्रग्रहण दण्ड इत्यर्थः । दवि. १२६

(२) पुरुषस्त्वविशिष्टः । हरत उत्तमसाहसः । स्त्रिय हरतः सर्वस्वम् । कन्यां तु वधः ।

नाभा. १९१८७-८ (पृ. १८७)

सौहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥

(१) नासं. १९१८५-६ न्यूनं वै (हृते ले); नास्मृ. २११२६.

(२) नासं. १९१८६-७ सुवर्णं (हिरण्यं) सर्वेषां (मुख्याना); नास्मृ. २११२७ सर्वेषा (मुख्याना); अप. २२७।३६ (सुवर्णरजतादीना नृकीणा हरणे वधः) यथावदेव; व्यक. ११४; विर. ३२४; रत्न. १२५; द्वि. १४४; नृम. २६४ (=); व्यस. १०२; विधा. ७८३-४.

(३) नासं. १९१८७-८ पात्यो दण्ड उ (वासो दण्डस्तु) हर...वधः (कन्यां तु हरतो वध एव च); नास्मृ. २११२८; व्यक. ११४ 'पात्यो (हस्तौ) स्त्रीं तु हरतः (हरतो नारीं); रत्न. १२५ स्त्रीं तु हरतः (हरतो नारी) उक्त. ; द्वि. १२६ व्यकवद; व्यग्र. ३८९ रत्नवद, उक्त. ; व्यड. १२७ रत्नवद, उक्त. ; व्यस. १०२ रत्नवद, उक्त. ; विता. ७८३ तु (च) शेष रत्नवद, उक्त. ; बाळ. २१२७५ (सर्वस्वं हरतः स्त्रीं तु कन्यापहरणे वधः ।) उक्त. , कालायनः; समु. १५० रत्नवद, उक्त.

(४) नासं. १५१२०; नास्मृ. १७।२१; मिता. २१२७०, २७५; अप. २१२७५ द्रव्येषु त्रि (त्रिषु द्रव्ये)-

(१) त्रिषु प्रथममध्यमोत्तमेषु, द्रव्येषु त्रिषु क्षुद्र-
मध्यमहस्तु, एष प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डातिदेशः
क्षुद्रमध्यमहस्तु द्रव्येषु विरुद्धदण्डानवरुद्धेषु द्रष्टव्यः ।

विर. ३२९

(२) यथैव साहसेषु प्रथममध्यमोत्तमेषु क्रमेण
प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डाः प्रोक्ताः, तथा क्रमेण
क्षुद्रमध्यमोत्तमानि द्रव्याणि मृद्गाण्डवासोहिरण्यादीनि,
क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्यापहारेषु प्रथममध्यमोत्तमसाहस-
दण्डाः, देशकालपुरुषापराधान् परीक्ष्य सर्वत्र ।

नामा १५१२० (पृ. १६३)

न त्वहोढान्विताश्चौरा वध्या राज्ञा ह्यनागसः ।

सहोढान् सोपकरणान् क्षिप्रं राजा प्रवासयेत् ॥

(१) सहोढान् सलोग्रान्, सोपकरणान् ससधि-
भेदनादीन् । विर. ३३१

(२) लोप्रादिरहिता अनागममविचार्य न वध्याः ।
चोरा ये तु सहोढाः सधिच्छेदाद्युपकरणयुक्ताश्च,
क्षिप्रमेव हन्तव्याः पूर्वोक्तेन न्यायेन ।

नामा. १९१६६ (पृ. १८७)

पश्चात्तस्तेनदण्ड.

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।

आचक्ष्णाणेन तत्स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥

पश्चात्तापेनैवं कर्तव्यम् । इदं मयामुष्य हृतं, शाधि
मामिति । नामा. १९१०४ (पृ. १९०)

अनेना भवति स्तेनः स्वकर्मप्रतिवेदनात् ।

राजानं तत्सृष्टेदेन उत्सृजन्तं सकिल्बिषम् ॥

व्यक. ११५; विर. ३२८ येऽपि (येषु); पमा. ४४२
एवोक्तस्त्रि (एवास्ते त्रि); रत्न. १२५; विचि. १४१ विरवत्;
द्वि. १४३ विरवत्; नृप्र. २६२; सवि. ४५५ मनुः;
व्यप्र. ३८९; व्यड. १२७; विता. ७७७; राकौ. ४८२
अपवत्, मनुः; सेतु. २४३ विरवत्; समु. १५१.

(१) नासं. १९१६६ पूर्वार्धे (लोप्रादिरहिताश्चौरा राज्ञा-
ऽवध्या ह्यनागमम्) क्षिप्रं राजा प्र (चोरान् क्षिप्रं वि); नास्मृ.
२११६ ह्यना (अना) उत्तरार्धे (सहोढान् स्तेयकारणात्क्षिप्रं
चोरान्प्रशासयेत्), व्यक. ११६ गसः (गमाः) वास
(माप); विर. ३३१ गसः (गमाः).

(२) नासं. १९१०४ धावता (धीमता); नास्मृ.
२११४६.

(३) नासं. १९१०५; नास्मृ. २११४७ स्तेनः (तेन)

व्य.कां. २२०

चोरस्तेनापापो भवति । दुष्टमुत्सृजन्तं तत्कृतं पाप
राजानं गच्छति । स तत्फलं भुङ्क्ते ।

नामा. १९१०५ (पृ. १९०)

राजभिर्भृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

(१) दण्ड्यास्तु तेन दण्डेन क्षीणपापा भवन्तीत्याह
नारदः— राजभिरिति । स्मृच. १२८

(२) तत् प्रायश्चित्तदण्डरूपदण्डपरम् । प्रकरणात् ।
अत एव कल्पतरौ सुवर्णस्तेयमुसलाघातप्रकरणे एव
तल्लिखितमिति । विचि. १८९

(३) एतत् प्रतिपाद्यते— न शासनं शिष्टपरि-
पालनार्थमेवादृष्टार्थमपि । तेऽप्येवमनुगृहीता भवन्ति ।
सर्वहितत्वमेव राज्ञ इति । नामा. १९१०६ (पृ. १९०)
शासनाद्वाऽपि मोक्षाद्वा स्तेनो मुच्येत किल्बिषात् ।
अशासत् तमसौ राजा स्तेनस्याप्रोति किल्बिषम् ॥

यदि शिष्यते अथ मुच्यते सर्वथा स्तेनः शुद्धो
भवति । अशासत् तेन कृत पापं राजा आप्नोति ।
तस्मादवश्यं धर्मार्थमधर्मनिवृत्त्यर्थं दृष्टार्थं चोरार्थं च
शासयेदिति बहुफलत्वमनुशासनस्योक्तम् ।

नामा. १९१०७ (पृ. १९०)

गुरुरात्मवतां शास्ता राजा शास्ता दुरात्मनाम् ।

अतः प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥

इहाशिष्टा यमेन शास्यन्ते, शिष्टास्तु न यमेन ।
तस्मादिह शासनं सुष्ठु दृष्टार्थमिति तेषां वृत्त्यर्थमेव ।
शास्तेति । 'अनित्यमागमशासनमि'त्येतत् ज्ञापितं
'युवोरनाकौ' इत्यादिना ।

नामा. १९१०८ (पृ. १९०)

वेद (पाद) उत्तरार्धे (राजा ततः सृष्टेदेनमुत्सृजेत् सकिल्बि-
षम्).

(१) नासं. १९१०६; नास्मृ. २११४८; स्मृच.
१२८; विचि. १८९; प्रका. ८१; समु. ७०.

(२) नासं. १९१०७; नास्मृ. २११४९ नाद्राऽपि
(नाद्रा वि) मुच्येत (मुच्यति) सत् तमसौ राजा (सनात्
तद्राजा).

(३) नासं. १९१०८ अतः (अथ); नास्मृ. २११५०
राजा शास्ता (शास्ता राजा).

विदुः स्तेनस्य वर्णभेदेन दण्डतारतम्यम्

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

व्यष्टापाद्यं तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुष्पाद्यं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

विद्यापि च विशेषेण विद्वत्स्वभ्यधिकं भवेत् ॥

हृतस्याष्टगुण शूद्रस्य स्तेये दण्ड इति केचित् ।

अन्येऽष्टगुणोऽधर्मः तस्य हृतस्य य उक्तः स्तेय इति ।

पूर्वपूर्वाद् द्विगुणमुत्तरोत्तरस्य । शूद्रादीना वा स्वहरणे

एवमेव धर्म इति । हृत वा दापयित्वा ततोऽष्टगुणं दण्डः

शूद्रस्य, षोडशगुण वैश्यस्य, द्वात्रिंशद्गुण क्षत्रियस्य,

चतुष्पाद्यगुण ब्राह्मणस्य इति ।

नाभा. १९।१०९-१० (पृ. १९१)

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

समित्पुष्पोदकादानेष्वस्तेयं सपरिग्रहात् * ॥

वर्तमानोऽध्वनि श्रान्तो गृह्णन्नेकाशनः स्वयम् ।

ब्राह्मणो नापराधोति द्वाविधू पञ्च मूलिकान् × ॥

चौरान्वेषणम्

सहोदग्रहणात्स्तेयं होढेऽसत्युपभोगतः ।

शङ्का त्वसज्जनैकार्थ्यादनायव्ययतस्तथा ॥

(१) सहोदग्रहणात् सलोपग्रहणात् होढेऽसत्युप-
योगतः असति होढे लोत्र उपयोगतः अन्यथालभ्यकर्पूरा-
द्युपयोगतः स्तेयं श्रेयम् । शङ्का तु स्तेयस्य असज्जनैका-

* व्याख्यान स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे
(पृ. ५९१) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९१) द्रष्टव्यम् ।

(१) नासं. १९।१०९; नास्मृ. २।१।५१ ब्रह्मपाद्यं तु ।
(द्विरष्टापाद्यं) .

(२) नासं. १९।११० पू., नास्मृ. २।१।५२ चतुष्पाद्यं
मनुः (चतुष्पाद्यं) .

(३) ध्वनि. ५१५ त्रेकाशनः (त्रिनशनं) पञ्च मूलिकान्
(षे च मूलिके) [अथशिष्टस्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे
(पृ. ५९१) द्रष्टव्यम्] .

(४) नासं. १९।११७ स्तुप (स्तति) ; नास्मृ. १।७।१८
होढेऽस (होढम) कार्थ्यादनाय (कत्वादन्याय) ; अप.
२।२६८ पात्से (पे स्ते) देऽस (दे स) ; व्यक. १।११६
भोग (योग) स्तथा (स्तदा) ; विर. ३३३ भोग (योग) ;
सेतु. २४५ देऽस (दे स) भोग (योग) .

थ्यात्, असज्जनैर्मद्यपानाद्यासक्तैः ऐकार्थ्यात् एकप्रयो-
जनकत्वात्, अनायव्ययतस्तथा शङ्केति प्रथम-
श्लोकार्थः । विर. ३३४

(२) लोत्रेणापहृतद्रव्यैकदेशेन सह ग्रहणादवसरा-
भावे स्तेयम् । लोत्राभावे अतिभोगात् पूर्वावस्थाया
गन्धमाल्यवस्त्रादीनाम् । शङ्कया सर्वं दृष्ट्वा शङ्कित
इवोद्विग्न इव भवति, तत्रापि स्तेय सभाव्यम् । शङ्का-
भावे न निश्चयः तदन्वसज्जनैर्द्युतकदासीपत्यादिदुष्टजनै-
रेककार्यत्वात् संभाव्य स्तेयम् । न विद्यते (आयः)
आगमो यस्य सोऽनायः । अनायस्य व्ययोऽनायव्ययः ।
अनायव्ययाच्च सभाव्यमेवम् ।

नाभा. १५।१७ (पृ. १६२)

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चौरेण वा परिक्षिप्तं लोपत्रं यत्नात् परीक्षयेत् ॥

तस्माच्चौरत्वनिश्चयो दृष्टेनादृष्टेन वा प्रमाणेनैवेति
स्थितम् । दवि. ८१

अहोदान् विसृशेच्चौरान् गृहीत्वा परिशङ्कया ।

मयोपधाभिश्चित्राभिर्व्याजैर्नानाविधैः यथा हि ते ॥

(१) अहोदान् होदरहितान्, तथा गृहीतपरि-
शङ्कया उपधाभिश्चित्राभिर्व्याजैर्नानाविधैः देशादिक
प्रष्टव्यास्ते यथातथ्यं व्युरित्युत्तरश्लोकार्थः । विर. ३३४

(२) सलोपानपि चोरान् सहोदा दृष्टा इत्येतावता
न शासितव्याः, विचारयेदेव अचोरशङ्कया । माण्डव्य-

(१) मित्ता. २।२६७; पमा. ४३७ ण वा (णापि) ;
द्वि. ८१ लितं भुवि (दृत पथि) परि (प्रति) ; नृप्र.
२६१ दुत्थितं (दन्वित) परि (प्रति) लोपत्र यत्नात्
(लोचयन् तत्) ; सवि. ४५९ भुवि (तु वा) चौरेण वा
परि (चौरैर्वापि प्रति) ; व्यप्र. ३८६ परि (प्रति) ; व्यद.
१।२४ व्यप्रवत्; विता. ७९१ व्यप्रवत्; समु. १४९.

(२) नासं. १९।६८ अहो (सहो) युस्तथ्यं (युः सत्यं) ;
नास्मृ. २।१।८ त्वा परि (तान् यदि) , उत्तरार्धे (मयो-
पधाभिश्चित्राभिर्व्याजैः यथा कृतम्) ; अप. २।२६८ त्वा
परिशङ्क (तान् परिसंख्य) ; व्यक. १।१६ अहो (सहो)
त्वा प (तप) मयो (नयो) ; विर. ३३४ त्वा प (तप) मयो
(तयो) ; व्यनि. ५०६ (=) उक्तः; सेतु. २४५ गृहीत्वा
(गृहीत) मयो (तयो) ; समु. १४९ उक्तः; स्थलन्तरम् .

वदचोरस्यापि होदसभवात् । यावदव्यभिचारि लिङ्गं दृष्टमिति । तदभावे भयोत्पादनैश्चित्रैस्ताडननिर्भर्त्सनपुत्र-
दारच्छेदनागस्तिप्रदानरूपाभि (१)र्यथा ते सत्रस्ताः
सत्य वदन्ति तथा । नामा. १९।६८ (पृ. १८४)

देशं ग्रामं दिशं नाम जाति वा संप्रतिश्रयम् ।
कृतं कार्यं सहायाश्च प्रष्टव्याः स्युर्निगृह्य ते ॥

देश कुतस्या यूयमिति, कस्मिन् काले इहागताः,
कस्या दिशि कस्मिन् देशे कुतो वा प्रविष्टाः, जातिर्भवता
का, कि नाम रूप च, केन वेषेण प्रविष्टा इहेति, प्रति-
श्रयश्चेह क्वासीदागच्छता वेति, चौर्येण चेहत्या भक्त-
दानोपकरणप्रच्छादनादिना साहाय्य के कृतवन्त इति
निगृह्य प्रष्टव्याः । नामा. १९।६९ (पृ. १८४)

वर्णस्वराकारभेदात् ससंदिग्धनिवेदनात् ।

अदेशकालदृष्टत्वान्निवासस्याविशोधनात् ॥

वर्णभेदात् पृष्टः सन् विवर्णो भवति । स्वरभेदात्
सगद्गदो भवति । आकारभेदात् त्रासविषादादियोगास्पृष्टः
स्पष्ट ब्रवीति । अदेशे च विविके शून्ये, अकाले च
रात्र्यादौ दृष्टे, क्रोषित इति तस्य स्पष्टं निर्णयावचनात्
परिच्छिद्यते चोर इति । नामा. १९।७० (पृ. १८४)

असद्व्यथात्पूर्वचौर्यादसत्संसर्गकारणात् ।

लेशैरप्यवगन्तव्या न होदैनैव केवलम् ॥

(१) नासं. १९।६९ पूर्वार्धे (देश काल तथा जाति नाम
रूप प्रतिश्रयम्) कृत... याश्च (कृत्य कर्म सहायाश्च); नास्मृ.
२।१९ ग्राम (काल) नाम जाति (जाति नाम) उत्तरार्धे (कृत्यं
कर्मकरा वा स्युः प्रष्टव्यास्ते विनिग्रहे); अप. २।२६८ कृतं
कार्यं (कृतकार्यं) नि (विं); व्यक. १।१६ वा सं (वासं) कृतं
कार्यं (कृतकार्यं); विर. ३३४ याश्च (यास्तु) शेष व्यकवत् ;
व्यनि. ५०६ (=) नि (विं), सेतु. २।४५ विरवत् ; समु.
१।४९ सहायाश्च (समाया च) स्मृत्यन्तरम्.

(२) नासं. १९।७० त्रिवासस्या (द्वासस्याप्य.), नास्मृ.
२।१।१० ससदिग्ध (ससदि त्व) शेष नासंवत्, अप. २।२६८
दृष्टत्वान्निवासस्या (दृष्टत्वान्निवेशस्य); व्यक. १।१६ काल (काले)
स्यावि (स्य वि); विर. ३३४ ससदिग्ध (सदिग्धवि) दृष्ट
(वृत्त); व्यनि. ५०६ स्यावि (स्य वि); सेतु. २।४५ विरवत् ;
समु. १।४९ वर्णस्वरा (स्वरवर्णा) शोष (रोष) स्मृत्यन्तरम्.

(३) नासं. १९।७१; नास्मृ. २।१।११ लेशै (लेख्यै);

असद्व्यथात् द्यूतपानदास्त्रादिषु व्यथात् । पूर्वचौर्यात्
पूर्वकाले चोरत्वेनोपलब्धत्वात् सदिग्धत्वेऽपि समाव्यते ।
दुष्टैः सह ससर्गात् । एतैर्लिङ्गैर्लेशैरपि ग्राह्याः । न
लोत्रेणैव, लोत्राभावे एतैर्लिङ्गैर्दृष्टीयात् ।

नामा. १९।७१ (पृ. १८५)

दस्युवृत्ते यदि नरे शङ्का स्यात् तस्करेऽपि वा ।

यदि स्पृश्येत लेशेन कार्यः स्याच्छपथं नरः ॥

(१) लेशेन युक्तिलेशेन मुखशोषणादिना ।

विर. ३३८

(२) अशुभवृत्ते मनुष्ये चोरो न वेति शङ्का
स्याद् यदि, स यथोक्तानामन्यतमेन लेशेन युक्तः स्यात्,
गोबीजकाञ्चनपुत्रमस्तकादिभिः दिव्यैर्वा शपथ कार-
यितव्यः । 'तस्करेऽपि चे'ति पाठे दस्युवृत्ते शङ्काया
मानुषः शपथः, तस्करे दिव्य इति ।

नामा. १९।७२ (पृ. १८५)

गवादिषु प्रनष्टेषु द्रव्येष्वपहृतेषु वा ।

पदेनान्वेषणं कुर्युरा मूलात्तद्विदो जनाः ॥

(१) गवादिषु द्रव्येषु प्रनष्टेषु स्वयमेवापभ्रष्टेषु
केनापि हृतेषु वा तत्पादेनान्वेषणं कार्यम् । विर. ३३६

(२) गवादिषु गोऽजाविमहिषाश्वादिषु प्रनष्टेषु,
द्रव्येषु वा सधिच्छेदनादिनाऽपहृतेषु गवादिषु, मनुष्य-
पदेन यतोऽपहृत द्रव्यं तत आरभ्य यत्र प्रविष्टं गच्छेत्
घोषे वा तावदन्वेषणं कुर्युः अपूर्वमानुषादिपदज्ञान-
कुशलाधिष्ठिताः । नामा. १९।२१ (पृ. १६३)

व्यक. १।१६ प्यव (प्यनु); विर. ३३४ व्यकवत् ; व्यनि.
५०६ (=) लेशै (एतै) व्या (व्यो) देनैव केवलम् (देरपि
केवलैः); सेतु. २।४५ लेशैरप्यव (शेषैरप्यनु); समु.
१।४९ लेशै (एतै) देनैव केवलम् (देरेव केवलै.) स्मृत्यन्तरम्.

(१) नासं. १९।७२ रेऽपि (रो न), नास्मृ. २।१।१२
नरः (तत.); व्यक. १।१७; विर. ३३८ शङ्का स्यात् (शङ्कते)
श्येत (शति) पथ नरः (पथस्तथा).

(२) नासं. १।५।२१; नास्मृ. १।७।२२ पदेना (पदस्या);
अप. २।२६८ वा (च), व्यक. १।१६ अपवत्, पू.; विर.
३३५ वा (च) पदे (पादे); सेतु. २।४६-७ बु प्र (ष्वप)
ष्वपह (षूपह) वा (च).

ग्रामे ब्रजे विधीते वा यत्र तन्निपतेत् पदम् ।
बोद्धव्यं तद्भवेत्तेन न चेत्सोऽन्यत्र तन्नयेत् ॥

(१) ततो यस्य ग्रामे ब्रजे विधीते वा तत्पद निप-
तेत्, तेन ग्रामादिमता तद्बोद्धव्य, अपगत गवादि देय-
त्वेन स्वीकार्यम् । विर. ३३६

(२) ग्रामादौ यत्र तत्पद प्रविष्ट, तेन ग्रामादिना
चोरदोषोऽनुभवितव्यः, स ग्रामादिस्ततो ग्रामान्निर्गत्या-
न्यत्र न नयेत् । अन्यत्र स मुच्यते यो नयेत् । इतर-
न्यायेपैव गतिः । नामा. १५।२२ (पृ. १६३)

पदे प्रमूढे भग्ने वा विपमत्वाज्जनान्तिके ।

यस्त्वासन्नत्तरो ग्रामो ब्रजो वा तत्र पातयेत् ॥

(१) पदे कियददृष्टेऽग्रे, तथाऽर्पागचिते तत्संनिहित-
ग्रामे पातयेत् । विर. ३३६

(२) ग्रामाद् बहिरदृष्ट्या प्रमूढ न ज्ञायते तत्पदमत-
श्चेतश्च पदबहुत्वात् । भग्न वोपर्युपरि गमागमवैपम्यात् ।
यत्र पदं भग्न प्रनष्टं प्रमूढं वा, तस्य देशस्य सनिकृष्टतरे
ग्रामे ब्रजे वा तच्चौर्ये पातयेत् । तथा सति त एव
गक्षिष्यन्ति तद्भ्यात् । एव कृते चोराणां प्रवेशनिर्गमा-
भावान्निश्चोरेता भवति । नामा. १५।२३ (पृ. १६३)

समेऽध्वनि द्वयोर्यत्र स्तेनप्रायोऽशुचिर्जनः ।

पूर्वापरार्धेर्दुष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥

(१) संनिहितग्रामद्वेषे यत्र ग्रामे स्तेनप्रायो दुर्जनो
वसति तत्र पातयेत् । विर. ३३६

(२) यत्र तत्पद भग्न प्रमूढं वा तस्य देशस्य तुल्या-
ध्वानौ ग्रामौ यदि स्याता, यस्मिन् देशे चोरप्रायो

(१) नासं. १५।२२ तन्नि (सनि); नास्मृ. १७।२३ वीते
(विक्ते) तन्नि (सनि); अप. २।२६८; विर. ३३५; सेतु. २४७
बोद्धव्यं (बोद्धव्य).

(२) नासं. १५।२३; नास्मृ. १७।२४; अप. २।२६८;
व्यक. ११६ पदे (पादे); विर. ३३५ प्रमू (प्रगू); सेतु. २४७
जना (जला) पात (यात).

(३) नासं. १५।२४ स्तेन (स्तेय) राधेर्दु (दानैर्दु);
नास्मृ. १७।२५ स्तेन (तेन) राधे (वादे), अप. २।२६८;
व्यक. ११७; विर. ३३५ समे (सीमा) दुं (दुं), सेतु. २४७
समे (सीमा) पृ.

निःसत्यशौचो जनः पूर्वकार्य एव सभावितः निषाद-
दासीपतिद्यूतकरगौण्डिकादिभिः ससृष्टः, तत्र पातये
दित्येव । तत्र हि सभाव्यते चोरत्वम् । तथाभूतो जनः
शक्तोऽत्यनार्यप्रायः । तस्मिन् सत्यनार्यप्राये न्याय्य
पातयितुम् । नामा. १५।२४ (पृ. १६४)

ग्रामेष्वन्वेषणं कुर्युश्चण्डालवधकादयः ।

रात्रिसंचारिणो ये च बहिः कुर्युर्बहिश्चराः ॥

ग्रामेषु चोरान्वेषणं कुर्युः । ग्रामग्रहणे नगरस्यापि
द्रष्टव्यम् । चण्डालाश्च वधकाश्च चेटिकागोमलिका-
शौण्डिकादयश्चराः, रात्रिसंचारिणो ये च भाण्डवाहि-
कुमिण्डिकपुराः, ग्रामादिषु बहिरन्वेषणं कुर्युरित्येव ।
नामा. १५।२५ (पृ. १६४)

नैवान्तरीक्षान्न दिवो न समुद्रान्न चान्यतः ।

दस्यवः संप्रवर्तन्ते तस्मादेवं प्रकल्पयेत् ॥

सैभाप्रपापूपशालवेशमद्यान्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजप्रेक्षणानि च ॥

शून्यागाराण्यरण्यानि देवतायतनानि च ।

चारैर्विचेयान्येतानि चोरग्रहणतत्परैः ॥

सभादीनि नित्यं चारैः परीक्ष्याणि तेऽत्र चोरचिह्नैः
ग्रहीतव्याः, तदन्वेषणतत्परैः परीक्ष्य एतैर्ग्रहीतव्यास्ते ।

नामा. १९।५९-६० (पृ. १८२)

तथैवान्ये प्रणिहिताः श्रद्धेयाश्चित्रवादिनः ।

चोरा ह्युत्साहयेयुस्तांस्तस्करान् पूर्वतस्कराः ॥

तथाऽन्ये प्रणिहिताश्चोराः तैः सहत्य दर्शितप्रत्ययाः
‘अन्तर्धानमन्त्रोऽय अनेन मन्त्रेणापिहितो न दृश्यते

(१) नासं १५।२५, नास्मृ. १७।२६, अप. २।२६८;
व्यक. ११७, विर. ३३६ श्रण्डा (श्रण्डा).

(२) अप. २।२६८; विर ३३५, सेतु. २४७ वः संप्र
(वश्च प्र).

(३) नासं. १९।५९, अप. २।२६८ जप्रेक्ष (जाः प्रेक्ष)
मनुनारदौ.

(४) नासं. १९।६०; व्यक. ११७ चारै... .तानि
(विचित्रैश्चारैश्चारै.) उक्तः; विर. ३३७ व्यकवत्, उक्त.

(५) नासं. १९।६१, व्यक ११७, विर. ३३७
तथैवा (तथा चा) चोरा (चारा) ह्ये (दये).

मनुष्यः' इति पूर्वं राज्ञा संकेतिते गृहे दिवस एव प्रविश्य भाजनादि गृहीत्वा निष्कामन्ति । गृहजनश्च तूष्णीमास्ते । ततोऽपरस्मिन् गृहे गूढमनुष्ये प्रवेश्य ते तथोत्पादितप्रत्ययाः चित्रवादिनः 'इदं चेद चास्मिन् गृहेऽस्ति पर्याप्तमेतदस्माकमि'ति प्रोत्साह्य प्रवेश्य ग्राहयेयुः । नामा. १९।६१ (पृ. १८२)

अन्नपानमहादानैः समाजोत्सवदर्शनैः ।

तथा चौर्यापदेशैश्च कुर्युस्तेषां प्रसर्पणम् ॥

अद्वेयवाक्याः पुराणचोराः तैः सहैकीभूता भोजनं चोद्दिश्य पान वा 'यूय निमन्त्रिताः आगच्छतास्मद्गृहे भोक्तुमि'ति दारकस्य बहुदण्डनमिति निमित्तेषूद्दिश्य, महादानं वा अहमस्मिन् देशे वस्तुमुत्सहे देशान्तरं यास्यामि यन्ममास्ति तद् युष्मभ्य दास्यामि अमनुष्याया वेलायामागच्छतेति, समाज वा पुत्र वा पश्यामः उत्सवं वेति, रात्रावागच्छत अदो गृह तन्मुष्याम इति, एवमेषा समागम कारयेयुः । समागतान् ग्राहयेयुः ।

नामा. १९।६२ (पृ. १८३)

ये तत्र नोपसर्पन्ति चारैः प्रणिहितैरपि ।

तेऽपि स्युः संप्रहीतव्याः सपुत्रज्ञान्निबान्धवाः ॥

ये तथा प्रणिहिता अपि तस्मिन् समागमे नोपसर्पन्ति, ये गताः तेऽप्यनुगत्य सपुत्रदाया(?) ग्रहितव्याः ।

नामा. १९।६३ (पृ. १८३)

अंचौरा अपि दृश्यन्ते चारैः सह समागताः ।

यदृच्छया नैव तु तान् नृपो दण्डेन संस्पृशेत् ॥

अचोरा अपि यदृच्छया चारैः समागता दृश्यन्ते । तान् विचार्य राजा मुञ्चेत् । न तावता अविचार्यैव शासितव्याः, चौरैः सह दृष्ट्वा इत्येतावता नाविचार्य

(१) नासं १९।६२; व्यक. ११७ चौ (शौ) प्रसर्पणम् (समागमम्), विर. ३३७ अन्नपान (अर्थदानैः) र्या (रो) प्रसर्पणम् (समागमम्).

(२) नासं. १९।६३ चारै (सुता.) तैरपि (ता अपि) पि स्युः स (भिसृत्त्य) ज्ञाति (पशु), अप. २।२६८ सर्पन्ति (सर्पेयुः) पुत्र (मित्र), व्यक. ११७, विर. ३३७.

(३) नासं. १९।६४ उत्तरार्धे (यादृच्छिकान् नैव तु तान् राज्ञ दण्डेन शासयेत्); अप. २।२६८ मनुनारदौ, व्यक. ११७; विर. ३३७, व्यवि. ५०६; समु. १४९-५०.

शासितव्याः । विचार्य शासयेदित्यर्थः ।

नामा. १९।६४ (पृ. १८३)

यांस्तत्र चोरान् गृहीयान्तान् धिताड्य निबध्य च । अवघुष्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रवधेन तु ॥

तथा गृहीतान् चोरान् ताडयित्वा लगुडादिना, गर्दभादिना च भ्रामयित्वा, अवघुष्य च सर्वत्र चतुष्पथ-चत्वरशृङ्गाटकेष्वेवंकर्माण इति छेदनताडनदहनादिभिर्मारयितव्यास्ते अन्ये मैव कुरुतेति प्रत्यादेशार्थम् ।

नामा. १९।६५ (पृ. १८३)

स्तेनातिदेश.

चोरानां भक्तदा ये स्युस्तथाप्युदकदायकाः ।

आवासदा देशिकदास्तथैवान्तरदायकाः ॥

क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृताः सर्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

(१) आहायकाश्चौराणां प्रेरकाः तेषामादेशकारिणः । अथवा आदेशकरास्तेषां प्रेरकाः । अन्तरदायकाश्चौराव-

(१) नास. १९।६५ वित्ताड्य (आताड्य) हन्याच्चि (वध्याश्चि) तु (ते), अप. २।२६८ यात्ता (युस्ता) निबध्य (विडम्ब्य) घुष्य (घोष्य) मनुनारदौ; व्यक. ११७ निबध्य (विडम्ब्य), विर. ३३७ यां (ता) ताड्य निबध्य (भाव्यं विलोभ्य), पमा. ४४९ ड्य निबध्य (ड्याभिवन्ध्य) घुष्य (कृष्य), व्यनि. ५०६ निबध्य (विलुप्य); समु १४९ बध्य (बन्ध्य) घुष्य (जिल)

(२) नासं. १९।७३; नास्मृ २।१।३ स्यु (स्यु) कदास्त (काश्च त) वान्तर (वोत्तर); व्यक. ११७ (आहायका-देशकरास्तथा चान्तरदायका) उक्त., विर. ३४० (आहायका-देशकरास्तेषामन्तरदायकाः) उक्त., रत्न. १२६ (आहायकादेश-करास्तथैवान्तरदायकाः) उक्त.; विचि. १४५ (आहायकादेश-करास्तथा चान्तरदायकाः) उक्त; दवि. ८३ (आहायकादेश-करास्तथा चान्तरदायका.) उक्त, काल्यायनः; वीमि. २।२७३ व्यकवद्, उक्त.; वित्ता -७९४ (आहायकादेशकरास्तथा चान्तरदायका) उक्त., सेतु. २४८ दविवत्, उक्त.

(३) नासं १९।७४; नास्मृ २।१।४ ताः सर्वे (तास्तु ते), अप २।२७६, व्यक. ११७ उक्त.; विर. ३४० उक्त.; रत्न. १२६ सर्वे (ह्येते) उक्त; विचि १४५ उक्त, दवि. ८३ उक्त., काल्यायनः; वीमि. २।२७३ उक्त.; वित्ता. ७९४-रत्नवत्, उक्त.; सेतु २४८ रत्नवत्, उक्त.

काशदायकाः । समदण्डाश्चौरेण । तान् चौरान् ।

विर. ३४०

(२) देशिकदा मार्गदेशिक ददति । अन्तरदाः छिद्रदाः । क्रेतारश्चाप्रकाशं द्रव्याणाम् । चोरहस्ताद-
मत्स्येन प्रतिग्राहणश्च, चौरैरानीय स्थापयन्ति । चौरान्
ये प्रच्छाद्यन्ति च । एते सर्वे चोरतुल्या निग्राह्याः ।

नामा. १९।७३-४ (पृ. १८५)

भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् ।

शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥

स्तेनाना मुपितु गच्छता, मुपित्वा चोपसर्पता, ये
भक्तदाः ज्ञानपूर्वकमवकाशदातारश्च प्रच्छादनार्थं मोप
निधानार्थम् । जनिकर्तुः प्रकृतिः ' (व्याप्त. १।४।३०)
इति ज्ञापकात् वृजन्तेन समासः । अभिभावतेत्युद्दोषिते
त्रान् शक्ताः मन्तो ये चोदासीन्येन आसते, ते सर्वे
चोरतुल्याः ।

नामा. १५।१८ (पृ. १६२)

उक्कोशतां जनानां च ह्यियमाणे धने तथा ।

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥

अपि श्वेति न पूर्वं एव एतेऽपीति समुच्चयार्थः ।
उक्कोशतां धनं गृहीत्वा चोरा गच्छन्ति परित्रायध्व
परित्रायध्वमिति, धने ह्यियमाणे आह्वानं कुर्वतां ये न
धावन्ति शक्ता अशक्ता वा, तेऽपि तद्दोषेण संबध्यन्ते ।

नामा. १५।१९ (पृ. १६२-३)

राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृताः सामन्ताश्चैव चोदिताः ।

अभ्याघातेषु विज्ञेया यथा चोरास्तथैव ते ॥

(१) नासं. १५।१८ शक्ताश्च (शक्तौ च); नास्मृ. १७।१९; मिता. २।२७६ उक्त.; ब्यक. ११७; विर. ३३९
नां ये (नां तु); पमा. ४४७ उक्त.; रत्न. १२६; विधि. १४५
नां ये (नां च); द्वि. ८३; नृप्र. २६६ उक्त.; सवि. ४६४ उक्त.;
बीमि. २।२७३; ब्यप्र. ३९२ ये उ (यद्) उक्त.; ब्यड. १२९ उक्त.; ब्यम. १०२; विता. ७९४
स्तेनानां (चौराणां); सेतु. २४८ नां ये (नां च) ये उ (यद्);
समु. १५२; विज्य. ५२ विधिवत्.

(२) नासं. १५।१९ ने तथा (नेऽपि च); नास्मृ. १७।२०;
अप. २।२७६ धने (जने); पमा. ४४७ च (तु); ब्यनि. ५०८ च (तु);
ब्यप्र. ३९२ च (तु); ब्यड. १२९ नाभि (नापि), समु. १५२ तथा (तदा)

(३) नासं. १५।७५; नास्मृ. २१।१५ पु विज्ञेया

राष्ट्रेष्वधिकृताः प्रत्यन्तेषु च । निवेशिताः अयुक्त-
चौरैर्घरणिकादयः (१) प्रतिवेशाश्चाभिधावतेति चोदिताः
अभ्याघातेषु यदि नाभिधावन्ति, चोरवत् ते विज्ञेयाः ।
अवश्य तेपा चौरैः सह सविदस्तीति गम्यते ।

नामा. १९।७५ (पृ. १८५)

स्तेनाल्लभे ह्यदानम्

गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः ।
ग्राह्यो दाप्योऽथवा मोपं पदं यदि न निर्गतम् ॥

(१) गोचरे विपये । विर. ३४४

(२) यस्य वसत्या मुषित ग्रामस्य ग्रामण्यो वा, तेन
प्रयत्नतः चोरा मृग्याः । अन्यथा मोप दाप्यः । पद
चिह्नं ततो ग्रामात् निर्गतं यदि न दर्शयेत् । अथान्यस्य
गोचरं प्रविष्टनष्ट चोरलिङ्गं दर्शयेत्, शुद्धो भवति ।
नामा. १९।७६ (पृ. १८५)

निर्गते तु पदे तस्मात् न चेदन्यत्र पातितम् ।

सामन्तान् मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥

(१) पदे चौरमार्गे तस्माद्ग्रामान्निर्गते, तद्यदि न
ग्रामान्तरे पातितं चौरैण तदा सामन्तादीन् दापयेत् ।
अप. २।२७१

(तु मध्यस्था) .

(१) नासं. १९।७६ मुष्येत (मुषितं) ग्राह्यो (गृह्य)
थवा (न्यथा); नास्मृ. २१।१६ चौरः (चौराः) ग्राह्यो
(मृग्या) थवा (न्यथा); भिता. २।२७१ मुष्ये (लुप्ये),
मोप (शेषं); अप. २।२७१; ब्यक. ११८ थवा (न्यथा),
विर. ३४४ मुष्येत (दृश्येत) ग्राह्यो दाप्योऽथ (मृग्यो
वाप्यथ); पमा. ४४८ मोप (द्रव्यं); नृप्र. २६२ गोचरे
(गोपदे) मोपं (शेषं) : २६६ पमावत् ; ब्यड. १२५;
ब्यम. १०२ पमावत् ; विता. ७९५; समु. १५२ पमावत्.

(२) नासं. १९।७७ न चेद ... तम् (नष्टेऽन्यत्र
निपातिते); नास्मृ. २१।१७ पूर्वाधे (निर्गते तु यदा यस्मि-
न्नेऽन्यत्र न पातयेत्); भिता. २।२७१ तु पदे (पुनरे);
अप. २।२७१; ब्यक. ११८; विर. ३४४; पमा. ४४८
गते (गतं) पातितम् (याति तत्) शेषं मित्तावत् ; नृप्र.
२६२ तु पदे तस्मात् (पुनरेतत्स्यात्) : २६६ तु पदे तस्मात्
(पुनरेतस्य); ब्यड. १२५ चेद (तद्) शेष मित्तावत् ;
ब्यम. १०२ मित्तावत् ; विता. ७९५ गते (गतं) शेषं
मित्तावत् ; समु. १५२ मित्तावत्.

(२) तस्मान्निर्गते तु पदे तत्र पदं याति, तत्स दद्यात्; न चेद्वतिर्दृश्यते, तदा सामान्तादयौ दद्यु- रित्यर्थः ।
विर. ३४४

(३) नष्टेऽन्यत्र निपातिते निर्गते तस्माद् भोचराद- न्यगोचर प्राग्य नष्टे, अन्यत्र तु निपातिते तस्य पूर्वैव गतिः, अनिपातिते नष्टे सामान्तादयो दाप्याः ।

नामा. १९१७७ (पृ. १८६)

गृहे वै मुषिते राजा चौरप्राहांस्तु दापयेत् ।
आरक्षकान् राष्ट्रिकांश्च यदि चौरौ न लभ्यते ॥
यदि वा दाप्यमानानां तस्मिन् मोषे ससंशये ।
मुषितः शपथं कार्यो मोषवैशोध्यकारणात् ॥

तेषां दाप्यमानानां दण्डवासिकादीनां च यदि मोषे सशयः स्यात् नाल्प मोष इति, मुषितः शपथं कारयितव्यः मोषविगोधननिमित्तप्रत्ययकारणात् । कृते शपथे, दाप्याः । अथ न सशयस्तेषां, दाप्या एव ।

नामा. १९१७९ (पृ. १८६)

अचोरे दापिते मोषे चोरान्वेषणकारणात् ।

उपलब्धे लभेरंस्ते द्विगुणं तत्र दापितात् ॥

अचोरे अविद्यमानचोरे मिथ्याभियोगान्मोषे दापिते चोरान्वेषणार्थमुपलब्धे मिथ्याभावे अभियोक्ता तेभ्यो द्विगुणं दाप्यः । राजकुले च यथाहं दण्डयः । अन्य आह— अनुपलभ्यमाने चोरे मिथ्यादापिते मोषे यदि चोरमन्विष्यानयेयुः, चोरो द्विगुणं तेभ्यो दाप्यः । मोषं च मुषितस्य, राजकुले च दण्डमिति ।

नामा. १९१८० (पृ. १८६)

चौरैर्दत्तं प्रयत्नेन सरूपं प्रतिपादयेत् ।

तदभावे तु मूल्यं स्याद् दण्डं दाप्यश्च तत्समम् ॥

(१) नासं. १९१७८ वै (तु) चौर...येत् (दाप्ये- दण्डवासिकान्) आर...कांश्च (आरक्षिकान् बाहिकांश्च) ; नास्मृ. २११९८.

(२) नासं. १९१७९, नास्मृ. २११९९ दाप्यमानानां (दोषकर्तृव) ससं (तु स) कार्यो मोषवैशोध्य (शायो मोषे वै-शुद्धि).

(३) नासं. १९१८०; नास्मृ. २११२० (अचोरो बोधितो मोषं चौरौ वै शुद्धयकारणात् चौरै लब्धे लभेयुस्ते द्विगुणं प्रतिपादिताः ॥) .

(४) नासं. १९१८१; नास्मृ. २११२१ चौरैर्दत्तं प्रयत्नेन

चौरैः दत्तं द्रव्यं मुषित प्रयत्नेन सरूप यथाभूतं तथाभूतं प्रतिपादयेद् इदं द्रव्यं दीनारादि यच्च न चास्मादासमादिपुरादि(?) चेति । अप्रतिपादनेनानीते मोषे विसवदिते मूल्यं चोरसमं दण्डयः ।

नामा. १९१८१ (पृ. १८६)

स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात् स्वकाङ्क्षनात् ।

उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मादर्थान्च हीयते ॥

चोरेष्वलभ्यमानेषु राजा स्वधनाद् दद्यात् तद्धनं, नास्ति तस्य रक्षितव्यस्यारक्षणात् स्वदोषान्नष्टत्वात् । उपेक्षमाणोऽददत् स्वधनाच्चोरमन्विष्यादापयंश्च स्वार्थात् तन्निमित्ताद्दीयते । तस्माद् यथोक्तं कर्तव्यम् ।

नामा. १५१२६ (पृ. १६४)

वार्त्ता त्रयीमप्यथ दण्डनीति

राजाऽनुवर्तेत सदाऽप्रमत्तः ।

हन्यादुपायैर्विधैर्गृहीत्वा

पुरे च राष्ट्रे च विद्युष्य चोरान् ॥

वार्त्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यलक्षणा, त्रयीमृग्यजुस्साम- लक्षणा, दण्डनीतिं च सदा राजा अनुवर्तेत । कुटुम्बिनो ब्राह्मणादीन् न पीडयेदित्यर्थः । अर्थशास्त्रं च मनसा नित्यमवेक्षेतेत्यर्थः । अथवा कृष्यादि सदा कुर्यात् । तेनोक्तानि च कर्माणि नित्यं कुर्यात् । अर्थशास्त्रे च यथोक्तं तथा कुर्यात् । किञ्च उपायैर्यथोक्तैरनेकप्रकारै- श्चोरान् गृहीत्वा पुरे च राष्ट्रे च चकाराद् ग्रामे च विद्युष्य प्रकारान्यमोषत्रासजननार्थं हन्यादित्युप- संहारार्थः ।

नामा. १९११९९ (पृ. १९२)

बृहस्पतिः

स्तेनप्रकाराः

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

(चौरदत्त प्रपथेव), विव्य. ५३ सरू (स्वरू).

(१) नासं १५१२६; नास्मृ. १७१२७ इत्यात् (इगृहात्); व्यनि. ५१४ काड (तो घ); समु. १५२ स्तेने (चोरे) काड (तो घ).

(२) नासं. १९११९९; नास्मृ. २११६१ त्रयीम (तु यीं धा) तैत सदाऽप्र (तैन्मतताम) हन्या चोरान् (हन्यादुपायैर्निपुणैर्गृहीतान् तथैव शस्त्रैव निगृह्य पापान्).

(३) व्यक्रं १७९; स्मृ. १७१७ तस्करा द्विविधाः

प्रज्ञा परद्रव्यहरणानुकूला, माया परव्यामोहनम् ।

विर. २८९

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योक्तोचकवञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः ॥

(१) के पुनः प्रकाशतस्करा इत्यपेक्षिते स्वयमेवाह
— नैगमा इति । प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकराः ।

स्मृच. ३१७

(२) नैगमा अत्र कपटतुलादिधारणद्वारा अर्थहारिणः।
वैद्या रोगं प्रकोयार्थहारिणः । कितवा कटदेवनद्वारा
अर्थहारिणः । सभ्याः पार्षदाः अर्थलोभेनान्यायवादिनः ।
उत्कोचकाः कार्याधिकृताः सन्तः उत्कोचग्राहकाः ।
वञ्चकाः सभूयोद्यताना प्रच्छाद्येतरार्थग्राहिणः । दैव
भाग्यमुत्पातोद्भूत तद्विदो मिथ्योक्त्याऽर्थहराः । भद्राः
शान्तिनियुक्ताः शान्तिमकृतैवार्थहराः । शिल्पज्ञाः कूट-
शिल्पेनार्थहराः । प्रतिरूपकाः कूटशिवाङ्कादिद्वारा अर्थ-
हराः । अक्रियाकारिणो भूतका भृति गृहीत्वा अक्रिया-
कारिणः । मध्यस्था मूल्यव्यवस्थापकाः कूटमूल्यव्यवस्था-
पनेनार्थहराः । कूटसाक्षिणोऽयथावादेन परव्यवहार-
साक्षिणः । कुहकजीविन इन्द्रजालादिनार्थहारिणो
विवक्षिताः ।

विर. २८९-९०

(३) वञ्चकाः सभूयोद्यतानां प्रच्छाद्यैकतरार्थहारिण
(द्विविधास्तस्कराः) ; विर. २८९ तस्कर सृताः
(द्विविधास्तस्करा मताः) सथा (सशः) , पमा. ४३७ ;
रत्न. १२४ ; सवि. ४६० ; व्यग्र. ३८६ ; व्यड. १२८
सथा (सशः) ; विता. ७७७ उप. ; सेतु. २२७ सथा
(सशः) शेषं स्मृचवत् ; समु. १४८.

(१) व्यक. १०९ ; स्मृच. ३१७ ; विर. २८९ ; पमा. ४३८ ;
रत्न. १२४ ; दवि. ११६ म्योक्तो (म्या ड) रूप
(रूपि) ; व्यग्र. ३८६ ; व्यड. १२४ ; व्यम. १०९ विदो
भद्राः (कराः शुद्राः) क्रमेण नारदः ; विता. ७७८ ; सेतु.
२२७ ; समु. १४८.

(२) व्यक. १०९ ; स्मृच. ३१७ ह्येते (पते) जीवि
(जीव) ; विर. २८९ ; पमा. ४३८ ; रत्न. १२४ ; दवि.
११७ ; व्यग्र. ३८६ ; व्यड. १२४ ; व्यम. १०९ क्रमेण
नारदः ; विता. ७७८ ; सेतु. २२८ ; समु. १४८.

इति रत्नाकरः । ये सुवर्णादिद्रव्यं गृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण
वञ्चयन्ति इति मनुटीका । दैवं भाग्यमुत्पातोद्भूत तद्विदो
मिथ्योक्त्या अर्थहारिण इति रत्नाकरः । हलायुधस्तु
'तथैवोत्पातविद' इति पठित्वा ये मिथ्यैवोत्पातदर्शनेन
गृह्णन्तीत्याह । भद्राः शान्तिनियुक्ताः शान्तिमकृतै-
वार्थहरा इति रत्नाकरः । कल्याणाकारतया प्रच्छन्नपापा
धनग्राहिण इति मनुटीकाया कुल्लकभट्टः । स्वरूपतामा-
त्मनो निधाय स्यादिव्यामोहका इति सर्वज्ञः । शिल्पज्ञाः
कूटशिल्पेनार्थहराः प्रतिरूपकाः कूटशिवाङ्कादिद्वारा
अर्थहरा इति रत्नाकरः । मिथ्याश्रमणलिङ्गदण्डादि-
धारिण इति हलायुधः । *दवि. ११७

संधिच्छिदः पान्थमुषो द्विचतुष्पदहारिणः ।

उत्क्षेपकाः शस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकाः रक्षकस्याप्रत एवानवहितस्य दृष्टि वञ्च-
यित्वा अर्थहारिणः । शस्यहरशब्देन एतद्वाक्यपूर्वोक्त-
प्रच्छन्नहारकमात्र विवक्षितम् ।

×विर. २९२

प्रकाशतस्करदण्डाः

शुल्कं दद्युस्ततो मासमेकैकं पण्यमेव च ।

अर्धावरं च मूल्येन वणिजस्ते पृथक् पृथक् ॥

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रस्य पुनः संस्कृत्य विक्रयी ।

पण्यं तद्द्विगुणं दाप्यो वणिगदण्डं च तत्समम् ॥

* शेषं विरवत् । × दवि. विरवत् ।

(१) विर. २९२ पान्थ (पान्त) ; पमा. ४३८ ; व्यनि.
५०३ ष्पद (ष्पाद) ; दवि. १२१ व्यनिवत् , सेतु. २२८ ;
समु. १४८ नारदः .

(२) मभा. १०१३४ दद्युस्त (दद्यात्) अर्धावरं च
(अर्धांर्धावर) ; गौमि. १०१३५.

(३) अप. २।२४४ पूर्वार्धे (प्रच्छन्नदोषव्यामिश्रं पुनः
संस्कृतविक्रयी) पण्यं (पण्ये) ; विर. २९७ पण्य तद्वि
(पण्यं तु द्वि) पूर्वार्धे अपवत् ; पमा. ४३९ इत्य (श्र) ग्दण्ड
(ग्दण्ड्यः) ; रत्न. १२४ ; विचि. १२६ च्छाद्य (च्छन्न) इत्य
(श्र) ल (त) ; व्यनि. ५१३ प्रच्छा...स्य (अभिन्नदोष-
व्यामिश्र) वणि...मस् (गणिगण्डश्च तत्समः) ; दवि. १००
तद्वि (च द्वि) शेष अपवत् ; व्यग्र. ३८७ ; व्यड. १२६ ;
व्यम. १०१ ग्दण्डं (ग्दत्तं) ; विता. ७७९ पण्यं (पण्यान्) ;
सेतु. २३१ पूर्वार्धे (प्रच्छन्नदोषव्यामिश्रपुनःसंस्कृतविक्रयी) ;
समु. १५०.

(१) प्रच्छन्नदोषो गोपितदोषः । व्यामिश्रमनभि-
मतद्रव्येण । पुनः सस्कृत पुरातनमेव संभावनादिना
नवीकृतम् । विर. २९७

(२) संगुप्तदोषमपद्रव्यमिश्रित वा शाणादिना
पुनर्नवीकृत वा यो विक्रीणीति स कृतभाजनाद्द्विगुणं
भाजनादिक क्रेतरि क्रीतद्रव्यसमं च दण्डं राजनि दाप्य
इत्यर्थः । विचि. १२६

अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।
स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः॥
हेममुक्ताप्रवालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्द्विगुणं दमम् ॥
द्विगुण विक्रीतताद्गद्द्रव्यमूल्यापेक्षया ।

विर. ३११

अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चौरवद्भिषक् ॥

(१) अप. २।२४६ सारतः (रूपत), व्यक. ११२
अपवत्, विर. ३१० षड्यास्तेऽ (षड्या अ), पमा. ४३९,
रत्न. १२४; विचि. १३२ अल्प (स्वल्प) षड्यास्तेऽर्था-
नुसारत (षड्या अर्थानुरूपत), व्यनि. ५१३. दवि. १०१;
व्यप्र. ३८८; व्यउ. १२६, व्यम १०१ अल्प (स्वल्प)
स्त्रीबालकान् (ये चाशकान्); विता. ७७९-८० अल्प (स्वल्प)
स्त्री (ये); सेतु २३४ षड्यास्तेऽर्थानुसारत (षड्या अर्थानु-
रूपतः); समु. १५०.

(२) अप. २।२४६ चान् कृत्रिमान् (चं कृत्रिमं) क्रेतुर्मू
(क्रेत्रे मू); व्यक ११२ अपवत्, विर. ३१०-११ चान् .
.. वंते (चं कुर्वते कृत्रिमं) क्रेतुर्मू (क्रेत्रे मू) ज्ञा तद्वि (ज्ञे च
द्वि); पमा. ४४० मुक्ता (रत्न); रत्न. १२४ पमावत्;
विचि. १३३ विरवत्, व्यनि. ५१३ चान् कृत्रिमान् (ना
कृत्रिमं) क्रेतु...स्ते (ते तन्मूल्य प्रदाप्यास्तु), दवि. १०१
विरवत्; व्यप्र. ३८८ पमावत्, व्यउ. १२६ पमावत्;
व्यम. १०१ मुक्ता (रत्न) तद्वि (च द्वि), विता. ७८०
पमावत्; सेतु. २३४ विरवत्; समु. १५० मुक्ता (रत्न)
ज्ञा (ज्ञे).

(३) अप. २।२४२ पूर्वार्धे (अजानन्नौषध तन्त्र यश्च
व्याधेरतन्त्रवित्) समा (उपा), व्यक. ११२ श्वातौषधि
(जातौषध), विर ३०६ षधि (षध); पमा. ४३९, रत्न.
१२४, व्यनि. ५१० षधि (षध) यश्च (यस्तु) ऽर्थं समा
(ह्यर्थमा); दवि. १०४ मनुः; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२६
व्य. कं. २२१

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ॥

सभ्याः पार्षदाः । अर्थालभेनान्यायवादिनः । विश्व-
वञ्चकाः सम्यङ्निर्णयानुकूलवञ्चनव्यतिरिक्तवञ्चनकर्तारः ।
उत्कोचादायिनो द्विविधाः— उत्कोचप्राहिणस्तदा-
जीविनश्च । दवि. १०५

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभागहराश्च ये ।
गणकावञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः * ॥
ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।
श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥
अर्थलोभेनेति वचनादर्थानुसारी दण्डः ।
दवि. ११२

दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
हिंसन्ति छद्मना नृणां वध्यास्ते राजपूरुषैः ॥
मध्यस्था वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
साक्षिणाश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च धृतसमाह्वये द्रष्टव्यः ।

शातौ (शानौ); व्यम. १०१; विता. ७७९; समु. १५०.
(१) व्यक. ११२, विर ३०७ श्वस्त (श्रब्ध); पमा.
४३९; रत्न. १२४; विचि १३०-३१ विरवत्, दवि. १०५
विरवत् : ३३८ (अन्यायवादिनः सभ्या निर्वास्याः सर्व एव ते)
पतावदेव, व्यप्र ३८७, व्यउ. १२६; व्यम. १०१;
विता. ७७९; सेतु. २३२ विरवत्.

(२) व्यक. ११२, विर. ३०८ प्रयत्नतः. (ऽपि यत्नतः),
पमा. ४३९, रत्न. १२४, दवि ११२ विरवत्; व्यप्र.
३८७, व्यउ. १२६; व्यम. १०१ तु ये (तथा) श्राव-
यन्त्यर्थलोभेन (शकुनादि च ये ब्रूयुः); विता. ७७९, सेतु.
२३२ विरवत्.

(३) व्यक. ११२ दिभिर्यु (दिना यु), स्मृच. ३२५
दिभिर्यु (दिना यु) नृणां (श्ल्ये); विर. ३०८-९ व्यकवत् ;
पमा. ४३९ न्ति छ (न्तरछ), रत्न. १२४, विचि १३१
पूर्वार्धे (दण्डादियुक्तमात्मानं दर्शयन्ति मृषा तु ये) नृणा
(नृन् ये), दवि. ११५, ११७ दिभिर्यु (दिना यु) नृणा
(चार्थ), व्यप्र. ३८८; व्यउ. १२६, विता. ७७९ नृणा
(नृश्च); समु. १५० दिभिर्यु (दिना यु) हिंस (गृह्ण)
नृणा (चार्थ).

(४) व्यक. ११३ यदा (यतः); विर. ३१४; पमा.

मन्त्रौषधिबलात्किञ्चित्संभ्रान्तिं दर्शयन्ति ये ।
मूलकर्म च कुर्वन्ति निर्वास्यास्ते महीमुजा ॥
यावन्ति वञ्चयन्ति तद्द्विगुणं, मूलकर्म वशीकरणमत्र ।
विर. ३१५

अप्रकाशतत्कारदण्डाः

संधिच्छेदकृतो ज्ञात्वा शूलमाप्राहयेत् प्रभुः ।
तथा पान्थमुषो वृक्षे गले बद्ध्वाऽवलम्बयेत् ॥
एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टचारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
मैनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्तु कटाग्निना ।
गोहर्तुर्नासिकां छित्त्वा बद्ध्वाऽम्भसि निमज्जयेत् ॥
कटेन वेष्टयित्वा तत्प्रभवेणाग्निना दाह्या इत्यर्थः ।
विर. ३१७.

प्रथमे ग्रन्थिभेदानां अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।
द्वितीये हस्तपच्छेदं तृतीये वधमर्हति ॥

४४०, रत्न. १२४, दवि. १०६ यदा (तथा), व्यग्र.
३८८; व्यउ. १२६; व्यम. १०१ वञ्चयन्त्येक जेह (वञ्चकाः
ग्युश्चेद्राग), विता. ७८० स्या वञ्चयन्त्येक (स्यो वञ्चयेल्लोक),
समु. १५० जेह (राग).

(१) व्यक. ११३; स्मृच. ३२६, विर. ३१५
संभ्रान्तिं दर्श (यावन्ति वञ्च) ; दवि. ११५; सवि. ४७५
आ (आ) दर्श (जन) ; समु. १५८.

(२) अप. २१२७३ पूर्वाथे (संधिच्छिद्रो हत त्याज्याः
शूलमारोपयेत्ततः) ; व्यक. ११३; स्मृच. ३१८ उक्तः ; विर.
३१७ पूर्वाथे (संधिच्छिद्रो हतं त्याज्या. शूलमारोहयेत्ततः) ;
पमा. ४४० गले (गर्ले) ; रत्न. १२५ उक्तः ; दवि. १२४
पूर्वाथे (संधिच्छिद्रो हतं दाप्याः शूलमारोपयेत्ततः) ; सवि. ४६१
पमावत्, उक्तः ; व्यग्र. ३८८ वृक्षे (वृक्षं) ; व्यउ. १२७ ;
व्यम. १०२ उक्तः ; विता. ७८२ ऽवल (च ल) उक्तः ;
सेतु. २३५ (संधिच्छिद्रोऽसकृषे तान् शूलमारोपयेत्ततः) पू. :
२३६ उक्तः ; समु. १५०.

(३) स्मृच. ३१८, समु. १५०.

(४) व्यक. ११४ द्ध्वाऽम्भसि नि (द्ध्वा चाम्भसि) ;
स्मृच. ३१८ उक्तः ; विर. ३१७ पू. ; पमा. ४४० स्तु (स्तो)
छित्त्वा.नि (छित्त्वात् बद्ध्वा वाऽम्भसि) ; रत्न. १२५
उक्तः ; विचि. १३४ ; दवि. १२५ पू. ; सेतु. २३६ पू. ;
समु. १५० व्यास्तु (व्या वै) ; विव्य. ५१ पू.

(५) स्मृच. ३१८ दाना (दान्त) पू. ; सवि. ४६२
पू. ; समु. १५०.

उल्क्षेपिकस्य संदंशच्छेत्तेभ्यो राजपूरुषैः ।
धान्यहर्ता दशगुणं दाप्यः स्याद्विगुणं दमम् ॥
तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
अनापृच्छथ तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥

(१) तृणमिति, तद्द्विजव्यतिरिक्तविषयमनापद्विषयं
वा गवादिव्यतिरिक्तविषयं वेति । मिता. २१६६

(२) तृणमिति बृहस्पतिवचनमप्यतिप्रसङ्गविषयमेव ।
तृणाद्यपहारविषयेण मृत्याद्विप्रसङ्गगुणदण्डेन समं हस्त-
च्छेदस्य वैषम्येण विकल्पायोगादिति द्रष्टव्यम् ।

दवि १४२

वृत्तस्वाध्यायवान् स्तेयी बन्धनात् छिद्यते चिरम् ।
स्वामिने तद्धनं दाप्यः प्रायश्चित्तं च कार्यते ॥

ईष्टकापूर्णसंयुक्तो रक्तमाल्यविभूषितः ।

घोषितस्तेन चौर्येण स्तेनो राज्ञा निहन्यते ॥

अन्नप्रदाता स्तेनानां स्तेन एव स उच्यते ।

तस्य हत्वा तु सर्वस्वं श्वपदं तु मुखेऽङ्कयेत् ॥

भित्त्वा गृहं गृहीत्वा स्वं कृत्वा संस्कारमेव च ।

राजा साहसिकं राष्ट्रात्त्यजेत् ॥

चौरान्वेषणम्

संसर्गचिह्नलोप्यैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदाप्यापहृतं शास्या दमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

(१) स्मृच. ३१८ सदश (सदशः) पू. ; विर. ३२२
हर्ता (हारा) प्यः स्या (प्यास्त) उक्तः ; पमा. ४४० स्य
संदंशच्छे (स्तु संदशैमे) ; रत्न. १२४ पू. ; व्यग्र. ३८८ पू. ;
व्यउ. १२६ पू. ; व्यासः ; विता. ७८२ पू. ; समु. १५०.

(२) मिता. २१६६ (=) पृच्छथ तु (पृच्छन् हि) ;
अप. २१६६ पृच्छथ (पृष्टं) स्मृत्यन्तरम् : २१७५ पृच्छथ
तु (पृच्छन्तु) स्मृतिः ; व्यक. ११५ ; विर. ३२९ ;
विचि. १४२ ; दवि. ४२ (=) तु (हि) : १४२ ;
विता. ६६९ (=) तु (हि) ; सेतु. २४३-४ पृच्छथ
(पृष्टं) ; समु. १५१ स्मृत्यन्तरम्.

(३) अप. २१७० नात् छि (ने छे), विर. ३३१ च
कार्यते (तु कारयेत्) ; विचि. १४३-४ च (स), दवि.
६७ ; सेतु. २४५ वृत्त (व्रत) च (न).

(४) व्यनि. ५०७.

(५) व्यक. ११० ; स्मृच. ३१८ सर्गः (सर्गैः) ता (तो)

(१) संसर्गः कुत्सितससर्गैः । चिह्नं चौर्यसम्पन्न-
संप्रहवत्त्वादिकम् । लोप्त्र स्तेयावात धनम् । प्रदाप्यः
स्वामिन इति शेषः । स्मृच. ३१८

(२) संसर्गं निर्णीतचौरैः सह मिलनम् । चिह्नम-
साधाम्यं चौर्यादिचिह्नलिङ्गम् । लोप्त्र मुषितद्रव्यम् ।
विर. २९३

(३) संसर्गः प्रमितैश्चौरैः सह मिलनम् । चिह्नं चौर-
त्वलिङ्गं सधिखनित्रादि । लोप्त्रं चोरितद्रव्यम् । एषाम-
न्यतमेनापि चौरमवधार्यं चोरितद्रव्यं तद्द्वारा द्रव्य-
स्वामिने प्रदाप्य राजा शास्त्रदृष्टेन दण्डेन तं शमये-
दित्यर्थः । विचि. १२४

(४) इह ससर्गादिकं राजपुरुषाणां ग्रहणनिमित्तं न
तु निश्चायकमविनाभावाभावात् । दवि. ८१

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

त्रैपुषे वारुके द्वे तु पञ्चान्नं पञ्चदाडिमम् ।
खर्जूरबदरादीनां मुष्टिं गृह्णन्न दुष्यति ॥

कात्यायनः

स्तेयसाहसयोर्लक्षणम्

प्रेच्छन्नं वा प्रकाशं वा निशायामथवा दिवा ।
यत्परद्रव्यहरणं स्तेयं तत्परिकीर्तितम् ॥
सान्वयस्त्वपहारो यः प्रसह्य हरणं च यत् ।
साहसं च भवेदेवं स्तेयमुक्तं विनिह्वयः * ॥

प्रकाशतस्करदण्डः

तुलामानप्रतीमानप्रतिपरुकलक्षितैः ।

चरन्नलक्षितैर्वाऽपि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

* व्याख्यासग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६४८) द्रष्टव्यः ।

प्या (प्योऽ) स्या (स्यो) ; विर. २९३ ; पमा. ४३९ लोच्यै
(रूपै) शास्या (दण्ड्या) ; रत्न. १२५ ता (तो) स्या
(स्यो) ; विचि. १२३-४ ; व्यनि. ५०४ शाता (ज्ञेयो)
प्या (प्योऽ) शास्या (राज्ञा) ; दवि. ८० चिह्नलोच्यै (लोप्त्र-
चिह्नै) चोदि (देशि) ; वित्ता. ७९० स्या (स्यो) उक्तः ;
सेतु. २२९ वितावत् ; समु. १५० चिह्नलोच्यै (लोप्त्रचिह्नै) .

(१) कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः (By Prof. P. V.
Kane) Page 99 Verse 822 A. गृहस्थरत्नाकर.

(२) दा. २२४ ; दात. १८२ उक्तः ; विच. ९६ उक्तः .

(३) व्यक. ११० ; विर. २९५ प्रती (प्रति) ; विचि.

(१) प्रतिमानं परिमाणमिति प्रसिद्धम् । तुलामान-
प्रतिमानैः प्रतिरूपकैराभासलक्षितैर्वा चरन् व्यवहरन्
पूर्वसाहसं प्राप्नुयात् । एतच्चाष्टमांशाधिकहरणक्षे, तेन
न पूर्वयाज्ञवल्क्येन विरोधः । विर. २९५-६

(२) तच्च सुवर्णादिमाननिश्चयार्थं राजचिह्नार्द्धितं
शिलाशकलादि, प्रतिमानेति प्रसिद्धम् । दवि. ८९

अविद्वान् याजको वा स्यात् प्रवक्ता चानवस्थितः ।

तावुभौ चोरदण्डेन विनीय स्थापयेत्यथि ॥

उत्कोचजीविनो मत्तान् शोधयित्वा स्वमण्डलात् ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा राजा विप्रान् विवासयेत् ।

इतद्गानपि तत्कृत्वा वधाद्यैरेव योजयेत् ॥

अप्रकाशतस्करदण्डः

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् * ॥

येन येन परद्रोहं करोत्यङ्गेन तस्करः ।

छिन्द्यात्तत्तु नृपस्तस्य न करोति यथा पुनः ॥

इति कात्यायनवचनं तद्व्यक्तमेवातिप्रसङ्गविषयं न
करोति यथा पुनरित्यभिधानात् । एवञ्च यत्र दण्डे
विशेषो न श्रूयते तत्रैव तद्व्यक्तव्यवस्थानुसारेणैव
तत्कल्पनमिति प्रतिभाति । दवि. १४२

सर्वस्वं हरतः स्त्रीं तु कन्यापहरणे वधः ।

वाजिवारणबालानां चाददीत बृहस्पतिः ॥

* व्याख्यासग्रहः नारदे असिन्नेव प्रकरणे (पृ. १७४८)
द्रष्टव्यः ।

१२५ ; दवि. ८९ प्रतीमान (प्रतिमानैः) ; विचि. ५१ त्वूर्व-
साहसम् (त्त शतद्रव्यम्) .

(१) विश्व. ३१२५२ ; कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः (By
Prof. P. V. Kane) Page 100 Verse 828

(२) समु. १६५ .

(३) अप. २१२७३ ; विर. ३१७ नारदकालायनौ ; व्यनि.
५०८ धकाः (धिनः) नारदकालायनौ ; दवि. १२५ नारद-
कालायनौ ; सेतु. २३६ नारदकालायनौ .

(४) अप. २१२७४ त्यङ्गेन (त्यङ्गेन) तत्तु (दङ्ग) ;
व्यक. ११५ तत्तु (तं त) ; विर. ३२९ ; विचि. १४१-२
तु नृ (तन्तु) ; दवि. १४२ तु नृपस्तस्य (तस्य नृपतिः) .

(५) व्यक. ११४ ; विर. ३१८ उक्तः ; रत्न. १२५

सर्वस्वमित्यनुपङ्गः, हरणे इत्यपि पूरणीयम् ।

विर. ३१८

मानवाः सद्य एवाहुः सहोढानां प्रवासनम् ।
गौतमानामनिष्टं यत्प्राण्युच्छेदाद्विगर्हितम् ॥
सहोढमसहोढं वा तत्त्वागमितसाहसम् ।
प्रगृह्य चिह्नमावेद्य सर्वस्वैर्विनियोजयेत् ॥
अयःसंदानगुप्ताश्च मन्दभक्ता बलान्विताः ।
कुर्युः कर्माणि नृपतेरामृत्योरिति कौशिकः ॥

(१) अत्र कात्यायनवाक्ये वृत्तस्वाध्यायवतः प्रवा-
सनं, तच्छून्यस्य धनवतः सर्वस्वहरणं, निर्धनस्य तु
तथाविधस्य बन्धनादिकमभिप्रेतं ब्राह्मणविषयं न्वैतत् ।
तत्त्वागमितसाहसं तत्त्वेन आगमितं ज्ञापितं साहसं
चौर्यं यस्य स तथा । पूर्वं बलान्विताः सन्तः अयः-
सदानगुप्ता लौहनिगडबद्धाः मन्दभक्ताः कर्ममात्रौप-
यिकबलजनकभोजनभाजः कर्माणि कुर्युरामृत्योरिति
योजना ।

विर. ३३२

(२) सहोढं लोप्यम् । सर्वस्वेनेति । इदं तु वृत्त-
स्वाध्यायरहितधनवद्ब्राह्मणपरम् । निगडबन्धनकिञ्चि-
द्भक्ष्यदानराजदास्याचरणं तु तादृशनिर्धनब्राह्मणपरम् ।
विचि. १४३

परदेशाद्घृतं द्रव्यं स्वदेशे यः समाहरेत् ।

गृहीत्वा तस्य तद्द्रव्यमदण्डं तं विसर्जयेत् ॥

बाला (लोहा) चाद (बाद) उक्तः; दवि. १३० उक्तः,
व्यासः; ब्यम. ३८९ बाला (लोहा) उक्तः, नारदः; ब्यड.
१२७ व्यप्रवत्, नारदः; ब्यम. १०२ व्यप्रवत्, नारदः;
विता. ७८३ रत्नवत्, नारदः; बाल. २।२७५, सेतु.
२३७; समु. १५० व्यप्रवत्, नारदः .

(१) ब्यक. ११६ पू., विर. ३३२; दवि. ६६ पू.

(२) अप. २।२७५ ह्य चिह्न (ह्याऽऽच्छिन्न) विनियो
(विप्रयो); विर. ३३२ अणु (सणु); विचि. १४३ तत्त्वा
(मत्वा) ह्य चि (ह्याच्चि) स्वैर्विनि (स्वेन वि); दवि.
६६ (सहोढमसहोढं वा सर्वस्वैर्विप्रयोजयेत्) यत्तावदेव; सेतु.
२४४.

(३) अप. २।२७५ दान (धान) श्व (स्तु), विर.
३३२; विचि. १४३ बला (गुणा), दवि. ६६ बलान्विताः
महाबलाः); सेतु. २४४-५ दानगुप्ता (धानयुक्ता).

(४) अप. २।२७५ स्वदे...हरेत् (वैदेश्येन यदा भवेत्);

वैदेश्येन देशान्तरादागतेन इति हलायुधः । तदेतद-
साधारणनिमित्तकमपि सर्वजातिसाधारणमुक्तम् ।

दवि. ४२

'येन दोषेण शूद्रस्य दण्डो भवति धर्मतः ।
तेन चेत्क्षत्रविप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ॥
अविद्वच्छूद्रापेक्षया विदुषः शूद्रस्याष्टगुणो यो दण्डः
तादृशमेव विद्वक्षत्रियविप्राणां तेन द्विगुणो द्विगुणः
षोडशगुणद्वान्निशद्गुणचतुःषष्टिगुणो दण्ड इत्यर्थः ।

विर. ३४२

चौरान्वेषणम्

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुद्धृतं भुवि ।

चौरेण वा परिक्षिप्तं लोप्यं यत्नान् परीक्षयेत् ॥

स्तेनातिदेशः

चौराणां भक्तदा ये स्युस्तथाग्न्युदकदायिनः ।

क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

(१) भाण्डानां चोरितद्रव्याणां, प्रतिग्राहिणः तेषां
मुषितधनप्रतिग्रहकर्तारः ।

विर. ३४०

(२) चोरितद्रव्याणां तथा ज्ञातानां क्रेता गृहीता
संगोता च चौरसमदण्ड्य इत्यर्थः ।

विचि. १४५

स्तेनालभे हतदानम्

गृहेषु मुषितं राजा चौरग्राहस्तु दापयेत् ।

आरक्षकास्तु दिक्पालान् यदि चौरौ न लभ्यते ॥

विर. ३३३; दवि. ४२ स्वदे...रेत् (वैदेश्येन यदा भवेत्).

(१) विर. ३४२ चेत् (विद्) अवशिष्टस्यलादिनिर्देशः
दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९५) द्रष्टव्यः ।

(२) अप. २।२६८; विर. ३३७.

(३) ब्यक. ११७ दायिन. (दायकाः) ह्येते (सर्वे); विर.
३४० ह्येते (सर्वे) अन्त्यार्धद्वयम्; पमा. ४४६ दायिनः
(दायकाः); दीक. ५४ विरवत्, अन्त्यार्धद्वयम्; विचि.
१४५ श्वैव (श्वीर) अन्त्यार्धद्वयम्; ब्यनि. ५०७ विरवत्,
अन्त्यार्धद्वयम्; दवि. ८३ विरवत्, अन्त्यार्धद्वयम्, ब्यम.
३९२ क्रेता (छेत्ता); ब्यड. १२९ व्यप्रवत्; सेतु. २४८-९
अन्त्यार्धद्वयम्; समु. १५२; विचि. ५२ ता ह्येते (ताश्चैव)
अन्त्यार्धद्वयम्.

(४) अप. २।२७१ पु (तु) आरक्षकास्तु (अरक्षकाश्च);

(१) चौरग्राहश्चौरान्वेषणे विशिष्य नियुक्तः । आर-
क्षको ग्रामरक्षानियुक्तः । दिक्पालो दिक्षु नियुक्तो, देश-
पतिर्यस्य प्रसिद्धिः । अत्र च गृहेष्विति उपलक्षणं यथा-
सभवमुषितदातृत्वम् । विर. ३४३

(२) गृहेष्वित्युपलक्षणम् । यदि चौरोऽन्विष्यमाणो
न लभ्यते तदा तदनुसंधायकद्वारा वा देशपतिद्वारा वा
चोरित धन राजा दापयेदित्यर्थः । आरक्षकः कोटवार
इति प्रसिद्धः । देशपतिस्तद्देशरक्षाधिकृतः ।

विचि. १४७

(३) दिक्पालो दिक्षु नियुक्तः स च स्थानपाल
इति मिताक्षरा । देशपतिरिति प्रसिद्धो देशपाल इति
रत्नाकरः । यत्र ग्रामे विशिष्टरक्षानियुक्तो नास्ति तद्विष-
यमिदम् । #दवि. ८६-७

अचौराद्दापितं द्रव्यं चौरान्वेषणतत्परैः ।

उपलब्धे लभेरंस्ते द्विगुणं तत्र दापयेत् ॥

ग्रामान्तेषु हृतं द्रव्यं ग्रामाध्यक्षं प्रदापयेत् ।

विवीते स्वामिना देयं चौरोद्धर्ता त्ववीतके ॥

विवीते अरण्ये । स्वामिना राज्ञा चौरोद्धर्ता चौरा-
श्रयभूतेनाविवीते क्षेत्रादौ । विचि. १४८

स्वदेशे यस्य यत्किञ्चित् हृतं देयं नृपेण तत् ।

गृहीयात्तत्स्वयं नष्टं प्राप्तमन्विष्य पार्थिवः ॥

चौरैर्हृतं प्रयत्नेन स्वरूपं प्रतिपादयेत् ।

तदभावे तु मूल्यं स्यादन्यथा किल्बिषी नृपः ॥

* शेषं विरवत् ।

व्यक ११८ षितं (षिते) काल्यायननारदौ; विर. ३४३;
विचि. १४७ हास्तु (हांश्च), दवि. ८६; सेतु. २५०.

(१) व्यक. ११७, विर. ३३८, दवि. ८४ स्ते
(स्तत्).

(२) अप. २।२७१ न्तेषु (न्तरे) त्ववी (विवी), व्यक.
११८ न्तेषु (न्ते तु) त्ववी (विवी); विर. ३४५, विचि.
१४८ इर्ता (इर्ता) त्ववी (विवी); दवि ८७ पू ; सेतु.
२५० विचिवत्.

(३) अप २।२७१ ण तत् (ण तु); व्यक. ११८;
विर ३४५ यत्कि (वा कि); विचि. १४८; सेतु २५१
मन्विष्य (मन्व्यस्य).

(४) अप. २।२७१; व्यक. ११८ नारदकाल्यायनौ;

लब्धे तु चौरै यदि च मोषस्तस्मान्न लभ्यते ।

दद्यात्तमथवा चौरं दापयेत्तु यथेष्टतः ॥

(१) चौरं वा धन वेति. विकल्पः । विर. ३४५

(२) मोषो मुषितद्रव्यं स यत्र चौरसकाशान्न लभ्यते
तत्र मूल्यं वा राजा स्वयं स्वामिने दद्यात् चौरमेव वा
तस्मिन् विस्तृजेत् । इच्छया तु तथा कुर्याद्यथा चौरस्त-
मस्यै ददातीत्यर्थः । दवि. ८६

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

त्रैपुषे वारुके द्वे तु पञ्चाग्रं पञ्चदाडिमम् ।

खजूरवदरादीनां मुष्टिं गृह्णन्न दुष्यति ॥

व्यासः

स्तेनप्रकाराः

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च द्विविधास्तस्कराः स्मृताः ।

स्वचिह्नैरेव विज्ञेयाश्चरैस्तस्करवेदिभिः ॥

स्वचिह्नैः चौरचिह्नैर्मौषादिभिः । विर. २८९

प्रकाशापणसंस्थाश्च नानापण्योपजीविनः ।

प्रकाशवञ्चका ज्ञेया भिषक्प्रभृतयोऽपरे ॥

आपणः पण्यवीथी । विर. २९१

तुल्यमानविशेषेण लेख्येन गणनेन च ।

अर्थस्य वृद्धिद्वासेन मुष्णन्ति वणिजो नरान् ॥

विर. ३४५ तु (ऽपि) नृपः (नर); विचि. १४८ पाद
(दाप) नृप. (नर), दवि. ८६; सेतु. २५१.

(१) अप. २।२७१ ष्ते तु (ष्तेऽपि) च (तु), व्यक.
११८ च (वा); विर. ३४५ ष्ते तु (ष्ते च) येत्तु यथे-
ष्टतः (येद्वा यथेच्छतः), दवि ८६ ष्ते तु (ष्ते च); सेतु.
२५१ मथवा (दर्थं वा) येत्तु यथेष्टतः (येद्वा यथोदितः).

(२) काल्यायनस्मृतिसारोद्धारः (By Prof P V.
Kane) Page 99 Verse 822 A गृहस्थरत्नाकर.

(३) व्यक. १०९ द्विविधास्तस्कराः (तस्करा द्विविधाः)
ख (ख); विर. २८९; रत्न. १२५ व्यकवत्; सेतु. २२७
उत्त., मनु .

(४) व्यक. १०९; विर. २९१.

(५) व्यक. ११०; विर. २९५; विचि. १२४ अर्थ
(अर्थ) नरान् (जनान्), दवि. ९० गणनेन (गणितेन)
दू.; सेतु. २२९ नरान् (जनान्); विचि. ५१ नरान्
(परान्).

तद्द्रव्यसदृशैर्हीनमूल्यैर्विमिश्रणम् ।

कुर्वन्त्यौपधिकाश्चान्ये पण्यानां परिवर्तने ॥

अनिच्छन्तमभूमिञ्च संयोज्य व्यसने नरम् ।

अपकर्षन्ति तद्द्रव्यं वेदश्याकितवशिल्पिनः ॥

अनिच्छन्तं प्रवृत्त्यनुमुखम् । अभूमिञ्च कार्याकार्य-
ज्ञानहीनम् । एतेनैषा विश्रब्धवञ्चकत्वमुक्तम् ।

विर. ३०७

न्यायस्थाने येऽधिकृता गृहीत्वार्थं विनिर्णयम् ।

कुर्वन्त्युक्तोचकास्ते तु राजद्रव्यविनाशकाः ॥

विनिर्णय विरुद्धनिर्णयम् ।

विर. ३०७

स्त्रीपुंसौ वञ्चयन्तीह मङ्गलादेशवृत्तयः ।

गृह्णन्ति छद्मना चार्थमनार्यास्त्वार्थलिङ्गिनः ॥

उत्क्षेपकः संधिभेत्ता पान्थमुट् प्रन्थिभेदकः ।

स्त्रीपुंगोऽश्वपशुस्तेयी चौरौ नवविधः स्मृतः ॥

(१) व्यक. ११० श्रणम् (श्रितम्, तने (तनम्);
विर. २९५ पधि (पाधि); विचि. १२४ द्रव्यसदृशैरन्यै
(द्रव्य सदृशैर्द्रव्यै) पधि (पधि) तने (तनम्); सेतु. २३०
रन्यै (द्रव्यै) पधि (पधि); विव्य. ५१ पधि (पधि).

(२) व्यक. ११२; विर. ३०७; विचि. १३०, दवि.
१०५; सेतु. २३२.

(३) व्यक. ११२; स्मृच. ३३२; विर. ३०७ येऽधि
(अधि); पमा. ५८० येऽधि... .. र्थं (गृहीत्वार्थं अधर्मेण)
उत्तरार्थं (करोत्युत्तरकार्याणि राजद्रव्यविनाशकाः), दवि. १०५
येऽधि (अधि); व्यग्र. ५६९ येऽधि.....त्वार्थं (गृहीत्वार्थ-
मधर्मेण); समु. १६५ न्याय (न्यास).

(४) व्यक. ११२ यांस्त्वा (यांश्वा); स्मृच. ३१७ सौ
(सो); विर. ३०८ यांस्त्वा (यां आ); रत्न. १२४;
दवि. ११९ वृत्तयः (कारणः) स्त्वा (श्वा); सवि. ४६०
चा (छा) विनः (विनाः); व्यग्र. ३८७; व्यड. १२५;
समु. १४९.

(५) व्यक. १०९ गोऽश्व (सोश्च); स्मृच. ३१८;
विर. २९२ गोऽश्व (सयोः); पमा. ४३८ मुट् अन्धि-
भेदकः (उदग्रन्थिकादयः) उचरार्थं (स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयी चोरा
नवविधाः स्मृताः); व्यनि. ५०३ मुट् अन्धि (उदग्रन्धि);
रत्न. १२४; सवि. ४६९ गोऽश्व (सोश्च) नारदः; दवि.
१२१ सधिभेत्ता (च संधिभो) गोऽश्व (मोषः); व्यग्र.
३८७; व्यड. १२४; व्यम. १०१ भेदकः (मोचकः);

उत्क्षेपको घनिनामनवधानमवधार्यान्तिकस्थं धन-
मुद्भृत्य ग्राहकः । संधिभेत्ता गृहाणां विच्छेदस्य कृत-
संचरस्थाने पृष्ठसंघाववस्थाय तत्रत्यभित्तिभेत्ता । पान्थमुट्
उत्कटकान्तरादौ पथिकानां धनापहारकः । प्रन्थिभेदकः
परिधानादिग्रथितधनं ग्रहीतुं तद्ग्रन्थिमोचकः । 'स्त्रीपुंगो-
ऽश्वपशुस्तेयी'ति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभि-
संबध्यते । अत एव नवविध इत्युक्तम् ।

स्मृच. ३१८

साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

(१) रात्राविति प्रायिकामिप्रायेणोक्तम् । दिवा-
ऽप्यरण्यादावविभावितानां विचरता समवात् ।

स्मृच. ३१८

(२) साधनाङ्गान्विताः स्तेयकरणस्वनित्राद्यन्विताः ।
अविज्ञातनिवेशाः अनवगतप्रवेशकाः । विर. २९२

प्रकाशतस्करदण्डाः

^२ नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोषानुरूपतः ।

यथा ते नातिवर्तन्ते तिष्ठन्ति समये तथा ॥

दोषानुरूपतो दण्ड्या न पुनर्धनानुरूपत इत्यर्थः ।

दोषानुरूपतोऽस्मिन् दोषे ग्राह्य एतावान् दण्ड इति
विध्यनुरूपत इत्यर्थः । ते च विधयो विस्तारभयात्
प्रदर्शिताः, ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्याः । स्मृच. ३१७

विता ७८१ संधि (कुब्ध) गोऽश्व (सोश्च) नव (नाना);
समु. १४९.

(१) व्यक. १०९ निवासा (विशेषा) तस्कराः (वञ्चकाः);
स्मृच. ३१७ नाङ्गा (नाथ) तस्कराः (वञ्चकाः); विर.
२९२ वासा (वेशा), पमा. ४३८; व्यनि. ५०३; दवि.
१२१ साथ (शोध) विच (ये च) वासा (वेशा); सवि.
४६१ नाङ्गा (नाथ) नारदः; व्यग्र. ३८७; व्यड. १२४;
व्यम. १०१ पूर्वार्थं (साधनाथान्विता रात्रौ यदि प्रच्छन्न-
चारिणः); विता. ७८१ पूर्वार्थं (साधनाथान्विता रात्रौ
विरता भविता दिवा); समु. १४९.

(२) व्यक. ११३; स्मृच. ३१७; विर. ३१५ तथा
(यथा); रत्न. १२४; दवि. ११६ रूपतः (सारतः);
तथा (यथा); व्यग्र. ३८७ नाति (न नि); व्यड. १२६;
समु. १४९.

[२] अप्रकाशतस्करदण्डः

संधिच्छेत्ताऽनेकविधं धनं प्राप्नोति वै गृहात् ।
प्रदाप्यः स्वामिने सर्वं तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥

(१) यः प्राप्नोतिः त प्रदाप्यः पश्चाच्छूले निवेशये-
दित्यर्थः । स्मृच. ३१८

(२) तस्य हृतदापनमात्रे तात्पर्यमनेकधनलाभाभि-
धानं तु पक्षप्राप्तानुवाद एव । दवि. १२४

क्षीहर्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निना ।
नरहर्ता हस्तपादौ छित्त्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे ॥
पुरुषं हरतः प्रोक्तो दण्ड उत्तमसाहसः ।
सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो वधः ॥

(१) अत्र चैकवस्तुहरणे परस्परविरुद्धशारीरार्थ-
दण्डानां हारकोत्कृष्टापकृष्टजातीयत्वधनवत्त्वाधनवत्त्व-
कार्योत्कर्षापकर्षैर्व्यवस्था कार्या । विर. ३१८

(२) इदं (नरहर्तेति) मध्यविधपुरुषापहरणे । इदं
(सर्वस्वमिति) अपकृष्टनार्यपहरणे । विचि. १३५

अश्वहर्ता हस्तपादौ कटिं छित्त्वा प्रमाप्यते ।
पशुहर्तुस्त्वर्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ॥

(१) स्मृच. ३१८ संधिच्छेत्ता (संधि मित्वा), विर
३१६ तीक्ष्ण (हृत), विचि. १३४ दाप्य (दाप्य)
तीक्ष्ण (हर्त), दवि. १२४ शूले (नृपे) शेषं विचिवत्,
सवि. ४६१ संधिच्छेत्ता (संधि छित्त्वा) दाप्यः (दाप्य),
सेतु. २३५ (=) तीक्ष्ण (कृतं); समु. १५० स्मृचवत्,
विचि. ५१ विचिवत्.

(२) व्यक. ११४; स्मृच. ३१८ नर (नृ) दौम (च);
विर. ३१७-८; रत्न. १२५; विचि. १३४ बृहस्पति;
दवि. १२५, सवि. ४६२ दग्धव्यो वै (दक्षिणे वा); व्यग्र. ३८९,
व्यड. १२७, व्यम. १०२, विता. ७८२, सेतु. २३६
विचिवत्, समु. १५० स्मृचवत्, विचि. ५१ विचिवत्.

(३) मिता. २१२७५ (=) तः प्रोक्तो दण्ड (तो दण्ड
प्रोक्त) सर्व...री (स्थपराथे तु सर्वस्वं), अप. २१२७५ (=)
प्रोक्तो (हस्तौ), विर ३१८; विचि. १३५; सवि. ४५६
त. प्रोक्तो दण्ड (तो दण्ड उक्त) शेष मितावत्, मनु,
विता. ७८४ (=) मितावत्, सेतु २३६; समु. १५०
साविवत्, स्मृत्यन्तरम्, विचि. ५१.

(४) अप. २१२७३ स्त्व (श्वा); व्यक. ११४ अपवत्,
स्मृच. ३१९ श्वहर्ता हस्त (श्वापहरणे); विर. ३२१ अप-

एतच्च विशिष्टाश्वहरणे, सामान्याश्वहरणे विष्णुना
एककरपादिकत्वप्रतिपादनात् । एतदपि (पशुहर्तुरिति)
विरुद्धदण्डनमनवरुद्धहरणे । विर. ३२१

उत्क्षेपकप्रन्थिभेदौ संदर्शने विभोजयेत् ॥
मध्यहीनद्रव्यहारी पुष्पमूलफलस्य च ।

दाप्यस्तु द्विगुणं दण्डमथवा पञ्च कृष्णालान् ॥
मध्यहीनद्रव्य लवणादि । पञ्च कृष्णालान् कृष्णल-
शब्देन त्रियवमितद्रव्यमभिप्रेतम् । विर. ३२५

अल्पधान्यापहरणे क्षीरे तद्विकृतौ तथा ।
स्वामिने तत्समं दाप्यो दण्डं च द्विगुणं नृपे ॥
अत्र पञ्चगुणदण्डावरुद्धक्षीरादितोऽप्ये क्षीरतद्विकृती
स्रावो इत्यविरोधः । विर. ३२८

चौरान्वेषणम्

ते पदेनानुगन्तव्या विभाव्या लोप्त्रदर्शनैः ।
धूतस्त्रीपानसक्त्या च निरायव्ययकर्मभिः ॥

सेनालामे हृतदानम्

प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि ।
स्वकोशात्तद्वि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ॥

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

पैकंपकं प्रचिन्वीत मूलच्छेदं तु वर्जयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥

वत्; रत्न. १२५ उक्त.; विचि. १३५ पू., १३६ उक्त.,
स्त्व (श्वा) तीक्ष्णशस्त्रेण (अतीक्ष्णे शस्त्रे); दवि. १३०
पू. : १३२ स्त्वर्धपाद (श्वाधर्धपादः) उक्त., सवि. ४६२
प्यते (पयेत्) र्ध (ग्र) शेष स्मृचवत्; व्यग्र. ३८९ उक्त.;
व्यड. १२७ उक्त.; व्यम. १०२ उक्त.; विता. ७८३
उक्त.; सेतु. २३७ पू. : २३८ स्त्व (श्वा) उक्त.; समु.
१५० स्मृचवत्; विचि. ५२ प्यते (पयेत्) उक्त.

(१) व्यक ११४; विर ३२१; दवि. १३२ वि (नि).

(२) व्यक. ११५; विर. ३२५, दवि. १४७ स्तु
(स्तद्); सेतु. २४१ दविवत्.

(३) व्यक. ११५; विर. ३२८ धान्या (मूल्या);
विचि. १४०, सेतु. २४१, २४३.

(४) व्यनि. ५०६, समु. १४९.

(५) व्यम ८८ क्षिता (भृता) कृष्णद्वैपायनः; विता.
५६७ रैहं (रह), समु. १५२-३.

(६) ममा. १२१२५.

उशना

अप्रकाशतस्करदण्डः

सुवर्णस्तेयकृत् षड्वर्षं ब्राह्मणो व्रतं चरेत् ।
वैश्यस्य क्षत्रियवञ्चोरदण्डः ।

यमः

अप्रकाशतस्करदण्डः

फलेषु हरिते धान्ये शाकमूले ससिग्रजे ।
अल्पेषु परिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकृष्णलाः ॥
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयं च तृणं भवेत् ।
कन्याहरणमस्तेयं याऽवरा याऽनलङ्कृता ॥
अन्यस्मै दातुमलङ्कृता नाहरेत् । व्यनि. ५१५
पथिकः क्षीणवृत्तिस्तु द्वाविधु द्वे च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रात् न दण्डं दातुमर्हति ॥
लोकाक्षिः (लौगाक्षिः ?)

अप्रकाशतस्करदण्डः

अनुभूतचिह्नानि मुषित्वा गृह्यतः पूर्वसाहसं
दण्डः, तद्द्रव्यद्विगुणं च राजा हरेत् ।

कण्वः

अप्रकाशनस्करदण्डः

श्रोत्रियस्वहरणे द्विगुणम् ।

वृद्धमनुः

अप्रकाशतस्करदण्डः

अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेपां मलात्मकम् ।
ततस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

(१) मभा. १२।४१. (२) व्यक. ११५.

(३) व्यनि. ५१५; समु. १५१ भवेत् (गवे).

(४) व्यनि. ५१५. (५) मभा. १०।४२. .

(६) मभा. १२।४१.

(७) मिता. २।२७० तत (अत); व्यक. ११६ मिता-
वत्, वृहस्पतिः; विर. ३३२ नमे (नं ये); दीक. ५४ तत
(अत) शेष विरवत्; विचि. १४२-३ नमे (न ते) नारदः;
द्वि. ५९; बीमि. २।२७३ मितावत्, मनुः; समु. १५०
मितावत्, स्युत्यन्तरम्.

(१) इति, तदपि महापराधविषयम् ।

मिता. २।२७०

(२) एतत् ब्राह्मणेतर्चौरविषयम् । विर. ३३२

सेनालामे हनदानम्

तस्मिंश्चेद्वाप्यमानानां भवेन्मोषे तु संशयः ।
मुषितः शपथैः शाप्यो बन्धुभिर्वा विशोधयेत् ॥
यस्मादपहृताल्लब्धं द्रव्यात्स्वल्पं तु स्वामिना ।
तच्छेषमाप्नुयात्तस्मात्प्रत्यये स्वामिना कृते ॥

(१) मुषितामुषितसदेहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः
कार्यः । मिता. २।२७२

(२) इयन्मुषित इयद्वेति मुषितः शपथ कारयितव्यो
निर्णयार्थं बन्धुभिर्वा विशोधयेत् । इयन्मुषित मयेति
मुषितेन प्रत्यये कृते, तदेकदेशे चौराल्लब्धे, तस्मादेव
शेषो ब्राह्मः यद्यत्तौ बलवत्प्रमाण स्वकर्तृकशेषानपहारे
दर्शयतीत्यर्थः । विर. ३४६

अग्निपुराणम्

प्रकाशतस्करदण्ड

द्रव्यमादाय बणिजामनर्षेणावरुन्धताम् ।
राजा पृथक्पृथक् कुर्यादण्डमुत्तमसाहसम् ॥
द्रव्याणां दूषको यश्च प्रतिच्छन्दकविक्रयी ।
मध्यमं प्राप्नुयादण्डं कूटकर्ता तथोत्तमम् ॥

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

ब्राह्मणः शाकधान्यादि ह्यल्पं गृह्यन्न दोषभाक् ।
गोदेवार्थं हरंश्चाऽपि हन्याद्दुष्टं बधोद्यतम् ॥

(१) मिता. २।२७२ तस्मिंश्चेद्वाप्यमानानां (यदि तस्मिन्
दाप्यमाने) यैः शा (श्रं दा) विशो (ऽपि सा); अप.
२।२७१ न्मोषे (होषे) यैः शा (थं दा) कात्यायनः; व्यक.
११८ यैः शा (थान् दा) वां वि (वांऽपि); विर. ३४५;
पमा. ४४९ मितावत्; द्वि. ८८ यैः शा (थान् दा);
विता. ७९२ विशोष (ऽपि दाप) शेषं मितावत्; समु.
१५२ मितावत्.

(२) अप. २।२७१ क्रमेण कात्यायनः; व्यक. ११८;
विर. ३४६; विचि. १४८, सेतु. २५१.

(३) अपु. २२७।५७-५९.

(४) अपु. २२७।३८.

मत्स्यपुराणम्

प्रकाशतस्करदण्डः

वासांसि फलके सूक्ष्मे निर्णेज्यानि शनैः शनैः ।
अतोऽन्यथा यः कुर्वीत दण्डः स्याद्रूप्यमाषकम् ॥

स्तेयदोषप्रतिप्रसव

त्रैपुषोर्वारुके द्वे द्वे तावन्मात्रं फलेषु च ।
शाकं स्तोकप्रमाणेन गृह्णानो नैव दुष्यति ॥

शुक्रनीतिः

कूटपण्यविक्रेतुदण्डः, स्तेयप्रसङ्गेन शिल्पिना विविधभृति-
विचारश्च

कूटपण्यस्य विक्रेता स दण्ड्यश्चौरवत्सदा ॥
दृष्ट्वा कार्याणि च गुणान् शिल्पिनां भृतिमावहेत् ।
पञ्चमांशं चतुर्थांशं तृतीयांशं तु कर्षयेत् ॥
अर्धं वा राजताद्राजा नाधिकं तु दिने दिने ।
विद्रुतं न तु हीनं स्यात्स्वर्णं पलशतं शुचि ॥

(१) दवि. ११२. (२) दवि. ४०.

(३) शुनि. ४१८१५-२६.

चतुःशतांशं रजतं ताम्रं न्यूनं शतांशकम् ।
वङ्गं च जसदं सीसं हीनं स्यात्षोडशांशकम् ॥
अयोऽष्टांशं त्वन्यथा तु दण्ड्यः शिल्पी सदा नृपैः ।
सुवर्णं द्विशतांशं तु रजतं च शतांशकम् ॥
हीनं सुघटिते कार्ये सुसंयोगे तु वर्धते ।
षोडशांशं त्वन्यथा हि दण्ड्यः स्यात्स्वर्णकारकः ॥
संयोगघटनं दृष्ट्वा वृद्धिं ऋहासं प्रकल्पयेत् ।
स्वर्णस्योत्तमकार्ये तु भृतिस्त्रिंशतांशकी मता ॥
षष्ट्यंशकी मध्यकार्ये हीनकार्ये तदर्धकी ।
तदर्धा कटकके ज्ञेया विद्रुते तु तदर्धकी ॥
उत्तमे राजते त्वर्धा तदर्धा मध्यमा स्मृता ।
हीने तदर्धा कटकके तदर्धा संप्रकीर्तिता ॥
पादमात्रा भृतिस्ताम्रे वङ्गे च जसदे तथा ।
लोहेऽर्धा वा समा वाऽपि द्विगुणा त्रिगुणाऽथवा ॥
धातूनां कूटकारी तु द्विगुणो दण्डमर्हति ।
लोकप्रचारैरुत्पन्नो मुनिभिर्विधृतः पुरा ॥
व्यवहारोऽनन्तपथः स वक्तुं नैव शक्यते ॥

वाक्पारुष्यम्

वेदाः

ब्राह्मणं प्रति अकुशलोक्तिनिषेधः

न त्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादतिद्युम्न एव
ब्राह्मणं ब्रूयान्नातिद्युम्नेन च ब्राह्मणं ब्रूयान्नमोऽस्तु
ब्राह्मणेभ्य इति शौरवीरो माण्डूकेयः ।

गौतमः

शूद्रकुलवाग्दण्डपाशयदण्डमामान्यविवि.

शूद्रो द्विजातीनाभिसंधायामिहत्य च वाग्दण्ड-
पारुष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्त्यात् ।

‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेत्’ इति
सामान्येनाभिहितम् । तत्र क्वापराधे कियान् दण्ड इति
तद्वक्तव्यमित्याह—शूद्र इति । शूद्र उक्तः । स द्विजा-
तीनुपनीतान् ब्राह्मणादीनतिसधाय बुद्धिपूर्वमतिक्रम्य न
तु परिहासादिना । अभिहत्य च अभिशब्दो बुद्धिपूर्व-
ज्ञापनार्थः । अभिहत्य ताडयित्वा । क्रमेण वाग्दण्ड-
पारुष्याभ्याम् । तत्र वाक्पारुष्येणातिसधाय दण्ड-
पारुष्येणाभिहत्येति क्रमो द्रष्टव्यः । वाक्पारुष्येणाति-
क्रमणमतिक्रम्य परुषादिवचनम् । परुषशब्द उग्रपर्यायः ।
उग्रया वाचा अतिक्रम्य उग्रेण च दण्डेनाभिहत्य
चेत्यर्थः । ततश्च उपलादिना न दोषः । अङ्गं
शरीरप्रवयवः मोच्यः छेद्यः येन हस्तादिना उपहन्त्यात्
पीडयेत् । एवञ्च विनाऽपि दण्डेन दण्डपारुष्यं भवतीति

(१) न्वाब्जा. ७।९, १०, ११.

(२) गौध. १२।१; अप. २।२०७ तीनभि (तिमभि)
च्यो येनोऽ (च्य यो नाभि), व्यक. १०३ याभि (य नि);
मसा. नभि (ननि), गौमि. १२।१ मङ्गं (मङ्ग);
उ. २।२७।१४ मभावत्; विर. २५२ नभि (न्वाचाऽभि)
च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गं (दण्डेनाङ्गं); विचि. १११
व्यकवत्; व्यग्र. ३८२; व्यड. १२१; सेतु. २१२ याभि
(य नि) नोप (नाप).

ज्ञापयति । वाक्पारुष्ये वाक्छेदनम् । हस्तादिना
दण्डपारुष्ये तदङ्गच्छेदनमिति द्रष्टव्यम् । चशब्दादुभया-
पराधे उभय मोच्यः । *मसा.

वेदाध्यायिशूद्रदण्ड.

अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरण-
मुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः ।

पञ्चवर्षादूर्ध्वमय, अथशब्दोपादानात् । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—‘वेद श्रुत्वा तु पञ्चाब्दः शूद्रश्चेद्दण्ड-
भाग्भवेत् । अप्राप्तपञ्चवर्षो न दण्डमर्हति कुत्रचित् ॥’
इति । हशब्दो बुद्धिपूर्वसूचनार्थः । न गोप्तुरेवेत्येवमर्थ-
मस्यशब्दस्योपादानम् । वेद साङ्गम् । कुतः ? ‘साङ्गो
वेदः स्त्रीशूद्रसकाशे नाध्येतव्यः’ इति गृह्यस्मृतिदर्शनात् ।
उपशब्देन समीपवाचिना अक्षरश्रवण एव दोष इति
दर्शयति । ततश्च ध्वनिमात्रश्रवणे न दोषः । हशब्देन
बुद्धिपूर्वं एव दण्डविधानात् प्रमादात् कदाचिदक्षर-
श्रवणेऽपि दोषभावो द्रष्टव्यः । त्रपुजतुभ्या त्रपुणा
जतुना चेति द्रष्टव्यम् । तप्ताभ्यामिति च द्रष्टव्यं,
पूरणोपदेशसामर्थ्यात् । श्रोत्रद्वयपरिग्रहार्थः प्रतिशब्दः
उदाहरणे द्विजातिभिः सह जिह्वाच्छेदः कर्तव्यः । धारणे
स्वयमेवोदाहरण इत्यर्थः । परशुना शरीरभेदः कर्तव्यः ।
×मसा.

* गौमि., विर., व्यग्र. मभावत् ।

× गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १२।४, अप. २।२०७ थ हा (था) णे जि
(णाजि); व्यक. १०३ थ हा (था); मसा. श्रोत्र-
(प्रति); गौमि. १२।४ मभावत्; विर. २५४ थ हा (था)
श्रोत्र (कर्ण), विचि. १११ थ हा (था) भ्या (ना);
व्यनि. ४८८ थ हा (था) शेषं मभावत्, द्वि. ३२१
थ हा (था) ण्वत (गुत) श्रोत्र (कर्ण) धारणे+(च) भेदः
(च्छेदः); सेतु. २१७ भेदः (च्छेदः) शेषं व्यकवत्;
ससु. १६१ व्यनिवत्.

त्रैवर्णिककृतवाक्पारुष्ये दण्डः

शतं क्षत्रियो ब्राह्मणाक्रोशे ।

क्षत्रियश्चेद् ब्राह्मणमाक्रोशेद्वाचा परुषया निन्देत् ततः शत दण्ड्यः । दण्डप्रकरणे सर्वत्र ताम्रिकस्य कार्षापणस्य ग्रहणमिति स्मार्तो व्यवहारः । शत कार्षापणानि दण्ड्यः । दण्डपारुष्ये द्विगुणम् । अथाह बृहस्पतिः— 'वाक्पारुष्ये कृते यस्य यथा दण्डो विधीयते । तस्यैव द्विगुण दण्ड कारयेन्मरणादृते ॥' इति । × गौमि.

अध्यर्ध वैश्यः ।

वैश्यस्तु ब्राह्मणाक्रोशेऽध्यर्धं शत दण्ड्योऽर्धाधिक पञ्चाशदधिकं शत दण्ड्यः । गौमि.

ब्राह्मणस्तु क्षत्रिये पञ्चाशत् ।

आक्रुष्टे इति वर्तते । ब्राह्मणेन क्षत्रिये आक्रुष्टे ब्राह्मण अश्रोत्रियश्चेत् कुतः? तुगन्दोपादानात्, पञ्चाशद्दण्ड्यः । समवर्णेषु द्वादश वा कल्प्य अवचनीयेषु द्विगुणं कल्प्यम् । *मभा.

तैर्दर्ध वैश्ये ।

वैश्ये आक्रुष्टे ब्राह्मणः पञ्चविंशतिर्दण्ड्यः । *मभा.

शूद्रे न किञ्चित् ।

आक्रुष्टे न किञ्चिद् ब्राह्मणो दण्ड्यः । अवचनादेव सिद्धमिति चेत् न, क्षत्रियवैश्ययोर्दण्डप्रापणार्थत्वात् । एवञ्च तद्विषये दण्डः कल्प्यः, क्षत्रिये चतुर्विंशतिपण, षट्त्रिंशतं वैश्य इति । तथाह उशाना—'शूद्रमाक्रुश्य क्षत्रियश्चतुर्विंशतिदण्डभाग् वैश्यः षट्त्रिंशत्' इत्यादि । *मभा.

ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्यौ ।

× मभा. गौमिवत् । * गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १२१६; मभा., गौमि. १२१६.

(२) गौध. १२१७; मभा., गौमि. १२१७.

(३) गौध. १२१८, मभा., गौमि. १२१८.

(४) गौध. १२१९, मभा., गौमि. १२१९.

(५) गौध. १२१९०, मभा., गौमि. १२१९० शूद्रे न (न शूद्रे).

(६) गौध. १२१९१; मेधा. ८।२६८; मिता. २।२०७ श्यौ (श्ययोः); मभा.; गौमि. १२१९१; नृप्र. २७७ (वत्) श्यौ (श्ययोः); विता. ७२७ मित्वावत्.

यत् ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परक्रोश उक्तं तत् क्षत्रिय-वैश्ययोगपि द्रष्टव्यम् । क्षत्रिये शतं वैश्ये पञ्चाशदिति । एवमन्तरजानामपि द्रष्टव्यम् । तथाह जमदग्निः— 'मातृतुल्यमनुलोमाना पितृतुल्यं प्रतिलोमानाम्' इति । *मभा.

हारीतः

असमवर्णकृतवाक्पारुष्यदण्डसामान्यविधिः.

अधोवर्णानामुत्तमवर्णाक्रोशाक्षेपाभिभवे अष्टौ पुराणाः+ ।

अनृताभिर्शंसने तदङ्गच्छेदः पञ्चशतं वा । आद्येषु पादो न वा किञ्चित् । स्वामित्वादादि-वर्णत्वाच्च । उत्तमानामीशानतमो ब्राह्मणः + ।

वेदाध्यायिश्चूद्रदण्ड

तस्माद्वेदश्रुतिश्रवणे शूद्रस्य त्रपुसीसौ विप्लाव्य कर्णौ पूरयेत् ।

विप्लाव्य द्रवीकृत्य ।

विर. २५४

मिथ्यावाक्पारुष्ये दण्डसामान्यविधि

^२ मिथ्यादूषिणां मेलकानां च राजा जिह्वां छिन्द्यात् दण्डयेद्वा सहस्रम् ।

मिथ्यादूषिणा मिथ्यावाक्पारुष्यकारिणा, मेलकाना वाक्पारुष्यमेलयितुणा, क्वचित्पाठो मिथ्यादृष्टीनामिति, तत्रापि स एवार्थो विवक्षितः । विर. २५९

आपस्तम्बः

शूद्रकृतवाक्पारुष्ये दण्ड

^३ जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्य आर्यं धार्मिकमाक्रोशतः ।

* गौमि. मभावत् ।

+ व्याख्यासंग्रह. स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) विर. २५४, दवि. ३२१.

(२) व्यक. १०४ (च०) छिन्द्यात् (छित्वा), विर. २५८ (च राजा०) 'मिथ्यादृष्टीना' इति क्वचित्पाठः; दवि. २१५ षिणा (षिताना) (च राजा०) सह (साह), व्यप्र. ३८४ (सहस्रम्०), व्यङ्. १२२ व्यपवत्.

(३) आध. २।२७।१४, हिध. २।१९; व्यक. १०३; विर. २५३ आर्यं (अति); व्यप्र. ३८२; व्यङ्. १२१.

शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वकर्मस्थं यद्या-
क्रोगतिं निन्दति गृह्णते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । उ.

वसिष्ठः

पानकामिशसने दण्ड

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरैति वा पुनः ।
वचनान्तुल्यदोषः स्यान् मिथ्या द्विर्दोषतां ब्रजेत् ॥

विष्णुः

हीनवर्णकुनवाक्पारुष्ये दण्डः

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्
तदेवास्य शातयेत् * ।

आक्रोशयिता च विजिह्वः ।

दर्वेण धर्मोपदेशकारिणो राजा तप्तमासेचयेत्तैल-
मास्ये ।

द्रोहेण च नामजातिग्रहणे दशाङ्गुलोऽस्य
शङ्कुर्निखेयः ।

उत्तमवर्णस्य धर्मोपदेशकारिणाम् । अस्य हीनवर्णस्य
मुखे ज्वलन्नयोमयः शङ्कुः । वै.

प्रातिलोभ्येन पारुष्ये द्विगुणो दमः ।

अयमर्थः— द्विगुणास्त्रिगुणा दमाः ब्राह्मणाक्षेपकारिणोः
क्षत्रियवैश्ययोः पञ्चाशत्पणापेक्षया द्विगुणाः शत पणाः,
त्रिगुणाः सार्धशतं पणा दण्डो वेदितव्य इति ।

सवि. ४७८

वाक्पारुष्यविशेषाः, तत्र दण्डाश्च

श्रुतदेशजातिकर्मणामन्यथावादी कार्षापणशतद्वयं
दण्ड्यः ।

काणखञ्जादीनां तत्त्ववाद्यपि कार्षापणद्वयम् ।

* स्वलादिनिर्देशः दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) वस्मृ. २०।४०. (२) विस्मृ. ५।२३.

(३) विस्मृ. ५।२४. (४) विस्मृ. ५।२५.

(५) सवि. ४७८.

(६) विस्मृ. ५।२६, अप. २।२०७ शतद्वयं (शत);
व्यक. १०३; विर. २५५ (शत०).

(७) विस्मृ. ५।२७ तत्त्व (तथा); व्यक. १०२ काण
(दण्डः-काण) तत्त्व (तथा) बृहस्पतिः, विर. २४८ काण

गुरूनाक्षारयन् कार्षापणशतम् ।

परस्य पतनीयाक्षेपे कृते तूत्तमसाहसम् । उप-
पातकयुक्ते मध्यमम् । त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे जाति-
पूगानां च । ग्रामदेशयोः प्रथमम् ।

न्यङ्गतायुक्ते क्षेपे कार्षापणशतम् ।

मौतयुक्ते तूत्तमम् ।

(१) परस्येति । उत्तमवर्णाक्षेपविषयमेतत् । त्रैविद्ये-
ति । अल्पाशयदोषविषयमेतत् ।

अप. २।२१०-२११

(२) तत्त्व याथार्थ्यं, सगुणातिदरिद्रविषयमेतत् ।

विर. २४८

एतदपि व्यङ्गता शक्ते बोद्धव्यम् । बाह्यादयश्चा-
ङ्गानि ।

विर. २५०

त्रैविद्यवृद्धानामित्यत्र उत्तमसाहसमित्यनुपङ्गः,
जातिपूगानामित्यत्र मध्यममित्यनुपङ्गः । विर. २५६

(३) उपपातक गोवधादि, पूगानां सभ्यादिसधा-
नाम् । न्यङ्गमश्लीलम् । वै.

काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।
तथ्येनाऽपि वदन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥

(दण्ड्यः काण); विचि. ११० (काणखञ्जादाना तथा)
पतावदेव, बृहस्पतिः, व्यनि. ४८६ द्वयम्+(दण्ड.), दवि.
२१० विरवत्, व्यप्र. ३८४ तत्त्ववाद्यपि (नयाणाच्यपि),
व्यउ. १२२ व्यप्रवत्; सेतु. २१० (काणखञ्जादीनाम्)
पतावदेव, समु. १६० द्वयम्+(दण्ड्य.).

(१) विस्मृ. ५।२८ क्षारयन् (क्षिपन्); अप. २।२०५
णश (णं श); व्यक. १०३; विर. २५०; व्यप्र. ३८२;
व्यउ. १२१; सेतु. २१४.

(२) विस्मृ. ५।२९-३२ थमम् (थमसाहसम्), अप.
२।२१०-११ नीया (नीये) क्षेपे जाति (जाति), व्यक.
१०४; विर. २५६ तूत्त (उत्त); दवि. २०८ तूत्त (उत्त);
व्यप्र. ३८४ परस्य (परस्पर) युक्ते+(तु); व्यउ. १२२
व्यप्रवत्.

(३) विस्मृ. ५।३३ (ख) युक्ते (युक्ता); व्यक. १०२
न्यङ्ग (व्यङ्ग); विर. २५० न्यङ्गतायु (व्यङ्गता उ).

(४) विस्मृ. ५।३४, व्यक. १०३ तमम् (तमसाहसम्);
विर. २५२.

(५) विर. २४७-८ मनुनारदविष्णवः.

कार्षापणावर कार्षापणद्वय कार्षापणोऽवरः कनिष्ठो
यस्येति व्युत्पत्त्या । विर. २४८

तुल्यकालं रूक्षयोः सम एव दण्डः ।

समानमवर्णाक्रोशक्षेपादिषु दण्डा

समवर्णाक्रोशने द्वादश पणान् दण्ड्यः । हीन-
वर्णाक्रोशने षट् ।

यथाकालमुत्तमसवर्णाक्षेपे तत्प्रमाणो दण्डः ।
त्रयो वा कार्षापणाः । शुक्तवाक्याभिधाने त्वेवमेव ।

(१) अल्पधनविषयमेतत् । अप. २।२०४

(२) समवर्णाक्रोशने समवर्णमात्राक्रोशने ।

विर. २४७

(३) कालोऽत्राक्षेपकालस्तमनतिक्रम्येति यथाकालम् ।
तत्प्रमाणः षट्कार्षापणप्रमाणो दण्डः कार्यः । वै.

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

समाप्तमवर्णाक्षेपातिक्रमादिषु दण्डा.

यथाकालमुत्तमवर्णाक्षेपे तत्प्रसादो दण्डस्त्वयो
वा कार्षापणाः । शुक्तवाक्याभिधानेऽप्येवमेव ।

सवर्णव्यतिक्रमे द्वादश कार्षापणाः । यथारूप-
विशिष्टाक्षेपे ह्यविशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टातिक्रमे
च विशिष्टस्य ततोऽर्धम् ।

(१) सवि ४७७.

(२) विस्मृ. ५।३५-६ षट्+ (दण्ड्यः), अप २।२०४
षट् (तु षट्), व्यक. १०२ (सम... .दण्ड्य ०), विर.
२४७; विचि. ११० (सवर्णाक्रोशने सार्धद्वादशपणो दण्डः ।
हीनवर्णो काक्रिण्यधिकषट्पणो दण्डः ।) बृहस्पतिः, व्यप्र. ३८०
(हीन...षट्०); व्यउ. ११९ व्यप्रवत्; व्यम. ९९
व्यप्रवत्, सेतु. २१० समव (सव्) पणान् (पणा), समु.
१६० शने (शे) शेष व्यप्रवत्.

(३) विस्मृ ५।३७-९ (ख) शुक्त (शुष्क), अप.
२।२०४ सव (समव) शुक्त (शुष्क)

(४) व्यक. १०२ वर्णा (सवर्णा); विर. २४८.

(५) अप. २।२०४; व्यक. १०२ द्वादशेपे
(द्वे क्षेपे) द्वादशतिक्रमे + (च), विर. २४८ (द्वयो)
(अविशिष्टातिक्रमे .. र्धम्०), व्यप्र. ३८०
सवर्ण ... पणा (समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणा)
द्वादशतिक्रमे (द्वयातिक्रमे); व्यउ. १२० (कार्षा०) द्वादशतिक्रमे
(द्वयातिक्रमे).

तत्प्रसादो वाक्पारुष्यकृता कार्यः, दण्डो राजस्त्रयो
वा कार्षापणा देयाः । वाशब्दः समुच्चये । शुक्त परुष
परुषवाक्येऽतिदेशात्तदन्यवाक्पारुष्यपरः । उत्तमवर्णा-
क्षेप इत्यत्राक्षेपशब्दः यथारूपविशिष्टस्य जाल्यादिमतो-
ऽविशिष्टेन जाल्यादिहीनेनाक्षेपे कृते तस्य चतुर्विंशतिः
पणाः । अविशिष्टस्य विशिष्टेनाक्षेपे कृते वाक्पारुष्ये
तदर्धमित्यर्थः । विर. २४८

वर्णभेदेन आक्रोशदण्डा

आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः पणशतं दण्ड्यः,
शतार्धं वैश्यस्य, पञ्चविंशतिं शूद्रस्य ।

अधिकृतविप्रगुरुभर्त्सने दण्डा

तथाऽधिकृतान् विप्रान् गुरुंश्च निर्भर्त्सनं
मुण्डनं ताडनं वा, गोमयानुलेपनं खरारोहणं
दर्पहरो दण्डो वा ।

(१) आक्रोश इत्यधिकृत्याहतुः शंखलिखितौ —
तथेति । अप. २।२०५

(२) क्रोशत इत्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ — तथेति ।
अपराधतारतम्यमपेक्ष्यात्र व्यवस्थितविकल्पः ।

विर. २५०

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

वाक्पारुष्यम्

वाक्पारुष्यम् । वाक्पारुष्यमुपवादः कुत्सन-
मभिभर्त्सनमिति ।

शरीरप्रकृतिश्रुतवृत्तिजनपदानां शरीरोपवादेन
काणखड्गादिभिः सत्ये त्रिपणो दण्डः । मिथ्योप-
वादे षट्पणो दण्डः ।

(१) व्यक. १०३, विर. २५१ णस्य (णः) यः
पणशतं (यस्य शतं); व्यप्र. ३८१, व्यउ. १२० .

(२) अप २।२०५ र्त्सन (र्त्सयतो) (ताडनं वा०)
नुले (ले) रोह (रोप) हरो (हारो); व्यक १०२ ताडनं
वा (ताडन) नुले (ले) दर्पहरो (द्रव्यहारो); विर. २५०
विप्रान् गुरुंश्च (गुरुन् विप्राश्च) मुण्डनं ताडन वा (ताडनं);
दवि २१२ नुले (प्रले) शेषं विरवत्; व्यप्र. ३८२ र्त्सं
(वैस) हरो दण्डो (हरण वाग्दण्डो); व्यउ. १२१ व्यप्रवत्.

(३) कौ. ३।१८.

शोभनाक्षिदन्त इति काणखञ्जादीनां स्तुति-
निन्दायां द्वादशपणो दण्डः ।

वाक्पारुष्यमिति सूत्रम् । वक्तव्यवचन वाक्पारुष्यम् ।
तच्च तद्दण्डश्चाभिधीयत इति सूत्रार्थः । तत् त्रिधा
विभजते—वाक्पारुष्यमित्यादि । उपवादोऽङ्गवैकल्यादि-
वचन, कुत्सनं कुष्ठोन्मादादिवचन, अभिभर्त्सनं घाता-
दिभयोपदर्शनम् ।

शरीरित्यादि । शरीर प्रकृतिः स्त्रीपुरुषादिलक्षणा
श्रुत वृत्तिर्जनपद इति पञ्च विषया वाक्पारुष्यस्य, तेषां
शरीरादीनां मध्ये, काणखञ्जादिभिः काण एकदक्ख खञ्जः
कोलः आदिना कुणिदन्तुरादिग्रहण एतैः काणखञ्जकुणि-
शब्दैः शरीरोपवादनं, मत्स्ये काणत्वाद्दौ यथार्थं सति
त्रिपणो दण्डः । मिथ्योपवादे पट्टपणो दण्डः ।

शोभनाक्षिदन्त इतीति । शोभनाक्षः शोभनदन्त
इति रीत्या, काणखञ्जादीनां, स्तुतिनिन्दायां स्तुति-
व्याजेन निन्दायां कृतायां, द्वादशपणो दण्डः । श्रीम्.

कुष्ठोन्मादङ्गैर्व्यादिभिः कुत्सायां च । सत्य-
मिथ्यास्तुतिनिन्दासु द्वादशपणोत्तरा दण्डास्तुल्येषु ।
विशिष्टेषु द्विगुणः । हीनेष्वर्धदण्डः । परस्त्रीषु द्वि-
गुणः । प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः ।

कुष्ठोन्मादयोश्चिकित्सकाः संनिष्ठाः पुमांसश्च
प्रमाणम् । स्त्रीवभावे स्त्रियः भूत्रफेनः अप्सु विष्टानि-
मज्जनं च ।

प्रकृत्युपवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्तावसायि-
नामपरेण पूर्वस्य त्रिपणोत्तराः दण्डाः । पूर्वोपापरस्य
द्विपणाधराः । कुब्राह्मणादिभिश्च कुत्सायाम् ।

तेन श्रुतोपवादो वाग्जीवनानां, कारुकुशीलवानां
वृत्त्युपवादेः, प्राग्घृणकगान्धारादीनां च जनपदोप-
वादा व्याख्याताः ।

कुत्सनविषयमाह— कुष्ठोन्मादङ्गैर्व्यादिभिः कुत्सायां
चेति । कुष्ठी उन्मत्तः स्त्रीव इत्यादिप्रकारेण कुत्सने च,
द्वादशपणो दण्डः इति वर्तते । सत्यमिथ्यास्तुतिनिन्दासु
कुष्ठादिसत्यत्वे तन्मिथ्यात्वे कुष्ठयादीन् प्रति कस्य इत्या-

दिरीत्या स्तुतिनिन्दाया च, द्वादशपणोत्तराः उत्तरोत्तर-
द्वादशपणाधिकाः द्वादशपणश्चतुर्विंशतिपणः षट्त्रिंशत्पणः
इत्येवरूपाः दण्डा भवन्ति, तुल्येषु समानेषु विषये ।
विशिष्टेषु गुणाधिकेषु विषये, द्विगुणः दण्डः । हीनेषु
अर्धदण्डः । परस्त्रीषु विषये द्विगुणः । प्रमादमदमोहा-
दिभिः कुत्सायां अर्धदण्डाः उक्ताः सर्वे दण्डा अर्ध-
हीनाः ।

कुत्सनस्य सत्यासत्यविषयत्वनिर्णयप्रमाणोपेक्षायामाह
—कुष्ठोन्मादयोश्चिकित्सका इत्यादि । स्त्रीवभावे, स्त्रियः,
भूत्रफेनः अनुपलभ्यमानो भूत्रे फेनः, अप्सु विष्टानि-
मज्जनं च, प्रमाणम् ।

प्रकृतिविषयस्योपवादस्य दण्डमाह— प्रकृत्युपवादे
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्तावसायिनामपरेण पूर्वस्येत्यादि ।
अन्तावसायिना चण्डालेन शूद्रस्य, शूद्रेण वैश्यस्य,
वैश्येन क्षत्रियस्य, क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य, चोपवादे, उत्तरो-
त्तरत्रिपणाधिकाः दण्डाः । पूर्वेण अपरस्य उपवादे
द्विपणाधराः उत्तरोत्तरद्विपणाधराः दण्डाः । कुब्राह्मणा-
दिभिश्च कुत्सायां, द्विपणाधरा इत्येव ।

प्रकृत्युपवाददण्डविधानं श्रुतोपवादादिष्वतिदिशति—
तेनेति । उक्तेन प्रकृत्युपवादेन, वाग्जीवनानां श्रुतोपवादः
विद्याकुत्सन, कारुकुशीलवानां वृत्त्युपवादः जीविका-
कुत्सन, प्राग्घृणकगान्धारादीनां हूणका नाम जनपद
विशेषः कामगिर्युत्तरतो वृत्तिरुदीच्यः तस्य पूर्वावयवः
प्राग्घृणकाः भाषायां तु 'चण्डा(ल)राष्ट्रमि'त्युक्तम् ।
गान्धाराः प्रसिद्धाः तदादीनां जनपदोपवादाश्च जनपद
दोषोद्भावनेन कुत्सनानि च, व्याख्याताः । प्राग्घृणकेति
चायं भाषापाठः । अर्थश्चण्डस्यादर्शो तु क्वचित् प्राकारण-
कारयोर्मध्ये वर्णस्यैकस्य लेखनस्थानमुत्सृष्टम् । क्वचित्
प्राणकेति पाठः । श्रीम्.

यः परं 'एवं त्वां करिष्यामि' इति करणेना-
भिभर्त्सयेदकरणे, यस्तस्य करणे दण्डः ततोऽर्ध-
दण्डं दद्यात् ।

अशक्तः कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेत्, द्वादश-
पणं दद्यात् ।

जातवैराशयः शक्तश्चापकर्तुं यावज्जीविकावस्थ दद्यात् ।

स्वदेशग्रामयोः पूर्वं मध्यमं जातिसंघयोः ।

आक्रोशाद् देवचैत्यानामुत्तमं दण्डमर्हति ॥

अभिभर्त्सनविषयमाह— य इति । यः पर अन्य, 'एव त्वा करिष्यामि' इति 'तव पाद भङ्क्ष्यामि भुज भङ्क्ष्यामि' इत्येव, करणेन शरीरावयवेन, अभिभर्त्सयेत् तर्जयेत्, अकरणे उक्तस्याक्रियाया, तस्य अभिभर्त्सकस्य, करणे यो दण्डः 'पाणिपाददन्तभङ्गे' इत्यादिना दण्डपारुष्ये वक्ष्यमाणः, ततोऽर्धदण्ड दद्यात् ।

अशक्त इति । उक्तपादभङ्गादिकरणाशक्तः, कोप मद मोह वा, अपदिशेत् पादभङ्गादेरुक्तकारण वदेच्चेत्, द्वादशपण दण्ड स दद्यात् । शक्तस्य कोपाद्यपदेशो न स्वीकार्य इत्यभिप्रायः ।

जातवैराशय इति । तथाभूतः, अपकर्तुं शक्तश्च जनः, उक्तविधमभिभर्त्सन कुर्वन्निति शेषः, यावज्जीविकावस्थ यावज्जीवस्थेय आस्वमरणप्रतिभुवं, दद्याद् धर्मस्थेभ्य इत्यर्थम् ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह— स्वदेशग्रामयोरिति । तयोः, आक्रोशात् निन्दनात्, पूर्वं दण्डं पूर्वसाहस अर्हति । जातिसंघयोः अर्थात् स्वीययोः, आक्रोशात् मध्यम मध्यमसाहसं दण्ड, अर्हति । देवचैत्याना आक्रोशात् उत्तम उत्तमसाहस दण्ड, अर्हति । - १/१ - श्रीमु.

मनुः

समासमवर्णानां परस्परक्रोशे दण्डा

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सोमाविनिर्णये ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥

(१) पूर्वोपसहारोऽपरसक्षेपोपन्यासः श्लोकार्थः । दण्डवाचिके इत्युक्तौ क्रमभेदो लाघवात्, वाक्पारुष्यं स्यात्ततो दण्डव्यापारः । द्वन्द्वे चेतरेतरयोगात् व्यवस्थानसमासार्थप्रतिपत्तेरेकैकस्योभयार्थप्रतिपादनात् दण्डशब्देन

(१) मस्मृ. ८।२६६; विर. २४२ धर्म (धर्म्ये) ण्ये (ण्यः) त ऊर्ध्वं (तः पर) ; सेतु २०२ ण्ये (ण्यः) त ऊर्ध्वं (तः परं), समु. १५९ उक्त.

१ इत्युक्त्वा क्र.

वागर्थोऽप्युपात्त इति कः क्रमभेदः । तथा च यथासख्य-सूत्रारम्भो महाभाष्यकारेण समर्थितः एतदेव दर्शन-माश्रित्य, सज्ञासमासनिर्देशादिति । मेधा.

(२) एषोऽनन्तरोक्तो धर्मादनपेतः सीमाविनिर्णयो निःशेषेणोक्तः । अनन्तर परुषभाषणविषयनिर्णयं प्रकर्षेण वक्ष्यामि, दण्डपारुष्यतो वाक्पारुष्यस्य प्रायेणा-सहत्वम् । प्रथम वाक्पारुष्यविचारः अनुक्रमण्या पुनः 'पारुष्ये' दण्डवाचिके' इति, वृत्तानुरोधाद्दण्डशब्दस्य पूर्वाभिधानम् । गोरा.

(३) एष सीमानिश्चये धर्मो निःशेषेणोक्तः । अत ऊर्ध्वं वाक्पारुष्य वक्ष्यामि । दण्डपारुष्याद्वाक्पारुष्य-प्रवृत्तेः पूर्वमभिधानम् । अनुक्रमश्रुत्या तु 'पारुष्ये दण्ड-वाचिके' इति दण्डशब्दस्य अल्पस्वरत्वात्पूर्वनिर्देशः । ममु.

शतं ब्राह्मणमाक्रुदय क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

(१) परुषवचनमाक्रोशः । स च बहुधा, नृशसा-श्रीलभाषणात् मर्मणि तोदः, अभिशापः अकारण 'हन्त वृषलो भूयाः', असता दुःखोत्पादनं 'कन्या ते गर्भिणीति, पातकोपपातकैर्योजनमिति । तत्र द्वयोर्ब्राह्मणाक्रोशे क्षत्रियवैश्ययोरयं दण्डः । अन्यत्र 'पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः' इत्यादिः (यास्मृ. २।२१०) स्मृत्यन्तरोक्तः । तस्य शूद्रस्य च वधः । ताडनजिह्वाच्छेदन-मारणादिरूपः आक्रोशभेदात् वेदितव्यः । मेधा.

(१) मस्मृ. ८।२६७ ध्यर्थं (प्यर्थं) [ऽध्यर्थं (सार्धं, वर्धं) Noted by Jha]; अपु. २२७।२३ माक्रुदय (मानस्य) उत्तरार्धे (वैश्यश्च द्विशतं राम शूद्रश्च बन्धमर्हति), मिता. २।२०७, अप. २।२०७ मस्मृवत्; व्यक. १०३ मनुनारदौ; विर. २५० ध्यर्थं (ध्यर्थं), पमा. ४३१ मस्मृवत्; रत्न. १२०; व्यनि. ४८६ ध्यर्थं द्वे वा (धं शत चैव) मनुनारदौ, स्मृचि २४ विरवत्; दवि. २०५ द्वे वा (लेव); नृप्र. २७७ मस्मृवत्; सवि. ४७८ मस्मृवत्; व्यप्र. ३८१; व्यड. १२०; व्यम. ९९; विता. ७२७ द्वे वा (विधात्) शेष विरवत्, सेतु. २११ ऽध्य (ह्य) द्वे वा (देवा), समु. १६० द्वे वा (चैव).

१ अकारणहन्ता वृषलभूयाः । असतां दु खो. २ ण्को. ३ यावै.

(२) 'वादेष्विति' (मसू. ८।२६९) वक्ष्यमाणत्वात् मातृभगिन्याद्यश्लीलपत्नीयवर्जं परुषं, ब्राह्मणमाक्रुश्य पणशतं क्षत्रियो, वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा, शूद्रस्तु वधमर्हति । पुनराक्रोशविशेषापेक्षया ताडनजिह्वाकर्तनाद्यमर्हति । गोरा.

(३) आक्रुश्य 'त्व पापिष्ठोऽग्नि' इत्यादिना । अध्यर्धशतं सार्धशतं अल्पाक्षेपे । द्वे वेत्यतिशयिते । एते सर्वे पणाः । वधस्ताडनम् । मवि

(४) द्विजस्य चौरैत्याक्षेपरूपं परुषमुक्त्वा क्षत्रियपणगतं दण्डमर्हति । एव सार्धशतं द्वे वा शते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येव ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं वधमर्हति । मसु.

(५) आक्रुश्य मयमन वाक्यारूपेणेति शेषः, इति पाणिनातः । अन्यर्धं सार्धं शतं, द्वे वेति आक्रोगगौगवापेक्षया । वधस्ताडनजिह्वाच्छेदाद्यात्मकः । विर. २५०-५१

(६) इदमत्र चिन्त्य वाक्यस्यास्य मध्यपारुष्यविषयत्वेनान्तरोक्तं वैश्यमित्यादि बृहस्पतिवचनं प्रथमपारुष्यविषयं प्राप्तं दण्डलाघवदर्शनात् । तथा च शूद्रस्योत्तमे पारुष्ये को नाम दण्डोऽस्तु न तावज्जिह्वाच्छेद एव मध्यमेनावरोधात् । नान्यः— अनभिधानादिति ।

अत्र उत्तमे ब्राह्मणाक्षेपे जिह्वाच्छेदो द्रष्टव्य औचित्यात्, 'अनृताभिगमने तदङ्गच्छन्दः' इति हारीतवाक्ये रत्नाकरकृतैव तीव्राक्रोशे जिह्वाच्छेदव्याख्यानाच्चेति । दवि. २०६

(७) द्वे वेति गुणवद्ब्राह्मणापेक्षया । वध ताडनादिरूपं, हुङ्काराद्यस्पाक्रोशे, उत्तरत्र जिह्वाच्छेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् । *मच.

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशांसने ।

वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशको दमः ॥

* नन्द., भाच. मचवत् ।

(१) मसू. ८।२६८; अपु. २२७।२४ दण्ड्यः (दम्यः) स्याद (वाऽप्य); मिता. २।२०७, अप. २।२०७ इये स्याद (इयस्याऽप्य); व्यक. १०३; विर. २५१ पञ्चाशद्ब्राह्मणो (वप्रः पञ्चाशतं) इये स्यादर्धं (इयस्य त्वर्धं) द्वादशको (तु द्वादशो); पमा. ४३१; रत्न. १२० पञ्चाशद्ब्राह्मणो (विप्रः

(१) अभिशांसन सर्वप्रकार आक्रोशः । पतनीयादन्यः । तत्र दण्डान्तरविधानात् । निमित्तसप्तमी चैषा । वैश्य इति विषयसप्तमी । ब्राह्मणस्याक्रोशुराक्रुश्यमानस्य च दण्ड उक्तः । क्षत्रियादीनां त्वितरेतरं स्मृत्यन्तरमन्वेपणीयम् । तथा च गौतमः—'ब्राह्मणराजन्यवत् क्षत्रियवैश्यौ' (गौध. १२।११) परस्पराक्रोशे । क्षत्रियश्चैश्वर्यमाक्रोशेत् पञ्चाशत् दण्ड्यः । वैश्यः क्षत्रियशतम् । एवं क्षत्रियः शूद्रमाक्रोशत् पञ्चविंशतिर्दण्ड्यः । वैश्यः पञ्चाशतम् । शूद्रस्य तु तदाक्रोशे गुणापेक्षिको दण्डो वक्ष्यते । मेधा.

(२) ब्राह्मणेन क्षत्रियवैश्यगूत्रेषु उक्ताद्याक्षेपे कृते पञ्चाशत् पञ्चविंशतिः द्वादश पणान् यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्ड्यः । * गोरा.

(३) अभिगमने आक्रोशे । वैश्ये आक्रुश्यमाने विप्रेण । एव शूद्र इत्यत्रापि । मवि.

विप्रक्षत्रियवत्कार्यो दण्डो राजन्यवैश्ययोः ।
वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रगूद्रयोः ।
समुत्कर्षापकर्षाभ्यां विप्रदण्डस्य कल्पना ।
राजन्यवैश्यशूद्राणां वधवर्जमिति स्थितिः ॥
समुत्कर्षेति । क्षत्रादीनामपि स्वावरवर्णेष्वक्रोशे विप्रस्येव दण्डकृतिरित्यर्थः । मवि.

समवर्णाक्रोशे तदत्यन्तनिन्दाया च दण्ड.

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥

* मसु., मच, नन्द. गोरावत् ।

पञ्चाशतं); दीक. ५१ रत्नवत्, व्यनि. ४८७ पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः (विप्राः पञ्चाशतं दण्ड्या) मनुनारदौ, स्मृचि. २४ को (मो); सवि. ४७८ इये स्यादर्धं (इयस्य त्वर्धं); व्यप्र. ३८१ रत्नवत्; व्यड. १२० रत्नवत्, विता. ७२७; सेतु. २११ रत्नवत्; ससु. १६० णो दण्ड्यः (णे दण्डः).

(१) मसू. ८।२६९ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मसू. ८।२६९ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्, पार्श्वार्धं (पार्श्व) वध (धन); स्मृचि. २४.

(३) मसू. ८।२६९; अप. २।२०४ (=) णे (र्णे); व्यक. १०२ मनुनारदौ; स्मृच. ३२६ णे द्विजातीनां (पार्श्वसर्वेषां) मे (मः) पू.; विर. २४९ मनुनारदौ;

(१) द्विजातिग्रहणमतन्त्रम् । समवर्णे द्वादशः व्यक्ति-
क्रमेण परस्परक्रोशे दण्डः । साम्यं च जातिवित्तव्युत्पन्न-
कर्मविद्याभिः, विशेषानुपदेशात् । तत्र समानजातीये
विचाधिके द्विगुण, तस्मिन्नेव बन्धुत्वाधिके त्रिगुणं,
यावत्सर्वगुणातिगुणस्य षड्गुणम् । वादा आक्रोशा
अवचनीया अत्यन्तवृशसाः मातृभगिनीभार्यादिगताः ।
तदेव द्विगुणं दण्डपरिमाणम् । नपुसकलिङ्गात् ।
सर्वशेषोऽयं न समवर्णविषय एव । अथवा तदेव
शतमिति योजना । लिङ्गसामर्थ्याच्छतस्य च प्रथमश्लोके
श्रुतत्वात् । अतोऽवचनीयेषु समवर्णेष्वपि द्विशतो
दमः । लिङ्गोपपत्त्यर्थं परिमाणपदमश्रुतमध्याहृतव्यम् ।
श्रुते तु व्यवहितकरूपना ज्यायसी । मेधा.

(२) द्विजातीना समजातिविषये उक्तरूपे आक्रोशे
कृते व्यतिक्रमे सति द्वादशैव पणान् दण्ड्यः । अवच-
नीयेषु वादेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु श्वेत ब्राह्मण-
माक्रुश्य' इत्यादि यदुक्तं तदेव दण्ड द्विगुण. दण्डात्
भवति । *गोरा.

(३) द्विजातीना त्रयाणा व्यतिक्रमे आक्रोशे ।
अवचनीयेष्वश्लीलेषु 'त्वं स्वसृगामी'त्यादिषु आक्रोश-
मात्रतापर्येणोक्तेषु समवर्णेषु । मवि.

(४) द्विजातिपदमत्रातन्त्र, व्यतिक्रमे वाक्पारुष्ये
अप्रकाशनीयप्रकाशादन्यस्मिन्निति यावत् । वादेष्ववच-
नीयेष्वित्यनेन अप्रकाश्यप्रकाशको वादो विवक्षितः ।
विर. २४९

(५) व्यतिक्रमेऽल्पवाक्पारुष्ये । यदिदं द्वादशेत्युक्तं
तदेव द्विगुण भवेत् । नन्द.

(६) द्विजातीना व्यतिक्रमे द्विजस्य द्विजः क्षत्रि-
यस्य क्षत्रियः वैश्यस्य वैश्यः शूद्रस्य शूद्रः, व्यतिक्रमे
द्वादशैव पणान् दण्ड्यः । व्यतिक्रमे द्विगुणं चतुर्विंशति-
पणाः । आच.

* मसु. गोश्ववत् ।

द्वि. २०४ मनुनारदौ, सवि. ४७६ वर्णे द्विजातीनां (जातौ
तु सर्वेषां) पू.; व्यप्र. ३८० मनुनारदौ; इयड. ११९-२०
र्णे (र्ण); समु. १६०.
व्य. कां. २२३

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

(१) एकजातिः शूद्रः । स त्रैवर्णिकान् क्षिपन् आ-
क्रोशन् दारुणया पातकादियोगिन्या, वाचा वृशसादि-
रूपया जिह्वाच्छेदं लभते । जघन्यप्रभव इति । पादाभ्यां
ब्रह्मण उत्पन्न इति । हेत्वभिधानं प्रतिलोमानामपि ग्रह-
णार्थम् । तेऽपि जघन्यप्रभवा एव 'नास्ति पञ्चमः' इति
वर्णान्तरनिषेधात् । मेधा.

(२) अत्यन्ताभ्यासे एतत् । अप. २।२०७

(३) शूद्रो द्विजातीन् पातकाभियोगिन्या वाचा
आक्रुश्य जिह्वाच्छेदं लभेत । यस्मादसौ पादाख्यात्रिकृष्टा-
ङ्गाजातः । *मसु.

(४) एकजातिरिह शूद्रः उपनयनाभावात्, दारुणया
मर्मस्पृशा पातित्यादिबोधिकाया, जघन्यप्रभवः श्रुतौ
पद्भ्यामुत्पन्नत्वेन बोधितत्वात् । एतेन सकरजातानामपि
द्विजातिं प्रति दारुणाक्षेपे अयं दण्डः, तेषामपि जघन्य-
जातत्वात् । विर. २५४

(५) सः द्विजातिः जघन्यस्य शूद्रस्य प्रभवः । भाच.

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥

* गोरा, मच, नन्द. मसुवत् ।

(१) मसु. ८।२७० [तीस्तु (ति च) Noted by
Jha]; अप. २।२०७ तीस्तु (ति तु) पन् (पेट); व्यक.
१०३ तीस्तु (ति तु) मनुनारदौ; विर. २५३ मनुनारदौ;
पमा. ४३४ मनुनारदौ; व्यनि. ४८७ मनुनारदौ; स्मृचि.
२४; दवि. २०६ तीस्तु (ति तु) च्छेद (श्लेद) मनुनारदौ,
बाल, २।२०७, सेतु. २।१२ तीस्तु (ति तु) प्राप्नुयाच्छेद
(छेदमाप्नोति) मनुनारदौ; समु. १६१.

(२) मसु. ८।२७१ तेषा (त्वेषा); अप. २।२०७ ह ते
(हास्ते), व्यक. १०३ क्षेप्यो (खेष्यो) क्षेपं मसुवत्,
मनुनारदौ; विर. २५३ क्षेप्यो (खेष्यो) मनुनारदौ, पमा.
४३४ तेषा (तेषा) क्षेप्यो (खेष्यो) मनुनारदौ, व्यनि. ४८७
व्यकवत्, मनुनारदौ; स्मृचि. २४ मभि (मति) क्षेप्यो
(खेष्यो); दवि. २०६ तेषा (त्वेषा) निक्षेप्योऽयो (विषेयोऽयं)
मनुनारदौ; मच. विरवत्; वीमि. २।२११, निक्षेप्यो

क्षारणमाहुः । प्रवत्स्यामि धनं श्रुतं वाऽर्जयितुं तीर्थोद्युप-
सेवितुं, तत्प्रवासशङ्कया च मानसी तृष्ण्या पीडा
भवतीति तथा न कर्तव्यम् । यावद्गुरवस्ते जीवेयु-
स्तावन्नान्यं समाचरेन्न तैरनुज्ञात इति च । यत्तु वि-
द्वेषणादिना चित्ते खेदोत्पादनं तत्र शतान्न मुच्यते प्रति-
रोद्धा गुरोरिति महत्त्वाद्दोषस्य । जायाया अनुकूलायाः
पुत्रवत्याः, करोत्यन्यं विवाहमित्येतदाक्षारणम् । एवं
गुणवतः पुत्रस्याक्षारणेऽन्यकरणम् । गुरोः सर्वप्रकार
पन्थानमत्यजतः शत दण्डः । मेघा.

(२) 'क्षारिताक्षारितौ सन्निरभिशास्ताडुदाहृतौ' इति
त्रिकाण्डदर्शनात् मातृपितृभार्याभ्रातृपुत्रगुरूणा महा-
पातकाभिशापमुत्पादयन् गुरोश्च पन्थानमददत् शत
दण्ड्यः । अभ्यासानभ्यासाक्षारणेन वाऽत्र मातृभार्यादीना
दण्डस्य विषमसमीकरणं परिहरणीयम् । गौरा.

(३) यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति
तदा शत दण्डनीया इति तेनैवोक्तम्— मातरमिति ।
एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधाया च
जायाया द्रष्टव्यम् । मिता. २।२०४

(४) आक्षारयन् अगम्यमैथुनेनाभिशासन् । जाया-
संनिधेरजायाया एव मातरं पितरं चेति ग्राह्यम् । तेनात्र
जाया प्रति तव माता स्वैरिणीत्यादिरभिशापो द्रष्टव्यः ।
#मवि.

(५) 'आक्षारितः क्षारितोऽभिशासः' इत्याभि-
धानिकाः । मात्रादीन् पातकादिनाऽभिशापन्, गुरोश्च
पन्थानमत्यजन् दण्ड्यः । भार्यादीनां गुरुषुपापाभि-
शापेन दण्डसाम्यं समाधेयम् । मेघातिथिस्तु आक्षारण
भेदनमित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनां परस्परभेदनकर्तुरयं
दण्डविधिद्विगुणं व्याख्यातवान् । Xममु.

(६) आक्षारयन् वाक्पारुष्यविषयीकुर्वन् ।

विर. २५०

(७) मिथ्याभिशापेन योजयन्निति हलायुधः ।
आक्षारयन् अगम्यमैथुनेनाभिशासन्, तेन जाया प्रति

* मात्र. मविवत् ।

X गौरावद्भावः । मच. ममुवत् ।

तव माता स्वैरिणीत्यादिरभिशापो द्रष्टव्यः । एवं मात्रा-
दिष्वपीति नारायणः ।

धर्मकोषे तु 'आक्रोशयन्' इति पठित्वा आक्रोशन
साक्षेपाह्वानमिति व्याख्यातम् । #दवि. २११-१२

(८) आक्षारयन् वाक्पारुष्येण क्रोधयन् मातापितृ-
गुरुष्वेषभ्रातृणामाक्षारणे सकृत्कृते अन्येषामसकृत्कृते
दण्डः, अतुल्यकक्षित्वात् । नन्द.

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरैति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विदोषतां व्रजेत् ॥

पतितं पातकिनम् । उक्त्वा आक्रोशबुद्ध्या तुल्य-
दोषोऽतस्तुल्यो दण्डः । एवं द्विदोषतां द्विगुणदोषता-
मित्यादि । मवि.

ब्राह्मणक्षत्रिययो. परस्परक्रोशे विदुःश्रयोः स्वजात्याक्रोशे
च दण्डः

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विज्ञानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥

(१) ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परक्रोशे कृते तयोरयं
दण्ड इत्येवमध्याहारेण योजना । तादर्थ्ये चतुर्थी वा ।
तद्विनयाय दण्डः कर्तव्यः । पातकस्याक्रोशे कृते अयं
दण्डो दुःखोत्पादनरूपे । Xमेघा.

(२) वर्णानां स्वजातिविषये वाक्पारुष्यातिशये दण्ड
श्लोकद्वयेनाह—ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां त्विति । विज्ञानता
राज्ञा । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वाक्पारुष्यातिशये कृते तयो-
र्दण्डौ कार्यावित्यर्थः । तादुत्तरार्धेनोक्तौ । नन्द.

* शेषं मेघा., मिता., ममु, विर इत्येतेषां विवरणम् ।

X सर्वव्याख्यानिनि मेघावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७७ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।२७६ [तु दण्डः (च दण्डः)
Noted by Jha.]; व्यक. १०३, विर. २५५ त्वेव
(त्वेव); दवि. २०१ विरवत्; वीमि. २।२११ विज्ञानता
(विज्ञानतः) त्वेव (चैव); व्यप्र. ३८३ त्वेव (त्वेव);
व्यड. १२१; बाळ, २।२०७; सेतु. २१२ त्वेव (चैव);
समु. १६० सः पूर्वः (सं पूर्व) त्वेव मध्यमः (मध्यमं
स्युतम्).

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।

छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥

(१) एवमेव प्रथममध्यमौ साहसावित्यतिदिश्यते । तेनैव क्रमेण वैश्यस्य शूद्राक्रोशे प्रथमः । शूद्रस्य वैश्याक्रोशे मध्यमः । छेदवर्जं दण्डस्य प्रणयनमिति 'एकजाति-द्विजातीनि'त्यनेन जिह्वाच्छेद प्राप्तं निवर्तयति । स्वजातिं प्रतीति । नैव मन्तव्यं समानजातीयं प्रतीति । किं तर्हि, याऽत्र जातिरुपात्ता वैश्यशूद्राविति । स्वग्रहणं श्लोकाभि-प्राय, परस्परक्रोशे यावत् । स्वजातिमिति पूर्वत्रापि संबन्धनीयम् । प्रणयनं प्रवर्तनम् । क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रा-क्षारणे प्रथमार्धसाहसः । एवं ब्राह्मणस्य वैश्यशूद्रयोः कल्प्यम् । मेधा.

(२) वैश्यशूद्रयोः परस्परजातिं प्रति पतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवत् । प्रथममध्यमसाहसात्मकं जिह्वाच्छेद-वर्जं यथावद्दण्डस्य करणम् । एव च ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशे एवं शूद्रस्य जिह्वाच्छेदनमवतिष्ठते । *गोरा.

(३) विट्शूद्रयोरेवमेवान्योन्याक्षारणे प्रथमो वैश्यस्य शूद्रस्य मध्यमः । तयोस्तु स्वस्वजात्याक्षारणे छेदवर्जं तत्त्वजात्युचितदण्डमात्रप्रणयनम् । तेनार्थाद् ब्राह्मण-क्षत्रियाक्षारणे छेद एवेत्यर्थः । मवि.

(४) वैश्यशूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तुल्यजातिं प्रति तत्त्वतः स्वरूपगुणोत्कर्षाकर्षलक्षणात् । छेदवर्ज-मिति जिह्वाच्छेदनिवृत्त्यर्थम् । Xविर. २५६

(५) उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति — विडिति । शूद्राक्रोशिनि वैश्ये प्रथमः । वैश्याक्रोशिनि शूद्रे मध्यमः । स्वजातिं प्रति सनिधेः स्वस्य जातिर्यदनन्तरं तत्त्वजातिस्तेन वैश्यः क्षत्रियमाक्रुश्य प्रथमसाहसं दद्यात् । वैश्यमाक्रुश्य शूद्रो मध्यमसाहसं दद्यात् । अन्यथा

* मसु. गोरावत् । X दवि. विरवत् । .

(१) मसु. ८।२७७ [स्वजातिं (सजातिं) विनिश्चय. (विनिर्णय.) Noted by Jha]; मिता. २।२०७ पृ.; व्यक. १०४ रेव (स्त्वेव); विर. २५६ व्यकवत्; दवि. ३०१ व्यकवत्; व्यग्र. ३८३ व्यकवत्; व्यउ. १२२ स्येति (श्येति) शेषं व्यकवत्; विता. ७२७ पृ.; बाल. २।२०७ उक्तं ससु. १६७.

१ जातीयप्र. २ हणश्लो. .

'समवर्णे द्विजातीनामि'ति वैश्यस्य द्वादशस्योक्तत्वात्तत्त्वतः परिहासं विना छेदवर्जं जिह्वाच्छेदं विना । अतो ब्राह्मण-क्षत्रियाक्रोशिनि शूद्रे जिह्वाच्छेदः प्रथमोक्तः पर्याप्तः ।

मच.

(६) एवमेवेति मध्यमसाहसातिदेशः स्वजातिं प्रति वाक्पारुष्यं इति शेषः । अपरार्धेऽपि स्वजातिं प्रती-त्यनुषङ्गः । शूद्रस्येति च विपरिणामः, तेनायमर्थः शूद्रस्य जिह्वाच्छेदवर्जनं दण्डप्रणयनं स्वजातिविषये न द्विजातिविषय इति । नन्द.

याज्ञवल्क्यः

वाक्पारुष्यलक्षणविभागौ

इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन— 'देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥' इति । देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । उच्चैर्भाषणमाक्रोशः, न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थमुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कलहप्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं लोडपाः खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता ननु वैश्वामित्रा इति कुला-क्षेपः । आदिग्रहणात्स्वविद्याशिष्यादिनिन्दया विद्व-च्छिष्यादिपरुषाक्षेपो गृह्यते । तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम्— 'निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वादपि तत्रिविधं स्मृतम् । गौरवानु-क्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमाद्गुरुः ॥ साक्षेपं निष्ठुर-श्रेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् । पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहु-र्मनीषिणः ॥' इति । तत्र धिड्पूर्वं जात्ममित्यादि सा-क्षेपम् । अत्र न्यङ्गमित्यसंभ्यम् । अवद्यं भगिन्यादिगमनं तद्युक्तमश्लीलम् । सुरापोऽसीत्यादिमाहापातकाद्याक्रोशै-र्युक्तं वचस्तीव्रम् । मिता, २।२०४

समगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराक्षेपे दण्डः

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनान्नेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥

(१) यासु. २।२०४, अणु. २५८।१ दशान् (दश); विश्व. २।२०८ न्यू (ही) शेषं अपुवत्; मिता.; अप.; व्यक. १०२; विर. २४७ अपुवत्; प्रमा. ४३०; रत्न. १२१ इण्ड्यः (हाप्यः); स्मृचि. २४; व्यनि. ४८६; दवि. २१०; नृप्र. ३७६; सवि. ४७७; वीमि. ;

(१) प्रार्येण द्यूतप्रभवत्वाद् वाग्दण्डपारुष्ययोर्वि-
नाशकारणत्वसामान्याद्वा द्यूतव्यवहारासनन्तरमारम्भः ।
तत्रापि दण्डपारुष्यस्यापि कारणभूतत्वाद् वाक्पारुष्यमेव
तावदुच्यते — सत्यासत्येति । हीनाङ्गाः खञ्जादयः ।
हीनेन्द्रियाः काणादयः । कुष्ठाद्यभिभूता रोगिणः । तेषा
यद्यनपराधिनामेव चापलाद् विद्यमानेन्द्रियवैकल्यादिना
सत्येनैव दुष्टया वाचा क्षेपं कुर्यात्, असत्येनापि हे
काण इत्यकाणमेवाधिक्षिपेत् । अन्यथास्तोत्रेण वा साति-
शयस्तुतिपदैः प्रसिद्धं मूर्खं हे चतुर्वेदिन्, इत्येवं वदन्
अर्धत्रयोदशपणान् राजावेदने कृते दण्ड्यः । स्मृत्यन्त-
राच्च तस्यापि प्रसादनं कार्यम् । विश्व. २।२०८

(२) तत्र निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डमाह —
सत्यासत्येति । न्यूनाङ्गाः करचरणादिविकलाः । न्यूने-
न्द्रिया नेत्रश्रोत्रादिरहिताः । रोगिणो दुश्चर्मप्रभृतयः ।
तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थया स्तुत्या ।
यत्र नेत्रयुगलहीन एषोऽन्ध इत्युच्यते तत्सत्यम् । यत्र
पुनश्चक्षुष्मानेवान्ध इत्युच्यते तदसत्यम् । यत्र विकृता-
कृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते तदन्वथास्तोत्रम् । एवं-
विधैर्यः क्षेपं निर्मर्त्सनं करोत्यसौ अधार्धिकत्रयोदशपणान्
दण्डनीयः । 'काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्य वाऽपि तथा-
विधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षाषणावरम् ॥'
इति (मस्मृ. ८।२७४) यन्मनुवचनं तदतिदुर्वृत्त-
वर्णविषयम् । यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति
तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् — 'मातरं पितरं
जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्षारयन् शतं दाप्यः
पन्थानं चाददद्गुरोः ॥' इति (मस्मृ. ८।२७५) । एतच्च
सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधाया च जायायां
द्रष्टव्यम् । मिता.

(३) द्वादश पणान् सार्धान् दण्ड्यः । अर्धः त्रयो-
दशो येषां पणानां तेऽर्धत्रयोदशाः पणाः । * अप.

(४) प्रथमवाक्पारुष्ये समजातिगुणविषयमेतत् ।

+ विर. २४७

* शेषं मितावत् । प्रमा. अपवत् । वीमि. अपवत् विरवच्च ।
+ दवि., व्यग्र. विरवत् ।

व्यग्र. ३८०; व्यड. ११९; व्यम. ९९ अपवत्; विता. ७२४; राकौ. ४८८; सेतु. २१० अपवत्; समु. १६०.

समगुणेषु सवर्णेषु अश्लीलाक्षेपे दण्डः

अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।
शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥

(१) राजावेदने एव च— 'अभिगन्तासि भगिनीं
मातरं वा तवेति हि । शपन्तं दापयेद् राजा पञ्चविंश-
तिकं दमम् ॥' अयं च सवर्णानां समानगुणानां च
दण्डकल्पः । विश्व. २।२०९

(२) अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह— अभिगन्ताऽस्मीति ।
त्वदीया भगिनी मातरं वा अभिगन्ताऽस्मीति शपन्तं,
अन्या वा त्वजायामभिगन्तेत्येव शपन्तं, राजा पञ्च-
विंशतिकं पणानां पञ्चाधिका विंशतिर्यास्मिन् दण्डे स
तथोक्तस्तं दमं दापयेत् । मिता.

(३) प्रथमे वाक्पारुष्ये दण्ड उक्तः संप्रति मध्यमे
वाक्पारुष्ये दण्डमाह—अभिगन्ताऽस्मीति । अप.

(४) तव भगिनीं मातरं वा अभिगन्ताऽस्मि मिथुर्न
भूयोऽपि मोक्ष्यमाणोऽहमिति शपन्तं उद्वेजयन्तं सम-
जातिगुणं राजा पञ्चविंशतिपणमितं दमं दापयेत् ।
वाशब्दो अनृस्थाया, तेन पुत्रीं जाया वा तवाभिगन्ता-
ऽहमित्यादिकमपि सगृहीतम् । हशब्दः पादपूरणे । वीमि.

विषमगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराश्लीलाक्षेपेषु दण्डः

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च ॥

(१) यास्मृ. २।२०५; अपु. २५८।२ ह (च);
विश्व. २।२०९ सि (सि) ह (हि), मिता. २।२०५;
अप.; व्यक. १०२; विर. २४९ सि (सि) वा (च) ह
(हि), प्रमा. ४३३ अपवत्, रत्न. १२० अपवत्; दीक.
५१ तवेति ह (तथाविधम्); विचि. ११०-११ सि (सि)
वा तवेति ह (यमयेरिह) शपन्तं (पणं तु), व्यनि. ४८६;
स्मृचि. २४, दवि. २११ वा (च) ह (हि), विवाद-
चिन्तामणौ ' मातरं यन्ममेति हि ' इति पठितम्; नृप्र. २७६;
वीमि., व्यग्र. ३८३; व्यड. १२१ ह (हि); व्यम. ९९
तवे (न वे) ह (च); विता. ७२५, राकौ. ४८८; सेतु.
२१०; समु. १६०.

(२) यास्मृ. २।२०६, अपु. २५८।३; विश्व. २।२१०;
मिता.; अप.; व्यक. १०२; विर. २४५; रत्न. १२०;
विचि. ११०; दवि. २००; नृप्र. २७६; वीमि.;
व्यग्र. ३८१ धौ (धौ); व्यड. १२०; विता. ७२६;
सेतु. २०९; समु. १६०.

(१) गुणवर्णवैषम्ये पुनः—‘अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्री-
शूतमेषु च । दण्डप्रणयन कार्यं वर्णजात्युत्तराधरम् ॥’
निरूप्येति शेषः । उक्तदण्डादर्धत्रयोदशपणावधिकद्
वर्णगुणाद्यधमेषु अर्धदण्डः । द्विगुण च परस्त्रीषु । पर-
शब्द उक्तद्वयार्थः । परैरुत्कृष्टैः गुणतो वर्णतो वा परि-
णीताः परस्त्रियः, तास्वाधिक्षितासु । उक्तमेषु च गुण-
वर्णादिभिः पुरुषेषु स्त्रीषु वा । अर्धवचन द्विगुणवचन
चोभयमपि यथाहृदण्डोपलक्षणार्थमित्येतद् दर्शयति ।
दण्डप्रणयन कार्यमिति न्यूनतया आधिक्येन वा यथाह
वर्णजात्युत्तराधरमालोच्येत्यभिप्रायः । जातिशब्दश्च जन्म-
निमित्तवाद् वयोवचनतया गुणलक्षणार्थोऽवसेयः ।

विश्व. २।२१०

(२) एव समानगुणेषु वर्णिषु दण्डमभिधाय विषम-
गुणेषु दण्ड प्रतिपादयितुमाह—अर्धोऽधमेष्विति । अधमेषु
आक्षेपत्रपेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्धो दण्डः । पूर्ववाक्ये
पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात्तदपेक्षयार्धः सार्धद्वादशपणात्मको
द्रष्टव्यः । परभार्यासु पुनरविशेषेण द्विगुणः पञ्चविंशत्य-
पेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको वेदितव्यः । तथोक्तमेषु च
स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणात्मक एव ।
*मिता.

(३) प्रथमे मध्यमे च वाक्पारुष्ये सवर्णानां दण्ड
उक्तः । तस्यैव दण्डनीयगुणसदसद्भावकृतं विशेषमाह—
अर्धोऽधमेष्विति । विद्यानुष्ठानादिगुणवताऽधमेषु अधम-
गुणेषु आक्रुष्टेषूक्तस्यार्धमेव दण्डः स्यात् । तत्र प्रथमे
वाक्पारुष्ये षट्पणाः । पणचतुर्थांशश्च दण्डार्थः, मध्यमे
तु द्वादश सार्धाः । यस्तु परस्त्रीराक्षिपति, तथाऽल्प-
गुणश्च सन्नुत्तमगुणास्तस्योक्तो द्विगुणो दण्डः । तत्र
प्रथमे वाक्पारुष्ये पञ्चविंशतिः । +अप.

(४) अर्धता चापराधानुरूपा । दण्डस्य अधमता
वर्णतो गुणतश्च । विचि. ११०
इन्द्रियनाशप्रतिज्ञयाक्षेपे पापाक्षेपे त्रैविद्यनृपदेवजातिपूगग्राम-
देशाक्षेपे च दण्डाः

बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः ।
शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥

* विर, व्यप्र. मितावत् । दवि. विरवत् विचिवच्च ।
+ वीमि. अपवत् ।

(१) यास्मृ. २।२०८; अपु. २५८।५ दधि (लोडधि);

(१) वधप्रतिज्ञया तु वाक्पारुष्ये—‘बाहुग्रीवा-
नेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः । शत्यस्तदर्धिकः
पादनासाकर्णकरादिषु ॥’ इति । बाह्वादिच्छेदस्ते मया
कर्तव्य इत्येव तथाकरणसमर्थस्य ब्रुवतः शत्यो दमः
कार्यः । शस्तेनाभिनिवृत्तः शत्यः । शतं दण्ड्य इत्यर्थः ।
पादादिच्छेदनप्रतिज्ञाया तु ततोऽर्ध, पञ्चाशदित्यर्थः ।
आदिशब्दश्च दण्डपारुष्योक्तदन्तभङ्गाद्यर्थः । ऊर्वास्थि
सक्थीत्युच्यते । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२१२

(२) पुनर्निष्ठुराभेपमधिकृत्याह—बाहुग्रीवेति । बाह्वा-
दीना प्रत्येक विनाशे, वाचिके वाचा प्रतिपादिते तत्र
बाहू छिनद्गीत्येवरूपे शत्यः शतपरिमितो दण्डो वेदि-
तव्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रहणात् स्फिगादिषु
वाचिके विनाशे तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्धं
तद्यस्यास्त्यसौ तदर्धिकः पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः ।
*मिता.

(३) अत्र बाह्वादिपदेन प्रधानाङ्गविवक्षा, पाद-
नासाकर्णकरादिपदेन चाऽप्रधानाङ्गविवक्षा । शत्यः
शतपरिमितः । विर. २४९

(४) दमः समानगुणजातिमतः । +वीमि.

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥

(१) प्रागुक्त शक्तसंबन्धितया बाह्वादिच्छेदवाक्यम्—
‘अशक्तस्तु वदन्नेव दण्डनीयः पणान् दश । तथा
शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥’ बाह्वात्रेणापि

* अप. मितावत् । + शेष मितावत् ।

विश्व. २।२१२; मिता., अप अपुवत्, व्यक. १०२ अपु-
वत्; विर. २४९; पमा. ४३२; रत्न. १२०; व्यनि. ४८६
धि. (धिके); स्मृचि. २४-५; दवि. २११ नासा-
कर्ण (कर्णनासा), सवि ४७८ धि (धि); वीमि.; व्यप्र. ३८३,
व्यउ. १२१ के (को), व्यम. ९९; विता. ७२९, समु. १६०.

(१) यास्मृ. २।२०९; अपु. २५८।६ दाप्यः
(दद्यात्), विश्व. २।२१३, मिता., अप, व्यक. १०२;
विर. २४९; पमा. ४३२; रत्न. १२०; व्यनि. ४८६;
दवि. २११; वीमि.; व्यप्र. ३८३; व्यउ. १२१; व्यम.
९९; विता. ७२९; समु. १६०.

वदतः कर्तुमशक्तस्य दशपणो दण्डः । शक्तस्तु प्रागुक्तदण्डं दाप्यः । त्रासापनोदनाय च समर्थं क्षेमाय प्रतिभुवं दाप्यः । विश्व. २।२१३

(२) यः पुनर्ज्वरादिना क्षीणशक्तिस्त्वद्ब्राह्मण्यङ्ग-मङ्गं करोमीत्येव शपत्यसौ दशपणान् दण्डनीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्ववदक्षिपत्यसौ पूर्वोक्तशतादिदण्डोत्तरकालं तस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दापनीयः । मिता.

(३) सामान्येनोक्तस्य विषयविशेषे व्यवस्थामाह—अशक्तास्त्विति । बाह्यादिच्छेदं कर्तुं समर्थः स यदि तं ब्रूयात्तदोक्तं दण्डं गृहीत्वा क्षितस्य क्षेमाय परिरक्षणार्थं प्रतिभुवं दाप्यः । बाह्यादिच्छेदासमर्थस्तु चेद्दशैव पणान् दाप्यः । अप.

(४) तुशब्देनाधिकतमशक्तिकव्यवच्छेदः । तथा-शब्देन प्रतिभुवोऽभावे राज्ञा बन्धनीय इति समुचीयते । उत्तमाधमभेदेनात्रापि न्यूनाधिक्यम् । *वीमि.

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥

(१) ब्रह्महा गोघ्नो वा त्वमित्येवमादिके क्षेपे—‘पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसम् । उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥’ विश्व. २।२१४

(२) तीत्राक्रोशे दण्डमाह—पतनीयेति । पातित्य-हेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्वर्णिनामाक्षेपे कृते मध्यमसाहसं दण्डः । उपपातकसंयुक्ते पुनर्गोत्रस्त्वमसीत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः । Xमिता.

* क्षेप मितवत् । X अप. मितवत् ।

(१) यास्मृ. २।२१०, अणु. २५८।७, विश्व. २।२१४ ऋ. (षष्ठो) सः (सम्), मेधा. ८।२६७ नीय (नीये) पू., स्मृत्यन्तरम् ; मिता.; अप. ; व्यक. १०३; विर. २५५ नीय (नीये) सः (सम्); पमा. ४३३; रत्न. १२१ नीय (नीये), दवि. २०८ कृते (कृता) स (सम्), सवि. ४७८ कृते (कृति) तु (च), वीमि.; व्यग्र ३८३ षडो मध्य (षड उक्त); व्यड. १२१ व्यग्रवत् ; विता. ७३०; राकौ. ४८९ रत्नवत् ; सेतु. २११ विरवत् ; समु. १६०.

(३) मध्यमसाहसादिकं प्राग्लक्षितम् । इदं च समानगुणादिपरम् । उत्तमाधमभेदेन न्यूनाधिक्यं चोहनीयम् । वीमि.

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥

(१) नृपग्रहणमाचार्यपितृभ्रोत्रियादीनामपि सामान्या-ल्लक्षणार्थम् । पूगशब्दश्चात्र गणमात्रवचनः । ततश्च जातिपूगानां जातिमतां गणानां क्षत्रियादिसमुदायाना-मित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२१५

(२) त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नास्तेषां, राज्ञा, देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो दण्डः । ये पुनर्ब्राह्मणमूर्धाव-सिकतादिजातीनां पूगाः संघास्तेषामाक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः । मिता.

(३) ऋग्यजुःसामवेदिनां नृपतेर्ब्राह्मणादिदेवानां वा क्षेपेनूत्तमसाहसो दण्डः कार्यः । ब्राह्मणादिजातीनां पूगानां परिषदादीनां व्यवहारनिर्णयाद्येकार्यकारिणां विदुषामाक्षेपेनूत्तमसाहसः, ग्रामस्य जनपदस्य वा क्षेपं कुर्वतः प्रथमसाहसः । अप.

(४) ग्रामदेशयोः प्रथम इत्यत्राप्युपपातकयुक्त इत्यनुषङ्गो युक्तः साहचर्यादिति केचित् । तन्न । आक्षेपविशेषेणैवाप्यनाक्षेप्याक्षेप्यतारतम्यापेक्षया यथोत्तरं दण्डापकर्षविधानात् पापपरत्वस्य स्मृत्यन्तरसवादात् ।

दवि. २०९

इति याज्ञवल्क्यवचनं तत्र लघुतः क्षेपो विविक्षितः ।

दवि. २१४

(५) क्षत्रियादेस्तु द्वैगुण्यादिकमूहनीयम् । पतनीया-क्रोशे मनुः — ‘ब्राह्मणक्षत्रियाम्या तु दण्डः कार्या

(१) यास्मृ. २।२११, अणु. २५८।८ जाति (जाति); विश्व. २।२१५; मिता., अप.; व्यक. १०४; विर. २५६-७ देवा (देशा); पमा. ४३४; रत्न. १२१ क्षेप (दण्ड) पू.; व्यनि. ४८८; दवि २०९ . २१४ पू.; सवि. ४७९; वीमि.; व्यग्र. ३८४ उक्त.; व्यड. १२२ उक्त.; व्यम. ९९ रत्नवत्, पू.; विता. ७३०; सेतु. २१४ विरवत् ; समु. १६१.

विधानतः । ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये चैव मध्यमः ॥^१ शूद्रानुवृत्तौ बृहस्पतिः — 'विक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदनमर्हति ॥' तथा — 'नामजातिग्रहं तेषाम-भिद्रोहेण कुर्वतः । विधेयोऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥' इदं तु मात्सर्यानुबन्धातिशयपूर्वकाक्रोश-परमित्याभाति । वीमि.

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।
तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥

(१) प्रसह्यकारितया तु — 'राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशक तथा । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वा प्रवासयेत् ॥' विश्व. २।३०५

(२) राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्यामित्रस्तोत्रादेः प्रकर्षेण भूयोभूयो वक्तार, तस्यैव राज्ञ आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशील, तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराष्ट्रविवृद्धि-हेतोः परराष्ट्रापक्षयकरस्य वा भेत्तार अमित्रकरणेषु जपन्त तस्य जिह्वामुत्कृत्य स्वराष्ट्रान्निष्कासयेत् । कोशा-पहरणादौ पुनर्वध एव । 'राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणा चोपकारकान् ॥' इति (मस्मृ. १।२७५) मनुस्मरणात् । विविधैः सर्वस्वा-पहाराङ्गच्छेदवधरूपैरित्यर्थः । सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तन्नापहर्तव्यं चौर्योपकरणं विना । यथाह नारदः — 'आयुधान्यायुधीयाना ब्राह्मणादीन् बाह्य-जीविनाम् । वेश्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यतोद्यादि तद्विदाम् ॥ यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः । सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ॥' इति । ब्राह्मणस्य पुनः 'न शारीरो ब्राह्मणे दण्डः' इति निषेधाद्ब्रह्मस्थाने शिरोमुण्डनादिकं कर्तव्यम् । 'ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्य

पुराभिर्वासनाङ्कने । ललाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयाण गर्दभेन तु ॥' इति मनुस्मरणात् । *मिता.

(३) राज्ञो जनपदादिपालकस्य यदनिष्टमप्रियं शत्रु-प्रशसादि तस्यातिशयेन वक्तार, तथा राजविषयस्या-क्रोशस्य शपथस्य कर्तारं, तदीयमन्त्रस्य च संधिविग्रहा-दिविषयस्य भेत्तारं प्रकाशयितार छिन्नजिह्व कृत्वा प्रवासयेत् । अप.

(४) आद्यचकारेण — 'अपवक्तुश्च राजानं धर्मे च स्वे व्यवस्थितम् । जिह्वाच्छेदाद्भवेत् शुद्धिः सर्वस्वहरणे न चेत् ॥' इति नारदोक्तसर्वस्वापहारसमुच्चयः । द्वितीयचकारेण — 'राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूले व्यवस्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणा चोपजापकान् ॥' इति मनुक्तस्य (मस्मृ. १।२७५) तत्तदपराधेषु समुच्चयः । वीमि.

असमवर्णेषु क्षेपे दण्डाः

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः + ॥

(१) वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च परस्परक्षेपे दण्डकल्पनामाह—दण्डप्रणयनमिति । वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः । वर्णाश्च जातयश्च वर्णजातयः । उत्तराश्च अधराश्च उत्तराधराः वर्णजातयश्च ते उत्तरा-धराश्च वर्णजात्युत्तराधराः तैः वर्णजात्युत्तराधरैः, पर-स्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहनं वेदितव्यम् । तच्च दण्डकल्पनमुत्तराधरैरिति विशेषेणोपा-दानादुत्तराधरभावापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । यथा मूर्धावसिक्त ब्राह्मणाद्धीन क्षत्रियादुत्कृष्टं चाक्रुश्य ब्राह्मणः क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात् पञ्चाशत्पणदण्डात् किञ्चिदधिकं पञ्चसत्पत्यात्मकं दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि तमाक्रुश्य

* दवि. मितावत् ।

+ विश्व. व्याख्यानं 'अर्थोऽधमेषु' इति पूर्वार्थे (पृ. १७८१) द्रष्टव्यम् ।

(१) यास्मृ. २।२०६; अपु. २५८।३; विश्व. २।२।१० धरैः (धरम्); मिता., अप., व्यक. १०२; विर. २४५; रत्न. १२०; दवि. २००; नृप्र. २७६; सवि. ४७७ (=) रै. (रै); वीमि; व्यप्र. ३८१; व्यउ. १२०; विता. ७२६; समु. १६०.

(१) यास्मृ. २।३०२, अपु. २५८।७८-९ कारिण (क तथा); विश्व. २।३०५ अपुवत्; मिता.; अप. २।३०१; व्यक. १०४ अपुवत्; विर. २५७ अपुवत्; विचि. १११ अपुवत्; व्यनि. ४८९ अपुवत्; दवि. २१३ अपुवत्, शकारिणम् (शिन तथा) इति मिताक्षराया इत्याह, व्यप्र. ३८४ अपुवत्; व्यउ. १२२ अपुवत्; १६४ च (उ); व्यम. १०९; विता. ८२७; राकौ. ४९५ अपुवत्; सेतु. २१३ विरवत्; समु. १६५.

व्य. कां. २२४

ब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डाद्धीनं पञ्चसप्ततिमेव दण्ड-
मर्हति । मूर्धावसिक्तोऽपि तावाक्रुश्य तमेव
दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्ताम्बुष्ठयोः परस्पराक्षेपे ब्राह्मण-
क्षत्रिययोः परस्पराक्रोशनिमित्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ
वेदितव्यौ । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । *मिता.

(२) इदानीं ब्राह्मणादिवर्णानां मूर्धावसिक्तद्विजाती-
नामन्योन्यमाक्रोश्याक्रोशकभावे राज्ञा दण्डः कल्पनीय
इत्याह — दण्डप्रणयनमिति । वर्णानां र्जातीनां च
मध्यादुत्तरैश्चाधराणामधरैश्चेतरेषामाक्षेपे कृते स्वयमभ्यूह
दण्डप्रणयन राजा कुर्यात् । तत्र मूर्धावसिक्ता अम्बुष्ठादयः ।
अनुलोमजा मातृभिस्तुल्यवर्णाः । ततश्च ते क्षत्रियादि-
वदेव दण्डभाजः । अप.

(३) तत्रोत्तराधरैरिति विशेषानुपादानाद्याहगुत्तरा-
धरभावस्तादृगपेक्षयैव कार्यम् । विर. २४६

प्रातिलोम्यापवादिषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥

(१) एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयति — प्रतिलोमापवादे-
ष्विति । वर्णान्त्याः शूद्राः । तेषां प्रतिलोमापवादे
ब्राह्मणादिक्रमेणोक्तदण्डस्य चतुर्गुणादिकल्पनम् । एवं
वैश्यक्षत्रियानुलोमान्तरप्रभवयोरुगुणाद्युत्कर्षेऽपि योज्यम् ।
आनुलोम्येन तु तस्मादेवार्धहानतः उक्तदण्डादर्धाप-
चयेन । शूद्रापवादे अर्धदण्डो वैश्यस्य, पादः क्षत्रियस्य,
अर्धपादो ब्राह्मणस्य । एवं गुणाद्यानुलोम्येऽपि योज्यम् ।
विश्व. २।२११

(२) एवं सवर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णानामेव
प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डमाह—प्रातिलोम्यापवादेष्विति ।
अपवादा अधिक्षेपाः । प्रातिलोम्येनापवादाः प्राति-

* दवि, व्यप्र. मितावत् ।

(१) काम्मु. २।२०७; अपु २५८।४ दर्श (देवा);
विश्व. २।२११ (प्रतिलोमापवादेयु चतुर्गुणादिकल्पना दमा । वर्णा-
न्त्येष्वानुलोम्येन तस्मादेवार्धहानतः); मिता.; अप. प्रा (प्र)
ग्ना (मा); व्यक. १०२ अपवत्; विर. २४५ प्रा (प्र);
पमा ४१८; दवि. २०० म्येन (म्ये तु); नृप्र. २७६;
सवि. ४७८ (=) वादे (राधे) णत्रि (णास्त्रि) हानित.
(मागिन.); वीमि. द्विगुणत्रि (चतुस्त्रिदि); विता. ७२७;
समु १६० णत्रि (णास्त्रि).

लोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैश्ययो-
र्यथाक्रमेण पूर्ववाक्याद्द्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणापेक्षया
द्विगुणाः शतपणाः, त्रिगुणाः सार्धशतपणाः दण्डा वेदि-
तव्याः । शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे ताडन जिह्वाच्छेदन वा
भवति । यथाह मनुः — 'शतं ब्राह्मणं आक्रुश्य
क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु
वधमर्हति ॥' इति (मस्मृ. ८।२६७) । विट्शूद्रयो-
रपि क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तुल्यन्यायतया शतमध्यर्ध-
शतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य च
वैश्याक्रोशे शतम् । आनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रियविट्-
शूद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद् ब्राह्मणाक्रोशनिमि-
त्ताच्छतपरिमितात् क्षत्रियदण्डात् प्रतिवर्णमर्धस्यार्धस्य
हानि कृत्वाऽवशिष्टं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिसार्धद्वादशपणा
त्मक यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः । तदुक्तं मनुना—
'पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शंसने । वैश्ये
स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥' इति (मस्मृ.
८।२६८) । क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे वाक्रुष्टे यथाक्रमं
पञ्चाशत्पञ्चविंशतिकौ दमौ । वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे
पञ्चाशदित्यूहनीयम् । 'ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोः'
इति गौतमस्मरणात् । 'विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति
तत्त्वतः ।' इति (मस्मृ. ८।२७७) मनुस्मरणाच्च ।
*मिता.

नारदः

वाक्पारुष्यनिरक्तिः, तत्प्रकाराश्च

'देशजातिकुलादीनामाक्रोशान्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

* अप., विर., दवि., वीमि. मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।१ सयु (सधि); नास्मृ. १८।१;
अधु. २५३।२७ शन्यङ्ग (शाब्दङ्ग), मिता. २।२०४ क्रोश
(क्रोशं); अप. २।२०४ नामा तम् (ना क्रोशन
न्यङ्गसंश्लितम्); व्यक. १०१ शन्य... तम् (शं व्यङ्गसंश्लि-
तम्); स्मृच. ६, विर. २४२ सयु (सधि); पमा. ४२८,
रत्न. ११९, द्वाक ५१; विचि. १०८-९ न्यङ्ग (न्यट्कु);
व्यनि. ४८३ विरवत्, स्मृचि. २४ मितावत्, दवि. १९६
विरवत्, विचिवच; नृप्र. २७५ न्यङ्ग (व्यङ्ग) 'वा ते
(तद्वाक्पारुष्यमुच्यते); सवि. ४७६ शन्यङ्ग (शं व्यङ्गय);

(१) देशादीनामाक्रोश न्यङ्गसंयुतम् । उच्चैर्भाषण-
माक्रोशः, न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थ-
मुद्देशजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कलह-
प्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं लोडुपाः
खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता ननु
वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणात्स्वविद्या-
शिल्पादिनिन्दया विद्वच्छिल्पादिरुषाक्षेपो गृह्यते ।

*मिता. २।२०४

(२) क्रोशन आक्रोशनमाक्षेपः । न्यङ्गमसम्यवचनम् ।

+ अप. २।२०४

(३) यद्वचनं देशाद्याक्षेपर्यवोधकं, यच्चात्यन्त-
दुःखकरार्थकं तद्वाक्पारुष्यम् । स्मृच. ६

(४) आक्रोश आक्षेपः । आदिशब्देन बुद्ध्या-
देरुपादानम् । न्यङ्गसंशितं निकृष्टाङ्गसंश्रावत् ।

Xविर. २४२

(५) आक्रोश उच्चैर्भाषणं, न्यङ्कु अवद्यं ताम्या
संयुतं यत्प्रतिकूलार्थकं वचः तद्वाक्पारुष्यमिति सामान्य-
लक्षणम् । मिताक्षराऽप्येवम् । अन्यत्तु सकलमपि
व्याख्यानमयुक्तम् । सामान्यलक्षणाक्षमत्वात् ।

विचि. १०९

(६) यत्तु आक्रोशन्यङ्कुसंयुतमिति पठित्वा उच्चै-
र्भाषणमाक्रोशः, न्यङ्कु अवद्यं तदुभयसंयुक्तं यत्
प्रतिकूलार्थमुद्देशजनकं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमिति सामान्य-
लक्षणपरमिति मिताक्षराकृता व्याख्यातम् । तच्चिन्त्यम् ।
यत्रोच्चैरवद्यभाषणं नास्ति तत्र हूङ्कारानुकारादावव्याप्तेः ।

दवि. १९६-७

(७) यो यस्मिन् देशे जातस्तद्देशसंबद्ध, जातिब्राह्म-
णादिः तज्जातिसंबद्ध च, तत्कुलसंबद्ध च, विद्याशिल्प-
स्वजनादिसर्वसंबद्ध चाक्रोशनं न्यङ्गरूपम् । तेषां तत्रा-
क्रोशः प्रसिद्ध एव । न्यङ्ग मर्मगोप्यम् । तदुभयसंयुक्तं

* सवि, व्यग्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

+ शेष मितावत् । X उदाहरणानि मितावत् ।

दीमि २।२०४ क्रोश (क्षेप), व्यग्र. ३७९, व्यउ. ११८,
विता. ७२१ मितावत्; राक्रौ. ४८८, सेतु. २०२ विचि-
वत्; समु. १५९ क्रोश (क्षेप), विव्य. ४९ विचिवत् ।

देशादिविषयं प्रतिकूलाभिधेयं वचः (वाक्)पारुष्य-
मुच्यते । --नाभा. १६, १७।१ (पृ. १६५)

निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुः ॥

अपि तावत् साहसं त्रिविधमित्युक्तं, तथैव वाक्पा-
रुष्यमपि त्रिविधं निष्ठुरत्वादश्लीलत्वात् तीव्रत्वाच्च ।
गौरवानुक्रमात्तस्य त्रिविधस्य गौरव क्रमेण । निष्ठुरा-
दश्लीलं गुरु, ततोऽपि तीव्रं, तेनैव क्रमेण दण्डोऽपि
त्रिविध एव लघुर्लघौ गुरो गुरुः ।

नाभा १६, १७।२ (पृ. १६५)

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) तत्र धिङ्मूर्खं जाल्ममित्यादि साक्षेपम् । अत्र

- मितावद्भावः ।

(१) नासं. १६, १७।२ तस्य (दस्य) स्यात् क्रमाद्गुरुः
(त्रिविधः स्मृतः); नास्मृ. १८।२ पि स्यात् (प्यत्र),
मिता. २।२०४ (क) तदपि त्रि (दपि तत्रि); अप.
२।२०४ पू., कालायन., व्यक्र. १०१ पि स्यात् (प्युक्त),
स्मृच. ६ पू., विर. २४२-३ व्यकवत्, पमा. ४२९
नास्मृवत्, रत्न. ११९, विचि. १०९ तस्य (तेषां) पि
स्यात् (प्युक्त), व्यनि ४८४ तस्य (दस्य) शेष नास्मृवत्,
कालायन; स्मृचि. २४ तस्य (तेषां) शेष मितावत्,
दवि. १९६ तस्य (तेषां) शेष व्यकवत्, नृप्र. २७५, व्यग्र.
३७९; व्यउ. ११९ (=); विता. ७२२, सेतु. २०३
दविवत्, समु. १५९ व्यकवत्.

(२) नासं. १६, १७।३, नास्मृ. १८।३ पत (पात),
मिता. २।२०४ रूप (रुपा); अप. २।२०४ साक्षेप
(आक्षेपो) संयु (संशि) रूप (रुपा) कालायन; व्यक्र.
१०१ न्यङ्गसंयु (व्यङ्गसंशि) रूप (रुपा); स्मृच. ६, विर.
२४३ संयु (संशि) पत (तप), पमा ४२९ पत (पात),
रत्न ११९ मितावत्, विचि. १०९ न्यङ्ग (न्यङ्कु) शेष
विरवत्, व्यनि. ४८४ संयु (संशि); स्मृचि. २४ विचिवत्,
दवि. १९६ न्यङ्गसंयु (न्यङ्कुसंशि) क्रोशै (न्यासै), नृप्र.
२७५ न्यङ्ग (व्यङ्ग) पक्रोशै. (पाक्रोश); व्यग्र ३७९
मितावत्; व्यउ. ११९ विरवत्; विता. ७२२ मितावत्,
राक्रौ. ४८८ व्यनिवत्, सेतु. २०३ पूर्वार्ध व्यनिवत्, पत
(ताप), समु. १५९; विव्य. ५० विचिवत्.

न्यङ्गमित्यसभ्यम् । अवद्य भगिन्यादिगमनं तद्युक्त-
मश्लीलम् । सुरापोऽसीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्त वच-
स्तीव्रम् । * मिता. २।२०४

(२) धिङ्मुखान्त्यजेत्यादि साक्षेप, न्यङ्कुरिहासत्य-
मवद्यं तेन भगिन्यादिगमनयुक्तमश्लील, सुरापोऽसीत्या-
दिमहापातकाक्रोशयुक्तं वचस्तीव्रमिति मिताक्षराकारः ।

अत्राक्रोशान्यङ्कुसहितप्रतिकूलार्थाना त्रयाणामेषा
विवरणमिति व्यवहारतरङ्गे गणेश्वरमिश्राः ।

युक्त चैतत् — तथाहि अन्वर्थसंज्ञावगमित वाक्क-
रणकमनोविरुक्षणलक्षण सामान्यलक्षण देशाद्याक्रोशो
न्यङ्कुसञ्ज्ञित निष्ठुरार्थमिति विभागः । तेषा लघव-
गौरवातिगौरवानुसारिण्यो लघुगुरुगुरुतरदण्डसवादित्यो
निष्ठुरादयः संज्ञाः, तासा विवरण साक्षेपमित्यादि ।

दवि. १९६

(३) साधिषेप मातैवरूपा तव पिता च त्वमपि न
किञ्चित् जानासि इत्यादि निष्ठुरम् । न्यङ्गसयुत अश्ली-
लम् । पतनीयैः चोरस्त्व गुरुतल्पग इत्यादिभिरपवादैर्युतं
वचस्तीव्रमुच्यते । उत्तरोत्तरो गुरुः ।

नामा. १६, १७।३ (पृ. १६५)

उद्दिश्यात्मानमन्यं वा क्षिपेद्यस्तु निरूप्य च ।

आक्रोशैव स मन्तव्यो यदि संस्पर्शनं तयोः ॥

आक्षिपेन्नन्दयेत्, निरूप्य अभिसघाय । यदि
संस्पर्शनं तयोः, यदि आक्षेपतुराक्षेप्यद्वेषः, एतच्चाभि-
सधानज्ञापनार्थम् । विर. २४४

पातकाभिज्ञंसने दण्ड

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरैति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विदोषतां व्रजेत् ॥

(१) सत्यवादित्वेऽपि वाक्पारुष्यदण्डो नापैतीत्याह

* स्मृच, व्यप्र., व्यड., विता. मितावत् ।

(१) विर. २४४.

(२) नासं. १६ १७।२० ता व्रजेत् (भाग् भवेत्);
नास्मृ. १८।२१; व्यक. १०४, स्मृच. ३२७; विर.
२५७-८, रत्न. १२१, व्यनि. ४८९ तां व्रजेत् (वाग्
भवेत्); सवि. ४७९ चतुर्थपाद विना, वृहस्पतिः; व्यप्र.
३८४; व्यड. १२२; व्यम. ९९; सेतु. २१३; समु.
१६०.

वचोमङ्ग्या नारदः— पतितमिति । वचनात्तथ्यवच-
नात् । * स्मृच. ३२७

(२) वचनाच्छास्त्ररूपात् । विर. २५८

(३) 'द्विदोषता व्रजेदि'त्यन्यः । कृतप्रायश्चित्त
राज्ञा च दण्डितमपवदन् दण्ड्य इत्युक्तम् । कारण
चात्रोक्तम् । ब्राह्मणो राजा चाप्रतिहतौ ताभ्या पूर्व
भृतत्वादिति । दण्डस्त्वविशेषित इति स विशेष्यते ।
द्वाभ्यामुक्ताभ्या शुद्ध पूर्व पतितं पतितेत्युक्त्वा प्रत्यक्ष-
मामन्य, चोरं च तथा सुशुद्ध चोरेत्यामन्य अस्मादेव
वचनात् पतितचोरतुल्यदोषः स्यात् । अस्मिन् व्याख्याने
'मिथ्या द्विदोषतामि'ति दुर्गम एवं नेतव्य स्यात् ।
अकारणमेवैव दण्डितस्त्व, एवञ्च तस्य प्रायश्चित्त
चरितमिति मिथ्यावचने द्विदोषत्वम् । अथवा न
सम्यगुभय कृत, तस्माच्चोरः पतित इत्येवमुक्त्वा
तुल्यदोषः स्यादसम्यकरणे । सम्यकरणे तु मिथ्यावच-
नाद् द्विदोषत्वमिति । आ (सु?)युक्तैर्वा दृष्टे व्यवहारे
दण्डिते चोरेति ब्रुवस्तुल्यदोषः, तेषा राज्ञा प्रमाणीकृत
त्वात् । पुना राज्ञा दृष्टे सम्यगेव स्यात् द्विदोषतामिति ।
तथा वसिष्ठेनाभ्युक्तं — 'भ्रूणहा प्रायश्चित्त चरन् भ्रूण-
हणे मिथ्या देहीति ब्रूयाद् निरुक्ते ह्येनः कनीयो भवति'
इत्युक्त्वेदमाह— 'पतित पतिते'ति । एतद्विषयमेतदिति ।
स न वक्तव्यः इत्यस्य दृष्टान्तत्वेन चार्थवादः । भृगु-
सहितायामपि 'काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्य वाऽपी'-
त्यनन्तर वाक्पारुष्यप्रकरणे यत् पठितं, केषाञ्चिन्नास्त्येव ।
तत्रापि सरब्धयोरक्रोशे सम्यङ्मिथ्यावचनयोर्दोष इत्या-
द्येतावत् । कृतपावन दण्डित च न किञ्चिपेणापवदेत्
इति सर्वाविषयवचनाच्चोरपतितयोरेव विशेषेण वदतः
सबोधनं च न सम्यक् विवक्ष्यते । प्रदर्शनार्थं वा
कल्पनीयः । सर्वेष्वेव व्याख्यानेषु युक्त विचार्यम् ।
यश्चौर्यादि न करोति, कथं त चोरेति वचनात् तुल्य-
दोषता, मिथ्या वा द्विदोषता । अनेन न वक्तव्यमित्ये-
तावतोऽर्थवादो मिथ्या द्विरिति वचने दण्ड्य इति, तत्
पूर्वश्लोकेनैवोक्तत्वादनर्थकम् । द्विरिति च क्रियाभ्या-
वृत्तिवचनो दुर्गमः । असमासे दोषतामित्यसंबद्ध, कथं
पुरुषो दोषता व्रजेत् । अथ समासः, सुजयौ नास्ति

* व्यप्र. स्मृचवत् ।

उत्तरपदस्याक्रियावचनात् । तस्माच्चिन्त्यम् । अथवा अयमर्थः— वाक्पारुष्ये पठितत्वात् पतित पतितबुद्धयैव न अदुष्टकर्मा क्रीडार्थक्रियया वा पतितेति समक्षमामन्व्य । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (व्यास. ८।२।१) इति चासिद्धत्वादसहिता (?) । ततश्च पतित इत्युक्त्वा रोपेण चोरमपि तथैव । सकृद्वचनात् द्विरित्युक्तम् । अत्र वचनात् तुल्यदोषः स्यात् । तुल्यशब्दः साधारणदोषः स्याद्वा । दोषसन्धे वचनमात्रानुरूपो दण्डः । मिथ्या ब्रुवन् सकृदज्ञानाद् वदन्नरूपदण्ड इति द्विर्वचनादपेक्ष्यते । तथा च सुजर्थः सपन्नो भवति । सकृत् प्रमादाद् ब्रूयात् । द्वितीय न प्रमादेन ब्रवीति, बुद्धिपूर्वं परोपघातार्थमेव । अतः परोपघातसामान्याद् दोषभाग् भवति । पूर्वमशस्योक्तत्वादिति समस्तचोरदोषभाग् भवेत् । बुद्धिपूर्वमुभयोः परोपघातस्य तुल्यत्वात् । नामा. १६, १७।२० (पृ. १६९-७०)

दुष्टस्यैव तु यो दोषान् कीर्तयेत् क्रोधकारणात् । अन्यापदेशवादी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥

(१) क्रोधकारणादिति वदन् दुष्टपरिहरणकारणाद्दोषकीर्तनं न दोषकारीति दर्शयति । * स्मृच. ३२७

(२) अदुष्टस्यैवेत्येवकारोऽप्यर्थः । अन्यापदेशवादी योऽन्यमपदिश्यान्यदोषान् वदति । वाग्दुष्टं वाक्पारुष्यकर्तारम् । × विर. २४५

न किंलिषेणापवदेत् शास्त्रतः कृतपावनम् ।

न राज्ञा धृतदण्डं च दण्डभाक्तव्यतिक्रमात् ॥

(१) कृतपावनं कृतकिंलिषणाशनं, अपवदेत् आक्रोशेत्, उद्धृतदण्डं कृतदण्डम् । अत्र हेतुर्दण्ड-

* व्यप्र. स्मृचवत् । × दवि. विरवत् ।

(१) व्यक १०२ तु यो (हि यान्) कात्यायन ; स्मृच. ३२७; विर २४५ दुष्टस्यैव तु (अदुष्टस्यैव) क्रोध (दोष) क्रमेण कात्यायन , रत्न. १२१, व्यनि. ४८५ दुष्टस्यैव तु (अदुष्टस्यैव) क्रोध (कोप) कात्यायन , दवि. १९९ क्रोध (दोष) क्रमेण कात्यायन , व्यप्र. ३८०, व्यउ ११८, समु १६०.

(२) नासं. १६, १७।१८ भाक्त . मात् (येत् तद्व्यतिक्रमे), नास्मृ. १८।१९, अप. २।२०७ ज्ञा (ज्ञो) च (तु), व्यक. १०३ ज्ञा धृ (ज्ञोद्धृ); विर. २५५ (=) व्यकवत्, दवि. २०९ व्यकवत्.

भाक् तद्व्यतिक्रमादाक्रोशकर्ता यतः । विर. २५५

(२) कृतशास्त्रोक्तप्रायश्चित्तं राज्ञा च दण्डितं, व्यस्तसमस्तग्रहणं, न दोषेण दूषयेत् । दूषयन्त दण्डयेत् ।

नामा. १६, १७।१८ (पृ. १६८)

लोकेऽस्मिन् द्वाववक्तव्यावधौ च प्रकीर्तितौ ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं विभृतो जगत् ॥

अत्र हेतुरुच्यते— लोकेऽस्मिन्निति । यतो लोकेऽस्मिन् द्वाववक्तव्यौ यथाब्रूता तथा कर्तव्यम् । यच्च ताभ्यां कृतं तन्न विचार्य प्रमाणीकर्तव्यम् । अदण्ड्यौ च अन्यथाकृतेऽपि । तत् प्रमाणमेव ब्राह्मणश्च राजा च । यतस्तौ जगद् विभृतः । ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिनेतरान् धर्मं स्थापयति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इत्यादिना । राजा च पालनदानादिना । तस्मान्नापवदेत् ताभ्यां शोधितमिति । नामा. १६, १७।१९ (पृ. १६८-९)

सवर्णक्षेपादौ दण्डा.

सैमवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥

ब्राह्मणस्य ब्राह्मणे क्षत्रियस्य क्षत्रिये वैश्यस्य वैश्येऽतिक्रम आक्रोशे प्रकृतत्वाद् द्वादशैव सर्वथा वचने पणः । अवचनीयेषु चतुर्विंशतिः ।

नामा. १६, १७।१६ (पृ. १६८)

ब्राह्मणोऽपि स्वजातीयमृणादिव्यपदेशतः ।

वाक्पारुष्यं प्रकुर्वाणः स भवेदुपपातकी ॥

कौणं वाऽप्यथवा खञ्जसन्त्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥

(१) नासं १६, १७।१९ वधौ (दण्ड्यौ); नास्मृ. १८।२० विभृ (विभ्र), व्यक. १०४; विर. २५७; व्यनि. ४८९ विभृ (विभ्र) शेष नासवत्; दवि. २१३; सेतु. २१३; समु. १६१ व्यनिवत्.

(२) नासं. १६, १७।१६ णे (णं) जाती (जादी); नास्मृ. १८।१७ णे द्वि (णैद्वि), व्यक. १०२ मनुनारदौ; विर. २४९ मनुनारदौ; दवि. २०४ मनुनारदौ; व्यप्र. ३८० मनुनारदौ.

(३) व्यनि. ४८९.

(४) नासं. १६, १७।१७ ऽप्यथ (यदि) णावरम्

(१) कार्षापणावरं कार्षापणद्वयं कार्षापणोऽवरः कनिष्ठो यस्येति व्युत्पत्त्या । विर. २४८

(२) काणखञ्जकुणिवधिरादींस्तथ्येनापि 'काणे'त्यादि ब्रुवन् दण्ड दाप्यः कार्षापणादधिकम् ।

नामा. १६, १७।१७ (पृ. १६८)

असवर्णक्षेपाभिर्शसनादौ दण्डः .

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽध्यर्धं शतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

ब्राह्मणमाक्रुश्य वाक्पारुष्येण क्षत्रियादयो यथोक्तं दण्ड्याः । नामा. १६, १७।१४ (पृ. १६७)

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शसने ।

वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥

ब्राह्मणोऽपीतरानाक्रुश्य यथोक्तं पञ्चाशत् पञ्चविंशतिः द्वादश च दण्ड्यः । नामा. १६, १७।१५ (पृ. १६८)

शूद्रकृते ब्राह्मणराजन्याषाक्षेपादौ दण्डः

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निखेयोऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥

(गालपरम्); नास्मृ. १८।१८ णं वाऽ (णम्) दाप्यो दण्डं (दण्ड्यो राशा), व्यक. १०२ मनुनारदौ; विर. २४७-८ ब्रुवन् (वदन्) मनुनारदविष्णवः; व्यग्र. ३८४ मनुनारदौ; व्यउ. १२२ मनुनारदौ.

(१) नासं. १६, १७।१४; नास्मृ. १८।१५; व्यक. १०३ ध्यर्धं (ध्यर्धं) मनुनारदौ; व्यनि. ४८६ द्वे वा (चैव) मनुनारदौ.

(२) नासं. १६, १७।१५ पञ्चा .. णो (विप्रः पञ्चाशतं) श्ये स्याद (श्य चैवा) द्वे (द्वं); नास्मृ. १८।१६; व्यनि. ४८७ पञ्चा...दण्ड्यः (विप्राः पञ्चाशतं दण्ड्याः) मनुनारदौ.

(३) नास्मृ. १८।२२, व्यक. १०३ तांस्तु (ति तु) मनुनारदौ, विर. २५३ मनुनारदौ; पमा. ४३४ मनुनारदौ; व्यनि. ४८७ मनुनारदौ; दवि. २०६ तांस्तु (ति तु) छेद (ज्ञेद) मनुनारदौ; सेतु. २१२ तांस्तु (ति तु) प्राप्नुयाच्छेद (छेदमाप्नोति) मनुनारदौ.

(४) नासं. १६, १७।२१ शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये (शङ्कुः शूद्र-

शूद्रस्येति वचनात् तेषामिति बहुवचनाद् द्विजातीना रोषेण नाम गृहीत्वा आक्रोशतः, नामग्रहण सौतिलक दत्तिलकेति, जातिग्रहणं वा ब्राह्मणस्त्वमित्यादि कुर्वतो लोहमयः शङ्कुरष्टादशाङ्गुलो मुखे निखेयः ।

नामा. १६, १७।२१ (पृ. १७०).

धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥

शूद्रस्य दर्पाद् धर्मोपदेश वेदवेदाङ्गस्मृतिशास्त्रार्थोपदेशं कुर्वतः प्रतिषिद्धकरणत्वात् तप्तं तैलं मुखे श्रोत्रे च दापयेत् राजा । दण्डाभिप्रायेण वचनादाभिवर्णमिति गम्यते, नोष्णमात्रम् । नामा. १६, १७।२२ (पृ. १७०)

राज्ञ क्षेपे दण्डः

अवक्रुद्य च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् ।

जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वा ॥

बृहस्पतिः

पारुष्यभेदाः । वाक्पारुष्यप्रकाराः ।

अप्रियोक्तिस्ताडनं च पारुष्यं द्विविधं स्मृतम् ।

एकैकं तु त्रिधा भिन्नं दमश्चोक्तस्त्रिलक्षणः ॥

स्याष्टा); नास्मृ. १८।२३ तेषा (त्वेषा), व्यक. १०३ नास्मृ-वद, मनुनारदौ, विर. २५३ मनुनारदौ; पमा. ४३४ तेषा (चैषा) मनुनारदौ; व्यनि. ४८७ नास्मृवद, मनुनारदौ, दवि. २०६ नास्मृवद, मनुनारदौ; सेतु. २१२ मभि (मति) खेयो (क्षेप्यो) मनुनारदौ.

(१) नासं. १६, १७।२२; नास्मृ. १८।२४; व्यक. १०३ मनुनारदौ; विर. २५४ मनुनारदौ, पमा. ४३४ दर्पे (धर्मे) द्विजाना (विप्राणा) सेच (सिञ्च) बृहस्पतिः; व्यनि. ४८८ बृहस्पति., दवि. ३२१ मनुनारदौ; सेतु. २१७.

(२) नासं. १६, १७।२७ अव (उप), नास्मृ. १८।३० अव (उप) च (तु) वर्त्मनि (कर्मणि) द्वि. (द्वः), व्यक. १०४, विर. २५७ वर्त्मनि (कर्मणि) हरणे (ग्रहणे), विचि. १११ पूर्वार्धे (अक्रुद्य चैव राजान धर्मे स्वे हि व्यवस्थितम्) वा (च), व्यनि. ४८८ अव (उप); दवि. २१३ द्वि. (द्वः) हरणे (ग्रहणे), वीमि. २।३०२ अवक्रुद्य च (अपवक्तुश्च) वर्त्मनि (धर्मे स्वे) च्छुद्धिः (शुद्धि) णेन वा (णे न चेत), व्यग्र. ३८४; व्यउ. १२२, सेतु. २१३ क्रुद्य (क्रम्य) वर्त्मनि स्वे (धर्मार्थे च), समु. १६१ अव (उप) द्वि. (द्वः).

(३) अप. २।२०४; व्यक. १०१; विर. २४३

देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।
द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥
भगिनीमातृसंबन्धमुपपातकशंसनम् ।
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनम् ॥

(१) द्रव्य विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनो-
च्यमानार्थव्यतिरेकैवविधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।

अप. २।२०४

(२) द्रव्य विना द्रव्यवैशिष्ट्य विनेत्यर्थः । स्मृच. ६

(३) द्रव्यं विनेति द्रव्यशब्दोऽयमभिधेयपरः ।
तेनैवमभिधेयमभिधानं विनापि वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।
भगिनीमातृसंबन्धमुपपातकशंसनं तव भगिनी तव माता
मया ग्राह्येत्यभिकीर्तनमित्यर्थः । विर. २४४

(४) द्रव्य विना पदार्थं विना तेनासत्यम् । इदं

तु त्रिधा (च द्विधा), विचि. १०९ दम (दण्ड), सेतु २०३
विचिवत्; विव्य ५०

(१) अप. २।२०४ ग्राम (धर्म), व्यक. १०९ पेन
(पे नि), स्मृच ६, विर. २४३-४ पेन (पनि); पमा.
४२९ द्रव्य (इष्ट), रत्न. ११९ क्षेपः (क्षेप), विचि. १०९
ग्राम (काल) शेष व्यकवत्, व्यनि ४८५ ग्राम (जाति);
वीमि. २।२११ विचिवत्; व्यप्र ३८०, व्यउ. ११९,
व्यम. ९८ व्यकवत्, विता. ७२२ रत्नवत्, सेतु. २०३
ग्राम (काल) पेन (पनि); समु. १५९

(२) अप २।२०४ मातृ (आतृ) बन्ध (बद्ध), व्यक
१०२, स्मृच. ६ न्धमु (न्ध उ), विर. २४४, पमा.
४३०, रत्न. ११९, विचि. १०९ स्मृचवत्, व्यनि ४८५,
द्वि. १९८; वीमि. २।२११, व्यप्र. ३८०, व्यउ.
११९, व्यम ९८ स्मृचवत्, विता. ७२२ संबन्धमु (सयोग
उ) वाचिक (चाधिक), सेतु. २०३-४, समु. १५९.

(३) अप. २।२०४ ब्र .. नम् (ब्रमर्मातिपातनम्),
व्यक १०२; स्मृच ६, विर. २४४ कव (प्रव), पमा.
४३०; रत्न. १२०, विचि १०९, व्यनि ४८५ दूषणम्
(शसनम्) तीव्रं .. नम् (तीव्रमाहुर्मनीषिणः); द्वि
१९८, वीमि. २।२११; व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११९,
व्यम ९८ ब्रं (ब्र), विता. ७२२ विध (दिध), सेतु
२०४; समु. १५९.

तु सर्वान्वयि । तेनासत्यं पापाभिधानं प्रथमम् । असत्य-
मुपपातकाभिधानं द्वितीयम् । असत्यमहापातकाभिज्ञसन-
मुत्तमं वाक्पारुष्यमित्यर्थः । विचि. १०९-१०

(५) वस्तुवस्तु मातृपद मातृसपत्नीपरं तेन भगिनीं
मातृसपत्नीं वा गतौ यतामीति कीर्तनमित्यर्थः । यथा-
व्याख्यानात्स्योपपातकाभावात् । द्वि. १९८

(६) अभिघट्टनं उत्पाटनम् । व्यप्र. ३८०

*समासमजातिगुणकृन्वाक्पारुष्येषु दण्डाः

समजातिगुणानां तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणा अर्धत्रयोदशाः ॥
अर्धत्रयोदशो येषां ते अर्धत्रयोदशाः सार्धद्वादशो-
त्यर्थः । *रत्न. १२०

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणस्तु सः ।
उत्तमस्यार्थिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परम् ॥

(१) अयुगपत्संप्रवृत्तयोः समानयोरपि विषमो

* स्मृच, सवि, व्यप्र रत्नवत् । स्मृच. व्याख्यान अशुद्धि-
संदेहान्नोद्धृतम् ।

(१) अप. २।२०४ णा अ (णस्त्व) दशाः (दश.) ;
स्मृच ३२६ दशाः (दश); विर. २४७ तु (च)
णा अ (णान) दशाः (दश); पमा. ४३० णा अ (णान)
दशाः (दश), रत्न. १२०, विचि. ११० णा अ (णस्त्व)
दशाः (दश), द्वि. २१० तु (च) दशा (दश);
सवि ४७६ ऽ मि (वि), वीमि. २।२११ द्वितः (मत)
दशाः (दश), व्यप्र ३८० सविवत्, व्यउ ११९
सविवत्, विता ७२३ (=), सेतु २१० दविवत्, समु.
१६०.

(२) अप. २।२०६, व्यक १०२, स्मृच. ३२६
धिकः (धिकः); विर. २४५; रत्न. १२० स्मृचवत्;
विचि. ११० स्तु (श्च), व्यनि. ४८६ णस्तु सः (णः
स्मृतः) प्रोक्तो (दण्डो), द्वि. २०० धिकः (धिको) शेषं
व्यनिवत्, सवि ४७७ न्यून.. सः (न्यूने स्याद्द्विगुण.
स्मृत) धिक प्रोक्तो (धिक प्रोक्त); वीमि. २।२११
स्यार्थिक. प्रोक्तो (स्यार्थिकत्पोक्तो) ध्ये (ध्यं), व्यप्र. ३८१
णस्तु स (णो दमः), व्यउ. १२० धिकः (धिक.) शेषं
व्यप्रवत्; विता. ७२६ स्मृचवत्, सेतु. २०९ विचिवत्;
समु. १६० स्मृचवत्, विव्य. ५० णस्तु सः (णः स्मृतः)
नारदः.

दण्डः । तथा च नारदः— 'पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥' . स्मृच. ३२६-७

(२) परस्परं वाक्पारुष्ये वृत्ते आक्षेपकस्य दण्डे यद्यसावाक्षेप्येण समो जात्यादिभिस्तदा समो दण्डोऽथ न्यूनः तदा तस्योक्ताद्विगुणः । अथोत्कृष्टस्तदा तस्योक्तादधो दण्ड इत्यर्थः । विर. २४५

^१ क्षिपन् स्वस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥

^२ देशादिकं क्षिपन् दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदश ।

पापेन योजयन् दर्पाद् दण्ड्यः प्रथमसाहसम् ॥

असमवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डाः

^३ विप्रे शतार्धं दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिशांसने ।

विशस्तथाऽर्धपञ्चाशत् शूद्रस्यार्धत्रयोदश ॥

विप्रे आक्षेपरीति शेषः । अभिशासनमाक्रोशः ।

दवि. २०५

संच्छूद्रस्यायमुदितो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात् ॥

^४ वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतं भवेत् ।

तदर्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥

(१) अप. २।२०५; व्यक. १०३; विर. २५०; पमा. ४३१; न्यनि ४८६, दवि. २१२; व्यप्र. ३८१ स्वस्त्रा (विप्रा) : ३८३ स्वस्त्रा (शस्त्रा), व्यउ. १२० स्वस्त्रा (विप्रा) : १२१ स्वस्त्रा (शस्त्रा), सेतु. २१४; समु. १६० त्पणि (त्पण).

(२) अप. २।२११ दण्ड्य. (दाप्यः) दश (दशान्); विर. २५७, दवि. २०९ दश (दशान्); व्यप्र. ३८४ दण्ड्य. (दाप्यः); व्यउ. १२२.

(३) व्यक. १०३; विर. २५१ विशस्तथाऽर्धं (वैश्यस्य त्वर्धं); रत्न. १२०; दवि. २०५ विशस्तथाऽर्धं (वैश्यस्य त्वर्धं), व्यप्र. ३८२ थाऽर्धं (थाऽर्धं); व्यउ. १२० व्यप्रवत्; व्यम. ९९; सेतु. २११ प्रे (प्रः) षडस्तु (षड्यस्तु) शेषं ददिवत्; समु. १६०.

(४) व्यक. १०३; स्मृच. ३२७ उक्तः; विर. २५१; पमा. ४३४ मुदितो (मुदितो); रत्न. १२०; न्यनि. ४८७ पमावत्; दवि. २०५; सवि. ४७९ उक्तः; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; समु. १६० पमावत्.

(५) व्यक. १०३; विर. २५२ क्रोशे (क्षेपे); पमा.

शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।

वैश्यस्य चैतद्विगुणः शास्त्रविक्रिरुदाहृतः ॥

शूद्रकृतद्विजक्षेपधर्मोपदेशादौ दण्डाः

^१ वैश्यमाक्षारयन् शूद्रो दाप्यः स्यात्प्रथमं दमम् ।
क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसम् ॥

(१) प्रथमं दमं पणाना द्वे शते सार्धं, मध्यमं पञ्चशतानि, उत्तमं सहस्रम् । विर. २५२

(२) जिह्वाच्छेदनरूपोऽत्रोत्तमसाहसो द्रष्टव्यः ।

व्यप्र. ३८२

धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।

आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥

शूद्र इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः— धर्मोपदेशेति ।

विर. २५२

वाक्पारुष्यप्रकरणोपसंहारः

एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया ।

समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिः ॥

४३२ स्तु (स्य) शतं (प्रदो), रत्न. १२०; न्यनि. ४८७, दवि. २०५ विरवत्, पू; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; सेतु. २११-२, विरवत्; समु. १६०.

(१) व्यक. १०३ गुणः (गुणं) हतः (हतम्); विर. २५२ क्रोशे (क्षेपे) पञ्च (पण) चै ...णः (चेत्स्याद्-द्विगुणं) हतः (हतम्), पमा. ४३२ वैश्य . ण. (बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र) हतः (हतम्), रत्न. १२० व्यकवत्, न्यनि. ४८७ तद्वि (व द्वि), दवि. २०५ क्रोशे (क्षेपे) शेषं व्यकवत्, व्यप्र. ३८२, व्यउ. १२०; सेतु. २१२ विरवत्, पू; समु. १६० व्यकवत्.

(२) अप. २।२०७, व्यक. १०३; विर. २५२, पमा. ४३२; रत्न. १२०; न्यनि. ४८७; दवि. २०५; व्यप्र. ३८२, व्यउ. १२०, समु. १६०.

(३) अप. २।२०७ स्तु (श्च) च्छेदे . ते (च्छेदन-मर्हति); व्यक. १०३, विर २५२ स्तु (श्च); रत्न. १२०, विचि. १११ देन (दात्स), दवि. ३२१ विरवत्; वीमि. २।२११ आ (वि) च्छेदे ते (च्छेदनमर्हति) उक्तः; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२१; व्यम. ९९, सेतु. २१२ विरवत्, समु. १६१ विरवत्.

(४) अप. २।२११; व्यक. १०४; विर. २५७ मनीषिभिः (महर्षिभिः), दवि. २०९; व्यप्र. ३८४; व्यउ. १२२.

कात्यायनः

वाक्पारुष्यप्रकारः।

यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परमाक्षिपति क्वचित् ।

अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा ॥

न्यङ्गावगूरण वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।

वृत्तदेशकुलानां तु अश्लीला सा बुधैः स्मृता ॥

(१) न्यङ्गावगूरण निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणम् ।

*अप. २।२०४

(२) कल्पतरौ न्यङ्गावगूरणमिति पठित्वा निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणमिति व्याख्यातम् । न्यग्भावकरणमिति तु माधवादिंसमतः पाठः । व्यप्र. ३७९

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक् ॥

हुङ्कारं कासनं चैव लोके यच्च विगर्हितम् ।

* व्यक., विर., दवि. अपवत् ।

(१) अप. २।२०४ शितै (शकै), व्यक. १०१ यस्त्व (यत्त्व), स्मृच ६ तु सा (बुधै) शेष व्यकवत्, विर. २४३ वांथ (रथ), पमा ४२९ माक्षि (स्याक्षि) अभूतै (अमूलै) भूतै (मूलै) तु सा (बुधै.), व्यनि ४८४ पति (पता) शेषं व्यकवत्; दवि. १९७ व्यकवत् विरवच्च; व्यप्र ३७९ व्यकवत्, व्यउ. ११९ व्यकवत्, सेतु २०३ दविवत्, समु १५९ रमृचवत्.

(२) अप. २।२०४ क्रोधा (ऽऽक्रोशा) यदा (यदि), व्यक. १०१ तु (च), स्मृच. ६ न्यङ्गावगूरण (न्यग्भावकरण) त्ते (त्तेर्दे) तु अश्ली (चाव्यश्ली), विर २४३ तु (च), पमा. ४२९ न्यङ्गावगूरण (न्यग्भावकरण) त्ते (त्तेर्दे) तु अ (वाऽप्य); व्यनि. ४८४ त्ते (त्तेर्दे) तु (च), दवि १९८ गूरणं वाचा (पूरणं वचो) तु (च), कामधेनावङ्गिति पठितमित्याह, व्यप्र. ३७९ न्यङ्गावगूरण (न्यग्भावकरण), व्यउ. ११९ व्यप्रवत्; सेतु. २०३ न्यङ्गावगूरण (न्यक्कारगृहन) तु (च), समु १५९ स्मृचवत्.

(३) अप. २।२०४; व्यक. १०१, स्मृच ६, विर. २४३ वाऽथ (या च), पमा. ४२९, व्यनि ४८४ योक्त्री च रागद्वे (युक्ता च जगद्वे) वाऽथ (याऽथ) तु (च), दवि. १९८ रागद्वेष (राजस्तेय) वाऽथ (या च); व्यप्र ३७९ वाऽथ (चाथ), व्यउ ११९; सेतु. २०३ वाऽथ (या च); प्रथि (कथि), समु. १५९ योक्त्री (युक्ता) सा प्र (सप्र).

(४) अप. २।२०४, व्यक. १०१; स्मृच. ६ रं (र.);

अनुकुर्यादनुभूयाद्वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

योऽगुणान् कीर्तयेत्क्रोधात् निर्गुणे वा गुणज्ञताम् ।

अन्यसंज्ञानियोजी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥

(१) कात्यायनस्त्वन्यानपि वाक्पारुष्यभेदानाह— हुङ्कार इति । स्मृच. ६

(२) अगुणान् कीर्तयेद्गुणिनीति शेषः । अन्यसंज्ञानियोजी निन्दितसंज्ञाव्यपदेशकारी । * विर. २४५

वाक्पारुष्यदोषात्पत्ने अर्थो दण्ड

मोहात्प्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।

नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्थं तस्य कल्पयेत् ॥

परिद्वार्यवाक्पारुष्यकाराभिप्रायमेतत् । विर. २४६

वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं च

यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेनकीर्तनम् ।

वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेत् ॥

(१) वचनात् पतित्वादिर्कीर्तनादित्यर्थः । यत्राभियोगादौ पातित्यादिक साधयेत् तत्रापि वचनाद्दोषो न स्यादित्यर्थः । स्मृच. ३२७

(२) यत्र परिहारार्थं पतित्वादिसंसर्गपरिहारार्थं पातित्यादि कीर्तितमिति विभावयति तत्र न दोष इत्यर्थः । विर. २५८

* दवि. विरवत् ।

विर. २४२ मनु, व्यनि. ४८३ कासनं चैव (चैव त्वङ्कारं) दनुम् (दथ ब्रू), समु. १५९-६० स्मृचवत्.

(१) व्यक १०२, स्मृच. ६ नियोजी च (नुयोगी वा) तं नर (त्वन्तरं); विर २४४-५ क्रोधात् (द्वेषात्); दवि. १९९ योऽगु (अगु); व्यप्र. ३८०, व्यउ. ११८; समु. १६० स्मृचवत्.

(२) व्यक. १०२ कात्यायनोशनसौ, विर. २४६ कात्यायनोशनसौ, विचि ११० वोक्त (चोक्त) कात्यायनोशनसौ, व्यनि ४८५ त्रमा .. र्षात् (त्प्रमोहात्संहर्षात्), दवि. २०४ वोक्त (चोक्त) नाहमेव (आह नैव) कात्यायनोशनसौ, सेतु. २१० वोक्त य (चोक्तमपैति यत्) कात्यायनोशनसौ

(३) व्यक. १०४ कीर्तनम् (कीर्तितं), स्मृच ३२७, विर. २५८; रत्न. १२१ हारा (हासा) षो य (षम), दवि. २१४ स्तेन (त्वेन) नारदः, व्यप्र. ३८१ पूर्वार्धे (यच्च स्यात्परिहारार्थं पतितत्वेन कीर्तितम्); व्यउ. ११८ कीर्तनम् (कीर्तितम्); विता. ७३० हारा (हासा); सेतु. २१३ न स्या (तत्स्या) शेषं व्यकवत्; समु. १६०.

अन्यथा तुल्यदोषः स्यान्मिथ्योक्तौ तूत्तमः स्मृतः॥
 अन्यथा ससर्गपरिहारार्थमन्तरेण । विर. २५८
 महता प्रणिधानेन वाग्दुष्टं साधयेन्नरम् ।
 अतथ्यं श्रावितं राजा प्रयत्नेन विचारयेत् ॥
 अनृताख्यानशीलानां जिह्वाच्छेदो विशोधनम् ॥
 वाग्दुष्टोऽत्र वाक्पारुष्यकारी । साधयेत् मत्यमसत्यं
 वा अनेनोक्तमिति चिन्तयेत् । जिह्वाच्छेद इत्यब्राह्मण-
 विषयम् । विर. २५८

व्यासः

पातकाभिज्ञसने दण्डाः

पौपोपपापवक्तारो महापातकशंसाः ।
 आद्यमध्योत्तमान् दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम् ॥
 (१) उपपातकगणे यन्न निर्दिष्ट शास्त्रतः प्रतिपिद्ध
 च तदिह पापशब्दवाच्यम् । अप. २।२१०
 (२) अत्र महापातकं प्रसिद्धं ततो न्यूनमुपपाप-
 मुपपातकमिति यावत् । ततो न्यूनं पापम् । तत्र पापे
 अधमो दण्डः, उपपापे मध्यमो महापातके तूत्तमः ।
 विर. २५६

उशना

असवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डाः

शूद्रमाक्रुर्य क्षत्रियश्चतुर्विंशतिपणान् दण्डभाग्
 वैश्यः षट्त्रिंशत् ।

(१) व्यक. १०४ तुल्य (त्वल्य) स्मृतः (दमः) ;
 विर. २५८; दवि. २१४ कौ तू (काडु) नारदः .
 (२) व्यक. १०४ प्रणिधानेन (तु प्रयत्नेन) श्रावितं
 (साधित) ; विर. २५८; दवि. २१५ उक्त., नारदः .
 (३) व्यक. १०४ दो वि (दादि) ; विर. २५८; दवि.
 २१५ नारदः; व्यग्र. ३८४, व्यड. १२२ ख्यानशीलाना
 (खयमेखाना) .
 (४) अप. २।२१० स्त्वेते (स्ते ते) , व्यक. १०४
 स्त्वेते (स्ते वै) , विर. २५६; पभा. ४३३ मनुः; व्यनि.
 ४८८ अपवत्, मनुः; दवि. २०८ अपवत्; व्यग्र. ३८३
 अपवत्; व्यड. १२२ मनुः; सेतु. २११ स्त्वेने (रेते) ;
 समु. १६०-६१ अपवत्, मनुः .
 (५) मभा. १२।१० (पणान्) ; गौमि. १२।१०.

वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्धो दण्डः.

मोहात्प्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।
 नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्धं तस्य कल्पयेत् ॥
 आनाम्नाते दण्डे विधि
 यत्र नोक्तो दमः पूर्वैरानन्त्यात्तु महात्मभिः ।
 तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥

यमः

वेदाध्यायिशूद्रदण्डः.

खण्डशस्त्रेदयेज्जिह्वामृचं वै यद्युदाहरेत् ॥

जमदग्निः

असवर्णेषु वाक्पारुष्ये दण्डाः.

मौतुल्यमनुलोमानां पितृतुल्यं प्रतिलोमानाम् ।

अग्निपुराणम्

वैश्यशूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च दण्डा

क्षत्रियस्याप्तयाद्वैश्यः साहसं पूर्वमेव तु ।
 शूद्रः क्षत्रियमाक्रुर्य जिह्वाच्छेदनमाप्नुयात् ॥
 धर्मोपदेशं विप्राणां शूद्रः कुर्वन् दण्डभाक् ।
 श्रुतदेशादिवितथी दाप्यो द्विगुणसाहसम् ॥
 उत्तमः साहसस्तस्य यः पापैरुत्तमान् क्षिपेत् ।
 प्रमादाद्यैर्मया प्रोक्तं प्रीत्या दण्डार्धमर्हति ॥

(१) अप २।२११ वोक्त (चोक्त) ; व्यक. १०२
 कात्यायनोशनसौ; स्मृच. ३२७ हर्षा (घर्षा) ; विर २४६
 कात्यायनोशनसौ, रत्न. १२१ स्मृचवत्; विचि. ११०
 अपवत्, कात्यायनोशनसौ; दवि. २०४ वोक्तं (चोक्त)
 नाहमेवं (आह नैव) कात्यायनोशनसौ; व्यग्र. ३८४ स्मृच-
 वत्; व्यड. १२२ स्मृचवत्; व्यम. ९९ स्मृचवत्; विता.
 ७३० हर्षा (घर्षा) वोक्त (चोक्त) ; सेतु. २१० वोक्तं.....
 यः (चोक्तमपैति यत्) कात्यायनोशनसौ.

(२) व्यक. १०४; स्मृच. ३२८ पूर्वै (सर्वै) ; विर.
 २५९ तु (च्च), विचि. १११-२ पूर्वैरानन्त्यात्तु (सर्वै
 राजन्याच्च) कर्तव्य (सर्वस्व) ; दवि. २१४, सवि. ४८३
 परि (प्रति) शेषं स्मृचवत्; सेतु. २१४ पूर्वै (सर्वै) तु
 (स्तु) ; समु. १६४ स्मृचवत्

(३) व्यनि. ४८८, समु. १६१.

(४) मभा. १२।११. (५) अपु. २२७।२५.

(६) अपु. २२७।२६, २७.

दण्डपारुष्यम्

वेदाः

ब्राह्मणविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः

देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन्ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निमं नो यज्ञं स्वगा कुर्विति । सोऽब्रवीद्वरं वृणौ यदेवाब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजतैसा मे यज्ञस्याशीरसदिति तस्माद्यद्ब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजते शंयुमेव तस्य बार्हस्पत्यं यज्ञस्याशीर्गच्छत्येतन्ममेत्यब्रवीत् किं मे प्रजाया इति योऽपगुरातै शतेन यातयाद्यो निहनत्सहस्रेण यातयाद्यो लोहितं करवद्यावतः प्रस्कद्य पांसून् संगृह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्र जानादिति तस्माद्ब्राह्मणाय नाप गुरेत न नि हन्यान्न लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा भवति ।

यस्मै देवाय यद्धविर्विहितं तस्य हविर्षः साकर्यमन्तरेण तस्य तस्य देवस्य स्वगतं कुर्विति बृहस्पतिपुत्र शंयुनामानं प्रति देवा अब्रुवन् । तदाऽसौ शंयुरप्येवं चिन्तितवान्— एतत्काम एतेन यज्ञेन यजेतेत्येतादृशेन ब्राह्मणेनानुक्तो यः कश्चिद्यजेत स्वेच्छयैव, यश्चान्यः श्रद्धारहितो यजते, तयोरुभयोर्यज्ञफल ममास्त्विति वरः । तत आरभ्य तत्फलद्वयं शंयुमेव प्राप्नोति । पुनरपि शंयुरेवमुवाच— तदेतद्दुभयं मम सपन्नं, मदीयायाः पुत्रपौत्रादिरूपायाः प्रजायाः किं दास्यतेति । ततो देवा अपगोरणादिकर्तुर्यातना त्वत्पुत्राधीना भवत्विति वरं दत्तवन्तः । अपगोरण ताडनोद्योगः । तमुद्योगं ब्राह्मणविषये यः करोति तं पुरुषं शतनिष्कदण्डेन यातयात् क्लेशयेत् । यो निहनत्ताडयेत् सहस्रनिष्कदण्डेन क्लेशयेत् । यस्तु ब्राह्मणशरीरे लोहितं ताडनेन ग्राहयति, लोहितं भूमौ पतित्वा यावतः परमाणून् व्याप्नोति तावतः संवत्सरानयं पितृलोकं न प्राप्नोति,

(१) वैसं. २।६।१०।१-२.

किन्तु यमयातनामनुभवति तत्सर्वं त्वत्प्रजाधीनमिति वरः । यस्मादुक्तरीत्या ब्राह्मणाधिकेपादौ प्रत्यवायोऽस्ति तस्मात्तन्नं कुर्यात् । करणे चैतावता पूर्वोक्तपापेन युक्तो भवति । तैसा.

* अभिक्रुद्धावगोरणे ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यम् ।

अभिक्रुद्धेन, न परिहासादिना, अवगोरणे प्रहरणोद्यमने ब्राह्मणस्यानपराधिनः । अपराधिनः आततायित्वप्रसङ्गेन न दोष इति । वर्षशतमस्वर्ग्यं नरकपतनम् । समानजातीयविषयमिदम् । क्षत्रियादिभिः कृते— 'द्विगुणत्रिगुण चैव चतुर्गुणमथापि वा । क्षत्रविट्शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे कृते ॥' इति प्राजापत्यस्मृतिखण्डात् । वर्षाणामपि द्विगुणत्रिगुणत्वादि कल्प्यम् । अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणेन कृते क्षत्रविट्शूद्रजातीनां त्रिपादमर्धपादमिति द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणक्षत्रियवत् क्षत्रियवैश्ययोरपि, एव क्षत्रियवैश्यवद्वैश्यशूद्रयोरपि कल्प्यम् । एवं सर्वस्योत्तमस्योत्तमस्य नीचेन नीचेन वधे कृते द्रष्टव्यम् । ममा.

निघाते सहस्रम् ।

आयुधेन पाणिना वा निघाते सहस्र वर्षाणामस्वर्ग्ये, अधिकृतत्वात् । ममा.

लोहितदर्शने यावतस्तत्प्रस्कन्द्य पांसून् संगृह्णीयात् ।

रुधिरत्वादाने कृते तद्गुधिरं ब्राह्मणादवसृत्य यावतः पासून् संगृह्णीयात् पिण्डीकुर्यात् तावन्ति वर्षसहस्राणि नरकपतन, अपरिमितकालमित्यर्थः । दोषविशेषकथन प्रायश्चित्तविशेषज्ञापनार्थम् । यथाह कण्वः— 'अवगूर्य

* उपरिनिर्दिष्टश्रुतिवचन गौतमेन सायणापेक्षया अन्यथा व्याख्यातमित्येतद्वदर्थं गौतमसूत्राणि समुद्धृतानि ।

(१) गौध. २।१।२०; मभा.; गौमि. २।१।२० गोरणे (गोरण).

(२) गौध. २।१।२१; मभा.; गौमि. २।१।२१.

(३) गौध. २।१।२२; मभा.; गौमि. २।१।२२.

चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत
विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥' इति प्रायश्चित्तविशेषात्
दण्डविशेषो द्रष्टव्यः । मभा.

गौतमः

शूद्रकृते द्विजातिविपयके वाग्दण्डपारुष्ये दण्डविधि
शूद्रो द्विजातीनभिसंधायाभिहत्य च वाग्दण्ड-
पारुष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्यात् * ॥

आर्यसाम्यप्रेम्सुशूद्रस्य दण्ड

आसनशयनवाक्पथिषु समप्रेम्सुर्दण्ड्यः ।

आसनादिष्वार्यैस्तुल्यत्वं स्वेच्छया कामयमानः ।

आसनादिषूच्छ्रितादिगुणेषु समत्वं, वाक्साम्यं समकालो-
च्चारणं, पथि साम्यं पृष्ठतो मुक्त्वा सह गमनम् ।
दण्डः स्थानाद्यपेक्षया शतादर्वाग् द्रष्टव्यः । ×मभा. १

शिष्यशासनरूपे दण्डपारुष्ये दण्ड.

शिष्यशिष्टिवधेन । अशक्तौ रज्जुवेणुविद-
लाभ्यां तनुभ्याम् । अन्येन धननाम्ना शास्यः+ ।

हारीतः

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च वाग्दण्डपारुष्येषु
दण्डविधिः

अधोवर्णानामुत्तमवर्णाक्रोशाक्षेपाभिभवे अष्टौ
पुराणाः. श्रीवासञ्जनगलस्तनकचवक्त्रग्रहणेषु
त्रिंशत् । रोमोत्पाटनतर्जनावगूरुणेषु त्रिषष्टिः ।
शिखाकर्णाङ्गभङ्गच्छेदेषु द्विशतम् । पादताडनेऽ-
नृताभिशासने तदङ्गच्छेदः पञ्चाशत् वा । आद्येषु
पादो न वा किञ्चित् । स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्च ।
उत्तमानामीशानतमो ब्राह्मणः ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च वाक्पारुष्यप्रकरणे (पृ. १७६८) द्रष्टव्यः ।

× गौमि. मभावत् ।

+ व्याख्यानं अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणे (पृ. ८१५)
द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. १२।५, मभा.; गौमि. १२।५; विर.
०६९ सम (समत्वं) दण्ड्यः+(शतम्); द्द्वि. ३२२
सम... दण्ड्यः (समत्वेऽप्रेम्सुर्दण्ड्यः शतम्).

(२) गौध. २।४९-५१; व्यक. १०६ विद (द);
विर. २७२ व्यकवत्; समु. ९८. अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः
अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणे (पृ. ८१५) द्रष्टव्यः ।

(३) व्यक. १०३ अष्टौ (अष्टौ) (श्रीवा... .. पाद-

(१) अधोवर्णोऽनन्तरो वर्णो विप्रस्य क्षत्रिय
इत्यादिः । पुराणशब्दोऽत्र द्वात्रिंशद्रूपकृष्णलपरः ।

विर. २५१

अनृताभिशासनमाक्रोशः, अङ्गमत्र जिह्वा, अपकृष्ट-
वर्णेषु उत्कृष्टवर्णं प्रति मिथ्यातीव्राक्रोशे जिह्वाच्छेदः,
पञ्चाशत् वा दण्ड्यः, आद्येषु उत्कृष्टवर्णेषु निकृष्ट प्रति
मिथ्यातीव्राक्रोशे पञ्चाशत्पादः । मतान्तरमाह — न
वा किञ्चित्, अत्र हेतुः, स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्च,
आदिवर्णत्वाच्छूद्रापेक्षया वैश्यादीना प्रथमवर्णत्वात् ।

विर. २५३

त्रिंशत्पुराणा इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र । आद्येष्वित्या-
दिना हीनवर्णस्य दण्डमुक्त्वा अधिकस्यायुक्तः ।

विर. २६७

(२) [आदौ रत्नाकरानुवादः, तदुत्तरमेष ग्रन्थः]—
वस्तुतस्तु, अभिशंसनमेव आक्रोशः । तस्मिन् अस-
त्यार्येऽतितीजे जिह्वाच्छेदोऽन्यत्र पञ्चाशत्पुराणो दण्डः ।
विषमयोस्तुल्यवद्विकल्पानुपपत्तेः, सत्ये तु पारिशेष्यादष्टौ
पुराणाः ।

यद्वा पादच्छेदनेऽनृताभिशासने इति समाभिव्याहार-
दर्शनात् पादताडने तदङ्गच्छेदः । अनृताभिशासने
पञ्चाशत्तदण्ड इति व्यवस्थेति प्रतिभाति ।

तथा न वा किञ्चिदिति मतं यद्यप्यसंकुचितविषय-
मिति युक्तं त्रैवर्णिकोपक्रमत्वात् हेतुसाधारण्याच्चेति ।
तथापि ब्राह्मणमात्रपरतया नेयम् । उपसहारे ईशान-
ताडने०) पादो न वा किञ्चित् (पादोनं वा) (ईशानतमो
ब्राह्मण.०) : १०५ क्षेपाभिभवे (भिभवाक्षेपेषु) सञ्जन
(सञ्जन) पादो न वा किञ्चित् (पादोनं वा) मीशानतमो
ब्राह्मण. (मीशानां मध्यमानामधोवर्णानामीशानतमा ब्राह्मणा.),
विर. २५१ (क्रोशा०) अष्टौ (अष्टौ) (श्रीवा.....
ब्राह्मणः०) : २५३ (अधोवर्णा.....पादताडने०) पञ्चाशत्
(पञ्चाशत्) (किञ्चित्०) (ईशानतमो ब्राह्मण.०) :
२६६-७ पादो न वा किञ्चित् (पादोनं वा) दादि (दाध);
द्वि. २०२ अधो...क्रो (अधोवर्णस्योत्तमवर्णानामाक्रो)
(श्रीवा... .द्विशतम्०) पाद.....शंसने (अनृताभिशासने
पादताडने) वा । आद्येषु (त्वेषु) तमो+(हि) : २५४
अधो... ..क्रो (अधोवर्णस्योत्तमवर्णानामाक्रो) गलस्तन (गल-
हस्तन) ग्रहणेषु (ग्रहणेषु) पादो न वा (पादोनं)
तमो+(हि).

तमो ब्राह्मण इत्यनुवाददर्शनात् । उपदधाति इत्यत्र सामान्येन प्राप्तेऽङ्गनद्रव्ये 'तेजो वै धृतम्' इत्यनुवाददर्शनेन तद्विशेषपरिनिष्ठावत् । न च स्वामित्वस्यैवायमित्यनुवाद इति वाच्यम् । ईशानतम इति तमोपादानविरोधात् । अनुवादमात्रस्य वैयर्थ्याच्च ।

न च, यथा— 'तिलाश्च विकिरेत्तत्र परितो बन्धयेदजाम् । असुरोपहतं श्राद्ध तिलैः शुद्धयत्यजेन च ॥' इत्यत्र अजानात्मकदेशे फलसंबन्धप्रतिपादनार्थमजेनेत्यनूद्यते । तथा इह किञ्चित् प्रयोजनमस्ति तस्मात् कामं पूर्वपूर्वो वर्षं उत्तरोत्तरस्यादित्वादभ्यर्हितत्वेन स्वामी । ब्राह्मणस्तु स्वामितमः स्वामित्स्वामित्वात् । अतस्तस्यैव दण्डभावो वैश्यक्षत्रिययोस्तु स्वाम्यतारतम्यानुसारी दण्डलेशोऽस्त्येवेति तात्पर्यार्थो गम्यते ।

स चायं दण्डभावो निर्गुणशूद्रपरत्वेन व्यवतिष्ठते । गुणहीनस्येत्यादिवक्ष्यमाणबृहस्पतिवचनसवादात् । अन्यत्र सर्वत्र दण्डोपदेशात् ब्राह्मणपदं च न कृषीवलादिसाधारणजातिमात्रपरमपि तु गुणवदभिप्रायम् । तस्यैवेशानसामर्थ्यात् । तदेवं न वेति विकल्पस्य विषयव्यवस्थायामष्टदोषदुष्टत्वमप्यपास्तं भवतीति चतुरस्रम् ।

दवि. २०२-४

आपस्तम्बः

दण्डपारुष्यानन्तर्माविशिष्यशासनम्

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ।

अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ।

(१) अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत— इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ।

अभित्रास इति । अभित्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदकेन स्नापनम् । अदर्शनं यथा आत्मानं न पश्यति तथाकरणम् ।

(१) आध. १।८।२९-३०; हि. १।८ नमद (नाम्यद), व्यक. १०६; विर. २७२ अभि (अति) (उपवास०) (अदर्शनं०); विचि. ११९ अभि.....मिति (अतित्रास-मुपवासमुदकोपस्पर्शनमिति); व्यग्र. ३७८ अभि (अति) (अदर्शनं०) मावमानिवृत्तेः (तन्मात्रनिवृत्तिः); व्यड. १-१८ व्यग्रवत्; सेतु. २२१ चैनं (चैवं) शेषं विचिवत्.

गृहप्रवेशनिषेधः । सर्वत्र प्यन्तात् प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्र यावत्पराधमात्रा तदनु रूपं व्यक्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः यावदसौ न ततोऽपराधाच्चिवर्तते तावदेते दण्डाः । उ.

(२) उपालभेत रूक्षोक्तिभिस्तिरस्कुयात् । अतित्रासोऽतिमील्यत्पादनम् । उदकोपस्पर्शनमतिशयितजाड्यकाले । यथामात्र सामर्थ्यापराधानुरूपमात्रम् । आनिवृत्तेः अपराधस्येति शेषः । विर. २७३

आर्थसाम्यप्रेषुशूद्रस्य दण्डः

वाचि पथि शय्यायामासन इति समीभवतो दण्डताडनम् ।

(१) यस्तु शूद्रो वागादिष्वार्यैः समीभवति, न तु न्यग्रभूतः, तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम् । स दण्डेन ताडयितव्यः । अयमस्य दण्डः । उ.

(२) शूद्र इत्यनुवृत्तावापस्तम्बः— वाचीति । पूर्ववाक्ये अस्मिन्नेव विषये दण्डवत्त्वाभिधानं पारुष्यकर्तुर्धनवत्त्वपक्षे, इदं तु निर्धनत्वपक्षे दण्डताडनमित्यविरोधः । विर. २६९

वसिष्ठः

वान्दण्डपारुष्येषु दण्डसामान्यविधिः

दण्डस्तु देशकालधर्मवयोविद्यास्थानविशेषैर्हिंसाक्रोशयोः कल्प्य आगमाद् दृष्टान्ताच्च ।

वृक्षच्छेदनिषेधः

पुष्पफलोपगान् पादपान् न हिंस्यात् कर्षणकरणार्थं चोपहन्यात् । गार्हस्थ्यार्ङ्गानां च ।

(१) आध. २।२७।१५; हि. २।१९; व्यक. १०६; गौमि. १२।५, विर. २६९, विचि. ११८ न इति (ने च); दवि. ३२२ (वाचि०) षडता (षडस्ता); सेतु. २२० विचिवत्.

(२) वस्मृ. १९।७.

(३) वस्मृ. १९।८-९ (ख) स्थाङ्गानां च (स्थं गां च); व्यक. १०९ पुष्पफलो (फलपुष्पो) ज्ञानां (ज्ञे); विर. २८६ पुष्प...नां च (फलपुष्पोपगान् वृक्षान् न हिंस्यात्कर्षणार्थं चोपहन्यात् । गार्हस्थ्यार्ङ्गै च); दवि. २३० (फलपुष्पोपयोगान् पादपान् हिंस्यात्) यतावदेव : ३२५ पुष्पफलो (फलपुष्पो) णकरणार्थं (गार्थं) चोप (बोप)

कर्णार्थं कृपिहेतुहलाद्यर्थम् । सभवासंभवनिमित्तक-
विकल्पपरो वाचाब्दः । गार्हस्थ्य्याङ्ग गृहस्थकर्म दृष्टमदृष्ट
वा, येन गृहोपकरण यज्ञोपकरण च सिद्धयति । लक्ष्मी-
धरेण तु कार्षापणमिति पठितम् । तन्न अग्रिमस्वरसमङ्ग-
प्रसङ्गात् प्रकाशहल्युधपारिजातविरोधान्मूलस्मृत्यदर्शना-
च्चोपेक्षितम् । विर. २८६

विष्णुः

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च दण्डपाख्येषु दण्डविधिः ।
आर्यसाम्यप्रेम्बुशूद्रस्य दण्डः ।

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्त-
देवास्य शातयेत् ।

एकासनोपवेशी कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः ।
निष्ठीव्योष्ठद्वयविहीनः कार्यः । अवशर्धयिता च
गुदहीनः ।

प्रहारोष्मनपादादिलुण्ठनकरादिभङ्गचेष्टादिरोधप्रहारादियु
दण्डविधिः ।

हैस्तेनोद्गूरयित्वा दश कार्षापणान् । पादेन
विशतिम् । काष्ठेन प्रथमसाहसम् । पाषाणेन
मध्यमम् । शस्त्रेणोत्तमम् ।

(१) अधमो यदा शस्त्रेणोत्तमस्योद्गूरणं करोति,
तदा असौ उत्तमसाहसं दण्ड्य इति शस्त्रेणोत्तममित्य-
स्यार्थः । विर. २६३

ज्ञाना (ज्ञे) ; सेतु. २९४ पुष्प...ना च (फलपुष्पोपभोगात्
वृक्षात् हिंसात्, कर्णार्थं बोपहन्यात् गार्हस्थ्यस्याज्ञे च) ।

(१) विस्मृ. ५।१९.

(२) विस्मृ. ५।२०-२२; व्यक. १०६ (निष्ठीव्यो...
हीन.०); विर. २६८ व्यकवत्, दवि. ३२२ एका
(उत्कृष्टेन एका) वेशी + (अपकृष्टजः) .

(३) विस्मृ. ५।६०-६४ (क) यित्वा (यिता), (ख)
नोद्गूरयित्वा (नावगोरयिता), व्यक. १०५ तिम् (त्रिः)
(पाषाणेन मध्यमम्०); विर. २६३ व्यकवत्; विचि.
११३-४ दूरयित्वा (दूरयिता) (पाषाणेन मध्यमम्०)
त्तमम् (त्तमसाहसम्); दवि. २५० त्वा + (तु) (पाषा-
णेन मध्यमम्०); व्यप्र. ३७२ (पाषाणेन मध्यमम्०),
व्यड. ११३ व्यप्रवत्, सेतु. २१६ त्तमम् (त्तमसाहसम्)
शेषं व्यप्रवत्.

(२) सजातीयविषय सर्वमेतत् । 'हीनवर्णोऽधिक-
वर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात् तदेवास्य शातयेत्' इति
सामान्यसूत्रात् । वै.

पादकेशांशुककरलुण्ठने दश पणान् दण्ड्यः ।
शोणितेन विना दुःखमुत्पादयिता द्वात्रिंश-
त्पणान् । सह शोणितेन चतुःषष्टिम् ।

कैरपाददन्तभङ्गे कर्णनासाविकर्तने मध्यमम् ।
चेष्टामोजनवाग्नेधे प्रहारदाने च ।

नेत्रकन्धराबाहुसकथ्यंसमङ्गे चोत्तमम् । उभय-
नेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनात्त्र विमुञ्चेत् ।
तादृशमेव वा कुर्यात् ।

(१) शोणितेनेति । एतत्तु शस्त्रकरणकदुःखोत्पादाने ।
विर. २६४

(२) नेत्रेति । पादमूलयोः सधिः सक्थि । तादृशं
यादृशमन्य कृतवान् । विचि. ११६

(३) प्रहारदाने च नेत्रकन्धरासकथ्यामिति चकारो
मध्यममित्यस्यानुप्रकर्षकः । भङ्गे चेति नेत्रादीनामित्य-
न्वयः । दवि. २५७

(१) विस्मृ. ५।६५.

(२) विस्मृ. ५।६६-७; व्यक. १०५ शोणितेन विना
(दण्ड्यः शोणितेन विना); विर. २६४ द्वात्रिंशत्प (त्रिशत् प)
शेष व्यकवत्, विचि. ११५ विरवत्; दवि. २५५ व्यकवत्;
वीमि. २।२२९ द्वात्रिंशत्प (त्रिशत् प); व्यप्र. ३७२ ता
(त्वा); व्यड. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१८ विरवत्.

(३) विस्मृ. ५।६८; दवि. २५० विक (वक).

(४) विस्मृ. ५।६९; अप. २।२२०; दवि. २५७
(च०).

(५) विस्मृ. ५।७०-७२; अप. २।२१९ (नेत्र
त्तमम्०) बन्ध...ञ्चेत् (न मुञ्चेद्बन्धनात्) : २।२२०
सकथ्यंस (सक्थि) (उभय...कुर्यात्०); व्यक. १०५
सकथ्यंस (सक्थ्यां), विर. २६५ सकथ्यंस (सक्थ्यां च) विमु
(मु); दीक. ५६ (नेत्रक . त्तमम्०) भेदिन (भेदक) याव...
ञ्चेत् (बन्धनात् यावज्जीवं न मुञ्चेत्), विचि. ११६ कन्धरा
(स्कन्ध) सकथ्यंसमङ्गे (सक्थिभङ्गेषु) बन्ध . ञ्चेत् (न बन्ध-
नान्नोच्येत्) (वा०); दवि. २५७ बाहुसकथ्यंस (सक्थ्यां च)
भेदिनं (भङ्गन) विमु (मु); सेतु. २१९ राबा.... भङ्गे
(रसक्थिभङ्गेषु) भेदिनं (भेदनं) विमुञ्चेत् (मोचयेत्) (वा०).

एकं बहूनां प्रहरता दण्डः.

एकं बहूनां निघ्नतां प्रत्येकमुक्तादण्डाद् द्विगुणः।
उत्क्रोशन्तमनभिधावतां तत्समीपवर्तिनां संसरतां च ।

प्रत्येकस्य प्रत्येकमित्यर्थः । स्मृच. ३२९

पुरुषपीडाया पशुपीडायां पशुपक्षिकीटयानादिषु च दण्डः

सर्वे च पुरुषपीडाकरास्तदुत्थानव्ययं दद्युः ।

ग्राम्यपशुपीडाकराश्च ।

पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी च ।

कार्षापणशतं दण्ड्य इत्यनुवृत्तौ विष्णुः— पशूना
मिति । पुंस्त्वोपघातोऽण्डच्छेदः । विर. २७८

(१) विस्मृ. ५।७३-४ (ख) निघ्न (विघ्न), अप. २।२२१ निघ्न (घ्न) कमुक्ता (कं स्वोक्ता) (संसरतां०); व्यक्र. १०६ निघ्न (विघ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) संसरता (सतां) च (वा); स्मृच. ३२९ बहूना निघ्नतां (घना बहुना) मुक्तादण्डाद् (स्योक्तदण्डो) (उक्तो...च०); विर. २६९ निघ्न (विघ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) संसरता (सता); रत्न. १२२ मुक्तादण्डाद् (स्योक्तो दण्डो) (संसरता०); दवि. २४९ मुक्ताद् (स्योक्तद) (उक्तो च०) ३०२ मुक्ताद् (स्योक्तद) (संस्पर्शा०), व्यग्र. ३७५ निघ्न (घ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) उक्तो (क्रौ) संसरता (सता); व्यड. ११४ निघ्न (घ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तदण्डो) संसरतां च (सतां वा); व्यम. १०० मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) (उक्तो.....च०); विता. ७३८ मुक्ता.....गुणः (श उक्तो द्विगुणो दण्डः) उक्तो (द्विगुण उक्तो) संसरतां (शत); समु. १६२ स्मृचवत्.

(२) विस्मृ. ५।७५-६; व्यक्र. १०६; स्मृच. ३२९ स्थान (स्थं) दद्युः (दाप्या.), विर. २७९ स्तदु (स्समु), पमा. ४२० स्तदु (स्समु) दद्युः (दाप्या.); रत्न. १२२ (च०) शेषं पमावत्; दवि. २२१ च पु (पु) स्तदु (स्समु); व्यग्र. ३७५ च पु (पु) शेषं पमावत्; विता. ७४१ (समुत्थानव्यय दाप्यो ग्राम्यं पशुपीडाकरश्च) पतावदेव; समु. १६३ स्मृचवत्.

(३) विस्मृ. ५।११९ (ख) (च०); अप. २।२२६ (च०); व्यक्र. १०७ अपवत्; विर. २७८ अपवत्; ३५५ स्त्वोप (स्त्वामि); पमा. ४२३ अपवत्; विचि. १२२; व्यनि. ४९६ स्त्वो... ..च (स्त्वघाती); व्यग्र. ३७७ घातकारी च (घाती); व्यड. ११६ व्यप्रवत्; सेतु. २२४; समु. १६३ व्यप्रवत्.

गजाश्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यः। विमांस-
विक्रयी च ।

(१) विमांसं विरुद्धमांसं श्वशृगालादिमांसमिति
यावत् । विर. २७९

(२) विरुद्धमांसं श्वविड्वराहादेस्तद्विक्रयशीलो
विमांसविक्रयी । वै.

ग्राम्यपशुघाती कार्षापणशतं दण्ड्यः । पशु-
स्वामिने च तन्मूल्यं दद्यात् ।

ग्राम्यपशुपीडातिशयेन पशुमरणे त्वाह— ग्राम्येति ।
स्मृच. ३२९

ग्राम्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्षापणान् । पक्षि-
घाती मत्स्यघाती च दश कार्षापणान् । कीटोप-
घाती कार्षापणम् ।

(१) विस्मृ. ५।४८-९, अप. २।२२६ गजाश्वो (अश्वो); व्यक्र. १०७ त्वे (श्वे), विर. २७९ गजा.....कर (गवाश्व-
गजोष्ट्रोपघाती चैकैक), पमा. ४२३ गो.....कार्य. (गोघाते-
ऽप्येकपादः) विमांस (मांस), विचि. १२२ गजा (अजा)
(गो०) त्वे (श्वे); व्यनि. ४९६ त्वेककर (श्वेक) विमांस
(मांस); दवि. २२२ श्वोष्ट्र... कर (श्वगवोष्ट्रोपघाती चैक)
(विमांस.....च०) ३०९ (गजा . . कार्यः०); व्यग्र. ३७७ (च०); व्यड. ११६ गजा (गवा) (गो०) (च०); बाल. २।२२९ (च०); सेतु. २२४ (च०) शेषं विचिवत्; विच्य. ५० गजा (अजा) त्वे (प) (विमांस . च०).

(२) विस्मृ. ५।५०-५१ (च०); अप. २।२२६ म्य
(म) तीम(च) ने च (नश्च); व्यक्र. १०७ तीम(च)
पणशतं (पणं); स्मृच. ३२९ पणशतं (पणं) ने च (नश्च);
विर. २७९ ने च (नश्च), पमा. ४२० घाती (घाते)
पणशतं (पणं) च (तु) : ४२३ पणशतं दण्ड्यः (पणम्)
ने च तन्मू (नश्च पशुम्), विचि. १२२ म्य (म) तीम(च)
ने च (नः); व्यनि. ४९६ तीम(च) ने च (नश्च);
दवि. २२२ विरवत्; व्यग्र. ३७५ पणशतं (पणं) च (तु) :
३७७ म्य (म) तीम(च); व्यड. ११५ व्यप्र (पु. ३७५)
वत् : ११६ म्य (म); बाल. २।२२९ म्य (म); सेतु.
२२४ तीम(च) (च०).

(३) विस्मृ. ५।५२-४ ती का (ती च का); अप. २।२२६
पञ्चाशतं कार्षापणान् (पञ्चाशतं कार्षापणानाम्); व्यक्र. १०७
शतं (शत); विर. २७९ अर (अर) शतं कार्षापणान्
(शतं कार्षापणानाम्); पमा. ४२३; विचि. १२२ अर (अर)

अतज्जीविनामेऽपि दण्ड इति कृत्यसागरस्मृतिसारौ ।
हलायुधरत्वाह—परपरिग्रहीतकीटमत्स्यादिवधे दण्डोऽयं
स्वामिने मूल्यदानाभिधानादिति । दवि. २२२

वृक्षवल्लीतृणादिच्छेदे दण्डविधिः ।

फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसम् । पुष्पोप-
भोगद्रुमच्छेदी मध्यमम् । वल्लीगुल्मलताच्छेदी
कार्षापणशतम् । तृणच्छेद्येकम् । सर्वे च
तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् ।

(१) सर्वे फलोपभोगद्रुमच्छेदकादयः, तत्स्वामिनां
छिन्नद्रुमादिस्वामिनां, तदुत्पत्ति फलोपभोगद्रुमाद्युत्पत्ति
पुनः प्ररोपितद्रुमादिभोगकालपर्यन्तं दाप्या इति शेषः ।

स्मृच. ३३५

(२) दद्युरिति शेषः । विर. २८६

(३) इहास्वामिकेषु वृक्षलतादिषु स्वयं परद्वारा वा
छिन्नेषु छेत्तुर्दण्डो विध्यतिक्रमात् तेषामपि वृथाच्छेदस्य
निषिद्धत्वात् । 'फलपुष्पोपयोगान् पादपान्नं हिंस्यात्'
इत्यादिवसिष्ठादिवचनदर्शनात् । 'फलदाना तु वृक्षाणा
छेदने जप्यमृकशतम् । गुल्मवल्लीलताना च पुष्पिताना
च वीरुधाम् ॥' इत्यादिप्रायश्चित्तोपदेशाच्च । स च
दण्डः प्रकीर्णकप्रकरणे विस्तरेण वक्ष्यते । सस्वामिकेषु
तु तत्स्वामिने तत्प्रतिनिधितन्मूल्ययोरेकतरदानमपीति
विशेषः । दवि. २३०

(४) फलैरुपगम्यन्त इति फलोपगमाः । फलोप-
कारिणः पनसाम्रादयः । पुष्पैरुपगम्यन्त इति पुष्पोप-
गमाः । पुष्पोपकारिणश्चम्पकादयः । वै.

पञ्चा (च पञ्चा) पक्षि . . णान् (पक्षिमत्स्यघाती च दश
कार्षापणम्) (कीटो . णम्०); ब्यनि. ४९६ आर
(अर) पञ्चा णान् (कार्षापणपञ्चाशतम्) कीटो (कीटो);
दवि. २२२ आर (अर), ब्यग्र. ३७७ व्यकवत्; ब्यउ. ११६
व्यकवत्, बाल. २।२२९; सेतु. २२४ दविवर्त्.

(१) विस्मृ. ५।५५-९ मोग (गम्); अप. २।२२९
साहसम्+(दण्डः) पुष्पो द्रुम (पुष्पोपभोग); ब्यक.
१०८ मोग (ग); स्मृच. ३३० पुष्पो ध्यमम् (पुष्पो-
पभोगच्छेदी मध्यमसाहसम्) धेकम्+(च); समु. ८।२८५
तूत्तम (तूत्तम) धेकम्+(कार्षापणं च) (सर्वे . . त्तिम्०),
विर. २८५ मोग (ग) ध्यमम् (ध्यमसाहसम्); पमा. ४२६

शङ्खलिखितौ

प्रहारोद्यमने निपातने च दण्डः

प्रहारोद्यमने षट्पञ्चाशन्निपातने तद्द्विगुणम् ।

प्रन्धियतेऽनेनेति प्रहारोऽश्मदण्डादिः, षट्पञ्चाशत्
पञ्चदशिकापञ्चाशत्, इदं चोत्तमवर्णेनाधमवर्णस्य दण्डो-
द्यमने बोद्धव्यम् । * विर. २६३

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

दण्डपारुष्यम्

दण्डपारुष्यम् । दण्डपारुष्यं स्पर्शनमवगूर्ण
प्रहतमिति ।

नाभेरधःकायं हस्तपङ्कभस्मपांसुभिरिति स्पृशत-
स्त्रिपणो दण्डः । तैरेवामेधैः पादश्रीषिकाभ्यां
च पट्पणः । छर्दिमूत्रपुरीषादिभिर्द्वौदशपणः ।
नाभेरुपरि द्विगुणाः । शिरसि चतुर्गुणाः समेषु ।
विशिष्टेषु द्विगुणाः । हीनेषु अर्धदण्डाः ।
परस्त्रीषु द्विगुणाः । प्रमादमदमोहादिभिरर्ध-
दण्डाः ।

पादवस्त्रहस्तकेशावल्म्बनेषु षट्पणोत्तरा दण्डाः ।
पीडनावेष्टिनाञ्जनप्रकर्षणाध्यासनेषु पूर्वः साहस-
दण्डः । पातयित्वाऽपक्रमतोऽर्धदण्डाः । .

* दवि. विरवत् ।

तूत्तम (तूत्तमं) ध्यमम्+(साहसम्), रत्न. १२३ फलोप
(फल) ध्यमम् (ध्यमसाहसम्); विचि. १२३ मोग (ग)
धेकम्+(कार्षापणम्); दवि. २३० (फलोपगुमच्छेदी
तूत्तमसाहसम्) एतावदेव . ३२४ विरवत्, मच. ८।२८५
च्छेदी तू (च्छेत्ता तू) धेकम्+(पणम्) (सर्वे त्तिम्०),
ब्यग्र. ३७६ पुष्पो . मम् (पुष्पोपभोगच्छेदी मध्यमसाह-
सम्) सर्वे च (सर्वे); ब्यउ. ११६ धेकम् (धर्धकम्) शेष
व्यप्रवत्; विता. ७४५ मोग (मोग्य) पुष्पोपभोगद्रुम
(पुष्पोपभोग्य) सर्वे च (सर्वे), सेतु. २९४ तू (उ) सर्वे च
(सर्वे); समु. १६३ पुष्पो मम् (पुष्पोपभोगच्छेदी
मध्यमसाहसम्).

(१) ब्यक. १०५ पट् . णम् (षट्कं च संनिपाते
तु द्विमाषकः); विर. २६३; दवि. २५१, सेतु. २१७
तद्द्वि (द्वि).

(२) कौ. ३।१९.

शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभिहन्यात् तदस्य छेद-
येत् । अवगूर्णे निष्क्रयः, स्पर्शोऽर्धदण्डः । तेन
चण्डालाशुचयो व्याख्याताः ।

दण्डपारुष्यमिति सूत्रम् । दण्डग्रहणं हस्तादेरप्युप-
लक्षणम् । दण्डहस्तादिभिः प्रहरणमिति सूत्रार्थः । तस्य
त्रीन् प्रकारानाह— दण्डपारुष्यमिति । स्पर्शनं केवलं
परामर्शनं, अवगूर्णं उद्यमन, प्रहत ताडनम् ।

नामेरित्यादि । तस्य, अधःकाय हस्तपङ्कमस्मपांसुभिः
तत्प्रकारैश्च, स्पृशतः त्रिपणो दण्डः । तैरेवामेधै-
रिति । हस्तादिभिरेवाशुद्धैः, स्पृशतः, पादष्ठीविकाभ्या
च पादेन मुखकफादिनिरसनेन च, स्पृशतः, षट्पणः ।
छर्दीत्यादि स्पष्टम् ।

समेषु दण्डमुक्त्वा उत्कृष्टादिष्वह— विशिष्टेष्वि-
त्यादि ।

पादेत्यादि । पादादीनां ग्रहणेषु, षट्पणोत्तराः यथो-
त्तरं षट्पणाधिकाः पादग्रहणे षट् वस्त्रग्रहणे द्वादश
हस्तग्रहणेऽष्टादश केशग्रहणे चतुर्विंशतिरिति रीत्या
दण्डाः ।

पीडनावेष्टनाङ्गनप्रकर्षणाध्यासनेष्वित्यादि । अवमर्दने
परिवेष्टने कज्जलादिलेपने भूप्रकर्षणे देशोपर्यासह्योपवेशने
च, पूर्वः साहसदण्डः । पातयित्वाऽपक्रमतः भूमौ
निपात्यापक्रमणाद्, अर्धदण्डः अर्धप्रथमसाहसदण्डः ।

शूद्र इत्यादि स्पष्टम् । अवगूर्णं इति । हस्ताद्यङ्गो-
द्यमने, निष्क्रयः एकाङ्गवधनिष्क्रयः कण्टकशोधने
वक्ष्यमाणो दण्डः । स्पर्शो उद्यतहस्तादिना स्पर्शनमात्रे,
अर्धदण्डः अर्धनिष्क्रयः । तेन उक्तविधिना, चण्डाला-
शुचयः चण्डालप्रभृतयोऽशुचयः अर्थाद् ब्राह्मणामि-
हननं स्वाङ्गेन कुर्वाणाः, व्याख्याताः विहितदण्डा
वेदितव्याः । अनया रीत्या तेषामपि दण्डा यथोचित-
मूल्या इत्यर्थः ।

कौ.

हस्तेनावगूर्णे त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः ।
पादेन द्विगुणः । दुःखोत्पादनेन द्रव्येण पूर्वः
साहसदण्डः । प्राणाबाधिकेन मध्यमः ।

काष्ठलोष्टपाषाणलोहदण्डरज्जुद्रव्याणामन्यतमेन

(१) कौ. ३।१९.

व्य.कां. २२६

दुःखमशोणितमुत्पादयतश्चतुर्विंशतिपणो . दण्डः ।
शोणितोत्पादने द्विगुणः अन्यत्र दुष्टशोणितात् ।

मृतकल्पमशोणितं व्रतो हस्तपादपारश्चिकं वा
कुर्वतः पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपाददन्तमङ्गे
कर्णनासाच्छेदने व्रणविदारणे च अन्यत्र दुष्ट-
व्रणोभ्यः ।

सक्थिग्रीवाभङ्गने नेत्रभेदने वा वाक्यचेष्टा-
भोजनोपरोधेषु च मध्यमः साहसदण्डः । समु-
त्थानव्ययश्च । विपत्तौ कण्टकशोधनाय नीयेत ।

महर्जनस्यैकं दन्तः प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः ।

अवगूर्णविधिमाह— हस्तेनेत्यादि । करेण अवगूर्णे
उद्यमने, त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः । पादेनावगूर्ण,
द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः । दुःखोत्पादकेन द्रव्येण
कण्टकादिना, अवगूर्णे, पूर्वः साहसदण्डः । प्राणाबाधि-
केन प्राणबाधाकरेण सर्पादिना, अवगूर्णे, मध्यमः
साहसः ।

काष्ठेत्यादि । काष्ठादीना षण्णामन्यतमेन, दुःख
अशोणित अरक्त, उत्पादयतः, चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।
शोणितोत्पादने, द्विगुणः अष्टाचत्वारिंशत्पणः । अन्यत्र
दुष्टशोणिताद् दुष्टशोणितातिरिक्ते विषये, कुष्ठादिदुष्ट-
शोणितोत्पादने तु न द्विगुणः, किन्तु अर्धमौचित्यात् ।

मृतकल्पमिति । मृततुल्यत्व यथा भवेत्तथा,
अशोणित अरक्तं, व्रतः, हस्तपादपारश्चिका हस्तस्य
पादस्य वा पारश्चिकां पराङ्गनं अन्यथाभावं संधि-
विघटनमिति यावत् । परोपसृष्टादञ्चेर्धात्वर्थनिर्देशे
ष्वुल् । पारश्चिकमिति पाठे त्वर्थव्युत्पत्ती चिन्त्ये । तां वा
कुर्वतः, पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपादेत्यादि । पाण्यादि-
मङ्गे, कर्णनासाच्छेदने, दुष्टव्रणव्यतिरेकेण व्रणानामुद्भेदने
च, पूर्वः साहसदण्ड इति वर्तते ।

सक्थीत्यादि । ऊरुकण्ठमङ्गे नेत्रभेदने वा वचन-
संचरणाभ्यवहरणशक्तिप्रतिबन्धेषु च मध्यमः साहस-
दण्डः । समुत्थानव्ययश्च यथावत्कार्यक्रियापाटवं
समुत्थानं तत्प्रत्यापत्त्यर्थो व्ययश्च, अपराधिना देयः ।
विपत्ताविति । मरणे, कण्टकशोधनाय कण्टकशोधनोक्त-
विधानाय, नीयेत ।

महाजनस्येति । जनसमूहस्य, एक जन, ऋतः, प्रत्येक द्विगुणो दण्डः एकस्यैकं ऋतो यो दण्डस्तद्विगुणो दण्डः । कौ.

पर्युषितः कलहोऽनुप्रवेशो वा नाभियोज्य इत्याचार्याः ।

नास्त्यपकारिणो मोक्ष इति कौटल्यः ।

कलहे पूर्वागतो जयति, अक्षममाणो हि प्रधावति । इत्याचार्याः । नेति कौटल्यः । पूर्वं पश्चाद् वागतस्य साक्षिणः प्रमाणम् । असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वा ।

घाताभियोगमप्रतिश्रुवतस्तदहरेव पश्चात्कारः ।

कलहे द्रव्यमपहरतो दशपणो दण्डः ।

क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां तच्च तावच्च दण्डः ।

स्थूलकद्रव्यहिंसायां तच्च द्विगुणश्च दण्डः ।

वस्त्राभरणहिरण्यसुवर्णभाण्डहिंसायां तच्च पूर्वश्च साहसदण्डः ।

परकुड्यमभिघातेन क्षोभयतस्त्रिपणो दण्डः । छेदनभेदने पट्पणः । पातनभङ्गने द्वादशपणः प्रतीकारश्च ।

दुःखोत्पादनं द्रव्यमन्यवेश्मनि प्रक्षिपतो द्वादशपणो दण्डः । प्राणाबाधिकं पूर्वं साहसदण्डः ।

क्षुद्रपशूनां काष्ठदिभिर्दुःखोत्पादने पणो द्विपणो वा दण्डः । शोणितोत्पादने द्विगुणः ।

महापशूनामेतेष्वेव स्थानेषु द्विगुणो दण्डः, समुत्थानव्ययश्च ।

पुरोपवनवनस्पतीनां पुष्पफलच्छायावतां प्ररोहच्छेदने षट्पणः । क्षुद्रशाखाच्छेदने द्वादशपणः । पीनशाखाच्छेदने चतुर्विंशतिपणः । स्कन्धवधे पूर्वं साहसदण्डः । समुच्छित्तौ मध्यमः ।

पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्वर्धदण्डः । पुण्यस्थानतपोवनश्मशानद्रुमेषु च ।

सीमवृक्षेषु चैलेषु द्रुमेष्वालक्षितेषु च ।

त एव द्विगुणा दण्डाः कार्यौ राजवनेषु च ॥

पर्युषित इति । चिरातीतः, कलहः, अनुप्रवेशो वा

(१) कौ ३।१९.

द्वतद्रव्यायत्तीकरणं वा, नाभियोज्यः अभियोक्तुमर्हो न भवति । इत्याचार्याः ।

कलहानुप्रवेशलक्षणापराधकारिणः अपराधः पर्युषित इत्येतावता मोक्षणं न भवति, किन्तु चिरादपि सोऽभियोज्य एवेत्येव स्वमतमाह—नास्त्यपकारिण इत्यादि ।

कलह इति । कलहे, पूर्वागतः पूर्वावेदकः, जयति । कुतः हि यतः, अक्षममाणः प्रधावति परकृतमाबाधमसहमानो धर्मस्थायिवेदयितु त्वरितः पूर्वं गच्छति, अर्थात् पश्चादागतः पराजयते । इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्य इति । पूर्वागमन पश्चादागमनं वा यद्वाक्येच्छित्कर, किं तर्हि तत्त्वनिर्णयसाधनमित्याकाङ्क्षायामाह—पूर्वं पश्चाद्वेत्यादि । असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गन वेति । साक्ष्यभावे घातदर्शनेन तत्त्वनिर्णयः घातादर्शने लिङ्गः कलहस्याभ्युहनम् ।

घाताभियोगमिति । घातविषयमभियोगं, तदहरेव तस्मिन्नेव दिने, अप्रतिश्रुवतः, पश्चात्कारः पराजयः ।

कलह इत्यादि । कलहायमानयोर्द्वयोर्द्रव्यमपहरतोऽन्यस्य दशपणो दण्डः । अपहृतद्रव्यप्रत्यानयनं तु सिद्धमेव । इह 'द्विशतपणो दण्डः' इति तु भाषानुसारेण पाठोऽनुमेयः ।

क्षुद्रकेत्यादि । क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां क्षुद्रकद्रव्याणां पुष्पफलादीना हिंसाया कलहकारिभिरपहनने, तच्च हिंसितं क्षुद्रद्रव्यं च स्वामिने देयमिति शेषः । तावच्च तत्परिमाणं द्रव्यं च दण्डो भवति ।

स्थूलकेत्यादि । कालायसादिस्थूलकद्रव्यहिंसाया, तच्च, द्विगुणः तद्द्रव्यद्विगुणो दण्डश्च ।

वस्त्राभरणेत्यादि शोणितोत्पादने द्विगुण इत्येतदन्तं सुबोधम् । 'पातनभङ्गने द्वादशपणः' इति क्वचिन्न पठ्यते ।

महापशूनामिति । गवादीना, एतेष्वेव स्थानेषु दुःखोत्पादनादिषु क्षुद्रपशूक्तेषु विषयेषु, द्विगुणो दण्डः । समुत्थानव्ययश्च तत्त्वस्वीकरणार्थो व्ययश्च देयः ।

पुरोपवनेत्यादि । प्ररोहच्छेदने पल्लवच्छेदने, स्कन्धवधे प्रघाणभङ्गने । समुच्छित्तौ उन्मूलने । शेषं स्पष्टम् ।

पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्विति । पुष्पादिमल्ल

स्तम्बेषु वल्लीषु च विषये प्ररोहच्छेदनादौ, अर्धदण्डः
बनस्पत्युक्तदण्डस्यार्धम् । पुण्यस्थानतपोवनरुमशानद्गुमेषु
च, अर्धदण्ड इति संबध्यते ।

सीमवृक्षेष्वित्यादिरध्यायान्त-श्लोकः सुबोधः । गौ.

मनुः

शूद्रकृतेषु त्रैवर्णिकविषयवदण्डपारुष्येषु दण्डविधि ।

आर्थसात्म्यप्रेक्षुशूद्रस्य दण्डः ।

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्सपारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥

(१) दण्डपारुष्य दण्डेन दुःखोत्पादन, यथा
कण्टकादेः परुषस्य स्पर्शः पीडाकर एव पीडाकरत्व-
सामान्यात् पारुष्यशब्दप्रयोगः । तत्र निर्णयो दण्ड-
विशेषनिर्णयः । पूर्वप्रकरणोपसंहारापरोपन्यासार्थः श्लोकः ।
मेघा.

(२) एषोऽनन्तरो वाक्सबन्धिनः पारुष्यस्य दण्ड-
प्रकारो यः प्रागुक्तोऽस्मादनन्तर हस्तकाष्ठशस्त्रादि-
संबन्धिनः पारुष्यस्य दुःखोत्पादनहेतोः ताडनहिसना-
देर्दण्डनिर्णयं वक्ष्यामि । *गोरा.

(३) तत्त्वतो धर्मतः । मवि.

(४) दण्डपारुष्यस्य प्रतिव्यक्ति दण्डनिर्णयं अत
ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामीत्यर्थः । दण्डपारुष्यव्यक्तयस्तु दिव्यान्नतः
परिशिष्टकारेण प्रदर्शिताः— 'दुःखं रक्त व्रण भङ्गं
छेदनं भेदनं तथा । कुर्याद्यः प्राणिना तद्धि दण्डपारुष्य-
मुच्यते ॥' स्मृच. ३२७

'येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ।'

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरजुशासनम् ॥

(१) अन्त्यजः शूद्रश्चण्डालमर्यान्तः । श्रेष्ठः त्रैवर्णिकः ।

* ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७८; स्मृच. ३२७; विर. २५९;
सवि. ४८० तत्त्व (सत्त्व); सेतु. २१४; समु. १६१.

(२) मस्मृ. ८।२७९ च्छ्रेयांस (च्छेच्छ्रेष्ठ) [च्छ्रेयांस-
मन्त्यजः (चेदवकृष्टज.) Noted by Jha]; मेघा.
८।२९ उक्त.; मिता. २।२१५; अप. २।२१५, व्यक.
१०५, गौमि. १२।१ (येनाङ्गेनावरो वर्षो ब्राह्मणस्याप-
१ पुरुष. २ हारोपन्या. .

तं चेद्धिंस्यादङ्गेन केनचित् साक्षाद्दण्डखड्गादिप्रहरण-
व्यवधानेन वा तदङ्गमस्य छेत्तव्यम् । हिंसा च क्रोधेन
प्रहरण, ताडनेच्छया हस्ताद्युद्यम्य वेगेन निपातनं न
मारणमेव । तत्तदिनि वींसा अङ्गमिति छेत्तव्यमिति
चैकत्वविवक्षा मा विज्ञायीति, तेनानेकेनाङ्गेन प्रहरणेऽ-
नेकस्यैव छेदः । अनुशासनसुपदेशः, मनुकृतौपा मर्यादा ।
अनुशासनग्रहण कारुणिकस्य राज्ञः प्रवृत्त्यर्थम् । मेघा.

(२) अन्त्यजः शूद्रो येन केनचिदङ्गस्तनादादिना
वा न साक्षाद्दण्डादिना व्यवहितेन वा द्विजमेव प्रहरेत्तत्त-
देवाङ्गमस्य छेदनीनमित्येवं मनुसंबन्धी उपदेशः ।
मनुग्रहणमादरार्थ, अस्त्रैवोत्तरप्रपञ्चः । *गोरा.

(३) द्विजातिमात्रस्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधाना
द्वैश्यापि क्षत्रियापकारिणोऽयने न दण्डस्तुत्यन्यायत्वात् ।
Xमिता. २।२१५

(४) अत्र च श्रेयांसमिति वचनात् क्षत्रियवैश्य-
पीडाकरमपि शूद्राङ्ग छेद्यम् । अग. २।२१५

(५) अथ दण्डपारुष्यमाह— येन केनचिदिति ।
श्रेयांस स्वस्य पूर्ववर्णम् । अन्त्यजस्तस्मादपरवर्णः । नन्द.

(६) अन्त्यजः शूद्रः श्रेष्ठ विप्रं येन केनचित्
अङ्गेन हिंस्यात् करेण पादेन वा तत्तदेव अङ्गमस्य
शूद्रस्य छेत्तव्य, तन्मनोरजुशासनम् । भाच.

पाणिमुद्यम्य दण्ड वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥

* ममु., स्मृच., विर, पमा., दवि, मच, व्यग्र.
गोरावत् ।

X सवि. मितावत् ।

राष्ट्रयात् । तदङ्गं तस्य छेत्तव्यं तन्मनोरजुशासनम् ॥); उ.
२।२७।१४ गौमिवत्; स्मृच. ३२८; विर. २६८; पमा.
४१७ च्छ्रेयांस (च्छेच्छ्रेष्ठ); रत्न. १२२, विचि. ११७;
स्मृचि. २३ पमावत्; दवि. २५२, नृप्र. २७३; सवि.
४८१ शृगुः, व्यग्र. ३७४, व्यड. ११४; व्यम. १००;
विता. ७३७; सेतु. २१७, २२०; समु. १६२.

(१) मस्मृ ८।२८०; मिता. २।२१५, अप. २।२१५;
व्यक. १०५ हरन् (हरेत्); स्मृच. ३२८; विर.
२६८; पमा. ४१८; रत्न. १२२ पू.; विचि. ११४,
१ स्थापितेना. २ पदेशोपनुक्त. ३ स्वर्थः.

(१) उद्यम्य उत्क्षिप्यैव कोपात्ताडनेच्छोस्तदङ्ग(?)
मनिगतवर्ततोऽप्यस्य पाणिच्छेत्तव्यः । दण्डग्रहण समान-
पीडाकरस्य हिसासाधनस्योपलक्षणार्थम् । तेन मृदु-
शिपादावन्यो दण्डः । पादेन प्रहरन्निति । अत्राप्युद्यम्ये-
त्यभेदितव्यम् । अवगुरतोऽप्येव एव । मेधा.

(२) हस्त दण्ड वाऽवगूर्य हस्तच्छेदनयोग्यो भवति ।
पादेन क्रोधेन प्रहरन् पादच्छेदनाहो भवति । +गोरा.

(३) उद्यममात्रे त्वाह— पाणिमिति । प्रहरन्
प्रहारार्थमुद्यम कुर्वन् प्रहरश्च । मवि.

(४) येनकेनचिदङ्गेनेति सामान्योक्तिं स्वयमेव
मनुर्विशेषनिष्ठा कर्तुमाह— पाणिमिति । पाणि दण्ड
बोध्यमेत्यत्र प्रहरन्नित्यनुपपद्यते । स्मृच, ३२८-९

(५) येनेत्यस्य विवरण पाणिमिति पञ्चभिः । दण्डः
लघुडादिः । अस्थिभेदनपर्यन्तं कोपादित्यनुवर्तते, तद-
भावे वाग्दण्डादिः । मच.

(६) उक्तमर्थं चतुर्भिः श्लोकैः प्रपञ्चयति । पाणि-
मुद्यम्येति । पादेन प्रहरन् पादप्रहारहेतोः पादमुद्यम्ये-
त्यर्थः । नन्द.

(७) पाणि हस्तं वा उद्यम्य हिंस्यात्तर्हि पाणि-
च्छेदनं अर्हति । मच.

सहासनमभिप्रेत्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्तयेत् ॥

+ मसु. गोरावत् ।

११७; स्मृचि. २३; दवि. २५५; सवि. ४८२ उत्तरार्धं
तु यमस्य; वीमि. २।२२९; व्यप्र. ३७४; व्यड. ११४
पू.; व्यम. १०० पू.; विता. ७३७ पू.; सेतु. २१७ वा
(तु); समु. १६२; विव्य. ५०.

(१) मस्मृ. ८।२८१; अप. २।२१५ पङ्क (वङ्क) स्फिचं
(स्फिचौ) स्याव (प्यस्य); व्यक. १०५ पङ्क (वङ्क) मनु-
नारदौ; गोमि. १२।५ कृष्टजः (कृष्टकः) चं वाऽस्याव (जौ
वाऽप्यस्य), विर. २६८ स्याव (स्य प्र) मनुनारदौ; पमा.
४१९; विचि. ११४ : ११७-८ पङ्क (वङ्क), व्यनि.
४९३ स्याव कर्त (स्य निष्कृत) मनुनारदौ; स्मृचि. २३
पङ्क (वङ्क) स्फिचं (स्फिजं); दवि. ३२१ वाऽस्या... येत्
(चास्यावकर्तयेत्) धर्मकोषे तु 'मेद् वाऽप्यस्य कर्तयेदिति
सठिनं ह्युक्तं, मनुनारदौ; वीमि. २।२२९ पङ्क (वङ्क); समु.
१ यतोऽस्य.

(१) उत्कृष्टो ब्राह्मणो जातितो दौःशील्यादवकृष्टोऽपि,
इतेर वर्णा औत्तराधयेण परस्परापेक्षयोत्कृष्टाश्चावक्राश्च,
तत्रेहावकृष्टज इति जनिना जन्मावकर्ष उपात्तः, तत्स-
निधानादुत्कर्षोऽपि जन्मनैव । जन्मना च निरपेक्षो-
त्कर्षो ब्राह्मणस्य नापकर्षः । तेन गूद्रस्यार्थं ब्राह्मणेन
सहैकमासनमारूढवतो दण्डः । कटिः श्रोणी, तत्र कृत-
चिह्नः । अङ्कविधौ न सुधाकुङ्कुमादिना चिह्नकरण-
मात्रमपि । अयं तु दण्डख्यापनार्थम् । अतिक्रमाद्विभि-
युरिति । तेन देशान्तरे यदनपायि तच्चिह्नमायसो लेखना-
दुपदिश्यते । तथा च वक्ष्यति 'उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वे'-
ति (मस्मृ. ८।३५२) । राष्ट्रञ्च निष्कास्यः । स्फिक्
श्रोण्येकदेशः । सव्यो दक्षिणश्च । तं चावकर्तयेत् चिह्नेन ।
विकल्पविधानात्तावन्मात्रच्छेदो न सर्वस्य स्फिजः । अभि-
प्रेत्सुरिति च नेच्छामात्रेण । किं तर्हि । प्राप्तवत एव ।
इच्छाया शक्यापहवत्वाद्दण्डस्य च महत्त्वात् । * मेधा.

(२) ब्राह्मणेन सहैकस्मिन्नासने निकृष्टजन्मा शूद्र
उपविशन् कट्यां कृततप्तायःस्थिरचिह्नो देशान्निर्वास-
नीयः । स्फिजाख्यं वा श्रोण्यधः कर्तनं कुर्यात् । +गोरा.

(३) उत्कृष्टस्योत्तमजातेः । अपकृष्टः क्षत्रियादिः ।
कट्यामिति क्षत्रविशोः । शूद्रस्य च तदुभयस्य सहा-
सनेच्छायाम् । स्फिचमिति शूद्रस्य ब्राह्मणसहासने-
च्छायाम् । मवि.

(४) ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कट्यां तत-
लोहकृतचिह्नोऽपदेशो निर्वासनीयः, स्फिचं वाऽस्य यथा
न म्रियेत तथा छेदयेत् । +मसु.

(५) गुणदोषवशाद्विकल्पः । नन्द.

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।

अवमूत्रयतो मेद्मवशर्धयतो गुदम् ॥

* विर. मेधावत् । दण्डविवेके मन्वर्थविवृतिविवादरत्ना-
करयोरुद्धारः ।

X मच. गोरावत् । + मच. मसुवत् ।

१६२-३ स्फिचं वाऽस्याव (स्फिजौ वास्य नि); विव्य. ५०
पङ्क (वङ्क).

(१) मस्मृ. ८।२८२ [मेद् (शिखं) Noted by
Jha]; अपु. २२७।३० अवमू (अपमू) मवशर्ध
(मपशब्द); मिता. २।२१५; अप. २।२१५; व्यक. १०५

(१) मूत्रेणावसिञ्चतोऽभिमुख वा तदवमानार्थं क्षिपतोऽसत्यपि सस्यशोऽवमानयते मूत्रेणेति, निष्कर्तव्यः, समानफलत्वाद्देतस्यापि दण्डोऽयम् । निष्ठीवन नासिका-स्यश्रावः, तस्य घ्राणेन क्षेपे नासापुटच्छेदः 'येनाङ्गेन' इत्युक्तत्वात् । शर्धन कुत्सितो गुदशब्दः । दर्पान्न प्रमादात् । मेधा.

(२) निष्ठीवनेन श्लेष्मणा अमर्षेण श्लेष्माणं वमयन् शूद्रस्य द्वावयोष्ठौ छेदयेत्, एवं मूत्रेणावमानयतो लिङ्गं, अधमाङ्गध्वनिना अवमानयतः पायुं छेदयेत् । गोरा.

(३) अवनिष्ठीवतः उत्तमस्योपरि निष्ठीवतः । एवमवमूत्रणमुपरि मूत्रणम् । अवशर्धन कुत्सितगुदशब्द-करण तदुपरि । *मवि

(४) कोपाहृपादिति च वदन् मोहप्रमादादिना प्रहारावनिष्ठीवनादिकं कुर्वन् न दण्ड्य इति दर्शयति । स्मृच. ३२९

(५) दर्पेण श्लेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य राजा द्वावोष्ठौ छेदयेत् । मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेदूम् । शर्धनं कुत्सितो गुदशब्दस्तेनावमानयतो दर्पान्न प्रमादा-द्गुदं छेदयेत् । मसु.

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

* विर. मविवद ।

मनुनारदौ; स्मृच. ३२८; विर. २६८ मनुनारदौ; पमा. ४१८; विचि. ११४, ११८ निष्ठीवतो (धीवयतो); ब्यनि. ४९३ मनुनारदौ; स्मृचि. २३; दवि. २५३ शर्ध (शब्द) मनुनारदौ; सवि. ४८२ शर्ध (मेह) यमः; चीमि. २।२२९ विचिवद; ब्यप्र. ३७४ मनुनारदौ; ब्यड. ११५ धीवतो (धीकृतो) मनुनारदौ; विता. ७३७; सेतु. २१७ शर्ध (शब्द); ससु. १६२ शर्ध (शर्द); विब्य. ५० मूत्र (मेह) शेषं विचिवद.

(१) मस्मृ. ८।२८३ [हस्तौ (हस्त) दाढिकायां (नासिकाया) Noted by Jha]; अप. २।२१५ यां च (यां तु) शु च (शु तु); ब्यक. १०५ मनुनारदौ, स्मृच. ३२९ दविचा (दवका); विर. २६८ मनुनारदौ; पमा. ४१९; विचि. ११४, ११८; ब्यनि. ४९३ दाढि-

(१) दर्पादित्यनुवर्तते । परिभवबुद्ध्या केशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शूद्रस्य हस्तौ छेदयेत् । द्विवचनमेकेनापि द्वाभ्या तुल्यपीडाकरणे उभयच्छेदो नैकस्यैव । दाढिका म्शु । अन्यदपि यद्दृग् गृह्यमाण ग्रीवादिगुल्यपीडाकर तत्र सर्वथाऽप्ययमेव दण्डः । अविचारयन् पीडा कियत्यस्य गृहीतस्य संजाता महती स्वल्पा वेति । एतदनुबन्धश्लोकप्रातं विचारणं निवार्यते । ग्रहणमात्रे दण्डः । *मेधा.

(२) केशपादश्मश्रुग्रीवावृषणाना चान्यतमस्मात् ब्राह्मण शूद्रस्य हस्ताभ्यामाकर्षयतो हस्तौ अविलम्बमानो राजा छेदयेत् । गोरा.

(३) वृषणेषु वृषणादिष्वित्यर्थः । नान्यथा बहु-वचनोपपत्तिः । अप. २।२१५

(४) केशेष्वेकेन हस्तेन गृह्णतोऽप्युभयहस्तच्छेदन-विधिः द्विवचनात् गम्यते । दाढिका पुरुषस्य प्रधान लिङ्गमुच्यते । स्मृच. ३२९

(५) दर्पादित्यनुवर्तते । अहङ्कारेण केशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जाता वेत्यविचारयन् हस्तौ छेदयेत् । पादयोः श्मश्रुणि च ग्रीवाया वृषणे च हिंसार्थं गृह्णतो हस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात् । +मसु.

(६) पादयोरित्यादिषु गृह्णत इत्येव । नन्द.

सवर्णविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः

स्वर्गभेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥

* मवि. मेधावद्भावः । + मच. मसुवद ।

कायां (नासिकायां) शु च (तथा) मनुनारदौ; स्मृचि. २३; दवि. २५४ मनुनारदौ, सवि. ४८२ पू., यमः; चीमि. २।२२९; ब्यप्र. ३७४ मनुनारदौ; ब्यड. ११५ मनुनारदौ; सेतु. २१७; ससु. १६२; विब्य. ५०.

(१) मस्मृ. ८।२८४ [भेत्ता (भेदी, भेदे) Noted by Jha]; मिता. २।२१८ तु (च); अप. २।२१८; ब्यक. १०५; स्मृच ३२८; विर. २६४ च दर्शकः (प्रवर्तकः); पमा. ४१५ भेत्ता तु षण्णि (छेदे शतं नि); रत्न. १२२; विचि. ११५; ब्यनि. ४९१; स्मृचि. २३; दवि. २५६ च द (प्रद); सवि. ४८० भेद (छेद)

१ कर उम.

(१) द्विजातीनामय परस्परपराधे, शूद्रस्य तु शूद्रापराधे मन्यते । यः केवलामेव त्वच भिन्द्यात् विदारयेत् न लोहितं दर्शयेत् तस्य शतं दण्डः । तावदेव लोहितदर्शने । यद्यपि त्वग्भेदमन्तरेण न लोहितं दृश्यते तथाप्यधिकापराधादधिकदण्डे प्राप्ते शतवचन नियमार्थम् । अन्ये तु कर्णनासिकादेरपि स्रवति शोषितं बहिस्त्वग्भेदेऽपि तदर्थमुच्यते इत्याहुस्तदयुक्तम् । अन्तर्भेदे हि महत्त्वात् महादण्डो युक्तस्तस्माद्यत्रेपस्त्ववति शोणितं तत्र शतं शिरोभेदे तु मासवत् । निष्कशब्दः सुवर्णपरिमाणवाचीत्युक्तम् । प्रवास्योऽस्त्रा भेदकस्तत्प्रयोजक इति । घञन्तेन समास कृत्वा तं करोतीति पञ्चितव्यः, अस्थिभेदकृदिति । प्रवासनमर्थशास्त्रप्रवृत्त्या मारणनिर्वासन वा । दण्डविधौ ह्यर्थशास्त्रश्रवणं दृश्यते । तथाहि दशबन्धमिति बार्हस्पत्य औशनस्ये च प्रयोगः । निर्वासनं ब्राह्मणस्य नान्येषाम् । मेधा.

(२) चर्ममात्रभेदकृत् समानजातिः, न तु शूद्रो ब्राह्मणस्य, दण्डलाघवात् पणशतं दण्डनीयः । तथा रुधिरौत्पादी शतमेव दण्ड्यः । मासभेदकृत् पण्णिकान् दण्ड्यः । अस्थिभेदी देशान्निर्वास्यः । *गोरा.

(३) निबन्धातिशये सति लोहितदर्शकस्य शतमन्यथा चतुःषष्टिः । अप. २।२१८

(४) त्वग्भेदक इत्यादि समावकृष्टविषयापराधकरणे । शतं पणान् । षण्णिकान् दीनारान् । प्रवास्यो देशान्निर्वास्यो गृहीतसर्वस्त्रः । अस्थिभेदकोऽस्थिभङ्गप्रहारकृत् । मवि.

(५) मांसभेत्ता व्रणकर्ता । स्मृच. ३२८

(६) अत्र 'सह शोणितेने'त्यनेन विष्णुना शोणितेन चतुःषष्टिपणदण्डाभिधानादधिकत्वग्भेदादिप्रयुक्तशोणिते इदं बोद्धव्यम् । विर. २६४

(७) निष्कोऽत्र राजतो विशेषणाभावात् आनु-

* मसु., मच., भाच. गौरावत् ।

च दर्शकः (तदर्थकः) भेत्ता (च्छेत्ता); वीमि. २।२२० मितावत्; व्यग्र. ३७२; व्यड. ११३ मितावत्; विता. ७३८ मितावत्; सेतु. २१८; ससु. १६२; विव्य. ५० भेत्ता तु (स्य भेत्ता).

रूप्याच्च ।

+दवि. २५६

वनस्पतिच्छेदने दण्डविधिः

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥

(१) वनस्पतिग्रहणं सर्वस्थावरप्रदर्शनार्थम् । फलपुष्पपत्रच्छायादिना महोपभोग्यस्य वृक्षस्य हिंसायां विनाशो दमः दण्ड उक्तमसाहसः । स मध्यमस्य मध्यमो निकृष्टस्य प्रथमस्तथा स्थानविशेषो द्रष्टव्यः, पत्रच्छेदः फलच्छेदः शाखाच्छेद इति । फलानामपि विशेषो महार्घता दुध्रापता, तथा स्थानविशेषोऽपि द्रष्टव्यः । सीम्नि चतुष्पथे तपोवन इति । ×मेधा.

(२) वनस्पतिवृक्षाणां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उपभोगः छायादानात्मकेन निकृष्टः कुसुमदानरूपेण मध्यमः फलदानात्मकेन उत्कृष्टः तदपेक्षया छेदने दण्डः कार्यः । छायामात्रोपभोगिनि वटादौ स्वल्पो दण्डः, पुष्पोपभोगिनि मल्लिकादौ मध्यमः, फलोपभोगिन्याम्रादौ उत्कृष्टः । *गोरा.

(३) वृकायदण्डप्रसङ्गेन स्थावरस्यापि । 'धोनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरुवाय देहिनः स्थाणुमन्ये नु संयन्ती'ति श्रुतेः, 'तस्मात्प्रयन्ति पादपाः' इति स्मृतेः, तेषां कायाभिमानित्वेन हिंस्यत्वात्कर्तुः प्रथमसाहसादिदण्डो ज्ञेय इत्याह — वनस्पतीनामिति । तथाच विष्णुः— 'फलोपभोगद्रुमच्छेत्ता तूत्तमसाहस पुष्पोपभोगच्छेदी कार्पापणशतं तृणच्छेद्येकपणम्' इति । छेद्यत्र हिंसकः । धारणा शास्त्रमर्यादा । मच.

+ शेषव्याख्याने सर्वज्ञनारायणकुल्लूकभट्टयोरुद्धारः ।

× विर., दवि., व्यग्र. मेधावत् ।

* मवि., मसु., नन्द., भाच. गौरावत् ।

(१) मसु. ८।२८५ क., ख., भोगो (भोगं); अप. २।२२९; व्यक. १०८; विर. २८४ काल्यायनः; पमा. ४२५, रत्न. १२३; विचि. १२२; दवि. ३८ षामुपभोगो (षां विनियोगो) काल्यायनः : २२९ भोगो (योगो) : ३२३ काल्यायनः; सवि. ४८४ भोगो यथायथा (भोगे यथायथा) मिति धारणा (मविचारणे); व्यग्र. ३७६; व्यड. ११६; व्यम. १००; विता. ७४४; ससु. १६३.

१ नाशमाह दण्ड.

प्राणिपीडने दण्डविधिः

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।
यथायथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथातथा ॥

(१) यदुक्तं त्वग्भेदक इति तस्य विशेषोऽयम् । असति मनुष्यग्रहणे प्राणिमात्रहिंसाविषयत्वेऽस्य श्लोकस्य महापशूना क्षुद्राणां च पशुपक्षिमृगाणां तुल्यदण्डता मा भूदिति तदर्थमिदम् । यथायथा महद्दुःखमिति । स्वल्पे भेदने शोणिते च प्राणिना महत्त्वादल्पत्व प्रहारस्य शतादूनोऽपि दण्डः, महति शतादभ्यधिकोऽपि । अन्ये तु महद्ग्रहणे महति दुःखे दण्डवृद्धयर्थं, नाल्येऽपचयार्थं, यथाश्रुतमेव । तत्र दुःखाय प्रहृते दुःखोत्पत्त्यर्थं प्रहारे । प्रमादे तु न दृष्टिः । 'अनुबन्धं परिज्ञाय' इति अस्यैव श्लोकद्वयमुदाहरणं भङ्ग्या व्याख्येयम् । मेघा.

(२) मनुष्याणां पशूनां च पीडोत्पादनार्थं प्रहारे दत्ते सति यथायथा महती पीडा त्वग्भेदादावपि मर्म-भेदानादिना भवति तथातथा त्वग्भेदकरो शतं दण्ड्य इत्येवमादितोऽधिकमपि दण्डं कुर्यात् । * गौरा.

(३) दुःखाय न मरणाय । मवि.

(४) मनुष्याणां पशूनां पीडोत्पादनार्थं प्रहारे कृते सति यथायथा पीडाधिक्यं तथातथा दण्डमप्यधिकं कुर्यात् । एवं च मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु 'त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यः' इत्युक्तादप्यधिको दण्डो दुःख-विशेषापेक्षया कर्तव्यः । ममु.

(५) दुःखाय दुःखोदयमभिसंधाय, तेन प्रमादकृते, बलादिकृते च न दोष इति दर्शितम् । Xविर. २६६

* ममु., मच., नन्द. गौरावृत् ।

X दवि. विरवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२८६ [महद्दुःखं (भवेद्दुःखं) Noted by Jha]; व्यक. १०५ हते (हते), स्मृच. ३२८, विर. २६६ हते (कृते), पमा. ४१७ हते (हते) महद्दुःखं (भवेद्दुःखं) कालायनः; विचि. ११६-७; व्यनि. ४९२; स्मृचि. २४; दवि. २५८ विरवत्; सवि. ४८३ (=); व्यप्र. ३७३ व्यकवत्, कालायनः; व्यड. ११४ कालायनः; सेतु. २२०; समु. १६२ हते (सते) कालायनः.

१ हणात् म. ३ दस्त.

अज्ञावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥

(१) अज्ञानामवपीडनां इदरज्ज्वादिग्रहणसंधिविश्लेषणादिना, तत्र यावता घनेन पथ्यभिपगौषघादिमूल्येन प्रत्यापत्तिमायाति तावदेसौ पीडितस्य दाप्यः । एवं प्राणशोणितयोरवपीडनौयामिति समस्तमपि योज्यम् । अथवा प्राणशोणितयोः समुत्थानव्ययं दाप्य इति सबन्धः, सामर्थ्यादपचितयोरिति लभ्यते । समुत्थानं प्रकृत्यापत्तिः । प्राणो बलम् । प्रहारेणास्वस्थस्य भोजनादृते कार्श्याद्युत्पत्तौ बलमपच्यते । तत्राङ्गेऽनष्टे प्रत्यागते च यावद्बललाभस्तावत्तदुपयोगे यत्किञ्चिद्घृततैलादि दापनीयः । एवं शोणिताद्युत्पत्तौ तद्दुर्बलीभूतस्य व्याध्यन्तरं वा प्रातस्याप्रकृतशरीरावस्थाप्राप्तेः समुत्थानव्ययं दाप्यः । न चेत्तद्गृह्णाति तदा तच्च दण्डं च परिपिण्ड्य सर्वं रात्रे दद्यात् । मेघा.

(२) अङ्गेनोदरवाहादीना येन वक्त्रादिबन्धनादिना पीडनानि कृतानि, तथा प्राणस्य वायोर्धेन निरोधादिना पीडनानि कृतानि, रुधिरस्यापि येन दृढमुष्टिरज्ज्वाद्या-कर्षणेन बहिःक्षवणवर्जितमपि पीडनं कृतं, स शरीरस्य प्राग्भूपापत्युत्पादकमौषधादिव्ययं तस्य राज्ञा दापनीयः आत्मीयश्च दण्डं, यदाऽसौ समुत्थानव्ययं न गृह्णाति तदा तद्व्ययं दण्डं चोभयमपि दण्डार्थं राज्ञा दापनीयः । गौरा.

(३) अज्ञावपीडनमङ्गमङ्गः । व्रणो मासभेदः । शोणितं त्वग्भेदेन रक्तोत्पादः । समुत्थानं सरोहणम् । तद्यावता भवति भग्नादीना तावत् भग्नाङ्गादिभ्यो

(१) मस्मृ. ८।२८७ [समुत्थानव्ययं (सर्वधनव्ययं) Noted by Jha]; मेघा. व्रण (प्राण); गौरा. नायां (नाना) व्रण (घ्राणे) सर्व (शत), व्यक. १०६ व्रण (प्राण); मवि. प्राणपदं व्रणपदस्थाने कचित् पठ्यते; विर. २७० व्यकवत्; व्यनि. ४९४ नाया च (ने चास्य); स्मृचि. २४ व्यकवत्; दवि. २२० ज्ञाव (ज्ञाना) समुत्थानव्ययं (सर्वस्व च व्यय), मच. मेघावत्; बाल. २।२२१ ज्ञाव (ज्ञानां) व्रण (प्राण); समु. १६२ स्तथा (रपि) सर्व (सर्व).

१ ग्रहणसवन्धि. २ दपीडि. ३ नानामि. ४ क्षुपपत्तौ.

दापनीयः । प्राणपद व्रणपदस्थाने क्वचित्पठ्यते, तत्र प्राणो बल तस्य समुत्थान प्रागवस्थाप्राप्तिः । तथा सर्वं दण्ड प्रागुक्त यथायोग्य दण्ड्यः । वेति समुच्चये । *मवि.

(४) अङ्गानां करचरणादीनां व्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिः समुत्थानसंबन्धो भवति तावत्कालेन पथ्यौषधादिना यावान् व्ययो भवति तमसौ दापनीयः । अथ तव्यय पीडोत्पादको न दातुमिच्छति, तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्तमेन दण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः । ममु.

(५) तेपामेव पीडाविशेषनिमित्तं दण्डविशेषमाह— अङ्गति । अङ्गानां करचरणादीनाम् । प्राणे निश्वासावरोधने कृते । समुत्थानव्ययं येन व्ययेनौषधादिना समुत्थातुमर्हति त दातुं नेच्छति तावदेवासौ दाप्यः 'त्वग्भेदकः शतमित्यनेनोक्तं सर्वं तावदभावे सर्वस्व देयमित्याह— सर्वेति । एतत्तु वधमुद्दिश्य पीडामात्र इति पूर्वस्मान्नेदः । मच.

(६) अङ्गावपीडनायां कृतायां व्रणशोणितयोश्च कृतयोः समुत्थान नामावृत्त्यावर्तितं तदर्थं व्ययं समुत्थानव्ययमपीडिताय राज्ञा विचिकित्सादिहेतोर्दाप्यः, अपि च सर्वं दण्डम् । अथवैतस्मिन्निति यावद्राज्ञः प्रदेय दण्डात्मकं द्रव्यं तावत्पीडितायापि पीडको दाप्यः । नन्द.

गृहोपकरणदिद्रव्यभाण्डपुष्पमूलफलादिनाशने
दण्डविधिः

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दाद्याच्च तत्समम् ॥

* दवि. मविवत् ।

(१) मसृष्ट. ८।२८८ [द्रव्याणि (द्रव्यादि) Noted by Jha]; अप. २२७।३३-४ हिंस्याद्यो यस्य (यो हरेद्यस्य) उत्तरार्धे (स तस्योत्पाद्यं तुष्टिं तु राज्ञे दद्यात्ततो दम्यः); मित्ता. ३।२६४ द्रव्याणि . यस्य (यो यस्य हिंस्याद् द्रव्याणि); अप. २।२३०, व्यक. ११९ राज्ञे (राज्ञो); विर. ३५२; विचि. १५१; व्यनि. ५१८ राज्ञे दद्याच्च (राज्ञो दण्डं च); रसृष्टि. २४; दवि. २९५ हिंस्याद्यो (हिंसेषो); समु. १५८ दविवत्, क्रमेण यमः; विव्य. ५३.

(१) द्रव्याणि गृहोपकरणानि शूर्पोल्लखलघटस्थालीपिठरादीनि अग्नानि वाऽनुक्तदण्डविशेषाणि तेषां हिंसा प्राभ्रपनाशः सत्यापि कार्यक्षमत्वे । ज्ञानतोऽज्ञानत इति, प्रमादकृते बुद्धिपूर्वं चाविशेषेण हिंसता, तस्य द्रव्यस्यामिनो जनयेत्परितोषं तदुत्पान्यदानेन मूल्येन प्रणयेन वा । राज्ञे तु द्रव्यमूल्यं द्रव्यं वा दद्यात् । अस्य क्वचिदपवादः 'चर्मचार्मिके'त्यादि । मेधा.

(२) चर्मचार्मिकादिवक्ष्यमाणातिरिक्तानि कटकाङ्गदादीनि द्रव्याणि यस्य संबन्धोनि यो हठात् प्रमादाद्वा नाशयेत्स तस्य प्रतिस्कारादिना तुष्टिमुत्पादयेत्, राज्ञे विनाशितद्रव्यसमानं दण्डं दद्यात् । *गोरा.

(३) हिंस्यात् विनाशभङ्गादिना । तुष्टिमुत्पादयेत् वाचाऽपि । तत्समं तन्मूल्येन तुल्यं दण्डम् । ज्ञानतोऽज्ञानतस्त्वर्धमित्यर्थसिद्धत्वात्क्रोक्तम् । तुष्ट्युत्पादने तु न विशेष इति तदपेक्षया ज्ञानतोऽज्ञानत इत्युक्तम् ।
× मवि.

(४) द्रव्यनाशोऽपि हिंसाविशेषोऽतस्तत्रापि स्वामिनो मूल्यद्रव्यादिना तुष्टिं विदधदपि राजकीयदण्डमर्हतीत्याह— द्रव्याणीति । तुष्टिं प्रणिपातेन धनेन वा । राज्ञस्तु तत्समं नाशितद्रव्यमूल्यसमं दद्यात् । मच.

(५) द्रव्याणि वस्त्रादीनि, तुष्टिमुत्पादयेत्तदा द्रव्यदानादिना । तत्समं हिंसितद्रव्यसमं, अज्ञानतो हिंसायां तुष्टिः, ज्ञानतो हिंसायां तुष्टिः राज्ञे तत्समं द्रव्यदानं च । नन्द.

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥

(१) चर्मचार्मिकयोर्द्वन्द्वं कृत्वा भाण्डपदेन विशेषेण समासः । अथवा चार्मिकभाण्डयोर्विशेषणसमासं कृत्वा चर्मशब्देन द्वन्द्वः । चर्मविकाराच्चार्मिकाणि

* ममु. गोरावत् । × मच. मविवत् ।

(१) मसृष्ट ८।२८९; अप. २।२३०; व्यक. ११९; विर. ३५२ लोष्ट (लोष्ट); विचि. १५२ पु च (ऽपि च); व्यनि. ५१८; दवि. २९५ विरवत्; सेतु. २५४ येषु च (येऽपि च) : ३०८-९ लेषु च (लेषु ह), समु. १५८ काष्ठ (कांस्य) क्रमेण यमः .

१ द्रव्याणि गृहोपकरणान्यन्यानि वाऽनुक्तदण्डविशेषाणि शूर्पोल्लखलघटस्थालीपिठरादीनि. . . ३ चार्मिक . . .

माण्डानि कटिसूत्रवरत्रादीनि, चर्माण्यविकृतानि गवा-
दीनाम् । अथवा चर्ममाण्डानि केवलचर्ममयानि, चर्मा-
वनद्धानि चार्मिकाणि । काष्ठमयमाण्डान्युलूखलमुसल-
फलकादीनि । लोष्टो मृद्विकारः, पाषाणाकृतिः पिण्डी-
भूता मृत् तन्मयानि स्वल्पपाकाधानादीनि । तन्नाशने
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डस्तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव ।

मेघा.

(२) चर्मसु चर्मकाष्ठमृन्मयेषु भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु
च परकीयेषु च नाशितेषु तन्मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डो
राशो देयस्तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः कार्या । *गोरा.

(३) चर्मादिभाण्डेषु नष्टेषु चर्मास्यायं चार्मिकः
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः द्रव्यस्वामिने मूल्यं पञ्चगुणं
देयम् । मान्च.

यानसंबन्धिनिमित्तेषु प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाम्या-
दीना दण्डविचारः

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥

(१) सत्यामपि हिंसाया क्वचिद्दोषो नास्तीत्येतदनेन
प्रकरणेन प्रदर्शयते । यानं गन्त्यादि यदारुह्य यान्ति
पन्थानम् । तच्च गन्त्यादि बलीवर्दगर्दमहिषादिवाह्यम् ।
त एव वा गर्दमादयः पृष्ठारोह्या यानानि । याता तदा-
रूढः सारथ्यादिः । यानस्वामी यस्य तत्त्वयानम् ।
तत्रैषां चक्रवेगादिमी रथ्याकर्षणयुक्तैर्वाश्वादिभिः कस्य-
चिद्द्रव्यस्य नाशो वा मरणं तत्र पशुस्वामिपालव्यतिक्रम-
न्याये प्राप्ते कदाचिद्यातुर्दोषः कदाचित्स्वामिनः कदा-
चिदुभयोः कदाचिन्न कस्यचिदपीति यो विशेषस्तत्र
नोक्त इहैवेष्यते स उच्यते । अतिवर्तनानि अतिक्रम्य
हिंसादण्डं वर्तन्ते । नात्र दण्डोऽस्ति । दण्डनिमित्तानि
न भवन्तीति यावत् । शेषे दण्डः, उक्तैर्म्यो निमित्तेभ्यः ।
अन्यत्र तान्यपि वक्ष्यन्ते ।

मेघा.

* मवि., ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९० [यातुश्च (गन्तुश्च) Noted
by Jha]; व्यक. १०८ यातुश्च (यन्तुश्च); मवि.
अभिवर्तनानीति क्वचित्पाठः; विर. २८०-८१ स्य चैव
यातुश्च (स्यैव हि यन्तुश्च); दवि. २२४ स्य चैव यातुश्च
(स्यैव हि जन्तोश्च); बाल. २।२९९; समु. १६३.

व्य. कां. २२७

(२) यानस्य गन्त्यादेर्यातुश्च सारथ्यादेः यानस्वामिनः
यत्संबन्धियानं तेषां छिन्ननासास्यत्वादीनि वक्ष्य-
माणानि निमित्तादीनि अतिवर्तनानि दण्ड चातिक्रम्य
वर्तन्ते । तेषु सत्सु यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोरपि
कृतयोः सारथ्यादेः दण्डो न भवतीति मन्वादय आहुः ।
तन्निमित्तव्यतिरेकेषु पुनर्दण्डः क्रियते । * गोरा.

(३) यानस्य यद्यपि पद्वादेर्न दण्डस्तथापि शिबिका-
वाहकमनुष्यादिरूपस्यास्तीति यानग्रहणम् । यातु-
र्यापयितुर्नेतुः सारथ्यादेः । यानस्वामिनोऽधिकृतस्य ।
वक्ष्यमाणान्यतिवर्तनानि दण्डातिवृत्तेर्दण्डातिभावस्था-
नानि । अभिवर्तनानीति क्वचित्पाठः । तत्र दण्डार्थ
निवर्तन विरोधन नास्तीत्यर्थः । मवि.

^१ छिन्ननस्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥

^२ छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाऽप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥

(१) यत्र नास्ति दोषस्तानि तावदाह । नासायां भवं
नास्य, 'शरीरावयवाद्यत्' (व्यासू. ५। १। ६), नासिका-

* ममु., विर., मच., नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९१ नस्ये (नास्ये); मिता. २।२९९;
अप. २।२९८ अक्षभङ्गे (अक्षामावे) चक्रभङ्गे (चक्रामावे);
व्यक. १०८ नस्ये मग्न (नासे भिन्न), स्मृच. ३२९ छिन्न
(छिन्ने) भग्नयुगे (युगे भग्ने); विर. २८१ नस्ये (नास्ये)
भग्न (भिन्न) च या (तु या); पमा. ४२१ मस्मृवत्;
दवि. २२४ मग्न (भिन्न); सवि. ४८४ स्मृचवत्; व्यग्र.
३७५ स्मृचवत्; व्यड. ११५ छिन्न (छिन्ने) भग्नयुगे (युगे
भिन्ने); विता. ७६३ यानस्य (युग्मस्य); सेतु. २२५
नस्ये मग्न (नास्ये भिन्न); समु. १६३ स्मृचवत्.

(२) मस्मृ. ८।२९२; मिता. २।२९९ योक्त्र (योक्त्)
चाऽप्य (सत्य); अप. २।२९८ योक्त्र (योक्त्); व्यक.
१०८ चा (वा); स्मृच. ३२९ इम्यो (इमे) चा (वा);
विर. २८१ छेद (भेद); पमा. ४२१; दवि. २२४ छेद
(भेद) चा (वा) दण्डं (दण्डो); सवि. ४८५ पै (वे)
दण्डं (दण्डो); व्यग्र. ३७५; व्यड. ११५ चाऽप्यपैहीति
(वाऽपि याहीति); विता. ७६३ न्दे चा (न्दने) दण्डं
(दोषं) उच.; सेतु. २२५ चा (वा); समु. १६३
अपवत्.

पुष्टसयोगिनी बलीवर्दानां रज्जुः, अश्वाना खलीनं, हस्तिनामङ्कुशस्तस्मिन् छिन्ने त्रुटिते । युगे च भग्ने, रथाङ्गकाष्ठं युगम् । छिन्नं नास्यमस्येति बहुव्रीहिणा रथ उच्यते, पशुर्वा । उभयोरपि साक्षात् पारम्पर्येण सबधात् । तिर्यक्प्रतिमुखागते याने, तिरश्चीनं वा प्रतीचीनं वा कथञ्चिद्भूवैषम्यात् पशुत्रासाद्वा यानं गच्छेत् कञ्चिद-पराध्येन दुष्येत् । प्राजको हि समुखीनान् शक्तो रक्षितुं, तिर्यक्प्रत्यगवस्थितौ त्वदृश्यमानस्य कथं शक्तो रक्षितुम् । प्रतिमुखागतं प्रत्यगावृत्तिः । अन्ये तु तिर्यगागते हिंस्यमाने ऋजुगामिन्येव याने न दोषमाहुः । प्रतिमुख चाभिमुख मन्यन्ते । अभिमुखागतः किमिति चक्रिण इष्ट्वा पन्थानं न ददाति । अक्षचक्रे रथाङ्गे प्रसिद्धे । यन्त्राणि चर्मबन्धनानि शकटकाष्ठानाम् । योक्त्रं पशुग्रीवाकाष्ठम् । रश्मिः प्रग्रहो हस्तवैभिः युग्याना संचरणनियमनार्थः । आक्रन्दः उच्चैः शब्दः, अपेहीत्य-पसरेत्यर्थः । इतिकरणो भाषाप्रसिद्धतदर्थशब्दोच्चारणार्थो न त्वयमेव शब्दः प्रयोक्तव्यः । अविधेयेषु युग्येष्वप-सरापसरेति क्रोशतः प्राजकस्य पथो नातिक्रामन्तं यदि हिंस्यान्न दोषः । * मेघा.

(२) छिन्ननासिकारज्जौ बलीवर्दे, भग्ने युगाख्ये काष्ठे, गन्त्यादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनं वा गते प्रतीचीनं वा, तथा यानस्य गन्त्यादेरक्षप्रविष्टकीलकादि तस्य भङ्गे, यन्त्राणां च चर्मबन्धानां छेदने, योक्त्राख्य-पशुग्रीवाकाष्ठरज्जुच्छेदने, अपसरापसरेत्येवं सारथ्यादि-संबन्धिनि चाह्वाने सति यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविना-शयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो न भवतीति मनुराह । गोरा.

(३) यन्त्राणां काष्ठसंधिघटनानाम् । योक्त्रं युगादि-बन्धनरज्जुः । रश्मिः अश्वपकर्षणरज्जुः । आक्रन्दे सारथिना अन्येन वा आक्रुष्टे । अशक्यनिवर्तनत्वे सतीदम् । × मवि.

(४) नासायां भवं नास्यम् । 'शरीरावयवाद्यत्' (व्यासू. ५।१।६) । सा चेह बलीवर्दनासासबन्धिनी रज्जुः । छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके, भग्नेयुगाख्ये

* स्मृच. मेधावत् । × दवि. मविवत् मसुवच्च ।

१ (शक्तो) २ वधियु. ३ मन्यादि.

काष्ठे, रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनं वा गते, तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठमङ्गे, यन्त्राणां चर्मबन्धनानां छेदने, योक्त्रस्य पशुग्रीवारज्जोः, रश्मेः प्रहरणस्य च छेदने, अपसरापसरेत्युच्चैःशब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो नास्तीति मनुराह । * मसु.

(५) योक्त्रस्य छेदने च यन्तुर्यानस्वामिनो याना-रूढानां वा दण्डं मनुरवर्वात् । नन्द.

यन्त्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यत्प्राजकस्य तु । तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥

(१) प्राजको यानसारथिस्तस्य वैगुण्यमशिक्षितत्वं, न तु प्रमादः । प्रमादे हि शिक्षितस्य स्वामिनो न दोषः । तस्माद्धेतोर्यदि युग्यं सहसा अपवर्तते स्पष्टं मार्गं हित्वा तिर्यक् पश्चाद्वा गच्छेत् गतं च किञ्चिन्नाशयेत्तत्र स्वामी दण्ड्यः । अशिक्षितः प्राजकः किमित्यारोपितः । 'मनुष्य-मरणे क्षिप्र' (मसृ. ८।२९६) इत्यादिवक्ष्यमाणेन प्राणिभेदेन द्रव्यभेदेन च दण्डान्तरविधानात् द्विशतं इति (न ?) विवक्षितम् । दण्डनिमित्तमेतदित्येतावतैव वाक्यस्यार्थवत्त्वात्, उत्तरत्र न कश्चिदन्योऽर्थः श्रूयते येन वाक्यं तत्र सख्याविधायकमित्युच्येत । मेघा.

(२) यत्र पुनः सारथेरकौशलात् यानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायां अकुशलसारथिकरणाद्यानस्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः । सारथेश्च 'मनुष्यमरणे क्षिप्र' इत्येवं वक्ष्यमाणो भवति । एवं च द्विशतग्रहणस्योत्तरश्लोके च शतग्रहणस्याविवक्षितत्वमाहुस्तदसत् । अप्रमादाभि-धायित्वाहधेः । ×गोरा.

(३) प्राजकः सारथिः । स्वामी रथी ।

अप. २।२९८

* विर., मच. मसुवत् ।

× मसु., विर., मच गोरावत् ।

(१) मसृ. ८।२९३ क., युग्यं (युग्मं), अप. २।२९८; व्यक्र. १०८ शतं दमम् (शतो दम), स्मृच ३२९; विर. २८२ पव (तिव), दवि २२५; सवि. ४८५ पव (पि व); वीमि. २।३०० त्या (धो); व्यग्र. ३७६; व्यड. ११५ त्राप (त्र प्र) युग्यं (युग्म), बाल. २।३००; सेतु. २०५ (=) विरवत्; ससु १६३ त्या (द्वा).

(४) अपवर्तते व्यातवर्ते युग्यं रथादि । वैगुण्याद-
ज्ञानात् । स्वामी दण्ड्यः तादृक्सारथिकरणात् । अङ्ग-
भङ्गादिरूपाया हिंसाया भूताया द्विशतं पणान् दण्ड्यो
नान्यथा । मवि.

(५) प्राजकस्य नोदकस्य, शकटादिनेतुरिति यावत् ।
द्विशतग्रहणं तत्तत्प्राणिहिंसायां विशेषविहितदण्डोप-
लक्षणार्थम् । प्राजकस्य वैगुण्यात् एकहस्तत्वादिनात्
स्वामिना वेतनलाघवार्थमनुमतत् । स्मृच. ३२९-३०

(६) यत्र निमित्ते युग्यं यानं रथादिकं प्राजकस्य
वैगुण्यात् सारथेरसामर्थ्यात् अपवर्तते विषमं प्रवर्तते तत्र
निमित्ते मनुष्यपदवादिहिंसायां द्विशतं दम स्वामी दण्ड्यो
भवेदनासप्राजकनियोगात् । प्राजकस्य 'मनुष्यमारणे क्षिप्र
चोरवदि'त्यादिश्लोकद्वये वक्ष्यमाणः, सर्वजनसामान्येऽपि
एवं दण्ड इत्यवगन्तव्यम् । नन्द.

प्राजकश्चेद्भवेदासः प्राजको दण्डमर्हति ।

युग्यस्थाः प्राजकेऽनास्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥

(१) यदि पुनः सारथिः कुशलस्तदा सारथिरेव
'मनुष्यमारणे' इत्यादिवक्ष्यमाणं अर्हति दण्डं, न स्वामी
द्विशतं, अकुशले तु सारथौ स्वाम्यतिरिक्ता अन्येऽपि
यानारूढाः अकुशलसारथिकयानारोहणात् सर्वे शतं शतं
दण्ड्याः । सारथेस्तु 'मनुष्यमारणे' इत्यादिः स्थित एव ।
* गोरा.

(२) आतो विशः प्राजको दण्ड्यः स्वाम्यपराधा-
भावात् । तत्रानास्ते अज्ञे युग्यस्थानरथस्थाः सारथि
पक्षपूरकतया विज्ञाताः स्वामिना नियुक्तास्ते दण्ड्याः ।
अनःस्वामी ते च सर्वे शतं प्रत्येकं दण्ड्याः । X मवि.

(३) प्रगुणप्राजकप्रमादादिना प्रवृत्ते युग्ये न स्वामी
दण्ड्यः, किन्तु प्राजक इत्याह स एव — प्राजकश्चे-
दिति । आसः प्रगुण इत्यर्थः । स्मृच. ३३०

* ममु., मच. गोरावत् । X भाच मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८१२९४; मिता. २।३०० पू; अप. २।२९८; व्यक. १०८; स्मृच. ३३० पू; विर. २८२;
पमा. ४२२ पू; दवि. २२५ कोऽनास्ते (कोऽनासः);
व्यप्र. ३७६ पू; व्यड. ११६ प्रा (त्रा) पू; विता. ७६३ दासः (दासः) पू; बाल. २।३०० उच. ; सेतु २२५ पू; समु. १६३ प्रा (त्रा) पू.

(४) प्राजक आसश्चेन्मनुष्यपदवादिहिंसाया प्राजक
एव दण्डमर्हति न स्वामी । नन्द.

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।

प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥

(१) उक्तो हिंसायां दमः । तत्र विशेषं वक्तुमिद-
माह । स प्राजकः पथि संरुद्धोऽप्रजघनावसर्पिणा संरुद्धो
निरुद्धगतिः पश्चात्स्थितेन असुशिक्षितत्वात् प्रमा-
दाद्वा वेगेन घुर्याश्चोदिताः पुनः स्थिरयतश्चेन्निकटो
रथस्तेन च तस्य वेगनिरोधे कृते यदि पुरोरथस्था-
वेगपातात् पशुमी रथयुक्तैरश्वादिभिः रथेन रथावयवैर्वा
प्राणिनो मनुष्यादीन् मारयेत् ततो दण्डस्य विचारो
प्राप्तिः । स्थित एव दण्डः । अथवा जवोत्पतिता अश्वाः
पथि संरोधकसंमुखीनरथदर्शनेन बलाद्विचार्यमाणा-
स्तिर्यग्गत्या गच्छेयुः पार्श्वकीयान् प्रत्यगवस्थितत्वात्तथा
हन्युस्तत्र दण्डोऽविचारितो, नास्ति प्राजके दोषाभावात् ।
अथवा पथि स्थितो वर्तमानः, संरुद्धो^३ विभ्रियमाणः,
विचारितो विशेषेण विहितो विशेषित इतिवत् ।

मेघा.

(२) स प्राजकः समुखागतयानान्तरादवरुद्धैर्बली-
वर्दादिभिः संरुद्धयानो रथान्तरेण वा भूमिवैषम्यात्प्रत्य-
गपसर्पिणा अकुशलत्वात् प्राणिनो रथेन प्रमापयेत्तत्र
दण्डो मन्वादिभिर्विचारितः । गोरा.

(३) अशक्यविषये तु हिंसायामाह—स चेदिति । स
युग्यादिः । पशुभिर्हस्त्यादिभिः । उपलक्षणं चैतत् । प्रपात-
गमनोच्चारोहणतिर्यग्गमनादिनाऽपीत्यशक्यप्रतीकारागन्तु-
निमित्तवशादित्यर्थः । दण्डोऽविचारितो न निर्णतो
मुनिभिः नास्त्येवेत्यर्थः । * मवि.

* भाच. मविवत् । दण्डविवेके रत्नाकरसर्वज्ञनारायणोच्छेखः ।

(१) मस्मृ. ८१२९५ [ऽविचारितः (विचारितः,
विचलितः) Noted by Jha]; अप. २।२९८ पथि
(प्रति) ऽविचारित. (विचारतः), व्यक. १०८ ऽविचारितः
(विचारतः), विर. २८२, दवि. २२६; बाल. २।२२९
उच. : २।३००; सेतु. २२५-६ चेत्तु पथि संरुद्धः (चेत्पथि
न संरुद्धं) ऽविचारितः (विचारितः).

१ पथिनो न स्थि. २ द्यो न विभ्रियमाणोऽथवा वि.
३ चेत् ।

(४) स चेतप्राजकः समुखागतैः प्रचुरगवादिभी रथान्तरेण वा सरुद्धः स्वरथगमनानवधानात् प्रत्यक्-सर्पणाक्षमः संकटेऽपि स्वरथतुरगान् प्रेरयन्, तुरगै रथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य एव । * ममु.

(५) प्रकारान्तरेण दण्डमाह—स चेदिति । पशुभिः गजादिभिः स्वरथसंबन्धव्यतिरिक्तैः रथेन रथान्तरेण वा बद्धो गन्तुमशक्तः सन् परावृत्तत्वात् उक्तातिरिक्त्वाश्चात्त्यात् । प्रमापयेत् हिंस्यात् । अकुशलो भूत्वा लोभायत्तो यतः प्रवृत्तः, अतो दण्डार्हः । अविचारितः पूर्वं विचारो न कृतः केवलं किन्तु दण्डोऽस्तीति । मच.

(६) योऽयं स्वामिप्राजकरथस्थाना दण्ड उक्तस्तत्र प्राजकं प्रति नियममाह—स चेत्त्विति । स आतोऽनातो वा प्राजकः पथि पथिकैः सरुद्धः पशुभिः स्वरथवाहिभिर्बलीवर्दादिभी रथेन वा प्राणभृतः प्रमापयति चेत्तत्र प्रमापणे दण्डः अविचारितोऽसंदिग्धः, पुनस्तद्भयात्पथोऽपक्रमणनिमित्तरूपपतनादिहेतुके प्रमापन्न इति । नन्द.

प्राणिनिशेषार्हिसाभेदेन दण्डभेदाः

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्स्वर्षं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥

(१) तादृशे प्राजके रथपशुभिर्मनुष्यश्चेन्मार्यते तदा चौरवत्तस्य किल्बिषं, दण्डः । यद्यपि चौरस्य वैधसर्वस्वहरणादयो दण्डास्तथापीह धनदण्ड एव गृह्यते न वधः । महत्स्वर्षमिति तत्रैवार्थसंभवात् । स चोत्तमसाहसः कैश्चिदभ्युपगतः, यतश्च क्षते क्षुद्रकपशूना तृतीय-

* विर. ममुवद्भवः ।

(१) मस्मृ. ८।२९६; मिता. २।३०० षं (षी); अप. २।२९८, व्यक. १०८, विर. २८३ क्षिप्रं (क्षिप्तं) मृत्सु (वस्तु); पमा. ४२४; व्यनि. ४९७ गजोष्ट्रहयादिषु (खरोष्ट्रगवादिषु) कालायनः; स्मृचि. २४ मितावत्; दधि. २६६ मृत्सु (वस्तु), सवि. ४९३ षं (षी) प्राण षं (प्राणिहस्तु महत्स्वार्थं) याज्ञवल्क्यः; व्यम. १०९ मितावत्; वित्ता. ७६४ मितावत्; बाल. २।२२९, सेतु. २२६ दविवत्; ससु. १६३.

१ मंनु. २ वध. स.

स्थानप्राप्ताना द्विशतो दमोऽतः प्रथमस्थानां मनुष्याणामुत्तमो युक्त इति । प्राणभृतः प्राणवन्तो मनुष्यतिर्यक्पक्ष्यादयः । महत्सु, महत्त्व गवां प्रभावतो, हत्त्यादीना प्रमाणतः । आदिग्रहणाद्दर्दभाश्चतरव्याघ्रादयश्च कथञ्चित्परिगृह्यन्ते । वयं तु ब्रूमः 'सहस्रम्' इत्येवमवश्यत् यद्यन्ये चौरवद्दण्डा नाभिप्रेता अभविष्यन्, तस्मादर्धग्रहणाद्बधो मा भूत्, धनदण्डास्तु सर्वस्वहरणादयः सर्वे चौरोक्ताः पुरुषापेक्षया अतिदिश्यन्ते । ननु च मनुष्यमारणेऽन्यस्य चौरदण्डस्यातिदेशो युक्तः । स प्रतिपद मनुष्यहनने विहितः । स च 'पुरुषाणा कुलीनाना' इति (मस्मृ. ८।३२३) वध एव । तत्र किमिति वाक्यान्तरगतार्थशब्दानुरोधेनैव व्याख्यायते । वरमर्धस्यैव गुणतः कौचिद्द्रुत्तिराश्रीयताम् । सत्य, यद्यर्धशब्दो मारणेन सबध्यमानोऽन्यथोपपद्येत, न च चौरवदित्यस्यानुषङ्गागतस्यार्थान्तरवृत्तिः पूर्वापरवाक्ययोः शक्या । मेधा.

(२) प्राजकस्याकौशलेन मनुष्यमारणे सत्यपि चौरवत्तस्य उत्तमसाहसो न तु वधादि चौरदण्डः । प्राणभृत्सु महत्स्वर्षं दर्शनात्, महत्सु च प्राणिषु प्रभावतो गवादिषु प्रमाणतः स्यात्, मारितेषु उत्तमस्य साहसस्यार्थं पञ्चशतानि दण्डो भवेत् । * गोर.

(३) अथ लगुडादिना बुद्धिपूर्वं मारणे दण्डमाह—मनुष्यमारण इति । प्राणभृत्सु महत्सु गवादिषु अर्धे यस्य चौर्ये यावान् दण्डो धनकृतस्तदार्धम् । मवि.

(४) सकृदपराधे कीदृश इत्याह—मनुष्यमारण इति । मसु.

(५) एवं यानेन प्रमापणे दण्ड उक्तः । अथ पारुष्येण मनुष्यपश्चादिमारणे दण्डं श्लोकत्रयेणाह—मनुष्यमारण इति । किल्बिषं दण्डः स चार्थविषय एव, अर्थविषयसामर्थ्यात् चौरकिल्बिष उत्तमसाहसः, गवादीना प्रभावतो महत्त्वम् । नन्द.

क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

* ममु., विर., मच. गोरवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९७, मिता. २।३०० द्रकाणां (द्राणां च);

१ कदाचि. २ पथे न.

(१) अपचितपरिमाणाः क्षुद्रकाः । ते च केचि-
द्वयसः वत्सकिशोरककलभादयः । केचिज्जातिस्वभावतोऽ-
जैडकादयः । तत्राजाविकानां पञ्च माषान् वक्ष्यति ।
परिशेषाणा गवादीनामेवाय दण्डोऽल्पपरिमाणानाम् ।
शुभा मृगाः पृषतादयः आकारतो लक्षणतश्च । पक्षिणो
हंसशुक्रसारिकादयः । अशुभाः काकोलूकश्वशृगालादयः ।
पशुशब्दश्चतुष्पाज्जातिवचनः । हिंसामात्रेण दण्डमिमं
इच्छन्ति । न प्रकृतयानविधिहेतु ब्रुवते । 'तत्र दण्डो
विचारित' इत्यनेनैव यानप्रकरणं व्यवच्छिन्नम् । विचा-
रितः समाप्तविचार इत्यर्थः । इदानीमेतत्प्रकरणनिरपेक्ष-
मुच्यत इति । एव तु 'प्राणभृत्सु महत्स्वर्ध' इति
हस्तादिच्छेदो न मारणमित्यर्धशब्दो नेयः स्मृत्यन्तरात्
[इयं पङ्क्तिः पूर्वश्लोकभाष्याशः, लेखकप्रमादात्
ततो भ्रष्टा इति भाति] । मेघा.

(२) अजाविकानां वक्ष्यमाणत्वादपचितप्रमाणाना
वत्सकिशोरादीनां पशूना हिंसाया द्विशतो दण्डः कार्यः ।
पुनर्मृगपक्षिषु वराहादिषु हिंसाया पञ्चाशत्पणो दण्डो
भवेत् । गोरा.

(३) क्षुद्रपशूना मृगपक्ष्यादीनां द्विशत इत्युत्तमदण्डो-
पदर्शनमेतत् । तत्र तत्र तु क्षुद्रत्वे ऋसः क्रमेणोद्वाहः ।
एतच्च परिगृहीतविषये । अपरिगृहीतेऽप्याह—पञ्चाश-
न्त्विति । शुभेषु चित्रमृगशुक्रादिषु । मवि.

(४) क्षुद्रकाणां पशूनां जातितो विशेषापादिष्टेतरेशा
वनचरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतो
दण्डः स्यात् । शुभेषु मृगेषु रुद्रपृषतादिषु पक्षिषु च
शुक्रहंससारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशद्दण्डो भवेत् ।
*ममु.

* दण्डविवेके सर्वज्ञानारयणकुल्लूकादीनामनुवादः । मच.
ममुवत् ।

अप. २।२९८; विर २७९ (=) तु भवेद् (दुत्तरो द)
उत्त. : २८३ नां तु (ना च); पमा. ४२४; व्यनि.
४९७ नां तु (ना च) द्विशतो (दशमो) शतु (शत)
काल्यायन., स्मृचि. २४; दवि. २२८ नां तु (न् च);
सवि. ४९३ याज्ञवल्क्यः; व्यम. १०९ साया (सने)
इण्डः (इण्ड); विता. ७६४; बाल. २।२२९; सेतु. २२४
तु भवेद् (दुत्तमो द) उत्त. : २२६ दविवत्; समु. १६३.

१. श्व शू. २ प्रकृतया न विधि.

(५) क्षुद्राणां मार्जारादीनां, मृगपक्षिषु हिंसितेषु ।
नन्द.

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः ।
माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥

(१) पञ्च माषाः परिमाणमस्येति पाञ्चमाषिकः ।
माषस्य च द्रव्यजातेरनुपपादनात् मध्यमकल्पनायाश्च
न्याय्यत्वात् रौप्यस्य निर्देशोऽयमित्याहुः । हिरण्य तु
युक्तमेव तत्समिति न बाधितं भवति । अनुबन्धाद्य-
पेक्षया तु द्रव्यजातिः कल्प्येति सिद्धान्तः । मेघा.

(२) खरच्छागाविषयवधे रूप्यमाषकपरिमाणो
दण्डः स्यात्, उत्तरोत्तरमपचितदण्डाभिधानदर्शनादहै-
रण्यं माषग्रहणं, पूर्वदण्डानूनत्वात् नापि ताम्रिकस्य
करण अत्यन्तलघुत्वात् । एवं श्वसूकरमारणेऽपि रूप्य-
माषकपरिमाणो दण्डः स्यात् । गोरा.

(३) पञ्चमाषिकः सुवर्णमाषाः पञ्च तन्निष्पाद्यो
माषकः सुवर्णमाषकः । सूकरो ग्राम्यः । वराहे त्वधि-
कम् । मवि.

(४) गर्दभच्छागैडकादीनां पुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाष-
कपरिमाणो दण्डः स्यात् । न चात्र हिरण्यमाषग्रहणं,
उत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्वसूकरमारणे तु पुना
रौप्यमाषपरिमाणो दण्डः स्यात् । * ममु.

गोकुमारीदेवपशूनुक्षाणं वृषभं तथा ।
वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

* मच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९८ ख., त्पञ्च (त्पाञ्च), ग., माषिकस्तु
(माषकस्तु), [माषिकस्तु (मासिकस्तु) Noted by
Jha]; मिता. २।३०० षिकः (षकः) षिकस्तु (षकस्तु);
अप. २।२९८ मितावत्, व्यक. १०८ मितावत्, विर. २८३
नां तु (नां च) षिकस्तु (षकस्तु); पमा. ४२५; व्यनि.
४९७ मितावत्, काल्यायन.; स्मृचि. २४; दवि. २२८
विरवत्; सवि. ४९३ श्व (स) तने (तितै.) शेष मितावत्,
याज्ञवल्क्यः; व्यम. १०९ काना तु (कान् हन्तुः) शेषं
मितावत्; विता. ७६४ गर्दभा (गवया) षिक. (षकः)
षिकस्तु (षकश्च); बाल. २।२२९ अपवत्; सेतु. २२६
नां तु (नां च); समु. १६३ सेतुवत्.

(२) अप. २।२२६ रीदे (रीदे); व्यक. १०८; विर.

गोकुमारी वृषेण संयुक्ता गौः । देवपशुः देवाय दत्तः पशुः । उक्षा 'उक्ष सेचने' इत्यनुसारात् बीजसेक्ता वृषः । वृषभपदेन जीर्णवृषोऽत्र उक्तः । विर. २७९

भार्यापुत्रदासशिष्यादीनां ताडने कृते दण्डविचारः

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

(१) प्राप्ता अपराध प्राप्तापराधाः, अपराधो व्यतिक्रमः नीतिभ्रंशः । स यदा तैः कृतो भवति तदा ताडयितव्याः । ताडनमपि हिंसेत्युक्तम् । सा च 'न हिंस्याद्भूतानी'ति प्रतिषिद्धाऽपराधे निमित्ते भार्यादीनां प्रतिप्रसूयते । संबन्धिशब्दाश्चैते । यस्य भार्या यश्च यस्य दासः स तेनानुशासनीयः । मार्गस्थापनोपाय-विधिपरश्चायम् । न ताडनविधिरेव । तेन वाग्दण्डाद्यपि कर्तव्यम् । अपराधानुरूपेण कदाचित्ताडनम् । सोदरस्थाने कनीयान् पठितव्यः । भ्राता तथाऽनुजः । स हि ज्येष्ठस्य पुत्रवत्ताडनार्हः । वैमात्रेयोऽपि चेदपितृको गुणवज्ज्येष्ठतन्त्रश्च सोऽयुन्मार्गगामी ताडनादिपर्यन्तैरुपायैर्निवारणीयः । वेणुदल वशत्वक् । एतदप्युपलक्षणं तथाविधानां मृदुपीडासाधनानां शिफादीनाम् । मेधा.

(२) भार्यादयः कृतापराधा रज्ज्वा वेणुत्वचा

२७९; पमा. ४२४ नुक्षाण (नक्षत्रं) नास्त्वयं श्लोकः मुद्रित-मनुस्मृतिपुस्तकेषु । अस्मत्संगृहीतप्राचीनतमपुस्तके वर्तते । तत्र तु— 'गां कुमारीं ग्राम्यपशूनुक्षाण वाजिनं तथा । दारयन् साहसं त्वर्षं प्राप्नुयात् घातने समम् ॥' इत्येवं पाठो दृश्यते ।; व्यनि. ४९६ शूनु (शूनु); 'द्वि. ३१८ दुत्तमं (दष्टम); सेतु. २२४; समु. १६३ री (री) शेष व्यनिवत्.

(१) मस्मृ. ८।२९९ क., ख., घ., शिष्यो (प्रेभ्यो); गोरा. पुत्रश्च दासश्च शिष्यो (शिष्यश्च दासश्च पुत्रो); अप. २।६ च सोदरः (सहोदरः) : २।२२२; व्यक. १०६ व्याः स्यू (व्यास्तु); विर. २७१; विचि. ११९ धास्ताड्याः स्यू (धस्ताड्यः स्यात्); स्मृचि. २४ नारदः; द्वि. २३१; व्यप्र. ३३ अपवत् : ३७८ दासश्च शिष्यो (शिष्यश्च दासो) ता च (ताऽथ); व्यड. २० अपवत् : ११७ व्यप्र (पृ. ३७८) वत् ; बाल. २।२२९ शिष्यो (प्रेभ्यो); सेतु. २२१; विभ. १ धास्ताड्याः (धा दण्ड्याः) शेष अपवत् ; समु. १६४.

वा दण्डनीयाः स्युरिति हिंसादण्डापवादः । साधने नियमार्थश्चारम्भः । *गोरा.

(३) अथ भार्यापुत्रादीनामनुशासनप्रकारमन्यथानुशासने दण्डविधानार्थमाह— भार्या पुत्रश्चेति । नन्द.

(४) भार्यादयः प्राप्तापराधा रज्ज्वा वेणुदलेन वा ताड्याः ताडनीयाः । सोदरः भ्राता च अन्यमातृजो न । भाच.

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

(१) उक्तताडनसाधनाभ्यामन्येन प्रकारेण भ्रन्नक्ष्यादिषु लगुडादिभिर्वा चौरदण्डं प्राप्नोति । निन्दैषा । न त्वयमेव दण्डः । योऽन्यत्र हिंसाया दण्डः सोऽत्र भवतीत्युक्तं भवति । मेधा.

(२) ते पुनः शरीरस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः न तु कदाचित् उक्तमाङ्गे न वक्षसि । उक्तप्रकारव्यतिरेकेण ताडयित्वा दण्डरूपेण वाग्दण्डरूपचौरदण्डं प्राप्नुयात् । गोरा.

(३) चौरकिल्बिषं ताडितस्यामरणे स्तेयदण्डः, मरणे तु भूयस्त्वमूह्यमित्यर्थः । मवि.

(४) रज्ज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः न तु शिरसि । उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणे वाग्दण्डधनदण्डरूपं चौरदण्डं प्राप्नुयात् । ममु.

(५) पृष्ठतोऽमर्मणि, नोत्तमाङ्गे न मर्मणीत्यर्थः । न्यायसाम्यात् । विर. २७१

याज्ञवल्क्यः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

संप्रति दण्डपारुष्यं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदे-नोक्तम्— 'परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्रोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥' इति ।

*. ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३००; अप. २।६ कथञ्च (कदाच) : २।२२२; व्यक. १०६; विर. २७१ अपवत् ; विचि. ११९ तस्तु (तश्च) कथञ्च (कदाच), स्मृचि. २४ नारदः ; द्वि. २३१ अपवत् ; व्यप्र. ३३, ३७८ ; व्यड. २०-२१, ११७ ; बाल. २।२२९ अपवत् ; सेतु. २२१ अपवत् ; समु. १६४.

परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादि-
ग्रहणाद्द्रावादिभिर्योऽभिद्रोहो हिसन दुःखोत्पादनं तथा
भस्मना आदिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः
संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनं तदुभयं दण्डपारुष्यम् ।
दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत्पारुष्यं विरुद्धाचरणं
जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम् । तस्य चावगोग्णादि-
करणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्म-
त्रैविध्यात् पुनत्रैविध्यं तेनैवोक्तम्— ‘तस्यापि दृष्ट
त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् । अवगोरणनिःशङ्कपातन-
क्षतदर्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमाना च द्रव्याणा समति-
क्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥’
इति । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव
साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसा कृतानि दण्डपारुष्या-
णीत्यर्थः ।

तथा वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्त-
कलहयोर्मध्ये यः क्षमते तस्य न केवलं दण्डाभावः
किन्तु पूज्य एव । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य
दण्डगुरुत्वम् । कलहे च बद्धवैरानुसंधातुरेव दण्ड-
भाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने दण्डः
समः । तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना
एव दण्डदापनेऽधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा
घातयेदेव, नार्थं गृह्णीयादित्येवं पञ्च प्रकारा विधयस्ते-
नैवोक्ताः— ‘विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।
पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥ स मन्यते
यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्तते । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु
नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥ पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं
तु विनयो गुरुः । द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः
पुनः ॥ स तयोर्दण्डमान्नोति पूर्वं वा यदि वेतरः ।
पारुष्यदोषावृत्तयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥ विशेषश्चेन्न लक्ष्येत
विनयः स्यात्समस्तयोः । श्वपाकषण्डचण्डालव्यङ्गेषु
वधवृत्तिषु ॥ हस्तिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च ।
मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ॥ यमेव ह्यति-
वर्तेरन्नेते सन्तं जनं नृषु । स एव विनयं कुर्यान्न तद्वि-
नयभाङ्गः ॥ मला ह्येतै मनुष्याणा धनमेषां मला-
त्मकम् । अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥’
इति ।

मिता. २।२१२

दण्डपारुष्यनिर्णयहेतुः

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।
द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥

(१) वाक्पारुष्यपूर्वकत्वाद् दण्डपारुष्यस्यानन्तरमा-
रम्भः । पाण्यादिना अभिघातादिकं दण्डपारुष्यम् । तत्र
निर्जनेऽभिहित्य न मयाऽयमभिहत इत्येवं मिथ्यावादित्वे
दौष्ट्यातिशयाद्वा क्षताद्यात्मनः कृत्वा निर्दोषजनाध्या-
रोपे कथं स्यादित्यपेक्षिते आह—‘असाक्षिकहते चिह्नै-
र्युक्तिभिश्चागमेन च । द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृता-
द्भयात् ॥’ असाक्षिकेऽभिहते क्षतादिभिश्चिह्नैस्तद्व्यभि-
चारे वा कूटचिह्नकारिदुष्टपुरुषभयाद् व्यवहार एव
प्रागुक्तन्यायेन चतुष्पाद्युक्त्यागमानुसारेणैव विद्वज्जन-
समक्ष स्वयं वा राज्ञा द्रष्टव्यः । अयं च सर्वव्यवहारपद-
साधारणः श्लोकः कार्यगौरवप्रतिपत्त्यर्थमिहाम्नात इत्य-
वसेयम् ।

विश्व. २।२१६

(२) एवम्भूतदण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वाद्दण्डप्रणयनस्य
तत्स्वरूपसंदेहे निर्णयहेतुमाह—असाक्षिकेति । यदा कश्चि-
द्रहस्यहमनेन हत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नै-
र्ब्रह्मादिस्वरूपगतैर्लिङ्गैर्युक्त्या कारणप्रयोजनपर्यालोचना-
त्मिकया आगमेन जनप्रवादेन चशब्दादिव्येन वा कूट-
चिह्नकृतसंभावनाभयात् परीक्षा कार्या । *मिता.

(३) अथ दण्डपारुष्यनिमित्ते दण्डविधिः । दण्ड-
पारुष्यं नाम शरीरस्य ताडनेनामेध्यसयोजनेन ताडनार्थ-
मवगूरणेन वा परस्य दुःखोत्पादनम् । तत्रापराधसदस-
द्भावसंदेहे निर्णयहेतुंस्तावदाह—असाक्षिक इति ।

* व्यप्र. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२१२; अपु. २५।१९ तो भ (ताड);
विश्व. २।२१६ अपुवत्; मिता.; अप. क्षिक (क्षिके)
कृतो भयात् (कृताहते); व्यक. १०७ न च (न वा) शेषं
अपुवत्; स्मृच. २५ क्षिक (क्षिके) शेषं अपुवत्; विर.
२७४ अपुवत्; पमा. ४० स्मृचवत् : ४१२; रत्न. १२१
अपुवत्; व्यनि. ४९४ अपुवत्; नृप्र. २७२-३ कृतो
(युतो); वीमि., व्यप्र. ३७१ : ३७८ चिह्नैर्यु (चिह्ने यु);
व्यड. ११२ न च (न वा) : ११८ अपुवत्; विता.
७३४-५; राकौ. ४९० अपुवत्; प्रका. १४ क्षिक (क्षिके)
चिह्नैर्यु (चिह्ने यु) शेषं अपुवत्; समु. १० अपुवत्.

१ चिह्नैर्वर्णादि.

असाक्षिके देशेऽहमनेन हत इति केनचिद्राशे निवेदिते राशा सभ्यैश्च द्वेषादिकृतमिथ्याचिह्नवर्जयित्वाऽन्यैश्चिह्नैर्युक्तिभिरागमेन आसवाक्येन चकारादिव्यैश्च विवादोऽयवादी साधुरयमसाधुरयमिति विचार्य निर्णेतव्यः । चिह्नक्षतादि । युक्तिभिर्हन्तृहन्तव्ययोः सनिधान द्वेषहेतुसम्भव इत्यादिभिः । आगम आसवाक्यम् । केचित्पठन्ति— 'कूटचिह्नकृताद्भयात्' इति । तस्यार्थः— न व्रणादिदर्शनमात्रेण विना विचारो निर्णयः कार्यः । यतो मत्सरादिवशात् कूटं कृत्रिममपि चिह्नं कर्तुं शक्यते ।

*अप.

(४) चिह्नैर्हन्तुरसाधारणैरुपवीतादिभिः ।

Xविर. २७४

(५) असाक्षिक रहसि हते पादायुधादिना ताडिते हन्त्रा विप्रतिपत्तौ च कृतायां स व्यवहारश्चिह्नैर्ब्रणादिभिर्देहस्थैर्युक्तिभिः प्रयोजनपर्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन चकारात् दिव्येन द्रष्टव्यो निर्णेतव्यः । कूटेति कपटचिह्नातिरिक्तैरित्यर्थः । तुशब्देनाहमनेन ताडित इति वाङ्मात्रेण दण्डप्रणयनादि व्यवच्छिन्नन्ति । वीमि.

स्मृत्यनुक्तपारुष्ये दण्डविधिः

यत्र नोक्तो दमः सर्वैः प्रमादेन महात्मभिः ।
तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥

नानभिधानभ्रान्त्यानध्यवसायः कार्यः, किं तर्हि उक्तमनुक्तं वा द्वयोरुणादिभिरनुबन्धादिमिश्र स्वरूपमालोच्य पीडानुसारेण सर्वत्र दण्डमानकर्तव्यताध्यवसानमित्यभिप्रायः । विश्व. २।२१७

साधनभेदेन जातितो गुणतो वा समहीनोत्तमभेदेन
च दण्डभेदाः

भस्मपङ्कजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठयूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥

* स्मृच.व्याख्यानं अपराको गतार्थम् ।

X शेषं मितावत् ।

(१) विश्व. २।२१७.

(२) यास्मृ. २।२१३; अपु. २५८।१०; विश्व. २।२१८; मिता. (क) गुणः स्मृतः (गुणस्ततः); अप. मितावत्; ब्यक. १०४; विर. २६१ मितावत्; पमा. ४१३; रत्न. १२२; विधि. ११२; ब्यनि. ४९०; दधि. ४९३; रत्न. १२२; विधि. ११२; ब्यनि. ४९०; दधि.

संमेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥

(१) एतदेवोदाहरणमात्रतया प्रपञ्चयति—भस्मेति । मेध्यत्वेऽपि भस्मकर्दमधूलिप्रक्षेपणे निर्दोषस्य कृते दशपणो दण्डः स्मृत इत्यल्पोऽपि स्मरणानुसारादविरुद्ध इत्यवसेयम् । अमेध्यादिस्पर्शे तु ततो द्विगुणः विशतिपण इत्यर्थः । निष्ठयूतग्रहणं निष्ठयूतसहस्रामेध्यस्य प्रतिपत्त्यर्थम् । तथा च मूत्रपुरीषादौ दण्डातिरेकसिद्धिः ।

यच्चैतदुक्तं— 'संमेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च । हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥' कृतव्याख्यानमेतत् । विश्व. २।२१८-९

(२) एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह—भस्मेति । भस्मना पङ्केन रेणुना वा यः पर स्पर्शयत्यसौ दशपणं दण्डं दाप्यः । अमेध्यमिति अश्रुश्लेष्मनख-केशकर्णविट्दूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं च गृह्यते । पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठयूतं सुखनिःसारित जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वाद्दशपणाद्द्विगुणो विशतिपणो दण्डो वेदितव्यः । पुरीषादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष उक्तः— 'छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः । षड्गुणः कायमध्ये स्थान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥' इति । आद्यग्रहणाद्दशपणाद्द्विगुणो गृह्यन्ते ।

एवम्भूतः पूर्वोक्तो दण्डः सर्वविषये द्रष्टव्यः । परमार्यासु चाविशेषेण । तथोत्तमेषु स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वोक्ताद्दशपणाद्द्विगुणो दण्डोऽद्विगुणो

२५२ मितावत्, नृप्र. २७३; सवि. ४८१ पणः (गुणः); वीमि. मितावत्; ब्यप्र. ३७१; ब्यड. ११२ मितावत्; ब्यम. १००; विता. ७३५; राकौ. ४९० मितावत्; सेतु. २१५; समु. १६२.

(१) यास्मृ. २।२१४; अपु. २५८।११ अर्धं (अर्धं); विश्व. २।२१९; मिता. (क) ज्वेवं (ज्वेव); अप. मोह (मः प्रोक्तो); ब्यक. १०४; स्मृच. ३२९ उक्तः; विर. २६१ मितावत्; पमा. ४१३; रत्न. १२२ मितावत्; विधि. ११२ मितावत्; ब्यनि. ४९०; दधि. ३९ (मोहमदादिभिरदण्डनम्) एतावदेवः २५२ अपवत्; नृप्र. २७३ मोहमदा (मोहमत्सा); सवि. ४८१ पृ.; वीमि.; ब्यप्र. ३७१; ब्यड. ११३; ब्यम. १००; विता. ७३५; राकौ. ४९० अपवत्; सेतु. २१५ मितावत्; समु. १६२.

दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनवृत्तश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्धदमः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः । आदिग्रहणात् ग्रहावेशादिकम् । एतैर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्यः । मिता.

(३) जातितो गुणतो वा तुल्य परं भस्मकर्म-धूलिभिर्योजयतो दशपणो दण्डः । यदि पुनरमेध्यादिभिः सयोजयति तदा विंशतिपणः । अत्र यदि परस्त्रीमात्रे, तथा जातितो गुणतो वोक्तृष्टेषु नरेषूक्तमपराध कुर्यात्तदा पूर्वोक्तादण्डाद्द्विगुणो दण्डः कार्यो विंशतिपणः स्यात् । यत्र विंशतिपणस्तत्र चत्वारिंशत्पणः स्यात् । जातितो वा गुणतो वा हीनविषय उक्तस्यार्धं दण्डनीयः । मदादिना छतज्ञानस्यापराधाभावतो दण्डाभावः । अमेध्य वसाशुक्रादिशरीरमलात्मकम् । पार्थिः पादा-परभागः । निष्ठयूतं निष्ठीवनम् । अप.

(४) पार्थिश्चरणस्य पश्चिमो भागः । चरण एव तात्पर्यमस्येत्येके । * विर. २६१

(५) अथात्र दण्डपारुष्यनिश्चयानन्तरकृत्यं दण्डं यथायथमाह प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तेन— भूमेति । भस्म-पङ्कजोभिः प्रत्येकं परस्य स्पर्शं योजने तत्कर्तुर्दशपणमितो दण्डः । अमेध्यमश्रुप्रभृति, पार्थिश्चरणस्य पश्चान्द्रागः, निष्ठयूतं मुखश्लेष्म एतैः परस्य स्पर्शने कृते तत्कर्तुस्ततो दशपणाद्द्विगुणो दण्डः । एव दण्डः समेषु सवर्णेषु द्रष्टव्यः । परभार्यासूत्तमेषु च वर्णेषु विषये तादृशापराधे कृते समेषूक्तादण्डात् द्विगुणो दमः । हीनेषु वर्णेषु विषये तादृशापराधे समेषूक्तस्य दण्डस्यार्धो दमः कार्यः । मोहोऽनभिज्ञता, मदो मद्यादिभिः । आदिपदेनोन्माद-परिग्रहः । एतैर्भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डाभावः । चकारेणोत्तरोत्तरं त्रिगुणचतुर्गुणौ दण्डाविति समुच्चीयते । वीमि.

अत्राहणकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।
उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धिकः ॥

* शेषं मितावत् ।

(१) वास्तु. २।२१५; अपु. २५८।१२ धिकः (धंकरः); विश्व. २।२२० संस्पर्शे (स्पर्शने); मिता.; अप.; व्यक.

अ. अ. २२८

(१) अयं चान्यो विशेषः— विप्रपीडाकरमिति । उद्गूर्णानिपाते प्रथमसाहसो दण्डः । प्रहारायोद्गूर्णेनैव विद्वम्भेणाब्राह्मणस्य ब्राह्मणशरीरस्पर्शनेऽर्धदण्डः । स्पष्ट-मन्यत् । विश्व. २।२२०

(२) प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमाह— विप्रपीडाकर-मिति । ब्राह्मणाना पीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेर्यदङ्ग करचरणादिक तच्छेत्तव्यम् । क्षत्रियवैश्ययोरपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्याङ्गच्छेदनमेव । 'येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरु-शासनम् ॥' इति (मस्मृ. ८।२७९) । द्विजातिमात्र-स्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधानात् वैश्यस्यापि क्षत्रिया-पकारिणोऽयमेव दण्डस्तुल्यन्यायत्वात् । उद्गूर्णे वधार्थ-मुच्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः । शूद्रस्य पुनरुद्गूर्णेऽपि हस्तादिच्छेदनमेव । 'पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति' इति मनुस्मरणेन (मस्मृ. ८।२८०) । उद्गूर्णार्थं शस्त्रादिस्पर्शने तु तदर्धिकः प्रथमसाहसादर्धदण्डो वेदितव्यः । भस्मादिस्पर्शने पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोभ्यापराधेषु द्विगुणत्रिगुणा दमा इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन कल्प्यम् । शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव । 'अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदये-न्तुपः । अवमूत्रयतो मद्ग्रेमवशार्धयतो गुदम् ॥' इति मनुस्मरणेन (मस्मृ. ८।२८२) । + मिता.

(३) तुशब्दपाठे ब्राह्मणाङ्गच्छेदव्यवच्छेदः । वीमि. उच्चजातिकृते सजातीयकृते वा परगानविषये दण्डपारुष्ये दण्डाः उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ । परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥

+ अप., विर., दवि., वीमि., व्यप्र. मितावत् ।

१०५; विर. २६७ अपुवत्; पमा. ४१७; रत्न. १२२ करं (करे) शेषं अपुवत्; व्यनि. ४९२ संस्पर्शे (स्पर्शने) धिकः (धंकरः); दवि. २५० अपुवत्; नृप्र. २७३ उद्गु (उद्गु) शौ तु (शौ) धिकः (धंकरः); सवि. ४८१ स तु (स च) शेषं अपुवत्, वीमि. स तु (स च); व्यप्र. ३७३; व्यड. ११४ धिकः (धंकरः); व्यम. १००; विता. ७३६; समु. १६२.

(१) वास्तु. २।२१५; अपु. २५८।१३ शस्त्रे (शस्त्रे); विश्व. २।२२१; मिता.; अप.; व्यक. १०५ हस्त (हस्त)

(१) साम्य एव— 'शोणितेन विना कुर्वन् दुःखं काष्ठादिभिर्नरः । द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥' असृजो लोहितस्येत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२३

(२) यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदु-ताडनं काष्ठलोष्टादिभिः करोत्यसौ द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यः । यदा पुनर्गाढताडनेन लोहित दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो द्विगुणं चतुःषष्टिपणान् दण्डनीयः । त्वङ्मासास्थिभेदे पुनर्विशेषो मनुना दर्शितः— 'त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः । मासभेत्ता च षण्णिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥' इति (मस्मृ. ८।२८४) । #मिता.

(३) शोणितमदर्शयित्वा काष्ठादिभिः परस्य समान-जातीयस्य दुःखमुत्पादयन् द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यः । शोणितदर्शने तु चतुःषष्टिम् । अप.

करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥

(१) निकृष्टविषयत्वे तु— 'करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्णनासयोः । मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥' साम्ये हि शस्त्रोद्गूरणमात्र एव मध्यमस्योक्त-त्वाच्चिकृष्टविषयमेतदिति व्याख्येयम् । ऋज्वन्यत् । विश्व. २।२२४

(२) करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च

* अप., विर., पमा., वीमि., व्यप्र., व्यड., मिता. मितावत् ।

गुण (गुणो); व्यड. ११३; व्यम. १०० विना (समं) गुण (गुणो); विता. ७३७ ऽसृज (सृत.); समु. १६२ अपुवत्.

(१) यास्मृ. २।२१९; अपु. २५८।१६; विश्व. २।२२४ दतो (दन्त); मिता.; अप. विश्ववत्; व्यक. १०५ विश्ववत्; विर. २६५ विश्ववत्; पमा. ४१५; रत्न. १२२ छेद (भेद); विचि. ११६ कल्प (कल्पे) शेषं विश्ववत्; दृवि. २५७ विचिवत्; सवि. ४८२-३ (=) पाददतो भङ्गे (वदन्तभङ्गे च) मध्यो (मध्ये); वीमि.; व्यप्र. ३७३; व्यड. ११४; व्यम. १०० रत्नवत्; विता. ७३७; सेतु. २१९ कल्प (कल्पे); समु. १६२.

प्रत्येकं छेदने रूढव्रणस्योद्भेदने मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो वेदितव्यः । अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् । × मिता.

(३) मिताटीका— ननु कर्णनासच्छेदाद्यपेक्षया करपाददन्तभङ्गस्याल्पत्वेनैकरूपेण सर्वत्र मध्यमसाहसं दण्डविधानमनुपपन्नं स्यादित्यत आह— अनुबन्धादि-नेति । अनुबन्धो दोषोत्पादः । 'दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यादित्युमरः । आदिशब्दात् व्यवहारसौकर्यं गृह्यते । कर्णनासच्छेदनरूढव्रणोद्भेदनादौ दोषाधिक्यं प्रत्यक्ष-सिद्धम् । करपादयोस्तु साक्षाच्छरीरावयवत्वेन तद्भङ्गे व्यवहारसौकर्याभावेन शरीरयात्रायाः दुर्लभत्वात् दोषा-धिक्यम् । दन्तभङ्गेऽप्यवहारसौकर्याभावेन परम्परया जीवनसकोचाद्दोषाधिक्यं इत्यनुबन्धादिना करपाददन्त-भङ्गादिरूपस्य विषयस्य साम्यमूह्यमित्यर्थः । सुवो.

(४) तथापदेनाङ्गुलिच्छेदसंग्रहः । #वीमि.

चेष्टामोजनवाग्मोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धराबाहुसक्त्रां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥

(१) चेष्टादिप्रतिरोधकेऽभिघाते अस्यादीन्द्रियाधि-ष्ठानप्रत्येकभेदने कन्धरादिभेदने चोत्तमसाहसो दण्डः । चेष्टानिरोधो मूर्च्छा । भोजननिरोधोऽत्याभिघाताद् भोक्तु-मशक्तिः । वागुच्चारणाद्यकिर्वाग्मोधः । कन्धरा गलस्कन्ध-संचारिणी सिरा । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२५

(२) गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य आदिग्रहणा-जिह्वायाश्च प्रतिभेदने । कन्धरा ग्रीवा, बाहुः प्रसिद्धः, सक्थि ऊरुस्तेषां प्रत्येकं भङ्गने मध्यमसाहसो दण्डः । +मिता.

× अप., विर., पमा., विचि., दवि., वीमि., व्यप्र. मितावत् ।

* शेष मितावत् । + पमा., व्यप्र. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२०; अपु. २५८।१७, विश्व. २।२२५ मध्यम (उत्तम); मिता.; अप. सक्त्रां च (सक्थिद्वि); व्यक. १०५ प्रति (प्रवि) सः (सम्), विर. २६५ प्रति (षु वि), पमा. ४१६; रत्न. १२२, दृवि. २५७ प्रति (प्रवि), सवि. ४८३ (=) मोजन (भेदन) धे (ध)भेद (रोव) सः (सम्), वीमि.; व्यप्र. ३७३, व्यड. ११४; विता. ७३८, समु. १६२ भङ्गे (भेदे).

(३) चेष्टा गमनागमनमूत्रपुरीषोत्सर्गादिः । भोजन-
मभ्यवहारः । वाग्व्याहारः । एषा कस्यचिद्रोधे प्रति-
बन्धे, नेत्रादेश्च ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानस्य प्रतिभेदने तदधि-
ष्ठानत्वविनाशे, कन्धराया ग्रीवाया बाह्वोः सक्थो जघन-
स्याङ्घ्रेः पादस्य वा भङ्गे मध्यमसाहस एव दण्डः ।
पूर्वमिदं च वाक्यं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य समानजाती-
यस्यापराधुवतो दण्डविधायकम् । विष्णुः—‘चेष्टा-
भोजनवाग्रोधे प्रहारदाने च नेत्रकन्धराबाहुसक्थिमङ्गे
चोत्तमम्’ (विस्मृ. ५।६९-७०) । उत्तमसुत्तमसाहसः,
दण्ड इति शेषः । अत्र क्षत्रियस्य वैश्यमपराधुवतो
वैश्यस्य क्षत्रियमपराधुवतो यथाक्रमं दण्डदाने मध्यमोत्तम-
साहसयोर्विषयव्यवस्था । अथवा मध्यमसाहसविधिः
शूद्रस्य समानजातीयापराधे । उत्तमसाहसस्तु समान
जातीयापराध एव क्षत्रियवैश्ययोः । अप.

(४) चकारेण पार्ष्णिप्रभृतिसंग्रहः । *वीमि.

एकं घ्नतां बहूनां च यथोक्ताद्द्विगुणो दमः ।
कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥

(१) सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे—‘एकं घ्नतां बहूनां
तु यथोक्ताद् द्विगुणा दमाः । कलहापहृतं देयं दण्डश्च
द्विगुणस्ततः ॥’ कलहापहृतादित्यर्थः । एतच्चाभिहतायैव
देयं राजदण्डव्यतिरेकेणेत्यवसेयम् । तथा च बृहस्पतिः—
‘दण्डस्त्वभिहतायैव दण्डपारुष्यकल्पितः । हृते तद्द्विगुणं
चान्यद् राजदण्डस्ततोऽधिकः ॥’ इति । यत्तु नारदीयं—

* शेष मित्तावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२१; अपु. २२।५९ उक्त. :
२५।१८ णो दमः (णा दमा.) ण्डश्च (ण्डस्तु) णस्ततः
(णः स्मृत.), विश्व. २।२२६ नां च (नां तु) णो दमः
(णा दमाः); मिता; अप. नां च (नां तु) स्ततः
(स्तथा), व्यक्र. १०६ दण्डश्च. . स्ततः (दण्डं च
द्विगुण ततः) शेष विश्ववत्; स्मृच. ३२९ ना च (ना तु)
पू.; विर. २६९-७०; पमा. ४१६ पू. : ४२० स्ततः
(स्तथा) उक्त; विचि. ११९ णस्तत (णः स्मृतः); दवि.
२२० उक्त. : २४९ पू.; नृप्र. २७४ णो (ण) पू.;
सवि. ४८३ (=) पू , वीमि; व्यप्र. ३७३ पू. : ३७५
उक्त; व्यड. ११४ पू. : ११५ श्च (श्चेत्) उक्त; विता.
७३८ पू. : ७४१ उक्त; सेतु. २२१ विचिवत्; समु. १६२
ना च (नां तु) पू. : १६३ उक्त.

‘यमेव ह्यतिवर्तेरन्नेते सन्तं जन नृषु । स एव विनयं
कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः ॥’ इति । एतच्छूद्रविषयं
द्रष्टव्यम् । शूद्राणा ह्युत्कृष्टापराधे राज्ञा अर्थदण्डो न
ग्राह्यः । किं तर्हि । अनावेद्य स्वयमेवोत्कृष्टैरर्थदण्डेन
विनयः कार्यः । राज्ञा त्वावेदिते वध एव । तथा चान-
न्तरमेवाह—‘मला ह्येते मनुष्येषु धनमेपां मलात्मकम् ।
अतस्तान् वातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥’ इति ।
स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२६

(२) यदा पुनर्बहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं
कुर्वन्ति तदा यस्मिन् यस्मिन् अपराधे यो
यो दण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदि-
तव्यः । अतिक्रूरत्वात्तेषा प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयो-
रप्येतस्यैव सवर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पा-
रुष्योत्क्रमेण हानि वृद्धि च कल्पयेत् । ‘वाक्पारुष्ये
य एवोक्तः प्रातिलोम्यानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये
दाप्यो राज्ञा यथाक्रमम् ॥’ इति स्मरणात् ।

किञ्च । कलहे वर्तमाने यद्येनापहृतं तत्तेन प्रत्यर्प-
णीयम् । अपहृतद्रव्याद्द्विगुणश्चापहारनिमित्तो दण्डो
देयः । *मिता.

(३) यदा पुनरेकं प्रति बहवो हन्तारो दण्डपारुष्य-
कर्तारो भस्मकर्मपासुसयोगकर्तारो भवन्ति तदा तेषां
तस्मिन् विषये यो दण्ड उक्तस्तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं
कार्यः । कलहे च वर्तमाने येन यस्य यदपहृतं तेन
तस्मै तद्वत्त्वा ततो द्विगुण धन राज्ञे देयम् । अप.

(४) बहूनां प्रत्येकं द्विगुणो दमो न पुनः समुदा-
यस्य प्रहारकस्य, प्रत्येकमेवापराधाधिक्यात् । अत एव
विष्णुः—‘एकं घ्नतां बहूनां प्रत्येकस्योक्तदण्डो द्विगुणः’
इति (विस्मृ. ५।७३) । प्रत्येकस्य प्रत्येकमित्यर्थः ।
X स्मृच. ३२९

(५) एकं बहवो यत्र घ्नन्ति तत्रैकस्य हन्तृत्वे यो
दण्डो यत्रोक्तस्तद्द्विगुणस्तस्मिन्नपरे दण्ड इत्यर्थः, न
हीनोत्तमभेदे । न चात्र दण्डाधिक्यन्यूनते द्रष्टव्ये ।
X वीमि.

* विर., पमा., विचि., दवि., व्यप्र., व्यड., विता.
मित्तावत् । X शेष अपवत् ।

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।
दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥

(१) यो दुःखमुत्पादयेत्, तेन यावत् सम्यगस्यो-
त्थानं निर्दुःखता भवति, तावद् यो व्ययः स समुत्था-
नजो व्ययः, स देयः । चकारात् राजावेदनप्रवृत्त्युप-
क्षयश्च । राज्ञे च यथोदाहृतो दण्डः । स्वयं चाददद्
राज्ञा दाप्यः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२७

(२) यो यस्य ताडनाद्दुःखमुत्पादयेत् स तस्य
व्रणरोपणादौ औषधार्थं पथ्यार्थं च यो व्ययः क्रियते तं
दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणम् । यस्मिन् कलहे यो
दण्डस्तं च दद्यान्न पुनः समुत्थानजव्ययमात्रम् । मिता.

(३) यस्तु शस्त्रादिताडनेन परस्य दुःखमुत्पादयेत्
स व्रणारोपणादौ समुत्थाने यो धनव्ययस्तं दद्यात् ।
यश्च यस्मिन् कलहे दण्डपारुष्ये दम उक्तस्तं च राज्ञे
दद्यात् । अप.

(४) दुःखमुत्पादयेत् मनुष्यग्राम्यशूनामिति शेषः ।
स्मृच. ३२९

(५) चकारेण च समुच्चयार्थकेन विकल्पं वार-
यति । + वीमि.

यानयुगयोगजाश्वादिनिमित्तेषु प्राणिहिसाद्रव्यनाशेषु
स्वाम्यादीनां दण्डविचार.

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।

काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयुग्यकृतस्तथा ॥

(१) अकामतस्तु प्रवृत्तत्वात् — 'चतुष्पादकृते

+ शेष मितवत् ।

(१) यास्मृ. २।२२२; अपु. २५८।१९, विश्व. २।२२७; मिता, अप स स्मुत्थानजं (समुत्थानजन);
व्यक. १०६ दाहृत. (दीरितः); स्मृच. ३२९ पू.;
विर. २७०; पमा. ४२० नज (नकं), व्यनि. ४९५ पू.;
वीमि.; व्यप्र. ३७५, व्यड. ११५ जं व्ययम् (जो व्ययः);
विता. ७४१; समु. १६३.

(२) यास्मृ. २।२९८; विश्व. २।३०१ कृतो (कृते)
पै (पे) जल्प (भाप) युग्यकृत. (युद्धकृते), मितत.;
अप. २।२९७ बाहु (बाष्); व्यक. १०८ जल्प (भाप)
१ अपैहीति पाठोऽपाणिनीय. । बहुनिबन्धग्रन्थेषु दृष्टत्वात्-
श्चैव स्थापित ।

दोषो नापैहीति प्रमापतः । काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयुद्धकृते
तथा ॥ 'दुष्टोऽय बलीवर्दादिः, अपसर्पणाय त्वर्यताम्'
इत्येववादिनः स्वामिनश्चतुष्पादकृतेऽपराधे न दोषः ।
एवमेव चास्यासावर्थः । काष्ठादि क्षिपतोर्बाहुयुद्धेन वा
संरन्धयोः । तथाशब्दादनभिक्रुष्टे सदोपतैवेति गम्यते ।

विश्व. २।३०१

(२) विषयविशेषे दण्डाभावमाह— चतुष्पादेति ।
चतुष्पादैर्गोवजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादि-
रूपोऽसौ गवादिस्वामिनो न भवति अपसरेति प्रकर्षेणो-
च्चैर्भाषमाणस्य । तथा लकुटलोष्टसायकपाषाणोत्क्षेपणेन
बाहुना युग्येन च युगं वहता अश्वादिना कृतो यः
पूर्वोक्तो दोषः सोऽपि काष्ठादीन् प्रास्यतो न भवत्य-
पसरेति प्रजल्पतः । काष्ठाद्युत्क्षेपणेन हिंसायां दोषाभाव-
कथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनरबुद्धि-
पूर्वकरणनिमित्तमस्येव । काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादे-
रुपलक्षणार्थम् । * मिता.

(३) विषयविशेषे दण्डापवादमाह— चतुष्पादेति ।
चतुष्पादैर्गोवजाश्वादिभिः कृते मनुष्यमारणादिरपराध-
स्तद्वाहकस्य दण्डनिमित्तं भवति । यद्यसाञ्चैरपैहीति
पर प्रति ब्रूयात्, काष्ठादि व्यापारयतश्चापैहीत्युच्चैर्भाष-
माणस्य काष्ठादिकृतोऽपराधो दण्डनिमित्तं न भवति ।
लोष्टो मृत्पिण्डः । इषुर्बाणः । युग्यं यानम् । अप.

(४) अस्वार्थः— अमनुष्यैः पशुपक्ष्यादिभिः स्वत
एव कृतो हिंसादिदोषः तत्स्वामिना तेषु बलवर्धन-
घासादिदायित्वेऽपि न भवति । तथाऽन्यप्रेरितकाष्ठलोष्ट-
पाषाणपृष्ठयानवाहादिकृतो हिंसादिदोषः प्रेरकस्यापसरेति
पुनः पुनरुच्चैरुच्चरितुः न भवतीति । ततोऽत्र दण्डो
नास्तीत्यभिप्रायः । स्मृच. ३२५

(५) काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयोग्याकृतः काष्ठलोष्ट-

* विज्ञा. मितवत् ।

द्रेकु (ष्टेष्ट) युग्य (योग्या); स्मृच. ३२५ चतुष्पाद (अमनुष्य)
बाहुयुग्य (बाहायुध); विर. २८० ष्पाद (ष्यद) शेषं
व्यकवत्, द्वि. २२३ ष्पाद (ष्यद) जल्प (भाप) ष्पे
(ष्टेषु) युग्य (योग्या), वीमि. पै (पे); विता. ७६३ ना
(वा) कृतस्त (कृते त); समु. १५८ युग्य (युग्य).

पाषाणबाहुभिरभ्यासकरणे यः परमो घातो दण्डौचित्य-
लक्षणो दोषः प्रथममेव अपैहीति भापमाणस्य न भवती-
त्यर्थः । एतच्च एवविधुस्यान्यस्याभ्यासकरणस्योप-
लक्षणं न्यायसाम्यात् । विर. २८०

(६) चतुष्पदमश्रवादिक्वामान्यथा वा नय-
तस्तथा काष्ठादिना न्यायसाम्यात् अन्यैर्वा द्रव्यैर्योग्यम-
भ्यासं कुर्वतः परोपघातशङ्कया प्रथममेव दूरमपैहीति
प्रजल्पतः प्रकर्षेणोच्चैर्भाषमाणस्याश्वादिक्वतमनुष्यादि-
दोषोऽश्वादिनेतुरभ्यासकर्तुश्च न भवतीत्यर्थः ।

दवि. २२३-४

(७) अपेहीति प्रकर्षेणोच्चैर्जल्पतः चतुष्पादेन
हस्तिवृपादिना कृतो मारणादिरूपो दोषोऽपराधस्तत्स्वा-
मिनो न भवति । तथा अपेहीति प्रजल्पतः शकटस्थितै-
र्युग्यभिन्नैः सर्वैरेव व्यापार्यमाणैर्वा काष्ठादिभिः कृतो
दोषो न भवति । तथापदेन तथोक्तच्छेदसंग्रहः । वीमि.

छिन्ननास्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥

(१) अनभिप्रेतत्वादेव च— 'छिन्ननास्येन यानेन
तथा भग्नयुगेन च । पश्चाच्चैवापसरता हिंसिते स्वाम्य-
दोषभाक् ॥' नस्तादिरहितबलीवर्दादियुक्तं छिन्न-
नास्यम् । तथाशब्दः प्रकारार्थः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।३०२

(२) नसि भवा रज्जुर्नस्या छिन्ना शकटादियुक्त-
बलीवर्दनस्या रज्जुर्यस्मिन् याने तत् छिन्ननास्यं शकटादि-
तेन । तथा भग्नयुगेन आदिग्रहणात् भग्नाक्षचक्रादिना
च यानेन पश्चात्पृष्ठतोऽपसरता, च शब्दात्तिर्यगपगच्छता
प्रतिमुखं चागच्छता च, मनुष्यादिहिंसने स्वामी
प्राजको वा दोषभाक् न भवति । अतत्प्रयत्नजनितत्वा-
द्धिंसनस्य । तथा च मनुः— 'छिन्ननास्ये भग्नयुगे
तिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षमङ्गे च यानस्य चक्रमङ्गे
तथैव च ॥ छेदने चैव यन्त्राणा योक्तृरभ्योस्तथैव
च । आक्रन्दे सत्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥' इति

(१) यास्मृ. २।२९९, विश्व. २।३०२ नस्ये (नास्ये)
युगादिना (युगेन च) हिंसने (हिंसिते); मिता., अप.
२।२९८; विर. २८० नस्ये (नास्ये) सरता (सरता) दोष
(दण्ड); वीमि.; विता. ७६३ पस (नुस); समु. १५८.

(मस्मृ. ८।२९१-२) ।

* मिता.

(३) चकारात्पश्चादपसरणव्यतिरिक्ता अपि यानस्य
मतयः परिगृह्यन्ते ।

× अप.

शक्तोऽप्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।
प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥

(१) हिंसतः परिगृहीतस्य बलीवर्दादेः— 'शक्तोऽ-
प्यमोक्षयन् स्वामी शृङ्गिणो दष्ट्रिणस्तथा । प्रथम साहसं
दाप्यो विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥' तथाशब्दोऽपराधविशेषा-
नुसारेण दण्डविशेषकल्पनाप्रतिपत्त्यर्थः । प्रसिद्धमन्यत् ।

विश्व. २।३०३

(२) उपेक्षया स्वामिनो दण्डमाह— शक्तोऽप्य-
मोक्षयन्निति । अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दष्ट्रिभिर्गजादिभिः
शृङ्गिभिर्गवादिभिर्बध्यमान समर्थोऽपि तत्स्वामी यद्य-
मोक्षयन्नुपेक्षते तदा अकुशलप्राजकनियोजनमिमित्तं
प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात् । यदा तु मारितोऽहमिति
विक्रुष्टोऽपि न मोक्षयति तदा द्विगुणम् । यदा पुनः प्रवीण-
मेव प्राजक प्रेरयति तदा प्राजक एव दण्ड्यो न स्वामी ।
यथाह मनुः— 'प्राजकश्चेद्भवेदासः प्राजको दण्डमर्हति'
इति (मस्मृ. ८।२९४) । प्राजको यन्ता । आतोऽभि-
युक्तः । प्राणिविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह
मनुः— 'मनुष्यमारणे क्षिप्र चौरवत्किंस्त्रिषी भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्त्वर्थं गोगजोष्ट्रह्यादिषु ॥ भुद्राणा च
पशूना तु हिंसाया द्विशतो दमः । पश्चाशक्तु भवेद्दण्डः
शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ गर्दभाजाविकाना तु दण्डः स्यात्प-

* वीमि. मितावत् । × शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।३००, अपु. २५८।७६-७ ऽप्य (ह्य)
णां शृङ्गिणां (णः शृङ्गिणः); विश्व. २।३०३ दंष्ट्रिणां शृङ्गिणा
(शृङ्गिणो दष्ट्रिणः) दद्याद्वि (दाप्यो वि); मिता.; अप.
२।२९९; व्यक. १०६, स्मृच. ३२५ ऽप्य (ह्य); विर.
२७३ ऽप्यमोक्ष (ह्यमोच) दष्ट्रि . . तथा (पक्षिणां
शृङ्गिणामपि) दद्याद्वि (दण्ड्यो वि); विचि. १२० ऽप्य (ह्य)
दद्याद्वि (दण्ड्यो वि), व्यनि. ४९४ मोक्ष (मोष), दवि. २२३
ऽप्यमोक्ष (ह्यमोच) दद्याद्वि (दण्ड्यो वि); वीमि ऽप्य (ह्य)
दष्ट्रिणां शृङ्गिणां (शृङ्गिणो दंष्ट्रिणः); व्यस. १०९ विचिवत्;
विता. ७६३ ऽप्य (ह्य) द्विगुणं (मध्यम), राकौ-
४९४ विचिवत्; सेतु. ३०१ स्मृचवत्; समु. १५८
ऽप्य (ह्य) णं तथा (ण तत.) .

अमाषकः । माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशुरनिपातने ॥
इति (मस्मृ. ८।२९६-८) । *मिता

(३) दंष्ट्रिणां गजादीना शृङ्गिणां बर्लीवर्दादीना
स्वामी प्राग्निपादाने प्रवर्तमानानां तन्निवारणे शक्तः
सन् यो न निवारयति, तस्य प्रथमसाहसो दण्डः ।
यस्तु व्यापार्यमानेन त्रायस्वेति विक्रुष्टेऽपि न निवार-
यति तस्य पूर्वोक्ताद्विशुणो दण्डः । अप.

(४) स्वीयं शृङ्गिणमपसारयेत्यसकृदाक्रोशे . कृते
विक्रुष्ट इति । विर. २७३

द्रव्यविनाशे दण्डविधिः

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥

(१) दर्पणैव च— 'अभिघाते तथा भेदे छेदे
कुड्यावपातने । पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं
तथा ॥' प्रातिवेशिकगृहणा दौरात्म्यात् पाषाणादिना
अभिघाते कृते पञ्च पणान् दाप्यः । तथा भेदेऽभिघात-
संत्रासाज्जाते दश पणान् दाप्यः । छेदने तु तद्द्वैधी-
भावे कुड्यावपातने वा विंशतिम् । व्ययं तु व्यापन्न-
समाधानार्थं गृहणे दद्यात् सर्वत्र साहसिकत्वात् ।
विश्व. २।२२९

(२) मुद्गरादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्विधा-
करणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो
वेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दण्डाः
समुच्चिता ग्राह्याः । पुनः कुड्यसंपादनार्थं च घनं
स्वामिने दद्यात् । *मिता.

* वीमि. मितावत् ।

× पमा., सन्नि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् । दण्ड-
विवेके मिताक्षरारत्नाकरयोरुद्धार., हलायुधमतं च मितावत् ।

(१). यास्मृ. २।२२३; अपु. २५८।२९ छेदे भेदे
(भेदे छेदे) तद्व्ययं (तद्व्ययं); विश्व. २।२२९ छेदे भेदे
(भेदे छेदे), मिता ; अप ; व्यक ११९ तद्व्ययं (तद्व्ययं)
शेषं विश्ववत्, विर. ३५९ छेदे भेदे (भेदे छेदे) पात (घान)
तद्व्ययं (तद्व्ययं); पमा. ४२४; विचि. १५९ पणान् (पणा)
शेषं विरवत् ; द्विभा. ९८ दाप्यः (दण्डो) शेषं विरवत्
कामिषेवादावपि दण्डवसिति भाठ. स्त्याह; सन्नि. ४५३ (=),
वीमि.; व्यप्र. ३७७; व्यउ. ११७ तद्व्ययं (तद्व्ययं);

(३) कुड्यस्यापहर्ता पञ्च पणान् दाप्यः । छेदा
दश ॥ भेदा विंशतिम् । पातयिता तु कुड्यव्ययं
स्वामिने दाप्यः । अप.

(४) अभिघातो बन्धशिथिलीकरणहेतुः, भेदः
क्वापि बन्धादिविघटन, छेदो द्वैधीकरणं; एभ्यो बलवान्
विमर्दोऽभिघातन एषु कुड्याभिघातादिषु यथाक्रमं पञ्च-
दशविंशतिचत्वारिंशत्पणा दण्डाः । अभिघातादौ तु
यावत्कुड्य मन्दीभूत, तावदपेक्षयाऽपि साहसकर्तृपार्श्वे ।
विर. ३५२

(५) परकीयकुड्याभिघाते शिथिलीकरणे पञ्चदश
पणाः । भेदे बन्धशिथिलीकरणे विंशतिं, छेदे द्विधा-
करणे तथा विमर्दे अवघातने उभयत्रापि चत्वारिं-
शत्पणदण्डः । तत्सजीकरणं च ' स तस्योत्पादयेत्तुष्टिम्'
इति मनुवचनात् । * विचि. १५१

(६) तद्व्ययं कुड्यस्य पुनः करणार्थं व्ययितं घनम् ।
तथाशब्देन साहित्यं विवक्षितम् । + वीमि.

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा ।
षोडशाद्यः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥

(१) परकीये— 'दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्
प्राणहरं तथा । षोडशाद्ये पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं
दमम् ॥' दुःखोत्पादि द्रव्यं कण्टकादि । प्राणहरं
सर्पादि । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२३०

(२) परगृहे दुःखजनकं कण्टकादि द्रव्यं प्रक्षिपन्
षोडशपणान् दण्ड्यः । प्राणहरं पुनर्विषमुजङ्गादिकं

* दण्डविवेके तु रत्नाकरवत् मिश्राः इत्युक्तम् ।

+ शेषं मितावत् ।

विता. ७४९, सेतु २५५ पूर्वार्धे (अवघाते तथा भेदे छेदे
कुड्यादिघातने) तद्व्ययं (तद्व्ययं); समु. १६४ विश्ववत्.

(१) यास्मृ. २।२२४, अपु. २५८।२३ द्वितीयो
(द्विशुणो), विश्व. २।२३० शाशः (शाशे) तीथो (तीथे);
मिता.; अप., व्यक. ११९; विर. ३५३ दाप्यो (दण्डो);
पमा. ४२८, विचि. १५२ दाप्यो (दण्डो) तीथो (तीथे);
द्वि. २९६ विरवत्; सन्नि. ४८३ (=); वीमि.; व्यप्र.
३७७ विरवत्; व्यउ. ११७ विरवत्; विता. ७४९ दाप्यो
(दण्डो) दमम् (दमम्) इत्युक्तम्. १५१ (१५१) क्षिपन् (क्षिपन्)
दाप्यो (दण्डो); समु. १६५ (१६५) दण्ड्यः (दण्ड्यः) ;

प्रक्षिपन् मध्यमसाहसं दण्ड्यः । * मिता.

(३) दुःखहेतुद्रव्य कण्टकविष्टाग्रावास्थ्यादि ।

विता. ७४१

पशुविषयदण्डपारुष्ये दण्डविधिः

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

(१) द्विगुण इति शेषः । शोणितोत्पादशाखाङ्ग-
च्छेदनेषूत्तरोत्तरो द्विगुणः । शृङ्गकर्णपुच्छादीनि शाखाः ।
चक्षुरादीन्यङ्गानि । क्षुद्रपशवश्छागादयः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२३१

(२) श्वभिद्रोहे दण्डमाह — दुःखे चेति ।

क्षुद्राणां पशूनां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडनेन दुःखो-
त्पादने असूक्ष्मावणे शाखाङ्गच्छेदने । शाखाशब्देन
चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि
करचरणप्रभृतीनि । शाखा चाङ्गं च शाखाङ्गं तस्य
छेदने द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स
द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगणस्यासौ द्वि-
पणप्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणः चतुष्पणः षट्-
पणोऽष्टपण इत्येवंरूपो न पुनर्द्विपणास्त्रिपणश्चतुष्पणः
पञ्चपण इति । कथमिति चेदुच्यते । अपराधगुरुत्वात्ता-
वत् प्रथमदण्डाद्गुरुतरमुपरितनं दण्डत्रितयमवगम्यते ।
तत्र चाश्रुतत्रित्वादि संख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया
एवाम्यासाश्रयणेन गुरुत्वसपादनमिति निरवद्यम् ।

Xमिता.

* अप., विर., पमा., विचि., दवि., सवि., वीमि.,
व्यप्र., व्यउ. मितावत् ।

X अप., पमा., सवि., वीमि., व्यप्र., विता. मितावत् ।
दण्डविवेके हलायुधमतं निरवत्, मिताक्षरा चोद्धृता ।

(१) यास्वृ. २।२२५; अपु. २५८।२३ तु (स्वात्)
तिः (ति); मिता.; अप. खे च (खेऽथ); व्यक. १०७
खे च (खिते) द्विपणप्रभृतिः (द्विपणा द्विगुणाः); विर.
२७८ खे च (खेषु) तु (च) पणप्रभृतिः (पणात् द्विगुणः);
पमा. ४२२; रत्न. १२३; दीक. ५२ द्वि...मात्
(द्विगुणात् द्विगुणक्रमः); व्यनि. ४९६ तु (च); दवि.
२२१ खे च (खेषु) पणप्रभृतिः (पणात् द्विगुणः); सवि.
४८३ (=) तु (च) पण (गुण); वीमि. त्पादे (त्रेदे)
तु (स्वात्); व्यप्र. ३७६; व्यउ. ११६; व्यम. १००;

(३) शाखा अनारम्भकशृङ्गादिरूपा, अङ्गमारम्भकं
करचरणादि । तेन क्षुद्रपशूनामजाटीनां शोणितं विना
दुःखोत्पादे, शोणितोत्पादे, शाखाच्छेदे, अङ्गच्छेदे
यथाक्रमं द्विपणचतुष्पणाष्टपणषोडशपणा दण्डाः ।

विर. २७८

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥

(१) परकीयानां तु— 'लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ
मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेषु स्थानेषु
द्विगुणा दमाः ॥' स्वकीये द्विपणादिमध्यमान्ता यथास्थानं
दण्डाः, परकीये तु दण्डो मूल्यं चेति योज्यम् । महा-
पशवो गवादयः । तेषां प्रागुक्तशोणितदुःखोत्पादादिषु
स्थानेषु द्विपणाद्युक्तदण्डाद् द्विगुणा यथास्थानं दण्डाः
कार्याः ।

विश्व. २।२३२

(२) तेषां क्षुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मरणे च
मध्यमसाहसो दण्डः । स्वामिने च मूल्यं दद्यात् ।
महापशूनां पुनर्गौगजवाजिप्रभृतीनामेषु स्थानेषु ताडन-
लोहितस्त्रावणादिषु निमित्तेषु पूर्वोक्तादण्डाद्द्विगुणो
दण्डो वेदितव्यः ।

* मिता,

वनस्पतिवृक्षलतागुल्मादीनां छेदनादौ दण्डविधिः

प्रैरोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्दुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥

* अप., विर., पमा., दवि., वीमि., व्यप्र., व्यउ.,
विता. मितावत् ।

विता. ७४३, ससु. १६३.

(१) यास्वृ. २।२२६; अपु. २५८।२४ च (वा) णो
दमः (णा दमाः); विश्व. २।२३२ णो दमः (णा दमाः);
मिता.; अप.; व्यक. १०७, विर. २७८; पमा. ४२२,
रत्न. १२३; व्यनि. ४९६ मध्यमो (मध्यमे), दवि. २२१
मध्यमो (अधमो); वीमि.; व्यप्र. ३७६; व्यउ. ११६;
व्यम. १०० पशूनामेषु (पशुषु चैतेषु); विता. ७४३;
ससु. १६३.

(२) यास्वृ. २।२२७; अपु. २५८।२५ च (तु) णो
दमः (णा दमाः); विश्व. २।२३३ हिशाखिनां (हशाखिका)
च (तु) तेर्द्विगुणो दमः (तिद्विगुणा दमाः); मिता.;
अप. णो दमः (णा दमाः); व्यक. १०८ च (तु) शेषं
अपवत्; विर. २८४; पमा. ४२६; विचि. १२२ च (तु);

(१) आरामारोपितानां सपरिग्रहाणां— 'प्ररोह-
शाखिकाशाखास्कन्धसर्वविदारणे । उपजीव्यद्रुमाणा तु
विंशतिद्विगुणा दमाः ॥' उपजीव्यद्रुमां आम्रादयः । तेषां
प्ररोहच्छेदने विंशतिपणो दमः । शाखिकादिच्छेदनेषू-
त्तरोत्तरद्विगुणकल्पना । प्ररोहः पल्लवः । अल्पाः शाखाः
शाखिकाः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२३३

(२) प्ररोहा अङ्कुरास्तद्वन्धः शाखाः प्ररोहिण्यः
याश्छिन्नाः पुनरुत्ताः प्रतिकण्ड प्ररोहन्ति ताः शाखाः
येषा वटादीना ते प्ररोहिशाखिनस्तेषा शाखाच्छेदने ।
यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स स्कन्धस्तस्य छेदने
समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणदण्डादारम्य
पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दण्डो द्विगुणः । एतदुक्तं
भवति । विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवं त्रयो
दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिष्वपराधेषु भवन्तीति ।
अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यवृक्षाणामाम्रादीनां पूर्वोक्तेषु
स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः, अनुपजीव्याप्ररो-
हिशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्याः । * मिता.

(३) प्ररोहिणा न्यग्रोधदीनामुपजीव्यानां च टङ्काम्रा-
दीनां शाखिनां वृक्षाणा च शाखायाः स्कन्धस्य सर्वस्य
वृक्षस्य च भेदने यथाक्रमं त्रयो दण्डा भवन्ति । तत्र
शाखाया भेदने विंशतिः । स्कन्धस्य द्विगुणाश्चत्वारिंशत् ।
सर्वस्य द्विगुणा अशीतिः । प्ररोहो न्यग्रोधः । स्कन्धः
प्रधानशाखामूलम् । अप.

(४) प्ररोहिशाखिनो येषा शाखा अपि प्ररोहन्ति
ते वटादयः । उपजीव्यद्रुमाः येषा छायाद्युपजीव्यते ते
आम्रादयः । +विर. २८४

(५) चकारेण प्ररोहिणामेव आम्रादिस्थैरुपवेशनाद्यर्थ-
मुपजीव्यत्वे तद्विदारणे पुनस्तद्वैगुण्यमिति समुच्चीयते ।
वीमि.

* पमा., सवि., व्यप्र., विता. मितावत् ।

+ शेषं मितावत् । विचि., दवि. विरवत् ।

दवि. ३२३; नृप्र. २७४; सवि. ४८४ (=), वीमि.;
व्यप्र. ३७७ च (तु); व्यड. ११६ रोहि (रोह) च (तु);
विता. ७४३; राकौ. ४९० रोहि (रोह); सेतु. २९३
च (तु); ससु. १६३.

श.कां. २२९

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

(१) उपजीव्यानामेवं च— 'चैत्यश्मशानसीमान्त-
पुण्यस्थाने नृपालये । जातद्रुमाणा द्विगुणा दमा वृक्षे च
विश्रुते ॥' चातुर्थिकाद्यपनोदनसमर्थः पिप्पलादिवृक्षो
विश्रुतः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२३४

(२) वृक्षविशेषान् प्रत्याह— चैत्येति । चैत्यादिषु
जातानां वृक्षाणा शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्तादण्डाद्-
द्विगुणः । विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दण्डः ।
मिता.

(३) चैत्यादिस्थानजातानां द्रुमाणा शाखास्कन्ध-
सर्वविदारणेषु विश्रुतद्रुमविषयेषु पूर्वोक्ता विंशत्यादयो
दमा द्विगुणा वेदितव्याः । चैत्यं मनोहरस्थानम् । अप.

(४) चकारेण समुत्थानव्ययदानं समुच्चीयते ।

*वीमि.

गुल्मगुच्छुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥

(१) चैत्यादिजातानामेव तु— 'गुल्मगुच्छुपलता-
प्रतानौषधिवीरुधाम् । पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु
कृन्तने ॥' गुल्मादीनामुक्तेषु चैत्यादिस्थानेषु जाताना
कृन्तने प्रागुक्तप्ररोहादिक्रमेणैव स्मृतादेकगुणादर्धदण्डाः

* शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२८, विश्व. २।२३४ सीमासु
(सीमान्त) सुरा (नृपा) णो दमो वृक्षेऽथ (णा दमा वृक्षे च);
मिता. (क) क्षेऽथ (क्षे च); अप. णो दमो वृक्षेऽथ
(णा दमा वृक्षे च); व्यक. १०८; विर. २८४ णो दमो
(ण दमा); पमा. ४२७; विचि. १२२ विरवत्; दवि.
३२४ मितावत्, नृप्र. २७४ सीमासु (स्थानेषु), सवि.
४८४ (=) पुण्य (अन्य) क्षेऽथ (क्षे), वीमि. मितावत्,
व्यप्र. ३७७; व्यड. ११७ मितावत्; विता. ७४४ स्थाने
(स्थानं) क्षेऽथ (क्षे च), सेतु. २९३; ससु. १६४.

(२) यास्मृ २।२२९; विश्व. २।२३५ कर्तने (कृन्तने);
मिता.; अप.; व्यक. १०८ विश्ववत्; विर. २८४ षूक्तेषु
(षूक्तेषु); पमा. ४२७, विचि. १२२ विश्ववत्; दवि.
३२४; नृप्र. २७४; वीमि, व्यप्र. ३७७, व्यड. ११७;
विता. ७४४; सेतु. २९४-५ षूक्तेषु (षु च वि); ससु.
१६३.

कल्याः । गुल्मः गुञ्जादि । गुच्छः कुन्दादि । क्षुपो जात्यादिविद्यः । लता प्रसिद्धा । प्रताना वल्ली । अस्या ओषधयः । आरण्या वीरुधः । विश्व. २।२३५

(३) गुल्मादीन् प्रत्याह—गुल्मेति । गुल्मा अनति-दीर्घनिविडलता मालत्यादयः । गुच्छा अत्रलीरूपाः असरलप्रायाः कुरण्टकादयः । क्षुपाः करवीरादयः सरल-प्रायाः । लता दीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्त्वप्रभृतयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृ-तयः । ओषधयः फल्पाकावसानाः शालिप्रभृतयः । वीरुधः छिन्ना अपि या विविध प्ररोहन्ति ताः गुडूची-प्रभृतयः । एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः । * मिता.

(३) वृक्षेभ्यो न्यूनपरिमाणा उद्भिजा गुल्माः कुरु-वकादयः । ततो न्यूनपरिमाणा गुच्छाः । ततोऽपि न्यून-यासः क्षुपाः । लता वल्लयः । ता एव स्थूलाः प्रतानाः । ब्रीहियवादयः फल्पाकान्ता ओषधयः । बीजकाण्डप्ररो-हिण्यो वीरुधः । आसां पूर्वोक्तेषु दण्डनिमित्तेषु पूर्वो-क्तदण्डानामर्धमर्धं ग्राह्यम् । अप.

(४) स्थानेषु स्कन्धशाखामूलेषु । ×विर. २८५

(५) समुत्थानव्ययदानं चात्रापि द्रष्टव्यम् । वीमि.

नारदः

दण्डपारुष्यलक्षण तत्प्रकाराश्च

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते+ ॥

* पमा, दवि., व्यप्र. मितावत् । × शेष मितावत् ।

+ मिताक्षराव्याख्यान 'असाक्षिकहते चिह्ने' इति याज्ञवल्क्य-वचनादौ (पृ. १८१३) द्रष्टव्यम् । पमा., रत्न., व्यप्र. मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।४, नास्मृ. १८।४ दिभिश्चोप-घातो (दीनासुपक्षेपैः); अपु. २५३।२८ भस्मा . . घातो (अग्न्यादिभिश्चोपघातैः); मिता. २।२१२, अप. २।२१२ भस्मादि (तस्मादे) घातो (घाते); व्यक. १०४, स्मृच. ७, विर. २६० श्लोप (श्राव), पमा ४०९ नास्मृवत्; रत्न १२१, स्मृचि. २३ श्लोप (श्राप); दवि ३३ श्लोप (श्राभि); नृप्र. २७१, सवि. ४८०, वीमि २।२१२; व्यप्र ३६९; व्यड. १११ भस्मा (अहमा), व्यस १००; विता. ७३१ व्यडवत्; राकौ. ४९०; सेतु. २१५ विरवत्; समु. १६१.

(१) परगात्रेषु स्थावरजङ्गममूर्तिषु । दण्डो (द्रोहः । पारुष्यं निष्ठुरता । . . . स्मृच. ७

(२) अभिघातस्ताडनम् । *दवि. ३३

(३) वाक्पारुष्यं निरूप्य दण्डपारुष्यं प्रस्तौति—परगात्रेष्विति । रोषात् परशरीरेष्वभिद्रोहः प्रहरणं हस्तादिभिः भस्मादिभिश्चोपघातो रज्जुपाषाणादिभिश्च भस्मधूलीपानीयाशुच्यादिना, दण्डपारुष्यमुच्यते ।

नामा. १६, १७।४ (पृ. १६५)

तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्येत्तमक्रमात् ।

अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥

हीनमध्येत्तमानां तु द्रव्याणां समतिक्रमात् ।

त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥

(१) निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसा कृतानि दण्डपारुष्याणी-त्यर्थः । +मिता. २।२१२

* मिताक्षराव्याख्यानमपि समुद्धृतम् ।

+ पमा, रत्न., व्यप्र. मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।५ तस्या (तत्रा) हीन (ऋदु) गोरणनिःशङ्क (गूरणनिःसङ्ग), नास्मृ. १८।५ हीन (ऋदु) त्तम (त्तम), मिता २।२१२ (क) निःशङ्क (निःसङ्ग), (ख) स्यापि (स्योप) निःशङ्क (निःसङ्ग), अप. २।२१२ उत्तरार्धे (अवगूरणनिःसङ्गपातक्षतजदर्शनैः), व्यक. १०४ तस्या (तत्रा) हीन (ऋदु) गोर तन (गूरणनिःसङ्ग-पीडना), स्मृच. ७; विर. २६० हीन (ऋदु) गो (गू); पमा ४१० गो (गू), रत्न. १२१, व्यनि ४९० हीन (ऋदु) निःशङ्क (निःसङ्ग), स्मृचि. २३ हीन (ऋदु); दवि. २१९ हीन (ऋदु) गो (गू) शङ्क (शक्क); नृप्र. २७१; सवि. ४८० तस्या (अस्या) अव (अप) नि. क्षन (निःसङ्गपातक्षतज) मनु; व्यप्र. ३६९, व्यड. १११ क्षन (क्षम); विता ७३१-२; सेतु २१५ हीन (ऋदु) गोरण (गृहन), समु १६१ नक्षत (क्षतज).

(२) नासं १६, १७।६ हुस्तत्र (हु प्रोक्त), नास्मृ. १८।६ समतिक्रमात् (अपकर्षणात्); अप. २।२१२ द्रव्याणां (वर्णाना) पू; व्यक १०४ द्रव्याणा (त्रयाणा) साहसा (साधना) धनम् (धने), स्मृच. ७ पू, विर. २६० तु (च) धनम् (धने); पमा ४१० सम (अन); रत्न. १२१ पू., व्यनि. ४९० द्रव्याणां (त्रयाणां) धनम् (धने); स्मृचि २३ तु (च) पू.; दवि २१९ तु (च) पू.;

(२) कर्तव्यीपारतारुत्यात्, कर्माभूतद्रव्यवैशिष्ट्य-
सारतम्यप्रकार, प्रथममध्यमोत्तमभावेन, त्रैविध्यमित्यर्थः ।
ननु पारुष्यद्वयस्य साहसविशेषत्वात् पदान्तरत्वेनोक्तिर-
युक्ता । अतएव । सहसा क्रियमाणस्य साहसविशेषत्वं
छलेन पुनः क्रियमाणस्य पदान्तरत्वमेव । साहसलक्षणा-
भावात् । तथा चोक्तं तेनैव— 'तस्यैव भेदः स्तेयं
स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य स्तेय-
माधिरच्छलेन तु ॥' आधिः क्लेशः । स आक्रम्यार्थ-
हरणद्वारा क्रियमाणः साहसम् । छलेन पुनरर्थहरणद्वारा
क्रियमाणः स्तेयमित्यर्थः । नन्वेतेन स्तेयस्य भेद उक्तो
न पारुष्यस्य । सत्यम् । अपृथगुद्दिष्टस्यापि भेद उक्ते
पृथगुद्दिष्टस्य सुतरामेव भेदो लक्ष्यत इति स्तेयमात्र-
स्योक्त इत्यविरोधः । अतः पदान्तरत्वेनाप्युक्तिर्युक्तैव ।
अत एव समग्रहकारः— 'मनुष्यमारणादीनि कृतानि
प्रसभं यदि । साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा
पुनः ॥' अन्यथा पुनः यद्यप्रसभं कृतानि तदा यथा-
ख्यानि स्तेयस्त्रीसंग्रहणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याख्यानी-
त्यर्थः । नन्वेवं स्तेयस्त्रीसंग्रहणयोरपि साहसात् पृथगुद्दे-
शनं कार्यम् । सत्यम् । अत एव मनुना 'स्तेयं च
साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ।' (मस्मृ. ८।६) इति
पृथगुद्दिष्टम् । नारदेन तु तयोश्छलेनैव क्रियमाणत्वात्
पदान्तरत्वं स्फुटमेवेति साहसान्तर्भाव एवोद्देशदशायां
दर्शितः । पारुष्यद्वयस्य तु प्रायेण प्रसभं क्रियमाणत्वात्
पदान्तरत्वमव्यक्तमिति पृथगप्युपदेशः कृत इति सर्व-
मनवद्यम् । स्मृच. ७

(३) अवगूरुणं शस्त्राद्युत्पादनम् । निःशङ्कपातनं
निर्दय शस्त्रादिना घातनमरुधिर मध्यममेव । निःशङ्क-
पातन सरुधिरं क्षतदर्शनपदेन विवक्षितमुत्तमम् ।

नारदीय एवावगूरुणादिभेदेन त्रैविध्यमभिधायाक्षेप्य-
द्रव्यभेदेन प्रत्येकमेषां त्रैविध्यमाह— 'हीनमप्योत्तमाना
च द्रव्याणां समतिक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र
कण्टकशोधने ॥' कण्टकशोधने दण्डे कर्तव्ये साहसानि
अवगूरुणादिद्रव्यभेदेन त्रीणि प्रत्येकमधममध्यमोत्तम-

नृप्र. २७१-२; सवि. ४८० इस्तत्र क (इस्तदक) मनुः ;
व्यप्र. ३६९ तु (च); व्यड. १११ तु (च); विता.
७३२ सम (अन); समु. १६१.

भावेन त्रीण्याहु रित्यर्थः । एष च पाठो मित्ताक्षरा-
प्रकाश-इत्युच्यते-पारिजातेषु दृष्टः । लक्ष्मीधरेण तु त्रयाणां
समतिक्रमात् त्रीण्येव साधनानीति पठितं तस्यापि
त्रीण्येव साधनान्याहु रिति पाठतन्त्रायाणां त्रित्वमेव
विवक्षितम् । विर. २६०

(४) अवगूरुणं शस्त्राद्युत्पादनं निःशङ्कपातनम-
रुधिरं शस्त्रादिघातनम् । अत्र प्रहरणस्य प्रारम्भो
निष्पत्तिः फलानुबन्ध इत्यस्य वैचित्र्यात् त्रैविध्यमुक्तं
मृदुमध्यमोत्तमक्रमादित्यनेन यथोत्तरं बलवत्त्वमुक्तम् ।

सर्वविधं चैतत् स्वयंकृतमन्यद्वारकृतं चेति द्विवि-
धम् । तथा द्वयोः परस्परं प्रवर्तितमेकतरेण वेति
द्विविधम् । प्रहर्ता चैकानेकभावादुत्तमादिभेदाच्चानेक-
विधः स्थावरजङ्गमभेदाद्द्विपदचतुष्पदभेदाच्चास्य
द्वैविध्यमधिकम् ।

एवमाख्यात्वानाख्यात्वादयोऽपि द्रष्टव्यास्तत्र ते विशेषा
दण्डविशेषोपयोगिनः प्रमुख एवानुसंधेयाः । तथा
स्वामिने हृतमग्नदानमपहर्तुर्दण्डद्वैगुण्यं गाढप्रहर्तुः
समुत्थानव्ययदानमित्यादिकं च दण्डोपदेशकाल एवा-
कल्पनीयम् । दवि. २१९-२०

(५) तत्रापीति । दण्डपारुष्येऽपि त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वं
दृष्टमधममध्यमोत्तमक्रमेण । अवगूरुणेन मन्दः ।
निःसङ्गप्रहरणैर्मध्यमः । शोणितोत्पादनैरुत्तमः ।

हीनेति । निकृष्टमध्यमोत्तमानां द्रव्याणां हरणात्
त्रीणि साहसान्युक्तानि । तान्येवैतानि दण्डपारुष्याणि ।
तेषां च शोधनमुक्तं पूर्वस्मिन् विवादपदे 'सहोद-
दर्शनात् स्तेयमि'त्यादिना । दण्डश्चोक्तः । तस्य चास्य
चैकत्वमुक्तमेतेन । नामा. १६, १७।५-६ (पृ. १६५-६)

दण्डपारुष्ये दोषराहित्यदण्डभाक्त्वविचार, पञ्चप्रकारैस्तत्रा-
पकृतविचारश्च

विधिः पञ्चविधस्तुक्त एतयोरुभयोरपि ।

विशुद्धिर्दण्डभाक्त्वं च तत्र संबध्यते यथा *॥

* पञ्चविधविधेः मित्ताक्षराख्यायानं 'असाक्षिकहते' इति
याज्ञवल्क्यवचने (पृ १८१३) द्रष्टव्यम् । पमा., दवि., व्यप्र.
मितावत् ।

(२) नासं. १६, १७।७; नास्मृ. १८।७; मित्ता.
२।२१२ पू; व्यक. १०७, विर. २७४; पमा. ४१० पू;

(१) विधिः क्रिया । अत्र वाक्यारुष्यं त्रिधा निष्ठुराश्लितीव्रत्वात् । एवं दण्डपारुष्यं द्विधा अभिद्रोहाघातरूपत्वात् । विशुद्धिः दण्डाभावः । यथा तथा वक्ष्यते इति शेषः । विर. २७४-५

(२) अथवा पूर्वश्लोके यथा त्रीणि साहसानि कण्टकशोधनमिति, न च दण्डपारुष्यसाहसयोरेतयोर्बभोरप्युपलब्धो विधिः पञ्चविध उक्तः । असञ्जनैकार्थ्यादीनां विशुद्धिश्च, प्रथमसाहसादिना दण्डभाक्त्वं न्वाकार्यकारिणां यथा भवति ' भक्तावकाशदातार' इत्यादिना, तदेवात्राप्युक्तं द्रष्टव्यम् । नामा. १६, १७।७ (पृ. १६६)

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयोर्द्रव्योः ।
स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्तते ॥

(१) क्षुब्धयोः क्रुद्धयोः । मान्यते पूज्यते न दण्ड्यते इत्यर्थः । क्षमते पारुष्यं नानुब्रूयाति, अतिवर्तते पारुष्यं तनोति । विर. २७५

(२) [रत्नाकरव्याख्यानोद्धारानन्तरमुक्तम्]—
वस्तुतस्तु यः क्षमते सहते न तु स्वयमपि प्रतिपारुष्यं प्रवर्तयति स मान्यते वाचा पूज्यते, यस्तु तादृशमप्यतिवर्तते पुनराक्षारयति स दण्डभाग् दण्ड्यते ।

दवि. २१६

(३) संरम्भात् क्षुभितयोः पारुष्य उत्पन्ने सति यः क्षमते स पूज्यो न दण्ड्यः । यस्त्वतिवर्तते आक्रोशैः प्रहरणेन वा, स दण्ड्यः ।

नामा. १६, १७।८ (पृ. १६६)

पारुष्यदोषावृत्तयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।

विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥

दवि. ३३ पू. ; नृप्र. २७२ पू. ; व्यप्र. ३७० पू. ;
व्यउ. ११२ पू. ; विता. ७३२ पू. ; समु. १६१ पू.

(१) नासं. १६, १७।८; मिता. २।२१२ क्षुब्ध (क्रुद्ध) मान्य (मन्ध); अप. २।२१२ रम्भा (बन्धा), व्यक. १०७ न्ने (न्न); विर. २७५; पमा. ४१०-११; रत्न. १२१; दवि. २१५ न्ने क्षुब्ध (न्नक्रोध), नृप्र. २७२ न्ने योः (न्नेनूर्ध्वमूर्ध्वयो) ऽतिवर्तते (निवर्तते); व्यप्र. ३७० क्षुब्ध (क्रुद्ध); व्यउ. ११२ व्यप्रवत्; विता. ७३२ क्षुब्ध (क्रुद्ध) योऽति (यो नि), समु. १६१ क्षुब्ध (क्रुद्ध) योऽति (योऽस्तु).

(२) नासं. १६, १७।९ पावृत्त (पधुत), नास्व.

(१) विशेषदर्शने तु तदनुसारेण विषम एव दमः स्यादित्यभिप्रायः । स्मृच. ३२६

(२) विशेषोऽयमेव पूर्वं कृतवानित्याद्याकारः । विर. २७५

(३) यद्यपि प्रहारयोः पूर्वापरभावेऽज्ञाते वादिनोः शपथादिना निर्णयात्तयोर्निश्चयः; अन्यथा विवादाना-
रोहात् । तथापि मल्लयोरिव मेषयोरिव वाऽवास्तवं यत्र यौगपद्यं यत्र च प्रधानयोः कलहे तत्तद्देश्यानां संमर्दे प्रहारप्राथम्यं दुर्बोधं तद्विषयमिदम् ।

उपलक्षणं चैतत्, तेन यत्रैकस्यारम्भकत्वेऽन्यस्यानु-
बन्धित्वे यत्र चैकस्यात्वेऽपि पारुष्ये प्राथमिके अन्यस्य पश्चात्तनेऽपि तस्मिन्नधिके अपराधसाम्यं तत्रापि सम एव दण्डः । एतदभिप्रायकमेव रत्नाकरीयमादिपदम् ।
दवि. २३२

(४) पारुष्यदोषधुतयोर्वाग्दण्डपारुष्यदोषधुतयोः रोषा-
विष्टयोरन्यतरोऽपि न क्षमते । युगपद् घाताघातादि कुर्वतोर्विशेषाभावे घाते प्रतिघातः आक्रोशे प्रत्याक्रोशः, उभयोस्तुल्यो दण्डः । नामा. १६, १७।९ (पृ. १६६)

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥

१।८, मिता. २।१० पारु. तयोर्धुं (पारुष्ये साहसे वाऽपि यु) दृश्येन (लभ्येत) . २।२१२ दृश्येत (लक्ष्येत), अप. २।१० दृश्येन (लभ्येत) : २।२१२, व्यक. १०७; स्मृच ३२६ स्मृत्यन्तरम्; विर. २७५ वृत्त (च त); पमा. ४११ दृश्येत (लक्ष्येत); रत्न. १२० स्मृत्यन्तरम्; स्मृचि. २४ दोषा (दोष) शेषं पमावत्, दवि. २३२ विरवत्, कात्यायनः; नृप्र. २७२ पमावत्; व्यत २०२ पारु तयोर्धुं (पारुष्ये साहसे चैव यु) दृश्येत (लभ्येत); सवि. ४७६ वृत्त (दुम) यः स्यात् (यक्षेत्) समन्तुः; व्यसौ. २८ मिता. २।१० वत्; व्यप्र ९७ व्यतवत् . ३७० पमावत्, व्यउ. ११२ अपवत्; व्यम ९९ स्मृत्यन्तरम्, विता. १०० मिता. २।१० वत्; ७२५ पारु तयोर्धुं (पारुष्ये साहसे चैव यु) यास्यवत्य . ७३३ वृत्त (दुम) दृश्येत (लभ्येत), सेतु. १०१-२ मिता. २।१० वत्; समु. १६१.

(१) नासं. १६, १७।१०; नास्व. १।८।९, मिता. २।१०, २१२; अप. २।१०, २१२, व्यक. १०७; स्मृच. ३२७, विर. २७५; पमा. ८६ कात्यायन . ४११ क्षार

(१) पूर्वे त्वाक्षारणे निमित्ते तन्निमित्तको विनयः पश्चादाक्षारणनिमित्तकविनयादभ्यधिको भवेदित्यर्थः ।

स्मृच. ३२७

(२) पूर्वे प्रथममाक्षारयेत् पारुष्यं कुर्यात् । दोषभाक् दण्ड्यः । असत्कारी अपराधवान् । पूर्वे तु विनयो गुरुरित्यनेन तदन्यस्मिन् लघुर्विनय इत्युक्तम् ।

*विर. २७५

(३) यः पूर्वमाक्रोशेनातिक्रामेत् तर्जनादिना, स नित्यं दोषभाक् । पश्चादपि य आक्षारयेत्, न क्षमेत्, सोऽप्यसत्कारी अशोभनकारी दण्ड्य इत्यर्थः । तयोः पूर्वस्य महान् दण्डः प्रथमातिक्रमात् । इतरस्य प्रथमं क्षमणादल्पः, पश्चादप्यतिक्रामन् दण्ड्यः ।

नामा. १६, १७।१० (पृ. १६६)

द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः ।

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वोत्तरः ॥

(१) वर्णादितः समयोर्निबन्धे तु विशेषदर्शने तन्निमित्तमपि विनयगौरवं भवतीत्याह स एव — द्वयोरपन्नयोरिति । तुल्यमापन्नयोः समत्वेनैव आक्षेपकरयोरिति यावत् । तयोर्दण्डमवाप्नोति तुल्यमापन्नयोर्द्वयोः । दण्डो मिलितयोर्वावान् तावन्तमाप्नोतीत्यर्थः ।

स्मृच. ३२७

* दवि. विरवत् ।

(क्षर); रत्न. १२० वें तु (वें च); विचि १२० प्यसत् (प्यतत्) यो (ये); व्यनि. २१, ४९२; दवि २३२ दोष (दण्ड); नृम. २७२ क्षार (कार); व्यत. २०२; सवि. ४७७ घ. सोऽप्य (अस्योष), व्यसौ. २७-८; व्यम. ९७, ३७०; व्यड. ११२, व्यस. ९९; विता. १००, ७२५-६, ७३२; सेतु. १०१ स्यात्स (स्यान्न); समु. १६१

(१) नासं. १६, १७।११ वोत्तरः (वेतर), नास्मृ. १८।१०; मिता. २।२१२ नासंवत्; अप. २।२१२ वोत्तर. (वा परः); व्यक. १०७, स्मृच. ३२७ पुनः (पुमान्) स तयोर्दण्डमाप्नोति (तयोर्दण्डमवाप्नोति), विर. २७५ य. पुन. (योऽधिकम्), पमा. ४११ विरवत्; दवि २३२ विरवत्; नृम. २७२ पुनः (परः), व्यम. ३७० नामवत्; व्यड. ११२ नासवत्; विता. ७३२ नासंवत्, समु. १६१ स्मृचवत्.

(२) द्वयोरपन्नयोस्तुल्यं पारुष्ये तुल्यं प्रवृत्तयोः । अनुबध्नाति असकृत् कलहं करोति । X विर. २७५

(३) द्वयोः सरम्भादुपशान्तयोः यः पुनः पुनरनुब्रवति, अपसर्प न ददाति, स दण्ड्यः, यदि पूर्वे मारयति यदि पश्चाद्वा । इतर उपशान्तो न दण्ड्यः ।

नामा. १६, १७।११ (पृ. १६६)

श्वपाकपण्डचण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु ।

हस्तिपत्रालयदासेषु गुर्वाचार्यातिगेषु च ॥

मैर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ।

न च तदण्डपारुष्ये दोषमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) श्वपाकः क्षत्रियायामुज्जातः, उग्रस्तु— 'शुद्रायां क्षत्रियाज्जातं प्राहुः उग्रमिति द्विजाः' इति देवलेन दर्शयिष्यते । पशुशब्दः क्लीबपरः । चाण्डालः शुद्रात् ब्राह्मण्यां जातः । वधकवृत्तिः परवध एव वृत्तिर्जीवनं

X दवि. विरवत् ।

(१) नासं. दासेषु (दारेषु) तिगे (न्तो), अयं श्लोको मूले नोपलभ्यते, परन्तु भाष्यस्योपलभ्यमानत्वात् अयं श्लोको मूले वर्तत इत्यनुमीयते, पाठभेदास्तु भाष्यानुसारेण निर्दिष्टाः; नास्मृ. १८।११ पण्ड (मेद), मिता. २।२१२ पण्ड (षण्ड) र्यातिगेषु (र्यनृपेषु); अप. २।२१२ व्यङ्गेषु (वेश्यासु) दासेषु (दारेषु); व्यक. १०७ व्यङ्गेषु (वेश्यासु) वध (वक); विर. २७६ पूर्वार्धे (श्वपाकपण्डचाण्डालवेश्यावधकवृत्तिषु); पमा. ४११ पूर्वार्धे (श्वपाकपण्डचाण्डालवेश्यावधकवृत्तिषु च) तिगे (न्तिके); विचि. १२१ व्यङ्गेषु वध (वेश्यावधक) तिगे (न्तो); दवि. २१७ विरवत् : २६१ तिगेषु (तिगेषु) उक्तः; नृम. २७२ पण्ड (मेद [चण्ड]); व्यम. ३७० भितावत्; व्यड. ११२ पण्ड (शिल्पि) तिगे (न्वये); विता. ७३३ पण्ड (षण्ड) ब्राह्म (ब्राह्म), बाल. २।२१२ तिगे (नुगे) : पण्ड (पशु) व्यङ्गेषु वध (वेश्यासकर) इति कल्पतरौ पाठः; सेतु. २२२ व्यङ्गेषु वध (वेश्यावधक); समु. १६१ दासे (देशे) तिगे (न्तिके).

(२) नासं. अयं श्लोको मूले नोपलभ्यते, परन्तु भाष्यस्योपलभ्यमानत्वात् मूले वर्तत इत्यनुमीयते; नास्मृ. १८।१२ दोष (स्तेय); मिता. २।२१२ पू., अप. २।२१२ त एवा (तयेच्चा), व्यक. १०७; विर. २७७; पमा. ४११ पू.; विचि. १२१, दवि. २१७ : २६१ पू.; नृम. २७२ पू.; व्यम. ३७० पू.; व्यड. ११२ पू.; विता. ७३३ पू.; सेतु. २२३; समु. १६१ पू.

। यस्य स-वधकवृत्तिः स्वार्थे कन् । हस्तिपक्रो हस्त्यधि-
रोहकः । दासीऽत्र गृहजातादिः । गुर्वाचार्यातिगः गुर्वा-
चार्यव्रचनलङ्घनकर्ता । मर्त्यादा धर्मव्यवस्था । सद्योऽ-
विलम्बितम् । अत्र एव ताडनमेव । विर. २७७

(२) कामधेनौ कल्पतरौ च 'वेश्यासु वधकर्तृषु'
इति स्पष्टमेव पठितम् । अत्र मिताक्षराया 'व्यङ्गेषु वध-
कर्तृषु' इति पाठः । *दवि. २१७

(३) श्रपाकः सौबलः । पण्डः षण्डः । व्यङ्गो
हीनाङ्गः । वधवृत्तयो वधकारिणः घात्यघातकाः । हस्तिपा
हस्त्यारोहाः । ब्राह्म्याः सस्कारहीना द्विजातयः । मुरवः
पितृव्यतिरिक्ता मातुलादयः । अन्तगाः शिष्याः ।
एतेषा दारेषु मर्यादातिक्रमेण गमने सद्यो वध एव
दण्डः । तेऽपि यदि ताडनमारणादि कुर्युः, न दण्ड-
पाकव्यदोषमानुयुः, न दण्ड्याः न साधुकृतमित्यनु-
ज्ञातव्या राज्ञा । एवं ब्रुवता अन्यैः स्वयं निग्रहो न
करणीय इत्युक्तं भवति । अंशमत्रार्थः—'श्रपाकपण्ड-
चण्डालेष्वन्तस्थवधकारिषु' इति श्रपाकादयो मर्यादा-
भिगम इति हस्तिपकादिदारेषु गच्छेयुः । गुर्वाचार्याति-
क्रमे च तथा वाग्दण्डपारुष्येषु हन्तव्याः । एतेन दण्ड-
पाकव्यदोषः । एतेषु दण्डपाकव्यनिग्रहो वध एवेति ।
नाभा. (पृ. १६७)

यमेव ह्यतिवर्तेरन्नेते सन्तं जनं नृषु ।

स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः ॥

(१) श्रपाकादयो येषु पारुष्यं कुर्वते, त एवैषां
घातरूपं दण्डं कुर्युः । *विर. २७७

(२) यमेव सज्जनमेतेऽतिवर्तेरन् संसर्गवाग्दण्डपाक-
व्यादिना, स एव विनयं वधादि कुर्यात् । न तत्र

* शेषं विरवत् । × दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १६, १७।१२, नास्मृ. १८।१३ तैरन्नेते
(तैत नीच.); विश्व. २।२२६; मिता. २।२१२; अप. २।२१२
जनं (जना) भाङ् नृपः (माग्भवेत्); व्यक. १०७; विर. २७७;
पमा. ४११ नास्मृवत्; विचि. १२१ पूर्वार्धे (यमेते
ह्यतिवर्तेरन्नेतेऽतस्तान्युपं नयेत्); दवि. २१७ नृषु (प्रति);
व्यप्र. ३७० पू; व्यउ. ११२ ह्यति (लति); विता. ७३३;
सेतु. २२३ विचिवत्; समु. १६१ ह्यति (व्यति).

राजैर्व शिष्यादिति नियमोऽस्ति । (१)

नाभा. १६, १७।१२ (पृ. १६७)
मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तीन् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

(१) तेषामसामर्थ्ये तु राज्ञा घातरूपमेव दण्डं
कुर्यान्नार्थदण्ड, अत्र हेतुः— मला ह्येते इत्यादि ।

* विर. २७७

(२) घात एव, धनदण्डो नेत्यत्र कारणमाह—
मनुष्येषु मलाः पापा एते शास्या एव । तद्वन्नं पाप-
करम् । तस्माद् घात एव दण्डः ।

नाभा. १६, १७।१३ (पृ. १६७)

हीनवर्णकृते ब्राह्मणव्रिषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराधनुयात् ।

तदङ्गं तस्य छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

(१) अवरो हीनवर्णः । विर. २६७

(२) येनाङ्गेन हस्तेन पादेन वा शुद्धो ब्राह्मणं
प्रहरेत् तदेवाङ्गं छेत्तव्यम् । एवं शुद्धिः, न धनदण्डेन ।
नाभा. १६, १७।२७ (पृ. १७०)

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।

कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचौ वाऽस्यावकर्तयेत् ॥

* दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १६, १७।१३ व्याणां (व्येषु); नास्मृ. १८।१४
व्याणां (व्येषु) अतस्ता (अपि ता); विश्व. २।२२६
नासवत्; मिता. २।२१२; अप. २।२१२ धनमेषां मला
(मलमेषां धना) अतस्ता (अपि ता); व्यक. १०७ अतस्ता (अपि
ता); विर. २७७ व्यकवत्; पमा. ४१२; विचि. १२१;
दवि. २१७ व्यकवत्, व्यप्र. ३७०; व्यउ. ११२; विता-
७३३ ह्येते (एते) धन (द्रव्य), सेतु. २२३; समु. १६१.

(२) नासं. १६, १७।२३ जं तस्य (जमेव); नास्मृ. १८।२५
वरो (वर); व्यक. १०५; विर. २६७; विचि. ११७; व्यनि. ४९२
येनाङ्गेना (येन येना); व्यप्र. ३७४ शुद्धि (बुद्धि); व्यउ. ११४;
सेतु. २१७, २२०.

(३) नासं. १६, १७।२४ उत्तरार्धे (कटिदेशेऽङ्ग
निर्वास्यः स्फिचो वाऽस्यावकर्तयेत्); नास्मृ. १८।२६ स्या
(स्याव); व्यक. १०५ नास्मृवत्, मनुनारदौ; विर. २६८
स्फिचौ वाऽस्याव (स्फिचं वाऽस्य प्र) मनुनारदौ; व्यनि. ४९३
स्फिचौ.....येत् (स्फिचं वाऽस्य निकृन्तयेत्)

११ (१) 'सर्वासममभिप्रेसुरेकासनोपवेशी, अभिप्रेसु-
षदस्य अभिप्रातिपरत्वात् । तथा च विष्णुः—
'एकासनोपवेशी कक्षां कृताङ्गी निर्वास्यः' इति ।
उत्कृष्टो ब्राह्मणः । अपकृष्टजः शूद्रः । कृताङ्कः तप्त-
लोहशलाकया कृतचिह्नः । स्फिक् श्रोण्येकदेशः ।
विर. २६८

(२) एकमासनं य इच्छति, सर्वास्त इत्यर्थः,
उत्कृष्टस्योत्कृष्टस्यावरावरवर्णजः । अङ्कयित्वा कर्णदेशे
निर्वास्यः स्फिजं वाऽस्य छित्त्वा ।

नामा. १६, १७।२४ (पृ. १७०)

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोष्ठौ छेदयेन्मृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् ॥

(१) अवनिष्ठीवतो दर्पादुपरि निष्ठीवन दर्पात्
कुर्वतः । अवमूत्रयतः मूत्रेण सेकं कुर्वतः । अवशर्ध-
यतो गुदं, गुदेन कुत्सितशब्दं कुर्वतः । विर. २६९

(२) दर्पादवमलोपनिष्ठीवतः शूद्रस्य द्विजातेरोष्ठ-
द्वयस्य छेदः, तथा मूत्रयतः शिश्रस्य, तथा पातक-
कर्मादि कुर्वतो गुदस्य छेदः ।

नामा. १६, १७।२५ (पृ. १७१)

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेद्विचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च प्रीवायां वृषणेषु च ॥

(१) हस्ताविति द्विवचनं एकेनापि करेण ग्रहणे
हस्तच्छेदनार्थम् । दाढिकां ममश्रु । विर. २६९

(२) एतेषु गृह्णतस्तत्क्षणमेव स हस्तौ छेदयेदिति ।

नामा. १६, १७।२६ (पृ. १७१)

मनुनारदौ; द्दवि. ३२१ स्फिचौ....येत् (स्फिचं चास्याव-
कर्षयेत्).

(१) नासं. १६, १७।२५ तो मेढ्रं (त. शिश्र) ; नास्मृ. १८।२७ नासंवत्, व्यक. १०५ मनुनारदौ, विर. २६८
मनुनारदौ, व्यनि. ४९३ शर्धं (शर्दं) मनुनारदौ, द्दवि. २५३ शर्धं (शब्दं) मनुनारदौ, व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ;
व्यड. ११५ वतो (कृतो) मनुनारदौ.

(२) नासं. १६, १७।२६ दाढिकाया च (नासिकायां वा);
नास्मृ. १८।२८ या च (या तु) ; व्यक. १०५ मनुनारदौ;
विर. २६८ मनुनारदौ; व्यनि. ४९३ पु. च (तथा)
मनुनारदौ; द्दवि. २५४ मनुनारदौ; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ,
व्यड. ११५ मनुनारदौ.

त्वंकृष्टेदकः शतं दण्डयो लोहितस्य चोदर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षण्णिकान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥

राजनि दण्डपाक्ष्ये दण्डः ।
राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।
शूल्यं तमग्नौ विपचेद्ब्रह्महत्याशतातिगम् ॥

(१) योऽब्राह्मणः । कृतागसि कृतापराधे । शूल-
मारोप्य यत्संस्क्रियते तत् शूल्यं तेन प्रथमतस्तस्य शूल-
भेदेन पीडा विधाय अभिविपाकेन पीडा कर्तव्येत्यर्थः ।
विर. २६७-८

(२) यो राजनि कृतापराधेऽपि प्रहरेत्, शूले
प्रोत्तेनमग्नौ विविधं पचेद् ब्रह्महत्याशतादम्यधिकं
पापम् । नामा. १६, १७।२८ (पृ. १७१)

अश्वक्रीयकृतापराधे तत्प्रभोर्दण्डविचारः

पुत्रापराधे न पिता श्ववान् शुनि न दण्डभाक् ।
न मर्कटे च तत्स्वामी तेनैव प्रहितो न चेत् ॥
पुत्रे दोषवति न पिता दण्ड्यः, शुनि च दोषवति
तत्स्वामी । मर्कटे चैवम् । न चेत् ते पित्रादिभिः
प्रयुक्ताः । प्रयुक्ताश्चेत् पित्रादयो दण्ड्याः ।

नामा. १६, १७।२९ (पृ. १७१)

अप्रकाशदण्डपाक्ष्ये परीक्षाविधिः

केश्चिच्छित्त्वाऽऽत्मनश्चिह्नं द्वेषात्परमभिद्रवेत् ।
हेत्वर्थगतिसामर्थ्यैस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥

(१) नास्मृ. १८।२९.

(२) नासं. १६, १७।२८ शूल्यं (शूले) तिगम् (धिकम्);
नास्मृ. १८।३१ नासंवत्; व्यक. १०५; विर. २६७;
विचि ११७, द्दवि. २५८; व्यप्र. ३७४ तिगम् (नि च);
व्यड. ११४; सेतु. २२०.

(३) नासं. १६, १७।२९ श्ववान् शुनि न (न श्ववान्
शुनि) तेनैव (तैरेव); नास्मृ. १८।३२ श्ववान् शुनि न
(नाथे न शुनि), अप. २।२२२ शुनि न (न शुनि) हितो
न (हनी [तो] तु); व्यक. १०६ शुनि न (न शुनि);
स्मृच. ३३० श्ववान् शुनि न (न स्वामीति) तेनैव (तैरेव);
विर. २७३, विचि. ११९-२० श्ववान् शुनि न (श्वकाश्च
शुनि) च (तु), व्यनि. ४९४ श्ववान् शुनि न (नाथेन
शुनि) टे च (टे न) प्रहितो (प्रेषिता); द्दवि. २२३ राधे
(राद्धे); सेतु. ३०१ च (तु); सप्त. १६३ नासंवत्.

(४) अप. २।२१२ हेत्वर्थ... .. यैस्त (युक्तिहेत्वर्थैः)

आत्मनश्चिह्नं त्रणादिरूपं, परमभिद्रवेत् अहमनेन
त्रणवान् कृतोऽयं दण्ड्यतामित्यनुयुञ्ज्यात् । हेतुर्गद्गद-
स्वरादिः, अर्थः प्रयोजनं, गतिः संनिधिगमनं, सामर्थ्यं
प्रहारक्षमता । विर. २७४

बृहस्पतिः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

हस्तपाषाणलगुडैर्भस्मकर्दमपांसुभिः ।

आयुधैश्च प्रहरणं दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

(१) परगात्रेष्विति शेषः । स्मृच. ७

(२) अत्र भस्मादिभिर्दण्डादिभिरायुधैरिति करण-
त्रैविध्यात् प्रहरणस्य त्रिविधत्वमुक्तं तत्र यथोत्तरं
बलवत् । दवि. २१९

वाक्पारुष्यापेक्षया दण्डपारुष्यस्य दण्डविधौ विशेषः ।

वाक्पारुष्ये कृते यस्य यथा दण्डो विधीयते ।

तस्यैव द्विगुणं दण्डं कारयेन्मरणादृते ॥

विविधदण्डपारुष्येषु समाधिकविषयेषु दण्डविधिः

भस्मादीनां प्रक्षेपणं ताडनं च करादिना ।

प्रथमं दण्डपारुष्यं दमः कार्योऽत्र माषिकः ॥

(१) माषिकः माषमितः । विर. २६१

(२) माषिको राजतः माषमितः । विचि. ११२

(३) ताडनमत्रोद्यमनमात्रमिति ग्रहेश्वरमिश्राः ।

एवमेव हरिनायोपाध्यायाः । एवं व्याख्याने कामं
प्रथममिति घटते दण्डगौरवं तु दुर्घटम् । 'उद्गूरणात्तु
संबन्धैस्तः; व्यक. १०७ नारदबृहस्पती; विर. २७३-४
तत्र युक्तं (युक्तं तत्र); व्यग्र. ३७८ गति (मति) नारद-
बृहस्पती; व्यड. ११८ व्यग्रवत्; सेतु. २२२ विरवत्.

(१) अप. २।२।२ रण (रणैः); व्यक. १०४;

स्मृच. ७; विर. २५९; दीक. ५१ हस्त (दण्ड);

व्यनि. ४८९; दवि. २१९; सेतु. २१४-५, समु १६१.

(२) मभा. १२।६; गौमि. १२।६.

(३) अप. २।२।४ क्षे (क्षि); व्यक. १०४; स्मृच.

३२८ दीना प्रक्षे (दिना प्राक्षि) विकः (पकः); विर. २६१;

विचि. ११२; दवि. २५१ कार्योऽत्र (कर्षोऽत्र); सवि.

४८१ दीनां प्रक्षे (दिना प्र [क्षि] क्षे) विकः (पकः);

सेतु. २१५ प्रक्षेपणं (क्षेपणं च); समु. १६१ स्मृचवत्;

विब्य. ५० माषिकः (आर्षिकः).

हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः । स एव द्विगुणः प्रोक्तः-
पातनेषु सजातिषु ॥' इति कात्यायनविरोधात् । तस्मात्
प्रहरणमेव ताडनपदार्थः प्रत्युत ताडनं चेति चकारः
समुच्चयार्थः । न्यूनश्च ताडयिता । प्रथममित्यस्य तु
मुख्यमिदं पारुष्यमित्यर्थं इति भाति । दवि. २५१-२

ईष्टकोपलकाष्ठैश्च ताडने तु द्विमाषकः ।

द्विगुणः शोणितोद्भेदे दण्डः कार्यो मनीषिभिः ॥

एष दण्डः समेषूक्तः परस्त्रीष्वधिकेषु च ।

द्विगुणस्त्रिगुणो ज्ञेयः प्राधान्यापेक्षया बुधैः ॥

समेषु जात्यादिभिस्तुल्येषु । विर. २६१

उच्यतेऽश्मशिलाकाष्ठे कर्तव्यः प्रथमो दमः ।

परस्परं हस्तपादे दशविंशतिकस्तथा ॥

(१) अयं चोभयोरेव समानजात्योर्दण्ड इति मन्त-
व्यम् । विर. २६३

(२) उभयोरिदं हस्ते दश पादे विंशतिः काष्ठादौ
द्वादश । इदमपि समयोरेव । विचि. ११३

मध्यमः शस्त्रसंधाने सयोज्यः क्षुब्धयोर्द्वयोः ।

कार्यः क्षतानुरूपस्तु लभे घाते दमो बुधैः ॥

यदा तु शस्त्रेण क्षतमेव करोति, तदा क्षतगौरवा-

(१) अप. २।२।६ पक. (विक.); स्मृच. ३२८ पू.;
विर. २६४; विचि. ११५ डैश्च ता (छाथैस्ता); व्यनि.
४९१; दवि. २५५ श्च (स्तु) तु (च) विक. (पक.),
सवि. ४८१ इष्ट ...श्च (इष्टकाफलकाष्ठैश्च) पू.; व्यग्र.
३७२ डैश्च (डेन), व्यड. ११३ व्यग्रवत्; सेतु. २१८
विचिवत्; समु. १६१ पू. - १६२ उक्त.

(२) अप. २।२।४; व्यक. १०४; स्मृच. ३२८;
विर. २६१, विचि. ११२; दवि. २५१ पूक्तः (युक्तः);
सवि. ४८१; सेतु. २१५ प्राधान्या (प्रधाना); समु. १६२.

(३) व्यक. १०५ पू.; विर. २६३; विचि. ११३,
व्यनि. ४९१ तेऽश्म (ते तु); दवि. २५० काष्ठे (काष्ठैः)
पू., व्यग्र. ३७२ पू.; व्यड. ११३ पू.; सेतु. २१६ पादे
(पातैः); समु. १६२ तेऽश्म (तेऽश्म) कस्तथा (कौ दमौ).

(४) अप. २।२।६ क्षता (कृता); स्मृच. ३२८
अपवत्, उक्तः; विर. २६४, विचि. ११४-५; दवि.
२५५ रूपस्तु (रूप तु) उक्तः; सवि. ४८१ क्षता (कृता)
पस्तु (पैस्तु) उक्तः; व्यग्र. ३७२ धाने (पाते) क्षता (कृता);
व्यड. ११३ व्यग्रवत्; सेतु. २१८ उक्त.

गौरवानुसारेण दण्डः कार्य इत्युत्तरखण्डार्थः ।

विर. २६४

त्वग्भेदे प्रथमो दण्डो मांसभेदे तु मध्यमः ।

उत्तमस्त्वस्थिभेदे तु घातने तु प्रमापणम् ॥

घातने वधे, प्रमापण वध एव । विर. २६५

कर्णनासाकरच्छेदे दन्तभेदेऽङ्घ्रिभेदने ।

कर्तव्यो मध्यमो दण्डो द्विगुणः पतितेषु च ॥

पतितेषु स्वस्थानात् च्यावितेषु । विर. २६५

दण्डपारुष्येण पीडकः पीडापरिहारव्यय अपहृतं च दाप्यः

अङ्गावपीडने चैव भेदने छेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं च यत् ॥

समुत्थानव्ययं भग्नसघटनार्थं भेषजपथ्यादिजनक-

घनव्ययम् ।

विर. २७०

पीडिताय दण्डदान रात्रे च

दण्डस्त्वभिहतायैव दण्डपारुष्यकल्पितः ।

हृते तद्द्विगुणं चान्यद् राजदण्डस्ततोऽधिकः ॥

पशुपीडाया दण्डविधिः

श्रान्तान् क्षुधार्तान् तृषितानकाले वाहयेत्तु यः ।

स गोघ्नो निष्कृतिं कार्यो दाप्यो वा प्रथमं दमम् ॥

(१) अप. २।२१८ तु घातने (स्यात् घातेन), व्यक.

१०५ ने तु (ने च); विर. २६४ (=); विचि. ११५

मस्त्व (मस्त्रा) तने (तके); व्यनि. ४९१, दवि. २२७

चतुर्थपाद. २५६ स्थिभेदे (स्थिमङ्गे), सेतु. २१८-९

दे तु वा (देन वा), समु. १६२ तु वा (च वा); विच्य.

४७ मस्त्व (मस्त्रा) तु घातने तु (च घातके च)

(२) व्यक. १०५, विर. २६५; विचि. ११५;

व्यनि. ४९१ भेदेऽङ्घ्रि (भेदाङ्ग) शु च (सति); दवि.

२५६ भेदे (मङ्गे) च (तु); सेतु. २१९; समु. १६२

ऽङ्घ्रि (ऽङ्ग) शु च (सति); विच्य. ५०.

(३) अप. २।२२२ पीडने (भेदने) भेदने (पीडने);

व्यक. १०६; स्मृच. ३२९ चैव (ष्वेव) त्थान (त्थानं);

विर. २७० भेदने छेदने (छेदने भेदने) च यत् (तथा);

पमा. ४२० भेदने छेदने (छेदने पीडने); रत्न. १२२;

विचि. ११८; व्यनि. ४९४; व्यग्र. ३७५; विता. ७४०;

सेतु. २२१ च यत् (तथा), समु. १६२ चैव (ष्वेव).

(४) विश्व. २।२२६.

(५) व्यक. १०८; विर. २८०; दवि. ३१८ वा प्रथमं

व्य. कां. २३०

वृषाधिकारे बृहस्पतिः — श्रान्तानिति । एवञ्च
दण्डप्रायश्चित्तयोर्विकल्पदर्शनात् दण्डेनापि पापं क्षीयते
इत्याहुः । विर. २८०

शूद्रकृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

येनाङ्गेन द्विजातीनां शूद्रः प्रहरते रुषा ।

छेत्तव्यं तद्भवेत्तस्य मनुना समुदाहृतम् ॥

परस्परं दण्डपारुष्ये कृते नीचकृते च विशेषतः दोषराहित्य-

दण्डभाक्त्वदण्डदापयितृविचारः

द्वयोः प्रहरतोर्दण्डः समयोस्तु समः स्मृतः ।

आरम्भकोऽनुबन्धी च दाप्यः स्यादधिकं दमम् ॥

परस्परपारुष्यकारिषु दममाह बृहस्पतिः— द्वयो-

रिति ।

स्मृच. ३२९

आक्रुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाततायिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥

पश्चात्कारिणि योऽल्पदण्ड उक्तो नारदेन असावनु-

बन्धकलहे, अननुबन्धे तु बृहस्पतिनाऽनपराधाभिधानं,

तदपि तन्न्यूनसमानौ प्रति मन्तव्यम् । अधिकं प्रति

एवविधेऽपि अपराधस्योक्तत्वात् । तथा च —‘वाक्पा-

रुष्यादिना नीचो यः सन्तमभिलङ्घयेत् । स एव

ताडयस्तस्य नान्वेष्टव्यो महीभृता ॥’ विर. २७६

वाक्पारुष्यादिना नीचो यः सन्तमभिलङ्घयेत् ।

स एव ताडयंस्तस्य नान्वेष्टव्यो महीभुजा ॥

(१) नीचोऽनुत्तमः, सन्तमुत्तमम् । स एव उत्तम

(वाऽप्यथवा), सेतु. ३०१ प्रथम (मध्यम).

(२) स्मृच. ३२८; समु. १६२.

(२) अप. २।२१२; स्मृच. ३२९; विर. २७५;

व्यनि. ४९२; दवि. २३३; समु. १६२.

(३) अप. २।२१२ आक्रुष्टस्तु (पूर्वाक्रुष्टः); व्यक.

१०७, विर. २७६; पमा. ४१२ क्रुष्ट (क्रुष्ट) हत्वाततायिनं

(हत्वाऽपराधिनं); रत्न. १२१ हत्वाततायिन (हत्वाऽ-

पराधिन); विचि. १२०-२१; व्यनि. ४९२, ५१९;

दवि. २१५ प्रथमचतुर्थपादौः २३३; व्यत. २०१ समा

(यदा); व्यग्र. ३७१ रत्नवत्; व्यड. ११२ ताडयन्

(दापयेत्) शेषं रत्नवत्; व्यम. १०० रत्नवत्; सेतु. ९९

समा (यदा): २२२; समु. १६२ रत्नवत्.

(४) अप. २।२१२; व्यक. १०७; विर. २७६ मुजा

(भृता); विचि. १२१; दवि. २१६; सेतु. २२२.

एव, तस्य ताडयन्निति हिंसार्थे षष्ठी, न अन्वेष्टव्यः न तस्य दण्डः करणीय इत्यर्थः । विर. २७६

(२) नीचः शूद्रादिः । सन्त ब्राह्मणादिकम् । स एव ब्राह्मणादिस्तस्य शूद्रादेः । हिंसार्थे षष्ठी । नान्वेष्टव्यो न दण्ड्य इत्यर्थः । विचि. १२१

(३) दण्डश्चाय द्विधा प्रसक्तः । वाक्पारुष्ये तस्यैवौचित्यादनुचितस्य दण्डपारुष्यस्य प्रणयनात् राजकर्तव्यस्य तस्य स्वयंकरणाच्च, तदुक्त ताडयन्निति, स एवेति, एतच्च श्रुपाकादिपरं नारदवचनेनैकमूलकत्वे लब्धवात् । अस्तु वा तदितरपरमपि न्यायसाम्यात् । दकि. २१६

प्रातिलोम्यास्तथा चान्त्याः पुरुषाणां मलाः स्मृताः । ब्राह्मणातिक्रमे वध्या न दातव्या धनं क्वचित् ॥

दातव्या दापयितव्या इत्यर्थः । विर. २७७

अप्रकाशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधि

विविक्ते ताडितो यस्तु हेतिर्दृश्यो न वा भवेत् ।

हन्ता तदनुमानेन विज्ञेयः शपथेन वा ॥

अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा निशायां यत्र ताडितः ।

शोणितं तत्र दृश्येत न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥

विविक्ते ताडितो यस्तु ताड्येन ताडकेऽदृश्यमाने मध्यस्थेऽसति अदृश्यमाने वा ताडित इत्यर्थः । अनुमानेन अविनाभूतेन धर्मेण । शोणितं ताडकत्वाविनाभूतम् । विर. २७३

कैश्चित्कृत्वात्मनश्चिह्नं द्वेषात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थगतिसामर्थ्यैस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥

कात्यायनः

सजातीयेषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

उद्गूरणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातने तु सजातिषु ॥

(१) व्यक. १०७ धनं (दम), विर. २७७.

(२) व्यक. १०७ [व्यवहारकरूपतरौ इमौ लोको नोपलभ्येते, व्याख्यानस्योपलभ्यमानत्वात् स्थलनिर्देश समुल्लिखित.]; विर. २७३.

(३) व्यक. १०७ नारदबृहस्पती; व्यग्र. ३७८ गति (मति) नारदबृहस्पती.

(४) व्यक. १०४; विर. २६२ ने तु (नेषु); पमा.

उद्गूरणे हस्तस्य प्रहारार्थं हस्ताद्यमे, पातने हस्तस्यैव यथाक्रमं द्वादशपणः चतुर्विंशतिपणो दण्ड इत्यर्थः । विर. २६२-३

छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये स्यात् मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥

(१) पुरीषादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष उक्तः— छर्दिमूत्रेति । आद्यग्रहणाद्दशाशुक्रासृब्जजानो गृह्यन्ते । मिता. २। २१४

(२) आदिग्रहणाद्दशाशुक्रादयो ब्राह्म्याः, आपाद्यः स चतुर्गुणः, कायमध्यशिरोव्यतिरिक्तसर्वाङ्गस्पर्शने चतुर्गुण इत्यर्थः । चतुर्गुणो दशपणात्, एव षड्गुणादिकमपि ।

×विर. २६२

(३) वान्तमूत्रादिना समस्य परस्याधःकाये योजने दाप्यो दशपणश्चतुर्गुणः । एवं मध्याङ्गादौ षड्गुणादिरित्यर्थः । विचि. ११३

कैर्णोष्ठघ्राणपादाक्षिजिह्वाशिभ्रकरस्य च ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

× दकि. विरवत् ।

४१४ ने तु स (नेषु स्व); विचि. ११३ ने तु (ने च) ने तु स (ने च दि); व्यनि. ४९०; दकि. २५१ ने तु (णात्) ने तु (नेषु); व्यग्र. ३७२; व्यड. ११३; सेतु. २१६ ने तु स (नेषु दि); समु. १६२ उद्गू (उद्गो).

(१) मिता. २। २१४; अप. २। २१४; व्यक. १०४ स्यात् (तु); विर. २६२ स्यात् (तु) त्वष्ट (चाष्ट); पमा. ४१३ बैरापाद्यः स (बै. पादादौ च) स्यात् (तु); रत्न. १२२; विचि. ११२-३ रापाद्यः स (रधःसु च) स्यात् (तु); व्यनि. ४९० रापाद्यः स (रधोनामेः) स्यात् (तु) स्मृतः (दमः); दकि. २६३ विरवत्; सवि. ४८१; वीमि. २। २१४ व्यकवत्; व्यग्र. ३७१ बैरापाद्यः (बैः स्पर्शने); व्यड. ११३; व्यस. १००, विता. ७३६; सेतु. २१६ रापाद्यः स (राधे स स्यात्) स्यात् (तु); समु. १६२.

(२) अप. २। २१९ (=) मृगु. (गुर.); व्यक. १०५ स्य च (स्य तु); स्मृच. ३२८; विर. २६५ पादा (नासा) शेषं व्यकवत् : ६५८ मो दण्डो (सं दद्यात्) ध्यमो (ध्यमं); पमा. ४१७ दाक्षि (दादि) शिश्र (नासा); रत्न. १२२; विचि. ११५; व्यनि. ४९१; दकि. २५६ व्यकवत्; सवि. ४८० शिश्र (सुख) मृगु. (गुर.) धमः; व्यग्र. ३७३;

छेदने स्वस्थानात् च्यावने, भेदने विदारणे ।
विर. २६५

आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पीडितो वाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः ॥
आभीषणेन खड्गादिना । विर. २७६

शिष्यं क्रोधेन हन्याच्चेदाचार्यो लतया विना ।
येनात्यन्तं भवेत्पीडा वादः स्याच्छिष्यतः पितुः* ॥

दण्डपारुष्ये प्रतिलोमानुलोमनीःषु दण्डविधि

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रतिलोमानुलोमतः ।
तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् + ॥

कात्यायनस्तु वाक्पारुष्योक्तप्रतिव्यक्तिदण्डनिर्णय
इहानुक्तदण्डविषये क्वचिदनुसंधेय इति दर्शयति—
वाक्पारुष्य इति । एवं चात्र प्रतिव्यक्ति दण्डनिर्णयः
प्रातिलोम्यादावपि कात्यायनेन स्मृत इति न क्वचिद-
स्मृता दण्डाः पात्याः । नन्वेवमपि क्वचिदत्रापराधानु-

* स्थलादिनिर्देशः व्यवहारस्वरूपप्रकरणे (५ ५)
द्रष्टव्य ।

+ मिताक्षराव्याख्यान 'एकं भ्रता बहूना' इति याज्ञवल्क्य-
वचने (५ १८१८) द्रष्टव्यम् ।

व्यञ्ज ११३; व्यम. १०० कणौ . . दाक्षि (कर्णभ्राण-
पदाक्षिणि); सेतु. २१९; समु. १६२ प्राणपादा (पादभ्राणा)
चोक्त (तूक्त) .

(१) अप. २।२१२ वा पी (चाऽऽपी), व्यक. १०७
आमी (अमी), विर. २७६; पमा. ४१२ आमी (अमी),
विचि. १२०; दवि. २३३ उत्तरार्धे (पूर्वं वाऽपह्नो वाऽथ
सोऽपि दण्ड्योऽधिक भवेत्) .

(२) मिता. २।२२१ यथै . . . लोमा (य एवोक्तः
प्रातिलोम्या) तथैव (स एव) पात्या दण्डा (दाप्यो राक्षा)
स्मरणम्, व्यक. १०६; स्मृच. ३२८ प्रति मतः
(प्रातिलोम्यानुलोम्यत.); विर. २६९ क्ताः (क्त.) पात्या
दण्डा (पात्यो दण्डो), पमा. ४१८ विरवत्; रत्न. १२२
प्रतिलोमा (प्रातिलोम्या); विचि. ११८ क्ताः (क्त.);
व्यनि. ४९३; सवि. ४८१ यथै .. लोमा (यथा प्रोक्ताः
प्रातिलोम्या) दण्ड (दण्डे); व्यप्र. ३७४ रत्नवत्, व्यञ्ज.
११४-५ रत्नवत्; व्यम. १०० रत्नवत्, विता. ७३८
तथैव (त एव) पात्या दण्डा (राक्षा कार्या) मनुः; सेतु.
२२०-२१; समु. १६२ स्मृचवत्.

सारेण कल्पिता दण्डाः पात्याः, अनन्तव्यक्तिषु प्रति-
व्यक्ति दण्डनिर्णयस्मरणयोगात् । सत्यम् । अत एवो-
क्तमुशनसा— 'यत्र नोक्तो दमः सर्वैरानन्त्यात्तु
महात्मभिः । तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥'
स्मृच. ३२८

अस्पृश्यधूर्तदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् ॥
प्रातिलोम्यप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥

पापकारिणोऽतिशयेन प्रातिलोम्यप्रसूता निषादादयः ।
विर. २७८

पीडिताय पीडापरिहारव्ययहृतभग्नादिदानविधि

वाग्दण्डस्ताडनं चैव येषूक्तमपराधिषु ।
हृतं भग्नं प्रदाप्यास्ते शोध्यं निःस्वैस्तु कर्मणा ॥
(१) निःस्वैर्निर्धनैः, कर्मणा सेवादिरूपेण, शोध्यं
पूरणीयम् । विर. २७०

(२) भग्न गृहस्थादि । दवि. २२०

३ देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः ।

समुत्थानव्ययं चासौ दद्यादात्रणरोपणम् ॥

(१) अप. २।२१२ प्रातिलोम्य (प्रतिलोम) ; व्यक. १०७,
विर २७८ : ६५५ म्लेच्छानां (नराणा) शेषं
अपवत् ; विचि. १२२ ; दवि. ५८ ताडनं (ताडयेत्) ;
सेतु. ३१२ म्लेच्छाना (नराणा) ; समु. ६९ सेतुवत् ;
विब्य. ५० .

(२) अप. २।२२१, व्यक. १०६, विर २७० राधिषु
(कारिषु) प्रदा (तु दा), दवि. २२० प्रदा (च दा)
स्वैस्तु (स्वै. स्व) .

(३) अप. २।२२२ पणम् (पणात्) ; व्यक. १०६ ;
स्मृच. ३२९ देय (श्रेयं) स्थान (स्थानं) पणम् (पणात्) ;
विर. २७१ पण्डितैः (पीडितैः) दा (द्वा) ; पमा. ४१९
यथा (यदा) तथा (तदा) तृतीयार्धं विना : ४२० स्थान
(स्थान) तृतीयार्धः, रत्न १२२ ; व्यनि. ४९५ पणम्
(पणात्) तृतीयार्धः ; दवि. २२१ पणम् (हणात्) ; सवि.
४८४ चासौ . . पणम् (दाप्य. कलहाय कृतं च यत्) ;
व्यप्र. ३७४ तृतीयार्धं विना : ३७५ तृतीयार्धः ; व्यञ्ज. ११५
तथा (ब्रणि) चासौ (वासौ) ; व्यम. १०० तृतीयार्धं विना ;
विता. ७४० ; समु. १६३ अपवत्.

(१) ब्रणादिदुःखेषु अतिदुःसहेषु जातेष्वह कात्या-
यनः—देहेन्द्रियेति । दुष्टिकर दुस्सहन्नतुष्टिकरं देयं
दुस्सहन्नगादिकारिणा देयम् । समुत्थान व्यय पण्डितैः
ब्रणगुरुत्वानुसारेण कल्पितमिति शेषः । समुत्थान च
आब्रणरोपणाद्देयम् । 'समुत्थानव्ययं चासौ दद्यादा ब्रण-
रोपणात्' इति तेनैवोक्तत्वात् । समुत्थानव्यय भिषग्भे-
षजपथ्यपानाद्यर्थं क्रियमाणं व्ययम् । स्मृच. ३२९

(२) ब्रणपदमत्र पीडाहेतुमुपलक्षयति । रोपणपदं
शान्तिपरम् । विर. २७१

प्रमापणे प्राणभृतां प्रतिरूपं तु दापयेत् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दाप्य इत्यब्रवीन्मनुः ॥

(१) प्रतिरूप प्रमापितस्य गुणादिना समम् । एतत्तु
स्वामिने प्रतिरूपादिदानम् । विर. २८४

(२) परकीयाणा द्विचतुष्पदाना दण्डपातनजनिता
या हिंसा या रथाद्यभिघातप्रभवा तदुभयसाधारणमिदं
वचनम् । प्रतिरूप प्रमापितस्य गुणादिना सदृशम् ।
एतच्च प्रतिरूपादिदानं प्रमापितस्वामिनः ।

दवि. २२९

पशुपक्षिवनस्पतिषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

श्रान्तान् क्षुधार्तान् वृषितानकाले वाहयेत्तु यः ।
खरगोमहिषोष्ट्रादीन् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

त्रिपणो द्वादशपणो वधे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारनकुलधसूकरवधे नृणाम् ॥

अत्रात्यन्तापकृष्टमृगपक्षिघातेषु त्रिपणः, उत्कृष्टतद्वा-

(१) व्यक. १०८; विर. २८४, पमा. ४२५ प्रति. .
येत् (दद्यात् तत्प्रतिरूपकम्) दाप्य (दद्यात्); दवि २२९;
सेतु. २२६ दाप्य (दण्ड), समु. १६३ पमावत् .

(२) अप. २।२२६ पूर्वार्धे (श्रान्तान् वृषार्तान् क्षुधितान-
काले वाहयेन्नरः); व्यक. १०८ क्षुधार्तान् वृषितान् (वृषार्तान्
क्षुधितान्) तु य. (खर); विर. २८०; व्यनि. ४९६
अकाले (नाकाले) तु य (नरः); दवि. ३१९, समु.
१६३ क्षुधार्तान् वृषितान् (वृषार्तान् क्षुधितान्) येत्तु य.
(यन्नर.) मनुः .

(३) व्यक. १०८, विर २७९ वधे तु (घाते तु)
मृग (पशु); पमा. ४२४ त्रि (द्वि), व्यनि. ४९६;
दवि. २२३ वधे तु (घाते तु); व्यग्र. ३७७ त्रिपणो
(द्विपण) पणो (पणा) श्वसूकर (शूकराश्व), व्यड. ११६

तेषु द्वादशपणः । विष्णुक्तस्तु पञ्चाशत्पणोऽत्यन्तोत्कृष्टमृग-
पक्षिवधविषयः । 'पञ्चाशदुत्तरो दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु'
इति वचनात् । विर. २७९

गोकुमारीदेवपशुमुक्षाणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

गोकुमारी वृषेण सयुक्ता गौः । देवपशुदेवतोद्देशे-
नोत्सृष्टपशुः । उक्षा 'उक्ष सेचने' इति धात्वर्थानुसार-
द्वीजमोक्ता वृषः । वृषभो जीर्णवृषः । दवि. ३१८

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा * ॥

वनस्पतिशब्द उपयुक्तसर्वस्थावरोपलक्षणायां न्याय
साम्यात् । तथातथा उपयोगगौरवलाघवानुसारेण ।
विर. २८४

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथायथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथातथा * ॥

अप्रकाशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः

हेत्वादिभिर्न पश्येच्चेद्दण्डपारुष्यकारणम् ।

तदा साक्षिभिरुत्तं तत्र दिव्यं वा विनियोजयेत् ॥

साक्ष्यभावे च दिव्यम् । विचि. १२०

व्यासः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

भैस्मादिना प्रक्षिपणं ताडनं च करादिना ।

आवेष्टनं चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

* अन्यव्याख्यासंग्रहः स्थानादिनिर्देशश्च मनौ अस्मिन्नेव
श्लोके (पृ १८०४-५) द्रष्टव्य ।

त्रि (द्वि) श्वसूकरवधे (शूकरश्वपचे); सेतु. २२४ त्रिपणो
(त्रिगुणो) वधे तु (घाते तु), समु. १६३.

(१) व्यग्र ३७७, व्यड. ११६. [अपराकल्पतर्वादिग्रन्थेषु
मनोरथं श्लोक., मनुरमृतौ तु नोपलभ्यते ।]

(२) अप. २।२१२ तदा . तत्र (तत्र साक्षीकृतं चैव);
व्यक १०७ तदा (तद) वा वि (वाऽथ); विर २७४
वा वि (चापि), विचि. १२०, व्यनि ४९५ हेत्वा (हेत्वा)
तदा साक्षि (तदसाक्षी) वा विनि (वाऽभनि); व्यग्र ३७९
वा वि (न वि), व्यड ११८; सेतु २२२; समु. १०
तदा (तद) वा वि (चैव) नारदः .

(३) स्मृच. ७, ३२८; रत्न १२१ भस्मादिना प्रक्षि
(हरतादिना प्राक्षि) चांशु (वांशु), व्यग्र. ३७० भस्मादिना

आदिग्रहणेनोपरि प्रक्षपणाद्दुःखकरं कर्मपांसुमलादि
द्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्यनेनादिशब्देन लघुडपाषाणेष्टका-
युधादिद्रव्यं, आद्यग्रहणेन रज्जुशृङ्खलादि द्रव्यम् ।

स्मृच. ३२८

यमः

भार्यापुत्रदासदासीशिष्यानां दण्डपारुष्यविचार.
भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पञ्चमः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
अधस्तात्तु प्रहर्तव्यं नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तस्तु यथोक्तं दण्डमर्हति ॥

वथकृद्द्विजदण्डः

वैद्ये कर्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनसंयुतम् ।
विवासयेत् द्विजं राजा दोषं विख्याप्य संसदि ॥

बृद्धहारीतः

देवताब्राह्मणगुरूणां पादादिना प्रहारे दण्डविधिः
दैवतं ब्राह्मणं गां च पितृमातृगुरुस्तथा ।
पादेन ताडयेद्यस्तु तस्य तच्छेदनं स्मृतम् ॥
तेषामुपरि हस्तं तु दोष्णोश्छेदं तु कामतः ॥

(भस्मादीना) ; व्यड. १११ भस्मादिना (हस्तादिना) चाशु
(वांशु) ; विता. ७३२ भस्मादिना (हस्तादिना) ; समु.
१६१ व्यप्रवच.

(१) व्यमा. २८५; विर. २७२; व्यनि. ४९५
शिष्यश्च (शृलश्च) मनु, व्यप्र. ३७८; व्यड. ११७;
बाल. २।१३५ (पृ. १८५) (=) पूर्वोपै (पुत्र. शिष्यस्तथा
भार्या दासी दासस्तु पञ्चम.); सेतु. २२१.

(२) व्यमा. २८५ कथञ्च (कदाच), विर २७२ तैव्य
(तैव्या) कथञ्च (कदाच), विचि ११९ उक्त. ; व्यनि
४९३ तैव्य (तैव्या) मनु ; व्यप्र. ३७८; व्यड ११७;
सेतु २२१ तैव्य (तैव्या).

(३) व्यनि. ४९८. (४) बृह्वास्मृ. ७।२०३-४.

सुमन्तुः

परस्पर पारुष्ये दण्डविधिः

पारुष्यदोषादुभयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयश्चेत्समस्तयोः ॥

बृद्धकात्यायनः

दण्डपारुष्ये स्वयं प्राणत्यागे न दण्डः

उक्त्वा परुषमुक्तस्तु ताडयित्वा तु ताडितः ।
यमुद्दिश्व त्यजेत्प्राणान्तेन न स्यात्स किल्बिषी ॥

पारिशिष्टकारः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं छेदनं भेदनं तथा ।
कुर्याद्यः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यते ॥
स्थावरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतं नखादिना त्वग्भे-
दादिभवं दुःख रक्तव्रणादिकं च दण्डपारुष्यमुच्यते
इत्यर्थः ।

स्मृच. ३२८

अग्निपुराणम्

अन्यजातिर्द्विजातिं तु येनाङ्गोनापराध्नुयात् ।
तदेव छेदयेत्तस्य क्षिप्रमेवाविचारयन् ॥
उक्त्वा सनसंस्थस्य नीचस्याधो निकृन्तनम् ।
यो यदङ्गं च रुजयेत्तदङ्गं तस्य कर्तयेत् ॥
अर्धपादकराः कार्या गोगजाश्वोष्ट्रघातकाः ।
वृक्षं तु विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति ॥

(१) सवि. ४७६.

(२) व्यनि. ४९२.

(३) स्मृच ३२७, रत्न. १२१; सवि. ४८० रक्तं
व्रण (व्रण रक्त) च (घट्); व्यप्र. ३७०, व्यड. १११;
विता. ७३२; समु. १६१.

(४) अणु २२७।२९.

(५) अणु. २२७।३१, ३२.

स्त्रीसंग्रहणम्

वेदाः

भ्रातृभगिनीविवाह. तन्निषेधश्च

*ओ चित्सखायं सख्या ववृत्त्यां तिरः पुरु
चिदर्णवं जगन्वान् । पितुर्नपातमा दधीत वेधा
अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥

न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत्सलक्ष्मा याँद्विषुरुपा
भवाति । महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार
वर्विया परि ख्यन् ॥

उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्त्यजसं
मर्त्यस्य । नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः
पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥

न यत्पुरा चकृमा कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं
रपेम । गन्धर्वो अप्स्वप्या च योपा सा नो नाभिः
परमं जामि तन्नौ ॥

गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता
विश्वरूपः । नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद
नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याहः क ई ददर्श क इह
प्र वे चत् । बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव
आहनो वीच्या नृन् ॥

यमस्य मा यन्यं काम आगन्त्समाने योनौ
सहशेय्याय । जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि
चिद्वृहेव रथ्येव चक्रा ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिपन्येते देवानां स्पश इह ये
चरन्ति । अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि बृह
रथ्येव चक्रा ॥

* 'ओ चित् सखायं' इत्याधारभ्य 'अन्यमू षु' इत्य-
न्ताना चतुर्दशमन्त्राणा सायणभाष्य स्थलनिदेशश्च स्त्रीपुंभर्म-
प्रकरणे (पृ. ९७५-७८) द्रष्टव्यः ।

रात्रीभिरस्मा अहभिर्देशस्येतसूर्यस्य चक्षुर्मुहुरु-
न्मिमीयात् । दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमी-
र्यमस्य बिभृयादजामि ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः
कृणवन्नजामि । उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्य-
मिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥

किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्नि-
र्ऋतिर्निगच्छात् । काममृता बह्वेतद्रपामि तन्वा मे
तन्वं सं पिपृग्धि ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पपृच्यां पापमाहुर्यः
स्वसारं निगच्छात् । अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व
न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ॥

बतो व्रतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते
लिबुजेव वृक्षम् ॥

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते
लिबुजेव वृक्षम् । तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा
तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥

पितापुत्रीविवाह

प्रथिष्ठ यस्य वीरकर्ममिष्णदनुष्ठितं नु नर्यो
अपौहत् । पुनस्तदा बृहति यत्कनाया दुहितुरा
अनुभृतमनवा ॥

यथा स्वाशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं रुद्र-
मसृजत् । तदेतदादिभिस्त्रिभिर्वदति । यस्य प्रजापते-
रिष्णदेगवद् वीरकर्मम् । लिङ्गव्यत्ययः । वीरकर्म ।
रेत इत्यर्थः । येन रेतसोत्पन्ना वीरा भवन्ति तादृशैः
प्रथिष्ठ प्रथितमासीत् तद्रेतोऽनुष्ठितं प्रजापतिनापत्यार्थं
निषिक्तं नर्यो नरेभ्यो हितो यद्वा नेतृभ्यो देवेभ्यो हितो

रुद्रोऽपौहत् अपोहति । तदैवाह । पुनस्तद्रेत आ वृहति । सर्वत उल्लिखदति । उद्रमयति पुरुषाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन् । कीदृश रेतः । यद्रेतः कनाथाः कान्ताया दुहितुः स्वपुत्र्याः । तस्यामित्यर्थः । तत्र प्रजापतिनानुभृतमाः आसीत् । कीदृशो रुद्रः । अनर्वान्यस्मिन्नप्रत्युतः । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्विवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये ।' (ऐ.ब्रा. ३।३३) इति ब्राह्मणम् । ऋसा.

मध्या यत्कर्त्तव्यमभवदभीके कामं कृष्वाने पितरि युवत्याम् । मनानभ्रेतो जहतुर्वियन्ता सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥

कामं यथेच्छं कृष्वाने कुर्वाणे पितरि प्रजापतौ युवत्या दुहितर्युषसि दिवि वा । दिवमित्यन्य इति हि ब्राह्मणं प्रदर्शितम् । मध्या तयोर्मध्येऽन्तरिभ्रमध्ये वामीके समीपे यत्कर्त्तव्यं कर्माभवत् मिथुनीभावाख्यं तदानी मनानगल्प रेतो जहतुः त्यक्तवन्तौ । किं कुर्वाणाविति तत्राह । वियन्तौ परस्परमभिगच्छन्तौ । प्रजापतिना सानौ समुच्छ्रिते स्थाने सुकृतस्य यज्ञस्य योनौ निषिक्तमासीदित्यर्थः । ततो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः । ऋसा.

पिता यस्त्वां दुहितरमधिष्कन्क्षमया रेतः संजग्मानो नि षिञ्चत् । स्वाध्योऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥

पिता प्रजाप्रतिर्यद्यदा स्वां दुहितर दिवमुषसं वाधिष्कन् अध्यस्कन्दत् तदानीमेव क्षमया पृथिव्या सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्मिँल्लोके रोहितो भूत्वा रेतो नि षिञ्चत् निषेकमकरोत् । 'तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैदिति ब्राह्मणं (ऐ.ब्रा. ३।३३) । तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा देवा ब्रह्माजनयन् उदपादयन् । किं तद्ब्रह्मेति तदाह । वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणो रक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं निरतक्षन् समुदपादयन् । यज्ञवास्तुस्वामित्वं दत्त्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्त इत्यर्थः । ऋसा.

आप्तमगिनीविवाहः

यैस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते । प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥

(१) ऋसं. १०।६।१६. (२) ऋसं. १०।६।१७.

(३) ऋसं. १०।१६।१५; अंसं. २०।९६।१५;

हे योपित् यो राक्षसो भ्राता भ्रातृरूपो भूत्वा पति-
र्मर्तृरूपो वा भूत्वा त्वां निपद्यते अभिगच्छति । अथवा
जार उपपतिरूपो वा भूत्वाभिगच्छति । एवंभूतो यो
राक्षसादिस्ते तव प्रजा जिघांसति हन्तुमिच्छति । स्पष्ट-
मन्यत् । ऋसा.

शूद्रकृतार्थस्त्रीसग्रहणम्

शूद्रा यदर्यजारा न पोपाय धनायति ।

यद्यदा शूद्रा काचिदासी कदाचिदर्यः स्वकीयः स्वामी
जारो यस्याः सेयमर्यजारा भवति, तदानी सा दासी
स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्त दृष्यति, न तु स्वकीयकुटुम्ब-
पोषाय धनायति धनमात्मन इच्छति । न हि स्वामि-
स्वीकाराद्धनं अधिकं मन्यते । तैसा.

स्त्रिया. व्यभिचारदोषः

ऋतं वै सत्यं यज्ञोऽनृतं स्यनृतं वा
एषा करोति या पत्युः क्रीता सत्यथान्यैश्चरत्यनृत-
मेव निरवदाय ऋतं सत्यमुपैति यन्मिथुया प्रति-
ब्रूयात्प्रियतमेन याजयेदथ यद्वाचयति मेध्यामेवैनां
करोत्यामपेषा भवन्ति सर्वस्या हसोऽवेष्टथै यद्वृ-
ज्येयुरनवेष्टम हः स्यात्पात्रेभ्यो वै ताः प्रजा
वरुणोऽगृह्णाद्यत्पात्राणि पात्रेभ्य एवैना वरुणा-
न्मुञ्चति प्रतिपुरुषं भवन्ति प्रतिपुरुषमेवा ह्योऽव-
यजत्येकमधि भवति गर्भेभ्यस्तेन निरवदयतेऽन्नाद्वै
ताः प्रजा वरुणोऽगृह्णाद्व्यर्षेणान्नं बिभ्रति तस्माद्व्यर्षेण
जुहुतः स्त्रीपुंसौ जुहुतो मिथुना एव प्रजा
वरुणान्मुञ्चतः पुरस्तात्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ जुहुतः
पुरस्तादेवा ह्योऽवयजतो यत्पात्राणि य एव द्विपादः
पशवो मिथुनास्तेषामेतत्पुरस्ताद् ह्योऽवयजतोऽथ
यन्मेषश्च मेषी च य एव चतुष्पादः पशवो मिथुना-
स्तेषामेतदुपरिष्टाद् ह्योऽवयजत उभयत एवा ह्यो-
ऽवयजतः पुरस्तादुपरिष्टाच्च ।

मागू. २।१८।२.

(१) तैसं. ७।४।१९।२-३; मैसं. ३।१३।१; कासं.
४।८; शुभा. २३।३०; तैब्रा. ३।१।७।३; शशा. १३।
९।२।८; श्नाश्रौ. १।६।४।४.

(२) मैसं. १।१०।११, कासं ३।६।६; तैब्रा. १।६।५।४;
माश्रौ. १।७।४.

शूद्रकृतार्यस्त्रीसंग्रहण आर्यकृतशूद्रस्त्रीसंग्रहण च
 र्यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्थते ।
 शूद्रो यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥

(१) अत्ता पालागलीमभिमेथयति— यद्धरिणः ।
 यदा हरिणो मृगः यवं सस्यं अत्ति भक्षयति । अथ
 तदा क्षेत्री । न पुष्टं पशु । पशुमिति प्राप्ते, विभक्ति-
 लोपः । पुष्टं पशुं मन्थते अवगच्छति । मम क्षेत्रं
 भक्षितमिति यथा । एवं शूद्रा यत् यस्य शूद्रस्य भर्तुः ।
 अर्यजारा अर्यः वैश्यः जारो यस्याः सा अर्यजारा भवेत्
 तदा स शूद्रः क्षेत्री न पोषाय ममैतदिति मन्थते । न
 च तस्या धनायति धनमिव च ता न मन्थते मरस्योप-
 भोग्यत्वात् । शु. उ.

(२) वैश्यो यदा शूद्रा गच्छति तदा शूद्रः पोषाय
 न धनायते पुष्टिं न इच्छति मद्रार्या वैश्येन भुक्ता
 सती पुष्टा जातेति न मन्थते किं तु व्यभिचारिणी
 जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः । शु. म.

र्यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्थते ।
 शूद्रो यदर्यायै जारो न पोषमनुमन्थते ॥

(१) पालागली प्रत्याह— यद्धरिणो यवमत्ति न
 पुष्टं बहु मन्थते क्षेत्रीति । यदुक्त भवतोऽप्येतदेवमिति
 सोऽस्लुण्ठमाह । इयास्तु विशेषः । शूद्रो यत् अर्यायै
 अर्यायाः वैश्यायाः जारः जारयिता । तदा क्षेत्री वैश्यः
 आत्मनः पोषं नानुमन्थते । न हि सा तस्य पोष्या
 निकृष्टश्च शूद्रः उत्कृष्टा वैश्या इति । शु. उ.

(२) यत् यदा शूद्रः अर्यायै अर्याया वैश्याया
 जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्थते मम स्त्री
 पुष्टा जातेति नानुमन्थते किं तु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति
 श्लिश्यतीत्यर्थः । शु. म.

ब्राह्मणीसंग्रहदोषः

तेऽवदन् प्रथमा ब्रह्मकिस्त्रिषेऽकूपारः सल्लिलो
 मतरिश्वा । वीलुहरास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः
 प्रथमजा ऋतेन ॥

(१) शु. म. २३।३०, ३१; तैसं. ७।४।१९।२; मैसं.
 ३।१३।१, कासं. ४।८, श. ब्रा. १३।२।९।८ : १३।५।२।८;
 वै. ब्रा. ३।९।७।२; शाश्रौ. १६।४।४, ६.

(२) असं. ५।१७।१ वेऽकू (वे कू) उग्रो (उग्रं) ऋतेन

अत्रेतिहासमाचक्षते । जुहुरिति वाङ्नाम । सा ब्रह्मणो
 जाया च । बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वाद्बृहस्पतेर्जुहूर्नाम भार्या
 बभूव । कदाचिदस्य किस्त्रिषमस्या दौर्भाग्यरूपेणा-
 साचक्रे । अत एव स एनां पर्यत्याक्षीत् । अनन्तर-
 मादित्यादयो देवा मिथो विचायनामकिस्त्रिषा कृत्वा
 पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति । तदत्र वर्ण्यते । प्रथमा मुख्यास्ते
 देवा ब्रह्मकिस्त्रिषे । ब्रह्मणो बृहस्पतेः किस्त्रिषे पापे जुहूदौ-
 भाग्यरूपे विषयेऽवदन् । निष्कृत्युपायमवोचन् । के ते ।
 अकूपारः । अत्र यास्कः—आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकू-
 पारो भवति दूरपारः । इति (नि. ४।१८) । अकुत्सित-
 पारो महागतिरादित्यः सल्लिलोऽब्दवता वरुणो मातरिश्वा
 वायुर्वीलुहराः । हरतेरमुनि रूप हर इति । हरति विनाश-
 यति तमासीति हरस्तेजः । प्रभूततेजस्कः । तपः । तपसा
 तापनेनोग्र उद्गूणोऽग्निर्मयोभूः सुखस्य भावयिता सोमो
 देवीर्देव्य आपः । कीदृश्यः । ऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा
 प्रथमजा आदित एवोत्पादिताः । एत उपायमुक्त्वा
 प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः । ऋसा.

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छ-
 द्दृहणीयमानः ।
 अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदभिर्होता
 हस्तगृह्णा निनाय ॥

प्रथमो मुख्यः सोमो राजादृहणीयमाणः । पापापगमने-
 नालजमानः संस्तामेनामकिस्त्रिषा ब्रह्मजाया पुनर्बृहस्पतये
 प्रायच्छत् । ततो वरुणोऽन्वर्तिता । ऋतिः सौत्रो धातु-
 र्वृणाया वर्तते । तस्य तृचि रूपम् । सोममनुमोदयितासीत् ।
 सर्वथा त्वं परिग्रहाणेति दयामकार्षीत् । तथा मित्रश्च ।
 अनन्तरं होता देवानामाह्वाता मनुष्याणा होमनिष्पादको
 वाग्भिर्हस्तगृह्ण ता हस्ते गृहीत्वा निनाय आनैषीत्
 प्रादादित्यर्थः । ऋसा.

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति
 चेद्वोचन् । न दूताय प्रह्ये तस्थ एषा तथा राष्ट्रं
 गुपितं क्षत्रियस्य ॥

(ऋतस्य) ; ऋसं. १०।१०९।१; कौसू. ४।८।११.

(१) असं. ५।१७।२; ऋसं. १०।१०९।२.

(२) असं. ५।१७।३ येयमिति (येति) वोचन् (वोचत्)
 प्रह्ये (प्रह्येया); ऋसं. १०।१०९।३.

देवा बृहस्पतिमूक्तः हे बृहस्पते, अस्या आधिः, आधीयन्त आभरणान्यत्रेति आधिः शरीरम् । अस्याः शरीरं हस्तेनैव ग्राह्यो ग्रहितव्यमेव । पुनस्ते देवा इदानीमियं ब्रह्मजायेत्येवावोचन् अवादिषुः । चशब्दश्चेदर्थे । एषा ब्रह्मजाया पुरा प्रह्ये । हि गतौ वृद्धौ च । प्रहिताय त्वया भार्यान्वेषणार्थं प्रेषिताय दूताय तथा न तस्थे । स्वात्मानं न प्रकाशयति । तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षत्रियस्य राज्ञो गुपितं रक्षितं राष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा न प्रकाशयति तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशयति । इदानीं तु तद्राहित्येन प्रकाशमानेयं ब्रह्मजायैवेत्यब्रुवन् । ऋसा.

यामाहुस्तारकैषा विकेशीति दुच्छुनां ग्राममवपद्यमानाम् । सा ब्रह्मजाया वि दुनोति राष्ट्रं यत्र प्रापादि शश उल्कुषीमान् ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् । तेन जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः ॥

एवं स्वपतिर्भामलभतेति जुह्वः परोक्षतया वदति । हे देवाः पूर्वं स ब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारी चरति । अत एव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तवान् देवान् वेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्तवान् देवानामेकमङ्गं भवति । जायापती यज्ञस्य द्वे अङ्गे खलु । तेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिर्जायां जुह्वनामिकां मामन्वविन्दत् अनुगम्यालमत । नशब्द उपमार्थे । पूर्वं यथा सोमेन नीतां सोमो ददन्नन्वर्वाय (ऋसं. १०।८५।४१) । इत्यादिक्रमेण नीता जुह्वं जुह्वं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि । ऋसा.

देवा एतस्याभवदन्त पूर्वं सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः । भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा दधाति परमे व्योमन् ॥

पूर्वं चिरन्तना देवा आदित्यादय एतस्यां विषयेऽ-

(१) असं. ५।१७।४; कौसू. १२६।९.

(२) असं. ५।१७।५; ऋसं. १०।१०९।५.

(३) असं. ५।१७।६ देवान् (वा) पपे (पसा), ऋसं.

१०।१०९।४.

अ. कां. २३१

वदन्तः । इयं पापरहितेत्सुवादिषुः । तथा ये सप्तर्षयः सप्तसंख्याका ऋषयस्तपसे तपश्चरणाव निषेदुः निषण्णा बभूवुः । तेऽप्यवादिषुः । ततो भीमा शत्रुरूपाणां पापानां भयङ्करी सुकृतवत्येषा जाया ब्राह्मणस्य बृहस्पतेरुपनीता समीपे देवैः स्थापिता । तथाहि । तपःप्रभावो दुर्धा दुर्धानामपि परमे व्योमन् व्योमन्युत्तमे स्थाने दधाति विदधाति खलु । तस्मादेनामपि देवतापरिग्रहलपस्तपोमहिमा बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति । ऋसा.

ये गर्भा अवपद्यन्ते जगद् यच्चापलुप्यते ।

वीर ये वृहन्ते मिथो ब्रह्मजाया हिनस्ति तान् ॥

उत यत्पतयो दश स्त्रियाः पूर्वं अब्राह्मणाः ।

ब्रह्मा चेद्धस्तमग्रहीत् स एव पतिरेकधा ॥

ब्राह्मण एव पतिर्न राजन्यो न वैश्यः ।

तत् सूर्यः प्रष्टुवन्नेति पञ्चभ्यो मानवेभ्यः ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥

लामहेतुमाह । देवा ब्रह्मजायां जुह्वं बृहस्पतये पुनरददुः । वैशब्दः प्रसिद्धिवाची । उताप्यर्थे । मनुष्या अपि पुनरददुः । एवं देवमनुष्यैः कृतं दानं सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कुर्वाणा राजानोऽपि पुनस्तस्मै ददुः । एतमव्यवहार्यनिमित्तं पापमपि व्यनाशयन्निति भावः । ऋसा.

पुनर्दाय ब्रह्मजायां कृत्वी देवैर्निकित्विषम् ।

ऊर्जं पृथिव्या भक्तवायोरुगायमुपासते ॥

देवैः देवा निकित्विष तस्याः कित्विषाभावं, कृत्वी कृत्वा, ब्रह्मजाया ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भार्यो, पुनर्दाय पुनर्दत्त्वा । पृथिव्या ऊर्जे रसभूतमन्नं हवीरूपं, भक्तवाय भक्त्वा विभज्य, उरुगायं बहुकीर्तिं बहुभिः स्तोतव्यं वा बीर्हस्पत्यं यज्ञमुपासते सेवन्ते । ऋसा.

(१) असं. ५।१७।७-९.

(२) असं. ५।१७।१० उत (अददुः) कृण्वा (गृह्णा) ; ऋसं. १०।१०९।६.

(३) असं. ५।१७।११ कृत्वी (कृत्वा) ; ऋसं. १०।१०९।७.

नास्य जाया शतवाही कल्याणी तल्पमा शये ।
 यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजायाचिन्त्या ॥
 न विकर्णः पृथुशिरास्तस्मिन् वेश्मनि जायते ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य क्षत्ता निष्कप्रीवः सूतानामेत्यग्रतः ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य श्वेतः कृष्णकर्णो धुरि युक्तो महीयते ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य क्षेत्रे पुष्करिणी नाण्डीकं जायते विसम् ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्मै पृश्निं वि दुहन्ति येऽस्या दोहमुपगृह्णते ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य धेतुः कल्याणी नानद्भवान्सहते धुरम् ।
 विजानिर्यत्र ब्राह्मणो रात्रिं वसति पापया ॥

परदारसग्रहो दोषः

यैस्मा ऋणं यस्य जायामुपैमि यं याचमानो
 अभ्यैमि देवाः । ते वाचं वादिषुर्मोत्तरां महेवपत्नी
 अप्सरसावधीतम् * ॥

पितापुत्री-आलुभगिनीसङ्गः

यैस्त्वा स्वप्ने निपद्यते भ्राता भूत्वा पितेव च ।
 बजस्तान्त्सहतामितः ऋीवरूपांस्तिरीटिनः ॥

हे गर्भिणि यो राक्षसादिः त्वा त्वा स्वप्ने निद्रावस्थाया
 भ्राता सहोत्पन्न इव भूत्वा विश्वासं जनयन् निपद्यते
 निपतति अभिगच्छति । तथा यश्च पितेव जनक इव
 तद्रूपधारी भूत्वा स्वप्ने त्वा निपद्यते । यद्वा तान् इति
 बहुवचनेन निर्देशात् यः कश्चित् स्वप्ने स्वकीयसहजरूपेण
 निपद्यते यश्च भ्राता भूत्वा यस्तु पितेव भूत्वेति योज्यम् ।
 भ्रात्रादिरूपेणागत्य गर्भध्वंसनं अन्यत्राप्याम्नायते —
 'यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते । प्रजां
 यस्ते जिघासति तं इतो नाशयामसि ॥' इति (ऋसं.
 १०।१६२।५) । तान् सर्वान् बजः श्वेतसर्षपः सहता
 अभिमवतु इतः अस्माद् गर्भिणीसकाशात् । तथा
 ऋीवरूपान् षण्ढरूपं धृत्वा आगतान् तिरीटिनः अन्तर्धा-

* सायणभाष्यं ऋणादानप्रकरणे (पृ. ६०३) द्रष्टव्यम् ।

(१) असं. ५।१७।१२-८.

(२) असं. ६।११।८।३. (३) असं. ८।६।७.

नेन अटतश्च । सहतां इति संबन्धः । असा-

पितापुत्रीविवाहनिषेधः

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्विवमित्यन्य
 आङ्गुरुषसमित्यन्ये तामृश्यो भूत्वा रोहितं
 भूतामभ्यैत्तं देवा अपश्यन्नकृतं वै प्रजापतिः
 करोतीति ते तमैच्छन् एनमारिष्यति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः स्वकीया दुहितरमभिलक्ष्य
 भार्यात्वेन ध्यानमकरोत् । तस्या दुहितरि महर्षीणां
 मतभेद आसीत् । अन्ये केचन महर्षयो दिवं द्युलोक-
 देवता ध्यातवानित्याहुः । अपरे तु महर्षय उषसमुषः-
 कालदेवतां ध्यातवानित्याहुः । ऋश्यो मृगविशेषः ।
 तथा चाभिधानकार आह— गोकर्णपृषतैणदर्थरोहिताश्च-
 मरो मृगा इति । स प्रजापतिस्तथाविध ऋश्योऽभूत् ।
 सा च दुहिता रोहितं लोहितं भूता प्राप्ता । ऋतुमती
 जातेत्यर्थः । तादृशीं ता दुहितरमभ्यैदभिगतवान्मिथुनधर्म
 प्राप्तवानित्यर्थः । तं दुहितृगामिनं प्रजापति देवाः
 परस्परमिदमब्रुवन् । अयं प्रजापतिरकृत वै, अकर्तव्यमेव
 निभिद्राचरणं करोतीति विचार्य यः पुरुष एनं प्रजापति-
 मारिष्यति, आर्तिं प्रापयितुं क्षमस्तादृशं पुरुषमैच्छन्न-
 न्वेषणं कृतवन्तः । ऐत्रासा.

स्त्रियाः व्यभिचारदोषः

पैत्नीं वाचयति । मेध्यामेधैनां करोति । अथो
 तप एवैनामुप नयति । यज्जारं सन्तं न प्रब्रूयात् ।
 प्रियं ज्ञातिं रुन्ध्यात् । असौ मे जार इति
 निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयति ।

पितापुत्रीविवाहनिषेधः

प्रजापतिर्हि वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ । दिवं
 बोषसं वा मिथुन्येनया स्यामिति तां संबभूव । तद्वै
 देवानामाग आस । य इत्थं स्वां दुहितरमस्माकं
 स्वसारं करोतीति । ते ह देवा ऊचुः । योऽयं देवः
 पशूनामीष्टेऽतिसन्धं वा अयं चरति य इत्थं स्वां
 दुहितरमस्माकं स्वसारं करोति विध्येममिति तं
 रुद्रेऽभ्यायत्य विन्याध तस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द
 तथेन्नूनं तदास । तस्मादेतद्विषाणभ्यनूक्तम् ।

(१) ऐत्रा. ३।३३. (२) तैत्रा १।६।५।२.

(३) शत्रा १।७।४।१-४.

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्षमया रेतः संज-
ग्मानो विषिञ्चदिति तदाभिमारुतमित्युक्तं तस्मि-
स्तद्व्याख्यायते यथा तद्देवा रेतः प्राजनयंस्तेषां
यदा देवानां क्रोधो व्यैदथ प्रजापतिमभिषज्यंस्तस्य
तं शल्पं निरकृन्तन्स वै यज्ञ एव प्रजापतिः ।

स्त्रियाः व्यभिचारदोषः

अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति । स पत्नीमुदाने-
ष्यन्पृच्छति केन चरसीति वरुण्यं वा एतत्स्त्री करोति
यदन्यस्य सत्यन्येन चरत्यथो नेम्नेऽन्तःशल्पा जुहव-
दिति तस्मात्पृच्छति निरुक्तं वा एनः कनीयो
भवति सत्यं हि भवति तस्माद्देव पृच्छति सा यन्न
प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो हास्यै तदहितं स्यात् ।

श्रोत्रियदारसंग्रहदोषः

अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तं चेद्विष्या-
दामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरबर्हिस्तीर्त्वा
तस्मिन्नेतास्तिष्ठः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषात्तत्त्वा
जहुयान्मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आददेऽ-
साविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्र-
पशूस्त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽ-
हौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति
स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्मालोकात्प्रैति यमेवं-
विद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जायाया
उपहासं नेच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ।

पितापुत्रीविवाहः

प्राजापतिरुषसमध्वैत् स्वां दुहितरं तस्य रेतः
परापतत् तदस्यां न्यषिच्यत तदश्रीणादिदं मे मादु-
षदिति तत्सदकरोत् पशूनेव ।

पूर्वं प्रजापतिः स्वदुहितरमेवोषसमध्वैदध्यगच्छत्
तस्य रेतः परापतत् तदस्या पृथिव्या स्त्रिषिच्य च तद-
श्रीणात् अपचत् केनाभिप्रायेण मादुषदिति दुष्टं मा भू-
दिति तत्पक्व रेतः सदकरोत् तदेव विष्टुणोति पशूनकरो-
दिति एतत् श्रायन्तीयमभवदिति शेषः । तासा.

गौतमः

परदारामिमर्शं दण्डसामान्यविधिः

पैरदारामिमृष्टः स्तब्धश्चेद् ब्राह्मः ।

(१) श्राम्ना. २।५।२।२०. (२) श्राम्ना. १।४।१।४।११.
(३) तास्ना. ८।२।१०. (४) सवि. ४६८.

स्तब्धः स्पर्शने क्षमते । तथा च मनुः—“स्त्रियं
स्युशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तदा । परस्परस्यानुमते
सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥” इति । सवि. ४६८

प्रतिषेधे पुमान् दण्ड्यः तदर्धं स्त्री ।

अस्यार्यो विष्टुतो निबन्धनकारेण— पतिपित्रादि-
भिर्येन संभाषण निषेध्यं तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं
दण्ड्या । पुरुषोऽप्येवं निषिद्धः सन् प्रवर्तमानो द्विशतं
दण्ड्य इति । सवि. ४६८-९

आर्यस्त्र्यभिगमिशूद्रदण्डः

आर्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च ।
(१) शूद्र इति प्रकृत षष्ठ्यन्तमपेक्षते । आर्यास्त्रै-
वर्णिकाः । तेषां चेत्स्त्रियं शूद्रोऽभिगच्छेत्तस्य लिङ्गो-
द्धारो लिङ्गोत्पाटनं कार्यं यच्च यावच्च स्वं तस्य च हरणं
दण्डः । आर्याभिगमनमित्येव सिद्धे स्त्रीग्रहण आर्य-
गृहीताया शूद्रायामपीति सूचनार्थम् । तत्र वैश्यस्त्रिया
स्वहरण क्षत्रियाया लिङ्गोद्धारः । ब्राह्मण्यामुभयमिति ।
गौमि.

(२) आर्याणां ब्राह्मणादीना आर्यवृत्ता चेत् स्त्री ।
कुत एतत्, स्त्र्यभिगमन इति वक्तव्ये आर्यस्त्र्यभि-
गमन इत्यारम्भात् एवं च वैश्यरूपेण स्थितायाम-
दण्ड्यः । स्त्रियामेवाभिगमनप्रसिद्धेरार्यागमन इत्येव सिद्धे
स्त्रीग्रहणमार्यपरिगृहीताया शूद्रायामपीत्येवमर्थम् ।
अभिगमने कृते अभिशब्दो बुद्धिपूर्वार्थः । ततश्च
स्वप्रादावबुद्धस्य तथैव कृतस्य लघुतरो दण्डो द्रष्टव्यः ।
लिङ्गस्योद्धारः उत्पाटनं सर्वस्वहरणं च कर्तव्यं, तल्लिङ्गो-
द्धारो धनस्य चेति वक्तव्ये स्वहरणं चेत्यभिधानात् ।
चकारः समुच्चयार्थः, विकल्पो मा भूदित्यसमासः, क्षत्रियं-

(१) सवि. ४६८.

(२) गौष. १।२।२; मेघा. ८।३।७४; अप. २।२।८६;
व्यक. १।२६ सर्वस्व (स्त्र), मभा. व्यकवत्; गौमि. १।२।२
व्यकवत्; ड. २।२।७।९ व्यकवत्; स्मृच ३।२.२, मसु-
८।३।७४ (च०); विर. ३।९।९ स्त्र्यभि (स्त्री), पमा.
४।६।६; रत्न. १।३।१, विचि. १।७।९ मसुवत्; दवि १।७.२
हरणं (अहरणं); वीमि. २।२।८६ (च०), व्यम. १।०।६
आर्य (आचार्य); बाल. २।२।८६ सर्वस्व (सर्व); सेतु.
२.६.८ स्त्र्यभि (स्त्री) (सर्वस्वहरणं च०) : २.६.९ (च०);
समु. १।५.५.

वैश्यस्त्रीगमने यथासंख्येनैकैकं, ब्राह्मणस्य तूभयमिति ।
*मभा.

गुप्ता चेद्बधोऽधिकः ।

स यदि शूद्रस्तासा गोप्ता रक्षिता भवति तदा बधः
कार्यः । अधिकग्रहणात्पूर्वोक्तदण्डद्वयमपि भवति ।

×गौमि.

अंगुष्ठामप्युत्कृष्टवर्णा शूद्रो गच्छेद्विच्छेद-
मर्हति ।

अत्रापि शब्दो व्युत्क्रमेण संबन्धनीयः । लिङ्गच्छेदन-
मर्हतीति तेन सर्वस्वापहारसमुच्चयः सिद्धः । सवि. ४७०

वैधः सर्वस्वापहारो गुप्तां तु व्रजतोऽस्य च ।

अस्य शूद्रस्येत्यर्थः । सवि. ४७०

हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे दण्डः

श्वभिः खादयेद्राजा निहीनवर्णागमने स्त्रियं प्रकाशम् ।

अत्र निहीनवर्णागमने स्त्रियाः पातित्यमुक्तम् । तस्याः
सामान्यतः पतितप्रायश्चित्ते प्राप्त आह—श्वभिः खाद-
येदिति । निहीनवर्णो व्याख्यातः ‘भ्रूणहनि हीनवर्ण-
सेवाया च’ इत्यत्र । तद्रामने ता श्वभिः खादयेद्राजा
प्रकाश जनसमक्षम् । तथाह मनुः— ‘भर्तारं
लब्धयेद्या तु जातिस्त्रीगुणदर्पिता । ता श्वभिः खादयेद्राजा
सस्थाने बहुसंस्थिते ॥’ इति । अबुद्धिपूर्वे अयं राजदण्डः,

* गौमिबद्धावः ।

× मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १२१३; मेघा. ८१३७४ गुप्ता (गुप्तां)
(वधोऽधिक०); व्यक. १२६ द्रधोऽधिकः (द्रधादिक.);
मभा. गुप्ता (गोप्ता); गौमि. १२१३ मभावत्; उ.
२१२७१९; स्मृच. ३२२; मसु. ८१३७४ गुप्ता (गुप्तां);
विर. ३९९, ३९५; रत्न. १३१ मसुवत्; विचि. १७९
मसुवत्; दवि. १७२ द्रधो (द्रो); वीमि. २१२८६;
व्यम. १०६; बाल. २१२८६ मभावत्; सेतु. २६९
मभावत्; ससु. १५५ मसुवत्.

(२) सवि. ४७०.

(३) सवि. ४७०.

(४) गौध. २३११४, व्यक. १०६, मभा.; गौमि.
२३११४ श्वभि. खा (श्वभिरा); विर. ३९७ निहीन
(हीन); विचि. १८५ मिः + (तु) निहीन (हीन)
(प्रकाशम् ०); दवि. १७३ मिः + (च) निहीन (हीन);
सेतु. २७२ गमने (गमे) शेष विचिवत्; विव्य. ५५
विचिवत्.

बुद्धिपूर्वे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—‘शूद्रो ब्राह्मणीमुपगच्छेत्
वीरगैर्वैद्ययित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि
वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्ना कृष्णखरमारोप्य
महापथमनुसंब्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेत्
ब्राह्मणीमुपगच्छेद्दोहितदभैर्वैद्ययित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् ।
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्ना
गौरखरमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत् पूता भवतीति
विज्ञायते । राजन्यश्चेत् ब्राह्मणीमुपगच्छेच्छरपत्रैर्वैद्ययित्वा
राजन्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा
सर्पिषाऽभ्यज्य नग्ना श्वेतखरमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत्
पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यार्यां शूद्रश्च
राजन्यवैश्ययोः’ इति । निहीनवर्णागमने इत्युक्तत्वात्
क्षत्रियवैश्याभ्यां बुद्धिपूर्वगमने ब्राह्मण्याः कल्प्यम् । यथाह
मनुः—‘जघन्य सेयमाना तु संयता वासयेद्गृहे । उत्तमा
सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥’ इति । अयमेव क्षत्रिया-
वैश्यागमनेऽपि द्रष्टव्यः, सामान्येनोक्तत्वात् । एवञ्च
निहीनवर्ण इत्ययमपि दण्डो द्विजातिस्त्रीणां सामान्यः,
सामान्येनोक्तत्वादेव । अनुलोमसंपर्के तु व्याघ्र आह—
‘वर्णानामनुलोमाना परस्परसमागमे । व्युत्क्रमेण ततो
राजा खादयेद्द्वानरैः स्त्रियम् ॥ सृगालैर्बुद्धिपूर्वं चेत् पुरुषो
वधमर्हति । अयमेवानुलोमाना स्वजातिव्युत्क्रमेणैव ॥’
इति । प्रतिलोमसमागमे बुद्धिपूर्वे चाबुद्धिपूर्वे च मनुनोक्तं
द्रष्टव्यम्—‘प्रतिलोमे वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम्’
इति । ननु च—‘एतदेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि’
इति, ‘यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्ब्रतम्’ इति च
सिद्धे अयं दण्डविधिरनर्थक इति । अत्रोच्यते या स्वय-
मेव राजानं गच्छति तस्या दण्ड एव, यया तु बलादानी-
यते तस्या दण्डश्च प्रायश्चित्तं च, या स्वयमपि
न गच्छति न बलादानीयते तस्याः प्रायश्चित्त-
मेवेति । अयमेव न्यायः सर्वत्र दण्डप्रायश्चित्त-
योर्द्रष्टव्यः । अत्र प्रतिलोमाना स्वजातिव्युत्क्रमे
‘प्रतिलोमास्तु धर्महीनाः’ इति प्रायश्चित्तामावा-
दन्येषां संकरदोषपरिहारार्थं दण्डः कल्प्यः । एवं च
‘प्रतिलोमे वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम्’ इति
तेषामपि द्रष्टव्यम् । तथा पातकोपपातकविषयेऽपि
ब्राह्मण्या अनुलोमानन्तरजस्य यो दण्ड उक्तः तस्यार्थं

द्रष्टव्यं, तथैकान्तरद्वयन्तरयोश्च, कुतः ? 'चण्डालस्य समीपे तु नाध्येतव्यं कदाचन । तथा पारशवस्यापि चण्डालार्थो हि स स्मृतः ॥' इति व्याघ्रघर्मलिङ्गात् ।

× मभा.

पुमांसं घातयेत् ।

(१) अनन्तरोक्ते विषये गन्ता पुमान् राज्ञा घातयितेव्यः । वधप्रकारश्चान्तरमेव वसिष्ठवचनेन दर्शितः । गौमि.

(२) प्रकाशमित्यनुवर्तते । घातनप्रकारश्च वसिष्ठोक्तो द्रष्टव्यः । उदाहृतश्च विशेषात् । बुद्धिपूर्वेऽबुद्धिपूर्वे सकृद्गमने अभ्यासे च विशेषवचनान्तराभावाच्च सर्वत्र हननमेव द्रष्टव्यम् । एवं वर्णानामनुलोमानां प्रतिलोमाना च स्ववर्गव्युत्क्रमे परस्परव्युत्क्रमे च हननमेव द्रष्टव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरवाक्यानि चोदाहृतानि । एवञ्च स्त्रीणामपि सकृद्गमनेऽभ्यासे च पूर्वोक्त एव दण्ड इति द्रष्टव्यम् । मभा.

यथोक्तं वा ।

(१) लिङ्गोद्धार इत्यादि यथोक्तं वा दण्डप्रणयन कर्तव्यम् । सप्रत्ययाप्रत्ययाभ्यासानभ्यासापेक्षोऽयं विकल्पः । गौमि.

(२) लिङ्गोद्धार इत्यादि यथोक्तं वा शूद्रस्य द्रष्टव्यम् । तत्र सच्छूद्रस्य यथोक्तमितरस्येदमिति द्रष्टव्यम् । मभा.

कन्याहृतकन्यादूषणदण्डः

कन्यैव कन्यां दूषयति तदङ्गच्छेदो वा मौण्ड्यं वा ।

हारीतः

हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे दण्डः

श्रेयसः शयनशायिनं राजा बद्ध्वा श्वभिः

× गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. २३।१५; व्यक. १२६; मभा.; गौमि. २३।१५; विर. ३९७; दवि. १७३.

(२) गौध. २३।१६; व्यक. १२६; मभा.; गौमि. २१।१६; विर. ३९७; दवि. १७३.

(३) सवि. ४७२.

(४) व्यक. १२६; विर. ३९६; विधि. १८५

खादयेत् काष्ठैश्चैनां दहेत् ।

श्रेयस उल्कृष्टवर्णस्य शयनशायिन स्त्रीगामिनम् । एनामुल्कृष्टवर्णस्त्रियम् । विर. ३९७

आपस्तम्बः

कन्यापरदारसंनिकर्षकरणे दण्डः

अबुद्धिपूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुप्रविशन् कुमारी वा वाचा बाध्यः । बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ।

(१) यत्र परदारा आसते कुमारी वा पतिवरा, तत्र युवा अलङ्कृतः अबुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः—अत्रेयमास्ते, माऽत्र प्रविशेति । बुद्धिपूर्वमिति । यस्तु ज्ञानमेव दुष्टभावः प्रलोभनार्थं प्रविशति स दण्ड्यो द्रव्यानु रूपमपराधानुरूप च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादि-प्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो मा भूदिति । उ.

(२) यद्यदुष्टाशय एवाज्ञानादलङ्कृतः परस्त्रियाः परकन्यायाश्च समीपमुपसर्पति, स वाचा बाध्यः भर्त्सनीयः । विर. ३८५

परदारमैशुने दण्ड

संनिपाते वृत्ते शिश्नस्य छेदनं सवृषणस्य ।

सनिपातो मैशुनं, तस्मिन् वृत्ते शिश्नच्छेदनं दण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्जनस्यापि शिश्नस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिश्नस्य छेदनमिति । उ.

(काष्ठैश्चैनां दहेत्०); दवि. १७३ श्वेना (श्वेता); वीमि. २।२८६ श्वेना दहेत् (श्वेन दाहयेत्), सेतु. २७१ दहेत् (दाहयेत्).

(१) आध. २।२६।१८-९; हिध. २।१९; अप. २।२८४ वाचा बाध्यः (ऽवाच्यः) शंखलिखितौ; व्यक. १२५; विर. ३८५ युवा परदारमनु (वा परदारेषु) वा वाचा (वाचा) (दुष्टभावो०); व्यनि. ३९९; दवि. १५६ (कुमारी वा०) (दुष्टभावो०); सेतु. २६६ दारमनुप्र (दाराशुप) वाचा बाध्य. (चावध्यः) (दुष्टभावो०); समु. १५४ दारम (दारान) बाध्यः (तावध्यः) तु (चेत) शंख .

(२) आध. २।२६।२० शिश्नस्य छेदन (शिश्नच्छेदन); हिध. २।१९ आपवत्; व्यक. १२५; विर. ३८९; दवि. १६० संनिपाते वृत्ते (पूर्वसंनिपाते); सेतु. २६७ (वृत्ते०) सवृष (वृष).

कन्यादूषणे दण्डः

कुमार्यां तु स्वान्यादाय नाश्यः ।

(१) कुमार्यां तु सनिपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा
देशान्निर्वास्यः, न शिश्नच्छेदः । उ.

(२) स्वानि धनानि आदाय नाश्यो निर्वास्यः ।
पतञ्च हीनायामकामायाम् । विर. ४०२

कन्यादूषणे परदारदूषणे च राज्ञः कर्तव्यम्

अथ भृत्ये राज्ञा ।

अथ सनिपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्यां राज्ञा भृत्ये
प्रासाच्छादनप्रदानेन भर्तव्ये । उ.

रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात् ।

अथ प्रथमात् सनिपातात् ऊर्ध्वं मैथुनाच्च रक्ष्ये
यथा पुनः मैथुन नाचरतः तथा कार्ये । उ.

निर्वेषाम्भ्युपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजेत् ।

यदि ते एवं निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतः अभ्युपगच्छतः
तदा निर्वेषाम्भ्युपाये तु स्वामिहस्ते अवसृजेत् दद्यात् ।
परदारं भर्त्रे श्वशुराय वा, कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा ।
अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्जीव निरोधः । उ.

प्रायश्चित्तोत्तरं कन्या परदारश्च धर्माहंसबन्धा.

चरिते यथापुरं धर्माद्धि संबन्धः ।

चरिते तु निर्वेषे यथापुर यथापूर्वं धर्मात्, तृती-
याथे पञ्चमी । धर्मेण सबन्धो भवति । हिशब्दो हेतौ ।
यस्मादेवं तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्ये । ततो
यज्ञविवाहादौ न कश्चिद्दोष इति । उ.

आर्यस्य शूद्रागमने दण्डः

नाश्य आर्यः शूद्रायाम् ।

(१) आर्यः त्रैवर्णिकः, शूद्रायां परभार्याया प्रसक्तो
राज्ञा राष्ट्रात्नाश्यः निर्वास्यः । उ.

(१) आध. २।२६।२१, हिघ. २।१९ नाश्यः

(वास्यः); न्यक. १२७; विर. ४०२; दवि. १८४.

(२) आध. २।२६।२२, हिघ. २।१९ शृत्ये^१ राज्ञा
(राज्ञा शृत्ये).

(३) आध. २।२६।२३; हिघ. २।१९.

(४) आध. २।२६।२४; हिघ. २।१९.

(५) आध. २।२७।१; हिघ. २।१९.

(६) आध. २।२७।९; हिघ. २।१९; विर. ३९३;
विचि. १८४ आर्यः (आर्यस्तु); दवि. १७१.

(२) आर्यो ब्राह्मणादिः, नाश्यो निर्वास्यः ।

बृहस्पतेर्हीनायामार्धिकस्तत इति वाक्ये अन्यपूर्वा शूद्रा
विवक्षिता, इह त्वनन्यपूर्वा, तेन न निर्वासदण्डविधि-
विरोध इति, शूद्रायामनन्यपूर्वायामिति विशेषयतः कल्प-
तरुकारस्याभिप्रायः । शूद्राव्यतिरिक्तहीनविषयमेव बृह-
स्पतिवाक्यमित्यन्ये । विर. ३९३

आर्यस्त्र्यभिगामिशूद्रदण्डः

वध्यः शूद्र आर्यायाम् ।

शूद्रस्तु त्रैवर्णिकस्त्रिया प्रसक्तो वध्यः । एतच्च
योऽन्तःपुरादिष्वधिकृतो रक्षकः सन् स्वय गच्छति, तस्य
भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं शिश्नच्छेदनमेव । तथा च
शूद्राधिकारे गौतमः— 'आर्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः
स्वहरणं च । गोप्ता चेद्वधोऽधिकः' इति । याज्ञवल्क्येन
प्रातिलोम्येन गमनमात्रे वध उक्तः— 'सजातावुत्तमो
दण्डः आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुसा
स्त्रीणा नासादिकृन्तनम् ॥' इति । सोऽनुबन्धा-
भ्यासाद्यपेक्षो द्रष्टव्यः । तथा 'नाश्य आर्यस्त्र्यद्रायामि'-
त्याचार्यवचनमव्यन्यासापेक्षं, ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे या
शूद्रा तद्विषय वा द्रष्टव्यम् । उ.

परसुक्तस्त्रिया. प्रायश्चित्तम्

दारं चास्य कर्षयेत् ।

अस्य शूद्रस्य या दारभृता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री
ता च कर्षयेत् व्रतनियमोपवासैः । या प्रजाता न
भवति तद्विषयमेतत् । 'ब्राह्मणक्षत्रियविशा स्त्रियः
शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्धयन्ति प्रायश्चित्तेन
नेतराः ॥' इति स्मरणात् । उ.

बौधायनः

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः

शूद्रं कटाभिना दहेत् ।

(१) आध. २।२७।९; हिघ. २।१९, विर. ३९५;
विचि. १८५; दवि. १७३

(२) आध. २।२७।१०, हिघ. २।१९; विर ३९५
दारं...येत् (दाराश्वास्य चाकर्षयेत्), विचि. १८५ दारं...
येत् (दाराश्वास्यापकर्षयेत्), दवि. १७३ विचिवत्.

(३) बौध. २।२।५९; विर. ३९५, विचि. १८५;
वीमि. २।२८६; सेतु. २७१.

(१) द्विजस्त्रीगमने इति शेषः । कटो वीरणः ।
विर. ३९५

(२) राज्ञोऽयमुपदेशः । मरणान्तिकं चैतत् । कटः
कटप्रकृतिद्रव्यं वीरणानि । उक्तं च—‘शूद्रश्चेद्ब्राह्मणी-
मभिगच्छेत् वीरणैर्वैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत्’ इति ।
बौवि. (पृ. १३६)

अथाप्युदाहरन्ति—

अब्राह्मणस्य शारीरो दण्डः संग्रहणे भवेत् ।

सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमा धनात् ॥

अब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यश्च । तयोः शारीरो दण्डः

अग्नौ प्रक्षेपः कर्तव्यः । क्व ? संग्रहणे पारदार्ये । निगुप्त-
ब्राह्मणीगमने मतिपूर्वे वैश्यो लोहितदर्भैर्वैष्टयित्वाऽग्नौ
प्रक्षेप्तव्यः । राजन्यः शरपत्रैरिति । अथ प्रपञ्चः—
सर्वेषामिति । अपीति शेषः । बौवि. (पृ. १३६-७)

चारणदाररङ्गावतारस्त्रीषु गमने दण्डाभावः

न तु चारणदारेषु न रङ्गावतारे वधः ।

संसर्जयन्ति ता ह्येताग्निगुप्तांश्चालयन्त्यपि ॥

अब्राह्मणवध उक्तः । अत्रापवदति— न त्विति ।

‘चारणदाराः देवदास्यः । रङ्गावतारः पण्यस्त्रियः । तासु
संग्रहणे वधो न कर्तव्यः । येन ताः संसर्जयन्ति संबन्ध-
यन्ति आत्मना निगुप्तान् रक्षितानपि पुंसो द्रव्यलिप्सया ।
तानेव क्षीणद्रव्याश्चालयन्ति उत्सृजन्ति च । एवंस्वभाव-
त्वादासा तद्रमने प्रायश्चित्तमप्यत्यमेव । ‘पशुं वेद्यां च
यो गच्छेत् प्राजापत्येन शुद्ध्यति’ इति । तथाऽन्यत्रापि
—‘जात्युक्तं पारदार्यं च गुप्ततल्पत्वमेव च । चारणादि-
स्त्रीषु नास्ति कन्यादूषणमेव च ॥’ इति । बौवि. (पृ. १३७)

स्त्रीणां परपुरुषदूषितानां अदुष्टत्वम्

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।

मासि मासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ॥

अथ नानाबीजायतनत्वादपवित्रं स्त्रीश्चेन्नम् । ततस्तत्रो-

त्पन्नमपि क्षेत्रजगुडोत्पन्नकानीनसहोदपौनर्भावाख्यमपत्य-
मप्यपवित्रमेतन्मूत्रच्छर्दिदसंयवहार्यमित्याशङ्क्याह—
स्त्रियः पवित्रमिति । परपुरुषसर्गाविषयाणि मानसानि
वाचिकानि च दुरितानि पापानि । न पुनर्हिंसादि-

(१) बौघ. २।२।६०-६१.

(२) बौघ. २।२।६०

(३) बौघ. २।२।६३.

निमित्तान्यपकर्षति ।

बौवि. (पृ. १३७)

सौमः शौचं दत्तासां गन्धर्वः शिक्षितां गिरम् ।
अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥

तासां स्त्रीणां सौमः शौचं दत्तवान् । यत एव देवता
ताम्यो वरं ददौ तस्मात्ताभिर्वदशौचं क्रियते तद्भर्त्रा
नैवाऽवेक्षणियम् । देवताप्रसादप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—
गन्धर्वः शिक्षिता गिरं भाषणप्रकारम् । अतोऽनुचित-
भाषणेऽपि तासु क्षान्तेन भवितव्यम् । तथा चोक्तं पात्र-
लक्षणे ‘स्त्रीषु क्षान्तम्’ इति । अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं सर्व-
भोग्यत्व दत्तवान्, यत एवं देवताम्यो लब्धवराः स्त्रियः
तस्मात् निष्कल्मषाः विगतकल्मषाः काञ्चनसमाः, अप-
राधेष्वपि न त्याज्या इत्यभिप्रायः ।

बौवि. (पृ. १३७-८)

वसिष्ठः

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः

शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वैष्टयित्वा शूद्र-
मग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा
सर्पिषा समभ्यज्य नग्नां कृष्णं खरमारोप्य महापथ-
मनुसंब्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेद्-
ब्राह्मणीमधिगच्छेद्लोहितदर्भैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ
प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पि-
षाऽभ्यज्य नग्नां गौरं खरमारोप्य महापथमनुसं-
ब्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्म-
णीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत्,
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा सम-
भ्यज्य नग्नां श्वेतं खरमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत्
पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां
शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोः ।

(१) बौघ. २।२।६४.

(२) वस्मृ. २।१।१-६ (ख) वपन (वापनं) समभ्यज्य
नग्ना कृष्णं . सत्रा (अभ्यज्य नग्ना खरमारोप्य महा-
पथमनुब्रा) वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमधिग (वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमधिग) गौरं
खर (गोरथ) राजन्यम . . . वपनं (राजन्यमग्नौ प्रास्येत्
ब्राह्मण्या, शिरोवापन) समभ्यज्य नग्ना श्वेतं . . . विज्ञायते
(अभ्यज्य नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुब्राजयेत्) ; व्यक्त.
१२६ वपनं . . . नग्नां कृष्णं (वापनं कृत्वा सर्पिषाम्युक्ष्य

नद्यां) सम्राज (ब्राज) मभिगच्छे (माभिगच्छे) वपनं
 नगना गौर (वारनं कृत्वा सर्पिषाम्युक्ष्य नगना) संत्राज
 (ब्राज) शरपत्रै (शक्रे) वनप . नगना श्वेत (वापन
 कृत्वा सर्पिषाम्युक्ष्य नगनां) संत्राज (ब्राज) वपनं कारयित्वा
 (वापनं कृत्वा) ; मभा. २३।१४ शूद्रश्चेद् (शूद्रो)
 मभिगच्छे (मुपगच्छे) समभ्यज्य (अभ्यज्य) कृष्ण खर
 (कृष्णखर) मभिगच्छे (मुपगच्छे) गौर खर (गौरखर)
 मभिगच्छे (मुपगच्छे) समभ्यज्य (अभ्यज्य) श्वेतं खर
 (श्वेतखर) राजन्यावैश्ययोः (राजन्यवैश्ययोः) ; गौमि.
 २३।१४ वीरणै (तृणै) प्रास्येत् (प्रास्य) समभ्यज्य
 (अभ्यज्य) (कृष्ण०) मभिगच्छे (मभिगच्छे) (गौर०)
 समभ्यज्य (अभ्यज्य) (श्वेत०) राजन्यावैश्ययोः (राजन्य-
 वैश्ययोः) , मसु. ८।३७७ (वैश्य लोहितदमैः क्षत्रियं शर-
 पत्रैर्वावेष्ट्य) पतावदेव, विर. ३९७-८ अभिगच्छेदीर (गच्छे-
 दीर) वपनं कारयित्वा (वापनं कृत्वा) समभ्यज्य नगना
 कृष्णं नुस (अभ्युक्ष्य नगना खरमारोप्य महापथं)
 अधिगच्छे (गच्छे) गौर सम्रा (खरमारोप्य महापथमनुत्रा)
 समभ्यज्य नगना श्वेतसम्रा (अभ्यज्य नगना खरमारोप्य
 महापथमनुत्रा) राजन्याया शूद्रश्च (राजन्यायां मैथुनमाचरन्
 शूद्रस्तु) ; विचि. १८० (वैश्यो लोहितदमैः क्षत्रियः
 शरपत्रैरावेष्ट्य) पतावदेव : १८५-६ अभिगच्छेदीरणै
 (गच्छेदीरणै) वपनं कारयित्वा (वापनं कृत्वा) समभ्यज्य
 नगनां कृष्णं . . सम्रा (अभ्युक्ष्य नगनां खरमारोप्य
 महापथमनुत्रा) अधिगच्छे लोहितदमैः (गच्छेच्छरपत्रै) भ्यज्य
 नगना गौर (भ्युक्ष्य नगनां) मनुसं (मनु) पत्रै (पणै) सम-
 भ्यज्य नगना श्वेतं (अभ्युक्ष्य नगनां) राजन्यायां शूद्रश्च
 (राजन्या, मैथुनमाचरन् शूद्रस्तु) ; दवि. १७०
 (वीरणैः शूद्रं लोहितदमैर्वैश्यं शरपत्रैः क्षत्रियं वेष्ट-
 यित्वाऽनौ प्रास्येत्) पतावदेव ; मच. ८।३७७
 (लोहितदमैः सवेष्ट्य क्षत्रियः वैश्यस्तु शरपत्रैः)
 पतावदेव ; व्यम १०७ (राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रै-
 र्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येदेवं वैश्यो राजन्यायां मैथुनमाचरन्
 शूद्रस्तु राजन्यवैश्ययोः) पतावदेव ; विता. ८०५ (राजन्य-
 श्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येदेव
 वैश्यो राजन्याया शूद्रो राजन्यवैश्ययोः) पतावदेव ; बाल.
 २।२८६ अभिगच्छे (अधिगच्छे) कारयित्वा (कृत्वा) सम-
 भ्यज्य (अभ्यज्य) (कृष्ण०) मनुसं (मनु) (गौर०)
 (श्वेत०) न्यायां (न्याया मैथुनमाचरन्) ; सेतु. २७२
 मनुसं (मनु) अभ्यज्य (अभ्युक्ष्य) (गौर०) (श्वेतं०)
 शेषं विरवत् ; ससु. १५५ व्यमवत् .

आर्यक्षीणा शूद्रद्वितानां शुद्धिविधिः)

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः ।
 अप्रजारता विशुद्धयन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥
 प्रतिलोमं चरेयुस्ताः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ॥

विष्णुः

क्षीसंग्रहणलक्षणानि

संलोभनापाङ्गदर्शनविहसनसहैकत्रनिवासाः

संग्रहगमकाः ।

मोहादियं मया भुक्तेति यो वदति स तु ब्राह्मः ।

मोहो दर्पादीनामुपलक्षकः ।

सवि. ४६८

वर्णानुसारेण परक्षीगमने दण्डविधिः

प्रतिषिद्धे प्रवर्तमानयोः स्त्रीपुंसयोः संग्रहणे
 वर्णानुसारेण दण्डः ।

एतच्चावरोधस्त्रीविषयमिति भारुचिः । सवि. ४६९

गुप्तपरदारमभिगमने साक्षीतिपणसाहस्रम् ।

एतच्च गुरुसखीभार्यादिव्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् ।

सवि. ४६९

राजन्यवैश्यौ ब्राह्मणीं गुप्तां सेवमानौ कटाग्निना
 दग्धव्यौ ।

आनुलोम्येन वा असवर्णं वा ब्रजन्त्याः नासादेः

कर्तनं वधदण्डो वा कल्प्यः ।

पारजायी सवर्णागमने तूत्तमसाहसं दण्ड्यः ।

हीनवर्णागमने मध्यमम् । गोगमने च । अन्त्यागमने
 वध्यः । उत्तमागमने च ।

(१) वस्मृ. २।१।१४ जास्ता (जाता) ; उ. २।२७।१०
 वस्मृवत्, स्मरणम् ; स्मृच. २४६ ; दवि. २३७ स्त्रियः
 (भार्याः) स्मरणम् ; विम. १६ दविवत्, स्मृत्यन्तरम् ;
 ससु. १२२ .

(२) सवि. ४६८ .

(३) सवि. ४६८ .

(४) सवि. ४६९ .

(५) सवि. ४६९ .

(६) सवि. ४७० .

(७) सवि. ४७० .

(८) विस्मृ. ५।४०-४३ (उत्तमागमने च०) ; व्यक.
 १२६ व्यमम् (ध्यमः) (अन्त्या ... ने च०) ; विर. ३९०
 वध्यः (च वधः) ; विचि. १८३ (पार ... मध्यमम्०) च ।
 अन्त्या (वा । अन्त्या) वध्यः (वा वधः) ; दवि. १९४
 जायी सवर्णा (जातीया सवर्णाभिः) ; सेतु. २६८ च । अन्त्या
 (अन्त्या) वध्यः (वा वधः) .

अन्त्यागमने अस्पृश्याभिगमने, पारजायी पार-
दारिकः । विर. ३९०

स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रामणीं च ।

(१) हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः—स्त्रियमिति । अव-
शक्तभर्तृका अनुपयुक्तभर्तृका तदतिक्रामणी अन्यपुरुष-
गामिनी, मिलितमिदं हनननिमित्तम् । विर. ३९९

(२) असक्तभर्तृकामनुपयुक्तभर्तृकाम् । क्वचिद-
शक्तेति तालव्यपक्षोऽपि दृश्यते । ×दवि. १७५

गुरुतल्पगमने दण्डः

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्जं सर्वे वध्याः । न
शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः । स्वदेशात् ब्राह्मणं कृताङ्गं
विचासयेत् । भगं गुरुतल्पगमने* ।

सकामहीनस्त्रीगमने न उच्चपुरुषो दुष्यति

अनुलोमासु कामतो न दोषः ।

अयमर्थः—हीनवर्णा सानुरागं कन्यां योऽपहरति
तस्य न दोषः । दोषाभावादेव दण्डाभाव इति दण्डापू-
षिकया गम्यते । अयमेवासुरविवाह इत्यादुरसहाय-
प्रभृतयः । यथाह याज्ञवल्क्यः—‘सकामास्वनुलोमासु न
दोषस्त्वन्यथा दमः’ इति । सवि. ४७१—२

कन्यादूषणे दण्डः

कन्यादूषको मिथ्यावादी द्विशतं तदर्धं वा ।

दण्ड्य इति शेषः । अयमर्थः— मिथ्याभिज्ञं सनैर्द्विंशतं
दण्ड्यः । नित्यदूषणे शतं दण्ड्य इति । अपस्मारराज-
अक्षमादिदीर्घरोगकुत्सितरोगसंसृष्टिमैथुनत्वादिदूषणानि ।

सवि. ४७३

पशुगमने दण्डः

पशुगमने कार्षापणशतं दण्ड्यः ।

× शेष विरवत् ।

* स्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकायां (घृ. ५७१) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१८ क्राम (क्रम); व्यक. १२७ मशक्त
(मसक्त) क्राम (क्रम); विर. ३९९ मशक्त (मवशक्त);
विचि. १८६; दवि. १७५ मशक्त (मसक्त); सेतु.
२७३ दविवत्.

(२) सवि. ४७१.

(३) सवि. ४७३.

(४) विस्मृ. ५।४४ दण्ड्यः (दण्डः); विर. ४०७.

व्य. कं. २३२

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

स्वदारनियमाद्यतिक्रमे दण्डविधि.

सर्वेषां स्वदारनियमः स्वकर्मप्रतिपत्तिश्च, येन
येनाङ्गेनापराधं कुर्यात् तत्तस्य छेत्तव्यमष्टसहस्रं वा
दण्डोऽन्यत्र ब्राह्मणात् । अदण्ड्यो हि ब्राह्मणः ।

येन येनाङ्गेन हस्तादिना, ब्राह्मणवर्जमय दण्डः
सर्वेषां, ब्राह्मणवर्जमित्यन्वयात् । विर. ३८८

वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधि.

अनिवेदितप्रवेशे तत्रोत्तममुत्तमायां, विपर्यये
मध्यमसाहसं, प्रतिलोमैकान्तरावस्कन्दने सर्वस्वं
वधो वा, विपर्यये संनिरोधः सर्वस्वं वा ।

अनिवेद्य स्त्रीगृहं प्रविश्य उत्तमा ब्राह्मणस्त्रियमभि-
गच्छतो ब्राह्मणस्योत्तमसाहसो दण्डः । विपर्यये ब्राह्मणस्य
क्षत्रियादिगमने मध्यमसाहसो दण्डः । प्रतिलोमैकान्तराव-
स्कन्दने प्रतिलोमस्य शूद्रादेरेकान्तरितद्विजातिस्त्रीगमने
वधः सर्वस्वापहारसहितो दण्डः । वाशब्दः समुच्चये ।

‘आर्यस्त्रीगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च, गुप्ता चेद्बधोऽ-
धिकः’ इति गौतमवचनात् । विपर्यये संनिरोधः, ब्राह्मण-
स्यागुप्तपत्नीगमने वैश्यस्य संवत्सर बन्धनागारे तिरो-
हितस्य सर्वस्वापहारो दण्डः, ‘वैश्ये सर्वस्वदण्डः स्यात्सं-
वत्सरनिरोधतः’ इति मनुवचनादिति लक्ष्मीधरेण व्याख्या-
तम् । इलायुषस्तु यो हीनजातिरुत्तमजातीयस्त्रीगृहमनिवेद्य
प्रविशति, तदासौ दुष्टत्वमुन्नीय उत्तमसाहसं दण्ड्यः ।
यदि तूत्तमजातीय एव हीनजातीयायाः पूर्ववद्गृहं प्रविशति,
तदासौ मध्यमसाहसं दण्ड्यः । यदि तु प्रतिलोमो हीनः
एकान्तरितामुत्तमजातीयां स्त्रियमभिगच्छति, यथा ब्राह्मणो

(१) व्यक. १२५ पत्तिश्च + (धर्मो) तत्तस्य (तत्तदे-
वास्य) सहस्रं (शतं); विर. ३८७-८; विचि. १७४
(सर्वेषां...पत्तिश्च०) विष्णुः; दवि. १५९ स्वकर्म
(स्वकार्ये) पत्तिश्च + (धर्मो) तत्तस्य (तदेवास्य) दण्डोऽन्यत्र
(दण्ड इत्यन्यत्रैवं); व्यम. १०७ (येन येनाङ्गेनापराधं
कुर्यात्तत्तस्य छेत्तव्यमन्यत्र ब्राह्मणात्) यत्तावदेव; विता. ८०६
व्यमवत्; सेतु. २६३ (सर्वेषां...पत्तिश्च०) (दण्डो०); समु.
१६२ व्यमवत्, शंखः; विचि. ५४ (सर्वेषां...पत्तिश्च०)
धं कुर्यात् तत्तस्य छेत्तव्य (धस्तस्य कर्तनं) सह (साह) शंखः ।

(२) व्यक. १२६ प्रवेशे + (स्त्रीगृहेषु); विर. ३९०.

वैश्या, क्षत्रियः शूद्रां *तदा तस्य संनिरोधो बन्धनं सर्व-
स्वहरणं वा अपराधमहत्त्वामहत्त्वाभ्या व्यवस्था कार्या ।
सवत्सरनिरोधितस्य सर्वस्वापहरणं दण्डो वैश्ये — 'वैश्ये
सर्वस्वदण्डः स्यादि' ति मनुवचनात् । विर. ३१०—९१

क्षत्रियवैश्ययोरन्योन्यस्त्र्यभिगमने दण्ड्यातुभौ ।

अत्र विशानेनाः—यथाक्रमं सहस्रशतपणात्मकौ दण्डौ
वेदितव्यौ । यथाह मनुः—'वैश्यश्चेत् क्षत्रिया गुप्ता वैश्या
वा क्षत्रियो ब्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्ताया तावुमी दण्ड-
मर्हतः ॥' इत्याह । भारुचित्वन्यथा व्याचष्टे —
वैश्यस्य भार्याया यः क्षत्रियः ब्रजति तस्यैव
भार्याया वैश्यो ब्रजति चेच्छतपणात्मको दण्डो वेदितव्यः ।
तथा अन्यस्य यस्य कस्यचिद्वैश्यस्य भार्याया क्षत्रियो
गच्छति सहस्रपणान् दण्ड्यः । क्षत्रियाया वैश्यो गच्छन्
सहस्रपणान् दण्ड्य इति । सवि. ४७१

कन्यादूषणे वर्णानुसारेण दण्डविधिः

कन्यायामसकामायां द्व्यङ्गुलच्छेदो दण्डः ।
उत्तमायां वधो जघन्यस्य । समायां शुल्कमाभरणं
द्विगुणं च स्त्रीधनं दत्त्वा प्रतिपद्येत ।

सकामाया दण्डः षट्शतरूपो मनुक्तो द्व्यङ्गुल-
च्छेदसहकारी आसुरविवाहोक्तदानवत्, द्विगुण स्त्रीधनं
शुल्क च कन्यायै तद्वन्धुभ्यश्च दत्त्वा ता गृह्णीयात्,
समायामिच्छन्त्यामिति शेषः । इदमप्यङ्गुलिसाध्य-
मैथुनविषयम् । हरिहरस्तु द्व्यङ्गुलपरिमाणलिङ्गच्छेद
इत्याह । ×विर. ४०३

* अत्र ब्राह्मणी वैश्यः, क्षत्रियां शूद्र इति वक्तव्यम् ।

× विचि, दवि. विरवत् ।

(१) सवि. ४७१.

(२) अप. २।२८८ दण्डः + (च) समायां + (सका-
मायां च.) पद्येत + (स्व [स] कन्याम्); व्यक. १२७
दण्ड. + (च) पद्येत + (स्वकन्याम्); विर. ४९३. द्विगुण
च (च द्विगुणं) पद्येत (पाद्येत); विचि. १७६ (कन्या
जघन्यस्य०) समायां ... पद्येत (समा शुल्कमाभरणं द्विगुणं
स्त्रीधनं च दत्त्वा प्रतिपद्येत) शख; दवि. १८२ दण्डः +
(च) (समायां .. पद्येत०) :. १८४ (कन्या ... जघन्यस्य०)
प्रतिपद्येत (प्रपद्येत कन्याम्); बीभि. २।२९४ (कन्या ...
जघन्यस्य०) समायां (समां) शंखः; सेतु. २७५ (कन्या ...
जघन्यस्य०) समायां (समां) च स्त्रीधनं (स्त्रीधनं च) शंखः;

स्त्रीकन्यादूषणे दण्डः

या स्त्री योन्यङ्गुलिप्रवेशेन कन्यां दूषयेत् तां
शिरसो मुण्डनं कृत्वा गर्दभेन राजमार्गे गमनं
कारयेत् ।

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

कन्याप्रकर्म

कन्याप्रकर्म । सवर्णामप्राप्तफलां कन्यां प्रकुर्वतो
हस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः । मृतायां वधः ।
प्राप्तफलां प्रकुर्वतो मध्यमाप्रदेशिनीवधो द्विशतो वा
दण्डः । पितुश्चावहीनं दद्यात् । न च प्राकाम्यमका-
मायां लभेत । सकामायां चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः,
स्त्रियास्त्वर्धदण्डः । परशुल्कावरुद्धायां हस्तवधश्चतुः-
शतो वा दण्डः, शुल्कदानं च ।

सप्तार्तवप्रजातां वरणादूर्ध्वमलभमानां प्रकृत्य
प्राकामी स्यात्, न च पितुरवहीनं दद्यात् । ऋतु-
प्रतिरोधिभिः स्वाम्यादपक्रामति । त्रिवर्षप्रजातार्त-
वायास्तुल्यो गन्तुमदोषः । ततः परमतुल्योऽप्यन-
लङ्कृतायाः । पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेत ।

कन्याप्रकर्मति सूत्रम् । कन्यायाः योनिक्षतेन दूषण-
मित्यर्थः । दण्डप्रस्तावात् तन्निमित्तो दण्डविधिरिहोच्यते ।
सवर्णामित्यादि । अप्राप्तफला अनुद्भिन्नपुष्पाम् । मृताया
योनिक्षतवशेन प्रमीताया सत्याम् । प्राप्तफलमित्यादि ।
मध्यमाप्रदेशिनीवधः ज्येष्ठातर्जन्योऽच्छेदः । पितुश्च, अव-
हीनं नष्टं तत्प्रार्थितं, दद्यात् । न चेत्यादि । अकामायां
कन्याया, प्राकाम्य इच्छापूर्ति, न च लभेत । अतो दण्ड-
मात्रलभफलं तद्रमणमित्युपदेशः । सकामायामिति ।
इच्छन्त्या तस्या, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । स्त्रियास्तु,
अर्धदण्डः सप्तविंशतिपणः । परशुल्कावरुद्धायामिति । पर-
शुल्कग्रहणप्रतिबद्धाया कन्याया, हस्तवधः, चतुःशतो वा
दण्डः, अर्थात् प्रकुर्वतः । शुल्कदानं च पूर्वदत्तशुल्काय
परस्मै कर्तव्यं, पञ्चद्वयेऽपि ।

सप्तार्तवप्रजातामिति । सप्त आर्तवानि प्रज्जतानि

विद्य. ५४ (कन्या ... जघन्यस्य०) च स्त्रीधनं (स्त्रीधनं च)
पद्येत (पाद्येत) शखः .

(१) विचि. ५५ शखः .

(२) कौ. ४।१२.

कस्यास्तां तथाभूतां, वरणादूर्ध्वं अलभमानां कृतवरणं पुरुषं तावत्तं कालमनासादयन्तीं, प्रकृत्य, प्राकामी प्राकाम्यवान् यथेच्छभोक्ता, स्यात् । न च पितुः, अवहीनं शुल्कं, दद्यात् । कुतः, ऋतुप्रतिरोधिभिः आर्तवरूपैस्तस्करैर्निमित्तभूतैः, स्वाम्याद् अपक्रामति स्वामित्वादपैति, पिता । त्रिवर्षप्रजातार्तव्याया इति । वर्षत्रयोपजातरजस्काया विषये, तुल्यो गन्तुं अदोषः सजातीयस्तां गच्छन् निर्दोषः । ततः परं वर्षत्रयादूर्ध्वं, अतुल्योऽपि गन्तुं अदोषः, अनलङ्कृतायाः पितुद्रव्य-रहितायाः विषये । पितुद्रव्यादाने स्तेयं भजेतेति । पितु-द्रव्यसहितायाः ग्रहणे चौर्यदण्डं प्राप्नुयात् । श्रीमू.

परमुद्दिश्यान्यस्य विन्दतो द्विशतो दण्डः । न च प्राकाम्यमकामायां लभेत । कन्यामन्यां दर्शयित्वा न्यां प्रयच्छतः शत्यो दण्डस्तुल्यायां, हीनायां द्विगुणः । प्रकर्मण्यकुमार्याश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः शुल्कव्ययकर्मणी च प्रतिदद्याद् अवस्थाय । तज्जातं पश्चात् कृता द्विगुणं दद्यात् । अन्यशोणितो-पधाने द्विशतो दण्डः, मिथ्याभिशांसिनश्च पुंसः । शुल्कव्ययकर्मणी च जीयेत । न च प्राकाम्यम-कामायां लभेत ।

स्त्री प्रकृता सकामा समाना द्वादशपणं दण्डं दद्यात्, प्रकर्त्री द्विगुणम् । अकामायाः शत्यो दण्डः आत्मरागार्थं, शुल्कदानं च । स्वयं प्रकृता राजदास्यं गच्छेत् ।

परमुद्दिश्येत्यादि । योऽभिप्रेतः स एवाहमित्यात्मानं व्यपदिश्य तदन्यस्य कन्या विवहतो द्विशतो दण्डः । न च कामचारमकामाया तस्या विन्देत । कन्यामन्या-मित्यादि । तुल्याया सजातीयया सत्याम् । हीनाया हीनजातीयया सत्याम् । प्रकर्मण्यकुमार्या इति । कु-मार्याः दत्ताया अक्षतयोनेः शतयोनीकरणे, चतुष्पञ्चा-शत्पणो दण्डः । शुल्कव्ययकर्मणी च पूर्वप्रतिग्रहीतृदत्तं शुल्कं तत्कृतं कर्मव्ययं च प्रतिदद्यात्, अवस्थाय विवाहप्रतिभुवे । पश्चात् कृता द्वितीयानन्तरं तृतीयेन स्वीकृता, तज्जातं दण्डं, द्विगुणं अष्टोत्तरशतपणं, दद्यात् । अन्यशोणितोपधानं इति । शतयोनित्वप्रदर्शनाय अन्य-

रधिरस्य स्ववस्त्रलेपने, द्विशतो दण्डः, स्त्रियाः । मिथ्या-भिशांसिनश्च पुंसः अक्षतयोनिमेव क्षतयोनिरिति मिथ्या वदतः पुरुषस्य च, द्विशतो दण्डः । शुल्क-व्ययकर्मणी च जीयेत शुल्कं कर्मव्ययं च दाप्येत । न च प्राकाम्यमित्यादि प्रतीतम् ।

स्त्रीति । सकामा, समाना तुल्यजातीया स्त्री, प्रकृता क्षतयोनिता नीता, द्वादशपण दण्डं दद्यात् । प्रकर्त्री तद्योनिक्षतिकर्त्री, द्विगुणं चतुर्विंशतिपणं दद्यात् । अकामायाः शत्यो दण्ड इत्यादि । अनिच्छन्त्या एव पुंसा स्वरागार्थं प्रकर्मणि कार्यमाणे, कारयितुः शत्यो दण्डः । शुल्कदानं च । स्वयं प्रकृता स्वयं कृतयोनि-क्षतिः, राजदास्यं राजदासीभावं, गच्छेत् । श्रीमू.

बहिर्ग्रामस्य प्रकृतायां मिथ्याभिशांसने च द्विगुणो दण्डः । प्रसह्य कन्यामपहरतो द्विशतः । ससुवर्णामुत्तमः । बहूनां कन्यापहारिणां पृथग् यथोक्ता दण्डाः । गणिकादुहितरं प्रकुर्वतश्चतु-ष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः । दासस्य दास्या वा दुहितरमदासीं प्रकुर्वतश्चतुर्विं-शतिपणो दण्डः शुल्काबन्ध्यदानं च । निष्कया-नुरुपां दासीं प्रकुर्वतो द्वादशपणो दण्डः वस्त्रा-बन्ध्यदानं च । साचिव्यावकाशदाने कर्तृसमो दण्डः ।

प्रोषितपतिकामपचरन्तीं पतिबन्धुस्तत्पुरुषो वा संगृह्णीयात् । संगृहीता पतिमाकाङ्क्षेत । पतिश्चेत् क्षमेत, विसृज्येतोभयम् । अक्षमायां स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् । वधं जारश्च प्राप्नुयात् । जारं चोर इत्यभिहरतः पञ्चशतो दण्डः । हिरण्येन मुञ्चतस्तदष्टगुणः ।

बहिर्गति । ग्रामस्य, बहिर्देशे विजने, प्रकृतायां सत्या, द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः दण्डः, स्त्रियाः । मिथ्या-भिशांसने च प्रकृत्य न प्रकृतेति मिथ्यावादे च द्विगुणो दण्डः, पुंसः । प्रसह्य कन्यामित्यादि । उत्तमः सारस-दण्डः । पृथक् प्रत्येकम् । गणिकादुहितरमिति । ता, प्रकुर्वतः चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः शुल्कं मावे देयं उक्तदण्डपोडशगुणं चतुष्पञ्च-

धिकाष्टशतपणात्मकं भवति । दासस्य दास्या वेत्यादि । शुल्काबन्धदान च शुल्काभरणयोर्दानं च । निष्क्या-
नुरूपा दास्यमोक्षणानुरूपा रूपादिमत्तया । साचिव्या-
वकाशदान इति । कन्यादूपणं प्रति साहाय्यदाने प्रदेश-
दाने च, कर्तृसमः दूषकदण्डतुल्यः, दण्डः । प्रोषितपति-
कामित्यादि । अपचरन्ती व्यभिचरन्तीम् । तत्पुरुषः
पतिभृत्यः । संगृह्णीयात् नियम्य रक्षेत् । आकाङ्क्षेत
प्रतीक्षेत । उभय विसृज्येत जारो जारिणी च न द्रण्ड्येत ।
जारमित्यादि । अभिहरतः व्यभिचारगोपनार्थमभिवदतः ।
हिरण्येन मुञ्चतस्तद्वृणुण इति । हिरण्यमुत्कोचं गृहीत्वा
जारं मुञ्चतो रक्षिपुरुषस्य गृहीतहिरण्याष्टगुणो दण्डः ।

श्रीम्.

केशाकेशिकं संग्रहणम् । उपलिङ्गनाद् वा शरीरो-
पभोगानां, तज्जातेभ्यः, स्त्रीवचनाद् वा ।

परचक्राटवीहृतामोघप्रव्यूढामरण्येषु दुर्भिक्षे वा
त्यक्तां प्रेतभावोत्सृष्टां वा परस्त्रियं निस्तारयित्वा
यथासंभाषितं समुपमुञ्जीत । जातिविशिष्टामकामा-
मपत्यवतीं निष्कयेण दद्यात् ।

चोरहस्तान्नदीवेगाद् दुर्भिक्षाद् देशविभ्रमात् ।
निस्तारयित्वा कान्तारान्नष्टां त्यक्तां मृतेति वा ॥
भुञ्जीत स्त्रियमन्येषां यथासंभाषितं नरः ।
न तु राजप्रतापेन प्रमुक्तां स्वजनेन वा ॥
न चोत्तमां न चाकामां पूर्वापत्यवतीं न च ।
ईदृशीं त्वनुरूपेण निष्कयेणापवाहयेत् ॥

संग्रहणज्ञानोपायमाह—केशाकेशिकं संग्रहणमिति । पर-
स्परकेशग्रहणपुरस्सरारब्धा कामकलिः केशाकेशि तदेव
केशाकेशिकं, तत्प्रत्यक्षदण्डं कर्तृभूतं, संग्रहणं, बोधयतीति
शेषः । उपलिङ्गनाद्वा शरीरोपभोगानां कस्तूर्याद्युप-
भोगलिङ्गदर्शनाद् वा, संग्रहणं जानीयात् । तज्जातेभ्यः
तद्विषयेङ्कितश्रेभ्यो जानीयात् । स्त्रीवचनाद् वा परमृष्ट-
स्त्रीवाक्याद् वा जानीयात् ।

दण्डानर्हं परस्त्रीग्रहणप्रकारमाह—परचक्राटवीहृता-
मिति । परचक्रापहृतां आटविकहृतां च, ओघप्रव्यूढा
नदीप्रवाहनीतां, अरण्येषु दुर्भिक्षे वा त्यक्तां, प्रेतभावो-

(१) कौ. ४।१२.

त्सृष्टां वा रोगोन्मूर्च्छनात् मृतत्वबुद्ध्या परित्यक्तां वा,
परस्त्रियं, निस्तारयित्वा विपदुत्तीर्णा कृत्वा, यथासंभा-
षितं समुपमुञ्जीत परस्परसविदनुरोधेन भार्याकृत्य
दासीकृत्य वा सम्यक् उपमुञ्जीत । इह निस्तारयित्वेति
समासाकरणमार्थम् । जातिविशिष्टा जात्युत्कर्षवतीं,
अकामा सजातित्वेऽप्यकामा, अपत्यवतीं, निष्कयेण
दद्यात् निस्तरणश्रमवेतनग्रहणेन तत्स्वामिनेऽर्पयेत् ।

अध्यायान्ते श्लोकानाह—चोरहस्तादित्यादि । राज-
प्रतापेन स्वजनेन वा प्रमुक्ता राजकोपत्यक्ता स्वजनपरि-
त्यक्ता वा । न तु भुञ्जीतेत्यत्र सबन्धनीयम् । एवं तृतीय-
श्लोकपूर्वाधेऽपि न च भुञ्जीतेति योजनीयम् । ईदृशीं
उत्तमजातिं अनिच्छन्तीं पूर्वापत्यवतीं च । अपवाहयेत् ।
अपनाययेत् । प्रदापयेदिति क्वापि पाठः । श्रीम्.

अतिचारदण्डः

कामं भार्यायामनिच्छन्त्यां कन्यायां वा दारा-
र्थिनां भर्तारि भार्याया वा संवननकरणम् । अन्यथा
हिंसायां मध्यमः साहसदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीं मातुलानीं आचार्यानीं स्तृषां
दुहितरं भगिनीं वाधिचरतस्त्रिलिङ्गच्छेदनं वधश्च ।
सकामा तदेव लभेत । दासपरिचारकाहितकमुक्ता
च ।

ब्राह्मण्यामगुप्तायां, क्षत्रियस्योत्तमः, सर्वस्वं
वैश्यस्य । शूद्रः कटाभिना दह्येत । सर्वत्र राज-
भार्यागमने कुम्भीपाकः ।

श्रपाकीगमने कृतकबन्धाङ्कः परविषयं गच्छेत्,
श्रपाकत्वं वा शूद्रः । श्रपाकस्यार्यागमने वधः,
स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् । प्रव्रजितागमने चतु-
र्विंशतिपणो दण्डः । सकामा तदेव लभेत । रूपाजी-
वायाः प्रसह्योपभोगे द्वादशपणो दण्डः । बहूनामे-
कामधिचरतां पृथक् चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।
स्त्रियामथोनौ गच्छतः पूर्वः साहसदण्डः । पुरुष-
मधिमेहतश्च ।

मैथुने द्वादशपणः तिर्यग्योनिष्वनात्मनः ।

दैवतप्रतिमानां च गमने द्विगुणः स्मृतः ॥

(२) कौ. ४।१३.

अदण्ड्यदण्डने राज्ञो दण्डस्त्रिशद्गुणोऽम्भसि ।

वरुणाय प्रदातव्यो ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् ॥

तेन तत्पूयते पापं राज्ञो दण्डापचारजम् ।

शास्ता हि वरुणो राज्ञां मिथ्या व्याचरतां नृषु ॥

भार्यायामनिच्छन्त्या विषये भर्तुः संवननकरणं, कन्यायामनिच्छन्त्या दारार्थिना संवननकरणं, भर्तारि अनिच्छति भार्यायाः संवननकरणं चाम्यनुजानाति— कामं भार्यायामित्यादि । अन्यथा उक्तातिरिक्तविषये, हिंसाया संवननादिना हिंसने, मध्यमः साहसदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीमित्यादि । मातुलानीं मातुल-भार्याम् । आचार्यानीं आचार्यपत्नीम् । त्रिलिङ्गच्छेदन मेढूमुष्कच्छेदनम् । सकामा तदेव लभेतेति । मातापितृ-भगिन्यादिः सकामा चेत् त्रिलिङ्गच्छेदन सस्तनमग-च्छेदन, वधं च, लभेत । दासपरिचारकाहितकमुक्ता च तदेव लभेत तुल्यन्यायात् दासादिरपि तदेव लभेत ।

ब्राह्मण्यामगुतायामिति । तस्या स्वतन्त्राया, क्षत्रियस्य गन्तुः, उत्तमः साहसदण्डः । सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वैश्यस्य दण्डः । शूद्रः ब्राह्मणीगन्ता, कटाग्निना दध्नेत अग्निप्रदी-पनेन नगर परिगमय्य दग्धव्यः । सर्वत्र क्षत्रियादिषु सर्वेषु विषये, राजभार्यागमने, कुम्भीपाकः तप्तभ्राष्ट्रमर्जन दण्डः ।

श्रपाकीगमन इत्यादि पुरुषमधिमेहतश्चेत्येतदन्त वाक्याष्टकं सुबोधम् ।

मैथुन इत्यादि । तिर्यग्योनिषु गवादियोनिषु । अना-त्मनः दुरात्मनः । द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः ।

अदण्ड्यदण्डन इति । दण्डानर्हस्य दण्डने, राज्ञो दण्डः त्रिशद्गुणः, गृहीताद् दण्डात्, स कस्मै दातव्यः, अम्भसि वरुणाय प्रदातव्यः जले वरुणमुद्दिश्य प्रक्षेप्तव्यः । ततः परं ब्राह्मणेभ्यः, प्रदातव्यः ।

तेनेति । तेन तथा प्रदानेन, राज्ञो दण्डापचारज दण्डान्यथाप्रणयनजनितं, तत् पापं, पूयते शोध्यते । लूयत इति पाठे छिद्यत इत्यर्थः । कस्माद् वरुणाय दानेन राज्ञपापं पूयते, हि यस्मात् कारणाद्, वरुणः, रंषु, मिथ्या अनृतं, व्याचरता विधिमाचरता, राज्ञा, शस्ता शासकः । 'मिथ्या च चरताम्' इत्यापि पाठः ।

श्रीमू.

मनुः

संग्रहणलक्षणानि

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।

नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥

(१) परस्य पत्न्येति प्रकृते पुनः परस्त्रीग्रहणं मातृभगिनीगुरुपत्न्यादीनामप्रतिषेधार्थम् । न हि ताः सत्यपि परसन्नधित्वे परस्त्रीव्यपदेश्याः । तीर्थमुच्यते येन मार्गेण नदीतडागादिभ्यो जलमानेतुमवतरन्ति, स हि विजनप्रायो भवति । नानुदकार्थेन तत्र संनिधीयते । संकेतस्थान तादृशमत्र कल्पितायामवश्यमेव गन्तव्यमह-मपि संनिधीयमानो नाशङ्क्यो भविष्यामीति उदकार्थी दिवा शौचाचारं वा करिष्यन् प्रतिपालयतीति जना मस्यन्ते । प्रदेशान्तरे तु किमत्रायं प्रतिपालयतीति शङ्का स्यादतस्तीर्थे प्रतिषेधः । अरण्यं हि ग्रामाद्विजनो देशो गुल्मवृक्षलतादिगहनः । वनं वृक्षसततः, नदीना संभेदः समागमः । सोऽपि हि संकेतस्थानम् । स संग्रहणं प्राप्नुयात् । परस्त्रीकामत्वं संग्रहणम् । अतश्च यस्तत्र दण्डः सोऽस्य स्यादित्युक्तं भवति । अनाक्षारितस्यापि सत्यपि कारणेऽयं प्रतिषेधः । यत्त्वापस्तम्बेनोक्तं 'नासं-भाष्य स्त्रियमतिव्रजेदि'ति तदन्येषु सनिहितेष्वेतच्छास्त्र-शेषु प्रकौशे एतच्छास्त्रं, भगिनी नमस्ते इत्याद्यभिवादान-मविलम्बमानेन कर्तव्यम् । मेघा.

(२) उदकावतरणे ग्रामाद्दहिर्निर्जने प्रदेशे वृक्ष-गुल्मलताकीर्णं वा देशे नदीना वा संगमे, यः परस्त्रियं अनाक्षारितोऽपि पूर्वं कारणादपि संभाषेत, स वक्ष्यमाणं दोषं प्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायतेऽस्य स्त्रिया संबन्ध इति येन तत्संग्रहणम् । गोरा.

(३) संग्रहणं समीचीनं ग्रहणं परस्त्रिया आत्मीयता-करणं तत्र य उक्तो दण्डः परस्य पत्न्येत्यत्र प्रथम-

(१) मस्यु. ८।३५६; स्मृच. ९ (=) स्त्रियं...देत्ती (स्त्रियाऽभिभाषेत ती) वने (गृहे) वाऽपि (चैव); विधि. १७३ वने (गृहे); स्मृचि. २६; मध. वने इत्यत्र गृहे इत्यपि पाठः; बाल. २।२८४; सेतु. २६४ विचिक्र; ससु. १५३ स्त्रियं योऽभिवदेत्ती (स्त्रिया यो भाषेत ती) वने (गृहे).

१ यश्चित्ति. २ वनद. ३ काश्ये य.

साहसः तं प्राप्नुवादित्यर्थः ।

*मवि.

(४) तीर्थारण्यवनादिकं निर्जनदेशोपलक्षणमात्रम् । यः पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्येऽरण्ये ग्रामाद्द्विर्गुल्मलताकीर्णो निर्जने देशे वने बहुवृक्षसंतते नदीनां संगमे पूर्वमनाक्षारितोऽपि कारणादपि संभाषेत स संग्रहणं सहस्रपणदण्डं वक्ष्यमाणं प्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायते चेन परस्त्रीसंभोगाभिलाष इति संग्रहणम् । Xममु.

(५) अथ स्त्रीसंग्रहणं, प्रथमं तावत्स्य लक्षणमाह— परस्त्री योऽभिभाषेतेति । अरण्ये कान्तारे, वने उपवने । नन्द.

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

(१) संग्रहणं स्मृतं, या न केनचित्संबन्धेन संबन्धिनी तस्या वस्त्रमाल्यादिदानेनोपकारकरणं, तद्वात्रोपक्रान्तं भोजनपानादिना, केलिः परिहासो वक्रभणितादिना । भूषणं हारकटकदि तदङ्गलभं, तदीयमेतद्वेति ज्ञात्वा विनाप्रयोजनेनान्यगृहीतमपि, स्पृश्यते । एकस्यां खट्वायामसंस्काङ्गयोरपि सहासनं, सर्वमेतत्तुल्यदण्डम् । मेधा.

(२) अङ्गानुलेपनाद्युपचारकरणं क्रीडा अलङ्करणवाससां स्पर्शनं एकखट्वासनं एकयानगमनं इत्येतत्सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् । --गोरा.

(३) उपचारक्रिया उद्वर्तनादि । भूषणवाससामङ्गस्थानाम् । संग्रहणं तावद्दण्डविषयः । अत्र तु व्यापाराविक्रयेन द्वैगुण्यादि कल्प्यम् । मवि.

(४) उपकारक्रिया हिताचरणं, केलिर्नर्म, उत्तममिति शेषः । +विर. ३८१

(५) संग्रहणान्याह—उपचारेति द्वाभ्याम् । उपचारक्रिया स्रक्सुगन्धानुलेपनकेशप्रसाधनजलक्षेपादि । केलि-

* शेषं गोरावत् । भाच. मविवत् ।

X मच. ममुवत् ।

÷ ममु. गोरावत् । + विवि. विरवत् ॥

(१) मसृष्ट. ८३५७; व्यक्र. १२४ चार (कार) चारद; मनुश्र; स्मृच. ९. (२), व्यकवत्; + विर. ३८१ चार. (कार), खट्वा (शय्या), विवि. १७१ विरवत्, क्रमेण, व्यासः; व्यनि. ३९९ व्यकवत्; स्मृचि. २६; सेतु. २६३; विरवत्; समु. १५३ व्यकवत्.

सदुचितपरिहासादिः । भूषणवाससां स्पर्शोऽन्योन्याकर्षणम् । सर्वं संग्रहणं सम्यक् गृह्यते ज्ञायतेऽनेनेति परस्त्रीसंभोगाभिलाष इति । मच.

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

(१) अदेशस्पर्शस्तु यत्र विनैव तत्स्पर्शनं यमनागमनादि संसिध्यति । महाजनसंकुले न दोषः ॥ तथा शरीरावयवोऽपि देशस्तत्र, हस्तस्कन्धस्पृष्टभाण्डान्नरोपणे, तत्स्पर्शो न दोषः । ओष्ठचिबुकस्तनादिषु दोषः ॥ तथा वा स्तनादिस्पर्शेनोत्पीडितो यदि कश्चित्सहते, भवति मा कार्षीरि'त्यादिना न प्रतिषेधति । परस्परस्यानुमते, मतिपूर्वमेतांसिन् कृते दोषोऽयम् । न पुनः कर्मादौ । तत्रै खलु पुरुषं कण्ठेऽवलम्बते, पुरुषो वा स्तनान्तरे स्त्रियं, तद्धस्तगृहीतद्रव्यादानप्रवृत्तः । शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पततीतिवत्, तावपि न दुष्येताम् । मेधा.

(२) योऽदेशे स्तनयोरङ्गे वा, निर्जने प्रदेशे वा स्पृशेत् । तथा वा अप्रदेशे श्रौण्यादौ निर्जने वा देशे स्पृष्टः तूष्णीमासीत्, तदेतदन्योन्यस्याङ्गीकरणे सति संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् । *गोरा.

(३) परस्परस्यानुमते न त्वज्ञानेऽपि । मवि.

(४) अदेशे विविकदेशे अस्पृश्ये स्तनादौ वा । नन्द.

(५) एतत्सर्वं संग्रहणं स्मृतं दण्डस्य ग्रहणं स्मृतम् । भाच.

* ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मसृष्ट. ८३५८ [मते (मतेः) Noted by Jha]; मिता. २।२८४ तथा (तथा); व्यक. १२४ मितोवत्; चारदः मनुश्र, पमा. ४६३, रत्न. १३२ मितोवत्; विवि. १७१ स्पृशेद ('स्पृशल्य') छो. तथा (अ चामर्षयेत् वा) क्रमेण व्यासः, स्मृचि. २६ मितोवत्; दैवि. १५६ मतेः खर्व (मते तच्छ), शृप्र. २०७; सवि. ४६८ तथा (तत्रा); व्यक्र. १२९ मितोवत्; व्यक. १२५ मितोवत्; मितोवत् १५९ मितोवत्; सेतु. २६३ मितोवत्; समु. १५३.

१ इय य. २।२। कस्तत्सहते भवेत्ते क्रो. ३।३। खलं पुरु. ३।३। श्लाशुक्ले प.

द्वेषाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् ।
पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् × ॥

परस्त्रीसभाषायां दोषविचारः

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन्नहः ।

पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

(१) संभाषां संभाषणं, तस्त्रिया आलापं कुर्वन् संग्रहणादिदोषैः तस्त्रिप्रार्थनादिभिः पूर्वमाक्षारितोऽभि-
शस्तः अथमेनामुपजपतीति अन्यत्र दृष्टदोषः शङ्क्य-
मानदोषो वा चपलः रहः उद्वातादौ निषिद्धसंभाषण
इति केचित् । स कारणादप्यन्यपत्न्या संभाषणं कुर्वन्
प्रथमसाहसं दण्ड प्राप्नुयाद्वापयितव्य इत्यर्थः । मेधा.

(२) परदारगमनपूर्वदोषैः पूर्वमूलनाभिशापः पर-
भार्यया सह संभाषणं कुर्यात् स प्रथमसाहसं दण्डं
प्राप्नुयात् । *गोरा.

(३) तस्त्रिप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमूलनैरपवाद-
प्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषः उचितकारणव्यतिरेकेण
परभार्यया संभाषणं कुर्वन् प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ।
+ममु.

यैस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥

× मिता. व्याख्यान ' नीवीस्तन ' इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् ।

* मवि., विर गोरावत् । + मच., भाच मसुवत् ।

(१) मिता. २।२८४ (ख) मयेयं (मयेयं); पमा.
४६४; सवि. ४६८; नृप्र. २०७ दपां (द्वेषा) च्छ्लाघया
(च्छलाघो), व्यप्र. ३९८ मनुनारदौ; ब्रह्म. १३६; विता.
७९९.

(२) मस्मृ. ८।३५४, गोरा. भाषा योजयन्नहः (भाषं
योजयेत् सह), अप. २।२८४ पुरु. ह. (संभाष पुरुषो
योजयन् सह), व्यक. १२५ भाषां . ब्रह्मः (भाषं यो मवे-
द्रहः); विर. ३८४ गोरावत्; रत्न. १३० भाषा... ब्रह्मः
(भाषं योजयेद्रहः); विचि. १७२ परस्य पत्न्या (परपत्न्या
तु); व्यप्र. १०६ भाषां योजयन्नहः (भाषे योजयेत्सह);
विता. ७९९ गोरावत्; सेतु. २६४ विचिवत्, बृहस्पतिः;
समु १५४.

(३) मस्मृ. ८।३५५; मिता. २।२८४; अप. २।२८४

१ षः सं. २ तमालपितुं कुर्वन् सं. ३ नादिति पू.

(१) पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । अनाक्षारितोऽप्य-
कारणात् संभाषयन् मिश्रयन् पूर्वदण्डभाक् । मेधा.

(२) यः पुनः पूर्वाभिशापरहितः कारणेन केन-
चिज्जनसमक्ष अभिभाषणं कुर्यात् स न दण्डं प्राप्नुयात्
यस्मान्न कश्चिदपराधोऽस्ति । + गोरा.

(३) अनाक्षारित इत्यसंभावितपरदारगाभित्वमिष्टम् ।
सोऽपि कारणादावश्यकनिमित्तादेवाभिभाषेतान्यथा तु
पूर्वदण्डेभ्यः । मवि.

(४) संभाषणमात्रं न दण्डावहमित्याह — यस्त्विति ।
कारणात् क्रयविक्रयभिक्षादिभ्यः । व्यतिक्रमोऽपराधः ।
मच.

भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।

संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥

(१) भिक्षुका भिक्षाजीवनो भिक्षायाचनारूपं संभा-
षणमवारिताः कुर्युर्यदि स्वामिना न निषिद्धाः । अथवा
नैते वारयितव्याः । वन्दिनः स्तावकाः । दीक्षिता यज्ञे
श्रुतिवचनार्थं संभाषेरन् । कारवः सूपकारादय एते
तीर्थादिष्वपि न निवार्याः । * मेधा.

(२) भिक्षाजीविनः स्तावकाः यज्ञार्थं कृतदीक्षाः
सूपकारादयो भिक्षादिस्वरूपार्थं गृहे स्त्रीभिः सह संभा-
षणं अनिवारिता एव कुर्युः । तेषां निवारणात् नास्त्येव
संग्रहणाभावः । गोरा.

(३) केषाञ्चित्परदारासंभाषणे देहयन्त्रादिकार्यानुत्पत्तेः
प्रतिप्रसवतया तत्संभाषणमाह — भिक्षुका इति । भिक्षवो
ब्रह्मचारिसन्यासिनः ' भवति भिक्षा देही ' ति तद्विना

+ ममु. गोरावत् । * ममु. मेधावत् ।

रितः पूर्वमभि (रिनो दोषैरभि); व्यक. १२५; विर. ३८४;
रत्न. १३०, विचि. १७२-३, सवि. ४६८ क्षारितः पूर्व-
मभिभाषेत (कारितः पूर्व विभाषेतापि); व्यप्र. ४०१;
विता. ७९९ त्किञ्चिन्न. (त्कञ्चिन्न) क्रमः (क्रमम्); सेतु-
२६४, समु. १५४.

(१) मस्मृ. ८।३६०; अप. २।२८५; व्यक. १२५
सह (गृहे); विर. ३८६ व्यकवत्, दीक. ५५; विचि.
१७९ व्यकवत्; व्यनि. ३९९; स्मृचि. २७; दवि. १५६
सह (गृह), बाल. २।३८४; सेतु. २६२ व्यकवत्; समु,
१५४.

भिन्नाऽलम्बेः । भृतिः बन्दिनः स्तुतिपाठकाः 'वदान्या त्वमसि कमलनयने विष्णुमित्रस्य पुत्री'त्यादिनाऽभि-
मुखीकृत्य वस्त्राणादि प्रार्थयमानाः । दीक्षिता यज्ञे वृता
ऋत्विजः हविष्कृदेहीत्याह्वानं कुर्वन्ति हविष्कृत्यजमान-
पत्नीति । कारवः शूर्पकारादयः । मच.

(४) अप्रतिवारिताः स्त्रीबन्धुभिरनिषिद्धाश्चेत् ।
नन्द.

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥

(१) केचिद्भिक्षुकादीना निवारिताना संभाषणे
दण्डोऽयमिति मन्यन्ते । तदसत् । नैव ते निवर्त्या इत्यु-
क्तम् । कुतश्च भिक्षुकाणा सुवर्णो दण्डः । तस्मात्कोऽपि
प्रकाशमनाश्चारितोऽपि कथंचिन्निषिद्धः स्वामिना, समा-
चरन् सुवर्णं दण्ड्यः । मेधा.

(२) स्वामिना निषिद्धः सन् स्त्रीभिः संभाषणं न
कुर्यात् । निषिद्धः संभाषमाणस्तु राज्ञे सुवर्णं दण्डं दद्यात् ।
#गोरा.

(३) प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिरपि । सुवर्णमेकम् ।
Xमवि.

चारणदारादिस्त्रीभिः सह संभाषणे उपकारादौ च दोषविचारः
नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥

* मसु., विर., दवि., नन्द. गोरावत् ।

X मच., माच. मविवत् ।

(१) मसु. ८।३६१; गोरा. भाषा पर (भाषं सह);
अप. २।२८५ गोरावत्; व्यक. १२५ संभाषां (भाषण);
विर. ३८६ गोरावत्; विचि. १७३; व्यनि. ३९९ पर
(सह); रसुचि. २७ गोरावत्; दवि. १५७ न संभाषां
(संभाषणं) समा (न चा); बाळ. २।२८६; सेतु. २६४;
समु. १५४ व्यनिवत्.

(२) मसु. ८।३६२ [नारीनि (दाराञ्चि) Noted
by Jha]; मिता. २।२८५ नारीनि (नारी नि); अप.
२।२८५ मितावत्; व्यक. १२५; विर. ३८७; रत्न.
१३०; विचि. १७४-५ मितावत्; दवि. १५८ मितावत्;
वीमि. २।२८५; व्यग्र. ४०१ नालो (रालो); विता.
८०१ च (वा) शेषं मितावत्; सेतु. २६५ मितावत्; समु.
१५४.

(१) यः संभाषणप्रतिषेध उपकारक्रियाप्रतिषेधश्च
नैष चारणदारेषु स्यात् । चारणा नटगायनाद्याः प्रेक्षण-
कारिणः । तथा आत्मोपजीविषु वेषेण जीवत्सु, ये दाराः,
अथवा आत्मा जायैव 'अर्धो ह वा एष आत्मेति' ता य
उपजीवन्ति, उत्कृष्टमाकार सज्जयन्ति संश्लेषयन्ति ते,
चारणपुरुषेण निगूढाः प्रच्छन्नापणभूमौ प्रतिष्ठन्ते । गृह-
वेषत्वादेव ताः प्रसिद्धवेश्याभ्यो भिद्यन्ते । चारयन्ति च,
ता मैथुनं प्रवर्तयन्ति, नेत्रभ्रूविलासपरिहासादिभिः पुरुषा-
नाकर्षयन्ति तदनुज्ञाताः । सज्जनं चारणं संप्रयोग एव ।
अथवा स्वा नारीः सज्जयन्ति अन्याश्च स्त्रीभिश्चारयन्ति
प्रवर्तयन्ति, वेश्यात्वं कुट्टिनीत्वं च स्वदाराणा कारयन्ती-
त्यर्थः । मेधा.

(२) परस्त्रियं योऽभिवदेदित्यादिकः संभाषणनिषेध-
विधिः नटगायनादिदारेषु वेशजीविदारेषु च नास्ति ।
यतश्चारणा आत्मोपजीविनश्च स्वभार्याः परपुरुषे सं-
श्लेषयन्ति प्रच्छन्नाश्च भूत्वा नैतत्किल्बिन्नाभिः ज्ञातमिति-
कृत्वा वेशकर्मणि सूचयन्त्यतस्तद्वाराणा वेश्याप्रकारत्वात्
नास्ति संभाषणे निषेधः । #गोरा.

(३) चारणा नटादयः । ते चारणाः नारीः स्वदारात्
निरूढानिहुतनटभार्यात्वादिस्वरूपाः चारयन्ति भ्राम-
यन्ति तत्र तत्र पुरुषलाभार्थमतस्तेषा तद्वृत्तित्वात्
दोषः । मवि.

(४) 'परस्त्रियं योऽभिवदेत्' इत्यादिसंभाषणनिषेध-
विधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति । तथा 'भार्या पुत्रः
स्वका तनुः' इत्युक्तत्वाद्भार्यात्वात्मा तयोपजीवन्ति
धनलाभाय तस्या जारं क्षमन्ते ये, तेषु नटादिव्यति-
रिक्तेषु अपि ये दारास्तेष्वप्येवं निषेधविधिर्नास्ति ।
यस्माच्चारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः
स्वभार्या संश्लेषयन्ते । स्वयमागतांश्च परपुरुषान् प्रच्छन्ना
भूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति । मसु.

(५) चारणो नटः । 'भार्या पुत्रः स्विका तनुः'
इत्यादिस्मरणादिह आत्मा भार्या तेनात्मानं भार्या
जीवनार्थमुपजीवतीति, आत्मोपजीवी शैलुषादिः । एतौ
हि स्वां स्त्रियमप्यलङ्कृत्य व्यभिचारयत इत्यतोः

* मसु., विर., विचि. गोरावत् ।

१ सुभारणां.

नैतत्संग्रहे दण्डः । अभिगमदण्डस्त्वत्रापि, स तु बन्धव्य-
भिगमप्रकरणे वक्ष्यते । Xविचि. १७५

(६) आत्मोपजीविषु वेश्याजनेष्विति नारायणः + ।
दवि. १५८

(७) परदाररतानां स्त्रीविशेषे उक्तदण्डाभावमाह—
नैष इति द्वाभ्याम् । एष उक्तदण्डविधिर्न पञ्चसु
परदारेषु चारणनटगायनाद्यात्मोपजीविषु, आत्माऽत्र
आत्मभार्या तां भोगार्थं विक्रीय जीविनस्तेषु । तत्र
दृष्टार्थतामाह—सज्जयन्तीति । सज्जयन्ति परपुरुषैः सह
स्वस्त्रियः श्लेषयन्ति, चारयन्ति स्वागतान् पुरुषान्
निगूढाः स्वयं प्रच्छन्ना भूत्वा अज्ञानं विभावयन्तो
मैथुनादिना स्वपरस्त्रिया सह । मन्.

(८) चारणदारेषु रङ्गोपजीविनां दारेषु, संभाषिते-
ष्विति विपरिणामः, एष पूर्वोक्तः सुवर्णदण्डविधिर्न
स्यात् । आत्मोपजीविषु रूपाजीवासु वेश्यासु कस्यचिद्दा-
रत्वेन स्थितास्त्वित्यर्थः । ते चारणा नारोः पुरुषेषु
सज्जयन्ति अभिसारयन्ति । एवं तेषां शील तस्मान्नैष
दण्डविधिरिति । नन्द.

(९) एष विधिः आत्मोपजीविषु चारणदारेषु
नटादिस्त्रीषु न कर्तव्यः । भाच.

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।
प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च # ।

(१) रहोऽप्रकाशं विजने देशे चारणनारीभिः
संभाषां कुर्वन् किञ्चित्सुवर्णादित्यन्तार्थं स त्रिशङ्गा-
दिकं जातिप्रतिष्ठाने अपेक्ष्य दण्ड्यः । यतो न परिपूर्णं
तासु वेद्यात्वम् । भर्तृभिरनुज्ञाता हि ताः प्रणयन्ते । तत्र
भर्तृविज्ञानार्थं दूतीमुखेन व्यवहर्तव्यम् । न तु साक्षात्ता-

X मसुवद्भावः ।

+ एष अंग उपलब्धसर्वज्ञनारायणटीकार्या नास्ति ।

* अस्य श्लोकस्य नन्द. व्याख्यानं अशुद्धिसंदेशोद्धृतम् ।

(१) मसु. ८।३६३; गोरा. त्संभाषां ताभिरा (द्रहः
संभाषणं); अप. २।२८५ तु (हि) भाषां (भाषं) प्रै (प्रे)
क्तासु (क्तास्तु); व्यक. १२५ भाषां (भाषं) प्रै (प्रे);
विर. ३८७; विचि. १७३-४ तु (हि) प्रै (प्रे); दवि.
१५८ (तु०) भाषा (भाष); बाल. २।२८५; सेतु. २६५
विचिव; ससु. १५४ प्रै (प्रे)-

१ घल्यन्ता. २ गिक.

व्य. कां. २३३

भिरस्वतन्त्रत्वात् । प्रकाशं तु नृत्यन्तीनां गायन्तीनां वाऽ-
भिनयतालादिनिरूपणावसरे कीदृशमेतदित्यादिप्रश्नद्वारं
समाषणमनिषिद्धम् । प्रेष्या दाप्यः सप्तभिर्दास्योनि-
भिरुपनताः । एकं भजन्ते एकभक्ता एकेनावरुद्धाः ।
तत्रान्योऽप्यस्ति दण्डलेशः । किं पुनरयं दासीशब्दः
संज्ञिष्यशब्दो य एव यस्याः स्वामी तस्यैव दासी उत
सुपकारादिशब्दवत् कर्ममूलकः । इह तावदाद्या एव
स्थितिः, विशेषेणोपादानेऽसामर्थ्यात् । या यस्य दासी
वेश्यावच्चान्यैः ससुज्यते । राजदासीव दासी वा सा
निगूह्यते । सा चेन्नावरुद्धा न दोषः संग्रहणे । अव-
रुद्धाप्यमनेन दण्ड उक्तः । रिक्तविभागे चैतन्निपुणं
वक्ष्यामः । प्रव्रजिताः अरक्षकाः शीलमित्रादयः । ता
हि कामुक इव लिङ्गप्रच्छन्नाः । मेधा.

(२) चारणात्मोपजीविस्त्रीभिः रहोऽप्रकाशं समाषणं
कुर्वन् किञ्चिदेव स्वल्पं दण्डं दापनीयः । दासीभिरव-
रुद्धाभिर्बौद्धाभिर्नृत्तचारिणीभिश्च सह समाषणं कुर्वन्
काञ्चित् दण्डमात्रा दाप्यः स्यात् । * गोरा.

(३) किञ्चिद्दाप्यः शक्यनुरूपम् । मवि.

(४) प्रेष्यासु दासीषु, एकभक्तासु एकपुरुषमात्रा-
वरुद्धासु, प्रव्रजितासु बौद्धादिब्रह्मचारिणीषु । किञ्चि-
न्मनुनैव दर्शितसुवर्णापेक्षया अल्पम् । विर. ३८७

(५) ताभिः सह व्यवहरन्नपि किञ्चिद्दाप्य इत्याह—
किञ्चिदिति । स्त्रीपणं विना पुनः प्रसक्तिवारणाय ।
तासामपि परदारत्वात् । प्रेष्यासु दासीषु प्राकाराव-
रुद्धासु । एकभक्तासु भुजिष्यासु । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—
'अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वभि
पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥' इति । प्रव्रजितासु
बौद्धादिब्रह्मचारिणीषु नित्यं व्रजनशीलासु कुलटासु
वा । मन्.

परदारामिमर्शदोषेषु दण्डः तत्प्रयोजनं च

परदारामिमर्शेषु प्रवृत्तान्मन्महीपतिः ।

उद्वेजनकरैर्दण्डैः चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥

* मवि., मसु., विर., विचि., भाच. गोरावद्भावः ।

(१) मसु. ८।३५२ चिह्न (छिन्न) [पूर्वार्धे (परदारोप-
सेवायां चेष्टमानान्नराधिपः), चिह्नयित्वा (परिनिहय)
Noted by Jha], अप. २।२८३ चान्नुन् (त्तुपु);

(१) विवाहसंस्कृताया स्त्रिया दारशब्दो वर्तते । आत्मनोऽन्यः परः, अभिमर्शः संभोग आलिङ्गनादारभ्य, आलिङ्गन जनद्वयसमवायः भोगजन्यायाः प्रीतिः प्रवृत्तिः प्रारम्भस्तन्निवृत्त्यर्थं दूतीसप्रेषणादिना प्रोत्साहनम् । अथ च सप्रहणमभिमर्शनं प्रचक्षते । अयमर्थः— परभार्यागमने प्रवृत्तं पुरुषं ज्ञात्वोद्वेजनकरैस्तीक्ष्णशत्रैः शक्तिशूलादिभिरङ्कयित्वा नासाच्छेदादिभिर्विवासयेत् । सर्वत्रात्र विशेषदण्डस्योक्तत्वादस्य विषयभावो, न सामान्यदण्डोऽयं, किं तर्हि, पुनः पुनः प्रवृत्तौ । इदं तु युक्तम् । अलभ्यमानस्य विषयान्तरं प्रवासस्य धन-दण्डस्य च कार्यभेदात्समुच्चयः । तथा दर्शयिष्यामः ।

मेधा.

(२) स्त्रीसप्रहणमिदानीमाह—परदारभिमर्शेष्विति । परदारसंभोगेषु बहुषु प्रवृत्तान् मनुष्यान् पीडाकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तनादिभिरङ्कयित्वा राजा देशान्निर्वासयेत् ।

+ गौरा.

(३) दण्डैः शिश्नच्छेदादिभिः । मवि.

(४) त्रीन् ब्राह्मणेतरेण । उद्वेजनकरैः कर्णनासिकादिच्छेदरूपैः । विचि. १७४

(५) परदारभिरस्तस्य स्वजातौ दण्डमाह षट्त्रिंशत्तत् श्लोकैः— परदारोति । नूनिति विशेषणाद्देवतिर्यक्षु न दोषः । उद्वेगजनकैः नासौष्ठकर्तनादिभिः । सर्वत्र ब्राह्मणं तु विवासयेत् । मच.

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।

येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥

+ मसु. गौरावत् ।

व्यक. १२५ चिह्न (चित्र); विर. ३८८ मशेषु (मर्षे तु) जनकरै (गजनकै); रत्न. १३१ पु प्रवृत्तान्नु (तु प्रवृत्त तु) बृहस्पतिः, विचि. १७४ पु (तु) चान्नु (च लीन्), व्यनि ४००; दवि. १५९ मशेषु (मर्षे तु) चान्नु (चास्तान्); स्मृचि. २६ रामि (राप) प्रवासयेत् (विराजयेत्) शेषं विरवत्; मच. जनकरै (गजनकै); व्यम. १०७ रत्नवत्, बृहस्पतिः; विता. ८०५ पु प्रवृत्तान्नु (तु प्रवर्तन्तं) उद्रे... ..चिह्न (उद्वेगजनकैश्चिह्नैरङ्क) बृहस्पतिः; ससु. १५४ पु (तु); विव्य. ५४ विचिवत्.

(१) मस्मृ. ८।३५३ [लोकस्य जायते (जायते लोकानां)

१ नार. २ यमो.

(१) समुत्थानमुत्पत्तिः ततः परदारगम्भनात्, संकरोऽवान्तरवर्णरूपो जायते । येन जातेन अधर्मो— मूलमस्य लोकस्य दिवः पतिता वृद्धिस्ता— हरति । अधर्मः— धर्मो हि सति 'आदित्याजायते वृद्धिः', न च संकरे सत्यपि कारीरीशमो, नापि पात्रे दान अतो दानयागहोमानां सस्योत्पत्तिहेतुभूतानामभावात्सर्वजगन्नाशसमर्थो भवति । तस्मात्पारदारिकान्— अधर्ममूलवर्णसंकरः स्यादिति, सस्यादिनिष्पत्तिमूला वा वृद्धि रक्षन्—प्रवासयेत् । मेधा.

(२) यस्मात्परदारसंगमनसमुद्भूतो लोकस्य वर्णसंकर उत्पद्यते येन वर्णसंकरेण यागाद्यधिकृतयजमानाभावात् 'अग्नौ प्रास्ते'त्येतदभावे सति वृष्ट्यामव्यजगन्मूलविनाशोऽधर्मो मूलच्छेदेन विनाशाय संपद्यते । ✕गौरा.

(३) ननु तद्द्रव्यस्य तथैव स्थाने किमिति दण्डनीयं तत्राह— तदिति । वर्णसंकरो शूद्रादिमिश्रणम् । संकरोऽपि किं स्यात्तत्राह— येनेति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृद्धिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इति प्रजोत्पत्तिहेतुराहुतिः । सा च संकरजेन हुता न फलतीति मूलहरोऽधर्मः । मूलं ब्राह्मण्यादि वा । मच.

(४) दण्डप्रकर्षे हेतुमाह— तत्समुत्थो हीति । तत्समुत्थः परदारभिमर्शनसंभूतः, येन वर्णसंकरेण, अधर्म इति पदं, मूलं हरेद्धर्मस्य मूलहरः । नन्द.

(५) तत्समुत्थः असत्स्त्रीपुरुषसंयोगात् समुत्थः । वर्णसंकरः येन वर्णसंकरेण मूलं धर्मः तस्य हरः अधर्मः सर्वनाशाय कल्पते । माच.

वर्णभेदेन परदारभिमर्शेषु दण्डविधिः । तत्र अत्राह्मण-स्यैव शारीरदण्डः, ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्यप्रवसनादिः ।

अत्राह्मणः संप्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति । चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्षयतमाः स्मृताः ॥

✕ मसु. गौरावत् ।

Noted by Jha]; अप. २।२८३; व्यक. १२५; विर. ३८८; दवि. १५९ लोकस्य (लो कस्य); स्मृचि. २६.

(१) मस्मृ. ८।३५९ स्मृताः (सदा); मेधा. ८।३७५ चतुर्णामपि (सर्वेषामेव) स्मृताः (सदा) उक्तः; अप.

(१) उक्तं संग्रहणस्वरूपम् । दण्डं हृदानीमत्रोच्यते । अत्राङ्गणः क्षत्रियादिः, संग्रहणे कृते, चतुर्णामपि वर्णानां हीनोत्तमजातिभेदमनपेक्ष्य, प्राणान्तं प्राणत्याजने मारणे पर्यवसितं, दण्डमर्हति । कथं पुनर्ब्राह्मण्या शूद्रायां च संग्रहीतस्य समो दण्डः । अत्र हेतुस्वरूपमर्थमाह । दारा रक्षयतामाः सदा सर्वस्य कस्यचिद्राज्ञा दारा धन-शरीरेभ्योऽतिशयेन रक्ष्याः । तुल्यश्च सकरे शूद्रस्यापि कुलनाशः । एतदुक्तं भवति । वाचनिकोऽयमर्थोऽत्र हेतुर्वक्तव्यः । उक्तोऽसौ । अत्र पूर्वं व्याख्ययुः, न सर्वस्मिन् संग्रहणे प्रागुक्तदण्डोऽयम् । किं तर्हि, मुख्ये स्पर्शविशेषजन्यप्रीतिविशेषात्मके गमने । कथं हि तीर्थादिष्वभिवन्दन गमनं च समदण्डावुपपद्येयाताम् । तस्माद्ब्राह्मणः शूद्रो द्विजातिस्त्रीगमने प्राणच्छेदाहो नान्यः । न हि विषमसमीकरणं न्याय्यमत्र प्रागुक्तेषु संग्रहणेष्वनुबन्धाद्यपेक्षया दण्डः कल्प्यः । अत्रैवं निश्चित, गमनार्थं एवायमुपकारक्रियादिरुपक्रमस्तत्र मुख्यदण्ड एव युक्तो न ह्यत्र वैषम्यमस्ति । दृष्टं चैतदप्यहत्वाऽपीति (?) । यच्चेदमुक्तं, यद्यत्रायं दण्डो, मुख्ये संग्रहणे किं करिष्यतीति । नैवान्यन्मुख्यसंग्रहणमस्ति । न ह्यस्य लौकिकः पदार्थोऽवधृतो येन परस्य दारोपचारादौ प्रयुक्त इत्येवमस्यैव, यं च भवान् मुख्यं संग्रहणं मन्यते तत्र महान्दण्डः । प्रतिषिद्धं परस्त्रीगमनं शाल्लपर्यनुयोज्यमिति चेत् उपकारादावपि प्रतिषेधं विद्धि । प्रतिषेध-वद्धि प्रायश्चित्तमपि तुल्यप्रसक्तमिति चेत्का नामेय-मनिष्ठापत्तिः । किन्तु प्रसज्येत यदा संग्रहणशब्देन तदुच्येत, सिक्ते हि रेतसि तच्छब्देनाभिधानं, यत्र यादृशो दण्डस्तत्र तत्समानं दुःखं प्राप्तम् । अतोऽस्मि-न्विपर्यये रेतःसेकनिमित्तं तच्छब्देनाभिधानात् उपका-

२।२८५ मस्तृवत्, उक्तः; व्यक. १२५; विर. ३८८, रत्न. १३१ पू., बृहस्पतिः; विचि. १७४ पू.; व्यनि. ४००; रसुचि. २६; दद्वि. १६० दण्ड (वध) वर्णानां (चैतेषां). २३६ चतुर्णामपि (सर्वेषामेव) उक्तः; व्यम. १०७ दण्ड (वध) पू., बृहस्पतिः; विता. ८०५ पू., बृहस्पतिः; सेतु. २६३ पू.; समु. १५४.

१ वे ज. २ दस्वतुकारादौ. ३ दुच्यते सि.

४ गन्वेनाथभि.

रादौ कल्प्यम् । यदि च संलापादौ स्वल्पो दण्डः स्या-त्तदा प्रवर्तेरन् । ततश्च परस्त्रीसलपादिभिः व्यादीपित-मन्मयाः स्मरगराकृष्यमाणाः शरीरनिरपेक्षा राजनिग्रहं न गणयेयुः । आद्यायामेव तु प्रवृत्तौ निग्रहमाणेष्वप्रवन्धवृत्तौ रागे शक्यं निराकरणं, तस्मात्परस्त्रीमुपजपतामेव महादण्डो युक्तः । इह त्वन्संग्रहणादादिभूतेनान्येन दण्डेन भवि-त्वयम् । म ह्यसत्यादावन्तो भवति । प्राणोऽन्तो यस्य प्राणान्तस्तावत्पातयितव्यो यावत् प्राणेषु पतति । तेन सर्वस्वसंग्रहणाच्छेदाद्यप्युक्तं भवति । एकैकस्य न दण्ड-त्वमन्यत्र ज्ञात समुदाये दण्ड्यते । इति बहुदण्डेष्व-प्रातेषु स महान् यो द्विजातीयस्त्रीसंग्रहणेऽब्राह्मणस्य, इति युक्तैव कल्पना । न सर्वत्र । तत्र कुलस्त्रीभिरनि-च्छन्तीभिः मर्तृमतीभिः संग्रहमाणस्य प्रागापहरणं हीनजातीयाभिरपि । मेधा.

(२) दण्डमपस्त्वादब्राह्मणः शूद्रो ब्राह्मण्यामनि-च्छन्त्या संग्रहणे प्राणान्त दण्डमर्हति । चतुर्णामपि वर्णानां धनपुत्रादीनां मथ्यात् दारा अतिशयेन रक्षणीयाः । अत उत्कृष्टसंग्रहणादपि वर्णैः भार्या सरक्षणीया । गोरा.

(३) अब्राह्मणः संग्रहण इत्यत्र ब्राह्मण्या इति शेषः । व्यक. १२५.

(४) संग्रहणे परदारमैथुने न तु सभापादौ । ब्राह्मणस्य तु दण्डनमेवेत्यर्थः । मवि.

(५) अब्राह्मणः संग्रहणे प्रातिलोम्येनेति शेषः । विर. ३८८

(६) अत्र प्रतिभाति एतद्वाक्यद्वयं [‘परदाराभिमर्षे’ ‘तत्समुत्थो’; ‘अब्राह्मणः संग्रहणे’] यद्यप्यभिगमविषय-मित्युचितं पूर्वत्र स्वदारनियम इति लिङ्गात्, उत्तरत्र परदाराभिमर्षे त्विति सामान्याभिधानस्वरसात् तत्समुत्थो हीत्यादिहेतुमन्निगदसबन्धाच्च । उभयत्र दण्डगौरवाच्च संग्रहणे परदारमैथुने न तु सभाषादाविति सर्वज्ञीय-व्याख्यानदर्शनाच्च । तथापि ‘पूर्वसनिपाते शिश्रस्य छेदनं सब्रूषणस्य’ इत्यापस्तम्बसंवादादङ्गपदस्यापि शिश्रपरत्वे संभाविते येन येनेति वीप्सानुपपत्तेर्बाधकत्वाद्ङ्गेन हस्तादिनेति रत्नाकरदर्शनाच्च । उत्तरत्र संग्रहणस्य साक्षा-

* मसु., मच. गोरावत् । + विचि. विरवत् ।

१ परदिभूतेनान्येनभिवसता व्या.

देवाभिधानात् दण्डगौरवे व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वात् ।

दार रक्ष्यतमा इत्युपसहारस्यातिप्रसङ्गवारणपरतथा-
ऽप्युपपत्तेरुभयोरपि वाक्ययोः सर्वेषु पूर्वनिबन्धेषु
संग्रहप्रकरणे अवतारणाच्च संग्रहविषयत्वं निश्चितम् ।
किन्तु हस्तादिच्छेद—सहस्रदण्ड—प्रवासन—वधानाम-
तुल्यरूपाणां सम्राट्क्रीप्रातिलोभ्यमात्रेण समञ्जयितुम-
शक्यत्वादियमत्र व्यवस्था । ब्राह्मणस्य संग्रहणस्य गौरवे
तदभ्यासे च सचिह्नप्रवासनमन्यत्र सहस्रपणात्मको
दण्डः । अब्राह्मणस्य तु प्रतिलोमोत्तमसंग्रहे तदभ्यासे
च वधः । अन्यत्र घनिकस्य सहस्रदण्डो निर्धनस्य
हस्तच्छेद इति ।

×दवि. १६०—६१

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्ब्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥

(१) गुप्ता भ्रष्टशीलाऽपि यदि केनचिद्रक्ष्यते पित्रा
भ्रात्रा बन्धुभिर्वा ता हठाद्गच्छन् सहस्रं ब्राह्मणो दाप्यः ।
गुप्ता शीलवती चेत्प्रवासनाङ्कने चाधिके । अथापि
शीलवत्यपि गुप्तशब्देनोच्येत । तथापि सहस्रमात्राद्-
ब्राह्मणो नै मुच्येत । अङ्कनप्रवासने सर्वत्र मुखीक्रियेते
परदारभिमर्शे ।

मेघा.

(२) ब्राह्मणो रक्षितां ब्राह्मणीं हठात् गच्छन् सहस्रं
दण्ड्यः । इच्छन्त्या तु पुनः सह मैथुने पञ्चशतानि
दण्डनीयः ।

॥गोरा.

× व्यक., मवि., मसु. व्याख्यानानि च समुद्धृतानि ।

÷ मिताक्षराव्याख्यानं 'सजातादुत्तमो दण्ड' इति याज्ञ-
वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । * मसु., मच. गोरावत् ।

(१) मसु. ८३७८, मिता. २।८१ पू., स्मरणम् :
२।२८६, स्मृच. ३२० गुप्ता विप्रां (विप्रा गुप्ता) पू. :
३२१ उत्त.; विर ३९३; पमा. ४६४; विचि. १८०;
व्यनि. ४०१ गुप्ता विप्रा (विप्रा गुप्ता); दवि. १६७;
सवि. १५१ (=) पू. . ४६९; वीमि. २।२८६; व्यग्र.
३९६ स्मृनवत्, पू. : ३९९; व्यड. १३४ स्मृचवत्, पू. :
१३६ पञ्च दण्ड्यः (पञ्च-दण्ड.) गतः (गते) उत्त.; व्यम.
१०५ स्मृचवत्, पू. : १०६ उत्त.; विता. १८७ ब्रजन्
(भजन्) पू., स्मृति. : ८०२; बाल. २।८६ पू., स्मृति.
: २।२८६ 'ब्रजेत्' इति पाठ.; सेतु. २७० संगतः (संगतः),
ससु. १५४ स्मृचवत्; विव्य. ५५ क्रमेण बृहस्पति.

१ नोच्यते । २ (न०). ३ मुच्यते ।

(३) गुप्तां स्वनियमेन रक्षिताम् । स्मृच. ३२०
यत्तु मनुना सानुरागया ब्राह्मण्या सह सगतस्य
मध्यमसाहसमुक्तं 'शतानी'ति तदरक्षितचरितशालिनी-
विषयम् । स्मृच. ३२१

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

(१) यत्र क्षत्रियादीनां वध उक्तस्तत्र ब्राह्मणस्य
मौण्ड्यं, यथा—'अब्राह्मणः संग्रहणात् प्राणान्तं दण्डमर्हति'
तथा तु 'पुमास दाहयेदि'ति । प्राणानामन्तं गच्छति
प्राणान्तं वा करोति प्राणान्तकः । 'अन्येष्वपि दृश्यते'
(व्यासू. ३।२।१०१) इति दण्डः । अन्ये तु प्राणान्तिक
इति पाठान्तरं, प्राणान्ते भवः प्राणान्तिकः अच्यत्मा-
दित्वाद्गञ्, इतरेषां ब्राह्मणादन्येषां क्षत्रियादीनां
वर्णानां प्राणान्तिक एव, श्रुत मारणादि पूर्वमेव,
तदनन्तरमिदमुच्यते, उच्यमानं मौण्ड्यं, तच्छेषतया
सहस्र दण्डो विधीयत इति मन्यन्ते । अन्यथा
ब्राह्मणस्य प्राणान्तदण्डविधानात् कः प्रसङ्गो ब्राह्मणस्य
येनैवमुच्यते 'मौण्ड्यं प्राणान्तिक' इति, 'पुमांसं
दाहयेदि' ति सामान्यविधानप्रसक्तमिति चेत्तत्रैव कर्तव्यं
स्यात्तथा हि स्फुटं तद्विषयत्वं प्रतीयते ।

मेघा.

(२) ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनं शास्त्रे-
णोपदिश्यते । क्षत्रियादीनां पुनरुक्तेषु वधदण्डो भवति ।
॥गोरा.

(३) उत्तमसाहस इति शेषः । स्मृच. १२५

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
राष्ट्रदेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥

* मवि., मसु., विर., विचि., मच., नन्द. गोरावत् ।

(१) मसु. ८।३७९ ख., दण्डः प्राणान्तिको (दण्डः
प्राणान्तिको); अप. २।८३; स्मृच. १२५; विर. ३९३;
पमा. २०९, विचि. १८०; व्यनि ४०१; दवि. १६३
न्तिको दण्डो (न्तिके दण्डे); नृप्र. १०५ (=) पूर्वापि
(ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यं [दण्डो] विधीयते); सवि.
४९५ प्राणान्तिको (प्राणान्तिको); व्यग्र. १३९; विता.
८८; बाल. २।२६; सेतु. २७०; प्रका. ७८; ससु. ६८;
विव्य. ५५ पू., क्रमेण बृहस्पतिः .

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्-॥

सर्वपापकारिणमपि ब्राह्मण कदाचिदपि न हन्यात् ।

अपि सर्वधनसंयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रान्निर्वासयेत् । ब्राह्मण-
वधादपि अधिकोऽन्यः पृथिव्यामधर्मो नास्ति । ब्राह्मणं
सर्वपापकारिणमपि राजा मनसाऽपि न हन्यात् ।

+गोरा.

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः × ॥

(१) अगुप्ताया ब्राह्मण्या गमने वैश्य पञ्चशतं

कुर्यात् क्षत्रिय तु सहस्रिणमिति । तत्र वैश्यस्य पञ्चशतः,
य एव परिपालयति स एव चेन्नाशयति युक्तं तस्य दण्ड-
महत्त्वम् ।

मेघा.

(२) वैश्यो यदि रक्षितायां क्षत्रियायां गच्छेत्

क्षत्रियो वा वैश्यां तदा यो ब्राह्मण्यामरक्षितायां गमने
क्षत्रियवैश्ययोः दण्डो 'वैश्य पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रिय तु
सहस्रिणम्' इति तं दण्डं तौ क्षत्रियवैश्यौ चार्हतः ।
अतश्च वैश्यस्य क्षत्रियागमने पञ्चशतानि क्षत्रियस्य
वैश्याधिगमने रक्षाधिकृतत्वादधिकगुणत्वात् दण्ड-
सहस्रमिति ।

*गोरा.

(३) 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम्'

इति उक्तं दण्डमर्हत इत्यर्थः । प्रातिलोभ्येऽप्यल्पदण्डा-
र्हत्वाय अत्यन्तनिर्गुणपतिपत्नीविषय एव वैश्यदण्डोऽयं

- श्लोकद्वयस्य स्थलादिनिर्देशः व्याख्यानान्तराणि च
दण्डमातृकायां (पृ ५७९) द्रष्टव्यानि ।

+ मसु., मन्., नन्द., भाच. गोरावत् ।

× मिताक्षराव्याख्यान 'सजातावुत्तमो दण्ड' इति
याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

* मवि, पमा., व्यप्र, भाच. गोरावत् ।

(१) मसु. ८।३८२, मिता. २।२८६; अप.
२।२८६; स्मृच. ३२२ ब्रजेत् (ब्रजन्); विर. ३९३
ब्रजेत् (ब्रजन्) तावुभौ (तत्समं); पमा. ४६७; विचि.
१८१; दवि. १६७ तावुभौ (तत्समं); सवि. ४७१;
वीमि २।२८६; व्यप्र. ४००; व्यउ १३६ यो ब्राह्मण्याम
(ब्राह्मण्या यथ); व्यम. १०६; विता. ८०५; बाल.
२।२८६, सेतु. २७१ दविवत्; समु. १५५ स्मृचवत्;
विन्व. ५५.

द्रष्टव्यः । आनुलोभ्येऽपि गुरुदण्डार्हत्वायात्यन्तसगुणपति-
पत्नीविषय एवायं क्षत्रियदण्डो द्रष्टव्यः । एवञ्च पारि-
शेष्यात् 'वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्' इत्यनेनोक्ते
गुरुदण्डः स्वजातावेवात्यन्तसगुणपतिपत्नीविषय एवाव-
तिष्ठते इत्यवगन्तव्यम् ।

स्मृच. ३२२

(४) अयं च वैश्यस्य रक्षितक्षत्रियागमने पञ्चशत-
रूपो दण्डो लघुत्वाद्गुणवद्वैश्यस्य निर्गुणपतिमात्रोप-
जीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्त्यादिगमनविषयो बोद्धव्यः ।
क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रं दण्डः ।

+मसु.

(५) दण्डमर्हतः इत्यत्र दण्डो मध्यमसाहसः ।

विर. ३९३

क्षत्रियां चैव वैश्यां च गुप्तां तु ब्राह्मणो ब्रजन् ।

न मूत्रमुण्डः कर्तव्यो दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥

न मूत्रमुण्ड इति । मौण्ड्यमत्र विषेयं तद्विधौ च
क्षत्रियकर्मण्ये तन्मा भूदित्येतदर्थं मूत्ररूपविशेषण-
निषेधः । तथा च मूत्रार्द्रशिरस्त्वस्य विशेषणमात्रस्य
निषेधो मुण्डना तु कर्तव्यैव ।

मवि.

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते ब्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहसो वै भवेद्दमः * ॥

(१) गुप्ते क्षत्रियावैश्ये गच्छन् ब्राह्मणः सहस्रं
दण्ड्यः । प्रवासनाङ्कने स्थिते एव । शूद्रायां गमने
क्षत्रियवैश्ययोः साहसो दण्डः । सहस्रमेव साहसं

+ यथाश्रुतव्याख्या गोरावत् । विचि., मन्. मसुवत् ।

* मिताक्षराव्याख्यान 'सजातावुत्तमो दण्ड' इति याज्ञ-
वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मसु. ८।३८२ इत्यस्योपरिष्टात्पक्षिसंज्ञोऽयम् ।

(२) मसु. ८।३८३; मिता. २।२८६ साहसो वै
(सहस्र तु); अप. २।२८६; स्मृच. ३२१ पू. [नैस्य-
मुद्रितेऽस्मृतिचन्द्रिकायां (पृ. ७४६) 'दण्डोऽगुप्ते' इति पाठः];
विर. ३९३; पमा. ४६४ मितावत्; दीक. ५५; विचि.
१८१; दवि. १६७ सहस्रं (साहस्र) साहसो (साहसो);
सवि. ४६९ मितावत्; वीमि. २।२८६ दण्ड...ते (दाप्यो
गृहं गुप्तं ततो) द्राया (द्राणा) हसो (हसं); व्यप्र. ३९९
मितावत्; व्यम. १०६ पू.; विता. ८०२ मितावत्, उच.;
सेतु. २७१ हसो (हस्र) उच.; समु. १५४ मितावत्.

स्वार्थिकोऽण् । सहस्रं वा अस्यास्ति साहस्रो दण्डोऽन्यै-
पदार्थः । मत्वर्थोऽण् । मेधा.

(२) क्षत्रियावैश्ये रक्षिते ब्राह्मणे गच्छन् सहस्रं
दण्ड्यः । क्षत्रियावैश्यौ रक्षितां शूद्रा गच्छतोः सहस्र-
परिमाणो दण्डः स्यात् । गोरा.

(३) यत्तु ब्राह्मणस्य शूद्रेतरानुलोभ्ये, तेनोक्तम्—
'सहस्र ब्राह्मणो दण्ड द्राप्यो गुप्ते तु ते ब्रजन्' इति ।
ते क्षत्रियावैश्ये । अत्र गुप्ते मानसव्यभिचारानवकादाय
गृहव्यापारासक्तचित्ततया सुरक्षिते विवक्षिते । न तु
स्वग्रहेऽवरोधे गुरुतरदण्डत्वात् । स्मृच. ३२१

(४) तत्रापि पूर्वं क्षत्रियभुक्तायां वैश्यस्य गमने
साहस्रः सहस्रपणनियतः । मच.

क्षत्रियाणामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतो दमः ।
मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥

(१) वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः । अगुप्ता च
क्षत्रिया गच्छतः क्षत्रियस्य स एव, यदि वा मौण्ड्य
मुण्डनमुच्छेत्प्राप्त्याद्गर्दभमूत्रेण, एष एव वैश्यागमन
उभयोर्दण्डः । मेधा.

(२) अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि
दण्डः स्यात् । क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने गर्दभमूत्रेण
मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्डमानुयात् । ममु.

(३) (वैश्ये) ब्रजति, इति विपरिणामः । नन्द.
अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो ब्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ॥

× ममु., भाच., नन्द. गोरावत् । + शेषं गोरावत् ।

* अस्मिन् श्लोके गोविन्दराजीया नोपलभ्यते ।

- विर., दवि., मच., भाच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३८४ शतो (शतं), मेधा. शतो (शतं)
मिच्छे (मृच्छे); विर. ३९६ लक्ष्मीधरेण तु दण्डमेवेत्यस्य स्थाने
मौण्ड्यमेवेति पाठिनम् ; विचि. १८१ वैश्ये (वैश्यस्य);
द्वि. १७० मिच्छे (मृच्छे) वा (च); बाल. २।२८६;
सेतु. २६९ मिच्छे (मृच्छे); समु. १५४ सेतुवत् ; भाच.
सेतुवत् .

(२) मस्मृ. ८।३८५ [पूर्वां (विप्रः क्षत्रियविट्शूद्रस्त्री-
रगुप्ताः परब्रजन्) Noted by Jha]; अप. २।२८६
क्षत्रियावैश्ये (वैश्यराजन्ये) दण्ड्यः (दाप्यः); स्मृच. ३२१

३ दण्डोऽस्ति. २ अ पदा. ३ ति क्ष.

(१) ब्राह्मणस्य क्षत्रियांश्चगुप्तास्त्रीगमन उभयोर्दण्डः ।

अन्यजश्चण्डालश्चपचादिस्तत्र सहस्रम् । तत्राय सहस्र-
पणदण्डसंग्रहः ब्राह्मणस्य । चतुर्वर्षि वर्णेषु गुप्तागमने
सहस्र, श्रोत्रियदारेषु प्रवासनाङ्कने, अन्यत्र प्रवासनमेव,
श्रोत्रियदारेषु प्रायश्चित्तमहत्त्वादेव कल्प्यते । अगुप्तागमने
पञ्चशतानि प्रवासनाङ्कने च । यद्यप्यगुप्तापरदारव्यपदेश्या
भवति विवाहसंस्कारे सति तथापि स्वैरिणी भर्तृस्वता-
मतिक्रान्ता, अंब्राह्मणस्य प्राणान्तो गुप्तागमने दण्डो
ब्रजत्, सकामागमने साहस्रो दण्डः प्रवासनाङ्कने च,
अंगुप्तागमने वैश्य पञ्चशत कुर्यात् क्षत्रिय तु सहस्रिण-
मिति । मेधा.

(२) वैश्या क्षत्रिया शूद्रा रक्षिता ब्राह्मणो ब्रजन्
पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । चण्डालादिस्त्रिय गच्छन्
पूनः सहस्र दण्ड्यः । गोरा.

(३) अन्यजातयः रजकचर्मकृन्नटबुरुडकैवर्तमेद-
भिन्नाः स्मृत्यन्तरोक्ताः । एव स्त्रीसंग्रहणान्त समथित
उत्तरे चाध्याये शेषं वाच्यम् । मवि.

(४) क्षत्रियावैश्ये इति द्वितीयाद्विवचन, अन्यज-
स्त्री रजकादिस्त्री । एवञ्चान्त्यागमने वधोक्तिर्ब्राह्मण-
व्यतिरिक्तविषया । विर. ३९४

(५) शूद्रा गुप्तामगुप्ता वेति नारायणः । अत्र
शूद्रामित्यत्र 'हीनायामर्थिक' इति बृहस्पतिवाक्ये
हीनायामित्यत्र चान्यपूर्वां शूद्रा विवक्षिता, अनन्यपूर्वाया
निर्वासनस्मरणात् । तथा चापस्तम्बः— 'नाश्य आर्यः
शूद्रायाम्' तद्ब्राह्मणपरिणीतानन्यपूर्वाशूद्राविषयम् ।
आर्यो ब्राह्मणादिर्नाश्यो निर्वास्यः । अत एवात्र शूद्रायाम-
नन्यपूर्वायामिति कल्पतरुकृता व्याख्यातम् । यत्तु

× ममु. गोरावत् ।

क्षत्रियावैश्ये (वैश्यराजन्ये) जस्त्रियम् (ज. स्मृतः); विर.
३९४; पमा. ४७१ चतुर्थं पादः ; दीक. ५५ त्सहस्र
(त्साहस्र); विचि. १७८ अगु.. श्ये (अगुप्ता क्षत्रिया वैश्या)
स त्व (त्वम) : १८१-२; व्यनि. ४०१ क्षत्रियावैश्ये
(वैश्यराजन्ये) वा (च); द्वि. १७१; वीमि. २।२९४;
व्यप्र. ४०४ चतुर्थः पादः ; व्यम १०६ क्षत्रियावैश्ये
(वैश्यराजन्ये); विता. ८०२ व्यमवत् . ८१२ चतुर्थं पादः ;
बाल. २।२८६; समु. १५४ व्यमवत् .

१ गुप्ता.

चंद्राव्यतिरिक्तहीनाविषयं बृहस्पतिवचनमिति केन-
चिदित्युक्तं, तत्र, दण्डविस्वादात् निर्वासनापेक्षया
मध्यमदण्डस्य लघुत्वात् । दवि. १७१

(६) अगुप्ततिसृष्वपि ब्राह्मणं प्रति दण्डमाह—
अगुप्त इति । अन्त्यजस्त्रिय चण्डालादिजातिमिति
अन्त्यजगुतागुतसाधारणविषयं, चतुर्णां संनिधेः प्रकर-
णस्य बलीयस्त्वात् । मच.

(७) शूद्रा च, अगुप्तमिति विपरिणामः । नन्द.
संवत्सराभिशास्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।

ब्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥

(१) अभिशास्तस्तत्पापकारीत्याभिशाब्दितः । यो यस्या
स्त्रिया सगृहीतः सोऽभिशास्तो दण्डितः । स चैत्सवत्सर
प्रतिपाल्य अतीते सवत्सरे पुनस्तस्यामेव संगृह्यते तदा
तस्यैक वारमभिशास्तस्य संवत्सरे गते पुनर्दुष्टस्य द्विगुणो
दण्डः । संवत्सराभिशास्तस्येति समासपाठे कथञ्चिद्योजना ।
ब्रात्यया सह संवासे तावदेव, किं यावदेव पुनर्दुष्टस्य,
नेति ब्रूमः, तत्राप्युत्तमाधममध्यमानामनेकविधो दण्डः ।
तत्र कोऽसाविह ? द्विगुण इति न ज्ञायते । किं
तर्हि ? चाण्डाल्या संवासे यावदेव तावदेव ब्रात्ययेति ।
'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति । ब्रातः पूगः संघः तेन चरति
पुंश्चली, कर्तव्यं, अथवा ब्रातमर्हति ब्रात्येत्यस्तु यकारो
दण्डादिः । का च ब्रातमर्हति ? याऽनेकपुरुषोपभोग्या
पुंश्चली सा हि पुरुषब्रातमर्हति । अथवाऽनेकपुरुष-
स्वामिका ग्रामस्य दास्यश्च ब्रात्याः । ये तूद्वाहहीना
ब्रात्या मन्यन्ते, तेषां मते न मुख्यः शब्दार्थः । अथ
हि ब्रात्यशब्दः स्मृतिकारैः सावित्रीपतितेषु प्रयुक्तः,
न च स्त्रीणां तत्संभवः । अथ स्त्रीणां विवाहश्च तदापत्ति-
वचनादुपनयनं, तद्धीनपुरुषवद्ब्रात्या, गौणस्तर्हि न
मुख्यः । यदि नामोपनयनशब्दोऽनुपनयने विवाहे
प्रयुक्तः तथाप्युपनयनहीनो ब्रात्य इत्युक्ते न विवाहहीन
इति प्रतीयते । यथाऽसिंहोऽयं देश इत्युक्ते न सिंह-
शब्दस्य माणवके प्रयुक्तस्यापि देशस्यामाणवकत्वं

(१) मस्मृ. ८।३।७३; मेधा. रामि (रेऽभि); विर.
३९४; विचि. १७८ तावदेव (वा स एव); व्यनि. ४०१;
दवि. १६१ : १७८ उक्तः; ससु. १५४ चाण्डा (चण्डा).

१ चरितं पुं. २ (वा०).

प्रतीयते । अस्ति तत्र मुख्ये, इहासमव इति चेन्नसंभव-
सात्रनिबन्धना गौणी प्रतीतिः । किं तर्हि ? सवन्धमपरम-
पेक्ष्य भवेदुपनयनशब्दो विवाहे गौणः । ब्रात्यराष्ट्रेस्तु
गौण इति को हेतुः । गौणत्वेऽपि विवाहाभावनिबन्धन
इति दुरुपपादम् । ब्रात्यजाऽपि काकोजातः काकः
स्त्रैनाजातः स्त्रेण इति ब्रात्येति शङ्क्यते । बहुसवन्ध-
प्रत्यासत्त्या हि तत्र रूपातिदेशप्रतिपत्तिः । ब्रात्यभार्या
स्तु सत्यपि सवन्धे न ब्रात्यशब्देन शक्याभिधातुं,
सोऽयमित्त्रभिसंबन्धे हि पुंयोगादारब्धत्वात्तिति तथा
भवितव्यं, तावत्श्चाय भेदविवक्षायाः तद्धितेनेति ।
तस्माद्यदि गौणो ब्रात्यशब्दो ग्रहीतव्यस्तज्जातः
प्रत्येयाः । अथ शब्दार्थे, ब्रातमर्हतीति । विवाहब्रह्म
तु न मुख्या न गौणीति । न च विवाहकालः स्त्रीणां
नियतो यत्कालाद्ब्रह्म ब्रात्याः स्युः, यदपि प्रागतोर्विवाह्याः
तदपि स्वयवरश्च ऋतुमत्याः, विना तत् परेणाम्यनुज्ञात-
मेव काममामरण तिष्ठेद्गृहे कन्या इति । मेधा.

(२) परस्त्रीगमनदोषेण पुंसो दण्डितस्य पुनः
सवत्सरेऽतीते तस्यामेवाभिशास्तस्य तस्य यथोपदेशस्य
द्विगुणो दण्डः कर्तव्यः ब्रात्यागमने दण्डः कल्पते । इह
चाण्डाल्या सह निर्देशात् 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियं' इति
चण्डालीगमनतुल्य एव, स पुनः संवत्सरेऽतीते तामेव
ब्रात्यां गच्छतो द्विगुणो दण्डः कार्य इति । चण्डाली-
गमने दण्डः 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति चण्डालीं
संवत्सरेऽतीते तामेव चण्डालीं पुनर्गच्छति तदा
द्विगुणः कर्तव्यः ।

×गोर.

(३) वस्तुतो दुष्टस्य लोकैरभिशास्तस्य संवत्सरपर्यन्तं
तच्छोधनमकुर्वतस्तद्दोषार्हदण्डाद्द्विगुणो दमः । ब्रात्यया
योषिदुपनयनस्थानीयविवाहकालेऽपरिणीतया कन्यया
प्रवृत्तरजसा सकृत्सयोगे तेन ब्रात्यया सकृत्संबन्धमात्रेण
तज्जातीयगमनदण्डाद्द्विगुणो दण्ड इत्यपेक्षितम् । न तु
संवत्सराभिशास्तस्येत्यत्राप्यन्वयः । प्रायश्चित्तं तु पृथगे-
वाचरणीयम् । एव चाण्डाल्यापि संवासे तावदेवेति
यावान् ब्रात्यया सह संवासे सर्वातिशयितो द्विगुणीभूतो
दण्डस्त्वावन्नेव दण्डः । प्रायश्चित्तं त्वन्त्यदेवेत्यर्थः । मवि.

× मच. गोरवत् । * साच. मविवत् ।

१ त एव. २ (इति०).

(४) परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसो दण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशास्तस्य पूर्वदण्डाद्द्विगुणो दमः कार्यः । तथा ब्रात्यजायागमने यो दण्डः परिकल्पितः चाण्डाल्या सह निर्देशाच्चाण्डालीगमनरूपः, तथा चाण्डालीगमने यो दण्डः 'सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्' इति । संवत्सरे त्वतीते यदि तामेव ब्रात्यजायां तामेव चाण्डालीं पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः । एतत्पूर्वस्यैवोदाहरणद्वय ब्रात्यजायागमनेऽपि चाण्डालीगमनदण्डप्रदर्शनार्थम् । सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशास्तदण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वस्माद्द्विगुणो दण्डो बोद्धव्यः । ममु.

(५) संवत्सराभिशास्तस्येति यत्राभिगमे यो दण्ड उक्तः, संवत्सराव्यापकश्चेत् तन्मूले दण्डो द्विगुणो ब्राह्मः । एवञ्च समयाधिक्यमादायैव तदनुसारेणेति परमार्थः । तथा 'ब्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ।' ब्रात्या धर्मभ्रष्टाचारा 'अवसन्नकर्मधर्मा च ब्रात्ये'ति हारीतोक्तेः । हलायुधस्तु ब्रात्याऽतिक्रान्तविवाहकाला कन्येत्याह । विर. ३९४

(६) आदौ परस्त्रीगमनदोषेण दुष्टस्य संवत्सरोपरि तस्यामंवाऽभिशास्तस्य प्रथमदमाद्द्विगुणदमः । ब्रात्येत्यादि । ब्रात्या ब्रात्यजाता । ब्रात्यश्च भ्रष्टधर्माचारः । 'अवसन्नकर्मधर्माचारो ब्रात्यः' इति हारीतवचनात् । 'ब्रात्या अतिक्रान्तविवाहकाला कन्या' इति हलायुधः । ब्रात्यागमने चाण्डालीगमने च दमः सहस्रपणरूपः, स एव पुनर्गमने द्विगुणः कार्यः । तेन सर्वत्रैव सजातीयव्यभिचारे सत्यभ्यासे द्वितीये प्रथमदण्डद्वैगुण्यमित्यर्थः । विचि. १७९

(७) यत्राभिगमे यो दण्ड उक्तः संवत्सराव्यापके वस्मिन् द्विगुणो ब्राह्मः । एतच्च समयाधिक्यमादायै- तदनुसारेणाधिको दण्ड इति परमार्थ इति रत्नाकरः । कल्पतरौ तु व्याख्यातम्— संवत्सरमनेनोपमुक्ता परस्त्रीति यस्याभिशापः स संवत्सराभिशास्तस्य संवत्सरमुपमुक्तायां यो दण्ड उक्तः स द्विगुणः स्यात् । दुष्टस्येति न केवलमभिशास्तस्य किन्तु दुष्टस्य स्वरूपतो दोषमात्र इति । मनुटीकायां तु— परस्त्रीगमनदोषेण दुष्टस्य पुंसो दण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तस्यामेवाभिशास्तस्य पूर्वदण्डात् द्विगुणो दण्डः कार्य इति

व्याख्यातम् । ब्रात्या भ्रष्टधर्माचारा । 'अनुपपन्नकर्म- धर्माचारा ब्रात्या' इति हारीतोक्तेरिति रत्नाकरः । लक्ष्मीधरोऽप्याह ब्रात्या अत्यन्तदुराचारा, वधवन्धोप- जीविप्रभृतय इति । अतिक्रान्तविवाहकाला कन्येति हलायुधः । एवमेव मनुटीकाया नारायणः । कुल्लूक- भट्टस्तु ब्रात्यजाता ब्रात्येत्याह । ब्रात्या चाण्डाली च गत्वाऽदण्डितस्य वत्सरान्त एव गच्छतः 'सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्' इति मनुक्तो दण्डो द्विगुणः कार्य इति मनुक्तस्यैवेदमुदाहरणद्वयम् । तच्च— ब्रात्यागमने चाण्डालीगमनदण्डप्राप्त्यर्थमिति कुल्लूकभट्टः । नारायण- स्त्वाह— विवाहकालेऽप्यपरिणीतया कन्यया प्रवृत्तरजसा सकृत् सयोगमात्रेण तज्जातीयगमनदण्डात् द्विगुणो दण्डो न त्वन्यत्रापि संवत्सराभिशास्तस्येत्यस्यान्वय इति । यः स्वरूपतो दुष्टो वर्षावच्छिन्नपरस्त्रीगमनेनाभिशास्तः सकृदपि ब्रात्या चाण्डालीमभिगच्छति तस्य वर्षावच्छिन्न- परदारगमनदण्डाद्द्विगुणो दण्ड इति कल्पतरुस्वरसः । तथा— 'मौण्ड्य प्राणान्तिके दण्डे ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥' यत्राभिगमे प्राणान्तिको दण्ड उक्तस्तत्र ब्राह्मणस्य शिरोमुण्डनमेव दण्ड इत्यर्थः । दवि. १६१-३
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥

(१) मस्मृ. ८।३७४ [गुप्तमङ्ग (गुप्ते चाङ्ग) Noted by Jha], मेधा. सर्वस्वैर्गु (सर्वस्वी गु), मिता. २।२८६; अप. २।२८६ अगु गुप्त (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्ते), मवि. अगु...स्वैर्गु (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गु), स्मृच. ३२२ सर्वस्वैर्गु (सर्वस्वी गु); विर. ३९६ अपवत्, पमा. ४६६ मविवत्; रत्न. १३१, विचि. १७९ (=) वसन् (विशन्); दवि. १७२ अगु.. गुप्त (अगुप्तेऽङ्गसर्वस्वैर्गुप्ते) कल्पतरौ तु 'अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्त सर्वेण हीयते' इति पाठः; सवि ४७० वसन् (विशेत्) उत्तरार्धे (गुप्तौ लिङ्गाङ्गसर्वस्वे अगुप्तौ द्रव्यमात्र- कम्) हारीतः, व्यग्र. ४०० अपवत्, व्यउ. १३६ जातं (जालं) वसन् (विशेत्) शेषं अपवत्; व्यम १०६ समङ्गसर्व- स्वैर्गु (सं लिङ्गसर्वस्वं गु); विता. ८०४-५ अगु. गुप्त (अगुप्तै- काङ्गसर्वस्वं गुप्ते); बाल. २।२८६ उक्तः; सेतु. २६८ वसन् (विशन्) अगु...गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वैर्गुप्ते), समु. १।१५ गुप्तमगुप्तं (गुप्तमगुप्ता) समङ्गसर्वस्वैर्गु (सं लिङ्ग सर्वस्वी गु).

(१) शूद्र आचाण्डालात्, गुप्तं वर्णं द्वैजातं द्विजा-
तीनां स्त्रियः, आक्सन् मैथुनेन गच्छन्, रक्षिता भर्त्रा-
दिभिः, स नियमेन दण्ड्यः । को दण्ड इति चेदगुप्ता
चेद्रच्छत्यङ्गसर्वस्वी हीयते । अङ्गं च सर्वस्वं च तद्वान्,
केन हीयते ? प्रकृतत्वात्ताभ्यामेव, अन्यस्यानिर्देशादिशेष-
स्यानुपादानात्, अपराधानन्तरमेवाङ्गं, गुप्तं चेद्रच्छति,
सर्वेण हीयते, नैकेनाङ्गेन, यावच्छरीरेणाऽपि, हान्युद्देशे-
नाङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणमरणान्युपदिष्टानि भवन्ति, हानि-
स्य कर्तव्येत्यर्थः । तथा च गौतमः— 'आर्यस्त्र्य-
भिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च । गुप्तां चेत ।'

मेघा.

(२) शूद्रो यदि भर्त्रा रक्षितामरक्षितां वा पुनर्गच्छेत्तदा
स्त्रीं अरक्षिता गच्छन् लिङ्गच्छेदसर्वस्वापहाराम्या योज-
नीयः । रक्षितां पुनर्गच्छन् शरीरघनहीनः कर्तव्यः ।
कार्यानुबन्धापेक्षया दण्डस्य गुरुलघुभावः कल्पनीयः ।

* गोरा.

(३) द्वैजातं वर्णं द्विजातित्रयस्य स्त्रियः । अगुप्ते,
आहायेकाङ्गकर्तन सर्वस्वग्रहणं चेत्येकाङ्गसर्वस्वं, तद्वान-
गुप्तेकाङ्गसर्वस्वी । सर्वेण शरीरेण हीयते वियोज्यते ।

मवि.

(४) गुप्तायां संग्रहे तु सर्वेण लिङ्गेन शरीरेण च
हीयते इति ।

× स्मृच. ३२२

(५) द्वैजातं वर्णं द्विजस्त्रियमावसन्नभिगच्छन्नगुप्तै-
काङ्गसर्वस्वी अगुप्तायामेकाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते ।
सर्वेण अङ्गेन सर्वस्वेन च ।

विर. ३९६

(६) कल्पतरौ तु — 'अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण
हीयते' इति पठित्वा अगुप्तमरक्षितं अङ्गसर्वस्व-
सहितो हीयते । तेन येनाङ्गेनापराध्यते तेन सर्वस्वेन च
हीयते इत्यर्थः । रक्षितं तु ब्रह्मन् सर्वेणाङ्गेन हीयते
इत्यत्र इति व्याख्यातम् । एतन्मते रक्षिताभिगन्तुः सर्व-
स्वग्रहणं नास्ति । शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः— 'आर्यस्त्र्य-
भिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वग्रहणं च । गुप्ता चैद्वधोऽ-
धिकः ।' आर्यस्त्री त्रैवर्णिकस्त्री । एतद्वर्दानात् पूर्ववाक्ये

* मिता., अप., ममु., पमा., विचि., व्यप्र., व्यम.,
मिता. गोरावत् ।

× शेषं गोरावत् ।

व्य. कां. २३४

एकमङ्गं लिङ्गमेव, सर्वाङ्गच्छेदो वध एव । एकमूल-
त्वानुरोधेणात् ।

दवि. १७२

(७) द्वैजातं द्विजातिसंबन्धिनं वर्णमावसन् रक्षा-
युक्ता द्विजातिस्त्रियं गच्छन् । अत्र द्विजातिशब्दः क्षत्रिय-
वैश्यस्त्रीविषयो ब्राह्मण्या उक्तपूर्वत्वात् । अगुप्ते रक्षा-
रहितद्विजातिस्त्रीगमने एकाङ्गसर्वस्वेन च हीयते ।
एकाङ्गेन हस्तादिना सर्वस्वेन च हीयते, अगुप्तै-
काङ्गेत्यत्र शाकल्यमतेन यकारलोपे कृते छन्दो-
साराद्यकारलोपस्यासिद्धत्वमनाहत्य वृद्धिविधान, गुप्ते
रक्षितद्विजातिस्त्रीगमने सर्वेणाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते ।

× नन्द.

'वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।

सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥

(१) वैश्यस्य सर्वस्वदण्ड उक्तः । इह तु साहचर्यात्
सत्यपि द्विजातित्वे न वैश्यस्य समानजातीयागमे
दण्डोऽयं, किं तर्हि ? ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव । एवं क्षत्रियस्य
ब्राह्मणीगमने सहस्रं मौण्ड्यं च मूत्रेण, उदकस्थाने
गर्दभमूत्रं ग्रहीतव्यम् । अन्ये व्याचक्षते । अन्यस्यानु-
पादानात् समानजातीय एव संवत्सरनिरोधनेन
दण्डाधिक्यं यदि संवत्सरमवच्छेदं करोति ततोऽयं दण्डः ।
आद्यमेव तु व्याख्यानं न्याय्यम् । न च सम-
हीनोत्तमानां कथं समदण्डत्वमिति वाच्यम् । यत उक्त
'सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा' इति । मेघा.

(२) वैश्यो गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धने च
स्थाप्यः सर्वस्वं दण्डनीयः । क्षत्रियागमने वैश्यस्य
'वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां' इति वक्ष्यति । क्षत्रियो गुप्त-
ब्राह्मणीगमने सहस्रं दण्डनीयः । शिरोमुण्डनं खरमूत्रे-
णास्य कार्यम् ।

* गोरा.

(३) संवत्सरनिरोधः संवत्सरं बन्धनागारे तस्य

× माच. द्विजातिपदं नन्दवत् । शेषं गोरावत् ।

* ममु., विचि., दवि, मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७५; व्यक. १२६ स्वदण्डः (स्वं
दण्ड्य.) धतः (धितः) पू.; स्मृच. ३२२ धतः (धितः);
विर. ३९१ वैश्यः (वैश्ये) पू.; ३९६ स्मृचवत्; विचि.
१८० (२) सर्वस्वदण्डः (सहस्रं दण्ड्यः); दवि. १६९
मूत्रेण (शूद्रस्य); बाळ. २।२८६; समु. १५५ स्मृचवत्.

स्थापनं कृत्वा सर्वस्वं दण्ड्य इत्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणी-
तरगुणागमने वैश्यस्य । मूत्रेण मुण्डनं नरमूत्रेणाद्रं शिरः
कृत्वा मुण्डनम् । मवि.

(४) निरोधतः कारागृहनिर्द्धः । इच्छन्त्यां ब्राह्मण्या
वर्तमानशोरय दण्डः । × नन्द.

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥

(१) अगुप्ता व्याख्याता । भ्रष्टशीलाऽनाथा च ।
तद्रामने वैश्य पञ्चशतं कुर्यात् । करोतिः प्रकरणादण्डने
वर्तते । दण्डयेदित्यर्थः । पञ्च शतान्यस्येति पञ्चशतः ।
ग्रहब्रीहर्मन्वर्थायः । तथा कर्तव्यं यथा पञ्चशतान्यस्य
भवन्ति । किं यदधिकं तत्तस्यापहर्तव्यमित्यर्थः ? नेति
ब्रूमः । तथा सति यस्य पञ्च वै शतानि धनं वान्यूनं
तस्य दण्डो न कश्चिदुक्तः स्यात्, कस्तद्धर्थः पञ्चशत
कुर्यादिति । दण्डाधिकारादण्डं पञ्चशतसंबन्धिनं कुर्यात् ।
एवं सहस्रिणं क्षत्रियमिति । सहस्रमस्यास्ति दण्डो, न
गृहे धनम् । अङ्गसर्वस्वीति व्याख्येयं तथा कर्तव्यं
यथाङ्गं सर्वस्वं च तस्य दण्डो भवति । क्षत्रियस्याधिको
दण्डो, रक्षाधिकृतो रक्षति तत्, पुनः स एवापराध्यति ।
मधा.

(२) अरक्षितां पुनर्ब्राह्मणी यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छेतां
तदा वैश्यः पञ्चशतं दण्ड्यः । क्षत्रियं पुना रक्षाधि-
कृतत्वाद्द्वैत्यादधिकदण्डः सहस्रदण्डोपेतः कार्यः । *गोरा.

(३) पञ्चशतं दण्डम् । क्षत्रियं सहस्रिणमिति ।
तस्य रक्षाधिकृतत्वादधिको दण्डः । अन्ये तु पञ्चशतं
पञ्चशतशेषमात्रवित्तम् । सहस्रिणं सहस्रमात्रशेषवित्तमि-
त्याहुः । मवि.

× भाच. यथाश्रुतार्थः । * नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७६ [यद्यगुप्तां तु (यद्यगुप्तायां)
Noted by Jha]; मिता. २।२८६ गच्छेतां (सेवेतां);
अप. २।२८६; स्मृच. ३२२ यद्यगुप्ता तु (तु यदाऽगुप्तां);
विर. ३९६ गच्छे ..वौ (सेवेयातामिति स्थितिः) पू.; पसा.
४६५; रत्न. १३१ स्मृचवत्; विचि. १८०; दवि. १६९;
सवि. ४७० स्निग्धम् (स्रकम्) शेषं मितावत्; वीसि.
२।२८६ मितावत्; व्यग्र. ४०० मितावत्; व्यस. १०६
स्मृचवत्; विता. ८०३ मितावत्; सेतु. २६८ विरवत्;
समु. १५५ स्निग्धम् (स्रकम्).

(४) पञ्चशतं कुर्यात्पञ्चशतकार्षापणदण्डेन दण्डदे-
दित्यर्थः । स्मृच. ३२२

(५) अरक्षिता तु ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छ-
तस्तदा वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं कुर्यात् । क्षत्रियं पुनः
सहस्रदण्डोपेतम् । वैश्ये चायं पञ्चशतदण्डः शूद्राभ्रमा-
दिना निर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः । तदि-
तरब्राह्मणीगमने वैश्यस्यापि सहस्रं दण्ड एव । +ममु.

(६) अगुप्ताविषयकमाह— ब्राह्मणीमिति । पञ्च-
शतं पञ्चशतानि दण्डनीयत्वेनास्य सन्तीति तादृशं वैश्यं
कुर्यादेव क्षत्रियं सहस्रिणम् । आदौ क्षत्रियमुक्तामन्यथा
न वैश्यस्य दण्डलघुता बहुपुभोग्यत्वेन प्रायश्चित्तलघु-
त्वादतो गच्छेतामिति साहित्यमुक्तम् । वैश्यं सहस्रिण-
मिति मेधातिथिः । शूद्राभ्रमादिति पञ्चशतमिति
कुल्लुकः । घनदण्डमात्रमत्र । मच.

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥

(१) तावेव क्षत्रियवैश्यौ गुप्तया ब्राह्मण्या विप्लुतौ
कृतमैथुनौ मैथुनप्रवृत्तावेव विप्राशूद्रवदण्ड्यौ 'गुप्ते
सर्वेषु हीयते' इति । दग्धव्यौ वा कटाग्निना वाशब्दे
वधप्रकारविकल्पे, वधविकल्पे न । न हि शूद्रस्य गुप्ते
वधादन्यो दण्ड आम्नातः । मेधा.

(२) तावेव द्वावपि क्षत्रियवैश्यौ रक्षितया ब्राह्मण्या
सह कृतमैथुनौ शूद्रवत् 'गुप्ते सर्वेषु हीयते' इति दण्ड्यौ ।
कटाग्निना वा सर्वथा दग्धव्याविति चात्यन्तश्रोत्रियदार-
गुणवद्ब्राह्मणीविषयं दण्डगुरुत्वात् । 'वैश्यः सर्वस्वदण्ड्यः
स्यात् सहस्रं क्षत्रियस्तथा' इत्युक्तत्वात् । *गोरा.

(३) शूद्रवदण्ड्यौ एकाङ्गच्छेदसर्वस्वग्रहणाम्याम् ।
कटाग्निना शवाग्निना । ×मवि.

+ विचि. ममुवत् । * ममु., विचि., दवि. गोरावत् ।
× भाच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७७; मिता. २।२८६ तु (हि); अच.
२।२८६; स्मृच. ३२२; विर. ३९६ विप्लुतौ (गुप्तां चेत्)
ण्ड्यौ (ण्ड्यो) व्यौ (व्यो) उक्त.; पसा. ४६५; रत्न.
१३१ मितावत्; विचि. १८० (=) तु (च) वा (तु);
दवि. १६९; वीसि. २।२८६ मितावत्; व्यग्र. ४००
मितावत्; व्यस. १०६ मितावत्; विता. ८०३ मितावत्;
सेतु. २६८ विरवत्, उक्त.; समु. १५५.

(४) शूद्रवद्दण्ड्यौ लिङ्गेन धनेन शरीरेण हीनौ
कार्यावित्यर्थः । स्मृच. ३२२

(५) गुप्ताया तु तस्यां समेत्य गमने शूद्रवद्दण्डेन
विकल्मसाह— उभावपीति । विच्छ्रुतौ कृतमैथुनौ ।
शूद्रवच्छरीरसर्वस्वं वैश्यस्य क्षत्रियस्याङ्गसर्वस्वमिति
भेदः । अगुणवद्ब्राह्मणीविषयको दण्डः, दाहस्तु गुणव-
द्ब्राह्मणीविषयः । कटाग्निना शरपत्रेण । तत्रापि 'लोहित-
दग्धैः सवेष्टय क्षत्रियः, वैश्यस्तु शरपत्रैरिति वसिष्ठोक्तेः ।
मच.

मर्तारं विलङ्घ्य अन्यपुरुषगामिन्याः स्त्रियाः तल्लभपुरुषस्य
च दण्डः

मर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्रमिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

(१) लङ्घन मर्तारमतिक्रम्यान्यत्र पुरुषे गमन,
तच्चेत् स्त्री करोति दर्पेण—बहवो मे ज्ञातयो बलिनो
द्रविणसंपन्नाः, स्त्रीगुणो रूपसौभाग्यातिशयसपत्, किमनेन
शीलरूपेणेत्येवं— दर्पेण । तां श्रमिः खादयेद्यावन्मृता ।
संस्थानं देशः । बहवः संस्थिता यत्र जनाश्चत्वरदौ ।
मेघा.

(२) या स्त्री बलवदाढ्यपित्रादिबान्धवदर्पेण रू-
दैर्दण्ड्याद्गुणगणगर्विता पूर्वं च मर्तारं पुरुषान्तरकरणेन
उल्लङ्घयेत् तां राजा बहुजनाकीर्णं प्रदेशे श्रमिर्भक्षयेत् ।
× गोरा.

(३) लङ्घयेदन्यपुरुषगमनेन पित्रादिज्ञातिदर्पिता
स्त्रीणां गुणैश्च दर्पिता स्त्री । बलेति क्वचित्पाठः, तत्रापि
बलं गुण एव । संस्थाने समायां, बहुसंस्थिते बहुभिरधि-
ष्ठितायाम् । मवि.

(४) स्त्रीप्रसङ्गेन तस्याः प्रकारान्तरेण दण्डमाह—

× ममु., विर., विचि. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७१; व्यक. १२७ स्त्री ज्ञाति (ज्ञातिस्त्री);
मवि. 'गुण' इत्यत्र 'बल' इति पाठः; स्मृच. ३२३ व्यकवत्;
विर. ३९९ व्यकवत्; विचि. १७८ (=) गुण (बल);
स्मृचि. २८ विचिवत्; दवि. १७४ व्यकवत्; सेतु. २७३
विचिवत्; समु. १५५ स्त्री ज्ञाति (ज्ञातिस्त्री); विज्य. ५४
तु स्त्री ज्ञातिगुण (स्त्री पित्रादिबल) नारदः.

१ धाग.

मर्तारमिति । मर्तार लङ्घयेत् रतिविशेषलोभेन त्यजे-
न्नाशयेद्वा । ननु तस्यागे जीवनं कुत इत्यत्राह । ज्ञातिः
सत्कुलप्रचुरधनादियुक्तपित्रादिः, गुणः सौन्दर्यं पुजो-
पणादि ताम्या गविता दर्पिता । तां श्रमिरेव खादयेत् ।
संस्थाने संस्थाप्यते मार्यतेऽत्रेति वधस्थले बहुसंस्थिते
बहुजनाकीर्णं तां दृष्ट्वा यथाऽन्याः न कुर्युरिति भावः ।
मच.

(५) अथ स्त्रीणां व्यभिचारे दण्डमाह—मर्तारं
लङ्घयेदिति । लङ्घयेद्यभ्यभिचरेत्, ज्ञातिगुणदर्पिता
ज्ञातिगुणेन पित्रादिसकाशाह्वयस्त्रीधनादिगौरवेण,
स्त्रीगुणेन सौभाग्यसौन्दर्यादिना च गर्विता बहुसंस्थिते
बहुभिर्जनैर्वृते, संस्थाने वध्यघातस्थाने अथवा बहुभिः
पुरुषैरारूढे ऊरुमूलप्रदेशे । नन्द.

पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥
(१) योऽसौ पत्न्या जारः स आयसे लोहशयने
तप्तेऽग्निसमे कृते दाहयितव्यः । तत्र च शयनस्थितस्य
काष्ठानि वध्यघातिनोऽभ्यादध्युरपरि क्षिपेयुः ।
यावत्काष्ठप्रहारैरग्निज्वालाभिः शयनतापेन च मृतः ।
मेघा.

(२) तं दर्पिताजारं पुरुषं दाहयेदिति । तं पाप-
कारिणं पुरुषं अयोमये शयने अग्निज्वलिते राजा दाह-
येत् । काष्ठानि निक्षिपेयुः यावदसौ पापकृद्दग्धः स्यात् ।
* गोरा.

(३) तस्य उपपत्तेर्दण्डमाह— पुमांसमिति । पापं
पापिनमिति वक्तव्ये अत्यन्तपापख्यापनार्थम् । शयने
अधोनिवेशनसाम्यात्तप्ते प्रज्वलिते । यथाऽर्धदग्धो न
पलायते तथा कुर्यादित्याह— अभ्यादध्युरिति । तस्माद्-
हेत् अब्राह्मणं चेत् । ब्राह्मणं चेद्विवाचयेदेव 'न जातु

* ममु., विर., विचि., दवि. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७२; गोरा. पुमांसं (पुरुषं); अप-
२।२८६ पुमांसं दाह (पुमान्संदाह) दध्यु (दद्यु), व्यक.
१२६, विर. ३९१ पुमांसं दाह (पुसां संदाह) पू. :
३९२ तत्र (यत्र) वत्त. ; विचि. १७८ (=) दध्यु (दद्यु);
स्मृचि. २८; दवि. १६६ पू. : १७५ अभ्यादध्यु (अस्या
दद्यु); समु. १५५ विचिवत्.

ब्राह्मणं हन्यादि 'ति उदर्कनिषेधात् । मन्व.

(४) ब्राह्मण्याः शूद्रगमनेऽयं दण्डः ब्राह्मण्यां दूषयित्तुः शूद्रस्य दण्डमाह— पुमांसं दाहयेदिति । पुमांसं शूद्रं दाहयेद्दहेत भस्मीक्रियेत । नन्द.

(५) काष्ठानि आप्येन अभ्यादधुः अवसिञ्चेत्, तत्र दहेत पापकृत् । मन्व.

कामाभिपातिनी या तु नरं स्वयमुपब्रजेत् ।
राज्ञा दास्ये नियोज्या सा कृत्वा तद्दोषघोषणम् ॥

सवर्णासवर्णादिह्येते कन्यादूषणे दण्डविधिः

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥

(१) प्रासङ्गिकमिदम् । तुल्यः समानजातीयः । सोऽनिच्छन्तीं कुमारीं दूषयेत्कौमार्यादपच्यावयेत्स्त्रीपुरुषसंभोगेन सद्यस्तस्मिन्नेवाहन्यविलम्बं हन्तव्यः । सकामाया दूषण नास्ति, कुतो वधप्राप्तिः? यच्चात्र भविष्यति तद्वक्ष्यामः । यद्यपि तुल्यवध इत्येवात्र श्रुतं, वधेऽपि जात्यपेक्षायामवश्यम्भाविन्यां प्रत्यासत्त्या संबध्यते ।

मेघा.

(२) यस्तुल्यजातीयोऽनिच्छन्ती कन्यां दूषयति गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणवर्जं लिङ्गच्छेदादिकं वधमर्हति । सकामा दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयात् ।

* गौरा.

(३) दूषयेत् मैथुनेन । एतच्च सजातित्वेऽपि । तुल्यः सजातीयः न वधं प्राप्नुयाद्दण्डमात्रं तु प्राप्नुयादेव ।

मवि.

कैन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।
जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥

* ममु., विर., मन्व. गौरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३५८ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तलोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।३६४; गौरा. स 'सद्यो (सर्मानां); मिता. २।२८८; अप. २।२८८; व्यक. १२७; विर. ४०१; पमा. ४७१; विचि. १७५-६; स्मृचि. २७; दवि. १८३; नन्द. स सद्यो (सवर्णां); व्यप्र. ४०३; व्यड. १३८; विता. ८।१७; सेतु. २७४; समु. १।५६ प्राप्नुयान्नरः (प्राप्तुमर्हति); विच्य. ५४ तुल्यो (स्वन्यो).

(३) मस्मृ. ८।३६५; मिता. २।२९० पू.; अप.

(१) जातिषनशीलविद्यानामन्यतमेनापि पितृकुल-
दुत्कृष्टं भजन्तीं प्रवर्तितमैथुनां न किञ्चिद्दण्डयेत् ।
कन्यायाः स्वातन्त्र्याभावाच्चद्रक्षाधिकृतानां पित्रादीनां
दण्डे प्राप्ते प्रतिषेधः । जघन्यं जात्यादिभिर्हीनं सेवमानां
मैथुनानुयानुकूलवन्ती संयता निवृत्तक्रीडाविहाय कञ्चुकि-
भिरपिष्ठितां पितृगृह एव वासयेद्यावन्नितृत्ताभिलाषा
सञ्चया । अथ हीनजातीये निवृत्तप्रतिविशेषे तदा
आऽन्योच्छ्वासात्संयतैव तिष्ठेत् । मेघा.

(२) उत्कृष्टं पुरुषं कन्यां सेवमाना न किञ्चिदपि
दण्ड राजा दापयेत् । हीनजातिं पुनः सेवमानां रक्षित्त
पितृगृहे स्थापयेत् यावदनिवृत्ताभिलाषा स्यात्, वृत्त-
हीनजातिसंप्रयोगाद्यावज्जीवं स्थापयेत् । * गौरा.

(३) न दापयेत् कन्या पुरुषं च । संयतां बद्धाम् ।
मवि.

(४) उत्कृष्टं उत्तमं विप्रं पुरुषं भजन्तीं कन्यां
किञ्चिद्दण्डमपि न दापयेत् । जघन्यं शूद्रं सेवमानां
कन्या संयतां अवरुद्धां गृहे वासयेत् । मन्व.

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि X॥

(१) अकामाया दूषणे ब्राह्मणवर्जमविशेषेण हीनो-
त्तमानां वध एव दण्ड इत्युक्तम् । सकामाया दूषणे
त्विदमाहुः । उत्तमा रूपयौवनवत्यादिभिः । जघन्योऽ-

* ममु., मन्व., नन्द. गौरावत् ।

X मिता. व्याख्यानं 'दूषणे तु कच्छेद्' इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् । पमा., सवि., व्यप्र. मितावत् ।

२।२८८; व्यक. १२७; विर. ४०४; विचि. १७७
नारदः; स्मृचि. २७ न किञ्चिदपि (किञ्चिदाप्यं न) सेव
(सेव्य); दवि. १८४; सेतु. २७५-६ नारदः; ससु.
१।५६; विच्य. ५४ नारदः.

(१) मस्मृ. ८।३६६; अपु. २२७।४१ नस्तु (नः स्त्री)
पू.; * गौरा. दद्यात् (दाप्यः); मिता. २।२८८; अप.
२।२८८; व्यक. १२७; विर. ४०२ समा... यदि (सम्भ-
गच्छेत्समामपि); पमा. ४७१; विचि. १७६ (=) मां
सेव (मां भज) समामिच्छे (सम इच्छे); स्मृचि. २७ सेव
(सेव्य) पू.; दवि. १८१ पू., १८३ उक्त.; सवि. ४७२ पू.;
१ नायोत्कृष्ट.

त्यन्तनिकृष्टो नातिसाम्येऽपि गुणैर्वर्धयः । समां तु गच्छन् सकामां स शुल्कमासुरविवाह इव पित्रे दद्यात् । न चेदिच्छति पिता तदा राज्ञे दण्डं तावन्तम् । ननु च गान्धर्वोऽयं विवाहः 'इच्छयाऽन्योन्यसंयोग' इति, तत्र न युक्तो दण्डः । केनोक्तं गान्धर्वे नास्ति दण्डः । अत एव नाय सतीधर्मः । न चायं विवाहः, अभि-संस्काराभावात् । यदपि शाकुन्तले व्यासवचनम्— 'अमन्त्रकमनभिकमि'ति तद्दुष्यन्तेन कामपीडितेनैवं कृतं, न चेच्छासयोगमात्रं विवाहः, स्वीकरणोपायभेदा-दश्रौ विवाहाः, न पुनर्विवाहभेदात्, वृत्तवरणं तत्र पुनः कर्तव्यमेवमिति ।

अथवा ऋतुदर्शनोत्तरकालं गान्धर्वः । प्रागृतोः शुल्को दण्डो वा । अथ कन्यायाः का प्रतिपत्तिः । तस्मा एव देया निवृत्ताभिलाषा चेत्काममन्त्रत्र प्रति-पाद्या । शुल्कग्रहणं चात्रापि सकृदुपभोगनिष्कृत्यर्थम-स्येव । वरश्चेन्निवृत्ताभिलाषो हठाद्ब्राह्मणित्येव । मेघा.

(२) उत्कृष्टजातीया कन्या इच्छन्तीमनिच्छन्ती वा हीनजातिर्गच्छन् जाल्यपेक्षया अङ्गच्छेदमारणात्मकं चधमर्हति । समानजातीया पुनरिच्छन्ती गच्छन् यदि रिता इच्छति तदा पितुः शुल्कमनुरूपमासुरवद्दद्यात् तु दण्ड्यः, अथ पिता नेच्छति तदा राज्ञे शुल्कपरिमाणं दाय्यः ।

गोरा.

(३) उत्तमां स्वोत्तमजातिं कन्याम् । शुल्कं पित्रे भूयं दद्यात् । अनुमन्यते यदि तस्मै दातुमिच्छेत् अनिच्छया त्वन्यस्मै कन्या दद्यात् । मवि.

(४) उत्तमामिच्छन्ती, समा सजातीयाम् । शुल्कं उभयसप्रतिपन्नद्रव्यमासुरविवाहवत् । विर. ४०२

(५) पुं कर्तुं के त्वाह— उत्तमामिति । उत्तमा उत्कृष्ट-जातिं जघन्यो जातितो न्यूनः शूद्रो वधमङ्गच्छेदन-मारणादिकम् । क्षत्रियादिजातिः समानजातीया सेवमानः शुल्कं दद्यात् । शुल्कदाने पितुरिच्छैव कारणमित्याह—

* मसु., विचि., नन्द., भाच. गोरावत् ।

मच. समा (स्वार्थ); व्यप्र. ४०३; व्यड. १३७ पू., १३८ उक्त., विता. ८१७; सेतु. २७४ मां सेव (मा भज) समामिच्छे (संग्रयच्छे); मसु. १५६; विच्य. ५४ मां सेव (मा भज).

इच्छेदिति । स्वार्थं कन्यार्थं वा । जघन्यां गृह्णीयादेव पितुरिच्छया । य इत्यादिश्लोकत्रये एतस्योत्कृष्टराग्रे द्रष्टव्यः । अन्यथा तत्कर्मणो रागं विनाऽनुपपत्तेः । मच.

(६) तेन सकामाया दूषणे न तस्या एव दानं अकामाया दूषणे वरस्य वधः पुनर्विवाहश्चेत्यर्थः । वधश्च ब्राह्मणभित्तस्यैव 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम्' इति मनुक्तेः । तस्य तु सर्वस्व-हरणादि, पुनर्विवाहाभावे कथं मनुर्वरस्य वधं ब्रूयात् । विता. ८१७

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दूषेण मानवः ।

तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चाहति षट्शतम् ॥

(१) यद्यपि सकामा कन्या, पित्रादयस्तु तस्याः संनिहिताः ताननिच्छतोऽभिषह्याभिभूय दूषेण बलेन 'कः किं कर्तुं मे शक्तः', कन्यानुरागमात्राश्रितः कन्यां कुर्यात् विकुर्यात् दूषयेत् । अनेकार्थः करोतिः । तस्याशु कर्त्याः छेत्तव्याः अर्धाङ्गुलयः, षट्शतानि वा दण्ड्यः । अन्ये तु योऽकामा दूषयेदित्यस्यैव वधार्थस्योपसंहारोऽ-यम् । ताडनात्प्रभृति मारणं यावद्दधार्थः, तत्र समां निकृष्टजातीयां च दूषयन्न मार्यतेऽपि त्वङ्गुली अस्य छिद्येत । मेघा.

(२) मनुष्यः प्रसह्य हठात् अहङ्कारेण समान्यं

* मिताक्षराव्याख्यानं 'दूषणे तु कर्च्छेद' इति याज्ञ-वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । दण्डविवेके मिताक्षराव्याख्यानं सर्वज्ञ-नारायणव्याख्यानं च समुद्धृतम् । पमा., व्यप्र., विता. मिताक्षर ।

(१) मसु. ८१३६७ [कर्त्ये अङ्गुल्यौ (कर्त्ये अङ्गुल्यः) चाहति (वाहति) Noted by Jha]; मिता. २१२८८ (ख) अभि (अवि); अप. २१२८८; व्यक. १२७ षह्य (षज्य) कर्त्ये (कल्ये); मवि. कर्त्ये (कल्ये); विर. ४०३ मविवद; पमा. ४७०; विचि. १७६ (=) षह्य (सह्य) कर्त्ये अ (कर्तेद); व्यनि. ४०२ तस्याशु ... ल्यौ (छेत्तव्ये अङ्गुली तस्य); द्दवि. १८२ अङ्गु... शतम् (चाङ्गुल्यौ दण्डः षट्शतमर्हति); मच. षह्य (षज्य) शति पाठः; बीमि. २१२८६; व्यप्र. ४०३; व्यड. १३७ अभि-षह्य तु (अगुसां खलु) कर्त्ये अ (कर्तेद); विता. ८१६ षट्शतम् (तत्समम्); सेतु. २७५ कर्त्ये अ (कर्तेद); मसु. १५६ अभिषह्य (अविषह्या) दूषेण (दूषेण) तस्या ... ल्यौ (छेत्तव्ये अङ्गुली तस्य).

समानजातीयां गमनवर्जं अङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशये-
त्स्य क्षिप्रमेवाङ्गुलिद्वयं कर्तनीयं दण्डं पट्टशतमसौ
शान्तीयः । * गोरा.

(३) अभिषह्य प्रसह्य, कन्या क्षतयोनिस्त्वेन दुष्टा
कुर्यादित्यर्थः । तस्याविलम्बेनाङ्गुल्यौ कन्यादूषणहेतुभूते
कर्त्तव्ये छेदे । अप. २।२८८

(४) अभिषह्य प्रसह्य कन्यां कुर्यात् योनावङ्गुलि-
प्रक्षेपेण विवृतयोनिं कुर्यात् । कल्प्ये कर्त्तव्ये । एतूच्चाधम-
जातिपुरुषविषयम् । उत्तमसमयोराह—दण्डमिति । चकारो
वाकारार्थे । एतच्च कन्यायाश्चाकामत्वे । मवि.

(५) अभिषह्य अभिभूय, कुर्यात् दूषयेत्, कल्प्ये
छेदे । विर. ४०३

(६) ऋते मैथुनं कन्यादूषकस्य अङ्गुलिच्छेदरूपं
दण्डमाह—अभिषह्येति । अभिषज्य प्रसह्य कन्यामात्र
घनदेर्दपादङ्गुलिप्रवेशादिना विरोधिलक्षणया तामेव
कन्यां क्षतयोनिं कुर्यादित्यर्थः । कन्या कुर्याद्विकुर्यादिति
मेवातिथिः । अङ्गुल्यौ तर्जन्यङ्गुष्ठौ । मच.

सकामां दूषयन्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

(१) सकाममित्यनुवादः । पूर्वस्यापि सकाम-
विषयत्वात् । अभिषह्य करणे पूर्वदण्डोऽप्रकाश चौर्य-
वद्द्विशततोऽङ्गुलीच्छेदवर्जितः । अथवा कस्मिंश्चित्पुरुषे

* ममु, विचि. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३६८ [दूषयन्तुल्यो (दूषयेद्यस्तु)
Noted by Jha]; मिता. २।२८८ (क) दूषयन्तुल्यो
(दूषयन् कन्यां) माप्नुयात् (मर्हति), (ख) माप्नुयात्
(मर्हति); अप. २।२८८ लिच्छेदमाप्नुयात् (ली छेदमर्हति),
व्यक. १२७ यन्तुल्यो (यानस्तु) इगुलि (ङ्गुली); विर.
४०३ दूषयन्तुल्यो (दूषमाणस्तु); पमा. ४७० माप्नुयात्
(मर्हति); विचि. १७७ (=); व्यनि. ४०२; दवि.
१८४ विरवत्; सवि. ४७२ यन्तुल्यो (यानस्तु) शेषं, पमा-
वत्; वीमि. २।२८६; व्यप्र. ४०३ यन्तुल्यो (यन्कन्या)
शेषं पमावत्; व्यउ. १३७ दम (पणं) शेषं सविवत्, विता.
८१६ व्यप्रवत्; सेतु. २७५; समु. १५६ यन्तुल्यो
(यन्कन्यां) शेषं अपवत्; विच्य. ५४ यन्तुल्यो (यन्कन्यो)
शेषं पमावत्.

१ पूर्व द.

अनुरागवती कन्या तेन सयुज्यमाना कन्यात्वनिवृत्तौ
सकामा येन विकृतीक्रियते तस्याय दण्डः । अथवा
हस्तरपर्शमात्रमिह दूषण, प्रार्थनीयायाः कन्याया हस्त-
स्पर्शः, मया स्पृष्टा ज्ञात्वा नान्य एतामर्थथिष्यत्यन्य-
स्मिन्ननुरागिणी मन्यमानः । मेधा.

(२) समानजातिरिच्छन्ती कन्यामङ्गुलिमात्रप्रक्षेपेण
नाशयन् अङ्गुलिच्छेदं न प्राप्नुयात् । किन्तु पौनः-
पुन्येन एष प्रसङ्गाभाववर्तते तदर्थं शतद्वयं दण्डं दाप्यः ।

* गोरा.

(३) हीनकन्याविषयमेतत् । विर. ४०३

(४) रागस्य वैचित्र्यात्तथेच्छन्ती दूषयन्न दण्डभागि-
त्याह—सकामामिति । प्रसङ्गविनिवृत्तये पुनः प्रसक्ति-
वारणाय तेनैव तामनुरज्य यः संभोगस्तन्निवृत्तये च
प्रतिलोमजाऽनुलोमजकन्यामात्रे घनदण्डमात्रमङ्गुलि-
प्रक्षेपाद्यैरधिकदूषणाभावात् । मच.

(५) प्रसङ्गविनिवृत्तये इति अतिप्रसङ्गनिवारणार्थ-
मित्यर्थः । संभोगनिवृत्त्यर्थमिति भारुचिः । सवि. ४७२

(६) प्रसङ्गविनिवृत्तयेऽन्यत्र पुनरेवकरणविनिवर्त-
नाय । नन्द.

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश × ११

(१) बालभावाद्रूपादिद्वेषाद्वा कन्यैव कन्या नाश-

* ममु., विचि., सवि. गोरावत् ।

× मिताक्षराऽन्याख्यानं 'दूषणे तु करच्छेद' इति याज्ञवल्क्य-
वचने द्रष्टव्यम् । दण्डविवेके मिताक्षराकुल्लकनारायणनन्दनार्दी-
नामुद्धारः ।

(१) मस्मृ. ८।३६९; गोरा. द्विगु (त्रिगु) फा (खा);
मिता. २।२८८ स्याद् (दु) पू.; अप. २।२८८ द्विगु
(त्रिगु); व्यक. १२७ कन्यां या (या कन्या) द्विगु (त्रिगु),
विर. ४०३ तस्या. स्याद् (तस्यात्तस्या); पमा. ४७०;
विचि. १७७; दवि. १८६ द्विगु (त्रिगु) श्रैवा (श्र प्रा),
सवि. ४७२ कन्यां या (कन्यायाः) स्याद् (दु) पू.;
वीमि. २।२८६ मितावत्, व्यप्र. ४०३ मितावत्, पू.;
विता. ८१७ मितावत्, पू.; बाल. २।२८८ (=) उक्त.,
सेतु. २७६ नारद.; समु. १५६ तो दम. (तं दमम्) द्विगु
(त्रिगु); विच्य. ५४ छिफाश्चै (क्षित्वा चै) नारद.;
नन्द. छिफा (च्छिखा).

येत्सा द्विशतं दाप्या । शुल्कश्च त्रिगुणः । किं पुनः शुल्कस्य परिमाणम् ? एषामन्यद्रूपसौन्दर्याद्यपेक्षसौभाग्यापेक्ष च । शिफाः रज्जुलताप्रहाराः । मेघाः

(२) या कन्यैव कन्या अनरा अङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्स्या द्विशतो दण्डः स्यात् । शुल्क वाऽसौ कन्या-नितुर्दद्यात्, शिखाप्रहाराश्च दश प्राप्नुयात् । × गोरा.

(३) अयमर्थः— या कन्या केनापि हेतुनाऽङ्गुल्यादिना कन्या क्षतयोनिं कुर्यात्सा पणशतद्वय रात्रे दद्यात् । तथा यच्छुल्क मूल्य कन्याऽर्हति, तत्रिगुणं तस्यै दूषितायै दत्त्वा दश शिफाश्चाप्नुयात् । रज्जुप्रहारो लता-प्रहारो वा शिफा । अप. २।२८८

(४) कन्या स्वयमन्या कन्यां कुर्यात् अङ्गुली-प्रक्षेपेण । शुल्कं कन्याशुल्कं पित्रे स्पृष्टमैथुनताशङ्कयाऽन्येनापरिणयनात् । शिफा वृक्षजटाः दश दशकृत्वस्ताभि-स्ताडन प्राप्नुयात् । मवि.

(५) द्विगुण द्विशतापेक्षया । विर. ४०४

(६) कुर्यादविषहोत्यनुवर्तते । येन शुल्केन तां पिता दास्यति तत्रिगुणम् । दशशिखाश्चाप्नुयात्तस्याः शिरसि दशशिखाश्च कारयेत् । शिफा इति वा पाठः । शिफा जटा । *नन्द.

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्बहनं तथा ॥

(१) स्त्रिया कन्यानां कन्यालिङ्गं नाशयन्त्या मौण्ड्य

× ममु., विवि., मच. गोरावत् ।

* मच. नन्दवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७० ग, वा (च) [या तु.. त्स्त्री (कन्या प्रकुर्यात् वा तु स्त्री) रेव वा छेद (क्षेदनं चैव) Noted by Jha]; मिता. २।२८८ (ख) वा (च); अप. २।२८८ वा (च), व्यक. १२७; विर. ४०३-४ तु कन्यां (कन्या वि) सा सद्यो (सद्योऽसौ) वा (चं), पमा. ४७०, विवि. १७७ (=) रेव वा (रचयेत्); दवि. १८६ सा सद्यो (सद्योऽसौ) वा (च) बहन (हरणं), सवि. ४७२ उत्तरार्धे (अङ्गुल्यादेरवच्छेदः करणोद्बहनं तथा); श्रीमि. २।२८६ वा (च); व्यग्र. ४०३ बहनं (दासन); च्यड. १३७, विता. ८१७; संतु. २७६ (=) वा (च); समु. १५६ तथा (ततः).

केशवपनं दण्डोऽङ्गुलिच्छेदो वा, खरेणोद्बहनं केशच्छेद-पक्षे । कन्याजात्यादिभेदाभिग्राह्यभेदात् त्रैवर्षिकस्त्रीणां ब्राह्मणादिक्रमेण दण्डमिच्छन्ति, मुद्राश्च कल्पयन्ति ते प्रमाणाभावादुपेक्षणीयाः । मेघा.

(२) या पुनः स्त्री कन्या नाशयेत् सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनमनुबन्धापेक्षया अङ्गुल्योरेव छेदनमर्हति । तथा खरेण राजमार्गं वहनमर्हति इदं चात्र पूर्वान्यां विकल्पितान्या समन्वितम् । गोरा.

(३) स्त्री चात्र कन्याव्यतिरिक्ता वेदितव्या । कन्यायाः पूर्वमुक्तत्वात् । अप. २।२८८

(४) स्त्री युवती । मौण्ड्यं ब्राह्मणी । खरेणोद्बहनं क्षत्रिया । इतरे अङ्गुलीच्छेदम् । *मवि.

(५) या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्री नाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनं, अनुबन्धापेक्षयाऽङ्गुल्योरेव छेदनं, गर्दभेण च राजमार्गं वहनमर्हति । × ममु.

(६) योषित्कर्तृकेऽपि तस्मिन्दण्डमाह— या त्विति । स्त्रीपदमत्र स्त्रीवेषलक्षकं न्यायस्य तुल्यत्वात् । पूर्वं तु कन्यापदं गोबलीवर्दन्यायेन दण्डविशेषार्थम् । मौण्ड्यं शिरोमुण्डनं, विकल्पविच्छ्रतारतम्यापेक्षया । अत्रापि पूर्वोक्ता हेतवोऽधिकं तु द्वेषमात्रम् । मच.

(७) या तु युवती स्त्री कन्यां प्रकुर्यात् कन्यायाः संभोगं कुर्यात् सा स्त्री सद्यः मौण्ड्यं मुण्डस्य मावः मौण्ड्यं दण्डं अर्हति । तथा खरेण गर्दभेन उद्बहनं च पुनः अङ्गुल्योरेव छेदनं कर्तनम् । माच.

साहसादीनां परस्त्रीसंग्रहणान्तानां दण्डनिबन्धनानां

पदानां उपसंहारः

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीणो न दुष्टवाक् । न साहसिकदण्डजनौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥

(१) यस्य राज्ञः पुरे देशे राष्ट्रे स्तेनश्चौरौ नास्ति स शक्रत्येन्द्रस्य लोक स्थानं भजते स्वर्गं प्राप्नोति । नान्यस्त्रीणोऽन्यस्य या स्त्री भार्याऽवरुद्धा पुनर्भूत्वा, स्त्रीसंग्रहणमभार्याया अप्यसंबन्धिन्याः प्रतिषेधार्थम् । दुष्टवाक् त्रिविधस्याक्रोशस्य कर्ता । साहसिक उक्तः ।

* दवि. मविवत् । × विवि. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३८६ ख., श्रौ (श्री); व्यक. १२८; विर. ४०८; विवि. २६४; दवि. ३३; संतु. २७९.

दण्डेन हन्ति दण्डपारुष्यकृत् । शक्रलोकभागिति सर्वत्रानु-
षङ्गः । स्तेनादीनां शरीरनिग्रहशेषोऽयमर्थवादः । मेघा.

(२) यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरपारदारिकवाक्पारुष्य-
दण्डपारुष्याग्निदाहादिसाहसकारिणः न सन्ति स राजा
स्वर्गं व्रजेत् । *गोरा.

(३) अत्रान्तरा उच्चावचाननुक्तान् काश्चिद्राज-
धर्मान् प्रसङ्गादाह—यस्येति । दुष्टवाक् दुष्टपारुष्यकृत् ।
दण्डज्ञो दण्डपारुष्यकृत् । मवि.

(४) राजाऽवश्यं स्तेनादिपञ्चसु दण्डपरो भवेदित्ये-
तच्छक्यमाविष्कुर्वन् आह— यस्येति द्वाभ्याम् । अन्य-
स्त्रीणः पारदारिकः । स शक्रलोकभाक् मृत्वेति शेषः ।

मच.

(५) य एते वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेयसाहसस्त्री-
संग्रहणरूपाः पञ्च दोषा उक्तास्तेषु प्रवर्तमानाना
निग्रहेण राज्ञा फलमाह— यस्य स्तेन इति । यस्य पुरे
स्तेनो नास्ति दण्डभयाद्यस्य विषये चोरो नास्ति ।
दण्डेन हन्तीति दण्डधनः दण्डपारुष्यकृत् । पुर इति
राष्ट्रस्वाप्युपलक्षणम् । नन्द.

एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।

साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥

(१) साम्राज्यं परप्राणवित्तस्वातन्त्र्यं, सजात्येषु
समानेषु मूर्धनि, राजानः सजात्या अभिप्रेतास्तेषु
मूर्धन्यधितिष्ठति, तस्याज्ञाकराः समवन्तीत्यर्थः । लोके
च यशस्करः, ख्यातिमुत्पादयति । उभयत्रापि निग्रह एव
कर्ता हेतुत्वात् । जनमारकोऽयं क्रोधन इति नै वदन्त्यपि
तु स्तुवन्ति । मेघा.

(२) एतेषां स्तेनादीनां स्वराष्ट्रे राज्ञो निग्रहः सम-
जातीयेषु मध्ये राजत्वस्य कारको लोके च ख्याते-
रुत्पादकः । *गोरा.

(३) साम्राज्यं समीचीनं राज्यम् । स्वजात्येषु मध्ये ।
*मवि.

* मसु. गोरारव ।

(१) मस्मृ. ८।३८७ [सजात्येषु (त्स्वराज्येषु) Noted
by Jha]; विर. ४०८; विचि. २६४ कृत्सजात्येषु (कृत-
सजात्येषु); सेतु. २८०.

१ रसंग्र. २ समानस्यार्थिनो रा. ३ शयुत्पादयन्ति ।
४ (न०).

(४) पञ्चानां स्तेनादीनाम् । विषये राष्ट्रे । स्वजात्येषु
राजसु मध्ये साम्राज्यकृत् एवं कुर्वन् चक्रवर्ती स्यादिति
भावः । यशस्करः लोके स्वानुरूप यशो धत्ते । मच.

याज्ञवल्क्यः

स्त्रीसंग्रहणस्वरूपम्

स्त्रीसंग्रहणारख्यं विवादपदं व्याख्यायते । प्रथम-
साहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्—
‘त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् । अदेशकाल-
भाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ॥ कटाक्षावेक्षणं हास्य-
प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपमेषण-
वाससाम् ॥ प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥
सहासनं विविक्तेषु परस्परमुपाश्रयः ॥ केशाकेशिग्रहश्चैव
सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥’ स्त्रीपुसयोर्मिथुनीभावः संग्रह-
णम् । मिता.

संग्रहणलक्षणानि, परस्त्रीपुरुषसंभाषाया दण्डविधिः, वर्णभेदेन
संग्रहणे दण्डविधिश्च

पुमान् संग्रहणे ब्राह्मः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥

(१) राजपत्न्यभिगमनप्रसङ्गात् परपरिग्रहीतस्त्री-
मात्राश्रयं संग्रहणविधिमाह—पुमानिति । पुंग्रहणं पुसो
दमातिरेकार्थम् । केशाकेशिग्रहणं यन्त्रारूढग्रहणार्थम् ।
साद्यैर्वा कामजैर्नखदन्तक्षतादिभिश्चिह्नैः, द्वयोरेव वा
संप्रतिपत्तौ । विश्व. २।२८७

(२) संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानं तज्ज्ञा-
नोपायं तावदाह—पुमानिति । संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान्
केशाकेश्यादिभिर्लिङ्गैर्ज्ञात्वा ग्रहीतव्यः । परस्परं केश-
ग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि । ‘तत्र तेनेदमिति सरूपे’
इति बहुव्रीहौ सति ‘इच्छ कर्मव्यतिहारे’ इति समासान्त
इच्छप्रत्ययः । अव्ययत्वाच्च छसतृतीयाविभक्तिः । ततश्चा-
यमर्थः । परमार्याया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनवैः
करुहदशनादिकृतप्रणैः रागकृतौर्लिङ्गैर्द्वयोः संप्रतिपत्त्या

(१) यास्मृ. २।२८३; अपु. २५।६८ स्त्रिया (स्त्रिया.)
पू.; विश्व. २।२८७ स्त्रिया (स्त्रिया.) सद्यो वा (साद्यैर्वा),
मिता. अपुवत्; अप, व्यक. १२४; विर. ३८१, पमा.
४६३, रत्न. १३२ अपुवत्, नृप्र. २०६, वीमि.; व्यग्र.
३९८; व्यउ. १३५ अपुवत्; व्यम. १०८ अपुवत्, वित्ता.
७९८; राकौ. ४८४ अपुवत्; ससु. १५३.

वा शत्वा संग्रहणे प्रवृत्तो ग्रहीतव्यः । परस्त्रीग्रहणं
नियुक्ततावरुद्धादिव्युदासार्थम् । * मिता.

(३) अथ परस्त्रीसंगोगात्मके संग्रहणे निमित्ते
पुरुषस्य ग्राह्यतायां कारणमाह— पुमानिति । संग्रहणे
परस्त्रिया सह मिथुनीभावे निमित्ते दण्डयितुं पुमान्
ग्राह्यः । केन हेतुनेत्यपेक्षित उक्तं— केशाकेशि, परस्त्रिया
सह परस्परकेशग्रहणवत्या क्रीडया पुमान् ग्राह्य
इत्यन्वयः । बहुव्रीहिसमासात्मकं तृतीयान्ता(न्त)-
वृत्तीच्छमासान्तं केशाकेशीत्यव्ययम् । न केवलमयमेव
हेतुः, किन्तु सद्यः संभूतानि परस्परमिथुनीभावाभिलाषा-
दुत्पन्नानि दन्तनखक्षतादीनि चिह्नानि सुरत(ता)-
व्यभिचारीणीति, तैरपि हेतुभिर्ग्राह्यः । उक्तहेत्वभावेऽपि
द्वयोः स्त्रीपुंसयोः सिद्धो मिथुनीभाव आवश्यकित्येव-
रूपायां संप्रतिपत्तौ सत्यामपि ग्राह्यः । अप.

(४) तत्रादौ संग्रहणस्य मिथुनीभावस्वरूपशापकमाह—
पुमानिति । केशाकेशि परस्परकेशग्रथननीव्याद्याकर्षणं,
अदेशकाले निर्जननिशीयादौ संभाषा सहावस्थान च
यथा स्यात्तथा परस्त्रिया संग्रहणे मिथुनीभावे पुरुषो
ग्राह्यः, तन्मैथुनकर्तृत्वेन निश्चयः । सद्य एव कामा-
जातैर्नखक्षतादिभिश्चिह्नैश्च ग्राह्यः । द्वयोः स्त्रीपुंसयोस्तथा
प्रतिपत्तौ परस्परमैथुनभावयोरित्येवं संप्रतिपत्तौ च
ग्राह्यः । नीवी परिधानग्रन्थिः, स्तनप्रावरणं बन्धनांशुकं,
सन्धिनिरूढाः केशाश्च, एषामवमर्शनं यथा स्यात् ।
चकारेण गन्धमाल्यप्रेषणादिसमुच्चयः । एवकारेणाऽन्यथा-
सिद्धिशङ्कया उक्तस्थलेषु व्यवच्छेदः । -नीमि.

(५) द्वयोरित्यनेनान्यतरेण प्रतिपत्तेऽपि व्यभिचारे
न निश्चयः । व्यम. १०८

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषं सहावस्थानमेव च × ॥

* पमा., विता. मितावत् ।

+ उत्तरश्लोकं संमील्येदं व्याख्यानं कृतम् । विर.; व्यप्र.
वीमिवद्भावः । × वीमि. व्याख्यानं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(१) यास्यु. २।२८४; अणु. २५८।६९-७० 'सक्थि
(नामि) मर्शं (मर्दं); विश्व. २।२८९ सक्थि (नामि)
भाषं (भाषां); मित्ता. सहावस्थान (सहैकासन); अप.
सहाव (सहैक); व्यक. १२४ सक्थि... नम् (मूकेशाय-

व्य. कं. २३५

(१) अन्यतरानिच्छायां तु पुमान् योषिद्वा— 'नीवी-
स्तनप्रावरणनाभिकेशावमर्शनम् । अदेशकालसंभाषां
सहावस्थानमेव च ॥ स्त्री निषिद्धा शतं दण्ड्या कुर्वती
द्विशतं पुमान् । अनिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥'
नीव्यादिस्पर्शनादेशकालसंभाषणसहावस्थानादि पुंसा
निवारिता स्त्री कुर्वती शतं दण्ड्या । स्त्रिया निवारितः
पुमान् द्विशतं दण्ड्यः । द्वयोरपि त्वन्योन्यमिच्छया संग्र-
हणोक्त एव दण्डः । नीवी रक्षणापरिवर्तिकादेशः । रहो-
विवक्षया संभाषणमदेशकालसंभाषणम् । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२८९-९०

(२) यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरण-
जघनमूर्धरुहादिस्पर्शनं सामिलाष इवाचरति । तथा
अदेशे निर्जने जनताकीर्णे वान्धकाराकुले अकाले संला-
पनं करोति । परमार्यया वा सहैकमञ्चकादौ रिरंसयेवाव-
तिष्ठते यः सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्यः । एतच्चाशङ्क्य-
मानदोषपुरुषविषयम् । इतरस्य तु न दोषः । यथाह
मनुः— 'यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न
दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥' इति । यः
परस्त्रिया स्पृष्टः क्षमतेऽसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् ।
'स्त्रियं स्पृष्टेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा । परस्परस्था-
नुमते सर्वे संग्रहणं स्मृतम् ॥' इति । यश्च मयेयं
विदग्धाऽसकृद्रमितेति श्लाघया भुजङ्गजनसमक्षं ख्यापय-
त्यसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम्— 'दर्पाद्वा यदि वा
मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयेयं भुकेति तच्च
संग्रहणं स्मृतम् ॥' इति । * मिता.

(३) संग्रहणे ग्राह्य इत्यनुवर्तते । यः परस्त्रीणां
नीव्यादिस्पर्शं करोति, यत्र देशे च काले च परस्त्रिया
सह भाषमाणः शिष्टैर्न गृह्यते ततोऽन्यो देशः कालश्चा-
देशकालम् । तत्र यः परस्त्रीसंभाषणं कुर्वते, यश्चैकत्र

* विर., पमा., रत्न., व्यप्र., व्यड., विता. मितावत् ।
दर्शनम्); विर. ३८१-२ सक्थि (मूह) मर्शं (दर्शं);
पमा. ४६३ भाषं सहाव (भाषा सहैक); रत्न. १३२ अप-
वत्; नृप्र. २०६ पमावत्; वीमि. अपवत्; व्यप्र. ३९८
अपवत्; व्यड. १३५ अपवत्; विता. ७९९ सक्थि
(जड्घा) शेषं अपवत्; रात्रौ. ४८४ अपवत्; समु. १५३
पमावत्.

शयन-आसने वा सरस्वत्या सहावतिष्ठते, स पुमान्
संग्रहणे ग्राह्यः । नीवी परिघात्प्रस्थितः । कुचयोरावरणं
स्तनप्रावरणम् । सविद्य अघनम् । अप.

स्त्री निषेधे शतं दद्यात् द्विशतं तु दमं पुमान् ।
प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा * ॥

(१) प्रतिषिद्धयोर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः संज्ञापादिकरणे
दण्डमाह—स्त्रीति । प्रतिषिध्यत इति प्रतिषेधः पतिपितृ-
दिभिरेण सह समाषणादिक निषिद्धं तत्र प्रवर्तमाना
स्त्री शतपण दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे
प्रवर्तमानो द्विशत दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धे
प्रवर्तमानयोः संग्रहणे संभोगे वर्णानुसारेण यो दण्डो
वक्ष्यते स एव विशेषः । एतच्च चारणादिभार्या-
व्यतिकरेण । 'नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारीं निगूढाश्चारयन्ति च ॥'
इति मनुस्मरणात् ।

×मिता.

(२) उभावपि निवारितौ चेत् परस्परमालपतस्तदा
द्वौ प्रत्येकं प्रथमसाहसं दण्ड्यावित्यर्थः । + विचि. १७३

(३) अत्र मानवं वचनमभ्यासविषयं धनिकविषयं
वा । याज्ञवल्कीयं त्वनभ्यासनिर्घनविषयमिति प्रतिभाति ।
+ दवि. १५७

(४) स्त्रीपुरुषौ द्वावपि चेत्प्रतिषिद्धौ परस्परमाल-
पादिकं कुरुतः तदा संग्रहणे यथा उत्तमसाहसो दण्ड-
स्तथा तयोर्दण्ड इत्यर्थः । तुद्यद्देन द्वितीयस्य निषेधो
व्यवच्छिद्यते ।

+ वीमि.

* विश्व. व्याख्यानं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

× अप., विर., रत्न., व्यग्र., व्यस., विता. मित्तावत् ।

+ शेष मित्तावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८५; अपु. २५८।७०-७१; विश्व. २।२९० निषेधे... दमं (निषिद्धा शतं दण्ड्या कुर्वती द्विशत) प्रति (अनि); मिता.; अप.; व्यक. १२५ दद्यात् (दण्ड्या); विर. ३८६ व्यकवत्; रत्न. १३० व्यकवत्; विचि. १७३ व्यकवत्; व्यनि. ३९९; दवि. १५७ व्यकवत्; वीमि. प्रतिषेधे (निषिद्धयोः); व्यग्र. ४०१; व्यस. १०६ व्यकवत्; विता. ८०१ व्यकवत्; सेतु. २६५ व्यकवत्; समु. १५४ व्यकवत्.

सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥

(१) अनुमानकौशलेत् प्रत्यक्षोपलम्भनाद्वाः स्पष्टी-
कृते संग्रहणे—'सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु
मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुंसां स्त्रीणां भासादि-
कृन्तनम् ॥' आनुलोम्यादिक्रिये स्मृत्यन्तरानुसारद्
धनदण्डवधदण्डयोर्यथाई व्यवस्थं कल्पनीया । उदा-
हरणार्थं चैतदाचार्येणोक्तमित्यवसेयम् । ऋष्वन्यत् ।

विश्व. २।२८८

(२) तदिदानी संग्रहणे दण्डमाह—सजातावुत्तम
इति । चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुणपर-
दाराभिगमने साशीतिपणसहस्रं दण्डनीयः । यदा त्वानु-
लोम्येन हीनवर्णा स्त्रियमगुतामभिगच्छति तदा मध्यम-
साहस दण्डनीयः । यदा पुनः सर्वर्णमगुतामानुलोम्येन
गुता वा ब्रजति तदा मानवे विशेष उक्तः—'सहस्रं ब्राह्मणो
दण्ड्योऽगुतां विप्रां बलाद्ब्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः
स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥' तथा—'सहस्रं ब्राह्मणो
दण्ड दायो गुप्ते तु ते ब्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः
सहस्रं तु भवेद्दमः ॥' इति । 'एतच्च गुरुसखिभार्यादि-
व्यतिकरेण द्रष्टव्यम् । 'माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी
पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिव्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राक्षी प्रब्रजिता-
घात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमा गच्छन्

(१) यास्मृ. २।३८६; अपु. २५८।६८-९ सजा (स्वजा) पुंसो (पुंसां) णादि (णाव); विश्व. २।२८८ पुंसो... तनम् (पुंसां स्त्रीणां नासादिकृन्तनम्); मिता.; अप.; व्यक. १२५-६ सजा (स्वजा) पुंसो (पुंसां); स्मृच. ३२१; विर. ३९० प्राति (प्रति); पमा. ४६४; रत्न. १३०; विचि. १८३ सजा (स्वजा); व्यनि. ४०० पुंसो (पुंसां) नार्याः कर्णादि (स्त्रीणां नासादि); स्मृचि. २६ विचिवत्; दवि. १६६ उक्त., क्रमवेनावकर्तनमिति ऋषितस्यः १६७ विचिवत्, पू.; नृग्र. २०७ सजाताह (अज्ञानाद्) म्ये वधः (म्येऽधमः); सवि. ४६९ सजाताह (सर्जात्प्राप्तु); वीमि.; व्यग्र. ३९९; व्यस. १३६ विचिवत्; व्यस. १०६; विता. ८०१ सजा (स्वजा) म्ये तु (म्येऽध); राक्षौ. ४८४ विचिवत्; सेतु. २६७-८; विश्व. ६५ विचिवत्.

शुद्धरूपम् उच्यते । शिप्रस्योक्तर्तनात्त्र. नान्यो दण्डो विधीयते ॥' इति नारदस्मरणात्. प्रातिलोम्ये उत्कृष्ट-
वर्षस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः । एतच्च गुप्ता-
विषयम् । अन्यत्र तु घनदण्डः—'उभावपि हि तावेव
ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विष्णुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दग्धयौ
वा कटाभिना ॥ ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेतां वैश्य-
प्रार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥'
इति मनुस्मरणात् । शूद्रस्य पुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णां स्त्रियं
व्रजतो लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारौ । गुप्ता तु व्रजतस्तस्य
वधसर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तम्—'शूद्रो गुप्तमगुप्तं
वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण
हीयते ॥' इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजन्त्याः कर्णयो-
रादिग्रहणात्साक्षात् कर्तनम् । आनुलोम्येन वा सर्वणं
वा व्रजन्त्याः दण्डः कल्प्यः । अयं च वधाद्युपदेशो राज्ञ
एव तस्यैव पालनाधिकारात् द्विजातिमात्रस्य । तस्य
'ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत्' इति शस्त्रग्रहण-
निषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदनेन कालविलम्बनेन
कार्यातिपाताशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन् हन्यात्—
'शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते' । तथा 'नात-
न्नाशिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं
वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥' इति शस्त्रग्रहणाभ्यन्त-
ज्ञानाच्च । तथा क्षत्रियवैश्ययोरेत्योन्वयस्त्रयभिगमने यथा-
क्रमं सहस्र-पञ्चशतपणाल्मकौ दण्डौ वेदितव्यौ ।
सदाह मनुः—'वैश्यश्चेत्क्षत्रिया गुप्ता वैश्या वा क्षत्रियो
ऋजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां ताडुमौ दण्डमर्हतः ॥'
इति । * मिता.

(३) सर्वेषां वर्णानां सजातौ सर्वेण यत्संग्रहणं तत्रो-
त्तमसाहसो दण्डः । आनुलोम्ये ब्राह्मणादेः क्षत्रियादि-
रन्वयभिगमने तु मध्यमसाहसो दण्डः । गुप्ता बलाद्रच्छत
एतत् । यदाह मनुः—'सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु
ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहसो वै भवेद्भूमः ॥'
ते क्षत्रियावैश्ये । तथा—'अगुप्ते वैश्यराजन्ये शूद्रा वा
ब्राह्मणो व्रजन् । शतानि पञ्च दाप्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यज-
स्त्रियम् ॥' प्रातिलोम्ये हीनवर्णः पुरुष उत्तमवर्णां स्त्री-

* सक्., वीभि., व्यप्र., वित्त. मितावत् ।

त्येवरूपे संग्रहणे पुंसो वधः । स्त्रियास्तु कर्णकरनाप्रौष्ठ-
च्छेदनं कार्यम् । गुप्ताया स्त्रियामेतत् । अप.

(४) स्त्रीपुंसयोः परस्परानुरागजोपगमने तु दण्डमाह
याज्ञवल्क्यः— सजाताविति । अत्र नार्या अपि दण्डा-
भिधानात् अन्योन्यानुरागजोपमोगविषयमिदं वचनमिति
गम्यते, गुरुदण्डाभिधानात्, संबन्धिभिः प्रसह्य परि-
पालितचरितशालिनीविषयमिति च गम्यते । मध्यमो
दण्डः चत्वारिंशत्सहितपञ्चशतकार्षापणात्मकः । एवं च
पञ्चशताधिकत्वात् अयमपि गुरुदण्डः । 'ऋण वा यदि
वा दण्डः प्रायश्चित्तमथापि वा । यत्र पञ्चशतादिः
स्यात्तत्कार्यं गुरु कीर्तितम् ॥' इति स्मरणात् । तेन गुरु-
त्वान्मध्यमोऽपि पूर्वोक्तगुप्ताविषय एव । कर्णादिकर्तनं
तु प्रातिलोम्ये एव, तदनन्तराभिधानात् वधार्धतुल्य-
त्वाच्च । एवं च सजातावानुलोम्ये च नार्याः पुंसोऽभिहि-
तार्धदण्डः कल्पनीय इति वधार्धतुल्यकर्णादिकर्तनाभि-
धानादेवावगन्तव्यम् । स्मृच. ३२१

(५) कर्णादीत्यादिशब्दः केशादिपरः । एवञ्च पुंसः
कार्योऽधिकायामिति बृहस्पतिवाक्येऽपि स्त्रीकर्णादिसहित-
मेव प्रमापणं द्रष्टव्यम् । विर. ३९०

(६) चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीय-
गुप्तपरभार्यागमने साक्षीतिपणसहस्रो दण्डः । यदा
त्वानुलोम्येन हीनवर्णगुप्तपरभार्यागमनं तदा मध्यम-
साहसो दण्डः । Xपमा. ४६४

(७) यत्कृत् रत्नाकरकृता बृहस्पतिवाक्येऽपि स्त्रीणां
कर्णादिकर्तनसहितमेव प्रमापणमिति, तत्रोत्तमस्त्रिया
हीनाभिगमानुमतावभिलाषप्रकाशने वा कर्णच्छेदो न
त्वन्वयाऽपरघाभावादिति प्रतिभाति । *दवि. १६६-७

(८) एतच्चानुरागजसंग्रहणविषयम् । स्त्रिया अपि
दण्डाभिधानात् । बलात्कारोपधिकृतयोस्तु स्त्रिया अनय-
राश्रित्वेन दण्डाभावात् । अस्मादेव प्रातिलोम्येन गमने
पुरुषस्य वधं विधाय स्त्रियास्तदर्थतुल्यकर्णनासादिकर्तन-
विधानात् सजातीयागमने पुरुषस्य यावुक्तावुत्तममध्यम-
साहसौ दण्डौ तदर्धं स्त्रिया दण्ड इति सूचितम् ।

Xव्यप्र. ३९९

X शेषं मितावत् ।

* शेषं मितावत् निरवत् ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्तुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।
छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥

(१) प्रायश्चित्तातिरेकार्थं तु भेदेनाह—पितृष्वसामित्यादि । अत्र एवशब्दार्थे तुशब्दस्योत्कृष्य योजना, गच्छन् गुरुतल्पग एवेति । एतदुक्तं भवति—युक्त सखिभार्यादिषु समत्ववचन पितृष्वस्त्रादिषु गुरुतल्पग एव, यथान्यर्हिते मन्त्रिणि किमय राजसम इत्युच्यते भ्रवमय राजैवेति । एवञ्च वदता पितृष्वस्त्रादिषु गुरुतल्पान्यूनत्व तत्समातिरेकश्च दर्शितो भवति । अन्ये तु मुख्यमेव गुरुतल्प व्याचक्षते । (तदयुक्त ?) तत्त्वह मातुरनुपादानात् (अयुक्तम्) । स्मृत्यन्तरे च 'ब्रह्महसुरापगुरुतल्पग' इत्युक्त्वा 'मातापितृयोनिबंधाग' इत्युक्तं, 'स्तुपाया गवि च तत्समोऽवकर इत्येके' इति च । तदसमञ्जस स्यात्, अतः पूर्वैव व्याख्या ज्यायसी । मातुः सपत्नीति चासवर्णाभिप्रेता इतरासु तु गुरुतल्पसमत्वं मुख्यमेव यतः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. ३।२२७-८

(२) गुरुतल्पातिदेशमाह—पितुरिति । पितृष्वस्त्रादयः प्रसिद्धास्ताः गच्छन् गुरुतल्पगस्तस्य लिङ्गं छित्त्वा राज्ञा वधः कर्तव्यो दण्डार्थं प्रायश्चित्तं च तदेव । चशब्दाद्राज्ञीप्रव्रजितादीनां ग्रहणम् । यथाह नारदः—'माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुषा ॥ दुहिताचार्य-

(१) यास्मृ. ३।२३२; विश्व. ३।२२७ पूर्वार्धे (पितृष्वसा मातुलानीं स्तुषां मातृष्वसामपि); मिता.; अप.; स्मृच. ३२२; विर. ३९२ पू.; रत्न. १३१; विचि. १८४ पू.; ब्यनि. ४०० उक्त.; दवि. १७९; वीमि.; ब्यम. १०७; विता. ८०३; सेतु. २७० पू.; समु. १५५.

(२) यास्मृ. ३।२३३; विश्व. ३।२२८ याः स्त्रिया अपि (याश्च योषितः), मिता. छित्त्वा लिङ्गं (लिङ्गं छित्त्वा); अप. गच्छंस्तु (गच्छंश्च) छित्त्वा लिङ्गं (लिङ्गं छित्त्वा) अपि (तथा); ब्यक. १२७ अपि (तथा) उक्त.; स्मृच. ३२२ व्यकत्वत्; विर. ३९२ व्यकत्वत्; ३९९ व्यकत्वत्, उक्त.; रत्न. १३१ व्यकत्वत्; विचि. १८४ व्यकत्वत्; ब्यनि. ४०० स्त्रिया अपि (स्त्रियस्तथा); दवि. १७९ व्यकत्वत्; वीमि.; ब्यम. १०७; विता. ८०३; सेतु. २७० व्यकत्वत्; समु. १५५ व्यकत्वत्.

मार्यां च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता घात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते । शिश्वस्योत्कर्तनात्त्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥' इति । राज्ञी राज्यस्य कर्तुर्मार्या, न क्षत्रियस्यैव । तद्वमने प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् । घात्री मातृव्यतिरिक्ता स्तन्यदानादिना पोषयित्री । साध्वी व्रतचारिणी । वर्णोत्तमा ब्राह्मणी । अत्र मातृग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । अयं च लिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।' इति तस्य वधनिषेधात् वधस्यैव प्रायश्चित्तरूपत्वात् । अस्य च विषयं गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । अत्र स्तुषामगिन्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः सत्य एतानेव पुरुषान् वशीकृत्योपभुञ्जते तदा तासामपि पुरुषवद्वध एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतानि गुर्वधिक्षेपादितनयागमनपर्यन्तानि महापातकप्रतिदेशविषयाणि सद्यःपतनहेतुत्वात्पातकान्युच्यन्ते । यथाह बमः—'मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा । मातुलानी स्वसा श्वश्रूर्गत्वा सद्यः पतेन्नरः ॥' इति । गौतमेन पुनरन्येषामपि पातकत्वमुक्तम्—'मातृपितृयोनिबंधागस्तेननास्ति कनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतिक्त्वाग्निः पतिताः । पातकसंयोजकाश्चेति । तेषां च महापातकोपपातकमध्यपाठान्महापातकान्यूनत्वमुपपातकञ्च गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तम्—'महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तन्यूनमुपपातकम् ॥' इति । तथा चाङ्गिराः—'पातकेषु सहस्रं स्यान्महस्तु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यान्नरकं वर्षसंख्यया ॥' इति । * मिता.

अन्त्याभिगमने त्वङ्कथः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।
शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्थार्यागमे वधः ॥

* अप., स्मृच., विर., विचि., वीमि., ब्यम., विता. मितान्तत् ।

(१) यास्मृ. २।२९४; अपु. २५८।७३ (कुबन्धेन-ङ्कय गमयेदन्त्याप्रव्रजितागमे) एतावदेव; विश्व. २।२९७ क (क) थान्त्य (थान्त्य); मिता.; अप. २।२९३ त्वङ्कथः (त्वङ्कथ) शेषं विश्वत्; विर. ३९४ त्वङ्कथः (त्वङ्क)

(१) कामतस्तु त्रैवर्णिकानां— 'अन्त्याभिगमने त्वङ्कथः कबन्धेन प्रवासयेत् । शूद्रस्तथाङ्कथ एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥' अन्त्यशब्दोऽयं शूद्रान्ति-
कृष्टापशदवचनः । तामन्त्यामपशदस्त्रियं गच्छन्त्रैवर्णिकः
कबन्धेनाङ्कयित्वा स्वराष्ट्राद्द्विष्कार्यः । शूद्रस्तथाङ्क्य
एव स्यात् न बहिष्कार्यः । प्रायश्चित्तं त्वकुर्वतः कामतो
वाऽभ्यासादेतद् द्रष्टव्यम् । ततश्च शूद्रस्याप्रवासनं दासत्व-
ज्ञापनार्थम् । दासीकृत्य च प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् ।
अन्त्यस्य त्वप्रादस्य शूद्राचार्यस्यभिगमे वध एव ।
अनया दिशा सग्रहणस्वरूपपरिज्ञानोपायदण्डप्रपञ्चः
कार्यः । विश्व. २।२९७

(२) अन्त्या चाण्डाली तद्रमने त्रैवर्णिकान्प्राय-
श्चित्तानभिमुखान् 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' इति मनु-
वचनात्पणसहस्रं दण्डयित्वा कुबन्धेन कुत्सितबन्धेन
भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्राजिर्वासयेत् । प्रायश्चित्ता-
भिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव । शूद्रः पुनश्चाण्डाल्यभिगमेऽ-
न्त्य एव चाण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुनश्चाण्डा-
लादेरुत्कृष्टजातिस्थभिगमे वध एव । * मिता.

(३) अन्त्याश्चाण्डालक्षत्रायोगवस्त्रियः । तदभिगन्तारं
द्विजाति प्रायश्चित्तमकुर्वाणं कबन्धेन शिरोरहितेन पुसा
ललाटेऽङ्कयित्वा स्वराष्ट्रात्प्रवासयेत् । शूद्रस्तु प्रायश्चित्तं
कुर्वाणोऽप्यङ्क्य एव । अन्त्यस्य चाण्डालादेरुत्तमवर्णां
गच्छतो वध एव । अप.

(४) अङ्ककबन्धः अशिरस्कपुरुषाकारपुरुषाङ्कः
तेनाङ्कयित्वा त्रैवर्णिकं निर्वासयेत् । तथा शूद्रोऽङ्क्य
एव स्यात्, एवकारेण प्रवासनमात्रनिषेधः । तेनान्त्या-

* पमा. मितावत् । दण्डविवेके विवादादन्त्याकरमत्तं मिता-
श्वरामत्तं च अनूदितम् ।

शेषं विश्ववत्, पमा. ४७१ थान्त्य (थाङ्क्य) मूलपाठोऽपि
धृत ; रत्न. १३२ कु (क); विचि. १७९ (=) त्वङ्क्यः
कुबन्धेन (त्वङ्क्येनैव) थान्त्य (थाङ्क्य); व्यनि. ४०१
त्वङ्क्यः (ऽङ्कित्वा); दवि. १७६ त्वङ्क्य (त्वङ्कं) शेष
विश्ववत्, कामधेनौ कल्पतरौ चाङ्क्येति पठितम् ।; सवि. ४७३
बन्धेन (दण्डेन) र्यागमे (भिगमे), वीमि; व्यप्र. ४०४
त्वङ्क्यः (त्वङ्क्य); व्यड. १३८ त्वङ्क्यः कु (त्वाङ्क्य
क) मनुः; व्यम. १०७ पमावत्; विता. ८११; समु.
१५५; विव्य. ५५.

भिगमे वधोक्तेरविरोधः । अन्त्यस्यार्यागमे वधः । आर्यो
त्रैवर्णिकस्त्री, तदभिगमे, अन्त्यश्चाण्डालो वध्य इत्यर्थः ।
पारिजाते तु 'शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादिति' पठितं
व्याख्यातं च अन्त्य एव स्यान्न पुनः शूद्रेषु प्रवेष्टव्य
इति । अत्राविरोधो व्यक्त एव । विर. ३९४-५

(५) शूद्रस्त्वन्त्याभिगमे तथा भगाद्याकारेणाङ्क्य
एव, न तु प्रवास्यः स्यात् । * वीमि.

कन्याहरणे कन्यादूषणे च वर्णभेदेन दण्डविवेकः
अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं हान्यथाधमम् ।
दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोभ्ये वधः स्मृतः ॥

(१) सग्रहणप्रायत्वात् कन्याहरणमपि प्रसङ्गादाह—
अलङ्कृतमिति । अलङ्कृतोपकृतविवाहा । स्पष्ट-
मन्त्यत् । विश्व. २।२९१

(२) पारदार्यप्रसङ्गात्कन्यायामपि दण्डमाह—
अलङ्कृतमिति । विवाहाभिमुखीभूतामलङ्कृतां सवर्णां
कन्यामपहरन्नुत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखी
सवर्णां हरन् प्रथमं साहसम् । उत्कृष्टवर्णां कन्यामप-
हरतः पुनः क्षत्रियादेर्वध एव । दण्डविधानान्नापहर्तृ-
सकाशादाच्छिद्यान्यस्मै देयेति गम्यते । + मिता.

(३) भारुच्यादयस्तु, राज्ञा दण्डनीय एव । किन्तु
तस्य वरसंपत्तिरस्ति चेत् तस्मै देयेति पैशाचविवाहस्य
सम्भवादित्याहुः । धारेश्वरादयस्तु, वरसंपत्तिप्रतिपादनं
ह्यर्थदण्डान्तरम् । सवर्णां चेत्तस्मै देयेत्याहुः । सवि. ४७१

(४) अलङ्कृतमिति विवाहार्थमलङ्कृतां कन्यां
सवर्णासु मध्ये सवर्णामिति यावत् संमोगार्थमकामां

* शेष मितावत् ।
+ अप., विर., पमा., विचि., दवि., सवि., व्यप्र.,
विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८७, विश्व. २।२९१ हान्य (त्वन्त्य)
वर्णासु (वर्णस्तु); मिता. (ख) हरन् (हरेत्); अप. हान्य
(त्वन्त्यं) वर्णासु (वर्णा तु); व्यक. १२७; विर. ४०४;
पमा. ४६९; विचि. १७७, स्मृचि. २७ दण्डं दद्यात्
(दण्ड. स्यात्); दवि. १८५ स्मृतः (तथा); सवि. ४७१
उत्तम (द्युत्तमं); वीमि.; व्यप्र. ४०२ हान्य (त्वन्त्य);
व्यड. १३७ हरन् (हरेत्) हान्य (त्वन्त्य); विता. ८१६
हरन् (हरेत्), संतु. २७६; समु. १५६ व्यप्रवत्; विव्य.
५५.

हरन्नुत्तमसाहसं, अन्यथा विवाहार्थमलङ्कृतत्वाभावे
सवर्णमकामां कन्यां हरन्नधमं प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात् ।
अतिलेभ्येऽपकृष्टेनोत्कृष्टवर्णकन्याहरणे भर्तृवधः स्मृतः ।

वीमि.

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥

(१) कन्यास्वेव—‘सकामास्वनुलोमासु न दोष-
स्त्वन्यथाधमः ॥’ इच्छन्तीषु कन्यासु सवर्णास्वनुलोमासु
वा प्रदूष्यापद्धतासु न दोषः, गान्धर्वविवाहविषयत्वात् ।
अस्त्रनलङ्कृतापहरणे अधमो दण्डः, सोऽन्यथा निष्का-
मास्वित्यर्थः । दूषणे तु कन्याभिगमने करच्छेदः, अनि-
च्छन्त्यामेव । अन्यथा त्वङ्गुलिविच्छेदः स्मृत्यन्तरानु-
स्मरात् । प्रातिलेभ्येन तु कन्यादूषणे वध एव । तथा-
शब्दः स्मृत्यन्तरोक्तशूलरोहणादिप्रकारार्थः । स्पष्ट-
मन्यत् । विश्व. २।२९२

(२) आनुलोम्यापहरणे दण्डमाह—सकामास्विति ।
यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्यामपहरति तदा दोषा-
भावात् दण्डः । अन्यथा त्वनिच्छन्तीमपहरतः प्रथम-
साहसो दण्डः । कन्यादूषणे दण्डमाह—दूषणे त्विति ।
अनुलोमास्वित्यनुवर्तते । यद्यकामा कन्या बलात्कारेण
नखक्षतादिना दूषयति तदा तस्य करः छेत्तव्यः । यदा
पुनस्तामेवाङ्गुलिप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन् दूषयति तदा
मनुकृषट्शतघहितोऽङ्गुलिच्छेदः । ‘अभिषङ्ग तु यः
कन्यां कुर्याद्दूषेण मानवः । तस्याश्च कर्त्तव्योऽङ्गुल्यौ
दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥’ इति । यदा पुनः सानुरागा
पूर्ववद्दूषयति तदापि तैरेव विशेष उक्तः—‘सकामा
दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं
दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तये ॥’ इति । यदा तु कन्यैव

(१) यास्मृ. २।२८८; विश्व. २।२९२ दमः (ऽधमः);
मिता.; अप. विश्ववत्; व्यक. १२७; विर. ४०४; पमा.
४६९ अस्तथा (धः स्युतः); विचि. १७७ छेद उत्त (च्छेद-
स्तुत), व्यनि. ४०२ उत्तरार्थे (अन्यथा प्रातिलेभ्येन गमने वध
इत्येते); दवि. १८५ दोषस्त्व (दोषो ह्य) दमः (ऽधमः)
शेषं विचिवत् : १८२ उत्त.; सवि. ४७२ पू.; वीमि.;
व्यप्र. ४०३ पमावत्; व्यउ. १३७; विता. ८१६; सेतु.
२७६ स्वनुलोमा (स्वानुलोम्या) शेषं विचिवत्, समु. १५६
पमावत्.

कन्या दूषयति. विदग्धा वा तत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः ।
‘कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः । या-
तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥ अङ्गु-
ल्योरेव वा छेदं खरेणोद्ग्रहन तथा ॥’ इति । कन्या
कुर्यादिति कन्या योनिक्षतवर्ती कुर्यादित्यर्थः । यदा
पुनरुत्कृष्टजातीया कन्यामविशेषात्सकामामकामा वाभि-
गच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वध एव । ‘उत्तमा
सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।’ इति मनुस्मरणात् ।
यदा सवर्णा सकामामभिगच्छति तदा गोमिथुन शुल्कं
तत्पित्रे दद्यात् यदीच्छति । पितरि तु शुल्कमनिच्छति
दण्डरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात् । सवर्णमकामां तु गच्छतो
वध एव । यथाह मनुः—‘शुल्कं दद्यात्सेवमानः
समामिच्छेत्पिता यदि । योऽकामा दूषयेत्कन्या स
सद्यो वधमर्हति । सकामा दूषयस्तुल्यो न वध प्राप्नु-
यान्नरः ॥’ इति । *मिता.

(३) उत्तमवर्णेन हीनवर्णासु सकामासु कन्यास्वप-
द्धतासु नास्त्यपहर्तुर्दोषः । अन्यथा त्वकामास्वधमः
प्रथमसाहसः । एतच्चापहारमात्रे दण्डविधानम् । कन्या
दूषयतोऽधुना दण्डमाह—दूषणे इति । यस्तु कन्याया
अङ्गुल्या योनिक्षतं कृत्वा दूषणं करोति, तस्य करच्छेदो
दण्डः । अस्मिन्दोष उत्तमवर्णकन्याविषये दूषयितुर्वधः ।
करशब्दोऽत्राङ्गुल्या वर्तते । अप.

(४) अन्यथा तु तस्या अकामत्वे हर्तुर्दमः ।
नारदः—‘सकामाया तु कन्याया सवर्णे नास्त्यतिक्रमः ।
किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स एवैना समुद्बहेत् ॥’ अका-
मायां तु ह्यताया शस्त्रः—‘समाःशुल्कमाभरणं द्विगुणं
च स्त्रीधनं दत्त्वा प्रतिपद्येत् ।’ *वीमि.

कन्यादोषख्यापनपशुगणनहीनस्त्रीगमनादौ दण्डविधिः
शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिशंसने ।
पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च

मध्यमम् ।।

* पमा., विर., विचि., दवि., सवि., व्यप्र., व्यउ.,
विता. मितावत् ।

× शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८९, अपु. २५८।७१ दद्यात् (दाप्यो)
गां च (गाश्च) उत्त.; विश्व. २।२९३ दद्यात् (दाप्या)
शंसने (शंसिता) हीना स्त्री (हीनस्त्री); मिता.; अप.

(१) दूषयितुर्दण्ड उक्तः । दूष्या तु कन्या— शतं स्त्री दूषणे दाप्याः द्वे तु मिथ्याभिशांसिताः । पशुन् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्रीं गां च मध्यमम् ॥ स्त्री-त्वेनोपगम्य दूषिता कन्या स्त्रीत्युक्ता । सा दूषणे कृते शत दण्ड्या । यदि त्वदुष्टामेव दूषितेयमिति ब्रूयात्, ततो मिथ्याभिशांसिता द्वे शते दण्ड्यः । गोव्यतिरिक्ता-श्चादिपशुगमने शत दण्ड्यः । हीना त्वनुलोमा स्त्रियं गां च गच्छतो मध्यमो दण्डः । हीनस्त्रीवचनं गवादिष्वपि स्त्रीवद् दण्डदानदृष्टान्तत्वेन । अन्यथा तु प्रागेषोक्तत्वात् पुनरुक्तैव स्यात् । तस्मात् पश्वादिष्वपि स्त्रीवचनान्तुर्दण्डादिकल्पनं परिग्रहविशेषाश्रयं योज्यम् ।

विश्व. २।२९३

(२) स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्याऽवमृश्यते । तस्या यदि कश्चिद्विद्यमानानेवापस्मारराजयश्मादिदीर्घकुत्सित-रोगससुष्टमैथुनत्वादिदोषान् प्रकाश्येयमकन्येति दूषयति असौ शत दाप्यः । मिथ्याभिशांसने तु पुनरविद्यमान-दोषाविष्कारेण दूषणे द्वे शते दापनीयः । गोव्यतिरिक्त-पशुगमने तु शत दाप्यः । यः पुनर्हीनो स्त्रियमन्त्याव-सायिनीमविशेषात् सकामामकामा वा गां चाभिगच्छ-त्यसौ मध्यमसाहसं दण्डनीयः ।

(३) स्त्रियाः कन्याया दूषणं क्षतयोनित्वादिकेना-कन्यात्वाभिधानम् । तत्कर्तुः पणशतं दण्डः । तदेव चेन्मिथ्या ब्रूयात्पणशतद्वयं दण्ड्यः । गोव्यतिरिक्तं पशुं गच्छन् पणशत दाप्यः । अन्त्यजा स्त्रीं गा च गच्छतो मध्यमसाहसो दण्डः । हीनस्त्री गच्छतो ब्राह्मणव्यति-रिक्तस्यायं दण्डः । ब्राह्मणस्य तु सहस्रं, सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् इति वचनात् । अप.

(४) हीनास्त्रीं स्त्रियतासादिकाम् । विर. ४०७

शसने (शंसिता) पशु (पशुं) हीनां स्त्रीं (हीनस्त्री); व्यक. १२८ (=) हीनां स्त्रीं गा च (हीनास्त्रीं चैव) उक्त.; विर. ४०७ दाप्यो .. च (दण्ड्यो हीनास्त्रीं चैव) उक्त.; पमा. ४६९ हीनां स्त्रीं (हीनस्त्रीं); स्मृचि. २७ दूषात् (दाप्यो) शेषं पमावत्; दवि. १९१ व्यकवत्, उक्त. : २१० शंसने (शंसिता) पू.; वीमि.; व्यग्र. ४०३; व्यड. १३८; व्यम. १०८ हीनां (हीना); विता. ८१९; सेतु. २७९ (=) विरवत्, उक्त.; समु. १५६.

(५) वरस्य तु मिथ्यादोषाभिधायित्वे 'दूषयितु मृषां शतम्' इति प्रथमाव्याये दण्डं उक्तः । बर्थाय दोषाभिधायित्वे तु वरस्य न दोषः । यश्चानिति गोव्यति-रिक्तप्रशुन् छाग्यादिकानित्यर्थः । हीनां स्त्रीं शूद्रां गां वा गच्छन्मध्यमं साहसं दाप्यः । चकारेण गुप्तक्षत्रिया-वैश्वर्योगमने उत्तमसाहसं दाप्यं इति पूर्वोदाहृतं मनु-वाक्यसिद्धं समुच्चीयते । * वीमि.

दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः, प्रसक्तविशेषु
वेद्यावेतनविचारश्च

अचरुद्दासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥

(१) परिग्रहानुसारेणैव च— 'अचरुद्दासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चा-शत्पणिक दमम् ॥' भुजिष्याः कर्मकारिण्यो दास्यः । तास्वपि स्वामिकर्मपरिहापणेनाक्रम्य गच्छतो दण्डः । गम्यास्वपि शूद्रादीनासु परतमर्तृकासु भ्रातृभार्यासु पुण्या-ञ्जल्याद्यनुपनीतासु । पुवचनमवसद्धादिस्त्रीणामवैदण्ड्यत्व-ज्ञापनार्थम् । विश्व. २।२९४

(२) साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह— 'अचरुद्दासविति । गच्छन्मिन्यनुवर्तते । उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियौ दास्यस्ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिव्युदासार्थं गृह एव स्यात्तद्व्य-भित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो मिरुद्धा अवसद्धाः । पुरुष-नियतपरिग्रहा भुजिष्याः । यदा दास्योऽवसद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्त्वदा तासु, तथा चशब्दाद्देश्यात्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां च ग्रहणं, तासु च सर्वपुरुष-साधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत् पणान् दण्ड-नीयः । परपरिग्रहीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात् । एतच्च

* शेष मितवत् ।

(१) यासु. २।२९०; अयु. २५८।७२; विश्व. २।२९४; मित्ता.; अप.; व्यक. १२८; विर. ४०६; पमा. ४६७; रत्न. १३२; स्मृचि. २७; व्यनि. ४०३; दवि. १८९; नृप्र. २०८-९ णिकं (णकं); मच. ८।३६३; सवि. ४७३ अव (अप) पञ्चाशत्पणिकं (पञ्चाशत्पणिकं); वीमि.; व्यग्र. ४०१; व्यड. १३८; व्यम. १०७; विता-८०८; बाल. २।१३४; सेतु. २७८; समु. १५६ नृप्रवत्.

स्वष्टमुक्तं नारदेन— 'स्वैरिण्याब्राह्मणी वेद्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः ॥' इति । निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी ।

ननु च स्वैरिण्यादीना साधारणतया गम्यत्वाभिधानमुक्तम् । न हि जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके साधारण्यः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि । 'स्वैरिण्यो दास्यश्च तावद्दर्णस्त्रिय एव । 'स्वैरिणी या पतिं हित्वा सर्वर्णं कामतः श्रयेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥' इति मनुस्मरणात् । न च दर्णस्त्रीणां यत्नौ जीवितं मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते । 'दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । परिचार्यः स्त्रिया साध्या सततं देववत्पतिः ॥ कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः श्रुमैः । न तु नामापि गृह्णीयात्पत्न्यौ प्रेते फस्य तु ॥' इति निषेधस्मरणात् । नापि कन्यावस्थायाः साधारणत्वम् । पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव दानोपदेशात् । दात्रमावेऽपि तथाविधाया एव स्वयंबरोपदेशात् । न च दासीभावात्स्वधर्माधिकारच्युतिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यं न स्वधर्मपरित्यागः । नापि वेद्या साधारणी वर्णानुलोमजव्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासम्भवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदेवागम्यत्वम् । प्रतिलोम्ये तु तासां नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासां निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात् पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् ।

सत्यमेवम् । किं त्वत्र स्वैरिण्याद्युपभोगे पित्रादिरक्षकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्ववाचोयुक्तिः । दण्डभावाद्भाववरुद्धासु दासीष्विति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितास्वर्थादवगम्यते । स्वैरिण्यादीनां पुनर्दण्डभावावो विधानाभावात् । 'कन्यां मज्जन्तीभुक्तुष्टां न किञ्चिदपि दापयेत्' इति लिङ्गनिदर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मरक्षलननिमित्तं गम्यानां गन्तुणां चाविशेषाद्भवत्येव । यत्पुनर्वेश्याना जात्यन्तरासंभवेन वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तं— 'वेद्या वर्णानुलोमाद्यन्तःपातिन्यो मनुष्यजात्याश्रयत्वात् ब्राह्मणादिवत्' इति । तत्र । तत्र कुण्डगोलकादिभिरनैकान्तिकत्वात् ।

अतो वेद्याख्या काचिज्जातिरनादिर्वेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वेश्येति ब्राह्मण्यादिवल्लोकप्रसिद्धिबलादभ्युपगमनीयम् । न च निर्मूलेय प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे— 'पञ्चचूडा नाम काश्चनाप्सरसस्तत्संततिर्वेश्याख्या पञ्चमी जातिः' इति । अतस्तासा नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने नादृष्टदोषो नापि दण्डः । तासु चानवरुद्धासु गच्छता पुरुषाणा यद्यपि न दण्डस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव । 'स्वदारनियतः सदा' इति नियमात् । 'पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्य विधीयते' इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यम् । * मिता.

(३) अवरुद्धासु दासीषु अन्येनावरुध्य धृता या दास्यः तासु अनुलोमजास्वपि । विर. ४०६

(४) हीना स्त्रीमित्युक्तमपवदति— अवरुद्धास्वित्यादि । दासी पुरुषविशेषेण विवाहा परिग्रहीता च त्रिविधा, एकेन पुरुषेण स्वभोगार्थं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा भुजिष्या वेद्या चेति । भुजिष्या च स्वमित्रपुरुषान्तरोपभोगविषयः स्वपरिचर्याकारिणी । तासु त्रिविधासु आद्यचरमकथितासु नियतपुरुषेण गम्यास्वपि परःपुमान् गच्छन् पञ्चाशत्पणमितं दमम् । वीमि.

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ॥
बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥

(१) अदत्त्वैव शुल्क— 'प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ द्विर्द्वादशपणः पृथक् ॥' अकामाभिगमने बहूनामेकस्यामेव

* अप., पमा., रत्न., दवि., सवि., व्यप्र., व्यड., व्यम., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२९१; अपु. २।५८।७३ पू.; विश्व. २।२९५ चतुर्विंशतिकः (द्विर्द्वादशपणः); मिता.; अप.; व्यक. १२८ उक्त.; विर. ४०६ दास्यभिगमे (दास्या गमने); पमा. ४६८; विचि. १८७-८ बहूनां (बहुना) शेषं विरवत्; व्यनि. ४०३ दास्यभिगमे (वेश्यागमने); दवि. १९० (=) दण्डो ... स्मृतः (पञ्चाशत्पणिको दम.) शेषं विरवत्; सवि. ४७३ ऽसौ (सा) तिकः (तितः); वीमि.; व्यप्र. ४०२; व्यड. १३८; विता. ८१०; बाल. २।१३४ पू.; सेतु. २७८ विरवत्; समु. १५५ बहूना (बहुनो).

दास्यां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणो दण्डः । विश्व. २।२९५

(२) 'अवरुद्धासु दासीषु' इत्यनेन दासीसैरि-
ष्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विदधतस्तास्वभुजिष्यासु
दण्डो नास्तीत्यर्थादुक्तं तदपवादमाह— प्रसह्येति ।
पुरुषसंभोगजीविकासु दासीषु स्वैरिष्यादिषु शुल्कदान-
विरहेण प्रसह्य बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः ।
यदि बहव एकामनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिगच्छन्ति
तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमित दण्डं दण्डनीयाः ।
यदा पुनस्तदिच्छया भ्राटिं दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि
बलाद्ब्रजन्ति तदा तेषामदोषः, यदि व्याध्याद्यभिभव-
स्तस्या न स्यात् । 'व्याधिता सभ्रमा व्यग्रा राज-
कर्मपरायणा । आमन्त्रिता चेन्नागच्छेददण्ड्या बडवा
स्यूता ॥' इति नारदवचनात् । मिता.

(३) परदासीं हठादभिगच्छतो दशपणो दण्डः ।
अनिच्छन्ती बहूनामभिगच्छतां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणः ।
अप.

(४) एवं च सकामाया वेद्याया एकेन बहुभिर्वा-
ऽभिगमे दण्डाभावः । अवरुद्धासुजिष्ययोरपि नियत-
पुरुषस्याभिगमे दण्डाभावः, गम्यास्वित्यभिधानादिति
भिन्नाक्षरास्वरसः । मिश्रास्तु— 'वेद्यागामी द्विजो दण्ड्यो
वेद्याशुल्कं षणं स्मृतम् ।' इति नारदेन शुल्कतुल्यदण्डो
मध्यमसाहस्ररूपे ब्राह्मणस्तोक्त इति न कापि दण्डाभाव
इत्याहुः । तेषां चायमाशयः— 'बहुभिर्मुक्तपूर्वा या ता
गच्छेयुर्नराधमाः । तस्यां वेद्यावदिच्छन्ति दण्डनं न
तु दारवत् ॥' इति व्यासेन नराधमत्वेनोपन्यासात्
सामान्यत एव मुक्तपूर्वागमने दण्ड उक्तः । 'स्वदार-
निरतश्चैवेति ग्रन्थकृता प्रथमाध्याये स्वदारव्यतिरिक्त-
अमनमर्थतः प्रतिषिद्धमिति गम्यास्वित्यनेन नान्यापेक्षा-
स्वदण्डप्रयोजकगमनयोग्यास्वित्येव विवेक्षणीयं, न च
निषिद्धेऽपि वेद्यागमने मानाभावादण्डाभावः । 'अग-
म्यागामिनः शास्तिदण्डो राज्ञः प्रकीर्तितः । प्रायश्चित्त-
विधानं तु पापराशोर्विशोधनम् ॥' इति प्रायश्चित्तदण्ड
उक्तो नारदेन, ग्रन्थकृता तु दशपणादिरिति विरोध इति
वाच्यं, प्रकृतदण्डस्य शूद्रपरत्वात् । एवं च पञ्चाशत्पणो
यत्र शूद्रस्योक्तो ग्रन्थकृता तत्र ब्राह्मणस्य पञ्चाशत्परि-
मितो दण्डः, क्षत्रियस्य प्रथमसाहसो, वैश्यस्य तदर्ध-

व्य. कां. २३६

मित्यहम् । एवं दशपणस्थलेऽपि द्वैगुण्यं वैद्यादेः
कल्पनीयमित्याभाति । वीमि.

गृहीतचेतना वेद्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।
अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव हि ॥
यदा तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्थापि अर्थपतिं नेच्छति
तदा द्विगुणं शुल्कं दद्यात् । तथा शुल्कं दत्त्वा स्वय-
मनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसः शुल्कहानिरेव । 'शुल्कं गृहीत्वा
पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अनिच्छन् दत्तशुल्कोऽपि
शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥' इति तेनैवोक्तम् । तथा न्योऽ-
पि विशेषस्तेनैव दर्शितः— 'अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय
पुमान्, क्षियम् । अक्रमेण च संगच्छन् पाददन्तनखा-
दिभिः ॥ अयोनौ वाऽभिगच्छेद्यो बहुभिर्वाऽपि वासयेत् ।
शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ वेद्याप्रधाना
यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः । तत्समुत्थेषु कार्येषु
निर्णयं संशये विदुः ॥' इति । मिता.

अयोनिपुरुषप्रजितान्यतमगमने दण्डविधिः

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहतः ।
चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रज्रजितागमे ॥

(१) अविशेषेणैव तु— 'अयोनौ गच्छतो योषां
पुरुषं चाभिमेहतः । द्विर्द्वादशपणो दण्डस्तथा प्रज्रजिता-
गमे ॥' आस्यपादादौ पुरुषस्य शिश्नप्रक्षेपणं पुरुष-
मेहनम् । व्यभिचारिणीत्वाद् ज्ञातिभिस्यक्ता स्त्री
प्रज्रजिता । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२९६

(१) यास्मृ. २।२९२; मिता.; अप. अयं श्लोको नोप-
कल्प्यते, विता. ८११ दाप्यः (दाप्या).

(२) यास्मृ. २।२९३; विश्व. २।२९६ वाऽपि (चाभि)
चतुर्विंशतिको (द्विर्द्वादशपणो); मिता.; अप. २।२९२
वाऽपि (चाधि); व्यक. १२८ चतुर्विंशतिको (चत्वारिंशत्पणो);
विर. ४०६-७ योषां (रगात्) चतुर्विंशतिको (चत्वारि-
शत्पणी); पमा. ४७१ (=) प्रज्रजितागमे (प्रज्रजितासु च);
विचि. १८८ तो योषां (तस्तेषा) शेषं व्यकवत्, व्यनि.
४०३, दवि. १७९ व्यकवत्, उक्त. : १९२ व्यकवत्;
वीमि.; व्यप्र ४०४ वाऽपि (वाऽभि); व्यउ. १३९
व्यप्रवत्; व्यम. १०८ पुरुषं वाऽपि (पुरीष वाऽभि);
विता. ८११ व्यप्रवत्; सेतु. ३२५ व्यकवत्; समु. १५६
व्यप्रवत्.

(२) यस्तु स्वयीषां मुखादावभिगच्छति, पुरुषं वाभिमुखो मेहति तथा प्रव्रजिता वाः गच्छन्त्यसौ चतुर्विंशतिपणान् दण्डनीयः । मिता.

(३) यः पुनरयोनौ मुखादौ योषां योषितं गच्छति, यश्च पुरुषमधि पुरुषस्थोपरि मेहं मूत्रपुरीष चोत्सृजति, यश्च प्रव्रजिताश्रमणिकादिकांमुपैति, तस्य चतुर्विंशतिपणो दण्डः । चत्वारिंशत्पणो दण्ड इति वा पाठे चत्वारिंशत्पणरूपः । अप.

(४) यद्यकामाऽसौ बहुभिर्गम्यते तदा पृथक् पृथक् चतुर्विंशतिपणो दण्डः । अयोनौ पुरुष मेहतः अतिरोगेण पुरुषमभिगच्छतः । प्रव्रजिता शाक्यादिस्त्री तस्या गमे अभिगमे । विर. ४०७

(५) अयोनौ स्त्रिया एव मुखादौ गच्छतः मेदप्रयोग कुर्वतः । पुरुष मेहतः अतिरोगेण पुरुषमभिगच्छतः । प्रव्रजिता तापसी । विचि. १८८

(६) तत्राऽयोनिपद मानुषीयोनिव्यतिरेकपरं, तस्य द्वौ भेदौ, स्त्रीपुसयोरवयवान्तरं गवादियोनिश्च । तयो-रङ्गान्तराभिगमे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः— 'अयोनौ गच्छतो योषा पुरुष वापि मेहतः । चत्वारिंशत्पणो दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥' मितक्षराया चतुर्विंशतिको दण्ड इति पठितम् । अयोनौ योषामिति— अयोनौ मुखे, द्रविडोत्कलादौ दृष्टत्वात् कामागमेषु श्रुतत्वाच्च । तत्र हीदमौपरिष्कमित्याख्यायते जघन्यस्य कर्मणः उपरिष्ठात् प्रवर्त्यमानत्वात् । आह च वात्स्यायनः— तस्या वदने यजघनकर्म तदौपरिष्कमिति । इह याः स्वौपरिष्कमिच्छन्ति, न ताभिः सह युज्यन्ते इत्यादिवचनाद्वेद्यादास्यादौ फलतः तस्यावगमात्, 'घर्मपत्न्यां सुव्रतायां मुखे मैथुनकारिणः । पत्नी विघातुर्भवति..... ॥' इति कर्मविपाकसमुच्चयवचनसंवादाच्च घर्मपत्नीमात्रे निषेधः पर्यवस्यति, एवञ्च तत्रैवायं दण्डः । तस्य निषेधेन सममेकविषयत्वात् । स्वयोषां यो मुखादावभिगच्छतीति विज्ञानेश्वरीयव्याख्यानदर्शनाच्चेति केचित् । तन्न— 'अयोनौ गच्छतो योषामिति सामान्यश्रुतौ बाधकाभावात् । निषेधस्यापि तथाविधक्रियामात्रविषयत्वात् । दण्डभेदप्रकरणोपदर्शितविष्णुपुराणसंवादात् । पुरुषं वापि

मेहत् इत्यतिरोगेण पुरुषमेवाभिगच्छत इत्यर्थः ।

दवि. १९२-३

(७) अपिक्कारेण गन्तव्यात्वे पूर्वदण्डाधिक्यं समुच्चिनोति । वीभि.

नारदः

संग्रहणलक्षणामि

परस्त्रिया सहाकालेऽदेशे वा पुरुषस्य तु ।

स्थानसंभाषणामोदाख्यः संग्रहणक्रमाः ॥

(१) अकाले रात्र्यादौ, अदेशे निर्जनादौ, स्थानमेकत्र स्थितिः, आमोदः परिहासः । विर. ३८०

(२) संग्रहणमिति, सम्यगुच्यते तदनुरक्ततया प्रमीयते आशयो येन तत्संग्रहणम् । अनन्यथासिद्धपरस्त्रीसलापादि तेन कर्मणा वचसा च परस्परमनुरक्तावनुमीयेते । अनन्यथासिद्धत्वबलादेवाज्ञतया ऋजुतया कार्योत्कण्ठ्यादिना अन्यथाभिसंधिना वा कृतः संलापादिर्न संग्रहणम् । एतत्परमेव मनुवचनमपि— 'भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः करवस्तथा । संभाषणं गृहे स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥' इति । विचि. १७०

(३) परमार्याया सहाकाले रात्र्यादौ अदेशे दिवाप्यपवरकादौ मिथः परस्परतो रहसि वा, उमयत्र महाजनमध्ये प्रकाशमदोष इत्युक्तं भवति, पुरुषस्य सहस्थानसंभाषणामोदा इति क्रीडारतिविसंभ्राज्य एते संग्रहणारम्भाः संग्रहणान्येव ।

नामा. १३६२ (पृ. १३७-८)

नदीनां संगमे तीर्थेष्वारामेषु वनेषु च ।

स्त्रीपुंसौ यत्समेयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥

नदीसंगमादिषु व्याजेन रहः स्त्रीपुंसौ संगच्छेयातां,

(१) नासं. १३६२ पुरुषस्य तु (भवतो मिथः); नास्मृ. १५६२ नासंवदः; स्मृच. ८; विर. ३८० ऽदेशे च (अदेशे); विचि. १७० विरक्तः; सेतु. २६१ ऽदेशे च पु (अदेशे पू); समु. १५३ दाख्यः (दाः स्त्रियाः).

(२) नासं. १३६३ उत्तरार्धे (स्त्री पुमांश्च समेयातां प्राञ्च संग्रहणं भवेत्); नास्मृ. १५६३ त्समे (त्समी); ब्वक. १२४ तच्च (तत्तु); विर. ३८०; विचि. १७० तीर्थेषु (तीर्थे अ) त्समे (त्समी); ज्यनि. ३९९ च्वा (ऽप्या); सेतु. २६१-२ विचिवदः; समु. १५३ च्वा (ऽप्या).

तत् संग्रहणं ग्राह्यम् । नामा. १३।६३ (पृ. १३८)

द्वितीप्रस्थापनैर्वाऽपि लेखसंग्रहणैरपि ।

अन्यैश्च विविधैर्दोषैर्ग्राह्यं संग्रहणं बुधैः ॥

द्वितीप्रस्थापनमपि भावदोषलिङ्गम् । एव लेखा-
संग्रहणमपि । परभार्यायां परपुरुषस्य वा परस्परतः कः
प्रसङ्गः ? दुष्टैरन्यैरपि प्रेक्षितप्रकाशनपरिहासादिभिः
संग्रहणमेवासंबद्धानाम् । नामा. १३।६४ (पृ. १३८)

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
परस्परस्यानुमतं सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

स्त्रियं परः स्पृशेत् स्तनोष्ठादौ, तथा वा तत्र स्पृष्टो
मर्षयेत् । अन्योन्यानुमते प्रीयमाणवप्रियमाणौ वा न
रुष्टौ, सर्वमेवंरूपं संग्रहणं भवेत् ।

नामा. १३।६५ (पृ. १३८)

वैश्वैराभरणैर्मास्त्यैः पानैर्मक्ष्यैस्तथैव च ।

संग्रह्यमाणैर्गन्धैश्च वेद्यं संग्रहणं बुधैः ॥

भक्ष्यादिप्रेषणैरप्यसंबद्धानां संग्रहणम् ।

नामा. १३।६६ (पृ. १३८)

उपकारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

उपचारक्रिया उद्यतवस्त्रालङ्कारदानादि, केलिर्नर्म-
हस्तः, भूषणवासस्पर्शः, एकखट्वासनादि सर्वे संग्रह-

(१) नासं. १३।६४ वाऽपि लेख (श्लेष लेखा) उत्तरार्धे
(अन्यैरपि व्यतीचारेः सर्वं संग्रहणं स्मृतम्); नास्मृ. १५।६४,
विर. ३८० प्रस्थापनै (संग्रहणै) उत्तरार्धे (अन्यैर्वाऽपि
व्यभिचरैराद्यं संग्रहणं स्मृतम्); विचि. १७० प्रस्थापनै
(संग्रहणै) उत्तरार्धे (अन्यैर्वाऽपि व्यभिचरैराद्यं संग्रहणं
स्मृतम्).

(२) नासं. १३।६५ तत्र (तथा) मतं... स्मृतम् (मते
तत्र संग्रहणं भवेत्), नास्मृ. १५।६५; अप. २।२८४
व्यासः; व्यक. १२४ मतं (मते) नारदः मनुश्च; स्मृच. ९
मतं (मते:).

(३) नासं. १३।६६ पूर्वार्धे (मक्ष्यैर्वा यदि वा भोज्यैर्वैश्वै-
र्मास्त्यैस्तथैव च) वेद्यं (सर्वं) बुधैः (भवेत्); नास्मृ.
१५।६८.

(४) नासं. १३।६७ उपकार (उपचार); नास्मृ.
१५।६६; अप. २।२८४ कार (कारः) खट्वा (शय्या)
व्यासः; व्यक. १२४ नारदः मनुश्च.

णम् ।

नामा. १३।६७ (पृ. १३८)

दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लेषाद्यया वा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं मुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥

दर्पान्मोहाद् वेदशोऽहमिति श्लाघमानो वा स्वयमे-
वाकस्माद् ब्रूयात् मयेयं मुक्तपूर्वेति अन्तर्गत गूहितुम-
शक्तः, तदपि संग्रहणम् । नामा. १३।६८ (पृ. १३८)

पाणौ यश्च निगृहीयाद्वेण्यां वस्त्राञ्चलेऽपि वा ।

तिष्ठतिष्ठेति वा ब्रूयात् सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

पाणिग्रहणाद्यपि संग्रहणलिङ्गं प्रीतिप्रकाशनात् ।

नामा. १३।६९ (पृ. १३८)

संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः

नाथवत्या परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।

दृष्टं संग्रहणं तच्चैर्नागतायाः स्वयं गृहे ॥

(१) नाथवत्यास्तावत्संग्रहणं दृष्टं दण्डयतावीज
यदि सैव संग्रहीतुर्यहं स्वेच्छया समागत्य संग्राहयति तदा
तदपि न दृष्टमित्यर्थः । विचि. १७५

(२) नाथवद्गृहणं वेद्यादिनिवृत्त्यर्थम् । गु (तायाः?
तया) । पुरुषस्यास्वगृहे परगृहे संयुक्तस्य परस्त्रिया सह
संग्रहणज्ञैः संग्रहणं दृष्टं ज्ञातम् । स्वयमागताया पुरुषस्य
गृहे संयुक्तायां न संग्रहणम् । नात्र पुरुषस्य दोषः ।

नामा. १३।६० (पृ. १३७)

अदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीबस्याक्षमकस्य च ।

स्वेच्छानुपेयुषो दारात्न दोषः साहसे भवेत् ॥

(१) नासं. १३।६८ पूर्व...तच्च (मयेयं मुक्तपूर्वेति सर्वं);
नास्मृ. १५।६९ पूर्व...ति (मयेयं मुक्तपूर्वेति); अप.
२।२८४; व्यक. १२४; विर. ३८१; विचि. १७२;
व्यप्र. ३९८ मनुनारदौ; समु. १५३.

(२) नासं. १३।६९ चले (न्तरे); नास्मृ. १५।६७
यश्च (यश्च); अप. २।२८४; व्यक. १२४; स्मृच. ९;
विर. ३८१ यश्च नि (यश्चापि) द्वेष्यां (द्वेष्या); विचि.
१७२ विरवत्; समु. १५३.

(३) नासं. १३।६०; नास्मृ. १५।६० नाथवत्या
(नाथवत्या); व्यक. १२५; विर. ३८५ दृष्ट (दुष्ट);
विचि. १७५ विरवत्; द्वा. १५७ विरवत्, कालायनः;
समु. २६६ विरवत्, विचि. ५४, विरवत्.

(४) नासं. १३।६१ अह (प्रह) स्यात् (स्य क्ष)

(१) तेन क्लीबस्याक्षमस्य वा स्वेच्छान् स्वच्छन्दान् दारान् तथादुष्टत्यक्तान् स्वच्छन्दान् दारानुपगच्छतः पुरुषस्य न दण्ड इत्यर्थः । स्वेच्छान् दारान् उपेयुष इत्यन्वयः । विर. ३८६

(२) परित्यक्तान् क्लीबपतिकानक्षमपतिकान् वा परदारान् स्वेच्छास्तद्गृहेऽपि सगृह्णतो अभिगच्छतो वा न दण्ड इत्यर्थः । विरिच. १७५

(३) प्रदुष्टा एव त्यक्ताः प्रदुष्ट्युक्ताः, ता दारा यस्य, दुष्टेत्युत्सृष्टा भार्या येन, क्लीबस्य च क्षमकस्य च गच्छन्ती परेणेच्छति, तस्य दारैरिच्छद्भिः समच्छतो न साहसदोषः सग्रहणमित्यर्थः । पूर्वस्यापवादः ।

नामा. १३६१ (पृ. १३७)

वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः

स्वजात्यतिक्रमे पुंसांमुक्तमुत्तमसाहसम् ।

विपर्यये मध्यमस्तु प्रतिलोमे प्रमापणम् ॥

स्वजातीयाया ब्राह्मण्या ब्राह्मणस्य, क्षत्रियायाः क्षत्रियस्येत्यादि, संग्रहणे उत्तमसाहसं सहस्रमिति । विपर्यये ब्राह्मणस्योनया क्षत्रिययेत्यादि, मध्यमसाहसं पञ्च शतानि । प्रतिलोमे ब्राह्मण्याः क्षत्रियस्य, क्षत्रियाया वैश्यस्येत्यादि, संग्रहणे मरणमेव दण्ड इति ।

नामा. १३७० (पृ. १३९)

माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥

स्वेच्छानु (स्वेच्छैश्च) दारान् (दारैर्न) साहसे (साहसो) ; नास्मृ. १५६१ स्याक्षमक (स्य क्षयिक) स्वेच्छा (सेच्छ) ; व्यक. १२५ अदु (प्रदु) नारदकाल्यायनौ ; विर. ३८६ विष्णुः ; विचि. १७५ स्याक्षमकस्य (स्याप्यक्षमस्य) विष्णुः ; दवि. १५८ अदु (प्रदु) स्वेच्छा (सेच्छ) नारदकाल्यायनौ ; सेतु. २७० स्वेच्छा (सेच्छ) विष्णुः ; विच्य. ५४ साहसे (सग्रहे) .

(१) नासं. १३७० ; नास्मृ. १५७० (सजात्वतिशये पुंसां दण्ड उत्तमसाहसः । मध्यमस्त्वानुलोम्येन प्रतिलोम्ये प्रमापणम् ॥) .

(२) नासं. १३७३ ; नास्मृ. १५७३ ; मिता. २१२६ ; अप. २१२६ ; व्यक. १२६ ; स्मृच. ३२२ ; विर. ३९२ ; पमा. ४६५ ; रत्न. १३१ ; विचि. १८४ ; व्यनि. ४०० ; स्मृचि. २६ ; दवि. १७८ ; सवि. ४६९ ; व्यग्र. ३९९ ; व्यड. १३४ ; व्यम. १०७ ; विता. ८०३ ; सेतु. २६९ ; समु. १५५ ; विच्य. ५५ पृ.

दुहिताऽऽर्च्यार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥

(१) ब्राह्मणव्यतिरिक्तगुरुतल्पगविषयमेतत् ।

अप. २१२६

(२) स्वजातावपि क्वचित् शारीरदण्ड अपराधाधिक्यं प्रदर्शयन्नाह नारदः— मातेति । अन्योऽस्मान्व्यूह इति शेषः । अधिकस्य विधानात् (यास्मृ. ३१२३ इत्यत्र) । स्मृच. ३२२

(३) माताऽत्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी, गुप्ता-विषयमेतत् । विर. ३९२

(४) माताऽत्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी, गुरु-तल्पग उच्यते इत्यतिदेशसामर्थ्यात् । मातृग्रहणं दृष्टान्तार्थमिति मिताक्षराकारः । पितृव्यपदं भ्रात्रादिपरमपि तुल्यन्यायात् । एवं भगिनीसखीति दुहित्रादिसखीपरमपि न्यायसाम्यात् । राज्ञी राज्यकर्तुर्भार्येति मिताक्षराकारः । युक्तं चैतत् क्षत्रियागमने दण्डान्तरोपदेशात् ।

(१) नासं. १३७४ ; नास्मृ. १५७४ ; मिता. २१२६ ; अप. २१२६ ; व्यक. १२६ ; स्मृच. ३२२ ; विर. ३९२ धात्री साध्वी (साध्वी धात्री) ; पमा. ४६५ ; रत्न. १३२ ; विचि. १८४ च या (तु या) ; व्यनि. ४०० ; स्मृचि. २६ ; दवि. १७८ च या (ऽपि या) शेषं विरक्त ; सवि. ४६९ ; व्यग्र. ३९९ ; व्यड. १३४ ; व्यम. १०७ ; विता. ८०३ ; सेतु. २६९ ; समु. १५५ ; विच्य. ५५ .

(२) नासं. १३७५ नात्तत्र नान्यो दण्डो (नं दण्डो नान्यस्तत्र) ; नास्मृ. १५७५ नात्तत्र (नं तस्य) ; मिता. २१२६ गत्वा (गच्छन्) ; अप. २१२६ ; व्यक. १२६ नात्तत्र (नं तत्र) ; स्मृच. ३२२ व्यक्तवत् ; विर. ३९२ ; पमा. ४६५ गत्वा (गच्छन्) नात्तत्र (नं तस्य) ; रत्न. १३१ मितावत् ; सुबो. २१२३ नान्यो (नास्य) शेषं मितावत् ; विचि. १८४ ; व्यनि. ४०० लार्त (लृन्त) ; स्मृचि. २७ तत्र...यते (दान्यो दण्डः स्यात्सार्वर्धिकः) शेषं मितावत् ; दवि. १७८ ; सवि. ४६९ मितावत् ; व्यग्र. ४०० मितावत् ; व्यड. १३४ विधी (ऽभिधी) शेषं मितावत् ; व्यम. १०७ मितावत् ; विता. ८०३ मितावत् ; सेतु. २६९ ; समु. १५५ व्यक्तवत् ; विच्य. ५५ .

सगोत्रेत्यनेन प्राप्तायाः सपत्नीमात्रादेः पुनरुपादानं शिश्रच्छेदादधिकस्य वधदण्डताडनादेः प्राप्त्यर्थम् । नान्यो दण्डो विधीयते इति तु शिश्रच्छेदस्यावश्यकत्वव्य-
त्त्वर शिश्रच्छेद विहाय दण्डान्तरं न कार्यमिति वाक्यार्थ-
पर्यवसानादिति प्रतिभाति । तथा स्त्रीणां प्रव्रज्यानिषे-
धात् प्रव्रजिता श्रुतिस्मृतिविहितयथावद्विधवाधर्मवती
विरवततथा सन्यासितुल्याचारा विवक्षिता, राज्ञीसमभि-
व्याहारेण पूज्यतमत्वावगमात् । यत्तु—'चत्वारिंशत्यणो
दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ।' इति याज्ञवल्क्येनोक्तम् ।
तत्र प्रव्रजिता शाक्यादिस्त्री विवक्षिता दास्यादिसमभि-
व्याहारेण हीनात्वप्रतिपत्तेरिति न दण्डविरोधः । वर्णो-
त्तमा ब्राह्मणीति मितक्षराकारः । तदिदं वचनं गुप्ता-
विषयमिति रत्नाकरः । दवि. १७८-९

(५) मात्रादयो गुरुतल्पः तद्गमने गुरुतल्पगः ।
पितृव्यस्त्री सखीस्त्री शिष्यस्त्री भगिनी भगिन्या अपि
सखी भगिनीवदेव । साध्वीति वर्णोत्तमाविशेषणम् ।
आसामन्यतमागमने शिश्रच्छेद एव दण्डः । नान्य इति
वचनं लोभादिना धनादिदण्डनिवृत्त्यर्थम् ।

नामा. १३।७३-५ (पृ. १४०)

कन्यादूषणे वर्णभेदेन दण्डविधिः

कन्यायामसकामायां द्वयङ्गुलस्यावकर्तनम् ।
उत्तमायां वधस्त्वेव सर्वस्वहरणं तथा ॥

(१) द्वयङ्गुलस्य अङ्गुलिद्वयस्य, अङ्गुलीसाध्य-
मैथुनविषयमेतत् । येन येनाङ्गेनापराध्नुयात्तत्तदेवास्य
छिन्द्यादिति सामान्यप्राप्तत्वादिति पारिजातः ।

*विर. ४०२

(२) कन्यायामसकामायामनिच्छन्त्या स्वजात्यस्या-
कन्याकरणे द्वयङ्गुलस्य छेदनम् । उत्तमायामनिच्छन्त्या-
मधमजात्यस्य वध एव । ताडन वध इति केचित्,
अधमस्य सिद्धाभावादिनि । मारणमित्यन्ये । द्वयङ्गु-
लच्छेदादतिरिक्तेन भवितव्यम् । सिद्धाभापि किं न संभ-
वतीति संसर्ग एवैतदन्यदुच्यते इत्यन्ये । सर्वस्वहरणं च ।

नामा. १३।७१ (पृ. १३९)

* दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १३।७१ स्याव (स्याप); नास्मृ. १५।७१
स्वहरणं (संग्रहणं); व्यक. १२७; विर. ४०२ स्वेव
(स्वेवं); दवि. १८१ विरवत्; सेतु. २७५ विरवत्.

सकामायां तु कन्यायां सर्वेण नास्त्यतिक्रमः ।
किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्भवेत् ॥
इच्छन्त्या सर्वेण नास्ति दोषः । किन्तु सत्कृत्याल-
ङ्कृत्य स एवोद्भवेत् । अन्यथा दण्ड्यः ।

नामा. १३।७२ (पृ. १३९)

योऽकामां दूषयति प्रतिलोमे वधः स्मृतः ।
सकामायां तु गमनाद्धनदण्डः प्रकीर्तितः ॥

, दास्यादिताधारणस्त्रीगमने दोषविचारः

स्वैरिण्यब्राह्मणी वैश्या दासी निष्कासिनी च या ।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः + ॥

(१) स्वैरिणी स्वरसात् पुंश्रली । अब्राह्मणीति
विशेषणेन क्षत्रियाद्येति यावत् । दासी स्वीया कर्मकरी
निष्कामिनी कुटुम्बनिर्गता पुंश्रली । गम्याः स्युरिति
निषेधमात्रं न तु पापनिषेधः । विर. ४०६

(२) स्वैरिणी पत्यादित्यक्ता यथेष्टाचारा । अ-
ब्राह्मणी ब्राह्मण्या अन्या क्षत्रिया, वैश्या, दासी च ।
निष्कासिनी अनिरुद्धा । एताः स्त्रियो गम्याः तद्गमने
न दण्ड्याः । आनुलोम्येन ब्राह्मणः क्षत्रियादिस्वैरिण्यां,
क्षत्रियो वैश्यादिस्वैरिण्यामित्यादि । विपरीते दण्ड्यः ।

नामा. १३।७८ (पृ. १४०)

अस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।
गम्या अपि हि नोपेया यत्ताः परपरिग्रहाः ॥

+ मित्ता. व्याख्यान याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) नासं. १३।७२; नास्मृ. १५।७२ सर्वेण (संगमे);
अप. २।२८८ सत्कृत्य (सत्कृत्य); व्यक. १२७; विर.
४०२; विचि. १७६; व्यनि. ४०३; दवि. १८३ अपवत्;
वीमि. २।२८६; सेतु. २७५; समु. १५६ स्खलन्तरम्.

(२) स्मृचि. २७.

(३) नासं. १३।७८ प्रतिलोम (प्रतिलोम्य); नास्मृ.
१५।७८; मित्ता. २।२९० (ख) सिनी (सनी); व्यक.
१२८; अप. २।२९०; विर. ४०५ सिनी (मिनी); परम.
४६८; रत्न. १३२ च या (तथा); दवि. १८८; लुप्र.
२०९ मित्तावत्; व्यग्र. ४०२; व्यड. १३८; व्यम. १०७५
मित्ता. ८०८; सेतु. २७७ निष्कासिनी (निष्कासिणी);
समु. १५६ मित्तावत्.

(४) नासं. १३।७९ या यत्ताः पर (यास्ताब्देन्य);
नास्मृ. १५।७९; मित्ता. २।२९० अपि (स्तपि) या यत्ताः
(यायत्ताः); अप. २।२९० यत्ताः पर (यत्ताः स)

(१) भुजिष्यासु अन्येनावरुध्य भुज्यमानासु ।
सपरिग्रहाः परेणावरुद्धाः । विर. ४०६

(२) आस्वेव स्वैरिण्यादिषु नियतपुरुषपरिग्रहासु
परदारवदेव दोषः । गमने दण्डश्च । गम्या अपि अभु-
जिष्याः विप्लुता अप्यगम्याः यदि कस्यचित् परिग्रहे
वर्तेरन् यावत्कालं तावत् । नामा. १३।७९ (पृ. १४०)

अन्यजपशुवेद्यागमने दण्डविधि.

पशुयोनावतिक्रामन्विनेयः स दमं शतम् ।

मध्यमं साहसं गोषु तदेवान्यावसायिषु ॥

(१) सदृशं शतं दशाधिकपणशतम् । स दम शत-
मेति लक्ष्मीधरः । तत्र स गन्ता पणशतं दमं दद्यादिति
स्फुट एवार्थः । पूर्वं गोगमने वध उक्तः शूद्रस्य, अय
तु मध्यमसाहसः क्षत्रियवैश्ययोरिति पूवेण सममविरोधः ।

विर. ४०७

(२) पशुरजमहिष्यादिः । योनिग्रहणमन्यप्रदेश-
न्निवृत्त्यर्थम् । गत्वा दण्ड्यो दशोत्तरं शतम् । गोषु योन्या-
मतिक्रम्य मध्यमसाहसम् । तदेव मध्यमसाहसमन्तावसा-
यिषु चण्डालादिषु । नामा. १३।७६ (पृ. १४०)
सुवर्णं तु भवेद्दण्ड्यो गां ब्रजन् मनुजोत्तमः ।
वेश्यागामी द्विजो दण्ड्यो वेश्याशुल्कसमं दमम् ॥

व्यक. १२८ अपवत्; विर. ४०५ अपवत्; पमा ४६८;
रत्न. १३२; दवि. १८८ अपवत्; नृप्र. २०९ अपि
(स्वपि) या यत्ताः पर (याद्यत्ता. स); व्यप्र. ४०२
मितावत्; व्यड. १३८ अपि (स्वपि) यत्ता. पर (द्यत्ता
स); व्यम. १०७ पू.; विता. ८०८ मितावत्; सेतु-
२७७ यत्ताः पर (द्यत्ता. स); समु. १५६ नृप्रवत्.

(१) नासं. १३।७६ पूर्वार्धे (पशुयोन्वामतिक्रम्य विनेयः
सदृशं शतम्) न्या (न्ता); नास्मृ. १५।७६; व्यक. १२८,
विर. ४०७ स दम (सदृशं); विचि. १८८; व्यनि. ४०३
न्या (न्ता) शेषं विरवत्; बाल. २।२८९ विनेयः स दमं
(विनेयः सततं) तदेवा (भवेद); सेतु २७८ दमं शतम्
(शतं दमम्); समु. १५६ स दम शतम् (स्याच्छनं
दमम्) तदेवान्या (तथैवान्या), विव्य. ५५.

(२) व्यक. १२८ दमम् (पणम्), विर ४०८;
विचि. १८८ समं दमम् (पणं स्तुतम्); दवि. १९०
दमम् (दमः) उक्त. : १९४ पू., मत्स्यपुराणम्; बीमि.
२।२८६ शुल्कसमं दमम् (शुल्कं पणं स्तुतम्) उक्त.;
सेतु. २७९.

यद्वेश्यागमने शुल्कं पञ्चशतपणरूपं तावान् वेश्या-
गामिनो ब्राह्मणस्य दण्डः । विचि. १८८

अगम्यागमने प्रायश्चित्त राजदण्डो वा

अगम्यागामिनः शास्ति दण्डो राज्ञा प्रकीर्तितः।
प्रायश्चित्तविधानं तु पापानां स्याद्विशोधनम् ॥

अगम्यागामिनो यथोक्तो दण्डो राज्ञा प्रणीतः
शास्ति । प्रायश्चित्तविधावत्र नान्यो दण्डोऽस्ति । तस्मा-
द्यथोक्तो दण्डो न प्रमाद्यः । तेषामन्युग्रहो भवत्येव ।
इतरयोभयोः प्रत्यवायः स्यात् ।

नामा. १३।७७ (पृ. १४०)

बृहस्पतिः

सग्रहणप्रकारा, तल्लक्षणानि च

पारुष्यं द्विविधं प्रोक्तं साहसं च द्विलक्षणम् ।

पापमूलं सग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत ॥

(१) सग्रहणं परस्त्रिया सह पुरुषस्य सवन्धः ।

स्मृच. ८

(२) तत्र परदारपदेन स्वभार्याव्यतिरिक्ता स्त्री
विवक्षिता । सा द्विविधा परिणीता अपरिणीता चेति ।
तयोः परिणीता अनेकविधा साध्वी बन्धकीति, उत्तमा
हीनेति स्वजना अस्वजनेति, गुप्ता अगुप्ता चेति,
क्लीबादिभार्या अन्येति ।

अपरिणीता त्रिविधा कन्या ब्रात्या वेश्येति । एते
विभाजकोपाधयो बलच्छलानुरागादिप्रयोगवद्दण्डभेदाय
भवन्तीति परिभाषान्यायेन प्रमुखे दर्शिताः । आसाम-
भिमर्षणमपि द्विविधं सग्रहणमभिगमश्च । तत्र सग्रहणं
नाम समीचीनं ग्रहणं परस्त्रिया आत्मीयताकरणम् ।

(१) नासं. १३।७७ कृतिं. (चोदितः) न तु पापाना
स्याद् (वत्र प्रायश्चित्त); नास्मृ. १५।७७ न. शास्ति
(नश्चास्ति) कीर्तित. (चोदित), व्यक. १२८, विर. ४०८
स्ति द (रिर्द), विचि १८९ पापाना स्याद्दि (पापराशेर्वि);
दवि. १८९ विरवत्, बीमि. २।२८६ स्ति द (स्तिर्द)
राज्ञा (राज्ञः) शेषं विचिवत्; सेतु. २७९.

(२) अप २।२८३; व्यक. १२४, स्मृच. ८ उक्त.;
विर ३७८ द्विलक्ष (त्रिलक्ष) त्रिप्र (त्रिरा); पमा. ४६२
उक्त.; रत्न. १२९ उक्त.; व्यनि. ३९८ उक्त.; दवि.
१५४; व्यप्र. ३९७ उक्त., व्यड. १३५ उक्त.; समु-
१५३ उक्त.

तद्विभजते बृहस्पतिः— पारुष्यमिति । दवि. १५४
 बलोपाधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ।
 तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ॥
 अनिच्छन्त्या यत्क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रसक्त्या ।
 प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
 छद्मना गृह्मानीय दत्त्वा वा मदकारणम् ।
 सयोगः क्रियते यस्याः तदुपाधिकृतं विदुः ॥
 अन्योन्यचक्षुरागेण दूतीसंप्रेषणेन वा ।
 कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेय तदनुरागजम् ॥
 कर्मण कर्मणा वशीकरणम् । स्मृच. ८

(१) अप. २।२८३, व्यक. १२४, स्मृच. ८ पाधि (पधि) [उत्तरार्ध 'ज्ञेय तदनुरागज' इत्यस्य उत्तरं पतितः], विर. ३७९ मोत्त (मुत्त), पमा. ४६२, रत्न. १२९ स्मृचवत्, पू, व्यनि ३९८ स्मृचवत्, दवि १५४ कृते (हृते), व्यग्र ३९७ स्मृचवत्, व्यड १३५ प्रोक्तं (ज्ञेयं), समु. १५३ पू., १५४ उक्त

(२) अप. २।२८३, व्यक. १२४, स्मृच. ८ सुप्तो (मत्तो) वा (च) : ३१९; विर. ३७९, पमा. ४६२ पूर्वार्धे (अनिच्छया त्वपकृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा) प्रलपन्त्या वा (प्रलये यत्तु), रत्न. १२८ कृतं तु तत् (कृतस्तथा) : १२९ सुप्तो (मत्तो); व्यनि ३९८ सुप्तो (मत्तो) वा (ऽपि); दवि. १५५ वा रहसि (रहसि वा); व्यग्र. ३९६, ३९७ सुप्तो (मत्तो); व्यड. १३० : १३५ व्यप्रवत्; विता. ८१३ तं तु तत् (तानि च); समु. १५३.

(३) अप. २।२८३ मदकारणम् (मद्यकार्मणम्); व्यक. १२४ अपवत्; स्मृच ८ अपवत्; विर. ३७९ दत्त्वा .. रणम् (गत्वा वा तत्त्वसम्पत्ति); पमा. ४६२ यस्याः (यत्तु); रत्न. १३० यस्या. तद् (यत्तु तत्तु); व्यनि. ३९८ वा (च), दवि. १५५ मदकारणम् (मद्यकार्मिणम्), व्यग्र. ३९७ दत्त्वा वा (दत्त्वास्या) यस्याः तदुपा (यत्र तत्तुप); व्यड. १३५ दत्त्वा वा (दत्त्वास्या) यस्या. तद् (यत्तु तत्तु); समु. १५३ यस्या. तद् (यस्यां तत्तु) शेष अपवत्.

(४) अप. २।२८३ वा (च), व्यक. १२४ अपवत्; स्मृच. ८, विर. ३७९ वा (च) र्थलोभेन (बलोभेन); पमा. ४६२ चक्षु (मत्तु) दूती (दूत); रत्न. १२९ अपवत्; व्यनि. ३९८; दवि. १५५, व्यग्र. ३९७; व्यड. १३५ रूपार्थलोभेन (लोभार्थरूपेण), समु. १५३.

अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा ।
 स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
 प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलमद्यान्नवाससाम् ।
 संभाषणं च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥
 एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।
 एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।
 विनयः कल्पनीयः स्यादधिको द्रविणाधिके ॥

(१) त्रयाणामप्येतेषां प्रथममध्यमोत्तमसाहसकारिणाम् । यथाक्रम प्रथममध्यमोत्तमदण्डाः, अधिकधनस्य तु प्रथमादिभ्योऽधिकोऽपि दण्ड इत्यर्थः । विर. ३८४

(२) एषु त्रिषु संग्रहणेषु यथाक्रमं प्रथममध्यमो-

(१) व्यक. १२४, स्मृच ८; विर. ३७९; पमा. ४६० दूती (दूत) भूषण (भूषण); दीक. ५५ संग्रहः (साहस), रत्न. १३०; विचि. १७०; व्यनि. ३९८ प्रेक्षण (प्रेषण), दवि. १५५; व्यग्र. ३९७ व्यासबृहस्पती; व्यड. १३५; सेतु. २६१, समु. १५४, विव्य. ५३.

(२) व्यक. १२४ च (क्व); स्मृच. ८ फलमद्यान्न (धूपमध्वान्न) च रहसि (रहसि च); विर. ३८०; पमा. ४६२-३ फलमद्यान्न (धूपमध्वान्न) च रहसि (रहसि च); दीक. ५५ मद्यान्न (सद्गन्ध); रत्न. १३० च (वा); विचि. १७१; व्यनि. ३९८; व्यग्र. ३९८ मद्यान्न (धूपान्न) व्यासबृहस्पती; व्यड. १३५; सेतु. २६२ व्यप्रवत्; समु. १५४ स्मृचवत्.

(३) व्यक. १२४; स्मृच. ८ लिङ्गनं (लिङ्गने); विर. ३८० स्मृचवत्; पमा. ४६३; दीक. ५५; रत्न. १३०; विचि. १७१; व्यनि. ३९८; दवि. १५६; व्यग्र. ३९८ व्यासबृहस्पती; व्यड. १३५; विता. ७९७ 'परस्परमथाश्रयः' इति वा पाठः, पू.; सेतु. २६३ एकशय्यासनं (यकत्र शयनं) लिङ्गनं (लिङ्गने); समु. १५४ स्मृचवत्; विव्य. ५३.

(४) अप. २।२८४; व्यक. १२४; विर. ३८४; दवि. ५२ मध्य उत्तम (त्तममध्यमः) : १५६; विचि. १७२; व्यग्र. ३९९; व्यड. १३६ धिके (धिकः); व्यग्र. १०६ को द्रविणाधिके (कोऽपि बलाद्रहः); विता. ७९८ क्रमेण व्यासः; सेतु. २६४ (=); समु. १५४ व्यमवत्.

त्तमसाहसा दण्डा अधिकधनस्य त्वधिकोऽपि दण्ड इत्यर्थः । विचि. १७२

सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उक्त्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु ॥

(१) ब्राह्मणेतरसवर्णाविषये तु बृहस्पतिरपराधिनी दण्डमाह— सहसेति । कामयेत् परस्त्रिय व्रजेदित्यर्थः । स्मृच. ३२०

(२) यः सहसा बलेन परस्त्रियमनिच्छन्तीमेवाभिगच्छति, तस्य सर्वस्वं गृहीत्वा लिङ्गवृषणौ छित्वा गर्दभेन पुरपरिभ्रामणं दण्डः । विर. ३८९

छद्मना कामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः ।

अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्ततः ॥

(१) छद्मना कामयेत् वञ्चनया सगच्छेत् । सर्वहरः सर्वस्वहरणं, तद्भगाङ्ककरणानन्तरमित्यर्थः ।

स्मृच. ३२०

(२) यस्तु छद्मना छलेन परस्त्रियमनिच्छन्तीमेवाभिगच्छति, तस्य सर्वस्वमादाय भगाङ्केनाङ्कयित्वा पुरान्निर्वासनं दण्डः । विर. ३८९

दमोऽन्तिमः समायां तु हीनायामधिकस्ततः ।

पुंसः कार्योऽधिकायां तु गमने संप्रमापणम् ॥

(१) अथ. २।२८६ सहसा कामयेद्यस्तु (सहसायः कामयेते); व्यक. १२५; स्मृच. ३२०; विर. ३८८; पमा ४६६; रत्न. १२९; दवि. १६५ लिङ्ग (लिङ्ग); सवि. ४६७; व्यग्र. ३९६; व्यड. १३४ क्रमेण मनु, व्यम. १०५ दविवत्; विता. ८१३ उत्तरार्धे (उक्त्य लिङ्गवृषणौ अकुर्वीत परिग्रहम् । उक्त्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु), सेतु. २६६ काम (कार); समु. १५३-४.

(२) अथ. २।२८६; व्यक. १२५; स्मृच. ३२०; विर. ३८९; पमा. ४७२ काम (कार), रत्न. १३०; विचि. १८२-३ छद्मना (सहसा), दवि. १६५ सर्वहरो दमः (सुर्वहरो दमाः); व्यग्र. ३९८; व्यड. १३६; व्यम. १०५; सेतु. २६६-७ पमावत्; समु. १५४.

(३) व्यक. १२५; स्मृच. ३२० अन्तिमः (नेयः) संप्र (सप्र); विर. ३८९; रत्न १३० स्मृचवत्; विचि. १८३ कस्ततः (कः स्मृत.) मने (मन); दवि. १६५, व्यग्र ३९७ मधि (मधि) शेषं स्मृचवत्; व्यड. १३४ (=) अन्तिमः (शेषः) संप्रमापणम् (संप्रमापणे); व्यम. १०६ अन्तिम-

(१) तस्यात्रायमर्थः । समाया जारसवर्णपरभार्या-गमनविषये 'छद्मना कामयेदि'त्यादिवाक्योक्तो दमो-नेयः पुमासं जारभूतं प्रापणीयः । हीनाया जारतो हीनवर्णाया गमने ततः छद्मना गमननिमित्तकाद्दामादधिकोऽधो दमः पुसः कार्यः । अधिकाया जारतोऽधिकवर्णाया गमने संप्रमापणं प्रमापणमपि पुसः कार्यम् । सर्वस्वहरणं कृत्वा प्रमापयेदित्यर्थः । अत्रापि पुस एवापराधित्वात्तस्यैव दण्डाभिधानमिति मन्तव्यम् । तेनात्रापि स्त्रिया नास्ति दण्डः । तथापि परपुरुषसंपर्कजदोषसद्भावादसंव्यवहार्यताऽस्ति । ततश्चात्रापि — 'अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्ता ता वासयेद्गृहे । मलिनाङ्गीमघःशय्या पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥ कारयेन्निष्कृति कुच्छं पराक वा समे गताम् । हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्याऽथवा भवेत् ॥' इत्युक्तमनुसंधेयम् ।

स्मृच. ३२१

(२) यस्तु बलच्छले विहाय दूतादिप्रेषणद्वारा समानजातीया परस्त्रिय गच्छति, तस्यान्तिमः उत्तमो दण्डः, हीनाया तु बलच्छले विहाय गच्छतो मध्यमो दण्डः । उक्त्यजातीया तु दूतादिप्रेषणद्वारा बलच्छलाभ्यां वा गच्छतो मारणमेवेत्यर्थः । विर. ३८९

(३) एतद्दर्शनाद्बलच्छलाभ्यां सजातीयाभिगमे उत्तमाधिको दण्डो हीनजातीयाभिगमे उत्तम इति गम्यते, हीनस्य बलेनोत्तमाभिगमे विचित्रो वध इति शेषः । अपराधगौरवात् । 'पुमास दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे' इति वचनाद्वा । दर्पगमनाधिकारे मनु रिति कृत्वा कामधेन्वादावस्यावतारणात् । *दवि. १६६

सुगुप्तां ब्राह्मणीं यान्तो दग्धव्यास्तु कटाभिना ॥

स्त्रीसंग्रहणे स्त्रीणा दण्डविधिः

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।

कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्धदमः स्मृतः ॥

* शेष विरवत् ।

(नेयः) समायां तु (समायां यो), विता. ८१३-४ मोऽन्तिमः (मं. समः) मधि (मधि), सेतु. २६७; समु. १५४ अन्तिम. (नेयः).

(१) विव्य. ५५.

(२) व्यक. १२६; स्मृच. ३२३, विर. ३९८ (=);

छिन्ननासौष्ठवकर्णां तां परिभ्राम्याप्सु मज्जयेत् ।
खादयेद्वा सारमेयैः संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

तत्र सा दण्ड्या, यः स्त्रिय प्रलोभ्य संगच्छतः पुरुषस्य
दण्डः तेन दण्ड्या, तद्दण्डार्थः पुरुषस्य । छिन्नेत्यादिना
तस्या एवाधिको वैकल्पिक उक्तः । बहुसंस्थिते बहु-
भिराकीर्णं । विर. ३९८-९

अनिच्छन्ती तु या मुक्ता गुप्तां तां वासयेद् गृहे ।
मलिनाङ्गीमधःशय्यां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥
कैरयेन्निकृतिं कृच्छं पराकं वा समे गताम् ।
हीनवर्णोपमुक्ता या त्याज्या वध्याऽथवा भवेत् ॥

गुप्ता पुनः समो गरहितां वासयेद्विशुद्धिपर्यन्तमिति
शेषः । समे गतां समवर्णे पुंसि सगतामित्यर्थः ।
हीनवर्णोपमुक्ताविषये वचनान्तरपर्यालोचनया यद्वक्तव्यं
तद्विस्तरभयादिह नोक्तम् । स्वावसरे प्रायश्चित्तकाण्डे
वक्ष्यते । स्मृ. ३२०

कात्यायनः

संग्रहणलक्षणानि

येानि कर्माण्यभिलषन् पुमान् नै कुरुते क्वचित् ।
आरम्भास्ते तु निर्दिष्टा गर्हिताः कामसाधकाः ॥

रत्न. १३२; विचि. १८६; व्यनि. ४०२; दवि. १६४;
वीमि. २।२९४; व्यप्र. ४०४; व्यउ. १३९; व्यम. १०७
नारदः; विता. ८०७; सेतु. २७३; समु. १५५.

(१) व्यक. १२६ कर्णां तां (कर्णां तु); विर. ३९८
(=) खाद... भैयैः (खादयेत्सारमेयैर्वा); विचि. १८६ छिन्न
(छिन्न); व्यनि. ४०२ कर्णां तां (कर्णां तु) आम्ना (आम्ना);
दवि. १६४ कर्णां तां (कर्णां तां); वीमि. २।२९४ प्सु
मज्ज (शु मज्ज) पू.; सेतु. २७३, समु. १५५ व्यकवत्.

(२) व्यक. १२७; स्मृ. ३२०, ३२१; विर. ४००;
व्यनि. ४०२; व्यम. १०५ क्रमेण कात्यायनः; विता.
८१४ न्ती तु या मुक्ता (न्तीं तु यां मुक्ता) नाङ्गी (नाङ्गा);
सेतु. २७३; विम. १६ पूर्वाधे (व्यभिचरन्तीं दत्तभक्तां शुद्धां
तां रक्षयेद्गृहे) पिण्डमात्रोप (भिक्षामाश्रित्य); समु. १५४.

(३) व्यक. १२७; स्मृ. ३२०, ३२१; विर. ४००
ऽथवा (च सा); व्यनि. ४०२ समे (समा) या (सा),
व्यम. १०५ उक्तः, क्रमेण कात्यायनः; विता. ८१४ कृति
(कृतिः) वर्णोप (वर्णन); सेतु. २७३; विम. १६ ऽथवा
भवेत् (च धर्मतः); समु. १५४.

(४) व्यक. १२४; विर. ३८२.

व्य. सं. २३७

परस्त्रियमभिलषन् यावन्तं कर्मकलापं पुमान् करोति,
सर्वोऽसौ संग्रहणारम्भः । विर. ३८२

दूतोपचारयुक्तश्चेद्वेलास्थानसंगतः ।

कण्ठकेशाम्बरग्राही कर्णनासाकरादिषु ॥

एकस्थानासनाहारः संग्रहो नवधा स्मृतः ।

न ग्राह्यो ह्यन्यथाकारी ग्राह्यो दण्डमर्हति ॥

(१) अञ्जल वल्लप्रान्तम् । स्मृ. ८

(२), अत्र करादिष्वित्यादिशब्देन कण्ठकेशकर्णनासा-

तिरिक्तं अङ्ग ग्राह्यम् । तेन भूतोपचारयुक्तस्ताम्बूला-
द्युपकरणयुक्तः । कण्ठे केशोऽम्बरे कर्णे नासाया करादा-
विति पट्टसु स्पृशति, एकस्थान एकासन एकाहारश्च
भवति, स नवप्रकारः संग्रहो ग्राह्यैर्निश्चेतव्य इत्यर्थः ।
न ग्राह्य इत्यादिनाशब्देन एतैरेव चिह्नैर्भावान्तरप्रयुक्तैर्न
संग्रहो निश्चेतव्यः । यस्तु तेनैव तथात्वनिश्चयं कुरुते, स
एव दण्ड्यः । विर. ३८२-३

गर्भपातो नखानां च दर्शनं गर्भधारणम् ।

धारणं परवस्त्राणां अलङ्कारायुधस्य च ॥

एभिश्चिह्नैः सदा ज्ञेया व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥

गर्भपात इत्यादिना, एभिर्गर्भपातादिभिर्निमित्तै-

र्व्यभिचाररता इति ज्ञेयमित्युक्तम् । विर. ३८३

गन्धमाल्याम्बरैश्चैव लेख्यसंग्रहणैरपि ।

ग्राहकं सर्वमेव स्यादारम्भकरणं हि तत् ।

अस्मादकार्यसंसर्गात् ग्रहं संग्रहणं विदुः ॥

(१) व्यक. १२४ संगतः (संस्थितः); स्मृ. ८ रुगतः
(संस्थितः) शाम्बरग्राही (शाञ्जलग्राहः); विर. ३८२ दूतो
(भूतो); समु. १५३ संगतः (संस्थितः) शाम्बरग्राही
(शाञ्जलग्राहः).

(२) व्यक. १२४ कारी (वामी); स्मृ. ८ हारः
(हारः) पू.; विर. ३८२ नवधा (मुनिभिः); समु. १५३
स्मृ. चवत्, पू.

(३) व्यक. १२४; विर. ३८२; व्यनि. ३९९; समु.
१५३ गर्भपातो (दन्तपाद) धारणं परवस्त्राणां (परवस्त्राय
वर्ण) स्मृत्यन्तरम्.

(४) व्यक. १२४; विर. ३८२; व्यनि. ३९९; समु.
१५३ स्मृत्यन्तरम्.

(५) व्यक. १२४ श्वैव (श्यापि) रपि (सू.था) दत्त
(यत्), विर. ३८३ अस्मादकार्य (अस्मात्कार्य).

कामी तु संस्थितो यत्र आरम्भकामसाधके ।

तत्तस्माद्ग्रहणं तस्य ग्राह संग्रहणं ह्यतः ॥

ग्राहकं ग्रहणस्यावरोधस्य निमित्तमिति ह्यलयुधः ।

विर. ३८४

संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः

अतोऽन्येन प्रकारेण प्रवृत्तौ ग्रहणं भवेत् ।

स्वयमेवागतायां तु पुंगृहे न तु दोषभाक् ॥

(१) अभिगमनानुवृत्तौ कात्यायनः— अत इति ।

व्यक. १२५

(२) अभिगमनानुवृत्तौ विष्णुः— अत इति ।

विर. ३८५

(३) पुगृह इति । स्वगृह गते पुसि स्त्रिया स्वयमुपस्थिताया अधिकः पुंसो न दोष एवेत्यर्थः । एतद्वचनकल्पतरौ संग्रहणप्रकरणे पठितम् । रत्नाकरे त्वभिगमनानुवृत्तौ कात्यायन इति कृत्वा तत्रैवावतारितम् ।

दवि. १५७-८

प्रदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीबस्याक्षमकस्य च ।

स्वेच्छयोपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥

अस्यार्थः— प्रदुष्टास्त्यक्ताः स्वदारा येन तस्य दुष्टान् दारान् तथा क्लीबाक्षमयोर्दाराणामेवेच्छयोपगच्छन् न दण्डनीय इति ।

व्यक. १२५

क्रीपुरुषयोः संग्रहणे दण्डविधिः

क्रीषु वृत्तोपभोगः स्यात्प्रसङ्ग पुरुषो यदा ।

वधस्तत्र प्रवर्तेत कार्यातिक्रमणं हि तत् ॥

तदगुणवतो जायाया द्रष्टव्यम् । अत्र मन्वादिभिः पुरुषस्यैव दण्डाभिधानं दण्डप्रापकं क्रीगतापराधाभावादिति मन्तव्यम् । तथापीतरपुरुषसंसर्गजं पापं नार्याः संपद्यते । ततश्चासन्व्यवहार्यता अत्रापि दण्ड्यायामिव ममाना । सा प्रायश्चित्तेन क्वचिदपैति क्वचिन्नेत्याह

(१) व्यक. १२४, विर. ३८३ ग्राह संग्रहणं (प्रासङ्गग्रहणं).

(२) व्यक. १२५; विर. ३८६ पुगृहे (स्वगृहे) विष्णुः; दवि. १५७ न तु (स न).

(३) व्यक. १२५ नारदकाल्यायनौ; विर. ३८६ प्रदुष्ट (अदुष्ट) स्वेच्छयो (स्वेच्छानु) विष्णुः; दवि. १५८ स्वेच्छयो (स्वेच्छानु) नारदकाल्यायनौ.

(४) व्यक. १२५; स्मृच. ३२० वधस्तत्र (वधे तत्र); विर. ३८९ भोगः (योगः); व्यग्र. ३९७ वृत्तो (कृतो);

वृहस्पतिः— अनिच्छन्तीति ।

स्मृच. ३२०

सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योऽर्थदमः स्मृतः ।

तदर्थं योषितो दद्युः वधे पुंसोऽङ्गकर्तनम् ॥

योषितो दद्युः इति, पुरुषवदपराधकर्त्र्य इति शेषः ।

स्मृच. ३२१

नैस्वतन्त्राः स्त्रियो ग्राह्याः पुमांस्तत्रापराध्यते ।

प्रमुणा शासनीयास्ता राजा तु पुरुषं नयेत् ॥

(१) तद्व्रताचरणार्हास्वतन्त्रास्तु द्रष्टव्यम् । स्मृच. ३२०

(२) सतन्त्राः सत्वामिकाः स्त्रियो राजा न ग्राह्या न कर्षणीयाः, राजा तु पुरुष नयेत् स्त्रीस्वामिन पुरुषं प्रापयेत् । स्वामिद्वारैव तदण्डो ग्राह्य इति तात्पर्यम् ।

विर. ४००

प्रोषितस्वामिका नारी प्रापिता यद्यभिग्रहे ।

तावत्सा बन्धने स्थाप्या यावत्स्यादागतः प्रभुः ॥

अभिग्रहे अभिसारनिमित्तग्रहे सति राजपुरुषैर्यदि राजगृह नीता ।

विर. ४००

स्वैरिणीगमनविचारः

कामार्ता स्वैरिणी या तु स्वयमेव प्रकामयेत् ।

राजादेशेन भोक्तव्या विख्याप्य जनसंनिधौ ॥

व्यड. १३५ वृत्तो (कृतो) शेष स्मृचवत्; व्यम. १०५ वृत्तो (कृतो) वधस्तत्र (वधे तस्य); विता. ८१४ वृत्तोप (यः कृतो) शेष स्मृचवत्; सेतु. २६७ विरवत्, समु. १५३ स्मृचवत्.

(१) स्मृच. ३२१ चतुर्थपाद विना; रत्न. १३०; व्यग्र. ३९९ योऽर्थ (व्यर्थ); व्यड. १३६-७; व्यम. १०६; समु. १५४.

(२) व्यक. १२७ ध्यते (ध्यति); स्मृच. ३२३ व्यकवत्, विर. ४०० नास्व (न स); विचि. १८७ यास्ता (या सा) शेष व्यकवत्; दवि. १६४; सेतु. २७४ तु (च); समु. १५५ व्यकवत्.

(३) व्यक. १२७ तस्यादा (त्प्रत्या); स्मृच. ३२३ व्यकवत्; विर. ४००; विचि. १८७; दवि. १६५; सेतु. २७४; समु. १५५ व्यकवत्.

(४) अप. २।२९०; व्यक. १२८; विर. ४०५ काम (यस्य), व्यनि. ४०३ कामा या तु (यं कामार्ता स्वैरिणी या) राजा क्तव्या (राज्ञा देशादिभोक्तव्या) व्यासः; सेतु. २७७; समु. १५५ राजा क्तव्या (राज्ञा देशादिभोक्तव्या) व्यासः.

व्यासः

संग्रहणलक्षणाणि

संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।
उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥
त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् * ॥
अदेशकालसंभाषा निर्जने च परस्त्रिया ।
अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
एतच्च रिरंसया विशेषणीयम् । विर. ३७९
प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ।
प्रलोभनं चाङ्गपानैर्मध्यमः संग्रहः स्मृतः ॥

* अयमर्धश्लोकः पूर्वश्लोकार्धदर्शकः पूर्वश्लोकस्थाने पठनीयः ।

(१) अप. २।२८४; व्यक. १२४ ज्ञेय. (प्रोक्तः),
स्मृच. ८; विर. ३७९; रत्न. १३०; विचि १६९ ज्ञेय.
(प्रोक्तः) ध्यमस्तथा (ध्य उत्तमः) उत्तमश्चेति (उक्तश्चेति स्व),
व्यग्र. ३९७; सेतु. २६१, संसु. १५३; विव्य. ५३ ज्ञेयः
(प्रोक्तः) मस्तथा (मोत्तमः) उत्तमश्चेति (उक्तश्चेति स).

(२) मित्ता. २।२८३; स्मृचि. २६; सवि. ४६७
नारदः; वीमि. २।२८३; वित्ता. ७९७; राकौ. ४८४.

(३) मित्ता. २।२८३ संभाषा (माषामिः) या (याः)
अपाङ्गप्रे (क्याक्षवे) मः स्मृतः (मं साहस स्मृतम्);
अप. २।२८४ निर्जने (अरण्ये) प्रथ... स्मृतः (पूर्वसंग्रहणं
स्मृतम्); व्यक. १२४ अपवद; स्मृच. ८ अपाङ्गप्रे (क्या-
क्षवे); विर. ३७९ काल (काले) षा (ष्य) निर्जने (अरण्ये)
या (याः); विचि. १६९ काल (काले) निर्जने (अरण्ये)
या (याः) प्रथ... .. स्मृतः (पूर्व संग्रहण स्मृतम्), स्मृचि.
२६ या (याः) अपाङ्गप्रे (क्याक्षवे) मः स्मृतः
(मं साहसं स्मृतम्); सवि. ४६७-८ या (याम्) उत्तरार्धे
(क्याक्षवीक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम्) नारदः; वीमि.
२।२८३ काल (काले) पू.; वित्ता. ७९७ मित्तावद; राकौ.
४८४ स्मृचिवद; सेतु. २६१ काल (काले) निर्जने (अरण्ये)
प्रथ... स्मृतः (पूर्व संग्रहणं स्मृतम्); संसु. १५३ मित्तावद;

शय्यासने विविक्ते तु परस्परमुपाश्रयः ।
केशाकेशिग्रहश्चैव ज्ञेय उत्तमसंग्रहः ॥
विविक्ते रहसि । केशाकेशिग्रहैः परस्परकेशग्रहण-
पूर्वकक्रीडाभिः । स्मृच. ८
अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा ।
स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलधूपान्नवाससाम् ।
संभाषणं च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥
एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।
एतत् संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

श्रीसंग्रहणे दण्डविधिः

गुप्तायाः संग्रहे दण्डो यथोक्तः परिकीर्तितः ।
इच्छन्त्यामागतायां तु गच्छतोऽर्धदमः स्मृतः ॥
यथोक्त उत्तमसाहसरूपः । एष त्वर्धदण्डः क्लीबादि-
भार्याव्यतिरिक्तासु, क्लीबादिभार्यासु दण्डाभावोक्तेः ।
विर. ३९२

साधारणक्रीडामने दण्डविधिः

बहुभिर्मुक्तपूर्वा या गच्छेद्यस्तां नराधमः ।
तस्य वेद्यावदिच्छन्ति दण्डनं न तु दारवत् ॥

दाह्यतम्) उक्तः; वित्ता. ७९७ वीभिवद; राकौ. ४८४
वीभिवद; सेतु. २६२; संसु. १५३; विव्य ५३ बृहस्पतिः.

(१) मित्ता. २।२८३ शय्या...तु (सहासन विविक्तेषु)
ज्ञेय...ग्रहः (सम्यक् संग्रहणं स्मृतम्); अप २।२८४ मुपा
(समा) क्रमेण मनुः; व्यक. १२४ मुपा (मपा), स्मृच. ८
सने (सनं) मुपा (मपा) हश्चै (हैश्चै); विर. ३८१ मुपा
(मपा); विचि. १७१ विरवद; स्मृचि. २६ शय्यासने
(सहासनं) ज्ञेय...ग्रहः (सम्यक् संग्रहण स्मृतम्); सवि.
४६८ स्मृचिवद, नारदः; वीमि. २।२८३ स्मृचिवद; वित्ता.
७९८ स्मृचिवद, उक्तः; राकौ. ४८४ क्ते. (क्तं) क्षेपं
स्मृचिवद; सेतु २६३; संसु. १५३ स्मृचिवद.

परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्यणिको दमः ।
प्रसह्य वेद्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः ॥

यमः

मातृष्वसादिगमने पातित्यम्

मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा ।
मातुलानी स्वसा श्वश्रूर्गत्वा सद्यः पतेद्द्विजः ॥

वर्णभेदेन स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः

शूद्रं तु घातयेद्राजा शयने तप्त आयसे ।
दहेत्पापकृतं तत्र काष्ठैः पर्णैस्तृणैस्तथा ॥

ब्राह्मणीगन्तारमित्यनुवृत्तौ यमः — शूद्रमिति ।

विर. ३९५

वृपलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनाम् ॥

(१) 'मदमोहिते'ति वदन् वधदण्डस्यासार्वत्रिकत्वं दर्शयति । तेन 'नार्याः कर्णादिकर्तनम्' इति प्रागुक्तो दण्डो रागादत्यन्तासक्ताविषय इति मन्तव्यम् । अत्यन्तासन्नितरहिताविषये तु न शारीरो दण्डः । संव्यवहारार्थं 'यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्ब्रतम्' इति प्रायश्चित्तविधानात् ।

स्मृच. ३२३

(२) वध्यघातिनां संस्थाने, वध्यान् ये घातयन्ति चाण्डालादयः, तैरधिष्ठिते देशे ।

विर. ३९८

विचि. १८९ गच्छे...धमः (तां गच्छेयुर्नराधमाः) तस्य (तस्या); व्यनि. ४०३ पूर्वा या (पूर्वा तु) दण्डनं न तु (दण्ड न पर); दवि. १८८; वीमि. २।२८६ गच्छे...धमः (तां गच्छेयुर्नराधमाः) तस्य (तस्यां); सेतु. २७७; समु. १५५ पूर्वा या (पूर्वा तु) दण्डनं न तु (दण्ड तु पर).

(१) अप. २।२९०; व्यक. १२८; स्मृच. ३२३ त्वणि (त्वण); विर. ४०६ परोप (पराव); रत्न. १३२; विचि. १८७ विरवत्; दवि. १९० (=) उत्त.; व्यप्र. ४०२; सेतु. २७८ विरवत् : २७९ उत्त.; समु. १५५ स्मृचवत्.

(२) दवि. १८०.

(३) विर. ३९५; विचि. १८५; दवि. १७४ पर्णै (पर्णै); सेतु. २७१.

(४) व्यक. १२६; स्मृच. ३२३; विर. ३९८; रत्न. १३२; विचि. १८६; व्यनि. ४०१ घाति (खादि); दवि. १७४; वीमि. २।२८६; व्यम. १०७; विता ८०७ ता श्वभिः (श्वभिस्ता); सेतु. २७२; समु. १५५; विव्य. ५४ ब्राह्मणी (कुमारी).

(३) एतर्दशनात् गौतमवाक्ये पुरुषवधे प्रकाश-
त्वाभिधानात् स्त्रियाः श्वभिः खादन निश्चतमिति भ्रमो
हेयः । दवि. १७४

वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि ब्राह्मणी सेवते तु या ।
शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥

इह ब्राह्मण्या नमायाः शिरोमुण्डन-सर्पिरभ्युक्षण-
स्वरोहण-राजपथानुब्रजनानि वसिष्ठेन विहितानि पूता
भवतीत्युपसंहारदर्शनात् प्रायश्चित्तरूपाणि । अत एव
कल्पतरौ— शूद्रमग्नौ प्रास्येदित्यन्तमेव तद्वाक्य पठित्त-
मतत्त्वदिहोपेक्षितम् । अत एव 'अनिच्छन्ती च या
मुक्ते'त्यादि बृहस्पतिवचनमपि नात्रावतारितम् ।

दवि. १७४

बन्धकीगमने दण्डविधिः

परदारो सवर्णासु दण्ड्याः स्युः पञ्चकृष्णलान् ।
असवर्णास्वानुलोम्ये दण्डो द्वादशकः स्मृतः ॥

(१) बन्धकीमधिकृत्याह यमः — परेति । द्वादशको
द्वादशपणः । अर. २।२९०

(२) द्वादशको द्वादशकार्षापणमित्यर्थः । तदेतद्बन्ध-
कीविषयम् । स्मृच. ३२३

साहसिकादिदुष्टरहितराज्यस्तुतिः

दुष्टाः साहसिकाश्चण्डाः कित्वा बाधकास्तथा ॥
यस्य राष्ट्रे न सन्तीह स राजा शक्रलोकभाक् ॥

संवर्तः

स्त्रीसंग्रहणलक्षणाणि, स्त्रीसंग्रहणनिर्णयश्च

*नेच्छन्त्या यानि चिह्नानि बलात्कारकृतानि च ।
परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणां तानि शृण्वतः ॥

(१) व्यक. १२६; स्मृच. ३२३; विर. ३९८; रत्न. १३२; विचि. १८६; व्यनि. ४०१; दवि. १७४ तु अ (यदा); वीमि. २।२८६ तस्याः (तस्य) येन तु (येन च); व्यम. १०७; विता. ८०७; सेतु. २७२; समु. १५५.

(२) अप. २।२९०; व्यक. १२८ स्मृतः (मतः); स्मृच. ३२३ दारे (दार) स्मृतः (मतः); विर. ४०५; दवि. १८८ दण्ड्याः (दायाः) स्मृतः (मतः); सेतु. २७७ पर (पार) स्मृतः (दमः); समु. १५६ स्मृचवत्, पू.

(३) व्यक. १२८ बाधका (बन्धका); विर. ४०८; सेतु. २८०.

(४) स्मृच. ३१९; रत्न. १२८; सवि. ४६५ परपुंसः

नखदन्तक्षतक्षामा सकचग्रहविक्षता ।
सद्यो विध्वंसिता नारी बलात्कारेण दूषिता ॥
उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकसंनिधौ ।
तस्य नाम्ना वदन्ती च यथाहं तेन दूषिता ॥
^३ शोचेदेवविधैर्लिङ्गैः व्रणीकृतपयोधरा ।
छिन्नालङ्कारकेशैश्च व्याकुलीकृतलोचना ॥
रौद्रा सभ्यैः सभां नीत्वा स्वयमन्विष्य तत्क्षणात् ।
यद् ब्रूयात् सहजं वाक्यं तत्कर्तव्यं प्रयत्नतः ॥
^४ विवादे साक्षिणामत्र न कुर्वीत परिग्रहम् ।
प्रार्थनादभिशस्तस्य न दिव्यं दातुमर्हति ॥
बलात्कारेण सद्यो विध्वंसिता दूषिता नारी या
नखदन्तक्षताद्यन्विता विध्वंसकस्य नाम्ना तत्कृतविध्वं-
सनप्रकारं वदन्ती शोचेत्, ता तत्क्षणाद्राजा स्वयम-
न्विष्य सभ्यैः सह सभां प्राप्य का तव पीडिति पृच्छेत् ।
ततस्तदा तथाऽऽवेदित तदाकर्ण्य चिह्नैरेवात्र राज्ञा
निर्णेतव्यमित्यर्थः । स्मृच. ३२०

(पुन. पुन.); व्यग्र. ३९६; व्यड. १३४; विता. ८१३
शृण्वतः (शृण्वते) उक्त, बृहस्पतिः, समु. १५३ च (तु).

(१) स्मृच. ३१९ सक...क्षता (कचग्रहविविक्षिता),
रत्न. १२८; सवि. ४६५ क्षतक्षामा (क्षता क्षामा) विक्षता
(पीडिता); व्यग्र. ३९६ विक्षता (वीक्षिता) विध्वंसिता
(विश्रासिता); व्यड. १३४ विध्वंसिता (विश्रासिता),
विता. ८१३ बृहस्पतिः, समु. १५३ सकचग्रहविविक्षता
(कचग्रहविविक्षिता).

(२) स्मृच. ३१९; रत्न. १२९; सवि. ४६५ रुदन्ती
(रुदती), व्यग्र. ३९६; व्यड. १३४; विता. ८१३ बृह-
स्पतिः; समु. १५३.

(३) स्मृच. ३१९ व्रणीकृत (वामीकृत); रत्न. १२९
छिन्ना (चिह्ना); सवि. ४६५ बृहस्पतिः; व्यग्र. ३९६ रत्न-
वत्; व्यड. १३४ रत्नवत्; समु. १५३ स्मृचवत्.

(४) स्मृच. ३१९; रत्न. १२९, सवि. ४६६; व्यग्र.
३९६ वाक्यं (तत्र); व्यड. १३४ व्यग्रवत्; विता. ८१३
बृहस्पतिः; समु. १५३.

(५) स्मृच. ३२०; रत्न. १२९ न कुर्वीत (प्रकुर्वीत);
सवि. ४६६ प्रार्थना (वर्तना); व्यग्र. ३९६ रत्नवत्; व्यड.
१३४ रत्नवत्, विता. ८१३ नादभि (नेऽप्यभि) शेषं
रत्नवत्, बृहस्पतिः; समु. १५३.

बृद्धहारीतः

परस्त्रीगमने दण्डविधिः

प्रत्येकं दण्डनं कुर्याद्दुर्वृत्तस्य परस्त्रियाम् ॥
चुम्बने तालुविच्छेदो द्वौ हस्तौ परिरम्भणे ।
हस्तस्याङ्गुलिविच्छेदः केशादिग्रहणे स्त्रियाः ॥
दाहयेत्प्रतैलेन हस्तमुष्टया च ताडनम् ।
सुरतं याचमानस्य जिह्वाच्छेदं च कामतः ॥
परद्रव्यादिहरणं परदाराभिमर्शनम् ।
यः कुर्यात्तु बलात्तस्य हस्तच्छेदः प्रकीर्तितः ॥
यो गच्छेत्परदारांस्तु बलात्कामाच्च वा नरः ।
सर्वस्वहरणं कृत्वा लिङ्गच्छेदं च दापयेत् ॥
दहेत् कटाग्निना देहं गुरुस्त्रीगामिनं तथा ॥
कामेक्षितेषु सर्वत्र ताल्वोश्च दहनं स्मृतम् ।
दृष्ट्वा मुहुः प्रेरणे तु नेत्रयोः स्फोटनं चरेत् ॥

स्मृत्यन्तरम्

वर्णभेदेन परस्त्रीगमने दण्डविधिः

अनुलोम्येन.....स्त्रिया नासादिकवर्तनम् ।
असवर्णानुगमने वधदण्डः प्रकीर्तितः ॥
अयं च दण्डस्याप्युपदेशो राज एव । तस्यैव पालने
अधिकारात् । न द्विजातिमात्रस्य । ब्राह्मणः परीक्षार्थ-
मपि शूलं नाददीतिति शस्त्रग्रहणनिषेधात् । 'धिग्दण्डो
वाग्दमश्चैव विप्रायत्तबुभाविमौ' इति निषेधाच्च ।

सवि. ४७०-७१

अग्निपुराणम्

संग्रहणोपक्रमनिषेधः । स्वयवरानुज्ञा । वर्णभेदेन स्त्रियाः

व्यभिचारदण्डः । वर्णानुलोम्येन व्यभिचारे दण्डः ।

परस्त्रियं न भाषेत प्रतिषिद्धो विशेषज्ञ हि ॥
अदण्ड्या स्त्री भवेद्राज्ञा वरयन्ती पतिं स्वयम् ॥
भैर्तारं लङ्घयेद्या तां श्वभिः संघातयेत्स्त्रियम् ।
ज्यायसा दूषिता नारी मुण्डनं समवाप्नुयात् ।
वैश्यागमे तु विप्रस्य क्षत्रियस्यान्यजागमे ॥
क्षत्रियः प्रथमं वैश्यो दण्ड्यः शूद्रागमो भवेत् ॥

(१) बृहास्मृ. ७।२०४-६.

(२) बृहास्मृ. ७।२००-२०२. (३) बृहास्मृ. ७।२०७.

(४) सवि. ४७०. (५) अष्ट. २२७।४०.

(६) अष्ट. २२७।४१. (७) अष्ट. २२७।४२-४.

मत्स्यपुराणम्

प्रतिषिद्धानां परस्त्रिया. अगारप्रवेशे दण्डः

१ भिक्षुकोऽप्यथवा नारी योऽपि स्यात्तु कुशीलवः ।
अविशेत् प्रतिषिद्धस्तु प्राप्नुयात् द्विशतं दमम् ॥
२ यस्तु संचारकस्तत्र पुरुषः स तथा भवेत् ।
पारदारिकवद्दण्डो यश्च स्यादवकाशदः ॥

परस्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः

३ बैलात्संदूषयेद्यस्तु परभार्या नरः क्वचित् ।
वधदण्डो भवेत्तस्य नापराधो भवेत्स्त्रियाः ॥

(१) अफ. २।२८५, व्यक. १२५; विर. ३८५; द्विशत
दमम् (पूर्वसाहसम्).

(२) अफ. २।२८५; व्यक. १२५. विर. ३८५,
विचि. १७४ : १८२ यस्तु (यश्च) षः स तथा (षस्तु तदा)
यश्च स्यादव (यश्चागाराव); दवि. १५५ स तथा (स्थय
वा); सेतु. २६५; विच्य. ५४.

(३) व्यक. १२७; विर. ४००; विचि. १८७ नर.
क्वचित् (कथञ्चन) वधदण्डो (वयो दण्डो); दवि. १६३
भवेत्स्त्रियाः (परस्त्रियाः); बीसि. २।२८६ विचिवत्; सेतु.
२७४ नरः (पुनः); विच्य. ५५ (=) भवेत्स्त्रिया. (ऽस्ति
श्रेयः) श्रेयं विचिवत्.

४ गुप्तास्त्रेवं भवेद्दण्डः सुगुप्तास्त्रधिकं भवेत् ॥
५ अद्रव्यां मृतपर्त्नीं तु संगृह्णन्नापराध्नुयात् ।
बलात् परिगृह्णाणस्तु सर्वस्वं दण्डमर्हति ॥

कन्यादूषणे दण्डविधिः

६ अकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषमाणस्तु प्राप्तः प्रथमसाहसम् ॥

पशुगमनदण्ड

७ तिर्यग्योनौ तु गोवर्जं मैथुनं यो निषेवते ।
स पणं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकम् ॥

विष्णुपुराणम्

पशुगमनायोनिगमननिषेधः

नैन्ययोनावयोनौ वा ।

(१) दवि. १६९.

(२) व्यक. १२७ धनुयात् (धनुते), विर. ४०१,
दवि. १६३ बलात् (साम्ना).

(३) व्यक. १२७ अकामा (योऽकामा) माणस्तु (यानस्तु)
प्रथम (परम); विर ४०१, दवि. १८३ श्लोकस्तु नोप-
लभ्यते, परन्तु व्याख्यानात् व्यक्तत्वात् पाठोऽनुमीयते.

(४) व्यक. १२८, विर. ४०७; दवि. १९४ तु (च);
वाक. २।२८९ पणं (शतं), सेतु २७९.

(५) दवि. १६९.

द्यूतसमाह्वयम्

वेदाः

धृतानुमतिः

मा वो घ्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् ।
सुमैरिद्वि आ विवासे ॥

हे मित्रादयो देवा देवयन्त देवान् कामयमान यजमानं यः शत्रुर्हन्ति घ्नन्त तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रति वोचे दुरुक्तकथनमीत्या अहं न कथयामि । तथा यजमान यः शत्रुः शपति तमपि शपन्तं मा प्रति वोचे । भवद्भिरेव विचार्य शिक्षणीय इत्यर्थः । अहं तु सुमैरित् धनैरेव वो युष्माना विवासे । सर्वतः परिचरामि । ऋसा.

चैतुरश्विहृदमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥

घ्नन्त शपन्त च मा प्रति वोचे इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किन्तु दुरुक्ताद्विभीयात् । तत्रावशिष्टो मन्त्रभागः सर्वोऽपि दृष्टान्तः । चिदिति उपमायै वर्तते । अक्षद्यूतं कुर्वतोऽभयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरश्वतुःसंख्याकान् कपर्दकान् ददमानाद्ददतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ निधातोः कपर्दकनिपातपर्यन्तं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति । न भविष्यतीत्यन्यो मीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्तान्नेतव्यमिति धर्मरहस्यम् । तस्मादहं घ्नन्तं शपन्त मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । ऋसा.

अक्षक्रीडा दोषः

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः । अस्ति ज्यायान् कनीयस उपारे स्वप्नश्चनेदृत्तस्य प्रयोता * ॥

* सायणभाष्य स्थलनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १५९१) द्रष्टव्यः ।

(१) ऋसं. १।४।१८.

(२) ऋसं. १।४।१९; नि. ३।१६.

अक्षक्रीडायामनृतकरणे दोषः

यदि वाहमनृतदेव आस मोघं वा देवा अप्यूहे अग्ने ।* किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम् ॥

यदि वाहमनृतदेवोऽनृता असत्यभूता देवा यस्य तादृशो यद्यहमास अस्मि । अथवा मोघं वा निष्फलं वा देवानप्यूहे उपगच्छामि । अहं यद्युक्तरूपोऽस्मि हे अग्ने तर्हि मा बाधस्व । न ह्यह तथाविधोऽस्मि । एवं सति हे जातवेदो जाताना वेदितरग्ने अस्मभ्यं किंकरणं हृणीषे क्रुध्यसि । तव क्रोधोऽस्मासु न जायतामित्यर्थः । द्रोघवाचोऽनृतवाचो रक्षसास्ते तव निर्ऋथम् । निष्पूर्वोऽर्तिर्हि साया वर्तते । निर्ऋथ निःशेषेणार्तिं हिंसां सचन्ता सेवन्ताम् । ऋसा.

अक्षक्रीडानिवेधः

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्धुतानाः । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥

बृहतो महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाता इरिण आस्फारे वर्धुतानाः प्रवर्तमानाः प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षा मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति । किञ्च जागृविर्जयपराजययोर्हर्षशोकाभ्यां कितवाना जागरणस्य कर्ता विभीदको विभीतकविकारोऽक्षो मह्यं मामच्छान् अचच्छदत् । अत्यर्थं मादयति । तत्र दृष्टान्तः । सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य । मुजवति पर्वते जातो मौजवतः तस्य । तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते । भक्षः पानं यजमानान् देवाश्च मादयति तद्बदित्यर्थः । तथा च

(१) ऋसं. ७।१०।१४; अंसं. ८।४।१४ देव आस (देवो असि), बृदे. ६।३०.

(२) ऋसं. १०।३।१; नि. ९।८; ऋग्वि. ३।१०।१; बृदे. ७।३६.

यास्कः — 'प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिण निर्ऋणमृणातेरपार्ण भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो मुजवान् पर्वतो मुजवान् मुजो विमुच्यत इषीकयेषी-केपतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेषीकैतस्मादेव विभीतको विभेदनात् जायविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत् ।' इति (नि. ९८) ।

नै मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् । अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्र-तामप जायामरोधम् ॥

एया अस्मदीया जाया मा मा कितव न मिमेथ न च युक्रोध न जिहीळ न च लज्जितवती । सखिभ्योऽस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः शिवा सुखकर्यासीत् अभूत् । उतापि च मह्यं शिवा आसीत् । इत्थमनुव्रतामनुकूला जायामेकपरस्यैकः परः प्रधान यस्य तस्याक्षस्य हेतोः कारणादहमपारोष परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः । ऋसा.

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्डितारम् । अश्वस्येव जरतो वस्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥

श्वश्रूजायाया माता गृहगतं कितवं द्वेष्टि निन्दती-त्यर्थः । किञ्च जाया भार्याप रुणद्धि निरुणद्धि । अपि च नाथितो याचमानः कितवो धनं मर्डितारं धन-दानेन सुखयितारं न विन्दते न लभते । इत्थं बुद्ध्या विमृशन्नहं जरतो बुद्धस्य वस्यस्य । वज्रं मूल्यम् । तदहंस्याश्वस्येव कितवस्य भोगं न विन्दामि न लभे ।

ऋसा.

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाच्यक्षः । पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥

यस्य कितवस्य वेदने घने वाजी बलवानक्षो दैवोऽ-गृधत् अमिकाङ्क्षा करोति तस्यास्य कितवस्य जाया भार्यामन्ये प्रतिकितवाः परि मृशन्ति वल्लकेशाद्याकर्षणेन संस्पृशन्ति । किञ्च पिता जननी च भ्रातरः सहोदरा-

श्चैनं कितवमाहुः वदन्ति । न वयमस्मदीयमेनं जानीमः ! रज्ज्वा बद्धमेत कितव हे कितवाः यूय नयत यथेष्टदेशं प्रापयतेति । ऋसा.

यदादीध्ये न दविषाप्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः । न्युत्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रत एमीदेगां निष्कृतं जारिणीव ॥

यद्यदाऽहमादीध्ये ध्यायामि तदानीमेभिरक्षैर्न दवि-षाणि न दूषये न परितपामि । यद्वा न दविषाणि न देविष्यामीत्यर्थः । परायद्भ्यः स्वयमेव परागच्छद्भ्यः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः कितवेभ्योऽव हीये अवहितो भवामि । नाह प्रथममक्षान् विस्तृजामीति । किञ्च बभ्रवो बभ्रुवर्णा अक्षा न्युताः कितवैरवक्षिताः सन्तो वाचमक्रत शब्द कुर्वन्ति । तदा सकल्प परित्यज्याक्ष-व्यसनेनाभिभूयमानोऽहमेषामक्षाणा निष्कृत स्थान जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी संकेतस्थान याति तद्वदेमीत् गच्छाम्येव । ऋसा.

सैभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा शूशुजानः । अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीन्ने दधत आ कृतानि ॥

तन्वा शरीरेण शूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः कितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्त जेष्यामीति पृच्छमानः पृच्छन् सभा कितवसबन्धिनीमेति गच्छति । तत्र प्रातेदीन्ने प्रतिदेवित्रे कितवाय कृतानि देवनेपयुक्तानि कर्माण्या दधतो जयार्थमाभिसुख्येन मर्यादया वा दधतोऽस्य कितवस्य काममिच्छामक्षासोऽक्षा वि तिरन्ति वर्धयन्ति । ऋसा.

अक्षास इदं कुशिनो नितोदिनो निष्कृतानस्तप-नास्तापयिष्णवः । कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हृणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥

अक्षास इदक्षा एवाङ्कुशिनोऽङ्कुशवन्तो नितो-दिनो नितोदितवन्तश्च निष्कृतानः पराजये निकर्तन-शीलाः छेत्तारो वा तपनाः पराजये कितवस्य सताप-कास्तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापन-शीलाश्च भवन्ति । किञ्च जयतः कितवस्य कुमारदेष्णा

(१) ऋसं. १०१३४२. (२) ऋसं. १०१३४३.

(३) ऋसं. १०१३४४.

(१) ऋसं. १०१३४५. (२) ऋसं. १०१३४६.

(३) ऋसं. १०१३४७.

धनदानेन धान्यतां लभयन्तः कुमारानां दातारो भवन्ति । अपि च मध्वा मधुना संपृक्ताः प्रतिक्रितवेन बर्हणा परिवृद्धेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति । ऋषा.

त्रिपञ्चाशः क्रीळति त्रात एषां देव इव सविता सत्यधर्मा । सप्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इच्छुणोति ॥

एषामक्षाणां त्रिपञ्चाशः व्यधिकपञ्चाशत्संख्याको त्रातः सङ्घः क्रीळति आस्फारे विहरति । अक्षिकाः प्रायेण तावद्भिरक्षैर्दीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः । सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देव इव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां सङ्घ आस्फारे विहरतीत्यर्थः । किञ्चोग्रस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे क्रोधाथैतेऽक्षा न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति न वशे वर्तन्ते । तं नमयन्तीत्यर्थः । राजा चिजगत ईश्वरोऽप्येभ्यो नम इन्नमस्कारमेव देवनवेलायां कृणोति नावज्ञा करोतीत्यर्थः । ऋषा.

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते । दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥

अपि चैतेऽक्षा नीचा नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथाप्युपरि पराजयाद्भीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदयस्योपरि स्फुरन्ति । अहस्तासो हस्तरहिता अप्यक्षा हस्तवन्तं द्यूतकरं कितवं सहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । दिव्या दिवि भवा अपकृता अङ्गारा अङ्गारसदृशा अक्षा इरिण इन्धनरहित आस्फारे न्युप्ताः शीताः शीतस्पर्शाः सन्तोऽपि हृदयं कितवानामन्तःकरणं निर्दहन्ति । पराजयजनितसंतापेन भस्मीकुर्वन्ति । ऋषा.

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क स्वित् । ऋणावा विभ्यद्भनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥

क स्वित् कापि चरतो निर्वेदाद्भ्रच्छतः कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते । वियोगज-

संतापेन संतप्ता भवति । माता जनन्यपि पुत्रस्य कापि चरतः कितवस्य संबन्धाद्धीना तप्यते । पुत्रशोकेन संतप्ता भवति । ऋणावाक्षपराजयादृणवान् कितवः सर्वतो विभ्यद्भनं स्तेयजनितमिच्छमानः कामयमानोऽन्येषां ब्राह्मणादीनामस्तं गृहं, अस्त पस्त्यमिति गृहनामसु पाठात् । नक्तं रात्रावुपैति चौर्यार्थमुपगच्छति । ऋषा.

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योन्मि । पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रुन्स्तो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥

कितवं कितवः । विभक्तिव्यत्ययः । अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां जायां जायाभूता स्त्रियं नारी सुखेन वर्तमाना सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं गृहं च दृष्ट्वाय मजाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा तताप तप्यते । पुनः पूर्वाह्णे प्रातःकाले बभ्रुन् बभ्रुवर्णान् अश्वान् व्यापकानक्षान् युयुजे युनक्ति । पुनश्च वृषलो वृषलकर्मा स कितवो रात्रावग्नेरन्ते समीपे पपाद शीतार्तः सन् शेते । ऋषा.

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा त्रातस्य प्रथमो बभूव । तस्मै कृणोमि न धना रुणधिं दशहं प्राचीस्तद्वत् वदामि ॥

हे अक्षाः वो युष्माकं महतो गणस्य संघस्य योऽक्षाः सेनानीर्नेता बभूव भवति त्रातस्य च । गणत्रातयोरहो भेदः । राजेश्वरः प्रथमो मुख्यो बभूव तस्मा अक्षाय कृणोम्यहं अज्जलिं करोमि । अतः पर धना धनान्यक्षार्थमहं न रुणधिं न संपादयामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । अहं दश दशसख्याका अङ्गुलीः प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि । तदेतदहं ऋतं सत्यमेव वदामि नाचृतं ब्रवीमीत्यर्थः । ऋषा.

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः । तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायस्यः ॥

हे कितव बहु मन्यमानो मद्बचने विश्वासं कुर्वस्व-मक्षैर्मा दीव्यः द्यूतं मा कुरु । कृषिमित् कृषिमेव कृषस्व कुरु । वित्ते कृष्या संपादिते धने रमस्व मतिं कुरु ।

(१) ऋसं. १०१३४१८. (२) ऋसं. १०१३४१९.

(३) ऋसं. १०१३४१९०.

(१) ऋसं. १०१३४११९. (२) ऋसं. १०१३४१२०.

(३) ऋसं. १०१३४१२३; बृदे. १।५९.

तत्र कृषौ गावो भवन्ति । तत्र जाया भवति । तदेव धर्मरहस्य श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता सर्वस्य प्रेरकोऽय दृष्टिगोचरोऽय ईश्वरो वि चष्टे विविधमाख्यातवान् ।

ऋषाः ।

‘मित्रं कृणुष्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु । नि वो नु मन्युर्विशताम्ररातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥

हे अक्षाः यूयं मित्रं कृणुष्वम् । अस्मासु भैत्री कुरुत । खल्विति पूरणः । नोऽस्मान् मृळत सुखयत च । नोऽस्मान् धृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्थे प्रथमा । घोरेणासहनेन माभि चरत मा गच्छत । किञ्च वो युष्माक मन्युः क्रोधोऽरातिरस्माकं शत्रुर्नि विशता । अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु । अन्योऽस्माकं शत्रुः कश्चिद् बभ्रूणा बभ्रुवर्णाना युष्माक प्रसितौ प्रबन्धने नु क्षिप्रमस्तु भवतु । ऋषाः ।

पृतविधिः

‘निरुतं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं भवत्यथ मध्याधिदेवनमवोक्ष्याक्षान्युप्य जुहोति । निषसाद् धृतत्रतो वरुणः पस्त्यात्वा । साम्राज्याय सुक्रतुरिति त्रिवै विराड् व्यक्रमत गार्हपत्यमाहवनीयं मध्याधिदेवनं, विराज एवैनं विक्रान्तमनुविक्रमयति प्रत्येव तिष्ठति गच्छति प्रतिष्ठां, धर्मधृत्या जुहोति धर्मधृतमेवैनं करोति सवितारं धारयितारं, गां घ्नन्ति तां विदीव्यन्ते तां सभासद्भ्य उपहरन्ति तेनास्य सोऽभीष्टः प्रीतो भवति, प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरित्यामन्त्रणे जुहोति मन्त्रवत्या वैश्वदेव्या, मन्त्रमेवासौ गृह्णाति तमभिसमेत्य मन्त्रयन्ते । सह वै देवाश्च मनुष्याश्चौदनपचन आसंस्ते मनुष्या देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवा अन्नं प्रत्युह्य गार्हपत्यमभ्युदक्रामंस्तौस्तस्मिन्नन्वागच्छंस्ते मनुष्या एव देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवाः पशून् प्रत्युह्याहवनीयमभ्युदक्रामंस्तौस्तस्मिन्नन्वागच्छंस्ते मनुष्या एव देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवा यज्ञं प्रत्युह्य सभामभ्युदक्रामंस्तौस्तस्यामन्वागच्छंस्ते मनुष्या एव देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवा विराजं प्रत्युह्यामन्त्रणमभ्युदक्रामंस्तौस्ततो नानु-

(१) ऋसं. १०।३।१४.

(२) कासं. ८।७; कसं. ७।४.

प्राच्यवन्तैते वै देवानां संक्रमाः श्रेयांसं श्रेयांसं लोकमभ्युत्कामति य एवं वेदैतद्वै देवानां सत्यमनभिजितं यदामन्त्रणं तस्मादामन्त्रणं सु प्रातर्गच्छेत्सत्यमेव गच्छति तस्मादामन्त्रणं नाहुत एयात्तस्मादामन्त्रणे नानृतं वदेद्ब्रह्मिर्वै नामौदनपचन आस्य वह्निर्जायते य एवं वेद गृहा गार्हपत्यो गृहवान् भवति य एवं वेद धिष्ण्या आहवनीय उपैनं यज्ञो नमति य एवं वेद सप्रथा मध्याधिदेवनं प्रथते प्रजया पशुभिर्वै एवं वेदानात् आमन्त्रणं नैनमाप्नोति य ईप्सति य एवं वेद ।

‘त्रिर्वा इदं विराड् व्यक्रमत गार्हपत्यमाहवनीयं सभ्यं तद्विराजमापदन्नं वै विराडन्नं वावैतदापन्मध्याधिदेवने राजन्यस्य जुहुयाद्धारुण्य ऋचा वरुणो वै देवानां राजा राज्यमस्मा अवरुन्धे हिरण्यं निधाय जुहोत्यग्निमत्येव जुहोत्यायतनवत्यन्धोऽध्वर्युः स्याद्यदनायतने जुहुयाञ्छतमस्मा अक्षान् प्रयच्छेत्तान् विचिनुयान्शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यं आयुरेव वीर्यमाप्नोति गामस्य तदहः सभार्या दीव्येयुस्तस्याः परुषि न हिंस्युस्तौ सभासद्भ्य उपहरेत्तया यद्गृह्णीयात्तद्ब्राह्मणेभ्यो देयं तत्सभ्यमन्नमवरुन्धे ।

‘तेन स्प्येनाधिदेवनं कुर्वन्ति तत्र पशौहीं विदीव्यन्त आशां वा एष उपाभिषिञ्चत आशा पशौह्याशामेवास्मा अकस्ततश्चतुःशतमक्षणवोह्याह । उद्भिन्नं राक्षः । इति चत्वारो वै पुरुषा ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रस्तेषामेवैनमुद्देदयति ततः पञ्चाक्षान् प्रयच्छन्नाह दिशो अभ्यभूद्यमितीमा एवासौ पञ्च दिशोऽन्नाद्याय प्रयच्छति क्षेत्रं ददाति तेन क्षेत्रे धृतो भवति वरं वृणीते सोऽस्मै कामः समृध्यते यत्कामो भवति मङ्गल्यनाम्नो ह्यति यत्पूर्वं व्याहार्षं तन्नेन्मोघमसदित्यसा अमुष्य पुत्रोऽमुष्यासौ पुत्र इति नामनी व्यतिषजति स्वर्गस्य लोकस्य समष्टयै ।

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम् ।

(१) मैसं. १।६।११. (२) मैसं. ४।४।६.

(३) शुभा. १०।२८; शुका. १।१।३ रस्ये (रस्य यानमे).

(१) पञ्चाक्षान् पाणावावपति । अभिभूरसि । कृत-
त्रैताह्यापरकलयश्चत्वारोऽक्षाः पञ्चमो रमणः । तत्र कलिः
सर्वानन्यान् अभिमवति स उच्यते । यजमानो वा
तत्संबन्धेन । अभिभूरसि अभिमविताऽसि । एतास्तव
पञ्चदिशः कर्मटोपलक्षिताः कल्पाः भवन्तु । शुभ.

(२) 'अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान् पाणावावाये'ति ।
यजमानहस्ते श्रुतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान् सौवर्णकपर्दान्
निदध्यात् । अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णामक्षाणां
कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति । यदा पञ्चाप्यक्षाः एकरूपाः
पतन्ति उच्यन्ते अवाञ्छो वा तदा देवितुर्जयः । तत्र कलिः
सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते, तत्संबन्धेन यजमान
प्रति वा । हे अक्ष, यद्वा हे यजमान, त्वमभिभूरसि
अभिभविता अभितो व्याप्तासि । एताः कपर्दिकोप-
लक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र ऊर्ध्वा चेति पञ्च
दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्तां त्वत्प्रयोजनसमर्था भवन्तु ।
कलेः सर्वाक्षाभिभावकत्वात्सुन्वतोऽपि जयापेक्षित्वात्
पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भावः । शुभ.

'दिशोऽभ्यय' राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान् प्रय-
च्छति । एते वै सर्वेयाः । अपराजयिनमेवैनं करोति ।
अजस्रं त्वां सभापालाः । विजयभागं समिन्ध-
ताम् । अग्ने दीदाय मे सभ्य । विजित्वै शरदः
शतम् ।

अन्नमावसथीयम् । अभिहराणि शरदः शतम् ।
आवसथे श्रियं मन्त्रम् । अहिर्बुध्नियो नियच्छतु ।

अयं सभ्याग्नेरुपस्थानमन्त्रमाह—अजस्रमिति । यत्रा-
हौर्दीव्यन्ति विजयन्ते सा समा तस्यां समाया साधुः
सोऽग्निः सभ्यः । हे सभ्य त्वामस्मदीयाः सभापालकाः
समिन्धतां सभ्यदीप्यन्ताम् । *कीदृशं त्वां अजस्रमन-
वरतं विजयभागं विजयेन लभ्यो भागो यस्य तादृशम् ।
हे सभ्याग्ने मे मम शतं शरदः शतसंख्याकान् संवत्स-
रान् विजित्वै विजयाय त्वं दीदाय दीप्यस्व ।

आवसथ्योपस्थानमन्त्रमाह—अन्नमिति । अहिं श्रुते
विजयं प्राप्ताः पुरुषा आगत्य यत्र भोजनार्थं निवसन्ति
स प्रदेश आवसथस्तत्रानीतमावसथीयं तादृशमन्नमभि-
हराप्याभिसुख्येनोपहरामि । कश्चिदपि न हिनस्तीत्यहिः ।

(१) तै. १।७।१०५. (२) तै. ३।७।१५५.

बुध्ने मूले जगदादौ भवो बुध्नियः । अहिर्बुध्निय इत्येत-
न्नामकः पञ्चमोऽग्निः शतं शरदः शतसंख्याकान् संव-
त्सरान् आवसथेऽस्मदीये गृहे श्रियं घनादिसमृद्धि
मन्त्रमृगादिसमृद्धि च नियच्छतु ददातु । तै. ३।७।१५५.

अथास्मै पञ्चाक्षान् पाणावावपति । अभिभूरस्ये-
तास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वाऽअयानभि-
भूर्यत्कलिरेष हि सर्वानयानभिभवति तस्मादाहाभि-
भूरसीत्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामिति पञ्च वै
दिशस्तदस्मै सर्वा एव दिशः कल्पयति ।

श्रुतिनिन्दा

त्रैय्यं वै नैर्ऋता अक्षाः स्त्रियः स्वप्नो यदीक्षते
तेनाक्षैश्च स्त्रीभिश्च व्यावर्तते यां प्रथमां दीक्षितो
रात्रीं जागर्ति तथा स्वप्नेन व्यावर्तते ।

अथ श्रुतोभूते । अक्षावापस्य च गृहेभ्यो
गोविकर्तस्य च गवेधुकाः संभृत्य सूयमानस्य गृहे
रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपति ते वा एते द्वे सती
रत्ने एकं करोति संपदः कामाय तद्यदेतेन यजते
यां वा इमां सभायां प्रन्ति रुद्रो हैतामभि-
मन्यतेऽभिर्वै रुद्रोऽधिदेवनं वा अग्निस्तस्यैतेऽ-
अङ्गारा यदक्षास्तमेवैतेन प्रीणाति तस्य ह वा-
एषानुमता गृहेषु हन्यते यो वा राजसूयेन यजते
यो वैतदेवं वेदैतद्वा अस्यैकं रत्नं यदक्षावापश्च
गोविकर्तश्च ताभ्यामेवैतेन सूयते तौ स्वावनप-
क्रमिणौ कुरुते तस्य द्विरूपो गौर्दक्षिणा शितिबाहुर्वा
शितिवालो वासिर्नखरो बालदाभ्राक्षावपनं प्रबद्ध-
मेतद् हि तयोर्भवति ।

श्रुतपरिभाषा

अक्षराजाय कितवं कृतायादिनवदर्शं त्रेतायै
कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनमास्कन्दाय सभास्थाणुम् ।
अक्षराजाय कितवं धूर्तं, कृताय आदिनवदर्शं आदि-
नवो दोषस्तं पश्यति तथाभूतं, त्रेतायै कल्पिनं कल्पकं,
द्वापराय अधिकल्पिनं अधिकल्पनाकर्तारम् । अयं
दशमे यूये । आस्कन्दाय समास्थाणुं समाया स्थिरम् ।
शुभ.

(१) श्रु. ५।७।१५६. (२) मै. ३।६।३.

(३) श्रु. ५।३।१।१०. (४) शु. ३।०।१८.

'ये वै चत्वारः स्तोमाः । कृतं तत् । अथ ये पञ्च । कलिः सः । तस्माच्चतुष्टोमः । तच्चतुष्टोमस्य चतुष्टोमत्वम् ।

पूर्वोक्तास्त्रित्युष्टोमदशः सप्तदश एकविंश इत्येवं-
रूपाः स्तोमा ये सन्ति ते कृतयुगस्य स्वरूपभूताः ।
कृतयुगे हि धर्मस्य चत्वारः पादा विद्यन्ते । ये त्वन्येन
केनचित्स्तोमेन सह पञ्च स्तोमास्तोषा कलियुगरूपत्वम् ।
तत्र तन्मध्यगतानां चतुर्णां कृतयुगार्थत्वेन विभागे सति
कलेरसाधारणस्तोम एक एव परिशिष्यते । धर्मश्च कलि-
युग एकपादेव । ततः कलिस्वरूपत्वेन पञ्चस्तोमपक्षस्य
निन्दितत्वाच्चतुष्टोमपक्षस्य कृतयुगस्वरूपत्वेन प्रशस्तत्वा-
दयं सोमयागश्चतुष्टोम एव कर्तव्यः । चत्वारः स्तोमा
अत्रेति व्युत्पत्त्या सोमयागस्य चतुष्टोमत्वं संपन्नम् । तैत्रासा.

अक्षराजाय कितवम् । कृताय सभाविनम् ।
त्रेताया आदिनवदर्शम् । द्वापराय बहिःसदम् ।
कलये सभास्थाणुम् ।

अक्षा द्यूतसाधनविशेषास्तोषा राजा तदभिमानी
देवविशेषस्तस्मै कितवं द्यूतकुशलम् । कृताय कृतयुगा-
भिमानीने सभाविनं द्यूतसभाया अधिष्ठातारम् । त्रेतायै
त्रेतायुगाभिमानीन आदिनवदर्शं मर्यादाया देवनस्य
द्रष्टार परीक्षकम् । द्वापराय द्वापरयुगाभिमानीने बहिः-
सदं बहिःसदनशीलं स्वयमदीव्यन्तम् । कलये कलियुगा-
भिमानीने सभास्थाणुमदेवनकालेऽपि सभा यो न
मुञ्चति सोऽयं स्रग्भसमानत्वात्सभास्थाणुस्तम् । तैत्रासा,

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं
सर्वं तद्भिसमैति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति
यस्तद्वेद यत्स वेद स भयैतदुक्त इति ।

यथा लोके कृतायः कृतो नामायो द्यूतसमये प्रसिद्ध-
श्चतुरङ्कः, स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां, तस्मै
विजिताय तदर्थमितरे त्रिद्व्येकाङ्का अधरेयाः त्रेताद्वापर-
कलिनामानः संयन्ति संगच्छन्तेऽन्तर्भवन्ति, चतुरङ्के
कृताये त्रिद्व्येकाङ्कानां विद्यमानत्वात्तदन्तर्भवन्तीत्यर्थः ।
यथा अयं दृष्टान्तः, एवमेनं रैक कृतायस्थानीयं त्रेता-
द्ययस्थानीयं सर्वं तद्भिसमैति अन्तर्भवति रैके । कि

तत् ? यत्किञ्च लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं धर्मजातं
कुर्वन्ति, तत्सर्वं रैकस्य धर्मेऽन्तर्भवति, तस्य च फले
सर्वप्राणिधर्मफलमन्तर्भवतीत्यर्थः । तथा अन्योऽपि
कश्चित् यः तत् वेद्यं वेद । किं तत् ? यत् वेद्यं सः
रैकः वेद, तद्वेद्यमन्योऽपि यो वेद, तमपि सर्वप्राणि-
धर्मजात तत्फलं च रैकमिवाभिसमैतीत्यनुवर्तते । सः
एवंभूतः अरैकवोऽपि मया विद्वान् एतदुक्तः एवमुक्तः,
रैकवत्स एव कृतायस्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः ।

छात्राग्मा-

द्यूते जयार्थं देवताह्वानं जयकर्म च

उद्भिन्दतीं संजयन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि कृष्णानामप्सरां तामिह हुवे ॥

उद्भिन्दतीं पणवन्धेन धनस्य उद्भेदनं कुर्वतीं
संजयन्तीं सम्यक् जयं प्राप्तवतीं साधुदेविनीं जयोपाय-
परिज्ञानेन अक्षशलाकादिभिः शोभनं क्रीडन्तीं एवं-
गुणविशिष्टामप्सरां द्यूतक्रियाधिदेवतां अप्सरोजातीयां
अहं स्तौमीति शेषः । अपि च ग्लहे, गृह्यते पणवन्धेन
कल्प्यत इति द्यूतक्रियाज्येयोऽर्थो ग्लहः तस्मिन् ग्लहे
निमित्ते कृतानि द्यूतजयचिह्नानि कृतत्रेतादिशब्द-
वाच्यानि अयसंज्ञकानि कृष्णानां कुर्वाणाम् । कृताय-
लामो हि महान् द्यूतजयः । तदुक्तं द्यूतक्रियामधिकृत्य
आपस्तम्बेन — 'कृतं यजमानो विजिनाति' इति
(आप. ५।२०।१) । एवम्भूता तां अप्सरां इह
अस्मिन् द्यूतजयकर्मणि अहं हुवे आह्वयामि । आगत्य
सा मम जयं करोतु इत्यर्थः । असा-

विचिन्वतीमाकिरन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि गृह्णानामप्सरां तामिह हुवे ॥

विचिन्वतीं एकत्र निशंघे कोष्ठे त्रिचतुरान् अस्मान्
विशेषेण समुच्चिन्वतीं संघीकुर्वतीम् । पुनस्तानेव
जयार्थं बहुषु कोष्ठेषु आकिरन्तीं समन्ताद् विक्षिपन्तीम् ।
अन्यद् व्याख्यातम् । असा-

यैर्यैः परिचृत्यत्याददाना कृतं ग्लहं ॥

सा नः कृतानि सीषती प्रहामाप्रोतु मायया ।

सा नः पयस्त्वैतु मा नो जैषुरिदं धनम् ॥

(१) तैत्रा. १।५।११।१, (२) तैत्रा. ३।४।१६।१.

(३) छाड. ४।१।४, ६.

(१) असं. ४।३।८।१; कौसू. ४।१।१६.

(२) असं. ४।३।८।२, (३) असं. ४।३।८।३.

या गन्धर्व्वञ्जी अयैः अक्षगतसंख्याविशेषैः कृतादि-
चाब्दवाच्यैः परिन्दत्यति अभिमतजयप्राप्त्या परितुष्टा
नर्तनं करोति । कीदृशी । ग्लहात् गृह्यमाणात् पण-
बन्धात् कृत एतत्सञ्ज्ञं अयं आदधानः आदधाना
कुर्वाणा । कृतग्लहत्वं तस्या असाधारणो गुणः । सा
तादृशी नः अस्माकं कृतानि कृतशब्दवाच्यान् चतु-
सख्यायुक्तान् अयान् शेषन्ती अवशेषयन्ती प्रहान्
प्रहन्तव्यानशान् मायया व्यामोहकशक्त्या आम्रोतु
अभितिष्ठतु । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविशेषा
अयाः । तत्र चतुर्णां कृत इति संज्ञा । तथा च
तैत्तिरीयकम् — ‘ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् ।
अथ ये पञ्च कलिः सः’ इति (तैब्रा. १।५।११।१) ।
तस्य च कृतस्य लामाद् द्यूतजयो भवति । अत एव
दाशतय्या लब्धकृतायात् कितवाद् भीतिराम्नाता—
‘चतुरश्रिद् ददमानाद् विभीयाद् आ निघातोः’ इति
(ऋसं. १।४।१९) । तत्र च निरुक्तम् — ‘चतुरोऽ-
क्षान् धारयत इति तद् यथा कितवाद् विभीयात्’ इति
(नि. ३।१६) ।

सा द्यूताधिदेवता पयस्वती द्यूतजितेन पयउपलक्षि-
तेन गवादिघनेन तद्वती नः अस्मान् ऐतु आगच्छतु ।
नः अस्माकं इदं पणितव्यत्वेन कल्पितं धनं अन्ये
कितवा मा जैषुः मापहाषुः । असा.

या अक्षेषु प्रमोदन्ते शुचं क्रोधं च विभ्रती ।

आनन्दिनी प्रमोदिनीमप्सरां तामिह हुवे ॥

या गन्धर्व्वञ्जी द्यूतक्रियासु उक्ता अक्षेषु द्यूतसाधनेषु
प्रमोदते प्रहृष्यति । किं कुर्वती । शुचं इष्टजयविधोगात्
शोकं पुनर्जिगीषया क्रोधं कोपं च विभ्रती धारयन्ती ।
आनन्दिनी द्यूतजनितहर्षयुक्ता प्रमोदिनी द्यूतासक्तान-
न्यानपि प्रमोदयन्तीम् । यद्वा आनन्दिनी सुखवती
प्रमोदिनी प्रहर्षवती ईदृशी ता प्रागुक्तां अप्सरां इह
द्यूतकर्मणि जयार्थं अह हुवे आह्वयामि । असा.

येथा वृक्षमशनिर्विन्धाहा हन्त्यप्रति ।

एवाहमद्य कितवानक्षैर्वध्यासमप्रति ॥

अशनिः वैद्युतोऽग्निः अप्रति । न विद्यते प्रति प्रति-

निधिः समानो यस्य अप्रतिमः सन् विश्वाहा विश्वेषु
सर्वैर्वहःसु यथा वृक्षं तरं हन्ति बाधते । यद्वा विश्वस्य
हन्ता । अशनिः अप्रति अप्रतिपक्षं यथा वृक्षं विनाश-
यति एव एव अहं अप्रति अप्रतिनिधिः सन् । प्रति-
कितवपराजये मम सदृशः, अन्यो नास्तीत्यर्थः । यद्वा
अप्रति अप्रतिपक्षं वध्यास इति संबन्धः । अद्य इदानीं
कितवान् । कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिरिति
यास्कः (नि. ५।२२) । अक्षैर्दीव्यन् पुरुषः परैरपन्हिय-
माणधनः किं तवास्ति न किञ्चिद् इति सर्वैर्भाष्यत
इत्यर्थः । तादृशान् कितवान् अक्षैः देवनसाधनैः अप्रति
अप्रतिपक्षं वध्यास हनिष्यामि । यथा प्रतिकितवा द्यूत-
क्रियाया मम प्रतिस्पर्धिनो न भवन्ति तथा अक्षैः परा-
जितान् करिष्यामीत्यर्थः । असा.

तुराणामतुराणां विशामवर्जुषीणाम् ।

समैतु विश्वतो भगो अन्तर्हस्तं कृतं मम ॥

तुराणा द्यूतकर्मणि त्वरमाणाना अतुराणां अत्वर-
माणानाम् । अहमेव प्रथमः अक्षप्रक्षेपेण प्रतिवादिनं
जेष्यामि अहमेवेति अहमहमिकया त्वरमाणास्तुराः ।
विमृश्यकारिण्यः अतुराः । तासां अवर्जुषीणां अवर्जन-
शीलाना प्रतिकितवैः पराजयेऽपि पुनरहमेव जेष्यामीति
द्यूतक्रियां अपरित्यजन्तीनां पुनः पुनर्जयलामाद् अवर्ज-
यन्तीनां वा । सर्वदा द्यूतव्यसनवतीनामित्यर्थः । विशां
प्रजाना भगः भाग्य जयलक्षणं विश्वतः सर्वतः समैतु
सम्यग् अभिसुखं आगच्छतु । द्यूतजयकामिनं मामिति
शेषः । न केवलं तत एव जयप्रार्थना अपि तु मम
अन्तर्हस्तं हस्तमध्ये कृतम् । कृतशब्दवाच्यश्चतुःसंख्या-
युक्तः अक्षविषयः अयः । स हस्तमध्ये स्थितो वर्तते ।
एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया अयाः । तत्र
चतुर्णां कृतं इति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम् — ‘ये
वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः सः’
इति (तैब्रा. १।५।११।१) । तत्र कृतस्य लामाद् द्यूत-
जयो भवति । अत एव दाशतय्या लब्धकृतायात् कित-
वाद् भीतिराम्नायते— ‘चतुरश्रिद् ददमानाद् विभीयाद्
आ निघातोः’ इति (ऋसं. १।४।१९) । तत्र निरु-
क्तम् — ‘चतुरोऽक्षान् धारयत इति तद् यथा

(१) अक्षं. ४।३८।४.

(२) अक्षं. ७।५२।१; कौसु. ४।१।१३.

(१) अक्षं. ७।५२।२.

कितवद् विभीयाद् इति (नि. ३।१६) । असाः
ईडे अग्निं स्वावसुं नमोभिरिह प्रसक्तो वि
चयत् कृतं नः । रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रद-
क्षिपं मरुतां स्तोममृध्याम् ॥

स्ववसुं स्वकीयघनं स्वकीयेभ्यः स्तोत्रभ्यो हीयमानं
घनं यस्य तं अग्निं नमोभिः स्तोत्रैः ईले स्तौमि । इह
चूतकर्मणि प्रसक्तः प्रकर्षेण आसक्तोऽग्निः देवनकर्माधि-
पतिः नः अस्माकं दीव्यता कृतं कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुं
अयं वि चयत् विचिनोतु करोत्वित्यर्थः । वाजयद्भिः
वाजं अन्नं कुर्वद्भिः । अन्नलामकारणैः रथैरिव स्थितैरक्षैः
प्र भरे प्रहरे । प्रतिकितवान् इति शेषः । ततः मरुताम् ।
देवोपलक्षणम् । सर्वेषां देवता स्तोम स्तोत्रं सध वा
प्रदक्षिपं अनुक्रमेण ऋष्या समर्धयेयम् । ऋसा.

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदवा
भरेभरे । अस्मभ्यभिन्द्र वरीयः सुगं कृधि प्र
शत्रूणां मघवन् वृष्ण्या रुज ॥

हे इन्द्र त्वया युजा सहायेन वृतं वृणोति अक्षैः
संरुणद्धीति वृत् प्रतिकितवः । तादृशं कितवं वयं
जयेम । तथा भरेभरे सन्नामसंग्रामे चूतलक्षणे अस्माक
जिगीषूणां अंशं जयलक्षणं उद् अव उद्गमय । किञ्च
अस्मभ्यं वरीयः उरतरं घन सुग सुगमनं कृधि कुरु ।
हे मघवन् घनवन् इन्द्र शत्रूणां शातयितृणा प्रतिकित-
वानां वृष्ण्या वृष्ण्यानि वृष्णि भवानि । वीर्याणि जय-
लक्षणानि प्र रुज निवारय । यथा प्रतिकितवा अस्मान्
न जयेयुः यथा तान् वयं जयेम जयेन च तेभ्यो घन
स्वीकुर्याम तथा कुर्विति इन्द्रः प्रार्थ्यते । असा.

अजैषं त्वा संलिखितमजैषमुत संरुधम् ।

अर्वि वृको यथा मथ्यदेवा मग्नामि ते कृतम् ॥

लोके हि कितवाः अस्मिन् पदे प्रतिकितवं अश-
शब्दादिभिः संरोत्स्यामीति अङ्कान् कुर्वन्ति तत्रैव च
संरुन्धन्ति । तादृशः प्रतिकितवोऽत्र संबोध्यते । हे

कितव संलिखितं पदेषु सम्यग् अङ्कान् लिखितवन्तमपि
त्वा त्वा अजैषं अहमेव जयामि । उत अप्यर्थे । सरुधः
संरोद्धारमपि त्वा अजैषं जयामि । यद्वा संलिखितं
सम्यग् लिखितं चिह्नितं पदमभिलक्ष्य त्वा जयामि ।
उत अपि च सरुधं, संरुन्धन्ति अत्रेति अधिकरणे
कप्रत्ययः । तादृशं स्थानमभिलक्ष्य त्वा जयामि । किञ्च
वृकः अरण्यश्चा अर्वि अज यथा मथत् मग्नाति एव
एवं ते तव कृतं कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुं अयं मग्नामि-
विनाशयामि । असा.

उत प्रहामातिदीवा जयति कृतमिव श्वग्नी वि
चिनोति काले । यो देवकामो न धनं रुणद्धि
समित् तं रायः सृजति स्वधाभिः ॥

उत अपि च अतिदीवा अतिशयेन दीव्यन् पुरुषः ।
प्रहा अक्षैः प्रहन्तारं प्रतिकितव जयति । यतः श्वग्नीः
श्वग्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्व पुनराहूत भवतीति
यास्कः (नि. ५।२२) । परस्वस्य हन्ता कितवः काले-
चूतकाले कृतमिव । इवशब्द एवार्थे । कृतशब्दवाच्य
लाभहेतुं अयमेव वि चिनोति मृगयते । हस्तस्थेष्वक्षेषु
प्रागेव निधानात् कृतत्वं अक्षाणां लाभाय अन्विष्यते
अतो जयातीति संबन्धः । यो देवकामः देवान् कामय-
मानः दीव्यन् पुरुषः धनं न रुणद्धि चूतलब्धं धनं न
व्यर्थं स्थापयति किं तु देवतार्थं विनियुङ्क्ते त राया-
घनेन स्वधाभिः अन्नैर्बलैर्वा सं सृजत्येव सयोजयत्येव ।
इन्द्र इति देवता गम्यते । इत् अवधारणे । असा.

गोभिष्टरेमामति दुरेवां यवेन वा क्षुधं पुरुहूत
विश्वे । वयं राजसु प्रथमा धनान्यरिष्टासो-
वृजनीभिर्जयेम ॥

हे इन्द्र दुरेवा दुष्टगमनां दारिद्र्यात् आगता अमतिः
दुर्बुद्धिं गोभिः-पशुभिः तरेम । हे पुरुहूत बहुभिराहूत-
इन्द्र विश्वे सर्वे वयं यवेन वा । यवशब्दो धान्योपलक्षणम् ।
धान्येन वा क्षुधं बुभुक्षां तरेम निवारयेम । राजसु-
नृपेषु राजमानेषु दीव्यत्सु वा पुरुषेषु । स्थितानीति शेषः ।

(१) अक्ष. ७।५२।३; ऋसं. ५।६०।१; मैसं.
४।१४।११; तैत्ति. २।७।१२।४; भाष्यै. २।१२।२;
शुदे. ५।४८.

(२) अक्ष. ७।५२।४; ऋसं. १।१०२।४.

(३)-अक्ष. ७।५२।५.

(१) अक्ष. ७।५२।६ : २०।८९।९; ऋसं. १०।४२।९.

(२) अक्ष. ७।५२।७ : २०।१७।१० : २०।८९।१० :
२०।९४।१०; ऋसं. १०।४२।१०, १०।४३।१०, १०।४४।
१०.

प्रथमा प्रथमानि मुख्यानि प्रकृतमाने घनानि वयं
अरिष्टासः अहिंसिताः प्रतिक्रितवैरपराजिताः सन्तः वृज-
नीभिः बलकारिणीभिरक्षशलाकाभिः जयेम साधयेम ।
असा.

कृतं मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सच्य आहितः ।
गोजिद् भूयासमश्वाजिद् धनंजयो हिरण्यजित् ॥

मे मम दक्षिणे हस्ते पाणौ कृत कृतशब्दवाच्यो
लाभहेतुः अयः अस्ति । कृतायलामो हि महान् द्यूतजयः ।
तद् उक्त द्यूतक्रिया अधिकृत्य आपस्तवेन—'कृतं
नजमानो विजिनाति' इति (आप. ५।२०।१) । तथा
मे मम सव्ये हस्ते जय आहितः कृतायसाध्यो जयो
निहितोऽस्ति । अतः अहं गोजित् परकीयानां गवा
जेता भूयासम् । अश्वाजित् प्रतिक्रितवसबन्धनां अश्वानां
जेता । धनंजयः, धनशब्दः सामान्यवाची, दासी-
भूम्यादिघनस्य जेता । हिरण्यजित् सुवर्णस्य जेता भूया-
सम् । लोके हि कितवा द्यूतकर्मणि गवादिघनं शुक्लं
कुत्वा दीव्यन्ति तत्र ये जयन्ति ते तद्धनं स्वीकुर्वन्ति ।
अत्र जयस्य पूर्वार्धेन उक्तत्वाद् गवादिघनजयलामः
उत्तरार्धेन प्रार्थते । असा.

अक्षाः फलवतीं द्युवं दत्त गां क्षीरिणीमिव ।
सं मा कृतस्य धारया धनुः स्नात्रेव नह्यत ॥

अनया देवनसाधनभूतान् अश्वान् जयाय प्रार्थयते ।
हे अक्षाः द्युव द्यूतक्रिया फलवतीं फलोपेता दत्त प्रय-
च्छत । यथा द्यूतेन धनलामो भवति तथा कुरुतेत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः क्षीरिणीं गामिवेति । फलं कस्माद् भवति
तं आह । कृतस्य कृतशब्दवाच्यस्य चतुःसंख्यायुक्ताक्ष-
विषयस्य लाभहेतोः अयस्य धारया संतत्या उपर्युपरिलाम-
हेतुकृतायप्रवाहेण मा मा सं नह्यत सयोजयत । तत्र
दृष्टान्तः धनुः स्नात्रेवेति । यथा धनुः कार्मुकं स्नात्रा
स्नावनिर्मितया मौर्व्या संनह्यन्ति । यथा मौर्वीसंनह्यं
कार्मुकं जयकारि भवति एवं मा कृतायपरम्परया जयिनं
कुरुतेत्यर्थः । असा.

इदमुप्राय बभ्रवे नमो यो अक्षेषु तनूवशी ।
धृतेन कलिं शिक्षामि स नो मृडातीदृशे ॥

(१) असं. ७।५२।८ (२) असं. ७।५२।९.

(३) असं. ७।११।१; वैसू. ६।१०; कौसू. ४।१।१३.

उप्राय उद्गूर्णबलोय बभ्रवे बभ्रुवर्णाय एतत्संज्ञकाच्च
द्यूतजयकारिणे देत्राय इदं नमः नमस्करणम् । मभवु
इति शेषः । यो बभ्रुः अक्षेषु देवनसाधनेषु तनूवशी
यथाकामी स्वेच्छाधीनजय इत्यर्थः । धृतेन आज्येन
मन्त्राभिमन्त्रितेन कलिम् । पराजयहेतुः पञ्चसंख्यायुक्तोऽ-
क्षविषयोऽयः कलिरित्युच्यते । तं, शिक्षामि ताडयामि
हन्मीत्यर्थः । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया अयाः ।
तत्र पञ्चाज्ञा कलिरिति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम्—
'ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः
सः' इति (तैत्रा. १।५।११।१) । तत्र कलिशब्दवाच्यस्य
अयस्य आगमने पराजयो भवति । तं अनेन आज्येन
विनाशयामि । अहं अन्यैर्न पराजीये किं तु अन्यान्
अहमेव जयामीत्यर्थः । कलिं शिक्षामि शक्तं समर्थं
कर्तुमिच्छामि । यथा कलिः स्वयं पराजयसमर्थः
पराजयवान् भवति तथा करोमीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे
देवतानुग्रहं आशास्ते । स नमस्कृतः अक्षद्यूतदेवता
बभ्रुः ईदृशो देवननिबन्धने कलिपराभावनरूपे जयलक्षणे
च फले नः अस्मान् मृडाति मृडयतु सुखयतु । असा-
धृतमप्सराभ्यो वह त्वमग्ने पांसुनक्षेत्र्यः
सिकता अपश्च । यथाभागं हव्यदाति जुषाणा
मदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥

हे अग्ने त्वं अप्सराभ्यः । अप्सु सरन्त्यश्चरन्त्यः
अन्तरिक्षचारिण्यो वा । ताम्यः तदर्थं धृतं अक्षाम्य-
ञ्जनसाधनं आज्य वह प्रापय । अस्माकं जयार्थमिति
शेषः । तथा अक्षेभ्यः अक्षशब्देन, तैर्दीव्यन्तः प्रति-
कितवा उच्यन्ते । अक्षहस्तेभ्यः प्रतिक्रितवेभ्यः पांसुन्
सूक्ष्मान् भूरजःकणान् सिकताः शर्कराः अपः उदकानि
च प्रापय । यथा तेषां पराजयो भवति तथा तन्मुखेषु
पास्वादीन् प्रक्षिपेत्यर्थः । किं च यथाभागं भागं अनतिक्रम्य
स्वीयस्वीयमागानुसारेण हव्यदाति हविषः प्रदानं जुषाणाः
सेवमीना देवा इन्द्राद्या उभयानि द्विप्रकाराणि औषध-
पाशुकभेदेन सोमाज्यभेदेन श्रौतस्मार्तकर्मभेदेन वा
द्विविधानि हव्या हव्यानि हवींषि । आस्वाचेति शेषः ।
मदन्ति माद्यन्ति तृप्ता भवन्ति । ते देवा अपि अस्माकं
द्यूतजयं कुर्वन्तु इति प्रार्थना । असा-

(१) असं. ७।११।२.

अप्सरसः सधमादं मदन्ति हविर्धानमन्तरा सूर्यं च । ता मे हस्तौ सं सृजन्तु घृतेन सपत्नं मे कित्तवं रन्धयन्तु ॥

अप्सरसः द्यूतक्रियादेवताः सधमादं सह सभूय मादः मादनं यस्मिन् मदनकर्माणि तत् । सहमदनं यथा भवति तथा मदन्ति माद्यन्ति । कुत्रेति तद् उच्यते । हविर्धानं हविर्घायते अत्रेति हविर्धानो भूलोकः । त सूर्यं सूर्याधिष्ठितं द्युलोकं तं च अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षलोके माद्यन्ति । ताः अप्सरसः मे मम हस्तौ देवनसाधनौ पाणी घृतेन घृतवत् सारभूतेन जयलक्षणेन फलेन सं सृजन्तु संयोजयन्तु । तथा सपत्नं प्रतिदीव्यन्त कित्तवं मे मम रन्धयन्तु वशयन्तु स्वाधीनं कुर्वन्तु ।

असा.

आदिनवं प्रतिदीप्ते घृतेनास्माँ अभि क्षर ।

वृक्षमिवाशन्या जहि योऽस्मान् प्रतिदीव्यति ॥

प्रतिदीप्ते प्रतिकूलं दीव्यते प्रतिकितवाय प्रतिदिवानं जेतुं आदिनवं आदीव्यामि अक्षैः आदीवनं करोमि । अस्मान् आदीव्यतः घृतेन घृतवत्सारभूतेन जयलक्षणेन फलेन अभि क्षर संयोजय । देवनक्रियामिमानी देवः संबोध्यते । यः कित्तवः अस्मान् प्रतिदीव्यति जेतुं प्रतिकूलं घृतं करोति तं अशन्या विद्युता वृक्षं शुष्कं तदमिव जहि तिरस्कुर ।

असा.

ये नो द्युवे घनमिदं चकार यो अक्षाणां ग्लहनं शेषणं च । स नो देवो हविरिदं जुषाणो गन्धर्वैभिः सधमादं मदेम ॥

यो देवः नः अस्माकं द्युवे द्यूताय तदर्थं, यद्वा द्युवे दीव्यते नः । मह्यम् । अथ वा नः अस्मदीयाय द्युवे दीव्यते पुरुषाय इदं प्रतिकितवसंबन्धि धनं चकार जयेन संपादितवान् । यश्च देवः अक्षाणां परकीयानां ग्लहनं ग्रहणं स्वकीयैरक्षैर्जित्वा स्वीकरणं शेषणं स्वीयानां अक्षाणां जयाहस्त्याने अवशेषणं च कृतवान् । स देवः द्यूताभिमानी नः अस्मदीयं इदं हविः जुषाणः सेवमानो भवतु । वयं च गन्धर्वैभिः गन्धर्वैः अक्षाधिप्रायकैः सधमादं सहमदनं यथा तथा मदेम हृष्यास्म । असा.

(१) असं. ७।११४।३ : १४।२।३४.

(२) असं. ७।११४।४. (३) असं. ७।११४।५.

संवसव इति वो नामधेयमुग्रंपश्ये राष्ट्रभृतो ह्यक्षाः । तेभ्यो व इन्द्रवो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

हे गन्धर्वाः अक्षा वा यूय संवसव इति सप्राप्तधनाः संप्राप्तधना यतो भवथ अतो वः युष्माकं संवसव इति नामधेयं भवति । हि यस्माद् उग्रंपश्ये उग्रंपश्ये राश्रभृतः । इदं द्वयं अप्सरोविशेषनामधेयम् । तयोः सबन्धिनो भवन्ति अक्षाः । अक्षाणां एतत्सबन्धित्वं तैत्तिरीये श्रूयते— 'उग्रंपश्ये राष्ट्रभृन्नाचराणि यद् अक्षवृत्तं अनुवृत्त एतत्' इति (तैआ. २।४।१) । तेभ्यः गन्धर्वांसरोभ्यः तदधिष्ठितेभ्यः अक्षेभ्यो वा वः युष्मभ्यं युष्मदर्थं इन्द्रवः इन्दुमन्तः सोमवन्तः सोमोपलक्षितहविर्युक्ता वयं हविषा उचितेन विधेम परिचरेम । अनन्तरं वयं दीव्यन्तः रयीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । द्यूते प्रतिकितवजयेन धनवन्तः स्यामेत्यर्थः ।

असा.

देवान् यन्नाथितो हुवे ब्रह्मचर्यं यदूषिम ।

अक्षान् यद् बभ्रूनालभे ते नो मृडन्त्वीदृशे ॥

नाथितः उपतप्तः देवान् अग्न्यादीन् हुवे आह्वयामि घनलभार्थं इति यत् । ब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचारि-नियमं ऊषिम उषितवन्त इति यत् । बभ्रून् बभ्रुवर्णान् बभ्रुणा अक्षाभिमानीनां देवेन अधिष्ठितान् वा अक्षान् देवनसाधनभूतान् आलभे देवितु स्पृशामीति यत् तेन कारणेन ते देवादयः ईदृशे जयलक्षणे फले नः अस्मान् मृडन्तु सुखयन्तु ।

असा.

द्यूतकृतर्णदोषः

यद्बस्ताभ्यां चकृम किल्बिपाण्यक्षाणां गन्तुमुप-लिप्समानाः । उग्रंपश्ये उग्रजितौ तदद्याप्सरसावनु दत्तामृणं नः * ॥

उग्रंपश्ये राष्ट्रभृत् किल्बिपाणि यदक्षवृत्तमनु दत्तं न एतत् । ऋणान्नो नर्णमेत्समानो यमस्य लोके अधिरज्जुरायत् * ॥

* सायणमार्थं स्थलनिर्देशश्च ऋणादानप्रकरणे (पृ. ६०२-६०३) द्रष्टव्यः ।

(१) असं. ७।११४।६. (२) असं. ७।११४।७.

यस्मा ऋणं यस्य जायामुपैमि 'यं याचमानो
अभ्यैमि देवाः । ते वाचं वादिषुर्मोत्तरं मदेवपत्नी
अप्सरसावधीतम् * ॥

आपस्तम्बः

राजाधिकृतसमैवाधिदेवनाहं

सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्निवपे-
द्युम्भान् वैभीतकान् यथार्थान् ।

पूर्वोक्तायाः सभाया मध्ये अधिदेवनं यस्योपरि
कित्वा अशैर्दीव्यन्ति तत्स्थानमधिदेवनम् । तत् पूर्वं
काष्ठदिना उद्धन्ति उद्धत्यावोक्षति । अवोक्ष्य तत्राक्षान्
युग्मसंख्याकान् वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान्
यथार्थान् यावद्भिर्द्यूतं निर्वर्तते, तावतो निवपति । कः ?
यस्तत्र राज्ञा नियुक्तः सभिको नाम । उ.

आर्याः शुचयः सत्यशीला दीवितारः स्युः ।

आर्याः द्विजातयः । शुचयोऽर्थशुद्धाः । सत्यशीलाः
सत्यवादिनः । एवम्भूता एव पुरुषास्तत्र दीवितारः
स्युः । त एव तत्र दीव्येयुरित्यर्थः । ते च तत्र देवित्वा
यथाभाषितं पणं सभिकाय दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे
तस्माद्यमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा दद्यात् । स एव
च स्थानान्तरे दीव्यतो दण्डयेत्, सभास्थाने च कलह-
कारान् । तत्र याज्ञवल्क्यः— 'ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु
सभिकः पञ्चकं शतम् । गृह्णीयाद्धूर्तकितवादितराद्दशकं
शतम् ॥ स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।
जितमुद्राहयेजेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥' इति
(वास्मृ. २।१९९-२००) । उ.

विष्णुः

द्यूतसमाह्वययोर्मध्ये सभिक-जयि-राजभिर्ग्राह्याः षणांशाः,
राजसभिकजयिजितानां कृत्यं च

द्वैन्द्वयुद्धे समाह्वये पणचतुर्थांशो राज्ञे दातव्यः ।
षणचतुर्थांश इत्यनेन उभाभ्यां दातव्यः कर इति
प्रतीयत इत्याह भारुचिः । सवि. ४८७

* सायणभाष्यं स्थलनिर्देशश्च ऋणादानप्रकरणे (पृ. ६०३)

द्रष्टव्यः ।

- (१) आच. २।२५।१२; हिच. २।१८.
- (२) आच. २।२५।१३; हिच. २।१८.
- (३) सवि. ४८७.

व्य. क्रं. २३९

मँल्लमहिषवर्जं समाहूतं जयिने दद्यात् पराजितं
पणं चापि दद्यात् ।

अयमर्थः—समाहूतं समाह्वय इति इष्टमल्लमहिषान्
वर्जयित्वा मेषकुक्कुटातिरिक्तादिकं मृतं वा हीन वा
जयिने दद्यात् । यदि न ददाति राज्ञा दातव्य इति ।
सवि. ४८७

ग्लहवृद्धिं गृह्णीयात् सभिकः ।

द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह—ग्लहेति । सभिकः
सम्यः द्यूत इत्यनुवर्तते । सवि. ४८७

द्यूतं कारयेत्सभिको देयं च दद्यात्तत्कृतम् ।
तस्मै कर्तव्यमाह विष्णुः— द्यूतमिति । तथा च
नारदः— 'सभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्'
इति । तत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः— 'स सम्यक्पालितो
दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् । जितमुद्राहयेजेत्रे दद्यात्
सत्यं वचः क्षमी ॥' (इति वास्मृ. २।२००) । जितमुद्रा-
हयेत् जितसकाशादुद्धरेत्तजेत्रे दद्यात् । द्यूतकारिणा
विश्वाससाधनं सकृत्सकृत्सत्यवाक्यं दद्यात् । सवि. ४८७

जितो यदि पणं सभिकाय न दद्यात् राज्ञा
दाप्यः ।

अदत्तराजभागे प्रच्छन्ने द्यूते जितं पणं न दापये-
दिति स्पष्टार्थः । सवि. ४८८

द्यूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः

द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां
संदंशच्छेदः* ।

संदंशोऽङ्गुष्ठतर्जन्यौ ।

विर. ६१७

गौक्षिकचार्मिकादयः प्रतारका विवास्याः ।
गौक्षिकाश्चार्मिकाः चर्मणा व्यवहरन्ति । अत्र
भारुचिः—गौक्षिकचार्मिकग्रहणेनोपयोश्चातुर्यैकविषय-
त्वेन चौर्यमेवेति, अयं गौक्षिकादिव्यक्तिरेकैव कित्वा
[अयं गौक्षिकादिः कितवव्यतिरिक्त एक एव (!)] ।
इतरस्तु वञ्चनीयकोटिरेवेति गोक्षिकादयो न दण्ड्याः,

* व्याख्यानान्तरं स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १६६९)

द्रष्टव्यः ।

- (१) सवि. ४८७. (२) सवि. ४८७.
- (३) सवि. ४८७. (४) सवि. ४८८.
- (५) सवि. ४८८.

अपि तु देशान्निर्वास्याः । अतश्च 'द्यूतं निषिद्धं मनुना'
इत्यादिवचनजातं कपटद्यूतविषयमिति मन्तव्यम् ।
सवि. ४८७-८

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

द्यूतसमाह्वयम्

द्यूतसमाह्वयम् । द्यूताध्यक्षो द्यूतमेकमूर्खं कार-
येत् । अन्यत्र दीव्यतो द्वादशपणो दण्डः गूढा-
जीविज्ञापनार्थम् ।

द्यूताभियोगे जेतुः पूर्वः साहसदण्डः । परा-
जितस्य मध्यमः । बालिशजातीयो ह्येष जेतुकामः
पराजयं न क्षमत इत्याचार्याः । नेति कौटल्यः
पराजितश्चेद् द्विगुणदण्डः क्रियेत न कश्चन
राजानमभिसरिष्यति । प्रायशो हि कितवाः कूट-
देविनः ।

तेषामध्यक्षाः शुद्धाः काकणीरक्षांश्च स्थापयेयुः ।
काकण्यक्षाणामन्योपधाने द्वादशपणो दण्डः ।
कूटकर्मणि पूर्वः साहसदण्डः, जितप्रत्यादानम् ।
उपधौ स्तेयदण्डश्च ।

जितद्रव्याध्यक्षः पञ्चकं शतमाददीत, काकण्य-
क्षारलाशलाकावक्रयमुदकभूमिकर्मक्रयं च । द्रव्या-
णामाधानं विक्रयं च कुर्यात् । अक्षभूमिहस्त-
दोषाणां चाप्रतिषेधने द्विगुणो दण्डः ।

तेन समाह्वयो व्याख्यातः अन्यत्र विद्याशिल्प-
समाह्वयादिति ।

द्यूतसमाह्वयमिति सूत्रम् । द्यूत अक्षशलाकाद्यप्राणि-
क्रीडा समाह्वयो मल्लमेषकुक्कुटादिप्राणिदेवनं तयोः
समाहारो द्यूतसमाह्वयं, तत्सबद्धो व्यवहारो दण्डश्चाभि-
धीयत इति सूत्रार्थः । पारुष्यप्रसङ्गात् सर्वविधपारुष्य-
विसंवादादिदोषनिदानस्यास्येह कथनसंगतिः ।

द्यूताध्यक्ष इति । सः, द्यूतं एकमुखं एकमार्गं
एकस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थः, कारयेत् । अन्यत्र प्रदेशान्तरे,
दीव्यतः द्वादशपणो दण्डः । ननु च द्यूतमेव ताव-
न्निन्दित प्रतिषिद्धं च शास्त्रेषु— 'प्रकाशमेतत्तास्कर्यं
यद् देवनसमाह्वयम्' इति, 'प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा द्यूतं
राष्ट्रे निवारयेद्' इति च स्मृतौ, 'अक्षैर्मा दीव्यः' इति

(१) कौ. ३।२०.

चान्नाये । तत् कुतोऽस्य प्रवर्तनविधिः कुतस्तरां
चैकमुखत्वनियमनमित्याशङ्कामपाकर्तुमेकमुखत्वनियमस्य
प्रयोजनमाह— गूढाजीविज्ञापनार्थमिति । गूढाजीविन-
स्तस्करसाहसिकादयो लोककण्टकाः तज्ज्ञापनार्थम् ।
अयमाशयः— प्रतिषेधातिक्रमेण प्रवृत्तौ श्येनादिवदयं
द्यूतसमाह्वयस्य विधिः । तच्च लोके कण्टकप्रायजनभूयिष्ठ-
सेव्य सुरापानवदधर्मरूपमप्येकमुखतया प्रवर्त्यमानं
कण्टकज्ञानसाधनीभूय तदुद्धरणरूपधर्मान्तरोपायता प्रति-
पद्यत इति तदेकमुखत्वनियमोऽप्युपपद्यत इति ।

द्यूताभियोगे जेतुरित्यादि । द्यूतविषयमभियोगं
द्यूतजेता कुर्वन् पूर्वसाहसं दण्ड्यः, द्यूतपराजितस्त्वंद्विगुणं
दण्डं मध्यमसाहसम् । पराजितस्य दण्डाधिक्ये अधर्म-
जयकामुकता हेतुरित्याह— बालिशजातीयो हीत्यादि ।
बालिशजातीयो मूर्खप्रायः । नेति कौटल्य इत्याचार्य-
मतप्रतिषेधे कारणमाह— पराजितश्चेदिति । स चेद्
द्विगुणदण्डः क्रियेत, न कश्चन राजानमभिसरिष्यति
न कोऽपि पराजितो जेतुकृतमात्मदुःखं राजे निवेदधि-
तुमागमिष्यति । माभिसरतु को दोष इति चेत् तत्राह—
प्रायशो हि कितवाः कूटदेविन इति । प्रायेण हि धूर्तः
कपटदेवनशीलाः । अतश्च तेभ्य एकान्तजयिष्य आपत-
तोऽनर्थजातात् कूटानभिज्ञतया नित्यपराजयिनामानिर्मोक्ष
एवापद्येतेत्यभिप्रायः ।

तेषामिति । कितवाना, अध्यक्षः द्यूतकर्मप्रत्यवेक्षकः,
शुद्धाः कूटरहिताः, काकणीः कपर्दान्, अक्षाश्च पाञ्च-
काश्च तथाविधान्, स्थापयेयुः देवनार्थम् ।

काकण्यक्षाणामिति । तेषां, अन्योपधाने अन्येषां
स्थापितातिरिक्तानां तज्जातीयाना उपधाने, द्वादशपणो
दण्डः । इहान्यशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि समास आर्षः ।
कूटकर्मणीति । कपटाक्षादिसृष्टौ, पूर्वः साहसदण्डः,
जितप्रत्यादानं जितद्रव्यापहरणं च । उपधौ स्थापितेष्वे-
वाक्षादिषु रेखाव्यत्ययकरणलक्षणे व्याजे मणिमन्त्रादिना
बुद्धिवञ्चनाया वा, स्तेयदण्डश्च, चकारात् पूर्वोक्तं च ।

जितद्रव्यादिति । जिताद् द्रव्याद्, अध्यक्षः, पञ्चकं
शतं आददीत शते विंशतिभागं गृह्णीयात्, आत्मवृत्त्य-
र्थम् । काकण्यक्षारलाशलाकावक्रयं काकण्यः कपर्दाः
अक्षाः पाञ्चकाः अरलाः चर्मपट्टिकाजातीयाः साधनभेदाः

शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः' काकण्यादीनां
द्वेवनसाधनानां भवक्रयं भाटकं, उदकभूमिकर्मक्रयं च,
आददीत, जेतुसकाशात् । द्रव्याणां आधानं विक्रयं च
कुर्याद् द्यूतकरैराधीयमानानि विक्रीयमाणानि च द्रव्याणि
स्वीकुर्यात् । अक्षभूमिहस्तदोषाणां च अक्षदोषस्य
भूमिदोषस्य हस्तदोषस्य च, अप्रतिषेधने प्रतिषेधाकरणे,
द्विगुणः स्वादेयद्रव्यभागद्विगुणः, दण्डः अध्यक्षस्य ।

अप्राणिद्यूतोक्तं दण्डविधानं द्विपदचतुष्पदादि-
प्राणिद्यूते विद्याशिल्पसमाह्वयातिरिक्तेऽतिदिगति—
तेनेत्यादि । श्रीमु.

मनुः

द्यूतसमाह्वयप्रतिज्ञा

अयमुक्ते विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ।
क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत ॥

(१) द्यूतं वक्तुमुपक्रमते अयमिति । पुत्राणां क्षेत्र-
जादीनां क्रियाविधिः पुत्रत्वोत्पादनविधिः क्रमेण । द्यूत-
धर्मं निबोधतेत्यन्वयः । मवि.

(२) एष दायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण
विभागकरणप्रकारो युष्माकमुक्तः । इदानीं द्यूतव्यवस्था
शृणुत । मसु.

(३) विभागप्रकरणमुपसंहरन् द्यूतं प्रतिजानीति—
अयमिति । पुत्राणामौरसादीनाम् । क्रियाविधिः पिण्ड-
दानं च । मच.

द्यूतसमाह्वयबोद्धव्यम्

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥

(१) मस्सु. ९।२२० ग., धर्म (धर्मान्) [विभागो (वि-
भागो) Noted by Jha]; मच. धर्म (धर्मान्).

(२) मस्सु. ९।२२३; मित्ता. २।१९९ क्रियते यस्तु
(क्रियमाणस्तु); अप. २।१९९; व्यक. १६२; स्मृच. ९
मितावत् : ३३०; विर. ६१०, पमा. ५७२; रत्न १६४;
विचि. २५८; व्यनि. ४७८ यस्तु (यस्तु); स्मृचि. ३६३;
द्वि. १०७ तल्लोके (लोके तत्) शेषं मितावत् ; नृप्र. २७७
मितावत् ; सवि. ५७-८ ते यस्तु (माण तु) निर्धण्डः ;
श्रीमि. २।१९९; व्यप्र. ५६५ मितावत् ; व्यड. १६३
संविदत् ; विता. ७१६ मितावत् ; राकौ. ४८६ मितावत् ;
शेनु. २८८; समु. १६४; नन्द. ८।७ सविदत्.

(१) द्यूतं अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत्क्रियते,
पणेन क्रीडनम् । प्राणिभिर्मेषादिभिः युद्धकरणेन यत्नेन
नियम्य क्रीडनं तत्समाह्वयः । मवि.

(२) अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूत
कथ्यते । यः पुनः प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः पणपूर्वकं
क्रियते स समाह्वयो ज्ञेयः । लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षण-
कथनं परिहारार्थम् । मसु.

(३) प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः यत्कर्म पणपुरः-
सरमिति शेषः । * मच.

(४) द्यूतसमाह्वययोः करणत एव भेदो न स्वरूपत
इत्यभिप्रायेणाह—अप्राणिभिर्यदिति । अप्राणिभिर्दान्त-
शाङ्गदारवमार्तिकैरक्षैः प्राणिभिः कृकवाकुमेषमहिप-
वर्त्यादिभिः । + नन्द.

द्यूतोपकरणानि

काकिन्यो वदिकाश्चैव शलाका मौर्य एव च ।
अक्षाः सर्बीजाः कुहका द्यूतोपकरणानि पट् ॥

द्यूतसमाह्वयनिषेधः । द्यूतसमाह्वयकारिणा दण्डः,
इतरकण्टकदण्डश्च ।

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्राभिवारयेत् ।

राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥

(१) अत्र च तुल्यविषयत्वात् समाह्वयमप्येकीकृत्य
दर्शयति — द्यूतमिति । मवि.

(२) निवारणमत्र निर्वासनेन न दण्डेन । अत
एव निवारणाय निर्वासनमाह स एव—कुशीलवाश्वेति ।

स्मृच. ३३०

(३) द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ राजा स्वराष्ट्रा-

* शेषं ममुवत् । + मच. नन्दवत् ।

(१)-अप. २।१९९.

(२) मस्सु. ९।२२१ क., ख., घ., राज्या (राजा),
[निवारयेत् (निवासयेत्) Noted by Jha]; व्यक. १६३; स्मृच.
[निवारयेत् (निवासयेत्) Noted by Jha]; व्यक. १६३; स्मृच.
३३० पू.; विर. ६११ निवार (निवास) राज्या
(राष्ट्र) दोषौ (द्वेष्यौ) क्षिताम् (श्रुताम्); पमा. ५७८
राज्यान्तकरणा (राज्यान्तवारिणा); रत्न. १६४ विरवत्, व्यनि.
४७९ द्यूति (द्यू नि) राज्या तौ (राज्यस्यान्त-
करावेतौ); स्मृचि. ३६ द्यूति (द्यू नि); व्यप्र. ५६८ राष्ट्रा-
(राज्ये नि); बाल. २।२०३, समु. १६४ द्यूति (द्यू नि)
करणा (कारिणा).

निवर्तयेत् । यस्मादेतौ द्वौ दोषौ राज्ञा राज्यविनाश-
कारिणौ । ममु.

प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।

तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥

(१) तास्कर्यं तस्करत्वम् । यत्नवान् भवेत्
यत्नवान् भूत्वा तौ निवारयेत् । स्मृच. ३३०

(२) प्रकटमेतच्चौर्यं यद्द्यूतसमाह्वयौ, तस्मात्तन्नि-
वारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् । ममु.

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ।

तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः * ॥

(१) घातयेत्ताडनादिना । द्विजलिङ्गिनो द्विजलिङ्गो-
पवीताधिधरान् । मवि.

(२) द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् यो वा सभिकः
कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात् ।
यज्ञोपवीतादिविजचिह्नधारिणः शूद्रान् हन्यात् । ममु.

(३) निमित्तमनुवदन्नैमित्तिकमाह— द्यूतमिति ।
कारयेत्सभिकः । घातयेत् अपराधानुरूपेण हस्तच्छेद
कुर्यात् । तत्रैव ब्राह्मणत्वेन प्रतीयमाना अपि ये शूद्रा-
स्तान् प्रत्याह— द्विजलिङ्गिन इति । एतेऽवश्यमन-
पेक्ष्यतया देशान्निःसारणीया इति भावः । मच.

* मिता.व्याख्यान ' राज्ञा सचिह्न निर्वास्याः ' इति
याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । अप., विर., पमा., विचि., वीभि.,
व्यप्र., व्यम., विता. मितान्नः ।

(१) मस्मृ. ९।२२२; विश्व. २।२०६ ह्यौ (ह्यम्)
पू.; व्यक १६३ पूर्वार्धेः सदिशतया समुपलभ्यते, स्मृच.
३३०, विर. ६११; पमा. ५७८; रत्न. १६४; विचि.
२५८; स्मृचि. ३६; सवि. ४८६ नित्यं (नित्य); व्यप्र.
५६८; बाल. २।२०३; सेतु. २८८; समु. १६४.

(२) मस्मृ. ९।२२४; मिता. २।२०२; अप. २।२०२
त्कारयेत् वा (यश्च कारयेत्) : २।३०३ उक्त.; विर. ६११
अपवत्; पमा. ५७७; वीक. ५१ त्कारयेत् वा (यस्तु
कारयेत्); विचि. २५८ अपवत्; व्यनि. ४७९ अपवत्;
स्मृचि. ३६ अपवत्; नृप्र. २७९; वीभि. २।२०३ वा
(च) : २।३०४ उक्त.; व्यप्र. ५६७; व्यड. १६३ (=);
व्यम. १०९ तान् सर्वान् (सर्वास्तान्); विता. ७२०;
राकौ. ४८७; सेतु. २८८-९ अपवत्; समु. १६४ यः ...
वा (ये कुर्युश्च कारयेत्).

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥

(१) पुराकल्पे पुराणकथासु । मवि.

(२) नेदानीमेव परं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे द्यूत-
मेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टम् । अतः प्राज्ञः परिहासार्थ-
मपि तन्न सेवेत । ममु.

(३) द्यूतस्थानार्थावहत्वे ऐतिह्येनाह—द्यूतमिति ।
पुराकल्पे ससारानादितया बलभद्रदन्तवक्त्रयुधिष्ठिर-
दुर्योधनादिकाले । हास्यार्थं कुतूहलार्थमपि । द्यूतपदं
समाह्वयोपलक्षकं, धनकारित्ववैरकरत्वहेतोरुभयसाधार-
ण्यात् । मच.

(४) द्यूतस्य दोषमाह, स्वयमपि राज्ञा द्यूतं न
कार्यमिति चाह—द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टमिति । पुराकल्पे
पूर्वस्मिन् काले वैरकरं दृष्टं नलयुधिष्ठिरादिषु । नन्द.

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥

(१) विविधः कल्यो विकल्पः । सम एव राज्ञो-
च्यते । 'द्यूतघर्मं निबोधत' इति तत् आरभ्य द्वित्राः
श्लोका विधायकाः । अन्यः सर्वोऽप्यर्थवादः । मेघा.

(२) प्रकाशं कर्तव्यवृत्त्युत्पादनेन । यथेष्टं यस्य
यथेच्छति नृपस्तस्य तथा कार्यो दण्डभेदः । न त्वत्र
शास्त्रे दण्डो नियम्यत इत्यर्थः । मवि.

(३) यो मनुष्यस्तद्द्यूतं गूढं प्रकटं वा कृत्वा सेवेत
तस्य यथा नृपतेः इच्छा भवति तथाविधो दण्डो भवति ।
ममु.

(४) तस्मात्तत्कारी दण्डार्ह इत्याह—प्रच्छन्नमिति ।
तत् द्यूतसमाह्वयं प्रच्छन्नम् । यथा स्यात् प्रकाशं
यथा स्यादिति । नृपतेरिच्छया दण्डो वधो वेत्यन्वयः ।

(१) मस्मृ. ९।२२७; विर. ६११ वैरकरं (वै विकृतं);
व्यनि. ४७९ पूर्वार्धे (द्यूतापुरातने कल्पे दृष्टं वैरकरं महत्);
स्मृचि. ३६; बाल. २।२०३; सेतु. २८९; समु. १६४.

(२) मस्मृ. ९।२२८; विश्व. २।२०६ तन्नि.....नरः
(द्यूतं-राष्ट्रे निवारयेत्) पू.; विर. ६११; रत्न. १६४ प्रच्छ
.. वा (प्रकाशे वाऽप्रकाशे वा); स्मृचि. ३६ थेष्टं (शोक्तं);
बाल. २।२०३; सेतु. २८९; समु. १६४.

१ (अन्यः०).

यद्वा 'पणे सहस्रं नृपतेः' इत्युक्तम् । मच.

(५) दण्डविकल्पः दण्डभेदोऽर्थहरणादिलक्षणः ।

नन्द.

(६) तद् द्यूतं यः निपेवेत तस्य दण्डविकल्पः शतदण्डः स्यात्, यथेष्टं नृपतेः तथा वा दण्डः । माच.

कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च

मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकान्श्च क्षिप्रं निर्वासयेत्

पुरात् * ॥

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः* ॥

अष्टादशपदोपसहारः

उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥

(१) सर्वव्यवहारोपसहारार्थः श्लोकः । मेघा.

(२) अष्टादशसु ऋणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवदमानयोरर्थप्रत्यर्थिनोः कार्यानिर्णयोऽयं विस्तरेणोक्तः । ममु.

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन् महीपतिः ।

देशानलब्धांलिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥

(१) अलब्धांलिप्सेतेति संतोषपरेण न भवितव्यमित्यर्थः । मेघा.

(२) राजकृत्यशेषमाह— एवमिति । मवि.

(३) अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतं निर्णयं कुर्वन् राजा जनानुरागाद्देशाल्लब्धुमिच्छेत् लब्धांश्च सम्यक्पालयेत् । एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनस्याल्लब्धप्रदेशप्राप्त्यर्थत्वमुक्तम् । ममु.

* व्याख्यासंग्रहः स्यादिनिर्देशश्च स्तैयप्रकरणे (पृ. १७१०-११) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ९।२५०; ब्यक. १६३ विस्तरशो (विस्तरेण) हारस्य (हारवि), विर ६१८ ऽयं विस्तरशो (विस्तरेणायं) हारस्य (हारवि); सेतु. ३२९ मिथो (मिथ्या) शेषं विरवत्.

(२) मस्मृ. ९।२५१; ब्यक. १६३ धर्म्याणि कार्याणि (कार्याणि सर्वाणि); विर. ६१८ पूर्वार्धे (एवं कार्याणि सर्वाणि कुर्वन् सम्यक् महीपतिः); सेतु. ३२९ पूर्वार्धे (एवं कार्याणि सर्वाणि पश्यन् सम्यक् महीपतिः). लब्धांलिप्सेत (लब्धानीप्सेत).

(४) महीपतित्वं द्योतयति— देशानिति । मच.

(५) कुर्वन्लिप्सेत नाकुर्वन् । नन्द.

(६) अलब्धान् अमात्यान् लिप्सेत । माच.

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् । साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् * ॥

(१) अनेनेति पूर्वोक्तप्रकारप्रत्ययमर्शः । विधिना प्रकारेण । साक्षिप्रत्ययौ । सिद्धशब्दः प्रत्येकमपि सवध्यते । साक्षिभिः सिद्धानि निर्णीतानि । प्रत्ययः अनुमानद्वैवी वा क्रिया । कार्याणि न केवलं ऋणादानं अन्यदपि समता नयेदर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिमपाकुर्यादैकमत्यं उत्पादयेत् । उपसहृतमृणादानं, समाप्तो व्यवहारः । सर्वत्र जयपराजयप्रकाराणामेवरूपत्वात् । न हि साक्ष्यादिभ्य ऋते किञ्चिदुत्तरेषु विवादेशु विप्रतिपत्तिनिरासनिमित्तम् । केवलं दण्डविशेषस्तत्स्वरूपं च वक्तव्यमित्युत्तरः प्रपञ्चः । कीदृशोऽस्वामिविक्रयः कीदृशोऽनुशय इति स्वरूपं व्यवस्थाप्यते । मेघा.

(२) परस्परं विवदमानयोरर्थप्रत्यर्थिनोः अनेनोक्तप्रकारेण राजा साक्षिनिर्णीतानि अनुमानशपथादिप्रत्ययनिर्णीतानि कार्याणि अर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिरोधेन समीकुर्यात् । + गोरा.

याज्ञवल्क्यः

द्यूतसमाह्वयस्वरूपम्

अधुना द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदमधिक्रियते । तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्— 'अश्ववघ्नशलाकाचैर्देवनं जिह्वकारितम् । पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥' इति । अक्षाः पाशकाः । वघ्नश्चर्मपट्टिका । शलाका दन्तादिभ्यो दीर्घचतुरसाः । आद्यग्रहणाच्च तुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्रगणितभियद्देवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा वयोभिः

* अयं श्लोको वस्तुतः ऋणादानोपसंहारे एव निवेद्यः, तत्रैव सम्यक् लगते । परन्तु निबन्धकाराणामनुसारेण अस्याभिरत्र निविष्टः ।

+ व्याख्यानान्तरेषु गोरवद्भावः ।

(१) मस्मृ. ८।१७८; ब्यक. १६३ मिथो (मिथ्या) विर. ६१८ समतां (शमतां); सेतु. ३२९ व्यक्तवत्.

१ प्रत्ययः सि. २ प्रति.

पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेषमहिषा-
दिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभय
यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम् । द्यूतं च
समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना—‘अप्राणि-
भिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु
स विज्ञेयः समाह्वयः ॥’ इति (मस्मृ. ९।२२३) ।

मिता.

सभिकेन द्यूते द्यूत्यर्थं ग्राह्या पणाशा.

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।
गृहीयाधूर्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥

(१) विसंवादप्रसङ्गेनाखिलविसंवादककारणभूतं द्यूत
समाह्वयव्यवहारमाह— गलत्सभिकेति । तुशब्दोऽ-
वधारणार्थः । गलत्सभिकवृद्धिरेव सभिकस्य, नान्यदपि
स्वपरिभाषितमुखपट्टादीत्याभिप्रायः । गलित निर्गलित
यत् सभिकहस्तात् पराजिताना देवनार्थं द्रव्यं, यच्च
द्यूतोपकरणमक्षादि, तद् गलत्सभिक द्रव्यम् । तदर्थं
वृद्धिर्गलत्सभिकवृद्धिः । तां सभिको द्यूतसमायोजको
धूर्तमण्डलाधिपतिर्गृहीयात् । कियन्ती । पञ्चकं शतम् ।
धूर्तकितवाजेतुः द्यूतोपकरणनिमित्तम् । इतरात् परा-
जितात् प्रयुक्तस्वद्रव्यनिमित्तं दशकं शतमित्यर्थः ।

विश्व. २।२०३

(२) तत्र द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह— ग्लह
इति । परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह
इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतपरिमिता
तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिस्तस्मात्
धूर्तकितवात्पञ्चकं शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृहीयात् ।
पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतम् । ‘तदस्मिन्
वृद्धयाम्यलाम’ (व्यासू. ५।१।४७) इत्यादिना कन् ।
जितग्लहस्य विशतितमं भागं गृहीयादित्यर्थः ।

(१) यास्मृ. २।१९९; अपु २५७।४९, विश्व २।२०३
ग्लहे... .. स्तु (गलत्सभिकवृद्धिस्तु) व्याख्यायां तु गलत्सभिक-
वृद्धिं तु इति पाठो धृतः; मिता., अप. ; उ. २।२५।१३,
विर. ६।३; पमा. ५७३; व्यनि. ४८० गृही... शक
(गृहीयुधूर्तकितवाः तस्करा दशक), स्मृचि. ३६, नृप्र
२७८ वृद्धेस्तु (वृत्तिस्तु); सवि ४८७ धूर्त (द्यूत),
वीमि. दशकं (पञ्चकं); व्यप्र. ५६५, व्यउ. १६४;
विता. ७१७; समु. १६४.

सभा कितवनिर्वासायां यस्यास्त्यसौ सभिकः । कल्पिता-
क्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभा-
पतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः कितवाद्-
शकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं भागं गृहीयादिति यावत् ।
* मिता.

(३) तत्र सभापतिना यावती वृद्धिर्यतश्च ग्राह्या
तदाह— ग्लह इति । यः सभा कृत्वा द्यूतोपकरणानि च
प्रगुणीकृत्य कितवयो देवितुं वृद्धया धनं प्रयच्छति न
सभिको धूर्तकितवाद्धर्तो विजयी वा कितवो द्यूतकर्ता
स धूर्तकितवस्तस्माच्छतिकवृद्धेः गतसख्याकग्लहे पणं
विपयभूते यो वृद्धिं जितवान् स शतिकवृद्धिस्तस्मात्
पञ्चकं शतं गृहीयात् । यः पराजितः स इतरस्तस्मात्
दशकं गतम् । + अर.

(४) [मिताक्षरामनुद्याह] हलायुधस्तु शतिका शत-
परिमाणा यस्य वृद्धिः स शतिकवृद्धिः येन गतमेकं
जितमिति यावत्, तस्मात् पञ्चकं शतं सभिको गृही-
यादितराद्दशकं शतं येन शतमेकं पराजितं तस्माद्दशकं
शतं गृहीयादित्यर्थं इत्याह । विर. ६।१३

(५) इतरात् शतन्यूनवृद्धेर्दशकं शतं दश मापान्
गृहीयादित्यर्थः । तुशब्देन पराजितात् पञ्चकशतादि-
ग्रहणं व्यवच्छिद्यते । × वीमि.

सभिककृत्यं राशे जेत्रे च पणाशदापनम्

सं सम्यक्पालितो दद्याद्वाज्ञे भागं यथाकृतम् ॥
जितमुद्ग्राहयेजेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥

(१) स्वार्थहेतोरेव च राज्ञा—‘स सम्यक् पालितो दद्याद्
राशे भागं यथाकृतम् । जितमुद्ग्राहयेजेत्रे दद्यात् सत्य-
वचाः क्षमी ॥’ यथाकृतं यथापरिभाषितं यथा वा
स्मृत्यन्तरे निरूपितमित्यर्थः । तद्यथा बृहस्पतौ—‘राज-

* पमा., सवि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

+ मितावद्भावः । × शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२००, अपु. २५७।५०; विश्व.
२।२०४ तस्यं वचः (तस्यवचा.); मिता, अप. दद्या-
कृतम् (भागं राशे दद्याद्यथाश्रुतम्), उ. २।२५।१३ जेत्रे
(जेत्रं), विर. ६।३ विश्ववत्; पमा. ५७४ जितमुद्ग्रा
(जितं तद्वा), स्मृचि. ३६-७, दवि. १०७ जेत्रे (जेत्रं);
नृप्र. २७८; सवि. ४८७; वीमि., व्यप्र. ५६५-६६;
व्यउ. १६४; विता. ७१८ दविवत्; समु. १६४.

चूडिः सकितवात् सभिकाद् दशकं शतम् । यथासमयं वा स्याद् इति । किञ्च जितं यत् कितवैः, तत् पराजितेभ्यः सभिक उद्ग्राहयेत् । जेत्रे च येन जितं तस्मै, सभिक एव सत्यवचनो भूत्वाऽविसवादेन क्षमी चानुत्तापवान् पुनर्दद्यादित्यवसेयम् । विश्व. २।२०४

(२) एव क्लृप्तवृत्तिना सभिकेन किं कर्तव्यमित्याह—स इति । य एव क्लृप्तवृत्तिर्द्यूतधिकारी स राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथासप्रतिपन्नमशं दद्यात् । तथा जितं यद्द्रव्यं तदुद्ग्राहयेत् बन्धकग्रहणेनामेधादिना च पराजितसकाशादुद्धरेत् । उद्धृत्य च तद्धन जेत्रे जयिने सभिको दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा सत्यं वचो विश्वासार्थं द्यूतकारिणा दद्यात् । तदुक्तनारदेन—‘सभिकः कारयेद् द्यूत देयं दद्याच्च तत्कृतम्’ इति । * मिता.

(३) स सभिकः पूर्वोक्तो राज्ञा सम्यक्पालितः कितवेभ्यः सम्यग्रक्षितो राज्ञे यथाश्रुतमङ्गीकृतं स्वकीयाद्धनान्नाग दद्यात् । जितं धनं पराजितात्कितवादुद्ग्राहयेत् उत्कालयेत् । तथैतावति काले तुस्यमियद्धनं दास्यामीति जेत्रे सत्यं वचस्तद्विश्वासाय क्षमी सदद्यात् । अप.

(४) सत्यवाक् क्षमी सदद्यात् सत्यं वचः इति दृष्टमूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरयोर्दृष्टं, तत्र जित सत्यवचाश्च जेत्रे दद्यादित्यर्थः । इति फलतो न विशेषः ।

विर. ६१३-४

राजहृत्य द्यूते जितद्रव्यदापनम्

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥

* पमा., दवि., नृप्र., सवि, वीमि, व्यप्र., व्यउ., विना. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२०१; अणु. २५७।५१; विश्व. २।२०५ तिना भागे (तिभागे तु), मिता ; अप. नृपतिना भागे (भागे च नृपति) न तु (तु न); विर. ६१५ धूर्त (धूर्त) शेषं विश्ववत् ; पमा. ५७५; स्मृसा. ८० विरवत् ; स्मृचि. ३६ तिना भागे (तिभागे च), दवि. ११० धूर्त (धूर्त); नृप्र. २७८; वीमि. न तु (स तत्), व्यप्र. ५६६; व्यउ. १६४; व्यम. १०८; विता. ७१९, राकौ. ४८६ तु (तत्) शेष विश्ववत् ; सेतु. २९० विरवत् ; समु. १६५ विश्ववत्.

(१) यथाकृत एव—‘प्राप्ते नृपतिभागे तु प्रसिद्धे धूर्तमण्डले । जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥’ स्पष्टार्थः श्लोकः । विश्व. २।२०५

(२) यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह— प्राप्ते नृपतिनेति । प्रसिद्धे अग्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितवमविप्रतिपन्न जित पणं दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितपणं जेत्रे न दापयेत् । *मिता.

(३) धूर्ता द्यूतकारास्तन्मण्डले ससभिके नृपतिः प्रसिद्धे यथाश्रिभाषिते भागे प्राप्ते जितं दापयेदन्यथा नैव । अप.

द्यूते जयपराजयनिर्णयोपाय. । द्यूते मिथ्याचारिणां दण्डविधिः ।

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥

(१) स्पष्टार्थः श्लोकः । नन्वेतद् द्यूतं स्वयम्भुवा निषिद्धं—‘प्रकाशमेतत्सास्कर्यं यद् देवनसमाह्वयम्’ इति । तथा चोक्तं—‘प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा द्यूतं राष्ट्रे निवारयेत्’ इति च । वेदेऽपि ‘अक्षैर्मा दीव्यः’ इति प्रतिषेधः । सत्यम् । प्रतिषेधातिक्रमेण प्रवृत्तौ द्येनादिवदय विधिरित्यविरोधः । मानवस्तु दण्डविधिर्धर्मविरोधितया नानामुखत्वेन वेति । विश्व. २।२०६

(२) जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह—द्रष्टार इति । द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सम्भ्यास्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः । न तत्र ‘श्रुताध्ययनसंपन्नाः’ इत्यादिनिर्णयोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्य्याः । न तत्र ‘स्त्रीबालवृद्धकितवे’त्यादिनिषेधोऽस्ति । क्वचित् द्यूतं निषेधुं दण्डमाह—राज्ञेति । कूटैरक्षा-

* पमा, व्यप्र., व्यउ. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२०२; अणु. २५७।५२ चिह्नं (चिह्ना); विश्व. २।२०६ अपवत्, मिता.; अप.; व्यक. ११२, १६२ उक्त.; विर. ३०८, ६१७ उक्त.; पमा. ५७५ पू. : ५७६ उक्त.; विचि. २६० विश्ववत्, उक्त.; व्यवि. ४८२ उक्त.; दवि. १०८ उक्त.; नृप्र. २७९; सवि. ४८८; वीमि.; व्यप्र. ५६७; व्यउ. १६४ पू.; व्यम. १०९ उक्त.; विता. ७१९; राकौ. ४८६; समु. १६५.

दिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्रपदादिना अङ्कवित्वा राजा स्वराष्ट्रा-
न्निर्वासयेत् । नारदेन तु निर्वासने विशेष उक्तः—
'कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽ-
क्षमालामासज्य स ह्येषा विनयः स्मृतः॥' इति । यानि
च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि—'द्यूतं समाह्वयं चैव
यः कुर्यात् कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा
शूद्राश्च द्विजलिङ्गिनः ॥' इत्यादीनि, तान्यपि कूटाक्ष-
देवनविषयतया राजाध्यक्षसमिकरहितद्यूतविषयतया च
योष्यन्ति । * मिता.

राजाधिकृतं द्यूतं कार्यम् । समाह्वये द्यूतधर्मातिदेः ।

द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ।

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ॥

(१) प्रयोजनान्तरापेक्षया तु—'द्यूतमेकमुखं कार्यं
तस्करज्ञानकारणात् । एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते
समाह्वये ॥' एकमुखमेकमार्गं एकस्मिन् प्रदेशे राज-
कीयचारपुरुषाद्यधिष्ठितं तस्करादिप्रजाकण्ठकपरिज्ञानार्थ-
मधर्मरूपमपि धर्मान्तरोपायतया महतेऽभ्युदयाय संपद्यत
इति । अतः कार्यमेवेत्याभिप्रायः । ये वाऽखिलस्वधर्म-
त्यागेनापद्यपि द्यूतकनिरताः तद्विषयतया स्वायम्भुवे
दण्डादिवचनान्यवसेयानि । एतेन पाषण्डादिधर्मो
व्याख्यातः । यश्चायमक्षाद्यप्राणिदेवने द्यूताख्ये विधि-
रुक्तः, समाह्वयसंज्ञकेऽपि कुक्कुटमेषादिभिः सपणप्राणि-
द्यूतेऽयमेव विधिर्ज्ञेयः समिकाधीनत्वराजवृद्धिदानादिक
इत्यभिप्रायः । विश्व. २।२०७

(२) यत्पूर्वोक्तं द्यूतं तदेकमुखं एकं मुखं प्रधान
स्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा
कारित्वमित्यर्थः । तस्करज्ञानकारणात् । तस्करज्ञान-

* अप., पमा., सवि., बीमि., व्यग्र., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१०३; अपु. २५७।५३; विश्व. २।२०७; मिता.; अप.; विर. ६१२ द्यूते स (द्यूतस),
पमा. ५७७ उक्त.; रत्न. १६४ विरवत्; विधि. २५९;
व्यनि. ४८१ विरवत्; स्मृचि. ३६; दवि. १०७ पू. :
१०८ विरवत्, उक्त.; नृप्र. २७९; सवि. ४८८; बीमि.,
व्यग्र. ५६८; व्यड. १६३ पू.; व्यम. १०९ उक्त.;
विता. ७२०; राकौ. ४८७ उक्त.; सेतु. २८९ विरवत्;
समु. १६४ पू. : १६५ उक्त.

रूपं प्रयोजनं 'पर्यालोच्य प्रायशश्चौर्यार्जितधना एव
कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् ।

द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशन्नाह—एष एवेति । ग्लहे
शतिकवृद्धेरित्यादिना यो द्यूतधर्म उक्तः स एव प्राणि-
द्यूते मल्लमेषमहिषादिनिर्वर्त्ये समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः ।
* मिता.

नारदः

द्यूतसमाह्वययोर्लक्षणम्

अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्वकारितम् ।

पणक्रीडावयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् + ॥

(१) अक्षाः पाशाकाः । वध्रश्चर्मादिवलयवेधः ।
शलाका कितवेभ्यो ज्ञेया । आद्यशब्दादन्येषामपि कपर्दका-
दीना ग्रहणम् । देवन क्रीडा, विजिगीषा वा । जिह्व
कुटिलम् । जिताद्यद्रव्यं गृह्यते स पणः । वयासि
पक्षिणः । अक्षादिभिरचेतनैर्वयःप्रभृतिभिश्च चेतनैर्जिह्वेन
कुटिलभावेन देवनं द्यूतम् । अप. २।१९९

(२) वध्रं चर्ममयपट्टिका । आद्यशब्देन कपर्दकादयो
गृह्यन्ते । अक्षादिभिः पणपूर्वं देवनं क्रीडनं जिह्वकारितं
कौटिल्येन कृतं द्यूताख्यम् । तथा वयोभिः कुक्कुटादि-
पक्षिभिः पणपूर्वं देवनं समाह्वयाख्यम् । तद्द्वय मिलितं
द्यूतसमाह्वयाख्यमेकमेव पदमित्यर्थः । वयोग्रहणं प्राण्युप-
लक्षणार्थम् । स्मृच. ९

* अप., विर., पमा., विचि., दवि., सवि., बीमि., व्यग्र.,
विता. मितावत् ।

+ मिता. व्याख्यानं 'ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु' इति याज्ञवल्क्य-
वचने द्रष्टव्यम् । पमा., रत्न., नृप्र., सवि., व्यग्र., व्यड.,
विता. मितावत् ।

(१) नासं. १८।१ वध्र (वध्रं), नास्मृ. १९।१ वध्र
(वध्र); अपु. २५३।२९ वध्र (वध्र) जिह्वकारितम् (द्यूत-
मुच्यते) पण (पशु) पदं... यम् (प्राणिद्यूतं समादिशेत्);
मिता. २।१९९ (ख) वध्र (वध्र); अप. २।१९९;
व्यक. १६२; स्मृच. ९ क्रीडा (पूर्व) वध्र (वध्र), विर.
६१० वध्र (वध्र) ह्यम् (ह्यः); पमा. ५७२; रत्न.
१६४; व्यनि. ४७८ वध्र (वध्रि) जिह्व (जल्प); स्मृचि.
३६ वध्र (वध्र); नृप्र. २७७ नास्मृवत्; सवि. ४८६
नासवत्; व्यग्र. ५६५ नास्मृवत्; व्यड. १६३ नासवत्;
विता. ७१६-७; राकौ. ४८६; समु. १६४.

(३) अक्षाः पाशकाः, बन्धाश्चर्मपाटिकाः, शलाका दन्तादिघटिताश्चतुरसा देवनविशेषात्मिकाः । आद्य-शब्देन चतुरङ्गादिसाधनाना करितुरगादीना ग्रहणम् । अक्षबन्धशलाकाद्यैः देवनं द्यूतं वयोभिश्च पणक्रीडा समाह्वयः । वयःशब्दः पक्षिवाची प्राण्यन्तरमप्युपलक्ष्यति । विर. ६१०

(४) अक्षैः वज्रैः शलाकादिभिर्वराटिकादिभिश्च समविषमादिभिश्च देवनं क्रीडया विजिगीषया वा परस्परं छलप्रायं द्रष्टव्यम् । पणं कृत्वा क्रीडा वयोभिश्च योधनं 'मदीये जितेऽयं वः पणः, हर्तव्योऽयं त्वदीय' इति कुक्कुटबालमेषयुद्धबलीवर्दभावनादिभिः । पूर्वं द्यूतं नाम, एतत्परं समाह्वयं, षोडशं विवादपदम् ।

नाभा. १८११ (पृ. १७१-७२)

सभिकेन द्यूते वृत्त्यर्थं ग्राह्या. पणाशाः, राज्ञे पणांशदानं च सभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् । दशकं तु शतं वृद्धिस्तस्य स्यात् द्यूतकारिता ॥ सभिको देवयिता । स कारयेत् । तन्निमित्तं च देयं राजकुले । जेतुश्च तस्य वृद्धिर्लाभः । शताद् दशकं द्यूतकरणनिमित्ता वृद्धिः । नाभा. १८१२ (पृ. १७२)

सभिकरहितं द्यूतं, तत्रापि राज्ञा पणांशो ग्राह्यः

अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् । प्रकाशं देवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते ॥

(१) अथवा सभिकं विना कितव एव राजभागं दत्त्वा प्रकटं देवनं कुर्यात् । कितव इति ज्ञात्यभि-

(१) नासं. १८१२ देयं दद्याच्च (दद्याद् देयं च) शतं (शताद्); नास्मृ. १९१२ तु (च) कारिता (कारणः); मिता. २१२०० पू.; अप. २१२०० तत्कृतम् (तद्गतम्); विर. ६१३-४ तत्कृतम् (तत्कृतः); व्यनि. ४८१ दद्याच्च तत्कृतम् (दद्याच्छतं रूपे) तु (च); सवि. ४८७ पू.; व्यग्र. ५६५ स्तस्य (स्ततः) कारिता (कारणः) : ५६६ पू.; व्यड. १६४ पू.; विता. ७१८ कः (कं) पू.; समु. १६४.

(२) नास्मृ. १९१८ कितवो (कितवा) यदेवं (युरेव), अप. २१२०० दितम् (दितम्); स्मृच. ३३१ काल्यायनः; विर. ६१३ काशं (वाश); पमा. ५७३; व्यनि. ४८१; सवि. ४८६ (=); व्यग्र. ५६५ भागं (भागं); समु. १६४ काल्यायनः.

व्य. क्रं. २४०

प्रायेणैकवचनम् ।

अप. २१२००

(२) दोषो राजवञ्चनलक्षणो द्यूतकारित्वलक्षणो वा । स्मृच. ३३१

अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्

^१द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यक्षा गृहे यस्याक्षदेविनः ।

जयं तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥

द्विरभ्यस्ताः एकरूपाः तृतीयोऽन्यः सत्त्वस्य (?) ।

तस्मिन् पतिते स जयति, इतरो जितो भवति त पणम् ।

नाभा. १८१३ (पृ. १७२)

द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः

^२कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति ।

त एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषां तु साक्षिणः ॥

संशये कितवेष्वेव तिष्ठेयुः, नान्यत्र राजकुलादौ । त

एव प्रमाणम् । व्यवहारदर्शने त एव कितवाः साक्षिणः ।

न तत्र साक्षिपरीक्षा । नाभा. १८१४ (पृ. १७२)

कितवसभिकयोः परस्परं इतिकर्तव्यता

अशुद्धः कितवो नान्यदाश्रयेत् द्यूतमण्डलम् ।

प्रतिहन्यान्न कितवं दापयन्तं स्वमिष्टतः ॥

(१) अदत्तदेयोऽशुद्धः स्वं स्वकीयं घनं साधयति कितवस्तं राजा न वारयेत् । अप. २१२००

(२) अशुद्धोऽशोधितहारितघनः, स्वं स्वलभ्यमर्थमित्यर्थः । विर. ६१४

(३) असंमतौ दानग्रहणे नान्यं द्यूतमण्डलमाश्रयेत्, अन्यसभिकमण्डले न दीव्येत् । न च सभिको दापयन्तं रोधनादिना प्रतिहन्यात् । न किञ्चित् कुर्यात्,

(१) नासं. १८१३ गृहे (गेहे); नास्मृ. १९१३ यस्याक्षदेविनः (यक्षदेविनः); विर. ६१४, व्यनि. ४८१ जयं तस्या (जयस्तस्य); समु. १६५ व्यनिवप.

(२) नासं. १८१४ छेरन् (छेयुः) तत्र (तस्य) स्त एवैषां तु (स्युस्त एव च); नास्मृ. १९१४ तत्र (तस्य) एवैषां तु (एव स्युस्तु); अप. २१२०२ तु (च); विर. ६१७ ष्वेव (ष्वव) स्त एवैषां तु (स्तत्र चैते तु), पमा. ५७६ त एव (य एव) विष्णुः; व्यनि. ४८३ पमावत्, विष्णुः; व्यग्र. ५६७ पमावत्, विष्णुः; समु. १६५ विष्णुः.

(३) नासं. १८१५ दः (द्) न्यदाश्र (न्यमाश्र) कितव (सभिको); नास्मृ. १९१५ कितवं (सभिकं) यन्तं स्वं (येत्तस्व); अप. २१२००; विर. ६१४ दतः (च्छतः).

यथेष्ट दापयितुं लभेत । नामा. १८।५ (पृ. १७२)

राजानधिकृतधूते दण्डः अलामश्च

अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।

न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥

(१) अनिर्दिष्टो यो भूपेनानियुक्तः सन् द्यूतं कुर्वीत ससभिको भवन् स तं कामं सभिकलभ्यं भागं न लभेत दण्डं च प्राप्नुयात् । अप. २।२०१

(२) यत्तु वदन्ति राजाविदिते द्यूते जित्तमपि जयी न लभते प्रत्युत दण्ड्यः । 'प्राप्ते द्युपतिना भागे प्रसिद्धे द्यूतमण्डले । जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥' इति याज्ञवल्कीयात् । 'अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः । न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥' इति नारदवचनाच्चेति । तत्रेदं प्रतिभाति यदा पुनः पराजितं स सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेत् इत्याहेति कृत्वा मिताक्षरायां पराशरभाष्ये च याज्ञवल्क्यवचनमिदमवतारितम् । तथा च यथा ऋणादानप्रकरणे अधमणैर्जैह्वम्याददीयमानं ऋणं साधयते राज्ञे साधितादर्याद्विंशत्यंशो धनिकेन दीयते अन्यथा तु न साधनं न वा तस्मै दानं, तथा प्रकृतेऽपि त्राच्यम् । तुल्यन्यायात् । एवञ्च राजभागे प्राप्त एव राजा पराजितमर्थं जयिने दापयेन्न त्वन्यथेति वाक्यार्थः । द्यूतमण्डले ससभिके जितमित्यपि तत्परमेव तथैव राजाशपरिकल्पनात् ।

एवं राजादेशं विना यः स्वेच्छया द्यूतं प्रवर्तयेत् स तत्र जित्तमपि न प्राप्नुयात् न खलु जिह्वाः कित्वा राजन्नलं विना शक्या दापयितुमिति नारदीयपादोन्नोक्तवाक्यार्थः । एवं स्थिते यस्मिन् राजन्यापारं विना जित्तोऽप्यर्थः प्राप्तुमशक्यो राजा च भूतिं विना न व्याप्रियत इत्यन्वयव्यतिरेकाम्यामवधृतमतो राजभागं परिकल्प्य राजाज्ञामादायैव प्रवर्तितव्यमिति वाक्ययोरेकवाक्यतया तात्पर्यायो गम्यते ।

(१) नास्मृ. १९।७, अप. २।२०१; विर. ६१५ दृष्टु (दं तु), पमा. ५७७; स्मृसा. ८० स तं (च तं), विचि. २६०; व्यनि. ४८२; दवि. ११०; चन्द्र. १०० विरवत्; बीमि. २।२०३ दृष्टु (दं तु) कुर्वीत (कुर्वीतु); व्यप्र. ५६७; सेतु. २९० स तं (स तत्); समु. १६५.

यच्च नारदीयवाक्यप्रतीके दण्डः श्रूयते तत्र यथा तरिमत्या नद्या तरश्चल्कभिया बाहुभ्यामुत्तरतस्तथा प्रकृतेऽपि राजदेयखण्डनमेव दण्ड्यमानस्यापराधो न त्वन्यत् । 'बाहुभ्यामुत्तरन् पणशतं दण्ड्यः' इति वसिष्ठवचनेनैकमूलकत्वात् तस्माद्राजाज्ञा विना प्रवर्तितं द्यूतं वा ततो जयो वा न सिद्धयति तत्सिद्धावपि पराजितं न लभ्यते इत्येवमाद्यर्थपरिकल्पने वाक्यस्यादृष्टार्थत्वं स्यात् ।

तस्माद्राजदण्डमगणयित्वा स्वयं जितार्थसाधनमप्यवसाय राजाज्ञा विनापि कृते द्यूते परिपणितं पराजितेन देयं, यदि तवाक्षा द्विरभ्यस्ताः पतन्ति यदि वा मन्मेषस्त्वन्मेषादपसरति तदा शतं ते ददामीति स्वरसतः प्रकृतिस्थाभ्युपगमेऽपवादकाभावादिति । दवि. ११०-११

पणपरिकल्पनं क्वचित् कृताकृतम्

परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ।

तत्रापि नाप्नुयात्काममथवाऽनुमतं तयोः ॥

(१) क्वचित्पणपरिकल्पनं कृताकृतमित्याह नारदः— परिहासकृतमिति । काम्यत इति कामः पणः, नाप्नुयात् द्यूतस्य तत्रालस्यापनोदनार्थत्वादित्यभिप्रायः । तयोर्द्यूतजितयोर्देवनात् प्रागनुमतं कामं परिहासकृतादावपि जेता प्राप्नुयादिति शेषः । स्मृच. ३३१

(२) नारदः— 'अनिर्दिष्टं तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः । परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ॥ न स तं प्राप्नुयात्काममथवा नाशमाप्तयोः ॥' अथवेति समुच्चये । 'न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ।' तेन परिहासकृते अविदितकृते च सभिकोऽपि तं कामं तयोः पार्श्वे नाप्नुयात्, तच्चयोरिति पाठे तु तत्त्वलभ्यमित्यर्थः । विर. ६१५

(१) स्मृच. ३३१; विर. ६१५ उत्तरार्धे (न स तं प्राप्नुयात्काममथवा नाशमाप्तयोः); पमा. ५७७ कामं (काम्यं); स्मृसा. ८० उत्तरार्धे (तत्रापि नाप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति । अथानुमतं तयोर्दापयेत्सङ्घदेव तु ॥); विचि. २६० उत्तरार्धे (तत्रापि नाप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति । अथानुमतं तयोर्दापयेत्सङ्घदेव तु ॥); चन्द्र. १०० पू; बीमि. २।२०३ अथवा तयोः (विनयं चैव सोऽर्हति); व्यप्र. ५६६; सेतु. २९० तत्रापि ना (न स तं प्रा); समु. १६५.

किन्मात् सभिको पणांशातिरिक्तं विशेषेण नै गृह्णीयात्
भक्ष्यभोज्यान्नपानानि स्वल्पान्यन्यानि कानिचित् ।
प्रीत्या तु सकृदाजीवेत् प्रसङ्गं तु विवर्जयेत् ॥
आजीवेत् उपजीवेत् । तेन सभिको भक्ष्यभोज्या-
दीनि स्वल्पानि कितवपार्श्वं गृह्णीयात् न तु बहूनि प्रीत्या-
धीत्यर्थः । विर. ६१५

द्यूते मिथ्याचारिणा दण्डविधिः.

कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।
कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥
कूटाक्षैर्देवनशीलानधर्मपुरुषान् कण्ठे मालामक्षेत्र्थि-
तामासज्य द्यूतमण्डलाद् देवनस्थानानिर्वासयेत् ।
नाभा. १८१६ (पृ. १७२)

बृहस्पतिः

समाह्वयलक्षणम्.

अन्योन्यं परिगृहीताः पक्षिमेषवृषादयः ।
प्रहरन्ते कृतपणास्तं वृदान्त समाह्वयम् ॥
द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च
द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् ।
अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥
सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना ॥

(१) स्मृच. ३३१ तु स (ऽनुस); विर. ६१५;
स्मृत्सा. ८० स्मृचवत्; विचि. २६०, चित (त्र); समु.
१६५.

(२) नासं. १८१६ राजा....येत् (निर्भेदे द्यूतमण्ड-
लात्); नास्मृ. १९१६ राजा...येत् (निर्भेदे द्यूतमण्डलात्)
शेषां (शेषु); मिता. २१२०२; व्यक. ११२, १६३ पूर्वार्धः
नास्मृवत्; विर. ३०७, ६१६ व्यकवत्; पमा. ५७६;
दीक. ५१; व्यनि. ४८२ पूर्वार्धः नास्मृवत्, मासज्य स
शेषां (मासज्य सर्वेषां); स्मृचि. ३७; दधि. १०९ व्यकवत्;
बृह. २७९; सवि. ४८८ पापान् (प्राप्तान्); वीमि.
२१२०३; व्यप्र. ५६७; विता. ७२०; राकौ. ४८६;
समु. १६५.

(३) अप. २१९९ न्यं प (न्यप); व्यक. १६२;
स्मृच. ९ स्तं व (स्तव); विर. ६१० वृषा (शृषा);
यमा. ५७३ अपवत्; हल. १६४; विचि. २५८ विरवत्;
व्यनि. ४७८ गृहीताः (गृहीतां) वृषा (शृषा); वीमि.
२१२०३ विरवत्; सेतु. २८८; समु. १६४ स्मृचवत्.

(४) अप. २१२०३ सल (सस्य) अभ्यनुज्ञात्, (तल्पवर्ति)

(१) राजभागरहितं न प्रवर्तयितव्यमित्यर्थः ।

अप. २१२०३

(२) अस्यायमर्थः—द्यूतं तावद्राज्ञा सर्वथा निवर्त-
नीयम् । यदि तु तस्करज्ञापनाय क्रियते तदा उक्त-
क्रमेणेति । विर. ६१२

द्यूते सभिकराजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः

राजवृद्धिः सकितवात् सभिकाद् दशकं शतम् ।
यथासमयं वा स्यात् ॥

सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे नृपाय च ॥

द्यूतपराजितकितवाना तु बन्धनादिना पणग्राहको
भवेत् । पणग्रहणात्प्रागेव स्वद्रव्यं जेत्रे नृपाय च यथा-
भागं दद्यात् सभिक इत्यर्थः । स्मृच. ३३१

द्वैन्द्वयुद्धेन यः कश्चिद्वसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः ॥

द्वैन्द्वयुद्धे मह्यमेषादिद्वैन्द्वयुद्धे, अवसादं पराजयम् ।

विर. ६१४

रहो जितोऽनभिज्ञश्च कूटाक्षैः कपटेन वा ।

मोच्योऽभिज्ञोऽपि सर्वस्वं जितं सर्वं न दापयेत् ॥

द्वितीयार्धं विना; स्मृच. ३३१; विर. ६११-२ अभ्य... तु
(तल्पवर्तितमन्यैश्च) ज्ञानहेतुना (ज्ञानकं हि तत्); पमा.
५७३ द्वितीयार्धमेव : ५७८; विचि. २५९ विरवत्; व्यनि.
४८० अभ्यनुज्ञात् (तल्पवर्तित) ज्ञानहेतुना (ज्ञानकं हि तत्);
स्मृचि. ३३१ विरवत्; सवि. ४८६ (=); व्यप्र. ५६८;
सेतु. २८९ विरवत्; समु. १६४.

(१) विचि. २१२०४.

(२) स्मृच. ३३१ कस्तत्र (को द्वयं); विर. ६१२
कस्तत्र (कस्तस्य); पमा. ५७४; स्मृचि. ३६ च (वा);
व्यप्र. ५६६; सेतु. २९० विरवत्; समु. १६४ स्मृचवत्.

(३) अप. २१२००; स्मृच. ३३१; विर. ६१४ देन
(दे तु); पमा. ५७७; विचि. २५९; व्यनि. ४८२;
सवि. ४८६ मिना (मिते); वीमि. २१२०३; व्यप्र. ५६६;
यस्तत्र (यस्तत्र); सेतु. २८९ यस्तत्र तः (यतस्तत्र
निरूपितः); समु. १६५.

(४) अप. २१२०१ दापयेत् (दायते); व्यक. १६३;
विर. ६१६; दीक. ५०-५१ जितं (जितः) शेषं अपवत्;
स्मृचि. ३७.

धृतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभागहराश्च ये ।

गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

ग्लहः प्रकाशः कर्तव्यो निर्वास्याः कूटदेविनः ॥

गणनावञ्चकाः गणनाया वञ्चकाः असम्पगणना-
कारिण इत्यर्थः । विर. ६१६

धृते जयपराजयनिर्णयोपायः

सै एव साक्षी संदिग्धौ सभ्यैश्चान्यैश्चिभिर्वृतः ॥

सभिकानुवृत्तौ बृहस्पतिः— स एवेति ।

अप. २।२०२

उभयोरपि संदिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेपिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत् ॥

अष्टादशपदोपसंहारः

एवं वादिकृतान् वादान् प्रपश्येत्प्रत्यहं नृपः ।

नृपाश्रयास्तथा चान्ये विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥

कात्यायनः

धृतस्य निषेधोऽभ्यनुष्ठानं च

धृतं नैव तु सेवेत क्रोधलोभविवर्धनम् ।

असाभुजननं क्रूरं नराणां द्रव्यनाशनम् ॥

(१) व्यक. ११२ भाग (भाव्य) गणका (गणना) :
१६३ गणका (गणानां); विर. ३०८ भाग (द्रव्य) गणका
(गणानां) : ६१६ क्षुद्रा (पापा) का वञ्च (नावञ्च); पमा.
४३९ भाग (भाष्य); रत्न. १२४ भाग (भाव्य); स्मृसा.
८०; विचि. २६० (=) क्षुद्रा (पापा) गणका (गणानां);
दवि. १०८ का वञ्च (नावञ्च); व्यग्र. ३८७ रत्नवद;
व्यड. १२६ रत्नवद; व्यम. १०१ रत्नवद; विता. ७७९;
सेतु. २९० क्षुद्रा (पापा) गणका वञ्चकाश्चैव (सगणो
वञ्चकाश्चैव); समु. १५० रत्नवद.

(२) व्यक. ११२, १६३; विर. ३०७, ६१६;
स्मृसा. ८०; विचि. २५९ ग्लहः (ग्रहः); दवि. १०८
ग्लहः (ग्लहः); वीमि. २।२०३; सेतु. २९० दविवद.

(३) अप. २।२०२ ग्धौ (ग्धे); व्यक. १६३; विर. ६१७.

(४) अप. २।२०२ ग्धौ (ग्धं) वाः स्युः (वास्तु);
व्यक. १६३ वाः स्युः (वास्तु); विर. ६१८ व्यकवद;
पमा. ५७६; व्यग्र. ५६७; समु. १६५.

(५) व्यक. १६३; विर. ६१८.

(६) विर. ६११; रत्न. १६४; विचि. २५९ धनम्
(धितम्).

ध्रुवं द्यूतात्कलिर्यस्माद्विषं सर्पमुखादिव ।

तस्माद्राजा निवर्तेत विषये व्यसनं हि तत् ॥

वर्तेत चेत्प्रकाशं तु द्वारावस्थिततोरणम् ।

असंमोहार्थमार्याणां कारयेत्तत्करप्रदम् ॥

धृते सभिकराजजयिणि ग्राह्याः पणाशाः

सैभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्यात्स्वयं नृपे ।

दशकं तु शते द्यूद्धिं गृह्णीयाच्च पराजयात् ॥

जेत्रे राशे च दत्तस्य स्वद्रव्यस्य पणप्रतिनिधेः वृद्धिः

पणग्रहणकाले पणेन सह सभिकेन ग्राह्या । ' दशकं तु
शते वृद्धिं गृह्णीयात्तु पराजयात् ' इति तेनैवोक्तत्वात् ।

पराजयात् पराजितादित्यर्थः । स्मृच. ३३१

जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षकम् ।

सद्यो वा सभिकेनैव कितवात्तु न संशयः ॥

त्रिपक्षकमित्यनेन यथासामर्थ्यमा त्रिपक्षात् पणदान-
काले देय इति दर्शितम् । स्मृच. ३३१

प्रसह्य दापयेद्द्रव्यं तस्मिन् स्थाने न चान्यथा ।

जितं वै सभिकस्तत्र सभिकप्रत्ययाक्रिया ॥

(१) विर. ६११; रत्न. १६४; विचि. २५९; व्यवि.
४७९ ये व्य (यव्य); समु. १६४ ये व्य (यव्य) स्मृत्यन्तरम्.

(२) विर. ६११; रत्न. १६४; व्यनि. ४८० वर्तेत
(वर्तेते) तु (तत्) द्वारावस्थित (द्वारबन्धित); समु. १६४
पूर्वार्धे (वर्तेते चेत्प्रकाशं तत् द्वारावस्थितौ नृणाम्) स्मृत्यन्तरम्.

(३) अप. २।२०० त्वयं नृपे (च यन्नुपे) तु शते (च
शतं); स्मृच. ३३१ याच्च (यात्तु) उक्तः; विर. ६१२
शते (शतं) जयात् (जये); व्यनि. ४८१ त्वयं नृपे (च
तं नृपे) तु शते (च शतं) याच्च पराजयात् (यात्स पराजितात्);
स्मृचि. ३६ त्वयं नृपे (च तच्छतम्) शते (शत); समु.
१६४ स्मृचवद, उक्त.

(४) अप. २।२०० क्षकम् (क्षिकम्); स्मृच. ३३१
जितं ग्राह्यं (जिताद्ग्राह्यं); विर. ६१२ त्वक (त्वयं) त्रिप
(त्रिप) तु न संशयः (इनसशये); पमा. ५७५; व्यवि.
४८१; स्मृचि. ३६; व्यग्र. ५६६ क्षकम् (क्षिकम्);
सभिकेनैव (कितवेनैव) कितवात्तु (सभिकात्तु); समु. १६४
स्मृचवद.

(५) अप. २।२०१ येद्द्रव्यं (येदेयं) याक्रिया (या
क्रिया); विर. ६१५.

अनभिज्ञो जितो मोच्योऽभिज्ञो वाऽपि जितो रहः ।

सर्वस्वेऽपि जितेऽभिज्ञं न सर्वस्वं प्रदापयेत् ॥

अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्

एकरूपा द्विरूपा वा द्यूते यस्याक्षदेविनः ।

दृश्यते च जयस्तस्य यस्मिन्नक्षा व्यवस्थिताः ॥

(१) अप. २।२०१ ऽभिज्ञो वापि (ऽमोच्योऽभिज्ञो) ऽपि
जितेऽभिज्ञ (विजितेऽभिज्ञे); विर. ६१६; स्मृचि. ३७ नारदः.

(२) विर. ६१४ अक्षा व्यवस्थिताः (अक्षा व्यवस्थिता);
व्यनि. ४८२ एक... द्यूते (एकरूपो द्विरूपो वा द्यूते)
च जय (विजय); समु. १६५ च जय (विजय).

द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः

१ विग्रहे च जये लाभे करणे कूटदेविनाम् ।

प्रमाणं सभिकस्तत्र शुचिः स्यात् सभिको यदि ॥

म्लेच्छश्चपाकधूर्तानां कितवानां तपस्विनाम् ।

तच्छ्रुताचारभेतृणां निश्चयो न तु राजनि ॥

राजनीति पूर्वोक्तसकलसभ्योपलक्षणार्थम् । तेन श्रुता-

व्ययनसंपन्ना इत्याद्युक्ताः सभ्या म्लेच्छादिविवादेशु
नादरणीयाः । अप. २।२०२

(१) अप २।२०२ हे च (हेऽथ) शुचिः स्यात् (शुचिश्च);
व्यक. १६३ शुचिः स्यात् (शुचिश्च); विर. ६१७.

(२) अप. २।२०२ भेतृणा (भेतृणां); व्यक. १६३;
विर. ६१७ निश्चयो (निश्चये).

प्रकीर्णकम्

गौतमः

नुपाश्रितो व्यवहारः । राजब्राह्मणाभ्यां दण्डोपदेशाभ्यां चतुर्वर्णा-
भ्रमो लोकः पालनीयः प्रतिषिद्धादारपीयः सकराच्च रक्षणीयः ।

द्वौ लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः * ।

(१) आपद्बृत्तिमाश्रितो यदि तत्रैव रमेत केनासौ
निवार्यत इत्याह— द्वाविति । लोको राष्ट्र वीर्षीलोक-
श्चात्र द्रष्टव्यः लोके लोके, धृतव्रतौ व्रताना कर्मणा
धारयितारौ द्वौ राजा बहुश्रुतश्च ब्राह्मणः तौ सर्वस्य
सर्वांपदो दण्डोपदेशाभ्या निवारयितारौ । गौमि.

(२) द्वौ राजबहुश्रुतब्राह्मणौ धृतव्रतौ परेषा धर्म-
रक्षणव्रतसंकल्पौ । विर. ६२६

तयोश्चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्यान्तःसंज्ञानां च
चलनपतनसर्पणानामायत्तं जीवनम् ।

(१) चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य चातुर्वर्ण्यस्यान्तर-
प्रश्नवास्त्वनुलोमादयस्तन्मूलत्वात् पृथक् नोक्ताः । अन्तः-
संज्ञाः वृक्षादयः स्थावरा वृद्धिक्षयवन्तो येषामन्तःसंज्ञा
न बहिस्ते तथोक्ताः । तथा च मनुः—‘तमसा बहुरूपेण
चेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःख-
सम्बन्धिताः ॥’ इति । चलनाः पश्चादयः । पतनाः
पक्षिणः । सर्पणाः सरीसृपा भुजगादयः । एषां मनुष्या-
दीनां जीवनं तयो राजब्राह्मणयोरायत्तं तदधीनम् । राजा
तु परिपन्थिनिग्रहादिना तेषां जीवनहेतुः । इतरस्तु कथं
बहुश्रुत इत्यत आह—‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगा-
दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न ततः
प्रजाः ॥’ इत्यादिन्यायेन जीवने हेतुः । गौमि.

* मभा. व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च समाप्रकरणे (पृ. २४)
द्रष्टव्यः ।

(१) गौध. ८१२; व्यक. १३४ शानां च (ज्ञानां);
अभ्या.; गौमि. ८१२ व्यकवत्; विर. ६२५ मनु.....ज्ञानां
च (मनुष्यस्य) सर्पणानामा (सर्पिणाम्) ।

(२) यतः— तयोरिति । तयोः समुदितयोः समान-
निर्देशात् । चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य चातुर्वर्ण्यस्येत्यर्थः ॥
अन्तःसंज्ञाः अनुलोमप्रतिलोमाः चकारात् देवानां च,
‘इतः प्रतिदानाद्धि देवा उपजीवन्ति’ इति श्रुतेः ॥
चलनाः स्थावराः वृक्षादयः, पतनाः पक्षिणः, सर्पणाः
कीटादयः, एतेषामायत्तमधीनं जीवनं प्राणधारणम् ।
कथं ? ब्राह्मणेनानुग्रह्यमाणा वर्णाश्रमिणः दृष्टादृष्टार्थ-
क्रियानुष्ठानात् वृष्ट्यादिनिमित्तद्वारेण लोकोपकारे वर्तन्त
इति तावद्ब्राह्मणायत्तम् । तथा च मनुः—‘अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ इत्यादि । राजा च
परिपन्थिनिग्रहद्वारेण हिंसानिग्रहद्वारेण च साक्षाज्जीवन-
हेतुरिति । मभा.

(३) चतुर्विधस्य ब्राह्मणादिभेदवतः, चलनाः संकर-
जातयः, पतनाः पक्षिजातयः, सर्पिणः कीटजातयः ।

विर. ६२६

प्रसूतिरक्षणमसंकरो धर्मः ।

न च जीवनमात्रमेव तदधीनं किं तर्हि— प्रसूति-
रक्षणमिति । प्रसूतिरभिवृद्धिः । दण्डोपदेशाभ्या यथोक्त-
कारितया वृष्ट्यादिद्वारेण रोगाद्युपद्रवशान्त्या चाभिवृद्धि-
र्भवति । चोरनिग्रहाद्रक्षणमपि । दण्डप्रायश्चित्तोपदेशाभ्या
भवति वर्णानामसकरोऽसंमेलनमपि । विहितोपदेशात्
प्रतिषिद्धसेवाया दण्डधारणाच्च धर्मोऽपि भवति ।
एतत्सर्वं तयोरायत्तम् । Xगौमि.

राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम् * ।

वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेत ।

X मभा. गौमिवत् ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ.
५६७) द्रष्टव्यः ।

(१) गौध. ८१३; व्यक. १६४; मभा.; गौमि. ८१३;
विर. ६२५.

(२) गौध. १११९; मभा.; गौमि. १११९.

विशेषः । विशिष्टश्रुतं 'ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः' इत्यत्र व्याख्यातम् । विशिष्टवृत्तमनुपाधि चारित्रम् । विशिष्टवित्तवर्माजितं धर्मे प्रयुज्यमानं च । सुखं निरपायस्थानाविधानेनानिषिद्धसुखसेवनम् । विशिष्टमेधा ग्रन्थार्थयोर्ग्रहणशक्तिरिति । मेधाशब्दे सकारान्तत्वमार्पं मुमेघसो दुर्मेघस इत्यादिष्वेव दर्शनात् । कर्माणि भुज्यमानानि पुण्यान्वपुण्यानि च सशेषाण्येवं भुज्यन्ते । ऐहिकस्य शरीरग्रहणादेरपि पुण्यापुण्यनिबन्धनत्वात् । * गौमि.

विश्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति ।

ये वर्णाश्रमाः स्वानि कर्माणि यथावचानुतिष्ठन्ति ते विपरीता विश्वञ्चो नानायोनीर्गच्छन्तो नश्यन्ति । अनर्थपरम्परामनुभवन्तीति । * गौमि.

तानाचार्योपदेशो दण्डश्च पालयते ।

तान् विपरीतान् यथोक्तमकुर्वतो वर्णानाश्रमाश्चाचार्योपदेशस्तावत्पालयते । तत्राप्यतिष्ठतो राजदण्डः । * गौमि.

तैस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यौ ।

तस्माद्धेतो राजाचार्यौ मान्यावनिन्द्यौ इति । यद्यपि नियमनकाले हितेषितया प्रमुखपुरुषौ भवतस्तथापि तयोर्निन्दा न कार्या । * गौमि.

× देशदिधर्माः

* देशजातिकुलधर्माश्चात्रायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ÷ ।

आपस्तम्बः

नृपाश्रितो व्यवहारः । शास्त्रराजपुरोहितैः चतुर्वर्णाश्रमो

लोकः स्वकर्मेणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धद्वारणीयश्च ।

+ शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां

* ममा. गौमिबद्धावः ।

× अस्मिन् प्रकरणे देशधर्मवचनानि प्रकीर्णके केनापि निबन्धकारेण नोद्धृतानि । अस्माभिस्तु प्रकीर्णकविषयालुगतत्वात् स्मृतिचन्द्रिकामालोच्य तदीयाहिकप्रकरणत्वं समुद्धृतानि ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिदेशश्च दर्शनविधौ (पृ. ६७) द्रष्टव्यः ।

+ सर्वेषां सूत्राणां उज्वलान्यास्थानं स्थलादिनिदेशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५६८-९) द्रष्टव्यः ।

(१) गौष. ११३२; ममा.; गौमि. ११३०.

(२) गौष. ११३३; ममा.; गौमि. ११३१.

(३) गौष. ११३४; ममा.; गौमि. ११३२.

(४) स्मृच. १० मांश्च (मां आ).

शास्ता निर्वेषक्षुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ।

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजानं गमयेत् ।

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ।

स ब्राह्मणान् नियुञ्ज्यात् ।

बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोपयेत् ।

इतरेषां वर्णानामा प्राणवियोगात्समवेक्ष्य तेषां कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ।

न च संदेहे दण्डं कुर्यात् ।

सुविचितं विचित्या दैवप्रभेभ्यो राजा दण्डाय प्रतिपद्येत । एवंवृत्तो राजोभौ लोकावभिजयति ।

देशादिधर्मा.

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ।

'ज्येष्ठो दायद' इत्यादिक शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणमित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलमुतापरिणयनादयोऽप्रमाण विपरीताः प्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—'देशकुलधर्माश्चात्रायैरविरुद्धाः प्रमाणमिति । उ.

बौधायनः

नृपाश्रितो व्यवहारः । राजा चतुर्वर्णाश्रमो लोक. स्वधर्मे

स्थापित्वा रक्षणीयः ।

षड्भागभृतो राजा रक्षेत् प्रजाम् ।

रक्षकामावे सति आगः प्रवर्तते । ततश्च वर्णसकरोऽपि जायते । अतस्तत्परिहारार्थमाह—षड्भागेति । षट्शब्दोऽत्र छुत्तपूरणप्रत्ययो द्रष्टव्यः । भृतिर्वेतनं घन तद्ग्राही भृतः । राजा चात्राभिषिक्तः । स चापि तासां प्रजानां षड्भागभाग् भवति । ब्राह्मणस्थानुरक्षितस्य धर्मषड्भागभाग् भवति । तथा च वसिष्ठः—'राजा तु धर्मेणानुशासन् षष्ठं घनस्य हरेदन्यत्र ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु षष्ठमंशं भजति' इति । इष्टं वर्णसामान्याधिकारावष्टम्भेन विहितो ज्योतिष्टोमादिः । पूर्तं तु साधारणो धर्मः सर्वेषां सत्यमक्रोधो दानमहिंसा प्रजननमित्यादि । अभिषिक्तस्य प्रजापरिपालनं धर्मः । गौतमश्च तदेवाधिकृत्य वदति—'चलत-श्रैणान् स्वधर्मे स्थापयेत् । धर्मस्य ह्यशभाग् भवति' इति (गौष ११०-११) । वसिष्ठश्च—'स्वधर्मो राजः

(१) आष. २१५११.

(२) बौध. ११०११.

परिपालनं भूतानाम्' इति (वस्म. ११।१) । आचार्यश्च स्वधर्मेषु स्थापनमेव रक्षणमिति मत्वा अस्त्येमे स्वधर्मा इत्याह ।
बौवि. (पृ. ८८-९)

देशादिधर्मपालनम्

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः ।

दक्षिणेन नर्मदामुत्तरेण कन्यातीर्थम् । उत्तरतस्तु दक्षिणेन हिमवन्तमुदग्विन्ध्यस्य । एतद्देशप्रसूतानां शिष्टानां परस्परं पञ्चधा विप्रतिपत्तिः विसवादः 'यान् पदार्थान् अनुतिष्ठन्ति दाक्षिणात्याः न तानुदीच्याः । यानुदीच्या न तान् दाक्षिणात्याः' इति । बौवि. (पृ. ६)

यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः ।

निगदव्याख्यातमेतत् । बौवि. (पृ. ६)

यैथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसदुहितृगमनमिति । तत्रेमान्युदाहरणानि— यथेति । मातुलदुहितृगमन पितृष्वसदुहितृगमनमिति सबन्धः । ऋष्वन्यत् ।
बौवि. (पृ. ६)

अथोत्तरतः ऊर्णाविक्रयः शीघ्रुपानमुभयतोद्वि-
वर्ष्यहारः आयुधीयकं समुद्रसंयानमिति ।

ऊर्णायास्तद्विकारस्य च कम्बलादेर्विक्रयः । उभयतो दन्ता अश्वादयः । व्यवहारः विक्रयादिः । आयुधीयकं शस्त्रधारणम् । समुद्रसंयानं नावा द्वीपान्तरगमनम् ।
बौवि. (पृ. ६)

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिन् । इतरत् अनुपेतेन सह भोजनादि, इतरस्मिन्नुत्तरापथे कुर्वन् दुष्यति तत्रत्यैस्त्रिष्टैः दूष्यत इत्यर्थः । एवमूर्णा-
विक्रयादीनि कुर्वन्नितरत्र । तस्मादनुपेतेन सह भोज-
नादीनि दाक्षिणात्यैस्त्रिष्टैराचर्यमाणत्वात् दोषाभावाच्च
तैरेव कर्तव्यानि । ऊर्णाविक्रयादीनि चोदीन्यैरेव ।

(१) बौध. १।१।१९; स्मृच. १०.

(२) बौध. १।१।२०; स्मृच. १०.

(३) बौध. १।१।२१; स्मृच. १० पतेन (पनीतेन)
स्त्रिया (भार्यया च).

(४) बौध. १।१।२२; स्मृच. १०.

(५) बौध. १।१।२३; स्मृच. १० (इतरस्मिन् कुर्वन्
दुष्यतीति । इतर इतरस्मिन्).

व्य. कां. २४१

तदेतद्भट्टकुमारिलैर्निरूपितम्— 'स्वमातुलसुता प्राप्य दाक्षिणात्यास्तु तुष्यति ।' इति । तथाहि— अहिच्छत्र-
ब्राह्मण्यः सुरा पिवन्ति । इति च । बौवि. (पृ. ६-७)

तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ।

ननु किमिति व्यवस्था ? यावता मूलश्रुतिरेपामविशे-
षेण कल्प्यते यथा होलाकादीनाम् । यथा वा बौधायनीयं
धर्मशास्त्रं कैश्चिदेव पठ्यमानं सर्वाधिकारं भवति ।
गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव पठ्येते, वासिष्ठ तु बह्वृचैः,
अथ च सर्वाधिकाराणि । यथा वाऽन्यानि शास्त्राणि
यथा वा गृह्यशास्त्राणि सर्वाधिकाराणि, तद्वदनुपनीत-
सहभोजनादीन्यपि समानि कस्मान्न भवन्तीत्याशङ्क्याह
— तत्र तत्रेति । एव व्यवस्थितविषयैव मूलश्रुतिः
कल्प्यते । किन्नामाऽनुपपत्तिर्न कल्पयतीत्यभिप्रायः ।
नस्माद्भवत्यवस्थितविषयमेवानुष्ठानं तद्वर्जनं च ।

बौवि. (पृ. ७)

मिथ्यैतदिति गौतमः ।

गौतमग्रहणमादरार्थम्, नात्मीय मत पर्युदसितुम् ।
स ह्येवमाह— 'देशजातिकुलधर्माश्चात्रायैरविरुद्धाः प्रमा-
णम्' । तद्विरुद्धो देशादिधर्मो न कर्तव्यः । तद्विरुद्ध-
श्चायम् । आह च गृत्तमदः— 'अनुपनीतसहभोजने
द्वादशरात्रमुच्छिष्टभोजने द्विगुणम्' इति । प्रायश्चित्त-
विधानाभिषेधः कल्प्यते । तथा 'स्त्रिया सह भोजने
त्रिरात्रोपवासो घृतप्राशनं चे'ति । तथा 'पर्युषितभोजने
अहोरात्रोपवासः' इति संवर्तः । तथा मातुलदुहितृगमने-
ऽप्याह— 'सखिभार्या समाकृष्टा मातुलस्यात्मजा तथा ।
चान्द्रायणं द्विजः कुर्यात् श्वश्रूमपि तथैव च ॥' इति ।

तथा विवाहेऽपि— 'पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं
पितृबन्धुतः' इति । आह च— 'पतृष्वसेयीं भगिनीं
स्वस्तीयां मातुरेव च । मातुश्च आतुरातां च गत्वा
चान्द्रायणं चरेत् ॥' एवमूर्णाविक्रयादिष्वपि आम्नाय-
विरोधः प्रसिद्धः । ऊर्णां तावदपण्येषु पठिता । शीघ्र-
पाने गौतमः— 'नित्यं मद्यमपेयं ब्राह्मणस्य' इति ।
तथोभयदन्तव्यवहारे वसिष्ठः— 'अश्वलवणमपण्यम्'

(१) बौध. १।१।२४; स्मृच. १० (देशप्रामाण्यात्)
पतावदेव.

(२) बौध. १।१।२५.

इति प्रकृत्य 'ग्राम्यपशूनामेकशपाः केशिनश्च' इत्याह ।
तथा च श्रुतिः— 'य उभयादत्प्रतिगृह्णात्यश्च वा पुरुषं
वा वैश्वानर द्वादशकमाल निर्वपेत्' इति प्रायश्चित्तम् ।
तथा आयुधीयकेऽपि 'परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुष
नाददीत' इति । स्वयमेव पतनीयेषु समुद्रसंयानं वक्ष्यति ।
एवमादीन्यालोच्य आम्रायैरिवरुद्धाः प्रमाणमित्युक्तम् ।
अतो 'मिथ्यैतदिति गौतमः' इत्युपपन्नं भवति ।
बौवि. (पृ. ७-८)

उभयं चैव नाद्रियेत ।

एतदेव स्वमतमित्याह— उभयमिति । चशब्दः
पक्षव्यावृत्त्यर्थः । अनुपेतादिसहभोजनमूर्णाञ्जिक्रयादि
चोभयमपि न कर्तव्यमित्यभिप्रायः । बौवि. (पृ. ८)
शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् शिष्टागमविरोधदर्शनाच्च ।
कस्मादित्याह— शिष्टेति । शिष्टागमविरोधस्तावत्
स्वयमुदितः 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिः' इत्यत्र । स्मृतिविरोध-
श्चानुपनीतादिसहभोजने प्रायश्चित्तविधानात् । शिष्टस्मृति-
विरोधः मनुविरोधः । शिष्टो हि मनुः । तद्विरोधश्च ।
तत्स्मृतिः शिष्टस्मृतिः । शिष्टस्मृतिविरोधः सोऽपि दर्शित
एव । एकसूत्रता त्वेके मन्यन्ते । यथा हंलाकादयो व्यव-
स्थितदेशविषया अप्यव्यवस्थिताः कर्तव्याः इत्यमिमेऽ-
पीत्यस्य चोद्यस्य व्यवस्थितदेशश्रुत्यनुमानमुक्त 'तत्र
तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्' इति । तत्राह— 'उभय
चैव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्' इति । स च
विरोध उक्तः । तस्मादविरुद्धत्वाद्दोलाकाद्यनुष्ठान सर्वाधि-
कारकम् । इह विरोधादनुपनीतसहभोजनादिवर्जनं सर्वा-
धिकारमिति विशेषः । आहुश्च न्यायविदः 'विरोधे
त्वनपेक्ष स्यादसति ह्यनुमानम्' इति ।

(बौवि. पृ. ८-९)

प्रागदर्शनात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्त-
मुदक्पारियात्रमेतद्वार्यावर्तं तस्मिन् य आचारः स
प्रमाणम् ।

तत्रापि शिष्टस्मृतिविरोधेऽनपेक्ष्यमेव । बौवि. (पृ. ९)

(१) बौध. १।१।२६.

(२) बौध. १।१।२६ (क) (शिष्टागमविरोधदर्शनाच्च०)

(३) बौध. १।१।२७ (क) गदर्शना (पिनशना) कवना
(कादना).

गङ्गायमुनयोरन्तरमित्येके ।

आर्यावर्तत्वे विकल्पः ।

बौवि. (पृ. ९)

अथाप्यत्र भाल्लविनो गाथामुदाहरन्ति ।

आर्यावर्तान्तरप्रदर्शनार्थं भाल्लविनः छन्दोगविशेषाः
गाथा श्लोकः । बौवि. (पृ. ९)

पैश्चात्सिन्धुर्विसरणी सूर्यस्योदयनं पुरः ।

यावत्कृष्णो विधावति तावद्धि ब्रह्मवर्चसमिति ॥

कृष्णः कृष्णमृगः । ब्रह्मवर्चस अध्ययनज्ञानानुष्ठान-
भिजनसंपत् । म्लेच्छदेशस्त्वतः परम् । बौवि. (पृ. ९)

वसिष्ठः

नृपाश्रितो व्यवहारः । ब्राह्मणेन राज्ञा च उपदेशदण्डाभ्या
चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धा-
द्वारणीयश्च ।

त्रयो वर्णा ब्राह्मणस्य वशे वर्तेरन् । तेषां ब्राह्मणो
धर्मान् प्रवृत्त्यात् । तं राजा चानुशिष्यात् ।

राजा तु धर्मेणानुशासत् षष्ठ षष्ठं धनस्य हरेत् ।
अन्यत्र ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु षष्ठमंशं भजतीति
ह ब्राह्मणो वेदमाद्यं करोति, ब्राह्मण आपद् उद्ध-
रति तस्मात् ब्राह्मणोऽनाद्यः । सोमोऽस्य राज्ञा
भवतीति ह प्रेत्य चाभ्युदधिकमिति ह विज्ञायते ।

वर्णग्रहणमुपनयनादपि प्राङ्निदेशवर्तित्वप्राप्त्यर्थम् ।
निदेश आज्ञा । विर. ६२६

स्वधर्मो राज्ञः पालनं भूतानां तस्यानुष्ठानात्
सिद्धिः । भयकारुण्यहानं जरामयं (र्यं) वै तत्सत्र-

(१) बौध. १।१।२८.

(२) बौध. १।१।२९.

(३) बौध. १।१।३० (क) सरणी (धरणी) ष्षो विधावति
(ष्णा विधावन्ति).

(४) वस्मृ. १।४०-४२ (ख) धर्मान् प्र (धर्म यद्)
तं...शिष्यात् (तत् राजा चानुशिष्यत्); व्यक. १६४ वने
(निदेशे) (तेषां०) (तं०); मभा. २।८।५० (ब्राह्मणो
धर्मान् प्रवृत्त्यात्) एतावदेव; विर. ६२६ व्यकवत्.

(५) वस्मृ. १।४३-६; व्यक. १६६ (राजा तु ... मंशं
भजतीति ह०) सोमोऽस्य (सोमो); विर. ६३३-४
व्यकवत्.

(६) वस्मृ. १।१।१-६ (ख) स्वधर्मो (धर्मो) भय-
कारुण्य ... सामर्थ्याच्च (भयकारणं ह्यपालनं वै यत्त्वं सत्र-

माहुर्विद्वांसस्तस्माद्गार्हस्थ्यनैयमिकेषु * पुरोहितं
दध्यात् । विज्ञायते, ब्रह्मपुरोहितं राष्ट्रमुद्भोतीति ।
उभयस्य पालनादसामर्थ्याच्च । देशधर्मजातिकुल-
धर्मान् सर्वानेवैताननुप्रविश्य राजा चतुरो वर्णान्
स्वधर्मे स्थापयेत् । तेष्वपचरत्सु दण्डं धारयेत् ।

राज्ञा विवाहव्यवस्था कार्या

उद्वाहकारिणं त्वागमयेत्कस्य न सह विवाहो
युज्यते इति वर्णविभागप्रतिपादनाय संप्रदानं
रक्षेत् * ।

देशादिधर्मपालनम्

आर्यावर्तः प्रागादर्शात् प्रत्यक्कालकवनादुदक्पा-
रियात्रादक्षिणेन हिमवत उत्तरेण च विन्ध्यस्य ।
तस्मिन् देशे ये धर्मा ये चाचारास्ते सर्वत्र प्रत्ये-
त्तव्याः । न त्वन्ये प्रतिलोमकल्पधर्माणः । एत-
दार्थावर्तमित्याचक्षते । गङ्गायमुनयोरन्तरेऽप्येके ।
यावद्वा कृष्णमृगो विचरति तावद्ब्रह्मवर्चसमित्यन्ये ।
अथापि भाल्लविनो निदाने गाथामुदाहरन्ति ।

पञ्चात्सिन्धुर्विहरिणी सूर्यस्योदयनं पुरः ।

यावत्कृष्णोऽभिधावति तावद्ब्रह्मवर्चसम् ॥

त्रैविद्यवृद्धा यं ब्रूयुर्धर्मं धर्मविदो जनाः ।

पवने पावने चैव स धर्मो नात्र संशयः ॥ इति ।

देशधर्मजातिधर्मकुलधर्मान् श्रुत्यभावादब्रवीन्मनुः ।

विष्णुः

नृपाश्रितो व्यवहारः । राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्माणि
स्थान्यः प्रतिषिद्धाश्रिवारणांयश्च ।

अथ राजधर्माः । प्रजापरिपालनम् । वर्णा-
श्रमाणां स्वे स्वे धर्मे व्यवस्थापनम् । राजा च

* यतद्वचन परनिहिततरङ्गे निषिन्धित्वारे विवाहदत्ताकरकारेण
लिखितं, तत्र तस्यार्थो न लभते ।

माहुर्विद्वांसस्तस्माद्गार्हस्थ्यनैयमिकेषु । पुरोहिते दद्यात् विज्ञायते
ब्राह्मणः पुरोहितो राष्ट्रं दधातीति । तस्य भयमपालनादसाम-
र्थ्याच्च (जातिकुल (जातिधर्मकुल) नेवैता (न् वैता) तेष्वप
...धारयेत् (तेष्वधर्मपरेषु) .

(१) विर. ६४५.

(२) वस्तु. ११७-१६.

(३) विस्तु. ३१९-२१.

जाङ्गलं पशव्यं सस्योपेतं देशमाश्रयेत् । वैश्यशूद्र-
प्रायं च । तत्र धन्वन्महीवारिवृक्षगिरिदुर्गाणा-
मन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् । तत्र स्वस्वग्रामाधिपान्
कुर्यात् । दशाध्यक्षान् । शताध्यक्षान् । देशाध्य-
क्षांश्च । ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः परीहारं कुर्यात् ।
अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् । सोऽप्यशक्तः
शताध्यक्षाय । सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय ।
देशाध्यक्षोऽपि सर्वात्मना दोषमुच्छिन्ध्यात् ।
आकरशुल्कतरनागवनेष्वाम्नान् नियुञ्जीत । धर्मिष्ठान्
धर्मकार्येषु । निपुणानर्थकार्येषु । शूरान् संग्राम-
कर्मसु । उग्रानुश्रेषु । पण्डान् स्त्रीषु ।

महीदुर्गं महामेवेष्टकापाषाणादिनिमित्तं दुर्गम् ।
महौवो(महामेवो)चावचप्रदेशप्रदेशप्रचुरदुर्गमित्यन्ये । तत्र
दुर्गे स्थितः सन् । तरस्तीर्यते नद्यादि येनेति तरो
नौकादिस्तजं शुल्कं जलज शुल्कमिति यावत् । नागा
गजाः । वनानि अरण्यानि । नागवन्ति वनानीति वा ।
नगः पर्वतः, तत्सबन्धि नागम् । गिरिदुर्गमिति वा ।
अर्थकार्येषु सुवर्णादिपरीक्षासु । यद्वा ऊहापोहादिनिर्णय-
वस्तु कार्येषु निपुणान् पण्डितान् नियुञ्जीत । वै.

नृपाश्रिताः केचिन्नवहाराः

आज्ञाप्रतिघाते द्विगुणो दमः ।

अयमर्थः— द्विगुण इति द्वैगुण्योक्त्यैवाज्ञत द्रव्यं
तस्यै दापयितव्यमिति ज्ञायत इति भारुचिः ।

सवि. ४९७

अनादिष्टः सन्नध्यक्षतां व्रजति तदनुसारेण
दण्ड्यः ।

पुत्रसंशये माता तमङ्कमारोपयेद्विकृतिश्रेणिर्णो-
तव्यः ।

विकृतिः कामविकारः । तद्विद्यतिवर्षीयमातृकपञ्च-
दशवर्षीयपुत्रविषयम् (?) ।

सवि. ४९८

अत्र राज्ञो हृदयमेव प्रमाणम् ।

एकेनापि प्रकारेण निर्णयाभावे अभिषिक्तस्य राज्ञो
हृदयमेव प्रमाणमित्याह विष्णुः— अत्रेति ।

सवि. ४९८

(१) सवि. ४९७. (२) सवि. ४९७.

(३) सवि. ४९८. (४) सवि. ४९८.

देशादिधर्मपालनम्

परदेशावाप्तौ तद्देशधर्मान्नोच्छिन्ध्यात् ।

शङ्खलिखितौ

नृपाश्रितो व्यवहारः—पितृमातृविवादे पुत्रः प्रष्टव्यः ।

स्वपन्तं पुत्रमाहूय ज्ञातव्यम् ।

पितापुत्रसशये निर्णयप्रकारमाह विष्णुः— 'पुत्रसंशये माता तमङ्कमारोपयेद्विकृतिश्चेन्निर्योतव्यः' इति । विकृतिः कामविकारः । तद्विशतिवर्षीयमातृकपञ्चदशवर्षीयपुत्र-विषयम् (?) । वृद्धमातृविषये तदभावाज्जिर्णयान्तरमाहतः शङ्खलिखितौ— स्वपन्तमिति । सवि. ४९८

नृपाश्रितव्यवहारेषु कानिचिदपवादस्थानानि

नै वैष्टिकं जाड्धिकं क्षेत्रद्रव्यापहरणं पुष्पमूल-प्रचयनं स्वयमर्जितप्रवेशनं निष्क्रमणप्रवेशनेष्व-निवेदनं स्कन्धवाह्येषु शुल्को गणसमयश्रेणीपूग-चरणव्यवहारनिष्ठा स्वामिनः परिज्ञातारोऽन्यत्र राजाभिद्रोहात् नगरनिवासिनां विप्रेतराणामपि परिग्रहा अनपराधाः ।

न वैष्टिक विष्टिः कर्मकरः तत्संनन्धि देय वैष्टिकम् । जाड्धिक जड्जाजन्यदेयं, स्वयमर्जितस्य पण्यस्य राजे अनिवेद्यापि प्रवेशनमनपराधः । निष्क्रमणप्रवेशनेष्व-निवेदनं राजपुरुषेभ्य इति शेषः । स्कन्धवाह्येषु शुल्कः स्कन्धं वहनयोग्येषु शुल्कदानम् । गणो ब्राह्मणसमुदायः । समयः पापण्डादीनां, श्रेणी शिल्पिसमूहः, पूगो वणि-जादिसमूहः, गणादीनां चरणमाचारः, व्यवहारो विवादः तत्र निष्ठा निर्णयः । स्वामिनः तत्र प्रधानभूताः परि-ज्ञातारः स्वे स्वे वृत्ते आचारव्यवहारप्रवर्तकत्वेन लक्षण-परिज्ञातारः । अन्यत्र राजाभिद्रोहाद्राजान्यन्तरेष्वपि राजद्रोहकारिषु न ते प्रभवः, किन्तु राजैव, तेन राज-द्रोहादन्यत्र नगरवासिगणादिषु मुख्यानां स्वातन्त्र्येणा-चारविवादपरिच्छेदो न दण्डायेत्यर्थः ।

* विर. ६६२

* 'गणसमयश्रेणीपूग' इत्यस्य वचनस्य व्याख्यानं समा-प्रकरणे (पृ. २६) समुद्धृतमप्यत्र अर्थसंगत्यर्थं पुनरुद्धृतम् ।

(१) विस्मृ. ३।४२. (२) सवि. ४९८.

(३) विर. ६६२.

महाभारतम्

देशधर्मपालनम्

जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्माश्च सर्वतः ।

वर्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

प्रकीर्णकानि

प्रकीर्णकानि । प्रकीर्णकं तु । याचितकावक्रीत-काहितकनिक्षेपकाणां यथादेशकालमदाने, याम-च्छायासमुपवेशसंस्थितीनां वा देशकालातिपातने, गुल्मतरदेयं ब्राह्मणं साधयतः, प्रतिवेशानुवेशयो-रुपरि निमन्त्रणे च द्वादशपणो दण्डः ।

संदिष्टमर्थमप्रयच्छतो, भ्रातृभार्या हस्तेन लङ्घयतो, रूपाजीवामन्योपरुद्धां गच्छतः, पर-वक्तव्यं पण्यं क्रीणानस्य, समुद्रं गृहमुद्दिन्दतः, सामन्तचत्वारिंशत्कुल्या बाधामाचरतश्चाष्टचत्वा-रिंशत्पणो दण्डः ।

कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययने, विधवां छन्द-वासिनीं प्रसह्याधिचरतः, चण्डालस्यार्यां स्पृशतः, प्रत्यासन्नमापद्यनभिधावतो, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः, शाक्यजीवकादीन् वृषलप्रजितान् देव-पितृकार्येषु भोजयतः शत्यो दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसष्टं कुर्वतो, युक्तकर्म चायुक्तस्य, क्षुद्रपशुवृषाणां पुंस्त्वोपघातिनो, दास्य-गर्भमौषधेन पातयतश्च पूर्वं साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोर्देस्पत्योर्भ्रातृभगिन्योर्मातुलभागिने-ययोः शिष्याचार्ययोर्वा परस्परमपतितं त्यजतः सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वं साहस-दण्डः । कान्तारे मध्यमः । तन्निमित्तं श्रेषथत उत्तमः । सहप्रस्थायिष्वन्येष्वर्धदण्डः । पुरुषम-बन्धनीयं बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतो बालमप्राप्तव्यवहारं बध्नतो बन्धयतो वा सहस्र-दण्डाः ।

प्रकीर्णकानीति सूत्रम् । प्रकीर्णानि विक्षिप्तानि परि-शिष्टानि च, तत्र किञ्चित् किञ्चित् विवाहसंयुक्तादिशेषं किञ्चित् किञ्चिदध्यक्षप्रचारकण्टकशोधनान्तर्गतम् । तान्यु-

(१) भा. १२।३६।१९. (२) कौ. ३।२०.

च्यन्त इति सूत्रार्थः । प्रकीर्णकं त्विति । प्रतिपाद्यत इति शेषः । याचितकेत्यादि । याचितकावक्रीतकाहितकानि प्रतीतानि, निक्षेपको भूषणादिनिर्माणार्थमर्पितं सुवर्णादि, एतेषा, यथादेशकालं अदाने द्वादशपणो दण्डः । यामच्छायासमुपवेशसंस्थितीना वा देशकालातिपातन 'नक्तममुकयामे दिवाऽमुकच्छायानालिकाया चामुकदेशे संभूयोपवेशव्यमि'त्येवं कृतसकेताना समुपवेशव्यवस्थाना देशकालातिक्रामणे वा द्वादशपणो दण्डः । इदं समयस्थानपाकर्मशेषम् । गुल्मतरदेयं गुल्मतारणभृति नदीतारणभृति च, ब्राह्मणं साधयतः ब्राह्मणात् प्रयत्नेन गृह्यतः द्वादशपणो दण्डः । प्रतिवेशानुवेशयोरुपरि निमन्त्रणे च प्रतिवेशः प्रतिमुखगृह अनुवेशोऽनन्तरगृहं तयोर्विद्यमान श्रोत्रियमतिक्रम्यान्यस्य निमन्त्रणे च, द्वादशपणो दण्डः ।

सदिष्टमिति । प्रतिश्रुतमर्थमप्रयच्छतः, भ्रातृभार्या हस्तेन लङ्घयतः अवलम्बमानस्य, रूपाजीवा गणिका, अन्योपरुद्धा गच्छतः, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इद साहसशेषम् । परवक्तव्यं परपरीवादगोचरं पण्य क्रीणानस्य, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इदमस्वामि-विक्रयशेषम् । समुद्रं सुद्रया युक्तं गृहं उद्भिन्दतः, अष्टचत्वारिंशत्पणः । इद साहसशेषम् । सामन्त-चत्वारिंशत्कुल्याः सामन्तिकाना चत्वारिंशतः कुलाना बाधां आचरतश्च, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इदं वास्तुकशेषम् ।

कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययन इति । कलसाधारणं धनं गृहीत्वाऽपलपने, विधवा छन्दवासिनी स्वच्छन्दवर्तिनीम-कामा, प्रसह्याधिचरतः बलाद् गच्छतः, चण्डालस्य आर्या स्पृशतः, प्रत्यासन्नं अन्तिकस्य आपदि अनभि-धावतः अभिधाव्यारक्षतः, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः, शाक्यजीवकादीन् शाक्यान् क्षपणकादींश्च वृषलप्रव्रजि-तान् देवपितृकार्येषु भोजयतः, शत्यो दण्डः शतपण-दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वत इति । आधिकर-णिकाः साक्ष्याद्यनुयोगं शपथपूर्वं यमनुतिष्ठन्ति स शपथवाक्यानुयोगः तं धर्मस्थाननुज्ञातं कुर्वतः, युक्तकर्म चायुक्तस्य अनधिकृतस्याधिकृतकर्म कुर्वतश्च,

क्षुद्रपशुवृषाणां, पुंस्त्वोपघातिनः, दास्या गर्भं औषधेद पातयतश्च सावयतश्च, पूर्वः साहसदण्डः ।

नितापुत्रयोरित्यादि । सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये त्यजतः संघसाह्याश्रयेण प्रस्थितं रोगादिवशात् ग्रामान्तरे त्यक्त्वा गच्छतः सार्थमुख्यस्य । शेषं सुबोधम् । कान्तारे मध्यम इति । दुर्गमे अरण्ये त्यजतो मध्यमसाहसः । तन्निमित्तं भ्रैषयतः कान्तारत्यागेन निमित्तेन विगत-जीवितं कुर्वतः, उत्तमसाहसः । सहप्रस्थाधिषु अन्येऽपि सार्थान्तर्गतेषु विषये, अर्धदण्डः । श्रीम्.

आचार्यशिक्षधर्मभ्रातृसमानतीर्थ्याना वानप्रस्थयतिब्रह्मचारि-
विषये अन्यथा वा व्यतिक्रमे दण्डविधिः

विवादपदेषु चैषां यावन्तः पणा दण्डाः तावती रात्रीः क्षपणाभिषेकाभिकार्यमहाकृच्छ्रवर्धनानि राज्ञश्चरेयुः । अहिरण्यसुवर्णाः पाषण्डाः साधवः । ते यथास्वमुपवासत्रतैराराधयेयुः अन्यत्र पारुष्यस्तेषु साहससंग्रहणेभ्यः । तेषु यथोक्ता दण्डाः कार्यः ।

प्रव्रज्यासु वृथाचारान् राजा दण्डेन वारयेत् ।

धर्मो ह्यधर्मोपहतः शास्तरं हन्त्युपेक्षितः ॥

विवादपदेषु चैषामिति । व्युत्क्रमागतानामाचार्यादीनां विवादपदेषु रिक्तविषयेषु, यावन्तः पणाः दण्डाः पराजि-ताना शास्त्रोक्ताः, तावतीः तत्समानसंख्याः, रात्रीः, क्षपणाभिषेकाभिकार्यमहाकृच्छ्रवर्धनानि क्षपणमुपवासः अभिषेकः स्नानं अभिकार्यं होमः महाकृच्छ्रं चान्द्रायण-प्राजापत्यादिकं प्रयास्तत्रतं तैर्वर्धनानि श्रेयोयोजनाभि, राज्ञश्चरेयुः राजार्ये कुर्युः, अर्थात् पराजिता आचार्यादयः । वर्तनानीति पाठे क्षपणादीना महाकृच्छ्रान्ताना वर्तनानि अनुष्ठानानि राजार्ये कुर्युरित्यर्थः । अहिरण्यसुवर्णा इति । हिरण्यसुवर्णहीनाः, पाषण्डाः, साधवः धर्मशीलाः । ते कश्चिद् विवादपदेषु पराजयदण्डं प्राप्ता इत्यर्थे, यथास्वं उपवासत्रतैः, आराधयेयुः धर्ममुपासीरन् राज-श्रेयोऽर्थे । तत्रापवादमाह— अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहस-संग्रहणेभ्य इति । वक्ष्यमाणवाक्यपारुष्यदण्डपारुष्यस्तेया-दिविवादव्यतिरेकेण । के तर्हि तेषां पारुष्यादिषु दण्डा-स्तत्राह— तेष्विति । तेषु विषये, यथोक्ताः पारुष्यादि-प्रकरणोक्ताः, दण्डाः, कार्यः । अध्यायान्ते श्लोकमाह—

प्रवज्यास्वित्यादि । प्रवज्यासु वृथाचारान् चतुर्थाश्रमेषु
मिथ्याचारान् । शेषं सुगमम् । श्रीम् ।

उपनिपातप्रतीकारः

उपनिपातप्रतीकारः । दैवान्यष्टौ महाभयानि—
अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्मिक्षं मूषिका व्यालाः सर्पा
रक्षांसीति । तेभ्यो जनपदं रक्षेत् ।

ग्रीष्मे बहिरधिभ्रयणं ग्रामाः कुर्युः । दशकुली-
संग्रहेणाधिष्ठाता वा । नागरिकप्रणिधावग्निप्रति-
षेधो व्याख्यातः । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च ।

बलिहोमस्वस्तिवाचनैः पर्वसु चाग्निपूजाः कार-
येत् । वर्षारात्रमनूपग्रामाः पूरवेलामुत्सृज्य वसेयुः ।
काष्ठवेणुनावश्चावगृह्णीयुः ।

उद्यमानमलाबूदतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिस्तर-
येयुः । अनभिसरतां द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र
प्लवहीनेभ्यः ।

पर्वसु च नदीपूजाः कारयेत् । मायायोगविदो
वेदविदो वर्षमभिचरेयुः । वर्षावग्रहे शचीनाथ-
गङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः कारयेत् ।

उपनिपातप्रतीकार इति सूत्रम् । उपनिपाता नाम
दैव्योऽन्यादिनिमित्ता विपदः, तेषां प्रतीकारोऽभिधीयत
इति सूत्रार्थः । कण्टकास्तावद् द्विविधा मनुष्यकण्टका
देवकण्टकाश्चेति । तत्र मनुष्यकण्टकाः कारुकादय
उक्ताः, देवकण्टकास्त्वधुनोच्यन्ते । दैवान्यष्टावित्यादि ।
स्यद्वैतार्थम् ।

तेष्वष्टसु अग्नितो रक्षणप्रकारमाह — ग्रीष्म इति ।
तस्मिन्, ग्रामाः, अधिभ्रयणं पाकस्थाल्याश्चुल्या निवे-
शनं, बहिः गृहबहिर्देशे, कुर्युः । दशकुलीसंग्रहेण दश-
कुलीरक्षकेण गोपनाद्वा, रक्षकेणेत्येव भाषापाठः । अधि-
ष्ठिता वा 'इहाधिभ्रयणं कर्तव्यमिति' चोदिता वा,
कुर्युः । नागरिकप्रणिधौ, अग्निप्रतिषेधः अग्निभयपरिहार
विधिः, व्याख्यातः 'अग्निप्रतीकारं च ग्रीष्मे' इत्यादि-
न्नेकः । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च व्याख्यातः
'मानुषेणाग्निना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तःपुरमग्निरन्यो न
दहती'त्यादिनोपदिष्टः ।

बलीत्यादि । पर्वसु पूर्णिमादिषु, बलिहोमस्वस्तिवाचनैः

(१) कौ. ४।३.

भूतबलिभिः रक्षाहोमैः शान्तिकैः स्वस्तिवाचनैश्च, अग्नि-
पूजाः कारयेत् ।

अथ जलप्रतिषेधमाह— वर्षारात्रमिति । वर्षाकालिक-
रात्रीः, अनूपग्रामाः जलप्रायप्रदेशवासिनः, पूरवेला
उत्सृज्य जलप्रवाहसनिक्लृष्टं तट परिहृत्य, वसेयुः । इह
वर्षापूर्वपदकाद् रात्रिशब्दात् अचप्रत्ययोऽन्वेष्यः । रात्रि-
मिति वा पाठः । काष्ठवेणुनावश्च काष्ठ वेणुं नाव च
जलप्रवाहतरणार्थाः, अवगृह्णीयुः संगृह्णीयुः ।

उद्यमानमिति । प्रवाहेण नीयमान वाहुतरणाक्षम,
अलाबूदतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिः अलाबूदतिप्लवगण्डिका
चर्ममला प्लव उडुप गण्डिका तरुप्रकाण्डक वेणिका
जलतरणसाधनभेदः ताभिः, तारयेयुः । अनभिसरता
तारयेतुमनभिगच्छता, द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र
प्लवहीनेभ्य इति । तरणसाधनहीनाश्चेदनभिसरन्तो नाप-
राध्यन्तीत्यर्थः ।

पर्वसु चेति । अमावास्यादिषु, नदीपूजाः कारयेत्
जलविपत्प्रशमार्थम् । मायायोगविद इति । शैवादयो
मान्त्रिकाः, वेदविदः अथर्ववेदनिपुणाः, वर्षं अतिवृष्टि,
अभिचरेयुः जपहोमादिना प्रशमयेयुः । वर्षावग्रह इति ।
वृष्टिप्रतिबन्धे सति, शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः
इन्द्रजाह्नवीशैलसमुद्रपूजाः कारयेत् । श्रीम् ।

व्याधिभयमौपनिषदिकैः प्रतीकारैः प्रतिकुर्युः ।
औषधैश्चिकित्सकाः, शान्तिप्रायश्चित्तैर्वा सिद्ध-
तापसाः ।

तेन मरको व्याख्यातः । तीर्थाभिषेचनं महा-
कच्छवर्धनं गवां श्मशानावदोहनं कबन्धदहनं
देवरात्रि च कारयेत् ।

पशुव्याधिमरके स्थानान्यर्थनीराजनं स्वदैवत-
पूजनं च कारयेत् ।

दुर्मिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वानुग्रहं
कुर्यात् । दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण । भक्तसं-
विभागं वा । देशनिक्षेपं वा । मित्राणि वा
व्यपाश्रयेत । कर्शनं वसनं वा कुर्यात् ।

निष्पन्नसस्यमन्यविषयं वा सजनपदो यायात् ।
समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत । धान्यशाकमूल-

(१) कौ. ४।३.

फलावापान् सेतुषु कुर्वीत । मृगपशुपक्षिव्याल-
मत्त्यारम्भान् वा ।

अथ व्याधिभयप्रतीकारः । व्याधिस्तावद् द्विविधः
कृत्रिमोऽकृत्रिमश्च । आद्य औपनिषदिकोक्तविषधूम-
विषाम्बवादिदोषप्रभवः, द्वितीयो धातुदोषजः । तत्र
कृत्रिमव्याधिभय औपनिषदिकोक्तैर्विधानैः प्रतिकुर्युः,
अकृत्रिमव्याधिभयं भिषज औषधैः सिद्धतापसाश्च
शान्तिकर्मभिर्ब्रतोपवासादिभिः प्रतिविदधुरित्याह—
व्याधिभयमित्यादि ।

तेनेति । उक्तेन व्याधिशमनप्रकारेण, मरको मारी-
नामा महाव्याधिः व्याख्यातः उक्तप्रतीकारः ।
विशेष त्वाह—तीर्थाभिषेचनमिति । गङ्गादितीर्थस्नान,
महाकच्छवर्धनं समुद्रपूजन, गवा श्मशानावदोहनं
श्मशाने दोहनं, कबन्धदहनं तण्डुलसक्तुनिर्मितस्य
कबन्धस्य श्मशाने दहनं, देवरात्रि च देवं क्वचित्
स्थानेऽर्चयित्वा रात्रिजागरणं च, कारयेत् ।

पशुव्याधिमरक इति । पशूना गजाश्वादीना व्याधौ
मरके च, स्थानानि भिन्नस्थानस्थितीः, अर्थनीराजन
नीराजनद्रव्यैर्नीराजनं, स्वदैवतपूजनं च कारयेत् । तत्र
गजस्य स्वदैवतं सुब्रह्मण्यः, अश्वस्याश्विनौ, गोः पशुपतिः,
महिषस्य वरुणः, वेसरस्य वायुः, अजस्याग्निरिति
बोद्धव्यम् ।

दुर्भिक्षभयप्रतीकारमाह— दुर्भिक्ष इति । दुर्भिक्षसमये,
राजा, बीजभक्तोपग्रहं प्रजाना बीजभक्ताभ्यामनुकूल-
चरणं कृत्वा, अनुग्रहं कुर्यात् । दुर्गसेतुकर्म वा दुर्गकर्म
सेतुनिर्माणकर्म वा, भक्तानुग्रहेण भक्तदानेन, कुर्यात् ।
भक्तसंविभाग वा दुर्गसेतुकर्माभावेऽपि केवलादानं,
कुर्यात् । देशानिक्षेप वा अनन्तरदेशे तद्देशराजान्तिके
'प्रजा इमा मे कञ्चित् कालं रक्षित्वा प्रत्यर्पय' इत्युक्त्वा
प्रजानिक्षेपण वा, कुर्यात् । मित्राणि वा धनदानाद्युपकार-
क्षमाणि, व्यपाश्रयेत प्रजाभक्तार्थम् । कर्शनं निरुपयोग-
जनाना तत्काले देशान्तरप्रेषणेनाल्पत्वकरणं, कर्शनं वा
सुभिक्षविदेशप्रेषणं वा, कुर्यात् ।

निष्पन्नसस्यमिति । सस्यसमृद्धं, अन्यविषयं वा अन्य-
देशं वा, सजनपदो जानपदसहितो, यायात् उपजीव-
नार्थम् । समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत्, मत्स्यपक्षि-

कूर्मादिजलचरजन्तुभक्षणेन जीवनार्थम् । धान्यशाकमूल-
फलावापान्, सेतुषु कुर्वीत जलाधारान् निर्माय तत्र
कुर्वीत । मृगपशुपक्षिव्यालमत्त्यारम्भान् वा मृगादीना
वधारम्भान् वा कुर्वीतेति वर्तते । श्रीम्.

मूषिकभये मार्जारनकुलोत्सर्गः । तेषां ग्रहण-
हिंसायां द्वादशपणो दण्डः । शुनामनिग्रहे च
अन्यत्रारण्यचरेभ्यः ।

सुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि विसृजेत् । उप-
निषद्योगयुक्तानि वा । मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत ।
शान्तिं वा सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च मूषिक-
पूजाः कारयेत् ।

तेन शलभपक्षिक्रिमिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।
व्यालभये मदनरसयुक्तानि पशुशवानि प्रसृ-
जेत् । मदनकोद्रवपूर्णान्यौदर्याणि वा ।

लुब्धकाः श्वगणिनो वा कूटपञ्चरावपातैश्चरेयुः ।
आवरणिनः शस्त्रपाणयो व्यालानभिहन्युः । अन-
भिसर्तुर्द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्याल-
घातिनः ।

पर्वसु च पर्वतपूजाः कारयेत् । तेन मृगपक्षि-
सङ्घप्राहप्रतीकारा व्याख्याताः ।

सर्पभये मन्त्रैरोषधिभिश्च जाङ्गलीविद्वश्चरेयुः ।
संभूय वोपसर्पान् हन्युः । अथर्ववेदविदो वाभि-
चरेयुः । पर्वसु च नागपूजाः कारयेत् । तेनोदक-
प्राणिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।

रक्षोभये रक्षोघ्नान्यथर्ववेदविदो मायायोगविदो
वा कर्माणि कुर्युः । पर्वसु च वितर्दिच्छत्रोलोपिका-
हस्तपताकाच्छागोपहारैः चैत्यपूजाः कारयेत् । चरुं
वश्चराम इत्येवं सर्वभयेष्वहोरात्रं चरेयुः ।

सर्वत्र चोपहतान् पितेवानुगृहीयात् ।

मायायोगविदस्तस्माद् विषये सिद्धतापसाः ।

घसेयुः पूजिता राज्ञा दैवापत्प्रतिकारिणः ॥

मूषिकप्रतीकारमाह— मूषिकभय इति । तस्मिन्नु-
त्पन्ने, मार्जारनकुलोत्सर्गः मार्जाराणां नकुलानां चोत्सर्गः
ग्रहेषु स्वैरसचारघटना कर्तव्या । तेषां मार्जारनकुलानां,
ग्रहणहिंसाया ग्रहणे हिंसने वा, द्वादशपणो दण्डः । शुनां

अग्निग्रहे च परोपद्रवादनिवारणे च द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्रारण्यचरेभ्य इति । वनेचराणां शुनामनिग्रहे दण्डाभावः ।

स्तुहीत्यादि । स्तुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि, विसृजेद् विकिरेत्, तानि हि भक्षयित्वा मूपिका म्रियेरन्निति । उपनिषद्योगयुक्तानि वा उपनिषदुक्तौपधयुक्तानि वा, धान्यानि विसृजेत् । मूपिककरं वा प्रयुञ्जीत अमुकग्रहे प्रतिदिनमेतावन्तो मूपिका देया इति मूपिकरूपं करं वा कल्पयेत् । शान्तिं वा मूपिकशमनार्थं जपहोमादिकर्म वा, सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च पूर्णिमादिषु च, मूपिकपूजाः कारयेत् ।

उक्तरीत्या शलभभयपक्षिभयकिमिभयाना प्रतीकारा द्रष्टव्या इत्याह— तेन शलमेत्यादि ।

व्यालभयप्रतीकारमाह— व्यालभय इति । व्यालः हिंस्रमृगाः व्याघ्रादयः तत्कृते भये, मदनरसयुक्तानि उपनिषदुक्तेन मदनरसेन युक्तानि, पशुशवानि पशुना गोमहिषमेषादीना तद्भक्ष्याणा शवानि कुणपान्, प्रसृजेत् तद्गोचरे क्षिपेत् । मदनकोद्रवपूर्णानि वनकोद्रवेण वरकेण च पूर्णानि, औदर्याणि वा पशुकोष्ठान् वा प्रसृजेत् । व्याल हि तद्भक्षणास्त्रियन्ते ।

लुब्धका इति । व्याधाः, श्वगणिनो वा श्वभिर्मृगान् ये ग्राहयन्ति ते वा, कूटपञ्जरावपातैः कपटकुलायैः तृणादिच्छन्नैः पातनगर्तैश्च चरेयुः व्यवहरेयुः । आवरन्मिनः सावराणां, शस्त्रपाणयस्तीक्ष्णाः, व्यालान् अभिहन्त्युः । अनभिसर्तुरिति । व्यालेन दुह्यमाणं दृष्ट्वाभिमच्छतः, द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्यालघातिन इति । व्यालं हतवते द्वादशपणं पारितोषिकं देयम् ।

पर्वसु चेति स्फुटार्थम् ।

सर्पप्रतीकारमाह— सर्पभय इति । तस्मिन् सति, मन्त्रैः गारुडादिभिः, ओषधिभिश्च विषम्लीभिः, जाङ्गलीविदः विषचिकित्सितकुशलाः, चरेयुः प्रतीकारव्यवहारं कुर्युः । संभूय वा, उपसर्पान् दृष्टिगोचरमुपगतान् सर्पान्, हन्त्युः अथार्त् पौराः । अथर्ववेदविदो वा अभिचारमन्त्राभिज्ञा वा, अभिचरेयुः मन्त्रप्रयोगैः सर्पान् हन्त्युः । पर्वसु च नागपूजाः सर्पपूजाः, कारयेत् । तेन उक्तप्रकारेण, उदकप्राणिभयप्रतीकाराः व्याख्याताः नकादिजलचर-

प्राणिभयस्य प्रतिविधय ऊह्याः ।

रक्षःप्रतीकारमाह— रक्षोभय इति । तस्मिन् सति, अथर्ववेदविदो, मायायोगविदो वा, रक्षोघ्नानि रक्षोघातकराणि, कर्माणि कुर्युः । पर्वसु च कृष्णचतुर्दश्यादिषु च, वितर्दिच्छत्रोल्लोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैः वितर्दिर्वेदिका छत्रमातपत्रं उल्लोपिका भक्ष्यभेदः हस्तपताका क्षुद्रध्वजः छागोपहारः छागबलिदान इत्येतैः, चैत्यपूजाः चिताङ्के रक्षःपूजाः, कारयेत् । चरु वश्वराम इति युष्मभ्यं हविः पचाम इत्येव वदन्तः सन्तः, सर्वभयेषु अहोरात्र नक्तन्दिवं, चरेयुः सचरेयुः ।

सर्वत्र चेति । सर्वेषु भयेषु, उपहतान् पीडितान् जनान्, पितेव अनुग्रह्णीयात्, राजा ।

श्लोकमाह— मायेत्यादि । तस्मात् विपत्प्रतीकारकरणेन जनाः सर्वथानुग्राह्या इत्येतस्मात् कारणात् । शेषं सुबोधम् । श्रीमूः

* मनुः

ऋत्विग्याज्ययोरन्यतरेणान्यतरस्य त्यागे दण्डः

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चत्विक् त्यजेद्यदि । शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् + ॥

मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।

त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्डथः शतानि षट् × ॥

आश्रमिद्विजानां कार्याणि तच्छिष्टैर्निर्णयानि, तत्संमतौ राजा आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।

न विब्रूथान्द्रूपो धर्मं चिकीर्षन् हितमात्मनः+॥

* अत्र येषां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहो नोद्धृतस्तेषां व्याख्यासंग्रहः तत्प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

* अन्येषु विवादपदेषु अस्माभिर्निवेशिताः श्लोका अपि अत्र संगृहीताः । मनुना साधारणव्यवहारमातृकार्या तथा स्वय परिगणिताद्यादशपदेषु वा ये श्लोका व्यवस्थया नोक्तास्तेऽत्र प्रकीर्णकत्वेन धृताः, यतः यतानधिकृत्यैव अन्यैः स्मृतिकारैः प्रकीर्णक नाम पदान्तरं समुद्दिष्टम् ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च संभूयसमुत्थानप्रकरणे (पृ. ७७६) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६२७) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च समाप्रकरणे (पृ. ३७) द्रष्टव्यः ।

यथाहमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् * ॥

निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यानुवेश्यद्विजानिमन्त्रणे दण्डः
प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विशतिद्विजे ।
अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति माषकम् = ॥

श्रोत्रियामोजने दण्डः

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हरिण्यं चैव माषकम् = ॥

करदानानर्हाः

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ।
श्रोत्रियेषूपकुर्वश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥
श्रोत्रियं व्याधितातौ च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।
महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत्सदा × ॥

नेजककृत्यम्

शास्मलीफलके ऋक्षणे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् - ॥

तन्तुवायकृत्यम्

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।
अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥

अर्धरथापना

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।
कुर्युरर्धं यथापण्यं ततो विशं नृपो हरेत् ॥

क्रयविक्रयादौ राजनियमातिक्रमे दण्डविधिः

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरेतो लोभात् सर्वहारं हरेन्नृपः ॥
शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. ३७)
द्रष्टव्यः ।

= व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६२८) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तैयप्रकरणे (पृ.
१७२७-८) द्रष्टव्यः ।

÷ 'शास्मलीफलके' इत्यारभ्य 'तुलामानं प्रतीमानं'
इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तैयप्रकरणे
(पृ. १७०६-९) द्रष्टव्यः ।

व्य. कां. २४२

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्धसंस्थापनं नृपः ॥

तुलामानप्रतीमानादिस्थापना

तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

नौयायिव्यवहारः

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ।
पादं पशुश्च योषिञ्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् + ॥
भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।
नदीतीरेषु तद्विद्यात् समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥
गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥
यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।
तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽशतः ॥
एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।
दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥

राज्ञा वैश्यशूद्रौ स्वकर्मणि प्रवर्तनीयौ

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीद कृषिमेव च ।
पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् * ॥
आपदि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणेन स्वस्वकर्मणां भर्तव्यौ
क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।
विभ्रयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥

ब्राह्मणेन संस्कृतद्विजा दास्ये न नियोज्याः

दास्यं तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।
अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

+ 'पणं यानं' इत्यारभ्य 'एष नौयायिनां' इत्यन्त-
श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च अग्रे नौयायिव्यवहारे
द्रष्टव्यः ।

* 'वाणिज्यं कारयेद्' इत्यारभ्य 'वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन'
इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च अभ्युपेत्या-
शुश्रूषाप्रकरणे (पृ. ८१९-२३) द्रष्टव्यः ।

शूद्रो दास्यभेवाहिति
शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
न स्वाभिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥

सप्तविधा दासाः

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ ।
पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥

भार्यापुत्रदासा न धनस्वाम्यमर्हन्ति

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥

ब्राह्मणेन शूद्रद्रव्य हरणीयम्

विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्द्रव्योपादानमाचरेत् ।
न हि तस्यास्ति किञ्चित्त्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥
वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।
तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥

राज्ञा प्रत्यह व्यवहारोऽवेक्षणियः

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान् वाहनानि च ।
आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोशमेव च ॥

(१) राजधर्माणामनुसधानार्थं कर्मान्ताः कृषिशुल्क-
स्थानानि, वाहनानि हस्त्यादि आयव्ययमिदमस्य
प्रविष्टमिदं निर्यातमित्येव सततं गवेषणीयम् । आकरा
धातवः सुवर्णाद्युत्पादे भवन्ति भूमयः । कोशो द्रव्य-
निश्चलस्थानम् । मेघा.

(२) प्रत्यहं कर्मान्तान् कृषिशुल्कादिस्थानानि धन-
संचय च, योगक्षेमार्थं प्रति जागृयादिति व्यवहारदर्शना-
शक्तस्यापि राजधर्मापरित्यागार्थं पुनर्वचनम् । गोरा.

(३) कर्मान्तान् शस्त्रपातादिकर्मशालाः । आकरान्
सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि । मवि.

(४) प्रत्यहं तदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थ-
कर्मणा निष्पत्तिं नृपतिर्निरूपयेत् । तथा हस्त्यश्वदीनि
किमद्य प्रविष्टं किं निःसृतामिति, सुवर्णरत्नोत्पत्ति-
स्थानानि, भाण्डागारं चावेक्षेत । व्यवहारदर्शनाशक्तोऽपि

(१) मस्मृ. ८।४।१९.

१ स्थानादपवाहनम् । हस्त्यादि.

राजा धर्मान् परित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुन-
र्वचनम् । ममु.

(५) 'राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि' इत्युपक्रम्याध्यायद्वय-
समाप्य सार्थवाद्मुपसहरति— अहन्यहनीति द्वाभ्याम् ।
*मच.

(६) कर्मान्तान् कर्मनिष्पत्तिं, नियतौ राजशास्त्र-
सिद्धौ । नन्द.

व्यवहारप्रकरणोपमहारः

एवं सर्वानिमान् राजा व्यवहारान् समापयन् ।
व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

(१) उक्तेन प्रकारेण व्यवहारानृणादीन् समापयन्
निर्णयावसानं कुर्वन्, यत्किञ्चित्सर्वमविशातदोषं
तत्सर्वं व्यपोह्यापनुद्य पाप परमा गतिमभिप्रेता स्वर्गाप-
वर्गभूमिं प्राप्नोति लभते । मेघा.

(२) एवमुक्तनीत्या एतानृणादानादीन् व्यवहारान्
निर्णयेनान्तं नयन् राजा अपक्षपातव्यवहारदर्शनेन शास्त्र-
दानसामर्थ्यात् प्रमादकृतसंचितपाप अपनुद्य ब्रह्मलोकं
प्राप्नोति इति समस्तव्यवहारासमाप्तावपि प्रधानविवाद-
समाप्त्यभिप्रायेणेदं फलकथनम् । गोरा.

(३) बह्वर्थविषयत्वेनाध्यायस्य दीर्घत्वादतः परम-
ध्यायानुसंतानेऽतिदीर्घता स्यादिति अपर्यवसित एव
प्रतिज्ञातार्थेऽध्यायमुपसंहरति— एवमिति । समापयन्
संस्था नयन्, व्यपोह्य निरुह्य । परमा गतिं ब्रह्मप्राप्ति-
लक्षणामिति । मवि.

(४) एवमुक्तप्रकारेणैतान् सर्वान् ऋणादानादीन्
व्यवहारास्तत्त्वतो निर्णयेनान्तं नयन् पाप सर्वमपहाय
स्वर्गादिप्राप्तिरूपामुत्कृष्टा गति लभते । ममु.

नृपाश्रितो व्यवहारः—कण्टकोद्धारः

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन् महीपतिः ।
देशानलब्धांल्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् × ॥

* शेषं मसुवत् ।

× अत्र सगृहीतानां कण्टकोद्धारविषयकश्लोकानां व्याख्या-
संग्रहः । स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयसाहससीमाविवादादिप्रकरणेषु
द्रष्टव्यः । अन्ये च श्लोका राजनीतिकाण्डे संग्रहीत्यन्ते । अत्र
च दण्डमातृकार्या ये श्लोका न सगृहीतास्त एव सगृहीताः ।

(१) मस्मृ. ८।४२०; गोरा. किल्बिषं (कर्मषं);
पमा. ५८३; दीक. ५६ किल्बिष (कर्मषं) पू. : ५७ उक्तः;

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गाश्च शाश्वतः ।
 कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥
 रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।
 नेरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥
 अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥
 निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।
 तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥
 द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारिणः ।
 प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥
 प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
 प्रच्छन्नवञ्चकास्तेवे ये स्तेनाटविकादयः ॥
 उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।
 मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥
 असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।
 शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥
 एवमाद्यान् विजानीयात्प्रकाशांलोककण्टकान् ।
 निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥
 तान् विदित्वा सुचरितैर्गृहैस्तत्कर्मकारिभिः ।
 चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साह्य वशमानयेत् ॥
 तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।
 कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥
 न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।
 स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥
 सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।
 चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥
 जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
 शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥
 एवंविधान् नृपो देशान् गुल्मैः स्यावरजङ्गमैः ।
 तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥
 तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।
 विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥
 भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।

शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥
 ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।
 तान् प्रसह्य नृपो हन्यात् समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥
 न होढेन विना चौरं घातयेद्दार्मिको नृपः ।
 सहोढं सोपकरणं घातयेद्विचारयन् ॥
 ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
 भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥
 राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् ।
 अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ॥
 यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
 दण्डेनैव तमप्योपेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥
 ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।
 शक्तितोऽनभिघावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥
 राज्ञः कोपापहर्तृश्च प्रतिकुलेषु च स्थितान् ।
 घातयेद्विधिवैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥
 संधिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
 तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥
 अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
 द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥
 अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
 संनिधातुंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥
 तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा
 यद्वाऽपि प्रतिस्फुर्याद्दाप्यस्तुत्तमसाहसम् ॥
 क्रोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
 हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥
 यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
 आगमं वाऽप्यपां भिन्द्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥
 समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
 स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥
 आपद्रतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा ।
 परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥
 चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
 अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥
 संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।
 प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥
 अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

व्यनि ५३४ पयन् (पवेत्) प्राप्नोति (स याति); सवि.
 ५०३ समापयन् (सदा नयन्) प्राप्नोति परमां गतिम् (ब्रह्म-
 लोके महीयते), समु. १६५.

मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥
 सभैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।
 स प्राप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥
 बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः ॥
 प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।
 द्वाराणां चैव भङ्गकारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥
 अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।
 मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥
 अबीजविक्रयी चैव बीजोत्क्रष्टा तथैव च ।
 मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्द्वधम् ॥
 सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।
 प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्क्ष्वशः क्षुरैः ॥
 सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौपधस्य च ।
 कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

सप्ताहगराज्यव्यसननिवारणचिन्तनम्

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा ।
 सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
 सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्ब्यसनं महत् ॥
 सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ।
 अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किञ्चिदतिरिच्यते ॥
 तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
 येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥
 चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ।
 स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥
 पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।
 आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥
 आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।
 कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥

युगद्ध्व राजा

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ।
 राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥
 कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रदद्वापरं युगम् ।
 कर्मस्वभ्युद्यतस्नेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥

(१) मत्स्य. ९।२९४-३२५.

देवकार्यकरणान् देवतामयो राजा

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
 चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥
 वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।
 तथाऽभिवर्षत्त्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥
 अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥
 प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
 तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥
 यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
 तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥
 वरुणेन यथा पार्श्वैर्बद्ध एवाभिवदश्यते ।
 तथा पापान्निगृहीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥
 परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।
 तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥
 प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।
 दुष्टसामन्तर्हिस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥
 यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
 तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥
 गतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।
 स्तेनान् राजा निगृहीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥

ब्राह्मणरक्षणं राजधर्मः

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणात् प्रकोपयेत् ।
 ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥
 यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
 क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥
 लोकानन्यान् सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।
 देवान् कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान् समृध्नुयात् ॥
 यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
 ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्तान् जिजीविषुः ॥
 अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
 प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाभिदैवतं महत् ॥
 अमशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
 ब्रूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥
 एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।
 सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ।
ब्रह्मैव संनियन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥
नाब्रह्म क्षत्रमृषोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।
ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥
दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥

लोकहितेषु न्यूननियोजनम्

एवं चरन् सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्यान् नियोजयेत् ॥
एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ॥

देशधर्मपालनम्

देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान् ।
पाषण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः ॥
सङ्घिराचरितं यत्स्याद्दार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।
तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् * ॥

परस्नानादान-स्वार्थसंग्रहादयो राजधर्माः

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।
न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥

करदण्डशुल्कादि शास्त्रविहितं वर्जयित्वा अन्यत्पौरधन-
मनादेयं राज्ञः क्षीणकोशस्यापि । यत्तु शास्त्रन्यायागतं
रक्षानिवेशधनं तत्सूक्ष्मं कार्षापणमात्रमपि न त्यजेत् ।
तदुक्त— 'वल्मीकपथवद्राजा कोशवृद्धिं तु कारयेत्'
इति । मेघा.

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥

अनादानार्हमनादेयम् । अहं कृत्यस्तच्च दर्शितम् ।
दौर्बल्यं ख्याप्यते प्रकृतिभिरस्मान् दण्डयति स्तेनाटविक-
सामन्तादीन् न शक्तो विजेतुमिति । परे अस्याशक्तिं

* व्याख्यासंग्रहः स्यादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. ७७)
दृष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. १।११८.

(२) मस्मृ. ८।१७०; समु. ७०.

(३) मस्मृ. ८।१७१.

१ स्वयं.

प्रथयन्ति राष्ट्रीयाः अतस्तैरभिज्ञोच्यमानो विरक्तप्रकृति-
रिह नश्यति आदानादिह, प्रेत्य वाधर्मदण्डनात् । मेघा.
स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्वबलानां च रक्षणात् ।

बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥

स्वस्य न्यायप्राप्तस्यादान, शोभनं वाऽऽदानं,
भव्यमेव शोभनं, वर्णयोरेव संसर्गः समानजातीयैर्वर्ण-
संसर्गः द्विष्टत्वात्संसर्गस्य च सबन्धिनोरश्रुतत्वाद्द्वर्णानां
प्रस्तुतत्वात्तत्रैवापेक्षा युक्ता । यस्तु वर्णानामवान्तरप्रभवैः
ससर्गो नासौ वर्णानामेव सबन्धितया व्यपदेष्टुं शक्यते ।
कश्चित्तु नकार पठति वर्णासंसर्गादिति, सर्वथा वर्ण-
संकरप्रतिषेधानुवादोऽयम् । दुर्बलाना बलवद्विद्वेषिभिरभि-
भूयमानाना तेभ्यस्त्राणाद्धेतोः राज्ञो बलं संजायते ।
सम्यग्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यं अधर्मदण्डनं च न कर्तव्यमि-
त्येतद्विशेषाः पठिष्यन्ते श्लोकानामर्थवादाः । मेघा.

वैस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।

वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥

तथा चैतदेव प्रपञ्चयति । अयं सेवक आत्मीयोऽतः
प्रियः न केवलं राष्ट्रवासी, यस्यैव राष्ट्रं तमेवावतिष्ठतेऽतो-
ऽप्रियः (?) । तद्धि हित्वा यमवत्प्रजासु तुल्यः परिपालने
व्यवहारे च स्यात् । ईदृशी हि यमस्य वृत्तिर्दृष्टा ।
यमस्येत्यणो बाधक तत्रौपसख्यानिक यकारमिच्छन्ति ।
कः पुनर्यमतुल्यतां भजति जितक्रोधो जितेन्द्रियः । राग-
द्वेषौ जयेत् प्रसङ्गाख्यानेन । मेघा.

याज्ञवल्क्यः

प्रकीर्णकस्वरूपम्

साप्रतं प्रकीर्णकाख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं
च कथितं नारदेन—'प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपा-
श्रयाः । राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तकर्मकरणं तथा ॥ पुरः-
प्रदानं संभेदः प्रकृतीना तथैव च । पाखण्डिनैगमश्रेणी-
गणधर्मविपर्ययाः ॥ पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यति-
क्रमः' । प्रतिग्रहविलोपश्च कोपश्चाश्रमिणामपि ॥ वर्णसं-
करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा । न ह्यष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं

(१) मस्मृ. ८।१७२; मेघा. द्रणसं (द्रणसं); गोरा.
बलं.. राज्ञः (बलवान् ख्याप्यते राजा); मच्च. द्रणं (दर्म).

(२) मस्मृ. ८।१७३; व्यक. ५; स्मृच. २४ याज्ञ-
वल्क्यः; नृप्र. ७ धम (दर्म); प्रका. ३७ याज्ञवल्क्यः; समु.
९ याज्ञवल्क्यः.

तत्स्यात् प्रकीर्णकम् ॥' इति । प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाशोलेच्छनतदाज्ञाकरणादिविषयास्ते नृपसमवायिनः । नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् । एवं च वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थाल्लक्षितं भवति । मिता.

नृपाश्रितो व्यवहारः — राजशासनविषयांते पारदार्य-
चौर्यकर्तुर्मोचने च दण्ड.

ऊनं वाऽप्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।
पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥

(१) यत्पूर्वप्रकरणेष्वनुक्तं, तत् पूर्वनिर्णीतव्यवहार-
परिपूरणायदानिमाह— न्यूनमिति । शासनवचनं सर्व-
लेख्यलक्षणार्थम् । लेखयिता लेखको वा न्यूनातिरिक्तादि-
लेख्यदोषकर्ता, रक्षणार्पितं पारदारिकादिकं मोक्तुकाम
उत्तमसाहस दण्ड्यः । विश्व. २।२९८

(२) तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह— ऊन-
मिति । राजदत्तभूमोर्निबन्धस्य वा परिमाणान्यूनत्वमा-
धिक्यं वा प्रकाशयन् राजशासनं योऽभिलिखति यश्च
पारदारिकचौरं वा गृहीत्वा राजेऽनर्पयित्वा मुञ्चति
तावुभावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । मिता.

(३) अधुना प्रकीर्णकाख्य विवादपदं प्रस्तौति—ऊन-
मिति । दत्तस्य भूम्यादे राजनिर्दिष्टं यत्परिमाणं तच्छासने
न लिखति, किन्तु ततो न्यूनमधिकं वा यः शासन-
लेखनेऽधिकृतः स लिखेत् । यश्चौरादिग्रहणेऽधिकारी चौरं
पारदारिकमन्य वा दण्डनीयं गृहीत्वा राजाज्ञामन्तरेण
मुञ्चेत् स उत्तमसाहस दण्डनीयः । अप.

(१) यास्मृ. २।२९५; अपु. २२७।६३-४ दारिकचौर
वा (जायिकचौरौ च) : २५८।७४; विश्व. २।२९८ ऊन
वाऽप्य (न्यूनमन्य) चौर (चौरौ); मिता. वाऽप्य (वाऽन्य);
अप. २।२९४ लिखेद्यो (यो लिखेद्) चौरं (चौरौ); व्यक्र.
१२२ चौरं (चौरौ) यमः; स्मृच. ३३२ वाऽप्य (वाऽन्य)
चौरं (चौरौ); विर. ३६९ व्यकवद; पमा. ५८० ऊनं
(न्यूनं) शेषं मितावद; विचि. १६२ ऊन (न्यूनं) लिखेद्यो
(लिखतो) चौरं (चौरान्); दृवि. २६५ लिखेद्यो (लिखतो)
चौरं वा (चौराणां) : ३३६ चौरं वा (चौरौ च) वस्त.;
वीभि.; व्यप्र. ५६९ पमावद; व्यम. १०९ व्यकवद; वित्ता.
८२७ श्रुतो (श्रुते) शेषं मितावद; राकौ. ४९४ ऊनं

(४) राजाशाप्रतीघातविशेषे केनचित्कृते राज्ञा स्वय-
मन्विष्य भाविते दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—ऊनमिति ।
अन्यूनानतिरेकेण लेखनस्यादुष्टलक्षणस्य च राजादिष्टस्या-
तिक्रमे तदाज्ञाप्रतिघातकत्वेनातिदौष्ट्यादुत्तमसाहस-
दण्डोऽत्र ग्राह्य इत्यर्थः । स्मृच. ३३२

(५) आद्येनापिकारेण विरुद्धार्थशिष्टस्य, द्वितीयेन
लेखनस्य समुच्चयः । × वीभि.

नृपाश्रितो व्यवहारः—राजपुरुषाणां कर्मकारिणां कार्येष्वप-
राधविचार । श्रोत्रियसत्कार ।

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।
साधून् संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् * ॥
उत्कीचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ।
सद्दानमानसत्कारान् श्रोत्रियान् वासयेत्सदा * ॥
नृपाश्रितो व्यवहार —पीडाकृद्भय. प्रजा रक्षणीया
चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः = ॥
नृपाश्रितो व्यवहार — कुलजातिश्रेणिगणजानपदात्मको लोक.
स्वकर्मेणि स्थाप्य. प्रतिपिद्धाच्च वारणीय.

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि + ॥
+ प्रकीर्णकत्वेन संगृहीताः केचिद्व्यवहाराः

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् † ॥
कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।
अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् † ॥

(न्यून) चौर (चौरौ); सेतु. ३०७ विचिवद, समु. १६५
मितावद.

× शेष मितावद ।

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च राजनीतिकाण्डे
संगृहीयते ।

= व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे
(पृ. ५८४) द्रष्टव्यः ।

+ अत्र याज्ञवल्क्येन अन्यप्रकरणेषु अनुक्तोऽध्यायान्ते चोक्तो
व्यवहारः संगृहीतः । व्याख्यानादिकं च तत्तत्प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

† व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६३६) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तयप्रकरणे (पृ.
१७३२-३) द्रष्टव्यः ।

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।
 काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयुग्यकृतस्तथा ॥
 छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।
 पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥
 शक्तोऽप्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।
 प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥
 जारं चौरैत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।
 उपजीव्य धनं मुखस्तदेवाष्टगुणीकृतम् - ॥
 राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।
 तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥
 मृताङ्गलभविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।
 राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः * ॥
 द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।
 विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः * ॥
 दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नुपेण तु ।
 सभ्याः सजयिनो दण्डया विवादाद्द्विगुणं दमम् + ॥
 यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।
 तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमम् + ॥
 राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।
 निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतम् × ॥

नारदः

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं, तद्भेदाश्च
 प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ।
 राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥

॥ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपाठ्यप्रकरणे (पृ. १८१९-२०) द्रष्टव्यः ।
 - व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६३६) द्रष्टव्यः ।
 § व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च वाक्यारण्यप्रकरणे (पृ. ६७८३) द्रष्टव्यः ।
 * व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६३७) द्रष्टव्यः ।
 + व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च पुनर्न्यायप्रकरणे (पृ. ५४७) द्रष्टव्यः ।
 × व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८६) द्रष्टव्यः ।

(१) नासं. १९११; नास्मृ. २०११ ज्ञेया ... श्रयाः
 (ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः); अपु. २५३।३० पूर्वार्धे (प्रकी-

पुंरप्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च ।
 पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययः ॥
 पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
 प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि ॥
 वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।
 न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम्* ॥

* मिता व्याख्यान 'ऊनं वाऽप्यधिक' इति याज्ञवल्क्य-
 वचने (पृ. १९३१) द्रष्टव्यम् । पमा, वीमि., व्यप्र, व्यउ.
 मितावत् ।

र्णक पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो निराश्रयः) त्कर्म (त्कर्मा); मिता. २।२९५ (क) णके पुनर्ज्ञेया (णकेषु विज्ञेया), व्यक. १६३ बहून्यक्षराणि गलितानि, अतः पाठो नोद्भूतः; स्मृच. ९ : ३३१ उक्त; विर. ६२१ पूर्वार्धे (प्रकीर्णक पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः); पमा. ५७९ मितावत्; व्यनि. ५२३ विरवत्; दवि. २६२ नास्मृवत्; सवि ४९६ त्कर्मकरणं तथा (त्कर्मकरणानि च), वीमि. २।२९५ मितावत्; व्यप्र. ५६८, व्यउ. १६४; राकौ. ४९४ त्कर्म (त्कर्मा) शेषं मितावत्; बाल. २।२९५ ' प्रकीर्णक पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः ' इति कल्पतरुपाठः, समु. १६५.

(१) नासं. १९१२ प्रदानं (प्रधान) यैय. (यैया.); नास्मृ. २०।२; मिता. २।२९५ पुर (पुर.) षण्ड (खण्डि) यैयः (यैया.); व्यक. १६३ पुरप्रदानं (पुर प्रधान); स्मृच. ९ प्रदानं (प्रमाण) यैय (यैया.). ३३२ प्रदानं (प्रमाण); विर. ६२१ षण्ड (षण्डि) शेष नासंवत्; पमा. ५७९ पुरप्रदानं (पुन. प्रमाण) यैयः (यैया.); व्यनि. ५२३ प्रदानं (प्रधान); दवि. २६२ व्यनिवत्; सवि ४९६ प्रदानं संभेदः (प्रमाणसंभेदाः) यैयः (यैया.); वीमि. २।२९५ संभेदः (भेदश्च) षण्ड (खण्डि) यैय (यैया.); व्यप्र. ५६८ पुरप्रदान (पुर. प्रमाण) षण्ड (खण्ड) यैय. (यैया.); व्यउ. १६४ षण्ड (खण्डि), समु. प्रदानं (प्रमाण).

(२) नासं. १९१३ पिता (पितृ); नास्मृ. २०।३; मिता. २।२९५ (क) कोप आ (कोपश्चा.); व्यक. १६३; स्मृच. ९, ३३२; विर. ६२१ कोप (लोप) शेषं नासंवत्; पमा. ५७९ कोप (लोप), व्यनि. ५२३ नासंवत्; दवि. २६२ ग्रहः ... कोप (ग्रहावलोक्य लोप), सवि. ४९६ क्रम. (क्रमाः) कोप (लोप); वीमि. २।२९५ मितावत्; व्यप्र. ५६९; व्यउ. १६४; समु. १६५.

(३) नासं. १९१४ सर्वं ... णकम् (तत्सर्वं स्यात्प्रकीर्णके); नास्मृ. २०।४ नासंवत्; मिता. २।२९५ (ख). णकम्

(१) नृपेण यद्यत्स्वाज्ञातिक्रमादौ प्रतिवादित्वमास्थाय निर्णेतव्यं, यच्च ऋणादानादिपूर्वोक्तपदेषु नोक्तं, तत्सर्वं प्रकीर्णकाख्यं पदमित्यर्थः । स्मृच. ९

प्रतीघातो भङ्गः । तत्कर्म सिंहासनाधिरोहणादि-राजकर्म । पुरप्रमाणं पौरचरितलेख्यप्रमाणम् । सभेदः प्रकृतीना राज्याङ्गानां मर्मोद्भेदो दूषणैः प्रसिद्धैः । पाषण्डादयः प्रागनेकधा व्याख्याताः । परधर्माणां करणं धर्मविपर्ययः । पितापुत्रविवादोऽत्र ऋणादानाद्यनन्तर्भूतोऽभिहितः । न दृष्ट यच्च पूर्वेष्विति प्रागुक्त-सर्वशेषतयाऽभिधानात् । स्मृच. ३३२

(२) पुरशब्दश्च पुरवासिलोकपरः । नैगमा वणिजः, श्रेण्यः अन्यदेशपण्योपजीविनो वणिजः, तद्वृत्तिनियम-स्तेषां वर्णानां वृत्तिनियमः, पूर्वेषु विवादपदेषु यत्किञ्चिद्विधेयं निषेध्यं च पूर्वं नोक्तं, तत्प्रतिपादनाय प्रकीर्ण-कमारभ्यते । विर. ६२२

(३) राज्ञ आज्ञाप्रतीघात आदेशलङ्घन, तत्कर्म-करणं तदसाधारणक्रियाचरणम् । पुरशब्दः पुरवासि-लोकपरः, नैगमाः अत्र वणिजः, नानापौरसमूह इति हलायुधः । श्रेण्यो वणिज एवान्यदेशपथोपजीविनः । एककर्मप्रवृत्ता वणिक्कुपीवलादय इति कल्पतरुः । तद्वृत्ति-नियमस्तेषां वर्णानां प्रवृत्तिनियमः । दवि. २६२

(४) एतद्वचनं नारदीयम् । नारदोक्ताष्टादशविवाद-पदमध्यगतसप्तदशविवादेषु यन्नोक्तं तदेव प्रकीर्णकं कथितम् । अस्मदीयस्मृतिनिबन्धस्तु सर्वस्मृतिसमुच्चय इति तदनुसारेण प्रतिपाद्ये तच्चदाकाङ्क्षावशात् तत्र तत्र विवादपदे राजैकनियता अपि व्यवहारा निर्णीताः । अत्र व्यवहारपदे प्रकीर्णकाख्ये मदीयग्रन्थानुसारेण नारदीयानुसारेण च यत्पूर्वं नोक्तं तदेव कथ्यते । तथा हि— राज्ञामाज्ञाप्रतीघात इत्यस्यार्थः, राज्ञाऽस्मै ब्राह्मणाय क्षत्रियाय वा एतावद्द्रव्यं देयं इत्याज्ञायां दत्तायां यस्तु न करोति तेन द्रव्यं तस्मै

(णके); व्यक. १६३; स्मृच. ९, ३३२, समु. ८१८ उक्त.; विर. ६२२; पमा. ५७९; व्यनि. ५२३ दोषश्च (हेतुश्च) शेषं नासंबन्धः; दवि. ३५, १२२ उक्त. : २६२ पू.; सवि. ४९६ वर्ण (धर्म); व्यप्र. ५६९ त्तिनि (तिर्नि); व्यउ. १६४; विता. ८२६ उक्त.; समु. १६५.

दापयित्वा ऋस तद्विगुणं दण्ड्य इति । तदाह विष्णुः— 'आज्ञाप्रतीघाते द्विगुणो दमः' इति । अय-मर्थः— द्विगुण इति द्वैगुण्योक्त्यैवाज्ञप्त द्रव्यं तस्मै दापयितव्यमिति ज्ञायत इति भावश्चिः । तत्कर्मकरणानी-त्यस्यार्थः— तस्य राज्ञः कर्म राज्य तस्य करणं मुद्रिका-मगृहीत्वेति शेषः । 'अनादिष्टः सन्नध्यक्षता ब्रजति तदनुसारेण दण्ड्यः' इति विष्णुस्मरणात् । पुरप्रमाण-संभेदाः— पुरं प्रसिद्धं प्रमाणानि साधनानि हस्त्यश्व-रथपदातिप्रभृतीनि तेषां सभेदः शत्रूणां आवेदनं मर्मो-द्धाटनमिति यावत् । प्रकृतीनां त्वमात्यानां परस्पर-पैशुन्यकथनेन भेदकरणम् । तथा च संवर्तः—'अमा-त्यानां च पैशुन्ये पुरमानप्रभेदने । मध्यमं चोत्तमं चैव दण्ड एष क्रमोदितः ॥' इति । यथाक्रम प्रकृतीनां पैशुन्ये मध्यमसाहसं पुरप्रमाणमर्मकथने उत्तमसाहस दण्ड्यः । चकारान्छारीरो दण्डो यथार्ह इति । अत्र पैशुन्यशब्दः भावे ध्ययन्तः । पिशुनस्य भावः पैशुन्यम् ।

पाषण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्यया इति । अस्यार्थः— पाषण्डिना धर्माः पट्टणे अस्मिन् स्थले पाषण्डिनः स्थापयितव्याः, नैगमा अपि श्रेण्योऽपि गणा अपीत्यादिप्रतिनियतस्थलावस्थानानि धर्माः तेषां विपर्ययो न तु कुङ्कुमवसन्तान्दोलिकादयस्तेषां समयानपाकर्माख्ये प्रतिपादितत्वात् । तेषां विवादानां वादिप्रतिवादिसद्भावे चतुर्व्यापित्वसद्भावात् राजैकनियतत्वाभावाच्च ।

पितापुत्रविवादश्चेति । अयमर्थः— यः कश्चिद्दन्दीकृतो वा देशान्तरगतो वा चिरकालमपि स्थित्वा समागत्यासौ मम पिता असौ पुत्र इत्यादि, पितृपुत्रग्रहणं पत्न्यादीना-मुपलक्षकम् । असौ मम पतिरियं पत्नीत्यादि, अत्र साक्षिणो न सन्ति स्वयं तु न जानन्ति दिव्यादिकं नाव-नरति शपथादिभिः शोधयितुमनुचितमिति, अतश्च राजैकनियतत्वात् राजैव निर्णयः कार्य इति । पितापुत्र-संशये निर्णयप्रकारमाह विष्णुः— 'पुत्रसंशये माता तमङ्गमारोपयेद्विकृतिश्चेन्निर्णेतव्यः' इति । विकृतिः काम-विकारः । तद्विशतिवर्षीयमातृकपञ्चदशवर्षीयपुत्रविष-यम् (?) वृद्धमातृविषये तदभावाज्जिर्णयान्तरमाहवुः शङ्क-लिखितौ— 'स्वपन्तं पुत्रमाहूय शतव्यम्' इति । एकैना-पि प्रकारेण निर्णयान्भावे अभिषिक्तस्य राज्ञो हृदयमेव

प्रमाणमित्याह विष्णुः— 'अत्र राज्ञो हृदयमेव प्रमाणम्' इति । अत एवाह कालिदासः— 'सतां हि सदेह-पदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणस्य वृत्तयः' इति । प्रायश्चित्तव्यतिक्रम इत्यस्यार्थः— प्रायश्चित्तकरण-व्यतिक्रमः । तद्व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं कारयितव्यमिति प्रायश्चित्तकरणस्य राजैकनियतत्वात् राजैव प्रायश्चित्त कार्यमिति । तथा च देवलः— 'कृच्छ्राणा दापको राजा निर्देष्टा धर्मपालकः' इति । महापापेषु कृच्छ्राणा प्राय-श्चित्ताना दापको राजा भवति । ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेषु राजाज्ञा विना द्विजाद्यैः प्रायश्चित्तं न प्रवर्तयितव्यमित्य-र्णवकारः ।

प्रतिग्रहविलोपश्चेति प्रतिग्रहशब्देन स्वाध्यायग्रहणं लक्ष्यते । परकृतोपसर्गात्त्रैविद्यवृद्धानामाक्रोशं वेदाध्ययन-विषय कृत्वा तत्परिपालनं कर्तव्यम् । तस्य राजैक-नियतत्वात् ।

लोप आश्रमिणामपीति, अस्यार्थः— आश्रमिणां ब्रह्मचारिण्यहिवानप्रस्थयतीना तद्विशेषाणा कुटीचकवहू-दकहसपरमहसाना एकतीर्थ्यादीना लोपः तद्धर्मलोपः स च निर्वाहः । यतीना मध्ये यस्तु भ्रष्टः स तु राज्ञो दास इति पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् तदेतद्विषय न भवतीत्यव-गन्तव्यम् ।

सर्वसकरदोषः स्पष्ट एव । तद्वृत्तिनियमः सोऽपि स्पष्टः । न दृष्टं यच्च पूर्वेष्विति । अयमर्थः— यस्तु ग्रामेऽ-भिवास्तः प्रत्यर्थी नास्ति ग्रामीणास्तु अभिवाप इति वदन्ति तत्र राज्ञा निर्णयः कार्यं इत्याद्युक्तम् ।

सवि. ४९६-९

(५) राजाश्रया व्यवहाराः प्रकीर्णकेऽस्मिन् विवादपदे । एते व्यवहाराः— राजाज्ञाप्रतीघातस्तस्य अत्कर्म तत्करण स्वयं निग्रहकरणे तेन वा यत् कर्म कर्तव्यं एवं चैव चेति । एते एवमादयः । पूर्वेषु च वादेषु यन्नोक्तमृणादानादिषु परीक्षोपायादि तत्सर्वं प्रकी-र्णके द्रष्टव्यम् । यथैवैते दोषा न भवन्ति, तथा कर्तव्य-मित्येष संक्षेपः ।

नाभा. १९१-४ (पृ. १७३)

राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोक स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धः च निवारणीयः

राजा त्ववहितः सर्वानाश्रमान् परिपालयेत् ।
उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा * ॥
यो यो वर्णोऽवहीयेत यश्चोद्रेकमनुव्रजेत् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात्प्रच्युतं स्थापयेत्यथि* ॥
अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्यात्मनाराजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्* ॥
राजेति । चतुर्भिः सामादिभिः । गतार्थः शेषः ।
यो य इति । यो यो वर्णः स्वमार्गादवहीयेत उत्सृ-
जेत्, ये वोद्रेक गच्छेत्, तं तं नियम्यानुगृह्य स्वमार्गो
स्थापयेत् ।

अशास्त्रोक्तेष्विति । अशास्त्रोक्तेषु प्रवर्तमानेष्वनुरूपं दण्डं धारयेत् । नाभा. १९१-७ (पृ. १७३)

श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधिराजशासनं प्रवर्तननिवर्तनात्मकम्

श्रुतिस्मृतिविरुद्धं च भूतानामहितं च यत् ।
न तत् प्रवर्तयेद्राजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् + ॥
न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं भवेत् ।
तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् + ॥
राज्ञा प्रवर्तितान् धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।
दण्ड्यः स पापो वध्यश्च लोपयन् राजशासनम्— ॥

कारुण्येऽपि प्रमृतीनां वृत्तिसाधनानि न हरणीयानि
आयुधान्यायुधीयानां वाह्यादीन् वाह्यजीविनाम् ।
वेश्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाचातोद्यादि तद्विदाम् × ॥
यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।
सर्वस्वहरणेऽप्येतत् न राजा हर्तुमर्हति × ॥

* स्थलादिनिर्देश. दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८६) द्रष्टव्यः ।

+ स्थलादिनिर्देश दर्शनविधिप्रकरणे (पृ. ९०) द्रष्टव्यः ।
'न्यायापेतं' इत्यस्य नान्ना. व्याख्यानं दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८६) द्रष्टव्यम् । व्याख्यानान्तराणि च दर्शनविधौ कात्यायने (पृ. १०४) द्रष्टव्यानि ।

÷ स्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८७) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९०-९१) द्रष्टव्यः ।

राजशासन लोकैर्नातिक्रमणीयम् । राजदण्डप्रयोजनम् ।

राजशासनप्रामाण्यम् ।

अनादिश्चाप्यनन्तश्च द्विपदां पृथिवीपतिः ।

दीप्तिमत्त्वाच्छुचित्वाच्च यदि स्यान्न पथश्च्युतः*॥

यदि राजा न सर्वेषां नियतं दण्डधारणम् ।

कुर्यात्पथे व्यपेतानां विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥

ब्राह्मण्यं ब्राह्मणो हन्यात् क्षत्रियः क्षात्रमुत्सृजेत् ।

स्वकर्म जह्याद् वैश्यश्च शूद्रः सर्वान् विशेषयेत् ॥

राजानश्चेन्नाभविष्यन् पृथिव्यां दण्डधारणे ।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥

सतामनुग्रहो नित्यमसतां निग्रहस्तथा ।

एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चापीडयन् प्रजाः ॥

न लिप्यते यथा बह्विर्दहन् शश्वदिमाः प्रजाः ।

तथा न लिप्यते राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयन् ॥

आज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।

ते यद् द्रुयुरसत्सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥

राजा नाम चरत्येष भूमौ साक्षात् सहस्रदृक् ।

न तस्याह्नां व्यतिक्रम्य संतिष्ठेन् प्रजाः क्वचित् ॥

रक्षाधिकारादीशत्वाद् भूतानुग्रहदर्शनात् ।

यदेव कुरुते राजा तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥

विगुणोऽपि यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः सदा ।

प्रजानां विगुणोऽप्येवं पूज्य एव नराधिपः ॥

राज्ञामाज्ञाभयाद्यस्मान्न च्यवेरन् पथः प्रजाः ।

व्यवहारादतो ज्ञेयं संवृत्तं राजशासनम् ॥

स्थित्यर्थं पृथिवीपालैश्चरित्रविषयाः कृताः ।

चरित्रेभ्योऽस्य तत्प्राहुर्गरीयो राजशासनम् ॥

तपःक्रीताः प्रजा राज्ञा प्रभुरासीत् ततो नृपः ।

तस्मात्तद्वचसि स्थेयं वार्ता चासां तदाश्रया ॥

देवकार्यकरणत्वात् देवतामयो राजा, तस्य कर्तव्यानि

पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च † ॥

* 'अनादिश्चाप्यनन्तश्च' इत्यारभ्य 'तपःक्रीताः प्रजा राजा' इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यानं स्थलादिनिदेशश्च दण्डमातृका-प्रकरणे (पृ. ५८७) द्रष्टव्यः ।

+ 'पञ्च रूपाणि' इत्यारभ्य 'तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा' इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यानं स्थलादिनिदेशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८८) द्रष्टव्यः ।

कारणार्थिर्निमित्तं वा यदा क्रोधवशं गतः ।

प्रजा दहति भूपालस्तदाभिरभिधीयते ॥

यदा तेजः समालम्ब्य विजगीषुरुदायुधः ।

अभियाति परान् राजा तदेन्द्रः समुदाहृतः ॥

विगतक्रोधसंतापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।

प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥

धर्मासनगतः श्रीमान् दण्डं धत्ते यदा नृपः ।

समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतो यमः ॥

यदातिथिगुरुप्राज्ञान् भृत्यादीनवनीपतिः ।

अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥

तस्मात्तं नावजानीयान्नाक्रोशेच्च विशेषतः ।

आज्ञायां चास्य तिष्ठेत् मृत्युः स्यात्तद्व्यतिक्रमे ॥

तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा वृद्धप्राज्ञोपलेवनम् ।

दर्शनं व्यवहाराणामात्मनश्चाभिरक्षणम् ॥

ब्राह्मणसेवा राजधर्म

ब्राह्मणानुपसेवेत नित्यं राजा समाहितः ।

संयुक्तं ब्राह्मणैः क्षत्रं मूलं लोकाभिरक्षणे + ॥

ब्राह्मणस्य विशेषाधिकारा

ब्राह्मणस्यापरीहारोऽजघन्यासनमप्रतः ।

प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेषां चाभिवादनम् × ॥

अग्रं नवेभ्यः सस्येभ्यो मार्गदानं च गच्छतः ।

भैक्षहेतोः परागारे प्रवेशश्चानिवारितः ॥

समित्पुष्पोदकादानेष्वस्तेषु सपरिग्रहात् ।

अनाक्षेपः परेभ्यश्च संभाषश्च परस्त्रिया ॥

नदीष्ववेतनस्तारः पूर्वमुत्तारणं तथा ।

तरेष्वशुल्कदानं च न चेद् वाणिज्यमस्य तत् ॥

वर्तमानोऽध्वनि श्रान्तो गृह्णन्नेकाशनः स्वयम् ।

ब्राह्मणो नापराध्नोति द्वाविक्षू पञ्च मूलिकान् ॥

नाभिश्चस्तान्न पतितान्न द्विषो न च नास्तिकात् ।

न सोपधानानिमित्तं न दातारं प्रपीड्य च ॥

+ व्याख्यानं स्थलादिनिदेशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८८) द्रष्टव्यः ।

× 'ब्राह्मणस्यापरीहारो' इत्यारभ्य 'वर्तमानोऽध्वनि' इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिदेशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९१) द्रष्टव्यः ।

(१) नासं. १९।३८; नास्मृ. २०।४० न च (नापि) उत्तरार्धे (नोपसन्नाग्निर्निमित्तं दातारं न प्रपीड्य च) ।

ब्राह्मणेन ग्राह्यमित्युक्तं, तदपवादः । अभिशस्ताञ्च ग्राह्यम् । न पतितात् । न द्विषः वैरिणः नास्तिकाञ्च । भिन्नमर्यादो हि स भवति । सोपधाञ्च, व्याजेन यो जीवति, सः । अनिमित्त च । यज्ञादिनिमित्तमुद्दिश्य यो ददाति, तस्यापीडया ग्राह्यम् । न ददातीत्येव सर्वम् ।
नाभा. ११।३८ (पृ. १७८)

आपदि ब्राह्मणवृत्तिः.

आपत्स्वनन्तरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

वैश्यवृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥

(१) इदानीं आपद्ब्राह्मणवृत्तिरुच्यते— आपत्स्विति ।

ब्राह्मणस्य आपत्सु स्वकीयवृत्त्या कुटुम्बावर्तनपीडासु अनन्तरवृत्तिरविरुद्धा । क्षत्रियवृत्तिरित्यर्थः । तथा अवृष्ट्या कुटुम्बावर्तनपीडासु वृत्त्यसंभवे ततो वैश्यवृत्तिरुक्ता । न जघन्या कथमपि शूद्रवृत्तिर्न तस्येति ।
अभा. ४५

(२) आपत्प्रदर्शनार्थमुच्यते । आपत्स्विति बहुवचननिर्देशान्नैकस्यामापदीति गम्यते । अजीवनावस्थायामित्यर्थः । तथाऽन्यत्राप्युक्तम्— 'अजीवन्तस्वधर्मेणानन्तरा पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेयुरिति । अनन्तरा ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्तिः, सा विधीयते । क्षत्रवृत्ती राजधर्मेषुक्ता । तत इति । तथाऽयजिवतो वैश्यवृत्तिरुक्ता । न जघन्या शूद्रवृत्तिः कस्याञ्चिदापदि । जघन्यशब्दो ब्राह्मणवृत्त्यपेक्षया सर्वासा जघन्यत्वेऽपि सति द्वयोरनुशातत्वाद् वैश्यवृत्त्यनन्तरवचनाञ्च शूद्रवृत्तिविषयः ।

नाभा. २।५२ (पृ. ३६)

न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वर्षलम् ।

वृषलः कर्म न ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥

(१) वृषलशब्देन शूद्र उच्यते । तस्य कर्म सर्वाशित्वं सर्वविक्रयत्वञ्च । एतद्वार्षलं कर्म ब्राह्मणः कथमपि आपद्गतोऽपि न कुर्यात् । तथा ब्राह्मणस्य यत्कर्म तत् शूद्रः सन् यज्ञोपवीतवेदाध्ययनव्याहृतिहोमादिकं न कथञ्चन कुर्वीत । पतनीये हि ते तयोः । इतरे-

(१) नासं. २।५२; नास्मृ. ४।५६, अभा. ४५.

(२) नासं. २।५३ ये हि ते (यौ हि तौ); नास्मृ. ४।५७; अभा. ४५

तरविरुद्धकर्मणा । तयोर्ब्राह्मणवृषलयोः । पतनीये भवत इत्यर्थः ।
अभा. ४५

(२) ब्राह्मणस्य वृषलवृत्तिनिषेधार्थं 'न जघन्ये'ति निषिद्धोऽर्थः पूर्वोक्तार्थेनानूद्यते । उत्कृष्टस्य निकृष्टकर्मप्रतिषेधात् निकृष्टस्योत्कृष्टकर्म गुणवत् स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह न केनचिदपि प्रकारेण शौद्रं कर्म ब्राह्मणः कुर्वीत शूद्रादि, शूद्रोऽपि तथैव ब्राह्मणकर्माध्यापनादि । यथा ब्राह्मणस्य शूद्रकर्म पतनीयं, तथा शूद्रस्यापि ब्राह्मणकर्म । शूद्रस्य ब्राह्मणकर्मप्रतिषेधात् क्षत्रियवैश्ययोरापदि अध्यापनाद्यस्तीति गम्यते । तथा च श्रुतावयुक्तं— 'स ह श्वोभूते समित्पाणिः केशिनी राजानमाजगामे'ति । नाभा. २।५३ (पृ. ३६)

उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥

(१) शूद्रस्य ब्राह्म उत्कृष्टं, ब्राह्मणस्य शूद्रकर्मापकृष्टम् । तत एव तयोस्ते कर्मणी निषिद्धे । ये तु मध्यमे द्वे कर्मणी क्षत्रवृत्तिवैश्यवृत्तिश्च एते ब्राह्मणस्यापि क्वचिदापत्काले विहिते । शूद्रस्यापि क्वचिदधिकपत्काले विहिते इति ।
अभा. ४५

(२) उत्कृष्टनिकृष्टे ब्राह्मणशूद्रयोः कर्मणी न विद्येते । नोभे उभयोर्निषिध्येते । ब्राह्मणस्यापकृष्टं शूद्रस्योत्कृष्टम् । कुत एतत् । द्वयोरत्मीययोर्विहितत्वात् । पूर्वोक्त एवायमर्थः प्रयत्नेन वर्जनार्थः । मध्यमे कर्मणी हित्वा वर्जयित्वा सर्वेषां त्रयाणां साधारणत्वात् तयोरापदि अनापदीति विशेषः । सर्वग्रहणाद् ब्राह्मणकर्मणः शूद्रस्य पतनीयवचनाञ्च कृष्यादि पालनादि च शूद्रस्यापि कस्यां चिदवस्थाया अनुजानाति । नाभा. २।५४ (पृ. ३६)

आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा क्षत्रवृत्त्या भूते जने ।

उत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥

(१) यदा आपदा ब्राह्मणः क्षत्रियवृत्तिं कारितः, तामापदं तीर्त्वा ता क्षत्रियवृत्तिमुत्सृजेत् । कृत्वा पावनमात्मनः । ब्राह्मणेपु प्रसह्य प्रायश्चित्तं भवतीत्यर्थः ।

अभा. ४५

(१) नासं. २।५४; नास्मृ. ४।५८; अभा. ४५.

(२) नासं. २।५५, नास्मृ. ४।५९ वृत्त्या भूते जने (वृत्त्यर्जितैर्धनैः), अभा. ४५ भूते (श्रिते).

(२) आपत्सु ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिमाश्रयेदित्युक्तं, तत् कियन्त कालमिति न ज्ञायते इत्यतो विशिनष्टि । आपदं तीर्त्वाऽतिक्रम्य । क्षत्रवृत्त्या भृते जने, क्षत्रवृत्त्येतद् भृते जन इत्यनेनापि संबध्यते । आपदा तरणं देवपितृकर्माद्यनुष्ठानं कृत्वा कलत्रं च भृत्वा जीवयित्वाऽतिक्रान्तायामापद्युत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिम् । यथा आरोग्यार्थमौषधपानं रोगनिवृत्ताबुत्सृज्यते, तथोत्सृज्य । पावनं शुद्धिं प्रायश्चित्तं, पूयते येन तत् पावनम् । यदत्रोक्तं तत् कुर्यात् ।
नाभा. २।५५ (पृ. ३७)

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते सदा ।

काण्डपृष्ठश्च्युतो मार्गाद्पाङ्क्त्यः प्रकीर्तितः ॥

(१) यः पुनस्तत्रैव रतिं ब्रध्नाति स ब्राह्मणः काण्डपृष्ठ इति । पतितः क्षत्रिकः पतिनाका स्त्रीवत्(?) । स्वर्गात् च्यवतेऽनौ, पितृश्राद्धकर्मादिषु अपाङ्क्त्यः प्रकीर्तितः ।
अभा. ४५

(२) यो नोत्सृज्यतिक्रान्तायामापदि, तस्यामेव क्षत्रवृत्तौ रमते रसात् तन्मुखास्वादात्, काण्डपृष्ठ आयुधजीवित्व आपन्नः क्षत्रियभूत इत्यर्थः । मार्गाद् ब्राह्मणधर्मात् च्युतः प्रतिसिद्धसेवनाद् अपाङ्क्त्यः । काण्डपृष्ठ इति स उक्तः । एतेन वैश्यवृत्तिरपि व्याख्याता—
अस्यामायेपा गतिः किं पुनर्वैश्यवृत्तिरिति ।
नाभा. २।५६ (पृ. ३७)

^२ वैश्यवृत्ताविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।

घृतं मधु मधूच्छिष्टं लाक्षाक्षाररसासवाः ॥

मांसोदनतिलक्षौमसोमपुष्पफलोपलाः ।

मनुष्यविषशस्त्रान्बुलवणापूपवीरुधः ॥

चेलकौशेयचर्मास्थिकुतपैकशफा मृदः ।

उद्वित्केशपिण्याकशाकाद्रौषधयस्तथा ॥

(१) अत्र प्रसिद्धानि प्रतीतानि । मधूच्छिष्टं तुच्छक मदनं (तुच्छकमदनं) च तदुच्यते (?) । क्षारा गुडाद्याः । रसा घृततैलाद्याः । आसवः सुरा । ओदनः क्रूरः । क्षौम तसरः । सोमः यज्ञद्रव्यम् । उपलाः पाषाणाः । मनुष्यः पुरुषः । अम्बु पानीयम् । अपूपाः

(१) नासं. २।५६ ब्राह्म.. सदा (रमते ब्राह्मणो रसात्) दपा (त्सोऽपा) ; नास्मृ. ४।६० ; अभा. ४५.

(२) नासं. २।५७-९ चेल (नील) द्रौष (दौष) ; नास्मृ. ४।६१-३ वृत्ताववि (वृत्त्या चावि) ; अभा. ४५.

पक्वान्नम् । वीरुधः गुल्मलतादयः । कौशेयं पट्टसूत्रम् । कुतपं ऊर्णासभूतम् । एकशफाः एकसंततखुरा अश्वसमाः । उद्वित्कृत् । केशाः चमराद्याः । पिण्याकः खलः । शाकानि आद्रौषधयः, एतद् ब्राह्मणस्याविक्रेयम् । श्लोकत्रयोद्दिष्टमिति ।
अभा. ४६

(२) वैश्येति । वैश्यवृत्त्या यदा जीवति, तदा अपवाद उच्यते । पयआदीन्यविक्रेयाणि । एतस्मादेव गम्यते वैश्यस्य पयआदिविक्रये न दोष इति । मधूच्छिष्टसिक्थम् । क्षारा गुडादयः । रसास्तैलादयः । आसवः सुरा ।

मासौदनेति । क्षौमग्रहणात् कार्पासानामदोषः । सोमो यज्ञे न विक्रेयः । उपला रत्नादयो हृपदन्ताः । वीरुधो लतावल्क्यः । नील्या रक्त नील वस्त्रादि । कोशसभूतं कौशेयम् । छागरोमभिः क्रियते प्रस्तरणं कुतपः । एकशफा अश्वदयः । मृद्ग्रहणादन्येषां पार्थिवानां हरितालादीनामदोषः । केशाश्चामरादयः । शाकाद्या ओषधयः । ओषध्यः फलपाकान्ताः । नाभा. २।५७-९ (पृ. ३७-८)

ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कं दारु तृणानि च ।

गन्धद्रव्यैरकावेत्रतूलमूलकुशाहते ॥

(१) ब्राह्मणस्य तु वैश्यवृत्तावपि वर्तमानस्य शुष्कदारुणि तृणानि च शुष्काणि विक्रेयाणि । तत्र गन्धद्रव्यं उशीरवालकमुस्ताद्यम् । एरका पर्णिपुष्पग्रन्थीनि । वेत्रतूलमूलकुशाश्च प्रसिद्धाः । एतान् विना ऋते ।
अभा. ४६

(२) अविक्रेयवचनादेव शेषाणां विक्रेयत्वेऽवगतेऽपि विक्रेयवचनं विक्रेयप्रदर्शनार्थम् । एवं च किलाटकूर्चिकादीनां प्रतिषेधः सिद्धो भवति । ब्राह्मणस्य तु विक्रेयमुच्यते—
शुष्कदारु तृणानि च । अनेनोत्सर्गेण प्राप्तानां प्रतिषेध उच्यते—
गन्धद्रव्याणि चन्दनागरुकालेयकादीनि, एरका, तूलं शास्मलीतूलादि, मूल कन्दादि, तुषम् । एतेभ्यो विना । नाभा. २।६० (पृ. ३८)

स्वयं शीर्णं च विदलं फलानां बदिरेङ्गुदे ।

रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तश्चेदविकृतं भवेत् ॥

(१) नासं. २।६० शुष्कं (शुष्क) कावेत्र (कालेय) कुशा (तुषा) ; नास्मृ. ४।६४ ; अभा. ४६.

(२) नासं. २।६१ शीर्णं च (विशीर्णं) बदिरे (बदरे) ; नास्मृ. ४।६५ ; अभा. ४६.

(१) अत्र स्वयं शीर्णं च यदन्यदपि फलं किञ्चित्पतितं भवति । तथा विदलं मुद्गमाषाढकीवल्याद्यम् । फलाद्यं फलानां मध्ये बदिराणि इड्गुदानि च । रज्जुः वलिवसु-वादिकम् । तथा यच्च कार्पासोद्भव सूत्रं तद्यदि अविकृतं रक्तं न भवेत् । एतानि ब्राह्मणस्य विक्रेयाणीति ।

अमा. ४६

(२) विक्रेयमित्यनुवर्तते । स्वयं विशीर्णं वंशादि, ओषधीग्रहणेन प्रतिषिद्धस्य पुनः प्रतिप्रसवः फलत्वात् प्रतिषिद्धयोर्बदरैड्गुदयोरनुज्ञा । रज्जुः शुल्बादि । कार्पा-राक सूत्रम् । भेदेन वा कार्पासिक वस्त्रादि । एवञ्च क्षौमप्रतिषेधोऽर्थवान् भवति । सूत्रमविशेषेण । तदुभय-मविकृतं यदि भवति लाक्षाकुसुम्भादिरक्तं यदि न भवति ।

नाभा. २।६१ (पृ. ३८)

अशक्तौ भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥

(१) अत्र तिला यथा अन्यद्धान्य विक्रेयम् । तथा तेऽपि तिला धान्यसमा एव यज्ञार्थमभ्यनुज्ञाताः । अथवा अशक्तौ अपाटवे भेषजार्थं चेति ।

अमा. ४६

(२) अशक्तौ व्याधितः औषधार्थं यज्ञसिद्धयर्थं च विक्रीयमाणेषु तिलेषु असभवे अवश्य विक्रेयत्वे तिला धान्येन समा विक्रेयाः । प्रतिषिद्धानां विशिष्टे विषये प्रतिप्रसवः ।

नाभा. २।६२ (पृ. ३८)

अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥

(१) अत्र यानि अविक्रेयाणि निर्दिष्टानि तानि विक्री-णन् ब्राह्मणो मार्गच्युतो भवति । स च राज्ञा पुनरपि मार्गे संस्थापनीयः । महता दण्डेनेति । इति ऋणादाने आपद्ब्राह्मणवृत्तिः ।

अमा. ४६

(२) अविक्रेयाणि प्रतिषिद्धानि विक्रीणानो ब्राह्मणः प्रच्युतः स्वमार्गात् स्वधर्माद् राज्ञा पुनः स्वधर्मेऽवस्था-पयितव्यः, भूयसा दण्डेन । भूयोग्रहणं न दण्डमात्रार्थं, यावता दण्डेन भीतो न भूयो विक्रीणीति तावतेति ।

नाभा. २।६३ (पृ. ३८)

(१) नासं. २।६२; नास्मृ. ४।६६; अमा. ४६.

(२) नासं. २।६३; नास्मृ. ४।६७; अमा. ४६.

ब्राह्मणस्य वृत्तिः राजप्रतिग्रहेण प्रशस्ता । राजधनप्रशंसा ।

अर्थानां भूरिभावाच्च देयत्वाच्च महात्मनाम् ।

श्रेयान् प्रतिग्रहो ब्राह्मणान्येभ्यो ब्राह्मणादृते ॥

राज्ञामर्थानां प्रभूतत्वादवश्यं देयत्वाच्च महात्मानः स्वार्थं द्रव्यमार्जयन्ति । तस्मात् पीडाभावाद् राज्ञः सकाशाच्छ्रेयान् प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्यान्येभ्यः । ब्राह्मणानु-ततोऽपि श्रेयान् ।

नाभा. १९।३९ (पृ. १७९)

ब्राह्मणैश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ।

नैतयोर्न्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणात् ॥

ब्राह्मणाच्च राजश्च प्रतिग्रहः प्रशस्यतर इत्युक्तः । तत्र करणमुच्यते । द्वावप्येतौ धृतव्रतौ । नानयो-र्विशेषोऽस्ति प्रजारक्षणात्, एकः पालनेन इतरो धर्मो-पदेशेन ।

नाभा. १९।४० (पृ. १७९)

धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् ।

मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ॥

सदसदुपादानतो मेध्यमेव धनं प्राहुः । तीक्ष्णस्याप्य-य(?)त्वादशुद्धं राज्ञो धनम् । तस्मात्ततः प्रतिग्रहः श्रेया-नित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—धर्मज्ञस्येत्यादि । साधूना रक्ष-णार्थं अशुचीन् दण्डयतो यथोक्तकारिणोऽपि, किं पुन-धर्मज्ञस्येति । धर्मज्ञस्य शुद्धमित्येवंपरमेतद्, न तीक्ष्णस्य शुद्धताप्रतिपादनार्थम् । तस्य प्रतिषिद्धत्वात्—‘यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लब्धस्योच्छ्रास्त्रवर्तिनः । स पर्यायेण याती-मान् नरकानेकविंशतिम् ॥’ इति ।

नाभा. १९।४१ (पृ. १७९)

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छ्रास्त्रवर्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

शुचीनामशुचीनां च संनिपातो यथाम्भसाम् ।

समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः ॥

(१) नासं. १९।३९; नास्मृ. २०।४१ अर्थानां भूरि (अर्थानां भूरी) प्रति (परि) ज्ञान्येभ्यो (ज्ञां सर्वेषां).

(२) नासं. १९।४०; नास्मृ. २०।४२ धृत (इड) नैत (नान) धर्माभिरक्षणाद् (धर्मेण रक्षतोः).

(३) नासं. १९।४१; नास्मृ. २०।४४.

(४) नासं. १९।४१ क्वाति (कीयात्) [‘धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य’ इत्यस्य व्याख्यानवसरे समुद्भूतोऽयं श्लोकः]; नास्मृ. २०।४३.

(५) नासं. १९।४२ समुद्रे (स तत्र); नास्मृ. २०।४५. शां (शो).

अत्र दृष्टान्त उच्यते—शुचीनामिति । गतार्थः
श्लोकः । नामा. १९१४२ (पृ. १७९)

यथा ह्यग्नौ स्थितं दीप्ते शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।

एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजसु ॥

द्वितीयो दृष्टान्तः—अग्नौ स्थित दीप्ते अशुद्धमपि
काञ्चनं निर्मलं शुद्धं भवति यथा, एवमेवागमा असदु-
पादाना अपि राजसु स्थिता राजपरिग्रहीताः शुद्धा
भवन्ति । नामा. १९१४३ (पृ. १७९)

यं एव कश्चित्स्वद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥

अन्यप्रकारादुचितात् भूमेः पट्टभागसंज्ञित्वात् ।

बलिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनम् ॥

राज्ञा अनुमन्तव्यमित्युक्तम् । तत्र कारात्, कारः
करः, उचितात् पट्टभागाद् धनाज्ञा (द ?) नुमन्तव्यम् ।
विहितो बलिवृत्तिः स तस्य प्रजापालनवृत्तिः । तस्माद्
राज्ञा नानुमन्तव्यम् । नामा. १९१४५ (पृ. १८०)

शक्यं तत्पुनरादातुं यन्न ब्राह्मणसात्कृतम् ।

ब्राह्मणाय तु यद् दत्तं न तस्याहरणं पुनः ॥

ब्राह्मणस्य कराननुमानने हेतुः— ब्राह्मणादादातुम-
शक्यं यथा अन्येषा दत्तं शक्यं न तथा तस्य, पुनरा-
दाने प्रत्यवायात् । पट्टभागेन विना वृत्त्यभावात् ।

नामा. १९१४६ (पृ. १८०)

दानमध्ययनं यज्ञः कर्मास्योक्तं त्रिलक्षणम् ।

याजनाध्यापने वृत्तिस्तृतीयस्तु प्रतिग्रहः ॥

त्रीण्यदृष्टार्थानि कर्तव्यानि । त्रीणीच्छातो जीवनानि ।

नामा. १९१४७ (पृ. १८०)

(१) नासं. १९१४३ यथा ह्यग्नौ (यदा चाग्नौ) मायानि
(भास्योति) एवं धना (एवमेवा) ; नास्मृ. २०१४६.

(२) नासं. १९१४४ य एव (यदा च) त्वद्र (त्वद्र),
नास्मृ. २०१४७.

(३) नासं. १९१४५ प्रकारा (त्र कारा) वेतनम् (वेतन),
नास्मृ. २०१४८; व्यनि. ५३२-३ कारा (करा) सजि
(संस्थि).

(४) नासं. १९१४६ यन्न (यद); नास्मृ. २०१४९
दातुं (हर्तुं) णाय (णेभ्य.) तस्या (तस्य).

(५) नासं. १९१४७; नास्मृ. २०१५० तु (क्ष).

स्वकर्मणि नृद्विजस्तिष्ठन् वृत्तिमाहारयेत् कृताम् ।
नासद्भयः प्रतिगृहीयात् वर्णेभ्यो नियमे सति ॥

स्वधर्मे ब्राह्मणरितष्ठन्, न क्षत्रधर्मादौ, कृता विप्रः
कामेनोक्ता वृत्तिं गृहीयात् । न वृत्तिसकरं कुर्यात् ।
असद्भयो वर्णेभ्यो न प्रतिगृहीयात् । प्रशस्तेभ्य एव
गृहीयादित्यर्थः । नियमे सति अनापदीत्यर्थः ।

नामा. १९१४८ (पृ. १८०)

अंशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति पूरुषः ।

शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥

विदुर्य एव देवत्वं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।

तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ॥

अथै मङ्गलानि

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्य सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च तान् ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते ॥

बृहस्पतिः

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्वेदाश्च

एष वादिकृतः प्रोक्तो व्यवहारः समासतः ।

नृपाश्रयं प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकम् ॥

(१) वादिकृतः अर्थिप्रत्यर्थिम्या राजानि मिथो
विस्वादिमावेद्य कृतः । स च ऋणादानादिद्यूतान्त-
विषयो न द्यूतमात्रविषय इति । एषशब्दोऽत्र प्रागुक्त-
सप्तदशपदान्तर्गताशेषगणे वर्तते, न पुनरनन्तरोक्तद्यूत-
समाह्वयान्तर्गतविशेषेष्वेवावतिष्ठते । समासत इत्युभयत्र

(१) नासं. १९१४८; नास्मृ. २०१५१ पूर्वार्थे (स्वधर्मे
ब्राह्मणस्तिष्ठेद्रृत्तिमाहारयेन्नुपस्तु) प्रति (परि).

(२) नासं. १९१४९; नास्मृ. २०१५२ पूरुषः (मानव.)
सद्यः (सम्यक्).

(३) नासं. १९१५० यं एव (यैस्वैव) तस्य ते (तस्य हि)
कथञ्च (कदाच); नास्मृ. २०१५३.

(४) नासं. १९१५१; नास्मृ. २०१५४.

(५) नासं. १९१५२; नास्मृ. २०१५५ च तान् (त्वयम्)
तथा ... ते (यथास्यासु प्रवर्धते).

(६) व्यक. १६३, स्मृच. ३३१; विर. ६२१; द्वि-
२५९; सवि. ४९६; व्यप्र. ५६८; समु. १६५.

संबध्यते । नृपाश्रयं दुष्टचेष्टोपेताश्रयान्तरसपिक्वन्तृपाश्रयम् । एकाश्रयव्यवहारभावात् प्रकीर्णक प्रकीर्णकव्यपदेश-योगिनं, तद्योगश्च विप्रकीर्णानां नृपाश्रयाणामेकत्र सनि वेशात् ।

स्मृच. ३३१

(२) यद्यपि मनुष्यमारणादिव्यवहारा अपि नृपाश्रिता एव तथापि तेषु वादिप्रतिवादिभ्या स्वस्वपक्षेषु दर्शितेषु विचार्य तयोरेकतरस्यापराधिनो राजानुशासनम् । प्रकीर्णके तु शिरोवादिन विनाऽपि चरादिसुखाद्वर्णाश्रमिणा दोषं श्रुत्वा विचार्य तेषा यथाविहित दण्ड विधाय धर्म्यं पथि स्थापनमित्येवास्य तेभ्यो भेदः ।

दवि. २५९. ६०

(३) पूर्वेषु सप्तदशसु प्रकरणेषु व्यवहारस्य चतुर्व्यापित्व प्रतिपादितम् । चतुर्व्यापित्व नाम अर्थिप्रत्यर्थि-सम्यराज रूपान् अवयवान् चतुरो व्याप्नोतीति । अत्र प्रकीर्णकाख्ये राजैकनियतत्वमिति सगतिः । एष इति सप्तदशविवादपदात्मकः ।

सवि. ४९६

पड्भागकरशुल्कं च गर्ते देय तथैव च ।
संप्राप्तचौरभेदी च परदाराभिमर्शकः ॥
गोब्राह्मणजिघांसा च शस्यव्याघातकृत्तथा ।
एतान् दशापराधांस्तु नृपतिः स्वयमन्विषेत् ॥
निष्कृतीनामकरणमाज्ञासेध्वयतिक्रमः ।
वर्णाश्रमविलोपश्च वर्णसंकरलोपनम् ॥
निधिर्निष्कुलवित्तं च दरिद्रस्य धनागमः ।
एतांश्चरैः सुविदितान् स्वयं राजा निवारयेत् ॥
अनाम्नातानि कार्याणि क्रियावादांश्च वादिनाम् ।
प्रकृतीनां प्रकोपश्च संकेतश्च परस्परम् ॥

(१) व्यक १६४, विर ६२२ (=) षड्भाग (सद्भाग) मर्शकः (मर्दनम्); दवि. २६३ गकर (गस्तर) चतुर्थ-पादं विना.

(२) व्यक. १६४; विर. ६२३ (=); दवि. २६३ व्याघात (घातन) चतुर्थः पादः.

(३) व्यक. १६४ विलोपश्च (विरोधश्च); विर. ६२३ (=), दवि. २६३ श्रमविलो (श्रमाणां लो).

(४) व्यक. १६४, विर. ६२३ निष्कुल (निष्कल) (=), दवि. २६३ पू

(५) व्यक. १६४; विर. ६२३ (=); दवि. २६३ वादांश्च (वादाश्च).

अशास्त्रविहितं यच्च प्रजायां संप्रवर्तते ।

उपायैः सामभेदाद्यैरेतानि शमयेन्नृपः ॥

अत्र षड्भागपद प्रनष्टाधिगतसुवर्णादिपरं, तत्र राज्ञः षड्भागग्रहणसंबन्धान् वैश्वदेवमन्मिति वत् । आज्ञासेध-व्यतिक्रमः राजाज्ञया वादिनोर्यस्य आसेधोऽवरोधस्तस्य ताम्यामतिक्रमण तच्च व्यवहारवर्गे स्फुटम् । निधिर्द्विविधो वक्ष्यमाणलक्षणः । निष्कुलवित्तमुच्छन्नबन्धोर्मुत्तस्य धनं संबन्धिनो ग्राहकस्य दण्डहेतुरित्यर्थः । दरिद्रस्य धनागम आकस्मिकः, अन्यमुपाय विना निघ्यादिलाभनिश्चयात् दण्डहेतुः ।

दवि. २६३

देशादिधर्मपालनम्

* देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक्प्रवर्तिताः ।
तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥
जनापरक्तिर्भवति बलं कोशश्च नश्यति ॥
उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ॥
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ।
उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ॥
खशजाताः प्रगृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तुकाम् ।
अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हकाः ॥

कात्यायनः

प्रकीर्णकपदस्य लक्षण तद्भेदाश्च

पूर्वोक्तादुक्तशेषं स्यादधिकारच्युतं च यत् ।
आहृत्य परतन्त्रार्थनिबद्धमसमञ्जसम् ॥
दृष्टान्तत्वेन शास्त्रान्ते पुनरुक्तक्रियास्थितम् ।
अनेन विधिना यच्च वाक्यं तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥
राजधर्मान् स्वधर्माश्च संदिग्धानां च भाषणम् ।
पूर्वोक्तादुक्तशेषं च सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥

* व्याख्यासंग्रह. स्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. १०१) द्रष्टव्यः । स्मृतिचन्द्रिकाया आचाराभ्याये देशधर्मप्रकरणे (पृ. १०) एते श्लोका. ससुपलभ्यन्ते ।

(१) व्यक. १६४; विर. ६२३ (=); दवि. २६३ प्रवर्तते (प्रकीर्त्यते).

(२) व्यक. १६३ न्त्रार्थ (न्त्राश्च); विर. ६२२.

(३) व्यक. १६३; विर. ६२२.

(४) व्यक. १६४ च भाषणम् (विशेषणम्) उत्तरार्धे

नृपाश्रितो व्यवहार — राजोपजीविनां राजक्रीडासक्तानां

राज्ञ अग्रियवन्तुश्च दण्ड

राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।
अग्रियस्य च यो वक्ता वध तेषां प्रकल्पयेत् * ॥

देशादिधर्मपालनम्

× यद्यदाचर्यते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा ।
देशस्याचरणान्नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम् ॥
न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ।
यं धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यं तद्राजशासनम् ॥
धर्मं च व्यवहारं च चरित्रं चापि (?) द्योपयेत् ।
स्थित्यैतत् स्थापयेद्राजा धर्म्यं तद्राजशासनम् ॥
प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु ।
विरुद्धं नियतं प्राहुस्त धर्मं न विचालयेत् ॥
तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।
वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमतं नयेत् ॥
यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥
गोत्रस्थितिस्तु या येषां क्रमादायाति धर्मतः ।
कुलधर्मं तु तं प्राहुः पालयेत्तं तथैव च ॥
लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्नातास्तथापरे ।
स्वधर्मेणैव कार्याणां कुर्युस्ते निश्चयं सदा ॥
देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।
तेषां स्वसमयेधर्मः शास्त्रतोऽन्येषु तैः सह ॥

(प्रागुक्ता शेष. ... वक्ष्याम्येतत्प्रकीर्णकम्); विर. ६२२,
अग्रि. ५२३ धर्मान् स्वधर्माश्च (धर्माश्च दण्डाश्च) च भाषणम्
(विशेषतः) उत्तरार्धे (प्रागुक्तार्थस्य शेषं च वक्ष्याम्येतत्प्रकीर्णके);
द्वि. २६३ स्वध (त्वध) पू; सेतु. २९१ च सर्व ...
र्णकम् (यत् तत्प्रकीर्णकमुच्यते) उत्त.; समु. १६५ धर्मान्
स्वधर्माश्च (धर्माश्च दण्डाश्च) च भाषणम् (विशेषणम्) उत्तरार्धे
व्यनिवत्, बृहरपतिः.

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६४९)
द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. १०३-४)
द्रष्टव्यः ।

पितामहः

देशधर्मपालनम्

देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वासिनाम् ।
तेषां स्वसमयेधर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह + ॥

व्यासः

नृपाश्रितो व्यवहार — उक्तोचजीविराजपुरषाणा दण्डः
न्यायस्थाने येऽधिकृता गृहीत्वार्थं विनिर्णयम् ।
कुर्वन्त्युक्तोचकास्ते तु राजद्रव्यविनाशकाः * ॥
उक्तोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ॥

देवलः

नृपाश्रितो व्यवहार. — प्रायश्चित्तनिर्देशो राज्ञ कार्यः
कृच्छ्राणां दापको राजा निर्देष्टा धर्मपालकः ॥

देशादिधर्मपालनम्

^३ येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।
येषु देशेषु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ॥
येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तन्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥
यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेत् ॥

उशना

नृपाश्रितो व्यवहारः — राज्ञा करः कल्पनीयः

^४ देशकाललाभानुरूपतः करान् प्रकल्पयेत् ।

^५ शिल्पिनो मासि मासि कर्मैकं प्रोक्तं, तदभावे
कार्षापणं वा दद्यात् ।

राजप्रशंसा

प्रकृतीनां बलं राज्ञा ।

+ स्थलादिनिर्देशः दर्शनविधौ (पृ. १०५) द्रष्टव्यः ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १७६४)
द्रष्टव्यः ।

(१) स्मृच. ३३२, पमा. ५८०; समु. १६५. [वरु-
तरु नेद व्यासवचनं याज्ञवल्क्ये अस्वार्थस्य समुपलभ्यमानत्वात्
(यास्मृ. ११३३९)] .

(२) सवि. ४९८. (३) स्मृच. १०.

(४) मभा. १०१२७. (५) मभा. १०१३१.

(६) मेघा. ८१४९.

यमः

नृपाश्रितो व्यवहार — पौराणिकधर्मप्रवर्तनम्
यैत्किञ्चित्कुरुते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
भृत्यास्तदनुकुर्वन्ति नर्तक्यो नर्तनं यथा ॥
तस्मात्पौराणिकान् धर्मान् निपुणैर्मन्त्रिभिः सह ;
प्रशिष्यात् नृपतिः सम्यक् ब्रह्मक्षत्रविष्टुद्धये ॥

प्रकीर्णकप्रकरणोपसंहार

स्तेनाः सुरापा ब्रह्मघ्ना गुरुदाराभिणाभिः ;
न सन्ति यस्य राष्ट्रेषु स राजा शक्रलोकभाक् ॥

पतितधनव्यवस्था

पतितस्य धनं हत्वा राजा पर्षदि दापयेत् ।
सर्वस्वं तु हरेद्राजा चतुर्थे वाऽवशेषयेत् ॥
भृत्येभ्योऽन्नं स्मरन् धर्मं प्राजापत्यमिति श्रुतिः ॥

संवर्तः

नृपाश्रितो व्यवहारः — अमालपैशुन्ये पुरमानप्रभेदने च दण्डः
अमाल्यानां च पैशुन्ये पुरमानप्रभेदने ।
मध्यमं चोत्तमं चैव दण्ड एष क्रमोदितः ॥
यथाक्रमं प्रकृतीना पैशुन्ये मव्यमसाहसं पुरप्रमाण-
मर्मकथने उत्तमसाहस दण्ड्यः । चकाराच्छारीरो दण्डो
यथाहं इति । अत्र पैशुन्यशब्दः भावे व्यञ्जितः । पिशु-
नस्य भावः पैशुन्यम् । सवि. ४९७

बृद्धहारीतः

नृपाश्रितो व्यवहार. — राजा कर. कल्पनीयः
न्यायेन पालयेद्राजा धर्मात् षड्भागमाहरेत् ।
त्रिभागमाहरेद्वान्यात् धनात् षड्भागमेव च ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

देशधर्मपालनम्

विरुद्धास्तु प्रदृश्यन्ते दाक्षिणात्येषु संप्रति ।
स्वमातुलसुतोद्राहो मातृबन्धुत्वदूषितः ॥

- (१) व्यक. १६४ नृपति (नृपति.); विर ६२५.
(२) विर. ६३७; सेतु. ३२९ मनु..
(३) विर. ६३८ द्वितीयार्थं विना, व्यनि. ५३२ स्योऽन्नं
(स्योऽन्न); दवि. ५० प्रथमार्थः; समु. ७० व्यनिवत्;
(४) सवि. ४९७.
(५) बृहत्समू. ७।२१२.
(६) स्मृच. १०-११.

अभर्तृकभ्रातृभार्याग्रहणं चातिदूषितम् ।
कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यते ॥
तथा मातृविवाहोऽपि पारसीकेषु दृश्यते ॥
तथैकादशरात्रादौ श्राद्धे मुक्तं तु यैद्विजैः ।
तेभ्यः श्राद्धं पुनर्दानं केचिन्नेच्छन्ति वेशिनः ॥
दत्त्वा धान्यं वशं त्वन्ये शरदि द्विगुणं पुनः ।
गृह्णन्ति बद्धक्षेत्रं च प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥
भुज्यतेऽन्यैरप्रविष्टे मूले तच्च विरुद्धते ।
इत्थं विरुद्धानाचारान् प्रभूतान्विनिवर्तयेत् ॥
देशजात्यादिधर्मस्य प्रामाण्यमविरोधिनः ।
शास्त्रेणऽतो नृपः सर्वं शास्त्रं दृष्ट्वा प्रवर्तयेत् ॥

अग्निपुराणम्

संकीर्णदण्डः

शूद्रादीन् घातयेद्राजा पापान् विप्रान् प्रवासयेत् ।
महापातकिनां वित्तं वरुणायोपपादयेत् ॥
आह्वानकारी वध्यः स्यादनाहतमथाऽऽह्वयन् ।
दाण्डिकस्य च यो हस्तादभियुक्तः पलायते ॥
हीनः पुरुषकारेण तं दण्ड्याहाण्डिको धनम् ॥

देवीपुराणम्

नृपाश्रितो व्यवहारः — चतुर्वर्णाग्रमधर्मरक्षणार्थं
चारनियोजनम्

वेद्यादिभवने यस्य राष्ट्रे भुञ्जीत संयमी ।
ब्रह्मचारी व्रती यत्र वेद्यादिवृषलीकृतम् ॥
अन्नं भुञ्जीत वै तत्र जायते लोकसंक्षयः ॥
मद्याद्यैर्गोर्हितैर्यत्र संकरश्चैव योगिनाम् ।
नृपराष्ट्रभयं तत्र कारणस्यान्यथागमः ॥
काषायवस्त्रभूयिष्ठो यतिवेशो यतिव्रतम् ।
सङ्गं वेद्यादिभिः कुर्यात्तदा लोकभयं भवेत् ॥
तस्माद्राजा समाचारं धर्माधर्मे व्यवस्थितः ।
सिद्धान्तवेदशास्त्राणां पालनाय नियोजयेत् ॥

- (१) अणु. २२७।५१. (२) अणु. २२७।६६, ६७.
(३) विर. ६२४; दवि. २७०.
(४) विर. ६२४; दवि. २७१ वरश्चैव (करः शिव)
पत्यान्व (ण चान्य).
(५) विर. ६२४, दवि. २७० पूर्वार्धे (काषायेण तु
भूयिष्ठो यती वा त्यजति व्रतम्).
(६) विर. ६२४.

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

वसिष्ठः

संयाने दशवाहावाहिनी द्विगुणकरणा स्याद्-
दशपुरुषवती प्रत्येकं प्रपाः स्युः पुंसां चावरार्धं वाह
वहेत्, अध्यर्थाः स्त्रियः स्युस्तरोऽष्टौ माषाः शर-
मध्याया अशरमध्यायाः पादः कार्षापणस्य निरुद-
कस्तरो माष्यः ।

सयात्यनेनेति व्युत्पत्त्या संयानशब्दो नदीपरः तत्र
वाहिनी नौः, वाहयन्तीति वाहाः, ते दश यस्या
सा दशवाहा, सा चासौ वाहिनी चेति दशवाहा-
वाहिनी । द्विगुणकरणा द्विगुणानि अरित्रादीनि
यस्याः सा नौस्तथा एकविधा नौः कार्या । तथा
दशपुरुषवती वाहकादन्त्ये दश पुरुषाः, तेपा प्रयोजनमाह
त एव प्रपाः स्युः त एव दश वाहाना प्रपाः प्रकर्षेण परि-
पालकाः स्युः । अस्या नावि यावान् भार आरोप्यस्तमाह
पुसामित्यादिना, सा नौर्यावन्त भार वहति तदपेक्षयावरार्धं
अवरं न्यूनमर्धं यस्मिन् वाहे स वाहो भारः । तेन
यावत्तः पुरुषानसौ परमविधुरा वहति तावन्न तु सम-
धिकमारोप्यमित्यर्थः । अध्यर्थाः स्त्रियः पुरुषापेक्षया
तासामतिभीक्ष्णत्वात्, तरः शुल्कः माषः पुराणस्य विंशति-
तमो भागः । शरमध्यायाः यस्या नद्या धनुष्मता क्षिप्त-
शरो मध्ये पतति तस्याः, अशरमध्याया या शरो लङ्घ-
यति तस्याः, पादः कार्षापणस्य चतुर्भागाः । निरुदकोऽ-
स्पोदकः, माष्यः माषपरिमाणः । विर. ६३९

(१) वस्सु. १९।११-५ (क) संयाने दशवाहावाहिनी
द्विगुणकारिणी स्यात् । प्रत्येकं प्रयास्यः पुमान् (?) । पुंसां
शतावरार्धं चाऽऽहवयेदव्यर्थाः स्त्रियः स्युः । कराडीलामाषः
शरमध्यापः पादः कार्षापणाः स्युः निरुदकस्तरो मोष्यः ।),
(ख) (संयानयेदवाहवाहनीयद्विगुणकारिणी स्यात् प्रत्येकं
प्रयास्यः पुमान्, शतं वा रार्धं तदेतदप्यर्थाः स्त्रियः कराष्टौ
मानधारमध्यमाः पादः कार्षापणस्य निरुदकोऽन्तरो माना ।);
विर. ६३८-९.

अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्रजितो
बालवृद्धतरुणप्रजाताः प्रागमिकः कुमार्यो मृत-
पत्यश्च । बाहुभ्यां तरन् शतगुणं दाप्यः ।

राजा पुमाननाथश्च स्वजनरहितो रोगार्तो वा तरुण-
प्रजाता अचिरप्रसूताः प्रागमिको लेखहारकादिः मृतपत्यो
विधवाः । विर. ६४१

नदीकक्षवनदाहशैलोपभोगा निष्कराः स्युस्त-
दुपजीविनो वा दद्युः ।

विष्णुः

तारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान्
दण्ड्यः । ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिष्णुगुर्विणीतीर्थानु-
सारिणां नाविकः शौल्किकः शुल्कमाददानश्च ।
तच्च तेषां दद्यात् ।

तरिकस्तररूपशुल्कनियुक्तः, आददानश्च दाप्य इत्य-
नुषङ्गः, तच्च तरशुल्क तेषां ब्रह्मचार्यादीना जह्यात्
त्यजेत् । विर. ६४१

(१) वस्सु. १९।१५-६ (क) राजा पुमाननाथः प्रव्र-
जितो (राजपुमाननाथप्रव्रजित) गमिकः (गामिकाः) पत्यश्च
(पत्यश्च) तरन् (उत्तरन्) दाप्यः (दद्यात्), (ख) राजा
पुमाननाथः प्रव्रजितो (राजपुमाननाथ प्रव्रजित) जाताः प्राग
(दाता प्रागा) मृतपत्यश्च (मृतापत्यश्च) तरन् (उत्तरन्)
दाप्यः (दद्यात्); उ. २।२१।१७ प्रजाताः (प्रशान्ताः)
(प्रागमि दाप्यः ०); विर. ६४०-४१; दवि. १११,
२७६ (अकरः पत्यश्च ०) बाहुभ्यां दाप्यः (बाहु-
भ्यामुत्तरन् पणशतं दण्ड्यः) : २७५ वृद्ध (वृद्धा) (बाहुभ्य
..... दाप्यः ०).

(२) वस्सु. १९।१७ (ख) दाह...भोगा (शैलोपमाज्ञा).

(३) विस्सु. ५।१३।१-३; विर. ६४१ तारिकः स्थलजं
(तरिकश्च स्थल) दण्ड्यः (दाप्यः) (नाविकः शौल्किकः ०)
दद्यात् (जह्यात्); दवि. २७५ तारिकः स्थलजं (तरिकः स्थल)
दण्ड्यः (दाप्यः) (शौल्किकः ०) दद्यात् (जह्यात्).

मनुः

यणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ।

पादं पशुश्च योषिश्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥

(१) नदीतीरे यान गन्त्रीशकटादि तरे पणं दाप्यम् । भाण्डपूर्णानामुत्तरत्रोपदेशाद्विक्तभाण्डाना यानाना यान-द्रव्यानयनार्थमुत्तार्यमाणानामय राजभागः । पौरुषवाह्यो भारो द्रव्यानयनार्थमानीयमानोऽर्धपणं दाप्यः । पशुगो-महिष्यादिः पादं स्त्री च, रिक्तको न किञ्चिद्यो गृहीतवान् भारं स पुमान् पादार्धं दाप्यः । रिक्तस्य पुसो नदी-लङ्घनसामर्थ्यसंभावनया लाघवादल्पमादानम् । स्त्री, अशक्तत्वात्स्वयं तरेण, बहु दाप्यते, तरे तरनिमित्तम् ।

मेघा.

(२) भाण्डपूर्णानि यानानीति वक्ष्यति । अतो रिक्त गन्त्यादि तरमूल्यं पण राज्ञा दाप्यम् । एव पुरुषवाह्यो भारोऽर्धपणं दाप्यः । गवादिश्च पशुः स्त्री च पणचतु-र्भागं दापनीयः । भाररहितो मनुष्यः पणाष्टभागं दाप-नीयः । * गोरा.

(३) पशुः छागो मेष इत्यादिः । मवि.

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।

रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥

(१) भाण्डं द्रव्यं वस्त्रव्रीह्यादि तेन पूर्णानि यानानि सारतस्तार्यं तारार्थं दाप्यानि । यदि महार्धं वस्त्रादि तत्र बह्वारोपितं तदा बहु दाप्यानि, अथ व्रीह्यादिना नातिसौरेण तदाऽलम् । एव नद्याः सुतरदुस्तरत्वेन कल्पना कर्तव्या । रिक्तभाण्डानि यानानि यत्किञ्चित्पण-पादानि । भाण्डशब्दोऽत्र धनवचनः । ये च परिच्छदा-कोशतो (!)ऽपरिच्छदास्ते न पादार्धमपि तु यत्किञ्चि-

* ममु., मच., नन्द, भाच. गोरावत् ।

(१) मस्य ८।४०४ [पुमान् (नरः) Noted by Jha], अप. २।२६३ तरे दाप्य (तरे [रं] दाप्य.) पौ (पु) तरे (तरम्) रिक्तक. (द्विकर.), विर ६४० पूर्वार्धे (पणं याने तर दद्यात्पौरुषेऽर्धपण तरम्) रिक्तक. (रिक्तिक.), वीमि. २।२६३ दाप्य पौरुषो (दाप्य. पौरुसे); विता. ५८६ पौ (पु); समु. ९१ पौ (पु).

(२) मस्य. ८।४०५; मिता. २।२६३; अप. २।२६३; विर. ६४०; वीमि. २।२६३; विता. ५८६; समु. ९१. १ तरेण पाद दा. २ तरेण. ३ चारेण तदा.

त्तोऽधिकं न्यूनं वा, अत्र न शक्यो नियमोऽतः कल्प-नैव शास्त्रार्थः । मेघा.

(२) द्रव्यपूर्णानि गन्त्यादीनि द्रव्यगतोत्कर्षार्पकर्ष-गुरुलघुभावापेक्षया तरमूल्यं दाप्यानि । पुमासश्च परि-च्छदाहार्ण वणिकप्रभृतयोऽपि अपरिच्छदा आयाता यत्कि-ञ्चिद्दापनीयाः । अन्यस्य पुंसः 'पादार्धं रिक्तकः पुमान्' इत्युक्तं, अत्र नियमस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एतावदेवो-पदेशार्थं, एवं द्रव्यरहितानि मञ्जुषादिनि भाण्डानि यत्किञ्चित् स्वयं दाप्यानि । गोरा.

(३) भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि । रिक्तभाण्डानि चर्मभाण्डादीनि । अपरिच्छदाः परिकरशून्याः । अत्र यानादीना दापनं तन्नेतृपुरुषदापनपरम् । मवि.

(४) पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षा-पेक्षया तरं दाप्यानि । द्रव्यरहितानि च गोणीकम्बला-दीनि, यत्किञ्चित्स्वल्पं तार्यं दाप्यम् । अपरिच्छदा दरिद्राः उक्तपदार्थदानापेक्षया यत्किञ्चिद्दापनीयाः । *ममु.

(५) सारतः तार्यं भाण्डसारूप्येण तार्यं तरः, भाण्डानि भाररहितानि यानानि यत्किञ्चिद्द्रव्यं तत्काल-संनिहितं तार्यं दाप्यानि, परिहितयत्किञ्चित्ताम्बूलादिक तार्यं दाप्याः । नन्द.

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।

नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥

(१) पारावारोत्तारेण पूर्वं दानम् । अयं नावा ग्रामा-न्तरगमने । दीर्घाध्वनि योजनादिपरिमाणेन गन्तव्ये । यथादेशं यस्मिन् देशे यत्तरिदान नाविकैः स्थापितं तदेव । यथाकालं कालो वर्षादि बहुदकस्तत्रान्यन्मूल्यम् । स्वल्पोदकाया सरिति चिरेण ग्रामप्राप्तौ नाविकानामधि-कतरायासवतामधिकमूल्यं, तरमूल्ये कारणे कार्यशब्द-स्तरो भवेदिति । यावद्यावद्दीर्घो देशस्तावत्तरपणो वर्धते । एतच्च नदीतीरेषु विद्यात् । समुद्रे सागरे नास्ति तरलक्ष-णम् । न शक्यते लक्षयितुं कति योजनानि नौर्व्यूढा येन तदनुसारेण मूल्यं कल्प्यते । नदनदीषु शक्यते ज्ञातुमय पन्था योजनमात्रो द्वियोजन इति । तत्र हि तत्र ग्रामाः

* विर., मच., भाच. समुवत् ।

(१) मस्य. ८।४०६; विर. ६४०; बाळ. २।२६३; समु. ९१.

परिमाणचिह्नं तत्रैकयोजनेऽध्वनि यन्मूल्य द्विगुणं तद्वि-
योजने । समुद्रे तु बहुवाद्या नौः, न च सुष्ठु शक्यते
योजनादिपरिच्छेदः कर्तुम् । अत एवोक्तं समुद्रे नास्ति
लक्षणमिति । मेघा.

(२) पारावारतरणार्थं पूर्वमुक्तम् । दूराध्वनि पुनः
नदीमार्गेण नावादिना यातव्ये स्वल्पनाद्युपलाद्युपेतदूर-
देशापेक्षया ग्रीष्महेमन्तादिकालापेक्षया तन्मूल्यं कल्पयि-
तव्यम् । एतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यम् । समुद्रे पुनर्वात-
वशतः पोतवहनात् स्वायत्तत्वाभावे सति तन्मूल्यविशेष-
ज्ञापकं नदीवद्योजनादिकं नास्त्यतोऽत्रोचितमेव शुल्कं
ग्राह्यम् * गोरा.

(३) यथादेशं क्रोशमात्रं नदीपात्रमित्याद्यनुरूपेण ।
यथाकालमल्पवर्त्मत्वेऽपि स्रोतसा विलम्बादिना, नदी-
तीरेषु तद्विद्यादिति । एतद्द्रव्यं नदीतीरेष्वेवेत्यर्थः । समुद्रे
नास्ति लक्षणं, नियामकं, तत्र विलम्बादि न नियन्तु
शक्यमतस्तत्तरेऽधिकग्रहोऽपि न दोषाय । मवि.

(४) दीर्घाध्वन्येकदिनगन्तव्याध्वनि दैर्घ्यानुरूपेण,
तरः शुल्कं 'पणं यानं' इत्यादिनोक्तस्य विषयमुत्तरार्धेन
नियच्छति, लक्षणं शुल्कनिर्णयम् । नन्द.

गौर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।

ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥

(१) द्वाभ्यां मासाभ्यां ऋतुदर्शनस्य व्यक्तगर्भां स्त्री
भवति तस्या अनुग्राह्यत्वात्तरपणो न ग्राह्यः । प्रव्रजित-
श्चतुर्थाश्रमी, मुनिस्तापसः । ब्राह्मणा लिङ्गिनो ब्रह्मचा-
रिणः, ब्राह्मणग्रहणं विशेषणम् । तेन ब्राह्मणप्रव्रज्यालिङ्ग-
धारिणा नैष विधिः । तरप्रयोजनं तारिकं पणादि तर-
निमित्तं न दाप्याः । वृत्तानुरोधात्तारिकमिति सिद्धे
तरग्रहणम् । मेघा.

(२) गृहीतगर्भां स्त्रीं मासद्वयादूर्ध्वं, प्रव्रजितो मुनिः
भिक्षुः वानप्रस्थो ब्राह्मणश्च लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः
तरमूल्यं ते न दाप्याः । + गोरा.

* मसु., मच., भाच. गोरावत् ।

+ मवि., मसु., मच. गोरावत् ।

(१) मसु. ८१४०७ [तरे (कम्) Noted by
Jha]; मिता. २१२६३ तरे (नराः); अप. २१२६३
ब्राह्मणा (ब्राह्मणो) कं तरे (कान्तरे); विर. ६४०; बाळ.
२१२६३; ससु. ९१.

(३) मुनिर्वानप्रस्थः, लिङ्गिनस्तीर्थयात्रादिपराः,
ब्राह्मणग्रहणेन सिद्धेऽपि प्रव्रजितग्रहणं क्षत्रियस्य क्वचि-
त्सम्यन्तरे सन्यासो भवेदिति । तारिकं तरशुल्कम् ।

नन्द.

(४) प्रव्रजितः यतिः मुनिर्वानप्रस्थः लिङ्गिनो
गैरिकादिना तरे कैवर्ते तारिकं मूल्यं न दाप्याः, न
दातुं योग्याः । भाच.

यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।

तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽशतः ॥

(१) नाव्यारोपितभाण्डं तरणिकाया यदि दाशानां
नाविकानामपराधादावर्तमानजलेन प्रदेशेन नयता वा
तत्स्थानं ज्ञात्वा दृढबन्धनेन जलप्रवेशमकुर्वता वध्या-
दिनहनीभिरयोमयीभिश्चर्मबन्धैः सूत्रबन्धैर्वा शिथिली-
कृतवता यदि भाण्डं विशीर्येत विनाश्येत तदा तैरेव
दातव्यं स्वतोऽशतः स्वभागाद्भाण्डस्वामिने समागम्य
यावन्तो नाव्यारूढा दाशाः । मेघा.

(२) यत्किञ्चिद्द्रव्यं नाविकापराधेन विपद्येत तन्नाव-
रूढैः संभूय स्वाशादातव्यम् । गोरा.

(३) दाशानामपराधत इति किञ्चिद्गणितं विशीर्येत
नश्येत । स्वतोऽशतः स्वधनात् न राजधनात् । मवि.

(४) नौकारूढानां यत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं
द्रव्यं तन्नाविकैरेव भिलित्वा यथाभागं दातव्यम् ।

* मसु.

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।

दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥

(१) नौभिर्यान्ति तच्छीला नौयायिनस्तेषामेष
विधिरुक्तो, यथा दाशापराधात् यद् भ्रष्टमुदके तद्दुः ।
दैविके दोषे उत्पाते वात्पदिना नौमङ्गे नास्ति नाविकानां
द्रव्यनाशे निग्रहः । एष स्थले भाण्डवाहकानां

* मच., नन्द., भाच. मसुवत् ।

(१) मसु. ८१४०८; गोरा. तद्दाशै ... व्यं (नावारूढैः
प्रदेयं तत्); विर. ६४१ दाशा (दासा) दाशै (दासै);
ससु. ९१.

(२) मसु. ८१४०९; विर. ६४१ स्व नि (विनि)
विग्रहः (विग्रहः); ससु. ९१.

१. न्यनजल.

भारिकाणा वा न्यायः, यद्यप्रमादेन प्रकामति भारिको गृहीतदण्डावलम्बनो दृढबद्धोपरिभागाः, अकरमादिष्टया पथि कर्दमीकृते पतितस्य भाण्डं नश्येन्न भारिकस्य दोषः स्यात् । मेघा.

(२) नाविकापराधेन यदुक्तं तत्सर्वं नाविकैर्दातव्यं इत्येष नौयायिना व्यवहारनिर्णय उक्तः । दैविके पुनर्दोषे उत्पातवातनौभङ्गादौ स च न नाविकाना दण्ड-

१ सादृष्ट्या प.

बन्धनादिनिग्रहो विद्यते ।

* गोरा.

(३) दैविके वात्यादिना द्रव्यनाशे । निग्रहो तद्-द्रव्यग्रहः । + मवि.

याज्ञवल्क्यः

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश × ॥

× मसु., मच., माच. गोरावत् ।

+ नन्द. मविवत् ।

× व्याख्यासग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च संभूयसमुत्थानप्रकरणे (पृ. ७७८-९) द्रष्टव्य ।

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

गौतमः

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था

प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुः ।

(१) प्रनष्ट स्वामिसकाशात्प्रभ्रष्टम् । अस्वामिक अज्ञायमानस्वामिकम् । अधिगम्य भूमौ पतितमुपलभ्य जनपदपालने नियुक्ता एते राज्ञे प्रब्रूयुः । अन्ये वा ये केचिद्दृष्टवन्तस्तेऽपि ब्रूयुः । गौमि.

(२) प्रनष्टं स्वामिसकाशादपगतं अस्वामिकं अविज्ञायमानस्वामिक-ज्ञायमानस्वामिकं तु स्वामिन एव कथयेत् । अधिगम्य लब्ध्वा राज्ञे नामात्यादिभ्यः प्रब्रूयुः, प्रशब्दादमायया कथयेयुः, इदमस्मिन् देशे एव चासादितं, अन्विष्यता कस्यैतदिभि । बहुवचनप्रयोगात् सामन्तादिभिरपि वक्तव्यमेवेति । ममा.

(१) गौध. १०३५; मिता. २१३३ इमस्वा (इस्वा) (राज्ञे प्रब्रूयुः) : २१७३ इमस्वा (इस्वा); अफ. २१७३ राज्ञे (राज्ञ.), व्यक्र. ११८ इमस्वा (इस्वा); मभा. ; गौमि. १०३६; स्मृच. १३३; विर. ३४७ प्रब्रूयुः (तु ब्रूयुः); दवि. २७४ मिता. २१३३ वत्; नृप्र. १७३ प्रब्रूयुः (ब्रूयुः); विता. ५६४ दविवत्; सेतु. २५१ इमस्वा (इस्वा) प्रब्रूयुः (ब्रूयुः); प्रका. ८४; समु. ७२ नष्ट (नष्ट).

^१ विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यम् × ।

(१) विख्याप्य, इदमेवजातीयकं वत्सासादितं रक्ष्यते यस्यैतस्य तत्स आगच्छत्विति नगरे पटहेन घोपयित्वा संवत्सरं रक्ष्यम् । प्राक् चेत्संवत्सरात् स्वाम्यागच्छति ततो लक्षणानि पृष्ट्वा साम्यं चेत्तस्मै देयम् । वैषम्ये स दण्ड्यः । तथा च याज्ञवल्क्यः— 'प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् । विभावयेन चेच्छिञ्चैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥' एवमधिगम्याप्रब्रुवन्तो दण्ड्याः । गौमि.

(२) रक्षणस्य तदायत्तत्वात् अधिकाराच्च लब्धस्यापि राजशब्दस्योपन्यासः तद्रक्षणे अत्यासा नियोक्या इति तथा चाहोशाना—विद्याभिजनयुक्तान्

× मिता. व्याख्यानं ' प्रनष्टाधिगतं ' इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. १०३६; मिता. २१३३ (विख्याप्य०) : २१७३ (क) ख्याप्य (ख्यातं); अफ. २१७३; व्यक्र. ११८, मभा.; गौमि. १०३७; स्मृच. १३३; विर. ३४७; दवि. २७४ (विख्याप्य०) संवत्सरं (वत्सरं); नृप्र. १७३ रक्ष्यम् (रक्ष्यः); विता. ५६४ (विख्याप्य०); सेतु. २५२; प्रका. ८४; समु. ७२.

पूर्वदृष्टप्रमाणान् वृद्धान्निधिपालने नियुञ्ज्यात्' इति ।

* मभा.

ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थं राज्ञः शेषः ।

संवत्सरात्परतो येनाख्यातं तस्मै चतुर्थं, राज्ञः शेषम् ।
आख्यातुश्चतुर्थं दत्त्वा शेषं स्वयं गृह्णीयात् उत नियु-
क्ताय देयमिति संदेहः स्यादिति तन्निराकरणार्थं शेष
राज्ञ इत्युक्तम् । + मभा.

निधिव्यवस्था

२ निध्यधिगमो राजधनम् - ।

(१) अथ प्रनष्टाधिगताधिगन्तुश्चतुर्थमित्यस्यापवाद-
माह—निध्यधिगम इति । निधिश्वेदधिगतस्तद्राजधन-
मेव भवति । अधिगन्त्रे अनुग्रहानुरूप किञ्चिद्देयमिति ।
गौमि.

(२) प्रनष्टाधिगताधिगन्तुश्चतुर्थमुक्तं तद्विधिनिष्ठि-
निध्यधिगम इति । निधेः पूर्वनिहितस्याधिगमो लाभः
स राज्ञ एव, न ततोऽधिगन्तुश्चतुर्थः एवञ्च निधे-
रन्यद्द्रव्यं यत्तस्मादेव चतुर्थांश इति द्रष्टव्यम् । ननु च
निधेर्यदन्यद्द्रव्यं राज्ञः कथं तत्प्राप्तिः, अधिगमस्य
साधारणत्वेनोक्तत्वात् येन पूर्वमधिगम्यते तेनैव तस्य
गृह्यमाणत्वादिति अत्रोच्यते— यस्मिन्ननुभूतचिह्नानि
दृश्यन्ते तद्राज्ञे कथयेत् इतरत् स्वयं गृह्णीयादिति एवं
चानुभूतचिह्नानि मुषित्वा गृह्णतो दोषः, यथाह लोकाधिः
—' अनुभूतचिह्नानि मुषित्वा गृह्णतः पूर्वसाहसं दण्डः

* शेषं गौमिवत् ।

+ गौमि. मभावत् ।

÷ विश्व. व्याख्यानं ' इतरेण निधौ ' इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् । मेधा. व्याख्यानं ' ममायमिति ' मनुवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. १०१३७; मिता. २१३३ श्वतुर्थं (श्वतुर्थोऽशो)
शेषः (शेषम्); व्यक. ११८ शेष. (शेषम्), मभा.,
गौमि. १०१३७; स्मृच. १३३ श्वतुर्थं (श्वतुर्थो); विर
३४७ व्यकवत्; दवि. २७४ मितावत्; विता. ५६४ मितावत्,
सेतु. २५२ व्यकवत्; प्रका. ८४ स्मृचवत्, समु. ७२.

(२) गौध. १०१४२; विश्व. २१३७; मेधा. ८१३५;
मिता. २१३५ धनम् + (भवति); अप. २१३५; मभा.,
गौमि. १०१४३; स्मृच. १३४, विर. ६४३ गमो + (न),
विता. ५६४ राजधनम् (राज्ञो धनम्), सेतु. २९२ गमो
राजधनम् (गमे न राजा धनम्); समु. ७३.

तद्द्रव्यद्विगुणं च राजा हरेत्' इति असति धनग्रहणे
निध्यधिगमो राज्ञ इत्युक्ते अराज्ञ इति प्रतिषेधोऽप्या-
शङ्क्येत । मभा.

न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य * ।

(१) अभिरूपः पट्टकर्मनिरतः तस्य ब्राह्मणस्य चेन्नि-
ध्यधिगमो न तद्राजधनं किं तर्हि अधिगन्तुर्ब्राह्मण-
स्यैवेति । गौमि.

(२) तस्य कर्मसाधनत्वात् । X मभा.

अब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठं लभेतेत्येके ।

(१) अब्राह्मणोऽपि निधिमधिगम्य यद्याचष्ट इद-
मित्यमासादितमिति स तस्य निधेः षष्ठं लभेतेत्येके
स्मार्तारो मन्यन्ते । ब्राह्मणोऽनभिरूपे कल्प्यः । गौमि.

(२) अब्राह्मणः क्षत्रियादिः, आख्याता पूर्वं ज्ञाप-
यिता, षष्ठमश लभेतेत्येके मन्यन्ते, चारित्र्यश्रेयसफल हि
तदिति, एक इति वचनात् न तु गौतमः, अपरिमित-
सारत्वान्निधीनाम् । अतो यत्किञ्चिदस्य देयमिति न तु
षष्ठ एवाश इति । अपिशब्दात् ब्राह्मणोऽप्यनभिरूप
इति । मभा.

बालधनव्यवस्था

१ रक्ष्यं बालधनमा व्यवहारप्रापणात् समावृत्तेर्वा ।

* विश्व. व्याख्यानं ' इतरेण निधौ ' इति याज्ञवल्क्य-
वचने द्रष्टव्यम् ।

X शेष गौमिवत् ।

(१) गौध. १०१४३, विश्व. २१३७ स्यामि (स्यामि),
मिता. २१३५; अप. २१३५ न ब्रा (तद्ब्रा), मभा.,
गौमि. १०१४४ नकारस्तु पतित इति भाति; विर. ६४३
(न०), विता. ५६४; सेतु. २९२ (न०), समु. ७३.

(२) गौध. १०१४४; विश्व. २१३७; मिता. २१३५
(क) षोऽप्या (षो व्या) षष्ठ (षष्ठमश), (ख) षष्ठ
(षष्ठमंशं), अप. २१३५ ख्याता (ख्यातं) षष्ठं (षष्ठमंशं),
मभा.; गौमि. १०१४५, विर. ६४३ षोऽप्या (ष आ)
षष्ठ लभेते (षष्ठमंशं लभत इ); विता. ५६४ षोऽप्या
(पाख्या) षष्ठं (षष्ठमंशं), सेतु. २९२ (अब्राह्मण आख्यात्वा
षष्ठमंशं लभते इत्येके); समु. ७३ (इत्येके०).

(३) गौध. १०१४५; अप. २१२५ प्रापणात् (प्राप्ते)
(समावृत्तेर्वा०); मभा.; गौमि. १०१४८-९; व्यग्र. ४६०
अपवत्, विष्णुः.

(१) बालोऽप्राप्तषोडशवर्षः । तस्य यदि हितैषिणो रक्षकाश्च पित्रादयो न सन्ति सन्तो वा मूर्खाश्चाधार्मिकाश्च तदा तद्धनं राज्ञा रक्ष्यम् । आ कुतः । व्यवहारप्रापणात् । यावदसौ व्यवहारप्राप्तः षोडशवर्षो भवति । आरुणुवर्तते । अधीतवेदस्य गुरुकुलान्निवृत्तिः समावृत्तिः । आ वा तस्या इति । गौमि.

(२) बालः अप्राप्तषोडशवर्षः तद्ग्रहणमन्येषामपि रक्षणासमर्थानामुपलक्षणम् । तद्धनं बन्धुभ्यो रक्षेत् । अन्येभ्यस्तु रक्षणस्य 'रक्षणं सर्वभूतानां' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । आ व्यवहारप्रापणात् रक्षणसामर्थ्योपजननात्, आ समावृत्तेर्वा सत्यपि सामर्थ्यलक्षणे । विकल्पस्तु अध्ययनाद्यभियोगापेक्षया वर्णनीयः । मभा.

धने चोरहृते व्यवस्था

चौरहृतमपजित्य यथास्थानं गमयेत् । कोशाद्वा दद्यात् * ।

बौधायनः

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था

अब्राह्मणस्य प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं संवत्सरं परिपाल्य राजा हरेत् ।

असावस्य द्रव्यस्य प्रभुरित्यज्ञानमात्रे प्रनष्टशब्दः । ब्रह्मस्वमिति तु विज्ञाते ब्राह्मण एवाददीत । उक्त चैतच्छौचाधिष्ठानाध्याये 'न तु कदाचिद्राजा ब्राह्मणस्य स्वमाददीत' इति । बौवि. (पृ. ९१-९२)

बालधनव्यवस्था

तेषामप्राप्तव्यवहारानामंशान् सोपचयान् सुनिगुप्तान् निदध्युराव्यवहारप्रापणात् ।

अप्राप्तव्यवहाराश्च बाला आ षोडशाद्वर्षात् । तथा हि—'गर्भस्यैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिबुः । बाल आ षोडशाद्ज्ञेयः पौगण्डश्चेति शब्दते ॥' तेषां पुत्राणां

* व्याख्यासंग्रहः स्थलनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १६६३) द्रष्टव्यः ।

(१) बौध. १।१०।१७; ब्यक. १४०; विर. ११७; विचि. ४८; बाल. २।१७३; सेतु. १४३; विव्य. ३५.

(२) बौध. २।२।४२; ब्यक. १६१; विर. ५९९ अंशान्... निदध्युरा (सोपचयानंशान् सुगुप्तान् निदध्युः) ; स्मृसा. १३७ सुनिगु... ध्युरा (सुगुप्तान् निदध्युः) .

मध्ये बालानामंशान् सोपचयान् गुप्तानिदध्युः । उपचयो नैव्यायिकी वृद्धिः । तथा बालाना द्रव्यं वर्धयेत् । उपचीयमानाश्चाशान् वा सुगुप्तान् रक्षितान् परैरनुपहृतान् आव्यवहारप्रापणाभिदध्युः । बौवि. (पृ. १३४)

वसिष्ठः

बालधनव्यवस्था

संपन्नं च रक्षयेत् राजा, बालधनान्यप्राप्तव्यवहारानां प्राप्तकाले तु तद्दद्यात् ।

प्रनष्टस्वामिकधन राजगामि

प्रहीणद्रव्याणि राजगामीनि भवन्ति ।

निधिव्यवस्था

अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्धरेदधिगन्त्रे षष्ठमंशं प्रदाय ।

ब्राह्मणश्चेदधिगच्छेत् षट्कर्मसु वर्तमानो न राजा हरेत् ।

विष्णुः

निधिव्यवस्था

आकरेभ्यः सर्वमादद्यात् ।

निधिं लब्ध्वा तदर्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । द्वितीय-

(१) वस्मृ. १६।६ (क) राजा (राज) तद्दद्यात् (तद्यत्), (ख) (सपन्नतामाचरेत् । राजा बालानामप्राप्तव्यवहारानां प्राप्तकाले तु तद्दद्यत्).

(२) वस्मृ. १६।१७ (ख) प्रहीण (गृहिणां).

(३) वस्मृ. ३।१४; मित्ता. २।३५ अधिगन्त्रे... प्रदाय (षष्ठमंशमधिगन्त्रे दद्यात्); अप. २।३५ न वित्तं (नवित्तं); स्मृच. १३४; विर. ६४३ तद्धरे (तद्धरे); मभा. २।२५-६ अप्रज्ञा (अज्ञा) दधिगन्त्रे (दधिक तु); दीक. ३५ (अप्रज्ञायमान वित्तं यो गच्छेद्राजा तमुद्धरेत् । अधिगन्त्रे षष्ठभागं प्रदाय स तु सर्वश.); दवि. २८७; वीमि. २।३५ यो (सो) तद्धरे (तद्धरे) प्रदाय (प्रदद्यात्); वित्ता. ५६४ प्रदाय (प्रदद्यात्); सेतु. २९२ षष्ठमंशं (अष्टमंशं); प्रका. ८४; ससु. ७३.

(४) वस्मृ. ३।१५; अप. २।३५ गच्छेत्... हरेत् (गच्छति षट्सु कर्मसु वर्तमानः सर्वं हरेत्); मभा. १।२।४२ षट् (षट्सु); स्मृच. १३४ न राजा (सर्वं); विर. ६४३; मभा. २।२६; दवि. २८९; प्रका. ८४; ससु. ७३.

(५) विस्मृ. ३।५५; विर. ६४४.

(६) विस्मृ. ३।५६-६०; विर. ६४४ दद्यात् + (दत्त्वा)

मर्ध कोशे प्रवेशयेत् । निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञेऽपरं चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्यात् । वैश्यस्तु चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धमंशमादद्यात् ।

शूद्रश्चावाप्तं द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे दद्यात् पञ्चांशान् ब्राह्मणेभ्योऽश्वाद्वयमादद्यात् । अनिवेदितविज्ञातस्य सर्वमपहरेत् ।

स्वनिहिताद्राज्ञे ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं दद्युः । परनिहितं स्वनिहितमिति ब्रूवंस्तत्समं दण्डमावहेत् ।

ब्राह्मणेभ्योऽर्धं दद्यादित्यनुपजनीयम् । अश परिशिष्टं ब्राह्मणो लब्ध्वा सव (लब्ध्वा ब्राह्मण स्वय) राजेऽपर (राजे दण्डच्छेपं) भ्योऽर्धमंशमा (भ्यो दद्यादर्धमा) वैश्यस्तु (वैश्यः) ऽर्धमंशमा (ऽर्धमंशमंशं स्वयमा) ; मपा. २२५ (निधि लब्ध्वा प्रवेशयेत्०) निधि.. मादद्यात् (निधि च ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राजे दद्यात् चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राजे दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽश्वाद्वयमादद्यात्), व्यनि. ५३३ श्वतुर्थमंशं राजेऽपरं चतुर्थमंशं (श्वतुर्थमंशं राजे दद्यात् । चतुर्थं वैश्यस्तु (वैश्यः) ऽर्धमंशमा (धंम् । चतुर्थमंशमा) ; द्द्वि. २८८ (निधि लब्ध्वा ब्राह्मणेभ्यस्तदर्धं दत्त्वा द्वितीयमर्धं कोशे प्रवेशयेत् । निधि लब्ध्वा ब्राह्मणः स्वयमेवादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राजे दद्यात् चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यः, अर्धं स्वयमेवादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राजे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धं स्वयमश्वाद्वयमादद्यात्), सेतु. २९३ (क्षत्रियश्च चतुर्थमंशं राजे दद्यात् चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अर्धमादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राजे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धमंशं स्वयमादद्यात्) पतावदेव.

(१) विस्मृ. ३।६१-२, विर. ६४४ (शूद्रस्ववातं द्वादशधा विभज्य पञ्चमं राजे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽश्वाद्वयमेव दद्यादवशिष्टं सर्वं स्वयमादद्यात्); व्यनि. ५३३ वाप्त (वाप्त-निधिं) भ्योऽश (भ्यः स्वयमंशं) सर्वं (सर्वस्व) ; द्द्वि. २८८ पञ्चांशा ... दद्यात् (पञ्चांशं राजे पञ्चांशं ब्राह्मणेभ्योऽश्वाद्वय स्वयमादद्यात्) (अनि हरेत्०) : २९२ (शद्र... दद्यात्०) सर्वमप (सर्वस्वमा) ; सेतु. २९३ पञ्चांशान् ब्राह्मण दद्यात् (ब्राह्मणेभ्योऽश्वाद्वयमेव दद्यात्) ज्ञातस्य ... हरेत् (ज्ञानस्य सर्वस्वमादद्यात्).

(२) विस्मृ. ३।६३-४; विर. ६४२ मुवस्त ... वहेत् (चदन्तस्तत्समं दण्डमावहेत्) ; मपा. २२५ राजे (राजे) ; द्द्वि. २८६ विरवत् ; सेतु. २९१ ब्राह्मण + (धन) (पर... वहेत्०) .

स्वयमादद्यात्॥

विर. ६४४

बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था

बालानाथस्त्रीधनानि च राजा परिपालयेत् ।

अनाथोऽवेभ्रकरहितोऽन्धपङ्गवादिः । मध्येऽनाथपद-प्रयोगादुभयत्रान्वयेन बालस्त्रियोरप्यनाथत्वं गम्यते । वै.

धने चौरहृते व्यवस्था

चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो दद्यात् ।

अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् * ।

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था

रक्षेद्राजा बालानां धनान्यप्राप्तव्यवहारानां श्रोत्रियवीरपत्नीनां प्रहीणस्वामिकानि राजगामीनि भवन्ति ।

श्रोत्रियवीरपत्नीनां श्रोत्रिये वीरे प्रोपितेऽपगते वा तत्पत्नीनाम् । विर. ५९९

न हार्यं स्त्रीधनं राज्ञा तथा बालधनानि च ।

नार्याः षडागमं वित्तं बालानां पैतृकं धनम्—॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

बालादिधनव्यवस्था

प्राप्तव्यवहारानां विभागः । अप्राप्तव्यवहारानां देयविशुद्धं मातृबन्धुषु ग्रामवृद्धेषु वा स्थापयेयुर्व्यवहारप्रापणात् । प्रोषितस्य वा । संनिविष्टसमसंनिविष्टेभ्यो नैवेशनिकं दद्युः । कन्याभ्यश्च प्रादानिकम् + ।

अदायादकं राजा हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकार्यधर्ज-मन्यत्र श्रोत्रियद्रव्यात् । तत् त्रैविद्येभ्यः प्रयच्छेत् × ।

* स्थलनिर्देशः स्तेनप्रकरणे (पृ. १६७१) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागप्रकरणे (पृ. १४७३) द्रष्टव्यः ।

+ व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागे (पृ. ११९९-१२००) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागे (पृ. १४७४) द्रष्टव्यः ।

• (१) विस्मृ. ३।६५; व्यक. १६९; विर. ५९८, (च०); स्मृसा. ७४ च राजा (राजा तु) : १३७ = १४४ (च०).

(२) व्यक. १६९; विर. ५९९; स्मृसा. १३७. . .

मनुः

बालानाथधनव्यवस्था

बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत् ।
यावत्स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥

(१) ननु च व्यवहारदर्शनं वक्तव्यतया प्रस्तुतम् । तत्र कः प्रसङ्गो बालधनरक्षायाः । उच्यते । विवादपद-
तामेवैतद्विषयान्निवर्तयितुमिदमारभ्यते । बालधन राज्ञा
स्वधनवत्परिपालनीयम् । अन्यथा पितृव्यादिबान्धवा
मयेदं रक्षणीयं मयेदमिति विवेदेरन् । न चान्यः
प्रसङ्गोऽस्ति । आशङ्क्यमानव्यवहारवच्च । न केवलेषु
राजधर्मेषूपदिश्यते अतोऽस्मिन्नेवावसरे वक्तव्यम् । बालो
दायादोऽस्य तदिदं बालदायादिकम् । दायादः स्वाम्यत्रो-
च्यते । बालस्वामिकं धनं तावद्राजा रक्षेद्यावदसौ समा-
वृत्तो गुरुकुलात्प्रत्यागतो यावद्दाऽतीतशैशवः अतिक्रान्त-
बालभावः । अयं च विकल्पो यो गृहशैशवो भवति
तदर्थमतीतशैशव इत्युच्यते । यस्तु व्रतकः स निवृत्तेऽपि
शैशवे आ समावर्तनात्प्रतिपाल्यधनः स्यात् । अथवा
द्विजातीना समावर्तनमवधिरन्येषां शैशवात्ययः । *मेघा.

(२) अनुपालयेत् स्वगोचरीकृत्य स्थापयेत् । समा-
वृत्तः षट्त्रिंशदब्दादिषु । तन्मध्ये चेद्भनेन कार्यं तदा
यावद्द्वैत्यवध्यन्तरम् । शैशवं षोडशाब्दात्प्राक् । मवि.

(३) अविद्यमानाप्तपुरुषविषयमेतत् । स्मृ. च. १३२

(४) अनाथबालस्वामिकं धनं पितृव्यादिभिरन्यायेन
गृह्यमाणं तावद्राजा रक्षेत् । यावदसौ षट्त्रिंशदब्दादिकं
ब्रह्मचर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात्समावृत्तो न भवति
सादृशस्त्ववस्यकबाल्यविगमात् । यस्तवशक्त्यादिना बाल
एव समावर्तते सोऽपि यावदतीतबाल्यो भवति तावत्तस्य
धनं रक्षेत् । बाल्यं च षोडशवर्षपर्यन्तम् । 'बाल
षोडशवर्षात्' इति नारदवचनात् । मसु.

* गोरा. मेधावत् । मच. मेधागतं मसुगतं च ।

(१) मसु. ८।२७ ख., यावच्चा (यावद्दा); व्यक.
१६१ दिक (गत) यावच्चा (यावद्दा); मवि. मसुवत् ;
स्मृ. च. १३२ त्त स्यात् (त्स्यात् स) शेषं मसुवत् ; विर.
५९८ व्यकवत् ; स्मृसा. १३७ मसुवत् ; विचि. २४४
यादिकं (यगतं) त्त स्यात् (त्स्यात्) ; प्रका. ८३ स्मृवत् ;
ससु. ७२ स्मृवत्.

व्य. कां. २४५

(५) कार्यादिसामर्थ्यापेक्षया व्यवस्थापनीयो
विकल्पः । नन्द.

(६) बालस्य बन्धुरहितस्य । समावृत्तः लब्धानुशः ।
मान्.

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥

(१) यः कश्चिदनाथस्तस्य सर्वस्य धनं राजा यथाव-
त्परिरक्षेत् । तथा चोदाहरणमात्रं वशादयः । एवं प्रजा-
पालनमनुष्ठितं भवति । पूर्वस्तु श्लोकः कालनियमार्थः ।
वशा वन्ध्या, अपुत्राऽसमर्थपुत्राऽविद्यमानपुत्रा दुर्गतपुत्रा
वा । वशाश्चापुत्राश्चेति द्वन्द्वः । ननु च वशाऽप्यपुत्रैव ।
सत्यम् । उभयोपादानं तु सत्यपि भर्तुरिति तस्याः संरक्षणार्थं,
तस्या ह्यधिविनायां भर्ता निरपेक्षो भवति । निष्कुला-
ग्रहणं तासां विशेषणं, यासां न कश्चिद्देवरपितृव्यमातु-
लादिः परिरक्षकोऽस्ति स्त्रीत्वाच्च स्वयमसमर्थाः, बान्ध-
वास्तु मत्सरिणः, तासां च तदुच्यते । बन्धुभिर्हि स्त्रीणां
शीलशरीरधनानि रक्षितव्यानि । तदुक्तं—'विनियोगात्म-
रक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥ परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये
निराश्रये । तत्सपिण्डेषु वाऽसत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥
पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः ॥'

या तु स्वयमेव कथञ्चिच्छक्ता न तत्र बान्धवानां
व्यापारोऽस्ति । अत एवाह । आतुरास्त्विति । असामर्थ्य-
मेतेन लक्ष्यते । अन्यैस्त्वातुरमर्तृका आतुरा व्याख्याता ।
अविधवाऽपि भर्तुरसामर्थ्याद्राशैव रक्ष्या स्यादिति । निर्म-
नुष्याणामेतत् । कुलं बन्धुजातं यासां नास्ति ताः
निष्कुलाः । अन्ये तु कुला निष्कुलामाहुः । तासामपि
वेश्याद्युपार्जितं धनं अपतिताना राज्ञा रक्ष्यम् । अस्मिन्
पक्षे स्वतन्त्रनिष्कुलाग्रहणम् । पतिव्रतासु विधवासु ।
मृतमर्तृका विधवा । धव इति मर्तृनाम । तद्विरहिता
विधवा । ताश्चेत्पतिव्रता भवन्ति तदा ता रक्ष्यधनाः ।
व्यभिचाररतानां तु स्त्रीधनानर्हत्वं स्मृत्यन्तरे पठ्यते
'अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका । व्यभि-
चाररता या च स्त्रीधनं न तु साऽर्हति ॥' इति ।

(१) मसु. ८।२८, गोरा. वशा (वन्ध्या); व्यक.
१४८; स्मृ. च. १३२; विर. ५९२; दवि. ३१९; विता.
४४५ स्वातु (स्वात्) मनुनासदौ; प्रका. ८४; ससु. ७२.

तस्यास्तु निष्कासनं विहितम् । निष्कासनं च प्रधानवेदमनो बहिरवस्थापनम् । न तु निर्वासनमेव । यतः पतितानामपि तासां गृहान्तिके वासो भक्ताच्छादन-मात्रदानं च विहितम् । 'एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥' तेन यः कश्चित्स्त्रीणां निर्वासनविधिः 'स्त्रीधनं द्रव्य-सर्वस्वम्' इत्यादिषु श्रूयते स एवविषय एव द्रष्टव्यः । तथापि यावद्भिक्षोत्सर्पणादिना किञ्चिदर्थितं तदहंत्वेव । न बान्धवा अपहरेयुः । इह त्वस्मिन्नेव निमित्ते आधिभेदनं विहितं न तु स्त्रीधनापहारः । तथा ह्यह 'मद्यपाऽसाद्युवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् । व्याधिता चाधिभेदव्याहिसाऽ-र्थग्री च सर्वदा ॥' अतश्च मानवस्मृतिवलेन च 'स्त्रीधनं न तु साऽर्हति' इत्येषा स्मृतिरेवं व्याख्यायते । आधिभेद-निकं स्त्रीधनमेषा नार्हति, नैतस्यै देयमित्यर्थः । यदुक्तम् 'अधिभिन्नस्त्रियै दद्यादाधिभेदनिकं समम्' इति, न तु प्राग्दत्तमस्या अपहर्तव्यम् । वयं तु ब्रूमः । पुरुषद्वेषिण्या व्यभिचाररतायाश्च युक्त एवापहारः । यत इहाप्युक्तं— 'अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा । सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥' भूषणपरि-च्छदैर्वियुक्ता कर्तव्येत्यर्थः । * मेघा.

(२) यथा बालधनस्य राज्ञा रक्षणं स्यादेव सत्यपि मर्तरि बन्ध्यासु स्त्रीष्वप्रजासु निष्कुलासु च कन्यकासु मृतप्रोषितभर्तृकासु साध्वीषु व्याधितासु च रक्षणं स्यात् । अत्र गोबलीवर्दन्यायेनानेकशब्दोपादानम् । गौरा.

(३) वशा बन्ध्या । अपुत्रा मृतपुत्रा अजातपुत्रा वा । तदा यावत्तत्कुल्यगोचरेण तयोर्यदि सिद्धिस्तावत्तद्वित्तं रक्ष्यं तत्पोषणं च कार्यं ते यदि निष्कुले रक्षकस्वकुल्य-रहिते स्याता तदाऽप्येवं यावज्जीवरक्षणं स्वगोचरेण स्थापनं च राज्ञा कार्यम् । एवविधासु च पतिव्रतासु पत्युद्देशेन ब्रह्मचर्यादिव्रतकारिणीषु वा । मवि.

(४) निष्कुलाः स्वपक्षहीनाः । स्मृ. च. १३२

(५) वशासु बन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च स्त्रीषु प्रोषितभर्तृकासु, निष्कुलासु सपिण्डरहितासु, साध्वीषु च

* मन्., नन्द., भाच. मेघावत् ।

स्त्रीषु, विधवासु, रोगिणीषु च यद्धनं तस्यापि बालधन-स्येव राज्ञा रक्षणं कर्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरिहारः । मसु.

एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः । ताञ्छिष्याश्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

(१) बान्धवानां स्त्रीधनमपहरतामय चोरदण्डः । ते हि बहुभिरुपधिभिरपहरन्ति । अस्वतन्त्रैषा स्त्री, किं ददाति किं वा भुङ्क्ते, वयमत्र स्वामिन इति अचौर्याशङ्कया, चोरदण्डो विधीयते । जीवन्तीनां तासां स्वबान्धवा देवरादयस्तद्धनं ये हरेयुस्तान् शिष्यात् पृथिवीपति-र्निगृह्णीयात् । चोरदण्डो वक्ष्यमाणः 'येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥' इति (मस्मृ. ८।३३४) । स्वबन्धुम्यञ्चैत-द्विशेषेण राज्ञा रक्षितव्यम् । चौररक्षा तु संवराष्ट्रविषया विहिता । मेघा.

(२) भाविस्वाम्यादस्मादधीनत्वादिव्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्तीनां धनं हरेयुः । वक्ष्यमाणचौर-दण्डेन धर्मप्रधानो राजा दण्डयेत् । + गौरा.

(३) यदि तु तासां वित्तं संभवति तदाह— जीवन्तीनामिति । मवि.

(४) स्त्रीधनस्य रक्षणीयप्रकरणे तदपहर्तृदण्डविधान-माह— जीवन्तीनां त्विति । स्वदेवरादयो बान्धवाः सोदरादयः । जीवन्तीनामिति विशेषणान्मृतासु बान्धवा-नामेव स्त्रीधने स्वामित्वं गम्यते । नन्द.

+ मवि., मसु., मन्., भाच. गौरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२८ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्, ख. पुस्तके नाय प्रक्षिप्तत्वेनोद्धृतः; मसु. १२२ अत्रापानं (ब्रमासां) यं च (यं तु) .

(२) मस्मृ. ८।२९ [तद्धरेयुः स्वबान्धवाः (हरेयु-बान्धवा धनम्) Noted by Jha]; मिता. २।१४७; अप. २।१४३, व्यक. १४८; स्मृ. च. १३२, २८४; विर. ५१२; रत्न. १६२; मपा. ६७०; द्धि. ३२०; व्यम. ७०; विता. ४४५ तासां ये (तासां यत्) मनुनारदौ; प्रका. ८४; मसु. ७२.

प्रनष्टस्वामिकधनव्यवस्था ३

प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा त्र्यब्दं निघापयेत् ।
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् * ॥

(१) यद्द्रव्य स्वामिनो नष्ट प्रमादात्कथञ्चित्पथि गच्छतो भ्रष्टमरण्ये कान्तारे वा स्थापयित्वाऽऽरण्यपालै-
रन्यैर्वा राजपुरषैर्लब्धं राजसकाशमानीतं तद्राज्ञा स्वा-
रक्षां कृत्वा राजद्वारे राजमार्गे वा प्रकाशं स्थापयितव्यम् ।
यद्द्रव्यघोषणेन वा कस्य किं हारितमिति प्रकाशयितव्यम् ।
यतः प्रदेशालम्ब तस्मिन्नेव प्रदेशे रक्षितपुरुषाभिष्टितं
कर्तव्यम् । एव त्रीणि वर्षाणि स्थापयितव्यम् । तत्रा-
र्वाक् त्रिम्यो वर्षेभ्यो यः कारणत आत्मीयं ज्ञापयेत्तस्यो-
द्धतवक्ष्यमाणषड्भागदिभागकं समर्पयितव्य परतः स्व-
कोष्ठे प्रवेशनीयमिति ।

प्रनष्टः स्वामी यस्य रिक्तस्य तत्प्रनष्टस्वामिकं, प्रन-
ष्टोऽविज्ञातः, रिक्तं धनं, त्रयाणामब्दानां समाहारस्त्र्यब्दं
त्रिवर्षवत् । त्र्यब्दे ङीबभावः । अब्दशब्दः संवत्सरपर्यायः ।
निघापयेत्स्थापयेत् । अर्वाक्यब्दात्पूर्वं त्रिम्यो वर्षेभ्यः ।
हरेत्स्वामी स्वीकुर्यात् । अर्वाक्यब्दोऽवधौ दिग्देशा-
दिकान् पूर्वानाह ।

अन्ये तु नृपतिः हरेदिति भोगानुष्ठानमपहारमाहुः ।
न हि ऊर्ध्वमपि त्रिम्यो वर्षेभ्यः परकीयस्य द्रव्यस्यापहारो
युक्तस्तस्मान्निम्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमनागच्छति स्वामिनि
राज्ञा भोक्तव्यम् । तैरय श्लोकः कथं व्याख्यापनीयो
'यत्किञ्चिद्दशवर्षाणी'ति । यदि च परकीयस्यापहारो
न युक्त इत्युच्यते भोगोऽपि नैव युक्तः । परकीयं वस्त्रादि
च भुज्यमानं नश्यत्येव तत्रानपहारवाचोयुक्तिरेवापहार-

* मिता. व्याख्यान 'प्रनष्टाधिगतं' इति याज्ञवल्क्यवचने
इष्टव्यम् ।

(१) मस्यु. ८।३० परतो (परेण); मिता. २।३३ः
२।१७३ रिक्त (द्रव्य); अप. २।१७३ मितावत्, स्मृच.
१३३; मपा. २२६ त्र्यब्द (अब्दं) त्र्यब्दात् (अब्दात्)
परतो (परेण); द्बि. २७३ रिक्त... त्र्यब्दं (द्रव्यं त्र्यब्दं
राजा), नृप्र. १७४ पूर्वाभे (प्रनष्टस्वामिकद्रव्यं रात्रे चैतद्वि-
ज्ञापयेत्) त्र्यब्दाद्धरेत् (संवत्सरात्); वीमि. २।१७३
अन्व... रिक्तं (प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं); व्यप्र. २९७ मितावत्;
व्यम. ८७ मितावत्; विला. ५६३ राजा (राज्ञा); राज्ञै.
४६८ मितावत्; प्रका. ८४; समु. ७२.

फलस्य सद्भावात् । गजतुरगादेस्तु कीदृशो भोग इति
वाच्यम् । तस्मान्न यथाश्रुतार्थत्यागे कारणमस्ति । हर-
तिश्च गृह्णात्यर्थे असकृद्दृष्टप्रयोग ऋक्तं हरेदित्यादौ ।
तस्मात्परेण नृपतिर्हरेत्स्वीकुर्यादित्ययमेवार्थः । * मेधा.

(२) अज्ञायमानस्वामिकं धन राजा कस्य किं प्रनष्ट-
मित्येवं पटहादिना ख्याप्य द्वारादौ वर्षत्रय स्थापयेत् ।
वर्षत्रयादर्वाक् स्वाम्यायातो गृह्णीयादूर्ध्वं पुनर्नृपतिर्गृह्णी-
यात् । यावत्स्वाम्यागच्छति तावदपहरेत् । एव परकी-
यस्य धर्मतो वर्षशतैरपि स्थापहारस्यान्याय्यत्वात् प्रनष्ट-
इत्यादि सोऽर्वाक् । गोरा.

(३) उक्तद्रव्यगुणब्राह्मणे स्वामिन्येतत् । अप. २।१७३

(४) प्रनष्टोऽदृश्यमानः स्वामी यस्य तद्राजभृत्यैर्लब्धं
धनं प्रनष्टस्वामिकं हरेत् स्वामी कृत्स्नं, परेण नृपतिर्हरेत्
रक्षकभागमात्रं वक्ष्यमाणम् । मवि.

(५) तदत्यन्तदूरदेशस्वामिस्थितिसंभावनाविषयम् ।
निघापनं च स्वधनाभिभवावेन राज्ञा कार्यम् ।

ननु नृपतिः हरेदित्येतत्परद्रव्यापहारप्रतिषेधकशाल-
विरुद्धम् । सत्यम् । अत एवास्य पृथङ्निहितस्थानात्
नृपतिः स्वधनस्थानमाहरेत् इत्यर्थोऽवगन्तव्यः । एवं
चावधिमतिक्रम्यागतायापि स्वामिने रूपसंख्यादिभिर्भा-
वितं प्रनष्टाधिगतं देयमेव । किन्तु ततः किञ्चिद्द्रव्यमव-
धतिक्रमापराधात् नृपो गृह्णीयात् । X स्मृच. १३३

(६) तद्गुह्यतृप्तसंपन्नब्राह्मणविषयमिति मदनरत्ने ।
ब्राह्मणमात्रविषयमिति केचित् । व्यप्र. २९७

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।
संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥

(१) कथं पुनः स्वामी प्रनष्टे धने स्वामित्वं
ज्ञापयितुमलम् ? आह । यः कश्चिदागत्य ममेद
स्वं द्रव्यमिति ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि । अनु-
योज्यः प्रष्टव्य इत्यर्थः । कोऽसावनुयोगविधिः, 'को
भवान्, किं द्रव्यं हारितं, किं रूपं, किं परिमाणं,
किं संख्याकं, संपतितमपतितं वा, यदि पतित
कस्मिन्देहे, तथा कुत आगमितं त्वया' इत्येवं पर्यनुयोगः

* मस्य, मच. मेधावत् । X मान्. स्मृचवत् ।

(१) मस्यु. ८।३१; व्यक. ११८ रूप (रूपं);
स्मृच. १३३ऽनुयो (निधो); विर. ३४७ व्यकवत्; मपा.
२२६; सेतु. २५२; प्रका. ८४ स्मृचवत्; समु. ७२.

कर्तव्यः । स यदि संवादयति रूपसंख्यादीन्, रूपं प्राणिवस्त्रादिविषयं, शुक्लं वस्त्रं गौर्वैलेवमादि । तथा संख्या दश गावो वा युगानि वा । आदिग्रहणाद्धस्तादि-प्रमाणं सुवर्णादिपरिमाणं प्रकीर्णरूपकं वा एतत्सर्वं संवादयति तदाऽपि स्वामी भवति । अतस्तद्द्रव्यमर्हति स्वीकर्तुम् । संवाद उच्यते, यादृशमेकेन प्रमाणेन परिच्छिन्न तादृशमेवास्यानेन परिच्छिद्यते । रूपसंख्यादिग्रहणं च प्रदर्शनार्थं स्वामित्वकारणानामन्येषामपि साक्ष्यादीनाम् ।

* मेघा.

(२) रूपं नीलत्वदीर्घत्वादि । मवि.

(३) सम्यैः संवाद्य सम्याना सम्यक् वेदयित्वा । नन्द.

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।
वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥

(१) मिथ्या प्रवर्तमानस्य दण्डोऽयमुच्यते । यो न ज्ञापयति नष्टस्य धनस्य देश काल चास्मिन्देशे काले वा हारितं, तत्त्वतः परमार्थतो वर्णं शुक्लादिकं रूपं पटी शाटकयुगं वेत्यादिक्रमाकारं प्रमाणं पञ्चदस्तायामं सप्त-हस्तमात्रं वाऽवेदयानस्तदा तत्समं यावति द्रव्ये मिथ्या-प्रवृत्तस्तत्तुल्यं दण्डमर्हति ।

मेघा.

(२) नष्टद्रव्यस्य देशकालौ यथासमं च वर्णं शुक्लादिकं आकारं कटकत्वादिकं प्रमाणं च यथावदज्ञानतः तत्तुल्यं दण्डमिति ।

+ गौरा.

(३) अवेदयन्नप्रतिपादयन् । देशमस्मिन्देशे इति । वर्णं नीलत्वादि । रूपं कटकत्वादि । प्रमाणं दैर्घ्याद्येकत्वादि ।

× मवि.

(४) तत्त्वतो वेदयानोऽपि विसंवादं कुर्वाणः तत्समं प्रनष्टाधिगतसमम् ।

स्मृच. १३३

* गौरा., मसु., मच. मेघावत् ।

+ मसु. गौरावत् । × मच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३२ [वर्णं रूपं (वर्णरूप) Noted by Jha]; व्यक. ११९ यानो (यस्तु); स्मृच. १३३; विर. ३४७ व्यकवत्; दवि. २७२; सेतु. २५२ देशं (देश) शेषं व्यकवत्; प्रका. ८४; समु. ७२ यानो... कालं (यन् प्रनष्टस्य देशकालौ); भाच. देशं कालं (देश-कालौ).

(५) प्रमाणं संख्या साक्ष्यादि वा । मच.

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतानृपः ।

दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन् * ॥

(१) आददीत गृहीयात्पञ्चं भागं दशमं द्वादशं वा प्रनष्टलब्धाद्द्रव्यात्, अवशिष्टं स्वामिनेऽर्पयेत् । तत्र प्रथमे वर्षे द्वादशो भागो द्वितीये दशमस्तृतीये षष्ठ इति । अथवा रक्षाक्लेशक्षयोपक्षो भागविकल्पः । सतां धर्ममनुस्मरन् शिष्टानामेष समाचार इति जानानः ।

+ मेघा.

(२) अब्दात्परं यद्ग्राह्यं तदाह— आददीतेति । अतिनिर्गुणवदतिगुणवदपेक्षया विकल्पः । सता धर्ममिति व्यवहारसिद्धं यावत्तावद्वैत्यर्थः ।

× मवि.

(३) अथेत्यतिक्रान्तावधेः स्वामिनः समागमनानन्तर्यमुच्यते । समागमनस्यात्यन्तविलम्बे षष्ठो भागः नातिविलम्बे तु दशमो भागो विलम्बाभावे तु द्वादशो भाग इति व्यवस्थाऽवगन्तव्या । यत्तु गौतमेनोक्तम् 'ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थः रात्रः शेषः' इति तदतिक्रान्तावधिकस्य स्वामिनो नाशनिश्चयविषये द्रष्टव्यम् । स्वामिनि श्रियमाणे त्वधिगन्तुर्वृत्पभागचतुर्थांशो भवतीत्यस्मादेव वचनात् गम्यते ।

स्मृच. १३३

(४) पूर्वं प्रनष्टः देशान्तरं गतः आगतः पश्चादधिगतः तस्मात्पुरुषात् राजा षड्भागं आददीत स्वीकुर्यात् ।

भाच.

प्रैनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।

थांस्तत्र चौरान् गृहीयात्तान् राजेभेन घातयेत् ॥

* मित्ता. व्याख्यान ' प्रनष्टाधिगतं ' इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

+ गौरा., अप., विर. मेधातिथिद्वितीयपक्षवत्, मच. मेधा-तिथिप्रथमपक्षवत् ।

× मसु. विकल्पव्यवस्था मविवत्, शेषं मेघावत् । नन्द. मविवत् मेधातिथिद्वितीयपक्षवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३३; मित्ता. २।३३, २।१७३; अप. २।१७३, व्यक. ११९ वाऽपि (चाऽपि); स्मृच. १३३; विर. ३४७; मपा. २२६; दवि. २७३; नृप्र. १७४ ताथ (त तु); व्यम. ८७; वित्ता. ५६४; प्रका. ८४; समु. ७२.

(२) मस्मृ. ८।३४; व्यक. ११९; स्मृच. १३३

(१) प्रनष्टमधिगतं प्रनष्टाधिगतं पूर्वं प्रनष्टं पश्चादधिगतमधिष्ठितं युक्तैस्तत्परैरारक्षपुरुषैस्तिष्ठेत् तथास्थितमपि यदि केचन चोरा गृह्णीयुस्तान् राजा इमेन हस्तिनाघातयेत् । हस्तिग्रहणं अदृष्टार्थम् । मेघा.

(२) यद्द्रव्यं कस्यचित्प्रनष्टं सद्राजपुरुषैर्लब्धं तद्रक्षयेत् । नियुक्त रक्षितं कृत्वा राज्ञा स्थाप्यं तस्मिंश्च द्रव्ये यान् चौरान् राजा गृह्णीयात् तान् शतादभ्यधिके वध इति दर्शनात् सुवर्णशतमूल्यादिचौर्ये सति हस्तिनाघातयेत् । +गोरा.

(३) यद्द्रव्यं कस्यापि प्रनष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षायुक्तैः रक्षितं कृत्वा स्थाप्यम् । तस्मिंश्च द्रव्ये याश्चौरान् गृह्णीयात्तान् हस्तिनाघातयेत् । गोविन्दराजस्तु 'शतादभ्यधिके वधः' इति दर्शनादत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्यादिकद्रव्यहरणे वधमाह । तन्न । तत्र संधिं कृत्वा तु यच्चौर्यमिति यत्स्वाम्येऽपि प्रनष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानान्छतादभ्यधिके वध इत्यस्य विशेषोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् । *ममु.

निधिव्यवस्था

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥

(१) निष्वातायां भूमौ गुप्तं स्थापितं धन निधिरुच्यते । वर्षशतिका वर्षसहस्रिकाश्च निषयो भवन्ति । तत्र यदि भूमेर्विदार्यमाणायाः कथञ्चित्केनचिन्निधिरासाद्यते स तु राजधनम् । तथा च गौतमः— 'निध्यधिगमो राजधनम्' इति । एतच्चात्मर्यमाणनिघातुके निधौ द्रष्टव्यम् । तस्य आख्याता षष्ठ

+ मवि. गोरारवदः ।

* मच. मसुवद ।

व्यास्त...यात् (ये तत्र चोरा गृह्णीयुः); विर. ३४७ घातयेत् (ताडयेत्); विचि. १४९; द्दवि. १२३ बुक्तै (लुक्तै); प्रका. ८४ स्मृचवद; समु. ७२ स्मृचवद.

(१) मस्मृ. ८।३५ [ममाय (ममेद) मानवः (हेतुना) Noted by Jha]; मिता. २।३५; अप. २।३५; स्मृच. १३४; विर. ६४२ मानवः (हेतुतः), मपा. २।२६; द्दवि. २८६ विरवद; वीमि. २।३५; व्यम. ८८ वा (च); विता. ५६५; सेतु. २९१ वा (च) शेषं विरवद; प्रका. ८४; समु. ७३.

लभेतेत्युक्तम् । अयं तु श्लोको यत्राख्यातैव निघातत्पुरुषो वा पितृपितामहादिस्ताद्विषयो द्रष्टव्यः । ममायं निधिरिति यो ब्रूयात्सत्येन प्रमाणेन ज्ञापयेदित्यर्थः । तस्याददीत षड्भागमिति निश्चिते तत्स्वामिकत्वे राज्ञः षष्ठादिभागग्रहणम् । विकल्पश्च आख्यातगुणापेक्षया ।

+ मेघा.

(२) तत्संबन्धीदं निधानमित्येवं निधिं अन्येन वा तस्ये सति तयोः रूपसंख्यादि पूर्वप्रतिज्ञासंवादेन मनुष्यो ब्रूयात्तस्य ततो निधानाद्देशकालवर्णाद्यपेक्षया षड्भागं द्वादशमेव वा राजा गृह्णीयात् शिष्टं तस्योत्सृजेत् ।

× गोरा.

अनृतं तु वदन् दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।

तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसी कलाम् ॥

(१) यस्तु मयाऽयं निहितो मत्पूर्वजेन वेति प्रतिज्ञां न साधयति सोऽसत्यवादी दण्ड्यः । यावत्तस्य वित्तमस्ति ततोऽष्टम भागं तस्यैव वा निधानस्याल्पीयसी कला मात्रां भागमित्यर्थः । न तु तदेव द्रव्यं सुवर्णादिकं दापयेत्किन्तु तत्परिमाणमन्यद्वा सममूल्यं यया धनमात्रया दण्डितोऽवसाद न गच्छेद्विनयं वा ग्राह्येत । अनुबन्धादिविशेषापेक्षया पुरुषगुणापेक्षया च विकल्प आश्रयणीयः । आतिशयनिकात्पूर्वदण्डात्स्वल्पो दण्ड इति ज्ञापयति । तेन यस्य बहु वित्तं स्वल्पो निधिसूत्र निध्यपेक्षा मात्रामष्टमां अर्वाचीनां दण्ड्यः । सा ह्यल्पीयसी भवति । मेघा.

(२) अस्वीयं स्वीयं ब्रुवन् स्वधनस्याष्टमं भागं दण्ड्यः । यद्वा तस्यैव निधानस्यात्यन्ताल्पं भागं विष्णय्य स विषादं न गच्छति विनयं च गृह्णीयात्तं दण्ड्यः । गुणवदगुणापेक्षया विकल्पः । ÷ गोरा.

(३) तस्यैवेति ब्राह्मणस्य दण्डः । तस्य निधानस्य शततमो भागो यावान्भागस्तावतीमल्पीयसी कलामंशम् । संख्याय व्यवस्थाप्य । मवि.

+ अप., समु., मच., नन्द. मेघावद ।

× मिता. गोरारवद । ÷ समु., मच. गोरारवद ।

(१) मस्मृ. ८।३६ ख, संख्याया (संख्यया); अप. २।३५ पू.; स्मृच. १३४ स्ववि (स वि) पू.; विर. ६४२ दण्ड्यः (दाप्यः) संख्याया (संख्यया); द्दवि. २८७ मस्मृचवद; सेतु. २९१ संख्याया (मुख्याया); प्रका. ८४ स्मृचवद, पू.; समु. ७३.

(४) स्वचित्तस्य अष्टमं अंशं दण्ड्यः । वा पश्चान्तरं, तस्यैव निधानस्य द्रव्यपूर्णकुम्भस्य सख्यायाल्पीयसीं कलां तुच्छककलाम् । कला तु षोडशो भाग इत्यमरः । षोडशी गृह्णीयादित्यर्थः । मान्च.

विद्वान्स्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् । अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

(१) यदा विद्वान् ब्राह्मणः पूर्वैः पित्रादिभिरुपहितं निधिं पश्येत्तदा सर्वमेवाददीत । न राज्ञे पूर्वोक्तं भाग दद्यात् । अस्त्यर्थवादः सर्वस्याधिपतिर्हि सः । तथा चोक्तं सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमिति । एतच्चाशेषतो ग्रहणं यो ब्राह्मणस्वामिक एव निधिः । यत्स्वविज्ञातस्वामिकः तस्मिन्विद्वद्ब्राह्मणदृष्टेऽयस्येव राज्ञो भागः । यतो वक्ष्यति 'निधीना तु पुराणानाम्' इति । × मेधा.

(२) शास्त्रविद्वान्ब्राह्मणः पित्रादिस्थापितं निधिं दृष्ट्वा राज्ञो भागं न दद्यात् । अशेषं गृह्णीयाद्यस्मान् सर्वस्य घनजातस्य ब्राह्मणः प्रभुः इत्यशेषग्रहणार्थवादः । एवं च ममायमिति । अयमविद्वद्ब्राह्मणविषयः क्षत्रियादिविषयश्च । +गोरा.

(३) विद्वद्ग्रहणं षट्कर्मिणोऽयुपलक्षणार्थम् ।

स्मृच. १३४

(४) विद्वान्पुरनब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितं निधिं दृष्ट्वा सर्वं गृह्णीयात् । न षड्भाग दद्यात् । यस्मात्सर्वस्य घनजातस्य प्रभुः । अत एवोक्तम् 'सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदम्' इति । तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् । तथा च नारदः— 'परेण निहितं लब्ध्वा राजा ह्यपहरेन्निति । राजा स्वामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥' याज्ञवल्क्योऽप्याह—'राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्धे द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥' अतो यन्मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां 'ममायमिति यो ब्रूयात्' इत्युक्तं, राजदेयार्थनिरासार्थं पित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य वचनस्य व्याख्यातं तदनार्थम् । नारदा

× मवि. मेधावत् ।

+ शेषं मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७ [निधिम् (घनम्) Noted by Jha]; अफ. २।३४; स्मृच. १३४; मपा. २२६ तोऽप्या (मपा); दवि. २८९; प्रका. ८४; समु. ७३ अफि (स्वापि).

दिमुनिव्याख्याविपरीतं स्वकल्पितं न मेधातिथिगोविन्द-राजव्याख्यानमाद्रिये । * ममु.

(५) इति मनुवचने विद्वत्त्वमपि षट्कर्मनिरत-ब्राह्मणपरमेव । दवि. २८९

[मन्वर्थमुक्तावलीमतं खण्डयति] तत्र यद्यपि नारदवाक्ये सर्वेषामिति षष्ठ्यन्तादुपस्थितेषु स्वामिषु ब्राह्मणादृते इत्यनेन ब्राह्मणस्वामिकस्य निधेः राजगामित्वं प्रतिषिध्यते, न तु ब्राह्मणाधिगतस्य याज्ञवल्क्यवाक्ये च ब्राह्मणस्य सर्वप्रभुत्वश्रुतिरर्थवादमात्रं सर्वस्व ब्राह्मणस्येदमित्यादिवत् ।

अन्यथा बहुविरोधोऽतिप्रसङ्गश्च स्यादतो न तदभिधानवैफल्यापत्तेरपि परनिधिपरत्व कल्प्यते ।

तथापि राजा लब्ध्वेत्यत्र निधिपदस्य परनिधिपरत्वध्रौव्यादादद्यादित्यत्रापि तस्यैवान्वयत उपस्थितत्वात् । स च ब्राह्मणस्वामिकोऽपि यदि तत्त्वेन न निश्चीयते तदा तं राजा हरेदेव । अन्यथा अनध्यवसायेनापारिग्रहे निधिग्राहकानेकवचनवैफल्यात् ।

अथ यदि निधिपान्नलिखनाद्वा दैवज्ञप्रश्नादेर्वा तत्तथावधियते तदा राजापि न हरेत् । ब्राह्मणादृते इति नारदवचनात् । तस्मादेनं प्राप्य ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ब्रह्मस्वं ब्राह्मणो नयेदिति संभूयसमुत्थानप्रकरणीयबृहस्पतिवचनसवादात् ततः सजातिरित्यनपत्यघनप्रकरणीयनारदवचनस्वरसाच्च ।

नन्वेवं परस्वादानं ब्राह्मणस्य स्यादिति चेत् न अस्मादेव वचनात् परकीयेऽपि निधौ तस्य स्वत्वावगमात् । 'स्वामी रिक्थक्रयविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति गौतमस्मरणाच्च । अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति निबन्धेषु व्याख्यानात् । दवि. २९०

ब्राह्मणस्तु निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥ यं तु पश्येन्निति राजा पुराणं निहितं क्षितौ । तस्माद्द्विजेभ्यो दत्त्वाऽर्धमर्धं क्रोशे प्रवेशयेत् ॥

* मच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७ इत्यस्योपरिष्टात् प्रक्षिप्तलोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।३८; अफ. २।३४ चं तु (यत्र)

(१) यो राज्ञा स्वयं निधिरधिगच्छस्तामिधेरयं ब्राह्मणेभ्यो दाननियमो राज्ञः । कोशशब्देन वित्तसंचय-स्थानमुच्यते । पुराणं निहितं क्षिताविति निधिरूपानु-वादः । मेधा.

(२) यं पुनः चिरन्तनमस्वामिक भूमिप्रक्षितं निधि-रुमेत तस्मादर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अर्धमात्मनोऽर्थागार-प्रवेशयेत् । + गोरा.

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।
अर्धभाप्रक्षणाद्वाजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥

(१) अन्येनापि दृष्टस्य निधे राज्ञा भागः पूर्वोक्तो ग्रहीतव्य इत्यस्य विधेरर्थवादोऽयं निधीना हि पुराणाना-मिति । धातूनामेव च क्षितावयं त्वप्राप्तविधिः । सुवर्ण-रूप्यादि बीजम् । मृदः सिन्दूरकालाञ्जनाद्याश्च धातवः । सुवर्णाद्याकरभूमिर्यः खनाति यो वा पर्वतादिषु गैरि-कादिधातूनुपजीवति तेनापि पूर्ववद्राज्ञे भागो दातव्यः । अर्धभागिति अर्धशब्दोऽशमात्रवचनः समासनिदेशात् । यथा ग्रामार्धो नगरार्धमिति । नपुसकलिङ्गस्तु समप्रवि-भागः । इह तु समासे लिङ्गविशेषप्रतिपत्त्यभावात्पूर्वस्य चशब्दवशात् षड्दशद्वादशादेर्भागस्य प्रकृतत्वात्तद्वचनो विज्ञायते । अर्धं भजत एकदेशं गृह्णातीत्यर्थः । अत्र हेतुः रक्षणादिति । यद्यपि क्षितौ निहितस्य केनचिदज्ञा-नान्न राजकीयरक्षोपयुज्यते, तथापि तस्य बलवताऽपहारः-समान्यते अतोऽस्त्येव रक्षायाम् अर्थवत्त्वम् । एतदर्थ-मेवाह । भूमेरधिपतिर्हि सः । प्रसुरसौ भूमेस्तदीयायाश्च सुवो यल्लब्धं तत्र युक्तं तस्य भागादानम् । × मेधा.

(२) चिरन्तनाना निधीनामस्वामिकाना अन्येनापि

+ मवि., स्मृच., मसु., मच., नन्द. गोरावद ।

× नन्द. मेधावद ।

प्रवे (निवे); स्मृच. १३४ धर्म (धं शेष) शेषं अपवद ; विर. ६४५ यं तु (यत्तु) प्रवे (निवे); मपा. २२६, सेतु. २९३ यं तु (यस्तु) णं नि (णनि) प्रवे (निवे); प्रका. ८४ स्मृचवद ; ससु. ७३ तस्माद् (तस्य) प्रवे (निवे).

(१) मस्मृ. ८।३९; मेधा. नां तु (नां हि), स्मृच. १३४ मेधावद ; विर. ६४५ मेव च क्षितौ (माकरस्यन्व) अर्ध... द्राजा (रक्षणादर्धमात्राजा); मच. मेधावद ; सेतु. २९३ निधीनां तु (निधानानां) शेषं विरवद ; प्रका. ८४ मेधावद ; ससु. ७३ मेधावद ; नन्द. मेधावद.

लब्धाना भूमिगताना च सुवर्णानां अर्धहरो राज्ञा यस्माद्रक्षणादसौ भूमिस्वामीति । गोरा.

(३) धातूना हेमादीनामाकरस्थाना चकाराद्रत्ना-ना च । रक्षणादिति भूमेरधिपतिरिति च हेतुद्वयम् । मवि.

(४) तत् उक्तलक्षणब्राह्मणाधिगतास्मर्यमाणस्वामिक-निधिविषय, 'पुराणानामित्यभिधानात् । यत्तु वसिष्ठे-नोक्तम्— 'अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्वरेदधिभेन्ने षष्ठमंश प्रदाय' इति (वस्मृ. ३।१४) । तदुक्तलक्षणरहिताधिगन्तृविषयम् । स्मृच. १३४

(५) निधीना पुरातनानामस्वकीयाना विद्वद्ब्राह्मणे-तरलब्धाना सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानाना चार्धहरो राज्ञा । यस्मादसौ रक्षति भूमेश्च प्रभुः । + मसु. धने चौरहृते व्यवस्था

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।

राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥

(१) चौरैः यन्नीत किञ्चिद्धनं तद्राजा प्रत्याहृत्य नात्मन्युपयुञ्जीत । किं तर्हि य एव मुषितास्तेभ्य एव प्रतिपादयितव्यम् । सर्वग्रहणेन च चण्डालेभ्योऽपि देयमिति । 'चौराहृतम्' इत्यन्यस्मिन्पाठे चौरैः समाहृतमिति विग्रह्य साधनं कृतेति समासः । पाठान्तरे चौरहृतमिति तृतीयेति योगविभागात्पूर्ववद्वा समासः । अयं त्वत्रार्थो, यच्चौरैः हृतमशक्यप्रत्यान-यनं तद्राजा स्वकोशाहातव्यम् । उत्तरश्लोकार्ध एवं योजनीयः । राजा तदुपयुञ्जान इति । अनेकार्थ-त्वाद्वातूनामुपपूर्वो युजिर्लक्षणया वाऽप्रतिपादन एव द्रष्टव्यः । यो ह्यन्यस्मै प्राप्तकालं धनं न ददाति स्वप्रयोजनेषु विनियुङ्क्ते तेन तदीयमेव तदुपयुक्तं भव-तीति युक्तमुच्यते । राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषं पापम् । * मेधा.

+ मच. मसुवद । अर्धशब्दो मेधावद ।

* गोरा. मेधावद ।

(१) मस्मृ. ८।४०, मेधा. चौराहृतं इति, चौरहृतं इति पाठः; मिता. २।३६ चौरैर्हृतं (चौरहृतं); अप. २।३६ मितावद ; वीमि. २।३६; व्यस. ८८ युजा (युजा) चित्ता. ५६७ व्यसवद ; ससु. १५२; नन्द. मितावद ; माच. मितावद.

(२) यच्चौरैर्हृतं लोकानां धनं तद्राज्ञा चौरैर्म्यश्चा-
हृतं धनं तेभ्यो देयम् । यस्मात् राजा स्वीकुर्वन् चौरस्य
यावत्पापं तावत्प्राप्नोति । +गोरा.

(३) यद्धनं चौरैर्लोकानामपहृतं तद्राज्ञा चौरैर्म्य
आहृत्य धनस्वामिभ्यो देयम् । तद्धनं राजा स्वयमुप-
युञ्जानश्चौरस्य पापं प्राप्नोति । -ममु.

याज्ञवल्क्यः

प्रनष्टस्वामिकधनव्यवस्था

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन्न चेद्द्विज्ञैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥

(१) यस्माच्च राजा व्यवहारविधावग्नो दण्ड-
धरः, तस्मात्—‘प्रनष्टाधिगत देय नृपेण धनिने धनम् ।
विभावयेन्न चेद्द्विज्ञैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥’ कस्यचित्
प्रनष्टं यदि राज्ञान्येन वाधिगत लब्धं तद् यदि धनिना
प्राप्यते । ततः, किं तत्, कियत्संख्यं चेत्येवं पृष्ट्वावि-
संवादकस्यान्विष्यार्पणीयम् । न चेदेवं विभावयेत् तत्समं
दण्ड्यः । विश्व. २।३५

(२) परावर्त्य व्यवहारमुक्त्वा इदानीं परावर्त्य
द्रव्यमाह— प्रनष्टाधिगतमिति । प्रनष्ट हिरण्यादि शौल्कि-
कस्थानपालादिभिरधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्राज्ञा धनिने
दातव्यम् । यदि धनी रूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैर्भावयति ।
यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्यः । असत्यवादि-
त्वात् । अधिगतस्य स्वत्वनिमित्तत्वात्स्वत्वे प्राप्ते तत्परा-
ञ्चित्तरनेनेक्ता । अत्र च कालावधिं वक्ष्यति—‘शौल्कि-
कस्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाकसंवत्सरात्स्वामी
हरेत् परतो नृपः ॥’ इति । मनुना पुनः संवत्सत्रयमव-
धित्वेन निर्दिष्टम्—‘प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा त्र्यब्दं
निघापयेत् । अर्वाकच्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥’
इति । तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि
‘संवत्सरादर्वाक् स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् ।
यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा षड्भागं रक्षण-

+ नन्द. गोरावत् ।

÷ सवि., मच., मच. मसुवत् ।

(१) यास्य. २।३३; अपु. २५३।६१-२ दण्ड (दातु) ;
विश्व. २।३५; मिता.; अप.; गौमि. १०।३७; स्युच.
१३३ पू.; धंवि. २७२; सवि. ४९० देयं (द्रव्यं); धीमि.;
विता. ५६३; प्रका. ८४ पू.; समु. ७२.

मूल्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह— ‘ आद-
दीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्दृपः । दशमं द्वादशं
वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥’ इति । तत्र प्रथमे वर्षे
कृत्स्नमेव दद्यात्, द्वितीये द्वादशं भाग, तृतीये दशम,
चतुर्थादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य
चतुर्थोऽशोऽधिगन्त्रे दातव्यः । स्वाम्यनागमे तु कृत्स्नस्य
धनस्य चतुर्थमंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृह्णीयात् ।
तथाह गौतमः—‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राज्ञा
रक्ष्यमूर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थोऽशो राज्ञः शेषम्’ इति । अत्र
संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम् । ‘राजा त्र्यब्दं निघाप-
येत्’ इति स्मरणात्—‘हरेत् परतो नृपः’ इत्येतदपि
स्वामिन्यनागते त्र्यब्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञापणम् ।
ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययीभूतेऽपि द्रव्ये राजा
स्वाशमवतार्य तत्समं दद्यात् । एतच्च हिरण्यादिविषयम् ।
गवादिविषये वक्ष्यति—‘पणानेकशफे दद्यात्’ इत्यादिना ।
मिता.

(३) न चेद्विभावयति तदा स्तेयप्रवृत्तत्वात्प्रनष्टद्रव्य-
समेन धनेन दण्डनीयः । +अप.

(४) ‘व्यवहारान्न यः पश्ये’दित्युक्तं तत्र न केवल-
मुक्तलक्षण एव व्यवहारो द्रष्टव्यः, किन्तु प्रतिवादिशून्यो-
ऽपि साक्ष्यादिनिबन्धननिर्णयफलकतया पराजयनिबन्धन-
दण्डग्रहणफलकतया च व्यवहारप्रतिरूपकः सदित्यमान-
स्वत्वनिध्यादौ ममायमिति प्रतिज्ञातत्साधकप्रमाण-
निर्देशरूपोऽपि तथेत्यभिप्रेत्य निध्यादौ व्यवस्थामाह
चतुर्भिः—‘प्रनष्टाधिगतमिति । निधिस्तावत्पूर्वनिखातं
चिरप्रतिष्ठं धनम् । तच्च स्वस्वपित्रादिनिहितपरनिहित-
भेदाद्द्विधा । तत्राद्यं प्रनष्टमथाऽधिगतं धनिना
राजपुरुषादिना धनं निधिरूपं वा धनिने ममेद
धनमिति ब्रुवते नृपेण देयं चेत् लिङ्गैः प्रमाणैस्तद्धनं
विभावयेत् स्वीयतया प्रमापयेत् । न चेद्विभावयेत्तदा
विवादविषयीभूतनिधिसमं दण्डं तादृगन्ताभिधानापरा-
धेनार्हति । धीमि.

• हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवर्ति पणान् ॥

+ शेषं विश्ववत् ।

(१) यास्य. २।१७२; अपु. २५७।२३; विश्व.

(१) यतश्चैतदेवं अतः— 'हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं पर-
हस्तादवाप्नुयात् । अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिं
पणान् ॥' स्पष्टार्थः श्लोकः । विश्व. २।१७६

(२) तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह— हृतमिति । हृतं
प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यं अनेन मदीयं द्रव्यमप-
हृतमिति नृपस्यानिवेशैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ
षडुत्तराजवति पणान् दण्डनीयः । तस्करप्रच्छादकत्वेन
दुष्टत्वात् । *मिता.

(३) अव्यवस्थाया मूलधनानुसारेण वृद्धिक्षयौ ।
व्यवस्थाया तु व्यवस्थानुसारेणैव तावित्यर्थः । विचि. ४५

(४) अस्वामिनो विक्रेतुस्तत्तत्काशात् क्रेतुश्च प्रच्छा-
देन स्वामिनो दण्डमाह—हृतमिति । तुशब्देन निवेदने
दण्डं व्यवच्छिन्नमिति । वीमि.

शौलिककैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।

अर्वाकसंवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥

(१) अर्वाकं संवत्सरात् स्वामी गृह्णीयात् । परतो
नृपतिर्गृह्णीयात् । विश्व. २।१७७

(२) राजपुरुषानीतं प्रत्याह— शौलिककैरिति ।
यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्ट-
मपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा संवत्सरादर्वाकं
प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं पुनः संवत्स-

* अप., स्मृच., विर., पमा, दवि., व्यप्र., विता.
मितावत् ।

२।१७६; मिता.; अप.; व्यक. १३८; स्मृच. २१३;
विर. ११०; पमा. २९१, विचि. ४४; व्यनि. २७६,
स्मृचि. १७; दवि. ३२९; नृप्र. १७१, सवि. ४९५
(=); वीमि; व्यप्र. २९२, विता. ५७४; राकौ. ४६८,
सेतु. १४०; समु. १०४.

(१) यास्मृ. २।१७३; अपु. २५७।२४ शौलिक
(शौलिक) हरेत् (लभते), विश्व. २।१७७ हरेत् (लभेत),
मिता. २।३३, १७३; अप.; व्यक. ११८; स्मृच. १३३;
विर. ३४६; विचि. १४८ हरेत् (हरेत्तु); सवि. ४९०
पूर्वार्धे (शौलिके स्थानपाले वा निष्ठापहृतमाहृतम्) त पर
(त्पर); वीमि; व्यप्र. २९७; व्यम. ८७; विता.
५६३ त पर (त्पर), राकौ. ४६८ हरेत् (उद्धरेत्);
सेतु. २५१ विचिवत्; प्रका. ८४; समु. ७२; विव्य. ५३
विचिवत्.

व्य. कां. २४६

राद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतं च द्रव्यं जनसमूहेषु-
द्वेष्य यावत्संवत्सरं राजा रक्षणीयम् । यथाह गौतमः—
'प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रनृयुर्विख्यातं संवत्सरं
राजा रक्ष्यम्' इति । यत्पुनर्मनुना विध्यन्तरमुक्तम्—
'प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निघापयेत् । अर्वाकं
त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥' इति तत् श्रुत-
वृत्तसपन्नब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तषड्भागादिग्रहणं
च तेनैवोक्तम्—'आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतात्
नृपः । देशं द्वादश वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥'
इति (मस्मृ. ८।३३) । तृतीयद्वितीयप्रथमसंवत्सरेषु
यथाक्रमं षष्ठादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं
चैतत्पुरस्तात् । + मिता.

(३) प्रनष्टाधिगतं संवत्सरादर्वागेव ग्रहीतुम-
र्हतीत्याह याज्ञवल्क्यः—शौलिककैरिति । स्मृच. १३३

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥

(१) पारितोषिकान् राज्ञे—'पणानेकशफे दद्याच्चतुरः
पञ्च मानुषे । महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥'
विश्व. २।१७८

(२) मनुकषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषेऽपवाद-
माह—पणानेकशफे दद्यादिति । एकशफे अश्वदौ
प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः
पणान् दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च
पणान् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ
पणौ अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादम् । दद्यादिति
सर्वत्रानुषज्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं
पादमिति वीप्साबलात्प्रत्येकं संबन्धोऽवगम्यते ।

× मिता.

+ अप., वीमि. मितावत् ।

× स्मृतिचन्द्रिकाया मिताक्षराऽपरार्कानुवादः । वीमि.
मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१७४; अपु. २५७।२५; विश्व.
२।१७८; मिता.; अप.; व्यक. ११८; स्मृच. १३३;
विर. ३४६; दवि. २७४ गवा द्वौ (गवादौ); नृप्र. १७४;
वीमि.; व्यम. ८७, राकौ. ४६९; सेतु. २५२ मानुषे
(मांशके); प्रका. ८४; समु. ७२-३.

(३) द्रव्यविशेष प्रति यावदधिगमे देयं तदाह—
पणानिति । एतच्च प्रतिव्यक्ति देयम् । न तु प्रतिजाति ।

× अप.

निधिव्यवस्था

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्धं

द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

(१) यत्तत्सन्नस्वामिक निध्यादिकं तत्र का कथा ।
उच्यते—राजा लब्ध्वा निधिं दद्यादिति । स सर्वस्य
प्रभुरित्यनेन प्रतिग्रहाद्यभावेऽपि स्वत्वसंबन्धोऽस्तीति
ज्ञापयति ।

* विश्व. २।३६

(२) रथ्याशुल्कशालादिनिपतितस्य सुवर्णादेर्नष्टस्या-
धिगमे विधिमुक्त्वा अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुव-
र्णादेर्निधिशब्दाच्चस्याधिगमे विधिमाह— राजेति ।
उक्तलक्षण निधिं राजा लब्ध्वा अर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा
शेष कोशे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्य-
यनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्वमेव
गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । मिता.

इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥

(१) इतरेण ब्राह्मणेनैवानभिरूपेत्यर्थः । गौतमीयं
त्वब्राह्मणविषयं 'निध्यधिगमो राजधनम्' इति । यावान्
निध्यधिगमः स सर्वो राजधनमित्यर्थः । तथा च

× शेषं मितावत् ।

* अप., वीमि., विश्ववत् ।

(१) यास्मृ. २।३४; विश्व. २।३६; मिता.; अप.;
मसु. ८।३७; विर. ६४३-४; ब्यनि. ५३३ निधिं (निधीन्);
द्वि. २८९; दात. १८३; वीमि.; ब्यम. ८८; विता.
५६४ लब्ध्वा निधिं (लब्धनिधिः); सेतु. २९२; समु.
७३; विच. ९७.

(२) यास्मृ. २।३५; विश्व. २।३७ स्त द (स्तद्);
मिता.; अप.; स्मृच. १३४ माहरेत् (मासुयात्); विर.
६४४ ज्ञातो (ज्ञातं) शेषं विश्ववत्; ब्यनि. ५३३ दाप्यस्तं
(राजस्तद्); द्वि. २८७ पू.: २९२ उक्त.; दात. १८३;
मसु. ८।३९ अनि (अना); वीमि.; ब्यम. ८८ ज्ञातो
(ज्ञानो), विता. ५६४; सेतु. २९२ पू.; प्रका. ८४
स्मृचवत्, पू.; समु. ७३; विच. ९७

'न ब्राह्मणस्यानभिरूपस्य' इत्युक्त्वाह— 'अब्राह्मणोऽ-
प्याख्याता षष्ठं लभेतेत्येके' इति । अनाख्याय तु गृह्णन्
ब्राह्मणोऽपि सर्वमादाय शक्त्यनुरूपेण दण्ड्यः स्यात् ।
विद्वान्स्तु 'स सर्वस्य प्रभुरिति' वचनादनाख्यायापि
गृह्णन् न दोषभागित्यर्थः । विश्व. २।३७

(२) इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेन अविद्व-
द्ब्राह्मणश्चात्रियादिना निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमधिगन्त्रे
दत्त्वा शेष निधिं स्वयमाहरेत् । यथाह वसिष्ठः—'अप्रज्ञा-
यमान वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्धरेत् षष्ठमगमधिगन्त्रे
दद्यात्' इति । गौतमोऽपि—'निध्यधिगमो राजधनं
भवति, न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य, अब्राह्मणोऽप्याख्याता
षष्ठमश लभेतेत्येके' इति । अनिवेदित इति कर्तरि
निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञेऽप्यनिवेदित-
विज्ञातः, यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान्
विज्ञातश्च राज्ञा स सर्वं निधिं दाप्यो दण्डं च शक्त्य-
पेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्यागत्य रूसख्यादिभिः
स्वत्व भावयति तदा तस्म राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं
द्वादशं वाशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः—'ममायमिति
यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः । तस्याददीत षड्भागं
राजा द्वादशमेव वा ॥' इति (मसु. ८।३५) । अंश-
विकल्पस्तु वर्णक्रमाद्यपेक्षया वेदितव्यः । + मिता.

धने चौरहते व्यवस्था

'देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।

अददद्धि समाप्नोति किस्त्रिषं यस्य तस्य तत् ॥

(१) यतश्च निध्यादिष्वस्वामिकेषु राज्ञः प्रभुत्वं,
तत एव च— 'देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जनपदाय तु ।'
कस्मात् । यस्माद्— 'अददद्धि समाप्नोति किस्त्रिषं तस्य
यस्य तत् ।' पालकत्वेन हि राजगामिता निध्यादेः ।
पालकश्चेत् किमिति परकीयं चोरादिहृतं न प्रयच्छेदित्य-
भिप्रायः । जनपदग्रहणं सर्वार्थम् । न ब्राह्मणायैवेत्यर्थः ।

+ अप., वीमि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।३६; अपु. २५३।६२ जान (जन);
विश्व. २।३८ जान (जन) यस्य तस्य (तस्य यस्य);
मिता.; अप. विश्ववत्; ब्यनि. ५३२ अपुवत्, पू, नारदः;
द्वि. ८५ तु (च) दद्धि (दत् स) यस्य तस्य (तस्य
यस्य); वीमि.; विता. ५६७ अद (आद) यस्य तस्य (तस्य
यस्य); समु. १५२.

तथा च बृहस्पतिः—‘चौरापहृतं तु सर्वेभ्योऽन्विष्यार्पणीयं
अलामे स्वकोशाद् वा, अददचोरकिल्बिषी स्यात्’
इत्यादि । विश्व. २।३८

(२) चौरहृत प्रत्याह—देयमिति । चौरैर्हृतं द्रव्यं
चौरैभ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत्
द्रव्यं तस्मै राज्ञा दातव्यम् । हि यस्मात् अददत् अप्र
यच्छन् यस्य तदपहृतं द्रव्यं तस्य किल्बिषमाप्नोति ।
तस्य चोरस्य च । यथाह मनुः—‘दातव्य सर्ववर्णैभ्यो
राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् । राजा तद्रूपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति
किल्बिषम् ॥’ इति । यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुप-
भुङ्क्ते तदा चौरस्य किल्बिषमाप्नोति । अथ चौरहृतमु-
पेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय
यतमानोऽपि न शक्नुयादाहर्तुं तदा तावद्धन स्वकोशाद्-
द्यात् । यथाह गौतमः—‘चौरहृतमवजित्य यथास्थानं
गमयेत्कोशाद्वा दद्यात्’ इति । कृष्णद्वैपायनोऽपि—‘प्रत्या-
हर्तुं न शक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि । स्वकोशात्तद्धि देयं
स्यादद्यकेन महीक्षिता ॥’ इति । + मिता.

नारदः

निधिव्यवस्था

परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरोन्निधिम् ।

राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥

परेण निहितं निधिं यो लभेत स राज्ञे ढीकयेत् ।

अत्र हेतुमाह—अस्वामिकं राजगामि यतः सर्वं तस्मात्
तस्योपहरेद् ब्राह्मणवर्जम् । तेन यल्लभं तदात्मन एव ।
इतरो यद् राजा लुभो ददाति तदेव लभत इति ।

नामा. ८।६ (पृ. १०७)

ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।

तेन दत्तं च भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥

+ अप., वीभि. मितावत् ।

(१) नासं. ८।६; नास्मृ. १०।६; मसु. ८।३७ राजन्यु
(राजा ह्य); विर. ६४३; मपा. २२६ राजन्यु (राजैवो);
दीक ३४-५, द्वि. २८९ : २९२ पू ; नृप्र. १७४
परेण निहित (विरेण विहितं); सेतु. २९२ लब्ध्वा (दृष्ट्वा).

(२) नासं. ८।७, नास्मृ. १०।७; विर ६४३ राज्ञे
निवे (राजनि वे) च (तु) वेदयन् (वेदने); मपा. २२७
च (तु); दीक. ३५ मपावत्; द्वि. २९२ च (तु)

ब्राह्मणोऽपि लब्ध्वा निधिं राज्ञे निवेदयेत् अयं मया
लब्ध इति । तेनानुज्ञातो भुञ्जीत, अन्यथा चोरः स्यात् ।
नामा. ८।७ (पृ. १०७)

प्रनष्टस्वामिकधनव्यवस्था

अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।

राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते * ॥

अस्वामिकं प्रमीतस्वामिकमदायादं दायदादिः कथं
हरशून्यम् । अत्र च एकाब्दव्यब्ददशाब्दानां शङ्कित-
दूरदूरतरदूरतमाद्यवस्थितदायादागमनापेक्षया व्यवस्था
कार्या । विर. ११७

स्वसप्त्यर्थं तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत् ।

गृहीयात्तत्र तं शुद्धमशुद्धं स्यात्ततोऽन्यथा ॥

आत्मीयमप्यर्थं नष्टमित्यवधोषितं पुनर्लभेत चेत्
तथैव राज्ञे निवेदयेत् । अनुज्ञातं तच्छुद्धं भवति,
अशुद्धमन्यथा स्यात् । नामा. ८।८ (पृ. १०७)

धने चोरहृते व्यवस्था

स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात् स्वकाद् धनात् ।
उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मादर्थान्च हीयते × ॥

बृहस्पतिः

प्रनष्टस्वामिकधनव्यवस्था

राजाददीत षड्भागं नवमं द्वादशं तथा ।

शूद्रविद्वक्षत्रजातीनां विप्राद्गृहीतं विंशकम् ॥

* स्थलादिनिर्देशः सभूयससु.थानप्रकरणे (पृ. ७८२)
दृष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १७५७)
दृष्टव्यः ।

वेदयन् (वेदने) उक्तः; नृप्र. १७४ क्षिप्रं राज्ञे (क्षत्रियाय) पृ. ;
सेतु. २९२ ददिवत्.

(१) नासं. ८।८ शुद्धं स्यात् (शुद्धः स्याद्); नास्मृ.
१०।८; विर. ६४२ तत्र तं (तु ततः); नृप्र. १७४ उक्त-
राधे (गृह्णन् शुद्धोऽप्यशुद्धं स्यात्ततो दण्ड्यस्तु नान्यथा) उक्तः;
सेतु. २९१ लब्ध्वा राज्ञे (लब्धं राक्षि) तत्र तं (तु ततः)
शेषं नासवत्.

(२) व्यक. १४०; विर. ११६; विचि. ४७ द्वादशं
(दशमं); व्यनि. २८१ जातीनां (जातानां); बाल.
२।१७३; सेतु. १४३; मसु. ७२ व्यनिवत्; विच्य. ३५
नारदः.

त्र्यब्दादूर्ध्वं तु नागच्छेद्यत्र स्वामी कथञ्चन ।
तदा गृह्णीत तद्राजा ब्रह्मस्वं ब्राह्मणान् श्रयेत् ॥

ब्राह्मणान् श्रयेत् अन्यब्राह्मणेभ्योऽर्पयेदित्यर्थः ।

विर. ११६

चोरापहृतं तु सर्वेभ्योऽन्विष्यार्पणीयं अलाभे
स्वकोशाद्वा, अददच्चोरकिल्बिषी स्यात् ।

व्यासः

धने चोरहते व्यवस्था

प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि ।

स्वकोशात्तद्वि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता * ॥

उशना

निधिव्यवस्था

विद्याभिजनयुक्तान् पूर्वदृष्टप्रमाणान्वृद्धान्निधि-
पालने नियुञ्ज्यात् ।

* स्थलादिनिर्देशः स्तेयप्रकरणे (पृ. १७६५) द्रष्टव्यः ।

(१) व्यक. १४० अत्र (तत्र); विर. ११६; विचि.

४८ त्र्यब्दा (अब्दा) ब्राह्मणान् (ब्राह्मण), व्यनि. २८२
विचिवद; बाल. २।१७३ व्यक्त्वद; सेतु. १४३ ब्राह्मणान्
(ब्राह्मण); समु. ७२ विचिवद; विव्य. ३५ विचिवद,
नारदः.

(२) विश्व. २।३८.

(३) मभा. १०।३६.

अग्निपुराणम्

निधिव्यवस्था

कोषे प्रवेशयेदर्धं नित्यं चार्धं द्विजे ददेत् ।
निधिं द्विजोत्तमः प्राप्य गृह्णीयात्सकलं तथा ॥
चतुर्थमष्टमं भागं तथा षोडशमं (कं) द्विजः ।
वर्णक्रमेण दद्याच्च निधिं पात्रे तु धर्मतः ॥

प्रनष्टस्वामिकथनव्यवस्था

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः सुवित्तस्यांशमष्टमम् ।
प्रनष्टस्वामिकमृकथं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ॥
अर्वाकत्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ।
ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽर्थयुक्तो यथाविधि ॥
संपाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥

बालानाथधनव्यवस्था

बालदायादिकमृकथं तावद्राजाऽनुपालयेत् ।
यावत्स्यात्स समावृत्तो यावद्वाऽतीतशैशवः ॥
बालपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥
जीवन्तीनां तु तासां ये संहरेयुश्च बान्धवाः ।
तान् शिष्याञ्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

धने चोरहते व्यवस्था

सामान्यतो हृतं चौरैस्तद्वै दद्यात्स्वयं नृपः ।
चौररक्षाधिकारिभ्यो राजाऽपि हृतमाप्नुयात् ॥
अहते यो हृतं ब्रूयान्निःसार्यो दण्ड्य एव सः ।
न तद्राज्ञा प्रदातव्यं गृहे यद्गृहगौर्हृतम् ॥

(१) अणु. २२३।१४-२३.

परिशिष्टम्

व्यवहारस्वरूपम्

गौतमः

व्यवहारविभागाः

द्विरुत्थानो द्विगतिः * ।

व्यवहार इत्यनुषज्यते । तत्र निबन्धनकारेण ऋणादानादिदायविभागान्ताना देयनिबन्धनता साहसादिपञ्चकस्य दण्डनिबन्धनत्वमिति द्विरुत्थानतेत्यर्थ इति । यद्यपि मन्वादिभिः—‘तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । समूय च समुत्थानं दत्तस्थानपकर्म च ॥ वेतनस्यैव चादान सविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयौ विवादः स्वामिपालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं च साहस चैव स्त्रीसग्रहणमेव च ॥ स्त्रीपुंघमौ विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारे विदुर्बुधाः ॥’ इत्येवमुक्तप्रकारेण क्रमिकाणि व्यवहारपदान्युक्तानि । अत्र वाक्पारुष्य दण्डपारुष्य-स्त्रीसंग्रहणानन्तरं दायविभागः क्रमिकः, निबन्धनकारेण तु—त्रयोदशविवादपदं दाय इत्युक्तम् । उभयोर्महान् विरोधः । स

* अस्मिन् प्रकारे पूर्व (पृ. १) प्तद्वचनं समुद्धृतमपि तत्र टीकायाः सपूर्णतयाऽनुद्धारादत्र पुनरुद्धृतम् ।

(१) सवि. ४५०.

परिह्रियते, तथोक्त नारदेन—‘ऋणादानं ह्युपनिधिः समूयोत्थानमेव च । दत्तस्य पुनरादानं अशुश्रूपाऽभ्युपेत्य च ॥ वेतनस्थानपकर्म तथैवास्वामिविक्रयः । विक्रीयासंप्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥ समयस्थानपकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धो दायमागोऽय साहसम् ॥ वाक्पारुष्य तथा प्रोक्त दण्डपारुष्यमेव च । द्यूतं प्रकीर्णकं चैव..... ॥’ इति नारदवचनानुसारिनिबन्धनकारवचनम् । अतश्च तद्व्याख्येयस्यापि गौतमसूत्रस्य नारदवचनानुसारित्वमेव । एतदनुसारेणैवास्माभिरुच्युक्ता विवादपदाना सगतिः । अतश्च ऋणादानादिदायविभागान्ताना देयनिबन्धनत्वेन प्रतिपादनं साहसादिपञ्चकस्य दण्डनिबन्धनत्वमिति सूचयितुं ‘अथ साहसमि’त्यथशब्दः प्रयुक्तः । अतश्च देयप्रतिपादनानन्तरं दण्डप्रतिपादनस्यावसर इति सगतिः । अत्रापि वाक्पारुष्यदण्डपारुष्याणां परस्पर भेदाभावेऽपि दण्डाल्पत्वमहत्त्वार्थे पृथगग्रहणम् । अतश्च प्रकरणत्रयस्यापि संगतिरुक्तैव । अनेन विज्ञानयोगिना यदुक्तं विवादपदानां परस्परं संगतिर्नास्तीति, तत्परास्त वेदितव्यम् ।

सवि. ४५०—५१

सभा

—

महाभारतम्

सत्यै. सत्यमेव वक्तव्यम्

सभां प्रपद्यते ह्यार्तः प्रज्वलन्निव हव्यवाद् ।
तं वै सत्येन धर्मेण सभ्याः प्रशमयन्त्युत ॥
धर्मप्रश्नमतो ब्रूयादार्थः सत्येन मानवः ।
विब्रूयुस्तत्र तं प्रश्नं कामक्रोधबलातिगाः ॥
यो हि प्रश्नं न विब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः ।
अनृते या फलावाप्तिस्तस्याः सोऽर्धं समश्नुते ॥

(१) भा. २।६।६०, ६१, ६२, ७७-८०.

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपपद्यते ।
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥
अर्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु ।
पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥
अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥
वितथं तु वदेयुर्ये धर्मं प्रल्हादं पृच्छते ।
इष्टापूर्तं च ते व्रन्ति सप्त सप्त परावरात् ॥

साक्षी

महाभारतम्

वृषासाक्ष्यनिन्दा । साक्षिणां सत्यवचनापवादविषयः ।

पृष्ठो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत् ।

स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये

धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥

पृष्ठं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा

वदन्ति मिथ्योपहितं नरेन्द्र ।

एकार्थतायां तु समाहितायां

मिथ्या वदन्तमनृतं हिनस्ति ॥

जानन्नविज्जुवन्नश्रान्कामाक्रोधाद्भयात्तथा ।

सहस्रं वारुणान् पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥

साक्षी वा विज्जुवन्साक्ष्यं गोकर्णशिथिलश्चरन् ।

सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥

तस्य संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।

तस्मात्सत्यं तु वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ॥

(१) भा. (भाष्ठा.) १।७।३.

(२) भा. (भाष्ठा.) १।६।२९.

(३) भा. (भाष्ठा.) १।७।१६, १७.

(४) भा. २।६।७४-८५.

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपपद्यते ।

न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥

अर्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु ।

पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥

अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ॥

वितथं तु वदेयुर्ये धर्मं प्रल्हाद पृच्छते ।

इष्टापूर्तं च ते घ्नन्ति सप्त सप्त परावरान् ॥

हृतस्वस्य हि यद्दुःखं हतपुत्रस्य चैव यत् ।

ऋणिनः प्रति यच्चैव स्वार्थाद्भ्रष्टस्य चैव यत् ॥

स्त्रियाः पत्या विहीनाया राज्ञा प्रस्तस्य चैव यत् ।

अपुत्रायाश्च यद्दुःखं व्याघ्राघ्रातस्य चैव यत् ॥

अध्युढायाश्च यद्दुःखं साक्षिभिर्विहतस्य च ।

एतानि वै समान्याहुर्दुःखानि त्रिदिवेश्वराः ॥

तानि सर्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन् ॥

साक्षिलक्षणम्

समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाच्चेति धारणात् ।

तस्मात्सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥

कुलीनस्त्रियः सभायां न नेयाः

धर्म्या स्त्रियं सभां पूर्वं न नयन्तीति नः श्रुतम् ।

स नष्टः कौरवे येषु पूर्वो धर्मः सनातनः ॥

अग्निपुराणम्

कौटसाक्ष्यदण्डः

^२ कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णांश्च प्रदापयेत् ।

विवासयेत् ब्राह्मणं तु भोज्यो (अन्यो) विधिर्न

हीरितः ॥

(१) भा. २।६।१९. (२) अष्ट. २२।७।७, ८.

दिव्यम्

महाभारतम्

अग्निविधिः

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा ।

(१) भा. (भाष्ठा.) १।५।२३.

साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥

धर्मं प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।

पृष्ठो यद्ब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥

(१) भा. (भाष्ठा.) १।७।२.

स्कन्दपुराणम्

शपथकोशधटविषाग्निगतसमापफालतन्दुलजलानि दिव्यानि
 एवंविधस्त्रसौ देवो भट्टादित्योऽत्र तिष्ठति ।
 भूयानतोऽपि बहुशः पापहा धर्मवर्धनः ॥
 दिव्यमष्टविधं चात्र सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
 पापानां चोपमुक्तं हि यथा पार्थ हलाहलम् ॥
 अर्जुन उवाच—
 दिव्यप्रकारमिच्छामि श्रोतुं चाहं मुनीश्वर ।
 कथं कार्याणि कानीह स्फुटं येः पुण्यपापकम् ॥
 नारद उवाच—
 शपथाः कोशधटकौ विषाग्नी तप्तमापकौ ।
 फालं च तन्दुलं चैव दिव्यान्यष्टौ विदुर्बुधाः ॥
 असाक्षिकेषु चार्थेषु मिथो विवदमानयोः ।
 राजद्रोहाभिशापेषु साहसेषु तथैव च ॥
 अविद्वस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनाभिलङ्घयेत् ।
 महर्षिभिश्च देवैश्च सत्यार्थाः शपथाः कृताः ॥
 जवनो नृपतिः क्षीणो मिथ्याशपथमाचरन् ।
 वसिष्ठाग्रे वर्षमध्ये सान्वयः किल भारत ॥
 अन्धः शत्रुगृहं गच्छेद्यो मिथ्याशपथांश्चरेत् ।
 रौरवस्य स्वयं द्वारमुद्घाटयति दुर्मतिः ॥
 मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।
 तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषाः ॥
 आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापौ हृदयं
 यमश्च ।
 अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मो हि जानाति
 नरस्य वृत्तम् ॥
 एवं तस्मादभिज्ञाय सत्यार्थशपथांश्चरेत् ।
 वृथा हि शपथान्कुर्वन्नेत्य चेह विनश्यति ॥
 इदं सत्यं वदामीति ब्रुवन् साक्षी भवान्यतः ।
 शुभाशुभफलं देहि शुचिः पादौ रवेः स्पृशेत् ॥
 अथ शास्त्रस्य विप्रोऽपि शस्त्रस्यापि च क्षत्रियः ।
 मां संपृशंस्तथा वैश्यः शूद्रः स्वगुरुमेव च ॥
 मातरं पितरं पूज्यं स्पृशेत्साधारणं त्विदम् ।
 कोशस्य रूपं पूर्वं ते व्याख्यातं पाण्डुनन्दन ॥

(१) स्कन्दपुर. (कौमारिकखण्ड) अध्यायः ४३, ४४.

विप्रवर्जं तथा कोशं वर्णिनां दापयेन्नुपः ।
 यो यो यद्देवताभक्तः पाययेत्तस्य तं नरम् ॥
 समभक्तं च देवानामादित्यस्यैव पाययेत् ।
 सर्वेषां चोद्भेदानां स्नापयेदायुधास्त्रकम् ॥
 स्नानोदकं वा संकल्पं गृहीत्वा पाययेन्नवम् ।
 त्रिसप्तरात्रमध्ये च फलं कोशस्य निर्दिशेत् ॥
 अतः परं महादिव्यविधानं शृणु यद्भवेत् ।
 संशयच्छेदि सर्वेषां धाष्टर्यात्तदिव्यमेव च ॥
 सशिरस्कं प्रदातव्यमिति ब्रह्मा पुराऽब्रवीत् ।
 महोभ्राणां च दातव्यमशिरस्कमपि स्फुटम् ॥
 साधूनां वर्णिनां राजा न शिरस्कं प्रदापयेत् ।
 न प्रवाते धटं देयं नोष्णकाले हुताशनम् ॥
 वर्णिनां च तथा फालं तन्दुलं मुखरोगिणाम् ॥
 कुष्ठपित्तार्दितानां च ब्राह्मणानां च नो विषम् ।
 तप्तमापकमर्हन्ति सर्वे धर्म्यं निरत्ययम् ॥
 न व्याधिमरके देशे शपथान्कोशमेव च ।
 दिव्यान्यासुरकैर्मन्त्रैः स्तम्भयन्तीह केचन ॥
 प्रतिघातविदस्तेषां योजयेद्धर्मवत्सलान् ।
 दिव्यानां स्तम्भकान् ज्ञात्वा पापान्नित्यं महीपतिः ॥
 विवासयेत्स्वकाद्राष्ट्रात्ते हि लोकस्य कण्टकाः ।
 तेषामन्वेषणे यत्नं राजा नित्यं समाचरेत् ॥
 ते हि पापसमाचारास्तस्करेभ्योऽपि तस्कराः ।
 प्राग्दृष्टदोषान् स्वल्पेषु दिव्येषु विनियोजयेत् ॥
 महत्त्वपि न चार्थेषु धर्मज्ञान् धर्मवत्सलान् ।
 न मिथ्यावचनं येषां जन्मप्रभृति विद्यते ॥
 श्रद्ध्यात्पार्थिवस्तेषां वचनादेव भारत ।
 ज्ञात्वा धर्मिष्ठतां राजा पुरुषस्य विचक्षणः ॥
 क्रोधाहोभात्कारयंश्च स्वयमेव प्रदुष्यति ।
 तस्मात्पापिषु दिव्यं स्यात्तत्रादौ प्रोच्यते घटे ॥
 सुसमायां पृथिव्यां च दिग्भागे पूर्वदक्षिणे ।
 यज्ञियस्य तु वृक्षस्य स्थाप्यं स्यान्मुण्डकद्वयम् ॥
 स्तम्भकस्य प्रमाणं च सप्तहस्तं प्रकीर्तितम् ।
 द्वौ हस्तौ निखनेत्काष्ठं दृश्यं स्याद्वस्तपञ्चकम् ॥
 अन्तरं तु तयोः कार्यं तथा हस्तचतुष्टयम् ।
 मुण्डकोपरि काष्ठं च दृढं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 चतुर्हस्तं तुलाकाष्ठमव्रणं कारयेत्स्थिरम् ।
 खदिरार्जुनवृक्षाभ्यां शिखपाशालजं त्वथ ॥

तुलाकाष्ठे तु कर्तव्यं तथा वै शिष्यकद्वयम् ।
 प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटस्तथा ॥
 पाषाणस्यापि जायेत स्तम्भेषु च घटस्तथा ।
 वणिक्सुवर्णकारो वा कुशलः कांस्यकारकः ॥
 तुलाधारघरः कार्यो रिपौ मित्रे च यः समः ।
 श्रावयेत्प्राङ्गुलिकाऽपि तुलाधारं विचक्षणः ॥
 ब्रह्मघ्ने ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातके ।
 तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥
 एकस्मिन्स्तोलयेच्छिष्ये ज्ञातं सुपोषितं नरम् ।
 द्वितीये मृत्तिकां शुभ्रां गौरां तु तुलयेद्बुधः ॥
 इष्टिकाभस्मपाषाणकपालास्थीनि वर्जयेत् ।
 तोलयित्वा ततः पूर्वं तस्मात्तमवतारयेत् ॥
 मूर्ध्नि पत्रं ततो न्यस्य न्यस्तपत्रं निवेशयेत् ।
 पत्रे मन्त्रस्त्वयं लेख्यो यः पुरोक्तः स्वयंभुवा ॥
 ब्रह्मणस्त्वं सुता देवि तुलानान्नेति कथ्यते ।
 तुकारो गौरवे नित्यं लकारो लघुनि स्मृतः ॥
 गुरुलाघवसंयोगात्तुला तेन निगाद्यसे ।
 संशयान्मोचयस्वैनमभिशस्तं नरं शुभे ॥
 भूय आरोपयेत्तं तु नरं तस्मिन् सपत्रकम् ।
 तुलितो यदि वर्धेत शुद्धो भवति धर्मतः ॥
 द्वीयमानो न शुद्धः स्यादिति धर्मविदो विदुः ।
 शिष्यच्छेदे तुलाभङ्गे पुनरारोपयेन्नरम् ॥
 एवं निःसंशयं ज्ञानं यच्चान्यायं न लोपयेत् ।
 एतत्सर्वं रवौ वारे कार्यं संपूज्य भास्करम् ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि विषदिव्यं शृणुष्व मे ॥
 द्विप्रकारं च तत्प्रोक्तं घटसर्पविषं तथा ।
 शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमशैलभवस्य वा ॥
 यवाः सप्त प्रदातव्या अथवा षड्घृतप्लुताः ।
 मूर्ध्नि विन्यस्तपत्रस्य पत्रे चैवं निवेशयेत् ॥
 त्वं विष ब्रह्मणः पुत्र सत्यधर्मे न्यवस्थितः ।
 त्रायस्वैनं नरं पापात्सल्येनास्य भवामृतम् ॥
 येन वेगैर्विना जीर्णं छर्दिमूर्च्छाविवर्जितम् ।
 तं तु शुद्धं विजानीयादिति धर्मविदो विदुः ॥
 क्षुधितं क्षुधितः सर्पं घटस्थं प्रोच्य पूर्ववत् ।
 संपृशेत्तालिकाः सप्त न दशेच्छुध्यतीति सः ॥

अग्निदिव्यं यथा प्राह विरश्चिस्तच्छृणुष्व मे ।
 सप्तमण्डलकान्कुर्याद्देवस्याग्ने रवेस्तथा ॥
 मण्डलान्मण्डलं कार्यं पूर्वेणेति विनिश्चयः ।
 षोडशाङ्गुलकं कार्यं मण्डलात्तावदन्तरम् ॥
 आर्द्रवाससमाहूय तथा चैवाप्युपोषितम् ।
 कारयेत्सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसंनिधौ ॥
 प्रत्यक्षं कारयेद्दिव्यं राज्ञो वाधिकृतस्य वा ।
 ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च ॥
 पश्चिमे दिनकाले हि प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ।
 चतुरस्रे मण्डलेऽन्ये कृत्वा चैव समौ करौ ॥
 लक्ष्येयुः कृतादीनि हस्तयोस्तस्य हारिणः ।
 सप्तान्धत्थस्य पत्राणि बध्नीयुः करयोस्ततः ॥
 नवेन कृतसूत्रेण कार्पासेन दृढं यथा ।
 ततस्तु सुसमं कृत्वा अष्टाङ्गुलमथायसम् ॥
 पिण्डं हुताशसंतप्तं पञ्चाशत्पलिकं दृढम् ।
 आदौ पूजां रवेः कृत्वा हुताशस्याथ कारयेत् ॥
 रक्तचन्दनधूपान्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च ।
 अभिशस्तस्य पत्रं च बध्नीयाच्चैव मूर्धनि ॥
 मन्त्रेणानेन संयुक्तं ब्राह्मणाभिहितेन च ।
 त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे ॥
 पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे ।
 त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
 जठरस्थोऽसि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
 पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पावक ॥
 अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव महाबल ।
 ततोऽभिशस्तः शनैर्कर्मण्डलानि परिक्रमेत् ॥
 परिक्रम्य शनैर्जह्याल्लोहपिण्डं ततः क्षितौ ।
 विपत्रहस्तं तं पश्चात्कारयेद् व्रीहिमर्दनम् ॥
 निर्विकारौ करौ दृष्ट्वा शुद्धो भवति धर्मतः ।
 भयाद्वा पातयेद्यस्तु तद्दधो वा विभाव्यते ॥
 पुनस्त्वाहारयेल्लोहं विधिरेष प्रकीर्तितः ।
 अथातः संप्रवक्ष्यामि तप्तमाषविधिं शृणु ॥
 कारयेदायसं पात्रं तांश्च वा षोडशाङ्गुलम् ।
 चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मयं वापि कारयेत् ॥
 पूरयेद्घृततैलाभ्यां पलैर्विशतिभिस्ततः ।
 सुतप्ते निक्षिपेत्तत्र सुवर्णस्य तु माषकम् ॥

बह्वधुक्तं विन्यसेन्मन्त्रमभिज्ञस्तस्य मूर्धनि ।
 अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तप्तमाषं समुद्धरेत् ॥
 शुद्धं ज्ञेयमसदिग्धं विस्फोटादिविवर्जितम् ।
 फालशुद्धिं प्रवक्ष्यामि तां शृणु त्वं धनंजय ॥
 आयसं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते ।
 अष्टाङ्गुलमदीर्घं च चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥
 बह्वधुक्तं विन्यसेन्मन्त्रमभिज्ञस्तस्य मूर्धनि ।
 त्रिः परावर्तयेज्जिह्वां लिहन्नस्मात्षडङ्गुलम् ॥
 गवां क्षीरं प्रदातव्यं जिह्वाशोधनमुत्तमम् ।
 जिह्वापरीक्षणं कुर्याद्गधा चेन्न विमोच्यते ॥
 तं विशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धा त्रेतु जायते ।
 तन्दुलस्याथ वक्ष्यामि विधिधर्मं सनातनम् ॥
 चौर्ये तु तन्दुला देया न चान्यत्र कथंचन ।
 तन्दुलानुदके सिक्त्वा रात्रौ तत्रैव स्थापयेत् ॥
 प्रभाते कारिणे देया भक्षणाय न संशयः ।
 त्रिःकृत्वः प्राङ्मुखश्चैव पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ॥

पिप्पलस्याथ भूर्जस्य न त्वन्यस्य कथंचन ।
 तांस्तु वै कारयेच्छुद्धांस्तन्दुलान् शालिसंभवान् ॥
 मृन्मये भाजने कृत्वा सवितुः पुरतः स्थितः ।
 तन्दुलान्मन्त्रयेच्छुद्धान् मन्त्रेणानेन धर्मतः ॥
 दीयसे धर्मतत्त्वज्ञैर्मानुषाणां विशोधनम् ।
 स्तुतस्तन्दुल सत्येन धर्मतस्नातुमर्हसि ॥
 निष्ठीवने कृते तेषां सवितुः पुरतः स्थिते ।
 शोणितं दृश्यते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥
 एवमष्टविधं दिव्यं पापसंशयच्छेदनम् ।
 भट्टादित्यस्य पुरतो जायते कुरुनन्दन ॥
 जलदिव्यं तथा प्राहुर्द्विप्रकारं पुराविदः ।
 जलहस्तं स्मृतं चैकं मज्जनं चापरं विदुः ॥
 बाणक्षेपस्तथादानं यावद्दीर्यवता कृतम् ।
 तावत्तं मज्जयेज्जीवेत्तथा तच्छुद्धिमादिशेत् ॥
 एवंविधमिदं स्थानं भट्टादित्यस्य भारत ।
 ममैव कृपया भानोर्जातमेतन्महीतले ॥

मानसंज्ञाः

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

भावसाध्यत्वभावोऽपि केचित्स्यात्संशयेषु च ।
 साक्ष्यादीनामभावेऽत्र दिव्याभावे च कुत्रचित् ॥
 दिव्ये तु मूर्द्धदण्डाभ्यां साध्यर्धं हेम कल्पयेत् ।
 तत्रारभ्यार्धकाकण्याः शूद्रो दूर्वाकरः शपेत् ॥
 त्रिकाकण्यूनषण्मनात् कृष्णलात्तिलहस्तकः ।
 द्विगुणाद्द्रव्यपाणिस्तु त्रिगुणात् काञ्चनं दधत् ॥
 चतुर्गुणात् करे कृत्वा मृत्तिकां लाङ्गलोऽधृताम्
 नीचः पञ्चगुणात्पुत्रदारैरन्यत्रपातकैः ॥
 पणानां दशमानानां दशकाद्धर्मशोधनम् ।
 तत्रैवार्थेषु लेढव्यं फालं फालोपजीविना ॥
 स्यात्पञ्चदशकात्कोशः त्रिंशतस्तण्डुलाः स्मृताः ।

(१) व्यनि. २१८-२२०.

चत्वारिंशत्तवत्ता (?) तु तप्तमाषसमुद्धृतिः ॥
 पञ्चाशतस्तुला ज्ञेयाः सप्तषष्ठे जलं भवेत् ।
 पञ्चसप्ततिकादग्निः शातात्स्यात् विपभक्षणम् ॥
 एतानि शूद्रस्योक्तानि द्विगुणेऽर्थे विशः स्मृताः ।
 चत्वारिंशद्धान्यमाषः तौ यवः तौ च कृष्णलम् ॥
 कृष्णलद्वितयं प्रोक्तं अप्विकाऽप्यत्र (?)
 पणोऽप्यसौ ।
 तिस्रोऽप्विकाः कृष्णलं च हेममाप इतीर्यते ॥
 शाणोप्विकाश्चतस्रस्तु दीनारास्था (ख्यः?) चतुर्दश ।
 अप्विका विंशतिः निष्कं शाणं साष्टाप्विकं तु तत् ॥
 अष्टाप्विकाधिकं निष्कद्वितयं चित्रको भवेत् ।
 सषोडशाप्विकं निष्कद्वयं कर्षक उच्यते ॥

दशभिर्वा पणं चैका दशभिस्तु चतुष्पणैः ।
 निष्कैर्द्वादशभिर्वेति लौकिको मानसंभ्रहः ॥
 यो राजसर्षपस्यार्धो लौकिकः काकणिस्तु सः ।
 काकणिस्त्रितयं गौरो माषः स्यादर्धतण्डुलः ॥
 स काकणिद्वयं मानद्वितयं मध्यमो यवः ।
 काकणिद्वितयं न्यूनसप्तमाषस्तु कृष्णलः ॥
 कार्षापणस्त्वष्ट्रमानो दशमानपणः परः ।
 शाणोणिका चतुष्का स्यात् लौकिकेऽप्येवमेव सः ॥
 षट्काकणिकमानाद्यो माषोऽन्यश्चतुरण्विकः ।
 कार्षापणोऽन्यो निष्का मा पूर्वदेशे प्रवर्तते ॥
 सुवर्णोऽष्टाण्विकायुक्तं निष्कद्वयमिहोच्यते ।
 सुवर्ण एव दीनारः चित्रकश्चेति कथ्यते ॥
 अक्षार्ध द्वयणुकाद्यर्धमानयुक्तं द्विनिष्ककम् ।
 रूप्यमानेन (तु) माषः स्यात् मानैर्ध-चतुर्दशैः ॥
 सप्ताण्विकाधिकं निष्कं पुराण (णं ?) मानं
 (मानवं ?) च तत् ॥

शतमानं षडं च स्यात् निष्कैर्ध-चतुर्दशैः ।
 तैरेव राजतं निष्कं अथ तान्त्रिकमुच्यते ॥
 पाञ्चरात्रवैखानसानुसारि निष्कप्रमाणम्
 स्यादण्विकाचतुष्केण त्रिनिष्कः कर्षकः पणः ॥
 पूर्णोऽर्धपादपादोननिष्कषोडशको भवेत् ।
 साहसो द्विगुणो मध्य उत्तमः स्याच्चतुर्गुणः ॥
 अर्धपादोननिष्को द्विनिष्कषोडशकोऽथवा ।
 पूर्वस्तद्विगुणो मध्ये मध्याद् द्विगुण उत्तमः ॥
 यवश्च कृष्णलं माषः सुवर्णो रूप्यनिष्ककः ।
 मानवोक्तयवादिभ्यः षष्टांशो नास्ति वैष्णवे ॥

विष्णुगुप्तः

पञ्चगुञ्जलको माषः प्राणस्तेषु चतुर्गुणैः ।
 कलञ्जो धरणं प्राहुः मणिमानविशारदाः ॥

(१) सवि. ४५७.

निर्णयकृत्यम्

नारदः

पराजितदण्डविचारः

१ मिथ्याभियोगिनो ये स्युर्द्विजानां शूद्रयोऽनयः ।
 तेषां जिह्वां समुत्कृत्य राजा शूले निवेशयेत् ॥
 द्विजानां शूद्रयोऽनयः प्रेषणकारिण एव विहिताः ।
 यदा पुनस्ते एव शूद्रा द्विजानामेव मिथ्याभियोगिनो
 ये स्युः भवन्ति । दपाद्वा निजदुर्वचनात् विक्षेपकारिणो

(१) नास्मृ. २।३७ निवेशयेत् (निधापयेत्); अमा.
 २६ नास्मृवत्; व्यक. १०१; दीक. ३२; व्यचि. ९७;
 दवि. ३५१ जिह्वां (जिह्वा); चन्द्र. १६८; न्यसौ. ९२.

भवन्ति तदा तान् शूद्रान् राजा खण्डितजिह्वान् कृत्वा
 शूले निधापयेत् । ततस्तेन पापेन न शृङ्खते । अन्यथा
 शिष्टपालनार्थं दुष्टनिग्रहार्थं कर्माहिणो निर्मितस्य राक्ष
 एव स दोष इति । अमा. २६

अग्निपुराणम्

पराजितदण्डविचारः

१ यो यावद्विपरीतार्थं मिथ्या वा यो वदेत्तु तम् ।
 तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम् ॥

(१) अणु. २२७।६-७.

पुनर्न्यायः

ॐ नमः

अग्निपुराणम्

निवर्तनीयं कार्यम् । पुनर्न्यायवादिनो दण्डः ।

अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्यात्कार्यमन्यथा ।

(१) अणु. २२७।४९.

तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवासयेत् ॥
यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।
तमायान्तं पुनर्जित्वा दण्डयेद्द्विगुणं दमम् ॥

(१) अणु. २२७।६५.

दण्डमातृका

महाभारतम्

ब्राह्मणाः स्त्रियश्चावध्याः

न तु ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथंचन ।
अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः ॥
द्विजोत्तम विनिर्गच्छ तूर्णमास्यादपावृतात् ।
न हि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा ॥
अवध्याः स्त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।
धर्मज्ञान् राक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥
अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचिन्तकाः ।
तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञ नास्मान् हिंसितुमर्हसि ॥

मनुः

शूद्रदण्डधनविरिगियोगः

शूद्रोत्पन्नांशपापीयाश्चैवं मुच्येत किल्बिषात् ।
तेभ्यो दण्डाहृतं द्रव्यं न कोशे संप्रवेशयेत् ॥

(१) भा. (माण्डा०) १।२४।३.

(२) भा. (माण्डा.) १।२५।२.

(३) भा. (माण्डा.) १।१४६।२९.

(४) भा. (माण्डा.) १।२०९।४.

(५) मसू. ८।३८५ इत्यरयोपरिष्ठात् एते प्रक्षिप्तश्लोकाः ।

अयाजिकं तु तद्राजा दद्याद् भृतकवेतनम् ।
यथा दण्डगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यस्तु लम्भयेत् ॥
भार्यापुरोहितस्तेना ये चान्ये तद्विधा द्विजाः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

दण्डप्रयोजनम्

दुर्बलानामनाथानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।
अनार्यैः परिभूतानां सर्वेषां पार्थिवो गतिः ॥
यदि नैताः प्रजा राजा दण्डेनातोद्य पालयेत् ।
ततोऽन्योन्यमभिन्नन्यो विनश्येयुः परस्परम् ॥

दण्डाङ्गचिन्ता

कालदेशवयःशक्तीश्चिन्तयेत् दण्डकर्मणि ।

अग्निपुराणम्

दण्डेन प्रजारक्षणं राजधर्मं.

दण्डे सर्वे स्थितं दण्डो नाशयेद्दुष्प्रणीकृतः ।
अदण्ड्यान् दण्डयन्नश्येद्दण्ड्यान्

राजाऽप्यदण्डयन् ॥

(१) अभा. ३. शकलिलिखितस्तृतौ (आनन्दाश्रम, श्लोकः २५)
समुपलभ्यते अयं श्लोकः ।

(२) अभा. ३.

(३) मेधा. ८।३२४. (४) अणु. २२६।१४-२०.

देवदैत्योरगनराः सिद्धा भूताः पतत्रिणः ।
 उक्रमेयुः स्वमर्यादां यदि दण्डान्न पालयेत् ॥
 यस्माददान्तान् दमयत्यदण्ड्यान् दण्डयत्यपि ।
 दमनादण्डनाच्चैव तस्मादण्डं विदुर्बुधाः ॥
 तेजसा दुर्निरीक्ष्यो हि राजा भास्करवत्ततः ।
 लोकप्रसादं गच्छेत दर्शनाच्चन्द्रवत्ततः ॥
 जगद्भ्याप्नोति वै चारैरतो राजा समीरणः ।
 दोषनिग्रहकारित्वाद्राजा वैवस्वतः प्रभुः ॥
 यदा दहति दुर्बुद्धिं तदा भवति पावकः ।
 यदा दानं द्विजातिभ्यो दद्यात्तस्माद्धनेश्वरः ॥
 घनधाराप्रवर्षित्वाद्देवादौ वरुणः स्मृतः ।
 क्षमया धारयँल्लोकान्पार्थिवः पार्थिवो भवेत् ॥
 उत्साहमन्त्रशक्त्याद्यै रक्षेद्यस्माद्धरिस्ततः ॥

महापातकेषु अङ्कनानि

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेयेषु श्वपदं विद्याद्ब्रह्महत्या (घाते) शिरः पुमान् ॥

मानसोल्लासः

अपराधकृतसर्वो दण्ड्यः

श्रैष्ट्विक् पुरोहितः पुत्रो भ्राता बन्धुस्तथा
 सुहृत् ।

अदण्डयो नृपतेर्नास्ति स्वधर्माच्चलितो नरः ॥

छेशदण्डप्रकाराः

केशानां कर्णयोरक्षणोर्नासिकायास्तथैव च ।
 जिह्वायाः करयोस्तद्वदङ्गुलीप्रजनस्य च ॥

(१) अणु. २२७।५०.

(२) मत्स्यो. २।२०।१२४५, १२८८-१३००.

पादयोरेवमादीनामङ्गानां छेदनं च यत् ।
 अपराधानुसारेण छेशदण्डः स उच्यते ॥
 बन्धनं ताडनं वाचा रूक्षया भर्त्सनं तथा ।
 एवंविधप्रकारोऽपि छेशदण्डः प्रकीर्तितः ॥

अर्थदण्डप्रकाराः

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं चैव चोत्तमः ॥
 विवादेन समः कापि द्विगुणः कापि कथ्यते ।
 त्रिगुणो वा क्वचित् प्रोक्तः क्वचिदुक्तश्चतुर्गुणः ॥
 सर्वस्वस्याधिकः कापि दमः सर्वस्वमेव वा ।
 दोषद्रव्यानुसारेण दण्डोऽर्थहरणः स्मृतः ॥

दण्डप्रयोजनम्

दण्डो रक्षति मर्यादां दण्डो धर्मं प्रवर्तयेत् ।
 निवारयेदधर्माच्च तस्माद् दण्डं प्रयोजयेत् ।
 दण्डहीने यतो राष्ट्रे मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ।
 तस्माद् दण्डं प्रयुञ्जीत दुष्टानां धार्मिको नृपः ॥
 दण्डपातभयाल्लोको धर्मे तिष्ठति सूत्रितः ।
 करीव विजयो मत्तोऽप्यङ्कुशेन वशीकृतः ॥
 तीव्रदण्डभयाल्लोके भृशमुद्विजते जनः ।
 तस्मान्मृदुप्रयोगेण प्रजापालनमाचरेत् ॥
 यथोक्तदण्डविन्यासाद् भूपतेर्धर्मचारिणः ।
 यशो धर्मस्तथा राष्ट्रं कोशश्च परिवर्धते ॥

सप्तविंशतिः राज्यस्थैर्वनिमित्तानि

एवमङ्गानि राज्यस्य सप्त शक्तित्रयं तथा ।
 षाड्गुण्यं च तथा प्रोक्तमुपायश्च चतुर्विधः ॥
 राज्यस्थैर्वनिमित्तानि प्राप्तराज्यस्य भूपतेः ।
 विंशतिः सोमभूपालः कृतवान् नीतिकोविदः ॥

ऋणादानम्

वेदाः

ऋणल्लिङ्गानि

न्यक्रतून् ग्रथिनो मृध्रवाचः पणीन् अश्रद्धाँ
अवृध्वाँ अयज्ञान् ।
प्रप्र तान्दस्यूरभिर्विवाय पूर्वश्चकारापरौ
अयज्यून् ॥

अक्रतूनयज्ञान् ग्रथिनो जल्पकान् मृध्रवाचो हिसित-
चचस्कान् पणीन् पणिनामकान् वार्धुषिकानश्रद्धान् यज्ञा-
दिषु श्रद्धारहितानवृधान् स्तुतिभिरभिमवर्धयतोऽयज्ञान्
यज्ञहीनान् तान् दस्यून् वृथा कालस्य नेतूनभिः
प्रप्र अत्यन्तं नि विवाय । नितरा गमयेत् । तदेवाह ।
अभिः पूर्वो मुख्यः सन् अयज्यूनयजमानानपराञ्
जघन्यान् चकार । ऋसा.

कद्रू महीरघृष्टा अस्य तविषीः कद्रु वृत्रघ्नो
अस्तृतम् ।

इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा
पणीन् अभि ॥

कद्रू कदा खल्वस्येन्द्रस्य तविषीर्बलान्यघृष्टा अघृष्टा-
न्यघर्षकाण्यासन् । कद्रु कदा नु खलु वृत्रघ्नो
वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य हन्तव्यमस्तृतमहिसितमभवत् । न कदा-
चिदित्य.....व्ययंहं अभवदित्यर्थः । अथवास्य महान्ति
बलानि सेनालक्षणानि कदाप्यघृष्टान्यन्यबलैरहिसितानि
तथा वृत्रघ्नो शारीर बलमस्तृतमन्यैरहिस्यम् । ईदृशेन

(१) ऋसं ७।६।३. (२) ऋसं. ८।६।१०.

द्विविधेन बलेनेन्द्रो विश्वान् सर्वान् बेकनाटान् । अनेन
कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते । कथं
तद्व्युत्पत्तिः । वे इत्यपभ्रंशो द्विशब्दायै । एकं कार्षा-
पणं ऋणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं दातव्य.....नयेन
दर्शयन्ति ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति
बेकनाटाः । तानहर्दृशः । अहःशब्देन तदुत्पादक
आदित्योऽभिषेयो भवति । तं पश्यन्तीत्यहर्दृशः । ननु
सर्वे सूर्यं पश्यन्ति कोऽत्रातिशय इति उच्यते । इहैव
जन्मनि सूर्यं पश्यन्ति न जन्मान्तरे । लुब्धका अय-
ष्टारोऽन्धे तमसि मज्जन्ति । अथवा लौकिकान्येवाहानि
पश्यन्ति न पारलौकिकान्यदृष्टानि । इष्टप्रधाना हि
नास्तिकाः । अतो.....शान् पणीन् पणिसदृशान् शूद्र-
कल्पान् । उतशब्द एवायै । क्रत्वोत कर्मणैव ताडनादि-
व्यापारेणैवाभि भवतीति शेषः । यद्वा । पणीनुत पणी-
नेवाभिमवति न यष्टारम् । पणीना निन्दा स्मर्यते—
'गोरक्षकानापणिकास्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्
वार्धुषिकाश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥' (मस्यु.
८।१०२) इति । ऋसा.

निरुक्तम्

कुसीदिनः

'बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुण-
कारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त
इति वा ।

(१) नि. ६।२६.

उपनिधिः

महामारतम्

न्यासलिङ्गम्

कुंत एव परित्यक्तुं सुतां शक्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥
भर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
यस्यां दौहित्रजालोकानाशसे स्मिन्मिः सह ।
स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्प्लवटुमुत्तदे ॥

(१) भा. (आषडा.) १।१४४।३४, ३५.

अग्निपुराणम्

निक्षेपभोगनाशादौ दण्डः

'निक्षेपस्य समं मूल्यं दण्ड्यो निक्षेपमुक्त्या ॥
बन्धादिकस्य धर्मज्ञ तथा धर्मो न हीयते ॥
यो निक्षेपं घातयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्ड्यौ वा द्विगुणं दमम् ॥'

(१) अयु. २२७।८-१०.

अस्वामिविक्रयः

अग्निपुराणम्

अस्वामिविक्रेतुर्दण्डः

अज्ञानाद्यः पुमान् कुर्यात् परद्रव्यस्य विक्रयम् ।

(१) अणु. २२.७।१०.

'निर्दोषो ज्ञानपूर्वं तु चौरवहण्डमर्हति ॥

(१) अणु. २२.७।११.

संभूयसमुत्थानम्

गौतमः

ऋत्विगाचार्यत्यागनियमः

अज्ञानादनध्यापनादृत्विगाचार्यो पतनीयसेवायां च हेयौ । अन्यत्र हानात्यतति ।

अज्ञानादनध्यापनादिति । यदि कर्मणि प्रवृत्त ऋत्विक् भन्त्रान् कर्मपद्धतिं वा न जानाति स च, य आलस्यादिना नाध्यापयत्याचार्यस्तावुभौ हेयौ त्याज्यौ । इदं पति-

(१) गौध. २.१।१२, १३; मेघा. ८।३८८ अक्षा इति (अथायाजकावृत्ति); मभा. नादनध्या (नाध्या); गौमि. २.१।१२, १३.

तेन सह शयनासनादेः सेवाया प्रागप्यब्दात्परित्यागार्थम् । तर्हि सवत्सरेण पततीति वचनमनर्थकम् । न तादृश-स्त्यागोऽत्र विवक्षितः । किं तर्हि ऋत्विगाचार्यान्तरमुपादे-यम् । अनुपादाने दोष इति ।

अन्यत्रेति । अन्यत्राज्ञानादनध्यापनादन्यत्र तयो-स्त्यागो न कर्तव्यः । कुर्वन् पतति । गौमि.

अग्निपुराणम्

मूल्यं गृहीत्वा शिल्पादाने दण्ड्यः

मूल्यमादाय यः शिल्पं न दद्याद्दण्ड्य एव सः ॥

(१) अणु. २२.७।११.

दत्ताप्रदानिकम्

गौतमः

दानाङ्गनियमः

स्वस्ति वाच्य भिक्षादानमपूर्वम् ।

स्वस्तीति भिक्षुकं वाचयित्वा तत उदकदानपूर्वमस्मै भिक्षादानं कर्तव्यम् । भिक्षादाने स्त्रिया अधिकारात् तस्या एव च याचितत्वादतस्तामेवं कारयेत् गृहस्थः । केचिद्ब्याचक्षते वैश्वदेवानन्तरमेव विधानादग्रभैक्षस्यायं विधिर्न सामान्यस्येति । तेषां पक्षे स्वस्तिवाचनं पुरुषेष्वैव

(१) गौध. ५।१९; मभा.; गौमि. ५।१६; सवि. २८४; समु. ९७.

कारयितव्यमिति द्रष्टव्यम् ।

मभा.

ददातिषु चैवं धर्म्येषु ।

ददातिशब्देन हिरण्यादिदानमुच्यते । धर्म्यग्रहणात् दृष्टार्थं मित्रादिभ्यो दानम् । एवमेव उदकपूर्वं दद्यात् । चकारादेव सिद्धे एवंशब्दः समस्तप्रापणार्थः । ततश्च यथा भिक्षादानं स्त्रीकृतमपि भर्तुरनुज्ञया प्रमाणं भवति तद्वत् हिरण्यादिदानमपि प्रमाणं भवति । तथा च नारदः— 'स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्या-

(१) गौध. ५।२०, मभा.; गौमि. ५।१७; सवि. २८४ ददातिषु (तथाऽतिथिषु); समु. ९७.

प्यादुरनापदि । विशेषतो गृहक्षेत्रदानधर्मानविक्रयाः ॥
एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ॥' इत्यादि ।
मिक्षादानमपि भर्तुरनुग्रहा विना न कार्यम् । तथा च
मनुः—'बाल्या वा युवत्या वा वृद्ध्या वाऽपि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं कार्यं किञ्चिदगृहेष्वपि ॥' ममा.

आपस्तम्बः

दानाङ्गनियमः

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ।

सर्वाणीति वचनात् मिक्षाऽप्युदकपूर्वमेव देया । उ.

यथाश्रुति विहारे ।

विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीनि, तानि

(१) आध. २।९।८; हिच. २।४; सवि. २८४;

समु. ९७.

(२) आध. २।९।९; हिच. २।४.

यथाश्रुत्येव । नोदकपूर्वाणि ।

उ.

भारद्वाजः

भयदानलक्षणम्

आक्रोशादर्थहीनानां प्रतीकारं च यद्गयात् ।

प्रदीयते तत्कर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥

स्मृत्यन्तरम्

दानाङ्गनियमः

देद्यात्कृष्णाजिनं पुच्छे गां पुच्छे करिणं करे ।

केसरेषु तथैवाश्वान् दासीं शिरसि दापयेत् ॥

अग्निपुराणम्

प्रतिश्रुत्याप्रदाने दण्डः

प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः ॥

(१) सवि. २८६.

(२) समु. ९७.

(३) अयु. २२७।१२.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा

आपस्तम्बः

अन्तेवासिशुश्रूषाः

तस्मिन् गुरोर्वृत्तिः ।

तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वृत्तिः । वृत्तेः प्रकारो वक्ष्यते ।

उ.

पुत्रमिधैनमनुकाङ्क्षन् सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः
सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ।

एन शिष्यं पुत्रमिव अस्याभ्युदयः स्यादिति अनु-
काङ्क्षन् सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिदप्यनपच्छादयमानः अगूहन्
सुयुक्तः सुष्ठु अवहितः तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ।

उ.

नै चैनमध्ययनविघ्नेनात्मार्येषूपरुन्ध्यादनापत्सु ।
न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेन आत्मप्रयोजनेष्वना-
पत्सूपरुन्ध्यात् । उपरोधः अस्वतन्त्रीकरणम् । 'अनाप-
त्स्वि'ति वचनादापद्यध्ययनविघातेनाऽप्युपरोधे न दोषः ।

उ.

(१) आध. १।८।२४; हिच. १।८.

(२) आध. १।८।२५; हिच. १।८.

(३) आध. १।८।२६; हिच. १।८.

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरा-
वनैपुणमापद्यमानः ।

'आपद्यमान' इत्यन्तर्भावित्यर्थः । योऽन्तेवासी
विनिहितात्मा द्वयोरान्ययोः विविधं निहितात्मा गुरा-
वनैपुणमापादयति— न अनेन अयं प्रदेशः सम्यगुक्त
इति, सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः ।
अपर आह— योऽन्तेवासी वाङ्मनःकर्मभिरनैपुणमाप-
द्यमानो गुरौ विसदृशं निहितात्मा भवति अनुरूपं न
शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न भवतीति ।

उ.

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ।
आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीति, त्याज्य इत्यर्थः ।
किं कुर्वन् ? श्रुतात्परिहरमाणः तेन तेन व्याजेन
विद्याप्रदानमकुर्वन् ।

उ.

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ।

अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत, इदमयुक्तं
त्वया कृतमिति ।

उ.

(१) आध. १।८।२७; हिच. १।८.

(२) आध. १।८।२८; हिच. १।८.

(३) आध. १।८।२९; हिच. १।८.

अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति
दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ।

अभित्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः ।
उदकोपस्पर्शनं शीतोदकेन स्नापनम् । अदर्शनं यथा
आत्मानं न पश्यति तथा करणम् । गृहप्रवेशनिषेधः ।
सर्वत्र प्यन्तात् प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्र
आवत्यपराधमात्रा तदनु रूप व्यस्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः
यावदसौ न ततोऽपराधान्निवर्तते तावदेते दण्डाः । उ.
निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो
भवेत्यतिसृजेत् ।

एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् कृतसमावर्तन-
मित्यर्थः । एवंभूतमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसौ आश्रमं प्रति-
पित्सते तत्र तेभ्योऽनन्तरो भव यथा त्वमन्तरितो न
भवसि तथा भवेत्युक्त्वाऽतिसृजेत् । त तमाश्रम प्रति-
पत्नुमुत्सृजेत् । उ.

बौधायनः

अध्याप्यः शिष्यः

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।
विद्यया सह मर्तव्यं न चैनामूषरे वपेत् ॥
अनर्हाय विद्या न दातव्येत्याह—धर्मार्थौ यत्रेति ।
यथा कृषीवलः शुभं बीजमूषरे न वपति । तथा शुश्रूषा-
दिवर्जिते विद्या न दातव्येत्यर्थः । बौवि. (पृ. २०)
अग्निरिव कक्षं दहति ब्रह्मपृष्ठमनादृतम् ।
तस्माद्वै शक्यं न ब्रूयात् ब्रह्म मानमकुर्वतामिति ॥
अयोग्याध्यापने दोषमाह— अग्निरिव कक्षमिति ।
शक्यं मानमिति संबन्धः । वैशब्दः पादपूरणः । ब्रह्म
विद्या मानं पूजा । बौवि. (पृ. २०)

वसिष्ठः

अध्याप्यः शिष्यः

विद्या ह वै ब्राह्मणसाजगाम गोपाय मां शेष-
धित्तेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मां
ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्यो-

- (१) आध. १।८।३०; हिध. १।८.
(२) आध. १।८।३१; हिध. १।८.
(३) बौध. १।२।४८. (४) बौध. १।२।४९.
(५) वसु. २।१४-८.

पपन्नम् । यस्तेन द्रुह्येत्कतमश्च नाह तस्मै मां ब्रूया
निधिपाय ब्रह्मन् ॥

य आतृणन्त्यवितथेन कर्मणा बहुदुःखं कृर्वन्न-
मृतं संप्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै
न द्रुह्येत्कतमश्च नाह ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाऽऽद्वियन्ते विप्रा वाचा
मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीया-
स्तथैव तान्न मुनक्ति श्रुतं तत् ॥

दहत्यभिर्यथा कक्षं ब्रह्मपृष्ठमनादृतम् ।

न ब्रह्म तस्मै प्रब्रूयाच्छक्यं मानमकुर्वत इति ॥

मनुः

अध्याप्याः शिष्याः

* आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥

नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥
अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥
धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥
विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।
आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरीणे वपेत् ॥
विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेषधित्तेऽस्मि रक्ष माम् ।
असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥
यमेव तु शुचिं विद्याः नियतब्रह्मचारिणम् ।
तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥
अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
अनुब्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥

अग्निपुराणम्

मार्यापुत्रदासशिष्यादिताडनविशेषे दोषः

भार्या पुत्राश्च दासाश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
कृत्वापराधास्ताड्याः स्यू रज्जा वेणुदलेन वा ।
पृष्ठे न मस्तके हन्याच्चौरस्याप्रोति किल्बिपम् ॥

* मनुस्मृतेः व्यवहारप्रकरणे एतेषां श्लोकानामभावात् टीका
नोद्धता ।

- (१) मनु. २।१०९-११५, २४१.
(२) अगु. २२७।४५-६.

वेतनानपाकर्म

कात्यायनः

भाण्डवाहकधर्मः

भाण्डवाहकदोषेण वणिजो यदि द्रव्यं नश्येत्
तद्भाण्डवाहको दद्यात् ।

लघुहारीतः

माटकम्

अनुच्छिष्टं तु यद्द्रव्यं दासक्षेत्रगृहादिकम् ।
स्वबलेनैव भुञ्जानश्चौरवदण्डमर्हति ॥

(१) मेघा. ८१२१५.

(२) लहास्य. ५०, ५१.

अनइवाहं च धेनुं च दासीदासं तथैव च ।
फलभुक् प्रत्यहं दद्याद्भोगं पणचतुष्टयम् ॥

अग्निपुराणम्

स्वामिभृत्यो दोषे दण्डः.

भृतिं गृह्य न कुर्याद्यः कर्माद्यौ कृष्णला दमः ।
अकाले तु त्यजन् भृत्यं दण्ड्यः स्यात्तावदेव तु ॥

वेश्याधर्मः

गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
वेतनं द्विगुणं दद्याद्दण्डं च द्विगुणं तथा ॥

(१) अणु. २२७।१२-३. (२) अणु. २२७।४४-५.

क्रयविक्रयानुशयः

निरुक्तम्

क्रीपुरुषविक्रयविचारः

क्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः ।
पुंसोऽपीत्येके शौनःशेषे दर्शनात् * ।

विष्णुः

कन्याविषयानुशयादौ दण्डविधि

दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च । तां च
विभृयात् । अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम् ।

भारद्वाजः

परिवृत्तेः परिवर्तनावधि.

संधिश्च परिवृत्तिश्च विभागश्च समा यदि ।
आदशाहाग्निवर्तन्ते विषमा नववत्सरात् × ॥

अग्निपुराणम्

क्रयविक्रयः—कन्याविषयानुशये दण्डविधिः

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।

* व्याख्यान दायभाग (पृ. १२५५) द्रष्टव्यम् ।

× स्थलादिनिर्देश. दायभाग (पृ. १५८२) द्रष्टव्यः ।

(१) नि. ३।४. (२) विस्व. ५।४५-७.

(३) अणु. २२७।१३-७.

सोऽन्तर्दशाहान्तत्त्वामी दद्याच्चैवाददीत च ॥
परेण तु दशाहस्य नादद्याच्चैव दापयेत् ।
आददद्धि ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥
वरदोषानविख्याप्य यः कन्यां वरयेदिह ।
दत्ताऽप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः शतद्वयम् ॥
प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां संप्रयच्छति ।
दण्डः कार्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः ॥
सत्यङ्कारेण वाचा च युक्तं पुण्यमसंशयम् ।
लुब्धोऽन्यत्र च विक्रेता षट्शतं दण्डमर्हति ॥

मत्स्यपुराणम्

कन्याविषयानुशये दण्डविधिः

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवर्ति पणान् ॥
यः कन्यां दर्शयित्वाऽन्यां बोद्धुरन्यां प्रयच्छति ।
उत्तमं तस्य कुर्वीत राजा दण्डं तु साहसम् ॥
वरो दोषं समासाद्य यः कन्यां संहरोदिह ।
दत्ताऽप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः षट्शतम् ॥

(१) दधि. १८५-६.

स्वामिपालविवादः

महाभारतम्

पशुपालनभृतिः

वैश्यस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि शाश्वतम् ।
दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसञ्चयः ॥
पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वान्पशूनिह ।
विकर्म तद्भवेदन्यत्कर्म यत्स समाचरेत् ॥
रक्षया स हि तेषां वै महत्सुखमवाप्नुयात् ।
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून् ॥
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ॥
षण्णामेकां पिबेद्रेणुं शताच्च मिथुनं हरेत् ।
लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कला खुरे ॥
सस्यानां सर्वबीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः ।
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ॥
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥

नारदः

पशुनाशे व्यवस्था

बालाश्चर्मपरे सक्थी बस्तिस्नायूनि रोचनाम् ।
दद्यात्पशुमते सर्वं मृतेष्वङ्गांश्च दर्शयेत् ॥

व्यासः

द्विजबान्धवगोहृन्मस्यभक्षणं क्षम्यम्

आक्रम्य च द्विजैर्मुक्तं परिक्षीणं च बान्धवैः ।
गोभिश्च नरशार्दूल वाजपेयाद्विशिष्यते ॥

(१) भा. १२।६०।२१-७.

(२) Dr Jolly—Narada Preface page 8—Nepalese MS.

(३) स्मृच. २१२ च द्विजैर्मुक्तं (यद्द्विजैर्मुक्तं) ण च

स्मृत्यन्तरम्

सस्यनाशे दण्डः

वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्

सस्यनाशे दण्डः

गुरोः क्षुद्रात् पशो रात्रावह्नि कामादकामतः ।
महानल्पः शस्यनाशो दण्डभेदाय भिद्यते ॥

अग्निपुराणम्

पालधर्मा सस्वरक्षा च

दद्याद्रेणुं न यः पालो गृहीत्वा भक्तवेतनम् ।
स तु दण्ड्यः शतं राज्ञा सुवर्णं वाऽप्यरक्षिता ॥
धनुःशतं परीणाहो भ्रामस्य तु समन्ततः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि नगरस्य च कल्पयेत् ॥
वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।
तत्रापरिवृते धान्ये हिंसिते नैव दण्डनम् ॥

(गैश्व), व्यड. १०१; व्यप्र. ३५३; विता. ६८२-३
णं च (गैश्व) नर (राज), समु. १०४ च (यत्) ष च
(गैश्व).

(१) पमा. ३८१; दवि. २८४ (सन्नानां द्विगुणो दण्डो
वसता तु चतुर्गुण.) नारदः.

(२) दवि. २८२.

(३) अपु. २२७।१८-२१.

सीमाविवादः

नारदः

बलाद्भूमिर्न हर्तव्या

अतो भूमिर्न हर्तव्या जानता भूमिजं भयम् ।
बलाद्धृताया भूमेस्तु करणं न प्रमाणकम् ॥

(१) स्मृचि. २३.

अग्निपुराणम्

गृहाषाहरणे दण्डः

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥

(१) अपु. २२७।२१-२२.

स्त्रीपुंघर्माः

वेदाः

पद्म इत्यो. पत्नी

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्णेवातिष्ठदर्वता
जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया
नासत्या सचेथे ॥

सविता स्वदुहितर सूर्याख्या सोमाय राज्ञे प्रदातुमै-
च्छत् । ता सूर्या सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्यमूचुः ।
आदित्यमवधि कृत्वाजि धावाम । योऽस्माकं मध्ये
उज्जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राश्विनाबुदजयताम् ।
सा च सूर्या जितवतोस्तयोः रथमारुरोह । अत्र प्रजा-
पतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितर प्रायच्छत् (ऐत्रा. ४।७) ।
इत्यादिक ब्राह्मणमनुसंधेयम् । इदं चाख्यान सूर्याविवा-
हस्य स्तावकेन सत्येनोत्तमिता भूमिरिति सूक्तेन विस्पष्ट-
यिष्यते । हे अश्विनौ वा युवयो रथं कार्ष्णेव । कार्ष्ण-
शब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्यावधितया
निर्दिष्टं लक्ष्यमाशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो धावन्नयः पूर्वं
प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमर्वता शीघ्रमवधि
प्राप्नुवता शुष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्या जयन्ती
वीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् आरूढवती ।
विश्वे सर्व इतरे देवा एतदारोहणस्थानं हृद्भिर्दुर्दैरन्व-
मन्यन्त अन्वजानन् । तदानी हे नासत्यावश्विनौ श्रिया
ऋक्सहस्रलामरूपया संपदा कान्त्या वा युवा स सचेथे
संगच्छेथे । ऋसा.

वेद्या

कैमाय पुंश्चल्लम् । नर्माय पुंश्चल्लम् ।

वसिष्ठः

स्त्रीरक्षा, रजस्वलाधर्माश्च

अस्वतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना । अनभिक्रम-
नुदक्या वा अनृतमिति विज्ञायते ।

(१) ऋसं. १।११६।१७.

(२) शुभा. ३०।५, २०.

(३) वसु. ५।१-१६.

अथाप्युदाहरन्ति—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

तस्या भर्तुरभिचार उक्तः प्रायश्चित्तरहस्येपु ।

मासि मगसि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥

त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति, सा नाञ्ज्यान्ना-

भ्यञ्ज्यान्नाप्सु स्नायात्, अधः शयीत्, दिवा न
स्वप्यात्, नाग्निं स्पृशेत्, न रज्जुं सृजेत्, न दन्तान्
धावयेत्, न मांसमश्नीयात्, न ग्रहान्निरीक्षेत्,
न हसेत्, न किञ्चिदाचरेत्, अखर्वेण पात्रेण
पिबेत्, अञ्जलिना वा पिबेत्, लोहितायसेन वा ।

विज्ञायते हीन्द्रस्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं हत्वा पाप्मगृहीतो
महत्तमाधर्मसंबद्धोऽहमित्येवमात्मानं अमन्यत, तं
सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रोशन्, भ्रूणहन् भ्रूणहन्
भ्रूणहन्निति, स स्त्रिय उपाधावत्, अस्यै मे ब्रह्म-
हत्यायै तृतीयं भागं प्रतिगृहीतेति गत्वैवमुवाच, ता
अब्रुवन्, किं नोऽभूदिति, सोऽब्रवीद्वरं वृणीध्व-
मिति, ता अब्रुवन्तौ प्रजां विन्दामहा इति,
काममा विजनितोः संभवाम इति, तथेति ताः
प्रतिजगृह्णन्तृतीयं भ्रूणहत्यायाः । सैषा भ्रूणहत्या
मासि मास्याविर्भवति । तस्माद्रजस्वलान्नं नाश्नीयात् ।
अतश्च भ्रूणहत्याया एवैषा रूपं प्रतिमुच्य आस्ते
कञ्चुकमिव । तदाहुर्ब्रह्मवादिनः । अस्त्रनाभ्यस्त्र-
नमेवास्या न प्रतिग्राह्यम् । तद्धि स्त्रिया अन्नमिति ।
तस्मात्तस्यास्तत्र न च मन्यन्ते । आचारायाश्च
योषित इति सेयमुपयाति ।

उदक्यास्त्वासते येषां ये च केचिदनग्रयः ।

कुलं चाश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥ इति ।

ऋतुकालगामी स्यात्सर्ववर्ज स्वदारेषु । अतिर्य-
गुपेयात् ।

अथाप्युदाहरन्ति—

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वति मैथुनम् ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं रेतसो भुजः ॥

(१) वसु. १२।१८-२४.

या स्यादनित्यचारेण रतिः साऽधर्मसंश्रिता ॥
अपि च काठके विज्ञायते । अपि नः श्रो
विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयीरन्निति स्त्रीणा-
मिन्द्रदत्तो वर इति ।

महाभारतम्

स्त्रीणां मर्त्यश्रुषा धर्मः । भार्यामहिमा । स्त्री अवध्या ।

बहुपत्नीकता नाधर्मः । स्त्री लाब्ध्या ।

भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ॥
एतद्धि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्तृहितमाचरेत् ॥
उत्सृष्टमाभिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे पतिहीनां तथा स्त्रियम् ॥
व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः परां गतिम् ।
गन्तुं ब्रह्मन्सपुत्राणामिति धर्मविदो विदुः ॥
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥
इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
आपद्धर्मप्रसोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥
आपदर्थे धनं रक्षेदारान् रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेदारैरपि धनैरपि ॥
दृष्टादृष्टफलार्थं हि भार्या पुत्रो धनं गृहम् ।
सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेष निश्चयः ॥
एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धनः ।
न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः ॥
अवध्यां स्त्रियमित्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ॥
न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकृतां नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
सकतव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकम् ॥
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ॥
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ॥

(१) भा. १।१५८।३,४,१२,२२,२४, २६-२९, ३१,

३६.

(२) भा. (भाष्य.) १।१४७।१,२,४,११.

याज्ञवल्क्यः

व्यवहारप्रकरणे स्त्रीपुंभर्मपदव्यवस्था

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवाद-
पदं मनुनारदाम्यां विवृतम् । तत्र नारदः— 'विवाहा-
दिविधिः स्त्रीणा यत्र पुंसा च कीर्त्यते । स्त्रीपुंस
योगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते ॥' इति । मनुरप्याह—
'अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिषम् ।
विषयेषु च सज्जन्यः सस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥' इत्यादि ।
यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिप्रत्यर्थितया नृपसमञ्जं
व्यवहारो निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा
विदिते तयोः परस्परतिचारे दण्डादिना दम्पती निष्-
धर्ममार्गं राज्ञा स्थापनीयौ । इतरथा दोषभाग्भवति ।
व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्येऽस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्यो-
पदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव सप्रपञ्च प्रतिपादित-
मिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् । मिता. २।२१९

नारदः

कन्यादानकालः

व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नः सोमो भुङ्क्तेऽथ योषितः ।
पयोधारस्तु गान्धर्वो रजस्यभिः प्रकीर्तितः ॥
तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम् ।
अमुक्तपूर्वा सोमाद्यैर्देद्याद्दुहितरं पिता ॥
चतुःस्वैरिणीदोषतारतम्यम्
स्वैरिणीनां चतसृणां सा श्रेष्ठा तूत्तरोत्तरा ।
विकल्पं तदपत्यानां रिक्थपिण्डोदकादिषु ॥
प्रोषितमर्तुकशूद्राश्चतम्
नै शूद्रायाः स्मृतः कालो न च धर्मव्यतिक्रमः ।
विशेषतोऽप्रसृतायाः संवत्सरपरा स्थितिः ॥
प्रजाप्रवृत्तौ भूतानां दृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेव द्विगुणो विधिः ॥

उशना

ज्येष्ठपूर्वं यवीयसः विवाहः

प्रैञ्जिते ज्येष्ठे क्षपणं नास्ति सद्य एव निविशेत् ।

(१) Dr. Jolly—Narada preface page-
11—Nepalese MS.

(२) Dr. Jolly—Narada Preface page
12—Nepalese MS. (३) मभा. १८।१९.

स्मृत्यन्तरम्

पतिप्रीणनं धर्मः

यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत्पत्युः समीहितम् ।
तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया ॥

कन्याविक्रयनिन्दा

^२ तं देशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुल्कविक्रयी ।

अग्निपुराणम्

विविधाः स्त्रीपुधर्माः

^३ विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।
यत्पुंसः परदारेषु तदेनां चारयेद् व्रतम् ॥
सांख्यीस्त्रीणां पालनं च राजा कुर्याच्च धार्मिकः ।
स्त्रिया प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्यैकदक्षया ॥

(१) दात. १९०. (२) मच. ९।९८.

(३) अयु. १६९।३९. (४) अयु. २२२।१९-२६.

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ।

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां शुश्रूषेत्तं पतिं सदा ॥

मृते भर्तरि स्वर्ग्याद्ब्रह्मचर्ये स्थिताऽङ्गना ।

परवेश्मरुचिर्न स्यान्न स्यात्कलहशालिनी ॥

मण्डनं वर्जयेन्नारी तथा प्रोषितभर्तृका ।

देवताराधनपरा तिष्ठेद्भर्तृहिते रता ॥

धारयेन्मङ्गलार्थाय किञ्चिदाभरणं तथा ।

भर्त्राऽग्निं या विशेषेन्नारी साऽपि स्वर्गमवाप्नुयात् ॥

श्रियः संपूजनं कार्यं गृहसंमार्जनादिकम् ।

द्वादश्यां कार्तिके विष्णुं गां सवत्सां ददेत्तथा ॥

सावित्र्या रक्षितो भर्ता सत्याचारव्रतेन च ।

सप्तम्यां मार्गशीर्षे तु सितेऽभ्यर्च्य दिवाकरम् ॥

पुत्रानान्नोति च स्त्रीह नात्र कार्या विचारणा ॥

दायभागः

वेदाः

पितुः कन्यायां संततिः । यावज्जीवं भर्तृरहिताः

कन्या., तासां तत्पुत्राणां च भागः ।

द्वौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता
पृथिवी महीयम् । उत्तानयोश्चन्वोर्योनिरन्तरत्रा
पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥

दीर्घतमा ब्रवीति । मे मम चौर्धुलोकः पिता पालकः ।
न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु जनिता जनयितोत्पाद-
यिता । तत्रोपपत्तिमाह । नाभिरत्र नाभिमूतो भौमो
रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः । ततश्चान्नं जायते अन्नाद्रेतः
रेतसो मनुष्य इत्येवं पारम्पर्येण जननसंबन्धिनो हेतो
रसस्यात्र सद्भावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनितेत्युच्यते ।
अत एव बन्धुर्बन्धिका तथेयं मही महती पृथिवी मे
माता मातृस्थानीया स्वोद्भूतौषध्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः ।
किञ्चोत्तानयोरुर्ध्वतनयोश्चन्वोः सर्वस्यात्त्वयोर्मौगसाध-
नयोः द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्माणाश्चय-

मन्तरिक्षं वर्तत इति शेषः । अत्रास्मिन्नन्तरिक्षे पितृ
दुलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेन आदित्यो द्यौरुच्यते ।
स्वरसिमिभिः । अथवा इन्द्रः पर्जन्यो वा । दुहितुर्दे-
निहिताया भूम्या गर्भे सर्वोत्पादनसमर्थे बृहद्युदकलक्ष्म-
माधात् । सर्वतः करोति । ऋग्यजु-
सस्तत्त्वामिये भगम् । ऋषि प्रकेतमुप मास्या भर
दद्धि भागं तन्वो येन मामहः * ॥

अमाजूरिव पित्रोः सच्चा सती समानादा सद्-
सस्तत्त्वामिये भगम् । ऋषि प्रकेतमुप मास्या भर
दद्धि भागं तन्वो येन मामहः * ॥

वस्त्रीभिः पुत्रममुषो अदानं निवेशनाद्धरिव आ
जमर्थ । व्यन्धो अस्यदहिमाददानो निर्भूदुल्ल-
च्छित्समरन्त पर्व * ॥

उत त्वं पुत्रममुषवः परावृक्तं शतक्रतुः । उव्ये-
ष्विन्द्रं आभजत् ॥

* व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागे (पृ. १४१५)
द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च स्त्रीपुधर्मप्रकरणे (पृ. ९७१)
द्रष्टव्यः ।

(१) ऋसं. १।१६४।३३; अंसं. ९।१०।१२; नि.

४।२१.

(१) ऋसं. ४।३०।१६.

उतापि च शतक्रतुः शर्तकर्मन्द्रस्त्यं तं प्रसिद्धमयुवः
एतन्नाम्याः पुत्रं परावृत्तमेतन्नामकमुक्थेषु स्तोत्रेष्वामजत्
भागिन कृतवान् । ऋसा.

वातोपधूत इषितो वशो अनु तृषु यदन्ना वेवि-
षद्वितिष्ठसे । आ ते यतन्ते रथ्यो यथा पृथक्
शर्वांस्यग्ने अजराणि धक्षतः ॥

हे अग्ने यद्यदा त्वं वातोपधूतो वायुना कम्पितो
वशान् कान्तान् वनस्पतीनान् प्रति तृषु क्षिप्रमिषितः
प्रेरितश्च सन् अन्नान्यदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्याव-
राणि वेनिषव्यान्नुवन् वितिष्ठसे इतस्ततो गच्छसि तदानीं
धक्षतः काननानि दहतस्ते तवाजराणि जरारहितानि
शर्वांसि तेजासि यथा रथ्यो रथिनस्तद्वत् पृथगा यतन्ते
गच्छन्ति । ऋसा.

पुत्रप्रतिग्रह (दत्तकलिङ्गम् ?)

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृ-
त्वत्वमानश । तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति
गृष्णीत मानवं सुमेधसः ॥

नामानेदिष्टः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्रमासीनान्
अङ्गिरसोऽभ्येत्य मा प्रतिगृह्णीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापया-
मीति यदुक्त्वान् तदुच्यते । इतिहासस्त्वित्त्वित्थेति पूर्व-
सूक्ते नामानेदिष्टं शंसति नामानेदिष्टं वै मानवमिति
ब्राह्मणानुसारेण 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदि'ति तैत्ति-
रीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपञ्चमभिहितः । तथा चास्या
ऋचोऽयमर्थः । यज्ञेन यजनीयेन हविषा दक्षिणयत्स्विग्भ्यो
देयया समक्ताः सगता येऽहीनैकाहसत्राणि कुर्वन्तो यूयं
इन्द्रस्य सख्यं सखिकर्म अत एवामृतत्वमरणधर्मं देव-
त्वमानश्च आनशिष्वे प्राप्ताः स्थ । हे अङ्गिरसः तेभ्यो
वो युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं कर्मास्तु । हे सुमेधसः सुप्रज्ञा
हे अङ्गिरसः ते यूयमिदानीमागतं मानवं मनोः पुत्रं मां
प्रति गृष्णीत प्रतिगृह्णीत । मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं
साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत । ऋसा.

(१) ऋसं. १०।९।१७; मैसं. ४।१।१।४; सासं.

२।३।३३; आपश्चौ. ३।१।५।५; माश्चौ. ५।१।७।३७.

(२) ऋसं १०।६।२।१; ऐजा. ५।१।३।१२; कौजा.

२।३।८; आश्चौ. ८।१।२।१; शाश्चौ. १०।८।१।४, १२।८।८,
१६।१।१।२०.

यं उदाजन् पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परि-
वत्सरे बलम् । दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति
गृष्णीत मानवं सुमेधसः ॥

हे अङ्गिरसः पितरोऽस्माकं पूर्वजत्वेन पितृभूता ये
यूयं गोमयं गवात्मकं पणिभिरपहृतं वसु धनमुदाजन्
तैरधिष्ठितात्पर्वतादुदगमयन् । किञ्चर्तेन सत्यभूतेन यज्ञेन
परिवत्सरे पर्यागते वत्सरे सपूर्णे सत्रान्त इत्यर्थः । तत्र
बलं बलनामानं गवामपहृतारमसुरमभिन्दन् व्यनाशयन्
तेभ्यो वो युष्मभ्यं दीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनमस्तु । शेष
पूर्ववत् । ऋसा.

यं ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं
मातरं वि । सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति
गृष्णीत मानवं सुमेधसः ॥

हे अङ्गिरसः ये भवन्त ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन
दिवि द्युलोके सूर्यं सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकमादित्यमारोहयन्
अस्थापयन् किञ्च मातरं सर्वेषां निर्मात्रीं पृथिवीं व्यप्र-
थयन् प्रसिद्धामद्बुर्बन् सत्त्रादिकर्मकरणेन तेभ्यो
युष्मभ्यं सुप्रजास्त्व सुपुत्रत्वमस्तु । ऋसा.

अयं नामा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा
ऋषयस्तत् शृणोतन । सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो
अस्तु प्रति गृष्णीत मानवं सुमेधसः ॥

हे देवपुत्रा देवानां पुत्रा अग्नेः पुत्रा ऋषयोऽतीन्द्र-
वार्यस्य द्रष्टारो हे अङ्गिरसः अयं नामा नामानेदिष्टः
पुरोवर्ती जनो वो युष्माकं गृहे गृहभूते यज्ञे वल्गु
कल्याणं वचो वदति । तद्वाक्यं यूयं शृणोतन महतादरेण
शृणुत । तेभ्यो युष्मभ्यं सुब्रह्मण्यं शोभनं ब्रह्मवर्चसमस्तु ।
इदानीं आगतं मानवं मा प्रति गृष्णीत प्रतिगृह्णीत ।

ऋसा.

कानीनः

प्रमदे कुमारीपुत्रम् ।

सिलाची नाम कानीनोजबभ्रु पिता तव ।

अश्वो यमस्य यः श्यावस्तस्य हास्तास्युक्षिता ॥

(१) ऋसं. १०।६।२।२. (२) ऋसं. १०।६।२।३.

(३) ऋसं. १०।६।२।४.

(४) शुमा. ३।०।६ ; तैजा. ३।४।१।२ मदे (मुदे).

(५) ऋसं. ५।५।८.

स्वयंदत्तः । ज्येष्ठत्वं पुत्रत्वं दायदत्तं च पितुः संकेताधीनम् ।

अथ ह शुनःशेषो विश्वामित्रस्याङ्कमाससाद स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्ऋषे पुनर्मे पुत्रं देहीति नेति होवाच विश्वामित्रो देवा वा इमं मह्यमरास-तेति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैते कापिल्लेयबाभ्रवाः * ।

अथाभिषेचनीयसमाप्तेरनन्तरं हरिश्चन्द्रसहितेषु ऋत्विक्षु विश्मितेषु स शुनःशेष इत ऊर्ध्वं ऋस्य पुत्रोऽस्त्विति विचारे सति तदीयेच्छैव नियामिकेति महर्षीणा वचनं श्रुत्वा शुनःशेषः स्वेच्छया विश्वामित्रपुत्रत्वमङ्गीकृत्य सहसा तदीयमङ्कमाससाद । पुत्रो हि सर्वत्र पितुरङ्के निषोदति । तदानीं सुयवसपुत्रोऽजीगर्तो विश्वामित्र प्रत्येव-मुवाच । हे महर्षे मदीयपुत्रमेव पुनरपि मह्यं देहीति, स विश्वामित्रो नेति निराकृत्यैवमुवाच । प्रजापत्यादयो देवा एवेमं शुनःशेष मह्यमरासत दत्तवन्तस्तस्मात्तुभ्यं न दास्यामीति । स च शुनःशेषो देवैर्दत्तत्वाद्देवरात इति नामधारी विश्वामित्रपुत्र एव आस । तस्य च देव-रातस्यैते कपिल्लोत्रोत्पन्ना बभ्रुगोत्रोत्पन्नाश्च बन्धवोऽ-भवन् ।

यथैवाङ्गिरसः सन्तुपेयां तव पुत्रतामिति, स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्यास्तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् । उपेया दैवं मे दायं तेन वै त्वोपमन्त्रय इति * ।

विश्वामित्रेणैवं बोधितः शुनःशेषः पुनरपि गाथया विश्वामित्रं प्रत्येवमुवाच । अयं विश्वामित्रो जन्मना धत्रियः सन् स्वकीयेन तपोमहिम्ना ब्राह्मण्यं प्राप्तवानि-त्येवं तद्दृत्तान्तं सूचयितुं हे राजपुत्रेति संबोधितवान् । स वै तथाविधो राजजातीय एव सन् यथा येन प्रकारेण नोऽस्माभिः सर्वैरा समन्ताञ्जपय ब्राह्मणत्वेन ज्ञायसे तथै-वास्मद्विषयेऽपि त्वं वद । कथं वदितव्यमिति तदुच्यते । अहमिदानीमङ्गिरोपोत्रः सन् तत्परित्यागेन तव पुत्रत्वं येनैव प्रकारेणोपेयां तथैवानुगृह्णाणेति शेषः । ऐत्रासा.

* पूर्वमिदं वचनं अस्मिन् प्रकरणे (पृ. १२६०) गृहीत-मपि व्याख्यानोद्धरणार्थं पुनरुद्धृतम् ।

(१) ऐत्रा. ३३।५. (२) ऐत्रा. ३३।५.

पितुः दायदिसर्वत्वहरः पुत्रः । पुत्रस्य गृहे पितुर्वासः ।

अथातः पितापुत्रीयं संप्रदानमिति चाचक्षते पिता पुत्रं प्रेष्याह्वयति नवैस्तृणैरगारं संस्तीर्याभि-मुपसमाधाय उदकुम्भं सपात्रं उपनिधायाहतेन वाससा संप्रच्छन्नः श्येत एत्य पुत्र उपरिष्टादभि-निपद्यत इन्द्रियैरस्येन्द्रियाणि संस्पृश्यापि वास्याभि-मुखत एवासीताथास्मै संप्रयच्छति वाच मे त्वयि दधानीति, पिता वाचं ते मयि दध इति पुत्रः प्राणं मे त्वयि दधानीति पिता प्राणं ते मयि दध इति पुत्रश्चक्षुर्मे त्वयि दधानीति पिता चक्षुस्ते मयि दध इति पुत्रः श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रो मनो मे त्वयि दधानीति पिता मनस्ते मयि दध इति पुत्रोऽन्नरसान्मे त्वयि दधा-नीति पिता अन्नरसांस्ते मयि दध इति पुत्रः कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता कर्माणि ते मयि दध इति पुत्रः सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्र आनन्दं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिता आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्र इत्यां मे त्वयि दधानीति पिता इत्यां ते मयि दध इति पुत्रो धियो विज्ञातव्यं कामान्मे त्वयि दधानीति पिता धियो विज्ञातव्यं कामांस्ते मयि दध इति पुत्रोऽथ दक्षिणावृदुपनिष्कामति तं पिताऽनुमन्त्रयते यशो ब्रह्मचर्यसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा जुषतामित्यथेतरः सव्यमंसमन्ववेक्षते पाणिनान्त-र्थाय वसनान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गां लोकांश्च कामा-नवाप्नुहीति स यद्यगदः स्यात् पुत्रस्यैश्वर्ये पिता वसेत्परि वा व्रजेद्युर्वै प्रेष्याद्यदेवैर्न समापयति तथा समापयितव्यो भवति ।

विद्यापणलब्धं द्रव्यम्

जनको ह वैदेहः । बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति ।

स ह गवां सहस्रमवरोध । दश दश पदा

(१) कौड. २।१५.

(२) श्रा. १।४।१।१-३.

एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुस्तान् होवाच
ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उद-
जतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधुषुः ।

अथ ह याज्ञवल्क्यः । स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवा-
चैताः सौम्योदज सामश्रवा इति ता होदाचकार ते
ह ब्राह्मणाश्चुकुषुः कथं नु नो ब्रह्मिष्ठे ब्रुवीतेति ।

दिमातृकः— मातृद्वारा ब्राह्मण्यवर्णः

भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्रात् वात्सी-
आण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् गार्गीपुत्रः पाराशरी-
कौण्डिनीपुत्रात् पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गी-
पुत्रात् । शौनकीपुत्रः काश्यपीबालाक्यामाठीपुत्रात्
काश्यपीबालाक्यामाठीपुत्रः कौत्सीपुत्रात् ।

पुत्रप्रकाराः

अथोदक्षेत्रजकृत्रिमपुत्रिकापुत्रस्त्रीद्वारजासुराध्यु-
दजदक्षिणाजानां पित्रोश्च ।

ज्येष्ठपुत्रांशे पितुः अस्वान्यम् । भूमिशूद्रौ अदेयौ ।

ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगाविशेषात्स-
र्वेषाम् ।

ज्येष्ठपुत्रस्य विभाग दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति ।
कुत एतत् ? सर्वमनुष्याणां हि भूम्या योगोऽविशिष्टः ।
धारणं चङ्क्रमद्वारेण शूद्रस्य च शुश्रूषोपनततेति ।

कर्कभाष्यम् (पृ. ८७५)

शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम् ।

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । शूद्रस्य दानं भवति । इत्यते
हि शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे स पुरुष प्राचीदिग्घोष्ठुरिति ।
न च विरोधो गर्भदासस्य । तस्माच्छूद्रो दीयत एव ।
अनेन च न्यायेन भूमेरप्येकदेशदाने नैव विरोधः ।
कचिच्च इत्यते सभूमि सपुरुषमिति ।

कर्कभाष्यम् (पृ. ८७५)

गौतमः

स्त्रीधनमविभाज्यम्

द्वयं तु न भजेरन् ।

(१) श्रा. १४।९।४।३०-३१.

(२) द्मी. ८ (सत्याषाढसूत्रमेतत्)

(३) काश्रौ. २२।१०. (४) काश्रौ. २२।११.

(५) गौच- २।१।६; मन्ना. ; गौमि. २।१।६.

दाय तदीयं धनं न भजेरन् न गृह्णीयुरित्यर्थः । मातु-
दायं स्त्रीधनम् । दायामावे आत्मीयादापि द्रव्यादाना-
च्छादने दातव्ये इति तुशब्दोपादानम् । निस्त्वयोः पति-
तावस्थायामपि अशानाच्छादनचोदनादपतितयोरप्यर्थ-
सिद्धम् । अत्र पतिताया अपि मातुस्त्यागो नास्तीति द्रष्ट-
व्यम् । कुतः ? स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यथाह वसिष्ठः—‘माता
तु पुत्रं प्रति न पतति’ इत्यादि । पतितावस्थायामपि
पुत्रेण माता न त्यक्तव्येत्यभिप्रायेण तदुक्तमिति । मभा.

हारीतः

एकेनोद्धृताऽपि भूमिभाज्या

चिरप्रनष्टां वसुधामेक एवोद्धरेच्छ्रमात् ।

भागं तुरीयकं दत्त्वा विभजेयुर्यथांशतः ॥

अविभाज्यम्

योगक्षेमं प्रचारान् न विभजेरन् ।

अप्रातस्य प्रातियोगः । प्रातस्य रक्षणं क्षेमः ।

सवि. ३७०

वसिष्ठः

पुत्रप्रशस्ता

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

उपासते सुतं जातं शक्नुता इव पिप्पलम् ॥

मधुमांसैश्च शकैश्च पयसा पायसेन वा ।

एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥

संतानवर्धनं पुत्रमुद्यतं पितृकर्मणि ।

देवब्राह्मणसंपन्नमभिनन्दन्ति पूर्वजाः ॥

नन्दन्ति पितरस्तस्य सुवृष्टैरिव कर्षकाः ।

यद्गयास्थो ददात्यन्नं पितरस्तेन पुत्रिणः ॥

विष्णुः

धनागमविचारः तत्प्रकाराश्च

अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति । शुद्धः

(१) विर. ४९९ (पूर्वनष्टान्तु यो भूमिमेक एवोद्धरेच्छ्र-
मात् । यथाभागं लभन्तेऽप्ये दत्त्वाश्चन्तु तुरीयकम् ॥); स्मृसा.
६१ मेक... .. मात् (मेकः पूर्वोद्धरेत्तदि); स्मृचि. ३०
मेक... .. मात् (मेक उद्धरते यदि).

(२) सवि. ३७०.

(३) वस्मृ. १।१।३६-९ (क)नन्दन्ति (तन्वन्ति) वृष्टै (वृष्टै)

(ख) एष नो (अधनो) वसुधतं (त्रं वृष्यन्तं).

(४) विस्मृ. ५८।१-१२.

शबलोऽसितश्च । शुक्लेनार्थेन यदौर्ध्वदेहिकं करोति
तेनास्य देवत्वमासादयति । यच्छबलेन तन्मानुष्यम् ।
यत्कृष्णेन तत्तिर्यक्त्वम् । स्ववृत्त्युपार्जितं सर्वेषां
शुद्धम् । अनन्तरवृत्त्युपात्तं शबलम् । एकान्तरवृत्त्यु-
पात्तं च कृष्णम् ।

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तं च सह भार्यया ।
अविशेषेण सर्वेषां धनं शुद्धमुदाहृतम् ॥
उक्तोचशुल्कसंप्राप्तमविक्रेयस्य विक्रयैः ।
कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥
पार्थिकद्यूतचौर्याप्तप्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥
यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेय चेह च ॥

पित्रा कृतः पुत्रो भागहरः, अकृतः स्वस्थानानुसारेण

कृतत्वेन प्रथमं धनपिण्डभागित्वं अकृतत्वेन च
स्वस्वस्थाने ।

विभाज्याविभाज्यविवेकः

अपित्र्यं गार्भं धार्मं मैत्रं वैद्यमाकस्मिकमा-
दशाब्दं प्रविभाज्यमत ऊर्ध्वं सर्वमविभाज्यम् ।

अत्राह भारुचिः— अपित्र्यं अविद्यमान-
पितृद्रव्यम् । एतत् त्रितयविशेषणम् । गार्भं स्त्रीधनम् ।
धार्मं इष्टापूर्तादिकम् । मैत्रं मित्रसकाशाह्लब्धम् । वैद्यं
विद्यातो लब्धम् । आकस्मिकं अकस्माह्लब्धं निध्या-
दिकं प्रतिग्रहादिना वा लब्धम् । सवि. ४४७

महाभारतम्

विभागनिन्दा

औसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।
भ्राता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥
स नेच्छति धनं भ्रात्रा सहैकस्थं महामुनिः ।
विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥
अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः ।
विभागं बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यदा ।
ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥

(१) दमी. ४१.

(२) सवि. ४४७.

(३) भा. (माष्ठा.) १।२७।१०-१७.

व्य. क्रं. २४९

ततः स्वार्थपरान् मूढान् पृथग्भूतान् स्वकैर्धनैः ।
विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः ॥
विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥
तस्माच्चैव विभागार्थं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
गुरुशास्त्रे निबद्धानामन्योन्यमभिशाङ्किनाम् ॥
नियन्तुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ।
यस्मात्तस्मात्सुप्रतीकं हस्तित्वं समवाप्स्यसि ॥
शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत् ।
त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि ॥

पितृपुत्रोरविभागप्रशंसा

न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः ।
युञ्जते धुरि नो गाश्च कृशाः संघुक्षयन्ति च ॥
ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः । आनृणा सहवासविधि । भागानर्हः । आनृणं
भागः । विभाज्याविभाज्ये । मातरि तत्समाप्तु च वृत्तिः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

येथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तेत भरतर्षभ ।

कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तेरस्तद्ब्रवीहि मे ॥

भीष्म उवाच ।

ज्येष्ठवत्तात वर्तस्व ज्येष्ठोऽसि सततं भवान् ।

गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥

न गुरावकृतप्रज्ञे शक्यं शिष्येण वर्तितुम् ।

गुरोर्हि दीर्घदर्शित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ॥

अन्धः स्यादन्धवेलायां जडः स्यादपि वा बुधः ।

परिहारेण तद्ब्रूयाद्यस्तेषां स्याद्यतिक्रमः ॥

प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदयेयुः कृतं नराः ।

श्रियाऽभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथारयः ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।

हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः कुलं यत्रावजायते ॥

अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।

अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥

निकृती हि नरो लोकान्यापानाच्छत्यसंशयम् ।

विदुलस्येव तत्पुष्पं मोघं जनयितुः स्पृष्टम् ॥

(१) भा. (माष्ठा.) १।५।११.

(२) भा. १।१।१०५.

सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पात्रपूरुषः ।
 अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥
 सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः ।
 नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥
 अनुपन्नं पितुर्दायं जङ्वाश्रमफलोऽध्वगः ।
 स्वयमीहितलब्धं तु नाकामो दातुमर्हति ॥
 भ्रातृणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह ।
 न पुत्रभागं विभ्रमं पिता दद्यात्कदाचन ॥
 न ज्येष्ठो वाऽवमन्येत दुष्कृतः सुकृतोऽपि वा ।
 यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयश्चेत्तदाचरेत् ॥
 धर्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्मविदो जनाः ।
 दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ॥
 दश चैव पितृन्माता सर्वा वा पृथिवीमपि ।
 गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥
 माता गरीयसी यच्च तेनैतां मन्यते जनः ।
 ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ॥
 स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात्स चैतान्प्रतिपालयेत् ।
 कनिष्ठस्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दानुवर्तिनः ॥
 तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा ।
 शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ॥

आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साऽजरऽमरा ।
 ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ ॥
 भ्रातुर्भार्या च तद्वत्स्याद्यस्या बाल्ये स्तनं पिबेत् ॥

ज्येष्ठमहिमा

ज्येष्ठस्त्राता भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः ।
 ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान् किं करिष्यति ॥
 व्यङ्गो ज्येष्ठः राज्यानर्हः । गुणश्रेष्ठ एव राज्ञार्हः तत्पुत्रादयश्च ।
 ज्येष्ठोऽयमिति राज्ये च स्थापितो विकलोऽपि सन् ।
 निर्जित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्मर्ह्यं न्यवेदयत् ॥
 कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽहं ज्येष्ठभाङ्गन च ।
 बहूनां भ्रातृणां मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा ॥
 कनीयानपि स ज्येष्ठः श्रेष्ठः श्रेयान्कुलस्य वै ।
 तस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुधर्मभृतां वरः ॥

(१) भा. (भाष्वा.) १।२२३।४.

(२) भा. (भाष्वा. परिशिष्टं) १।८२।११-१६ (पक्तिः).

जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
 जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥
 युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
 प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ॥
 अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
 एतद्धि ब्रूत मे सत्य यदत्र भविता ध्रुवम् ॥
 प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्ट्वाद्वृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 राज्यमप्राप्तवान् पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥
 स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
 तस्य पुत्रो ध्रुव प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥

पुत्रमहिमा

नै हि धर्मफलैस्तात न तपोभिः सुसंचितैः ।
 तां गतिं प्राप्नुवन्तीह पुत्रिणो यां व्रजन्ति ह ॥
 तपो वाप्यथवा यज्ञो यच्चान्यत्पावनं महत् ।
 तत्सर्वं न समं तात सतत्येति सतां मतम् ॥
 भार्या पतिः संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः ।
 जायाया इति जायात्वं पुराणाः कवयो विदुः ॥
 यदागमवतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते ।
 तत्तारयति संतत्या पूर्वेप्रेतान्पितामहान् ॥
 पुत्राम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
 तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥
 न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुखः ।
 शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ॥
 ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
 गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥
 स्पृशतु त्वां समाश्लिष्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ।
 पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥
 त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताहमरिंदम ।
 इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकप्रणाशनम् ॥

(१) भा. (भाष्वा.) १।१०७।२४, २६, २७.

(२) भा. (भाष्वा.) १।१२९।५, १५.

(३) भा. (भाष्वा.) १।१३।२१.

(४) भा. (भाष्वा.) १।४१।२८.

(५) भा. (भाष्वा.) १।६८।३६-३८, ५५-६५.

आहर्ता वाजिमैधस्य शतसंख्यस्य पौरव ।
इति वागन्तरिक्षे मां सूतकेऽभ्यवदत्पुरा ॥
ननु नामाङ्कमारोप्य स्नेहाद्भ्रामान्तरं गताः ।
मूर्ध्नि पुत्रानुपाध्याय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥
वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रवादं द्विजातयः ।
जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥
अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥
पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मात्त्वं जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥
त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥
यथा ह्यहवनीयोऽभिर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
वतः त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्दिग्धा कृतः ॥

पुत्रमहिमा । पुत्रप्रकाराः ।

कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमनुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥
स्वपत्नीप्रभवान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विवर्धितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान् पुत्रान्वै मनुरब्रवीत् ॥
धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितृन् ॥
स त्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयानो महीपते ।
नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥
वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्भरम् ॥
एतावदुक्त्वा वचनं प्रातिष्ठत शकुन्तला ।
अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चाष्टृतं तदा ॥
भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः
भरस्व पुत्रं दुःषन्तं मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
तस्माद्भरस्व दुःषन्तं पुत्रं शकुन्तलं नृप ॥

(१) भा. (भाष्वा.) ११६९।१७-२१,२८-३३.

अमृतिरेषा कस्यज्याजीवजीवन्तमात्मजम् ।
शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्ति भर पौरव ॥
भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ।
तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभापत ॥
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ।
तस्मिन्नुपस्थिते काले तरतं प्लवचन्मया ॥
इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य तारयेत् ।
सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥
आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीषितं पितुः ॥
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ।
स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥
वाक्यं चोवाच । स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम् ।
शृणोमि च नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति ॥

पुत्रिका

तौः सर्वास्त्वनवदाङ्गयः कन्याः कमललोचनाः ।
पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥
ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे ।
दिव्येन विधिना राजन्कश्यपाय त्रयोदश ॥
तैतः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ।
प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ॥
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥
पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
पुत्रिका हेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ ॥
एतच्छुल्कं भवत्वस्थाः कुलकृज्जायतामिह ।
एतेन समयेनेमां प्रतिगृहीष्व पाण्डव ॥

(१) भा. (भाष्वा.) १११४७।१,३-६,११.

(२) भा. (भाष्वा.) ११९०।६७.

(३) भा. (भाष्वा.) ११६०।११,१२.

(४) भा. (भाष्वा.) ११७०।७,८.

(५) भा. (भाष्वा.) ११२०७।२१-३.

स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
उवास नगरे तस्मिन्कौन्तेयब्रिहिमाः समाः ॥

दौहित्रमहिमा

एवं राजा स महात्मा ह्यतीव

स्वैर्दौहित्रैस्तारितोऽमित्रसाहः ।

त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा

स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्यं पृथ्वीम् ॥

नियोगेन त्रिभ्योऽधिका नोत्पाथाः

नैतश्चतुर्थं प्रसवमापत्त्वपि वदन्त्युत ।*

अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥

स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु म्राम् ।

अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भाषसे ॥

पुत्र-पुत्री-परिग्रहः

तैयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा ।

स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्मिकः सत्यसंगरः ॥

या कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी

राज्ञा दत्ताऽथ दाशाय इयं तव भवत्विति ॥

पुत्रेषु मातृपितृस्वाम्य समम्

मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।

तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥

दत्तककन्या

चैशंपायन उवाच ।

शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् ।

तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥

पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।

अग्न्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वीर्यवान् ॥

राज्याधिकारः

सेयं त्वामनुसंप्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा ।

निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयाऽनघ ॥

तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्वृतः ।

भ्रातृपुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेच्य ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।८८।२६.

(२) भा. (भाण्डा.) १।११४।६५, ६६.

(३) भा. (भाण्डा.) १।५७।५१, ५४.

(४) भा. (भाण्डा.) १।९९।२८.

(५) भा. (भाण्डा.) १।१०४।१९, २.

(६) भा. १।२।३।४२-४.

बालानपि च गर्भस्थान् सान्त्वेन समुदाचरन् ।
रञ्जयन् प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुन्धराम् ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

वानप्रस्थाषाश्रमिरिक्थविभागः

आश्रमिणः पाषण्डा वा महत्यवकाशे परस्पर-
मबाधमाना वसेयुः । अल्पां बाधां सहेरन् । पूर्वा-
गतो वा वासपर्यायं दद्यात् । अप्रदाता निरस्येत ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामाचार्यशिष्यधर्मभ्रातृ-
समानतीर्थ्या रिक्थभाजः क्रमेण ।

आश्रमिण इत्यादि । सुबोधम् । अल्पा बाधां सहेर-
न्निति । अमहति अवकाशे परस्परबाधमलं जायमानं
क्षमेरन् । पूर्वागतो वा, वासपर्यायं वासवारं, दद्यात्
नवागताय । अप्रदाता पूर्वागतः, निरस्येत बहिष्कियेत ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामित्यादि । तत्र धर्मभ्राता
सखा, समानतीर्थ्यः समानगुरुकुलवासी । क्रमेण
आचार्याभावे शिष्यः शिष्याभावे धर्मभ्रातेत्यादिक्रमेण ।
शेषं प्रतीतम् । श्रीम्-

मनुः

धनागमाः

श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुद्धं उभयोऽप्यस्य तद्विधः * ॥

तत्र श्रुततपसी प्रतिग्रहनिमित्त, एकोऽपि प्रतिग्रहो
निमित्तभेदान्नेदेनोक्तः । प्रतिग्रहगुणा अपि सामर्थ्या-
त्तत्र द्रष्टव्याः, यदि नाल्यन्तदुद्यो दाता भवति तस्मादागतं
शुद्धं भवति । याज्यशिष्यशब्दाभ्यां याजनाध्यापने
गृह्यते । अन्वयागतं पितृपैतामहादि । कन्यादानकाले
श्वशुरगृहाह्वयम् । शौर्येण क्षत्रियस्य । कन्यान्वयौ
सर्वसाधारणौ । मेधा.

कुसीदकृषिवाणिज्यशिल्पसेवानुवृत्तिः ।

कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥

सेवा प्रेष्यकरत्वं, यथेच्छविनियोज्यता अनुवृत्तिः
प्रियतानुकूल । तत्र कुसीदकृषिवाणिजन्यवैश्यस्य ।
वैश्यस्य प्रशस्तान्येव । सेवा द्विजातिशुश्रूषा शूद्रस्य

* मेधातिथिभाष्ये पतत श्लोकत्रय समुपलभ्यते ।

(१) कौ. ३।१६. (२) मत्स्य. ४।२२७.

(३) मत्स्य. ४।२२८.

प्रशस्तैव । अन्या तु तस्य निन्दिता । शबलग्रहणेनाचिर-
स्थायिता फलस्योच्यते । न यावज्जीवं तत्फलं भवति ।
मेधा.

^१पार्थिकद्यूतचौर्यातिप्रातिरूपकसाहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥

पार्थिकः पार्श्वस्थः उत्क्रोचादिना धनमर्जयति ।
ज्ञात्वा धनागमं कस्यचिदहं ते दापयामि मह्यं त्वया
किञ्चिद्दातव्यमिति यो गृह्णाति स पार्थिकः । न कर्ता
कारयिता, तटस्थो न त्वञ्जतया गृह्णाति । यथा च
गुह्यत्वाऽधमर्णाय प्रतिभूत्वेनावतिष्ठते । प्रतिरूपको
दाम्भिकः । कुसुम्भाद्युपहितकुङ्कुमादिविक्रयो व्याजः ।
आर्तिः परपीडा । प्रच्छन्नहरणं चौर्यम् । प्रसमं साहसम् ।
ननु चौर्यसाहसार्थ्यां स्वाम्यमेव नास्ति तन्निमित्तेष्वपठित-
त्वात् । 'स्वामी रिक्थक्रयसविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति ।
तथा 'विद्याशिल्पं भूतिमेवे'त्यादि । तथा 'सप्त विचा
गमा धर्म्याः' इति च । अथास्मादेव वचनात्स्वाम्य-
कारणत्वमनयोरिति । कथं तर्हि बलाद्भुक्तं न जीर्यतीति ।

केचित्तावदाहुः । नैवायं पाठोऽस्ति 'द्यूतचौर्याती'ति ।
अपि तु वैर्यातीति, वैरिणः सकाशाद्यत् गृह्यते संधान-
काले, यद्येतावद्दासि तदा त्वया संधिं करोमि, शक्तिवि-
हीनतया ददाति । साहसमपि न प्रसह्य हरणं, किं तर्हि,
धत्प्राणसदेहेनार्ज्यते पोतयौतृतया, रहसि राजप्रतिषिद्ध-
प्रतिक्रयेण च । अन्ये तु मन्यन्ते । नैव बलादपहरणेन
स्वाम्यं भोगेन वा जरणं विरुध्यते, यत्र बलं प्रथम-
मपहारकाले, असत्यपि बले उपेक्षया भोगस्तत्र स्वाम्यम् ।
यत्र त्वारम्भात्प्रमृति सार्वकालिको बलोपभोगस्तत्र
जीर्यतीति कथ्यते । तस्मादुभयमविरुद्धम् । इदं युक्तं,
यच्चौर्यसाहसार्थ्यां स्वत्वानुत्पत्त्या पाठविमार्गः कृतः,
अन्यैश्च स्मृतिकारैः स्वत्वहेतुष्वपरिगणनात् । मेधा.

ज्येष्ठमहिमा

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥

(१) मस्मृ. ४।२२९.

(२) मस्मृ. ९।१०६, १०७.

१ (न०). २ यादृत. ३ यतो व. ४ त्वस.

५ तपिपा. ६ गङ्गनां अ.

यस्मिन्नृणं संनयति येन चानन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः* ॥

मेधातिथिना तु "उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहिते-
नापि मनुष्यः पुत्रवान् भवति । ततश्च नापुत्रस्य लोकोऽ-
स्तीत्यलोकता परिहृता । तथा 'प्रजया पितृभ्यः' इति श्रुतेः
'पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च' इत्युक्तम् । यस्मिन्नृण-
मिति तु सार्धारणम् । अत एव तत्र यस्मिन् जाते ऋणं
शोषयति येन जातेनामृतत्वं च प्राप्नोति । तथा च
श्रुतिः 'ऋणमस्मिन्नि'ति । स एव पितुर्धर्मण हेतुना
जातः पुत्रो भवति । तेनैकेनैव ऋणापनयनाद्युपकारस्य
कृतत्वात् । इतरास्तु ऐच्छिकान्मुनयो जानन्ति" इति
तेनोक्तम् । मेधा. (बाल. २।१३५) [पृ. २४१]

अविभाज्यद्रव्यविशेषाः, स्त्रियोऽविभाज्याः

तण्डुलानि च वस्त्राणि अलङ्कारश्च वाहनम् ।

उदकं च स्त्रियश्चापि न विभाज्याः समा अपि ॥

बृहस्पतिः

पुत्रमहिमा

द्वेषोत्सर्गं गयाश्राद्धमिष्टापूर्तं तथैव च ।

पालयिष्यति वार्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥

यथा जलं कुमुदेन तरन् मज्जति मानवः ।

तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्धे निमज्जति ॥

गुणाधिक्ये मागाधिक्यम्

वैयोविद्यावपेभिश्च द्व्यंशं हि लभते धनम् ॥

कात्यायनः

विषमविभागहेतुः कर्मानुष्ठानतारतम्यम्

यथा यथा विभागात्तं धनं यागार्थतामियात् ॥

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम् ॥

* इदं श्लोकस्य पूर्व दायभागे (पृ. ११९६) समुद्धृतमपि
बालम्हृष्ट्यां समुपलब्धमेधातिथिभाष्यस्य समुद्धरणार्थं पुनः समु-
द्धृतम् ।

(१) सवि. ३७२ (मनुस्मृतौ नोपलभ्यते).

(२) विर. ५८६.

(३) विर. ५८६; दात. १७२; विच. ८०.

(४) नृप्र. २१८.

(५) स्मृच. २६५ गाप्तं (गात्रं) यागा (याथा); पमा-
६९०; नृप्र. ३५; दानि. २ गाप्तं (गत्थं); समु. १२८०

तत्रापि कर्मानुष्ठातृत्वतारतम्येन लभ्यधनपरिमाण-
त्तारतम्यं भवति न पुनर्विधातारतम्येनेति । अत आह
कात्यायनः— यथा यथेति । द्रव्यबाहुल्ये सतीति
शेषः । स्मृच. २६५

वृद्धहारीतः

स्त्रीधनविभागः । अनेकपितृकाणां द्वैमातृकाणां च भागविधिः ।

यैतैतृकं धनं पुत्रा विभजेयुः सुनिर्णयम् ।

मातृकं चेद्दुहितरस्तदभावे तु तत्सुतः ॥

अविभक्तपितृकाणां पितृतो भागकल्पना ॥

द्वैमातृणां मातृतश्च कल्पयेद्वा समोऽपि वा (?) ॥

लघुहारीतः

अविभाज्यम् । पितृप्रसादलब्धमपि स्थावरं न भोक्तव्यम् । सर्वा-
नुमत्या एव स्थावरद्विपदानां व्यवहारः ।

अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्राद्धनादपि ।

यज्ञं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥

पितृप्रसादात् भुज्यन्ते धनानि विविधानि च ।

स्थावरं न तु भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥

स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असंभूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥

अग्निपुराणम्

गुणल्येष्ट एव ज्येष्ठांशभाक्

निवर्तयेरस्तस्मात्तु ज्येष्ठांशं भाषणादिके ।

ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान् गुणतोऽधिकः ॥

पतितस्त्रीणां वृत्तिः

एवमेव विधिं कुर्युर्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥

(१) बृहत्सं. ७।२२५, २६०, २६१.

(२) बृहत्सं. ११४, ११६, ११७.

(३) अणु. १७०।५-८.

शुक्रनीतिः

स्थावरे न पितुः पितामहस्य वा प्रभुत्वम्

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

स्वत्वार्यागमयोर्विचारः

वैर्तेते यस्य यद्धस्ते तस्य स्वामी स एव न ।

अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किं न दृश्यते ॥

तस्माच्छास्त्रत एव स्यात्स्वाम्यं नानुभवादपि ।

अस्यापहृतमेतेन न युक्तं वक्तुमन्यथा ।

विदितोऽर्थोऽगमः शास्त्रे यथावर्णं पृथक् पृथक् ॥

शास्त्रि तच्छास्त्रधर्मं यत् म्लेच्छानामपि तत्सदा ।

पूर्वाचार्यैस्तु कथितं लोकानां स्थितिहेतवे ॥

पितृकृतो विभागः । अपुत्रवृत्तरिव्यहराः क्रमेण । अविभाज्यम् ।

सैमानभागिनः कार्याः पुत्राः स्वस्य च वै स्त्रियः ।

स्वभागार्धहरा कन्या दौहित्रस्तु तदर्धभाक् ॥

मृतेऽधिपेऽपि पुत्राद्या उक्तभागहराः स्मृताः ।

मात्रे दद्याच्चतुर्थांशं भगिन्यै मातुर्धकम् ॥

तदर्धं भागिनेयाय शेषं सर्वं हरेत्सुतः ।

पुत्रो नप्ता धनं पत्नी हरेत्पुत्री च तत्सुतः ॥

माता पिता च भ्राता च पूर्वालाभाच्च तत्सुतः ॥

पित्रादिधनसंबन्धहीन यद्यदुपार्जितम् ।

येन स काममर्शनीयादविभाज्यं धनं हि तत् ॥

(१) शुनी. ४।८०३-४.

(२) शुनी. ४।८०५-८. [यत्सदृशाः श्लोका. अस्मिन्
प्रकरणे संग्रहकारे निर्दिष्टः (पृ. ११४२)].

(३) शुनी. ४।८०९-१२, ८१४-१५.

साहसम्

७.७७

स्मृत्यन्तरम्

शूद्रस्य विप्रवेषधारणे दण्डः

शूद्रस्य विप्रवेषधारिणस्तप्तशालाकया यज्ञोपवीत-
चट्टपुण्यालिखेत् ।

(१) मिता. २।३०४; अण. २।३०३ यज्ञो . . लिखेत्

गर्भवातिनी तद्गन्तारश्च दण्ड्याः

यां पातयित्वा स्वं गर्भं ब्रूयाद्दहमगर्भिणी ।

तामप्सु प्रक्षिपेद्राजा जारैश्च नरमारिणीम् ॥

(यज्ञोपवीतं दद्याद्रपुण्यापि लिखेत्); विता. ८२९ लिखेत्+

(वृत्त्यर्थं तच्छिद्धधारणे वध एव ।).

(१) विश्व. २।२८२.

दण्डपारुष्यम्

वेदाः

याननिमित्तकारिणा

वृशो वैजानस्यरुणस्य त्रैधात्वस्यैक्ष्वाकस्य पुरो-
हित आसीत्स ऐक्ष्वाकोऽधावयत् ब्राह्मणकुमारं रथेन
व्यच्छिनत्स पुरोहितमब्रवीत्तव मा-पुरोधायामिद-
मीदृगुपागादिति तमेतेन साम्ना समैरयत्तद्वाव स
तर्ह्यकामयत कामसनि साम वार्श काममेवै-
तेनावरुन्धे ।

विजानस्य पुत्रो वृशो नाम कश्चिदृषिः स ऐक्ष्वा-
कस्य इक्ष्वाकुकुलजस्य त्रैधात्वस्य त्रिधातुः पुत्रस्य व्यरु-
णस्य एतन्नाम्नो राहः पुरोहितः पुरोधा आसीत् स च

(१) ताज्जा. १३।३।१२.

ऐक्ष्वाको राजा रथवाहनाश्वानधावयत् शीघ्र गमयत्,
पथो मध्ये व्यवस्थित कश्चिद्ब्राह्मणकुमारं ब्राह्मणपुत्रं
रथेन रथावयवेन चक्रेण व्यच्छिनत् विच्छिन्नावयवमक-
रोत्, स कुमारः पुरोहित वृशमब्रवीत् तव पुरोधाय्या
पौरोहित्ये वर्तमाने मा इदानी ईदृक् एवंपुत्रं हिंस्रन्
उपागात् प्राप्नोदिति एवमुक्तवन्तं एतेन वार्शेन साम्ना
समैरयत् सङ्गतावयवमकरोत् तद्वाव तत् खलु तर्हि
तस्मिन् काले स ऋषिरकामयत यस्मादेवं तस्माद्वार्शं साम
कामसनि कामप्रदं अतोऽनेन स्तुवन् एतेन साम्ना
अभिलषितं सर्वमेव काममेति कामयितव्यं फलं अवरुन्धे
तासां ।

॥ समाप्तं व्यवहारकाण्डम् ॥

श्लोकार्थानुक्रमणिकायां निर्दिष्टाः संक्षेपाः

अङ्गि.	अङ्गिराः
अत्रि	अत्रि.
अनि.	अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि
अपु.	अग्निपुराणम्
आदि.	आदिपुराणम्
आप.	आपस्तम्ब.
आश्व.	आश्वलायन.
उत्त	उत्तथ्य.
उश.	उशाना
ऋष्य.	ऋष्यगृह्यः
ऋष्व.	ऋष्व
कात्या.	कात्यायन
काष्णी.	काष्णीजिनिः
कालि.	कालिकापुराणम्
कालौ.	कातीयलौगाक्षिसूत्रम्
कौ.	कौटिलीयमर्थशास्त्रम्
गरु.	गरुडपुराणम्
गान्धेयः	गान्धेयः
गुप्तः	विष्णुगुप्तः
गोभि.	गोभिलः
गौत.	गौतमः
जातू.	जातूकर्णिः
जाबाल.	जाबालि.
जैमि.	जैमिनीयसूत्रम्
दक्षः	दक्ष.
देव	देवलः
देवी.	देवीपुराणम्
नार.	नारद.
नि.	निरुक्तम्
निघ.	निघण्टुकारः
पञ्चा.	पञ्चाध्यायी
पद्म.	पद्मपुराणम्

परा.	पराशरः
परि.	परिशिष्टकारः
पार.	पारस्कर.
पिता.	पितामहः
पैठी.	पैठीनसिः
प्रचं.	प्रचेताः
प्रजा.	प्रजापतिः
प्रब.	प्रवराध्यायः
बृप	बृहत्पराशर.
बृम.	बृहन्मनु.
बृय.	बृहद्यम.
बृह.	बृहस्पति.
बौका.	बौधायनकारिका
बौधा	बौधायनः
बौशे.	बौधायनगृह्यशेषसूत्रम्
ब्रह्म.	ब्रह्मपुराणम्
भवि.	भविष्यपुराणम्
भा.	महाभारतम्
भार.	भारद्वाजः
भाष्य.	भाष्यकारः
मत्स्य.	मत्स्यपुराणम्
मनुः	मनु.
मरी.	मरीचिः
मार्क.	मार्कण्डेयपुराणम्
मासो.	मानसोऽज्ञास.
यम	यम.
याज्ञ.	याज्ञवल्क्य.
लहा.	लघुहारीतः
लिङ्ग.	लिङ्गपुराणम्
लौगा.	लौगाक्षिः, लोकाक्षिः
वसि.	वसिष्ठ.
वारा.	वाल्मीकिरामायणम्

विध.	विष्णुधर्म.
विपु.	विष्णुपुराणम्
विरा.	विराट्
विष्णु.	विष्णु
वृका.	वृद्धकात्यायनः
वृगौ.	वृद्धगौतम
वृम.	वृद्धप्रपितामहः
वृम.	वृद्धमनु
वृया.	वृद्धयाज्ञवल्क्यः
वृव.	वृद्धवसिष्ठ
वृशा.	वृद्धशातातपः
वृहा.	वृद्धहारीतः
वेदा	वेदा.
व्याघ्र.	व्याघ्रः
व्यापा.	व्याघ्रपात्
व्यासः	व्यासः
शंख.	शंखः शंखलिखितौ च
शाक.	शाकलः
शाता.	शातातपः
शुनी.	शुक्रनीतिः
शौन.	शौनकः
षट्त्रिं.	षट्त्रिंशन्मतम्
संग्र.	संग्रहकारः
संव.	संवर्त.
सुम.	सुमन्तुः
सूत.	सूत
स्कन्द.	स्कन्दपुराणम्
स्मृत्य.	स्मृत्यन्तरम्
हरि.	हरिवंशः
हारी.	हारीत.

* पतञ्जलिहङ्गिनानि वचनानि पाठभेदरूपाणि स्थलदिनिर्देशे द्रष्टव्यानि ।

+ वचनस्योपरि २, ३ इत्याद्यङ्कः तत्पत्रगततद्वचनसंख्याबोधकः ।

× पतञ्जलिहङ्गिनानि निरुक्तवचनानि व्याख्याग्रन्थे समुद्धृतान्यपि श्लोकार्थानुक्रमणिकायां तेषां समग्रव्याख्यानकृत्याव संगृहीतानि ।

विवादपदेषु निर्दिष्टश्लोकार्थानुक्रमणिका

श्लोकः	ऋषिः	पृष्ठम्	श्लोकः	ऋषिः	पृष्ठम्	श्लोकः	ऋषिः	पृष्ठम्
अंशं च लभे	कौ.	८६२	अकुर्वतस्तु	काल्या.	६५६	अक्षय्या वृद्धि	नार.	६२६
*अंशं दायारु	मनु.	१२४६	*अकुर्वन्तं त	,,	८७६	अक्षराजाय	वेदा	१८९७,
अंशं हरेत्	देव.	१५२६	*अकुर्वन्स त	,,	,,			१८९८
*अंशं हरेत् द	,,	,,	अकुर्वन्स्वामि	बृह.	९५४	*अक्षवज्रग	नार.	१९१०
अंशप्राहिभि	विष्णु	१३८९	अकूट कूट	याज्ञ.	१७२९	अक्षवध्रग	,,	,,
अंशपिण्डवि	नार.	१३४७,	*अकूटे कूट	,,	१७३०	*अक्षवध्रिग	,,	,,
	देव.	१४०४	अकृत स तु	मनु	७६०,	*अक्षवध्रिग	,,	,,
अंशभाजं न	गौत	१३६५	नार	७६२, यमः	७६९	अक्षस्याहमे	वेदा:	१८९४
अंशमंगं य	मनु.	११९१	अकृतामपि	विष्णुः	६१०	अक्षा फलव	,,	१९०१
*अंशानां तस्क	,,	१६९२	अकृता वा कृ	मनु.	१३००,	अक्षान् यद्	,,	१९०२
अकन्येति तु	,,	८८२,		देव.	१३५०	*अक्षाभावे च	मनुः	१८०७
	नार.	१०९७	* " " "	बृह.	१५१६	अक्षार्थं क्षणु	अनि.	१९६८
अकरः श्रोत्रि	आप.	१६६६,	*अकृतो वा कृ	मनुः	१३००	अक्षावापस्य	वेदा:	१८९७
	वसि.	१९४४	अकृत्वा प्रेत	शंखः	१४७३	अक्षास इदं	,,	१८९४
अकारणे द्वा	कौ	८६२	अकन्कर्म क	वेदा.	६०४	अक्षासो अस्य	,,	,,
अकर्ता नित्य	,,	९३२	अकाचिमं पि	,,	११२२	अक्षुष्णवेद	शंखः	१२८१
अकर्मा दस्त्यु	बृह	१६४८	*अक्रमेण च	नार.	८५१	अक्षुषु मृग	भा.	१०३१
अकर्मिणः	वेदा:	८१०	अक्रमेण तु	,,	,,	अक्षौर्मा दीव्यः	वेदा:	९७९,
अकस्मात्क्रोध	बौधा	१३८७	अकमोढा सु	काल्या.	१३५०,			१८९५
अकामतः का	भा.	८६१		१४०३		अक्षयौ नौ मधु	,,	९९७
अकाममन	याज्ञ	९१४	अक्रियाकारि	बृह.	१७५८	अक्षयौ वृषण्य	,,	९९६
अकामा दूष	काल्या.	६५५	अक्लिष्टं फल	भा.	१२८४	*अगतस्यापि	शुम.	८५५
अकामे पित	मत्स्य.	१८९२	अक्लिष्टानां तु	कौ.	१६१९	अगन्तस्य देवः	वेदा:	१००३
अकमो वा स	कौ.	१८४९	अक्षता च क्ष	याज्ञ.	१०८८	अगम्यागामि	नार.	१८८४
*अकारणं च	शंख.	११४८	*अक्षताभिः स	नार.	८३३	अगस्त्यः खन	वेदा:	९६८,
अकारणे च	भा.	१२८६	अक्षता भूयः	विष्णुः	१२७९			११२०
*अकारणेन	याज्ञ.	१६३४	अक्षताया क्ष	याज्ञ.	१३३१	अगुणान् की	काल्या.	१७९१
अकार्यकारि	,,	,,	*अक्षता वा क्ष	,,	१०८८;	*अगुप्तं लिङ्ग	मनुः	१८६२
अकार्यकार्य	,,	,,	अक्षद्रुगधो रा	मनुः	१३००	अगुप्तमङ्ग	,,	,,
अकार्यमेत	पैठी.	१६५३		वेदा:	१४६४,	*अगुप्तां क्षत्रि	,,	१८६०
अकार्यवश	वेदा:	१६०३	*अक्षबन्धश	१६००		*अगुप्तां खलु	,,	१८६७
अकाले तु त्य	शुम.	१११६	*अक्षमन्धश	नार.	१९१०	अगुप्तमप्यु	गौत.	१८४२
अक्रीर्ति जन	वारा.	१०७७	*अक्षमन्त्रश	,,	,,	अगुप्ते क्षत्रि	मनुः	१८६०
अक्रीर्तिः परि	अपु.	१९७५	अक्षमन्त्रं च	मनु.	१८०७	*अगुप्तैक	,,	१८६२
	भा.	१९८४	*अक्षमन्त्रे तु	,,	,,	*अगुप्ते वैश्य	,,	१८६०
	,,	१०२६,	अक्षभूमिह	कौ	१९०४	*अगुप्तैकाङ्ग	,,	१८६२
		१३९०	अक्षमा चान	काल्या.	१११०	अगृहीते स	याज्ञ.	८४६,
*अकुर्वन्तं त	काल्या.	८७६	अक्षमायां क्षि	कौ.	१८४९			१८७९
अकुर्वन्तस्त	,,	,,	अक्षमाला व	मनुः	१०५१	अगोपयन्तो	व्यासः	७८९
*अकुर्वन्स्तु त	,,	,,	अक्षया वृद्धि	वसि.	६०९	अग्नये यवि	वेदा:	९२४

अग्नि पुरस्ता	वेदाः ११४४	अप्रतस्ते ग	वारा. १०७५,	अच्छलेनैव	मनुः ७४१;
अग्नि प्रजाप	बृह १३४८,	अग्निदिधिषुः	१०७६	अच्छिन्नं तन्तुं	नार. ७४८
अग्नि वा प्रवि	जाबा. १३५६	अग्निद्याः कर्म	वेदाः १५९२	अजस्रं त्वां स	वेदा १००६
* अग्नि हृदयं	आप. १६६४	अग्न्यमग्ने प्र	कौ. ६८०	*अजातेर्जाति	” १८९७
अग्निः पुत्रस्य	वेदाः ९९७	अघोरचक्षु	भा. १९८६	अजातेष्वेव	याज्ञ. १७३३
अग्निः शुश्रूषि	” ११६२	अघ्नन्नेनस्वी	वेदाः ९८६,	अजातौ जाति	कात्या. ९१९
अग्निः सुभगां	कात्या ११०९	अङ्कयित्वा भ	१००२	अजातौषध	याज्ञ १७३३
अग्निचिता स्त्री	वेदा १००१	अङ्कयित्वा श्व	गौत. १६५९	अजाद्यपहा	बृह. १७५९
२ अग्निदं गर	” ९९५	*अङ्गहीनः प्र	बृह. १८८६	अजानन्तोऽस्य	विष्णु १६६९
” ”	बृहा. १६५३	*अङ्गहीनश्च	बृहा १६५३	*अजानन् यः	कौ. १६८३
*अग्निदानं गर	अपु. १६५४,	अङ्गहीनस्तु	याज्ञ. १७३३	*अजानान् पक्षि	बृह. १७५९
अग्निदानं भक्त	मत्स्य. १६५५	* अङ्गादङ्गात्सं	” १७३२	*अजानानः प्र	विष्णु. ७५७
” ”	मनु. १६९७	अङ्गादङ्गात्सं	” १७३२	अजाद्ययो गृ	वसि ११८४
अग्निदिव्यं य	स्कन्द १९६६	१४१५; बौधा.	वेदा १२६२,	*अजावापहा	विष्णु. १६६९
अग्निदो गर	वसि. १६०८;	बृह. १५१५; भा	१२६८,	*अजाविकं च	मनु १२०८
” ”	मनुः १६२६	नि. १२५५	१९८५	*अजाविकं चै	” ”
* ” ”	मत्स्य. १६५५	वेदा १००४	”	अजाविकं तु	” ”
अग्निरेव क	बौधा. १९७४	अङ्गादङ्गात्	शौन. १३६४	*अजाविकं त्वे	” ”
अग्निरेस्तस्मा	वेदाः ६०१	अङ्गादङ्गात्	मनु. १८०५	अजाविकं सै	” ”
अग्निर्मा तस्मा	” ६०४	*अङ्गान्यजप्र	वेदाः ९९८	*अजाविकस	नार. ९१७
अग्निर्षाव य	” ६०१,	अङ्गाभिरद	कौ. १६१९	*अजाविके च	” ”
” ”	६०४	अङ्गावपीड	मनु. १८०५;	*अजाविके त	” ९१६
अग्निर्वै न प	” ११४३,	*अङ्गावमेद	बृह. १८३१	अजाविके तु	मनुः ९०९;
अग्निर्हि प्रम	१६००	अङ्गिरस इ	” ”	*अजाविके द्वौ	नार. ९१६
अग्निशिष्टादि	भा. १०३३	*अङ्गुलि संधि	वेदा. १३६१	*अजाविकेऽर्ध	गौत. ९०४
अग्निश्च सर्वे	कात्या. ११०९	*अङ्गुलीं प्रन्थि	मनु. १७१४	*अजाविकेषु	शंखः १६७२
अग्निष्टोमादि	बौधा. १८४५	अङ्गुलीं प्रन्थि	” ”	अजाविकेष्व	मनुः ९०९
*अग्निष्टोमादि	कौ. ७७२	*अङ्गुलीं प्रन्थि	” १७१३,	अजाविके स	शंख. १६७२
अग्निष्टोमा तस्मात्	वेदा. १००३	*अङ्गुलीं प्रन्थि	१९२९	अजाविके स	नार. ९१७
अग्निहोत्रं ग	अग्नि. १३७४	*अङ्गुलीं प्रन्थि	” १७१३	अजाविषु द्वौ	गौत. ९०४
अग्निहोत्रं त्र	शंख. २८१;	*अङ्गुल्यादेर	” १८६९	*अजाव्यपहा	विष्णुः १६६९
अग्ने दीदाय	भा. १२८३	*अङ्गुल्यो रच	” ”	*अजाधोष्ट्रगो	” १७९७
अग्नेरनुत्र	वेदाः १८९७	अङ्गुल्योरेव	” ”	*अजाधोष्ट्रघा	” ”
” ”	” ९९१	*अङ्गुल्योरेव	” ”	अजिह्वैरश	भा. ८१९
* ” ”	” १०००	*अङ्गुल्योरेव	” ”	अजीवन्नेच्छ	बृहा. ७३२
अग्नेरिन्द्रस्य	नार. १९३६	अङ्गुल्योरेव	स्कन्द. १९६७	*अजुष्टमेव	कात्या. ८९७
अग्नेरिवास्य	वेदाः ९९७	अचिन्तयन्ती	वारा. १०७६	अजैषं त्वा सं	वेदाः १९००
अग्ने सपत्न	” ९९१	अचेतयद्	वेदाः ८१०	अज्ञातदोषा	नार. ११८०
अग्नौ सुवर्ण	याज्ञ. १७३४	Xअचेतयमा	नि १२५३	*अज्ञातदोषे	” ”
*अग्न्यागारायु	मनुः १६३०	अचोरे चोर	कौ. १६८६	*अज्ञातपितृ	” १३४७
*अग्न्यागारायु	” १६२९	अचोरे दापि	नार. १७५७	अज्ञातयोन	कण्व. ८३९
*अग्न्यादिभिश्चो	नार. १८२४	अचौरा अपि	” १७५५	*अज्ञातशंस	कात्या. १२२५
अग्न्याधानादि	शौन. १३६३	अचौराहापि	कात्या. १७६३	*अज्ञातौषध	बृह. १७५९
अग्रं नवेभ्यः	नार. १९३६	*अचौरौ बोधि	नार. १७५७	अज्ञातौषधि	” ”
		*अचौर्ये चौर्ये	याज्ञ. १६३६		

अज्ञानतः प्र	विष्णुः	७५७
*अज्ञानतः यः	" "	" "
अज्ञानदोषा	नार.	११००
अज्ञाननाशि	कात्या.	७५४
अज्ञानज्ज्ञान	मनु.	७५९
अज्ञानादन	गौत.	१९७२
*अज्ञानादुत्त	याज्ञ.	१८७२
अज्ञानाद्य. पु	मत्स्य.	७६९;
	अपु.	१९७२
*अज्ञानाध्याप	गौत.	१९७२
*अज्ञानेन हि	कात्या	९५८
*अज्ञानोक्तान्	" "	" "
*अज्ञानोक्तौ तु	" "	" "
अज्ञानोक्तौ द	" "	" "
*अज्ञानौषधि	बृह.	१७५९
अज्ञायमानं	वसि.	१९४९
अज्येष्ठ स्याद	भा.	१९८३
अज्येष्ठवृत्ति	मनु.	११९८
अञ्जनं रोच	भा.	१०२८
अञ्जनाभ्यञ्ज	वसि	१०७७
अण्विका विश	अनि.	१९६७
अत परं चा	भा.	१९८६
अत. परं प्र	मनु.	८४४,
		१०६४
		१७७३
* " " "	स्कन्द.	१९६५
अत परं म	विष्णु.	१२८१
*अत पितृवि	नार.	६९२
अत पुत्रेण	" "	१७५१
अतः प्रच्छन्न	" "	१०९६
*अतः प्रवृत्ते	बौधा.	१०२०
अत ऊर्ध्वं गु	नार.	६९०
*अत ऊर्ध्वं पि	" "	११५२
" ऊर्ध्वं "	शंख.	१०२४,
अत ऊर्ध्वं प्र	कात्या.	११०९; मनुः
		८६४,
		१७७३, १८०१
		८४४
* " " "	शंखः	११४८
अत ऊर्ध्वं रि	अनि.	७५६
अत ऊर्ध्वं वि	वसि	१०२२;
अत ऊर्ध्वं स	मनुः	१४७६
	कौ.	१०३५
अत ऊर्ध्वम	भा.	१२८५
अत एतानि	कात्या.	१७९२
अतर्ध्वं श्रावि	" "	" "
*अतर्ध्वं साधि	वसि.	१९७७
अतश्च भ्रूण		

अतश्च सुत	कात्या.	८०५
अतश्चैवाह	वारा.	१०७५
अतस्तद्विप	बृह.	१४०२
*अतस्तान् घा	नृम	१७६६
" "	नार	१८२८
*अतस्तु विप	बृह.	१४०२
अतस्ते निय	भा.	१२४३
अतिकर्षणे	कौ	९३३
*अतिक्रमेण	नार.	८५१
अतिक्रामन्ति	वृम.	९६२
अतिक्रामन्दे	मनु	३१८
अतिक्रामेत्प्र	"	१०५६,
		१३९३
अतिचारद	कौ	१६२०
अतिच्छन्दोऽत्र	वेदाः	१६०२
अति तिस्रो ब्रा	"	१०१०
*अतित्रास उ	आप.	१७९५
*अतित्रासमु	" "	" "
अतिथीनामा	भा	१०२९
अतिथेराति	वेदाः	११८१
अतिमात्रम	"	१६००
अतिथाःत्वा तु	कौ.	८४३
अतिरेकेण	भा.	८१८
अतिर्यगुपे	वसि.	१९७७
अतिव्यवहा	आप.	१६६६
अतिष्ठत् भ्रूण	वसि.	६०९
अतीतव्यव	बौधा.	१३८७
*अतीतायाम	मनुः	१४३९;
याज्ञ.	वृक्र.	१४६३
" "	मनुः	१४४०
अतीवसंश	भा.	१२४३
अतीवाज्ञाम	"	१०२९
अतुल्याः स्युः प	जैमि.	७७०
*अतोऽन्तरा घ	कात्या.	६५८
*अतोऽन्यगम	नार.	११००
अतोऽन्यतमे	कौ.	१६१५
अतोऽन्यथाद्य	नार.	१५५२
अतोऽन्यथा क्ले	"	९४७
अतोऽन्यथाग	"	११००;
	देव.	१११३
अतोऽन्यथी तु	मनुः	१८१२
*अतोऽन्यथाऽज	नार.	१५५३
*अतोऽन्यथा गा	"	१५५२
अतोऽन्यथा प्र	यमः	१८३५
अतोऽन्यथा म	भा.	८१९
अतोऽन्यथा यः	मत्स्य.	१७६७

अतोऽन्यथा व	नार.	११०२;
मनुः	१७०९,	१९२७
अतोऽन्येन प्र	कात्या.	१८८८
अतोऽपत्यं द्व	नार.	११०३
अतोऽप्रवृत्ते	"	१०९६
अतो भूमिर्न	"	१९७६
*अतोऽर्धदण्डो	मनुः	१७१४
अतोऽर्वाक् प	बृह.	८९५
अत्ययो यथा	कौ	१०३५
*अत्याज्या माता	शंख.	१६१२
अत्यारात्पर	बृह.	९५३
अत्र गाथा य	भा	१२८६
अत्र गाथा वा	मनु.	१०७१
अत्र नो मुह्य	भा.	१२८६
*अत्र भ्रातृणां	वसि.	१४६९
*अत्र यन्मुग्धे	आप.	१६६४
*अत्र शक्तिवि	नार.	७२४
*अत्रान्मभर	देव.	१४६१
अत्राग्युदाह	भा.	१०३२
" " "	वसि.	१२७३
अत्रिरददा	वेदाः	१२५८
अथ ऋत्विजि	शंखः	७७१
अथ कार्यवि	कात्या.	७५५
अथ केन प्र	भा.	१२८६,
		१४७३
अथ क्षत्रा पा	वेदाः	१००९
अथ गृहाश्र	विष्णुः	१९८२
अथ चेच्छ्रद्धा	"	१२४०
अथ चेत्प्रति	शंखः	७७१
अथ चेत्स द्वि	कात्या.	१४५६
*अथ चेदनु	शंखः	७७१
अथ चेदनु	नार.	९४५
अथ चेदन्य	भा.	१२४४
अथ चेदबा	शंखः	७७१
*अथ चेदृत्वि	" "	" "
अथ चेद्दक्षि	देव.	१५२६
*अथ चेद्दत्त	कालौ.	१३५६
अथ तस्यापि	वृम.	८५५
*अथ तेषाम	शंखः	१२८२
अथ त्रयो वा	वेदाः	१२६२
अथ त्विदं प्र	भा.	१०२७,
		१२८४
अथ दक्षिणां	बौधे.	१३८५
*अथ दत्तक	पैठी.	१३५६
अथ दत्तक्री	" "	" "
*अथ देयम	नार.	७९८

अथ देया तु	भा.	१२८७	अथवा भर्त	भा	१०३०	अथाप्यत्र भा	बौधा.	१९२०
*अथ द्वयोर	कात्या.	७६८	अथवा मित्रैः	शंख	१६७२	अथाप्युदाह	,,	१०२०,
अथ द्वादश	विष्णुः	१२७९	अथवा याव	विष्णुः	१४२८	१२६८, १२६९, १२७०, १३९८,		
अथ पत्यान्वा	हारी.	१०१४	अथवार्यमा	कौ.	८१७	१४६९, १६०८, १६६७, १८४५;		
अथ पुत्रस्य	,,	१२६४;	अथवा शुद्ध	स्कन्द.	१९६६	वसि	१६०८, १६६८,	१९७७;
वसि.	१२७२, विष्णु	१२७९;	अथवाऽहम	वेदा	१०१०	आप.	१६६५	
शंख.	१२८२; मनु.	१२८९	अथ विष्णुप्र	भा.	१०३०	अथाब्रवीच्च	भा	१९८३
*अथ प्रच्छन्न	नार	१७५१	अथ व्याहृति	बौधे	१३८५	अथाभ्यगच्छ	,,	१०३३
अथ प्रतिप्र	वेदा	१००८,	अथ शक्तिवि	नार.	७२४	*अथायाजका	गौत.	१९७२
		१८४१	अथ शान्तस्य	स्कन्द	१९६५	*अथार्पितान्	याज्ञ.	९१२
अथ प्रवृत्ति	शंख.	१०२४;	अथ गुद्रापु	विष्णु	१२४१	अथावस्कन्दं	कौ.	८६३
	कात्या.	११०९	अथ श्वाभूते	वेदा.	१८९७	अथावेद्य प्र	कात्या.	९६०
अथ प्रागेव	,,	८०५	अथ संप्राम	ब्रह्म	१३७४	अथासद्द्रव्य	हारी.	७९४
अथ बन्धुना	,,	१३८४	*अथ संसृष्टि	गौत	१४६५	अथासपत्नी	वेदा.	९९०
अथ ब्रह्मा म	वेदा.	१००९	Xअथ स ओक.	नि	१२५४	अथासौ पञ्चा	,,	१८९७
*अथ ब्राह्मण+	विष्णु	१२४०	अथ सप्तमे	वेदा	६०४	*अथास्य वेद	गौत.	१७६८
अथ ब्राह्मणो	वेदा:	७९२	अथ सपेण	नार.	९१८	*अथास्यानुम	नार.	७६३
अथ भृत्ये रा	आप	१८४४	अथ सोमम	वेदा:	११८१	अथैकपुत्रा	विष्णु	१२४०
अथ भ्रातृणां	वसि.	११८४,	अथ स्त्रीणा ध	विष्णुः	१०२३	अथैको दर्श	बृह.	६७१
		१४०७, १४६९	*अथ स्त्रीधर्मा.	,,	,,	अथैतयो. प	वेदा:	१५९२
अथ महापा	विष्णु.	१६०९,	अथ स्त्रीभ्यः पु	वेदा:	१००८	Xअथैतां जाम्या	नि.	१२५४
		१८४७	अथ ह याज्ञ	,,	१०१०,	Xअथैता दुहि	,,	१२५५
अथ मूलम्	मनुः	७५९	१४०५, १४२४, १९८२			अथैनं वन्न	बौधे.	१३८५
अथ य आत्मा	वेदा:	९२५	अथ ह विश्वा	,,	१२६१	अथैनामक्र	वेदा:	९९८
अथ यदि त	,,	१६५६	अथ ह शुनः	,,	१२६०,	अथो खल्वाहु	,,	९९४
अथ यदेव	,,	१२६२		,,	१९८१	अथोढसेत्र	,,	१९८२
अथ यद्यपः	,,	८१३	अथ ह सीता	,,	१००६	अथो ततस्य	,,	९२२
अथ यथेषा	काली.	१३५६;	अथ हास्य वे	गौत.	१७६८	अथो तप ए	,,	१००६,
	प्रव.	१३८४	अथ हैतदे	वेदा:	१५९४			१८४०
अथ यस्माद्	वेदा.	८१४	अथ होता प	,,	१००९	अथोत्तमर्णो	विष्णुः	६१०
अथ यस्मान्न	,,	१००८	अथागच्छेत्स	कात्या.	११०९,	अथोत्तरतः	बौधा.	१९१९
अथ यस्य जा	,,	१८४१	१४६०; नार.	१४५०		अथोदस्थात्स	वेदा:	९७०
अथ ये दत्त	काली.	१३५६	अथातः पिता	वेदा:	१९८१	अथोदीच्यः प	कात्या.	८९८;
अथ ये पन्न	वेदा:	१८९८	अथातः पुत्र	बौधे.	१३८४		सुम.	९००
अथ यो दक्षि	,,	७९१	अथातः संप्र	वेदा:	१२६२	अथोद्गाता वा	वेदा:	१००९
अथ यो विनि	भा.	१९८३	२	,,	,,	अथो नि शुष्य	,,	९९७
अथ राजध	विष्णु.	१९२१	३अथातो दक्षि+	स्कन्द.	१९६६	अथोपगम	नार.	८३२
*अथ राज्ञा भू	आप.	१८४४	अथादायाद	वेदा:	७९२	अथो यो मन्यु	वेदा:	९९७
अथार्त्विजि मृ	विष्णुः	७७०	*अथादायादा	,,	,,	अथोऽष्टाशं त्व	शुनी.	१७६७
अथर्ववेद	कौ.	१९२५	अथाध्वर्युः कु	वेदा:	१००९	अदण्डयित्वा	बृहा.	१६५३
अथर्वहन्ता	विष्णु.	१६१२	अथान्तरिक्षे	भा.	१९८५	*अदण्डो मुच्य	मनु.	७५९
*अथ वल्लान्न	ब्रह्म	१३७४	अथापि तस्मा	आप.	११६६	अदण्ड्यः काम	आप.	१६६५
अथवा कित	नार.	१९११	अथापि नित्या	,,	,,	अदण्ड्यदण्ड	कौ.	१८५१
*अथवाप्यध	यम.	१६५२	अथापि भाह्न	वसि.	१९२१	अदण्ड्या काण	उश.	९२०
अथवा बन्ध	,,	,,	*अथापुत्रस्य	शंख.	१४७१	अदण्ड्यागन्तु	नार.	९१९;
*अथवा ब्राह्म	विष्णुः	१२४०	अथाप्यत्र प्र	हारी.	११६३	उश.	९२०	

*अदब्ध्या गर्भे	नार.	११९
अदब्ध्यान् द	अपु.	१९६९
अदब्ध्या मृत	उश.	९२०
अदब्ध्याश्चेत्सि	”	”
अदब्ध्या स्त्री	अपु.	१८९१
अदब्ध्या हरित	नार.	११९१;
	उश.	९२०
*अदब्धे मुच्य	मनुः	७६०
अदब्धो नृप	मात्सो.	१९७०
अदब्धो मुच्य	मनु.	७५९
अदब्धो हि ब्रा	शंखः	१८४७
*अदब्धौ काण	उश.	९२०
*अदत्तं तु क्ष	नार.	८००
अदत्तं तु भ	”	”
अदत्तं ल्यक्त	कात्या.	७६७
*अदत्तं यश्च	मनु.	७९६;
	नार.	८०१
अदत्तत्यक्त	कात्या.	७६७
अदत्तभोक्तता	बृह.	८०४
*अदत्तमूल्ये	नार.	८८८
अदत्तादान	याज्ञ.	१७४४
*अदत्तादाय	नार.	८०१
*अदत्तादायि	मनु	१६९७
अदत्तान्याहु	भार.	८०७
अदत्तायां तु	ब्रह्म.	१३७४
*अदत्ता सुता	वसि.	१२७३
अदत्तेऽन्यत्र	नार.	८८८
अदत्तेऽर्थेऽस्ति	बृह.	६५१
*अदत्त्वा तन्मृ	कात्या.	८०६
*अदत्त्वा तु गृ	”	”
अदत्त्वा तु मृ	”	७१०,
		८०६
*अदत्त्वाऽपि मृ	”	”
अदत्त्कार	नार.	८५०
*अददत् स	याज्ञ.	१९६०
अददद्धि स	”	”
अददद्याच्च	नार.	७०५
*अदम्या हस्ति	उश.	९२०
*अदर्शयश्च	मनुः	६६२
अदर्शयन् स	”	”
अदर्शयित्वा	”	६८१
अदातरि पु	”	६६४
अदाद्यमोऽव	वेदाः	११२२
अदान्मे पौष	”	८११
*अदायकं च	देव.	१५२६
अदायकं तु	”	”

*अदायकं रा	कात्या.	१५२३
अदायादकं	कौ	१४७४,
		१९५०
* ” ”	देव.	१५२६
अदायादा भ	कौ	१३९१
*अदायिकं तु	देव	१५२६
अदायिकं रा	कात्या.	१५२३
अदास इति	नार.	८३३
*अदास इत्य	”	”
*अदासीदास	शंखः	१६१३
अदितिक्रीचि	कौ.	८६३
अदितिरिव	वेदाः	९९४,
		१००७
अदीयमाना	मनुः	१०४२
अदीव्यन्वृणं	वेदाः	६०४
अदुर्मेङ्गलीः	”	९८६
अदुर्मेङ्गली	”	१००३
*अदुष्ट ऋत्वि	नार.	७८३
अदुष्टं चर्त्वि	”	”
	शुनी.	७९०
*अदुष्टं वर्त्वि	नार.	७८३
अदुष्टत्यक्त	”	१८८१
* ” ”	कात्या.	१८८८
*अदुष्टमान	दक्षः	१११५
अदुष्टमेव	कात्या.	८९७
*अदुष्टश्चात्वि	नार.	७८३
अदुष्टश्चेद्	”	१०९७
*अदुष्टस्यैव	”	१७८७
*अदुष्टां च त्य	याज्ञ.	१०७९
अदुष्टां तु त्य	”	”
अदुष्ट्य दुष्ट्य	विष्णुः	१६०९,
		१९७५
*अदुष्टं यस्त्व	याज्ञ.	१०७९
अदुष्टं योषि	कात्या.	१६५१
अदुष्टं लभ	देव.	१११२
अदुष्टापति	परा.	१११७
अदुष्टास्ते तु	बृह.	९५१
अदूषितानां	मनुः	१६३१,
		१९२९
अदूष्या द्वि क्षि	भां.	१०२६
अदृष्टशुद्धि	”	१०३२
*अदृष्टमेव	कात्या.	८९७
अदेयं दत्त्वा	शंखः	७९४
अदेयं न दे	विष्णुः	”
अदेयं यश्च	मनुः	७९६
अदेयदानं	हारी.	७९४

अदेयदान	गौत.	७९४
*अदेयदाय	नार.	८०१
अदेयदेय	बृह.	८०२
* ” ”	”	७२७
अदेयमथ	नार.	७९८
*अदेयमाहु	”	७९९
अदेयादिक	बृह.	८३४
अदेयान्याहु	नार.	७९८
	बृह.	८०२
* ” ”	वेदा.	१००२
अदेवृष्यप	नार.	१७५३;
अदेशकाल	याज्ञ.	१८७१; व्यासः
		१८८९
*अदेशकाले	नार.	१७५३;
	व्यासः	१८८९
अदो यत् ते	वेदा.	९९७
अदोषस्त्यक्तु	कौ.	७७२
अङ्गिर्देवा स्व	वारा.	१०७६
अङ्गिर्देवा सु	हरि.	१३७६
अङ्गिर्वाचा च	वसि.	१०२१
*अङ्गिश्च वाचा	”	”
अद्-योऽभिर्ब्रह्म	मनुः	१९३१
अद्मसन्न स	वेदाः	९६५
अद्यप्रमृति	भा.	१०२६,
		१३९०
अद्याप्यनुवि	”	१०२७,
		१२८४,१२८५
अद्यैव त्वं व	भा.	१२८६
अद्भ्यां मृत	मत्स्य.	१८९२
अद्धारि न च	भा.	१०२८
अद्भैधमुप	वारा.	१०७७
अधः पश्यस्व	वेदाः	९७४
*अधनस्य स्त्री	विष्णुः	६७८
अधनस्य ह्य	नार.	७००
अधनास्त्रय	”	८३४,
		१४०२
*अधनो दास्य	वसि.	१९८२
अधमः सर्व	कालि.	१३७७
अधमर्णाञ्च	शुनी.	७३१
अधमर्णार्थ	मनुः	७१८
*अधमवर्ण	हारी.	१७९४
अधमोत्तम	कात्या.	९२५
अधमो भार	नार.	८२८
अधर्ममूलै	भा.	१२८६
अधर्मादपि	मनुः	१७००
अधर्मेण च	”	१९७४
अधर्मेण न	भा.	१२८६

अधस्तात् प्र	यम.	१८३५	अ-यूढः सम	भा.	१२५७	*अनर्थशीला	नार.	१०३९
अधस्ते अस्म	वेदाः	९९९	अध्युहायाश्च	"	१९६४	अनर्थित्वान्म	भा.	१०३२
अध स्या योष	"	८११	अध्वयुश्च य	वेदा.	८१४	अनर्पितं तु	नार.	७६४
अधा चिदोकः	"	१२५३	*अनंशाश्वाश्र	वसि	१३८९	२ अनर्हता रा+	भा.	८१९
अधारितत्र	बृह	१६४८	अनंगास्त्वाश्र	"	"	अनर्हता लो	"	"
अधार्मिकं त्रि	मनु	१७०१	अनंशौ क्लीब	मनुः	१३९२	अनर्हमय	वारा.	१०७५
अधा सगस्व	वेदा.	१००२	अनग्नंभालु	वेदाः	१००४	अनर्हेषु च	भार.	८०७
अधिकं तव	हारी	६३६	अनगना चाप्र	शुनी.	१११९	अनवाय च	विष्णुः	१६७१,
अधिकं वाऽपि	नार	७९९	अनग्निकाऽनु	वसि.	१९७७			१९५०
अधिकस्य च	बृय	१४६२	अनड्वाहं च	लहा.	१९७५	*अनवाय स्व	"	१६७१
अधिका किल	भा	१२८३	अनड्वाहं त	नार.	७६४	*अनवेक्षित	मनुः	१७०१
अधिकधिक	विष्णुः	८१६	अननुगच्छ	कौ	९३२	अनश्रवोऽन	वेदाः	९७८
अधिके न वृ	गौत.	१६६२	*अननुज्ञाता	विष्णुः	९०५	अनसा दोष्ठा	विष्णुः	८९१
*अधिकेन वृ	"	"	अननुज्ञातो	"	"	अनाकारित	नार.	६२६
अधिक्रियत	नार.	६४८	अननुज्ञाप्य	कात्या.	८९८	अनाकालमृ	"	८२९,
अधि पेगासि	वेदा	८४१	*अनन्तरं स	मनुः	१४७६			८३१
अधिरुक्त्वा वि	"	८११	अनन्तरं स	"	"	*अनाकाले मृ	"	"
अधिविचित्रि	याज्ञ.	१४४२	अनन्तर. स्मृ	नार.	११०४,	अनाक्षारित	कात्या.	१६५०
अधिविज्ञा तु	मनुः	१०५७,			११०५	अनाक्षपः प	नार.	१९३६
	याज्ञ.	१०८७	अनन्तरम	भा.	१०२९	अनाख्यातं व्य	बृह.	७५०
अधिष्ठता ऋ	बृह	७०८,	अनन्तरवृ	विष्णुः	१९८३	अनाख्याय द	याज्ञ.	१०७९
	कात्या.	७१४	अनन्ता. पुत्रि	वसि.	१२७१	अनागसस्त्वा	वेदाः	११४३
*अधिष्ठानाञ्च	वसि.	१६६८	अनन्य रुमा	भा.	१०३२	अनाचरन्ती	वारा.	१०७६
अधिष्ठानानि	"	"	अनन्यपुरु	हारी.	१०१५	अनाच्छेद्यक	बृह.	८७२
*अधिष्ठानाञ्चो	"	"	अनन्यभावा	वारा.	१०७६	अनाजानन्म	वेदाः	६०५
*अधीते देव	वेदा	१२६१	अनन्ययिनः	बृह.	१४०३	अनात्मैत्यस्य	शंखः	७५७
अधीयत दे	"	"	अनपत्यः शु	भा.	१२८४	अनाथस्य च	कौ.	१६१६
*अधोवर्गस्थो	हारी.	१७९४	अनपत्यतै	"	१२८३	अनाथान्कृप	भा.	१००९
अधोवर्णाना	"	१७६९,	अनपत्यरि	विष्णुः	१४७१	अनादिश्चाप्य	नार.	१९३६
		१७९४	*अनपत्यस्य	"	१४७०	अनादिष्टः स	विष्णुः	१९२१
*अध्यन्यध्याव	मनुः	१४३१,	" "	मनुः	१४७४;	अनादेयं ना	मनुः	१९३१
नार.	१४४९;	कात्या.	बृह.	१४०३,	१५५८	अनादेयम	कौ.	९३२
अध्यन्यध्यावा	मनुः	१४३१,	*अनपत्योऽश्वा	नार.	१५५२	अनादेयस्य	मनुः	१९३१
नार.	१४४९;	कात्या.	अनपत्योऽस्मि	वारा.	१३२९	अनापदि पु	गौत.	७९४
*अध्यन्यध्याह	मनुः	१४३२;	अनपेक्षित	मनुः	१७०१	अनापदिस्थः	कात्या.	८३८
	नार.	१४४९	अनभिज्ञो जि	कात्या.	१९१५	*अनापृच्छंस्तु	बृह.	१७६०
अध्यर्ध वैश्यः	गौत.	१७६९	अनभिसंर	कौ.	१९२४	*अनापृच्छन्	"	"
अध्यापक कु	बौधा.	१६०८	अनभिसर्तु	"	१९२५	अनापृच्छ्य तु	"	"
अध्यापिता ये	वसि.	१९७४	*अभयंश्चापि	नार.	८५०	*अनापृच्छ्य हि	"	"
*अध्यावसानि	कात्या.	१४५३	*अनयन्नादि	"	"	*अनापृष्टं तु	"	"
*अध्यावहनि	"	१४५२	अनयन्भाट	"	"	अनाप्रातानि	"	१९४१
अध्यावाहनि	"	"	*अनयन्भाण्ड	"	"	अनायैः परि	अनि.	१९६९
	अनि.	१४६३	*अनयन्भार	"	"	अनावृत्तं चे	नार.	९१६
* " "	कात्या.	१४५३	अनयन् वाह	"	"	अनावृता. कि	भा.	१०२७,
*अध्याह्वनि	"	"	अनर्थजन	"	११००			१२८४
अध्यूढं विद्म	भा.	१२८७	अनर्थशीलां	"	१०९९	अनवृताः पु	अनि.	१११८

अनादृता हि	भा	१०२७, १२८५
*अनादृते चे	नार.	९१७
अनादृष्टि क	हरि.	१३७६
*अनावेदित	याज्ञ.	१९६०
अनावेद्य तु	बृह.	७२७
अनाव्याघां दे	वेदाः	१००१
अनाश्रित्य पि	व्यास.	१२३०
अनाहिताग्निः	कौ.	७७२३;
	हारी.	१०१६
अनिगृहीते	कौ.	८६३
*अनिच्छतः प्र	मनुः	८२०
अनेच्छतः प्रा	"	"
	"	१९२७
अनिच्छन्तम	व्यास.	१७६४
*अनिच्छन्ती तु	बृह.	१८८७
अनिच्छन्ती तु	"	"
अनिच्छन्त्या य	"	१८८५
*अनिच्छन् दत्त	नार.	८५१
अनिच्छन् शुल्क	"	"
*अनिच्छया त्व	बृह.	१८८५
*अनिन्द्रिया अ	मनुः	१०४९
अनियम्याद्य	कात्या.	७८९
अनियुक्त. श	विष्णुः	१६१०
*अनियुक्तश	"	"
अनियुक्तस्तु	कात्या	८०६
अनियुक्ता तु	नार.	११०१, १४०२
अनियुक्ताया	वसि.	१०२२, १२७२
अनियुक्ता सु	मनु.	१३९५
*अनिरुद्धा य	कात्या.	९५९
अनिर्गते द	बृह.	६५३
अनिर्देशाद्वा	मनुः	९११
अनिर्दिष्टं च	कात्या.	६५७
अनिर्दिष्टं तु	नार.	७६४
	"	१९१२
*" " "	कौ.	१६७३
अनिर्दिष्टदे	नार.	१९१२
अनिर्दिष्टस्तु	कात्या.	६५७
*अनिर्दिष्टाच्च	बृह.	७८५
*अनिर्दिष्टो धा	"	"
अनिर्दिष्टो वा	"	"
*अनिर्मुक्तस्य	मनुः	६३८
अनिर्वृतं नि	"	१०६५
*अनिर्वृतं नि	"	"
*अनिर्वृतं नि	"	"

अनिवेदित	शंखः	१८४७;
विष्णु.	१९५०; याज्ञ.	१९६०
अनिवेद्य नृ	"	१९५८
अनिश्चित्य सृ	"	८४७
अनिषिद्धा य	कात्या.	९५९
अनिषिद्धैर्भ	मनु.	१७२३
*अनिषेधक्ष	कात्या.	१६५०
*अनिषेधे त	याज्ञ	१८७२
अनिषेद्धा क्ष	कात्या.	१६५७
*अनिष्ट न ल	देव.	१११२
*अनिष्ट लभ	"	"
अनिसृष्टेऽप	कौ	६३८
अनीशा पूर्व	बृह.	१५६७
*अनीशा पूर्व	"	"
अनीशा ब्रौध	कात्या.	१४५८
अनीश्वरा पि	कौ.	११४९
अनीश्वरा स	"	१०३४
अनीश्वरा वि	भा.	८६०
अनुकुर्याद्	कात्या.	१७९१
अनुकूलक	दक्ष	१११५
अनुकूला त्व	"	१११४
अनुकूलाम	नार.	१०९९
*अनुक्तद्रव्य	विष्णु	१६७०
अनुक्तद्रव्या	"	"
अनुक्ताना द्वि	"	६१०
*अनुक्ताना हि	"	"
अनुक्रमत्र	नार.	१०९५
*अनुक्रमानु	"	"
अनुग्रहीत	कौ.	१६८२
अनुग्रहाति	नार.	१९३६
अनुच्छिष्टं तु	लहा.	१९७५
*अनुज्ञया त	नार.	१०९५
अनुज्ञया व	"	"
अनुज्ञातक	कौ.	१६७८
अनुज्ञाता त्व	भा.	१२८६
अनुज्ञातोऽनु	आप.	१६६४
अनुज्ञातो गु	शंखः	१०२४
अनुत्पन्नप्र	नार.	११०१
अनुदकमु	कौ.	१६१९
अनुहिष्टं तु	नार.	७६४
अनुनोऽस्त्यां पृ	वेदाः	११४४
अनुपघ्नन्	विष्णुः	१२०५,
	१२१२; भा.	१९८४
	मनुः	१२१२
* " "	"	७६०;
अनुपस्थाप	कृत्वा.	७६७

अनुपूर्व	वेदाः	१०००
अनुबन्धं त	कौ.	१६१८
अनुभूतचि	लौगा.	१७६६
अनुभूतन्वि	वेदाः	९९७
अनुमानेन	बृह.	१५८१
अनुमार्गेण	कात्या.	७५३
अनुयुञ्जीत	कौ.	१६१६
*अनुरूपाम	नार.	१०९९
अनुलोमानु	विष्णुः	१८४७
अनुवर्तत	विरा.	१११७
अनुव्रज्या च	मनु.	१९७४
अनुव्रत. पि	वेदाः	९९८
अनुवायते	विष्णुः	८९१
*अनुवारय च	नार.	८२६
अनुवायस्यश्च	"	"
*अनुवायस्यस्स	"	"
अनुवायस्याथ	"	"
*अनुवायस्यो गु	"	"
अनुविष्टा ज	वारा.	१०७७
अनुविष्टाऽस्मि	"	१०७६
*अनुविष्ट्य च	नार.	८२६
*अनुविष्ट्यश्च	"	"
*अनुसृत्य प्र	"	१७४६
अनुसृत्य तु	"	"
अनुसृष्टिः कृ	प्रजा.	८९९
*अनुस्यूतिः कृ	"	"
अनुहाय त	वेदाः	१४६४,
	१६००	
*अनुदाना क	विष्णु.	१४१६
*अनुदानां च	"	"
अनुदानां तु	"	"
*अनुदानां स्व	"	"
अनुदानाम	"	"
*अनुक्त्यभाज	नार.	१३४७
अनुक्षरा ऋ	वेदाः	९८२
अनुणा अस्मि	"	६०२
अनुणा गृह्य	"	६०४
अनुतं तु व	मनुः	१९५५;
	अपु.	१९६२
अनुतं सत्य	भा.	१०३२
अनुतं ऋि अ	वेदाः	९९५
*अनुताख्यमे	कात्या.	१७९२
अनुताख्यान	"	"
अनुतान्मे भ	भा.	१०२८
अनुतान्मोक्ष	"	"
अनुताभिर्वा	हारी.	१७६९

*अनृताभिर्शं	हारी. १७९४	*अन्तरेण त	याज्ञ. १६३५	अन्यं वृणीष्व	भा. ८१८
अनृतावृतु	मनुः १०५९	*अन्तरे तु त	" "	*अन्यक्षेत्रे तु	कात्या. ९६०
अनृते तु घृ	याज्ञ. ९४१	*अन्तरेव त	" "	" "	प्रजा. ९६१
अनृतेऽपि हि	भा. १०३१	अन्तरे वा मृ	कौ. ७३६	अन्यक्षेत्रेषु	कात्या. ९६०
अनृते या फ	" १९६३	*अन्तर्गृहव	बृह. ७६५	अन्यक्षेत्रोप	नार. ९४६
अनेकदोष	कात्या. १११०	अन्तर्गृहे व	" ७६४	अन्यगोत्राय	स्मृत्य. १११८
अनेकधा कृ	बृह. ११०९,	२ अन्तर्धनं च+	प्रजा. १५६१	अन्यग्रामात्स	बृह. ९५१
	१३४९	*अन्तर्धनं तु	" "	अन्यग्रामोत्त	भार. ९००
अनेकधा ते	" ८३४	अन्तर्धानम	कौ. १६८१	Xअन्यतरः सं	नि. १२५४
*अनेकधा त्व	" "	अन्तर्वेद्यां तु	नार. १०९८	अन्यतरादा	कौ. ७३७
अनेकपितृ	याज्ञ. १२००;	अन्तर्वेद्यामृ	कौ. १०३४	अन्यतरामा	आप. १०१७;
	विष्णुः १२८०	अन्तर्वेदमन्य	बृह. १८३२	कौ. १०३४,	१४१०
अनेकानि स	मनुः १०६२	अन्तिमा स्वैरि	नार. ७०२	Xअन्यतरोऽर्द्ध	नि. १२५४
अनेकार्थाभि	नार. ७४९	अन्तेवासी गु	याज्ञ. ८२४	*अन्यत्तु ब्राह्म	नार. १५१२
अनेकेभ्योऽपि	कात्या. ११०९	*अन्तेवासी वा	आप. १४६६	*अन्यत्र करा	" १९४०
अनेके यस्य	बृम. १५८८	अन्तेवासी स	नार. ८२८	*अन्यत्र कारा	" "
अनेकमुका	हारी. ११९५	अन्तेवास्यन	आप. १९७३	अन्यत्र क्षेत्र	भा. १२८७
*अनेन कर्म	मनुः ७७६	अन्यजातिर्द्वि	अपु. १८३५	*अन्यत्र गोत्रा	सुम. १६५३
" "	बृह. १९४१	अन्यवृद्धौ प्र	विष्णुः ६३६	अन्यत्र जाम	भा. १२८६
अनेन किं न	बृव. ६७७	अन्यागमने	" १८४६	अन्यत्र दीव्य	कौ. १९०४
*अनेन क्रम	मनुः ७७६	अन्याभिगम	याज्ञ. १८७४	अन्यत्र नेनि	" १६७४
अनेन क्रमे	विष्णुः १२४१	अन्धः शत्रुगु	स्कन्द. १९६५	अन्यत्र ब्राह्म	नार. १५१२;
अनेन तु वि	मनुः १२९४	अन्धः स्यादन्ध	भा. १९८३	अन्यत्र भ्रेषो	वसि. १९२०
अनेन नारी	" १०६४	अन्धजडक्की	बौधा. १३८७	अन्यत्र मिथु	कौ. १६७३
अनेन विधि	" ७५९,	अन्धमूकव	आप. १६६७	अन्यत्र रज	वेदाः १०१०
	७७६, १०७५, १७२७,	अन्धादिषु श	व्यासः ८०६	*अन्यत्र राज	नार. ६९९
	१९०७; याज्ञ. ७७९,	*अन्धोऽचिकित्स	याज्ञ. १३९८	अन्यत्र राजा	विष्णुः १६०९
	१०८९; कात्या. ८०५,	अन्धोऽचिकित्स्य	" "	" "	" "
	१९४१	अन्धो जडः पी	मनुः १७२७,	अन्यत्र संप्र	" १६७१
अनेन शाधि	बौधा. १६६७	अन्नं पानं च	१९२७	*अन्यत्र संस्था	वसि. १०२२
अनेनसमे	वेदाः १५९४,	अन्नं भुञ्जीत	भा. १२४४	अन्यत्रातता	" "
	१६५६	अन्नं यो ब्रह्म	देवी. १९४३	अन्यत्रापि व	बौधा. १६०७
अनेन सर्व	नार. ९१६	अन्नं ह प्राणः	वेदाः १४६४,	अन्यत्रापि शू	विष्णुः १६०९
अनेना भव	" १७५१;		१६००	अन्यथा कर्म	गौत. १६६०
	भा. १९६३, १९६४		" १००५,	अन्यथा कारि	कौ. १६८६
अनेनाधेण	कौ. ९२८	अन्नपानम	१२६०	अन्यथा क्रिय	कात्या. ६३१
अनेनैव क्र	स्मृत्य. १३७३	अन्नप्रदाता	नार. १७५५	अन्यथा चैत्क	बृह. ७३४
अनेनैव गृ	नार. ९४६	अन्नभावस	बृह. १७६०	अन्यथा चैत्क	" ८९६
*अनेनैव प्र	" १६४२	*अन्नाकालभृ	वेदाः १८९७	अन्यथा तु न	" "
अनो मनस्म	वेदाः १०००		नार. ८३०,	अन्यथा तु भ	" ९५१
अन्तः कृणुष्व	" ९९७	*अन्नाच्छादन	८३१	*अन्यथा तुल्य	" "
अन्तःकोशमि	" ९९६	अन्नादे भ्रूण	कात्या. १४५७	अन्यथा त्वल्य	कात्या. १७९२
अन्तकः पव	भा. १०३२	वसि. १६६८; मनुः	आप. १६६६;	" "	" "
अन्तभाजो वै	वेदाः १००५	शंखः १७६२	१७०३;	*अन्यथा न तु	व्यासः ७८९
अन्तरं तु त	स्कन्द. १९६५	बृह. १५२०	अन्यथा न प्र	कात्या. ८०४	" "
अन्तरे च त	याज्ञ. १६३५			" "	" "

अन्यथा न भ	बृह.	९५१
अन्यथा नश्य	हारी	६३६
* " "	कात्या.	६५८
अन्यथा निक्षे	कौ.	७३७
अन्यथा निवि	"	१६७८
अन्यथा पूर्व.	"	९३२
*अन्यथा प्राति	याज्ञ	१८७६
अन्यथा यथो	कौ	१६२१
अन्यथा राज	भा.	१०३३
अन्यथा वा नि	कौ.	७३५
अन्यथा शास्त्र	नार.	११५५
अन्यथा स्तेय	कौ.	१६८४
अन्यथा हिंसा	"	१८५०
अन्यदीया तु	कात्या.	८३९
अन्यदुप्तं जा	मनुः	१०७१
अन्यद्रव्यव्य	नार.	७४७
अन्यप्रकारा	"	१९४०
अन्यमुद्दिश्य	मत्स्य.	८५५
अन्यमू पु त्वं	वेदाः	८५७, ९७८, १८३६
अन्यवर्णव्री	शंख.	१२४३
अन्यशास्त्रोद्भू	वसि	१२७८
अन्यशोणितो	कौ.	१८४९
अन्यसंज्ञानि	कात्या.	१७९१
*अन्यसंज्ञानु	"	"
अन्यसज्ञा ग	भा.	१०३१
*अन्यस्मिंश्च नि	मनुः	१०६६
*अन्यस्मिन् वि	"	"
अन्यस्मिन् हि	"	"
अन्यस्मै त्रिधि	बौधा.	१०१९;
	वसि.	१०२१
अन्यस्या यो म	नार.	१०९५
अन्यस्या गर्भ	वेदाः	१२५७
अन्यस्यापि ज	वारा.	१०७६
अन्यस्यै वै प्र	वेदा.	१५९६
अन्यस्वमन्य	संग्र.	११४२;
	शुनी.	१९८८
अन्यहस्तात्	नार.	१७५२;
	कात्या.	१७६२
अन्यहस्ते च	याज्ञ.	८८५
* " "	नार.	८८८
*अन्यहस्ते तु	याज्ञ.	८८५;
	नार.	८८८
*अन्यहस्तेन	याज्ञ.	८८५
अन्यां चेद्दर्श	मनुः	८८१
अन्या किल त्वां	वेदाः	९७८,

		१८३६
अन्यापदेश	नार.	१७८७
अन्यामिच्छ पि	वेदा.	९८२
अन्यामिच्छ प्र	"	"
अन्यायच्छत्र	नार.	९१६
अन्यायवादि	बृह.	१७५९
अन्यायोपात्त	बृम	१७६६
*अन्या वो अन्या	वेदा.	८५७
अन्यासा चैव	उग्र.	१११३
*अन्याहृतादि	बृह.	७२५
अन्यूनभावे	शंख.	१६७२
अन्ये जाया प	वेदा.	१८९४
अन्ये स्वाहुर	बृह	१३४८
अन्येन व्रत्रा	गौत.	१८१५
अन्येन मत्प्र	वेदाः	९७८, १८३६
	"	९७७, १८३६
अन्येन मदा	"	१८३६
*अन्येनालुम	बौधा	१२६९
*अन्येनापह	याज्ञ.	१५७२
अन्येऽपि शङ्क	"	१७४१
*अन्येऽपि शङ्कि	"	"
अन्ये वा स्वप्न	कौ.	७७२
अन्येषा चैव	नार.	६२६,
	मनुः	१७१८
*अन्येषा त्वा श्र	वसि.	१३८९
अन्येषा लभ	बृह.	७८६
अन्येषामपि	भा.	१२८६;
	बौधा.	१६६७
*अन्येषामेव	मनुः	१७१८
अन्येष्वपरि	"	१७१९
*अन्यैरपि व्य	नार.	१८८१
*अन्यैर्वाऽपि व्य	"	"
अन्यैश्च विवि	"	"
अन्यो अन्यम	वेदाः	९९८
अन्यो अन्यस्मै	"	"
अन्योदर्यस्तु	याज्ञ.	१५४६;
	वृया.	१५६२
+अन्योदर्यस्य	याज्ञ.	१५४६
*अन्यो घर्मोऽस्ति	आह्नि.	१११६
अन्योन्यं त्यज	नार.	१०९९
अन्योन्यं नाभि	भा.	८६१
अन्योन्यं परि	बृह.	१९१३
अन्योन्यगुण	मनुः	१९३०
अन्योन्यचक्षू	बृह.	१८८५
*अन्योन्यपरि	"	१९१३

*अन्योन्यमनु	बृह.	१८८५
अन्योन्यस्याव्य	मनुः	१०५४
अन्योन्यापह	याज्ञ.	१५७२;
	कात्या.	१५७४
*अन्योन्यापाह	याज्ञ.	१५७२
अन्योन्यार्थस्य	बृव.	६७७
*अन्योऽपि शङ्क	याज्ञ.	१७४१
अन्योऽयथ न	भा.	१२८६
*अन्योऽयसति	नार.	७८२
अन्यो यदि द	कात्या.	१५२३
अन्यो वाऽसति	नार.	७८२
अन्ये सति	याज्ञ.	७९६
अन्वर्तिता व	वेदाः	१८३८
*अन्वादेयं च	मनुः	१४३९
*अन्वाधानादि	शौन.	१३६३
अन्वाधेय च	मनुः	१४३८
अन्वाधेयं त	कात्या.	१४५३
*अन्वाधेयं तु	मनुः	१४३९;
	कात्या.	१४५३
अन्वाहृता जी	बृह.	११०७
अन्वाहितं च	दक्षः	८०७
अन्वाहितं या	नार.	७९८
अन्वाहितादि	बृह.	७२५
अन्वाहिते या	"	७५२
*अन्वैक्षणं चा	आप.	८४२
अपकर्षन्ति	व्यासः	१७६४
अपकारक्रि	कात्या.	१४५७
अपकारक्ष	"	६७३
*अपकारप	"	१४५७
*अपकृत्य च	नार.	१७८८
अपन्नत्रेषि	वेदाः	९७५
अपन्नन् प	"	१५९४
*अपचारक्रि	कात्या.	१४५७
अपततं भ	नि.	१२५३
अपतत्रसि	भा.	८६०
अपतिरप	गौत.	१०१२
अपतीनां तु	भा.	१०२६,
		१३९०
अपत्यं कर्म	"	१२८३
अपत्यं कस्मा	नि.	१२५३
अपत्यं गुण	भा.	१२८४
अपत्यं जड	गौत.	१३८६
अपत्यं धर्म	भा	१०३३,
	१२८४; मनुः	१०५२
अपत्यं नाम	भा.	१२८४
*अपत्यं भ्रातु	मनुः	१३१८

अपत्यमन	भा. १२८४	*अपालक्रमायाः	विष्णुः ९०५	अपुत्रस्य ध	विष्णुः १४७१
अपत्यमुत्पा	नार. ११०२	*अपालान्वा वि	मनुः ९११	अपुत्रस्य प	व्यासः १५२४
*अपत्यलाभा	देव. १११२	*अपालान्वा स	" "	अपुत्रस्य पि	बृह. १३६२
अपत्यले,भा	मनुः १०६३	अपालाया. स्वा	विष्णुः ९०५	*अपुत्रस्य प्र	बृह. १५१३
अपत्यहेतो	भा. १०३१	*अपालायान्तु	" "	*अपुत्रस्य भ्रा	शंखः १४७१
अपत्यार्थं म	वारा. १३२९	अपाले स्वामि	स्मृत्य. ९२१	अपुत्रस्य मृ	परा. १५२७
अपत्यार्थं स	भा १९८६	अपास्ताश्च त	भा. १०३३	अपुत्रस्य स्व	शंखः १४७१;
अपत्यार्थं क्षि	नार. ११०२	अपास्तम् त	वेदाः १००३	पैठी. १५२७, यमः १५२७	देव. १५२५
अपत्यार्थी श्वे	भा. १२८५	अपास्य श्रोत्रि	कात्या. १५२३	* " "	कात्या. १५२१
अपत्येनानु	" १२८३	अपास्या. केद्यं	वेदाः १००४	अपुत्रस्याथ	" "
अपत्योत्पाद्	" १२८४	अपि च काठ	वसि. १९७८	*अपुत्रस्यार्य	" "
अपथ्या तु भ	दक्ष. १११४	*अपि च प्रपि	बौधा. १४६७	*अपुत्रस्यास्य	याज्ञ. १०८९
*अपथ्याऽभि भ	" "	अपि ता. संप्र	भा. १०३२	अपुत्रा गुर्व	बृह. १५१८
अपदेशश्च	मनुः ७४२	*अपि 'तान् घा	नार. १८२८	*अपुत्रा क्षत्र	" १४५०
अपपात्रित	शंख. १३९०	अपितृका व	कौ. ११९९	*अपुत्रा चेत्स	यम. १११३
*अपपात्रीकृ	" "	अपितृद्रव्या	" १५४३	अपुत्रा जात	वसि १२७३
अपमित्य धा	वेदाः ६०२	अपितृयं गर्भ	विष्णुः १९८३	अपुत्रा पति	कौ १४३०
अपमित्यम	" "	*अपितृयं तद्	कात्या. १४०३	अपुत्रापुत्र	उग. १५२६
*अपमूत्रय	मनुः १८०२	अपितृयं द्रवि	" "	अपुत्रा प्राप्तु	यमः १११३
*अपयातित	शंख. १३९०	अपि न श्वा वि	वसि. १९७८	अपुत्रा मृत	गौन. १३६३
*अपयात्रिते	" "	अपि या निर्न	वारा. १०७५	अपुत्राया मृ	मनुः १२९८
अपराजायि	वेदाः १८९७	अपि वज्रात्त	ब्रह्म. १३७४	अपुत्राया दु	कौ १४३०
अपराधेषु	आप. १७९५,	अपि वा कर्म	जैमि. ७७०	अपुत्रायाश्च	स्मृत्य. १४६३;
	१९७३	अपि वा गुण	बौधा. १०१९		भा. १९६४
*अपरिगृही	गौत. १३८६	Xअपि वा घव	नि. १२५७	*अपुत्रायास्तु	पार. १४६२
*अपरुद्धासु	याज्ञ. १८७७	अपि विश्वकृ	भा. १०३३	अपुत्रा योषि	याज्ञ. १४००;
अपरैभ्यस्त्र	नार. ११०५	अपि वृश्च पु	वेदाः ८१०		बृह्वा. १४०४
अपरौ दुह्या	वेदाः १००५	*अपि संपेण	नार. ९१८	अपुत्रा शय	कात्या. १४५६,
*अपवक्तुश्च	नार. १७८८	अपीव योषा	वेदाः ९७०		१५२०; वृम १५०७
अपविद्धः प	वसि. १२७८	*अपुत्रकस्य	देव. १५२५	*अपुत्राश्च पि	व्यास. १४१४
अपविद्धः स	शंखः १२८३,	अपुत्रको द्वि	शाक. १३५५	*अपुत्रिकस्य	देव. १५२५
	यमः १३५१	*अपुत्रधनं	विष्णुः १४७०	अपुत्री भार्य	भा. १२८५
अपविद्धश्च	ब्रह्म. १३७४	अपुत्रपितृ	कात्या. १५२४	अपुत्रेण तु	ब्रह्म. १३७४
अपविद्धस्त्वे	विष्णुः १२७९	अपुत्रपौत्र	विष्णुः १४७१	अपुत्रेण प	याज्ञ. १३४२
अपव्ययमा	कौ. ८४३	*अपुत्रमृत	परा. १५२७	अपुत्रेण सु	मनुः १३१६;
अपहर्तं ब्र	वेदाः १६०१	अपुत्रकथस्य	विष्णुः १२४०	बृह. १३४८; यमः १३५२	अत्रिः १३५२
अपह्वे तद्	मनुः ७२०	अपुत्रस्त्वङ्ग	वारा. १३२९	अपुत्रेणैव	मनुः १२९४
*अपह्वे तु	" "	*अपुत्रस्य अ	पैठी. १५२७	अपुत्रोऽनेन	१३०५;
अपां प्रचार	शंखः १२०७	*अपुत्रस्त् ऋ	विष्णुः १२४०	अपुत्रो ब्राह्म	"
अपा सोमम	वेदाः ९७०	अपुत्रस्य ग	गण. १३७६		अनि. १३७४
अपागृह्ण	" १००४	" " +	कालि. १३७७	अपुत्रो मृत	गौन. १३६३
अपाङ्गप्रेक्ष	बृह. १८८५	^२ अपुत्रस्य च +	बृय. १३५५	अपुत्रो पुत्र	कालि. १३७७
" " " +	व्यासः १८८९	* " "	कात्या. १५२१	अपूर्णे तु प्र	बृह. ६५३
*अपाङ्गप्रेष	बृह. १८८५	" "	देव. १५२५	*अपूर्णेऽपि प्र	" "
अपात्रे पात्र	नार. ८००	*अपुत्रस्य जा	पैठी. १५२७	अपो मा प्राप	वेदाः १००४
अपापां त्यज	भा. १०३०	*अपुत्रस्य तु	देव. १५२५		

अप्यकार्येश	मनुः	१३९४
अप्यन्योन्यं प्र	भा.	१०३२
अप्यहीनक	गौत.	१६६०
*अप्रकाशाश्च	नार.	१७४६
अप्रकाशास्तु	"	"
*अप्रज स्त्रीध	याज्ञ.	१४४५
अप्रजस्त्रीध	"	"
अप्रजस्य म	भा.	१२८३
अप्रजां दश	बौधा.	१०२०
अप्रजा नव	हारी.	१०१६
* " "	बौधा.	१०२०
*अप्रजाः सन्तु	वसि.	१२७१
अप्रजाः सन्त्व	"	"
*अप्रजा चेत्स	बृह.	१४५०
अप्रजाता वि	वसि.	१०२२
* " "	"	१८४६
*अप्रजाया मृ	मनु	१२९८
अप्रजाया ह	देव.	१४६२
अप्रजायाम	मनुः	१४३९;
याज्ञ. १४४४; यमः	१४६२;	
वृका.	१४६३	
* " "	मनुः	१४४०
अप्रजा विध	प्रजा.	१३५०
अप्रजास्ता वि	वसि.	१८४६
*अप्रजास्त्रीध	याज्ञ.	१४४५
अप्रज्ञायमा	वसि.	१९४९
अप्रतिवादि	वेदाः	८१३,
		१००५
अप्रतिविहि	कौ.	१०३९
अप्रतीकारे	"	९३०
अप्रत्ता चेत्स	बृह.	१४५०
अप्रत्ता दुहि	वसि.	१२७३
अप्रत्तायास्तु	पार.	१४६२
अप्रदाता नि	कौ.	१९८६
अप्रपक्षाऽपि	काल्या.	७१४
अप्रमत्ता च	भा.	१०२८
अप्रमत्ता र	आप.	१२६७;
	बौधा.	१२७१
अप्रमत्ता स	भा.	१०२८
अप्रमत्तो र	पैठी.	१११५
अप्रमादं पु	भा.	१०२९
अप्रमोदात्सु	मनुः	१०५३
अप्रयच्छन्त	नार.	८५१
अप्रयच्छन् दो	गौत.	१०१२
अप्रयच्छन् पि	बृह.	११०६
अप्रयच्छन् स	याज्ञ.	१०७८

*अप्रवृत्तौ तु	नार.	११००
अप्रवृत्तौ स्मृ	"	"
	देव.	१११२
अप्रगस्तास्तु	विष्णुः	१३९०
*अप्रसन्नापि	काल्या.	७१४
अप्रसूता प्र	भा.	१०३०
अप्रसूता च	देव.	१११२
अप्रसूता तु	नार.	११००
अप्राणिभिर्य	मनुः	१९०५
अप्राप्तव्यव	नार.	६९५,
	कौ.	११९९, १९५०;
	काल्या.	१२०१; याज्ञ. १६४०
अप्राप्तमपि	मनुः	१०४१
*अप्राप्तेऽपि स	काल्या.	७५५
*अप्राप्तेऽर्थकि	"	८८९
*अप्राप्तेऽर्थे कृ	"	"
अप्राप्तेऽर्थे कि	"	"
अप्राप्ते वै स	"	७५५
अप्रियं च हि	भा.	१०२९
*अप्रिय चास्य	काल्या.	१६४९
अप्रियं प्रिय	भा.	१०३२
अप्रियशीलां	शंख	१०२४
अप्रियस्य च	काल्या.	१६४९,
		१९४२
*अप्रियस्य तु	"	१६४९
अप्रियोक्तिस्ता	बृह.	१७८८
असरसः स	वेदाः	१००२,
		१९०२
*अप्सु जलका	वसि.	१०२१
अबध्य यश्च	याज्ञ.	१६४०
*अबध्यं यस्तु	"	"
अबन्धके स्या	वृहा.	७३१
*अबन्धं यश्च	याज्ञ.	१६४०
अबन्धके द	वेदाः	६०३,
		६०६
अबीजविक्र	मनुः	१७०५,
		१९३०
अबुद्धिपूर्व	आप.	१८४३
*अब्दादूर्ध्वं तु	बृह.	१९६२
अब्दान्मयादि	विष्णुः	८९१
अब्राह्मण तु	भा.	१२४३
अब्राह्मणः सं	मनुः	१८५६
अब्राह्मण औ	गौत.	१९४८
अब्राह्मणस्य	बौधा.	१८४५,
		१९४९
अब्राह्मणाद	मनुः	१९७४

अब्राह्मणाश्च	भा.	८३९
*अब्राह्मणोपा	गौत.	१९४८
अब्राह्मणोऽप्या	"	"
अब्राह्मणो ब्रा	शंखः	१६७२
*अब्राह्मणो व्या	गौत.	१९४८
*अभक्षणं प्र	हारी.	६६१
अभक्ष्यभक्ष्ये	अपु.	१६५४
अभक्ष्यमथ	मनुः	१६२८
*अभक्ष्यस्य चा	विष्णुः	१६११
अभक्ष्यस्यावि	"	"
अभक्ष्यापेय	वृह.	१७८९
अभक्ष्येण द्वि	याज्ञ.	१६३६,
		१९३२
अभक्ष्येण ब्रा	विष्णुः	१६१०
*अभक्ष्यैर्दूष	याज्ञ.	१६३६
अभयवन	कौ.	९०६
*अभयस्य तु	मनुः	१७००
अभयस्य हि	"	"
अभये प्रत्य	हारी.	६६१
अभर्तुकम्प्रा	अनि.	१९४३
अभवद्दुःख	भा.	८४०
अभावयंस्त	वृह.	७६५
*अभावेऽशह	काल्या.	१५६०
*अभावे च दु	नार.	१५१२
अभावे ज्ञात	याज्ञ.	१०८३
अभावे ज्ञातृ	"	९४१
*अभावे ज्ञान	"	"
अभावे तद	काल्या.	१४५९
अभावे तु दु	नार.	१५१२
*अभावे त्वन	विष्णुः	१०२३
*अभावे दुहि	नार.	१४४९,
		१५१२
*अभावे पूर्व	कालि.	१३७७
अभावेऽर्थह	काल्या.	१५६०
अभिकुद्धाव	वेदाः	१७९३
*अभिगन्ताऽसि	याज्ञ.	१०८०
अभिगन्ताऽस्मि	"	१७८०
अभिगम्य प	भा.	१०२६,
		१३९०
अभि गावो अ	वेदाः	९७५
अभिघाते त	याज्ञ.	१८२१
अभिचारं च	मत्स्य.	१६५५
*अभिचारणि	"	"
अभिचारेषु	मनुः	१६३१,
		१९३०
अभिजिग्रन्ती	वेदाः	९६२

अभिज्ञानेन	कौ.	७३७	*अभ्याघाते तु	नार	१७५६	अभृत्युर्ह वा	वेदा.	१६०१
अभिज्ञानेश्च	नार.	९४५	अभ्याघातेषु	मनु.	१६९८,	अभेभ्यं बोध	कात्या.	९५९
अभिज्ञाऽस्मि य	वारा	१०७७		१९२९; नार	१७५६	अभेभ्यपाणिं	याज्ञ.	१८१४
अभि तिष्ठामि	वेदा:	९९९	*अभ्यादद्युश्च	मनु.	१८६५	अभेभ्यो वा ए	वेदा:	७९१
*अभि तेऽर्थां स	”	९९०	अभ्यादध्युश्च	”	”	अमोक्षो धर्म	कौ.	१०३६
अभित्रास उ	आप	१७९५,	अभ्यावर्तां चा	वेदा	८११	अमोक्ष्या भर्तु	”	”
		१९७४	अभ्युपगम्य	बौधा.	१२६८	अम्बष्ठोऽथौ त	नार.	११०५
आभि त्वा मनु	वेदा.	९९७	अभ्युपेताह	नार.	६९८	अम्बष्ठो माग	”	”
आभि त्वा योष	”	९७५	*अभ्युपेत्य च	”	८२४	*अम्बुवाताह	मनु:	१०७४
अभि द्वितीया	”	१००५	अभ्युपेत्य तु	”	”	अम्ब अम्बिके	वेदा:	८४१
अभि नः सुष्ठु	”	१००६	अभ्रातर इ	वेदा:	९९६,	अयं त्वनन्त	भा.	१९८४
*अभिघदोष	बृह.	१७५८		१२५९		अयं द्विजैर्हि	मनु.	१०६८
अभि प्रवन्त	वेदा	९७१	अभ्रातरो न	”	९७०	अयं धर्मान्	भा.	८१९
अभिभूरस्ये	”	१८९६,	अभ्रातृका प्र	वसि.	१२७३;	अयं नामा व	वेदा:	१९८०
		१८९७		मनु:	१२९४	अयं भारस्त्व	शुनी.	८५६
अभियाति प	नार	१९३६	Xअभ्रातृक इ	नि.	१२५९	अयं योनिश्च	वेदा.	९७०
अभियोका ध	कात्या.	७६७	अभ्रातृका पुं	वसि.	१२७२	अयं राजा द	वारा	१३२९
अभियोगे गू	कौ	१६८२	*अभ्रातृका हि	”	”	अयःसंदान	कात्या.	१७६२
अभि वर्धता	वेदा.	९९९	Xअभ्रातृकेव	नि.	१२५५	*अयःसंधान	”	”
अभिवाद्याऽभ्य	भा	१२८६	अभ्रातृको ह	याज्ञ.	१३३८	अयज्ञिया वै	वेदा:	१००५
अभिवास्तस्य	स्कन्द	१९६६	अभ्रातृघ्नी व	वेदा:	१००१	अयज्ञो वा ए	”	१००६
अभिवास्तस्यमा	वेदा:	१५९५	Xअभ्रातृमती	नि.	१२५५	अयज्वना तु	मनु:	१७२७
अभिवापाद गु	नार.	१०९४	अभ्रातेव पुं	वेदा:	१२५४	*अयथाशास्त्र	नार.	११५५
*अभिषज्य तु	मनु.	१८६७	*अभि बोभय	मनु:	१७०२	अयमुक्त्वो वि	मनु:	१९०५
Xअभिषहमा	नि.	१२५४	अमतेनैव	कात्या.	७११	अयमेभि वि	वेदा:	८१०
अभिषह्य तु	मनु:	१८६७	*अमनुष्यकृ	याज्ञ.	१८१९	अयाजिकं तु	मनु:	१९६९
अभिषेकं क	वारा.	१०७६	अमाजुरश्चि	वेदा:	९७९	अयुक्तं चैव	कात्या.	८७६
अभिषेक्तुका	भा.	१३९१	अमाजूरिव	”	१४१५,	*अयुक्तं तत्र	”	”
अभिसंधिमा	गौत.	१२६२		१९७९		अयुक्तं शप	याज्ञ.	१६३४
*अभिसह्य तु	मनु:	१८६७	अमात्यः प्राह्	अपु.	१९६९	अयुक्तं साह	नार.	१६४४
अभिहराणि	वेदा:	१८९७	अमात्यानां च	संव.	१९४३	*अयुक्तशप	याज्ञ.	१६३४
*अभीषणेन	कात्या.	१८३३	अमानुषप्रा	कौ.	१६२१	अयुक्ते कार	कात्या.	७११
अमुक्तपूर्वा	नार.	१९७८	अमानुषेषु	मनु:	१६९९,	अयोग्यकर्म	विष्णु:	१६१०
अमूतं गोपा	वेदा:	९८१,		१९२९		*अथोनौ क्रम	नार.	८५१
		१००१	अमावास्या च	वेदा:	८४२	अथोनौ गच्छ	याज्ञ.	१८७९
अमूतं वा प	कौ.	९२६	अमितस्य प्र	शुनी.	१११९	अथोनौ यः स	नार.	८५१
अमूतिरेषा	भा.	१९८५	अमितस्य हि	वारा.	१०७७	*अथोनौ वाऽभि	”	”
*अमूतिरेथ	कात्या.	१७९१	अमी ये सुभ	वेदा:	६०५	*अथोनौ वा स	”	”
अमूतिरेवाथ	”	”	अमुक्तहस्त	विष्णु:	१०२३	अरं दासो न	वेदा:	८१०
अमूम याज्ञि	वेदा:	१००४	अमू च मा च	वेदा:	९९७	अरक्तमन	भा.	१०३३
अमोंगमुक्तिः	कात्या.	९५४	*अमू ये दिवि	”	६०५	*अरक्षकांश्च	कात्या.	१७६२
*अमोगे मुक्ति	”	”	अमूर्यां यन्ति	”	९९६,	अरक्षमाणः	भा.	१०३१
अभ्यङ्क्ते तस्यै	वेदा.	९९२		१२५९		अरक्षिता गृ	मनु:	१०४८
अभ्यनुज्ञात	बृह.	१९१३	*अमूलैर्वाथ	कात्या.	१७९१	अरक्षितार	”	१७०१
अभ्यन्तरकृ	कौ.	१६८५	अमृत इत्प	वेदा:	११५९	अरक्षितार	”	”
अभ्यागच्छद्दि	भा.	१२८४	अमृत्युर्वा अ	”	१६०२	अरजासि च	भा.	१०२८

*अरणस्य रे	नि.	१२५३
अरण्यपशु	विष्णुः	१७९७
अरतिद्वय	कात्या	९५९
अराजका. प्र	भा.	८६०
*अराजदैव	कात्या.	७५३;
	याज्ञ.	८४६
अराजदैवि	कात्या.	७५३,
	याज्ञ.	८४६
अरावाणो वा	वेदा.	१५९४
अरिक्थभाज	नार.	१३४७
	शंख.	१३९०
अरिष्टं यत्कि	वेदा.	१०११
अरिष्टासू स	"	१००४
अरीश्व विजि	भा.	८६१
अरीणामुप	मत्स्य.	१६५५
* " "	मनुः	१६९८
अरुन्द. सू	बृह.	८७४
अरुन्धतीव	भा.	१०२८
*अरुपं रूप	मनुः	१०४८
अर्कोपस्थान	बृह.	१६४८
अर्घपतने	कौ	७३७
अर्घप्रक्षेप	याज्ञ.	७७८
अर्घवशाद्	विष्णु.	८७८
*अर्घश्चेदत्र	नार.	८८७
अर्घश्चेदप	"	"
*अर्घश्चेदव	"	"
*अर्घस्य वृद्धि	याज्ञ.	१७३०
*अर्घस्य वृद्धि	व्यास.	१७६३
*अर्घस्य हानि	याज्ञ.	१७३०
*अर्घस्य हानौ	"	"
अर्घस्य -हासं	"	"
*अर्घस्य -हासे	"	"
*अर्घाच्चेदप	नार.	८८७
*अर्घाच्चेदेव	"	"
*अर्घार्धावर	बृह.	१७५८
अर्घोऽनुग्रह	याज्ञ.	१७३२
*अर्घोऽनुग्राह	"	"
अर्घ्याक्रोशाति	"	१६३४
*अर्घ्याक्षेपाति	"	"
*अर्घ्य प्रक्षेप	"	७७८
अर्घ्यकार्ये पु	भा.	१०२९
अर्घ्यदातम	सुम.	९००
अर्घ्यदानम	कौ.	७९४
*अर्घ्यदानैर्म	नार.	१७५५
*अर्घ्यधर्मप	शंखः	११४८
अर्घ्यधर्मयो	"	"

अर्थप्रत्यय	भार.	६६०;
	मरी.	"
*अर्थमार्गेण	कात्या.	७५३
अर्थमिद्धा उ	वेदा:	९६४
*अर्थशास्त्राग	बृह.	१५६९
*अर्थसग्राम	ब्रह्म.	१३७४
अर्थस्य वृद्धि	व्यासः	१७६३
अर्थस्य संग्र	मनुः	१०४७
*अर्थस्य -हासं	याज्ञ.	१७३०
अर्था प्रत्यव	भा.	८६१
*अर्थाच्चेदव	नार	८८७
अर्थाना भूरि	"	१९३९
*अर्थाना सार्व	"	६२५
अर्थाश्चैवाधि	भा.	८६१
*अर्थाना भूरि	नार.	१९३९
अर्थिप्रत्यर्थि	"	९४४
अर्थेन च स	जैमि.	१४२४
अर्थेऽपव्यय	मनुः	७१९
*अर्थे पैताम	विष्णुः	११७५
*अर्थे विवद	मनुः	७१९
अर्थेऽविशेषि	विष्णुः	६६२,
	नार.	६७०
अर्थेष्वधिकृ	"	८२८
अर्थप्रकाराः	कौ.	१६७३
*अर्थ त्रयोद	याज्ञ.	९१२
अर्थ द्वयोर	बृह.	७६६;
	कात्या.	७३८
*अर्थ द्वयोरु	बृह.	७६६
अर्थ भार्या म	भा.	१०२६
अर्थ वा राज	शुनी.	१७६७
अर्थ हरति	भा.	१९६३,
		१९६४
अर्धक्षयात्तु	नार.	१७४८
अर्धत्रयोद	याज्ञ.	९१२
अर्धपादक	अपु.	१८३५
अर्धपादोन	अनि.	१९६८
अर्धमाप्रक्ष	मनुः	१९५७
अर्धार्धमेषु	याज्ञ.	१७८०
अर्धार्धके क्र	कात्या.	८९८
अर्धार्धकेन	वृका	९०१
अर्धार्धकेन क्र	व्यासः	८९९
अर्धार्धं च	बृह	१७५८
अर्धार्धमेषु	याज्ञ.	१७८०
अर्धो वा एष	वेदा:	९९४,
		१००७
*अपयेत्कृत	कात्या.	८५४

अर्मेभ्यो हस्ति	वेदाः	९०३
अर्वाङ्गिरे	"	११५८
*अर्वाक् चेदप	नार.	८८७
अर्वाक् त्र्यब्दा	मनुः	१९५३;
	अपु	१९६२
अर्वाक् पक्षा	कात्या.	८९८
*अर्वाक्संवत्स	मनुः	१९५३
" "	याज्ञ.	१९५९
अर्ह पूरुरि	भा.	१३९१
अर्हश्चमे पै	वेदाः	८११
अर्हाविभोज	मनु.	१६२८.
		१९२७
अलङ्कारं ना	"	१०४२
अलङ्कारो भा	आप.	१४१५
अलङ्कृता ह	याज्ञ.	१८७५
अलङ्कृत्य य	भा.	१०२९
अलभ्यमाना	कौ.	८६३
अलाभात्पुरु	भा.	१०३२
अलाभे पूर्व	कालि.	१३७७
अलोकाचरि	अनि.	१११८
अत्पं चापि प्र	भा.	१२४३
अल्पधान्याप	व्यास.	१७६५
अल्पमूल्यं तु	बृह.	१७५९
*अल्पमूल्याप	व्यासः	१७६५
अल्पा बाधा स	कौ.	१९८६
अल्पामप्याप	वारा.	१०७६
*अल्पेनापि च	कात्या.	७५५
अल्पेषु परि	यमः	१७६६
*अल्पेषुपरि	मनुः	१७१९
अल्पो वा बहु	भा.	१२८६
*अवकृष्य च	नार.	१७५५
*अवक्रम्य च	"	१७८८
अ(व)पक्रयस्त्रि	कात्या.	८९८
अवक्रयस्त्रि	भार.	९७०
अवक्रयो नि	सुम.	९००
अवक्रुष्य च	नार.	१७८८
*अवगारण	"	१८२४
अवगारणे नि	कौ.	१७९९
*अवगारहन्	नार.	१८२४
अवगारण	"	"
*अवघाते त	याज्ञ.	१८२१
अवघुष्य च	नार.	१७५५
*अवघोष्य च	"	"
*अवजित्य च	"	"
अव ज्यामिव	वेदाः	९९९
अव दीक्षाम	"	१००३

अवद्यमिव	वेदाः	१७०
*अव द्यामिव	”	१९९
*अवधेनाथ	नार.	८२६
*अवध्यं यस्तु	याज्ञ.	१६४०
अवध्य सर्व	भा.	१९६९
अवध्या स्त्रिय	”	१९७८
अवध्या स्त्रिय	”	१९६९
अवध्या ब्राह्म	यम.	१६५२
अवध्यास्तु स्त्रि	भा.	१९६९
*अवधयो ब्राह्म	यम.	१६५२
अवध्या वै ब्रा	बौधा.	१६०६
अवनिष्ठीकृ	मनु.	१८०३
अवनिष्ठीव	”	१८०२.
	नार.	१८२९
अवमूत्रय	मनु.	१८०२,
	नार	१८२०
अवमेहय	मनुः	१८०३
अव राजन्	वेदाः	१६५६
अवरुद्ध व	वारा.	१०७७
अवरुद्धासु	याज्ञ.	१८७७
अवरुध्य प	आप	९०४
अवरोधनं	”	८४२
*अवर्तमान	मनुः	१७०८
अवशर्धयि	विष्णुः	१७९६
अवशिनः कौ	आप.	८४२
अवशिष्टं हि	”	१०१८
अवश्यं भर	भा.	८१८
अवश्यं हि घ	”	१२४३
अवश्यकार्याः	नार.	१५८४
अवश्यपोष्य	शुनी.	८५६
*अवष्टीवय	मनुः	१८०३
अवस्करं अ	कौ.	९२६
अवस्करस्थ	नार.	९४६
अवहार्यो भ	मनुः	७५८
अवहीनान् वा	कौ.	८६२
अवाग्दुष्टानु	व्यासः	११११
अवाच्या वै प	भा.	८१८
अवाप्तार्थस्त	कौ.	८६३
अवि वृको य	वेदाः	१९००
अविक्रयं सु	वारा.	१३२९
अविक्रयाणि	नार.	१६४५,
		१९३९
अविज्ञातं तु	कात्या.	८९७
अविज्ञातक	बृह.	७६६;
	कात्या.	७६८
अविज्ञातनि	मरी.	७६९;

व्यासः	१७६४		
*अविज्ञातवि	”		
अविज्ञातस्था	कात्या.	७६८	
अविज्ञातह	याज्ञ.	१६४०	
अविज्ञाताश्र	बृह.	७६६;	
”	कात्या.	७६८	
अविज्ञातोप	”	८०५	
अविदस्तत्व	स्कन्द	१९६५	
अविद्यमाने	बौधा.	१०१९;	
	नार.	११००, १५८४	
*अविद्या समं	गौत.	१२०४	
*अविद्याना च	मनु	१२११	
अविद्याना तु	”	”	
अविद्वान्श्वैव	”	१९३०	
अविद्वान् या	कात्या.	१७६१	
*अविधानं वि	वृगौ.	१३७१	
अविधाय वि	बृम	१३६२,	
	वृगौ	१३७१	
	नार.	८२६	
अविधिनाथ	देव	१२०३	
*अविभक्तं वि	यमः	१५६१	
अविभक्तं स्था	कात्या.	१५२२	
*अविभक्तघ	स्मृत्य.	१५२९	
अविभक्तप	बृहा.	१९८८	
अविभक्तपि	देव.	१२०३	
अविभक्तवि	अनि.	१५८९	
अविभक्ताः पृ	”	”	
अविभक्ता. सु	कात्या.	७१४	
अविभक्ता ऋ	बृह.	८०३,	
अविभक्ता वि	आश्व.	१५८८	
	नार.	६९०,	
	बृह.	१५८५	
	याज्ञ.	६८२	
*अविभक्ते कु	कात्या.	१५२२	
अविभक्ते घ	”	१२०१	
अविभक्ते नि	”	”	
*अविभक्तेऽनु	”	”	
*अविभक्ते मृ	”	”	
*अविभक्ते सु	”	”	
अविभक्ते, कु	याज्ञ.	६८२	
अविभक्तेः कृ	विष्णुः	६७९	
अविभक्तैश्च	स्मृत्यः	१५८९	
अविभक्त्य पृ	कात्या.	७८८	
*अविभागः स	व्यासः	१२३१	
*अविभागः स्त्री	गौत.	१२०४	
अविभाज्यं स	व्यासः	१२३१;	
	ऋग.	१२३२; लह्या.	१९८८

अविभाज्ये च	लौगा.	१२३३
*अविभाज्ये तु	”	”
*अविभाव्य स	गौत.	१२०४
अविरोधेन	कात्या.	८७५
अविधान्याय	गौत	११८२
अविवाद्या स	नार	१०९४
अविवीताना	कौ.	१६२०
अविशेषेण	नार.	११३१,
		१६४३; वेदा १३८५;
	विष्णु.	१९८३
	नि.	१२५५
X ” ”	”	१४१५
२ ” ’ +	”	१८६७
*अविषह्य तु	मनुः	१८६७
*अविषह्या तु	”	”
*अविक्षय बीजं	कात्या.	८३७
अवीरामिव	वेदाः	९८७
अश्रुति ऋषिं	मनु.	१०६०;
	बृह.	११०७
अश्रुती प्राय	गौत.	१६५९
अवेक्ष्य बीजं	कात्या	८३७
*अवेद्यंस्तु	मनु.	१९५४
*अवेद्यन्	”	”
अवेद्यानो	”	”
अवैद्या समं	गौत.	१२०४
*अवैद्याना तु	मनुः	१२११
अव्यक्तमेव	शुनी.	७६९
अव्युष्टा इन्तु	वेदाः	५९९
अशक्तः कुत्सि	कौ.	८४४
अशक्त. कोपं	”	१७७२
*अशक्त. प्रेत	नार.	९४८
अशक्तप्रेत	”	”
अशक्तस्तु व	याज्ञ	१७८१
अशक्तस्तूर्ण	नार.	९१६
अशक्तालस	बृह.	७८४
*अशक्तावभि	नार.	९१६
अशक्तितो न	कात्या.	९६०
अशक्तो दश	विष्णुः	१९२१
अशक्तो बन्ध	कात्या.	७२९
*अशक्तो बन्ध	”	”
अशक्तो भेष	नार.	१९३९
अशक्तो रज्जु	गौत.	८१५,
		१७९४
अशनयापि	वेदाः	१५९६,
		१५९७
*अशनादिमृ	नार.	८२९
अशान्तलाभे	बृह.	६५१

अगासं त्वा वि	वेदा.	९८९
अगासंस्तस्क	मनुः	१६९२,
		१९२९
अगासन् त	नार.	१७५१
अगासनासु	बौधा	१६६७
* " "	नार.	१७५१
अगामित्वा तु	मनुः	१७०२
अगान्निविहि	बृह.	१९४१
अगान्नोक्तेषु	नार.	१९३५
अगीतिभागं	मनुः	६११;
	नार.	६२४
अगीतिभागो	याज्ञ.	६१९;
बृह.	६३१, बृहा.	७३१
अशुचयो हि	कौ.	७३७
अशुचिर्वच	नार	१९४०
अशुचिहस्ता	कौ	१६७४
*अशुद्धं क्ति	नार	१९११
अशुद्धं क्ति	"	"
अशुद्धस्तच्च	कौ.	१६८४
अशुभं कर्म	नार.	८२९
अशुभं दास	"	"
*अशुक्लोपग	"	१३४७
अशुक्लोपन	"	११०२,
		१३४७
*अशुक्लोपह	"	११०२
अशुश्रूषाक	बौधा.	१०२०
अशुश्रूषाऽभ्यु	नार	८२४;
	बृह.	८३४
*अशुश्रूषामु	नार.	८२५
अशेषतोऽया	मनुः	१९५६
*अशेषमप्या	"	"
अशेषात्मज	संभ.	१५२९
अश्मकूटाश्च	व्यासः	९६१
अश्मनोऽस्थीनि	मनुः	९३४
*अश्मादिभिश्चो	नार.	१८२४
अश्रद्धयाऽदे	वेदा.	७९२
अश्रवं हि भू	"	९६४
अश्रीर इव	"	९७३
अश्रीरा तनू	"	९८४
अश्रूणि कृप	"	१६०१
*अश्लोला तनू	"	९८४
अश्वं यजमा	"	१००९
अश्वः कनिक	"	९९६
अश्वः खरो वृ	नार.	६९५
*अश्वतरग	शंखः	९०५
अश्वमहिष्यो	गौत.	९०४

अश्वमेधाव	कौ	१६२१
*अश्वस्तननि	मनुः	१७२५
अश्वस्तनवि	"	"
अश्वस्तुष्टो ग	विष्णुः	९०५
अश्वस्थेव ज	वेदा.	१८९४
अश्वर्ता ह	व्यासः	१७६५
*अथापहर	"	"
अश्वो यमस्य	वेदाः	१९८०
अश्वोष्ट्रगोघा	विष्णु	१५९७
अश्वधा तु भ	भा.	१२४४
*अष्टपादं हि	मनुः	१७२१
अष्टमाशाधि	व्यास.	८९९;
	स्मृत्य.	९०१
अष्टगतं सां	शंख.	१६७२
अष्टाङ्गुलम	स्कन्द.	१९६७
अष्टाधिकधि	अनि.	"
अष्टादशसु	मनु	१९०७
अष्टापदं च	वेदा.	१६००
*अष्टापदं च	मनुः	१७२१
अष्टापदं तु	"	" ;
	नार.	१७५२
अष्टपदं स्ते	गौत.	१६५६
*अष्टापदं हि	मनु	१७०१
अष्टाग्निस	यम	१११३
अष्टौ तु त्रपु	याज्ञ.	१७३४
अष्टौ त्रपुणि	"	"
अष्टौ दद्याद्वा	वसि.	१०२२
अष्टौ पुत्रासो	वेदाः	९८२
अष्टौ मासान्	मनुः	१९३०
अष्टौ वर्षाभ्यु	नार.	११००
२ " " +	देव.	१११२
अष्टौ विप्रसु	विष्णुः	१०२३
अष्टौ विवाहा	नार.	१०९८
अष्टौ संस्कार	स्मृत्य.	१४२२
*अष्टौ हि त्रपु	याज्ञ.	१७३४
असंख्यातदे	कौ.	६७९
असंख्यातम	नार.	७४७
असंदितानां	मनुः	१७११
*असंदिष्टं च	नार.	७८१
*असंदिष्टं तु	"	"
असंदिष्टश्च	"	"
*असंधितानां	मनुः	१७११
असंप्रत्यय .	व्यासः	७६८
*असंबोध्य सु	"	१५८७
असंभूय सु	"	" ;
	लङ्गा.	१९८८

असंभोज्या ह्य	मनुः	१६०७
असंभोद्वार्य	कात्या.	१९१४
*असमृष्टवि	गौत.	१४६५
असंसृष्टिवि	"	"
*असंसृष्टोऽपि	याज्ञ.	१५४६
असंसृष्ट्यपि	"	" ;
	वृथा.	१५६२
असंसृता भ्रा	बृह.	१५८६
असंसृताभ	बौधा.	१२७०
असंसृताश्च	याज्ञ.	१४१९
असंसृतास्तु	"	" ;
	व्यासः.	१४२२, १५८७
*असंसृते तु	व्यासः	९६१
असंसृतेन	कात्या.	१५२३
*असंहितानां	मनुः	१७१२
असंकालस	बृह.	७८४
असज्जन्त प्र	भा.	१०३३
असति पित	बौधा.	११८३
असत्प्रतिग्र	कौ.	७७२
असत्प्रलापो	व्यासः	११११
असत्य. सर्व	वारा.	१०७६
असत्यशीला	"	"
असत्यामपि	संभ.	१५३०
असत्सङ्गे वि	बृह.	११०६
असत्सु देव	नार.	७०३,
		११०३
असत्सज्जजे	बौधा.	१४६८
*असत्सर्वन्येषु	"	"
असद्धर्मस्त्व	भा.	१०३२
असद्वा हसि	"	१०२८
असद्भयात्पू	नार.	१७५३
असमर्क्षं स	व्यासः	७८९
असमप्रदा	विष्णुः	६७९
*असमग्र्याव	"	"
असमज्ञ इ	वारा.	१३२९
असमानप्र	गौत.	१०११
असमापत्तौ	आप.	१६०६,
		१६६४
असमाप्ते तु	कौ.	७७२
असमाहार्य	कात्या.	७६७
असम्यक्कारि	मनुः	१६९४,
		१९२९
*असवर्णः प्र	कात्या.	१३५०
असवर्णप्र	"	"
*असवर्णाः स	"	१३४९
असवर्णा भ्रा	कौ.	१२८८

*असवर्णाप्र	कात्या. १३५०	अस्मभ्यामिन्द्र	वेदा. १९००	अहं पितेव	वेदा. ११६०
असवर्णानु	स्मृत्य. १८९१	अस्माकमपि	भा. १२८५	अहं वदामि	,, ९९७
*असवर्णाप्र	कात्या. १३५०	*अस्मात्कार्य	कात्या. १८८७	अहं विशिष्टः	भा. ८१९
असवर्णास्वा	यमः १८९०	अस्मादकार्य	,, "	अह वि ध्यामि	वेदा. १००१
*असवर्णे तु	कात्या. ८३६	अस्मिस्तु लोके	भा १०२७,	अहत्वा भ्रूण	बृह १६४८
असाक्षिकह	याज्ञ. १८१३		१२८४	अहन्यहन्य	मनु १९२८
असाक्षिके घा	कौ. १८००	अस्मै कामायो	वेदाः ९९८	अहमस्मि स	वेदा. ९९०
असाक्षिकेषु	स्कन्द. १९६५	अस्य स्नुषा श्व	,, १००६	अहश्च रात्रि	भा. १९६४;
*असाक्षिके ह	याज्ञ. १८१३	*अस्यां जनिष्य	वसि. १२७३		स्कन्द. १९६५
असाक्षिप्रणि	शंख. १६७२	अस्या यो जाय	,, "	अहश्च रात्री	वेदा. ८४२
असाधुजन	कात्या. १९१४		मनु १२९४	अहिंसितौ पि	,, ६०४
असाध्वी या प	हारी. १०१७	*अस्या दधुश्च	,, १८६५	अहितानि च	भा. १०२८
असाध्व्यश्वापि	भा. १०३३	अस्यान्यथाक	विष्णु ८५९	अहिरण्यसु	कौ १९२३
असाध्व्यस्तु स	,, "	अस्यापहत	सप्त ११४२;	अहिर्बुध्नियो	वेदा. १८९७
असारं बाल	कौ. ६६२		शुनी. १९८८	अहृते यो ह	अपु. १९६२
*असि चोभय	मनु. १७०२	*अस्यापि दृष्टं	नार १८२४	अहोढान् वि	नार १७५२
असितस्य ते	वेदाः ९९६	*अस्यापमत्यं	शंख १२८२	अहोरात्रमु	मनु १३९२
असिन्वन्दंष्ट्रैः	,, ११२०,	अस्येदं क्रय	कात्या. ८९८	आ अष्टपण	कौ. १६८८
	११५९	*अस्वतन्त्रत	संप्र ११५७	आकरशुल्क	विष्णु. १९२१
असि सत्य ऋ+	,, ५९९	*अस्वतन्त्रता	विष्णु १०२३	आकरेभ्यः स	,, १९४२
असीमावरो	कौ. १६२०	*अस्वतन्त्रा पि	शंख. ११४७	आकाङ्क्षन्ते च	भा. १९८५
असुतस्य प्र	बृह. १५१३	अस्वतन्त्राः स्त्रि	मनुः १०४४	आकाङ्क्षेताष्ट	देव. १११२
*असुताः स्वपि	व्यासः १४१४	अस्वतन्त्रा घ	गौत. १०१२	*आकाममन	कात्या ६५५
*असुताश्च पि	,, "	अस्वतन्त्रा स्त्री	वसि १९७७	आकाशभूत	,, ६५७
असुतास्तु पि	मनु. १४०८;	अस्वतन्त्रेण	बृह ८८९	आकुर्वते स	नि. १२५७
	व्यासः १४१४	अस्वातन्त्र्यं प	देव. १११२	*आकृष्टस्तु स	बृह. १८३१
असूयकाय	मनुः १९७४	अस्वातन्त्र्यम	नार. १०९८,	*आक्रन्दनेऽप्य	मनु. १८०७
असूयकाया	वसि. "		१५५५	आ क्रन्दय घ	वेदा. ९९८
असूयवस्त्व	भा. १२८६	अस्वामिकम	,, ७८२,	आक्रन्दे चाऽप्य	मनु. १८०७
असौ च या न	वेदाः ९२२		१९६१	*आक्रन्दे वाऽपि	,, "
असौ मे कामः	,, १००६	अस्वामिकस्य	भा १२८७	*आक्रन्दे वाऽप्य	,, "
असौ मे जार	,, "	अस्वामिकेभ्य	शुनी. ७६९	*आक्रन्दे सत्य	,, "
	१८४०	अस्वामिना कृ	मनु. ७६०;	आक्रमणमे	वेदाः ९२४
असौ मे स्मर	,, ९९७	नार. ७६२; यमः ७६९	कौ १६२१	*आक्रमेण च	नार. ८५१
असौ वा आदि	,, १०१०	अस्वामिनि या	,, ९२८	आक्रम्य च द्वि	व्यास. १९७६
*अस्कन्नवेद	शंखः १२८१	अस्वामिप्रति	,, ७५७;	*आक्रम्य यद्	,, "
अस्तं ननक्षे	वेदाः ९८८	अस्वामिविक्र	कात्या. ७६६	*आक्रुर्य चैव	नार. १७८८
अस्ति ज्यायान्	,, १५९१,		८३९	*आक्रुष्टस्तु य	बृह. १८३१
	१८९३	अस्वाम्यं तु म	,, ८३९	आक्रुष्टस्तु स	,, "
अस्ति वै तव	भा. १२८४	* " " " "	देव. ११५६	*आक्रोशकश्च	,, १७९०
अस्ति वै पत्न्या	वेदाः १००७	अस्वाम्यं हि म	,, "	आक्रोशकस्तु	,, "
अस्तेयमन्न	यमः १७६६	अस्वाम्यनुम	नार. ७६३;	*आक्रोशयन्	मनु. १७७७
अस्थिरि त्वा गा	वेदाः १००७		कात्या. ९६०	आक्रोशयिता	विष्णुः १७७०
अन्नस्ते मध्ये	,, १६००	अहं गमिष्या	वारा. १०७६	आक्रोशादर्थ	भार. १९७३
अस्पृश्यः काम	विष्णुः १६१०	अहं चाप्यनि	भा. १०२७	आक्रोशाद् दे	कौ. १७७३
अस्पृश्यधूर्त	कात्या. १८३३	अहं दुर्ग ग	वारा. १०७६	आक्रोशो ब्राह्म	शंखः १७७१

आक्रोष्टैव स	नार.	१७८६
आक्षारयन्	मनु.	१७७७
*आक्षिप्तमोघ	नार.	१०९४
”	”	१०९५
” आक्षितो मोघ	”	१०९४
*आक्षेपो निष्ठु	”	१७८५
*आख्यातव्यं च	मनु.	१७२६
आख्यातव्यं तु	”	”
आख्याय प्रोषि	कौ.	१०४०
आग सु ब्राह्म	मनु.	१६२७
आगच्छत आ	वेदा.	९९९
आगच्छन्त्याश्च	वारा.	१०७७
आगतं तु प	भा.	१०२९
*आगतस्यापि	वृम.	८५५
आगथिता प	वेदा.	९६६
आगन्तुकं. क्र	बृह.	७८६
आगमं च प्र	”	९५०
*आगमं चाय	मनु.	१६३०
”	यम.	१६५२
*आगमं निर्ग	मनु.	१७०७
आगमं निर्ग	”	”
”	”	१९२७
आगमं वाप्य	”	१६३०,
”	”	१९२९
*आगमं वाप्यु	”	१६३०;
”	यम.	१६५२
आगमेनोप	याज्ञ.	७६२
आ गर्भसंभ	”	१०८९
आ घा ता गच्छा	वेदा.	९७७,
”	”	१८३६
आ घा योषेव	”	९६३
आचक्षणेन	मनु.	१७०२;
”	नार.	१७५१
आचक्षीत रा	गौत.	१६६०
आचतुरं वा	वेदा.	१०१०
आ चतुर्थोसु	कात्या.	१२०२
आ चतुष्पण	कौ.	१६८८,
”	”	१६८९
आ चत्वारिंश	”	”
आचारहीनः	बृह.	१४०२
आचारयाश्च	वसि.	१९७७
आचार्यं च प्र	मनु.	१६२७
आचार्यं धर्म	शौन.	१३६३
आचार्यः शिक्ष	नार.	८२७
आचार्य ऋत्वि	आप.	१६०६,
”	”	१६६४

आचार्यपत्नी	याज्ञ.	१८७४
आचार्यपुत्रः	मनु.	१९७४
आचार्यघास्ता	भा.	१९८४
गौत	१८४१	
*आचार्यस्त्र्यभि	नार.	८२७
आचार्यस्य व	संघ.	१५३०
आचार्यस्याप्य	बृह.	८०३
आचार्ये त्रिगु	आप.	१९७३
आचार्योऽप्यना	काति.	१३७७
आचूडान्तं न	स्मृत्य.	१३७३
आचौलान्मध्य	वेदा.	९९८
आजामि त्वाज	याज्ञ.	७४६
आजीवन्स्वेच्छ	वृका	९०१
आज्ञयाऽपि क्र	नार.	१९३६
आज्ञा नेजः पा	मरी.	६६०;
आज्ञाधिनाम	भार.	”
”	”	९००
आज्ञाधिस्तत्क्र	विष्णुः	१९२१
आज्ञाप्रतिघा	नार	१९३६
आज्ञाया चास्य	याज्ञ.	१०८८,
आज्ञासंपादि	”	१४००
आज्य विना य	बृह.	१३४८
आञ्जनस्य म	वेदाः	९९७
आढकं भर्तृ	प्रजा.	१५२६
आढकस्यार्थ	कौ.	१६७७
आढकास्तु च	नार.	१४०२
*आढकास्तु च	”	”
आढ्यं वा रूप	भा.	१०३०
आषडात् पत	वेदाः	१००३
आततायिद्वि	संघ.	१६५५
आततायिनं	वसि.	१६०८
आततायिन	”	” ;
विष्णुः	१६१२;	
मनुः	१६२५;	
बृह.	१६४८;	
कात्या.	१६५१;	
मत्स्य.	१६५५	
आततायिनि	कात्या.	१६५१
आततायिन्य	संघ.	१६५३
”	सुम.	”
”	”	”
*आततायिव	”	”
आतिपातिका	कौ.	८७९
आ ते नयतु	वेदाः	९९८
आ ते यतन्ते	”	१९८०
आत्मजं पुत्र	भा.	१२८७
आत्मजाः पर	देव.	१३५०
*आत्मज्ञे शत	बृह.	८०३
आत्मत्यागः प	देव.	१६५१

*आत्मन्यागात् प	देव.	१६५१
आत्मत्राणे व	वसि.	१६०८,
”	विष्णु.	१६१२
आत्मनश्च प	मनु.	१६२३
*आत्मनाज. प	देव.	१६५१
*आत्मना स्वप	मनुः	१६२३
आत्मनो जन्म	भा	१०२७
आत्मनो मृग	”	१२८४
आत्मन्वत्युर्वे	वेदा.	१००२
*आत्मपितुः स्व	वृशा.	१५२८
आत्मपितृश्च	”	”
*आत्मभावेन	नार.	८४९
आत्ममातुल	वृशा.	१५२८
आत्मवंशस्व	भा.	१०३०
आत्मवत्तस्य	”	१२८७
आत्मवद्वै प्र	”	”
आत्मविक्रयि	कौ.	८१७
आत्मशुक्राद्	भा	१२८४
आत्मात्मनैव	”	१०२६
आत्माधिगतं	कौ.	८१७
आत्मानं घात	यमः	१६५२
*आत्मानं दर्श	मनुः	१३०९
आत्मानं पित	वेदाः	१०००
आत्मानं बुद्धि	देव.	१६५१
आत्मानं सत	भा.	१९७८
आत्मान सत्य	”	१९८५
आत्मानं स्पर्श	मनुः	१३०९
आत्मानमात्म	”	१०४८
आत्मा पुत्रः स	भा.	१९७८,
”	”	१९८५
आत्मा पुत्र इ	शंखः	१२८१
आत्मा पुत्रश्च	भा.	१२८६
आत्मार्थं विनि	कात्या.	८७६
Xआत्मा वै पुत्र	नि.	१२५५
”	बौधा.	१२६८;
”	”	”
वेदाः	१४१५; भा.	१९८५
*आत्मासि पुत्र	वेदाः	१४१५
आत्मा हि जज्ञे	”	१२६०
आत्मिके शत	बृह.	८०३
आत्मीकृत्य तु	लिङ्ग.	१३७६
आत्मीकृत्य सु	स्कन्द.	१३७५
आत्मीयस्य वि	कात्या.	८९७;
”	व्यासः	८९९
आत्मैवेदम	वेदाः	१०१०
आ त्रिशल्पण	कौ.	१६८९
आ त्रिपञ्चादि	”	८७९

आ त्रिपादम्	कौ. १६८८, १६८९	आदौ मन्वेऽत्र	नार. ८४८	आधिवेदिनि	विष्णुः १४२८;
आत्रिभोगात्	सुम ९००	*आदौ मन्वे वि	" "	याज्ञ. १४४३; वृह. १४६२	१४६२
आत्रेय्या वधः	बौधा. १६०६	आद्यमन्वोत्त	व्यासः १७९२	आधिश्चतुर्वि	भार. ६६०
आथर्वणेन	विष्णुः १६१२;	*आथे तु वित	विष्णुः ६६२;	*आधिश्च द्विवि	नार. ६४९;
मनु. १६२६; कात्या. १६५०		आथेषु पादो	याज्ञ. ६६५	कात्या. ६६०	
आददद्दि द	अपु. १९७५	आथैषु पादो	हारी. १७६९, १७९४	*आधिश्च भुज्य	याज्ञ. ६८५
*आददद्दि स	याज्ञ. १९६०	आथौ तु वित	विष्णुः ६६२;	*आधिस्तु त्रिवि	भार. ६६०
आददानः प	मनुः १७२३;	आथौ तु वित	याज्ञ ६६५; बृह. ६७१	*आधिस्तु द्विगु	नार. ६४९
	यम. १७६६	आ द्विपणमू	कौ. १६८८, १६८९	आधिस्तु द्विवि	" " ;
आददानो द	मनु. ८८०	आ द्विपादमू	" १६८८, १६८९	* " " "	वृह. ७३१
*आददीत तु	" १९५४	आघत्त पित	वेदाः १२५९;	आधिस्तु भुज्य	भार. ६६०
आददीत न	" १०४३	*आघत्तोऽथ घ	शंखः १२८१	*आधिस्तु सोद	याज्ञ. ६८५
आददीताथ	" १९५४	आघयो द्विवि	नार. ८३२	आधीकृतं तु	बृह. ६५३
आददीतार्थ	कात्या. ७२७	आघाता यत्र	कात्या. ६६०	आधीपर्णा का	कात्या ६५५
आदद्याद्ब्रा	" ८३८	आघानं विक्र	" " ;	आधेः प्रवेश	वेदाः ९९८
आदध्यात् त	" ६५७	आधानविक्र	याज्ञ. १७३३	आधेः समधि	कात्या. ६६०;
आ दक्षपण	कौ. १६८८, १६८९	आधाने हि स	कौ. ७३५	आधेः साहस	भार. " "
*आदशाहं नि	भार. १५८२	आधारपरि	आप. १०१७	आधेः स्वीकर	हारी. ६३६
आ दशाहाञ्चि-	व्यास. ८९९	आधारभूतः	कौ. ९३०	*आधौ तु वित	नार. १६४१
" "	सुम. " "	*आधारभूताः	नार. ७८०	*आधौ नष्टे तु	" ६६५
१५८२; भार. १५८२, १९७५		आधार्याणि वि	" "	आधौ नष्टे घ	कात्या. ६५६
*आदातरि पु	मनुः ६६४	आधि तुष्टेन	भा. ८१८	आधौ नष्टे घ	हारी. ६३६
आदानकालि	कात्या. ७३०	आधि त्रविद्य	कात्या. ६५६	आधौ प्रतिग्र	याज्ञ. ७३२;
आदाननित्या	मनुः १७२५	आधि विना ल	स्मृत्य. ६६१	वृह. ७३४	
*आदाने च वि	कात्या. १४५८	आधिः प्रणये	हारी. ६०८	भार. ७३१	
*आदाने वाऽपि	" "	आधिः साहस	याज्ञ. ६४३	नार. ६४९	
आदाने वा वि	" "	आधिक्यं न्यून	नार. १६४१, १७४४	लौगा. १४६३	
*आदाय तपु	देव. १५२६	*आधिदृष्टेन	कात्या. ९५४	विष्णुः ६३६	
*आदाय दद्या	बृह. १५१३	आधिपालकृ	" ६५६	वेदाः ९८५	
आदाय दाय	" " ;	आधिपालप्र	पिता. ६७५	" ९९५	
आदित्यं चरं	प्रजा. १५२६	आधिमोगस्त	कौ. ६३८	आनन्दाय स्त्री	" १८९९
आदित्यः सत्य	वेदाः ९९१	आधिमन्म्यं स	कात्या. ६५६	आनन्दिनीं प्र	" १८८८
आदित्यचन्द्रा	" १००६	आधिमैकं द्व	पिता. ६७५	आ नस्तुजं र	वेदाः ११५९
आदित्यचन्द्रा	भा. १९६४;	आधिरन्म्यः प्र	कौ. ६३८	आनुपूर्व्येण	भा. १०२७, १२४३
आदित्या वा अ	स्कन्द. १९६५	आधिरन्म्योऽथ	कात्या. ६३१	आनुलोम्येक	देव. १२५२
आदिनवं प्र	वेदाः १५९६	* " " "	" ६५६	*आनुलोम्येन	" " "
आदिप्रभृति	" १९०२	आधिरन्म्योऽधि	पिता. ६७५	" " +	नार. ११०५
आदिशेत्प्रथ	भा. १०३०	आधिर्बन्धः स	कौ. ६३८	" " "	" ११०४;
*आदृतायां तु	बौधा. १२६८	*आधिर्यो द्विवि	कात्या. ६३१	विष्णुः १८४६; स्मृत्य.	१८९१
*आदौ कोऽहं द	ब्रह्म. १३७४		" ६५५	आनुपूर्व्यार्थं हि	" १३७३
*आदौ पितृकृ	बृह. ६७१		" ६५६	आनुपूर्व्यं प	भा. १२४४
आदौ पूर्जां र	" ७०७		स्मृत्य. ६६१	आ नो अग्ने सु	वेदाः ९९७
*आदौ प्रतिग्र	स्कन्द. १९६६		नार. ६५०	आ नो भर प्र	" ६००
	याज्ञ. ७३२		स्मृत्य. ६६१	आन्तरेऽधिपि	भा. १०२८

आप सप्त सु	वेदाः १००३
आ पञ्चपण	कौ. १६८९
आ पञ्चाशत्प	" "
आ पणमूल्या	" १६८८, १६८९
आपत्कालकृ	कात्या. ६३१
* " "	नार. ६९८
*आपत्कालाद्	" "
आपत्काले कु	स्मृत्य. १५८८
*आपत्काले कृ	कात्या. ६३१
आपत्काले तु	" ८०४
*आपत्कालेऽपि	" "
*आपत्काले प्र	" "
आपत्कृताद्	नार. ६९८
आपत्सु च नि	अनि. १११८
आपत्स्वनन्त	नार. १९३७
*आपत्स्वपि च	" ७९८
आपत्स्वपि न	दक्षः ८०७
आपत्स्वपि हि	नार. ६२७, ७९८
आपदं निस्त	" ६२७
आपदं ब्राह्म	" १९३७
आपदर्थे च	भा. १९७८
आपद्गतस्त	मनुः ९३९, १६३१, १९२९
*आपद्गतोऽथ	" ९३९
आपद्गतोऽभ्यु	हारी. १२६६
आपद्गतो ह्यु	यमः १३५२
आपद्धर्मप्र	भा. १९७८
आपद्यपत्य	मनुः १०७५, ११२७
*आपद्यपि च	नार. ७९८
" "	दक्षः १३५२; संप्र. १३८४
आपद्यपि वि	हारी. ७९४
आपद्यपि हि	मनुः १९७४
आपस्तत्सत्य	वेदाः १००६
*आ पुनः संस्का	हारी. १०१४
आपो न सिन्धु	वेदाः ९२४
आपो वरुण	" १००५
आप्तः शक्तोऽर्थ	मनुः १९७४
आप्तदोषं क	कौ. १६८७
आप्तभावेन	नार. ८४९
*आप्नुयात्साह	कात्या. ८५४
*आप्नोति तस्य	बृह. १५५८
आप्या अशृज	वेदाः १५९२

आबन्ध्यानि	कौ. १४३०
आभाषितश्च	भा. ८६०
आभिर्मत्प्रता	वेदाः ८१४
आभिर्विश्वा अ	" ८१०
आभीषणेन	कात्या. १८३३
आभूतिरेषा	वेदा १००५
आभ्यन्तरं भ	भा. ८६१
आमन्त्रिता च	नार. ८५१
*आमन्त्रिता चे	" "
*आमन्त्रिता तु	" "
आमन्त्रितो द्वि	मत्स्य. ३६५५
आमोहमस्मि	वेदाः १००४
आम्नाये स्मृति	बृह. १५१२
*आयच्छेच्छफि	" ९१९
आयसां च त	भा. ८६०
आयव्ययज्ञैः	बृह. ७८४
आयव्ययेऽञ्ज	" ११०६
*आयव्ययेऽर्थ	" "
आयव्ययौ च	मनुः १९२८
*आयव्ययौ य	नार. ७८१
आयसं द्वाद	स्कन्द. १९६७
आयान्ति पुत्र	कालि. १३७७
आयुः सा हर	विष्णुः १०२३
आयुधाना चा	नार. ६२६
आयुधान्यायु	" १९३५
आयुधी चोत्त	बृह. ८३५
*आयुधी त्त	नार. ८२८; बृह. ८३५
आयुधीयस्यो	कौ. १६१९
आयुधैश्च प्र	बृह. १८३०
*आयुर्हरति	विष्णुः १०२३
आयुषः क्षप	लहा. १४०४; हारी. १४६६
*आयुषः रक्ष	" "
आयुषा वा ए	वेदाः १५९६
आयुष्कामेन	मनुः १०७१
*आयुष्यक्षप	हारी. १४६६
*आये व्ययेऽञ्ज	बृह. ११०६
आयोर्ह स्कम्भ	वेदाः १५९१
आरक्षकांस्तु	कात्या. १७६२
आरक्षकान्	नार. १७५७
*आरक्षिकान्	" "
आरप्यपशु	विष्णुः १६०९, १७९७
आरब्धारस्तु	कौ. १६८०
आरभेत त	मनुः १९३०

आरभेतैव	मनुः १९३०
*आरम्भकः स	बृह. १६४७; कात्या. १६४९
आरम्भकृन्स	बृह. १६४७; १६४९
आरम्भकोऽतु	" १८३१
आरम्भास्ते तु	कात्या. १८८७
*आरामप्रति	शंखः १६१३
आरामायत	याज्ञ. ९४२
आरुह्य संश	कात्या. १२२७
आ रोह चर्मो	वेदाः १००२
आ रोह तल्पं	" "
आरोहत् सूर्या	" "
आ रोह मूर्ये	" १००१
आ रोहोरुसु	" १००३
*आर्तः कुर्यात्सु	मनुः ८४५
आर्तस्तु कुर्या	" "
आर्तार्ते मुदि	बृह. ११०७
*आर्तोऽपि कुर्या	मनु. ८४५
आर्द्रवासस	स्कन्द. १९६६
आर्पणान्पूर्व	भार. ६६०
आर्षपुत्र पि	वारा. १०७५
आर्षप्राणो ध्व	कौ. ८१७
*आर्षन्नागम	गौत. १८४१
आर्षस्त्रयमिग	" "
आर्षाः श्युचयः	आप. १९०३
*आर्षाकोशाति	याज्ञ. १६३४
आर्षावर्तः प्रा	वसि. १९२१
आर्षे किमव	वारा. १०७७
*आर्षश्चैव हि	नार. १०९८
आर्षश्चैवाथ	" "
आर्षे गोमिश्रु	भा. १२८६
आवपातिक	शंखः १३९०
*आवरणिनः	कौ. १९२५
आवर्तनं नि+	वेदाः ९०२
आवसथे श्रि	" १८९७
आवहेयुर्भ	नार. ८७१
*आवा प्रजां ज	वेदाः ९८६
" "	" १००३
आ वा रथं तु	" १९७७
आ वामगन्धु	" ९८१, १००१
आवासदा दे	नार. १७५५
आवाहयामि	भा. १२८६
आ विशतिप	कौ. १६८९
आ विद्याग्रह	नार. ८२६

आविष्टिताघ	वेदाः १४६४,	आऽस्यार्थं वत्रा	वेदाः १००६	इतरेण नि	याज्ञ. १९६०
आ वृषायस्व	१६००	*आस्येनार्यं प	नार. ११०१	इतरेणानु	स्थूल. १५८९
आवेदयित्व	वृह. ९९६	आस्वेव तु भु	१८८३	इतरेषा तु	पैठी १११५;
आवेष्टनं चा	वृह. ६५४	आहं खिदामि	वेदाः ९९६	भा. १२४४; मनुः १८५८	
*आवेष्टनं वां	व्यास. १८३४	आहं तनोमि	१७९१,	इतरेषा व	आप. १९१८
आ वै मऽइद	वेदा १४२४	*आह नैवं पु	उग्र. १७९२	*इतरेषु तु	पैठी. १११५
आशसनं वि	१८४	Xआहर न प्र	नि. ६००	इतस्ता. सर्वा	वेदाः ९९९
आशासना सौ	१९१,	*आहरन्मूल	काल्या. ७६६	इति कुन्ति वि	भा. १२८४
	१०००	*आ हरेतैव	मनु. १३२६	इति क्षत्रप	कौ. ९०६
आशुद्धेः संप्र	याज्ञ. १०८४	आहरेत् त्री	१७२४	इति चत्वारो	वेदाः १८९६
आशुमृतरु	कौ १६१५	आहरेद्विधि	याज्ञ १०९१	इति ते कथि	भा. १०३०
आश्रमिण पा	१९८६	आहरेन्मूल	काल्या. ७६६	इति तेन पु	१०२७,
आश्रमेषु द्वि	मनु. १०२६	आहर्ता वाजि	भा. १९८५		१२८५
आश्रय गन्न	काल्या. १६४९	आहारकाले	काल्या ७२८	इति त्रयो वा	वेदाः ९०३
*आश्रयगन्न	१७११	आहारमयं	शंख. १०२५	इति दत्तस्या	कौ. ७९४
आश्रितस्तद	वेदाः ८०९	*आहितं चैव	दक्ष. ८०७	इति द्वेषः	१०३६
आ संयतमि	नार. १५५४	आहिताभिश्चे	हारी. १०१६	इति निष्पत	१०३८
*आ संस्कारं भ	१५५४	आहितोऽपि घ	नार ८३२	इति पथ्यनु	१०३५
आ संस्कारात्	शंख. १४७३	आ हि द्यावापृ	वेदा ११५९	इति पारुष्य	वेदा. ९०३
आसंस्काराद्	गौत. १७९४	आ हि ध्मा सून	११५८	इति पुनात्ये	भा. १०२८
आसनशय	भा. ८६०	आहुत्पाद	मनु. १०७०	इति पृष्ठा सु	कौ. १०३७
आसनानि च	विष्णुः १६०९	आहुता तत्स	भा. १०२९	इति प्रतिषे	भा. १०२९
आसनार्हस्या	भा. १०२८	*आहुय स्थाप	वृह. ८७२	इति भर्तृत्र	कौ. १०३५
आसनेनोप	कौ. १०४०	आहुत्य पर	काल्या. १९४१	इति भर्मे	९२९
आसन्नमेते	नार. १०९४	आहुत्य स्त्रीध	७११	इति मर्यादा	भा. १०३२
आ सप्तमात्	अनि. १५२९	आहुत्य स्थाप	वृह. ८७२	इति यास्ताः क	कौ. १६८९
आसप्तमाह	आप. १६०६,	आहूको दर्श	६७१	इति राजप	वेदाः ९०३
आसमापत्तेः	१६६४	आह्वानकारी	अपु. १९४३	इति रुद्रदे	भा. १९८५
आसहस्रात्	वेदाः १५९७,	*आह्वापकादे	नार. १७५५	इति वागन्त	कौ. ९२९
आसां भोगे न	१६०१, १६०३	*आह्वायकादे	१३२९	इति वास्तुवि	१४३०
आसा शुद्धौ वि	काल्या. १११०	इक्ष्वाकूणा कु	नार. ८२९	इति विवाह	१९४३
आसामन्यत	भा. १०३०	इच्छतः स्वामि	६९२	इत्थं विरुद्धा	कौ. १०३६
आसीतामर	नार. १८८२	इच्छन्ति पित	१०९८	इत्यतिचारः	१२८८
आसीत सुन	मनुः १०६२	इच्छन्तीमिच्छ	व्यासः १८८९	इत्यनुलोमाः	भा. १९७८,
आसीद्विभाव	पद्म. १३७६	इच्छन्त्यामाग	अनि. ६३५	इत्यर्थमिथ्य	१९८५
आसीनोऽधो गु	भा. १९८३	इच्छाकृता का	वारा. १०७६	इत्याचार्याः	कौ. १८००
आसुरादधि	नार. ८२६	इच्छामि सरि	१०७६	*इत्यादिप्रत्य	काल्या. ६५८
आसुरादिषु	भा. १२८६	इच्छेयं सुखि	१००६	इत्याधिः प्रत्य	१२८६
	काल्या. १४५९;	इच्छा देवां मा	बौध. १९१९.	इत्युक्ताहं त	भा. १२७८
आसेधर्यस्त्व	यम. १४६२	इतरदित	१९१९.	इत्येतेऽदाया	वसि. १२७८
आस्तुत्य साधु	वृह. ७२७	*इतरस्मिन् कु	१११४	इत्येते दाया	११८५
आस्मै रीयन्ते	शुनी. १११९	इतरा तु घ	मनुः ९३६	इत्येतेऽन्ये चा	कौ. १३५१
आस्य श्रवस्या	वेदा. ९८०	*इतरानपि	काल्या. १७६१	*इत्येते मुनि	यमः १२८७
	९७१	इतरे कृत	मनुः १६२७	इत्येते वै स	

इत्येते संक	यम.	१३५१
इत्येवं मुनि	मार्क.	१५३०
इत्येवमाद+	नार.	१७४६
*इत्येष मुनि	मार्क.	१५३०
इदं खनामि	वेदा.	९९७
इदं तदभे	,,	६०२
इदं तद्रूपं	,,	१००१
इदं सत्यं व	स्कन्द.	१९६५
इदं सु मे न	वेदा.	१००२
इदं हिरण्यं	,,	९९८
इदमन्यच्च	भा.	१०३२
उदमस्येति	काल्या.	८९७
इदमुप्राय	वेदा.	१९०१
इदानी भाग	बृय.	१३५५
इदानीमह	बौधां.	१२७१
इदानीमेवा	आप.	१२६७
इदावत्सरा	वेदा.	८४२
इन्द्रं जुषाणा	,,	१००६
इन्द्रं दुर क	,,	१००५
इन्द्र आसीत्सी	,,	९२४
इन्द्रं कर्तुं न	,,	११५९
इन्द्रश्च विष्णो	,,	११८०
इन्द्रश्च वै न	,,	१५९७
इन्द्रश्चिद्धा त	,,	९७४
इन्द्रस्य व्रत्र	,,	९९९
इन्द्रस्यार्कस्य	मनु.	१९३०
इन्द्रामी थावा	वेदा.	१००१
इन्द्राणीमासु	,,	९८७
इन्द्राणीव सु	,,	१००२
इन्द्राणीवावि	,,	१००७
इन्द्रापतिष्णी	,,	१००१
इन्द्रियं वै सो	,,	१००५
इन्द्रियमेव	,,	,,
इन्द्रेण प्रेषि	,,	११४३
इन्द्रो मरुत्वा	,,	७९१
इन्द्रो यतीन्	,,	१५९५
इन्द्रो विश्वस्य	,,	८०९
इन्द्रो विश्वात्	,,	१९७१
इन्द्रो वै वृत्र	,,	११८१
इमं कुमारं	भा.	१९८४
इमं धर्मप	,,	१०२८
*इयं निगूह्य	मनु.	७४३
इमं सु सोम	वेदा.	९६८
इमं लोकम	भा.	१०२८
इमं वि ध्यामि	वेदा.	९९१
इमं हि सर्व	मनु.	१०४६

इमां खनाम्यो	वेदा:	९९०
इमां त्वमिन्द्र	,,	९८६
इमाः प्रजा म	भा.	१०३३
*इमान् धर्मा	संभ्र	१६५५
इमानप्यनु	मनु.	९३६
इमा नारीर	वेदा	९७८
इमानि त्रीणि	,,	९२२
इमा रामाः स	,,	८१४
इमं मयुखा	,,	१०००
इमे ये नार्वा	,,	११२१
इमे वै बन्धु	भा.	१२८४
इयं नारी प	वेदा:	१००४, १४२३
इयं नार्युप	,,	१००४
इयं भूमिर्हि	मनु:	१०७१
इयं ह मह्यं	वेदा.	९९७
इयमभे ना	,,	,,
इयमददा	,,	६००, १२५८
इरा पुंश्वली	,,	८४२
इषवस्तस्य	नार	९४७, ९४८, ११३१
इषिरेण ते	वेदा.	११५९
इषुः कामस्य	,,	९९८
इपुरिव दि	,,	१६००
इष्कृताहव	,,	९२३
इष्टं दत्तं त	भा.	१२८४
*इष्टं विना तु	बृह.	१७८९
इष्टकाङ्गार	व्यास:	९६१
इष्टकापूर्ण	बृह.	१७६०
*इष्टकाफल	,,	१८३०
इष्टकीपल	,,	,,
*इष्टतः स्वामि	नार.	८२९
इष्टानि चाप्य	भा.	१९७८
इष्टापूर्तं च	,,	१९६३, १९६४
इष्टापूर्तस्य	वसि.	१९२०
इष्टिकामस्म	स्कन्द.	१९६६
इह कीर्तिम	हारी.	१०१६
* , ,	मनु:	१०६४;
	याज्ञ.	१०८५
इह तस्मात्प्र	भा.	१२८४
इह प्रजां ज	वेदा:	१००२
इह प्रियं प्र	,,	९८३
इह प्रेत्य च	वारा.	१०७५
*इह लोकम	मनु:	१०६४

इह लोके च	वारा.	१०७६
इह वा तार	भा.	१९८५
इहाग्न्यां कीर्ति	मनु:	१०६४
इहेदसाथ	वेदा:	९९८, १०००
इहेमाविन्द्र	,,	१००४
इहेव सन्तः	,,	६०२
इहेव सञ्चि	,,	६०१
*इहेव सा च	वसि.	१०२१
इहेव सा ति	,,	१०२२;
	यम.	१११३
इहेव सा शु	याज्ञ.	१०८५
इहेव स्तं मा	वेदा.	९८५
ईक्षित. प्रति	भा.	८६०
ईडे अभि स्वा	वेदा.	१९००
ईदृशं धर्म	भा.	१०३०
ईदृशीं त्वनु	काल्या.	१११०;
	कौ.	१८५०
ईर्ष्यापण्डश्च	नार.	१०९४
ईर्ष्यापण्डाद	,,	१०९५
ईर्ष्याया ध्रा	वेदा:	९९७
ईर्ष्यारोषौ ब	वारा.	१०७५
*ईर्ष्याषण्डाद	नार.	१०९५
*ईर्ष्यासूयस	,,	११०२
ईर्ष्यासूयास	,,	,,
ईशानासः पि	वेदा:	११२०, ११५८
ईशाना स्त्री ध	लौगा.	१४६३
ईशा वशस्य	वेदा:	१०००
ईशास्तु सर्वे	भा.	८१८
ईषश्च कुरु	,,	१०३२
उक्तं तुष्टिक	काल्या.	७१३
उक्तं ते विधि	भा.	१२४४
उक्तलाभक्र	बृह.	९०१
उक्तलाभात्सं	भार.	९००
उक्तलाभाद्वा	,,	,,
उक्तलाभे आ	विष्णु:	८९१
उक्तवाक्ये मु	वारा.	१३२९
*उक्तश्चेति स	व्यास:	१८८९
*उक्तश्चेति स्व	,,	,,
उक्तादल्पत	काल्या.	८९८
उक्ता पञ्चगु	बृह.	६३०
उक्तो दण्डः शू	विष्णु:	१६७०
उक्तो नियोगो	बृह.	११०९
*उक्त्वा नियोगो	,,	,,
उक्त्वा परुष	बृह.	१८३५

उक्त्येष्विन्द्रं आ	वेदाः १९७९	उत्कोचकाश्चौ	मनुः १६९३,	१२८४
उग्रं पर्यच	भा. १२८५		१९२९	
उग्रंपश्या च	वेदाः ६०५	उत्कोचजीवि	विष्णुः १६११,	उत्तमानां तु
उग्रं पश्याच्च	६०१	याज्ञ. १६३९, १९३२; कात्या.	१७६१; व्यासः १९४२	उत्तमानामी
उग्रंपश्ये उ	६०२,			उत्तमाया व
	१९०२	*उत्कोचभूत	नार. ११३०	उत्तमावर
उग्रं पश्येद्वा	६०१	उत्कोचशुल्क	विष्णुः १९८३	*उत्तमा स्वैरि
उग्रंपश्ये रा	६०३,	*उत्कोदका. सो	नार. १७४६	उत्तमेभ्यस्त्र
	६०५, १९०२	उत्क्रम्य तु वृ	९१७	उत्तमे राज
उग्रं युयुज्म	६००	उत्क्रोशता ज	१७५६	उत्तमे साह
उग्रं बचो अ	१५९६	उत्क्रोशान्तम	विष्णुः १७९७	उत्तमो वाऽघ
उग्रः पारश	नार. ११०४	*उत्क्षेपक कु	व्यासः १७६४	*उत्तमो ह्यायु
उग्रस्य विन्म	वेदा. १८९५	उत्क्षेपक सं	विष्णुः १६७०,	उत्तराहमु
उग्रानुग्रेषु	विष्णु १९२१		व्यासः १७६४	उत्तरे मय
उग्रानौषाद्यां	कौ. ११८५	उत्क्षेपकग्र	याज्ञ. १७३७;	उत्तरेषु च
उग्रो राजा म	वेदा १४६४,		व्यासः १७६५	
	१६००	*उत्क्षेपकश्च	१७६४	उत्तरेषु म
उचितस्तस्य	कौ. ११८५	*उत्क्षेपकस्तु	बृह. १७६०	उत्तरोत्तर
उच्चैःश्रवा हि	भा. ८४०	उत्क्षेपकस्य	१७६०	*उत्तरौ च वि
उच्चवैर्विक्रोश	संव. १८९१	उत्क्षेपकाः श	१७५८	उत्तरौ तु वि
उच्छेद्याः सर्व	कात्या. ८७६	उत्तमं चेति	नार. १६४२	उत्तानपर्णे
उच्छिन्नप्रन	कौ. १६८४	उत्तमं तस्य	मत्स्य. १९७५	उत्तानयोश्च
उज्जामादिक	बृह. ७०८	उत्तमं द्वाद	सृष्ट्य. १३७३	उत्तिष्ठेतः कि
उत्त त्वं पुत्र	वेदाः १९७९	*उत्तमं वेति	नार. १६४२	उत्तिष्ठेता वि
उत्त वा नेमो	९७२,	उत्तमं सर्व	भा. १९८५	उनुदस्त्वोत्
	१५९५	उत्तमं साह	विष्णुः १६६९	उत्थाय शय
उत्त त्वा ज्ञी श	९७१	*उत्तमः कार्य	नार. ८२८	*उत्पत्त्यैवार्थ
उत्त दासा प	८१०	उत्तमः साह	अपु. १७९२	उत्पत्त्यैवार्थ
उत्त प्रहाम	१९००	उत्तममध्य	विष्णुः १६७०	उत्पद्यते गृ
उत्त यत्पत	९९८,	*उत्तमर्णर्ण	बृह. ७०८	उत्पन्नसाह
	१८३९	उत्तमर्णश्चे	विष्णुः ७१६	
उत्त वै याच	८१४	उत्तमर्णधि	नार. ६९२;	*उत्पन्ने चौर
उत्ताश्विनाव	१००४		बृह. १४०२	उत्पन्ने त्वौर
उत्ताहमस्मि	९८७	*उत्तमश्वायु	नार. ८२८	उत्पन्ने स्वामि
उतो अह क्र	९७४	*उत्तमश्वास्थि	बृह. १८३१	उत्पादको य
उत्क्रमेयुः स्व	अपु. १९७०	उत्तमश्चेति	व्यासः १८८९	उत्पादनम
उत्कर्ष योषि	मनुः १०५१	उत्तमस्त्वस्थि	बृह. १८३१	उत्पादयितुः
*उत्कृत्य लिङ्गं	बृह. १८८६	उत्तमस्त्वायु	नार. ८२८	उत्पादयेत्पु
उत्कृत्य लिङ्ग	१९३७	*उत्तमस्यार्धि	बृह. १७८९	उत्सवे तु पि
उत्कृष्टं चाप	नार. १९३७	*उत्तमस्यार्धि	१९३७	*उत्सवे पितृ
उत्कृष्टायाभि	मनुः १०४१	उत्तमस्यार्धि	१९३७	उत्साहमन्त्र
उत्कृष्टासन	अपु. १८३५	*उत्तमां मज	मनुः १८६६	उत्सजेत् क्ष
*उत्कृष्टेन ए	विष्णुः १७९६	उत्तमा सेव	१९३७	उत्सृष्टमामि
*उत्कोचकाः सा	नार. १७४६	*उत्तमां सेव्य	१९३७	उत्सृष्टवृष
*उत्कोचकः सो	मनुः १६९३	उत्तमागम	विष्णुः १८४६	उत्सृष्टो गृष्ट
॥ ॥	नार. १७४६	उत्तमाद्व	भा. १०३३,	उदकं च वि

उदकं चैव	कात्या. १२२८	उदच्छ्वम	वेदाः १००१	*उपचारकि	नार. १८८१
उदकधार	कौ. १६१९	उद्यतानां तु	कात्या. १६५१	उपचारस्त	” ६४८
उदकयोग	गौत. १२०४	*उद्यतासि क	विष्णुः १६१२;	उपचाराभि	भा. १२८६
उदकुम्भान	वेदाः ८११		कात्या. १६५०	*उपचारार्थ्या	शंखः १२०७
उदक्यास्त्रास	वसि. १९७७	*उद्यतासि च	” ”	*उपचार्यः स्त्रि	मनुः १०६०
*उदगाता भ	वेदा. ६०५	*उद्यतासि वि	विष्णु. १६१२	*उपचिह्नानि	” ९३४
उदपात्राण्य	कौ. १२०७	उद्यतासिः प्रि	” ”	उपच्छन्नानि	” ”
उदरदास	” ८१६	उद्यतासिर्वि	मनुः १६२६;	उपजीव्यद्गु	याज्ञ. १८२२
उदवसानी	वेदाः ७९१,		कात्या १६५०	उपजीव्य घ	” १६३६,
	८१४	उद्यतासिवि	विष्णुः १६१२		१९३३
उदधित्केश	नार. १९३८	* ” ”	कात्या. १६५०	उप तेऽघां स	वेदाः ९९०
उदासीनव	कौ. १६२१	*उद्यते तु शि	बृह. १८३०	उप ते स्तोमा	” ९०२
उदितः स्यात्	कात्या. १२२९	उद्यतेऽस्मश्चि	” ”	उप त्वाऽयानि	” १००६
उदितोऽयं वि	मनुः १९०७	*उद्यतेऽस्त्रश्चि	” ”	उपघामिश्च	मनुः ७४४
*उदितो विस्त	” ”	उद्यन्मव वि	वेदा. ११६३	*उपघामिस्तु	” ”
उदीची च प्र	सुम. ९००;	उद्यम्य शन्न	देव. १६५१,	उपधिदेवि	विष्णुः १६६९,
	जातू. ९०१		गालव. १६५४		१९०३
उदीर्घ्व नार्थ	वेदाः ९७८,	उद्यास्यन्वाऽञ्च	वेदाः १४०५,	उपधौ स्तेय	कौ. १९०४
	१००४, १२५७		१४२४	उपनिधिः ऋ	” ७३५
उदीर्घ्वार्तः प	” ९८२	उद्रिण सिञ्चे	” ९२३	उपनिधिमी	” ”
उदीर्घ्वार्तो वि	” ”	उद् व ऊर्मिः	” १०१२	उपनिपात	” १९२४
उदुह्यते दा	बृह. १०४१	*उद्रसतः की	आप. ८४२	उपनिषदे	वेदाः १००७
*उद्गर्गो प्रथ	याज्ञ. १८१५	उद्दहेत्यञ्च	स्थूल्य १११८	उपनिषद्यो	कौ. १९२५
*उद्गूरणानु	कात्या. १८३२	उद्वाहकारि	वसि. १९२१	*उपन्यस्ते च	कात्या. १२२५
उद्गूरणे तु	” ”	उद्वाहिता तु	शाता. १११६	उपन्यस्ते तु	” ”
उद्गूर्णे प्रथ	याज्ञ. १८१५	उद्वाहिताऽपि	नार. ११०१	*उपन्यस्तेन	” ”
उद्गूर्णे हस्त	” ”	उद्देगजन	मनुः १८५६	*उपन्यस्तेषु	” ”
*उद्गूरणे तु	कात्या. १८३२	उद्देजनक	” १८५५	*उपन्यस्य तु	” ”
उद्दालकस्य	भा. १०२७,	उन्मत्तं पति	” १०५६,	उपपन्नो गु	मनुः १३२६
	१२८५		१३९३	उपपातक	विष्णुः १७७०;
उद्दिश्यात्मान	नार. १७८६	उन्मत्तः किल्बि	स्थूल्य. १११८		याज्ञ. १७८२
उद्दिष्टमेव	” ७६४	*उन्मत्तः पति	नार. १०९८	उप प्र जिन्व	वेदाः ९६३
उद्दिष्टानां से	कौ. ९२९	उन्मत्तजड	मनुः १३९२	उपप्लवनि	कात्या. ७१२
*उद्दरन्ति त	कात्या. ९५७	उन्मत्तपति	नार. १०९८	उप बर्बुहि	वेदाः ९७७,
उद्दरन्ति पु	” ”	*उन्मत्ताजड	मनुः १३९२		१८३६
*उद्दर्ताऽन्यस्य	बृम. ८५५	उन्मुञ्च पाशां	वेदाः ९९९	उपभोक्ता तु	नार. ७६४
उद्द्वारं ज्याय	बृह. १२३७;	उपकारं य	पैठी. १११५	उपभोगनि	कौ. ७३५
	मनुः १२४९	उपकारः कि	नार. १८८१	उपमङ्गस्यति	वेदाः ७९२
उद्द्वारादिक	कात्या. ७१४	*उपकारकि	मनुः १८५२	उप मा वर्त	” १००६
उद्द्वारेऽनुधृ	मनुः ११९०	” ”	नार. १८८१	उप मा श्यान्वाः	” ८१०
उद्द्वारो न द	” ”	*उपकुस्य ऋ	” १७८८	उपरि निवि	कौ. ९३०
उधृतद्रव्या	विष्णुः १२८१	*उपकुस्य तु	” ”	उपलब्धवि	” १६८१
उधृत्य कूप	बृह. १२२२	उपगच्छेत्प	” ७०३,	उपलब्धकि	कात्या. ८०५
उधृत्यान्यस्तु	बृम. ८५५		११०३	उपलब्धे ल	नार. १७५७;
उद्भिन्दती स	वेदाः १८९८	उपचर्यः स्त्रि	मनुः १०६०		कात्या. १७६३
उद्भिर्भे राज्ञः	” १८९६	उपचारकि	” १८५२	उपलिङ्गना	कौ. १८५७

उपवासांश्च	व्यासः ११११, १५२४	उच्यते यद्धि	मनुः १०७१	उशाना वेद	भा. १०३२
उपश्रवण	कात्या. ९५७	उभयं चैव	बौधा १९२०	उशान्ति घा ते	वेदा. ९७६, १८३६
उपसंगृह्य	नार. ७४८, अनि ७५६	उभयं तु स	मनु. १०७०	उशन्तु ह वै	,, ७९१
उपसर्जनं	मनुः १३१७	उभयं दृश्य	भा. १०३३	उष ऋणैव	,, ६०१
उप स्तृणीहि	वेदा. १००२	उभयत उ	कौ. १६८५	उषस्तमदया	,, ८०९
उपस्थानाय	नार. ६६९	उभयनेत्र	विष्णु. १७९६	उषा. पुंश्वली	,, ८४२
उपस्थायवि	बृह. ६७१	उभयस्य पा	वसि. १९२१	उद्यते वा भृ	वृम. १११६
उपस्थितम	कौ. ८४४	उभये प्राजा	वेदाः ११४३	उद्यमानम	कौ. १९२४
उपस्थितस्य	याज्ञ. ६४५; बृह्वा. ७३१	*उच्योरथ	,, ११४४	ऊढया कन्य	कात्या. १४५३
उपस्थितस्या	कौ. ६३८	उच्योरपि	यमः १३५१	ऊढाऽपि देया	शाता. १११६
उपस्त्रुं ग	भा. १२८७	उच्योरप्य	बृह. १९१४	*ऊढाया. कन्य	कात्या. १४५३
उपहन्तृषु	कौ. ८६२	उभयोरर्थ	याज्ञ. ८४८, १३४२	ऊढायाः पुन	आदि. १३८४
उपहन्येत	नार. ८८७	उभयोश्चित्त	यमः १३५२	ऊनं वाऽयधि	याज्ञ. १९३२
*उपाशु जन	बृह. ७६४	उभा जिनयथु	लिङ्ग. १३७६	ऊन वाऽभ्यधि	,, १६४०
उपाशु येन	,, "	उभावन्यत्र	वेदाः ११८०	* " "	,, १९३२
*उपागच्छेत्प	नार. ७०३	*उभावपि च	भार. ९००	ऊना चेत् षोड	विष्णुः ६३७
*उपाधिदेवि	विष्णु. १६६९	उभावपि तु	मनुः १८६४	*ऊना चेत्तु सु	,, "
*उपानयति	नार. ९१५	*उभावपि हि	,, "	*ऊना चेत् षोड	,, "
*उपानयेद्गां	,, "	उभा हिरण्य	वेदाः ९७४	*ऊनाधिकवि	याज्ञ. ११६९
उपानयेद्गा	,, "	उभे त एक	मनुः ८८१	ऊने षष्ठमं	कौ. १६७६
*उपानयेद्वा	,, ९१६	उभे धुरौ व	वेदाः ९८९	ऊर्जं पृथिव्या	वेदाः १८३९
उपायनीकृ	कौ. ८०८	उभे सहस्व	,, ९९०	ऊर्णातुलाया.	कौ. १६७३
उपायैः शास्त्र	नार. १९३५	उभौ क्रियानु	वसि. ७३२	ऊर्ध्वं गच्छति	भा. १०३०
उपायैः साम	बृह. १९४१	उभौ चार्थानु	बृह. ७३४	*ऊर्ध्वं च पञ्च	कालि. १३७७
उपायैर्विवि	नार. १७४५	*उभौ तौ चौर	मनुः ७४३	ऊर्ध्वं तु काला	मनुः १०४२
*उपाचितं ज्ये	शंखः १२८३	,, "	,, ७९६	ऊर्ध्वं तु पञ्च	कालि. १३७७
उपासते सु	देव. १३५०; वसि. १९८२	उभौ तौ नार्ह	,, १३९५	ऊर्ध्वं दायदं	कौ. १४३०
उपासन्ते हि	भा. ८६१	*उभौ निगृह्य	,, ७४३	ऊर्ध्वं पितुः पु	गौत. ११४४
*उपेक्षकः श	कात्या १६५०	उभौ वर्णावृ	वेदाः ९६८, ११२०	ऊर्ध्वं पितुश्च	मनुः ११४९
उपेक्षकोऽनि	पैठी. १६५३	*उभौ वार्थानु	११२०	ऊर्ध्वं मासत्र	कात्या. ६३२
उपेक्षणाद्वि	कात्या. १६५०	उरं लोकं सु	बृह. ७३४	* " "	,, ६३३
उपेक्षमाणो	स्मृत्य. ७५६	उरुगूलाया	वेदाः १००१	*ऊर्ध्वं मासप्र	,, ६३२
उपेक्षया वि	नार. १७५७, १९६१	उर्वशी हाप्स	,, ८१२	*ऊर्ध्वं लब्धं च	,, १४५५
*उपेक्षाकार	बृह. ६५४	उर्वारुक्मि	,, १००९	ऊर्ध्वं लब्धं तु	,, १४५३
उपेक्षाकार्य	कात्या. १६५०	उल्लखले प	,, १००८	ऊर्ध्वं विभागा	मनुः १५६३; नार. १५६७
*उपेक्षी कार्य	,, "	*उल्कामिदाय	नार. ७६४	ऊर्ध्वं संवत्स	कात्या. ६३३; मनुः १०५५, १३९३
उपेया देवं	वेदाः १२६१, १९८१	*उल्कादिदाय	यमः १६५२	ऊर्ध्वं सप्तमा	गौत. १०११
उपोप मे प	,, ९६६	उवाच चैना	,, "	ऊर्ध्वमाधिग	,, १९४८
*उत्ते बजि प	कात्या. ११११	उवाच नर	वारा. १०७६	*ऊषरं मूषि	बृह. ७८७
		उवाच वच	,, १३२९	ऊषरं मूष	,, ७८६
		उवास नग	भा. ८४०	*ऊषरं मूषि	,, ७८७
		उवे अम्ब सु	,, १९८६	*ऋक्थं प्रीतिप्र	कात्या. १२०२
		उद्यतीः कन्य	वेदाः ९८६	*ऋक्थं मृतायां	बौधा. १४२५
			,, १००३		

* ऋक्थं मृतायाः	बौधा.	१४२७
* ऋक्थगोत्रे ज	मनुः	१३२७
* ऋक्थप्राहिण	विष्णुः	१३८९
ऋक्थप्राहिभि	"	"
* ऋक्थन्यायेन	बृह.	१२२३
ऋक्थापिण्डप्र	"	१३४८
* ऋक्थापिण्डाम्बु	"	"
* ऋक्थापिण्डार्ध	"	"
* ऋक्थादर्धं स	नार.	१३४७
* ऋक्थादर्धाश्च	"	१३४६
ऋक्थिभिर्वा प	कात्या.	८०४
ऋक्त्सामाभ्याम	वेदाः	१०००
ऋक्वेदवादा	ब्रह्म.	१११९
* ऋणं क्षेत्रं गृ	बृह.	१५६९
ऋणं गृहीत्वा.	कात्या.	७१४
* ऋण च कार	बृह.	७८५
* ऋणं च सोद	नार.	८३२
* ऋणं चात्माय	बृह.	७०७
* ऋणं चोहु. स	नार.	७००
* ऋणं तद्धर्म	हारी.	७९४, ८०८
ऋणं तयोः प	नार.	७०२
ऋणं तु दाप	कात्या.	७१०
ऋणं तु सोद	नार.	८३२
* ऋणं दद्यात्प	याज्ञ.	६८३
ऋणं दद्यात्पि	नार.	६९६
ऋणं दातुम	मनुः	६८०;
अनि.	७३१	
* ऋणं दायं तु	कात्या.	६५८
ऋणं दाय्यस्तु	"	"
ऋणं दाय्याः प्र	व्यासः	६७६
* ऋणं देयं मू	प्रजा.	७१५
ऋणं देयम	नार.	६२२
* ऋणं धर्मादि	बृह.	७०९
* ऋणं पतिकृ	नार.	६९९
ऋणं पुत्रकृ	बृह.	७०८;
कात्या.	७३३	
व्यासः	६७६	
ऋणं पैताम	कात्या.	७१०
* ऋणं प्रदाप	"	१२०२
ऋणं प्रीतिप्र	"	६५८
* ऋणं लाभं च	"	६५८
ऋणं लेख्यं गृ	बृह.	१५६९
ऋणं लेख्यकृ	याज्ञ.	६८५
* ऋणं लेख्यग	"	"
* ऋणं वा यत्कृ	नार.	६९६
ऋणं वोष्टुः स	"	७००

* ऋणं स दाप	कात्या.	७१०
ऋणं सलभं	"	६५८
ऋणं ह वै जा	वेदाः	१२६१
ऋणं ह वै पु.	"	६०४
* ऋणप्राहिणि	विष्णुः	६७८
ऋणभागं ह	बृह.	७०८
ऋणमस्मिन्सं	वेदाः	६०४,
१२५९;	वसि.	१२७१;
विष्णुः	१२७९	
ऋणमात्मीय	बृह.	७०७
* ऋणमेवं कृ	कात्या.	१२२९
ऋणमेवं वि	नार.	६९७;
कात्या.	७१२,	
७१३, १२२९	कौ.	१२०७
ऋणरिक्थयोः	वेदाः	६००
ऋणा च धृष्णुः	"	६००
ऋणा चिद्यन्न	नार.	८३०
* ऋणाच्च मोक्षि	"	६९२
ऋणात्पिता मो	"	"
* ऋणात्पिता स	भा.	१२८५
ऋणादहम	बृह.	७५०
ऋणादानं प्र	"	६२८
ऋणादानप्र	"	७५०
* " " "	"	६२८
* ऋणादानोद्प्र	नार.	६२५
ऋणानां सर्वे	बृह.	७२६
ऋणानुरूपं	वेदाः	६०३,
ऋणाच्चो नर्ण	१९०२	
ऋणार्थमाह	कात्या.	७११
ऋणावा बिभ्य	वेदाः	६००,
१८९५	नार.	६७०
* ऋणिकं तं प्र	बृह.	७२६
* ऋणिकं निर्ध	नार.	७२४;
ऋणिकः सध	यमः	७३०
ऋणिकस्तं प्र	विष्णुः	६६२;
नार.	६७०	
* ऋणिकस्तु प्र	"	"
ऋणिकस्त्य ध	भार.	७३१
ऋणिकस्त्यापि	नार.	७०६
ऋणिकस्त्यार्थ	भार.	७३१
* ऋणिकेन कृ	कात्या.	६३१
ऋणिकेन तु	"	"
ऋणिको दाय्य	बृह.	७२५
ऋणिकेन त	बृह.	६७७

ऋणिनः प्रति	भा.	१९६४
ऋणिव्वप्रति	नार.	६६९
* ऋणी च न. ल	बृह.	६५२
* ऋणी न प्राणु	"	६५३
ऋणी न लभ	"	६५२;
कात्या.	६६०	
मनुः	७२०	
ऋणे देये प्र	"	१५७१
ऋणे धने च	गौमि.	७१५
ऋणेष्वज्ञाय	भा.	१२८३
ऋणेष्वतुर्भिः	मनुः	७२०
* ऋणोदये प्र	वेदाः	१८३७
ऋतां वै सत्यं	"	९८३
ऋतस्य योनौ	भा.	१२८५
ऋतावृतौ रा	वसि.	१९७७
ऋतुकालगा	भा.	१०३०
ऋतुकाले तु	विष्णुः	१०२२
ऋतुत्रयमु	कात्या.	६३२
ऋतुत्रयस्यो	विष्णुः	१०२२
ऋतुत्रये व्य	कौ.	१८४८
ऋतुप्रतिरो	भा.	१०२८
ऋतुप्राप्तासु	वसि.	१०२१;
ऋतुमत्या हि	मनुः	१०४२
ऋतुस्नाता तु	बौधा.	१०१९
ऋतुस्नातां न	"	१०२०
* ऋतुस्नातां भ्रा	यमः	१११३
ऋतुस्नाता तु	मनुः	१०५७
* ऋतौ तु तस्या	यमः	१११३
ऋतौ नोपैति	बौधा.	१०१९
ऋतौ विमुञ्च	भा.	१०३०
ऋतौ स्नातायां	यमः	१११३
* ऋत्विक् च त्रि	नार.	७८३
ऋत्विक् तु त्रि	"	"
ऋत्विक् पुरो	मासो.	१९७०;
भा.	१९८५	
वसि.	७७०	
मनुः	७७३	
नार.	७८३;	
शुनी.	७९०	
आप.	१४६६	
* ऋत्विक्वा तद्	बृह.	१२२३;
ऋत्विक्वन्यायेन	कात्या.	१२२५
ऋत्विकं यस्त्य	मनुः	७७६,
१९२६	"	७७३
ऋत्विकः सम	"	७७३

ऋत्विजां व्यस	नार.	७८३
*ऋत्विजा येन	कात्या.	१२२५
ऋषभषोड	गौत.	१२३३
ऋषभोऽधिके	"	"
* " " "	शंख.	१२८३
ऋषयो वै स	वेदाः	८१२
ऋषिदेवम	भा.	१२८४
ऋषिपुत्रस्त	"	१०२७, १२८५
ऋषिपुत्रोऽथ	"	१०२७, १२८५
ऋषीणामपि	"	१०२७
ऋषीनभ्यासि	"	"
*एकं घ्नतां व	विष्णुः	१७९७
" " "	याज्ञ.	१८१८
एकं चक्षुर्य	भा.	१२८३
एकं चेद्बह	कात्या.	१६४९
*एकं तु बह	बृह.	१६४७
एकं बहूनां	विष्णुः	१७९७
एकं भवेद्वि	बृह.	११४१
एकं रजस	वेदाः	८१२
एकं वृषभ	मनुः	१२३५
एकं शूद्रः+	विष्णुः	१२४०
एक एव प	भा.	१०२६, १३९०
एक एव स	देव.	१२०३
एक एव सो	वेदाः	१०१०
एक एवौर	मनुः	१३२४; बृह. १३४८
*एककूलनि	"	९५२
एकक्रियानि	कात्या.	६५६
*एकक्रियाप्र	बृह.	७८६
*एकक्रियावि	कात्या.	६५६
एकचक्राप	शंख.	१६७२
*एकचक्राह	"	"
*एकच्छायां प्र	कात्या.	७१२
*एकच्छायाह	"	"
एकच्छायाप्रि	"	"
कात्या.	याज्ञ.	६६७; विष्णुः १२८१
*एकच्छायास्थि	याज्ञ.	६६७
एकजातिर्द्वि	मनुः	१७७५, १७८८
एकतो वा कु	भा.	१९७८
एकत्र कूल	बृह.	९५२
*एकत्र जल	"	"

*एकत्र शय	बृह.	१८५५
एकदेशद	कौ.	१०४०
एकदेशे स	"	८६३
एकद्वित्रिच	कात्या.	७८८
एकधनेन	आप.	११६४
एकपदीप्र	कौ.	९२६
एकपाकेन	बृह.	११४१;
देव.	११४२; शाक.	१५८८;
आश्व.	"	"
बृह.	११४१	
*एकपाके नि	कात्या.	८७६
*एकपात्रे च	"	"
*एकपात्रेण	"	"
एकपात्रेऽथ	"	"
*एकपात्रे स	"	"
एकपुत्रो द्व	भा.	१२८३
एकभागाति	कात्या.	८९८
एकमुत्याद	मनुः	१०६५
एकमेव क	कालि.	१३७७
एकया प्रज	भा.	१२८५
एकरूपा द्वि	कात्या.	१९१५
*एकरूपो द्वि	"	"
एकवर्णे वि	भा.	१०३०
एकवासा घृ	यमः	१११३
एकव्रतस्क	हारी.	१०१४
*एकव्रते क	"	"
एकशतं ता	वेदाः	१६००
*एकशफद्वि	गौत.	११८३
एकशय्यास	बृह.	१८८५;
व्यासः	१८८९	
नार.	९४५	
एकश्वेदुञ्ज	"	"
*एकश्वेव न	"	"
एकस्तु चतु	आश्व.	१५८८
एकस्त्रीपुत्रा	कौ.	११८४
एकस्थानास	कात्या.	१८८७
एकस्था हि श	कौ.	८६३
एकस्मिस्तोल	स्कन्द.	१९६६
एकस्मिन् य	बृह.	१७६०
*एकस्य चेत्त	नार.	७८२
एकस्य चेत्स्या	"	"
एकस्य चैव	अनि.	११९४
एकस्य बह	बृह.	१६४७
एकस्य बह्व्यो	भा.	१०२७
एकस्या बह	अग्नि.	११९४
एकस्यापि सु	बृह.	१३४८;
संप्र.	१३८४	
एकां वृद्धिम	अनि.	६३५

एकां स्त्रीं कार	बृह.	१२२३
एकाङ्गवध	कौ.	१६१७
एका चेत्युत्रि	बृह.	१३४८;
बुप.	१३६२; संप्र.	१३८४
एकातिथिम	वेदाः	१५९४, १६५६
एकादशगु	याज्ञ.	८६८
एकादश पृ	ब्रह्म.	१३७४
एकादशे स्त्री	मनुः	१०५७
एकाधिकं ह	"	११९१
एकान्तचर्या	भा.	१०२९
एकान्तरघृ	विष्णुः	१९८३
एकान्तरस्तु	नार.	११०५
एकान्तेनैव	कात्या.	६३१
एका माता द्व	विष्णुः	१२४३
एकामुत्कम्य	देव.	१११२
एकाम्बरा कृ	शुनी.	१११९
एकार्थतायां	भा.	१९६४
एक्य शताधि	"	१२८३
एक्यसनोप	विष्णुः	१७९६
*एकाहे ग्रह	कात्या.	७२९
एकाहे लिखि	"	"
*एकेच्छया कृ	याज्ञ.	६६७
एकेनैवावि	मरी.	१५८७
*एकेकं च द्वि	बृह.	१७८९
एकेकं तु त्रि	"	१७८८
एकेकं पुन	बृह.	८३४
एकेकं वा घ	गौत.	११८२
एकेकं पुन	बृह.	८३४
एकेकमित	गौत.	११८२
एकेकस्मिन्तृ	बौधा.	१०१९
एकेन हि म	भा.	१२४४
एकेढानाम	विष्णुः	१२७९
एकेदरे जी	बुभ.	१५६२
एकेदिष्टं पि	कालि.	१३७७
एकेऽपि स्थाव	स्मृत्य.	१५८८
*एकेऽयनीशः	बृह.	१५८५
एकेो बह्वीर्जा	वेदाः	९९४
एकेो भर्ता हि	अग्नि.	१११८
एकेो यद्वज्र	कात्या.	९५७
एकेो विड्वर्ण	भा.	१२८७
एकेोऽश्रीयाद्य	विष्णुः	६३७
एकेो ह्यनीशः	बृह.	८०३;
१५८५; व्यासः	१५८७	
एजदेजद	वेदाः	९९८
*एतं दण्डवि	मनुः	८६५

.. एतं ह वाक्
 *एतच्च गुरु
 एतच्छुक्लं भ
 एतत्तदभे-
 ” ”
 एतत्तु न प
 एतत्तौ सर्वे
 एतत्पतिव्र
 एतत्पुरुष
 *एतत्पूर्वश्च
 एतत्संग्रह
 १८८५; व्यासः
 एतत्संबोध
 एतत्सर्वे पि
 एतत्सर्वे प्र
 एतत्सर्वे म
 एतत्सर्वे य
 एतत्सर्वे र
 एतत्सर्वे वि
 *एतत्सर्वे स
 *एतदष्टाद
 एतदाख्याय
 एतदाचष्ट
 एतदार्याव
 एतदिच्छामि
 एतदिच्छाम्य
 एतद्द्वयं स
 एतद्धि पर
 एतद्धि श्रुत
 एतद्वाजन्
 एतद्धः सार
 एतद्विधाव
 एतद्विधान
 एतद्विसृज्य
 एतद्वै ब्राह्म
 एतन्म आच
 एतन्मम ध
 एतमेव त
 एतमेव वि
 एतस्मात्कार
 एतांश्चारैः सु

वेदाः १५९६
 नार. ८२६
 भा. १९८५
 वेदाः ६०१
 ” ६०४
 मनुः १०४४
 भा. १२८७
 ” १०२९
 नार. ६९२;
 श्रु. ७१५
 नार. ८३०
 बृह. ११०६,
 १८८५; व्यासः १८८९
 भा. १३९१
 कात्या. १२२४
 ” ७१२
 भा. १२४३
 ” १२८७
 स्कन्द. १३६६
 कात्या. १२२७
 ” ७६८
 बृह. ८७५
 भा. १०२८
 ” १२८८
 वसि. १९२१
 भा. १०३१,
 १२४३
 ” ८६१
 बृह. ७६६;
 कात्या. ७६८
 भा. १९७८
 ” १९८४
 ” ८१९
 मनुः १०७५
 कात्या. १२२५
 मनुः ९११,
 १२४५
 भा. १०३०
 वेदाः १००५
 ” १००६
 भा. ८१९
 वेदाः १५९७
 मनुः १३९३
 भा. १०२६,
 १०३१
 बृह. १९४१

एतौ ह वै सु
 एताः कृत्याश्च
 *एतानपति
 एतानाहत्य
 *एतानि कुम्भे
 एतानि तु य
 एतानि लोक
 एतानि वै स
 एतानि शूद्र
 एतानि सत
 एतालुक्कम्य
 एतान् दशाप
 एतान् हरन्तु
 एतान् हि लो
 एतमितस्ये
 एतामेवाभि
 एतावता का
 एतावती मृ
 एतावदुक्त्वा
 एतावदेव
 एतावद्विर्भू
 एतावानर्थः
 एतावानेव
 एतावान् पु
 एताश्चान्याश्च
 एतासां यान्य
 *एतासामौर
 एता हि मनु
 एता हि स्वीय
 एते कर्मक
 एते दोषानु
 एते द्वादश
 एतेन देश
 एतेन मिथः
 एतेन वै दे
 एतेन वैया
 एतेन सम
 *एतेन सर्व
 एतेन स्कन्धा
 एतेन हि प
 एतेन हेन्द्रो
 *एतेनात्मज्ञो
 एतेनात्मोप
 एतेनादेशो
 *एतेनैव गृ

वेदाः १६०१,
 १६०२
 भा. १०३३
 याज्ञ. १६३५
 शौन. १३६३
 बृह. ९५०
 भा. १२८३
 आदि. १३८४
 भा. १९६४
 अनि. १९६७
 नार. १९४०
 कौ. १०४०
 नार. १९४१
 ” ७०४
 मत्स्य. १६५५
 वेदाः ९९७
 ” १५९४
 शुनी. ८५६
 ” ”
 भा. १९८५
 बृह. १५२०
 नार. ७०३
 कौ. १५७१
 मनुः १०७२
 वेदाः १०१०
 मनुः १०५१
 हारी. १०१७
 बृह. १४५०
 भा. १०३३
 ” १०३२
 नार. ८२५
 विष्णुः १६६९
 देव. १३५०
 आप. १९१८
 कौ. ७३७
 वेदाः १३८५
 कौ. ७३७
 भा. १९८५
 नार. ९१६
 कौ. ८६३
 वेदा. १०१०
 ” १६०१
 गौत. १६६२
 ” ”
 कौ. ६३८
 नार. ९४६

एतेनैव प्र
 एते पतिभ्य
 एते पापस्य
 *एते राज्ये व
 एते राष्ट्रे व
 एते वै सर्वे
 एते शास्त्रेष्व
 एतेषा कार
 एतेषा निम्न
 एतेषा परि
 एतेषां पूर्वः
 *एतेषा यः पू
 एतेषु विहि
 एते सर्वे पृ
 *एते हि कथि
 *एतैरग्यव
 एतैरुपाय
 एतैरुपायै
 *एतैरेव प्र
 एतैर्लिङ्गैर्न
 एतैर्ब्रह्मैर्
 एधन्ते अस्या
 एनश्च वैर
 एना पत्या त
 एनो गच्छति
 एनो राजान
 *एभिरुत्कृष्ट
 एभिरेव गु
 एभिश्च व्यव
 एभिश्चिह्नैः स
 *एभिस्तु व्यव
 *एभिस्तुत्कृष्ट
 एभ्यस्तुत्कृष्ट
 एभं पन्थाम
 एभ्यमगन् प्र
 *एवं कार्याणि
 एवं काल्म
 एवं कृतव
 एवं क्रियाप्र
 एवं गच्छति
 एवं गच्छन्
 एवं गते ध
 एवं चरन्

नार. १६४२
 वेदाः ९९८
 भा. १२८६
 मनु. १७१०
 ” ” ”
 १९०७
 वेदाः १८९७
 कौ. १६१९
 ” १६८६
 मनुः १८७०
 वसि. ८१६
 विष्णुः १२८०
 ” ”
 भा. १२४३
 मनुः १६२७
 मत्स्य. १६५५
 नार. १७५३
 मनुः १०४७
 ” १९३०
 नार. १६४२
 मनुः ९३५
 ” १७०२
 वेदाः ९८३
 ” १५९६,
 १५९७
 ” ९८३
 भा. १९६३,
 १९६४
 वसि. १६६८
 नार. १७५०
 दश. १११४
 याज्ञ. १७२९
 कात्या. १८८७
 याज्ञ. १७२९
 नार. १७५०
 ” ”
 वेदाः १००२
 ” ९९६
 मनुः १९०७
 कात्या. ७०९
 भा. १२८५
 बृह. ७८६
 भा. १०३०
 याज्ञ. १०८०
 अनि. १११८
 मनुः १९३१

एवं चैव व	भा.	१०२७	एवं वृत्तां स	मनु.	१०७५	एवा त्वं सभा	वेदाः	१०००
एवं चोरान	कौ.	१६७६	एवंवृत्तो रा	आप.	१९१८	एवा दुष्वन्व्यं	,,	६००,
एवं जातिषु	भा.	११८४,	एवं वृद्धिषि	भार.	६३५		,,	६०१
		१२४५	एवं वैश्यो रा	वसि.	१८४५	एवा नि शुष्य	,,	९९७
एवं तयोर्वि	शंख.	१२८२	एवं व्याधित	शंख.	१७७१	एवा नि हन्मि	,,	९९६
एवं तस्माद्	स्कन्द.	१९६५	एवं व्रतस	भा.	१०३०	एवा परि ष्व	,,	"
एव ते जीवि	भा.	८१९	*एवं षडभिर्मा	हारी.	६०८	एवा पर्येमि	,,	"
एवं ते षम्	,,	८४०	एव सद्विमा	,,	"	एवा भगस्य	,,	९९८
एवं दण्डवि	मनु.	८६५	एव समुद्धृ	मनु.	११९०	एवा मथ्नामि	,,	९९६
एवं दासीत्व	ब्रह्म.	८४०	एव सवानि	,,	१९२८	एवामामामि	,,	"
एवं दुहित	भा.	१२८८	एवं सह व	,,	११२८	एवाहमथ	,,	१८९९
*एव द्वित्रिच	कात्या.	७८८	*एव क्षीपुंस	,,	१०७५,	एवेधूने यु	,,	९७९
एवं धनाप	नार.	१९४०		,,	११२७	एष एव क	कौ.	१०४०;
एवं धर्म वि	मनु.	१०७२	एव स्वभावं	,,	१०४९		भा.	१२४४
एवं धर्मम	भा.	१४२९	एवं हि भार्यी	भा.	१०३१	एष एव वि	नार.	७४९;
*एवं धर्मवि	मनु.	८६५	एवं हि विन	नार.	९१८		याज्ञ.	९४२, १९१०
*एवं धर्मोऽखि	,,	८४६	एव ह्याह अ	शंख.	१२८१	एष एवोदि	बृह.	७५२
एवं धर्मो द	कात्या.	८८९	एवमज्ञानि	मासी.	१९७०	एष ते रुद्र	वेदाः	९९१,
*एवं धर्म्यवि	मनु.	८६५	एवमतिंसं	कौ.	१६८७		,,	१४१५
एवं धर्म्याणि	,,	१९२७,	एवमत्याज्या	शंख.	१६१३	एष दण्डः स	बृह.	१७९०,
		१९२८	*एवमन्वा ग	कात्या.	८५४		,,	१८३०
एवं नार्यो न	भा.	१०३१	एवमर्थच	कौ.	१६९०	एष दण्डवि	मनु.	१८०१
एवं निःसंश	स्कन्द.	१९६६	एवमष्टवि	स्कन्द.	१९६७	एष दायवि	भा.	११८४
*एवं पञ्च ज्ञा	वसि.	१०२२	एवमस्मात्स्व	वारा.	१०७६	एष दास्यति	शंख.	१२८१;
एवं परम्प	बृह.	९५०	एवमादिषु	कौ.	८६३		यमः	१३५१
एवं परिच	शुनी.	१११९	*एवमादीन्	मनु.	१६९४	एष धर्मः पु	वारा.	१०७५
एवं प्रवर्त	भा.	१०३०	एवमाद्यान्	,,	१६९४,	एष धर्मः स	बृह.	७८७;
एवं प्रव्याह	,,	१०२७		,,	१९२९		मनु.	१०५४
एवं ब्राह्मणी	वसि.	१०२२	एवमाद्यान्वि	,,	१६२६;	एष धर्मः स्मृ	नार.	१९३६
एवं भगस्य	वेदाः	१००६		कात्या.	१६५०	एष धर्मोऽखि	मनु.	८४६
एवभूतोऽपि	भा.	१०३०	एवमुक्तः श्वे	भा.	१२८५	एष धर्मो ग	,,	१०७४
एवं भृताया	,,	"	एवमुक्ता त	,,	"	एष धर्मो ध्रु	भा.	१०२७
एवं यत्राणि	बृह.	७२७	एवमुक्ता तु	वारा.	१०७५	एष नः सम	,,	"
एवं यद्यप्य	मनु.	१९३०	एवमुद्धृत्य	परा.	१११७	एष नो दास्य	देव.	१३५०;
*एवं यस्त्वृणि	बृह.	७२७	एवमुभय	कौ.	८६२		वसि.	१९८२
एवं ये भूति	भा.	८६०	एवमेतद्य	भा.	१०२८	एष नौर्याधि	मनु.	१९२७,
एवं राजा स	,,	१९८६	एवमेतन्म	,,	१२८३		,,	१९४६
एवं वर्षस	वारा.	१०७६	एवमेतासु	,,	१०३३	एष पन्था उ	वेदाः	१२६०
एवं वादिकृ	बृह.	१९१४	*एवमेव वि	मनु.	१३९३	एष वः कुशि	,,	१२६१
एवंविधप्र	मास्त्र.	१९७०	,,	,,	१९५२;	एष वादिकृ	बृह.	१९४०
एवंविधमि	स्कन्द.	१९६७		अपु.	१९८८	एष वृद्धिषि	नार.	६२७
एवंविधस्त्व	,,	१९६५	एवमेव स	भा.	१४२९	एष क्षीपुंस	मनु.	१०७५,
एवंविधानृ	मनु.	१६९५,	*एवमेवाग	नार.	१९४०		,,	११२७
		१९२९	एवमेवैता	वेदाः	६०४	एष स्वभावो	वारा.	१०७६
एवंविधाश्च	वारा.	१०७७	एवमेवोप	सप्र.	१५३०	*एषां चैता. क्रि	नार.	१५८०
*एवं विधिश्च	नार.	७४९	एवा कामस्य	वेदा.	९९७	*एषा ज्येष्ठः क	मनु.	१५४४

एषां तु धर्म्या	नार.	१०९८
*एषा पतित	देव.	१४०४
एषा लोकाना	वेदाः	१००६
एषा षड्बन्धु	नार.	१३४६
* " "	देव.	१३५०
एषा हि विर	मनुः	१०५९
एषाऽखिलेना	बृह.	८०२
एषा ते कुल	वेदाः	९९६
एषा ते राज	" "	" "
एषा त्रयी पु	भा.	१२८३
*एषा धर्मवृ	हारी.	६०८
एषा धर्म्या वृ	" "	" "
एषामपति	याज्ञ.	१६३५
एषामभावे	"	१४७९;
	देव.	१५२५
*एषामेताः कि	नार.	१५८०
एषा हि स्वामि	बृह.	८७२
एषैव्या चिद्र	वेदाः	९९०
एषोऽखिलः क	मनुः	१९३१
एषोऽखिलेना	"	१६९०,
		१७७३
एषोदिता धा	बृह.	१६४७
एषोदिता लो	मनुः	१०५१
*एषोऽपि घात	बृह.	१६४९
एषुष्या बह	वारा.	१३२८;
	अत्रिः	१३५२
एहि सार्धं म	भा.	८४०
एषेतु नो वाजी	नि.	१२५४
एन्द्रं स्थानम	मनुः	१६२२
*एन्द्रस्थानम	" "	" "
एओक इति नि	नि.	१२५४
*ओषवाताह	मनुः	१०७४
ओषवाताह	" "	" "
नार.	११०२; परा.	१११७
ओ चित्सखायं	वेदाः	९७५,
		१८३६
ओत्सूर्यमन्या	" "	९९८
*ओत्कोचिकाः सो	नार.	१७४६
*ओत्कोचिकाश्चौ	मनुः	१६९३
ओद्धत्याद्वा ब	बृह.	७३१
ओपनिधिक	कौ.	७३५
*औरसं तं वि	मनुः	१३०३
औरसं पुत्रि	बौधा.	१२७०
औरसः क्षेत्र	शंखः	१२८२;
	मनुः	१३२०; नार.
	परा.	१३५२; कापु.
		१३७६

औरसः पुत्रि	स्मृत्य.	१३७३
औरसक्षेत्र	मनुः	१३२५
* " "	याज्ञ.	१३९९
औरसाः क्षेत्र	" "	" "
औरसा अपि	नार.	१४०१
औरसानपि	वारा.	१३२९
औरसे तूप	बौधा.	१२३९;
	कौ	१२८८
	बृह.	१३५५
औरसेन स	देव.	१३५१
औरसे पुन	बृह.	१३५५
औरसो दत्त	याज्ञ.	१३३०
औरसो धर्म	देव.	१३५०
औरसो नाम	ब्रह्म.	१३७४
औरसो यदि	मनुः	१३२४
औषधैश्चिकि	कौ.	१९२४
क आसं जन्याः	वेदाः	१०००
क इमं दद्य	"	८७८,
		११२०
*कटाक्षवीक्ष	व्यासः	१८८९
*कटाक्षावेक्ष	" "	" "
*कटिदेशोऽङ्गय	नार.	१८२८
कट्यां कृताङ्गौ	मनुः	१८०२,
	नार.	१८२८
	भा.	१०२९
कठोराणि न	मनुः	१६९२,
कण्टकोद्धर		१९२९
	"	१६९२
*कण्टकोद्धर	काल्या.	१८८७
*कण्टकेशाश्च	" "	" "
कण्टकेशाम्ब	नार.	१९१३
कण्टेऽक्षमाला	हरि.	१३७६
कण्डूषाय त्व	भा.	१२८८
कर्म हि पित	स्कन्द.	१९६५
कर्म कार्याणि	भा.	१३९१
कर्म ज्येष्ठान	मनुः	१२३५
कर्म तत्र वि	भा.	१०३१
कर्म धर्मोऽप्य	"	१३९१
कर्म शुक्रस्य	"	१२८७
कथमस्य प्र	संप्र.	११४२
कथितं दाय	नार.	१०९९,
कदश्च च कु		१४०२
	"	१०९९
*कदश्च वा कु	प्रजा.	९६२
कदलीकमु	बृह.	१५५८
*कदा कश्चित्प्र	ब्रह्म.	८४०
कदाचिच्चिन्त		

*कदाचिद्वा प्रं	बृह.	१५५८
कदा स्रुः पि	वेदाः	९८९
कदू महीर	"	१९७१
कद्वैश्वापि त	ब्रह्म.	८४०
*कद्वै ममाम	" "	" "
कनान्कामां न	वेदाः	१००६
कनिष्ठाश्च य	भा.	१९८३
कनिष्ठास्तं न	"	१९८४
कनीयानपि	" "	" "
कनीयान् ज्ये	मनुः	१३१६
कनीस्तुनादि	वेदाः	१००६
कन्वराबाहु	याज्ञ.	१८१७
कन्यकाना त्व	काल्या.	१४२१
कन्यां च बहु	भा.	१०३०
कन्या चेद्दृश	शाता.	१११६
कन्यां ता ऋष्य	वारा.	१३२९
*कन्यां प्रकुर्या	मनुः	१८६९
कन्यां भजन्ती	"	१८६६
कन्यां लक्षण	लिङ्ग.	१३७६
कन्यां वा जीवि	भा.	१२८६
कन्या शुक्ले चा	"	८६०
कन्या इव व	वेदाः	९७१
कन्या कुत्सिता	सुम.	१११७
कन्यागत तु	काल्या.	१२२८
कन्यागर्भः का	कौ.	१२८८
कन्या चास्य म	वारा.	१३२९
कन्यादानं क	कौ.	१०३४
कन्यादुषको	विष्णुः	१८४७
कन्यादोषमौ	कौ.	८७९
कन्यादोषौ च	नार.	१०९८
कन्या नर्तुमु	"	१०९६
कन्यानां विश्व	वेदाः	९९६
कन्यानामस	आदि.	१३८४
कन्याप्रकर्म	कौ.	१८४८
कन्याप्रदः पू	याज्ञ.	१०७७
कन्याभ्यश्च पि	देव.	१४२२
कन्याभ्यश्च प्रा	कौ.	१२००,
		१४१७, १९५०
*कन्याभ्यस्तु पि	देव.	१४२२
कन्यामन्यां द	कौ.	८७९,
		१८४९
कन्यामाहिति	"	८१७
कन्याया दत्त	वसि.	१०२१;
	मनुः	१०४३
कन्यायां प्राप्त	नार.	१०९७
*कन्या याऽक्षत	"	७०३

कन्यायामस	शंखः १८४८; नार. १८८३	*कर्ता ममेदं *कर्ताऽहमेत	नार. ८०० " "	कलहे धनतः कलहे तीक्ष्णाः	कौ. १६१८ " ८६३
कन्यायास्तद्ध	व्यासः १२३१	*कर्तुं वा कृत	भा. १०३३	कलहे द्रव्य	" १८००
कन्यावैवाहि	कात्या. ७१२; पैठी. १४२२, १४६३	कर्तुमर्हसि	१०२७	कलहे पूर्वा	" "
कन्याहरण	यम. १७६६	कर्मकरस्य	कौ. ८४३	कलिः प्रसुप्तो	मनुः १९३०
कन्यैव तन्वा	वेदा. ९६५	कर्म कारय	" १६९०	कलिः स	वेदाः १८९८
कन्यैव कन्या	गौत. १८४३; मनुः १८६८	कर्मकालानु	" ८४३	कलौ पञ्च न	आदि. १३८४
*कन्यैव कन्या	" "	कर्म कुर्यात्प्र	बृह. ८३५	कलौ युगे वि	स्मृत्य. १३७३;
कन्यैव या क	" "	कर्म च व्यव	कौ. १६१६	कल्पितं मूल्य	कात्या. ८९८
कन्यैवाक्षत	नार. ७०३, ११०३	कर्मणश्च प्र	" १६८६	कल्प्यां तेन तु	भा. ८१८
कमद्युवं वि	वेदाः ९८२	*कर्मणा क्षत्र	कात्या. ७२९	कल्याणे च वि	भार. ८०७
कारणं कार	बृह. ७८५	कर्मणाऽपि स	मनुः ७२०	*कल्याणेषु वि	" "
कारणहीनं	कौ. ७३७	कर्मणा वच	भा. १०२९	*कश्चित्च सस	नार. ७८२
करदं तु प्र	" ९३२	कर्मणा वैष्ये	कौ. ११८५	कश्चित्चेत्संच	" "
करदा कर	" "	कर्मणा व्यव	कात्या. ७२७	कश्चित्कृत्वात्म	" १८२९;
करपादद	विष्णु. १७९६; याज्ञ. १८१७	कर्मण्यवसि	भा. १२८४	कश्चित्कृत्वात्म	बृह. १८३२
*करवहन्त	" "	कर्मण्यसमा	कौ. ७७२	कश्चित् संघ	भा. १२४३
*कराश्चोप	नार. ११३१	कर्म तत्स्वामि	बृह. ८३४	करता. शक्तो र	" १०३३
कार्यं कर	कात्या. ८९८	कर्मनिष्ठाप	कौ. ८४४	कास्मात्तु विष	" १२४४
करिष्यति वृ	बृह. १३४९	कर्मनिष्पाकं	गौत. १६५९	कास्माद्यज्ञेऽपि	वेदाः १६०२
करिष्ये सर्व	वारा. १०७७	कर्मवियोग	भा. ८१८	*कस्मिंश्चित्प्रति	वसि. १२७७
करीव विज	मासो. १९७०	कर्म शूदे कृ	मनुः १९३०	*कस्मैचिद्याच	मनुः ७९५
करीषमिष्ट	मनुः ९३४ बृह. ९५०	कर्मस्वभ्युद्य	कौ. ८६१	कस्यचित् कु	विष्णुः ६७९
* " "	" "	कर्माकरणे	नार. ८४९	कस्यापराधा	ब्रह्म. ८४०
करीषास्थितु	" "	कर्माकुर्नर्	मनुः १९३०	काकणद्वित	अनि. १९६८
*करोति क्षेत्रि	मनुः १०७४	कर्माण्यारभ	बृह. ७८७	काकणस्त्रित	" "
करोति ब्राह्म	पैठी. १११५	कर्मानुरूप	" "	काकणी चास्य	कौ. १६७५
*करोत्युत्तर	व्यासः १७६४	कर्मापराधे	कौ. १६७६	काकणीद्वयं	" "
कर्णकालाय	कौ. ९२६	कर्मापि द्विवि	नार. ८२९	काकण्यक्षाणा	" १९०४
*कर्णघ्राणप	कात्या. १८३३	कर्माभिग्रह	कौ. १६८५	काकिन्यो वाग्नि	मनुः १९०५
कर्णनासाक	बृह. १८३१	कर्मारम्भं तु	कात्या. ८५३	काङ्क्षन्ति पित	बृह. १३४९
कर्णौ चर्म च	मनुः ९०९	कर्मादकमा	कौ. ९३१	काशिद् वृद्धि	कात्या. ६५८
कर्णौघ्राण	कात्या. १८३२	कर्मापकर	नार. ८४९	काणं खजं च	बृह. ७८७
*कर्णौघ्रापाद	" १८३३	कर्मानं वम	कौ. १९२४	*काणं खजं वि	" "
कर्तव्यं वच	याज्ञ. ८६७, ८६८; बृह. ८७४	कर्षकः सस्य	" ८४३	काणं वाऽप्यथ	विष्णुः १७७०;
कर्तव्यमित	कात्या. १५२३	कर्षकगोपा	" ९२९	मनुः १७७७; नार. १७८७	नार. १७८७
कर्तव्या न प्र	" ९५५	कर्षकत्रैदे	" ७७१	*काणं वा यदि	मनुः १७७७;
कर्तव्या आत्	नार. १५८४	कर्षकस्य प्रा	" ८६१	काणः खोडः कू	गौत. ११८२
*कर्तव्यास्त्ववि	कात्या. ९५५	कर्षकगणौ त्रि	" ८७८	काणखजादी	विष्णुः १७७०
कर्तव्यो मध्य	बृह. १८३१	कर्षकान् क्षत्र	कात्या. ७२९	काणखोरकू	गौत. ११८१
कर्ता ममायं	नार. ८००	कर्षणे पूर्वो	कौ. ९३२	*काणमप्यथ	नार. १७८८
		कर्षहीनाति	" १६७७	काणलिङ्गास्ते	कौ. ११८४
		कलज्जो धर	गुप्तः १९६८	काण्डपृष्ठरच्यु	नार. १९३८
		कलये सभा	वेदाः १८९८	कानीनं च स	बौधा. १२७०
		कलहापह	याज्ञ. १८१८		

*कानीनं तं व	मनुः १३०६
कानीनः कन्य	याज्ञ. १३३१
कानीनः पञ्च	वसि. १२७३;
	विष्णुः १२७९
कानीनश्च स	मनुः १३२०;
नार.	१३४६, १३४७;
बृह.	१३४९; कापु. १३७६
कानीनसहो	गौत. १२६३
कानीनाभ्युद	भा. १२८७
कानीयान्मम	,, १३९१
कान्तारगास्तु	याज्ञ. ६२०
कान्तारे मध्य	कौ. १९२२
कान्तारेष्वपि	भा. १०२६
कामं तां नाभि	नार. ११००
काम तु क्षप	मनुः १०६२
कामं दाने प्रो	हारी. ११४६
कामं देशजा	कौ. १६७६
कामं पतित	शंखः ७७१
*कामं भर्तुर	,, १०२५
कामं भार्याया	कौ. १८५०
कामं मातुरे	शंखः १६१२
*कामं वसेयु	,, ११९५
कामं वा परि	वसि. ६०९
कामं सह व	शंखः ११९५
कामकारणी	कौ. १४३०
*कामकारणा	विष्णुः १६१०
कामक्रोधसु	नार. ६९५
कामक्रोधास्व	कात्या. ८०५
कामचारवि	भा. १०२७,
	१२८४
कामचारिणी	शंखः १०२४,
	१३९०
*कामतः संश्रि	कात्या. ८३८
कामतश्च मि	भा. १०२८
कामतश्च शू	बृह. १४०३
*कामतस्तु भ	नार. ७०३,
	११०३
कामतो नाभि	,, ११००
कामतोऽपि च	भवि. १६५५
कामदानम	कौ. १६७६
*कामदाने प्रो	हारी. ११४६
*कामपतित	शंखः ७७१
काममात्मानं	आप. ८१६
काममा मर	मनुः १०४२
काममृता ब	वेदाः ९७७,
	१८३६

काममेवं वि	वारा. १०७६
कामयेत्तत्र	बृह. १८८६
कामवक्तव्य	वारा. १०७७
कामस्य तृप्ति	वेदाः १००६
कामाचारः स	कौ. ११८५,
	१३९१
कामाचवेदप	शंखः ७७१
कामात्तु संश्रि	कात्या. ८३८
कामात्पारश	बौधा. १२७०
कामात्पुरीषं	बृह. ९५४;
	कात्या. ३५९
*कामात्संज्ञ	,, ८३८
कामात्समाश्र	नार. ७०३,
	११०३
*कामाद्या संश्र	,, ७०३
कामानामपि	भा. १०३२
कामाभिधाति	मनुः १८६६
कामाय पुँश्च	वेदा. १९७७
कामार्ता स्वैरि	कात्या. १८८८
कामी तु संस्थि	,, "
कामेङ्गितेषु	बृह. १८९१
*कामे दाने प्रो	हारी. ११४६
काम्बोजसुरा	कौ. ८६२
कायङ्क्षेणेन	भा. १०२९
कायाविरोधि	नार. ६२४;
	व्यासः ६३४
कायिकां भोग	बृह. ६२९
कायिका कर्म	,, "
*कायिका काय	,, "
कायिका कालि	नार. ६२४;
	बृह. ६२९
कारणादाने	कौ. ९२९
कारणाभिर्नि	नार. १९३६
*कारणे तु वि	व्यासः ७३०
कारणे विधि	,, "
कारयेत्तद्	कात्या. ११०९
कारयेत्प्रत्य	,, ६७३
कारयेत्सर्व	स्कन्द. १९६६
कारयेदाय	,, "
कारयेदास	कात्या. ८३६
कारयेद्वा ऋ	बृह. ७२६;
	यमः ७३०
*कारयेद्वा ध.	बृह. ७२६
कारयेत्क्षिष्ट	,, १८८७
कारिता कायि	गौत. ६०७
कारिता च शि	बृह. ६२९

*कारिताऽथ शि	बृह. ६२९
कारकरक्ष	कौ. १६७३
काररहं त	वेदाः ११२१
कारशिल्पिकु	कौ. ८४३,
	१६१७
कारशिल्पिनां	,, १६७७
कार्तान्तिकव्य	,, ८६३
कार्तान्तिकादि	,, "
कार्मारो अस्म	वेदाः ११२१
कार्मिके रोम	याज्ञ. १७३५
कार्यं तु साध	कात्या. १६४९
*कार्यं वा धर्म	बृह. ८०४
कार्यं संप्रति	कात्या. ९१९
*कार्यः कृतानु	बृह. १८३०
कार्यः क्षतानु	,, "
कार्यमाना क्व	शुनी. ८५६
कार्यमुच्छ्राव	बृह. १५८४
कार्यस्यान्यथा	कौ. १६७३
कार्यानुसूयं	शुनी. ७९०
कार्यार्थं निर्ग	भा. १०२८
*कार्याविरोधि	व्यासः ६३४
कार्ये चाधर्म	बृह. ८०४
*कार्ये वाधर्म	,, "
कार्यौ द्वितीया	याज्ञ. १७३७
*कार्यौ द्वितीये	,, "
कार्षापणस्त्व	अनि. १९६८
कार्षापणोऽन्यो	,, "
*कार्षाकाष्ठं गां	वसि. ११८४
कार्षाण्यसं गृ	,, "
*कार्ष्यं (फालो) मा	मनुः १७१७
कालदेशव	अनि. १९६९
कालमासाद्य	मनुः १७१२,
	१७१७, १९३०
कालस्य नय	भा. १९८५
कालहीनं द	कात्या. ७५४
*कालहीने द	,, "
कालातेपात	कौ. १६७३
कालायसक्ता	,, १६१४
कालायसपि	,, १६७५
*कालिका कारि	नार. ६२४
काले कालकृ	याज्ञ. ६४३
काले तु विधि	कात्या. ७१०
कालेऽदाता पि	मनुः १०४५
*काले द्विगुणं	हारी. ६०८
कालेऽपूर्णे त्व	नार. ८४९
*कालेऽयतीति	कात्या. ६४४

काले प्रतीति	कात्या.	६७४	किमु श्रेष्ठ. कि	वेदाः	११४३	कुर्याच्छशुर	याज्ञ.	१०८५
*काले विनीत	"	१२२७	किमेतयोर्ब	वसि.	७३२	कुर्यात्पथो व्य	नार.	१९३६
*काले व्यतीति	"	६७४	क्रियती योषां	वेदाः	९७९	*कुर्यादनुदि	व्यास.	१५२४
*काशान् कुञ्ज	मनुः	९३४	क्रियत्सिदिन्द्रो	"	१२५७	कुर्याथः प्राणि	परि.	१८३५
काषायवह्न	देवी.	१९४३	किष्कुमात्रमा	कौ.	९२६	*कुर्याथत् प्रा	"	"
*काषायेण तु	"	"	कीटोपघाती	विष्णु.	१६०९,	*कुर्याद्धानुदि	व्यास	१५२४
*काष्ठकाण्डतु	नार.	१७४९	कीदृश कृत	भा.	१२८७	कुर्याद्विनिर्ण	मनु.	७४४
काष्ठभाण्डतु	"	"	कीदृशी संत्य	"	१०३१	कुर्यान्नागरि	कौ.	१६८५
काष्ठलोष्टपा	कौ.	१७९९	कीदृश्या कीदृ	"	१२८६	कुर्यान्निर्विष	"	१६८७
काष्ठलोष्टेषु	याज्ञ.	१८१९,	कीदृशाशिल्पि	बृह.	९५१	कुर्यान्न्यूनाधि	बृह	७३४
		१९३३	कीनाशो गोष्ट	मनु.	१२४६	कुर्यान्माताम	यम.	१३५१
*काष्ठलोष्टेष्ट	"	१८१९	कीर्तिते यदि	कात्या.	९५८	कुर्यामहं जि	भा.	८१९
*काष्ठलोष्टेषु	"	"	कीर्तिश्च यशं	वेदाः	८४२	कुर्युः कर्माणि	कात्या	१७६२
काष्ठलोहम	कौ.	१६७७	कुटुम्बं बिम्ब	नार	१२२१	कुर्युः पृथक्	आश्व.	१५८८
काष्ठवेणुना	"	१९२४	कुटुम्बकामा	कौ.	१४३०	कुर्युरथ य	मनुः	१७०८,
काष्ठाना चन्द	भार.	६३५	कुटुम्बभक्त	बृह.	८०२	कुर्युर्भयाद्वा	१९२७	
काष्ठेन प्रथ	विष्णुः	१७९६	कुटुम्बभर	नार.	७९९	कुर्युर्यथार्ह	कात्या.	९५७
कि कारणं म	भा.	८४०	कुटुम्बर्दिलो	कौ	१०३९	कुर्युर्यथार्ह	मनुः	७७३
कि चापयनु	स्मृत्य.	१३७३	कुटुम्बहेतो	नार.	६९६	*कुर्युर्यथार्ह	"	"
कि नु मलं कि	वेदा.	१२६०	कुटुम्बात्तस्य	मनु.	१७२३	कुर्युर्यथेष्टं	नार.	१५८३
कि पुनर्यो गु	वारा.	१०७७	कुटुम्बार्थम	कात्या.	७१२	कुर्युस्ते भ्रात	अनि.	१५८९
कि भ्रातासथ	वेदाः	९७७,	*कुटुम्बार्थे चो	नार.	११९८	कुर्युस्ते व्यभि	नार.	७८१
		१८३६	कुटुम्बार्थेषु	"	"	कुर्युः राजान	"	"
कि शूरपति	"	९८७	कुटुम्बार्थे स	"	"	कुर्वन्ति क्षेत्रि	भा.	८६०
कि सुबाहो स्वं	"	"	कुटुम्बिकाथ्य	भा.	१०२८	कुर्वन्ति युक्तोच	मनुः	१०७४
किश्चिच्च द्रव्य	भार.	९००	कुटुम्बिनौ ध	कौ.	१६८९	कुर्वन्त्यौपधि	व्यासः	१७६४,
*किश्चिद्दूनं प्र	कात्या.	७५४;	कुत एव प	आप.	१४०७	*कुर्वन्त्यौपधि	"	१९४२
	व्यासः	७५६	कुतो हि साध्वी	भा.	१९७१	कुर्वन्त्यौपाधि	"	१७६४
किश्चिदेव तु	मनुः	१८५५	कुत्सितात्सोद	कौ.	१०३८	*कुर्वन्त्यौपाधि	"	८९९
किश्चिदेव दा	"	"	कुनखी श्याव	बृह.	६२८	* " " "	"	१७६४
*किश्चिदेव हि	"	"	कुपितं वाऽर्थ	वेदाः	१५९२	*कुर्वीत चैव	मनुः	१७०७
*किश्चिन्न्यूनं तु	व्यासः	७५६	कुप्यं पञ्चगु	भा.	१०२९	कुर्वीत चैषां	"	१७०७,
किश्चिन्न्यूनं प्र	कात्या.	७५४;	*कुबन्धेनाङ्ग्य	कात्या.	६३२		१९२७	
	व्यासः	७५६	कुब्राह्मणादि	याज्ञ.	१८७४	कुर्वीत जीव	कात्या.	१२०१
*किष्कपर्पास	विष्णुः	६१०	कुमारकान्	कौ.	१७७२	कुर्वीत शास	मनुः	१६९५,
किष्ककर्पास	"	"	कुमारदेष्णा	"	८६२		१९२९	
किन्तवान् कु	मनुः	१७१०,	कुमाराश्च प्रा	वेदाः	१८९४	कुर्वीताराध	विध.	१११९
		१९०७	कुमारि ह्ये	आप.	१६६६	कुलं काण्डमि	हारी.	१२६६;
*कितवान् शी	"	१७१०	कुमार्या तु स्वा	वेदाः	१००९	कुलं चाश्रोत्रि	यमः	१३५२
*कितवेष्वाव	नार.	१९११	कुमार्युत्तम	अप.	१८४४	कुलजे वृत्त	वसि.	१९७७
कितवेष्वाव	"	"	कुर्वते दान	वसि.	१०२१		मनुः	७३८;
किन्त्वपुत्रस्य	विष्णुः	१४७१	*कुर्याच्च प्रति	बृह.	९५२	कुलयां काम	नार.	७४७
किन्त्वलङ्कृत्य	नार.	१८८३	कुर्याच्चानुदि	पिता.	६७६	*कुलत्रयं पु	वृह.	१६५३
किमस्मभ्यं जा	वेदाः	१८९३	कुर्याच्चैप्रति	व्यासः	१५२४	कुलधर्म तु	आज्ञि.	१११६
किमाहृत्य वि	भा.	८४०		पिता.	६७६		कात्या	१९४२
किमिदं भाष	वारा.	१०७५						

कुलधर्मस्था	भा.	१९८४
कुलनीवीप्रा	कौ.	१९२२
कुलवशप्र	भा.	१९८५
कुलश्रेणिग	बृह.	८७४
*कुलश्रेणीग	"	"
कुलसंतान	नार.	११०१
कुलानि जातीः	याज्ञ.	१९३२
कुलानुबन्ध	बृह.	१५८१
कुलान्येव न	विष्णुः	१०२३
*कुलायन नि	बृह.	८७३
कुलायननि	"	"
कुलाय हि स्त्री	आप.	१०१८
कुलानदक्षा	बृह.	७८४
कुलीना रूप	भा.	१०३२
कुले कन्या प्र	अनि.	१९४३
कुले तदव	नार.	११०१
कुले विनीत	कात्या.	१२२७
कुलेषु कल	भा.	८६१
*कुल्या दुहित	देव.	१५२५
*कुल्यानयन	बृह.	८७३
कुल्याभावे तु	"	८०३
कुल्याभावे स्व	"	१२५१
कुल्येषु विद्य	"	१५१३
कुशकर्मका	शंखः	१६५२
*कुशचर्ममा	"	"
*कुशीलवाश्च	मनुः	१७१०
कुशीलवा व	कौ.	१६७६
कुशीलवैश्चा	"	"
कुष्ठपितार्दि	स्कन्द.	१९६५
*कुष्ठिनी पति	देव.	१११२
कुष्ठिनीमुन्म	कौ.	१०३४
कुष्ठोन्मादह्ने	"	१७७२
कुष्ठोन्मादयो	"	"
कुसीद पशू	गीत.	६०७
कुसीदं वा ए	वेदाः	६०४
कुसीदकृषि	नार.	११३०;
	मनुः	१९८६
कुसीदपथ	"	६१४
*कुसीदपद	"	"
कुसीदवृद्धि	गीत.	६०६;
	मनुः	६१२
कुसीदादिवि	बृह.	६५३
कुह स्विहोषा	वेदाः	१२५७
कृतकर्मणि	कौ.	१९०४
कृतकाकथ्य	"	१६१७
कृततुलामा	शंखः	१६७१

कृतपण्यस्य	शुनी.	१७६७
कृतमानाः कू	विष्णुः	१६६९
कृटरूपं का	कौ.	१६७५
कृटलेख्यका	विष्णुः	१६०९,
		१६७१
*कृटवादिन	"	१६६९
*कृटवादी स्व	याज्ञ.	१७३२
कृटशासन	विष्णुः	१६०९,
		१६७१; शंखः १६१३;
	मनुः	१६३२
कृटसाक्षिणां	विष्णुः	१६११
*कृटस्य बह	बृह.	१६४७
कृटस्वर्णव्य	याज्ञ.	१७३२,
		१९३२
*कृटाक्षदेवि	विष्णुः	१६६९
" "	नार.	१७५९,
		१९१३, १९१४
कूपं तटाकं	बृह.	८९६
कूपवप्रख	भार.	६६०
*कूपवापीत	बृह.	९५०
कूपोद्यानत	कात्या.	९६०
कूप्याण्डैर्जुहु	वेदाः	१६०३
कृच्छ्रं चान्द्राय	मनुः	१०५८
कृच्छ्र. परग्रा	कौ.	१६८१
कृच्छ्रसवत्स	आप.	१६६५
कृच्छ्राणा दाप	देव.	१९४२
कृच्छ्रान्मानुष	कात्या.	१११०
कृच्छ्रस्वापस्तु	भा.	८६१
कृतं कार्यं स	नार.	१७५३
कृतं वेदेक	बृह.	७३४
*कृतं चैकत्र	"	"
कृतं तत्	वेदाः	१८९८
कृतं तीर्थं सु	"	९८१
*कृतं तु यह	नार.	६९६
कृतं त्रेतायु	मनुः	१९३०
कृतं मे दक्षि	वेदाः	१९०१
कृतं यत्रैक	वसि.	७३२
कृतं रूपार्थ	बृह.	१८८५
*कृतं रूपव	"	"
*कृतं लोभार्थ	"	"
*कृतं वा यदि	नार.	६९६
कृतं वा यह	"	"
कृतं संवादि	कात्या.	७१३
कृतकाभियु	कौ.	१६८०
*कृतकार्यस	नार.	१७५३
कृतकार्या त	भा.	१२८७

कृतकालव्य	नार.	८३२
*कृतकालव्यु	"	"
*कृतकालाद्यु	"	"
*कृतकालाप	"	६४८
*कृतकालाभ्यु	"	८३२
*कृतकालेऽप	"	६४८
कृतकालोप	"	"
कृतकाष्टादम	शंखः	१६७२
कृतकृत्या भ	भा.	१२८३
कृतज्ञो दृढ	"	८६०
कृतत्वेन प्र	विष्णुः	१९८३
*कृतदण्डोऽय	नार.	१६४४
कृतपूर्वाह्न	शुनी.	१११९
कृतप्रत्युप	कात्या.	८०६
कृतमप्यकृ	"	८९८
*कृतर्णालब्ध्यु	नार.	८३२
*कृतलक्षण+	कौ.	१६८१
कृतलक्षणे	"	७३७
कृतशिल्पोऽपि	याज्ञ.	८२४
*कृतशिष्योऽपि	"	"
कृतशौचा पु	शुनी.	१११९
कृतस्य वेत	कौ.	८४४
कृताऽकृता वा	बृह.	१५१६
कृताञ्जलिः	वारा.	१०७७
कृतानन्यासु	भा.	१९८५
कृतानीदस्य	वेदाः	६००
कृतानुसारा	मनुः	६१४
कृताञ्च चाकृ	बृह.	१२२२
*कृताञ्च वाकृ	"	"
कृताञ्जसाध	शुनी.	१११९
कृतापराधा	अपु.	१९७४
कृताय सभा	वेदाः	१८९८
*कृता वाप्यकृ	बृह.	१५१६
*कृताश्चैकत्र	"	७३४
कृते कर्मणि	"	८५३
*कृतेऽकृते वा	"	१५६९
कृतेऽकृते वि	"	"
कृते देवाति	हारी.	१०१५
कृते परिग्र	बृह.	७३४
कृते पौनर्भ	कालि.	१३७७
*कृतोद्धारम	कात्या.	६३२
कृतोद्धारस्य	स्थूल्य.	१३७३
कृतोपकारा	नार.	११३०;
	विष्णुः	१९८३; मनुः १९८६
कृत्यं कर्मक	नार.	१७५३
*कृत्यं कर्म स	"	"

कृत्यपक्षोप	कौ.	८६२	कैक्यी सुम	भा.	१०२८	*क्रमात्ते ते प्र	नार.	१३४६
कृत्याभिचारा	,,	१६२१	को अस्य वेद	वेदा	९७६,	क्रमादभ्याग	याज्ञ	१२१५
कृत्यैषा पद्म	वेदा.	९८३			१८३६	क्रमादव्याह	नार.	६९१
कृत्रिम कण्ट	,,	१००४	को घोष इति	,,	११४४	क्रमादृते तु	कात्या.	१११०
कृत्रिम पञ्च	ब्रह्म.	१३७५	*कोटिशते तु	नार.	६९५	क्रमादृते प्र	नार.	१३४६
*कृत्वा चौरस्य	याज्ञ.	१७४२	को दम्पती स	वेदा.	९८९	*क्रमाद्धयेते प्र	,,	,,
*कृत्वा तदर्थे	आप.	१४६६	कोपात्कमल	भा.	१०२७,	*क्रमायाते गृ	व्यासः	११८०
कृत्वा तदाधि	प्रजा.	६६०			१२८४	*क्रमेण स वि	मनु.	७५९
कृत्वाऽनुज्ञात	गौत.	८१५	कोऽर्थ. पुत्रेण	बृह.	१४०२	क्रमेणाचार्य	याज्ञ.	१५०९
कृत्वा पौनर्भ	कालि.	१३७७	*कोऽर्थस्तेन तु	,,	,,	क्रमेणैते त्र	भा.	१२८८
*कृत्वा मूल्यं तु	नार.	८९३	को वा शयुत्रा	वेदा	९८०,	क्रयः प्रोषित	कात्या.	७५२
कृत्वोद्धारम	कात्या.	६३२			१२५७	क्रय एवं भ	सुम.	८९९
*कृत्स्नमेवं ल	मनु.	७७४	कोशभाण्डागा	कौ.	१६८९	क्रय एव भ	वृका.	९०१
कृत्स्नमेव ल	,,	,,	कोशस्य रूपं	स्कन्द.	१९६५	क्रयकाले प	बृह.	८८९
कृधि प्रकृत	वेदा	१४१५,	*कोशाद् दद्या	गौत.	१६६३	क्रयक्रीता तु	स्मृत्य.	१११८
		१९७९	कोशाद्वा दद्या	,,	,,	क्रयमूल्यं क	कात्या.	७५४
कृमिचौरव्या	नार.	९१६	*कोशाना स्यात्	भार.	६३५	क्रययोग्या नि	स्मृत्य.	९०१
कृमिचौरव्या	बृह.	९१९	*कोशेण लेख	बृह.	८७३	क्रयविक्रय	नार.	८८६;
कृशातिश्छ	,,	७८७	*कोशे तु लेख्य	,,	,,	बृह. ८८९; प्रजा.	८९९;	
*कृषिकान् क्ष	कात्या.	७२९	कोशेन लेख्य	,,	,,	सुम. ९००; विष्णु.	१५७५	
कृषिगौरक्ष्य	नार.	११३१	कोशे प्रक्षिप	कौ.	१६७५	२ " "+	कात्या.	८९८
कृषिद्रव्याप	कौ.	१६१७	*कोषाणामप	मनु	१६९९	क्रयविक्रया	बृह.	९४९
कृषिपण्यादि	शुनी.	१११९	भेषे प्रवेश	अपु.	१९६२	क्रयसिद्धिस्तु	स्मृत्य.	९०१
कृष्णं च तस्य	नार.	११२०	कोष्ठकाङ्गण	कौ.	९२७	क्रयसिद्धे(द्धि)स्तु	बृह.	८९६
कृष्णद्वैपाय	भा.	१२८५	कोष्ठपण्यकु	,,	१६८९	क्रयस्य घर्म	जैमि.	१४२४
कृष्णलद्वित	अनि.	१९६७	कोष्ठगारास्यु	मनुः	१६२९,	क्रयेण स वि	मनुः	७५९
कृष्णवालम	भा.	८४०		१७१३, १९२९	अपु.	क्रयो मूल्यस्य	व्यासः	८९९
*कृष्यमाणेषु	नार.	९४८	कौटसाक्ष्य तु	अपु.	१९६४	क्रयोऽर्थस्य प	कात्या	८९७
*कैदारागार	,,	९४५	कौमारं पति	नार.	७०३,	क्रयो वा नि.स्र	याज्ञ.	१७३१
कैदाराराम	कौ.	९३०;		११०३	दृया.	*क्रयो वा निश्च	,,	,,
	नार.	९४५	कौले रिक्थवि	१५८८	लहा.	*क्रयो वा विक	,,	,,
केन प्रतिवि	भा.	१२४४	कौलोन्सववि	लहा.	,,	*क्रयो वा विस्त्र	,,	,,
केन वा किं त	,,	१२४३	कौशेयं चोत्त	बृह.	१६४६	क्राणा यदस्य	वेदा.	११६०
केन वृत्तेन	,,	१०२८	कौशेयवल्क	नार.	१७४७	क्रियते स्वं वि	सप्र.	११४२
*केनाप्यंशेन	कात्या.	८९८	क्रमशः कथ्य	बृह.	८३४	*क्रियर्णादिषु	नार.	७३३
केनायमिहा	कौ.	१६१६.	*क्रमशः कल्प्य	,,	,,	क्रियाभ्युपग	मनुः	१०७४
केनेदानी प्र	संप्र.	१५२९	क्रमशः क्षत्रे	मनुः	१९०५	क्रियासमूह	कात्या.	१५८२
केवलः प्रथ	भार.	७३१	क्रमशः सप्र	बृह.	६२८	*क्रियाहानिर्य	बृह.	७८५
केवलमेवं	कौ.	११८५	क्रमस्वर्श इ	वेदाः	९९६	*क्रियोपकर	नार.	८४९
केशानीवीद	,,	१०३६	क्रमागतं शृ	अनि.	८०७;	क्रीडते पति	व्यासः	११११;
केशाकेशिकं	,,	१८५०		स्मृत्य.	१५८९		अग्नि.	१११६
केशाकेशिप्र	व्यास.	१८८९	क्रमागतं प्री	नार.	११३१;	क्रीडां शरीर	याज्ञ.	१०८५
केशाना कर्ण	मासो.	१९७०	क्रमागते शृ	विष्णुः	१९८३	*क्रीडा शरीर	,,	,,
केशेषु गृह	मनुः	१८०३;	क्रमागतेष्वे	व्यास.	११८०	*क्रीडोपघाती	विष्णुः	१७९८
	नार.	१८२९	*क्रमागते स्व	नार.	७८३	*क्रीणीयाद्यत्व	मनुः	१३०८
केसरेषु त	स्मृत्य.	१९७३		,,	,,	क्रीणीयाद्यस्त्व	,,	,,

क्रीतं क्षेत्रादि	स्मृत्य.	८९०
क्रीतं तत्स्वामि	कात्या.	८९७
क्रीतमक्राणि	विष्णु.	८९०, १६११
क्रीतश्च ताभ्यां	याज्ञ.	१३३४
क्रीतश्च नव	विष्णु	१२७९
*क्रीतश्च पञ्च	यम.	१३५१
*क्रीतिस्तु ताभ्यां	याज्ञ.	१३३४
क्रीतस्तृतीय	वसि.	१२७८
क्रीतानुशय	नार.	८९३
क्रीता या रमि	कालि.	१३७७
(क्रीते) क्रेते च	बृह.	८९६
*क्रीतेऽपि विक्रे	"	"
*क्रीत्वा गच्छत्य	कात्या.	८९७
क्रीत्वा गच्छन्न	"	"
क्रीत्वा चानुश	"	"
*क्रीत्वा त्वनुश	"	"
क्रीत्वा नानुश	याज्ञ.	८९२;
	नार.	८९५
*क्रीत्वानुशय	"	८९३;
	कात्या.	८९७
क्रीत्वा पण्यम	कौ.	८७९
*क्रीत्वाऽप्यनुश	कात्या.	८९७
क्रीत्वा प्राप्तं न	"	८८९
क्रीत्वा मूल्येन+	नार.	८९३
*क्रीत्वा वानुश	कात्या.	८९७
क्रीत्वा विक्रीय	मनुः	८७९, ८८१; अपु. १९७५
क्रीत्वा सदोषं	बृह.	७६५
* " "	"	८८९
*क्रीत्वा सानुश	कात्या.	८९७
क्रीळन्तौ पुत्रौ	वेदाः	९८५
कुर्द्धं तं तु पि	भा.	१०२७, १२८५
*कुर्द्धकृष्टप्र	बृह.	८०४
कुर्द्धकृष्टप्र	"	"
कुर्द्धकृष्टभी	गौत.	७९३
कूरमस्या आ	वेदाः	१६००
*कूरमेतत्क	"	९८४
क्रेता पण्यं प	नार.	८९४
*क्रेता मूल्यं स	याज्ञ.	७६१
*क्रेतामूल्यम	विष्णुः	७५७
"	याज्ञ.	७६१
"	नार.	१७५५;
क्रेतारश्चैव	कात्या.	१७६२
*क्रेतारश्चैव	"	"

क्रेतुर्मूल्यं प्र	बृह.	१७५९
*क्रेतुराज्ञार्थं	"	७६५
*क्रेतुराज्ञोर्मु	"	"
क्रेतुविक्रेत्रो	कौ.	१६७८
*क्रेत्रा नानुश	याज्ञ.	८९२
*क्रेत्रे मूल्यं प्र	बृह.	१७५९
क्रेत्रे राज्ञे मू	"	७६५
क्रेत्रे स दाप्य	भार.	९००
क्रोधं कामस्य	भा.	१०३३
क्रोधादिना नि	बृह.	१६४७
क्रोधाहोभात्क्र	स्कन्द.	१९६५
क्रोधो भेदो भ	भा	८६१
*क्रोशन्तमन	विष्णु.	१७९७
क्रोशो ग्रामेभ्यः	आप.	१६६४
क्रीषं त्यक्त्वा प	बौधा.	१२७०
क्रीष विहाय	कात्या.	१३५०
क्रीषभावे क्षि	कौ.	१७७२
क्रीषोऽथ पति	याज्ञ	१३९८
क्रीषोन्मत्तप	वसि.	१३८९
कृचिच्च कृत	भा.	१२८७
*कृचित्समान	विष्णुः	१०२३
Xकृ सिद्धात्रौ भ	नि.	१२५७
कैकं चक्र वा	वेदाः	९८२, १०००
	गौत.	१६६१
*क्षणधर्मित्वा	भा.	१०३३
क्षणक्षीसज्ञ	कात्या.	१६४९
*क्षतं भञ्जव	"	"
क्षतं भञ्जोप	"	"
*क्षतं भञ्जोऽव	बृह.	१६४७
क्षतस्याल्पम	याज्ञ.	१३३१
*क्षतायामक्ष	कात्या.	१६४९
*क्षतिर्भञ्जोऽव	कौ.	११८५
क्षतायामुग्रा	नार.	११०५
क्षत्तारं क्षत्रि	वेदाः	११२२
क्षत्रं वै यमो	याज्ञ.	१२४९
*क्षत्रजातास्त्रि	"	" ;
क्षत्रजास्त्रिभ्यो	बृह.	१२५१
क्षत्रविदश्चूद्	कात्या.	८३६
क्षत्रस्यातिप्र	मनुः	१९३१
*क्षत्राद्याः प्रति	नार.	११०५
क्षत्रियं चैव	मनुः	८२०, १९२७
"	कौ	८१७
क्षत्रियं त्रिगु	विष्णुः	१६१०
क्षत्रियं दूष	याज्ञ.	१६३६
*क्षत्रियं मध्य		

क्षत्रियं मध्य	बृह.	१७९०
क्षत्रिय. प्रथ	अपु.	१८९१
*क्षत्रियद्वय	विष्णु	१६१०
*क्षत्रियब्राह्म	मनुः	१३९६
क्षत्रियवधे	बौधा.	१६०६
क्षत्रियवजं	विष्णुः	१२४०
*क्षत्रियवैश्य	"	"
"	कौ.	१२४५;
"	शंखः	१८४८
*क्षत्रियवैश्यौ	विष्णुः	१२४०
क्षत्रियश्चतु	"	१९५०
क्षत्रियस्य क्ष	"	"
क्षत्रियस्य तु	वसि.	१६०८
क्षत्रियस्य रा	विष्णुः	१२४०
क्षत्रियस्य वि	गौत.	११२३
क्षत्रियस्य शू	कौ.	१२८८
क्षत्रियस्य हि	मनुः	१७२७
क्षत्रियस्यापि	भा.	१२४४
क्षत्रियस्यानु	अपु.	१७९२
क्षत्रिया चैव	मनुः	१८५९
*क्षत्रिया चैत्	गौत.	१२३९
क्षत्रियाच्चेत्	"	"
*क्षत्रियाणां क्ष	शौन.	१३६५
*क्षत्रियाणां स	"	"
क्षत्रियाणां स्व	"	"
क्षत्रियात्सूतः	कौ.	११८५
क्षत्रियादीनां	बौधा.	१६०६
क्षत्रियादेस्तु	नार.	१५१२;
	कात्या.	१५२४
क्षत्रियापुत्र	विष्णुः	१२४०
क्षत्रियायां त	भा.	१२४४
क्षत्रियायाम	मनुः	१८६०
क्षत्रियायास्त	भा.	१२४४
क्षत्रियायास्तु	"	१२४३
क्षत्रियाया ह	"	१२४४
क्षत्रिया षट्	नार.	११००;
	देव.	१११२
*क्षत्रियेण वै	विष्णुः	१२४१
क्षत्रिये त्रिगु	बृह.	८०३
क्षत्रियो हि स्व	भा.	१२४४
क्षन्तव्यं प्रभु	मनुः	१७०१
क्षमया धार	अपु.	१९७०
क्षय वृद्धि च	याज्ञ.	८९२;
	नार.	८९५
क्षयः संस्क्रिय	"	१७४६
*क्षयवृद्धि च	"	८९५

क्षयव्ययम	भा.	८६१	क्षेत्रं सशस्य	बृह.	९५२	क्षेत्रिकस्यात्य	मनु:	१७१४
क्षयव्ययौ त	नार.	७८१	*क्षेत्रं साधार	,,	१५६९	क्षेत्रिकस्यावि	शंख:	१२८२
*क्षयहानिर्य	बृह.	७८५	क्षेत्रकूपत	मनु:	९३७;	क्षेत्रिकस्यैव	मनु:	१०७४
*क्षयाक्षयौ त	नार.	७८१		कात्या.	९५८	* , ,	,,	१३१८
क्षयी चाप्यायि	मनु:	१९३०	क्षेत्रजं केचि	भा.	१२८७	क्षेत्रिकातुम	नार.	११०३
क्षये मूल्यं स्ते	कौ.	७५७	क्षेत्रजः कानि	बृहा.	१३५५	* , ,	कात्या.	१३४९
क्षयोदयेन	बृह.	९५२	क्षेत्रजः क्षेत्र	याज्ञ.	१३३०	क्षेत्रिण. पुत्रो	वसि.	१२७२
क्षयोदयौ जी	,,	,,	*क्षेत्रजादिसु	मनु:	१३१०	क्षेत्रियः पार	गौत.	१३८७
क्षयो हानिर्य	,,	७८५	क्षेत्रजादीन्सु	,,	,,	*क्षेत्रियस्य म	कात्या.	१३४९
क्षिप्पानमपि	मवि.	१६५५	क्षेत्रजायाः सु	बृह.	१३४८	*क्षेत्रियस्यात्य	मनु.	१७१४
*क्षिपन् विप्रा	बृह.	१७९०	क्षेत्रजेषु च	नार.	११९२	*क्षेत्रियस्यावि	शंख:	१२८२
*क्षिपन् श्वस्त्वा	,,	,,	क्षेत्रजेष्वपि	,,	,,	क्षेत्री तल्लभ	परा.	१११७
क्षिपन् स्वस्त्वा	,,	,,	क्षेत्रजो गर्हि	बृह.	१३४९	क्षेत्रे वा जन	कौ.	१२८८
*क्षिप्यतेऽन्यगृ	,,	७५०	क्षेत्रजो वाऽप्य	भा.	१२८७	क्षेत्रेष्वन्येषु	मनु:	९११
क्षीणदायकु	कौ.	१६८२	क्षेत्रदारह	वसि.	१६०८;	क्षेत्रोपकर	बृह.	१६४६
क्षीणाश्च विभ	हारी.	११६३		मनु:	१६२६	क्षेत्रोपमोग	माक.	९६२
क्षीबोऽन्यो यदि	शाता.	१११६	*क्षेत्रदाराप	वसि.	१६०८;	क्षेप करोति	याज्ञ.	१७७९
क्षीरं यदस्या.	वेदा:	१६००		मनु:	१६२६	*क्षेम पूर्त या	लौगा.	१२३३
*क्षीरादपेतं	बृह.	८९६	क्षेत्रबीजस	,,	१०७०	क्षेमं पूर्त यो	,,	,,
क्षीरेण स्नातः	वेदा:	९६४	क्षेत्रभूता स्मृ	,,	,,	क्षेमकृद्राजा	आप.	१६६४
क्षुद्रकद्रव्य	कौ.	१८००	क्षेत्रमर्यादा	शंख:	९२६	*क्षेमपूर्तयो	लौगा.	१२३३
क्षुद्रकाणां प	मनु.	१८१०	क्षेत्रमिव वि	वेदा:	९२२	क्षौमकौशेया	कौ.	१६७३
क्षुद्रद्रव्याप	विष्णु:	१६७०	*क्षेत्रमेकं त	बृह.	६५४	खण्डशदच्छेद	यम:	१७९२
क्षुद्रपशवः	शंख:	९०५	क्षेत्रमेकं द्व	,,	,,	खादिरार्जुन	स्कन्द.	१९६५
*क्षुद्रपशवो	,,	,,	*क्षेत्रवस्तुत	कात्या.	९५५	खनिरत्ननि	कौ.	१६७५
क्षुद्रपशुम	कौ.	९३१	क्षेत्रवास्तुत	,,	,,	खनिसारक	,,	१६८८
क्षुद्रपशूना	,,	९०६,	क्षेत्रविवादं	कौ.	९२९	खरगोमहि	कात्या.	१८३४
		१८००	*क्षेत्रवेदमप्रा	याज्ञ.	१६३९	खर्जूरबद	बृह.	१७६१;
क्षुद्रमध्यम	याज्ञ.	१७३८	क्षेत्रवेदमव	,,	,,	कात्या.	१७६३	
* , ,	नार.	१७४४	*क्षेत्रशस्यं स	बृह.	९५२	खलात्क्षेत्राद	मनु:	१७२६
क्षुद्रमध्योत्त	,,	,,	क्षेत्रसीमावि	नार.	९४४	खशजाताः प्र	बृह.	१९४१
क्षुद्रशास्त्रच्छे	कौ.	१८००	क्षेत्रस्य हर	याज्ञ.	९४२	खातखातस्य	नार.	९४८,
*क्षुद्राणां च प	मनु.	१८१०	क्षेत्रादिकं य	बृह.	६५२		१६३१	
क्षुधितं क्षुधि	स्कन्द.	१९६६	क्षेत्रायुपेतं	,,	८९६	खातप्रावृत्ति	कौ.	९३०
क्षुरधारा वि	भा.	१०३२,	*क्षेत्राधिकारा	नार.	९४४	खातसोपान	,,	९२७
		१०३३	क्षेत्राधिकारो	,,	,,	खादको वित्त	हारी.	६६१
क्षेत्रं गृहीत्वा	बृह.	९५४;	क्षेत्रामावे त	भार.	७३१	*खादयेत्सार	बृह.	१८८७
	व्यास:	९६१	क्षेत्रारामगृ	कात्या.	८९८,	खादयेद्वा सा	,,	,,
क्षेत्रं चेद् विकृ	नार.	९४८		१२०१	खिलोपचारं	नार.	९४८	
क्षेत्रं तत्सदृ	शंख:	७५७;	क्षेत्रारामवि	,,	९२०	खेदमास्थाय	भा.	१०३३
	कात्या.	७६७	क्षेत्रारामादि	बृहा:	७३१	गङ्गायमुन	बौधा.	१९२०;
क्षेत्रं त्रिपुण्ड्र	नार.	९४९	क्षेत्रिकस्य त	कात्या.	९६०		वसि.	१९२१
क्षेत्रं परिगृ	आप.	८४२	क्षेत्रिकस्य तु	मनु:	१३१८	*गच्छतः स्वामि	नार.	८२९
क्षेत्रं बीजव	नार.	११०२	क्षेत्रिकस्य म	कात्या.	१३४९	गच्छेत या तृ	अनि.	१११८
*क्षेत्रं सदस्त	बृह.	१६४६	क्षेत्रिकस्य य	नार.	११०२	*गजाश्वगवो	विष्णु:	१७९७
*क्षेत्रं समस्त	,,	९५२	क्षेत्रिकस्याक्षि	कौ.	९३२	गजाश्वोष्ट्रगो	,,	१६०९,

गणका वञ्च	बृह. १७५९, १९१४
गणद्रव्य ह	याज्ञ. ८६७
गणद्रव्यस्या	विष्णु. ८५९
*गणनावञ्च	बृह. १९१४
गणमुख्यैस्तु	भा. ८६१
गणमुद्दिश्य	कात्या. ८७६
*गणवृद्धाद	नार. ९४६
गणाना च कु	भा. ८६१
*गणाना वञ्च	बृह. १९१४
गणाना वृत्ति	भा. ८६१
गगानां श्रेणि	कात्या. ८७६
गणिकादुहि	कौ. १८४९
*गणितं तुलि	नार. ८८६
*गणिना शिल्पि	कात्या. ८७६
गणिम तुलि	नार. ८८६
*गणिवृद्धाद	” ९४६
गण्यपण्येष्व	कौ. १६७७
गन्तुं ब्रह्मन्स	भा. १९७८
गन्धद्रव्यस्य	स्थूल. १११८
गन्धद्रव्यैर	नार. १९३८
गन्धमाल्यम	” १६४५
गन्धमाल्याम्ब	कात्या. १८८७
गन्धमाल्यैः स	बृह. १२२३
गन्धर्वाप्सर	वेदाः १००८
गन्धर्वाप्सरो	” ”
गन्धर्वो अप्सव	” ९७६, १८३६
गन्धं त्वभावे	याज्ञ. १०७८
गन्ध्याः स्पुराज	नार. १८८३
गन्ध्या अपि हि	” ”
गन्ध्यास्वपि पु	याज्ञ. १८७७
*गन्ध्यास्वपि हि	नार. १८८३
गन्धेन वा पुं	कौ. १०३८
गयां यास्यति	बृह. १३४९
गयाया च त	शाता. १३५२
गयायां पिण्ड	देव. १३५०
गरदाभिद	विष्णु. १६०९, १६७१
गरीयसि ग	नार. १७४९
Xगतैः सभास्या	नि. १२५५
गर्तानुपं सु	बृह. ७८७
Xगर्तारोहिणी	नि. १२५५
गर्दभाजावि	मनु. १८११
*गर्भञ्जीमघ	हारी. १०१४

गर्भञ्जीमघो	हारी. १०१४
गर्भपातो न	कात्या. १८८७
गर्भमर्तुव	वसि. १०२१; याज्ञ. १०८६
गर्भस्थैः सह	नार. ६९५
गर्भस्य पात	कात्या. १६५१
*गर्भानुपं सु	बृह. ७८७
गर्भिणा मासा	कौ. १६१९
गर्भिणी तु द्वि	मनु. १९२७, १९४६
गर्भिणी या सं	विष्णु. १३७९
गर्भेणाविज्ञा	वेदा. १६००
गर्भे नु नो ज	” ९७६, १८३६
गर्भे भर्तुव	याज्ञ. १०८६
गर्ह्यः स पापो	कात्या. ८७६
*गर्ह्यश्च पापो	” ”
*गलत्समिक	याज्ञ. १९०८
गवत्रं गोमि	नार. ९१८
*गवत्रं स्वामि	” ”
*गवयाजावि	मनु. १८११
गवा क्षीरं प्र	स्कन्द. १९६७
*गवा क्षीरमृ	मनु. ९०७
गवा निर्गच्छ	कात्या. ९१९
*गवा शतं व	नार. ९१५
गवा शताद्	” ”
गवादिषु प्र	” १७५३
*गवादिष्वप	” ”
*गवार्ये ब्राह्म	बौधा. १६०७
गवाश्वखरा	कौ. ९०६
*गवाश्वगजो	विष्णु. १७९७
*गवाश्वोष्ठा	” ”
गन्धर्वासुरो	कौ. १४३०
गायन्त* स्त्रियः	वेदाः ९९४
*गार्हस्थ्यं गां च	वसि. १७९५
गार्हस्थ्यज्ञानां	” १६६८, १७९५
*गार्हस्थ्यज्ञे च	” ”
गावः पादं प्र	नार. ९१७
*गावस्तु गोमि	” ९१८
गावो घृतस्थ	वेदाः ९९६
गावो नवतृ	भा. १०३२
गावो यवं प्र	वेदाः ९०२
गिरा च शुष्टिः	” ९२३
*गिरिभैक्ष्यं कु	मनु. ११२७
गुडे मधुनि	बृह. ६३०

*गुणवान् अ	बौधा. १२३९
गुणवान् हि	” ”
गुणश्रेष्ठ ए	भा. १९८४
गुणहीनस्य	बृह. १७९०
*गुणाधिकस्य	” ९५२
गुणाधिकाय	” ”
गुणापेक्षं भ	नार. १०९६
गुप्तगुह्या स	भा. १०२८
गुप्तपरदा	विष्णु. १८४६
*गुप्ता चैत् नू	मनु. १८६४
गुप्ता चैद्घो	गौत. १८४२
गुप्ताङ्गस्पर्श	नार. ८२९
*गुप्ता चैद्घा	गौत. १८४२
गुप्ता चैद्घो	” ”
*गुप्ता चैद्दरो	” ”
*गुप्तायां संप्र	व्यासः १८८९
गुप्तायाः संप्र	” ”
गुप्ताखेवं भ	मत्स्य. १८९२
गुप्ते तु बन्ध	यमः १६५२
*गुप्तो लिङ्गाङ्ग	मनु. १८६२
गुरुवस्तोषि	भा. १२८३
गुरु वा ताप	मत्स्य. १६५५
गुरु वा बाल	विष्णु. १६१२; मनु. १६२४
गुरुतल्पे भ	” १६२७; अपु. १९७०
गुरुत्वदस्य	नार. ९४५
गुरुप्रसूता	गौत. १०१२
गुरुरात्मव	नार. १७५१
गुरुर्गरीय	भा. १९८४
गुरुलाघव	स्कन्द. १९६६
गुरुवच्च स्तु	मनु. १०६६
गुरुशाले नि	भा. १९८३
गुरूणां चैव	” १०२८
गुरूनाक्षार	विष्णु. १७७०
*गुरूनाक्षिप	” ”
गुरोः क्षुद्रात्	अनि. १९७६
गुरोर्गरीय	भा. १९८३
गुरोर्हि दीर्घ	” ”
गुरोर्हि वच	” १०२८
गुरोर्हि शिष्यश्च	वसि. १६६८;
शंखः १६७२; मनुः	१७०३
गुरोर्चार्यवृ	कात्या. ९५९
*गुरोर्देशानि	संप्र. १५२९
गुरोर्देशाणि	” ”
गुल्मगुच्छक्षु	याज्ञ. १८२३

*गुल्मानन्यांश्च	मनुः	१३३	गृहमागल्य	बृह.	१८६६	गृहीत्वाऽपहु	कालि.	१३७७	
गुल्मानेषुश्च	"	"	गृहमेधा भ	ऋष्य.	१११७	गृहीत्वा बन्ध	बृह.	७५१	
गुहा चरन्ती	वेदाः	१६७	*गृहमेधी भ	"	"	गृहीत्वा मुस	कात्या.	६७४	
गुह्याङ्गस्पर्श	नार	८२९	गृहवार्याप	बृह.	६५४;	गृहीत्वा वाह	मनु	१७०२	
गृहं चैवाप	बौधा.	१२७०	गृहवास. सु	कात्या.	८५४	गृहीत्वा वेट	बृह	९५४	
*गृहः प्रकाशः	बृह.	१९१४	गृहविभागे	दक्षः	१११४	गृहीत्वा वेट	कौ.	८४४;	
गृहजं चाप	बौधा.	१२७०	गृहस्थ सह	स्पृत्य.	१२३३	मत्स्य.	८५५; अपु	१०७५	
*गृहजं वाप	"	"	गृहस्थो विनी	गौत	१०११	*	"	बृह.	८५३
*गृहद्रव्यवि	कात्या.	१२३०	गृहस्थो विनी	वसि.	१०२०	गृहीत्वोपग	नार.	७०५	
*गृहद्रव्यादि	"	"	*गृहात्तोष. फ	बृह.	६२९	गृहे गृहोत्प	बौधा.	१२६९	
गृहद्रव्याभि	"	"	*गृहत्तोषः श	"	"	गृहे च गृह	यम.	१३५१	
*गृहा द्विजाति	बृह	१२५१	गृहात् स्तोमः	"	"	गृहे च गृहो	वसि.	१०७३;	
गृहाजीविना	कौ	१६७९	गृहान्गच्छ गृ	वेदाः	९८३,		विष्णुः	१२७९	
*गृहोत्पन्नः ष	विष्णुः	१२७९	गृहाश्रमात्प	दक्षः	१११४	*गृहे जातस्त	नार.	८३०	
गृहोत्पन्नश्च	ब्रह्म.	१३७४	*गृहीणां द्रव्या	वसि	१९४९	*गृहे तु गृह	यम.	१३५१	
गृहोत्पन्नोऽप	मनु	१३२०;	गृहीतं पाल	बृह.	७५१	*गृहे तु मुषि	नार.	१७५७;	
गृहमानस्तु	नार	१६४४	गृहीतं स्त्री ध	याज्ञ.	१४४७	*गृहे पीडाक	कात्या.	१७६२	
गृहयित्वात्म	शाता	१११६	गृहीतः शङ्क	बृह.	१६४८;	गृह प्रच्छन्न	विष्णु	१६१०	
गृभ्णामि ते सौ	वेदा.	९८५	*गृहीतगर्भा	याज्ञ.	१७४१	गृह वै मुषि	याज्ञ.	१३३१	
गृहं क्षेत्रं च	नार.	९४९	*गृहीतदोषा	वसि.	१४२७	गृहेषु मुषि	नार.	१७५७	
गृहं क्षेत्रमा	कौ.	९२६	*गृहीतदोषो	कात्या.	६५८	गृहोद्यानत	"	९६०	
गृहं गृहस्य	कात्या.	९५६	*गृहीतद्रव्य	"	"	गृहोपभोग	व्यास.	६३४	
गृहं तडाग	मनुः	९३९;	गृहीतधन	बृह.	७५१	*गृहोपभोग्य	"	"	
गृहं द्विजात	अपु.	१९७६	गृहीतबन्धो	विष्णुः	६३६	गृहोपयोगि	नार.	७८४	
गृहकुल्यादि	बृह.	१२५२	गृहीतमूल्यं	व्यासः	६७६	गृहोपस्कर	बृह.	१२२२;	
*गृहकुल्याद्गु	विष्णुः	१६१०	*गृहीतमूल्यः	विष्णुः	८७८,	कात्या.	१२३०,		
गृहक्षेत्रयो	"	"	*गृहीतमूल्या	१६११; याज्ञ.	८८३	*गृहन्ति लब्ध	१४५४		
गृहक्षेत्रवि	शंखः	९२५	*गृहीतमूल्या	विष्णुः	८७८	"	बृह.	१७५९	
गृहक्षेत्राणि	वसि.	" ;	गृहीतमूल्यो	ब्रह्म.	९२१	"	व्यासः	१७६४	
गृहक्षेत्राप	बृह.	९५१	* " " "	"	"	गृहन्ति बद्ध	अनि.	१९४३	
*गृहक्षेत्राभि	प्रजा.	१२३२	गृहीतमौप	विष्णुः	८७८	*गृहन् शुद्धो	नार.	१९६१	
*गृहक्षेत्रे च	अपु.	१६५४;	गृहीतवेत	याज्ञ.	७४५	गृहात्यदत्तं	"	८०१	
गृहजातदा	मत्स्य.	१६५५	* " " "	"	८४६.	गृहीयाता वि	बौधा.	१६०७	
गृहजातस्त	"	"	गृहीतशस्त्र	१८७९; बृह.	८५३	गृहीयात्तत्र	"	१९६१	
गृहद्वाराशु	नार.	९४९	गृहीताशिल्पः	नार.	८५१	गृहीयात्तस्व	कात्या.	१७६३	
गृहपर्णाक	कौ.	८१७	गृहीतानुक्त	उश.	१६५२	*गृहीयात्तु त	नार.	१९६१	
*गृहप्रसादा	नार.	८२९	गृहीतान् पू	नार.	८२८	*गृहीयाद् धु	याज्ञ.	१९०८	
गृहप्रसादा	"	"	गृहीतान् स	याज्ञ.	७२२	गृहीयाद्भूत	"	"	
*गृहभक्षापु	विष्णुः	१६१०	गृहीतायाम	कौ.	१६८१	*गृहीयुर्धृत	"	"	
*गृहभार्याप	कात्या.	९५८	*गृहीतार्थः क्र	"	"	*गृह्यते तु क्षे	बृह.	६२९	
*गृहभार्याप	"	"	*गृहीति शिल्पि	"	८६३	*गृह्य दायोऽन्य	नार.	१७५६	
*गृहभुकुल्या	विष्णुः	१६१०	गृहीत्वा तस्य	याज्ञ.	९२२	गृह्या चैत कुट्ट	कौ.	८१७	
गृहमध्ये त	शौन.	१३६४	गृहीत्वा पञ्च	नार.	८२८	गौ अश्वमिह	वेदाः	८१४,	
				कात्या.	१७६२			९२४	
				अनि.	१३७४;	*गोकुमारीं दे	मनुः	१८१३	

गोकुमारीदे	मनुः १८११;
	कात्या. १८३४
*गोकुमारीदे	मनुः १८११
गोगमने च	विष्णुः १८४६
*गोगन्यर्थे तृण	गौत. १६५७
*गोगन्यर्थी तृण	" "
गोऽन्यर्थे तृण	" "
*गोघातेऽप्येक	विष्णुः १७९७
गोचरे यस्य	नार. १७५६
*गोचर्ममात्रा+	विष्णुः ६३७
*गोजग्धं गोमि	नार. ९१८
गोजिद् भूया	वेदाः १९०१
गोत्रञ्जकथानु	मनुः १३२७
*गोत्रजेनाथ	नार. १४०१
गोत्रजेनापि	" "
गोत्रजैश्चाप	शंखः १५७५
*गोत्रजैश्चाय	" "
गोत्रद्वयेऽप्य	प्रव. १३८४
गोत्रभागवि	शंखः १५७५
गोत्ररिक्त्ये ज	मनुः १३२७
गोत्रसाधार	बृह. १५६९
गोत्रस्थितिस्तु	कात्या. १९४२
गोत्रस्य नाशं	भा. ८६१
गोत्रान्तरप्र	मरी. १३५२;
	संग्र. १३८४
गोत्रेण विव	स्मृत्य. १११८
गोदेवार्थं ह	अमु. १७६६
गोपः क्षीरमृ	मनुः ९०७
*गोपदे यस्य	नार. १७५६
*गोपशाकुनि	" ९४४
गोपशौण्डिक	विष्णुः ६७९;
	याज्ञ. ६८३
गोपस्ताम्बस्तु	" ९१४
गोपाः शाकुनि	नार. ९४४
*गोपाः सीमाक	याज्ञ. ९४०
गोपाः सीमाकृ	" "
	वृह. ९६२
*गोपा. सीमः कृ	याज्ञ. ९४०
गोपालहस्त	ब्रह्म ९२१
*गोप्ता चेद्वधो	गौत. १८४२
गोप्ता तस्माद्	भा. ८६०
गोप्याधि द्विगु	कात्या. ६५९
*गोप्याधिभोग	याज्ञ. ६४२
*गोप्याधिभोगि	" "
गोप्याधिभोगे	" "
	वृह. ७३१

गोप्याधिर्द्विगु	बृह. ६५४
गोप्याधिस्तु प	भार ६६०;
	मरी. "
गोप्रचारश्च	कात्या. १२२८
गोब्राह्मणं य	संव १६५३
गोब्राह्मणजि	बृह. १९४१
गोब्राह्मणार्थ	याज्ञ. १७४४
गोभिर्विनाशि	उत्त. ९२०
गोभिश्च नर	व्यासः १९७६
*गोभिश्च भक्षि	नार ९१८
गोभिष्टरेमा	वेदाः ३९००
गोभिस्तु भक्षि	नार ९१८
गोमयप्रदे	कौ. १६८९
गामिथुनादा	" १०३४
गोमिनामेव	मनु १०७३;
	वसि. १२७२
गोरक्षकणा	कौ ८७८
गोरसधान्या	हारी. १०१५
गोरसेक्षुवि	नार. १७४९
*गोरसे तद्वि	" "
गोऽश्वोष्ट्रगजा	विष्णु. १६६९
*गोऽश्वोष्ट्रदास	मनुः १०७३
गोषु ब्राह्मण	" १७१३;
	नार. १७४९
*गोष्ठागारायु	मनुः १६२९
गोसहस्रं च	देव. १५२६
*गोसहस्रमृ	बौधा. १६०६
गोस्तेयं सुरा	वेदाः १५९२
*गोस्वाम्यनुमृ	मनुः ९०७
गोस्वाम्यनुम	" "
गोहर्तुर्नासि	बृह. १७६०
गोः प्रसूता द	नार. ९१९
गौजिकचार्मि	विष्णुः १९०३
गौतमानाम	कात्या. १७६२
गौरवानुक्र	नार. १७८५
गौरवेणाभि	भा. १९८४
गौरव तत्र	वेदाः १४६४,
	१६००
गौश्वेतदर्ध	विष्णुः ९०५
प्रन्थिभेदका	" १६११,
	१६६९
प्रसितारः स्व	मनु १६२८
प्रसेत्प्रविश्य	कात्या. ९१९
*प्रहः प्रकाशः	बृह. १९१४
प्रहणं तत्र	कात्या. ९२०
प्रहणं रक्ष	" ७२९

*प्रहणं लक्ष	कात्या. ७२९
*प्रहीता निहु	बृह. ७५१
*प्रहीताऽपहु	" "
प्रहीता प्रति	व्यासः ७५६
प्रहीता यदि	मनुः ६८०
प्रहीतुं वा न	स्मृत्य. १३७४
प्रहीतु सह	नार. ७४८;
	कात्या ७५३
	नार. ८५२
प्रहीतुराभ	" "
*प्रहीतुर्वा भ	कात्या. ६५८
*प्रहीतुदोषं	" "
प्रहीतुदोषा	बृह. ७५१
प्रहीतुद्रव्य	कौ. १६८०
ग्रामकूटम	बृह. ९४९
ग्रामक्षेत्रगृ	मनुः १६९८
*ग्रामघाते इ	" "
*ग्रामघाते त	" "
*ग्रामघाते से	" "
ग्रामघाते हि	" "
	१९२९
ग्रामचारी नृ	ब्रह्म. ९२१
ग्रामजातिस	मनुः ८६५
ग्रामदेवद्व	कौ. ९०६
ग्रामदेशयोः	विष्णुः १७७०
ग्रामदोषार्णा	" १९२१
*ग्रामद्वयम	शंखः ९२६
*ग्रामपशुघा	विष्णुः १७९७
ग्रामयोरिभ	बृह. ९५२;
	व्यासः ९६१
ग्रामशोभाश्च	कौ. ८६२
ग्रामश्रेणिग	बृह. ८७२
*ग्रामश्रेणीग	" "
*ग्रामसामन्त	स्मृत्य. ९०१
*ग्रामसीमादि	कात्या. ९५५
ग्रामसीमासु	नार. ९४४;
	कात्या. ९५५
ग्रामादयश्च	" ६५७
ग्रामान्तरं त्र	अनि. १५८९
*ग्रामान्तरात्तु	याज्ञ. ६२०
ग्रामान्तराह	हारी. १०१५
*ग्रामान्तरे ह	कात्या. १७६३
*ग्रामान्ते तु ह	" "
ग्रामान्तेषु वा	कौ. १६२०
ग्रामान्तेषु ह	कात्या. १७६३
ग्रामारामवा	कौ. १६२०
ग्रामार्थेन ग्रा	" ९३२

आमिकस्य आ	कौ.	९३२	ग्लहे शतिक	याज्ञ.	१९०८	चतस्रश्च जा	वेदा.	७९१,
*आमीणककु	मनुः	९३६	घनधाराप्र	अपु.	१९७०	चतस्रस्तु प	वसि.	८१४
*आमीयककु	"	"	*घातः संदश्य	बृह.	१६४७		व्यासः	११११
*आमे एककु	"	"	*घातके निष्कृ	देव.	१६५१	चतस्रो जाया	वेदाः	१००९
आमेच्छया गो	याज्ञ.	९१२	घातयेत् स्वय	कौ.	१६१६	चतस्रो विहि	भा.	१२४३
आमेयककु	मनुः	९३६	घातयेद्विनि	मनुः	१६९८,	चतुःशतांशं	शुनी.	१७६७
आमे व्रजे वि	नार.	१७५४			१९२९	*चतुःशालस्य	बृह.	९५३
*आमेषु च भ	याज्ञ.	१७४३	घाताभियोग	कौ.	१८००	*चतुःशालः स्य	"	"
*आमेषु चार्या	आप.	१६६४	*घातितेऽथ ह	याज्ञ.	१७४३	चतुःशालस्य	"	"
आमेषु नग	"	"	घातितेऽपह	"	"	*चतुःशाले स्य	"	"
आमेध्वन्तः सा	कौ.	१६२०	घृतं मधु म	नार.	१२३८	*चतुःशाल्यं स्य	"	"
आमेध्वन्वेष	नार.	१७५४	*घृतं वस्त्रम	कात्या.	१२२८	चतुःशिक्षण्डा	"	"
आमेध्वपि च	मनुः	१६९७;	घृतप्रतीका	वेदाः	१००६	चतुःसामन्त	वेदाः	१००६
		१९२९	घृतमप्सरा	"	१९०१	सुम. ९००, जातू.	कात्या.	८९८३
		९३६	घृतस्य स्तोत्रं	"	९८९		९०१	
*आमेध्वेककु	"	९३६	*घृतस्याष्टगु	नार.	६२६	*चतुःसुवर्ण	मनुः	८६४३
आमे ससोमिन्	नार.	९४७	"	भार.	६३५	चतुःसुवर्णं	बृह.	८७३
आमो आमस्य	कात्या.	९५६	"	नार.	१७५०	चतुःसुवर्णाः	"	"
आमोपान्ते च	नार.	९१६	*घृते त्वेकाद	वेदाः	१९०१	चतुःसुवर्णा	मनुः	८६४
*आमोपान्ते तु	"	"	घृतेन कलिं	नार.	११०१	*चतुरंशान्	"	१२४७
*आमोपान्तेषु	"	"	घृतेनाभ्यज्य	"	"	चतुरङ्गुल	स्कन्द.	१९६६
आम्यपशुघा	विष्णुः	१६०९,	*घृतेनाभ्युक्ष्य	वेदाः	९६५	चतुरश्विह	वेदाः	१८९३
		१७९७	घोषायै चित्ति	बृह.	१७६०	चतुरश्ले म	स्कन्द.	१९६६
आम्यपशुपी	"	"	घोषितस्तेन	कौ.	१६९०	चतुरोऽशान्	बृह.	७८८३
*आम्येच्छया गो	याज्ञ.	९१२	घ्नतः साहस्रः	भा.	१०२७,	विष्णुः १२४०; मनुः	१२४७	
आसाच्छादन	वसि.	१०२२;	चकार चैव		१२८५		बृह.	६२८
वृया. १३५५; कौ.		१३९१;		नि.	१२५४	*चतुर्गुणं चा	"	"
मनुः १३९३; कात्या.		१४०३,	Xचकारैनां ग	गौत.	६०७	चतुर्गुणं वा	"	"
		१४५७	चक्रकालवृ	कौ.	१६१७	चतुर्गुणात्	अनि.	१९६७
आहकं सर्व	"	१८८७	चक्रयुक्तां ना	मनुः	६१८	चतुर्गुणा स्या	भार.	६३५
*आहकस्य च	"	७५३	चक्रवृद्धिं स	"	६१५	चतुर्णां वर्णा	बौधा.	११८३
*आहकस्य तु	"	"	चक्रवृद्धिः का	नार.	६२४	चतुर्णामपि	मनुः	१६२७,
आहकस्य हि	"	"	चक्रवृद्धिश्च	"	"		१८५६	
आहकैर्गृह्य	याज्ञ.	१७४०	*चक्रवृद्धिस्त	"	"	चतुर्थं तस्य	भा.	८६०
आहको यदि	नार.	६९६	*चक्रवृद्धिस्तु	"	"	*चतुर्थः पौन	विष्णुः	१२७९
*आहो तु यदि	"	"	*चक्रवृद्धया प्र	कात्या.	७५४	चतुर्थः साप्र	मनुः	१३१५
आह्यं स्याद् द्वि	कात्या.	७२९	"	"	८९८	चतुर्थकाला	आप.	१६६५
*आह्यः स पापो	"	८७६	चक्रवृद्धया वि	"	७५४	चतुर्थपुर	कार्ष्णा.	१३५६
आह्यस्तूपनि	"	७५४	चक्षुनिरोध	आप.	१६०६	चतुर्थमन्या	कौ.	११८५,
आह्या गृहाः सं	वेदाः	१२५९	* " " "	"	१६६४		१३९१	
आह्यो दाप्योऽथ	नार.	१७५६	चक्षुरेकं च	भा.	१२८३	चतुर्थमष्ट	अपु.	१९६२
*आह्यो दाप्योऽन्य	"	"	चक्षुर्नाशे ते	"	"	चतुर्थाशमा	गौत.	१२६४
आश्वे बहिर	कौ.	१९२४	चक्षुर्निरोध	आप.	१६६४	*चतुर्थाशिन	"	"
ग्लहं दान्यामि	भा.	८१९	*चक्षुर्निरोधो	"	"	*चतुर्थाशिनो	"	"
ग्लहः प्रकाशः	बृह.	१९१४	चणकमीहि	मनुः	१७२३	*चतुर्थेन तु	कात्या.	७०९
ग्लहवृद्धिं गु	विष्णुः	१९०३	चण्डालारण्य	कौ.	१६१७	चतुर्थेन न	"	"
*ग्लहे कृतानि+	वेदाः	१८९८	चण्डालो जाय	नार.	११०५			

*चतुर्थेन य	काल्या.	७०९
चतुर्थे पति	अनि.	१११८
चतुर्थे यथा	कौ.	१६१७
चतुर्थो भागो	विष्णुः	८९१
चतुर्दशवि	नार.	१०५४
चतुर्धातस्य	विष्णुः	८९१
चतुर्विंशति	कौ.	१०३४,
१४३१;	याज्ञ.	१८७९
चतुर्विधः क	नार.	८२५
*चतुर्विधा क	"	"
चतुर्हस्तं तु	स्कन्द.	१०६५
चतुर्होतार	वेदा.	१००६
चतुष्टयी वृ	बृह.	६२९
*चतुष्पथ चै	मनु.	१६९५
चतुष्पथसु	नार.	९४६
चतुष्पथाश्चै	मनुः	१६९५,
१९२९; नार.		१७५४
*चतुष्पथेष्व	"	९४६
*चतुष्पदकृ	याज्ञ.	१८१९
चतुष्पदाना	कौ.	१६८४
चतुष्पदाभा	"	११८४
चतुष्पादकृ	याज्ञ.	१८१९,
		१९३३
चतुष्प्रकरः	बृह.	६७१
चतुष्त्रिक	याज्ञ.	१२४९;
	बृह.	१२५१
चत्वारिंशत्	अनि.	१९६७
*चत्वारिंशत्प	याज्ञ.	१८७९
चत्वारिंशद्वा	अनि.	१९६७
चन्द्रस्याभिः पृ	मनुः	१९३०
चरञ्जलाक्षी	काल्या.	१७६१
चरिते यथा	आप.	१०१८,
		१८४४
*चरित्रं बन्ध	याज्ञ.	६४५
चरित्रबन्ध	"	"
चरित्रेभ्योऽस्य	नार.	१९३६
चरं वक्षरा	कौ.	१९२५
चरैः पृथि	मनुः	१६२७
चर्मकाष्ठेष्ट	व्यासः	८९९
चर्मचार्मिक	मनुः	१६३०,
		१८०६
*चर्मवर्मास्थि	वसि.	६०९
चर्मशस्पास	काल्या.	६३३
चलतश्चैता	गौत.	१९१७
चलस्वभावा	भा.	१०३२
त्वाटचारण	स्मृत्य.	७१५

चाटचोरभ	बृह.	८७२
चाटतस्कर	याज्ञ.	१९३२
चाण्डालदास	मार्क.	८३९
चाण्डालेनान	"	"
चाण्डालो व्रात्य	भा.	१२८७
चातुर्वर्ण्यपु	कौ.	१२४५
चारकमाभि	"	१६९०
चारकादभि	"	"
*चारचोरभ	बृह.	८७३
चारमन्त्रब	भा.	८६१
चारमन्त्रवि	"	"
चारा ह्युत्साद	नार.	१७५४
चारेणोत्साह	मनुः	१९३०
चारैर्विचिया	नार.	१७५४
चारैश्चानेक	मनुः	१६९५,
		१९२९
*चार्मिके रोम	याज्ञ.	१७३५
चिकित्सकाना	मनुः	१६९९,
		१९२९
चिकित्स्यश्चाचि	नार.	१०९४
चितिरा उप	वेदाः	१०००
चिरकाल प्रो	बृह.	१५६९
चिरकालप्रो	"	"
*चिरकालव्य	गौत.	६०७
*चिरकालात्रो	बृह.	१५६९
*चिरकालाव	गौत.	६०७
चिरप्रनष्टां	हारी.	१९८२
चिरप्रवासः	कौ.	६११
चिरस्थाने द्वै	गौत.	६०७
चिरावसजे	बृह.	९५४;
	व्यासः	९६१
*चिरावस्थाने	गौत.	६०७
*चिरेण पिहि	नार.	१९६१
*चिह्नालङ्कार	संव.	१८९१
चीरवासा द्वि	मनुः	१७०२
चीर्णाः पीताक्ष	नार.	९१५
चुम्बने ताळ	बृह.	१८९१
चूडाद्या यदि	कालि.	१३७७
*चूडोपनय	"	"
*चूडोपायन	"	"
*चेटचारण	स्मृत्य.	७१५
*चेद्गुह्ययित्वा	विष्णुः	९०५
चेलकौशेय	नार.	१९३८
*चेष्टामेदन	याज्ञ.	१८१७
चेष्टामोजन	विष्णुः	१७९६;
	याज्ञ.	१८१७

चैत्यदैवत	कौ.	८६३
चैत्यस्मशान	याज्ञ	१८२३
*चोरं चोरेत्य	"	१६३६
चोरं त्वभय	कौ.	७७२
चोरं पारदा	"	१६१८,
		१६८५
चोरडामरि	"	१६९०
*चोरतः सलि	काल्या.	७८८
चोरसमः स	गौत.	१६५९
चोरस्यार्चं न	वेदाः	१५९२
चोरहस्ताक्ष	कौ.	१८५०
चोराणां भक्त	नार.	१७५५
*चोराणा मुख्य	काल्या.	७८९
चोराणामभि	कौ.	१६८९
चौरापहतं	बृह.	१९६२
*चौरापहत	नार.	८३३
*चोरोपहत	"	"
चोरा ह्युत्साह	"	१७५४
चोरेणामिश्च	कौ.	१६८६
*चोरेष्वलभ्य	नार.	१७५७
चोरं प्रदाया	याज्ञ.	१७३९
चोरतः सलि	काल्या.	७८८
चौररक्षाधि	अपु.	१९६२
*चौरराजारा	बृह.	७५०
चौरहस्ताक्ष	काल्या.	१११०
चौरहृतं घ	विष्णुः	१६७१,
		१९५०
*चौरहृतं प्र	नार.	१७५७
*चौरहृतं वि	गौत.	१६६३
चौरहृतम	"	"
		१९४९
चौराणां भक्त	काल्या.	१७६२
*चौराणां मुख	"	७८९
चौराणां मुख्य	"	"
*चौरापहतं	विष्णुः	१६७१
चौरापहत	नार.	८३३
चौरैण वा प	"	१७५२;
	काल्या.	१७६२
*चौरैण वा प्र	नार.	१७५२
*चौरैणापि प	"	"
*चौरै लब्धे ल	"	१७५७
*चौरैर्वाऽपि प्र	"	१७५२
चौरैर्हृतं ज	मनुः	७४१;
	नार.	७४८
चौरैर्हृतं प्र	"	१७५७;
	काल्या.	१७६३

*चौर्यकर्माप	मनुः १६९६	*छेतारश्चैव	कात्या. १७६२	जनयितुर	कौ. १२८८
चौर्यपारुष्य	शंखः १६१२	छेदने चैव	मनुः १८०७	जनापरक्ति	बृह. १९४१
चौर्ये तु तन्दु	स्कन्द. १९६७	छेदने चोत्त	कात्या. १८३२	जनियन्ति ना	वेदाः १००४
छत्रं वेष्टन	भा. ८११	*छेदने तूत्त	१८३३	जनिष्ठ योषा	१८०
छद्मना काम	बृह. १८८६	छेदनभेदे	कौ. १८००	जनिष्ठो अपो	१८८
*छद्मना कार	॥ ॥	छेदवर्जं प्र	मनुः १७७९	जनीरिव प	१७३
छद्मना गृह	॥ १८८५	जगद्बाप्नोति	अपु. १९७०	*जन्मज्येष्ठस्य	मनुः १२३६
*छद्मना याच	॥ ७२५	जन्मतुः स्वगृ	भा. ८४०	जन्मज्येष्ठेन	॥ ॥
छद्मना याचि	॥ ॥	जप्राह ब्राह्म	॥ १०२७,	*जन्मज्यैष्ठ्यस्य	॥ ॥
छन्द पक्षे उ	वेदाः ९९३		१२८५	जन्मतस्तु प्र	भा. १९८४
छन्दस्वती उ	॥ ॥	जघ्नार्धो वा	वेदाः १००७	जन्मनामप	बृह. १५६९
छन्दास्येव त	॥ ९९४	जघनेन गा	॥ १००९	जन्मनामस्मृ	बृम. १५२७
छर्दिमूत्रपु	कात्या. १७९८,	जघन्यं सेव	मनुः १८६६	*जन्मनाम्नोः स्मृ	॥ ॥
	१८३२	जघन्यं सेव्य	॥ ॥	जन्मना स्वत्व	विष्णुः ११२५
छलमेतदि	कौ. १२०७	जघन्यकर्म	नार. ८२९	जन्मप्रभृति	आनि. ८०७
छागवृषभा	शंखः ९०५	जघन्यजाश्च	बृह. १५६७	जन्मविद्यागु	बृह. ११९३
छायेवानुग	शुनी. १११९	*जघन्यजास्तु	॥ ॥	जपं तपस्ती	शुनी. १११९
छित्त्वा लिङ्गं व	याज्ञ. १८७४	जघन्यमध्य	मनुः १६२८	Xजमतेवो स्या	नि. १२५४
छिद्रं च पूर	मनु. ९१०	जघन्यशायी	नार. ८२६	जयं तस्याप	नार. १९११
*छिद्रं च वार	॥ ॥	*जघन्याश्चैव	बृह. १५६७	जयावेदत्र	॥ ॥
*छिद्रं निवार	॥ ॥	जघन्यासन	॥ ११०६	जरतीभिरो	॥ ११२१
*छिन्द्यात्तं तृ	कात्या. १७६१	*जघन्यास्तेऽपि	नार. ९४५	जरा वै देव	॥ १५९६
*छिन्द्यात्तन्तृ	॥ ॥	जङ्गमं स्थाव	बृह. ६५०,	जलतस्कर	शुनी. ७९०
*छिन्द्यात्तत्तस्य	॥ ॥	८८९, १५१३; कात्या.	६५५;	जलदिव्यं त	स्कन्द. १९६७
छिन्द्यात्ततु तृ	॥ ॥	प्रजा.	१५२६	जल्मार्गादि	बृह. ८९६
*छिन्द्याद्गर्हं तृ	॥ ॥	जङ्गमेषु द्वा	कात्या. ८९८;	जलहस्तं स्मृ	स्कन्द. १९६७
छिन्ननस्यं भ	कौ. १६२१		वृका. ९०१	*जलका रक्त	दक्षः १११४
छिन्ननस्येन	याज्ञ. १८२०,	जज्ञिष इत्या	वेदाः ९८९	*जलकावत्	॥ ॥
	१९३३	जज्ञे क्रमेण	भा. १९८४	जले क्षिप्तं त	प्रजा. ७१५
छिन्ननस्ये भ	मनुः १८०७	जठरस्थोऽसि	स्कन्द. १९६६	जलौका रक्त	दक्षः १११४
*छिन्ननासे भि	॥ ॥	*जल्लोबौ तु	गौत. १३८६	जलौकेव लि	॥ ॥
*छिन्ननासौष्ठ	॥ ॥	जल्लोबौ भ	॥ ॥	जवनो नृप	स्कन्द. १९६५
*छिन्ननास्येन	बृह. १८८७	जलौन्मत्तान्ध	कौ. १३९१	जही चिकित्वा	मनुः १३१६
*छिन्ननास्ये भ	याज्ञ. १८२०	जनकस्य कु	संप्र. १३८४	जह्नुना चाऽऽधि	वेदा. १५९३
*छिन्ननास्ये भि	मनुः १८०७	जनको ह वै	वेदाः १९८१	जातं पुत्रं प्र	॥ १२६१
*छिन्ननास्ये भि	॥ ॥	*जननार्था म	मनुः १०५१	जातकामं वा	शंख. १२८१;
छिन्नभोगे गृ	नार. १५८१	*जननी त्वघ	देव. १४१४	जातकामाना	यम. १३५१
छिन्नालङ्कार	संव. १८९१	जननेनैव	संप्र. १३८४	जातकर्मणि	नार. ८२५
छिन्नै दग्धेऽथ	बृह. ७३१	*जनने मर	ब्रह्म. १३७४	जातकामं वा	भा. १९८५
*छिन्नै नस्ये शु	मनुः १८०७	जनन्यस्त्वघ	देव. १४१४	जातकामाना	कौ. ८६३
छेतव्यं तत्त	नार. १७४९;	जनन्यां संस्थि	मनुः १४३२	जातद्रुमाणां	॥ ॥
	मनुः १८०१	जनमेजर्यं	वेदाः १६०१		याज्ञ. १८२३
छेतव्यं तद्ग	बृह. १८३१	जनयामास	भा. १२८७;		
छेतव्याः क्षेत्रि	प्रजा. ९६२	जनयितुः पु	हरि. १३७६		
*छेतव्ये अह्यु	मनुः १८६७		आप. १२६७;		
*छेतव्ये अह्यु	॥ ॥		बौधा. १२७१		

जातमात्रेण	अग्निः १३५२
जातमुस्तृज्य	भा. १२८७
जातवैराद्य	कौ. १७७३
जातशस्यात्	बृह. ८३५
*जातसस्याग्नि	,, ८५२
*जातसस्यात्	,, ८३५
जातसस्यात्त्रि	,, ८५२
*जातसस्यो त्रि	,, ,
जाता जनिष्या	,, ११८०
जाताना सम	भा. ११८४
*जातान्धर्वाधि	बृह. ७०७
जातापस्यां ना	यम. १११३
जाता ये त्वनि	नार. १३४७
*जातिकर्मक	,, ८२५
जातिकर्मक	,, ,
जातिभ्रंशक	विष्णुः १६११;
	कात्या. १७९१
जातिविशिष्टा	कौ. १८५०
जातिशुद्धाः क	बृह. १३४८
जातिश्रेण्याधि	भा. १९२२
जातिष्वपि च	,, १०२९
जातिसंज्ञाधि	नार. ७२५
जातेष्वन्येषु	वृषो. १३७२
जातेऽस्मिन्सश	भा. १२४३
जातोऽपि दास्यां	याज्ञ. १३३८
*जातो हि दास्यां	,, ,
जात्यन्वपति	बृह. ७०७
जात्यपहारि	विष्णुः १६१०
जात्या च सह	भा. ८६१
*जात्या निसृष्टं	कात्या. १४५७
जानन्नपि हि	मनुः १९७४
जानन्नविशु	भा. १९६४
जामयो यानि	मनुः १०५३
जामिः सिन्धुर्ना	वेदाः ९६३
जामिमिच्छ पि	,, १००२
Xजामिरन्येऽस्या	नि. १२५४
जामिवदस्मे	वेदाः ९७९
जायऽएहि स्त्रो	,, १००८
जायमानो वै	,, १२५८
जायां जनित्री	,, १०००
जायां यमस्मा	,, ९९९
जाया. पुत्राः सु	,, ९९८
जाया जनय	भा. १९८५
जाया तप्यते	वेदाः १८९५
जायानाशे कु	हारी. १०१४
जायापतिं व	वेदाः १४२३

जाया पत्ये म	वेदाः ९९८
जायापत्योर्न	आप. १४०५
*जायापत्योर्वि	,, ,
जायाया रक्ष	स्मृत्य. १११८
*जायाया. स्याद्धि	मनुः १०४७
जायाया अनु	वेदाः १००५
जायाया अन्ते	,, १००९
जायाया इति	भा. १८९४
जायायास्तद्धि	,, १०२६;
	मनुः १०४७
जायेदस्तं म	वेदाः ९७०
जायेव पत्य	,, १२५४
जायेव पत्ये	,, ९७७,
	१८३६
जारं चोर इ	कौ. १८४९
जारं चौरित्य	याज्ञ. १६३६,
	१९३३
जारजातम	नार. ११०१,
	१४०२
जारबीदात्	कौ. १०४०
जिघासन्तं जि	वसि १६०८;
	कात्या. १६५१
*जितं तद्वाह	याज्ञ. १९०८
जितं वै सभि	कात्या. १९१४
जितं ससभि	याज्ञ. १९०९
जितद्रव्याद	कौ. १९०४
जितमुद्ग्राह	याज्ञ. १९०८
जितो यदि प	विष्णुः १९०३
जिह्वां त्यजेथु	याज्ञ. ७७९
जिह्वाच्छेदनं	आप. १७६९
जिह्वाच्छेदाद्	नार. १७८८
जिह्वा ज्या भव	वेदाः १४६४,
	१६००
जिह्वानासोप	कौ. १६१९
जिह्वापरीक्ष	स्कन्द. १९६७
जिह्वायाः कर	मासो. १९७०
जिह्वायाः प्राणु	मनुः १७७५;
	नार. १७८८
*जिह्वयाश्छेद	मनुः १७७५;
	नार. १७८८
जीर्णोद्यान्नान्य	मनुः १६९५,
	१९२९
जीवं रुदन्ति	वेदाः ९८०,
	१००१
जीवतश्च क्षे	गौत. १२६३
जीवतामपि	कात्या. ७११

जीवति क्षेत्र	हारी. १२६४
जीवति पित	,, ११४६;
	शंखः ११४८
जीवति भर्त	कौ. १४३०
*जीवति वा पि	शंखः ११४८
जीवति श्रूय	नार. ११००,
	१९७८; देव. १११२
*जीवतैव वा	हारी. ११६३
जीवतो वाक्य	देव. १३५०
*जीवतुत्रेभ्यो	आप. ११६४
जीवत्यधेश	बृह. १५१३
*जीवत्यर्थे श	,, ,
*जीवद्विभाग	,, ११७२
जीवद्विभागे	कौ. ११४९;
	बृह. ११७२; कात्या. ११७३
*जीवन्ती तद्धि	विरा. १११७
जीवन्तीनां तु	मनुः १९५२;
	अपु. १९६२
जीवन्त्याः पति	कात्या. १४५८
जीवन्त्या हि द्वि	वारा. १०७५
जीवन्नेव वा	हारी. ११६३
*जीवन्नेव वि	,, ,
*जीवन्नेवार्थ	,, ,
जीवन् पुत्रे	आप. ११६४,
	१३८७
जीवन्वाऽपि पि	कात्या. ६७३
जीवितविवा	कौ. ६६२
जीवितुं चेच्छ	भा. ८१९
*जीविनामपि	कात्या. ७११
जीवित्तुहि	विरा. १११७
जुष्टा वरेषु	वेदाः ९९७
जैतुर्दद्यात्स्व	कात्या. १९१४
जैह्म्ये त्रिरात्रि	विष्णुः ७९४
ज्ञातयः कुरु	स्मृत्य. १३७३
ज्ञातयो वा ह	याज्ञ. ७७९
*ज्ञातिचिह्नि	बृह. ९५१
ज्ञातित्व च नि	मरी. १३५२
ज्ञातिबन्धुसु	बृह. १२५२
ज्ञातिभिर्भोग	नार. १५७९
ज्ञातिसंबन्धि	बृह. ७८६;
	मनुः १६२७
*ज्ञातिसामन्त +	कात्या. ८९८
,, ,	बृह. ८९६;
	प्रजा. ८९९; भार. ९००;
	पद्मा. ९०१; कौ. ९२८
ज्ञातिहस्ताद	कौ. १४३०

ज्ञातीनामवि	भा.	८६०	ज्येष्ठलाता म	भा.	१९८४	तं ते तपामि	वेदाः	९९७
*ज्ञातृचिह्नवि	बृह.	९५१	ज्येष्ठस्य दक्षि	कात्या.	१२०१	तं त्रयो वेदा	,,	१००६
*ज्ञातृचिह्नवि	,,	,,	ज्येष्ठस्य दश	देव.	११९३;	तं देश पति	स्मृत्य.	१९७९
शात्यादिप्रत्य	,,	,,	ज्येष्ठस्य भागो	उश.	११९४	*त वृषोऽकारि	कात्या.	६३३
शात्यादीनन	,,	,,	ज्येष्ठस्य विश	भा.	११८४	तं पत्नीभिर	वेदाः	९९३
*शात्याधिप्रत्य	कात्या.	८९८	*ज्येष्ठस्याशोऽधि	मनु.	११८६	तं पत्न्योऽपघा	,,	१०१०
जात्वा तु घात	सुम.	९००	ज्येष्ठशं ज्याय	नार.	११९२	तं पशुभिश्च	,,	११६१
जात्वा द्रव्यवि	बृह.	८९६	ज्येष्ठशं प्राप्नु	बृह	१२३७	तं पर्यन्ति प	,,	१२६०
जात्वा धर्मिष्ठ	व्यासः	१६५१	ज्येष्ठाशोऽधि	मनु.	१९३२,	त पुत्रं प्रति	बौध.	१३८४
जात्वा निस्पृष्टं	कात्या.	७५३	ज्येष्ठाशोऽधि	अपु.	१९८८	*त प्रदाप्याकृ	याज्ञ.	९४३
*जात्वा विसृष्टं	स्कन्द	१९६५	ज्येष्ठाशोऽधि	गौत.	१२३८	त मन्येत पि	वसि	१९७४
जात्वा सदीष	कात्या	१४५७	ज्येष्ठाशोऽधि	भा.	१९८४	त राजा चानु	,,	१९२०
*जात्वा सम्यक्त	,,	,,	ज्येष्ठाशोऽधि	विष्णु	११८४	त राजा निर्धे	मनुः	१६२९
जात्वा सम्यक् घ	बृह	८८९	ज्येष्ठाशोऽधि	नार.	११९२,	तं वनस्थम	बृह्म.	७३२
ज्ञानवृद्धाः प्र	,,	,,	ज्येष्ठाशोऽधि	१४२१	तं वने विज	तं वने विज	भा.	१२८७
*ज्ञानेन हि वि	भा.	८६१	ज्येष्ठाशोऽधि	अनि	६६१	तं विशुद्धं वि	स्कन्द.	१९६७
ज्यायसा दूषि	कात्या.	९५८	ज्येष्ठाशोऽधि	मनु	११९६,	तं वृक्षा अप	वेदाः	१६००
ज्यायसीमपि	अपु.	१८९१	ज्येष्ठाशोऽधि	१९८७	तं वै पुनाति	अङ्गि.	१११६	
ज्यायसो ज्याय	वसि.	१०२२	ज्येष्ठाशोऽधि	बृय.	१३५५	*तं वै ब्रह्मज्य+	वेदाः	१६०१
ज्यायस्वन्तश्चि	नार.	१३४६	ज्येष्ठाशोऽधि	,,	१५८८	तं वै सत्येन	भा.	१९६३
ज्येष्ठं पुत्रम	वेदाः	९९८	ज्येष्ठाशोऽधि	मनु	९३३	तं शत दण्ड	मनुः	१७२०
*ज्येष्ठं पुत्रिका	,,	१९८२	ज्येष्ठाशोऽधि	वेदाः	१०१०	तं शश्रुषेत	,,	१०५९
ज्येष्ठं प्रति य	नि.	१२५४	ज्येष्ठाशोऽधि	आप.	११६५	तं ह करयपो	वेदाः	७९२
ज्येष्ठं माता सू	भा.	१३९१	ज्येष्ठाशोऽधि	भा.	१९८४	तं ह कुमार	,,	७९१
ज्येष्ठं यदुम	वेदाः	११५९	ज्येष्ठाशोऽधि	,,	,,	तं ह स्मोत्थितं	,,	,,
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठ	याज्ञ.	११६८;	ज्येष्ठाशोऽधि	मनु.	१०६४	*तं हीनवेग	नार.	१०९५
*ज्येष्ठं श्रेष्ठवि	नार.	११७०	ज्येष्ठाशोऽधि	वेदा.	९९६	त हीनवेष	,,	,,
ज्येष्ठः कुलं व	मनुः	११९७,	ज्येष्ठाशोऽधि	बृह.	१७५९	*तं होवाच+	वेदाः	१००६
ज्येष्ठः पूज्यत	भा.	१९८३	ज्येष्ठाशोऽधि	मनुः	१३०६	त आसं जन्या	,,	१०००
ज्येष्ठ एव तु	मनुः	११९७	ज्येष्ठाशोऽधि	,,	,,	त एते प्रति	कौ.	११८५
*ज्येष्ठ एव पि	,,	११९६	ज्येष्ठाशोऽधि	,,	१३९६	त एते वाच	वेदाः	११२१
*ज्येष्ठ एव प्र	शंखः	११४७	ज्येष्ठाशोऽधि	नार.	७४८	त एवागम्य	कौ.	१०३७
ज्येष्ठता च नि	मनुः	११९६	ज्येष्ठाशोऽधि	कौ.	८६३	त एतैरजु	वेदाः	१६०३
ज्येष्ठपुत्रप्र	,,	१३९२	ज्येष्ठाशोऽधि	,,	८६२	त एव तत्र	नार.	१९११
*ज्येष्ठपुत्रस्य	शंखः	१२८१	ज्येष्ठाशोऽधि	वसि.	१६६८	*त एव तस्य	,,	,,
ज्येष्ठभार्या क	,,	१३९२	ज्येष्ठाशोऽधि	वेदाः	१८४१	*त एव दण्ड	कात्या.	१८३३
*ज्येष्ठमासि न	भा.	१९८३	ज्येष्ठाशोऽधि	भा.	१०२७,	त एव द्विगु	कौ.	१८००
ज्येष्ठवत्तात	मनुः	९३३	ज्येष्ठाशोऽधि	१२८४	१२८४	तकमच व्याल	वेदाः	८१२
ज्येष्ठश्चेन्न प्र	नार.	११०१	ज्येष्ठाशोऽधि	वेदाः	११४४	तक्षा रिष्टं रु	,,	११२०
ज्येष्ठश्चैव क	मनुः	११८९	ज्येष्ठाशोऽधि	नार.	७४७	तच्चतुष्टोम	,,	१८९८
ज्येष्ठस्तु जातो	,,	१२३६	ज्येष्ठाशोऽधि	,,	१९३५	तच्च तेषां द	विष्णुः	१६११,
			ज्येष्ठाशोऽधि	कात्या.	६३३	तच्च द्रव्यं रा	१९४४	१९४४
			ज्येष्ठाशोऽधि	,,	,,	*तच्चापि प्रति	कौ	७५७
			ज्येष्ठाशोऽधि	नि.	१२५५		मनुः	१६२९;
			ज्येष्ठाशोऽधि	स्कन्द.	१९६६		यमः	१६५२

तच्छेषिषेदि+	कौ. १६८३
तच्छक्यं नाडु	बृह. ११०९, १३४९
*तच्छात्रविप्र	आप. ११६६
*तच्छात्र विप्र	,, ,,
तच्छात्रैर्विप्र	,, ,,
तच्छेषमाधु	वृम. १७६६
तच्छ्रुत्वा ताप	भा. १२८४
तज्जातं पश्वा	कौ. १८४९
*तज्जानीयादु	नार. ७४७
तज्जाया जाया	वेदा. १००५
तज्जाया स्थाव	बृह. १५१८
*तज्ज्यं क्षेत्रि	मनु. १०७४
*तटाकछेद	,, १६२९
*तटाकभेद	,, १६५२
	यम १६५२
तटाकसेतु	कौ. ९३०
*तडाकभेद	मनु १६२९
*तडाकोद्यान	कात्या. ९५९
*तडागदेव	मनु १६२९
तडागभेद	,, १६५२
	१९२९; यम. १६५२
तडागसेतु	बृहा. १६५३
तडागान्युद	मनु: ९३४
तडागोद्यान	कात्या. १५९
तडागोऽष्टश	अनि. ९६२
तण्डुलानि च	मनु. १९८७
तत तन्तुम	वेदा: ६०३, ६०५
ततः कदाचि	कालि. १३७७
ततः कालान्त	कौ. ७३७
ततः कोटिश	नार. ६९५
ततः त्वत्तः प्र	भा. १९८५
ततः पश्चाश	,, ,,
ततः पतिश्च	वेदा: १०१०
ततः पतिसौ	कौ. १०४०
ततः पर क	,, ६११
ततः परं ध	,, १०४०
ततः परं वे	,, १६७४
ततः परम	,, १६७८, १८४८
ततः पुत्रार्थी	,, १०३४, १४३१
ततः पूर्वस्या	,, १६८६
ततः पोगण्ड	बृह. ९५०
ततः प्रकाश	कौ. ८६३

तृत-प्रभृति	नार. ८३३;
	मनु: १०६८
तत सकुल्या:	भार. ९००
*ततः सजाति:	नार. १५१२
ततः सजात्या:	,, ,,
ततः सा विन	भा. ८४०
ततः सीतां म	वारा. १०७७
तत स्वमातृ	मनु: १२३६
तत स्वार्थप	भा. १९८३
तत उर्ध्वं न	आप. ९०४
तत कस्मै मां	वेदा. १७९१
ततश्चतुर्थे	बौधा १०१९
ततस्त इर्ष्या	वेदा ९९७
ततस्तद्वच	नार. ११०२
ततस्तद्वज्ज	कौ ८६३
ततस्ताव घा	वृम. १७६६
ततस्तु सुस	स्कन्द. १९६६
ततस्ते तं ह	भा. ८४०
तनस्तेषाम	विष्णु: १६७१
ततस्तौ तेन	कालि. १३७७
ततस्त्वं पुन	वेदा. ९९७
ततो दायम	देव १५२५
ततो दास्याद्वि	भा. ८४०
ततो देवा:	वेदा: ११४४
ततो दौहित्र	भा. १२८३
ततो द्वारापो	कौ. १६८१
*ततोऽनाकारि	कात्या ६३३
*ततोऽन्तरा ध	,, ६५८
ततोऽनसाध	शुनी. १११९
ततोऽन्यमुप	कौ. ८४४
ततोऽन्ये बाह्या:	,, ९२८
*ततोऽन्ये ये ज्ये	मनु: १२३५
ततोऽन्योन्यम	अनि. १९६९
ततोपरूपं	वेदा: ८१२
ततोऽपरेऽज्ये	मनु: १२३५
ततोऽपि बान्ध	जातृ ९०१
ततोऽभिद्यस्त:	स्कन्द. १९६६
ततो मनुं ज्या	भा. ८६०
ततो महीं प	,, ,,
ततो यथाद	कौ. १०३९
ततो यदि त्वा+	वेदा: ९९९
ततो राजा इ	वारा. १३२९
ततोऽर्धं मध्य	मनु: ११८६
ततोऽर्धदण्डो	,, १७१४
ततो लभेत	बृह. ८७५
*ततो लभ्येत	,, ,,

ततो विभक्ता	भा. १९८३
*तत्कर्म स्वामि	बृह. ८३५
तत्कारिणो ना	,, १६४६
तत्कालकृत	याज्ञ. ६४६;
	बृहा. ७३१
तत्कालावधि	बृह. ६५४
*तत्कालिकास्तु	व्यास: ८९९
तत्कुसादमि	नार. ६२४
तत् कृष्णो ब्र	वेदा: ८५८, ९९८
तत्कृताचार	कात्या १९१५
तत्तथा स्थाप	मनु: ९३७
तत्तदेव ह	,, १७२०
तत्तदेवाग्र	कात्या. ७२९
*तत्तदेवास्य	नार १७४९
तत्तदगुणव	स्मृत्य. १९७९
तत्तन्नाऽऽहर्त्यं	वेदा: १००५
*तत्तन्मूलानु	कात्या. ९५७
तत्तस्माद्ग्रह	,, १८८८
*तत्तस्य नाप	व्यास: १२३१
तत्तारयति	भा १९८४
तत्तु दत्तं ह	,, १२४३
तत्तुर्थे पञ्च	कात्या. ८९८
*तत्तुल्य. पुत्रि	बृह. १३४८
	देव. १३५०
	बृह. १३४८
तत्तु लीघनं	कौ. १४३०
तत् ते विद्वा	वेदा: ८१२
तत् त्रैविद्ये	कौ. १४७४, १९५०
	वेदा: १६०१
तत्परापत	हारी. १६६३
तत्पापमति	बृह. १४०२
*तत्पिण्डदा: क्षे	,, ,,
तत्पिण्डदा: श्रो	,, ,,
तत्पुत्रा: पितृ	देव. १४०४
तत्पुत्रा विष	बृह. ११९३, १२००, १२२२
*तत्पुनः भाग	बृह. १५५७
तत्पुनद्वाद	नार. ११३०
तत्पुनस्त्रिषि	,, ११२९, १६४२; बृह. १८८५
	वेदा: १००७
तत्पुरस्तापि	याज्ञ. १६४०
*तत्प्रदेशस	नार. ९४५
तत्प्रदेशानु	बृह. ९५१
तत्प्रमार्णं तु	,, १९१३
*तत्प्रवर्तित	,, ,,

तत्राज्ञेन वि	मनुः १०७१	तत्र स्यात्सह	याज्ञ. ११७५	*तत्सपिण्डाः श्रो	बृह. १४०२
तत्र कर्म च	नार. ८२७	तत्र स्यात्स्वामि	८४७	तत्सपिण्डा बा	१५१४३
तत्र कार्पासि	१७४७	तत्र स्वमाद	कात्या. १४५७	तत्सपिण्डेषु	प्रजा. १५२६
तत्र कार्यं प	याज्ञ. १८१४	तत्र स्वस्वप्रा	विष्णुः १९२१	तत्समुत्थेषु	नार. १५५५
तत्र कार्यं प्र	उश. १७९२	तत्र स्वामी भ	मनुः १८०८	तत्समुत्थो हि	८५१
तत्र कोट्यन्त	वृका. ९०१	तत्र ह्यष्टाव	नार. ७९८	तत्समो द्विगु	मनुः १८५६
तत्र क्षेत्रं प्र	भा. १२८७	*तत् राजा चा	वसि. १९२०	तत्सर्वं न स	हारी. ६३६
तत्र गावः क्रि	वेदाः ९७९, १८९५	तत्रादानेन	भा. ८६१	तत्सर्वं लभ	भा. १९८४
तत्र चेदनु	शंखः ७७१	*तत्राद्यावप्र	नार. १०९५	तत्सर्वमकृ	१०२९
*तत्र जाताः स	मनुः १२४९	*तत्राधि दाप	बृह. ६५१	*तत्सर्वस्यैव	प्रजा. १२३२
तत्र जातेषु	भा. १२४३	*तत्राधिरन्यः	नार. ६५०	*तत्सहायैः स	वृगौ. १३७२
तत्र जातेष्व	॥ ॥	तत्रान्यं दाप	बृह. ६५१	*तत्सहायैः स्वा	मनुः १६९६
तत्र ज्येष्ठत	हारी. १२६६;	*तत्रान्यं प्राप्य	॥ ॥	तत्सहायैर	॥ ॥
तत्र तत्र दे	यमः १३५२	तत्रापरिवृ	॥ ॥	तत् साहस	॥ ॥
तत्र तत्राव	बौधा. १९१९	*तत्रापि गम	मनुः ९१०;	तत् साहस	नार. १६४१.
तत्र तेनैव	देव. १९४२	तत्रापि गूह	अपु. १९७६	*तत्सुतश्च ध	१७४४
तत्र त्रीजन	भा. १२४३	तत्रापि गृही	बृह. ८७२	*तत्सुताः पितृ	बृह. १४५०
*तत्र त्वष्टाव	॥ ॥	तत्रापि गृही	कौ. १०३८	तत्सुता गोत्र	देव. १४०४
*तत्र दण्डः क्रि	नार. ७९८	तत्रापि दण्ड्यः	॥ ७१६	तत्सुता गोत्र	याज्ञ. १४७९
तत्र धन्वन्तृ	॥ ॥	*तत्रापि दृष्टं	नार. ७४८;	*तत्सुता वा ध	बृह. १४५०
तत्र पूर्वं पु	विष्णुः १९२१	तत्रापि दोष	व्यासः ७५६	*तत्सुतो गोत्र	याज्ञ. १४७९
तत्र पूर्वश्च	गौत. ८१५	तत्रापि नाप्नु	नार. १८२४	॥ ॥	लहा. १५२७
*तत्र प्राप्तं तु	नार. ८३०	तत्रापि नाशु	आप. १२६६	*तत्सुतो बान्ध	बृह. १४५०
तत्र ब्राह्मणी	कात्या. १२२७	*तत्रापि स भ	नार. १९१२	तत्सुतो वा ध	॥ ॥
तत्र भुक्तानु	विष्णुः १२४०	तत्राप्यसह	कात्या. ८३६	तत् सूर्यः प्र	वेदाः ९९९,
तत्र भेदमु	वसि. ११२६	तत्राप्येष म	नार. ७४८	१८३९	
तत्र मूलं द	बृह. ८७३	तत्रारभ्यार्ध	व्यासः ८९९	तत्स्त्रीणां जीव	नार. १५१२
तत्र मे गच्छ	॥ ७६५	तत्रासन्नत	भा. १२४४	*तत्स्त्रीणामपि	कात्या. ७१४
तत्र यदृक्थ	वेदाः ९९६	*तत्रेहाष्टाव	अनि. १९६७	तत्स्त्रीणामुप	॥ ॥
तत्र यन्मुष्य	मनुः १३१९	*तत्रैव त्राय	कात्या. ८९८	*तत्स्त्रीभ्यो जीव	नार. १५१२
तत्र यल्लभ	आप. १६६४	तत्रैवार्थेषु	नार. ७९८	तत्स्यात्पालय	बृह. ७५०
*तत्र यो रिक्थ	अनि. १४६३	तत्रोत्तमो द	हारी. १२६४	तत्स्यादेवंवि	कात्या. ७०९
तत्रर्णो सोद	मनुः १३१९	*तत्रोपगम	अनि. १९६७	तत्स्वं तस्यैव	वृगौ. १३७२
तत्रर्णो नाप्नु	कात्या. ६५५	तत्रोपविश्य	कौ. ७९४	*तत्स्वभावेन	नार. ८४९
*तत्र लब्धं च	बृह. ६५३	तत्रोपशाम	बृह. ८७२	तत्स्वामिना प	बृह. १९१३
तत्र लब्धं तु	कात्या. १२२७	तत्रोभयथा	वेदाः १००२	*तत्स्वामिने प	॥ ॥
तत्र विद्या न	॥ ॥	तत् संलभ	बृह. ८७२	*तत्स्वामिनो भो	याज्ञ. ९४३
तत्र वै त्राय	मनुः १९७४	तत्संभूर्यस	वसि. १२७२	तथा च श्रुत	मनुः १७१६
तत्र श्लोकः	हारी. १२६४	तत्संविदं य	वेदाः १००४	तथा चान्यार्थ	१०५०
*तत्र साक्षीकृ	वसि. १२७२	तत्संशयान्नो	नार. ७८०	तथा चान्ये प्र	जैमि. १४२४
तत्र सा भर्तृ	कात्या. १८३४	*तत्संसकृतेषु	विष्णुः ८५९	तथा चारैः प्र	नार. १७५४
तत्र सोपाधि	व्यासः ११११;	तत्संसकृतैस्तु	गौत. १२६३	*तथा चौरौप	मनुः १९३०
*तत्र सोपाधि	अङ्गि. १११६	तत्सधर्मा ब	कात्या. ९५५	तथा चौर्याप	नार. १७५५
॥ ॥	कात्या. १४५४	तत्सधर्मा मा	॥ ॥	॥ ॥	॥ ॥
॥ ॥	॥ ॥	॥ ॥	कौ. १२८८	॥ ॥	११७३

कात्या. १२०; स्मृत्य.	१२१
*तथा तं च नि	मनु. १३६
तथातथा द	” १८०४,
कात्या.	१८३४
तथा तथा वि	” १९८७
*तथा तां च नि	मनु. १३६
*तथाऽतिथिषु	गौत. १९७२
तथा तुष्टिक	कात्या. १८३३
तथा त्वमपि	भा. १२८४
तथा दत्तक	” १२८६
तथा धरिम	मनु. १७१६
तथाऽधिकृता	शंखः १७७१
तथा धेनुमृ	बृह. ११९
तथा न लिप्य	नार. १९३६
तथा नश्यति	मनु. १०७२
तथाऽनाथद	बृह. ८७३
तथा निलं य	मनु. १०५५
तथानियुक्तो	नार. ११०१
*तथाऽन्यहस्त	” ८८८
तथाऽन्यहस्ते	” ”
*तथापराधं	यम. १६५२
तथा परिमे	मनु. १७१६
तथा पशुप	आप. ८४२
*तथा पशुपा	” ८४३
तथा पान्थमु	बृह. १७६०
तथा पापान्नि	मनु. १९३०
*तथा पिता कु	बृह. १९८७
*तथापि नित्या	आप. ११६६
*तथापि प्रति	मनु. १६२९
*तथा पुण्यक्रि	आप. १४०५
तथा पुण्यफ	” ”
तथायगुता	कौ. १६२०
तथा प्रकृत	मनु. १९३०
तथा प्रतिधि	कौ. १०३७
तथा प्रत्युद्ध	हारी १०१५
*तथा प्रागेव	कात्या. ८०६
तथा बुवाणा	वारा. १०७६
तथा ब्रूहि म	भा. १०३३
तथा भद्रज	मार्क. ९६२
*तथा भागानु	बृह. १२२२
तथाऽभिवर्षे	मनु. १९३०
तथा मातृवि	अनि. १९४३
तथा यशोऽस्त्य	मनु. १७२५
तथा रक्ताङ्गु	भा. १२८५
तथा राज्ञा नि	मनु. १९३०
तथाविधम	नार. ११३०;

विष्णु.	१९८३
वारा.	१०७७
तथावृत्तिश्च	याज्ञ १७८१
तथा शक्तः प्र	भा. १०३१
तथा शतस	मार्क. ९६२
*तथा शुद्धज	नार. १७५५
*तथा शौयोप	” ६२६
तथाष्टगुण	मनु १२४७
*तथा सर्व ऋ	” १९३०
तथा सर्वाणि	” ”
तथा हरेत्	” ”
*तथा हि श्रुत	” १०५०
तथेतरेषा	स्मृत्य. १२३३
तथेति वायु	वेदा १००६
*तथैकपात्रे	हारी. १०१४
तथैकादश	बृह. १३४८;
तथैव कन्या	अनि. १९४३
तथैव कुर्या	यम १११३
*तथैव तच्च	भा. १०२९
तथैव तत्सु	बृह. ७५१
तथैव तस्य	” १५१७
तथैव ते पा	” ७५१
१९४१; अनि.	११७३,
११९४	११९४
*तथैव तैः पा	बृह. ११७३
तथैव दण्ड	कात्या. १८३३
*तथैव दण्डे	” ”
तथैव दत्त	” १३५०
तथैव बहु	भा. १०३२
*तथैव भोज	कात्या. ८७७
*तथैव भोज्यं	” ”
तथैव भोज्य	” ”
*तथैवमुक्तत्वा	याज्ञ. १६३३
तथैव मुनि	भा. १०२८
तथैव सप्त	मनुः १७२५
तथैवाक्षेत्रि	” १०७४
*तथैवाधर्म	बृह. ८०४
तथैवानुप्री	भा. १०२९
तथैवान्ये प्र	नार. १७५४
तथैवार्धाधि	विष्णुः ८९१
*तथैवाशन	बृह. १५२०
तथैवारिभन्	भा. १२८४
*तथैर्षा स्वामि	नार. ८३१
तथोत्कोचप	” ८००
तथोद्धारवि	संभ. ११९४
*तथोपधाभि	नार. १७५२
तथोपनिधि	मनुः ७४३

तथोर्णा कार्पा	हारी. ६०९
तथेनापि ब्रु	मनुः १७७७;
”	नार. १७८७
तथेनाऽपि व	विष्णुः १७७०
* ” ”	मनुः १७७७;
”	नार. १७८८
*तदकूटवा	विष्णु. १६११,
”	१६६९
तदकूटे कू	” १६११,
”	१६६९
तदभे अनृ	वेदाः ६०४
*तदङ्ग तस्य	मनुः १८०१
” ”	नार. १८२८
तदङ्गच्छेद	” १६४३
*तदङ्गमेव	” १८२८
तदध्यभिकृ	कात्या. १४५२
तदनन्तर	स्मृत्य. १२३३
तदनपाक	शंखः ८५९
*तदनेन वि	मनुः ८८१
तदन्तरा ध	बृह. ६५२;
कात्या.	६५८
तदञ्जं द्विगु	मनुः १६२८,
”	१९२७
तदन्यदापि	बृह. ६७२
तदन्यस्य	” १५६९
तदन्वीक्ष्य प्र	आप. १२६७,
”	१६०६
*तदपत्यं त	नार. ११०३;
कात्या.	१३४९
तदपत्यं द्व	नार. ११०३
* ” ”	कात्या. १३४९
तदपत्यस्य	शंखः १४१६,
”	१४२९
तदपि त्रिवि	नार. १७४४
*तदपि द्विवि	” ”
तदपि भूमिः	वेदाः ७९२
तदप्यन्याय	नार. १९३५
तदप्यस्मै द	कौ. ९३२
*तदभावाय	नार. ७८२
तदभावे आ	अ.प. १४६६
तदभावे क	बृह. ७०८
तदभावे तु	” १२२२,
१४१३, १५५९; नार.	१७५७;
कात्या. १५२१, १७६३; व्यासः	१५२४
*तदभावे तु	नार. ७८२५

	बौधा. १४२७	तदष्टभाग	कात्या. ९६०	*तदूर्ध्वं ह्यप	कात्या. ७५५
तदभावे दु	विष्णुः १४७०	तदष्टभागा	नार. ९४८	तदूर्ध्वमपि	शंख. ११९५
*तदभावे नि	वासि. १२७२	*तदष्टभागो	" "	तदूर्ध्वं धनि	कात्या. १२२९
तदभावे पि	विष्णुः १४७०;	*तदसाक्षिकृ	कात्या. १८३४	*तदूर्ध्वं सोद	" ६५५
शंखः १४७१; कौ. १२४५,	१४७४; कात्या. १५२१	*तदसाक्षीकृ	" "	Xतदेतदहक्	" नि. १२५५
* " "	" १७६३	तदस्माऽइदं	वेदाः १४६४	" "	" १४१५
तदभावेऽय	कौ. १०४०	तदा गुह्यत	बृह. १९६२	तदेतदेव	वेदाः १००९
तदभावे व	विष्णुः १४७०	*तदा तच्छान्त	" ६५३	तदेतन्मिथु	" १०१०
*तदभावे ब्रा	बौधा. १४६८	*तदा तत्र व	" ७८६	तदेव छेद	अपु. १८३५
" "	विष्णुः १४७०	*तदा तुष्टिक	कात्या. १८३३	तदेव द्विगु	बृह. ७६५,
तदभावे भ	बौधा. १४२७,	*तदा तु स्वामि	याज्ञ. ८४७		८८९
कौ. १४३०; देव. १४६२	१४२७,	तदात्मपुत्र	कौ. १४३०	तदेव नीति	कौ. ९२२
२ तदभावे आ+	विष्णुः १४७०	*तदा दद्यात्स्व	नार. ७०४	तदेवमेनं	वारा. १०७७
" "	बृह. १५१८	तदा दद्याद्द्वि	" "	तदेव यद्य	कात्या. १०५८
तदभावे मा	विष्णुः १४७०	तदाऽनुमर	भा. १०३०	तदेव षण्ड	कौ. ९०६
तदभावे रा	बौधा. १४६८	तदाप्रभृति	" १०२७,	तदेव क्षिया	" १०३५
तदभावे वि	कात्या. ७१४,	२ " "+	१२८५	तदेव हतो	" १६१५
श्रुत्या. १३५५; व्यासः ११४२,	१३५५; व्यासः ११४२,		" १०२९	तदेवाध्यक्षे	" १६९०
	११९९	* " "	मनु. १०६८	तदेषां याचि	" ८६३
*तदभावेऽव्य	आप. १४६६	*तदा प्रातं च	कात्या. १२२४	तदेव तस्य	बृह. ६५२
तदभावेऽस	शौन. १३६५	तदा भूयस्तु	ब्रह्म. १११८	तदेव द्विगु	" ८८९
* " "	संप्र. १५३०	तदा यदाधि	बृह. ७३२	तदोत्तमर्ण	शुनी. ६३५
तदभावे स	कात्या. १३५०;	तदा राजा द्व	नार. ९४६	तद्गतिं स च	कौ. १६१६
२ " "+	संप्र. १५३०	तदा रोहतु	वेदाः १००२	*तद्गृहं चापि	कात्या. १६४९
* " "	विष्णुः १४७०	तदा विचार	बृह. ८७४	तद्गृहं चैव	" "
तदभावे सु	मनुः १४७६	*तदाष्टभाग	कात्या. ९६०	तद्गोत्रजो वा	ब्रह्म. १३७५
	नार. ७८२;	तदा स एव	ब्रह्म. ९२१	तद्गोत्रबन्धु	भा. १२८७
	संप्र. १३८४	तदा स गोप	" "	तद्द्वयं	बृह. ११४१
*तदभावे स्व	नार. ७८२	तदा साक्षिकृ	कात्या. १८३४	तद्द्वयैरेव	मनुः १९२७,
तदर्थं गुरु	बृह. ८३४	*तदा स्रोतःप्र	बृह. ९५२		१९४६
तदर्थं द्रव्य	" ८९६	तदा हरस्य	कालि. १३७७	*तद्द्वयैरेव	" "
तदर्थदान	भार. ८०७	तदाहुः	वेदाः १६०२	*तद्दुहिता वा	आप. १४६७
तदर्थमशु	बृह. ८५३	तदाहुर्ब्रह्म	वसि. १९७७	तद्दूषकांश्च	विष्णुः १६१२
तदर्थोऽस्य नि	गौत. ८१६	तदाहु रार्कां	वेदाः १००५	*तद्दूषकान्	" "
तदर्थं क्षत्रि	बृह. १७९०	तदिन्द्रमेवा	" ११८१	तद् दश्यमा	कात्या. १२२९
तदर्थं भागि	शुनी. १९८८	तदिन्द्रियदौ	आप. १०१८	*तद्द्वयं सुहृ	नार. ७९९
*तदर्थं मध्य	मनुः ११८६	तदिन्मे छंत्स	वेदाः ११६०	*तद्द्वयमप	" "
तदर्थं योषि	कात्या. १८८८	तदिमं साम	" ११८१	*तद्द्वयमवि	" "
तदर्थं वैश्ये	गौत. १७६९	तदुच्यते सं	बृह. ९५३	तद्द्वयमुप	" "
तदर्थमजा	विष्णुः ९०५	तदुत्पन्नास्तु	" ९५१	तद्द्वयकुल	मनुः १९३१
तदर्था कट	शुनी. १७६७	तदुद्धार ए	वेदाः ११८१	*तद्द्वेषेण च	विष्णुः ८४३
तदर्थं सु त	मार्क. ९६२	तदुभयं प	कौ. ९२९	तद्द्वेषेण य	" "
*तदर्थेन त	" "	तदु ह्यपि कु	वेदाः १००८	*तद्द्वयं तेन	कात्या. ७५३
तदलाभे नि	वसि. १२७२	तदु ह्योवाचा	" ११४४	तद्द्वयं वर्ध	नार. ६९५
*तदष्टभाग	नार. ९४८	तदूनमेका	विष्णुः १६६९	*तद्द्वयं सदृ	व्यासः १७६४
		तदूर्ध्वं स्थाप	कात्या. ७५५	तद्द्वयं सोद	कात्या. ७५३

तद्ब्रह्मव्यमृगि	कात्या. ७३०
तद्ब्रह्मव्यसह	व्यासः १७६४
*तद्वर्णं द्विगु	मनुः १६२८
तद्वर्णं पुत्र	काल्या. ७०९
*तद्वर्णं पुत्रि	मनुः १२९८
*तद्वर्णं वधे	नार. ६९५
तद् स्मैतत्पु	वेदाः १००७
तद्वातुनाम	नार. १७४७
तद्वि एभ्य ए	वेदाः १२६२
तद्विरप्यम	,, १००५
तद्वि क्रिया अ	वसि. १९७७
*तद्वेत्तुनाम	नार. १७४७
तद्वन्धुजाति	बृह. ७२७
*तद्वन्धुजात्	,, ,,
तद्वन्धुना क्रि	,, ७८६
तद्ब्रह्महृणं	वेदाः १५९२
*तद्ब्रह्महृणस्या	गीत. १९४८
*तद्ब्रह्मक्षितं य	नार. ८३२
*तद्ब्रह्मव्योऽन्यस्तु	श्रुम. ८५५
तथ इह र	वेदाः १५९२
तथैत साचा	,, १०१०
Xतद्यथा जन	नि. १२५३
तद्यदब्रवी	वेदाः १०१०
तद्योषितां तु	भा. १०३०
तद्ब्रह्मणश्च	गीत. १६६१
*तद्ब्रह्मणार्थे	कात्या. ७८९
तद्ब्रह्मज्ञान्यु	बृह. ८७४
नार. १९४०	बृह. ८७४
*तद्ब्रह्मज्ञोऽप्यनु	,, १५६९
तद्वंशस्याग	,, ,,
*तद्वंशयस्याग	,, ,,
*तद्वदुःखदृश्य	अग्नि. १११६
तद्वन्नियत	कात्या. ८३९
तद्वद्भर्तार	व्यासः ११११;
	अग्नि. १११६
तद्वा अस्यैत	वेदाः १६०२
तद्वाऽप्यतत्	,, १००७
तद्वाऽप्यतत्क्री	,, १००९
तद्वापि प्रति	यमः १६५२
* , , ,	मनुः १६२९
तद्विधानवि	स्मृत्य. १३७३
*तद्विभाग इ	नार. ११३२
तद्वृत्तिर्यु	,, ८२६
*तद्वृत्तोऽन्यस्तु	श्रुम. ८५५
तद्वै देवाः शु	वेदाः ११४४
तद्वै देवाना	,, १८४०

तद्वै ब्रह्मव्य	वेदाः १६०१
तद्वै राष्ट्रमा	,, १६००
तद्यतिक्रमे	आप. १०१८
*तन्तुवायः प	मनुः १७०९
तन्तुवाया द	कौ. १६७३
तन्तुवायो द	मनुः १७०९,
	१९२७
तन्त्रमेके यु	वेदाः १०००
तन्दुलस्याथ	स्कन्द. १९६७
तन्दुलानुद	,, ,,
तन्दुलान्मन्त्र	,, ,,
*तष्ठाभ्नाभ्याहा	कात्या. १४५३
तश्चिमिर्त्तं भ्रे	कौ. १९२२
तश्चिमिर्त्तं वा	,, १०३८
तन्मन्त्रस्य च	याज्ञ. १७८३,
	१९३३
*तन्मन्त्रस्य तु	,, १७८३
तन्मा प्रापत्	वेदाः १००४
तन्मूलत्वात्	कात्या. ९५७
तन्मूलत्वात्	,, ९५६
*तन्मूलाद्द्विगु	याज्ञ. १६३३
तन्मूल्यमुत्त	बृह. ७२५
तन्मूल्यद्द्विगु	याज्ञ. १६३३
तन्मूल्यत्कानु	नार. ९४७
तन्मे रेतः पि	मनुः १०५०
तन्मोक्षणार्थ	कात्या. ७८९
तन्मोक्षार्थं च	शुनी. ७९०
*तन्मोक्षार्थं तु	कात्या. ७८९
*तन्मन्त्रि पि	वसि. १९८२
तपःक्रीताः प्र	नार. १९३६
*तपनीयैरु	,, १७८५
तपश्चर्या च	भा. १०३०
तपश्चैवामि	नार. ६९५;
	कात्या. ७१४
तपश्चैवास्तां	वेदाः १०००
तपसाऽपनु	मनु. १७०२
*तपस्या चाभि	नार. ६९५
तपस्विनश्च	आप. १६६६
*तपस्वी अभि	नार. ६९५
तपस्वी चाभि	,, ;
	कात्या. ७१४
*तपस्वी चाभि	नार. ६९५;
	कात्या. ७१४
तपोज्ञानस	बृह. ११०९
तपोदमार्त्त	भा. १०३३
तपो वाप्यथ	,, १९८४

तप्तमाषक	स्कन्द. १९६५
*तप्तमासिञ्च	नार. १७८८
तप्तमासेच	मनुः १७७६;
	नार. १७८८
तप्तप्रुवः के	वेदाः ९६६
तप्तनेन वि	मनुः ८८१
तप्तन्येन नि	कौ. ७३७
तप्तप्रुवर्	भा. ८६०
तप्तस्मेरा यु	वेदाः ९७०
तप्तहं सांशि	भा. १२८५
तप्ता तिष्ठानु	वेदाः १००१
*तप्तार्थं दण्ड	मनुः १७२०
तप्तार्थान्तं पु	याज्ञ. १९३३;
	अपु. १९६९
तप्तार्थः सर्व	मनुः १७०१
तप्तमेव चक्रे	कालि. १३७७
तप्तमेव चोप	भा. १९८४
तप्तमेव संकु	कौ. १६१५
तप्तमेव सद्यो	,, ,,
तप्तमौरसं वि	मनुः १३०३
तप्ता गवा किं	बृह. १४०२
तप्ता धर्मार्थ	दक्षः १११४
*तप्ता धेनुसृ	बृह. ९१९
तप्ता प्राप्तं च	कात्या. १२२४
*तप्ता प्राप्तं तु	,, ,,
*तप्ता प्राप्तं ध	,, १२२४
तप्ता च्छान्यं	वेदाः १००७
तप्ता लब्धं ध	कात्या. १२२४
तप्ता सहस्र	वेदाः ९९७
तप्ता हि सहि	स्मृत्य. १११८
तप्तेमां प्रजा	वेदाः १००७
तप्तेर्विधि	भा. ८१९
तयोः पश्यन्तो	वेदाः ९२४
तयोः पुमांसं	भा. १९८६
तयोः पूर्वकृ	कात्या. ६५६
*तयोः पूर्वत	,, ,,
तयोः पैताम	बृह. ७०७
तयोः चायान	वेदाः १००९
तयोःप्रता	,, ९९८
तयोरनिय	नार. १०९३
तयोरनुम	आप. १४०७
तयोरन्यत	मनुः १९७४
तयोरपच	कौ. १६७४
तयोरपत्ये	भा. १२४४
तयोरपि कु	मनुः १७२५
तयोरभावे	वसि. १४७०

तयोरहं प	वेदाः १०००
*तयोर्दण्डम	नार. १८२७
तयोर्नित्यं प्र	मनुः १९०६
*तयोर्नित्यप्र	" "
तयोर्मानुषो	कौ. ११८५
*तयोर्थयपि	नार. १३४७
तयोर्थयस्य	विष्णुः १२४३;
मनुः १३२३; नार. १३४७	
तयोर्हि माता	मनुः १२९७,
१४७४; देव. १३५०	
तयोश्चतुर	कौ. ९२६
तयोश्चतुर्वि	गौत. १९१६
तरिकः स्थल	याज्ञ. ७७८,
	१६३५, १९४७
* " "	विष्णुः १९४४
*तरिक. स्थानि	याज्ञ. ७७८
*तरिकश्च स्थ	विष्णुः १९४४
*तरिते स्थल	याज्ञ. ७७८
*तरीते स्थल	" १६३५
तरेष्वशुक्ल	नार. १९३६
तर्पणं प्रत्य	स्मृत्य. १११८
तव गृहे या	वेदाः ८५८
तव दुहिते	" १००७
तव दैवत	वारा. १०७७
*तवास्मीति य	नार. ८३३
तवाहमिति	" "
तवाहमित्यु	" ७०३,
	८३०, ८३२, ११०३
* " "	नार. ८३३
तवैव पादा	वारा. १०७६
तवैव वंशे	" १३२९
तस्करप्रति	मनुः १६९५,
	१९२९
*तस्माच्चतुष्टो	वेदाः १८९८
तस्माच्चैव वि	भा. १९८३
तस्माच्छत्रं च	" ८६०
तस्माच्छाकृत	संभ्र. ११४२;
	शुनी. १९८८
तस्माच्छाकृतानु	काल्या. १९४२
तस्माज्ज्येष्ठं पु	बौधा. ११४६
तस्माज्ज्येष्ठश्च	भा. १९८४
तस्मात्कनीय	वारा. १३२९
तस्मात्तं नाव	नार. १९३६
तस्मात्तद्वच	" "
तस्मात्तस्यास्त	वसि. १९७७
तस्मात्तु पुत्रो	वेदाः १२६०

तस्मात्तु पुत्र	भा. १०३०
तस्मात्तु संघ	शंखः १२८२
तस्मात्ते द्वे द्वे	वेदाः १००५
*तस्मात्ते नाक्षि	नार. ९४९
तस्मात्ते नोक्धि	" "
तस्मात्त्वं जीव	भा. १९८५
तस्मात्पापिषु	स्कन्द. १९६५
*तस्मात्पितुर्थ	बृह. १५१५
तस्मात्पितृघ	" "
तस्मात्पुत्र इ	विष्णुः १२७९;
*मनुः १२९०; वारा. १३२८;	
	भा. १९८४
Xतस्मात् पुमा	नि. १२५५
" "	" १३८५,
	१४१५
तस्मात्पुरस्ता	वेदा. ८१३
*तस्मात्पृथ्याः वि	याज्ञ. १०७९
तस्मात्पूर्वै व	वेदाः ११६३
तस्मात्पौराणि	यमः १९४३
तस्मात्प्रजावि	मनुः १०४७
तस्मात्प्रहेष्या	भा. १२८४
तस्मात् वस्त	आप. ११६६
तस्मात् शूद्रस्य	भा. ८१८
तस्मात्संघाते-	" ८६१
*तस्मात्संघया	शंखः १२८२
तस्मात्सत्यं तु	भा. १९६४
तस्मात्सत्यं ऋ	" "
तस्मात् समा	कौ. १६८६
*तस्मात्समाना	वेदाः १००७
तस्मात्समानो	" १००५
तस्मात्सर्वेषु	बृह. ९५२
तस्मात् साक्षि	कौ. ७३७
तस्मात्साधार	मनुः १०५५
तस्मात्साध्यः	मत्स्य. १११८
तस्मात्सायं प	वेदाः ९०३
Xतस्मात् जियं	नि. १२५५
" "	" १३८५,
	१४१५
तस्मात्त्रयः पु	वेदाः ९९५
तस्मात् स्नात	आप. ११६६
तस्मादधिक	नार. ६९२
तस्मादनृची	वेदाः १००५
तस्मादधात्स	काल्या. ७२८
तस्मादव्यञ्ज	नार. १९७८
तस्मादस्य व	मनुः १८५९
तस्मादाहुः घ	वेदाः १५९६

तस्मादाहृत्य	वेदाः ११६०
तस्मादुत्तमे	" ११६३
तस्माद्दु ह वि	" १००६
तस्मादेकस्य	" १०११
तस्मादेकाकी	" १०१०
तस्मादेतद	भा. १०२८
तस्मादेतद	वेदाः १८४०
तस्मादेतस्य	" १००९
तस्मादेताः स	मनुः १०५३
*तस्मादेभिश्चो	नार. १८२४
तस्माद् दण्डं	मासो. १९७०
तस्माद्वासस्य	ब्रह्म. १३७५
*तस्माद्वासस्य	" "
तस्माद्देशे च	नार. ८८८
तस्माद् श्रुतं	मनुः १९०६
तस्माद् द्विजे	" १९५६
तस्माद्धर्मं पु	भा. १२८६
तस्माद्धर्मण	" १९६९
तस्माद्धाप्येत	वेदाः ८१२
तस्माद्भवीमि	भा. १०३३
*तस्माद्भूरस्व	" १२८८
" "	" १९८५
तस्माद्भवत्	" "
तस्माद्भार्या प	आप. १२६७;
तस्माद्भार्या र	बौधा. १२७१
तस्माद्यः पुत्रा	वेदाः ११८१
तस्माद्यम इ	मनुः १९३१
तस्माद्भक्षेत्	पैठी. १११५
तस्माद्भजस्व	वसि. १९७७
तस्माद्भजान्वा	गौत. १९१८
तस्माद्भजा नि	काल्या. १९१४
तस्माद्भजा ब्रा	बौधा. १४६९
तस्माद्भजा स	देवी. १९४३
तस्माद् राज्ञा	नार. ११०६
तस्मादेतोप	हारी. १०१४
तस्माद्देदश्रु	" १७६९
तस्माद्दे शक्यं	बौधा. १९७४
तस्मान्भानथि	भा. ८६१
तस्मान्भुद्रुप्र	मासो. १९७०
तस्मान्भेमे च	भा. १२८५
*तस्मिंश्चेत्परि	वसि. १२७८
तस्मिंश्चेत्प्रति	" १२७७
तस्मिंश्चेद्वाप्य	कृम. १७६६
तस्मिंस्तु कथि	भा. ८४०
तस्मिन्कर्मणि	काल्या. १२२७

तस्मिन् गुरो	आप.	१९७३
तस्मिन् जाते	शृगौ.	१३७२
तस्मिन् हृष्टे	भा.	१२८४
तस्मिन् देशे	वसि.	१९२१
तस्मिन्नपक्रा	कौ.	८६३
तस्मिन्नपि प्र	कात्या.	८०५
*तस्मिन्नाय प्र	,,	,,
*तस्मिन्नर्थे प्र	,,	,,
*तस्मिन्नष्टे कृ	,,	७५५
*तस्मिन्नष्टे शृ	,,	,,
तस्मिन्नष्टे हृ	,,	,,
तस्मिन्नुपस्थि	भा.	१९८५
तस्मिन्नृणे हि	भार.	७३१
*तस्मिन् प्रति	वसि.	१२७७
तस्मिन्भोगः प्र	कात्या.	९५५
तस्मै कृणोमि	वेदा.	१८९५
तस्मै मां ब्रूहि	मनु.	१९७४
तस्मै होवाच	वेदा.	११४४
तस्य कष्टक	कौ.	१६७९
तस्य कन्या पृ	भा.	१९८६
तस्य कर्मानु	मनु.	७७३
*तस्य कार्यानु	,,	,,
तस्य कुर्यान्	,,	८८२;
नार.	१०९७; मत्स्य.	१९७५
तस्य गोमिथु	शंख.	१३९०
तस्य च ब्रह्म	विष्णु.	१६०९
तस्य चेच्छास्त्र	आप.	१९१८
*तस्य वेत्याद्य	नार.	७८२
तस्य तद्वच	भा.	१३९०
तस्य तद्वर्ष	मनु.	१६९२, १९२९
तस्य ताद्वित	,,	१०४१
तस्य तन्नाप	बृह.	१२२३
२ " " +	व्यास.	१२३१
तस्य तस्य प्र	भा.	१२८६
तस्य ते प्रति	नार.	१९४०
तस्य ते यस्य	,,	११०३
तस्य दण्डः कि	,,	१६४३
*तस्य दण्डकि	,,	,,
तस्य दण्डवि	मनु.	१९०६
तस्य दण्डो भ	मत्स्य.	८५५
*तस्य दानवि	वसि.	१२७४
तस्य दृष्ट्या म	भा.	८६०
*तस्य द्विजैभ्यो	मनु.	१९५७
तस्य नाम्ना व	संघ.	१८९१
तस्य परिचा	कौ.	१६१५

तस्य पुत्रो धु	भा.	१९८४
तस्य पूतस्य	वेदा.	१५९५
तस्य प्रक्षुभ्य	बृह.	१६४६;
मनु.	१६९२, १९२९	
तस्य प्रतिदे	कौ.	७३७
*तस्य प्रतिभु	मनु.	६६४
तस्य प्रदान	वसि.	१२७३
*तस्य प्रभ्रस्य	बृह.	१६४६
*तस्य भयम	वसि.	१९२१
तस्य भागद्व	व्यास.	१२३१
तस्य भाण्डं द	बृह.	७८६
*तस्य यदृक्थ	मनु.	१३१९
तस्य रेतः प	वेदा.	१००५
तस्य वा त्वं म	,,	८५७,
९७८, १८३६		
तस्य विभागे	वेदा.	११८१
तस्य श्रुतिं प्र	भा.	८१८,
१९७६		
तस्य श्रुतिः प्र	नार.	१९३६
तस्य वेद्याव	व्यास.	१८८९
तस्य व्ययक	कौ.	८४४
तस्य षड्भाग	मनु.	१७००
तस्य संवत्स	भा.	१९६४
तस्य सर्वस्य	वेदा.	१२६२
तस्य सर्वस्व	अपु.	१९६९
तस्य सुनन्दि	पद्म.	१३७६
*तस्य स्वच्छा ख	विष्णु.	११७५
तस्य ह त्रय	वेदा.	१२६०
तस्य हत्वा तु	बृह.	१७६०
तस्य ह नाचि	वेदा.	७९१
*तस्य हि प्रति	नार.	१९४०
तस्यां जाताः स	मनु.	१२४९
तस्यां त्वरोच	,,	१०५३
*तस्यां पितृष	बृह.	१५१५
तस्यां पुत्रने	वेदा.	१००५
तस्यां पौनर्भ	कात्या.	१३५०
तस्यां यो जाय	कालि.	१३७७
*तस्यां वेद्याव	व्यास.	१८९०
तस्यांश तु ह	बृह.	१५५८
तस्यांशो दश	,,	७८५
*तस्यांशं यद	,,	,,
तस्यांशो दश	कात्या.	७८८
*तस्यां संजन	कालि.	१३७७
तस्यां स जन	,,	,,
*तस्याः पितृष	बृह.	१५१५
तस्या उ ह त्री	वेदा.	१००६

तस्या उ ह स्था	वेदा.	१००६
तस्या ऋणं ह	नार.	६९९
*तस्या ऋणी ह	,,	,,
तस्या एताव	वेदा.	१५७०
तस्यागतस्य	विष्णु.	१५६९
तस्यामे भाज	वेदा.	१००६
तस्यामे त्व व	,,	१००३
तस्याञ्जलिना	,,	१५९८
तस्यातिक्रम	कौ.	१६८७
तस्यातिक्रमे	,,	८४४,
८७९, ९२७, ९३०, १०३४,		
१०३५, १४३१, १६७६		
उ " " +	कौ.	९२६
तस्याददीत	मनु.	१९५५
*तस्या दद्युः पृ	मत्स्य.	८५५
*तस्या द्रव्यं ह	नार.	६९९
तस्यानुरूपं	कात्या.	१८३४
तस्यापत्यं न	पद्म.	१३७६
तस्यापत्यं पु	शंख.	१२८२
तस्यापसार	कौ.	१६८६
तस्यापि दृष्टं	नार.	१८२४
तस्याप्येष भ	,,	७४९
*तस्याप्येष वि	,,	,,
" " "	,,	१२२०
तस्या भर्तुर	वसि.	१९७७
*तस्याभिवर्ध	मनु.	१६९२
तस्याभिशाखा	कौ.	१६८७
तस्यामकल्पे	वेदा.	११८१
तस्यामप्रकृ	नार.	१०९५
तस्यामरोच	मनु.	१०५३
तस्यामविद्य	संघ.	१५३०
तस्यामात्मनि	भा.	१२८६,
१४७३; मनु.	१२९४,	
१४७४; नार.	१५१२	
बृह.	१५१५	
* " " "	नार.	१९३८
तस्यामेव तु	,,	६९९
*तस्या रिक्थं ह	व्यास.	१८९०
*तस्या वेद्याव	मनु.	१८३७
*तस्याशु कर्ते	,,	,,
*तस्याशु कर्त्या	,,	,,
तस्याशु कर्त्ये	,,	,,
*तस्याशु कल्प्ये	,,	,,
तस्याहं हरि	नार.	१३२९
तस्येदं वच	कालि.	१३७७
तस्येह भागि	मनु.	१०७४;
कात्या.	१३५०	

तस्यै दद्युः पृ	मत्स्य.	८५५	तात्कालिकाः स	व्यासः	८९९	तामर्यमा भ	वेदाः	१००२
तस्यैव द्विगु	बृह.	१८३०	तात्कालिकास्तु	जैमि.	१५२४	तामेव नृप	बारा.	१०७७
तस्यैव भेदः	नार.	१६४१,	तादर्थ्यात्कर्म	संभ्र.	१५२९	ता मे हस्तौ सं	वेदाः	१९०२
		१७४४	*तादृक् दुहि	”	”	ताम्बूलाभ्यञ्ज	प्रचे.	१११७
तस्यैव वा नि	मनुः	१९५५	तादृक्पत्न्या अ	”	”	ताम्रपिण्डो द	कौ.	१६७५
तस्यैवाचर	कात्या.	८७५	तादृग्गुणा सा	मनुः	१०५१	ताम्रवृत्तकं	”	१६१४,
तस्यैवानुचि	व्यासः	८९९	तादृग्प्रोहति	”	१०७०		१६७५	
तस्यै विस्पति	वेदाः	९९३	तादृक्मातुर	संभ्र.	१५२९	*ताम्राणां कांस्य	वसि.	६०९
तस्यै विस्पत्यै	”	९६३	*तादृशं गुण	मनुः	१३१६	ताम्रायः कांस्य	”	”
तस्यैष व्यभि	मनुः	१०५०	” तादृशं फल	”	”	ताम्रे पञ्चप	नार.	१७४७
*तस्यैष व्यव	”	”	तादृशमेव	विष्णुः	१७९६	तारयत्युभ	व्यासः	११११,
*तस्योत्तरा भू	नि.	१२५४	तादृशी सा भ	भा.	१०२९		१५२४	
तस्योपकर	कौ.	१६८७	तानिगुणा	कौ.	८६२	*तारिकः स्थल	याज्ञ.	७७८
*तस्योपदृष्ट	नार	१८२४	तानाचार्योप	गौत.	१९१८	”	विष्णु	१६११,
ता गति प्राप्नु	भा.	१९८४	तानि कृत्याह	मनुः	१०५३		१९४४	
तां प्राममध्ये	बौधा.	१०१९;	तानि दिवस	कौ.	१६७९	तालज्ञो लभ	बृह.	७८७;
	मनुः	१०५७	*तानि निक्षिप	मनुः	१७०६		शुनी.	७९०
तां च पुत्रीं गृ	पद्म.	१३७६	तानि निर्हर	”	१७०६,	तालावचर	कौ.	१०३८
तां च विमृया	विष्णुः	१६०९,		”	१९२७	तावता हि का	”	८७९
		१९७५	तानिन्द्रस्य गृ	वेदाः	८५८	तावतीर्हि स	वेदाः	१५९६
×तां तत्राक्षैरा	नि.	१२५५	तानि संधिषु	मनुः	९३४	*तावत्कालं व	अग्नि.	१११५
तां तु कन्यां पि	भा.	१०२८	तानि सर्वाणि	भा.	१९६४	”	परा.	१११७
तां तु विख्याप्य	मनुः	१०५७	*तानि सिद्धिषु	मनुः	९३४	”	देव.	१२०३
तां दमं दाप	मत्स्य.	८५५	तान्तवस्य च	नार	१७४७	तावत्कुल्याः स	स्कन्द.	१९६७
*तां धनं दाप	”	”	*तान्तवस्य तु	”	”	तावत्तस्या भ	लहा.	१५२७
तां निष्ठयायां द	वेदाः	१००६	*तान्तवानां तु	”	”	तावत्यो भ्रूण	नार.	१०९६
तां पूषच्छिव	”	९८५	*तान् प्रगृह्य	मनुः	१६९६	तावत्सा बन्ध	कात्या.	१८८८
तां पृथी वैन्यो	”	९२४	तान् प्रसह्य	”	१६९६,	तावदविच्छि	कौ.	११९९
तां भुजाभ्यां प	बारा.	१०७६		”	१९२९	तावदेव तु	भार.	६६०
तां यदनुपौ	वेदाः	६४०	×तान्व आत्मजः	नि.	१२५४	तावद्दुहित्त्र	संभ्रं.	१५२९
तां वहन्त्वग	”	१००४	तान् विदित्वा	मनुः	१६९५,	*तावद्रपाणि	अग्नि.	१११५
तांश्च देवाः प्र	स्कन्द.	१९६५	”	१९२९; नार.	१७४६	*तावान्ति भूता	वसि.	१०२१
तांश्चापदेशैः	कौ.	१६८५	तान् शिष्याच्चौ	अपु.	१९६२	तावन्त्यब्दानि	अग्नि.	१११५
तां श्वभिः खाद	मनुः	१८६५;	तान् सर्वान् वा	मनुः	१९०६	तावन्न मुच्य	”	१११६
	यमः	१८९०	*तान् सहायै	”	१६९६	तावपि स्वावि	भा.	१२८७
तां साध्वीं बिभृ	मनुः	१०५५	तान्स्वयं वै प	भा.	१९८५	तावानेव स	मनुः	७४४
*तांस्तत्र चौरा	नार.	१७५५	तान् हस्तेऽकु	वेदाः	१००६	ताविह सं भ	वेदाः	१००४
तांस्तु वै कर	स्कन्द.	१९६७	*तापनीयैरु	नार.	१७८५	तावुमौ चोर	मनुः	७४३;
तां ह मनुष	वेदाः	१००७	ताभिर्यासि दू	वेदाः	९७२	नार.	७४९; मत्स्य.	७५६;
तां होदीक्यो	”	१००६	ताभ्यः कामान्य	भा.	१०३३		कात्या.	१७६१
ताः कामल्लब्धाः	भा.	१०३३	ताभ्यां मर्त्रा पि	शुनी.	१११९	*तावुमौ चौर	मनुः	७९६
ताः समभव	वेदाः	१००५	तामनेन वि	मनुः	१०६९	”	अपु.	१९७१
ताः सर्वाः संवि	”	८५७	ता मन्दसाना	वेदाः	९८१	तावुमौ पति	मनुः	१०६६
ताः सर्वास्त्वन	भा.	१९८५	तामन्वर्तिभ्ये	”	१००१	*तासां चेदनि	नार.	९१६
ता अभिरभ्य	वेदाः	१००५	तामपृच्छत्	”	१०१०	तासां चेदव	मनुः	९०९;
ताच्छिष्याच्चौर	मनुः	१९५२	तामप्यु प्रक्षि	स्मृत्य.	१९८८		नार.	९१६

तासां जरां प्र
तासां तु लोकाः
*तासां दुहित
तासां पुत्रेषु
तासां प्रभाव
तासां राज्ञा प्र
तासां वर्णक
तासा व्युत्तर
*तासामनव
तासामुतासां
तासामकाम
ता सुसञ्चता
तास्तथा सम
तास्ते जनित्र
तास्त्वा जरसे
तास्त्वा बहु प्र
तिर्यक्षु प्रथ
*तिर्यग्योनौ च
तिर्यग्योनौ तु
*तिष्ठति त्रिगु
तिष्ठति द्विगु
तिष्ठ तिष्ठेति
तिष्ठते विव
*तिष्ठतो द्विगु
*तिष्ठेत्यतिकु
तिष्ठेद्भुर्तुकु
*तिष्ठेद्भुर्तुगु
*तिष्ठेद्वा कृत
तिष्ठभिर्हि सा
तिस्रः कृत्वा पु
तिस्रः क्रोव्यर्थ
तिस्रः क्रोव्योऽर्थ
तिस्रः पुनर्वर्ष
तिस्रोऽश्विनाः
तिस्रो देवीर्ह
तिस्रो मातृन्नी
तीक्ष्णं वा तप
तीक्ष्णेषु वा
*तीरे नदी प्र
तीर्थगृहना
तीर्थघातप्र
तीर्थसमवा
तीर्थामिवेच

वेदाः १६६
वसि. १०२२
संघ. १५२९
मनुः १२४६
अग्नि. १११६
मत्स्य. १११८
मनुः १०५३
भा. १०२७,
१२८४
नार. ९१६
वेदाः १००८
" १६०३
" ९९८
भा. ८६०
वेदाः १००३
" १००१
" १००२
विष्णुः १६६९
मत्स्य. १८९२
" "
कात्या. ६३२
" "
नार. १८८१
व्यासः ११११
कात्या. ६३२
" १४५८
" "
" "
बृह. ७२६
वेदाः १०११
भा. १२४४
परा. १११७
अग्नि. १११५
शंखः १०२६
अनि. १९६७
वेदाः ९९५,
१००६
" १२५६
आप. १६६४
वेदाः १४६४,
१६००
बृह. ९५२
कौ. १०३४
" १६१७
" १०३४
" १९२४

तीर्थोपरोधो
तीव्रदण्डम
तुकारो गौर
तुजाते वृष्ण्यं
*तुभ्यमग्रे प
" "
तुभ्यमग्रे प
" "
तुराणामतु
तुरो भगस्य
तुलाकाष्ठे तु
*तुलाघृतं त्रि
*तुलाघृतम
*तुलाधारिम
" "
तुलाधारध
तुलाधारस्य
*तुलाधारिम
तुलाघृतम
*तुलानाणक
" "
*तुलापरिम
" "
तुलामानं प्र
" "
तुलामानक
" "
तुलामानप्र
" "
तुलामानभा
तुलामानवि
" "
" "
तुलामानान्त
तुलामानाभ्या
तुलायाः कर्ष
तुलाशासन
तुलाहीने ही
तुलितो यदि
तुल्यं सङ्गिस्त
तुल्यकालं रु
तुल्यकाले नि
*तुल्यकालेऽभि
*तुल्यकाले वि
तुल्यकालोप
" "
तुल्यमाहुस्त

कौ. १०४०
मासो. १९७०
स्कन्द. १९६६
वेदाः ९६४
" ९८५,
१४२३
" ९८५,
१४२३
वेदाः १८९९
" ९५७
स्कन्द. १९६६
वसि. ६०९
" "
मनुः १७१६
नार. १७५०
स्कन्द. १९६६
" "
नार. १७५०
वसि. ६०९
विष्णुः १६११,
१६६९
मनु. १७१६;
नार. १७५०
मनुः १७०७,
१९२७
विष्णुः १६११,
१६६९
शंखः १६७१;
कात्या. १७६१
कौ. १६७७
" "
व्यासः १७६३
कौ. १६७८
" १६७७
" "
याज्ञ. १७२९
कौ. १६७३
स्कन्द. १९६६
भार. ९००
विष्णुः १७७१
वसि. ६३६
" "
" "
विष्णुः ६३७;
बृह. ६५४
बौधा. १०१९

तुल्ययोः क्षेत्र
तुल्यशीलपुं
तुल्यासौ वा मा
तुल्यातुल्ययो
तुल्या दुहित
तुल्यावेतौ सु
तुषाकारक
" "
तुले तु द्वियु
तुष्णीं मौमं ज
तुणं काष्ठं फ
तुणं च गोभ्यो
तुणं वा यदि
तुणकाष्ठेष्ट
* " "
*तुणकाष्ठेष्टि
*तुणच्छेद्यर्ष
तुणच्छेद्येक
" "
तुणवन्मन्य
*तुणे द्विगुणं
तृतीयः पञ्च
*तृतीयः पुत्रः
तृतीयः पुत्रि
" "
तृतीया च भ
*तृतीया पुत्रि
तृतीयिनस्तृ
तृतीये दक्षि
तृतीयो अभि
" "
तृष्टमेतत्क
ते अत्ये वच्यै
ते एनमभि
ते हृषिं च स
ते गवामिव
ते आमाणाम
ते निदवासु
ते केत तथा
ते जेष्ठा द्बु
तेजसा दुनि
तेजो गोषु प्र
तेजो राष्ट्रस्य
*तेजो वै पुत्र
ते तदष्टगु
*ते तदष्टगु

कात्या. ८९८
कौ. १६८७
" १२४५
" "
देव. १५२५
भा. १२८७
नार. ९४४;
व्यासः ९६१
हारी. ६०८
भा. १०३०
याज्ञ. १७४४
मनुः १७२२
बृह. १७६०
" ६३०
व्यासः ८९९
" "
विष्णुः १७९८
" १६०९,
१७९८
दक्षः १११४
हारी. ६०८
बृह. १५६९
वसि. १२७२
" "
यमः १३५१
भा. १२४४
वसि. १२७२
मनुः ७७५
कौ. १६१७
वेदाः ९८५,
१००१
" ९८४
" १००४
" ९९३
" ९२४
बृह. ६७७
कौ. १६७९
वेदाः ९६७
कौ. १६८०
नार. १०९६
अपु. १९७०
वेदाः १००३
" १६००
" १४१५
बृह. ८७५
" "

*ते तन्मत्स्यं प्र	बृह. १७५९	तेन भृगम	कौ. १९२५	तेभिर्ब्रह्मा वि	वेदाः १४६४,
तेऽतिशृजाना	वेदाः १५९१	तेन रागस्या	,, १६८०		१६००
*ते तु वै सस्य	मनुः १०७३	*तेन विद्वक्षत्र	कात्या. १७६२	*तेऽभिसुत्य प्र	नार. १७५५
ते देवा अति	वेदाः १९५५,	तेन शलभ	कौ. १९२५	तेभ्यः एताः स	वेदाः १५७०
	१५९२	तेन श्रुतोप	,, १७७२	तेभ्यः श्राद्धं पु	अनि. १९४३
ते देवा अब्रु	,, १००४	तेन सङ्घसृ	,, ८४४	तेभ्यो जनप	कौ. १९२४
ते देवा आप्ये	,, १५९२	तेन समाह्व	,, १९०४	तेभ्यो दण्डाह	मनुः १९६९
ते धामान्यमृ	,, १२५७	तेन सर्वत्रा	,, ८४३	तेभ्यो भद्रम	वेदाः १९८०
तेन आधिप्र	कौ. ७३५	तेन स्येनाधि	वेदाः १८९६	तेभ्यो व इन्द्र	,, १९०२
*तेन कर्षोत्त+	,, १६७७	तेन हि भर्त	गौत. १६६०	तेभ्यो शृति लि	गौत. ८१५
तेन कूटश्चा	,, १६८०	तेना जनीय	वेदाः ९९९	ते यथा ब्रूयु	कौ. १६१६
तेन कृत्याभि	,, ,	*तेनाधिगृद्धि	मनुः ६४०	ते यथास्वमु	,, १९२३
तेन क्रयो वि	नार. ११३०	तेना नि कुर्वे	वेदाः ९९७	ते यद् ब्रूयुः	नार. १९३६
तेन गृहामि	वेदाः १००१	तेनान्यस्य सु	पद्म. १३७६	तेऽवदन् प्र	वेदाः १८३८
तेन चण्डाला	कौ. १७९९	तेनार्थ्येन	कात्या. ८९८	ते वा ऋषयो	,, ८१३
*तेन चाश्रम	शश्वः १२८२	तेनार्थश्रद्धौ	कौ. १६७७,	ते वाचं वादि	,, ६०३,
" "	पैठी. १३५६		१६७९		१८४०, १९०३
तेन चानृण	शश्वः १२८२	तेनार्थश्रद्धि	मनुः ६४०;	ते वै पुत्राः प	वेदाः १२६१
* " "	पैठी. १३५६		नार. ६५०	ते वै सस्यस्य	मनुः १०७३
तेन चेतक्षत्र	कात्या. १७६२	तेना सहस्ये	वेदाः ९९८	तेषां अमावे	कौ. ८१७
तेन चैव प्र	भा. १०३०	तेनास्य ब्रह्म	,, ९९६	*तेषां अर्थह	बृह. १५१८
तेन चोत्तरः	गौत. ८१५	तेनाहर्षण	कौ. ७७२	तेषां ऊर्ध्व पि	कौ. ११४९
तेन जायाम	वेदाः १८३९	तेनेदानीम	बृह. १२२४	*तेषा एवौर	विष्णुः १३८९
तेन तत्पूय	कौ. १८५१	तेनेन्द्रियेण	वेदाः १००५	*तेषां औरसः	,, "
तेन तपोव	,, ९२९	तेनेन्धनाव	कौ. ९२६	तेषां कृतोत्सा	कौ. १६८१
तेन तुल्यः पु	,, १२८८	तेनेमां नारी	वेदाः १००१	तेषां प्रहण	,, १९२५
तेन त्रिवर्ण	,, १२४५	तेनेमामाधि	,, "	तेषां च कृत	,, १३९१
तेन दत्तां च	नार. १९६१	तेनैकेन सु	भा. १०३३	*तेषां च तल्प	नार. ६९९
*तेन दत्तां तु	,, "	तेनैनं हन्या	आप. १६६४	*तेषां च प्रसृ	कात्या. ७८९
" "	मनुः १९५६	तेनैनमाहा	कौ. १६८०	तेषां चेतप्रसृ	,, "
तेन दुश्चरि	हारी. १२६६;	*तेनैव तल्लु	बृह. १५१७		शुनी. ७९०
यसः १३५२;	संभ्र. १३८४	तेनैव तद्भू	,, ७८५	तेषां चौरसाः	विष्णुः १३८९
तेन देशजा	कौ. ८६२	तेनैव सा प्र	,, ७८७	तेषां छित्त्वा चृ	मनुः १७११,
तेन द्विपट	,, १६७३	तेनैव सार्ध	मनुः १३९३		१९२९
तेन द्विशतो	,, १६७८	तेनोत्तर व्या+	कौ. १६७४	तेषां जिह्वां स	नार. १९६८
तेन धर्मेण	भा. ८६०	" " +	,, १६७५	*तेषां जिह्वाः स	,, "
*तेन धान्यप+	कौ. १६७८	तेनोदकप्रा	,, १९२५	तेषां तत्प्रत्य	,, ६९९
तेन पलोत्त	,, १६७७	तेनोदरदा	,, ८१७	*तेषां तु तल्प	,, "
तेन पितृभ्य	वेदाः १२६२	ते पदेनासु	व्यासः १७६५	तेषां तु सम्य	कालि. १३७७
तेन प्रदेष्टा	कौ. १६७९	तेऽपि स्युः संभ्र	नार. १७५५	तेषां तेषां	आप. १२६७
तेन भूतेन	वेदाः ९९९	*ते प्रुष्टाश्च य	मनुः ९३७	तेषां तेषां	१६०५
तेन मदन	कौ. १६८०	ते प्रुष्टास्तु यं	,, ९३६,	*तेषां दोषम	मनुः १६९१
तेन मध्यम	,, ११८५		९३७	तेषां दोषान	,, "
तेन मन्त्रेण	भा. १२८६	ते प्रजापति	वेदाः १४२४	तेषां द्वैधीभा	कौ. ९२
तेन मरको	कौ. १९२४	ते ब्राह्मणस्य	,, १४६४,	तेषां धनह	बृह. १५१
	वेदाः ६०६		१६००		

तेषां न दद्या	मनुः ७४३
तेषां निष्ठा तु	” ८८३
तेषां पतित	देव. १४०४.
तेषां पिता य	भा. १९८६
तेषां पुराणि	” ”
तेषां पुरुषा	आप. १६६४
*तेषां पूर्वः पू	विष्णुः १२८०
तेषां प्रथम	बौधा. १२७१
तेषां ब्राह्मणो	वसि. १९२०
*तेषां यत्किञ्च	नार. ८३४
तेषां वै सम	वारा. १३२९
तेषां बौढा पि	नार. १३४७
तं श शृश्रुष	भा. ८१८
*तेषां षड्वन्धु	मनुः १३१९;
” ”	नार. १३४६
” ”	देव. १३५०;
” ”	यमः १३५१
तेषां संदुग्धो	वेदः ९९८
तेषां स एव	नार. ११७२
तेषां सर्वत्र	मनुः १९३१
तेषां सर्वस्व	” १६३२;
अपु. १६५४; नार. १७४८;	कात्या. १७६१
” ”	देव. १३५१
*तेषां सर्वे च	” ”
तेषां सवर्णा	” ”
तेषां सारानु	शंखः १२८३
तेषां स्वयानौ	कौ. ११८५
तेषां स्वसम	कात्या. १९४२;
” ”	पिता. ”
तेषामध्यक्षाः	कौ. १९०४
तेषामन्तर्ग	भा. १०३३
तेषामन्यथा	कौ. ९०६
तेषामन्योन्य	भा. ८६१
तेषामन्वेष	स्कन्द. १९६५
तेषामप्राप्त	बौधा. १९४९
तेषामभवि	कात्या. ९५५
* ” ”	देव. १५२५
तेषामयश्शू	कौ. १६७६
तेषामर्थ द	शंखः १२८२
तेषामलामे	वसि. १४७०
तेषामाक्रोशे	कौ. १६१९
तेषामाधिः स	” ८४४
*तेषामुत्पत्ति	मनुः १३९४
तेषामुत्पन्न	” ”
तेषामुत्पाद	हारी. १२६५
तेषामुपरि	वृह. १८३५

*तेषामेताः कि	नार. १५८०
*तेषामेव च	बौधा. १६०६
तेषामेव तु	” ”
तेषु तु नित्य	गौत. १६६१
तेषु तेषु तु	मनुः १९३०
*तेषु नित्यं यु	गौत. १६६१
*तेषु नित्ययु	” ”
तेषु यथोक्ता	कौ. १९२३
तेषु राजा प्र	भा. १२४४
*तेषु षड्वन्धु	नार. १३४६
*तेष्वधर्मप	वसि. १९२१
तेष्वपत्नर	” ”
तेष्वविक्रीते	कौ. १६७९
ते संप्रपद्य	वेदाः ८१४
ते सम्यञ्चो वै	” १२६१
ते सामं प्राप्नु	” १५९७,
” ”	१६०१, १६०३
” ”	वेदाः १८४०
” ”	” १२५७
” ”	स्कन्द. १९६५
” ”	विष्णुः १६७१
” ”	वेदाः ११४४
” ”	” ११४३
” ”	मनुः १९३०
” ”	वृह. ८७४
*तैः कृतं च स्व	” ”
*तैः कृतं यच्च	” ”
तैः कृतं यत्स्व	” ”
*तैः कृतौ यौ	” ”
तैरेव राज	अनि. १९६८
तैरेवामेच्यैः	कौ. १७९८
*तैलानां च स	कात्या. ६३२
तैलानां चैव	नार. ६२६;
” ”	कात्या. ६३२
तैलानां षड्गु	भार. ६३५
*तैलानि चैव	कात्या. ६३२
तैलाभ्यक्तमा	कौ. १६१५
तैस्तैरुपायैः	मनुः ७१६
तोयप्रवर्त	नार. ९४६
*तोयप्रवर्ति	” ”
तोलयित्वा त	स्कन्द. १९६६
तौ क्षयव्य	भा. ८६१
तौ तृपेण ह्य	अपु. १९६८
तौ वै संभवान्	वेदाः १०१०
तौ हि च्युतौ स्व	मनुः ८२३,
” ”	१९२८
तौ हि शुल्कह	कौ. १०३४,

तौ होचतुः	वेदाः १४३०
*त्यक्तदुष्टांश्च	कात्या. ९५६
त्यक्तप्रवच्यो	विष्णुः ८१६
त्यक्तव्यां मां प	भा. १९७८,
” ”	१९८५
*त्यक्तव्यास्ते प	नार. १०९५
त्यक्तामिं संध्य	बृह. १६४८
त्यक्ता भर्तृगृ	ब्रह्म. १११८
त्यक्तौ मातापि	भा. १२८७
त्यक्त्वा ज्ञातिज	वारा. १०७७
*त्यक्त्वा दुष्टांश्च	कात्या. ९५६
त्यक्त्वा दुष्टांस्तु	” ”
त्यक्त्वा महीं प	भा. १९८६
त्यजन्ति पुरु	बौधा. १०२०
त्यजन्दाप्यस्तु	याज्ञ. १०८८,
” ”	१४००
त्यजन्नपति	मनुः १६२७,
” ”	१९२६
त्यजन् भार्या	नार. १०९९
त्यजेत्यधि स	कात्या. ८५४
*त्यजेत्यध्य स	” ”
*त्यजेन्नारीम	नार. १०९९
त्रपुषे वार	बृह. १७६१;
” ”	कात्या. १७६३
त्रपुषोर्वार	मत्स्य. १७६७
*त्रय व्यपोह	बृह. १५२०
त्रयः किल्लेमे	भा. ८१८,
” ”	१३९१
त्रय एवाध	” ”
त्रयश्च पिण्डा	बौधा. १२६९
त्रयाणामपि	वृ. ७३४,
” ”	१८८५
त्रयाणामित	भा. १२८४
त्रयाणामिति	वसि. ७३२
त्रयाणामुद	मनुः १३१५
त्रया वै नैर्ऋ	वेदाः ९१५,
” ”	१८९७
त्रयोदशं त्व	नार. ७६४
त्रयोदशं स्व	ब्रह्म. १३७५
*त्रयोदशम	नार. ७६४;
” ”	ब्रह्म. १३७५
त्रयो दासा आ	वेदाः ८१२
*त्रयोऽपि तं ध	वसि. ७३२
त्रयोऽपि तद्भ	” ”
त्रयो वर्णां ब्रा	वसि. १९२०

त्रयो वा कार्षा	विष्णुः	१७७१
त्रायन्ते नर	भा.	१९८५
त्रायस्वैनं न	स्कन्द.	१९६६
*त्रिंशत् कोट्योऽर्ध	आग्नि.	१११५
त्रिंशद्वर्षोद्ध	मनुः	१०४३
*त्रिंशद्वर्षो व	"	"
हर्षिणाशो रोम	नार.	१७४७
त्रिः कृत्वः प्राहसु	स्कन्द.	१९६७
त्रिः परावर्त	"	"
त्रिः स्म माहः श्र	वेदाः	९८८
त्रिकाकम्पून	अग्नि.	१९६७
त्रिगुणं धान्य	वसि.	६०९
त्रिगुणा तिष्ठ	"	"
*त्रिगुणा त्विष्य	"	"
*त्रिगुणे द्वाद	कात्या.	१८३४
त्रिगुणे वा क्र	मात्सो.	१९७०
त्रिते देवा अ	वेदाः	९९९
त्रिपक्षपक्ष	कात्या.	९५८
*त्रिपक्षपञ्च	"	"
त्रिपक्षात्पर	बृह.	६७२;
	कात्या.	६७५
त्रिपक्षादथ	बृह.	८९६
त्रिपक्षाशः क्रौ	वेदाः	१८९५
त्रिपणे द्वाद	कात्या.	१८३४
त्रिपदीप्रति	क्रौ.	९२६
*त्रिपलं तु स	नार.	१७४७
त्रिपलं तु सु	"	"
*त्रिपला तु सु	"	"
त्रिभागं क्षेत्र	ब्रह्म.	१३७५
त्रिभागं पञ्च	बृह.	८५२
त्रिभागमाह	बृह.	१९४३
त्रिभिर्वर्णः स	भा.	१२४४
त्रिभिस्सिद्धः क्र	बृह.	८९६
त्रिभोगेनाज्ञ	भार.	९००
त्रिरात्रं रज	वसि.	१९७७
त्रिरात्रादूर्ध्व	क्रौ.	१६८६
त्रिघातस्य ना	विष्णुः	८९१
त्रिर्वा इदं वि	वेदाः	१८९६
त्रिवर्षप्रजा	क्रौ.	१८४८
त्रिवर्षमूल	विष्णुः	८९१
त्रिवर्षात्प्रागु	स्मृत्य.	१३७३
त्रिविधं क्षत्रि	नार.	११३१
त्रिविधं तत्स	व्यासः	१८८९
त्रिविधः प्रति	नार.	६६९
त्रिविधास्ते स	बृह.	७८६
*त्रिघातं तु सु	नार.	१७४७

त्रिषु वर्णेषु	कात्या.	८३५;
	भा.	१२४३,
		१२८७
	"	१९८४
त्रिषु वर्णेषु	स्कन्द.	१९६५
त्रिसमरात्र	भा.	१४२९
त्रिसहस्रप	मनुः	१०४२
त्रीणि वर्षाण्यु	बौधा.	१०१९
त्रीणि वर्षाण्यु+	वेदाः	७९२
त्रीण्याहुरति	नार.	१२२०
त्रीण्येतान्यवि	नार.	१२२०
*त्रीण्येव साध	"	१८२४
त्रीण्येव साह	"	"
त्रीण्येव हि प्र	बृह.	७३४
त्रीनंशान् क्षत्रि+	विष्णुः	१२४०
त्रीनृतून सम	नार.	१०९६
त्रीन्कुमार्यतू	गीत.	१०१२
त्रीन् राजन्यः	विष्णुः	१२४०
त्रेताया आदि	वेदाः	१८९८
त्रैवार्षिकाय	भा.	१२४४
त्रैविद्यं वृत्ति	याज्ञ.	८६५
त्रैविद्यनृप	"	१७८२
त्रैविद्यकृदा	विष्णुः	१७७०;
	वसि.	१९२१
त्रैविद्यसाधु	"	१४७०
त्रैविद्याः शुच	मनुः	१४७८
*त्रैविद्यान् वृत्ति	याज्ञ.	८६५
*त्र्यंशं दायं ह	मनुः	१२४६
त्र्यंशं दायद	"	"
*त्र्यंशं ब्राह्मण्याः	वसि.	१२३९
*त्र्यङ्गहीनः प्र	याज्ञ.	१७३३
त्र्यङ्गहीनस्तु	"	१७३२
*त्र्यङ्गहीनाश्च	"	१७३३
*त्र्यङ्गहीनास्तु	"	१७३२
त्र्यब्दादूर्ध्वं तु	बृह.	१९६२
त्र्यम्बकं यजा	वेदाः	१००८
त्र्यष्टवर्षोऽष्ट	मनुः	१०४३
*त्र्यहं दोहं प	नार.	८९४
त्र्यहाहोर्षं प	"	"
त्र्यहाशौचे तु	ब्रह्म.	१११९
*त्र्यहाशौचे नि	"	"
त्व गुरुः सर्व	भा.	८६१
त्वं चास्य घाता	"	१२८८,
		१९८५
त्वं तस्याभित्र	वेदाः	८१०
त्वं मुखं सर्व	स्कन्द.	१९६६
त्वं विष ब्रह्म	"	"

त्वं सोम पितृ	वेदाः	८५७
त्वं ह त्यदृण	"	६०१
त्वं हि कर्तु व	वारा.	१०७६
*त्वक्छेदकः श	मनुः	१८०३
"	नार.	१८२९
त्वग्भेदकः श	मनुः	१८०३
त्वग्भेदे प्रथ	बृह.	१८३१
त्वक्कृतेऽहं पृ	भा.	१२८५
त्वत्तोऽनुज्ञाप्र	"	१२८६
त्वदङ्गेभ्यः प्र	"	१९८५
त्वदिधास्तु गु	वारा.	१०७७
त्वममे वेदा	स्कन्द.	१९६६
त्वममे सर्व	भा.	१९६४
त्वमप्यन्तर्ज	"	१९८३
त्वमस्यै धेहो	वेदाः	९९८
त्वया मम न	वारा.	१०७६
त्वया यदप	"	१०७५
त्वया वियुक्तां	"	१०७६
त्वयैतच्छान्त	बृह.	६५३
त्वयैव संभ	वेदाः	१०१०
त्वय्यासक्ता म	भा.	८६१
*त्वर्वाग्भुक्ते स	यमः	६६०
त्वष्टा जायाम	वेदाः	९९९
त्वष्टा दुहिते	"	१००४,
		१४२३
त्वष्टा पिपेश	"	१००१
त्वष्टा वासो व्य	"	"
त्वष्टा सहस्र	"	९९९
त्वामासाद्य य	भा.	८६१
त्वाष्ट्रेणाहं व	वेदाः	९९७
दक्षा प्रियंव	कात्या.	११०९
दक्षिणां गुर	शौन.	१३६४
दक्षिणानां तु	अग्नि.	७८९
दक्षिणानां प्र	वेदाः	१००६
दक्षिणासु च	मनुः	७७४
*दक्षिणासु तु	"	"
*दक्षिणासु प्र	"	"
दग्धस्य हृद	क्रौ.	१६१५
दण्डं चैकाद	कात्या.	८०५
दण्डं दद्यात्स	याज्ञ.	१८७५
*दण्डं प्रदाप्यो	"	१७२८
दण्डं वा दण्ड	कात्या.	७१४
दण्डं स त्रिगु	भार.	६६०
दण्डं स दप्यो	याज्ञ.	१७२८
*दण्डं स प्राप्नु	मनुः	१७१८
*दण्डः कण्ठ	विष्णुः	१७७०

दण्डः कार्यो न	अपु.	१९७५
दण्डः क्षुद्रप	याज्ञ.	१८२२
दण्डः पुंसो द्वि	कौ.	१०३७
*दण्डः स्यात् स	याज्ञ.	१८७५
दण्डकर्मसु	कौ.	१६१४
दण्डनीया त	याज्ञ.	९१३
दण्डनीयातु	नार.	८०१
दण्डपातभ	मासो.	१९७०
दण्डपारुष्यं +	कौ.	१७९८
*दण्डपाषाण	बृह.	१८३०
दण्डप्रणय	याज्ञ.	१७८३
दण्डप्रणीतः	कौ.	८१७
दण्डभयादा	,,	७९४
*दण्डमुन्मोच	विष्णुः	१६१२
दण्डयित्वा च	बृह.	७३१
दण्डयेत्ताद	नार.	९४६
दण्डशुल्काव	मनुः	६६३;
वसि.	६७८; वृह.	७१५
दण्डस्तु देश	वसि.	१७९५
दण्डस्त्वभिह	बृह.	१८३१
दण्डह्वाने य	मासो.	१९७०
दण्डाजिनादि	बृह.	१७५९
*दण्डादियुक्त	,,	,,
दण्डेनैव त	मनुः	१६२९,
		१६९८, १९२९
*दण्डेनैव स	,,	१६२९
दण्डे सर्वे स्थि	अपु.	१९६९
दण्डो दमना	गौत.	१९१७
दण्डो रक्षति	मासो.	१९७०
दण्डो वा दण्ड	कात्या.	७१४
*दण्डं प्रमोच	विष्णुः	१६१२
*दण्ड्यःकाणख	,,	१७७०
दण्ड्यःशोणिते	,,	१७९६
दण्ड्यःस पापो	नार.	१९३५
*दण्ड्यःस मूलं	मत्स्य.	८५५
दण्ड्यःस मूल्यं	,,	,,
*दण्ड्यःस राज्ञा	नार.	७४८
दण्ड्यःस राज्ञो	,,	,;
वृह.	७५२; व्यासः	७५६
दण्ड्य मुन्मोच	विष्णुः	१६१२
*दण्डयानुन्मोच	,,	,,
दण्डमास्तपुत्र	यमः	१६५२
दण्डयोत्सर्गे रा	वसि.	१६६८
*दत्तं चैकाद	कात्या.	८०६
*दत्तं यत्स्याद्	नार.	८००
दत्तं सप्तभि	,,	७९८

दत्तः क्वीतः कृ	भा.	१२८४
*दत्तः क्वीतः स्व	स्थित्य.	१३७३
*दत्तः क्वीतको	हारी.	१२६५
दत्तः क्वीतोऽप	,,	,,
दत्तः पुत्रः पि	द्याता.	१३५२
दत्तःपुत्रत्व	जाबा.	१३५६
दत्तकश्च स्व	ब्रह्म.	१३७४
दत्तकश्चाष्ट	विष्णुः	१२७९
दत्तकानां तु	संप्र.	१३८४
दत्तको द्विती	वसि.	१२७३
दत्तक्रीतस्व	स्थित्य.	१३७३
दत्तक्रीतादि	बुम.	१३५८
दत्तक्रीता हि	कात्या.	७६७
दत्तपुत्रे य	वृगौ.	१३७२
दत्तमव्यव	कौ.	७९४
दत्तमूल्यस्य	नार.	८८८
दत्तशुल्क प	कौ.	१०४०
*दत्तश्चाष्टम	विष्णुः	१२७९
दत्तस्य जन	वसि.	१२७८
दत्तस्य तुभ	मनुः	१३२८
दत्तस्यानपा	कौ.	७९४
दत्तस्यापदा	,,	,,
दत्तस्येषोदि	मनुः	७९६
*दत्तां न्यायेन	नार.	१०९७
दत्तात्मा तु स्व	याज्ञ.	१३३४
दत्ताद्या अपि	कालि.	१३७७
दत्ताद्यास्तन	,,	,,
दत्तानूढा च	कात्या.	१३५०
दत्ताऽप्यदत्ता	अपु.	१९७५;
	मत्स्य.	,,
दत्ताप्रदानि	नार.	७९७
दत्तामपि ह	याज्ञ.	१०७८
दत्ता यस्य भ	भा.	१०२८
दत्तोऽपविद्ध	बृह.	१३४८
दत्तोऽपि न स्व	पार.	१३५६
दत्तौरसेत	शौन.	१३७१;
	आदि.	१३८३
दत्तिमोऽपि स्व	विष्णुः	१२८१
दत्तवर्ण पाट	याज्ञ.	६९०
दत्त्वा कन्यां ह	,,	१४४७
दत्त्वा चौत्स्य	,,	१७४२
*दत्त्वा तु ब्राह्म	,,	७२२
*दत्त्वा तु स्नेह	नार.	८३२
*दत्त्वात्मा तु स्व	याज्ञ.	१३३४
*दत्त्वा इत्यं च	नार.	७९७
दत्त्वा इत्यं च	,,	,,

दत्त्वा धनं तु	मनुः	१९३१
दत्त्वा धान्यं व	अनि.	१९४३
दत्त्वा न्यायेन	नार.	१०९७
दत्त्वा पुनः प्र	मनुः	१०४१
दत्त्वा समस्तं	नार.	८९५
ददतो यद्	बृह.	७५०
ददाति दीय	,,	११४१
ददाति मह्यं	वेदा.	९६६
ददातिषु चै	गौत.	१९७२
ददाति हि स	भा.	१२८६,
		१४७३
'ददामि' इती	बौधे.	१३८४
ददामीत्यभि	वेदा.	१००६
ददौ स दश	मनुः	१२९४
२" " +	भा.	१९८५
*दद्याच्चापह	याज्ञ.	१५४६
दद्याता पित	स्थित्य.	१३७३,
		१३७४
दद्यात्कृष्णाजि	,,	१९७३
*दद्यात्तदर्थ	कात्या.	१७६३
दद्यात्तमथ	,,	,,
दद्यात्तस्यैव	नार.	१५११
*दद्यात्तु ब्राह्म	याज्ञ.	७२२
*दद्यात्स्वपुत्रा	नार.	६९८
दद्यात्पशुम	,,	१९७६
दद्यात्पिण्डं कु	हारी.	१०१६,
		१३८७
दद्यात्स्वमिति	कात्या.	७५३
दद्यादपह	विष्णुः	१५४१;
	याज्ञ.	१५४६
	नार.	६९८
*दद्यादपुत्र	,,	,,
दद्यादपुत्रा	,,	,,
दद्यादते कृ	याज्ञ.	६८२
दद्याद्गुणव	बौधा.	१०१९
दद्याद्दण्डं त	नार.	७६३
*दद्याद्दण्डं य	,,	,,
*दद्याद्धनं च	बृह.	१५१९
*दद्याद्धनं वा	,,	,,
दद्याद्धेतुं न	अपु.	१९७६
दद्याद्वा प्रति	प्रजा.	१३५०
दद्यान्माता पि	याज्ञ.	१३३२;
	परा.	१३५२
*दद्युःपृथक् पृ	मत्स्य.	८५५
दद्युःपैताम	नार.	६९१
*दद्युर्विमिक्त	याज्ञ.	६२०
दद्युर्वा स्वक	,,	,,

दशुस्तत्रिन्धि	याज्ञ.	६८२	दशकं पशू	गौत.	११८३	दातव्यं बान्ध	मनुः	६८०
दशुस्ते बीजि	नार.	१३४७	दशकं पार	याज्ञ.	१७३१	दातव्यं सर्व	,,	१९५७
दध्नः क्षीरस्य	मनुः	१७१८	दशकुम्भीधा	विष्णुः	१६७०	दातव्या भ्रोत्रि	लिङ्ग.	१३७६
*दध्यक्षतपू	शंखः	१०२४	दशकुलीसं	कौ.	१९२४	*दाता त्वयैत	बृह.	६७१
दन्तचर्मास्थि	वसि.	६०९	दशभ्रामश	क्यात्या.	९५८	दाता न लभ	क्यात्या.	६३१
*दन्तपादन	क्यात्या.	१८८७	दश चैव पि	भा.	१९८४	दाता प्रतिप्र	देव.	८०६;
*दन्तिचर्मास्थि	वसि.	६०९	*दशतं पशू	गौत.	११८३	,,	कौ.	८७९
*दम. समः स	बृह.	१८८६	*दशतः पशू	,,	,,	*दाता यत्र तु	क्यात्या.	६५६
दमदानर	,,	११०९	*दशतश्च प	,,	,,	दातारः सुवि	भा.	१०२९
*दमदानव	,,	,,	दश दश पा	वेदा.	१९८१	दाताहमेत	बृह.	६७१
दमनाहण्ड	अपु.	१९७०	दशध्रा प्रवि	भा.	१२४३	*दातु तु न स	नार.	७०४
दमयन्त्याः प	भा.	८१९	दश नागस	वेदाः	८१३	दातुः समक्षं	शौन.	१३६३
दमेन शोभ	,,	,,	दशपुत्रा न	,,	१५७०	*दातुः स्त्रीमातृ	क्यात्या.	७१२
*दमो ज्ञेयः स	बृह.	१८८६	दशभिर्वा प	अनि.	१९६८	*दातुमर्हति	नार	९१६
*दमो नेय. स	,,	,,	दशमं द्वाद	मनुः	१९५४	दातृगोत्रस	स्मृत्य.	१११८
दमोऽन्तिमः स	,,	,,	*दशमहिषी	गौत.	९०४	दानं क्रयध	आप.	१२६८
दम्पती विव	नार.	११०२	दशमांशं ह	क्यात्या.	१५२४	*दानं ग्रहण	नार.	६२२
दम्पत्योः पिता	कौ.	६८०	दश वन्ध्यां च	देव.	१११२	दानं लौकिक	भार.	८०७
दायितं याऽन्य	व्यासः	११११	दशवर्षेपि	कौ.	६८०	*दानं वा स्वेच्छ	बृह.	१२२२
दरिद्रं व्याधि	परा.	१११७	दशहोतार	वेदाः	१००६	दानग्रहण	वार.	६२२,
दरिद्राश्च वि	भा.	१०३०	दशाचार्यानु	भा.	१९८४	,,	१५८०	
दर्पाद्वा यदि	मनुः	१८५३;	दशातिवर्त	मनुः	१८०७	दानप्रतिभु	मनुः	६६४
,,	नार.	१८८१	दशाध्यक्षान्	विष्णुः	१९२१	*दानप्रभृति	,,	१०६०
दर्पेण धर्मो	विष्णुः	१७७०	*दशाना चैक	बौधा.	११४६	दानमध्यय	नार	१९४०;
दर्शं च मासि	अनि.	१५८९	दशानां वैक	,,	,,	,,	भा.	१९७६
दर्शनं व्यव	नार.	१९३६	*दशापरे च	मनुः	१३२५	दानमेकाल्म	भार.	८०७
दर्शनप्रति	याज्ञ.	६६६	दशापरे तु	,,	,,	दानवादप्र	व्यासः	६७६
,,	क्यात्या.	६७३	दशावरं च	कौ.	१६१९	*दानवादे प्र	,,	,,
+ दर्शनप्राति	मनुः	६६४	*दशावरे तु	मनुः	१३२५	दानात्प्रभृति	मनुः	१०६०
*दर्शनाधृत	क्यात्या.	८०६	दशास्यां पुत्रा	वेदाः	९८६	दानानि विप्र	व्यासः	११११,
दर्शनाद्वृत्त	,,	,,	*दशाहं सर्व	नार.	८९४	,,	१५२४	
*दर्शनाद् वृषि	,,	,,	दशाहः सर्व	,,	,,	दाने क्रये वा	कौ.	८७९
*दर्शनाकाष्ट	,,	,,	*दशाहात् सर्व	,,	,,	दाने शुचिः अ	,,	७३७
दर्शनेऽथ उ	बृह.	६७७	दशाहायास्तु	पश्चा.	९०१	दाने शुद्धिः	,,	,,
*दर्शने प्रति	क्यात्या.	६७३	दशाहे सम	स्मृत्य.	८९०	दाने समर्थो	शौन.	१३६३
दर्शने प्रत्य	विष्णुः	६६२;	दशैकपञ्च	याज्ञ.	८९२	दानोपस्थान	क्यात्या.	६७३
,,	याज्ञ.	६६५; बृह.	दस्यवः संप्र	नार.	१७५४	दान्तो युक्तज	कौ.	८६३
*दर्शनोद्वृत्त	क्यात्या.	८०६	*दस्यवश्च प्र	,,	,,	*दापयित्वा ग	याज्ञ.	१७४१
*दर्शयेयुनि	बृह.	९५१	दस्युनिष्क्रिय	मनुः	१७२६	दापयित्वा ह	,,	,,
दर्शयेयुश्च	,,	,,	दस्युभिर्हिय	भा.	१२४४	दापयेच्छिल्पि	क्यात्या.	७५५
*दर्शयेयुञ्जि	,,	,,	दस्युवृत्ते य	नार.	१७५३	दापयेत्पण	,,	९२०
*दशकं च क्ष	नार.	१९११;	दहत्याग्नेये	वसि.	१९७४	दापयेद्दानि	मनुः	७१८,
,,	क्यात्या.	१९१४	दहेत्कटाग्नि	बृह.	१८९१	,,	७१९	
दशकं तु क्ष	नार.	१९११;	दहेत्पापकृ	यमः	१८९०	*दाप्यः परर्ण	नार.	६९७
,,	क्यात्या	१९१४	दह्यमाना म	भा.	१०२६	दाप्यः परर्ण	,,	,,
*दशकं पर	याज्ञ.	१७३१	दाण्डिकस्य च	अपु.	१९४३	दाप्यः स भोग	क्यात्या.	६६०

क्षाप्यः स्याद्वि	व्यासः १७६८
*दाप्यश्चाष्टगु	याज्ञ. ७७८
*दाप्यस्तदद्	” ८४७
*दायस्तद्वि	व्यासः १७६५
दाप्यस्तु दक्ष	याज्ञ. ८४७
दाप्यस्तु द्विगु	व्यासः १७६५
दाप्यस्त्वष्टगु	याज्ञ. ७७८
दायो दण्डं च	” १८१९
दाप्यो मृत्तिच	नार. ८५०
*दायो मृत्तेश्च	” ”
दायो यत्तत्र	” ”
*दाप्यो यत्र तु	” ”
*दाप्यो यदत्र	” ”
दायं तु न	गीत. १९८२
*दायं दयात्क	बृह. ७८५
दायभाग इ	नार. ११३२
*दायभागमि	” ”
दायविभागः	कौ. ११४९
*दायादबान्ध	वसि. १२७३
दायादाना वि	कात्या. १२३०
दायादा वा रि	कौ. ६७९
दायादेभ्यो न	याज्ञ. १२१५;
	व्यासः १२३०
* ” ”	मनुः १२१२;
	कात्या. १४५३
दायादे सति	नार. ७८२
दायादेर्नाभ्य	प्रजा. १२३२
दायायस्य प्र	मनुः १३९२
दायेन चाऽव्य	आप. १२६६
*दायेनाऽव्यति	” ”
दारं चास्य क	आप. १८४४
*दारग्रहण	नार. १५८०
दारपुत्रप	बृह. ७२५
दारमूलाः क्रि	नार. ७०४
*दारांश्चास्य चा	आप. १८४४
*दारांश्चास्याप	” ”
दाराः पुत्राश्च	कात्या. ८०४
*दाराः पुत्रास्तु	” ”
दारा इत्युच्य	भा. १२४४
दाराधीनस्त	मनुः १०५२
दाशापराध	” १९२७,
	१९४६
दासं दासी वा	कौ. ८१७
दासकर्मक	” ८१६
दासत्वमग	ब्रह्म. ८४०
*दासत्वात्परि	नार. ८३१

*दासत्वात्स प्र	नार. ८३१
दासत्वात्स वि	” ”
दासद्वयस्य	कौ. ८१७
दासपरिचा	” १८५०
दासभावं ग	भा. ८१९
दासभावं न	उश. ८३९
दासमजुरु	कौ. ८१७
*दासस्त्रीभ्रातृ	कात्या. ७१२
दासस्त्रीमातृ	” ”
*दासस्त्र्यमास्य	” ”
दासस्य तु घ	” ८३७
दासस्य दास्या	कौ. १८४९
दासस्य पत्नी	भा. ८१८,
	१३९१
*दासस्य हि घ	कात्या. ८३७
दासाश्वरथ	मनुः १७११
*दासी च हर	नार. १७४९
दासी तु हर	” ”
दासी निष्टक	वेदाः ८१२
दासीघटम	मनुः १३९२
दासीत्वमासा	ब्रह्म. ८४०
दासीदासच	भा. १०२९
दासी नौका त	नार. ७६४
दासीभूता त्व	भा. ८१८
दासीभूताऽस्मि	” ८४०
दासीव दिष्ट	शुनी. १११९
*दासीषु हर	नार. १७४९
दासीसुताश्च	कात्या. ८३९
*दासीसुतास्तु	” ”
दासेन या प	विष्णुः ८१६
*दासेनोढा च	कात्या. ८३७
दासेनोढा त्व	” ”
दासो दस्यते	नि. ८१४
*दासोपस्थान	कात्या. ६७३
दासोऽस्मीति त	भा. ८१९
दास्यं तु कर	मनुः ८२०,
	१९२७
दास्यते तां त	वारा. १३२९
*दास्यां च दास	मनुः १३१०
दास्यां पूर्वः	कौ. १६९०
दास्यां वा दास	मनुः १३१०
*दास्या गृहीतो	कात्या. ८३७
*दास्यात् प्रोच	नार. ८३३
दास्याद्वो विप्र	भा. ८४०
दास्यामि कथं	शुनी. ८५६
*दास्याम्यहं ते	बृह. ६७१

दास्यायैव हि	मनुः ८२१,
	१९२८
दाहयित्वाऽग्नि	याज्ञ. १०९१
दाहयेत्तत्	बृह. १८९१
दाहयेदग्नि	मनुः १०७५
दिग्वत्नं गम	स्मृत्य. ८७७
दित्सतोऽवच	गीत. ६०८
दिनक्रमेण	कात्या. ११०९
दिनमासार्ध	बृह. ८३५
दिनैकागम	व्यासः ११११
दिव गतानि	मनुः १०६२;
	यमः १११३
दिवं बोधसं	वेदाः १८४०
दिवः पुनरि	कात्या. १११०
दिवसान्तर	कौ. १६८७
*दिवसे द्विगु	नार. ७६४
दिवसे द्विप	” ”
दिवस्युत्रा अ	वेदाः ११२१
दिवा गृहीतं	मरी. ७६९
दिवा त्रान् सु	शंख. ९०५
दिवा पशूनां	विष्णुः ९०४
दिवा पृथिव्या	वेदाः ९७७,
	१८३६
दिवा रात्रौ वा	कौ. १६२०
दिवा वक्तव्य	मनुः ९०७
दिवा क्षप्रिक्षा	कौ. १०३३
दिवि ज्योतिर	वेदाः १००७
दिव्यप्रकार	स्कन्द. १९६५
दिव्यमष्टवि	” ”
दिव्या अङ्गारा	वेदाः १८९५
दिव्यानां स्वम्भ	स्कन्द. १९६५
दिव्यान्यासुर	” ”
दिव्ये तु मूर्द्ध	अनि. १९६७
दिव्येन विधि	भा. १९८५
दिव्यैर्विशुद्धो	बृह. १६४८
*दिशानुरूप	” ६७२
दिशोऽभ्यर्थे रा	वेदाः १८९७
दीनानाथवि	नार. ८००;
	दक्षः ८०७
दीप्तिमत्त्वाच्छु	नार. १९३६
दीयते स्यात्प्र	बृह. ३७७,
	७१५
दीयमानं च	याज्ञ. ६२२
” ” +	नार. ८८८
* ” ”	कात्या. ६३२
दीयमानं प्र	विष्णुः ६१०

दीयमानम	कात्या.	१११०	दुर्मत्वत्रामृ	वेदाः	१००४	दृष्टो धमव्य	आप.	१२६७
दीयसे धर्म	स्कन्द.	१९६७	दुर्वाग्भावं र	भा.	१०३३	१६०५; गौत.	गौत.	१६०४
*दीर्घ तीव्राम	नार.	१४०१	दुर्विभक्तम	कौ.	१५७१	दृष्ट्वा कर्वाणि	शुनी.	१७६७
दीर्घकुत्सित	,,	१०९७	दुष्करं वा ए	वेदाः	७९२	*दृष्ट्वा निसृष्टं	कात्या.	१४५७
*दीर्घतीव्राम	मनुः	१३९८	*दुष्टं तस्त्वामि	कात्या.	८९७	दृष्ट्वा प्रयोज	भार.	८०७
,,	नार.	१४०१	*दुष्टं संग्रह	नार.	१८८१	दृष्ट्वा प्रियं त	,,	,,
दीर्घप्रवासि	कात्या.	७११;	दुष्टसामन्त	मनुः	१९३०	दृष्ट्वा मुहुः प्रे	वृहा.	१८९१
,,	कौ.	१०४०	दुष्टस्यैव तु	,,	१७८७	दृष्ट्वा शयानं	भा.	१२८७
दीर्घसत्रव्या	,,	६११	*दुष्टस्यैव हि	,,	,,	दृष्ट्वैव पुरु	,,	१०३२
दीर्घाधियो र	वेदाः	५९९	दुष्टा जायां प	स्मृत्य.	१११८	द्वयं चौरह	याज्ञ.	१९६०
दीर्घाध्वनि य	मनुः	१९२७,	दुष्टाः साहसि	यमः	१८९०	द्वयं तद्धनि	कात्या.	७१०
		१९४५	दुष्टाचाराः पा	भा.	१०३२	*द्वयं त्वयेति	,,	७५३
दीर्घायुत्वम	वेदाः	१९८०	दुष्टाऽन्यगत	नार.	१०९७	द्वयं पुत्रकृ	,,	७१३
दीर्घायुरस्तु	,,	१००४	दुहितर ए	अनि.	१३७४	*द्वयं पैताम	नार.	६९१
दीर्घायुरस्या	,,	९८५,	दुहिताऽचार्य	नार.	१८८२	द्वयं प्रतिशु	कात्या.	७१३;
		१००१	*दुहिता दुर्हि	नि	१२५५		याज्ञ.	७९७
दु.खं रक्तं ब्र	परि.	१८३५	दुहिताऽन्यत्र	भा.	१२८६	*द्वयं बधिर	बृह.	८७५
*दुःखं व्रणं र	,,	,,	दुहिता वा	आप.	१४६६	*द्वयं बालिश	,,	,,
दुःखमुपाद	याज्ञ.	१८१९	दुहिता पुत्र	वेदाः	१२६२	द्वयं भार्यकृ	कात्या.	७१३
दुःखासिका क	दक्ष.	१११५	दुहितृणा प्र	याज्ञ.	१४४५	द्वयं वा नि. स्व	बृह.	८७५
दुःखिता यत्र	मनुः	१९३०	दुहितृणाम	कात्या.	१४५९;	द्वयं सवृद्धया	वृहा.	७१५
*दुःखिते शोणि	याज्ञ.	१८२२		उश.	१४६२	द्वयं स्वामिनि	कात्या.	९६०
दुःखे च शोणि	,,	,,	दूतीप्रस्थाप	नार.	१८८१	द्वयः पिण्डोऽन	भा.	८१८
*दुःखेऽथ शोणि	,,	,,	*दूतीसंप्रेष	,,	,,	द्वया कन्या क	,,	१२८७
*दुःखेन विनि	कात्या.	९१९	दूतीपचार	कात्या.	१८८७	द्वयानादेय	बृह.	७२७
दुःखेन हि नि	,,	,,	दूषणे तु क	याज्ञ.	१८७६	द्वैतानां पि	भा.	१०२८
*दुःखेनेह नि	,,	,,	*दूषयन् सि	कात्या.	९५९	द्वैताराध	ऋष्य.	१११७;
*दुःखेषु शोणि	याज्ञ.	१८२२	*दूषयेत्सर्वे	,,	,,	शुनी.	१११९; अपु.	१९७९
दुःखोत्पादनं	कौ.	१८००	दूषयेत्सिद्ध	,,	,,	द्वैतार्थं च	कौ.	८०८
दुःखोत्पादने	,,	१७९९	दृश्यते च ज	,,	१९१५	द्वैतता वा ए	वेदाः	१५९५
दुःखोत्पादि पृ	याज्ञ.	१८२१	*दृश्यते विज	,,	,,	द्वैततां प	मनुः	१०५५
दुःखोपहत	कौ.	१६१५	दृश्यते ह्यन्वो	कौ.	१६८६	द्वैतैतोर	अपु.	१९७०
दुःशीलः काम	वारा.	१०७७	दृश्यमानं वि	कात्या.	१२३०	द्वैतपशुप्र	कौ.	१६१८
* " " "	मनुः	१०६०	दृश्यमाना वि	बृह.	१२२२;	द्वैतपशुमृ	,,	१६२१
दुरोकशोचिः	वेदाः	९६३	दृश्याद्वा तद्धि	कात्या.	१२३०	द्वैतपीयूष	वेदाः	१६००
दुर्गमकृत	कौ.	१६१७	*दृश्याद्वाऽथ वि	याज्ञ.	१५६५	द्वैतपूजां नै	शुनी.	१११९
दुर्गसंतुक	,,	१९२४	दृष्टं संग्रह	,,	,,	द्वैतप्रतिमा	विष्णुः	१६११
दुर्दृष्टास्तु पु	याज्ञ.	१९३३	*दृष्टप्रयोज	नार.	१८८१	द्वैतब्राह्मण	नार.	१७४५;
दुर्बलं वेदम	कौ.	१६२०	दृष्टमेव र्	भार.	८०७		वासि.	१९८२
दुर्बलहिंसा	गौत.	१६०४	दृष्टल्लिङ्गे मै	दक्षः	१११४	द्वैतभागस्त	हरि.	१३७६
दुर्बलानाम	अनि.	१९६९	दृष्टादृष्टफ	कौ.	१०३३	Xदेवरः कस्मा	नि.	१२५७
दुर्ब्राह्मण वि	भा.	१२८५	दृष्टान्तत्वेन	भार.	१९७८	देवरक्त्या	गौत.	१३८७
दुर्भिक्षे धर्म	याज्ञ.	१४४७	दृष्टिपातं प्र	कात्या.	१९४१	*देवराजम	बृह.	७८५
दुर्भिक्षे राजा	कौ.	१९२४	*दृष्टिपातं प्र	,,	९५९	*देवराजोप	,,	६५१
दुर्भिक्षे राष्ट्र	प्रजा.	७१५	*दृष्टिप्राप्तं प्र	,,	,,	देवराताय	वेदाः	१२६१
*दुर्भिक्षे व्याधि	याज्ञ.	१४४७	*दृष्टिप्राप्तं प्र	,,	,,	देवरादा स	मनुः	१०६५

देवराय प्र	वसि. १०२१;
	मनुः १०४३
देवरेण सु	स्मृत्य. १३७३;
	अनि. १३७४
*देवरो दीव्य	नि. १२५७
देवलोके म	वारा. १०७७
देवाधिप्रस्व	बृह. १६५३
देवस्ते सवि	वेदाः १००१
देवस्य त्वेति	शौन. १३६४
देवो उप प्रे	वेदाः ९८२
देवाः प्र हिष्णु +	१९७
उवा अत्रे न्य	१००२
देवा इव च	भा. ८६०
देवा इवामृ	१९८
देवा एतस्या	१८३९
देवाना पत्नीः	१००५
देवानृणं नि	६०४
देवान् कुर्यु	मनुः १९३०
देवान् यज्ञा	वेदाः १९०२
देवा भागं य	८५७
देवा मनुष्या	१००५
देवा वा असु+	१५९६
*देवा वा एत	१८३९
देवा वै न स	८५८
देवा वै यज्ञ	१७९३
देवाश्च च वा	११४४
देवाश्च वाऽअ	११४३
१, १, +	११४४
देवाश्चासुरा	१००५
देवाश्चैतमृ	९७३
देवासो नित्य	९२४
देवीरापो अ	९९५
देवीस्त्रिस्तित्ति	१००३
देवैर्दत्तं म	याज्ञ. ८४७,
देशं कालं च	१७३५
*देशं कालं त	नार. १७५३
*देशं कालं हि	१७३८
*देशं कालं व	१७५३
देशं प्राप्तं दि	१७८९
*देशकालकु	उचा. १९४२
देशकालञ्च	याज्ञ. १७३८
देशकालवि	७६१
देशकालाति	कौ. ७३६,
७५७, ८४४; याज्ञ.	७६१

देशकालान्त	कौ. ७३७,
	१६७९
देशकालो क्रि	काल्या. ६७४
देशकालौ च	देव. ८०६
देशप्रामकु	बृह. १७८९
देशप्रामगृ	नार. १७४६
देशजातिकु	१७८४;
गौत. १९१८;	बृह. १९४१
* १, १, १	१७८६
देशजात्यादि	अनि. १९४३
*देशधर्मकु	बृह. १७८९
*देशधर्मजा+	वसि. १९३१
देशधर्मन	नार. ७०३,
	११०३
देशधर्मान् जा	मनुः १९३१
देशनिक्षेपं	कौ. १९२४
देशपत्तन	काल्या. १९४२;
	पिता. ११६५
देशविशेषे	आप. ११६५
देशस्थित्या प्र	बृह. ७८६
देशस्यजातेः	काल्या. १२२९
देशस्य जात्याः	कौ. ११८५
देशस्याचर	काल्या. १९४२
*देशाचारवि	नार. ६२५
देशाचारस्थि	१७९०
देशाचारेण	काल्या. ७२७
देशादिकं क्षि	बृह. १७९०
देशाध्यक्षांश्च	विष्णुः १९२१
देशाध्यक्षोपि	१७२
*देशाध्वरूप	बृह. ६७२
देशानलञ्चां	मनुः १९०७,
	१९२८
*देशानुरूपं	बृह. ६७२
देशानुरूप	१७७९
देशान्तरग	याज्ञ. ७७९
देशान्तरमृ	ब्रह्म. १११९
*देशान्तरे पू+	अनि. १५८९
*देशापहत	नार. ७०३,
	११०३
देहनाथे धु	भा. १२८३
देहेन्द्रियवि	काल्या. १८३३
देवतं ब्राह्म	बृह. १८३५
देवतं सत.	भा. १०२९
देवतप्रति	कौ. १८५०
देवतस्कर	नार. ७८१
*देवपित्रति	मनुः १०५४

देवपित्र्याति	विष्णुः १०२३;
	मनुः १०५४
देवमेव भ	भा. १०२९
देवराजकृ	नार. ७४८;
	काल्या. ७५३
* १, १, १	बृह. ७८५
देवराजभ	१७४८
*देवराजहृ	नार. ७४८
देवराजोप	विष्णुः ६३६;
हारी. ६३६;	बृह. ६५१,
	७५१; काल्या. ६५८
* १, १, १	याज्ञ. ८८४
देवान्यष्टौ म	कौ. १९२४
देवे वा यदि	हारी. १०१६
देवेषु वै गौ	वेदाः ८१४
*देवोत्पातक	बृह. १७५८
देवोत्पातवि	१२८४
देवोद्दिष्टं न	भा. १२५५
*दोषधेर्वा	नि. १२५५
दोषगौरव	भा. १०३०
दोषद्रव्यानु	मासो. १९७०
दोषनिग्रह	अपु. १६०९,
दोषमनाख्या	१९७५
दोषवत्कर	नार. ८७२
*दोषवत्कार	७४५
*दोषश्वेत्मार्गि	याज्ञ. ७४५
दोषानुविद्धाः	विष्णुः १६७०
दोषानुसर्वाश्च	भा. १०३१
दोषस्पदेऽस्यु	१०३३
दोषे तु सति	नार. १०९७
दोषे सति न	दक्षः १११४
दोषो भवेत्	बृह. ७५१
दोहदस्याप्र	याज्ञ. १०८३
दोहवाहक	व्यासः ६३४
*दोहवाहकिक	१९३१
दोहवत्य ख्याप्य	मनुः १९३१
*दोहितं माग्नि+	शक. १३५५
	शौन. १३६५
* १, १, १	भा. १२८६,
दोहित एव	१४७३; मनुः १२९५,
	१४७४
दोहितकेण	भा. १२८६
दोहितस्य मा	विष्णुः १२८१
दोहितान्ताना	१४७०
*दोहितेण वि	व्यासः १५२४
दोहितेणार्थ	१५२४

दौहित्रोऽपि ह्य	विष्णुः १२७९;	द्रव्याणां कुश	याज्ञ. १७३५	द्वादशमंशं	कौ. १६७५
	मनुः १३०२	द्रव्याणा दूष	अपु. १७६६	द्वादश वर्षा	गौत. ८१५,
दौहित्रो भागि	शौन. १३६५	द्रव्याणा प्रति	विष्णुः १६११,		१०१३; कौ. १०३५
दौहित्रो ह्यसि	मनुः १२९५,		१६६९	द्वादशवार्षि	गौत. ७९४
	१४७४	द्रव्याणामाधा	कौ. १९०५	द्वादशाब्दं ध	स्मृत्य. १३७३
*दौहृदस्याप्र	याज्ञ. १०८३	*द्रव्याणि यो ह	मनुः १८०६	*द्वादशाहं स	कात्या. ८९६
भूतं कारये	विष्णुः १९०३	*द्रव्याणि हिंसे	” १८०६	द्वादशाहः स	” ”
यूतं निषिद्धं	बृह. १९१३	द्रव्याणि हिंस्या	” १६३०,	द्वादशैव तु	वसि. १०२२
यूतं नैव तु	कात्या. १९१४		१८०६	*द्वादशैव पु	” १२७२
यूतं समाह	मनुः १९०६	द्रव्यादानं वि	गौत. १६५९	द्वादशैवाथ	बौधा. ७८९
यूतमेकमु	याज्ञ. १९१०	*द्रव्यादि हिंस्या	मनुः १८०६	द्वादश्यां कार्ति	अपु. १९७९
यूतमेतत्पु	मनुः १९०६	द्रव्यापेक्षो द	बृह. १६४५	द्वापराय ब	वेदाः १८९८
यूतसमाह	कौ. १९०४	द्रव्येण वाऽवि	मरी. १५८८	द्वापरे च क	बृह. ११०९
यूतस्त्रीपान	याज्ञ. १७४१;	द्रव्ये पिताम	बृह. ११७९	द्वाभ्यां सहाथ	कार्णा. १३५६
	व्यासः १७६५	द्रष्टव्यो व्यव	याज्ञ. १८१३	द्वादशेशग	विष्णुः १०२३
*यूतात्पुरात	मनुः १९०६	द्रष्टारो व्यव	” १९०९	*द्वादशेशे ग	” ”
यूताभ्यक्षो यू	कौ. १९०४	द्रष्टुं सर्वत्र	वारा. १०७६	द्वापराणा चैव	मनुः १६३०,
यूताभियोगे	” ”	द्रष्टुना चानु	भा. १३९१		१०३०
*यूते कपटा	विष्णुः १६६९	*द्रोहभ्रातृभ्रातृ कु	मनुः १०४९	द्वादशे देवीर	वेदाः १००५
यूते कूटाक्ष	” ”	द्रोणमुखप	कौ. ९३२	द्वादशोपवेश	व्यासः ११११
	” ”	द्रोणाहावम	वेदाः ९२३	*द्वादशोपसेव	” ”
*यूते च कप	” १६६९	*द्रोहभावं अ	मनुः १०४९	द्वादशो आत्म	नार. ११७१
*यूते च कूटा	” ”	द्रोहभावं कु	” ”	द्वादशो क्षेत्रि	प्रजा. ९६१
यौर्भूमि. कोश	वेदाः १०००	*द्रोहभावं च	” ”	द्वादशो प्रति	नार. ११७१
यौर्मै पिता अ	” १९७९	द्रोहेण च ना	विष्णुः १७७०	द्वादशो वैश्यः+	विष्णुः १२४०
द्रविणार्हश्च	कात्या. ७१०	*द्रन्द्वयुद्धे तु	बृह. १९१३	द्वादशो वैश्या	” ”
द्रव्यं गृहीत्वा	” ६५५	द्रन्द्वयुद्धेन	” ”	द्वादशो सपि	कौ. १२४५
द्रव्यं तदीयं	बृह. ७२६	द्रन्द्वयुद्धे स	विष्णुः १९०३	*द्वादशशतिप	याज्ञ. १७२८,
द्रव्यं तदीयं	याज्ञ. ७४५	द्रव्यं निगृह्य	मनुः ७४३		१८१६
*द्रव्यं तद् द्वि	नार. ८८८	द्रव्या अग्रे र	वेदाः ८११	द्वावेव कर्म	नार. ८३१
*द्रव्यं तु दाप	कात्या. ७१०	*द्रयोः पूर्वत	कात्या. ६५६	*द्विः पादलिस्तृ	” १७४८
*द्रव्यं पिताम	बृह. ११७९	द्रयोः प्रहर	बृह. १८३१	द्विः पादलिस्त्रि	” ”
द्रव्यं यत्त्वध	संभ्र. ७१६	*द्रयोरपि कु	मनुः १७२५	द्विकं त्रिकं च	वसि. ६०९;
*द्रव्यं यद्यध	” ”	द्रयोरपन्न	नार. १८२७	विष्णुः ६१०; मनुः	६१२;
द्रव्यं विना तु	बृह. १७८९	*द्रयोर्निक्षिप्त	विष्णुः ६३७	नार. ६२४	
द्रव्यं स्वं पञ्च	कात्या. ८९७	द्रयोर्नोविशि	कात्या. १५६१	*द्विकं शतं तु	मनुः ६११
द्रव्यपरिम	आप. १४०५	द्रयोर्वा	गौत. १२६३	द्विकं शतं प	विष्णुः १६७१
द्रव्यभोगाना	कौ. ७३७	द्रयोर्विवादे	कात्या. ९५५	द्विकं शतं वा	मनुः ६११;
द्रव्यमपुत्र	” १४७३	द्रयोर्हि कुल	मनुः १०४६	नार. ६२४	
द्रव्यमस्वामि	नार. ७६३	द्वात्रिंशतं प	याज्ञ. १८१६	द्विकं शतं हि	मनुः ६११;
द्रव्यमादाय	अपु. १७६६	*द्वात्रिंशत् प	” ”	नार. ६२४	
द्रव्यवत्पुत्र	जैमि. १४२४	*द्वादश इत्ये	वसि. १२७२	द्विकं शतं तु	कौ. १६७७
द्रव्यवन्तश्च	भा. ८६१	*द्वादश पञ्च	” ”	द्विकेनार्थं स	बृह. ७३४
द्रव्यस्य कल्प	अनि. ११९४	द्वादश त्वेव	” ”	द्विगुणं कालि	कात्या. ७३०
*द्रव्यहानिर्व्य	बृह. ७८५	द्वादशधा नि	वेदाः ९९९	*द्विगुणं ततृ	नार. ८९३
द्रव्यहृदाप	कात्या. ७१०	द्वादशपर्यं	कौ. ७३५	द्विगुणं तत्प्र	बृह. ६७७

द्विगुणं तत्र	बृह्म.	७१५
*द्विगुणं तत्र	याज्ञ.	६६७
द्विगुणं तु तृ	नार.	८९३
द्विगुण त्रिगु	,,	६२६;
हारी.	६६१; लहा.	६७७;
	अपु.	१९७६
द्विगुणं दाप	,,	१६५४
द्विगुणं न प्र	उत.	६७६
द्विगुणं प्रति	याज्ञ.	६६७
*द्विगुणं वा च	मनुः	१७२१
द्विगुण हिर	वसि.	६०९
*द्विगुण. कल्प	बृह.	१६४६
द्विगुण. शोणि	,,	१८३०
*द्विगुण उक्त्रो	विष्णुः	१७९७
द्विगुणस्त्रिगु	बृह.	१८३०
द्विगुणस्योप	,,	७२६
द्विगुणा तु मृ	नार.	८५०
द्विगुणा त्विष्य	वसि.	६०९
द्विगुणादपि	कात्या.	७३०
*द्विगुणा दाप्य	वसि.	६०९
द्विगुणादिक्र	कात्या.	७३०
द्विगुणाद्वाय	अनि.	१९६७
द्विगुणा वा च	मनुः	१७२१
द्विगुणास्तूत	कात्या.	९५७
*द्विगुणा हीष्य	वसि.	६०९
द्विगुणोत्तरा	गौत.	१६५७
*द्विगुणो द्विष	याज्ञ.	१७३४
द्विगुणो वा क	बृह.	१६४६
*द्विजं प्रवक्ष्या	याज्ञ.	१६३६
द्विजस्तृणैषः	,,	९१२
*द्विजस्तृणैष	,,	,,
द्विजस्त्रीणाम	शुनी.	१११९
*द्विजस्त्रीषु च	कात्या.	१११०
द्विजस्य भार्या	विष्णुः	१०२३
द्विजस्य स्त्रीषु	कात्या.	१११०
द्विजातय इ	मनुः	१७०१
द्विजातिप्रव	बौधा.	१२७०
द्विजातीनां च	मनुः	१६२३
द्विजातीनां गृ	भार.	७३१
द्विजातीनां शू	विष्णुः	१२४०
*द्विजातीनां शौ	,,	,,
द्विजानां च गु	भा.	१०३३
द्विजानां परि	,,	८१९
*द्विजातामस	आदि.	१३८४
द्विजे भोष्ये तु	मत्स्य.	१६५५
द्विजोत्तम वि	भा.	१९६९

द्विजं.ऽ वगः क्षी	मनुः	१७२३
द्वितीयं तु पि	,,	१३०२
द्वितीयं शुल्कं	कौ.	१४३०
*द्वितीयः पुत्रः	वसि.	१२७२
*द्वितीयः पुत्रि	,,	,,
द्वितीयमर्ष	विष्णुः	१९५०
द्वितीयमायु	मनुः	१०७५
द्वितीयमेके	,,	१०६५
*द्वितीयस्तु न	,,	१०६३
द्वितीया तु भ	भा.	१२४४
द्वितीये चैव	नार.	१७४८
द्वितीये छेद	कौ.	१६१७
द्वितीये पञ्च	,,	१६७४
द्वितीये पित	बौधा.	१२६८
द्वितीये पुत्रं	हारी.	१२६५
*द्वितीये पुत्र	,,	,,
द्वितीये सृति	स्कन्द.	१९६६
द्वितीये हस्त	मनुः	१७१३,
	१९२९; बृह.	१७६०
द्वितीयेऽब्धि द	नार.	८९३
द्विधा सूनवो	वेदाः	११६०
द्विनेत्रमेदि	याज्ञ.	१६३७,
	१९३३	
*द्विपणद्वाद	कात्या.	१८३४
द्विपणे द्विष	याज्ञ.	१७३४
*द्विपणो द्वाद	कात्या.	१८३४
द्विपदश्चतु	कौ.	८७९
द्विपदामर्ष	नार.	८९४
द्विपदो नश्च	वेदाः	८१३
द्विपितुः पिण्ड	बौधा.	१२६९
द्विप्रकारं च	स्कन्द.	१९६६
*द्विप्रकारा भा	बृह.	८३५
द्विप्रकारो भा	,,	,,
*द्विप्रकारो भो	,,	,,
द्विप्रकारो वि	,,	१२२४
द्विभागधन	वेदाः	११६२
द्विरंशस्तेन	भा.	१२४३
द्विरन्येनाहि	कौ.	८१७
द्विरभ्यस्ताः प	नार.	१९११
*द्विरष्टापार्श्व	,,	१७५२
*द्विरामुष्माय	,,	१३४६
द्विरस्थानो द्वि	गौत.	१९६३
*द्विर्द्विदशप	याज्ञ.	१८७९
द्विर्षोतस्य ना	विष्णुः	८९१
द्विविधास्तस्क	मनुः	१६९३,
	१९२९	

द्विविधास्तस्क	नार.	१७४५
द्विविधो विभा	विष्णुः	११२५
द्विशत तु द	मनुः	१८६८
*द्विशतं तु प	,,	,,
*द्विशते खर्व	याज्ञ.	९१३
*द्विषस्तदध्य	वेदाः	६००
द्विषस्तरध्या	,,	,,
द्विसहस्रप	व्यासः	१४६०
*द्विसाहस्रः प	,,	,,
*द्विसाहस्रप	,,	,,
*द्विसाहस्रात्	,,	,,
द्वे नपुंसद्वे	वेदाः	८११
*द्वे पारुष्ये प्र	नार.	१६४२
द्वे भार्ये क्षत्रि	,,	१०९३
*द्विशते कर्ष	याज्ञ.	९१३
*द्वे शते कर्व	,,	,,
द्वे शते खर्वे	,,	,,
*द्वेषाद्वा यदि	मनुः	१८५३
द्वेषि श्वभूर	वेदाः	१८९४
द्वेषमातृणां मा	बृह्म.	१९८८
द्वौ तु यौ विव	मनुः	१३२३
* , ,	नार.	१३४७
द्वौ त्रयः पञ्च	बृह.	८७४
*द्वौ भागौ पितु	शंखः	१२८२
द्वौ राजा रत्नं	कौ.	१६७५
द्वौ लोके धृत	गौत.	१९१६
*द्वौ वैश्यास्तुतः	विष्णुः	१२४०
द्वौ सकुल्याः स	बृह.	१२५१
द्वौ सपिण्डः स	देव.	१२५२
*द्वौ सपिण्डः स्व	,,	,,
द्वौ समुद्रौ वि	वेदाः	९२४
द्वौ सुतौ विव	नार.	१३४७
द्वौ हस्तौ निख	स्कन्द.	१९६५
द्वंशं ज्येष्ठो ह	वसि.	११८४
*द्वंशं वा पूर्व	गौत.	११८२
द्वंशहरोऽर्ध	कात्या.	११७४
द्वंशी वा पूर्व	गौत.	११८२
द्वन्तरः प्राति	नार.	११०५
द्वन्तरश्चातु	,,	११०४
द्वष्टापार्श्व तु	,,	१७५२
द्वामुष्मायण	,,	१३४६;
	प्रव.	१३८४
द्व्यास्या द्विजिह्वा	वेदाः	१६००
*धनं ऋषिकृ	बृह.	६५२
धनं तस्युत्रि	मनुः	१२९८
*धनं तु त्रिसृ	,,	१३१८

घनं पत्रनि	कात्या. १२२८	धर्मं मनसि	भा. १०३३	*धर्मेण विनि	मनुः १३०४
*घनं प्राप्नोति	बृह. १५५८	धर्मं हि श्रेय	,, १९८४	धर्मेण व्यव	,, ७१७३
घनं भवेत्स	,, १२२२	धर्म एकः प	अनि. १११८		नार. ७२३
घनं मूलीक	,, ६५२	धर्मकामा भु	कौ. १४३०	धर्मे प्रयत	भा. १९६४
*घनं यत्र नि	कात्या. १२२८	धर्मकार्ये तु	भा. १०२९	धर्मोपदेशं	मनुः १७७६३
घनं यो विभू	मनुः १३१८	धर्मकौत्याव	,, १९८५	नार. १७८८; अपु. १७९२	
घनं व्यपोह्य	बृह. १५२०	धर्मज्ञस्य कृ	नार. १९३९	धर्मोपदेश	बृह. १७९०
*घनं शौर्यादि	व्यास. १२३१	धर्मज्ञा. शुच	याज्ञ. ८६८	*धर्मो राज्ञः पा	वसि. १९२०
घनं सप्तवि	नार. ११२९;	*धर्मज्ञा धर्म	भा. १२८६	धर्मो ह्यधर्मो	कौ. १९२३
	मनुः १९८६	धर्मज्ञान् रा	,, १९६९	धर्म्य विभागं	मनुः १२४६
घनप्राहिणि	विष्णुः ६७८	धर्मतन्त्रपी	गौत. १६६१	धर्म्यां स्त्रियं स	भा. १९६४
घनदानास	कात्या. ७२९	धर्मतन्त्रस	,, १६५९	*धर्म्यादिनोद्ग्रा	बृह. ७०९
घनमूलाः कि	नार. ११२९	धर्मतोऽहं प	भा. १९७८,	धर्म्येण विधि	स्कन्द. १३७५
*धनमेक वा	बौधा. ११४६		१९८५	*धर्म्येण व्यव	मनुः ७१७
*धनमेकमे	,, ,	धर्मदानम	कौ. ७९४	घाता च सम	भा. १०३०
धनमेववि	कात्या. १२२८	*धर्मदानर	बृह. ११०९	घाता विपश्चि	वेदाः १००१
*धनसर्वस्व	नार. १६४३	धर्मपत्नी स	दक्षः १११४	धातुर्देवस्य	,, ९९७
घनस्त्रीहारि	,, ७००;	धर्मप्रजासं	आप. १०१७	धातुश्च योनौ	,, ९९१
	बृह. ७०८	*धर्मप्रजासु	,, ,	धातुना कूट	शुनी. १७६७
	नार. ७०६	धर्मप्रश्रम	भा. १९६३	धात्रीपरिचा	कौ. ८१७
घनिकार्णिक	पिता. ६७६	धर्ममात्रं वा	विष्णुः ११२५	धात्रीमाहिति	,, ,
*घनिकस्य ऋ	कात्या. ८९८	धर्ममावाह	भा. १२८६	धान्यं दशभ्यः	मनुः १७१४३
घनिकस्य त	भार. ७३१	धर्ममेवं ज	,, १२८५	धान्यं हिरण्यं	भार. ७३१
घनिकस्य तु	पिता. ६७६	धर्मवशाप	देव. ११११	धान्यशाकम्	कौ. १९२४
घनिकस्य ध	नार. ७०६	धर्मविवाहा	कौ. १०४०	धान्यज्ञेहक्षा	,, १६७८
*घनिकस्यैव	शुनी. ६३५	धर्मशास्त्रेषु	भा. १२८७	धान्यस्य दश	भा. ८६०
घनिकाश्चक्र	कात्या. ६३१	*धर्मसंकर	नार. १९३४	धान्यहर्ता द	बृह. १७६०
*घनिकेन तु	वृह. ६७७	धर्मस्थं प्रदे	कौ. १६७९	*धान्यहारा द	,, ,
घनिक ऋषिणि	याज्ञ. ६८९	धर्मस्थश्च स्वा	,, ७५७	*धान्यानि वाप	कात्या. ९५९
*घनी चोपग	बृह. ६३०	धर्मस्थीयाच्चा	,, १६९०	धान्यापहार्ये	विष्णुः १६६९
घनी तावत्स	प्रजा. ६६०	धर्मस्य ह्यंश	गौत. १९१७	धान्ये चतुर्गु	बृह. ६३०
घनी घनेन	याज्ञ. ६८९	धर्मादिनोद्ग्रा	बृह. ७०९	धान्येनैव र	वसि. ६०९
घनी चोपग	मनुः ९०९;	धर्माद्विचलि	वारा. १०७७	धान्ये सदे ल	मनुः ६१२
घनुः शतं प	याज्ञ ९१३; अपु. १९७६	धर्मार्थं कारि	नार. ९४७	धारणं पर	कात्या. १८८७
*घनुः शतप	मनुः ९०९	धर्मार्थं प्रीति	*घनुः १२२९	धारणकसं	कौ. ६३८
घनुः शत्रोर	वेदाः ११२२	धर्मार्थं येन	मनुः ७९५	धारयन्ति म	भा. १०३३
घनेन वैश्यः	भा. ८१९	धर्मार्थं वर्जि	देव. १४०४	*धारयेद्वा ऋ	बृह. ७२६
घनोष्मणा प	मनुः १६३२	धर्मार्थं वधि	नार. १३४७	धारयेन्मज्ञ	शुनी. १११९३
घन्यं यशस्य	भा. ८६०	धर्मार्थकाम	,, १०९७	अपु. १९७९	
घन्यना गा ध	वेदाः ११२२	धर्मार्थौ यत्र	बौधा. १९७४;		
घरकस्य भा	कौ. १६७८		मनुः ,	धार्मिकश्च कु	भा. १२८६
घरिममेया	विष्णुः १६०९,	धर्मासनग	नार. १९३६	धार्म्यं शुल्कम्	आप. १६६६
	१६७१	धर्मिष्ठान् ध	विष्णुः १९२१	धार्था सा वर्ष	शश्वः १०२४३
धर्मं च व्यव	कात्या. १९४२	धर्मिष्ठान् व्य	भा. ८६१	धार्योऽवर्द्ध	कात्या. ११०९
धर्मं पुराण	वेदाः १००४,	धर्मं चार्थं च	आप. १०१७	धारा देवेषु	,, ७२८
	१४२३	धर्मेषा चाऽपि	भा. १२८६		वेदाः ९२३

धुरंधरा म	भा.	१०२९
धुमावसानि	बृह.	१५२०
*धुमावसारि	"	"
धूर्त पतित	शुद्धा.	१६५३
धूर्ता वैनासि	शंख.	१०२४
धूर्त बन्दिनि	स्मृत्य.	७१५
धूर्त वल्लभ	कात्या.	१२२८
धृतदण्डोऽप्य	नार.	१६४४
धृतव्रता आ	वेदा.	९६९, १२५८
धृतिमैक्ष्यं कु	मनु.	११२७
*धृष्टाऽन्यगत	नार.	१०९७
धेन्वनडुहो	बौधा.	१६०६
ध्यायत्यनिष्टं	मनु.	१०५०
धुवं धृतात्क	कात्या.	१९१४
धुवा अस्मिन्गो	वेदा.	९०२, ९०३
धुवा एवास्मि	"	"
धुवाननप	"	८१३
ध्वजाहृतं म	कात्या.	१२२७
ध्वजाहृतो म	मनु.	८२१, १९२८
ध्वजिनी मस्त्रिय	नार.	९४४
*ध्वजिनी संधि	"	"
न कथञ्चन	"	१९३७
न करिष्यति	भा.	१२८५
न कश्चिद्योषि	मनु.	१०४७
न कञ्चन प	वेदा.	१०११
न कामभोगा	भा.	१०३२
*न कारके नि	कात्या.	७२८
नकिरस्य अ	वेदा.	९७६, १८३६
न किल्बिषेणा	नार.	१७८७
न कुर्यात्तप्त	भा.	१०२७
*न कुर्यात्प्रति	कात्या.	१५२३
न कुर्याद् सृति	शुनी.	८५६
न कुर्यादादि	कात्या.	१५२३
न कुलं न कृ	वारा.	१०७६
नकुलो रलह	भा.	८१९
*न कूटं कूट	याज्ञ.	१७२९
न केनचिच्च	शुनी.	१११९
*न क्रयेदाग	नार.	७६३
न क्षयो न च	याज्ञ.	१७३५
न क्षेत्रजादि	कालि.	१३७६
*न क्षेत्रजादी	"	"
नखदन्तक्ष	संव.	१८९१

*न खलु कुली	वासि.	१०२२
*न खलु तत्कु	"	"
*नखिनां दंष्ट्रि	विष्णु.	१६१२
नखिनां शृङ्गि	"	" ;
	कात्या.	१६५१
न गच्छेत् गर्भि	नार.	११०१
न गणाः कृत्स्न	भा.	८६१
न गणिकाधू	शंख.	१०२५
नगरं यास्य	वारा.	१३२९
नगरग्राम	नार.	९४४ ; बृह. ९५१
नगरस्थो व	वारा.	१०७७
न गुरावकृ	भा.	१९८३
न गुरुर्न स	उद्य.	८३९
*न गृहेताग	नार.	७६३
न गृहेदाग	"	"
न गृहं गृह	स्मृत्य.	१११८
नमे विनमे	कौ.	१०३५
न ग्राह्यो ह्यन्य	कात्या.	१८८७
*न च तं प्राप्नु	नार.	१९१२
न च तं हातु	भा.	१०२७
न च तद्दण्ड	नार.	१८२७
न च ताव ज	विष्णु.	१६१०
*न च ताव य	"	"
*न च तौ दम्प	वासि.	१०२१
न च त्वमभि	भा.	१०३१
न च दत्तोऽप्य	बृय.	१३५५
न च पित्रा वि	भा.	१९८३
न च प्राकाम्य	कौ.	७७२, १८४८
२ " " +	"	१८४९
न च भार्याकृ	नार.	६९८
न च भोगे न	भा.	१०२९
न च मन्त्रोप	वासि.	१०२१
न च मुष्ठा च	भा.	१०२८
*न च याचते	बृह.	७८६
*न च याचते	"	"
न च योनिगु	मनु.	१०७१
न च वासांसि	"	१७०९, १९२७
न च वैश्यस्य	भा.	१९७६
न च व्याधिता	विष्णु.	१०२२
न च व्रतोप	शंख.	१०२५
न च संदेहे	आप.	१९१८
न च स्त्रीणां क्रि	भा.	१०३३
न च स सीतां	वारा.	१०७६

न च स्वमुच्य	संश्र.	११४२
न चादत्त्वा क	मनु.	१३९८
न चादेयं स	"	१९३१
न चाधेः काल	"	६३८३
	नार.	६५०
न चानिवेश	कौ.	८४४, १६८३
न चान्यत्कार	नार.	८२७
न चान्यसंश्रि	भार.	६३५
न चाप्यधर्मः	भा.	१९७८
*न चाप्यसंश्रि	भार.	६३५
न चारके नि	कात्या.	७२८
न चासां मुच्य	भा.	१०३२
*न चासारं न	मनु.	८९१
*न चास्ति विभा	शंख.	१२०७
न चास्य माता	भा.	१२८७
न चास्य मूल्यं	कौ.	६३८
न चास्य व्यय	शुनी.	१११९
न चास्य शल्यं	भा.	१९६३, १९६४
न चेच्छुल्क तु	कात्या.	८३९
न चेत्तद्यव	जातू.	९०१
न चेत्स धनि	पिता.	६७५
*न चेत्सधनि	"	"
न चेद्दाति	अनि.	७५६
न चेद्द्यापु	नार.	७४८
न चेद्दैनिक	कात्या.	६५५
न चैकमका	कौ.	११४९
न चैकस्मिन्	भा.	१०३३
न चैनमध्य	आप.	१९७३
न चैवं स्त्रीव	मनु.	१०५८
न चैव स्त्रीव	यम.	१११३
न चैवैनां प्र	मनु.	१०४२
न चैवोपग	बृह.	७०९
न चोत्तमां न	कात्या.	१११० ; कौ. १८५०
	भा.	८६१
न चोद्योगेन	मनु.	७१९
न चोपलम्भः	"	१८५८
न जातु ब्राह्म	वेदा.	१२५४
न जामये ता	नि.	"
×न जामये भ	नार.	८८८
*न जिह्मं च प्र	"	"
*न जिह्मेन प्र	शंख.	११४८
*न जीवति पि	नार.	८८८
न जैह्वेन प्र	भा.	१०३२
न ज्ञातिकुल		

*न ज्ञानेन हि	कात्या. १५८	न तस्याहो व्य	नार. २९३६	*न त्वेवैकं पु	वसि. १२७४
*न ज्येष्ठं पुत्रं	वसि. १२७४	न तां देवाः प	वसि. १०३१	*न दृष्यः काम	आपे. १६६५
न ज्येष्ठो वाऽथ	भा. १९८४	न तात् पृक्कित	हारी. १०१७	*न दरां वा ध	याज्ञ. १४०८
*न तं द्विषन्त्या	मनु. १०५६	न ता वाजेषु	वेदाः १५७३	न दरां क्लीष	" " "
न तं नयेत	" ७५८	न तासां रक्ष	भा. १०३३	" " "	१४४२
न तं भजेर	विष्णु. १२०६;	न तिष्ठन्ति न	वेदाः ९७७,	न दत्त्वा कस्य	मनु. १०४१
	मनु. १२०८		१८३६	न दद्यादृण	कात्या. ८०५
*न तं विभजे	" "	न तु खलु कु	वसि. १०२२	न दद्याद्यदि	मनु. ७४१३
न तच्छत्रयम	बृह. १२२४	न तु चारण	बौधा. १८४५	नार.	७४८
न तत्पुत्रा ऋ	याज्ञ. ६६६	न तु जाल्या स	भा. १२४४	*न दद्याद्याच्य	" ७०५३
न तत्पुत्रैर्भ	विष्णु. १२०५;	न तु ते ब्राह्म	" १९६९	न दद्याल्लोभ	बृह. ७५१
	मनु. १२१३	न तु दाप्यो ह	शुभ. ८५४	वदस्य मा स	विष्णु. ६१०
न तत्प्रवर्त	नार. १९३५	न तु दृष्टार्थे	गौत. १६०४	*न दातव्यं च	वेदाः ९६८
न तत्र कार	भा. १२८७	न तु नामापि	मनु. १०६२	*न दातव्यं तु+	कात्या. ७१४
न तत्र गोमि	नार. ९१७	न तु पतित	विष्णु. १३८९	न दातव्यं न	" "
*न तत्र दाता	कात्या. ८०६	न तु ब्राह्मण	वसि. १४७०	न दाता तत्र	व्याघ्र. १८०७
न तत्र दोषः	नार. ९१८	न तु राजप्र	कौ. १८५०	न दाता तत्र	कात्या. ८०६
*न तत्र पाल	" "	न तु बल्मीक	बृह. ९६२	न दाप्योऽपह	बृह. ७३२२;
न तत्र प्रण	मनु. ९१०	*न तु क्ली पुत्रं	वसि. १२७४	न दाप्यं निरि	याज्ञ. ७४५
न तत्र बीजि	कात्या. ९६०;	" "	बौधे. १३८४	न दारेषु न	बौधा. १३८८
	नार. ११०२	*न ते तनूं त	वेदाः ९७८	न दीकक्षव	कात्या. ८०५
न तत्र भागं	मनु. १२१४	न ते दुःखं क	वारा. १०७६	*न दीतीरं प्र	वसि. १९४४
न तत्र रेतः	भा. १२८७	न तेन तद्दु	संप्र. ७१५	न दीतीरं प्र	बृह. ९५२
*न तत्र रोष	कात्या. ९५९	न तेन भ्रूण	बौधा. १६०८;	*न दीतीरेषु	" "
न तत्र रोष	" "		वसि. "	" "	मनु. १९२७,
न तत्र विद्य	मनु. ७४२;	न ते मयाऽतो	वारा. १०७६	" "	१९४५
	बृह. ७६४	*न तेषां मातृ	मनु. १२३६	*न दीनां चैव	" १८५१
*न तत्र विष	मनु. १२१४	न ते सखा स	वेदाः ९७५,	न दीनां फेनौ	वेदाः ९९९,
*न तत्र स्वामि	नार. ९१७		१८३६		१६०३
" "	स्मृत्य. ९२१	न त्यागोऽस्ति द्वि	मनु. १०५६,	न दीनां वाऽपि	मनु. १८५१
*न तत्रान्यकि	कात्या. ७६७		१३९३	न दीनां संग	नार. १८८०
न तत्रान्या क्रि	" "	*न त्यागोऽस्ति वि	" १०५६	न दीवेगज्वा	कौ. ८४३
*न तत्रारिव	मनु. १६२६	न त्वन्ये प्रति	वसि. १९२१	न दीष्वेत	नार. १९३६
*न तत्सुतैर्भ	विष्णु. १२०५	न त्वमल्पेन	भा. १०२८	न दीश्रोतःप्र	बृह. ९५३
*न तद् भजे	मनु. १२०८	न त्वहोदान्वि	नार. १७५१	न दुःखताय	वेदाः १८९३
न तद्राज्ञा प्र	अपु. १९६२	न त्वेकं पुत्रं	वसि. १२७३;	Xन दुहितर	नि. १२५५
न तद्यतिह	नार. ७८३		बौधे. १३८४	" "	" १३८५,
*न तद्यभिच	" "	न त्वेनमव	वारा. १०७७	" "	१४१५
न तस्मिन् धार	मनु. १७२७	न त्वेव कदा	बौधा. १४६८	न दृताय प्र	वेदाः १८३८
न तस्य प्रति	नार. ८३१	न त्वेव द्विजः	विष्णु. १०२३	न दृष्टं यच्च	नार. १९३३
न तस्य लोकाः	भा. १२८३	न त्वेव क्षियं	कौ. १६८७	न देवदास्या	कात्या. ८३९
न तस्य विद्य	वेदाः ९८०	न त्वेवाधौ सो	मनु. ६३८;	*न देवभूत	शंख. १०२४
*न तस्य विप्र	नार. ८३१		नार. ६५०	न देवमृत्या	" "
न तस्य वेत	मनु. ८४५	न त्वेवान्यत्कु	वेदाः १७६८	न देवानाम	वेदाः ९७४
*न तस्य हि वि	वार. ८३१	न त्वेवाभिप्र	कौ. ८७९	न द्यौषं प्राप्नु	मनु. १८५३
न तस्यां जातु	भा. १२४४	न त्वेवार्यस्य	" ८१७		

नक्षत्रं नार्क	शा.	१०३१
नक्षत्रस्य रा	बृह.	९५१
न द्वितीयश्च	मनुः	१०६३
न नर्मयुक्तः	भा.	१९६४
न नर्मयुक्त	,"	१०३१
नानन्दरि स	वेदाः	१८६
*नानागुः सप्रा.	,"	,"
,"	,"	१०००
न निन्दुम त्व	,"	११४३
न निहारं सि	मनुः	१४३२
*न निषिद्धोऽल्प	शा.	०४२
*न निषेधोऽल्प	,"	,"
न निषेधोऽल्प	,"	,"
न निष्कथंति	मनुः	१०७२
न निस्ववति	कात्या.	७३०
ननु नामाङ्क	भा.	१९८५
*ननु बाधौ सो	मनुः	६३८
न नूनं ब्रह्म	वेदाः	६००
*नन्ददत्तं त	बृह.	८०४
नन्दन्ति पित	वसि.	१९८२
न पतितैः सं	बौधा.	१३८८
न पिता नात्म	वारा.	१०७५
न पिता पुत्र	विष्णुः	६७९
*न पित्र्यं तद्	कात्या.	१४०३
न पुत्रः अति	शंखः	१६१२,
		१६१३
*न पुत्रभागं	मनुः	१२१४
,"	भा.	१९८४
न पुत्रर्णं पि	नार.	६९५
न पुत्रिकागा	विष्णुः	१४७१
*न पुत्रैर्विभ	मनुः	१२१३
*नस्तारमुपा	नि.	१२५५
न प्रजाः प्रजा	वेदाः	१००६
न प्रतिग्रह	बृह.	१२५१
न प्रदयातु	बृहा.	७३२
न प्रवाते च	स्कन्द.	१९६५
न प्रातिभाव्य	कौ.	६७९
*न प्राप्तव्यव	कात्या.	७१०
न प्रोषितेऽल	हारी.	१०१३
*न प्रोषिते सं	,"	,"
न ब्रह्म तस्मै	वसि.	१९७४
*न ब्राह्मणः प	आप.	१६०५
न ब्राह्मणव	मनुः	१८५९
न ब्राह्मणस्य	वेदाः	१४३४,
		१६०१
,"	यसः	१६५२

न ब्राह्मणस्यां	गौत.	१९४८
ने ब्राह्मणे हि	वेदाः	११४३,
		१४६४, १६००
न भयात्राप्य	भा.	१०३२
न भर्ता वैव	कात्या.	१४५८
न भर्तारं द्वि	शंखः	१०२५
*न भार्यया कृ	नार.	६९८
*न भाषणं प	मनुः	१८५४
न भिक्षुकार्णा	वसि.	१६६८
न भुङ्क्ते यः स्व	बृह.	६५४
न भूमि वातो	वेदाः	९९८
न भूमिः स्यात्	जैमि.	७९३
न भैक्षलब्धे	वसि.	१६६८
*न भैक्षवृत्तौ	,"	,"
*न भैक्ष्यलब्धे	,"	,"
*न भैक्ष्यसंघे	,"	,"
*न भोक्तव्यं ब	मनुः	६४०
न भोक्तव्यो ब	,"	,"
	नार.	६५०
न भ्रातरो न	मनुः	१३१४
न भ्रातृज च	भा.	१०३१
न भर्कटे च	नार.	१८२९
*न भर्कटे तु	,"	,"
*न भर्कटेन	,"	,"
न भ्रमतिच्छ	वेदाः	९८६
न भ्रमती सुभ	,"	,"
न भ्रमते अस्तु	,"	१००६
न भ्रमयेरश्च	भा.	८६०
न माता न पि	मनुः	१६२७,
		१९२६
न मातापितृ	शंखः	१६१३
न मातापित्रो	,"	१६१२
न मातृतो ज्यै	मनुः	१२३६
न मा मर्त्यः	वेदाः	७९१
न मामसज्ज	वारा.	१८७७
न मा मिमेष	वेदाः	१८९४
न मित्रकार	मनुः	१६२३
न मिथ्यावच	स्कन्द.	१९६५
न मूर्खं क्रिनि	कात्या.	१३५०
न मूर्खमुण्डः	मनुः	१८५९
न मृषाः श्रान्तं	वेदाः	९६७
न मे दासी ना	,"	८१२
न मे वासुनृ+	भा.	१०२७
न मे स्तेनो ज	वेदाः	१५९३
*न भोक्तव्याः प्र	बृह.	१६४६
न भोक्तव्याः सा	,"	,"

नमो गणध्व	वेदाः	१००३
न भ्रियेत स	व्यापा.	१११७
न यत्पुरा च	वेदाः	९७६,
		१६३६
नयत्परिच	भा.	८६१
नय मां वीर	वारा.	१०७५
नयस्व मां सा	,"	१०७६
न याचते च	बृह.	७८६
न याचते चे	बौधा.	१०१९
*न याचते तु	बृह.	७८६
नयेयुरेते	याज्ञ.	९४०;
	बृहा.	९६२
*नयेयुरेतैः	याज्ञ.	९४०
*नयोपधाभि	नार.	१७५२
न योषित् पति	याज्ञ.	६८२
नरकाहुद्	वेदाः	७९२
नरहर्ता ह	व्यासः	१७६५
न राजा घृत्	नार.	१७८७
*न राजोऽदृत्	,"	,"
*न राजो घृत्	,"	,"
न राजो राज्य	कालि.	१३७७
नराणां त्यज	भा.	१०३०
*न रिक्तकार्णा	वसि.	१६६८
नरेन्द्रसिंह	भा.	१९८५
नरेन्द्राक्षिदि	मनुः	१६९२,
		१९२९
न रोद्धव्यः कि	बृह.	७२७
नर्तकानामे	,"	७८७;
	शुनी.	७९०
*नर्ते क्षेत्रं भ	नार.	११०३
*नर्ते क्षेत्राद्	,"	,"
नर्मदत्तं त	बृह.	८०४
नर्मय पुंश्च	वेदाः	१९७७
न लङ्घयेत्	नार.	९१७
न लिप्यते य	,"	१९३६
न लुप्यते त्र	बृह.	१५५८
नवं वसानः	वेदाः	१००३
*नवजातः स	नि.	१२५४
न वर्षं न च	मनुः	१०५८;
	यसः	१११३
नव प्रतिभु	बृह.	६७६
नवभागं स	महा.	१३७५
*नवमासां स	,"	,"
न वर्षेते प्र	व्यासः	६३४
*न वर्षेतेऽत्र	गौत.	६०८
न वर्षं मैत्रा	वेदाः	१६०३

न वा उ ते त	वेदाः १७८, १८३६	न शेषो अग्रे X " " "	वेदाः १२५३ नि. " "	न स राज्ञाऽभि	नार. ७४७ मनुः ७१८, ७४०
न वाचाटाम्	विष्णुः १०२२	न शौचन्ति तु	मनुः १०५२; बृह. ११०६ कौ. १६१६	* " "	वेदाः १५९१, १८९३
*न बाधेः काल	मनुः ६३८	न स्मशानवि	मनुः १०७२	न स खो दक्षो	" ९९२
न वाससा न	भा. १९८४	नश्यतीषुर्व	" ७४०	न सहाऽऽसीत	कात्या. १११०
न वास्तुनि वि	प्रजा. १२३३	नश्यतो विनि	" " "	न सा देवा न	स्मृत्य. १११८
न वास्तुविभा	शंखः १२०७	*नश्येतां विनि	नार. ७२५	न सा दैवे न	कात्या. ८९७
न विकर्णः पृ	वेदाः १८४०	*नश्येद् द्रव्य	मनुः ७४०	न सामन्तैर्न	मनुः ८९१
*न विद्यते त	बृह. ७६४; ब्रह्म. १३७४	*न श्रुतोऽविनि	" ९०८	न सावर्धं न	हारी. १०१७
न विद्यते पृ	शुनी. १११९	*नष्टं दैव्यं च	बृह. ७३१	न सा सुखम	मनुः १८६९
*न विप्रदिशि	मनुः १०५६	नष्टं दैवेन	अनि. ६६१; षट्त्रिं. ७५६	न साहासिक	वेदाः ९८८
न विष्णुयाहृ	" १९२६	नष्टं विनष्ट	मनुः ९०८; नार. ९१६	न सोमन्ताम	वसि. १०२२
*न विभाष्यानि	नार. १२२०	नष्टः प्रव्रजि	देव. १११२	न सोपधाणा	नार. १९३६
न विवाहवि	मनुः १०६७	*नष्टविनष्टं	नार. ९१६	न सोमो अप्र	वेदाः ६००
न विषं विष	बौधा. १४६९; वसि. १४७०	नष्टस्यान्वेष	बृह. ६७२; कात्या. ६७४	न स्तेयमधि	" १००१
नवीकृतं च	वारा. १०७७	नष्टापहत	कौ. ७५७, १६८३; याज्ञ. ७६१	न स्त्रीकृतं प	विष्णुः ६७९
न शृति पर	भा. ८१९	नष्टा भग्ना च	नार. ९१९	न स्त्रीधनं तु	बृह. १४६३
*न वृद्धिः प्रति	नार. ६२६	*नष्टा या पाल	" ९१७	न स्त्री पतिहृ	नार. ६९८
न वृद्धिः प्रीति	" ६३५	नष्टे भर्तारि	गौत. १०१३	न स्त्री पतिपु	विष्णुः ६७९
न वृद्धिः क्लीष	संव. ६३५	नष्टे श्रुते प्र	नार. ११००; बृह. ११०७; परा. १११७	न स्त्री पुत्रं द	वसि. १२७३
न वृद्धेर्वृद्धि	भार. "	नष्टे श्रुते वा	बृह. ६५४	न स्त्रीभ्यः किञ्चि	भा. १०३२
नवेन कृत	स्कन्द. १९६६	नष्टो देयो वि	याज्ञ. ६४२	न स्त्रीभ्यो दास	कात्या. ६३१
न वै तामाधे	वेदाः १५९६	*न संभाष स	मनुः १८५४	न स्त्रीषु राज	भा. १०३१
नवैते पुत्र	बृय. १३५५	न संभाषां प	" "	न स्त्री स्वातन्त्र्यं	बौधा. १०२०, १३८८
न वै योषा कं	वेदाः १००८	*न संभाषां स	" "	न स्याच्छेत्रं वि	नार. ११०३
नवैव ता न	" १६०१	*न सगोत्रस्था	आप. १०१८	न स्याद्द्रव्यप	" ७२७
न वैष्टिकं जा	शंखः १९२२	न सगोत्रां न	विष्णुः १०२२	*न स्वर्कं पुत्रं	वसि. १२७४
न वै क्षैणं स	वेदाः १००९	न स तं प्राप्नु	नार. ८३३, १९१२	न स्वतन्त्रत	संप्र. ११५७
न वै क्षैणानि	" ९८९	*न स तत् प्रा	" ८३३, १९१२	*न स्वतन्त्रेण	मनुः १०५८
न व्याधिमर	स्कन्द. १९६५	*न सतन्त्राः क्षि	कात्या. १८८८	न स्वातन्त्र्येण	" "
न व्रतेनोप	शंखः १०२५	न सन्ति र्यस्य	यमः १९४३	न स्वामिना नि	" ८२१, १९२८
*न शक्तो धनि	कात्या. ६७२	न सन्ति साक्षि	बृह. ७३१	*न स्वामिना वि	" "
*न शक्यन्तेऽधु	बृह. १३४९	*न समं प्राप्नु	नार. ८३३	न स्वामी न च	कात्या. ६७२
न शक्या रक्षि	भा. १०३३	न समं सवे	मा. १९७८	*न स्वामी नापि	" "
*न शक्यास्तेऽधु	बृह. १३४९	न स राज्ञा नि	नार. ७२४; मनुः ७४०	*न स्वाम्यं हि भ	देव. ११५६
न शरीरो ब्रा	विष्णुः १६०९, १८४७; यमः १६५२, गौत. १६५९	* " "	नार. ७४७	न हार्यं क्लीष	शंखः १४७३, १९५०; पैठी. १५२७
न शास्ता तत्र	भवि. १६५५			*न हिंस्याद्ब्रह्म	मनुः १६२७
न शूद्रापुत्रो	शंखः १३९०			न हिंस्याद्ब्राह्म	" "
न शूद्रायाः का	विष्णुः १०२४			न हि प्रभाया	वेदाः १२५३
न शूद्रायाः स्मृ	नार. ११००, १९७८; देव. १११२			X " "	नि. १२५४
न शूद्रे किञ्चि	गौत. १७६९				

×न हि प्रदीत	नि.	१२५४
न हि तस्यास्ति	मनुः	८२३, १९२८; देव. ८३९
न हि तृनिर्न	व्यासः	११११
न हि ते नाम	वेदाः	९९०
न हि दण्डाद्	मनुः	१६९५, १९२९
न हि धर्मफ	भा.	१९८४
*न हि भर्तृवि	आप.	१४०५
न हि भर्तृवि	,,	,,
न हि मे ब्राह्म	भा.	१९६९
न हि शूद्रस्य	मनुः	१७२४
न हि स्त्रीभ्यः प	भा.	१०३३
न हि स्वमस्ति	,,	८१८
न हि स्वल्पेन	कात्या.	११०९
*न हीनकाषां	वसि.	१६६८
न हीनाङ्गीम्	विष्णुः	१०२२
न होडेन वि	मनुः	१६९६, १९२९
न ह्यस्या अप	वेदाः	९८७
न ह्यस्या नाम	,,	९९०
न ह्यात्मा शक्य	भा.	१२८७
नाकन्यासु क	मनुः	८८२
नाऽक्रामा संनि	बौधा.	१०२०
नाकुलीनाम्	विष्णुः	१०२२
नागारिकप्र	कौ.	१९२४
नाभिं चित्वा रा	वेदाः	९९४
नाभिप्रवेशा	अग्नि.	१११६
नाभिस्तृप्यति	भा.	१०३२
नाङ्कन्या राज्ञा ल	मनुः	१६२७
*नाज्ञानेन वि	कात्या.	९५८
नाज्ञानेन हि	,,	,,
नाततायिव	विष्णुः	१६१२;
	मनुः	१६२६; बृह. १६४८;
	सुम.	१६५३; मत्स्य. १६५५
नातन्त्री वाद्य	वारा.	१०७७
नातश्चतुर्थ	भा.	१९८६
नातिक्रपिला	विष्णुः	१०२२
नातिचरेद्भ	गौत.	१०१२
नातिदृसा स्व	शुनी.	१११९
नातिद्वितीय	गौत.	१२६३
नाऽतिपातये	आप.	९०४
नातिवर्तव्य	भा.	१२८५
नातिसावत्स	गौत.	६०६;
	मनुः	६१५
जातो विशिष्टं	वारा.	१०७७

नात्यन्तं पीड	बृह.	६७२
*नात्यन्तपीड	,,	,,
*नात्यर्थं पीड	,,	,,
नाथवत्या प	नार.	१८८१
नादद्यात् च	कात्या.	८९७
नादुष्टां दूष	नार.	१०९७
नादेवरादि	गौत.	१०१३
नाधर्मोऽमूढ	भा.	१०२७, १२८४
नाधिः सोपका	कौ.	६३८
नाधिकं दश	भा.	१२४४;
	मनुः	१२४८
नाधिकाङ्गीम्	विष्णुः	१०२२
नाधिकारो भ	नार.	१४४९
*नानयोरन्त	,,	१९३९
नानर्णसम	कौ.	७१६;
	कात्या.	७२९
नानाधियो व	वेदाः	११२१
नानानं वा उ	,,	११२०
नानापण्यानु	व्यासः	७८९
नानाभृगग	वारा.	१०७६
नानारूपाणि	मनुः	१०७१
नानावर्णस्त्री	बौधा.	१२३९
नानास्त्रीपुत्रा	कौ.	१२३४
नानाहिताभि	वेदाः	१५९३
नानिलोऽभिर्न	भा.	१०३१
*नानुकूलं च	नार.	८७१
नातुशुश्रुम	मनुः	१०४४
×नानेन पत	नि.	१२५३
नान्तकः सर्व	भा.	१०३२
नान्तरेणोद	नार.	९४७
नान्तर्वेद्यासा	वेदाः	१००७
नान्यः कुरूप्यां	भा.	१३९०
नान्यं गतिम	,,	१०२९
नान्यः शक्तत्रि	,,	१०३३
नान्यत्र धन	,,	८६०
नान्यत्र बुद्धि	,,	,,
*नान्यदन्यसं	मनुः	८९१
नान्यदन्येन	,,	,,
नान्यद्भूर्त्वि	ब्रह्म.	१११८
नान्यथेनाव	विपु.	१८९२
नान्यस्त्वया क	कौ.	८४४
नान्यस्मिन्विध	मनुः	१०६६
नान्योत्पन्ना प्र	,,	१०६३
*नान्यो धर्मोऽत्र	अग्नि.	१११६
नान्यो धर्मोऽस्ति	,,	,,

*नान्यो धर्मो हि	अग्नि.	१११६
नान्ये सति	याज्ञ.	७९६
नापतिः सुख	वारा.	१०७७
नापहारं वि	भा.	१४२९
नापुत्रस्य लो	वेदाः	१२६०
नापृष्टः कस्य	मनुः	१९७४
*नाप्यपत्यं प	नार.	१८८१
नाप्रक्षालित	हारी.	१०१५
नाप्रदाय क	भा.	१९८४
नाप्रामव्यव	कात्या.	७१०
नाप्रोक्ष्याविष्ट	हारी.	१०१५
नाब्रह्म क्षत्र	मनुः	१९३१
नाभानेदिष्टं	वेदाः	११६२
नाभिरोच्य	वारा.	१०७६
नाभिश्चस्ताण	नार.	१९३६
नाभेरधःका	कौ.	१७९८
नाभेरुपरि	,,	,,
×नाभ्रात्रीमुप	नि.	१२५५
नामगोत्रादि	संभ्र.	१३८४
नामजातिप्र	मनुः	१७७५;
	नार.	१७७८
नामावास्यायां	वेदाः	९९२
नाम्ना द्यार	वारा.	१३२९
नायासयामि	भा.	१०२८
नारक्षय वी	वेदाः	१५९६
नारदस्य च	भा.	१०३२
नारी खल्वन	कात्या.	१५२३
नारीणां स्वैर	भा.	१०३२
नारी रजोभिः	,,	१०३१
नारी स्वर्गम	शंखः	१०२५
नार्षयेत्कृत	कात्या.	८५४
नार्याः षड्गण	शंखः	१४७३,
	१९५०; पैठी.	१५२७
नार्याक् संवत्स	नार.	६९६
नार्हन्ति ते प्र	बृह.	८९३;
	स्मृत्य.	९०१
नार्हन्ति प्रम	भा.	१०३१
नावसाद्य श	अग्नि.	७३१
*नावारुढैः प्र	मनुः	१९४६
*नाविश्राते गृ	कात्या.	६७३
नाविश्रातो प्र	,,	,,
वाविधानां तु	,,	१२२७
*नावैधानां तु	,,	,,
*नावाः पक्षज	नार.	१६४२
नावाको धनि	कात्या.	६७२
नाभ्रन्ति पितृ	विष्णुः	१०२३;

*निबन्धं द्वाप	कात्या.	६७४
*निबन्धं वा प्र	"	६७३
निबन्धमात्र	"	"
*निबन्धमाह	"	"
*निबन्धमाह	"	६७४
निमङ्क्ष्येऽहं स	वेदाः	७९१
निमन्त्रयितु	विष्णुः	१६०९
निमन्त्रयित्वा	"	"
निमन्त्रितस्त	"	"
निमन्त्रितो हि	मत्स्य.	७८९
* " " "	"	१६५५
निमित्तानि स	लिङ्ग.	१३७६
निम्नगापह	नार.	९४५
निम्नवर्ती भ	"	८२६
निम्नोचता च	व्यासः	९६१
निम्नोपलक्षि	"	"
नियच्छेयुर्द्यु	बृम.	८५४
नियतं क्षेत्रि	शंखः	१२८२
नियन्ता चात्म	हारी.	१२६४
नियन्तुं न हि	भा.	१९८३
नियमातिक्र	बौधा.	१०२०;
आप.	१६०६, १६६४	
नियमारम्भ	आप.	१०१८
नियुक्तश्चाप्य	विष्णुः	१६१२
नियुक्तां सर्वा	उश.	१११३
नियुक्ता गुरु	नार.	११०१
नियुक्ता पति	भा.	१०२७
*नियुक्तायां क्षे	विष्णुः	१२७९
नियुक्तायां स	"	"
नियुक्तायाम	मनुः	१३९६
*नियुक्ता सर्वा	उश.	१११३
नियुक्तो गुरु	नार.	११०१
नियुक्तो यस्तु	कात्या.	८०६
नियुक्तौ यौ वि	मनुः	१०६६
*नियोगमुक्त्वा	बृह.	११०९
नियोगात्प्रा	कात्या.	१११०
नियोजयत्य	मनुः	१०६८
निरन्वयं भ	"	१६२२,
		१६९१
*निरन्वयः श	"	१७१९
*निरन्वये भ	"	१६९१
निरन्वये श	"	१७१९
*निरन्वये स	नार.	७०४
निरन्वये स्ते	कौ.	१६१३
निरन्वयोऽन	मनुः	७५८
*निरन्वयो ना	"	"

निरस्तस्य प्र	कौ.	९३२
निरस्तस्यथा	"	९२७
निरादिष्टश्च	मनुः	६६५
निराधाने द्वि	व्यासः	६३४
*निराधारे द्वि	"	"
*निरायव्यय	याज्ञ.	१७४१
निराया व्यय	"	"
निराहावान्कृ	वेदाः	९२३
*निरिन्द्रिया अ	मनुः	१०४९
*निरिन्द्रियाया	बौधा.	१३८८
निरिन्द्रिया स्त्री	वेदाः	९९५
निरिन्द्रिया ह्य	भा.	१०३३;
	मनुः	१०४९
* " " "	बौधा.	१३८८
*निरिष्टे वाप्य	नार.	११५२
निरुक्तजम्भ	भा.	१२८६
*निरुद्धमाह	कात्या.	६७४
निरुद्धो दण्डि	"	६७२
निरुपकारः	कौ.	६३८
निरुप्तं हवि	वेदाः	१८९६
निरोद्धव्या च	कात्या.	१११०
निरोधनेन	मनुः	१७०१
निर्गच्छंस्तृण	नार.	८५२
निर्गच्छतास्त	व्यासः	८५४
*निर्गच्छतृण	नार.	८५२
*निर्गतं तु प	"	१७५६
निर्गते तु प	"	"
*निर्गते तु य	"	"
*निर्गते पुन	"	"
निर्धृणाः क्रूर	अपु.	१६५४
निर्जने तु ब	भा.	१२८८
निर्जने विपि	"	१२८७
निर्जिताश्च म	"	१९८६
निर्जित्य पर	"	१९८४
निर्दया निर्न	मनुः	१६२७
निर्दहनी या	वेदाः	१००३
निर्दिश्यैवेनं	"	१००६,
		१८४०
निर्दिष्टकाल	कौ.	१०३५
निर्दिष्टदेश	"	१६७३
निर्दोषं धर्म	नार.	८८७
निर्दोषं नोष्ट	कात्या.	७०९
निर्दोषां भरि	विष्णुः	१०२३
*निर्दोषायां प	"	"
निर्दोषो ज्ञान	अपु.	१९७२
निर्धन ऋषि	बृह.	७२६

निर्धनस्तु श	बृह.	७३१
*निर्धनस्य स्त्री	विष्णुः	६७८
निर्धनेरन	कात्या.	७१४
*निर्धर्याः स्युः प्र	नार.	९१९
निर्मयं तु म	मनुः	१६९२,
		१९२९
*निर्मयं वा म	"	१६९२
*निर्मयं हि म	"	"
*निर्भागयेच्च	कात्या.	११७३
निर्भाजयेच्च	"	"
निर्मन्थ्येन प	आप.	१०१९
निर्मर्यादानां	विष्णुः	१४२८
निर्मलाः स्वर्ग	चसि.	१६६८;
	मनुः	१७०४; नार.
		१७५१
*निर्येच्छत	कात्या.	८५४
निर्वपेत्तत्स	नार.	७०४
*निर्वपेतु स	"	"
निर्वासं कार	कात्या.	८३७
निर्वास्या व्यभि	याज्ञ.	१४००;
	बृह.	१४०४
निर्विकारो क	स्कन्द.	१९६६
निर्विष्टं वैश्य	गौत.	११२३
निर्वेषाभ्युपा	आप.	१८४४
निर्वै क्षत्र न	वेदाः	१४६४,
		१६००
निवर्तयेरं	अपु.	१९८८
निवर्तितानि	आदि.	१३८४
निवर्तयेश्च	मनुः	१३९२
निवारयेद	मासो.	१९७०
निवार्याः स्युः प्र	नार.	९१९
*निवार्यास्तु प्र	"	"
निवृत्तं चरि	आप.	१९७४
निवृत्तकर्म	बृह.	१६५३
निवृत्तशुद्धि	कौ.	६३८
*निवृत्तस्तु य	कात्या.	१६५१
*निवृत्तानां त	"	"
निवृत्तास्तु य	"	"
*निवृत्ते चापि	गौत.	११४५;
	नार.	११५२
निवृत्ते रज	गौत.	११४५
*निवृत्ते रम	नार.	११५२
निवृत्ते वाऽपि	"	"
निवेश च त	भा.	१०२९
निवेश दद्या	याज्ञ.	१९३३
निवेश मान	भा.	१०३३
निवेशकालं	कौ.	१४३७

निवेशकाल	बृह.	१५२	नीत्वा भोगं न	मत्स्य.	८५५	नैता वाच्या न	भा.	१०३०
निवेशकाले	"	१४९	नीरजस्काम	नार.	११०१	नैनः किञ्चिद्	मनुः	१०४२
निवेशसम	कात्या.	१५९	*नीलकौशेय	"	१९३८	नैर्ऋतं चर्ष	वेदाः	९९१
नि वो नु मन्यु	वेदाः	१८९६	नीललोहितं	वेदाः	९८३	नैवं इत्यप	कौ.	१६८४
निशान्तप्रणि	कौ.	१९२४	नीवीस्तनप्रा	याज्ञ.	१८७१	नैव कस्याप	ब्रह्म.	८४०
निशाम्य च व	भा.	८४०	*नृतादिकं च	बृह.	८३४	नैव तु पुन	वेदाः	१००६
नि शीर्षतो नि	वेदाः	९९७	नृत्यगीतैश्च	शौन.	१३६४	नैव भागं व	बृह.	१४०४
निषसाद् धृ	"	१८९६	नृत्यादिकं च	बृह.	८३४	*नैव राजनि	कात्या.	६७२
*निषाद् एकः	देव.	१२५३	नृपराष्ट्रभ	देवी.	१९४३	*नैव राजा नि	"	"
निषाद् एक	बृह.	१२५१;	नृपाशयाऽऽप	प्रजा.	८९९	नैव रिक्थी न	"	"
	देव.	१२५२	नृपाश्रयं प्र	बृह.	१९४०	नैवान्तरिक्षा	नार.	१७५४
*निषिद्धयोस्त	याज्ञ.	१८७२	नृपाश्रयास्त	"	१९१४	नैवार्ह. पैतृ	मनुः	१३९६
निषिद्धो भाष	मनुः	१८५४	नृपो दमं दा	कात्या.	६५६	नैष चारण	"	१८५४
निष्कारणं न.	मत्स्य.	७८९,	*नृपो दमं प्रा	"	"	नो चेन्मूलमि	भार.	९००
		१६५५	*नृपो धनं दा	"	"	नोच्यैर्न वित	हारी.	१०१५
निष्कालको वा	वसि.	१६६८	नृपो राज्यार्ध	शौन.	१३६४	नोच्यैर्बदेष्ट	शुनी.	१११९
निष्कीर्णमूत्र	कौ.	१६१५	*नृपो राष्ट्रार्ध	"	"	नोत्थापयामि	भा.	१०२८
निष्कृतीनाम	बृह.	१९४१	नृशसकारि	भा.	१२८४	नोत्पादकः प्र	मनुः	१०७३
निष्कृद्ददश	अनि.	१९६८	*नृहर्ता हस्त	व्यासः	१७६५	नोदकेन न	यमः	१११३
निष्कृत्यानुकू	कौ.	१८४९	नेच्छन्त्या यानि	संव.	१८९०	नोद्वाहिकेषु	मनुः	१०६७
निष्ठितेषु पा	वेदाः	१००९	नेति कौटल्यः	कौ.	८४४,	*नोन्मत्ताया न	"	८८१
निष्ठिवने कृ	स्कन्द.	१९६७		१८००, १९०४		नोन्मत्ताया न	"	"
निष्ठिव्योष्ठ	विष्णुः	१७९६	नेतुमर्हसि	वारा.	१०७६	*नोपसन्नाभि	नार.	१९३६
निष्ठुराश्लील	नार.	१७८५	नेत्यब्रवीत्	वेदाः	१०१०	नोपेक्षेत क्ष	मनुः	१६२२
निष्पतितप्रे	कौ.	८१७	*नेत्रकन्धर	विष्णुः	१७९६	नौकामध्वं च	नार.	७६४
*निष्पद्यमानं	कात्या.	९५७	नेत्रकन्धरा	"	"	*नौकामध्वांश्च	"	"
निष्पद्यसस्य	कौ.	१९२४	*नेत्रस्कन्धबा	"	"	नौचक्रीवन्त	गातै.	१६६३
निष्पाद्यमानं	कात्या.	९५७	नेत्र ऋणात्	वेदाः	६०५	*नौद्वाहिकेषु	मनुः	१०६७
निसर्गजं हि	मनुः	८२१,	नेमां हिंस्युर्वे	भा.	१२८७	*न्यकारगूह	कात्या.	१७९१
		१९२८	नेमन ऋणात्	वेदाः	६०१	न्यकतूर प्र	वेदाः	१९७१
निसर्गपण्डो	नार.	१०९४	*नैकं पुत्रं द	वसि.	१२७४	*न्ययभावकर	कात्या.	१७९१
*निसर्गत्वं हि	मनुः	८२१	नैकः कुर्यात्क	व्यासः	१५८६	*न्ययतायुक्ता	विष्णुः	१७७०
निसृष्टायां हृ	बौधा.	१०१९	नैकः समुन्न	नार.	९४५	न्ययतायुक्ते	"	"
निस्तब्धगुदा	कौ.	१६१५	नैकपुत्रेण	शौन.	१३७०	न्ययतायुक्ते	कात्या.	१७९१
निस्तारयित्वा	"	१८५०	नैकचाफद्धि	गातै.	११८३	*न्ययतायुक्ते	"	"
*निस्तार्य वास	कात्या.	१११०	नैकस्या बह	भा.	१०२७	न्ययतायुक्ते	"	"
निस्तार्य वाऽपि	"	"	नैगमाथा भू	व्यासः	१७६४	न्ययतायुक्ते	"	"
निहत्य भ्रूण	देव.	१६५१;	नैगमा वैद्य	बृह.	१७५८	न्ययतायुक्ते	"	"
	गाल.	१६५४	नैतदाश्चर्य	वारा.	१०७७	न्ययतायुक्ते	"	"
निहन्यादन्य	भा.	१०३३	नैतयोरन्त	नार.	१९३९	न्ययतायुक्ते	"	"
निहितानि त	बृह.	९५०	नैतां ते देवा	वेदाः	१४६४,	न्ययतायुक्ते	"	"
निहिता यत्र	व्यासः	९६१		१६००		*न्यायस्थानेष्व	"	१७६४
नीचः पशुगु	अनि.	१९६७	नैताः प्रमुञ्च	भा.	१०३१	*न्यायस्थाने ह्य	"	"
नीचत्वं पर	कौ.	१०३४	नैता जानन्ति	"	"	न्यायापेतं य	नार.	१९३५
नीचा वर्तन्त	वेदाः	१८९५	नैता रूपं प	मनुः	१०४८	न्यायेन पाल	बृह.	१९४३
नीत्वा हि दक्षि	कौ.	७७२	*नैता रूपं प्र	"	"	न्यायोपगता	का.	१४३०

न्याय्यः प्रतीक्षि	वसि.	१०२२
न्यासं कृत्वा त	बृह.	७३४
*न्यास कृत्वा प	"	"
*न्यासं कृत्वोत्त	"	"
*न्यासः स परि	"	६५१
न्यासदोषाद्भि	कात्या.	७५५
न्यासद्रव्यं न	बृह.	७५१
न्यासद्रव्येण	"	७५२
न्यासवत्परि	"	६५१
*न्यासस्थाने ये	व्यासः	१७६४
न्यासादिकं प	कात्या.	७५४
न्युमाश्च बभ्र	वेदाः	१८९४
*न्यूनं वाऽप्यधि	याज्ञ.	१९३२
*न्यूनं वाऽभ्याधि	"	"
न्यूनं वैकाद	नार.	१७५०
*न्यूनमभ्याधि	याज्ञ.	१९३२
न्युनाद्भि प्रजा	वेदाः	९९४
न्युनाधिकवि	याज्ञ.	११६९
पक्षपक्ष प्र	व्यासः	१७६५
*पक्षानां चैव	मनुः	१७१८
*पक्षानां तु कृ	नार.	१७५०
पक्षाजाना कृ	"	"
पक्षाजानां च	विष्णुः	१६७०;
	मनुः	१७१८
	नार.	१५५५
*पक्षद्वयाप	"	"
पक्षद्वयाव	"	"
*पक्षद्वये चा	"	"
पक्षिघाती म	विष्णुः	१६०९,
		१७९७
*पक्षिमत्स्यघा	"	"
पक्षगुण्वथ च	भा.	१०३२
पक्षगुस्तथा च	अनि.	१११८
पक्षकं च घ	याज्ञ.	७२२
*पक्षकं तु घ	"	"
पक्षगुञ्जल	गुप्तः	१९६८
पक्षप्रामी ब	याज्ञ.	१७४३
पक्षघा तु भ	भा.	१२४४
पक्षघा विप्र	बौधा.	१९१९
पक्षबन्धो द	याज्ञ.	७६२
पक्षमः क्रीत	यमः	१३५१
*पक्षमः पुत्रि	"	"
पक्षमस्तु सृष्ट	भा.	१२४४
पक्षमांशं च	शुनी.	१७६७
पक्षमाशाह	स्मृत्य.	१३७३
*पक्षमांशो द	याज्ञ.	७६२
*पक्ष माषांस्तु	वसि.	६०९

पक्ष माषा ग	गौत.	९०४
*पक्ष माषान् ग	"	"
पक्ष माषास्तु	वसि.	६०९
पक्षमी मातृ	"	१०२१
पक्षमी सप्त	बृम.	१३५८
पक्षमे अर्धा	विष्णुः	८९१
पक्षमो भागः	"	"
पक्षरात्रिकं	कौ.	१६७४
पक्षरात्रे प	मनुः	१७०७,
		१९२७
*पक्षरात्रे स	मनुः	१७०७
पक्ष रूपाणि	नार.	१९३६
पक्षवर्षाव	"	९४८
पक्षवर्षोप	कौ.	९३०
*पक्षवर्षोऽव	नार.	९४८
पक्षविशति	बौका.	७८९;
	कौ.	१६१७
पक्षसतति	अनि.	१९६७
पक्षस्वापत्सु	नार.	११००;
बृह.		१११७
पक्षस्वेषु प्र	हारी.	६६१
पक्षद्वैतारं	वेदाः	१००६
पक्षाशत्र्यंश	कात्या.	८९८
पक्षानृतान्या	भा.	१०३१
*पक्षाशतं भ	मनुः	१८११
पक्षाशतस्तु	अनि.	१९६७
पक्षाशतस्त्व	मनुः	१७१७
पक्षाशतु भ	"	१८१०
पक्षाशतपणि	याज्ञ.	१६३४
*पक्षाशतुत	मनुः	१८११
पक्षाशदम्राह	"	१७७४;
	नार.	१७८८
पक्षाशद्भिर्भ	अनि.	९६२
पक्षोदन च	वेदाः	९९९
*पणं तु दाप	याज्ञ.	१७८०
पणं यान त	मनुः	१९२७,
		१९४५
*पणं याने त	"	"
पणं वितथ	भा.	८४०
पणक्रीडाव	नार.	१९१०
*पणपूर्वं व	"	"
पणशतं च	विष्णुः	८४३
*पणशतं स	"	"
पणस्य दश	मनुः	८८१
पणाः श्ले भ	"	१६२८
*पणा दाय्यः प	याज्ञ.	१८२१

पणानां दश	अनि.	१९६७
पणाना द्वे घ	मासो.	१९७०
पणानेकश	याज्ञ.	१९५९
*पणान् दण्ड्यः	"	१८२१
पणान् दाय्यः	"	"
*पणान्दादश+	मनुः	८८१
पणान्माषक	कौ	१६७५
पणिकं वा प्र	"	१०३६
पण्यं गृहीत्वा	कात्या.	६३२
*पण्यं च द्विगु	बृह.	१७५८
पण्यं तद्द्विगु	"	"
*पण्यं तु द्विगु	"	"
*पण्यं भवेद्वि	व्यासः	८८९
पण्यं भवेद्वि	"	"
*पण्यं मूल्यं सृ	नार.	६२७
"	भा.	८०७
पण्यं वणिग्भि	गौत.	१६६३
पण्यदोषो दो	कौ.	८७८
*पण्यभावेन	व्यासः	८८९
पण्यभूमिभ्यो	कौ.	१६८८
*पण्यमाला सृ	नार.	६२७
*पण्यमूलं सृ	"	"
*पण्यमूल्यं धृ	"	"
पण्यमूल्यं सृ	"	"
		७९९
पण्यमेव नि	व्यासः	८८९
पण्यसमवा	कौ.	७३७
पण्यस्य पादौ	स्मृत्य.	९२१
पण्यस्योपरि	याज्ञ.	१७३२
पण्यध्यक्षः स	कौ.	१६७९
*पण्याना सार्व	नार.	६२५
*पण्यान् तद्द्वि	बृह.	१७५८
*पण्ये तद्द्विगु	"	"
पण्येषु प्रक्षि	याज्ञ.	१७२९
*पण्येषु हीनं	"	"
पण्योपघाते	कौ.	१६७९
पतत्यर्धं स	हारी.	१०१६;
	वसि.	१०२२
पतनीयकृ	याज्ञ.	१७८२
पतनीये क	विष्णुः	१३८९
*पतनीये कृ	"	"
	याज्ञ.	१७८२
पतनीयेद	नार.	१७८५
पतिं च तद्	शुनी.	१११९
पतिं न पत्नी	वेदाः	९६३
*पतिं या नाति	मनुः	१०५३,

पति या नामि	मनुः १०६४
पति वा अनु	वेदाः १००८
पति शुश्रूष	विष्णुः १०२३;
	मनुः १०६०
पतिं हित्वाऽप	” १०६४
*पतिं हित्वाऽव	” ”
पतिः शुश्रूष्य	” १०६०
पतिः सुतः पि	स्मृत्य. १११८
पतिकुलानि	कौ. १०३८
पतिकुलाभि	” ”
पतिगुरुप्र	” १६१९
*पतिष्ठी च वि	वसि. १०२१
” ”	व्यासः ११११
पतिष्ठी तु वि	वसि. १०२१
पतितं पति	” १७७०;
मनुः १७७८; नार. १७८६	
*पतितः कुत्सि	याज्ञ. १३९८
पतितः पति	कौ. १३९१;
	देव. १४०४
पतितह्रीवा	विष्णुः १३८९
*पतिततञ्ज	बौधा. १३८७
पतिततञ्जा	” ”
*पतितस्तत्सु	याज्ञ. १३९८
*पतितस्तत्सु	” ”
*पतितस्तद	देव. १४०४
पतितस्य तु	भा. १२८६
पतितस्य ध	यमः १९४३
पतितस्योद्	मनुः १३९२
पतिताः क्षिय	गायत्र्यः १११७
पतितामपि	बौधा. १३८८
पतितावर्ध	हारी. १०१६;
	वसि. १०२२
पतिता भव	मनुः १०६४
पतिदयं वि	कौ. १४३०
पतिधर्म म	भा. १०२८
पतिपक्षः प्र	कात्या. १५६१
पतिप्रियहि	याज्ञ. १०८५
पतिप्रिया हि	हारी. १०१६
* ”	याज्ञ. १०८५
पतिमत्या दि	भा. १०२९
पतिमुञ्च्य	कात्या. १११०
पतिरन्यः स्मृ	नार. १०९५
पतिर्जायां प्र	वेदाः १००५
*पतिर्जायां सं	मनुः १०४७

*पतिर्जायां प्र	मनुः १०४७
*पतिर्दद्याद्	नार. ६९९
पतिर्जायां सं	मनुः १०४७
पतिर्यद्दध्वो	वेदाः ९८४
पतिर्हि देव	भा. १०२९
पतिलोकं न	याज्ञ. १०८५
पतिलोकम्	मनुः १०६०
पतिविप्रका	कौ. १०३८
पतिव्रता तु	हारी. १०१६
पतिव्रतात्वं	भा. १०२९
पतिव्रतना	वसि. १०२२;
भा. १०२६; वारा. १०७७	
*पतिव्रताम	याज्ञ. १०८६
पतिव्रतामे	भा. १०२७,
	१२८५
पतिव्रतासु	मनुः १९५१;
	अपु. १९६२
पतिशुश्रूष	भा. १०२६;
वारा. १०७७; कात्या. १११०;	
	पैठी. १११५
*पतिशुश्रूषा	देव. १११२
पतिश्चेत् क्ष	कौ. १८४९
पतिस्तु ग्राह्यः	” ६८०
पतिहीना तु	वारा. १०७६
पतीनन्तर	भा. १३०२
पतीनुपच	” १०३०
पत्नयोऽभ्यञ्ज	वेदाः १००६
पत्नी वाचय	” ”
	१८४०
पत्नी त्वमसि	” १००१
पत्नी दुहित	याज्ञ. १४७९;
	लहा. १५२७
	कात्या. १५२१
*पत्नी पत्युर्ध	” ”
पत्नी भर्तुर्ध	” ”
पत्नीव पूर्व	वेदाः ९६५
पत्नी वा ज्येष्ठा	पैठी. १५२७
पत्नी वै धाट्या	वेदाः १०११
पत्नी हि परि	” १४०५
पत्नी हि सर्व	” ९९४
पत्येव दद्या	बृम. १५२७
पत्योऽभ्यञ्जन्ति	वेदाः १००९
पत्यनुज्ञात	व्याघ्रः ८०७
पत्या चाप्यवि	कात्या. १११०
पत्या नियुक्ता	भा. १२८५
*पत्यावप्यभि	कात्या. १११०
*पत्यावप्यभि	” ”

पत्युः पूर्वं स	भा. १०२९;
	शुनी. १११९
पत्युरनुव्र	वेदाः १०००
*पत्युरप्यभि	कात्या. १११०
*पत्युरर्थह	बृह. १५१५
*पत्युर्धनह	कात्या. १५२१
पत्युर्मावं वि	भा. १०२९
*पत्ये दद्याच्च	बृम. १५२७
पत्यो जीवति	देव. ८३९;
विष्णुः १०२३, १२०६;	
मनुः १२०८, १४३८	
*पत्यौ प्रव्रजि	नार. ११००
*पत्रार्थं शोध	” ७४८
पत्रे मन्त्रस्त्व	स्कन्द. १९६६
पत्रोर्णाकम्ब	कौ. १६७३
पथिकः क्षीण	यमः १७६६
पथि क्षेत्रेऽजा	गौत. ९०३
पथि क्षेत्रे प	मनुः ९१०
पथि क्षेत्रे वृ	नार. ९१७
पथि ग्रामप	याज्ञ. ९१४
*पथि ग्रामप्रा	विष्णुः ९०५
*पथि ग्रामवि	” ”
” ”	याज्ञ. ९१४
पथि ग्रामे वि	विष्णुः ९०५
* ” ”	याज्ञ. ९१४
पथिप्रमाणं	कौ. ९३१
पथि विक्रीय	बृम. ८५५
पथि व्यन्तरे	कौ. १०३८
*पथि शय्याया	आप. १७९५
पथ्युदानोद	विष्णुः ९२५,
	१६१०
*पदस्यान्वेष	नार. १७५३
पदाङ्गसहि	बृह. ६२८
पदेनान्वेष	नार. १७५३
*पदे प्रगृहे	” १७५४
पदे प्रगृहे	” ”
पयो गोषु प्र	वेदाः १००३
पयोवारस्तु	नार. १९७८
परं निरस्य	कात्या. १२२५
परं पापक	कौ. १६८७
परऋणा सा	वेदाः ५९९
परकुड्यम	कौ. १८००
परकुड्यम	” ९२७
परक्षेत्रस्य	नार. ९४७
परक्षेत्रे स	प्रजा. ९६२
परगोत्रेष्व	नार. १८२४

परगृहाति	कौ.	१०३८
परगृहाभि	,,	१६२०
परगृहेष्व	विष्णुः	१०२३
परचक्राट	कौ.	७३५, १८५०
परजनस्य	,,	८१७
परजातः सं	,,	१२८८
परतो व्यव	नार.	६९५
*परदारस	यमः	१८९०
परदारान्	ब्रह्म.	१६५४
*परदाराप	मनुः	१८५६
परदाराभि	विष्णुः	१६०८, १६१२; गौत. १८४१;
	मनुः	१८५५
परदारे स	यमः	१८९०
*परदारोप	मनुः	१८५५
परदेशप	विष्णुः	१६७१
परदेशाध्व	कात्या.	१७६२
परदेशाना	विष्णुः	१९२२
परदेशीया	कौ.	१६७८
*परदेशे तु	याज्ञ.	१७३१
परद्रव्यगृ	,,	१७४१
परद्रव्यादि	बृह.	१६५३, १८९१
परद्रव्येऽभि	बृह.	७६५
परद्विसाह	कौ.	१४३०
परधेनुसु	बृह.	९१९
परनिहितं	विष्णुः	१९५०
*परपत्न्या तु	मनुः	१८५३
परपरिभ्र	कौ.	१२८८;
	आप.	१६६५
परपुंस. प्र	संव.	१८९०
परपूर्वाभि	कात्या.	७०३
परपूर्वाः स्त्रि	नार.	७०३, ११०३
परपूर्वाभि	कात्या.	१११०
*परभक्तप्र	,,	१२२४
परभक्तोप	,,	,,
परभार्याव	कौ.	१०३८
*परभुक्तप्र	कात्या.	१२२४
*परभूमि प	याज्ञ.	९४२
परभूमि ह	,,	,,
परभूमौ गृ	नार.	८५१
*परभूमौ ह	याज्ञ.	९४२
परम यत्न	मनुः	१०४९, १६९९

परमं होत	बौधा.	१४६९
परमुद्दिन्या	कौ.	१८४९
परराष्ट्राद्ध	कात्या.	७८८;
	शुनी.	७९०
परवक्रवि	कौ.	१६७४
*परवक्रस्य	कात्या.	१८८७
परवेऽमनो	कौ.	१६२०
परवेऽमरु	शुनी.	१११९;
	अपु.	१९७९
*परशयना	हारी.	१०१४
परशुल्काव	कौ.	१८४८
परश्रियं न	अपु.	१८९१
परश्रियं यो	मनुः	१८५१
*परश्रियाऽभि	,,	,,
*परश्रिया यो	,,	,,
परश्रिया स	नार.	१८८०
परश्रीषु द्वि	कौ.	१७७२, १७९८
परस्परं तु	याज्ञ.	१८१५
परस्परं द्वे	कौ.	१०३६
*परस्परं प	विष्णुः	१७७०
परस्परं भ	भा.	८६०
परस्परं ह	बृह.	१८३०
परस्परम	,,	१५६८
*परस्परस्य	याज्ञ.	१८१६
परस्परस्या	मनुः	१८५२;
	नार.	१८८१
*परस्परानु	व्यासः	७८९
परस्परोप	नार.	८७१
परस्मात्तस्य	गौत.	१२६३
परस्य पत	विष्णुः	१७७०
परस्य पत्न्या	मनुः	१८५३
*परस्यार्थे ये	कात्या.	६७५
परहस्ताद् शृ	बृह.	७०६
*परा च पथि	कात्या.	८५४
पराजितस्य	कौ.	१९०४
पराजितो न	मा.	८१८
*पराजिरे शृ	नार.	८५१
परा तत् सि	वेदः	१४६४, १६००
	,,	९८३
परा देहि श्वा	मनुः	१९३०
परामग्याप	वेदाः	९९०
परामेव प	,,	९९७
परस्यतो नि	ब्रह्म.	१३७४
परायतश्च	व्यासः	८८९
परार्थं दित्सि		

पराध्यानां प	कौ.	१६७४
*परावक्रदा	व्यासः	१८९०
परा शुभ्रा अ	वेदाः	८४१
पराश्रयम	कात्या.	६७३
परा स्थालीर	वेदाः	१२५८
परिक्रम्य श	स्कन्द.	१९६६
परिक्रीतः क्री	कौ.	१२८८
परिक्लेशय	,,	१६९०
परिक्लेशेन	,,	१६१८;
	उश.	१६५२
परिक्षीणे प	नार.	१५५५
परिगृहीतां	कौ.	१६९०
*परिचर्ये. क्षि	मनुः	१०६०
परिचर्या चो	गौत.	८१५
परिचर्यात्म	भा.	८१८
परिचारक	कात्या.	८३८
*परिग्रहीता	कालौ.	१३५६
परितोष्यं य	कौ.	८०८
परि त्वा परि	वेदाः	९९६
परि त्वासते	,,	९२४
परिपूतेषु	मनुः	१७१९
परिपूर्णं शृ	बृह.	६२८
परिपूर्णं य	मनुः	१९३०
*परिपूर्णं कृ	बृह.	६५२
परिपोष्या शृ	शुनी.	८५६
*परिभाषं च	आप.	११६५
	,,	१४१५
परिभाषण	कौ.	१६१९;
	मनुः	९३९, १६३१, १९२९
परिभाष्य य	बृह.	६५३
*परिसुक्तं च	नार.	८९५
परिसुक्तं तु	,,	८९४
परिमूलाभ	याज्ञ.	१०८६,
		१४००
परिमाणीद्वो	कौ.	१६७७
परिवर्तने	,,	७३५१, १६७४
परिवसतां	,,	९०६
परिवित्तो ची	वेदाः	१५९२
परिवृत्तेव	,,	९९०
परिवृत्ते ह	,,	१००९
परिवृत्तिवि	विष्णुः	८९०
परिवृत्तिस्स	व्यासः	८९९
परिवृत्तौ कृ	कात्या.	८९८
परि वो रुद्र	वेदाः	९०२, ९०३

*परित्रज्यां गृ	नार. ८३१;	पशवो रविम	कौ. ९०६	पश्चात्प्रतिभु	मनुः ६६४
परिषद्नामि	दक्षः ८३९	*पशुं गच्छन्	याज्ञ. १८७७	पश्चात्प्रार्तं वि	कात्या. १५७४
परिषद्यं ह्य	शंखः १४७३;	*पशुकीडव	नार. १९१०	पश्चात्सिन्धुर्वि	बौधा. १९२०;
Xपरिषद्यमि	पैठी. १५२७	पशुगमत्ते	विष्णुः १८४७	पश्चादात्मवि	वसि. १९२१
*परिष्वजन्ता	वेदाः १२५३	*पशुग्रामवि	” ९०५	पश्चादाहृतः	कात्या. ७६७
परिष्वजन्ते	नि. ”	*पशुपीडने	गौत. ९०३	पश्चाद्दृश्यत	विष्णुः ७७०
Xपरिहर्तव्यं	वेदाः ९८१	पशुपीडिते	” ”	पश्चाद्दृश्यत	मनुः १५७१
परिहारेण	” ”	पशुप्रचारा	कौ. ९०६	पश्चाद्दृश्यं त	कात्या. ७१०
परिहासकृ	नि. १२५३	पशुभिर्वा ए	वेदाः ७९२	पश्चाद्यः सोऽप्य	नार. १८२६
परीक्षकाः सा	भा. १९८३	पशुयोनाव	नार. १८८४	*पश्चाद्यस्योद्य	” १८२७
*परीक्षाभिम	नार. १९१२	*पशुयोभ्याम	” ”	पश्चाद्वरेण	कात्या. ११०९,
*परीक्षार्थम	बृह. ७८५	पशुई नाम	वेदाः ९८८		१४६०
परीक्षार्थोऽपि	नार. ८९४	पशुवल्गात्र	बृह. १६४६	पश्चान्निविष्ट	कौ. ९३०
परीक्षितं च	आप. १६०५	पशुव्याधिम	कौ. १९२४	पश्चिमे दिन	स्कन्द. १९६६
परीक्षितं स्व	” ”	पशुषु विन	विष्णु. ९०५	*पाखण्डनैग	नार. १९३३
*परीक्ष्यः पुरु	बृह. ८९५	*पशुषु स्वामि	मनु. ९०९	*पाखण्डनैग	” ८६९,
परीक्ष्य त्यज	” ”	” ”	” ९०७		८७०, १९३३
परीक्ष्य पुरु	नार. १०९४	*पशुस्वामिनि	” ९०९	पाञ्चालस्य ह्य	भा. ८१८
परोक्षाभिम	भा. १०३१	पशुस्वामिने	विष्णु. १६०९,	पाणिग्रहण	नार. १०९३;
परेण तु द	नार. १०९४		१७९७	पाणिग्रहणा	यमः १११३
	” ८९४	पशुस्वामिषु	मनुः ९०९	पाणिग्रहणि	आप. १४०५
परेण निहि	मनुः ८८०;	पशुहर्तुश्चा	व्यासः १७६५		मनुः ८८२,
परोपनिहि	अपु. १९७५	पशुहर्तुस्त्व	” ”	पाणिग्रहे मृ	८८३
	नार. १९६१	पशुहिरण्य	गौत. १६६१	पाणिग्राहस्य	वसि. १०२१
	अनि. ६६१,	पशुलां गोपी	वेदाः ९०३		भा. १०३३;
	षटत्रि. ७५६	*पशुलां च पुं	विष्णुः १६१०	पाणिपादद	मनुः १०६०
	व्यासः १८९०	*पशुला चैव	मनुः १७१३	पाणिप्रदान	कौ. १७९९
	भा. १२८७	*पशुलां दिने	विष्णु. ९०४	पाणिमुद्यम्य	वारा. १०७७
	वेदाः १००२	*पशूना पुंस्त्व	” १७९७	*पाणौ यच्च नि	मनु. १८०१
	कात्या. ७५५	*पशूनां पुंस्त्वा	” १६१०,	पाणौ यश्च नि	नार. १८८१
	कौ. १८००		१७९७	” ”	” ”
	वेदाः ६००	पशूना पुंस्त्वो	” १७९७	*पाणौ यश्चापि	भा. १२८३
	बृह. ७८६		१७९७	पण्डुरवाच	देव. १६५१
	कौ. १९२४	पशूनां रक्ष	मनुः ८१९,	पातके निष्कृ	भा. १०३१
	” १९२५		१९२७	पातकेऽपि तु	” १३९१
	” ”	पशूनां रूप	वेदाः १००६	पातनमज्ञ	कौ. १८००
	” ”	पशूनां सस्य	भाष्य. ९२१	*पातनीयैर	नार. १७८५
	” ”	पशूना हर	मनुः १७१३	पातायित्वाऽप्र	कौ. १७९८
	” ”	पशूनामधि	भा. ८६०	पातनीवतो गृ	वेदाः १३८५
	विष्णुः ६११	पशूनामप्य	मनुः ८८१	पादं पशुश्च	मनुः १९२७,
	कौ. १६७७	पशून् गच्छ	याज्ञ. १८७६		१९४५
	” १६७५	*पशूपजलो	गौत. ६०७	पदकेशांशु	विष्णुः १७९६;
	कात्या. ८९८	पश्चाच्च न त	मनुः ७९५	याज्ञ. १८१६	
*पलाळं गोमि	नार. ९१८	*पश्चाच्चैवानु	याज्ञ. १८२०		” ”
पलाशस्य प	संप्र. ७१६	पश्चाच्चैवाप	” ”	*पादकेशाङ्कु	भा. ८१९
पलाष्ठकर्म	विष्णुः ६११		” ”	यादङ्गः परि	
पल्लवे पाव	वसि. १९२१		” ”		

पादताडने	हारी. १७९४
पाददर्शी च	व्याघ्रः ६७७
पादमात्रा भृ	शुनी. १७६७
पादयोरेव	मासो. १९७०
पादयोर्दाढि	मनुः १८०३;
	नार. १८२९.
*पादयोर्नासि	मनुः १८०३;
	नार. १८२९
पाद्मवन्दनि	काल्या. १४५३
पादवन्नह	कौ. १७९८
पादश्चैव स	भा. १९६३,
	१९६४
पादुके चास्य	वारा. ७४५
पादुकेति रा	नार. १६४५
पादेन ताड	बृह. १८३५
पादेन द्विगु	कौ. १७९९
पादेन प्रह	मनुः १८०१
पादेन विश	विष्णुः १७९६
*पादेनान्वेष	नार. १७५३
*पादे प्रमूढे	” १७५४
पादोपचयात्	बृह. ६३०
पाद्यासनाभ्यां	भा. १०२९
पानं दुर्जन	मनुः १०४८
पानाटनदि	बृह. ११०६
पापं पुनासि	स्कन्द. १९६६
पापभीत्याथ	कौ. ८०८
पापमूल स	बृह. १८८४
पापानां चोप	स्कन्द. १९६५
पापासः सन्तो	वेदाः ९७०
पापास्तु यस्य	हारी. १६६३
पापीयसो न	भा. १०३२
पापीयान् हि	” ८१८
पापेन योज	बृह. १७९०
पापेषु दर्श	स्कन्द. १९६६
पापोपपाप	व्यासः १७९२
पायसं तत्र	वृगौ. १३७३
*पारजातीया	विष्णुः १८४६
*पारजायिक	याज्ञ. १९३२
पारजायी स	विष्णुः १८४६
पारदारिक	याज्ञ. १६४०,
	१९३२; मत्स्य. १८९२
*पारदारो स	यमः १८९०
पारिमाषिको	विष्णुः ६३७
पारिव्राज्यं गृ	नार. ८३१;
	दक्षः ८३९
*पारुष्यं द्विवि	नार. १६४१

पारुष्यं द्विवि	बृह. १८८४
पारुष्यं मध्य	” १७८९
*पारुष्यदोष	नार. १८२६
पारुष्यदोषा	” ” ;
	सुम. १८३५
*पारुष्यमुत्त	बृह. १६४५
” ”	” १७८९
पारुष्यमुभ	नार. १६४१;
	बृह. १६४५
पारुष्ये सति	नार. १८२६
*पारुष्ये साह	” ”
पार्थेन विजि	भा. १०२७
पार्श्वकथूत	नार. ११३०
पार्श्वहानिक	बृह. १५७३
पार्श्विकभूत	विष्णुः १९८३,
	१९८७
पालः शास्यो भ	नार. ९१७
*पालकदोषे	विष्णुः ९०४
पालकारिते	स्मृत्य. ९२१
पालग्रहे प्रा	व्यासः ९२०
*पालग्रहे प्रा	” ”
*पालदोषवि	विष्णुः ९०४
” ”	याज्ञ. ९१२
*पालदोषाद्भि	” ”
*पालनीयाः स	बृह. ८७३
पालनीया स	” ”
पालने च स	बृह. ६७७
पालयिष्यति	बृह. १३४९,
	१९८७
पालसंयुक्ते	गौत. ९०३
*पालस्ताड्यस्तु	याज्ञ. ९१४
*पालस्ताड्येत	” ”
*पालस्ताड्योऽथ	” ”
पालागलि ह	वेदाः १००९
*पाला येषां तु	याज्ञ. ९१५
पालिनामर्ष	कौ. ९०६
पालो दण्ड्यो भ	नार. ९१७
*पालो येषां च	याज्ञ. ९१५
*पालो येषां तु	” ”
पालो येषां न	” ”
पात्रकः सर्व	” १०८६
पावीरवी क	वेदाः ९७२
पाशजालकू	कौ. १६१७
पाषण्डगण	मनुः १९३१
पाषण्डनेय	नार. ८६९,
	८७०, १९३३

पाषण्डपति	बृह. १४०४
*पाषण्डनेग	नार. ८६९,
	८७०, १९३३
पाषाणस्यापि	स्कन्द. १९६६
पाषाणेन म	विष्णुः १७९६
पाह्यस्मान् स	भा. ८६०
पिण्डं तेभ्यः त्रै	प्रव. १३८४
पिण्डं हुताश	स्कन्द. १९६६
पिण्डगोत्रार्थि	गौत. १०१३,
	१४६४
*पिण्डगोत्रार्थ	” ”
पिण्डज (द)श्च	बृह. १३५५
पिण्डदः सप्त	मत्स्य. १३८३
पिण्डदोऽश्चह	याज्ञ. १३३५;
	स्मृत्य. १३७३
पिण्डलेपमु	मार्क. १५३०
पिण्डसंबन्धि	” ”
*पिण्डाकर्षांशु	याज्ञ. १८१६
पिण्डोदककि	मनुः १३१६;
	बृह. १३४८; यमः १३५२;
	अत्रिः ”
*पितरं त्राय	हारी. १२६४
पितरं नाब्दि	सुम. १३५५
पितरस्तस्य	उद्द. ९२०;
	बौधा. १०१९
पितरि प्रेषि	याज्ञ. ६८४;
	बृह. ७१५
पितरो धर्म	भा. १०२६
*पितरो भ्रात	काल्या. ११७३
पितरौ भ्रात	” ”
	१४१३; बृह. १५२७
पितर्यविद्य	संभ. १५३०
पितर्यशक्ते	शंखः ११४७
पितर्युपर	नार. ६९०;
	काल्या. ८३९; देव. ११५६
* ” ” ” ग	नार. ११५२
पितर्यूर्ध्वं ग	” ”
*पिता ऋणाम्भो	” ६९२
पिता कुयोत्त	स्मृत्य. १४२२
*पिताम्रयणः	हारी. ११६३
पिताम्रेणः पु	” ”
पिता चेतुस्रा	विष्णुः ११७५
*पिता चेष्टिम	याज्ञ. ११६८
” ”	वृगौ. १३७२
*पिता चैव स्व	नार. ११७०
पिता ज्येष्ठं च	वारा. १३२९

पिता त ऋण	भा.-	१२८५	पितुः प्रसादा	वासि.	१०२१	पितृभ्यां यस्य	याज्ञ.	१२१९
पिता दद्यात् स्व	नार.	१०९५	*पितुः प्रसादा	नार.	१२१९	पितृभ्यो भ्रातृ	बुध.	१४६२
पिता पिताम	याज्ञ.	१०७७;	पितुः सकाशा	स्थल्य.	१५२९	*पितृभ्रातृगृ	व्यासः	१४६०
शंखः १२८१; देव.	१३५०;		पितुः सापत्न	संभ्र.	१४६३	पितृभ्रातृषु	कौ.	११४९
यमः १३५१; मार्क.	१५३०;		पितुः स्वसारं	याज्ञ.	१८७४	पितृभ्रातृषु	स्थल्य.	१४६३
	वासि.	१९८२	पितुरनुम	बौधा.	११४६	पितृमातृषु	याज्ञ.	१४४३;
पितापुत्रयो	शंखः	१६१३;	पितुरसत्य	कौ.	११९५		कात्या.	१४५४
	कौ.	१९२२	पितुरुर्ध्वं वि	याज्ञ.	१४११;	*पितृमातृष्व	गाँत.	१२३४
पितापुत्रवि	विष्णुः	१६११;		संभ्र.	११५७	पितृमातृषु	याज्ञ.	१०८४;
मनुः १६२८; याज्ञ.	१६३५;		पितुरेव नि	नार.	६९६	विष्णु.	१४२८; वृह.	१४६२
	नार.	१९३३	पितुर्गोत्रेण	कालि.	१३७७	*	याज्ञ.	१४४३
*पितापुत्रसु	याज्ञ.	१६३५	*पितृद्रव्यावि	याज्ञ.	१२१५	*पितृमातृस्व	विष्णुः	१४२८
पिता पुत्रस्य	वेदाः	६०४,	पितुर्नपात	वेदाः	९७५,	पितृरिक्थह	बृह.	११९३
	१२५९; वासि.	१२७१;		१८३६		पितृवत्पाल	भा.	१९७६
	विष्णु	१२७९	पितुर्माताम	देव.	१३५०	*पितृविभक्त	विष्णुः	१५६२
पितापुत्रस्व	याज्ञ.	१६३५	पितुर्मातुल	वृशा.	१५२९	पितृविभक्ता		
पिता प्रधानं	मनुः	१३१७	पितृवित्तस्य	वृगौ.	१३७२	पितृवेस्मनि		
पितामहपि	बृह.	१२२३;	*पितृर्विभवता	विष्णुः	१५६२			
	व्यासः	१२३१	पितृश्च गर्भं	वेदाः	१२५७	पितृवेस्मन्य	भा.	१२८५
पितामहेन			पितृश्चावही	कौ.	१८४८	पितृव्यगुरु	बृह.	१५१३;
*पितामहे सृष्ट	बृह.	१२२१	पितृग्रहेऽसं	विष्णुः	१२७९		प्रजा.	१५२६
*पितामहो मा	नार.	१०९५	पितृदेवर्षि	भा.	१२८३	पितृव्यापितृ	विष्णुः	१५४१
पितामहश्च	मनुः	१४०८,	पितृद्रव्यं त	नार.	१२२०	पितृव्यभ्रातृ	बृह.	७०८
	व्यासः	१४१४	*पितृद्रव्यं भ्रा	बृह.	७०८	पितृव्यश्वैव	भा.	१०२८
पितामह्या अ	संभ्र.	१५२९	*पितृद्रव्यं वि	निघ.	११४२	पितृव्यसाखि	नार.	१८८२
*पितामह्याद	व्यासः	१४१४	Xपितृद्रव्यं स	नार.	१२२०	पितृव्येण चै	प्रव.	१३८४
पिता माता भ्रा	वेदाः	१८९४	पितृद्रव्यवि	संभ्र.	११५७	पितृव्येणाथ	बृह.	१५५६
*पिता माताम	याज्ञ.	१०७७	पितृद्रव्याद	कौ.	११९९	*पितृव्येणापि		
*पिता यत् पुत्रा	विष्णुः	११७५	पितृद्रव्यादा		१८४८	पितृव्येणावि	नार.	६९९
पिता यत्र दु	वेदाः	१२५५	पितृद्रव्यावि	याज्ञ.	१२१५	*पितृव्येनाथ	बृह.	१५५६
X " " "	नि.		पितृद्रव्येणा	बृह.	१५५६	*पितृष्वसां मा	याज्ञ.	१८७४
पिता यत्सां दु	वेदाः	९८१,	पितृद्वाराग	संभ्र.	११४२	*पितृणां शोध	कालि.	१३७६
	१८३७, १८४१		पितृद्विट् पति	नार.	१४०१	*पितृणां साध		
पिता रक्षति	भा.	१०३१;	*पितृपतिसु	याज्ञ.	१४४३	पितृणां सनु	कात्या.	७१०
मनुः १०४५; वारा.	१०७६;		*पितृपुत्रवि	विष्णुः	१६११;	पितृणामनु	मनुः	११९६,
	नार.	१०९९, १५५५;		नार.	१९३३		१९८७; शंखः	१२८१
बौधा.	१३८८; वासि.	१९७७	*पितृपुत्रस्व	याज्ञ.	१६३५	पितृव पाल	मनुः	११९७
पिता वा एष	वेदाः	११६१	पितृपुत्राचा	विष्णुः	१६१०	*पितृव वा स्व	नार.	११७०
पिता वै प्रया		११६०	पितृप्रमाणा	कौ.	१०३४,	पितृव वा स्व		
पिता हरेद	मनुः	१४७५		१४३०		पितृत्सृजेत्	गाँत.	१२६२
*पिता ह्याप्रय	हारी.	११६३	पितृप्रसादा	नार.	१२१९;	पित्रर्णशोध	कालि.	१३७६
पितुः परिव्र	कौ.	११८४	वृया. १२३३; लहा.	१९८८		*पित्रर्णं विद्य	कात्या.	७१०
*पितुः पितुः स्व	वृशा.	१५२९	पितृभर्तृगु	व्यासः	१४६०	पित्रादिधन	शुनी.	१९८८
पितुः पितृष्व			पितृभिर्भ्रातृ	मनुः	१०५२	पित्रा दृष्टम्	कात्या.	७०९
पितुः पुत्रेण	बृह.	१२५१	पितृभ्यां चैव	वृका.	१४६३	पित्रा भर्त्रो सु	मनुः	१०५९
*पितुः प्रदाना	वासि.	१०२१	* " " "	याज्ञ.	१२१९	* " " "	बृह.	११०६

*पुत्राभावे प्र	आप.	१४६६
पुत्राभावे यः	"	"
*पुत्राभावे स	"	"
पुत्रा रक्षन्ति	वारा.	१०७६
पुत्रार्तिहर	देव.	१४६१
पुत्रार्था हि स्त्रि	कौ.	१०३४,
		१४३१
पुत्रासो न पि	वेदाः	११५८
पुत्रास्तु द्वाद	यमः	१३५१
*पुत्रास्तु स्थवि	मनुः	१०४५
*पुत्रास्तु स्थवि	"	"
	नार.	१०९९
पुत्रास्ते भग	वेदाः	११४४
पुत्रास्त्रयोद	बृह.	१३४८
पुत्रा हास्य दा	वेदाः	११४४
पुत्रा ह्येते न	भा.	१२८७
पुत्रिकाः स्थाप	"	१९८५
पुत्रिका तु ह	लहा.	१३५५
पुत्रिका पुत्र	शंखः	१२८२
पुत्रिकापुत्र	विष्णुः	१२७९
पुत्रिकायां कृ	मनुः	१२९७
पुत्रिकायाः प्र	जाबा.	१३५६
पुत्रिकाविधि	विष्णुः	१२७९
*पुत्रिका हि पु	शंखः	१२८२
पुत्रिणा ता कु	वेदाः	९७४
*पुत्रिणी च स	नार.	६९९
पुत्रिणी तु स	"	"
पुत्रिका हेतु	भा.	१९८५
पुत्री च भ्रात	बृह.	१३५५
पुत्री माताम	वसि.	१२७३;
	देव.	१३५०
	मनुः	१३००
* " " "	नार.	११०१
पुत्रे जाते नि	हारी.	१२६४;
पुत्रेण लोका	वसि.	१२७१;
	विष्णुः	१२७९,
	शंखः	१२८२;
	मनुः	१२८९
पुत्रेणापि स	बृह.	६७२;
	कात्या.	६७५
पुत्रेणैवाप	"	७११
पुत्रेभ्यः पित	वेदाः	११५९
*पुत्रेभ्यो दायं	बौधा.	११४६
पुत्रेभ्यो लोकं	वेदाः	११६२
पुत्रे राज्यं स	मनुः	१९३१
पुत्रेः श्राद्धैः पि	भा.	१२८४
सुने सह वि	बृह.	१५६८
सुनेश्च तद्	कात्या.	७१०

*पुत्रोऽथ पुत्रि	बृह.	१३४८
पुत्रोऽनन्याश्रि	याज्ञ.	६८६
पुत्रो नमा घ	शुनी.	१९८८
पुत्रो न स्वाश्रि	बृह.	७१५
पुत्रो नान्याश्रि	याज्ञ.	६८६
पुत्रो ममेय	भा.	१९८५
पुत्रो यस्त्वानु	"	१३९१
पुत्रोऽसतोः स्त्री	नार.	७००
*पुत्रोऽसुत. स्त्री	"	"
पुनः पतिभ्यो	वेदाः	९८५,
		१४२३
पुनः पत्नीम	"	९८५,
		१००१
पुनः पत्युर्थ	नार.	७०३,
		११०३
*पुन. पुन. प्र	संव.	१८९०
*पुनः प्रमाण	नार.	१९३३
पुनः प्रमादे	आप.	९०४
पुनः संस्कार	नार.	११०१
पुनः सायं पु	शुनी.	१११९
पुनः स्तेये प्र	कौ.	७७२
पुनराधेये	वेदाः	१५९६
पुनरेता नि	"	९०२
पुनर्दायं अ	"	१८३९
पुनर्दारिक्रि	मनुः	१०७५
*पुनर्भवश्च	स्मृत्य.	१३७३
*पुनर्भवा ए	नार.	११०४
पुनर्भवां वि	"	"
*पुनर्भूः कौम	वसि.	१२७३
पुनर्भूः प्रथ	नार.	७०३,
		११०३
पुनर्भूतायाः	कौ.	१२८८
*पुनर्भूदिवि	नार.	७०२
पुनर्भूदिवि	"	"
		११०३
*पुनर्भवां च वि	"	"
पुनर्विभागः	मनुः	१५७५
पुनर्विभाग	बृह.	१५५७
पुनर्वै देवा	वेदाः	१८३९
पुनस्तदा वृ	"	९८१,
		१८३६
पुनस्तान्यज्ञि	"	९८४,
		१००२
पुनस्त्वाहार	स्कन्द.	१९६६
पुन्यति त्रिकु	आज्ञि.	१११६
*पुन्यतिविध	"	"

पुना राजाऽभि	वसि.	६१०
पुनामा निर	हारी.	१२६४
पुनामन्त्राय	शंखः	१२८१
पुनामो नर	विष्णुः	१२७९;
	मनुः	१२९०;
	वारा.	१३२८;
	बृह.	१३४८;
	भा.	१९८४
पुमांश्चेदवि	नार.	१०९४
पुमांसं घात	गौत.	१८४३
पुमांसं दाह	मनुः	१८६५
पुमानेनद्	वेदाः	१०००
पुमान् पुत्रो	"	१२५९
पुमान् संग्र	याज्ञ.	१८७०
*पुमान्संदाह	मनुः	१८६५
पुमान् स्याल्ल	नार.	१०९४
पुरं जनप	भा.	८१९
*पुरः प्रधान	नार.	१९३३
*पुरः प्रमाणं	"	"
पुरः सदः श	वैश.	९६४
पुरप्रदानं	नार.	१९३३
*पुरप्रधान	"	"
*पुरप्रमाणं	"	"
*पुरप्रमाण	"	"
*पुरश्रेणिग	बृह.	८७४
पुरस्त्वा सर्वे	वेदाः	१२६१
पुरागतश्च	कात्या.	११०९
पुराणचोर	कौ.	१६८१,
		१६८२
पुराणदृष्टो	भा.	१२८५
पुराणपञ्च	हारी.	६०८
पुराणश्रुषि	भा.	१०२७,
		१२८४
पुराणे पणि	हारी.	६०८
*पुराणे पणि	"	"
पुरुषं चाप	कौ.	१६१८
*पुरुषं दाह	मनुः	१८६५
पुरुषं सौम्यो	वेदाः	१६५६
पुरुषं हर	नार.	१७५०;
	व्यासः	१७६५
	कौ.	१०३६
पुरुषप्रेक्षा	"	१८५०
पुरुषमधि	"	१९२२
पुरुषमव	"	१९२२
*पुरुषवच	आप.	१६६४
पुरुषवधे	"	१६०६,
		१६६४
पुरुषविप्र	कौ.	१०३६
पुरुषस्य स्त्रि	मनुः	१०४४

पुरुषाणां कु	मनुः १७११	पूर्व वैके	गौत. १४२६	पूर्वैरानु	बृह. १६४७
पुरुषोपस्था	कौ. ७७१	पूर्व त्वङ्गत	कालि. १३७७	*पूर्वसंनिपा	आप. १८४३
पुरुतमासः	वेदाः ८४१	पूर्व दद्याद्	कात्या. ७१०	पूर्वसर्गे न	भा. १०३३
पुरुरवोऽनु	” ९८८	पूर्व दोषान	मनुः ८८१	पूर्वस्तद्विगु	अनि. १९६८
पुरुरवो मा	” ९८९	पूर्व नष्टां तु	शंखः १२०७	पूर्वस्मिन् पूर्व	आप. ८१६
पुरोपवन	कौ. १८००	पूर्व पश्चाद्	कौ. १८००	पूर्वस्मृताद्	याज्ञ. १८२३
*पुरोहिते द	वसि १९२१	पूर्व पूर्व गु	मनु. १९३०	*पूर्वस्वामीति	बृह. ७६५
पुष्करिप्यस्त	अनि. ९६२	पूर्व पैताम	कात्या. ७१०	पूर्वस्वामी तु	” ”
पुष्पफलच्छा	कौ. १८००	*पूर्व प्रणीता	बृह. १५१३	*पूर्वाकृष्टः स	” ”
*पुष्पफलमू	वसि. ६०९	पूर्व प्रमीता	” ” ;	पूर्वागतो वा	कौ. १९८६
पुष्पफलशा	कौ. १६१४		प्रजा. १५२६	पूर्वाचार्यैस्तु	शुनी. १९८८
पुष्पफलोप	वसि. १७९५		मनुः १८५३	*पूर्वापदानै	नार. १७५४
पुष्पमूलफ	” ६०९		” ” ;	पूर्वापराधै	” ”
*पुष्पशा.कादे	याज्ञ. १७४४		नार. १८८१	*पूर्वापवादै	” ”
पुष्पहारित	विष्णुः १६७०	पूर्व मृतं तु	भा. १०२६	पूर्वा पूर्वा ज	नार. ११०४
*पुष्पाणि फला	गौत. १६५७	*पूर्व मृता त्व	बृह. १५१३	पूर्वावरगा	कौ. ११८५
*पुष्पाणि खव	” ”	पूर्व मृता ह	व्यासः ११११	*पूर्वाग्नी च	नार. ११००
पुष्पेण प्रय	भा. १२८४	* ” ”	बृह. १५१३	*पूर्वाशिनी च	” ”
पुष्पे शाकोद	याज्ञ. १७४४	*पूर्व वाऽपकृ	कात्या. १८३३	पूर्वाशिनी च	” ”
पुष्पेषु हरि	मनुः १७१९	पूर्व वा पीडि	” ”	पूर्वाङ्गे अश्वा	वेदाः १८९५
*पुष्पे हरित	” ”	*पूर्व वैके	गौत. १४२६	*पूर्वाङ्गे ग्राम	स्मृत्य. ९०१
*पुष्पोपगद्दु	विष्णुः १७९८	पूर्व ह्यधिक	नार. ९४८	पूर्वाङ्गेऽस्युदि	भार. ९००
पुष्पोपगम	” १६०९	पूर्वः पूर्वः स्मृ	” १३४६	पूर्वाहं श	वेदाः ९६७
पुष्पोपभोग	” १७९८	पूर्वकर्मोप	याज्ञ. १७४०	पूर्वणापर	कौ. १७७२
*पुष्पोपभोग्य	” ”	पूर्वकृताप	कौ. १६८७	पूर्वेषां तु स्व	विष्णुः १४७१
*पूगश्रेणिग	बृह. ८७२,	पूर्वदत्ता तु	कात्या. ११०९	*पूर्वेषां हि स्व	” ”
	८७४	*पूर्वनष्टां च	शंखः १२०७	पूर्वेषामानु	भा. १०२७
पूजनयिज्ञ	नार. ६९२;	पूर्वनष्टां तु	” ”	*पूर्वैकतादुक्त-	कात्या. १९४१
	बृम्र. ७१५	* ” ”	हारी. १९८२	पूर्वैकेन वि	नार. ११०२
पूजयेत्कव्य	बृह. १५१३;	*पूर्वनिष्टां तु	शंखः १२०७	*पूर्वैकेनैव	” ”
	प्रजा. १५२६	पूर्वपूर्वत	भा. १२८४	पूर्वैकैथानं गु	बृह. ११०६
पूजयेद्दलि	भा. १०२९	*पूर्वप्रमीता	बृह. १५१३	पूर्वैकैथानप	व्यासः ११११
पूजाहमपू	विष्णुः १६०९	*पूर्वप्रवर्त	नार. ९४७	पूर्वै दुग्धार्ज्ये	वेदाः १००५
पूज्या भूषयि	मनुः १०५२	पूर्वप्रवृत्त	” ”	पूर्वणं न्वजा	” ९७२
पूतो वधमो	गौत. १६५८	पूर्वभुक्त्या च	मनुः ९३५	पूषा त्वेतो न	” ९८३
पूरयेद्घृत	स्कन्द. १९६६	*पूर्वभुक्त्याऽपि	” ”	पूषा वः पर	” ९०३
पूरुणा मे कृ	भा. १३९१	*पूर्वमाकार	नार. १८२७	पृथक्कर्मगु	नार. १५८३
पूर्णाविधौ शा	बृह. ६५३,	*पूर्वमाक्षर	” १८२६	*पृथक्कार्यगु	” ”
	७०६, ७२६	पूर्वमाक्षार	” ”	पृथक् क्ति	उवा. १११३
*पूर्णे च सोद	” ६३१	पूर्वमाक्षारि	मनुः १८५३	पृथक्पिण्डं पृ	बृह. १५८८
पूर्णे प्रकर्षे	” ६५३	*पूर्वमेव च	ऋष्य. १११७	पृथगायव्य	बृह. १५८१
*पूर्णे विधौ सा	” ”	पूर्वमेव र	” ”	पृथग्गण्यस्य	भा. ८६१
पूर्णाऽर्धपाद	अनि. १९३८	*पूर्वमेवानु	बृह. १६४७	पृथग्गणांस्तु	नार. ८७१
पूर्व वृता कि	बृह. ७३४	पूर्ववच गृ	कौ. १६८२	*पृथग्गणाश्च ये	” ”
*पूर्व चाऽऽभीष्टि	कात्या. १८३३	पूर्ववस्त्राम	आप. १२६३	*पृथग्गणाश्च	” ”
*पूर्व चैत्येके	गौत. १४२६	पूर्ववृत्तस्ये	विष्णुः ७७०	*पृथग्वा वर्षे	मनुः ११२८

पृथग्विवर्ध	मनुः ११२८	पौगण्डाः पर	काल्या. १२०१	१९२९; नार. १७४६;
पृथां दुहित	हरि. १३७६	*पौगण्डात्पर	" "	व्यासः १७६३
पृथुकीर्तिः पृ	" "	पौतुद्रवाव	वेदाः १६०२	बृह. १६४६
पृथोरपीमां	मनुः १०७२	पौत्रदौहित्र	विष्णु. १२७९,	*प्रकाशविक
पृष्टं तु साक्ष्ये	भा. १९६४	मनुः १२९७, १३०२,	१४७४; देव. १३५०	प्रकाशाश्वाप्र
पृष्टो यदञ्जु	" "	*पौत्रश्च पुत्रि	बृह. १३४८	प्रकाशाश्वाप्र
पृष्टो हि साक्षी	" "	*पौत्री माताम	वसि. १२७३,	प्रक्रशापण
*पृष्टतश्च श	मनुः १८१२	" "	देव. १३५०	प्रकाशार्थम
*पृष्टतश्चानु	काल्या. ७२८	" "	मनुः १३००	प्रक्रशाश्वाप्र
पृष्टतस्तु श	मनुः १८१२	पौत्रोऽथ पुत्रि	बृह. १३४८	बृह. १७५७; व्यासः १७६३
पृष्टतो वाऽपु	काल्या. ७२८	पौनर्भवं तु	कालि. १३७७	प्रकाशे क्रय
पृष्टे न मस्त	अपु. १९७४	पौनर्भवं स्व	" "	*प्रकाशे वाऽप्र
पेत्वस्तेषामु	वेदाः १६००	पौनर्भवश्च	वसि. १२७३;	प्रकाशैरप्र
*पैतामह अ	बृह. १२२१	विष्णुः १२७९, १३९०,	भा. १२८४; यमः १३५१;	प्रकाशोपाञ्चु
*पैतामहं कृ	" "	स्मृत्य. १३७३; ब्रह्म. १३७४	"	प्रकीर्णकं तु
पैतामहं च	काल्या. १२३०	पौनर्भवस्तु	" १३७५,	*प्रकीर्णकं पु
पैतामहं तु	" ७०९	* " "	विष्णुः १३९०	प्रकीर्णकानि
*पैतामहं शृ	बृह. १२२२	*पौनर्भवस्त्वे	ब्रह्म. १३७५	प्रकीर्णके पु
पैतामहं स	" ७०७;	पौनर्भवेन	बौधा. १०१९;	*प्रकीर्णकेषु
पैतामहं ह	काल्या. ११७३	पौनर्भवोऽप	मनु. १३०९	प्रकृत्याना प्र
*पैतामहम	बृह. १२२१	*पौराण कर्म	नार. १३४६	प्रकृत्याना ब
*पैतामहे तु	" "	पौराणां कर्म	बृह. ८७२	प्रकृत्युपवा
पैतामहे त्व	" "	पौराणिकस्त्व	" "	प्रकृष्टं च कृ
*पैतामहे पि	" "	पौरोहित्यं प्रा	कौ. ११८५	प्रक्रयावक
पैतृक क्रीत	वसि. ११२६	पौर्वपौरुषि	नार. ९४७	प्रक्रान्ते तु क
पैतृकं तु पि	विष्णुः १२०५;	प्रकर्म्मण्यकृ	कौ. १६७६	प्रक्रान्ते सप्त
*पैतृकं तु य	मनुः १२१३	*प्रकाशं क्रय	" १८४८	प्रक्षिप्य कुम्भे
*पैतृकं मातृ	विष्णुः १२०५	प्रकाशं च क्र	नार. ७६३	*प्रक्षिप्य भाण्डे
पैतृकधनं	" ६७९	प्रकाशं देव	काल्या. ७६७	प्रक्षेपं पण्य
*पैतृकमवि	" ११२५	*प्रकाशं न क्र	नार. १९११	प्रक्षेपञ्चिदि
पैतृकमृणं	" ६७९	प्रकाशं वा क्र	कात्या. ७६७	प्रक्षेपानुरु
*पैतृकेण वि	व्यासः ११८०	प्रकाशं वाऽप्र	" ७६६	प्रक्षयामि त्वेव
पैतृके न वि	" "	मनुः १६२६; मत्स्य. १६५५	विष्णुः १६१२;	प्रगृह्य चिह्न
पैतृके विभ	" "	*प्रकाशं विक	कात्या. ८३७	*प्रगृह्याच्चिह्न
पैतृको दण्ड	पैठी. ११९४	*प्रकाशं क्रय	नार. ७६३	*प्रगृह्याऽऽच्छिष
पैतृकसेया	मनुः ८२१,	*प्रकाशचात	बृह. १६४६	प्रचारश्च य
*पैत्रिको दण्ड	१९२८	प्रकाशचिह्ना	" ९५०	प्रच्छन्नं वा प्र
पैशुन्यार्हिसा	शुनी. १११९	*प्रकाशतः क	नार. ७६३	" "
पैशुन्ये न प्र	भा. १०२८	*प्रकाशतस्क	" १७४६	" १६२६
पोषो हि त्वद्	" १९८५	" "	बृह. १७५८	*प्रच्छन्नदोषं
पौश्वल्याञ्चल	मनुः १०४८	*प्रकाशदेव	नार. १९११	*प्रच्छन्नदोष
*पौश्वल्याञ्चल	" "	प्रकाशमेत	मनुः १९०६	प्रच्छन्नवद्
पौश्वल्याद्वाल	" "	प्रकाशवद्	" १६९३,	मनुः १६९३,

प्रच्छन्नश्रव	कौ.	८६१	प्रजावती वी	वेदाः	१००२	*प्रतिदानं त	नार.	६४८
प्रच्छन्नादाने	"	१६७६	प्रजा हि तस्याः	यमः	१११३	" "	"	७४७
*प्रच्छादितं च	काल्या.	१५७३	*प्रजेप्सयाऽधि	मनुः	१०६५	प्रतिदाने व्य	काल्या.	८९८
प्रच्छादितं तु	"	"	प्रजेप्सिताऽधि	"	"	*प्रतिदेयं त	नार.	७४७
प्रच्छाद्य दोषं	बृह.	१७५८	प्रजेप्सिताऽभि	"	"	प्रति द्वादश	गौत.	८१५
प्रच्छाद्याधिमृ	भार.	६६०	प्रज्ञाचक्षुर	भा.	१९८४	*प्रतिपन्नं ऋ	बृह.	७२५
*प्रजनार्थं म	मनुः	१०५१	प्रज्ञातः कूट	कौ.	१६८०	प्रतिपन्नं रा	कौ.	८६३
प्रजनार्थं लि	"	१०५५	*प्रज्ञानशंस	काल्या.	१२२५	*प्रतिपन्नं सा	याज्ञ.	७२१
प्रजनार्थां म	"	१०५१	प्रज्ञासामर्थ्य	बृह.	१७५७	प्रतिपन्नं लि	"	६८३;
प्रजयैनौ स्व	वेदाः	१००४	प्रण्यादेव	वारा.	१०७५	प्रतिपन्नमृ	वृहा.	७२५
प्रजां कृष्वाथा	"	१००३	प्रणाली गृह	काल्या.	९५८	प्रतिपन्नस्य	"	७२७
प्रजां यस्ते जि	"	९९१,	प्रणालीमोक्षो	कौ.	९२७	प्रतिपन्नेषु	कौ.	८६३
		१८३७	प्रणीतमृषि	भा.	१२४४	प्रतिपूज्य व	वारा.	१०७७
प्रजां हिंसित्वा	"	१६००,	प्रणीतश्चाप्र	मनुः	१९३०	प्रतिप्राशर्व्यो	वेदाः	९७३
		१६०१	*प्रणेशुरेते	याज्ञ.	९४०	प्रतिबन्धः क्र	भार.	९००
प्रजाः सन्त्वपु	वसि.	१२७१	प्रतर्देनो ह	वेदाः	१६०३	प्रतिबन्धक	विष्णु.	८९१
प्रजा इमा म	भा.	१०३३	प्रतापयुक्त	मनुः	१६३०	*प्रतिभक्ताप्र	काल्या.	१२२४
प्रजा दहति	नार.	१९३६	प्रतिकालं द	काल्या.	६३१	प्रतिभागं च	मनुः	१७०१
प्रजानां दर्श	"	"	प्रतिकुर्याच्च	मनुः	१९३०,	*प्रतिभाव्यव	गौत.	६७७
प्रजानां दोष	कौ.	१६१४		"	१६३०	प्रतिभुवा प्र	उत.	६७६
प्रजानां विद्यु	नार.	१९३६	*प्रतिकुर्यात्स	"	"	प्रतिभूः प्राण	वृव.	६७७
प्रजापतिः प्र	भा.	१९८५	*प्रतिकुर्याद्य	"	"	प्रतिभूर्दापि	याज्ञ.	६६७
प्रजापतिः सो	वेदाः	१००६	प्रतिकूलं च	नार.	८७१	प्रतिभूर्व्यव	वृव.	६७७
प्रजापतिः लि	"	"	प्रतिकूलः पि	भा.	१३९१	प्रतिभूर्स्तद	नार.	६६९
प्रजापतिः स्वां	"	९९५	*प्रतिकूलक-	दक्षः	१११५	*प्रतिभूर्स्तु ऋ	"	"
प्रजापतिम	भा.	१०३१	प्रतिक्रुष्टस्य	कौ.	१६२१	*प्रतिभोगं च	"	"
प्रजापतिरु	वेदाः	१८४१	प्रतिक्रुष्टाति	"	९२९	*प्रतिमात्तो	गौत.	१२३४
प्रजापतिर्म	"	८५७	प्रतिगृह्णाति	नार.	७४९	*प्रतिमात् वा	"	"
प्रजापतिर्वै	"	१८४०	प्रतिगृह्य च	"	१०९६	प्रतिमात् वा	"	"
प्रजापतिर्हि	भा.	८१८,	प्रतिगृह्य त	याज्ञ.	१७४४	*प्रतिमात् स्व	"	"
	१९७६; वेदाः	१८४०	*प्रतिगृह्य तु	नार.	१०९६	प्रतिमाराम	शंखः	१६१३
प्रजापते न	बृगौ.	१३७३	" "	"	१०९७;	प्रतिमासंक्र	अपु.	१६५४
प्रजापतेर	वेदाः	१६०१		वारा.	१३२९	*प्रतिमासं तु	नार.	६२४
प्रजापरिषा	विष्णुः	१९२१	प्रतिग्रहः प्र	याज्ञ.	७९७	प्रतिमासं क्ष	"	"
प्रजाप्रवृत्तौ	नार.	११००,	प्रतिग्रहवि	नार.	१९३३	प्रतिमुक्तस्व	कौ.	११८४
	१९७८; देव.	१११३	प्रतिग्रहाजि	संप्र.	११४२	प्रतिरूपक	नार.	१७४६
प्रजाभावे तु	बृह.	१५१९	प्रतिग्रहाधि	नार.	७३३	प्रतिरूपस्य	काल्या.	१६४९
प्रजाभिरभे	वेदाः	९७१,	*प्रतिग्रहाव	"	१९३३	प्रतिरोधक	कौ.	१४३०
	१२५३; वसि.	१२७१	प्रतिग्रहीता	काल्यै.	१३५६;	प्रतिलोभेच्छ	बृह.	८०४
प्रजाभ्यः पुष्टिं	वेदाः	११२०,		गौत.	१६५९	प्रतिलोभं च.	वसि.	१०२२,
		११५९	प्रतिग्रहेण	नार.	११३१			१८४३
प्रजाभ्यो बल्य	विष्णुः	१६७१	प्रतिग्रहो द्वि	"	७८४	प्रतिलोमद्वा	कौ.	९२५
प्रजायते प्र	वेदाः	१००५	*प्रतिग्राहिष्	गौत.	१६५९	प्रतिलोमप्र	काल्या.	१४०३,
प्रजायां रक्ष्य	मनुः	१०४६	प्रतिघातनि	स्कन्द.	१९६५			१९४२
प्रजारणिमि	भा.	१२८५	प्रतिघिष्ठ वि	वेदाः	१००२			१८३३
प्रजारणिस्तु	"	"	*प्रतिदत्तं लि	याज्ञ.	६८३			

*प्रतिलोमाप	याज्ञ. १७८४	प्रत्यक्षचार	नार. ९१७	प्रदायः स्वामि	व्यासः १७६५
प्रतिलोमासु	विष्णुः १३८९	प्रत्यब्दं सर्वं	बृह. १६४८	*प्रदाप्य स्वामि	" "
*प्रतिलोम्याप	याज्ञ. १७८४	प्रत्यभिलेख्य	वासि. ९२५	प्रदायापह	बृह. १७६०
*प्रतिलोम्ये व	" १८७२	प्रत्ययाधेरु	स्मृत्य ६६१	*प्रदायोऽपह	" १७६१
प्रतिवेशगृ	कौ. १०३८	प्रत्ययाधौ तु	भार. ६६०	प्रदाय कन्या	अपु १९७५
*प्रतिवेशयानु	मनु. १६२८;	*प्रत्यर्थं लोक	मनुः १०५२	*प्रदाय गच्छे	कात्या ११०९
	बृह. १६४७	प्रत्यहं गृह्य	बृह. ६२९	प्रदाय शुल्कं	शंख. १०२४;
प्रतिशीर्षप्र	नार. ८३२	प्रत्यहं लोक	मनुः १०५२		कात्या. ११०९
प्रतिश्रुतं त	बृह. ८०२	*प्रत्यासन्नत	बृह. १५१८	प्रदायोपनि	भा. ७३५
*प्रतिश्रुतम	" "	प्रत्याहृतुम	व्यासः १७६५,	प्रदिशेद्भूमि	मनुः ९३९
प्रतिश्रुतस्या	विष्णुः ७९४		१०६२	प्रदीयते त	भार. १९७३
*प्रतिश्रुताप्र	मत्स्य. ८०८	प्रत्युवाच व	भा. १२८५	प्रदुष्टत्यक्त	कात्या. १८८८
प्रतिश्रुतार्थ	हारी. "	प्रत्येकं तु ज	नार. ९४५	* " "	नार. १८८१
प्रतिश्रुतार्था	" ७९४	प्रत्येकं दण्ड	बृह. १८९१	प्रदेष्टारस्त्र	कौ. १६७३
प्रतिश्रुत्य न	बृह. ८५३;	प्रत्येकं विस्त्री	विष्णु. १६११,	प्रनष्टमस्वा	गौत. १९४७
	बृम. ८५४		१६६९	प्रनष्टमेतु	कौ. ९२९
प्रतिश्रुत्याप्य	गौत. ७९३	*प्रत्येकस्य वि	" १६११,	*प्रनष्टस्वामि	गौत. १९४७
प्रतिश्रुत्याप्र	अनि. ८०७;	प्र त्वा पथे	१६६९	" "	मनुः १९५३;
मत्स्य. ८०८;	अपु. १९७३	प्र त्वा मुञ्चामि	वेदाः १००६	*प्रनष्टाधिग	अपु. १९६२
*प्रतिश्रुत्यार्थ	हारी. ८०८		" ९८३,	" "	मनुः १९५३
प्रति श्रोगः स्था	वेदाः ९६९	प्रथमं दण्ड	१००१	" "	" १९५४;
प्रतिषिद्धभा	शंखः १६७१	प्रथमं दर्श	बृह. १८३०	प्रपन्नं साध	याज्ञ. १९५८
प्रतिषिद्धम	याज्ञ. ७७७	प्रथमं संस्त्रि	नार. १९३६	प्रपितामहः	" ७२१
प्रतिषिद्धयोः	कौ. १०३६	प्रथमं साह	भा. १०२६	प्र पुनानाय	बौधा. १४६७
प्रतिषिद्धस्य	" ९२७		वाज्ञ. १८२०,	प्र पुनानाय	वेदाः ८४१
प्रतिषिद्धा पि	मनुः १०५८	प्रथमनेज	१९३३	प्रप्र तान्दस्यु	" १९७१
*प्रतिषिद्धापि	" "	प्रथमा धर्म	कौ. १६७४	प्र बुध्यस्व सु	" १००४
प्रतिषिद्धायां	कौ. १०३८	प्रथमे ग्रन्थि	दक्षः १११४	प्र बोधाय पु	" ९६६
प्रतिषिद्धा स्त्री	" १०३६		नार. १७१८;	प्रभाते कारि	स्कन्द. १९६७
प्रतिषिद्धे प्र	विष्णुः १८४६	*प्रथमोत्तम	बृह. १७६०	प्रभुणा विनि	बृह. ८५३
प्रतिषिद्धे वा	कौ. १०३८	प्रथिष्ट यस्य	कात्या. ९२०	प्रभुणा श्वास	कात्या. १८८८
प्रतिषेधे त	याज्ञ. १८७२		वेदाः ९८१,	*प्रभृत्यायाञ्च	मार्क. १५३०
प्रतिषेधे हु	गौत. १८४१	प्रदक्षिणं च	१८३६	प्रभृत्युत्पाञ्च	" "
प्रतिषेधेऽर्ध	कौ. १०३८	प्रदत्तान्यस्य	नार. १९४०	प्रमदाश्च य	भा. १०३३
प्रतिसंवत्स	नार. ९१५,	प्रददात्येव	बृह. ९५२	प्रमदे कुम्भा	वेदाः १९८०
	१४०२; विष्णुः १४२८	प्रदद्यात्तान्नि	" १५१९	प्रमाणं सभि	कात्या. १९१५
प्रतिहन्याञ्च	नार. १५११	*प्रदद्यात्त्वेव	बृगौ. २३७३	'प्रमाषट्छो	भा. १०२७,
प्रतीचीं शाखा+	वेदाः ९०३	प्रदद्याद्दर्भु	बृह. १५१९		१२८४
प्रतीचीं विश्वा	" ९९७	*प्रदद्याद्दत्स	बृगौ. २३७३	प्रमापरद्भि	बृह. ९५२
प्रतीचीं सौम	" "	प्रदातं च य	बृह. १५१९	प्रमाणहीन	" ७६५
प्रतीथोत्संभृ	नार. ८२६	*प्रदानं चेच्छ	" ७२७	*प्रमाषहीने	" "
प्रत्यक्षं कार	स्कन्द. १९६६	प्रदानं प्रागृ	" १२२२	प्रमाषेन पु	कात्या. १६४९
प्रत्यक्षं क्षेत्रि	मनुः १७७४	प्रदानं स्वैच्छ	गौत. १०२१	'प्रमादमद	कौ. १७७२,
प्रत्यक्षं भिन्न	भा. १९८३	प्रदाने विक	बृह. १२२२		१७९८
*प्रत्यक्षः क्षेत्रि	मनुः १०७४		विष्णुः ६३८;	प्रमादमृत	याज्ञ. ९१२
*प्रत्यक्षक्षेत्रि	" "		बृह. ६५४	*प्रमादहत	" "

प्रमादादर	आप.	९०४	प्रविशेत् प्र	मत्स्य.	१८९२	प्रसहादाना	कौ.	१०३४
प्रमादाद्भूमि	नार.	६४९	*प्रविशेद्भूमि	मनुः	९३९	प्रसहादाने	"	९२९
प्रमादाधैर्म	अपु.	१७९२	प्रविश्य राज्ञः	भा.	८१८	प्रसहापह	"	८६३
प्रमादाद्वाशि	नार.	७८१;	प्रविश्य सर्वे	मनुः	१९३०	प्रसादविक	कात्या.	८३७
	वृम.	८५४	*प्रविश्यैद्धारि	"	१२४६	प्रसादात्त्वामि	नार.	८३०
प्रमादोन्माद	शुनी.	१११९	प्रविष्टे सोद	बृह.	६५३	*प्रसादाद्भनि	"	"
प्रमापणे प्रा	कात्या.	१८३४	प्र वीराय प्र	वेदाः	९०२	प्रसादार्थे म	भा.	१२८५
प्रमापयेत्प्रा	मनु.	१८०९	प्रवृत्तोश्चत	"	८१४	प्रसाधनं च	"	१०२८
*प्रमीतपितृ	याज्ञ.	१२००	प्रवृत्तमपि	नार.	८७१	प्रसाधनं नृ	बृह.	११०७
प्रमीतसाक्षि	बृह.	६५४	प्रव्रजिताग	कौ.	१८५०	*प्रसाधिते क	कात्या.	७६७
प्रमीतस्य पि	"	१२५२	प्रव्रजिते ज्ये	उद्य.	१९७८	प्रसूतिरक्ष	गौत.	१९१६
प्रमुखतश्च	कौ.	९०६	प्रव्रजिते तु	गौत.	१०१३	प्रस्थानविघ्न	याज्ञ.	८४६
प्रयच्छेन्नमि	वसि	१०२१;	प्रव्रजिष्यन्वा	वेदाः	१४०५,	प्रस्थे हिमव	भा.	१२८७
	मनुः	१०४२		१४२४		प्रस्वापनम	कौ.	१६८१
प्रयप्स्यशिव	वेदाः	१००६	प्रव्रज्यागति	व्यापा.	१११७	प्रस्वापनान्त	"	"
प्रयुक्तं सप्त	बृह.	६३१	*प्रव्रज्यापरि	नार.	८३१	प्रहरणाव	"	१६१९
प्रयुक्तं साध	मनुः	७१७;	प्रव्रज्याभिसु	कौ.	७३७	प्रहरन्ते कृ	बृह.	१९१३
	नार.	७२३	प्रव्रज्यावसि	याज्ञ.	८२४;	प्रहवणेषु	कौ.	८६२
प्रयुक्तमर्थ	त्रिष्णुः	७१६	२ " " +	कात्या.	१४०३	प्रहारेण ग	"	१६१८
प्रयुज्यते वि	मनुः	१०५९	प्रव्रज्यासु वृ	"	८३७	प्रहारेण तु	उद्य.	१६५२
अयोगं कुर्व	बृह.	७८४;	प्रव्रज्योपनि	कौ.	१९२३	प्रहारोद्यमे	शंखः	१७९८
	शुनी.	७९०	*प्रसाधित्वा तु	नार.	८३१	प्रहीणद्रव्या	वसि.	१९४९
प्रयोगः कर्म	मनुः	११२६	Xप्रसास्ति वोढा	मनुः	१७०२	प्रहृष्टमान	दक्षः	१११५
प्रयोगः पूर्व	बृह.	७८६	प्रशिक्ष्यात् नृ	नि.	१२५५	प्राकारं भेद	कात्या.	१६४९
प्रयोगे यत्र	कात्या.	६३१	प्रष्टव्याः संवि	यमः	१९४३	प्राकारस्य च	मनुः	१६३०,
*प्रयोगो यत्र	"	"	प्रष्टव्याः सीम	बृह.	८९६		१९३०	
प्रयोजकाऽसं	कौ.	६३८	प्रष्टव्या येऽपि	मनुः	९३६	*प्राकारस्यानु	"	१६३०
प्रयोजकेऽस	याज्ञ.	६४५;	प्रष्टव्या राज्ञ	याज्ञ.	१६४०	*प्राकारस्याह	"	"
	वृह.	७३१	प्रसङ्गविनि	बृह.	१६४७	*प्राकाराणां च	"	"
प्रयोजनं ज	भा.	८१८	प्रसङ्गविनि	कात्या.	७६७	प्राक्तनस्य च	कात्या.	८७६
प्रयोजनम	भार.	८०७	प्रसमीक्ष्यात्म	कौ.	१६१८	*प्राक्तनस्याध	"	"
प्रयोज्यं न वि	कात्या.	१२२८	प्रसमीक्ष्यात्म	नार.	१९३५	*प्राक्प्रतिपन्न	त्रिष्णुः	६७९
*प्ररोहशाखि	याज्ञ.	१८२२	प्रसहा कन्या	कौ.	१८४९	प्रागदर्शना	बौध्.	१९२०
प्ररोहिद्याखि	"	"	*प्रसहा ग्राहि	याज्ञ.	१७३७	*प्रागुक्तार्थस्य	कात्या.	१९४२
*प्रलपन्त्या र	बृह.	१८८५	*प्रसहा घात	"	१७३६	प्रागुदकप्रब	मर्क.	९६२
प्रलपन्त्या वा	"	"	प्रसहा घाति	"	"	प्राग्भेममज्ञ	ब्रह्म.	१३७४
*प्रलये यत्तु	"	"	प्रसहातस्क	त्रिष्णुः	१६०९,	प्राग्दृष्टदोषा	स्कन्द.	१९६५
प्रलोभनं चा	व्यासः	१८८९		१६७१		प्राग्वाससः प्र	गौत.	१०१२
*प्रलोभनं चा	"	"	प्रसहा दाप	कात्या.	१९१४	*प्राग्जिनशला	बौध्.	१९२०
प्रवर्तमान	मनुः	१७०८,	प्रसहा दास्य	यज्ञ.	१८७८	प्राङ्गन्यायवादे	व्यासः	७३०
		१९३०	*प्रसहा दास्या	"	"	प्राङ्गुसुखो निश्च	स्कन्द.	१९६६
प्रवृत्तं यदि	भा.	१०२८	प्रसहा दिवा+	कौ.	१३८९	प्राचीनपक्षा	वेदाः	९९८
प्रवासने च	कौ.	१६२१	*प्रसहा वेद्या	याज्ञ.	१८७८	प्राजकभेद्	मनुः	१८०९
प्रवासयत	"	"	"	व्यासः	१८९०	प्राजापत्ये सु	वसि.	१०२२
प्रवासयेत्त्र	बृह.	१६५३	प्रसहा स नि	बृह.	७२७	प्राङ्गुसुखे	भा.	१०३२
प्रवासस्या निष्क	कौ.	६६८०	प्रसहा हर	नार.	१०९८	प्राज्ञानं शूरा	"	८६१

प्राणद्रव्याप	कात्या. १६५०	*प्राप्तं शिल्पैश्च	कात्या. १४५५	प्राहेदं वच	कालि. १३७७
प्राणसृत्सु म	मनुः १८१०	प्राप्तं शिल्पैस्तु	" "	प्रियं ज्ञातिं च	वेदाः १००६,
*प्राणवत्सु म	" "	*प्राप्तं सकाशा	" १४५३		१८४०
प्राणसंशय	कात्या. ८०५	प्राप्तः स्वगुण	भा. १९८४	प्रियाः स्त्रीणां य	भा. १०३१
प्राणसंशये	गौत. १६०४	प्राप्तकाले कृ	कात्या. ७५५	प्रिया चिद्यस्य	वेदाः ८४१
प्राणात्यये स	भा. १०३१,	प्राप्तनिमित्ते	आप. १६६५	प्रियैव भव	" १००६
	१९६४	प्राप्तफलं प्र	कौ. १८४८	प्रियोस्त्रियस्य	" ९८०
	" १९७८	प्राप्तमेतैस्तु	कात्या. ८०६	प्रीणीताश्चान्	" ९२३
*प्राणापरोधि	नार. १६४३	प्राप्तव्यवहा	कौ. ११९९,	प्रीति भोगं च	मनुः १७०९
प्राणाबाधिकं	कौ. १८००		१९५०	प्रीतिदत्तं तु	नार. ६२७;
प्राणाबाधिके	" १७९९	प्राप्ता देशाद्	नार. ७०३,		अग्नि. १४६३
प्राणाभिहन्ता	" १०३४		११०३	* " "	कात्या. ६३३
प्राणिभिः क्रिय	मनुः १९०५	*प्राप्तापराध	मनुः १८१२	प्रीतिदत्तं न	" "
*प्राणिहृत्सु म	" १८१०	प्राप्तापराधा	" " ;	*प्रीतिदत्तं हि	" १४५३
प्राणैर्वा एव	वेदाः ७९२		यमः १८३५	*प्रीतिभोगं च	मनुः १७०९
प्राणोपरोधि	नार. १६४३	प्राप्तार्थश्चोत्त	विष्णुः ७१६	*प्रतिर्यथ लोक	" १०५२
प्रातरुत्थाय	भा. १०२८	*प्राप्ते काले कृ	कात्या. ७५५	प्रत्या तु सकृ	नार. १९१३-
*प्रातिभाष्यं च	बृह. ६७२,	प्राप्ते नृपति	याज्ञ. १९०९	*प्रत्या दत्तं च	कात्या. १४५३
	कात्या. ६७५	*प्राप्ते भागे च	" "	प्रीत्या दत्तं तु	" "
प्रातिभाष्यं तु	बृह. ६७२;	प्राणुयाताह	भा. १०३०	प्रीत्या निच्छ	" १४५६
	कात्या. ६७५	प्राणुयात्साह	कात्या. ६५५,	*प्रत्याऽनुसकृ	नार. १९१३
प्रातिभाष्यं द	कौ. ६८०;	७२९, ८३५, ८५४, १६४९	यमः १११३	*प्रत्याऽभिच्छ	कात्या. १४५३
	बृह. ७०८	प्राणुयात्स्वर्ग	वारा. १०७७	*प्रत्या विच्छ	" "
प्रातिभाष्यं भु	व्यासः ६३४	प्राणुवन्त्यय	बृह. १५५८	*प्रत्या संच्छ	" "
प्रातिभाष्यं वृ	मनुः ६६३;	प्राणोति तस्य	कात्या. १२२८	प्रत्योपनीता	भा. ८१९
	वसि. ६७८	*प्राप्त्यं न वि	कौ. १९०४	प्रेक्षायामनं	कौ. ८६१
प्रातिभाष्यम्	वृह. ६७७,	प्रायश्चित्तं चा	वसि. १२७२	प्रेक्षासमाजं	मनुः १०५८
७१५;	याज्ञ. ७२१	प्रायश्चित्तं तु	मनुः १६२७	*प्रेक्षासमाजे	" "
प्रातिभाष्यव	गौत. ६७७	प्रायश्चित्तं य	भा. १०३०	*प्रेक्षासमाजौ	" "
प्रातिभाष्याग	बृह. ६७२;	प्रायश्चित्तं वा	वसि. १०२२,	*प्रेक्ष्यश्च त्रष्ट	नार. ७२४
	कात्या. ६७५		१२७२	प्रेतं व्यसन	कौ. ७३५
प्रातिलोम्यप्र	" १८३३	प्रायश्चित्तादि	नार. १८८४	प्रेतपत्नी ष	वसि. १०२२
प्रातिलोम्याप	याज्ञ. १७८४	प्रायश्चित्तीय	भा. १२४३	*प्रेतप्रजां प	बौधा. १०२०
प्रातिलोम्यास्त	बृह. १८३२	प्रायश्चित्ते तु	मनुः १३९३	प्रेतविष्मूत्रो	कौ. ८१७-
*प्रातिलोम्येऽध	याज्ञ. १८७२	*प्रायेण घनि	बृह. ७२५	प्रेतव्याधिव्य	" १०३८
प्रातिलोम्येन	नार. ११०४;	प्रायेण वा ऋ	" "	प्रेतस्य पुत्राः	" ६७९
	विष्णुः १७७०	प्रायेण हि न	वारा. १३२९	प्रेतानां योज	कार्ष्णा. १३५६
" " +	नार. ११०५	*प्रायोष्यं न वि	कात्या. १२२८	*प्रेतायां तु पु	पैठी. १४६३
प्रातिलोम्ये व	याज्ञ. १८७२	प्रायो दासींश्चि	" ८३६	प्रेतायां पुत्रि	" "
प्रातिवेशिक	कौ. १०३८	प्रार्थनादग्नि	संव. १८९१	प्रेतायाः पुत्रि	शंखः १४२९
प्रातिवेश्यत्रा	विष्णुः १६०९	*प्रार्थनेऽव्याभि	" "	*प्रेतेषु तु न	नार. ६९७-
प्रातिवेश्यानु	मनुः १६२८,	प्रार्थयन्ति ज	भा. १९७८	प्रेतेषु न तु	" "
	१९२७; बृह. १६४७	प्रार्थयमाना	कौ. ९०६	*प्रेतो मुञ्चान्	वेदाः ९८३
*प्रादिशेदभूमि	मनुः ९३९	प्रावेधा म्म वृ	वेदाः १८९३	प्रेतो मुञ्चामि	" "
प्राण्या तन्तुंस्ति	वेदाः १०००	प्रासादाग्निं	वारा. १०७६		नार. १०७६
प्रापणीयस्त	हारी. ६३६				

*प्रेत्येह च शु	मनुः १०५१
प्रेत्येह च सु	" "
प्रेषणं गन्ध	बृह. १८८५
" " " +	व्यासः १८८९
*प्रेषश्चेन्मार्गि	याज्ञ. ७४५
प्रेषितस्याग्र	विष्णुः १६१०
*प्रेष्यासु चैक	मनुः १८५५
प्रेहामृतस्य	वेदाः ६०५
प्रेष्यासु चैक	मनु १८५५
प्रोक्तं तु छिन्न	नार. ९१९
*प्रोक्तः स द्विगु	" ९१७
प्रोक्तेन चैव	भा. १२४४
प्राक्षणीयानि	शुनी. १११९
प्रोत्साहकः स	पैठी. १६५३
प्रोषितपति	कौ. १८४९
प्रोषितपत्नी	वसि. १०२२
प्रोषितस्य तु	कात्या. १२०१
*प्रोषितस्य मृ	" ७१२
प्रोषितस्य वा	कौ. १२००,
	१९५०
*प्रोषितस्य सु	कात्या. ७१२
*प्रोषितस्य हि	" १२०१
*प्रोषितस्याग	" ७१२
प्रोषितस्याम	" "
प्रोषितस्वामि	" १८८८
प्रोषिते तत्सु	" ७१२
प्रोषिते त्ववि	मनुः १०६०
प्रोषितो धर्म	" १०६१
प्रोषेद्या वा	वेदाः ९७३
प्रोषेद्यास्त	" ९९८
प्रोष्य प्रत्याग	शंख. ७७१
*फल चान्यकृ	नार. १७४५
फलं त्वनभि	मनुः १०७४
फलं पुष्यं च	कात्या. ९६०
फलपुष्यं च	नार. ९४६
*फलपुष्योप	वसि. १७९५
फलभागं यस्य	नार. ११०२
*फलभाजनिय	मनुः १०७४
*फलमुक्तस्य	नार. ११०२
फलमुक्त् प्र	लहा. १९७५
*फलभोगद्दु	विष्णुः १७९८
फलभोग्यं पू	बृह. ६५२;
	कात्या. ६५८
फलमूलाद्य	नार. १०७६
फलमूलोद्	नार. १६४२
फलहरित	गौत. १६५७

फलहेतोरु	नार. ७८०
*फलानां चैव	मनुः १७१८
*फलानि चाप	गौत. १६५७
*फलाहितम	याज्ञ. ९४३
फलितं पुष्पि	बृहा. १६५३
फलेषु हरि	यमः १७६६
फलोत्साहावि	जैमि. १४२४
*फलोपगद्दु	विष्णुः १७९८
*फलोपगम	" १६०९,
	१७९८
फलोपभोग	" " "
*फलोपभोग्य	" " "
फल्गुद्रव्यक	कौ. १६८८
फालं च तन्दु	स्कन्द. १९६५
फालशुद्धिं प्र	" १९६७
फालाहतम	याज्ञ. ९४३
बजस्तान्तसह	वेदाः १८४०
बतो बतासि	" ९७८,
	१८३६
*बध्नीयादथ	कात्या. १६४९
बध्नीयादन्म	" "
बध्वा स्वगृह	बृह. ७२५
*बध्वाऽऽत्मगृह	" "
*बन्दिप्रहांस्त	याज्ञ. १७३६,
	१७३७
बन्दिप्रहांस्त	" १७३६
बन्दिमागध	कौ. ८०८
*बन्दीप्रहांस्त	याज्ञ. १७३६
बन्धं च दद्या	कौ. १०३५
बन्धं यथा स्था	हारी. ६३५
बन्धकस्य ध	बृह. ६५२;
	कात्या. ६५८
बन्धकीपोष	कौ. ८६३
*बन्धके द्विगु	बृह. ३५२
बन्धनं ताड	मासो. १९७०
*बन्धनागारा+	कौ. १६९०
बन्धनानि च	मनुः १९३०
*बन्धभावे तु	प्रजा. ७१५
बन्धहस्तस्य	बृह. ६५१
बन्धाग्निविष	" १६४७
*बन्धुदत्तं च	कात्या. १४५९
बन्धुदत्तं त	वाज्ञ. १४४४
बन्धुदत्तं तु	कात्या. १४५९
बन्धुनापह	" १५७४
बन्धुनोत्सृष्टो	कौ. १२८८
बन्धुभिः सा नि	नार. ११००

*बन्धुभिः साऽभि	नार. ११००
बन्धुभिश्च त्रि	याज्ञ. १०८३
बन्धुरदण्डयः	कौ. १०३८
*बन्धुवर्गह	कात्या. १५७४
बन्धुस्तेषां तु	कौ. १६१६
बन्धूननेन	शौन. १३६३
बन्धूनामप्य	कात्या. १४०३
*बन्धूनामभा	" १४५९
बन्धूनामवि	" १५७४
बन्धूनाहूय	वृगो. १३७२
बन्धुभावे तु	प्रजा. ७१५
*बन्धुभावेऽथ	" "
*बन्धुभावेऽपि	" "
बभूवाहाल	भा. १०२७,
	१२८४
बहिः कुशम	शौन. १३६३
बलं संजाय	मनुः १९३१
बलाविशेषे	आप. १९१८
बलाच्चेत्प्रह	बौधा. १०१९;
	वसि. १०२१
बलात्कारयि	कात्या. ८५३
बलात्कारेण	नार. ७६४
बलात् परि	मत्स्य. १८९२
बलात्सदूष	" "
बलादकामं	कात्या. ६५५
*बलादपह	वसि. १०२१
बलाद्गृहीतो	बृह. १३५५
बलादासीकृ	याज्ञ. ८२३
बलाद्धृताया	नार. १९७६
बलाद्भुक्तं स	यमः ६६०
बलाद्वासाय	नार. ८२७
*बलानुबन्ध	बृह. १५८१
बलायानुच	वेदाः ८१२
बलिः स तस्य	नार. १९४०
बलिहोमस्व	कौ. १९२४
बलेः कुम्भीन	भा. १०३२
*बलोपधिकृ	बृह. १८८५
बलोपाधिकृ	" "
*बलोपाधिह	" "
*बहवः स्युः प्र	नार. ६७०
बहवः स्युर्य	याज्ञ. ६६७
बहवश्चेत्तु	शंखः १२८३३
	मनुः १३२१
बहवश्चेत्त	विष्णुः ६६२३
	नार. ६७०
*बहवस्तु य	याज्ञ. ६६७

*बहवो जात	बृह.	१५१८	बाधां कुर्युर्धे	बृह.	८७४	बीजस्य चैव	मनुः	१०७०
बहवो ज्ञात	"	"	बाधाकाले तु	"	८७२	*बीजस्यैव च	"	"
*बहवो यद्य	याज्ञ.	१८७८	बान्धवादप्र	नार.	११२९	*बीजाञ्चैव हि	"	"
बहिरालोक	भा.	१०२९	बाल आपोड	"	६९५	*बीजापचारं	नार.	९४८
बाहिर्प्रमिस्थ	कौ.	१८४९	*बालदायग	मनुः	१९५१	बीजायोवाह्य	याज्ञ.	८९२
बाहिर्वर्णेषु	देव.	११९४	*बालदायाग	"	"	बीजिनश्च	गौत.	१०११
बहुगुणही	कौ.	८७८	बालदायादि	"	"	बीजिने तु तु	प्रजा.	९६१
बहुदक्षिणे	वेदाः	१९८१	*बालधार्त्री म	अपु.	१९६२	*बुद्धिपूर्व चै	आप.	१८४३
*बहुधाऽन्नसृ	बृह.	८३५	*बालधार्त्री स्व	कात्या.	८३८	बुद्धिपूर्वं तु	"	"
*बहुधाऽर्थकृ	"	"	बालधार्त्रीम	"	"	बुभुक्षितस्य	याज्ञ.	१७४४
बहुधाऽर्थसृ	"	"	बालधार्त्रीम	"	"	*बृहत्त्वे द्विगु	बृह.	१७९०
*बहुना यद्य	याज्ञ.	१८७८	*बालपुत्रादि	"	७११	बृहन्मित्रस्य	वेदा.	९७६,
बहुपत्नीकृ	अनि.	१११८	बालपुत्राधि	"	"		१८३६	
बहुपशोही	गौत.	१६६०	बालपुत्रासु	अपु.	१९६२	बृहस्पतिः प्र	"	१००१
बहुपुत्रेण	शौन.	१३७०	बालपुत्रे मृ	कात्या.	१२०१	बृहस्पतिना+	"	१००३
बहुपुरुष	कौ.	१४३०	*बालप्रमूढा	नार.	८००	बृहस्पतिप्र	भा.	१०३३
बहुभार्यासु	भा.	१०३०	बालमूढास्व	"	"	बृहस्पतिर्म	वेदाः	१००१
बहुभिः साधु	विष्णुः	८५९	बालया वा यु	मनुः	१०५८	बृहस्पतिस	कौ.	७७२
बहुभिर्भुवत	व्यासः	१८८९	बालवद्वृद्ध	भा.	१०२९	बेकनाटाः ख	नि.	१९७१
बहुमूर्त्यं य	बृह.	६५१	बालवृद्धातु	मनुः	१७०१	*बोद्धव्यं तद्ग	नार.	१७५४
*बहुमूर्त्यो य	"	"	बालसवधे	बृह.	११०६	ब्रह्म क्षत्र च	मनुः	१९३१
बहुरस्यस्य	कात्या.	१५२४	*बालस्त्रीब्राह्म	मनुः	१६३२	ब्रह्मक्षत्रिय	बृह.	१२५१
बहुषु प्रत्या	कौ.	१०४०	बालाधिष्ठित	कौ.	१६२१	ब्रह्मगवी प	वेदाः	१६००
बहूनां कन्या	"	१८४९	बालानपि च	भा.	१९८६	ब्रह्मर्षं च सु	बृह.	१६५३
बहूनां तु गृ	कात्या.	९५७	बालानाथस्त्री	विष्णुः	१९५०	ब्रह्मणे ये स्मृ	स्कन्द.	१९६६
बहूना भव	बृह.	१७६०	बालामप्राप्त	भा.	१९७१	ब्रह्मणे वा कृ	व्यासः	११११
*बहूनां भुञ्ज	मत्स्य.	८५५	बालाश्वर्माप	नार.	१९७६	*ब्रह्मणो वा कृ	अग्नि.	१११६
बहूनां भ्रातृ	भा.	१९८४	बालिकाक्षत	आदि.	१३८४	*ब्रह्मणो वाऽथ	"	"
बहूनां यद्य	याज्ञ.	१८७८	बालिशजाती	कौ.	७३७,	ब्रह्मचर्येण	वेदाः	१०००
बहूनां व्रज	मत्स्य.	८५५		१९०४	ब्रह्मचारिवा	विष्णुः	१६११,	
बहूनां संम	बृह.	७८५	बाले यातरि	"	१६२१		१९४४	
बहूनामेक	हारी.	१२६४;	बाल्ययौवन	विष्णुः	१०२३	ब्रह्मचारी च	नार.	८२६;
	वासि.	१२७२	बाल्ये पितुर्व	मनुः	१०५९	वेदाः	८४१, १८३९	
* " "	मनुः	१२९०,	*बाल्ये पितृव	"	"	ब्रह्मचारी ब्र	देवी.	१९४३
		१२९३	बाहुप्रीवाने	याज्ञ.	१७८१	ब्रह्मचार्यैव	याज्ञ.	१०७९
बहूनामेक	कौ.	१८५०	बाहुभ्यां तर	वासि.	१९४४	ब्रह्म चैव ध	मनुः	१९३०
बह्नाशीत्वं दि	भा.	१०२९	बाह्याश्च मैत्रीं	भा.	८६१	ब्रह्मणस्त्वं सु	स्कन्द.	१९६६
*बहूनां द्वाद	वासि.	१२७२	बाह्येषु तु प्र	कौ.	१६८९	ब्रह्मणस्पते	वेदाः	१०००
बहूनामेक	हारी.	१२६४;	*बिभृयात्त्वेक	नार.	११९८	ब्रह्मणाभिः सं	"	८५७
	वासि.	१२७२; बृह.	बिभृयादावृ	मनुः	८२०,	*ब्रह्मदार्यं ग	बृम.	१२५२
	बृप.	१३६२; सप्र.		१९२७	"	ब्रह्मदायाग	"	"
	मनुः	१९४५	बिभृयाद् वे	नार.	११९८	ब्रह्मवादिनो	वेदाः	११९५
बहूषु चैक	बृह.	१२२३	*बिभृयाद् वै	;	"	ब्रह्मसोमार	कौ.	९३०
बह्व्यः समांश	स्कन्द.	१९६७	बिभेमि कर्म	भा.	८६०	ब्रह्मस्त्वं तु वि	वासि.	१४७०
बाणक्षेपस्त	नार.	८७१	बिम्बविहार	कौ.	१६१७	ब्रह्मस्त्वं पुत्र	बौधा.	१४६९
बाणकं च थ	"	"	बीजप्रहृष्य	विष्णुः	१४७०	ब्रह्महत्यां च	वासि.	६०९
*बाणधर्मं च य	"	"						

ब्रह्महत्यां वा	वेदाः १६०१
ब्रह्महत्यायै	” १६००
” ” ” +	” १६०१
ब्रह्महा च सु	मनुः १६२७
ब्रह्महा वा कृ	अग्निः १११६
ब्रह्मा चेद्भस्त	वेदाः ९९८,
	१८३९
ब्रह्मणं यत्र	” १६००
ब्रह्मादिषु वि	नार. १०९६
ब्रह्मापरं यु	वेदाः १००१
ब्रह्मैव विद्वा	” १२५९
ब्रह्मैव संनि	मनुः १९३१
ब्रह्मणं चतु	कौ. ८१७
ब्रह्मणं तमः	” १६१९
ब्रह्मणं पाप	” १६८७
ब्रह्मणः क्षत्रि	भा. १२४३
*ब्रह्मणः परी	आप. १६०५
ब्रह्मणः प्रच	भा. ८१८
*ब्रह्मणः प्रति	याज्ञ. ७७८
*ब्रह्मणः प्राति	” १६३५
ब्रह्मणः शाक्	अपु. १७६६
ब्रह्मण एव	वेदाः ९९९,
	१८३९
ब्रह्मणक्षत्रि	वसि. १०२२,
	१८४६; नार. १०९३;
	कौ. १२८८; मनुः १३९६,
	१७७८
ब्रह्मणतथै	कौ. ८६२
*ब्रह्मणधनं	विष्णुः १४७०
ब्रह्मणप्रसु+	भा. १३९१
ब्रह्मणप्राति	याज्ञ. ७७८,
	१६३५
ब्रह्मणमधी	कौ. १०३९
ब्रह्मणमपे	” १६२०
ब्रह्मणराज	गौत. १७६९
ब्रह्मणवर्ज	विष्णुः १२४०
ब्रह्मणश्वेद	वसि. १९४९
ब्रह्मणश्वैव	नार. १७८७,
	१९३९
ब्रह्मणसुव	वसि. १६६८
ब्रह्मणस्तु क्ष	गौत. १७६९
ब्रह्मणस्तु नि	मनुः १९५६
ब्रह्मणस्तु प	याज्ञ. ७२३
ब्रह्मणस्तु वि	अनि. ७३१
ब्रह्मणस्तु स	शंख. १२८१
ब्रह्मणस्त्य कु	पद्म. १३७६

*ब्रह्मणस्त्य च	नार. ७०४
” ”	विष्णुः १२४०;
मनुः १७२१; नार.	१७५२
ब्रह्मणस्त्य तु	” ७०४,
	१९३८
* ” ”	कात्या. ८३६;
	शंखः १६७२
ब्रह्मणस्त्य ब्र	बौधा. १६०६
*ब्रह्मणस्त्य आ	विष्णुः १२४०
ब्रह्मणस्त्य भ	भा. १२४३
ब्रह्मणस्त्य रा	गौत. १२३८
ब्रह्मणस्त्य व	भा. १२८६
* ” ”	मनुः १८५८
ब्रह्मणस्त्य वि	” १७२३
ब्रह्मणस्त्य वै	कौ. १२८८
ब्रह्मणस्त्य स	” १६८७
ब्रह्मणस्त्य हि	कात्या. ८३६
ब्रह्मणस्त्याधि	गौत. ११२३
ब्रह्मणस्त्यान	कौ. १२४५
ब्रह्मणस्त्यानु	नार. १०९३,
	मनुः १२४६
ब्रह्मणस्त्याप	नार. १९३६
*ब्रह्मणस्त्याभि	गौत. १९४८
*ब्रह्मणस्त्यैव	नार. १५१२
ब्रह्मणस्त्वं च	पिता. ६३४
ब्रह्मणस्त्वं न	मनुः १७२६
ब्रह्मणातिक्र	बृह. १८३२
ब्रह्मणादित्र	शौन. १३६५
ब्रह्मणानां तु	कौ. १२४५
ब्रह्मणानां शु	स्कन्द. १९६६
ब्रह्मणानां स	शौन. १३६५
ब्रह्मणानुप	नार. १९३६
*ब्रह्मणान्प्राति	याज्ञ. ७७८
ब्रह्मणाय च	भा. १९७६
ब्रह्मणाय तु	नार. १९४०
ब्रह्मणायैव	” १५१२
*ब्रह्मणार्थं च	” ”
ब्रह्मणार्थस्य	” ”
ब्रह्मणार्थे ग	बौधा. १६०७
ब्रह्मणार्थो ब्रा	विष्णुः १४७०
ब्रह्मणा स्त्रि	मनुः १९२७,
	१९४६
ब्रह्मणा हि म	भा. १२४४
*ब्रह्मणीं तु य	मनुः १८६४
ब्रह्मणीं यद्य	” ”
ब्रह्मणी क्षत्रि	भा. १२४३

ब्रह्मणी तद्	मनुः १४४०
ब्रह्मणी तु भ	संभ. १४६३
ब्रह्मणी त्वैव	भा. १२४४
ब्रह्मणेभ्यः क	विष्णुः १६७१
*ब्रह्मणेभ्यस्तु	नार. १९४०
ब्रह्मणे शत	विष्णुः १६७०
ब्रह्मणे साह	मनुः १७७८
ब्रह्मणो द्विप	भा. १९८४
*ब्रह्मणो धर्मा	वसि. १९२०
ब्रह्मणो नाप	नार. १७५२,
	१९३६
ब्रह्मणोऽपि नि	” १९६१
ब्रह्मणोऽपि स्व	” १७८७
*ब्रह्मणो लिङ्गि	मनुः १९४६
*ब्रह्मणो वेद	वसि. १९२०
ब्रह्मण्यं ब्राह्म	नार. १९३६
ब्रह्मण्यां क्षत्रि	भा. १२८७
ब्रह्मण्या ब्राह्म	” १२४४
*ब्रह्मण्यां यद्य	मनुः १८५९
ब्रह्मण्यां लक्ष्य	भा. १२८७
ब्रह्मण्याः प्रथ	” १२४४
ब्रह्मण्याः शिर+	वसि. १८४५
ब्रह्मण्याः सह	भा. १२४४
ब्रह्मण्यामगु	कौ. १८५०
ब्रह्मण्यामपि	नार. ११०५
ब्रह्मण्यास्तद्	भा. १२४३,
	१४२९
ब्रह्मण्येकान्त	नार. ११०५
ब्रह्मण्यैतानि	भा. १२४४
ब्रह्मण्यैवार्थ	मनुः १४३९
ब्रह्मणस्तु प्रथ	नार. १०९८
ब्रह्मणादिषु च	विष्णुः १४२८;
	नार. १४५०
*ब्रूयात् सर्वं वा	” १६४४
ब्रूयात् स्वयं वा	” ”
ब्रूहि तात कु	भा. १२८६
ब्रूहि वर्णं त्व	” ८४०
भक्तं तेभ्यो इ	गौत. १६६३
भक्तदासश्च	नार. ८३०
भक्तसविमा	कौ. १९२४
भक्तस्यार्थे कृ	कात्या. ७१३
*भक्तस्योत्क्षेप	नार. ८३२
भक्तस्योपेक्ष	” ”
भक्तं पतित्र	वारा. १०७६
*भक्ताच्छादन	बृह. ८५२
भक्ताच्छादम्	” ”

भक्षापचये	आप. १६६५	भगो अर्यमा	वेदाः ९८५	भर्तुः प्रतिनि	बांधा. १०१९;
*भक्षावकाश	मनुः १६९७	भगो गोषु प्र	" १८०३		मनुः १०५७
" "	नार. १७५६	भग्नोत्सृष्टकं	कौ. १६१९	भर्तुः प्रीतिक	दक्षः १११५
भक्षावकाशा	याज्ञ. १७४२	भग्नोत्सृष्टानां	" ९३०	भर्तुः शरीर	मनुः १०५४
भक्षयित्वा नि	कौ. ९०६	*भङ्गाक्षेपाप	नार. १६४२	भर्तुः शुश्रूष	वारा. १०७५
*भक्षयित्वा प्र	याज्ञ. ९१३	भङ्गाक्षेपाव	" "	*भर्तुः सकाशा	कात्या. १४५३
भक्षयित्वाप	विष्णुः ९०५;	*भङ्गाक्षेपोप	" "	भर्तुः समान	विष्णुः १०२३
	याज्ञ. ९१३	*भङ्गाक्षेपोऽस	" "	भर्तुः स्वाम्यं त	कात्या. १४५५
*भक्षितं चापि	नार. ८३१	भर्जेरन्वैतु	मनुः ११४९	*भर्तुः स्वाम्यं तु	" "
भक्षितं सोद	कात्या. ७५४	भर्जेरन् आतु	कात्या. १५७३	*भर्तुः स्वाम्यं ध	" "
* " "	व्यासः ७५६	भर्जेरन्मातु	मनुः १४३२	*भर्तुः स्वाम्यं भ	" "
*भक्षितस्यापि	नार. ८३२	भद्यादित्यस्य	स्कन्द. १९६७	*भर्तुः स्वाम्यं स	" "
*भक्षिते सोद	कात्या. ७५४	भद्रं भल ल्य	वेदाः ९८८	*भर्तुः कामेन	" ७१४
" "	व्यासः ७५६	भद्रा वधुर्भ	" ९७९	*भर्तुरनुज्ञ	शंखः १०२५
भक्ष्यं वा यदि	भा. १०२८	*भयकारणं	वसि. १९२०	भर्तुरथाय	भा. १९७१
*भक्ष्यभोज्यप्र	मनुः १६९६	भयकारुण्य	" "	*भर्तुरर्थे कृ	कात्या. ७१३
भक्ष्यभोज्याञ्च	नार. १९१३	भयत्राणाय	कात्या. ८०५	भर्तुरादेश	" ११०९
*भक्ष्यभोज्याप	मनुः १६९६	भयवर्जित	" ९५८	भर्तुरुर्ध्वं तु	स्मृत्य. १३७४
भक्ष्यभोज्योप	" " "	*भयवर्जिता	" "	*भर्तुर्ब्रह्मे य	बृह. ७५१
	१९२९	भयाद्वा पात	स्कन्द. १९६६	भर्तुर्धनम	व्यासः ११११
*भक्ष्यैर्वा यदि	नार. १८८१	भयोपधाभि	नार. १७५२	भर्तुर्धनह	बृह. १५१५
भगं सुरत	विष्णुः १६०९,	भरणं ह्लीबो	वसि. १३८९	* " "	कात्या. १५२१
	१८४७	भरणं चास्य	शंखः १४७३;	भर्तुर्निष्क्रम	भा. १०२९
भगतीर्थान्त	भा. १०३०		नार. १५५३	भर्तुर्भोग्यं तु	वारा. १०७५
भगमस्या व	वेदाः ९९६	*भरणं वास्य	शंखः १४७३	भर्तुर्क्ष वध	नार. १०९९
भगलिङ्गे म	भा. १०३०	भरस्व पुत्र	भा. १२८८,	*भर्तुर्गोत्र प	कात्या. १११०
भगवन्सर्व	" १०२८		१९८५	भर्तुर्गोत्रं स	" "
भगस्ततक्ष	वेदाः १००१	भरासः कारि	वेदाः ८११	भर्तुर्दायं मृ	" १४५६,
भगस्ते हस्त	" "	*भर्तारि प्रव	विष्णुः १०२३		१५२०
*भगस्त्वेतो न	" ९८३	*भर्तारि प्रीति	" "	भर्तुर्द्रोहे य	बृह. ७५१
भगस्य नाव	" ९९८	भर्तारि प्रोषि	" "	भर्तुर्आतृपि	याज्ञ. १०८३
भगस्य भजा	" १००८	भर्तार्यैवं प्र	विघ. १११९	भर्तुर्हिते य	बांधा. १०२०
भगिनी मात	बृह. १६५३	भर्तव्याः स्युः कु	नार. १४०१	भर्तुर्हीना च	दक्षः १३५३
*भगिनीप्रातृ	बृह. १७८९	भर्तव्योऽयं त्व	भा. १९८५	भर्तुर्गोत्रि या वि	अपु. १९७९
भगिनीमातृ	" "	भर्ता भार्या रा	" १२८५	भर्ता तच्च ध	भा. १४२९
भगिनीर्वा अ	वेदाः १३८५	भर्तारं द्विष	कौ. १०३५	भर्ता पत्नी स	बृह. ११०६
भगिनीशुल्कं	गौत. १४२६;	भर्तारं नातु	वारा. १०७५,	भर्ता पिता सु	" "
	विष्णुः १४२८		१०७६	भर्ता पुत्रेण	कात्या. ७१३
*भगिनीशुल्कः	गौत. १४२६	भर्तारं पुन	शाता. १११६	भर्ता प्रतिशु	" १४५८
भगिन्यश्च तु	बृह. १४६२	भर्तारं लब्ध	मनुः १८६५;	भर्ता प्रीतेन	नार. १४४८
भगिन्यश्च नि	याज्ञ. १४१९		अपु. १८९१	भर्ता सा संस्क	ब्रह्म. १११८
भगिन्यां शत	व्यासः ८०६	भर्तारमनु	वारा. १०७६	भर्मण्यायाम	कौ. १०३५
भगिन्याः शत	" "	भर्तुः किल प	" १०७५	भवतोऽनुन	भा. १३९१
भगिन्या आप	वसि. १४१६,	भर्तुः पित्रोः स	कात्या. १४५३	भवन्तं तेषु	" ८६०
	१४२७	भर्तुः पुत्रं वि	मनुः १०७०	भवन्ति पित	वसि. १९७७
भगिन्यो बान्ध	कात्या. १४५९	भर्तुः पुनाति	व्यासः १११.१	भव स्वभर्तुः	वारा. १०७७

भवेत्तथाऽऽच	शुनी. १११९
*भवेत्समांशः	बृह. १२५१
भवेत्सम्प्रसो	" "
भवेदेकस्य	शुनी. ८५६
भसन्मे अम्ब	वेदाः ९८६
भस्त्रा माता पि	भा. १२८८, १९८५
भस्त्रपङ्क	याज्ञ. १८१४
*भस्त्रादिना प्र	बृह. १८३०
" "	व्यासः १८३४
*भस्त्रादिभिश्चा	नार. १८२४
भस्त्रादिभिश्चो	" "
*भस्त्रादीनां क्षे	बृह. १८३०
भस्त्रादीनां प्र	" "
* " "	व्यासः १८३४
*भस्त्रादीनामु	नार. १८२४
भागं तुरीय	हारी. १९८२
भागं विद्याघ	नार. १२२१
भाग एव हि	लृहा. १५८८
*भागो कनीय	मनु. १२१०
*भागो यद्विगु	बृह. ६३१
भागो यवीय	मनु. १२१०
*भाजनस्थम	याज्ञ. ७४५
भाटं न दद्या	धूम. ८५५
* " "	मत्स्य. "
*भाटचारण	स्मृत्य. ७१५
भाण्डं व्यसन	नार. ८५०
भाण्डपिण्डव्य	" ७८१
भाण्डपूर्णानि	मनु. १९२७, १९४५
भाण्डवाहक	कात्या. १९७५
*भाण्डारकोश	मनु. १६९७
भाण्डावकाश	" " १९२९
भारद्वाजीपु	वेदाः १९८२
*भारवाहोऽथ	नार. ८२८
" "	बृह. ८३५
भार्या तथा व्यु	भा. १०२७, १२८५
भार्या पतिः सं	" १०२६, १९८४
भार्या रक्षत	पैठी. १११५
भार्याः कार्याः स	शंखः १०२४
*भार्याः सजाती	" "
*भार्यातिक्रम	मनु. १६२६
" "	काल्प. १६५०

भार्यातिक्रमि	विष्णुः १६१२
* " "	कात्या. १६५०
*भार्या दासश्च	मनु. ८२२
भार्यापतीना	भा. १०३१
भार्या पुत्रश्च	मनु. ८२२, १३९३, १८१२, १९२८;
	यमः १८३५
भार्या पुत्राश्च	अपु. १९७४
भार्या पुत्रोऽथ	भा. १९७८
भार्यापुरोहि	मनु. १९६९
भार्यामपत्य	भा. १०३१
भार्या मूलं त्रि	" १०२६
भार्याया जनि	" "
भार्याया रक्ष्य	मनु. १०४६
भार्याया व्यभि	भा. १०३१
भार्याया भर	" १०२६
भार्याया व्यभि	हारी. १०१६, १३८७
भार्याया व्रत	भा. १०२९
भार्याये पूर्व	मनु. १०७५
भार्यारिक्थाप	" १६२६
भार्याथेमपि	बौधा. १६०७
भार्यावन्तः क्रि	भा. १०२६
भार्यावन्तः प्र	" "
भार्याऽव्यभिचा	लृहा. १५२७
*भार्या शिष्यश्च	मनु. १८१२
भार्यासुतवि	बृह. १५१७
*भार्यासुतावि	" "
भार्या स्नुषा च	नार. ७०३
भार्या स्नुषा प्र	" ७०४
भार्यावान्वाति	भा. १०२६
भावसाध्यत्व	अनि. १९६७
भावितं चेल	कात्या. १२२९
भिक्षुकवैदे	कौ. १६२०
भिक्षुकार कु	" १६७६
भिक्षुका बान्दि	मनु. १८५६
भिक्षुकी वा मि	कौ. ८६३
भिक्षुकोऽप्यथ	मत्स्य. १८९२
भिक्षुक्यन्वाधि	कौ. १०३६
भित्त्वा गृहं गृ	बृह. १७६०
भित्त्वा वधः	कौ. १६९०
भिक्षुगोत्राः पृ	ब्रह्म. १३७४
भिक्षुनासौष्ठ	बृह. १८८७
भिक्षानामसु	भा. १९८३
भिक्षा विमन	" ८६१
*भिक्षे पणे च	याज्ञ. १७३४

भिक्षे पणे तु	याज्ञ. १७३४
भिक्षोदराणा	विष्णुः १५४२
भिया देयम्	वेदाः ७९२
भिक्षुमिथ्याच	याज्ञ. १७३२
भिक्षज. प्राणा	कौ. १६७६
भिक्षुजो द्रव्य	व्यासः १६५१
भीतमत्तोन्म	बौधा. १६०७
भोमा जाया ब्रा	वेदाः १८३९
भुक्तभाव्याश्च	बृह. ८७२
भुक्ताधिर्न व	गीत. ५०८
*भुक्तावकाशा	याज्ञ. १७४२
भुक्ते चासार	बृह. ६५१
*भुक्ते त्वसार	" "
*भुक्ते वाऽसार	" "
भुक्त्वा नयेद	शुनी. १११९
भुज्यतेऽन्यैर	अनि. १९४३
भुञ्जीत क्रिय	कौ. १८५०
भुञ्जीतामर	कात्या. १४५६, १५२०
भुव इति वा	वेदाः १००६
भूतं च भवि	" ८४२
भूतिकर्मर्न	मनु. १०५३
*भूतिभोगं च	" १७०१
भूभागलक्ष	बृह. ९५०
भूसावप्येक	मनु. १०७१
*भूमि गृह च	प्रश्ना. १५६१
*भूमि गृहं चा	" "
भूमि गृहं त्व	" "
*भूमिः शतं प	याज्ञ. ९१३
*भूमिच्छत्रानि	मनु. ९३४
*भूमिदर्शाहि	कात्या. ८९६
भूमिदर्शाहो	" " १
भूमौ च भस्म	व्यासः ८९९
भूय आरोप	भा. १०३०
भूयसा वस्न	स्कन्द. १९६६
भूयस्तेनापि	वेदाः ८७८
भूयस्त्वसंस्कृ	भा. १२४४
भूयानतोऽपि	विष्णुः १२७९
भूयान्त्याक्षत्रि	स्कन्द. १९६५
भूयो दायवि	भा. १२४४
भूयो भूयोऽपि	देव. १२०६
भूरि द्वे अत्र	भा. १२४४
भूरिति महि	वेदाः ९६८
भूर्या पिताम	" १००६
भूर्हीनमूल्या	याज्ञ. ११७५
	कात्या. ८९८

भूषणैर्मेष	लिङ्ग.	१३७६
भृशं हिंसित्वा	वेदाः	१६००
*भृतकः अपू	विष्णुः	८४३
भृतकविना	"	"
भृतकश्चापू	"	"
भृतकस्तु न	बृह.	८५३
*भृतकस्त्यज	विष्णुः	८४३
भृतकस्त्रिवि	नार.	८२८
भृताना वैत	"	८४८
*भृताय वैत	"	"
भृतावनिश्चि	"	८४९
भृतिं गृहीत्वा	"	"
भृति गृह्य न	अपु.	१९७५
भृतिं न भरा	वेदाः	८४१
भृतिमर्षप	याज्ञ.	८४७
भृतिभेताव	शुनी.	८५६
भृतिरुक्ता तु	"	"
भृतिषड्भाग	नार.	८५०
भृतिस्तुष्टया प	बृह.	८०३
भृतिहानिम	"	८५३
भृतोऽनातो न	मनुः	८४४
*भृतो नातो न	"	"
*भृतो नातो यो	"	"
*भृत्यशक्त्यनु	नार.	८२८
*भृत्यस्तु त्रिवि	"	"
भृत्यातिथिश्चे	वेदाः	८१४
*भृत्या तुष्टया प	बृह.	८०३
*भृत्याना वैत	नार.	८४८
*भृत्यानां वैत	"	"
भृत्या भवन्ति	मनुः	१६३१
भृत्याय वैत	नार.	८४८
भृत्यास्तदनु	यमः	१९४३
*भृत्येभ्योऽनुस्म	"	"
भृत्येभ्योऽर्चं स्म	"	"
भृत्यो वैतनं	विष्णुः	८४३
*भृत्योऽनातो न	मनुः	८४४
भृशं दुःखप	भा.	१९७८,
		१९८५
भृशं न ताड	नार.	८२६
भेदं चैषां नृ	याज्ञ.	८६९
*भेदने चैव	मनुः	१८०७
भेदमूले वि	भा.	८६१
भेदाच्चैव प्र	"	"
भेदाद्विनाशः	"	८६०
भेदे गणा वि	"	८६१
भेदेनोपेक्ष	बृह.	७५१

भेषजस्नेह	याज्ञ.	१७२९
भैक्षहेतोः प	नार.	१९३६
भैषज्येन म	कौ.	१६१८
भोक्ता कर्मफ	कात्या.	६५५
*भोक्तुं तत्स्वय	देव.	१४६१
भोक्तुं रक्षयि	कण्वः	१४६२
भोक्तुमर्हति	कात्या.	१५२३
भोक्त्री च स्वय	देव.	१४६१
*भोक्त्री तत्स्वय	"	"
*भोक्तयेतत्स्वय	"	"
भोगं तु म आ	वेदाः	१००६
भोग एव तु	श्रुया.	१५८८
भोगलाभस्त	बृह.	७२६;
	कात्या.	७३०
*भोगलाभोऽथ	बृह.	७२६
भोगाधिकं च	भार.	६६०
*भोगाय द्विगु	बृह.	६३१
*भोगो नश्यत	भार.	६६०
भोगो नास्त्येवा	"	"
भोगो यद्विगु	बृह.	६३१
*भोगो यो द्विगु	"	"
*भोग्याधिक्यं च	भार.	६६०
भोग्याधिरपि	गौत.	६३५
भोजनान्यथ	भा.	८६०
*भोज्यान्न प्रति	नार.	८३३
*भोज्यान्नश्च प्र	"	"
भोज्यान्नोऽथ प्र	"	"
*भोज्यान्नोऽथप्र	"	"
*अशश्वेन्मार्गि	याज्ञ.	७४५
*अशश्वेन्मार्गि	"	"
आतरश्च पृ	श्रुय.	१५८८
आतरस्तेऽपि	कात्या.	१५८२
आतरि चैवं	गौत.	१०१४
आतरो ये च	मनुः	१५४४
आता तस्यानु	भा.	१९८३
Xआता भरते	नि.	११४३
आता वा जन	कात्या.	१५२२
आता वा भ्रातृ	बृह.	१५२०
आता शक्तः क	नार.	११९८
आतुः पुत्रौ मि	श्रुय.	१३५५
आतुः संतान	यमः	१११४
आतुः सकाशा	कात्या.	१४५३
*आतुः सकाशे	"	"
आतुर्ज्यैष्ठ्यस्य	मनुः	१०६४
आतुर्भार्या च	भा.	१९८४
आतुदत्तं पि	नार.	१४४९

*आतृपितृव्य	कात्या.	१२२९
आतृपुत्रश्च	स्मृत्य.	१३७३
आतृभार्याणां	शंखः	१३९०,
		१४७३
*आतृभार्यास्तु	"	१३९०
*आतृभिर्भर	नार.	११९८
आतृभिस्ताद्वि	"	१२२१
आतृभ्योऽर्चं च	स्मृत्य.	१४२९
आतृमातृपि	मनुः	१४३१;
	कात्या.	१४५२
* " " "	नार.	१४४९
आतृषु प्रवि	संभ्र.	१५२९
आतृणा जीव	व्यासः	११४२,
		११९९; शंखः
आतृणां यस्तु	मनुः	१२१२
*आतृणा यस्य	"	"
आतृणामथ	याज्ञ.	७२१
*आतृणामपि	"	"
आतृणामप्र	शंखः	१४७३;
	नार.	१५५३
आतृणामवि	मनुः	१२१४;
नार.		१५७९; भा.
आतृणामेक	विष्णुः	१२७९;
	मनुः	१२९०
आतृनुपुत्राश्च	भा.	१९८६
आतृन्द्रस्य स	वेदाः	९७२
*आत्रा दत्तं पि	नार.	१४४९
आत्रा पितृव्य	कात्या.	१२२९
*आत्रा प्रीतेन	नार.	१४४८
भ्रूगद्रे भेष	वेदाः	१६०२
भ्रूणहत्या वा	"	१६०३
भ्रूणहत्यामे-	"	१६०३
भ्रूणहत्याया	"	"
भ्रूणहत्यायै-	"	"
भ्रूणहत्या वा	"	"
भ्रूणहत्यास	भा.	१०२७,
		१२८५
भ्रूणानि ताव	वसि.	१०२१
भ्रेषश्चेन्मार्गि	याज्ञ.	७४५
भ्रेषोपनिपा	कौ.	७३६
मंदिष्ठो अर्यः	वेदाः	८११
Xमगन्दः कुसी	नि.	६००
मघासु हन्य	वेदाः	१०००
मङ्गलं गृह	भा.	१०२९
मङ्गलाचार	विष्णुः	१०२३
मङ्गलदेश	मनुः	१६९३;

	१९२९
मङ्गलार्थं स्व	मनुः १०५९
मङ्गलैर्बहु	भा. १०२८
मटचीहते	वेदाः १०१०
मणयः पद्म	नार. ८८८
मणिगान्धर्व	प्रजा. ८९९
*मणिभास्वाश्च	" "
मणिमुक्ताप्र	कात्या. ६३२;
नार. १२१९; शुनी.	१९८८
" "	नार. ८९४
मणीनां प्राण	विष्णुः १६७०
मणीनामप	मनुः १६३१,
	१९३०
*मणीनामपि	" १६३१
*मणीनामप्य	" "
*मणीनामव	" "
*मणीनामुप	" "
मण्डनं वर्ज	शुनी. १११९;
	अपु. १९७९
मण्डलान्मण्ड	स्कन्द. १९६६
मत्क्षेत्रं भुङ्क्व	कात्या. ६५८
मतमूढान	बृह. ८९६
मत्तातिष्ठेद्	" ८०४
मतोनमतेन	" ८८९
*मत्वोत्सृजेद्वा	मनुः ९३९
मत्स्यादाश्च न	बृह. १९४१
मत्स्याना पक्षि	मनुः १७१८
मदनकोद्	कौ. १९२५
मदयन्ती ज	भा. १२८५
मदीयं नग	वारा. १३२९
मदूर्ध्वमिति	बृह. १२२४
मदेन हस्त	कौ. १६१८
मद्यपस्य मु	हारी. ७९४
*मद्यपाऽसत्य	मनुः १०५६
*मद्यपाऽसभ्य	" "
मद्यपाऽसाधु	" "
मद्याद्यैर्गर्हि	देवी. १९४३
मधुपर्कं त	बृगु. १३७३
मधुपर्केण	शौन. १३६३
मधुमासेन	शंख. १२८१;
	यमः १३५१
मधुमासैश्च	देव. १३५०;
	वसि. १९८२
*मध्यं प्रति रा+	वेदाः ७९२
मध्यं वा शुक्ली	कौ. ९२९
मध्यदेशे क	बृह. १९४१

मध्यमं क्षत्रि	याज्ञ. १६३६,
	१९३२
मध्यमं चोत्त	संघ. १९४३
मध्यमं प्राप्नु	अपु. १७६६
*मध्यमं मध्य	नार. १७४९
मध्यमं साह	" १८८४
मध्यमः पञ्च	मासो. १९७०
मध्यमः शस्त्र	बृह. १८३०
*मध्यमस्त्वानु	नार. १८८२
*मध्यमस्य च	" १६४३
मध्यमस्य तु	" "
मध्यमा मातृ	स्मृत्य. १३७३
मध्यमे कर्म	नार. १९३७
*मध्यमे तु त	मनुः ११८६
मध्यमेषु म	विष्णुः १६६९
मध्यमो जाति	याज्ञ. १७८२
*मध्यमो ज्ञाति	" "
मध्यमोपस	कौ. ७७२
मध्यमो मध्य	भा. ११८४,
	१२३४; नार. १७४९
मध्यमो वा क	सप्र. ११९९
*मध्यस्थं स्थापि	याज्ञ. ६२२
मध्यस्थस्थापि	" ६२२;
	बृह. ७३१; व्यास. ८८९
*मध्यस्थस्थापि	याज्ञ. ६२२
मध्यस्था वञ्च	बृह. १७५९
मध्यस्थितम	" १२२२
*मध्यस्थो वञ्च	" १७६०
मध्यहीनद्	व्यासः १७६५
मध्यादूर्ध्वम	कौ. ७७२
मध्या यत्कर्त्तव्यं	वेदाः ९८१,
	१८३७
*मध्ये दण्डो व्र	याज्ञ. १८१७
मध्ये पञ्चप	" १७३५
मध्यो दण्डो व्र	" १८१७
मध्वास्वादो वि	बृह. ८०२
मनवे शास	वेदाः ८०९
मनसश्चित्त	" १००६
मनसा कर्म	भा. १०२९
मनान्प्रतो	वेदाः ९८१,
	१८३७
मनुः पुत्रेभ्यो	बौधा. ११४६;
वेदाः ११६१; आप.	११६६
मनुनाऽभिहि	भा. १२४४
मनुष्यमार	नार. १६४१;
	बृह. १६४५; संप्र. १६५५;

मनुः १८१७	वेदाः १२६२
मनुष्यलोकः	नार. १९३८
मनुष्यविष	बृह. १६४५
*मनुष्यहर	" १७६०
मनुष्यहारि	मनुः १८०५;
मनुष्याणां प	कत्रत्या. १८३४
मनुष्याणाम	मनुः १०६८
मनो अस्या अ	वेदाः १०००
मनोवै दश	" ९९५,
	१५७०
मनोवाक्कर्म	शुनी. १११९
मन्त्रं त्विमं च	भा. १२८६
मन्त्रगुप्तिः प्र	" ८६१
मन्त्रसंवर	" "
मन्त्रसंस्कार	शंख. १२८२
मन्त्रेणानेन	स्कन्द. १९६६
मन्त्रौषधिच	बृह. १७६०
मन्थस्त इन्द्र	वेदाः ९८७
मन्दं च व्यभ	भा. १०३१
मन्दापराधं	कौ. १६८६
मन्त्रियोगात्सु	भा. १२८५
मन्त्रियोगाद्य	" १२८४
मन्यन्ते वै पा	स्कन्द. १९६५
मम कामः स	भा. १३९१
मम क्रो दास्य	" १२८५
ममच्चन त्वा	वेदाः ९७१
मम ज्येष्ठेन	भा. १३९१
मम त्वा दोष	वेदाः ९९६
ममापि दधि	वारा. १३२९
ममायमिति	मनुः १९५५
ममेदमिति	" १९५३;
	अपु. १९६२
* " " "	मनुः १९५५
ममेदसस्त्वं	वेदाः ९९७
ममेयं पर	भा. १२८३
*ममेयं भुक्त	नार. १८८१
ममेयमस्तु	वेदाः १००१
ममेतद्धच	भा. १२८५
ममेव कृष	स्कन्द. १९६७
मया पत्या प्र	वेदाः १००१
*ममेयं भुक्त	नार. १८८१
मरीचीधूमा	वेदाः ९९९,
	१६०२
मर्तुकामेन	कात्या. ७१४
*मर्मचातिव	बृह. १६४७

*मर्मघाती च	बृह. १६४७	महान्सस्थ	शुनी. १११९	*मांसविक्रयी	विष्णुः १७९७
मर्मघाती तु	" " ;	*महापक्षे च	नार. ७४७	*मांसस्य भेत्ता	मनुः १८०४
मर्मप्रहार	कात्या. १६४९	महापक्षे घ	मनुः ७३८;	मांसस्य मञ्जु	" १७१८
*मर्मप्रहारी	बृह. १६४७	महापराधि	नार. ७४७	मांसौदनति	नार. १९३८
मर्मवेधवै	" "	महापराधे	याज्ञ. १७४०	मागधः पुंश्च	वेदाः ८४२
मर्मव्यमाना	कौ. १६७६	*महापशुं स्ते	कौ. ७७२	मागधो वाम	नार. ११०५
मर्म इव यु	वेदाः १००६	महापशुप	नार. १७४९	मा घोषा उत्	भा. १२८७
मर्म इव यो	" ९७५	महापशुमे	कौ. ९३२	मा च शङ्का	वेदाः ८५९
मर्यादाचिह्नि	" १००३	महापशुषु	" १६१४	Xमाङ्गदो मामा	नि. ६००
मर्यादातिक्र	कात्या. ६५७	*महापशुस्तु	" १६१७	मा च शङ्का	भा. १०२७
मर्यादापह	नार. १८२७	महापशून्	याज्ञ. १८२२	मा ज्येष्ठं वधी	वेदाः ९९९
मर्यादाभेद	कौ. ९२९	महापशूनां	नार. १७४९	मातरं तां त	भा. १०२७,
अपु. १६५४; मनुः १७०५,	कात्या. ९५९;	महापातक	" "	मातरं पित	१२८५
मर्यादाभेदे	कौ. ९२९	महापाताकि	मनुः १७१२	मातरः पुत्र	मनुः १७७५;
मर्यादायाः प्र	याज्ञ. ९४२	महाबुध्न इ	कौ. १८००;	मातरः पुत्र	स्कन्द. १९६५
मर्यादायाम	भा. १०३२	महाभिजन	याज्ञ. १८२२	मातरिश्वा च	विष्णुः १४०७,
*मर्यादायाश्च	याज्ञ. ९४२	महि क्षेत्रं पु	कात्या. १७९१	मातर्यपि च	१४१६
मर्यादासु न	भा. १०३२	महिषि ह्ये	अपु. १९४३	*मातर्यपि सृ	वेदाः ८४२
मर्यादा स्थापि	" १०३०	महिषी चेत्स	वेदाः ९९६	माता ऋक्थह	मनुः १४७४
मर्यादेयं कृ	" १०२७,	*महिषी दश	भा. ८६०	माता गरीय	भा. १९८४
Xमर्यो मनुष्यो	१२८४	महिषीमश्वा	वेदाः ९२२	माता च ते पि	वेदाः ९९४,
*मला एते म	नि. १२५७	महिषी वावा	" १००९	मा तात कोपं	९९५
मला होते म	नार. १८२८	महिषोष्ट्रग	शंखः ९०५	*माता च पित	कात्या. १४१३
*मल्लिनाम्नाम	" "	महिष्यभ्यन	वेदाः १००९	मा तात कोपं	भा. १०२७,
मल्लिनाम्नाम	बृह. १८८७	महिष्यां जज्ञि	याज्ञ. १९५९	*माता त्वभावे	१२८५
मल्लमहिष	" "	*महिष्यामष्टौ	वेदाः १००९	*मातापितरौ	नार. १०९५
मस्तके क्षिति	विष्णुः १९०३	महोक्षो जन	हरि. १३७६	*माता पिता च	मनुः १३०४
*महता तु प्र	कात्या. ९५७	महोक्षोत्पष्ट	विष्णुः ९०५	" "	शुनी. १९८८
महता प्राणि	" १७९२	महोप्राणां च	नार. ११०३	माता पिता वा	मनुः १३०४
महत्त्वपि न	" "	महां ध्रुक्च य	याज्ञ. ९१५	मातापितृभ्यां	विष्णुः १२०५;
महदेनः स्पृ	स्कन्द. १९६५	मां विदन्परि	स्कन्द. १९६५	बौधा. १२६९; भा. १२८७	मातापितृभ्या
महर्षिभिश्च	नार. १०९६	*मांसं मयामि	वेदाः १००६	मातापितृभ्या	बौधा. १२७०;
महर्षिरपि	स्कन्द. १९६५	मां संस्पृशंस्त	" ९८४	मातापितृवि	मनुः १३०६
सहस्पृशासौ	भा. ११८४,	*मांसच्छेत्ता तु	बृह. ११०७	मातापित्रोः प्र	बौधा. १२७०;
महाकुलीन	१२४५	*मांसच्छेदे श	स्कन्द. १९६५	मातापित्रोर्गु	मनुः १३०९
महागुणोऽल्प	वेदाः ९७५,	*मांसभेतां च	मनुः १८०४	मातापित्रोर्गु	भा. १९८६
महाजनस्यै	१८३६	मांसभेता तु	" १८०३	मातापित्रोस्तु	नार. ८००;
महानग्न्युद्ध	नार. १०९६	*मांसभेदी तु	" " ;	मातापित्रोर्भ	दक्षः ८०७
महानयाऽथ	स्कन्द. १९६५	*मांसभेदे तु	नार. १८२९	मातापित्रोर्व	शंखः १६१३
*महानस्पः श	भा. ११८४,	मांसमथादि	मनुः १८०३	मातापित्रोर्ह	कौ. १८५०
	१२४५	मांसमधुष्ट	" "	मातापित्रोर्ह	भा. १३९१
	वेदाः १८३६		बृह. ११०७	मातापित्रोस्तु	बौधा. १२७०
	नार. १०९६		विष्णुः १६७१		लिङ्ग. १३७६
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				
	१२४५				
	वेदाः १८३६				
	नार. १०९६				
	स्कन्द. १९६५				
	भा. ११८४,				

मातापि पित	कात्या.	१४१३
*माता भस्त्रा पि	भा.	१२८८
माता भन्ना य	कौ.	१२८८
माताभावे तु	नार.	१०९५
मातामहस्त	स्मृत्य.	१११८
*मातामहस्थ	नार.	१३४७
मातामहाय	"	"
मातामहो मा	"	१०९५
मातामहा ध	मनु.	१४३७
माता मातृष्व	नार.	१८८२
*मातुः परिण	वसि.	१४२७
*मातुः परिणा	"	"
मातुः परिवा	कौ.	१३९१
*मातुः परिणा	वसि.	१४२७
*मातुः पारिण	"	"
मातुः पारिणा	"	"
*मातुः पारिणे	"	"
*मातुः पितुः स्व	वृशा.	१५२९
मातुः पितृष्व	"	"
मातुः प्रथम	मनु.	१३०२
*मातुः सकाशा	कात्या.	१४५३
मातुः सपत्नी	याज्ञ.	१८७४
*मातुः स्वसा मा	बृह.	१४५०
*मातुरलङ्घा	बौघा.	१४२७
मातुरशित	शंख.	१०२५
*मातुरशिता	"	"
*मातुर्दिधिषु	वेदा.	९७२
मातुर्दुहित	याज्ञ.	१४४१;
	नार.	१४४९
*मातुर्निवृत्ते	गौत.	११४५
"	नार.	११५२;
"	बृह.	११५५
*मातुर्मातुः स्व	वृशा.	१५२९
*मातुर्मातुल	"	"
मातुर्भेदेन	वेदा.	९९९
मातुलपितृ	बौघा.	१०२०
मातुलानी स	"	"
मातुलानी स्व	यम.	१८९०
मातुश्च योनि	आप.	१०१८
मातुश्च यौत	भा.	१४२९
"	मनु.	१४३७,
"		१४३८
*मातुस्तु यौत	"	१४३७
*मातुस्तु यौतु	"	१४३८
मातृकं चेद्दु	वृहा.	१९८८
*मातृकं पैरु	अग्नि.	१११६

मातृकं आट	मनु.	१०४२
मातृकश्च प्र	प्रजा.	१२३२
मातृतस्त्वती	पैठी.	१११५
मातृतस्त्वा प	विष्णु.	१०२२
मातृतुल्यम	जम.	१७९२
मातृदास्यात्त	ब्रह्म.	८४०
मातृद्रव्यवि	संप्र.	११५७
मातृपितृषु	कौ.	१६१९
*मातृपित्रादि	कात्या.	१४५३
मातृबन्धुः स	कौ.	१२८८
मातृबन्धुस्यः	गौत.	१०११
*मातृभ्रातृपि	मनु.	१४३२;
	कात्या.	१४५२
*मातृमातुल	वृशा.	१५२९
मातृयुक्ते तु	विष्णु.	१७७०
मातृवदते	वारा.	१०७७
मातृष्वसा मा	बृह.	१४५०;
	यम.	१८९०
	वारा.	१३२९
मातृणां च क	वेदा.	९७४
मा ते कशळ	नार.	१२२०
मात्रा च स्वध	"	६९१
*मात्रा वापि कु	"	"
मात्रा वा यत्कु	"	"
*मात्रा वा स्वकु	"	"
मात्रे दद्याच्च	शुनी.	१९८८
मातृश्रुतौ व्ये	वेदा.	१००२
माध्यन्दिनात्	कौ.	७७२
माध्यमाः सर	वेदा.	८१३
मानं विधम	भा.	८६०
Xमा नः पथो	नि.	१२५३
मानयन्तः स	भा.	८६१
मानवाः सख	कात्या.	१७६२
मानवानां प्र	भा.	१०३३
मानवोक्तय	अनि.	१९६८
मानहीने ही	कौ.	१६७३
मानुषमांस	"	१६१८
मानुषहीनो	"	११८५,
		१३९१
मानुषा मानु	भा.	८१९
मानुषे मध्य	याज्ञ.	१७३२
मानुषेषु म	भा.	१०२७,
		१२८५
मानेन तुल	याज्ञ.	१७२८
मा ब्राह्मणस्य	वेदा.	१४६४,
		१६००
मा आत्म आत	"	९९८

मा भ्रातुरग्ने	वेदा:	६००
मामनु प्र ते	"	९९०
मायायोगवि	कौ.	१९२४,
		१९२५
मायाविनो वृ	बृह.	१५७३
मारुतस्यौर	वारा.	१३२९
*मार्गः क्षेत्रे प	शंख.	९२६
*मार्गक्षेत्रप	"	"
मार्गक्षेत्रयो	वसि.	९२५
मार्गक्षेत्रे प	शंख.	९२६
मार्गक्षेत्रे वृ	"	९०५
*मार्गसद्म	"	१६१३
मार्गे पुनर	नार.	१६४५,
		१९३६
मार्जनैर्लेप	शुनी.	१११९
माल्यकर इ	व्यास.	१७६५
मा वस्तेन इ	वेदा:	९०३
मा वस्तेन इ	"	९०२
"	"	९०३
मा विदन् प	"	१००२
मा वो च्चन्तं मा	"	१८९३
*मार्षं गां दण्ड	नार.	९१७
मार्षं गां दाप	"	"
*मार्षकश्च भ	मनु.	१८११
*मार्षकस्तु भ	"	"
मार्षको वेत	कौ.	१६७५
मार्षमात्रम	सुम.	९००
*मार्षस्य मनु	मनु.	१७१८
मार्षानष्टौ तु	याज्ञ.	९१३
मार्षिकस्तु भ	मनु.	१८११
मासषाम्मासि	बृह.	१५६०
मासस्य वृद्धि	वसि.	६०९५
	मनु.	६१२; नार. ६२४
मासस्यान्तः प	कौ.	१६१८
मासार्थमासं	यम.	१६५२
*मासिकस्तु भ	मनु.	१८११
मासि मासि ऋ	भा.	१०३०
मासि मासि म	"	"
मासि मासि र	बौघा.	१८४५;
मासि मासि र	वसि.	१९७७
*मासि षाम्मासि	बृह.	१५६०
*मा स्म वर्षसं	पैठी.	१११५
मा स्म संकरो	"	"
मा हिंसिष्टं कु	वेदा:	१००१
मितं ददाति	वारा.	१०७७;
	शुनी.	११३५

मित्रं कृणुष्वं	वेदाः १८९६	मुण्डकोपरि	स्कन्द. १९६५	मूले समाह	बृह. ७६५३
मित्रप्राप्त्यर्थ	बृह. १६४६	मुद्रराङ्गाद	कौ. १६७४	मूलोदय प्र	व्यासः ७६८
मित्रस्ते अस्त्व	वेदाः ११४३	मुद्राङ्कितं च	बृह. ७५०	*मूल्यं गृहीत्वा	बृह. ६५३
मित्राणि वा व्य	कौ. १९२४	*मुद्राङ्कितं वा	,, ,,	मूल्यं तदाधि	नार. ८५१
*मिथः प्रितुः प	आप. ११६५	मुषितं प्रवा	कौ. १६२०	मूल्यं तदाप्त	कात्या. ६५५
मिथ. संघात	नार. ८७१	मुषितः शप	नार. १७५७;	*मूल्यं तद्दत्त	सुम. ९००
मिथ एव प्र	मनुः ७३९	मुषितवेदम	बृम. १७६६	मूल्यं तद्द्विगु	कात्या. ६५५;
*मिथ एव स	,, ,,	मुषितसंनि	कौ. १६८५	मूल्यं तस्य भ	सुम. ९००
मिथस्समवा	कौ. १०३४	मुष्कयोरद	,, ,,	*मूल्यं तु द्विगु	नार. ८८७
मिथुनं ऋक्सा	वेदाः १०१०	मुष्कयोनिहि	वेदाः १००६	मूल्यं दत्त्वाऽधि	हारी. ६६१
मिथुनाद्वाऽअ	,, ,,	*मुष्क्या प्रसक्ता	,, ,,	मूल्यं यथाव	नार. ८८७
*मिथुनाना वि	नि. १२५५	मूत्रपुरीषो	नार. १७४६	मूल्यं लब्धं तु	बृह. ८९६
,, ,,	१३८५,	मूत्रमौष्ण्यमि	कौ. ९२७	*मूल्यं स द्विगु	भार. ९००
	१४१५	मूत्रेण मौष्ण्य	शंखः १६७२	मूल्यद्विगुण	कात्या. १४५४
मिथुनानि जु	वेदाः १००८	मूर्ध्नि पत्रं त	मनुः १८६०	मूल्यमादाय	नार. ८८७
मियो दाय. कृ	मनुः ७३९	मूर्ध्नि पुत्राजु	स्कन्द. १९६६	मूल्यमेव द	कौ. १६१४
मियो भजेता	,, १०६९	मूर्ध्नि विन्यस्त	भा. १९८५	*मूल्यं लब्धं तु	मत्स्य. ८५५;
*मियो भजेदा	,, ,,	मूलं च सोद	स्कन्द. १९६६	मूल्यस्य पाद	अपु. १९७२
मिथ्यादूषिणां	हारी. १७६९	मूलं तस्य भ	बृह. ६३१	*मूल्यस्याल्पप्र	कौ. ७३७
*मिथ्यादूषिता	,, ,,	*मूलं भवेत्त	लहा. ६७७	मूल्याल्पश्वगु	कात्या. १४५४
*मिथ्यादृष्टीनां	,, ,,	मूलकर्म च	कात्या. १४५८	मूल्यमेव द	सुम. ९००
मिथ्याभियोमि	नार. १९६८	मूलकर्मणि	बृह. १७६०	*मूल्यात्पादाधि	कात्या. ८९८
मिथ्याभियोगी	व्यासः ७३०	मूलक्रियास्व	मनुः १६३१,	मूल्यात्स्वल्पप्र	नार. १७४८
मिथ्यावदन्प	याज्ञ. ७७८	मूलखानक	१९३०	*मूल्याष्टभागो	,, ,,
*मिथ्यावादी च	नार. ७८४	मूलग्रहण	विष्णुः १०२३	मूल्याष्टभागो	कौ. ८१७
,, ,,	मनुः १७०६,	मूलतस्तु भ	बृह. ९५१	मूल्येन चार्थ	मनुः ६४०;
	१९२७	मूलत्वेन लि	कात्या. ७३०	मूल्येन तोष	नार. ६५०
मिथ्यैतदिति	बौधा. १९१९	*मूलपुष्पोष	लहा. ७३२	मूषिककरं	कौ. १९२५
मिथ्योक्त्वा च प	नार. ७८४	मूलफलपु	अनि. ७३१	मूषिकभये	,, ,,
मिथ्योपवादे	कौ. १७७१	मूलमात्रं तु	गौत. १६६१	मृगाद्रव्यव	,, १६१७
मिनाति श्रियं	वेदाः ९६७	मूलमेव ऋ	,, ,,	मृगापशुप	,, १९२५
*मिश्रासु कनि	विष्णुः १०२३	*मूलमेव त	कात्या. ७३०	मृगाभिशापा	भा. १२८४
मिश्रासु च क	,, ,,	*मूलमेव तु	,, ,,	मृगायुतं वा	वारा. १०७६
मुकुलावदा	कौ. १६७४	*मूलमेव प्र	,, ,,	*मृगया दाप्योऽन्य	नार. १७५६
*मुक्तभाव्यश्च	बृह. ८७२	मूलमेव स	,, ,,	*मृग्यो वाप्यथ	,, ,,
मुक्तभाव्याश्च	,, ,,	मूलात्तु द्विगु	शुनी. ६३५	मृचर्ममणि	याज्ञ. १७३३
*मुक्ता भाव्याश्च	,, ,,	मूलानयनं	कात्या. ७६६	मृच्यसे सीम	वेदाः ९७५
*मुक्तारत्नप्र	नार. ८९४	मूले तु द्विगु	लहा. ७३२	मृतकल्पम	कौ. १७९९
मुक्तावज्रप्र	,, ,,	मूले दत्ते त	बृह. ६२९	मृतप्रजा प	बौधा. १०२०
मुक्ताविद्रुम	,, ८८८	मूलेन सह	,, ७६५;	*मृतस्य च प्र	,, ,,
मुखसंदेशं	बृह. १३४८	*मूले समाह	व्यासः ७६८	मृतस्य प्रसू	,, ,,
मुखान्मुखं प	नार. ११०१;	*मूले समाहि	बृह. ७६५;	मृताङ्गलम	याज्ञ. १६३७
	यमः १११३		व्यासः ७६८		
मुखेन शक्य	भा. ८६०		बृह. ७६५;		
मुखानां चैव	मनुः १७११		व्यासः ७६८		
मुख्यैः सह स	बृह. ८७४		बृह. ७६५		

श्रुता जलौक	वसि.	१०२२
श्रुतानुगम	पैठी.	१११५
श्रुताया दत्त	याज्ञ.	१४४७
* ,, ,,	नार.	१४५०
श्रुतायां पुन	,,	,,
श्रुतायां वधः	कौ.	१८४८
*श्रुताया संस्थ	मनु.	१४३३
*श्रुतायां सर्व	याज्ञ.	१४४७
श्रुताहे त्वेक	कार्ष्ण.	१३५६
श्रुते जीवति	भा.	१०२६,
		१३९०; याज्ञ. १०८८;
	सूतः	१४६३
श्रुते तु स्वामि	नार.	९४७
श्रुतेऽधिपेऽपि	शुनी.	१९८८
*श्रुते न पित	देव.	१४०४
*श्रुते पतौ तु	नार.	१५५५
*श्रुते पत्यौ तु	,,	,,
श्रुते पितरि	कार्ष्ण.	७१२;
	ब्रह्म.	१३७४; देव. १४०४
श्रुते प्रव्रजि	कार्ष्ण.	१५६१
श्रुते भर्तारि	नार.	७०३,
		११०३, १५५५; मनु. १०४५,
		१०६३, कार्ष्ण. १११०, १५२३;
	व्यासः	११११, १५२४;
	देव.	१११२; अग्नि. १११५;
	परः	१११७; शुनी. १११९;
	याज्ञ.	१३३८; कौ. १४३०;
	अपु.	१९७९
श्रुते भर्तारि+	विष्णुः	१०२४
२ " " +	ब्रह्म.	१११८
श्रुते भर्तार्य	नार.	१५५५
श्रुते भ्रियेत	बृह.	११०७
*श्रुतेऽपि स्वामि	नार.	९४७
*श्रुते वा स्वामि	,,	,,
श्रुतेषु च वि	,,	९१६
*श्रुतेषु तु न	,,	६९७
*श्रुतेषु तु वि	,,	९१६
*श्रुतोऽनपत्य	बृह.	१५६०
श्रुतोऽनपत्यो	,,	,,
श्रुतोऽमेधेन	,,	१६४८;
	यमः	१६५२
श्रुत्ये त्वा द	वेदाः	" ७९१
श्रुत्ये त्वाऽदा	,,	,,
श्रुत्युदेशस	याज्ञ.	१६४०
श्रुत्युमेव अ	वेदाः	१६०२

मृत्योरात्मना	वेदाः	६०४
मृदुत्वं च त	भा.	१०३१
मृदुर्निमन्युः	वेदा.	९९८
मृद्गाण्डासन	नार.	१७४५
मृद्भिस्तु शोध	शुनी.	१११९
मृन्मयाना च	मनु	१७१८
मृन्मये भाज	स्कन्द.	१९६७
*मैखलाधूम	कार्ष्ण.	९५९
मैखलाभ्रम	,,	९५८
*मेढ्रबोन्माद	,,	१३५०
मेढ्रफलोप	कौ.	१६१९
मेढ्रबोन्माद	कार्ष्ण.	१३५०
मेध्यमेव ध	नार.	१९३९
मेध्यामेदना	वेदाः	१००६,
		१८४०
मेने इव त	,,	९७०
मैत्रमौद्वाहि	मनु.	१२११;
	याज्ञ.	१२१५; प्रजा. १२३२
मैत्रेयी च का	वेदाः	१०१०,
		१४०५, १४२४
मैत्रेयीति हो	,,	१४०५,
		१४२४
*मैत्र्यमौद्वाहि	मनु.	१२११
मैथुने द्वाद	कौ.	१८५०
मोक्षधर्मस्थि	भा.	१०३१
मोक्षितो मह	नार.	८३०
*मोघं वता कु	आप.	१२६७
मोघं वेत्ता कु	,,	,,
*मोचितो मह	नार.	८३०
मोच्य आधिस्त	याज्ञ.	६४७
*मोच्यश्चाधिस्त	,,	,,
मोच्योऽभिज्ञोऽपि	बृह.	१९१३
मोदः प्रमोद	वेदाः	१००६
*मोदते पति	व्यासः	११११
मो ष्वद्य दुर्ह	वेदा.	९७३
मोहात्प्रमादा	कार्ष्ण.	१७९१;
	उक्त.	१७९२
*मोहात्प्रमोहा	कार्ष्ण.	१७९१
मोहादियं म	विष्णुः	१८४६
मोहेन द्विश	कौ.	१६१८
*मौण्ड्यं प्राणान्त	मनुः	१८५८
मौण्ड्यं प्राणान्ति	,,	,,
*मौनवृद्धाद्	नार.	९४६
मौलवृद्धाद्	,,	,,
मौलः सामन्ता	विष्णुः	१५६९
मौलास्तु ते स	बृह.	९५१

*मौलोदयं प्र	बृह.	६५३
*मौलोदयौ प्र	,,	,,
भ्रियेतान्यत	मनुः	१५४४
भ्लेच्छश्वपाक	कार्ष्ण.	१९१५
भ्लेच्छानामदो	कौ.	८१७
यं कामयेता	वेदाः	८५८
यं कामयेतै	,,	८१४
*यं कामार्तां स्वै	कार्ष्ण.	१८८८
य च कश्चिद्	भा.	८१८
यं च धर्मं च	,,	८६०
यं चात्र गूढ	कौ.	१६७९
यं चात्रापस	,,	१६८२
य चार्थं प्रति	विष्णुः	६६२,
	नार.	६७०
*यं चार्थं साध	,,	७४८
यं चार्थमाश्र	गीत.	८१५
यं तु पश्येत्ति	मनुः	१९५६
*यं ते समधि	नार.	८३४
य देवाः स्मर	वेदाः	९९७
यं देवासो अ	,,	९७२
यं धर्मं स्थाप	कार्ष्ण.	१९४०
यं परम्पर	बृह.	१५६९
*यं पितृगृहे	वसि.	१२७३
यं पुत्रं परि	मनुः	१३०६
:यं पुत्रं प्राति	,,	,,
यं पूजयेम	भा.	८६०
यं पूर्वतर	वसि.	७३२
यं बल्बजं न्य	वेदाः	१००२
यं ब्राह्मणस्तु	मनुः	१३०९
*यं मातापितृ	वसि.	१२७८
यं मित्रावरु	वेदाः	९९७
यं मे दत्तो ब्र	,,	१००३
यं यं देवं त्व	भा.	१२८६
यं वा नानालो	कौ.	१६८०
यं वा मन्त्रयो	,,	,,
यं वा रसस्य	,,	,,
यं विश्वे देवाः	वेदाः	१९७
यः कन्यां दर्श	मत्स्य.	१९७५
यः कन्यां पूर्वं	विष्णुः	१०२३
यः कर्मकाले	बृह.	८५५
यः कश्चिद्ब्रह्म	बृह.	७८५,
		८९६
यः कुर्यात्तु ब	वृह.	१६५३,
		१८९१
यः क्षिप्तो मर्ष	मनुः	१७०२
यः परः एव	कौ.	१७७२

य. पश्चिमः क्रि	बृह.	७३४	यच्छिष्टं पितृ	नार.	१२२१	*यत्तत्संप्रह	बृह.	११०६	
यः पुत्रो गुण	भा.	१३९१	*यच्छिष्टं प्रीति	"	"	*यत्तस्याः स्याद्	मनुः	१४४०	
*यः पूर्वतर	वसि.	७३२	यजतेऽहर	मनुः	१७००	*यत्तस्यै स्याद्	"	"	
*यः प्रदत्तोऽपि	स्मृत्य.	१३७४	यजमानस्य	वेदाः	९०२	*यत्तु कार्यस्य	कात्या.	८०५	
यः सदारः स	भा.	१०२६	२ " " +	"	९०३	यत्तु तत्राधि	भार.	६६७	
यः साधयन्तं	मनुः	७१८	यजेत तेन	भा.	१२४४	*यत्तु पश्येधि	मनुः	१९५७	
*यः साध्यमान	"	"	यजेत वाऽध्व	अत्रिः	१३५२	*यत्तुल्या पुत्रि	बृह.	१३४८	
यः साहसं का	याज्ञ.	१६३३	*यजेताहर	मनुः	१७००	*यत्तु सोपाधि	कात्या.	१४५४	
यः साहसं प्र	कौ.	१६१४	यज्जामयो य	वेदाः	१००३	यत्त पाणाधि	वेदाः	१००६	
*यः क्षीणामुप	कात्या.	७१४	यज्जार९ सन्तं	"	१००६,	यत् ते प्रजा	"	१००३	
*यः स्वकं साध	मनु.	७१८	यज्ञं क्षेत्रं च	१८४०	लहा.	१९८८	यत्ते समाधि	नार.	८७०
"	नार.	७२३	यज्ञक्षेत्रप्रति	मनुः	१७२३	१३९३, १९२८; नार.	८३४,	मनुः	८२२,
यः स्वयं साध	मनुः	७१८	यज्ञस्य काम्यः	वेदाः	१००६	१४०२, भा.	१३९१		
य. स्वामिनाऽन	"	६४०	यज्ञस्य युक्तौ	"	१००७	यत्तैः प्राप्तं र	बृह.	८७५	
* " " "	भार.	६६०	यज्ञादुपग	वसि.	११२६	*यत्त्वप्येकत	कात्या.	१४५८	
यः स्वामिनाऽभ्य	नार.	६५०	यज्ञार्थं द्रव्य	शंख.	१३९०;	*यत्त्वसत्संज्ञि	"	१७९१	
*यः स्वार्थं साध	"	७४८	*यज्ञार्थं विहि	कात्या.	१४५७	यत्त्वस्याः स्याद्	मनुः	१४४०	
य आतृणस्य	वसि.	१९७४	*यज्ञार्थान्युप	"	"	*यत्त्वस्यै स्याद्	"	"	
य आस्ते यश्च	वेदाः	९९८	यज्ञियस्य तु	मनुः	१७२०	*यत्त्वेवं लिखि	बृह.	८७३	
य इत्थं स्वां दु	"	१८४०	यज्ञैस्तपोभि	स्कन्द.	१९६५	*यत्तैः प्राप्तं र	"	८७५	
य उदाजन्	"	१९८०	यज्ञैस्तु देवा	भा.	१९७८	यत्पत्नयः	वेदाः	१००६	
य उदान्द्रव्य	"	९०२	यतः परि जा	"	१२८४	यत्परद्रव्य	कात्या.	१७६१	
य ऋते चिद	"	१००३	यतः पातकि	वेदाः	९७३	यत्परान्चीमु	वेदाः	९०३	
य ऋतेन सू	"	१९८०	यतः पुमांसः	ब्रह्म.	१११८	यत्पुंसः पर	मनुः	१०५८;	
य एतावद्धि	कौ.	१६१४	यतन्ते रक्षि	भा.	१०३२	*यत्पुनर्नय	अपु.	१९७९	
य एतेऽभिहि	मनुः	१३१४	यतश्च भूता	मनुः	१०४६	यत्पुनर्लेभ	कात्या.	१४५३	
*य एते विहि	"	"	यतश्चोत्तिष्ठे	भा.	१०३२	यत्पैतृकं ध	"	१४५२	
य एनं हन्ति	वेदाः	१४६४,	यतात्मा गर्भ	कौ.	१५४३	*यत्पैत्र्यं स्याद्	बृह.	१९८८	
		१६००	यतिश्च ब्रह्म	यमः	१११३	*यत्प्रनष्टं मु	मनुः	१४४०	
य एनं वेद	"	१००५	यतैत्ता जात	प्रचे.	१११७	यत्प्रनष्टं ह	व्यासः	९२०	
य एव कश्चि	नार.	१९४०	यतो द्रव्यं वि	कालि.	१३७७	*यत्प्रसद्य वृ	"	"	
*य एव तत्र	"	१९११	यतो यमस्य	बृह.	७२५	यत्प्रसद्य वृ	मनुः	९०९;	
*य एवात्युद	"	९४७	यत्कन्याया वि	बौधा.	१२७१	यत्प्रसद्य वृ	नार.	९१६	
य एवानुद	"	"	यत्काम इद	व्यासः	१४६०	*यत्र कार्पासि	"	१७४७	
यच्च पुत्रः पु	वेदाः	१२६२	यत्किञ्चित्कुरु	वेदाः	९९९	यत्र कचन	शंख.	१२८२;	
यच्च भर्त्रा ध	व्यासः	१४६०	यत्किञ्चित्पति	कात्या	७१४;	यत्र कचनो	पैठी.	१३५६	
यच्च यस्योप	नार.	१९३५	यत्किञ्चित्पति	यमः	१९४३	यत्र कचोत्पा	विष्णुः	१२७९	
यच्च सातिश	मनुः	११८९	यत्किञ्चिदेव	भा.	१०२९	यत्र तत्र स	स्मृत्य.	१३७३	
*यच्च सोपाधि	कात्या.	१४५४	यत्कुमारी म	मनुः	१२१०	यत्र तत्स्यात्क	भा.	१२४४	
*यच्च स्यात्परि	"	१७९१	३ यत्कुसीदम+	"	११९०	*यत्र तेऽभिहि	मनुः	७१९	
यच्चानुचित	बृह.	८९६	"	वेदाः	१०११	*यत्र दद्याद्	"	१३१४	
यच्चान्यद्रक्ष्यं	हारी.	१०१५	यत्कुसीदमि	"	६०१	*यत्र दद्याद्	संप्र.	७१५	
यच्चापि कार्य	कात्या.	७५३	"	"	६०४	यत्र नार्यस्तु	मनुः	१०५२;	
यच्चैषां वृत्त्यु	नार.	८७०	यत्कुसीदमि	संप्र.	७१६	यत्र नोक्तो द	बृह.	११०६	
*यच्चैषां प्रत्यु	"	"	यत्कुष्णोन त	विष्णुः	१९८३		उश.	१७९२;	
यच्छबलेन	विष्णुः	१९८३							

*यत्र पर्येभि	याज्ञ. १८१४	*यथा गवोऽ	मनुः १०७३	*यथा भृतिच	नार. ८५०
*यत्र प्रवर्त	मनुः १९५६	*यथा गावः स्थि	भा. १०२७,	यथा मम क्र	वेदाः ९९६,
*यत्र यद्वय	,, १८०८		१२८५		९९८
यत्रर्णा दाप्य	बृह. ७२५	यथा गोऽश्वोऽ	मनुः १०७३	यथा मम सम	,, ९९७
*यत्र वास्य भ	नार. ८८८	यथाङ्गं वर्ध	वेदाः ९९६	यथा मा कामि	,, ९९६
यत्र स्यात्परि	कात्या. १७९१	यथा च ते न	भा. ८६१	यथायं वाहो	,, ,
यत्र स्वल्पोप	प्रजा. ९६२	यथा च दाता	कौ. ७९४	यथा यथा तु	शुनी. ८५६
यत्र ह क्र च	वेदाः ११६३	*यथा च पथि	कात्या. ८५४	*यथायथा भ	मनुः १८०५
यत्र हिंसं स	कात्या. ७१३	यथा जलं कु	बृह. १९५७	यथायथा म	,, ,
*यत्रातिवर्त	मनुः १८०८	यथा जायामा	वेदाः ९९४		कात्या. १८३४
*यत्राधिकं गृ	बृह. ६५३	यथा ज्येष्ठ. क	भा. १९८३	यथा यथा वि	,, १९८७
यत्रानुकूल्यं	याज्ञ. १०८७	यथा तव च	वेदाः ८४२	यथा यमः प्रि	मनुः १९३०,
*यत्रापरिवृ	मनुः ९१०	*यथा ते न नि	व्यासः १७६४	*यथा यशोऽस्य	,, १७२५
यत्रापवर्त	,, १८०८	यथा ते नाति	,, ,	यथारूपवि	शंखः १७७१
*यत्रापि वर्त	,, ,	*यथात्मा गति	यमः १११३	यथार्थमव	हारी. १०१५
यत्रार्थ साध	नार. ७४८;	यथा त्वा प्राप्य	भा. ८६०	यथार्पितान्	याज्ञ. ९१२
	व्यासः ७५६	यथा दण्डग	मनुः १९६९	यथार्हमेता	मनुः १९२७
*यत्रार्थी दाप्य	बृह. ७२५	यथा धने त	बृह. १५६८	यथावप्रति	भा. ८६१
*यत्रार्थे साध	नार. ७४८	यथा नकुलो	वेदाः ९९७	यथावशो न	वेदाः ९९९
यत्राहितं गृ	बृह. ६५३	*यथा न बीजं	मनुः १०७१	यथा वा कुश	कौ. ८४३
यत्रैतमेवं	वेदाः ११६२	यथा नरेण	भा. १२४३	यथा वा निक्षे	,, १६८७
यत्रैतल्लिखि	बृह. ८७३	यथा न सदृ	,, १२४४	यथाविधेन	नार. ११३०;
*यत्रैतल्लिखि	,, ,	यथा नातिच	मनुः १०५५		विष्णुः १९८३
*यत्रैता न प्र	मनु १०५२	*यथा नाभिच	,, ,	यथाविध्यधि	मनुः १०६९
यत्रैतास्तु न	,, , ;	यथा नियोग	संप्र. ११९४	*यथाविद्युप	,, ,
	बृह. ११०६	यथापराधं	यमः १६५२;	यथा वृक्षं लि	वेदाः ९०६
	वेदाः ९६८	यथापराध	कौ. १६८९	यथा वृक्षम	,, १८१९
यत्सुपर्णा	,, ९९६	यथा पितृध	,, १६१४	*यथाशक्ति द्वि	कात्या. १४५४
यत्स्थाली परा	,, ९९५	*यथा पुत्रः स्तृ	बृह. १५१७	यथाशक्ति प्र	प्रजा. ७१५
यत्स्थाली* रिख	,, १३८५	*यथाप्राप्त वि	मनुः १२९५	यथाशक्त्यनु	कात्या. १६५०;
*यत्स्वामिनाऽन	मनुः ६४०	यथा बीजं न	कात्या. १५७४		पैठी. १६५३
*यथांशं कर्म	कात्या. ७८८	यथा बीजं प्र	मनुः १०७१	यथाशक्त्या द्वि	कात्या. १४५४
*यथांशं तु ल	शंखः १२०७	यथा बीजं प्र	,, ,	*यथाशक्त्यानु	,, १६५०
यथा कथा च	आप. १६६५	यथा ब्राह्मण	,, १०५४;	*यथाशब्दानु	,, ,
यथा कलां य	वेदाः ६००,	यथा भर्ता त	भा. १२४४	यथाश्रुति वि	आप. १९७३
	६०१	यथा भवेम	,, १०२९	यथासंभाषि	कौ. ७३७,
यथाकामी भ	याज्ञ. १०८१	यथाभागं भ	वेदाः ११५९		८४३
यथाकालम	नार. ८२६	*यथाभागं ल	शंखः १२०७	यथा संमन	वेदाः ९९९
यथाकालमु	विष्णुः १७७१;		,, , ;	यथा स तुष्टः	भा. १०२९
	शंखः ,	यथाभागं ह	हारी. १९८२	यथासमर्थ	बृह. १९१३
यथाकालोप	कात्या. १२२८	*यथाभागप	वेदाः १९०१	यथा सर्वाणि	मनुः १९३०
यथा कुटुम्ब	भा. १०२९	यथाभागानु	बृह. १२२२	यथा सिन्धुर्न	वेदाः १०००
यथा कृताय	वेदाः १८९८	यथाभियोगं	,, ,	यथासुखं प	भा. १०३०
यथाखरो म	,, ९९७	यथाभियोगं	मनुः ७६०;	यथा सुपर्णः	वेदाः ९९६
यथा गणाः प्र	भा. ८६१	यथा भूमिर्मु	कात्या. ७६७	यथासेतुभो	कौ. ९२६
			वेदाः ९९७	यथासो मम	वेदाः ९९७

यथा स्तेनो य	वेदाः १६०३	२ यदर्वाचीन+	वेदाः १६०३	यशसामौर	बृह. १४५०
यथा स्त्री तृय	,, १००६	यदक्षिणा पृ	,, १०००	*यदा स्वगृह	,, ७२५
यथाहमन	भा. १२८५	यदस्या. पल्पू	,, ८१२	यदा हतः प्रा	सुम. १६५३
यथाऽहमस्या	वेदाः १००६	यदा कश्चित्प्र	बृह. १५५८	*यदि कश्चित्प्र	बृह. १५५८
यथा ह वै यो	,, १००७	यदा कश्चित्स	,, ७८६	यदि कार्यप्र	कात्या. ८०५
यथा ह्यमौ स्थि	नार. १९४०	यदागमव	भा. १९८४	*यदि कार्यस्य	,, "
यथा ह्याहव	भा. १९८५	यदा गार्हप	वेदाः १००२	यदि कुर्यात्स	याज्ञ. १४०८
यथेदं भूम्या	वेदाः ९९६	*यदा च कश्चि	नार. १९४०	*यदि च न स्यु	नार. ९४६
यथेमे यावा	,, ९८३	धदा चतुर्गु	शुनी. ७३१	*यदि चैकत	कात्या. १४५८
यथेयमिन्द्र	,, ९८३	*यदा च न स	नार. ७०४	यदि जिह्वा स	भा. १०३२
यथेष्टं प्रभ	स्मृत्य. १११८	*यदा च न स्यु	,, ९४६	*यदि तस्मिन्	श्रुम. १७६६
यथेह पुरु	वेदाः १२५९;	यदा च पथि	कात्या. ८५४	यदि तेनोप	प्रजा. ९६२
	शांखः १२८१	*यदा चाभौ स्थि	नार. १९४०	यदि त्वं प्रस्थि	वारा. १०७५
यथैतदनु	बौधा. १९१९	*यदा चेत्स द्वि	कात्या. १४५६	*यदि त्वेकत	कात्या. १४५८
यथैत्र ते न	वसि. १९७४	यदातिथिगु	नार. १९३६	*यदि दद्यात्स	याज्ञ. १४०८
यथैवाङ्गिर	वेदाः १२६०,	यदा तत्र व	बृह. ७८६	यदि देशे च	मनुः ९०८;
	१९८१	यदा तु द्विगु	याज्ञ. ६४७		नार. ९१६
यथैवात्मा त	भा. १२८६,	यदा तु न स	नार. ७०४	यदि द्वौ ब्राह्म	विष्णुः १२४१
१४७३; मनुः १२९४, १४७४;		यदा तु न स्यु	,, ९४६	यदि धर्मार्था	वसि. १०२२
	नार. १५१२	यदा तु नैव	,, १०९५	यदि नाम म	भा. १२८३
यथैवाहं पि	भा. १२८४	*यदा तु पथि	कात्या. ८५४	यदि नैताः प्र	अनि. १९६९
यथोक्तं वा	गौत. १८४३	*यदा तु स्युर्न	नार. ९४६	*यदि नोपलि	नार. ७०६
यथोक्तदण्ड	मासो. १९७०	यदा तेजः स	,, १९३६	यदि नो लेख	,, "
यथोक्तमार्तः	मनुः ८४५	*यदात्र न स्यु	,, ९४६	यदिन्द्र पूर्वो	वेदाः ११५९
यथोक्तेन न	,, ९३८	यदा दत्ता भ	भा. १०२९	यदि पुंसा ग	भा. १०३२
यथोत मधु	वेदाः ९९७	यदा दहति	अपु. १९७०	यदि प्रकर्षि	बृह. ६५२
यथोदकम	,, "	यदा दानं द्वि	,, "	यदि प्रविष्टो	व्यासः ११११
यथोपकारं	कौ. ९२९	यदा दासी तु	ब्रह्म. ८४०	यदि ब्राह्मण	वसि. १२३९
यदभिर्गाहं	वेदाः १००५	यदादीभ्ये न	वेदाः १८९४	*यदि ब्राह्मणी	विष्णुः १२४१
यददीव्यञ्च	,, ६०३,	*यदा दुहित	नार. १५५४	यदि मां दु.खि	वारा. १०७६
	,, ६०४	*यदा नियोग	संभ्र. ११९४	यदि राजा न	नार. १९३६
यदर्धाति य	मनुः १७००	यदानीतं भ	व्यासः १४६०	यदि वा दाप्य	,, १७५७
यदन्तरं त	वेदाः ९९६	*यदानेतुं भ	,, "	*यदि वादाव	कात्या. ७२९
यदजं नाभि	भा. १०२८	यदापिपेष	वेदाः ६०१,	*यदि वा दोष	नार. १७५७
यदजमधि	वेदाः ६०६		६०४	*यदि वा नोप	,, ७०६
यदजमदभ्य	,, ६०२,	यदानोति प	भा. १०२६	*यदि वा प्रति	मनुः १६२९
	,, ६०६	यदा प्रैष्यन्म	वेदाः १२६२	यदि वासि ति	वेदाः ९९७
यदन्यगोषु	मनुः १०७३	यदा मूलमु	कात्या. ७६६	यदि वाहम	,, १८६३
यदन्यस्य प्र	,, १०४४	यदा यमस्य	आप. १२६७	यदि वै पुरु	,, १०१०
*यदन्यस्याभ्य	,, "	यदा रोगादि	ब्रह्म. ९२१	यदि शक्या कु	भा. १०३३
यदपर्यं भ	,, १२९४	यदा विद्वेषि	बृह. १९१४	यदि शूद्रो ने	बृह. ९५१
यदपर्यं म	भा. १२८३	यदा वृत्राणि	वेदाः ८७८,	यदि संशय	मनुः ९३५
यदयातं शु	वेदाः ९८२		, ११२०	यदि संसाध	,, ७९५
*यदर्णादिषु	नार. ७३३	*यदा सकुल्या	नार. ७०४	*यदि स गोप	ब्रह्म. ९२१
यदर्थं तच्च	भा. १०३३	यदासन्धामु	वेदाः १००४	यदि सत्यं त	भा. १२८३
*यदर्थं दापि	बृह. ६७२	यदा सर्वे त्र	भा. १२४४	यदि सा बाल	ब्रह्म. १११८

यदि स्त्री यद्य	भा.	१९८४
*यदि स्पृशति	नार.	१७५३
यदि स्पृश्येत	"	"
यदि स्यादन्य	शौन.	१३६५
*यदि स्याददुहि	नार.	१५५४
यदि स्वं नैव	कात्या.	७६७
यदि स्वयं कृ	"	६३१
*यदि स्वाः स्वाव	मनुः	१०५४
*यदि स्वाश्व प	"	१०५३
यदि स्वाश्वाप	"	"
यदि हि स्त्री न	"	"
*यदि ह्यन्यत	कात्या.	१४५८
यदि ह्यादाव	"	७२९
यदि होक्त	"	१४५८
यद्गयास्थो द	वसि.	१९८२
यद् गृहीतं	बृह.	५०८
*यद् प्राहितं	"	"
यदीतरे अ	हारी.	११६३
यदीद मातु	वेदा.	९९९
यदी मातरौ	"	१२५४
X " "	नि.	"
यदीमे केशि	वेदाः	१००३
यदीयं दुहि	"	"
यदुनाहम	भा.	१३९१
यदुर्ज्येष्ठस्त	"	"
यदुस्तुर्वश्व	वेदाः	८१०
यदृच्छया च	नार.	७८३
यदृच्छया नै	"	१७५५
यदृच्छाघाते	कौ.	१६१९
यदृणादिषु	नार.	७३३
*यदेकदिव	वसि.	६३६
यदेकस्मिन्	वेदाः	९९४
यदेतां शता	"	१५९६
*यदेव किं च	"	६०६
यदेव कुरु	नार.	१९३६
*यदेव हि पि	मनुः	१३९६
यदेवास्य पि	"	"
यद्वत्तं तत्पा	कौ.	८०८
यद्वत्तं दुहि	सूतः	१४६३
यद्वत्तं स्याद्	नार.	८००
यद्वत्तं स्याद्भ्रा	अनि.	१४६३
यद् दुष्कृतं य	वेदाः	१००४
यद् दृष्टं दत्त	कात्या.	७०९
यद्द्वयं पितृ	"	"
*यद्द्वानां च+	वेदाः	६०६
यद्द्वयमृण	"	६०१

यद्द्वयं तत्स्व	कात्या.	८०५
*यद् द्रव्यं दीय	"	८०४
यद्वनं यज्ञ	मनु	१७२७
यद्वरिणो य+	वेदाः	१८३८
यद्वस्ताभ्यां च	"	६०१, ६०२, ६०५, १९०२
यद् धावसि	"	९९७
यद्भूयात्तत्त	भा.	१२८५
यद् भूयात् स	संन.	१८९१
यद्भूगहत्या+	वेदाः	१६०२
यद्यत् कृष्णः	"	८१२
यद्यत्तदाऽस्य	कात्या.	६५७
यद्यदाचर्य	"	१९४२
यद्यदिच्छति	भा.	१०२९
यद्यदिष्टत	स्मृत्य.	१९७९
यद्यद्द्यानि	भा.	१०२९
*यद्यद्यदास्य	कात्या.	६५७
यद्यन्यो गोषु	वसि.	१२७२
यद्यपि बह्व्य	वेदाः	१००७
यद्यपि स्यात्तु	मनुः	१२४८
यद्यपि स्यात्प	शंख.	११४८
*यद्यपि स्यात्स	मनु.	१२४८
*यद्यपि स्यात्त	"	"
*यद्यप्यस्य पि	बृह.	१२५१
यद्यप्याचरि	भा.	१२८६
यद्यप्येष भ	वारा.	१०७७
यद्यप्येष स	भा.	१२४४
यद्यप्येषां पि	बृह.	१२५१
यद्यप्रकाशं	विष्णु.	७५७
यद्यर्थिता तु	मनुः	१३९४
यद्यवर्यं तु	नार.	१९३९
यद्यसमाप्त	हारी.	११९५
यद्यसौ दर्श	कात्या.	६७३, ६७४
यद्यस्ति चेद्ध	भा.	१०२६, १३९०
यद्यस्य पैतृ	मनुः	१३२२
*यद्यस्य स्वापि	बृह.	१२५१;
	विष्णुः	१२८०
यद्याधेर्मूल	नार.	६४९
*यद्यापदस्थो	हारी.	११६३
*यद्यासामोर	बृह.	१४५०
यद्युपदस्थे.	हारी.	११६३
यद्येकः प्रमा	विष्णुः	११८४
यद्येकजाता	बृह.	१२३७,
	१३४८; संन.	१३८४;

यद्येकदिव	नार.	१५८३
*यद्येकपुत्रः	वसि.	६३६
यद्येकारिक्थि	शंख.	११६६
यद्येवं कृते	मनुः	१३२२
यद्यच्चः प्रति	बौधे.	१३८५
यद्वाऽदास्यन्त्सं	नार.	१७८४
यद्वा दास्यर्द्रि	वेदाः	६०४
यद्वापि प्रति	"	८१२
	मनुः	१६२९, १९२९
*यद्विभक्तं ध	बृह.	१५१८
यद्विभक्ते ध	"	"
यद्विरूपाच	वेदाः	९८९
*यद्वोपदेश	कात्या.	१६५०
यद्वे किं चानू	वेदाः	१२६२
यज्ञः पिता सं	"	१२६१
*यज्ञ भुक्तं भ	बृह.	६५४
यज्ञानि किञ्चि	मनुः	१९२७, १९४६
यज्ञियानं न्य	वेदाः	९०२
यज्ञिसृष्टसु	कौ.	१६७८
यन्मन्युर्जाया	वेदाः	१०००
यन्मे माता प्र	मनुः	१०५०
*यमयोक्षैक	"	१२३६
यमयोक्षैव	"	"
*यमर्थं प्रति	विष्णुः	६६२;
	नार.	६७०
यमस्य माता	वेदाः	१००४
यमस्य मा य	"	९७७, १८३६
	"	१००४
यमस्य यो म	"	९९७
यमिन्द्राम्नी स्म	"	"
यमिन्द्राणी स्म	"	"
यमुद्दिश्य ल्य	बृका.	१८३५
*यमते ह्यति	नार.	१८२८
यमेव तु यु	मनुः	१९७४
*यमेव त्वरति	नार.	१८२८
यमेव विद्याः	वसि.	१९७४
*यमेव व्यति	नार.	१८२८
यमेव ह्यति	"	"
यमो ह जातो	वेदाः	९६३
यमो ह वाः अ	"	११२२
यया दासान्या	"	८१०
यया सपत्नी	"	९९०
ययोनिक्रिप्त	विष्णुः	६३७
यज्ञार्थं दान	कात्या.	१२२८

*यल्लब्धं लभ	कात्या. १२२८	यस्तयोः सान्त	मनुः १६२८	यस्त्वा हृदेत्यृ	शौन. १३६४
*यल्लब्धं लभ	" "	*यस्तयोरन्त	विष्णुः १६११	*यस्त्वोतान्युप	मनुः १७२०
यवक्ष कृष्ण	अनि. १९६८	यस्तयोश्चान्त	" "	*यस्त्वैवमुक्त्वा	याज्ञ. १६३३
यवाः सप्त प्र	स्कन्द. १९६६	यस्तल्पजः प्र	मनुः १३०४	यस्त्वैश्वर्यान्न	मनुः १७०२
यवीयसस्तु	मनुः १०६४	यस्तस्याः पुत्रः	विष्णुः १२७९	यस्मा ऋणं य	वेदाः ६०३,
यवीयसो वा	नार. ११०१	यस्तिष्ठेत स	शंखः १६१३		१८४०, १९०३
*यवीयसोऽथ	" "	*यस्तु कार्यस्य	कात्या. ८०५	यस्मात्कुलध	शंखः १२८२
यवीयान् ज्येष्ठ	मनुः १३१६	यस्तु तत्कार	मनुः १०५४	यस्मात्तदानृ	कात्या. १४५५
*यवीयान् श्रेष्ठ	" "	थस्तु दद्याद्	संभ्र. ७१५	यस्मात्तस्मास्तु	भा. १९८३
यज्ञः श्रीः श्रय	वेदाः १००६	यस्तु दोषव	मनुः ८८२,	यस्मात्तस्मात्त्रि	याज्ञ. १०७९
यज्ञश्च धर्म	वारा. १०७७	" १०४१;	नार. १०९७;	*यस्मात्सर्वेषु	बृह. ९५२
यज्ञस्यमिह	शुनी. १११९		मत्स्य. १९७५	यस्माददान्ता	अपु. १९७०
यज्ञो गोषु प्र	वेदाः १००३	यस्तु न ग्राह	कात्या. ८३५	यस्मादपह	वृम. १७६६
यज्ञो धर्मस्त	मासो. १९७०	*यस्तु पश्येन्न	मनुः १९५७	*यस्माद्भर्ता प	कात्या. ८३७
यज्ञो यज्ञस्य	वेदाः १००६	यस्तु पाणिगृ	वसि. १९७७	यस्माद्भर्ता प्र	" "
यज्ञोविताह	विष्णुः १६१२	*यस्तु पूर्वं नि	मनुः १६३०	*यस्मिन्श्वेत्यति	वसि. १२७७
यज्ञोवृताह	कात्या. १६५०	यस्तु पूर्वनि	" "	*यस्मिन् कर्म	मनुः ७७४
यज्ञोऽस्मिन् प्रा	मनुः १७२७	" १९२९; यमः	१६५२	यस्मिन्काले य	संभ्र. ११४२
यज्ञ नः सम	भा. ८६०	यस्तु रज्जुं च	मनुः १७१८	यस्मिन् देशे	देव. १९४२
यज्ञं क्षुश्रूष	" ८१९	*यस्तु रज्जुध	" "	यस्मिन्वृणं सं	मनुः ११९७,
*यज्ञ संचार	मत्स्य. १८९२	यस्तु संचार	मत्स्य. १८९२		१९८७-
*यज्ञ संश्रिय	कात्या. ७५५	*यस्तु संक्रिय	कात्या. ७५५	यस्मिन्नेतकु	" १०५३
*यज्ञ संक्रिय	" "	*यस्तु सर्वं स	" ६५७	*यस्मिन्नेव कु	" "
*यज्ञांशहरः	विष्णुः १२८१	*यस्तु सर्वम	" "	यस्मिन् भावो	शंखः १०२४
*यज्ञार्थं कर्म	कात्या. ६५५	यस्तु सर्वस्व	" "	यस्मिन् यस्मिन्कृ	मनुः ८८१
यज्ञानिक्षिप्तं	विष्णुः ७३५	यस्तु साधार	बृह. ८७४	यस्मिन् राष्ट्रे+	वेदाः १८४०
यज्ञान्तरे ति	शंखः १६१३	*यस्तु खशक्त्या	नार. ७८१	यस्मिन् वीरो	" १००२
यज्ञापि धर्म	मनुः १६२९,	" "	शुनी. ७९०	यस्मै दद्यात्पि	मनुः १०५९;
	१६९८, १९२९	यस्तूत्तमव	विष्णुः ८१६		अपु. १९७९
*यज्ञार्थं साध	नार. ७४८	यस्तोदकुशो व	वेदाः ९९९	यस्य कर्मणि	मनुः ७७४
यज्ञार्थहरः	विष्णुः १२८१	यस्तो न हुद्ये	वसि. १९७४	*यस्य कस्य कु	विष्णुः ६७९
*यज्ञासन्नत	बृह. १५१८	यस्त्यजेत्कामा	शंखः १६१३	यस्य ग्रामस्य	कात्या. ९५५
यज्ञेदं पाण्ड	भा. १०२८	यस्त्वधर्मेण	आप. १३८७	यस्य जातस्य	देव. ११९४
यज्ञैतान्युप	मनुः १७२०	*यस्त्वनाकारि	मनुः १८५३	यस्य तल्पज	विष्णुः १२७९
यज्ञैनान् द	कौ. १६१८	यस्त्वनाक्षारि	" "	*यस्य तु पूर्वं	वसि. १२७८
*यज्ञैवमुक्तो	आज्ञ. १६३३	*यस्त्वप्रजप्र	" १३०४	यस्य ते बीज	मनुः १३१४
यज्ञैवमुक्त्वा	" "	*यस्त्वसत्संज्ञ	कात्या. १७९१	यस्य त्रैवार्षि	नार. ७९९
यज्ञैर्षा स्वामि	नार. ८३१	यस्त्वसत्संज्ञि	" "	यस्य देशस्य	कात्या. १९४२
यस्तत्र विप	याज्ञ. ८६७	*यस्त्वस्याः पुत्रः	विष्णुः १२७९	यस्य दोषेण	नार. ६७०;
*यस्तत्र शीक	कात्या. ९५९	यस्त्वार्थं कर्म	कात्या. ६५५		कात्या. ७५३
यस्तत्र संक	बृह. ९५४;	*यस्त्वाधिकर्म	" "	यस्य द्रव्येण	" ७३०
	कात्या. ९५९	यस्त्वा भ्राता प	वेदाः ९९१,	यस्य नोपर	बृह. १५१३
*यस्तत्र संस	बृह. ९५४		१८३७	*यस्य नोपह	" "
यस्तत्स्वशक्त्या	नार. ७८१	यस्त्वासन्नत	बृह. १५१८;	यस्य पुत्रः शु	हारी. १२६४
*यस्तद्भर्ता प्र	कात्या. ८३७		नार. १७५४	यस्य पूर्वेषां	वसि. १२७८,
*यस्तयोः सान्त	विष्णुः १६११	यस्त्वा स्वप्ने नि	वेदाः १८४०		१४७०

*यस्य प्रक्षुभ्य	मनुः १६९२
*यस्य मुक्तिः फ	विष्णुः ६३७
यस्य मुक्तिर्ज	" "
*यस्य मुक्तिर्ब	" "
*यस्य मुक्तिर्मु	" "
यस्य यत्पैतृ	" १२८०
* " "	मनुः १३२२
यस्य राष्ट्रे न	यमः १८९०
यस्य वा प्रभुः	जैमि. ७९२
*यस्य संस्क्रिय	कात्या. ७५५
यस्य स्तेनः पु	मनुः १८६९
*यस्य हिंसां स	कात्या. ७१३
यस्य हि प्रजा	वेदाः १२६१
यस्यां कामी भ	भा. १०२९
यस्यां दौहित्र	" १९७१
यस्या स धर्म	हरि. १३७६
*यस्याप्सु ड्रव	नार. १०९४
यस्या भ्रियेत	मनु. १०६९
*यस्यार्थे न च	कात्या. ६७५
यस्यार्थे येन	" "
यस्या वाक्यं वि	ब्रह्म. ८४०
यस्येदमन्यं	वेदाः ९८७
यस्येह प्रथि	बृह. ११९३
यस्यैतानि वि	दक्षः १११५
*यस्यैते बीज	मनुः १३१४
यस्यैव रेतो	वेदाः १०१०
यां कामयेत	" १००६
या प्रसह्य वृ	मनुः ९०९;
	नार. ९१६
यां मलवद्वा	वेदाः १५९९
यां मृतायानु	" १६०१
यां विनोपद्	शंखः ८५९
यां वृत्ति वर्त	वारा. १०७७
यास्तत्र चोरा	नार. १७५५;
	मनुः १९५४
याः पत्न्यो विध	नार. १४०१
*याः प्रसह्य वृ	" ९१६
*याः स्युस्तासां दु	मनुः १४३७
याः इन्नयः सम	वेदाः ९९२
या अकृन्तन्न	" १००१
या अक्षेपु प्र	" १८९९
या आपो दिव्या	" ९२४
या ओषधयो	" १००२
*या कन्यां विप्र	मनुः १८६९
या कन्या दुहि	भा. १९८६
*या काममाश्र	नार. ७०३

या कौमारं भ	वसि. १२७३
यौ गर्भिणी सं	बौधा. १२७०;
	मनुः १३०७
या च क्लीबं प	वसि. १२७३
याचनानन्त	व्यासः ७५६
याचमानस्य	वारा. १३२९
याचमानाय	बृह. ७०६
*या च सप्रध	नार. ६९९
याचितं स्वाम्य	बृह. ७५९
याचितकाव	कौ. १९२२
याचितमव	" ७३६
*याचितस्ते न	कात्या. ६३२
*याचितानन्त	व्यास. ७५६
याचितान्वाहि	बृह. ७३२;
	याज्ञ. ७४६; व्यासः ७६८
*याचितेऽर्धकृ	कात्या. ७५४
याचितोऽर्धकृ	" "
याचित्वा प्रयु	" ७५३
*याच्यमानं न	" ६३२,
	६३३
" " +	नार. ६९५
" "	" ७३१;
	कात्या. ७५४
याच्यमानम	नार. ६२७;
	कात्या. ६३२, ६३३, ८९८
याच्यमानस्तु	नार. ७४८;
	व्यासः ७५६
याच्यमाना न	बृह. ६३०
*याच्यमानेन	कात्या. ६३२,
	६३३
*याच्यमानो न	" ६३२
" "	बृह. ७५१
*याच्यमानोऽपि	नार. ७४८
याजकाः खप्र	कौ. ७७२
याजनाध्याप	" १६१६;
	मनुः १६९७; नार. १९४०
याज्ञवल्क्यो मे	वेदाः १४०५,
	१४२४
याज्यं क्षेत्रं च	व्यासः १२३१;
	उच्छ. १२३२
याज्यशैव.त	शंखः ७७१
यातयामानि	भा. ८१८
यातश्चेदन्य	याज्ञ. ६४१
या तस्य दुहि	शंखः १४७३;
	नार. १५५४
या तस्य भगि	बृह. १५५८

या तु कन्यां प्र	मनुः १८६६
*या तु काम्यप्र	कात्या. ८०५
*या तु कार्यप्र	" "
*या तु कार्यस्य	" "
*या तु पत्या प	मनुः १३०८
*या तु समादि	नार. ७००
या तु सप्रध	" ६९९
*याथाकामी भ	याज्ञ. १०८१
या दम्पति स	वेदाः ९७३
यादवाः कुकु	भा. ८६०
या दुर्हार्दा यु	वेदाः १००२
याद्वगुणेन	मनुः १०५१
यादृच्छिकः सा	बृह. ६५०
*यादृच्छिकान्	नार. १७५५
*यादृच्छिके तु	" ७८३
यादृच्छिकेषु	" "
*यादृशं गुण	मनुः १३१६
यादृशं तूप्य	" १०७०
यादृशं फल	" १३१६
यादृशं भज	" १०४७
यादृशस्य च	संभ्र. ११४२
*यादृशस्य य	" "
यादृशस्यो ह	वेदाः १०१०
*या देशास्थि	नार. ६२५
या न ऊरु उ	वेदाः ९८५
*या नष्टाः पाल	वार. ९१७
या नष्टा पाल	" "
यावस्य चैव	मनुः १८०७
*यान्त्वैव हि	" "
यानि क्रमाथ्य	कात्या. १८८७
यानि चान्यान्ये	कालौ. १३५६
यानि चैवं प्र	मनुः ९३४
यानि दक्षिण	बौधा. १९१९
या नियुक्ताऽन्य	मनुः १३९६
यानुपाश्रित्य	" १९३०
यान्त्यायान्ति ज	बृह. ९५३
*यान्त्यायान्त्यध्व	" "
यान्त्येव तुण	नार. ८५२
या पातयित्वा	स्मृत्य. १९८८
या पतिं तोष	भा. १०३०
या पत्या वा प	मनुः २३०८
*या पत्या संप	" "
या पितृशृहे	वसि. १२७३
*या पुत्रिणी सं	मनुः १३०८
*या पुनः सध	नार. ६९९
या पूर्व पति	वेदाः ९९९

या झहिनं शो	वेदाः १९८	यावद्विरण्य	कौ. १६१४	युद्धावहारी	भा. १२४४
*या ब्राह्मणी सु	वसि. १०२१	यावद्वा कृष्ण	वसि. १९९१	युद्धोपदेश	कात्या. १६५०
या ब्राह्मणी स्या	” ” ;	यावद्दे भागि	वेदाः ११४४	युद्धोपलब्धं	नार. ११३१
याभिः पत्नीर्वि	यमः १११३	*यावन्त. कन्या	वसि. १०२१	युधिष्ठिर उ	भा. १४७३,
याभिः सोमो मो	वेदाः ९६४	यावन्त. पितृ	काष्णा. १३५६	युधिष्ठिरो रा	” १९८४
*यामयो यानि	” ९७९	यावन्तः पृथि	वेदाः १२५९	युनक्त सीरा	वेदा. ९२३
या मातुः कुरु	मनुः १०५३	यावन्तश्चतै	नार. १०९६	युवं ब्रह्मणे	” १००३
यामाहुस्तार	लहा. ७३२	यावन्तो अस्तु	वेदाः १२५९	युव भगं सं	” १०००
*यामुत्पत्य वृ	वेदा. १८३९	थावन्तो अस्मा	” ९९९	युवं रथेन	” ९८०
यामुत्पत्य वृ	मनुः ९०९	यावन्न दद्या	कात्या. ७२८	युव शचीभि	” ९६५
*यामुपेत्य वृ	” ” ;	यावन्न पितृ	” ७१०	युवं श्यावाय	” ”
या मे प्रियत	नार. ९१६	यावन्नामो द	अग्नि. १११६	युवं हवं व	” ९८०
यावैः परितृ	मनुः ९०९;	यावभगाय	वेदाः ९६४	युवत्यः पाप	वारा. १०७६
*या राज्ञा काम	नार. ९१६	या वा अपुत्रा+	” १००८	युष्माश्च दायं	वेदाः १२६१
या राज्ञा क्रोध	वेदाः १००३	*या वा तद्रिकथ	नार. ६९८	ये अन्ता याव	” १००३
या रोगिणी स्या	” १८९८	*यावानध्वग	कात्या. ८५४	ये कार्थिकेभ्यो	मनु. १६३२
*या रोहिणी स्या	बृह. ९५२	यावानध्वा ग	” ”	ये केसरप्रा	वेदाः १४६४,
यावन्न कन्या	” ”	*यावाननुद	नार. ९४७	ये	१६००
*यावन्नामो मृ	मनुः १०५७	या वा स्याद्वीर	कात्या. ११०९	*येऽक्षेत्रिका बी	मनुः १०७३
*यावन्नेदाह	” ”	*या वै ब्राह्मण	अग्नि. १११६	येऽक्षेत्रिणो बी	” ”
यावज्जीवं न	वसि. १०२१	या शश्वन्तमा	वेदाः १२५८	ये गन्धर्वा अ	वेदाः १००२
यावज्जीवं स	अग्नि. १११६	याश्च शश्वद्	भा. १०३२	ये गर्भा अत्र	” १८३९
*यावज्जीवं हि	वसि. १०२१	याश्चानपत्याः	वसि. १४०७	ये च धान्यं द	विष्णुः १६०९,
यावज्जीवति	कात्या. १५२३	यासां नाभिरा	वेनाः ९९६	ये च विद्यार्था	१६७१
यावतीः कृत्या	यमः १११३	यासां ह्यीणा प्रि	वारा. १०७७	ये च आसन्	आप. १६६६
यावतीभ्यो ह	कात्या. १५२३	*या सा तद्रिकथ	नार. ६९८	ये चाकुलीना	विष्णुः १६०९
यावती संभ	वारा. १०७५	या सुपाणिः स्व	वेदाः ९९३	*ये चाज्ञकान्	बृह. १७५९
*यावत्कृष्णा वि	वेदाः १००३	या सुबाहुः स्वं	” ९६९	ये चास्य हत	कौ. १६१६
यावत्कृष्णोऽभि	” ६०४	यास्तासां स्युर्दु	मनुः १४३७	ये चिद्धि पूर्व	वेदाः ९६७
यावत्कृष्णो वि	मनुः ६८१	या स्त्री ब्राह्मण	अग्नि. १११६	ये जाता येऽपि	लहा. १५६८
यावत्क्षीणद	बौधा. १९२०	या स्त्री योन्यद्भ्यु	शंख. १८४८	ये जाता येऽय	व्यासः १५८७
*यावत्प्रकर्षि	वसि. १९२१	या स्यादनित्य	वसि. १९७८	*ये जातास्तु नि	नार. १३४७
*यावत्यो विध	बौधा. १९२०	*यास्त्वस्याः स्युर्दु	मनुः १४३७	ये त आसन्	वेदाः ११६२
यावत्संजीव	नार. १७४८	*यास्त्वसा स्युर्दु	” ”	*ये तत्र चोरा	मनुः १९५५
यावत्सस्यं वि	वसि. १०२१	या स्वपुत्रं तु	कात्या. ७११	ये तत्र नोप	” १६९६,
यावत्स स्यात्स	कात्या. ६५९	*युक्ता भग्याश्च	बृह. ८७२	१९२९; नार. १७५५	कात्या. ९५६
यावत्स्थितिभ	नार. १४०१	युक्तियुक्तं च	कात्या. ८७६	*ये तत्र पूर्व	” ”
*यावत्स्यात्स स	” १४४९	*युक्तियुक्तं तु	” ”	ये तत्र पूर्व	” ”
”	याज्ञ. ९१४;	*युक्तियुक्तं व	” ”	*ये तत्र सर्व	” ”
*यावद्द्विष्य	कात्या. ९१९	*युक्तिहेत्वर्थ	नार. १८२९	येदं पूर्वांग	वेदाः १००४
यावद्विरण्य	मनुः १९५१	युक्त्या विभज	बृह. १२२२	ये देवयानाः	” ६०२
	हारी. ६७८	*युक्त्योपदेश	कात्या. १६५०	येन कृशं वा	” ९९६
	मनुः १९५१	*युगक्रमाद	बृह. ११०९	येन केनचि	मनुः १८०१
	अपु. १९६२	युग-हासाद	” ”	येन केनायु	गरु. १३७६
	कात्या. ७२८	युगस्थाः प्राज	मनुः १८०९	येन क्रीतं तु	बृह. ७६४
	वेदाः १५९६	युजते धुरि	भा. १९८३		

*येन शहीतः	विष्णुः १२७९
*येन वैषां य	वसि. १२०५
*येन वैषां स	" "
येन वैषां स्व	" "
*येन तेषां य	" "
येन देवा न	वेदाः ८५८, ९९८
येन दार्षेण	कात्या. १७६२
*येन भुक्तं त	बृह. ६५४
येन भुक्तं भ-	वसि. ६३६; बृह. ६५४
येन मूलह	मनुः १८५६
येन श्रुतं क	वेदाः १६०१
येन यत्र य	बृह. ७०६
येन यत्साध्य	मनुः १९३०
*येन यावत्	बृह. ९५३
येन यावद्य	" ९५२
येन येन प	कात्या. १७६१
येन येन य	मनुः १७२०; नार. १७४९
*येन येनाङ्गे	शंखः १८४७
*येन येनाव	नार. १८२८
*येन येषां य	वसि. १२०५
ये नवार्त्वास्ता	वेदाः १५७०
येन वेगैर्वि	स्कन्द. १९६६
*येन वैषां स्व	वसि. १२०५
येन स काम	शुनी. १९८८
येन सुभ्रं स	वेदाः ९९९
येनांशो याह	बृह. १५८४
येनाभिरस्या	वेदाः १००१
येनाग्नेन द्वि	बृह. १८३१
*येनाग्नेनाव	मनुः १८०१
" "	नार. १८२८
येनात्यन्तं भ	कात्या. १८३३
येना निचक्र	वेदाः ९९७
येनाहूतः स	शौ. १७१६
ये नित्या भाक्ति	आप. ८१६
ये नियुक्ताः स्व	अपु. १६५४
*येनियुक्तास्तु	मनुः १६३२
ये नियुक्तास्तु	" "
येनेमा विद्वा	वेदाः ८०९
ये नो दुवे घ	" १९०२
येन्ये ज्येष्ठक	मनुः १९८९
ये पितरो व	वेदाः १००४
येऽपुत्राः क्षत्र	बृह. १५१८
*येऽपुत्राः ब्रह्म	" "

*येऽप्येकजाता	बृह. १३४८
*ये बालकान्	" १७५९
ये बृहन्तामा	वेदाः १६००
ये ब्राह्मण प्र	" "
ये ब्राह्मणास्त्रि	" १५९७, १६०१, १६०३
येभिः पाशैः प	" ९९९, १६०१
ये भूतस्य प्र	" १०६३
ये मर्त्यं श्रुत	" ५९९
ये मानं मेऽस्तु	" १२६१
ये यज्ञेन द्	" १९८०
*ये यत्र पूर्वं	कात्या. ९५७
ये राष्ट्राधिकृ	याज्ञ. १६३९, १९३२
*ये राष्ट्रेऽधिकृ	" १६३९
ये वध्वश्चन्द्र	वेदाः ९८४, १००२
*ये वा कुलीना	विष्णुः १६०९
ये वै चत्वारः	वेदाः १८९८
*ये वै समाः स्युः	बृह. ७८६
ये व्यर्था द्रव्य	आप. १६६७
*येषां च न कृ	नार. १५८४
येषां ज्येष्ठः क	मनुः १५४३
येषां तु न कृ	नार. १५८४
येषां देयः प	विष्णुः १६०९
*येषां द्विधा क्रि	नार. १५८०
*येषां वै न कृ	" १५८४
*येषां सवर्णा	देव. १३५१
येषामेताः क्रि	नार. १५८०
येषु देशेषु+	देव. १९४२
येषु स्थानेषु	" "
*ये समाः स्युस्तु	बृह. ७८६
ये सामानास्तु	" "
ये सहस्रम	वेदाः १४६४, १६००
ये सूर्यात् प	" ९९९
ये स्वा न संजा	" ८५८
येः कृतः सर्व	मनुः १९३०
येऽर्थेषुयै	" ७१६
येव प्रथमा	वेदाः १००८
*येष्व सत्क्रिय	कात्या. ७५५
*येष्वित्संक्रिय	" "
येस्तु सत्क्रिय	" "
योऽकामां दूष	मनुः १८६६; नार. १८८३

*योऽकामां दूष	मत्स्य. १८९२
*योगः पूर्तं क्ष	लौगा. १२३३
*योगक्षेमं प्र	विष्णुः १२०६
" "	मनुः १२०९; हारी. १९८२
योगक्षेमप्र	विष्णुः १२०६
* " "	मनुः १२०९
योगक्षेमव	बृह. १२२३
*योगक्षेमान्य	मनुः ९०७
*योगक्षेमाव	" "
योगक्षेमोऽन्य	" "
*योगक्षेमोऽन्य	" "
यो गच्छेत्पर	बृह. १८९१
योऽशुणान् की	कात्या. १७९१
यो गृहीत्वा ऋ	विष्णुः ६१०
योऽग्निं चित्त्वान्य	वेदाः ९९५
यो प्रामदेश	मनुः ८६४
योजं पद्भोद्	वेदाः १०००
योजनाद्दोद्दि	माक. ९६२
यो ज्येष्ठो ज्येष्ठ	मनुः ११९८
यो ज्येष्ठो विनि	" १३९७
*यो ज्येष्ठो हि नि	" "
*योत्सृष्टा राज	बृह. ९५१
योऽदत्तादायि	मनु. १६९७
यो ददाति स	दक्षः ८०७
यो दर्शनप्र	कात्या. ७२८
*यो दास्यं कार	मनुः ८२०
यो देवकामो	वेदाः १९००
*यो धनं आद्	विष्णुः १२८१
यो धर्मः कर्म	नार. ८७०
यो धर्म एक	मनुः १०६२; यमः १११३
यो न आगो	वेदाः १५९३
यो नरस्यज	भा. १०३१
*यो न हन्याद्	बृह. १६४८
यो न हन्याद्	" "
*यो नार्पयति	मनुः ७४३
" "	मत्स्य. ७५६
योऽनाहिताग्निः	मनुः १७२५
यो निक्षेपं घा	अपु. १९७१
यो निक्षेप ना	मनुः ७४३; नार. ७४९
* " " "	मत्स्य. ७५६
यो निक्षेपं या	मनुः ७४२
योनिमात्राद्	शौत. १०१३
योनिवत्स्वध	भा. १०३१

योनैरिव प्र	वेदाः ६०५	यो वा तद्विकथ	नार. ६९८	रक्षितारं न	भा. १०३२
*योऽन्यहस्ते तु	नार. ८८८	यो वा बुभुषे	वेदाः १००५	रक्षेत शय्यां	नार. १५११
*योन्या इव प्र	" "	यो विद्यमानं	कात्या. ६५७	रक्षेत्कन्यां पि	याज्ञ. १०८३
योऽपत्नीकः	वेदा. १००६	यो वै ब्रह्मणं	वेदाः ८१४	रक्षेद्राजा वा	शंखः १९५०
यो ब्रह्मणे चि	" १००३	यो वै भागिनं	" १५७०	रक्षेद्वा कृत	बृह. ७२६
यो ब्राह्मणं दे	" १६००	यो वैरयः रशाद्	मनु. १७२३	रक्षोभये र	कौ. १९२५
यो ब्राह्मणं म	" १४६४,	*यो वैषां स्वाभि	नार. ८३१	रक्ष्यं बालघ	गौत. १९४८
	१६००	Xयोषा यांते	नि. १२५७	रक्ष्यमाणोऽपि	नार. ६५०
यो ब्राह्मणस्य	" १४६४,	योषा वै सिनी	वेदाः १००८	रक्ष्याश्चैवान्य	भा. १०३०
	१६००	योषिनो नित्य	शुनी १११९	रक्ष्ये चात क	आप. १८४४
यो ब्राह्मण्याम	मनु. १८५९	योषिदग्रहः सु	कात्या. ७१०	रजकाः काष्ठ	कौ. १६७४
यो भाटयित्वा	वृम. ८५५	योषेव शिक्ते	वेदाः ९७३	रजकंस्तुभ	" "
यो भुङ्क्ते पर	बृह. ८३४	योऽसाधुभ्योऽर्थ	मनु. १७२६	रजसो दर्श	शुनी. १११९
यो भुङ्क्ते बन्ध	" ९५१	यो हास्यापि प्र	वेदाः १६०२	रजस्वला शि	विष्णुः १६१०
यो मनुष्यः ख	भा. १२८६	यो हिंसार्थम	आप. १६०५	रजस्वला सू	बृह. ११०६
यो मन्येताजि	याज्ञ. १९३३;	यो हि प्रश्नं न	भा. १९६३	रजस्वला पुं	हारी. १०१६
	अपु. १९६९	*यो हि याचित	मत्स्य. ७५६	रज्जुः कापोसि	नार. १९३८
यो मोहादध	मनु. १६२९	*यो ह्यासन्नत	बृह. १५१८	रज्जुना राज	कौ. १६१६
योऽयं देवः प	वेदाः १८४०	यौतकं मानुः	विष्णुः १४२८	रज्जुश्लान्वि	" "
यो यत आद	विष्णुः १२८१	यौवनं वर्त	भा. १०३२	रज्यत् प्र	भा. १९८६
यो यत्र विहि	देव. १९४२	*योषेयं चोत्त	बृह. १६४६	रतिं प्रीतिं च	" १०२७
यो यथा निक्षि	मनुः ७३९;	रक्तचन्दन	स्कन्द. १९६६	*रत्नं भूर्वास	भार. ७३१
	नार. ७४७	रक्तमान्याम्ब	नार. ९४५;	रत्नसारफ	कौ. १६१४
	अपु. १८३५		बृह. ९५१	*रत्नानां चैव	मनुः १७११,
*यो यस्य आद्	विष्णुः १२८१	रक्तमेकं वि	दक्षः १११४	" "	१७१६
यो यस्य प्रति	मनुः ६६२;	रक्तस्रग्वस	याज्ञ. ९४०	" "	नार. १७५०
	पिता. ६७६	रक्तागमांक्षी	कात्या. ११०९	रत्नापहार	कौ. १६७५
यो यस्य हर	नार. ७०४	रक्तागमान्	शंखः १०२४	रत्नापहार्यु	विष्णुः १६७०
*यो यस्य हिंस्या	मनुः १८०६	*रक्षणं वर्ध	नार. ११२९	रत्नार्थमेव	" १०२३
*यो यस्याथमा	विष्णुः १२८१	रक्षणानु भ	गौत. १२६३	रथं हरेत	मनुः ७७५
यो याचितक	कात्या. ६३३,	*रक्षणात् भ	" "	*रथं हरेद	" "
७५४;	मत्स्य. ७५६	*रक्षणादर्ध	मनुः १९५७	रथः पितुः प	आप. ११६५
यो यावत्कुरु	याज्ञ. ८४८	रक्षणादार्य	" १६९२,	रथजितां रा	वेदाः ९९७
यो यावद्विप	अपु. १९६८		१९२९	रथैरिव प्र	" १९००
यो यो यथेव	स्कन्द. १९६५	रक्षन्ति वार्ध	नार. १०९९,	रमणीयम	भा. १०३०
यो यो वर्णोऽब	नार. १९३५		१५५५	रथिं च पुत्रां	वेदाः ९८५,
*यो यो ह्यनन्त	मनुः १४७६	*रक्षन्ति शय	शंखः १४७३	"	१००१
योऽरक्षन् व	" १७०१	रक्षन्ति शय्यां	" "	रथिनं यः पि	" ११५८
यो राजसर्ष	अनि. १९६८		नार. १५५३	रथ्या सहस्र	" ९९९
यो राज्ञः प्रति	नार. १९३९	रक्षन्ति स्थावि	मनुः १०४५	रसस्याष्टगु	नार. ६२६
यो लोभादध	मनुः १६२९	रक्षन् धर्मे	" १७००	*रसा अपि त्रि	वसि. ६०९
*यो लोभाद्विनि	" १३९७	*रक्षमाणोऽपि	नार. ६५०	रसो गोषु प्र	वेदाः १००३
यो वः सेनानी	वेदाः १८९५	रक्षया स हि	भा. १९७६	रहसि वृद्धो	कौ. ७३७
यो वर्णः पोष	भा. १२८७	रक्षाधिकारा	नार. १९३६	रहसीह न	भा. १०३१
यो वाऽऽगतश्रीः	वेदाः १००५	रक्षार्थाधिकृ	अपु. १६५४	रहस्यमर	" १०२८
*यो वा तद्वक्थ	नार. ६९८	रक्षिता यत्न	मनुः १०४८	रहस्येकास	" १०२९.

रहोजितोऽन	बृह.	१९१३	राजन्यावैद्या	गौत.	१२३९	राजान तत्सृ	नार.	१७५१	
रहोदत्ते नि	,,	७५१	*राजन्विशेषो	भा.	१२४४	राजानं स्वामि	कल्या.	७२७	
राकामहं सु	वेदाः	१५९५	राजपत्न्यभि	याज्ञ.	१६३९	राजान सत्यं	वेदाः	१८३९	
राक्षसपेशा	कौ.	१४३०	*राजपालगृ	नार.	९१८	*राजानमथ	नार.	९४७	
राक्षसोऽनन्त	नार.	१०९८	राजपुत्रा इ	भा.	८१९	राजानमाम	,,	,,	
*राक्षसोऽनव	,,	,,	राजपुत्राप	शंखः	१६७१	राजानक्षेत्रा	,,	१९३६	
राजकार्यनि	कात्या.	६७२	राजपुरुष	कौ.	१०३९	राजा नाम च	,,	,,	
*राजकोषाप	मनुः	१६९८	*राजप्रख्यात	मनुः	१७०६	राजानुमत	वसि.	६१०	
राजक्रोडासु	कात्या.	१६४९,	*राजप्रवर्ति	कात्या.	८७६	*राजान्तकर	मनुः	१९०५	
		१९४२	राजप्रसाद	बृह.	८७५	*राजान्तकारि	,,	,,	
राजगामि तु	हारी.	६६१	राजप्रसादा	नार.	९४९	राजा पुरोहि	आप.	१९१८	
राजगामी नि	नार.	१९६१	*राजभिः कृत	मनुः	१७०४	राजा पृथक्पृ	अपु.	१७६६	
*राजगृहगृ	,,	९१८	*राजभिः म्यापि	याज्ञ.	१७३१	*राजा भाण्डं तु	नार.	७८२	
*राजग्रहगृ	,,	,,	राजभिर्भूत	वसि	१६६८;	राजार्यमोष	कल्या	१६४९	
राजग्राहगृ	,,	,,	मनुः	१७०४;	नार.	१७५१	*राजा लब्धनि	याज्ञ.	१९६०
राजग्राह्य च	लहा.	६७७	राजयक्षमाम	स्मृत्य.	१११८	राजा लब्ध्वा नि	,,	,,	
राजचौराग्न्यु	कौ.	८७८	*राजयानस	याज्ञ.	१६३७	राजा विनिर्ण	मनुः	७४४	
*राजचौरादि	बृह.	७५०	राजयानास	,,	,,	*राजा वेदवि	बृह	८७७	
राजचौरारा	,,	,,			१९३३	राजा संग्रामं	वेदा.	११२२	
राजदुष्टानि	यमः	१६५२	राजविनिधि	विष्णु.	१६११	राजा संदाप	शुनी.	७३१	
*राजदेवोप	याज्ञ.	८८४	राजवृद्धिः स	बृह.	१९१३	राजा सर्वस्ये	गौत.	१९१६	
*राजदेवक	बृह.	६५१	राजशब्दिभि	कौ.	८६३	राजा साहसि	बृह	१७६०	
*राजदेवकृ	नार.	७४८	*राजशय्यास	याज्ञ.	१६३७	राजा स्तेनेन	मनु.	१७०२;	
*राजदेवभ	बृह.	७८५	राजशासन	नार.	९४४	राजाऽस्य भाण्डं	नार.	१७५१	
राजदेविक	बृव.	६७७	राजा कृत्वा पु	याज्ञ	८६५	*राजा हत्वा पु	,,	७८२	
* , ,	कात्या.	७५३	राजाक्रोशक	कौ.	१६१९	राजेतरेषा	याज्ञ.	८६५	
*राजदेवोप	बृह.	६५१;	राजा क्षेत्रं द	बृह.	९४९	राजेव हि ज	गौत	१४६५	
	कात्या.	६५८	राजा गवाभि	अपु.	१६५४	राजेव हि ज	वेदाः	९७३	
	याज्ञ.	८८४	राजाग्निबान्ध	ब्रह्म.	१३७४	राज्जुदाल्म	,,	१६०२	
" "	स्कन्द.	१९६५	राजा च जात्र	विष्णुः	१९२१	राज्ञः कोषाप	मत्स्य.	१६५५,	
राजद्विहाभि	कौ.	१०३७,	राजा च प्रजा	,,	१६७१	१६९८, १९२९	भा.	८६०	
राजद्विष्टाति	१३९२, १४३१		*राजा चानुशि	वसि.	१९२०	राज्ञः परैः प	मनुः	१७०६,	
*राजद्विष्टानि	यमः	१६५२	राजा ततः सृ	नार.	१७५१	राज्ञः प्रख्यात	१९२७		
*राजधर्माश्च	कात्या.	१९४२	राजा तदात्म	,,	७८२,		नार.	८३१	
राजधर्मान्	,,	१९४१			१९६१	राज्ञ प्व तु	,,	,,	
राजनि प्रह	नार.	१८२९	राजा तदुप	मनुः	१९५७	*राज्ञ एव स	,,	,,	
*राजनिर्भूत	मनुः	१७०४	राजा तु धर्म	वसि.	१९२०	*राज्ञ एव हि	,,	,,	
*राजनिर्भिर्द	विष्णुः	१६११	*राजा तु स्वामि	कात्या.	७२७	राज्ञश्च द्विगु	मत्स्य.	८५५	
*राजनि स्थापि	याज्ञ.	१७३१	राजा त्ववहि	नार.	१९३५	राज्ञश्च प्रकृ	कौ.	१६१८	
राजनि.स्थाप्य	,,	,,	राजा दण्डव	भा.	१२४४	राज्ञस्ततः स	कात्या.	६५६	
राजन्यबन्ध	वेदाः	१००९	राजादद्वीत	बृह.	१९६१	*राज्ञस्त्वृणः स	,,	,,	
राजन्ययोग	कौ.	६११	*राजा दाप्यः सु	मनुः	७९५	राज्ञां तु शाप	ब्रह्म.	१३७४	
राजन्यवैश्य	कात्या.	८३६,	राजा देज्ञहि	कौ.	८६२	राज्ञा च पण	विष्णुः	८७८,	
	मनुः	१७७४	राजादेसेन	कात्या.	१८८८		१६११		
राजन्यवैश्यौ	विष्णुः	१८४६	राजाधिदेवी	हरि.	१३७६	*राज्ञा चापि प	,,	८७८	
राजन्यवेद जा	वसि.	१८४५	राजानं चात्र	भा.	८१९	*राज्ञा ज्ञात्वा नि	बृह.	८७४	

*राजा ततः स	कात्या.	६५६
राजा तदकृ	,,	८३८
*राजा तु पण	विष्णुः	८७८
राजा तु विनि	बृह.	८७४
*राजा ते विनि	,,	,,
राजा दत्ताय	भा.	१९८६
राजा दापयि	नार.	७२४;
यमः ७३०;	बृह.	८५३
राजा दाप्यः सु	मनुः	७९५
राजा दास्ये नि	,,	१८६६
*राजा देशाद्भि	कात्या.	१८८८
राजाऽधमणि	याज्ञ.	७२२
राजाऽन्यायेन	,,	१९३३
राजा परीक्ष्य	नार.	११०६
*राजा प्रख्यात	मनुः	१७०६
*राजा प्रतिष्ठि	कात्या.	८७६
राजा प्रवर्ति	,,	,,
	नार.	१९३५
राजामाज्ञाप्र	,,	१९३३
राजामाज्ञाभ	,,	१९३६
राजामुपरि	कौ.	७९४
*राजामेव तु	नार.	८३१
*राजा मोक्षयि	,,	८३३
राजा मोचयि	,,	,,
राजा राजान	वेदाः	११४३
राजा वा सम	भा.	८१८
*राजा विवृत्य	नार.	७२४
*राजा संस्थाप्य	याज्ञ.	१७३१
राजा सचिह्नं	,,	१९०९
*राजा सचिह्ना	,,	,,
राजा सभ्यैः स	संव.	१८९१
*राजा सम्यग्व	बृह.	१६४६
*राजा सर्वे गृ	,,	८७४
राज्ञी प्रव्रजि	नार.	१८८२
*राज्ञे कर्मक	,,	८२५
राज्ञे च पण	विष्णुः	८४३
राज्ञे च बलि	कौ.	८०८
*राज्ञे ततः स	कात्या.	६५६
राज्ञे दत्त्वा तु	बृह.	७८८
राज्ञे दशांश	कात्या.	,,
*राज्ञे पणश	विष्णुः	८४३
राज्ञे बलिदा	गौत.	१६३१
राज्ञे षष्ठ्यांश	शुनी.	७९०
*राज्ञो दशांश	कात्या.	७८८
*राज्ञो दाप्यः सु	मनुः	७९६
राज्ञोऽनिष्टप्र	याज्ञ.	१७८३,

राज्ञो वृत्तानि	मनुः	१९३३
राज्ञो हि रक्षा	,,	१६३१
राज्यकामुक	कौ.	१६१९
राज्यमप्राप्त	भा.	१९८४
राज्यस्थैर्यनि	मासो.	१९७०
*राज्यस्यान्तक	मनुः	१९०५
राज्यान्तकर	,,	,,
*राज्यान्तकारि	,,	,,
रात्रिसंचारि	नार.	१७५४
रात्रीभिरस्मा	वेदाः	९७७,
		१८३६
*रात्रौ चरतां	शंखः	९०५
रात्रौ चरन्ती	,,	,,
रात्रौ द्विगुणः	कौ.	१०३६
रात्रौ निष्कास	,,	,,
राया वयं सु	वेदाः	१००३
राष्ट्रदेनं व	मनुः	१८५८
*राष्ट्रान्तकर	,,	१९०५
राष्ट्रान्तरेषु	कात्या.	८९८
*राष्ट्रे पुरे वा	मनुः	१६९८
*राष्ट्रेषु रक्षा	,,	१६३१
,,	,,	१६९८,
,,	,,	१९२९
*राष्ट्रेषु राष्ट्रा	,,	१६९८
,,	नार.	१७५६
,,	शंखः	१२८३
रासभोऽधिको	मनुः	१९२७,
रिक्तभाण्डानि		१९४५
रिक्तं दिवं ग	बौधा.	११४७
रिक्तं पुत्रव	कौ.	१४१६,
		१४७३
*रिक्तं प्रतिप्र	कात्या.	१२०२
रिक्तं मृतायां	देव.	१४६२
*रिक्त्यगोत्रानु	मनुः	१३२७
रिक्त्यग्राह ऋ	याज्ञ.	६८६
*रिक्त्यग्राही ऋ	,,	,,
,,	बृह.	७१५
*रिक्त्यग्राही घ	याज्ञ.	६८६
रिक्त्यमाजः ऋ	गौत.	६७७
रिक्त्यमूलं हि	शंखः	११४७
रिक्त्यलोभाघा	वसि.	१२७२
रिक्त्यहर्ना ऋ	कात्या.	७१०
*रिक्त्यादर्घं स	नार.	१३४६
*रिक्त्यादर्घांश	,,	,,
रिक्तियनं सुह	कात्या.	७२७

रिक्तियनं ऋणं	गौत.	६७७
*रिक्तये पिण्डाम्बु	बृह.	१३४८
रिक्तियते प्रय	नि.	१२५३
रिक्तियान इ	वेदाः	७९१
रुक्मप्रस्तर	,,	१००२
रुद्रस्य हेतिः+	,,	९०३
रुद्रादेवैना	,,	,,
रूप कुलं य	भा.	१०३०
रूपदर्शक	कौ.	१६७५
रूपव्याज्याव	,,	१६१४
रूपसंख्यादि	बृह.	७२७
रूपार्जीवायाः	कौ.	१८५०
रूपाभिग्रह	,,	१६८३
रूप्यं पञ्चगु	पिता.	६३४
रूप्यधरणा	कौ.	१६७४
रूप्यमानेन	अनि.	१९६८
*रूपेण इति घ	नि.	१२५३
रैतन्नं विद्य	भा.	१२८७
रैतन्नो वा भ	,,	,,
रैतोधाः पुत्रं	आप.	१२६७;
	बौधा.	१२७१
रैतोधाः पुत्र	भा.	१२८८,
		१९८५
*रैतोऽस्त्योऽस्त्रव	नार.	१०९४
रैष्मच्छिन्नं व	वेदाः	९९६
रैभ्यासीदनु	,,	८११,
		१०००
रोषिभ्योऽर्घ्यं स	बृह.	१७५९
*रोषिभ्योऽर्घ्यसु	,,	,,
*रोषिभ्यो ह्यर्घ्ये	,,	,,
*रोषी दोषाद	नार.	८४९
रोषवन्ति तु	,,	९४६
रोषोत्पटन	हारी.	१७९४
रोषदानं प	कौ.	७९४
रोषनिमित्तो	,,	१६१६
रोषिणी न वि	वारा.	१०७७
रौरवस्य स्व	स्कन्द.	१९६५
लक्ष्यं गोहृ	भा.	१२४३
लक्ष्येयुः कृ	स्कन्द.	१९६६
लभकं कार	कात्या.	६७३
*लभक दाप	,,	,,
*लभतासु हरि	मनुः	१७१९
लभं दानक	नार.	११२९
लभ्याच्च सप्त	भा.	१९७६
लभ्यायां सिद्धः	कौ.	८६३
*लभ्ये च चौरै	कात्या.	१७६३

लब्धे तु चौरै	कात्या.	१७६३
*लब्धेऽपि चौरै	"	"
लब्ध्वा वा विन्द	कौ.	१४३०
*लभतेऽशं हि	कात्या.	१२०१
*लभते तत्सु	"	"
*लभते तद्दृ	गौत.	१३८६
*लभते दक्षि	नार.	७८३
लभेत चेन्न	कात्या.	७२९
*लभेत जीव	बृह.	१४०३
लभेत तत्सु	कात्या.	१२०१
लभेत दक्षि	नार.	७८३
लभेत पुंश्च	कौ.	८४३
*लभेत स पि	कात्या.	१२०१
लभेत सान्यं	नार.	१०९५
*लभेताशं च	कात्या.	१२०१
*लभेताशं तु	"	"
लभेताशं स	"	"
*लभेताशं स्व	"	"
लभेताजीव	बृह.	१४०३
*लभेत्पतित्र	"	१५१३
*ललाटे गर्द	नार.	१६४४
ललाटे चाभि	"	"
*ललाटे चाभि	"	"
लवणक्षेह	बृह.	६३०
*लवणस्वेद	"	"
*लामं गोबीज	नार.	८४९
*लामं गोवीर्य	"	"
लामं तत्र प्र	बृह.	७३४
*लामगोबीज	नार.	८४९
लामगोवीर्य	"	"
लामश्चतुर्थो	कात्या.	८९७
लाभाद्याजान्त	विष्णुः	८९१
*लाभाद्यास्ति नि	वसि.	१२७२
लामार्थं वणि	नार.	८८८
*लामार्थं वणि	"	"
*लामार्थं वणि	"	"
*लामालामौ त	याज्ञ.	७७७
लामालामौ य	"	"
*लामे गोवीर्य	नार.	८४९
लिखितं तु य	शुनी.	७३१
लिखितं मुक्	कात्या.	७१३
लिखितं साक्षि	नार.	६६९
लिखितस्येति	कात्या.	१४५७
*लिखित्वा मुक्	"	७१३
*लिखित्वा मुक्	"	"
*लिङ्गं छित्त्वा च	याज्ञ.	१८७४

लिङ्गस्य छेद	याज्ञ.	१८२२
लिङ्गिनः श्रेणि	कात्या.	१९४२
लिच्छिविक्रम	कौ.	८६२
लीलायन्तयः कु	भा.	१०३१
*लुप्यते नास्य	बृह.	१५५८
लुप्यमानं स्व	भा.	१२४४
लुब्धकः श्वग	कौ.	१९२५
लुब्धातिवृद्ध	बृह.	८७३
लुब्धोऽन्यत्र च	अपु.	१९७५
लेखयेत्तद्	बृह.	७१५
लेखयेदस्त	कात्या.	९५५
*लेखस्य पृष्ठे	याज्ञ.	६८९
*लेख्यं दत्त्वा ऋ	नार.	७०६
*लेख्यं दद्याद्	"	"
लेख्यं दद्यादि	"	"
लेख्यं यस्य भ	हारी.	६३६
*लेख्यस्य पृष्ठ	याज्ञ.	६८९
लेख्यस्य पृष्ठे	"	"
लेख्यारूढं सा	बृह.	६२८
लेख्यारूढश्चे	कात्या.	९५५
*लेख्यारूढश्चो	"	"
लेख्ये कृते च	व्यासः	६७६
लेख्ये तु लिखि	भार.	६६०
लेख्येन भोग	नार.	१५८१
लेख्येन साक्षि	बृह.	७२७
*लेख्यैरप्यव	नार.	१७५३
लेपभाजश्च	मत्स्य.	१३८३
*लेख्यैरप्यनु	नार.	१७५३
लेख्यैरप्यव	"	"
लेख्यप्रचारै	शुनी.	१७६७
लेख्यप्रसादं	अपु.	१९७०
लेख्ययान्ना स	भा.	८६१
लेख्यवेदवि	"	१०२७
लेख्यश्चायं व	"	१२८६
लेख्यनन्त्यं दि	याज्ञ.	१०७९
*लेख्यनन्त्यादि	"	"
लेख्यनन्त्यान्	मनुः	१९३०
लेख्यनन्तरश्च	देव.	१११२
लेख्यनन्तरस्थं	व्यासः	११११, १५२४
*लेख्यनन्तस्थ	"	"
लेख्येऽप्याक्षरि	भा.	१०३३
लेख्येऽस्मिन् द्वा	नार.	१७८७
लेख्येऽस्मिन् द्वि	"	८८६
लेख्येऽस्मिन् म	"	१९४०
लोपसुप्ता इ	वेदाः	९६८

*लोप्यादिरहि	नार.	१७५१
लोभमंको हि	भा.	८६३
लोभाद्गयाद्वा	बृह.	१६४६
लोभाद्यास्ति नि	वसि.	१०२३
* " "	"	१२७२
लोभान्मूढैर	शुम.	१११६
लोभदेहवा	कौ.	१६२१
लोभेन्द्रियेति	भा.	१०३१
*लोहानां चैव	नार.	१७४७
लोहानामपि	"	१७४६
लोहितदर्श	वेदाः	१७९३
लोहेऽर्था वा स	शुनी.	१७६७
वंशजानाम	संभ्र.	१३८४
*वंशपिण्डेषु	नार.	१५५५
वक्ष्यन्तीवेदा	वेदाः	९७३
*वक्ष्यमाणोऽपि	नार.	६५०
वक्षं च जस	शुनी.	१७६७
वचनात्तत्र	कात्या.	१७९१
वचनापुत्य	वसि.	१७८०
मनुः १७७८; नार.	१७८६	
वक्षसा यत्प्र	हारी.	८०८
वक्ष्यन्तीवेदा	वसि.	६०९
वक्षिकप्रश्नं च	बृह.	१५८१
वक्षिकप्रभृत	नार.	७८०
वक्षिकमुवर्ष	स्कन्द.	१९६६
*वक्षिकीथि प	बृह.	७६६
वक्षिकीथीप	"	"
कात्या. ७६८; मरी.	७६९	
वक्षिजः कर्ष	कात्या.	७२७
वक्षिजं कर्ष	"	७८५
वक्षिजानां क	शुनी.	७९०
वत्सप्रियं वै	वेदाः	१६५६
वत्सरे वत्स	शुनी.	८५६
वत्सानां द्वियु	स्मृत्य.	१९७६
वत्सावते त्व	हरि.	१३७६
वदन्त्यष्टसु	व्यासः	६३४
वक्षं जारश्च	कौ.	१८४९
वक्षः सर्वस्व	नार.	१६४६
वक्षः सर्वस्वा	गौत.	१८४२
वक्षदण्डो भ	मत्स्य.	१८९३
वक्षवन्वनि	भा.	८१९
वक्षवन्वक्ष	"	१०३२
वक्षस्तत्र तु	कात्या.	१६५१
वक्षस्तत्र ऋ	"	१८८८
वक्षस्तत्र त्रा	नार.	१६४६
वक्षस्तत्र प	वेदाः	९७१

वधूर्जजान	वेदाः	१९३
*वधूर्जिगाय	"	"
*वधूर्मिमाय	"	"
*वधे चोरभ	बृह.	८५२
*वधे तत्र प्र	कात्या.	१८८८
*वधे तस्य प्र	"	"
वधेन गोपो	नार.	११८
*वधेन पालो	"	"
वधेन शुद्धय	मनुः	१७०२
वधे मोक्षो भ	बौधा.	१६६७
वधे वधः	कौ.	१६१८
*वधो दण्डो भ	मत्स्य.	१८९२
वध्यः शुद्र आ	अप.	१८४४
वध्ये कर्माणे	यमः	१८३५
*वनस्थस्य घ	विष्णुः	१४७१
वनस्पतिभ्यः	भा.	१०३१
वनस्पतीनां	मनुः	१८०४;
	कात्या.	१८३४
वने निवत्स्या	वारा.	१०७६
वने निवास	"	"
वन्ध्यां स्त्रीजन	नार.	११८०
*वन्ध्याऽपुत्रासु	मनुः	१९५१
वन्ध्या वा मृत	शान्.	१३६३
वन्ध्याष्टमेऽधि	मनुः	१०५७
वन्ध्याभिः पुत्र .	वेदाः	१७१, १९७९
वयं घाते अ	"	८४१
वयं जयेम	"	१९००
वयं तदस्य	"	८१०
वयं राजसु	"	१९००
वयोज्येष्ठक	बृह.	१२२४
वयोविद्यात	"	१९८७
वरं कूपश	भा.	१९८५
वरं क्रतुश	"	"
वरं रूपमु	बौधा.	१६६७
वरं वा रूप	"	११४६
वरणाद् ग्रह	नार.	१०९३
वरदस्तु व	भा.	१०३१
वरदत्तेन	"	१३९१
वरदोषं वि	विष्णुः	१०२३
वरदोषान	अपु.	१९७५
वरयितुर्वा	कौ.	८७९
वरयित्वा तु	कात्या.	११०९
वरयित्वा द्वि	भा.	१२८४
वरयित्वा व	शंखः	१०२४
वरस्य दत्त	शाता.	१११६

वरिष्ठा सर्वे	वारा.	१०७७
वरुणं देवा	वेदाः	११४३
वरुणस्ते अ	"	"
वरुणस्त्वा न	"	७९२
वरुणस्य प्र	कौ.	१८५१
वरुणेन य	मनुः	१९३०
वरुणोऽपाम	वेदाः	१६०३
वरो दोषं स	मत्स्य.	१९७५
*वर्चःस्थानं ब्र	बृह.	९५३
वर्च.स्थानं व	"	"
वर्चो गोषु प्र	वेदाः	१००३
वर्चो न्वस्यै सं	"	१००२
वर्जयन्ति च	भा.	१९२२
वर्जिताः पञ्च	ब्रह्म.	१३७४
वर्णं रूपं प्र	मनुः	१९५४
*वर्णक्रमाच्च	याज्ञ.	६१९
वर्णक्रमाच्छ	"	"
*वर्णक्रमाच्छु	"	"
*वर्णक्रमानु	कात्या.	८३६
वर्णक्रमेण	अपु.	१९६२
*वर्णत्रयस्य	कत्या.	८३५
वर्णयोश्च द्व	भा.	१२८७
*वर्णरूपप्र	मनुः	१९५४
वर्णश्चतुर्थः	भा.	८१८
वर्णसंकर	नार.	१९३३
वर्णस्वराका	"	१७५३
*वर्णा आश्रमा	गौत.	१९१७
वर्णाना परि	भा.	८१८
वर्णाना प्राति	नार.	८२९
वर्णाना यद्	शंखः	१४७३
वर्णाना संक	मनुः	१०६८
वर्णानामनु	उद्य.	१२३८
वर्णानामानु	याज्ञ.	८२४,
	१७८४; कात्या.	८३६
* " "	नार.	८२९;
	उद्य.	१२३८
वर्णानाश्रमां	गौत.	१९१६
वर्णानुक्रमे	विष्णुः	१२४०
*वर्णान्त्येष्वानु	याज्ञ.	१७०४
वर्णावरेष्वं	नार.	१२५०
वर्णाश्रमवि	बृह.	१९४१
वर्णाश्रमः स्व	गौत.	१९१७
वर्णाश्रमणां	विष्णुः	१९२१
* " "	बृह.	१९४१
वर्णानां च त	स्कन्द.	१९६५
वर्णं तृतीये	भा.	१२४३

वर्णार्कषम	कौ.	१६७४
वर्णोत्तमानां	"	१६१८
*वर्तते चेतप्र	कात्या.	१९१४
वर्तते यस्य	संग्र.	११४२;
	शुनी.	१९८८
वर्तते हि म	भा.	१०२७
*वर्तनादभि	संव.	१८९१
वर्तमानोऽव	नार.	१७५२,
		१९३६
वर्तते चेतप्र	कात्या.	१९१४
वर्तते याम्य	मनुः	१९३१
वर्धनं रक्ष	नार.	११२९
वर्धितं द्विगु	लहा.	७३२
*वर्मसस्यास	कात्या.	६३३
वर्षाण्यष्टाव	कौ.	१३०४,
		१४३१
वर्षाण्यष्टौ स	कात्या.	" ९६०
*वर्षानष्टौ स	"	"
वर्षात्रयम	कौ.	१९२४
वर्षावग्रहे	"	"
*वर्षा ह्यष्टौ स	कात्या.	९६०
वर्षाणुल्मल	विष्णुः	१६०९,
		१७९८
वशा चोत्पन्न	बौधा.	१०२०
वशाऽपुत्रासु	मनुः	१९५१
वश्या कुमारी	भा.	१२८६
वसनं त्रिप	बृह.	११२०
वसनस्याऽश	"	"
वसनाशन	"	"
वसानस्त्रान्	याज्ञ.	१७३६
वसिष्ठकन्य	शंखः	१२८२
वसिष्ठवच	वसि.	६०९
वसिष्ठविहि	मनुः	६१११
	नार.	६२४
वसिष्ठप्रे व	स्कन्द.	१९६५
*वसुकुडयहि	व्यासः	८९९
वसुकुडयहि	"	"
वसुदेवो म	हरि.	१३७६
वसेत्युः पूजि	कौ.	१९२५
वसेत्युर्दश	कात्या.	१५८२
वसेत्युर्द	नार.	१५८१
* " "	कात्या.	१५८२
वस्त्रं चतुर्गु	याज्ञ.	६६८
*वस्त्रं छत्रम	विष्णुः	१२०६;
	मनुः	१२०९
वस्त्रं पत्रम	विष्णुः	१२०६;

*वल्लं पात्रम	मनुः १२०९
*वल्लं पुष्पम	" "
वल्लं भूर्दास	भार. ७३१
वल्लं वेषं वि	कौ. १६१६
*वल्लकूयहि	व्यासः ८९९
*वल्लकूयहि	" "
वल्लगोमिधु	नार. १०९८
वल्लधान्यहि	याज्ञ. ६२१;
	बृह. ७३१
*वल्लरूप्यहि	व्यासः ८९९
*वल्लच्छदभृ	बृह. ८५२
वल्लाद शोडावे	" १२२२
वल्लादिकस्य	भा. १९७१
वल्लादिभिर	शौन. १३६४
वल्लान्नपानं	मनुः १३९३,
	१९५२; अपु. १९८८
*वल्लान्नमानं	मनुः १३९३
*वल्लान्नमासां	" " "
	१९५२
वल्लामरण	कौ. १८००
वल्लालङ्कार	शुनी. १११९;
	बृह. १२२३
वल्लैराभर	नार. १८८१
वह्न्युक्तं विन्य+	स्कन्द. १९६७
वाक्चक्षुः कर्म	शौत. १०१२
वाक्पारुष्यं प्र	नार. १७८७
वाक्पारुष्यम्	कौ. १७७१
वाक्पारुष्यम्	" "
वाक्पारुष्यादि	बृह. १८३१
वाक्पारुष्ये कृ	" १८३०
वाक्पारुष्ये य	कात्या. १८३३
वाक्प्रतिपन्नं	विष्णुः ६७९
वाक्यं चोवाच	भा. १९८५
वाक्यकर्मानु	कौ. १६८५
वाक्यानुयोगो	" १६८७
वाक्याभावे तु	कात्या. १९४२
वाक्यैर्मधुर	भा. १०२९
वाक्यशूरो दण्ड	" ८६०
वाग्दण्डस्ताड	कात्या. १८३३
वाग्दुष्टात्तस्क	मनुः १६२२
*वाग्धिगदण्डप	बृह. ८७४
वाग्धिगदमं प	" "
*वाग्धिगदमौ प	" "
वाचः सत्यम	वेदाः १००६
*वाचा च यत्प्र	हारी. ८०८

वाचा च वध	भा. १०३३
वाचा यच्च प्र	हारी. ७९४,
	८०८
वाचि पथि श	आप. १७९५
*वाचैव यत्प्र	हारी. ८०८
वाजिवारण	कात्या. १७६१
वाञ्छ मे तन्वं	वेदाः ९९६
*वाटचोरभ	बृह. ८७२
वाटभेदे द्वि	कौ. ९०३
वाणिव्यं कार	मनुः ८१९,
	१९२७
*वाणिव्यं चैव	बृह. १५८१
वाणिव्यं पाशु	भा. ८१९
*वाणिव्यमथ	बृह. १५८१
वाणिव्यथाः स	" ७८४
वातायनं प्र	" ९५३
*वातायनः प्र	" "
*वातायनप्र	" "
*वातायना. प्र	" "
वातोषधूत	वेदाः १९८०
*वादी चेन्मार्गि	व्यासः ७६८
वादी चेन्मार्गि	" "
वादिष्वक्च	मनुः १७७४;
	नार. १७८७
वानप्रस्थध	विष्णुः १४७१
वानप्रस्थथ	याज्ञ. १५०९;
	कौ. १९८६
वानलव्याथ्यो	" ९२६
*वानस्पत्यं फ	मनुः १७२२
वानस्पत्यं सू	" "
वापीकूपत	नार. ९४८;
	बृह. ९५०
* " "	शंखः १६१३
वापीतडागो	" "
*वा बभ्रौयाद	कात्या. १६४९
वामं पितृभ्यो	वेदाः ९८०,
	१००१
वायव्यं गोमृ	" १५९४
वायुप्रोक्तां त	वृम. १११६
वायुष्टे अस्त्व	वेदाः ११४३
वारणाज्ञान	कौ. १०३८
वारुणी यस्य	हारी. १०१६
वारे वा त्वेय	कौ. ९३०
*वार्ता तु यां चा	वार. १७५७
वार्ता त्रयीम	" "
*वार्द्धके च शि	बृह. ९५०

*वार्द्धकेन शि	बृह. ९५०
वार्द्धके च शि	" "
*वार्द्धकेन शि	" "
वार्षिकंश्चतु	मनुः १९३०
वावाते ह्ये	वेदाः १००९
वास. क्रौशेय	नार. १७४५
वासःपश्वन्न	" १६४२
वासनस्थम	याज्ञ. ७४५
* " "	नार. ७४७
*वासरं राज्ञा	शौत. १९४७
वाससी कुण्ड	शौन. १३६३
वाससि फल	मत्स्य. १७६७
वासो यत् पत्नी	वेदाः १००३
वासो हिरण्यं	" १०००
वास्तुकम्	कौ. ९२६
*वास्तुनि विभा	प्रजा. १२३३
वाहयन् सा	मनुः १८११;
	कात्या. १८३४
वाह्यः समांश	बृह. १२२३
वाह्यकर्षक	" ७८६
*वाह्यबीजात्य	" ७८७
वाह्यबीजात्य	" "
*वाह्यबीजादि	" "
*वाह्यवाहक	" ७८६
*वाह्यै. कर्षक	" "
विंशतिः सोम	मासो. १९७०
विंशतिभागः	शौत. ११८१,
	१६६१
*विंशतिभागाः	" "
*विंशत्संवत्स	कात्या. ७११
विंशत्संवत्स	" "
विकर्णकर	याज्ञ. १६३८
विकर्मक्रिय	मनुः १७१०
	१९०७
विकर्म तद्	भा. १९७६
विकर्मस्थः स	शाता. १११६
विकर्मस्थान्	मनुः १७१०,
	१९०७
विकल्पं तद	नार. १९७८
*विकल्पमाणः	" ९४८
विकल्पमाणे	" "
*विक्रमकाले	कौ. ८६३
*विक्रम्य तु ह	मनुः १०८२
	नार. ९१६
विक्रयं चैव	कात्या. ८०४
विक्रयं वा क्रि	बृह. ७३४

विक्रयप्रति	कौ.	१२८	*विख्यातं संव	गौत.	१५७	विद् चास्य ब्रुव	नार.	१०९४
विक्रयाद्यो ध	मनुः	७५९	विख्याप्य संव	"	१	विट्शूद्रयोरे	मनुः	१७७९
*विक्रयापक्र	याज्ञ.	१७३६	विगतक्रोध	नार.	१९३६	विष्मूत्रघट्टा	कात्या.	७२८
विक्रयावक्र	"	"	विगुणान् भेद	कौ.	८६२	*विष्मूत्रसंज्ञा	"	"
*विक्रये चैव	बृह.	६५४	विगुणोऽपि य	नार.	१९३६	*विष्मूत्रोत्सर्ज	"	८३६
" "	कात्या.	८०५,	विग्रहे च ज	कात्या.	१९१५	विष्मूत्रोदक	"	९५९
		१४५५	*विग्रहेऽथ ज	"	"	विष्मूत्रोन्मार्ज	"	८३६
विक्रयेषु च	बृह.	८९६	विघ्नोप्य तु ह	मनुः	९०८;	वितथं तु व	भा.	१९६३,
विक्रीणतां वा	याज्ञ.	१७३०	"	नार.	९१६			१९६४
विक्रीणताम	"	"	*विघ्नोप्यापह	"	"	वितथेन ब्रु	मनुः	१७७६
*विक्रीणाति प	मनुः	७५८	*विघ्नोप्योपह	मनुः	९०८	*वितथेन व	"	"
*विक्रीणाति स्व	नार.	८३१	*विघ्नो यो वाह	कात्या.	८५३	वि तिष्ठन्तां मा	वेदाः	१००२
विक्रीणानस्त	"	८८८	विघ्नयन् वाह	"	"	वि ते मुच्यन्ता	"	९९९,
*विक्रीणीत त	"	"	*विघ्नेन तु ह	मनुः	९०८;			१६०१
विक्रीणीते द	याज्ञ.	८८५		नार.	९१६	वित्तापहारि	कौ.	८१७
*विक्रीणीति प	मनुः	७५८	विचार्य तस्य	मनु.	७४१;	वित्वक्षणः स	वेदाः	८०९
*विक्रीणीति य	नार.	८३१		नार.	७४८	वि त्वा नरः पु	"	११५८
विक्रीणीते स्व	"	"	*विचार्य सर्व	मनुः	१७०७	विद-यादौर	कात्या.	१३५०
*विक्रीतं च त	"	८८८	विचार्य सर्व	"	"	विदितं तु म	वारा.	१०७७
विक्रीतक्रीता	कौ.	८७८		"	१९२७	*विदितोऽर्थांग	संप्र.	११४२
विक्रीतमपि	याज्ञ.	८८५	*विचित्रैश्चार	नार.	१७५४	" "	शुनी.	१९८८
विक्रीतासु हि	भा.	१२८६	विचिन्वतीमा	वेदाः	१८९८	विदित्वा चाप	भा.	१९८३
विक्रीते त्वाज्ञ	नार.	८९५	*विच्छिन्नकर्ण	याज्ञ.	१६३८	विदित्वा भेद	"	"
*विक्रीयते द	याज्ञ.	८८५	विच्छिन्नपिण्डाः	कौ.	११९९	विदुर्य एव	नार.	१९४०
विक्रीयते प	नार.	७६२	विजयभागं	वेदाः	१८९७	*विदुर्यस्यैव	"	"
विक्रीयतेऽस	"	"	विजयाय हि	भा.	८६०	विदुलस्येव	भा.	१९८३
विक्रीयते स्वा	व्यासः	७६८	विजानिर्यत्र	वेदाः	८४२,	विदुषोऽतिक्र	गौत.	१६५७
विक्रीय पण्यं+	नार.	८८६		"	१४०	विदुषो वास	भाप.	१६६५
विक्रीय पण्य	कौ.	८७८	*विजितं क्षात्रि	गौत.	११२३	विदो धर्मो ह्य	भा.	१९६३,
विक्रीय वस्त्रा	बृह.	१२२२	विजित्यै शर	वेदाः	१८९७			१९६४
विक्रियासंप्र	नार.	८८६	विजिहीर्ष्व लो	"	६०५	*विद्यते तत्र	ब्रह्म.	१३७४
*विक्रिय तु ह	"	९१६	*वि जिहीष्व लो	"	"	विद्यते न हि	"	"
विक्रिता चात्म	"	८३०	*वि ज्ञातं राज	बृह.	७६६	विद्यमानसु	कौ.	१२८८
विक्रिता चेद्	कौ.	७५७	विज्ञानमुच्य	"	८३४	*विद्यमाने च	कात्या.	७११
विक्रिता दाशि	बृह.	७६५	विज्ञायते ब्र	वसि.	१९२१	*विद्यमाने तु	"	"
विक्रिता स्वामि	नार.	७६३	विज्ञायते हा	वेदाः	८१४	" "	"	१४५६,
विक्रेतुः प्रति	"	८९३;	विज्ञायते हि	वसि.	१९७७			१५२०
	बृह.	८९५	विज्ञायते ह्ये	"	१२७३	विद्यमानेऽपि	"	७११
	नार.	८८७	विज्ञाय क्व	वारा.	१०७७	" " " +	संप्र.	१५२९
विक्रेतुरेव	याज्ञ.	७६१	*विज्ञाय सर्व	मनुः	१७०७	विद्यमानेऽप्य	"	"
विक्रेतुर्दश	वारा.	१३२९	विज्ञाय साक्षि	शुनी.	७३१	विद्यमानेषु	कात्या.	१४५६
विक्रिय मध्य	बृह.	१७९०	*विज्ञेयः साधु	बृह.	१६४७	विद्यया क्रय	बृह.	११४१
*विक्रोशकस्तु	मनुः	१६९३	*विज्ञेयः साध्य	"	"	विद्यया सह	बौधा.	१९७४
विक्रोशन्त्यो य	कात्या.	८३८	*विज्ञेयाः साधु	"	"	विद्ययैव स	मनुः	"
विक्रोशमानां	कौ.	१६१५	विज्ञेया लक्ष	भा.	१०३३	विद्यार्कर्मसु	बृह.	११९३
विक्षिप्तवक्र	वेदाः	६०५	विज्ञेयोऽसाधु	बृह.	१६४७	विद्या त्रयी स	"	८३४-

विद्यादुत्साह	मनुः १६९६, १९२९
*विद्यादुत्साह	” १६९६
*विद्याधनं च	कात्या. १२२५
विद्याधनं तु	मनुः १२११
” ” ” +	कात्या. १२२५
*विद्याधर्मसु	बृह. ११९३
विद्याधिकः स	कण्वः ८३९
विद्यान्ते गुरु	गौत. ८१५
*विद्यापणकृ	कात्या. १२२५
विद्यापि च वि	नार. १७५२
विद्याप्रतिज्ञ	बृह. १२२३;
	कात्या. १२२५
*विद्याप्राप्तं तु	” १२२७
विद्याप्राप्तं शौ	व्यासः १२३१
विद्याबलकृ	कात्या. १२२५
विद्या ब्राह्मण	मनुः १९७४
विद्याभिजन	उद्य. १९६२
विद्यार्थं षड्य	मनुः १०६१
*विद्यालब्धं कृं	कात्या. १२२५
विद्याविज्ञान	बृह. ८३४, ११९३
विद्या शिल्प भू	मनुः ११२७
विद्याशौर्यंश्च	प्रजा. १२३२
विद्याशौर्यादि	बृह. १२२१
*विद्याशौर्याद्य	” १२२२
विद्या ह वै ब्रा	वसि. १९७४
विद्युत्पुश्चली	वेदाः ८४२
विशुष या प	” ९८८
विद्वलं न तु	शुनी. १७६७
*विद्वांश्चेद्वास	आप. १६६५
विद्वांस्तु ब्राह्म	मनुः १९५६
विद्वानशेष	याज्ञ. १९६०
*विद्वान् प्रजन	नि. १२५५
*विद्विषा तु ह	मनुः ९०८
विद्वेषिणो व्य	बृह. ८७३
विधनस्य क्लीं	विष्णुः ६७८
*विधवनाद्वा	नि. १२५७
विधवाया नि	मनुः १०६५, १०६६
विधवायां प्र	आदि. १३८४
विधवा यौव	लहा. १४०४;
	हारी. १४६६
*विधवा विधा	नि. १२५७
*विधानं पूज	” १२५५
-विधाय प्रोधि	मनुः १०६०

विधाय द्युतिं	मनुः १०६०;
	बृह. ११०७
	नि. १२५७
*विधावनाद्दे	नार. १८२५
विधिः पञ्चवि	बृगौ. १३७२
विधिना गोत्र	देव. १२०३
विधिरेष स	ब्रह्म. ८४०
विधिर्हि बल	मनुः १०४१
विधिवत्प्रति	” १
*विधिवत्संप्र	भा. १०२८
विधुय सर्व	मनुः १७७५
*विधेयोऽयम	” -१७७६
*विधेयोऽयाम	वेदाः १००६
वि न इन्द्र वृ	विष्णुः ९०४
*विनयं च सू	नार. ७२४
विनयं दाप	बृह. १८८५
विनयः कल्प	” १७८९
*विनयोऽमिम	” ”
विनयोऽभिहि	” ”
*विनयो विहि	” ”
विनष्टपशु	विष्णुः ९०४
*विनष्टपशु	” ”
विनष्टे मूल	नार. ६४९
*विनष्टे वाप्य	” ११५२
विना गर्भं स	भा. १०३०
विना चिह्नैस्तु	कात्या. १६५०
विना तोयप्र	भार. ८०७
विना धारण	याज्ञ. ६४६;
	बृहा. ७३२
*विना धारणि	याज्ञ. ६४६
विना पित्रा ध	कात्या. ६७४
विनाशका भ	भार. ६६०
*विनाशनार्थं	बृह. १६४८
विनाशयत	कौ. ९२७
विनाशयन्	बृह. १६४६
विनाशहेतु	कात्या. १६५१
विनाशार्थिन	बृह. १६४८
*विनियुक्ताश्च	मनुः १६३२
*विनियुक्तास्तु	” ”
विनियोगात्म	नार. १५५५;
	कात्या. १५६१
	नार. १५५५
*विनियोगार्थ	” ”
*विनियोगेऽर्थ	संप्र. ११४२
विनियोगोऽत्र	” ”
विनियोगोऽपि	” ”
*विनियोगोऽस्ति	नार. १५५५
*विनियोगोऽस्य	संप्र. ११४२

विनिर्गच्छंस्तु	नार. ८५२
*विनिवार्याः प्र	” ९१९
विनिवृत्ताभि	भा. ८६१
विनीतांश्च प्र	” ”
*विनेयः सोऽन्य	नार. १०९७
विनेयः सोऽन्य	” ”
विनेयाः प्रथ	” ९४६
*विनेयौ तावु	” ११०२
विनेयौ सुष्ट	” ”
*विनेयौ स्वभ	” ”
विन्देत्पतित्र	बृह. १५१३;
	प्रजा. १५२६
विपत्तौ कण्ट	कौ. १७९९
विपत्तौ श्रेणी	” १६७३
विपत्रहस्तं	स्कन्द. १९६६
विपरितीं न	मनुः ९३८
विपर्ययाद्	नार. ११३१
विपर्यये तु	” ७६३
विपर्यये वा	कौ. १६८५
विपर्यये म	नार. १८८२
*विप्रः क्षत्रिय	मनुः १८६०
*विप्रः पञ्चाश	” १७७४;
	नार. १७८८
	बृह. १७९०
*विप्रः शतार्थं	मनुः १७७४
विप्रक्षत्रिय	याज्ञ. १६३७
*विप्रच्छिन्न	व्यासः ६७६
विप्रस्ये ले	याज्ञ. १६३७,
विप्रत्वेन च	१९३३
	१६३७
*विप्रत्वेन तु	” १६३८
*विप्रदुष्टा प	” १६३८
विप्रदुष्टा क्षि	मनुः १०५८;
याज्ञ. १६३८; अपु.	१९७९
विप्रपीडाक	याज्ञ. १८१५
विप्रवर्जं त	स्कन्द. १९६५
विप्रवादाः सु	भा. १२८६
विप्रस्योद्धारि	मनुः १२४६
*विप्राः पञ्चाश	” १७७४;
	नार. १७८८
विप्राः प्राहुस्त	मनुः १०७२
विप्राणां न नि	वृम. १११६
*विप्राणां विष्ट	मनुः १६२३
विप्रेण क्षत्रि	बृह. १२५१
विप्रे सतार्थं	” १७९०
विफलं तद्भू	कात्या. १५२३
विभ्र्युस्तत्र	भा. १९६६

विभक्तं स्थाव	यमः १५६१	*विभज्याधि स	वसि. ६३६	*विवादादेर्वि	नार. १०९३
विभक्तज. पि	गौत. १५६२	विभज्याधिः स	" "	विवादेन स	मासो. १९७०
विभक्तजस्थ	बृह. १५६८	विभागं कीर्त	भा. १९८३	विवादे न्याय	कात्या. ७३०
विभक्तदाया	बौधा. १४६८	विभागं चेत्य	याज्ञ. ११६८	विवादे साक्षि	संव. १८९१
विभक्तव्यं पि	निघ. ११४२	विभागं बह	भा. १९८३	विवादोऽष्टाद	बृह. ७३४
विभक्तस्यास्थ	बृहा. १५२६	विभागकाले	कात्या. १२२९;	विवासयेत्	यमः १८३५;
विभक्ता. पितृ	कात्या. १५६१		व्यासः १२३१		अपु. १९६४
विभक्ता. सह	विष्णुः १५४१;	*विभागार्हं पि	निघ. ११४२	विवासयेत्स्व	स्कन्द. १९६५
	मनुः १५४३	विभागे तु घ	गौत. ११२४	विवास्यो वा भ	मनुः १६२७
*विभक्ता अवि	नार. ६९०	*विभागे धर्म	" "	विवाहकर	भा. १०२९
" "	बृह. १५८५;	विभागधर्म	नार. १५७९;	विवाहकाले	व्यासः १२३१;
	व्यासः १५८७		श्रुत्या. १५८२		कात्या. १४५२
*विभक्तानभि	नार. १५८०	विभागनिह	याज्ञ. १५७५	विवाहपूर्वो	कौ. १०३४
विभक्तानव	" "	विभागभाव	" "	विवाहविधि	ब्रूम. १३६२;
विभक्तानां पृ	" "		श्रुत्या. १५८२		श्रुगौ. १३७१
विभक्ता भ्रात	बृह. १५५७;		व्यासः १२३१	विवाहवैशि	भा. ११८४,
	नार. १५८०, १५८१	*विभागलेख्य	याज्ञ. १५७५		१२३४
	कात्या. १५८२	*विभागस्य तु	मनुः १५७२	विवाहसयु	कौ १०३४
* " " "	वेदाः ११५८	विभागे तु कृ	" १५७५	विवाहस्त्वामु	नार. १०९८
विभक्तारं ह	नार. ६९०;	विभागे यत्र	नार. १५७९	विवाहात्पर	कात्या. १४५३
*विभक्ता वाऽवि	बृह. १५८५	विभागे सति	" ११३२	विवाहादिवि	नार. १०९२
	विष्णुः ६७९	विभागोऽर्थस्य	बृह. ७५१	विवाहादिषु	कौ. ८०८
विभक्ताश्च दा	नार. ६९०	विभावंकं त	याज्ञ. १९५८	विवाहाना तु	" ८७९
विभक्ता ह्यवि	बृह. १५८५	विभावयेन्न	नार. ७४९	विवाहार्थं तु	पद्म. १३७६
* " " "	याज्ञ. १५६५	विभावितैक	बृह. ७५१	विवाहाश्च त	भा. १०२८
*विभक्ते तु सु	कात्या. १५७४	विभाव्य दाप	कात्या. ६७४	विवाहे कृत्यां	वेदाः १००४
विभक्तेनैव	याज्ञ. १५६५	*विभाव्यो वादि	" "	विविके ताडि	बृह. १८३२
*विभक्तेऽपि स	" "	विभिन्नमात्	व्यासः १२३८	विविधाधर	हारी. ७९४,
विभक्तेषु सु	बृहा. १५६८	विभिर्द्वा चर	वेदाः ९९'		८०८
विभक्तेष्वनु	कात्या. १५२२	विमांसविक	विष्णुः १६०९,	विविधाश्च प्र	नार. ११३०
विभक्ते संस्थ	मरी. १५८७		१७९७	विवीतं भक्ष	कौ. ९०६
विभक्तैस्तु पृ	बृह. १५५६	विमानस्था शु	भा. १०२८	विवीतक्षेत्र	" १६१९
विभक्तो यः पु	वेदाः ११४४	विमोक्षस्तु य	कात्या. ७१०	विवीतभर्तु	याज्ञ. १७४३
विभजन्ते ह	हारी. ११८३,	वि या जानाति	वेदाः ९७२	विवीतस्थल	कौ. ०३०
विभजिष्यमा	१२६५	विरुद्ध निय	कात्या. १९४२	*विवीते च ग	बृह. ८६
	अनि. ७८९	विरुद्धास्तु प्र	अनि. १९४३	*विवीते नग	" "
विभजेन्मह	कात्या. १५६१	विरूपं रूप	भा. १०३२	विवीते स्वामि	कात्या. १७६३
विभजेयुः पु	याज्ञ. ११५१		मनुः १०४८	विवृतानां च	कौ. ९२७
*विभजेयुः सु	नार. १५५३	* " " "	" १८६४	विवृद्धयर्थं स्व	मनुः १२९४
*विभजेयुर्ध	शंखः १४७३;	विल्लसौ शूद्र	शुनी. १११९	*विवास्तथाऽर्ध	बृह. १७९०
विभजेरन्ध	नार. १५५३	विल्लोक्य भर्तु	याज्ञ. १६३८	विवास्तथाऽर्ध	" "
	याज्ञ. ११५१	*विवर्णकर	मनुः ९०७	विशिष्टं कुत्र	मनुः १०७०
विभजेरन् सु	भा. १०३१	विवादं सप्र	बृह. ६२८	विशिष्टानां चै	कौ. ८६२
विभज्य ब्रह्म	शंखः १४१६,	विवादकार	कौ. ८६२,	विशिष्टेषु द्वि	" १७७२,
विभज्यमाने	१४२८	विवादपदे	१९२३		१७९८
	कात्या. ११०९	विवादविधि	नार. ९४६	विशिष्यते स्मि	भा. १९७८

विशालः काम	मनुः १०६०
विशुद्धिदण्ड	नार. १८२५
विशेषतः पु	भा. १२८५
*विशेषतः प्र	देव. १११०
विशेषतोऽप्र	नार. ११००,
	१९७८; देव. १११२
विशेषतो म	भा. ८६०
विशेषलिखि	कात्या. ६५७
विशेषश्चापि	देव. १३५०
विशेषश्चेन्न	नार. १८२६,
	सुम. १८३५
*विशेषश्चैव	देव. १३५०
विशेषेण प्र	मनुः ९३५
विशोधिते क	कात्या. ७६७
विश्वध्वं ब्राह्म	,, ८३९
*विश्वध्ववद्	बृह. १७५९
*विश्वं पुराण	वेदाः १४२३
विश्वकर्मन्	,, ७९१
विश्वजन्यमि	मनुः १०६९
विश्वजिति स	अनि. ८०७
विश्वञ्चो विप	गौत. १९१८
विश्वरूपो वै	वेदाः १५९७
विश्वस्तयश्च	बृह. १७५९
विश्वस्मात्सीम	वेदाः ८०९
विश्वामित्रं तु	हरि. १३७६
विश्वानसो ब्र	वेदाः १००३
*विश्वान्सं पर	बृह. ८७३
विश्वान्सं प्रथ	,, ,
*विश्वासहेतु	नार. ६६९
विश्वासाथं कृ	हारी. ६३६
विश्वासाश्च च	भा. ८६०
विश्वे देवा अ	वेदाः १९७७
विषण्णरूपां	भा. ८४०
विषदायकं	कौ. १६१९
*विषप्रदां स्त्रि	याज्ञ. १६३८
विषमग्निं ज	वारा. १०७६
विषमां नृप	कात्या. ९५८
*विषमेकाकि	बौध्वा. १४६९
" "	वसि. १४७०
विषयेतद्दे	वेदाः १४६४,
	१६०१
*विषयान् नृप	कात्या. ९५८
विषयेषु च	मनुः १०४४
*विषये सञ्च	,, "
विषहतस्य	कौ. १६१५
*विषमिदां वि	याज्ञ. १६३८

विषामिदा प	याज्ञ. १६३८
*विषामिदा स्त्रि	,, ,
विषामिदाय	यमः १६५२
विषोद्धन्धन	बृह. १६४८
विष्णुप्रसादा	भा. १०३०
*विष्णुवदत्य	व्यासः ६३४
विष्णोराराध	,, ११११,
	१५२४
विसंवदेन्न	मनुः ८६४
विसंवादितं	कौ. ८३३
विसंवादेऽथ	कात्या. ८७३
विसृज्य धन	शुनी. १११९
विस्मृतं वाऽपि	भा. १०२९
दिस्रब्धं ब्राह्म	मनुः ८२३,
	१९२८
विस्रम्भहेतु	नार. ६६९
विहङ्गमहि	मनुः १०७४
विहाय कर	बृह. ७३४
विहारकाले	भा. १०२९
विहितं दृश्य	,, १२४४
विहितोऽर्थोऽपि	संप्र. ११४२
वीतिहोत्रा कृ	वेदाः ९७४
वीरं विदेय	,, १२५९
वीरसूवेव	,, ९८६
वीरसूदेव	,, १००२
वीरहत्या च्च	,, १५९७
वीरहा ब्रह्म	,, १५९२
*वीरहा वा ए-	,, १५९६
" "	,, १५९७
वीराणां राज	बारा. १०७५
वीरा ये वृह	वेदाः १८३९
वीरुद्रेषा अ	,, ५९९
वीरुहारास्त	,, १८३८
*वीरुं तु विफ	अपु. १८३५
वीरुं फल वा	बृह. ८९६
*वीरुक्षुद्रप	याज्ञ. १६३४
वीरुच्छेदने	कौ. १६२१
वीरुमिवाश्च	वेदाः १९०२
*वीरुमूलक	वसि. ६०९
वीरुतिं च तत्र	मनुः ९१०
*वीरुति तत्र प्र	,, "
" "	अपु. १९७६
*वीरुति हि वर्त	मनुः १७००
वीरुदेवकु	कात्या. १७९१
वीरुतप्राणिप्र	कौ. ८७९
वीरुतस्थापि कृ	बृह. १५१८

वृत्तस्त्रायाय	बृह. १७६०
वृत्ति च तेऽभि	व्यासः १५८७
*वृत्ति च ते हि	,, "
वृत्ति तेऽपि हि	लहा. १५६८
* " "	व्यासः १५८७
*वृत्ति तेऽर्थाभि	,, "
वृत्ति. सकाशा	भा. ८१९
वृत्तिरावग्य	कौ. १४३०
वृत्तिराभर	देव. १४६१
वृत्तिश्चेन्नास्ति	भा. ८१९
वृत्तेर्देवकु	कात्या. १७९१
*वृत्तेर्देवकु	,, "
*वृथा क्षेपे च	देव. १४६१
वृथादानं त	याज्ञ. ६८५
वृथादानाक्षि	नार. ६२७
*वृथा दाने च	देव. १४६१
वृथा मोक्षे च	,, "
वृथा हि शप	स्कन्द. १९६५
वृद्धा वन्ध्या सु	भा. १०३०
*वृद्धा लुब्धाश्च	बृह. ८७३
वृद्धा वा यदि	कात्या. ९५७
वृद्धाभ्रमं वा	हारी. ११६३
*वृद्धि क्षयं वा	याज्ञ. ८९२
*वृद्धि च श्रूण	वसि. ६०९
वृद्धि वृद्धयेक	प्रजा. ७१५
वृद्धि सा करि	नार. ६२५
*वृद्धिक्षयो तु	,, ८९५
वृद्धिच्छेदे छे	कौ. १६७३
वृद्धिरष्टगु	नार. ६२६;
	कात्या. ६३२
*वृद्धिराभर	देव. १४६१
वृद्धिश्चतुर्गु	बृह. ६२८
वृद्धिश्चतुर्वि	,, "
वृद्धिस्तु योक्ता	नार. ६२७
वृद्धे जनप	,, ९४९
वृद्धेरपि पु	,, ६२५;
	यमः ७३०
*वृद्धेर्वृद्धिश्च	नार. ६२५
" " " "	बृह. ६२९;
	अनि. ६३५
वृद्धो विरूपो	भा. १०३०
वृद्धो च माता	मनुः १३९४
*वृद्धेर्वृद्धे तु स्व	,, १२९४
वृद्धो वैजम्ब	वेदाः १९८९
वृद्धक्षुद्रप	याज्ञ. १६३४
वृद्धो अथवा	संखः ११६६

*वृषभोऽधिको	शांखः ११६६;	वैरूयं मर	याज्ञः १०८३	*वैरयाजातो ह	मनुः १२४७
वृषभो न ति	गौत. १२३३	*वैरूयकर	" "	*वैरयाजो ब्रह्म	" "
वृषलं सेव	वेदाः १८७	*वैवाहिकं क्र	बृह. ८०३	*वैरयाजोऽध्यर्ष	" १२४६
वृषलः कर्म	यमः १८९०	वैवाहिकं तु	कात्या. १२२८	वैरयानां वैरय	शौन. १३६५
*वृषशूद्रप	नार. १९३७	वैवाहिकीं क्रि	भा. १०२६	वैरयान्मगध	कौ. ११८५
*वृषषोडशा	याज्ञ. १६३४	वैवाहिके क्र	बृह. ८०३	वैरयापुत्रस्तु	भा. १२४४
वृषाणं यन्तु	गौत. १२३३	*वैवाहिको वि	नार. १०९३	वैरयापुत्रास्तु	नार. ११०५
वृषोत्सर्गं ग	वेदाः १००५	वैवाहिक्यां यस्य	यमः ६६०	वैरयापुत्रेण	भा. १२४४
*वृषिपार्तं प्र	बृह. १९८७	*वैशेषिकं ध+	नार. ११३१	वैरयापुत्रो ह	मनुः १२४७
वेणुदलर	कात्या. ९५९	*वैश्यं चैवार्ध	" १७८८	वैरया प्रसूता	नार. ११००;
वेणुवैणव	कौ. १०३५	वैश्यं दूषयि	विष्णुः १६१०	वैश्यायां चैव	देव. १११२
	मनुः १७१८;	वैश्यं द्विगुणः	कौ. ८१७	वैश्याया द्वौ प	भा. १२८७
	नार. १७४९	वैश्यं पञ्चश	मनुः १८६४	वैश्यासुतो ब्रं	नार. १०९३
*वेणुवैदल	मनुः १७१८	वैश्यं वा क्षत्रि	यमः १८९०	वैश्ये चेच्छति	मनुः १२४७
वेतनं द्विगु	अपु. १९७५	*वैश्यः सर्वस्वं	मनुः १८६३	वैश्ये वाऽप्यर्ध	भा. १९७६
वेतनं वा य	नार. ८२८	वैश्यः सर्वस्व	" "	*वैश्ये सर्वस्व	मनुः १७७४
वेतनस्यान	बृह. ८३४;	*वैश्यः सहस्रं	" "	वैश्ये स्यादर्ध	" १८६३
	नार. ८४८	वैश्यक्षत्रिय	" १७७४	वैश्यो धनार्ज	" १७७४;
वेतनादाने	कौ. ८४३	वैश्यमाक्षार	बृह. १७९०	*वैश्योऽध्यर्धं ध	नार. १७८८
वेतालभैर	कालि. १३७७	वैश्यवर्जम	विष्णुः १२४०	" " " "	भा. ८१८
*वेदज्ञाः शुच	याज्ञ. ८६८	वैश्यवृत्ताव	नार. १९३८	वैश्योऽध्यर्धं ध	मनुः १७७३
वेदविद्यावि	बृह. ८७२	वैश्यवृत्तिस्त	" १९३७	" " " "	नार. १७८८
वेदेष्वपि व	भा. १९८५	वैश्यवृत्त्यपि	कात्या. ७५२	वैश्योऽध्यर्धं ध	मनुः १७७३
वेदोक्तविधि	पद्म. १३७६	वैश्यवृत्त्या चा	नार. १९३८	+ " " "	नार. १७८८
*वेदो वै पुत्र	वेदाः १४१५	वैश्यशूद्रप्रा	विष्णुः १९२१	*वैश्योऽध्यर्धं ध	मनुः १७७३
वेधा ऋतस्य	" ९८७	वैश्यशूद्रो प्र	मनुः ८२३,	*वैश्यो ऋधं ध	" "
वेद्याशीष्ठिके	कौ. ८६२		१९२८	वैश्वदेवं त	देव. ११४२;
वेदमखलव	" ९०६	*वैश्यश्च द्विश	" १७७३	वैश्वदेवः क्ष	शाक. १५८८
वेद्याः प्रधाना	नार. ८५१	वैश्यश्चेत्क्षत्रि	" १८५९	वैश्वदेवोऽध्व	अनि. १५८९
वेद्यागामी द्वि	" १८८४	वैश्यश्चेद् ब्रा	वासि. १८४५	वैश्वानरः ष	शुनी. १११९
वेद्यादिभव	देवी. १९४३	वैश्यस्तु क्षत्रि	बृह. १७९०	वैश्वानरस्य	वेदाः ६०५
*वेद्याप्रधाना	नार. ८५१	वैश्यस्तु चतु	विष्णुः १९५०	वैश्वानरस्य	" ६०२
वेद्याङ्गीणाम	" १९३५	वैश्यस्य क्षत्रि	उद्य. १७६६	वैश्वानराय	" ६०३,
वैदिकं च त	बृय. १५८८	* " " "	बृह. १७९०	वैश्वानरो नो	६०३
वैदेहकर	कौ. १६७७	*वैश्यस्य चार्ध	" "	वैषम्यादद्य	भा. १२४३
वैदेहानां	" १६७८	*वैश्यस्य चेत्स्या	" "	वैषम्येऽवक	व्यासः ८९९
वैदेहकानां	" ८७८	वैश्यस्य चैत	" "	बोहव्यं तद्भ	नार. ६७०,
वैदेहिकाया	" ११८५	*वैश्यस्य त्वर्ध	मनुः १७७४;	बोहुः स गर्भो	१७५४
*वैद्यो न विद्य	नार. १२२०	वैश्यस्य पतं	बृह. १७९०	बोहुमर्हति	मनुः १३०८
*वैद्यो विद्याध	" "	वैश्यस्य वैश्यः	भा. १२४४	*व्यङ्गता उक्ते	नार. ९१६
*वैद्योऽविद्याय	" "	वैश्यस्याधिकं	विष्णुः १२४०	व्यङ्गतायुक्ते	विष्णुः १७७०
वैद्योऽवैद्याय	" "	वैश्यस्यापि द्वि	गौत. ११२४	*व्यङ्गतायुक्ते	" "
*वैद्यो वैद्याय	" "	*वैश्यस्याप्यर्ध	भा. १९७६	व्यङ्गनेनोष्णे	हारी. १०१५
वैयापुत्यावि	कौ. ७३६	वैश्यागमे तु	मनुः १७७४	व्यङ्गनेस्तु स	नार. १९७८
वैरसंदीप	भा. ८६१	वैश्याजः सार्ध	अपु. १८९१	व्यतिक्रमं न	घारा. १०७६
वैरहस्याय	वेदाः १५९६		मनुः १२४६		

व्यत्यासपरि	कात्या.	८०५
*व्यत्यासाच्च प	"	"
*व्यत्यासात्परि	"	"
व्यन्धो अख्यद	वेदाः	१७१, १९७९
*व्यपोह्य कल्म	मनुः	१९२८
व्यपोह्य किल्बि	"	"
*व्यभिचरन्ती	बृह.	१८८७
*व्यभिचार ऋ	याज्ञ.	१०८६
व्यभिचारर	कात्या.	१४५७
व्यभिचारात्तु	मनुः	१०५३
* " "	"	१०६४
व्यभिचाराद्	वसि.	१०२१;
	याज्ञ.	१०८६
व्यभिचारे तु	मनुः	१०६४
व्यभिचारे लि	नार.	१०९९, १४०२
व्यय दद्यात्क	बृह.	७८५;
	शुनी.	७९०
*व्ययं स्वामिनि	कात्या.	९६०
व्ययानन्याश्च	कौ.	१६७९
व्यवहाराद्	नार.	१९३६
*व्यवहारान्	शंखः	११४७
*व्यवहारेण	नार.	७९८
*व्यवहारे तु	"	"
व्यवहारेषु	"	"
*व्यवहारे स	"	"
व्यवहारोऽन	शुनी.	१७६७
व्यवाये तीर्थे	वसि.	१०२१
*व्यसनस्थम	याज्ञ.	७४५
व्यसनाभिच्छु	कात्या.	७१०
*व्यसनासक्त	नार.	११५५
व्यस्ये मित्राव	वेदाः	९९८
व्याख्यातस्त्वधु	बृह.	७३४
व्याघ्रादिभिर्ह	नार.	९१८
व्याजीपरिशु	कौ.	१६७५
व्याजेनोपासि	नार.	११३०;
विष्णुः	मनुः	१९८७
*व्याधांश्छाकुनि	"	९३७
व्याधितं व्यस	कात्या.	१४५७
*व्याधितः कुपि	नार.	११५५
व्याधितां विप्र	मनुः	१०४१
व्याधितां क्षीप्र	देव.	१११२
*व्याधिता चाऽधि	मनुः	१०५६
व्याधिता प्रेत	कात्या.	१४५७
*व्याधिता श्रुत्यु	"	"

व्याधिता चाऽधि	मनुः	१०५६	
*व्याधिता संभ्र	नार.	८५१	
व्याधिता सभ्र	"	"	
व्याधितोन्मत्त	"	६९७;	
	कात्या.	७१२	
व्याधितो बन्ध	भा.	१०३०	
*व्याधिना संभ्र	नार.	८५१	
व्याधिप्रकोपं	व्यासः	१६५१	
व्याधिभयमौ	कौ.	१९२४	
*व्यापादने तु	कात्या.	१६४९	
व्यापादनेन	"	"	
व्यापादो विष	नार.	१६४३	
*व्यापारो विष	"	"	
व्याप्नोति सक्त	सुम.	९००	
व्यामिश्राणां उ	कौ.	८७८	
व्यायच्छेच्छक्ति	नार.	९१६;	
	बृह.	९१९	
व्यायामः कर्क	भा.	१०३१	
व्यालम्राहानु	मनुः	९३७	
व्यालम्राही य	व्यासः	११११;	
आञ्जि.	१११६;	परा.	१११७
व्यालभये म	कौ.	१९२५	
व्यावहारिकं	"	१६८७	
व्यासिद्धं राज्ञ	याज्ञ.	७७८	
व्युम्बरन्त्याः प	भा.	१०२७, १२८५	
	"	१९७८	
व्युष्टिरेषा प	वेदाः	१००३	
व्युद्धयो या अ	कात्या.	१८३३	
*व्रणितुष्टिक	भा.	१०३०	
व्रतं च पति	हारी.	१०१५	
व्रतधारणं	वेदाः	१००९	
व्रतमेव ही	बृह.	१७६०	
*व्रतस्वाध्याय	वारा.	१०७५;	
व्रतोपवास	बृह.	११०९	
	मनुः	१८०९	
*व्राजकक्षेत्र	"	१८६१	
व्रात्यया सह	भार.	८०७	
व्रीडादानमि	मनुः	१०७१	
व्रीहयः शाल	वेदाः	१००५	
शंसिदेश ह	बृह.	१७५९	
*शकुनादि च	भा.	१२८८	
शकुन्तला च	"	"	
शकुन्तलेति	"	"	
शक्तं कर्मण्य	मनुः	७७६,	
	१९२६		
शक्तस्यानीह	याज्ञ.	११६९	

*शक्ताश्च यदु	नार.	१७५६
शक्ताश्च वे उ	"	"
*शक्तास्त्वनभि	मनुः	१६९८
शक्तिं चोभय	"	१७०२
शक्तितत्त्वात्तु	नार.	८२८
शक्तिततोऽनभि	सनुः	१६९८, १९२९
	"	१६९८
*शक्तितो न हि	"	"
*शक्तितो नाभि	"	"
*शक्तिभक्तानु	नार.	८२८
शक्तिभक्त्यनु	"	"
शक्तोऽप्यमोक्ष	याज्ञ.	१८२०, १९३३
	"	१८२०
*शक्तोऽप्यमोष	"	"
*शक्तो ह्यमोक्ष	"	"
*शक्तो ह्यमोच	"	"
*शक्तौ च वे उ	नार.	१७५६
शक्त्यपेक्षम्	"	७२४
*शक्त्यपेक्षयु	"	"
शक्त्यं तत्पुन	"	१९४०
शक्त्वा त्वसज्ज	"	१७५२
शक्त्वानिष्पन्नं	कौ.	१६८६
शक्त्वारूपक	"	१६८२
शक्त्वविश्वास	कात्या.	१५८२
शक्तिस्थाने	कौ.	१०३६
शतं कर्षावाँ	वेदाः	११२१
शतं क्षत्रियो	गौत.	१७६९
शतं तव प्र	वेदाः	९९७
शतं दासाँ अ	"	८१०
शतं ब्राह्मण	मनुः	१७७३;
	नार.	१७८६
शतं मे बर्ह	वेदाः	८१०
शतं राज्ञो ना	"	११२१
शतं वैश्ये द	कौषा.	१६०६
शतं ऋदूँ	याज्ञ.	१८७६
शतगोरना	गौत.	१६६०
शतत्रयं ना	वृगौ.	१३७३
शतदायो वी	वेदाः	१५९६
शतमष्टप	नार.	१७४७
शतमानं प	अनि.	१९६८
शतसहस्रा	कौ.	१६७६
शताध्यक्षान्	विष्णुः	१९२१
शतानि पञ्च	मनुः	९३९,
१८५८, १८६०; अणु.	१९७६	
शतापाद्यां नि	वेदाः	१४६४, १६००

शतायुर्नै पु	वेदाः १५९६	शस्त्रं द्विजाति	मनुः १६२३	*शास्त्रशौर्यादि	बृह. १४०२
शतावरेषु	कौ. १६१४	*शास्त्रावघाते	याज्ञ. १६३७	शास्त्रशौर्यार्थ	” ”
*शते त्वष्टप	नार. १७४७	शास्त्रावपाते	” ”	शास्त्रेणातो नृ	अनि. १९४३
शते दशप	याज्ञ. १७३५	शस्त्रेण ग्रह	कौ. १६१८	शास्त्रैरधिग	आप. १९१८
*शतेष्वेकाद	मनुः १७१७	शस्त्रेणोत्तम	विष्णु. १७९६	शिक्यच्छेदे तु	स्कन्द. १९६६
*शल्यस्ततोऽर्धे	याज्ञ. १७८१	शाकं स्तोकप्र	मत्स्य. १७६७	*शिक्षकाबीज	काल्या. ७८८
*शल्यस्तदर्धे	” ”	शाककार्पास	व्यास ६३४	शिक्षकाभिज्ञ	” ”
शल्यस्तदर्धे	” ”	*शाकपाषाण	” ”	शिक्षयन्तम	नार. ८२७
श्लथवाक्या	कौ. १९२२	शाकमूलफ	विष्णु. १६७०	शिक्षाणो अस्मि	वेदा. ११५९
श्लथः कोश	स्कन्द. १९६५	*शाकहरित	नार. १७४९	शिक्षाविशेषे	कौ. १६७५
श्लथेन वि	बृह. १६४८	*शाकाना सार्द्रं	” ”	*शिक्षितश्चानु	नार. ८२८
*श्लथेनाव	” ”	शाक्यनामार्द्रं	” ”	शिक्षितोऽपि कृ	” ८२७
श्लथैः शापि	” ९५१	*शाकाहरित	” ”	*शिक्षितोऽपि श्रि	” ”
*श्लथैः संवि	” ७८५	शाकुन्तलं म	भा. १९८५	शिखा अपि च	अनि. १३७४
श्लथैः स वि	” ”	शाखा छेद्या तु	प्रजा. ९६२	शिखाकर्णाङ्ग	हारी. १७९४
८९६; कात्या.	१६५०	*शाखानामार्द्रं	नार. १७४९	शिखावृद्धि का	बृह. ६३०
”	बृह. १६४८	शाणोष्विका च	अनि. १९६८	*शिखिना शृङ्गि	कात्या. १६५१
* ” ” ”	” ७८५	शाणोष्विकाश्च	” १९६७	शिखेव वर्धे	बृह. ६२९
*श्लथै सोऽपि	याज्ञ. १७८०	शाण्डिली निम्बु	भा. १०२८	*शिखोपचारं	नार. ९४८
श्लथन्तं दाप	भा. १९८३	शान्ता तव सु	चारा. १३२९	*शिबिराञ्चं कृ	” १७४५
गतस्त्वेवं सु	” ८६०	शान्ता शान्तेन	” ”	शिरसश्चाव	हारी. १०१५
शमयन् सर्वे	नार. १७४५	शान्ति वा सिद्ध	कौ. १९२५	शिरसि चतु	कौ. १७९८
शमीधान्यं कृ	भा. १०३२	*शापिताः शप	बृह. ९५१	शिरसो मुष्क	नार. १६४४;
शम्बरस्य च	मनुः १०९	शारङ्गी मन्द	मनुः १०५१	यमः	१८९०
शम्यापाताङ्ग	आप. १६६६	शारीरं धन	” १६२७	शिरस्ततस्यो	वेदा ९२२
शम्योषा सुभ्य	भा. १०३३;	*शागीं च मन्द	” १०५१	शिरोभिस्ते गृ	मनुः ९३७
शम्य्यासनम	मनुः १०४९	*शाङ्गीं च मन्द	” ”	*शिलां बद्ध्वा क्षि	याज्ञ. १६३८
शम्य्यासने वि	व्यासः १८८९	*शाङ्गीं मन्दफ	” ”	*शिल्पाकरज	कात्या. ७८८
*शरकुञ्जक	” ९६१	शालाया देव्या	वेदाः १००१	*शिल्पिदोषादि	” ७५५
*शरकुञ्जक	” ”	शालीनस्यापि	नार. १०९५	*शिल्पिनापि च	” ”
शरकुञ्जक	” ”	*शाल्मलीन् सा	मनु. ९३३	शिल्पिनो मासि	गौत. १६६२;
*शरान् कुञ्ज	मनुः ९३३	शाल्मलीफल	” १७०९,	उश. १९४२	नार. ७४९
शरान् कुञ्ज	” ”	शाल्मलीसाल	” १९२७	शिल्पिपूपनि	कात्या. १२२५
शरीरं यज्ञ	वेदाः ६०१	शाल्मले फल	” १७०९	*शिल्पे चोपनि	नार. ७४९
शरीरकृत्प्र	भा. १२८८	शासद्गर्भिर्दु	वेदाः १२५५	*शिल्पेष्वपि च	कात्या. १२२५.
शरीरप्रकृ	कौ. १७७१	शासनं वा कु	बृह. ९४९	शिल्पेष्वपि हि	” ”
शरीरमेतौ	भा. १९८४	शासनाद्वाऽपि	नार. १७५१	*शिल्पैलैश्च तु	” १४५५
शरीरार्थं स्मृ	बृह. ११०७,	शासनाद्वा वि	मनुः १७०२	*शिल्पोपकार	मनुः १६९४
” ”	१५१३	* ” ” ”	नार. १७५१	शिल्पोपचार	” ”
*शरीरार्थः स्मृ	” ”	शासने वा वि	बौधा. १६६७	” ”	१९२९
*शरीरार्थं ह	” ”	*शासितारः स्व	मनुः १६२८	शिवा नारीय	वेदाः १००२
शर्म वनेत	वेदाः १००२	शास्ता हि वरु	कौ. १८५१	शिशोराखिद्य	भा. १९८४
शर्मिष्ठायाः सु	भा. १३९१	शास्ति तच्छात्र	शुनी. १९८८	शिश्वस्योत्कर्त	नार. १८८२
शवकेतोर्वा	स्मृत्य. ८७७	*शास्त्रकार्यार्थ	बृह. १४०२	शिष्टभार्या शु	दक्षः १११५
शशाङ्ककिर	भा. ८४०	*शास्त्रविप्रति	आप. ११६६	शिष्टस्मृतिवि	बौधा. १९२०-
शश्वत्प्रेण	वेदाः १२६०				

शिष्टाकरणे	गौत.	१६०५
*शिष्टाग्रमवि	बौधा.	१९२०
शिष्टा ते दम	भा.	८१९
*शिष्टा भार्या शु	दक्ष.	१११५
शिष्यं क्रोधेन	काल्या.	१८३३
*शिष्यकाभिज्ञ	"	७८८
Xशिष्यते प्रथ	नि.	१२५३
शिष्याशिष्टिर	गौत.	८१५,
		१७९४
*शिष्यादाचार्य	काल्या.	१२२५
शिष्यादात्विज्य	"	"
शिष्यान्तेवासि	नार.	६९६,
		८२५
*शीर्षोद्यानान्य	मनुः	१६९५
शीलाध्ययन	काल्या.	८३६
शुक्तवाक्याभि	विष्णुः	१७७१;
	शंखः	"
शुक्रं क्षेत्रं प्र	भा.	१२८७
*शुक्रगोणित	वसि.	१२७४
शुक्रानवड्वा	वेदाः	१०००
शुक्लेण च व	भा.	१३९१
शुक्लः शबलो	विष्णुः	१९८२
शुक्लेनार्थेन	"	१९८३
शुचयो वेद	बृह.	८७३
शुचा विद्या व्यो	वेदाः	९९८
शुचिश्चैवाशु	नार.	१९४०
शुची ते चक्रे	वेदाः	१०००
शुचीनामशु	नार.	१९३९
शुच्याचारा भ +	हारी.	१०१७
शुद्धं ज्ञेयम	स्कन्द.	१९६७
शुद्धं परिवा	कौ.	१६८६
शुद्धश्चित्रश्च	"	१६१८
शुद्धाः पूता यो	वेदाः	९९९
शुद्धा अपः सु	"	९०३
शुद्धात्मनः प्रे	वारा.	१०७६
*शुद्धानुग्रह	बृह.	८०४
शुनःशेषः स्व	वारा.	१३२९
शुनःशेषो वै	वसि.	१२७८
*शुनःशेषो ह	"	"
शुनामनिप्र	कौ.	१९२५
शुभं यतीर	वेदाः	१०००
शुभकर्मक	नार.	८२९
शुभाशुभफ	स्कन्द.	१९६५
शुभाशुभस	भा.	१०२९
शुभस्त्वमिन्द्र	वेदाः	८०९
शुम्भनी थावा	"	१००३

शुल्क गृहीत्वा	नार.	८५१
*शुल्कं च त्रिषु	मनुः	१८६८
शुल्कं च द्विषु	"	"
*शुल्कं त्वष्टुगु	नार.	८५१
शुल्क दत्त्वा तु	काल्या.	८३९
*शुल्कं दद्यात्	बृह.	१७५८
शुल्कं दद्यात्से	मनुः	१८६६
शुल्कं दद्युस्त	बृह.	१७५८
*शुल्कं दाप्यः से	मनुः	१८६६
शुल्कं सोऽष्टगु	नार.	८५१
शुल्कं त्रीधन	कौ.	१०३४,
		१४३१
शुल्कं हि गृह	मनुः	१०४३
शुल्कमन्वाधे	कौ.	१४३०
*शुल्कमष्टगु	नार.	८५१
*शुल्कवाक्याभि	विष्णुः	१७७१
शुल्कव्ययक	कौ.	१८४९
शुल्कसंज्ञेन	मनुः	१०४४
शुल्कस्त्रीधना	कौ.	१०३५
शुल्कस्थानं प	नार.	७८४;
	मनुः	१७०६, १९२७
शुल्कस्थानं व	नार.	७८३
शुल्कस्थानम	विष्णुः	१६६८
*शुल्कस्थानाद	"	"
शुल्कस्थानेषु	मनुः	१७०८,
		१९२७
शुल्कादानादा	कौ.	१०३४
शुल्के चापि मा	वसि.	१६६८
शुश्राव वा अ+	वेदाः	११४४
शुश्रूषकः प	नार.	८२५
*शुश्रूषकाः प	"	"
शुश्रूषमाणा	वारा.	१०७६
शुश्रूषा क्रिय	"	१०७५
शुश्रूषापोष	भा.	१०२९
*शुश्रूषामभ्यु	नार.	८२५;
	बृह.	८३४
शुश्रूषामेव	वारा.	१०७५
शुश्रूषा शूद्र	आप.	८१६
*शुश्रूषाक्याभि	विष्णुः	१७७१
शुश्रूष्यतु मयि	वेदाः	९९७
शूद्रं कटाभि	बौधा.	१८४४
शूद्रं तु कार	मनुः	८२१,
		१९२८
शूद्रं तु क्षत	यमः	१८९०
शूद्रं दूषयि	विष्णुः	१६१०
शूद्रः कटाभि	कौ.	१८५०

शूद्रः क्षत्रिय	अपु.	१७९२
*शूद्रः प्रव्रजि	याज्ञ.	१६३४
शूद्रः शूद्रस्य	विष्णुः	१२४०
शूद्रः सर्वस्व	शौन.	१३६४
शूद्र एतान्	भा.	८१८
शूद्र एव वै	कौ.	१२८८
शूद्रदान वा	वेनाः	१९८२
*शूद्रदूषयि	विष्णुः	१६१०
शूद्रप्रव्रजि	"	"
	याज्ञ.	१६३४
शूद्रमक्रुष्य	उच्चा.	१७९२
शूद्रवधेन	बौधा.	१६०६
शूद्रविद्वक्षत्र	बृह.	१९६१
शूद्रश्चतुर्थो	भा.	८१८
शूद्रश्च धर्म	जैमि.	७९३
शूद्रश्च पादा	आप.	१६६७
शूद्रश्चावार्त	विष्णुः	१९५०
*शूद्रश्चावार्त	"	"
शूद्रश्चेद्ब्राह्म	वसि.	१८४५
शूद्रसधर्मा	कौ.	११८५
*शूद्रस्तथाद्वक्य	याज्ञ.	१८७४
शूद्रस्तथान्त्य	"	"
*शूद्रस्त्ववार्त	विष्णुः	१९५०
शूद्रस्य तु स	मनुः	१२४९
शूद्रस्य द्विजा	विष्णुः	८१६
शूद्रस्य ब्राह्म	कौ.	१६१८
शूद्रस्य विप्र	स्मृत्य.	१९८८
शूद्रस्य स्यात्स	भा.	१२४४
शूद्रस्यापि वि	"	८१९
शूद्रस्यापि हि	"	८१८
शूद्रस्यैकोद	संप्र.	१५३०
शूद्रां शयन	भा.	१२४३
शूद्राकोचो क्ष	बृह.	१७९०
*शूद्राक्षेपे क्ष	"	"
*शूद्राण क्षत्रि	मनुः	१८५९
शूद्राणां च प्र	कौ.	८७९
शूद्राणा दास	ब्रह्म	१३७४
शूद्राणानेव	कुम.	१११६
शूद्रात्	गौत.	१६६०
शूद्रादायोग	कौ.	११८५
शूद्रादीन वा	अपु.	१९४३
शूद्रा पारस	नार.	११०५
शूद्रापुत्र ए	वसि.	१२७८
शूद्रापुत्रव	गौत.	१३८६
शूद्रापुत्रस्त्वे	विष्णुः	१२४०
शूद्रापुत्राः स्व	हारी.	१२६६

शुद्धाणुत्रोऽप्य	गौत.	१३८५	शुगालयोनिं	मनुः	१०६४	शोषयित्वा तु	शुनी.	१११९
शुद्धा यदर्क	वेदाः	१३८५,	शुक्तिणा दंष्ट्रि	कौ.	१६२१	*शौचधर्मे च	मनुः	१०४७
	१८३७, १८३८		शुक्तिणो वत्स	स्कन्द.	१९६६	*शौचधर्मेऽन्न	"	"
शुद्ध्यां क्षत्रि	नार.	११०५;	शुक्तिदंष्ट्रिभ्या	कौ.	१६२१	शौचाभिकार्ये	बृह.	११०६
	मनुः	१८५९	शृणु कुन्ति क	भा.	१२८४	*शौचेऽभिकार्ये	"	"
शुद्ध्यां चापि	भा.	१२४४	शृणोमि च ना	"	१९८५	*शौचे धर्मे च	मनुः	१०४७
*शुद्ध्यां तु द्वि	देव.	१२५२	शृते प्रक्षाल्यो	हारी.	१०१५	शौचे धर्मेऽन्न	"	"
शुद्ध्या ब्राह्म	भा.	१२४३,	शेषं तु दक्ष	भा.	१२४३	शौचेयो ज्ञप्तः	वेदाः	१२६१
	१२४४		Xशेष इत्यप	नि.	१२५३	शौष्टिकव्याध	बृह.	७०८;
शुद्ध्याः प्राति	नार.	१०९३	*शेषमुपनि	कौ.	६३८,		कात्या.	७१४
शुद्धयैव प्र	भा.	८१८	" " " +	"	७३७	शौष्टिकार्थं ब्रा	बृह.	७२६
शुद्धेण तु न	"	८१८	शेषाः प्रतिमु	वृव.	६७७	शौनकीपुत्रः	वेदाः	१९८२
शुद्धे त्वेक्यु	बृह.	८०३	शेषाणां कर्मे	कौ.	१६७६	शौनकोऽहं प्र	शौन.	१३६३
शुद्धे न किञ्चि	गौत.	१७६९	शेषाणामानृ	मनुः	१३२४	शौर्यकर्मोप	मनुः	१६९६,
शुद्धेषु पूर्वे	बौधा.	८१६	शेषाश्चेदृ	नार.	९४५	"	१९२९	
*शुद्धे समशु	बृह.	८०३	शेषास्तमुप	मनुः	११९६	*शौर्यकर्मोप	"	१६९६
शुद्धैर्निर्माज	भा.	८१९	* " "	देव.	१३५१	*शौर्ये प्राप्तं च	कात्या.	१२२७
शुद्धो गुप्तम	मनुः	१८६२	*शेषे चैकाद	मनुः	१७१७	शौर्ये प्राप्तं तु	"	"
*शुद्धो गुप्तम	"	"	*शेषे त्वैकाद	"	१७१५,	शौर्ये प्राप्तं वि	"	"
*शुद्धो गुप्ते चा	"	"	शेषेऽप्यैकाद	"	१७१७	शौर्येभ्योऽध	नार.	१२२०
शुद्धोत्पन्नाश्	"	१९६९	* " "	"	१७१७	शौर्यादिनाप्रो	व्यासः	१२३१
शुद्धो दासः पा	ब्रह्म.	१३७४	शेषेषु च पि	"	१७१७	*शौर्याद्यास्त तु	कात्या.	१२२७
*शुद्धो द्विजाति	देव.	१२५२;	शेषेष्वन्येषु	विष्णुः	१४२८	*शौलिकैः स्थान	याज्ञ.	१९५९
	गौत.	१७६८	*शेषेष्वैकाद	भा.	१२८५	शौलिकैः स्थान	"	"
शुद्धो द्विजाती	"	"	" " "	मनुः	१७१४	श्मशानग्राम	कौ.	९३२
	"	१७९४	*शेषैरप्यनु	"	१७१७	श्मशानेष्वपि	मनुः	१९३०
शुद्धो ब्राह्मणी	वसि.	१८४६	शौचान्ति जाम	नार.	१७५३	श्यामः शमीको	हरि.	१३७६
शुद्धो यदर्क्या	वेदाः	१८३८	*शौचान्ति याम	मनुः	१०५२	श्यावदक्षप्र	वेदाः	१५९२
शुद्धो येनाज्ञे	कौ.	१७९९	शौचान्ति योषि	"	"	श्यावपाणिपा	कौ.	१६१५
शुद्धो ह्येतान्य	भा.	८१८	शौचेदेववि	बृह.	११०६	श्रद्ध्यात्पार्थि	स्कन्द.	१९६५
शुद्ध्यां द्विजाति	बृह.	१२५१;	शौणितं तत्र	संव.	१८९१	श्रद्धया देय	वेदाः	७९२
	देव.	१२५२	शौणितं दृश्य	बृह.	१८३२	श्रद्धानुग्रह	बृह.	८०३
शूनपाणिपा	कौ.	१६१५	शौणितशुक्र	स्कन्द.	१९६७	श्रद्धा पुंश्वली	वेदाः	८४२
शून्यागाराण्य	नार.	१७५४	शौणितानुसि	वसि.	१२७३	श्रद्धामु स का	"	१००६
शून्यानि चाप्य	मनुः	१६९५,	शौणितानुसि	कौ.	१६१५	श्रद्धेया राग	कौ.	१६७४
	"	१९२९	शौणितेन वि	विष्णुः	१७९६;	श्रमदुःखभ	देव.	१६५१
*शून्यानि वाप्य	वेदाः	१००२	*शौणितेन स	याज्ञ.	१८१६	श्रमो बृहद्वि	वेदाः	९७४
शून्यैषो निर्ऋ	कात्या.	७८९	शौणितोत्पाद	"	१८१७	श्राद्धं माताम	व्यासः	१५२४
*शूरः शकस	विष्णुः	१९२१	*शौघनायानि	कौ.	१७९९,	श्राद्धादि दास	ब्रह्म.	१३७४
शूरान् संग्रा	कात्या.	७०९	शौघयित्वा तु	व्यासः	१७६४	श्रान्तः पारिकु	वेदाः	८१३
शूरौऽशांस्त्रीन्	भा.	१९८६	शौघयेद् यज्ञ	बृह.	७३१	श्रान्तान् क्षुध	बृह.	१८३१,
शूरो नाम य	नार.	७६४	शौघयेद्युध	शुनी.	१११९	श्रावणां श्राव	कात्या.	१८३४
शूर्पस्य च ष	"	१८२९	शौभनास्त्रिद	कौ.	१६९०		"	"
*शूले तममौ	"	१९३६		"	१७७२		भार.	९००
शूले मत्स्यानि	"	१९३६						
शूलं तममौ	"	१८२९						

श्रावणात्पूर्वं	मरी.	६६०
” ”	भार.	”
श्रावयन्त्यर्थे	बृह.	१७५९
*श्रावयित्वाग्निं	”	६५४
श्रावयेत्प्राङ्ग्निं	स्कन्द.	१९६६
*श्राव्यं विभाव	बृह.	७८६
श्रियः संपूज	क्षपु.	१९७९
श्रियमेवास्मि	वेदाः	१००६
श्रिया देयम्	”	७९२
श्रियाऽभितप्ताः	भा.	१९८३
श्रिया वा एत	वेदाः	१००६
श्रियै वाऽएत	”	१००९
श्रीश्च राज्यं च	भा.	१२४४
श्रुतं च विश्व	वेदाः	८४२
श्रुतं देशं च	मनुः	१७७६
श्रुतदेशज्ञा	विष्णुः	१७७०
श्रुतदेशादि	अपु.	१७९२
श्रुतशौर्यत	नार.	११२९;
	मनुः	१९८६
*श्रुताययन	कात्या.	८३६
श्रुतिर्हि श्रय	बारा.	१०७६
श्रुतिस्मृतिवि	नार.	१९३५
श्रुतिस्तयवि	कात्या.	१९४२
श्रुत्वा तमद्	भा.	८४०
*श्रुत्वा ये नापि	नार.	१७५६
श्रुत्वा ये नाभि	”	”
श्रुयतां कर्ष	बृह.	७८६
श्रुयतां त प्र	”	७६४
*श्रुयता तल्प	”	”
श्रुयते हि पु	भा.	१०२७
श्रुयमाणेऽभि	गौत.	१०१३
श्रेणिनैगम	याज्ञ.	८६९
श्रेणिपूगन्तु	बृह.	८७४
*श्रेणीनैगम	याज्ञ.	८६९
*श्रेणीपुरोत्तु	बृह.	८७४
श्रेयसः शय	हारी.	१८४३
श्रेयसः श्रेय	शंखः	१२८३;
	मनुः	१३२१
” ”	नार.	१३४६
*श्रेयान् परि	”	१९३९
श्रेयान् प्रति	”	”
*श्रेष्ठ एव तु	मनुः	११९६
श्रेष्ठिनि संव	वेदाः	८१४
श्रेष्ठो ह वेद	”	१६०१
श्रेतुमिच्छाम्य	भा.	१०२८
श्रेत्रियं व्याधि	मनुः	१७२८,

श्रेत्रियः श्रेत्रि	मनुः	१९२७,
		१९२७
श्रेत्रियस्वह	कण्वः	१७६६
श्रेत्रिया ब्राह्म	गौत.	१४६५
श्रेत्रिये तच्च	बृह.	८०३
*श्रेत्रिये शत	”	”
श्रेत्रियेषूप	मनुः	१७२७,
		१९१७
*श्रेत्रियो ब्राह्म	गौत.	१४६५
श्रेत्रे ते चक्रे	वेदाः	१०००
*श्वः पचनभा	शंखः	१०२४
श्वः श्वः पचन	”	”
श्वर्त्नान यो जि	वेदाः	८०९
श्वपदं स्तेये	विष्णुः	१६०९
श्वपदेनाङ्क	नार.	८३१,
	दक्षः	८३९
	नार.	१८२७
श्वपाकपण्ड	”	”
*श्वपाकपशु	”	”
*श्वपाकमेद	”	”
*श्वपाकशिल्पि	”	”
*श्वपाकषण्ड	”	”
*श्वपाकषण्ड	”	”
श्वपाकस्यार्या	कौ.	१८५०
श्वपाकीगम	”	”
*श्वपादेनाङ्क	दक्षः	८३९
*श्वपादेनाङ्क	”	”
श्वभिः खाद्ये	गौत.	१८४२
*श्वभिराद्ये	”	”
श्वभिर्वा दंञ्च	भा.	१०३०
*श्वभिश्च खाद	गौत.	१८४२
*श्वभिस्तां खाद	यमः	१८९०
*श्वभिस्तु खाद	गौत.	१८४२
श्वशुरकुल	कौ.	१०३५
*श्वशुरगुरु	विष्णुः	१०२३
श्वशुरप्राति	कौ.	१४३०
श्वशूः पूर्वज	बृह.	१४५०
श्वशूश्शुर	विष्णुः	१०२३
*श्वश्र्वादिभिः पा	बृह.	११०६
श्वश्र्वादिभिर्गु	”	”
*श्वश्र्वादिभिश्च	मनुः	१४३९
श्वेत एवाश्व	भा.	८४०
श्वेतकैतुरि	”	१०२७,
		१२८४
श्वेतकैतोः कि	”	१०२७,
		१२८५

श्वेतकैतोः पि	भा.	१२८४
श्वो भूते प्रति	हारी.	१०१५
षट्काकणिक	अ.नि.	१९६८
षट्सु दायादे	शंखः	१२८२
षट्सु षट्सु च	मनुः	१७०७,
		१९२७
षट्सुनभिच	बौधा.	१६०७
षडपध्वंस	भा.	१२८६
” ” ” +	”	१२८७
षडिल्यके	गौत.	१०१४
षडुष्टखरे	”	९०४
*षडुष्ट	”	”
षडुवाबन्धु	भा.	१२८४
षडुगुणः काय	कात्या.	१८३२
षडुढातारसु	वेदाः	१००६
षडुबन्धुदाया	हारी.	१२६५
षडुभागं तत्र	कात्या.	८९७
*षडुभागं तस्य	”	”
षडुभागकर	बृह.	१९४१
षडुभागभृतो	बौधा.	१९१८
*षडुभागस्तर	बृह.	१९४१
षडुविधस्तस्य	नार.	८८६
*षडुविधाऽन्यैः स	बृह.	६२८
षडुविधाऽस्मिन्	”	”
षडुविधा ह्यात	वसि.	१६०८
षण्डान् ऋषिषु	विष्णुः	१९२१
षण्णामेका पि	भा.	१९७६
षण्णसाद्वत्स	कात्या.	८९८
षण्णसानिति	बौधा.	१०२०
*षट्पासनं पा	नार.	१६४५
षष्टयंशकी म	शुनी.	१७६७
*षष्टं च क्षेत्र	मनुः	१३२४
षष्टं तु क्षेत्र	”	”
षष्टं त्विच्छातो	विष्णुः	८९१
षळ्शो आति	वेदाः	८११
षाडुगुणस्य वि	भा.	८६०
षाडुगुण्यं च त	मासो.	१९७०
*षाण्मासिकं मा	बृह.	८७५
*षाण्मासं मासि	”	”
षाण्मासिकं मा	”	”
*षाण्मासिकं व	”	”
षोडशमासै	गौत.	६०७
*षोडशानुनि	याज्ञ.	१०७९
षोडशानुनि	”	”
षोडशांशं स्व	शुनी.	१७६७
षोडशाङ्गुल	स्कन्द.	१९६६

षोडशाथः प	याज्ञ.	१८२१
*षोडशाथे प	,,	,,
*षोडशाथ्य तु	मनुः	१७२१
*षोडशैव च	,,	,,
षोडशैव तु	,,	,,
सं कारायामि	वेदाः	१००२
संक्रमध्वज	मनुः	१६३०, १९२९
*संक्रामयति	काल्या.	८३८
संक्रामयेत्	,,	,,
*संक्रामयेत्	,,	,,
*संक्रामयेत्	,,	,,
*संक्षयः स्तूय	नार.	१७४७
सं गच्छन्वं सं	वेदाः	८५७
संगच्छमाने	,,	९६९
संगताभूद्	भा.	१०२८
संगृहीता प	कौ.	१८४९
*संगृह्य चिह्न	काल्या.	१७६२
*संगोपयन्तो	व्यासः	७८९
संग्रहस्त्रिभि	,,	१८८९
संग्रामचौर	बृह.	१९४१
संग्रामादाह	काल्या.	१२२७
संघमृताः सं	कौ.	७७१
संघमुख्यपु	,,	८६३
संघमुख्यश्च	,,	,,
संघमुख्यांश्च	,,	,,
संघलामो द	,,	८६२
संघानां वा वा	,,	८६३
संघाश्चाप्येव	,,	,,
संघा हि संह	,,	८६२
संघेन परि	,,	८४४
संघेष्वेवमे	,,	८६३
संघ्यांश्च न	भा.	८१८
सं चेष्याथो	वेदाः	९९६
*संजाताः पित	देव.	११९४
सं जानते म	वेदाः	९७९
संजानानो वि	,,	१००७
सं जानामहै	,,	८५९
सं जास्पत्यं तु	,,	१००७
संज्ञातेषुः प	,,	१००९
संज्ञानं नः स्वे	,,	८५८, ८५९
संज्ञानं नो दि	,,	८५८
संज्ञानमधि	,,	८५९
संज्ञानमसि	,,	८५८
संज्ञानमस्तु	,,	,,

संज्ञानाय स्म	वेदाः	८५८
संततिः स्त्रीप	याज्ञ.	६६८
संततिस्तु प	,,	६२१
संतत्यनाशा	देव.	१११२
सं तस्येन्द्रो ह	वेदाः	१४६४, १६००
संतान. पित	देव.	११९४
संतानकार	बृह.	१३४८
संतानवर्ध	वसि.	१९८२
*संतानिकादि	बृह.	८७५
संतुष्टो भार्य	मनुः	१०५३
संत्यर्कव्याः प	नार.	१०९५
सं त्वा नह्यामि+	वेदाः	१००४
*संदिग्धः प्रति	नार.	८२६
*संदिग्धाऽर्थे व	बृह.	७८५
संदिग्धे प्राति	संव.	६३५
*संदिग्धे प्रीति	,,	,,
संदिग्धेऽर्थे व	बृह.	७८५
*संदिष्टः कर्म	नार.	८२६
संदिष्टः प्रति	,,	,,
संदिष्टमर्थ	कौ.	१९२२
संदिष्टस्याप्र	याज्ञ.	१६३४
संदिहे चोत्प	वसि.	१२७३
संघये जारं	वेदाः	९९६
संघाता संधि	,,	१००३
*संधिं कृत्वा तु	मनुः	१७११
*संधिं क्रियां वि	बृह.	८७४
*संधिं छित्त्वा तु	मनुः	१७११
*संधिं छित्त्वाऽने	व्यासः	१७६५
संधिं भित्त्वा तु	मनुः	१७११, १९२९
*संधिं भित्त्वाऽने	व्यासः	१७६५
संधिक्रियां वि	बृह.	८७४
संधिच्छिदः पा	,,	१७५८
*संधिच्छिदः प्रा	,,	,,
*संधिच्छिदोऽस	,,	१७६०
*संधिच्छिदो ह	,,	,,
संधिच्छेत्ताऽने	व्यासः	१७६५
संधिच्छेदक	बृह.	१७६०
संधिश्च परि	व्यासः	८९९;
सुम. ८९९, १५८२; वृका. ९०१;		
आर. १५८२, १९७५		
संनिधातृश्च	मनुः	१६९७, १९२९
संनिपाते वृ	आप.	१८४३
*संनिपाते शि	,,	,,

संनिविष्टस	कौ.	१२०७	
स पत्नी पत्या	१४१७, १९५०	वेदाः	९९१, १००७
संपन्नं च र	वसि.	१९४९	
*संपन्नतामा	,,	,,	
संपन्नतः स	मनुः	१६३३	
*सपातास्तु त्र	,,	९१०	
संपाद्य रूप	अपु.	१९६२	
सं पितराह	वेदाः	१००३	
*संपीडयेद्	काल्या.	७२८	
संपूज्यमानाः	भा.	१०३३	
*संपददुः पृ	मत्स्य.	८५५	
*संपदाप्यः कृ	याज्ञ.	९४३	
संप्राप्तव्यव	काल्या.	१२०१	
* , , ,	याज्ञ.	१६४०	
*संप्राप्ते चाष्ट	नार.	९४८	
*संप्राप्ते त्वष्ट	,,	,,	
संप्राप्तो यात	व्यासः	११११	
संप्राप्य निर	बृह.	१६५३	
संप्रीत्या साध	बृह.	१५७३	
संप्रेष्यमाणै	नार.	१८८१	
संबन्धिवान्ध	बृह.	१५२७	
*संबन्धे भाग	व्यासः	६३४	
संभक्षितं य	नार.	८३१	
संभ्रमस्फुटि	कौ.	१६१५	
संभ्रल मलं	वेदाः	१००४	
संभारैश्च प	,,	१००३	
*संभाषणं गृ	मनुः	१८५३	
संभाषणं च	बृह.	१८८५;	
	व्यासः	१८८९	
*संभाषणं प	मनुः	१८५४	
संभाषणं स	,,	१८५३	
संभाषितवे	कौ.	८४३	
संभाषिताद	,,	८४४	
संभूयकारि	विष्णुः	१५४२	
संभूय कुर्वं	बृह.	७८७;	
शुनी. ७९०; याज्ञ.	१७३०		
संभूयकथे	कौ.	१६७९	
*संभूय च स	नार.	७८०	
संभूयवणि	विष्णुः	१६११, १६६९; याज्ञ.	१७३०
संभूय वा गृ	कौ.	९२६	
संभूय वा द	,,	१४३०	
संभूय वोप	,,	१९२५	
संभूय समु	,,	७७१	

संभूय स्वानि	मनुः ७७६	संशयच्छेदि	स्कन्द. १९६५	संस्कृताऽपि प्र	कात्या. ११०९
संभूयैकम	बृह. ८७५	झशयान्मोच	" १९६६	*संस्कृतार्थां च	देव. १३५०
*संभूताश्वाह	दक्षः १११४	*संभिक्ष कार	कात्या. ९५६	*संस्कृतार्थां तु	मनुः १३०२
*संभोगे विप्र	मनुः १०४४	संसक्तकास्तु	" "	" "	देव. १३५०
सं मा कृतस्य	वेदाः १९०१	संसक्तसक्त	नार. ९४५;	*संस्कृतार्थां स्व	मनुः १३०३;
सं मातरिष्वा	" ९८६		कात्या. ९५५, ९५६		देव. १३५०
*संमिश्रं कार	कात्या. ९५६	*संसक्तास्त्वथ	कात्या. "	*संस्कृतार्थां स्वे	वसि. १२७२
*संमिश्रा कार	" "	ससदि ग्रीड	भार. ८०७	सस्थाच्यक्षः प	कौ. १६७७
संमिश्रय कार	" "	संसरन्तम	भा. १०३६	सस्थितस्यान	मनुः १३१९
*संमील्य कार	" "	संगर्गचिह्न	बृह. १७६०	संस्पृशेतालि	स्कन्द. १९६३
संयतोपस्क	याज्ञ. १०८५	*ससर्गलोप्य	" १७६१	सस्मयमाना	वेदा. ९६५
संयाने दश	वसि. १९४४	*संसर्गैश्चिह्न	" १७६०	सहरति ह्य	शुनी ६३५
सयुक्तं ब्राह्म	नार. १९३६	ससर्जयन्ति	बौधा. १८४५	सहोत्र स्म पु	वेदाः ९८७
संयोगः क्रिय	बृह. १८८५	संसिद्धे तूद्	कौ. ७७१	*स आभजेह	नार. ७००
संयोगघट	शुनी. १७६७	संसृष्ट धन	वेदाः १५४०	*स आभजेह	" "
संयोगे विप्र	मनुः १०४४	संसृष्टधनं	विष्णुः १५४२	स इममेवा	वेदाः १०१०
संरक्षेत्सम	नार. ८७०	*संसृष्टस्य तु	नार. १५५३	स उफलाभ	भार. ९००
संरुद्धस्य वा	कौ. १६९०	*संसृष्टाः सह	मनुः १५४३	स उभे एक	शाता. १११६
संरुद्धिकामा	" "	संसृष्टानां तु	नार. १५५२;	स ऋणिचिह्न	वेदाः ५९९
संरोधश्वाक	" ८१७,	बृह. १५५८;	कात्या. १५६०	स एतान् पाशा	" ६०३,
	८४४	संसृष्टास्तेन	मनुः १५६३;		६०५
संलोभनाप्य	विष्णुः १८४६		नार. १५६७	स एनं बन्ध	कौ. ७३७
*संक्सरं उ	मनुः १०५५	*संसृष्टिनः सं	बृहा. १५४१	स यत्र तस्य	बृप. १३६२
संक्सरं प्र	" "	संसृष्टिनस्तु	विष्णुः " ;	स एव ता आ	मनुः ७७४
	१३९३		याज्ञ. १५४६	स यत्र ताह	बृह. १८३१
संक्सरं प्रे	बौधा. १०२०	*संसृष्टिना तु	नार. १५५२;	*स एव ताश्वा	मनुः ७७४
*संक्सरं रा	गौत. १९४७	बृह. १५५८;	कात्या. १५६०	स एव तासां	प्रजा. ९६१
संक्सरमि	विष्णुः १०२४	संसृष्टिनां पि	विष्णुः १५४१	स एव दशाः	नार. १७५०
संक्सराभि	मनुः १८६१	संसृष्टिनि प्रे	गौत. १५४०	*स एव दण्ड	कात्या. १८३३
संक्सरेण	कौ. १६१६	संसृष्टी गृह्णा	बृहा. १५४१	स एव दद्या	मनुः १२९५,
संक्सरेणा	नार. ९४८	*संसृष्टो बान्ध	बृह. १५५८	१४७४; देव. १३५०	१२९५,
*संक्सरेऽभि	मनुः १८६१	संसृष्टो यौ पु	" १५५७	स एव दाय	विष्णुः १२८०
संवननम	कौ. १६८१	*संस्कर्ता च क	" ७८७	स यत्र द्विगु	कात्या. १८३२
संवननी स	वेदाः ९९७	*संस्कर्ता तत्क	" "	*स एव द्विप	बौधा. १२६९
*संवर्धनव्य	मनुः १८०५	" "	शुनी. ७९०	स एव धर्म	मनुः १२९७,
संवसव इ	वेदाः १९०२	संस्कर्ता तु क	बृह. ७८७	१९८७	
सं वा भगासौ	" ९९६	*संस्कर्ता तु फ	" "	स एव लाभो	कौ. १९२५
*संवाद्य रूप	मनुः १९५३	संस्कर्तुं वर्ण	भा. १२८७	स एव विन	नार. १८३६
संवाद्य रूप	" "	संस्काराद्यखि	वसि. १२७८	स एव साक्षी	बृह. १९१५
संविच मे	वेदाः ८५८	*संस्काराश्चर	नार. ११०५	स एवांशस्तु	कात्या. १२०१
*संवित्क्रियां वि	बृह. ८७४	संस्कारोदक	कात्या. १५२४	स एवास्य भ	नार. ८८८
संविदा देय	वेदाः ७९२,	संस्कार्या पूर्व	बृह. १५८६	स एष द्विपि	बौधा. १२६९
	८५९	संस्कार्या पैतृ	हारी. ११९५	स एष पाण्डो	भा. १०८४
संविद्विधान	बृह. ८७२	संस्कार्यां प्रातृ	व्यासः १४२२,	सकलं द्रव्य	कात्या. ११७३,
*संविधातृश्च	मनुः १६९७		१५८७	१४१३	
संविभागे वि	प्रजा. ८९९	* " "	बृह. १५८६	स काकणिह्न	अनि. १९६८

*स कानकम्	याज्ञ. १७२९
स कानीनः सु	ब्रह्म. १३७४
सकामा दूष	मनुः १८६६, १८६८; मत्स्य. १८९२
*सकामा तदे+	कौ. १८५०
सकाम या च	" १८४८
*सकामाया तु+	नार. १८८३
सकामास्वनु	याज्ञ. १८७६
*सकःमास्वानु	" "
*स कारके नि	कात्या. ७२८
*सकुल्या दुहि	देव. १५२५
सकुल्या बान्ध	बृह. १५१८
*सकुल्येभ्योऽस्य	नार. ७०४
*सकुल्यैर्विद्य	बृह. १५१३
सकृतिभिन्द्र	वेदाः १००६
स कृच्छ्रान्मोच	भा. १९८५
स कृतप्रति	कात्या. ७२८
सकृत्प्रदीय	याज्ञ. १०७८
स कृत्वा प्लव	मनुः १७२६
सकृत्सु ते सु	वेदाः ९६९
सकृदंशो नि	मनुः १०७२, १५७५; नार. १०९२
सकृदा गर्भा	" ११०२
सकृदात्माधा	कौ. ८१७
सकृदाह द	मनुः १०७२, १५७५; नार. १०९६
सकृदुक्त तु	अनि. १११८
सकृदुभौ प	कौ. ८१७
*सकृदेव द	मनुः १०७२
*सकृदेव स	" "
*सकृदानं द	" "
सकृद् दृष्टास्व	वारा. १०७७
सकृत्कृतस्य	विष्णुः ८९१
सकृत्प्रतीवाम	कौ. १७९९
स क्रीतकः सु	मनुः १३०८
*स क्रीतकस्तु	" "
स क्वचित् कि	विष्णुः ६३७
सखायः प्रवि	भा. १९२६
सखायाविव	वेदाः ९९९
सखा सख्ये व	" ११५८
सखा ह जाया	" १००५, १२६०
.सख्यं तस्याह	वारा. १३२९
*सगणो वञ्च	बृह. १९१४
सगर्भोऽयाः	कौ. १२८८
स गृहे गूढ	मनुः १३०६

स गोष्णो निष्कृ	बृह. १८३१
सगोत्रशिष्य	शखः १४७१
सगोत्रस्थानी	आप. १०१८
सगोत्राय दु	" "
सगोत्रेणान्य	कौ. १२८८
सगोत्रेषु कृ	वृगौ. १३७२
सगोपस्थाने	कौ. १६८५
स गोपालांश्चा	वेदाः ९०३
*स ग्राह्या. पाशा+	" ९९९
सङ्गं वेद्यादि	देवी. १९४३
सङ्गतैर्मधु	शुनी. १११९
*स च ता अभि	नार. ११०१
स च तां प्रति	" "
*स च द्विपिता	बौधा. १२६९
*स च पाणिप्रा+	विष्णुः १२७९
स च मातापि	" "
*स च मात्रा पि	" "
स च यद्यन्य	शाता. १११६
स च यस्थोप	विष्णुः १२७९
स च येन क्री	" "
स च येन गृ	" "
*स च राज्ञांऽश	बृह. १५८५
*स च राज्ञा च	मनुः ७१८
स च लामोऽर्ध	नार. ८८८
*स च लामोऽर्ध	" "
स चान्यान्विभृ	विष्णुः १२८०
*स चापि द्विवि	नार. ६४८
सचा पूतक	वेदाः ८११
स चारके नि	कात्या. ७२८
सचिह्नं ब्राह्म	याज्ञ. १७३९
स चेत् क्रोप	कौ. १६१४
स चेत् तथा	" १६७९
" " +	" १६८०
स चेत् पथि	मनुः १८०९
*स चेत् प्रति	" "
*स चेत्पथि न	" "
स चेदपसा	कौ. ७५७
स चेदस्पम	" ८४४
स चेदाचार	" ७५७
स चेदृष्णोऽर्थि	शंख. १६७२
*स चेद्वानिक	कात्या. ६५५
स चेद् ब्रूयात्	कौ. १६८३, १६८४
स चेन्न कुर्या	बृह. ८५३;
	श्रम. ८५४
सच्छ्रुत्स्याय	बृह. १७९०

सच्युति जघ	वेदाः १००६
स जघन्यत	नार. ८३१
स जातमात्रा	भा. ७३५
सजातावाप्नु	बृह. १२५१;
	देव. १२५२
सजातावुत्त	याज्ञ. १८७२
*सजाति. श्रेय	नार. १०९३
सजातीयः सु	वृया. १३५५
सजातीययो	विष्णुः ८९०
सजातीयेष्व	याज्ञ. १३३७
*सजात्यतिश	नार. १८८२
*सजात्यामुत्त	याज्ञ. १८७२
स जायमान	वेदाः १२६१
सज्यन्ति हि	मनुः १८५४
*स चोष्ठः स्याद्	" १३९७
*सततं प्राप्नु	नार. १०९७
*स तत्र सम	" १९३९
*स तत्राकारि	कात्या. ६३३
स तथैति प्र	भा. १९८६
स तथैव प्र	मनुः ७३९;
	नार. ७४७
स तद्गृहीत्वा	" ८५१
स तद्गृहि	याज्ञ. ७७७
स तमथ प्र	कात्या. ६७४
स तयोर्दण्ड	नार. १८२७
स तस्मै तास	व्यासः ७६८
*स तस्य कारि	कात्या. ६३३
स तस्य दासो	नार. ७९२;
बृह. ७०६;	कात्या. ७१४
स तस्या भर	नार. १५५५
*स तस्या रक्ष	" "
स तस्योत्पाद्	मनुः १६३०, १८०६
*स तस्योत्पाद्य	" "
सतामनुग्र	नार. १९३६
सति कर्तय	विष्णुः १२८१
सति भार्गथे	कौ. १३९१
*स तु क्रीतः सु	मनुः १३०८
स तु दण्डयः श	अपु. १९७६
*स तु पाणिप्रा	विष्णुः १२७९
स तु मातुर्वि	भा. १२४३
*स तुल्यं ब्रूण+	बौधा. १०१९
सत्पुं च स	कात्या. ९५५
सतोऽर्थस्य वि	कौ. १२०७
सत्कृतं स्वज	भा. ८६०
सत्कृतासत्कृ	" १०३३

*सकृत्स्थाय	बृह. ८७२	*सदृशं यं प्र	मनुः १३०५	स नो देवो ह	वेदाः १९०२
सकृत्स्थाहूय	नार. १०९८	सदृशं यं स	बौधा. १२६९	सन्त्यपवादाः	आप. १६६५
सत्यं शौचं च	बृह. ७५०	*सदृश सका	" "	सञ्चाना द्विमु	नार. ९१७
*सत्यङ्कारं कृ	याज्ञ. ८८५	*सदृशस्त्रीप्र	मनुः १२३६	* " "	स्मृत्य. १९७६
सत्यङ्कारं च	व्यासः ८८९	सदृशस्त्रीषु	" "	सञ्चानामा द	कौ. ७७२
सत्यङ्कारकृ	याज्ञ. ६४५,	सदृशाच्छ्रेय	भा. १२८४	स पणं प्राप्नु	मत्स्य. १८९२
	८८५	*सदृशा सह	बृह. १५१६	स पत्त एव	वेदाः ८१४
सत्यङ्कारवि	कात्या. ६५६	सदृशी मम	भा. १२८५	सपन्ना वाचं	" १००६
सत्यङ्कारेण	अपु. १९७५	सदृशी सह	बृह. १५१६	सपत्नी मे प	" ९९०
सत्यमहं ग	वेदा. ८१२	स देवलोके	भा. १०२८	सपत्नीकः क्रि	मनुः १३०५
सत्यमिथ्यास्तु	कौ. १७७२	सदोषं व्याह	कात्या. ७०९	सपत्नीकक्रि	आन. १३७४
सत्यव्रतः सो	बृह. ९५१	*सदोषं व्याह	" "	स पत्नीमुदा	वेदाः १००८,
Xसत्यसंगरो	नि. १२५५	सदोषमपि	नार. ८९४		१८४१
सत्यामन्यां स	याज्ञ. १०९१	*सदोषव्याह	कात्या. ७०९	स पयं येण	नार. १९३९
सत्यासत्यान्य	" १७७९	*स दोहित्रोऽप्य	मनुः १३०२	सपादपण्ण	कौ. ६११
*सत्र विवर्ध	मनुः १७००	सद्दानमान	याज्ञ. १६३९,	स पारयज्ञे	मनुः १३०९
सत्रं हि वर्ध	" "		१९३२	सपालः शत	" ९१०
सत्रिप्रयोगा	कौ. १६८१	*सद्भागकर	बृह. १९४१	*सपालान्नात	" ९११
सत्री वा स्त्रीलो	" ८६३	सद्गिराचरि	मनुः १९३१	सपालान्वा वि	" "
स त्वं केसरि	वारा. १३२९	सद्यः स्याद्ब्राह्म	पिता. ६३४	सपिण्डता तु	बृम. १५२७
स त्वं जातब	भा. ८६०	सद्य एवेति	कात्या. ६३२	*सपिण्डदातुः	" "
स त्वं नृपति	" १९८५	सद्यो वा काम	याज्ञ. १८७०	सपिण्डस्याप्र	" ११४१
स त्वं विद्वन्ध	" १९८६	*सद्यो वा कित	कात्या. १९१४	सपिण्डापत्य	शाक. १३५५
स त्वप्सु तं घ	मनुः १३९३	सद्यो वा सभि	" "	*सपिण्डा बान्ध	बृह. १९१४
स त्वया नाव	वारा. १०७६	सद्यो विध्वंसि	संव. १८९१	सपिण्डाभावे	बौधा. १४६८
सत्स्त्रीणां समु	भा. १०२८	*सद्यो विश्वासि	" "	*सपिण्डेभ्योऽस्य	नार. ७०४
सत्स्वं त्रैविद्य	बौधा. १४६८	सद्वृत्तभावा	अग्नि. १११६	*सपिण्डेष्वपि	" १५५५
*सत्स्वज्जेषु	" "	*स द्विकाषोप	मनुः ९३९	सपिण्डो वा स	याज्ञ. १०८९
*सत्स्वन्वेषु त	" "	स द्वौ कषोप	" "	स पितरमे	वेदाः ११६२
सत्स्वपत्येषु	सम्र. ११५७		१६३१, १९२९	स पुत्रः पुत्र	भा. १३९१
स दण्डं प्राप्नु	मनुः १७१८	*सधनैस्तैर्वि	बृह. १२३७	स पुत्रस्व वा	विष्णुः ६७८
स दण्डयः कृष्ण	" ८४४	सध्रीचीनान्	वेदाः ९९८	*सपुत्रस्यापु	" "
स दत्त्वा निय	" ६८०	स नः पतिभ्यो	" १००१	स पुनर्द्विवि	नार. ६४८,
*स दत्त्वा निर्जि	" "	स नष्टः कौर	भा. १९६४		७४७
*स दत्त्वा निर्भि	" "	स नष्टवंशः	" १०३१	सपुरुष वा	कौ. १०३८
सदानमान	याज्ञ. ८६७	स नाणकप	याज्ञ. १७२९	स पूर्वानात्म	भा. १९६४
* " "	" १६३९	*स निगृह्य त	मत्स्य. ७५६	स पृथिवीमु	वेदाः १५९८
स दाग्यस्तद्ध	कात्या. ८०६	*स निगृह्य दा	मनुः ७४३	*स पतृकं पि	मनुः १२१३
*स दाप्यो यत्प्र	नार. ८५०	स निगृह्य ब	मत्स्य. ७५६	सप्त एव म	वेदाः १६०३
सदा प्रहृष्ट	मनुः १०५९	स निर्दोषो ज्ञा	" ७६९	सप्तजन्म म	परा. १११७
सदा श्रोत्रिय	नार. ७८४	स निर्भाज्यः स्व	मनुः १२१२	सप्त प्रकृत	मनुः १९३०
*स दीर्घस्यापि	मनुः ८४५	स निर्वैयो म	भा. ८६०	*सप्तमः पिण्ड	मत्स्य. १३८३
सदृश तु प्र	" १३०५	*स निर्वीर्यः स्व	मनुः १२१२	सप्तमण्डल	स्कन्द. १९६६
*सदृशं प्रति	" "	*स निर्वीर्यः स्व	" "	सप्त मर्यादाः	वेदाः १५९१,
सदृशं प्रीति	" १३०४	स नेच्छति घ	भा. १९८३		१६०३
सदृश य प्र	विष्णुः १२८०	सनेम वाञ्छं	वेदाः ११२२	सप्तमी चासु	गीत. १६६०

*सप्तमी पञ्च	बृम.	१३५८	*सभ्याश्चान्येन	नार.	१६४४	*सममितर	गौत.	११८२
सप्तम्यां मार्ग	आपु.	१९७९	सभ्याश्चास्य न	"	"	सममितरे	बौधा.	११४६
सप्तरात्रस्या	कौ.	१६१८	*सभ्याश्चास्य प्र	"	"	*सप्तमीशत्व	बृह.	११७९
सप्तरात्राद्	"	९२९	*सभ्यास्तस्य न	"	"	*सप्तमेतां वि	याज्ञ.	९१३
सप्त वित्तात्	मनु:	११२६	स भ्रातृभिर्बु	"	११९८,	*सप्तमेवेत	गौत.	११८२
सप्तहोतार	वेदा.	१००६			१५८४	सप्तमेषा वि	याज्ञ.	९१३
*सप्तानां चाप	ब्रह्म.	१३७५	*सप्तं चेतार	गौत.	११८२	सप्तमस्यान	कौ.	८६१;
सप्तानां चक्रा	"	"	सप्तजन्तु वि	वेदा:	९८६		नार.	८६९
*सप्ताराश्वत्थ	"	"	सप्तं दद्यात्	व्यास:	६७६	सप्तमयादन्य	गौत.	१२६३
सप्ताराश्वत्थ	"	"	*सप्तं दद्यात्तु	"	"	सप्तमं धन	वसि.	६०९
सप्ताराश्वत्थ	बृह.	८०३;	*सप्तं दद्यात्तु	"	"	*सप्तमं धान्य	"	"
	प्रजा.	८०७	*सप्तं दद्यात्तु	"	"	सप्तमं सज्ञ	शुनी.	७३१
सप्ताराश्वत्थेह	मनु.	१९३०	*सप्तं दद्यात्तु	"	"	सप्तमं श्वेह	बृह.	८५३
सप्ताराश्वत्थाधि	अनि.	१९१८	*सप्तं दद्यात्तु	"	"	*सप्तमं श्वेह	"	"
सप्ताना प्रकृ	मनु:	१९३०	*सप्तं दद्यात्तु	कात्या.	१२२७	*सप्तमं श्वेह	"	"
*सप्तारामगृ	बृह.	८०३	*सप्तं दद्यात्तु	शंख:	१४२९	*सप्तमं श्वेह	"	"
*सप्तारामाद्गृ	"	" ;	*सप्तं दद्यात्तु	जैमि.	७७०	*सप्तमं श्वेह	"	७८८
	प्रजा.	८०७	*सप्तं दद्यात्तु	बृह.	११७९	*सप्तमं श्वेह	"	"
सप्तारामाद्गृ	कौ.	१८४८	*सप्तं दद्यात्तु	बौधा.	११४६	सप्तमं श्वेह	देव.	१११२
सप्तारामाद्गृ	भा.	१२८६	*सप्तं दद्यात्तु	नार.	१९३६	सप्तमं श्वेह	वारा.	१३२९
सप्तारामाद्गृ	स्कन्द.	१९६६	*सप्तं दद्यात्तु	भा.	१९६४	सप्तमं श्वेह	बृह.	६७७
सप्तारामाद्गृ	मनु:	९०८	*सप्तं दद्यात्तु	व्यास:	७८९	*सप्तमं श्वेह	नार.	९१५
सप्तारामाद्गृ	याज्ञ.	९४३	*सप्तं दद्यात्तु	ब्रह्म.	१३७५	सप्तमं श्वेह	वेदा:	९८२
सप्तारामाद्गृ	"	"	*सप्तं दद्यात्तु	बृह.	१६४७	*सप्तमं श्वेह	कात्या.	८३६
सप्तारामाद्गृ	मनु:	१७०५,	*सप्तं दद्यात्तु	"	१७८९	*सप्तमं श्वेह	मनु:	१७७४;
		१९३०	*सप्तं दद्यात्तु	मनु:	१७७५	*सप्तमं श्वेह	नार.	१७८७
सप्तारामाद्गृ	बृह.	१३५५	*सप्तं दद्यात्तु	उश.	१२३८	*सप्तमं श्वेह	शंख:	१७७४
सप्तारामाद्गृ	व्यास:	६३४	*सप्तं दद्यात्तु	भा.	१९८६	*सप्तमं श्वेह	विष्णु:	११८४
सप्तारामाद्गृ	संप्र.	१५३०	*सप्तं दद्यात्तु	नार.	१७५५;	सप्तमं श्वेह	"	१७७१
सप्तारामाद्गृ	वेदा:	१४६४,	*सप्तं दद्यात्तु	कात्या.	१७६२	सप्तमं श्वेह	भा.	११८४.
		१६००	*सप्तं दद्यात्तु	गौत.	११८२	सप्तमं श्वेह	१२३४; बृह.	१२३७;
सप्तारामाद्गृ	आप.	१९१८	*सप्तं दद्यात्तु	"	१२३३	सप्तमं श्वेह	मनु:	१२४९
सप्तारामाद्गृ	कात्या.	६३३	*सप्तं दद्यात्तु	"	११८२	*सप्तमं श्वेह	"	१७७४
*सप्तारामाद्गृ	वारा.	१०७५	*सप्तं दद्यात्तु	"	११८२	सप्तमं श्वेह	"	" ;
सप्तारामाद्गृ	भा.	१९६३	*सप्तं दद्यात्तु	नार.	१८२६	सप्तमं श्वेह	नार.	१७८७
सप्तारामाद्गृ	बृह.	८७३	*सप्तं दद्यात्तु	बृह.	७६५,	सप्तमं श्वेह	कात्या.	८३६
*सप्तारामाद्गृ	मनु:	१६९५	*सप्तं दद्यात्तु	७८४, ११७३, १७९०;		*सप्तमं श्वेह	नार.	१७८७
सप्तारामाद्गृ	"	"	*सप्तं दद्यात्तु	शुनी.	७९०	*सप्तमं श्वेह	कात्या.	८३६
सप्तारामाद्गृ	१९२९; नार.	१७५४	*सप्तं दद्यात्तु	स्कन्द.	१९६५	सप्तमं श्वेह	कौ.	८६३
सप्तारामाद्गृ	वेदा:	१८९४	*सप्तं दद्यात्तु	बृह.	१३५५	सप्तमं श्वेह	याज्ञ.	७७७
सप्तारामाद्गृ	आप.	१९०३	*सप्तं दद्यात्तु	भा.	१२४४	सप्तमं श्वेह	कात्या.	१२२७
सप्तारामाद्गृ	नार.	१९११;	*सप्तं दद्यात्तु	याज्ञ.	७७७	सप्तमं श्वेह	"	७८८
सप्तारामाद्गृ	कात्या.	१९१४	*सप्तं दद्यात्तु	बृह.	११७९	सप्तमं श्वेह	बृह.	७८६,
सप्तारामाद्गृ	बृह.	१९१३	*सप्तं दद्यात्तु	"	"	सप्तमं श्वेह	११९३, १२००, १२२२;	
सप्तारामाद्गृ	"	"	*सप्तं दद्यात्तु	"	"	सप्तमं श्वेह	कात्या.	८९८
सप्तारामाद्गृ	याज्ञ.	१९३३	*सप्तं दद्यात्तु	"	"	*सप्तमं श्वेह	बौधा.	११४६
*सप्तारामाद्गृ	व्यात्या.	७५३	*सप्तं दद्यात्तु	नार.	१७४६	सप्तमं श्वेह	मनु:	१२११,
			*सप्तं दद्यात्तु	देव.	१२०३	सप्तमं श्वेह	१२९७, १३१६,	१५४३;

विष्णुः १५४१	समाहर्तुं	कौ. १६७९,	समेऽच्चानि द्व	नार. १७५४
स मर्हामखि	•	१६८८	*समेनैव शृ	हारी. ११८३
स महेन्द्रोऽम	समाहित मे	वारा १०७७	समेऽभिचार	भा. १२८५
*समाशभागाः	समित्पुष्पोद	नार. १७५२,	समेऽधैव प	याज्ञ. १८१४
समाशभागि		१९३६	*समेऽधैव प	" "
* " "	*समीक्ष्य कार	काल्या. ९५६	समैतु विश्व	वेदा. १८९९
समांशभाजः	समुच्छित्तौ म	कौ. १८००	समैर्हि विष	मनुः १७०५,
	समुच्छिता ध्व	व्यासः ९६१		१९३०
	समुत्कषोप	मनु. १७७४	*समैश्च विष	" "
*समांशभाज	*समुत्थानं व्य	बृह. १८३१;	समोऽशः सर्वे	बौधा. ११४६
समाशहारि		काल्या. १८३३	समोऽतिरिक्तौ	नार. ७८१
समांशा मात	*समुत्थानव्य	विष्णुः १७९७	*समो न्यूनाऽधि	बृह ७८५
*समांशुल्कमा	" "	कौ. १७९९;	समो न्यूनोऽधि	" "
समाः शतम	मनुः १८०५; बृह. १८३१;	काल्या. १८३३	समोऽपकृष्ट	शुनी. ७९०
समाः सहस्र	काल्या. १८३३	बृह. १५६०	*समोऽवकृष्ट	मनुः ७२०
समाज्ञातानृ	समुत्पन्नाद्	मनु. १६२३	*समो न्यूनाऽधि	" "
*स मात्रा पित्रा	समुत्सृजेत्सा	" ९३९,	*सम्यक्कर्मणु	बृह. ७८५
समानं मन्त्र	समुत्सृजेद्रा	१६३१, १९२९	सम्यक् सिद्धि	नार. १५८३
समानऽएव	समुद्रपरि	याज्ञ. १७३३	सम्यङ्नेविष्ट	कालि. १३७७
समानयोत्र	*समुद्र नाणु	मनुः ७४०	सम्यङ्कोऽभि स	मनुः १६९२,
समानजाति	समुद्रग्रह	विष्णुः १६१०		१९२९
*समानतो शृ	*समुद्रपरि	याज्ञ. १७३३	सम्यङ्गः सत्र	वेदाः ९९८
समानभागि	*समुद्रयात्रा	मनुः ६१९	सम्यङ्कोऽभि स	" ८५९,
समानमस्तु	समुद्रयान	" "		९९८
समानयोः स	समुद्रसर	बृम. ८५४	*सम्यापातास्त्र	मनुः ९१०
समानयोको	समुद्रार्था याः	कौ. १९२४	सम्राज्ञी शत्रु	वेदाः ९८६
समानवर्णा	समुद्रे नाणु	वेदाः ९२४	*सम्राज्येधि श्व	" "
समानश्वानु	समुद्रेषु पू	मनुः ७४०	" "	" १०००
समानसलि	समुद्रे सम	भा. १०३१	स यत्र देवा +	" १००७
समाभी प्रपा	समन्वयेषुः	नार. १९३९	स यदि प्रति	मनुः ७४२
	समुपारूढा	" ९४४	* " "	" १६२९
	समूचो रोम	कौ. ९३०	स यथेकपु	शंखः ११६६
	समूलसस्य	वेदाः ९७४	स याच्यः प्राड्वि	मनुः ७४२
समानी व आ	*स मूल्यं द्विगु	नार. ९१८	*स येन गृही	विष्णुः १२७९
समानोदक	*स मूल्यात् द्वि	" ८८७	सरकपांसु	कौ. १६७५
समानो मन्त्रः	स मूल्याद्द्वि	" "	सरसीवाम	भा. १९८५
समानो श्रुते	स मूल्याद्द्वि	काल्या. ८८९	*स राजर्षय	मनुः ७१८
स मान्यते यः	समूहकार्य	याज्ञ. ८६७,	*स राज्ञां शक्य	बृह. १५८५
समाप्ते त्वष्ट		८६८	स राज्ञो स्त	" "
*समाप्नुयाद्	*समूहकार्ये	" "	स राज्ञा तच्च	मनुः ७१८
*समाप्नुयाज	*समूहस्थेऽद्य	काल्या. ८७७	स राज्ञा नाभि	" "
समाथा शुल्क	समूहस्थोऽद्य	" "	स राजानं द	वारा. १३२९
*समायां सक्रा	*समूहानां च	" "	*सरूपं वा वि	मनुः १०४८
समायुषा सं	समूहानां तु	" "	स रोक्ष्यन् जा	वेदाः १००८
समारोहति	समेल्य तास्त	भा. ८६०	सर्पमये म	कौ. १९२५
समावृत्तश्च			सर्पमाजार्	काल्या. १८३४
*समावृत्तस्तु				
समासेनोदि				
समाहर्ता ज				

*सर्वं च रिक्थं	मनुः १२४७	सर्वविनाशे	गौत. ९०४	*सर्वासामेव	अग्नि. १११६
सर्वं प्रदक्षि	वेदाः ९९८	सर्वशास्त्रवि	भा. १२४३	सर्वास्तास्तेन	हारी १२६४३
सर्वं यज्ञं सं	,, १२४४	सर्वसस्येभ्य	विष्णुः १६७१	वसि. १२७२; मनुः १२९३	मनुः १२९३
सर्वं वा पूर्वं	गौत. ११९५	सर्वस्मिन्स्थाव	बृह. ९५१	सर्वास्वापस्तु	बृह. १२५१
सर्वं वा रिक्थं	मनुः १२४६	सर्वस्मै तस्मै	वेदाः १६०२	सर्वाहमस्मि	वेदाः ९६६
*सर्व एव वा	विष्णुः १६७१	*सर्वस्य दाय	देव. १५२६	सर्वे काङ्क्षन्ति	बृह. ११८०
सर्वं पत्र वि	कौ. ९३०;	सर्वस्य वा ए	वेदाः १५९९	सर्वे च तत्स्वा	विष्णुः १६०९;
	मनुः १३९८	सर्वस्वं गृह	कात्या. ८०५		१७९८
सर्वकण्टक	,, १७०८,	*सर्वस्वं च व्य	मनुः १८०५	सर्वे च पुरु	,, १७९७
	१९३०	सर्वस्व तस्य	कात्या. ८०५	*सर्वे चानौर	देव. १३५१
सर्वकर्मस्व	विष्णुः १०२३	सर्वस्व तु ह	यमः १९४३	सर्वे चापि वि	भा. १९८४
*सर्वकर्मास्व	,, ,,	*सर्वस्वं तै प्र	कात्या. ८०५	सर्वे चोत्तरो	गौत. ८१६
सर्वकार्यप्र	बृह. ८७३	सर्वस्वं पुत्र	कौ. ७९४	सर्वेच्छया क	नार. ११९८
*सर्वकार्ये प्र	,, ,,	*सर्वस्व वा पू	गौत. ११९५	*सर्वे जनप	कात्या. ९५९
सर्वकार्येषु	कात्या. ८०५	सर्वस्वं स्त्री तु	नार. १७५०	सर्वे जना; स	,, ,,
सर्वकालम	भा. १०२९	*सर्वस्व हर	,, ,,	*सर्वे जानप	,, ,,
सर्वज्ञख्याप	कौ. १६८२	,, ,,	कात्या. १७६१;	*सर्वे तत्स्वामि	विष्णुः १७९८
सर्वज्ञा सर्वे	भा. १०२८	*सर्वस्वगृह	व्यासः १७६५	सर्वे ते गोत्रि	हारी. १२६६
सर्वतो धर्म	मनुः १७००	*सर्वस्वग्रह	कात्या. ८०५	सर्वे ते तेन	,, १२६४३
सर्वतो योज	आप. १६६४	सर्वस्वस्याधि	याज्ञ. ८६७	वसि. १२७२	मनुः १२९०
सर्वत्र चोप	कौ. १९२५	सर्वस्वहर	मासो. १९७०	* ,, ,,	,, ,,
सर्वत्र तु स	मनुः ९११	बृह. ८७३; कात्या. १७६१;	याज्ञ. ८६७;	*सर्वे तेनैव	,, ,,
*सर्वत्र त्वधि	,, ,,	बृह्वा. १८९१; नार. १९३५	मनुः १६२७	सर्वे ते मनु	हारी. १२६६३
*सर्वत्र दायि	देव. १५२६	सर्वस्वहार	कात्या. १९१५		यमः १३५२
सर्वत्र योग्यं	वारा. १०७७	सर्वस्वेऽपि जि	,, ,,	*सर्वे ते शान्द्रि	हारी. १२६६
सर्वत्र राज	कौ. १८५०	*सर्वस्वे विजि	कौ. ८६२	सर्वे देवा उ	वेदाः १०००
*सर्वत्र स दो	मनुः ९११	सर्वहितमे	मनुः १२९०	*सर्वे धर्मयु	आप. १३८७
*सर्वत्र स्थाव	बृह. ९५१	सर्वास्तास्तेन	,, १९०६	*सर्वेऽपि काङ्क्ष	बृह. ११८०
सर्वत्र स्वामि	विष्णुः ९०५	*सर्वास्तान् वा	जालि. १३७७	*सर्वेऽपि धर्म	आप. १३८७
सर्वत्रादाय	देव. १५२६	सर्वास्तु कुर्या	मनुः १३७३	*सर्वे पुरुष	विष्णुः १७९७
*सर्वत्रादायि	,, ,,	सर्वाणि ज्ञाति	आप. १९७३	सर्वे पृथक्	मनुः ९३८३
सर्वत्राजुम	आप. १६६६	सर्वाण्युदक	भा. १२८३		नार. ९४५
सर्वथा तार	भा. १९८५	सर्वाण्येतान्य	यमः ६६०	*सर्वेऽप्यनौर	देव. १३५१
सर्वथा ब्राह्म	मनु. १९३०	सर्वाधिनां न	कौ. १६८८	सर्वे प्रतिभु	हारी. ६६२
सर्वथा राज	भा. १०३३	सर्वाधिकर	भा. १९८४	सर्वे वर्णा वा	विष्णुः ६१०
सर्वबन्धुवि	स्मृत्य. १५२९	सर्वानर्थः कु	शंखः १२८१	*सर्वेषा च वि	कात्या. ७५३
सर्वभक्ष्या च	हारी. १०१७	*सर्वास्तत्राय	कौ. १६८७	सर्वेषा चैव	शौन. १३६५
सर्वभूतप्र	मनुः १०७०	सर्वापराधे	विष्णुः ७१६	सर्वेषां चोप्र	स्कन्द. १९६५
*सर्वभूतिर्हि	,, १०७१	सर्वापलाप्ये	कात्या. ७५३	सर्वेषां धन	मनुः ११८९
सर्वमर्हति	भा. १३९१	सर्वापायवि	विष्णुः १५७५	सर्वेषां धर्म	भा. १०२७
सर्वमेतद्भि	,, १९७८	सर्वाभावेऽपि	आप. १४६७	सर्वेषां पुत्र	स्मृत्य. १५२९
सर्वमेव ह	सप्र. ११९९	सर्वाभावे रा	वारा. १०७६	सर्वेषां प्रीत्या	कौ. १४३०
सर्वमेवान	भा. १२८४	सर्वावस्थाग	शंखः १०२६	सर्वेषा महि	भा. १०२७
सर्ववर्णानां	आप. १६६६	सर्वासां प्रोधि	मनुः १२९३	*सर्वेषा मृत्य	नार. १७५०
सर्ववस्तुक	कौ. ९२६	सर्वासामेक		सर्वेषा वा स्त्री	कौ. १६१५
सर्ववेदसं	वेदाः ७९२			सर्वेषां स्वदा	शखः १८४७

*सर्वेषां स्वल्पं	नार.	१७५०
सर्वेषामन्त	कौ.	११८५
*सर्वेषामधि	शौन.	१३६५
”	मनुः	१३९३
”	”	१४७८
*सर्वेषामर्थ	”	११८९
सर्वेषामधि	”	७७५
सर्वेषामल्प	नार.	१७५०
सर्वेषामास	कौ.	८६२
*सर्वेषामेक	मनुः	१२९०
सर्वेषामेव	बृह.	७८५;
शंखः	९०५; नार	११३१;
भा.	११८४, १२४४;	
बौधा.	१८४५	
*सर्वेषामेव	शौन.	१३६५;
मनुः	१३९४, १८५६	
सर्वेषु ग्रह	गौत.	८१५
सर्वेषु च क	कौ.	८६२
सर्वेषु चाप	कात्या.	१८८८
सर्वेषूपनि	”	७५४
*सर्वेष्वधिकृ	नार.	८२८
सर्वेष्वर्थवि	याज्ञ.	७३२
सर्वेष्वेव प्र	विष्णुः	१४२८
*सर्वेष्वेव वि	याज्ञ.	७३२
”	बृहा.	७३४
सर्वे सपिण्डाः	नार.	१५५५;
बृह.	१५६०	
सर्वे हि धर्म	आप.	१३८७
सर्वे ह्यनैर	देव.	१३५१
सर्वैरनुभ	मरी.	१५८८
सर्वैरलक्षि	शुनी.	१११९
सर्वैरुपायै	मनुः	७४१
*सर्वोपायवि	कात्या.	७५३
*सर्वोपायैर्वि	”	”
*स लाभस्य च	मनुः	७१८
स अनस्पती	वेदाः	१५९८
*सवर्णजोऽप्य	बृह.	१४०२
सवर्णतश्च	कौ.	१०३९
सवर्णमनु	नार.	१०९६
*सवर्णमस	”	७०३
*सवर्णलिङ्ग	बृह.	१२३७
सवर्णव्यति	शंखः	१७७१
*सवर्णा पूर्वं	आप.	१२६६
*सवर्णा शास्त्र	”	”
सवर्णाः पुत्राः	विष्णुः	११८४
सवर्णा अस	कात्या.	१३४९

*सवर्णाक्रोश	विष्णुः	१७७१
सवर्णाजोऽप्य	बृह	१४०२
सवर्णाज्जन	ब्रह्म.	१११८
*सवर्णाद्भ्रात	देव.	१५२५
सवर्णापुत्रा	बौधा.	१२३९
सवर्णापुत्रो	गौत.	१३८६
सवर्णापूर्वं	आप.	१२६६
सवर्णा भिन्न	बृह.	१२३७
सवर्णा भ्रात	देव.	१५२५
*सवर्णामपू	आप.	१२६६
सवर्णामप्रा	कौ.	१८४८
सवर्णाय स	नार.	७०३,
		११०३
सवर्णयां स	बौधा.	१२६८
*सवर्णया अ	विष्णुः	१०२३
*सवर्णयास	नार.	७०३
सवर्णासु चै	कौ.	१२८८
सवर्णासु तु	भा.	११८४,
		१२४३
सवर्णासु ब	विष्णुः	१०२३
सवर्णासु वि	याज्ञ.	१०९१
*सवर्णास्त्वस	कात्या.	१३४९
*सवर्णोऽपि तु	”	८३६
*सवर्णोऽपि तु	”	”
*सवर्णोऽपि हि	”	”
सवर्णो ब्राह्म	नार.	११०५
*स वाच्यः प्राह्वि	मनुः	७४२
स विचिन्त्यात्र	भा.	८४०
सवितारं वृ	वेदाः	११५८
स विद्वां अप	”	९६९
स विनाशं ब्र	मनुः	१६२३
*स विनेयस्त्व	नार.	१०९७
*स विभाज्यः स्व	मनुः	१२१२
स वृत्रहेन्द्रः	वेदाः	८०९
सवृद्धिं प्रति	कात्या.	१४५८
सवृद्धिकं गृ	”	६५६
*सवृद्धिकं प्र	”	१४५८
*सवृद्धिकं स	”	”
स वै नैव रे	वेदाः	१०१०
स वैरदेय	”	१५९५
स वै वार्धुषि	वसि.	६०९
स शतं प्राप्नु	मनुः	८८२;
	नार.	१०९७
* ” ” ”	मन्स्य.	१८९२
सशिरस्कं प्र	स्कन्द.	१९६५
स शूद्रवद्	हारी.	१०१६

*सथोऽशाधि	अनि.	१९६७
ससंकराः श्व	नार	११०५
*ससतति स्त्री	याज्ञ.	६६८
*स सपिण्डकि	बृह.	१५२०
”	”	११७९
*ससमांशित्व	याज्ञ.	१९०८
स सम्यकपालि	भा.	१०३०
ससर्ज ताः-या	वेदाः	८४१
ससस्त्यक्षकः	मनुः	७४४
ससहायः स	बृह.	७५०
ससाक्षिकं र	विष्णुः	६७९
*ससाक्षकम्	”	”
*ससाक्षिकम्	”	”
ससुवर्णामु	कौ.	१८४९
स सेतुविध	वेदाः	९२४
स स्त्रीषसाद	”	९९२,
		१५९९
सस्वभक्षणे	कौ.	९०६
सस्यानां सर्वे	भा.	१९७६
सस्याभिवार	बृह.	९१९
सस्यापहारी	विष्णुः	१६६९
सह खट्वास	मनुः	१८५२;
	नार.	१८८१
स ह गवां स	वेदाः	१५८१
स ह घोष आ	”	११४४
सह त्वया ग	पारा.	१०७६
सह त्वया वि	”	”
सह धर्म च	नार.	१०९३,
		१०९८
सहधर्मच	कौ.	१०३४;
	अनि.	१११८
सह पिण्डकि	बृह.	१५२०
सहप्रस्थायि	कौ.	१९२२
स ह प्रातः सं	वेदाः	१५९३
*सहमायः का	बृह.	१८८६
सह रस्ये त्व	पारा.	१०७६
*स हरेचनैव	मनुः	१३२६
स हरेतैव	”	”
सह वै देव	वेदाः	१८९६
*सह शय्यास	मनुः	१८५२;
	नार.	१८८१
सह शोषिते	विष्णुः	१७९६
सहसा कर्म	बृह.	१८८६
*सहसा कार	”	”
सहसा क्रिय	नार.	१६४१,
		१७४४

सहसा यत्कृ	कात्या. १६४८	साक्षिप्रत्यय	कौ. ८४३;	साधारण्याप	विष्णुः १६१०
सहस्रं क्षात्रे	मनुः १८६३		मनुः ९२५,	साधित प्रति	कात्या. ६७४
सहस्रं ब्राह्म	" १८५८,		१९०७	साधुत्वाच्चेन्म	बृह. ६७२
	१८५९			साधूनां वर्णि	स्कन्द. १९६५
सहस्रं वारु+	भा. १९६४	*साक्षिभिः साधि	कात्या. ६७५	साधून् संमान	याज्ञ. १६३९,
सहस्रगोश्वा	गौत. १६६०	साक्षिभिर्भावि	" "		१९३२
सहस्रशृङ्गो	वेदाः ९९८	साक्षिभिर्वाऽथ	व्यासः ७५५	साध्यमानश्चे	विष्णुः ७१६
सहस्रे किल	भा. १०३१	साक्षिमच्च भ	याज्ञ. ६९०	साध्यमानो नृ	याज्ञ. ७२१
*सहासनं वि	व्यासः १८८९	साक्षिलेख्यवि	हारी. ६०८	*साध्वान्चाराच	कात्या. १११०
सहासनम	मनुः १८०२;	*साक्षिवत्पुण्य	भा. १९६४	साध्वान्चारेऽव	" "
	नार. १८२८	साक्षी वा विनु	" "	सार्धं तपस्वि	बृह. १६५३
*स हि कार्षाप	मनुः १६३१	साक्षेपं निष्ठु	नार. १७८५	साध्वीनां हि स्थि	वारा. १०७६
सहितास्तास्त	भा. ८६०	*साक्ष्यभावाद्द्व	व्यासः ९६१	साध्वीनामेव	अग्नि. १११६
स हि शार्धो न	वेदाः ९२२	*साक्ष्यभावे च	मनुः ९३६	साध्वीनीणा पा	अपु. १९७९
स हि संताम्ना	वसि. १२७३	साक्ष्यभावे तु	" "	साध्वीनां स्वयमु	हारी. १२६५
स हि स्वाम्याद्	मनुः १०४२	साक्ष्यभावे द्व	व्यासः ९६१	सा नः कृतानि	वेदाः १८९८
सहोढं सोप	" १६९६,	*साक्ष्यभावेऽपि	मनुः ९३६	सा नः पयस्व	" "
	१९२९	साक्ष्यभावे प्र	" ७४२	साऽनुज्ञायाऽधि	मनुः १०५७
सहोढः सप्त	विष्णुः १२७९	साक्ष्यादीनाम	अनि. १९६७	*सान्तरश्च त	याज्ञ. १६३५
सहोढग्रह	नार. १७५२	*सा च त्वक्षत	वसि. १०२१	सान्त्वयन्त्यत्र	वारा. १०७७
सहोढमस	कात्या. १७६२	सा च दत्ताऽप्य	बृह. १५५८	सान्त्वेन प्रस	मनुः १९२७
*सहोढान् वि	नार. १७५२	सा चाप्युक्तव	भा. १०२८	साक्षां परिशु	मत्स्य. १८९२
सहोढान् सौ	" १७५१	साचिष्यावका	कौ. १८४९	साक्षिभ्ये तु पि	बृह. ७०७
*सहोढान् स्ते	" "	सा चेत्पुनः प्र	मनुः १०५८	*साक्षिभ्येऽपि ऋ	" "
सहोढो ज्ञाति	भा. १२८४	सा चेदक्षत	बौघा. १०१९;	*साक्षिभ्येऽपि पि	" "
स होवाच	वेदाः ७९१,	वसि. १०२१; मनुः १३०९	नार. ९१६	*सान्त्वयस्तु प्र	कात्या. १६४८
	११४४	*सा चेद् गौर्ध्व	वसि. १२७२	सान्त्वयस्त्वप	" "
" " " +	" ८१४	*सा चोन्नियोग	भा. १२४४		१७६१
स होवाच प	" ७९१	सा ज्येष्ठा सा च	" १२८६	सापत्न्यास्तैर्वि	बृह. १२३७
स होवाच म	" १२६१	सा तथोक्ता त	वेदाः १०१०	सा पत्नी आ वि	दक्षः १११४
स होवाचालो	" ८१३	सा तृतीया वि	मनुः १०५६,	*सापत्न्यास्तैर्वि	बृह. १२३७
सहृदयं सां	" ९९८	सा त्रीन्मासान्य	१३९३	*सापत्न्यास्तैर्वि	" "
स ह्येषां वृत्ति	भा. १९८४	सा त्वेवमुक्ता	वारा. १०७७	सा पराश्रव	वेदाः १०१०
सांतानिक्वादि	बृह. ८७५	*साथैर्वा काम	याज्ञ १८७०	साऽपुनीत य	" "
सांभ्यक्हारि	कौ. ७३७	स द्वितीयो वि	वेदाः १०१०	सा प्रजापति	" १४२४
सा कन्या वृष	विष्णुः १०२३	*साधनं च य	नार. ८७१	साऽब्रवीत्युत्र	ब्रह्म. ८४०
साक्षताभिः स	नार. ८३३	साधनाङ्गान्वि	व्यासः १७६४	सा ब्रवीज वै	वेदाः १०१०
*साक्षताभिः सु	" "	*साधनाद्यन्वि	" "	सा ब्रह्मजाया	" १८३९
साक्षादधीत	लिङ्ग. १३७६	साधारणं तु	कात्या. ८९७	सा ब्राह्मणस्य	" १४६४,
*साक्षिभ्यां वि	बृह. ८७४	साधारणं स	व्यासः १२३१		१६००
*साक्षिणं ख्याप	याज्ञ. ६९०	साधारणं स्या	नार. ११३०	सा ब्राह्मणस्ये	" "
साक्षिणश्चान्य	बृह. १७५९	साधारणः स्या	" १०९८	*सा भर्तृलोक	मनुः १०५३
साक्षिणश्चार्य	कात्या. ९५५	साधारणः स्या	बृह. १५७३	" "	" १०६०,
साक्षिणामभा	कौ. ८४३	साधारणस्या	याज्ञ. १६३४	सा भर्तृलोक	१०६४
साक्षिणो जावि	बृह. १८५४	*साधारणाप	विष्णुः १६१०	" "	" १०५३
साक्षित्वं प्रति	नार. १५८०	साधारणेषु	कर्मण्य. १३५६	* " "	" १०६४

सा भार्या या गु	भा	१०२६
सा भार्या या प	"	"
सा भूयसा क	वेदाः	८७८
साम कृष्णसा	"	१७५
सामन्तकुलि	याज्ञ.	१६३४
सामन्तग्राम	कौ.	१२८
सामन्तचत्वा	"	"
सामन्तप्रत्य	"	१२६;
	मनुः	१३७
सामन्तभावा	कात्या.	१५५
*सामन्तभावे	"	"
सामन्तविरो	वसि.	१२५
* " "	शखः	"
*सामन्तस्य श	नार.	११८
*सामन्ताः शास	कात्या.	१५७
सामन्ताः साध	"	"
सामन्तात्पर	नार.	१४५
सामन्ता धनि	बृह.	८९६
सामन्तानाम	मनुः	१३६
सामन्तानुम	नार.	११८;
	व्यासः	१६१
सामन्तान् मार्ग	नार.	१७५६
*सामन्ताभावे	कात्या.	१५५
सामन्ता वा स	याज्ञ.	१४०
सामन्ताश्चेन्धृ	मनुः	१३८
*सा मन्दसाना	वेदाः	१८१
" "	"	१००२
सामर्थ्यं चात्र	बृह.	१६४७
सा मां प्रतिका	कौ.	१६८०
सा मातुर्बन्ध	वेदाः	१९६
*सामान्यं च भ	बृह.	१५६९
*सामान्यं चेद्भ	"	"
सामान्यं चेद्भ	"	"
*सामान्यं तु भ	"	"
सामान्यं पुत्र	बृह.	८०२;
	देव.	१४६२
सामान्यं याचि	दक्षः	८०७
सामान्यप्राह	वृव.	६७७
सामान्यतो ह	अपु.	१९६२
सामान्यद्रव्य	याज्ञ.	१६३३
*सामान्यपुत्र	बृह.	८०२
*सामान्यप्रभ	याज्ञ.	१६३३
*सामान्यप्रस	"	"
*सामान्यप्राभ	"	"
सामान्यमस्त्र	नार.	८२५
सामान्यार्थस	याज्ञ.	११९२

सामान्या हि प	कौ.	७७१
सामान्ये वेरम	"	१२७
सामुद्रः शुल्कः	बौधा.	१६६७
*सामुद्रशुल्कः	"	"
सा मृता जाय	परा.	१११७
सा मृता लभ	"	"
साम्प्रत साह	बृह.	१६४५
*साम्राज्यकृत	मनुः	१८७०
साम्राज्यकृत्स	"	"
*साम्राज्यकृत्स्व	"	"
साम्राज्याय सु	वेदाः	१८९६
साय समर्प	बृह.	१९१९
सा यत्न पर	भा.	१०२९
सा यथाकाम	नार.	१४४८
सायमाहुत्या	वेदाः	१००९
*सारङ्गी मन्द	मनुः	१०५१
सारभाण्डमि	कौ.	१६७७
साऽरुन्धतीस	कात्या.	१११०;
	अग्नि.	१११५
सायैनान्वाधि	कौ.	७३६
सा वः प्रजां ज	वेदाः	१००२
सा वसु दध	"	१८८
*सा वा दद्याद	नार.	६९९
सावित्री पति	वारा.	१०७७
सावित्र्या रक्षि	अपु.	१९७९
साऽवित्वा न्यष्ट	वेदाः	१०१०
सा वीरपत्नी	भा.	१२८४
सा वै द्वितीया	वेदाः	१०१०
सा वै पुनीष्वे	"	"
साशङ्का बाल	दक्षः	१११४
साश्रमं नैव	संप्र.	१३८४
सा सद्यः सनि	मनुः	१०५७
सा स्वर्गमात्म	अग्नि.	१११६
सा हन्ति दाता	वसि.	१०२१
सा ह पितरं	वेदाः	१००६
*साहमस्मीत्य+	"	१०१०
साऽहमेवं ग	वारा.	१०७७
साहसम्	कौ.	१६१३
साहसं च भ	कात्या.	१६४८,
	"	१७६१
साहसं च म	गौत.	१६०४
*साहसं तु भ	कात्या.	१६४८
साहसं पञ्च	बृह.	१६४६
साहसं स्थैव	"	१६८१
*साहसं स्यात्	मनुः	१६९१
साहसमन्त्रं	कौ.	१६१३

साहसस्य न	मनुः	१६२२
साहसस्याधु	बृह.	१६४५
*साहसात् क्रि	नार.	१६४१
साहसानीति	संप्र.	१६५५
साहसी भेद	कात्या.	८७६
साहसं वर्त	मनुः	१६२३
साहसेषु व	नार.	१७५०
साहसो द्वियु	अग्नि.	१९६८
साहसं ब्राह्म	मनुः	१८५९
सा हित्वा सर्व	हारी.	१०१६
सा हि पुत्रस	भा.	१४२९
सिक्रतोष्टक	बृह.	१५०
सिद्धामहा अ	वेदाः	१२३
सिद्धप्रयोगा	कौ.	१६८२
सिद्धमुपचा	"	८१७
सिद्धव्यङ्गने	"	१६८१
सिद्धान्तवेद	देवी.	१९४३
*सिद्धिरत्रोम	नार.	६४९
सिद्धिरस्योभ	"	"
	कात्या.	६६०
सिध्यते वाचि	"	८९८
*सिनीवालि प्र	वेदाः	१००२
सिनीवाली सु	"	१९३,
		१००८
सिलाची नाम	"	१९८०
सीताद्रव्याप	मनुः	१७१७,
		१९३०
सीमन्तोन्नय	यमः	१११४
सीमवृक्षेषु	कौ.	१८००
सीमा प्रात स	मनुः	१३३
सीमाचक्रम्	कात्या.	१५८
सीमाज्ञाने नृ	मनुः	१३४
*सीमातिक्रम	याज्ञ.	१४२
*सीमात्र चिह्नि	व्यासः	१६१
*सीमाध्वनि द्व	नार.	१७५४
*सीमान्तभावा	कात्या.	१५५
*सीमान्तवासि	"	"
सीमा प्रचिह्नि	व्यासः	१६१
*सीमा प्रतिचि	"	"
सीमाभेत्तार	विष्णुः	१२५
सीमामध्ये तु	नार.	१४६५
	कात्या.	१६०
*सीमाया निर्ण	मनुः	१३६५
	नार.	१४४
सीमायामवि	मनुः	१३९
सीमानिनिर्ण	"	१३६

सीमाविवादं	कौ.	९२९	सुप्तादानात्	कौ.	१०३४	सुबीरा वीरं	वेदाः	१००५	
*सीमाविवादे	विष्णुः	९२५	*सुप्तान् मत्तान्	नार.	१७४६	सुरमक्षुनख	यमः	१११३	
*सीमावृक्षाश्च	मनुः	९३३	सुप्ते पत्न्यौ त	शुनी.	१११९	सुसंकाशा मा	वेदाः	९६५	
सीमावृक्षास्तु	,,	,,	सुप्रजसस्त्वा	वेदाः	९९१	सुसंरब्धोऽपि	भा.	१०२७	
सीमासंधिषु	,,	९३४	सुप्रजास्त्वम	,,	१९८०	*सुसंस्कृतायां	चसि.	१२७२;	
सीम्नोऽपवादे	बृह.	९६२	सुबद्धजत्रु	नार.	१०९४	सुसंस्कृते तु	मनुः	१३०३	
सीम्नो विवादे	याज्ञ.	९४०	सुत्रङ्गण्यम	वेदाः	१९८०		बृह.	९५४;	
सीरा युजन्ति	वेदाः	९२३	*सुभृताऽपि कृ	दक्षः	१११४	*सुसंस्कृतेऽपि	व्यासः	९६१	
सी न्यत्वपः सू	,,	१५९५	सुमङ्गली प्र	वेदाः	१००२	*सुसंस्कृतेषु	,,	,,	
सीसत्रपुपि	कौ	१६७५	सुमङ्गलीरि	,,	९८४,	सुसंस्कृतोप	विष्णुः	१०२३;	
सुकन्ये क्रमि	वेदाः	१००८	सुमङ्गयुप	,,	१००२	मनुः	१०५९;	अपु.	१९७९
सुकिशुकं व	,,	१००१	सुम्नैरिद्र आ	,,	१८९३	*सुसंस्थितोप	मनुः	१०५९	
सुकृतैः घापि	मनुः	९३७	सुरतं याच	बृह.	१८९१	सुसमायां पृ	स्कन्द.	१९६५	
*सुकृष्टं च कृ	बृह.	७८७	*सुरया ब्राह्म	विष्णुः	१६१०	सुसमृद्धोऽपि	काल्या.	७१०	
सुखं वने नि	वारा.	१०७६	सुरया वध्यः	,,	,,	सुस्थ इन्दो स	याज्ञ.	१०८०	
सुखस्य निर्यं	मनुः	१०५९	सुराकामयू	याज्ञ.	६८५;	सुस्थेनार्तेन	काल्या.	७१०	
*सुखस्य नित्य	,,	,,	सुराध्वजं सु	बृह.	७१५	* , , ,	,,	८०६	
सुखार्थं या प्र	काल्या.	१११०	*सुराधानं यू	विष्णुः	१६०९	सुहिताऽपि कृ	दक्षः	१११४	
सुखे घास्यसि	भा.	८६०	*सुरापानं यू	याज्ञ.	३८५	सुहृत्संबन्धि	बृह.	७२५	
*सुगं तीर्थं सु	वेदाः	९८१	*सुरापानयू	,,	,,	सूक्ष्मेभ्योऽपि प्र	मनुः	१०४६;	
,,	,,	१००२	सुरापी व्याधि	,,	१०८७	सूक्ष्मो घर्मो म	बृह.	११०६	
*सुगुप्ता	विष्णुः	१०२३	सुरापी वृष	कौ.	७७२	सूतके मृत	भा.	१०२७	
सुगुप्तभाण्ड	,,	,,	सुरालशुन	शंखः	१०२५	सूतमागध	ब्रह्म.	१३७४	
सुगुप्तां ब्राह्म	बृह.	१८८६	सुरा वाव सा	वेदाः	९९४	सूतश्च माग	कौ.	१२३४	
सुगू सुपुत्रौ	वेदाः	१००३	*सुरूपं वा कु	मनुः	१०४८	सूतश्च माग	नार.	११०५	
सुगेन दुर्ग	,,	१००२	सुरूपं वा वि	,,	,,	*सूतिभागं च	मनुः	१७०१	
सुगेभिर्दुर्ग	,,	९८४	सुवरिति प	वेदाः	१००६	सूत्रकर्पास	नार.	६२६	
*सुचिह्नैरेव	व्यासः	१७६३	सुवर्णं तु म	नार.	१८८४	सूत्रकर्पास	विष्णुः	१६७०;	
*सुजघन्यत	नार.	८३१	सुवर्णं द्विष	शुनी.	१७६७	सूत्रपरिव	मनुः	१७१८	
*सुज्ञानघस	काल्या.	१२२५	सुवर्ण एव	अनि.	१९६८	*सूत्रकर्पासि	नार.	१७४७	
सुतप्ते निक्षि	स्कन्द.	१९६६	सुवर्णकारा	कौ.	१६७४	सूत्रपरिव	कौ.	१६७३	
सुतलेहेन	बृह.	७०८	सुवर्णरज	विष्णुः	१६६९;	सूत्रमूल्यं वा	,,	,,	
सुतां कण्वस्य	भा.	१२८८	शंखः	१६७२; मनुः	१७१६;	*सूत्रमौष्यमि	शंखः	१६७३	
सुता अपि त	बृह.	६७७	*सुवर्गरत्ना	नार.	१७५०	सूर्यपत्नी वि	वेदाः	९९३	
सुता ताराधि	भा.	१०२८	सुवर्णस्तेय	शंखः	१६७२	सूर्या यत् पत्ये	,,	१०००	
सुतादिब्राह्म	संप्र.	७१६	सुवर्णस्य क्ष	मनुः	१७०२;	सूर्या यो ब्रह्मा	,,	९८४	
सुताद्याः प्रति	नार.	११०५	सुवर्णस्याह	उद्य	१७६६	सूर्याभिनिम्न	,,	१५९२	
सुताश्चैर्वां प्र	याज्ञ.	१४००	सुवर्णान्माष	नार.	१७४७	सूर्याभ्युदितः	,,	,,	
सुतास्त्वेषां प्र	,,	१३९९	*सुवर्णेषु क्ष	कौ.	१६७५	सूर्यायाः पश्य	,,	९८४	
*सुदायश्च स्व	काल्या.	१४५३	*सुवर्णेषु क्ष	,,	१६७४	सूर्याया अन्धि	,,	१०००	
सुदीर्घस्यापि	मनुः	८४५	*सुवर्णोऽष्टाधि	नार.	१७४७	सूर्याया भद्र	,,	८११,	
*सुप्तप्रमत्त	नार.	१७४५	सुवाना पुत्रा	,,	,,	सूर्यायै देवे	,,	१०००	
*सुप्तप्रमत्तो	,,	१०९८	सुविचितं वि	अनि.	१९६८		,,	,,	
सुप्तप्रमत्त	कौ.	१०३६;		वेदाः	९९७				
	नार.	१७४५, १७४६		आप.	१९१८				
सुप्तप्रमत्तोप	नार.	१०९८							

सूर्येव नारि
सूर्यां देवीमु
सगालयोनि
सजेयुर्बान्ध
सत्त्वेव काम
*सेच्छानुपेयु
*सेतुं प्रकल्प
सेतुं प्रवर्त
*सेतुकुञ्जक
सेतुकूपपु
सेतुकैदार
सेतुभेदक
सेतुभेदका
*सेतुभेदकृ
सेतुभ्यो मुख
सेतुवनप
सेतुवल्मीक
*सेतुश्च द्विवि
सेतुस्तु द्विवि
सेदीशि यस्य +
सेना वा इन्द्र
सेयं ऋगस्मि
सेयं ऋगिदं
सेयं त्वामनु
सेह कीर्तिम
सेह निन्दाम
सेतां दशह
सैषा भ्रूणह
सैषा संज्ञानी
सोऽमिमब्रवी
सोऽक्रायमते
सोऽजीगर्त सौ
सोऽज्येष्ठः स्याद्
सोत्सेधन स
*सोत्सेधवप्र
सोदयं तस्य
सोदराश्च स
सोदर्याः सन्त्य
सोदर्याणाम
सोदर्या विम
सोऽधिकर्मक
*सोऽधिकर्मकृ
सोऽनिबद्धः प्र
*सोऽनिरुद्धः प्र

वेदाः १००२
" ९६४
मनुः १०५३
कौ. १३९१
वेदाः १००६
नार. १८८२;
कात्या. १८८८
नार. ९४७
" "
" "
मनुः ९३४
कौ. ९३१
नार. ९४४
याज्ञ. १६२८
विष्णुः १६०९
" "
कौ. ९३०
" ९३२
याज्ञ. ९४०
नार. ९४६
" "
" "
वेदाः ९८८
" १००५
" १०१०
" "
भा. १९८६
याज्ञ. १०८५,
१०८८
मनुः १०६३
वेदाः १४२४
वसि. १९७७
वेदाः ८५८
" ११८१
" "
" १२६०
मनुः १३९७
मार्क. ९६२
" "
" "
याज्ञ. ८८३
बृह. ८९६
संप्र. १५२९
कौ. १२८९
मनुः १५४४
नार. ८२८
" "
कात्या. ७२८
" "

सोऽनुज्ञातो ह
सोऽन्तर्दशाहा
*सोऽन्तर्दशाहे
सोऽपत्यं आतु
सोपसर्गस्त
*सोऽपि कर्मक
*सोऽपि कर्मकृ
*सोऽपि तद्द्विगु
" "
" "
" "
सोऽपि दत्तं ह +
सोऽपि यत्नेन
सोऽप्यशक्तः श
सोऽप्यशक्तो दे
सोऽब्रवीदत्र
सोऽब्रवीद्द्वारं
सोऽब्रवीद्विज
सोमं राजानं
सोमं वै राजा
सोमः प्रथमो
सोमः शौचं द
सोमजुष्टं प्र
सोमपै शत
सोम राजन्सं
सोमविक्रया
*सोमस्य जाया
सोमस्येव मौ
सोमाय राज्ञे
सोमो ओषधी
सोमो दददि
सोमो ददद्
सोमो राजा प्र
*सोमो राजा म
सोमो वधूयु
सोमोऽस्य राजा
सोमो अस्य दा
सोऽयं ते श्वशु
सोऽस्या दद्याद्
सोऽस्त्योद्धारो य
सोहं भगव
सोऽहमेवं वि
सौदायिकं क

मनुः १३१०
" ८७९;
अपु. १९७५
मनुः ८७९
" १३१८
पिता. ६७६
नार. ८२८
" "
" "
" ८८७
" ८८८
भा. १२४४
याज्ञ. ८६६
विष्णुः १९२१
" "
वेदाः १०१०
" १७९३
भा. १२८४
वेदाः १००६
" "
" ९८५
याज्ञ. १०८६;
बौधा. १८४५
वेदाः ९९७
बृह. ८०३
वेदाः ८५९
कौ. ७७२
वेदाः ९८५,
१००१
" १८९३
मनुः १२९४
वेदाः ११८१
शौन. १३६४
वेदाः ९८५,
१००१
" १८३८
वसि. १९२०
वेदाः १०००
वसि. १९२०
वेदाः ११४३,
१४६४, १६००
नार. १३२९
नार. ६९९
वेदाः ११८१
" ८१४
भा. १२८४
बृह. ८०३

सौदायिकं घ
*सौदायिकं स
सौदायिकं स्त्री
*सौदायिकक
सौदायिके स
सौदासेन च
सौभाग्यमस्मै
सौभाग्यवद्
सौराक्षिकं वृ
*सौराक्षिकवृ
*सौराक्षि वृ
सौवर्णैर्माष
स्कन्धवधे पू
स्कन्धमाद्यं च
स्कन्धादादाय
स्कन्धेनादाय
स्तम्भकस्य प्र
स्तम्भैः समन्त
स्तुतस्तन्दुल
स्तुत्ये प्रातस्स
स्तेनः प्रकीर्ण
स्तेनः प्रकीर्ण
स्तेनः प्रमुक्तो
स्तेनपारदा
*स्तेनसाहस
*स्तेनसाहसि
स्तेनस्यातः प्र
*स्तेनस्याथ प्र
*स्तेनाः सर्वे ए
*स्तेना. सर्वे म
स्तेनाः सुरापा
स्तेनानां निप्र
स्तेनानां प्राप
स्तेनानामेत
स्तेनान् राजा
*स्तेनाभिघस्त
स्तेने निघात
स्तेनेष्वलभ्य
स्तेनोऽनुप्रवे
स्तेनो हिरण्य
स्तेयं कृत्वा सु

कात्या. १४५५
" १४५६
विष्णुः १४२८
बृह. ८०३
कात्या. १४५५
भा. १२८५
वेदाः ९८४,
१००२
कात्या. १११०
बृह. ७०८
" "
" "
भाष्य. ९२१
कौ. १८००
नार. ७८४,
८३३
बौधा. १६६७;
मनुः १७०२
स्कन्ध. १९६५
कौ. ९०६
स्कन्ध. १९६७
कौ. ७७२
गौत. १६५८;
आप. १६६४
बौधा. १६६७
आप. १६६६
कौ. १६१७
कात्या. ८०६
" "
मनुः १६९०
" "
" "
विष्णुः १६७१
" "
" "
यमः १९४३
मनुः १६९९
" १६९५,
१६२९
बृह. १६४५
मनुः १९३७
वसि. १६६७
नार. १७४९
" १७५७,
१९६१
वसि. १६६७
वेदाः १५९२
आप. १६६५

स्तेयं तल्पारो	वेदाः १६०३	१ क्रियो हि मूलं +	भा. १९९८	*स्त्री नानुक्त्वा व	शंखः १०२५
स्तेयं ब्रह्मस्व	विष्णुः ६११	स्त्रीगुणा ऋषि	भा. १०३२	*स्त्री नामुक्त्वा व	" "
स्तेयसाहसि	काल्या. ८०६	*स्त्रीग्राही न त	" १०३१	स्त्री निर्वायोऽनि	वेदाः १९५
स्तेये च श्वप	मनुः १६२७	स्त्री चानपत्य	बृह. ७०८	*स्त्री निषिद्धा श	याज्ञ. १८७२
*स्तेये ब्रह्मस्व	विष्णुः ६११	स्त्री चानपत्य	गौत. १४६४	स्त्री निषेधे श	" "
स्तेये श्वा मनु	कौ. १६८७	स्त्रीज्ञातिस्वाम्य	बृह. ८०३	स्त्री पराननु	शंखः १०२५
स्तेयेषु श्वप	अपु. १९७०	स्त्रीणां गृह्णाति	वार. १०७६	स्त्रीपुंगोऽश्वप	व्यासः १७६४
स्तोमं जुषेथां	वेदाः १७५	स्त्रीणां ग्रामम	कौ. १०३६	*स्त्रीपुंगोहेम	बृह. १६४६
*स्तोमं विना व	नार. ८५२	स्त्रीणां तु पति	भा. १४२९	*स्त्रीपुंगोः प	व्यासः १७६४
स्तोमवाहीनि	" "	स्त्रीणां दानवि	भा. ७९२,	*स्त्रीपुंसयोः प	" "
स्तोमा आसन्	वेदाः १०००		१३८५, १९७५	स्त्रीपुंसयोग	नार. १०९२
*स्तोमादिना व	नार. ८५२	X " " "	" १२५५	*स्त्रीपुंसयोर्न	" १०९९
स्तोमादिना व	" "	स्त्रीणां दायवि	गौत. १३८७	स्त्रीपुंसयोर्नि	" "
स्तोमादिना ह्यु	" "	स्त्रीणां पवित्रं	वार. १०७६	स्त्रीपुंसयोर्नि	कौ. १०३६
स्त्रियं दृष्ट्वाय	वेदाः १८९५	स्त्रीणां पुनर्वि	ब्रह्म. १११८	स्त्रीपुंसयोस्तु	नार. १०९३
*स्त्रियं पुत्रव	नार. ११०९	स्त्रीणां बुद्धयर्थ	भा. १०३३	स्त्रीपुंसवत	बृह. ११०६
स्त्रियं पुरुषं	कौ. १६१४	स्त्रीणां वियोग	आग्नि. १११६	*स्त्रीपुंसो वञ्च	व्यासः १७६४
*स्त्रियं स्पृशत्य	मनुः १८५२	स्त्रीणां सौभाग्य	काल्या. ११०९	*स्त्रीपुंसोश्च प	" "
स्त्रियं स्पृशेद	" "	स्त्रीणां स्वभाव	भा. १०३२	*स्त्रीपुंसो हेम	बृह. १६४६
" "	नार. १८८१	स्त्रीणामगम्यो	" "	स्त्रीपुंसो यस्त	नार. १८८०
स्त्रियं हि यः प्रा	भा. १०३२		अनि. १११८	स्त्रीपुंसो वञ्च	व्यासः १७६४
स्त्रियः पवित्र	बौधा. १८४५	स्त्रीणामधर्मः	भा. १९७८	स्त्रीपुंसो हेम	बृह. १६४६
स्त्रियः श्रियश्च	मनुः १०५१	स्त्रीणामनुप्र	" १०२७,	*स्त्री पुमाश्च स	नार. १८८०
स्त्रियः साध्व्यो म	भा. १०३३		१२८४	स्त्री प्रकृता स	कौ. १८४९
स्त्रियः स्वर्गे च	वार. १०७७	स्त्रीणामार्यस्व	वार. १०७७	*स्त्री प्रसूता वा	नार. ७०३
स्त्रियमथ उ	वेदाः १०१०	स्त्री तु पुत्रार्थ	कौ. १०३४	*स्त्री प्रसूति च	मनुः १०४६
*स्त्रियमवश	विष्णुः १८४७	स्त्रीद्रव्यवृत्ति	याज्ञ. १६४०	स्त्री प्रसूत्वाधि	याज्ञ. १०८७
स्त्रियमशक्त	" १६०९,	*स्त्रीधनं च क	शंखः १४२८	स्त्री प्रसूताऽप्र	नार. ७०३,
	१८४७	*स्त्रीधनं तद्	गौत. १४२५;	११०३; स्मृत्य.	१३७३
*स्त्रियमसक्त	" "	" "	बृह. १४५०	स्त्रीबालकान्	बृह. १७५९
स्त्रियश्च सर्वाः	वेदाः ९९८	" "	नार. १४४९	स्त्रीबालपुरु	विष्णुः १६०९
स्त्रियस्तोषक	भा. १०३०	स्त्रीधनं दुहि	गौत. १४२५	स्त्रीबालब्राह्म	मनुः १६३२
*स्त्रियां तु यद्	मनुः १४४०	स्त्रीधनं मातृ	बौधा. १४२७	स्त्रीबुद्ध्या न वि	भा. १०३२
स्त्रियां तु रोच	" १०५३	*स्त्रीधनं कृत्स्	बृह. ८०३	*स्त्रीमकत्यनुप्र	नार. ७९९
स्त्रियाः पत्या वि	भा. १९६४	स्त्रीधनं कृत्स्व	" "	*स्त्रीभिर्भर्तुर्व	याज्ञ. १०८४
स्त्रियाः पुरुष	" १०३१	स्त्रीधनं स्याद	" १४५०	स्त्रीभिर्भर्तुर्व	" "
*स्त्रियाः श्रुतौ वा	यमः १११३	* " " "	नार. " "	*स्त्रीभुक्तानुप्र	नार. ७९९
स्त्रिया प्रहृष्ट	अपु. १९७९	स्त्रीधनभ्रष्ट	" १०९९	स्त्रीरत्नं दुष्कृ	भा. १०२६
स्त्रियामयोनी	कौ. १८५०	*स्त्रीधनस्य तु	काल्या. १४५९	*स्त्रीलक्ष्ण्यप	मनुः १०५०
*स्त्रियाश्च यद्	मनुः १४४०	*स्त्रीधनस्य वि	" "	स्त्रीवनमूखेज	स्मृत्य. १११८
स्त्रियास्तु यद्	भा. १४२९;	स्त्रीधनस्येति	" "	*स्त्री वानपत्य	गौत. १४६४
	मनुः १४४०	स्त्रीधनस्येशि	कण्वः १४६२	*स्त्रीविप्तादिवि	मनुः १६२३
स्त्रियास्त्वर्धक	कौ. १६८७	स्त्रीधनानीत	कौ. १०३७,	स्त्रीविप्रकारा	कौ. १०३६
स्त्रियै चाभारः	वेदाः १००७		१३९२, १४३१	*स्त्रीविप्राद्युप	मनुः १६२३
स्त्रियो गृह्दे	पैठी. १११५	स्त्रीधर्मः पूर्व	अनि. १११८	*स्त्रीविप्राभ्युप	" "
स्त्रियो याः पुण्य	वेदाः ९७३,	*स्त्री नानुक्त्वा व	शंखः १०२५	स्त्रीविप्राभ्युप	" "

*श्रीवृत्तिद्रव्य	याज्ञ.	१६४०
श्रीशुल्कानुप्र	नार.	७९९
श्रीशुल्के च न	कात्या.	६३३
*श्रीशुल्के न च	"	"
*श्रीशुल्केषु न	"	"
*श्रीषु कृतोप	"	१८८८
श्रीषु च संयु	गौत.	१२०४
*श्रीषु च संस	"	"
*श्रीषु यः कृत	कात्या.	१८८८
श्रीषु कृतोप	"	"
*श्रीषु संयुक्ता	गौत.	१२०४
*श्रीध्ववरुद्धा	"	"
श्री स्मैवामे सं	वेदाः	१०१०
श्रीहर्ता लोह	व्यासः	१७६५
*श्रीहारी च त	बृह.	७०८
श्रीहारी तु त	"	"
*श्रीहारी धन	वसि.	१६०८
स्त्र्यखलतिर्भा	वेदाः	९९५
*स्त्र्यपराधे तु	व्यासः	१७६५
*स्थलं निम्रं न	बृह.	९५०
स्थलनिम्रन	"	"
स्थलस्य द्वैव	कौ.	९३०
स्थविमत उ	वेदाः	८१३
स्थाणुच्छेदस्य	मनुः	१०७२, ११२७
स्थानं गृहं गु	बृह.	७५०
स्थानत्यागाश्रा	व्यासः	७५५
स्थानलाभनि	नार.	६२४
स्थानसंभाष	"	१८८०
स्थानान्यत्वं ग	कौ.	१६९०
स्थानासनाभ्यां	जाप.	१६६५
*स्थानिनामेष	नार.	८८७
स्थानीयराष्ट्र	कौ.	९३२
*स्थाने गृहं गु	बृह.	७५०
*स्थाने गृहं स्थ	"	"
*स्थाने लक्षनि	नार.	६२४
*स्थानेषु द्रव्य	कात्या.	१४५८
स्थानेषु धर्म	"	"
स्थापयन्ति च	मनुः	६१९
स्थापयन्ति तु	"	"
*स्थपयन्तीच्छ	"	"
स्थापितं येन	बृह.	७५१
स्थापितां चैव	वृश.	९६२
स्थापिता येन	भा.	१०२७, १२८४
*स्थापिताश्चैव	वृम.	९६२

*स्थायतेऽत्र य	बृह.	७५०
स्थायतेऽन्यगृ	"	"
*स्थायतेऽन्यस्य	"	"
स्थाधिनामेष	नार.	८८७
*स्थावर च न	"	१२१९
*स्थावरं जङ्ग	व्यासः	१५८७
स्थावरं तु न	नार.	१२१९
स्थावर द्विष	व्यासः	१५८७;
	लहा.	१९७८
	व्यासः	१५८७
*स्थावरं द्विवि	लहा.	१९८८
स्थावरं न तु	नार.	८८६
*स्थावरं सक्ष	विष्णुः	८९१
स्थावरजङ्ग	कौ.	६३८
स्थावरस्तु प्र	नार.	८८६
स्थावरस्य क्ष	"	१२१९
*स्थावरस्य च	"	" ;
स्थावरस्य तु	शुनी.	१९८८
	व्यासः	१५८६
स्थावरस्य स	नार.	१२१९
*स्थावरस्यैव	"	८८६
*स्थावरस्यैव	बृह.	१२२४
*स्थावराज्जीव	वृषा.	१२३३
स्थावराणि न	बृह.	१२२४
स्थावरादि घ	बृम.	१५६२
स्थावरेऽप्येव	अनि.	१५८९
स्थावरे विक्र	कात्या.	९५५
स्थावरे षट्प्र	व्यासः	९६१
स्थिता पञ्चवि	मनुः	१२९४
*स्थित्यर्थं तु स्व	नार.	१९३६
स्थित्यर्थं वृधि	कात्या.	१९४२
स्थित्येतत् स्था	वारा.	१०७७
स्थिरानुरागो	व्यासः	९६१
*स्थिरा पञ्चवि	कौ.	१८००
स्थूलकद्रव्यं	"	१६१७
स्थूलकद्रव्या	"	१६७४
स्थूलकानां मा	नार.	१०९४
*स्थूलघाटस्त	"	"
स्थूलघाटात	"	"
*स्थूलसूत्रष	"	१७४७
*स्थूलस्तन्तुव	"	"
*क्षालः प्रायश्चि	सुम.	१६५३
क्षाला प्रतिदि	व्यासः	११११, १५२४
	भा.	१२४४
ज्ञानं प्रसाच	मा.	१२४४
ज्ञानोदकं वा	स्कन्द.	१९६५
ज्ञायितं सा त्रि	शुनी.	१११९

स्नुषा श्वशुरा	वेदाः	१००५
स्नुषा सपत्नाः	"	१००७
स्नुहिक्षीरलि	कौ.	१९२५
स्नेहेन तु चि	व्यासः	८५४
*स्नेहेन स्पष्टि	"	"
स्पर्धमानः क्षे	वेदाः	९२४
स्पर्धया वा मू	कौ.	९२८
*स्पृशो भूषणं	बृह.	१८८५
स्पृशो भूषण	"	" ;
	व्यासः	१८८९
स्पृशतु त्वां स	भा.	१९८४
स्पृहणीयान्सु	"	१०३०
स्पृहा यस्यास्त	"	१०२९
स्पृताश्च वर्षा	"	१२४३
स्पृत्वा नियोग	शुनी.	१११९
स्याच्चतुर्विंशति	मनुः	८८१
स्याच्चैत्रोव्यस	नार.	९१६
स्याच्चैत्रियोगि	वसि.	१०२२, १२७२
स्यातां संव्यव	नार.	१६४४
*स्यापु चेत दुहि	"	१५५४
स्यात्पञ्चदश	अनि.	१९६७
स्यात्साहसं त्व	मनुः	१६२२, १६५१
स्यादपिक्वाच	अनि.	१९६८
*स्याद् यस्व दुहि	नार.	१५५४
स्याजः सुनुस्त	वेदाः	९७७, १२५८
स्येनं ध्रुवं प्र	"	१००१
स्योनाधीनेर	"	१००३
स्येना सव श्व	"	१००२
स्येना श्वस्रै प्र	"	"
स्योनास्ते अस्यै	"	"
स्योनास्वै सर्वे	"	"
स्रोतांसि बयो	भा.	१०३१
स्रोतोवहेव	नार.	८२६
स्रोतसोऽपह	स्कन्द.	६६२
स्वं कुटुम्बाधि	काश.	७९६
स्वं च धर्म प्र	मनुः	१०४६
स्वं च शुल्कं व	पैठी.	१४६३
स्वं च शुल्कं वो	शंख.	१४२९
स्वं दासमिच्छे	नार.	८३३
स्वं द्रव्यं दीव	कात्या.	८०४
स्वं द्रव्यं यत्र	नार.	७७६
स्वं क्षमेतान्य	याज्ञ.	७६७
*स्वं शिल्पमिच्छे	कार.	८२७

*स्वं को शुल्कं वो स्वकरणाभ्य	शंखः १४२९ कौ. ७५७, १६७६	*स्वज्ञानशास स्वतन्त्रस्यात्म स्वत्वं गच्छेदा स्वत्वे सति प्र स्वदाने सर्व स्वदारानिर स्वदारास्त्यज *स्वदासमिच्छे स्वदासीं यस्तु स्वदेशग्राम स्वदेशघाति	कात्या. १२२५ " ८३५ भार. ९०० संभ्र. ११४२ जैमि. ७९२ याज्ञ. १०८१ देव. ११११ नार. ८३३ कात्या. ८३७ कौ. १७७३ नार. १७४८; कात्या. १७६१ विष्णुः १६७१ याज्ञ. १७३१ कात्या. ६३३ विष्णुः १६०९, १८४७ कात्या. ६३३ " १७६३ याज्ञ. १७३१ विष्णुः ८४३ नार. ७४६ व्यासः ७५५ बृह. ७२७ " " कात्या. ७०९ भार. ६६० मनुः ६६५ बृह. १२३७ मनुः १०४६ नार. ८२९ याज्ञ. १९३२ मनुः १३०४ कात्या. १९४२ नार. १९४० संसि. १९२० विष्णुः १९५० " " भा. १९८५ शंखः १९२२ वेदाः ९९८ नार. ८३२ कात्या. १४०३ कालि. १३७७ शुनी. १११९ वेदाः ९९८	स्वप्र स्वप्राप्ति *स्वप्नोऽन्यपहे स्वप्नोऽन्यगेह *स्वप्नोऽन्यगेहे *स्वप्नसृतिं च स्वबलेनैव स्वभर्त्रा च स *स्वभागं यदि *स्वभागानपि स्वभागान् य स्वभागार्थह *स्वभावाद्यदि *स्वभूताऽपि कृ स्वमप्यर्थं त स्वभातुलसु स्वमेव ब्रह्म स्वयं कुर्वत *स्वयं कृतं ऋ *स्वयं कृतं च स्वयंकृतं तु स्वयं कृतं वा स्वयं गच्छन्ति स्वयंप्रसिता स्वयं चोपग *स्वयं चोपाग *स्वयं चोपाजि स्वयंजातः कृ स्वयंजातः पि स्वयंजातः प्र स्वयं तूपाजि *स्वयंदत्तं च स्वयंदत्तं नि स्वयंदत्तश्च *स्वयं दद्यात् *स्वयं द्विजैर्हि *स्वयं निगृह्य स्वयं प्रकृता स्वयं बन्धुभि *स्वयं यः साध स्वयं वा रसे *स्वयं विशर्णं स्वयं शर्णं च *स्वयं शुल्कं वो *स्वयञ्चोपाग	वेदाः ९९८ मनुः १०४८ " " " " " १०४६ नार. ७६४३ लहा. १९७५ भा. १०३० नार. १५८३ " " " " शुनी. १९८८ नार. १५८३ दक्षः १११४ नार. १९६१ अनि. १९४३ वेदाः १९८२ भा. १०२९ याज्ञ. ६८३ " " " " वृहा. ७१५ याज्ञ. ६८३ भा. १०३३ कौ. १६२० नार. १३४६ " " कात्या. ११७३ कां. १२८८ " " भा. १२८४ कात्या. ११७३ बौधा. १२७२ " " मनुः १३२०; कालि. १३७६ व्यासः ६७६ मनुः १०६६ " ७४३ कौ. १८४९ " १२८८ मनुः ७१६ कौ. ८६३ नार. १९३८ " " शंखः १४२९ विष्णुः १२७९
*स्वकर्म ख्याप स्वकर्म जह्या स्वकर्मणि द्वि स्वकादपि च *स्वकामे वर्त स्वकाम्ये वर्त *स्वकुटुम्बावि स्वकुलं पृच्छ यमः १३५२; सम्र. १३८४	मनुः १७०२ नार. १९३६ " १९४० मनुः १४३२ दक्षः १११४ " " याज्ञ. ७९६ हारी. १२६६; यमः १३५२; सम्र. १३८४	स्वदेशपण्या स्वदेशपण्ये *स्वदेशस्थोऽपि स्वदेशाद् आ स्वदेशेऽपि स्थि स्वदेशे यस्य *स्वदेशपण्ये *स्वदोषेण च *स्वद्रव्यं यत्र स्वद्रव्यमर्थ्य स्वधनं च स्थि *स्वधनं तु स्थि *स्वधनात्युत्र स्वधनात्स तु स्वधनादेव *स्वधनैस्तैर्वि *स्वधर्मं हि प्र स्वधर्मत्यागि स्वधर्माच्चलि स्वधर्मेण नि स्वधर्मेणैव *स्वधर्मं ब्राह्म स्वधर्मो राज्ञः स्वनिहिताद्वा *स्वनिहितान्ना स्वपत्नीप्रभ स्वपन्तं पुत्रि स्वपन्वस्ये ज्ञा *स्वपर्याप्तश्च *स्वपित्र्यं तद्ध स्वपुत्रैर्भ्रातृ स्वपेद्भूमाव स्वपु माता स्व	मनुः ९३८ व्यासः १७६५, १९६२ गौत. १६६३ " " विष्णुः १२७९ मनुः १३०२ शाक. १३५५ वृगौ १३७२ वासि. १२७८ मनुः १३२८ वृगौ. १३७२ स्मृत्य. ९०१, ११४२, १५८९ भार. ९०० कात्या. ८९८ भा. १९८५ व्यासः १७६३ याज्ञ. १६३४ मनुः १०५८ यमः १११३ मनुः १०५८ यमः १११३ व्यासः ९६१ याज्ञ. १६३४ मनुः १०५६; यमः १११३ भा. ८६० बृह. १२५१ याज्ञ. १८७२ नार. १०९३ " १८८२ " १०९३ कात्या १२२५	स्वप्रामिणां त स्वप्रामे दश स्वचापल्यादि स्वचिह्नैरेव स्वच्छन्दं विध स्वच्छन्दगा च * " " *स्वच्छन्दगा तु " " स्वच्छन्दगा ब *स्वच्छन्दविध स्वच्छन्दव्यभि स्वजनेन त्व *स्वजातावाप्तु *स्वजाताब्रुत *स्वजातिः श्रेय स्वजात्यतिक्र स्वजात्या श्रेय स्वज्ञानशैष	मनुः १३०२ शाक. १३५५ वृगौ १३७२ वासि. १२७८ मनुः १३२८ वृगौ. १३७२ स्मृत्य. ९०१, ११४२, १५८९ भार. ९०० कात्या. ८९८ भा. १९८५ व्यासः १७६३ याज्ञ. १६३४ मनुः १०५८ यमः १११३ मनुः १०५८ यमः १११३ व्यासः ९६१ याज्ञ. १६३४ मनुः १०५६; यमः १११३ भा. ८६० बृह. १२५१ याज्ञ. १८७२ नार. १०९३ " १८८२ " १०९३ कात्या १२२५

*स्वयमभिप्र	कौ.	१२७
स्वयमर्जितं	गौत.	१२०४
*स्वयमर्हति	मनु.	१२१२
स्वयमादिष्ट	कौ.	१६१६
*स्वयमार्जनं	गौत.	१२०४
*स्वयमार्जितं	"	"
स्वयमार्जित	कौ.	१२०७
स्वयमीहित	विष्णु.	१२०५;
मनु.	१२१२; भा.	१९८४
स्वयमुत्पादि	वसि.	१२७२;
	यम.	१३५१
"	हारी.	१२६५
"	भा.	१९७१
स्वयमुद्बद्ध	कौ.	१६१५
स्वयमुपग	विष्णु.	१२७९
स्वयमुपाग	वसि.	१२७८
स्वयमेव तु	मनु.	७४७;
	नार.	७४७
स्वयमेवाग	काल्या.	१८८८
*स्वरवर्णाका	नार.	१७५३
स्वर्वा गच्छत्य.	विष्णु.	१०२४;
	मनु.	१०६३
स्वर्गा स तेन	शंख.	१२८१
स्वर्गे तेनाभि	भा.	१२८३
स्वर्गेऽपि च वि	वारा.	१०७६
स्वर्गेऽपि दुर्ले	दक्ष.	१११४
स्वर्णस्योत्तम	शुची.	१७६७
*स्वर्थात्स्य ह्य	शंख.	१४७१
"	याज्ञ.	१४७९;
"	अनि.	१५२९
स्वर्थाते स्वामि	काल्या.	१५२२
*स्वल्पं वा विभ	हारी.	११६३
*स्वल्पं वा संवि	"	"
स्वल्पमपि द्र	विष्णु.	८९१
*स्वल्पमूल्यं तु	बृह.	१७५९
स्वल्पेन वा वि	हारी.	११६३
*स्वल्पेन वा सं	"	"
स्वल्पेनपि च	काल्या.	७५५
स्ववतामपि	जैमि.	१४२५
स्ववाक्संप्रति	नार.	७२४
स्ववृत्त्युपाजि	विष्णु.	१९६३
स्ववेरमनो वि	कौ.	१६२०
स्वशक्ति पर	मनु.	१९३०
स्वशक्त्यापह	काल्या.	१२२४
*स्वशक्त्या रक्ष	नार.	७८१
*स्वशक्त्या शुध्द	काल्या.	१२२४

स्वशरीरेण	यम.	१६५२
स्वशिल्पमिच्छ	नार.	८२७
*स्वशिल्पमिच्छे	"	"
*स्वसंस्कृते तु	बृह.	९५४
*स्वसाक्षेण नि	"	६७२
स्वसाक्ष्ये न नि	"	"
स्वसारः श्यावी	वेदा.	९६३
स्वसा स्वसे ज्या	"	९६६
स्वसीमि दया	याज्ञ.	१७४३
स्वसुर्यो जार	वेदा.	९७२
स्वस्ति वाच्य मि	गौत.	१९७२
स्वस्थेनार्तेन	काल्या.	८०६
स्वस्य भोगः स्थ	बृह.	१५८१
*स्वस्त्रादिभिर्मु	"	११०६
*स्वस्वभोगः स्था	"	१५८१
*स्वां दासीं यस्तु	काल्या.	८३७
स्वां प्रजा पित	वेदा.	११६०
स्वां प्रसृतिं च	मनु.	१०४६
*स्वाकाम्ये वर्त	दक्ष.	१११४
स्वा चैव कुर्वा	मनु.	१०५४
स्वातन्त्र्यं च क	ब्रह्म.	१११८
*स्वातन्त्र्यं च स्य	नार.	६९५
*स्वातन्त्र्यं तु स्य	"	"
स्वातन्त्र्यं हि स्य	"	"
*स्वातन्त्र्यादि प्र	"	१०९८
स्वातन्त्र्यादिप्र	"	१५५५
स्वात्प्राधाने मि	कौ.	९३०
स्वात्प्राधाने च	मनु.	१४१७
स्वादानाद्वर्ण	"	१९३१
स्वाडुको वित्त	लहा.	६७७
स्वाध्यायिनं कु	वसि.	१६०८;
	बृह.	१६४८
स्वाध्वोऽजनय	वेदा.	९८१,
		१८३७
*स्वानंशान् य	नार.	१५८३
स्वानि पुण्यानि	वारा.	१०७५
*स्वान् भागान् य	नार.	१५८३
स्वामित्वादादि	हारी.	१७६९
स्वामिदत्तां तु	काल्या.	१११०
स्वामिदोषाद्	नार.	८४९
स्वामिनं तं वि	काल्या.	९६०
स्वामिनः स्वस्था	कौ.	८१७
स्वामिनश्चानि	"	९०६
स्वामिनस्ता वि	नार.	९४६
स्वामिनां च प	मनु.	९११

स्वामिना चान	भार.	६६०
*स्वामिनामेव	मनु.	१०७३
*स्वामिने तत्स	व्यास.	९६१
"	"	१७६५
स्वामिने तद्	बृह.	१७६०
स्वामिने नार्प	काल्या.	८५४
*स्वामिने योऽनि	याज्ञ.	९४३
स्वामिने वाऽनि	"	"
*स्वामिनेऽविनि	"	"
स्वामिने स ह्य	बृह.	९५४;
	व्यास.	९६१
*स्वामिनो नार्प	काल्या.	८५४
*स्वामिनो योऽनि	याज्ञ.	९४३
*स्वामिनो ह्यनि	"	"
स्वामिप्राणप्र	"	८२३
*स्वामी चेदपू	विष्णु.	८४३
स्वामी चेदभूत	"	"
स्वामी तु विव	काल्या.	९२०
स्वामी दत्त्वाऽर्ध	बृह.	७६६;
	काल्या.	७६८
*स्वामी द्रव्यम	विष्णु.	७५७
स्वामी द्रव्यमा	"	"
स्वामी रिक्थक	गौत.	११२२
*स्वामी शतद	बृह.	९१९
स्वामी श्रद्ध	"	"
*स्वामी सपं द	"	"
स्वाम्यं विभाज	"	७८६
*स्वाम्यदत्त्वादि	"	७६६
*स्वाम्यभावे प्रा	कौ.	९३१
स्वाम्यमात्यदु	विष्णु.	१६१२
स्वाम्यमात्यसु	"	"
स्वाम्यमात्यो पु	मनु.	१९३०
स्वाम्यर्थे जीवि	काल्या.	१२२३
*स्वाम्याज्ञया च	बृह.	७८८
स्वाम्याज्ञया तु	"	"
*स्वार्थसिद्धौ च	काल्या.	९५५
स्वार्थसिद्धौ प्र	"	"
स्वालक्षणात्	मनु.	१०५०
*स्वासेधयस्त्व	बृह.	७२७
स्विष्टकृदादि	शौन.	१३६४
स्वीकारे कृत	स्मृत्य.	१३७३
*स्वे क्षेत्रे च कृ	मनु.	१३०३
स्वे क्षेत्रे संस्कृ	विष्णु.	१२७९
*स्वे क्षेत्रे स्वयं	"	"
*स्वेच्छया कृत	बृह.	१५८५
स्वेच्छया यः प्र	काल्या.	८०५

*स्वेच्छया यत्प्र	कात्या. १८०५	*हरेरनुत्वि	मनु. १७४७	हिस्युर्धनानि	बृह. ५१४३
*स्वेच्छयोमियु	१८८८	*हृता च घात	बृह. १३४६		प्रजा. १५०३
*स्वेच्छाकृतानि	बृह. १५८४	*हृता रो घात	" "	हिस्यन्त्रप्र	बृह. १६५३
*स्वेच्छांगतानि	" १५८५	हृता वा घात	" "	हिस्रस्तेनानां	कौ. १६१५
*स्वेच्छादेयं हि	" ७८६	हर्म्य देवशु	" ७८७		बृह. १६५३
*स्वेच्छादेयं स्व	" ८०३		शुनी. ७९०	हितेषु चैव	मनु. १९३१
*स्वेच्छानुपेयु	नार. १८८१	हर्षदानं त	भार. ८०७	हित्वा ब्रजमा	आप. ९०४
* " "	कात्या. १८८८	हृवा इदयो	वेदाः ९०२	हिन्वानासो र	वेदाः ८११
*स्वेद मूत्रं पु	भा. १२८६	हृवामहे त्वा	" ११५८	*हिरण्यं रक्त	नार. १७४५
*स्वे परे वा ज	कौ. ७३७	हृव्यं कृव्यं च	भा. १२४४	*हिरण्यं रत्न	" "
*स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु	मनु. १४१७	हसन्तं प्रह	" १०३२	हिरण्यं सर्पि	" १९४०
*स्वेभ्योऽश्वेभ्यश्च	" "	हस्तप्राभस्थ	वेदाः ९७८, १००४, १२५७	हिरण्यकुपय	बृह. ७८७
*स्वेभ्योऽश्वेभ्यस्तु	" "		बृह. १८३०	हिरण्यधान्य	नार. ६२६
*स्वैरिणी च पु	हारी. १०१७	हस्तपाषाण	बृह. १८३०	*हिरण्यरज	नार. १७५०
*स्वैरिणीनां च	नार. १९७८	हस्तस्याङ्गुलि	बृह. १८९१	हिरण्यरत्न	" १७४५
*स्वैरिणी या फ	याज्ञ. १०८८	*हस्तादिना प्र	व्यासः १८३५	*हिरण्यरूप्य	बृह. ७८७
*स्वैरिण्यब्राह्म	नार. १८८३	*हस्तादिना प्रा	" १८३४	हिरण्यवर्ज	नार. १७४५
हंसकारण्ड	बारा. १०७६	हस्तिक्षेत्रप	कौ. ९३२	*हिरण्यवर्ष्य	" "
हंसभासव	बौधा. १६०६	हस्तितना रोधि	" १६२१	*हिरण्यवल्ग	" ६२६
हृतः संद्वय	बृह. १६४७	हस्तितपत्रात्य	नार. १८२७	*हिरण्यस्य द्वि	दिष्णुः ६१०
*हृतः स द्रव्य	" "	हस्तेनावगु	कौ. १७९९	हिरण्यस्य प	" "
*हृतस्तु द्रव्य	" "	*हस्तेनावगो	विष्णुः १७९६	*हिरण्ये त्रिगु	कात्या. ६५८
हृत्वाततायि	" १८३१	हस्तेनैव अ	वेदाः १८३८	हिरण्ये द्विगु	बृह. ६३०,
हृत्वा तु प्रह	भवि. १६५५	हस्तेनोदयूर	विष्णुः १७९६	३५२, ७२६; कात्या.	६५८
*हृत्वाऽपराधि	बृह. १८३१	*हस्तेनीर्ज्ञोर	" "	हिरण्येन मु	कौ. १८४९
हनामेभामे	वेदाः १४२४	*हस्तेऽपलप	मनु. ७१९	हिरण्योदक	स्मृत्य. ९०१,
हनूमानिति	बारा. १३२९	हस्त्यश्वगोख	कात्या. ८५४		११४२, १५८९
*हन्ता च घात	बृह. १६४६	*हस्त्यश्वगीर	शंखः १६७२	*हीनं जातिप	याज्ञ. ७२३
हन्ता तदनु	" १८३२	*हस्त्यश्वभोवृ	" "	हीनं पुरुष	मनु. ९०८;
हन्ताभिघास्ते	वेदाः ११४३,	हस्त्यश्वरथ	मनु. १६२९,		नार. ९१६
	१६००		१७१३, १९२९;	हीनं यद्वनि	यमः ६६०
हन्ता मन्त्रोप	पैठी. १६५३	हस्त्यश्वानां त	शंखः १६७२	हीन यावत्तु	भार. "
*हन्ता वा घात	बृह. १६४६		विष्णुः १६१२;	हीनं सुघटि	शुनी. १७६७
हन्ति सर्वम	भा. १९८३	हानिर्विक्रेतु	कात्या. १६५१	हीनः पुरुष	अपु. १९४३
हन्तेति सखं	वेदाः १००६	*हानिश्च क्रेतु	याज्ञ. ८८४	हीनकर्मप	विष्णुः ८९१
*हन्त्याच्छिन्नव	व्यासः १६५१	*हानिश्च क्रेतु	" "	हीनजाति प	याज्ञ. ७२३
हन्त्याच्छिन्नैर्	" "	हानिश्च क्रेतु	" ८८५	हीनजातिक्लि	विष्णुः १०२३
हन्त्यादुपायै	नार. १७५७	हानिश्च क्रेतु	" "	*हीनमध्योत्त	बृह. ८३५,
हरस्य मन्दि	कालि. १३७७	हानिश्च क्रेतु	मरी. ७६९	१६४५; नार.	१८२४
हरिश्चन्द्रो ह	वेदाः १००५;	*हारयन् चौर	बृह. १६४६	हीनमूल्यं च	बृह. ७६४
	वसि. १२७८	*हासं परगु	याज्ञ. १०८५	*हीनमूल्यं तु	" "
हरेच च	भा. १२४३	*हास्यं परगु	" "	" " +	कात्या. ८९८
हरेज्येष्ठः म	" ११८४,	*हिसन्तच्छय	बृह. १७५९	हीनमूल्यम	नार. ७६३
	१२३४	हिसन्ति छय	" "	हीनवर्णाक्रो	विष्णुः १७७३
हरेभ्यो नि	मनु. १३१८	हिसयन् चौर	" १६४६	हीनवर्णाता	" १८४३
हरेभिन्त्याह	कात्या. १६४९	हिसप्रतीका	कौ. ३०६		

*हीनवर्णे का	विष्णुः १७७१	हीनमानो न	स्कन्द. १९६६	*हेत्यादीभिर्न	कात्या. १८३४
*हीनवर्णेन	बृह. १८८७	हुङ्कारं कास	कात्या. १७९१	हेत्वर्थगति	नार. १८२९;
हीनवर्णोऽधि	विष्णुः १७७०,	*हुङ्कारं चैव	" "	" "	बृह. १८३२
	१७९६	*हुङ्कारः कास	" "	*हेत्वर्थमति	" "
हीनवर्णोप	बृह. १८८७	हुताशनाशि	भा. १०२८	हेत्वादिभिर्न	कात्या. १८३४
हीनस्यापूर	यमः ६६०	द्वयमानश्च	मनुः १९३०	हेमकाराद	बृह. ७८७;
हीनाद्रहो ही	याज्ञ. ७६०	हत नष्टं च	कात्या. १५७४	हेमकाराद	शुनी. ७९०
हीना न स्याद्वि	को. १०८४	हतं प्रनष्टं	याज्ञ. १९५८	हेममुक्ताप्र	बृह. १७५९
हीनात् वा वि	को. ८६२	*हतं भग्नं च	कात्या. १८३३	*हेमरत्नप्र	" "
हीनास्तमुप	देव. १३५१	*हतं भग्नं तु	" "	हेमरूप्याम्ब	व्यासः ८९९
*हीनास्तमुप	" "	हतं भग्नं प्र	" "	होता चापि ह	मनुः ७७५
हीने तदर्था	शुनी. १७६७	*हतं लब्धं च	" "	*होता निविद्ध	" "
*हीने पणे तु	याज्ञ. १७३४	हतस्वस्य हि	भा. १९६४	होता यक्षत्ये	वेदाः ९९५
हीनेषु अर्थे	को. १७९८	हताधिकारां	याज्ञ. १०८६,	*होता चापि ह	मनुः ७७५
*हीनेष्वर्थे द	याज्ञ. १८१४		१४००	ह्रस्वप्रवासि	को. १०३९
हीनेष्वर्थे द	" ;	इते तद्विगु	बृह. १८३१	हिया देयम्	वेदाः ७९२
	को. १७७२	हत्वा तदर्थे	आप. १४६६	ह्लादते जनि	भा. १०२६
हीनो(नि)यदि वि	कात्या. ८९८	हृदयादुष्ट	को. १६१५	ह्लादन्ते स्वेषु	" "
हीयते हीय	नार. ९४९	होतिपुष्पफ	बृह. ६३०		

Index of the important Sanskrit Words.

अंश a share; part; inheritance ६७९, ९०, ७१५, १६, २४, ३२, ३४, ३७, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७७, ८०, ८१, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९, ९०, ८६१, ७५, ९३, ९६, ९९, ९०१, ४७, ६१, १०७२, ८८, ९६, ११४१, ४६, ५९, ७१, ७२, ८४, ८५, ९०, ९१, ९२, ९९, १२०१, ०७, १२, २०, २३, ३९, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, १३१०, २४, ४७, ४९, ७४, ९१, १४००, ०१, ०३, ०४, ०८, ११, १३, १४, १६, १७, १९, २१, २२, २८, ७०, १५१८, २४, २६, २७, ४१, ४३, ४४, ५४, ५५, ५८, ६०, ६१, ६९, ७१, ७२, ७५, ८४, ८५, १६७१, ७५, ७६, ८६, १७२८, ४७, ४८, ६७, १९००, ०३.	अहस्वत् sinful १६०३.
अंशक a share, small share १३७५, १७६७.	अहुर distressed, sinful १५९१, १६०३.
अंशकल्पना division, allotment of shares ११९०, १२२४, ४१.	अकणना non-indebtedness १३५६.
अंशग्राहिन् a co-heir १३८९.	अकन्या not a virgin, a maiden who has lost her virginity ८८२, १०९७.
अंशप्रकल्पना see अंशकल्पना ७७६.	अकर free from tax ९३२, १६६६, १९४४.
अंशप्रदान allotment of shares १५४३.	अकर्मन् non-performer of religious duties or sacrifices ८१०.
अंशभागिन् entitled to a share; a co-heir ८७७, १३५१, १४०१.	अकर्मिन् see अकर्मन् १३८७.
अंशमज्ज see अंशभागिन् ८७७, ११९९, १३६५, १५५२, १६७१, १९१७.	अकाम reluctant, unwilling; not desiring ६५१, ५५, ८०, ८१७, ६२, ९१४, १०२०, ३४ ३६, ९७, १११०, ४७, ४८, १२०५, १२, १३ २०, ८६, १६२७, १७५२, ६२, १८४८, ४९, ५०, ६६, ७८, ८३, ९२, १९७६, ८४.
अंशभू a partner; associate ११४३.	अकारण without cause or reason ८१७, ४४, ११४९, १३०९, १६३४.
अंशहर see अंशभागिन् १२३९, ८८, १३३८, ५५, ७३.	अकारिता (वृद्धिः) (interest) not stipulated; not agreed upon ६३३.
अंशहानि a decrease in the share १२५०.	अकार्य a criminal or improper action; evil doing १०७७, १११६, १३९४, १६०३, ५३, १८८७.
अंशहारिन् see अंशभागिन् १५४१.	अकाल improper time १६८३, १७५३, १८३१, ३४, ८०, ८९, १९२७, ७५.
अंशित्व the state of a sharer ११७९.	अकिञ्चन an indigent man १७२८, १९२७.
अंशिन् see अंशभागिन् १२६४, १४५०.	अकूपार unbounded, sea १८३८.
अंशुक a garment; cloth १७३६, ९६, १८१६, ३४.	अकृत invalid, not made १२३२, १६१७, १८४०, १९८३.
अंस the shoulder १६६४, १७९६, १९८१.	अकृतदार unmarried १३७७.
अंसकौश having a cask for its tunic (probably a Soma filter) ९२३.	अकृतस्त्रिय unmarried १२८५.
	अकृता (वृद्धिः) a daughter who has not been made <i>putrikā</i> १३००, ५०, १५१६.
	अकृता (वृद्धिः) see अकारिता ६१०.
	अकृष्ट unploughed, untilled, a waste (piece of ground) ९४४, ११८१.

अक्रमोदा a woman married not according to the order given in *shāstra* (e.g. when a *Brāhamaṇa* first marries a *ksatriyā* and then a *Brāhamanī* both these women become *Akramodhās*, since the order laid down by the *shāstra* is violated) १३५०, १४०३.

अक्रमोदासुत son of an अक्रमोदा १३५०, १४०३.

अक्रिया negligence of duty; improper act ११०६, १७५७.

अक्रीत unbought; not purchased ८२१, १९२८.

अक्ष a die for gambling, axle ६०१, ०२, ०५, ९७९, ९५, १०००, ३१, १२५५, १६१७, १८०७, ९४, ९५, ९६, ९७, ९९, १९०१, ०२, ०३, ०४, ०५, १०, ११, १५, ६८.

अक्षत uninjured, uncrushed १६०९.

अक्षतयोनि (a maiden) not deflowered or defiled ७०३, १०१९, २१, ११०३, १७, १३०९, ८४.

अक्षता a virgin, (a woman) not enjoyed or defiled १०८८, १२७९, १३३१.

अक्षदेविन् a gambler १९११, १५.

अक्षद्रुग्ग hated by (or unlucky at) dice, injuring with dice (a sharper) १६००.

अक्षमाला N of *Arundhati* (wife of *Vasiṣṭha*); a string of beads १०५१, १९१३.

अक्षय exempt from decay; undecaying ८०६, १०३०, १६२२, १९८५.

अक्षया(व्या)(वृद्धि) unlimited interest ६०९, १०२६.

अक्षरपङ्क्ति containing five syllables १५९६.

अक्षराज a king of dice; the die called *Kalī* १८९७, ९८.

अक्षद्वत्त anything that happens in gambling ६०१, ०७, ०३, ०५, १९०२.

अक्षमाला office of a superintendent १६८९.

अक्षावपन a dice-board १८९७.

अक्षावप the keeper or superintendent of gambling table १८९७.

अक्षि the eye १६००, १७७२, १८३२, १९७०.

अक्षेत्र a bad field १२६४.

अक्षेत्रिन् having no fields १०७३, ७४.

अङ्गया कृत wrongly done १२६२.

अङ्गर्वं unbaked pot ९९२, १५९९, १९७७.

अङ्गलति not bald-headed ९९५, १५९९.

अङ्गम्य not to be approached (sexually etc.)

१०२०, ३२, ३७, १११८, १८४४.

अङ्गमिणी not pregnant १६१९, ३८, १९८९.

अङ्गम्य N. of a sage ९६८, ११२०.

अङ्गार a house, home ९३२, १३८४, १६२९, ८५.

८९, ९५, १७१३, २६, ५४, १९२९, ३६, ८१.

अङ्गुप्त unprotected १८४२, ५०, ५९, ६०, ६२, ६४.

अङ्गि fire, the god of fire ६००, ०१, ०२, ०४,

०६, ७१५, ३५, ४१, ४८, ८१, ८८, ९०, ८११,

५७, ५९, ७८, ९७१, ८५, ८९, ९१, ९४, ९५,

९७, ९८, १००१, ०२, ०४, ०५, ०६, ११, ३३,

७६, ७७, ९१, ११०९, १०, ११, १६, १८, १९,

४३, ४४, ५८, ५९, ६२, ८१, १२५३, ५८, ६१,

६२, ७१, १३४८, ५६, ७४, १४२३, ५२, ६४,

१५९३, ९६, १६००, १२, १५, १९, २६, ४७,

४८, ५०, ५७, ६४, ७२, ८९, १७२०, २३, ३४,

४२, ४६, ६२, ६६, १८२९, ३८, ४१, ४५, ९३,

९५, ९७, १९००, ०१, २४, ३०, ३१, ३६, ४०,

६४, ६५, ६६, ६७, ७१, ७४, ७७, ७८, ७९,

८०, ८१, ८५.

अङ्गिकार्य duty pertaining to sacred fire; care of the sacred household fire ११०६, १९२३.

अङ्गिचित् one who has arranged the sacrificial fire ९९५.

अङ्गिद a fire-giver, incendiary १६०८, ०९, १९, २६, ३८, ५३, ५४, ५५, ७१, १९२९.

अङ्गिदान performing the last funeral ceremony, supplying fire १५२३, १६१९.

अङ्गिदायक see अङ्गिद १६५२.

अङ्गिदिव्य fire-ordeal १९६६.

अङ्गिप्रपतन falling in the fire, self-immolation of a widow on her husband's funeral pile १११६.

अङ्गिप्रवेश entering into the fire; see अङ्गिप्रपतन १११६.

- अग्निमुख having mouth towards the *Agni* १३८५.
- अग्निशाला house or place for keeping the sacrificial fire ९२७.
- अग्निष्टोम N. of a sacrifice ७७२.
- अग्निष्ठ a place for keeping the sacrificial fire ९२६, १६०२.
- अग्निस्त्रंग exposure in fire १७४६
- अग्निहोत्र the sacred fire, oblation to *Agni* ६९५, ७१४, १०७५, ९१, १२८१, ८३, १३७४, १५१३, २६, १६७२.
- अग्निहोत्रिन् one who has placed the sacred fire on the altar ६९५, ७१४, ८०३, ७२.
- अग्न्यगार see अग्निशाला १००९.
- अग्न्याधान a ritual of placing the fire on the sacrificial fire-place १३६३.
- अग्न्युपयम kindling of the domestic fire १०१४.
- अग्रज elder or eldest १०६४, ११८९, १३५२.
- अग्रदण्ड not to be arrested ६८०.
- अग्र्य unmarried, a virgin; poetical name of ten fingers, end ९६६, ७१, १००४, १९७९.
- अग्रोदधिषु see अग्रोदधिषु १५९२.
- अग्रोदधुस् a man who though a younger brother, marries before his elder brother ९९५, १५९२.
- अग्रोदधिषु a man who weds a girl before the marriage of her elder sister १५९२.
- अग्र्य best ११८९.
- अघमर्षण sin-effacing १६०३.
- अघनिषा fearfully venomous १६००.
- अघशस wishing evil, wicked १५९३.
- अङ्ग a mark; the lap १६४४, ८७, १८५०, १९२१, ७६, ८१, ८५.
- अङ्गकरण the act of marking or stamping १६५९.
- अङ्गन branding १६८३.
- अङ्गिः branded, sealed ७५०.
- अङ्गुश a hook १८९४, १९७०.
- अङ्गुय proper to be marked १८७४.
- अङ्ग a limb of the body ६२८, ७७, ९०९, १०२२, २५, २६, ५८, १११३, ९५, १६१७, १९, ३७, ७४, १७२०, २३, ३०, ४९, ६१, ६४, ६८, ७०, ७९, ९१, ९४, ९६, ९९, १८०१, ०५, १०, १५, २२, २८, ३१, ३५, ३९, ४३, ४७, ६२, ८७, ८८, १९३०, ३२, ३३, ७०, ८५.
- अङ्गच्छेद amputation of a limb १६१३, ४३, ७१, ७२, १७६३, ९४.
- अङ्गज a son १४६८.
- अङ्गना a woman १०२७, ७०, ७३, १२८५, ८६, १३७६, १९७९.
- अङ्गराज a king of *Angas* १३२९.
- अङ्गाविष see अङ्गराज १३२९.
- अङ्गार charcoal, cinder ६१०, ९३४, ४४, ५०, ६१, ६२, १६८०, १७६५, १८९५, ९७.
- अङ्गिरस् N. of a *Rshi* ११२१, ६१, ६२, १२६०, १९८०, ८१.
- अङ्गुल a finger ९२६, १७७०, ७५, ८८, १८४८, ८३, १९६६, ६७.
- अङ्गुली a finger १६८७, १७१३, ४८, ६०, १८४८, ६७, ६८, ६९, ९१, १९२८, ६७, ७०.
- अङ्गुलीयक a finger-ring १३६३, ८४, ८५.
- अङ्गुष्ठ the thumb १७४८, ६०, १०६७.
- अङ्घ्रि a foot १८३१.
- अचरितव्रत one who has not performed the necessary rite १२८८.
- अचिकित्स्य incurable १०९४, १३८९, ९८.
- अचित्ति infatuation १५९१, १८४०, ९३.
- अचेतान infatuated १२५३.
- अच्छल without mincing of words; without having recourse to artifice or strategum ७४१, ४८.
- अज a he-goat ९०४, ०५, ०९, १३, १६, २०, ३१, ९९, १०००, ११६६, ८०, ८३, ८४, १२०८, १६६९, ७२, १८११, १९५९.
- अजपाल a goat-herd ९०३.
- अजवञ्जु N. of a *Rshi* १९८०.
- अजर undecaying १९८०, ८४.
- अजा a she goat ६०९, १०७३.
- अजाभि not of kin, not related; not having

sister-brother relation १७७, १८३६
 अजिन hairy skin of an antelope १२६०,
 १६७१, १७५९, १९७३.
 अजीगर्त N of a *Rishi* १२६०, ७८, १९८१.
 अजूर्य not subject to oldage or decay ९२४.
 अज्ञातपितृक one whose father is unknown
 १३४७
 अज्ञानयोनि of unknown origin or birth ८३९
 अज्ञान unconsciousness; ignorance ७५४, ५६,
 ५७, ५९, ६९, ९३९, ५८, ६०, १६३०, १७१४,
 १८०६, १९३५, ७२, ७६
 अज्येष्ठ not eldest; not most excellent ११९८,
 १२३५, ३६, १३९७, १९८३.
 अज्येष्ठिन्य the son who is born of a later
 married wife १२३३.
 अञ्जल the border of a garment १८८१.
 अञ्जन paint (esp as a cosmetic) ९९२,
 १०००, २६, २८, १११७, १२४४, १५९९,
 १६१८, १७९८, १९७०.
 अटन roaming or wandering १०४८, ११०६.
 अटवी a forest ८६३, ९४८, १६१९, १८५०.
 अण्ड an egg १८४०.
 अण्विका a particular measure १९६७, ६८.
 अतिक्रम transgression; violation ८४४, ७९,
 ८८, ९२६, २७, २९, ३०, ४२, १०२०, ३५,
 ११८५, १४३१, १६१३, ३४, ५०, ५७, ७६, ८७,
 १७७१, १८२४, २७, ३२, ८२, ८३.
 अतिक्रमण transgression ८१७, १८८८.
 अतिक्रमणी a female transgressor; an unfaith-
 ful wife १६०९.
 अतिक्रमिन् see अतिक्रामिन् १६०६, १२, ६४.
 अतिक्रामिन् a transgressor १६०९, १८४७.
 अतिचार transgression; violation of any
 fixed rule or law १०३६, ३७, १३९२,
 १४३१, १६२०.
 अतिचारिणी transgressing ९२०.
 अतिथि a guest ८१४, १०२३, २४, २९, ११८१,
 १२८५, १५१३, ३६, ९४, १६५६, १९३६.
 अनिदान an excellent gift ७९३.
 अस्तिग्लापिन् one who bewails too much १६८५.

अतिप्रसवा a woman whose time for procrea-
 tion has exceeded १११२.
 अतिलम्ब cruelly treated १६१५.
 अतिवाद excessive praise १६७६.
 अतिवृद्ध very old ७८७, ८०४, ७३.
 अतिव्यवहार taking in too great a quantity
 १६६६.
 अतिव्यद्वारी jumping over; transgressing ८४२.
 अतिसधान treachery; betrayal ८६३.
 अतिसर्ग dismissal; giving away ७५७, ९२,
 १२५५, १३८५, १६८३, १९७५.
 अतिसावत्सरी (वृद्धि) (interest) to be paid
 longer than a year ६०६, १५.
 अतीतव्यवहार one incapable of transacting
 legal business १३८७.
 अतीतशैशव one who has passed his minority
 १९५१, ६२.
 अतीत्सरी a female transgressor; bad woman
 ८४२.
 अतुर not-liberal १८९९.
 अतुल (व्य) unequal (by caste etc.) ७७०,
 १८४८, १९८३.
 अत्यन्तवासिन् a student who perpetually
 resides with his teacher ६७२.
 अत्यय punishment; fine; perishing; passing
 away ७८४, ८७, ८६१, ६३, १०३१, ३५, ४०,
 १५६१, १६६८, १७०६, १४, १९२७, ६४, ६५.
 अत्रि N. of a sage १२५८.
 अथर्ववेदविद् a person acquainted with the ri-
 tuals of the *Atharvaveda* १९२५.
 अथर्वहन्तु one who kills by spells or magic
 १६१२.
 अदण्ड exempt from punishment ९०५, १७६०.
 अदण्डन absence of punishment १८१४.
 अदण्ड्य exempt from punishment, not to be
 punished ७५९, ९०५, ०६, ०७, १६, २०,
 १०३८, १६१२, २०, २१; ६५, ६८, १८४७, १५४,
 ९१, १९६९, ७०.
 अदत्त invalid gift, not given, not delivered
 as gift ७४५, ६७, ६८, ८००, १०३, ०३, ०४.

१७, ८८, ९८, १००, १२२४, ४३, ४४, १६४५,
९७, १७४४.
अदत्ता a girl not betrothed; a girl not
given in marriage १३७४, १४२१, १५५८,
१९७५
अदान a demon; scratching १२७१, १६१९.
अदातु not giver or giving ७७१, १०४५, १७२५.
अदान, not giving, being devoured or swallow-
ed ८६१, ९५९, ७१, १९२२, ७९.
अदान्त untamed १६२१, १९१७, ७०.
अदाय not entitled to a share १३८८, १६७८.
अदायद् not entitled to become an heir ७८२,
१२६१, ७८, ८३, १९५०, ६१.
अदायादक that for which no heir or claimant
is found १४७४.
अदायादबन्धु not-heir-kinsman १०७३.
अदायादबान्धव not-heirs-kinsmen १३१९, २०,
- ४६, ५१.
अदायादा see अदायाद १२५५, १३८५, ९१, १४१५.
अदायादी see अदायाद १३८५.
अदायि(य)क see अदायादक १५२३, २६.
अदास free from slavery, not a slave ८१७,
- ३३.
अदासी not a slave, a free woman ८३७, ३८,
१६१३, १८४९.
अदिति. N. of a *varāhika* goddess ९०३, ८२,
९४, १००७.
अदितिकौशिकिणी a harlot (by *Shāmashāstri*);
[अदितिणी a woman getting livelihood by
showing pictures of deities, कौशिकिणी
a female snake-catcher, wife of a
snake-catcher (by *Ganapātibhāstri*)]
- ८६३.
अदुर्मङ्गला not inauspicious ९८६, १००३.
अदुष्ट faultless, free from disqualifications;
without defect ७७६, ८३, ९०, ८२७, ८५,
९७, ९५१, १०७९, ९७, १३३२, १७, १६०९
५३, १८८१, १९२६, ७५.
अदुष्टात्तुःशब्दं faultless thought ११३२.
अदूरेवान्धव not a distant relative १२७३.

अदूषित unspotted, unspoiled ८८९, १६३१,
१९२९.
अदूष्या not to be defiled १०२६.
अदृष्ट invisible, unapproved by *Shāstra*
१०३२, ११४४, १९७०.
अदृष्ट (वृद्धि) (interest) not prescribed by
Shāstra; unapproved ६१५.
अद्वेय not to be paid, discharged or given
६२२, ७०६, ९२, ९४, ९६, ९८, ८०१, ०२, ०४,
०५, १३४, १२४३, १९३१.
अद्वेयधन unfit for giving property १२४४.
अद्वेषणी (a woman) not killing her brother-
in-law १००२
अदेश improper place १६८३, १७५३, १८७३,
८०, ८१, ८९.
अदोष free from guilt, faultless ७५७, ८१७,
१०३५, ३८, १४३०, १६५३, ६१, ७७, १८२०,
४८, १९३३.
अदमस्तद् seated (with others) at meal; a
cook, house-dweller; mother ०६५.
अद्रव्य having no possessions or property
१०८८, १४००, २४, १८९२.
अधन propertyless; having no property
८१८, २२, ३४, १३९१, ९३, १४०२, १९२८.
अधनिन् see अधन ७००.
अधम lowest ८२८, ३५, ९२०, ४२, १०९८,
१३७७, १६२९, ३७, ७०, १७८०, १८७५८९.
अधमयोनिजा of low origin १०५१.
अधमणी a debtor, low or bad debt ६१०, ९२,
७१६, १८, ३१, १४०२.
अधमणिक a debtor ६३५, ५५, ५९, ७१०, १६, १८,
२०, २२, २४, २६, ३४.
अधर lower १७७२, ८३.
अधर्म unrighteousness, injustice, wickedness
७९३, ८००, ०४, १०२७, ३१, १११८, १२८४,
८६, १३८७, १६५९, १७००, १८५६, ५९,
१९२३, ४२, ४३, ६३, ९४, ७०, ७४, ७७, ९८.
अधर्मिष्ठ lawless; violating religious duties,
criminal १२८६, १६१४.
अधर्म्य unlawful, contrary to law or religion

१०९८, ११३१.

अधिक additional, superior ७११, ३४, ६५, ८४, ९०, ९५२, १०२२, ११६९, ७२, ७३, १६४०, १७५०, ५२, ६७, ९०, १८३०, ३१, ४२, ८५, ८६, ९२, १९२७, ३२, ६७, ६८, ७७, ८८.

अधिकरण government department १६८८.

अधिकरणी a stove १६८०.

अधिकर्मकर an overseer, superintendent ८२८.

अधिकर्मकृत् see अधिकर्मकर ८२५.

अधिकवर्ण a higher or superior caste १७७०, ९६.

अधिकार authority, right, capability, appointment १०२४, ८६, १३९०, १४००, ४९, १६०८, १९३६, ४१.

अधिकारिन् possessing authority, an official ११९९, १९६२.

अधिकृत authorised, appointed ६७२, ८२८, १२८८, १३९०, १६३१, ३९, ५४, ९८, १७५६, ६४, ७१, १९२९, ३२, ४२, ६६.

अधिगन्तु one who attains or acquires, one who goes १६८२, १९४८, ४९.

अधिगम decision; profit, gain, tresspass; adultery, finding ६१९, ९३२, ११२२, १९८८.

अधिदेवन a table or board for gambling १८९६, ९७, १९०३.

अधिप a master; father; owner १९८८.

अधिपति see अधिप १५१८, १९५६, ५७.

अधिराज a king, emperor ११८१.

अधिवाद offensive words १६५६.

अधिवास a neighbour, original place ७२५, १९२२.

अधिविज्ञकी a superseded wife, a woman whose husband has married again after her marriage १४४२.

अधिविज्ञा a superseded wife १०५७, ८७.

अधिवेत्तव्या (wife) to be superseded १०५६, ५७, ८७.

अधिवेदनिक related to the marrying of an additional wife १०३४, ३५.

अधिवेद्या see अधिवेत्तव्या १०५७.

अधिष्ठातृ a protector, lord ७०८, १४, १९२४.

अधिष्ठान a settlement १६६८.

अधिष्ठित settled; superintended ६३८, ७१५, १६७१, १९१३, ५४.

अधीतवेद one whose studies are finished १३७६.

अधीवर्णगा co-habiting with a member of the lower caste १०१४, १७६९, ९४.

अध्यक्ष a head, chief ८७४, ९०३, १६२०, ७९, ८०, ८८, ८९, ९०, १९०४, २१.

अध्यक्षि (property given to the bride) over the nuptial fire १४३१, १४९, ५२, ६३.

अध्यग्न्युपागत property received by a wife at the wedding १४२८, ४३.

अध्ययन study ८३६, १९४०, ७३, ७४, ७६.

अध्यापक a preceptor, teacher ७७०, १६०८.

अध्यापन teaching १६१६, ९७, १९४०, ७२.

अध्यावाहनिक that part of a wife's property which she receives when led in procession from her father's to her husband's house १४३१, ४९, ५२, ६३.

अध्यासन sitting over (the body of another person) १७९८.

अध्यूढ the son of a woman pregnant before marriage १२८६, ८७.

अध्यूढज see अध्यूढ १२८७, १९८२.

अध्यूढा a wife whose husband has married an additional wife १९६४.

अध्वग a traveller १७२३, १९८४.

अध्वर a sacrifice (esp. the soma sacrifice) ९८०, १००१.

अध्वर्यु a priest ६०४, ७७५, ९२, ९७९, १००९, १२५८, १८९६.

अनश not entitled to a share in the inheritance १३८९, ९१, ९२.

अनशद not paying the allotted share ८६१.

अनसंभावुका not being naked, not disposed to nakedness १००४.

अनसि not maintaining sacred fire १९७७.

अनडुह an ox; bull ६११, ७६४, ८४२, १०००, १६०६, १८४०, १९७५.

अनतिसुष्टा not permitted १२७०.
 अनन्तर next ११०४, ०५, ४७, १४७६, १९३७, ७४,
 ८३, ८४.
 अनन्तरज next born, younger son, one's own
 son १२३३, ८६
 अनन्तरपुत्र a son born from the mother
 belonging to the caste next lower to
 her husband's १२३९, ४५, ८८
 अनन्यपूर्वा previously unmarried १०११.
 अनन्याश्रित्वा one whose property is not
 encumbered, one whose property has
 not gone to another ६८६.
 अनपक्रमिन् not departing from; devoted to
 १८९७
 अनपक्रिया see अनपाकर्मन् ७९६, ८४४.
 अनपत्य sonless, childless, not having
 progeny ८१८, १२६२, ८३, ८४, १३१९, २९,
 ८५, १४०३, ६४, ६५, ७४, १५५८, ६०, १९८५,
 ८६.
 अनपत्यधन property of a childless person
 १५१८.
 अनपत्यरिक्त्वा inheritance of a childless person
 १४७१.
 अनपत्या a childless woman १३९०, १४०७, ६९,
 ७३.
 अनपत्तर without legal source, a usurper
 ७५८.
 अनपाकरण see अनपाकर्मन् ८५९.
 अनपाकर्मन् non-payment, non-delivery, non-
 remittance ७९४, ८३४, ४८, ६१, ६२, ६९.
 अनर्ध wrong value or price; worthless १६११,
 ६९, ७८, १७३०, ६६.
 अनर्थ loss, difficulty; danger; misfortune
 . ७९४, ८६१, ८७, १०९९, १२२२, १६७९, ८०.
 अनर्पण not giving; not delivering ९००.
 अनर्कन् irresistible १८३६.
 अनर्ह undeserving; unworthy; unentitled
 ७९४, ८०७, १०७५, ११४८.
 अनरु fire; the god of fire १२८४, १९६४, ६५,
 ६९.

अनवस्थित unsteady १६८५, १७६१.
 अनसु a cart ७७५, ८९१.
 अनसुया N of a woman १०७७.
 अनाकारिता see अकारिता ६२६.
 अनाकारुभूत (a servant) maintained during
 a famine ८०९, ३१.
 अनागम् blameless ८१०, ११४३, ५९, १७५१.
 अनाच्छेद्यकर exempt from taxation ८७२.
 अनाजीव्य that which cannot be enjoyed or
 used; that which yields no profit १०२०.
 अनाथ having no master or protector;
 poor, helpless ८००, ०७, ७३, ९७७, १०२९,
 १५१३, २६, १६१६, १८३६, १९१४, ६९.
 अनाथधन property of a helpless person १९५०.
 अनादिष्ट unappointed, not instructed १९२१.
 अनादेय not to be accepted or taken ७२७,
 ९३२, १९३१.
 अनादेश (वृद्धिः) (interest) improper to be
 received ६३५.
 अनाद्य not eatable, not a source of subsi-
 stence १९२०.
 अनाप्त not a relative; a stranger १६३१, १८०९,
 १९३०.
 अनाज्ञात not mentioned in scriptures १९४१.
 अनाम्नायप्रकल्पित not prescribed by the *shāstra*;
 against the rules of *shāstra* ८७१.
 अनार्थ not an *Ārya* १६९४, १७६८, १९२९, ६९.
 अनार्थेय not belonging or connected with the
Rāṣa १३५६.
 अनानृत unenclosed or unfenced (field) ९०३,
 ०५, १६.
 अनानृता unrestrained (woman) १०२७, १११८,
 १२८४, ८५.
 अनाहृति N. of a son of the king *Shūra* १३७६.
 अनाव्याथा impossible to be broken or forced
 open; invincible १००१.
 अनाश्रम one who does not belong to any
Āshrama (i. e. who is not invested with
 the sacred thread) १३८४.
 अनासेधय not to be restrained or arrested २०२०.

अनाहार्यं not producible ७५९.
 अनाहृत not summoned १९४३.
 अनिपात continuance of life ७४०.
 अनियुक्त not authorised or appointed ८०६,
 १०२२, ११०१, १२७२, १३४७, १४०२, १६१०.
 अनियुक्तासुत the son of a woman not appoint-
 ed or authorised (one of the illegiti-
 mate sons) १३९५.
 अनिर्देशाद् within ten days of impurity
 after childbirth or death ९०५, ०६, ११.
 अनिर्वक्त not excluded from participation
 ११४४.
 अनिसुक्त not liberated or released १२८४, ८५.
 अनिवीर्यं not impotent; virile ९९५.
 अनिवारित unforbidden १९३६.
 अनिवार्यं not to be warded off, inevitable ९०५.
 अनिविष्ट unmarried १०२२, २७.
 अनिवेदन not reporting १९२२.
 अनिवेदित unreported १९५०, ६०.
 अनिवेधु one who connives at १६५०.
 अनिष्ट evil; wrong; not propitious १७६२, ८३
 १९३०, ३३.
 अनिष्टोक्ति evil speaking; wrong speech ९५७.
 अनीश powerless, not a master; one devoid
 of ownership ८०३, ११४९, १४५८, १५६७,
 ६८, ८५, ८७.
 अनीश्वर see अनीश ८६०, ११४९, १२३४.
 अनु N. of a son of the king *Yayāti* १३९१.
 अनुकल्प a substitute; alternative १०२४.
 अनुकूल well-disposed, obedient १०२४, २९,
 ९९, ११११, १४, १५, १४६३.
 अनुक्रम order, succession ७२३, १२५०, ५१,
 १७५०, ८५.
 अनुक्षिप्त settled ७९०.
 अनुगत consistent with or prescribed १६१९
 ९६, १९२९.
 अनुगम constant following; persuasion ७२५.
 अनुगमन going after; self-immolation of a
 widow; co-habitation १११५, १८९१.
 अनुग्रह favour ७९९, ८०३, ३३, १०२५, २७, ११३१,

७४, १२८२, ८४, १६४८, ७८, ७९, १७३२
 १९२४, ९६.
 अनुचर a follower, servant; henchman ७९१,
 ८१२, १४, १००९.
 अनुच्छ्वासीपदेशिन् sitting silent; one who
 pants while sitting by (*Shāmarshāstrī*)
 १६८३.
 अनुज born after; younger ८४०, १०६४,
 ११९१, ९९, १३७३, १५६८, १९८३.
 अनुजीविन् a dependant ७०८, १००५.
 अनुज्ञात permitted, consented ६३८, ४०, ७५२,
 ८०३, ०७, १५, ९०५, १०२०, ८९, १११९, १२३२,
 ८६, १३१०, १६६४, ७८, १९१३
 अनुज्ञातृ one who permits or consents १६६४.
 अनुज्ञाप्या one whose consent should be
 obtained १०५७.
 अनुत्पन्नप्रजा childless; not having progeny
 ११०१.
 अनुदक (सेतु) (a tank) without water १६१९.
 अनुदत्त granted, remitted ६०१, ०२, ०३, ०५,
 १९०२.
 अनुदेयी a bride's maid, gift ८११, १०००.
 अनुद्धृत not separated, not granted separa-
 tely as a privilege—share ११९०.
 अनुपदस्वती not decaying ९९८.
 अनुपूर्ववत्ता (धेनुः) (a cow) which calves regu-
 larly १०००.
 अनुसबीजत्व the non-sowing of seed १२६४.
 अनुबन्ध inseparable adjunct; antecedent;
 contentions १५८५, १६१८, ४७.
 अनुकृषिन् habitual (mischief-maker) १८३१.
 अनुबन्धावध slaughter of a cow at the funeral
 ritual of a deceased *Agnihotrīn* ११९४.
 अनुभव experience; human proof ११४२, १९८८.
 अनुभुक्त continuously possessed or enjoyed
 ११२६.
 अनुभूतचिह्न a mark previously known १७६६.
 अनुभृत inserted १८३६.
 अनुमत approved; assented ६१०, ९२९, ११४७,
 ४८, १८५२, ८१, १९१२.

अनुमति approval; assent ११४६, १५८८, १६६६.
 अनुमरण see अनुप्रपतन १०३०.
 अनुमान inference, circumstantial evidence
 ९४५, १५८१, १६४७, ७६, १८३२.
 अनुमोदक an approver, assentor १६५०, ५३.
 अनुमोदित consented; approved ७०८, १२.
 अनुयोग examination १६८५, १९२२.
 अनुयोज्य to be examined or questioned १९५३.
 अनुरूप suitable, corresponding ७३४, ७३, ८७,
 ९०, १०९६, १११०, १२२८, १३९०, १४३१,
 १६४६, ५०, ५३, १७६४, १८३४, ४९, ५०,
 १९४२.
 अनुलिप्त anointed १६८५.
 अनुलेपन anointment १०२२, २८, १६२१, १७७१.
 अनुलोम descending order (of castes etc);
 offspring of a mother inferior in caste
 to the father ११०४, ०५, १२३८, ८८,
 १७९२, १८३३, ४७, ७६.
 अनुवाणित described with consent ७१३.
 अनुवाक्या the verse to be recited by the
Hotṛ or *Muśtrāvaruṇa* priest १५९६.
 अनुवृत्ति servile attendance ११३०, १९८५.
 अनुवेद्य (श) an adjacent neighbour १६२८,
 ४७, १९२२, २७
 अनुव्रज्या homage; following १९७४.
 अनुव्रत devoted to; faithful to ९९१, ९८,
 १११३, १८९४.
 अनुशय repentance ७९४, ८४३, ४४, ७८, ७९,
 ८१, ८९, ९२, ९५, ९६, ९७, ९९, १९७५.
 अनुशयिन् a repentant ७९४.
 अनुशासन law; ordinance, decree ७२०, ८०५,
 १६२७, १७४९, १८०१, २७.
 अनुशास्य to be punished or fined ८२६.
 अनुशिक्षित taught, instructed १०७६, ७७, १२६२.
 अनुष्ठान performance; religious practice
 १९२०.
 अनुस्मृति cherished recollection ८९९.
 अनुचान one so well-versed in *Vedas* and
Vedāṅgas as to be able to repeat them
 १९८१.

अनुह not borne, not carried ८५५.
 अनुहमातृक one whose mother is not married
 १३४७.
 अनुहा an unmarried woman ११०९, १३५०,
 १४०७, १६, १५२१, २४.
 अनुपग्राम villager living on the bank of a
 river १९२४.
 अनृण unindebted; negation of debt ६०१,
 ०२, ०४, ०६, १२५८, ८१, १६०१, १९८७.
 अनृणता-unindebtedness १२८२.
 अनृणिन् unindebted; free from debt १३५२.
 अनृत not true; false, not right ६०२, ०६,
 ७९३, ९४१, ४५, ४६, ७०, ७६, ९५, १०२७, २८,
 ३१, ३२, ३३, ४१, ४९, ९७, ११४४, ९६,
 १५९१, ९४, ९५, १६५६, ६६, १७६९, ९२, ९४,
 १८३६, ३७, ९३, ९६, १९५५, ६२, ६३, ६४,
 ७७.
 अनृतोच telling lie or falsehood १६०३.
 अनेकपितृक having many fathers (respect-
 ively) १२००, ८०, ८९.
 अनेकशततार with several hundred descents
 १२६२.
 अनेकार्थभियुक्त charged with more than one
 offence ७४९.
 अनेहमूक deaf and dumb ११९५.
 अनेनस् blameless; sinless १५९४, १६५६,
 १७५१, १९६३, ६४.
 अनौरस one having no body-begotten son
 १३५१.
 अन्त.पुर a harem १६१९.
 अन्तक a king or lord of death १०३२.
 अन्तभाज् being at the end; taking meals in
 the end १००५.
 अन्तर्दायक see अन्तर्दाय १७५५.
 अन्तराल of mixed caste ११८५.
 अन्तरास्थित a judge; commissioner; inter-
 mediary; arbitrator १६१८.
 अन्तरिक्ष intervening space ९२६.
 अन्तर्गृहनिवस one who always hides himself
 in the interior of his house १६८२.

अन्तर्धन hidden property १५६१.
 अन्तर्धानमन्त्र an incantation of rendering a
 person invisible १६८१.
 अन्तर्हित (धन) concealed (property) १५७१.
 अन्तावसायिन् a *chandāla* १७७२.
 अन्तिम last; highest १८८६.
 अन्तेवासिन् a pupil, student ६९६, ८२४, २५,
 २७, २८, १२४५, १४६६, ६८, ७०, १९७३.
 अन्तेवासिविधि the practice of a pupil १३८६.
 अन्त्य see अन्त्यज १८३२, ७४.
 अन्त्यकर्मन् funeral rites १०७५.
 अन्त्यज a man of the lowest caste; a
Sūdra १८०१.
 अन्त्यजस्त्री a woman of the *Sūdra* caste १८६०.
 अन्त्यजा see अन्त्यजस्त्री १८९१.
 अन्त्यजाति a member of the lowest caste
 १८३५.
 अन्त्ययोनि of the lowest origin ८३९.
 अन्त्यवृद्धि maximum amount of interest ६३६.
 अन्त्या see अन्त्यजस्त्री १८४६, ७४, ८४.
 अन्त्यावसायिन् see अन्तावसायिन् १८८४.
 अन्ध blind ८०६, ८७, ७७१, १०३२, १३८७, ९०,
 ९१, ९८, १४०१, ०४, १६१८, ६७, ७९, १७२७,
 १८९६, १९२७, ६५, ७९, ८३, ८७.
 अन्धकवृष्णि descendants of *Andhaka* and
vr̥ṣṇi ८६०.
 अन्ध्य blindness १२८३.
 अन्न food ६०२, ०६, ८१४, ५६, १०९९, १२४४,
 ६०, ८८, १३६३, ७४, ८४, ९३, १४०२, ६४,
 १५२०, ८०, ९२, ९५, ९६, ९९, १६००, ०९
 २१, २८, ४२, ४६, ६६, ६८, ७२, ९०, ९५
 १७०३, ५४, ५५, ६०, १८३७, ८५, ८९, ९६,
 ९७, १०१३, २७, २९, ४३, ५२, ७७, ८०, ८१
 ८२, ८८.
 अन्नपक्ति cooking of food १०४७.
 अन्नभाग a share of food ९९८.
 अन्नसंस्कार preparation of food ११०६.
 अन्नसाधन see अन्नसंस्कार १११९.
 अन्नाद a food-eater, meal-taker १६६८, ७२,
 १७०३.

अन्नादन eating of food; N. of the head of an
Asura slain by *Indra* १५९७.
 अन्नाच्च proper food १९८१.
 अन्यक्षेत्र field owned by another ९४६, ६०,
 ६१, ६२.
 अन्यगतभावा one whose intercourse with an-
 other man is proved (by Dr. Jolly);
 one whose mind is attached to another
 १०९७.
 अन्यगमन going to live with another man
 (after the fixed period has elapsed)
 ११००, ०१, १३.
 अन्यगोत्र belonging to a different family
 १११८, १२८८, १३२६, ५५.
 अन्यजात a son begotten by another (by
 illicit relation) १०५३, १३८७.
 अन्यजाति another family or caste ९००,
 १११७.
 अन्यजातीय belonging to a different caste
 १११६, १३६५
 अन्यथागम see अन्यगमन ११००.
 अन्यथानिचित collection (of articles) without
 permission १६७८.
 अन्यथावादिन् one who falsely denies; a pre-
 varicator १७७०.
 अन्यथास्तोत्र irony १७७९.
 अन्यदेशस्थ residing in a different region;
 a stranger, foreigner ११११.
 अन्यप्रसक्त attached to another १६१५, ८५.
 अन्यबीजज begotten from the seed of a man
 other than husband १३१४.
 अन्यबीजसमुद्भव see अन्यबीजज १३७७.
 अन्यमातुज a half-brother (who has the same
 father but another mother) १५४६, ६२.
 अन्यवर्णस्त्री a woman of another caste १२४३.
 अन्यशास्त्रोद्भव born in another *Vedika* school
 or branch (शाकल, वाष्कल, आपस्तम्ब, बौधायन
 etc. are the different schools or branch-
 es of *Vedika* studies) १२७८.
 अन्यसश्रय recourse to another man (than

husband) १११६.
 अन्वतज्ञा having sexual intercourse with another (than husband) १०३१.
 अन्यस्त्री an adulterer १८६९.
 अन्यापति (an impotent) who is potent with another woman (than his wife) only १०९४, ९५.
 अन्याय injustice ११११, ८५, १३८६, ९१, १७०८, ६६, १९३०, ३३, ३५, ६६, ७४.
 अन्यायवादिन् an unjust arbitrator १७५९.
 अन्योत्पन्ना begotten from another (than husband) १०६३.
 अन्योदर्य born from another womb; a step-mother's son १००५, १२५३, ५४, १५४६, ६१, ६२.
 अन्योन्यापहत (property) secreted from one another १५७१, ७२, ७४.
 अन्वय kinship; issue; progeny; descendant; family relation; trace ७९६, ९८, ८०७, १४४१, ४९, १५६९, १६१३, २२, ९१, १९६५, ८५.
 अन्वयागत inherited, acquired by inheritance ११२९.
 अन्वयान्वित see अन्वयागत ११४१.
 अन्वयिन् a kin; belonging to the same family १४०३, १५६९.
 अन्वाधि a sub-deposit ६३८, ७३६, ५३.
 अन्वाधिकुल a community of guardians १०३६, ३८.
 अन्वाधेय (property) presented after marriage to the wife by her husband's relatives ११२६, १४२८, ३०, ३८, ४४, ५३.
 अन्वामक्त entitled to take a share after or with another (Monier Williams); one who took a share after or with another ७९२.
 अन्वारूढा one who ascended the funeral pile after the death of her husband ११०७, ११.
 अन्वारोहण (a widow's) ascending the fune-

ral pile after or with the body of her husband १०२४.
 अन्वाहित a bailment for delivery; deposited with a person to be delivered ultimately to the right man ७२५, ३२, ४६, ४९, ५२, ५४, ६४, ६८, ९८, ८०७.
 अन्वित accompanied by, endowed with ९५५, ५७, १११४, १२५१, ८५, १६४७, १७५१, ५२, ६२, ९०, १९१३.
 अन्वेषण investigation, search १६२६, ५०, १७५४, ५७, ६३, १९६५.
 अन्वेष्टन्य to be submitted to investigation or punishment १८३१.
 अपकर्ष decrease १६७७, १७७४.
 अपकर्षण seizure १७४४, ४५.
 अपकार offence; injury १४५७, १६३४.
 अपकारिन् doing ill to; cruel; injurious ७८३, ९०, ९४, १८००.
 अपकृष्ट inferior ७२०, १०५१, ६४, १६०६, १८०२, २८, १९३७.
 अपक्रमण going away; leaving ७७२.
 अपक्रय see अवक्रय ८९८.
 अपगन्तु wanting in boldness ९९२, १५९०.
 अपघाटिका a kind of lute १०१०.
 अपचय reduction; decrease ९४८, १६६३, ६५, १७४८.
 अपचरण improper act, contamination १६७४.
 अपचरन्ती acting wrongly; infidel १८४९.
 अपचारज arising from fault १८५१.
 अपचारिणी see अपचरन्ती १६६८, ७२, १७०३.
 अपचिता honoured or respected ९९९.
 अपचित्ति honour; worship १६५६.
 अपति without a husband; a widow १०१२, २६, ७७, १२५५, १३९०.
 अपतिनी not killing a husband ९८६, १००१, ०२.
 अपतित not being an out-caste ७७१, १११७, १६१०, १३, २७, ३५, १९२२, २६.
 अपत्नीक not having a wife १००६, १४.
 अपत्य an offspring, descendant; child ६९९,

१६८, १०१८, २६, २७, ३१, ३३, ५२, ६८,
 ११०२, ०३, १३, २०, ५७, १२४३, ४४, ५३,
 ५४, ६२, ६३, ६४, ६८, ६९, ७०, ८२, ८३, ८४,
 ८८, ९४, १३०८, २९, ५५, ५६, ७३, ७६, ८४,
 ८६, ९१, ९४, १४१६, २९, ४०, ४९, ५०,
 ५९, ६२, १६३८, १८५०, १९७८, ८४, ८५, ८६.
 अपत्यप्राप्ति the manner of raising an offspring
 १०७५, ११२७.
 अपत्यलिप्सु desirous of an offspring १०१२.
 अपत्यलोभ greed or avarice for an offspring
 १०६३.
 अपत्यहेतु intention of begetting an offspring
 १०३१.
 अपत्यार्थिन् see अपत्यलिप्सु १२८५
 अपत्योत्पादन begetting of an offspring १२८४.
 अपथदायिन् showing or giving a wrong way
 १६०९.
 अपदान circumstances, evil action; offence
 ७३७, १६८१, ८३, ८७.
 अपदिष्ट notorious १६८३.
 अपदिष्टक one attributed (wrongly) १६८६.
 अपदेश a pretext or excuse ७४२, १६७३, ८२,
 ८५, ९६, १७५५, ८७, १९२९.
 अपध्वसज a child of mixed or impure caste
 [(whose father belongs to a higher
 caste than its mother's) In *Manusmṛiti*
 X 4I, 46 the meanings—whose father
 belongs to a lower caste than its
 mother's] १२८६, ८७.
 अपपात्रित an out-caste, not allowed to use
 vessels for food belonging to caste-
 people १३९०.
 अपमारी having a sudden or accidental
 death, one who dies before age, acci-
 dentally or badly ९९२, १५९९.
 अपमित्य debt ६०२, ०४.
 अपर second, stranger १००१, १७७२, १९७१,
 ७६, ८३, ८४, ८५.
 अपराध offence, fault, transgression, mistake
 , ७३५, ८४०, ६२, १११०, १६०६, १४, १७, १८,

५०, ५२, ८६, ८७, ८९, ९५, १७३७, ४०, ५४,
 ७०, ९७, ९५, ९६, १८१२, २९, ३१, ३३,
 ३५, ४७, ६२, ८८, १९२२, २७, २९, ४१, ४६,
 ७०, ७३, ७४.
 अपलापिन् one who conceals, denies or
 evades १६१०, ३४.
 अपवाद abuse; reproach, punishment (by
Ganapati's āstri) १०३९, १६६५, १७८४.
 अपवार्य to be warded off ९०५.
 अपविद्ध a son abandoned (by his natural
 fathers) १२६३, ६५, ७०, ७८, ७९, ८३, ८८,
 १३०६, २०, ३४, ४६, ४८, ५१, ७३, ७४, ७५,
 ७६.
 अपवेष piercing anything in the wrong
 direction or manner १६३१, १९२९, ३०.
 अपव्ययन expenditure, prodigality; conceal-
 ing fraudulently ७३५, १६१३, २२, १९२२.
 अपव्ययमान being denied fraudulently ७१९,
 ३७, ८४३.
 अपशुद्धी not killing a cattle १००१.
 अपसद an out-caste १२८६, ८७.
 अपसर्पोपदेश advice of a spy १६८२.
 अपसार escape ७५७, १६८४, ८६.
 अपसृत gone away; escaped ९०६.
 अपहन्तु a robber १६५५, ९८.
 अपहरण appropriation, robbery; theft ९२९,
 १६७०, ७२, १७१७, ६५, १९२२, ३०.
 अपहर्तव्य to be taken away or confiscated
 १२२३, ३१.
 अपहर्तु an appropriator; one who steals; a
 thief ७४१, ४३, ८६३, १६५४, ५५, ७०, ८०,
 ८२, १९२९.
 अपहार misappropriation; confiscation; sei-
 zure, stealing ७३५, १०३१, ३६, १६११,
 १२, १७, ४८, ५०, ७०, ७१, ७२, ७४, ७५,
 ८३, ८७, ८९, १७६१, १९६४.
 अपहारिन् see अपहर्तु ७३५, ८१७, १६१२, १८, ६१,
 ७०, ९३, १७४५, १९२९.
 अपहर्ष see अपहर्तव्य ७११, ८४२.
 अपहृत mis-appropriated; stolen ७४५, ८३३.

६३, ९४५, ११४२, १२२४, १६७१, ८३, १७३९,
४३, ५३, ६०, ६६, १८१८, ३१, १९५९, ६२,
८५.
अपाह्व concealment; denial ७२०, ५४.
अपाह्वतेय ejected from caste १९३८.
अपाङ्गदर्शन side glance १८४६.
अपाङ्गप्रेक्षण see अपाङ्गदर्शन १८८५, ८९.
अपार्थक useless ६५४.
अपाला without having a guard or herds'-
man ९०५, २१.
अपाठ the barb of an arrow ९८४.
अपितृक fatherless १०३५, ११९९.
अपितृद्रव्य not having the paternal or inher-
ited property १५४३.
अपित्र्य not paternal, not inherited १२११,
१४०३, १९८३.
अपुत्र having no son, sonless ७००, १००५, ०८,
२०, २४, ३४, ६३, ८९, ११०९, १३, १२४४,
४८, ५५, ६०, ७१, ७९, ८३, ८६, ९४, ९५,
९८, १३०५, १६, १८, २९, ४२, ४८, ५२, ५५,
६२, ६३, ७४, ७६, ७७, १४००, ०४, २९, ३०,
३१, ५६, ६३, ७०, ७१, ७३, ७४, ७५, १५१६,
१८, २०, २१, २४, २५, २६, २७, २९, ५५,
१९५१, ६४.
अपुत्रवर्ध the inheritance of a sonless person
१२४०.
अपुत्रिन् not having an offspring ६९८, १२७१,
८५.
अपुरुष having no man १०३८.
अपुष्पिणी (a woman) not in menstruation;
(a girl) before the age of puberty
१०३०.
अपूत impure; not purified (by purifactory
rites) १०१०, १५९४, १६०३.
अपूप a cake १९३८.
अपूपशाला a bakery १६९५, १७५४, १९२९.
अपूर्ण non-fulfilment ६६०.
अपूर्वा (a woman) not belonged to another
man १२६६.
अपेय unfit for drinking १६२०, २८, १७८९,

१२३०.
अप्रसवती fertile fields ९२२.
अप्रकाल without fixed time ७०६.
अप्रकाश in secret, hidden; not visible ७५७,
६०, ९३४, ४३, १६२६, ५५, ९३, १७४५, ४६,
५७, ६३, १९२९.
अप्रच्यवृक्ता not decaying, not transitory; not
fragile; not fickle १००५.
अप्रज without progeny; without an off-
spring ११२९, ४१, १२७१, ८३.
अप्रजस् see अप्रज १४४०, ७३, १५५३, १८४६.
अप्रजस्त्रीवन property of a woman having no
offspring १४४५.
अप्रजस्य without the efficacy of giving off-
spring ९९४.
अप्रजा unprolific, without progeny १०१६,
२०, १३५०, १४२८, ३९, ४४, ४९, ६२, ६३.
अप्रजाना not having brought forth (any
issue) १०२२, ३९.
अप्रजायमाना (a woman) who brings forth
no (live) children १०३४, १४३१.
अप्रतिकर्मक्रिया not decorating with ornaments
१०२३.
अप्रतिकर्मन् not discharging marital duties;
not taking responsibility १०९५.
अप्रतिवारित see अनिवारित १८५३.
अप्रतिभ्राविणी (a wife) who does not accept
the debt (of her husband) ६८०.
अप्रतिष्ठिता not well established (in her hus-
band's house), poor, without offspring
१४१६, २५.
अप्रतीक्षर not keeping in order; incurable
(impotent person) ९३०, १०९५ (षण्ड).
अप्रतीक्ष not given back (debt) ६०१, ०२, ०४.
अप्रता (a maiden) not given away (in
marriage) ११९२, १२५५, ७३, १४२१,
२५, ५०, ६३.
अप्रलयमोक्षयापि an enjoyable deposit given for
the redemption of interest and not of
principle amount ६५५, ५८.

अप्रवृत्ता one who does not accept or consent
७१४.
अप्रमत्त attentive १०२८, १११५, १९, १२६७,
७१, १७५७, १९७४.
अप्रसूता having no issue ७०३, १०३०, ११००,
०३, १२, १३७३, १७९८
अप्रसूतिका (a woman) having no issue १०३१,
१११२.
अप्रसूतफल unmatured १८४८.
अप्रसूतवयस् not in age १९७१.
अप्रसूतव्यवहार a minor in law ६९५, ७१०, ८१७,
११९९, १२०१, १६४०, १९२२, ४९, ५०.
अप्राप्ता not full-grown; not in proper age;
one who has not attained the age १०४१.
अप्रिय disagreeable १०२०, २४, २९, ५७, ६०,
१११९, १७८८, १९३१, ४२.
अप्सरस् a class of female divinities ६०१, ०२,
०३, ०५, १००२, ०३, ०८, ०९, ११११, १८४०,
९८, ९९, १९०१, ०२, ०३.
अप्सस् the hidden part of the body १२५४.
अफल unfruitful १०५२.
अवन्धक (debt) without pledge ७३१.
अवन्धु without kindred ६०३, ०६.
अवन्धुदायाद not kinsmen-heirs १२६५, ८४.
अवान्धव not a relative ७७१.
अवाह्य an outsider; not to be excluded ९२९,
१२८३.
अवीज destitute of manly strength; seedless
१०५६, १२६४, १३९३, १७०५, १९३०.
अवीजिन् see अवीज ११०२.
अब्द year १९५३, ६२, ८३.
अब्राह्मण not a *Brāhmana* ८१२, १९, ४२, ९९८,
१२४३, १६७२, १७४४, ९३, १८१५, ३९, ४५,
५६, १९४८, ४९, ७४.
अब्राह्मणी not being a woman of the *Brāh-
mana* caste ८३८, १८८३.
अभक्त one who does not support or main-
tain ११०६.
अभक्ष्य not to be eaten; forbidden food
१०२५, १६१०, ११, २०, २८, ३६, ५४, ८२,

१७८९, १९३२.
अमर्तुका widowed १९४१, ४३.
अमाग not a co-heir; not entitled to a share
११४४, १३८५, ८७, ८९, ९७, १५७०, १९८३.
अमागिन् see अमाग १३८९.
अमार्य without a wife १५२४, ५८, ६०.
अमाषित not asked; not made to accept ६७२.
अभिगन्तु one who co-habits १७८०.
अभिगम see अभिगमन १८७८.
अभिगमन going; co-habitation १०१३, २३, ३८,
१६२०, १८४१, ४६, ४८, ७४.
अभिगामिन् see अभिगन्तु १६३९, १९४३.
अभिग्रह seizing १८८८.
अभिघात striking; attack १८००, २१.
अभिचार magic, employment of spells for a
malevolent purpose (one of the minor
crimes) १२८५, ८६, १६२१, ३१, ५५, ८०,
१९३०, ७७.
अभिचारिन् enchanting १६५४.
अभिजन noble descent १९६२.
अभिजात born of a high family ८६३.
अभिजिति victory; conquest १००६.
अभिज्ञ learned ७८८, ८९८, १९१३, १५.
अभिज्ञात proved, known १६८०.
अभिज्ञान sign of remembrance, a sign serv-
ing as a proof ७३७, ८६३, ९४५, १६८१.
अभिज्ञास intimidating १७९५, १९७४.
अभिद्रोह malicious assault १७७५, ८८, १८२४,
१९२२.
अभिपातिनी assailing १८६६.
अभिपित्व evening (when all come to rest).
(by Macdonald & Monier-Williams.);
arrival (by *Yāska*) १२५७.
अभिप्रतारण N. of a prince १११४.
अभिप्रवृषण intimidation १६८९.
अभिप्राप्ति arrival १२५७.
अभिप्रेत intended ११९४.
अभिमव humiliation, disrespect १७६९, ९४.
अभिसू one who surpasses; a superior १००२,
१८९६, ९७.

- अभिमर्शं seizing; grasping; adultery १८५५, ९१.
 अभिमर्शन see अभिमर्श १८९१.
 अभिमालि an enemy ११८१.
 अभिमृष्ट touched १४३०, १८४१.
 अभियुक्त charged; accused १६७९, ९०, १७४४ १९४३.
 अभियोक्तव्य to be prosecuted, charged or accused ७१८, ४७.
 अभियोक्त्र a prosecutor; accuser; plaintiff ७३७, ६७.
 अभियोग prosecution; charge; accusation, plaint ७३०, ६०, ६७, १६८२, ९०, १८००, १९०४
 अभियोगिन् see अभियोक्त्र १९६८.
 अभियोज्य see अभियोक्तव्य ७६५, ६८, १०३५, १८००.
 अभिरूप handsome १०४१, १९४८.
 अभिलेखित a document १५७५, ८२.
 अभिलेख्य a document ९२५.
 अभिवादन respectful salutation १९३६.
 अभिशंसन accusation; insult १७६९, ७४, ८८, ९०, ९४, १८४९, ७६.
 अभिशंसिन् making a false accusation १८४९.
 अभिशस्त accused, blamed; charged with a heinous offence or mortal sin ७७१, ९९२, १५९४, ९९, १६४४, ५६, ८५, ८६, १८६१, १९३६, ६६, ६७.
 अभिशस्ताङ्क mark of an accusation १६८७.
 अभिशस्तिपा defending from imprecations or accusation of sin ११४३, १४६४, १६००.
 अभिशस्तु a punisher ११४३, १६००.
 अभिशस्यमान being accused or calumniated १५९४, ९५.
 अभिशप a curse १२७१, ८४, १९६५.
 अभिशपण्ड one who has been deprived of his potency by a curse १०९४.
 अभिषहमाण overpowering १२५४.
 अभिषेक ablution; consecration १०७६, १३९१, १९२३.
 अभिषेचन see अभिषेक १९२४.
 अभिसंधान an intrigue; special agreement; consideration ८६१, १६८६.
 अभिसंधि intention, agreement १२६२.
 अभिसारक one who goes to meet a prostitute १६१८.
 अभिसारिणी (a cow) being laid to meet a bull ९१९.
 अभिहन killed १८३१.
 अभीक near, in the presence of १८३७.
 अभीषात् overpowering the enemies १२५३.
 अभीष्ट desired १५९६, १८९६.
 असुक्तपूर्वा (a woman) who has not been enjoyed before १९७८.
 असृति calamity १९८५.
 असृमिन्न a simpleton १७३४.
 असृत् not maintained; unpaid ८५२, ९०७.
 असंगसुक्ति enjoyment or seizure without possession ९५४.
 अश्याघात assault, attack १६९८, १७५६, १९२९.
 अस्युदय prosperity, [funeral ceremonies customary on joyful occasion (by Dr. Jolly); a ceremony offered to Manes on joyful occasion] ७७०, १०१८, ५८, १५२०, १९२०.
 अस्युबलायुध (a murderer) who has raised the weapon (with the intention of killing) १६५४, ५५.
 अस्युपगत a kind of son; one who has offered himself as son after going near १२६६.
 अस्युप (भय) पत्ति protection १६२३.
 अस्युपेत promised; accepted ६९८.
 अम्रात् brotherless ९७०, ९६, १२५४, ५९, १५५५, ६०.
 अम्राट्क see अम्रात् १३३८.
 अम्रानुका see अम्रानु १२५५, ५९, ६३, ७२ ७३, ८२, ९४.
 अम्रानुश्री not killing a brother १००१.
 अम्रात्मतीवाद discussion regarding brotherless maiden १२५५.
 अम्रान्वी brotherless १२५५.

अमण्डयमाना (a woman) not celebrating her menstrual discharge by offering herself to her husband १०३५.
 अमन्तु ignorant, silly ८१०.
 अमन्त्रक unaccompanied by *Vedika Mantras* १५२९.
 अमन्त्रा unentitled to *Vedika Mantras* १०४९.
 अमर immortal १९८४.
 अमर्याद unrestrained, immodest १०३२, १७०१.
 अमात्रुर् living at home; growing old at home (as a maiden) ९७९, १४१५, १९७९.
 अमातृक motherless १०३५.
 अमात्य a minister; councillor १६१२, ७३, १९३०, ४३, ६९.
 अमानुष not human, anything but a man ८१०, १६२१, ९९, १९२९.
 अमानास्या new-moon day (by Macdonald), last day of the waning-moon fortnight ८४२, ९९२.
 अमित unlimited १०७७, १११९.
 अमित्र an enemy ८१०, १६१९, १९८३, ८६.
 अमृतत् from the other world, from heaven ९६८, ८३.
 अमृत्त्र in the next world १३०२, १९३१.
 अमृत्यक्षय without deterioration in value ६३८.
 अमृत not dead, immortal; imperishable ६०५, ८४०, ९७४, ७६, ९८, १०००, ०१, ०४, १२५७, ६२, १८३६, १९६६, ७४.
 अमृतत्व immortality ६०४, ९७१, १२५३, ५९, ७१, ७९, १९८०.
 अमृत्यु immortality १६०१, ०२.
 अमेध्य not able or fit for sacrifice, impure; polluted ७९१, ९३९, १००७, १६३१, ४८, १७९८, १८१४, १९२९.
 अमोक्ष non-divorce; unloosening; non-liberation १०३६, १८२०.
 अमोक्ष्या not to be divorced, freed or liberated १०३६.
 अम्बर wearing apparel; garment; clothes

७५०, ८९९, ९४५, ५१, १११९, १५१३, २६, १८८७. '
 अम्बरीष N. of a king १३२९.
 अम्बष्ठ the offspring of a man of *Brāhamana* and a woman of the *varshya* caste ११०५, ८५, १२८८.
 अम्बा mother, a good woman ८४१.
 अम्बालिका see अम्बा ८४१.
 अम्बिका mother; a good woman; N. of a sister of *Rudra* ८४१, ९९१, १००८, १४१५.
 अय a die १८९७, ९८.
 अयज्ञ not a sacrifice १००६, १६०२, १९७१.
 अयज्यु not sacrificing १९७१.
 अयज्वन् see अयज्यु १७२५, २७.
 अयत unrestrained १९७४.
 अयश्शूल iron-rod १६७६.
 अयस् iron, metal, an iron or metal weapon ६०९, ८९२, ११८२, १६०६, १७३३, ३४, ४७, ६७, ७५, ८८.
 अयस्सदान iron-fetter १७६२.
 अयाचित (ऋण) (debt) not asked for (by the creditor) ६२७.
 अयाजिक not to be used for sacrifice १९६९.
 अयुक्त improper; unsuitable; unappointed ८७६, १६१५, ३४, ४४, ५०, १९२२.
 अयोग्य incapable, not qualified for १६१०, ३४.
 अयोनि any place other than the pudendum muliebre ८५१, ९०४, १०१९, १६०३, १८५०, ७९, ९२.
 अरणं inimical person; foreign; free from debt; strange; disagreeable ८५८, ५९, १२५३, ५४.
 अरण्य a foreign land; forest ९०३, ०४, ९२, १२६०, १५९४, ९९, १६१७, ६४, ८२, ९५, १७०२, ५४, १८३२, ५०, ५१, १९२९.
 अरण्यवर a forester १९२५.
 अरत्नि a cubit of the middle length from the elbow to the tip of the little finger ९२६, ५९.

अरला a strip of leather (required in gambling) १६१७, १९०४.
 अराजक having no king, anarchical ८६०.
 अराजवान्य not condemned by the king ७३७.
 अराति particular evil spirits (who frustrate the good intention and disturb the happiness of man), an enemy ७५०, ९८४, १००२, ०७, १८९६.
 अराधस् not liberal, selfish १७१.
 अरि an enemy ८६१, १६४७, ५५, ९८, १९२९, ८३, ८४.
 अरिक्थभाज् not entitled to a share in the property १३४७, ९०.
 अरिक्थीय incapable of inheriting ११०१, १३९६, १४०२.
 अरिष्ट misfortune १०११.
 अरिष्टस् unhurt, undefeated १९००.
 अरिष्टा N. of *Durgā* १००४.
 अरुण N. of the father of the fabulous bird *Jatāyu*, reddish brown ८४०, १२५७.
 अरुणुद् an acrimonious or malicious man ८७४.
 अरुण्वती N. of a woman १०२८, ६०, १११०, १५.
 अरुण्युख N. of a certain *Yati* १६०३.
 अरुणी reddish ९६३.
 अरेपस् sinless १६०३.
 अर्क the sun १०५१, १६४८, १९३०.
 अर्थ price; value ६३८, ७३०, ३६, ९२८, १६६३, ६८, ७७, ७८, ७९, ८४, १७०८, ३०, ३१, ३२, ८४, १९२७.
 अर्थपतन fall in the price ७३७.
 अर्थप्रक्षेपण fixing up of the price of commodities ७७८.
 अर्थनिद knowing the value or price; expert in fixing up price ८८८, १६७९.
 अर्थसंस्थापन see अर्थप्रक्षेपण १६७१, १७०७, १९२७.
 अर्जुन N. of the third of the *Pāṇḍava* princes; N. of a tree ८१८, १९६५.
 अर्णव the ocean ९७५, १९३६.
 अर्थ meaning; subject matter; aim; purpose;

wealth; property; sum; principal ६१०, १९, ५१, ५३, ६०, ६२, ६९, ७०, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७९, ७११, १६, १७, १८ १९, २१, २३, २४, २५, २७, २८, ३१, ३२, ३४, ३६, ३७, ३९, ४७, ४८, ५२, ५५, ५६, ६३, ८५, ९०, ९४, ८०५, ०८, १५, २८, ३९, ५४, ६१, ६३, ८९, ९७, ९६४, १०१७, २२, २८, २९, ३१, ३२, ४७, ७४, ७७, ९७, १११२, १४, १९, ३२, ४६, ४७, ४८, ७५, ९३, ९५, १२०७, ४१, ८३, १३५२, ८९, ९४, १४०२, २४, ६६, ६८, १५११, १३, २६, ७१, ८४, १६१६, ३२, ४६, ५१, ५४, ७२, ७९, ८०, १७२६, ५७, ५९, ६३, ६४, ८४, १८२९, ३२, ३३, ८५, १९०३, १८, २२, २४, ३६, ३९, ४१, ४२, ६१, ६०, ६४, ६५, ६७, ६८, ७१, ७३, ७४, ८२, ८३, ८४.
 अर्थकारण the purpose of *Artha* (one of the three objectives of human life) १०२९.
 अर्थकार्य occupation of obtaining wealth १०३९, १९२१.
 अर्थकिल्बिन् one who has committed sin or crime in property-matters ६११, २४.
 अर्थगौरव importance of the affair or purpose ९५५.
 अर्थग्राहिन् a debtor ११४९.
 अर्थज्ञी wasteful १०५६, ८७.
 अर्थचर an officer १६९०.
 अर्थद a money-giver १९७४.
 अर्थदण्ड fine १७६६, १८२८.
 अर्थदम fine १६४६, १८८८.
 अर्थदान gift of wealth ७९४, ८०७.
 अर्थनाशिका wasteful; damaging property १४५७.
 अर्थनिष्कृति acquittance of property obligation १५२४.
 अर्थप्रत्ययहेतु (a pledge) which recovers the whole amount (principal and interest) ६६०.
 अर्थभागिन् entitled to a share in the division of property १३९०.
 अर्थभूत a wage-worker ८३४, ३५.

अर्थविवाद dispute about property ७३२.

अर्थशास्त्र science of governance or polity
१०३३, ३४.

अर्थसमुत्थान acquisition of property ११९२.

अर्थसिद्धि recovery of money ७१८.

अर्थत्वामित्व ownership of the property ११२४.

अर्थहर inheriting property; an inheritor of
property १२८१, १५६०.

अर्थहरण seizure of property १९७०,

अर्थहारक stealing property १६१२, ५०.

अर्थहीन deprived of wealth; destitute of
property, poor १०२९, १९७३.

अर्थागम mode of acquisition of property; the
source of property (the source of own-
ership of property) ११४२, १९८८.

अर्थादान enjoyment of property ११४६.

अर्थिन् a creditor, plaintiff, one who desires
or asks anything ६७६, ९४४, ६४, १२८५,
१५२६, १६४८, ७२, १८५०.

अर्थाप्रकार (प्रतीकार) of desirable or good
nature, one who does not refuse to
a needful (person) १६७३.

अर्धसैत्तिक a joint-cultivator, serf ६००, ८१७.

अर्धहर entitled to receive half (the proper-
ty) ११७४.

अभंग youthful ९६४.

अर्थ a master; lord: *Vaishya*; man of high-
caste ८११, ९०२, १८९५.

अर्थजारा the mistress of a *Vaishya* or high-
caste person १३८५, १८३७, ३८.

अर्थमन् a bride-wooer; N. of an *Aditya* (he
is supposed to be the chief of the
Manes) ९८१, ८२, ८५, ८६, ९७, १००१, ०२,
०३.

अर्था a *Vaishya*-woman १८३८.

अर्वन् a horse ११५८.

अलुधन having enough property, wealthy
६६५.

अलङ्कार decoration; ornament ९५१, १००६,
१२, २६, ३२, ३३, ४२, ४९, ११०६, १९, १२०६

०७, ०८, ०९, २२, २३, २८, १४१५, २७, १८८७
९१, १९७५, ८७.

अलङ्कृत decorated १०९८, १२७३, ९४, १७६६,
१८४३, ४८, ७५.

अलभ्यमान an absconder १७५७.

अलावु bottle gourd १९२४.

अलाम not gain; loss, failure ७७७, १२७२,
८१, १३२१, १९६२, ८८.

अलोकचरित uncommon practice (not pract-
ised by the people) १११८.

अलवध causing little annoyance or
inconvenience ९४२, ४७

अलनिवेश little income १६८२.

अल्पमूल्य of small value १७५०, ५९.

अल्परक्ष्य having little property १५२४.

अवकाश dwelling place; shelter १०३८, १६०९,
८७, १७४२, १८४९, १९२९, ८६.

अवकाशद one who gives shelter ८७६, १६७१,
९७, १८९२, १९२९.

अवकाशदातृ see अवकाशद १७५६.

अवव्रीणिन् one who has violated his vow of
chastity १६०३.

अवक्रय a bargain in which the whole price
of the commodity is not paid ८९९, ९००,
२७, ३०, १६७४, ७९, १७३६, १९०४.

अवक्रयण rent; revenue ९२७.

अवक्रीनक hired property ७३६, १६८४, १९२२.

अवक्षिप्त thrown down १६१४.

अवगूरण assailing with threats १७९१, ९४.

अवगूर्ण assailed with threats १७९८, ९९.

अवगोरण see अवगूरण १७९३, १८२४.

अवग्रह drought १९२४.

अवधोषक one who spreads false or contemp-
tuous rumours १६१८.

अवधोषण proclamation १६८९.

अवचनीय not to be spoken; improper १७७४,
८७.

अवत a well ९२३.

अवदावद having no bad reputation १२६०.

अवध not punishing (corporally) ८१५.

१७९४.
 अवध्य not to be killed, not liable to corporal punishment १०६, १६०६, ५२, १७८७, १९६९, ७८.
 अवनीपति a king १९३६.
 अवपात falling, dropping १६३७.
 अवपातन falling down १८२१
 अवशुथस्नान bathing or ablution after a sacrificial ceremony १६२१.
 अवमर्द disfiguring; destruction; damage १६४२.
 अवमर्दन see अवमर्द ११८.
 अवमर्शन touch १८७१.
 अवमर्शमिति a compound wall १२७.
 अवमान्या to be treated with disrespect १०५७.
 अवर the lowest degree, posterity १०७७, ११८५, १६०३, ०४, ०६, १४, १७, १८, १९, ४३, ७४, ८७, १७५८, ६६, ७०, ७७, ८७, ९०, १८२८, १९६३, ६४, ८४.
 अवरुद्ध forcibly prevented ६०८, १८४८, ७७
 अवरोध obstruction ८४४.
 अवरोधज born in the harem १४०३.
 अवरोधन confiscation; imprisonment, restriction ८४२.
 अवरोपित killed by stretching out on a stake; impaled १६१५.
 अवर्जुषी not abandoning १८९९.
 अघति poverty ११६२.
 अवलम्बन clinging to १७९८
 अववदित् one who speaks finally; one who gives definitive opinion ११६२.
 अवशर्धवित् one who breaks wind against १७९६.
 अवशा not obedient १०२२.
 अवशिन् not independent ८४२.
 अवश्यकार्य to be performed invariably, or necessarily १५८४.
 अवसाथ a habitation; house, dwelling ९५८.
 अवसाद defeat १९१३.

अवसान resting place; settlement ११२२.
 अवस्कन्द assault ८६३.
 अवस्कन्दक a highway-man १६१८, १८४७.
 अवस्कर a privy, a place for sweepings ८२९, ९२६, २७, ४६, १०९९, १४०२.
 अवस्थान dwelling, habitation ११६६, १८७१.
 अवहाय to be caused to pay ७५८.
 अवहीन compensation; fee १८४८.
 अवप्रदुष्टा pleasant-spoken १०९९, ११११, १४.
 अवाग्नि, directed downwards १००७.
 अवाच्य blameless, faultless ८१८, ५१.
 अवार sluice-gate; this side (of a river) ९३०.
 अवि a sheep ६०६, ९०४, ११६६, ८२, ८३, ८४, १९००.
 अविक a sheep ९०५, ०९, १३, १६, २०, २१, १२०८, १६७२, १८११, १९५९.
 अविकल्प doubtless १०९४.
 अविका a ewe ९६६, १०७३.
 अविकृत being in its natural condition १३९०, १४७३.
 अविक्रेय unsaleable ८७९, १३२९, १६११, ४५, १९८३.
 अविच्छिन्न (पिण्ड) uninterrupted line or pedigree ११९९.
 अविज्ञात unknown ७४७, ६३, ६८, ६९, ८०५, ९६, ९७, १२७०, १५७१, १६४०, ७२, ८२, १७६४.
 अविज्ञान unconsciousness ८००, १६१९.
 अविद्य unlearned १२११, १७.
 अविद्म् unlearned १११६, १५९३, १६६५, १७६१, १९३०
 अविधवा not a widow ९७८, ९४, १००७.
 अविधि not a rule or injunction; without restrain or care ८२६, ११६६.
 अक्माल a shepherd ९०३.
 अविभक्त not separated; undivided ६७९, ८०, ८२, ९०, ९१, ७१४, २१, ८०३, १२०१, ०३, १४, १५२२, ६१, ७४, ७९, ८०, ८५, ८७, ८८, ८९, १९८४, ८८.
 अविभक्तदायाद sharer of an undivided oblation १४६७.

अविभक्तपत्नी wife of a co-heir who has not divided his inheritance १५२९.
 अविभक्तोपगत acquired by means of undivided (property) ११९९.
 अविभाज्य indivisible १२०७, २०, २२, ३१, ३२, ३३, १९८३, ८८.
 अविभावित not proved; unperceived ७६२, १७६४.
 अविरोध being in agreement with; non-opposition ८७५, ७९, १५८४, १९४२, ०८२.
 अविरोधिन् not opposed १९४३.
 अविवक्षित not being under special agreement (of yielding interest) ६२७.
 अविवाहिन् not to be married १६२७.
 अविवाह्या ineligible for marriage १०९४.
 अविशेष without distinction, speciality or discrimination १२३६, ५५, १३८५, १४१५, १६४३.
 अविषह्य intolerable (occurrence) ८७८, ७९, ९३२, ३९.
 अवीतक place other than a forest १७४३, ६३.
 अवीरा (a woman) having no son ९८७.
 अवृत्ति want of subsistence १०६०, ११०७, १६५९.
 अवृद्धिक not bearing interest ६४६.
 अवृष्ट not rendering prosperous or refreshing (the gods with sacrifices) १९७१.
 अवैद्य unlearned १२०४, २०.
 अवैधव्यकाम्या desirous of obtaining non-widow-hood १११०.
 अव्यती not longing for copulation; a frigid woman ९८८.
 अव्यभि(सी)चार non-failure; non-transgression conjugal-fidelity ७८१, १०५४.
 अव्यभिचारिणी not adulterous; faithful १५२१, २७.
 अव्यय imperishable १०७७, १६२२.
 अव्यवहार्य invalid; unfit for transaction ७९४.
 अव्याकृत unexpounded ७४७.
 अव्याहत not opposed, unresisted ९२८.

अशक्त incapable; weak १७७२, ८१, ९४, १९२१, ३९, ६२.
 अशक्तमर्तुका (a woman) whose husband is incompetent १६०९, १८४७,
 अशन food १०५३, ७६, ८३, ९९, १११४, १४०१, १५२०, १६९८, १७५२, १९३६.
 अशनया hunger १५९६, ९७.
 अशनि the thunderbolt ९१८, १८९९, १९०२.
 अशरीरिणी not coming from a visible body १९८५,
 अशान्तलाभ (a debt) the interest of which has not ceased to accrue ६५१.
 अशास्त्र unentitled to *S'āstra*; unscriptural १०३३, १९४१,
 अशास्य unblamable; not to be punished ९७४.
 अशिरम् headless १६०९, २७, १९७०.
 अशीतिभाग eighteenth part ६११, १९, २४, ३१, ७३१.
 अशुचि impure ७३७, ८२९, ७९, ९२५, १६१०, ७४, १७५४, ९९, १९३९, ४०, ७७,
 अशुद्ध impure, guilty १६४८, ८४, १७४०, १९११, ६१, ६७.
 अशुभ not fair; inauspicious ८२९, ५३, १११९, १९४३, ६५, ६६.
 अशुक्लप्रीयना (a woman) having neither nuptial present nor woman's property १०३४, १४३१.
 अशुक्लोपनता not obtained for price or nuptial present ११०२, १३४७.
 अशुश्रूषा breach of contract of service; neglect of service ८२४, ३४, १०२०, ३५.
 अशूद्र not a *S'ūdra* ८४२.
 अ(आ)शौच impurity (caused by death or birth) ८७९, १३५२, ७४, ९२, १५६८, १६७९.
 अहमक N. of a king (procreated by *Vasistha* on *Madayanti* by *Niyoga*) १२८५.
 अहमन् a stone; rock ९२३, ३४, ५०, ६१, १९३१.
 अहममाण्ड an article of stone १६७१, ७२.

अश्रद्धा want of belief; distrust ७९२.
 अश्रीर unpleasant; ugly ९७३.
 अश्रुत ignorant १२२१.
 अश्लीला (वाच्) rustic language; low abuse
 १५९४, ९५, १७८५, ९१.
 अश्व a horse ६११, ९५, ७६४, ७५, ८११, १४,
 ४०, ४१, ५४, ९०४, ०५, ०६, १७, १९, २०,
 २३, २४, १०७३, ७४, ११२१, ८३, ८४, १६०१,
 १२, १८, ५१, ६९, ७२, १७६४, ९७, १८३५,
 ९४, १९०१, २९, ७३, ८०.
 अश्वघातिन् horsebane; killing a horse १६०९.
 अश्वत्थ N. of a tree १९६६.
 अश्वप a groom ९०३.
 अश्वबुध्य consisting of horses (as wealth)
 ८०९.
 अश्वमेध the horse-sacrifice १३५२, १५९९, १६०१,
 २१, ४८.
 अश्वस्तनविधान non-provision for the future
 १७२५.
 अश्वहर्तृ a horse-stealer १६२९, १७११, १३, ६५.
 अश्विना (नौ) N. of the two divinities (who
 are considered as the physicians of the
 heaven) ८५८, ५९, ९६५, ८०, ८१, ८३, ९९,
 १०००, ०१, ०२, ०४, ०८, १२५७.
 अष्टाकपाल (an oblation) prepared or offered
 in eight pans १५९६.
 अष्टापाद eightfold १६५६, १७२१, ५२.
 अष्टावक्र N. of a sage १०३१.
 अष्टीबल N. of a disease (*Smṛtichandrikā*)
 १०२५.
 असंदिष्ट not authorised, unasked ७८१, ८२६.
 असंपाठ्य one with whom it is forbidden to
 read or study, not to be taught १६२७.
 असंपात without impediment; without coll-
 ission; without easy access ९२६.
 असंभाष्य unfit for conversation १६४४.
 असंभेद non-contact; the being separate;
 non-confusion ९२४, २५.
 असंतोज्य one with whom one ought not to
 eat १६२७.

असंयता unbridled; unrestrained १०३३.
 असंयाज्य one with whom nobody is allowed
 to sacrifice १६२७.
 असंसृष्टिन् not reunited (brothers etc.) १५४६,
 ६२.
 असंसृष्टिविभाग the heritage of not reunited
 (brothers etc) १४६५.
 असंस्कृत one whose initiatory rite has not
 been performed १२३४, १४२२, २३, १५८६,
 ८७.
 असंस्कृता not married; vide असंस्कृत १०२३.
 १२६६, ७०, ७३, ७९, १४१९.
 असत्यप्रतिग्रह receipt of unfit presents or from
 improper persons ७७२.
 असत्यप्रत्यय nonsensical and false talk ११११.
 असत्य untrue; false ८०६, ९७०, १०३२, ७६,
 १७७९, १९७७.
 असत्की a bad woman १०३२, ७७.
 असद्द्रव्यदान gift of an improper thing ७९४.
 असद्धर्म a false religion १०३२.
 असद्वर्ण of a different caste; not belonging
 to the same caste १२३९, ८८, १३४९, ५०,
 ८४, १८४६, ९०, ९१.
 असाक्षिक unwitnessed १८००, १३, १९६५.
 असाक्षिप्रणिहित not ascertained by a witness
 १६७२.
 असाधु a wicked man ७९४, १०५६, १६४७,
 १७२६, १९१४.
 असाध्य not proper or able to be accom-
 plished ८४८.
 असाध्वी an unchaste woman १०१७, ३३.
 असार incapable; poor; without strength
 ६११, ६२, ८६१, १६७४, ७७.
 असद्रुत unfitness; fragility; worthlessness
 ६४१, ५१, ५४.
 अस्तित्व black (wealth) १९८३.
 अस्तित्वन् insatiable (Monier Williams); not
 building or working (by *Sāyana*)
 ११२०, ५९.
 असुत having no male issue १५१३.

अमुता having no female issue १४०८, १४.
 असुर supreme spirit; the chief of the evil
 spirits ६०४, ९७५, ११२१, ४३, ४४, ६०,
 १५९६, ०७, १८३६.
 असुरासमुत्थ having its roots in scorn ११०२.
 असौदर्य not born from the same womb
 १०४०, १५२९.
 अस्त home ६००, ९७०, ८४, ८८, १०००, ०२,
 १८९५.
 अस्तमित dead १११६.
 अस्तिनास्तित्व the being partly true and partly
 not ९५४.
 अस्तेय not-stealing १७२२, ४४, ५२, ६६,
 १९३६.
 अस्थि a bone ६०९, ३०, ९३४, ४०, ५०, ६१, ६२,
 १६००, १७४५, ४९, १९३८, ६६.
 अस्थिभेद fracturing a bone १८३१.
 अस्थिभेदक a bone-fracturer १८०३, २९.
 अस्युध्य an untouchable १६१०, १८३३.
 अस्युष्टमैथुना a virgin १०२०.
 अस्त्रजाति belonging to a different caste
 १०५४.
 अस्वन्न dependant, one who is not the
 owner ८००, ०५, १८, २५, ३३, ८९, १०१२,
 २३, ३१, ४४, १३६१, १८८८, १९७७.
 अस्वयना not having one's own property
 १४१४.
 अस्वर्ग्य not leading to the heaven ७९४,
 १७९३.
 अस्वातन्त्र्य dependence, not independence
 १०९८, १११२, ४६, ४८, १२६४, १५५५.
 अस्वामिक not being an owner; unowned, not
 having an owner ७६९, ८२, १२८७,
 १९६१.
 अस्वामिन् not an owner ७५८, ६०, ६२, ६३, ६५,
 ६९, १६२१.
 अस्वामिप्रतिक्रोश bidding (for property) in the
 absence of its rightful owner (*S'āms'-*
āstrī); bidding of the non-owner
 ९२८.

अस्वामिविक्रय sale effected by another than
 the rightful owner ७५७, ५९, ६२, ६३,
 ६४, ६६, ६८.
 अस्वामिविक्रीत sold by a person who is not the
 rightful owner ७६३.
 अस्वान्य absence of right to property; ab-
 sence of property ८३९, १०३७, ११५६,
 १३९२, १४३१.
 अस्वान्यनुमत consented by one who is not the
 rightful owner ७६३, ९६०.
 अहः the deity presiding over day १९६४,
 ६५.
 अहार्य not to be taken or seized (by-
 the king) १४७८.
 अहि a snake, the serpent of the sky ९९७.
 अहिबुधिय N. of a deity १८९७.
 अहीन a particular son १३५५.
 आकर a mine १६८७, १९२१, २८, ४९.
 आकस्मिक (property) accidentally gained १९८३.
 आक्रमण ascending; a step ९२४.
 आकृष्ट calumniated १८३१.
 आक्रोश shouting, slander or abuse ७९४, १६१९,
 ३४, १७६९, ७१, ७३, ८३, ८४, ९०, ९४, ९५,
 १०३३, ७३.
 आक्रोशक a slanderer १६१९, १७९०.
 आक्रोशयित् see आक्रोशक १७७०.
 आक्रोष्टृ see आक्रोशक १७८६.
 आक्षारयत् one who calumniates १७७०, ७७,
 ९०.
 आक्षारित calumniated १६५०, १८५३.
 आक्षिक contracted at dice (as debt) ६६३,
 ७८, ८०, ७०८.
 आक्षिकपण (money) won at play, a stake in
 dice ६२७.
 आक्षिप्त (षण्ड) (an impotent) who spills his
 semen (by Dr. Jolly), (an impotent)
 who enjoys without being able to dis-
 charge his semen १०९४, ९५.
 आक्षेप remonstrations (*Smrtichandrikā* and
Madanaratna); receiving back the

- loan from a debtor (*Vivādaratnākara*), reviling ११४६, १६४२, १७७०, ७९, ८५, ९४, १९३६.
- आख्यान rumour; tale, story ९५७, १०२८, १७९२.
- आगत occurred, obtained; come ७५०, ५२, १११०, २९, १२१५, १६२१, १७, ५५, १८००, ८१, ८२.
- आगतश्री one who has obtained wealth १००५.
- आगधिना embraced ९६६.
- आगन्तुक a visitor without invitation, stray (as cattle) ७८६, ९१५, १९, २०.
- आगम legal proof or source of property-ownership, a claim, origin; source; stream; import ७२५, ३७, ६२, ६३, ८०३, ०७, ९५, ९३५, ५०, ११११, १२८७, १४७३, १५२७, ८०, १६३०, ५२, ८३, ८४, १७०७, ९५, १८१३, ९१, १९२७, २९, ४३, ५०, ८४.
- आगस् offence, fault, sin ६०६, ९६८, ६९, १०९७, ९९, १२५८, १५९३, १६२७, १८२९, ४०.
- आग्नीध्र a particular priest ८१४.
- आग्नेय belonging or relating to the fire or its deity ९५१, १५९६, १९३०.
- आग्रयण the first *Soma* libation at the *Agnistoma* sacrifice ११६१.
- आग्र्येण see आग्रयण ११६३.
- आघात a stroke १०३५.
- आङ्गिरस् a descendant of *Angiras* १११६, १२८२, १६००.
- आचरण practice; behaviour ८७५, १९४२.
- आचरित the usual way or customary mode (of calling in debts); behaviour; acted ७१७, २३, २५, १९३१.
- आचामोदकमार्ग an outlet for used up water ९२६.
- आचार behaviour; custom; way ६२५, ७२८, १०१६, १७, २३, २८, ३०, ३२, ८५, १११०, १५, ८५, १३९१, १६८३, ८५, १९१५, २०, २१, २३, ४३, ६५, ७७, ७९.
- आचारकन the course or order of acquirement ७५७.
- आचारदत्त customary gift ८०८.
- आचारहीन unobservant of customs १४०२.
- आचार्य a spiritual teacher; preceptor ७७०, ८८, ९८, ८०३, २७, ४४, ६२, ०५९, १०३८, ११०४, १२०७, ४५, ५१, ८८, १३६३, ८४, १४६६, ६८, ७०, ७१, ७६, १५०९, ३०, १६०६, १०, १४, २७, ३५, ६४, १८००, २७, ३३, १९०४, १८, २२, ७२, ७३, ७४, ८४, ८५, ८६, ८८.
- आचार्यघातक murderer of a teacher १६१९.
- आचार्यतनया daughter of a preceptor १८७४.
- आचार्यपत्नी wife of a preceptor १८७४.
- आचार्यभार्या see आचार्यपत्नी १८८२.
- आचार्यव्यजन guise of a preceptor ८६२.
- आचार्यानी see आचार्यपत्नी १८५०.
- आच्छादन clothing; garment ८५६, १०२२, ३५, ५३, ८३, १११४, ९८.
- आच्छेद cutting off ७९४, ८०८, १४५७.
- आजि a battle ११२२, ४२.
- आजीवक a member of a religious sect founded by *Goshāla Makkhaliputra* १९२२.
- आज्ञा order; precept; injunction ८४५, ६२, ९१, १०२९, ८८, ११०९, १४००, १९२१, ३३, ३६.
- आज्ञापय a purchase by order; purchased by partial payment ९००, ०१.
- आज्ञापि a pledge by authoritative order ६६०, ९००.
- आज्ञासेध arrest by royal order १९४१.
- आज्य ghee १३४८, ६३, ७३, ८५, १६७२.
- आजन ointment (esp. for the eyes) ८१२, ९७८, ९७.
- आटविक a forest-dweller ७३५, १६८२, १३, १९२९.
- आटिकी N. of the wife of *Ushasti* १०१०.
- आढक a particular measure १४०२, २८, १५२६, १६७७.
- आढ्य wealthy ८६३, १०३०.

अग्निद्वार the front door १२६,
 आततायिन् a desperado; endeavouring to kill
 some one; a murderer (incendiaries,
 ravishers, thieves etc) १६०७, ०८, १२,
 २५, २६, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५,
 १८३१.
 आततायिवध killing of a आततायिन् १६१२, २६, ४८,
 ५३, ५५,
 आतिथेय see आतिथ्य १०२३.
 आतिथ्य hospitality ११८१.
 अतिपातिक (पण्य) (a commodity) which is
 likely to perish soon ८७९.
 अतुर sick; diseased ७०३, ८०४, ७५, ११०३,
 १६५१, १७०१, १९५१, ६३.
 आतोष a musical instrument १९३५.
 आत्मघातिनी a suicide १११७, १९.
 आत्मघ्ननिष्कृति atonement of a suicide १६५१.
 आत्मज self-begotten १०२९, ७७, १२४९, ५४,
 ८७, १३५०, १५२९, १९८५.
 आत्मत्याग suicide १६५१.
 आत्मत्राण see आत्मरक्षा १६०८, १२.
 आत्मनः विक्रेतु (a slave) self-sold ८३०.
 आत्मनाश self-annihilation १०१४.
 आत्मबान्धव one's own kinsman १५२८.
 आत्मरक्षा protection of one's self १५५५, ६१.
 आत्मविक्रयिन् a self-sold (slave) ८१७.
 आत्मशुक्र one's own semen virile १२८४.
 आत्माधातु one who has voluntarily enslaved
 himself ८१७.
 आत्मापक्रमण (woman's) wandering at will;
 roaming १०३७, १३९२, १४३१.
 आत्मोपजीविन् a labourer; actor १६६२.
 आत्ययिक one who feels urgency; urgent
 ७७१.
 आत्रेयी a woman who has bathed after her
 courses १६०६.
 अथर्वण incantation; magic; sorcery of
 Atharvaveda १६१२, २६, ५०.
 आदर्श N. of a hill १९२१.
 अदातु a creditor ६११.

आदान receipt, seizure ८६१, १०३४, ३५, १४५८,
 १६१७, २१, ५७, ५९, ७६, ८६, १७२५, ४४,
 ५२, १८४८, १९३१, ६७.
 आदित्य N. of a deity ८५८, ९६९, ९१, १००६,
 १०, ११८१, १२५८, १५९६, ९७, १९३०, ४०,
 ६४, ६५.
 आदिनव want of luck in dice १९०२.
 आदिनवदर्श having in view misfortune (of
 others) १८९७, ९८.
 आदिवर्ण the first caste १७६९, ९४.
 आदीपिक one who sets on fire; incendiary
 १६१९.
 आदेश a pledge which is to be delivered
 immediately to a third person; bidd-
 ing, order ६३८, ११०९, १५२९, १६३७, १९३३.
 आद्य source of subsistence १७९२, ९४.
 आधमन mortgage ८०३, १५२३, ८५, ८७, ८८.
 आधमर्ण्य the state of being a debtor ७०८.
 आधातु a pledgor ६५५, ५६.
 आधान a pledge, surety, deposit, placing a
 sacred fire ६५४, ५६, ७३२, ३५, ८१७, ९३०,
 ३१, ३२, १०१७, १५६८, ७५, १६७४, ७७, ८१,
 ८३, १७३३, ३६, १९०४.
 आधार a tank, pond, reservoir; dam ९२६,
 २८, ३०.
 आवि a pledge; security; mortgage, a cri-
 minal act, unhappiness: torture ६०८,
 २८, ३६, ३७, ४०, ४१, ४३, ४५, ४७, ४८,
 ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५५, ५६, ५८, ६०,
 ६१, ६९, ८५, ९५, ७३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ६६,
 ९८, ८०२, ०७, ४४, ८९, ९०, ९८, ९३०,
 १४६३, १५१८, ८९, १६४१, ८३, ८५, १७४४,
 १८३८.
 आधिकर्मन् the act of depositing, dispute-
 regarding a deposit or mortgage
 ६३६.
 आधिग्राह a pledgee ६६०.
 आधिनिष्कय redemption of a deposit; re-
 turning of a deposit ७३१.
 आधिपत्य supremacy १२६१.

- आधिपाल a pledgee ६३८, ७५.
 आधिष्णाय spoliation or loss of a pledge
 or deposit ७३५.
 आधिभोग enjoyment or use of a deposit or
 pledge ६०७, ३१.
 आधिलिखित deed of mortgage or deposit ६६०.
 आधिलेख्य see आधिलिखित ६५६.
 आधिवेदनिक (property) received by a
 woman on supersession १०३४, ३५,
 १४२८, ३१, ४२, ४३, ६२.
 आधिस्तेन the robber of a deposit or pledge
 ७३१.
 आधीकृत a thing pledged or mortgaged
 ६३७, ५५.
 आधेय a pledge; to be kindled or placed
 (as fire) ६४१, ११२६, १५९६
 आध्यर्थे price of a deposit ६४०, ६०, ७३१.
 आनन्त्य eternity; immortality १०७९, ११९७,
 १२६४, ७१, ७९, ८२, ८९, १७९२, १९८७.
 आनीतशुल्क property brought from father's
 house १३९२, १४३१.
 आनुपूर्थ्य succession; order ७१६, १०२४, २७,
 ११८३, १२४३, ४६, १३५०.
 आनुलोम्य order of the castes etc from
 higher to lower ८२४, ३६, १०९३, ११०४,
 ०५, १२५२, १७८४, १८४६, ७२, ८३, ९०, ९१.
 आनुष्य acquittance of debt १३७३.
 आनुशंस्य compassion, pity ८२०, १२४४, ८४,
 १३२४, १४५५, १९२७.
 आन्त्र the bowel ९५१
 आपण a market ६५४, ८५४, ९९, ९५२, १६८९,
 १७६३.
 आपत् misfortune; difficulty, calamity ६०७,
 ३१, ६०, ७१५, ९४, ९८, ८०४, ०७, १८, ३८,
 ६१, ९३०, ३९, १०३३, ६४, ७५, ११०७, १७,
 १८, २७, ३१, १२५१, ८४, १३०४, ५२, ७३,
 ८४, १४६१, १५८८, १६२०, १९२०, २२, २५,
 २९, ३०, ३७, ७३, ७४, ७८, ८६.
 आपकृत (debt) contracted in times of
 distress ६९८, ७१२.
 आगदत fallen into misfortune; unhappy
 ९३९, १०४०, १२६६, १६३१, १९२९.
 आपदत्त (a son) given in times of distress
 १३५२.
 आपूर्विक a baker १६७९.
 आप्त skilled, a reliable person १८०९, १९२१,
 ७४
 आप्तकारिन् a trusted servant १०४८.
 अप्समान् the state of being trustworthy
 ८४९.
 आभन्व्य jewellery (*Shāmshāstri*), tying
 ornaments १४३०, १८४९.
 आनाथ trouble ९३०.
 आभरण an ornament ६११, ८६०, ६३ १०२५,
 ३५, ३८, १११९, ८४, १२१९, २२, ३०, ३३,
 ४४, १३९१, १४३०, ५४, ६१, १६८४, १८००,
 ४८, ८१, १९७९.
 आभृति superhuman power or strength
 १००५.
 आमन्त्रण deliberation १८९६.
 आमपात्र an unannealed vessel १८४१.
 आमय disease १०२२, १११६, १८, १४०१.
 आमिक्षा clotted curds १००७.
 आमिष an object of enjoyment; flesh
 १६८२, १७५०, १९७८.
 आसृष्टिक belonging to the other world ७२४.
 आमोद dalliance १८८०
 आम्नाय texts of the *Veda*, scriptures १५१२,
 १९१८.
 आम्र a mango १७६१, ६३.
 आय the receipt ११०६, १९, १५६५, ८१, १७४१
 ५२, ६५, १९२८.
 आयतन house, resting place; sanctuary
 ६२५, २६, ३०, ४२, ४४, ४६, ६१, १८९६.
 आयति the future ८६०.
 आयव्ययज्ञ skilled in revenue and expendi-
 ture ७८४.
 आयस of metal or iron १७०२, १८६५, ९०,
 १९६६, ६७, ७७.
 आयुध a weapon ६१०, २६, १२३१, १६०५, ०७,

१८२४, ३०, ८७, १९३५, ३६, ६५.
 आयुधागर an armoury १६२९, ८९, १७१३,
 १९२९.
 आयुधिन् a warrior ८३५.
 आयुधीय a warrior, member of a martial
 race ८२८, १६१९, १९१९, ३५
 आयोगव a man sprung from a *S'ūdra*-man
 and *Varshya*-woman ११०५, ८५.
 आरकूट a kind of brass १६७५.
 आरक्षक a guard १७५७, ६२.
 आरक्षिन् see आरक्षक १६८१.
 आरण्य a wild animal; belonging to a forest
 १५९४, १६०९, १७९९.
 आरम्भ beginning १०१८, १६४७, ४९, १८३१,
 ८७, ८८, १९२५.
 आराधन worship ११११, १७, १९, १५२४, १९७९.
 आराम a garden ७३१, ८७३, ९२०, २६, २८, ३०,
 ३७, ३९, ४२, ४५, ५०, ५८, १२०१, १६१३,
 १७६५, १८८०, १९७६.
 आर्त distressed; afflicted ७१०, ९३, ८००, ०४,
 ०५, ०६, ४३, ४४, ४५, ७८, १०९७, ११०७,
 ३०, १७०२, २८, ४६, १८३१, ३४, ८८, १९२७,
 ६३.
 आर्तदान help rendered to an afflicted per-
 son ८४३.
 आर्तना waste (field) ९२२.
 आर्तव the menstrual discharge १११२, १८४८.
 आर्ति disease ११४६, १४६१, १९८७.
 आर्त्विज्य the office or business of a sacri-
 ficing priest (ऋत्विज्) ७८३, १०१०,
 १२२५, १५९४.
 आर्पण entrusting; delivering ६६०.
 आर्य a member of the three high castes;
 lord, a freeman ७२८, ३८, ४७, ८०९, १०,
 १२, १५, १६, १७, ९५५, १०३३, ४९, १६६४,
 १७२८, १८४४, १९०३, १४, २७, ६३.
 आर्यप्राण an *Ārya* by birth ८१६, १७.
 आर्यभाव the privilege or status of an *Ārya*
 ८१७.
 आर्यलिङ्गन् wearing an emblem of *Ārya* १६९४,

१७६४, १९२९.
 आर्यवृत्त behaving like an *Ārya* १६९२, १९२९.
 आर्यस्त्री wife of an *Ārya*; woman of *Ārya*-
 caste १८४१
 आर्यी woman of *Ārya*-caste १६९०, १८४४,
 ५०, ७४, १९२२.
 आर्यवर्त N. of the country of *Āryas* १९२०,
 २१.
 आर्य a form of marriage derived from *Rahis*
 (the father of the bride receiving one or
 two pairs of kine from the bridegroom)
 १०३४, ९६, ९८, १२८६, १४३९.
 आर्यभ produced by a bull १०७३, ११०२, १२७२.
 आलिङ्गन embracing १८८५, ८९.
 आवरण a fence; cover ९१९, १११६, १६१९,
 १९२५.
 आवर्तन returning around; circuit ९०२.
 आवसथ a house १८९७.
 आवस्य sowing १९२५.
 आवार shelter ८६३.
 आवार्यभाग the part to be covered ९२६.
 आवासद see अवकाशद १७५५,
 आविक woolen cloth ६३२.
 आविष्टिना enveloped १६००.
 आवेशन a workshop १६९५, १९२९.
 आवेष्टन tying १७९८, १८३४.
 आशकारिकवर्ग the class of people that works
 according to its own wish ८४३.
 आश्यासाना asking, praying or craving for
 ९९१, १०००.
 आशुमृतक suddenly or instantly dead १६१५.
 आश्रम a hermitage; a stage in the life of a
Brāhmaṇa १३७३, ८४, ८९, १९१६, १७,
 २१, २६, ३५, ४१.
 आश्रमिन् a hermit १९३३, ८६.
 आश्रय refuge; resort ७६६, ८४, ११३०, ५५,
 १६२०, ४९, १८८९, १९१४, ३६.
 आश्रित depending on; supported ७१५,
 १७४६, १९२९.
 आसज्जन the act of clinging to १७९४.

आसन a seat ८६०, १०२९, ४९, ११०६, ११, ८४,
१२३३, १३९२, १६०९, ३७, ६५, ९०, १७४५,
९४, ९५, ०६, १८०२, २८, ३५, ५२, ८१, ८५,
८७, ८९, १९३३, ३६.
आसन्दी a chair or stool १००४.
आसन्न near or proximate ८९८, १०४०, १२४५,
१४६६, १५१८, १६१६, ४०, ८५, १७५४,
१९२२.
आसन्न spirituous liquor; distillation ६३३,
३४, ८९९, १९३८.
आसुर a form of marriage (in which the
bride-groom purchases the bride from
her father and paternal kinsmen), re-
lating to *Asura* १०३४, ९६, ९८, १२८६,
१४३०, ४०, ५९, ६२, १७२७, १९६५, ८२.
आसुरि N. of a *Rshi* ९९७.
आसेध arrest; custody ७२७.
आस्कन्द a die (esp. the fourth) १८९७.
आस्पद a bode, dwelling place १०३३.
आस्य the mouth १६००, १७७०, ७५, ८८, १९६९,
७७.
आहरण robbing; seizing ९२६, १९४०.
आहर्तु an officer (of a sacrifice) १९०५.
आहवनीय a particular sacred fire १८९६,
१९८५.
आहार meal; eating १६८०, १८८७.
आहाव a bucket; vessel ९२३.
आहित mortgaged; pledged; deposited; kept
६५३, ६१, ७६७, ८१७ २९, ३२, ४९, १९०१,
६४.
आहितक see आहित ८१७, १६८४, १८५०, १९२२.
आहितामि one who has placed the sacred fire
upon the altar; a sacrificer ७७२, ८०३,
१०१६, १५९३, १६६०, १७२५.
आहितिका (a woman) pledged ८१७, १६९०.
आहृत taken; seized ६१२, ७८७, १९५९.
आह्वानकारिन् a summoner १९४३.
शुक्ल sugar-cane ६३०, ३४, १०७१, १७२३, ४९,
५२, ६६, १९३६.
शुक्ला N. of a king १३२९.

इङ्गुद a particular tree and its fruit १९३८.
इज्या a sacrifice १०२५, १७०१.
इतिहास traditional accounts of former
events १०३२.
इत्या gait १९८१.
इधम fuel used for the sacred fire १३६३, ८४,
१६७२.
इन्दु the moon or its deity १०८०, ११२०, २१
१९०२, ८५.
इन्द्र a particular deity ६०१, ०४, ७९१, ८०९,
१०, ११, ४१, ५८, ५९, ७८, ९०३, २२, ७४,
६९, ७०, ७२, ७३, ७४, ८३, ८६, ८७, ८८, ९५,
९७, ९९, १००१, ०३, ०४, ०५, ०६, ११११,
१६, २०, २१, ४३, ५९, ८०, ८१, ९५, १२५७,
१४६४, १५९५, ९७, १६००, ०१, ०३, १९००,
३०, ३६, ७१, ७७, ७८, ७९, ८०.
इन्द्रधनुः *Indra's* bow, rain-bow १६१५.
इन्द्रपत्नी the wife of *Indra* ९८७.
इन्द्राणी the wife of *Indra* ९८७, ९४, ९७, १००२,
०७.
इन्द्रिय an organ ८१९ ६०, ९९५, १०१६, ३१,
८५, १३८७, १७७९, १८३३, १९१८, ८१.
इन्द्रोत्त upheld or promoted by *Indra*; N.
of a teacher १६०१.
इधम fuel ९२६, १५२०, १६६१.
इम an elephant १९५४.
इरा speech, the goddess of speech ८४२.
इरावती full of food; N. of a river १२६०.
इरिण a hole in the ground, barren soil
१५९८, १८९३, ९५, १९७४.
इशिरा vigorous; active ९६९, ७१, १२५८.
शु an arrow ९४७, ४८, ९८, ११३१, १४६४,
१६००, १९, १८१९, १९३३.
इष्ट a sacrifice १०५०, १२३३, ८४, १६१९, १९०६,
७८, ७९.
इष्टका a brick ६१०, २६, ३०, ८५१, ९९, ९३४,
५०, ६१, १६८९, १७६०, १८३०, १९६६.
श्रद्धापूर्त the merit of sacred rites stored up
in heaven १३४९, १९२०, ६३, ६४, ८७.
इष्टि a sacrifice ६०४, ८५८, १४२४.

ईक्षणिक a fortune-teller १०२५, १६९३, १९२९
ईर्ष्याण्ड one jealous (a kind of semi-impo-
tent man) १०९४, ९५.

ईर्ष्यासमुत्थ having its root in jealousy ११०२.

ईश a lord, master ८१८, १५८३, १९३६.

ईशान a master ११२०, ५८, १४६३, १७६९, ९४.

ईशिनी one who has supremacy; mistress
१४६२.

ईश्वर master, lord; N. of a sage ८१३, १४,
६०, १११८, १५५५, ६१, १९२९.

ईहा labour १२११

उक्तलाम (क्रय) (a purchase) where a cred-
itor secures a pledge with the condi-
tion that if the lent amount is not
recovered in the stipulated time the
pledged thing should be understood to
have been purchased by him (the cre-
ditor) for the given amount ८९१, ९८,
९००, ०१.

उक्थ a particular *vardika* verse १९७९.

उक्षन् an ox or bull ९०६, १६२१, १८११, ३४.

उग्र powerful; ferocious; violent, warlike;

N of a mixed tribe from (a *Ks'atriya*
father and *S'ūdra* mother) ६००, ०१,

०२, ०३, ०५, ११०४, ०५, ८५, १२८८, १५९६,
९७, १६००, १८३८, ९५, १९०१, ०२, २१, ६५.

उग्रजित् N. of an *Apsaras* ६०२.

उचित customary; usual ९३१, ११८५.

उच्चैःश्रवस् N. of the horse of *Indra* ८४०.

उच्छास्त्रवर्तिन् transgressor of the law १९३९.

उच्छ्रावणालेख्य the deed of partition १५८४.

उज्जाम debt ७०८.

उच्छजीविन् a gleaner ९५१.

उच्छृति a gleaner ९३७.

उत्कृष्ट excellent; eminent; best १०२६, ४१,

६४, ७०, १६२८, ४८, ५१, १८०२, २८, ३५,
६६, १९३७.

उत्कृष्टकर्म avocation of a higher caste १६२९.

उत्कृष्टमूल्य very valuable १७५०.

उत्कृष्टवर्णा of the highest caste १८४२.

उत्कीच bribery ८००, ०५, ०६, १६९०, १९८३.

उत्कीचक receiving a bribe १६८०, ९३, १७४६,
५८, ६४, १९२९, ४६.

उत्कीचजीविन् see उत्कीचक १६११, ३९, ६९, १७५९,
६१, १९३२, ४२.

उत्कीशन् calling for help १७९७.

उत्क्षेपक a pick-pocket १६११, ७०, १७३७, ५८,
६०, ६४, ६५.

उत्तम highest, excellent ८१७, २८, ३५, ६१,
९२०, ३१, ४७, १०१६, ३१, ६२, ७५, १११०,
१६१४, १८, १९, २०, २१, ३४, ३७, ४०, ४२,
४३, ४५, ४९, ५२, ५५, ६९, ७०, ८५, ८७,
८८, ८९, ९०, ९२, १७१६, २७, २९, ३०, ३२,
४२, ४४, ४५, ५०, ६६, ६७, ६९, ७०, ७१,
७३, ८०, ८९, ९२, ९६, ९८, १८११, १२, १४,
२४, ३१, ३२, ३४, ३५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०,
६६, ७२, ७५, ७६, ८२, ८३, ८५, ८९, १९२२,
२९, ३२, ४३, ६७, ६८, ७०, ७५, ८५.

उत्तमदण्ड highest punishment; vide उत्तमसाहस
७९४, ९३२.

उत्तमद्रव्य fine article १६४६.

उत्तमर्ष a creditor; highest or excellent debt
६१०, ३६, ५२, ७१६, १८, २४, २५, ३१, ९००,
१४०२.

उत्तमर्णमूल the principal of a creditor ६३५.

उत्तमर्णिक belonging to a creditor, a creditor
७१४, १६, २२.

उत्तमवर्ण a member of the highest caste ८१६,
१२७९, १७६९, ७१, ९४.

उत्तमसंग्रह adulterous act of the highest de-
gree १८८९.

उत्तमसाहस the highest of the three fixed
mulets or fines (a fine of 1000 or
of 80,000 *panas*; capital punishment,
branding, banishing, confiscation, mu-
tilation and death) ७९६, ८१६, ९२५,
४६, ५७, ५८, १०७९, १६०९, ११, २७, २८,
२९, ३६, ३७, ४३, ४४, ५२, ७०, १७२९, ३०,
३२, ४९, ५०, ६५, ६६, ७०, ८२, ९०, ९८,
१८४६, ५९, ८२, १९२९, ३२, ३३, ७५.

उत्तर higher, superior ६०३, ९३०, ८६, ८७
८८, ९०, १७७२, ८३, १८२७, ३६, ४०, ४६,
१९०३, १९, २१, ४१, ७८.
उत्तरकुरु the country of the northern Kurus
situated in the north of India and
described as the country of eternal
beautitude १०२७, १२८४, ८५.
उत्थान effort; exertion ११०६, ११, १९, १२१४,
१९८४
उत्थानव्यय see समुत्थानव्यय १७९७.
उत्पत्ति birth, produce १३४८, ५५, १६०९, १७९८.
उत्पन्नाह्वसा an adultress (*Mitāksarā, Nāra-
dīya Bhāṣya*); one who is not deflow-
ered (*Smṛitichandrikā*) ७०३, ११०३.
उत्पत्त unusual public calamity १७५९.
उत्पादक a generator, producer ८३९, १०७०,
७३, १३५०.
उत्पादयितु a begetter १२६५, ६७, ७२, १३५६,
१७९६.
उत्पादितसस्कारा one who has performed a rite
or sacrament १०१४.
उत्सृष्ट neglected; (a son) deserted ९३०, ३१,
१२७०, ८८, १३०६, ३४, १६१९, १८५०, १९७८.
उत्सृष्टपशु a bull set at liberty ९१५.
उदक water, a flood, the ceremony of offer-
ing water to a dead person; any cere-
mony with water ७३५, ८१२, ७८, ९०१,
२५, २६, २७, ३०, ३१, ३५, ४२, ४७, ५९,
१०२६, १११३, १८, ४२, १२०४, ०६, ०७, ०९,
२८, ३१, ३२, ८२, १३१५, ९०, ९२, १५२४, ८९,
१६००, १०, १९, ४२, ५२, ६५, १७४२, ४४,
५२, ५५, ६२, ९५, १८९२, १९०४, २४, २५,
२९, ३६, ४४, ६५, ६७, ७३, ७४, ७८, ८७, ८८.
उदकक्रिया the offering of water-oblation
१२५१, १५६८.
उदकनालिका a water-tube (a means of tor-
ture) १६८७.
उदकहत drowned in water १६१५.
उदक्या a woman in her courses १९७७.
उद्वारस्थान a water butt ९२६.

उद्वान a well ९२६, ३४, १३१३.
उदय profit. income; interest, swelling up;
fruit ६११, ५३, ७२३, २४, २६, ३१, ३२, ३६,
३७, ८५०, ९५२, १०७७, ११२९, १५६१.
उदरदास a born-slave ८१६, १७.
उद्वसानीया the end or conclusion (of a sac-
rifice), closing offering ७९१, ८१४.
उद्विष्ट butter-milk १९३८.
उदाज leading out (soldiers to war) ११२०.
उदासीनता death of an indifferent passer-
by (by an elephant) [*Shāmskhāstri*];
murder of one who is not aimed at
१६२१.
उदाहरण recitation १७६८, ९०.
उदित proclaimed by law; taught ७३२, ५२,
८३, ८६, ९६, ८४०, ४४, ८९, ९४५, १०५५,
६९, ११११, १२२९, १५२४, १६२७, ४७, १७५६
६०, ९०, १९०७, ११, २९.
उद्व्युत्थ raising (for threatening) १८३२.
उद्व्युत्थ raised (for threatening) १८१५.
उद्व्युत्थ one of the four chief priests (a *Sāma-*
singer) ७७५, ९२, १००५, १२५८.
उद्वालक N. of a sage १०२७, १२८४, ८५, १३५५.
उद्वार loan; preferential share; decision
६३२, ७१४, ८१, ९५५, ११८१, ८४, ८६, ९०,
१२३५, ३७, ४९.
उद्वारविभाग division with preferential share
११९४.
उद्वान debt; loan; people who know the
traditional account (of boundary) ६३१,
७०९, ९५५, ५७, ११९०.
उद्व्युत्थ a manufactured commodity ७७१.
उद्व्युत्थ hanged १६१५.
उद्व्युत्थ hanging १६१५, ४८.
उद्व्युत्थ one who hangs up ९९२, १५९९.
उद्व्युत्थ having an uplifted sabre or sword
१६१२, २६, ५०.
उद्वान a park; garden ९२५, ४२, ४६, ५९, ६०,
१०२६, १६१०, ९५, १९२९.
उद्व्युत्थ transgression १९३५.

वदाह marriage १३८४, १९२१, ४३.
 वदाहवि a marriage-fire १०१५.
 वदाहिक relating to a marriage १०६७.
 वदाहिता married ११०१, १६.
 उन्नता boundary (raised) १४५, ६१.
 उन्मत्त insane; mad ६९७, ७०७, ११, १२, ७१,
 ९३, ८००, ०४, ०५, ८१, ८९, १०२२, ३४, ५६,
 ९८, १११२, १८, ६४, १२७३, १३८७, ८९, ९१,
 ९२, ९३, १४०१, ०४, १६०७, २०, ७९, ८६,
 १८८५.
 उन्मत्तक a mad-man १३९८.
 उन्मत्तक fond of drinking ९९२, १५९९.
 उन्मान weight; measure (of altitude) १६६८.
 उपकरण implement ७८६, ८४९, ६०, १०१५, २९,
 ११८४, १६१९, ४२, ४६, ८३, ८५, ८६, ८७,
 ९६, १७४२, ५१, १९०५, २९, ३५.
 उपदत्त a helper, see उपकारिन् १६५५.
 उपकार use; advantage; assistance ७९९, ८०५,
 ०६, ०७, ९२९, ३०, ३९, १११५, ३०, १८८१,
 १९८३, ८५.
 उपकारिन् a benefactor; doing favour; a hel-
 per ७९४, ८००, ०३, ०७, १६२१.
 उपकोश reproach १७८५.
 उपगत a receipt, (the son) who offers him-
 self ६८९, ७०५, ०९, १२८८, १३५२.
 उपगम acquisition; blossoms १०३६, ११२६,
 १६०९.
 उपग्रह hoarding, provision १९२४.
 उपघात damage; injury ६३५, ३६, ५१, ५८,
 ७५१, ८४३, ४४, ७१, ९०६, १६१०, १९, ३४,
 ७७, ७९, ८०, १७९७, १८२४.
 उपघातक hurting, injuring १६५२.
 उपघातिन् see उपघातक १९२२.
 उपचय increase, interest १९४९.
 उपचार dealing; preservation; behaviour;
 decoration; act of courtiousness ६४८,
 १००९, १२८६, १६९४, १८५२, ८७, १९२९.
 उपचारिका a slave-woman ८१७.
 उपजापक instigator; conspirator १६९८, १९२९.
 उपजीवन livelihood; maintenance ८१८, १९,

१२१२, १४५५.
 उपजीविन् dependant ८६२, १३७४, १६४९, ६२,
 १८५४, १९४२, ४४, ६७.
 उपजीव्य to be revered ६९२, ७१५.
 उपदायाहक a bribe-taker १६७९.
 उपदेश advice; counsel १६८१, ८५, ९६, १७७०,
 १९१८, १९.
 उपदेष्टु an adviser १६५३, ८४.
 उपधा fraud; pretence ७४४, १७५२, १९३६.
 उपधान imposition; pretension; १६७८, १८४९,
 १९०४.
 उपधि artful management, fraud, trick
 ७२५, ६४, ८४०, १४५४, १६७४, ७७, १७४६,
 १९०४.
 उपधिदेविन् a false gambler १६६९, १९०३, ०९.
 उपनायित one initiated १२७८.
 उपनिधि a deposit ६३८, ७३५, ३६, ३७, ४०, ४७,
 ४९, ५२, ५४, १४७३, १५२७, १६८४.
 उपनिधिभोक्तु one who enjoys or uses a
 deposit ७३५.
 उपनिधिहर्तु one who smuggles a deposit ७४३.
 उपनिपात calamity ७३६, ३७, ८७८, ७९, ९३२,
 १६७३, १९२४.
 उपनिषद् secret १९२५.
 उपपति a paramour; gallant ९९५.
 उपपातक minor sin १७७०, ८२, ८७, ८९.
 उपपाप see उपपातक १७९२.
 उपप्लवनिमित्त (ऋग) (debt incurred) for the
 purpose of (meeting) a difficulty
 or calamity ७१२.
 उपभोक्तु one who makes use of or possesses
 (property) ६३८, ७६४, ९३०.
 उपभोग use; enjoyment, possession ६३६, ३७
 ७३५, ६२, ८९६, ९३०, ६२, १४२९, १६१६,
 १७५२, ९८, १८०४, ३४, ५०, ८८, १९४४.
 उपभोगफल (only) for the sake of enjoy-
 ment or use १४२९.
 उपसर्ग complete violation or destruction
 १६४९.
 उपयमनप्रतिषेध objection to marriage १२५५.

- उपयुक्तक्रीवासस् a garment which is used by a woman १२०७.
- उपरतसृह free from desire ११५२.
- उपरिनिबन्ध suspension from above १६८७.
- उपल stone ११२१, १८३०, १९३८.
- उपलब्धि discovery, attainment; acquisition; observation (by prof. P. V. Kane) ८०५.
- उपलम्भ ascertainment, proof ७१९.
- उपलिङ्गन inference १६८४, १८००, ५०.
- उपवन a grove; garden ९५५, १६९५, १८००, १९२९.
- उपवाद censure १७७१, ७२.
- उपवास a neighbour, fast ९३२, ४५, ५१, १०१६, २३, २५, ७५, ११०९, ११, १५, १९, १५२४, १६८६, १७९५, १९२३, ७४.
- उपवासन a dress, garment १०००, ०४.
- उपवेशक a burglar १६१८.
- उपश्रवण known from generation to generation; range of hearing, traditional knowledge ९५७.
- उपश्रोतु a listener, hearer १६८४.
- उपसर्जन a substitute; alternative १३१७.
- उपसाल a wall; fence ९०६.
- उपस्कर an article of house-hold use; utensil ७३१, ८७, ९०, ८४६, १०२३, २५, ५९, ८५, ११०६, १२२२, ३०, १४५४, १६८८, ८९, १९७९.
- उपस्थ the lap ९६८, ६९, १००१, ०२.
- उपस्थान appearance, attendance; a substitute ६६१, ६९, ७३, ७७, ७७१, ८७०.
- उपस्थाप्य to be presented ६७१.
- उपस्थित presented; approached ६३८, ४५, ५४, ७३१, ८१, ९०, ८४४.
- उपहत afflicted; injured १११७, १६१५, १९२५.
- उपहार a present; offering १९२५.
- उपहास a joke १८४१.
- उपांशुघातक a secret assassin १६४६.
- उपांशुचिह्न a secret mark ९४९.
- उपादान appropriating to one's self ८२३, २९, ७०, ११६३, १९२८.
- उपाधि see उपधि ११६३, १८८५.
- उपाध्याय a teacher; preceptor ८०३, १९८४.
- उपाय expedients, means; purpose ७१६, ४३, ८०, ८६१, १६५१, ६९, ८५, १७४५, ५७, १८४४, १९३०, ३५, ४१, ७०.
- उपाययोग employment of expedients १०४०.
- उपार्जित acquired ११३०, १२२१, १९८३, ८७, ८८.
- उपावर्तन rejection ८७९.
- उपवसंसक्त mutually consented ९५१.
- उपना N. of a woman १०२८, २९.
- उरग a serpent १९७०.
- उरगूल a kind of serpent ८१२.
- उर्वरा fertile soil; field yielding corn ७९३, ९२२.
- उर्वशी N. of an *Apsaras* ९८८, १००९, १३७७.
- उर्वी the earth ९३७.
- उरुप a species of soft grass १६७२.
- उरुग an owl १६०६.
- उरुखल a wooden mortar ७६४, ८१२, ४२.
- उरुकुपीमत् accompanied by firey phenomenon; meteor १८३९.
- उरुम्बन hanging १६८७.
- उरुञ्जन the act of pulling १८१६.
- उरुखन making lines १३८४.
- उरुपिका a kind of food; drawing १९२५.
- उरुगन्तु N. of a sage १०३२, १२८२, १३९३.
- उषस् dawn (personified) ८०९, ४२, ६६३, ६४, ६५, ६७, ८८, ९३, ९५, १००२, ७३, १२५४, १८४०, ४१.
- उष्ट्र a camel ८५४, ९०४, ०५, ०६, १०, १३, १७, १०७३, ७४, १६६९, १७९७, १८१०, ३४, ३५, १९५९, ७६.
- उष्ट्रकिल् killing a camel १६०९.
- उष्णकाल summer-time १९६५.
- उक्ता a married woman ८३७, ११००, ०९, १६, १२५०, १३८४, १४५३, १५२७, १९८२.
- उरुवेष्ट binding of the thigh १६८७.
- ऊर्ध्व sap १८३९.
- ऊर्णा wool ६०९, ८१०, १००९, १६७३, १७४७,

१९२९.
 ऊपर saline (soil) ७८६, १९७४.
 ऋण property; inheritance १०२६, १२४०,
 ८३, १३१९, ४७, ४८, १४२७, १५६१, ८०,
 १९६२.
 ऋणग्रहण one who takes inheritance १३८९.
 ऋणग्रहण an heir ७८६, १५१७
 ऋणग्रहणविरहित continuity or non-cessation of
 inheritance १५२९.
 ऋणग्रहण an heir ६९१ ८०४ १२२३, १३५०, ५५,
 १५६९.
 ऋणवेदवाद saying or proclamation of
Rigveda १११९.
 ऋण debt ५९९, ६००, ०१, ०३, ०४, ०५, १०,
 ११, २२, २५, २८, ४७, ५१, ५५, ५८, ६०,
 ६२, ६४, ६६, ६९, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७,
 ७८, ७९, ८०, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ९०,
 ९१, ९२, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, ७००, ०२,
 ०३, ०४, ०६, ८७, ०८, ०९, १०, ११, १२, १३,
 १४, १५, २०, २१, २३, २५, २६, २९, ३०,
 ३१, ३३, ३५, ८६, ९४, ८०५, ०८, ३०, ३२,
 ७५, ७६, ९००, ११५१, ९७, १२०२, ०७, २१,
 २२, २९, ५९, ६१, ६२, ७१, ७९, ८३, ८४, ८५,
 १३५६, १४४१, ५८, १५६८, ६९, ७१, ७३,
 १६१३, १७८७, १८४०, १९०२, ०३, ८७.
 ऋणकालि one to whom praise is due as debt
 ६००.
 ऋणकर्म purchase by money lent out be-
 forehand ९००.
 ऋणचित् giving heed to worship (paid as a
 debt by men to gods) ५९९.
 ऋणच्युत् inciting to fulfilment of obligation
 ६००, १२५८.
 ऋणनिर्मुक्त free from debt १२८५.
 ऋणभाज् liable for debt ६९५, ७००, ०८.
 ऋणमोचन discharge of debt १३५५.
 ऋणया going after or demanding (fulfil-
 ment of) obligation ५९९, ६००, ०१.
 ऋणयावत् relieving from debt or obligations
 ५१९.
 ऋण being in debt; indebted ६०५.
 ऋणवत् debtor, being in debt ६०१, ९५, ७१४.
 ऋणवन् see ऋणवत् १२५८.
 ऋणशेष balance of debt ७३१.
 ऋणसमवाय aggregate of debts, several debts
 ७१६, २९,
 ऋणादान recovery of debt ६२२, २८, ७५०,
 ९४.
 ऋणावत् being under obligations, indebted
 ५९९, ६००, १८९५.
 ऋणिक a debtor ६३१, ५१, ५४, ५५, ५६, ६०,
 ६२, ६७, ७०, ७६, ८९, ७०५, ०६, २४, २५,
 २६, २७, ८८, २९, ३०, ३१.
 ऋणिकुल family of a debtor ६५४.
 ऋणिद्रव्यापण discharge of debt ६७६.
 ऋणिन् a debtor ६२९ ४९, ५१, ५२, ५३, ५८,
 ६०, ६९, ७१, ७६, ७०६, २४, २५, २६, ३०,
 ८३२, १२२१, १९६४.
 ऋत truth, sacrifice, right, rite ५९९, ९६७,
 १२५५, १५९६, १८३६, ३७, ३८, ९५, १९८०.
 ऋतु the menstruation, female puberty
 १०१९, २०, २१, २२, २८, ४२, ५७, ९६, १८४८
 १९७७.
 ऋत्विहन्याय occupant of an officiating priest
 १२२३, २५.
 ऋत्विज् a priest who officiates at the sacri-
 fice ७७०, ७१, ७२, ७३, ७६, ७९, ८३, ९०,
 १०३४, १२५२, ७८, १३९२, १४६८, ७७,
 १६०६, १०, ६४, १९२६, ७०, ७२, ८५.
 ऋत्सु N. of a semi-divine being ९२२.
 ऋदय the male antelope १८४०.
 ऋवम a bull १००२, १२३३, १६०६, २१.
 ऋषि a sage ८१२, १३, ६१, ९५६, ११०९, १२५८,
 ६०, ६१, ६२, ८२, ८३, ८४, १३४९,
 ७४, १३५६, १८३९, ४०, १९८०, ८१.
 ऋषिसन्ध relation by descent from the
 same *Rshi* १०३३, १४६४.
 ऋष्यशृङ्ग N. of a sage १३२९.
 एकच्छायाप्रविष्ट vide एकच्छायाश्रित ७१२.
 एकच्छायाश्रित involved in similarity (of debt)

- with one debtor (said of a surety who binds himself to an equal liability with one debtor i. e. to the payment of the whole debt) ६६७, ७१२, १२८१.
- एकजात sprung from one father १२३७, ३८, ४५, ६४, ७२, ७९, ९०, १३४८, ८४, १५८३.
- एकजाति a *S'ūdra*, once born १७७५, ८८.
- एकतीर्थिन् inhabiting the same hermitage १५०९.
- एकदेश a portion or division of the whole ७४९, ८६३, १०४०, १६८७.
- एकद्वय the whole undivided property ११८४
- एकधन some choice portion of the entire wealth ११६४, ८३.
- एकपत्नी a woman who has only one husband १०६२, १११३, १२६४, ७२, ९३, १३४८, ६२, ८४.
- एकपर्व one joint १६८७.
- एकपाक cooking food in one house (i. e. living jointly) ११४१, ४२, १५८८.
- एकपुत्र having only one son; an only son ११६६, १२४५, ५१, ५२, ८३, १३७०, १५७०.
- एकभक्ता faithful to only one १८५५.
- एकमुख having only one chief, superintendent or agent १६७९, १९०४, १०.
- एकयोनि of the same caste or origin १२४५.
- एकत्रिविधन् sharing the same heritage १३२२.
- एकवर्णिक belonging to one and the same caste ९५५, १०३०.
- एकशुभ्र one-hoofed beast ११८३, १२०८, १९३८, ५९.
- एककीपुत्राः sons born of the same mother ११८४.
- एकस्थ living together; joint ८६३, १६७६, १९८३.
- एकशंश a single part or share ११८४, १२४३, ४६.
- एकान्तर next but one ११०४, ०५, १२८८, १८४७, १९८३.
- एकोढा wife of one husband १२७०.
- एकोत्क a kind of relative १५३०.
- एकोदर a uterine-brother १५६२
- एकोद्दिष्ट a funeral ceremony having reference to one individual recently dead ११५७, १३७७
- एद्विषु.पति the husband of a younger sister whose elder sister has not been yet married ९९६.
- एष fuel ९१२, १६५७, ६५, १९१७.
- एनस् sin; offence १५१२, ९४, १६५६, ५९, १७५१, ५७, ९३, १९६१, ६३, ६४.
- एरका a kind of grass १९३८.
- ऐक्याक a descendant of *Ikaṣvāku* १००५, १९८९.
- ऐन्द्र belonging to *Indra* १६२२.
- ऐलुष a descendant of *Ilūśā* ८१२.
- ऐश्वर्य ownership, supremacy; abundance of property १०२९, १२३४, १७०२, १९८१.
- ऐदिक pertaining to this world ७२४, २७.
- ओरु an abode, dwelling place १२५३, ५४.
- ओदन boiled rice, grain mashed and cooked with milk १६७९, १७१८, १८९६, १९३८.
- ओषधि a plant ६०१, ८६३, ९९०, ९७, ९८, १००२, ०४, ११२१, ८१, १६७१, १७५९, ६०, १८२३, १९२५, ३८.
- ओष्ठ the lip १६३८, ५३, १७९६, १८०२, २९, ३२, ८७.
- औक्ष pertaining to a bull ९९८.
- औक्ष see औक्ष ११४४.
- औदनिक a cook १६७९.
- औदन्य(व) N. of a *Rshi* १६०१, ०२.
- औदुम्बर made of *Udumbara* tree १६६८.
- औदारिक forming the part to be set aside as a preferential share १२४६.
- औदाहिक a present received on marriage १२११, १५, ३२.
- औपजङ्घनि a descendant of *Upajanghan* १२७१.
- औपनिधिक relating to or forming a deposit

- ७३५, ४५, ४७, ५०.
 औपनिषदिक concerning secrecy १९२४.
 औपपातिक one who has committed a secondary crime; relating to उपपातक १४०१.
 औपासनावक्षणामि half burnt fire used for domestic worship १०१६.
 औपा(प)थिक fraudulent ८९९, १६९३, १७६४, १९२९.
 औरस a self-begotten legitimate son १२३९, ६३, ६४, ६५, ६८, ७०, ७७, ७९, ८२, ८८, १३०२, १८, २०, २२, २४, २९, ३०, ४६, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५५, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ८३, ८४, ८५, ८९, ९९, १४०१, ५०.
 और्ण woolen १७३५.
 और्ध्वदेहिक any funeral ceremony १११४, १३५०, १५२३, १९८३.
 और्व N. of a *Rshi* १२५८.
 औन्नत originated from *Us'anas* ११८४, १६१४.
 औषध a herb; medicine १०२४, १६६१, १७१२, १७, १९२२, २४, ३०.
 कंस brass metal १६१४, ७५.
 कक्ष a dry forest १९४४, ७४.
 कक्ष्या a rope; girdle १७८, १८३६.
 कच the hair (esp. of the head) १७९४, १८९१.
 कच्छप a tortoise १९८३.
 कन्तुक a dress fitting close to the upper part of the body १९७७.
 कट dry grass or straw ९२६.
 कटक a bracelet १७६७.
 कट्याग्नि fire kept up with dry grass or straw १६३९, ५३, १७६०, ६५, १८४४, ५०, ६४, ८६, ९१.
 कटि the buttock १७६५, ९६, १८०२, २८.
 कण्टक a thorn, any troublesome seditious person; a certain bird १६०६, ९२, ९४, १७०८, १९२९, ३०, ६५.
 कण्टकशोधन extirpating thieves or rogues १६७३, ७९, १७९९, १८२४.

- कण्टकोद्धरण see कण्टकशोधन १६९२.
 कण्ठ the neck १६१५, १८८७, १९१३.
 कण्डूष N. of a man १३७६.
 कण्व N. of a *Rshi* १२८८.
 कदर्य a miser १५९३.
 कदली the plantain or banana tree ९६२.
 कङ्क N. of a daughter of *Dakṣa* ८४०.
 कनक N. of a man १३७६.
 कना see कन्या ९८१, १८३६.
 कनिष्ठ youngest ११४९, ८४, ८५, ८९, ९०, ९४, ९८, ९९, १२३५, ६०, १३२९, ५५, ९८, १४२१, १५४३, १९८३, ८४.
 कनिष्ठांश a share of the youngest ११८४.
 कनी see कन्या ९६३, ६९.
 कनीनक a youth ९८०.
 कनीयम् younger ११५९, ८४, ९५, १२३४, ८३, १३२९, ९१, १५९१, १८४१, ९३, १९८४.
 कन्द a bulbous or tuberous root १६१४.
 कन्धरा the neck १६१७, १७९६, १८१७.
 कन्यका see कन्या ९७५, १११६, ९५, १३७५, १४१३, २१, २२, १५८७.
 कन्यकाजात the son of an unmarried maiden १३३१.
 कन्यना see कन्या ९७५.
 कन्यला see कन्या १००३.
 कन्या a girl, (unmarried) daughter; virgin; maiden ७०३, १२, ८१७, ६०, ६३, ७९, ८१, ८२, ९६५, ७१, ७२, ७५, ९६, १०००, ०२, १४, १९, २१, २३, २४, २८, २९, ३०, ३४, ४१, ४२, ४३, ६९, ७२, ७८, ८३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ११०१, ०३, ०९, १३, १६, १७, १८, १२००, २८, ३१, ३४, ७३, ८५, ८६, ८७, ९४, १३०६, २९, ५०, ७४, ७६, ८४, १४१६, १७, २२, २७, २९, ४०, ४७, ५३, ६०, ६२, ६३, ७३, १५२५, ७५, १६०९, १८, १७६५, ७०, १८४३, ४७, ४८, ४९, ५०, ६६, ६७, ६८, ६९, ७५, ८३, ९२, १९५०, ७५, ७८, ८५, ८६, ८८.
 कन्यागत acquired at the time of daughter's marriage ११२९, १२२८.
 कन्यागर्भ the son of a maiden (before wed-

- lock) १२८८.
- कन्यादातृ (a father) who gives a girl in marriage १०४१.
- कन्यादान giving a girl in marriage १०३४.
- कन्यादोष fault, crime or blemish relating to an unmarried girl ८७९, १०९७, ९८.
- कन्यापहरण abduction of a girl १७६१.
- कन्यापहारिन् an abductor of a girl १८४९.
- कन्याप्रकर्म defilement of a girl १८४८
- कन्याप्रद see कन्यादातृ १०७७
- कन्याप्रदान giving a daughter १९४३.
- कन्याप्रसविनी begetting only a female offspring १०३४, १४३१.
- कन्याभाग the share of a maiden १४१६, २९.
- कन्यालङ्कार ornaments worn by a girl १४१६, २८.
- कन्यासमुद्भव offspring of an unmarried girl १३०६
- कन्याहरण see कन्यापहरण १७६६.
- कपाल a cup १५९६, १९६६.
- कपिजल the francoline partridge १५९७.
- कपूय bad; detested १५९२.
- कण्ठ the penis ९८८.
- कन्ध headless trunk or body १६८७, १८५०, १९२४.
- कण्डलु a vessel made of wood used for water by ascetics १३८४.
- कनष् N. of a woman ९८२.
- कमल lotus १९८५.
- कम्बल a woolen blanket १६७३.
- कर tax; hand; a doer ८९८, १६११, १२, २६, ३८, ५०, ६९, ८२, १७०१, २७, ३७, ४६, ८१, ९६, ९७, १८१६, १७, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ७६, ८७, १९०३, २७, ३०, ४१, ४२, ६६, ६७, ७०, ७३.
- करक a water-vessel १६७२.
- करच्छेद cutting off of the hand १६६९.
- करण document; evidence, act, transaction; act of proving ६३८, ८०, ७१५, १९, ३४, ३७, ८५, ८५९, ६१, ६२, ७१, ७२, ९९७,
- १०२९, १२६१, १५५७, १६०५, १३, ६१, ७३, ७६, ८०, १७७२, ९५, १८५०, ८७, १९०५, १७, ३३, ४१, ४४, ७६.
- करड a tax payer ८९८, ९३२.
- करप्रतिभू a surety for tax-payment ८९८.
- करप्रद that on which tax has been levied १९१४.
- करादान collection of tax १६७१.
- कार्य revenue ७५४.
- करिन् an elephant १९७०, ७३.
- कर्ण N. of a king (the son of *Kunti*); the ear ८१८, ९०९, २६, १६१७, ३८, ५३, १७६९, ८१, ९४, ९६, ९९, १८१७, ३१, ३२, ४०, ४९, ५०, ७२, ८७, १९६४, ७०.
- कर्णकील the transverse beam ९२६.
- कर्न cutting ९८४, १०५८, १११३, १७०९, ९६, १८२३, ४६, ७२, ८२, ८३, ८८, ९१.
- कर्तृ a maker; doer, perpetrator ६११, १२५४, १३५५, १६०९, ३२, ४८, ४९, ५६, ७१, ८२, ८४, ८७, ९०, १७९०, १८४९, १९६३, ६४, ७३.
- कर्त्तव्य to be cut off १८६७.
- कर्म deed १८३७.
- कपास cotton ६२६.
- कर्मकर a wage-earner; labourer; servant ८१६, २५, २९, ४३, १९४१.
- कर्मकाल the time or period of work ८१७, ४०, ५५.
- कर्मकृत् a labourer ८२९, १७४७.
- कर्मचण्डाल a *Chandāla* by work or action ८३१.
- कर्मन् work; act; duty, occupation; product; the invisible result of good or bad conduct ६२७, ३४, ५५, ९५, ७०३, २०, २३, ३६, २७, ५५, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८०, ८३, ८४, ८५, ८७, ९०, ९४, ८०८, १४, १७, १८, २०, २३, २९, ३१, ३४, ३५, ४३, ४४, ४५, ४६, ४८, ४९, ५३, ६०, ६१, ६३, ७०, ७९, ९४, ९३१, ४५, १०१२, २९, ४०, ११११, १७, १९, ८५, ९३, १२२३, ४३, ५५, ५९, ६२, ६६, ८३, ८४, ८६, १३२९, ५५, ८४.

१४०२, ०४, ०५, २२, २४, ३१, ४९, ५४, १५८३,
 १६०३, १०, १६, १७, १९, ४१, ४८, ५२, ५८,
 ५९, ६२, ६४, ७३, ७६, ७७, ८०, ८१, ८२, ८३,
 ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९५, ९६,
 १७०२, ४०, ४४, ४६, ५१, ६२, ६५, ७०, ७६,
 १८३३, ३५, ३६, ४७, ४९, ८७, १९०४, १७,
 १८, २१, २२, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०,
 ३१ ३३ ३५, ३७, ४०, ४१, ४३, ४९, ७४,
 ७५, ७६, ८१, ८२, ८६.
 कर्मनिष्ठापन termination of work ८४४.
 कर्मनिष्ठाक completion of the work (*Shām-
 shāstrī*), the result of the previous
 work (*Ganapatishāstrī*) ८४४.
 कर्मन्यास the giving up of work, leaving
 one's duties ८४२.
 कर्मप्राप्त subject to torture, criminal १६८६.
 कर्मफल fruit of labour ६५५.
 कर्ममूल regarding the religious duties ११२५.
 कर्मयोग performance of work ११२६.
 कर्मबन्ध one who has committed culpable
 crime १६८७.
 कर्मवेतन wages for work, remuneration ८६१.
 कर्मवैषम्य inequality according to work ७७०.
 कर्मशुद्ध irreproachable as to the conduct
 १३४८.
 कर्मसंकरनिश्चय conviction regarding the error
 of religious duties ७७२.
 कर्मसंबन्ध relating to work or duty (agree-
 ment etc.); relation of religious duties
 ८४३, १०२२.
 कर्मसंयुक्ता connected with (bodily) labour;
 (interest) to be recovered only by
 physical labour ६२९.
 कर्मस्पर्धा competition in profession १६१५.
 कर्मस्वामिन् a master ८४८.
 कर्मन्त completion of work; work-shop
 १९२८.
 कर्मोपराध mistake in treatment १६७६.
 कर्मोभिग्रह seizure in (criminal) act १६८२,
 ८५.

कर्मिन् a labourer; workman; performer of
 an act ७७९, १२२२, ३०, १६५४.
 कर्षट a village, market-town, capital of a
 district ९६२.
 कर्शन making thin (the wealthy by exac-
 ting additional revenue) १९२४.
 कर्ष a particular measure, pulling १६७७,
 १८१६.
 कर्षक a cultivator; peasant ६८०, ७२७, २९,
 ७१, ७९, ८६, ८९, ९०, ८४३, ६१, ९१८, १९,
 २९, ३२, ६०, १६६१, १९६७, ६८, ८२.
 कर्षण tormenting; torture; cultivation;
 tillage ८६१, ९३२, १७९५.
 कलज्ज the flesh of an animal struck with
 a poisonous weapon ७९४, १६७०, १९६८.
 कलत्र a wife १११५.
 कलविह्वल a sparrow १५९७.
 कलह strife, quarrel ८६१, ६२, ६३, १६१८, ४०,
 १८००, १८, १९, ३१, १९७९.
 कलाभिज्ञ knowing the craft ७८७, ९०.
 काल N. of the last and worst of the four
yugas or ages; quarrel; strife; N. of the
 die or side of a die marked with one
 dot, the losing die ११०९, १५, १८, १३७३,
 ७४, ८४, १६५५, १८९७, ९८, १९०१, १४, ३०.
 कालियुग N. of the last and worst of the
 four *yugas* or ages; the present age
 १११८.
 कल्प a sacred precept; law ८१६, १०२४.
 कल्पना ascertainment १७७४.
 कल्याण happiness; beauty; agreeable; a
 festival ८०७, ९२४, २६, ४२, १०५२, ५३,
 ७६, १३९१, १६२८, १९२७, ७८.
 कल्याणी beneficial; a good lady ९७०, ७३, ७९,
 ९७ १२८४, १८४०.
 कवच N. of a sage ८१२, १३.
 कव्य oblation offered in *Shrāddha*; offering
 to Manes ८१९, १२४४, १५१३, २६.
 कशङ्कु the hinder parts (originally of
 beasts of burden) ९७४.

कशा flogging १६८७.

कशीका N. of an animal; a weasel (by *Sāyana*); pole-cat (by Fick); female ichneumon (by Geldner) १६६.

कश्यप N. of a *Rishi* ७९१, ९२, ८४०, ९९६.
१२८२, ९४, १९८५

कास्य white copper or bell-metal ६०९.

कास्यकारक a worker in white copper or bell-metal १९६६.

काक a crow १६०६.

कारुगी a cowrie used as a coin १६१७, ७५, १९०५, ६७, ६८.

काकुत्स a descendant of *kakutstha* (here *Dasharatha* and *Rāma*) १०७५, ७६

काचभाण्ड a vessel or article of glass १६१४

काञ्चन gold १९४०, ६७.

काठक a particular branch of Black *Yajur-veda* १९७८.

काग one eyed, monocular ७८७, ९२०, ९२, ११८१, ८०, १५९९, १७७०, ७१, ७२, ७७, ८७.

काण्डपुत्र any other than a natural son, the son who has left his original family १२६६, १३५२, ८४, १९३८.

काण्व a patronymic १६६५.

कात्यायन N. of a sage ६५७.

कात्यायनी N. of one of the wives of *Yajñ-vaalkya* १०१०, १४०५, २४.

कानिक see कानीन १३५५.

कानीन the son of an unmarried damsel . १२६३, ६५, ७०, ७३, ७९, ८२, ८४, ८६, ८७, ८८, १३०६, २०, ३१, ४६, ४७, ४९, ५१, ७३, ७४, ७५, ७६, ९०, १९८०.

कान्ता a wife १३०५, ७४, १६८२.

कान्तार a forest १११०, १८५०, १९२२.

कान्तारग woodgoing, a forester, an outcaste ६११, २०.

कापिलिय derived from *kapila* १२६०, १९८१.

काम desire; love; passion; lust; sensuality; love or desire personified ६८५, ९६, ७०३, १५, ७१, ८०५, १६, १८, ३४, ५१, ५८, ६३,

९५४, ५९, ६८, ७२, ७७, ८१, ८६, ९२, ९६, ९७, ९८, ९९, १००१, ०६, १०, १७, २८, २९, ३४, ४९, ५३, ६०, ६१, ६६, ६८, ७५, ७७, ८८, ९७, ११००, ०१, ०३, १०, १२, १४, १९, ८५, १२०४, ४३, ७०, ७३, ८४, ८५, १३०९, ३८, ९१, १४०३, २८, ३०, ४८, ६०, १६१६, २७, ४०, ५५, ७६, १७२४, १८३५, ३६, ३७, ४७, ५०, ६६, ८८, ९१, ९४, ९६, ९७, १९००, ०४, १२, ३०, ६३, ६४, ७४, ७६, ७७, ८१, ८३, ८८, ८९.

कामकारणीय (property) to be enjoyed according to one's own free will १४३०.

कामकून (debt) contracted through lust or sensuality ७१३, १६६५.

कामकेलि amorous sport १११९.

कामक्रोधप्रतिश्रुत (debt incurred) by promises made under the influence of love or anger ७०८.

कामचार free or unrestrained act ९१४, १०१७, २७, १२८४, १६१०, ५३.

कामचारिणी a licentious woman १०१७, २४, १३९०.

कामज (son) begotten of desire or sensuality ११९७, १३९५, ९६, १८७०, १९८७.

कामदान voluntary payment; gift for the sake of satisfying passion ६८०, ७९४, ८०७, १६७६.

काममूला strongly affected by love ९७७, १८३६.

कामशल्या love-pointed ९९८.

कामसाधक means of sexual enjoyment १८८७, ८८.

काम्बि desirous; amorous, enamoured ९७२, ९६, ९८, १८८८.

कामुक enamoured or in love with; a lover ८५१, ६३, ९९४, १६१९.

कामोत्थाय to be sent away at will ८१३.

काम्पीलवासिनी dwelling in the town named *Kāmpila* ८४१.

काम्बोज a native of *kāmbōja* ८६२.

काम्य voluntary rite, desirable; lovely, beautiful ८७२, ९८८, १००६, ११२८, ८२, १९७९.

काय body १०५३, १७९८, १८३२.

कायकर्मन् bodily work or labour ६३५.

कायस्थ a particular caste of scribe १९३२.

कायाविरोधिनी (interest) paid regularly without diminishing the principal ६२४, ३४.

कायिका (वृद्धिः) (interest) paid regularly without reducing the principal ६०७, १५, २४, २९, ३०, ३४, ३५.

कार a doer; (property) obtained in the shape of taxes ६७४, ७३४, ८८९, ११३१, १६७५

कारक a doer ८६१, ९४२, १५११, १६३४, ८०, १७६५, १९६५.

कारण cause, reason ६२८, ७१०, ११, ३०, ८०६, ४०, ५५, ९८, १०२८, २९, ५९, ७६, १२८१, ८५, ८६, ८७, १३४८, १५५८, १६१६, १८, २३, ५५, ८४, ८६, १७५३, ५७, ८७, १८३४, ५३, ८५, १९१०, २२, ३६, ४३.

कारणान्दान possession (of a holding) on some reasonable ground ९२९.

कारणपदेण some (reasonable) cause; proposition of reason ६११.

कारयित् a person causing to exceed (the rate of interest); see कारक ६११, १६८७, ९०.

कारिता (वृद्धिः) stipulated (interest) ६०७, १५, २४, २५, २९, ३१, ३५, १६८३, १९१०.

कारिन् a servant; worker; doer of an act ८११, ४१, १०१४, १११५, १३२९, १६००, १०, १७, ५०, ५३, ९४, १७५७, ८३, ९७, १८२६, ८७, १९२१, २९, ३३, ६७, ७१.

कारु an artizan ७३७, ८४३, ११२१, १६१७, ७६, ७७, ७९, १७३०, ७२, १८५३.

कारक see कार १६७३, ९५, १९२९, ३५.

कारशालसित् a master of artisans १६७३.

कारान्तिक an astrologer ८६३, १६७९.

कार्तिक N. of the 8 th month १९७९.

कार्पास cotton ६०९, १०, ३४, ३५, १६७०, १७१८, ३५, ४७, १९३८.

कार्पाससौत्रिक cotton-cloth or thread १७३५.

कार्पासारिथ a cotton seed ९५०.

कार्मार a mechanic ११२१.

कार्मिक an embroider, artisan ७६४, १७३५.

कार्य law-suit; duty, affairs, work, subject of dispute ७५२, ५३, ५४, ५५, ९०, ८००, ०४, ०५, ०६, ०७, ०८, १८, ३८, ४९, ५१, ५६, ६१, ६७, ६८, ७३, ८१, ८९, ९४५, ५२, ५७, १०१५, ७७, ९५, १११२, १६, १९, ८५, ९८, १३२९, ८४, ८५, ९१, ९४, १५७९, १६०३, २१, ३२, ४८, ४९, ५०, ५२, ५३, ५४, ७३, १७१२, १३, १७, ५३, ६७, १८१४, ८७, १९०७, २२, २६, २८, ३०, ४१, ४२, ६५, ६९, ७८.

कार्यकालमिता vide कार्यकालमिति ८५६.

कार्यकालमिति (wages) stipulated for a certain work to be done in the fixed period ८५६.

कार्यघातिन् one who spoils work ८०८.

कार्यचिन्तक taking care of a business; manager of a business ८६८, ७३.

कार्येण prudent ११४७.

कार्यनिर्णय decision of a dispute ९५१.

कार्यप्रसाधन accomplishment or fulfilment of work ८०५.

कार्यप्रसिद्धि vide कार्यप्रसाधन ८०५.

कार्यमाना (wages) fixed according to the estimation of work ८५६.

कार्यविपत्ति failure or loss in action or enterprise ७९५.

कार्यसिद्धि fulfilment of the object ७५३, ८९९.

कार्यिक vide कार्यिन् १६३२.

कार्यिन् a party to a suit either as plaintiff or defendant, a doer १६३२, १७०१.

कार्पाण a particular copper coin ९०५, ३९, १४२८, १६०९, १३, ३१, ६८, ७२, १७७०, ७१, ७७, ८७, १६, ९८, १८४७, १९२९, ४२, ४४, ६८.

- कार्पायस iron ११८४.
कार्पन् a particular wood १९७७.
काल time ६१८, १९, ३१, ७२४, ५४, ५७, ६१, ८०४, ५४, ८४, ८९, ९२०, १०२१, २४, ३१, ४२, १२३१, १४५२, १६१८, ७३, ७९, ८२, ८३, ८४, १७०६, १२, १७, ३५, ३८, ७१, ९५, १८७१, १९००, २०, २१, २२, २७, ३०, ४२, ४५, ५४, ६४, ६६, ६९, ७४, ७८, ८५.
कालकवन black-forest, N. of a forest १९२०, २१.
कालकृत (आधि) (a pledge) redeemable within a certain period ६४३.
कालवृद्ध N. of a race of *Asuras* १६०३.
कालमाना periodical-wages, salary ८५६.
कालवृद्धि periodical interest ६१५.
कालसरोध lapse of the (stipulated) period, keeping for a long time ६३८, ५०.
कालस N. of a hell १२८६.
कालायस iron १६१४, ७५.
कालिन्ना periodical interest ६२४, २९, ३५, ८५६.
कान्य coming from the sage *Us'anas* १३९१.
काश्यप N. of a sage ११८४, १२४५, ८५.
काश्यपीवालाक्यामाठीरुपुत्र N. of a teacher १९८२.
काषायवसना wearing a brown garment (as by a widow) १०२८.
काषायवस्त्र brown garment १९४३.
काष्ठ wood ६३०, ३५, ८७, ८५१, ५२, ९९, १६१४, १५, २१ ३०, ७२, ७४, ७७, १७३३, ४४, ४९, ६०, ६६, ९६, ९९, १८००, ०६, १६, १९, ३०, ४३, ६५, ९०, १९२४, ३३, ६५, ६६.
कासन coughing १७९१.
किंशुक N. of a tree ९३३, ३५.
किङ्कर a servant ११११.
किण cicatrix १६८५.
किण्व substance from which spirituous liquor is extracted ६१०, २६, ३०, १७१८.
कितव a gambler ७१५, ८१२, ४२, ९७९, १६६९, ९३, १७१०, ४६, ५८, ५९, ६४, १८९०, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, १९०२, ०४, ०८, ११, १३, १४, १५, २९.
किंविष fault, blame; sin ६०१, ०२ ०३, ०५, ७५८, ८३, ९०९, १६, १६००, ०८, ४८, ५६, ६७, ६८, ७०, ७२, १७०२, ०३, ११, २१, ५१, ५२, ८७, १८१०, १२, ३९, १९०२, २८, ५७, ६०, ६९, ७४.
किद्विषिन् guilty, sinful ९०९, १६, २०, १११८, १६७२, १७६३, १८३५, १९६२.
किङ्कु a kind of measure ९२६.
कीट a worm, insect १६०९, १५, १७९७.
कीनाश a peasant; cultivator ७८७, ८४२, ९२४, ५१, १२४६.
कीर्ति fame, renown ८४२ ९९७, १०१६, २६, ६४, ८५, ८८, ११९३, १३९०, १६४८, १९८१, ८४, ८५.
कुङ्कुर N. of a people ८६०, ६२.
कुङ्कूल chaff, a hole filled with stakes; fire of chaff १६७०.
कुङ्कुट a cock १६१७.
कुङ्कुटक the offspring of a *Ugra* by a *Nis-āla* woman ११८५.
कुचेला a bad or dirty garment १०१६, २४, १३८७, ९०.
कुञ्जर an elephant ९१९, १७३६.
कुडम्ब a family ६७९, ८०, ८२, ९१, ९६, ९८, ९९, ७०८, १२, ९९, ८०२, ०५, २८, १०२८, २९, ३९, ११४७, १२२१, २९, ७३, १४३२, १५८८, १६८२, १७२३, २५.
कुडम्बकामा desirous of a second marriage; desirous of progeny १४३०.
कुडम्बार्थ household expenses; the family property ६९८, ८१७, ११९८, १५८४.
कुडम्बाविरोध without harm to the family ७९६.
कुडम्बिक a householder १६८९.
कुडम्बिन् head of the family; a householder ६७९, ९६, ९४९, १४०७.
कुड्य a wall ९२६, २७, ५३, ५९, १६१०, ८६, ८५, १८००, २१.
कुण्ड lame, mutilated ९२०.

कुण्ड son of a woman by another man while the husband is alive १०१४.

कुण्डल an ear-ornament १३६३, ८४, ८५.

कुण्ठ a garment made of goat's hair १९३८.

कुण्ड N. of a *Rshi* ११६०.

कुण्डलिन having bad or diseased nails ९९२, ९५, १५९१, ९२, ९९

कुण्ठी N of a woman १०२८, १२८४, ८५, १३७६.

कुपित angry; enraged ११५५, १९३०.

कुपुत्र a bad son १३१६, १९८७.

कुण्ड base metal ६३०, ३२, ३५, ५०, ८७, ८३५, ९९, १५१३, २६, १६३४, ८२, ८४, ८९.

कुण्डल a bad boat १३१६, १९८७

कुण्डल headless body, vagina १८७४.

कुण्ड N. of a deity ८६०.

कुण्डक a plant ९३३, ६१.

कुमार a youth; child ७९१, १२५९, ८१, १३७४, १६६६, १८९४, १९८४, ८९.

कुमारक see कुमार ८६२, १००७.

कुमारिन् having youngsters ९७४.

कुमारी a maiden; virgin; daughter ७९१, ८१४, ९७४, ९७, १००८, ०९, ११, १२, २१, ४०, ४२, १२८६, १४२९, ६३, १५२७, १८४३, ४४, ४९ १९४४.

कुमारीदाय inheritance of an unmarried daughter १४२८.

कुमारीपुत्र son of a virgin १९८०.

कुमारीभाग the share of an unmarried daughter १४२९, ३७.

कुमार्य virginity १००१.

कुण्ड a jar; a particular measure ९५०, ६१, ८११, ६३, १३९३, १६०९, २१, ७१, १७१४, ५०, १९८१.

कुण्डी a particular measure (of grain)

कुण्डीनसि N. of a demon १०३२.

कुण्डीपाक burning in a vessel १८५०.

कुण्ड N. of a demon ९६४.

कुण्डि a kind of ornament १०००.

कुण्ड N. of a people ८६२, १०१०, २७, ३३,

१२४३, ४४, ८५, ८६, १३९०, १४२९, १९६७, ८१.

कुल a family; clan, congregation ६४५, ७३१, ८१४, १७, ६१, ६२ ६३, ७४, ९३६, ६३, १०१४, १८, २३, ३०, ३१, ३५, ३६, ३८, ४६, ५२, ५३, ५९, ७६, ९६, ९८, ११०१, ०२, ०६, १६, ९७, ९८, १२२७, ३१, ३२, ६१, ६६, ८३, ८५, १३२९, ५२, ५६, ७३, ७६, ८४, १४०१, ५६, १५२०, ५५, ७५, ८१, १६०८, ४८, ८५, १७८४, ८९, ९१, १९१७, २२, ३१, ३२, ४१, ४३, ४४, ६४, ७७, ८३, ८४, ८५.

कुलघ्ना destroying a family १०३३.

कुलज born in a good family ७३८, ४७, १५२१.

कुलजात see कुलज १३७३.

कुलटा an unchaste woman १६५३.

कुलधर्म family custom १२८२, १९१८, २१, २२, ३१, ४२, ८४.

कुलपा the chief of a family or race or tribe; the head of a house ९२४, २६.

कुलपालिका vide कुलयोषित् १५२३.

कुलयोषित् a high-born woman ११११.

कुलवृद्ध the oldest member or head of a family ८६१.

कुलसंकर violation of a family; family-confusion १०१४.

कुलसतति propagation of a family; a descendant १०६२, १११३.

कुलसंनिधि the presence of the member of a family ७४४, ५९, १०५७.

कुलसंबन्ध relation of a good family १०३२.

कुलस्त्री a high-born woman १०२६, ३२.

कुलानुबन्ध a family-feud १५८१

कुलाय a receptacle, home १००१.

कुलिक a kinsman १६३४.

कुलीन belonging to a good family ७८४, १०२२, ३२, १३५६, १०६९, ७१, १७११, १९२७.

कुलोद्भव sprung from a good family ८७३.

कुलोपाध्याय family-priest ७११.

कुलमल the rod of an arrow ९९६, १४६४, १६००.

- कुन्व a kinsman; relative ८००, ६३, १२८. ५१,
१०४०, १२०३, ४५, ५१, १५१३, ३५, १६००,
१९२२.
- कुन्वा a small river; canal १२४.
- कुन्वा grass १३६३, ८४, १६७२, १०३८.
- कुन्वल expert ७८८, ८४३, १६७४, १७०८, ३५,
४६, ६८, १९१८, २७, ६६.
- कुन्विक N. of a *Rahi* १२६१, १३७६.
- कुन्वील्व an offspring of a *Vaidshaka* by an
Ambasthā woman, a bard; actor ८४३,
११८५, १६१७, ७६, ७९, १७१०, ७२, १८९२,
१९०७.
- कुष्ठ leprosy; a kind of plant ८७९, ८१,
९९७, १०३०, ३४, १७७२, १९६५.
- कुष्ठिन् leprous ८८१, १०३४, १११८, १३९१,
१४०४.
- कुस्तिन्ध्र a trunk १६०६.
- कुसीद loan; debt; usury; lending money
at interest; lending in kind (and not
in coin) ६०१, ०४, ०७, २४, २८, ५३, ७९,
७१५, १६, ८१९, ११२४, २७, ३०, १५८१,
१९२७, ८५.
- कुसीदपथ usurer's way (of behaviour) ६१४.
- कुसीदविधि law of debt ७०६.
- कुसीदवृद्धि legal interest for money lent
६०६, १२.
- कुसीदिन् a usurer; money-lender ६०४, २४,
१९७१.
- कुचक a cheat; rogue १०२५, १६७६, ७९, १७५८,
१९०५.
- कुचक a wheel by which water is raised
from a well (Zimmer); female breast
(Roth) ९९०.
- कुच hornless; false; fraudulent ११८१, १६१३,
१७, ४९, ६९, ७५, ८२, ८९, १७२९, १८१३,
१९२५.
- कुचक a cheat १७२९.
- कुचकर्ट see कुचक १६११, ६९, १७६६.
- कुचकर्मिन् fraudulent act १९०४.
- कुचकारिन् see कुचक १७६७.
- कुचकृत् see कुचक १७२९.
- कुचकुल a false scale १६६९, ७१, १७४६.
- कुचदेविन् a cheating gambler १९०४, १४, १५.
- कुचपण्य fraudulent commodity १७६७.
- कुच्यतिमान a false weight १६७१.
- कुच्यमान a false measure १६६९, ७१, १७४६.
- कुच्यरूप counterfeit coin १६७५, ८०.
- कुच्येख्यकार one who produces a falsified or
fabricated document १६०९, ७१.
- कुच्यदिन् one who charges falsely १६११, ६९.
- कुच्यव्यवहारिन् a deceitful merchant १६१८.
- कुच्यशासन a forged grant or decree, a false
edict १६०९, १३, ३२, ७१.
- कुच्यव्यवहारक one who makes a false claim
(of debt) १६८०.
- कुच्यसाक्षिन् a false witness १६११, १२, ८०,
१७५८.
- कुच्यसुवर्ण (स्वर्ण) counterfeit gold (coin) १६८०,
१७३२, १९३२.
- कुच्यकृत् a false dice १९१३.
- कुच्यकृत्देविन् gambling with false dice १६६९,
१७५९, १९०३, ०९, १३, १४.
- कुच्यवपात a hidden or unknown pitfall १६१७,
२०, १९२५.
- कुच्य a well ६६०, ८९६, ९२६, ३१, ३७, ४२, ४४,
४८, ५०, ५५, ५८, ६२, १२२२, १६१३, २०,
१७१८, १९८५.
- कुच्य a tortoise ९६१.
- कुच्यमाण्ड a kind of pumpkin-gourd; N. of a
sacrifice १६०३.
- कुच्य difficulty; hardship; painful; auster-
ity; penance १६६५, ६८, ८१, १८४६, ८७,
१९२३, ४२, ७८, ८४, ८५.
- कुच्य done; decided; the son made; the first
and best of the four *yugas*; N. of the
die or of the side of a die marked
with four points or dots ६१४, ४२, ४५,
४९, ५२, ७६, ९५, ७१३, ४८, ५३, ५६, ८५,
८५०, ६०, ६७, ८५, ९५२, १००१, ३३, ७६,
११११, १६, १८, १९, ३०, ८४, १२३४, १३४६,

४८, १४५२, १५८४, १६०१, ७२, ७४, ८३,
८५, ८७, १७०२, १८१३, १९, २९, ३०, ५०,
८५, ९०, ९१, ९४, ९७, ९८, ९९, १९००, ०१,
०३, ०८, ११, १२, १५, २९, ३०, ३३, ३५,
३६, ३९, ४०, ४३, ६६, ८३, ८५.

कृतक one enslaved for a stipulated period;
the son made; artificial ८३२, १२८७, ८८,
१६८१, १८५०.

कृतकामियुक्त one under the pretence of havi-
ng been charged १६८०.

कृतकाल (a pledge) deposited for a certain
time, appointed time ६५४, ८२४, ३२.

कृतकालोपनेय (a pledge) to be redeemed
within a certain stipulated period ६४८.

कृतदार married, one who has obtained a
wife १०७५, १३९१.

कृतदुर्ग one who has built a fortress १६९२.

कृतपण one on which wager has been laid
१९१३.

कृतप्रतिभू one who has furnished a surety
७२८.

कृतभार्य see कृतदार १३७३.

कृतयुग the first and the best of the four
Yugas or ages ११०९.

कृतलक्षण marked; branded ७३७, ९१९, २०,
१६२७, ८१.

कृतवेतन paid ९१२.

कृता an appointed daughter १२९७, १३००,
५०, १५१६.

कृतागस् one who has committed an offence
१८२९.

कृताङ्ग marked; branded १६०९, १७९६, १८०२,
२८, ४७.

कृतान्न prepared food १२०४, ०६, ०९, २२, ३१,
३२, १७४५, ५०, १९८८.

कृतोद्वाह married १३७३.

कृत्तिका a constellation १००८.

कृत्य occupation; festival ६०९, ८६२, १११९,
१९३०.

कृत्या a kind of female evil spirit or sorcer-

ess, sorcery; magic; enchantment ९८३,

१००३, १०४, ३३, ५३, १६२१, ३१, ८०, १९३०.

कृत्रिम artificial; the son made ९२९, १२६३,

६९, ७०, ८०, ८४, ८७, १३०५, २०, ३४, ५१,

५५, ५६, ७३, ७४, ७५, ७६, १७३३, ५९,

१९८२.

कृत्रिमक see कृत्रिम १३५२.

कृमि a worm; insect ९०८, १६, १९.

कृषि tillage; agriculture ७८६, ८७, ८१८, १९,

३५, ६३, ९८, ९२४, ४४, ७९, १११९, २४,

२७, ३०, ३१, १६१७, १८९५, १९२७, ८५.

कृषीवल a cultivator of the soil; an agricultu-

rist servant ७८७, ८२८, ४९, ९६२, १०७१.

कृष्ट ploughed, cultivated ९३०.

कृष्टफल the product of a harvest ९४३.

कृष्टराधि successful in agriculture ९२४.

कृष्टसद see कृष्टफल ९५४

कृष्ण the god *Kṛṣṇa*; black (wealth);

a black deer ८६०, ११२९, ३०, १८४०, ४५,

१९२०, २१, ७३, ८३, ८७.

कृष्णद्विपायन N of a sage १२८५.

कृष्णधान्य black-grain ११८६, १३९०

कृष्णमृग a black deer १९२१.

कृष्णयोनी black-race ८०९.

कृष्णल a particular coin ८४४, १०५८, १६५४,

५७, ७०, १७१९, ६५, ६६, १८९०, १९६७, ६८,

७५.

कृष्णा (त्वच्) black (race); N. of *Draupadi*

८०९, १०२७.

कृष्णायस iron ११८४. १३९०.

केत desire; wish, abode (*Sāyana*) ९८८.

केदार a field ९००, ३०, ४४, ४५, ४८, ५८,

१०७१, ७२, ११२७, ३१.

केलि amorous sport १८५२, ८१.

केश the hair of the head १६८५, १७९६, ९८,

१८०३, १६, २९, ७१, ८७, ९१, १९३८, ७०.

केशव. N. of *Viṣṇu* ८६०.

केशकिशि hand to hand or hair to hair

१८५०, ७०, ८९.

केशिन् N. of a people १००३.

- केसर the mane १९७३
 केसरिन् a hon; N. of a monkey ('husband of the mother of *Hanūmān*) ८०७, १३२९.
 केसरी N. of the wife of *Das'aratha* १०२८.
 केट produced from an insect (cloth, silk etc) ६३२.
 केलास N of a mountain १३७७.
 केनर्त a fisherman ९३७, ५१.
 कोप anger १६१४, ५१, १७६२, १८०१, १९३०, ३३, ४१, ८३.
 कोष्या acceptable (current coin) १६७५
 कोश store-room (indicating corn); wealth; a kind of ordeal, treasury; body of the chariot ६३५, ८६०, ६१, ६२, ६३, ७३, ९२८, ४९, ५८, १०००, १२२२, ३०, ४४, १५८२, १६१२, ५५, ६३, ७१, ७५, ८९, १७६५, १९२८, २९, ३०, ४१, ४९, ५०, ५६, ६२, ६५, ६७, ६९, ७०.
 कोष्ठ a granary ९२७, १६२९, ८९, १७१३, १९२९.
 कौटिल्य N. of the author of *Arthashastra* ८४४, १०३८, ४०, १२०७, ८८, १६१४, १८००, १९०४.
 कौटसाह्य a false evidence १९६४.
 कौटिल्य relating to *Kautalya* १०३४.
 कौटुम्बिक relating to family ८२८.
 कौत्स N. of a *Rsi* १६६५, १९८२.
 कौत्सीपुत्र N. of a teacher १९८२.
 कौन्तेय a son of *kunti* १०३३, १२४४, १९८३, ८६.
 कौमार infancy; youth ७०३, १०२०, २७, ३१, ४५, ६२, ७६, ९९, ११०३, १८, १२७३, ८४, ८५, ८७, १३८८, १५५५, १९७७.
 कौमारी a maiden १११५.
 कौरव relating or belonging to *kurus* १२८३, १९६४.
 कौल belonging or relating to a family १५८८.
 कौलाल potter's ware १६७२.
 कौशिक a descendant of *Kushika* १३७६, १७६१.
 कौशिय silk-cloth १६४६, ७३, १७३५, ४५, ४७, १९३८
 कौसल्या N. of *Rāma's* mother १०२७.
 कौमीदी connected with or relating to loan; usurious ६३८, ५०.
 क्रतु a sacrifice; performing designs; intelligence, intention ७७१ ७२, ८११, ९६३, ७०, ७४, ९६, ९८, १०१९, २१, २२, २८, ४२, ५७, ९६, ११५९, १८९६, १९७१, ७७, ८५.
 क्रम order; succession ६२८, ३०, ९१, ७०२, ०८, २५, ३०, ३१, ६८, ८३४, ४८, ५१, ६२, ९००, २८, १०४०, ९४, १११०, १२१५, २४, १५०९, २२, २७, ८४, १६४७, ५२, १७४८, ८५, ९२, १८२२, २४, ३३, ८०, ९६, १९०५, ३०, ४२, ४३, ६२, ८४, ८६.
 क्रमागत hereditary; (property) obtained by inheritance ७८३, ८०७, ३०, ९४९, १११०, ३१, ८०, १२२८, ५२, १४७३, १५२७, ६९, ८९, १९८३.
 क्रमागत descended; hereditary ७०९, ८६, ८०३.
 क्रमुक the betel nut tree ९६२.
 क्रमोद्य married in order (of the castes) १३५०.
 क्रय a purchase ६३२, ६०, ७३१, ५२, ५४, ५९, ६०, ६२, ६४, ६६, ६७, ६८, ७५, ८९, ८७९, ८९, ९० ९१, ९६, ९८, ९९, १००, ०१, १११८, २२, २६, २९, ३०, ४१, १४२४, ६३, १५६८, ७५, ८६, १६७४, ७७, ७८, ८१, १७०७, ३१, १९०४, २७.
 क्रयधर्म the right to purchase १२६८.
 क्रयमूल्य price of a commodity purchased ७५४.
 क्रयविक्रय sale and purchase; trade ७८५, ८८८, ९८.
 क्रयविक्रयण see क्रयविक्रय ८९८, ९९.
 क्रयविक्रयधर्म law regarding purchase and sale ८८६, ९८.
 क्रयविक्रयानुषय rescission of purchase and sale

१४९.
 क्रयविक्रयिन् one who purchases and sells, a
 trader ७७८, ८४, १७०६, ३१, १९२७.
 क्रयसिद्धि validity of purchase ८९६, ९८, ९०१.
 क्रयिन् a purchaser ८८८, ९३, ९७, ९९.
 क्रव्याद consuming flesh; a carnivorous
 animal ११६२, १२५९, ८७.
 क्राणा willingly (Monier Williams); doing;
 doer ११६०.
 क्रिमि a worm; insect १९२५.
 क्रिया evidence; transaction; work; duty
 ६६२, ७०, ७४, ८०, ७०४, ३२, ३३, ३४, ८४,
 ८६, ८०५, ७२, ७३, ७४, ८२, ८६, ८९, ९४५,
 १०५५, ११०६, १२, २९, ३०, ०३, १२३४, ८८,
 १३०५, १४५७, १५८०, ८२, १६१६, ४३, १७१०.
 ४६, १८५२, ८१, १९०५, ०७, १४, ३०, ४१.
 क्रि(क)यान्त (a pledge) ending in purchase
 ६३७.
 क्रियाभेदाः various claims ६२८, ७३४.
 क्रियाभ्युत्थान a contract १०७४.
 क्रियालोप discontinuance of any of the
 essential rites १३१०.
 क्रियावाद a law-suit १९४१.
 क्रियावादिन् claiming judicial investigation
 ७२७.
 क्रियासमूहकर्तृत्व performance of a joint trans-
 action १५८२.
 क्रीडा sport, play ८६३, १०२६, ८५.
 क्रीत purchased (a thing; son; slave) ७३२,
 ३३, ३५, ६४, ६६, ६७, ६८, ८१७, २१, २९,
 ३२, ८८, ९०, ९४, ९७, १११८, २६, १२६३,
 ६५, ७०, ७८, ७९, ८३, ८४, ८८, १३२०, ३४,
 ४६, ४८, ५५, ५६, ५८, ७२, ७३, ७४, ७५,
 ७६, १५२०, १६११, ८३, १८३७, ८५, ८९,
 १९२८, ८५
 क्रीतक (the son) purchased १२६६, १३०८,
 ५१ ८४.
 क्रीता purchased ९९५, १३७७.
 क्रीतानुशय rescission of purchase ८९३.
 क्रुद्ध enraged ७०३, ८०४, १३, १०७५, १५७३,

१६५४, १७०३.
 क्रूर a rogue; criminal १६८५, १७१०, १९०७,
 १४.
 क्रेतु a purchaser ७५७, ६०, ६१, ६३, ६५, ६७,
 ६८, ६९, ८१७, ७८, ८३, ८५, ८६, ९०, ९१,
 ९३, ९४, ९६, ९९, ९००, ०१, २८, १६११, ७८,
 ८०, १७३२, ५५, ५९, ६२.
 क्रेष commodity ८९१.
 क्रोध wrath; anger ६९५, ७१३, ८००, ०५, १३,
 १९, ६१, ९५०, १०२०, ४९, १२८४, ८५,
 १६१६, ४५, ४७, १७८७, ९१, १८३३, ४१, ९९,
 १९१४, ३१, ३६, ६३, ६४, ६५.
 क्रोश a measure of distance १६६४, १७४३.
 क्षीव impotent ८०५, ४२, ९९२, १०३४, ५६, ९८,
 ११००, ०७, १२, १६, १७, १८, ६४, १२६९,
 ७०, ७३, १३०४, ५०, ८७, ८९, ९१, ९२, ९३,
 ९४, ९८, १४०४, १५०९, १७७२, १८४०, ८१,
 ८८.
 क्लृप्तांश prescribed share १५२३.
 क्लेश pain; torture ९४७, १६१९, ८६.
 क्लेशदण्ड painful punishment १६१९, १९७०.
 क्लेश्य impotency; imbecility ९५१, १७७२.
 क्षत wound; injury ८९३, १११६, १६४७, ४९, ८२,
 १८२४, ९१.
 क्षतयोनि deflowered १०९५.
 क्षता (a woman) enjoyed; defiled १०८८,
 १३३१.
 क्षत्त (त्ता) see क्षत् ११८५.
 क्षत् १ a chamberlain; the son of a Śūdra
 man and a Kṣatriya woman १००९,
 ११०५, ८५, १८४०.
 क्षत्र vide क्षत्रिय ७२९, ८३६, ३७, ११२२, ८५,
 १४६४, १५१८, १६००, १७६२, ७४, १९३१, ३६,
 ४३, ६१.
 क्षत्रज begotten by a Kṣatriya १२४९, ५१.
 क्षत्रधर्म the duty of a Kṣatriya १६६७.
 क्षत्रवृत्ति occupation of a Kṣatriya १९३७.
 क्षत्रिय a member of the second caste; a
 member of the warrior-race ८०३, १३,
 १४, १७, १८, १९, २०, १०२२, ३३, ३९, ९३,

११०५, १६, २२, २३, ३१, ८४, ८५, १२३९,
४०, ४३, ४४, ४५, ५१, ८७, ८८, १३६५, ९६,
१५१२, २४, ३०, १६०६, ०८, १०, २०, ३६,
७०, १७२१, २६, २७, ५२, ६६, ६९, ७१, ७२,
७३, ७४, ८८, ९०, ९२, १८३८, ४६, ५०, ५९,
६०, ६३, ६४, ९०, १९२७, ३२, ३६, ५०, ६५.
क्षत्रिययोनि a race of *Ksatriya* १५९२.
क्षत्रियवध homicide of a *Ksatriya* १६०६.
क्षत्रियश्रेणि a corporation of warriors ८६२.
क्षत्रियस्व property of a *Ksatriya* १२४४.
क्षत्रिया a woman of the second caste ११००,
०५, १२, १२३९, ४३, ४४, ८७, १८५९, ६०.
क्षत्रियाजात a son by a *Ksatriya* wife १२५१.
क्षत्रियापति a husband of a *Ksatriyā* १०९३.
क्षत्रियापुत्र see क्षत्रियासुत १२४०, ४४, ४५.
क्षत्रियासुत son of *Ksatriyā* ११०५, १२४६, ४७.
क्षपण abstinence; interruption; spending
१४०४, ६६, १९२३, ७८.
क्षय expenditure, loss, decrease ७०७, ३७,
५७, ८१, ८५, ८१८, ६१, ८६, ९२, ९५, ९४७,
५२, १०१४, ६५, ११०२, १२८३, १३७३, १४७३,
१५५३, १६७४, ७५, १७०७, ३५, ४६, ४७, ४८,
१९२७, ३०, ४३, ८५.
क्षयाह a lunar day that is omitted in the
adjustment of the lunar and solar
calendar १५८९.
क्षत्र the dignity of a ruler १९३६.
क्षत्रसमहीचू charoteer and driver १००९.
क्षार caustic alkali १६७८, ८०, १९३८.
क्षिति the earth, the soil of the earth; des-
truction ९४०, ४५, ५७, १२४३, १६०१, ९५,
१९२९, ५६, ५७, ६६.
क्षीण diminished; wasted, lost १६८२, १७२३,
४८, ६६, १९६५.
क्षीब intoxicated १११६.
क्षीर milk ८३५, ९१९, १६००, ७०, १७१८, ६५,
१९०१, २५, ६७.
क्षीरभृत (a servant) receiving wages in the
form of milk ९०७
क्षीरिन् N. of several plants containing a

milky sap ९३३.
क्षुब्ध (ध्) hunger ७०३, ११०३, १६८६, १७२७,
१८३१, ३४, १९००, ६६.
क्षुद्र very small; trifle ७८७, १६३४, १७४४,
५९, १८००, १०, १९१४, ७६.
क्षुद्रकद्रव्य minute or trifling thing १०३६,
१६१४, १७, १८००.
क्षुद्रद्रव्य see क्षुद्रकद्रव्य १६७०, १७३८, ४५.
क्षुद्रपशु a small cattle; a minor quadruped
९०५, ०६, ३१, १६१४, १७, २१, १७४९, १८००,
२२, १९२२.
क्षुप a small tree १८२३.
क्षेत्र a field; landed property; woman; wife
६०७, २९, ५३, ५४, ५७, ५८, ६१, ७३१, ५७,
६४, ६७, ८६, ८७, ८०३, ०७, १४, ४२, ९०,
९५, ९६, ९८, ९९, १०३, १०, ११, १३, १४,
१६, १७, १९, २०, २२, २५, २६, २८, ३२,
३७, ३९, ४०, ४२, ४३, ४६, ४८, ४९, ५२,
५४, ५५, ५६, ५८, ६०, ६१, ६२, १००२, २७,
७०, ७४, ११०२, ०३, १५, १७, ८०, १२०१,
२२, ३०, ३२, ५२, ६३, ६६, ६७, ६९, ७१, ७३,
८४, ८७, ८८, १३२९, ७४, १५६९, ७५,
८०, ८१, ८९, १६१४, १८, १९, २९, ४२,
४६, ८९, १७२६, १८४०, ९६, १९२२, ४३, ७५,
७६, ८८.
क्षेत्रज the son begotten on the wife (by
an appointed man); the son of an app-
ointed wife (by an appointed man)
९४४, १०८९, ११९२, १२६३, ६४, ६५, ६९,
७०, ७२, ७९, ८२, ८३, ८७, ८८, १३०४, १०,
२०, २२, २४, २५, २९, ३०, ४६, ४८, ४९, ५०,
५१, ५२, ५५, ७३, ७४, ७५, ७६, ९९, १४०१,
१९०५, ८२.
क्षेत्रजात see क्षेत्रज १२८८, १३३०.
क्षेत्रपथहिता the destruction of fields and
roads ९०६.
क्षेत्रमर्यादा boundary of a field ९२६.
क्षेत्रविरोध dispute or quarrel regard-
ed property ९२५, ४४.
क्षेत्रविवाद see क्षेत्रविरोध ९२९, ५१.

क्षेत्रस्वामिन् owner of a field १४६, ६०, १२८७.
 क्षेत्रहर one who illegally takes possession of
 a field १६०८, २६.
 क्षेत्रहानि damage of a harvest ७८७.
 क्षेत्रांश a portion of the arable land १५१९.
 क्षेत्राधिकार ownership of land १४४.
 क्षेत्रापहर्तु see क्षेत्रहर १६५४, ५५.
 क्षेत्रिक a land-owner, husband १०३, ११, ३२,
 ४८, ६०, १०७४, ११०२, ०३, १२८२, १३१८,
 ४७, ४९, १७१४.
 क्षेत्रिन् see क्षेत्रिक ८३९, ९५, ९१४, ६१, ६२, १०७०,
 ७४, १११७, १२७२, ८२, ८८.
 क्षेत्रिय an adulterer १३८७.
 क्षेत्र a throw; abuse १६२१, १७६९, ७०, ७९,
 ८१, ८२, ८९, १९६७.
 क्षेत्र residence १२३३, १६६४, १७६०, ८१.
 क्षीणी the earth ६३७.
 क्षौम linen १६७३, १९३८.
 क्ष्मा the earth १८३७, ४१.
 क्षग a bird १९७८.
 क्षल lame ७८७, ९२०, १७७०, ७१, ७२, ७७, ८७.
 क्षत्वा a cot १७४५, १८५२, ८१.
 क्षण्डाधि a pledge or security for the specific
 interest on the amount lent ६३७.
 क्षदिर a kind of tree १९६५.
 क्षनमान a digger १६८.
 क्षनि a mine (esp. of precious stones)
 १६७५, ८८.
 क्षनित्र a spade; shovel १६८.
 क्षनित्रिम् produced by digging ९२४.
 क्षर an ass; donkey ६९५, ८५४, ९०४, ०५,
 ०६, १३, १७७१, १८३४, ४५, ६९.
 क्षरपट्ट N. of a book (dealing with robbery)
 [by *Ganapatiśāstri*]; the back of an
 ass (*Shāmkāstri*) १६८७.
 क्षरयान a donkey-cart १६७२.
 क्षर्कर a kind of date १७६१, ६३.
 क्षर्ष crippled; a baked pot (*Sāyana*); a
 dwarf ९९२, १५९९.
 क्षर्षट्ट a mountain-village ९१३.

खल threshing-floor; granary १०६, ३०,
 १६१९, ३९, ८९, १७२६.
 खलति bald-headed १९२, १५९९.
 खराजात N. of a people १७०२.
 खात digged; ploughed १२७, ३०, ४८, ११३१,
 १५९८.
 खादक a debtor ६६१.
 खादिर made of *khadira* wood १७०२.
 खिल a piece of uncultivated or waste land
 ९४८, ६०.
 खिलोपचार expense incurred in tilling the
 waste piece of land ९४८.
 खुर a hoof १९७६.
 खेद a village; residence of peasants and
 farmers १६२.
 खोर old ११८१.
 गङ्गा the river Ganges १९२०, २१, २४.
 गज an elephant १०५, १६०९, ६९, १७४५, ९७,
 १८१०, ३५.
 गण a guild; assemblage of kinsmen; flock;
 tribe; corporation ५९९, ८६१, ६९, ७०,
 ७१, ७२, ७५, ७६, १०७६, ९८, ११०५, ११,
 १५२७, १८९५, १९२२, ३२, ३३.
 गणक an arithmetician; accountant १७५९,
 १९१४.
 गणद्रव्य goods belonging to a corporation
 or tribe ८५९, ६७, ७६.
 गणन counting, calculation १७६३.
 गणनाकुशल an accountant ७२७.
 गणभेद division or difference in a tribe ८६१.
 गणमुख्य the head of a tribe or guild ८६१.
 गणिका a courtesan १०२५, १८४९.
 गणिन् member of a community or tribe
 ९४४, ५१, ५५.
 गणित anything that is computed ८८६,
 १७५०.
 गण्डिक trunk of a tree १९२४.
 गण्डूष N. of a son of *S'ūra* १३७६.
 गण्य to be calculated १६७७.
 गतप्रत्यागता (a damsel) who having gone to

her husband's house has returned back (upon his death) १०१९, १३०९.
 गन्ध perfume; smell ९७३, ९८, १०२६, ७६, १११३, १८, १२२३, १३७६, १६०२, ४५, ६५, ७१, ७८, ८२, ८५, १७२९, ९८, १८८१, ८५, ८७, ८९, १९३८.
 गन्धर्व a class of deities ९७६, ८५, १००१, ०२, ०३, ०८, ८६, १८३६, ४५, १९०२.
 गन्धारि N. of a people ९६६.
 गम the vulva १८३७.
 गम see गमन १८७४, ७९.
 गमन going, co-habitation; sexual-intercourse ८३९, ६२, ६३, १०३०, ३६, ९८, १६०६, ०९, ८२, १८४२, ४६, ४७, ४८, ५०, ८३, ८६, ९०, १९१९.
 गम्या approachable; (a woman) fit for co-habitation १०२०, १८७७, ८३.
 गय N. of a *Rishi* (son of *Plati*) ९९६.
 गया N. of a city in Northern India १३२९, ४९, ५०, ५२, १९८२, ८७.
 गरगीर्ण poisoned १६००.
 गरद a poisoner १६०८, ०९, २६, ५३, ५४, ५५, ७१.
 गरप्रद see गरद १६१२.
 गरुड N of a mythical bird ८४०.
 गर्त a hollow, a table for playing at dice ९५३, ६१, १२५५, १९४१.
 गर्तानूप (a field) which has many holes and is wet ७८७.
 गर्तारुह ascending the seat of dice १२५४.
 गर्तारोहिणी see गर्तारुह १२५५.
 गर्दस an ass ८१०, ९०५, १११३, १६४४, ५३, १८११, ४८, ८६, ९०.
 गर्भ the womb; an embryo ६०५, ८१७, ९६८, ७६, १००५, २१, ३८, ४७, ८३, ८६, ११०२, १३, १८, १२३६, ५४, ५७, ५९, ८७, ८८, १३०८, ३४, ७४, १५६८, ८७, १६००, १८, ३४, ३७, ५१, ५२, १८३६, ३९, ८७, १९२२, ७९, ८५, ८९.
 गर्भघ्नी an embryo-killer; procuress of abor-

tion १०१४, १६५३.
 गर्भपात miscarriage; abortion १८८७.
 गर्भसर्मण्या provision for confinement ८१७.
 गर्भवध abortion १०२१, ८६.
 गर्भविलसिनी see गर्भघ्नी १०९९.
 गर्भसम्भव pregnancy; impregnation १०८९.
 गर्भस्थ situated in the womb ६०५, ११८०.
 गर्भाधान impregnation; impregnation rite ११०२, १४२२.
 गर्भिणी a pregnant woman ९३९, ११०१, ०६, १२७०, ७३, १३०७, १४०२, १६१९, ३१, ८७, १९२७, २९, ४६.
 गुरु the throat १७६०, ९४.
 गवत्र a cow ९१८.
 गवाक्ष an air-hole ९५८, ११११.
 गवालम्भ killing a cow at a sacrifice १३७४.
 गवाशिल् a cow-eater १९४१.
 ग(गा)वेद्युक् a particular grain १८९७.
 गात्र a limb १६८५, १८२४.
 गाथा a verse, song ८११, १०००, ७१, १११६, १२८६, १९२१.
 गाथिन a son of *Gāthān* १२६१.
 गाथि N. of the father of *Vishvāmītra* १३७६.
 गान्धर्व a horse, the form of marriage called after the *Gandharvas* which requires only mutual agreement ८९९, १०३४, ९६, ९८, १४३०, ३९, १९७८.
 गान्धार N. of a people or country (*Afgānistāna*) १७७२.
 गायन a singer ७८७, ९०, ८६३.
 गार्गीपुत्र N. of a teacher १९८२.
 गार्गीयमानव a descendant of *Garga* and *Manu* ८०५.
 गार्गी woman's property १९८३.
 गार्हपत्य the householder's fire ९८३, ८५, १००२, ०५, ०७, ०९, १८९६, १९८५.
 गार्हस्थ्यनैवमिक rites obligatory on the order of a house-holder १९२१.
 गार्हस्थ्यार्ह household affair १६६८, १७९५.

शिरि a mountain १९२१.

शैत a song ११०७, १३६४.

शुच्छ a bush १८२३.

शुक्ल a particular measure १९६८.

शुद्ध a kind of sugar ६०९, २६, ३०, ३२, १३७०, १७१८, २९.

शुभ-quality; virtue; fold ६०७, ०८, ०९, १०, २१, २६, २८, ३०, ३२, ३४, ३५, ३६, ६१, ६८, ९५, ७३१, ३५, ५०, ५४, ५६, ६४, ७८, ८४, ८०३, ५१, ६०, ७५, ७८, ८५, ९४, ९०६, ०९, १७, १९, ४७, ५२, ५७, १०१९, २६, ३१, ४२, ५३, ६०, ७०, ७१, ७७, ९६, १११४, ९३, १२३८, ४४, ५१, ८०, ८४, ८५, १३०५, २६, ७३, ९१, ९२, १४०२, १५८३, १६१४, १३, ३५, ६४, ६९, ७०, ७२, ७३, ७७, १७०६, १४, १७, २१, ३३, ६७, ८४, ८९, ९०, ९१, ९८, १८०६, ३०, ३२, ४९, ५१, ६५, १९२७, ३०, ३६, ४४, ६७, ६८, ७०, ७६, ७९, ८४, ८८.

शुभवत् endowed with good qualities ८५६, १०१९, १२३९, १३२८, १४०३, १६१३.

शुद्ध the anus १७९६, १८०२, २९.

शुद्ध secret; hidden; protected ९०६, १०२३, १६००, ५२, १७६२, १८४२, ४६, ५८, ५९, ६२, ८५, ८६, ८७, ८९, ९२, १९४९.

शुद्ध any venerable or respectable person (father, mother or any relative older than one's self); a spiritual parent or preceptor; *Bṛhaspati*; weighty ७०३, ८००, ०७, १५, २४, २६, ३४, ३९, ६०, ६१, ९४५, ५९, ९९, १०२०, २२, २३, ६६, ८९, ११०१, ०२, ०३, १०, १२८३, ८४, १३६४, ९२, १४३०, ५६, ७३, १५१३, २६, २९, १६१२, १३, १८, ३४, २७, ३७, ५५, ६८, ७२, १७०३, ५१, ७०, ७१, ७७, ८५, १८२६, २७, ३५, १९३०, ३३, ३६, ६५, ६६, ७३, ७४, ७६, ८३, ८४.

शुद्ध the house of a teacher ६११.

शुद्ध having sexual intercourse with *Guru* १०२१, ११११.

शुद्ध teacher's family १३६५.

शुद्ध a woman who murders her *Guru*

१६१९.

शुद्ध a teacher's bed, the violation of a *Guru's* bed (intercourse with his wife) १५९२, १६०६, ०९, २७, ८७, १८४७, १९७०.

शुद्ध see शुद्ध ७७२, १०६६, ११०१, १५९२ १६०३, २७, १८७४, ८२.

शुद्ध the fee given to a preceptor ८२६ १०२१.

शुद्ध appointment by a *Guru* ११०१.

शुद्ध wife of a *Guru* १०६४.

शुद्ध requiring much skill १६७४.

शुद्ध one who murders her *Guru* १६३८.

शुद्ध one who has obtained the permission of her *Guru* १०१२.

शुद्ध importance and unimportance; gravity or otherwise १६१८, १९३०, ६६.

शुद्ध the great law १९८३.

शुद्ध obedience or service to one's *Guru* १११०, १५२३.

शुद्ध see शुद्ध ८३४.

शुद्ध wife of a *Guru* ११०६, १८९१.

शुद्ध a pregnant woman १६११, १९४४.

शुद्ध the ankle १०२५.

शुद्ध a bush; shrub ९३३, ५०, १६०९, ७०, ९५, १७१९, ९८, १८००, २३, १९२२, २९.

शुद्ध concealed; concealed property; the son begotten secretly १०३८, ९९, १२२२, ३०, १३०६, ४७, ५१, १६७०, ८२, ९५, १८५४, १९२९.

शुद्ध going about secretly; spy १६९४, १७४१, १९२९.

शुद्ध a son born secretly; a kind of son १२६९, ७०, ८८, १३३१.

शुद्ध see शुद्ध १२८८.

शुद्ध living by foul means १६७९.

शुद्ध hidden property १६८५.

शुद्ध secretly spying १७४६.

शुद्ध secret army १६८२.

गृहसंभव see गृहज १३७३, ७५.
 गृहाजीव living by fraud १६८०,
 गृहाजीवा a harlot ८६३.
 गृहाजीविन् see गृहाजीव १६७९, ८३, १९०४.
 गृहोत्पन्न see गृहज १२६३, ६५, ६९, ७३, ८२, १३२०,
 ४६, ४९, ७४, ७६, ९०.
 गृहलक a kind of onion or garlic १०२५.
 गृहमि N. of a son of S'ūtra १३७६.
 गृह a house; abode; dwelling ६०४, २९, ३४,
 ५३, ५४, ५७, ९२, ७०३ ०८, १४, २५, २६,
 ३१, ३७, ४७, ५०, ५७, ६४, ८४, ९१, ८०३,
 ०५, ०७, १४, २६, २८, २९, ४०, ५१, ५४, ५८,
 ६०, ६३, ९६, ९८, ९०७, २०, २१, २६, २७,
 २८, ३७, ३९, ४६, ४९, ५२, ५६, ५८, ६०, ७०,
 ८०, ८३, ८५, ९१, ९४, ९८, १००२, ०३, ०४,
 ०५, ११, १४, २२, २६, २९, ३८, ५१, ११०६,
 १४, १५, १७, १८, १९, ४१, ४२, ६५, ६६, ८०,
 ८२, ८४, ८५, १२०१, २२, २३, ३०, ३२, ४४,
 ५२, ५९, ६९, ७३, ८८, १३०६, ३१, ५१, ६४,
 ७४, ९३, १४१५, ५२, ५४, १५६१, ६९, ७५,
 ८०, ८१, ८८, ८९, १६१०, १४, १८, २०, २४,
 ४२, ४६, ४९, ५४, ५५, १७२०, ४१, ५७, ६०,
 ६२, ६५, १८२१, ६६, ८१, ८५, ८६, ८७, ८८,
 ९६, ९७, १९२२, ५२, ६२, ६५, ७५, ७६, ७८,
 ७९, ८०, ८८.
 गृहकर्मकर a servant doing household work
 ८३५.
 गृहकार्य domestic affair १०५९, १९७९.
 गृहद्वेषविवाद dispute regarding a house and
 land ९५१.
 गृहह्न a house-breaker १७४६.
 गृहज born in the house (a slave) ८११, २५,
 १९२८.
 गृहजात see गृहज ८१७, २९.
 गृहपति the master of a house १००१, ०५.
 गृहपत्नी the mistress of a house ९८३, १००४
 गृहविभाग division of a house १२३३.
 गृहविरोध dispute about a house ९२५.
 गृहविवाद see गृहविरोध ९५१.
 गृहस्थ a house-holder ७५०, १०११, २०.

गृहस्वामिन् see गृहस्थ ९२६.
 गृहाश्रम the order of a house-holder १११४,
 १९८२.
 गृहिणी the mistress of a house १११८.
 गृहिन् the head of a family ७०८.
 गृहीत taken; received ६३६, ७१६, २२, ५१,
 ५३, ६९, ८२८, ४४, ४६, ५३, ६३, ७८, ८३,
 ९१८, २१, ५७, १००८, ३६, १६५२, ५६, ८१,
 ८२, ८७, ९०, १७४१, १८७९, १९१४, ३३, ७७.
 गृह a house; dwelling ९९६, १०४८.
 गो an ox; cow; cattle ६०६, ७७, ७३१, ९२,
 ८०८, १०, ११, ३१, ५४, ९८, ९९, ९०७, ०३,
 ०४, ०५, ०६, ११, १३, १५, १७, १८, १९, २०,
 २१, २४, ६३, ७५, ७९, ९०, ९६, १०००, ०३,
 ३४, ३६, ७३, ७४, ११०२, २१, २२, ६५, ८३,
 ८४, १२७२, ८५, १४०२, ६४, १५२६, १६००,
 ०१, ०६, ०७, १९, २७, ३८, ५२, ५३, ५४, ५५,
 ५७, ६९, ७२, १७१६, २२, २४, ४४, ४५, ४९,
 ५३, ६४, ६६, ९७, १८१०, ३४, ३५, ४६, ७६,
 ८४, ९२, ९५, ९६, ९७, १९००, ०१, २४, ४०,
 ४१, ५९, ६४, ६७, ७३, ७६, ७९, ८१, ८३,
 ८३, ८४.
 गोकुमारी a female calf १६२१, १८११, ३४.
 गोघातिन् a cow-killer १६०९.
 गोघ्न see गोघातिन् १८३१.
 गोचर्ममात्रा a piece of land large enough to
 be encompassed by straps of leather
 from a cow's hide ६३७.
 गोजीविन् an owner of cattle; living on (trade-
 with) cattle ८३५.
 गोत्र a family name; tribe ८६१, १११८, १२८२,
 ८५, ८७, १३२७, ४७, ५६, ७२, ७४, ७६, ७७,
 ८४, १५२७, १६७६, ८२, ८५, १९४२.
 गोत्रज a kinsman १३७५ १४०१, ६३, ७९, १५२७,
 ६९, ७५.
 गोत्रबन्धुज a kinsman; relative १२८७.
 गोत्रभागविभाग division of the property of
 clan १५७५.
 गोत्रसज् belonging to the family; inheriting
 the family name १२६३, ७१.

गोत्ररिक्त्वांशभागिन् inheriting the family name and a share in the property १३२५.
 गोत्ररिक्त्वाणुग that which follows the family name and the property १३२७.
 गोत्रसन्ध a relation bearing a common family name १०१३, १४६४.
 गोत्रसाधारण joint estate of the family १५६९, ८६.
 गोत्रान्तरप्रविष्ट one who has gone into a family of different nomenclature १३५२, ८४.
 गोत्रित्व the state of being a member of a family of specific nomenclature १३५८.
 गोत्रिन् belonging to the same family १२६६.
 गोधूम wheat १७२३.
 गोप a herdsman, cow-herd ६०९, ८३, ९९, ७०८, १४, ८४९, ९०२, ०७, १२, १४, १५, १६, १८, ३७, ४०, ४४, ५१, ६२, ८१, ९८, १००१, १६८५, १९७४.
 गोपति the lord of cow-herds ९०२, ०३, २१, १६००.
 गोपाल see गोप ६७७, ९०३, २१, २९.
 गोपालक see गोप ६८०, ८४३, १०३८, १६८२.
 गोपीथ see गोपीथ्य ९०३, ९२, १५९९.
 गोपीथ्य granting protection (of the earth) ९८९.
 गोप्य (a pledge) to be preserved or kept ६४८, ५०, ६०, ७३१.
 गोप्याधि a pledge to be kept and preserved ६३५, ३७, ४२, ५४, ५९, ६०, ७३१.
 गोप्राचार driving of the cattle; pasture for cattle ९१२, १२२८.
 गोमय cow-dung; full of cows १६७०, ६८, ८९, १७१८, ७१, १९८१.
 गोमायुलोक the world of jackals १०२२.
 गोमिश्रण a bull and cow १०९८, १२८६, १३९०.
 गोमिन् the owner of cattle or cows ९१४, १७, १८, १९, १०७३, १२७२.
 गोमृग the *Gayal* (a species of ox) १५९४.
 गोरक्षक see गोप ८७८.
 गोरक्ष्य rearing of cattle ११२७, ३१.

गोरस cow-milk १७४*.
 गोरक N. of a tree. a widow's bastard ७१९, १०१४
 गोवध the killing of a cow १३८४, १६०६.
 गोवाल a cow's hair ९३४, ५०.
 गोविकर्त see गोधातिन् १८९७.
 गोवीचै milk of a cow ८४९.
 गोवृष a-bull ११८१, १२४३, ४६.
 गोशकट a carriage drawn by cattle ११८४.
 गोष्ठ cow-station १९४२.
 गोस्तेय stealing a cow १५९२.
 गोस्वामिन् see गोमिन् ९०७
 गोहर्तृ a cow-stealer १७-०
 गोष्ठिक a jeweller ' ९०३
 गौतम N. of a *Rsi* ८१४, १३४८, १७६२, १९१९.
 गौतमकुमार N. of a *Rsi* ७९१
 गौतमी a female descendant of *Gotama* १०२७.
 गौरव importance; gravity १०३०, १७८५, १९६६, ८५, ८७.
 ग्रथिन् false १९७१
 ग्रन्थिमेद a purse-cutter; pick-pocket १६१७. १७१३ ३७, ४८, ६०, ६५, १९२९
 ग्रन्थिमेदक see ग्रन्थिमेद १६११, ६९, ७०, १७६४
 ग्रन्थिमोचक see ग्रन्थिमेद १७४६.
 ग्रह a vessel used for taking up a portion of fluid (esp of *Soma*.) recovery; confinement; imprisonment; a planet; taking ७३९, ४७, ८६२, ९२५, ११६१, ६३, १३७९, १७१३, ७५, ८८, १८८७, ८९, ९१, १९२९, ७७
 ग्रहण taking a deposit; capture: completion of studies, receipt; adoption, imprisonment; adultery ७२९, ८९ ९०, ८१५, २६, ३६, ६३, ९२०, ११३०, १२८३, १३७३, १४७०, १५७५, ८०, १६५१, ८१, ८५, ८६, १७५२, ५४, ९४, १८८८, ९१, १९२५, ४३.
 ग्रहीन् one who receives; a depositary; a hirer; one who adopts a child ६५८ ८०, ७४८, ५१, ५३, ५५, ५६, ८५२, १३५६, ७३.

- ८४.
- ग्राम village; village-court; villager; group; corporation** ६५७, ७३५, ६४, ८१४, ५४, ६१, ६२, ६४, ६५, ७२, ७४, ९६, ९७, ९८, १००, ०३, ०४, ०५, ०६, ०९, १०, १२, १३, १४, १६, १९, २०, २१, २५, २९, ३१, ३२, ३३, ३६, ३७, ४२, ४४, ४६, ४७, ४९, ५१, ५२, ५५, ५६, ५८, ६१, ६२, १०३६, ३८, १२२०, ६०, १३७२, १५८९, ९४, १६२०, ३९, ६४, ७९, ८१, ८२, ९७, १७४३, ४६, ५३, ५४, ६३, ७०, ७३, ८२, ८९, १८३९, ४९, १९२१, २२, २४, २९, ४२, ७६, ८५.
- ग्रामकूट the chief of a village; village-assembly** १६८०.
- ग्रामघात village-calamity** १६९८, १९२९.
- ग्रामणी the chief of a village** १००९.
- ग्रामदेव the god or deity of a village** ९०६, ४७.
- ग्राममर्तु the head-man of a village** १७४३.
- ग्रामवृद्ध an old-villager** ६३८, ९२८, २९, ११९९, १९५०.
- ग्रामसीमा village-boundary** ९४४, ५५.
- ग्रामस्वामिन् see ग्राममर्तु** १६२०.
- ग्रामाधिप see ग्राममर्तु** १९२१.
- ग्रामपञ्चसूत्र see ग्राममर्तु** १७६३, १९२१.
- ग्रामिक a villager; head-man of a village** ९६२, १०३८.
- ग्रामीण see ग्रामिक** ९४९.
- ग्रामेयककुल a crowd of villagers** ९३६.
- ग्राम्य domesticated; tamed (animals)** ९०३, १५९४, १६०९, १७९३.
- ग्राम्य a mouthful lump; food** ९०५, १०२२, ३५, १६६५, १७२२.
- ग्रामाच्छादन food and clothing** ११९८, १२८८, १३३९, ५१, ५५, ८७, ९०, ९१, ९३, १४०३, ५७, १५२२, ८४.
- ग्रह an alligator** ९१८.
- ग्रहक a creditor; one who seizes or takes captive** ६३६, ९६, ७५३, १७४०, १८८७, १९१३, २२.
- ग्राहण teaching** १०३५.
- ग्राहि a disease** ९९९.
- ग्राह्य to be seized or arrested** १६८६, १७४१, १८४१, ४६, ७०, ८१, ८७, ८८, १९१४.
- ग्रीवा the neck** ९५१, १७८१, ९४, ९९, १८०३, २९, ४०.
- ग्रीष्म summer season** १९२४.
- गृह a game at dice** ८१८, १९, १८९८, १९०८, ११, १४.
- गृहण gambling** १९०२.
- गृहवृद्ध the fee at dice** १९०३.
- घट a jar** १३९२, ९३, १७१८, १९६६.
- घटसर्प an ordeal of serpent in a jar** १९६६.
- घात destruction, murder, corporal punishment; beating** ९१३, १७, १८, २०, २१, १६१६, १८, ८९, ९०, १७४३, ९३, १८००, २७.
- घातक a murderer; destroyer; १६१९, ४७, ४९, ५१, ५२, १८३५, १९१८, ६६.**
- घातन see घात** १८३१.
- घातनीय to be punished corporally** १६४६.
- घातिन् a killer; slayer; destroyer; pillager** १६०९, ४७, ४९, १७३६, ४८, ६१, ९७, १९२५.
- घातुक injurious** ९०३.
- घृत ghee** ६०९, ३५, ९८९, ९६, १००७, १३८५, १६७०, ७१, १७१८, १९०१, ०२, ३८, ६६.
- घृतप्रतीका one whose face is brilliant with ghee** १००६.
- घृतान्त one who has anointed his or her limbs with ghee** १०६५, १११३, १३६८.
- घृतस्मन्त see घृतान्त** १०८९, ११०१, १३.
- घोषा N. of a woman** ९६५, ७१.
- घ्राण the nose** १८३२.
- चक्र the wheel of a carriage** ९५९, १००१, १६१७, २१, ७२, १८०७, ३६.
- चक्रवर a juggler, traveller** १६७९.
- चक्रवर्क N. of a bird** १६०६.
- चक्रवृद्धि compound interest** ६०७, १५, १८, २४, २५, २९, ३१, ३५, ६०, ७०६, ३०, ५४, ५६, ८९८.
- चक्रिस्थान a stable for sheep and cattle** ९२६.

चक्रोवत् driving a carriage १६६३.
 चक्षुस् the eye ९८६, १००२, १२, १२८४, १६०६,
 १६४, ९३, १८३६, ८५, १९०१, २९, ८४.
 चणक chickpea १७२३.
 चण्ड cruel १८९०.
 चण्डाल a man of the lowest and most des-
 pised of the mixed tribes (born from
 a *S'ūdra* father and *Brāhmaṇa* moth-
 er) १०२९, ३६, ११०५, ८५, १६१६, १७, ३४,
 १७५४, ९९, १८२७, १९२२.
 चण्डालयोनि *chandāl's* race १५९२.
 चतु.शाल a four-squared building ९५३.
 चतुष्टोम a particular sacrifice १:९८.
 चतुष्पथ a cross way ९४६, ५९, १२८४, १६९५,
 १७५४, ६५, १९२९.
 चतुष्पद् see चतुष्पद् ११८२, १९८४.
 चतुष्पद a quadruped ८१३, ७९, ९८, ९२१, ४६,
 ८६, १००३, ११६६, ८४, १२३०, १६२१, ८४,
 १७५८.
 चतुष्पाद see चतुष्पद् १८१९, ३७, १९३३.
 चतुर्दोष N. of a litany १००६.
 चतुरात्र lasting for four days १२५८.
 चन्दन sandal-wood ६३५, १९६६.
 चन्द्र glittering or shining as gold; the
 moon or its deity ९२२, ८४, १००२, ७७,
 १९३०, ६४, ६५, ७०.
 चन्द्रम् the moon or its deity १००६.
 चर a spy १७४६.
 चरण behaviour; wandering ९२१, १५९२,
 १६७६, १७१३, १९२२, २९.
 चरथ going; wandering (cattle) ९२२.
 चरित evidence of the witness; conduct;
 behaviour ६५१, १२६६, १३५२, ८४, १६९५,
 १८४४, १९२९, ७४.
 चरित्र character; conduct; nature ६११,
 १०४६, १९३६, ४२.
 चरित्रबन्धक a friendly pledge; merit as a
 pledge; a pledge received in mutual
 confidence of good behaviour (चरित्र)
 [where the pledge is not compatible

with the value of the lent amount]
 ६४५. *
 चर an oblation offered to gods or manes
 ९९१, १३६४, १८९७, १९२५.
 चर्मन् hide; skin ६०९, १०, २६, ३०, ३३, ७८७,
 ८९९, ९०९, १६७७, १७३३, ४५, ४९, १८०६,
 १९३८, ७६.
 चर्मण्ड a leather bag or vessel १६१४, ३०,
 ७२.
 चलच्च moving on feet (i. e. beasts) १९१६-
 चलच्चभाव (a woman) of unsteady or want
 on nature १०३२
 चल्च moving; changing (boundary) ९६१.
 चलिन turned off from १९३२.
 चाट a cheat; rogue ७१५, ८७२, १९३२.
 चाण्डाल see चण्डाल ८३९, १२८७, १६०३, १८६१.
 चाण्डालदासता the state of being a slave of a
Chandāla ८३९.
 चातुर्वर्ण्यपुत्रा sons begotten in the four castes
 १२४५.
 चातुर्वर्षिक lasting for four years ९३०.
 चातुर्वेद familiar with the four *vedas* ९४९.
 चांद्रवर्तिन one who takes upon himself the
 office of the moon १९३०.
 चांद्रायण (व्रत) the penance or expiation re-
 gulated by moon १०२२, ५८, १६०६, १८४६.
 चार a spy; conduct, course; wandering
 ८६१, १६३९, ८२, ९०, ९३, ९५, १७४६,
 ५४, ५५, ६३, १९२९, ३०, ३२, ४१, ७७, ७८.
 चारक a prison; herdsman ७२८, १७, १६९७,
 ९२.
 चारण a wandering actor or singer ७११,
 १०३८, १६७६, ७९, १८४५, ५४.
 चारिणी adulterous (woman) १९८६.
 चारित्र्य behaviour; conduct १०२५, २६, १९९४.
 चार्मिक leathern ७८७, १६३०, १८०६, १९०३.
 चिकित्सु learned ११५८.
 चिकित्सक a physician ८४३, १६७९, ९४, ९६,
 १७७२, १९२४, २९.
 चिकित्स्य curable १०९४.

चित्ति pile; a funeral pile १११३.
 चित्त mind १०३२, ४८, १११४.
 चित्र documentary evidence; of various kinds ६५१, १६१८, ४९, ५१, ८९, १७५२, ५५.
 चित्रक a particular measure १९६७, ६८.
 चित्रदर्शन visiting a theatre of entertainment १०२६.
 चित्रवादिन् speaking in different ways or attractively १७५४.
 चित्रायुस् possessed of wonderful vitality ९७२.
 चिरकालप्रोषित absent for a protracted time १५६९.
 चिरप्रवास undertaking journey for a long time ६११.
 चिरस्थान (the loan) that remains outstanding for a long time ६०७.
 चिह्न a mark; spot; sign ६०९, ९४१, ४५, ४९, ५०, ५१, ५७, ५८, १६४७, ५०, १७३९, ६०, ६२, ६३, ६६, १८१३, २९, ३२, ७०, ८७, ९०, १९०९.
 चीर्ण grazed ९१५, १९.
 चुम्बन kissing १८८५, ८९, ९१.
 चूडा the hair on the top of the head १३७७.
 चेतन mind ८१९, १०६८.
 चेतस् mind ११४७, ४८, १६३२.
 चेल clothes, garment १११९, १६०५, १९३८.
 चेष्टा gesture; movement ८४०, १७९६, ९९, १८१७.
 चैत्य an abode of worship; a sanctuary near a village; a funeral monument ८६३, ९३१, ५०, ६०, ६२, १६९५, १७५४, ७३, १८००, २३, १९२५, २९.
 चैलपिण्ड food and clothing १५२३.
 चोर (चौर) a thief; robber ७१५, ३२, ३५, ४१, ४३, ४८, ४९, ५०, ५६, ५७, ५८, ५९, ६४, ६७, ६९, ७२, ८८, ८९, ९०, ९६, ८२३, ३३, ५४, ७२, ७८, ९०८, १४, १६, १९, १०२३, ९७, १११०, १५९२, १६१६, १८, ३६, ४०, ४६, ५२, ५३, ५९, ७४, ७६, ८१, ८५, ८६, ८९, ९०, ९६, ९७, ९८, १७११, ३९, ४०, ४२, ५१, ५२, ५४,

५५, ५६, ५७, ६२, ६३, ६४, ६५, ६७, ७०, ७४, ८६, १८१०, १२, ४९, ५०, १९२९, ३२, ३३, ४१, ५४, ६२, ७१, ७४.
 चोरञ्जुक the officer called चोरञ्जुक १६२०.
 चोरित robbed ६३४.
 चौरग्राह a thief-catcher १७५७, ६२.
 चौरदण्ड punishment inflicted upon a thief ६५६, ९१७, १०७८, १५१४, २६, १७४१, ६९, ६६, १९५२, ६२.
 चौरहत taken by theft १६६३, ७१, १९४९, ५०, ५७, ६०, ६२.
 चौरदलं see चौरग्राह १७४३, ६३.
 चौर्य theft, robbery ११४२, १६१२, ४५, १७११, ४१, ५५, ६०, १९२९, ६७, ८३, ८७, ८८.
 चोळ the tonsure ceremony १३५५, ७३.
 छत्र an umbrella ८६०, १९२५.
 छदिस् roof of a carriage १०००.
 छद्मन् deception; design; fraud ७२५, ८४०, १०४१, १७५९, ६४, १८८५, ८६.
 छन्द desire; will; fraud ६६२, ७०, ७१८, ४७, ८६२, १३५६, १७६६, १९८४.
 छन्दवासिनी living independently; see स्वच्छन्द १९२२.
 छन्दस् a sacred vedic hymn ८१४, १११४, ८३.
 छर्दि vomiting १७९८, १८३२, १९६६.
 छल trick; false pretense; fraud; strata. gem ७१७, २३, २५, ८००, ९५२, १०३८, १२०७, १५७३, १६४१, १७४४.
 छग a he-goat ९०५, १९२५.
 छदन clothing १४०१.
 छिन्न cut off; broken; interrupted १००६, १२६४, १५८१, १६२१, १८०७, २०, ८७, ९१, १९३३.
 छुरिका, ख(खु)रिका, स्थुरिका, स्फुरिका, नासिका, तुम्बिका load; cow's nostril; an ox; a load placed on an ox etc.; beast of burden; a barren cow; the lower part of a leg १७१३.
 छेद्य to be cut off १७४९, ६०, १८०१, २८, ३१, ४७.

छेद cutting १०७२, ११२७, १६११, ५३, ६९, ७०,
 ७३, ८५, १७६०, ६२, ६५, ७५, ७९, ८८,
 ९४, १८२१, ३१, ३५, ४३, ४८, ६८, ६९, ७६,
 ९१, १९०३, ६६.
 छेदक a cutter १८२५.
 छेदन amputation; cutting १६१७, ७२, १७१७,
 ४९, ६०, ९९, १८००, ०१, ०७, १७, २२, ३१,
 ३२, ३५, ४२, ४३, ४९, ५०, १९६७, ७०.
 छेदिन् a cutter १६०९, १७९८.
 जम्त the world १७८७, १८३९, १९२८, ०७०.
 जगतीपति earthlord; king १०७५.
 जगन्व्य inferior; younger ८२६, २९, ३१, ९४५,
 १००७, ११०४, ०६, ११, १३४६, ७५, १५६७,
 १६२८, १७७५, ८८, १८४८, ६६, १९३६.
 जङ्गम movable property ६४९, ५०, ५५, ६०,
 ८८६, ८९, ९१, ९८, ९०१, ११७९, १५१३, २६,
 १६९५, १९२९.
 जङ्घ the thigh १९८४.
 जटिला wearing twisted hair १०२७, २८.
 बठर the stomach १९६६.
 बट a dunce ७११, १११८, १२८६, ८७, ९१, ९२,
 ९८, १४०१, ०४, १६७९, १७२७, १९२७, ७४,
 ८३.
 जस्तु lac १७६८.
 जवु the collar-bone १००३.
 जन people ६०४, ७३७, ६३, ६४, ८१८, ९८,
 ९५३, ५९, ६२, ७०, १००२, ०३, ३८, ४८, ७५,
 ११२०, १३२९, १६१५, ४०, ५२, ८५, १७५२,
 ५३, ५४, ५६, १८२८, ८७, ८९, १९३१, ३७,
 ४१, ७०, ७८, ८४.
 जनक a progenitor १११८, १२६७, ७१, ७८,
 १३५२, ८४, १९८१.
 जनता people १६००.
 जनन birth; procreation; generative organ
 १२८४, १३७७, ८४, १९१४.
 जननी a mother १००५, ७७, १३५०, १४१३, १४,
 ३२, १५२२.
 जनपद a nation; inhabited country; people
 ८१९, ७०, ९४९, १५९३, १६७९, १७७१,
 ७२, १९२४.

जनमेजय N. of the celebrated king १६०१.
 जनयितृ a begetter १२५३, ६३, ६७, ७१, ७२,
 ८१, ८८, १३२७.
 जनसंसद् assembly of men ७२६, २८.
 जनाग्नि fire in general १०१६.
 जनाधिप a king १२४४.
 जनि(नी) a woman; wife ९६३, ७०, ७३, ७८, ८०,
 ८१, ९५, १००१, ०५.
 जनिका generating; producing; mother ९९६.
 जनितृ a father; begetter १०२६, १२५७, १८३६,
 १९७९.
 जनित्र a birthplace; place of origin १००३.
 जनित्री a mother ९९३, १०००.
 जनिव the state of a wife; to be born or
 produced ९६३. ७८, १००४, १२५७.
 जनिमन् an offspring ९७०.
 जनिष्य to be begotten ११८०.
 जनेश्वर a king १९८४.
 जन्मज्येष्ठ elder by birth १२३६, ५१.
 जन्मन् birth १०१२, ११९३, १२३४, ३६, ८४, ८५,
 १५६९, १६५१, १९१७, ६५.
 जन्य produced ९९४, १०००.
 जन्तु a begetter; creature ९७६, १८३६.
 जप muttering of prayer ७९२, १११९.
 जय conquest; victory ८६१, ११२६, १९०१,
 ०३, ११, १५, ३३, ७७.
 जरदष्टि attaining great age; very old ९८५,
 १००१.
 जरा old age ९६६, १११५, १५९६, १९२०.
 जरिमान् decrepitude ९६७.
 जल water; water ordeal ७१५, ४१, ४८, ९०,
 ८६०, ९६१, १०७६, १३१६, १९६७, ८३, ८७.
 जलमार्ग water-course ८९६.
 जलवाहिका a flow of water (as boundary)
 ९४८.
 जलाशय a pond १३९३, १६५४.
 जलौका a leech १०२२, १११४.
 जवन N of a king १९६५.
 जसद zinc १७६७.
 जस्तुरि starved ९७३.

- जङ्घ N. of a king १२६१.
जाघन the hip ९८७.
जाङ्गल arid, full of flora १९२१.
जाङ्गलीविद् expert in applying remedies against snake-poison १९२५.
जाड्विक obtained by labour १९२२.
जातक see जातकर्मन् १३५०.
जातकर्मन् a birth ceremony १३७४, ७७., १९८५.
जातवेदस् all possessor; fire; all created beings ८१२, १००१, १११९, १२५९, ६१, १८९३.
जाति caste; race ६२०, ७२०, २५, ३७, ८२५, ३४, ६१, ६२, ६५, ९७, ९९, १००७, २९, १११६, ८४, ८५, १२२९, ३७, ३८, ४४, ४५, १३६५, १६२९, ७६, ८२, ८५, १७४१, ५३, ७०, ७३, ७५, ७६, ८२, ८३, ८४, ८८, ८९, १८५०, १९१७, २२, ३१, ३२, ४१, ६१, ८४.
जातिकरण giving the genuine form by fraud १७३३.
जातिधर्म caste-duty; caste-custom १९१८, २१, ३१, ४३.
जातिवधिर born deaf १३९२.
जातिशून्य loss of caste १६११, १७९१.
जातिशुद्ध pure by caste १३४८.
जाल् of superior quality १६७४, ७७.
जाल्यन्ध born-blind ७०७, १३९२.
जाल्यपहारिन् implying loss of caste १६१०.
जान birth ११६०.
जानपद inhabitant of a country १६७६, ८१, ९०, १९३२, ६०.
जामातु a son-in-law ९७३, १२८६.
जामि a sister; brother ९६३, ६९, ७५, ७६, ७७, ७९, ९६, १००२, ०३, ०५, ५२, ५३, १२५४, ५९, ८६, १८३६.
जाया a wife ६०३, ७९१, ८१४, ९६३, ६४३, ६५, ७०, ७७, ७९, ८२, ८३, ८५, ९३, ९४, ९५, ९८, ९९, १०००, ०१, ०३, ०४, ०५, ०७, ०८, ०९, १०, ११, १४, २६, ४७, ७२, ११०७, १८, १२५४, ६०, १४२३, १५१३, १८, ७०, १७७७, १८३६, ३९, ४०, ४१, ९४, ९५, १९०३, ८४, ८५.
जायात् the character or attributes of a wife १०११, २६, ४७.
जायनाश seduction of a wife १०१४.
जायापती husband and wife १४०५.
जार a paramour; lover ८६६, ९६३, ६६, ७२, ७३, ७५, ९१, ९६, १००६, ४०, १६३६, १८३७, ३८, ४०, ४१, ४९, १९३३, ८९.
जारज a child by a paramour; bastard १०१४
जारजात see जारज ११०१, १३०५, १४०२.
जारिणी adulterous १८९४.
जास्यत्य the state of the father of a family (Monier Williams); a couple of husband and wife. ९८२, १००७.
जाल a net १६१७, ८५.
जित defeated; restrained; controlled ७३०, १०१६, ८५, १८९६, १९०३, ०८, ०९, १३०, १४, १५, १९३१, ३३, ६९, ८६.
जितेन्द्रिय one who has subdued his senses ८६०, १०७७, १११९, १९३१.
जित्ति old ११५८.
जिह्वा crooked; deceitful ७४८, ७९, ८१९, १९१०.
जिह्वा the tongue १०१६, १६००, १९, १७६९, ७०, ७५, ८३, ८८, ९२, १८३२, १९३३, ६७, ६८, ७०
जिह्वाच्छेद cutting off of the tongue १६१९, १७६८, ६९, ८८, ९०, ९२, १८९१.
जीर्ण worn out १३९०, १४७३, १६९५, १७४८, १९२९, ६६.
जीव life १०२६, १७७३, १८८७, १९५२, ६२.
जीवदिसाग partition made during (father's or parent's) lifetime ११४९, ७२, ७३.
जीवन maintenance, life ९५२, ११२७, १२०१, १४०३, ०४, ६६, ७३, १५१२, ५३, १९१६, ७६.
जीवलोक the world of living beings (as opposed to that of the deceased) ९७८, १००४, १२५७.
जीवित maintenance ६६२, १०४०, १२८६, १९८५.

जीविन् a living being, subsisting ७८७, ९४४,
१७५८.

सुहृन्निगता co-habited with a member
of degraded caste १०२१, ११११.

ज्येन्ती becoming old ९६५.

जेतु victorious; gainer १९०४, ०८, १३, १४.

जेन्त्य genuine १२५७.

जैमिनी N. of a sage ७६४.

जैह्वा see जैह्म्य ८८८.

जैह्म्य crookedness, falsehood ७९४, ८४९.

ज्ञातसार (merchandise) of known value
१६२०.

ज्ञाति kinsman; community, relation; caste
६०६, २७, ६७, ७९, ८२, ८६, ८०३, १७, ६०,
९६, ९८, ९९, १००, ०१, २८, ८३, ९८, १००६,
०८, ३८, ३९, ८३, ११०२, ४२, १२५२, १३५२,
६३, ७३, ९२, १४३०, ५४, ७१, १५१८, ७५,
७९, ८९, १६२७, १७५५, १८४०, ४१, ६५,
१९२९.

ज्ञातिकार्यं duty of a kinsman १३९३.

ज्ञातिकुल a group of kinsmen १०३६, ३८.

ज्ञातिजन a relative १०७७.

ज्ञातिजन wealth received from relation १४१५.

ज्ञातिरेतस्य a particular son; begotten by a
kinsman (other than husband) १२८४.

ज्ञातिसंख्य a relation १०३२.

ज्ञातु one who knows; a witness ७६७, ९४१,
४६, ५१.

ज्ञान knowledge; consciousness ७५९, ६९,
८६१, ९३४, १०७१, ११०९, ९३, १२२५, १४०२,
१५६९, १६३०, १८०६, १९१०, १३, ६६, ७२,
७४.

ज्यादस्य elder ११५९, ९०, ९९, १२३७, ४९, १३४६,
१८९१, ९३.

ज्येष्ठ most excellent; eldest ६९५, ९३३, १००५,
१०, ६४, ११४६, ४७, ४९, ५९, ६२, ६४, ६५,
६६, ६८, ७०, ८१, ८३, ८४, ८५, ८६, ८९, ९१,
९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १२०१,
०८, १०, २४, ३३, ३४, ३६, ३८, ५४, ६०, ६६,
६९, १३२९, ५२, ५५, ८७, ९१, ९७, ९८,

१४०१, २१, २२, ६५, १५४३, ८७, ८८, १९७८,
८१, ८२, ८३, ८४, ८७.

ज्येष्ठता seniority १२३६, ९७, १३९२.

ज्येष्ठपुत्र eldest son १२८१, १३२९.

ज्येष्ठभार्या wife of an elder brother ११०१,
१३१६.

ज्येष्ठमाव primogenitureship १२३४.

ज्येष्ठवर a chief wooer १०००.

ज्येष्ठवृत्ति behaving like the eldest brother-
११९८.

ज्येष्ठंश additional share of the eldest son;
the best share ११८३, ८४, ८५, १२३८,
३९, १३७२, ८४, ९१, ९२, १९८८.

ज्येष्ठा eldest १०२३, ९१, ११०९, १२३५, ४४, ७१,
१५२६, २७.

ज्येष्ठावाप्य to be received by the eldest १३९२.

ज्यैष्ठिनेय a son of the father's first wife
१००५, १०, १२३३.

ज्यैष्ठ्य the right of primogenitureship; the
eldest son-ship ६९५, ८६२, १००२, ५३,
९४, ११०९, १२३६, १३५१, १५४१, ४३, ५७.

ज्योतिर्ज्ञान knowledge of the heavenly bodies
१७५९.

झप a large fish ९६१.

टङ्क a chisel १६८०.

डामरिक a particular lower caste; a man
dead in epidemic (*Shāmskhāstra*) १६९०.

डिडिक a small mouse १६०६.

डेरिका a musk rat १६०६.

दक्क butter-milk १६७०, १७१८.

दक्षन् a carpenter ११२०.

तयाक a tank ८९६, ९२६, २८, ३०, १९२४.

तयाकवामन emptying a tank of its water
९३०.

तडाग a tank ८७३, ९३४, ३७, ३९, ४७, ४८, ५०,
५५, ५८, ५९, ६०, ६२, १६१३, २९, ३०, ५२,
१९२९, ७६.

तण्डुल rice १५२०, १९६७, ६८, ८७.

तत a father ९२२, ११२१.

तत्त्वदर्शिन् perceiving truth; a philosopher-

- ००७, १३३३, १३५१.
- तनय propagating a family; a son १७०,
१०३३, १२२२, ५८, १३३७, ७६, ७७, १४१३,
१५१७.
- तनु body १४१५, ६४, १६७४, १७९४, १९०१, ७९.
- तन्तु a thread; progeny; children ६०३, ०५,
९२४, १००६, १११५, ६०, १२६४, ६७, ७१,
१३९४.
- तन्तुनाश loss of thread (progeny) १०१४.
- तन्तुवाय a weaver १६७३, १७०९, १९२७.
- तन्दुल rice-grain १९६५, ६७.
- तपश्रीता bought by austerity १९३६.
- तपस् religious austerity; penance ६९५, ७१४,
१०००, ०६, २८, ३०, ३३, ७७, ११०९, ११,
१९, २९, १२६०, ८३, ८४, १३७६, ७७, ९०,
१४०२, ६४, १६००, ५१, ६४, १७०२, १८३८,
३९, १९३६, ७८, ८३, ८४, ८६, ८७.
- तपस्विन् an ascetic ६९५, ७१४, १३७६, १६१७,
१९, २७, ६६, ८७, १९१५, ६९.
- तपस्विनी pitiable, poor, wretched woman; a
female devotee १११४, १६५३.
- तपोवन a grove in which religious austerities
are performed ६७७, ९२९, १८००.
- तप्तमास the ordeal with a hot coin (*Māsa*)
१९६५, ६६, ६७.
- तमस् a dark or black house १६१९, १९८७.
- तर carrying across or beyond; a boat ६९८,
१९२१, २२, २७, ३६, ४४, ४५, ४६.
- तरिक a ferry-man ७७८, १६३५, १९४७.
- तरुणगृह vide तोरणगृह ९२५.
- तरुणप्रजात an infant १९४४.
- तर्जन threatening १७९४.
- तर्पण a particular ceremony performed
with a magical *Mantra* १११८.
- तल palm-beat १६८७.
- तल्य a couch; bed ९७३, ९८, १००२, १३०४,
०६, १८४०.
- तल्पारोहण having sexual intercourse with
(a preceptor's wife) १६०३.
- तन्नाहमित्युपगत a particular son; a son come
forward declaring 'I am thine' ८३०, ३२.
- तन्नाहमित्युपगत (a woman) who gives herself
upto a man saying 'I am thine' ७०३,
११०३.
- तविष strong १२५, ८, १९७१.
- तसर a shuttle १०००.
- तस्कर a thief; robber ७३२, ४५, ६०, ८१, ९०,
१६२२, ४७, ६४, ७०, ८५, ९२, ९३, ९५,
१७११, ४५, ४६, ५३, ५४, ५७, ६१, ६३,
१९१०, १३, २९, ३२, ६५.
- ताडन beating; striking ७२५, ९१९, २०,
१७७१, ८८, ९४, १८३०, ३३, ३४, ९१,
१९७०.
- ताडयित्वा one who strikes १६३७, १९३३.
- ताड्य to be chastised ९१४, १११०, १८१२,
१९७४.
- ताण्डव dancing (esp. with violent gesti-
culation) १०२६.
- तातृपाणा satisfying or delighting much ९८९.
- तान्तव made of fibre १७४७.
- तान्त्रिक prescribed in the *Tantra* scripture
१९६८.
- तान्त्र one's own son १२५४.
- तापस an ascetic १२८४, १६०३, ५५, ७९, १९२४, २५.
- तान्बूल a betel १११७.
- ताम्र copper ६०९, २६, ३५, १३७३, १६१४, ७५,
१७३४, ४७, ६७, १९६६.
- ताम्रु a thief १६५६.
- तार see तर १९३६.
- तारका a star ६०५, १८३९.
- तारिक a ferry-man १६११, १९२७, ४४, ४६.
- तार्यै freight १९२७, ४५.
- तारु a kind of tree ९३३.
- तारुण knowing the measure (in music)
७८७, ९०.
- तारुणचर an actor १०३८.
- तारुण the palate १८९१.
- तारुण्य theft १९०६.
- तिचिरिः a partridge १५१७.
- तिरीटिन् furnished with a head-dress,

secretly going about १८४०.
 तिल sesamum १००१, १११८, १३९०, १५२४,
 १९३८, ३९, ६७.
 तीक्ष्ण sharp; fiery ८६२, ६३, १०३३, १४६४,
 १६००, ६४, १७११, ६५, १९२९, ३९.
 तीर a bank ९५२, १९२७, ४५.
 तीर्थ a passage for landing into a river;
 place of pilgrimage; woman's courses;
 intercourse ८१४, ९५९, ८१, १००२, ३०,
 ४०, १११२, १८५१, ८०, १९२४.
 तीर्थगमन visiting a place of pilgrimage
 १०२१, ३८.
 तीर्थगूहन concealing the fact of being in
 menses १०३४.
 तीर्थघात violation of sacred institutions
 १६१७.
 तीर्थेसमवाय (of many wives) being in men-
 ses at one and the same time १०३४.
 तीर्थसेवा pilgrimage १११९.
 तीर्थगमन not having intercourse while in
 menses १०३४.
 तीर्थानुसारिन् a pilgrim १६११, १९४४.
 तीर्थोपरोध neglect of intercourse १०४०.
 तीव्र strong, severe १११५, १४०१, १६४४,
 १७८५, ८९, ९१.
 तीव्रदण्ड heavy punishment १६४४, १९७०.
 तुभ्य N. of an enemy of *Indra* ११६०.
 तुच्छश्रावण a false claim or suit ६११.
 तुज frightful (to the enemy) ११५९.
 तुम्बवाय a tailor १६७४.
 तुर quick; prompt ९०२, १८९९.
 तुवं N. of a hero and ancestor of the
Āryan race ८१०.
 तुवंसु N. of a son of *yayāti* १३९१.
 तुला a balance ६०९, १६७३, ७७, ७८, १७०७,
 २८, २९, ५०, ६१, ६३, १९६५, ६६, ६७.
 तुलामान a balance १६११, १३, ६९, ७१, ७७,
 १९२७.
 तुलित weighed १९६६.
 तुल्यिम् weighable ८८६.

तुल्य similar; equal ७३४, ६३, ८६२, ९००,
 १०६८, ११७५, ८४, १२३८, ४५, ७३, ८७, ८८,
 १३४८, ५०, १५११, २५, १६२१, ८५, १८७,
 १७७०, ७१, ७२, ७८, ८६, ९२, १८२७, ४८,
 ४९, ६६, ६८.
 तुल्यवध murder of a person (equal in caste)
 १६०६.
 तुल्यांश taking equal share १२४५.
 तुष the chaff of grain ९३४, ४०, ४४, ५०, ६१,
 ६२.
 तुष्टि satisfaction; compensation ७१३, १६३०,
 १८०६, ३३.
 तुल panicle of a plant or flower ६०८, १९३८.
 तुण grass ६०९, ३०, ८५१, ५२, ९१२, १६०९,
 ५७, ६१, ७०, ७२, १७१८, २२, ४४, ४५, ४९,
 ६०, ६६, ९८, १८९०, १९३८, ८१.
 तुतीयिन् entitled to a third part or share
 ७७५.
 तेजस् splendour; lustre; power ९०३, १२६७,
 १५९४, १६००, ०५, १२, १९३०, ३१, ३६, ४०,
 ७०.
 तेमात् N. of a snake; a species of snake
 १४६४.
 तैल oil ६२६, ३२, ३५, ११०१, १३४८, १६१५, ७०,
 ८५, १७१८, ४९, ७०, ७६, ८८, १८९१,
 १९६६.
 तोक an offspring १२५५.
 तोय water ८०७, ९३०, ४६, १९२७, ३०, ४२,
 ४६.
 तोरण (गृह) arched doorway of a house ९२६,
 १९१४.
 त्यक्त abandoned ७६७, १०९५, १११०, १८, १९,
 १३०९, १६४८, १८५०.
 त्यक्तदार one who has abandoned his wife
 १८६१, ८८.
 त्यक्तमन्त्रज्य one who has abandoned the life
 of a religious mendicant ८१६.
 त्यक्तमन्त्रव one who has forsaken his relati-
 ves १०९८.
 त्याग forsaking; abandonment ७५५, ७१, ८३,

८२३, ९९, १०२१, ५६, ५८, ८६, १११३,
१२७३, १३९३, १६२७, १९२६.
त्यागिन् a forsaker ८२९, १६१०.
त्याजक one who abandons or expells ८४७.
त्याज्य to be abandoned १०३१, ३४, ५७,
१११७, १६१३, १८८७.
त्रपुष cucumber १७६१, ६३.
त्रपुस् tin ६०९, २६, १६७५, १७३४, ४७, ६७,
६८, ६९.
त्रयी consisting of three Vedas ११०६,
१२८३.
ऋतदस्य N. of a prince ८११.
त्रिदिव heaven १६९२, १९२९, ६४.
त्रिदिवेश्वर the Indra १९६४.
त्रिदिवौकस् heaven-residing; a god ९२०.
त्रिपुरुष extending over three generations
९४९, १२८१, १३५६.
त्रिपुरुष(वी) see त्रिपुरुष १३५६, ८४.
त्रिमोग possession for three generations
८९५, ९८, ९००, ०१.
त्रिलोक the three worlds १०३१, ३२.
त्रिवर्ग the three things viz. religion, wealth
and desire १०२६, ८७, १११४.
त्रिवर्णः the three castes १२४५.
त्रिविष्टप Indra's heaven १२८१.
त्रिशिर्षिन् three-headed; N. of a *Rsa* १६०३,
१९७७.
त्रिसुपर्ण N of RV.10/114/3-5(or of *Taittirīya*
Aranyaka 10/48-50) १५९७, १६०१, ०३.
त्रेता the *Tretā* age १८९७, ९८.
त्रेतायुग see त्रेता ११०९, १९३०.
त्रैपुरपिक see त्रिपुरुष १३८४.
त्रैवार्षिक see त्रैवार्षिक ९३०.
त्रैवार्षिक lasting for three years १२४४.
त्रैविद्य well-versed in the three Vedas ८६५,
१७४, ३४६८, ७०, ७४, ७८, १७७०, ८२, १९२१,
४२, ५०.
त्र्यम्बक three-eyed; *Rudra* १००८.
त्र्यम्ब N. of a king १९८९.
त्र्यम्बु skims ३६१७, १६०३, २९, ३३.

त्वष्टृ N. of a deity १००१, ०४, १४२३, १८३६.
त्वष्टृ the son of त्वष्टृ १५९७, १६०३, १९७७.
त्वष्टोत protected, loved ११५८.
दहिन् an animal with tusks १६१२, २१, ५१,
१८२०, १९३३.
दक्ष able; industrious; skilful ६००, ७८४,
८७३, ७८, १०२६, ५९, ८५, ८८, ९९, ११०९,
११, १४, १२६४, ९४, १४००, १५९१, १८९३,
१९७९.
दक्षिण southern, right (not left), excellent
७९१, ८२८, ९००, ९८, १००१, ०६, १२, १३,
१५, ११८३, १२०१, ६६, १६१७, १७००,
१९००, ०१, १९, २०, २१, ४०, ६५, ८१.
दक्षिणा fee or present to the officiating pri-
est; gift; cow; south ७७०, ७१, ७२,
७३, ७४, ८३, ८९, ९१, ९२, ८११, १४, ९००,
०१, १०००, ०६, ०९, १२८१, ८३, १३६४, ८५,
१५२६, ९७, १६२३, १९८०, ८१.
दक्षिणाज a particular son १९८२.
दग्धव्य to be burnt १७६०, ६५, १८६४, ८६.
दण्ड punishment (corporal, verbal and
fiscal, chastisement and imprisonment,
reprimand, fine) ६११, २७, ३८, ५५, ६०,
६१, ६३, ७२, ७६, ७७, ७८, ८५, ७१४,
१५, १६, ३१, ३५, ४४, ४५, ४९, ५४,
५९, ६३, ६४, ६५, ६७, ६८, ६९, ७१,
७६, ८०५, १७, ४३, ४४, ५५, ६१, ६२,
६३, ७६, ७८, ७९, ८१, ८२, ९६, ९८,
९००, ०५, ०६, १०, १२, १४, १७, १८,
२०, २१, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ४२, ५२, ५४, ५९, ६१, १०३०, ३४,
३५, ३६, ३७, ३८, ९७, ९९, १११०, ३१,
१४३१, ५८, १६०६, ०९, ११, १२, १३,
१४, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २७,
२८, २९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३६, ३७,
४०, ४३, ४४, ४५, ४९, ५०, ५२, ५३,
५७, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७,
७८, ८४, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९५,
९६, ३७०१, ०२, १२, १४, १७, १८, १९,
२३, २७, २८, ३०, ३४, ४९, ५०, ५१,

५७, ५८, ६२, ६५, ६६, १७६७, ७१, ७२,
 ७३, ७४, ७७, ७९, ८२, ८५, ८७, ८८, ८९,
 ९०, ९१, ९२, ९५, ९७, ९८, १८००, ०१,
 ०५, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १४, १५, १७,
 १८, १९, २२, २३, २५, २७, ३१, ३२, ३३,
 ३४, ३५, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१,
 ५४, ५५, ५७, ५९, ६०, ६३, ६६, ७२, ७५,
 ७८, ७९, ८०, ८४, ८७, ८९, ९०, ९२,
 १९०४, ०६, १७, १८, २१, २२, २३, २५,
 २६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५, ३६,
 ३९, ४३, ५०, ५४, ५८, ६०, ६७, ६९, ७०,
 ७२, ७४, ७५, ७६.
 दण्डकर्मन् act of punishment ९२१; १६१४, १८,
 ६५, १७३८, १९६९.
 दण्डकल्प division of punishment १६१८.
 दण्डकल्पना decision of punishment १७३३.
 दण्डकारिन् a punisher १६१२.
 दण्डकोपक one who incites disaffection in
 the army १६१९.
 दण्डम् committing an assault १८६९.
 दण्डताडन flogging ८४२, १७९५.
 दण्डदास a slave or one enslaved for (non-
 payment of) fine ८२१, १९२८.
 दण्डधर a rod-bearer; punisher १४४४.
 दण्डधारण punishment १७९२, १८१४, १९३६.
 दण्डन the act of punishing १६६८, १८५१,
 ८९, ९१, १९७०, ७६.
 दण्डनिग्रह curbing or subjection by punish-
 ment १६४५.
 दण्डनीति political administration; science of
 state ८१८, १७५७.
 दण्डनीय to be punished or fined ८०१, ९१३,
 ४६, १६११, ६९, १७८१, ९०.
 दण्डपरुष one who commits violence ८६०.
 दण्डपारुष्य violence; assault ९०६, ३०२२, ३५,
 १६१५, २०, ७३, ९०, १७६८, ९४, ९८, १८०१,
 २४, २७, ३०, ३१, ३३, ३४, ३५.
 दण्डप्रणयन infliction of punishment १७८३.
 दण्डप्रणीत one enslaved for fine or court
 decrees ८१७.

दण्डप्रयोग see दण्डप्रणयन १६७१.
 दण्डमय threat of punishment ७९४, १६१५.
 दण्डमाज् liable for punishment ८९२, ९१९,
 ५८, ५९, १६३५, १७८७, ९२, १८२६, २९.
 दण्डलेश small fine ७१९.
 दण्डविधि law of punishment ८६५, १६४३,
 १८०१.
 दण्डवृद्धि enhancement of punishment १६७७,
 ७८, ७९.
 दण्डशेष balance of fine ६८०, ७०८, १४.
 दण्डित punished; convicted ६७२.
 दण्ड्य to be fined or punished ६३७, ७६,
 ७१६, २१, २७, ३२, ४६, ४८, ५२, ५४, ५६,
 ६९, ७१, ९४, ८०४, ०६, २०, ३८, ४४, ५५,
 ७६, ७८, ८०, ९१, ९०५, ११, २१, ३८, ३९,
 ४१, ४५, ५८, ६२, १०५८, ७९, ९७, ११०६,
 १४४७, ५८, १६००, ११, १२, १३, २१, २७,
 ४६, ५२, ५४, ६९, ७०, ७२, १७३६, ५९,
 ६४, ६७, ७०, ७१, ७४, ७९, ८८, ९०, ९४,
 ९६, ९७, १८०३, ४१, ४३, ४७, ५८, ६०,
 ६३, ६४, ८४, ८६, ९०, ९१, ९२, १९१४,
 २१, २६, २७, ३३, ३५, ३६, ४३, ४४,
 ५५, ५८, ६२, ७१, ७२, ७५, ७६.
 दण्डयोत्सर्ग release of a convict १६६८.
 दन्त a tooth ९९२, ११८१, १५९९, १८१७.
 दत्त given; granted; a gift; the son given;
 a particular son ६०३, ०५, १०, ७५,
 ७१५, ३१, ३६, ५०, ५३, ६७, ७४, ७६,
 ८६, ८९, ९०, ९४, ९५, ९६, ९८, ९९, ८००,
 ०२, ०३, ०४, ०५, ०६, ०७, ०८, ८८,
 १००३, २१, ४०, ४३, ११०९, १८, १९,
 २२, १२०५, १९, २०, २३, २४, ३१, ४३,
 ४४, ६३, ६५, ६९, ७०, ७८, ७९, ८३, ८४,
 ८६, ८८, १३२०, २८, ३४, ४६, ४८, ५१,
 ५२, ५५, ५६, ५८, ७१, ७२, ७३, ७४,
 ७६, ७७, ८३, ८४, १४०८, २८, २९, ३०,
 ३१, ३८, ४०, ४२, ४३, ४७, ४८, ५०,
 ५२, ५३, ५४, ५५, ६०, ६३, १९४०, ५६,
 ६१, ७८.
 दत्तक the son given; a particular son

१२७३, ७७, ७९, १३३२, ५२, ५५, ५६, ७४, ८४.
 -दत्तगोत्र adopted family-name १११८, १३२८.
 दत्तनाश resumption of gift १११६.
 दत्तपुत्र see दत्तक १३५०, ७२.
 दत्तशेष a part of (debt) which remains to be paid ७०९.
 दत्तस्तोम one who has paid the rent ८५४.
 दत्ता given; betrothed; given away (in marriage) ९५१, ५२, १०५५, ७८, ११०९, १२७९, १३२९, ५०, ७४, ७६, १५५८, १९७५, ८६.
 -दत्ताप्रदानिक resumption of gift ७९७.
 दन्तिम see दत्तक ८२१, १२८१, १३०४, २६, २७, १९२८.
 ददाति a gift १९७२.
 दधि co-agulated milk १००७, १६७०, १७१८, १९३८.
 दक्षिण striving after; a suitor १००४.
 दन्त a tooth ६०९, १०२६, १२४४, १६००, २१, १७७२, ७६, ९९, १८३१, १९७७.
 दन्तभाण्ड an article of ivory १६१४.
 दण्ड fine; punishment ६३४, ५६, ६०, ७२८, ४३, ५८, ६०, ६१, ६२, ६५, ६७, ८०६, १९, ३८, ५३, ५४, ५५, ६७, ७४, ८५, ९००, १३, १९, ३०, ३८, ३९, ६२, ११०९, १६२८, ३१, ३३, ३५, ३६, ३७, ४०, ४५, ४६, ४७, ५२, ५४, ५५, ७०, ९०, ९९, १७०४, ०९, १८, १९, २९, ३०, ३२, ३३, ३८, ४२, ५०, ५९, ६०, ७०, ७४, ७६, ८०, ८१, ८४, ८८, ९०, ९२, १८०४, ०८, १०, १४, १५, १८, २१, २२, २३, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ५९, ६०, ६१, ६८, ७२, ७६, ७७, ८४, ८६, ८९, ९०, ९२, १९२१, २७, २९, ३०, ३३, ४१, ६८, ६९, ७०, ७१, ७५, ७६.
 दण्डन the act of punishment १९१७, ७०.
 दम्पयन्ती N. of Nala's wife ८१९.
 दम्पती a house-master; husband and wife ६८०, ७२१, ९७०, ७३, ७६, ८४, ८९, १००२, ०४, ८७, ११०२, १३७४, १४३०, १६३५, १८३६, १९२२.
 दम्य tameable. १६२१.

दरिद्र poor ८६३, ७३, १०३०, १३१७, १६८५, १९४१.
 दर्प pride; arrogance ७९५, १११९, १६४१, १७४४, ७०, ७१, ७६, ८८, ९०, १८०२, २९, ५३, ६५, ६७, ८१.
 दर्पक्रीडा amorous sport १०३६.
 दर्पदान gift through pride or haughtiness ७९४.
 दर्म a kind of grass १८४५.
 दर्शक (लोहितस्य) making (blood) appear (by striking any one) १८०३, २९.
 दर्शन seeing; showing; (surety for) appearance ६६२, ६४, ६५, ७१, ७४, ७६, ७६१, ७०, ९२, ८०६, ९०५, १६, १९, ३५, ४७, १०५०, ८५, ११०७, १२८५, १३४८, १६८३, ८६, ९६, ९८, १७५५, ६५, ९३, ९५, १८१६, २४, ८७, १९२०, २९, ३६, ६४, ७०, ७४, ७५, ८२, ८४.
 दर्शनप्रतिभू surety for appearance ६६६, ७३, ७२८.
 दर्शोद्वाह a *S'rāddha* performed on new-moon १५८९.
 दल bamboo १६७०, ७१, १७९४, १९३८.
 दलभाण्ड an article of bamboo १६७२.
 दशकुली a group of ten families १९२४.
 दशग्रामी a group of ten villages ९२९, १६२०, १७४३.
 दशवन्ध ten times (the amount of wages) ८४३.
 दशमोद्धार the tenth part as the preferential share ११९४.
 दशरथ N. of the king of *Ayodhyā* ८१०, १३२९.
 दशहस्त symbolizing ten parts of a sacrifice १००६.
 दशग्राम्यक्ष a chief of ten villages १९२१.
 दशु enemy of *Ārya*, N. of a people ६००, ८०९, १०, १२४४, १६६३, ९६, १७५३, ५४, १९७१.
 दहन burning १६८७, १८९१, १९२४.
 दक्षिण्यजी a woman inhabitant of Deccan

१२५५.
 दाक्षिणात्य belonging to Deccan १९४१, ४३.
 दाडिम a kind of fruit १७६१, ६३.
 दाढिका the beard १८०३, २९.
 दाण्डिक a police १९४३.
 दातृ a giver (of gift, daughter, child etc.)
 ६३१, ६४, ७१, ७४८, ५३, ५६, ९४, ८०६,
 १४, १७, ७९, १०४०, ४७, ७७, ७८, ११५९,
 १२५१, ५२, १३६३, ८४, १६३३, ८७, १७००,
 १९३६, ८४.
 दातृगोत्र family of the one who has given
 a child as gift १११८.
 दान gift, giving, (surety for) payment;
 giving in marriage, liberality ६५६; ६१,
 ६२, ६६, ६९, ७१, ७३, ७६, ७१०, ३२, ३७,
 ६६, ९२, ९४, ९९, ८०३, ०४, ०५, ०६, ०७,
 ११, ३५, ६१, ६२, ६७, ७७, ७९, ९८, ९५२,
 १०२५, २८, ३०, ३४, ३८, ६०, ९६, ११०९,
 ११, २९, ३०, ९३, १२२९, ४५, ५५, ६३,
 १४०९, ६३, ६८, १५२३, २४, ६८, ७५, ८०,
 ८५, ८६, ८७, ८८, १६१९, २१, ३९, ७४, ८४,
 ९०, १७५५, ९६, १८४८, ४९, १९३२, ३६, ४०,
 ४३, ७०, ७३, ७५, ७६, ७८, ८८.
 दानकाल the time of giving (a maiden in
 marriage) १२२८.
 दानग्रहण delivery and receipt ६२२, २४.
 दानप्रतिभू surety for payment ६६४, ७६.
 दानमार्ग law of gift ७९८.
 दानादानविधि rule regarding the gift and
 receipt (of merchandise) ८४८, ८६.
 दापक causing to give १६८४, १९४२.
 दाय inheritance; partible wealth; heritage;
 delivery ६७९, ७३९, ४७, ६०, ६९, ८१७,
 ६३, ११२६, ४२, ४४, ६१, ६४, ८१, ९३,
 १२०३, ३९, ४१, ४६, ५५, ६१, ६६, ७८, १३२४,
 ५२, ८५, ८७, ८८, ९३, ९४, १४१५, २९, ६०,
 ६५, ७५, १५२५, २६, ६०, १६१५, ८२,
 १८३९, १९८२, ८४.
 दायक a giver २०४, १६८४, १७५५.
 दायधर्म law of inheritance १३८५.

दायभाग the division of inheritance ११२७,
 ३२, ४६, १२२९.
 दायमूल regarding inheritance ११२५.
 दायविधि see दायधर्म ११८४, १५१२.
 दायविभाग see दायभाग ११८४, १२०३, ८९, १३८७,
 १४०७, ६९.
 दायहर one who takes the inheritance
 १२८०, १३५१, १५२९.
 दायान्मग्निन् entitled to a share in the in-
 heritance १४०४.
 दायगत acquired as a share in the property
 ८१७.
 दायद a co-parcener; receiver of inheri-
 tance, co-heir ६६४, ७९, ८०, ७३६, ५०, ५५,
 ८२, ८०३, १७, ९०१, १०४०, ११४२, ४३, ६५,
 १२०६, ०८, १५, २४, ३०, ३२, ४३, ५४, ७३,
 ७८, ८२, ८८, १३२०, ५०, ५५, ७६, ८५, ९१,
 १४१४, ३०, ५६, ६२, ६४, ७०, १५१२, २०,
 ५९, ७५, ७६, ८५, ८९, १६००.
 दायददर्शन appearance of an heir for claim
 ७८२.
 दायदबान्धव heir and kinsman ७७९.
 दायदुपगत (a slave) obtained by inheri-
 tance ८२९.
 दायध inheritance, ancestral property ११९४,
 १३९२, १४१६, २८, १६१५, ८३, १९८४.
 दायधवर्तन forfeiture of property १०५६,
 १३९३.
 दायधर्ष inheritable property १२०३.
 दायिन् a giver; depositary ७४८, ९४, १६०९,
 ९७, १७६२, १९७१.
 दार a wife ६६१, ७०४, २५, ३५, ५६, ९४, ९३,
 ९८, ८०२, ०४, ०५, ०७, १४, २९, ३५, ४३,
 ६३, १०१७, २४, २६, ९१, ११११, १२२८, ४४,
 १३७३, ९४, १६१९, १८४४, ४५, ४७, ५०, ५६,
 ८१, ८८, ८९, १९६७, ७७, ७८.
 दारदान giving a wife ७९४.
 दारपरित्यागिन् a repudiator of wife १०३१.
 दारमूल originating in wife ७०४.
 दारलक्षण sign of wife-hood ८८३.

दारहर one who abducts another's wife

१६०८, २६.

दाराधीन dependant on a wife १०५२.

दारु a piece of wood १३८५, १६७१, १७२२,
४५, १९३८.

दारुण frightful ११११, १७७५, ७८.

दाश a mariner, ferry-man १९२७, ४६, ८६.

दास a slave; servant ६३१, ९२, ९५, ९६, ७०८,
१२, १४, ६३, ६४, ८०९, १०, १२, १४, १६,
१७, १८, १९, २२, २४, २५, ३०, ३३, ३४,
३७, ३९, ४० ९२५, १०२९, १२२३, १३७४,
७५, १६१३, १७, १८१२, २७, ३३, ३५, १८४९,
५०, १९२८, ७४, ७५.

दासकर्मन् work done by a slave or labourer
८२९, ३६.

दासकल्प law regarding a slave ८१६, १७.

दासता slavery ८२९, ३९.

दासत्व slavery ८२९, ३०, ३१, ३३, ३५, ३६, ३७,
४०.

दासदासी a female slave of a slave १३१०.

दासद्रव्य property of a slave ८१७.

दासधन see दासद्रव्य १३९१.

दासधर्म duty of a slave ८१८.

दासपुत्र son of a slave १३७७.

दासप्रवर्ग a multitude of servants ८०९.

दासभार्य servants and wives ८१४, ९२५.

दासभाव slavery ८१७, १९, ३९.

दासयोनि race of slaves ८२१, १९२८.

दासवर्ग class of slaves ७३१.

दासवृत्ति having the occupation of a slave
१३७४.

दासहर्तु one who kidnaps a slave १७११.

दासी a female slave ६११, ७३४, ८०९, १०, ११,
१२, १३, १४, १६, १७, १८, ३८, ४०, १०२९,
७३, ७४, १११८, १९, १३१०, ३८, ७५, ७७,
९२, १६१७, १८, ३४, ९०, १७४९, १८३५,
४९, ७७, ७८, ८३, १९२२, ७३, ७५.

दासीकृत enslaved ८३३.

दासीत्व female-slavery ८३७, ४०.

दासीभाव the condition of a female-slave

८४०.

दासीशत a hundred female-slaves ८१४.

दासीसहस्र a thousand female-slaves ८१४.

दासीसुत son of a female-slave ८३६, ३९.

दास्य slavery; servitude ८१४, १६, १८, १९,
२०, २१, २४, ३०, ३१, ३२, ३५, ३६, ३९, ४०,
१८४९, ६६, १९१८, २७, २८.

दास्या. पुत्र the son of a female-slave; low
wretch or miscreant ८१२.

दाह fire; a place of cremation १९४४.

दाहक an incendiary १६३९.

दिवपाल a gurdian of regions, sentry १७५६
६२.

दिग्लाम profit arising from dealing in for-
eign countries ८८३, ८७.

दिग्विचारिन् one who travels abroad ८८७.

दिविषु striving for; a suitor ९७२, ७८, १२५७.

दिविषुपति the husband of a woman (a
widow remarried or an elder sister
married after the younger) १५९२.

दिवस a day १६७८, ७९, ८७.

दिवस्युत्र the son of sky ११२१.

दिवाकर the sun १९७९.

दिवादास N. of one of the leading princes
of the early *Vardika* age ६००, १२५८.

दिव्य divine; ordeal ६७६, ७३१, ४८, ५१, ५५,
१२८४, १६४८, ७२, १८३४, ९१, ९५, १९६५,
६७, ८५.

दीक्षण see दीक्षा ७७२.

दीक्षा consecration for a religious ceremony
१००९.

दीक्षित consecrated १८५३, ९७.

दीन(ना) depressed; poor ८००, ०७, ७८, ११११,
१९, ४६, १६२७.

दीनार a particular coin ८८८, १९६७, ६८.

दीर्घतमस् N. of a sage १०२६, १३९०.

दीर्घसत्र a long continued *Soma*-sacrifice
६११.

दीर्घिवु a gambler १९०३.

दीव्यमान playing dice; entertaining one self

१००७.
 दुःख trouble; pain १११०, १५, १६१५, ५१,
 १७९६, ९९, १८००, ०५, १६, १९, २१, २२,
 ३४, ३५, १९३०, ६४, ७४, ७८, ८१, ८५.
 दुःखन्त N. of a king १९८५.
 दुःकूल fine cloth १६७३.
 दुग्ध milk ९०५.
 दुःख्णता misfortune; calamity (personified)
 १६००, १८३९
 दुरित sin ६०५, ९९९, १६०१, ०२, १८४५.
 दुःरेव evil-doer; criminal ९७०.
 दुरोकशोचिस् glowing unpleasantly (too bri-
 ght or hot) ९६३.
 दुरोण home; abode ९६५, ८१.
 दुर्ग a fortress ७३५, १६१२, १७, ८५, १९८१, २४,
 ४२, ८५.
 दुर्गनिवासिन् living in a fort ८७४.
 दुर्गनिवेश construction of a fort ९३१.
 दुर्गराष्ट्रकोपक one who foments discontent
 among the people living in a fort १६१९.
 दुर्भय a particular name १२८४.
 दुर्दृष्ट wrongly decided १९३३.
 दुर्बल weak १६८६, १९३६, ३९.
 दुर्भ्रातृणा a bad *Brāhmana* १२८५.
 दुर्मिक्ष famine; privation ८३१, १११०, १४३०,
 ४७, १८५०, १९२४.
 दुर्मय home ९८१, १००१.
 दुर्योधन N. of a king १९८४.
 दुर्वासस् N. of a sage १२८५.
 दुर्विभक्त divided illegally or badly १५७१, ७४.
 दुश्मन् afflicted with skin-disease ९९२,
 १५९९.
 दुष्कुल a low-family १०२६.
 दुष्कृत wrongly or wickedly done; wicked
 deed १००२, ०४, ११११, १६०३, ६८, ७१,
 १९७७, ८४.
 दुष्क्रीत badly or dearly bought, a foolish
 bargain ८९३.
 दुष्ट defective; blemish; wicked; severe
 १८८५, ९७, ९५६, १०१४, ३२, ९७, १११८,

१६०९, १७५४, ६६, ८७, ९९, १८४३, ६१, ६९,
 ९०, १७६०, १९३०, ७०, ७५.
 दुष्यन्त N. of a king १२८८.
 दुहितृ a daughter ७११, ८०६, १२, ६३, ९८१,
 ९५, १००३, ०४, ०५, ०६, ०७, ०९, १८, ३४,
 ४३, १२५५, ६०, ६२, ६८, ७३, ८३, ८६, ८८,
 ९४, १३३८, ७४, ७६, ८५, १४०७, १५, १६,
 २३, २५, २७, ३०, ३७ ४१, ४५, ४९, ५०,
 ६२, ६३, ६६, ७३, ७४, ७९, १५११, १२, १५,
 २१, २४, २५; २६, २७, २९, ५४, १६८०,
 १८३६, ३७, ४०, ४१, ४९, ५०, ८२, ९०,
 १९१९, ७७, ७८, ७९, ८५, ८६, ८८.
 दुहितृगामि (property) inheritable by daug-
 hter १४२८, ७०.
 दुहितृदायाच daughter's property १२५५.
 दुहितृविक्रय sale of a daughter १०४३, ४४.
 दूत a messenger ११३०, १६६८, १८३८, ८७.
 दूती a female messenger १८८१ ८५, ८९.
 दूत्य work of a messenger ११४३.
 दूरबहिष्कृत ex-communicated ८३१.
 दूरवान्धव a distant relative १२७३.
 दूर्वा a kind of grass १९६७.
 दूषक offender; causing dissension; one
 who spoils १६१२, ३२, १७६६, १८४७.
 दूषण fault, offence; spoiling ११०६, ११,
 १६१३, ३१, १७८९, १८७६, १९२९.
 दूषमाण one who defiles १८९२.
 दूषयितृ see दूषक १६१०.
 दूषित blamed; spoiled १०३१, ८४, ११०३,
 १८९१, १९४३.
 दृति a leather bag १९२४.
 दृष्ट ordained; mentioned, ascertained; app-
 lied; visible ६६९, ७१, ७०९, ४९, ८३,
 ८०७, २५, १०५४, ७७, १११०, १४, १२४४,
 १६४३, ८६, ८७, १७५३, १९३३, ६२, ७८.
 दृष्टलिङ्ग an eyewitness १०३६.
 दृष्टान्त standard; example; precedent; pro-
 mised by *Shāstra* १२४३, ४४, १७९५, १९४१.
 दृष्टान्तोपगत promised by *Shāstra*, ordained
 in the *Veda* १२८७.

दृष्टपराम one whose offence is previously ascertained १०६.

दृष्टार्थे whose purpose is purely secular ८०७, १६०४.

दृष्टिपात a window १५९.

देय to be paid or given; liability; present ६२२, ३६, ४९, ५१, ६१, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७९, ८३, ८४, ८५, ७०४, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १३, १४, १५, २०, २७, २८, ३१, ४९, ५१, ५६, ६६, ७३, ८५, ८६, ८८, ९२, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, ८०२, ०५, ०६, ०७, १४, १८, ३९, ४३, ४४, ४५, ४७, ५४, ५९, ७५, ७९, ९११, १८, ४७, ६०, ११०९, ९९, १२२७, २९, ३१, ४३, ४४, ४६, ५२, ८३, १३९१, ९३, १४०३, २२, २९, ३७, ५८, ६०, १५२०, ८९, १७६३, ६५, १८९६, १९०३, ११, १३, १४, २२, ३९, ४१, ५०, ५२, ५८, ६०, ६७, ७९, ८८.

देया to be presented or given; to be or being given in matrimony, to be appointed; to be divided; proper to be given ७९१, ८५६, ११०९, १०, १६, १२२३, ८७.

देव a deity; god ६०२, ०३, ०४, ०६, ८१०, १३, ५७, ५८, ६०, ९२३, २४, ६५, ६७, ६८, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७७, ८१, ८२, ८४, ८५, ८६, ८७, ९३, ९५, ९७, ९८, ९९, १००१, ०२, ०३, ०४, ०५, ०७, १४, १५, २१, २३, २४, ३०, ३३, ५५, ६०, ७५, १११३, १८, १९, ११२०, २२, ४२, ४३, ४४, ६२, ८१, ९५, १२४४, ५८, ६०, ६२, ८३, ८४, ८६, १३६४, ८४, ८५, १४६४, ७३, १५८८, ९४, ९५, ९६, ९७, १६००, ०१, ०२, २१, ४९, ५५, १७४५, ६६, ७३, ८२, ९३, १८११, ३६, ३७, ३९, ४०, ४१, ९३, ९५, ९६, १९०० ०१, ०२, ०३, २२, २४, ३०, ४०, ४२, ६५, ६६, ७०, ७७, ८१, ८२, ८३, ८५.

देवकुलस्थान a temple ९२९.

देवक्रोष (वण्ड) (an impotent) who has been deprived of his potency by the wrath

of a deity १०९४.

देवगृह a temple, sanctuary ७८७, ९०, ८७३, ९५८, ६१.

देवजित incited by the god ९९०, १४६४, १६००.

देवता god, divinity ६०३, ०४, ०५, ८०८, १४, ५८, ६०, ९९४, १००८, २३, २८ ५२, ७७, ११०६, १५, १७, १९, १२४४, ७८, ८३, १५२४, ९५, ९६, १७२७, १९६५, ७९.

देवतागार sanctuary of a divinity १६२९, १७१३, १९२९.

देवतागृह see देवतागार ११८३.

देवतायतन see देवतागार ९३४, १७५४.

देवद्रव्य property of gods १६१८.

देवधन see देवद्रव्य १६४६.

देवन game at dice १९०६, १०, ११.

देवपत्नी wife of a god ६०३, १८४०, १९०३.

देवपशु an animal consecrated to a deity ९११, १६१८, २१, १८३४.

देवपुत्र the son of a god १९८०.

देवपीड्य reviling or despising the god १४६४, १६००.

देवपुरा divine fortress १००१.

देवप्रतिमा image of a god १६११, १८.

देवबन्धु related to the gods १६००.

देवभाग N. of a son of the king s'ūtra १३७६.

देवयान leading to the gods ६०२.

देवयानी N. of the wife of yayāti १३९१.

देवर a brother-in-law ७०३, ९८०, १०१२, १३, २०, २१, ४३, ५२, ६५, ६९, ८९, ११०१, ०३, १६, १८, १२५७, १३७३, ७४, ८४, ९५, ९६, १४०२, ५८.

देवरवली having a brother-in-law १३८७.

देवरात god-given; N. of a sage १२६१, १९८१.

देवरातो वैशामित्र a god-given son of Vishvā-mitra; N. of a sage १२६०, १९८१.

देवलोक the world or sphere of a divinity; heaven १०२८, ७७, १२६२.

देववत् N. of a king ८११.

देवव्रत any religious observation १००९.
 देवश्रवण N. of a son of the king *Sūra*
 १३७६.
 देवस्थान a temple ९३०.
 देवस्व see देवधन १७२७.
 देवायतन a temple ९२६, ३१.
 देवी a female deity ७९२, ९२४, ६४, ७९, ९५,
 १००१, ०२, ०३, ०५, ०६, १२८४, १८३८,
 १९६६.
 देवृ a brother-in law ९८६, १०००.
 देवृकामा loving a brother-in-law १००२.
 देवेन्द्र excellent among the gods; N. of
Indra or *S'iva* ८६०.
 देश a place; country ६१८, १९, २५, २६, ६२,
 ७२, ७३, ७४, ७९, ७०३, ११, २८, ३५, ३६,
 ५७, ६१, ७९, ८२, ८८, ८०६, १७, ४४, ४७,
 ५४, ६२, ६४, ८८, ९०८, १६, ३०, ४५, ५१,
 ५५, ५६, १०३८, ११०३, १०, १९, ६५, ८५,
 १५६९, ८९, १६०९, १८, ४०, ७१, ७३, ७६,
 ७९, ८२, ८३, ८४, ८५, ९५, १७३५, ३८, ४६,
 ५३, ७०, ७६, ८२, ८४, ८९, ९०, ९१, ९२,
 ९५, १८५०, १९०७, १७, १९, २१, २२, २७,
 २८, २९, ३१, ४१, ४२, ४३, ४५, ५४, ६५,
 ६६, ६९, ७९.
 देशत्याग one who has absconded ६८०.
 देशदृष्ट seen (i. e. usual or customary) in
 a country १९४२.
 देशदृष्टि custom peculiar to a country १९४२.
 देशधर्म usages of a country ७०३, ११०३,
 १९१८, २१, २२, ३१, ४३.
 देशनिक्षेप emigration to another country
 १९२४.
 देशस्थिति local custom ७८६.
 देशाचार usages of a country ६२५, ७२७, ९८.
 देशाध्यक्ष lord of the whole country १९२१.
 देशिकद providing guides १७५५.
 देशिन् an inhabitant of a country १९४३.
 देष्ण a gift ११५९.
 देह the body १०६४, ७०, १११९, १२८३, ९७,
 १३५०, १५१३, १८३३, ९१.

दैत्य a demon १९७०.
 दैव दायं godly inheritance १२६१, १९८१.
 दैव fate; belonging to the gods; a form of
 marriage, deity ६३६, ६१, ७५५, ५६, ८१,
 १०२३, २९, ३४, ९६, ९८, १११८, १२६१,
 ६२, ८४, १४३९, १६१०, ३४, १९१८, २४, २५.
 दैवत a god, deity ८६३, १०२९, ३१, ७५, ७६,
 ७७, १११९, १८३५, ५०, १९२४, ३०, ४०.
 दैवराज fate and king ६३६, ४२, ४९, ५१, ५५,
 ५८, ७६, ७४८, ५१, ५३, ५६, ८५, ८५०, ९१५,
 ५२.
 दैवाय N. of *Indrota* १६०१.
 दैविक relating to gods १५८२, १९२७, ४६.
 दैविकी क्रिया divine proof; ordeal and oath
 ७६७.
 दैवी क्रिया see दैविकी क्रिया ७१९.
 दैवोत्पात evil omen १७५८.
 दैवोदासि a patronymic of *Pratardana* १६०३.
 दैव्य pertaining to god ६०१, ८५९.
 दोष fault; legal flaw; offence; deficiency:
 blemish, sin ६३६, ५५, ५८, ६०, ७०, ७५१,
 ५३, ६०, ६३, ९४, ९८, ९९, ८०६, ४२, ४३,
 ५०, ७१, ७६, ७८, ७९, ८१, ८२, ८४, ८५,
 ८८, ९४, ९०४, ०५, १२, १४, १७, १८, १९,
 २१, ३२, ४७, १०१२, १९, २१, २३, ३०, ३१,
 ३२, ३३, ४१, ७७, ७९, ८३, ९७, ९८, ११००,
 १०, १३, १४, १६, १८, १२६६, ८०, १३०५,
 ७६, १४०४, १६०५, ०९, १२, १४, १५, २६,
 ५१, ५२, ५५, ६९, ७८, ८०, ८३, ८७, ९५,
 १७२१, ४३, ५६, ५८, ६२, ६४, ७०, ७८, ८६,
 ८७, ९१, ९२, १८१९, २६, २७, ३५, ४७,
 ६६, ७६, ८१, ८३, ८८, १९०४, ०५, ११, २३,
 २९, ३३, ७०, ७५.
 दोषगौरव gravity of fault १०३०.
 दोषदर्शन discovery of a blemish १०९३.
 दोषन् the fore arm ९९६, १८३५.
 दोषमाय् guilty, liable to censure ६५२, ७६३,
 ८०६, ११००, १६१२, ४७, ५१, १७६६, १८२६,
 ८८.
 दोषवक्त्र one who exposes the defect (of the

man killed) १६५०, ५३.
 दोषा night १२५७, १६७०.
 दोह milk १६२१, १८४०.
 दोहद the longing of a pregnant woman for particular objects १०८३.
 दोहन giving milk ७९२, १९२४.
 दोष an animal that gives milk ६३४, ८९१, ९२, ९४, ९७, १२२२, ३०, १४५४.
 दौर्बल्य inability १६०४, १९१८, ३१.
 दौर्भाग्य misfortune १००२.
 दौःषन्ति son of दु.षन्त १९८५.
 दौषन्त N. of a mixed caste ११०५.
 दौहित्र a daughter's son १२५५, ६८, ७९, ८१, ८२, ८६, ९५, ९७, १३०२, ५०, ५५, ६५, ७३, ७४, १४५०, ७०, ७१, ७३, ७४, १५१३, २४, २६, १९८५, ८६, ८८.
 दौहित्रक see दौहित्र; relating to a daughter's son १२६२, ८३, १४७१, १५५९.
 दौहित्रज acquired by a daughter's son १२८३, १९७१.
 आवापृथिवी heaven and earth ८५७, ९६८, ६९, ७६, ७७, ९६, १००१, ०३, ११५९.
 सु heaven ६०५, ७९०, ९७५, १०००, ०५, २८, ६२, ७७, ७९, ११०९, १०, ११, १३, ४७, १३००, ०३, १८३६, ४०, १९०१, ०२, ६४, ६५, ७९.
 शूत gambling ६३३, ७७, ८६२, ११३०, १६६९, ८२, १७४१, ६५, १९०३, ०४, ०५, ०६, १०, ११, १२, १३.
 शूनकृत (debt) incurred or contracted in gambling ६८५, ९५, ७१५.
 शूनकर्म rule of gambling १९०५.
 शूनमण्डल a circle of gamblers १९११.
 शूनसमाह्वय gambling and betting १९०४, १०.
 शूनसम्बन्ध superintendent of gambling १९०४.
 शूनान्धान gambling and betting ६२८.
 द्रविण wealth; property ६७१, ७१०, १००४, १४०३, २३, १८८५.
 द्रव्य property; wealth; articles; money ६३६, ४५, ५२, ५३, ५५, ५८, ६१, ७७,

९५, ७१३, १५, १६, २५, २६, २९, ३०, ३१, ३२, ३७, ४५, ४६, ४७, ४८, ५१, ५३, ५४, ५६, ५७, ६१, ६३, ६४, ६६, ६८, ७२, ७७, ७९, ८४, ८८, ९७, ९९, ८०४, १८, २३, २९, ६१, ६२, ६३, ७९, ८३, ८९, ९०, ९१, ९६, ९७, ९९, १००, ०१, १२, ५५, १०२५, २९, १११८, ३०, ४२, ७५, ७९, ८४, ८६, ९४, १२०५, १३, १५, ३०, ४४, ८१, १३८७, ९०, १४०५, १६, २४, २९, ५७, ६२, ६३, ७१, ७३, १५२२, २६, २७, ३१, ७२, ७४, ८८, १६१०, ११, १३, १४, १७, ३०, ३१, ३३, ४०, ४५, ४९, ५०, ५९, ६७, ६९, ७०, ७१, ७२, ७८, ८०, ८१, ८३, ८४, ८६, ८७, ८८, १७२०, २३, ३५, ४१, ४४, ४५, ५०, ५३, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ८९, ९९, १८००, ०६, २१, २४, १९०४, १४, २२, २८, २९, ३२, ३८, ४०, ४२, ५३, ५४, ५८, ६०, ६२, ६९, ७०, ७८, ७९, ८३.
 द्रव्यजात entire property ११७३, १४१३.
 द्रव्यदान giving money ८१६.
 द्रव्यदायक (surety) for the payment of borrowed sum ६७७.
 द्रव्यपरीमाण sufficient money or wealth ७२५.
 द्रव्यभेद (undue) alteration of medicine १६५१.
 द्रव्यभोग possession of property ७३७.
 द्रव्यवत् wealthy ८६१, १४१४.
 द्रव्यवन forest containing raw material (such as sandal wood etc.) १६१७, १९.
 द्रव्यवृद्धि interest on money ६१०.
 द्रव्यसंयुक्त concerned with wealth १४२४.
 द्रव्यहारिन् see धनहारिन् ७०८.
 द्रव्यहीन destitute of property १६३९.
 द्रव्यहृत् see धनहारिन् ७१०.
 द्रव्यार्पण delivery of money ६७१.
 द्रष्टु a judge १९०९, ११.
 द्रु a wooden vessel ११४३.
 द्रुपद N. of a king of the Panchālas ८१८,

१०२७.
 द्रुम a tree १४०, ४४, ६२, १६०९, ९२, १७९८,
 १८००, २२, २३, १९२९.
 दुह a foe १५९७.
 दुग्ध N. of a son of *yayāti*. १३९१.
 द्रोण a wooden vessel ९२३, १६२१, ७७.
 द्रोणमुखपथ road to the end of valley ९३२.
 द्रोह enmity ७५१, ८५४, १०४९, १७६१, ७०,
 १८९३.
 द्रौपदी N. of the wife of *pāṇḍavaś* ८१९,
 १०२७.
 द्वान्द्वयुद्ध a duel १९०३, १३.
 द्वादशवार्षिकी twelve years old १०४३.
 द्वापर N. of the third age of the world
 ११००, १८९७, ९८, १९३०.
 द्वार a gate ७२५, ८२९, ६३, ९२७, ११११,
 १६३०, ८१, ८५, १९१४, ३०, ६५.
 द्विगति having two ways १९६३.
 द्विगुण double, twofold ६०७, ०८, ०९, १०,
 ११, २१, २६, ३०, ३१, ३२, ३५, ३६, ४३,
 ४५, ४७, ५४, ५६, ५८, ६१, ६२, ६७, ७०, ७२,
 ७७, ७१५, २०, २६, २९, ३१, ३२, ५४, ५६,
 ६५, ६८, ८९, ८०३, ४३, ४६, ४९, ५०,
 ५१, ५३, ५५, ६१, ७९, ८५, ८७, ८८,
 ८९, ९३, ९४, ९००, ०५, ०६, १३, १७,
 २१, ३०, ५७, १०२४, ३५, ३६, ३७, ३९,
 ११००, १२, १२४३, १६०३, १२, १४, १७,
 २१, २८, ३३, ४३, ५४, ५७, ७०, ७३,
 ७४, ७५, ७७, ८९, ९०, १७१८, २१, ५७,
 ५८, ५९, ६४, ६२, ६३, ६५, ६६, ६७,
 ७०, ७२, ७४, ८०, ८४, ८७, ८९, ९०,
 ९२, ९७, ९८, ९९, १८००, १४, १६, १८,
 २०, २२, २३, ३०, ३१, ३२, ४८, ४९,
 ५०, ६१, ६८, ७९, १९०४, २१, २७, ३३,
 ४३, ४४, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७५,
 ७६, ७८.
 द्विगुणाधि pledge equal to double the
 amount of debt ६३७.
 द्विगुणीभूत that which has become double
 २३४७, ११२, ५२, ७२६, ६२.

द्विगोत्र belonging to two families; having
 two family names १२६९, ८८.
 द्विज a twice-born (the three main
 castes) ७०४, ८९, ८१९, २०, ३९, ९१२,
 १०२३, ३३, ५३, ६८, १११०, १२४४, ८४,
 १३५५, ६३, ७७, १६२८, ३६, ४८, ५५,
 १७०२, २३, ८८, १८३५, ८४, ९०, १९२७,
 ३२, ४०, ४१, ४२, ४३, ५६, ६०, ६२, ६८,
 ६९, ७६.
 द्विजकर्म duties of a twice-born १०१६.
 द्विजन्मज a twice-born; bird ८४०.
 द्विजन्मन् vide द्विज ८१९, ३९, ११०९, १२३६, ४९,
 १३८४, १९२७.
 द्विजङ्गिन् wearing the marks of a twice-
 born १९०६.
 द्विजस्त्री wife of a twice-born १११९.
 द्विजाग्न्य first among the twice-born; a
Brāhmana १६५५.
 द्विजाति see द्विज ७३१, ८४, ८०३, १८, ३७,
 १०२३, ६६, ७५, १२४०, ४३, ५१, ५२,
 ८५, १५८८, १६२३, १७०१, ६८, ७४, ७५,
 ८७, ८८, ९४, १८३१, ३५, १९२६, ३१, ७०,
 ८५.
 द्विजातिप्रवर see द्विजाग्न्य १२७०.
 द्विजातिशुश्रूषा service of a twice-born man
 ८१६.
 द्विजानि having two wives ९८९.
 द्विजोत्तम a *Brāhmana* ८३६, १०२८, १३६४,
 १९६२, ६९.
 द्विष्ट an enemy ६००, १८३९, १९३६.
 द्विष्टेविन् serving an enemy; a traitor १६३२.
 द्विदार having two wives १११५.
 द्विदेवता relating or belonging to two dei-
 ties १५९६.
 द्विपटवन्ना weaving cloth with double fibre
 १६७३.
 द्विपद् see द्विपद १९३६, ८४.
 द्विपद biped; man ८१३, ७९, ९४, ९८, ९८६,
 १३००, ११६६, ८३, १५८७, १७५८, १९६८.
 द्विपाद biped. १८३९.

द्विपितृ having two fathers १२६९.
द्विपितृक see द्विपितृ १२८८.
द्विभाग double portion or share ११८१.
द्विभागधन double the goods or property ११६२.
द्विमर्या having two wives १४५६.
द्विरंश see अंश १२४३.
द्विरुत्थान having two sources १९६३.
द्विषती(न्ती) detesting; hostile. १०३५, ३६, ५५, ५६, १३९३.
द्वेष hatred; malice ५९९, ७८५, ८६२, ७३, ९९८, १०३६, ९७, १११२, १६१५, ५४, ८६, १७९१, १८२९, ३२, १९७४.
द्वैगुण्य duplication; doubling ६०७, ७३०, ९१२, ५८.
द्वैजात see द्विजाति १८६२.
द्वैष difference १०७७.
द्वैधीभाव difference of opinion ९२९.
द्वैमातृ having two mothers १९८८.
द्वैवार्षिक biennial ९३०.
द्वंश a couple of shares ७८७, ८८, ९०, ११८४, ९३, १२०५, ३९, ४६.
द्वंशहर taking a couple of shares ११७४
द्वंशिन् having two shares ११८२.
द्वन्तर son begotten by a *Brāhmana* on a *Sūdra* or by a *Sūdra* on a *Brāhmanā* ११०४, ०५.
द्वामुष्यायण a boy who remains heir to both the fathers (one the begetter and the other who has taken him by adoption, *Nayoga* etc.) १२६४, ६५, ८२, १३५६.
द्वामुष्यायणक see द्वामुष्यायण १३८४.
द्वापुत्र्य having two holy ancestors १३५६.
घट a scale; ordeal of scale १९६५, ६६.
घनंजय N. of *Arjuna*, १९०१, ६७.
घन property; wealth; loans; riches ६००, ०९, २२, ३२, ३३, ३६, ४३, ४५, ४७, ५१, ५२, ५८, ६०, ६१, ६७, ७१, ७४, ७६, ७८, ८९, ९५, ७००, ०४, ०९, ११, १४, १५, १६, १८, २१, ३०, ३१, ३२, ३५, ४४, ४९, ५९,

६०, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ८४, ८५, ८८, ९०, ९५, ८०६, ०७, १८, १९, २२, ३२, ३४, ३७, ३९, ४१, ५५, ७६, ९९, १००१, ०४, १४, २६, २९, ३०, ७७, ११११, १४, १९, २९, ३१, ४१, ४२, ४६, ५२, ५६, ६६, ७२, ८२, ८४, ८९, ९५, ९६, १२०१, ०५, १०, ११, १२, १९, २०, २२, २४, २७, २८, २९, ३०, ३१, ४०, ४३, ४४, ५३, ५४, ७३, ८३, ८६, ८८, ९४, ९५, ९८, १३००, १८, २३, २४, ४६, ४७, ४८, ५०, ५६, ७३, ७५, ७६, ९०, ९१, ९३, ९६, ९८, १४०१, ०२, ०७, २१, २२, २८, २९, ३७, ३८, ३९, ४०, ५०, ६०, ६२, ६३, ६४, ७०, ७१, ७३, ७४, ७६, १५१२, १३, १४, १७, १८, २०, २४, २६, २७, २९, ३०, ४०, ४४, ५३, ५९, ६०, ६२, ६३, ६७, ६८, ७१, ७३, ७४, ८१, ८२, ८३, ८४, ८६, ८७, १६००, २७, ३२, ३६, ५१, ६९, ७१, ९७, १७१४, २७, ५६, ५७, ६०, ६५, ६६, १८२८, ३२, ३५, ४५, ८६, ९५, ९८, १९००, ०१, ०२, २०, २८, ३०, ३१, ३३, ३९, ४३, ५०, ५७, ५८, ६१, ६२, ६४, ७६, ७८, ८३, ८५, ८७, ८८.
घनकाम desirous of wealth १४६४, १६००.
घनक्रीता purchased with money ७०३, ११०३.
घनग्राह a creditor ७१०.
घनग्राहिन् a creditor ६७८.
घनजात goods of every kind ११८९.
घनतम(दाय) an exceedingly rich donation ११८१.
घनद N. of the deity *Kuber* १९३६.
घनदण्ड fine १८८३.
घनदानासह one unable to discharge his debt ७२९.
घनपति master of wealth ९९८.
घनप्रयोगधर्म rules regarding lending money at interest ६२३.
घनभागिन् a sharer in the property; an heir १५३०.
घनभाज see घनभागिन् ३४१, ५२, ५९, १४७९.
घनभाजक see घनभागिन् १३६२, ७१.

धनमूल dependent on wealth ११२९.
 धनलाभ acquisition of property १२५५.
 धनवत् wealthy १०३०, १४५८.
 धनहर taking money, an heir १५१८.
 धनहरी see धनहर १५१५, १६ २१.
 धनहर्तु taking money; money-stealing; a thief १६१२.
 धनहारक see धनहर १४७३.
 धनहारिन् see धनहर ७००, ०८, १५२४.
 धनांश a portion of the property १५३२.
 धनांशभागिन् entitled to a share in the property १५४२.
 धनागम source of wealth ११२९, ३१, १६२३, १९३९, ४०, ४१.
 धनापह a thief १६०८, २६, १९१३.
 धनार्जन acquisition of wealth or property ८१८.
 धनार्हक entitled to the property १५१८.
 धनाशिन् enjoying the property १५८९.
 धनिक a creditor, rich merchant ६११, ३५, ३६, ५३, ५५, ६२, ६७, ७०, ७६, ७०६, १०, १८, १९, २०, ३०, ३१, ३४, ३५, ३८, ८९६, ९८, ९९, १००, ०१, २८, १४५७, १६७१.
 धनिन् see धनिक ६३०, ३६, ४१, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६७, ७०, ७२, ७५, ७७, ८९, ९५, ७००, ०५, १४, १५, २२, २६, २८, २९, ३१, ४७, ६०, ६७, ११२१, १२२९, १३७४, १५२९, १९५८.
 धनु a particular measure; a bow ९०६, ०९, १३, ६२, १६००, १९७६.
 धनेश्वर see धनद १९७०.
 धन्वन् a desert १९२१.
 धरक a scale-holder १६७८.
 धरण a particular measure; support ८७८, १६७४, ७५, १९२९, ६८.
 धरमाण living १४७४.
 धरा the earth १९३०.
 धरिभूमि measurable by weight १६०९, ७१,

१७१६, ५०.

धरण water १५९१.

धर्म law; usage; practice; justice; religion; morality; sacred duties, rule, merit; quality; a particular deity ६०८, ०९, ११, २२, २७, ७७, ७०९, १०, १७, २३, २५, २७, ३७, ४३, ४९, ५२, ५६, ८२, ८७, ९०, ९५, ८०२, ०६, १८, १९, ३६, ४६, ५५, ६०, ६४, ६६, ७०, ७५, ७६, ७७, ८२, ८९, ९८, ९३१, ३७, ४७, ४९, ५१, ५५, ९७, १००१, ०४, १२, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३८, ४३, ४४, ४६, ४७, ४९, ५४, ५५, ६२, ६४, ६५, ६६, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ८४, ९६, ९७, ९८, ११०३, ०६, १०, ११, १३, १४, १६, १८, १९, २५, २७, २८, ४२, ४८, ७२, ८५, ९१, ९२, ९७, ९९, १२२५, २८, २९, ३७, ४३, ४४, ४८, ५१, ५२, ५५, ८३, ८४, ८५, ८६, ८८, ९४, ९७, १३१०, १६, १७, १८, ४२, ४७, ५०, ७३, ७६, ८४, ८५, ९१, १४०४, १५, २२, २४, २९, ३०, ५७, ७३, ७४, ७८, १५१२, १३, २४, २६, ५८, ७९, ८०, ८८, १६१२, २३, २७, २९, ४८, ५०, ५५, १६६१, ६६, ६७, ६८, ९८, १७००, २५, ४४, ५७, ६०, ७०, ७३, ९५, १८४४, ९५, १९१६, १७, २, २१, २२, २३, २६, २७, ३२, ३३, ३५, ३६, ४०, ४१, ४२, ४३, ५४, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६९, ७१, ७३, ७४, ७६, ७८, ८४, ८५, ८६, ८८.

धर्मकरद paying tax in the shape of pious act १६७१.

धर्मकारानुशासन law laid down by law-givers ६३५.

धर्मकार्य religious duty; act of piety ७१५, ८५९, ७२, १०२३, २६, २९, ५२, ५४, ६१, ९१, १४३०, ४७, १९२१.

धर्मकृत virtuous १०७७.

धर्मकृत्य any religious observance १४६६.

धर्मक्रिया righteous contract ८५९.

धर्मचारिन् dutiful; virtuous १०२०, २८, ७७, १९७०.

- धर्मचिन्तक a law-giver १९६९.
 धर्मज (a son) produced by a sense of duty,
 eldest son ११९७, १५२५, १९८७.
 धर्मजल्पित a kind of surety; (a surety) of
 one's own religious merit ६७७.
 धर्मजीवन one who lives on religion १६०९,
 ९८, १९२९.
 धर्मज्ञ knowing the law ७३८, ४७, ८०१, ५५,
 ६८, ७३, १०२८, १२८६, १३२९, १६५५,
 १९३९, ६५, ६८, ६९, ७१, ७८
 धर्मतत्त्व the real essence of the law ९०७,
 १०२७, १२८४, १९६७.
 धर्मतन्त्रपीडा violation of sacred law;
 disturbance to religious duty and
 marriage १६६१.
 धर्मतन्त्रसङ्ग engagement in religious rite
 १६५९.
 धर्मदर्शन a book of law १२८४.
 धर्मदाहिन् a law-giver १९३३.
 धर्मदान a gift made from duty; religious
 gift ७९४, ८०७.
 धर्मधन legal property ८१८.
 धर्मधत् observing the law १८९६.
 धर्मधृति observation of law १८९६.
 धर्मनाश disappearance of religion १०१४.
 धर्मपत्नी a lawful wife १११४, १२८४, १३३०,
 ७३.
 धर्मपथ the way of duty or virtue १०२८,
 १११८.
 धर्मपालक a guardian of law १९४२.
 धर्मप्रश्न inquiry into the law १९६३.
 धर्मफल the merit of *Dharma* १९८४.
 धर्मशत्रु a law supporter १९८४.
 धर्मभ्रातृ a brother in respect of religion
 १५०९, १९८६.
 धर्मयुक्त relating to duty; righteous; in
 accordance with law १२४४, १३८७,
 १४५८.
 धर्मयुज् vide धर्मयुक्त ८०६.
 धर्मयुद्ध fight in accordance with the rules
 १६५५.
 धर्मवध see धर्मनाश १०४०.
 धर्मवाद a rule of the sacred texts; com-
 mandment of religion १०२१.
 धर्मवादिन् discussing law ११०१, १२८३, ८४.
 धर्मविद् knowing the law or duty; virtuous
 ८१८, ९८, ९००, ३९, ५६, १०२७, २८, ७५, ७७,
 १२४६, ८३, ८४, ८५, १३५१, ५६, ७६, १९२१,
 ६६, ७८, ८४.
 धर्मविवाह lawful-marriage १०३६, ४०.
 धर्मवृद्धि increase of spiritual merit ११२४.
 धर्मव्यतिक्रम transgression of the law or
 religion ११००, १२, १२६७, १६०४, ०५,
 ०७.
 धर्मशासन a book of law १२८८.
 धर्मशास्त्र a law-book ७९३, १२८६, ८७, १९४९.
 धर्मसंयुक्त dutiful; just; legal ७९४, ८०८,
 १३६३.
 धर्मसहिता in accordance with law १२८४.
 धर्मसमय a legal contract १६२९, ९८, १९२९.
 धर्मस्थ a judge ६३८, ७५७, १०४०, १६७९,
 ९०.
 धर्माचार religious custom १९४२.
 धर्मासन the throne of justice; judgement-
 seat १९३६.
 धर्मिष्ठ very virtuous; religious, completely
 lawful ८१९, ६१, ६३, १३७५, १४१६, ३०,
 ७४, १९२१, ६५.
 धर्मोपदेश religious instruction १७७६, ८८, ९०,
 ९२.
 धर्म्य legitimate; virtuous; customary ६०६,
 ०८, ११, ५३७, ७३२, ९६, ८७३, ८१, १०९७,
 २८, ३४, ४४, ९१, ९८, ११२६, २८, ३१,
 ६२, ७३, १२४६, ८४, ८५, १३७५, १४१६,
 ३०, ५९, १६१४, १९, २७, १९०७, २८,
 ४२, ६४, ६५, ७२.
 धव a man (husband in general) ९९६,
 १५२०.
 धातु metal १७४७, ६७, १९५७.
 धातृ a creator; founder १००१, ०२, १२८८,

१९७१, ८५.
 धत्री a female supporter; nurse ८१७, ३८, १८८२.
 धान्य grain ६०२, ०८, ०९, १०, १२, २१, २६, २७, ३०, ३५, ५४, ६८, ७३१, ८४, ८६, ९०, ८६०, ९९, ९०६, १०, २०, १०१४, ११८०, १४०१, १५१३, २६, १६०९, ५७, ६९, ७०, ७१, ७८, १७१४, १९, २९, ४४, ४५, ५०, ६०, ६५, ६६, १९२४, २५, ३९, ४३, ७६.
 धान्यमात्र a particular measure १९६७.
 धान्यवृद्धि interest in the form of grain ६११.
 धामन् dwelling ९७६, १२५७.
 धारण retaintion; wearing; carrying; conviction १६८७, १७६८, १८८७, १९६४.
 धारण(णि)क a debtor ६११, ३८, ४६, ७३२.
 धारणा a settled rule; decree; established law ६५६, ७४३, ८७१, ९११, १०१५, २८, १११३, १२११, ३६, १३८४, १६८७, १८०४, ३४.
 धार्तराष्ट्र a son of *Dhrtarāshtra* ८१८.
 धर्म obtained in religious act १९८३.
 धार्मिक dutiful; just; religious; legal ७३१, ८१८, ६५, ९११, १०३३, ४०, १२६४, ८६, १३२९, ३०, १४०२, १६९६, १७०१, २३, २७, ६९, १९२९, ३१, ५२, ६२, ७०, ७४, ७९, ८६.
 धार्म्य lawful १६६६.
 धावक a runner १६३४.
 धावन running १०२६, १२४४, १९२२.
 धिष्य a side altar १८९६.
 धुर्वै eminently fit, a horse; bullock ७१०, ६४.
 धूप aromatic-smoke १८८९, १९६६.
 धूमशिखा wages ११२६.
 धूमावसानिक (?) a prayer धूमावसानिक (by Dr. Jolly) १५२०.
 धूर्त cunning, shrewd ७१५, १०२४, २५, ८७, १६५३, १८३३, १९०८, ०९, १५.
 धृत्तदण्ड one who has suffered punishment १६४४, ६८, १७०४, ५१, ८७.
 धृतराष्ट्र N. of a king १९८४.
 धृत्तव्रत of fixed law or order ९६९, १२५८, १८९६, १९१३, ३९.

धृति contentment (with little); maintenance- ११२७, १२६१.
 धेनु a milch-cow ६११, ७६४, ८४२, ७८, ९०६, १५, १०००, ११२०, १३८५, १४०२, १६०६, १८४०, १९७५, ७६.
 धेनुमृत (a man) hired for attendance on milch-cow ९१९.
 धौन washed ८९१, १६७४, ८५, १७४८.
 ध्राजि sweep of wind ९९७.
 धियमाण alive १५३५.
 ध्रुति misleading or seduction १५९१, १८९३.
 ध्वज a banner; the organ of generation १०९५, १६१३, ३०, ८७, १९२९
 ध्वजाकारा (boundary) furnished with a banner ९६१.
 ध्वजाहृत conquered in a battle (property, men etc.) ८१७, २१, १२२७, १९२८.
 ध्वजिनी see ध्वजाकारा ९४४, ६१.
 धंकुल ichneumon ८१८, १९, ९९७, १६०६, १७, ७२, १८३४, १९२५.
 नक्त night ६००, १८९५.
 नक्तमाल a kind of tree १६८७.
 नक्षत्र a star; constellation १३७६, १४६३.
 नख a nail ९९२, १५९९, १६८५, १८८७, ९१.
 नखर crooked, nail-scratch १८९७.
 नखिन् a clawed animal १६१२, ५१.
 नग a kind of tree ९५०, १७१९.
 नगर a town; city ९०९, १३, २५, ४४, ५१, ५५, १३२९, १६६४, १९२२, ४२, ७६, ८६.
 नगरस्थ a citizen १०७७.
 नगराभ्याश neighbourhood of a town ७८६.
 नग्न naked (नग्ना— a wanton woman) ८३६, १०३५, १११९, १८४५.
 नमिका a girl before menstruation (allowed to go naked) १०१९, २१, ४२, १९७७.
 नचिकेतस् N. of a man ७९१.
 नट an actor ८६३.
 नटन dancing ८०८.
 नदी a river ८४३, ९०१, ३०, ५०, ५१, ५२, १११०, १२८७, १३०२, १८५०, ५१, ८०, १९२४,

२७, ३६, ४४, ४५.
 नवोत्थं (land) abandoned by a river
 ९५१.
 नना an expression for mother or daughter
 ११२१.
 ननान्द a husband's sister ९८६, १०००.
 नन्दन a son; descendant ८४०, १२४४, ८३,
 १३७६, १४२९, १९६५, ६७.
 नन्दिन् N. of an attendant of S'iva १३७७.
 ननत् a grandson; descendant ९७५, १८३६.
 नन्त् a grandson ८११, ९८५, १२५५, १३९१,
 १९८८.
 नन्य a grandson; son, child; grandchild
 १२५५.
 ननुचि N. of a sage; N. of a demon slain
 by Indra १०३२, १५९७.
 ननन the eye १९८५.
 नन a man ६३७, ७२, ७२७, ४४, ४९, ५५, ६१, ८५,
 ८६, ८०७, ३१, ३४, ६४, ७३, ७६, ९७, ९१८,
 २०, ४४, ४५, ५१, ११३०, ५८, १२४३, ७२,
 ८४, १३२९, ७७, ९०, १५७३, १६२२, २७,
 ४७, ४९, ५१, १७०५, २०, ३६, ४६, ५३, ६३,
 ६४, ९१, ९२, १८१६, ३१, ५०, ६६, ८६, ८९,
 ९१, ९२, १९०६, १४, २९, ३५, ४१, ४६, ६४,
 ६५, ७०, ७६, ८३, ८५, ८९.
 ननक a hell ६९२, ७१०, ९२, ९४, ८०८, १०१७,
 १८, २३, १११०, ११, १५, ८५, १२६२, ७९,
 ९०, १३२८, ४८, ४९, ५०, ५२, १७०१, ७२,
 १९३९, ८४, ८५.
 ननदेव a king १२८८.
 ननमारिणी a murderess १९८९.
 ननरहृत् a kidnapper १७६५.
 ननराधम low or vile man ८३१, ९७, १६०२.
 ननराधिप a king ८१९, १२८७, १३२९, १९३६.
 ननरेन्द्र a king १६९२, १९२९, ६४, ७५, ८५.
 ननर्तक a dancer ७८७, ९०, ८६३, १९४३.
 ननर्तन dance १९४३.
 ननर्मदत्त a gift in jest ८०४.
 ननर्ष a man १८३६.
 ननरुद nard ९९७.

ननवगत् first bearing ९९३.
 ननवन्व a race of Rghis १००१.
 ननवश्राद्ध the first series of S'rāddhas collect-
 ively (offered on the 1st, 3rd, 5th,
 7th, 9th, and 11th day after a person's
 death) १५९२.
 ननव्यावहारिक (debt) which is not righteous
 or proper (*Aparārha*), incurred for
 drinking (*Smṛtichandrakā*); not use-
 ful for the welfare of family (*Bālabh-
 attā*); what is beyond the ordinary
 conduct of a person (*Vivādachiniā-
 manā*); (debt) not lawful, usual or
 customary ७१४.
 ननष्ट lost, disappeared ६३६, ४२, ५१, ५४, ५८,
 ६१, ७२, ७४, ८०, ९६, ७२६, ३१, ३५, ३६,
 ३७, ४८, ५३, ५५, ५६, ६२, ८०६, ४६, ५०,
 ५२, ९०८, १२, १६, ४८, १०१३, ११००, ०७,
 १२, १७, १२२४, १५६१, ७४, १६७३, ८३,
 १७३५, ६३, १८५०, १९५४, ५९, ६१, ६४, ८५.
 ननष्टचिह्न (a boundary) of which the mark
 has disappeared ९४५.
 ननष्टपुत्र one whose all sons are dead १९८५.
 ननष्टप्रत्याहृत possession of lost (property)
 ७५७.
 ननष्टापहृत (property, article) lost or taken
 away by another ७५७, ६१.
 ननस्य a nose-string १६२१, १८०७, २०, १९३३.
 ननग the race of *Kadrū*; relating to a
 mountain or elephant ८१३, ४०, १९२१,
 २५.
 ननगरिक a citizen १६८३, ८५, १९२४.
 ननडीका the wind-pipe or throat १६००.
 ननणक a coin १३७३, १७२९.
 ननणकवेदिन् expert in examination of coins
 ७८४.
 ननथ a protector; master; lord १०३२, ७७,
 १११९, १८८१, ९४.
 ननानाखीपुत्राः sons of several wives of one
 husband १२३४.

नापित a barber ७०८.
 नामा N. of a *Rshi* १०८०.
 नामानेदिह N. of the son of *Manu-Vaiṣvati*
 ११६१, ६२.
 नामि the navel १७९८, १८३६, १९७९.
 नामन् name ६७७, ११९३, १६८२, ८५, १७४१,
 ५३, ७०, ७५, ८८, १८४१, ९१, ९६, १९०२,
 ६६, ८३, ८५, ८६.
 नामसंकीर्तन the glorification of name १३१६,
 ४८, ५२.
 नारक inhabitant of hell १५९६.
 नारद N. of a sage १०३०, ३१, ३२, १४६४,
 १६००, १९६५.
 नारायसी (verse) celebrating men ८११,
 १०००.
 नारी a woman ७५१, ८१८, ३९, ९९, ९६४,
 ७३, ७८, ८७, ९७, ९८, १००१, ०२, ०४, १६,
 १७, २०, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
 ३२, ३३, ५२, ५७, ५८, ६६, ७०, ७५, ७६,
 ७७, ९५, ११००, ०१, ०६, ०७, १०, ११, १३,
 १४, १५, १६, १७, १८, १९, १२५७, ८३, ८५,
 १३५०, ७४, ९०, ९१, ९६, १४०२, २३, ५२,
 ६६, ७३, १५१३, २३, २४, २६, २७, १६५३,
 १७११, ६५, १८५४, ७२, ८६, ८८, ९०, ९१,
 ९२, १९४१, ५०, ७८, ७९.
 नारीवृत्त the behaviour of a woman १०६४.
 नारीसंदूषण the blemish of a woman १०४८.
 नाविक a sailor ७१४, १६११, १९४४.
 नाश destruction; extinction; loss ६३८, ५१,
 ५८, ७५१, ५३, ५६, ७७, ८१, ८४९, ५४,
 ६१, ७९, ९१, ९०४, ०५, १६, ४७, १०१४,
 १११२, १२८३, ८४, १५१२, १६७३, १८५६,
 १९१४, ७६, ८३, ८४.
 नाष्टिक a person who has lost something
 ७५७, ५९, ६५, ६७, ६८, ६९, १६८४.
 नासा the nose १६१७, १९, ३८, ५३, १७८१,
 ९६, ९९, १८१७, ३१, ४६, ४९, ५०, ८७,
 ९१.
 नासिका see नासा १७६०, १९७०.
 नास्तिक a heretic १७०१, १९३६.

नास्तिक्य heresy, disbelief १११९.
 नाहुष belonging to the people or *Nahus'*
 people ८१०.
 निःश्रेयस् ultimate bliss ८१६.
 निःसार्य to be banished १९६२.
 निःस्रव residue १७३१.
 निःस्व poor; having no property ६९९, ८७५,
 १६३२, ५४, १८३३.
 निःकृष्ट low १६७०.
 निक्षिप्त deposited ६३७, ७१५, ३५, ३७, ४४,
 ५३, ५६, ६२, १९७१.
 निक्षेप placing, a sealed-deposit ६३२, ३५,
 ४७, ७३१, ३२, ३५, ३७, ३८, ४०, ४१,
 ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०,
 ५४, ५५, ५६, ६४, ९८, ८०७, ६३, १४७३,
 १५२७, १६१७, ७३, ८४, ८५, ८७, १९७१.
 निक्षेपक a depositor १९२२.
 निक्षेपघट्ट depositary ७५३.
 निक्षेप्ट a depositor ७३७, ४०, ४१, ४२, ४७,
 ४८, ५३, १६७३.
 निगम the scriptures १०५०, १२७१.
 निग्रह imprisonment; confinement ८३२, ६०,
 ६१, ७४, १६४८, ९५, ९९, १७०१, १८७०,
 १९२५, २७, २९, ३६, ४६, ७०.
 निग्राहक a punisher १६१८.
 निचय hoard ८१६, ६१, १६७८.
 नित्य inexhaustible; regularly necessary or
 obligatory (religious duty) ६६१, ८७२,
 १०७६, १११९, १२४३, ५३, १६४८, ६१, ९२,
 १७०१, १०, २५, ४९, १९०६, ०७, २९, ३०,
 ३६, ४२, ६४, ६५, ६६, ७८, ८३, ८५.
 नित्यानुवाद statement of facts ११६६.
 निदान N. of a *Vedic* book; the end (of the
Vedic section of *Bhāllavin*) १९२१.
 निधन death १७६०.
 निधान a receptacle १२५४, १९५५.
 निधि a deposit; store; treasure ६०१, ०४,
 ७३५, ५१, ९२४, ११००, १५७५, १६७५, ७६१,
 ८३, १९४१, ४८, ४९, ५०, ५५, ५६, ५७, ६०,
 ६१, ६२.

निषिध् a guardian of treasure १९७४.
 निष्य blamable १०६४, ११००, ०१, १०, १२,
 १९१८.
 निषान a receptacle for water १४२, ४६,
 १६१३.
 निषय evaluated property; debt ६७१, ९३०,
 ११७५, १२२८.
 निषयक a writer १६८४.
 निषयन drowning १६१९, १७७२.
 निषयण invitation ७७८, १६३५, १९२२.
 निषयित invited ७७३.
 निषयित reason ६२४, ७३५, १२७३, १३८४, १६१६,
 ४७, ६५, १९२२, ३६, ७०.
 निषयता self-restrained; abstentious १०२०,
 २८, ६२, ७६, १११३, १२४६.
 निषयन्तव्य to be punished or checked ९०६,
 १३९७.
 निषय an act of voluntary penance, restric-
 tion; law, rule ८१७, १०१८, २०, २४, २५,
 २८, ६०, १२४३, ४४, ८४, १३५१, १५२७, १६०६,
 ६४, १७४७, ४८, १८४७, १९१८, ३३, ४०, ७८.
 निषयान way; access; a cow-station ९०२.
 निषयुक्त appointed, authorised; employed;
 instructed, bound ६९८, ७८६, ८०६, ७६,
 १०२७, ५५, ६५, ६६, ११०१, १३, १२७२, ७८,
 ७९, ८४, ८५, ८८, १३०४, १८, ९६, १४०६,
 १६१२, ३२, ५४.
 निषयुज्जान one who authorises (a woman to
 beget a child from the nearest kin)
 १०६६.
 निषयुक्तव्य to be authorised १०६६, ११००.
 निषयण order; injunction; appointment of a
 widow to raise offspring to her de-
 ceased lord ६९६, १०२२, ६५, ६६, ६७,
 ११०९, १०, १६, १८, १९, १२७२, ८४, ८५,
 १३९१.
 निषयणधर्म the practice of appointing a wi-
 dow to bear offspring to her deceased
 lord ११९४.
 निषयणत्वा practising *Niyoga* १५२५.

निषयणित् appointed; authorised १०२२, १२७२.
 निषयणोत्पादित begotten by *Niyoga* १३४२.
 निषयणम् appointment १३८४.
 निषयणित् appointed; authorised १२२९.
 निषयणिक not entitled to a share १३९८.
 निषयणव्य unconnected, unrelated, unprotected;
 in the absence of (the owner) ७५८,
 १६१३, २२, ९१, १७१९.
 निषयण्य childless १३५०.
 निषयण a hell १२६४, ८६, १६५३.
 निषयणस्त exiled ९३२.
 निषयणस् sinless; innocent ८१३.
 निषयणदिष्टवन one who has received money
 ६६५.
 निषयणान taking no pledge or surety ६३४.
 निषयणन्द्रिय impotent; destitute of manly st-
 rength, infirm ९१२, ९५, १०३३, ४९,
 १३८५, ८७, ८८, ९२, १८४१.
 निषयणतज् N. of a class of sons; son begotten
 by *Niyoga* १२८६.
 निषयण दत्त detained ६७२, १०२४, १३९०, १६१५.
 निषयणकार(णधि) unproductive (pledge) ६३८.
 निषयणद्वया to be detained १११०.
 निषयणोभ obstruction, detention ८१९, ९१, १६०६,
 ६४, १७०१, ४८, ६१, १८६३.
 निषयणकति calamity; adversity; a particular
 deity ९७७, ९५, १००२, ०८, १८३६.
 निषयणम् going out; export ६७७, १७०७, १९२७.
 निषयण्य decision ७४४, ६५, ८९, ८५१, ७२, ९८,
 ९३५, ३६, ३७, ५१, ५५, ५७, ५८, १०१५,
 १२२५, १३५५, १६९०, १७६४, ७३, ७९, १८०१,
 १९०७, २७, ४२, ४६, ८८.
 निषयणदिष्ट referred; appointed ६५७, ७६४, ८५,
 १९१२.
 निषयण्टु a guide ९५४२.
 निषयण without any legal flaw; faultless
 ७०९, ६९, ८३९, ८७, १०२३, ३८, ११००, १४,
 ५६, १३९९, १९७२.
 निषयणन a propertyless man; pauper; insol-
 vent ७१०, १४, २६, ३१, १०३०, ७७, १६२९.

निर्धन banishment १६०६.
 निर्धूत ex-communicated ८०४.
 निर्नमस्कार not to be saluted; offering no
 homage (e. g. to the gods) १०७५,
 १६२७.
 निर्बन्धु having no relative ११००.
 निर्बीज childless १५५२, ३०.
 निर्भक्त excluded from participation ११४४.
 निर्मोक्ष्य to be excluded from participation
 १२१२.
 निर्मेन्ध्य to be stirred by friction (as fire)
 १०१९.
 निर्मर्यादा unrestrained १४२८.
 निर्यास juice or exudation of trees or plants
 १५९८.
 निर्यूह a peg projecting from a wall ९५३.
 निर्याप offering १२६५.
 निर्यास ex communication; banishment ८७३,
 १६४३, ४४.
 निर्यास्य to be banished ८७४, १४००, ०४,
 १६९८, १७५९, ६०, ९६, १८०२, २८, १९०९,
 १४, २९.
 निर्यास्य to be banished from the country
 or realm १६२०, २८, ५२, ८७.
 निर्यास्य gained by labour ११२३.
 निर्यास्य impotent; powerless ९९५, १२५८.
 निर्यास्य wages; remuneration ७८७, ९०.
 निर्यास्य penance (prescribed) १८४४, १९१८.
 निर्यास्य setting aside or accumulation of a
 private store; selling; extracting from
 १४३२, १६६८, ७१.
 निर्यास्य to be restrained ११०६.
 निर्यास्य habitation १६१६, ८५, ८६. १७५३, ६४,
 १८४६, १९२२, ४२.
 निर्यास्य married; founded १४३०, १९२९.
 निर्यास्यदेश one who has cultivated (a coun-
 try) १६९२.
 निर्यास्यदिक (debt) free from interest ६११,
 ३८.
 निर्यास्य cassation; disappearance ७६७, १०१३,

१२०१, १६१५, ४६, १७९५, १८६८, १९७४.
 निवेश dwelling place; abode; entrance
 ९५९, १०१९, ५७, १२७३, १०७९.
 निवेशकाल the time of foundation, the occa-
 sion of marriage ९४९, ५२, १४३०.
 निवेशसमय see निवेशकाल ९५९.
 निशा night १७६१, १८३२, १९२४.
 निश्चय fixed opinion; a settled rule ६६०, ७६,
 ७१५, ८०४, ८९, ९४४, १०३३, १११०, ११,
 १२८७, १५८१, १६३४, १७७९, १९१५, ४२,
 ६६, ६९, ७८.
 निश्रेणि a ladder ९२७.
 निषाद an out-caste (esp. the son of a
Brāhmana by a *S'ūdra* woman))
 ११०४, ०५. १२५१, ५२, ७०, ७१, ८८.
 निषिद्ध prohibited ११०९, १६११, १७२३, १८५४,
 १९१३.
 निषूदन killing; slaughter १६५३.
 निषेद्धव्य see निषेध्य ७२४.
 निषेध्य to be hindered or prohibited ९४२.
 निषेध prohibition १८७२.
 निष्क a particular coin; a golden orname-
 nt for the neck or breast ८१४, ६४, ७३,
 ११२१, १८०३, २९, ४०, १९६७, ६८.
 निष्कर exempt from tax १९४४.
 निष्कालक tonsured १६६८.
 निष्काश egress; gate ९५८.
 निष्कासिनी not restrained by her master
 १८८३.
 निष्किञ्चन poor; having nothing १२०७.
 निष्किनी wearing an ornament १००९.
 निष्कुट pleasure-grove (near a house)
 (*Ganapatiśāstri*); mountainous tract
 (*Shāms'āstri*) १६८२.
 निष्कुला one whose family is extinct १९५१,
 ६२.
 निष्कृत a fixed place १८९४.
 निष्कृति compensation; expiation; escaping
 ६४०, ७९५, १०१६, २२, ३०, ३१, ५० १११८,
 १६५१, १८३१, ८७, १९४१.

निष्क्रय compensation; redemption; sale ६३८,
५०, ५८, ६०, ७६७, ८१७, २३, ९३२, १०७२,
१११०, १६१७, ८०, १७९९, १८४९, ५०.
निष्क्रिय one who neglects his sacred duties;
a *Ks'atriya* and *Varishya* १७२६.
निष्ठया N. of a lunar mansion १००६.
निष्ठा completion; decision ८८३, १९२२.
निष्ठाव deciding ११६२.
निष्ठुर harsh १७८५, ९१.
निष्पतन loss; damage, vagrancy ७३५, १०३८.
निष्पतित a convict; rust out; lost ८१७, १०३८,
१६८४.
निष्पत्तिवितन wages for finished articles or
work १६७६.
निष्पातन loss; obstruction; transference ७३५.
निष्फल useless; fruitless ७१५.
निसर्ग transference (of a deposit) ६३८, ५०,
१०४९.
निसर्गज innate; inborn; natural ८२१, १९२८.
निसर्गपण्ड one naturally impotent १०९४, ९५.
निसृष्ट prepared; set free; granted; given;
appointed; authorised; permitted ६३६,
३८, ८२१, ९३०, १०१९, १९२२, २८.
निसृष्टार्थ appointed manager (of affairs)
८७४.
निहित deposited १९५०, ५६, ६१, ७३.
निह्वन denial, expiation; concealing ६८४,
१०५०, १६३३, ४८, १७४१, ६१.
निह्वत refused; denied ७१५.
नीच low १८३१, ३५, ९५, १९६७
नीति management; political science; guid-
ance १११९, ५८, १९७०.
नीप्र a roof ९२६.
नीरजस्का a woman not menstruating १०२०,
३४, ११०१.
नीराजन ceremony of light १९२४.
नील (वृष) (an ox of) dark colour १३५२, १६७४.
नीवी the band of wrapped garment round
waste; capital; principal stock १८७१,
१९२२.

नीत्र a roof; the eaves of a roof १६८५.
नृ a man १८२८, ३४, ३६, ५१, ५५, १९०७,
२१, ४१, ८५.
नृचक्षुन् beholding or watching men ११५८.
नृत a dancer, barber (*Sāyana*) ८४१.
नृत्य dancing ८३४, ११०७, १३६४.
नृप a king ६५६, ७२१, ८०८, ३६, ६९, ७६,
८२, ९२१, ४४, ५९, ६०, १०९७, १२३४,
४४, ८६, १३२९, ६४, ७७, १४७८, १५१२,
१६३२, ४६, ५१, ५३, ५४, ९५, ९६, ९९,
१७००, ०१, ०६, ०७, ०८, ११, ४५, ५५,
६१, ६३, ६५, ६७, ८२, १८०२, २८, २९,
१९१२, १३, १४, २६, २७, २९, ३०, ३३,
३६, ४१, ४३, ५४, ५८, ५९, ६२, ६५, ६८,
७०, ७३, ७५, ८४, ८५.
नृपगृह a palace ९५८.
नृपति a king ७२१, २२, ८७२, ९१०, १३९०,
९१, १४६४, १६००, १७६२, १९०६, ७९,
४१, ४३, ५३, ६२, ६५, ७०, ८४, ८५.
नृपद्वेष्ट enemy of a king ८७४.
नृपज्ञा royal order; edict ८७५, ९९.
नृपाण giving drink to men ९२३.
नृपाश्रय instituted by the king १९३३, ४०.
नृशंसकारिन् mischievous १२८४.
नेजक a washerman १९२७.
नेजन washing १६७४, १७०९, ३५.
नेत्र the eye १६१८, ३७, १७८१, ९६, ९९,
१८१७, ९१, १९३३.
नेगम followers of *Veda* ८६९, ७०, १६६९,
१७५८, ६४, १९३३.
नेचाशाख N. of *Pramagandha*; belonging to
a low branch or race ६००.
नेत्यक daily; obligatory १०५४.
नेधानी (a boundary) indicated by putting
down various objects ९४४, ६१.
नेमित्तिक occasional or special (rite); a
prophet ८७२, १११९, १४०५, १६७९.
नेरय belonging to hell १२६४.
नेरैत belonging to *Nirriti*; a demon ८६०,
९९१, ९५, १८१७.

नैवेदनिक marriage cost or expenditure;
relating to marriage १२००, १४१७, १९५०.

नैवेशिक reunited; having common habitati-
on or house १५६१.

नैर्हारिक deduction (in the shape of taxes) ?
१६६८.

नैषादी belonging to a *Nishada* ११८५.

नौ a ship; boat ७६४, १६१७, १८३६, १९२४,
२७, ४६.

नौका see नौ ७६४.

नौयायिन् a boat-passanger १९२७, ४६८

नौव्व a boat-man १६६३.

न्यत्न anointed १००२.

न्यग्रोध the Indian fig-tree ९३३

न्यङ्ग invective, insinuation; sarcastic lan-
guage ८६२, १७८४, ८५, ९१, १७७०

न्ययन entry; gathering place; receptacle
९०२.

न्यस्त deposited ७४२.

न्यस्तिका a kind of plant ९९७.

न्याय law; reason, rule; justice ७२७, ३२,
८६३, ९५२, १०९७, १२०१, १३९०, १७०१,
१९१६, ३३, ४३, ६९, ७०.

न्यायतन्त्र expert in jurisprudence, lawyer
७३०.

न्यायवादिन् claiming judicial investigation
७२८.

न्यायविद् acquainted with the interpretation
of law ११६६.

न्यायवृत्त well-behaved ११९३, १४७६.

न्यायशास्त्र the science of rules of interpreta-
tion; law-book १९४२.

न्यायस्थान seat of justice १७६४, १९४२.

न्यायापेत unjust १९३५.

न्यायोपगता (a woman) justly taken under
protection; (a woman) who according
to the law goes to her brother-in-law
१४३०.

न्याय्य reasonable, lawful; proper; cus-
tomary १११८, १३९३, १९४२.

न्यास a deposit ६२७, ५१, ७३४, ३९, ४५, ४६,
४९, ५०, ५१, ५४, ५५, ६४, ६८, ८०२,
०७, १०२९, ६९, १५७३, ८१, १९७०, ७१.

न्यासदोष defect of a deposit ७५५.

न्यासद्रव्य deposited sum property or article-
७५१, ५२.

न्यासधारिन् the holder of a deposit ७४४.

न्यून less; euphem, vulva ७६५, ८४, ८५, ९०,
९९४, ११६९, ७२, ७३, १६७२, १७५०, ६७,
७९, ८९, ९०.

न्योचनी a kind of ornament ८११, १०००.

पक्व the day of cooking the oblation
११६०.

पक्वान्न dainty; cooked food १६१४, ७०, १७१८,
५०.

पक्ष the half of a lunar month, wing;
side, the shoulder ८६०, ६२, ६३, ९८,
९९८, १०३६, १६१५, १८, १७०७, १९१४,
२७.

पक्षद्वयावसान extinction of the two wings
(families) १५५५.

पक्षपण्ड (an impotent) capable of appro-
aching a woman only once in every
half month (पक्ष) १०९४, ९५.

पक्षिन् a bird ८४०, १६०९, १७, ७०, १७१८, ९७,
१८१०, ३४, १९१४, २५.

पक्षित्त company (e g. of persons eating to-
gether thereby denoting their one
caste) ८७६, १५९६, १६०१, ०३.

पक्षक्यर्हक eligible for assembly (i e. fit for
eating together) १०१७.

पद्गु lame १३९८, १४०१.

पच्छेद cutting of a foot १७६०.

पञ्चकुली a group of five house-holds ८६३.

पञ्चगव्य the five products of the cow (a
purifactory drink) ७९४.

पञ्चग्रामिन् a group of five villages ९२९,
१६२०, १७४३.

पञ्चचूडा N. of an *Apsaras* १०३२.

पञ्चवन्ध five-times (the value of the pledge)

७३५, ५७, ६२.
 पञ्चयज्ञाः the five religious acts or oblations of a house-keeper १०७५.
 पञ्चहोतृ N. of a particular formula in which five deities are named १००६.
 पञ्चाल N. of a people or country १९८१.
 पञ्चौदन prepared with fivefold pulp of mashed grain ९९९, १०००.
 पट a cloth, garment १६१७, २१.
 पण a particular coin; bet; wager ६०८, ११, २४, ३४, ३८, ७३५, ६४, ७२, ७७, ८१७, १९, ४०, ४३, ४४, ७८, ७९, ८१, ८२, ९०६, ११, १२, २०, २१, २५, २६, २७, २८, २९, ३१, ३२, १०३४, ३५, ३६, ३७, ३८, १२२५, १४०२, २८, ३१, १५२०, १६१०, ११, १४, १७, २०, २८, ३५, ४८, ६७, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ८८, ८९, ९०, १७२९, ३४, ३६, ७१, ७९, ८१, ८९, ९०, ९२, ९६, ९८, १८००, १४, १६, २१, २२, ३४, ४६, ४८, ४९, ५०, ९२, १९०३, ०४, १३, २२, २३, २७, ४४, ४५, ४७, ५८, ५९, ६७, ६८, ७०, ७५.
 पणक्रीडा betting; sport with wager १९१०.
 पणयात्रा currency transaction १६७५.
 पणि a miser (one who is sparing of sacrificial oblations); N. of a race or demons ८१२, ९७२, १५९५, १९७१.
 पणिक consisting of a *Pana* ९३२, १०३६, १६३४, ५२, १७९०, १८३३, ७७, ९०.
 पणित staked, betted ८४०.
 पणे जित (a slave) won through a wager ८३०, ३२.
 पण्ड an impotent १०९४, १८२७.
 पण्य a commodity; an article for sale ६३२, ३३, ७३०, ३६, ३७, ६४, ६५, ७१, ८९, ८०७, ४३, ७८, ७९, ८१, ८३, ८४, ८६, ८८, ८९, ९२, ९३, ९४, ९५, ९७, ९९, १११२, १६११, ६१, ६३, ६९, ७१, ७७, ७८, ७९, १७०७, ०८, २९, ३०, ३१, ३२, ५८, ६४, १९२२, २७.
 पण्यदोष defect of a commodity ८७८, ९५.
 पण्यनिष्पत्ति the manufacture of goods १६७९.

पण्यभूमि manufacture of articles १६६८.
 पण्यमूल्य price of a commodity ६२७, ७९९, ८०३.
 पण्यनोषित a prostitute १६६९, ९४, १७४६, १९२९.
 पण्यविचक्षण expert in the knowledge of the qualities of merchandise ८९५.
 पण्यसंस्था commerce १६१५, ७७.
 पण्यसमवाय collection of commodities ७३७.
 पण्यस्त्री a harlot; prostitute ८५१.
 पण्यगार a store-house १६८९.
 पण्यदान acceptance of a commodity १०३८.
 पण्यध्यक्ष superintendent of merchandise १६७८, ७९.
 पण्योपजीविन् a merchant १६९३, १७६३, १९२९.
 पतग a bird ८४०.
 पतनिन् see पतग १९७०.
 पतन falling; a bird १६८७, १९१६.
 पतनीय causing the loss of (caste) १३८९, १७७०, ८२, ८५, १९३७, ७२.
 पतयिष्णुक liable to fall ९९७.
 पताका a flag; sign १९२५.
 पति a husband; master; lord ६७९, ८०, ८२, ८३, ९८, ७०३, १५, ८०७ १५, ३९, ९०३, ६३, ६४, ६५, ७०, ७१, ७३, ७६, ७७, ७८, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ९०, ९१, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२, ०४, ०५, ०७, ०८, ०९, १०, १६, १७, १९, २१, २२, २३, २५, २६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३८, ४२, ४५, ४७, ४८, ५२, ५३, ५५, ५९, ६०, ६२, ६४, ६५, ६९, ७५, ७६, ७७, ८३, ८५, ८८, ९१, ९३, ९५, ९६, ११००, ०१, ०३, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १२, १३, १४, १६, १७, १८, १९, ५७, १२०६, ०८, ५३, ५४, ५५, ५७, ५९, ७३, ८२, ८४, ८५, १३०८, ५०, ५५, ८८, ९०, ९३, १४१३, २३, ३०, ३८, ४३, ५३, ५४, ५६, ५८, ६१, ६२, ६३, ७३, १५३०, ५४, १६५४, ६८, ७२, १७०३, १८३६, ३७, ३९, ४९, ९१, १९०२, ३६, ६४, ७८, ७९, ८४.

पतिकामा wishing for a husband १९६.
 पतिकुल a family of the husband; husbands' house १०३८, १५५५.
 पतिकृत (debt) contracted by husband ६४०, ९८, ७०२.
 पतिवातिका see पतिव्री १६१९.
 पतिव्री killing a husband १०२१, ११११.
 पतिव्रुष्टा (a woman) liked by her husband ९६४.
 पतिव्रुष्टि husband's kinsmen १०३८.
 पतित expelled from caste; an out-caste ७०७, ७१, ९४, १०२५, ३४, ५६, ६४, ६६, ८९, ९५, ९८, ११००, ०७, १२, १६, १७, १८, ६४, १२७०, ७३, ८६, १३५०, ८७, ८८, ८९, ९१, ९२, ९३, ९८, १४०१, ०४, १७, १७७०, ७८, ८६, ९१, १८३१, १९३६, ४३, ५२, ७९, ८८.
 पतिताज्जात sprung from an out-caste १३९१.
 पतितापल a child of an out-caste १४०४.
 पतितोत्पादित procreated by an out-caste १३९६.
 पतित्व husbandness; matrimony १११३, १३५०.
 पतित्वन see पतित्व ९८०.
 पतिदाय husband's property १४३०.
 पतिदायाव husband's inheritance १४२९.
 पतिधर्म duty towards a husband १०२९.
 पतिपक्ष husband's family १५५५, ६१.
 पतिप्रमापणी see पतिव्री १६३८.
 पतिबन्धु relation of a husband १८४९.
 पतिमनी having a husband i. e. married १०२९, ३०.
 पतिरिप् deceiving or despising a husband ९७०.
 पतिलोक the sphere of a husband in future life ९८६, १००१, ०३, ०४, १६, २१, ३०, ६०, ६३, ६४, ८५, १११३, १४२३.
 पतिवती having a husband; a married woman ९८२.
 पतिविष finding a husband ९९०.
 पतिवेदन procuring a husband ९९७, १००८.

पतिव्रत loyalty or fidelity to a husband १०७७.
 पतिव्रता a chaste or fidel woman १०११, २२, ११२६, ६७, २९, ३०, ३१, ५०, ६०, ७६, ७७, ११०७, ११, १६, १२८५, १५१३, २६, १९५१, ६२.
 पतिशुश्रूषण service of a husband १०२६, ७७.
 पतिशुश्रूषा see पतिशुश्रूषण १०२५, ७७, १११०, १२, १५.
 पतिसौदर्य uterine brother of a husband १०४०.
 पतिहिंसका see पतिव्री १०२०.
 पतिहीना having no husband; widowed १०७६, १९७८.
 पत्तन a city ११४२.
 पत्नी a wife; mistress ८३८, ९६३, ६४, ६५, ६७, ६९, ७२, ८५, ८७, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, १००१, ०२, ०३, ०५, ०७, ०८, १०, ११, १४, १९, २३, ३०, ५५, ११०६, १४, १८, १२५१, ८४, ८५, १३५२, ७४, ८५, ९१, १४०१, ०५, ०८, १४, ७१, ७९, १५१३, १५, १८, १९, २१, २३, २४, २६, २७, २९, ४२, ५९, १८४०, ४१, ५३, १९५०, ८५, ८८.
 पत्नीमूल wife as the foundation १११४.
 पत्न्यभिगामि (property) inheritable by a wife १४७०, १५४२.
 पत्न्यभिगामिन् one having indecent connection with another man's wife १६५४, ५५.
 पत्न्याचार behaviour of a wife १०१४.
 पत्र written document ६५४, ७३१, ८६०, ७३, १०२६, २९, ३१, ३२, १५८१, १६७१, ७३, १९६६, ६७, ८८.
 पत्रनिविष्ट reduced in writing, documentary (property) १२२८.
 पथ a street ९०३, १०, १४, १७, २५, २६, ३१, ३२, ६२, १७६१, ६७, १८४५, १९३२, ३६.
 पथिष see पान्थमुट् १७४६.
 पथिन् a way, road १३१८, ८२, ९८, १७२३, ७७, ९४, ९५, १८०९, १९२९, ३५, ३९.
 पथिप्रमाण forms of roads and paths ९३१.

पथ्यनुसरण elopement or criminal rendezvous
१०३८.

पथ्यनुसार see पथ्यनुसरण १०३८.

पद a step; foot; title of law ६२८, ८३४,
९२६, ७०, १६००, ८५, १७४०, ४३, ५३, ५४,
५६, ६५, १९१०.

पदवाय a leader; guide ११४३, १६००.

पथराग a ruby ८८८.

पद्मती having feet ९८३.

पयस् milk; water १००३, ०४, ०६, १२८१,
१३५०, ५१, १६१५, १८९८, १९३८, ८२.

पयोधर breast १८९१.

पयोधार see पयोधर १९७८.

पर another; stranger; best; highest ७९४,
८६३, ७१, ९२६, २७, ५३, ५९, १०१४, २३, २५,
२९, ३४, ३८, ७७, ८५, १११२, १९, १३७४,
१६०८, २०, २६, ४०, ५०, ६६, ७४, ८१,
८३, १७६१, १८९०, १९३६, ६३, ६४, ७५,
७८.

परकुल another's family १२६६, १३५२, ८४.

परक्षेत्र another's field or wife ९३०, ४७,
६२, १०७३, ७४, ११११, १३४२, १६१२,
१७०३, ६६.

परक्षेत्रोत्पन्न (a son) begotten on another's
wife १२८२.

परगामिनी co-habiting with another (than
husband) १०२२, ३१.

परयोत्र born in another family १३७३.

परचक्र invasion; aggression by an enemy-
country ७३५, १८५०.

परज born of another (than husband)
१३५०.

परजन a person other than kinsman ८१७.

परजात see परज १२८८.

परतन्त्र different system of knowledge १९४१.

परत्याग homicide १६५१.

परत्र in the future world ७९४, ८०८, १९२६,
६४, १११९.

परदार adultery; another's wife १०५८, १६५४,
१८४१, ४३, ४६, ५५, ८३, ९०, ९१, १९७९.

परदारामिर्श see परदारामिर्शन १६०८.

परदारामिर्शक an adulterer १६१२, १९४१.

परदारामिर्शन adultery; coitus with another
man's wife १६४१, ४३, ४५, ५३.

परदासी another person's maid servant ८३४.

परदेश foreign country १६७१, ७८, १७६२.

परद्रव्य another person's property ७४४, ५४,
५७, ६२, ६५, ६९, १६५३, ८३, ९३, १७४१,
४५, ६१, १८९१, १९२९, ७२.

परपरिग्रह, another's wife १०७१, ७२, १२८८,
१३५६, १६६५, ८२, १८८३.

परपूर्वा a woman who has had a former
husband; one who has previously been
enjoyed by another man ७०२, १३,
१०६४, ११०३, १०, १२७९.

परप्रयोग enemy's action ८६३.

परबीज stranger's seed १२६७, ७१.

परमक्तोपयोग use of another's food १२२४.

परमार्था another's wife १८९२.

परभूमि another man's land ८५१, ५२, ९३१,
४२.

परम most distant; most excellent; highest
९७६, १००३, २८, ४९, ७५, ७६, ७७, ११११,
१५, १६, १९, १६९९, १८३६, ३९, १९२८,
३०, ७८, ८६.

परम्पराज्ञान knowledge passing from one
generation to another ९५०.

परयोषित another's wife १०७१.

परराष्ट्र the country of an enemy; a foreign
country ७८८, ९०, १९८४.

पररेतस् the seed of a stranger १२६७, ७१.

परणं debt of another person ७१२.

परलोक future world १०५९, १३५५.

परशु an axe (in ordeal) १६५६.

परस्त्री another's wife, a woman other than
one's wife १६८३, १७७२, ८०, ९८, १८१४,
३०, ५०, ५१, ५४, ७०, ८०, ८९, ९१, १९३६.

परस्परमागिन् mutually inheriting the pro-
perty १५५७.

परस्व property of another person ८९८.

- परस्त्व ownership of another person ७९४.
 परस्त्रादायिन् taking or seizing another's property १२८६, १६३१.
 पराक a particular expiatory rite १८८७.
 पराची bashful; shy (woman) ९९१, १५९९.
 पराजय defeat १८९७, १९०४, ११, १४.
 पराजित defeated ७२४, ८१८, ४०, १९०३, ०४.
 ३३, ६९
 पराधीनत्व obedience; dependence १०३१.
 पराभव defeat ८६१.
 परायण final end; last resort ८५१, ९००,
 १०२६, ११११, १५१२, २४.
 पराध्वं very valuable १६७४.
 परावत् a distant place ९९०, ११५९.
 परावृक्त rejected; cast off १९७९.
 परावृज् an exile ९६९.
 परावृत्ति returning, restoration of property;
 exchange ८९१.
 परावृद्धि highest rate of interest ६१०.
 परिक्रय purchase ७७०.
 परिक्रीत the son purchased [(रेतो-मूल्य-दानेन
 तस्यामेव (भार्यायां) जनितः) according to
 नीलकण्ठ] १२८४, ८८
 परिक्रेश hardship, torture १६१८, ५२, ९०.
 परिक्षीण vanished ७२३, १५५५, १९३१, ७६.
 परिखा a trench ९६२, १६३०, १२३०.
 परिगणिता surrounded; embraced ९६६.
 परिग्रह acceptance; wife; marriage, seizure;
 servant ७०३, ३४, १०६३, ९३, ११२२,
 १२८२, १३७१, ७२, ८३, १४०४, १५८०, १६६७,
 ८१, ८७, १७२४, ५२, १८९१, १९२२, २४, ३६.
 परिग्रहीत् a husband, an adoptive father
 १०४०, १३८४.
 परिचर a servant ८१४, १९८६.
 परिचरन्ती attending १११९.
 परिचर्या service ८१५, १६, १८, १९.
 परिचारक a servant; attendant ८१७, १९,
 ३८, ४३, १६१५, ८५, १८५०.
 परिचारिन् a servant ८१८.
 परिच्छद furniture, attendants etc.; goods
 and chattles; personal property १०५६,
 १३९३, १६१६, २७, ९८, १९२७, २९, ४५.
 परिजन servant; attendant; subordinate
 person १०३२.
 परिज्ञात a judge १९२२.
 परिणीता married ८१६, १११७.
 परित्यक्त (स्त्रा) abandoned १२७९, १३०८.
 परित्यक्तव्या to be allowed to go, to be aban-
 doned १११७.
 परित्यक्त one who abandons ११११.
 परित्याग the act of abandoning; deserting;
 ८७४, ९७, १०१६, ७५, १३८४, ८७.
 परित्याज्य to be abandoned १०२१, ५१, ११११,
 १२, १३९३, १९७८, ८५.
 परित्राण protection १६२३.
 परिधान a garment १३८५.
 परिधानीया a particular concluding verse
 १००५.
 परिपन्थिन् an adversary १५१४, २६.
 परिपाण protection; guarding १६०१, १२.
 परिपाल्य to be kept or protected ६५१, ७५०.
 परिपूत husked, winnowed १७१९, ६६.
 परिप्लुत overwhelmed ९१५.
 परिभाण्ड articles of household use ११६५,
 १४१५.
 परिभाषण admonition, reprimand ९३९, १६१९,
 ३१, १९२९.
 परिभाषित stipulated (fee); contracted ८३५.
 गरिसुक्त used up ८९४.
 परिभोग possession १६८४.
 परिमाणी a particular measure १६७७.
 परिम्भण embrace १८९१.
 परिवर्तन exchange; barter; return ७३५, ८९१,
 ९७, ९९, ९०१, २५, २६, १६७३, ७४, १७६४.
 परिवाद reproach १०२६, ११८४, १३९०.
 परिवाप see परिभाण्ड १०३५, ११८४, १३९१.
 परिवार्य roof of a house १६२०.
 परिवाह a water course or drain to carry
 off excess of waters ९३०.
 परिविध elder brother married after his

younger brother १९५, १९, १५९२, १६०१.
 परिविदिदान younger brother who marries
 before his elder brother १९५, १५९२.
 परिवृक्ता rejected or abandoned wife १९०,
 १००९.
 परिवृक्ती see परिवृक्ता १९१, १००६.
 परिवृत्त fenced (field) ११०, १६५७, १९७६.
 परिवृत्ति see परिवर्तन ८९०, ११, ९८, १९, १०१,
 १५८२, १९७५.
 परिवृत्ती see परिवृक्ती १००८.
 परिषद् an assembly; meeting; audience
 १३८४.
 परिषद्गामि (property) received or inherited
 by a group or assembly १४७३, १५२७.
 परिषय to be sought after (Monier Williams);
 to be avoided (Nirukta); sufficient,
 adequate, competent (Sāyana) १२५३.
 परिष्कन्द a servant (esp. one running by
 the side of a carriage) ८४२.
 परि(री)हार exemption (from tax etc.); avoid-
 ing; prohibition १३०, १७९१, १९२१, ३६,
 ८३.
 परि(री)हास jesting; joking ८००, ०५, १९१२.
 परिहृत shunned; avoided (work) ८४४.
 परीक्षक an arbitrator ७८५.
 परीक्षण examination ८९२, १४, १९, १८२९,
 ३२, १९६७.
 परीक्षिन् an examiner १७२९.
 परीक्षा see परीक्षण १०५०, १६०५, १५.
 परीक्षित examined; tested ८९५.
 परीक्ष्य to be examined ८९९.
 परीणाह circumference; encircling land १०९,
 १३, १९७६.
 परीमाण measure; value; amount ७७८, ८४.
 परुष harsh; unkind १०२८, १११९, १८३५.
 परोक defeated १२९.
 पक्षेनहित deposited by another person ६६१,
 ७५६.
 पर्ण a leaf १९०, ९८, १३८४, १६७०, १८९०.
 पञ्चमित (a complaint) of remote date १८००.

पर्युष्माना being married १००४.
 पर्वत a mountain ७८६, १९२४, २५.
 पर्वन् the day of the change of moon or sun;
 a festival १९२४, २५, ७७, ७९.
 पर्वद् an assembly १९४३.
 पल a particular weight ६११, १६७५, ७७,
 १७०९, ३४, ३५, ४७, ६७, १९२७, ६७, ६८.
 पलपैतुक a Śrāddha with flesh or meat-
 १३७४.
 पलाण्डु an onion १०२५.
 पलायित absconded ८९८.
 पलाश N. of a tree (Butea frondosa) ७१६,
 ९३५.
 पलिक weighing Pala १६७३, १९६६.
 पलिकनी grey-haired; old ८४२.
 पवन wind or the god of wind १०३२, १९२१.
 पवमान see पवन ८४२.
 पवित्र sacred १०७६, १८४५.
 पशव्य full of fauna १९२१.
 पशु an animal; cattle; kine ६१०, २१, २६,
 ३५, ५४, ९२, ७०८, १४, २५, ९२, ८१४, १९,
 ४२, ४७, ५८, ६०, ६२, ८१, ९०२, ०३, ०४,
 ०५, ०७, १०, ११, १२, १७, २०, २१, ५१,
 ५३, ८६, १००२, ०३, ०५, ०९, ११४४, ६१,
 ६२, ६६, ८३, १२६०, ६१, १५८०, ९४,
 १६०९, १०, १७, १९, २१, ३४, ४२, ४६, ५६,
 ६१, ७०, ७१, ९७, १७१३, १८, ४५, ६४, ६५,
 ९७, १८०५, ०६, १०, ११, ३४, ३७, ३८, ४०,
 ४१, ४७, ७६, ८४, ९६, १९२४, २५, २७, ४५,
 ७६.
 पशुधर्म the law of animals (said of Niyoga)
 १०६८.
 पशुप a herdsman ८४२, ९०२.
 पशुपंचार pasture land for cattle १०६.
 पशुरक्षि a herdsman १०२.
 पशुरक्षिन् see पशुरक्षि ९१०.
 पशुराजि cow-shed १२०.
 पशुस्वामिन् owner of the cattle १०९, १६०९.
 पशुपज products of animals ६०७.
 पश्चात्कार passing of the judgement १८००.

पश्चाद्दर a suitor that comes later ११०९,
१४६०.

पश्चाद्भूत (a priest) which is accepted after-
words for (officiating purpose) ७७१.

पसस् membrum virile; vulva ९९६.

पासु dust १६८५, १७९३, ९८, १८३०, १९०१.

पांसुधावक a scavenger १६७५.

पाक cooking १५८०, ८८.

पाक a cook १६७९.

पाङ्क्त consisting of five parts १५९६.

पाञ्चवर्षिक lasting for five years ९३०.

पाञ्चाल N. of a country ८१८, १९, ६२.

पाणि the hand ९५१, ९३, १२८१, ८५, १६०८,
२६, १७९९, १८०१, ८१, ९७, १९२५, ६७, ८१.

पाणिगृहीता married १९७७.

पाणिग्रहण the act of joining the hands of
bride and bridegroom; marriage ७०३,
८७९, १०२६, ९३, ११०३, १३, १७, १४०५.

पाणिग्रहणिक relating to marriage ८८२, ८३.

पाणिग्रह a bridegroom १०२१, २२, ३३, ५०, ५९,
६०, १२७९.

पाणिप्रदानकाल the time of giving the hand
(in confirmation of a promise); the
time of marriage १०७७.

पाणिस्तंभ marriage १०२९.

पाण्डव a son or descendant of *Pandu*
१०२७, २८, १९८५.

पाण्डु N. of a king ७३५, ८१९, १२८३, ८४, ८५,
८६, १३७६, १९६५, ८४.

पातक sin; crime ७९३, १०१९, २६, २७, ३१,
१२८५, १३९०, ९१, १६०३, ५१, १९६४, ६७.

पातकिन् sinful १११८.

पातन felling ८४४, १६१८, ३७, ५१, ५२, ७३,
१७९८, १८००, ११, २४, ३२, १९२२.

पाताल N. of a world beneath १०३२.

पात्र worthy, vessel ८००, ०४, ०७, ६२, ७६,
९९२, १११९, १२०७, १५९९, १८३७, १९६६,
७७, ८१.

पाद the foot; a particular coin ७४५, ९०६,
५८, १०१६, ७६, ८५, १६१७, १८, २१, ४५,

१६६८, ६९, ८५, १७१३, ३७, ४९, ६५, ८१,
९४, ९६, ९७, ९८, ९९, १८०१, ०३, १५, १६,
१७, २४, २९, ३२, ३५, १९६५, ७०, ८१.

पादज born from the feet; a *S'ūdra* ८१९.

पाददशिन् surety for appearance ६७७.

पादप a tree ९३३, १७९५.

पादवन्दनिक accompanied by respectful salu-
tation १४५३, ६३.

पादाध्यास kicking १८१६.

पादावनेकृत् a servant १६६७.

पादावनेज्य washing another's feet; a form of
service ८१४.

पान a drink; beverage; spirituous liquor
८६०, १०२६, ३१, ४८, ११०६, १२४४, १३९३,
१६४२, ४६, ९०, १७१८, ४१, ५५, ६५,
१८४१, ८१, ८९, १९१३, ५२, ८८.

पानसक्त adhered to drinking spirituous
liquor १०१४.

पान्थसुट् highwayman १७५८, ६०, ६४.

पात्रेज्ज a vessel in which the feet are wash-
ed १००९.

पाप sin, evil, crime; sinful ८०८, १३, १९, ४२,
७६, ९८, ९६०, ६२, ७०, ७८, ८४, ९३, १०१६,
२८, ३०, ३२, ३३, ५३, ५६, ६४, ७५, ७६,
१११०, २१, १२८६, १३८५, ९३, १४६४,
१६००, ०३, १६, १९, २२, २७, ३२, ३४,
५०, ५१, ५३, ५५, ६१, ६३, ६८, ९५,
१७०१, ०२, ०४, ४४, ५१, ८९, ९०, ९२,
१८३६, ४०, ५१, ६५, ८४, १९१३, २९, ३०,
३५, ४३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६९, ८३, ८४.

पापकर्मिन् sin; sinner १६८७, १९३०.

पापकर्मिन् an offender; sinner ८७४.

पापकारिन् see पापकर्मिन् १६४६, १८३३, १९३०.

पापकृत् a sinner १८६५, ९०, १९६५.

पापकृत्य an evil deed, sin १६०१.

पापिन् sinful १६५३, १९६५.

पापिष्ठ most sinful ११०५, ४४, १७०८, १९३०,

पापीयस् sinful; wicked; miserable; poorer
६०९, ८१८, १०३२, ३३, ३८, १२८३, १३२३,
१६५१, १५९७, १९६९.

- पाम्पन् sinful; injurious १५७०, ९६, ९७, ९९, १६०१, ०२, १९७७.
- पायस an oblation of milk, rice and sugar १२८१, १३५०, ५१, ७३, १९८२.
- पारजायिक see पारदारिक ८६०.
- पारजायिन् see पारदारिक १८४६.
- पारञ्चिक a breaker १७९९.
- पारदारिक one who violates another's wife; an adulterer ८०६, ९३२, १३८७, १६१७, १८, ४०, ८५, १८९२, १९३२.
- पारतल्पिक see पारदारिक १६८१.
- पारदेश्य belonging to a foreign country १७३१.
- पारलौकिक pertaining to other world ७१५.
- पारलौक्य see पारलौकिक ८०८.
- पारशव N. of a mixed caste; the son of a *Brāhmana* by a *S'ūdra* woman ११०४, ०५, १२४५, ७०, ८८, १३०९, ७४.
- पारसीक N. of a people (Persian) १९४३.
- पाराशरीकौण्डिनीपुत्र N. of a teacher १९८२.
- पाराशरीपुत्र N. of a teacher १९८२.
- पारिक्लृप्त a servant; waiter ८१३.
- पारिहित a patronymic of *Janamejaya* १६०१.
- पारिणाय्य see पारिणाय्य १४२७.
- पारिणाय्य articles of household use १०४७, १४०५.
- पारितोष्य reward ८०८.
- पारिभाषिक (भाषि) a kind of pledge ६३५, ३७.
- पारिभाषिकी relating to a contract, conventional ८५९.
- पारियात्र N. of a country (*Patvyālā*) १९२०, २१.
- पारित्राय्य life of a mendicant ८३१, ३९.
- पारुष्य harshness; violence ९२७, १०३५, १६०८, १२, ४१, ४५, १७७०, ७८, ८९, ९०, १८२६, ३५, ८४, १९२३.
- पार्थ्वी a metronymic of *Arjuna*, *Yudhishthira*, and *Bhīmasena* ८१८, १०२७, ३३, ११८४, १९६५.
- पार्थव belonging or peculiar to *Pritha* ८११.
- पार्थिव a king ८६१, १२४४, १३२९, १६२३, ९२, १७०१, ०८, २०, ६३, ७६, ७८, १८६४, १९२७, २९, ३०, ३१, ३६, ६५, ६९, ७०.
- पार्वण oblation offered at new and full moon १३७७, १५८९.
- पार्थक (property) acquired as a bribe ११३०, १९८३, ८७.
- पार्थहानिकरी depriving the cheat of his own property by artifice १५७३.
- पाणि heel ९९९, १८१४.
- पाल a herdsman; protector ८३४, ९०३, ०४, ०५, ०६, ०७, ०८, ०९, १०, ११, १२, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, १९७६.
- पालक a guardian; protector १३५८.
- पालन guarding; protecting ६७७, ७६६, ६८, ८७३, १०२६, ५२, ७६, ११०६, १६९२, १९२०, २१, २९, ४०, ६२, ७०, ७९.
- पालनीय to be preserved, maintained or guarded ७३४, ८७३, ११०६, ७३, ९४, १९४१.
- पालगली the fourth and least respected wife of a prince १००९.
- पालाश made of the wood of *Palāsha* tree १३६३.
- पालित protected ८३३, १९०८.
- पालिन् see पाल ९०६.
- पावक pure (said of *Agni*); the god of fire ९२४, १०८६, १९३०, ३६, ७०.
- पावन the act of purifying; purification १०५८, १११०, १२८४, १७८७, १९२१, ३७, ८४.
- पावनीय purifying ९५९.
- पावीरवी (कन्या) daughter of lightening (the noise of thunder) ९७२.
- पाश^० bond, tie; fetter ६०२, ०३, ०५, ९८३, ९१, ९९, १००१, ०३, ११११, ८४, १२७८, १६०१, १७, १८४०, १९३०, ६४.
- पाशुपास्य tending cattle ८१९, ११२४.
- पाषण्ड a heretic ८७०, १४०४, १७१०, १९०७, २३, ३३, ८६.
- पाषण्डगणधर्म custom of a heretic corporation

११३१.
 पापिष्ठिन् a heretic ८६९.
 पाषाण a stone ७८७, १६२१, १७९६, ९९, १८१९,
 ३०, १९३३, ६६.
 पिण्ड a lump; ball of food or rice (e. g.
 offered to the *pitṛa* or deceased ances-
 tors etc.); body ७८१, ८१८, १०१६, २६,
 ११९९, १२०३, ६५, ६८, ७३, ८१, ८२, ८६,
 ९५, १३००, ०२, १४, २७, ४७, ५०, ५६,
 ७४, ८४, ८७, ९०, १४०४, ७३, ७४, १५११,
 १९, २७, १६०४, ७५, १८८७, १९६६, ७८,
 ८३.
 पिण्डकृत् one who offers the balls of rice
 १५४१.
 पिण्डक्रिया the offering of the balls of rice
 etc. to the deceased ancestors १५२०.
 पिण्डद्र offering or qualified to offer oblation
 to deceased ancestors; the nearest male
 relation १२८२, १३३५, ४७, ४८, ५१, ५५,
 ५६, ६५, ७३, ८३, ८४, १४०२.
 पिण्डदार see पिण्डद्र १३४२, ५५.
 पिण्डदान the offering of *pinda* १२५१, ५५,
 ५९, ६९, १३५०.
 पिण्डदायिन् see पिण्डद्र १२८१.
 पिण्डप्रदान see पिण्डदान १३४८.
 पिण्डभागिन् partaking of the *S'rāddha* obla-
 tion १३८३, ९०.
 पिण्डभेद separation of the offering of
S'rāddha oblation १२०३.
 पिण्डमात्रोपजीविनी subsisting on a mere morsel
 of food १०२४, ८६, १३९०, १४००.
 पिण्डलेपमुज् partaking of the particles or
 fragments of the *S'rāddha* oblations
 which cling to the hands १५३०.
 पिण्डसंबन्ध relationship qualifying living
 individual to offer *S'rāddha* oblations
 to a dead person; blood relation with-
 in six degrees १०१३, १४६४.
 पिण्डसंबन्धिन् qualified to receive the *S'rā-*
ddha oblation from a living person;

having blood relations within six
 degrees १५३०.
 पिण्डोदकक्रिया the offering of *S'rāddha* and
 water oblations १३१६, ४८, ५२, ६२.
 पिण्याक an oil-cake १९३८.
 पितापि paternal ११५८.
 पितापुत्रविरोध a dispute between father and
 son १६११, १३, २८, ३५.
 पितापुत्रविवाद see पितापुत्रविरोध १९३३.
 पितामह a paternal grandfather ७०९, ८६१,
 १०००, २८, ३३, ७७, १२०१, १९, २३, ३१,
 ४३, ४४, ६८, ८१, ८२, ८७, १३५०, ५१,
 १४६७, १५३०, १९८२, ८४, ८५, ८८.
 पितामहपितामह grandfather's grandfather
 १५३०.
 पितामहसंतति grandfather's progeny १५३०.
 पितामही a paternal grand-mother १४०८, १४,
 १५२९.
 पितामहोपाप्त acquired by the grandfather
 ११७५, ७९.
 पितृ a father; forefathers; ancestors; manes-
 ६०१, ०४, ७३, ७४, ७९, ८०, ८२, ८४, ९०,
 ९२, ९५, ९६, ७०६, ०७, ०८, ०९, १०,
 ११, १२, १३, १५, २१, ८००, ०५, ०९, १९, ३९,
 ४०, ९२०, ६८, ६९, ७५, ८०, ८१, ८९, ९४,
 ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२, ०३,
 ०४, ०६, ०८, ०९, १४, १६, १९, २०, २१, २२,
 २३, २४, २६, २८, ३१, ४२, ४५, ४९, ५०,
 ५२, ५९, ७५, ७६, ७७, ८३, ८४, ९४, ९५,
 ९९, ११०३, ०६, १४, १५, १८, १९, ४४, ४६,
 ४७, ४८, ४९, ५१, ५२, ५५, ५६, ५७, ५८,
 ५९, ६०, ६१, ६३, ६५, ६६, ६८, ७०, ७१, ७२,
 ७३, ७४, ७५, ७९, ८०, ८४, ९३, ९४, ९५,
 ९६, ९७, ९८, ९९, १२००, ०५, १०, १३, १४,
 १९, २०, २१, २३, २४, २७, ३१, ४३, ४४,
 ४५, ५१, ५२, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०,
 ६१, ६२, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७८,
 ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७,
 ८८, ८९, ९०, ९५, ९७, १३०२, ०४, ०६,
 ०८, ०९, १४, १७, २८, २९, ३२, ३८, ४६,

४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५६, ७२, ७४,
७५, ७६, ७७, ८३, ८४, ८८, ९०, ९१, ९४,
९६, १४०३, ०४, ०८, ११, १३, १४, २२, २७,
२८, २९, ३१, ४०, ४३, ४९, ५२, ५३, ५४,
५८, ५९, ६२, ६३, ६७, ७०, ७१, ७३, ७४,
७५, ७९, १५११, १३, १६, २१, २२, २३, २४,
२५, २६, २७, २९, ३०, ४१, ५५, ५६, ५८,
६०, ६७, ६८, ७३, ८४, ८९, १६००, ०२, १०,
१२, १३, २७, ३५, १७७७, ९२, १८२५, ३३,
३५, ३६, ३७, ४०, ४१, ४८, ५०, ६६, ७४,
९४, १९१९, २२, २५, २६, ६५, ७१, ७४, ७६,
७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५,
८६, ८७, ८८.

पितृकार्यं a rite performed in honour of the
Pitrs १६२१, १९२२.

पितृकुल father's family १४५८.

पितृकृत (debt) contracted by a father; done
by a father ७११, ११६९.

पितृगामि belonging to a father १४४५, ५०,
७०.

पितृगृह father's house १२७३, ७९, १४५३, ६०.

पितृघातक a patricide १६१९.

पितृदत्त (property) given by a father १४३०.

पितृदाय paternal property १२२१.

पितृदायांश a share in the paternal property
१४०४.

पितृदेवद्विजार्चन the worship of the Manes,
Gods and *Brāhmaṇas* ११४१.

पितृद्वय paternal property, patrimony ११४२,
४९, ९९, १२०५, ०७, १२, २०, ३०, १४०३,
२२, १५०३, १८४८.

पितृद्वयविभाग partition of the paternal pro-
perty ११५७.

पितृद्वयविरोध absence of the use of paternal
property १२१५.

पितृद्वारागत received from fathers ११४२.

पितृद्विद् hostile to one's father १४०१.

पितृधन paternal property १५१५, १७.

पितृपक्ष the paternal side, party or relation-
ship १५५५, ६१.

पितृपैतामही inherited and derived from father
and grandfather, ancestral ८१९.

पितृप्रमाण sanctioned by a father १०३४,
१४३०.

पितृप्रसाद propitiousness of the father १२१९,
३३.

पितृबन्धु a kinsman or relationship by the
father's side १०११, २१, १२८८.

पितृबान्धव see पितृबन्धु १४५८, १५२९.

पितृभागहरु heir of father's share ११९३, १२००,
२२, १५६७.

पितृमत् having a father ११४७, ४९.

पितृयाग trodden by or leading to the *Pitrs*'
(path) or manes' heaven ६०२, १६००.

पितृरिक्त्व father's estate or inheritance
१३२५, १४६३.

पितृरिक्त्वहरु heir of the father's heritage
११९३.

पितृलोक the world or sphere of *Pitrs* १००३,
१२६२, १७९३.

पितृवशशुक् a head of the paternal family
१३५०.

पितृवत् like a father ११४७, ९५.

पितृवध patricide १६०३.

पितृवर्ग a class of *Pitrs* १३५६.

पितृवित्त father's wealth; paternal property
११२०, ५८, १२४३, ४४, १४२९, १५६१.

पितृविभक्त separated from father १५६२.

पितृवेश्मन् father's house १०२३, १२८५, ८६,
१३०६.

पितृव्य father's brother ६९१, ९६, ७०८, १०२८,
१११८, १२०१, २९, १३६२, ८४, १५१३, २६,
४१, ५६.

पितृव्यवह्वी a paternal-uncle's wife १४५०,
१८८२.

पितृवद् living unmarried with a father;
father's family ९६५, ८२, १००२.

पितृव्यस्तु a father's sister ९९६, १०२०, १४५०,
१५२८, २९, १८८२, ९०.

पितृसंतति father's progeny १५६०.

भित्तम in the relation of a father ११९३.

पितृत्व a guardian (living in the place of a father) ११८०.

पित्रंश father's share ७१२, १४७३.

पित्रर्ण father's debt ७१०, ११, १३७६.

पित्र्य hereditary property; relating to a father; paternal; patrimonial ६०३, ०६, ७१४, ८०३, ०६, ०७, १७, १०१२, १६, २३, ४२, १११८, ३२, ५९, ६०, ९६, १२०१, २९, ३०, ४३, ५३, ८३, ८४, ८५, १३२२, २४, ४७, ४८, ५६, ७४, १५५४, ६२, ६३, ६७, ८४, ८९, १६१०, ३४.

पित्र्यर्णसंबद्ध related to the paternal debt १२२९.

पिपासा thirst ७०३, ११०३, १५९६, ९७, १६८६.

पिप्पलु the fig-tree १२८१, १३५०, ५१, १९६७, ८२.

पिड्युन a treacherous informer १५९६, १६१२, २६, ५०.

पिष्टप see विष्टप १२६४, ७९.

पीठसर्पिन् lame १७२७, १९२७.

पीडन pain; troubling १६१५, ७६, ८७, १७९८, १८०५, ३१, १९३०.

पीडा trouble; pain, torture १११५, १६१०, १७९७, १८१५, १६, ३३.

पीष्याना becoming exuberant १२५७.

पुंसाग division according to male १२३७.

पुंश्वली running after men; a harlot ८४१, ४२, ४३, १०१६, ३२, १६८२, ८७.

पुंश्वलू see पुंश्वली १९७७.

पुंसु a man ६९८, ७५१, ६९, ९२, ८५१, ९२, ९४, ९७१, ७२, ९५, १०००, ०६, ०७, ०८, १०, २७, ३३, ३५, ३६, ३७, ३८, ४८, ५१, ५३, ५४, ५५, ५८, ७०, ७१, ८०, ९२, ९३, ९४, ९९, १११८, १९, २७, १२०१, ५४, ५५, ५८, ५९, ७२, ८४, ८५, ८६, १३०५, ७४, ८५, ९६, १४१५, २३, २४, ७३, १५९५, १६१७, १९, २७, ४०, ४६, १७४५, ६४, ७२, १८३७, ४१, ४३, ४६, ४९, ६५, ७०, ७२, ७७, ७९, ८०, ८२, ८६, ८७, ८८, ९०, १९२७, ४४, ४५, ७३, ७५, ७९,

८४, ८६.

पुंसवन male-production rite ११०२, १२८४.

पुस्तव virility १०९४, १११६, १६१०, ३४, १७९७, १९२२.

पुच्छ the tail १९७३.

पुष्य auspicious; meritorious; sacred; merit; virtue, ७१४, ५०, ९२९, ३०, ३१, ५९, ७३, ९८, १०२२, २६, २७, ३०, ६९, ७५, ७६, ७७, ११००, ११, १३, १२८६, १३९३, १४०५, ६३, १५१३, २४, १६०२, ०३, १७६०, १८००, २३, १९६४, ६५, ७५.

पुत्र a son; offspring ६०१, ०४, ६१, ६२, ६३, ६६, ७२, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८२, ८४, ८५, ८६, ९०, ९१, ९२, ९६, ९७, ९९, ७००, ०७, ०८, १०, ११, १२, १४, १५, २१, २५, ३५, ३७, ५१, ९४, ९८, ८०२, ०४, ०५, ०७, १३, १६, १८, २२, २३, २७, ३९, ४०, ४३, ६१, ६३, ९७१, ७५, ८२, ८५, ८६, ९३, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०५, २०, २२, २३, २६, २७, ३०, ३१, ३३, ३४, ४५, ५९, ६५, ६९, ७०, ७५, ७६, ७९, ८०, ८३, ९६, ९९, ११०१, ०३, ०५, ०९, १०, १३, १८, ३२, ४१, ४२, ४४, ४६, ४८, ४९, ५२, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६६, ७०, ७३, ७५, ७९, ८०, ८१, ८४, ९१, ९२, ९४, ९५, ९७, ९९, १२००, ०५, १३, २२, २४, ३४, ३५, ३६, ३७, ३९, ४०, ४३, ४४, ४६, ४९, ५१, ५२, ५४, ५५, ५७, ५९, ६०, ६१, ६२, ६४, ६६, ६७, ६८, ७०, ७१, ७२, ७३, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९३, ९४, ९७, १३०२, ०४, ०५, ०६, १४, १६, १८, १९, २४, २५, २६, ३२, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५५, ५६, ५८, ६२, ६३, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८३, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९३, ९६, १४०१, ०३, ०४, ०७, १३, १४, १५, १६, २१, ३०, ३१, ५८, ५९, ६२, ६३, ६६, ६७, ६९, ७०, ७३, ७४, १५११, १६, २१, २२, २३, २८, २९, ५५, ५९, ६८, ७०, ८८, ८९,

१६१०, १२, १३, १९, २७, ३५, ९२, ५५,
 १७५५, १८१२, २९, ३५, ३६, ४१, ९५, ९६,
 १९०५, २१, २३, २६, २८, ३१, ६६, ६७,
 ७०, ७३, ७४, ७७, ७८, ७९, ८१, ८२, ८५,
 ८६, ८७, ८८.
 पुत्रकण debt contracted by a son ६९५.
 पुत्रक a little son; boy ११६२, १३६२, ७१, ७७.
 पुत्रकस्या (daughter as) a substitute for
Putra १२६२.
 पुत्रकाम 'desirous of sons and children १२५८,
 ८७.
 पुत्रकारिन् see पुत्रकाम १२८६.
 पुत्रकिल्बिष a curse among sons १२८७.
 पुत्रकृत (debt) contracted by a son ३७९, ९८,
 ७०८, १३.
 पुत्रगुण filial virtues १२८०, १३०५.
 पुत्रगृदिन् desirous of a son १२८५.
 पुत्रच्छयावह having the resemblance of a son
 १३६४.
 पुत्रतुल्यांशभागिनी entitled to hold a share
 equal to that of the son १४१३.
 पुत्रदान giving of a child ७९४, १३५६, ७०.
 पुत्रदायाष son's property १२५५.
 पुत्रपरित्यागिन् forsaking a child १०३१.
 पुत्रप्रतिग्रह adoption of a son or child १३०५,
 ७४, ८४.
 पुत्रप्रतिनिधि a substitute for a son १३१०, ५२,
 ७३.
 पुत्रभाग son's share-८३१, १९८४.
 पुत्रभावोपगत the son who offers himself to be
 the son of another १२८८.
 पुत्ररूपिन् deserving sonship १३९१.
 पुत्रलाभ obtaining a son १४०७, ६९.
 पुत्रवत् like a son; having a son ७५०, १२६४,
 ७२, ८२, ९०, १३४७, ५०, ५५, ७४, ७७, ९१,
 १४०४, १६, ७३, १५१५, २५, २६.
 पुत्रवती having a son or sons १०३४, ११०१,
 १०, १२७२, ९३, १४३०.
 पुत्रवध killing a son ७५१.
 पुत्रविभाग, son's share; division of property

among sons १२४५.
 पुत्रसंग्रह acceptance of a son १३६३, ६५.
 पुत्रसमा equal to a son १४२९.
 पुत्रस्थानीय son-like १४७०.
 पुत्रस्वीकार adopting a son १३५६.
 पुत्रहीन sonless; childless ६८६, ७१३, १५२९.
 पुत्रार्थिन् wishing for a son १०३४, १४३१.
 पुत्रिका an appointed or adopted daughter
 for procuring an heir १२५४, ६२, ७२,
 ७९, ८२, ९४, ९७, ९८, १३४८, ५५, ५६, ७३,
 ७४, १४२९, ६३, १५२९, १९८५.
 पुत्रिकागामि (property) inheritable by a *Pu-*
trikā १४७१.
 पुत्रिकापुत्र the son of a *Putrikā* १२६३, ६५,
 ६८, ७०, ७९, ८२, ८८, १३४६, ४८, ५०, ५१,
 ५५, ५६, १९८२.
 पुत्रिकामर्तृ the husband of a *Putrikā* १२९८.
 पुत्रिकाविधि the rite of a *Putrikā* १२७९.
 पुत्रिकासुत see पुत्रिकापुत्र १२६८, ८२, ८३, १३०२,
 ३०, ५१, ७३, ७४, ७५.
 पुत्रिणी having a son or offspring ६९९, ७११,
 १००१, १२६४, ९३, १३४८, ६५, ८४, ९५.
 पुत्रिन् see पुत्रिणी ९७४, ११९३, ९६, १२५८, ६०,
 ६४, ७१, ७३, ८५, ९०, १३४८, ५०, ८४,
 १९८२, ८४, ८७.
 पुत्री a daughter १३५५, ७६, १६५३, १९८८.
 पुत्रेष्टि a sacrifice performed for begetting
 a son १३७४, ७७.
 पुनःसंस्कार renewed investiture (here of
 marriage *Samskāra*) १०१५, १९, २१,
 ११०१, ०३.
 पुनराधान replacing a consecrated fire १०७५.
 पुनरुद्वाह remarriage १३८४.
 पुनर्दारकृत्या taking a second wife १०७५.
 पुनर्भू wife who remarries; a twice-mar-
 ried woman ७०२, ०३, १५, १०००, १७,
 २६, ३३, ८८, ११०३, ०४, १२७०, ७३, ७९.
 पुनर्भूता remarried १२८८.
 पुनर्नाथ revision; appeal; reexamination
 १९३५.

पुनर्विभाग second division १५५७, ७५.

पुनर्विवाह remarriage १११८.

पुन्यामन् (a hell) called *Put* १२६२, ६४, ७९, ८१, ९०, १३२८, ४८, १९८४.

पुरंदर N. of *Indra* ८०९.

पुरःसद्व presiding १६४.

पुरःसर a forerunner ८४२.

पुर a castle; town ८६५, ७४, ९६२, १६४३, ४४, १७१०, ५७, १८००, ६९, ८६, १९०७, ३०, ३३, ४२, ८६.

पुरनिवासिन् a citizen; town-dweller ८७४.

पुरन्धि a woman, a protegee of *Ashvins*; a goddess of abundance ९६६, ८०, ८५.

पुरन्धिहृत् vide योषिद्ग्राह ७१०.

पुरमान (secret of) town planning १९४३.

पुरश्चरण preparatory or introductory rite १६८१.

पुराकल्प former times १९०६.

पुरागत coming first (as a suitor) ११०९.

पुराण ancient, old; a thing or event of the past; N. of a class of sacred works; a particular coin ८१०, ९४५, १००४, २७, १२८३, ८४, १४२३, १६०५, १७६९, १९५६, ९४, ५७, ६८, ८४.

पुराणचोर a habitual thief १६८१, ८२.

पुराणदृष्ट seen or approved by ancients १२७२, ८५.

पुराणभाण्ड an old commodity १६७७, ८३.

पुरातन ancient; old ७८७, १०३२, ११०९.

पुराविद् knowing the events of former times १०७१, १२८३, १९६७.

पुरीष feces ९५४, ५९, १६१४, १७९८, १८३२.

पुरमित्र N. of a man ९६५, ८०.

पुरुष a man; person; pedigree ६०४, ६५, ७०३, १४, १५, ३५, ६५, ७१, ९२, ८०५, ५८, ९३६, ४९, ५५, ९८, १००७, १०, ११, २०, २२, २४, २५, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ४१, ४४, ४८, ४९, ७२, ७५, ७६, ९४, ११०६, ०९, १४, १२५९, ७३, ८१, १३५८, ७६, १४३०, १५२७, ३०, ९६,

१६०९, १४, १८, १९, ४६, ४९, ५६, ६४, ६९, ७१, ८३, ८५, ८८, १७११, ५०, ६५, ९०, ९७, १८३२, ३७, ४९, ५०, ५३, ७९, ८०, ८८, ९२, ९६, १९२२, ३०, ४४, ६५, ७७, ८५.

पुरुषकार effort ९०८, १६, १९४३.

पुरुषघातिन् a homicide १६०९, ७१.

पुरुषघ्नी (a woman) who kills her husband १६१९, ३८.

पुरुषद्वेषिणी an ill-tempered or fractious woman (towards her husband) १०२४, ८७.

पुरुषप्रमाण homicide; slaughter or murder of a man १६३७.

पुरुषवध homicide १६०६, ६४.

पुरुषसंतान male progeny ६९२, ७१५.

पुरुषार्थ any one of the four objects of existence (viz. discharge of duties, acquirement of wealth, gratification of desire, final emancipation) १११८.

पुरुरवस् N. of an ancient king of the lunar race ९८८, ८९, १००९.

पुरोगव a leader १०००.

पुरोधाया priestly ministration १९८९.

पुरोहित a family priest १२५२, १५९७, १६६८, १९१८, २१, २९, ७०, ८५, ८९.

पुलकाम covetous ९६८.

पुलस्त N. of a despised mixed tribe ११८५.

पुष्करसादि N. of a teacher १६३५.

पुष्करस्रज् lotus-wreath, N. of the two *Ashvins* १२५९, ८१.

पुष्करिणी a pool or pond ९६२, १८४०.

पुष्टपति the lord of prosperity or welfare ९९८.

पुष्टि prosperity; growth ९०३, १०७१, ११२०, ५९,

पुष्प a flower; the menstrual flux ६०९, ६०, ९१२, ४६, ६०, १०६२, १११७, १२८४, १६०९, १४, ३०, ४६, ५७, ६१, ६५, ७०, ७१, ७२, ७४, १७१९, ४४, ४९, ५२, ६०, ६५, ९५, ९८, १८००, ०६, ३९२३, ३६, ३८, ६६, ८३.

पुत्रिणी (a woman) in menstruation or desirous of sexual intercourse १०३१.
 पुग a corporation ८७०, १७७०, ८३, १९२२, ४२.
 पूजन hospitable reception, worship १०२५, २८, ७५, १११२, १९, १२८५, १९२४, ७९.
 पूजनीय to be worshipped ३९२, ७१५.
 पूजा honour; worship १०२९, ५१, ५३, १२४४, १६०९, १९२५, ३३.
 पूजित worshipped १०५३, १९२५.
 पूज्य to be honoured or worshipped १०५२, ५३, ८३, १११२, १८, १२४४, १७००, १९३३, ३६, ६५.
 पूत purified ९९९, १५९५, १६५८, ६८, १८४५.
 पूवेण the time of floods १९२४.
 पूष N. of an ancient prince (the son of *Yayāti*) १३९१.
 पूष see पुष १९४०, ३५, ८४.
 पूर्णकाल (a pledge) of which the stipulated time has expired ३५८.
 पूर्णोक्ति expiration of the stipulated period ६५३, ७०६, २६.
 पूर्व pious liberality १२३३, १५१३, २३.
 पूर्व first; previous; east ७३७, ५९, ६९, ८३, ८०७, १७, २३, ९२६, ४७, १०२४, ३४, ५४, ११०६, ११, १९, ८४, ८५, १२२०, २५, ३४, ९९, ४४, १३८४, १६१४, १८, २०, २१, ४९, ५२, ५९, ७६, ८१, ८३, ८४, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, १७०५, ४०, ४९, ५४, ७२, ७३, ७८, ९२, ९८, ९९, १८००, ११, २३, २६, २७, ३३, ३४, ३९, ४३, ५०, ५३, ८१, ९५, १९०४, २२, २९, ३०, ३३, ३६, ४१, ५६, ६२, ६४, ६५, ६६, ६८, ७१, ७२, ७३, ७८, ८४, ८६, ८८.
 पूर्वकालिक belonging to former times १०३०.
 पूर्वक्रेतु former purchaser ८८५.
 पूर्वचौर्य previous conviction of larceny १७५३.
 पूर्वज pre-born; a son born before partition ११८२, ९५, १२३५, ६४, १५६७, ३८, ८६, १९८२.
 पूर्वजपत्नी an elder's wife १४५०.

पूर्वतस्कर one who is previously convicted for theft १६९६, १७५४, १९२९.
 पूर्वदत्ता pre-given १०२३, ११०९.
 पूर्वदेश eastern country १९६८.
 पूर्वमुक्ति prior or long-continued possession ९३५.
 पूर्वमुक्तिक previous owner or possessor ९२९.
 पूर्वमारिणी (a wife) dying before her husband १०७५.
 पूर्वलिखित (deposit) written previously ३६०.
 पूर्वलेखिता (वृद्धि) (interest) previously written (stipulated) ६६०.
 पूर्ववती a woman who had been married before १२६६.
 पूर्ववर a former suitor ११०९, १४५०, ६०.
 पूर्वविद् knowing the things or events of the past १०७२.
 पूर्ववृत्त (a priest) chosen before ७७०, ७१.
 पूर्ववृत्ति former or traditional occupation ८६९.
 पूर्वसंस्कृत one who is previously invested १४१९, १५८४.
 पूर्वसर्ग the former creation १०३३.
 पूर्वसामन्त former neighbour ९५६.
 पूर्वसाहस see पूर्वसाहसदण्ड ६११, ५४, ७५६, ७२, ८०५, ३५, ३८, ५४, ७३, ९४५, ५९, १६३०, ४९, ५२, १७६१, ३६, १८३४, ५३, १९२९.
 पूर्वसाहसदण्ड the first fine or punishment ८१७, ९२६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, १०३३, ३८, ९७.
 पूर्वस्वामिन् a former owner ७६५, ९५२.
 पूर्वगत first suitor १८००.
 पूर्वानुवृत्त coming down from generations; standing for a long time ९३१.
 पूर्वोक्त previously married १०३४, १११२.
 पूर्य shrivelled grain १००४.
 पूषन् N. of a *Vedika* deity ९०३, ७२, ८३, ८५, ९९, १६०१, ०२.
 पृथक्क्रिया separate business transaction. ११२८, ४२, ६९, १५८१, ८२, ८३.

पृथक्पिण्ड separate offering of *S'rāddha* oblation १३७४, १५८८.

पृथक्श्राद्ध separate performance of *S'rāddha* १५८८.

पृथक्स्थ living separately १५६०.

पृथक्स्थानस्थित living in separate places १५७५.

पृथक्स्थित see पृथक्स्थ १५६०.

पृथगोत्र belonging to different families १३७४.

पृथगग्राम living in different towns १५८९.

पृथक्धन separate property १५८१.

पृथक्धर्म (performing) separate religious duties १५८१, ८२, ८३.

पृथक्भूत separated ७८८, १९८३.

पृथक्वंशकर founder of a different family १३७४.

पृथा N. of a daughter of the king *S'ūra* १२८४, १३७६, १९८६.

पृथिवी the earth ७९१, ९२, ८६०, ९२४, १००१, ०४, ३१, ७२, ११२२, ४३, ४४, १२५९, १५९८, १६०३, २७, १८३६, ३९, १९३०, ३६, ६५, ७९, ८०, ८४, ८६.

पृथिवीक्षित् a king १९०५.

पृथिवीपति a lord of the earth, king ८६४, ९११, १३७७, ९१, १६५३, १७२७, १९३६, ५२, ६२.

पृथिवीपाल a king १९३६.

पृथिवीश see पृथिवीपति १३७३.

पृथिवैन्य N. of a king ९२४.

पृथु N. of a king १०७२.

पृथुकीर्ति N. of a daughter of the king *S'ūra* १३७६.

पृथुहु having a broad tuft of hair ९८७.

पृदाक् N. of a snake १६००.

पृष्ठ N. of a particular arrangement, of *Sāmans*; the back side (of a document) ६८९, ११२०, ४४, ५९, १८१२, १९७४.

पेषिज्ञाना shining ९९३.

पेशल decorated १००७.

पेशस्वती decorated ९९५.

पैत्रवन a patronymic of *Sudas* and several other men ८११.

पैतामह belonging to a grandfather ६७६, ९१, ७०७, ०९, १०, ८०७, ११७३, ७५, १२२१, ३०, १३८९, १५६९, ८९.

पैतृक belonging to a father; paternal ६७२, ७५, ७९, ८५, ९५, ७१०, १५, ८२१, १११६, २६, ४२, ४९, ८०, ९४, ९५, १२०५, १३१९, २०, २१, २९, ३२, ३३, ४०, ८०, १३२२, २४, ९६; १४०२, २२, ५९, ६२, ७३, १५२७, ८२, ८४, ८६, ८७, ८८, १९२८, ५०, ८८.

पैतृकधन paternal property ११२५.

पैतृकेश sacrifice to the *Pitrs* १३५५.

पैतृकसेय a son of the father's sister १९८६.

पैत्र्य relating or belonging to a father १२४१.

पैशाच the eighth or lowest form of marriage १०३४, ९६, ९८, १४३०.

पैशुन(न्य) see पिशुन १०२९, १११९, १६५५.

पोगण्ड not full grown or adult; young ६९५, ७४९, ९५०.

पोष nourishment; prosperity १८३७, ३८, १९८५.

पोषण nourishment १०२९.

पोषणीया see पोष्य १६१२.

पोषिता nourished; maintained १३७६.

पोष्य to be nourished or protected; causing prosperity ८५६, १००१.

पौश्रल्य harlotry १०४८.

पौण्ड adult; young १२००.

पौत्रवापचार fraud in weights and measures १६७७.

पौतुद्रव relating to the tree *Putudrava* १६०२.

पौत्र a grandson ६६२, ७२, ७५, ७६, ७८, ७९, ८४, ९१, ७०९, १५, ८०७, १०००, ३१, ७९, ११९९, १२५५, ६२, ६४, ६५, ७३, ७२, ७९, ८१, ८२, ८९, ९७, १३००, ०२, ४८, ५०, ५५, ५६, १४६७, ६९, ७०, ७१, ७४, १५७०, ८९, १९८६.

पौनर्मव a son begotten on a woman re-married; concerning remarriage १०१९, १११८, १२६३, ३५, ७०, ७३, ७९, ८२, ८४, ८८, १३०८, ०९, २०, ३१, ४६, ४९, ५०, ५१, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ९०.

पौनर्मवस्तोम a sacrifice performed at the time of remarriage १३७७.

पौर a citizen ८७२, १६८१, ९०.

पौरव a descendant of *Puru* १९८५.

पौराण ancient; old १०२६, २७, १२८४.

पौराणिक described in *Purāna* literature ११८५, १९४३.

पौरकुत्स्य a patronymic of *Trasa-dasyu* ८११.

पौरुष manly strength; heroism ८१८, ४०, ६१, ६२, १६०३, १९२७, ४५.

पौरोहित्य priest-hood ९४७.

पौर्णमास full moon sacrifice ११९५.

पौर्णमासी a day or night of full moon ८४९, ९९२.

पौर्वपौरुषिक ancestral १६७६.

पौर्वाहिक relating to the morning १०२९.

पौलोम (pl.) N. of a class of demons १६०३.

पौलस्त an offspring of a *Nishāda* or of a *S'ūdra* father and of a *Ks'atriyā* mother १६०३.

पौष्टिक auspicious rite ८७२.

प्रकर one who takes heavy tax (as fine) १६४९.

प्रकशी a female who deflowers १८४९.

प्रकर्ष interest; see प्रकर्षित ६५३.

प्रकर्षण dragging away १७९८.

प्रकर्षित exceed in profit (as the interest of loan); profit on a pledge beyond the interest of the money lent upon it ६५२, ५९.

प्रकाश open; manifest; public; light ७५७, ६३, ६६, ६७, ९२६, ३५, ४४, ४९, ५०, १६१२, २६, ५५, ९३, ९४, १७४४, ४५, ४६, ५७, ६१, ६३, १८४२, १९०६, ११, १४.

प्रकाशक्रय a purchase made publicly; an overt purchase ७५९.

प्रकाशतस्कर an open thief १७५८.

प्रकाशवञ्चक open-deceiver १६९३, १७४६, ६३, १९२९.

प्रकाशवचक notorious murderer १६४६.

प्रकीर्णक miscellaneous (the title of law) १९२२, ३३, ४०, ४१.

प्रकीर्णकेश dishevelled hair १६५८, ६४.

प्रकृता defiled or deflowered १८४९.

प्रकृति the subjects, people १३९१, १६१२, १४, १८, ३२, १७७१, ७२, १९३०, ३३, ३५, ४१, ४२, ६६, ८६.

प्रकृतिस्थ unimpaired, competent; normal १०७७, ९५.

प्रकृत्यवमत naturally contemptible; undesirable to the subjects ८७१.

प्रकृष्ट well cultivated ७८७.

प्रक्रमा: a series of oblations corresponding to the movements of a sacrificial horse ६०४.

प्रक्रय a purchase ९३०.

प्रक्षेप investment; the sum deposited by each member of a commercial community; the value or price (of a slave) ७८०, ८१७, १६७९.

प्रक्षेपवृद्धि interest or investment ६११, ३८.

प्रत्यातभाण्ड a commodity the pre-emption of which is claimed by a king १७०३, १९२७.

प्रचलाक a chameleon १६०६.

प्रचार grazing; a pasture-ground; a passage ७७२, १२०६, ०७, ०९, २३, १६८६, १९२२.

प्रचिह्नित marked ९६१.

प्रचेतस् N. of a sage १००३, २८, १२८२.

प्रच्छन्दक a wanderer (*Ganapatiśāstri*); a mystic (*Shāmsāstri*) १६७९.

प्रच्छन्न hidden; secret ९२६, १६७०, ७४, ७६०, ८२, ८३, ८९, १७५१, ६१, १९०६, ८१.

अच्छवत्कर a secret thief १७१०, ५८, ६४,
१९०७.

अच्छवन्नक a secret deceiver १६९३, १९२९.

अच्छवृत्तिकर्मन् one whose occupation and
action is not known १६८२.

अच्छादित concealed १५७३.

अञ्जन impregnation; begetting; generative
organ १०५१, ५३, ५५, ६५, १३१७, १९७०.

अञ्जनन generative organ; the act of pro-
creating or begetting १०१०, १२५५, ८४,
८५, १३९१, १६२१.

अजा procreation, children; offspring,
race; mankind; people ६३५, ८१३, १७,
६०, ९६८, ७१, ८३, ८५, ९१, ९२, ९४, १०००,
०१, ०२, ०३, ०४, ०५, ०६, १०, १७, २०,
२६, ३०, ३३, ४६, ६३, ६५, ७२, ११०२, १३,
२०, ५९, ६०, ८१, १२४४, ५३, ५८, ६१, ६२,
७१, ८२, ८३, ८५, ८६, १३८५, १४२३, ३८,
१५१९, ९९, १६००, ०१, ०२, १४, ३१, ५४,
७१, ७८, ७९, ९२, ९३, १७१०, ९३, १८३७,
९६, ९८, १९०७, १८, २१, २९, ३०, ३२, ३६,
४१, ६९, ७०, ७६, ७७, ८१.

अजाकाम desirous of offsprings १००७.

अजासुप्ति protection of subjects १६६४.

अजाघातिका (a woman) who murders her
offspring १६१९.

अजाता (a woman) who has borne a child
१०२२, ३९, ४०, १६१९, ८७, १८४८.

अजाति progeny; offspring १००५, ०७, ०८, ९०,
१९८१.

अजामन property of the subjects (of a prince)
६३५.

अजाधर्म law relating to procreation or off-
spring १०५१, १९३९.

अजापति lord of creatures; N. of a supreme
god above or among the *Vedic* deities;
orion; N. of a sage ६२६, ७९२, ८१८, ५७,
९८५, ९५, १००२, ०३, ०६, ३०, ३१, ३३, ४९,
५९, ७२, ९५, ९८, ११००, १२, ४४, ८१, १२०७,
६२, ९४, १३४८, ५६, ७३, १४२४, १५५५,

९५, १६०१, ५२, १८४०, ४१, १९७६, ७८, ८५.

अजापतिमतं the commandment (opinion) of
Prajāpati १०३१.

अजापाक a protector of (the king's) subjects
९१९, २०.

अजाप्रवृत्ति raising of an offspring ११००, १३,
१९७८.

अजाभागिन् one who obtains an offspring
१०७३.

अजारणि (a common wife) producing child-
ren; the mother of offsprings १२८५.

अजावत् having offsprings १००४.

अजावती granting children, pregnant; a
mother of (male) issue १००१, ०२, २६,
९९, १११४.

अजाविशुद्धि purity of the progeny १०४७.

अजीवन livelihood; subsistence १२८३, १३२४.

अजोत्पत्ति procreation of offsprings १३८४.

अणाली channel; watercourse ९२७, ५३, ५८,
५९.

अणालीमोक्ष an outlet through channel ९२७.

अणियि a spy ७४२, १६७९, १९२४.

अणहित carefully directed or employed
(for spying) १७५४, ५५.

अणीन (the son) delivered or given १२८५,
१९३०.

अतर्दन N. of a king of *Kās'* (son of
Divo-dāsa) १६०३.

अतान a tendril १८२३.

अतापन heating (a kind of punishment)
१६८७.

अतारक a deceiver; fraudulent १९०३.

अतिकूल contrary; inimical; disagreeable
१०२५, ५६, ११००, १५, १३९१, १४००, ०४,
१६९८, १७८४, १९२९.

अतिक्रुष्ट a bidder, implored ९२९, १६२१.

अतिक्रोत्र bidding ९२८.

अतिक्रोष्ट a bidder ९२८.

अतिग्रह receipt; acceptance of a gift ६९५,
७०४, ३२, ३३, ३४, ८४, ८९, ९७, ८०५,

- १००६, ११३१, ४२, १६५५, ८४, १९३३, ३२, ४०.
- अतिग्रहण land obtained by acceptance of a gift १२५१.
- अतिग्रहीतृ one who accepts a gift; receiver ७९४, ८०६, ७९, १३५६, १६५९.
- अतिग्राहक a receiver; custodian (*Shām-shāstrī*) १६८४.
- अतिग्राहिन् a receiver १७५५, ६२.
- अतिघात repulse; obstruction १६३४, १९२१, ६५.
- अतिज्ञा vow; promise १११७.
- अतिज्ञात promised ७९४, ८०८.
- अतिदान restoration; return ७४७, ८७९, ९८.
- अतिदानविधान rule of payment (of debt) ७०६.
- अतिदानव्युदासक rejecting the payment (of debt) ७०६.
- अतिदेय to be returned ७०६, ३२, ४५, ५३, ८९३, ९५.
- अतिदेश order; instruction ७३७.
- अतिधि a part of the chariot १०००.
- अतिनिधि a substitute १३४८.
- अतिन्यास a kind of deposit ७४९.
- अतिपत्ति consciousness; acceptance १०१२, १८४७, ७०.
- अतिपद course of conduct (as to the recovery of debts) ६५६.
- अतिपन्न agreed to; accepted ६८३, ७१५, २५, २७, ८६३.
- अतिपादन restoring १९२१.
- अतिप्रस्थातृ a particular priest ८१४, १००८, १८४१.
- अतिबन्ध opposition; hindrance ८९१, ९००.
- अतिबोध intimation ८८१.
- अतिभाग daily present (given to a king) १७०१.
- अतिभावित one who has stood as a surety ६७२, ७५.
- अतिभू a surety ६६१, ६२, ३४, ६५, ६७, ६९, ७०, ७१, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७९, ७१५, २८, १७८१.
- अतिमा an image; statue १६१३, ३०, ४९, ५४, १८५०, १९२९.
- अतिमातृ according to each mother १२३४.
- अतिमान weight १६१३.
- अतिमोक्ष emancipation ८३१.
- अतियाचित what is demanded back ६३३, ७५४.
- अतिरूप immitation १६११, ४९, ६९, १७४६, १८३४.
- अतिरूपक immitative; forgery; fabricated ११३०, १७५८, ६१, १९८३.
- अतिरोध obstruction १६१८, १८४८.
- अतिरोधक a calamity ७३५, १४३०, १६८१.
- अतिरोधन obstruction १०४२.
- अतिलोम inverse order (of the castes etc.); member of a despised caste lower than *S'ūdra* ८२४, ३६, ६२, ९२७, १०२२, ११०४, ०५, ८५, १७९२, १८३३, ४१, ४६, ४७, ८२, ८३, १९२१, ४२.
- अतिलोमप्रसूता begotten by a woman in the inverse order of the castes १४०३.
- अतिलोमा a woman of higher caste having sexual connection with a man of lower caste; a woman belonging to a despised caste lower than *S'ūdra* १३८६, ८९.
- अतिवादिन् contradicting; opposing ८१३, १००५, ११.
- अतिवेश frontal neighbour १९२२.
- अतिशीर्षप्रदान offer of a substitute for an individual ८३२.
- अतिश्रव(य) a written receipt ७०६.
- अतिश्रुत accepted; agreed; promised ६३४, ७१३, १४, ९४, ९६, ९७, ९८, ८०२, ०५, ०८, ११०९.
- अतिषिद्ध prohibited ७७१, ७७, ८१, ९२७, १०३६, ३७, ३८, ५८, ११६५, १६७१, १७०६, १८४६, ५४, ९१, ९२, १९२७.
- अतिषिद्धतेवा doing what is forbidden १६०५.

प्रतिषेद्धव्य to be forbidden १०६.
 प्रतिषेध obstruction; prohibition १०३७, ३८,
 १६१३, २०, १५, १८४१, ७२, १९२४, २९.
 प्रतिष्ठमान (a debtor) going out ७१६.
 प्रतिष्ठ stability ८१४, १८९६, १९८५.
 प्रतिसंस्कार reestablishment; repairing १६१३.
 प्रतीकार requital; counteraction १०६, १४३०,
 १६८२, १८००, १९२४, २५, ७३.
 प्रतीघात prevention; breach १९०६, ३३.
 प्रतीमान see प्रतिमान १६७१, १७०७, ६१, १९२७.
 प्रतीची west १२०१, ५४.
 प्रत्ता offered; presented; married ११५२,
 १४६३.
 प्रत्यक्ष visible, direct knowledge ११७, १६७२,
 १७०७, १९२७, ६६, ८३.
 प्रत्यन्तर next; adjoining ७४०, ४७, ५१.
 प्रत्यभिलेख्यविरोध dispute or difference regard-
 ing the documentary evidence १२५.
 प्रत्यय evidence; (surety for) assurance;
 ascertainment; understanding; depen-
 dence ६३८, ६१, ६२, ६५, ६९, ७१, ७३, ७६,
 ७७, ९९, ७४७, ७२, ८६३, ९६, ९२५, ४५,
 १२६०, १७६६, १९१४, ६५.
 प्रत्याधि a kind of deposit (which prevents
 the accruing of interest and diminishes
 the principal) ६५८, ६०, ६१.
 प्रत्ययित्पुरुष a reliable man १६७१.
 प्रत्यर्थिन् a defendant २४४.
 प्रत्यवाय sin १२३७, १६०५.
 प्रत्यादान revoking १९०४.
 प्रत्यादेश deterrent १७२०.
 प्रत्यापत्ति confession १६४४.
 प्रथम first १३०२, १६१७, ३६, ४२, ४३, ४५,
 ६६, ७४, ९९, १७१३, ३२, ४८, ४९, ७०, ६२,
 ८९, ९०, १२१५, २०, ३०, ३१, ३८, ८५, ८९,
 ९५, ९७, १९००, २९, ३२, ३३, ३६, ७०, ८३.
 प्रथमसाहस first amercement ७९४, ९४६, १६१०,
 ३१, ५४, १७८२, ९०, ९६, १८९२, १९३०.
 प्रदर्शन (surety for) appearance; showing
 ६३१, ८९०.

प्रदातु & creditor; giver ६११, ८०८, ८१, १११९,
 १३५५, १६१०, १७९०, १९७३, ८६.
 प्रदान & gift; donation; giving; granting
 ६३८, ५४, ७९४, ८०७, ०८, ६१, ९८, १०११,
 ५९, ८३, १२२२, ७३, १३५६, ८४, ८५, ९२,
 १९३३.
 प्रदुष्ट corrupt; imitated, wicked; sinful ८८८,
 ९५५, १८८८.
 प्रदेष्टु one who pronounces judgement १६१८,
 ७३, ७९, ८५, ८८.
 प्रद्राणक very needy or poor १०१०.
 प्रधन property or wealth in general ६५७.
 प्रधना wealthy ७११.
 प्रधर्षक violating (the wife of another) १६१९.
 प्रधान the most important or essential;
 principal ८६०, ६१, ११८४, १२४३, ४६,
 १३१७, १९७७.
 प्रधानांश a principal share ११८४, १२३४.
 प्रनष्ट lost १२०, २९, १६८४, १७५३, १९५८, ८२.
 प्रनष्टस्वामिक holding for which no claimant
 is forthcoming १२९, १९४७, ४९, ५३, ६२.
 प्रनष्टाभिलत (property) lost and which is
 afterwords found १९५४, ५८
 प्रपद the fore part of the foot ९९९.
 प्रपन्न acknowledged (as a claim) ७२१.
 प्रपलायिन् running away ७८७.
 प्रपा spring; a place for watering cattle
 ८७३, ९०३, ९८, १००२, १६९५, १७१८, ५४,
 १९२९, ४४.
 प्रपितामह paternal great grandfather १२८१,
 १३५०, ५१, १४६७, १५३०, १९८२.
 प्रपितामहसंतति paternal-great-grandfather's
 progeny १५३०.
 प्रपौत्र a great-grand son १०७९, १४६७.
 प्रफर्षी a wanton woman ९८२.
 प्रमक्षित used up (eaten) ७५४.
 प्रमर्तव्य to be supported or nourished १४००.
 प्रमव source; prominent १०२४, १७७५, ८८,
 १९८५.
 प्रमविष्यु & lord; ruler ८०५, १४५८.

- प्रभु a master; lord ७२१, ७२७, ७३२, ६०,
९६१, १०७५, ११०७, १०, ११३, ११८, १५५, १७२,
११२१५, १३२४, २९, ७१, ७१७४, १५५५, ६१,
८८, १७०१, ६०, १८८८, १७३३, ६०, ७०, ६८.
प्रभेद splitting; division; sub-division ९४२,
१११२९.
प्रभुत्व N. of a person ६००.
प्रमत्त insane; mad ८०४, १०५३, १३९३, १६०७,
१७४५, ४६, १८८५.
प्रमदा a young woman or any woman
१०२९, ३०, ३१, ३२, ३३, १९८०.
प्रमाण authority; proof; proportion; right;
principal evidence; measure ३२९,
७३४, ३७, ९४५, ५०, ५१, १०३४, १२२९,
८६, ८७, १४३१, ७३, १६१४, ४९, ७३, ८४,
८७, १७६७, ७१, ७२, १८००, १९१५, १८, २०,
२१, ३६, ५४, ६२, ६५, ७६, ८४.
प्रमाणद्वय sanctioned by authority १०२७,
१२८४.
प्रमाणरहित want of legitimate title of owner-
ship ९५२.
प्रमाणहीनवाद a dispute in which visible
proof is lacking ७६५.
प्रमाद negligence; insanity ३४९, ७७७, ८१,
८५, ८६, ८५४, ९०४, १११२, १९, ३०,
१७७२, ९१, ९२, ९८, १८१४, १९८६.
प्रमाण killing १६३८, १८३१, ३४, ८२, ८६.
प्रमत्त dead १३०४, १५१३, २४, २६.
प्रमत्तपत्निका (a wife) whose husband is dead
१०६८.
प्रमत्त infatuated १०३०, १७५४.
प्रमोक्तव्य to be released or set free ७२८.
प्रमोहित bewildered; infatuated ८०५.
प्रयत्न effort १७०१, ५७, ५९, ६३, ९२, १८९१,
१९२८.
प्रयाण parading; going १६४४, १८९०.
प्रयास labour ९२९, ३२.
प्रयासयोग्य (a pledge) enjoyable with
labour ६३८.
प्रयुक्त invested (sum) ६०८, १०, ३३, ३१, ७१३,
१७, २३, २९.
प्रयोग lending money at interest; invest-
ment; appointment ३०७, ३१, ७५०, ८४,
८६, ९०, ११२६, १६१३, ८१, ८२, १९७०.
प्रयोजक a money-lender; creditor; one who
invests ६३८, ४५, ७३१, १११०.
प्रयोजन object; cause; purpose ३५६, ७६६,
८०७, १८,
प्रयोज्य money lent at interest; investment;
exclusively useful (for one person
only as book etc.) १२२८.
प्रयोज्य a mingler १५९१, १८९३.
प्ररोह sprout १८००.
प्रलोभन inducement १८८९.
प्रवक्तु a teacher १६२७, १७६१, ८३, १९३३.
प्रवर a cover; an upper garment; excellent
८१४, १०६८.
प्रवर्णोद्घासन a ceremony introductory to the
Soma-sacrifice ७७२.
प्रवर्तक instigator १६५०.
प्रवर्तन causing to appear; engaging in
८७६, ९३०, ४७, १५७९.
प्रवसित exiled; excommunicated १११९.
प्रवापिन् a sower १०७३, ७४.
प्रवाल coral ३०९, ३२, ८९४, १२१९, १७५९,
१९८८.
प्रवास sojourn; journey १४०५, ३०.
प्रवासन excommunication; banishment ७७२,
१६२१, २७, ३२, ५४, १७६२.
प्रवासित (property) lost; taken elsewhere
१६२०.
प्रवासिन् one who undertakes journey ३९७,
७११, १२, १०३९, ४०, १६८२.
प्रवृत्त्य to be excommunicated १६८०, १८०६,
२९.
प्रविभक्त divided १२४३, १५२९, ७१.
प्रविष्ट returned ३३६, ४७, ५३, ७९, १६८१, ८२.
प्रवृत्त come forth; brought about; admitted
८७१, ९४७, १६२०, १८५५, १९३५, ४२.
प्रवृत्ति tendency; conduct; activity १२८६,

१३१९, १८८८.
 प्रवेश entrance ३३६, ९३२, १६१७, २०, ८५,
 ४८६, १०००, ४७, ४८, १९३६.
 प्रवेशकाल the placing (of a deposit) in a
 person's house or hand ६६०.
 प्रवेशन return; giving back ६६०, १९२२.
 प्रव्रजन see प्रव्रजन १०३६.
 प्रव्रजित one who has turned a recluse; a
 religious mendicant or ascetic ६७२,
 ७८, ८३१, १०१३, २५, ४०, ११०७, १३, १७,
 १५६१, १६१०, ३४, ६८, ७९, १८५०, ५५,
 ७९, ८२, १९२२, २७, ४४, ४६, ७८.
 प्रव्रज्या the order of a religious mendicant
 ७३७, १११३, १७, १९, १९२३.
 प्रव्रज्यावसित a religious mendicant who has
 renounced his order; an apostate from
 asceticism ८२४, ३०, ३१, ३७, १४०३.
 प्रव्रज्योपनिवृत्त vide प्रव्रज्यावसित ८३१.
 प्रव्रजन banishment १६८९.
 प्रव्रजित one who is forcibly made an asce-
 tic १०७६.
 प्रश्न judicial inquiry; query १२२५, १९१८,
 ६३, ६४.
 प्रसङ्ग occasion; contingency; possibility
 ७६७, १६४६, १८६८, ९०, १९१३.
 प्रसक्त forcibly; violently १६१८, ५५, ९१.
 प्रसक्तमूर्त्न् an offence with force १६१३, २२,
 ५५.
 प्रसक्तहरण violent seizure ८६३, १६३३.
 प्रसर्पण the act of following (to detect)
 १७५५.
 प्रसव procreation; offspring १०६९, ७४, १३१८,
 १४१६, २७, १९८६.
 प्रसक्त violently; forcibly ८६३, १७३६, १८४९,
 ५०, ७८, ८८, ९०, १९१४, २२, २९.
 प्रसक्ततस्कर a robber; brigand १६०९, ७१.
 प्रसक्तहरण violent seizure १६४८, १७३१.
 प्रसक्तदान see प्रसक्तहरण ९२९, १०३४.
 प्रसाद favour; grace ८३०, ३७, १९१९, २०,
 ९७, ३२, ६३, ८५, ८६, १९७०, ८८.

प्रसाधन decoration; toilet and its requisites
 १०२८, ११०७, १२४४.
 प्रसाधिका a female attendant who dresses
 her master १११९.
 प्रसिति missile १००१.
 प्रसृत procreated; begotten ७०३, ८३७, ९१९,
 १०२४, ३०, ३१, ११०३, १२, १२६९, १३५०,
 ७३, १४२८, ४५, १६८४, १८३३, १९४२, ८५.
 प्रसृति procreation १०४६, ५१, ७०, १९१६.
 प्रसृतज N. of a particular class of sons; a
 son by a paramour; a son rejected by
 his natural begetter and adopted by
 a stranger १२८६.
 प्रसृष्टकीक one whose wife is allowed to tra-
 vel with another man १०३८.
 प्रस्य a particular measure १५२०.
 प्रस्थापन sending out; dispatch १८८१.
 प्रस्तुषा grand-daughter-in-law ७०४.
 प्रसवण a well or spring ९२६, ३४.
 प्रसवणमन्त्र the chant causing sleep १६८१.
 प्रहरण a weapon; beating १६८७, १८३०.
 प्रह्वण feast; combined performance of any
 sacrifice ७३७, ८६१, ६२, १६८२.
 प्रहा a good throw at dice; advantage
 १८९८, १९००.
 प्रहार a stroke; blow १०३६, १६१८, ३४, ४७,
 ५२, ७६, १७९६, ६८.
 प्रहीण standing alone (i.e. having no relati-
 ves); cast off; destitute of a relative
 ७७१.
 प्रहीणद्रव्य property for which there is no
 claimant १९४९.
 प्रहीणस्वामिक (property) of which the own-
 ers are perished १९५०.
 प्रहृत beaten १८०५, ३४.
 प्रहृद N. of an Asura king १९६४.
 प्रहृदि an attendant of the Asura Pra-
 hlada १६०३.
 प्राकामिन् one who fulfils his desire १८४८.
 प्राकाम्य liberty; choice; independence १७९२,

१३२, १८४८, ४९.
 प्राकार a rampart १६२, १६१७, ३०, ४३, १९३०.
 प्राक्षिप्त adjacent ९२६.
 प्राग(ग्ना)मिक a servant; fore-runner १९४४.
 प्रायुक्त not divided rightly; grand-father's property; already objected to १५७४.
 प्रायूष्णक N. of a people and country (eastern part of the *Hūna* country) १७७२.
 प्रायुष्टदोष one who is previously convicted १९६५.
 प्राविभाग a previous division १५८१.
 प्राङ्निविष्ट previously constructed ९५३.
 प्राङ्न्यायवाद a law suit where former judgment has been referred to ७३०.
 प्राचीनयोग्य N. of a *Rshi* १२६१.
 प्राजक a charioteer १८०८, ०९.
 प्राजापत्य relating to or sacred to *Prajāpati*, a form of marriage (in which the father gives his daughter to the bridegroom without receiving a present from him), a descendant of *Prajāpati* ८४२, १०२२, ३४, ९६, ९८, ११४३, ४४, ९५, १४३९, १९४३.
 प्राज्ञ a wise or intelligent man ७८४, ८६१, १०२०, ३२, ७१, १९३६.
 प्राङ्निवाक a judge ७४२, १९६६, ६९.
 प्राण life; a particular measure ७९२, ८०५, ३१, १०२०, २६, ३१, १६०४, ४३, ५०, ६५, ७०, १८२१, ३५, ४०, ५६, ५८, १९१८, ६४, ६८, ७८, ८१.
 प्राणच्छेत्ता a murderer १६०८.
 प्राणमृत a living being १८०९, १०, २१, ३४.
 प्राणाबाधिक danger to life १६७६, १७९९, १८००.
 प्राणामिहन्तु a murderer १०३४.
 प्राणिकूत play or contest for life १९१०.
 प्राणिवध killing or slaying of an animal १६२१.
 प्राणिन् a being १६२१, १७६२, १८३५, १९०५, २५.
 प्रातस्त्वन the morning libation of *Soma*

७७२.
 प्रातिभाष्य the act of becoming bail or surety; surety-ship ६३३, ३४, ३५, ६२, ६३, ६४, ६५, ७२, ७५, ७७, ७८, ७९, ८०, ७०८, १५, २१, ३१, १५७५, ८०, ८९.
 प्रातिभाष्यकृत (debt) from bailment ६९५.
 प्रातिभाष्यासत (debt) arising from surety-ship ६७२, ७५, ७६.
 प्रातिरूपक see प्रतिरूपक १९८७.
 प्रातिलोम्य inverse order (of the castes etc.); transgression ८२९, १०९३, ११०४, ०५, १४३०, १७७०, ८४, १८३२, ३३, ७२, ७५.
 प्रातिवेशिक a neighbour १०३८.
 प्रातिवेश्य a neighbour ७७९, १६०९, २८, ३५, ४७, १९२७.
 प्रात्ययिक a surety for the trustworthiness of a debtor ६६६, ७२८, ३७.
 प्रादानिक a dowry; (property) relating to marriage (given to a girl) १२००, १४१७, १९५०.
 प्राधान्य superiority १८३०.
 प्राध्ययन commencement of recitation or study १२२५.
 प्राप्तकाल proper time १९४९.
 प्राप्तफला matured १८४८.
 प्राप्तव्यवहार one who has attained his majority; come of age १०३५, ११९९, १६२१, १९५०.
 प्राप्तशुक्ला (a maiden for whom) nuptial gift has been already presented (to her parents) १०९७.
 प्राप्तार्थ one who has attained an object or advantage, one who has won the case ७२२.
 प्राप्तवत्य might; power ८२०, १९२७.
 प्रामाणिकी founded on evidence or authority; authentic ९४८, १९१९, ४३.
 प्राय seeking death by fasting (to enforce compliance with a demand) ७२५.
 प्रायण courting death १९३१.

प्रायश्चित्त expiation; atonement १०२२, ३०,
 १११८, १२७२, १३९३, १६२७, ५३, ५९, १७६०,
 १८४६, ८४, १९२४, ३३, ४१, ७७.
 प्रायश्चित्ति see प्रायश्चित्त ७९१, ९९५, १५९९, १६०१,
 ०२.
 प्रार्थन soliciting १८९१.
 प्रावरण upper garment; cover १८७१.
 प्रावादिक a gossip १६८७.
 प्रासू an eater; a guest ६००.
 प्रासादा N. of the wife of Indra १००४, ०५.
 प्रासाद a mansion ९५८.
 प्रिय agreeable; pleasant, lovely ८६३, ९९७,
 ९८, १०१५, १६, १७, २६, २९, ७५, ८५, ८८,
 ११०९, १४००, ६४, १९३१, ७८, ८४.
 प्रियावर्षिन् one who indecently assaults an-
 other's mistress १६१२.
 प्रीति love, friendship ८०३, ९७५, १११५,
 १२२०, १४३१, १७९१, ९२, १८९६, १९१३,
 ८५.
 प्रीतिदत्त property or valuables presented
 to a female by her relations and
 friends at the time of her marriage;
 (a loan) made from friendship ६२६,
 २७, ३३ १४५३, ६३.
 प्रीतिदाय a gift made through love ११३१,
 १२२९, १९८३.
 प्रीतिपूर्वक with friendly disposition; bestow-
 ed through affection ७४१, ४८, ८३,
 १२२०.
 प्रीतिप्रदान see प्रीतिदाय १२०२.
 प्रीत्यारोपण bestowing (of ornaments etc)
 through affection १४३०.
 प्रीत्योपनिहित friendly loan ७४४, ८१९.
 प्रेक्षक (a royal servant) who visits any
 public show (while on duty) १६४२.
 प्रेक्षण attractive sight; theatre १६९५, १७५४,
 १९२९.
 प्रेक्षा a public show ८६१, १०३६, ५८.
 प्रेत a dead-man ६६४, ७४, ७८, ७९, ८२, ८४,
 ९७, ७१५, ६५, ७९, ८१७, ६३, ९४८, ८३;

१००४, ३८, ४०, ५९, ६२, १११६, १४६३,
 ६५, १५४०, १८५०, १९८४.
 प्रेतकार्य an obsequial or funeral rite ७१२,
 १४७३, ७४, १६१६, १९५०.
 प्रेतकाल senility १४५७.
 प्रेतपत्नी wife of a deceased husband १०२०,
 २२.
 प्रेत्यभाव life after death १०७६.
 प्रेषण the act of sending ८१७, १८५५, ८९.
 प्रेष्य a servant ८१३, १६४८, १८८५.
 प्रोत्साहक instigator (of a crime) १६५३.
 प्रोषित gone abroad; absent ६७८, ८०, ८२, ८४,
 ९६, ७११, १३, १५, १०१६, २३, २६, ४०, ६०,
 ६१, ११००, ०६, १२, ४६, १२००, ०१, १९५०.
 प्रोषितनिक्षिप्त what is deposited with a man
 who has gone abroad ७५२.
 प्रोषितपत्निका see प्रोषितपत्नी १८४९.
 प्रोषितपत्नी wife of one who has gone abroad
 १०२२.
 प्रोषितभर्तृका see प्रोषितपत्नी १०२६, ८५, १११९,
 १३७३, १९७९.
 प्रोषितयोषित् see प्रोषितपत्नी ११००, १२.
 प्रोषितस्वामिका see प्रोषितपत्नी १८८८.
 प्रोष्ठेशया lying on a bench ९७३, ९८.
 प्लव a boat १७२६, १९२५, ८५.
 प्लवक a rope-dancer ८६३.
 प्लिहन् the spleen ९९८.
 फल fruit; enjoyment; profit; reward;
 issue; produce of a field ६०९, १८, ३०, ३७,
 ७८७, ८८, ८०७, २४, २७, ४२, ८६, ९६, ९१४,
 ४६, ४८, ६०, ६२, १०२०, २९, ३०, ३३, ६२,
 ७३, ७४, ७६, ११०१, ०२, ०७, ११, ३०, १२८४,
 १३१६, ४९, ५०, १४०५, २४, १५१३, २३,
 १६०९, १४, १९, ३०, ४२, ४६, ५७,
 ६१, ६५, ७०, ७१, ७२, १७१९, २२, ४४, ४९,
 ६४, ६५, ६६, ६७, ९५, ९८, १८००, ०६, ३५,
 ८५, ८९, १९०१, १७, २५, ३८, ६५, ७५, ७८,
 ८३, ८४.
 फलक a board; plank ८२६, १६७४, ३७०९,
 ६७, १९२७.

- फलभाज् entitled to profit; receiving fruit १४७, ११०२.
- फलभोग्य that of which one has the usufruct; (a pledge) that of which fruit is to be enjoyed ६३८, ४३, ५८.
- फलहेतु purpose of profit ७८०.
- फलीकरण separating the grain from the husk; cleansing the grain ११४४.
- फल्गुनी a particular constellation १००७.
- फाल a garment of cotten; a garment made of fruit fibre; a plough ६३२, ९४३, १९३५, ६७.
- फाल्गुन N. of *Arjuna* ८१९.
- वज white mustard plant १८४०.
- वदर a berry; jujube १७६१, ६३.
- वदिर see वदर १९३८.
- वद्ध bound; fettered; N. of a particular class of sons ७२८, ८६२, ११११, १३५२, ५५, १६१७, ४०, १७३५, ४७, १८९४, ९७, १९३०, ४१, ४३, ७७, ८३.
- वद्धक a captive, prisoner, fettered (by the chains of debt) ६०५.
- वद्धकमोचन setting free a prisoner; redemption from a mortgage ६०५.
- वधिर deaf १६६७, ७९.
- वन्दिग्राह one who abducts by making captive; a robber १७३६.
- वन्दिन् a prisoner, bard ७१५, ८०८, १८५३.
- वन्ध a chain; binding; security; pledge; mortgage; dam; arrest ६०५, ११, २८, ३५, ३८, ४७, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५६, ६०, ७५२, ८१९, २७, ९२६, २९, ८३, १०३२, ३३, ३५, ५८, ११४१, १६१४, ४७, १९२२.
- वन्धक vide वन्ध ६०८, ५१, ५८, ७४, ७६४, ८०३.
- वन्धकी an unchaste woman; harlot १०२०, १९८६.
- वन्धकीपोषक a keeper of harlots ८६३.
- वन्धग्रहण acceptance of a security ६२३.
- वन्धन binding, restriction; prison ८१७, १०२८, १६५३, ९०, १७६०, ९६, १८८८, १९२२, ३०, ७०.
- वन्धनस्थ under restriction १०३०.
- वन्धनागार a prison; jail ७२९, ३७, १६९०.
- वन्धहस्त a pledge ६५१.
- वन्धाचार rules of pledge or mortgage ८०३.
- वन्धु a relative; kinsman ७०४, ११, १५, २७, ४०, ४७, ५५, ८२, ८६, ८०३, ०५, ०८, १७, ९७७, १०२९, ३८, ५७, ८३, ९४, ११००, ०१, ०६, ११, ९८, १२०१, २१, २८, ३१, ४५, ५७, ७३, ८८, १३५५, ६३, ७२, ८४, १४०३, ३०, ५९, ७९, १५१७, २७, ७४, ७५, ८२, १६१५, १६, ७९, १७०१, ३६, १८३६, १९७०, ७९.
- वन्धुकुल family of a kinsman १११८, १४५३, ५७.
- वन्धुगामि (property) inheritable by a relative १४७०.
- वन्धुज born of a kinsman १३७३.
- वन्धुजन relative ७५०.
- वन्धुदत्त given by a relative १४२८, ४४, ५९.
- वन्धुदायाद kinsman and relative; entitled to inheritance by relationship १२६५, ८२, ८४, १३१९, ४६, ५०, ५१.
- वन्धुविहीन without a relative १५२९.
- वन्धुसंनिवृष्ट a near relative १२७३.
- वन्ध्य (सेतु) (a dam) preventing the access of water ९४६.
- वन्धु brown; N. of a *Bahn*; a reddish brown animal; N. of a deity ९९७, १६०६, १८९४, ९५, ९६, १९०१.
- वर्हिः a litter of grass; a bed or layer of *Kus'u* grass ९७३, १३६३, ८४.
- वर्हिण a pea-cock १६०६.
- वल force; strength, power ६४०, ५०, ५५, ६०, ७१७, ३, ५४, ६४, ८०५, ०८, १२, २७, २९, ३७, ४९, ५३, ५४, ६०, ६१, ९४६, ६८, ११११, १४, १६, १७, १८, १२२७, ८५, ८६, १४५६, ५८, ६४, १५७३, ७४, १६०४, ०६, २०, ४१, ५३, ७२, ९२, १७३५, ४४, ६०, ६२, १८५८, ८५, ९१, ९२, १६१८, २९, ३०, ३१, ३६, ४१, ४२, ६३, ६६

७५, ७६.
 बलात्कार force; compulsion ६३७, ७२५, १८८५,
 ९०, ९१.
 बलाद्गृहीत a particular son (who is forcibly
 taken) १३५५.
 बलादासीकृत forcibly made a slave; captured
 by force ८२३.
 बलि tribute; tax; N. of a *Daitya* ६०१, ०२,
 ७८३, १०३२, १६७१, ९२, १७०१, १९२४, २९,
 ४०.
 बलिदान offering of tax १६६१.
 बलिभैक्ष tribute and alms १०२९.
 बलीवर्द्ध a bull ८९१, १०२९.
 बल्वज a kind of grass १००२, १६८७.
 बन्ति the lower belly ९०९, १९७६.
 बहिःसद् a dicer; one who sits outside १८९८.
 बहिर्बाधा annoyance to outsiders ९२७.
 बहिर्वर्ण an out-caste; having no caste ११९४.
 बहिर्वेदि the space outside the sacrificial
 altar १००५.
 बहिष्कर an outsider १७५४.
 बहिष्कार्य to be excommunicated १०१६.
 बहिष्कृत excommunicated १६२७.
 बहुपत्नीकृत one who has married several
 wives १९७८.
 बहुपशु rich in cattle १६६०, १७२३.
 बहुभार्य having many wives ११०९.
 बहुमूल्य valuable १७५९.
 बहुरक्ष्य wealthy; opulent १५२४.
 बहुश्रुत well versed in the *Vedas*; very
 learned १६१२, २४, ५५, १९१६.
 बहुसंस्कृता (a wife) who is married many
 times १११८.
 बहुसुतरी bearing many children ९६९, ९३.
 बाण an arrow १६२१, १९६७.
 बाध destruction; obstruction ७३५, ८७८,
 ९०५, २७, १७३०.
 बाधक injurious; a robber ८७१, ९५१, १८९०.
 बाधा annoyance; nuisance ९२७.
 बाध्य punishable १६६५, १८४३, १९२२, ८६.

बान्धव a relative, kinsman; cognate ६८०
 ७०३, ७४, ८२७, ९०१, १०९५, ९६, ११०३
 १९, २९, ७३, ७८, १३२०, ७४, ९१, ९२,
 १४०३, ३०, ४४, ५९, ६३, १५१२, १४,
 १८, २६, २७, ६१, १६४०, ४७, ५१, १७५५,
 १९२९, ५२, ६२, ७६.
 बान्धवगामि (property) inheritable by a cog-
 nate १४७१.
 बाभ्रव belonging to *Babhrav* १२६०, १९८१.
 बाल a minor in law; hair on the body
 ६११, ३१, ८०, ९५, ७१०, ११, ३७, ९३,
 ८००, ०४, १७, ३८, ७३, ७५, ९०५, १६, ३९,
 ५०, ११०६, १४, १८, १५२७, १६०७, १२, २१,
 २४, ३१, ५३, ८६, १७०१, २८, ६१, १९२२,
 २७, २९, ४४, ५०, ६६, ६९, ७१, ७६, ८६.
 बालक a child १०२५, १७५८.
 बालकलह a small strife ८६२.
 बालघातिन् see बालघ्न १६०९, ७१.
 बालघ्न a child-murderer १६३२.
 बालदाय property of a minor १९५१, ६२.
 बालधन see बालदाय १४७३, १५२७, १९४८, ४९, ५०.
 बालपुत्र having sons who are minors १२०१,
 १९६२.
 बालपुत्राविधि rule about a woman having a
 minor son ७११.
 बालप्रातिभान्य surety of a minor ६६२.
 बालविधवा a child-widow १११८.
 बाला a young woman; girl १०२१, ५८, ९५,
 १२८३, ८५, ८७, १४७३.
 बालापला (a woman) having infants ११०६.
 बालिका a maiden १३८४.
 बाल्य infancy, childhood १००३, ५९, १९८४.
 बाहु the arm ९६९, ८७, १६२१, ९२, १७८१,
 ९६, १८१७, १९, ३६, १९२९, ३३, ४४.
 बाह्य an outsider ९२८, १६८५, ८९.
 बिडाल a cat १६७२.
 बिन्दु a woman who bears only a dead
 child १०३४, १४३१.
 बिम्ब a chameleon १६१७, ८०.
 बिस the fibre of lotus १५९४, १६५६, १८४०.

बीज seed; semen virile; a poker ३३०, ३४,
७८७, ८३७, ३९, ९२, ९४, ९२३, ३०, ६०,
८५, १००२, ७५, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५,
११०२, ०३, ११, १५, १७, १२६४, ८२, ८८,
१३१४, १८, ७३, ७४, १४६४, ७०, १६८५,
१९०५, २४, ७४, ७६.

बीजकाल the time of sowing seed ९३२.

बीजवस्तु sower of a seed; a begetter १३५८.

बीजाहिता destruction of the seed ९३०.

बीजिन् a progenitor; owner or giver of seed
९६०, ६१, १०११, ७४, ११०२, ०३, ११, १७,
१२८२, १३४७.

बीजोत्कृष्ट one who picks out grain १७०५,
१९३०.

बुद्धि intelligence; reason १०३३, १६५१, ९५,
१९२९, ६९, ७०, ८६.

बुध intelligent; wise १००२, ०४, १७२७, ९१,
१८३०, ८१, १९६५, ६६, ७०, ७८, ८३,
८५.

बृहणीय to be supported or maintained ११९८,
१५८४.

बृहस्पति N. of a law-giver; a sage ७१३, ८३६,
५८, ९६, ९२०, १००१, ०३, ३२, ३३, १११८,
१२२५, २७, २८, १७६१, १८३९.

बृहस्पतिसवन a particular sacrifice ७७२.

बेकनाट a usurer १९७१.

बौधायन N. of a sage १३७४, ८५.

सूर्य the sun १२६४, ७२, ७९, ८२, ८९.

ब्रह्मकिल्बिष offence against a *brāhmaṇa* १८३८.

ब्रह्मगवी a *brāhmaṇa*'s cow १६००.

ब्रह्महन् a *brāhmaṇa*-killer ११११, १९४३, ६६.

ब्रह्मचर्य religious studentship; celibacy; the
state of continence and chastity ८१५.

१०००, २४, ३३, ६३, ११०९, १०, १३, १७,
१९, ६१, ६२, १२५८, १९०२, ७४, ७९,

८१.

ब्रह्मचर्यव्रत the vowed practice of *Brahma-*
charya ११११, १५२४.

ब्रह्मचर्याश्रम the period of unmarried religi-
ous studentship १३७३.

ब्रह्मचारिणी a woman who observes the vow
of chastity १०६२, ७६, १११३.

ब्रह्मचारिन् a youth before marriage (in the
first period of his life); observing the
vow of chastity ८२६, ४१, १०१९, २४,
६२, ६३, ७९, १११३, १७, १२८५, ८७,
१३७५, ७६, ८४, १४०४, १५०९, १६१०,
१८३९, १९४३, ४४, ७४, ८२, ८६.

ब्रह्मचारिवासिन् living as a *brahmachārin*
१२५८.

ब्रह्मजाया wife of a *brāhmaṇa* १८३८, ३९,
४०.

ब्रह्मजुष्ट gratified by prayer ९९७.

ब्रह्मज्य molesting or oppressing the *brāh-*
maṇa १६००, ०१.

ब्रह्मणस्पति N. of a deity ५९९, ९९६, १०००,
१८९६.

ब्रह्मदायागता (land) received (by a *brā-*
hmaṇa) by his peculiar prerogative of
receiving gift १२५२.

ब्रह्मदेयिका gifted land; land that can only
be possessed by a *brāhmin* ९३२.

ब्रह्मन् the sacred word; the *Veda*; prayer;
priestly caste ६००, ७७५, ९२, ८१३, ४०,
५७, ५८, ९७४, ८१, ८३, ८४, ९६, ९८, ९९,
१०००, ०१, ०२, ०९, ११२०, ८५, १२५१, ५९,
६०, ६२, १३२९, १४६४, १६००, १८३७,
३९, १९२१ ३०, ३१, ४३, ६५, ६६, ७४,
७८.

ब्रह्मभाग the share of a *brāhmaṇa* or
chief priest १००३.

ब्रह्मलोक the world or heaven of *brāhmaṇ*
१११०.

ब्रह्मजर्चस् divine glory or splendour. ८१४,
१९२०, २१.

ब्रह्मवादित् an expounder of *Veda*; a philoso-
pher ६०९, ८०३, ११९५, १४०२, १९६६,
७४, ७५.

ब्रह्मवादिनी see ब्रह्मवादित् १०१०, १४०५, २४.

ब्रह्मशासन a command of *brāhmaṇa* ११४५.

भक्षदातृ giving food; a maintainer १६४९, १७५६.

भक्षदान giving of food १६१९.

भक्षदायक see भक्षदातृ १६९७, १९२९.

भक्षदास food-slave; a slave who serves for his daily food ८२१, ३०, ३२, ३८, १९२८.

भक्षप्रद see भक्षदातृ १६०९, ७१.

भक्षच्छादयतु a servant to whom food and clothing is given ८५२.

भक्ति service; devotion ८२८, ६०.

भक्ष food १८९३.

भक्षण food ९०६, १९६७.

भक्षित enjoyed; devoured ७५१, ५४, ५६, ८३१, ७६, ९१८.

भक्ष्य eatable ८६१, १०२८, १६५४, ९६, १८४५, ८१, १९२९, ३०.

भग N. of an *Āditya* (bestowing wealth and presiding over love and marriage); the mark of female part ९७९, ८२, ८५, ९५, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२, ०३, ०६, ०८, ९८, १४१५, १६०६, ०९, २७, ८७, १८४७, ९९, १९७०, ७७, ७९.

भगङ्क the mark of vulva १८८६.

भगिनी a sister ८०६, १७, ६३, १०२०, ११५२, ९२, १२५४, १३८५, ९१, १४१६, १९, २१, २७, ३२, ५९, ६२, १५४४, ५८, १६५३, १७८०, ८९, १८५०, ७४, ८२, १९२२, ८४, ८८.

भगिनीशुल्क sister's fee १४२६, २८.

भङ्ग broken; destroyed ९३०, ३१, १६१९, १७५४, १८३३.

भङ्गयुग of broken yoke १६२१, १८०७, २०, १९३२.

भङ्गु a breaker १६३०, १९३०.

भङ्ग destruction १६१३, ४२, ४९, १७९४, १६, ९९, १८०७, १७, ३५, १९६६.

भङ्गमान one who divides १२०६, ०८.

भद्र blessed; fortunate ८११, ५६, ९७८, ८८, ९८, १०००, १६९६, १७१०, ५८, १८३६, १९५७, २९, ८७.

भङ्ग breach १७९९, १८४०.

भद्रादित्य N. of a deity १९६५, ६७.

भय danger; intimidation ६३८, ७८५, ९४, ८००, ०४, ०५, ६१, ८९, ९०६, २७, ५७, ५८, १०३२, १४३०, १६२३, ४६, ६४, ६८, ८६, ९२, १७००, ५२, १८१३, १९२०, २४, २५, २९, ३६, ४३, ६४, ६६, ७०, ७३, ७६.

भयदान gift through danger or fright ७९४, १९७३.

भयवर्जिता a kind of boundary ९४४.

भरण maintenance ६९६, ७९९, ८०५, ५६, १०२६, ८८, १३८९, १४००, ३०, ७३, १५५३, ५४, ५५, ६०.

भरणीय to be maintained १६७४, ८९.

भरत N. of a man or tribe ८१२, १८, ६१, १०३२, १२६७, ८७, १९८३, ८४, ८५.

भर्तव्य to be maintained or supported ८१५, १८, १०३१, ८७, ११४३, १३४८, ८६, ८९, ९१, ९४, १४००, ०१, ०४, १६६०, १९८५.

भर्तु a husband; lord; owner ६९९, ७०३, ११, १३, १४, ५१, ७२, ८१४, १८, ३७, ४४, १०१२, १३, १४, १५, १६, १७, १९, २०, २२, २३, २४, २५, २६, २८, २९, ३०, ३२, ३५, ३६, ४२, ४५, ४६, ४८, ५०, ५१, ५३, ५४, ५७, ५८, ५९, ६३, ६४, ७०, ७२, ७५, ७६, ७७, ८३, ८४, ८५, ९५, ९६, ९९, ११०६, ०७, ०९, १०, ११, १२, १५, १६, १७, १८, १९, १२३९, ४४, ६३, ७३, ८५, ८६, १३०९, २९, ७४, ८४, ८८, १४०५, ०८, २८, २९, ३०, ३२, ३९, ४५, ४७, ४८, ५३, ५५, ५६, ५८, ६२, ६३, ७३, १५११, १३, १५, २०, २१, २३, २४, २६, २७, २९, ५३, ५५, १७४३, १८५०, ६५, ९१, १९२८, ७१, ७७, ७८, ७९.

भर्तुकुल husband's family १४५३, ५७, ५८.

भर्तुक्रिया husband's affair ७०८, १४.

भर्तुगामि (property) inheritable by the husband १४४९, ५९.

भर्तुगृह husband's home १११८, १४६०.

भर्तुगोत्र husband's family १११०.

मर्तदाय husband's gift; husband's inheritance १४४९, ५६, १५२०.	४१, ४३, ५४, ५५, ६१, ६२, ६५, ७६, ७९, ८२, ८३, ८४, ८७, ८८.
मर्तलोक husband's heaven १०५३, ६०, ६४.	भागकल्पना the allotment of shares ११८४, १२००, ८०, १९८८.
मर्तवध murder of a husband १०२१, ८६, ९९.	भागद्वय a couple of shares; double share १२३१.
मर्तव्रत an act of austerities concerning a husband १०२९.	भागधेय portion; share ८५८, ११४४, १५९४.
मर्तुसाकृता a girl given under husband's control १४००.	भागनिर्णय settlement of shares १३५५.
मर्तुहारायधन one whose property could be taken away by the master by right ८१८, २३, ३९.	भागभागिन् taking a share १२७७.
मर्तुहिसिका a woman who murders her husband १६५३.	भागभाज् taking a share १५६८, ६०, १७००.
मर्तुहीना a widow १३५२, १५२६.	भागभूत a servant for a share of the gain ८३५.
मर्तुश husband's share १५२३.	भागभोग enjoyment of a share ९३०.
मर्तून reproach १७७१, १९७०.	भागलेख्य a deed of partition १५७९.
मर्मण्या wages; maintenance १०३५.	भागविशेष a special share १२३४.
मर्मन् maintenance १०३५, ३८, ४०, १४३० १६८४.	भागहर entitled to a share १३४७, १५६९, १९८८.
मवन house १३९३, १९४३.	भागहारिणी see भागहर १४०७, १६, १५१३, २४.
मक्का a leathern bottle or vessel १२८८, १६८०, १९८५,	भागहारिन् see भागहर १३८९, ९९, १७०१.
मस्मन् ashes ९३४, ५०, ५१, १६७०, ८०, ८९, १७१८, ९८, १८१४, २४, ३०, ३४, १९६६.	भागार्ह see भागहर १३७६, ८६.
भाक्तिक regularly fed by another; dependant ८१६.	भागिक relating to a part ९०६.
भाग a part; share; inheritance; fate ६११, ३१, ३४, ७१६, १८, ३२, ३४, ७८, ८३, ८८, ८४३, ४७, ४९, ५०, ५२, ५७, ६०, ७९, ८९, ९१, ९२, ९७, ९८, ९२७, ३०, ४८, ६०, ६२, ८२, ९१, १००२, ५१, ७५, ७६, ७७, ११०२, १७, २२, ४३, ४४, ४९, ५१, ५२, ८१, ८२, १२०७, २२, ३७, ३८, ४४, ८३, ८५, १३२९, ६२, ७४, ७५, ९०, ९१, ९५, १४०४, ०७, १३, १५, १६, १७, २१, ६२, ७३, १५४४, ५२, ५४, ५८, ६६, ७०, ८३, ८८, ९७, १६०१, ६१, ७१, ७४, ७५, ७७, ७८, ८९, १७००, १४, ३५, ४८, १८९७, १९०१, ०८, ०९, १३, १८, ४०,	भागिन् see भागहर १०७४, ११४४, १२३१, ४९, ५१, ८३, ८८, १३२१, २५, ३८, ४८, ५०, ७४, ८७, १५२९, ६०, ७०.
	भागिनी see भागहारिणी १३९१, १५२२.
	भागिनेय a sister's son १९२२, ८८.
	भागिनेयी a sister's daughter १०२०, १३५५, ६५.
	भाग्य fortune ७८४, ९५२.
	भाजन a pot; sharing ८६३, १३४९, ९०, १९६७.
	भाट hire; rent ८५५.
	भाटक see भाट ८५४, ५५.
	भाण्ड a pot; merchandise; commodity ७५३, ८१, ८२, ८६, ८९, ८४६, ५०, ५२, ५४, ५५, १०२३, २५, १६१४, ३०, ७०, ७१, ७२, ७४, ७७, ८२, ८४, ८६, ८९, ९७, १७१८, ३३, ४९, ५५, ६२, १८००, ०६, १९२७, २९, ४५.
	भाण्डवत् a merchant ८५०.
	भाण्डवाहक one who carries goods १९७५.

आण्डागार ware-house १६८९.
 आनु the sun deity १९६७.
 आर freight ७८१.
 भारत belonging or relating to *Bharatas*
 ८०७, १८, ६१, १२४३, ८३, ८६, ८७, १९६५,
 ६७, ८३, ८४.
 आरती N. of a deity ९९५, १००६.
 आरद्धानीपुत्र N. of a teacher १९८२.
 आरवाह a porter ८२८, ३५.
 आर्यव belonging to *Bhrgu-gotra* १३२९.
 आर्या a wife; mistress ७०३, ०४, ८१४, १६,
 २२, ३४, ६३, ९२५, १००४, १०, ११, १६,
 १९, २०, २२, २३, २४, २६, २७, २८, २९,
 ३१, ३६, ३८, ३९, ४०, ४६, ४७, ५३, ५५,
 ६०, ६४, ७२, ७५, ९३, ९९, ११०१, ०७, १४,
 १५, १७, १९, ३१, १२२८, ३४, ४३, ४४, ४९,
 ६७, ७१, ८५, ८६, १३५०, ५५, ७६, ८४, ८७,
 ९१, ९३, ९४, १४०२, ०५, १५, २४, ३०, १५१३,
 १७, २५, २७, ५५, १६०७, १२, ५०, ५५, ६८,
 ७२, ८०, ८१, ९०, १७०३, १८१२, ३५, ५०,
 १९२८, २९, ७४, ७८, ८३, ८४, ८५.
 आर्याकृत (debt) contracted by a wife ६९८,
 ७१३.
 आर्याधन wife's wealth १२२०, २३.
 आर्यान्वित obtained with a wife (as her
 dowry) ११४१.
 आर्योपहारिन् one who abducts another man's
 wife १६२६.
 आर्यन्दन N. of a *Rshi* १६५६.
 आर्यवित् N. of a *Rshi* of the *Sāma Vedika*
 section १९२०, २१.
 आरवना the method १६४७, १९८५.
 आरवित proved; elated ६७५, ८६०.
 आरव्य to be argued or demonstrated ७६२.
 आरवण speech १३८८, १९४१, ८८.
 आरविता contracted or spoken ७३७, ८५६,
 १११६.
 आस a particular bird of prey १६०६.
 आस्कर the sun-god १९६६, ७०.
 आश्रु an ascetic or religious mendicant

१६११, १९४४.
 आश्रु a beggar; religious mendicant १०२९,
 ३८, १६२०, ७६, १८५३, ९२.
 आश्रुकी a female-mendicant ८६३, १०३६, ३८.
 आश्रु broken; transgressed; divided into
 parts ११८४, १३७४, १६६८, ८३, ८५, १७३४,
 ४१, ५७, ८८, १८९६, १९८३.
 आश्रुदर a brother by a different mother
 १५४२.
 आश्रु a physician ११२०, २१, १६५१, ६९, ७६,
 १७३२, ५९, ६३.
 आश्रु terrified ७९३, ८९६, १६०७.
 आश्रु a gift through fear, a particular gift
 (e g. tax; tole; bribe etc.) ८०८.
 आश्रुतेन N. of the second son of *Pandru*
 ८१८, १९, १०२७.
 आश्रु N. of the son of *Sāntanu* and *Gangā*
 ८६०, ६१, १०२८, ३२, १२४३, ४४, ८६, ८७,
 १४७३, १९८३.
 आश्रु enjoyed; eaten; possessed ६५१, ५४,
 ९४८, ५२, १८४६, ५०, ५३, ८१, ८७, १९४३,
 ६५, ७१, ७६.
 आश्रुकांस्य bronze plate used for taking
 meals ११८४, १३९१.
 आश्रुपूर्वा (a woman) defiled before (marriage)
 १८८९.
 आश्रुतवन्ध an enjoyed pledge ६३४.
 आश्रुतभोग enjoyed; used ७६४.
 आश्रुताधि a pledge used or enjoyed ६०८, ३६.
 आश्रुतानुश्रुत possessed or enjoyed continuous-
 ly ९२५, ११२६.
 आश्रुत possession ६३७.
 आश्रुतिया a maid-servant; slave girl १८७७,
 ०८३.
 आश्रुत abode; residence १००४, ०६, ११४३,
 १४२३.
 आश्रु land ६३७, ७३१, ८९८, ९६२, ११७५, १७४६,
 ५२, ६२, १८५९, १९८६.
 आश्रु the element; any living being; a man
 १०३२, ७१, ११००, १५९२, ९८, १७०७,

१९२०, ३०, ३५, ३६, ६४, ६६, ६९, ७०, ७७, ७८.
 भूति welfare; prosperity ८६०, १००५, ५३, ११४३.
 भूतिकृत्य any auspicious rite or ceremony १६२८, १९२७.
 भूप a king ९५८.
 भूपति a king १९७०.
 भूपाल a king १९३६, ७०.
 भूभागलक्षण marks denoting the division of the land ९५०.
 भूमि the earth; soil; land ६११, ३२, ३४, ७०३, ०४, ३६, ६४, ९२, ९३, ८१२, १९, ६२, ९५, ९९, ९००, १२, ३४, ३९, ४५, ५०, ५२, ९६, ९७, ९८, १०००, ०१, ३०, ७१, १२०७, ५१, ५२, १५६१, १६००, ०१, १९०४, ३६, ४०, ५७, ६४, ६५, ७६, ७८, ८२.
 भूमिप a king १३२९.
 भूमिपरिग्रह acceptance of land ९००, २८.
 भूमिप्रातिभान्य (a debt) for which land is pledged ६६२.
 भूमिविक्रय sale of land ९००.
 भूमिस्वामिन् owner or possessor of land ८५२.
 भूम्यादान appropriation of land १६०६, ६४
 भूरिवन rich १६६९, १७६४.
 भूर्ज the Birch tree १९६७.
 भूवाद dispute about land ९५४.
 भूषण decoration; ornament १०३०, ५३, ५६, ८३, १११४, १६, १७, १३७६, ९३, १६४५, ८२, १८५२, ८१, ८५, ८९.
 भृगु N. of a Rishi ७०९, १२, २७, ६४, ८०४, ३५, ३७, ७६, १२२३, २५, २९, ३०, १४५३, १५७४, १६००, ५१, १८३२.
 भृत a servant; maintained ८२८, ३४, ४४, ५३, १३५१, १९३७.
 भृतक a servant ७५५, ८२८, ४३, ४४, ५३, ५६, ९५१, १६७५, १९६५.
 भृतकाधिकार rules regarding labourers ८४४.

भृति wages; remuneration ६२७, ७९९, ८०३, ०५, ०७, २८, ४१, ४३, ४६, ४७, ४९, ५०, ५४, ५५, ५६, ९०७, १५, ११२७, १७६७, १९७५, ७६.
 भृतिलोप non-payment of wages ८५६.
 भृतिलम्बन delay in payment of wages ८५६.
 भृतिहानि loss of wages ८५०, ५३.
 भृत्य a servant ६९२, ७०८, १४, ८१४, ४३, ४८, ५५, ७२, ९०७, १०२४, १११९, १२५२, १५२३, १६३१, ९३, १७१४, १८४४, १९३१, ३६, ४३, ७५.
 भृत्यवृत्ति subsistence of servants or dependants ७९९.
 भृत्या a woman entitled to maintenance ७०३.
 भेत्ता a breaker १६१०, ३० १७८३, १९१५, ३०, ३३.
 भेद difference; division; breaking ८६०, ६१, ६२, ६३, ६९, ७३, ९८, ९०६, २६, २९, ५८, १११५, १६१३, ३४, १७४४, ५३, ६८, १८१७, २१, ३०, ३१, ५१, १९३३, ४१, ७६, ८३.
 भेदक a mischief maker; destructor, breaker ९५१, १६०९, १०, ११, २९, ३०, ५२, ५४, ७०, १७०५, १३, १८०३, १९२९, ३०.
 भेदकर see भेदक १६३८.
 भेदकारिन् see भेदक ८७६.
 भेदकृत see भेदक ८७४.
 भेदन breaking; splitting ८६१, ९५९, १६३१, १७१३, ९९, १८००, १७, ३१, ३२, ३५, १९२९, ४३.
 भेदिन् see भेदक ८६४, १६१८, २०, ३७, १७९६, १९३३, ४१.
 भेषज medicine; cure ९९७, १५९९, १६०१, ०२, १७२९, १९३९.
 भैक्ष्य(श्च) living on alms; begging; mendicancy ८१८, २६, १०२८, ११२७, १६६८, १९१३, ३६.
 भैरव N. of a deity १३७७.
 भैषज्य medicine १६१८, ५२, ७८, ८०.
 भोक्तव्य to be used, possessed or enjoyed ६३६, ४०, ५०, ५३, ५४, ६०, ७६४, ११२५.

१८८८.
 भोक्तु a possessor ६५५, ८०४, ७६, ९६०, १२२३,
 १३७५, १४६१.
 भोग enjoyment; use; possession ६३१, ३६,
 ३७, ४०, ४२, ४९, ५०, ५३, ६०, ८४३, ९००,
 २६, २७, २८, २९, ३२, ४३, ४९, ५५, १०२९,
 ३०, ११०७, १०, २२, १२२२, १४४९, ६१,
 १५७४, ८१, ८८, १७३५, १८४९, ९४, १९७५.
 भोगकाल time of possession ९५०.
 भोगदर्शन trace of possession ९४५.
 भोगनिग्रह obstruction of the possession ९२७.
 भोगमाज् entitled to possess or make use of
 ९६२.
 भोगयोग्य fit for possession ६५५.
 भोगलाम the gain or profit made by the
 use of anything pledged or deposited
 (as interest); advantage from the
 use of objects handed over as pledge
 or security ६२९, ३०, ७२६, ३०.
 भोगवृद्धि vide भोगलाम ६२९.
 भोगवैतन compensation for the (illegal)
 use of a deposit ७३५.
 भोगाधिक्य excess of the use of a deposit
 ६३०.
 भोग्य to be used, enjoyed or possessed
 ६४८, ५०, ६०, ६१, ७३१.
 भोग्याधि a pledge or deposit which may be
 used until redeemed ६३५, ३७, ५५, ६०.
 भोज N. of a people ८६०.
 भोजक nourishing; giving to eat १६१०,
 ३४.
 भोजन meal ८२४, २७, ६०, १०२६, ११०६,
 १७, २०, ५९, १३५०, १६०९, १५, ६५,
 ८२, ८७, ९०, १७९६, ९९, १८१७, १९१९.
 भोजा a princess of the *Bhojas* १३७६.
 भोज्य a feast; enjoyable ९६६, १६९६, १९१३,
 २९.
 भोज्यक्रिया preparation of food ८७७.
 भूमि produce of the earth ११६५.
 भौवन a patronymic of *Vis'va-karman*

७९१, ९२.
 भ्रम an outlet for water; aqueduct ९२६,
 ४६, ५८.
 भ्रातृ a brother ६००, ७९, ८०, ९१, ७०८, २१, ३७,
 ८१७, ६१, ६३, ९६३, ७२, ७७, ७८, ९१, ९३,
 ९६, ९८, ९९, १०१४, २२, २८, ३१, ५२, ५९, ६४,
 ७५, ७७, ८३, ८४, ९५, ११०१, ०६, १४, १५,
 १९, ४२, ४९, ५५, ६२, ७३, ८४, ९४, ९५, ९७,
 ९८, ९९, १२१२, १४, २१, २७, २९, ३१, ३२,
 ७९, ९०, १३१४, १८, ३८, ४८, ५०, ५५, ८४,
 ९७, ९८, १४०३, ०७, १३, १७, २२, ३१, ४३,
 ५२, ५३, ५४, ५८, ६२, ६३, ६७, ६९, ७३, ७४,
 ७५, ७९, १५१३, १७, १८, २०, २१, २२, २५,
 २७, २९, ४१, ४४, ५३, ५६, ५७, ७३, ७९, ८०,
 ८१, ८२, ८४, ८६, ८७, ८८, १६३५, १७७७,
 १८१२, ३६, ३७, ४०, ९४, १९२२, ७०, ७४,
 ८३, ८४, ८६, ८८.
 भ्रातृगामि (property) inheritable by a brother
 १४६३, ७०, ७१, १५२६, २७.
 भ्रातृगृह brother's house १४६३.
 भ्रातृघातक a fratricide १६१९.
 भ्रातृज a brother's son १३६२.
 भ्रातृजाया a brother's wife १३८४.
 भ्रातृदत्त anything given by a brother to a
 sister on her marriage १०४२, ९४४९.
 भ्रातृपुत्र a brother's son ११९९, १३७३, ७७,
 १४६२, ७४, १५१८, २०.
 भ्रातृपुत्रगामि (property) inheritable by a
 brother's son १४७०.
 भ्रातृभाग brother's portion १५६७.
 भ्रातृभार्या a brother's wife १३९०, १४७३, १६३४,
 १९२२, ४१, ४३, ६४
 भ्रातृभ्रातृ a father's brother's son; cousin;
 enemy १५७०.
 भ्रूण an embryo; child; a very learned
Brāhman १०२१, १६५१, ५४.
 भ्रूणहन्त्री a woman-killer of a *Bhrūṇa* १०१९,
 ५७.
 भ्रूणहत्या the killing of a *Bhrūṇa* १०१९, २७,
 ३०, ७८, ९६, १२८५, १५९२, १६०२, ०३,

१९७७.
 म्रुणहन् slayer of a *Bhrūṅa* ६०९, ९९५, ९९,
 १०३०, ३१, ९६, १५९२, १६०१, ०२, ०३, ०८,
 ४८, ५१, ५४, ६६, ६८, ७२, १७०३, १९७७.
 क्रेष loss; deprivation ७३६, ३७, ४५, १६७३.
 मंहनेष्ठा liberal ११६०.
 मंहिष्ठ very liberal or generous ८११.
 मववन् N. of *Indra* ६००, ९७०, १००३, १९००.
 मवा a particular constellation १०००, ८०,
 १२८१, १३५०, ५१, १९८२.
 मङ्गल auspicious ९८४, ९०, १००१, ०२, २३,
 २९, १११९, १८९६, १९४०, ७९.
 मङ्गलदेशवृत्त a fortune-teller १६९३ १७४६, ६४,
 १९२९.
 मञ्जन plunging १९६७.
 मञ्जिष्ठा N. of a plant १६७४.
 मटवी hail १०१०.
 मणि a jewel; ornament ६३२, ८८८, ९१, ९९,
 १२१९, १३३१, ७०, ७७, १७३३, १९३०, ६८,
 ८८.
 मण्डन decoration १११९, १९७९.
 मण्डल circle १९०९, ६६.
 मण्डूक a frog १६०६.
 मत्त drunk, intoxicated ७९३, ८००, ०४, ९६,
 १०३६, ५६, ९८, १३९३, १६०७, २०, ८१,
 ८२, ८६, १७४५, ४६, ६१, ७०.
 मत्स्य a fish १६०९, १७, ७०, १७१८, ९७, १९२५,
 ३६, ८६.
 मत्स्यबन्धक a fisherman १०३८.
 मत्स्यसगन्धिनी N. of a woman १९८६.
 मत्स्यवाद a fish-eater १९४१.
 मत्स्यिनी marked by water (as a boundary)
 ९४४, ६१.
 मद् N. of a *Dānava* (excitement personi-
 fied); intoxication; insanity १०३१,
 १६१४, १८, १७७२, ९८, १८१४, ८५, ९०.
 मदन a particular poisonous plant १६१५,
 ८०, ८२, ८५.
 मद्यन्ती N. of the wife of *Kalmāsha-Pāda*
 १२८५.

मधु honey plant ९९७.
 मद्य an intoxicating drink ६२६, ३०, ३२,
 ३४, ७७, ७३७, ८६३, १०२०, ५८, ११०७,
 १६८५, ८७, ९५, १७१८, ५०, ५४, १८८५,
 १९२९, ४३.
 मद्यक्रीडा drink-sport or play १०३६.
 मद्यप a drunkard ७९४, १०५६, १५९३, १९४१.
 मद्रक N. of a people ८६२.
 मधु honey ६०२, २३, ३०, ८०२ ११, ९९८,
 १०२०, ७६, १६६१, ७०, ७१, १७१८, १८९४,
 १९३८, ८२.
 मधुच्छन्दस् N. of the 51st of *Vis'vāmītra's*
 101 sons १२६१.
 मधुपर्क a respectful offering rite to a guest
 of honey and milk १३६३, ७३.
 मधुच्छिष्ट bee's wax १९३८.
 मध्य see मध्यम ८३५, ५६, ७६, ९४२, १०३६,
 १६४५, १७३५, ३८, ४४, ४५, ४७, ६५,
 ६७, ९२, १८१७, २४, ३७, ८५, ९६, १९०३,
 २२, ६५, ६८, ८४.
 मध्यदेश central country १९४१.
 मध्यम middlemost; of middle rank ८१७,
 २८, ३५, ९३१, ४२, १०३८, ११८१, ८४,
 ८५, ८६, ८९, ९३, ९९, १२३४, ६०, १३२९,
 ४८, ७३, १६०९, १४, १८, १९, २०, २८,
 ३६, ४२, ४३, ४५, ५२, ६९, ७०, ७४, ७६,
 ८८, ८९, ९०, ९८, ९९, १७०५, ३२, ४९,
 ६६, ७०, ७३, ७८, ८२, ८९, ९०, ९६,
 ९७, ९९, १८००, २१, २२, ३१, ३२, ४६,
 ४८, ५०, ७२, ७६, ८२, ८४, ८५, ८९,
 १९०४, २२, २९, ३२, ३७, ४३, ६८,
 ७०.
 मध्यमपशु cattle of middle size १७४९.
 मध्यमसाहस middlemost punishment, the
 second amercement ९३८, ४१, ४५, १६१०,
 २७, १७८२, १८१५, १७, ४७.
 मध्यमांश special share of the middlemost
 son ११८४.
 मध्यमोपसद N. of a ceremony ७७२.
 मध्यस्थ an arbiter; intermediary, umpire

८०६, ७३, १७५८, ५९, १९२९.
 मध्यस्थस्थापित deposited with an intermedia-
 ry; placed with the surety ६२२, ७३१,
 ८८९.
 मध्यस्थित withheld from partition; common
 १२२२.
 मनस् mind ९७३, ८६, ८९, ९१, ९२, ९८, ९९,
 १०००, ०२, ०३, ०५, १७, ५३, ६४, १११३,
 १५, १२५५, १६५४, १८३६, ५९, १९७४, ८१,
 ८५.
 मनुः स्नायम्नुवः N. of the famous law-giver
 १११३, १२५५, ८४, १३८५, १४१५.
 मनु N. of a law-giver; the father of the
 human race ६२६, ७११, २०, ८०९, ३९,
 ६०, ८१, ९११, ९५, १००७, १९, ४९, ११०९,
 १६, ४६, ६१, ६६, ९५, १२४४, ६६, ९०, ९३,
 १३२८, ४८, ५२, ९४, १५२९, ७०, १६२७,
 ५२, १७२२, ४९, ५०, ५२, १८०१, ०७, ३१,
 ३४, १९१३ २१, ३१.
 मनुज a man १२८३, १८८४.
 मनुजाधिप a king १२८८.
 मनुष a man ९६७, ८१.
 मनुष्य a man ८१४, १९, ६०, ६२, ७९, ८१, ९२४,
 ८५, ९९, १००१, ०५, ०९, १०, २६, ३२, ६८,
 ९५, १२५७, ६२, ८३, ८४, ८६, १५५५, ९५,
 १६०३, १४, १८, २१, ८३, १८०५, २८, ३४,
 ३९, ९६, १९१६, ३८.
 मनुष्यपथ a road for men ९३१.
 मनुष्यमारण murder १६४१, ४५, ५५, १८१०.
 मनुष्यवध homicide; murder १६८७.
 मनुष्यहारिन् a kidnapper १७६०.
 मन्त्र a sacred hymn; magical formula;
 plan; design; ८४२, ५८, ६१, ८२, ८३,
 १००८, ४९, ६७, ९३, १११९, १२८६, १३६४,
 १६५६, ८०, ८१, ८२, १७४२, ५९, ६०, ८३,
 १८९६, ९७, १९२५, ३३, ६५, ६६, ६७, ७०.
 मन्त्रगुप्ति secret council ८६१.
 मन्त्रदान granting information १६१९.
 मन्त्रवत् attended with sacred texts १०२९.
 मन्त्रवाद the substance or contents of *Śruti*

texts १९८५.
 मन्त्रसंवरण see मन्त्रगुप्ति ८६१.
 मन्त्रसंस्कार a sacrament with sacred text
 १०५९, १२८२.
 मन्त्रसंस्कृता consecrated by sacred texts १०२१.
 मन्त्रिन् a councillor; an accomplice १६८६,
 १९४३, ८५.
 मन्त्रोपनीता see मन्त्रसंस्कृता १०२१.
 मन्त्रिन् *Soma* juice with meal mixed in it
 by stirring ११६१, ६२.
 मन्दभक्त fed on meagre food १७६२.
 मन्दिर habitation; building ८५४, १३७७.
 मन्दपाल N. of a *Rshi* १०५१.
 मन्द्य spirit; mind; fury ९९९, १०००, १४६४,
 १५४०, ९१, १६००, ०५, ०८, १२, २६,
 ५५, १८९३, ९५, ९६.
 मय the mythical architect १०३३.
 मरक an epidemic १९२४, ६५.
 मरण death ८१४, १०८३, १११७, १४५६, १५२०,
 २२, २६, १६६८, १८३०.
 मरणभर्तृन् subject to the law of death;
 mortal १२५७.
 मरुत् the god of wind ८४१, ५८, ९२४, १००१,
 १९००.
 मरुत्वत् attended by the *Maruts* ७९१.
 मर्कट a monkey १८२९.
 मर्दित् one who shows compassion १८९४.
 मर्त्य a mortal; man ५९९, ७९१, ९२, ९६८, ७६,
 ८९, १००४, १२५७, १४२३, १६००, १८३६.
 मर्म a vital part १६४७, ४९, ७६, १७८९.
 मर्य see मर्त्य १६४, ०७५, ७९, ८०, १००३,
 १२५७.
 मर्यादा boundary; limit; rule; law ६५७, ९२८,
 ४२, ४४, ५२, ६२, ९२६, २९, ५९, १०२६,
 २७, ३०, ३२, १२८४, ८५, १३९०, १५९१,
 १६०३, ५४, १७०५, १८२७, १९३०, ७०.
 मर्यादास्थपन establishment or determination
 of a boundary ९२६, २९.
 मरु dirt (indicating the order of a house-
 holder) १२६०, १७०१, ६६, ०२, १८२८

३२, ८७.
 मलवद्वास्तु a menstruous woman १९२, १५९९.
 मल्लिना squalid १०२४, ८६, ११०७, १३९०,
 १४००, १५८७.
 मल्ल a wrestler or boxer by profession; N.
 of a people ७१५, ८०८, ६२, १९०३.
 मस्तक the head १९७४.
 महर्षि a great sage ११८४, १२४५, ८४, ८५,
 ८८, १९६५, ८३.
 महाकच्छ the god of the sea १९२४.
 महाकुल high-born ११४३, १७२८.
 महाजन populace ८५९, १७९९.
 महादिव्य a severe ordeal १९६५.
 महाद्रव्य articles of higher value (such as
 gold etc.) १७३८.
 महानस kitchenroom १६१९.
 महापक्ष having a great party or numerous
 adherents ७३८, ४७.
 महापथ public road १२९.
 महापराध a great offence ७७२, १७४०.
 महापशु great cattle १३१, ३२, १६१४, १७,
 १७१२, ४९, १८००, २२.
 महापातक a great crime or sin १०२१, ८४,
 ८६, १७८९, ९१, ९२.
 महापातकिन् guilty of a great crime or sin
 १६०९, २७, १८४७, १९४३.
 महाभिजन a high or noble descent ८६०.
 महाभियोग a great or serious accusation
 १६१२.
 महामात्र high official; prime minister १६८३,
 ९३, १९२९.
 महार्थ high-priced ६०९.
 महालयविधि a performance at a place of
 pilgrimage १५८९.
 महासाहसिक a violent desperado १९३२.
 महिष a buffalo ९०६, १८३४, १९०३ ५९.
 महिषी a she-buffalo; a chief-wife ७३१, ९०४,
 ०५, १३, १७, २०, २१, ७१, ९१, ९७, १००६,
 १०८, १०९, ७३, ७४, १३७६.
 मही land; earth ८०१, ११, ६०, ९५१, १०६८,

१५६९, १९२१, ६७, ७१, ७९, ८६.
 महीक्षिप a king १७६५, १९६२.
 महीपति a king ८६७, ९४३, १६९३, १८५५,
 १९०७, २८, २९, ३०, ३९, ६५, ८५.
 महोपाल a king १९८५.
 महीशूत्र a king ८५५.
 महीशुज् a king १६४७, १७६०, १८३१.
 महेन्द्र the great Indra ८६०, ११८१.
 महोक्ष a full grown bull ९१५, १९, ११०३.
 महो जाया the eldest wife १००४.
 महोदधि the great ocean १९३०.
 मांस flesh, meat १०२०, २५, ११०७, १४, १२८७,
 १३५०, ५१, १६६१, ७०, ७१, ८२, १७१८,
 १९३८, ७७, ८२.
 मांसभेत्तु piercing the flesh १८०३, २९.
 मांसभेद piercing of the flesh १८३१.
 मासिक a seller of meat १६७९.
 मागध a professional bard or panegyrist
 of a king; N. of a mixed caste (the
 son of a *Ks'atriya* mother and *Vaishya*-
 father) ८०८, ४२, ११०५, १२३४, ८७.
 माणव a youngster of criminal tendency
 १६८१.
 माणवप्रकाशन detection of a *Mānava* १६८१.
 माणवविद्या supernatural power १६८१.
 माण्डव्य N. of a *Rshi* १६८६.
 माण्डूकेय patronymic of a teacher १७६८.
 मातारेष्वन् wind; N. of a deity ८४२, ९८६,
 १००१, १८३८.
 मातापितृप्रमाण sanctioned by both mother
 and father १०३४, १४३०.
 मातामह a maternal grandfather १०९५,
 १११८, १२७३, ८२, ८६, ९५, १३००, ४७,
 ५०, १४७३, ७४, १५१७, २४.
 मातामहश्राद्ध a *S'rāddha*-rite of a maternal
 grandfather १२८१, १३५१.
 मातामहसुत son of a maternal grandfather
 १३३१.
 मातामही a maternal grand-mother १४३७.
 मातुल a maternal uncle १०२०, २८, ८४, ९५,

१११८, १९, १५१३, २६, १९१९, २२, ४१, ४३.
 मातुलपुत्र a maternal-uncle's son १५२८, २९.
 मातुलानी the wife of a maternal uncle १०२०, १४५०, १८५०, ७४, ८२, ९०,
 मातु a mother ६०१, ०४, ९१, ७१२, १३, ३२, ८००, ०६, ०७, १७, ४०, ९६५, ७०, ७२, ९४, ९५, ९६, ९८, ९९, १०००, ०२, ०३, ०४, ०५, ०९, १८, २१, २२, २४, २५, २६, २७, २८, ३१, ४५, ५०, ७५, ७६, ८४, ९४, ९५, ११०३, ०६, १५, १८, ४५, ४७, ४९, ५२, ५५, ५७, ५९, ९८, १२०५, २०, २३, २९, ३१, ३६, ३७, ४३, ५४, ५५, ५६, ५७, ६०, ६८, ६९, ७०, ७३, ७८, ७९, ८१, ८२, ८५, ८७, ८८, ९७, १३०२, ०४, ०६, ०८, ०९, २९, ३२, ४७, ५०, ७४, ७६, ८४, ८८, ९०, ९१, ९४, १४०७, ११, १३, १६, २६, २७, २८, २९, ३१, ३७, ४०, ४१, ४३, ४९, ५२, ५४, ५९, ६२, ६३, ७०, ७४, १५१७, २१, २२, २५, २७, २९, १६०२, १२, २७, ५३, १७७०, ७७, ८०, ८९, ९२, १८३५, ४९, ५०, ७४, ८२, ९४, ९५, १९२१, २६, ६५, ७४, ७९, ८०, ८४, ८५, ८६, ८८.
 मातृक coming from or belonging to a mother ७१४, ८१७, १०४२, १११६, १२३२, १४२९, ३२, ६३, १५५५, ६०, १९८८.
 मातृकरूपा mother-like १४०८.
 मातृकुलज born in mother's family; a relative belonging to mother's side १३७३.
 मातृघातक a matricide १३१९.
 मातृगामि (property) inheritable by a mother १४२७, ७०.
 मातृतुल्या equal to a mother १४१४, ५०.
 मातृद्रव्यविभाग the division of mother's property ११५७.
 मातृद्वारागत received from mother ११४२.
 मातृवन्धु a relation on the mother's side १५११, ३१, १९९९, १२८८, १९४३, ५०.
 मातृबन्धव see मातृवन्धु १५२९.

मातृवंशज belonging to the mother's family १३८४.
 मातृवध matricide १६०३.
 मातृविवाह match with a mother १९४३.
 मातृश्वसुत a mother's sister १४५०, १५२८, २९, १८२२, ९०.
 मातृश्वसुत son of the mother's sister १३५५.
 मातृसखी mother's female friend १८९०.
 मात्स्य fish-like १९७०.
 माश्व N. of Vishnu ८६१.
 माधुपर्किक relating to or presented at the Madhuparka ceremony १२११, ३२.
 माध्यम N. of a family ८१३.
 मान measure; honour १११५, ९०, १४०३, ५०, १६३९, ६८, ७३, ७७, ७८, १७०७, २८, २९, ६०, ६१, १९३२, ६७, ६८, ७४.
 मानव belonging to Manu; human; a man ६६२, ७३९, ४७, ७६, ८६०, ८२, ९४७, ९९, १०३२, ३३, ५५, ९७, १११५, १६, १७, ६२, ८०, ८५, ९६, १२८३, ८४, १५१५, १६१४, ६८, १७०४, १०, ५१, ६२, १८३३, ३९, ६७, १९०७, १२, ३०, ५५, ६३, ६८, ८०, ८५, ८७.
 मानवी a woman ३८८.
 मानसंग्रह aggregate (of rules) regarding measures and weights १९६८.
 मानुष a human-being, man ८१४, १८, १००८, ३०, १११०, १२८५, १६९९, १७३२, १९२९, ५९, ६७.
 मानुषप्राणिहिंसा loss of human life १६२१.
 मानुषमासविक्रय sale of human flesh १६१८.
 मानुषहीन an impotent ११८५, १३९१.
 मानुषी क्रिया human proof ७६७.
 मानुषोपेत a potent ११८५, १२९५.
 मानुष्य manhood १९८३.
 मायक a measurer १६७८.
 माया art; wisdom; magic ६०४, १०३२, ३३, १७५७, १८९८.
 मायायोगविद् expert in employing magical arts १९२४, २५.
 मायाविच् a cheat १०२५, १५७३.

मयावृता deceitful ११३२.
 मायानेद skilled in magic ६०४.
 मारण destruction; killing ९०४ १९८९.
 मारीच N. of *Kās'yapa* ११८४, १२४५.
 मारुह (अस्तु) perishing (in water) ९९२,
 १५९९.
 मास्त the god of wind ९२२, १३२९, १८४१,
 १९३०.
 मार्कण्डेय N. of a *Rshi* १०३०, ३१, १३७७.
 मार्ग a road, way, street ८०४, २६, ३१, ५५,
 ५९, ९२५, २६, ४५, ४६, १२४३, १६१६, ४५,
 ४९, ८५, ८६, १७४८, ६१, १९०७, ३०, ३५,
 ३६, ३८, ३९.
 मार्गक्षेत्र a field by the side of a road ९०५,
 २६.
 मार्गदूषण spoiling or destroying a passage
 १६१३.
 मार्गपाल an inspector of roads १७५६.
 मार्गशीर्ष N. of the 9th month १९७९.
 मार्गानुदेशक a guide १६४९, ५३
 मार्जन cleansing ८१९, ३६, १११९, १६२१,
 १९७९.
 मार्जार a cat १६१७, १८३४, १९२५.
 मातृण्ड the sun or the god of the sun ९८२.
 माल a forest or wood near a village ९०६.
 मालिनी N. of a river १२८७.
 माल्य a garland; wreath ९४५, ५१, १०२६, २८,
 १२२३, ४४, १३७६, १६२१, ४५, ८२, ८५,
 १७६०, १८८१, ८५, ८७, ८९.
 माष a particular weight (of metal etc.);
 bean (grain) ६०९, ९०४, ०५, १३, १७,
 २१, १०७१, १६७४, ८८, ८९, १७१८, २३,
 १९४४, ६८.
 माषक a particular weight ८५५, ९२१, ५४,
 ५९, १६२८, ७४, ७५, १८३०, १९२७, ६६.
 माषिक consisting of a *Mās'a* १८११, ३०.
 माष्य amounting to one *Mās'a* १९४४.
 मास a month १५१३, २६, ६०, १६१८, १९, ५२,
 ८७, १७०७, ५८, १८४५, १९२७, ३०, ४२,
 ४६, ७७.

मासवृद्धि monthly interest ६११.
 मासिक monthly ८७५, १५१३, २६, ६०, ८९.
 मित्र a friend; N. of *Āditya* ६७२, ८००, ०७,
 ४२, ६२, ९७६, ७९, ९४, ९७, ९८, १००१,
 ०२, ११४३, १२०१, १६१२, २३, ४६, ४७,
 ५२, ७२, १८३६, ३८, ९६, १९२४, २९, ६६,
 ८३.
 मित्रघ्न killing a friend ११११, १६.
 मित्रदास a friend helper १११५.
 मित्रपुत्र friend's son १३५५.
 मित्रहस्तस्य (a pledge) kept with the friend
 (of a creditor) ६४७.
 मिशुन a pair (male female or a couple);
 sexual union ९६७, ७७, ८१, १००१, ०४,
 ०८, ०९, १०, ३४, ११८१, १२५५, ६०, १३८५,
 १४१५, ३०, १८३६, ३७, १९७६.
 मिथ्या false; illusory ८६०, ११९५, १६९९,
 १७७१, ७२, ७८, ८६, ९२, १८४९, ५१, ७६,
 १९१९, २९, ६४, ६५, ६८.
 मिथ्याद्विन् a false accuser १७६९.
 मिथ्याभियोगिन् see मिथ्यावादिन् ७३०.
 मिथ्याभोग fraudulent possession; enjoyment
 with a false title ८२७.
 मिथ्यामहाभियोगिन् falsely accusing of a great
 crime १६१०.
 मिथ्यावादिन् speaking falsely; a liar; a false
 accuser १०३६, १७०६, १८४७, १९२७.
 मीहृच्छु liberal (applied to a god) ८१०,
 ११५९.
 मुक्त released; set free ७१३, १०२३, ५९, ११८४,
 १६६६, १७५९, १८५०, १९७९, ८८.
 मुक्तकेश see प्रकीर्णकेश १७०२, ५१.
 मुक्तमाव्या (landed property) whose revenue
 is remitted ८७२.
 मुक्ता a pearl ६३२, ८८८, ९४, १२१९, १७५९,
 १९८८.
 मुख month; face ६०४, ७३७, ८६०, ९१०, २८,
 १०८५, १११४, १२५९, ७१, ७९, ८१, १३४८,
 ९१, १६०३, २१, ८३, ८५, १७६०, १८०७,
 १९४१, ६६, ६७.

मुखरोगिन् diseased in the mouth १२३५.
 मुखेभग (an impotent) one deprived of the
 scrotum (Dr. Hass); one who needs
 sexual enjoyment in his own mouth
 and not in vulva १०९४.
 मुख्य head; leader ८६०, ६२, ६३, ७४, ११११,
 १५२४, १६८९, १७११.
 मुण्ड having the tonsured head १६८९,
 १८५९.
 मुण्डक a stem of a tree १९६५.
 मुण्डन shaving the head १६४४, ८९, १७७१,
 १८४८, ९०, ९१.
 मुण्डा (a close shaved) female mendicant
 १०२८.
 मुण्डिम N. of a man १६०१, ०२.
 मुद्ग *Mudga* beans १०७१, १७२३.
 मुद्गर a cudgel १६७४.
 मुद्रा a seal ७५०, ८६३, १६४९, ८९.
 मुनि a sage ७६४, १११३, १८, १२८४, ८७,
 १३२९, ५१, १५३०, १७६७, १९२७, ४३, ६५,
 ८३.
 मुनिपत्नी wife of a *Rshi* १३२९.
 मुषित plundered; robbed ७३५, १६२०, ८५,
 १७५७, ६२, ६६.
 मुष्टि handful १७२३, ६१, ६३, १८९१.
 मुष्टिका a hammer १६८०.
 मुसल a wooden pestal used for cleaning
 rice ७६४, ८१२, १६५८, ६४, ६७, १७०२.
 मूक dumb १३९२, १६६७, ७९.
 मूढ stupefied; foolish ७९३, ८००, ०४, ६१,
 ८९, ९६.
 मूत्र urine ८३६, ९५९, १४०२, १६७२, १७७२,
 ९८, १८३२, ३४, ५९, ६०, ६३.
 मूर्ख foolish; a fool; blockhead १११७, १८,
 १४५८.
 मूर्धन् the forehead १६२०, १८३२, १९६६, ६७,
 ८५.
 मूल principal; original amount or pro-
 perty; roots; foundation; bottom; a
 particular constellation ७०९, २९, ३०,

३१, ३५, ३६, ७७, ७१५, २६, ३०, ३१, ३२,
 ५२, ५३, ५९, ६०, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९,
 ८६१, ९१, ९००, १८, ४९, ५६, ६२, १०३२,
 ६२, ७६, ८०, १२८२, १३८५, १४५८, १६१४,
 ३०, ४२, ४६, ६१, ६३, ६५, ७०, ७१, ७२,
 १७१९, २२, २३, ४४, ४९, ५२, ५३, ६५, ६६,
 १८०६, ५६, ८४, १९२२, २४, ३६, ३८, ४३.
 मूलकर्मन् see मूलक्रिया १६३१, ८०, १७६०, १९३०.
 मूलक्रिया employment of roots for magical
 purposes; practice of incantation with
 roots १०२३.
 मूलखानक a root-digger ९३७, ५१.
 मूलनाश loss or lapsing of the principal
 ६४९, ५८.
 मूलप्रणिहित old spies turned thieves(?) १६९६,
 १९२९.
 मूलवर्ण a particular constellation ९९९.
 मूलमाज् one who receives the principal ७३०.
 मूलहानि see मूलनाश ६५१.
 मूल्य price, value ६११, ३२, ३३, ३८, ४०, ५१,
 ५५, ५८, ६१, ७२५, ३१, ३५, ३६, ३७, ५५,
 ५७, ६१, ६३, ६४, ६५, ६६, ६८, ८०७, १७,
 ४३, ५५, ७८, ८३, ८५, ८६, ८७, ८८,
 ८९, ९१, ९३, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, ९००,
 ०१, ०४, ०५, २१, ३०, १०४४, १२२५, १३७७,
 १४५४, १६०९, ११, १४, ३०, ३३, ४६, ६८,
 ७०, ७२, ७३, ७४, ७७, ७८, ८४, ८८, ८९,
 १७०५, १७, १८, ३४, ४८, ५०, ५७, ५८, ५९,
 ६३, ९७, १८०६, २२, १९३०, ७१, ७२.
 मूल्यकल्पना valuation ८९९.
 मूल्यनाश see मूलनाश ८१७.
 मूल्यवर्धन increase in value or price ९२८.
 मूल्यवृद्धि see मूल्यवर्धन ९२८.
 मूषक a mouse ७८६
 मूषा crucible १६८०.
 मूषिक a mouse १९२४, २५.
 मृग a deer; beast ९०६, १९, ४७, ४८, १२८४,
 १६१७, १८१०, ३४, १९२५.
 मृगया hunting १०३१.
 मृगवन a forest for beasts १६१७.

मृत dead ६५४, ६६, ७००, ७३, १०, १२, २६,
३०, ३६, ४७, ६६, ६८, ७७, ८०६, ९०८, ७९,
१२, १६, ४७, १०१४, २१, २२, २४, २६, ३०,
४५, ६०, ६३, ८८, ११००, ०७, १०, ११,
१२, १५, १६, १७, १८, १९, १२६९, ७३, ७८,
१४०४, १३, ३०, ४८, ५६, १५१३, १७, २३,
२४, २६, २७, ४१, ४२, ४४, ५५, ५८, ६०,
६१, १६०१, १८, ३७, ४८, ५२, ९३, १७९९,
१८१७, २२, ४८, ५०, १९३३, ७६, ७९, ८४,
८८.

मृतक impurity contracted through the
death of a relation १३७४.

मृतपत्नी a widow १९४४.

मृतपत्नी a widow १८९२.

मृतपुत्र one whose son is dead १३६३.

मृतप्रजा (a woman) whose children are
dead १०२०, ५७.

मृतमर्तुका a widow १३७३, १४०२, १५१८.

मृतवस्ता whose offsprings or new-born die
९२०.

मृतवित्त property of a dead man १५२६.

मृतापत्या (a woman) whose children are
dead १०३०.

मृताहिक the funeral rite to be observed on
the day of any one's death १५८९.

मृत्तिका earth १९४२, ६६, ६७.

मृत्यु the god of death; death ६०४, ७९१,
१०३२, ३३, ७६, १६०१, ०२, ०८, १७६१,
१९३६.

मृदमाण्ड earthen-ware १६१४, ७१, १७४५.

मृश्रवाच् of hostile speech १९७१.

मृन्मय earthen-ware; made of earth ६०९,
१६७०, ७७, १७१८, ४९.

मेखला the base or foundation of a wall or
house ९५८.

मेढ्र membrum virile; penis १३५०, १६१९,
१८०२, २९.

मेदिनी the land; earth; soil ९०१, ११४२,
१२४४, १५८९.

मेध्य fit for sacrifice; pure ८२४, १००६, ८६,

१८३७, ४०, १९३९.

मेनका N. of an *Apsaras* १२८७.

मेना a woman ९७०.

मेय measurable ८८६, १६७१, १७१६, ५०.

मेघ ram; sheep १८३७, १९१४.

मैत्र friendly present १२११, १५, ३२, १९८३.

मैत्रावरुण(णी) belonging to *mitra* and *varuna*
९९५, १६०१.

मैत्रेयी N. of the wife of *Yājñavalkya* १०१०,
१४०५, २४.

मैथिली N. of *Sītā* १०७६, ७७, १३२९.

मैथुन copulation; sexual union १०३३, ३६,
३८, १२६६, १३७७, १६७६, १८४४, ५०, ९२,
१९७७.

मोक्तव्य to be released or set free ६७४,
८३७, १६४६.

मोक्ष release, divorce, giving; spending
७१०, ९०, ८१७, ४०, ९२७, १०३६, १४६१,
१६५८, ६४, ६७, १७०२, ११, ५१, १८००,
१९७८.

मोक्षण release, rescue ७८९.

मोक्षधर्म the path of emancipation १०३१.

मोक्षित released ८३०.

मोघ fruitless ७९१, ८४४, ६१, १०७३, ११०३,
१२६७, ७१, ७२, १८९३, ९६, १९८३.

मोघवीज (an impotent) one whose semen is
devoid of strength १०९४, ९५.

मोचन releasing १६०४.

मोचयितव्य to be released ८३३.

मोचिव् one who sets free ११११.

मोच्य to be released १६१९, ४८, १७६८, ९४,
१९१३, १५.

मोघ theft, thief १६६५, ९८, १७५६, ५७, ६३,
६६, १९२९.

मोघक a thief १६४९.

मोह error; folly; infatuation ७३४, ८०१, २०,
९४६, १०२९, ५४, ६८, ११०९, १९, १६१४,
१८, १७७२, ९१, ९२, ९८, १८१४, ४६, ५३,
८१, १९१४, २७, ८३.

मोहित infatuated १०३०, १११७, १६१६, १८९०.

- मौजवत belonging to the *mujavat* hill १८९३.
 मौखिकन्यन the ceremony of sacred thread १३७३.
 मौख्य shaving of the head; tonsure १०९९, १४०२, १६७२, १८४३, ५८, ६०, ६३, ६९.
 मौद्गल्य N. of a *Rshi* १०२०.
 मौर्य(र्व) iron made die (used in dice) १९०५.
 मौल indogenous inhabitant; senior member of a congregation ९३६, ४६, ५१, ५५, ५६, १५६९.
 मौल सामन्त neighbours who are the original inhabitants ९३६.
 मौदूर्तिक one who tells almanac १६७९.
 म्लेच्छ a foreigner ८१७, १८३३, १९१५, ८८.
 यक्ष्मन् illness; disease in general ९८४, ९२, ९३, १००२, ०४.
 यजन sacrificing १३८४.
 यजनक्रिया a sacrifice ८७३, ९२९, ३०.
 यजमान the institutor of a sacrifice ६०१, ०४, ७७२, ९१, ८१४, ९०२, ०३, २४, १००४, ०६, ०९, १५३०, ९४, ९७.
 यज्ञ a sacrifice ७७३, ९१, ८०८, १३, ९९४, १००६, ०७, ०९, १४, २३, २६, ५९, ६०, ११२६, ४४, ६१, १२५५, ५८, ६२, ८१, ८३, ८४, १३६३, ९७, १४१४, ५७, १५८८, ९६, १६०२, ४८, ६८, १७००, २३, २४, २७, ९३, १८३७, ४१, ९६, १९३०, ३९, ४०, ६६, ७६, ७८, ८०, ८१, ८४, ८८.
 यज्ञपात्र a sacrificial vessel १०७५, १११९.
 यज्ञसुख introduction to a sacrifice १००९.
 यज्ञवास्तु a place for sacrifice ११६१.
 यज्ञवैशास disturbance or profanation of a sacrifice १५९४.
 यज्ञदामल a fault in a sacrifice ६०१.
 यज्ञसिद्धि completion of a sacrifice १७२३.
 यज्ञाहुपगम property obtained from a sacrifice ११२६.
 यज्ञिय worthy of a sacrifice ८१४, ९२४, ८४, ९९, १००२, ०४, ०५, १९६५.
 यज्ञोपवीत the sacred thread १९८९.
 यज्वन् a sacrificer ७७२, १२५८, १७२३.
 यति an ascetic १११७, १४०४, १५०९, ९५, १६०३, १९४३, ८६.
 यत्न attempt; exertion १६७४, ९२, ९९, १७५२, ६२, १९०६, २९, ६५.
 यत्रकचनजात see यत्रकचनोत्पादित १२८२, १३५६.
 यत्रकचनोत्पादित the son born by any woman whomsoever १२७९.
 यत्रकचोत्पादित see यत्रकचनोत्पादित १३७३.
 यथाकामवध्य to be chastised or punished at pleasure ८१३.
 य(या)थाकामिन् according to will, pleasure or choice १०८१, १६१७.
 यथाकालोपयोग्य to be used according to time १२२८.
 यथाक्रम according to order or succession ७१०, २९, ३१, ८४८, ११०३, ४२, १२३९, ५१, १३५५, १५२५, १६२८.
 यथान्याय according to rule १०३०.
 यथाविधि properly; according to the precept or rule; suitably ७४३, ४८, ५१, ५६, ८८, ९५४, १०२९, ४१, ५१, ६६, ६९, १२८६, १३५६, १४२२, १५७१, ८७.
 यथाशास्त्र according to the codes of law ११४२.
 यथाश्रुत corresponding to (what has been) an agreed report ८४८.
 यथासंभाषित according to the (previous) agreement ७३७, ७१, ७२, ८४३.
 यहु N. of an ancient hero; N. of the son of *yayāti*; N. of a tribe ८१०, ६१, १३९१, १९८६.
 यहच्छेषात wanton murder १६१९.
 यन्त्र an instrument; rein १६५३, १८०७.
 यम N. of the *As'vins*; N. of the god of death; twin-born; N. of a law-giver ६०१, ०२, ०३, ०४, ०५, ६१, ७५६, ९६३, ७७, ७८, १००२, ०४, ०७, ११११, २२, ९४, १२३४, ३६, ६७, ७१, ८६, १७४४, ५१, १८३६, १९०२, ३०, ३१, ३६, ६४, ६५, ८०, ८५.

यमक्षय *Yama's abode* १२८८.
 यमसादन *Yama's world* १२६७, ७१.
 यमी N. of *Yama's twin sister* ६०१, ०४,
 ८५७, ९७७, ७८, १८३६.
 यमुना N. of the river १२२०, २१.
 ययाति N. of a king १३७४, ९१.
 यव barley-corn १०७१, १७२३, ४५, १८३८,
 १९००, ६६, ६७, ६८.
 यवन a legitimate son of a *Kaśītrīya* and
Vaiśhyā ११०५.
 यवस्र a kind of grass १८९२.
 यवाग्र gruel १६८७.
 यविष्ठ youngest ११४३.
 यवीवस् younger ११६६, ८२, ८६, ९१, ९७,
 १२१०, ३३, १३१६, ९२, ९७, १५८६, १९८३,
 ८८.
 यशस् beautiful appearance; glory; fame;
 victory ७५१, ८४२, ६०, १००३, ०६, ३०, ६१,
 ७५, ७७, १११९, १६१२, २२, ५०, ९९,
 १७२५, २७, १८७०, १९७०, ८१.
 यष्टि a staff १६३०, १२२९.
 याग a sacrifice १९८७.
 याचन soliciting ७५६.
 याचमान one soliciting or petitioning ७०६.
 याचित anything borrowed; article lent for
 use; demanded; solicited ७३२, ३५, ४६,
 ४९, ५१, ५२, ५४, ५५, ६४, ६८, ८०२, ०७,
 ६३, ८४, १७३६.
 याचितक vide याचित ६३३, ७३६, ५२, ५३, ५४,
 ५६, ९८, १६८४, १२२२.
 याच्यमान being asked for or solicited ६२७,
 ३०, ३२, ३३, ९५, ७०५, ३१, ४२, ४८, ५१,
 ५४, ५६.
 याजक a sacrificer ७७०, ७२, १७३१.
 याजन the act of making a sacrifice १६१६,
 ९७, १९४०.
 याज्ञवल्क्य N. of a *Rishi* १००७, ०८, १०, ७७,
 १४०५, २४, १९८२.
 याज्ञसेनी a patronymic of *Draupadī* ८१८.
 याज्य a sacrificer; one on whose behalf a

sacrifice is performed; sacrificial (pro-
 perty) ७७१, ७२, ७३, ८३, ९०, ११३१,
 १२२५, ३१, ३२, १६१०, ६८, ७२, १७०३,
 १९२६, ८५.
 याज्या sacrificial text or verse १३८५, १५९६-
 याज्यागत acquired by sacrificing ११२९.
 यातनास्थान torture-place ११११.
 यातयामन् not fresh ८१८, १२५८.
 यातु a driver १६२१, १८०७.
 यात्रा expedition; journey ८६०.
 यादव a descendant of *yadru* ८६०, ६१.
 यादुती embracing voluptuously ९६६.
 यादुच्छिक accidental; selfwilled; (a pledge)
 to be released at any time; an officia-
 ting priest who does as he pleases;
 (a son) who offers himself spontene-
 ously ६५०, ७८३, १३५०.
 यान a vehicle of any kind; carriage ८५०,
 ११८४, १२४६, १६१८, २१, ३७, ७२, १८०७,
 २०, १९१९, २७, ३३, ४४, ४५.
 यानविधि method regarding expedition ८६०.
 यानस्थ seated in a couch १६२१.
 यामन् a sacrifice ११५९.
 यावत्स्थितिप्रमाण being in force for all times or
 in every circumstance ६७८.
 यावदेषोद्यत (आधिः) (a pledge) to be retained
 till the debt has been discharged ६४८.
 याशु sexual union ९६६.
 युक्त appointed; reasonable ७९३, ८०४, ७६,
 १०३०, ३४, ११०९, ८१, १२०४, १४५७,
 १६७९, १९२२, २५, २९, ३०, ३१, ३५, ३६,
 ५४, ६२, ६४, ६६, ६८, ७३, ७५, ७६, ८५,
 ८८.
 युक्ति reasoning ८७६, १८१३.
 युग a yoke; an age of the world; period
 ८३१, ९२३, ७७, ११०९, १३७३, १६५५,
 १८३६, १९३०.
 युग्मा (रात्रिः) even (night) १०७९.
 युग्य a cart; carriage-driver (a bull) १८०८,
 ०९, १९, १९३३.

सुग्यकृत (a merchandise) which one has agreed to carry to its destination ८५०.
 युद्ध fight १६०३.
 युद्धनिवृत्ति vide युद्धे प्राप्त ८१९.
 युद्धनिवृत्ति booty in war १२४४.
 युद्धे प्राप्त (a slave) made captive in war ८३०, ३२.
 युद्धोपदेशक instigating for a fight or battle १६५०.
 युद्धोपरलब्ध obtained by fighting ११३१.
 युधिष्ठिर N. of the eldest of the five sons of *Pandū* ८१८, १९, १०२७, २८, ३२, १२४३, ४४, ८६, ८७, १३७६, १४२९, ७३, १९८३, ८४.
 युवति a young woman ९६५, ६९, ७०, ७१, ७९, ८०, ८१, १०००, ०२, ०३, ०६, ५८, १८३७.
 युवन् a youth ९७०, ७९, ८०, १०००, १८४३.
 युवरा a youth ९७५.
 यूथ a herd, flock १६१९.
 यूप a post; pillar १२७८.
 योक्त्र any instrument for tying or fastening; a rope ८५९, ९८३, ९८, १००२, १७९१, १८०७.
 योग union; contrivance; fraud; right or value; penance ७८४, ८४०, ६१, ६३, १०४४, ७०, ९५, १११८, १२३३, १४२४, ५४, १६१६, ५९, ७४, ८०, १७६७, १८८५, १९२५, ३०, ४३, ६६, ६७, ८२.
 योगक्षेम the means of securing protection; property destined for pious uses and sacrifices ६११, ९०७, १२०४, ०६, ०९, २३, १९८२.
 योगसुरा intoxicating medical drink १६८१, ८२.
 योजन a particular measure of distance; (about 4 miles); arrangement ७६६, ९३२, ६२, १३५६, १६६४, १७८९.
 योक्तव्य to be used or employed १२२८.
 योनि the womb; female organ of genera-

tion; origin; abode; race; species ६०५, ७९४, ८०८, ९६, ९२३, ६३, ६६, ७०, ७३, ७८, ८०, ८१, ८३, ८९, ९१, ९३, १०१३, २४, ३१, ७०, ७१, ७४, ७५, १५९२, १६८४, १८३६, ३७, ४८, ५०, ८४, ९२, ९५, १९३१, ७९.
 योनिसंबन्ध a blood-relation १०१८, २२.
 योषा a young woman ९७५.
 योषणा a young woman (according to *Sāyana's stuti-hymn*) ८११, ९८०.
 योषा a maiden; a young woman ९६३, ६४, ६५, ६७, ७०, ७१, ७३, ७५, ७६, ७९, ८०, १००१, ०३, ०७, ०८, ०९, ११०९, १२५७, ५९, १८३६, ७९.
 योषित see योषा ६८२, ८३, ९९, ७०८, १०, १४, ९९६, ९९, १०११, २३, ३०, ३१, ३२, ३३, ४७, ५१, ५३, ५५, ५८, ५९, ६४, ८६, ९५, ११०६, ०९, १२, १९, १२५९, १३९३, १४००, ०४, ५७, १५२३, १६४०, ५१, १८८८, १९२७, ४५, ५२, ७७, ७८, ८८.
 योषिद्ग्राह one who takes the wife of a deceased man ६८६, ७१०, १५.
 यौतक a woman's dowry; property given at marriage; hoarding; separation १३९८, १४२८, २९, ३७, १५७५, १९८४.
 यौन matrimonial connection १६१६.
 यौवन adolescence; youthfulness १०२०, २३, ३१, ३२, ४५, ५९, ७६, ९९, १११४, १७, १२८५, १३८८, १५५५, १९७७.
 यौवनस्था being in youth १४०४, ६६.
 रक्त red, blood १६७४, १७६०, १८३५.
 रक्तागम menstruation १०२४, ११०९.
 रक्षण protection; the act of guarding; preservation ७२९, ८१९, ५९, १०३३, ४९, ११०६, २९, १२६३, १६०८, ६१, ७३, ७७, ७९, ८८, ९२, १७००, १९१६, २७, २९, ३१, ३६, ३९, ५१, ५७, ६२.
 रक्षपाल a protector; guard ६७७.
 रक्षमाण being guarded ९९८, १०३१, १११८.
 रक्षस् a demon १९२४, २५.
 रक्षा the act of guarding, or protecting

८०५, ६२, ९६१, १०३३, ११०१, १२४४, १६३१,
५४, ८९, ९८, १९२९, ३६, ३९, ६३, ७६.
रक्षित guarded; protected ८६०, १०४६, ४८,
७९, १११८, १६६८, १९७६, ७९.
रक्षित् a protector ७७७, १०३२, ४५, १७०१.
रक्षिन् a guard, sentinel ७२८, १६८१.
रक्षोघ्न a demon-killer १९२५.
रक्ष्य to be kept ८४६, ४९, १८४४, ४५, ५६,
१९४७, ४८.
रक्ष्यमाणा being protected or guarded १०४६.
रक्ष्या to be guarded or protected १०३१,
३२, ३३, ४६, ८१, ११०६.
रङ्गावतार an actor १८४५.
रङ्गोपजीविन् an actor ७८४.
रजक a washerman ६७९, ८३, ९९, ७०८, १४,
१५२०, १६७४.
रजत silver ६०९, ३२, १६६९, ७२, १७१६, ३४,
४७, ५०, ६७.
रजस्वला a menstruating woman १०१६, १९,
११०६, १६१०, १९४१, ७७.
रज्जु a string, rope ८२६, १०३५, १६१४, १६,
५२, ७७, १७१८, ९४, ९९, १८१२, ३५, १९०२,
३८, ७४, ७७.
रति conjugal happiness; the deity presiding
over conjugal happiness १०३१, ५२, ७५,
१११४, २७, १९७८, ८१,
रत्न a jewel ६३४, ८९२, ९०८, १११९, ८४,
१६१४, १८, ४६, ७०, ७५, ८८, १७११, ४५,
५०, १८९७.
रथ a chariot ७७५, ८११, १४, ९२३, २६,
११६५, ८१, १५१६, १६१८, २९, ७२, १७११,
१३, १८०९, १९००, २९, ७७, ८९.
रथकार a chariot-maker; a carpenter ११८५,
१२३४.
रथिन् possessing or going in a chariot
८११.
रथ्या street; main-road ८२९, ९२६, २७, ४६,
१२०७, ३८, १८३६, १९८०.
रन्ध्र a hole; defect १६२६, ५०.
रधि wealth ८०९, ९८१, ८५, ९९, १०००, ०१,

०२, ०३, ११५९.
रवि the sun god १९६५, ६६.
रश्मि a string; rein; ray of light ८६०, १६१५,
२१, १८०७, १९३०.
रस the sap; any liquid; poison ६०९, १०,
२१, २६, ३४, ६८, ७८४, ८६, ९०, ८६३,
९९, ९१९, १००३, १५२६, १६१३, ७१, ८०,
८२, १९२५, ३८, ८१.
रसद a poison-giver १६८०.
रह.क्रय clandestine purchase ७६३.
रहस्य bringing forth a child in secret ९६९,
१२५८.
रहस्यप्रणिपात secret permission; secretly
requesting (a judge) to hear ७३७.
रहोदत्त clandestine gift or deposit ७५०, ५१.
राका the goddess presiding over the actual
day of full moon १००५, १५९५.
राक्षस one of the eight forms of marriage
(the seizure of a girl); a demon १०३४,
९६, ९८, १४३०, १९६९.
राग colour; desire; affection १०२६, ११०२,
१६७४, ८०, १७९१, १८४९, ८५.
रागव a descendant of Raghv (here *kāmu*)
१०७५, ७६.
राजकर्म royal business ८५१.
राजकारिता (a boundary) fixed or determined
by a king ९६१.
राजकार्यनियुक्त a government servant ६७२.
राजकिल्बिषिन् one who being a king has
committed a transgression (Monier
Williams); suffering from a dangerous
disease (esp. from consumption)
[*vivādaratnākara*] १०३४, १११२.
राजकीय of or belonging to a king ८६३.
राजकृत made or performed by a king ७३१.
राजकोश a treasury १६८७.
राजक्रीडा a game or play common to a king
(only) १६४९, १९४२.
राजगामि escheating to the king (as property
etc. to which there is no heir) ६६ १५

७५८, १४७०, ७३, १५१२, २३, २७, १६५५,
७६, १९४९, ५०, ६१.
राजगृहीत seized by a king ९१८.
राजमास to be confiscated or seized by a
king ६७७.
राजत made of silver ८६४, ९२१, १३७३, १७६७,
१९६८.
राजतमास a silver coin ९२१.
राजदण्ड punishment inflicted by a king
१३७४, १८३१.
राजदत्ता (land) bestowed by a king ९५१.
राजदायिन् a royal servant ७३७.
राजदुष्ट detrimental to a king १६५२.
राजदैव see राजदैविक ८४३, ४४.
राजदैविक (misfortune) proceeding from the
king or fate ६७७, ७३२, ४५, ५३, ८४६,
९५१.
राजद्रव्य king's due or property ७१६, १७६४,
१९४२.
राजद्रोह treason; sedition १९६५.
राजद्विष्ट inimical to the king; despised by
the king; sedition; seditious १०३७,
१३९२, १४३१, १६१८, ३७, १९३३.
राजधन royal property १९४८.
राजधर्म king's duty १२४३, १९२१, ३१, ४१.
राजधर्म्य legal acquisition of the king ७५७.
राजन् a king; noble ५९९, ६१०, ११, ३५,
५६, ६०, ६१, ७२, ७६, ७७, ७१५, १६,
१८, २२, २४, २७, २९, ३०, ३१, ३५, ३६,
६२, ६४, ८१, ८३, ८८, ९०, ९४, ९५,
८०८, १४, १५, १६, १८, १९, २०, २४, ३१,
३३, ३८, ४३, ५३, ५५, ५९, ६०, ६१, ६२,
६३, ६५, ७१, ७४, ७६, ७८, ८०, ९१२,
१६, २६, २९, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४१,
४५, ४६, ४७, ४९, ५१, ५२, ५५, ६१, ७३,
८८, ९२, ९६, ९७, १००१, ०३, ०५, ९५,
९७, ९९, ११०२, ०६, १८, २१, २२, ४३,
८५, १२४३, ४४, ७३, ७८, ८६, ९४, १३२९,
६३, ७४, ७६, ७७, ८४, ९१, ९७, १४०३,
२९, ६४, ६७, ६९, ७०, ७३, ७४, ७८,

१५१२, १४, १८, २४, २६, २७, ३०, ५५,
८५, १६००, ०१, ०६, ०९, ११, १२, १८,
१९, २१, २२, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ३७, ३९, ४५, ४६, ४८, ५०, ५२, ५४,
५५, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६३, ६४,
६५, ६६, ६७, ६८, ७१, ७२, ७५,
८१, ८२, ८७, ९०, ९५, ९८, १७००,
०१, ०२, ०३, ०४, ०६, १०, १२, १७, २०,
२३, २७, २८, ३१, ४५, ४८, ५१, ५७,
५९, ६०, ६१, ६२, ६६, ६७, ६९, ७०,
८०, ८३, ८७, ८८, ९२, ९४, ९६, १८०६,
२८, २९, ३५, ३८, ३९, ४२, ४३, ४४,
४९, ५१, ५९, ६५, ६६, ७०, ८४, ८८,
९०, ९१, ९५, ९६, ९७, १९००, ०३, ०४,
०५, ०६, ०७, ०८, ०९, ११, १२, १३,
१४, १५, १६, १८, २०, २१, २२, २३,
२४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ३३, ३५, ३६, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३,
४४, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३, ५४, ५५,
५६, ५७, ६०, ६१, ६४, ६६, ६८, ६९,
७०, ७५, ७६, ७९, ८३, ८४, ८५, ८६,
८९.

राजन्य N. of the *Ksatriya* caste; a man of
royal family ८३६, ९९४, ९९, १००९, २४,
१२४०, ८७, १४६४, १६००, १७६९, ७४,
१८३९, ४५, ४६, ९६.

राजन्यवन्धु a man of royal descent १००९.

राजन्या a woman belonging to the *Ksatriya*
caste १०२२, २३, २६, १८४५.

राजन्यापुत्र son by a *Ksatriya* woman १२३८,
३९.

राजपण्य a fine article १६८८.

राजपत्नी king's wife; queen ८६३, १६३९.

राजपथ a royal road ७८६.

राजपरिग्रह belonging to a king; king's ha-
rem १६८९.

राजपुंस् a royal servant १९४४.

राजपुत्र a prince ८१९, ६३, १३२९, १६७१,
७२, १९८४.

राजपुत्री a princess ८१८, १२८५.

राजपुरुष a royal servant or minister ३८०,
१०३९, १६४७, १७३२.
राजपुरुष see राजपुरुष ७६६, ६८, ६९, ८६, १७५९,
६०.
राजप्रताप royal edict १८५०.
राजप्रसविनी begetting a royal offspring; bring-
ing forth a son destined to be a
king ८६३.
राजप्रसाद royal favour ८७५, ९४९.
राजभय danger or fear from a king ७५५.
राजभाग king's share ८७५, १७५९, १९१३, १४.
राजभार्यागमन intercourse with a king's wife
१८५०.
राजमन्त्रभेदक one who insults king's council
१६१९.
राजमार्ग a royal or public road ९२६, २७, ३९,
५९, १६१६, ३१, १८४८, १९२९.
राजयक्ष्मन् a dangerous disease (esp. consump-
tion) ९९२, १११८.
राजयोग्य befitting a king; suitable for
royalty ७७८.
राजर्षि a royal sage १०६८, १२८६.
राजवचन royal decree १६८७.
राजवन a royal forest; a good forest १८००.
राजवृत्ति royal avocation १६४९, १९४२.
राजवृद्धि king's interest १९१३.
राजशब्दिन् vide राजशब्दोपजीविन् ८६३.
राजशब्दोपजीविन् living by the title of a *Rājan*
८६२.
राजशासन royal order or decree ८७५, ७६,
९४४, १६१३, १८, ४०, १९३२, ३५, ३६, ४२.
राजसर्षप a particular measure १९६८.
राजसूय N. of a sacrifice १८९७.
राजस्व king's property ९२५.
राजदेश royal order १८८८.
राजाभिदेवी N. of a daughter of *S'ūra* १३७६.
राजार्थ royal property १६४९.
राज्जुदाल made of the *Rajju-dala*-tree
१६०२.
राज्ञी a queen १२८६, १८८२.

राज्य kingdom ६८०, ७४५, ८६०, १०६८,
१२४४, १३६४, ७३, ७६, ७७, ९१, १६०९,
१९, ४६, १८९६, १९०५, ३०, ३१, ७०,
८४, ८५.
राज्यभाज् kingdom-possessor १३७७.
राज्यविभ्रम disturbance in the kingdom
६८०.
रात्र night १७०७, १९२५, २७, ४३, ७७.
रात्रि night ८६३, १६८६, ८७, १७११, ६४, १८३६,
४०, ९७, १९२३, २४, ६४, ६५, ६७, ७६.
रात्रिसंचारिन् moving at night; a night-guard
१७५४.
राधस् wealth ११५८.
राम N. of the king of *Ayodhyā* १०७५, ७६,
७७, १३२९.
रामा a charming woman; courtesan ८१४,
९९४, १०२७, १९८४.
राष्ट्र country; kingdom ७९२, ८६४, ६७, ९२०,
३२, ९९, १००८, १४६४, १६०१, १२, २७, ३९,
४६, ५३, ६३, ८२, ९२, ९३, ९८, ९९, १७१०,
३९, ५६, ५७, ६०, १८३९, ४०, ९०, १६०५,
०७, १३, २१, २९, ३०, ३२, ४३, ६५, ७०,
८६.
राष्ट्रभूय a tributary prince ६०१, ०३, ०५,
१९०२.
राष्ट्रविलोप invasion of a country; destruction
of a country part ७३७.
राष्ट्रसंवाप national calamity; contry-wide
danger ७१५.
राष्ट्रान्तर a foreign country ८९८.
राष्ट्रिक a country-man १७५७.
रासभ an ass १२८३.
रिक्त्य inheritance; legacy ६७९, ९८, ७१५,
१०२२, ११२२, ४४, ३७, ४८, ४९, ५१,
९५, १२०१, ०७, ५४, ५५, ६१, ६९, ७२,
७६, ८०, ८२, ८३, ८६, ८८, ९५, १३२१,
२२, २६, २७, ४७, ५६, ८४, ९०, ९६,
१४०६, १६, २९, ३२, ३२, ६३, ६४, ६५,
७३, ७४, ७५, १५२७, १९४९, ५०, ५३,
७८.

- रिक्थग्राह one who receives inheritance ३८६.
रिक्थग्राहिन् see रिक्थग्राह ३७८, ७१५.
रिक्थजात collected property १२४६.
रिक्थप्रतिषेध denial of inheritance १२५४.
रिक्थभागिन् inheriting or sharing property;
an heir १२०१, १४७८, १५०९, २७.
रिक्थभाज् vide रिक्थभागिन् ६७७, ७०८, १०, १६,
१२६३, ७०, १३५५, ७४, ९६, १४०३, १५४०,
१९८६.
रिक्थमूल having ancestral property as the
basis ११४७.
रिक्थलोक greed to obtain inheritance १२७२.
रिक्थविभाग the division of inheritance ११४७,
४८, ८३, १५८८.
रिक्थहर inheriting property ३७९, ८०, १३१४.
रिक्थहर्तृ see रिक्थहर ७१०.
रिक्थांशभागिन् entitled to a share in the in-
heritance १३९०.
रिक्थापहरिन् one who illegally takes away
inheritance १६२३.
रिक्थिन् inheriting property; an heir ६७२,
८२, ८६, ७१५, २७, १२२४, २७, २९, १३४२,
१४५७, ५९, ७१, १५८१, ८२.
रिपु an enemy ६००, ८६१, १९६३.
रिचिचान being emptied or resigned ७९१,
१२५८.
रिष्ट broken (pillar) ११२०.
रीति bell-metal ६०९.
रुक्मप्रतरण having a gold-ornamented outer
, garment १००२.
रुचिक्रय voluntary purchase ८९८.
रुज् illness; disease ८००.
रुत a disease ११२०.
रुद्र N. of a god ८५८, ९०२, ०३, ९१, १००८,
११६१, ६२, १४१५, १८४०, ९७.
रुद्रती a maiden ९३५, ८४.
रुद्र harsh १०७१, १९७०.
रूप handsome form or appearance; a kind
of punishment ६५७, ७४२, ८६१, ८८,
९०६, १००१, ३०, ३२, ४८, ९६, ११४६, ६६,
१२६०, १३७६, १५९७, १६१४, ६७, ७४, ८३,
८४, ८६, ८७, १७५७, ६३, ७१, १८३६, ४०,
८५, ९७, १९१५, १७, ३६, ५३, ५४, ६२, ६५,
७७, ८६.
रूपदर्शक a superintendent of coin १६७५.
रुपाजीवा a narlot १८५०.
रुपाभिगृहीत one who is seized with stolen
articles १६८३.
रुपाभिग्रह seizure of stolen articles १६८२,
८३, ८४.
रुप्य silver ३३४, ८९९, १६७४, ७५, १९६७.
रुप्यनिष्कक a particular silver coin १९६८.
रुप्यमान a particular measure १९६८.
रुप्यमाषक a particular silver *Māsa* १७६७.
रेकणस् property left by bequest; inherited
possession १२५३.
रेतज (son) born from (one's own) seed
१२८७.
रेतस् semen virile १११३, १८३७, ४०, ४१,
१९७७.
रेतोषस् the giver of the seed; a begetter
१२६७, ७१, ८८, १९८५.
रेतोषा a woman begetting a child from a
man other than her husband १०१७.
रेष्मन् a whirlwind ८४२.
रे property; possession; wealth ८१०, ११२०,
५८, ५९, १२५३, १९००, ०२.
रेमी a particular verse in *Atharvaveda*
८११, १०००.
रोग illness; disease ९२१, १०९७, ५३, ६४,
१३८९, ९८, १३६७.
रोग (षण्ड) one who has been deprived of
his potency by illness १०९४.
रोगार्त suffering from disease ७११, ८४, ८५४,
१०५६, १३९३.
रोगिन् suffering from a disease ७०७, ०९, ८७,
८०४, ७५, १०५६, ५७, ११४७, ४८, १३९३,
१७५९, ७९.
रोचना a particular yellow pigment ९०९,
१०२८, १९७६.

रोचनी cornhill १२६.
 रोचमाना pleasing १६४, १०५३.
 रोद wailing १००३.
 रोदसी heaven and earth १६४, ७०.
 रोध obstruction; a lock-up १६९०.
 रोम hair १६७३, ७७, १७३५, ४७, ४९.
 रोमश hairy; the pudenda १२२, ७४, ८८.
 रोमशा a woman १६६.
 रोष anger; irasibility ८६२, १११९, १६१६.
 रोषदान gift through irasibility; gift for the sake of taking vengeance ७९४.
 रोषित infuriated १६२१.
 रोहिणी a particular constellation १०७७.
 रोहित a female deer १८४०.
 रौद्र concerning Rudra १८९७.
 रौरव a particular hell १६५१, १९६५.
 रक्षण mark; land mark; characteristic ६४८, ८६१, ६३, ९३७, ४४, ४६, ५८, १०३३, ५०, ७०, ११३१, १६४२, ८४, १७८८, १८८४, ८९, १९२७, ४०, ४५,
 रक्षण्य having good signs १२४३.
 रक्षित marked १६१, १०७०, १११९, १७०७, ६१, १८००, १९२७.
 रज्जु a staff १७०२, १८३०.
 रजक a surety; bail ६०८, २८, ६१, ७३, ७७, ७८६.
 रजघ्न transgression; insult १६१८, १९७८.
 रज्विन् a transgressor ८७७.
 रज्जा a creeper १६०९, ७०, ८७, १७९८, १८००, २३, ३३.
 रज्ज्व obtained; (a slave) received (as a gift); acceptance; ancestral property; adopted (son); ८०५, १७, २९, ७५, ९१९, ११२३, २९, ३१, १२१५, २३, २४, २५, २७, २८, ३२, १३५०, १४५३, ५४, ५९, १५७४, १६६८, ८१, ८३, ८४, १८५७, ६३, ६६, १९०७, २८, ६०, ७६, ८५.
 रज्जु the forehead १६०६, ०९, २७, ४४, ८७.
 रज्जु wool; hair ६१२, ३०.

लघुन leek १०२५, ७१.
 लाक्षा lac ३६७४, १९३८.
 लाहल a plough ७६४, १९६७.
 लाभ interest, profit; finding or friendly donation ६२४, ३१, ३४, ३५, ३६, ५१, ७२९, ३४, ७७, ७९, ८४, ८५, ८६, ९०, ८००, ०४, ४७, ४९, ६२, ८८, ९१, ९६, ९७, ९५१, ८६, ११२६, १२२३, १४६१, १६८४, १७३१, १९१५, २५, ४२.
 लाभहानि loss of interest ४४८.
 लिखित a document; written; N. of a law-giver ६५७, ६१, ६९, ७८, ७९, ७१३, २९, ३१, ८७३, १४५७, १९००.
 लिङ्ग a mark; generative organ ७३७, ९३५, ४४, ५१, १६८०, ८३, ८४, १८२२, ४७, ५०, ७४, ८६, ९१, १९५८.
 लिङ्गिन् wearing a distinguishing mark (like the Buddha ascetic); an ascetic ७११, १४०४, १६८३, १९२७, ४२, ४६.
 लिङ्गोद्धार removal of the male organ १८४१.
 लिच्छिविक N. of a people ८६२.
 लिज्जा a creeper ८५७, ९७८, ९६, १८३६.
 लुण्ठन seizing; pulling १७९६.
 लुब्ध covetous ७९३, ८६८, ७३, १५७३, १९३९, ७५.
 लुब्धक a hunter १०३८, १९२५.
 लेख writing १८८१, ८७.
 लेखित a written bond १२२२.
 लेख्य written statement; document ६०८, ३६, ५४, ५६, ६०, ७६, ७९, ८९, ९०, ७०६, २५, २६, २७, ३०, ८६, ८६३, १५६९, ८०, ८१, १७६३.
 लेख्यकृत done in writing ६८५.
 लेख्यक्रिया writing ८७३.
 लेख्यप्रत्यय documentary evidence ९२५.
 लेख्यारूढ committed to writing; recorded ६२६, ५०, ९५५.
 लेपन anointing १११९, १६८५.
 लेपमाज् a paternal ancestor (in the ६th, ६th, ६th degrees) १३८३.

लेपिन् see लेपमाज् १२६५.

लेश inferential evidence १७५३.

लोक the world; people; heaven ६०१,
०२, ०३, ०४, ०५, ७६, ७९४, ८०८,
१९, ३१, ८६, ९०३, २४, २५, ३४, ८३,
९१, १०००, ०१, ०२, ०६, ०९, १०, २०,
२२, २६, २७, २८, ३०, ३३, ५१, ६४, ७५, ७६,
७७, ७९, ११११, १२, १५, १८, १९, २२, ६१,
६२, ९७, १२४४, ६० ६१, ६२, ६४, ७१, ७९,
८२, ८३, ८४, ८६, ८९, ९७, १३०२,
२९, ५०, ७७, ८५, ९०, १४७४, १५२४, ८०,
९२, १६००, ०२, ०३, ४६, ५२, ५५,
९४, १७०१, २७, ८७, ९१, १८४१, ५६, ६९,
८७, ९०, ९१, ९६, १९०२, ०५, १६, १८, २९,
३०, ३१, ३६, ४०, ४३, ६५, ६६, ७०, ७१,
७४, ७८, ७९, ८१, ८३, ८४, ८५, ८८.

लोकसुरि protection of the populace १३८४.

लोकपाल a king १९३०.

लोकप्रचार popular tradition १७६७.

लोकमातृ the mother of the world १०३३.

लोकस्यात्रा worldly affairs; conduct of men
८६१, १०५१, ५२.

लोकान्चार popular usage १५१२.

लोक्य conducive to the attainment of a
better world १२६२.

लोचन the eye १०३२, १८९१, १९८५.

लोप loss १०३८, ३९, १९३३, ४१.

लोपामुद्रा N. of a woman ९६८.

लोभ stolen thing १६८२, १७४०, ५२, ६०, ६२,
६५.

लोभ covetousness ६१०, ७५१, ८५५, ६१, ६४,
९५२, ५७, १०२२, १२४३, ८६, १३७६, ९७,
१६२९, ४५, ४६, १७०६, ५९, १८८५, १९१४,
२७, ६५, ७५.

लोमन् hair; wool ६०७, ७६५, ९५, १६०३, २१.

लोमपाद N. of the king of *Angas* १३२९.

लोट a lump of earth ९५१, १६२१, ३०, १७९९,
१८०६, १९, १९३३.

लोह iron ६२६, ७३१, ८९४, १६७०, ७७, ८०,
१७४५, ४६, ६५, ६७, ९९, १९३१, ३६.

लोहित red-coloured; copper; blood ९९६,
१२५९, १७९३, १८०३, २९, ४५, १९७७.

लौकिक secular; customary ८०७, १११८, १९६८.

लौकिकी यात्रा worldly intercourse १३९२.

वंश the line of pedigree; a family; the
bamboo १०३०, ३१, १२०४, १३२९, ८४,
१५६९, १९८५.

वंशपरित्यक्त one who abandons his family
११११.

वंशमात्रक a mere propagator of family
१३५५, ७४.

वंशवृद्धि growth or continuity of a family
१२८५.

वंश्य member of a family ९४७.

वक्तव्यता aspersion ९०७.

वक्तु a speaker ८७६, १००४, १६४९, ८०, १७९२,
१९४२.

वक्त्र the mouth १०२५, १७७६, ८८, ९४.

वक्षणा udder १००२.

वङ्ग tin, lead; brass १७६७.

वचन speech; saying ६०९, ३६, ७५३, ८६७,
६८, ७४, १११९, १७७०, ७८, ८६, ९१,
१८५०, १९४०, ६४, ६५, ८५.

वचस् see वचन १०८४, १५९६, ९७.

वज्र *Indra's* thunderbolt ६०९, ८१२, ९४,
९१८, १३८५, १५९७.

वज्रक a deceiver ७८५, ८९६, १६९३, १७५८,
५९, १९१४, २९.

वज्रना fraudulent act ७८५.

वज्रा a female slave; a harlot; prostitute
८३२, ५९.

वज्रामृत a kind of slave (one enslaved on
account of his being connected with
a female slave) ८३२.

वज्रामुख N. of the entrance to the lower
regions at the south pole १०३२.

वज्रवाह्य vide वज्रामृत ८३०.

वणिक्पथ way of merchants; commerce ८८८,
१५८१.

वणित्वीथी assembly of merchants; market-

place ७६६, ६८, ६९.
 वणिज्जात corporation of traders १९४२.
 वणिज्ज् a merchant, trader ६७७, ७२७, ७७,
 ८०, ८२, ८३, ८६, ८८, ८९, ९०, ८४९, ५५,
 ७५, ८८, ९२, ९५, ९४९, ११२४, १६११, ६३,
 ७६, ७८, १७३०, ३१, ५८, ६३, ६६, १९६५,
 ७५.
 वण्ड tailless ११८१.
 वत्स a calf ७४४, ८६१, ९०५, १७, १८, २०, २१,
 १०१४, ७३, ७६, ११०२, १२७२, ०१६५६,
 १९६५, ७६, ७९, ८९.
 वत्सतरी a heifer ९१५.
 वत्सनाम N. of a particular strong poison
 १९६६.
 वत्सप्रिय N. of a *Rāhi* १६५६.
 वत्सर year ६१०, २६, ७८२, ८४२, ५६, ८१, ९६,
 ९८, ९९, ९०१, ४८, १०६१, १९७५, ८०.
 वत्सवत् N. of a son of *S'ūra* १३७६.
 वत्सावत् N. of a *Rāhi* १३७६.
 वध corporal or capital punishment ८१७, १९,
 २७, १०३२, ३३, ५८, १११३, १७, १४७३, १६०६,
 १२, १७, १८, १९, २१, ४३, ४५, ४६, ४८, ४९,
 ५१, ५८, ६४, ६७, ७०, ७५, ८८, ८९, ९०, १७०१,
 ०२, ०५, ११, १३, १४, १६, ३९, ४८, ५०, ५४,
 ५५, ६०, ६३, ६५, ६६, ७३, ७४, ८८, १८००, ११,
 ३४, ४२, ४५, ४७, ४८, ४९, ५०, ५९, ६६, ७२,
 ७४, ७५, ७६, ८३, ८८, ९२, १९१८, २९, ३०,
 ४२.
 वधक a hang-man; executioner १७५४.
 वधदण्ड corporal or capital punishment
 १८४६, ९१, ९२.
 वधप्रप्त deserving capital punishment १६४८.
 वधवृत्ति living by execution १८२७.
 वधशासन law regarding corporal punishment
 १६४५.
 वधू a girl; bride; newly married woman
 ८१०, ११, ९७१, ७९, ८४, ९३, ९६, १०००,
 १०१, ०२, ०४.
 वधुसुत् married; having a bride ८११.
 वधुसु one who loves his wife or longs for

a wife ९७९, १०००, ०३.
 वध्य to be punished ६३७, ९२१, १६०६, ०९,
 १०, ४६, ६४, १७००, ५१, ५९, १८३२, ३५,
 ४४, ४६, ४७, १९३५, ४३, ६९.
 वध्यकमेन् capital crime १६०९.
 वध्यघातिन् see वधक १८९०.
 वध्र (पण्ड) (impotent) one whose testicles
 have been castrated; a leathern strap
 १०९४, ९५, १९१०.
 वध्रिका a leathern strap १९०५.
 वध्रिमती a woman ९८०.
 वधु-यश्च N. of a man ६००, १२५८.
 वन a forest ७३७, ९०६, २१, ३२, ११६३, १२८७,
 ८८, १६३९, ९५, १८५१, ८०, १९२०, २१, २९,
 ४४.
 वनगोचर a hunter; forester ९३६, ३७, ४०, ४४,
 ६२, ६३.
 वनचोर a forest-robber १६८२.
 वनस्थ a forest-dweller ७३२, १०७७, १४०४.
 वनस्पति plant; tree ८४२, १००३, ३१, १५९८,
 १६५७, १८००, ०४, ३४.
 वनिताभृत a servant getting wages in the
 form of co-habitation with a female
 (slave) ८३४.
 वनेचर see वनगोचर ९२१.
 वन्ध्यभाव barrenness १३७६.
 वन्ध्या a barren woman १०२४, ३०, ३४, ५७,
 ८७, ११००, ०१, १२, १३६३, ७६, १४३१.
 वपन shaving १८४५.
 वपुष्टर most beautiful ११६०.
 वपुस् the body १९८९.
 वप्र mound ६६०.
 वमन vomition (of accumulated wealth)
 १९२४.
 वयस् age, a bird ६९५, १२२४, १७३८, ९५,
 १९१०, ६९, ८७.
 वयोधस् strong; vigorous ९९५, ११५८.
 वर one who chosēs; a wooer; suitor;
 superior; boon ९९७, ९८, १०००, ०२, ०४,
 २१, २४, ३०, ३१, ४१, ७७, १८१, ९५, ९७.

१८, ११०९, १६, ८३, १२८५, ८६, १३७४,
८४, ८५, १४६३, १५९८, ९९, १६०३, ६७,
१७९३, १८९१, ९६, १९७५, ७७, ७८, ८४,
८५.

चरण choice १०९३, १८४८.

चरद benefactor १०३१.

चरदान the granting of boon or request
१३९१.

चरदोष fault or defect of a wooer or bride-
groom ८७९, १०२३, १९७५.

चरप्रयोग living by skilful fraud १६८३.

चरयित् a bridegroom; suitor ८७९.

चरुण N. of a deity ५९९, ७९२, ८५८,
९७६, ८३, ९१, ९७, ९८, १००१, ०५, ११४३,
१४६४, १५४०, ९१, १६०१, ०३, १८३६, ३७,
३८, ४०, ५१, ९३, ९६, १९३०, ३३, ४३, ७०.

चरुणपाश *varuna's* snare १००६.

चरुण्य belonging to *varuna* १००८, १८४१.

चर्ग a class ८३०, ६३, ७६, १११९, १६८०.

चर्चस् energy; vigour; excrement ९८६,
९६, ९९, १००१, ०२, ०३, १२५९.

चर्चस्थान dung-hill ९५३.

चर्ण colour; caste ६०९, १०, १२, २४, ७०४,
३७, ५०, ८०९, १६, १८, १९, २४, २९, ३५,
३६, ३७, ४०, ६०, ७८, ७९, ९३०, ६८, ९२,
१०००, २३, २४, २७, २९, ४६, ६८, ९८,
११०५, १५, २०, ३०, ३१, ४२, ८३, ८४,
१२३८, ३९, ४०, ४३, ४४, ४५, ४९, ५१, ६६,
८५, ८६, ८७, १३६५, ९१, १४७३, ७८, ७९, १५९८,
९९, १६०७, १५, २३, २७, ५६, ६६, ७१, ७४,
७८, ८३, ८५, १७५३, ८३, ८४, १८२८, ४५,
४६, ५६, ५८, ६२, ८२, १९१६, १७, १८,
२०, २१, ३५, ४०, ४१, ५०, ५४, ५७, ६२,
६४, ८८.

चर्णक्रम the order of the castes ६१९, १०५३,
१२४३.

चर्णसंकर confusion of the castes. ११०४, ०६,
१६०८, १२, १८५६, १९३३, ४१.

चर्णसंसर्ग confusion of the castes १९३१.

चर्णानुक्रम see चर्णक्रम ६१०, १३४०.

चर्णोत्तर inferior in caste १२५०.

चर्णिन् a person belonging to one of the
four castes १९६५.

चर्णोत्तम member of the highest caste १६१८.

चर्षकी wife of a carpenter १११८.

चर्षन increase; aggregation ८६०, ९०२, ४६,
१११४, १९, २९, १९१४, २३, २४, ६५, ८२,
८४, ८५.

चर्मन् an armour; bark ६१०, ३०.

वर्ष a year; rain; rainy-season ९२७, ४२,
१०४३, १२८१, १३५०, ५१, १५७०, १७९३,
१८४८, १९२४, ६५, ८२, ८४.

वल N. of an *Asura* १९८०.

वल्य a courtyard ९०६.

वल्क see वल्कल १६७७.

वल्कल the bark of a tree १०२८, १७३३, ३५,
४७.

वल्ली a creeper ९३३, १६०९, ७०, १७१९, ९८.

वशा a barren woman १९५१.

वषट्कार the exclamation *Vasat* १००८.

वसति a dwelling place; residence; abode
९६२.

वसन a dress; clothes ८०२, १८, ९४०, १५२०,
१९८१.

वसिष्ठ N. of a law-giver ६०३, ०९, ११, २४,
१०५१, १२८२, ८५, १६५६, १९६५,

वसीयस् being more wealthy or opulent
७९१.

वसु wealth, property; N. of a deity
६३१, ८५८, ९९, ९७४, ८१, ८३, ८८, ९९,
१००१, ०२, ०३, ११५८, ५९, १२५७, ५९,
१३२४, ९२, १४२३, १९००, ८०.

वसुदेव N. of a son of *S'ura* १३७६, १९८६.

वसुधा the earth; country ७६४, १९८२.

वसुन्धरा the earth १९८६.

वस्यु desiring wealth ११२१.

वस्त a he-goat ११६६.

वस्तु object; article ८०७, १०.

वस्त्र a garment; clothes ६१०, २१, २६, ३०,
३५, ६८, ७३१, ८७९, १०६९, ११०६, १९,

- १२०६, ०९, १९, २२, २३, २८, ३३,
१३६४, ५४, ७६, ८५, ९३, १४०४, १६,
१६१४, ४६, ६९, ७१, ७४, ८०, ८२,
८५, १७९८, १८००, ४९, ८१, ८५, ८७, ८९,
१९५२, ७१, ८७, ८८.
- वस्त्रमिश्रण a dress १०९८.
- वस्त्र price; value ८७८.
- वस्तु valuable १८९४.
- वह्यु wedding; the bridal procession, nu-
ptial ceremony ९७१, ८४, ८५, १०००, ०१,
०२, ०४, १४२३.
- वह्नि fire ९५९, १०३२, १२५४, ५५, १८९६, १९३६,
६७.
- वह्निचय a fire place; hearth ९५३.
- वह्नीवरी reeling on a couch or palan-
quin ९९८.
- वह्नीशया see वह्नीवरी ९७३.
- वाक्काः chattering ९९९.
- वाक्पातस्य harshness of speech; defamation
१०२२, ३५, १६१५, १७६८, ७१, ७३, ८४, ८७,
८९, ९१, ९४, १८०१, ३०, ३१, ३३.
- वाक्प्रतिपन्न accepted by word ६७९.
- वाक्प्रत्यय speech १७९९, १८९१, १९२२, ४१, ४२.
८५.
- वाक्यकरण executing the commands or words
of १३५०.
- वाक्याजुयोग trial; cross-examination (to elicit
confession) १६८५, ८७.
- वाक्शूर harsh in speech ८६०.
- वाक्जीवन a buffoon ८४३, १७७२.
- वाक्दण्ड verbal rebuke or reprimand १०३५,
१८३३.
- वाक्दुष्ट a rude or insulting speaker १६२२,
१७८७, ९१, ९२.
- वाक्शिवदम reprimand and censure ८७४.
- वाक्शोष the abstraction or suppression of
speech १७९६, १८१७.
- वाक् speech; language ७२४, १०१२, २२, ५३,
६४, ६५, १११३, १७७५, ८८, ९१, ९४, ९५,
१८४०, ४३, ६९, ९३, ९४, १९०३, ३६, ७०,
७४, ७५, ८१, ८५.
- वाचिक a (deposit etc.) accepted by words;
consisting of words; slander ८९८, १७८१
८९.
- वाच्य to be blamed ७२१.
- वाज valuable possession, wealth food;
sacrificial food १००४, ११२२, १९००.
- वाजपेय N. of a sacrifice १९७६.
- वाजश्रवस् the patronymic of the father of
Naciketas ७९१, १००५.
- वाजसाति victory; the winning of a prize or
booty (Monier Williams); distribution
of food (*Sāyana*) ६००, १००४.
- वाजिन् spirited; warlike; steed ५९९, ७७५,
९०५, १९, ७२, ७३, ८१, १००१, १२५३,
५४, १७३६, ४५, ६१.
- वाजिमेष N. of a sacrifice १९८५.
- वाट a fence ९०६, १६२०.
- वाटिका a garden; plantation ७९०.
- वाणिज्य commerce; trade ७८४, ८१९, ४७,
११३०, ३१, ४२, १९२७, ३६, ८५.
- वात wind or wind-god; N. of the father
of *Hanumant* ८४२, १३२९, १९८०.
- वातरेतस् (an impotent) one whose semen is
evanescent as air १०९४.
- वातायन a window ९२६, २७, ५३, १६८५.
- वात्सीमाण्डनोपुत्र N. of a teacher १९८२.
- वाद discussion; dispute; plaint; litigation
६७३, ७६, ७६५, ६८, ८३४, ४०, ५३, ९६,
९५१, १२२५, ८२, १७७४, ८७, ९३, १९१४.
- वादप्रतिभू surety in litigation ६७६.
- वादिकृत (a suit) preferred by litigant १९१५,
४०.
- वादिन् a disputant; plaintiff and defendant;
accuser ७३०, ६६, ६८, ८६७, ६८, ७४, ९९८,
१९१५, १७, ७५, ८८, १४००, १६१८, १७७०,
८७, १९४१, ४२.
- वाद्य a musical instrument १३६४, १९३५.
- वाद्युय bridal garment ९८४, १००३.
- वानप्रस्थ a *Brahmana* in the third stage of

life १३७३, १४७१, १५०९, १६०१, १९४४, ८६.
 बानलटी an outer part of the house १२६.
 बानवेतन wages of wearing १६७३.
 बानस्पत्य a tree १००२, १७२२.
 बाप sowing ९३०.
 बापगोपनसंग्रहः sowing; protecting and reaping the harvest ९५४.
 बापन the act of sowing ७९२.
 बापिका a reservoir of water; tank ९६२.
 बापित sown (as seed) ९१८.
 बापी well; a pond; pool ७९०, ९३४, ४८, ५०, १२२२, १६१३.
 बामक a particular mixed tribe १२८७.
 बाव्य N. of a particular Soma vessel shaped like mortars, the north-west १२५८, १५९४.
 बायु the god of the wind १००६, ११४३, १५९४, १९३०.
 बायुगीता sung by the wind god १०७१.
 बायुप्रोक्त cited by the wind god १११६.
 वार sluice-gate, a day ९३०, १९६६.
 वारण elephant १७६१.
 वारि water ६५४, ८५४, ९५२, १९२१.
 वारिक ward; adviser ९४९.
 वास्क a melon १७६१, ६३, ६७.
 वाहन relating to the god Varuna १९३०, ६४.
 वाहणी any spirituous liquor १०१६.
 वाहन्य relating to the god Varuna १८९६.
 वारेद्धत chosen १५९८, ९९.
 वाह्णी N. of the wife of Pracetas १०२८.
 वात्ता trade; the science of livelihood ८६२, १७५७, १९३६.
 वाह्णिक(क्य) senility ९५०, १०२३, ७६, ८३, ९९, १३४९, १५५५, १९८७.
 वाह्ण्य usury ६२७.
 वाह्ण्यि(विन्) usurer ६०९, २४.
 वाह्ण्यिक vide वाह्ण्यि ६०९, ६११.
 वाह्ण्य usury ६३१.

वार्श relating to the Rshh Vṛsha १९८९.
 वार्षल relating to a Sūdra १९३७.
 वार्षिक annual ६११, ७९४, १५६०, १९३०.
 वार्ष्याणि N. of a Rshh १६६५.
 वार the hair of any animal's tail ९०९, १८६७.
 वाळुका sand ९३४.
 वावाता a favourite wife (of a king) १००४, ०५, ०६, ०९.
 वास residence; garment ८४२, ९४९, १०४८, १११४, १३७२, १४५७, १५६१, १६१६, १९, ८२, १७०२, ४०, १८६१, १९४२, ८६.
 वासनस्थ veiled in a garment or a piece of cloth ७४५.
 वासव N. of Indra ९९९.
 वास्तु clothing garment ६०४, ७६२, ८११, ६०, ९४, ९३७, ५७, ८४, ९६, ९७, १०००, ०१, ०३, २५, ९९, १११३, १२४४, ५४, ५९, ६०, १३६३, ८४, ८५, ९०, १४०२, ७३, १५२०, १६४२, ४५, ६५, ७४, १७०९, १६, ३३, ४५, ४८, ५०, ६७, १८५२, ८१, ८५, ८९, १९२७, ६६, ८१, ८४.
 वासि an axe १८९७.
 वास्तु a dwelling place; home; habitation; immovable or landed property ९२६, २९, ५५, ५८, १२३३.
 वास्तुविक्रय the sale of the land ९२९.
 वास्तुविभाग division of land १२०७.
 वास्तुविवाद law-suits about land ९२६.
 वास्तोष्पति N. of a deity ९८१, १८३७.
 वाह a carrier ८४२, ९२३, १९४४.
 वाहक a driver; carrier ८४६, ५०, ५३.
 वाहन a vehicle, carriage ७३१, ८५०, ६३, ९६१, १००२, ११९८, १२२३, ३१, १५८४, १६१८, २१, १९२८, ३०, ८७.
 वाहनकोष्ठ stable of horse etc. ९३०.
 वाहिनी a boat १९४४.
 वाह्य cattle; an ox or horse ६०७, १२, ३०, ३४, ७८६, ८९१, ९२, ९४, १२२२, ३०, १४५४, १९३५.

वाह्यजीविन् a cart-man; living on the profession of vehicle १९३५.

विकर one whose hand is cut off १६६९.

विकर्मन् prohibited work १११६, ५२, १३९६, १६४९, १७१०, १९०७, ७६, ८४.

विकर्षण dragging asunder; searching; investigation ७३१.

विकल mutilated; maimed १३८९, १९८५.

विकल्प assignment of share, discrimination of share; alternate १२८२, १९०६, ७८.

विकृत with disfigurement; changed ११७०५, ६५, १९३० ३८.

विकृष्ट a tilled piece of ground ९४४.

विकेरी N of a class of demonical being of loose hair १००३, १८३९.

विक्रय sale ६३२, ३८, ५०, ५४, ५६, ७३२, ३४, ३५, ३६, ३७, ५४, ५९, ६०, ६२, ६९, ८९, ९२, ८०३, ०४, ०५, १७, ३७, ७८, ८९, ९१, ९६, ९९, १००, ०१, २८, ३०, ३१ ३२, ११३०, १२५५, ७३, ८६, १३८४, ८५, १४२४, ४९, ५५ १५२३, ७५, ८५, ८७, ८८, ८९, १६७४, ७७, ७८, ८१, ८३, ९५, १७०७, ३१, ३३, ३६, ४१, ५४, १९०४, १९, २७, २९, ७२, ७५, ८३, ८८.

विक्रयिक a seller १६६९.

विक्रयिन् a seller ७६१, १६०९, ११, १८, १७०५, ३२, ५८, ६६, ९७, १९३०, ३२.

विक्रीणान a seller ८८८, १६१७, ७७.

विक्रीत sold ७६०, ६४, ६७, ७८, ८२३, ३३, ८५, ८९, ९५, ९४७, १३३४, १३७९.

विक्रीतक्रीतानुशय rescission of sale and purchase ८७८.

विक्रीता (girl) sold १२८६.

विक्रीयासंप्रदान non-delivery of a-sold chattel ८८६.

विक्रेतु a vendor; seller ७५७, ६१, ६३, ६५, ६६, ६८, ८७९, ८४, ८७, ८८, ९१, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९९ १००, ०१, १६३७, ७८, ८०, ८३, १७३२, ६७, १९३३. ७५.

विक्रेत्रनुशय repentance of a seller १००.

विक्रेय to be sold ६५६, ८८५, १२८६, १३२९,

१७३३, १९३८, ३९.

विक्रोष्ट one who calls out or cries for help १६३४.

विख्यापन declaration १६५९.

विग्रह dispute १९१५.

विचारणा decision; pondering ९५१, ५५, १९७९.

विचारित decided १२२२.

विचृत the act of loosening or untying; N. of two stars ६०३, ०५.

विचेष्टित conduct; behaviour १६३९, १९३२.

विच्छिन्नपिण्ड one whose line or genealogy from the first ancestor is interrupted; one who is subsequent to the fourth generation ११९९.

विजय conquest ८१९, १८९७, १९७०.

विजर्जरा prostitute ८४२.

विजातीय heterogeneous; belonging to different castes ८९०, १३५५.

विजानि strange; foreign; having no wife ८४२.

विनामानु unsatisfactory son-in-law ९६४.

विजावन् potent १२५८.

विजित acquired by conquest ११२३, १८९८.

विज्ञात known ७६६, ६८, ६९, ८५, ९६, १२७०, १९५०, ६०.

विज्ञान knowledge ८३४, ४२, १०७१, ११९३.

वितथ unreal; futile ६६२, ६५, ७१, ८४०, १०४१, १७७६, ९२, १९६४, ७४.

वितर्दि an altar १९२५.

वित्त wealth; property ३११, २४, ६१, ७७, ७९२, ९९, ८१७, ९७९, १०१०, १२२७, २८, ४३, ८१, १३५५, ६४, ७२, १४१६, २९, ३२, ४०, ५५, ७३, १५२७, १६१२, १७२७, ६६, १८९५, १९१७, ४१, ४३, ४९, ५०, ५५, ६२, ६९.

वित्तागम् source of wealth ११२६.

विदय house (sacrifice as connected with the house) ९८३.

विदय्या fit for a sacrifice ९६७.

विदारण tearing asunder १७९९, १८२२.

विदुल a kind of plant १९८३.

विदेव hostile to gods ८१४.

विद्य learned १२२७.

विद्या knowledge; learning ८२६, ३४, ५५, ६२, ७२, १०६१, ७६, ११०९, २७, ४१, ९३, १२१५, २१, २४, २५, २७, ३२, ६१, ६२, ८३, १३७६, १५५८, १६८१, १७५२, ९५, १९०४, ६२, ७३, ७४, ८७.

विद्याधन wealth acquired by learning; gains of science or learning १२११, २०, २१, २३, २५, २७.

विद्यानुपालिन् devoted to learning १२१०.

विद्याप्रतिज्ञा staking of knowledge, disputation १२२३, २५.

विद्याप्राप्त acquisition made by learning १२२४, ३१.

विद्याबलकून (property) acquired by the power of magic or knowledge १२२५.

विद्यार्थ a student १६६६.

विद्यालब्ध acquired or gained by learning १२३०.

विद्यासंबन्ध relation by learning १०१३, २२.

विद्युत् flash; lightning ८४२.

विद्रुम coral ८८८.

विद्वेष hatred १६२३, १९१४.

विधन property-less, poor ६७८.

विधरण checking; restraining ९२४.

विधार्मिन् transgressing the religion १४५८.

विधवा a widow ६९८, ८६३, ९८०, १०६५, ६६, १११६, १७, १२५७, १३०८, ५०, ८४, १४०१, ०४, ६६, १९२२, ५१, ६३.

विधवागामिन् one who has intercourse with a widow १६३४.

विधवाधन widow's property १५२०.

विधवावेदन marrying a widow १०६७.

विधान rule; law; management ७५०, ८६, ८६०, ६१, ८१, ९११, १०२४, ६९, ११०२, ०६, ०९, १२४३, ४५, ५५, ९४, १३६२, ६४, ७१, ९३, १४३०, १८८४.

विध्वनक a rite १३७३.

विधानविधि performance of prescribed acts or rites १३७३.

विधि rule; law; a creator; activity; manner; rite ६२५, ३८, ५३, ५४, ६४, ७२, ७४, ७५, ७१०, ३२, ४१, ४६, ४९, ५१, ५४, ५९, ६३, ७०, ७९, ८५, ८८, ९०, ८०५, १९, ३४, ४०, ६९, ८८, ९६, ९४०, ४२, ४६, ५१, १०१९, २९, ३०, ६६, ६७, ७५, ८९, ९१, ९२, ९४, ९६, ११००, ०४, १०, १२, १९, २९, १२०३, २०, २३, ४४, ४६, ७८, ९४, १३३७, ४८, ६२, ७१, ७२, ७५, ७६, ८४, ९३, १४७९, १५८४, १६१६, ४८, ५०, ९०, १७२७, ४६, १८२५, ५४, १९०५, ०७, १०, ३१, ४१, ५२, ५३, ६२, ६४, ६६, ६७, ७८, ८५, ८८.

विधिदृष्ट prescribed by religious rule १२४३.

विधिपूर्वक according to rule; duly १२४४.

विधियोग the observance of a rule ७७६.

विधिवत् lawfully, according to rule १०१९, २१, ४१, ९१.

विधिवैषम्य contradiction with law ७३०.

विधृति a dam; barrier ९२५.

विध्वंसिता defiled १८९१.

विनता N. of the mother of Garuda ८४०.

विनय punishment; education ७२४, ५१, ६५, ८५१, ५३, ८७, ८८, ८९, ९१६, १८, १०३५, १६४४, १७८९, ९०, १८२६, २८, ३५, ८५, १९१२, १३.

विनष्ट destroyed; lost ६४२, ४९, ५५, ७३१, ३५, ३६, ३७, ९०४, ०५, ०८, १६, १६७३, १७४१.

विनाश utter loss; decay; destruction ६३८, ६०, ७५३, ५५, ५६, ८४३, ६०, ६१, ७६, ९१२, २०, ५९, १६२३, ३४, ४८, ५०, ५१, १७६४, ८१, १८३३, १९४२.

विनिपात ruin ७४०.

विनिमय exchange ८९०, ९१, ९६, ९९.

विनियोग use ११४२, १५५५, ६१.

विनीत educated; modest; well-behaved; obedient ८६१, १०२०, ७१, १११०, १४, १२२७.

विनेय punished or instructed ७२७, ८३, ९०,
८७१, ९४५, ४६, १०९७, ११७३, १७५९,
१८८४.
विन्ध्य N. of the mountain १९२१.
विश्व (the son) acquired १३३४.
विवाहा a married woman १०८३.
विपणि traffic; sale ११२७.
विपत्ति adversity; misfortune ६७१, ८०७,
१६७३, ७६, १७९९.
विषय a kind of choriot ८४२.
विपरीत acting in a contrary manner; un-
equal unjustly ८६७, ९९, ९२९, ३८,
११४७; ४८, १६३९, ८२, १९१८, ३२, ६८.
विपर्यय transposition, alteration ६४८, ७३,
७२४, ४७, ६३, ९३४, ११३१, ८५, १६८५,
१८४७, ८२, १९३३.
विप्र a Brāhmin; a member of the first
and highest caste ७१५, २७, ८१९, ३५,
३६, ३७, ३९, ७२, १०१६, ६२, ७२, ११११,
१३, १६, १२४६, ४७, ५१, ८८, १३७४, ७६,
७७, १५२४, ३०, १६०७, २३, २८, ३७, ५२,
५४, ५५, १७०२, ६१, ६२, ७१, ७४, ७६, ९०,
९२, १८१५, ९१, १९२२, २७, ३१, ३३, ४३,
६१, ६५, ७४, ८९.
विप्रकार bad behaviour; offence १०३६, ३८,
१६१५.
विप्रनिपति dispute; contrariety १९१९.
विप्रतिपन्न being mistaken १९१८.
विप्रदुष्टा deflowered woman; a bad woman
(procuress of abortion) १०४१, ५८,
१६३८, १९७९.
विप्रधन property of a Vipra १६४६.
विप्रयोग separation १०४४.
विप्रलुम्पक rapacious १७०१.
विप्रवाद varied statements १२८६.
विप्रसुता daughter of a Brāhmin १०२३.
विप्रसव property of a Brāhmin ९२५, १२५२.
विप्रा a Brāhmaṇa woman १११३, १८५८.
विप्रासुत a son by a Brāhmaṇa wife १२५१.
विड्वन् distress; calamity; confusion off-

ence ७७७, ९२०, ११०१, १०, १६२३.
विभुत one who has committed offence
१०२५, १८६४.
विभक्त separated; divided; one who has
received his share ६७९, ८०, ९०, ९६,
७१४, ८०३, १०३५, ११४१, ४२, ६९, ७२, ९९,
१२०३, ४०, ४१, १५१८, २२, २६, ४१, ४३,
५६, ५७, ६१, ६५, ६७, ६८, ७२, ७४, ८०,
८१, ८२, ८४, ८५, ८७, ८८, १९८३.
विभक्तज a son born after partition १५६२,
६७, ६८.
विभक्तदायाद sharer of a divided oblation
१४६८.
विभक्तव्य to be divided ८७५, ११४२, १२२१,
३७.
विभक्त one who distributes, an apportion-
er ११५८.
विभजनीय to be divided १२२२.
विभजमान a distributor ११४४.
विभजिष्यमाण being divided or distributed
११८३, १२६५.
विभज्यमान being divided ११९४, १४१६, २८.
विभाग partition; division; distribution ८९९,
११२४, २५, ३२, ४२, ५५, ५७, ६८, ७३, ८१,
८४, ८५, ९२, ९४, ९९, १२०१, ०४, ०७, ११,
२४, २५, २७, २९, ३०, ३२, ३४, ३५, ३८,
४०, ४३, ४४, ४५, ४६, ५७, १३१६, ४७, ५५,
८७, १४०४, ०५, १३, १४, १६, २७, ५७, ५९,
१५४१, ४३, ६३, ६५, ६७, ६९, ७१, ७२, ७९,
८१, ८२, ८४, १६८६, १९०५, २१, ५०, ७५,
८३, ८७.
विभागकाल the time of effecting partition
१२२९, ३१.
विभागधर्मसंदेह the fact of a legal partition
called into question १५७९, ८२.
विभागनिह्वन् doubt or suspicion regarding
partition; denial or concealment of
partition १५७५.
विभागभाज् a sharer १५६५.
विभागभावना ascertainment of share

१५७५, १२.
विभागहेतु the reason of partition १५७५.
विभागानन्तरोद्भव one who is born after
partition १५६२.
विभागार्ह entitled to a share ११८०.
विभाजन division १२०३.
विभाज्य divisible १२०६, ०९, २५, २७, १९८३,
८७.
विभावक proof ७५१.
विभावसु N. of a *Rshi* १९८३.
विभावित being proved, caused to appear
७०७, १६, १८, १९, २७, ४९ ८९७.
विभाय to be divided १७६५.
विभिन्नमातृक of different mothers १२३८.
विभीषक die for gambling १५९१, १८९३.
विभूषा a jewel १६१६.
विभूषा a protegee of the *As'vins* ९६४, ३५,
८०, ८२.
विमर्स unclean meat (e. g. the flesh of
dogs etc.) १६०९, १८, १७३२, ९७, १९३२.
विमिश्रण adulteration; mixture १७६४.
वियुक्त separated १०५५, ७६, ११०६.
विशोग separation; absence or want of ७५३,
१११०, १३, १८, १९१८.
विराडि N. of a Deity १९६३.
विराट् brilliance, excellence; political power
१५९६, १८९६.
विरात्र midnight १३२०, ८३.
विरुद्ध contradictory १०२७, १९१८, ३१, ३५, ४२,
४३.
विरूप manifold, disfigured deformed ६०६,
९८९, १०००, ३०, ३२, ४८, १६७४, ८३.
विरोध contradiction; dispute; a litigation;
law-suit ७५६, ९२५, १११९, १२२९, १६११,
१३, २८, ३५, ८३.
विलेखित written ६५७.
विवदत a disputant १९०७, २६.
विवदमान a disputant १९०७, ६५.
विवस्वत sun-god; N. of a sage १००४, ५८,
१११३.

विवाद case; law-suit; dispute ६२८, ७६,
७३०, ३४, ८८९, ९०७, १६, २९, ३०, ४०,
४४, ४६, ५५, १०२९, १६७४, १८९१, १९३३,
७०.
विवादपद a title of law ७९७, ८२४, ४८, ६२,
६९, ८६, ९३, १०९२, १६१५, १९२३.
विवादिन् contending party; a litigant ९३६,
१११९.
विवासन banishment १६५९.
विवास्य to be exciled or banished ८५९, १६११,
२७, १९०३.
विवाह a marriage; vehicle ६६२, ८०८, ७९,
९९४, १००४, ०५, ११, २८, २९, ३१, ३४,
५९, ६७, ९२, ९६, ९८, ११८४, ८५, १२३१,
३४, ६०, १३६२, ७१, ७६, ८४, १४१६, २८,
३०, ४०, ५२, ५३, ६०, ६२, ६३, ७४, १६५९,
१९२१, ६४.
विवीत pasture-ground ९०५, ०६, १३, १४, १६,
२०, २९, ३०, ३२, १६१९, २०, ३९, १७४३,
५४, ६३.
विश्व *Vasishya*; populace ७२९, ८०९, १०,
३६, ३७, १०२२ ९३, ११२२, १२४९, ५१, ८७,
१३९६, १५१८, १६०७, १७७९, ९०, १८४६,
५९, ९९, १९६१, ६७.
विशसन dissecting ९८४.
विश्रांति a king १२८७, १३२९.
विशुद्धर्ण paid debt ७०६.
विशोधय to be cleared or discharged ७८५,
८९, १६५०.
विश्वपति lord of people ९९८.
विश्वपत्नी the mistress of a house ९६९, ९३.
विश्व all, universe ८०९, १०, ५७, १००१, ०६,
६९, १४२३, १५९५, ९७, १८३६, ९९, १९००,
७१, ७७.
विश्वकर्मन् N. of a son of *Bhuvana* ७९१, ९२.
विश्वजित् particular sacrifice ८०७.
विश्वरतवचक one who makes breach of trust
१७५९.
विश्वामित्र N. of a *Rshi* १२६०, ६१, ७८, १३७६,
१९८१.

विश्वास्तु N. of a deity १८२, १००२, ०३.
 विश्वास्त (surety for) assurance; trust; confidence ६७३, ७३७, ८६०, ७३, १५८२, १६७९.
 विश्वास्तक confidential ६४७.
 विश्वास्त्य surety for assurance ६७७.
 विष poison; the ordeal of poison ८०२, ९००, १०३२, ३३, ७६, १४६४, ६९, ७०, १६००, ०१, १२, १६, २६, ४३, ४७, ४८, ५०, १९१४, ३८, ६५, ६६, ६७.
 विषदा a woman giving poison १६१६, ३८.
 विषदायक a poisoner १६१९, ५२.
 विषदिव्य the ordeal of poison १९६६.
 विषम unequal; uneven; any serious calamity ७७०, ९०१, ०८, १६, ५८, ११८४, ९३, १२००, २२, १६१७, १७०५, ५४, १९३०, ७५, ८४.
 विषय object of senses १०४४, १११५, १६०६, ६४, १८५०, ७०, १९१४, २४, २५, ३६.
 विषयुक्त poisoned १६१५.
 विषहत dead due to poison १६१५.
 विषरूप different in shape or colour १००४, १८३६.
 विषुन्नी many-sided ८९०.
 विष्कम्भ width; extension ९६२.
 विष्टप a world ९२२, १२७२, ८२, ८९.
 विष्टा excrement १३५०, १७७२.
 विष्णु N. of a deity १००२, ३०, ११४४, ८०, ८१, १५२४, १९७९.
 विष्वक्सेन N. of a deity १३७६.
 विसंवाद dispute ६०८, ५६, ७१, ७३, ७५१, ८६३, ७४.
 विस्रज्जाह one who has lost his armour १६०७.
 विसर्ग abandonment; repudiation; granting; bestowal ९२५, २६, १०७२, ११४६, १२५५, १३८५, १४१५, ५८, १६६७.
 विस्रम्भ confidence; guarantee ६६९, ७४६.
 विहङ्ग a bird १०७४.
 विह्वलनच्छेद diminution in carding १६७३.

विह्वलन laughter १८४६.
 विहार enjoyment; sports १०२६, २७, ३६, १२८४, १६१७, १९७३.
 विहित prescribed; enjoined ८१६, १०३९, ११४२, १२४३, ६६, १७३०.
 विहीन destitute or deprived of; absent ६०८, ७२४, १२७०, ७९, १३०९, १९६४.
 वीचि deceit, a hell ९७६.
 वीणा a musical instrument ८९९.
 वीर a son; hero; a learned *Brahmṇ*; a king ८०९, १९, ९०२, ६४, ७२, ७५, ८७, ८८, १००२, ०५, १२५८, ५९, ६१, ८४, १३२९, ७६, १५९५, ९६, १६००, ५५, १८३६, ३९, १९५०.
 वीरण a kind of grass १८४५.
 वीरसु son-bearing ९८६, १००२, ८८, ११०९, १४००.
 वीरहत्या the killing of a man or hero १५९७.
 वीरहन् man or hero-killing, ९९५, १५९२, ९६, ९७.
 वीरुष् a plant; herb १६५७, १८२३, १९३८.
 वीर्य manliness; strength ९०३, १००८, ०९, ३१, १५९६, १८९६, १९७४, ८६.
 वृक a wolf ९०४, ०९, १६, ८९, १९००.
 वृक्ष a tree ८५७, ९६, ९१८, ४६, ५४, ५९, ६०, ६१, १५९८, १६८०, २१, ९५, १७५४, ६०, १८२३, ३५, ३६, ९९, १९०२, २१, २९, ६५.
 वृजिन sin ६०१.
 वृत् an opposite gambler १९००.
 वृत्ति a fence ९०५, १०, १७, १९७६.
 वृत्त behaviour; practice, happening ६२४, ७३८, ४१, ४७, ४८, ८६, ८०६, ६०, १०२४, २८, २९, ३०, ३३, ५६, ६०, ७५, ७७, ९१, १११६, ८५, ९५, १३८६, ९०, ९१, १४३८, १५१८, १६३५, ४८, ५०, ७५, १७५३, ६०, ९१, १८९१, १९१७, १८, ३०, ३२, ३६, ६४, ६५, ७४.
 वृत्तभाण्ड a brass-vessel १६१४.
 वृत्ति livelihood; conduct, occupation ६२४, ८३, ९९, ८१५, १६, १८, १९, २०, २५, २६.

५१, ६१, ६३, ६५, ७०, ७३, ७८, १०३२, ३४,
६०, ७७, १११३, ८०, ८५, ९८, १३८५, ९१,
१४००, ०४, ३१, ६१, १५६८, ८७, १६४०, ४९,
६२, १७२३, ६६, ७१, ७२, १९२७, ३१, ३३,
३६, ३७, ३८, ४०, ७३, ७६, ८३, ८४.
वृत्र N. of a demon ६००, ८०९, १०, ४१, ७८,
९९९, ११२०, ८१, १९७१.
वृथादान idle promise or gift ६२७, ६३, ७८, ८५,
७०८, १५.
वृथाभोग enjoyment in vain १०२६, १३९०.
वृद्ध aged; old; grown ६८०, ९७, ७१२, ३७,
८१८, ६१, ७५, ९२५, २९, ३९, ४४, ४६, ४९,
५१, ५५, ५७, १०२५, ३०, ५८, १११४, १८,
४७, ४८, १२८५, १३७६, ९४, १४६८, १५१३,
२६, १६०७, १२, २४, ३१, ८६, १७०१, २८,
७०, १९२१, २७, २९, ३१, ३६, ४४, ६२,
६९.
वृथाश्रम the stage of renunciation ११६३.
वृद्धि interest, rate of interest; prosperity
augmentation ६०८, ०९, १०, ११, १२, १५,
१९, २४, २५, २६, २८, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५,
३६, ३८, ४०, ४२, ४५, ५०, ५१, ५५, ५८,
६०, ६१, ७७, ८०, ८१, ७०९, १५, २९, ३०,
३१, ३२, ३५, ८१, ८९३, ९५, ९४७, ४९, ११११,
९५, १२२८, ९४, १५२४, १६७३, ७५, ७७,
७९, १७०७, २८, ३०, ३४, ३५, ४७, ६३,
६७, १९०८, १४, ४३.
वृद्धिकर (विधि) rule of interest to be paid on
loan ६२५.
वृद्धिविधि see वृद्धिकरविधि ६२७, ३५.
वृश N. of a *Rahi* १९८९.
वृश्चिकवन्ध a form of corporal punishment
१६८७.
वृष a bull ६९५, ९०६, ११, २०, १००९, १२३५,
४३, १६००, ३४, ७२, १९१४, २२.
वृषण the testicle १८०३, २९, ४३, ८६.
वृषभ a bull ९०५, १९, ७७, ८०, ८७, ९८, १०७३,
११६६, ८३, १२३४, ३५, ७२, १३५२, १८११,
३४, ३६.
वृषल low or mean or wicked fellow;

a *S'ūdra*; a dancer १६४८, १८९०, ९५,
१९२२, ३७.
वृषली a degraded woman; a *S'ūdra* woman
७७२, १०२३, १९४३.
वृषाकपि man-ape, a particular deity ९८७.
वृषोत्सर्ग letting loose a bull १३४९, १९८७.
वृष्टि rain ८६०.
वेणि the property of reunited co-parceners
११२६.
वेणिका a boat १९२४.
वेणी a braid of hair १०१६, १८८१.
वेणु a bamboo ८२६, ९३३, १०३५, १६१४, ७०,
१७१८, ४९, ९४, १८१२, ३५, १९२४, ७५.
वेतन payment; salary ७७१, ७२, ८२८, ३४,
४३, ४४, ४५, ४६, ४८, ५३, ५५, ९२१, १६७३,
७४, ७५, ७९, १८७९, १९३६, ४०, ६९, ७५,
७६.
वेतनादान non-payment of wages ८४३, ४६.
वेतस् N. of a man, *Asura*, people or
country ११६०.
वेताल N. of one of *S'iva's* attendant १३७७.
वैतु a husband, one who gets १०४०,
१२६७, ७१.
वेत्र a kind of large reed १६७२, ८७, १९३८.
वेद the scriptures ६००, ८७२, ७३, १००६,
२७, ३३, ७५, ११५८, ९५, १२६१, ८१, ८२,
१३६३, ७६, ७७, ८४, ८५, १६०१, ०२, ०८,
४८, ५१, ५५, १७६८, ६९, ९०, १९२०, ४३,
६६, ८५.
वेदन wedding; confession १०४०, १११६,
१७५१, १८९४, १९२४.
वेदि an altar ६०१, ०४, १००७, ३४, ९८,
११४४.
वेदिका a balcony; shade (erected in a
courtyard); courtyard ९५३.
वेन N. of a king १०६८.
वेश the keeper of a brothel; a brothel;
dress १६७९, ९५, १७५४, १९२९, ४३.
वेशा a prostitute ८६२.
वेशमन् a habitation; house ९०६, २६, २७, २८,

३०, ४१, ५९, १०५३, ५८, १११२, १९, १२४६,
१६१८, १९, २०, ३९, ८१, ८३, ८५, ८९,
१७२४, १८००, ३२, ४०, १९७९.
वेद्या a prostitute ८५१, ५५, १७६४, १८७९,
८३, ८४, ८९, ९०, १९४३, ७५.
वेद्यागामिन् one who visits prostitutes १८८४.
वेद्यास्त्री a prostitute १९३५.
वेष a dress ९२९, १६१६, ८६, १९८९.
वैकुण्ठक mercury १६७५.
वैजान a descendent of the *Rshis vijāna*
१९८९.
वेण (ण्य) a particular mixed caste ११८५.
वेणव made of bamboo १७१८, ४९.
वेतस peculiar to reed ९८८.
वेतहव्य a patronymic १४६४, १६००.
वैदिक embodied in the *Vedas*, relating to
veda ७४१, १४०४, १५८८, १६५२.
वैदेह belonging to the country of *vidēhas*
१९८१.
वैदेहक a merchant; a man belonging to the
vaideha caste ७३७, ७१, ८४३, ७८, १०३८,
११०५, ८५, १६२०, ७७, ७८, ७९.
वैदेहिका a woman of the *vaideha* caste
११८५.
वैदेही N. of *Sitā* १०७५, ७७.
वैद्य versed in science; learned; a physician
(accounted as a mixed caste) ७१५,
१२०४, २०, २७, ८७, १७५८, १९८३.
वैधव्य widow-hood १०३०, १११७.
वैनासिकी having no nose (*Smrtichandrikā*);
causing destruction (वैनासिकी) १०२४.
वैन्य (पृथी) N. of a king ९२४.
वैयाल्य divisible ८७७.
वैभीतक made of the terminalia *Bellerica*
१९०३.
वैयापत्य commerce; trade ७३६, ३७, १६१९,
८४, ८६.
वैयाहृत्य see वैयापत्य ६९६.
वैर enmity ८६२, १५९७, १६४७, ८३, ८६,
१७७३, १९०६.

वैरेय wergild ९७२, १५९५, ९६.
वैरनिर्यातन requital of enmity १६०६.
वैरहृत्य murder १५९६, ९७.
वैरिन् an enemy १६१६.
वैरूय deformity १०५८, ८३, १११३.
वैवस्वत coming from or belonging to the
sun १७५१, १९३६, ७०.
वैवाहिक relating to marriage (debt, nuptial
present; property) ७१२, ८०३, १०२६,
११२९, १२२८, १४१६, २२, २८, ६३.
वैशंपायन N. of a *Rshi* १२८४, ८५, ८६, १९८६.
वैशेषिक peculiar ११३१.
वैश्य a *vaishya*; a man of the third caste,
an agriculturist ६२७, ८०३, १७, १८, १९,
२०, २३, ३६, ९९९, १०२४, ३९, ९३, ११०५,
२३, २४, ३१, ४३, ८४, ८५, १२४०, ४३, ४५,
८७, ८८, १३६४, ६५, ७४, १५३०, १६०६,
०८, १०, १२, २०, २८, ३६, ७०, ७२, १७२१,
२३, ५२, ६६, ६९, ७१, ७२, ७३, ७४, ८८,
९०, ९२, १८३९, ४५, ४६, ४८, ५०, ५९, ६०,
६३, ६४, ९०, ९१, ९६, १९२१, २७, २८, ३२,
३६, ५०, ६५, ७६.
वैश्यजात the entire *vaishya* caste १३६५.
वैश्यवृत्ति profession of a trader ७५२, १९३७,
३८.
वैश्ययोनि the *vaishya* caste १५९२.
वैश्यस्व property of a *vaishya* १२४४.
वैश्या a *vaishya* woman १०२२, २३, ११००,
०५, १२, १२३९, ४३, ४४, ८७, ८८, १८५९,
६०.
वैश्यागम co-habitation with a woman of
vaishya caste १८९१.
वैश्याज a son of a *vaishya* १२४६.
वैश्याजात a son by a *vaishya* wife १२५१.
वैश्यापुत्र see वैश्याजात ११०५, १२३८, ४०, ४४, ४५,
४७.
वैश्वदेव a daily sacrifice १११९, ४२, १५८८,
८९, १८९६.
वैश्वानर consisting of all men ६०२, ०३, ०५,
८१४, १५९६.

वैश्यामित्र 'belonging to' *Visvāmitra* १२६१, १८९१.
 वैषम्य inequality ७७०, ८९८, ९९.
 वैष्टिके dues of a compulsory servant; one who does compulsory service १९२२.
 वैष्णव worshipping *Viṣṇu* १३६३, १९६८.
 वैष्णवीसुत a particular son; a son of a *S'ūdrā* १२६६, १३५२.
 वैह्यरिक pertaining to sport ८६२.
 वोट्ट a husband, bridegroom ७१५, ८८१, १२५५, १३०६, ०८, ४७, १४२९, १९७५.
 व्यक्तिकारक basis of evidence ६६९.
 व्यङ्ग deformed १०३५, ९७, १८२७.
 व्यञ्जन condiment, pretext ८६३, ११०६, १६६६, ७९, ८१, १९७१, ७८.
 व्यतिक्रम transgression ६३६, ८८१, ९०७, ११, १६, १०१८, ७६, १२६६, १६५५, १७७१, ७४, ८७, १८५३, १९३३, ३६, ४१, ७८, ८३.
 व्यत्यास inversion; change ८००, ०५.
 व्यपदिष्ट pointed out (by reliable persons), proved १६६७.
 व्यपदेश excuse; pretext १७८७.
 व्यपलापिन् one who denies (the debt) ७२७.
 व्यभिचार adultery १०२१, ३१, ५०, ५३, ६४, ८६, ९९, १४०२, ५७, १८८७, १९४१, ६४:
 व्यभिचारिणी an adulteress १०१६, २२, २४, ३१, ८६, १३८७, ९०, १४००, ०४.
 क्वयभिचारिन् an adulterer ८६४, ६५.
 व्यय expenditure ६००, ९६, ७३७, ८१, ८५, ९०, ८४४, ६१, ९६०, १०४७, ५९, ८५, ११०६, १९, १२०१, १४४७, ५८, १५६५, ८०, ८१, १६१८, ७९, ८२, १७३२, ४१, ४२, ५२, ५३, ६५, ९९, १८००, ०५, १९, २१, ३१, ३३ ४९, १९२८, ७९.
 व्ययन separation ९०२.
 व्यवस्था regulation; decision ७२६, ३०, ५६, १३७३, ८४, १९२१.
 व्यवस्थित regulated; decided ६१८, ७४८, ५६, ८१, ८७५, ११९१, १२५१, ५२, १३१०, १६, १५६८, ८७, १७८८, १९४३.

व्यवस्थिति see व्यवस्था १०४९.

व्यवहर्तु a transactor १७२९.

व्यवहार transaction, business; legal action

६२८, ३५, ७७, ७१७, ७३, २५, २७, ३७, ७६०, ६२, ६५, ६६, ६८, ६९, ९८, ८६१, ६२, १०३४, ३७, ११३१, ४७, १६१३, १६, ७१, ८७, १७६७, १८१३, १९०७, ०९, १२, २२, २७, २८, ३३, ३६, ४०, ४६.

*व्यवहारक business-man ७००.

व्यवहारक major in law ६९५.

व्यवहारपद a title of law ७४६, ८०, ११३२.

व्यवहारप्रापण attainment of majority १२००, १९४८, ४९, ५०.

व्यवहारिन् a transactor १२०१, १६१६, ८०, ८३, १७३२, १९३२, ३६.

व्यवहित concealed ७४७, ५०.

व्यवाय sexual intercourse १०२१.

व्यसन danger, evil practice ६८०, ८४, ७१०, १५, ३५, ८१, ८२, ८३, ९०, ८१७, ४४, ५०, ७३, ९१६, १०१४, ३८, १४५७, १६८५, १७३४, १९१४, ३०.

व्याघात mutual malice १५८१, १९४१.

व्याघ्र a tiger ९१६, १८, १९, १२८७, १९६४.

व्याज disguise; fraud ७२७, ७८, ११३०, १९८३, ८७.

व्याजी an excess of 5% taken over the prescribed fine, value etc. upto 100१६१४, ७५.

व्याध a hunter ६७९, ८३, ९९, ७०८, १४, ९३७, ४४, ४७, ५१, १६८२.

व्याधि a disease ६११, ८४४, ७१, ९१८, १०३८, १११४, १७, १४३०, ४७, १६५१, १७५९, १९२४, ६५.

व्याधित diseased ६८०, ९७, ७१२, ३७, ७१, ८५१, ७७९, १०२२, २५, ३०, ४१, ५६, ८७, १११२, १७, ५५, १२६९, १३०४, ८७, १४५७, १६८६, १७२८, १९२७.

व्यापाद killing १६४३, ४९, ८७.

व्याल a snake ८१२, ४३, ११११, १६, १७, १६१७, १९२४, २५.

व्यालग्राह a snake-catcher ९३७.

व्यालयाहिनू vide व्यालयाह ११११, १६, १७. ॥
 व्याली a snake १११७.
 व्यावर्तन rejection ८९१.
 व्यावहारिक commercial ६११, १६८७.
 व्यासिद्ध prohibited; forbidden (as contra-
 band) ७७८.
 व्याहृत (debt) repudiated (by the father)
 ७०९.
 व्याहृति the mystical utterance of the
 names of the seven worlds १२७३, १३८५.
 व्युत्तरन्ती (a woman) being faithless or dis-
 loyal (to her husband) १०२७, १२८५.
 व्युत्तरमाणा see व्युत्तरन्ती १०२७, १२८५.
 व्रज a cow-pen; a herd ७३५, ९०४, ११०२,
 १६८२, १७५४.
 व्रजिक N. of a particular corporation or
 tribe ८६२.
 व्रण a wound १६६७, ८२, ८७, १७९९, १८०५,
 १७, ३३, ३५, ९१, १९६५.
 व्रत a religious vow or practice ८१०, १२,
 ९७६, ७८, ८१, ९२, ९६, ९८, १०००, ०३, ०९,
 ११, १५, १६, २२, २३, २५, ३०, ५८, ६०,
 ६९, ७५, ७६, ७७, ११०९, १५, २०, १४७३,
 १५११, २०, २७, १५९९, १७०२, ६६, १८३६,
 ३७, १९२३, ३०, ४३, ७९.
 व्रतति a creeper ८१०.
 व्राजपति lord of troop or host ९२४.
 व्रात a troop; group ८७०, १८९५.
 व्रात्य a man of the vagrant class; an out-
 caste १२३४, ८७, ८८, १८२७, ६१.
 व्रीडादान gift out of shame ८०७.
 व्रीहि grains of rice १०७१, १७२३, ४५, १९६६.
 वसु N. of a *Rshī* १७९३.
 शकट a carriage ८५५, १६२०, ७२.
 शकुन a bird ८१२, १९, ११२१, १२८१, ८७, १३५१.
 शकुन्त a bird १२८७, ८८, १३५०, १९८२.
 शकुन्तला N. of the daughter of *Menakā*
 १२८७, ८८, १९८५.
 शकत able १६०४, १७७३, ८१, १८२०, १९२६,
 ३३, ७४.

शक्ति might; power ७२४, ११०९, ११, ९८,
 १२२१, २४, ३०, १३४९, १६५०, ५३, १९६९,
 ७०.
 शक्र N. of *Indra* १२८७, १३९१, १८६९, ९०,
 १९४३.
 शग्मा powerful; friendly १००२.
 शङ्करात्मज *S'ankar's* son १३७७.
 शङ्का suspicion (of crime) १७४१, १७५२, ५३.
 शङ्कानिम्पन्न arrested under suspicion १६८६.
 शङ्कानिम्पन्न arrest under suspicion १६८२, ८३.
 शङ्कितक suspected (as a criminal) १६८६.
 शङ्कु a nail; spike १७७०, ५५, ८८.
 शङ्ख a conch-shell ८८८.
 शचीनाथ see शचीपति १९२४.
 शचीपति the husband of *Shachī* ०९९.
 शठ a rogue, ७१५, ८१९, १६३१.
 शतकलु an epithet of *Indra* ८६०, ९२४, ६९,
 ९९, १९७९.
 शतयु possessed of a hundred cows १६६०,
 १७२५.
 शतदाय giving or granting a hundred
 १५९५, ९६.
 शतमान a particular coin ८६४.
 शतवाही bringing hundred as a dowry
 १८४०.
 शताध्यक्ष the chief of hundred (villages)
 १९२१.
 शतम् amounting to hundred १०३८, १६१७,
 १७८१, १८४९, १९२२.
 शत्रु an enemy ६७२, ८०९, ६०, १०३३, १६८०,
 १९००, ६५.
 शद produce of a field ६०७, २९, ९१९, ५४,
 ६१.
 शपथ swearing; ordeal of *S'apatha* ६७३,
 ७२८, ४१, ५१, ८५, ८९६, ९५१, १६१०, ३४,
 ४८, ५०, १७५३, ५७, ६६, १८३२, १९२२, ६५.
 शफ an eighth; hoof ६००, ०१.
 शमल (धन) spotted (wealth) ११२९, ३०, १९८३,
 ८५.
 शमल blemish १००४, १५९४.

शमी the *S'amī* tree १३३, १७४५.
 शमीक N. of the son of *S'ūra* १३७६.
 शम्बर N. of a juggler १०३२.
 शम्भा a staff of *S'amya* tree १०९, १६८२.
 शम्भोष the grains or seed of a legume or pod १६६६.
 शयन a bed; couch १९८, १०२६, १९, १११९, ८४, १२३३, ४३, ५७, १४०२, ३०, ५६, १५२०, २७, १७६५, १४, १८४३, ६५, ९०.
 शय्या see शयन ८६०, १०१६, २४, ४९, ८६, १२२३, १३८७, १०, १४००, ७३, १५११, ५३, १६८१, ८७, ९०, १७९५, १८८५, ८७, ८९.
 शर an arrow १३३, ५०, ६१.
 शरण protection; home ७५०, ५२, ८६१, १२६०, १८८२.
 शरद् autumn १८९७, १९४३, ८५.
 शरपत्र a kind of grass १८४५.
 शरवर्हि a lair of reed १८४१.
 शरवृष्टि the point of a reed or arrow १८४१.
 शरमूल्या a grand river १९४४.
 शरव्या an arrow-shot १६००.
 शरीर body ६०१, १०५४, ८५, १११६, १२८८, १३७४, १५१३, १६१६, ५२, ८५, १७६८, ७१, १८१२, ५०, १९८४.
 शर्करा pebbles १३४, ५०, ६१.
 शरैतद् sitting behind a shelter १३४.
 शर्मिष्ठा N. of one of the wives of *Yayāti* १३९१.
 शलम a locust १९२५.
 शलाका any pointed instrument; an ablong piece of ivory or bone (used in gambling) ६०९, १६१७, १९०४, ०५, १०, ८९.
 शलाकिन् a surgeon (?) १२१.
 शल्य a dart १८४१.
 शल्य an arrow १४८, ११२७, १९६३, ६४.
 शव a corpse १५१, १३०९, १९२५.
 शव्य a kind of meteor १८३९.
 शशीयती N. of a woman १७१.
 शस्त्र a weapon ८६१, ६२, ६३, ७१, १६०४, ०७, ०८, १२, १६, १८, २०, २३, २६, ३७, ४३, ४७,

४८, ५१, ५२, ५४, ६७, ६८, ८३, ८६, ८९, १७१२, १७, ६५, ९६, १८१५, १९२५, २९, ३०, ३८, ६५.
 शस्त्रदातृ one who furnishes arms १६४९.
 शस्त्रपत्र weapon and vehicle (probably indicating *Ks'atryya* and *Vaishya*) ८६०.
 शस्य corn ६३३, ८३५, ५२, ९०५, ५२, १२८२, १९४१, ७६, १७५८.
 शाक a vegetable ६३०, ३४, १३५०, १६१४, ५७, ६५, ७०, १७१९, ४४, ४९, ६६, ६७, १९२४, ३८, ८२.
 शाकुनिक a bird-catcher १३७, ४४.
 शाकुन्तल born of *S'akuntalā* १९८५.
 शाक्य a *Buddhist* १९२२.
 शाखा a branch १४६, ६०, ६१, ६२, १८००, २०.
 शाखिन् a tree १६२, १८२२.
 शाण a kind of measure १९६७, ६८.
 शाण्डिली N. of a deity १०२८.
 शतातप N. of a *Rshi* १३५५.
 शान्तलाम (debt) the interest of which has ceased to accrue ६५३, ७०६, २६.
 शान्ता N. of the daughter of *Dasharathu* १३२९.
 शान्ति expiatory rite १९२४, २५.
 शान्तिक expiatory (rite) ८७२.
 शाप a curse १३७, ५१, १३७४, १६१२, २६, ५०.
 शास्त्रल्य a woolen garment १८३.
 शारङ्गी N. of a woman १०५१.
 शारङ्ग bestowing autumns १००४.
 शारदण्डायिनी N. of *S'āra-Dandāyani* १२८४.
 शारी corporal १६०९, १३, २७, ५२, ५९, ७१, ७२, १७७६, १८४५, ४७.
 शार्दूल a lion १३२९, १९७६, ८५.
 शाल a kind of tree १९६५.
 शाला a house १२६.
 शालि rice १०७१, १९६७.
 शालीन(शण्ड) modest; one timorous (impotent) ८७३, १०९४, ९५.
 शाल्मली a particular tree १३३, १७०९, १९२७.

शासन order; punishment ८७२, ९४९, १०१९,
१६६७, ८९, ९५, १७०२, २९, ५१, १९२९.
शासनीय punishable १५८५, १८८८.
शासित taught १६५५.
शास्त्र order ११५८.
शास्त्र an instructor १६५५, १७५१, १८५१,
१९१८, २३, ८४.
शास्त्र scripture; law-book, science ६२४, ६०,
७१, ७१५, ८०४, २५, ३०, ३४, ६१, ९१, ९६१,
१०३२, ९४, १११०, ११, १३, १५, १९, ४२,
६६, १२४३, ४४, ६६, १४०२, १५२४, १६१९,
४२, ४३, ९२, १७६०, ८७, ८९, ९०, १८८५,
८९, १९१८, २९, ३१, ३५, ४१, ४२, ४३, ६५,
८८.
शास्य to be punished ७३५, ४३, ४९, ५५, ५६,
९६, ८१५, २६, ७४, ९१७, १६४६, १७६०,
९४.
शिशपा a kind of tree १०६५.
शिक्य the string of balance १९३६.
शिक्षक a teacher ७८८.
शिक्षा art, skill १६७५.
शिक्षित taught ८२७, १८४५.
शिक्षण see शिक्षा १००६.
शिखा a tuft or lock of hair on the crown
of the head ६२९, १३७४, १७९४.
शिखात्मिका vide शिक्षावृद्धि ६२९.
शिक्षावृद्धि hair-interest (i. e. interest recei-
ved every day) ६२९, ३०, ३१.
शितिवाहु having white fore-feet १८९७.
शितिवाल white tailed १८९७.
शिका N. of a river; a stroke with a whip
९६४, १०३६, १६१०, ७६, १८६८.
शिरस् the head. १५१७, १६१९, ४४, १७९८,
१८४०, ४५, ४८, ९०, १९७३.
शिरस्क (ordeal) with the condition of under-
going the punishment of defeat १९६५.
शिल्प art ७८७, ९०, ८१९, २४, २७, २८, ३४, ३५,
५५, ६२, १०६०, ११२७, ३०, ८१, १४५५,
१६६८, ९४, १९०४, २९, ७२, ८६.
शिल्पज्ञ an architect; artist १७५८.

शिल्पिदोष fault of a craftsman ७५५.
शिल्पिन् a craftsman; artist ७२७, ४९, ५५, ८७
८८, ८९, ९०, ८४३, ९५१, १६१७, ६२, ७६,
७७, ७९, १७३०, ६४, ६७, १९४१, ४२.
शिल्पिन्यास an article delivered to an artist
७५२.
शिशिर cold season १६८७.
शिशु a child ६९५, ९५०, १३६४, ७३, ९४,
१६६८, १९८४.
शिश्र the penis १८३२, ४३, ८२.
शिश्ट educated; prescribed; residue ६६३, ७८,
८५, ७१५, ११०९, १५, १६०५, १९२०.
शिष्य a pupil ६९६, ७०८, १२, ७१, ८२५, २६,
२८, ३५, ६०, ११३१, १२२५, ५१, ५२, १३५५,
१४७१, ७६, ७९, १५०९, १५१८, २०, २३,
२६, २७, ३०, १६३५, ५५, ६८, ७२, ८०,
१७०३, १८१२, ३३, ३५, १९२२, ७४, ८३,
८५, ८६.
शिष्यागमा (a woman) sexually uniting with
the pupil (of her husband) १०२१,
११११.
शिष्यागमिनी see शिष्यागमा १०१४.
शिष्यवृत्ति the conduct of a pupil ८२६.
शिष्यशिक्षा punishment of a pupil ८१५, १७९४.
शिष्यस्त्री a wife of a pupil १८८२.
शिष्यागत acquired through (instructing) a
pupil ११२९.
शिष्यादास property received from a pupil
१२२३, २५.
शीघ्रपान drinking of the spirituous liquor
१९१९.
शीर्ष the head १००४, १५९७.
शील virtuous conduct; behaviour ६७३,
७७, ८३६, ९३१, १०२४, २५, ३१, ५७, ६०,
७६, ७७, ९९, १११७, १९, १२८५, १३७४,
७६, १६६०, ६४, ८०, ८७, १९३०.
शुक्तवाक्य stinking or harsh speech १७७१.
शुक्ति oyster shell ६०९.
शुक्तिका a particular disease of the Cornea
१०२२.

शुक्र the planet Venus; semen virile १०००,
१२७३, ८७, १३५०, ९१.
शुक्रज one's own son १२८७.
शुद्ध(धन) white (wealth) १०६९, ११२९,
१३८४, १९८२, ८३.
शुचि pure ७३७, ८४, ८४०, ६८, ७३, ९२४, २९,
१०१७, ६९, ११०२, १५, १२६४, ८४, ८६,
१३६३, १४७८, १६६४, ७६, ८४, १९०३, १५,
३५, ३९, ४०, ६५, ६६, ७४.
शुद्ध pure ६३८, ७५९, ९९९, १००४, ११०९, १९,
९९, १२२८, १६१८, ४८, ७४, ७५, ७७, ८६,
९०, १९०४, ५०, ६१, ६६, ६७, ८५.
शुद्धवध capital punishment without torture
१६१८, १९, २९, ५२, ८८, १९२९.
शुद्धि purity; acquittal ७०६, ३७, ६१, ६३, ६५,
६७, ६९, ८३१, ९१६, १११९, १६८४, १७८८,
१८२५, २८, १९४०, ६७.
शुनःपुच्छ N. of a *Rshh* १२६०.
शुनःशेष N. of a *Rshh* १२६०, ७८, १३२९, ७३, १९८१.
शुनक N. of a *Rshh* १३२९.
शुनी a female dog १११३.
शुनोलाङ्गल N. of a *Rshh* १२६०.
शुभ auspicious ८२९, ११११, १२८४, १३७६,
१५२४, १८१०, १९४३, ६५, ६६, ७४.
शुभस्पति the two lords of splendour
(applied to the *As'vins*) ९८१, ८२,
१००१, ०२.
शुम्भनी purifying १००३.
शुल्क price; tax; fee; nuptial fee (given to
the parents of the bride or bridegroom
at the time of marriage) ६३४, ६३, ७७,
७८, ८०, ८५, ७०८, १४, १५, ७८, ८३, ८४,
८९, ९९, ८१७, ३९, ५१, ६०, ७९, ८१, ९२१,
२८, १०२१, २४, ३४, ३५, ३७, ३८, ४०,
४२, ४३, ४४, ९८, ११०२, ०९, १६, ३०,
१२८६, १३४७, ७४, १४२८, २९, ३०, ३१, ४०
४४, ५४, ६०, ६१, ६३, १६००, ११, ३५, ६१,
६६, ६७, ६८, ७१, ७९, १७०१, ५८, १८४८,
४९, ६६, ६८, ८४, १९२१, २२, ३६, ४१, ४४,
४७, ८३, ८५.

शुल्कद the giver of *S'ulka* ८३९, १०२१, ४३.
शुल्कदार see शुल्कद ८५१.
शुल्कविक्रयिन् one who sells (his daughter)
by taking nuptial fee १९७९.
शुल्कस्थान a toll-house ७७८, ८३, ८४, ८९,
१६६८, १७०६, ०८, १९२७.
शुल्कहर the receiver of the price paid for a
bride १०३४, १४३०.
शुल्कहानि forfeiture of the fee ८५१.
शुल्कदान receiving of a nuptial fee १०३४.
शुश्रूषक an attendant ८२५.
शुश्रूषण attendance; service ८१८, १५१६.
शुश्रूषमाणा attending १०७६.
शुश्रूषा service; attendance ८१६, १९, २४,
३४, १०२९, ५२, ५४, ७५, ११०९, ४२, १५२३,
१९७४.
शुश्रूषित served ११०९.
शुश्रूषु an attendant ८१८, १९, १३८५, १४०३,
१९७४.
शुश्रूष्य to be served १११०.
शुष्क dry १६८३, ८५, १७४१, १९३८.
शुकर a boar; hog ९०५.
शूद्र a member of the lowest fourth caste
७२९, ९३, ८०३, १३, १४, १६, १७, १८, १९,
२१, २३, ३६, ३९, ७९, ९५, १०१६, २२, २३,
२४, २९, ३९, ४३, ९३, ११०५, १०, १६, १९,
२३, ३१, ४३, ८४, ८५, १२४०, ४९, ५१, ७३,
८७, १३१०, ३८, ५५, ६४, ६५, ७४, ७५,
१५१८, ३०, १६०६, १०, १८, २०, २८, ३४,
३६, ३७, ४८, ५४, ५६, ६०, ६७, ७०, ७२,
१७२१, २४, ५२, ६२, ६८, ६९, ७१, ७२, ७३,
७४, ७९, ८८, ९७, ९२, ९४, ९९, १८३१,
४२, ४४, ४५, ४६, ५०, ६२, ६४, ७४,
९०, ९६, १९०६, २१, २७, २८, ३२, ३३, ३६,
४३, ५०, ६१, ६५, ६७, ६९, ७७, ८२, ८९.
शूद्रकर्म duty of a *s'ūdra* ८१९.
शूद्रकल्प resembling a *s'ūdra* ८१३.
शूद्रा (a woman) having sexual inter-
course with a *s'ūdra* १०३१.
शूद्रजाति the *s'ūdra* caste १३६५.

- शुद्धदान gift of a *s'ūdra* १९८२.
 शुद्धयोनि having its origin in *s'ūrdā*-caste;
 born of *s'ūdra* woman १०१७, १४०३,
 १९६८.
 शुद्धवध murder of a *s'ūdra* १६०६.
 शुद्धसधर्मन् equal to a *s'ūdra* ११८५.
 शुद्धा a *s'ūdra* woman १०२२, २३, २४, ९३,
 ११००, ०५, १२, १२४३, ४४, ७०, ८८, १३०९,
 ८५, १८३७, ३८, ४४, ५९, ६०, १९७८.
 शुद्धागम co-habitation with a *s'ūdra* woman
 १८९१.
 शुद्धापुत्र son of a *s'ūdra* woman ११०४, १२४०,
 ४१, ४४, ४५, ४८, ३६, ७८, ८३, ८५, ८६,
 ९०, ९६.
 शुद्धानरोधन son by a *s'ūdra* woman १४०३.
 शुद्धासुत see शुद्धापुत्र १२४६.
 शुद्धी wife of a *s'ūdra* १२५१, ५२.
 शूर valiant; N. of a king ७८४, ८८, ८९,
 ८६१, ९८७, १३७६, १९२१, ८६.
 शूर्प winnowing basket or fan ७३४, १८३७.
 शूल a stake for impaling criminals १६१८,
 १७११, ३६, ४८, ६०, ६१, ६५, १९२९, ३६,
 ६८.
 शूल्य to be impaled १८२९.
 शृगालयोनि jackal-species १०६४.
 शृङ्ग the horn of an animal ६०९, ९०५, १६,
 ८७, ९८, १९७६, ८२.
 शृङ्गिर् a horned or tusked animal १६१२,
 २१, ५१, १८२०, १९३३, ६६.
 श्लेष the penis ९८६, १५.
 श्लेष remainder, N. of a child ६८०, ७०५, ०८,
 ७२, ९२७, १०३८, ११८४, १२५३, १४३०,
 १५२९, १६१५, १९१७, ४१, ४८, ५६, ६०, ८८.
 श्लेषण leaving surplus; a particular term
 in gambling १९०२.
 श्लेषण an actor ६७९, ८३.
 श्लेषमोग use of a mountain १९४४.
 श्लेशिर् N. of a teacher and founder of a
 supposed *s'ākhā* of *R̥gveda* १३५६, ८४.
 श्लोक agony; sorrow ८००, ०४, ९९७, १०४६,
 १११३, १५, १७, १२६०, १९८४.
 श्लोषित blood ९५१, १२७३, १३८४, १७९६, ९९,
 १८००, ०५, १६, २२, ३१, ३२, ४९, १९६७.
 श्लोषन clearing ८२९, १११९, १३७६, १६९२,
 १७५३, ९२, १८८४, १९२९, ६७.
 श्लोषित cleared ६३०, ७६७.
 श्लोष्य to be cleared ७०८, १२२९, १८३३.
 श्लोत्र N. of a *R̥shī* १३५६, ८४.
 श्लोच purity ७५०, ८७९, १०२९, ४७, ८६,
 ११०६, १५, १९, १६७९, १८४५, १९१३,
 ४२, ७३.
 श्लोचयोक्त a patronymic १२६१.
 श्लोष्णिक a vintner ६७९, ८३, ९९, ७०८, १४,
 २६, ८६२, ६३, १०३८, १६७९, ८२, १७१०,
 १९०७.
 श्लोत्र relating to a *s'ūdra*; the son by *s'ūdra*
 wife १३२०, ४८.
 श्लोत्रःश्लेष relating to श्लुत्रःश्लेष ७९२, १२५५,
 १९७५.
 श्लोत्रक N. of a *R̥shī* १३६३, ६५, १५२४,
 १६०१.
 श्लोत्रकीपुत्र N. of a teacher १९८२.
 श्लोत्रवीर N. of a *R̥shī* १७६८.
 श्लोत्रिर् a patronymic of *Vasudeo* १३७६.
 श्लौर्य valour in arms ११२९, ९३, १२२१, २७,
 ३१, ३२, १४०२, १५५८, १६९६, १९२९,
 ८६.
 श्लौर्यधन property acquired by valour १२२०,
 २३, ३०.
 श्लौर्यप्राप्त see श्लौर्यधन ८०३, १२२७.
 श्लौर्यहार्य see श्लौर्यधन १२३१.
 श्लौर्यागत see श्लौर्यधन ११२९.
 श्लौर्यान्वित see श्लौर्यधन ११४१.
 श्लोत्तिक an officer of tolls or customs १६११,
 १९४४, ५९.
 श्लोत्रान् cemetery ९२९, ३२, १६१६, ८०, १८००,
 २३, १९२४, ३०.
 श्लोत्रु the beard as the sign of the *Vānapra-*
sthā order in a *Brāhmana's* life १२६०.
 श्लोत्राम N. of a son of *S'ūra* १३७६.

- कृयाव dark ८१०, ९६३, ६५.
 कृयावद् having dark or discoloured teeth
 ९९२, ९५, १५९१, ९२, ९९.
 अद्वा belief; N. of the daughter of *Prajā-*
pati ७९१, ९२, ८०३, ०६, ४२, १००६.
 अम labour ८५१, ९६२, १२१२, ३२, १६५१,
 १९८४.
 अमण a mendicant १६०३.
 अमस् glory; fame ११२२.
 आद्वा a rite relating to Manes or dead
 ८५४, ९२०, १०२२, १११९, १२२३, ५२, ८१,
 ८४, १३४९, ५०, ५६, ६२, ७४, ७७, १५१३,
 २४, २६, ३०, ८९, १९४३, ८२, ८७.
 आन्त tired ८५४, १६८२, १७५२, १८३१, ३४,
 १९३०, ३६.
 आवण declaration (legal validity) ६६०,
 ९००
 श्रिया दत्त gift for artistic performance ८०८.
 श्री wealth ७९२, ८८६, १२४४, १४२४, १८९७,
 १९३०, ३६, ७७, ७९, ८३.
 श्रुत sacred learning १०९७, १६६०, ८७, १७७०,
 ७१, ७२, ७६, ९२, १९१७, ३६, ७३, ७४,
 ८६.
 श्रुतदेवस् N. of a daughter of *Sūra* १३७६.
 श्रुतश्रवस् N. of a daughter of *Sūra* १३७६.
 श्रुतागत acquired by sacred knowledge
 ११२९.
 श्रुति *Veda* ७७०, १०३३, ५०, ५५, ७६, १११३,
 ४६, ६३, १२७२, १३८८, १६५२, १७६९,
 १९२१, ३५, ४२, ४३, ७३.
 श्रुतिद्वैव contradiction among passages of
 the *Vedas* १०७०.
 श्रुति obedience, willing service (Monier
 Williams); food (*Sāyana*) ९२३.
 श्रुयमाण being heard १०१३, ४०, ११००, १२.
 श्रेणि(णी) a guild or association of traders
 ८६९, ७०, ७२, ७४, ७६, ९२५, १६७३,
 १९२२, ३२, ३३, ४६.
 श्रेणी(णि)प्रत्यय evidence of a श्रेणि ९२५.
 श्रेयस् superior; excellent ८८८, १०३८, १२८०,
- ८३, ८४, १३२१, १८०१, ४३, ९६, १९३९,
 ८४.
 श्रेष्ठ chief; most excellent ६६०, ८१३, ५८,
 ६१, १०७७, ११४३, ८१, ८४, १२४५, ६१, ६२,
 ८४, ८६, १३४६, १६०१, १९३०, ६३, ६४,
 ७८, ८१, ८४, ८६.
 श्रेष्ठभाग the largest share ११६८, ७०.
 श्रेष्ठिन् a merchant ८१४.
 श्रोत्र the ear-१६००, १७७६, ८८, १९८१.
 श्रोत्रिय a learned *Brāhmin* ७२९, ७१, ८४,
 ८०३, ७२, ११६६, १३७६, १४०२, ६५, १५१८,
 २३, २६, १६२८, ३९, ६६, ६८, १७२७, २८,
 १८४१, १९२७, ३२, ४४, ५७, ७७.
 श्रोत्रियद्रव्य property of a learned *Brāhmana*
 ७१६, १४७३, ७४, १५२३, २७, १९५०.
 श्रोत्रियस्त्र see श्रोत्रियद्रव्य १७६६.
 श्रौतक्रिया *Vardika* rite १३२८.
 श्लोक a stanza ७९२, १२७२, ८८, १४१५, १५९२,
 १६६८.
 शस्त्रिन् a hunter ८०९, १९००.
 श्वागिन् a hunter (having a pack of hounds)
 १६८२, १९२५.
 श्वन् a dog १६०६, १७, ८७, १८११, २९, ३४,
 ४२, ४३, ६५, ९०, ९१, १९२५.
 श्वपद a dog's foot or its mark ८३१, ३९,
 १६०९, २७, १७६०, १९७०.
 श्वपाक a person of an out-caste tribe ११०५,
 ८५, १८२७, ५०, १९१५.
 श्वपाद see श्वपद १६५३.
 श्वप्त्र a pit ९१६, १९, ४३, ५४, ५९, १६२०.
 श्वयोनि dog's species १५९२.
 श्वशुर a father-in-law ९८६, ८८, ८९, ९५, ९९,
 १०००, ०२, ७५, ०६, ०७, २३, २४, २८, ३५,
 ८३, ८४, ८५, ११०६, १९, १२२४, १३२९,
 १४०१, ०८, ३०, ६३, १७७७.
 श्वश्रू a mother-in-law ९८६; १०००, ०२, २३,
 २४, २८, ७६, ७७, ८३, ८४, ११०६, १४५०,
 ५३, १८८२, ९०, ९४.
 श्वहत killed by a dog ९०८, १६.
 श्वित्र white skin disease ७०७.

श्लेतेकेतु N. of a *Rshī* १०२७, १२८४, ८५.
 षट्कोटु relating to six *Hotrs* १००६.
 शृण्ड flower-garden ९०६, ३०.
 शृण्ड an impotent man १०९४, १४०१, १९२१.
 शङ्खगुण्य six measures or acts of royal policy ८६०.
 शीतिका spittle १७९८.
 संकर confusion; sweepings ९५४, ५९, १०६८, ११०५, ०६, १५, १८, १३५१, १६०७, ६६, १९१६, ४३.
 संकल्पकुलमला an arrow whose neck is formed by desire ९९८.
 संकेत compact ८७२, १९४१.
 संक्रम a bridge १६१३, ३०, ५४, १९२९.
 संख्या a number; sum; calculation ७४७, ५०, १२३७, ३८, १७०६, १९२७, ५३, ६२.
 संगम union; intercourse ८४३, १०३३, ७६, १२५५.
 संगर vow; strife ६०३, ०५, ७९१, ९२, १६२३.
 संगृहीता taken possession of; enjoyed ९००, १६१७, १८४९.
 संग्रह accumulation; taking; adultery १०४०, ४७, ७६, ११०६, १२८७, १७०१, ५५, १८४४, ८५, ८७, ८९, १९२३, २४.
 संग्रहण adultery ९२७, १०३८, ११०६, १८४५, ४६, ५०, ५१, ५२, ५३, ५६, ७०, ७२, ८०, ८१, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९.
 संग्राम war ११२२, १२२७, १३७४, १९२१, ४१.
 संघ corporation ७७१, ८४४, ६०, ६२, ६३, ६४, ११८५, १२२९, १६८१, १७७३.
 संघग्राह a rapacious animal living in group १९२५.
 संघत corporation ८६१, ७१.
 संघान unanimity; agreement ८५८, ५९, ९०२.
 संतति progeny; offspring; succession ६१०, २१, ३६, ३५, ६८, १११२, १८, १३५०, ८४, १५२९, १९८४.
 संतान see संतति १०२३, ५५, ६५, ११०१, १४, १८, ९४, १२५४, ५५, ५९, ७३, ८२, १३४८, ८४, १४७१, १५११, १९८२.

संदंश the index finger १६१७, १९, ६९, ८०, १७३७, ६०, ६५, १९०३.
 संदात one who ties up or fetters १७११.
 संदिग्धि doubt ९५१, १२४५, १७५३, १९१४, ४१, ६७.
 संदित bound; detained १७११.
 सदित्ट promised; assigned ८२६, १६३४, १९२२.
 संदेह doubt १५७५, ८१, १९१८.
 संधात one who holds together १००३.
 संधान union; the act of joining १५८२, १६८४, ८६.
 संधि agreement; boundary line, horizon; joint, explosion ८७४, ९१, ९०१, ३४, १००३, १५८२, १६८५, १७११, १९२९, ७५.
 संधिच्छिद् a house-breaker १७५८.
 संधिच्छेत् see संधिच्छिद् १७६५.
 संधिच्छेदकृत see संधिच्छिद् १७६०.
 संधिच्छेदिका (a woman) who cuts off any of the bodily joints (*Shāmskhāstri*); (a woman) who breaks the joints (of a house) for commission of theft (*Ganapatiśhāstri*) १६१९.
 संधिमेतु see संधिच्छिद् १६७०, १७६४.
 संध्या a particular religious daily duty १६४८, १९६४, ६५.
 सनिकृष्ट proximate; near १६२०, १७७२.
 सनिधान nearness ६११, ३८.
 संनिधात one who is near at hand; receiver of stolen goods १६९७, १९२९.
 संनिधि nearness, presence ७४२, ८९६, ९३६, १०७७, १४५२, १६८५, १८८७, ९१, १९६६.
 संनिपात encounter; mixture; sexual intercourse with १६८२, ८६, १८४३, १९३९.
 संनियन्तु one who restrains or chastises १९३१.
 संनियोज्ञ्या (a widow) to be appointed to bear children for her deceased husband १०२०.
 संनिरोध confinement; imprisonment १८४७.
 संनिरोध्या to be confined १०५७.

संनिविष्ट married १२००, १४१७, १९५०.
 संन्यास profession of asceticism १३७४.
 संपत्नी together with her husband १०६२,
 ०४.
 संप्रतिपत्ति consent, permission ७२४, ९१९.
 संप्रतिपादक a giver (of aid); defender १३५३.
 संप्रतिरोधक confinement, imprisonment १४४७.
 संप्रतिश्रय dwelling १७५३.
 संप्रति delivery १२६२.
 संप्रत्यय evidence, proof ७६८.
 संप्रदातृ one who gives or delivers over
 १३१५.
 संप्रदान giving ७३६, १६१३, १९२१, ८१.
 संप्रयोग the act of joining together; sexual
 union; the specific procedure of re-
 ligious rite (without *Mantra*) १०२९.
 संप्राप्तमैथुना (a lady) who has enjoyed
 sexual intercourse ११०१, १६.
 संप्राप्तव्यवहार attained majority १२०१.
 संप्रेषण the act of sending, dispatch १८८१,
 ८५, ८७, ८९.
 संप्लव accident, chaos ८५२.
 संबन्ध relation १२६६, १३२८, १५३०, १७८९,
 १८४४, १९८८.
 संबन्धिक्रिया obsequies usually performed by
 relatives १६१६.
 संबन्धिन् a relation ७०४, २५, ८६, ८०८, १५२७,
 १६२७.
 संबाध a crowd १६२१.
 संमल्ल a match-maker १०००, ०४.
 संभव birth; production १०७०, १२७३, १३८४,
 १७१८, १९६७.
 संभाषण conversation १३९२, १८५३, ८०, ८५,
 ८९.
 संभाषा conversation १०३६, १८५३, ५४, ५५,
 ७१, ८९, १९३६.
 संभाषित agreed; told ८४३, ४४, १८५०.
 संभूयकारित्व the acting in concert or in
 company १५७५.
 संभूयकारिन् a co-partner; a partner in a

joint concern ७८१, १५४२.
 संभूयक्रय collected merchandise to sell
 whole-sale १६७९.
 संभूयवणिजः merchants in a company १६६९.
 संभूयसमुत्थातृ see संभूयकारिन् ७७१.
 संभूयसमुत्थान engagement in a joint concern
 ७७१, ८०.
 संभूयोत्थाननिष्कृति rules relating to concerns
 of partnership ८०२.
 संभोग enjoyment; possession ९५७, ११३०.
 समुष्पला desirous ९९७.
 संयोज्या to be employed ११०६.
 संरब्ध joined hand in hand १६४९, ८५.
 संरम्भ a quarrel ११०२, १८२६.
 संरुद्ध imprisoned; restrained १६९०, १८०९.
 संरुद्धक imprisoned १६९०.
 संरुद्धिका see संरुद्धक १६९०.
 संरोध check; confinement ७२५, ८१७, ४४.
 संलोभन allurement १८४६.
 संवत्सर year, year personified ६०९, ३३,
 ३७, ९६, ७११, ८४२, ९१५, ४८, १०२०, २४,
 ३९, ४०, ५५, ९५, ११००, १२, १३९३, १४०२,
 २८, १५८७, ९६, ९८, १६१६, ६५, ७१, १७९३,
 १८६१, ३३, १९४७, ४९, ५९, ६४, ७८.
 संवनन propitiating; causing mutual fond-
 ness ९९६, ९७, ९८, १६८०, ८१, १८५०.
 संवसु a fellow-dweller; an epithet of die
 (of dice) १९०२.
 संवाद agreement १३७६.
 संवादित agreed to ७१३.
 संविद् compact; mutual understanding ७७७,
 ९२, ८५७, ५९, ६४, ६७, ९७८, ९४, १८३६.
 संविदान mutually agreed ६०१, ०४, ८५७,
 ११२२.
 संविद्वत् a gift for the acquisition of higher
 world ८०८.
 संविद्विधान rule of compact ८७२.
 संविभाग partition; division ८१६, ९९, ११२२,
 १९२४.
 संविभागिन् a partner ८६०.

संव्यवहार mutual dealing, transaction १०९८,
१३८८, १६८०.

संव्यवहार्यं to be allowed to mix in society
१६४४.

संशय doubt, danger ८०५, ०६, ३१, ९३५, ४९,
५५, १२६३, ६४, ६६, ८२, ८३, ८६, १३५५,
९०, १५६९, ८१, ८८, १६०४, ६५, १७३५,
५७, ६६, १९११, १४, २१, ६६, ६७, ७५, ७८,
८३, ८५, ८६.

संसत् an assembly ६६०, ७२७, ८०७, १९, १२८७,
१८३५.

संसरण a passage ९५३.

संसर्ग association, reunion ६७३, १०२५, ४८,
१५४१, १६४७, ८३, ८५, १७५३, ६०, १८८७.

संसृष्ट reunited १५२९, ४०, ४४, ५२, ५६, ५७,
५८, ६०, ६१, ६३, ६७, ८८, १७५४.

संसृष्टधन property of the reunited co-
parceners १५४२.

संसृष्टमैथुना (a maiden) co-habitated १०९७.

संसृष्टरूप mixed in form or kind, adulterated
८९१.

संसृष्टिन् a reunited kinsman १५४०, ४१, ४२,
४४, ६२.

संस्कृत्या to be consecrated with the ne-
cessary ceremony १११८.

संस्कृतं one who performs a *Samskāra* ७८७,
९०, ९६०, १२८८, १५२६.

संस्कार a sacrament; repair; refining ७०३, ५५,
८७३, ९६०, १०८५, ९३, ९८, १११३, १२७८,
८७, १३०९, ७७, १४१६, २२, ५३, ७३, १५२४,
५४, ८४, १६४८, १७४७, ६०.

संस्कार्यं to be consecrated १११८, ९५, १२८७,
१३८४, १४१९, २२, १५८६, ८७.

संस्कृत consecrated, sanctified ८२०, १०१९,
२१, ८८, ११०९, १२३४, ६८, ७२, ७९, १३०२,
५०, ७७, १९२७, ७९.

संस्कृति see संस्कार ८३४, ७३, १३८४.

संस्तम्भ obstinacy ६११.

संस्थाध्यक्ष superintendent of commerce १६७७,
८३.

संस्थित dead, living together; resting; com-
pleted ६०४, ७९१, ८१४, ९४६, ६०, १०२६,

५९, १३१९, १४३२, ७३, १५२२, २७, ५६, ५७.
संस्त्राव a kind of offering or libation ११६१,
६२.

सक्ताम willing ८४४, १२६९, ८५, १८४८, ४९,
५०, ६६, ६८, ७४, ७६, ८३, ९२.

सकुल्य agnate, a relative ७०४, ९००, १०७७,
९५, १२५१, ५२, १४६८, ७६, १५१२, १८, ३०.

सकुल्यगामि(धन) (property) inheritable by a
sakulya १४७०.

सक्थि(सक्थन्) the thigh ९८६, १७८१, ९६, ९९,
१८१७, ७१, १९७६.

सखिन् a friend; companion ६००, ९२२, २४,
७२, ७३, ७५, ८२, ८७, ९९, १००५, ११५८,
१२६०, १३२९, १८३६, ९३, १९७८, ८५.

सखिवधू friend's wife १०२०.

सखिस्त्री friend's wife १८८२.

सखी a female friend or companion ९७५,
७९, १००१, ७५, १८३६, ८२.

सख्यं friendship ९७९, ८९, १००९, १०३६,
१९८०.

सगर N. of a king १३२९.

सगर्भोन्नि married while pregnant or carry-
ing १२८८.

सगोत्र a kinsman of the same family;
cognate ७७१, १०१८, २२, ८९, ९४, १११६,
१२३१, ३२, ८८, १३१९, ३०, ५५, ७२, ७५,
१४०३, ७१, १५२६, २७, १८८२, १९८८.

सगोत्रिन् a member of the same family ८९६.

सजात a kinsman ८३९, ९२४.

सजाति belonging to the same caste १०५४,
९५, १२५१, ५२, १८३२, ७२.

सजातीय of the same kind or caste ८९०,
९९, १०२४, १३३७, ५५.

सजात्य see सजाति १५१२, १८७०.

सत्यां accompanied by music ८१४.

सत्कार honour ८६७, १६३९, १९३२.

सत्पति a mighty lord ८११.

सत्पुत्र a worthy son १२४८.

सम्प्रतिग्रह acceptance of gift from virtuous men ११२३.
 सत्य true; faithful; truth ५९९, ७५०, ८१२, १८, ३४, ९७, ९६८, ९७, १००६, ३१, ३२, ६९, ७६, ११४४, १२८३, ८३, ८८, १६०३, ५३, ६४, १७७१, ७२, ७९, १८३७, ३९, ९५, ९६, १९०३, ०८, १३, ५५, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ७९, ८४, ८५.
 सत्यङ्कार promise; earnest-money; advance (money) ६४५, ५३, ८८५, ८९, १९७५.
 सत्यवादिन् truthful ७३८, ४७.
 सत्यव्रत strictly truthful ९५१, १०२२.
 सत्यसंगर true to an agreement or promise १२५५, १९८६.
 सत्यसाक्षिन् a truthful witness ९३८.
 सत्याभिसंध true speaking १६५६.
 सत्र a sacrificial session ७७३, ८१२, १३, ११६१, ६२, १७००, १९२०.
 सन्निन् a spy ८६२, ६३, १६७९, ८०, ८१, ८७.
 सत्की an honest woman १०२८, १११८.
 सत्त्व property of a Brāhmin १४६८.
 सद fruit ६१२, ३०, ९११, १८.
 सदन habitation १२७१.
 सदस् a house; assembly १४१५, १६४४, १९७९.
 सदृश suitable (by caste and quality); equal ६९५, ७५७, ६७, ८६१, ९९, १०११, १९, २०, ४१, ४२, ५८, ११७५, १२३६, ४४, ६९, ८०, ८३, ८४, ८५, १३००, ०४, ०५, ०८, २१, ५०, १५१६, १७६४, १९८६.
 सदोष defective; illegal ७०९, ६५, ८८७, ८९, ९४.
 सन्नन् habitation ८११.
 सधन wealthy ७२४, ३०, १०७७.
 सधस्थ abode १००३, १२५७.
 समीचीन united ९९८.
 सनातन eternal ८७५, १०२७, २८, २९, ६३, ७५, १२४४, ८४, ८६, १५१३, २६, १९३१, ४०, ६४, ६७, ७८.
 सनाभि uterine १४३२, १५१३, १८, ४४.

सनि gain; acquisition १२५४.
 सनितु a husband १२५४.
 सन्धा compact; boundary १६०३.
 सपत्न rival ९९१, १००६, ०७, ११४४, ८१, १२५४, १९०२.
 सपत्नी a co-wife ८४०, ९९०, १८७४.
 सपत्नीक accompanied with a wife १३०५, ७४.
 सपत्नीज son of a co-wife १३५०.
 सपत्नीसूत see सपत्नीज १३७३, १५२९.
 सपिण्ड proper blood relation; allied by funeral or Sr̥addha oblation; agnate; kinship through seven and five generations on the father's and mother's side respectively ७०३, ८३९, ९६, ९८, ९९, १०४०, ६५, ८९, ११०३, ४१, १२०३, ४५, ५१, ५२, ७९, १३५५, ५८, ६५, ९२, १४०३, ६६, ६८, ७०, ७६, १५१४, २०, २६, २७, २९, ३०, ४१, ५५, ६०, ८७, १६१३.
 सपिण्डिन् a Sapinda १५२७.
 सपुत्र having a son ६७८, १२४४.
 सप्रत्ययमोग्याधि an enjoyable deposit which diminishes the loan with its interest ६५८, ६०.
 सप्रधन wealthy ६९९.
 सफल fruitful ८००, ०७, १३५५, १५८८.
 सवन्ध having a pledge; secured by a pledge ६३४.
 सवन्धक vide सवन्ध ६१९, ७३१, ५२, ८३.
 सम्रहचारिन् a fellow-student १४७१, ७९, १५२६, २७, ३०.
 समसूका having a husband १४५९.
 समा an assembly ८१९, ७३, ९९५, ९७, १५२०, १६९५, १७५४, १८९१, ९४, ९६, ९७, १९०३, २९, ६३, ६४.
 समापाल the keeper of a public building, gambling house or assembly १८९७.
 समार्य having a wife १०२६.
 समावती fit for an assembly ९६७.
 समादिन् see समापाल १८९८.

सभासद् member of an assembly ८७९, ९८,
१८९६, १९६३, ६४.

सभास्थानु a post at a gambling-house; per-
sistent gambler १८९७, ९८.

सभिक see सभापाल १९०३, ०८, ०९, ११, १३, १४, १५.

सभ्य a judge, member of an assembly; a
particular consecrated fire १६११, ४४,
१७५८, ५९, १८९१, ९६, ९७, १९१४, ३३, ६३.

सम equal; even ६३६, ३७, ७२, ७५, ७६, ७७,
७०७, ०९, १२, १६, २८, २९, ३५, ४३, ४५,
४८, ४९, ५१, ५५, ५६, ६५, ६८, ७०, ७१,
७२, ८१, ८४, ८५, ८८, ९०, ९४, ८१०, ४६,
७९, ९८, ९९, १००, ०१, १३, ४०, ४८, ५१,
५४, ६१, १०२८, ३०, ११४६, ४९, ५१, ५२,
६४, ७२, ७३, ७९, ८२, ८४, ८५, ९०, ९२,
९३, ९४, ९९, १२००, ०३, ०४, ०७, ११. २२,
२३, ३३, ३७, ३८, ३९, ४३, ४४, ४९, ९७,
१३१६, २९, ३०, ४८, ५५, ५६, ७३, ७४, ८७,
१४०६, ११, १३, १४, २९, ३२, ४२, ६२, ७१,
१५४१, ४३, ४४, ७१, ७३, ८५, ८७,
९५, १६३०, ५९, ७०, ७८, ८६, १७०५, ५४,
५५, ५७, ५८, ६२, ६७, ७१, ८९, ९०, ९४, ९८,
१८०६, १४, २६, ३०, ३१, ३५, ४८, ४९,
६६, ७९, ८४, ८६, ८७, १९०७, ३०, ३६, ३९,
५०, ५४, ५८, ६४, ६५, ६६, ७०, ७१, ७४,
७५, ८४, ८७, ८८.

समग्रधन entire property १३७५, १६०९.

समद a strife, battle ११२२.

समन feast ९८७, ९७.

समन्त्र one who has conspired with १६१९.

समन्त्रक accompanied with sacred verses
१५२३.

समभाग equal share, having equal share
११८४, १२४४, १३५५, १४६२, १५७४.

समभागिन् having an equal share १२३१,
१३७२.

समय agreement, convention ७८१, ८२८, ४१,
५९, ६०, ६२, ६३, ६४, ६५, ६९, ७०, ७२,
७३, ७७, ८८, ९८, १०२७, ७७, १२६३, ८७,
१७६४, १९१३, २२, ४२, ८५.

समयाचार the law of agreement; convention
८८९.

समयानपाकरण breach of agreement ८५९.

समयानपाकर्म breach of agreement ८५९.

समर्थ cheap; proper price ६०९.

समर्थ capable ७३१, ८८, ८९, ८५३, ६३, ७३,
१०४०, १११२, १३२९, ६३.

समवर्ण of equal caste ८३६, ११८४, १२३४,
३७, ४९, १७७१, ७४, ८७.

समवाय coming together; a guild; congre-
gation ७८५, १०३४, १२३९, १६१५.

समवायिन् a partner; member of a company
७८५.

समविद्य equally educated १२२७.

समविभाग having equal share in the divi-
sion १२३४.

समवेत united, come together ७७३, ८६, ८८,
८९८, ११९३, १२००, २२, १४२४.

समाश having an equal share; equal share
७९०, ८७६, १२२२, २३, ४९, ५१, १४१३.

समांशभागिन् an equal-sharer ११९३.

समांशभाज् see समांशभागिन् ११९२, १४२१, ६३.

समांशहारिणी entitled to take an equal share
१४१३.

समाशिका see समांश १४०८.

समाशिन् see समांशभागिन् ७८७, ८८, ९०, ११६८,
८०, ९३, १२००, २२, १४१३, १५५८.

समा equal; year १२२४, ८६, ९४, १४७४,
१५१२, १३, ८२, १९६५, ८६.

समाकृत brought; jointly owned १५४०.

समागम union ८६३, १६३६, १९२९.

समाज a meeting; assembly; society १०५८,
८५, ११०७, १६९५, १७५४, ५५, १९२९.

समान same; common; equal ६०३, ०५, ७८६,
८५८, ५९, ७९, ९९७, ९८, १०००, ०२, २२, २३,
११७३, ८३, ९३, १२३७, ३८, १४१५, २४,
१७८९, १८३६, ४९, १९७९.

समानगोत्र being of the same Gotra १०२३,
१३५५.

समानतीर्थ्य having a common preceptor

१९८६.
 समानपिण्ड vide सपिण्ड १०२२.
 समानप्रवर having the same *Pravara* १०११,
 १९४, २२.
 समानभागिन् entitled to equal share १९८८.
 समानपि having the same *Kshī* (for an-
 cestor) १०२२.
 समानसल्लि vide समानोदक ९०१.
 समानांशा having the same or equal share
 १४०८, १४.
 समानार्प having the same *Rsh* १०२०, २२.
 समानोदक having (only) libations of water
 (to ancestors) in common १०२२,
 १५२७.
 समानोदर्या descended from the same mother
 १००५.
 समापत्ति yielding; atonement १६०६, ६४.
 समाप्तकरण one whose action is proved by
 evidence completely १६८६.
 समारूढक a bridge ९२६.
 समावृत्त returned home after having com-
 pleted his studies; one who has per-
 formed the completion rite of *Brah-
 macharya* ८२६, १९४८, ५१, ६३.
 समाहर्तु a collector १६७९, ८१, ८२, ८८.
 समाह्वय a sport with betting on animals
 १९०३, ०४, ०५, ०६, १०, १३.
 समिति an assembly ८५८, १६०१.
 समिथ encounter; conflict ५९९, ११२२.
 समिध् fuel १५७०, १६७२, १७५२, १८४१, १९३६.
 समीरण the wind god ३९७०.
 समुत्कर्ष increase १७७४.
 समुत्थान repair; recovery; compensation;
 the price of recovery and repair १६१८,
 १७९९, १८००, ०५, १९, ३१, ३३.
 समुत्थापन reinstallation १६१३.
 समुद्र a round box १६९७, १७३३.
 समुद्र sealed; ocean ६१९, ७४०, ४७, ८५४,
 ९२४, ९८, १०३१, १६१०, ३४, १७५४, १९१९,
 २३, २४, २७, ३९, ४५.

समुज्जला (a boundary) raised ९६१.
 समुला a married (girl) ११०९, १४५०, ३०.
 समूह congregation ८६५, ६७, ६८, ७४, ७५,
 ७७.
 समृद्ध wealthy ७१०, ९१, ८०७, ४२, ९६२,
 १००३, १२२२, १९३१.
 समृद्धि prosperity १००३, ०७.
 सम्यच् combined; united ८५९, ९६७, ७३, ९८,
 १२६१.
 सम्राज्ञी a queen or any woman who is su-
 perior in rank ९८६, १०००.
 सरक a precious thing १६७५.
 सरण्यु N. of a daughter of *Tvasṭr* १००४.
 सरस् a lake ९६२, १९२४, ८५.
 सरस्वती N. of a river ७९१, ८१२, १३, ९७२,
 १००२, ०६, १२५८.
 सर्ग creation of the world ५९९, १०३३.
 सर्प a snake ८४०, ९१८, १०३२, ३३, १६१५,
 १८३४, १९१४, २४, २५, ६६.
 सर्पण creeping animals (such as serpent)
 १९१६.
 सर्पि(पै)राज्ञी N. of the verses १०१६.
 सर्पिसु ghee ६२६, ३२, ८४३, ९७८, १८४१, ४५,
 १९४९.
 सर्वज्ञत्वापन proclamation of the omniscient
 power १६८२.
 सर्वदान gift of one's all ८०३.
 सर्वद्रव्य entire property ९३२, ११८६.
 सर्वधन entire property १०३१.
 सर्वनाश complete ruin १०१४.
 सर्वपरस्व merchandise of every sort ८८८,
 १७०८, १९२७.
 सर्वभक्ष्या omnivorous १०१७.
 सर्वभूत all creatures ८६१, १०७०, १६२३, ४६.
 सर्ववाद all kinds of disputes ७८५, १६४८,
 ५०.
 सर्ववास्तु landed property of every kind
 ९५५.
 सर्ववेदस see सर्वस्व ७९१, ९२.
 सर्वस्व entire property ७९४, ९६, ८०२, ०४,

०५, ०७, ४३, ६३, १०९९, १२५२, १६३२,
 ५४, ९०, १७४८, ५०, ६०, ६१, ६२, ६५,
 १८४७, ५०, ६२, ६३, ९२, १९१३, १५, ४३,
 ६९, ७०.
 सर्वस्वहरण confiscation of the entire property
 ८६९, ७३, १६०६, ४३, १७८८, १८४१, ८३,
 ९१, १९३५.
 सर्वस्वहार see सर्वस्वहरण १६२७.
 सर्वस्वापहार see सर्वस्वहरण १६११.
 सर्वहर appropriating everything १८८६.
 सर्वहार see सर्वस्वहरण १७०६, १९२७.
 सर्वोपहार see सर्वस्वहरण १६६८.
 सर्वार्थव्यपलापिन् denying all the charges ७४९.
 सल्लभक (a loan) secured by a surety ६३४.
 सलाम (a loan) accompanied with interest
 ६५८.
 सल्लि water ७८८, ९१, ९२, ११११, १८३८.
 सवन a Soma festival, any oblation or sa-
 crificial rite ७७१, ९७५, १०३०, १६६५.
 सवर्ण having the same colour or caste ७०३,
 १००४, २३, ३० ३६, ३९, ७५, ८८, ९१, ९६,
 ११०३, ०५, ०९, १३, १८, ८४, १२०३, ३७,
 ४३, ४४, ४५, ४९, ६३, ६८, ८१, ८३, ८७,
 ८८, १३४९, ५०, ५१, ७४, १४६७, १५२५,
 ६५, १६७९, ८१, ८७, १७७१, १८४६, ४८,
 ७५, ८३, ९०.
 सवर्णाज born of a wife of the same caste
 १४०२.
 सवर्णापुत्र see सवर्णाज १२३९, १३८६.
 सवितृ N. of a sun-deity ९७६, ७९, ८३, ८५,
 ९१, ९८, १०००, ०१, ०२, ०३, ०४, ११५८,
 ५९, १४२३, १८३६, ९५, ९६, १९६७.
 सवृद्धि see सलाम ७१५, १४५८.
 सवृद्धिक see सलाम ६५६, ८९८, १४३०, ६१.
 सव्य right १९०१, ८१.
 ससती sleeping ९६६.
 ससाक्षिक having a witness ६४६, ७९, ९०,
 ७२६, ३२, ५०, ९५५.
 सस्य corn ६११, ७७१, ८४७, ४९, ९६, ९०५, ०६,
 १३, १४, १७, १८, १९, २१, २४, ३०, ४७,

१०७३, ११०२, १६१८, ६९, ७१, १९२१, २४,
 ३६, ७३.
 सहकारिन् an associate ७८६.
 सहग्राहिन् a co-partner (of the debt) ६७९.
 सहजोविन् living together १४७३.
 सहदेव N. of a Pāṅḍava ८१८, १९.
 सहधर्मचरी(चारिणी) a legitimate wife १०७७,
 १११८.
 सहधर्मचर्या the fulfilment of religious duties
 (in common with the husband) १०३४,
 १११२.
 सहपति a co-husband (?) १०११.
 सहप्रस्थायिन् a fellow traveller १९२२.
 सहमाना victorious ९९०.
 सहवास dwelling together; common abode
 ११४२, ९५, ९९.
 सहवासिन् one who lives with another १५०५.
 सहस् force; power ९९०, १६४१, ४८, १७४४,
 १८८६.
 सहसादृष्ट a kind of son (seen fortuiously)
 १२६५.
 सहस्थान living together १२४७.
 सहस्थित a companion १६१६.
 सहस्रयु possessing a thousand cows १६६०,
 १७२५.
 सहागत (property) received with (the wife)
 १२२८.
 सहाध्यायिगामि (property) inheritable by a
 fellow-student १४७०.
 सहाय a companion ७४४, ८५४, १०३३, १६४७,
 ४९, ५१, ५३, ८१, ८५, ८६, ९६, १७५३,
 १९२९.
 सहोद a son received with the wife;
 possessing the stolen goods १२६३,
 ६५, ७०, ७३, ८३, ८४, ८८, १३०८, २०, ३४,
 ४६, ४७, ४९, ५१, ७३, ७४, ७५, ७६, १६६७,
 १७५१, ५२, ६२.
 सहोदज see सहोद १३९०.
 सहोदर a uterine brother १२५१, १३४८, ८४,
 १४३२, १५२५, ६७.

सांतानिक person having an issue ८७५.
 साप्रदायिक traditional १४२७.
 सावत्सरी yearly १९७६.
 सांवननिकी (medicine) capable of captivating ८६३.
 सांन्यवहारिक a merchant belonging to a trade-guild ७३७.
 साक्षिहून production of witness १८३४.
 साक्षिचोदित established by witness ७१५.
 साक्षित्व the office of a witness १५७५, ८०.
 साक्षिन् a witness ६०८, ५४, ५६, ६९, ७५, ७२७, ३१, ३७, ५१, ५५, ६८, ८५, ८६, ८९९, ९३४, ३६, ४४, ४८, ५०, ५५, ६१, १५७१, ७५, ८०, ८१, ८२, ८४, १६११, १३, २८, ३५, ८५, १७५९, १८००, ३२, ९१, १९०९, ११, १४, ६४, ६५.
 साक्षिप्रत्यय evidence of a witness ८४३, ९३५, ४४, १९०७.
 साक्षिभावित proved by a witness ६८४.
 साक्षिमत् having the evidence of a witness ६२८, ५०, ९०, ७४७.
 साक्ष्य evidence of a witness ६७२, ७७, ७१५, २१, ५८, १९६४, ६७.
 सागर ocean १०३१.
 साक्षिव्य assistance १६१७, ८३, १८४९.
 सात a gift ९९०.
 सादन abode, world १२६७.
 साधक one who realises or exacts debt; accomplisher ६६१, ७७, १२२८.
 साधन means (of proof) ७४१, ९५७, १११९, १७६४.
 साधनीय to be reclaimed १५७३.
 साधारण common to all ७९८, ८७२, ७४, ९७, १०५५, ९८, ११३०, ६०, १२३१, १३५६, १५७३, १६१०, ३४, १९३७, ६५, ८६.
 साधारणी (a woman) common to all ८४१, १६१२.
 साधित recovered ६७५, ७२२, ३०.
 साधु good; virtuous ६७१, ७२, ७६७, ८५९, ९५१, १०४४, ६८, ७६, १११०, १९, १४००, ०४, ७०, १६२८, ३९, १७०१, २६, १८९८,

१९२३, २७, ३२, ६५, ७४.
 साधुदेविनी playing skilfully १८९८.
 साध्य to be claimed, paid or completed ६८०, ८४८.
 साध्यमान to be realised ७१६, २१, १९६७.
 साध्वी chaste or virtuous १०१७, २४, २६, २९, ३०, ३३, ३८, ५३, ५५, ६०, ६३, ६४, ७६, ९९, ११०७, १०, ११, १४, १६, १८, १९, १२६५, १३९४, १४०१, ०२, १५१६, २०, २४, १६५३, १८८२, १९७९.
 साजुक्रोश a compassionate १०३२, ७७.
 सान्त्व gentle manner ७२७, १९२७, ८६.
 सान्निध्य presence ७०७, ९००, ०१.
 सान्न्व along with family or descendants; in the presence of all ७०४, ५८, ८३७, १६४८, १७१९, ६१.
 सापत्न a step-mother's offspring १२३७, १५६२, ६७.
 सापत्नमातृ a step-mother १४६३.
 सापिण्ड्य the condition of being a *Sapinda* १२८२, १३७२, ८३, ८४.
 साप्तपौरुष extending to or comprising seven generations १३८३, १५३०.
 सामक the principal of a debt ६१०, ५८.
 सामन् peaceful means or method; a chant; *Samaveda* ७२५, ३१, ४१, ४८, ८६१, ६२, १०००, १०, ११, ११८१, १६४७, १९४१, ८९.
 सामन्त a neighbour; minister ८९६, ९७, ९८, ९९, ९००, ०१, १८, २९, ३६, ३८, ४०, ४४, ४५, ५१, ५५, ५६, ५७, ५८, ६२, ११४२, १५६९, ८९, १६३२, ९८, १७५६, १९२२, २९, ३०.
 सामन्तप्रत्यय the evidence of a neighbour ९२५, ३६, ३०, ३७, ५५.
 सामन्तविरोध difference among neighbours ९२५.
 सामन्तानुमत approved by a neighbour ९१८, ६१.
 सामयिक conventional ८६६.
 सामर्थ्य prowess ७३७, १६४७, १७५७, १८२९,

३२, १९२१.
 सामान्य common ७७१, ८०२, ०७, २५, ९२७,
 ४६, ६०, ११९२, १२२५, १४६२, १५६९, ७१,
 ७२, १६३३, ८४, ८६.
 सामान्यग्राहक a kind of surety ६७७.
 सासुद्र sea-faring, one who acts contrary to
 the rules of *Varnāśhrāma* ६११, २०,
 १६६७.
 साम्पराय the next world १२६७, ७१ १३५५.
 साम्य equality ८९७, १४२१.
 साम्राज्य kingship; empire १०००, १८७०, ९६.
 सार ornament and jewellery; importance;
 essence ७३७, ८१, १०७५, १२८३, १६१४,
 ६७, ७५, ७७, ८५, ८८, ९५, १७३३, ३८,
 १९२७, २९, ४५.
 सारथिन् a charioteer ८४२.
 सारमेय a dog १८८७.
 सारथ्य a merchant; a travelling company of
 traders ७३५, १६६८, ८२, १९२२.
 सार्थिक a merchant १६२०.
 सार्वकालिक belonging to all times १९४२.
 सार्वभौम (विवि) universal (rule) ६२५.
 साल the *S'alu*-tree ९३३.
 सालावृक्ष a hyæna ९८९, १६०३.
 सालावृक्षेय see सालावृक्ष १५९४.
 सार्विनी N. of *Sūryā* or a daughter of *Savi-*
trī; N. of the wife of *Satyavatī* ९९९,
 १००२, ०६, ७७, १९७९.
 साहस violence; robbery; heinous offence;
 punishment for an offence ६५५, ७२९,
 ९२७, १०३८, १११९, ३०, १२६७, १५८१,
 १६०४, ०५, १३, १४, १८, २२, २३, ३३,
 ४१, ४२, ४३, ४४, ५५, ४६, ४८, ४९, ५०,
 ५५, ६०, ९१, १७४४, ५०, ६१, ६२, ७८, ६२,
 १८११, २०, २४, ३४, १८८१, ८४, ८८, १९२३,
 ३३, ६५, ६८, ७०, ७५, ८३, ८७.
 साहसदण्ड punishment for the commission of
 violence or offence १६१४, १८, १९, २०,
 २१, ७६, ८६, ८८, ८९, ९०, १७९८, ९९,
 १८००, ५०, १९०४, २२.

साहसपदवाच्य denoted by the term *Sāhasa*
 १६१२.
 साहससाधक evidence of a heinous offence
 १५८१.
 साहसस्तेय theft coupled with violence १६४५.
 साहसिक one who commits *Sāhasa* .८०६,
 १६२२, २३, ४६, ४७, १७६०, १८६९, ९०.
 साहसिन् see साहसिक ८७४, ७६.
 सिंह a lion १२८७, १९८५.
 सिकता sand, gravel ९५०, ६१, १९०१.
 सिद्ध accomplished, endowed with super-
 natural qualities ८६३, १६७९, ८१, ८२,
 १९०७, ०९, २४, २५, ४३, ७०.
 सिद्धि decision; attainment ६४१, ४९, ५४,
 ५७, ६०, ७७१, ८०३, ५३, ९५२, ५५, १३७७,
 १९५१, ५९, १९२०.
 सिन food ९९०.
 सिनीवाली the day of new moon and its pre-
 siding deity ९६९, ९३, १००२, ०८.
 सिन्धु river; waters ९२४, ६३, ८०, १०००,
 १९२०, २१.
 सिरी a shuttle; a weaver ११२१.
 सिखाची a particular medicinal plant १९८०.
 सीता a furrow (personified and worshipp-
 ed as a kind of goddess); N. of the
 wife of *Rāma* १००६, ७७.
 सीताद्रव्य an implement of husbandary १६७२,
 १७१७, १९३०.
 सीमन् a boundary ९२९, ३६, ४०, ४१, ४७,
 ६१, ६२, १६५४, १७४३.
 सीमनिर्णय decision regarding a boundary
 (dispute) ९४५.
 सीमन्तोन्नयन N. of a *Sasmāra* observed by
 women in the fourth, sixth or eighth
 month of pregnancy १११४.
 सीमलिङ्ग a boundary-mark; land-mark ९३६.
 सीमविवाद a boundary-dispute ९२९.
 सीमवृक्ष a tree serving as a boundary-mark
 १८००.
 सीमसाक्षिन् witness with respect to the

boundary १३६.
सीमसेतु a bridge or causeway serving as a boundary १२९.
सीमा a boundary १२५, २६, २९, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३९, ४०, ४२, ४४, ४५, ४६, ४७, ५०, ५१, ५४, ५६, ५७, ५८, ६०, ६१, १८२३.
सीमाकृषण ploughing on the boundary १४०, ६२.
सीमान्त extremity of boundary १५०.
सीमान्तवास्निन् a resident of the extremity of boundary १३६.
सीमापहारिन् one who takes away boundary-marks १२९.
सीमाप्रवर्तक one that serves the purpose of a boundary-mark १६१.
सीमाबन्धविनिश्चय the determination of boundaries १४९.
सीमाभेत्तु a destroyer of boundary १२५.
सीमाभ्रान्ति doubts regarding boundary १५०.
सीमामध्य a boundary separating two contiguous fields ५४३, ६०.
सीमालिङ्ग a boundary-mark; land-mark १३४, ३६, ५९.
सीमावरोध people living on the boundary line १६२०.
सीमावाद a dispute about boundaries १३५, ४९.
सीमाविनिर्णय see सीमनिर्णय १७७३.
सीमावृक्ष see सीमवृक्ष १३३.
सीमासन्धि the meeting of two boundaries १३४, ३७.
सीमोल्लङ्घन the transgression of a boundary ८९१.
सीर a plough ८५२, ९२३.
सीरपति lord of the plough १२४.
सीरवाहक a cultivator of the soil ८३५, ५२.
सीस lead १६७५, १७३४, ४७, ६७, ६९.
सीसक lead ६०९, २६.
सुकन्या N. of a daughter of *S'aryāta* and wife of the *Bshé Oyuvana* १००८.

सुकपदाँ wearing fair braids १९३, १००८.
सुकिसुक well made of *Kims'uka* wood १००१.
सुकुरीरा wearing a beautiful head-dress १९३, १००८.
सुकृत a righteous deed ६०३, ९३७, ८१, ८३, ९१, १००१, ०७, १२५४, १६६८, ७१, १७०४, ५१, १८३७, ४१. ९५, १९०४.
सुकृत benevolent १९१.
सुख happiness; pleasure ८६०, १०२७, २९, ५१, ७६, ११०९, १४, १९, १७२७, १९१७, ७६, ८१, ८४, ८५.
सुखावस्थ rich and prosperous gentleman १०३८, ३९, ४०.
सुगु abounding in cattle १००३.
सुत a son; child; offspring ६६२, ६५, ७४, ७६, ९६, ७०६, ०७, ०८, १०, ११, १२, १६, १६, ८०५, ०६, ३४, १०४७, ५९, ७७, ८४, ८९, ११०१, ०५, ०६, १८, १९, ५१, ५९, ६८, ८०, १२०१, ०२, ३४, ५१, ६६, ७८, ८४, ८६, ८७, ८८, ९०, १३००, ०४, ०८, ०९, १०, १६, २२, २८, २९, ३१, ३४, ३८, ४२, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२, ५५, ५६, ६४, ६५, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८४, ९१, ९४, १४००, ०७, २८, ५०, ५८, ६२, ७९, १५१७, २३, २७, २८, २९, ६५, ७३, ८७, ८९, १६४०, १९८२, ८४, ८५, ८८.
सुतगामि(धन) (property) inheritable by a son ११४७.
सुतगामिनी (a woman) having sexual intercourse with (her) son १०१४.
सुता a daughter १०२७, २८, १२८५, ८८, ९४, १३२९, ७४, ७६, १८७४, १९४१, ६६, ७१.
सुतेकर performing (recitation of certain , texts) at the preparation of the *Soma* ११२१.
सुत्य N. of a sacrifice ७७२.
सुदात N. of a celebrated king of the *Tr'stus* ८११.
सुनन्दिक N. of a *Brāhmaṇa* १३७६.
सुनन्दिका N. of a woman १३७६.

सुन्वत् the officer of a *Soma*-sacrifice ६००,
११२०.

सुपत्नी a woman having a good husband or
lord ९७८, ९१, १००५.

सुपर्ण eagle ९९६.

सुपर्णिन् *Garuda* ६०४.

सुपुत्र a good son १००३.

सुपुत्रा having good or many sons ९८३, ८६,
९४, १००७.

सुपेशस् having beautiful appearance ९७९,
१००६.

सुप्त slept; asleep १०३६, ९८, १७४५, ४६,
१८८५, १९३०.

सुसादान abduction (of a maiden) while
asleep १०३४.

सुप्रजस् having a good offspring ९९१, १००१,
०७, १९८०.

सुप्रजा see सुप्रजस् १००२, ०४.

सुप्रहण्य a particular recitation of certain
Mantras १२३६, १९८०.

सुप्रभा possessing good fortune; lovely; a
form of courteous address to women
६०५, ९७७, ७८, ८३, ८६, ८७, ९०, ९७,
१००१, १२८४, १५९५, १८३६.

सुप्रदिका a courtesan ८४१.

सुप्रसत्तरा having more beautiful buttocks
९८६.

सुप्रमति good mind or disposition ९६९, ७०,
७४, ८१, ९७, १००१, ०२, १२५८.

सुप्रमना N. of a woman १०२८.

सुप्रवृत्त wealth; benevolent १८९३.

सुप्रयाश्रुतरा a (female) who receives excessive
sexual embraces ९८६.

सुरगण a host of gods १०३०.

सुरण joyous ९७०

सुरत coition १८९१.

सुरस्थान a temple ९४६.

सुरा a spirituous liquor; wine ६८५, ९५,
७१५, ९९४, ९५, १०१६, २२, २५, ८५, १५९१,
९२, १६१०, ६५, ८२, १८९३.

सुराध्वज the sign of a tavern १६०६, ०९, २७,
१९७०.

सुराप a drunkard ७७२, १६२७, ५३, १९४३.

सुरापान the drinking of spirituous liquor
१५९२, ९७, १६०३, ०६, ०९, २७, ८७, १९७०.

सुरापी (a woman) drinking spirituous
liquor १०१६, २१, ८७, १११३.

सुरालय a temple ९५०, १८२३.

सुराष्ट N. of a country ८६२.

सुवर्ग heaven ६०१, ११६१, १३८५.

सुवर्ण brilliant in hue; gold; a golden coin
६११, ३२, ३७, ७९५, ८०८, ५५, ६४, ७३,
१००७, ३७, ११६५, १३७५, १६१०, १४, १८,
६८, ६९, ७२, ७४, ७५, १७१६, ३४, ४७, ५०,
६७, १८२३, ३५, ४९, ५४, ८४, १९२३, ६६,
६८, ७३, ७६.

सुवर्णकार a goldsmith १६७४, १९६६.

सुवर्णमाषक a particular weight, a particular
golden coin १६०९.

सुवर्णस्तेय the stealing of gold (one of the
five *Mahāpātakas*) १६०६, १७०२, ६६.

सुवान्ता prolific; well-productive ९९७.

सुविचिन्त well-thought or inquired १९१८.

सुवेश N. of the son of *Urvashī* १३७७.

सुशेवस् very gracious or kind; very dear
१००१, ०२, १२५३, ६०.

सुसुप्ति easy birth ९८०.

सुसुमा bringing forth easily ९६९, ९३.

सुसंकाशा of beautiful appearance ९६५.

सुसंस्कृत well-tilled; well polished ९५४, ६१,
१०२३, ५९.

सुसमेय skilful in council or company १२५८.

सुसेक capable of irrigation ७८७.

सुस्थ well established ७१०, ८४४.

सुहृद् a friend ७२५, २७, ८६, ८०८, ६१, १२५२,
१३६९, १९३०, ७०, ७८, ८६.

सुहृद्दध murder of a friend ७५१.

सुकर a pig ९१०, १७, १११३, १६१७, १८११, ३४.

सुकरयोनि the species of pig १५९२.

सुक्त a *Vedika* hymn ८१३, ११६२, १६५६.

सुहृन् fine, excellent १६१४, १७३५, ४७, ६७, १९३१.
 सूत्रक an informer ८७४.
 सूत्री a needle or any sharp-pointed instrument (used for punishing criminals) १६८७.
 सूत a particular mixed caste १००९, ११०५, ८५, १२३४, ८७.
 सूतक impurity caused by child-birth १३७४, १९८५.
 सूतपुत्र the son of a charioteer, N. of *Karna* ८१८.
 सूतिका (a female) recently delivered ९०५, १५, १९, २०, २६, ११०६, १३८७.
 सूत्र a thread; yard ६१०, २६, ३०, ७८७, ८९९, १००९, १६७०, ७३, ७४, ७७, १७१८, ३३, १९३८, ६६, ७०.
 सूत्रसवन a particular sacrifice १०१६.
 सूतरी merry ९६३.
 सुनु a son ७१०, ८३९, ९६८, ७०, ८९, ११५८, ६९, ६०, १२३८, ५८, १९८४.
 सूर्य the sun or its deity ८०९, ९००, ६४, ७२, ७७, ९५, ९७, ९८, ९९, १००३, १८३६, ३९, ११०२, २०, २१, ७७, ८०.
 सूर्यपत्नी sun's wife ९९३.
 सूर्या the daughter of *Sūrya* or sun (also described as daughter of *Prajāpati* or of *savitṛ* and the wife *Asvins* or of *soma*) ८११, ९७२, ८२, ८४, ८५, ९९, १०००, ०१, ०२, १४२३.
 सूर्याभिनिवृत्त one upon whom (while sleeping) the sun has set ९९५, १५९१, ९२.
 सूर्याभ्युदित one upon whom (while he is still sleeping) the sun has risen ९९५, १५९१, ९२.
 सुगाल see शृगाल १६०६.
 सुगालयोनि see शृगालयोनि १०५३.
 सुणि an elephant goad ९२३.
 सृष्टि the creation of the world ११००.
 सेतु an embankment; dam; bridge; dike

८६२, ९२४, २५, २६, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३७, ३८, ४०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ५५, १२२२, ८६, १६०९, १३, १९, ३८, ४६, १९२४, २५.
 सेतुच्छिद् a destroyer of dike ९२९.
 सेतुबन्ध the forming of a causeway or bridge ९२६, २८, ३०.
 सेतुमोग circumference of the bridge ९२८, २९.
 सेना N. of *Indra's* wife १००५.
 सेनानी a leader, general १८९५.
 सेवन enjoyment ७९४, १६२१, १९३६.
 सेवा service; enjoyment ११२७, १६०३, १९७२, ८६.
 सेव्य one capable of being stirred up when approached himself by a male (one of the 14 impotent men); to be guarded; enjoyable १०३२, ७९, ९४.
 सैश्रक made of the wood of *Sidhraka* tree १६६७.
 सोदक vide समानोदक ८९६.
 सोदय with interest ६३१, ५१, ५३, ५५, ७३०, ३२, ४६, ४८, ५१, ५२, ५३, ५४, ५६, ८३२, ५०, ७८, ८३, ८७, १४४७, १६११.
 सोदर a uterine brother or sister ८९६, १४२७, २८, ६२, १५१९, २३, ४१, ४४, ५८, ५९, ६२, १८१२, १९७४, ८४.
 सोदरभ्रातृगामि(वन) (property) inheritable by a uterine brother १४२७.
 सोदर्य see सोदर ८०६, १२८९, १४२६, २९, ६७, ७३, १५२९, ४४.
 सोपकार(आधि) profitable pledge ६३८, ४२, ५०.
 सोपद्रव involved in calamity ७०८.
 सोपान a stair-case ९२७.
 सोम the juice of the *Soma* plant, (also) the plant itself, one of the most important of the *Vedika* gods; the moon; N. of a king; the *Soma*-sacrifice ६००, ७९९, ८१२, ४१, ५८, ५९, ९२४, ६८, ६९, ७०, ७५, ७९, ८५, ९२, ९७, १०००, ०१, ०६, ८६,

११४३, ८१, १२९४, १३६४, ८५, १४६४,
 १५९७, १६००, ०१, ०३, १८३८, ३९, ४५, ९३,
 १९२०, ३०, ३६, ३८, ७०, ७८.
 सोमप drinking or entitled to drink Soma-
 juice ८०३, १६६०, १७२३.
 सोमपान the drinking of Soma-juice १५९७.
 सोमपीथ a draught of Soma १००५.
 सोमविक्रय the sale of Soma-juice ७७२.
 सोमारण्य a forest of Soma-plants ९३०.
 सोमेश्वर N. of a person १३७६
 सोम्य N. of a *Rshi* १६५६, १९८२.
 सौत्त a patronymic ८४०.
 सौत्रामणीयाग a particular sacrifice in honour
 of *Indra* १६१३.
 सौदायिक that which is given to woman at
 her marriage by her father or mother
 or any relative and therefore becomes
 her property; a marriage gift ८०३,
 १२३१, १४२८, ५३, ५५, ६०.
 सौदास N. of a king of the solar race १२८५.
 सौबल a patronymic of *S'akuni* ८१९.
 सौभाग auspicious ९८५, ९७, १००२, ०६.
 सौभाग्य welfare; happiness (esp. conjugal
 felicity) ९८४, ९१, १०००, ०२, ११०९, १०.
 सौमिक a juggler ८६३.
 सौवसि a patronymic १२६०, ७८, १९८१.
 सौर vide सौरिक ७०८.
 सौरिक due for spirituous liquor (as money)
 ६६३, ७८, ८०.
 सौवर्ण golden ९२१, १३७३.
 स्कन्ध the shoulder; back ८६३, १६६७, १७०२,
 १८००, २२.
 स्कन्धवाह्य capable of being carried on one's
 own back ७८४, १९२२.
 स्तन the female breast १७९४, १८७१, १९८४.
 स्तनयित्नु thunder ८४२.
 स्तम्भ a post; pillar १६२०, १९६६.
 स्तम्भक stopping; arresting १९६५.
 स्तुतिनिन्दा ironical praise १७७२.
 स्तेन a thief ६४५, ७५८, ६४, ७२, ८४३, ९०३,

३२, ९२, १०४२, १५९२, ९३, ९४, ९९, १६०२,
 ०३, १७, १८, १९, ४५, ५१, ५६, ५८, ६४, ६५,
 ६६, ६७, ६८, ७१, ७२, ८३, ९०, ९३, ९५, ९७,
 ९९, १७०२, ०३, २०, ४९, ५१, ५४, ५५, ५७,
 ६०, ९१, १८६९, १९२९, ३०, ४३, ५६, ६१.
 स्तेननिग्रह restraining or punishing of
 thieves १७२७.
 स्तेय theft ६११, ७६३, ७२, ९५, ८०६, ९२७,
 १००१, १११९, १४०५, ३०, १६०३, ०६, ०८,
 ०९, १३, १७, १९, २७, ४१, ४८, ५६, ६४, ६५,
 ७०, ८७, ९१, १७०२, २१, ४४, ४५, ५०,
 ५१, ५२, ६१, १८४८, १९२३, ७०.
 स्तेयदण्ड punishment for theft ७३७, ५७, ९४,
 ९२०, २९, १६७४, ८४, १९०४.
 स्तेयिन् a thief १६२७, १७६०, ६४.
 स्तोम a *vardika* song of praise ६२९, ३४, ८१४,
 ५१, ५२, ९०२, ७५, १०००, १८९८, १९००.
 स्त्री a woman; female slave; wife ६१०, २१,
 २६, ३१, ३५, ५४, ६८, ७७, ७९, ८०, ८३,
 ९२, ९६, ९८, ९९, ७००, ०२, ०३, ०८, ११,
 १२, १३, १४, १५, ६४, ९२, ९९, ८०३,
 ०७, १७, ५१, ६३, ७५, ९२, ९७१, ७३, ७४,
 ८६, ९२, ९४, ९५, ९८, १००५, ०६, ०७, ०८,
 ०९, १०, १२, १८, २०, २३, २४, २५, २७,
 २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७,
 ३८, ४०, ४४, ४५, ४६, ४७, ४९, ५०, ५३,
 ५४, ५५, ५८, ५९, ६०, ६३, ६४, ६५, ६८, ७५,
 ७६, ७७, ७९, ८०, ८१, ८३, ८४, ८८, ९१,
 ९२, ९३, ९५, ९८, ९९, ११००, ०१, ०२, ०३,
 ०६, ०७, ०९, १०, ११, १२, १३, १४, १५,
 १६, १७, १८, १९, २७, १२०४, ०६, ०८, ०९,
 २३, ३१, ३२, ३६, ३९, ४५, ४६, ५५, ५८,
 ५९, ६७, ७१, ७३, ८२, ८४, ८५, ९७, १३१८,
 २३, ७३, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९, ९२, १४००,
 ०२, ०७, १५, २४, २७, २८, २९, ३०, ३१,
 ३२, ४०, ४७, ४८, ४९, ५२, ५३, ५४,
 ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३,
 ६४, ६९, ७३, ७६, १५१२, १३, १८, २०, २२,
 २४, ५३, ५५, ६१, ९९, १६०७, ०९, १४, १५,
 १६, १७, १८, १९, २३, २७, ३८, ४६, ५३०

- ६६, ७०, ७१, ८१, ८५, ८७, १७४१, ४५, ५०,
५९, ६१, ६४, ६५, ७२, १८३७, ३९, ४१, ४२,
४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२, ५३, ६५,
६९, ७२, ७४, ७६, ८०, ८१, ८३, ८७, ८८,
९१, ९२, ९५, ९७, १९२१, २६, ३६, ४१, ४४,
५१, ६२, ६४, ६६, ६९, ७५, ७७, ७८, ७९,
८४, ८७, ८८.
- स्त्रीकाम desire or desirous of a woman
११६६, १६४०.
- स्त्रीकृत (debt etc.) contracted by wife
६७९, ८०, ८२.
- स्त्रीग्राहिन् vide योषिद्ग्राह ६७८.
- स्त्रीघातिन् murdering a woman or wife १६०९,
७१.
- स्त्रीघ्न see स्त्रीघातिन् १६३२.
- स्त्रीजननी giving birth to female children
only १०२४, ५७, ११००.
- स्त्रीदोष abuses of a woman; offence regar-
ding a woman १०३२, १६१५.
- स्त्रीद्रव्य vide स्त्रीधन ७११.
- स्त्रीद्वरिज a particular son (a son demanded
by a woman and so possessed by her)
१९८२.
- स्त्रीधन woman's property; property of a
wife ६३५, ७११, ८०३, ०७, ७९, १०२४,
३४, ३५, ३७, ३८, ९९, ११०९, ५७, १२२७,
३२, १३९२, १४०८, १६, २२, २५, २७, २८,
२९, ३०, ३१, ४२, ४३, ४७, ४९, ५०, ५२,
५४, ५५, ५७, ५८, ५९, ६१, ६२, ६३, ७३,
१५२७, ५३, १८४८, १९५०.
- स्त्रीधर्म the duty of a woman or wife १०२५,
१११२, १३, १५, १८.
- स्त्रीनिबन्धन caused by wife १०५२.
- स्त्रीपुंसयोग the mutual duties of husband and
wife १०९२.
- स्त्रीपुंसवर्तनीपाय the method of behaviours of
man and wife ११०३.
- स्त्रीप्रजा a woman who brings forth only
daughters १०२०, १११२.
- स्त्रीप्रज्ञा having womanly understanding
१०१०, १४०५, २४.
- स्त्रीप्रमाण murder of a woman १६३७.
- स्त्रीप्रसाविनी vide स्त्रीप्रजा १११२.
- स्त्रीप्रसू see स्त्रीप्रजा १०८७.
- स्त्रीबुद्धि the female intelligence १०३२.
- स्त्रीयोनि the womb of the female १०७०.
- स्त्रीरत्न an excellent woman १०२६.
- स्त्रीलोलुप covetous of woman ८६३.
- स्त्रीवध murder of a woman १०५८, १११३,
१६०६.
- स्त्रीवृत्ति 'property or maintenance of a
woman १४७४, १९५०.
- स्त्रीशुल्क fee paid for a woman ६३३, ८०३.
- स्त्रीषसाद assembly or society of women
९९२, १५९९.
- स्त्रीषख friend of woman ९९५.
- स्त्रीस्वातन्त्र्य independence of a woman १३८८.
- स्त्रीहर्तु an abductor of a woman १७६५.
- स्त्रीहारिन् see योषिद्ग्राह ७००, ०८, ११.
- स्त्रीण concerning woman ९८९, १००९.
- स्थल ground; prepared ground ९३०, ३३,
४०, ४५, ४६, ५०.
- स्थलज accruing from land-transport (said
of certain taxes or duties) ७७८, १६११,
१९४४, ४७.
- स्थविर old, oldage ७९३, ९४०, ६२, १०४५,
१७२७, १९२७.
- स्थानर made of the fragrant substance
sthagara १००६.
- स्थाणु a stump १००२, ०३, ७२, ११२७.
- स्थान a place ६२४, ७५०, ५५, ६८, ८२९, ४६,
५०, ५३, ६२, ९२९, ३०, ३१, ३२, १०१८,
३६, १११५, १६१६, २२, ४८, ६३, ६५, ८२,
८५, ९०, ९५, १७०७, ९५, १८००, २२, २३,
६५, ८०, ८७, ९०, १९०९, १४, २४, २७, २९,
४२, ४९, ६७, ६९, ८३.
- स्थानपाल guardian of a place or region
१९५९.
- स्थानलेख्य document written in a particular
place; writing on marginal space of

the previous document ६५४.
 स्थानिक governor of a place १६८५.
 स्थापित deposited; established ६३५, ७५१, ९६२.
 स्थायिन् an inhabitant ८८७.
 स्थाली a dish १२५८, १३८५.
 स्थालीपाक a dish of barley or rice boiled in milk १३५६.
 स्थावर immovable; immovable * property, natural ६३६, ३८, ४९, ५०, ५५, ६०, ७९७, ८०३, ८६, ८९, ९१, ९८, ९२९, ५१, ५५, ११४१, ७९, १२१९, २४, ३२, ३३, १४४८, ५४, ५५, ६३, १५१३, १८, २६, ४१, ६१, ६२, ८१, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, १६९५, १९२९, ८८.
 स्थावरक्रय purchase of immovable property ८९६, ९८.
 स्थाविर old age १०२०, ३१, १३८८, १९७७
 स्थिति practice; settled rule, reality ६२५, ६५, ७२८, ६०, ६९, ८६९, ९३९, ५१, ५२, ६१, १०४८, ६०, ११०७, ९८, १२०३, १३७३, १४७८, १५७२, १६३१, १७७४, १९२२, २९, ३६, ४२, ७८, ८८.
 स्तम्भा the post or pillar of a house १००१.
 स्तूरा(स्तुरा) see छूरिका १७४९.
 स्थूलक rough; coarse १६७४.
 स्थूलकद्रव्य articles of greater value १०३७, १६१४, १७, १८००.
 स्थूलसूत्र coarse thread १७४७.
 स्नातक one who has performed the rite of completion of the first *As'rama* ११६६, १६०६, ६४.
 स्नाता purified; bathed (after menstruation) १०१९, २०, ५७, ११०२, ११, १३, १२८४, १५२४, १६८५.
 स्नान bath ८१५, १०२२, २८, १११९, १२४४, १५२०, १९६५.
 स्नायिन् one who takes bath १६४८.
 स्नायु a muscle ९०९, १७४९, १९७६.
 स्नुषा a daughter-in-law ७०३, ०४, ८६३,

९९५, ९९, १००५, ०६, ०७, २०, ६४, ६६, ७५, १३९०, १४३०, ७३, १६५३, ८०, १८५०, ७४, ८२.
 स्नुषाग one who has illicit connection with a daughter-in-law १०६६.
 स्नुहि *Emphorbia Antiquorum* १९२५.
 स्नेह love; lubricant (oil, ghee etc.) ६३०, ३४, ७९९, ८०७, ५४, १०४८, १६७८, ८७, १७२९, ५९, १९८५.
 स्पर्धा competition ९२४, २८.
 स्पर्श touch ९५८, १७९९, १८१४, १५, ५२, ८१, ८५, ८६, ८९, १९८४.
 स्पर्शन touch १७८६, ९५, ९८, १८१४, १९७४.
 स्पश a spy ९७७, १८३६.
 स्पृश्य a touchable, twice-born १६१०, १९४१.
 स्पृष्टमैथुना defiled by sexual intercourse ८८१.
 रिफच् a buttock १८०२, २८.
 स्फोटन removing १८९१.
 स्मदिभ N. of a man ११६०.
 स्मर sexual love ९९७.
 स्मार्तक्रिया an act enjoined in *smṛti* १३२८.
 स्मृत ordained in *smṛti* १०२७.
 स्मृति the law books of *Manu* etc. १९२०, ३५, ४२.
 स्मृतितन्त्र *Smṛti*-scriptures १५१२.
 स्यन्दनिका a brook; rivulet ९४६, ५३.
 स्थाल wife's brother ९६४.
 स्योन pleasant ९८६, ९१, १००१, ०२, ०३.
 स्रोतस् a stream ९०१, ५०, ५२.
 स्व one's own; property, one's own property ७५८, ६०, ६७, ९६, ८०४, १८, २३, ३९, ९८, ११४१, ४२, ४४, ७९, १५२५, १७२६, २७, ६०, १८४४, १९११, २३, २८, ८८.
 स्वक see स्व ८०५.
 स्वकरण bond or document of ownership ७५७, १६७६, ७७.
 स्वकर्मेन् one's own occupation or duty ७७३, ७४, ११९०, १२१२, १७५१.
 स्वकुल one's own family १२६६, १३५२, ८४.
 स्वकुल्य one's own kinsman ८०३.

स्वकृता (वृद्धि) (interest) decided by common agreement ६२०.
 स्वक्षेत्र one's own soil ६५५, १२७२, १३०२.
 स्वगाकर्तृ uttering the exclamation *Svagā* १७९३.
 स्वगोत्र one's own family १२७८, १३२८.
 स्वग्राम one's own village ८९८, ९०१, ११४२, १५८९.
 स्वग्रामिन् inhabitant of one's own village ९००.
 स्वहस्तुरि handsome fingered २६९, ८७, ९३.
 स्वच्छन्दगा a debauch; wanton woman ९६१, १०५८, १११३.
 स्वच्छन्दव्यभिचारिणी see स्वच्छन्दगा १०५८, १११३.
 स्वजन a relative ८१७, ३०, १६१६, १८५०.
 स्वजाति one's own caste १२२८, १३६५, १७७९, ८७, १८८२.
 स्वजात्य belonging to one's own caste १०९३.
 स्वतन्त्र independent ६९५, ८३१, ३५, ३६, १०२७, ३१, ५९, ११५७, १२८४.
 स्वत्व ownership ८९९, ९००, ११२५, ४२, १२२४.
 स्वदान the giving of one's own property ७९२.
 स्वदारनिरत attached to one's own wife १०८१.
 स्वदासी one's own female slave ८३७.
 स्वदित free from sin; one who has become eligible for heaven १५९५.
 स्वदेश one's own place or country १६७१, ७८, १७३१, ४८, ६१, ६२, ६३, ७३, १८४७.
 स्वद्रव्य one's own property ७५५, ८०५.
 स्वधन see स्वद्रव्य ६६२, ६५, ७२७, १२२०, १५५५.
 स्वधर्म one's own duty ८१९, २९, ३१, ३९, ६५, ७४, ११८५, १२४४, १३०४.
 स्वधा libation offered to the Manes ११८४, १२४५, ५१, ५२, ६९, ८१, ८८, ९४, १३२७, १४७१, १९००.
 स्वप्न dream; sleep ९९५, ९८, १०२९, १०४८, ११०६, १५९१, १६८५, १८४०, ९३, ९७.
 स्वप्रतिपन्ना(वृद्धि) vide स्वकृता(वृद्धि) ६१०.
 स्वबन्धु one's own relation or friend ७६७.

स्वभाव nature १०४८, ४९, ७१, ७६.
 स्वमण्डल one's own country १७६१.
 स्वमातृ one's own mother १२३५, ३६.
 स्वयंकृत made or adopted by one's self (debt, priest, son etc.) ७१५, ८३, ८६, १३३४.
 स्वयंकृता made or performed or effected by one's self (interest, boundary) ६३१, ३५, ९५८.
 स्वयंभ्रसितृ one who voluntarily eats or partakes १६२०, २८.
 स्वयंचोपगत (the son) who offers one's self १३४६.
 स्वयंजात self-born; self-produced (son) १२८४, ८८.
 स्वयंदत्त self-given (said of a child who has given himself for adoption) १२६३, ६६, ७०, ७१, १३०९, २०, ३४, ७३, ७४, ७६, ७७.
 स्वयंवर self-choosing of a husband १०२२, ४२, ७८.
 स्वयंवादिन् one who willingly enslaves himself ८१७.
 स्वयमर्जित acquired or gained by one's self (property) १२०४, ०५, १३, १५, ३०, १५६८, ८७, १९२२, ८८.
 स्वयमागत one who has spontaneously offered himself (as son) १३७५.
 स्वयमाप्त acquired of one's own accord (property) १२२४.
 स्वयमार्जित acquired or gained by one's self १२०७.
 स्वयमीहितलब्ध acquisition made solely by one's own effort १२०५, १२, १९८४.
 स्वस्मृत्पादिन् son begotten by one's self १२०५, ६५, ६८, ७२, १३५०, ५१.
 स्वयमुद्भूत voluntarily hanged १६१५.
 स्वयमुपगत a child who offers himself voluntarily for adoption १२७९, ८४.
 स्वयमुपनत see स्वयमुपगत १२८३.
 स्वयमुपगत see स्वयमुपगत १२६५, ७८.

स्वयमुपात्त self-acquired ११७५.
 स्वयम्पात acquired by one's self ८०३.
 स्वयम्भू N. of the first *Manu*; self existent
 ८२१, ११८४, १२७९, ९०, १९२८, ६६, ८४.
 स्वयोनि womb of one's own caste ११८५.
 स्वर voice १६८३, ८५, १७४१, ५३.
 स्वरिक्विन् one's own heir १२३१.
 स्वर्ग heaven ६०३, ०४, ०६, ७३५, १००९, १०,
 २०, २३, २४, २५, २६, ५२, ६०, ६३, ७५,
 ७६, ७७, १११३, १४, १५, १६, १७, ६२,
 ८५, १२५३, ८१, १३४८, ७६, १६६८, ९२,
 १७०२, ०४, ५१, १८९६, १९२९, ७९, ८१,
 ८६.
 स्वर्गैत being in heaven; dead १३७७.
 स्वर्गलोक heaven १०२८, १११५.
 स्वर्गा heavenly १३७७.
 स्वर्ण gold १७६७.
 स्वर्णकारक a gold-smith १७६७.
 स्वर्गन् going to heaven ११६२.
 स्वर्गैत gone to heaven; dead १४७१, ७९,
 १५२३, २६, २७, २९.
 स्वर्विद् bestowing light ११६०.
 स्वलिखित any document or receipt written
 in one's own handwriting; a document
 in one's own hand ३७९.
 स्ववत्ता possessing property १४२५.
 स्ववर्ग one's own group १२३३.
 स्ववर्ण one's own caste १५६८.
 स्ववित्तकारवः those who carry out artison
 work with their own capital १६७३.
 स्वशाखाविधि one's own branch (of *Veda*)
 १२७८.
 स्वस्र a sister ९६३, ६६, ६९, ७२, ७७, ७८, ९१,
 ९८, १००५, ०८, १०, १२६० १४१५, ६३,
 १६३५, १७९०, १८३६, ४०, ७४, ९०, १९१९.
 स्वस्ति wellbeing ८०९, ९२३, १००२, ५९,
 १३६४, १९२४, ७२.
 स्वस्रीय a sister's son १४५०, १५१३, २६, ९७.
 स्वहरण confiscation of property १६०५.
 स्वांश one's own share ६६७, ७७.

स्वांशदायक (a surety) giving one's own
 share ६७७.
 स्वातन्त्र्य independence ३९५, १०२०, ३१, ४५,
 ५८, ७६, ८३, ९८, ९९, १११२, १८,
 १३८८, १४५५, १५५५, १९७७.
 स्वादुक a debtor ६७७.
 स्वाध्याय one's own lessons or *Veda* १२८४,
 १६४८, ५१, १७६०.
 स्वाध्यायिन् reciting one's own *Veda* १६०८,
 ४८.
 स्वामिकर्मन् master's work ८१७.
 स्वामिगामिन् returning to the owner ८८८.
 स्वामित्व ownership ११७५, १२८७, १७६९, ९४.
 स्वामिदत्ता given by a master १११०.
 स्वामिदोष fault of the master ८४९, ९०३.
 स्वामिन् an owner; master, heir ६४०, ५०,
 ५३, ५८, ६०, ७२, ९२, ७०८, ०९, १४, २७,
 ५२, ५५, ५७, ५८, ६१, ६३, ६५, ६६, ६८,
 ८०३, ०४, २१, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४,
 ३७, ३९, ४३, ४७, ५३, ५४, ७२, ९७, ९०४,
 ०५, ०६, ०७ ०८, ११, १२, १६, १८, १९,
 २०, २१, ३१, ४३, ४६, ४७, ४९, ५४, ६०,
 ६१, ६२, १११०, २२, २७, ४२, १२२७,
 १३४८, ७२, १५२२, ६९, १६०९, १२, २१,
 ४९, ६६, ८९, १७६०, ६३, ६५, ६६, ९७,
 ९८, १८०७, ०८, २०, २९, १९१३, २२,
 २८, ३०, ३१, ३३, ५३, ५९, ६२, ७५,
 ८६, ८८.
 स्वामिप्राणप्रद (a slave) who protects the
 life of his master ८२३.
 स्वामिभाग share of an owner ९६१.
 स्वाम्य ownership ६५३, ७८६, ९३०, १०४२, ५९,
 ११४२, ५७, ७३, ७५, १२२१, १४५५, १५१७,
 २३, १८४८, १९८८.
 स्वाम्याज्ञा master's permission ७८८, ९०.
 स्वायम्भुवो मनु N. of the first *Manu*; the son
 of *svayambhu* १३१९, १७५२.
 स्वाधिर्त्त self-acquired १५८९.
 स्वार्थ one's own property ९५५, १५७३, १९६४,
 ८३.

स्वाहाकार recitation of *Svāhā* १००८.

स्वीकार acceptance ८९०.

स्वेच्छादेय to be lent or given according to one's own choice ७८६, ८०३.

स्वैरिणी a wanton woman ७०२, ०३, १५, १०१७, २६, ८८, ११०३, ०४, १२८४, १५९३, १८८३, ८८, १९७८.

स्वैरिन् unrestrained or adulterous man १५९३.

सौषणा having beautiful locks of hair ९९३, १००८.

हंस a gander, swan १६०६.

हत killed ७५५, ९४, ८७९, ९१८, ४३, ९६, १०५३, ६८, १२५९, १६१५, १६, २१, ४०, ४७, ५३, ५४, १७९८, १८१३, १७, १९२३, ६४.

हतपुत्र one whose son or sons have been killed १९६४.

हतभूमि place where the death occurred १६१६.

हनु the jaw १६००.

हनुमत् N. of a monkey hero or monkey-deity १३२९.

हन्तव्य to be slain or killed १६४६, ५१,

हन्तु a killer; murderer ८६२, १६००, १२, २६, ४८, ५०, ५१, ५३, ५५, १७४२, १८३२.

हय a horse ८४०, १८१०.

हर N. of *S'iva*; seizer १३७७, १७५८.

हरण appropriation; seizure ८०७, ९४२, ५२, १४२८, ६१, १६१९, २१, ५३, ६८, ७०, ७२, १७११, १२, १३, १८, ३८, ४९, ६१, ६६, १८९१.

हरि N. of a deity १९७०, ७९.

हरिण a deer १८३८.

हरिन् a monkey १३२९.

हरिश्चन्द्र N. of a king १००५, १२७८.

हर्तव्य to be taken or seized १२४३, ४४.

हर्तु a robber ७६१, १६२९, ४६, १७११, १३, ६०, ६५, १९२९.

हर्म्य a large house; palace ७८७, ९०.

हर्ष joy १०२०, १७९१, ९२.

हर्षदान a gift through joy ८०७.

हलाहल a kind of deadly poison १९६५.

हविस् an oblation ६०४, ८५८, ९०३, ६९, ८७,

९३, ९५, ९९, १००२, ०४, ०६, ०७, ११४४, ६०, १२६१, १८९६, १९०२.

हव्य sacrificial food ८१९, १२४४, १५९५, १९०१.

हव्यदाति conveying or presenting oblation to the gods (said of *Agni*) १९०१.

हव्यवाह fire or the god of fire १९६३.

हस्त the hand ६०१, ०२, ०५, ८९, ७०६, ३५, ३६, ३९, ४५, ५५, ८८५, ९७, ९२१, ५५, ६२, ८५, ९७, ९८, १००१, ०३, ०६, २३, ३५, ३६, ५९, १११०, १२७०, १३६४, १४३०, १६१७, १८, १९, ५३, ५६, ७०, ७२, ७४, ७८, ८०, ८३, ८५, ८७, ९७, १७११, १३, १७, ५२, ६०, ६२, ६५, ९६, ९८, ९९, १८०३, १५, २४, २९, ३०, ३२, ३५, ३८, ३९, ४८, ५०, ८३, ९१, ९५, ९९, १९०१, ०२, ०४, २२, २५, २९, ४३, ५८, ६५, ६६, ६७, ७९, ८८.

हस्तगृह्य one who has taken the hand १८३८.

हस्तग्राम a husband ९७८, १००४, १२५७.

हस्तग्राह see हस्तग्राम १२५४.

हस्तिन् an elephant ८१४, ५४, ९१९, २०, २४, ३२, १६१२, १८, २१, २९, ५१, ७२, १७१३, १९२९, ८३.

हस्तिप elephant-driver ९०३, १८२७.

हाटक gold ६३४.

हान the act of abandoning १९७२.

हानि loss ६७७, ७०५, ६६, ६८, ६९, ८५, ८८४, ८५, ९०, ९१, १५८३, १६११, ७४, १७२८, ८४.

हारक seizer; thief १६१२, ५०, १७०१.

हारिन् see हारक १७३६, ५८, ६५, १९६६.

हारित N. of a *Rāsh* १६६५, ६६.

हार्य to be appropriated १९५०.

हास्य laughter १०८५, ११११, १८८५, १९०६.

हिसक a destroyer; injurer १६१८.

हितन see हिंसा १६५५, १८२०, १९३३.

हिंसा killing; violence; injury ७१३, ९४, ९०३, ०६, ३०, १११९, १६०४, ०५, ०८, १२, १७, २०, २१, ८०, १७९५, १८००, ०४, ०८, १०, ३४, ५०, १९२५.

हिसित injured ६०४, १४६४, १९७६.

हिसित injurious, mischievous १०५६, १६१९.

५३, ८३, १९३०.
 हित beneficial; wholesome ८६१, ६३, ६७,
 ६८, ७४, १०१६, २०, २८, २९. ७५, ११०७,
 १४, १७, १९, २७, १३२९, १५९६, १६४६,
 १७०१, १८४१, १९२६, ३१, ३५, ७८, ७९, ८३.
 हिताभङ्ग the breaking of a dike १६९८, १९२९.
 हिमवद snow-clad १२८७, १९२०, २१, ८६.
 हिमशैल the *Himālaya* mountain १९६६.
 हिरण्यम् golden ८८८.
 हिरण्य gold ६०६, ०९, १०, २१, २६, ३०, ३५,
 ५२, ५८, ८१, ७२६, ३१, ४२, ४३, ८६, ८७,
 ८१४, ६१, ६३, ९९, ९०१, २४, ७४, ९३, ९८,
 १०००, ०५, ०७, ३०, ११२१, ४२, १२६०,
 १५८९, ९२, ९६, १६१४, १८, ६१, ७१, ८२, १७४५,
 १८००, ४९, ९६, १९०१, २३, ४०.
 हिरण्यय golden ९९५, ९९.
 हिरण्यवर्ण golden coloured १००१.
 हिरा a vein ९९६, १२५९.
 हीन low; degraded; base; a slave, destitute;
 deprived of ३६०, ३१, ७७, ७२९, ३७,
 ५४, ६०, ८१, ८१९, ३५, ५६, ६२, ७८, ९८,
 ९९, ९०८, १६, ३०, १०१५, २५, ४२, १११३,
 १३४९, ५१, ७३, १५१७, २९, १६४५, ४८,
 ५१२, ७३, ७५, ७७, १७२९, ३२, ३७, ६५, ७२,
 ९०, ९६, ९८, १८१४, २४, ४८, ४९, ७६, ८६,
 ९५, १९२४, ३२, ४२, ४३, ७०, ८८.
 हीनकर्मन् neglecting customary rites or
 religious acts १६६०, ८३, १७२५.
 हीनक्रतु one who neglects to sacrifice १७२३.
 हीनक्रय purchase (of a commodity) at a lower
 price than its real value ८९१, १६७४.
 हीनजाति of low caste ७२३, १०२३, १६८३.
 हीनमूल्य low price ७५७, ६०, ६३, ६४, ८८९, ९८,
 ९९, १६७७, १७६४.
 हीनयोनि low birth or origin १२८४.
 हीनवर्ण of low caste; out-caste १०७०, ७१, ९६,
 १८४२, ४६, ८७.
 हीना an abandoned (woman) १०८४.
 हीनाङ्गी defective in limb १०२२.

हीनिश्वर wanting ownership ८१८, १३९१.
 हुङ्कार the sound *Hum* (expressive of con-
 tempt) १७९१.
 हुत sacrificed १२८३.
 हुताश fire १९६६.
 हुताशन fire १११५, १९४०, ६५.
 हत appropriated; seized ७४१, ४८, ५३, ५५,
 ६४, ८८, ९०, ९०८, १६, २०, ५२, १०८६,
 १४००, १५७४, १६६८, १७४१, ४९, ५७, ६३, ६५,
 १८३१, ३३, ५०, १९५८, ६९, ७६.
 हतत्व one whose property has been appro-
 priated १९६४.
 हृद् the heart १९७७.
 हृदय the heart ८५८, ९९८, १०७६, ७७, १६०३,
 १५, १८३६, ९५, १९२१, ६४, ६५, ८३, ८५.
 हृदयश्रिय clinging to the heart ९९६.
 हेति a missile; weapon ६३०, ९०२, ०३, १४६४,
 १६००, १८३२.
 हेतु cause ६६९, ८९८, ९९, ९४९, ५४, ११०२,
 २७, १६५१, ८५, १८२९, ३२, ३४, ९४,
 १९१३, ३६, ३९, ८५, ८८.
 हेमकार a goldsmith ७८७, ९०, १७०८, १९३०.
 हेमन् gold ६०९, ५८, ७५०, ८४, ९०, ८१३, १५,
 ९९, १५१३, २६, १६४६, १७५९, १९६७.
 हेममाष a golden *Māṣa* १९६७.
 हैरण्यम् golden १६२८, १९२७.
 होत stolen goods १५८१, १६४७, ९६, १७५१,
 ५२, ५३, १९२९.
 होतु an officiating priest ६०४, ७७५, ९२,
 ८११, ९९५, १००४, ०९, ११६०, १२५८, ७८, १८३८.
 होतुक an inferior *Hotr* priest or an
 assistant of the *Hotr* ७९२.
 होम the act of making an oblation to the
 gods १३६४, १९२४.
 हृद a lake; pool ९२४.
 ह्रास diminution; decrease ६६०, ११०९,
 १७३०, ६३, ६७.
 हीनसुखिन् shame-faced ९९२, १५९९.
 हीदत्त a gift through bashfulness ८०८.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठं स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	२	२६	प्रत्युत्	२४२	२	९	अर्थि
११	१	१८	"	२५२	१	८	विभ्यन्ति
१८	२	२,७	"	२६४	"	२	ब्रुही
२०	१	३१	*सज्ञः	२६५	२	८	तरं
३९	"	२१	दिर्नियो	२७७	"	३३	शुद्र
"	२	१६	पृथक्	२८४	१	२२	धुब्
६१	१	२४	तत्कार्ये	२९१	२	१७	टास्यु
६२	२	६	दण्डयो	३४४	"	१२	लक्षी
६३	१	१३	ङ्गल प्र	३४७	१	२२	भदाः
७४	२	७	नस्त	३६५	"	१३	विष्टा
७९	"	१९	विर्ध	३६९	"	"	प्रप्ति
८४	"	३१	प्रद्य	३७१	२	१९	वादि
१०८	२	६	बष्ट	३९९	१	३३	भूक्ति
१११	१	४	धार्मा	४१८	२	२	विद्या
११७	"	१०	निर्णा	४२२	१	१३	स्वमि
१२८	२	४	आह्वा	४२७	२	३	त अन्य
१५५	१	२३	दूर	४३०	"	१६	श्रियते
१६०	"	१	यत्पू	४५६	१	१३	शेत
१६३	२	१०	मर्ष	४६२	२	४	शब्
१७९	१	३०	तरं	४८१	"	१६	ऊभ
१८२	२	१३	विद्य	४९२	"	२	मन्त्रणं
१९१	१	७	शुद्धित	४९३	"	"	यथा
२०३	"	४	किं	५३२	"	१४	लीपि
२०९	"	१३	तां	५३९	१	२०	जनीते
"	२	६	तौ	५५१	"	१	लुण्ठन
२१३	"	३०,३१	स्वरूप	५५७	"	"	वाणिक
२१८	१	११	दिग्ध	५६९	"	१९	श्चितेषु
"	"	१२	दिर्नि	६०१	"	१२	नापक
२२८	२	१२	रूपण	"	"	२०	णामक

* एतच्चिह्नाङ्किता अशुद्धिः केषुचित्पुस्तकेषु वेद्या ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०१	१	२७	न्मत्रे	न्मत्रे	३४३	२	२५	रूप	रूप
"	"	३०	रज्ज्वा	रज्ज्वा	३४४	२	११	वृत्तो	वृत्ते
"	"	३१	विधत्ते	विधत्ते	३४७	"	३१	*निक्षे	निक्षे
३०२	२	२	त्वप्	त्वप्	३४९	"	३	विधिं	विधि
३०३	"	४	रिप्यन्	रिप्यन्	३५१	१	१	*ऋण	ऋणं
"	"	२१	पाशाव	पाशाव	३५२	"	१६	रुपा	रुप
३०५	१	३०	भ्याशाम्	भ्याशाम्	३५३	"	११	व्यादिपरि	व्यादि परि
"	"	३२	शुद्ध	शुद्धि	"	२	२३	स्विति	स्विति
"	१	२	वाभ्या	वाम्या	३५६	१	१४	द्विक	द्विकं
"	"	१६	दि प्रका	दिप्रका	३५९	"	३२	विक्रि	विक्र
३०७	१	२८	८११५२	+८११५१	"	२	१९	दिगु	दिगु
३०८	२	२	भदिति	भूदिति	"	"	२७	धनी-	धनी
"	"	२०	चार्तुव	चार्तुवं	३६०	१	२	धो ऋ	ध ऋ
३०९	"	६	*रीतीना	रीतीनां	३६१	२	२०	व्यादि दा	व्यादिदा
३१०	"	१०	व्यादिनां	व्यादीनां	३६६	१	२५	स्तीति	स्तीति ।
३१२	१	३४	पूर्व	पूर्व	"	२	८	*स्वध ला	स्वधनला
३१४	"	८	स्मृतिरि	स्मृतिरि	३६७	"	२१	मुपैत्य	मुपैत्य
"	२	४	मुल्य	मूल्य	३६९	१	१०	णवत्वा	णत्वा
३१७	१	५	वृद्धिरा	वृद्धीरा	"	२	१४	गामि ष	गामिष
"	२	१४	वेध्यते	विध्यते	३७०	१	१८	*दश	दर्श
३१९	"	६	ऊद्य	उद्य	३७४	"	३१	तत्त	+तत्तु
"	"	२०	मूद्य	मुद्य	"	२	१४	*प्रतिभः	प्रतिभूः
"	"	२८	स्वरुप	स्वरूप	३७५	१	१८	तःसो	तः सो
३२१	"	२०	क्षीण	क्षीर	३७६	"	२५	पतिभू	प्रतिभू
३२४	१	२०	षाष्टो	षाष्टो	३७८	"	५	चेत्य :	चेत्यर्थः
"	"	२२	षष्टि	षष्टि	"	"	१९	यावत् स्थि	यावत्स्थि
३३५	"	११	शाकृद	शकृद	३७९	"	१३	तिष्ठत	तिष्ठत
"	२	१०	कार्य	काय	३८०	२	१४	व्यादि	व्यादिः
३३७	१	३३	क्रियत्	क्रीयत्	३८३	१	२६	अन्थथा	अन्थथा
३३८	२	२७	तिष्ठ	तिष्ठ	३८४	२	१३	पौत्रे	पौत्रै
"	"	२८	गौणौ	गौणौ	"	"	२२	भक्ता श्वे	भक्ताश्वे
३३९	"	३०	ताधौ	ताधौ	३८५	१	१०	मवस्थे	मस्वस्थे
३४१	१	१२	स्वत्व	स्वत्व	"	२	१२	रुढ	रुढ
३४२	२	३	भोगस्यो	भोग्यस्यो	३८८	"	२२	यैव च	यैव च
					३९१	"	७	ऋणा	ऋण
					३९४	"	३	वृत्तौ	वृत्तौ
					३९५	"	२४	चरमेनि	+चरमेनि

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६९८	१	१	कृत	कृत्
६९९	,,	२९	निस्वा	निःस्वा
,,	२	७	अभा. ३०	अभा. ३९
७०२	,,	६	ज्ञाह	दप्राह
,,	,,	३२	अववत्	+अपवत्
७०७	१	२८	त्याभि	त्याभि
७०८	,,	१६	गृहीमात्र	गृहिमात्र
७०९	२	१३	गैही	गृही
७११	,,	३५, ३७	शात् (शात्)	+विशात् (विशात्)
७१५	,,	३५	चार	+चाट
७१६	,,	२७	ताद्भि	+तद्भि
७१७	१	१७	मत्त्व	मत्व
,,	२	२३	द्वयंशं	द्वयंशं
७१९	१	१२	स्वत्व	स्वत्व
७२१	२	२६	प्रह	गृह
७२४	१	४	तच्च ऋ	तच्च ऋ
७२६	,,	१	सुह्य	सुह्य
,,	,,	२६	त्रणी	+त्रणी
,,	,,	२७, २८	(यत्रणीं दाप्यतेऽर्थं स्वं)	(यत्रणींको दाप्यतेऽर्थं)
,,	२	४	परी	परि
७२७	१	७	न्मुखी	न्मुखी-
७२८	,,	२९	(त)	+ (तु)
७२९	२	३६	विर.	+विर. ७९
७३०	१	१०	पूर्वाक्	पूर्वाक्
७३३	,,	१३	नुपपत्तेः	नुत्पत्तेः
,,	२	१७	प्राति	प्रति
,,	,,	२१	ग्रही	गृही
७४२	,,	४	रैहि	रैहिं
७४३	,,	३३	तत्स मुंदा	+तत्समं दा
७४६	१	१०	रेण च	रेण ल्वाभालु-
,,	२	१	मार्णाय	मार्णाय
,,	,,	१८	कारो	करो
७४८	१	२१	भूते	भूते निक्षेपे
,,	,,	३२	चेत्तज्जैह्वस्य	+चेत्तज्जिह्वा
,,	२	३	वृत्तं	वृत्तं
७५०	१	१३	निधय	निधयः
,,	,,	१५	यथा क	यथाक्

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५०	१	२९	न प्र	+नप्र
७५२	२	८	त्यादि ध	त्यादिध
७५३	१	३१	अन्यस्मिन्	+अमुष्मिन्
७५४	२	२९-३०	सवि. २६८	+सवि. २६८
			वरदराजः;	करा (क्रया)
			समु. ८८ र्थश्च	पाप (पोऽप)
			(र्थं च)	वरदराजः;
			पोऽप (पाप)	समु. ८८ र्थश्च
				(र्थं च)
,,	,,	३६	नप्रा	+अप्रा
७५८	१	२३	सार्वा	सर्वा
,,	२	२९	स्तद्र	स्तदद्र
७५९	,,	३५	दण्डो (दण्ड्यो)	+दण्ड्यो (दण्ड्यो)
७६०	,,	२३	तदा	तथा
७६६	१	१०	ज्ञानाता	ज्ञाता
,,	२	८	शुध्यो	शुद्धयो
७६८	,,	१०	क्रमा	क्रया
७६९	१	२०	तया	ताया
७७१	,,	२	तत्र चे	तत्र चे
७७२	२	२५	तत्तक	तत्तत्क
७७४	१	११	त्विज्जो	त्विज्जो
७७५	,,	१	क्षिणा	क्षिणाः
,,	,,	१०	सोमापा	सोमोपा
७७६	२	११	१७८	१८७
७७७	,,	४	रुपा	रूपा
७८०	१	२०	करोति	न करोति
७८३	,,	१, २	उर्ध्वं	ऊर्ध्वं
,,	,,	१८	दाविं	दात्विं
७८९	,,	७	धन	धनं
७९०	२	१३	चविं	चत्विं
७९१	,,	२८	यथा समु	यथासमु
७९४	१	२	स्वत्वा	स्वत्वा
,,	२	३	प्रदा	दा
७९६	१	३२	शुनि.	+शुनी.
,,	,,	,,	तावुमौ (उमौ तौ)	उमौ तौ
,,	,,	,,		(तावुमौ)
७९७	,,	१६-१७	न ... न्यस्मै।	प्रतिश्रुतमन्यस्मै
				न देयम्।
८००	२	३७	धर्म सं	धर्मसं

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८०७	२	१	स्वति	स्वस्ति	८६२	१	४	निम	निय
८०८	१	१५	तार्थप्रदा	तार्थादा	"	"	५	अशं	अंशं
८१०	२	"	द्वाष्टः	द्वाष्टः	"	२	१८	मल्ल	मल्लक
८१२	"	१६	दास्या-	दास्याः	८६३	"	१३	व्यञ्जनो	व्यञ्जनो
८१४	"	२८	वैत	वैत-	८६४	१	२२	बन्धता	बध्नाता
८१५	१	२५	सर्वानि	सर्वानि-	"	२	२१	जितव्यः	जयितव्यः
"	२	३	गुरू	गुरु	८६७	१	६	समुह	समुह
"	"	१२	स्तत्रतत्र	स्तत्र तत्र	८७३	२	७	मत	मन्त
८१८	"	८	स्तं वक्ष्या	स्त ते वक्ष्या	८७४	"	२९	(बन्धिन)	+(बन्धिनः)
८१९	"	१९	शूद्रा	शूद्रौ	८७६	"	२६	(अकु	+अकु
८२०	१	१	निया	निय	८८०	१	६	केतृ	केतृ
८२१	"	१७	भावि-	भावि	८८२	"	२३	महत्वा	महत्त्वा
८२२	२	२०	दारयो	दासयो	८८३	"	१७	एष	इष
८२३	१	३५	हीयते वि	हीयतेऽतो वि	"	२	१८	ववा	वैवा
८२४	२	१८	अन्वासीति	अन्तेवासी	"	"	२२	न्यात्व	न्यात्व
८२६	"	११	मित्यर्थः ।	मित्यर्थः ।	८८४	"	२०	अर्ध	अर्ध
				अभा. ८९	८८५	"	१३	स्यार्थः	स्यार्थ
८३२	"	६	मुच्यते ।	मुच्यन्ते ।	८८६	१	२३	दीयेत	+दीयेते
८३४	१	२८	किञ्चन-	किञ्चन	८८८	"	४	त्वात्	त्वात्
"	२	२	रूपतः	रूपतः	८८९	२	२७	हात्	हात्
"	"	१४	कर्मकङ्क	कर्म कङ्क	८९०	१	२	दुस्रष्टं	दुस्रष्टं
"	"	२०	(त्वभि) ;	+(त्वभि)	८९१	"	७	त्मकं	त्मकद्रव्यं
				कामा (कर्मा) ;	"	"	२७	सीमोल	सीमोल
८३५	१	६	महत्त्व	महत्त्व	"	२	१५	३२२	३२१
"	"	१६	"	"	"	"	१८	३२१	३२२
८३८	"	२०	स्वत्त्वे	स्वत्त्वे	८९८	१	३२	(क्रयः)	+(ऋण)
८४०	"	३	किं वर्णो	किं वर्णो	८९९	"	२२	कल्पितात्	कल्पितात्
८४१	२	७	धारा,	धाराः,	"	"	२५	काला	काला
८४२	१	५	इर्ष्य	इर्ष्य	९००	"	८	अर्ध	अर्ध
८४४	"	१३	दण्ड्यत	दण्ड्येत	"	"	१०	नन्वर्थ-	नन्वर्थ
"	२	२६	उर्ध्व	+ऊर्ध्व	"	"	१३	अर्ध	अर्ध
८४५	१	६	णिवन्या	णिवन्या	"	२	३	बन्धः	बन्ध
"	"	१३	कर्मा	'कर्मा	९०३	"	२०	स पाल	सपाल
८४८	"	२२	यथा तं	यथाश्रुतं	९०७	१	२१	तथा	यथा
८५३	"	६	लाङ्गूल	लाङ्गूल	९१०	२	४	किमि	किमि
"	"	१०	स्मृच. २२०	स्मृच. २०२	९१७	"	७	मूल	मूल्य
८५४	२	१६	तत्कर्म	तत्कर्म	९२३	१	६	कूल्यादिकु	कूल्यादिकु
८६०	"	७	महत्त्वं	महत्त्वं	९२४	"	२९	संचर	संक्षर
८६१	"	२१	रूप	रूप	९२८	२	१९	स्थान	स्थानं

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२९	१	३३	उर्ध्वं	ऊर्ध्वं	१०१०	१	१२	तस्मा द	तस्माद
"	२	३४	दयः	दयः	"	"	२०	यस्तु	यस्तु
"	"	३६	विपि	विपि	१०१४	२	२७	करीं वि	करीं वि
१३७	"	२५	स्वपि	स्वपि	१०१८	"	१५	भर्तृ	भर्तृ
१४३	"	२२	बहुद	बहुद	१०१९	१	१	तेऽने	तेऽने
१५०	१	५	स्रोतः शर	स्रोतः शर	१०२४	२	२	२४२	२४१
१५१	"	३६	चिह्न	चिह्न	"	"	१६	तामति	तामति
१५६	"	१	चतु	चत	१०२६	"	३२	दुःखै	दुःखै
१६३	१	११	पत्न्य	पत्न्य	१०२७	१	२७	दृष्ट्वा	दृष्ट्वा
१६५	२	१७	पिता	पीता	१०२८	"	२	आतृ	आतृ
१६६	१	२८	यो ज	या ज	"	२	१	पैशुन्ये	पैशुन्ये
"	२	१५	यमी	हमी	"	"	१२	बहु	बहु
१६८	"	८	काल	कल	१०२९	१	१८	चारेत्	चरेत्
"	"	२५	रूपां	रूपां	१०३५	"	५	वर्णा	वर्णा
१७१	"	२०	इन्द्रं	इन्द्र	१०३८	२	७	द्वाभ्यां	द्वाभ्यां
१७२	१	१	द्वयसी	द्वयसी	१०४४	१	१४	त्येनेन	त्येनेन
१७३	"	१४	जार्था	जांथा	१०४८	"	१६	रुद्धाऽप्य	रुद्धा अप्य
"	"	२४	प्रोष्ठे	प्रोष्ठे	१०५०	२	४	त्रबहु	त्र बहु
"	२	२१	दम्पति	दम्पती	१०५१	"	११	द्वयुप	द्वयुप
१८१	"	१७	कुर्वा	कुर्वा	१०५४	"	३०	वित्या	वित्या
१८४	१	२५	मां	मा	१०५७	"	२०	संनिधा	संनिधौ
१८६	२	१३,१८	श्रुतरा	श्रुतरा	१०६२	"	१४	ब्रह्मचय	ब्रह्मचर्यं
१८७	१	१	प्यति	प्यति	१०६५	"	३	प्सित श	प्सितश
१८८	२	११	कायमत	कामयत	१०६६	"	२७	षोडशी	षोडशि
१८९	"	१६	सस्ने	स्वस्ने	१०६८	१	१५	मान श	मानश
१९०	"	२२	त्वप्र	त्वप्र	"	२	८	झात्	झात्
१९१	"	४	प्रति	पति	१०७८	१	२२	दुःखिल	दुःखिल
१९२	१	१६	लद्धा	लद्धा	१०८०	२	४	वज	वर्ज
"	"	१९	या ।	या	१०८१	१	१९	त्वस्मै	त्वस्मै
"	"	३०	मुदि	मुद्दि	"	"	३०	दिक् ।	दिक् ।
१९९	२	३२	पञ्चौ	पञ्चौ	"	"	३५	स्निग्ध	स्निग्ध
२०००	१	२६,२७	वध्वः	वध्वाः	"	"	३६	स्त्रियः	स्त्रियाः
२००१	"	५,२१	"	"	१२८२	"	१०	षज्जते	षज्जते
२००४	२	३०	१०११७।१	+१०११७।२	"	"	२४,२५	यक्ष्यते	यक्ष्यते
२००५	१	९	स्माल्लो	स्माल्लो	"	२	१७	'हि	हि
२००६	"	१	वध	वर्ध	"	"	२३	*भ्रण	भ्रूण
"	"	९	चतुः शि	चतुःशि	"	"	३१	मे दृष्टं	मेऽदृष्टं
"	२	१४	*सुति	सुष्टुति	१०८३	१	३२	त्रिका	त्रिकाः
२००७	१	२६	तन्वं	न्तर्वं	१०८४	२	३५	दौशी	दौःशी

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०८५	१	२०	णामि	णमि	११७८	२	२५	दुभयामावो	भावो
"	२	३	दीना	दिना	११८१	१	३६	१६।४।४।३,४. +१६।४।३,४-	+१६।४।३,४-
१०८८	१	२०	रिति	रपि	"	२	१०	त्विन्	त्विन
१०८९	"	१३	पूनर्भू	पुनर्भू	११८२	१	२४	कनीष्ठा	कनिष्ठा
"	२	४	दुःखि	दुःखि	११८३	२	२०	माणकृत्वथ	माणकृत्वथ
१०९१	१	५	ह्यणे नै	ह्यणै	११८५	"	२१	शान् मा	शान्मा
१०९३	२	८	वृत्त रज	वृत्ते रज	११८७	"	२४	भजे	भज
११०३	"	५	पूनर्भूः	पुनर्भूः	११९०	"	२	बोध	बोद्ध
११०५	"	२२	तद्द्वौ	तद्द्वौ	११९१	"	१५	पादा	पदा
"	१	१६	लोमजा	लोमजौ	११९४	१	१०	ष्ठत	ष्ठित
१११०	"	११	ग्यवै	ग्यमवै	१२०३	"	३३	यार्थ	+ यार्थस्य
१११२	"	१८,	परवेरया	परवेरमा	१२०६	२	१४	भित्या	भित्या
"	२	३५	विभ. ३०.	+विभ. ३०	१२०७	१	२५	(अन्नद)	+ (अन्नोद)
"	"	३६	षतोऽप्रसू	षतोऽप्रसू	१२०८	"	३१	तु विषमं (सैक	+कं तु विषमं
"	"	३६	षतोऽप्रसू	+omit	"	"	१७	दीना	दिना
"	"	३६	षतोऽप्रसू	(षतः प्रसू).	१२१०	"	"	चनस्मृति	चन स्मृति
१११४	"	२६	स्त्र्यैव	स्त्र्यैव	१२१५	२	३०	द्रव्यावि	द्रव्यवि
१११६	१	७	रणां	रणं	१२१६	१	१९	इति श्रमे	इति । श्रमे
११२३	"	१७,१९	इत्या	इत्य	१२२२	२	३३	अनु	+त्वनु
११३१	२	२०	याज्य	याज्या	१२२४	१	६	मदूर्ध्वमिति	मदूर्ध्वमिति
११३५	"	२३	पितु	पित	१२२६	२	"	तार्थ	तार्थ
११३६	"	७	अनेवं	अनेवं	१२२६	२	"	तार्थ	तार्थ
११३८	"	१८	तरौ	तरौ ।	१२२८	१	५	मित्यर्थ	मित्यर्थः
११४६	१	२७	ष्व	ष्व	१२३०	"	१४	मतिन्तरे	मतिमन्तरे
"	२	२२	साययन्ति	साययन्ति	१२३३	"	३२	यकसी	यसी
११४८	"	१९	उर्ध्वं	ऊर्ध्वं	१२३६	"	२	तोऽशं	तोऽश
११५१	"	२२	कल्पः न	कल्पः । न	१२४१	२	३	त्यादि बृह	त्यादिबृह
११५२	१	९	तद्भ्रातृ	तद्भ्रातृ	१२४५	१	१४	वासन्न-	वासन्नः
११५६	२	२३	भरणा	भरणा	१२५०	"	२४	पूर्वाक्त	पूर्वोक्त
११५७	"	"	एवा	एव	१२५७	२	४	पत्नी	पत्नि
११५८	"	१८	नन्	नृन्	१२५८	१	१६	मुखी	मुखी-
११६१	"	५	मूही	मूहि	१२६१	"	१७	न्वतो	न्वतो
११६२	१	४	बहिः	बहिः	"	"	२८	प्राप्त्यति	प्राप्त्यति
"	२	१४	वस्तुभाग	वस्तु भाग	१२६२	२	१५	हानन्तरं	हान्तरं
११६४	१	१९	श्वर्ये	श्वर्ये	१२६५	१	१६	स्योद	स्यादे
११७१	"	२३	पितामहा	पितामह	१२६६	"	३७	कर्म (धर्म)	+कर्मभिः
११७४	२	१९	षट्थ	षट्थ	"	२	२३	वत्या	वत्या
					१२७६	"	३४	त्वात्	त्वात्

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२८०	१	८	यते पद	यतेपृद
१२८४	२	१	श्रेष्ठां	श्रेष्ठं
१२८६	२	२५	पुथक्	पृथक्
१२९०	१	३६	तेनैव)];	+तेनैव)];
१२९६	३	३०	दुरा	दूरा
१२९३	१	२४	सपिण्डा	सपिण्ड
१२९७	२	५	दोहि	दौहि
"	"	१२	दुहितृदौहित्र्या	दुहितृदौहित्र-
"	"	"	"	दौहित्र्या
१३००	२	२४	दोहित्रो	दौहित्रो
"	२	१	न-	न
"	"	२०	दोहि	दौहि
१३०५	१	३०	पुत्रीभव	पुत्री भव
"	"	३५	जलक	जल
"	२	३३	णक्षम्	+क्षणम्
१३१०	२	१५	*सपाद्यः	संपाद्यः
१३१२	१	६	मिते	मि ते
"	"	३५	धिन्तव्या	धिगन्तव्या
१३१३	"	२८	देवो	देवी
१३१४	२	३	दत्येवं	इत्येवं
"	"	२८	झात्रा	झात्रा
१३२१	१	२५	वोढा	होढा
१३२५	२	२२	यादा	यादाः
१३२७	"	२६	मसु-	+मसु-
१३३१	"	१२	वा	वा
१३३७	"	२१	स्त्वौर	स्त्वौर
१३३९	"	२३	नाधि	नाधि
१३४१	१	२९	कर	प्रकर
१३४४	"	२५	दुरा	दूरा
"	२	२	कामं द्वा	कामं द्व
१३४६	"	९	आद्या	आद्याः
१३५५	१	१८	स्त्वैक	स्त्वैक
१३५६	२	२२	इते	इते
१३५७	"	१६	पार्वणकरण	करणपार्वण
१३५९	"	३२	चाधि	चानि
१३६०	"	६	द्वयेन	द्वयेन
१३६४	१	२४	विरुद्ध	विरुद्ध
१३६७	२	१५	जस्तुः	जस्तु
१३७२	१	११	कुलिना	कुलीना

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३७३	१	२९, ३३	वृत्तौ	वृत्तौ
१३७५	२	२	हारि	हारी
१३७७	"	१९	ष्यामो	ष्यावो
१३८२	"	८	त्वेतद्	त्वेतद्
१३८४	१	३७	(६)	+(६)
"	"	३८	(७)	+(७)
१३९२	"	१८	धनस्वा	धनास्वा
१३९३	२	१४	दायाह	दायाह
"	"	१९	उन्मन्तं	उन्मन्तं
१३९४	१	२१	तत् पु	तस्य
१३९५	२	१४	या	याः
१३९७	१	"	द्राय पु	द्रापु
१३९८	२	१३	*दुष्टत	दुष्टत
१४०६	१	२०	विप्रं	विप्र
१४०९	२	४	नादै	दनादै
"	"	५	वेता सा	वे तासा
१४१३	"	३२	राव्या	+रोव्या
१४१४	१	२६	भाज	भज
"	"	३५	राव्या	+रोव्या
१४१५	"	२२	उभयोर्भ्रातृ-	निरुक्तम्
"	"	"	भगिन्योः	उभयोर्भ्रातृ-
"	"	"	"	भगिन्योः
"	२	८	"	[' आपस्तम्बः '
"	"	"	"	इत्यारभ्य
"	"	"	"	'वसिष्ठः' इत्य-
"	"	"	"	वधिर्प्रन्थः
"	"	"	"	१४०७ पत्रे १
"	"	"	"	स्तम्भे 'वसिष्ठः'
"	"	"	"	इत्यस्य प्राक्
"	"	"	"	अपकृष्य
"	"	"	"	बोद्धव्यः ।]
१४१७	१	२७	वाच्यतो	वाच्यो
१४१९	२	१२	निश्चिः	निश्चिः
१४२०	१	१३	क्षत्रिय	क्षत्रिया
"	२	२८	शक	श
१४३०	१	२०	कटु	कुटु
१४३१	२	३३	१३३५	+१०३५
१४३६	"	७, ९	विधि	विधी
१४४०	"	६	या कन्या	याकन्या

व्यवहारकाण्डम्

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्
१४४१	१	६	लाक्ष
१४४४	१	१५	जंवा
	१	१८	कृता
१४५२	१	४	त्रस्यादौ
१४५३	१	३२	उत्तरार्धे
१४५६	१	३०	चेत्सद्वि (यदि चेद्वि)
१४६०	१	६	दत्तं
१४६५	१	३४, ३६	*
	२	१०	रस्य
१४६७	१	८	सत्य
१४७०	१	१३	द्विणुः
१४७६	१	२६	आतरौ
१४७७	१	१	रचृत्वि
	२	१९	बन्धम्
१४८७	१	३२	यन्ते न
	२	१६	प्रवासा
१४८९	१	४	सर्गो
१४९०	१	४	त्राशय
१४९३	१	२१	इति नायं,
	२	१	त्रार्थ
१४९८	१	२५	धर्म
<u>१५०९</u>	१	१०	रुचिर्द
१५१४	२	१४	सह वा
१५१६	१	२०	पत्न्या
१५१७	१	३३	१३५
	१	१४१	
१५१९	१	१	मन्तरेण
	१	३२	स्वार्जि
१५२२	२	३	कर्मकाम्यं
१५२३	१	१७	नुक्ता-
१५२८	१	३१	लभेत
	२	१९	आत्रा
१५३१	१	१७	रयोः
१५३८	२	१४	रस्य सं
१५४०	१	१८	स्तपु
१५४५	१	१९	आह

शुद्धम्
ल्यक्ष
जंवा
कृदा
त्रस्य । दौ
+पूर्वार्धे
+चेत्स द्वि (यदि चेद्वि)
इत्तं
X
रत्र
सत्य
+द्विणुः
आतरौ
रचृत्वि
बद्धम्
यन्तेन
प्रसवा
सर्गी
त्रा शय
इति, नायं
त्रर्थ
धर्म्य
रुचिर्द
सहवा
पत्न्या
+१३५ सुत (सुता)
+१४१ सुत (सुता) शेषं
मन्तरेण
स्वार्जि
कर्म काम्यं
नुक्ता
लभेत
आत्रा
रयोः
रसं
स्तपु
आह

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्
१५४५	२	१	संहि,
१५४६	१	३८	सृष्टी
१५४८	१	३१	*संस
१५५१	१	३८	*धन
१५५२	१	३	*संसर्गो
१५५५	१	३८	थश्चु
१५५६	१	२३	तत् सं
१५५७	२	४	पिता
	१	२४	माङ्गा
१५७७	१	१२	रिख
१५८१	१	२६	वसु
	२	३१	च
१५८४	१	२२	स्तका
१५८७	१	१	विभक्ता
	२	१२	विभक्तानां
	१	३३	लेपो
१५८९	१	१०	दिदे
१५९२	२	१६	भ्रियस्व
१५९७	१	१२	*सख्या
१६०६	१	२९	ख्यातौ ।
१६०७	१	१४	*दार्श
१६०९	१	१०	कर्तु
१६१२	२	२५	*समन्तु
१६१३	१	१	*प्राया
	२	१३	*ख्यात
१६१९	१	२८	वा त्वक्विश
	२	२१	स्तत्र
१६२१	१	१३	*चय
१६२२	२	२	बलमा
	१	१७	ऐन्द्र
	१	२०	नोप
१६२७	१	११	*पमान्
१६३१	१	३६	*लादिदि
१६३४	१	२	चर्तुगु+
१६४४	२	१६	*कृत
१६५४	१	९	वाग्दह
	१	२१	रुष्य
१६६१	१	३५	करणे शेषः
	२	२८	निलं

शुद्धम्
सहि
+सृष्टी
संस
धन
संसर्गो
+थश्चु
+तत्स
पिता
माङ्गा
रि'ख
वसे
+च ये
स्तका
विभक्ता
विभक्तानां
+लोपो
दि दे
भ्रियस्वे
सख्या
+ ख्यातौ
दार्श
कर्तु
+समन्तु
प्राणुया
ख्यातं
वात्वक्विश
स्तत्रै
चयं
बलमात्रमा
ऐन्द्र
नोपे
पुमान्
+लादि वि
चर्तुगु
कृतं
वाग्दण्ड
रुष्य
+करणेऽदोषः
+निलं

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६६१	२	२९	गोमि.	+गोमि.	१७९८	२	२९	पुष्पो	+पुष्पो
१६७४	,,	१४,३०	पराध्या	पराध्या	१७९९	,,	१२	*गूण	गूर्णे
१६७८	,,	१	त्यन	त्येन	१८०३	१	४	श्रावः	सावः
१६८४	१	१८	पृच्छेत्	पृच्छेत्	१८०८	,,	,,	घात्	न्घात्
,,	,,	८	प्रीत	प्रति	१८१५	२	२१	*मद्रे	मेद्
१६८५	१	२२	*गात्र	गात्रं	१८२०	,,	१४	निमित्तं	निमित्तं
१६८६	,,	८	वाक्या	वाक्य	१८३०	,,	१७	*सयोज्यः	संयोज्यः
१६८७	२	२४	लालटे	लालटे	१८३५	१	१	प्रक्ष	प्रक्षे
१६९१	१	२७	यनि	+यञि	१८३९	,,	१९	*दवाः	देवाः
१६९४	,,	३	*इद	इदं	१८४१	,,	१७	जहु	जुहु
१६९८	२	३६	*राज्ञ	राज्ञः	,,	,,	२९	जिषि	निषि
१७००	१	२२	प्रच्छ	प्रच्छ	१८४६	,,	३३	वनपं	+वनपं
१७०१	२	१२	रुढा	रुढा	१८६७	२	३७	छेतोव्य	+छेतोव्ये
१७०२	१	२८	शश्व	+शश्व	१८६८	१	२४	दुष	+दूष
१७१०	,,	१०	कर्तृन्	कर्तृन्	१८७४	,,	१०	*ध्रव	ध्रुव
,,	,,	३६	*करान्	करान्	१९००	,,	१२	देवानां	देवानां
१७१३	२	२०	रक्ताः	रिक्ताः	१९०३	२	३	महिषान्	महिषान्
१७१४	,,	१३	विशतिः	विशतिः	१९०५	१	१४	क्षत्रे	क्षेत्र
१७२१	,,	३	*गुण	गुणं	१९०६	,,	३१	यस्तु	+यस्तु
१७२२	,,	२२	जात	ज्जात	१९१२	,,	६	ससभिं	सभि
१७२२	,,	१४	इन्नु	इन्नु	,,	२	९	मध्य	मध्य-
१७३३	,,	३६	} विश्वत्	+omit	१९१७	,,	२८	ध्यनादिं	ध्ययनादि
१७३४	१	२८,२९			१९१८	१	३८	स्मृच. १०	+स्मृच. १०
१७३३	२	३६	पमा. ४५८	+पमा. ४५८				(आचारः)	
१७३४	१	२९	विता. ७६९	+विता. ७६९	१९१९	,,	३०,३१, ३२,३४,	+	
				मुद्र (मुद्र)			३५	+	
१७४८	,,	५	सुकृ	सकृ		२	३४	+	
१७५७	,,	२	सामान्ता	सामन्ता	१९२३	१	२५	कुल	कुल
१७६१	,,	२४	परूक	रूपक	१९२४	,,	३०	हार	हार-
१७७१	,,	३३	घातिक्रमे+(च)	+(च०)	१९२६	२	२७	न्तप्र	तत्प्र
१७७३	२	१	*सख्य	संख्य	१९२७	,,	२२	कुसीद	कुसीदं
,,	,,	१३	चचिके	वाचिके	,,	,,	२४	कर्मणां	कर्मणा
१७८२	,,	२५	विविक्षितः	विविक्षितः	१९३२	१	१३	*लख्य	लेख्य
१७८७	१	११	द्वितीयं	द्वितीयं	१९३४	२	२९	नरति	तरति
१७९३	२	१५	*वैश्य	वैश्य	१९३८	१	१९	प्रतिसिद्ध	प्रतिषिद्ध
१७९६	१	२६	निष्ठीव्यो	+निष्ठीव्यौ	,,	२	२	संततत	संतत
१७९७	,,	१५	बहुनां	+बहुनां	१९३९	,,	२६	शतिम्	शतिम्
,,	,,	२२	मुक्त	+मुक्ता	१९४०	१	३२	कारा (करा)	+प्रकारा(त्र करः)

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९४२	२	४	मयैध	मयैर्ध	१९५०	१	११	*सव	सर्व
"	"	३३	स्मृच. १०.	+स्मृच. १० (आचारः).	१९५४	२	७	*योपक्षो	यापेक्षो
१९४३	१	३६	स्मृच. १०-११.	+स्मृच. १०-११ (आचारः).	१९६७	१	३	*सादिग्धं	सादिग्धं
१९४४	२	२५	बाहुभ्य	+बाहुभ्यां	१९७३	"	५	*किञ्चिद्	किञ्चिद्
१९४५	२	८	षादिनि	षादीनि	१९७७	"	२१	ह्यद्भि	ह्यद्भि
१९४६	१	११	ग्राह्यम्	ग्राह्यम् ।	१९८२	"	९	पुत्रात्	पुत्रात्
"	२	१२	*तत्स्थान	तस्थान	१९८३	२	११	पुत्रोर	पुत्रयोर
१९५०	१	९	ब्रुवं	ब्रुवं	१९८४	१	२९	र्मह्यं	र्मह्यं
					१९८७	"	३५	यावत्	यान्त
					१९८८	२	२१	हीन	हीनं